

“FAN VA TEXNOLOGIYALARNING DOLZARB MUAMMOLARI”

MAVZUSIDAGI

XALQARO ILMIY-AMALIY ANJUMAN
MATERIALLARI TO‘PLAMI

IV SHO‘BA VI QISM

Qarshi shahri, 2026-yil 8-10-oktabr

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

IQTISODIYOT VA PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

PANCASAKTI TEGAL UNIVERSITETI

KARABÜK UNIVERSITETI

QOZON FEDERAL UNIVERSITETI

QARSHI DAVLAT UNIVERSITETI

QARSHI DAVLAT TEXNIKA UNIVERSITETI

FAN VA TEXNOLOGIYALARNING DOLZARB MUAMMOLARI

mavzusidagi

**XALQARO ILMIY-AMALIY ANJUMAN MATERIALLARI
TO‘PLAMI**

IV SHO‘BA (GUMANITAR FANLAR SHO‘BASI 6- QISM)

Qarshi shahri, 2026-yil 8-10-oktabr

Veb-sayt: <https://conference.ipu-edu.uz/>

**QARSHI
“ILM-FAN-MA’NAVIYAT” NASHRIYOTI
2026**

UO‘K: 001 (063)

KBK: 72я43

F 24

Fan va texnologiyalarning dolzarb muammolari.

Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari to‘plami/

– Qarshi: «Ilm-fan-ma’naviyat» nashriyoti, 2026.

Ushbu to‘plam O‘zbekiston respublikasi oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Pancasakti tegal universiteti, Karabük universiteti, Qozon federal universiteti, Qarshi davlat universiteti hamda Qarshi davlat texnika universiteti hamkorligida “Fan va texnologiyalarning dolzarb muammolari” mavzusida 2026 yil 8-10 oktabr kunlari o‘tkazilgan xalqaro ilmiy-amaliy anjuman ma’ruzalari asosida tayyorlangan nashr hisoblanadi.

To‘plamga kiritilgan maqolalarda aniq fanlar (matematika, fizika, informatika, statistika va ma’lumotlar tahlili, amaliy matematika va matematik modellashirish), muhandislik fanlari (axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, neft va gaz sanoatidagi ilg‘or texnologiyalar, energetika tizimlari va energiya tejamkor texnologiyalar, konlarni o‘zlashtirish va qatlam muhandisligi, sanoat xavfsizligi, xavflarni baholash va ishonchlilik muhandisligi), tabiiy fanlar (fizika va zamonaviy fizik texnologiyalar, kimyo va kimyoviy texnologiyalar, neft-gaz sektorida atrof-muhitni muhofaza qilish va barqaror rivojlanish, biologiya, biotexnologiya va bioinformatika, neft va gaz konlarini qidirish va qatlamlarni tavsiflash), ijtimoiy-gumanitar fanlar (Iqtisodiyot va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, pedagogika va zamonaviy ta’lim texnologiyalari, psixologiya va ijtimoiy jarayonlar, falsafa, sotsiologiya va fanlararo tadqiqotlar, filologiya, lingvistika va madaniyatshunoslik) mavzularidagi masalalar qamrab olingan.

To‘plamni nashrga tayyorlovchi tahrir hay’ati tarkibi:

Bozorov O.N.	- tahrir hay’ati raisi, universitet rektori;
Farmonov J.B.	- rais o‘rinbosari, ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektor;
Muminov F.SH.	- a‘zo, yoshlar masalalari va ma’naviy-ma’rifiy ishlar bo‘yicha birinchi prorektor;
Raxmatov E.A.	- a‘zo, o‘quv ishlari bo‘yicha prorektor;
Boltayev Z.B.	- a‘zo, IPU Samarqand kampusi o‘quv ishlari bo‘yicha prorektor;
Kamolov D.P.	- a‘zo, “Tarix va ijtimoiy fanlar” kafedrasida professori;
Uzoqov G‘.N.	- a‘zo, QarDTU Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektor;
Bekpulatov I.R.	- a‘zo, QarDU Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektor;
Raximov X.A.	- a‘zo, aniq fanlar sho‘basi raisi;
Tog‘ayeva M.A.	- a‘zo, tabiiy fanlar sho‘basi raisi;
Bozorov J.T.	- a‘zo, muhandislik fanlari sho‘basi raisi;
Yo‘ldoshev J.T.	- a‘zo, gumanitar fanlar sho‘basi raisi;
Rahimov A.N.	- a‘zo, “Iqtisodiyot” kafedrasida mudiri;
Eshmatov B.E.	- a‘zo, “Matematika” kafedrasida mudiri;
Sunatov J.T.	- a‘zo, “Axborot tizimlari va texnologiyalari” kafedrasida katta o‘qituvchisi;
Suropov B.	- a‘zo, “Axborot tizimlari va texnologiyalari” kafedrasida mudiri;
Batirov Z.L.	- a‘zo, “Pedagogika va o‘qitish metodikasi” kafedrasida mudiri;
Xalilov J.A.	- a‘zo, “Neft va gaz ishi” kafedrasida mudiri;
Xazratov A.N.	- a‘zo, “Neft va gaz ishi” kafedrasida dotsenti;
Fayziyeva K.A.	- a‘zo, “Fakultetlararo xorijiy tillar” kafedrasida mudiri;
Rahmatillayeva Sh.Z.	- a‘zo, “O‘zbek tili va adabiyoti” kafedrasida mudiri;
Eshonqulov R.T.	- a‘zo, “Xorijiy tillar” kafedrasida mudiri;
Choriyeva Z.T.	- a‘zo, “Maktabgacha ta’lim” kafedrasida mudiri;
Xushmanova G.I.	- a‘zo, “Rus tili va adabiyoti” kafedrasida mudiri;
Mamatov Z.U.	- a‘zo, IPU Samarqand kampusi “Iqtisodiyot va muhandislik fanlari” kafedrasida mudiri;
Usmonov F.N.	- a‘zo, IPU Samarqand kampusi “Psixologiya va ijtimoiy-gumanitar fanlar” kafedrasida mudiri;
Turaqulov I.R.	- a‘zo, IPU Samarqand kampusi “Pedagogika” kafedrasida mudiri;
Berdiev H.X.	- a‘zo, IPU Samarqand kampusi “O‘zbek va rus tillari” kafedrasida mudiri;
Qurbonov U.E.	- a‘zo, IPU Samarqand kampusi “Xorijiy tillar” kafedrasida mudiri;
Sharifov Sh.S.	- a‘zo, IPU Samarqand kampusi “Iqtisodiyot va kompyuter injirining” kafedrasida mudiri.
Mas’ul muharrir:	t.f.f.d., dots. Farmonov J.B.
Mas’ul kotib	t.f.d., prof. Komolov D.P.
Muharrirlar	p.f.f.d., dots. Raximov X.A., b.f.f.d. dots. Tog‘ayeva M.A., t.f.f.d., dots. Bozorov J.T. t.f.f.d., dots. Bozorov J.T., p.f.f.d., dots. Yo‘ldoshev J.T.

To‘plamga kiritilgan materiallardagi ma’lumotlar to‘g‘riligi uchun mualliflar javobgardirlar.

Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari to‘plami Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

Ilmiy Kengashida muhokama qilingan va chop etishga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9910-321-13-9

© Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, 2026 yil.

© «Ilm-fan-ma’naviyat» nashriyoti, 2026 yil.

Kirish soʻz!

Assalomu alaykum, hurmatli mehmonlar, aziz professor-oʻqituvchilar va olimlar, davlat va ishlab chiqarish sohasi vakillari, qadrlı hamkasblar, talabalar hamda konferensiyada onlayn ishtirok etayotgan mehmonlar!

Iqtisodiyot va pedagogika universitetida oʻtkazilayotgan **“Fan va texnologiyalarning dolzarb muammolari”** mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjumaniga xush kelibsiz.

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti bugungi kunda dunyoning 40 ga yaqin yetakchi oliy taʼlim muassasalari va ilmiy-tadqiqot tashkilotlari bilan hamkorlik aloqalarini yoʻlga qoʻyib, ular bilan oʻzaro hamkorlik shartnoma va memorandumlarini imzolagan.

Universitet Malayziya, Hindiston, Qozogʻiston, Rossiya, Indoneziya, Turkiya kabi yana bir qancha davlatlarning nufuzli oliy taʼlim muassasalari bilan akademik va ilmiy aloqalarni rivojlantirib kelmoqda.

Shuningdek, Yevropa Ittifoqining “Erasmus+” dasturi doirasida Portugaliya, Ruminiya, Ispaniya, Bolgariya va Italiya kabi davlatlarning oliy taʼlim muassasalari bilan samarali hamkorlik yoʻlga qoʻyilgan. Mazkur hamkorlik doirasida professor-oʻqituvchilar va talabalar almashinuvi, akademik mobillik, tajriba almashish hamda ilmiy tashabbuslarni amalga oshirish imkoniyatlari kengayib bormoqda.

Gʻurur va quvonch bilan taʼkidlash joizki, 2022–2026-yillar davomida universitetimizning 117 nafar professor-oʻqituvchilar xalqaro tajriba orttirib, malaka oshirib kelishdi. Xususan, Turkiyaning Karabuk universitetida 102 nafar, Rossiyaning Qozon federal universitetida 15 nafar professor-oʻqituvchimiz malaka oshirdi hamda 3 nafar talabamiz yozgi maktabda qatnashdi. Shuningdek, Vengriyaning Debresen universitetida 2 nafar oʻqituvchimiz ilmiy stajirovka oʻtab qaytdi. Yevropa Ittifoqining Erasmus+ dasturi doirasida Portugaliyaning Tomar politexnika institutida 2 nafar talabalarimiz taʼlimni tamomladi, yana 2 nafari 1 semestr davomida tahsil olmoqda va 1 nafar oʻqituvchimiz mobillik dasturida qatnashib keldi. Ispaniyaning Leon universitetida yesa 1 nafar talabamiz oʻqib kelgan boʻlsa, 3 nafar professor-oʻqituvchimiz kadrlar mobilligini amalga oshirdi. Ruminiyaning Luchian Blaga (Sibiu) va Piteshti universitetlarida yesa jami 6 nafar oʻqituvchimiz Erasmus+ doirasida xodimlar mobilligi boʻyicha xalqaro tajriba orttirib qaytdilar.

Yerishilgan natijalar bilan cheklanib qolmay, 2026–2027-oʻquv yilida ham talabalar va oʻqituvchilar almashinuvini davom yettirish rejalashtirilgan. Turkiya, Rossiya va boshqa xorijiy davlatlarning nufuzli oliygohlari bilan hamkorlikda xalqaro malaka oshirish kurslari, stajirovka hamda akademik mobillik dasturlarini yanada kengaytirish ustida tizimli ishlar olib borilmoqda.

Jadal rivojlanayotgan bugungi kunda ilm-fan va innovatsiyalar jamiyat taraqqiyotining muhim harakatlantiruvchi kuchiga aylanib bormoqda. Raqamli texnologiyalar, sunʼiy intellekt, zamonaviy taʼlim yondashuvlari, iqtisodiy jarayonlarning transformatsiyasi va ishlab chiqarishdagi innovatsiyalar hayotimizning barcha jabhalariga tobora chuqur kirib kelmoqda. Bunday sharoitda ilmiy izlanishlarni amaliyot bilan uygʻunlashtirish, yangi gʻoyalarni qoʻllab-quvvatlash va xalqaro ilmiy hamkorlikni kengaytirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi anjuman ham aynan shu ezgu maqsadga xizmat qiladi. Unda turli soha vakillarining ilmiy qarashlari, tajribasi va ilgʻor ishlanmalari oʻzaro uygʻunlashib, yangi ilmiy gʻoyalar va amaliy yechimlar uchun mustahkam zamin yaratishiga ishonamiz.

Hurmatli anjuman qatnashchilari!

Ayni vaqtda insoniyat oldida turgan muammolar bir-biridan alohida emas. Iqlim oʻzgarishi, energetik xavfsizlik, oziq-ovqat xavfsizligi, suv resurslaridan oqilona foydalanish, raqamli transformatsiya, innovatsion iqtisodiyot, sunʼiy intellektning jadal rivojlanishi, kiberxavfsizlik, yangi avlod taʼlim texnologiyalari, iqtisodiy tenglik va demografik jarayonlar, bularning barchasi oʻzaro chambarchas bogʻliq. Shuning uchun ham bugungi ilm-fan fanlar chegarasidan chiqib, fanlararo hamkorlik sari intilmoqda.

Menimcha, zamonaviy ilm-fanning eng katta kuchi ham aynan shunda: matematik tafakkur iqtisodiyotga, sunʼiy intellekt barcha sohalarga, biologiya axborot texnologiyalariga, muhandislik

ekologiyaga, psixologiya esa ta'lim va ijtimoiy jarayonlarga ulanmoqda. Demak, bizga bugun alohida fanlar emas, balki muammoni kompleks ko'ra oladigan ilmiy tafakkur kerak.

Kelajakdagi universitetning vazifasi faqat talabaga tayyor bilim berishdan iborat bo'lmaydi. Universitet insonni mustaqil fikrlashga, savol berishga, muammoni aniqlashga, ilmiy izlanishga va yangi yechim yaratishga o'rgatishi kerak. Chunki kelajakda insonni texnologiyadan ajratib turadigan eng katta kuch uning tanqidiy fikrlashi, ijodkorligi, axloqiy mas'uliyati va insoniy qadriyatlari bo'ladi.

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti uchun ushbu masala ayniqsa muhim. Chunki faoliyatimiz markazida ikki muhim tushuncha: iqtisodiyot va ta'lim turadi. Bizning asosiy vazifamiz zamonaviy bilim va texnologiyalarni ta'lim jarayoniga samarali tatbiq etish, mehnat bozori talablariga javob beradigan, innovatsion fikrlaydigan va amaliy ko'nikmalarga ega mutaxassislarni tayyorlashdan iborat.

Hurmatli anjuman ishtirokchilari!

Universitetimiz hamkorlik qilayotgan ishlab chiqarish korxonalari, zavodlar va tashkilotlar bilan ilmiy-amaliy aloqalarni yanada kuchaytirish, ta'lim, ilm-fan va ishlab chiqarish integratsiyasini ta'minlashni ustuvor vazifalarimizdan biri sifatida belgilagan. Kelgusida hamkor korxonalar bilan birgalikda qo'shma ilmiy loyihalarni amalga oshirish, talaba va tadqiqotchilar uchun amaliy tadqiqot maydonlarini kengaytirish, zamonaviy texnologiyalar asosida innovatsion ishlanmalarni yaratish hamda ularni ishlab chiqarishga joriy etishga alohida e'tibor qaratamiz.

Ishonamizki, bugungi anjuman doirasidagi ilmiy muloqotlar yangi ilmiy loyihalar, samarali hamkorliklar va amaliy natijalarga asos bo'ladi.

Shu ezgu niyatlar bilan "Fan va texnologiyalarning dolzarb muammolari" xalqaro ilmiy-amaliy anjumanini ochiq deb e'lon qilaman.

Barchangizga mustahkam sog'lik, ilmiy faoliyatingizda ulkan muvaffaqiyatlar, yangi ilmiy kashfiyotlar va samarali hamkorliklar tilayman!

E'tiboringiz uchun rahmat!

**Iqtisodiyot va pedagogika universiteti rektori,
texnika fanlari nomzodi, professor O.N.Bozorov**

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ДЕТЕЙ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ В СИСТЕМЕ ШКОЛЬНОГО И СЕМЕЙНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

Женисова Альфия Сырымкожиевна – магистр педагогических наук,
педагог-ассистент средней школы № 37, Уральск, Казахстан
e-mail: solnyshka.1989@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается взаимодействие школы и семьи в условиях инклюзивного образования. Цель исследования – определить основные условия эффективного сотрудничества педагогов, родителей и специалистов. Используются методы анализа научной литературы, обобщения и систематизации педагогического опыта. Выделены основные условия: профессиональная компетентность педагогов, психолого-педагогическая поддержка семьи, повышение родительской грамотности, партнёрское взаимодействие и совместный мониторинг развития ребёнка. Сделан вывод, что системное сотрудничество школы и семьи способствует созданию благоприятной инклюзивной среды, успешному обучению и социализации детей с особыми образовательными потребностями.

Ключевые слова: инклюзивное образование, школа и семья, сотрудничество, родительская компетентность, социализация.

Abstract. The article examines school-family cooperation in inclusive education. The purpose of the study is to identify the main conditions for effective cooperation between teachers, parents, and specialists. The research uses analysis of scientific literature, generalization, and systematization of pedagogical experience. The main conditions identified include teachers' professional competence, psychological and pedagogical support for families, development of parental literacy, partnership-based cooperation, and joint monitoring of children's development. The study concludes that systematic cooperation between school and family contributes to a supportive inclusive environment, effective education, and successful socialization of children with special educational needs.

Keywords: inclusive education, school and family, cooperation, parental competence, socialization.

Annotatsiya. Maqolada inklyuziv ta'lim sharoitida maktab va oila hamkorligi masalasi ko'rib chiqiladi. Tadqiqotning maqsadi pedagoglar, ota-onalar va mutaxassislar o'rtasidagi samarali hamkorlikning asosiy shartlarini aniqlashdan iborat. Tadqiqotda ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, pedagogik tajribani umimlashtirish va tizimlashtirish metodlaridan foydalanilgan. Asosiy shartlar sifatida pedagoglarning kasbiy kompetentligi, oilani psixologik-pedagogik qo'llab-quvvatlash, ota-onalarning pedagogik savodxonligini oshirish, hamkorlikka asoslangan o'zaro munosabatlar va bolaning rivojlanishini birgalikda monitoring qilish belgilangan. Maktab va oilaning tizimli hamkorligi qulay inklyuziv muhit yaratish, alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bolalarning muvaffaqiyatli ta'lim olishi va ijtimoiylashuviga yordam beradi, degan xulosaga kelindi.

Kalit so'zlar: inklyuziv ta'lim, maktab va oila, hamkorlik, ota-onalar kompetentligi, ijtimoiylashuv.

ВВЕДЕНИЕ

Сегодня всестороннее формирование и развитие каждого обучающегося как личности является одним из приоритетных направлений государственной образовательной политики. Инклюзивное образование предполагает создание условий для совместного обучения и развития детей с различными образовательными потребностями, а также активное взаимодействие школы и семьи. Основными функциями инклюзии являются социальная адаптация, коррекция и реабилитация ребёнка, обеспечение его полноценного участия в образовательном процессе и вовлечение семьи в образовательное пространство. Основой сотрудничества школы и семьи в инклюзивном образовании является создание позитивных отношений между педагогами, родителями и детьми посредством психолого-педагогической поддержки. Такое сотрудничество должно иметь планомерный и системный характер.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

К основным психолого-педагогическим условиям сотрудничества школы и семьи относятся:

- 1.развитие профессионально-педагогических компетенций учителя в направлении взаимодействия «школа – семья»;
- 2.психолого-педагогическая диагностика особенностей семьи;
- 3.формирование функциональной грамотности родителей в вопросах инклюзивного образования;
- 4.обеспечение позитивного отношения и сознательной поддержки родителей;
- 5.осуществление взаимодействия школы и семьи на основе партнёрских и союзнических отношений;
- 6.совместное наблюдение и оценка изменений в развитии ребёнка, семьи и образовательной среды.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Системный характер сотрудничества школы и семьи. Достижение положительных результатов в инклюзивном образовании невозможно без целенаправленной и системной организации взаимодействия всех участников образовательного процесса. Основными задачами сотрудничества школы и семьи являются установление благоприятных отношений с родителями, формирование их положительного отношения к инклюзивному образованию, изучение воспитательных возможностей семьи, повышение педагогической культуры родителей и их активное включение в образовательный процесс.

Важными направлениями работы также являются предупреждение ошибок семейного воспитания, консультирование родителей по вопросам обучения и воспитания, обеспечение защиты прав ребёнка, а также организация диагностической, коррекционно-развивающей и социальной поддержки.

Эффективность инклюзивного образования зависит от согласованных действий всех его участников. Основными субъектами школьно-семейного сотрудничества являются администрация школы, учителя, классные руководители, педагог-психолог, социальный педагог, специальные специалисты, родители и обучающиеся.

Директор осуществляет общее руководство инклюзивным образованием и организацией сотрудничества школы и семьи. Заместитель директора координирует реализацию программы инклюзивного образования и взаимодействие специалистов. Классный руководитель и учителя непосредственно планируют и организуют работу с семьями и детьми. Педагог-психолог осуществляет диагностику и психолого-педагогическую поддержку ребёнка, семьи и педагогов. Социальный педагог контролирует соблюдение прав обучающихся и учитывает социальные потребности семьи. Дефектолог, логопед, тьютор и другие специальные специалисты осуществляют коррекционную и развивающую работу, консультируют родителей и участвуют в создании индивидуальных условий обучения. Родители выступают партнёрами школы и несут ответственность за воспитание и поддержку ребёнка в семье. Обучающиеся являются непосредственными участниками образовательного процесса.

Таким образом, инклюзивное образование требует согласованной деятельности всех субъектов, основанной на общей цели, взаимной ответственности и постоянном обмене информацией.

Развитие профессионально-педагогических компетенций учителя. Изменение образовательной системы и переход к инклюзивной модели предъявляют новые требования к профессиональной компетентности педагога. Инклюзивная компетентность представляет собой способность учителя осуществлять профессиональную деятельность с учётом разнообразных образовательных потребностей детей, создавать условия для

их включения в образовательную среду и обеспечивать развитие и саморазвитие каждого обучающегося.

Подготовка педагога к работе в условиях инклюзии включает позитивное восприятие детей с особыми образовательными потребностями, психолого-педагогическую подготовку, умение оказывать поддержку детям, родителям и коллегам, применение современных образовательных технологий, прогнозирование и мониторинг результатов образовательного процесса, а также способность к профессиональной саморегуляции и рефлексии.

Особое значение имеют эмоциональная устойчивость, эмпатия, педагогическая тактичность и готовность к сотрудничеству. Учитель должен не только владеть профессиональными знаниями, но и уметь строить конструктивные отношения с семьёй.

К основным умениям педагога в работе с родителями относятся выбор эффективных форм и методов взаимодействия, систематическая организация общения, индивидуальный подход, учёт интересов и потребностей родителей, проведение родительских собраний и консультаций, вовлечение родителей в учебно-воспитательный процесс и использование положительного опыта семейного воспитания.

Следовательно, профессиональная компетентность учителя в сфере взаимодействия с семьёй является одним из важных условий эффективной реализации инклюзивного образования.

Психолого-педагогическая диагностика особенностей семьи. Семьи различаются по составу, условиям жизни, воспитательным возможностям, эмоциональному климату и характеру взаимоотношений. Поэтому универсальной модели взаимодействия с родителями не существует. Эффективное сотрудничество требует индивидуального подхода и предварительного изучения особенностей семьи.

Психолого-педагогическое и социальное изучение семьи позволяет определить её ресурсы и трудности, выбрать соответствующие формы поддержки и построить конструктивное взаимодействие.

Условно семьи можно разделить на несколько типов: семьи с высоким уровнем семейных отношений; семьи с положительной направленностью воспитания; относительно благоприятные семьи; семьи, находящиеся в состоянии конфликта или развода; семьи, испытывающие выраженные социальные и воспитательные трудности. Такая типология помогает определить содержание педагогической поддержки, однако должна использоваться не для навешивания ярлыков, а для выбора адекватных форм взаимодействия. Семьи, воспитывающие детей с ограниченными возможностями здоровья, могут сталкиваться с медицинскими, экономическими, образовательными, социально-профессиональными и психологическими трудностями. К ним относятся необходимость получения специальной медицинской и педагогической помощи, дополнительные финансовые затраты, сложности в организации обучения и социализации ребёнка, изменение профессиональных планов родителей, тревога за будущее ребёнка и эмоциональное напряжение в семье.

В исследованиях В. В. Ткачёвой выделяются три основные типологические группы родителей детей с ограниченными возможностями здоровья: невротический, авторитарный и психосоматический типы. Эти характеристики отражают различные способы реагирования родителей на трудности, связанные с развитием ребёнка. Понимание особенностей родительских установок позволяет педагогам выбирать более эффективные формы консультирования и поддержки.

Во взаимоотношениях со школой родители также могут проявлять различную активность: быть активными союзниками учителя, пассивными союзниками, проявлять чрезмерную зависимость от позиции педагога, стремиться к контролю, критиковать действия школы или занимать скептическую позицию. Поэтому взаимодействие с родителями должно строиться с учётом их индивидуальных особенностей и возможностей.

Формирование функциональной грамотности родителей. Функциональная грамотность родителей в условиях инклюзивного образования предполагает способность применять полученные знания и жизненный опыт для решения образовательных, воспитательных и социальных задач.

К основным функциям родителей относятся поддержка и защита ребёнка, участие в его обучении и воспитании, содействие коррекции и реабилитации, обеспечение получения образования, социальная адаптация и социализация, создание условий для развития, соблюдение режима и защита прав и интересов ребёнка.

Формирование родительской компетентности должно осуществляться посредством просветительской, консультативной и практической работы. Основными направлениями являются понимание индивидуальных особенностей ребёнка и оптимизация отношений с ним; развитие коммуникативных навыков родителей; получение необходимых психолого-педагогических знаний; формирование способности самостоятельно принимать решения и взаимодействовать со специалистами.

Важными показателями эффективного сотрудничества являются наличие устойчивой связи школы и семьи, достаточный уровень психолого-педагогической грамотности родителей, осознание ими ответственности за воспитание и обучение ребёнка, психологический комфорт в детско-родительских отношениях и наличие семейных ресурсов для участия в образовательном процессе.

Формирование позитивного отношения родителей к инклюзивному образованию.

Одним из условий успешной инклюзии является формирование у родителей положительного и осознанного отношения к совместному обучению детей с различными образовательными потребностями.

Для этого необходимо знакомить родителей с успешными практиками инклюзивного образования, разъяснять его цели и возможности, демонстрировать положительные изменения в развитии детей, организовывать совместные мероприятия и создавать условия для непосредственного участия родителей в жизни класса и школы.

Особое значение имеет формирование инклюзивной культуры образовательной среды, в которой родители рассматриваются не как сторонние наблюдатели, а как активные участники образовательных отношений. Совместное обсуждение проблем, консультации специалистов, родительские клубы, мастер-классы и проекты позволяют повысить доверие между школой и семьёй и создать единое пространство поддержки ребёнка.

Партнёрские и союзнические отношения школы и семьи. Взаимодействие школы и семьи в форме социального партнёрства способствует повышению качества образования и воспитания. Партнёрство предполагает заинтересованность обеих сторон в развитии ребёнка, поиск согласованных решений и распределение ответственности.

В школьно-семейном сотрудничестве можно выделить несколько форм социального партнёрства:

коммуникативно-дидактическое — взаимное обучение педагогов и родителей, проведение консультаций, курсов и мастер-классов;

управленческое — совместное участие родителей и педагогов в решении вопросов образовательной деятельности;

экспертное — совместное обсуждение и оценка качества образовательного процесса;

проектно-деятельностное — разработка и реализация совместных социальных, образовательных и культурных проектов;

консультативное — профессиональное взаимодействие родителей, педагогов и специальных специалистов.

Партнёрская модель предполагает уважение позиции каждого участника, открытость, доверие, регулярное общение и совместную ответственность за результаты.

Совместное наблюдение и оценка изменений. Важным условием эффективности инклюзивного образования является совместное наблюдение за развитием ребёнка педагогами и родителями. Школа и семья располагают различной информацией о ребёнке: педагог наблюдает его в образовательной среде, а родители — в повседневной жизни.

Систематический обмен информацией позволяет своевременно выявлять изменения, определять трудности и корректировать образовательный маршрут. Совместное планирование обучения с учётом возможностей ребёнка способствует созданию благоприятных условий для его образования, социализации и самостоятельности.

Наблюдение должно быть регулярным и включать оценку не только академических результатов, но и коммуникативного, социального, эмоционального и личностного развития ребёнка. Важно фиксировать динамику, обсуждать её с родителями и специалистами и при необходимости изменять содержание и формы поддержки.

ВЫВОДЫ

Таким образом, эффективное инклюзивное образование невозможно без системного сотрудничества школы и семьи. Основными условиями такого сотрудничества являются профессиональная компетентность педагогов, изучение особенностей семей, повышение родительской грамотности, формирование позитивного отношения к инклюзии, развитие партнёрских отношений и совместная оценка динамики развития ребёнка.

Взаимодействие всех участников образовательного процесса позволяет создать единое пространство поддержки, в котором ребёнок рассматривается как активный участник образования, а семья и школа выступают союзниками в обеспечении его развития, обучения и социализации.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Гюнваль, Пер Ч. От «Школы для многих» к «Школе для всех» / Пер Ч. Гюнваль // Дефектология. – 2006. – № 2. – С. 73-79.
2. Бгажнюкова, И. М. Обучение детей с выраженным недоразвитием интеллекта: программно-методические материалы / под ред. И.М. Бгажнюковой. – Москва: ВЛАДОС, 2007. – 188 с.
3. Бгажнюкова, И. М. Общее и специальное образование: пути к взаимодействию и интеграции / И.М. Бгажнюкова. – (Образовательная политика) // Вопросы образования. – 2006. – № 2. – С. 30-38.
4. Малофеев, Н. Н. Интегрированное обучение в России: задачи, проблемы и перспективы / Н.Н. Малофеев // Особый ребенок: исследования и 228 опыт помощи.- Вып. 3: Проблемы интеграции и социализации. – Москва, 2000. – С. 65-73.
5. Шипицына, Л. М. «Необучаемый» ребенок в семье и обществе. Социализация детей с нарушением интеллекта / Л.М. Шипицына. – Санкт Петербург: Дидактика Плюс, 2002. – 496 с.
6. Шипицына, Л. М. Комплексное сопровождение детей дошкольного возраста / Л.М. Шипицына, А.А. Хилько, Ю.С. Галлямова, Р.В. Демьянчук, Н.Н. Яковлева; под науч. изд. проф. Л.М. Шипицыной. – Санкт-Петербург: Речь, 2005. – 240 с.
7. Включение детей с ограниченными возможностями здоровья в программы дополнительного образования: методические рекомендации / под. изд. А. Ю. Шеманова. – Москва: ГБОУ г. Москвы Центр образования № 491 «Марьино», Институт проблем интегрированного (инклюзивного) образования МГППУ, 2012. – 210 с.
8. Никитина М. И. Дифференцированное и инклюзивное обучение // Специальная педагогика. - 2015. - №6. - С. 84 - 90.
9. Силантьева Т. А. Инклюзивное образование как способ изменения общества // Сборник материалов III Международной научно-практической конференции - М.: МГППУ, 2015. - С. 96 - 99.

10. Кошелева А.Д «Инклюзивное образование»: образование или социализация? Заметки к дискуссии // Новая наука: от идеи к результату. - 2016. № 2-2. С. 80-85.
11. Иттерстад, Г. Инклюзия – что означает это понятие и с какими проблемами сталкивается норвежская школа, претворяя его в жизнь? / Г. Иттерстад // Психологическая наука и образование. – 2011. – № 3. – С. 41-49.
12. Инновации в оценке качества повышения квалификации педагогов: монография / Н.А. Дука, Т.Ю. Дука, Ю.Б. Дроботенко, А.П. Козулина, Н.С. Макарова [и др.]; под ред. Н.В. Чекалевой. – Омск: ЛИТЕРА, 2013. – 334 с.
13. Интегрированное обучение детей с ограниченными возможностями в обществе здоровых детей / Ф.Л. Ратнер, А.Ю. Юсупов. – Москва: ВЛАДОС, 2006. – 175 с.
14. Википедия - свободная энциклопедия.
15. Алёхина С.В. Инклюзивное образование: история и современность. - М.: Педагогический университет "Первое сентября", 2013. - 33 с.
16. Педагогика и психология инклюзивного образования: учебное пособие. Ахметова Д.З., Нигматов З. Г., Челнокова Т. А. и др. / Ахметова Д. З.. - Казань: Познание, - 2013. - 204 с.
17. Сулейменова Р.А. Социальная коррекционно-педагогическая поддержка как путь интеграции детей с ограниченными возможностями. Проблемы включения детей со специальными образовательными потребностями в общеобразовательный процесс. Алматы: Раритет, 2002. - 917 с.
18. Мовкебаева З.А. Роль высших учебных заведений в модернизации процесса образования лиц ограниченными возможностями в развитии// Вестник КазНПУ имени Абая (Серия «Специальная педагогика». - № 1-2 (28-29). – 2012. – С. 34-38.

РОЛЕВОЙ КОНФЛИКТ СОВРЕМЕННОГО СТУДЕНТА: УЧЕБА И РАБОТА ОДНОВРЕМЕННО КАК НОВАЯ НОРМА

Студенты:

Атаманский Дмитрий Русланович

dimaatamansky2005@yandex.ru

Алиев Руслан Агилович

Сизиков Никита Алексеевич

Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования «Белгородский государственный технологический университет им. В.Г. Шухова», г. Белгород, Россия

Научный руководитель: Тютюнникова Галина Васильевна – преподаватель русского языка и литературы

***Аннотация:** Данная статья посвящена изучению феномена ролевого конфликта студентов, совмещающих учебу в вузе с трудовой деятельностью. В статье были рассмотрены основные причины возникновения потребности в совмещении, а также изучены негативные и положительные последствия, сказывающиеся на студентах. В конце статьи был сделан вывод о важности исследования данного феномена, а также о необходимости рассмотреть возможность внедрения новых образовательных программ в учебные учреждения с учетом современной потребности в совмещении роли студента и роли работника.*

***Ключевые слова:** Студент, работник, ролевой конфликт, обучение в вузе, совмещение учебы и работы.*

***Abstract:** This article is devoted to the study of the phenomenon of role conflict among students who combine university studies with work activities. The article examines the main causes of the need for combining work and study, and explores the negative and positive consequences*

affecting students. In conclusion, the importance of studying this phenomenon is emphasized, along with the need to consider the implementation of new educational programs in educational institutions taking into account the modern necessity of combining the roles of a student and an employee.

Keywords: student, employee, role conflict, university education, combining study and work.

Annotatsiya: Ushbu maqola Oliy o'quv yurtida o'qishni mehnat faoliyati bilan birlashtirgan talabalarning rol ziddiyati fenomenini o'rganishga bag'ishlangan. Maqolada o'qish va ishni birlashtirish zaruriyatining asosiy sabablari ko'rib chiqilgan, shuningdek, talabalarga ta'sir qiluvchi salbiy va ijobiy oqibatlar o'rganilgan. Xulosa qismida ushbu fanni o'rganishning muhimligi hamda talaba va xodim rollarini birlashtirishning zamonaviy ehtiyojlarini hisobga olgan holda ta'lim muassasalarida yangi ta'lim dasturlarini joriy etish imkoniyatini ko'rib chiqish zarurligi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: talaba, xodim, rol ziddiyati, oliy ta'lim, o'qish va ishni birlashtirish.

ВВЕДЕНИЕ

В современном мире в условиях стремительного развития всех сфер жизнедеятельности, а также переосмысления людьми некоторых взглядов, можно заметить возрастающую тенденцию совмещения студентами учебы и работы. Исследователи отмечают, что существенный рост численности трудящихся студентов прослеживается не только в России, но и во многих странах мира [1, с. 369]. Именно поэтому данная тема является как никогда актуальной, поскольку позволяет рассмотреть и изучить ролевой конфликт, а также найти первопричины его возникновения среди молодежи.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Так, например, в России за последние 5 лет численность студентов существенно увеличилась (рис. 1.), что обусловлено мерами государственной поддержки, появлением новых образовательных программ, привлечением иностранных студентов, а также развитием дистанционных форм обучения.

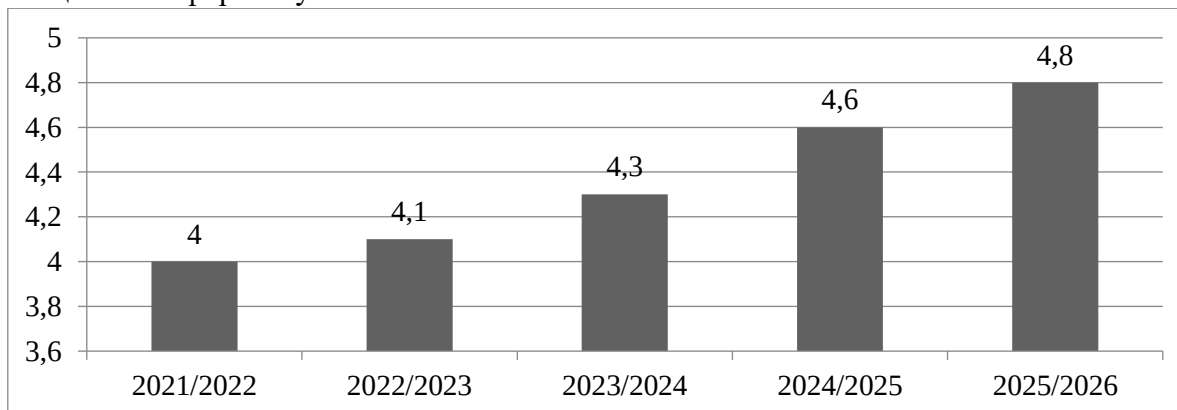

Рис. 1. Численность студентов в российских вузах и колледжах в период 2021-2026 гг.

Однако по данным исследования VK Education и проекта «Твой ход» было выявлено, что более 60% опрошенных студентов совмещают работу и учебу в вузе. Согласно данным опроса около 32% респондентов успешно совмещают посещение лекций с постоянной занятостью, еще 29% опрошенных предпочитают сочетать учебу с подработками или проектной деятельностью [2].

Именно поэтому стоит уделить особое внимание изучению основных причин такого совмещения деятельности. К ним относится следующее, представленное на рис.2. [3]:

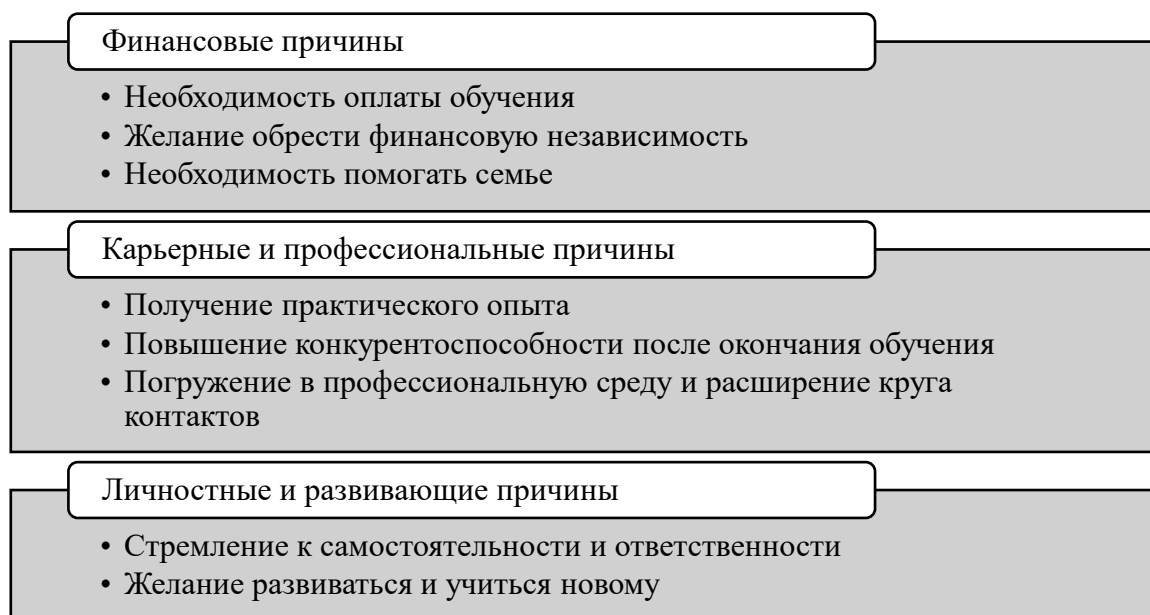

Рис. 2. Причины совмещения студентами учебы и работы

Одними из самых распространенных причин совмещения учебы и работы студентами являются финансовые. Одни студенты вынуждены в период обучения работать для того, чтобы иметь возможность оплатить получаемое образование, поскольку его стоимость за последние несколько лет существенно увеличилась. Другие вынуждены работать для обеспечения своей семьи или получения финансовой необходимости. Так, согласно данным опроса, проведенного VK Education и всероссийского студенческого проекта «Твой ход», около 73% опрошенных студентов совмещают учебу с работой с целью получения финансовой независимости, что подтверждает, что данная причина является одной из популярных [2].

Другой не менее важной причиной совмещения учебы и работы студентами является желание как можно быстрее получить практический навык и опыт. По данным исследования VK Education и всероссийского студенческого проекта «Твой ход» 27% опрошенных выбирают такой подход с целью получения практических навыков, 26% опрошенных предполагают, что таким образом смогут повысить свою ценность на рынке труда после выпуска, а 19% опрошенных студентов стараются за период работы во время обучения обзавестись полезными связями и погрузиться в профессиональную среду [2].

Однако, несмотря на то, что каждый из студентов, преследуют благие цели и намерения, такое совмещение неизбежно вызывает ролевой конфликт, который представляет собой противоречие между требованиями, предъявляемыми к индивиду различными социальными позициями, которые он занимает одновременно.

Поэтому стоит отметить, что студенческая роль подразумевает необходимость регулярного посещения учебных занятий, самостоятельной подготовки к ним, а также участие в научной и общественной деятельности университета. Роль работника, в свою очередь, обязывает придерживаться установленного рабочего графика, нести профессиональную ответственность и проявлять эмоциональную вовлеченность в рабочие процессы. Поскольку обе эти роли требуют полной отдачи, их одновременное исполнение нередко образует ролевой конфликт, ведь студенту может не хватать времени и сил на то, чтобы в равной мере соответствовать требованиям и учебы, и работы. Нехватка ресурсов, необходимых для совмещения трудовой деятельности с обучением, может привести к серьезными последствиями, среди которых можно выделить ухудшение состояния как физического, так и психологического здоровья. Наиболее детально негативные последствия совмещения этих двух ролей представлены на рис. 3.

Негативные последствия для учебы при ее совмещении с работой

- Нехватка времени и энергии
- Дефицит сна и долгое восстановление
- Повышенный уровень стресса и тревожности
- Снижение качества получаемого образования
- Ограничение возможностей для участия во внеучебных активностях

Негативные последствия для работы при ее совмещении с учебой

- Нехватка времени и энергии
- Пониженная производительность и качество работы
- Повышенная вероятность ошибок
- Снижение профессиональной эффективности и развития
- Проблемы с соблюдением сроков и графика
- Потеря мотивации и снижение удовлетворенности работой
- Риск профессионального выгорания

Рис. 3. Негативные последствия совмещения учебы и работы

RESULTS AND DISCUSSION

Исходя из данных рисунка 3, можно заметить, что некоторые негативные последствия от совмещения пересекаются и могут существенно воздействовать на психологическое здоровье и субъективное благополучие студентов. Возникающий ролевой конфликт является одним из значимых первоисточником хронического стресса, эмоционального истощения и симптомов тревожных и депрессивных расстройств.

Механизмом психологического воздействия ролевого конфликта носит комплексный характер. Так, например хронический дефицит времени влечет за собой постоянное ощущение тревоги, вызванное невозможностью в полной мере посвящать время учебной и рабочей деятельности, что в свою очередь может вызвать общую неудовлетворенность, а также чувство вины [4, с. 407]. Сокращение времени на отдых, сон, поддержание социальных связей в последствие приводит к накопленной усталости, социальной изоляции и утрате жизненных удовольствий. Совокупность этих факторов провоцирует развитие профессионального выгорания, которое в последнее время все чаще фиксируется у студентов.

Однако, несмотря на эти негативные последствия от совмещения студентов работы и учебы, есть некоторые преимущества, которые подтверждаются рядом социологических и психологических теорий, подтверждающих, что такое совмещение положительно сказывается на личностном и профессиональном развитии.

Некоторые студенты, выбирая место работы, предпочитают найти вакансии, на которых они смогут получить практический опыт по получаемой профессии. В данном случае навыки и знания, полученные за период работы, могут позитивно переноситься на учебную деятельность, позволяя лучше понимать преподаваемый теоретический материал. Кроме того можно отметить, что работающие студенты зачастую демонстрируют более высокий уровень развития мягких навыков, к которым относятся тайм-менеджмент и стрессоустойчивость.

Стоит отметить и еще одно существенное преимущество заключается в том, что студенты, успевшие поработать в период обучения в вузе или колледже, после выпуска оказываются более востребованными на рынке труда. Объясняется это тем, что при прочих равных работодатели чаще отдают предпочтение выпускникам, уже имеющим практический опыт, ведь наличие такого опыта говорит не только об освоенных теоретических знаниях и практических умениях, но и о самостоятельности, ответственности, а также способности грамотно распределять свое рабочее время.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Исходя из всего вышесказанного, можно сказать, что совмещение учебы с работой на сегодняшний день стало общепринятой нормой студенческой жизни. Возникающий вследствие такого совмещения ролевой конфликт представляет собой значимый социальный феномен, имеющий как положительные, так и отрицательные стороны. В связи с этим учреждениям целесообразно разрабатывать такие образовательные программы, которые позволяли бы студентам получать практический опыт по специальности с одновременной оплатой выполняемой работы. Реализация подобных программ способна не только повысить вовлеченность студентов в образовательный процесс, но и заметно улучшить качество получаемого образования, а также усилить конкурентоспособность выпускников на рынке труда.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Чеджемов Г.А., Захарова А.А. Ролевой конфликт студент-работник: влияние вторичной занятости на состояние и успеваемость студентов // Скиф. Вопросы студенческой науки. – 2019. – № 5 (33). – С. 369-373.
2. Делу времени, учебе час [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.kommersant.ru/doc/8952928>, – (дата обращения: 14.09.2026).
3. Совмещение учебы и работы студентами российских вузов [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://lirt.hse.ru/data/2014/10/22/1099868265/20141022-Rudakov.pdf?ysclid=mu32877xl4591144888>, – (дата обращения: 14.09.2026).
4. Каплан Е.А., Ерицян К.Ю. Работа и учеба у студентов вузов: конфликт или фасилитация? // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 2020. – № 4 (158). – С. 395-423.

РОЛЬ СЕМЬИ В ПОДДЕРЖКЕ РЕБЁНКА С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ

Адилъханова Ильнара Куандыковна

Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е. А. Букетова,

ул. Университетская, 28, Караганда 100024, Казахстан
e-mail: adilkanova20@mail.ru, ilnaraadilhanova56@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lgan bolani qo'llab-quvvatlashda oilaning roli hamda ota-onalar, ta'lim tashkiloti va psixologik-pedagogik yordam ko'rsatuvchi mutaxassislar o'rtasidagi hamkorlikning ahamiyati ko'rib chiqiladi. Tadqiqotning maqsadi alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lgan bolaning ta'lim olishi, tarbiyasi, rivojlanishi va ijtimoiy moslashuvda oilaning ishtirokining asosiy yo'nalishlarini aniqlashdan iborat. Tadqiqot materiallari oila roli va oila-maktab hamkorligiga bag'ishlangan ikkita ilmiy nashrdan iborat. Tadqiqotda nazariy va qiyosiy tahlil, umumlashtirish hamda tizimlashtirish usullaridan foydalanildi. Tahlil natijalariga ko'ra, oila bolaning hissiy holati, xulq-atvori, rivojlanishi va ta'limga munosabatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bolani qabul qilish, uning kuchli tomonlarini qo'llab-quvvatlash va ota-onalarning ta'lim jarayonidagi faol ishtiroki muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, ota-onalarga psixologik-pedagogik yordam ko'rsatish va oila hamda mutaxassislarning hamjihatlikdagi faoliyati zarurligi aniqlandi. Oila ta'lim jarayonining faol va to'laqonli ishtirokchisi sifatida qaralishi lozim.

Kalit so'zlar: oila, alohida ta'lim ehtiyojlari, ota-onalar ishtiroki, psixologik-pedagogik qo'llab-quvvatlash, maxsus pedagogika.

Аннотация. В статье рассматривается роль семьи в поддержке ребёнка с особыми образовательными потребностями (ООП) и значение взаимодействия родителей с образовательной организацией и специалистами психолого-педагогического сопровождения. Цель исследования заключается в определении основных направлений участия семьи в обучении, воспитании, развитии и социальной адаптации ребёнка с ООП. Материалами исследования послужили две публикации, посвящённые роли семьи и взаимодействию семьи и школы. В работе использованы методы теоретического, сравнительного анализа, обобщения и систематизации научных положений. В результате анализа установлено, что семья оказывает существенное влияние на эмоциональное состояние, поведение, развитие и отношение ребёнка к обучению. Особое значение имеют принятие ребёнка, поддержка его сильных сторон и участие родителей в образовательном процессе. Также выявлена необходимость психолого-педагогической помощи родителям и согласованности действий семьи и специалистов. Сделан вывод о том, что семья должна рассматриваться как активный и полноценный участник образовательного процесса.

Ключевые слова: семья, особые образовательные потребности, родительское участие, психолого-педагогическая поддержка, специальная педагогика.

Abstract. The article examines the role of the family in supporting children with special educational needs (SEN) and the importance of cooperation between parents, educational organizations, and specialists providing psychological and pedagogical support. The aim of the study is to identify the main areas of family involvement in the education, upbringing, development, and social adaptation of children with SEN. The research materials consisted of two publications devoted to the role of the family and cooperation between families and schools. The study uses theoretical and comparative analysis, generalization, and systematization of scientific information. The analysis shows that the family has a significant influence on the child's emotional state, behavior, development, and attitude toward learning. Acceptance of the child, support of their strengths, and active parental involvement in the educational process are particularly important. The study also identifies the need for psychological and pedagogical support for parents and coordinated actions between families and specialists. It is concluded that the family should be regarded as an active and full participant in the educational process.

Keywords: family, special educational needs, parental involvement, psychological and pedagogical support, special education.

ВВЕДЕНИЕ

Современное образование ориентировано на обеспечение права каждого ребёнка на обучение, развитие и участие в общественной жизни независимо от его индивидуальных особенностей. Особое значение данный принцип приобретает в отношении детей с особыми образовательными потребностями, поскольку организация их обучения требует создания специальных условий, учёта индивидуальных возможностей и согласованной деятельности педагогов, специалистов и семьи.

Семья является первой социальной средой развития ребёнка. Именно в семье формируются первоначальные представления об окружающем мире, нормы поведения, ценности, навыки общения и самостоятельности. Для ребёнка с особыми образовательными потребностями значение семейной среды особенно велико, поскольку именно родители ежедневно наблюдают его особенности, потребности, интересы и динамику развития.

Н.А. Оганнисян подчёркивает, что семья является важным институтом социализации, в котором формируются знания, умения, навыки и система ценностей ребёнка. Автор также обращает внимание на необходимость принятия ребёнка как личности и создания условий для раскрытия его сильных сторон [1].

При поступлении ребёнка в образовательную организацию его социальная ситуация изменяется: появляются новые требования, педагоги, сверстники и виды деятельности. В связи с этим особое значение приобретает сотрудничество семьи и школы. Оганнисян

подчеркивает необходимость информирования педагогов об особенностях ребёнка и привлечения семьи к школьной жизни [1].

А.Н. Курмашева также рассматривает взаимодействие семьи и школы как необходимое условие психолого-педагогического сопровождения детей с ООП. Автор отмечает, что полноценное развитие ребёнка невозможно без активного взаимодействия образовательной организации с семьёй [2].

Таким образом, актуальность исследования определяется необходимостью более глубокого понимания роли родителей в поддержке ребёнка с ООП и определения эффективных способов сотрудничества семьи и образовательной организации.

Цель исследования — выявить основные направления и условия эффективного участия семьи в поддержке ребёнка с особыми образовательными потребностями на основе анализа и сопоставления выбранных научно-педагогических публикаций.

Для достижения поставленной цели определены следующие задачи:

1. проанализировать представленные в источниках подходы к определению роли семьи в развитии и воспитании ребёнка с ООП;
2. выявить основные формы участия родителей в образовательном и коррекционно-развивающем процессе;
3. определить основные потребности родителей в психолого-педагогической поддержке;
4. сопоставить подходы к взаимодействию семьи и образовательной организации;
5. сформулировать основные условия эффективного семейного сопровождения ребёнка с ООП.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Материалами исследования послужили две публикации, посвящённые роли семьи и взаимодействию семьи со школой при поддержке детей с особыми образовательными потребностями:

1. Оганнисян Н.А. «Роль семьи в воспитании детей с особыми образовательными потребностями» // *Universum: психология и образование*. 2022. № 11(101) [1].

2. Курмашева А.Н. «Взаимодействие семьи и школы в процессе обучения детей с особыми образовательными потребностями» // *Педагогический мир*. 2019 [2].

Первая публикация содержит данные об участии родителей, их потребности в педагогической и психологической поддержке и взаимодействии со школой. Вторая рассматривает практические формы сотрудничества семьи и образовательной организации, включая консультации, тренинги, мастер-классы и совместные мероприятия [1; 2].

В работе использовались теоретический и сравнительный анализ, обобщение и систематизация. Исследование имеет теоретико-аналитический характер; собственный опрос или эксперимент не проводился. Количественные данные, приведённые в статье, относятся к исследованию Н.А. Оганнисян и используются как результаты анализируемого источника [1].

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Семья как основа развития и социализации ребёнка

Анализ двух публикаций показывает, что семья является важнейшей средой развития ребёнка с ООП. Её влияние распространяется не только на бытовое воспитание, но и на эмоциональное состояние, поведение, отношение к обучению и социальное взаимодействие.

Особое значение имеет принятие ребёнка таким, какой он есть. Н.А. Оганнисян подчеркивает необходимость учитывать реальные возможности ребёнка и развивать его сильные стороны. Завышенные требования, не соответствующие возможностям ребёнка, могут стать причиной разочарования и напряжения внутри семьи [1].

А.Н. Курмашева также связывает благополучие ребёнка с семейной ситуацией и участием родителей в его физическом и нравственном развитии [2]. Следовательно, семья

выступает не только объектом поддержки со стороны специалистов, но и самостоятельным ресурсом развития ребёнка.

Потребность родителей в профессиональной поддержке

Важным результатом исследования Н.А. Оганнисян является выявление потребности родителей в профессиональной помощи. Согласно данным автора, 72,7% родителей нуждались в психологической поддержке, 45,5% — в педагогической, а 9,1% не испытывали такой потребности [1].

При возникновении проблем 54% родителей получали поддержку со стороны школы, психологов, специальных педагогов и специалистов центров поддержки [1].

Эти показатели свидетельствуют о том, что даже заинтересованные родители не всегда обладают достаточными знаниями для самостоятельного решения образовательных и коррекционно-развивающих задач. Поэтому работа специалистов должна быть направлена не только непосредственно на ребёнка, но и на повышение компетентности родителей.

Взаимодействие семьи и школы

Эффективность поддержки ребёнка во многом определяется характером взаимодействия семьи и образовательной организации.

Н.А. Оганнисян выделяет три уровня такого взаимодействия: присутствие, участие и вовлечённость. Присутствие связано с осознанием родителями своей роли, участие предполагает включение в школьную жизнь, а вовлечённость характеризуется партнёрским взаимодействием с педагогами [1].

А.Н. Курмашева также подчёркивает, что родители должны быть активными участниками образовательного процесса. Специалистам важно не только информировать родителей о состоянии ребёнка, но и обучать их способам взаимодействия с ним [2].

Таким образом, результативная модель сотрудничества предполагает переход от ситуации, когда родитель только получает рекомендации, к совместному определению целей и способов поддержки ребёнка.

Формы взаимодействия с родителями

Анализ публикации А.Н. Курмашевой позволяет выделить несколько практических форм работы с семьёй:

- индивидуальные и групповые консультации;
- анкетирование;
- родительские собрания;
- практические занятия;
- мастер-классы;
- тренинги;
- информационные материалы и тематические рекомендации;
- совместные мероприятия детей и родителей [2].

Каждая из этих форм решает определённые задачи. Консультации помогают рассматривать индивидуальные трудности семьи, практические занятия и мастер-классы формируют конкретные навыки взаимодействия с ребёнком, а совместные мероприятия способствуют укреплению связи между ребёнком, родителями и образовательной организацией.

Согласованность действий семьи и специалистов

Сравнение двух источников показывает, что помощь ребёнку должна быть системной. Если родители и специалисты используют разные подходы, поддержка может оказаться менее эффективной.

А.Н. Курмашева подчёркивает значение своевременной и систематической психолого-педагогической помощи, основанной на единстве действий школы и семьи [2]. Н.А. Оганнисян также отмечает необходимость регулярного контакта родителей с педагогами. При этом обсуждать следует не только проблемы ребёнка, но и его достижения и положительную динамику [1].

Следовательно, сотрудничество семьи и специалистов должно строиться на общих целях, регулярном обмене информацией и согласованности требований к ребёнку.

ОБСУЖДЕНИЕ

Сопоставление результатов двух публикаций позволяет рассматривать роль семьи в нескольких взаимосвязанных направлениях. Во-первых, семья создаёт эмоциональную и социальную основу для развития ребёнка. Во-вторых, родители нуждаются в профессиональной поддержке, которая помогает им лучше понимать особенности ребёнка и выбирать эффективные способы взаимодействия с ним.

В-третьих, важным условием является партнёрство семьи и образовательной организации. Оганнисян показывает, что сам факт контакта родителей со школой ещё не означает полной вовлечённости [1]. Курмашева, в свою очередь, предлагает конкретные формы работы, позволяющие сделать такое взаимодействие более содержательным и практическим [2].

Особенно важно, чтобы родители и специалисты не ограничивались обсуждением трудностей. Поддержка должна учитывать достижения, интересы и сильные стороны ребёнка. Такой подход позволяет сформировать более реалистичные ожидания и создать единое пространство для его развития.

Таким образом, результаты анализа двух публикаций дополняют друг друга: первая работа показывает особенности и проблемы родительского участия, а вторая раскрывает практические способы организации сотрудничества семьи и школы.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведённый анализ показывает, что семья является одним из ключевых участников поддержки ребёнка с особыми образовательными потребностями. От семейной среды и отношения родителей зависят эмоциональное состояние ребёнка, его развитие, отношение к обучению и социальная адаптация.

Результаты исследования Н.А. Оганнисян свидетельствуют о значительной потребности родителей в психологической и педагогической поддержке. При этом регулярный контакт со школой не всегда означает полноценную вовлечённость родителей в планирование и организацию помощи ребёнку [1].

Материалы А.Н. Курмашевой показывают, что взаимодействие семьи и образовательной организации может осуществляться через консультации, практические занятия, тренинги, мастер-классы, информационную поддержку и совместные мероприятия [2].

Следовательно, эффективная поддержка ребёнка с ООП требует активного участия семьи, профессиональной помощи родителям, регулярного взаимодействия со специалистами и согласованности действий всех участников образовательного процесса. Семью целесообразно рассматривать не как пассивного получателя рекомендаций, а как полноценного партнёра в обучении, воспитании и социальной адаптации ребёнка.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Оганнисян Н.А. Роль семьи в воспитании детей с особыми образовательными потребностями // *Universum: психология и образование*. 2022. № 11(101). DOI: 10.32743/UniPsy.2022.101.11.14443.
2. Курмашева А.Н. Взаимодействие семьи и школы в процессе обучения детей с особыми образовательными потребностями // *Педагогический мир*. 2019.

АКТУАЛЬНЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ В КОНТЕКСТЕ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Турсынбеков Ерасыл Куанышбайулы

Annotatsiya. Oliy ta'limning raqamli transformatsiyasi zamonaviy ta'lim makonini shakllantirayotgan eng muhim jarayonlardan biridir. Raqamli ta'lim platformalari, raqamli resurslar, masofaviy ta'lim texnologiyalari va sun'iy intellektning faol joriy etilishi o'quv jarayonining mazmuni va tashkil etilishiga, shuningdek, o'qituvchi va ta'lim oluvchi o'rtasidagi o'zaro munosabatlarga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Shu bilan birga, texnologik rivojlanish ta'lim sifati, ta'lim oluvchining mustaqilligi, o'qituvchining rolini qayta ko'rib chiqish, akademik halollik va ta'lim jarayoni subyektlarining raqamli kompetentligiga oid pedagogik muammolarni ham yuzaga keltirmoqda. Maqolada oliy ta'limning raqamli transformatsiyasi sharoitida yuzaga kelayotgan dolzarb pedagogik muammolar ko'rib chiqiladi va ularni hal etishning ayrim yo'nalishlari belgilanadi. Raqamli texnologiyalardan pedagogik jihatdan maqsadga muvofiq foydalanish, talabalarining tanqidiy fikrlashi va axborot savodxonligini rivojlantirish hamda an'anaviy pedagogik hamkorlik shakllari bilan texnologik imkoniyatlarni uyg'unlashtirish zarurligiga alohida e'tibor qaratiladi. Shuningdek, baholash usullarining o'zgarishi, o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishi va raqamli ta'lim muhiti kengayishi sharoitida mazmunli pedagogik hamkorlikni saqlash masalalariga ham e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: raqamli transformatsiya, oliy ta'lim, pedagogik muammolar, raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt, raqamli kompetentlik, akademik halollik.

Аннотация. Касаясь цифровой трансформации высшего образования, отметим, что это один из важнейших процессов современного образовательного пространства. Активно внедряемый комплекс цифровых образовательных платформ, цифровых ресурсов, дистанционных технологий и искусственного интеллекта, несомненно, оказывает существенное влияние на содержание и организацию учебного процесса, а также на характер взаимодействия между преподавателем и обучаемым. Однако наряду с технологическим развитием возникает ряд педагогических проблем, связанных с качеством образования, самостоятельностью обучаемого, переосмыслением роли преподавателя, академической добросовестностью, цифровой компетентностью субъектов образовательной деятельности и другими аспектами. В статье предпринята попытка определить актуальные педагогические проблемы, возникающие в процессе цифровой трансформации высшего образования, а также обозначить некоторые пути их решения. Подчеркивается необходимость педагогически целесообразного применения цифровых технологий, развития критического мышления и обеспечения их соответствия традиционным формам педагогического взаимодействия. Отдельное внимание уделяется вопросам изменения методов оценивания, профессионального развития преподавателей и сохранения содержательного педагогического взаимодействия в условиях расширения цифровой образовательной среды. Рассматриваются также вопросы информационной грамотности студентов и ответственности при использовании современных цифровых инструментов в учебной и профессиональной подготовке.

Ключевые слова: цифровая трансформация, высшее образование, педагогические проблемы, цифровые технологии, искусственный интеллект, цифровая компетентность, академическая добросовестность.

Abstract. The use of technology in the world of education is gradually changing the present-day educational world. The introduction of various digital educational platforms and other means of teaching has an overwhelming influence on the content and organization of the learning process through distance education technologies. This technological phenomenon requires facing various difficulties in the education domain, which include issues of quality of education, students' independence, the role of teachers, academic integrity, and digital competence of educational participants. The paper discusses some of the major pedagogical difficulties that the process of digitalization of higher education brings and suggests different solutions for them. The authors pay attention to the right pedagogical use of the digital technologies, the development of critical thinking

and information literacy skills among the students, and the need to maintain the interaction between the teacher and the learner. According to the authors, the digitalization is not the introduction of the new technologies only, but the complex pedagogical process which should be introduced using a balanced combination of the technical potential and the educational values.

Keywords: digital transformation, higher education, pedagogy, digital technologies, artificial intelligence, digital literacy, academic integrity.

ВВЕДЕНИЕ

Цифровизация высшего образования в последние годы перешла из категории перспективного направления в сферу повседневной образовательной практики. Электронные образовательные платформы, цифровые библиотеки, системы управления обучением, дистанционные технологии и инструменты искусственного интеллекта используются для организации учебных занятий, самостоятельной работы, коммуникации и оценки результатов обучения. Вместе с тем цифровая трансформация не должна пониматься как простая замена бумажных материалов электронными. По данным OECD, собственно цифровая трансформация предполагает изменение образовательных процессов и экосистемы в целом, тогда как простое внедрение технологий нередко воспроизводит традиционные методы в новом формате [1].

Актуальность рассматриваемой проблемы обусловлена тем, что расширение технологических возможностей одновременно открывает новые ресурсы для обучения и создает новые требования к преподавателю и студенту. Становятся менее значимыми ситуации, в которых обучаемый должен лишь найти и воспроизвести информацию, и более значимыми задания, требующие ее критического анализа, интерпретации и применения. В связи с этим возникает необходимость определить, какие педагогические проблемы сопровождают цифровую трансформацию и каким образом возможно сохранить качество образования при активном использовании цифровых инструментов.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

В работе использованы методы теоретического анализа, сравнения, обобщения и систематизации научных и аналитических материалов по вопросам цифровой трансформации образования. В качестве основных источников рассмотрены материалы OECD и UNESCO, посвященные цифровым образовательным экосистемам, цифровым компетенциям, применению искусственного интеллекта и рискам технологизации образования [1–3]. Анализ проводился с позиции педагогической целесообразности: внимание уделялось не самой технологии, а ее влиянию на содержание обучения, самостоятельность студента, деятельность преподавателя и способы оценки образовательных результатов.

Методологической основой работы выступает представление о цифровизации как о комплексном процессе, в котором технологические решения должны быть связаны с образовательными целями. Такой подход позволяет рассматривать преимущества и ограничения цифровых инструментов одновременно и не сводить обсуждение проблемы к вопросу о необходимости или ненужности отдельных технологий.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Одной из наиболее актуальных проблем становится изменение роли преподавателя. В цифровой образовательной среде обучаемый получает постоянный доступ к значительному объему информации и способен самостоятельно выбирать источники, темп работы и дополнительные материалы. Поэтому преподаватель постепенно перестает быть исключительно источником информации и все в большей степени выполняет функции организатора, консультанта и наставника. Такая трансформация роли педагога не уменьшает его значения: напротив, избыток информации повышает потребность в профессиональном сопровождении, поскольку студент должен не только найти сведения, но и определить их надежность, актуальность и соответствие учебной задаче [1].

Следующей проблемой является цифровая компетентность участников образовательной деятельности. Наличие технической инфраструктуры еще не означает эффективной цифровой трансформации. OECD подчеркивает, что устойчивая цифровая образовательная экосистема включает не только оборудование и платформы, но и человеческий компонент — способность преподавателей и студентов результативно использовать цифровые инструменты и ресурсы [1]. Следовательно, профессиональное развитие преподавателя должно включать не только техническое обучение, но и освоение способов педагогически обоснованного применения цифровых технологий.

Существенное значение имеет проблема самостоятельности обучаемого. Цифровая среда значительно упрощает поиск готовых материалов, решений и объяснений. Это может поддерживать самообразование, однако при отсутствии педагогического сопровождения возникает риск подмены самостоятельной мыслительной деятельности потреблением готового результата. Для высшего образования данный вопрос принципиален, поскольку целью обучения является не только получение информации, но и формирование способности самостоятельно анализировать, аргументировать и принимать решения.

Особое место в цифровой трансформации занимает искусственный интеллект. Генеративные системы расширяют возможности персонализации обучения, создания учебных материалов и получения дополнительных объяснений. Вместе с тем UNESCO указывает на необходимость человекоцентричного подхода, учитывающего вопросы этики, защиты данных и педагогического проектирования [2]. На практике это означает, что искусственный интеллект целесообразно рассматривать как вспомогательный инструмент, а не как замену собственной интеллектуальной деятельности студента или педагогическому руководству преподавателя.

С распространением генеративного искусственного интеллекта тесно связана проблема академической добросовестности. Традиционные формы письменных заданий уже не всегда позволяют однозначно определить уровень самостоятельности обучаемого. Поэтому педагогическая практика нуждается в расширении форм контроля: наряду с письменными работами могут использоваться устная защита, анализ конкретных ситуаций, практические задания и проектная деятельность. Такие формы позволяют проверить не только конечный результат, но и способность студента объяснить ход рассуждений и применить знания в новой ситуации [2; 3].

Отдельной проблемой является информационная перегрузка. Цифровая среда дает доступ к большому количеству материалов, но избыток информации может затруднять ее отбор и систематизацию. В докладе UNESCO отмечается, что надежные доказательства дополнительной ценности образовательных технологий по-прежнему ограничены и внедрение технологий не должно происходить без оценки их реального образовательного эффекта [3]. Следовательно, студенту необходимо формировать информационную грамотность: способность проверять источники, сопоставлять сведения и критически оценивать цифровой контент.

Важным результатом анализа является также необходимость сохранения непосредственного педагогического взаимодействия. Цифровые форматы расширяют возможности коммуникации и делают образование более доступным, однако они не отменяют значения обратной связи, обсуждения, совместного решения задач и личного примера преподавателя. Поэтому перспективным представляется не противопоставление цифрового и традиционного образования, а их содержательное сочетание. Цифровая технология эффективна тогда, когда она решает конкретную образовательную задачу лучше или иначе, чем доступный традиционный метод.

Наконец, цифровая трансформация приводит к пересмотру самой системы оценки образовательных результатов. Если учебное задание легко выполняется с помощью цифрового помощника, необходимо оценивать более сложные результаты: умение анализировать информацию, аргументировать позицию, переносить знания на новую ситуацию и

самостоятельно объяснять принятые решения. Это позволяет сохранить диагностическую функцию оценивания и одновременно использовать преимущества новых технологий.

Таким образом, решение обозначенных проблем предполагает несколько взаимосвязанных направлений: развитие цифровой компетентности преподавателей и студентов, разработку прозрачных правил использования искусственного интеллекта, повышение роли практико-ориентированных и устных форм оценивания, усиление информационной грамотности и сохранение педагогического взаимодействия. Главным критерием при этом должна оставаться не интенсивность внедрения технологий, а их вклад в достижение образовательных результатов.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведенный анализ показывает, что цифровая трансформация высшего образования представляет собой не только технологический, но и педагогический процесс. Она изменяет роль преподавателя и обучаемого, способы организации самостоятельной работы, подходы к оцениванию и требования к цифровой компетентности. Одновременно появляются новые вопросы, связанные с академической добросовестностью, информационной перегрузкой и ответственным использованием искусственного интеллекта.

Следовательно, современная педагогика должна ориентироваться на педагогически целесообразное использование цифровых технологий. Технологические возможности должны быть встроены в образовательную модель таким образом, чтобы поддерживать самостоятельность студента, развивать критическое мышление и профессиональные компетенции, а не подменять собственную деятельность обучаемого. Оптимальной представляется модель, в которой цифровые инструменты дополняют традиционные формы педагогического взаимодействия и расширяют их возможности. Именно такой подход позволяет рассматривать цифровую трансформацию не как самоцель, а как средство повышения качества и эффективности высшего образования.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. OECD. OECD Digital Education Outlook 2023: Towards an Effective Digital Education Ecosystem. — Paris: OECD Publishing, 2023. — 414 p.
2. Miao, F., Holmes, W. Guidance for Generative AI in Education and Research. — Paris: UNESCO, 2023. — 48 p.
3. UNESCO. Global Education Monitoring Report 2023: Technology in Education: A Tool on Whose Terms? — Paris: UNESCO, 2023. — 424 p.
4. Bates, A. W. Teaching in a Digital Age: Guidelines for Designing Teaching and Learning. — Vancouver: Tony Bates Associates Ltd., 2022.

СОЦИАЛЬНОЕ ПРОСТРАНСТВО КАК СРЕДА ЛИЧНОСТНО-ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

Мингбоева О.А., Тошева Х.Б. преподаватели

**ГОУ «Худжандский государственный университет
имени академика Бободжона Гафурова»**

Аннотация. В статье рассматривается социальное пространство как важная среда личностно-профессионального развития человека. Раскрывается значение взаимодействия личности с окружающей социальной средой в процессе формирования профессиональных компетенций, ценностных ориентаций, коммуникативных навыков и личностных качеств. Отмечается, что благоприятное социальное пространство способствует развитию самостоятельности, ответственности, инициативности и способности к конструктивному взаимодействию с окружающими. В статье подчёркивается

необходимость создания развивающей социальной среды, обеспечивающей взаимосвязь личностного становления и профессионального развития.

Ключевые слова: социальное пространство, личностное развитие, профессиональное развитие, профессиональное становление, социальная среда, самореализация, профессиональные компетенции, коммуникация, социальное взаимодействие.

Abstract. The article examines the social environment as an important context for personal and professional development. It explores the significance of an individual's interaction with the surrounding social environment in the development of professional competencies, value orientations, communication skills, and personal qualities. A supportive social environment contributes to the development of independence, responsibility, initiative, and the ability to interact constructively with others. The article emphasizes the importance of creating a developmental social environment that promotes the interconnectedness of personal growth and professional development.

Keywords: social environment, personal development, professional development, professional formation, social context, self-realization, professional competencies, communication, social interaction.

Annotatsiya. Maqolada ijtimoiy makon insonning shaxsiy va kasbiy rivojlanishida muhim muhit sifatida ko'rib chiqiladi. Kasbiy kompetensiyalar, qadriyatli yo'nalishlar, kommunikativ ko'nikmalar va shaxsiy fazilatlarini shakllantirish jarayonida shaxsning uni o'rab turgan ijtimoiy muhit bilan o'zaro munosabatining ahamiyati yoritiladi. Qulay ijtimoiy makon mustaqillik, mas'uliyat, tashabbuskorlik hamda atrofdaqilar bilan konstruktiv hamkorlik qilish qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qilishi ta'kidlanadi. Maqolada shaxsiy kamolot va kasbiy rivojlanishning o'zaro bog'liqligini ta'minlaydigan rivojlantiruvchi ijtimoiy muhitni yaratish zarurligi alohida ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy makon, shaxsiy rivojlanish, kasbiy rivojlanish, kasbiy shakllanish, ijtimoiy muhit, o'zini o'zi ro'yobga chiqarish, kasbiy kompetensiyalar, kommunikatsiya, ijtimoiy o'zaro munosabat.

ВВЕДЕНИЕ

В условиях глобализации и стремительного развития науки и техники вопрос профессионального развития личности приобрел особое значение. Прогресс общества тесно связан с уровнем знаний, навыков и профессиональной компетентности человека. Поэтому профессиональное становление и развитие личности рассматриваются не просто как личное дело, а как важная социальная проблема.

Основатель мира и национального единства - Лидер нации, Президент Республики Таджикистан, уважаемый Эмомали Рахмон, высказал по этому вопросу ряд соображений: «Будущее Таджикистана напрямую зависит от уровня просвещенности общества и развития науки и технологий; поэтому вовлечение молодежи и подростков в сферу науки, знаний и овладения профессиональными навыками должно стать приоритетной задачей для всего общества. Молодые люди должны выбрать верный жизненный путь, вести себя так, чтобы приносить пользу себе, своим семьям, государству и обществу, и - пользуясь мирной обстановкой в стране и возможностями, предоставляемыми государством, - посвятить себя получению профессиональных навыков и знаний». Они продолжают дело и начинания старшего поколения, являясь созидательной силой и реальным потенциалом общественного прогресса - словом, будущим нации и государства. Молодежь составляет наиболее активную часть общества и развивает дело старших; именно на ее плечи ляжет ответственность за будущее суверенной страны.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Социальная среда охватывает условия, отношения, ценности, окружение и факторы, в которых развивается и действует личность. Именно в этой среде человек формирует свои знания, опыт, мировоззрение и профессиональные навыки. Семья, образовательные учреждения, социальные группы, средства массовой информации, культура и рабочая среда –

это ключевые элементы социальной среды, непосредственно влияющие на профессиональное развитие личности.

Социальная среда – это условия, в которых человек живет, учится и работает. Она включает в себя совокупность социальных отношений, норм, ценностей, традиций и возможностей, способствующих формированию личности. Профессиональное развитие – это непрерывный процесс формирования и совершенствования профессиональных знаний, навыков, умений и качеств, позволяющих человеку эффективно выполнять свою работу. Этот процесс начинается с выбора профессии и продолжается на протяжении всей трудовой деятельности.

Специалисты в области педагогики и психологии подчеркивают, что профессиональное развитие невозможно без благоприятной социальной среды, поскольку профессиональные способности формируются и совершенствуются именно в процессе взаимодействия человека с обществом. Здоровье нации берет начало в здоровой семейной среде. Будучи первичной ячейкой общества, семья играет ключевую роль в его развитии: чем выше социально-экономический и культурно-нравственный статус семей, тем значимее их вклад в рост и прогресс государства и нации. Укрепление семьи, обеспечение ее благополучия и счастья отражают гуманный подход и служат одной из фундаментальных основ государственного управления.

Воспитание и развитие ребенка – это важнейшая обязанность и значительная ответственность родителей перед обществом, нацией, Родиной и человечеством в целом. В связи с этим Закон Республики Таджикистан «Об образовании» устанавливает следующие обязательства для родителей и лиц, их заменяющих: постоянно заботиться о физическом и психическом здоровье ребенка, готовить его к школе и создавать необходимые условия для развития его способностей, защищать права и достоинство детей, воспитывать детей в духе гуманизма, трудолюбия, доброжелательности, сострадания и уважительного отношения к членам семьи, родному языку, литературе и истории, а также уважения к национальным, историческим и культурным ценностям других народов, и содействовать поступлению детей в учебные заведения или создавать для этого необходимые условия дома, получить образование, соответствующее государственным стандартам, а также воспитывать ребенка в духе уважения к закону, правам и свободам человека и соблюдения правил поведения в обществе».

Семья – это основная социальная среда, формирующая личность человека. В семье ребенок усваивает нормы поведения, нравственные ценности и отношение к труду. Благодаря воспитанию, поддержке и наставничеству родители могут помочь ребенку сделать правильный профессиональный выбор и развить его способности.

Благоприятная психологическая и социальная атмосфера в семье укрепляет уверенность ребенка в собственных силах и стимулирует его стремление к профессиональному развитию. Кроме того, позитивное отношение членов семьи к образованию, обучению и труду играет ключевую роль в формировании профессиональной мотивации молодежи. Исследования показывают, что большинство успешных молодых людей выросли в среде, где высоко ценились знания и труд.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Образовательные учреждения являются одним из важнейших факторов профессионального становления личности. Школы, колледжи и университеты выступают не только источниками знаний, но и социальной средой, формирующей характер человека.

В образовательных учреждениях молодое поколение получает теоретические и практические знания, одновременно развивая навыки общения, сотрудничества и творческой деятельности. Педагоги, выступая в роли наставников, играют важную роль в формировании мировоззрения и профессионального самосознания молодежи.

Использование современных образовательных технологий, интерактивных методов, а также самостоятельной и исследовательской работы способствует повышению уровня

профессиональной подготовки учащихся. Кроме того, практическое обучение и партнерство между образовательными учреждениями и предприятиями позволяют студентам получить непосредственное представление о требованиях рынка труда.

Социальные группы, друзья, сверстники и коллеги оказывают существенное влияние на профессиональное развитие личности. В процессе взаимодействия с окружающими человек приобретает новый опыт и совершенствует свои социальные и профессиональные навыки. Благоприятная социальная среда способствует проявлению активности, инициативности и чувства ответственности. И наоборот, неблагоприятная среда может привести к снижению мотивации и ограничить возможности для профессионального роста.

В современном обществе социальные сети и информационные технологии стали неотъемлемыми элементами социальной среды. Они открывают широкие возможности для обучения, обмена опытом и развития профессиональных компетенций.

Рабочая среда играет ключевую роль в профессиональном росте личности. В процессе трудовой деятельности человек применяет полученные знания на практике и приобретает профессиональный опыт. Создание благоприятных условий труда, поддержка инициатив сотрудников и предоставление возможностей для профессионального развития и повышения квалификации способствуют повышению эффективности работы специалистов.

В организациях с сильной корпоративной культурой сотрудники имеют возможность непрерывно совершенствовать свои знания и навыки. Кроме того, профессиональное сотрудничество и обмен опытом между сотрудниками способствуют развитию профессиональных компетенций.

Наряду с социальными факторами, решающую роль в профессиональном развитии играют собственные усилия человека. Самообразование, самосовершенствование и самооценка являются неотъемлемыми составляющими профессионального роста личности. Современный специалист должен постоянно стремиться к получению новых знаний, освоению передовых технологий и совершенствованию своих профессиональных навыков. Требования рынка труда постоянно меняются, и высоких результатов могут добиться лишь те, кто способен адаптироваться к этим изменениям. Саморазвитие позволяет повысить конкурентоспособность и достичь значительных успехов в профессиональной деятельности.

В эпоху информационного общества социальная среда, в которой происходит профессиональное развитие, приобрела новые черты:

- широкий доступ к информации и образовательным ресурсам;
- развитие цифровых технологий;
- возрастающая роль дистанционного обучения;
- расширение международного сотрудничества;
- высокие требования к профессиональным компетенциям;
- необходимость непрерывного обучения.

ВЫВОДЫ

Эти факторы открывают новые возможности для личностного и профессионального развития и одновременно требуют повышенной ответственности за постоянное совершенствование знаний и навыков.

Таким образом, социальная среда профессионального развития личности представляет собой совокупность социальных условий и факторов, влияющих на формирование и совершенствование профессиональных способностей человека. Важную роль в этом процессе играют семья, образовательные учреждения, социальные группы, рабочая среда и общество в целом. В современном мире профессиональное развитие не ограничивается лишь получением образования; это непрерывный процесс, включающий обучение, самосовершенствование, творческую деятельность и адаптацию к изменениям в обществе. Поэтому создание благоприятной социальной среды для профессионального развития считается одной из ключевых задач как общества, так и системы образования.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Асмолов А.Г. Психология личности. – М.: Смысл, 2007. – 528 с.
2. Зеер Э.Ф. Психология профессионального развития. – М.: Академия, 2009. – 240 с.
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи маориф” – Душанбе: “Маориф ва фарҳанг”, 2013.
4. Маркова А.К. Психология профессионализма. – М.: Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. – 312 с.
5. Митина Л. М. Личностно-профессиональное развитие учителя: стратегии, ресурсы, риски: монография. — Санкт-Петербург: Нестор-История, 2018. — ISBN 978-5-4469-1432-6.
6. Реан А.А. Психология личности. Социализация, поведение, общение. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. – 416 с.
7. Эмомалӣ Раҳмон. Тоҷикистон дар масири истиқлолият. – Душанбе: Ирфон, 2021. – 480 с.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ К ПРОФОРИЕНТАЦИИ СТУДЕНТОВ

Нурова Кундуз Сарсенбаевна

Каспийский университет технологии и инжиниринга им. Е. Есенова

г.Актау, Республика Казахстан

***Аннотация.** В статье рассматриваются психолого-педагогические возможности подготовки будущих учителей к осуществлению профориентационной деятельности со студентами в условиях современного образовательного пространства. Актуальность исследования обусловлена необходимостью формирования у будущих педагогов профессиональных компетенций, позволяющих оказывать обучающимся эффективную поддержку в профессиональном самоопределении, осознанном выборе образовательной и карьерной траектории. Особое внимание уделяется психологической готовности будущего учителя к профориентационной работе, развитию диагностических, коммуникативных, консультативных, рефлексивных и организационно-педагогических компетенций. Раскрываются основные психолого-педагогические условия эффективной подготовки будущих учителей к профориентационной деятельности: интеграция теоретической и практической подготовки, применение интерактивных методов обучения, профессионально ориентированных тренингов, кейс-технологий, проектной деятельности, психологической диагностики и цифровых ресурсов. Подчеркивается значение индивидуального подхода, учитывающего интересы, способности, ценностные ориентации, мотивацию и личностно-профессиональный потенциал обучающихся. Рассматривается роль педагогической практики как средства формирования опыта проведения профориентационных консультаций, мероприятий и индивидуального сопровождения профессионального самоопределения.*

***Ключевые слова:** будущий учитель, профессиональная ориентация, профориентационная деятельность, профессиональное самоопределение, психолого-педагогическая подготовка, профессиональная готовность, педагогические компетенции, психологическая диагностика, профессиональное консультирование, карьерная траектория.*

***Abstract.** The article examines the psychological and pedagogical possibilities of preparing future teachers to carry out career guidance activities with students in the modern educational environment. The relevance of the study is determined by the need to develop professional competencies that enable future teachers to provide effective support to students in professional self-determination and in making informed choices regarding their educational and career trajectories. Particular attention is paid to the psychological readiness of future teachers for career guidance*

work and to the development of diagnostic, communicative, counseling, reflective, organizational, and pedagogical competencies. The main psychological and pedagogical conditions for the effective preparation of future teachers for career guidance activities are identified, including the integration of theoretical and practical training, the use of interactive teaching methods, professionally oriented training sessions, case-based technologies, project activities, psychological diagnostics, and digital resources. The importance of an individual approach that takes into account students' interests, abilities, value orientations, motivation, and personal and professional potential is emphasized. The role of teaching practice as a means of developing experience in conducting career guidance consultations and activities, as well as providing individual support for professional self-determination, is considered.

Keywords: future teacher, career guidance, career guidance activities, professional self-determination, psychological and pedagogical training, professional readiness, pedagogical competencies, psychological diagnostics, career counseling, career trajectory.

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy ta'lim makoni sharoitida bo'lajak o'qituvchilarni talabalar bilan kasbga yo'naltirish faoliyatini amalga oshirishga tayyorlashning psixologik-pedagogik imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Tadqiqotning dolzarbligi bo'lajak pedagoglarda ta'lim oluvchilarga kasbiy o'zini o'zi belgilash, ta'lim va karyera yo'nalishini ongli ravishda tanlashda samarali ko'mak ko'rsatish imkonini beruvchi kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish zarurati bilan belgilanadi. Bo'lajak o'qituvchining kasbga yo'naltirish ishlariga psixologik tayyorligi, diagnostik, kommunikativ, konsultativ, refleksiv va tashkiliy-pedagogik kompetensiyalarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratiladi. Bo'lajak o'qituvchilarni kasbga yo'naltirish faoliyatiga samarali tayyorlashning asosiy psixologik-pedagogik shart-sharoitlari: nazariy va amaliy tayyorgarlikni integratsiyalash, interaktiv ta'lim metodlari, kasbiy yo'naltirilgan treninglar, keys-texnologiyalar, loyiha faoliyati, psixologik diagnostika va raqamli resurslardan foydalanish yoritiladi. Ta'lim oluvchilarning qiziqishlari, qobiliyatlari, qadriyatli yo'nalishlari, motivatsiyasi hamda shaxsiy-kasbiy salohiyatini hisobga oluvchi individual yondashuvning ahamiyati ta'kidlanadi. Pedagogik amaliyotning kasbga yo'naltirish bo'yicha maslahatlar va tadbirlarni o'tkazish, shuningdek, kasbiy o'zini o'zi belgilash jarayonini individual qo'llab-quvvatlash tajribasini shakllantirishdagi o'rni ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: bo'lajak o'qituvchi, kasbga yo'naltirish, kasbga yo'naltirish faoliyati, kasbiy o'zini o'zi belgilash, psixologik-pedagogik tayyorgarlik, kasbiy tayyorgarlik, pedagogik kompetensiyalar, psixologik diagnostika, kasbiy maslahat, karyera yo'nalishi.

ВВЕДЕНИЕ

Современные социально-экономические преобразования, динамичное развитие рынка труда, цифровизация различных сфер общественной жизни и появление новых профессиональных направлений существенно повышают требования к качеству профессионального самоопределения молодежи. В этих условиях особое значение приобретает профориентационная деятельность образовательных организаций, направленная на оказание обучающимся помощи в осознанном выборе профессионального пути, определении собственных интересов, способностей, склонностей и перспектив дальнейшего развития. Эффективность данной деятельности во многом зависит от профессиональной готовности педагогов к организации и осуществлению профориентационной работы.

Учитель в современной образовательной среде выполняет не только обучающую и воспитательную функции, но и оказывает существенное влияние на профессиональное самоопределение обучающихся. Благодаря систематическому взаимодействию с ними педагог имеет возможность выявлять индивидуальные способности, образовательные потребности, профессиональные интересы и склонности, формировать представления о мире профессий, развивать способность соотносить личностные качества с требованиями будущей профессиональной деятельности. В связи с этим подготовка будущих учителей к профориентационной деятельности становится одним из значимых направлений профессионально-педагогического образования.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Особую актуальность приобретает изучение психолого-педагогических возможностей такой подготовки. Профориентация представляет собой комплексный процесс, предполагающий учет возрастных и индивидуально-психологических особенностей обучающихся, их мотивации, ценностных ориентаций, способностей, интересов и уровня сформированности профессиональных намерений. Поэтому будущему учителю необходимо обладать не только знаниями о современных профессиях и тенденциях рынка труда, но и психолого-педагогическими компетенциями, позволяющими осуществлять диагностику профессиональных интересов, консультирование, педагогическое сопровождение и создание условий для осознанного профессионального выбора.

В системе профессиональной подготовки будущих педагогов существуют значительные возможности для формирования такой готовности. К ним относятся содержание психолого-педагогических дисциплин, практические и тренинговые занятия, педагогическая практика, проектная и исследовательская деятельность, применение современных цифровых технологий, взаимодействие с образовательными организациями и представителями профессионального сообщества. Комплексное использование данных возможностей способствует формированию у будущих учителей знаний, умений, профессиональных установок и личностных качеств, необходимых для эффективной профориентационной деятельности.

Вместе с тем анализ педагогической практики показывает наличие противоречия между возрастающей потребностью образовательных организаций в педагогах, способных профессионально осуществлять профориентационную работу, и недостаточной разработанностью содержания, методов и условий целенаправленной подготовки будущих учителей к данной деятельности. Необходимость разрешения указанного противоречия определяет актуальность исследования психолого-педагогических возможностей подготовки будущих учителей к профориентации обучающихся.

Цель исследования — теоретически обосновать психолого-педагогические возможности подготовки будущих учителей к осуществлению профориентационной деятельности и определить эффективные условия их реализации в образовательном процессе.

Объект исследования — процесс профессиональной подготовки будущих учителей в системе педагогического образования.

Предмет исследования — психолого-педагогические возможности, содержание, методы и условия подготовки будущих учителей к организации профориентационной деятельности.

В соответствии с целью исследования определены следующие задачи:

1. Раскрыть сущность и содержание профориентационной деятельности в современном образовательном процессе.
2. Проанализировать психолого-педагогические основы профессионального самоопределения обучающихся.
3. Определить структуру и основные компоненты готовности будущего учителя к профориентационной деятельности.
4. Выявить психолого-педагогические возможности профессиональной подготовки будущих учителей к организации профориентации.
5. Обосновать педагогические условия, формы и методы, способствующие повышению эффективности подготовки будущих педагогов к профориентационной работе.
6. Разработать практические рекомендации по совершенствованию подготовки будущих учителей к сопровождению профессионального самоопределения обучающихся.

Методы исследования: анализ психолого-педагогической и научно-методической литературы, систематизация и обобщение научных положений, педагогическое наблюдение, анкетирование, тестирование, беседа, анализ результатов деятельности обучающихся,

педагогический эксперимент, а также количественный и качественный анализ полученных данных.

Теоретическая значимость исследования заключается в уточнении содержания понятия готовности будущего учителя к профориентационной деятельности, систематизации психолого-педагогических возможностей ее формирования и определении условий эффективной подготовки будущих педагогов к сопровождению профессионального самоопределения обучающихся.

Практическая значимость исследования состоит в возможности использования разработанных положений, методов и рекомендаций в процессе профессиональной подготовки студентов педагогических специальностей, при организации педагогической практики, специальных курсов, тренингов и других форм учебной и внеучебной деятельности, направленных на формирование компетенций в области профориентации.

Таким образом, исследование психолого-педагогических возможностей подготовки будущих учителей к профориентации имеет как теоретическое, так и практическое значение, поскольку способствует совершенствованию профессиональной подготовки педагогических кадров и повышению качества педагогического сопровождения профессионального самоопределения обучающихся.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Проблема профессиональной ориентации молодежи и подготовки педагогов к сопровождению профессионального самоопределения обучающихся занимает значительное место в психолого-педагогической науке. В научной литературе профориентация рассматривается как комплексная система педагогических, психологических, социальных и организационных мероприятий, направленных на формирование у обучающихся готовности к осознанному выбору профессии, построению индивидуальной образовательной траектории и дальнейшему профессиональному развитию.

Теоретические основы профессионального самоопределения личности получили развитие в трудах Е. А. Климова, Н. С. Пряжникова, Е. А. Пряжниковой, А. К. Марковой, Л. М. Митиной и других исследователей. В работах Е. А. Климова профессиональное самоопределение рассматривается как сложный и продолжительный процесс, связанный с осознанием человеком собственных возможностей, интересов, способностей и требований профессиональной деятельности. Значительное внимание ученых уделял соотношению индивидуально-психологических особенностей личности и характеристик различных профессий.

Н. С. Пряжников и Е. А. Пряжникова рассматривают профессиональное самоопределение не только как момент выбора конкретной профессии, но и как более широкий процесс поиска человеком смысла будущей трудовой деятельности, определения жизненных и профессиональных целей. В данном подходе профориентационная работа должна быть направлена не на предоставление обучающемуся готового решения, а на создание условий для самостоятельного и осознанного выбора профессионального пути.

В исследованиях А. К. Марковой профессиональное развитие связывается с формированием профессиональной мотивации, профессионального самосознания и готовности личности к выполнению профессиональных задач. Для профориентационной деятельности данный подход имеет особое значение, поскольку подчеркивает необходимость формирования у обучающихся не только представлений о профессиях, но и осознания собственных профессиональных возможностей, ценностей и перспектив.

Значительное место в научных исследованиях занимает психологический аспект профориентации. Профессиональный выбор определяется комплексом личностных факторов: интересами, склонностями, мотивацией, системой ценностей, уровнем притязаний, самооценкой и представлениями личности о собственных способностях. Следовательно, педагог, осуществляющий профориентационную деятельность, должен уметь учитывать

индивидуальные особенности обучающегося и применять элементы психолого-педагогической диагностики.

В современной педагогике профессиональная ориентация рассматривается как часть целостного образовательного и воспитательного процесса. Учитель при этом выступает не только в роли источника информации о профессиях, но и в качестве наставника, консультанта и организатора профессиональных проб. Взаимодействуя с обучающимися в ходе учебной и внеучебной деятельности, педагог может выявлять их интересы и способности, создавать ситуации профессионального выбора, организовывать проектную и исследовательскую деятельность.

ВЫВОДЫ

Отдельное направление исследований составляет проблема профессиональной подготовки будущих учителей. В трудах В. А. Сластёнина, И. А. Зимней, Н. В. Кузьминой, А. А. Вербицкого и других ученых раскрываются сущность педагогической деятельности, структура профессиональной компетентности учителя и особенности формирования готовности студентов педагогических специальностей к будущей профессиональной деятельности.

В. А. Сластёнин рассматривал профессиональную подготовку будущего учителя как целостный процесс формирования педагогической направленности личности, профессиональных знаний, умений, навыков и качеств, обеспечивающих успешное осуществление педагогической деятельности. В контексте профориентационной подготовки данный подход позволяет рассматривать готовность будущего учителя как интегративное образование, включающее мотивационный, когнитивный, деятельностный и рефлексивный компоненты.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. — Санкт-Петербург: Питер, 2008. — 400 с.

2. Вербицкий А. А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход. — Москва: Высшая школа, 1991. — 207 с.
3. Зеер Э. Ф. Психология профессий: учебное пособие. — Москва: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. — 336 с.
4. Зимняя И. А. Педагогическая психология: учебник. — Москва: Логос, 2004. — 384 с.
5. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения: учебное пособие. — Москва: Академия, 2004. — 304 с.
6. Климов Е. А. Психология профессионала. — Москва: Институт практической психологии; Воронеж: МОДЭК, 1996. — 400 с.
7. Кузьмина Н. В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения. — Москва: Высшая школа, 1990. — 119 с.
8. Маркова А. К. Психология профессионализма. — Москва: Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. — 308 с.
9. Митина Л. М. Психология профессионального развития учителя. — Москва: Флинта; Московский психолого-социальный институт, 1998. — 200 с.
10. Пряжников Н. С. Профессиональное и личностное самоопределение. — Москва; Воронеж: Институт практической психологии; МОДЭК, 1996. — 256 с.

ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИНИ ИНСОНИЙЛАШТИРИШ ВА ИНСОНПАРВАРЛАШТИРИШ МУАММОЛАРИ

Мардонов Р.С.

фалсафа фанлари доктори (DSc),

Иқтисодиёт ва педагогика университети “Психология ва
ижтимоий-гуманитар фанлар” кафедраси профессори в.б.

Аннотация: Мақолада илмий адабиётларнинг таҳлили, эмпирик тадқиқотлар асосида ҳозирги даврда олий таълимни гуманитарлаштириш муаммолари ўрганилган. Ушбу жараёнда табиий, техник ва ижтимоий-гуманитар фанларнинг уйғунлиги тадқиқот қилинган. Замонавий гуманитар таълим мазмуни нафақат ижтимоий ривожланиш қонуниятларини очиб беришга, ижтимоий нормалар, муносабатларни ривожлантиришга қаратилган гуманитар фанлар бўлиб, балки жамият ҳақидаги билимлар, ижтимоий ўзаро муносабатлар кўникма ва малакалари, фуқаролик жамияти ва юқори технологик дунёда фаолият юритиш имконини берувчи билимлардир.

Калит сўзлар: таълим, таълим фалсафаси, гуманизм, инсонийлаштириш, инсонпарварлаштириш, олий таълимда тарбия.

Замонавий жамиятда аксарият давлатлар, жумладан, Ўзбекистон ҳам ўз ривожланиш стратегиясида тўлиқ равишда таълимга таянади. Айнан таълимнинг самарали тизими янги ижтимоий муносабатларни шакллантириш омилига айланмоқда. Шу муносабат билан таълимни модернизация қилиш давлат сиёсатининг асосий йўналишларидан бирига айланган.

Таълимни модернизация қилишнинг асосий мақсади – шахс, жамият ҳамда давлат талаб ва эҳтиёжлари асосида таълим тизимини барқарор ривожлантириш механизминини яратишдир.

Ҳозирги вақтда мавжуд олий таълим тизимининг инқирози ҳар томонлама намоён бўлмоқда. Унинг куйидаги кўринишлари маълум: таълимнинг таркибий қисмлари бўлган табиий, техник ва гуманитар фанларни бир-бирига қарама-қарши қўйиш ва ажратиш, олий таълим субъектлари томонидан ўз фаолиятининг гуманистик матричасини йўқотиши, таълимнинг гуманитар парадигмасини четлаб ўтиш, фақат техник тафаккурни ишлатиш.

Таълим тизимининг инқирози яна шу билан ҳам характерланадики, у замонавий жамиятда рўй бераётган ўзгаришлардан деярли орқада қолмоқда. Ушбу инқирозни бартараф этиш учун маълум бир технологияни ишлаб чиқишни талаб қиладиган янги таълим

парадигмасига ўтиш кутилмоқда. Олий таълимнинг янги мафкураси қуйидагиларга асосланади: 1) фундаментализм; 2) когнитив яхлитлик; 3) методология; 4) инсонпарварлаштириш.

Фундаментализм замонавий фаннинг сўнгги ютуқларига, илмий тилни ўқув-билиш фаолияти тилига айлантиришни назарда тутди. Когнитив яхлитликка олий таълим муассасаларининг таълим дастурларига энг сўнгги таълимотлар ва назарияларни киритиш, табиий-илмий билимлар тизимида гуманитар компонентни мустаҳкамлаш орқали эришилади. Методология тамойили билиш фаолиятининг янги методологик кўрсатмаларини излаш муаммосидан келиб чиқади. Замонавий олий таълимда турли эмпирик ва назарий билимларни ўзлаштиришдан билиш фаолиятининг хилма-хил воситаларини ўзлаштиришга ўтиш мавжуд. Методология тамойили бўлажак ўқитувчилар, талаба ва тингловчиларнинг когнитив мустақиллигини ривожлантиришга ёрдам беради, улар ўқув фаолияти жараёнида ҳақиқатан ҳам керакли маълумотларни танлаш қобилиятига эга бўлади.

Олий таълимнинг янги парадигмасида уни инсонпарварлаштиришга алоҳида аҳамият берилади. Олий таълимни инсонпарварлаштириш бир қанча муаммоларга таъсир қилади: олий таълим мазмунини ва ўқув жараёнининг ўзини ўзгартириш, бунда бўлажак муаллим ва ўқитувчининг қўшма субъект-субъект фаолиятида асосий ўринлардан бири ажратилади. [3]

Замонавий таълим жамиятни ижтимоийлаштиришда, илмий-фалсафий тафаккурни шакллантиришда асосий ўрин тутди. Таълимни инсонпарварлаштиришнинг аҳамияти равшан: ҳуққ-атворнинг ахлоқий ва маданий меъёрлари, этика, билимдонлик, шахснинг фуқаролик позицияси, шахснинг сиёсий маданияти – буларнинг барчаси касбий ва кундалик ҳаётда ўз татбиқини топади. Кўриниб турибдики, гуманитар таълим нафақат гуманитар фанларни ўрганиш, балки инсон мавжудлигини, табиат ва инсон ўртасидаги муносабатларни, инсоният тарихи давомида фалсафа, дин ва санъат томонидан шаклланган кадриятларни тушунишга янги ёндашувларни шакллантиришни ифодалайди.

Ҳозирги вақтда олий таълимга нисбатан “инсонийлаштириш” ва “инсонпарварлаштириш” тушунчалари мутлақо янги маъно касб этди. Янги аср технократия асридир. Бугунги кунда олий таълим тизимида технократия устуворлик касб этмоқда. Гуманитар билимлар ва, умуман, инсонийлаштириш иккинчи ўринга ўтди. Янги авлод давлат таълим стандартида гуманитар фанларга асоссиз равишда кам соатлар ажратилган. Шу билан бирга, олий таълимни инсонийлаштириш ва инсонпарварлаштириш жаҳон цивилизацияси ютуқларини ҳурмат қиладиган ва уларга муносиб муносабатда бўлган “янги инсон қиёфасига эга” мутахассисни шакллантиради. Инсонийлаштириш ва инсонпарварлаштириш ёш мутахассисни умуминсоний маънавий кадриятлар билан бойитади. Гуманитар билимларсиз номукаммал, тор фикрловчи, қуруқ техник мутахассис шаклланади.

Шу муносабат билан бугунги кунда табиий-илмий ва илмий-техникавий билимлар таълими технократияни бартараф этиш муаммоси ўртасида долзарблик касб этмоқда. Технократик тафаккур, айниқса, техник олий ўқув юртларида яққол кўзга ташланади, табиий ва техник фанларга катта ўрин ва аҳамият берилган, уларда дунёқараш ва ахлоқни шакллантириш эса иккинчи ўринда қолмоқда. Олий ўқув юртларни ўз ихтисослиги ва мутахассислигини яхши биладиган, бироқ маданий ва гуманитар тайёргарликдан йироқ бўлган муҳандис, шифокор, дастурчи, математик, физик, иқтисодчи, менежер, ҳуқуқшунос кабиларни битиртириши керак эмас. Ҳозир кунда чинакам билимли ва ақлли инсонлардан кўра кўпроқ мутахассис ва технократлар етишиб чиқмоқда. [7]

Замонавий жамият таназзул ёқасида. Техник олий ўқув юртлари талабаларининг умуммаданий даражасини юқори деб бўлмайди: уларнинг умумий дунёқараши, жамиятдаги хатти-ҳаракатлари, фикрлаш маданияти талаб даражасида эмас. Нутқий маданияти пастлиги, ўз фикрларини тушунарсиз ва саводсиз равишда ифодалаши олий таълимни инсонпарварлаштириш, ижтимоий борлиқ ва ижтимоий муносабатлар муаммоларини бартараф этиш йўлларида яна бир дадилликнинг асосий вазифасини ўтайди. [1]

“Инсонийлик” ва “инсонпарварлик” атамалари кундалик турмушда фойдаланилишида жуда яқин маънога эга, аммо улар таълимни инсонпарварлаштиришга доир мунозараларда тобора кўпроқ фарқлана бошлади. Бундай фарқланиш ўзининг оқилона асосига эга.

Гуманизм (лотинча *humanus* - инсоний) – “тарихан ўзгарувчан қарашлар тизими: инсоннинг шахс сифатидаги кадр-қимматини, унинг эркинлик, бахт, ривожланиш ва қобилиятларини намоён этиш ҳуқуқини тан оладиган; инсон фаровонлигини ижтимоий институтларни баҳолаш мезони, тенглик, адолат ва инсонпарварлик тамойилларини эса одамлар ўртасидаги орзу қилинган меъёр сифатида кўриб чиқадиган; тор маънода Уйғониш даврининг маданий йўналиши”. [9] С.В.Хомутцовнинг сўзларига кўра, Уйғониш давридан бери “гуманизм” атамаси антропоцентризм дунёқараши билан боғлиқ бўлиб, унга кўра инсон коинотнинг маркази ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан, ушбу тушунча инсонга ғамхўрлик қилиш, унинг ҳаётини яхшилашга интилиш, унинг эҳтиёжларини қондириш, шахснинг эркин ривожланиши, унинг табиий мойиллиги ва қобилиятини таъминлашга асосланган одамлар ўртасидаги муносабатларнинг ахлоқий тамойилини акс эттиради. Бунда, “одамийлик” тушунчаси маъно жиҳатидан “шахс” тушунчасига яқин бўлиб, унинг фаровонлиги ижтимоий институтлар фаолиятини баҳолашнинг асосий мезонига айланади. Инсоннинг шахсиятига, унинг ички дунёсига, қизиқишларига, интилишларига, ўзини ўзи англашига бўлган бундай қизиқиш С.В.Хомутцовнинг таъкидлашича, таълимни инсонийлаштиришда, унинг шахсга йўналтирилган технологияларида акс эттирилган. [10]

“Инсонпарварлик” сўзи биринчи марта “гуманитар фанлар” иборасида ифодаланиб, латин тилида Цицерон томонидан айтилган. “Инсонпарварлаштириш” атамаси кейинчалик бир нечта маъноларда: “таълим”, “маърифатли”, “маърифат” каби инсоннинг интеллектуал ютуқларини ва мулоқотда зарур бўлган фазилатларнинг мавжудлигини англаш учун тушунчаларга мувофиқ қўлланилган. Дастлаб, Н.А. Хомутцованинг таъкидлашича, Европа давлатларининг бир қатор педагогик назарияларида “гуманитар” атамаси шахсни тарбиялашда – уни маълум бир олий идеалнинг қиёфасида ва ўхшашида шакллантиришда қўлланилган. [11]

“Гуманитар” сўзи кейинчалик инсон маънавиятининг маълум кўринишларига ўз предмети сифатида эга бўлган кўпгина фанлар (гуманитар фанлар) мажмуасига татбиқ этилган, яъни, филология, этика, фалсафа, тарих, эстетика, ҳуқуқшунослик ва бошқалар учун. Шунга кўра, бу фанлар вакиллари гуманистлардан, яъни, ўз фаолиятида инсонпарварлик ғояларига амал қиладиган одамлар (уларнинг касбидан катъий назар) фарқли равишда гуманитарлар деб аталадиган бўлди.

Гуманитар фанлар ва табиий фанлар ўртасидаги туб фарқни неокантчиларнинг Баден мактаби (айниқса Г. Риккерт) юқори даражадаги изчиллик билан алоҳида таъкидлаб ўтганлар: улар табиатшунослар объектив объектларни билишади ва уларнинг мақсади умумий, типик, универсал жиҳатларни ёритиш (яъни табиат қонунларини излаш), гуманитар фанлар эса инсон руҳининг ифодасини, субъективлик ва инсон ҳаётининг ўзига хослигини ўрганади. Г.Риккерт гуманитар тадқиқотларда инсон ҳаётининг қадриятлари (муҳим тарихий воқеалар, буюк сиймолар ҳаёти, ёрқин адабий асарлар ва бошқалар) биринчи ўринда туришини таъкидлаган. Гуманитар фанлар ва табиий фанлар ўртасидаги бу қарама-қаршиликни феноменологик герменевтика вакиллари ҳам қўллабқувватлаганлар, улар табиатшунослар ҳодисаларни (табиатни) тушуниришга интиладилар, гуманитар соҳада эса фақат инсон ҳаёти ҳодисаларини тушуниш мумкин деб таъкидлайдилар. [4]

Шундай қилиб, тарихий анъана “гуманистик” атамасини инсонни юксалтирувчи қадриятлар тизимининг ўзига хос тавсифи сифатида талқин қилади, яъни, инсонни юксакликка етакловчи, унинг фаровонлигига, бахтига, эркинлигига, адолатига хизмат қиладиган фаолият, таълим, ижтимоий институтлар, ҳаракатлар назарда тутилгандагина гуманизм, инсонийлик, инсонпарварлик ҳақида гапириш мумкин. Шунга кўра, “гуманитар” атамаси инсон хатти-ҳаракатларини, унинг маънавий ҳаётини ва инсоният маданияти оламини тушуниш ва талқин қилишга қаратилган муайян касбий фаолият билан боғлиқ. Бу фаолиятларнинг барчасини “гуманитар фанлар” атамаси бирлаштиради.

С.В.Хомутцовнинг, бизнингча, ҳақиқатга яқин фикрига кўра, техноген цивилизациянинг гуллаб-яшнаган даврида икки маданият (гуманитар ва табиий фанлар) ўртасидаги қарама-қаршилиқ ўзининг энг юқори чўққисига чиқди ва бу нафақат бутун жамиятнинг маънавий маданияти яхлитлигини, балки инсоннинг ички дунёсини ҳам икки маконга ажратиб юборди. Таълимни умумий инсонпарварлаштириш жараёнларида ўз аксини топган маданий мулоқотни ташкил этиш зарурати туғилди. [10]

Энди ўқув жараёнининг вазифаларига кўра атамаларни кўриб чиқамиз. Таълимни инсонийлаштириш гуманистик қадриятлар ва идеалларга жавоб берадиган таълим ижтимоий тизимини яратишни англатади. Таълимни инсонпарварлаштириш эса таълим дастурини гуманитар мазмун билан тўлдиришни, яъни таълим жараёнига гуманитар фанлар циклини киритишни назарда тутаяди.

“Таълимни инсонийлаштириш” ва “таълимни инсонпарварлаштириш” тушунчалари олий таълимни ислоҳ қилишнинг турли йўналишларини тавсифлашни кўрамиз. Агар “таълимни инсонийлаштириш” кенг маънода жамиятда гуманистик ғояларга (биринчи навбатда, шахсий эркинлик, ижтимоий адолат ва инсон кадр-қиммати) мос келадиган инсонпарвар таълим тизимини яратишни англатса, “таълимни инсонпарварлаштириш” университет таълимининг ўқув-услубий мазмуни билан боғлиқ. Албатта, шуни назарда тутиш керакки, инсонпарварлаштириш фақат касбий блокка нисбатан гуманитар фанларнинг ахборот мазмунини кенгайтириш вазифаси билан чекланмайди, балки принципиал жиҳатдан юқори мақсадларга жавоб бериши керак, яъни ёшларда инсонпарварлик қадриятларини шакллантириш. [4] Олий таълимни ислоҳ қилиш бўйича мунозараларда шу тариқа иккита муаммоли йўналишни, иккита ҳақиқатда мавжуд вазифани кўрсатишимиз мумкин.

Амалий ҳаётга тадбиқ этиш нуқтаи назаридан энг қийин бўлган биринчи вазифани гуманистик меъёрлар ва идеалларга жавоб берадиган таълим тизимининг ижтимоий қурилиши сифатида таснифлаш мумкин. Амалда бу давлат ўз фуқароларига таълим олишда гуманистик ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишни ва эгаллаган касб-хунарга асосланган муносиб турмуш тарзини кафолатлаши кераклигини англатади.

Иккинчи вазифа ўқув жараёни ва ўқувчилар фаолиятининг дарсдан ташқари шакллари доирасида шахсни гуманитар маданият бойликлари билан таништириш билан боғлиқ. Бу шахснинг бир томонламалигини, унинг касбий ихтисослашуви билан боғлиқ томонларни (ўзига хослигини) бартараф этишга қаратилган.

Назарий талқинда ҳам, айниқса, муаммоларни амалий ҳал этишда ҳам жиддий келишмовчиликлар мавжуд. Таълимни инсонийлаштириш ва инсонпарварлаштириш муаммоларини кўриб чиқишда уларнинг имманент мафкуравий моҳиятини тан олиш керак, бу кўплаб муҳокамаларда ҳар доим ҳам ҳисобга олинмайди.

Агар кўриб чиқиладиган муаммонинг дастлабки асосий тушунчаларида бирлик бўлмаса, олий таълимни инсонийлаштириш ва инсонпарварлаштириш лойиҳаларини амалий амалга оширишда янада кўпроқ номувофиқликлар кузатилади.

Бу ерда юзага келадиган амалий муаммоларнинг аксарияти шахс ва жамият манфаатлари, ёш авлоднинг билим олиш ҳуқуқлари ва давлатнинг реал имкониятлари ўртасидаги муносабатларга тааллуқлидир. Бу жиҳат олий ўқув юртлари битирувчиларининг олган маълумотига мувофиқ муносиб ишга жойлашиш кафолатларини, ёш мутахассисларни тайёрлаш сифати учун университетнинг масъулиятини, “талабаўқитувчи” ва “талаба-маъмурият” муносабатларини университет ичида тартибга солишни ҳам ўз ичига олади. Таълим тизимининг инсонийлик жиҳатлари қаторига биз мутахассис тайёрлашда ижодий муҳит яратиш, талабаларнинг умуммаданий ривожланиши учун имкониятлар яратиш, талабалар ҳаётининг моддий жиҳатлари, талабаларнинг бўш вақтини ташкил этишни ўз ичига олади. Инсонпарварлик ғояларига йўналтирилганлик шахс манфаатларининг давлатдан, талабанинг маъмуриятдан устунлигини назарда тутаяди.

Инсонийлаштириш муаммосини амалий жараёнга айлантирар эканмиз, биз доимо шахснинг интилишлари ва давлат манфаатлари ўртасидаги, касбни эркин танлаш ҳуқуқи ва меҳнат бозорида ишга жойлашиш таклифи ўртасидаги, таълимни кафолатланиши ва

давлатнинг олий таълимни қўллаб-қувватлашдаги иқтисодий имкониятлари ўртасидаги қарама-қаршиликларга дуч келамиз. Шунинг учун амалда ҳар доим идеал ва уни ҳаётда амалга ошириш шартлари ўртасида мurosага эришиш керак.

Таълимни инсонийлаштириш унинг ривожланишининг маълум бир йўналиши сифатида, умумий қарашларга зид равишда, фақат махсус, масалан, табиатшунослик ва ижтимоий-гуманитар билимлар нисбатини ўзгартиришни англатмайди. Гарчи ижтимоий-гуманитар фанлар, яъни инсон, унинг табиати, истаклари, фаолият усуллари ва бошқалар ҳақидаги билимлар, асосан, бундай билимларнинг энг катта "заряди"ни тегишли (инсоншунослик) фан соҳаларида ва ўқув фанларида жамлайди. Умуман олганда, таълимни инсонийлаштириш таълим жараёнининг барча механизмлари, барча йўналишлари, турлари ва "бурчаклари"ни қамраб олиб нейтрал-ахлоқий, маданий, инсоний маъно зоналари ва унинг мавжудлиги соҳаларини четга суриб қўймайди.

Таълимни инсонийлаштириш кенг маънода – бу таълим жараёнига киритилган ва одамлар томонидан олинган билимлар орқали уларнинг касбий ва ахлоқий ривожланишини, ижтимоий аҳамиятга эга бўлган йўналиш ва муносабатларни шакллантиришни таъминлайдиган ўзаро уюшган қадриятлар тизими бўлиб, уларнинг шахсий қадр-қиммати, эркинлиги, ҳаракатлари ва натижалари учун масъуллигини тушунишни англатади. Демак, инсонийлаштириш нафақат талабалар томонидан маълум миқдордаги турли хил (шу жумладан, ижтимоий) билимларни ўқув фанлари орқали ўзлаштиришдир. Инсонийлаштиришнинг моҳияти анча кенгроқ: бу мураккаб жараён бўлиб, у бевосита таълимнинг ўзида ва у билан боғлиқ соҳаларда таълим омилларининг ўқувчиларга тарбиявий таъсирининг амалга оширишнинг турли йўналишлари ва усулларига эга.

Энди олий таълимни инсонпарварлаштириш муаммосини кўриб чиқамиз. Инсонпарварлаштириш, энг аввало, ёш шахсни инсониятнинг гуманитар маданияти билан таништиришни назарда тутди. Бошқача қилиб айтганда, инсонпарварлаштириш одатда касбий таълимнинг қўшимча ва зарур таркибий қисми сифатида қаралади. Таълимни инсонпарварлаштириш иккита асосий ва ўзаро боғлиқ мақсадни кўзлайди: биринчидан, унинг ёрдами билан инсоннинг (ёш мутахассиснинг) “бирёқламалиги”ни, унинг касбий тайёргарлик билан белгиланадиган бир ўлчовчилигини енгиллаштириш; иккинчидан, инсонпарварлаштириш ёрдамида ёш мутахассисда гуманистик дунёқарашининг асосларини шакллантиришга интилиш. Бошқача қилиб айтганда, инсонпарварлаштириш ёш инсонни цивилизациялашган дунёнинг маънавий қадриятлари билан таништириш усули сифатида, тор маънодаги касбийлаштиришга йўналтирилмаган тарзда уни сўзнинг кенг маъносида маданиятлаштириш сифатида қаралади.

Гарчи инсонпарварлаштириш зарурати ҳозирда ҳеч ким томонидан инкор қилинмаса-да, айнан инсонпарварлаштириш ва касбийлаштиришни уйғунлаштириш масаласида, уларнинг таълим жараёни доирасидаги мутаносиб муносабатларида кескин тўқнашувлар кузатилмоқда. Бу ерда “Талаба учун нима муҳимроқ: инсонпарварлаштириш ёки касбийлаштириш?” деган саволни бериш жуда самарасиз.

Табиатшунослик, жамиятшунослик ва инсоншунослик табиат, жамият (тарих) ва “руҳ” ҳақидаги фанлар сифатида моҳиятан ягона инсоният маданиятини ташкил этувчи, тарихан турли даврларда бир-бири билан боғлиқ бўлмаган ҳолда шаклланган; билиш тамойиллари ва усулларида баъзан бир-бирига яқинлашиб ва бир-бирига кириб боради, баъзан бир-биридан узоқлашиши ва қарама-қарши бўлиши асосида ривожланган.

Шундай қилиб, инсон фаолиятининг универсал тузилиши билан шартланган табиий, техник ва гуманитар фанларнинг тарихан мисли кўрилмаган, объектив бирлиги вужудга келади: мақсад – восита – натижа. Инсон фаолиятининг умумий мақсадларини аниқлаш учун гуманитар фанлар, ушбу фаолиятнинг объектив шартлари ва мумкин бўлган натижаларини аниқлаш учун табиий фанлар, техника фанлари эса ушбу шартлар ва мақсадларга мос келадиган натижаларга эришиш воситаларини лойиҳалаш учун масъул бўлиб бормоқда. Бу бирликнинг асоси – Инсон бўлиб, ўзининг барча кўринишларида, биринчи навбатда, биологик, ижтимоий ва маънавий жиҳатдан келажакда омон қолиш нуқтаи назарида намоён

бўлади. Бу ҳолатлар илм-фанни инсонпарварлаштиришга, шунга мос равишда, билимларни авлодларга узатишнинг асосий институти сифатида таълимни инсонпарварлаштиришга олиб келиши аниқ.

Юқори сифатли касбий малакасиз мутахассис, ўз соҳасининг профессионали шаклланимайди ва шунинг учун университетда ўқиш одатда ўзининг асл маъносини йўқотади. Бу таърифни асослашга эҳтиёж йўқ. Бироқ инсонпарварлаштиришсиз тўлақонли шахсни шакллантириш мумкин эмас.

Инсонпарварлаштириш ҳар қандай мутахассиснинг умумий тайёргарлигида гуманитар билимлар улушини ошириш, гуманитар фанлар соҳасида тайёрланаётган мутахассислар сонининг кўпайишидир. Бу таълим жараёнида кўп маданиятли ва ижтимоий-гуманитар таркибий қисмларни кўпайтиришни, маданиятшунослик, социология, тарих каби ижтимоий фанларга эътибор қаратишни, уларнинг устуворлигини эътироф этишни англатади.

Н.В.Наливайко ва В.И.Паршиков инсонпарварликни (инсоннинг билим даражасини) “нафақат инсон томонидан олинган маълум билим ва кўникмалар йиғиндиси, нафақат билимлар(шу жумладан, шахснинг ўзи ҳақидаги билим) йиғиндиси сифатида тушунади, инсонпарварлик -бу шахснинг маданиятда ўзини ўзи белгилаш даражасидир”. [6]

Маълумки, олий ўқув юртлари битирувчилари касбий компетенциядан ташқари ижтимоий ва фуқаролик фаолияти субъектига хос сифатларга ҳам эга бўлиши керак. Замонавий "инсон - жамият" муносабатлари диалектикаси коммуникатив, ахлоқийпсихологик ва маънавий-мафкуравий жиҳатдан ривожланган шахсга кескин талаб қўяди. Бу фазилатларни шакллантиришни талабаларнинг яхши гуманитар тайёргарлигисиз амалга ошириш мумкин эмас.

Шахснинг гуманитар билимдонлиги мутахассиснинг шахс, интеллигент сифатида гуманитар маданиятини шакллантиришнинг асосий омилларидан биридир. Бу таълимни ҳар томонлама инсонпарварлаштиришнинг инсонийлик моҳиятидир. Гуманитар маданият нафақат ижтимоий (инсоннинг биопсихосоциал мавжудот, маданий-тарихий жараённинг субъекти сифатида сақланиши ва яшабини таъминлайди), балки алоҳида индивидуал ва шахсий аҳамиятга эга.

Гуманитар билим ва маданият қадриятлари ўзининг юксак маънавияти билан ажралиб туради: улар инсон ҳаётининг ички қадриятини тасдиқлайди, инсониятнинг маънавий ютуқларини, одамларнинг интилишлари ва идеалларини, турмуш тарзини, нима керак ва нима исталишини кўрсатиб беради. “Бу қадриятларсиз, - деб таъкидлайди А. Мень, - инсон тараққиёти жиддий таназзулга айланади”. [5]

Ўқув дастуридаги гуманитар ва касбий блоклар бўлимлари ўртасидаги муносабатлар ҳақида гапиришимиз биланок, биз дарҳол гуманитар фанлар олимлари ва касбий мутахассисларнинг корпоратив манфаатларининг намоён бўлишига дуч келамиз. Мутахассислар замонавий илмий маълумотларнинг кескин ўсиб бораётганига ишора қилиб, гуманитар фанлар блокини минимал ҳажмгача қисқартиришга интиладилар, гуманитар фанлар олимлари эса, ўз навбатида, гуманитар маданиятнинг битмас-туганмас бойлигини таъкидлаб, тобора кўпроқ янги курслар ва махсус курсларни жорий этишни талаб қиладилар. Бу масалада узоқ вақт баҳслашиш мумкин, лекин оқилона мурса ёндашуви анча конструктивдир. Олий таълимнинг замонавий стандартлари гуманитар фанлар блокининг ҳажмини университетдаги бутун ўқув юкламасининг умумий соатлик ҳажмининг тахминан чорак қисми сифатида белгилайди. Агар берилган имкониятдан самарали фойдаланилса, бу етарлидир. Ҳақиқатан ҳам бу жиддий масаладир. Гуманитар фанлар блокининг ресурсларидан гуманитар таълимда қанчалик самарали фойдаланилмоқда деган масалани кун тартибига олиб чиқади.

Ҳозирги вақтда олий таълимни инсонпарварлаштириш муаммоси, айниқса, долзарб бўлиб турган бир пайтда, бизнингча, асосий эътиборни таълим жараёни доирасида инсонпарварлаштириш ва касбийлаштиришни уйғунлаштириш масаласига қаратиш керак.

Т.М. Елканова ва Н.М. Чеджемова таълимни инсонпарварлаштиришни таълим мазмунининг умумий маданий таркибий қисмларини устувор ривожлантиришга қаратилган

чора-тадбирлар тизими сифатида тушунадилар, ҳамда уни мотивацион ва баҳолаш жиҳатларига эътибор қаратган ҳолда воқеликка яхлит шахсий муносабатни шакллантириш ва ривожлантиришни таъминлайдиган йўналтирилган педагогик жараён сифатида таърифлайдилар, бунда мутахассиснинг олинган касбий билимларини долзарблаштириш нейтрал эмас, балки аниқ ифодаланган ахлоқий ва қадрият мезонларига мувофиқ амалга оширилади. [2]

Гуманитар таълимнинг мақсади – инсонга жамиятдаги, ижтимоий муносабатлар тизимидаги ўрнини, ўзининг мақсадини англаш имкониятини бериш, унинг маънавий кучларини тарозига кўра билиш қобилиятини ривожлантириш, илмий дунёқарашини шакллантиришга ҳисса қўшиш, шунингдек, дунёқарашлар маконида ҳар бир шахснинг ўз тақдирини эркин белгилаши, унинг ўз қадриятларини ҳаётий мақсадлар, етакчи мотивлар ва манфаатлар, интилишлар, эҳтиёжлар, ўз-ўзини ривожлантириш ва ўз-ўзини ташкил этиш тамойиллари шаклида қабул қилиши учун шароитларни таъминлаш ва бошқалар. [8]

Юқорида айтилганларнинг барчасидан келиб чиққан ҳолда, замонавий гуманитар таълим мазмуни нафақат ижтимоий ривожланиш қонуниятларини очиқ беришга, ижтимоий нормалар, муносабатларни ривожлантиришга қаратилган гуманитар фанлар бўлиб, балки жамият ҳақидаги билимлар, ижтимоий ўзаро муносабатлар кўникма ва малакалари, фуқаролик жамияти ва юқори технологик дунёда фаолият юритиш имконини берувчи билимлардир. Инсонпарварлаштириш жараёни университетда қулай инсонийлик муҳитини яратиш, барча фанларни (гуманитар, табиий, техник фанлар) гуманитар йўналтириш, гуманитар ва ижтимоий-иқтисодий фанларни ўқитиш орқали умумгуманитар замонавий таълимни таъминлашга қаратилганлиги маълум бўлади.

С.В. Хомутцовнинг нуқтаи назарини тўлиқ қўллаб-қувватлаб, биз таълимни инсонпарварлаштириш мураккаб, кўп қиррали жараён бўлиб, қуйидагиларни ўз ичига олади деган хулосага келамиз: ўрганилаётган барча фанларнинг умумгуманитар таркибий қисмларининг ролини ошириш; табиатшунослик таълимига гуманитар характердаги мазмун компонентлари, муаммолари ва усулларини киритиш; ижтимоий, гуманитар ва антропологик фанларнинг кўп маданиятли йўналишини, шахсан муҳим қадриятлар устуворлигини мустаҳкамлаш; коинотнинг яхлитлиги, табиат, жамият, инсон ва маданият уйғунлигига интилиш ғоялари асосида билиш фаолиятини ташкил этиш; шахс дунёқарашининг умуммаданий таркибий қисмларини устувор ривожлантиришга, ижтимоий муносабатларнинг барча соҳаларида шахснинг маънавий-ахлоқий асосларини шакллантиришга қаратилган чора-тадбирлар тизими. [10]

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бирюкова Н.С. Восприятие читателями прецедентных феноменов, используемых в современной политической коммуникации. – Сургут, 2008. - С.118.
2. Елканова, Т.М. Гуманитаризация профессионального образования в компетентностноориентированной системе [Текст] / Т.М. Елканова, Н.М. Чеджемова // Высшее образование сегодня. – 2010. – № 10. – С.67.
3. Козырев, В.А. Построение модели гуманитарной образовательной среды [Электронный ресурс] / В.А. Козырев. – Режим доступа: <http://sci.informika.ru/text/magaz/pedagog/pedagog7/a06.html>
4. Кравец, А.С. Гуманизация и гуманитаризация высшего образования [Электронный ресурс] / А.С. Кравец // Воронежский государственный университет. – Режим доступа: <http://www.rciabk.vsu.ru/irex/rubs/kravets2.htm>
5. Мень А. Радостная весть. - М, 1991. - С.55.
6. Наливайко, Н.В. Философия образования как объект комплексного исследования [Текст]: монография / Н.В. Наливайко, В.И. Паршиков. – Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2002. – С.116.

7. Опарина О.Д. Гуманитаризация технического образования и университетская библиотека // Университетская библиотека: выбор пути: Материалы IV Всероссийской научно-практической конференции. – Екатеринбург, 2002. С. 73-77.
8. Розов Н.С. Ценности в проблемном мире: философские основания и социальные приложения конструктивной аксиологии. – Новосибирск, 1998. – С.195.
9. Философский словарь [Текст] / под ред. И.Т. Фролова. – 6-е изд., перераб. и доп. – М.: Политиздат, 1991. – С.99.
10. Хомутцов, С.В. Духовность и духовные традиции [Текст] /С.В. Хомутцов. – Барнаул, 2004. – 180 с.
11. Хомутцова, Н.А. Подготовка студентов к преподаванию физики в условиях гуманитаризации школьного естественнонаучного образования [Текст] / Н.А. Хомутцова // Совершенствование профессионально-методической подготовки студентов естественнонаучных специальностей в педвузах: материалы XXXVIII науч.-практ. конф. – Барнаул, 2005. – С.110.

O‘SPIRINLARDA HUQUQIY ONG SHAKLLANISHIGA TA’SIR QILUVCHI PSIXOLOGIK OMILLARNING O‘RNI

Jurayev Bahrom

Shahrisabz davlat pedagogika instituti,
psixologiya fanlari doktori (DSc), professor

e-mail: bahrom.jurayev3404@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada o‘spirinlarda huquqiy ong shakllanishida ta’sir qiluvchi psixologik omillarning o‘rni o‘rganilgan. Unda muammoning nazariy va amaliy jihatlarini, bu borada olimlar tomonidan amalga oshirilgan ilmiy tadqiqot ishlari haqida so‘z borgan. Muallif tomonidan olib borilgan tadqiqotlar mazkur muammoni o‘rganish bugungi kunda ham juda dolzarb ekanligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: shaxs, o‘spirin, huquqiy ong, huquqiy madaniyat, huquqiy savodxonlik, qonun, huquqiy ta’lim-tarbiya.

Аннотация. В статье рассматривается роль психологических факторов, влияющих на формирование правосознания у подростков. Анализируются теоретические и практические аспекты данной проблемы, а также соответствующие научные исследования. Результаты работы автора свидетельствуют о том, что изучение этого вопроса сохраняет высокую актуальность и в настоящее время.

Ключевые слова: личность, подросток, правосознание, правовая культура, правовая грамотность, право, юридическое образование.

Abstract. The article examines the role of psychological factors influencing the formation of legal consciousness among adolescents. It addresses the theoretical and practical aspects of the issue, as well as relevant scientific research conducted by scholars. The author's research demonstrates that studying this issue remains highly relevant today.

Keywords: personality, adolescent, legal awareness, legal culture, legal literacy, law, legal education.

KIRISH

O‘spirinlarda huquqiy ong va huquqiy savodxonlikni rivojlantirish demokratik va huquqiy davlat barpo etishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Mazkur jarayonda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan samarali foydalanish, ijtimoiy tarmoqlarda namoyon bo‘layotgan huquqiy nigilizmning oldini olish, oila va ta’lim muassasalari o‘rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish, shuningdek, huquqiy tarbiyani faqat nazariy bilimlar bilan cheklab qolmasdan, uni amaliy faoliyat bilan uyg‘unlashtirish dolzarb vazifalardan sanaladi.

O'spirinlar huquqiy madaniyatini yuksaltirishning asosiy yo'nalishlari:

- Huquqiy tarbiyaning mazmuni: O'spirinlarga nafaqat huquq va majburiyatlarni o'rgatish, balki ularda qonunga hurmat ruhini shakllantirish va ijtimoiy mas'uliyatni his ettirish.
- Zamonaviy yondashuvlar: Kibermakonda huquqiy savodxonlikni oshirish, internetdagi huquqbuzarliklarning oldini olish, interaktiv o'yinlar va huquqiy keyslardan foydalanish.
- Oila va maktab roli: O'quvchi-yoshlarning huquqiy ongini oshirishda oilaviy muhit va maktabdagi huquqiy ta'limning uzviyligini ta'minlash.
- Huquqiy savodxonlikning ahamiyati: O'spirinlarning jinoyat va huquqbuzarliklardan himoyalanihi, o'z haq-huquqlarini bilishi va qonuniy javobgarlikni anglashi.

Jamiyatimizda aholiga, ayniqsa yoshlarga mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar, qabul qilinayotgan qonun hujjatlari va davlat dasturlarining mazmuni va mohiyatini izchil yetkazish tizimini shakllantirish, ular ongida inson huquq va erkinliklariga hurmat munosabatini shakllantirish, jamiyatda fuqarolarning huquqiy savodxonligi darajasini oshirishga to'sqinlik qiluvchi mavjud muammo va kamchiliklarni bartaraf qilish dolzarb vazifa sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, yoshlarning ongiga huquq va burch, halollik va poklik tushunchalarini hamda odob-axloq normalarini chuqur singdirib borish, Konstitutsiyaning muhim jihatlarini ularga bolaligidan boshlab o'rgatish, huquqiy madaniyati va huquqiy savodxonligini oshirish, huquqiy himoya tizimini takomillashtirish masalalari davlatning muhim maqsadlari qatoridan joy oldi. Bu ishlarni amalga oshirishda biz avvalo eng kichik bo'g'inlardan, ya'ni maktab va bog'cha o'quvchilardan boshlashimiz, yoshlar bilan o'tkaziladigan ma'naviy va ma'rifiy targ'ibot ishlarini yanada jonlashtirishimiz lozim.

Globalashayotgan dunyoda shaxs shakllanishiga qo'yilayotgan talablar qatorida huquqiy ong va huquqiy savodxonlikni shakllantirish hamda rivojlantirish dolzarbligi ortib bormoqda. Shu sababli ham jamiyatning hozirgi rivojlanish bosqichida tahsil oluvchilarga ham talablar o'zgarib bormoqda. Hozirgi ta'lim oluvchilarda qo'yiladigan talablarning eng muhimlari ularda informatsion kompetentlik, menejerlik salohiyati, huquqiy madaniyat va huquqiy savodxonlikni oshirish talabini qo'yadi. Chunki mamlakatimiz har bir fuqarosining o'z huquq va burchlarini hamda mas'uliyatini puxta bilishi, buni hayotiy ehtiyoj sifatida anglamog'ini davrning o'zi talab qilmoqda. Shaxsning dunyoqarashi va tafakkuri mamlakat hayotiga, yangilanishlarga mos ravishda o'zgarib borishi, o'z shaxsida yuksak huquqiy savodxonlik, qonunlarga hurmat, huquqiy normalarga so'zsiz amal qilish, ularni hayotga to'g'ri tatbiq etish, huquqbuzarliklarga nisbatan murosasizlik, qonunlarga itoatkorlik, huquqiy faollik hamda tashabbuskorlikni namoyon etishini davrning o'zi taqozo etmoqda.

Jahon ta'lim va ilmiy muassasalarida fuqarolarning huquqiy savodxonligi, huquqiy savodxonlik va savodsizlikning psixologik xususiyatlari, psixologik savodxonlikning shaxs ijtimoiylashuv omili sifatidagi huquqiy madaniyati, huquqiy ong, aholining huquqiy savodxonlik indeksi kabi yo'nalishlarga oid ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Bu borada, jamiyatda o'z o'rnini topishga qiynaladigan o'spirinlarning fuqarolik huquqlarini anglab yetishi, shaxsiy va jamoat ishida faolligini namoyon etishiga to'siq bo'luvchi holatlarning huquqiy jihatlarini ta'minlash, ularda huquqiy savodxonlikning psixologik jihatlarini ilmiy tadqiq etish va keng qamrovli konstruktiv choralarini amalga oshirish zarurati kuzatilmoqda.

O'zbekistonda huquqiy savodxonlikni ta'minlash borasidagi psixologik tadqiqotlar ko'lam kam darajada tadqiq etilgan bo'lsa-da, mazkur yo'nalishdagi ilmiy izlanishlarda huquq psixologiyasining ba'zi muammolarini psixolog olimlardan M.X.Axmedova, YE.Y.Agzamova, N.G'.Kamilova, G'.A.Normurodov, B.M.Umarov, V.G.Shepotkin, U.D.Qodirov va boshqalar tomonidan ilmiy tadqiq etilgan. Tahlil ko'rsatadiki, respublikamizda huquqiy savodxonlikni ta'minlashning psixologik muammolaridan ko'ra, boshqa yo'nalishlar, ya'ni, jinoiy xulq-atvor xususiyatlari, huquq-tartibot yo'nalishi xodimlari faoliyati psixologiyasi masalalari tadqiq etilgan, lekin aynan o'spirinlarda huquqiy savodxonlik shakllanishining psixologik xususiyatlari ilmiy muammo sifatida o'rganilmagan.

Bizning ilmiy tadqiqot ishimiz yuqoridagilardan biroz farqli ravishda o'spirinlarda huquqiy ong va huquqiy savodxonlikni oshirishning ijtimoiy-psixologik omillarini o'rganishga qaratilgan. Shu maqsadda tajriba-sinov ishlarida Qarshi davlat universiteti va Samarqand davlat universiteti

talabalarini respondent sifatida tanlab oldik, ular jami 309 nafarni tashkil etadi. Tadqiqot ishida o'spirinlarda huquqiy savodxonlikni oshirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini aniqlash maqsadida kuzatish, suhbat metodlari, shuningdek L.S.Mozjakovaning "Huquqiy savodxonlikni o'rganish", R.R.Muslumovning "Huquq va huquqiy ustanovkaga munosabatlarini o'lchash", D.S.Beznosovning "Huquqqa munosabat" kabi metodikalari va empirik ma'lumotlarning normal taqsimlanish qonuniga mosligini tekshirishda Kolmogorov-Smirnov mezonidan foydalandik.

O'spirinlik davri hayotning eng jo'shqin va mas'uliyatli davri hisoblanib, ular jamiyatning o'sib kelayotgan eng faol a'zolari sifatida oliy o'quv yurtlarida tahsil olish bilan birga xalq xo'jaligining turli sohalarida ham faoliyat olib boradilar. Faoliyat jarayonida turli xil ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy va huquqiy masalalarga duch keladi. Mavjud hayotiy muammolarning yechimini topishda, shaxsning haq-huquqlari va manfaatlari to'qnash kelishida ma'lum darajada fuqarolik huquqlarini himoyalashga zarurat tug'iladi. Ushbu holatni inobatga olgan holda o'spirinlarning huquqiy savodxonligi, ularning istiqbolda o'z xatti-harakatlarining qonun va huquqiy-meyorlarga muvofiq amalga oshirilishini ta'minlash yuzasidan tadqiqot olib borildi. Buning uchun o'spirinlarning yoshiga xos xususiyatlarida huquqiy savodxonlikni o'rni bir qator psixologik jihatlarni inobatga olgan holda o'rganildi. Quyida o'spirinlarning huquqiy savodxonlikka bo'lgan ehtiyojlari o'rganilganligi natijalari aks etgan (1-jadval).

1-jadval.

O'spirinlarda huquqiy savodxonlik haqidagi tasavvurlarni shakllantirish

Baholash mezonlari	O'spirinlar munosabat miqdori (nafar)	Foiz
Davlatning huquqiy asoslarini bilish	69	22,33
Huquq turlari va meyorlarini bilish	57	18,45
Qonun asosida insonlarning munosabatlarini tartibga solish	13	4,21
Insonning kundalik turmushi va hayot faoliyati uchun zarur bo'lgan huquqiy meyoriy hujjatlarni bilish	100	32,36
Shaxsning qonun asosida o'zini tartibga solishini bilish	43	13,91
Huquqshunoslik fanini o'qiganligi	27	8,74

Bunga ko'ra o'spirinlarning huquqiy savodxonligi to'g'risidagi munosabatlarining umumiy xarakteristikasini taqdim etildi. O'spirinlar tomonidan baholash mezonlaridan bittasi huquqiy savodxonlikning to'liq ma'nosini ifodalaydi mazmunida taqdim etildi. Huquqiy savodxonlik tushunchasi to'g'risidagi o'spirinlarning munosabatlari oltita mezon bo'yicha baholandi. Mezonlar bo'yicha o'spirinlarning munosabatlari orasida "insonning kundalik turmushi va hayot faoliyati uchun zarur bo'lgan huquqiy meyoriy hujjatlarni bilish" huquqiy savodxonlikning asosiy belgilovchisi sifatida e'tirof etilgan (100 nafar (32,36%)). Bu esa o'spirinlar huquqiy savodxonlikning kundalik turmush va faoliyatini belgilangan meyorlarda amalga oshirilishini tavsiflash nuqtai nazardan izohlangan. Huquqiy savodxonlikni tavsiflovchi ustuvor izoh sifatida "davlatning huquqiy asoslarini bilish" e'tirof etilgan (69 nafar (22,33%)). Aslida davlatning huquqiy asoslari meyoriy – huquqiy asoslarning barchasi uchun mas'ul va uning ta'minotchisi hisoblanadi. Ushbu o'rinda huquqiy savodxonlikning ta'minlanishini hokimiyat bilan fuqaro munosabatlarini to'laqonli tavsifini ifoda etgan holatlar belgilashi nazarda tutilmoqda.

Shuningdek, o'spirinlar huquqiy savodxonlik deganda "huquq turlari va meyorlarni bilish" (57 nafar (18,45%)), "shaxsning qonun asosida o'zini tartibga solishini bilish" degan javob berilgan (43 nafar (13,91%)), "huquqshunoslik fanini o'qiganlik" (27 nafar (8,74%)) va "qonun asosida insonlarning munosabatlarini tartibga solish" (13 nafar (4,21%)) tarzda munosabat bildirganlar.

O'spirinlarning huquqiy savodxonlik tushunchasiga bildirgan munosabatlari o'z navbatida respondentlarning ushbu yo'nalishdagi da'vogarlik darajasini ham belgilab beradi.

XULOSA

Biz tadqiqot ishida o'spirinlarda huquqiy ong va huquqiy savodxonlik shakllanishining ijtimoiy-psixologik asoslarini o'rganib, olingan empirik va nazariy tahlillar asosida quyidagi xulosaga keldik:

O'spirinlarning huquqiy savodxonlikka bo'lgan ehtiyojlarining asosiy sababi kundalik turmushda o'zlari va yaqinlari bilan bog'liq huquqiy buzilishlar sababli ekan.

Tibbiy xizmat, transport xizmati, turar joylarning kommunal xizmatlar, ko'chmas mulk operatsiyalari va mulkchilik huquqlari bilan bog'liq holatlardagi huquqiy buzilishlar o'spirinlar huquqiy savodxon bo'lishga zarurat tug'dirgan holatlar ekanligi aniqlandi.

O'spirinlarning munosabatiga ko'ra huquqiy savodxonlikka bo'lgan ehtiyojni shaxsning har doim huquqiy bilimlar olishga va boyitib borishiga zarurat hamda huquqiy masalalarga duch kelgandagina bilimlarga zarurat belgilagan.

O'spirinlarning huquqiy savodxonlikka munosabatlarida insonning kundalik turmushi va hayot faoliyati uchun zarur bo'lgan huquqiy meyoriy hujjatlarni bilish belgilovchi xarakterga ega ekan.

O'spirinlarning ko'pchilik qismi huquqning ayrim jihatlarini bilishlari, ba'zilar esa huquqning turli xil jihatlarini bilishlari orqali huquq bo'yicha biror bir ma'lumotga ega emasliklari kuzatildi.

O'spirinlarning huquqiy savodxonlikni ta'minlashda manbalardan foydalanuvchilar, huquqiy manbalarni tushunadiganlar, ammo foydalana olmaydigan va huquqiy manbalardan foydalanishni bilmaydiganlar toifasiga ajratildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Джуряев Б. Психологические особенности формирования юридических понятий у учащихся. НАУ Национальная ассоциация ученых, VII Международная научно-практическая конференция: «Отечественная наука в эпоху изменений: постулаты прошлого и теории нового времени» часть 8, 2(7) Екатеринбург-2015, 103-104с.

2. Ипполитова Н. В., Тургина Е. В. Формирование правовой грамотности студентов как педагогический процесс // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Образование. Педагогические науки. Челябинск: Изд-во ЮрГУ, 2012. Вып. 16. № 14. С. 65–69.

3. Мануйлова Л. М., Максимов А. С. (2021) Формирование правовой грамотности подростков как педагогическая проблема // Наука о человеке: гуманитарные исследования. Том 15. № 3. С. 95–101.

4. Реан А.А. Семья, социальные установки и асоциальное поведение детей и подростков //Российский психологический журнал. 2015.Т. 12. № 1. С. 29-40.

5. Хатамов.Ф.Ф.Ўқуқий саводхонлик фалсафий тадқиқот объекти сифатида(ижтимоий бошқарув институтлари ходимлари мисолида): Диссер.автореферати. ф.ф.ф. док.(PhD). - Самарқанд. 2019. -44 б.

OLIIY TA'LIM MUASSASALARIDA PSIXOLOGIK XIZMAT KO'RSATISHNING ILMIY-AMALIY TALQINI

Beknazarova Lola Sadinovna

Qarshi davlat universiteti, psixologiya fanlari doktori, professor,

Turon fanlar akademiyasi akademigi

e-mail: lolabeknazarova1964@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada oliy ta'lim muassasalarida psixologik xizmatni tashkil etishning ilmiy va amaliy asoslari tahlil qilinadi. Talabalarning ta'lim muhitiga moslashuvi, psixologik barqarorligi,

motivatsiyasi, muloqot madaniyati, kasbiy o'zini anglashi va stress holatlarini bartaraf etishda psixologik xizmatning o'rni yoritiladi.

Kalit so'zlar: *Oliy ta'lim, psixologik xizmat, psixologik diagnostika, profilaktika, psixologik maslahat, korreksiya, adaptatsiya, motivatsiya, stress, kasbiy o'zini anglash, psixologik xavfsizlik.*

Аннотация. *В статье анализируются научные и практические основы организации психологической службы в высших учебных заведениях. Освещается роль психологической службы в адаптации студентов к образовательной среде, обеспечении психологической устойчивости, повышении мотивации, формировании культуры общения, профессионального самосознания и преодолении стрессовых состояний.*

Ключевые слова: *высшее образование, психологическая служба, психологическая диагностика, профилактика, психологическое консультирование, коррекция, адаптация, мотивация, стресс, профессиональное самосознание, психологическая безопасность.*

Abstract. *The article analyzes the scientific and practical foundations of organizing psychological services in higher education institutions. It highlights the role of psychological services in students' adaptation to the educational environment, psychological resilience, motivation, communication culture, professional self-awareness, and overcoming stressful situations.*

Keywords: *higher education, psychological service, psychological diagnostics, prevention, psychological counseling, correction, adaptation, motivation, stress, professional self-awareness, psychological safety.*

KIRISH

Hozirgi davrda psixologik xizmat ko'rsatish muammosi butun dunyo miqyosida o'rganilishini e'tirof etilishi masalaning muhimligini ko'rsatadi. O'zbekiston Respublikasi oliy o'quv yurtlari tizimida bir qator murakkab vazifalar va muammolar o'z yechimini kutmoqda. Bu muammolarni tavsiflash, sharhlash zarurligini e'tiborga olib, O'zbekiston tajribasida yana bir muhim jihat – psixologik xizmatning davlat darajasida qo'llab-quvvatlanishidir. 2017-yildan boshlab barcha oliy ta'lim muassasalarida psixolog shtati joriy etilgani bu sohaning dolzarbligini ko'rsatadi.

Oliy ta'lim tizimida ta'lim sifati akademik bilimlar bilan bir qatorda talabaning psixologik holati, ijtimoiy moslashuvi va kasbiy rivojlanishi bilan ham bog'liq. Yangi muhitga moslashish, o'quv yuklamasi, imtihonlar va shaxslararo munosabatlar turli psixologik qiyinchiliklarni yuzaga keltirishi mumkin.

Shu sababli oliy ta'lim muassasasida psixologik xizmatni tizimli tashkil etish talabalarga o'z imkoniyatlarini anglash, muammolarini konstruktiv hal qilish va ta'lim jarayonida samarali ishtirok etish uchun qo'llab-quvvatlash beradi.

MATERIALLAR VA USULLAR

O'zbekiston psixologiya maktabida psixologik xizmat masalasi mustaqil yo'nalish sifatida shakllangan va bunda Sh.R.Baratov, E.G'.G'oziyev, V.M. Karimova, B.R.Qodirov, G'.B.Shoumarov kabi olimlarning ishlari asosiy o'rin tutadi. O'zbekiston ilmiy muhitida psixologik xizmat dastlab maktab tizimi orqali shakllangan bo'lsa-da, keyinchalik oliy ta'lim tizimiga ham faol kirib kelgan. Bu jarayon ayniqsa 1989-yildan keyin, ya'ni amaliy psixologlar tayyorlash tizimi ochilgach tezlashgan. Shu jihatdan O'zbekiston ilmiy maktabi MDHga o'xshash tarzda, lekin milliy xususiyatlar bilan rivojlangan.

Sh.R. Baratov psixologik xizmatni alohida faoliyat emas, balki tizimli ijtimoiy institut sifatida ko'radi. Uning asosiy g'oyasi shuki, psixologik xizmat insonning shaxsiy rivoji, kasbiy shakllanishi va ijtimoiy moslashuvi o'rtasidagi bog'lovchi mexanizm bo'lishi kerak deb e'tirof etadi. Baratovning yondashuvi orqali psixologik xizmatni faqat maslahat berish emas, balki shaxsni har tomonlama qo'llab-quvvatlash tizimi sifatida asoslab berish mumkin.

E.G'.G'oziyev talabalik davrini ijtimoiy moslashuv davri sifatida ham ko'radi. Talaba yangi muhitga kiradi. U yangi jamoa bilan muloqot qiladi. Bu esa yangi ijtimoiy rollarni o'zlashtirishni talab qiladi. Ba'zi talabalar bu jarayonda qiyinchilikka duch keladi. Psixologik xizmat bu

muammolarni bartaraf etishga yordam beradi. Shu orqali ijtimoiy moslashuv jarayoni yengillashtiriladi.

Talabalik davrida emotsional holat ham beqaror bo'lishi mumkin. G'oziyev bu davrda emotsional o'zgarishlar tez-tez yuz berishini ta'kidlaydi. Talabalar ko'pincha stress va xavotirni boshdan kechiradi. Bu o'quv yuklamasi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Shuningdek, shaxsiy hayotdagi o'zgarishlar ham ta'sir qiladi. Psixologik xizmat bu holatlarni barqarorlashtirishga yordam beradi va xizmat zaruriy ehtiyojga aylanadi, degan fikrlarini bildirib o'tadi [2.30].

V.M.Karimovanning shaxslararo munosabatlar va ijtimoiy psixologiya bo'yicha ishlari esa psixologik xizmatning kommunikativ tomonini ochib beradi. Karimova talabalarda uchraydigan asosiy muammolardan biri — muloqot, ijtimoiy moslashuv va guruh ichidagi munosabatlar ekanini ta'kidlaydi. Bu tadqiqot mavzusi uchun juda muhim, chunki psixologik xizmatning katta qismi aynan shaxslararo muammolarni hal qilishga qaratiladi. Karimova yondashuvi orqali treninglar, psixokorreksiya va guruhiiy ishlarning ilmiy asosini mustahkamlash mumkin [2.39].

Z.T.Nishonovanning "Psixologik xizmat" [2.47] o'quv qo'llanmasi O'zbekistonda amaliy psixologiya yo'nalishidagi eng tizimli ishlardan biridir. Bu qo'llanmaning asosiy afzalligi shundaki, unda psixologik xizmatning barcha asosiy yo'nalishlari — psixodiagnostika, psixokorreksiya, maslahat, profilaktika va rivojlantiruvchi ishlar bir tizim sifatida berilgan. Nishonova psixologik xizmatni amaliy faoliyat sifatida tushuntiradi va uni qanday tashkil etish, qanday metodlardan foydalanish kerakligini aniq ko'rsatadi.

O'zbekiston olimlarining yana bir muhim xulosasi shuki, psixologik xizmat ta'lim tizimida talabaning akademik, ijtimoiy va emotsional rivojiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Bu juda muhim ilmiy dalil. Chunki psixologik xizmat faqat ruhiy muammolarni hal qilish emas, balki o'qish samaradorligini oshirishga ham xizmat qiladi.

Hozirgi kunda oliy ta'lim tizimidagi talabalar ko'plab ijtimoiy, psixologik va ta'limiy qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Ta'lim jarayonidagi yuklama, imtihonlar, moddiy yetishmovchilik, kelajakdagi ish joyi haqidagi xavotirlar – bularning barchasi stress omillari hisoblanadi. Bu holatlar talabaning ta'limdagi samaradorligi, ijtimoiy faolligi va shaxsiy rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ilmiy tadqiqotlar ko'rsatishicha, o'rtacha darajadagi stress motivatsiyani kuchaytiradi, ammo ortiqcha stress kognitiv jarayonlarni susaytiradi va ta'lim samaradorligini pasaytiradi. Stress holatida inson diqqatini bir nuqtada jamlay olmaydi, ma'lumotni eslab qolish va tahlil qilish qobiliyati pasayadi. Ayniqsa, distress uzoq davom etsa, u nevrologik tizimga ham salbiy ta'sir ko'rsatib, motivatsiyani tushiradi va depressiyaga olib kelishi mumkin. Buning oqibatlarini yaxshi anglagan holda oliy ta'lim muassasalarida amaliyotchi psixolog yordamida talabalarni stressni boshqarishga o'rgatish, ularda vaqtni samarali boshqarish, jismoniy faollik va sport bilan shug'ullanish, madaniy dam olish va yo'qotilgan energiyani tiklash, psixolog bilan muntazam suhbatlar o'tkazish, meditatsiya, nafas olish mashqlarini amaliyotda o'tkazish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Oliy ta'lim tizimida psixologik xizmatni tashkil etishga qaratilgan muhim vazifalardan biri talabalar orasida ziddiyatli holatlarning oldini olish va ularni muomala madaniyatiga o'rgatish hisoblanadi. Bugungi kunda oliy ta'lim muassasalarida talabalar o'rtasidagi munosabatlar jamiyatning umumiy madaniyati va ijtimoiy barqarorligini aks ettiradi. Talabalar jamoasi – bu turli dunyoqarash, milliy, madaniy va iqtisodiy muhitdan kelgan shaxslarni birlashtiruvchi ijtimoiy tizimdir. Shu bois, ular o'rtasida turli ziddiyatli holatlarning yuzaga kelishi tabiiy holat hisoblanadi. Ammo ushbu ziddiyatlarning oldini olish va ularni to'g'ri hal qilish ta'lim muassasasi ma'muriyati va pedagoglarning muhim vazifalaridan biri sanaladi. Ta'lim muassasasi rahbariyati va professor-o'qituvchilar jamoasi talabalar o'rtasida sog'lom psixologik muhitni ta'minlash uchun guruh yetakchilari va kuratorlar orqali muntazam monitoring olib borish, "ochiq eshiklar kuni", davra suhbatlari, debatlar tashkil etish orqali ochiq muloqot muhitini shakllantirish, talabalar uchun maslahat markazlari va psixologik xizmat faoliyatini yo'lga qo'yish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Oliy ta'lim muassasalarida psixologik xizmat ko'rsatish ishlarini olib borishda uning asosiy vazifalari sifatida quyidagilarga e'tibor qaratish lozim:

- talabalarning psixologik holatini o‘rganish;
- ta’lim muhitiga moslashuvini qo‘llab-quvvatlash;
- stress va emotsional zo‘riqishning oldini olish;
- o‘qish motivatsiyasini rivojlantirish;
- muloqot ko‘nikmalarini takomillashtirish;
- psixologik qiyinchiliklarni erta aniqlash;
- individual va guruhli maslahatlar o‘tkazish;
- kasbiy o‘zini anglashni qo‘llab-quvvatlash.

Hozirgi vaqtda olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlar natijalarida ham ushbu masalalarga e’tibor berish aynan, talabalar orasidagi ziddiyatlar quyidagi asosiy omillar natijasida yuzaga kelishi ham e’tirof etilmoqda:

- 1) shaxsiy xususiyatlar farqi: temperament, xarakter, qiziqishlar va qadriyatlardagi tafovutlar;
- 2) talabalarning ijtimoiy-iqtisodiy holatidagi farqlar: moddiy ahvoldagi nomutanosiblik munosabatlarga ta’sir ko‘rsatadi;
- 3) kommunikatsiya madaniyatining pastligi: muomalada qo‘pollik, tushunmovchilik va fikrlarni noto‘g‘ri yetkazish;
- 4) raqobat muhiti: o‘qishda yoki ijtimoiy faoliyatda yetakchilikka intilishdagi musobaqalik tuyg‘usi;
- 5) guruh ichidagi mikromuhitning salbiyligi: rahbariyat yoki guruh yetakchisining adolatsiz munosabati.

Talabalar orasida ziddiyatlarni oldini olish pedagogik va psixologik jihatdan uzviy bog‘liq jarayondir. Pedagogning insonparvar munosabati, psixologik xizmatning samarali faoliyati va talabalarning muloqot madaniyati yuqori bo‘lishi ta’lim muhitini barqaror va samarali qiladi. Ziddiyatlar profilaktikasi faqat muammolarni hal etish emas, balki shaxslararo munosabatlarning yangi, sog‘lom bosqichga ko‘tarilishini ta’minlaydi. Mazkur jarayonda ziddiyatlarning oldini olishda pedagog va psixologlarning birgalikda ishlashi muhim ahamiyatga ega bo‘lib, bu borada quyidagi yo‘nalishlar samarali hisoblanadi: a) psixologik treninglar o‘tkazish: talabalarning emotsional barqarorligini oshirish, stress bilan kurashish ko‘nikmalarini shakllantirish; b) madaniyatli muloqotni rivojlantirish: talabalarni etika va axloq meyorlariga rioya qilishga o‘rgatish; v) ijtimoiy sheriklik muhitini yaratish: talabalarni guruh ishlari, ixtiyoriy faoliyat va ijtimoiy loyihalarga jalb qilish; g) tarbiya ishlarida individual yondashuv: har bir talaba shaxsiy ehtiyoj va holatini hisobga olgan holda ish yuritish.

Oliy ta’lim muassasalarida psixologik xizmat faoliyatini takomillashtirish, zamonaviy trening va tadbirlarni yo‘lga qo‘yish talabalarning muomala madaniyatini yuksaltirishda muhim omil hisoblanadi.

Oliy ta’limda bu tushuncha nafaqat so‘z orqali, balki xulq, kiyinish, jamoada o‘zini tutish va muammolarni madaniyatli hal etish ko‘nikmalari orqali ham namoyon bo‘ladi. Bu jarayonda psixologning ilmiy-nazariy bilimi, insoniy munosabati va tashkiliy mahoratlari hal qiluvchi ahamiyatga ega. Psixolog talabalarga nafaqat muloqotni o‘rgatadi, balki ularni insoniy munosabatlarda mas’uliyatli, bag‘rikeng va madaniyatli bo‘lishga ilhomlantiradi. Ushbu jarayonda psixologning asosiy vazifalariga quyidagilar kiradi:

1) Diagnostik vazifasi. Psixolog talabalarning kommunikativ qobiliyatlari, emotsional holati va shaxsiy munosabatlarini aniqlaydi. Bu jarayon turli testlar, anketa va suhbatlar orqali amalga oshiriladi. Diagnostika natijalari asosida tarbiyaviy ishlar yo‘naltiriladi.

2) Ta’lim va tarbiyaga oid vazifasi. Psixolog talabalarni muomala madaniyatiga o‘rgatish bo‘yicha treninglar, seminarlar va amaliy mashg‘ulotlar o‘tkazadi. Masalan, “Samarali muloqot”, “Jamoada ishlash”, “Ziddiyatlarni hal etish madaniyati” kabi mashg‘ulotlar yoshlarda muloqot ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

3) Maslahat berish vazifasi. Talabalarning shaxsiy muammolari yoki jamoadagi kelishmovchiliklarini bartaraf etishda psixolog individual yordam ko‘rsatadi. Bu orqali talabalarda empatiya, bag‘rikenglik va tinglash madaniyati shakllanadi.

4) Tashkiliy ishlarga oid vazifasi. Psixolog fakultet va kafedralar bilan hamkorlikda tarbiyaviy tadbirlar, davra suhbatlari va ijtimoiy loyihalar tashkil etadi. Bu tadbirlar orqali talabalar o‘zaro hamjihatlik va jamoaviy mas’uliyatni his etadilar.

5) Profilaktik vazifasi. Muomala madaniyati past darajada bo‘lgan muhitda ko‘p hollarda kelishmovchilik, stress va izolyatsiya holatlari kuzatiladi. Psixolog bunday holatlarni oldini olish uchun profilaktik ishlar olib boradi, ya’ni sog‘lom psixologik muhitni yaratadi.

Demak, psixologik xizmatda psixologning vazifalari ko‘p qirrali va mas’uliyatli hisoblanadi. U nafaqat muammolarni hal etadi, balki insonning shaxsiy rivojlanishida yo‘lboshchi, qo‘llovchi va ilhomlantiruvchi sifatida ham faoliyat ko‘rsatadi. Jamiyatda psixologik madaniyatni oshirish va har bir insonning ruhiy sog‘lomligini ta’minlash bugungi kun psixologlarining asosiy vazifasidir.

Oliy ta’lim tizimida **“Kompleks psixologik xizmat modeli”ni** samarali tashkil etish va bosqichma-bosqich amalga oshirish maqsadga muvofiqdir: ya’ni 1) ehtiyojlarni o‘rganish; 2) diagnostika; 3) profilaktika, maslahat va rivojlantiruvchi tadbirlar; 4) natijalar monitoringi. Bu yondashuv psixologik xizmatni ta’lim jarayonining profilaktik va rivojlantiruvchi qismi sifatida shakllantirishga yordam beradi. Bu esa quyidagi ilmiy-amaliy tavsiyalar asosida yana takomillashtirishni taqozo etadi:

- birinchi kurs talabalari uchun adaptatsiya dasturlarini ishlab chiqish;
- psixologik-ma’rifiy seminar va treninglar tashkil etish;
- imtihon davrida stress profilaktikasini kuchaytirish;
- maxfiy va qulay murojaat kanallarini yaratish;
- kuratorlar va psixologlar hamkorligini yo‘lga qo‘yish;
- psixologik xizmat natijalarini muntazam tahlil qilish;
- mutaxassislar malakasini oshirish.

Yuqoridagi fikr-mulohazalarga xulosa sifatida qayd etish lozimki, oliy ta’lim muassasalarida talabalarga psixologik xizmat ko‘rsatish tizimi ularning shaxsiy rivojlanishi, ta’lim jarayonidagi muvaffaqiyati hamda ijtimoiy moslashuvini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega.

Zamonaviy ta’lim muhitida talabalar nafaqat akademik bilimga, balki psixologik barqarorlikka, emotsional qo‘llab-quvvatlashga va motivatsiyaga ham muhtoj bo‘ladilar. Shu boisdan psixologik xizmatning mazmunini ilmiy asosda tashkil etish ta’lim sifatini oshirishning ajralmas qismi hisoblanadi. Oliy ta’lim muassasalarida tizimli ravishda amalga oshirilayotgan psixologik xizmat talabalarining shaxsiy faolligini, ta’lim motivatsiyasini va ijtimoiy moslashuvini sezilarli darajada oshiradi. Shuningdek, bunday xizmat orqali ta’lim muassasasi muhitida sog‘lom psixologik iqlim yaratilib, yoshlarning professional va ma’naviy rivojlanishiga zamin yaratiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Barotov Sh.R. Psixologik xizmatning nazariy va amaliy muammolari. Buxoro, 2008.
2. Nishanova Z.T. Psixologik xizmat nazariyasi va amaliyoti. Darslik. Toshkent. Fan va texnologiyalar nashriyotining bosmaxonasi. 2014.
3. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya va ijtimoiy amaliyot. Toshkent: “Universitet”. 2009.
4. G‘oziyev.E.G‘. Oliy maktab psixologiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1997.-106 b.
5. Rogers C. R. On Becoming a Person. Houghton Mifflin.
6. Shoumarov G‘.B. O‘zbekiston ta’lim tizimida psixologik xizmat muammolari //Yangi turdagi o‘rta maxsus o‘quv yurtlarida ta’lim tarbiyaning samaradorligini oshirishning psixologik muammolari.- Toshkent: 1998. – B.13-15.

ILM-FAN TARAQQIYOTIDA IJODIY-INNOVATSION TA’LIM SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING PSIXOLOGIK OMILLARI

Beknazarova Lola Sadinovna

Qarshi davlat universiteti, psixologiya fanlari doktori, professor,

Turon fanlar akademiyasi akademigi

Annotatsiya. Mazkur maqolada ilm-fan taraqqiyoti va zamonaviy ta'lim jarayonida ijodiy-innovatsion ta'lim samaradorligini oshirishning psixologik omillari tahlil qilingan. Ta'lim jarayonida talabalarning ijodiy tafakkurini rivojlantirish, mustaqil fikrlashini qo'llab-quvvatlash, ichki motivatsiyasini shakllantirish, psixologik xavfsiz muhit yaratish hamda innovatsion pedagogik texnologiyalardan samarali foydalanish masalalari yoritilgan. Shuningdek, ijodkorlik, motivatsiya, kognitiv faollik, emotsional barqarorlik, o'z-o'zini baholash va refleksiya kabi psixologik omillarning ta'lim samaradorligiga ta'siri ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: innovatsion ta'lim, ijodkorlik, psixologik omillar, motivatsiya, ijodiy tafakkur, innovatsion pedagogika, kognitiv faollik, psixologik xavfsizlik, refleksiya, mustaqil ta'lim.

Аннотация. В данной статье анализируются психологические факторы повышения эффективности творческого и инновационного образования в развитии науки и современном образовательном процессе. Рассматриваются вопросы развития творческого мышления студентов, поддержки их самостоятельного мышления, формирования внутренней мотивации, создания психологически безопасной образовательной среды, а также эффективного использования инновационных педагогических технологий. Кроме того, рассматривается влияние таких психологических факторов, как творчество, мотивация, когнитивная активность, эмоциональная устойчивость, самооценка и рефлексия, на эффективность образовательного процесса.

Ключевые слова: инновационное образование, творчество, психологические факторы, мотивация, творческое мышление, инновационная педагогика, когнитивная активность, психологическая безопасность, рефлексия, самостоятельное обучение.

Abstract. This article analyzes the psychological factors that contribute to enhancing the effectiveness of creative and innovative education in the development of science and the modern educational process. It examines issues related to developing students' creative thinking, supporting independent thinking, fostering intrinsic motivation, creating a psychologically safe educational environment, and effectively applying innovative pedagogical technologies. The article also considers the influence of such psychological factors as creativity, motivation, cognitive activity, emotional stability, self-esteem, and reflection on educational effectiveness.

Keywords: innovative education, creativity, psychological factors, motivation, creative thinking, innovative pedagogy, cognitive activity, psychological safety, reflection, independent learning.

KIRISH

Bugungi kunda ilm-fan va texnologiyalarning jadal rivojlanishi ta'lim tizimi oldiga yangi vazifalarni qo'yamoqda. Zamonaviy mutaxassisdan faqat mavjud bilimlarni o'zlashtirish emas, balki yangi g'oyalarni ilgari surish, muammolarga nostandart yechim topish, axborotni tanqidiy tahlil qilish, mustaqil qaror qabul qilish va o'z kasbiy faoliyatini doimiy ravishda takomillashtirish talab etilmoqda. Shu nuqtai nazardan ta'lim jarayonida innovatsion yondashuvlarni joriy etish bilan bir qatorda, uning psixologik asoslarini ham hisobga olish muhimdir. Yangi texnologiya yoki pedagogik metodning o'zi ta'lim samaradorligini avtomatik ravishda ta'minlamaydi. Uning natijadorligi ko'p jihatdan talabaning motivatsiyasi, ijodiy faolligi, o'z kuchiga ishonchi, emotsional holati va mustaqil fikrlash imkoniyatlariga bog'liq. Ushbu imkoniyatlarni amalga oshirish uchun ilm-fan taraqqiyoti sharoitida ijodiy-innovatsion ta'lim samaradorligini oshirishga ta'sir etuvchi psixologik omillarni aniqlash va ulardan ta'lim jarayonida samarali foydalanishning pedagogik-psixologik imkoniyatlarini asoslash muhim ahamiyat kasb etadi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Ta'lim tizimini rivojlantirish zamonaviy ilmiy-amaliy muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritish uchun ilmiy tadqiqot vazifalarini quyidagi tartibda belgilab olish maqsadga muvofiqdir.

- Ijodiy-innovatsion ta'lim tushunchasining psixologik mazmunini tahlil qilish.
- Ta'lim samaradorligiga ta'sir etuvchi asosiy psixologik omillarni aniqlash.

- Talabalarning ichki va tashqi motivatsiyasining o‘quv faoliyatidagi ahamiyatini yoritish.
- Ijodiy tafakkurni rivojlantirishning psixologik shart-sharoitlarini belgilash.
- Psixologik xavfsiz ta’lim muhitining innovatsion faollikka ta’sirini tahlil qilish.
- Zamonaviy innovatsion pedagogik texnologiyalarning psixologik imkoniyatlarini ko‘rsatish.
- Ijodiy-innovatsion ta’lim samaradorligini oshirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Yuqorida keltirilgan vazifalarni amalga oshirishda ta’limga ijodiy innovatsion yondashish tizimli tashkil qilish ham muhimdir. Aynan, ilmiy adabiyotlarni nazariy tahlil va qiyosiy tahlil qilish, tizimlashtirish, umumlashtirish va pedagogik-psixologik yondashuvlarni tahlil qilish metodlaridan foydalanishda dolzarb masalalarni ajrata olish lozim. Ko‘zlangan maqsadga erishish uchun ijodiy yondashishni nazariy asosini shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim, faoliyat yondashuvi, konstruktivistik ta’lim, ijodkorlik psixologiyasi va motivatsiya nazariyalariga oid ilmiy qarashlar tashkil etishini asoslay olish lozim bo‘ladi.

Ijodiy-innovatsion ta’lim — ta’lim oluvchining mavjud bilimlarni o‘zlashtirishi bilan cheklanib qolmasdan, yangi g‘oyalarni shakllantirishi, muammolarni mustaqil tahlil qilishi, muqobil yechimlarni izlashi va yangi mahsulot yoki yondashuv yaratishiga yo‘naltirilgan ta’lim jarayonidir.

Ijodkorlik psixologik nuqtai nazardan yangi va foydali g‘oyalarni ishlab chiqish qobiliyati bilan bog‘liq. Innovatsion ta’lim esa ushbu ijodiy imkoniyatlarni ta’lim amaliyotiga tatbiq etishni nazarda tutadi. Shu sababli ijodiy va innovatsion ta’limni o‘zaro bog‘liq jarayon sifatida qarash mumkin: ijodiy tafakkur yangi g‘oyani yuzaga keltirsa, innovatsion yondashuv ushbu g‘oyani amaliy natijaga aylantirish imkonini beradi.

Ijodiy-innovatsion ta’lim samaradorligining psixologik omillari sifatida quyidagilarga e’tibor qaratamiz:

O‘quv motivatsiyasi: Motivatsiya talabaning ta’lim jarayonida faol ishtirok etishini ta’minlovchi muhim psixologik omillardan biridir. Ichki motivatsiyaga ega talaba bilim olishning o‘ziga qiziqadi, savol beradi, mustaqil izlanadi va muammoni hal qilishdan qoniqish hosil qiladi. Ijodiy-innovatsion ta’limda ichki motivatsiyani qo‘llab-quvvatlash alohida ahamiyatga ega.

Ijodiy tafakkur: Ijodiy tafakkur innovatsion ta’limning markaziy psixologik omillaridan biri hisoblanadi. Uning muhim belgilariga g‘oyalar ko‘pligi, fikrlash moslashuvchanligi, originallik, muammoni qayta shakllantira olish va noodatiy yechimlarni taklif qilish kiradi. “Aqliy hujum”, muammoli savollar, keys-stadi, loyiha ishlari va tadqiqot topshiriqlari ijodiy tafakkurni rivojlantirishi mumkin.

Psixologik xavfsizlik: Ijodiy fikrlash uchun talaba o‘z fikrini erkin bildirish imkoniyatiga ega bo‘lishi kerak. Psixologik xavfsiz muhitda savol berish qo‘llab-quvvatlanadi, xatolar o‘rganish jarayonining bir qismi sifatida qabul qilinadi, talabaning fikri hurmat qilinadi va konstruktiv tanqid shaxsga emas, ish natijasiga qaratilgan bo‘ladi.

O‘z-o‘ziga ishonch: Talabaning “men bu vazifani bajara olaman” degan ishonchi uning faolligiga ta’sir ko‘rsatadi. O‘qituvchi murakkab vazifalarni bosqichma-bosqich berish, kichik yutuqlarni e’tirof etish va aniq fikr-mulohaza berish orqali bu omilni qo‘llab-quvvatlashi mumkin.

Emotsional holat: Ortiqcha xavotir, doimiy stress va charchoq diqqatni jamlash, xotira va ijodiy fikrlashga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shuning uchun o‘quv yuklamasini oqilona tashkil etish, faoliyat turlarini almashtirish va ijobiy muloqot muhim.

O‘qituvchi shaxsining ijodiy-innovatsion ta’limdagi roli: Innovatsion ta’limda o‘qituvchi faqat axborot beruvchi emas, balki ta’lim jarayonini tashkil etuvchi, yo‘naltiruvchi, maslahatchi va talaba ijodiy salohiyatini rivojlantiruvchi subyekt sifatida namoyon bo‘ladi. O‘qituvchining ijodiy fikrlashi, yangilikka ochiqqligi, talabaga hurmat bilan munosabati, adolatli baholashi va konstruktiv muloqoti ta’lim muhitiga ta’sir ko‘rsatadi.

Innovatsion pedagogik texnologiyalarning psixologik imkoniyatlari:

- Muammoli ta’lim — tayyor javob emas, hal qilinishi kerak bo‘lgan muammoni taklif etadi.
- Keys-stadi — real yoki realga yaqin vaziyat tahlil qilinib, yechim variantlari ishlab chiqiladi.
- Loyihaviy ta’lim — talaba mustaqil izlanadi va amaliy mahsulot yaratadi.
- Aqliy hujum — qisqa vaqtda ko‘plab g‘oyalarni shakllantirishga imkoniyat beradi.

– Rolli o‘yinlar — muloqot, qaror qabul qilish va kasbiy xulq-atvorni mashq qilishda qo‘llanadi.

– Simulyatsion ta’lim — xavfsiz muhitda amaliy ko‘nikmalarni takrorlash va xatolarni tahlil qilish imkonini beradi.

– Raqamli ta’lim — elektron platformalar, multimedia va interaktiv resurslar orqali mustaqil ta’limni kengaytiradi.

Refleksiyaning ahamiyati: Refleksiya talabaning o‘z faoliyatini tahlil qilishiga imkon beradi. Mashg‘ulot oxirida “Bugun nimani o‘rgandim?”, “Men uchun eng qiyin vazifa qaysi?”, “Qaysi usul yordam berdi?”, “Qanday xatoga yo‘l qo‘ydim?” kabi savollardan foydalanish mumkin. Refleksiya talabaning o‘z ta’lim faoliyati uchun mas’uliyatini kuchaytiradi.

Ilm-fan taraqqiyoti va innovatsion fikrlash: Ilm-fan taraqqiyoti yangi savollar, gipotezalar va yechimlarni ilgari surishni talab qiladi. Shuning uchun talabalarni ilmiy-tadqiqot faoliyatiga erta jalb etish muhim. Ilmiy maqolalarni tahlil qilish, muammoni aniqlash, adabiyotlar bilan ishlash, tadqiqot savolini shakllantirish, gipoteza taklif qilish va natijalarni muhokama qilish tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantiradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Ijodiy-innovatsion ta’lim samaradorligini oshirish bo‘yicha quyidagi amaliy tavsiyalarni berish mumkin:

- Talabaning mustaqil fikrini rag‘batlantirish.
- Ochiq va muammoli savollar ulushini oshirish.
- Real kasbiy vaziyatlardan foydalanish.
- Talabalarga tanlov va mustaqil qaror qabul qilish imkoniyatini berish.
- Xatolardan o‘rganish madaniyatini shakllantirish.
- Keys, loyiha, simulyatsiya va rolli o‘yinlardan foydalanish.
- Formativ baholash va konstruktiv fikr-mulohazani kuchaytirish.
- Ichki motivatsiyani qo‘llab-quvvatlash.
- Talabalarni ilmiy-tadqiqot faoliyatiga erta jalb qilish.
- O‘qituvchilarning psixologik-pedagogik va raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish.
- Psixologik xavfsiz ta’lim muhitini ta’minlash.
- Mashg‘ulot yakunida refleksiyadan foydalanish.

XULOSA

Xulosa qilib aytish mumkinki, ilm-fan taraqqiyoti sharoitida ta’limning asosiy vazifalaridan biri mustaqil fikrlaydigan, ijodiy yondashadigan, innovatsion g‘oyalarni ilgari sura oladigan va o‘z bilimlarini amaliyotda qo‘llaydigan mutaxassisni tayyorlashdan iborat. Ijodiy-innovatsion ta’lim samaradorligi faqat zamonaviy texnologiyalardan foydalanish bilan belgilanmaydi. Uning psixologik asosini talabaning ichki motivatsiyasi, ijodiy tafakkuri, o‘z kuchiga ishonchi, emotsional barqarorligi, refleksiya qobiliyati va psixologik xavfsiz ta’lim muhiti tashkil etadi. Ijodiy-innovatsion ta’limni rivojlantirishda motivatsiya, ijodiy tafakkur, psixologik xavfsizlik, mustaqillik, refleksiya va innovatsion pedagogik texnologiyalarning o‘zaro uyg‘unligi muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Alport D. Psychology of the power: theory of subjection; translated by Zaven Babloyan. – Kharkov: HTsGI; SPb.:Aleteya. – 2002. – 168 pages – (Gender Researches series).
2. Beknazarova L.S. Psixologik trening asoslari Darslik. Qarshi “Fan va ta’lim” nashriyot, 2023 312 bet
3. Beknazarova L.S. Umumiy psixodiagnostika O‘quv qo‘llanma. Qarshi «Intellekt» nashriyoti 2023. 319 bet
4. Коротяев Б.И. Учение – процесс творческий. М.: Просвещение, 2015. – 158с.
5. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2000. – 720 с.

6. Чернилевский Д.В. Креативные аспекты становления образовательной системы. – М., 2003. – 438 с.
7. G'oziyev E.G'. Oliy maktab psixologiyasi. T., 1997. – S.52
8. G'oziyev.E.G'. Muomala psixologiyasi. – Toshkent: Universitet, 2001.

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ В ОБЛАСТИ ОБЕСПЕЧЕНИЯ БЕЗОПАСНОСТИ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ

**проф. БАТИРОВ ЗАФАР ЛУТФУЛЛАЕВИЧ, докторант МАХМУДОВ ЁКУБЖАН
ЭРКИН УГЛИ**

Иқтисодиёт ва педагогика университети, Қарши шаҳри

Аннотация

В статье рассматриваются теоретические и методические основы формирования профессиональных компетенций будущих специалистов в области обеспечения безопасности жизнедеятельности. Обосновывается необходимость совершенствования содержания профессиональной подготовки студентов с учетом современных техногенных, производственных, экологических и социальных рисков. Раскрываются сущность и структура компетенций, связанных с безопасностью жизнедеятельности, включающих когнитивный, операционно-деятельностный, мотивационно-ценностный и рефлексивно-оценочный компоненты. Особое внимание уделяется применению компетентностного, деятельностного, практико-ориентированного и ситуационного подходов в образовательном процессе. Предложена педагогическая модель формирования профессиональных компетенций будущих специалистов, предусматривающая последовательное развитие знаний, практических навыков, готовности к принятию решений и ответственности за безопасность профессиональной деятельности. Рассматриваются возможности использования кейс-технологий, проблемного обучения, моделирования чрезвычайных ситуаций, цифровых образовательных ресурсов и практических тренингов. Сделан вывод о необходимости интеграции теоретической подготовки и практической деятельности для обеспечения устойчивой готовности будущего специалиста к предупреждению рисков и эффективным действиям в опасных и чрезвычайных ситуациях.

Ключевые слова: безопасность жизнедеятельности, профессиональная компетентность, будущий специалист, профессиональная подготовка, компетентностный подход, культура безопасности, профессиональный риск, чрезвычайная ситуация, практико-ориентированное обучение, образовательные технологии.

Annotatsiya. Mazkur maqolada bo'lajak mutaxassislarining hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlashga oid kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishning nazariy va metodik asoslari tahlil qilingan. Zamonaviy texnogen, ishlab chiqarish, ekologik va ijtimoiy xavflarni hisobga olgan holda talabalarning kasbiy tayyorgarligi mazmunini takomillashtirish zarurati asoslangan. Hayot faoliyati xavfsizligi bilan bog'liq kompetensiyalarning kognitiv, operatsion-faoliyat, motivatsion-qadriyatli va refleksiv-baholash komponentlari yoritilgan. Ta'lim jarayonida kompetensiyaviy, faoliyatga yo'naltirilgan, amaliy va vaziyatli yondashuvlardan foydalanish imkoniyatlari ochib berilgan. Bo'lajak mutaxassislarining bilimlari, amaliy ko'nikmalari, xavfli vaziyatlarda qaror qabul qilishga tayyorligi va kasbiy faoliyat xavfsizligi uchun mas'uliyatini bosqichma-bosqich rivojlantirishga qaratilgan pedagogik model taklif etilgan.

Kalit so'zlar: hayot faoliyati xavfsizligi, kasbiy kompetentlik, bo'lajak mutaxassis, kasbiy tayyorgarlik, kompetensiyaviy yondashuv, xavfsizlik madaniyati, kasbiy xavf, favqulodda vaziyat, amaliy ta'lim, pedagogik texnologiyalar.

Abstract. The article examines the theoretical and methodological foundations for developing professional competencies of future specialists in the field of life safety. The necessity of improving professional training in accordance with contemporary technological, occupational, environmental

and social risks is substantiated. The structure of life-safety competencies is presented through cognitive, operational, motivational-value and reflective-evaluative components. Particular attention is paid to competency-based, activity-oriented, practice-oriented and situational approaches. A pedagogical model aimed at the gradual development of professional knowledge, practical skills, decision-making readiness and responsibility for occupational safety is proposed. The potential of case-based learning, problem-based learning, emergency simulation, digital educational resources and practical training is discussed. It is concluded that the integration of theoretical knowledge and practical activities is an essential condition for preparing future specialists to prevent risks and respond effectively to hazardous and emergency situations.

Keywords: life safety, professional competence, future specialist, professional training, competency-based approach, safety culture, occupational risk, emergency situation, practice-oriented learning, educational technologies.

ВВЕДЕНИЕ

Современное развитие общества сопровождается ускорением технологических процессов, цифровизацией производства, расширением инфраструктурных систем и возникновением новых видов профессиональных рисков. В этих условиях обеспечение безопасности жизнедеятельности становится не только самостоятельной областью знаний, но и важнейшей составляющей профессиональной компетентности специалиста практически любого профиля. От выпускника высшего образовательного учреждения требуется способность не только качественно выполнять профессиональные обязанности, но и прогнозировать потенциальные опасности, оценивать риски, предупреждать возникновение чрезвычайных ситуаций и принимать обоснованные решения при их возникновении.

Профессиональная подготовка современного специалиста должна учитывать, что безопасность представляет собой комплексную характеристику взаимодействия человека, производственной среды, технических систем и общества. Поэтому традиционного усвоения студентами теоретических сведений о правилах безопасности недостаточно. Необходимо формировать устойчивую готовность применять полученные знания в профессиональных ситуациях, характеризующихся неопределенностью, дефицитом времени и повышенной ответственностью.

Компетентностный подход ориентирует образовательный процесс на достижение интегрированного результата, выраженного в способности обучающегося самостоятельно применять знания, умения, опыт и личностные качества для решения профессиональных задач [1]. В сфере безопасности жизнедеятельности это предполагает формирование способности идентифицировать опасности, определять степень профессионального риска, использовать средства коллективной и индивидуальной защиты, организовывать безопасные условия труда и принимать решения в нестандартных ситуациях.

Особую значимость приобретает формирование культуры безопасности личности. Культура безопасности предполагает осознанное отношение человека к собственной безопасности и безопасности окружающих, понимание последствий профессиональных решений и готовность соблюдать требования безопасной деятельности не только в условиях внешнего контроля, но и на основе внутренней профессиональной ответственности.

Цель исследования заключается в теоретическом обосновании и определении эффективных педагогических условий формирования профессиональных компетенций будущих специалистов в области обеспечения безопасности жизнедеятельности.

Для достижения поставленной цели необходимо решить следующие задачи: раскрыть содержание профессиональных компетенций в сфере безопасности жизнедеятельности; определить их структурные компоненты; выявить эффективные методы и образовательные технологии их формирования; обосновать педагогические условия повышения готовности студентов к безопасной профессиональной деятельности.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Методологической основой исследования выступили компетентностный, системный, деятельностный, личностно-ориентированный и практико-ориентированный подходы.

Компетентностный подход позволяет рассматривать результат профессиональной подготовки не как совокупность разрозненных знаний, а как способность будущего специалиста применять их в конкретной профессиональной деятельности. Системный подход обеспечивает рассмотрение компетентности в сфере безопасности жизнедеятельности как целостной системы взаимосвязанных компонентов. Деятельностный подход предусматривает активное включение обучающихся в решение учебно-профессиональных задач, а практико-ориентированный подход обеспечивает приближение образовательных ситуаций к реальным условиям будущей профессиональной деятельности.

В процессе исследования использовались методы анализа научно-педагогической литературы, сравнительного анализа, систематизации, обобщения, педагогического моделирования и анализа образовательных ситуаций.

На основе анализа научных подходов профессиональная компетентность будущего специалиста в области безопасности жизнедеятельности определяется нами как интегративное профессионально-личностное качество, выражающее готовность и способность выявлять потенциальные опасности, оценивать профессиональные риски, предупреждать негативные последствия, организовывать безопасную деятельность и принимать эффективные решения в штатных, опасных и чрезвычайных ситуациях.

В структуре рассматриваемой компетентности целесообразно выделить четыре взаимосвязанных компонента.

Когнитивный компонент включает систему знаний о потенциальных опасностях, профессиональных рисках, принципах безопасной организации труда, способах предупреждения чрезвычайных ситуаций и алгоритмах поведения при возникновении угроз.

Операционно-деятельностный компонент характеризует способность применять знания на практике, анализировать производственную ситуацию, пользоваться средствами защиты, выполнять необходимые действия при авариях и чрезвычайных ситуациях, а также оказывать первую помощь.

Мотивационно-ценностный компонент отражает осознание ценности жизни и здоровья, ответственное отношение к собственной безопасности и безопасности других людей, готовность соблюдать требования безопасной деятельности.

Рефлексивно-оценочный компонент предполагает способность анализировать собственные действия, оценивать их эффективность, выявлять допущенные ошибки и совершенствовать стратегии профессионального поведения.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Проведенный теоретический анализ показывает, что эффективность формирования компетенций в области безопасности жизнедеятельности зависит от степени практической направленности образовательного процесса. При исключительно информационном изложении учебного материала студент может знать правила поведения в опасной ситуации, но испытывать затруднения при необходимости быстро применить их на практике.

В связи с этим формирование профессиональных компетенций целесообразно осуществлять поэтапно.

Первый, мотивационно-ориентационный этап направлен на формирование осознания значимости безопасности для профессиональной деятельности. На данном этапе необходимо показать студентам реальные последствия нарушения требований безопасности, проанализировать причины производственных происшествий и сформировать ответственное отношение к профессиональным рискам.

Второй, когнитивный этап предусматривает освоение системы специальных знаний. Студенты изучают классификацию опасностей, основы анализа риска, методы предупреждения аварийных ситуаций, правила безопасной эксплуатации оборудования, средства индивидуальной и коллективной защиты.

Третий, практико-деятельностный этап предполагает решение ситуационных задач, выполнение практических упражнений, участие в тренингах и моделирование профессионально опасных ситуаций. Именно на этом этапе теоретические знания трансформируются в устойчивые профессиональные умения.

Четвертый, рефлексивно-оценочный этап связан с анализом принятых решений и самостоятельной оценкой уровня собственной готовности к безопасной профессиональной деятельности.

Одним из наиболее эффективных инструментов формирования рассматриваемых компетенций является кейс-метод. Студентам предлагается конкретная профессиональная ситуация, содержащая потенциальную или реализовавшуюся угрозу. Обучающиеся должны выявить источники опасности, оценить возможные последствия и предложить оптимальный алгоритм действий. Такая технология способствует развитию аналитического мышления и способности принимать решения в условиях неопределенности [2].

Высоким педагогическим потенциалом обладает моделирование чрезвычайных и аварийных ситуаций. Например, обучающимся может быть предложена ситуация возникновения пожара, утечки опасного вещества, повреждения электрического оборудования или травмирования работника. При этом студент должен определить последовательность действий, выбрать необходимые средства защиты и оценить возможные последствия неправильных решений.

Значительную роль играют цифровые технологии. Виртуальные тренажеры и компьютерные симуляции позволяют воспроизводить ситуации, которые невозможно или небезопасно создавать в реальной образовательной среде. Их применение обеспечивает возможность многократного повторения действий и анализа различных сценариев развития событий.

На основании проведенного анализа разработана структурная модель формирования профессиональных компетенций будущих специалистов в области безопасности жизнедеятельности. Она включает целевой, содержательный, процессуально-технологический и результативно-оценочный блоки.

Целевой блок определяется социальным и профессиональным заказом на подготовку специалиста, способного обеспечивать безопасную профессиональную деятельность.

Содержательный блок включает теоретические знания о безопасности, профессиональных рисках, чрезвычайных ситуациях и способах их предупреждения.

Процессуально-технологический блок предусматривает использование проблемного обучения, кейс-технологий, деловых игр, практических тренингов, проектной деятельности и цифровых симуляций.

Результативно-оценочный блок позволяет определить уровень сформированности профессиональной компетентности на основании когнитивного, практического, мотивационного и рефлексивного критериев.

ОБСУЖДЕНИЕ

Полученные результаты позволяют утверждать, что компетенции в области безопасности жизнедеятельности должны формироваться не в рамках одной учебной дисциплины, а на протяжении всего процесса профессиональной подготовки. Принцип междисциплинарной интеграции обеспечивает включение вопросов безопасности в содержание профильных дисциплин, производственной практики и самостоятельной деятельности студентов.

Важным условием является профессиональная контекстуализация содержания обучения. Будущий инженер, педагог, экономист, специалист информационных технологий или представитель другой профессиональной области сталкивается с различными видами рисков. Следовательно, содержание заданий должно учитывать специфику конкретного направления подготовки.

Профессиональная компетентность в сфере безопасности имеет выраженную деятельностную природу. Наличие теоретических знаний само по себе не гарантирует способности действовать в реальной опасной ситуации. Необходим опыт практического применения алгоритмов безопасного поведения. Именно поэтому активные методы обучения должны занимать значительное место в подготовке будущих специалистов [3].

Отдельного внимания заслуживает развитие риск-ориентированного мышления. Его сущность заключается в способности специалиста заранее обнаруживать факторы риска и принимать профилактические меры до возникновения негативных последствий. Такой подход позволяет перейти от реагирования на уже возникшую чрезвычайную ситуацию к предупреждению опасности.

Эффективность формирования компетенций может оцениваться по нескольким уровням. Низкий уровень характеризуется фрагментарными знаниями, отсутствием устойчивой мотивации и затруднениями в выборе алгоритма действий. Средний уровень предполагает наличие основных знаний и способность выполнять стандартные действия по заданному алгоритму. Высокий уровень характеризуется системными знаниями, самостоятельностью, способностью прогнозировать риски, принимать решения в нестандартных ситуациях и нести ответственность за их последствия.

Важным педагогическим условием является создание образовательной среды, в которой безопасность рассматривается не как формальное выполнение инструкций, а как профессиональная и личностная ценность. Такой подход способствует формированию устойчивой культуры безопасного поведения.

Современные образовательные технологии позволяют существенно расширить возможности формирования компетентности. Использование интерактивных сценариев, виртуальных лабораторий, цифровых тренажеров и ситуационного моделирования позволяет обучающемуся многократно отрабатывать профессиональные действия без реального риска для жизни и здоровья.

При этом цифровизация не должна полностью заменять практическую подготовку. Наиболее результативным представляется комбинированный подход, объединяющий теоретическое обучение, цифровое моделирование и реальные практические занятия.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ

Проведенный анализ позволяет определить ряд педагогических условий, необходимых для эффективного формирования профессиональных компетенций будущих специалистов в сфере безопасности жизнедеятельности.

Первым условием является обеспечение профессиональной направленности содержания обучения. Учебный материал должен быть связан с реальными рисками будущей профессиональной деятельности студентов.

Второе условие заключается в систематическом применении практико-ориентированных методов. Решение профессиональных кейсов, моделирование чрезвычайных ситуаций, деловые игры и практические тренинги позволяют сформировать способность переносить знания в реальные условия деятельности.

Третьим условием выступает междисциплинарная интеграция. Проблемы безопасности необходимо рассматривать во взаимосвязи с профессиональными дисциплинами, поскольку реальные риски имеют комплексный характер.

Четвертое условие связано с использованием современных цифровых технологий. Интерактивные платформы и виртуальные тренажеры расширяют возможности самостоятельной подготовки и позволяют индивидуализировать образовательный процесс.

Пятое условие предусматривает развитие профессиональной рефлексии. После выполнения практического задания студент должен не только получить оценку преподавателя, но и проанализировать собственные решения: какие риски были выявлены, какие факторы остались без внимания и какие действия могли бы быть более эффективными.

Таким образом, формирование компетенций представляет собой системный педагогический процесс, включающий не только передачу информации, но и создание условий для приобретения студентами опыта безопасного профессионального поведения.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Формирование профессиональных компетенций будущих специалистов в области обеспечения безопасности жизнедеятельности является одним из значимых направлений совершенствования современного профессионального образования. Усложнение технологических процессов, появление новых профессиональных рисков и повышение требований к ответственности работников обуславливают необходимость подготовки специалиста, способного не только выполнять профессиональные функции, но и обеспечивать безопасность своей деятельности и деятельности окружающих.

Профессиональная компетентность в сфере безопасности жизнедеятельности имеет интегративную структуру и объединяет когнитивный, операционно-деятельностный, мотивационно-ценностный и рефлексивно-оценочный компоненты. Ее полноценное формирование возможно при сочетании теоретической подготовки с практико-ориентированной деятельностью.

Наиболее эффективными педагогическими средствами являются ситуационные задачи, кейс-технологии, проблемное обучение, деловые игры, практические тренинги, проектная деятельность и цифровое моделирование опасных и чрезвычайных ситуаций.

Особое значение имеет формирование культуры безопасности и риск-ориентированного профессионального мышления. Будущий специалист должен быть способен не только правильно реагировать на возникшую опасность, но и прогнозировать ее, выявлять факторы риска и принимать превентивные меры.

Перспективным направлением дальнейших исследований является разработка и экспериментальная проверка диагностического инструментария, позволяющего количественно оценивать уровни сформированности профессиональных компетенций студентов в области безопасности жизнедеятельности, а также определять эффективность различных педагогических технологий их формирования.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Зимняя И.А. Ключевые компетенции — новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. — 2003. — № 5. — С. 34–42.
2. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования // Народное образование. — 2003. — № 2. — С. 58–64.
3. Байденко В.И. Компетенции в профессиональном образовании // Высшее образование в России. — 2004. — № 11. — С. 3–13.
4. Белов С.В. Безопасность жизнедеятельности и защита окружающей среды (техносферная безопасность): учебник. — Москва: Юрайт, 2013.
5. Девисилов В.А. Охрана труда: учебник. — Москва: Форум, 2012.
6. Зеер Э.Ф. Психология профессионального образования. — Москва: Академия, 2013.
7. Сластенин В.А. Педагогика профессионального образования. — Москва: Академия, 2004.
8. Хуторской А.В. Компетентностный подход в обучении: научно-методическое пособие. — Москва: Эйдос, 2013.

БЎЛАЖАК МУТАХАССИСЛАРНИНГ ПЕДАГОГИК-ПСИХОЛОГИК КОМПЕТЕНЦИЯЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МЕТОДИКАСИ

**БАТИРОВ ЗАФАР ЛУТФУЛЛАЕВИЧ, ЛУТФУЛЛАЕВА ЗУХРО ЗАФАР ҚИЗИ
(ТАЛАБА)**

Аннотация

Мақолада бўлажак мутахассисларнинг педагогик-психологик компетенцияларини шакллантиришнинг назарий ва методик асослари ёритилган. Замонавий меҳнат бозори ва таълим тизимида мутахассисдан нафақат касбий билим ва кўникмалар, балки шахслараро муносабатларни самарали ташиқил этиш, мулоқотга киришиш, таълим-тарбия жараёнида психологик ёндашувларни қўллаш, конфликтли вазиятларни бошқариш, рефлексия қилиш ва ўз касбий фаолиятини баҳолаш каби компетенциялар ҳам талаб этилади. Шу нуқтаи назардан, бўлажак мутахассисларни тайёрлаш жараёнида педагогик ва психологик билимларни интеграциялашган ҳолда ўқитиш муҳим аҳамият касб этади. Мақолада педагогик-психологик компетенцияларнинг таркибий компонентлари, уларни шакллантириш босқичлари, самарали педагогик технологиялар, интерфаол методлар ва баҳолаш мезонлари таклиф этилган. Шунингдек, бўлажак мутахассисларда касбий мотивация, коммуникатив, когнитив, операцион-фаолият ва рефлексив компонентларни ривожлантиришга қаратилган методик ёндашувлар асосланган.

Калим сўзлар: бўлажак мутахассис, педагогик компетенция, психологик компетенция, касбий компетентлик, коммуникатив компетенция, рефлексия, педагогик технология, психологик тайёргарлик.

Аннотация

В статье освещаются теоретические и методические основы формирования педагогико-психологических компетенций будущих специалистов. Современный рынок труда и система образования предъявляют к специалисту требования не только в области профессиональных знаний и умений, но и в отношении эффективного межличностного взаимодействия, коммуникации, применения психолого-педагогических подходов, управления конфликтными ситуациями, рефлексии и оценки собственной профессиональной деятельности. В связи с этим важное значение приобретает интеграция педагогических и психологических знаний в процессе профессиональной подготовки будущих специалистов. В статье определены структурные компоненты педагогико-психологической компетентности, этапы её формирования, эффективные педагогические технологии, интерактивные методы и критерии оценки. Обоснованы методические подходы, направленные на развитие мотивационного, коммуникативного, когнитивного, операционно-деятельностного и рефлексивного компонентов будущих специалистов.

Ключевые слова: будущий специалист, педагогическая компетентность, психологическая компетентность, профессиональная компетентность, коммуникативная компетентность, рефлексия, педагогическая технология, психологическая подготовка.

Abstract

The article examines the theoretical and methodological foundations of developing pedagogical and psychological competencies among future specialists. The modern labour market and education system require specialists to possess not only professional knowledge and skills, but also the ability to establish effective interpersonal communication, apply psychological and pedagogical approaches, manage conflict situations, demonstrate professional reflection, and evaluate their own professional activities. Therefore, the integration of pedagogical and psychological knowledge is of particular importance in the professional training of future specialists. The article identifies the structural components of pedagogical and psychological competence, stages of its development, effective educational technologies, interactive methods, and assessment criteria. Methodological approaches aimed at developing motivational, communicative, cognitive, operational-activity, and reflective components of future specialists are substantiated.

Keywords: future specialist, pedagogical competence, psychological competence, professional competence, communicative competence, reflection, educational technology, psychological training.

Жаҳонда таълим тизимида юз бераётган трансформация жараёнлари замонавий мутахассисларни тайёрлаш мазмуни ва методикасига янги талабларни қўймоқда. Бугунги кунда мутахассиснинг касбий фаолиятда муваффақиятга эришиши фақат муайян соҳадаги назарий билимларни эгаллаши билан эмас, балки ушбу билимларни амалий вазиятларда қўллаш олиши, инсонлар билан самарали мулоқот қилиши, жамоада ишлаши, муаммоли вазиятларни таҳлил қилиши ва мустақил қарор қабул қилиши билан ҳам белгиланади.

Айниқса, таълим, бошқарув, ижтимоий хизмат, иқтисодиёт, ишлаб чиқариш ва бошқа соҳаларда фаолият юритадиган мутахассислар учун педагогик-психологик компетенциялар муҳим аҳамиятга эга. Чунки ҳар қандай касбий фаолият инсон омили билан узвий боғлиқ бўлиб, мутахассиснинг ҳамкасблар, раҳбарлар, мижозлар, талабалар ёки бошқа ижтимоий гуруҳлар билан муносабати унинг касбий самарадорлигига таъсир кўрсатади.

Ўзбекистонда ҳам олий таълим тизимини такомиллаштириш, таълим мазмунини компетенциявий ёндашув асосида ташкил этиш, талабаларнинг касбий ва шахсий салоҳиятини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Шу нуқтаи назардан, бўлажак мутахассисларда педагогик-психологик компетенцияларни шакллантиришнинг илмий-методик асосларини ишлаб чиқиш долзарб вазифалардан бири ҳисобланади.

ТАДҚИҚОТ МЕТОДОЛОГИЯСИ

Тадқиқотнинг мақсади бўлажак мутахассисларнинг педагогик-психологик компетенцияларини шакллантиришнинг самарали методикасини ишлаб чиқиш ва унинг педагогик имкониятларини асослашдан иборат.

Тадқиқотда назарий таҳлил, қиёсий таҳлил, педагогик кузатиш, суҳбат, анкета, тест, эксперт баҳолаш, педагогик тажриба-синов, ўз-ўзини баҳолаш ва рефлексив таҳлил усулларида фойдаланиш мумкин.

Тадқиқотнинг методологик асосини компетенциявий, шахсга йўналтирилган, фаолиятга йўналтирилган, тизимли, интегратив ва рефлексив ёндашувлар ташкил этади.

Компетенциявий ёндашув бўлажак мутахассисни тайёрлаш жараёнини фақат билим бериш билан чекламасдан, олинган билимларни касбий вазиятларда мустақил қўллаш қобилиятини ривожлантиришни назарда тутаяди.

Шахсга йўналтирилган ёндашув эса талабанинг индивидуал-психологик хусусиятлари, қизиқишлари, эҳтиёжлари, қобилиятлари ва касбий мақсадларини ҳисобга олиш имконини беради.

Фаолиятга йўналтирилган ёндашувда педагогик-психологик компетенциялар амалий топшириқлар, кейслар, ролли ўйинлар, лойиҳалар ва касбий вазиятларни моделлаштириш орқали шакллантирилади.

Педагогик-психологик компетенция тушунчаси

«Компетенция» тушунчаси замонавий таълим назариясида шахснинг муайян фаолият соҳасида самарали ҳаракат қилишини таъминлайдиган билим, кўникма, малака, тажриба ва шахсий сифатларнинг интеграциялашган мажмуи сифатида қаралади.

Педагогик-психологик компетенция эса мутахассиснинг педагогик ва психологик билимлардан касбий фаолият жараёнида мақсадли ва самарали фойдаланиш қобилиятини англатади. Бунда мутахассис инсоннинг ёши, индивидуал хусусиятлари, мотивацияси, эҳтиёжлари, эмоционал ҳолати ва шахслараро муносабатларини ҳисобга олган ҳолда касбий фаолиятини ташкил эта олиши муҳимдир.

Педагогик-психологик компетенцияни фақат педагог касбига хос хусусият сифатида қараш мақсадга мувофиқ эмас. Замонавий мутахассиснинг деярли барча фаолият соҳаларида инсонлар билан мулоқот қилиши, уларни тушуниши, таъсир кўрсатиши, жамоада ишлаши ва ижтимоий-психологик вазиятларни бошқариши талаб этилади.

Шу асосда педагогик-психологик компетенцияни қуйидаги таркибий қисмлар орқали ифодалаш мумкин:

1. **Мотивацион компонент** - касбий фаолиятга қизиқиш, педагогик-психологик билимларни эгаллашга эҳтиёж ва профессионал ривожланишга интилиш.

2. **Когнитив компонент** - педагогика, психология, мулоқот, шахс ривожланиши, жамоа психологияси ва таълим жараёнига оид билимлар тизими.
3. **Коммуникатив компонент** - самарали мулоқот қилиш, фаол тинглаш, савол бериш, фикрни аниқ ифодалаш ва мулоқот иштирокчиларини тушуниш қобилияти.
4. **Операцион-фаолият компоненти** - педагогик-психологик билимларни амалий касбий вазиятларда қўллай олиш қобилияти.
5. **Рефлексив компонент** - ўз фаолиятини таҳлил қилиш, хатоларни аниқлаш, ўз-ўзини баҳолаш ва касбий ривожланиш йўналишларини белгилаш қобилияти.

БЎЛАЖАК МУТАХАССИСЛАРДА КОМПЕТЕНЦИЯЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МЕТОДИКАСИ

Педагогик-психологик компетенцияларни шакллантириш жараёнини мақсадли, босқичма-босқич ва тизимли ташкил этиш талаб этилади.

Таклиф этилаётган методика қуйидаги босқичларни қамраб олади:

1-босқич - диагностика босқич.

Ушбу босқичда талабаларнинг мавжуд педагогик-психологик билимлари, коммуникатив қобилиятлари, касбий мотивацияси, ўз-ўзини баҳолаш даражаси ва рефлексив кўникмалари аниқланади.

Диагностика натижалари кейинги таълимий таъсирларни индивидуаллаштириш учун асос бўлиб хизмат қилади.

2-босқич - мотивацион-мақсадли босқич.

Талабаларда педагогик-психологик компетенцияларни эгаллашнинг касбий аҳамияти тўғрисида аниқ тасаввур шакллантирилади. Бунда касбий вазиятлар, реал мисоллар, муаммоли саволлар ва мутахассислар фаолиятдан олинган кейслардан фойдаланиш самарали ҳисобланади.

3-босқич - мазмуний-когнитив босқич.

Ушбу босқичда талабаларга педагогик ва психологик тушунчалар, шахс психологияси, мулоқот психологияси, конфликтология, мотивация, жамоа психологияси, педагогик таъсир усуллари ва рефлексияга оид билимлар берилади.

Бунда фанлараро интеграция муҳим аҳамиятга эга. Педагогика ва психология фанларининг мазмуни касбий фанлар билан боғланган ҳолда ташкил этилса, талабалар назарий билимларнинг амалий аҳамиятини яхшироқ англайдилар.

4-босқич - амалий-фаолият босқичи.

Мазкур босқич педагогик-психологик компетенцияларни шакллантиришда асосий ўринни эгаллайди. Чунки компетенция фақат билим орқали эмас, балки фаолият жараёнида шаклланади.

Амалий машғулотларда қуйидаги методлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ:

- муаммоли таълим;
- кейс-стади;
- ролли ўйинлар;
- ишбилармонлик ўйинлари;
- ақлий ҳужум;
- дискуссия;
- «SWOT-таҳлил»;
- лойиҳа усули;
- психологик тренинглар;
- вазиятли машқлар;
- микродарслар;
- рефлексив кундалик;
- портфолио технологияси.

Масалан, кейс-стади методи орқали талабаларга муайян касбий-психологик вазият тақдим этилади. Талаба вазиятни таҳлил қилади, муаммони аниқлайди, унинг сабабларини изоҳлайди ва ечим вариантларини ишлаб чиқади. Бу жараён танқидий фикрлаш, қарор қабул қилиш, мулоқот ва психологик ёндашув кўникмаларини ривожлантиради.

5-босқич - рефлексив-баҳолаш босқичи.

Талабанинг ўз фаолиятини таҳлил қилиши ва ўз-ўзини баҳолаши компетенция шаклланишининг муҳим шарт ҳисобланади.

Бу босқичда «Мен нимани ўргандим?», «Қайси кўникмам ривожланди?», «Қандай хатоларга йўл қўйдим?», «Касбий фаолиятимда ушбу билимлардан қандай фойдаланаман?» каби рефлексив саволлардан фойдаланиш мумкин.

Педагогик-психологик компетенцияларни шакллантириш модели

Бўлажак мутахассисларнинг педагогик-психологик компетенцияларини шакллантириш модели қуйидаги таркибий қисмлар асосида ташкил этилиши мумкин:

Мақсадли блок → мазмуний блок → технологик блок → диагностик-баҳолаш блоки → натижавий блок.

Мақсадли блокда бўлажак мутахассисларда педагогик-психологик компетенцияларни шакллантириш мақсади белгиланади.

Мазмуний блок педагогика, психология, коммуникатив фаолият, конфликтология, шахс психологияси ва касбий мулоқотга оид билимларни қамраб олади.

Технологик блокда интерфаол методлар, педагогик технологиялар, тренинглар, кейслар, лойиҳалар ва амалий машғулотлардан фойдаланилади.

Диагностик-баҳолаш блокада компетенцияларнинг шаклланганлик даражаси мезонлар асосида аниқланади.

Натижавий блокда бўлажак мутахассиснинг педагогик-психологик компетентлик даражаси белгиланади.

1-жадвал. Педагогик-психологик компетенцияларни баҳолаш мезонлари

Компонент	Юқори даража	Ўрта даража	Паст даража
Мотивацион	Касбий ривожланишга юқори қизиқиш	Қизиқиш барқарор эмас	Касбий мотивация паст
Когнитив	Билимларни тизимли ва мустақил қўллайди	Билимларни қисман қўллайди	Назарий билимлар етарли эмас
Коммуникатив	Самарали мулоқот қилади	Мулоқотда айрим қийинчиликлар мавжуд	Мулоқот кўникмалари суст
Операцион-фаолият	Касбий вазиятларда мустақил қарор қабул қилади	Қисман ёрдам талаб қилади	Амалий қўллашда қийналади
Рефлексив	Ўз фаолиятини объектив баҳолайди	Қисман таҳлил қилади	Ўз фаолиятини таҳлил қилиш қийин

Ушбу мезонлар талабаларнинг индивидуал ривожланиш динамикасини кузатиш имконини беради.

ПЕДАГОГИК-ПСИХОЛОГИК ТРЕНИНГЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

Бўлажак мутахассисларнинг педагогик-психологик компетенцияларини ривожлантиришда тренинг машғулотларидан фойдаланиш юқори самарадорликка эга.

Тренинглар орқали талабаларда:

- ўзини англаш;
- ўз-ўзини баҳолаш;
- эмпатия;

- фаол тинглаш;
- конфликтларни бартараф этиш;
- жамоада ишлаш;
- эмоционал ҳолатни бошқариш;
- лидерлик;
- қарор қабул қилиш;
- ижтимоий-психологик мослашув каби кўникмаларни ривожлантириш мумкин.

Масалан, «Самарали мулоқот» тренингида талабалар жуфтлик ва кичик гуруҳларда ишлаб, фаол тинглаш, савол бериш, мулоқотда вербал ва невербал воситалардан фойдаланиш кўникмаларини машқ қиладилар.

«Конфликтли вазиятни ҳал қилиш» тренингида эса талабаларга турли касбий вазиятлар тақдим этилиб, уларни конструктив ҳал қилиш стратегиялари ишлаб чиқиладилар.

КОМПЕТЕНЦИЯЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА РАҚАМЛИ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Замонавий рақамли технологиялар педагогик-психологик компетенцияларни шакллантириш жараёнини индивидуаллаштириш ва интерактив ташкил этиш учун кенг имкониятлар яратади.

Онлайн тестлар, электрон портфолио, виртуал кейслар, мультимедиа тақдимотлари, электрон курслар ва рақамли ҳамкорлик платформаларидан фойдаланиш талабаларнинг мустақил ишлаш фаоллигини оширади.

Шунингдек, рақамли таълим муҳитида талабаларнинг ўз фаолиятини мустақил баҳолаши ва натижаларини кузатиб бориши учун электрон рефлексив кундаликлардан фойдаланиш мумкин.

Бироқ рақамли технологиялар педагогик-психологик компетенцияларни шакллантиришнинг мақсади эмас, балки ушбу жараёни кўллаб-қувватловчи восита сифатида қаралиши лозим. Асосий эътибор инсонлараро мулоқот, амалий фаолият ва рефлексияга қаратилиши мақсадга мувофиқ.

НАТИЖАЛАР ВА МУҲОКАМА

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, бўлажак мутахассисларнинг педагогик-психологик компетенцияларини шакллантиришда анъанавий маъруза ва репродуктив усуллар билан чекланиш етарли натижа бермайди. Чунки компетенциянинг муҳим қисми амалий фаолият, мулоқот ва реал касбий вазиятларни ҳал қилиш жараёнида шаклланади.

Шу сабабли таълим жараёнида назарий ва амалий тайёргарликнинг уйғунлигини таъминлаш зарур.

Педагогик-психологик компетенцияларни шакллантириш методикасининг самарадорлиги қуйидаги педагогик шартларга боғлиқ:

1. Таълим мазмунининг касбий фаолият билан интеграциялашуви;
2. Талабанинг фаол субъект сифатида иштирок этиши;
3. Индивидуал-психологик хусусиятларни ҳисобга олиш;
4. Назарий билимларни амалий вазиятлар билан боғлаш;
5. Интерфаол таълим технологияларидан фойдаланиш;
6. Рефлексив фаолиятни мунтазам ташкил этиш;
7. Компетенцияларни мунтазам диагностик баҳолаш;
8. Ўқитувчи ва талаба ўртасида ҳамкорликка асосланган муносабатларни шакллантириш.

Бунда ўқитувчининг роли ҳам ўзгаради. Ўқитувчи фақат ахборот берувчи субъект эмас, балки талабанинг касбий ва шахсий ривожланишини ташкил этувчи, йўналтирувчи ва рағбатлантирувчи субъект сифатида намоён бўлади.

Педагогик-психологик компетенцияларни шакллантиришнинг муҳим хусусияти шундаки, унинг натижаси бир марталик назорат билан эмас, балки талабанинг ривожланиш динамикаси орқали баҳоланиши лозим.

Шунинг учун диагностик жараён кириш, оралиқ ва якуний босқичларда ташкил этилиши мақсадга мувофиқ. Бунда тест натижалари билан бир қаторда кузатиш, эксперт баҳоси, портфолио, амалий топшириқлар ва ўз-ўзини баҳолаш натижаларидан комплекс фойдаланиш юқори ишончли натижа беради.

ХУЛОСА

Бўлажак мутахассисларнинг педагогик-психологик компетенцияларини шакллантириш замонавий олий таълимнинг муҳим вазифаларидан бири ҳисобланади. Педагогик-психологик компетенция мутахассиснинг касбий билимлари билан бир қаторда унинг коммуникатив, ижтимоий, шахсий ва рефлексив имкониятларини ҳам қамраб олади.

Тадқиқот натижаларининг назарий таҳлили асосида педагогик-психологик компетенцияларни мотивацион, когнитив, коммуникатив, операцион-фаолият ва рефлексив компонентлар асосида шакллантириш мақсадга мувофиқлиги аниқланди.

Таклиф этилаётган методика диагностик, мотивацион-мақсадли, мазмуний-когнитив, амалий-фаолият ва рефлексив-баҳолаш босқичларидан иборат бўлиб, унинг мазмуни интерфаол таълим методлари, кейс-стади, ролли ўйинлар, тренинглар, лойиҳа усули, амалий вазиятлар ва рефлексив топшириқлар билан бойитилади.

Шунингдек, педагогик-психологик компетенцияларни шакллантиришда педагогика ва психология фанларини касбий фанлар билан интеграциялаш, талабаларнинг мустақил ва амалий фаолиятини кучайтириш, рақамли технологиялардан мақсадли фойдаланиш ҳамда компетенцияларни комплекс диагностикалаш муҳим педагогик шартлар сифатида белгиланади.

Умуман олганда, бўлажак мутахассисларнинг педагогик-психологик компетенцияларини тизимли равишда шакллантириш уларнинг касбий мослашуви, самарали мулоқоти, жамоада ишлаши, муаммоли вазиятларни конструктив ҳал қилиши ва касбий фаолиятини рефлексив ташкил этиши учун муҳим замин яратади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-sonli “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni
3. Выготский Л.С. Психология развития человека. - М.: Смысл; Эксмо, 2005.
4. Зимняя И.А. Ключевые компетенции - новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. - 2003. - № 5. - С. 34–42.
5. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. - М.: Академия, 2004.
6. Маркова А.К. Психология профессионализма. - М.: Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996.
7. Митина Л.М. Психология профессионального развития учителя. - М.: Флинта; Московский психолого-социальный институт, 1998.
8. Rogers C.R. Freedom to Learn for the 80s. - Columbus, OH: Charles E. Merrill Publishing Company, 1983.
9. Bandura A. Social Learning Theory. - Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1977.
10. Muslimov N.A. Kasbiy ta’lim metodikasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2014. – 280 b.
11. Muslimov N.A. Kasb ta’limi o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi: monografiya. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2013.

YANGI O‘ZBEKISTONDA JISMONIY TARBIYA TA’LIMINI RAQAMLASHTIRISH: INNOVATSION PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR VA BARQAROR RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI

Karimov Doniyor Komilovich¹, Isayeva Muxlisa²

¹Urganch innovatsion universiteti “Boshlang‘ich ta’lim va psixologiya” kafedrası professorı,
p.f.b.f.d. (PhD)

²Urganch innovatsion universiteti Filologiya va tillarnı o‘qıtısh (o‘zbek tili) yo‘nalishi 25/02-guruh
talabasi

Annotatsiya. Ushbu tezıda Yangı O‘zbekistonda jismoniy tarbiya ta’limini raqamlashtırishning zamonaviy pedagogik imkoniyatlari, innovatsion texnologiyalarning ta’lim jarayonidagi o‘rni hamda ularning yosh avlodning jismoniy faolligini oshırishdagi ahamiyati yoritilgan. Jismoniy tarbiya ta’limiga raqamli platformalar, multimedia vositalari, mobil ilovalar, elektron monitoring tizımlari, videoanaliz, sensor texnologiyalar va sun‘iy intellekt elementlarini joriy etish orqali ta’lim samaradorligini oshırish imkoniyatlari tahlil qilingan. Shuningdek, raqamlashtırishning o‘quvchılarning individual jismoniy imkoniyatlarini hisobga olish, ta’lim natıjalarini monitoring qilish, sog‘lom turmush tarzini shakllantırish va jismoniy tarbiya o‘qıtuvchılarining kasbiy kompetensiyasini rivojlantırishdagi istiqbollari asoslangan.

Kalit so‘zlar: jismoniy tarbiya, raqamlashtırish, innovatsion pedagogik texnologiyalar, raqamli ta’lim, sport, sun‘iy intellekt, monitoring, jismoniy faollik, sog‘lom turmush tarzi, barqaror rivojlanish.

Аннотация. В данных тезисах освещены современные педагогические возможности цифровизации физкультурного образования в новом Узбекистане, роль инновационных технологий в образовательном процессе и их значение для повышения физической активности подрастающего поколения. Проанализированы возможности повышения эффективности обучения за счет внедрения в физкультурное образование цифровых платформ, мультимедийных инструментов, мобильных приложений, электронных систем мониторинга, видеоанализа, сенсорных технологий и элементов искусственного интеллекта. В основе также лежат перспективы цифровизации в учете индивидуальных физических возможностей учащихся, мониторинге результатов обучения, формировании здорового образа жизни и развитии профессиональной компетентности учителей физической культуры.

Ключевые слова: физическое воспитание, цифровизация, инновационные педагогические технологии, цифровое образование, спорт, искусственный интеллект, мониторинг, физическая активность, здоровый образ жизни, устойчивое развитие.

Abstract. This thesis highlights the modern pedagogical possibilities of digitalization of physical education in New Uzbekistan, the role of innovative technologies in the educational process, and their importance in increasing the physical activity of the younger generation. The possibilities of increasing the effectiveness of physical education through the introduction of digital platforms, multimedia tools, mobile applications, electronic monitoring systems, video analysis, sensor technologies, and elements of artificial intelligence are analyzed. The prospects of digitalization in taking into account the individual physical capabilities of students, monitoring educational outcomes, forming a healthy lifestyle, and developing the professional competence of physical education teachers are also substantiated.

Keywords: physical education, digitalization, innovative pedagogical technologies, digital education, sports, artificial intelligence, monitoring, physical activity, healthy lifestyle, sustainable development.

KIRISH

Bugungi kunda Yangı O‘zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida inson kapitalini rivojlantırish, yoshlarning salohiyatini ro‘yobga chiqarish, ta’lim sifatini oshırish va sog‘lom avlodni tarbiyalash ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Mazkur jarayonda jismoniy tarbiya va sport ta’limi alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki jismoniy tarbiya nafaqat insonning jismoniy rivojlanishini ta’minlaydi, balki uning irodaviy, axloqiy, ijtimoiy va psixologik sifatlarini shakllantırishga ham xizmat qiladi.

Zamonaviy ta'lim tizimida raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi jismoniy tarbiya fanini o'qitish mazmuni va metodikasini takomillashtirish uchun yangi imkoniyatlarni yuzaga keltirmoqda. An'anaviy mashg'ulotlarni raqamli vositalar bilan uyg'unlashtirish orqali o'quvchilarning jismoniy tayyorgarligini individual baholash, mashqlarni bajarish texnikasini video orqali tahlil qilish, natijalarni elektron shaklda qayd etish va o'quv jarayonining samaradorligini muntazam monitoring qilish mumkin.

"O'zbekiston–2030" strategiyasida jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanuvchi yoshlar qamrovini kengaytirish, aholining sport bilan shug'ullanish darajasini oshirish, umumta'lim maktablarida sport bilan muntazam shug'ullanuvchi o'quvchilar sonini ko'paytirish hamda sport sohasida ilmiy tadqiqotlar sonini oshirish kabi maqsadlar belgilangan. Shu jihatdan jismoniy tarbiya ta'limini raqamlashtirish mazkur strategik vazifalarni amalga oshirishning muhim innovatsion yo'nalishlaridan biri sifatida qaralishi mumkin.

Jismoniy tarbiya ta'limini raqamlashtirish deganda ta'lim jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, elektron ta'lim resurslari, raqamli monitoring vositalari va zamonaviy dasturiy yechimlardan tizimli foydalanish tushuniladi. Bunda asosiy maqsad texnologiyani shunchaki mashg'ulotga kiritish emas, balki uning yordamida ta'lim sifati va samaradorligini oshirishdan iborat.

Jismoniy tarbiya darslarida raqamli texnologiyalardan foydalanishning birinchi muhim yo'nalishi — multimedia va video texnologiyalaridan foydalanishdir. Masalan, yugurish, sakrash, gimnastika, voleybol, basketbol va futbol kabi sport turlarining texnik elementlarini o'rgatishda o'quvchilarga harakatlarning to'g'ri bajarilish ketma-ketligini videolavhalar orqali ko'rsatish mumkin. O'quvchining bajargan harakati videoga olinib, namunaviy texnika bilan taqqoslanishi esa xatolarni aniqlash va ularni bartaraf etishga yordam beradi.

Ikkinchi yo'nalish — raqamli monitoring va baholash tizimlarini joriy etish. Jismoniy tarbiya darslarida o'quvchilarning tezkorlik, kuch, chidamlilik, chaqqonlik, egiluvchanlik va tezlik-kuch sifatlari muntazam nazorat qilinadi. Ushbu natijalarni elektron jadval yoki maxsus raqamli platformaga kiritish orqali o'quvchining individual rivojlanish dinamikasini aniqlash mumkin. Bunday yondashuv o'qituvchiga faqat yakuniy natijani emas, balki o'quvchining vaqt davomida qanday rivojlanayotganini ham ko'rish imkonini beradi.

Uchinchi yo'nalish — mobil texnologiyalar va raqamli ilovalardan foydalanish. Mobil qurilmalar orqali jismoniy faollikni qayd etish, bajarilgan mashqlarni nazorat qilish, mashg'ulot davomiyligini hisobga olish va individual topshiriqlarni shakllantirish mumkin. Bunda o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlari, jismoniy tayyorgarlik darajasi hamda xavfsizlik talablari albatta hisobga olinishi lozim.

To'rtinchi yo'nalish — sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish. Sun'iy intellekt asosidagi dasturiy vositalar kelajakda o'quvchilarning jismoniy tayyorgarligi haqidagi ma'lumotlarni tahlil qilish, mashg'ulot natijalaridagi o'zgarishlarni aniqlash va o'qituvchiga individual pedagogik tavsiyalar ishlab chiqishda yordam berishi mumkin. Biroq sun'iy intellekt o'qituvchining o'rnini egallamasligi, balki pedagogning kasbiy faoliyatini qo'llab-quvvatlovchi vosita sifatida qo'llanilishi maqsadga muvofiq.

Hozirgi ilmiy tadqiqotlarda ham jismoniy tarbiya sohasida raqamli ta'lim, sun'iy intellekt, virtual reallik, sensor texnologiyalar va boshqa innovatsion vositalardan foydalanish masalalariga e'tibor kuchaymoqda. Xususan, 2026-yilda chop etilgan tadqiqotlarda adaptiv jismoniy tarbiyada sun'iy intellekt, virtual reallik va sensor texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari tahlil qilingan.

Jismoniy tarbiya darslarida virtual va kengaytirilgan reallik texnologiyalari ham istiqbolli yo'nalishlardan hisoblanadi. Bunday texnologiyalar yordamida murakkab harakatlarni vizual tarzda namoyish etish, sport texnikasining alohida bosqichlarini ko'rsatish va o'quvchilarning qiziqishini oshirish imkoniyati paydo bo'ladi. Ayniqsa, sport inshootlari yoki zarur jihozlar yetarli bo'lmagan sharoitlarda virtual o'quv materiallari nazariy tayyorgarlikni qo'llab-quvvatlashi mumkin.

Raqamlashtirishning yana bir muhim jihati — gamifikatsiya, ya'ni o'yin elementlarini ta'lim jarayoniga kiritishdir. Jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida ball, reyting, bosqich, topshiriq va rag'batlantirish mexanizmlaridan foydalanish o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini oshirishi

mumkin. Biroq bunda asosiy maqsad raqobatni kuchaytirish emas, balki har bir o'quvchining o'z imkoniyatiga nisbatan ijobiy rivojlanishini ta'minlash bo'lishi kerak.

Innovatsion texnologiyalar jismoniy tarbiya o'qituvchisining faoliyatiga ham yangi talablarni qo'yadi. Zamonaviy o'qituvchi sport mashqlarini o'rgatish metodikasini bilish bilan birga, raqamli ta'lim vositalaridan foydalanish, elektron ma'lumotlarni tahlil qilish, multimedia materiallarini yaratish va o'quvchilarning natijalarini raqamli monitoring qilish kompetensiyalariga ega bo'lishi zarur. 2026-yildagi ilmiy ishlarda ham jismoniy tarbiya o'qituvchilarini tayyorlashda blended learning, virtual reallik, gamifikatsiya, sun'iy intellekt va raqamli pedagogikadan foydalanish masalalari ko'rib chiqilgan.

Raqamlashtirish barqaror rivojlanish nuqtayi nazaridan ham muhim ahamiyatga ega. Chunki sog'lom, jismonan faol va raqamli kompetensiyaga ega yosh avlod mamlakatning inson kapitalini rivojlantirishga xizmat qiladi. Jismoniy faollikning oshishi yoshlarning sog'lom turmush tarzini shakllantirishga, ta'lim jarayonidagi faolligini kuchaytirishga va jamiyatda faol fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Shuningdek, raqamli monitoring orqali maktab, oliy ta'lim muassasasi va sport tashkiloti miqyosida jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlarini umumlashtirish va tahlil qilish imkoniyati yuzaga keladi. Bu esa jismoniy tarbiya va sport sohasidagi boshqaruv qarorlarini ilmiy ma'lumotlarga asoslangan holda qabul qilish uchun zamin yaratadi.

Bunda inklyuzivlik tamoyili ham muhimdir. Raqamli texnologiyalar turli jismoniy imkoniyatga ega bo'lgan o'quvchilar uchun individual mashqlar va moslashtirilgan topshiriqlarni ishlab chiqishda yordam berishi mumkin. Adaptiv jismoniy tarbiyada innovatsion texnologiyalardan foydalanish aynan shu yo'nalishda yangi pedagogik imkoniyatlarni yuzaga keltiradi.

Shu bilan birga, jismoniy tarbiya ta'limini raqamlashtirishda ayrim muammolarga ham e'tibor qaratish lozim. Jumladan, barcha ta'lim muassasalarida texnik imkoniyatlarning bir xil emasligi, o'qituvchilarning raqamli kompetensiyasi, internet infratuzilmasi, raqamli kontent sifati va ma'lumotlarning xavfsizligi kabi masalalar mavjud. Shuning uchun raqamlashtirish jarayoni bosqichma-bosqich, ilmiy-metodik jihatdan asoslangan va ta'lim muassasalarining real imkoniyatlarini hisobga olgan holda amalga oshirilishi kerak.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Yangi O'zbekistonda jismoniy tarbiya ta'limini raqamlashtirish ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarning jismoniy faolligini kuchaytirish, individual yondashuvni ta'minlash va pedagogik monitoringni takomillashtirishning istiqbolli yo'nalishidir. Raqamli texnologiyalar jismoniy tarbiya darslarini zamonaviy, interaktiv va natijaga yo'naltirilgan tarzda tashkil etish uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

Kelgusida jismoniy tarbiya ta'limida yagona raqamli monitoring tizimini shakllantirish, o'quvchilarning jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlarini elektron tarzda yuritish, videoanalizdan foydalanish, innovatsion pedagogik texnologiyalarni keng joriy etish hamda jismoniy tarbiya o'qituvchilarining raqamli kompetensiyasini muntazam rivojlantirish muhim vazifalardan bo'lib qoladi.

Eng muhimi, raqamlashtirish jismoniy tarbiya fanining amaliy mohiyatini almashtirmasligi, balki uni yanada samarali tashkil etishga xizmat qilishi lozim. Texnologiya — maqsad emas, balki sog'lom, faol, bilimli va zamonaviy kompetensiyalarga ega avlodni tarbiyalashga xizmat qiluvchi vositadir. Shu nuqtayi nazardan, jismoniy tarbiya ta'limining raqamli transformatsiyasi Yangi O'zbekistonning barqaror rivojlanish strategiyasida muhim pedagogik va innovatsion yo'nalishlardan biri bo'lishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. D.K.Karimov "O'rta yoshli velosipedchilarning o'ziga xos tayyorgarligi va organizm holatini tavsiflovchi ko'rsatkichlar". Maqola. Educational Research in Universal Sciences 2 (14), 751-755. 2023 yil.

2. D.K.Karimov, A.K.Karimov "Importance of effective tactical systems at football". Ilmiy maqola. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. Vol. 7 No. 12, 2019 ISSN 2056-5852. 2019 yil.
3. R.R.Zakirova, I.N.Tuxfatullina, D.K.Karimov "Совершенствование методики повышения мастерства велосипедистов – шоссейников на основе аспектов физического развития при занятиях велоспортом". Maqola. O'zbekistonda jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirishning falsafiy, huquqiy va sotsiologik muammolari konferensiyasi. 2020 yil.
4. D.K.Karimov "O'rta yoshli aholi uchun sog'lomlashtiruvchi yo'nalishdagi mashg'ulotlarni o'tkazish xususiyatlari". Maqola. Theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences, 1(7), 365-369, 2023 yil.
5. D.K.Karimov "Velosipedda yurish orqali o'rta yoshli aholi orasida o'tkaziladigan sog'lomlashtirish mashg'ulotlarining tibbiy-fiziologik asoslari". Maqola. Educational Research in Universal Sciences 2 (15), 94-99. 2023 yil.
6. A.Yu.Atajanov, D.K.Karimov "Harakatli o'yinlarning yosh sportchilar va bolalarni tarbiyalashdagi nazariy ahamiyati". Maqola. Educational Research in Universal Sciences 2 (15), 174-178. 2023 yil.
7. D.K.Karimov "Velosiped sport turi bilan o'rta yoshli aholi uchun sog'lomlashtiruvchi yo'nalishdagi mashg'ulotlarni o'tkazish xususiyatlari". Maqola. Fan sportga jurnali. 79-83 betlar. 2023 yil.
8. Doniyor Karimov, Kamola Japakova, Farruh Xajiyev "Yuqori malakali futbolchilarni tayyorlashni rejalashtirish". Tezis. Science and innovation in the education system. 176-179. 2023.
9. D.K.Karimov "Велосипед спорт тури билан ўрта ёшли аҳоли учун соғломлаштирувчи йўналишдаги машғулотларни ўтказиш хусусиятлари". Ilmiy maqola. Fan-sportga jurnali. 79-83 b. 2023.
10. Madaminov Azimboy, Karimov Doniyor, Saparboyev Mirza "Mahalliy millat qizlarini sport maktablariga jalb qilish masalalari". Tezis. International scientific and practical conference. Berlin. 172-173 b. 2020.
11. Закирова Р.Р., Тухфатуллина И.Н., Каримов Д.К. "совершенствование методики повышения мастерства велосипедистов – шоссейников на основе аспектов физического развития при занятиях велоспортом". Тезис. Ўзбекистонда жисмоний тарбия ва спортни ривожлантиришнинг фалсафий, ҳуқуқий ва социологик муаммолари. Чирчик. С.57-59. 2020.
12. Karimov Doniyor, Matnazarov O'ktam "The body of football players reacts to climate conditions". Tezis. POLISH SCIENCE JOURNAL. 154-155 b. 2020.
13. Karimov Abdulla, Karimov Doniyor "Issues including national girls in sports schools". Tezis. POLISH SCIENCE JOURNAL. 149-150 b. 2020.
14. D.Karimov, Z.Atajanov "Bolalar va o'smirlar sport maktablarida futbol mashg'ulotlarini olib borish uslubi". Tezis. Globallashuv sharoitida ma'naviyatga tahdid soluvchi omillar konferensiyasi. 228-230 b. 2019.
15. A.Karimov, D.Karimov "Sport hakamining tarbiyaviy faoliyati". Tezis. O'sib kelayotgan yosh avlod jismoniy tarbiyasi va sportda innovatsion texnologiyalar. Ilmiy amaliy respublika konferensiyasi. 247-248 b. 2019.

AYOLLARNING BOSHQARUVDAGI ROLI VA GENDER TAFAOVUTLAR SHAROITIDA AYOL RAHBARLARNING USTUN JIHATLARI.

Maxatova Nozima Ismatillo qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, dotsent v.b., PHD

***Annotatsiya.** Ushbu ilmiy maqolada ayollarning boshqaruv tizimidagi o'rni, rahbarlik faoliyatida namoyon bo'ladigan psixologik va ijtimoiy xususiyatlari hamda gender tafovutlar sharoitida ayol rahbarlarning ustun jihatlari tahlil qilinadi. Zamonaviy jamiyatda ayollarning ta'lim, biznes, davlat boshqaruvi, fan va boshqa ijtimoiy sohalaridagi faolligi ortib borayotgani boshqaruv*

jarayonida gender masalasini ilmiy jihatdan o'rganishni taqozo etmoqda. Tadqiqotda ayol rahbarlarning kommunikativ kompetensiyasi, empatiya, jamoaviy hamkorlikni rivojlantirish, nizolarni konstruktiv hal etish, moslashuvchanlik va xodimlarning psixologik ehtiyojlarini anglash kabi jihatlariga e'tibor qaratilgan. Shuningdek, rahbarlik samaradorligini faqat biologik yoki gender xususiyatlari bilan izohlash biryoqlama yondashuv ekanligi, bunda shaxsiy kompetensiya, kasbiy tajriba, ta'lim, tashkilot madaniyati va ijtimoiy muhit kabi omillar ham muhim ahamiyatga ega ekanligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: ayol rahbar, boshqaruv, gender tafovutlari, liderlik, rahbarlik uslubi, kommunikativ kompetensiya, empatiya, gender stereotiplari, boshqaruv psixologiyasi.

Аннотация. В статье рассматривается роль женщин в управлении и анализируются преимущества женщин-руководителей в условиях гендерных различий. Особое внимание уделяется коммуникативной компетентности, эмпатии, способности к командному взаимодействию, гибкости в принятии управленческих решений и конструктивному разрешению конфликтных ситуаций. Отмечается, что эффективность руководителя не следует связывать исключительно с гендерной принадлежностью, поскольку она определяется также профессиональными знаниями, опытом, личностными качествами и социальными условиями. Рассматривается влияние гендерных стереотипов на деятельность женщин-руководителей и обосновывается необходимость создания равных возможностей для профессиональной реализации женщин в сфере управления.

Ключевые слова: женщины-руководители, управление, гендерные различия, лидерство, управленческая деятельность, коммуникативная компетентность, эмпатия, гендерные стереотипы, командное взаимодействие.

Abstract. The article examines the role of women in management and analyzes the advantages of women leaders in the context of gender differences. Particular attention is paid to communication competence, empathy, teamwork, flexibility in managerial decision-making, and constructive conflict resolution. The study emphasizes that leadership effectiveness should not be determined solely by gender, as it is also influenced by professional knowledge, experience, personal characteristics, and social conditions. The article also examines the influence of gender stereotypes on women's leadership activities and highlights the importance of creating equal opportunities for women's professional development and participation in management.

Keywords: women leaders, management, gender differences, leadership, managerial activity, communication competence, empathy, gender stereotypes, teamwork.

KIRISH

.Bugungi kunda jamiyat taraqqiyotining muhim ko'rsatkichlaridan biri boshqaruv jarayonlarida inson kapitalidan samarali foydalanish hisoblanadi. Boshqaruv tizimida ayollarning faol ishtiroki tashkilotlarning ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi muhim omillardan biri sifatida qaralmoqda. Ayollar nafaqat ta'lim, sog'liqni saqlash va ijtimoiy sohalarida, balki biznes, davlat boshqaruvi, ilm-fan, texnologiya va tadbirkorlik yo'nalishlarida ham rahbarlik lavozimlarini egallab kelmoqda. Rahbarlik faoliyati shaxsdan yuqori darajadagi mas'uliyat, strategik fikrlash, tezkor va asoslangan qaror qabul qilish, jamoa bilan samarali muloqot qilish hamda turli nizoli vaziyatlarni boshqarish qobiliyatini talab etadi. Shu nuqtayi nazardan ayol rahbarlarning boshqaruvdagi faoliyatini o'rganish nafaqat gender masalasi, balki boshqaruv psixologiyasi nuqtayi nazaridan ham dolzarbdir.

Gender tafovutlari haqida so'z yuritganda, ayol va erkaklarning rahbarlik qobiliyatlarini qat'iy qarama-qarshi qo'yish ilmiy jihatdan to'g'ri emas. Chunki rahbarlik samaradorligi jins bilan bir qatorda shaxsning individual-psixologik xususiyatlari, kasbiy bilimlari, tajribasi, motivatsiyasi va ijtimoiy muhit bilan ham belgilanadi. Biroq ayrim tadqiqotlarda ayol rahbarlarning muloqot, hamkorlik va ijtimoiy munosabatlarni boshqarish bilan bog'liq jihatlariga alohida e'tibor qaratiladi.

Maqolaning maqsadi ayollarning boshqaruvdagi rolini tahlil qilish, gender tafovutlari

sharoitida ayol rahbarlarning boshqaruv faoliyatida namoyon bo'ladigan ustun jihatlarini ilmiy-nazariy jihatdan yoritishdan iborat.

Metodologiya. Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega bo'lib, unda boshqaruv psixologiyasi, gender psixologiyasi va liderlik nazariyalariga oid ilmiy qarashlar tahlil qilindi. Tadqiqot jarayonida ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish va tizimlashtirish metodlaridan foydalanildi. Ayol rahbarlarning boshqaruv faoliyatini tahlil qilishda rahbarlik uslubi, kommunikativ kompetensiya, emotsional kompetentlik, empatiya, qaror qabul qilish, jamoaviy hamkorlik va nizolarni boshqarish kabi mezonlarga e'tibor qaratildi. Shuningdek, gender stereotiplarining rahbarlik faoliyatiga ta'siri ham nazariy jihatdan ko'rib chiqildi.

Natijalar. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, ayol rahbarlarning boshqaruv faoliyatidagi muhim jihatlaridan biri samarali kommunikatsiyani tashkil eta olishidir. Rahbar va xodim o'rtasidagi ochiq muloqot tashkilotda psixologik muhitning barqaror bo'lishiga xizmat qiladi. Xodimlarning fikrini tinglash, ularning muammolarini tushunishga harakat qilish va qayta aloqa berish jamoaning boshqaruvga nisbatan ishonchini kuchaytirishi mumkin.

Ayol rahbarlarning yana bir muhim jihati empatik yondashuv bilan bog'liq. Empatiya boshqa insonning emotsional holati va ehtiyojlarini tushunishga imkon beruvchi psixologik qobiliyatdir. Boshqaruv jarayonida empatiyaning mavjudligi xodimlarning individual xususiyatlarini hisobga olish, nizolarning sabablarini chuqurroq anglash va jamoada ijobiy munosabatlarni shakllantirishga yordam beradi. Ayol rahbarlarda jamoaviy hamkorlikka yo'naltirilgan boshqaruv uslubining namoyon bo'lishi ham muhim jihatlardan biridir. Bunday yondashuvda rahbar faqat buyruq beruvchi shaxs sifatida emas, balki jamoani umumiy maqsad sari birlashtiruvchi va xodimlarning imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga ko'maklashuvchi subyekt sifatida namoyon bo'ladi. Natijada xodimlarning tashkilot faoliyatidagi ishtiroki va mas'uliyat hissi kuchayishi mumkin.

Shuningdek, ayol rahbarlarning moslashuvchanligi boshqaruv samaradorligining muhim komponenti sifatida qaralishi mumkin. Zamonaviy tashkilotlarda vaziyatlarning tez o'zgarishi rahbardan yangi sharoitlarga moslasha olish, mavjud muammoga turli nuqtayi nazardan yondashish va zarur hollarda boshqaruv strategiyasini o'zgartirishni talab qiladi. Boshqaruvdagi gender tafovutlarini o'rganishda gender stereotiplari masalasiga ham alohida e'tibor berish lozim. Jamiyatda rahbarlik ko'pincha qat'iyatlilik, kuch, keskin qaror qabul qilish kabi xususiyatlar bilan bog'lanadi. Shu sababli ayol rahbar qat'iy qaror qabul qilganda uning xatti-harakati ayrim hollarda erkak rahbarga nisbatan boshqacha baholanishi mumkin. Bu holat gender stereotiplarining rahbarlik faoliyatiga ta'sirini ko'rsatadi.

Ayol rahbarning muvaffaqiyati faqat uning ayol ekanligi bilan izohlanmasligi kerak. Yuqori malaka, bilim, liderlik kompetensiyasi, tajriba, mas'uliyat, strategik fikrlash va qaror qabul qilish qobiliyati har qanday rahbar uchun asosiy professional mezonlar hisoblanadi. Shu bilan birga, ayollarning boshqaruvga olib kirishi mumkin bo'lgan turli tajriba va qarashlar tashkilotda qarorlarning yanada kengroq nuqtayi nazardan ko'rib chiqilishiga yordam berishi mumkin.

Muhokama. Ayollarning boshqaruvdagi roli masalasini faqat "ayol va erkak rahbarning farqi" doirasida o'rganish yetarli emas. Zamonaviy boshqaruv konsepsiyalarida samarali rahbarlik ko'proq kompetensiyaga, vaziyatga moslashishga va jamoani rivojlantirish qobiliyatiga asoslanadi. Ayol rahbarlarning ustun jihatlari sifatida kommunikativlik, hamkorlikka moyillik, empatik yondashuv va ijtimoiy munosabatlarga e'tibor kabi xususiyatlar ko'rsatilishi mumkin. Biroq ushbu xususiyatlarni barcha ayollarga xos universal belgilar sifatida baholash noto'g'ri bo'ladi. Chunki har bir rahbarning boshqaruv uslubi individual xususiyatlar, kasbiy tajriba va tashkilot muhitining ta'sirida shakllanadi. Shu jihatdan gender xilma-xilligi boshqaruv jamoalarida turli tajriba va nuqtayi nazarlarning uyg'unlashuviga imkon yaratadi. Ayollarning boshqaruvdagi ishtirokini kengaytirish tashkilotlarda teng imkoniyatlar tamoyilini mustahkamlash bilan birga, inson resurslaridan samarali foydalanishga ham xizmat qilishi mumkin.

XULOSA.

Xulosa qilib aytganda, ayollarning boshqaruvdagi roli zamonaviy jamiyat rivojining muhim yo'nalishlaridan biridir. Ayol rahbarlarning samarali boshqaruv faoliyatida kommunikativ

kompetensiya, empatiya, hamkorlikni rivojlantirish, moslashuvchanlik, xodimlarni qo'llab-quvvatlash va nizolarni konstruktiv hal qilish kabi jihatlar muhim ahamiyat kasb etadi. Gender tafovutlarini baholashda stereotipik qarashlardan voz kechish va rahbarlik faoliyatini professional kompetensiyalar asosida baholash maqsadga muvofiq. Ayol va erkak rahbarlarning imkoniyatlarini qarama-qarshi qo'yishdan ko'ra, ularning individual qobiliyatlari va boshqaruvdagi turli yondashuvlarini samarali uyg'unlashtirish zamonaviy tashkilotlar uchun muhim vazifadir.

Demak, ayollarning boshqaruvdagi faolligini oshirish, ularning professional salohiyatini ro'yobga chiqarish va rahbarlik lavozimlarida teng imkoniyatlarni ta'minlash samarali boshqaruv tizimini shakllantirishning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 3-fevraldagi "2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini amalga oshirishga doir tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida" PF-6155-sonli Farmoyishi // <https://lex.uz/docs/-3307879>

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022- 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" PF-60-sonli Farmoni // <https://lex.uz/ru/docs/-5841063>

3. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining 2021-yil 28-maydagi "2030-yilga qadar O'zbekiston Respublikasida gender tenglikka erishish strategiyasini tasdiqlash haqida"gi SQ-297-IV-sonli qarori // <https://lex.uz/docs/-5466673>

4. Mukumova, D.I., Fayzullaev, R.X., Jumanov, A.A., Yarova, S.B. / Boshqaruv psixologiyasi / O'quv qo'llanma. -T.: "TIQXMMI" MTU, 2023. - 232 bet.

5. Hayitov, O.E. H 19 Boshqaruv psixologiyasi [Matn]: darslik / O.E. Hayitov. - Toshkent: «Istiqlol» nashriyoti, 2021. - 236 b.

6. Saliyeva D.A. Boshqaruv psixologiyasi [Matn] / Darslik. —Toshkent. "Ilm va fan" nashriyoti, 2023. - 500 bet.

7. Eagly, A. H., & Carli, L. L. (2007). Through the Labyrinth: The Truth About How Women Become Leaders. Harvard Business Review Press.

8. Rosener, J. B. (1990). Ways women lead. Harvard Business Review, 68(6), 119–125.

9. Eagly, A. H., & Johnson, B. T. (1990). Gender and leadership style: A meta-analysis. Psychological Bulletin, 108(2), 233–256.

10. McKinsey & Company. (2023). Women in the Workplace Report. McKinsey Global Institute.

11. UN Women. (2022). Gender Equality and Women's Empowerment: Global Report.

12. Nozima I. Maxatova. (2024) Zamonaviy menejmentda gender tafovutlarning ijtimoiy xususiyatlari. Oriental Conferences. 1 (1), 357-365. Doi: 10.24412/cl-36892-2024-46-357-365 // <https://cyberleninka.ru/article/n/zamonaviy-menejmentda-gender-tafovutlarning-ijtimoiy-xususiyatlari>

BOSHLANG'ICH SINF O'QITUVCHILARI KASBIY-PEDAGOGIK MAHORATINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Maksadova Mehriniso Sayxonovna

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

Psixologiya fanlari nomzodi dotsent

Qarshi 180000, O'zbekiston,

email: mehrinisomaqsadova@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy-pedagogik mahoratini rivojlantirishning psixologik xususiyatlari nazariy jihatdan tahlil qilingan. Pedagogning kasbiy kompetentligi, kasbiy motivatsiyasi, pedagogik refleksiyasi, kommunikativ qobiliyati, empatiyasi, emotsional barqarorligi va o'zini o'zi rivojlantirishga tayyorligi kasbiy-pedagogik mahoratning muhim psixologik komponentlari sifatida yoritilgan. Boshlang'ich sinf o'qituvchisi faoliyatining kichik maktab yoshidagi bolalarning individual va yosh-psixologik xususiyatlari bilan bog'liqligi asoslangan.

Kalit so'zlar: boshlang'ich ta'lim, o'qituvchi, kasbiy mahorat, pedagogik mahorat, kasbiy kompetentlik, motivatsiya, refleksiya, empatiya, emotsional barqarorlik, kommunikativ kompetentlik, kasbiy rivojlanish.

Аннотация

В статье анализируются психологические особенности развития профессионально-педагогического мастерства учителей начальных классов. Профессиональная компетентность, мотивация, педагогическая рефлексия, коммуникативные способности, эмпатия и эмоциональная устойчивость рассматриваются как важнейшие психологические компоненты профессионального мастерства педагога. Раскрывается взаимосвязь профессиональной деятельности учителя с возрастными и индивидуально-психологическими особенностями младших школьников.

Ключевые слова: начальное образование, учитель, профессиональное мастерство, педагогическое мастерство, профессиональная компетентность, мотивация, рефлексия, эмпатия, эмоциональная устойчивость, профессиональное развитие.

Abstract

The article analyzes the psychological characteristics of the development of professional and pedagogical mastery of primary school teachers. Professional competence, motivation, pedagogical reflection, communication skills, empathy, emotional stability, and readiness for self-development are considered important psychological components of teachers' professional mastery. The relationship between teachers' professional activities and the age-related and individual psychological characteristics of primary school children is examined.

Keywords: primary education, teacher, professional mastery, pedagogical skills, professional competence, motivation, reflection, empathy, emotional stability, communication skills, professional development.

KIRISH (INTRODUCTION)

Bugungi kunda ta'lim tizimini modernizatsiya qilish jarayonlari pedagog shaxsiga, uning kasbiy kompetentligi va pedagogik mahoratiga qo'yiladigan talablarning sezilarli darajada ortishiga olib kelmoqda. Zamonaviy o'qituvchi nafaqat muayyan fan bo'yicha bilim beruvchi mutaxassis, balki o'quvchi shaxsining intellektual, emotsional, ijtimoiy va ma'naviy rivojlanishini qo'llab-quvvatlovchi pedagog sifatida faoliyat yuritishi lozim. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunida ham ta'lim sifatini oshirish, pedagog xodimlarning kasbiy faoliyatini rivojlantirish va ta'lim jarayoniga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etishga alohida e'tibor qaratilgan.

Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim tizimida o'qituvchining kasbiy-pedagogik mahorati muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki boshlang'ich maktab davri bolaning o'quv faoliyati shakllanadigan, uning bilim olishga munosabati, o'ziga baho berishi, ijtimoiy munosabatlari hamda shaxsiy sifatleri rivojlanadigan muhim bosqich hisoblanadi. Shu davrda o'qituvchining shaxsiy va kasbiy xususiyatlari bolaning keyingi ta'lim faoliyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Kasbiy-pedagogik mahorat o'qituvchining nazariy bilimlari, metodik tayyorgarligi, amaliy ko'nikmalari va individual-psixologik xususiyatlarining integrativ tizimi sifatida qaraladi. Mazkur mahorat pedagogga turli ta'limiy vaziyatlarda samarali qaror qabul qilish, o'quvchilar bilan

konstruktiv munosabat o'rnatish hamda pedagogik faoliyat natijalarini muntazam tahlil qilish imkonini beradi.

Boshlang'ich sinf o'qituvchisining kasbiy mahoratini rivojlantirishda uning kasbiy motivatsiyasi, kommunikativ qobiliyati, empatiyasi, pedagogik refleksiya, emotsional barqarorligi va ijodiy tafakkuri muhim psixologik omillar sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur sifatning uyg'un rivojlanishi o'qituvchining pedagogik vazifalarni muvaffaqiyatli amalga oshirishiga xizmat qiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA METODLARI (METHODS)

Tadqiqot jarayonida pedagogika va psixologiya sohasidagi ilmiy adabiyotlarni nazariy tahlil qilish, qiyoslash, umumlashtirish, tizimlashtirish hamda pedagogik faoliyatning psixologik jihatlarini interpretatsiya qilish metodlaridan foydalanildi.

Tadqiqot metodologiyasining asosini shaxsga yo'naltirilgan, faoliyatga asoslangan va kompetensiyaviy yondashuvlar tashkil etdi. Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv pedagogni kasbiy faoliyatning faol subyekti sifatida o'rganishga imkon beradi. Faoliyatga asoslangan yondashuv esa kasbiy mahoratni pedagogik vazifalarni bajarish jarayonida shakllanadigan psixologik va amaliy xususiyatlar tizimi sifatida tushuntiradi [4].

Kompetensiyaviy yondashuvga ko'ra, pedagogning professional darajasi faqat nazariy bilimlari bilan emas, balki mazkur bilimlardan amaliy vaziyatlarda samarali foydalana olish qobiliyati bilan ham belgilanadi. Zamonaviy pedagogik faoliyatda kasbiy kompetentlik o'qituvchining bilim, ko'nikma, tajriba, shaxsiy sifat va qadriyatlarini birlashtiruvchi kompleks xususiyat sifatida namoyon bo'ladi [5].

Nazariy tahlil davomida boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy-pedagogik mahoratini belgilovchi quyidagi psixologik komponentlar ajratildi: kasbiy motivatsiya, pedagogik refleksiya, kommunikativ kompetentlik, empatiya, emotsional barqarorlik, ijodiy tafakkur va kasbiy o'zini o'zi rivojlantirishga tayyorlik.

NATIJALAR (RESULTS)

Tadqiqot doirasida amalga oshirilgan nazariy tahlil boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy-pedagogik mahorati ko'p komponentli psixologik tuzilishga ega ekanligini ko'rsatdi.

Birinci muhim komponent kasbiy motivatsiya hisoblanadi. O'qituvchining pedagogik kasbni ongli ravishda tanlashi, o'z faoliyatidan qoniqishi, o'quvchilar natijalariga mas'uliyat bilan yondashishi va professional rivojlanishga intilishi uning faoliyati samaradorligiga bevosita ta'sir qiladi. Kasbiy motivatsiyasi yuqori bo'lgan pedagog o'z faoliyatini faqat mehnat majburiyati sifatida emas, balki shaxsiy va ijtimoiy ahamiyatga ega jarayon sifatida qabul qiladi [6].

Ikkinchi komponent pedagogik refleksiyadir. Pedagogik refleksiya o'qituvchining o'z faoliyatini, qo'llagan metodlarini, o'quvchilar bilan munosabatlarini va erishilgan natijalarni tahlil qila olish qobiliyatini ifodalaydi. Refleksiv faoliyat pedagogga o'z kasbiy tajribasini tanqidiy baholash va faoliyatini takomillashtirish imkonini beradi.

Refleksiv qobiliyati rivojlangan o'qituvchi pedagogik muvaffaqiyatsizlik sabablarini faqat o'quvchining imkoniyatlari bilan izohlamaydi. U o'zining dars o'tish metodikasi, kommunikativ uslubi va tanlangan pedagogik strategiyalarni ham qayta tahlil qiladi. Natijada pedagog o'z tajribasidan yangi kasbiy bilimlarni shakllantirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Uchinchi muhim komponent kommunikativ kompetentlik hisoblanadi. Boshlang'ich sinf o'qituvchisining faoliyati doimiy muloqot jarayoni bilan bog'liq. O'qituvchi o'quvchilar, ularning ota-onalari, hamkasblari va ta'lim muassasasi rahbariyati bilan samarali munosabat o'rnatishi zarur. Pedagogik muloqotning to'g'ri tashkil etilishi o'quvchilarning ta'lim jarayonidagi faolligi va psixologik farovonligiga ta'sir ko'rsatadi [2].

To'rtinchi komponent empatiya hisoblanadi. Empatiya boshqa insonning emotsional holatini anglash va uning kechinmalariga adekvat munosabat bildirish qobiliyatidir. Kichik maktab yoshidagi bolalar o'qituvchining munosabati va bahosiga nisbatan yuqori sezgirlik bilan ajralib turadi. Shu sababli pedagog o'quvchining xavotiri, qo'rquvi, muvaffaqiyatsizlikdan ranjishi yoki yutuqdan quvonishini tushuna olishi kerak.

Beshinchi komponent emotsional barqarorlikdir. Pedagogik faoliyat yuqori emotsional yuklama bilan tavsiflanadi. O'quvchilar bilan ishlash, ota-onalar bilan munosabat, pedagogik mas'uliyat va vaqt tanqisligi o'qituvchida psixologik zo'rqiqlashni yuzaga keltirishi mumkin. Bunday sharoitda emotsional o'zini o'zi boshqarish qobiliyati pedagogik faoliyat samaradorligini saqlab turishga yordam beradi.

Uzoq davom etuvchi kasbiy stress o'qituvchilarda emotsional charchash va kasbiy kuyish holatlarini keltirib chiqarishi mumkin. Shu sababli pedagogning stressga bardoshlilik va psixologik o'zini boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirish kasbiy mahoratning muhim shartlaridan biri hisoblanadi [7].

Nazariy tahlil natijalarini quyidagi ko'rinishda umumlashtirish mumkin:

Psixologik komponent	Kasbiy faoliyatdagi namoyon bo'lishi
Kasbiy motivatsiya	Kasbga qiziqish, mas'uliyat va rivojlanishga intilish
Pedagogik refleksiya	O'z faoliyati va natijalarini tahlil qilish
Kommunikativ kompetentlik	O'quvchi, ota-ona va hamkasblar bilan samarali muloqot
Empatiya	O'quvchining emotsional holatini anglash
Emotsional barqarorlik	Stressli vaziyatlarda o'zini boshqarish
Ijodiy tafakkur	Pedagogik muammolarga yangi yechimlar topish
O'zini o'zi rivojlantirish	Kasbiy bilim va kompetensiyalarni muntazam yangilash

Ushbu komponentlar bir-biridan ajralgan holda emas, balki o'zaro bog'langan psixologik tizim sifatida faoliyat ko'rsatadi. Masalan, yuqori kasbiy motivatsiya pedagogni o'z faoliyatini tahlil qilishga undaydi, refleksiya esa yangi bilim va ko'nikmalarni egallash ehtiyojini yuzaga keltiradi.

MUHOKAMA (DISCUSSION)

Olingan natijalar boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy-pedagogik mahoratini rivojlantirish jarayonini faqat metodik bilimlarni oshirish bilan cheklash maqsadga muvofiq emasligini ko'rsatadi. Pedagogning kasbiy rivojlanishi uning shaxsiy-psixologik imkoniyatlarini ham takomillashtirishni talab qiladi.

Xalqaro tadqiqotlarda ham o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishi ta'lim sifatini oshirishning muhim shartlaridan biri sifatida baholanadi. O'qituvchining uzluksiz professional rivojlanishi uning dars jarayonidagi ishonchi, pedagogik strategiyalarni tanlash imkoniyatlari va o'quvchilar ehtiyojlariga moslashish qobiliyatini mustahkamlaydi [6].

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining yosh xususiyatlari pedagogdan alohida psixologik tayyorgarlikni talab qiladi. Kichik maktab yoshida bola o'qituvchini yuqori ijtimoiy mavqega ega shaxs sifatida qabul qilishi mumkin. Shu sababli pedagogning bahosi, qo'llab-quvvatlashi yoki salbiy munosabati bolaning o'zini baholashi va o'qishga munosabatiga ta'sir ko'rsatadi.

XULOSA (CONCLUSION)

Tadqiqot natijalari boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy-pedagogik mahorati murakkab psixologik-pedagogik tizim ekanligini ko'rsatadi. Mazkur tizim o'qituvchining kasbiy bilimlari va amaliy ko'nikmalari bilan bir qatorda uning individual-psixologik xususiyatlarini ham qamrab oladi.

Kasbiy motivatsiya pedagogning o'z faoliyatiga ijobiy munosabatini va uzluksiz rivojlanishga intilishini ta'minlaydi. Pedagogik refleksiya esa o'z tajribasini tahlil qilish va kasbiy kamchiliklarni bartaraf etishga imkon beradi. Kommunikativ kompetentlik va empatiya boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan psixologik jihatdan sog'lom va konstruktiv munosabatlarni shakllantirishning asosiy omillari hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun. O'RQ-637-son. – Toshkent, 2020.

2. Nazarov A.M. Umumiy psixologiya: o'quv qo'llanma. – Buxoro, 2020. – 436 b.
3. Avlayev O.U., Mirzayeva S.R., Samarova Sh.R. Maxsus fanlarni o'qitish metodikasi: o'quv qo'llanma. – Toshkent: Yangi chiroq, 2022. – 352 b.
4. Fayziyeva M.X. Pedagogika va psixologiya fanlarini o'qitish metodikasi. – Qarshi, 2022.
5. Rasulov A., Toirova L., Inagamova L. Umumiy psixodiagnostika: darslik. – Toshkent: Ilm Ziyo Zakovat, 2021. – 252 b.
6. OECD. Teachers and School Leaders as Valued Professionals: TALIS 2018 Results. Vol. II. – Paris: OECD Publishing, 2020.
7. Madigan D.J., Kim L.E. Towards an understanding of teacher attrition: A meta-analysis of burnout, job satisfaction, and teachers' intentions to quit // Teaching and Teacher Education. – 2021. – Vol. 105. – 103425.
8. UNESCO. Global Report on Teachers: Addressing Teacher Shortages and Transforming the Profession. – Paris: UNESCO, 2024.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA TANQIDIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISHNING YOSH-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Tosheva Mohinur Yusupovna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti o'qituvchisi

mohitosheva30@gmail.com

Normurodova Nilufar Sherzod qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti magistranti

Annotatsiya. Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning yosh-psixologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Kichik maktab yoshida tafakkurning konkret obrazli shakllardan mantiqiy va refleksiv fikrlashga bosqichma-bosqich o'tishi, diqqat, ishchi xotira, kognitiv moslashuvchanlik, metakognitiv nazorat hamda nutqning rivojlanishi tanqidiy fikrlash uchun muhim psixologik zamin yaratishi asoslanadi. O'quvchining dalil keltirishi, savol berishi, ma'lumotni taqqoslashi, sabab-oqibat bog'lanishini aniqlashi va o'z xulosasini qayta ko'rib chiqishi yosh imkoniyatlariga mos topshiriqlar orqali shakllantirilishi lozimligi ko'rsatiladi. Zamonaviy tadqiqotlar asosida dialogik, matnli, amaliy va muammoli o'qitish usullarining imkoniyatlari yoritilib, o'qituvchi uchun metodik tavsiyalar taklif etiladi.

Kalit so'zlar: boshlang'ich sinf, kichik maktab yoshi, tanqidiy fikrlash, tafakkur, metakognitsiya, ijro funksiyalari, refleksiya, muammoli ta'lim, dialogik ta'lim.

Аннотация. В статье анализируются возрастнo-психологические особенности развития критического мышления у учащихся начальных классов. Обосновывается, что постепенный переход от конкретно-образного к более логическому и рефлексивному мышлению, а также развитие внимания, рабочей памяти, когнитивной гибкости, метакогнитивного контроля и речи создают психологическую основу критического мышления в младшем школьном возрасте. Показано, что умения задавать вопросы, сравнивать информацию, приводить аргументы, устанавливать причинно-следственные связи и пересматривать собственные выводы должны формироваться посредством заданий, соответствующих возрастным возможностям ребенка. На основе современных исследований рассматриваются диалогические, текстовые, практические и проблемно-ориентированные методы обучения.

Ключевые слова: начальная школа, младший школьный возраст, критическое мышление, мышление, метакогниция, исполнительные функции, рефлексия, проблемное обучение, диалогическое обучение.

Abstract. *The article examines age-related psychological characteristics of developing critical thinking in primary school pupils. It argues that the gradual transition from concrete and image-based reasoning toward more logical and reflective thinking, together with the development of attention, working memory, cognitive flexibility, metacognitive monitoring and language, creates an important psychological foundation for critical thinking in middle childhood. The ability to ask questions, compare information, provide reasons, identify cause-and-effect relationships and reconsider conclusions should be developed through tasks aligned with children's developmental capacities. Drawing on contemporary research, the article discusses dialogic, text-based, practical and problem-oriented approaches and offers methodological recommendations for primary school teachers.*

Keywords: *primary education, middle childhood, critical thinking, reasoning, metacognition, executive functions, reflection, problem-based learning, dialogic teaching.*

KIRISH

Zamonaviy boshlang'ich ta'limning vazifasi o'quvchiga faqat tayyor bilimlarni yetkazish bilan cheklanmaydi. Bola axborotni tushunishi, savol qo'yishi, turli fikrlarni taqqoslashi, dalil va xulosani farqlashi, o'z qarorini asoslay olishi hamda yangi ma'lumot paydo bo'lganda fikrini qayta ko'rib chiqishi kerak. Mazkur qobiliyatlar tanqidiy fikrlashning boshlang'ich ko'rinishlarini tashkil etadi.

2025-yilda e'lon qilingan boshlang'ich ta'limda tanqidiy fikrlashga bag'ishlangan tizimli sharh 105 ta tadqiqotni tahlil qilib, bu yo'nalishga qiziqish 2017-yildan keyin sezilarli ortganini ko'rsatdi. Tadqiqotlarning katta qismi 4–6-sinflarga to'g'ri kelgan, 1–2-sinflar esa nisbatan kam o'rganilgan. Sharhda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan sinf yondashuvlari matnli, dialogik, raqamli va amaliy turlarga ajratilgan. Bu holat ayniqsa boshlang'ich bosqichning dastlabki yillarida yosh-psixologik mexanizmlarni chuqurroq o'rganish zarurligini ko'rsatadi[1].

Shu sababli tanqidiy fikrlashni boshlang'ich sinfga yuqori sinflardagi shaklda ko'chirish to'g'ri emas. Yetti-sakkiz yoshli bola bilan o'n-o'n bir yoshli bolaning diqqatni boshqarishi, fikrni og'zaki ifodalashi, bir nechta dalilni bir vaqtda ushlab turishi va o'z fikrini nazorat qilishi bir xil darajada emas. Pedagogik usul bolaning ayni rivojlanish bosqichiga moslashtirilgandagina samarali bo'ladi[2].

TANQIDIY FIKRLASHNING PSIXOLOGIK MAZMUNI

Tanqidiy fikrlash — ma'lumotni shunchaki inkor qilish yoki har bir fikrga shubha bilan qarash emas. U axborotni maqsadli tahlil qilish, dalillarni baholash, muqobil tushuntirishlarni ko'rish, xulosaning asoslanganligini tekshirish va qarorni izohlashni o'z ichiga oladi. Boshlang'ich sinf o'quvchisida bu jarayon sodda savollardan boshlanadi: “Nega?”, “Qayerdan bilding?”, “Boshqacha bo'lishi mumkinmi?”, “Qaysi dalil kuchliroq?”[3]

Kichik maktab yoshida tanqidiy fikrlashning shakllanishi ijro funksiyalari bilan chambarchas bog'liq. Ishchi xotira vazifaning shartlarini yodda tutishga, tormozlovchi nazorat birinchi kelgan javobni darhol aytmasdan tekshirishga, kognitiv moslashuvchanlik esa masalaga boshqa nuqtai nazardan qarashga yordam beradi. 2025-yilgi meta-tahlil maktab ta'limining 4,5–9 yoshli bolalarning ijro funksiyalariga kichik, ammo barqaror ijobiy ta'sir ko'rsatishini aniqlagan.

Metakognitsiya ham muhimdir. Bola “men qanday fikrladim?”, “qayerda xato qildim?”, “qaysi usul menga yordam berdi?” kabi savollar orqali o'z fikrlash jarayonini kuzata boshlaydi. Metakognitiv nazorat va ijro funksiyalari bolalik davomida takomillashib boradi hamda o'zini boshqarib o'rganishning psixologik asosini yaratadi[4].

BOSHLANG'ICH SINFLARDA YOSH DAVRLARI BO'YICHA XUSUSIYATLAR

1–2-sinflarda o'quvchining fikrlashi ko'proq aniq vaziyat, ko'rgazmali material va bevosita tajribaga tayangan holda samarali ishlaydi. Shu sababli tanqidiy fikrlashni “murakkab nazariy tahlil” shaklida emas, balki ikki rasmni taqqoslash, hikoyadagi qahramon xatti-harakatini baholash, oddiy sababni topish, ortiqcha ma'lumotni ajratish va o'z javobiga bitta dalil keltirish orqali rivojlantirish maqsadga muvofiq.

3–4-sinflarga kelib o‘quvchilar qoidalar va tushunchalar o‘rtasidagi aloqalarni nisbatan barqaror tahlil qila boshlaydilar. Ular bir muammoning ikki yechimini solishtirish, matndagi fikrni dalil bilan bog‘lash, muallif pozitsiyasini aniqlash, o‘z xulosasini izohlash va guruhdagi boshqa fikrga munosabat bildirishga ko‘proq tayyor bo‘ladilar. Biroq bu yoshda ham murakkab abstrakt topshiriqlarni konkret misol va vizual tayanch bilan bog‘lash foydali.

1-jadval. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tanqidiy fikrlashning yoshga mos ko‘rinishlari

Bosqich	Psixologik xususiyat	Mos tanqidiy fikrlash topshirig‘i
1-sinf	Ko‘rgazmalilik va bevosita tajribaga kuchli tayanish	Rasmni kuzatish, “Nega?” savoli, oddiy tanlovni asoslash
2-sinf	Taqqoslash va sodda sabab-oqibatni anglashning kengayishi	Ikki fikrni taqqoslash, dalil topish, xatoni aniqlash
3-sinf	Qoidalarini umumlashtirish va bir nechta belgini hisobga olish	Muqobil yechimlar, matndan dalil keltirish, guruh muhokamasi
4-sinf	Refleksiya va mantiqiy asoslash imkoniyatlarining ortishi	Pozitsiyani himoya qilish, qarshi dalil, xulosani qayta ko‘rib chiqish

TANQIDIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRUVCHI PEDAGOGIK SHARTLAR

Birinchi shart — psixologik xavfsiz dialog muhitidir. O‘quvchi xato javob berishdan qo‘rqsa, u yangi taxmin bildirishdan yoki o‘qituvchining fikridan farq qiluvchi nuqtai nazarni aytishdan tiyiladi. Tanqidiy fikrlash uchun “to‘g‘ri javobni topish”dan tashqari, javobga qanday kelganini tushuntirish ham qadrlanishi lozim.

Ikkinchi shart — savollarning sifati. Faqat eslab qolishga qaratilgan “Kim?”, “Qachon?”, “Nima?” savollari bilan cheklanmasdan, “Nima uchun?”, “Agar shunday bo‘lmaganida nima bo‘lardi?”, “Qaysi dalil bunga ishonishga yordam beradi?”, “Boshqa yechim bormi?” kabi ochiq savollar berish zarur. 2022-yildagi tizimli sharh kichik yoshdagi bolalarda dialog, savol berish texnikasi, fikrlash tilidan foydalanish va hikoya asosidagi yondashuvlar tanqidiy fikrlashni yuzaga chiqaruvchi samarali vositalar ekanini ko‘rsatgan[5].

Uchinchi shart — mazmunning yoshga mosligi. Murakkab fikrlash uchun albatta murakkab matn kerak emas. Bola uchun tanish vaziyatning o‘zi chuqur fikrlashni faollashtirishi mumkin. Masalan, “Ikki do‘st bitta kitobni bir vaqtda olishni xohladi. Qanday adolatli yechim topish mumkin?” kabi vazifa bir nechta yechim yaratish, mezon tanlash va qarorni asoslash imkonini beradi.

To‘rtinchi shart — fikrlash jarayonini ko‘rinadigan qilish. O‘qituvchi “Men bu javobni tanladim, chunki matnda mana bu dalil bor” kabi fikrlash namunasini ko‘rsatishi, keyin o‘quvchidan shu jarayonni mustaqil bajarishni so‘rashi mumkin. Bu usul bolaning o‘z fikrlashini kuzatish va boshqarishga yordam beradi.

AMALIY METODLAR

Boshlang‘ich sinfda “Dalilni top”, “Ikki fikr — bir tanlov”, “Xatoni ovla”, “Nima o‘zgardi?”, “Agar ... bo‘lsa-chi?”, “Haqiqatmi yoki taxminmi?” kabi qisqa mashqlarni fan mazmuniga qo‘shib borish mumkin. Bunday topshiriqlar alohida tanqidiy fikrlash darsini talab qilmaydi; ular ona tili, o‘qish savodxonligi, matematika, tabiiy fanlar va tarbiya darslariga integratsiya qilinadi.

Masalan, o‘qish darsida o‘quvchilarga qahramonning qarori berilib, uchta savol qo‘yiladi: “U nima uchun shunday qildi?”, “Sening daliling qaysi jumlada?”, “Sen uning o‘rnida boshqa qaror qilarmiding?” Matematika darsida esa ikki xil yechim ko‘rsatilib, qaysi biri tushunarliroq yoki

tejamkorroq ekanini asoslash soʻraladi. Tabiiy fanlarda kuzatuv natijasidan oldin taxmin bildirish va keyin taxminni dalil bilan tekshirish tanqidiy fikrlashning tabiiy shaklidir.

2-jadval. Tanqidiy fikrlashni rivojlantiruvchi metodlar va psixologik mexanizmlar

Metod	Oʻquvchi faoliyati	Rivojlanuvchi mexanizm
Dialogik savollar	Javobni izohlaydi va boshqalarning fikrini tinglaydi	Mantiqiy asoslash va nutqiy refleksiya
Taqqoslash	Oʻxshash va farqli belgilarni ajratadi	Tahlil va kognitiv moslashuvchanlik
Muammoli vaziyat	Bir nechta yechim ishlab chiqadi	Muqobil fikrlash va qaror qabul qilish
Xatoni topish	Notoʻgʻri qadamni aniqlab, tuzatadi	Nazorat va metakognitiv monitoring
Dalil bilan ishlash	Fikrni matn, kuzatuv yoki fakt bilan bogʻlaydi	Dalillilik va xulosa chiqarish
Refleksiya	Qanday fikrlaganini tushuntiradi	Oʻz fikrlashini anglash va boshqarish

OʻQITUVCHINING ROLI

Tanqidiy fikrlashni rivojlantiruvchi oʻqituvchi tayyor xulosani imkon qadar kechroq beradi. U bolaning fikrini savollar orqali aniqlashtiradi: “Buni qanday bilding?”, “Daliling bormi?”, “Boshqa oʻquvchi boshqacha fikr aytsa, nima deysan?” Shu tariqa oʻqituvchi bilim manbai boʻlish bilan birga fikrlash jarayonining tashkilotchisiga aylanadi.

Bunda bolaning yosh imkoniyatini ortiqcha baholash ham, past baholash ham xato. Juda qiyin vazifa bolani tasodifiy javob berishga olib keladi; haddan tashqari sodda vazifa esa fikrlash zaruratini tugʻdirmaydi. Optimal topshiriq oʻquvchining mavjud imkoniyatidan biroz yuqori boʻlib, savol, vizual tayanch, juftlikdagi suhbat yoki oʻqituvchi koʻmagi orqali bajarilishi mumkin boʻlishi kerak.

MUHOKAMA

Zamonaviy tadqiqotlar boshlangʻich taʼlimda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish mumkinligini, biroq metodlarning bolaning rivojlanish darajasi bilan uygʻunlashtirilishi zarurligini koʻrsatmoqda. 2025-yilgi tizimli sharhda 5–12 yoshdagi bolalar uchun tanqidiy fikrlash dasturlarida aniq oʻrgatish, guruhli faoliyat va real hayotga yaqin topshiriqlar koʻp uchrashi qayd etilgan. Shu bilan birga, faqat tanqidiy fikrlash “koʻnikmalari”ga emas, balki savol berishga moyillik, dalil izlash va fikrini oʻzgartirishga tayyorlik kabi dispozitsiyalarga ham eʼtibor berish lozim.

Demak, boshlangʻich sinfda tanqidiy fikrlashni alohida murakkab intellektual hodisa sifatida emas, kundalik oʻquv faoliyatining sifatini oshiruvchi psixologik-pedagogik jarayon sifatida koʻrish maqsadga muvofiq. Uning asosida ijro funksiyalari, nutq, metakognitiv nazorat, ijtimoiy muloqot va mazmunli oʻquv vazifalari oʻzaro taʼsir qiladi.

XULOSA

Boshlangʻich sinf oʻquvchilarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish yosh-psixologik qonuniyatlarni hisobga olishni talab etadi. 1–2-sinflarda koʻrgazmali va konkret vaziyatlarga tayangan savol, taqqoslash va oddiy dalillash ustun boʻlsa, 3–4-sinflarda muqobil yechim, qarshi fikr, matndan dalil topish va refleksiv izohlash imkoniyatlari kengayadi.

Tanqidiy fikrlashning samarali rivoji o'quvchining xato qilishdan qo'rqmaydigan dialogik muhiti, yoshga mos muammoli vazifalar, ochiq savollar, dalil bilan ishlash va refleksiya bilan bog'liq. O'qituvchi bolaning o'rniga fikrlamasdan, uning mustaqil fikrlash jarayonini savol va pedagogik tayanch orqali boshqarishi zarur. Shunday yondashuv boshlang'ich ta'limning dastlabki bosqichidanoq asoslangan xulosa chiqaradigan, savol beradigan va o'z fikrini tekshira oladigan o'quvchini shakllantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Jegstad, K. M., Heggernes, S. L., Jøsok, E., Ryen, E., Svanes, I. K., & Tørnby, H. (2025). Approaches to critical thinking in primary education classrooms: A systematic review. *Educational Research Review*, 48, 100711. <https://doi.org/10.1016/j.edurev.2025.100711>
2. Asadi, M., Pouretmad, H., & Akbarizardkhaneh, S. (2025). Characteristics of critical thinking education to children: A systematic review. *Educational and Developmental Psychologist*, 42(2), 212–225.
3. Donenfeld, J., Mudundi, M., Blaser, E., & Kaldy, Z. (2025). School changes minds: A meta-analysis shows that schooling modestly improves children's executive functions. *Journal of Experimental Child Psychology*, 106371. <https://doi.org/10.1016/j.jecp.2025.106371>
4. Roebbers, C. M. (2017). Executive function and metacognition: Towards a unifying framework of cognitive self-regulation. *Developmental Review*, 45, 31–51. <https://doi.org/10.1016/j.dr.2017.04.001>
5. Marulis, L. M., Baker, S. T., & Whitebread, D. (2020). Integrating metacognition and executive function to enhance young children's perception of and agency in their learning. *Early Childhood Research Quarterly*, 50, 46–54. <https://doi.org/10.1016/j.ecresq.2018.12.017>
6. O'Reilly, C., Devitt, A., & Hayes, N. (2022). Critical thinking in the preschool classroom: A systematic literature review. *Thinking Skills and Creativity*, 46, 101110. <https://doi.org/10.1016/j.tsc.2022.101110>
7. Florea, N. M., & Hurjui, E. (2015). Critical thinking in elementary school children. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 180, 565–572. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.02.161>

DIGITAL OVERLOAD AND ACADEMIC STRESS IN ADOLESCENTS: THE PROTECTIVE ROLE OF ADAPTIVE COPING STRATEGIES

Tosheva Mohinur Yusupovna
PhD in Psychology, Associate Professor
University of Economics and Pedagogy
Karshi, Uzbekistan

Abstract

The increasing integration of digital technologies into adolescents' everyday lives has changed not only their communication patterns but also the way they experience academic demands, social relationships, and leisure. Continuous notifications, rapid switching between online activities, academic communication outside school hours, and the perceived need to remain constantly available may create a specific form of psychological pressure referred to as digital overload. The present article examines the relationship between digital overload, academic stress, and adaptive coping strategies in adolescence. The study is based on a theoretical and analytical review of psychological approaches to perceived stress, coping behavior, digital engagement, and academic pressure. Particular attention is given to the Perceived Stress Scale (PSS-10), the Brief COPE inventory, and contemporary approaches to assessing digital stress. The analysis suggests that the psychological consequences of digital engagement depend not only on screen time but also on the nature of online activity, frequency of interruptions, perceived control, and the coping strategies used by adolescents. Problem-focused coping, planning, emotional regulation, and appropriate social support may serve as protective psychological resources. The article discusses practical implications

for school psychologists, teachers, and parents and proposes directions for preventing digital overload and strengthening adolescents' stress resilience.

Keywords: adolescence, digital overload, academic stress, perceived stress, adaptive coping, digital environment, stress resilience.

Annotatsiya

Raqamli texnologiyalarning o'smirlar kundalik hayotiga tobora chuqur kirib borishi nafaqat ularning muloqot usullarini, balki akademik talablar, ijtimoiy munosabatlar va bo'sh vaqtni idrok etish xususiyatlarini ham o'zgartirmoqda. Doimiy bildirishnomalar, turli raqamli faoliyatlar o'rtasida tez-tez almashish, darsdan tashqari vaqtda davom etadigan akademik muloqot va doimo onlayn bo'lish ehtiyoji raqamli ortiqcha yuklanish deb tavsiflanadigan o'ziga xos psixologik bosimni yuzaga keltirishi mumkin. Mazkur maqolada o'smirlik davrida raqamli ortiqcha yuklanish, akademik stress va adaptiv koping strategiyalari o'rtasidagi munosabatlar tahlil qilingan. Tadqiqot subyektiv stress, koping xulq-atvori, raqamli faollik va akademik bosimga oid psixologik yondashuvlarning nazariy-tahliliy o'rganilishiga asoslangan. PSS-10 subyektiv stress shkalasi, Brief COPE metodikasi hamda raqamli stressni baholashga qaratilgan zamonaviy yondashuvlarga alohida e'tibor qaratilgan. Tahlil raqamli faoliyatning psixologik ta'siri faqat ekran qarshisida o'tkazilgan vaqt bilan emas, balki faoliyat mazmuni, chalg'ituvchi omillar, subyektiv nazorat va o'smir qo'llaydigan koping strategiyalari bilan ham bog'liq ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: o'smirlik davri, raqamli ortiqcha yuklanish, akademik stress, subyektiv stress, adaptiv koping, raqamli muhit, stressga barqarorlik.

Аннотация

Активное внедрение цифровых технологий в повседневную жизнь подростков изменяет не только способы их общения, но и особенности восприятия учебных требований, социальных отношений и свободного времени. Постоянные уведомления, частое переключение между различными видами цифровой активности, учебная коммуникация во внеурочное время и ощущение необходимости постоянно оставаться онлайн могут создавать особую форму психологической нагрузки, определяемую как цифровая перегрузка. В статье рассматривается взаимосвязь цифровой перегрузки, академического стресса и адаптивных копинг-стратегий в подростковом возрасте. Исследование основано на теоретико-аналитическом рассмотрении психологических подходов к воспринимаемому стрессу, копинг-поведению, цифровой активности и академическому давлению. Особое внимание уделяется шкале воспринимаемого стресса PSS-10, методике Brief COPE и современным подходам к оценке цифрового стресса. Анализ показывает, что психологические последствия цифровой активности определяются не только продолжительностью экранного времени, но также характером онлайн-деятельности, частотой отвлечений, субъективным контролем и используемыми подростком копинг-стратегиями.

Ключевые слова: подростковый возраст, цифровая перегрузка, академический стресс, воспринимаемый стресс, адаптивный копинг, цифровая среда, стрессоустойчивость.

Introduction

The digital environment has become an inseparable part of contemporary adolescence. Communication with peers, school assignments, entertainment, access to information, and even participation in extracurricular activities increasingly take place through digital devices. For many adolescents, a smartphone serves simultaneously as a communication tool, learning platform, source of entertainment, and means of social participation. Consequently, the boundary between study, communication, and leisure has become less distinct.

The psychological effects of these changes cannot be reduced to a simple distinction between “useful” and “harmful” technology. Digital tools provide adolescents with valuable opportunities to access educational materials, communicate with others, express themselves, and receive social support. At the same time, the continuous presence of digital stimuli can place additional demands on attention and emotional self-regulation.

A particularly relevant issue is digital overload. In the present context, digital overload refers to the subjective experience of having to process more digital information, interactions, and demands than can be comfortably managed. An adolescent may simultaneously receive messages from classmates, notifications from social networks, homework instructions, educational videos, and entertainment content. Even when each activity appears manageable separately, their combination may produce a sense of continuous cognitive and emotional involvement.

Academic stress develops in parallel with these digital demands. Adolescents are expected to complete assignments, achieve satisfactory grades, prepare for examinations, meet parental and teacher expectations, and make decisions concerning their educational future. When academic communication continues through messaging applications and online platforms after school, opportunities for psychological disengagement from school-related responsibilities may become limited.

The issue is therefore not merely how much time adolescents spend online, but how digital activity interacts with academic pressure and how adolescents respond to these demands. Coping strategies may play a particularly important role in this process.

The purpose of this article is to analyze the relationship between digital overload and academic stress in adolescence and to examine the potential protective role of adaptive coping strategies.

Theoretical and Methodological Framework

The psychological analysis of stress is closely associated with the transactional approach proposed by Lazarus and Folkman. Within this framework, stress is understood not simply as an external stimulus but as a result of the interaction between environmental demands and an individual's appraisal of available resources. The same academic or digital situation may therefore be experienced differently by different adolescents.

This perspective is particularly relevant to the digital environment. Receiving several messages while completing homework may be perceived as a minor inconvenience by one adolescent but as a strong social obligation by another. The psychological impact depends on how the individual interprets the situation and whether he or she feels able to control it.

For the empirical assessment of the constructs discussed in this article, several psychological instruments can be considered.

The **Perceived Stress Scale (PSS-10)** developed by Cohen and colleagues provides an assessment of the degree to which situations in an individual's recent life are perceived as unpredictable, uncontrollable, and overwhelming. Rather than identifying one specific source of stress, the instrument focuses on the subjective experience of psychological pressure.

The **Brief COPE** inventory developed by Carver can be used to examine different ways individuals respond to difficult situations. The instrument covers coping responses such as active coping, planning, use of emotional and instrumental support, acceptance, positive reframing, denial, self-distraction, and behavioral disengagement.

For the assessment of digital overload, particular attention should be given to several dimensions rather than screen duration alone. These include frequency of digital interruptions, perceived pressure to respond to messages immediately, information overload, difficulties disengaging from online communication, social comparison, and the use of digital activities as a way of avoiding unpleasant academic tasks.

Academic stress may similarly be considered through several components: perceived workload, assessment-related anxiety, insufficient time for completing tasks, parental expectations, fear of poor academic performance, and difficulties balancing school responsibilities with rest.

A future empirical study based on this framework could involve adolescents aged approximately 12–16 years and combine the PSS-10, Brief COPE, and a structured digital and academic stress questionnaire. Descriptive statistics and correlation analysis could then be used to examine associations between digital overload, perceived stress, academic pressure, and specific coping strategies.

Digital Overload as a Psychological Challenge

One of the defining features of the contemporary digital environment is the continuous competition for attention. Digital platforms are designed to provide rapid and repeated stimulation through messages, notifications, short videos, recommendations, and constantly updated content.

For adolescents completing cognitively demanding school tasks, frequent switching between educational and non-educational digital activities may create additional mental effort. A student may begin reading a textbook, respond to a message, check a social network, return to the assignment, and then become distracted by another notification. Although the total time spent on each interruption may be relatively short, concentration has to be repeatedly restored.

Digital overload may therefore be associated with the fragmentation of attention rather than simply the duration of screen exposure. This distinction is important. Two adolescents may spend the same amount of time using a smartphone but experience very different psychological consequences depending on what they are doing and how much control they have over their digital activity.

Another relevant factor is the perceived requirement to remain available. Adolescents may feel that messages should be answered immediately or that failing to follow an online group will result in missing socially important information. Such expectations can make it difficult to take intentional breaks from digital communication.

Academic Stress in the Digital Context

Academic stress is not a new phenomenon, but digitalization has changed some of its characteristics. Previously, many school-related activities were primarily associated with the physical environment of the classroom. Today, academic demands can continue through electronic journals, group chats, online homework platforms, and educational applications.

As a result, the adolescent may remain psychologically connected to school even during periods traditionally associated with rest. A message about an upcoming assessment or an unfinished assignment can immediately return attention to academic concerns.

Academic stress may be particularly intense when adolescents perceive a discrepancy between external expectations and their own resources. A demanding workload combined with fear of disappointing parents or teachers can transform ordinary academic difficulties into emotionally significant experiences.

An important practical issue is therefore the ability to establish psychological boundaries between academic activity and recovery. Adequate rest should not be understood as an absence of productivity. It is an important condition for maintaining attention, emotional regulation, and effective learning.

Adaptive and Maladaptive Coping

Coping strategies describe the ways individuals attempt to manage stressful situations and the emotions associated with them. No single coping strategy is effective in every situation. Nevertheless, some responses may be more adaptive when dealing with controllable academic difficulties.

Problem-focused coping is directed toward changing the stressful situation itself. An adolescent who is worried about several upcoming assignments may create a realistic schedule, prioritize tasks, seek clarification from a teacher, or request practical support. These behaviors do not eliminate academic demands but may increase the individual's sense of control.

Planning is closely related to problem-focused coping. It allows a large and potentially threatening task to be transformed into a sequence of manageable actions. For adolescents experiencing academic pressure, this may reduce the subjective feeling that "everything has to be done at once."

Emotional regulation also has an important role. Some situations cannot be immediately changed, and adolescents need strategies for managing the emotional response itself. Talking to a trusted person, physical activity, adequate sleep, short purposeful breaks, and positive reframing may support emotional recovery.

Social support represents another potentially protective resource. During adolescence, both family relationships and peer relationships can influence the experience of stress. The ability to seek help without interpreting it as personal weakness may contribute to more effective adaptation.

Not all coping responses are equally beneficial over time. Avoidance may provide immediate relief while leaving the original problem unresolved. This mechanism is especially important in the digital environment.

For example, an adolescent who feels anxious about preparing for an examination may begin watching short videos “for a few minutes.” The activity temporarily shifts attention away from anxiety and therefore produces relief. However, if avoidance continues, the remaining preparation time decreases. The approaching examination then creates even greater pressure.

In this situation, digital activity is not necessarily the original cause of stress. Instead, it functions as an avoidance strategy that unintentionally maintains or intensifies academic stress.

Discussion

The theoretical analysis suggests that the relationship between adolescents and digital technology should be examined beyond simple measures of screen time. The psychological function of digital behavior may provide more meaningful information.

The same smartphone can be used to contact a friend for emotional support, search for educational information, complete homework, avoid an unpleasant task, or engage in repeated social comparison. These activities differ substantially in their psychological consequences despite taking place through the same device.

This observation has important implications for prevention. Recommendations focused exclusively on reducing screen time may overlook the reasons adolescents use digital devices. A more constructive approach is to develop digital self-regulation.

Digital self-regulation includes the ability to recognize when online activity is useful, when it becomes distracting, and when it is being used primarily to avoid uncomfortable emotions. Adolescents can also learn practical strategies such as disabling unnecessary notifications during study, separating periods of focused work from leisure, and taking intentional rather than impulsive digital breaks.

School psychologists can contribute by incorporating digital behavior into stress-management programs. Discussions of academic stress should include not only study skills but also attention management, online communication, sleep habits, and avoidance behavior.

Parents should similarly consider the emotional context of digital activity. Conflict over smartphone use may become counterproductive when restrictions are imposed without discussion of the adolescent’s needs. Clear family expectations combined with explanations, consistent routines, and adult modeling of healthy digital habits may be more useful than punishment alone.

Teachers also have an important role. When academic communication extends continuously beyond school hours, adolescents may perceive that they are never completely free from school-related demands. Reasonable expectations concerning response times and homework communication can support healthier boundaries between study and rest.

Practical Recommendations

Based on the theoretical analysis, several directions can be identified for psychological work with adolescents.

First, digital well-being programs should focus on self-regulation rather than prohibition alone. Adolescents need to understand how attention is affected by repeated interruptions and why periods of focused work may make academic tasks easier.

Second, coping-skills training should include practical problem-solving and planning. Adolescents can be taught to divide complex tasks into smaller steps, distinguish urgent tasks from less important ones, and identify situations in which assistance should be requested.

Third, adolescents should be helped to recognize avoidance-based digital behavior. The question “Am I using my phone because I have chosen to rest, or because I am trying not to think about something difficult?” can become a useful element of psychological self-observation.

Finally, preventive programs should involve parents and teachers. Stress resilience develops within the adolescent’s broader social environment. Realistic academic expectations, supportive communication, predictable routines, and respect for recovery time can strengthen the effectiveness of individual coping skills.

Conclusion

Digital technologies are now an ordinary part of adolescent development, and attempts to understand contemporary adolescent stress without considering the digital environment are increasingly incomplete. However, digital technology itself should not automatically be treated as the source of psychological problems.

Digital overload appears to be more closely related to the way digital demands are experienced and managed than to screen time alone. Frequent interruptions, information overload, social expectations, and difficulties disengaging from online activity may interact with existing academic demands and contribute to subjective stress.

Coping strategies provide an important framework for understanding why adolescents respond differently to similar circumstances. Active problem solving, planning, constructive emotional regulation, and appropriate use of social support may help adolescents maintain psychological stability. In contrast, repeated avoidance through digital distraction may temporarily reduce unpleasant emotions while increasing academic pressure over time.

The development of stress resilience in the digital age therefore requires more than restricting access to technology. Adolescents need skills that allow them to manage attention, regulate emotions, organize academic responsibilities, recognize avoidance patterns, and use digital technologies intentionally. Cooperation between psychologists, teachers, parents, and adolescents can contribute to creating a healthier balance between digital engagement, academic achievement, and psychological well-being.

References

1. Carver, C. S. (1997). You want to measure coping but your protocol's too long: Consider the Brief COPE. *International Journal of Behavioral Medicine*, 4(1), 92–100.
2. Cohen, S., Kamarck, T., & Mermelstein, R. (1983). A global measure of perceived stress. *Journal of Health and Social Behavior*, 24(4), 385–396.
3. Compas, B. E., Connor-Smith, J. K., Saltzman, H., Thomsen, A. H., & Wadsworth, M. E. (2001). Coping with stress during childhood and adolescence: Problems, progress, and potential in theory and research. *Psychological Bulletin*, 127(1), 87–127.
4. Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. New York: Springer Publishing Company.
5. Odgers, C. L., & Jensen, M. R. (2020). Annual Research Review: Adolescent mental health in the digital age: Facts, fears, and future directions. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 61(3), 336–348.
6. Orben, A. (2020). Teenagers, screens and social media: A narrative review of reviews and key studies. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 55, 407–414.
7. World Health Organization. (2024). *Adolescent and young adult health*. Geneva: World Health Organization.

Ibragimova.Z.O

Turon universiteti

Pedagogika va psixologiya kafedresi, psix.f.f.d (PhD) v.b dotsent

ILK O'SPIRINLIK DAVRI O'QUVCHILARIDA IJTIMOYIY TARMOQLARGA TOBELIK

Annotatsiya: Mazkur maqolada ijtimoiy tarmoqlarga tobelikning psixologik va ijtimoiy xususiyatlari, xorijiy va mahalliy psixolog olimlarining psixologik qarashlari hamda o'tkazilgan ba'zi eksperimentlar natijalari ko'rsatilgan. Shuningdek ijtimoiy tarmoqlarga tobelikni yengib o'tish bo'yicha tavsiyalar ko'rsatilib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy tarmoqlarga tobelik, kompyuter texnologiyalar, ilmiy, madaniy va ma'rifiy saytlar, depressiv holat, emotsiyalarini boshqara olish, jonli muloqot.

ADDICTION TO SOCIAL NETWORKS IN EARLY ADOLESCENT STUDENTS

Annotation

This article shows the psychological and social characteristics of addiction to social networks, the psychological views of foreign and local psychologists, and the results of some experiments. Recommendations for overcoming addiction to social networks are also shown.

Key words: Dependence on social networks, computer technologies, scientific, cultural and educational sites, depressive state, ability to control emotions, live communication.

ЗАВИСИМОСТЬ К СОЦИАЛЬНЫМ СЕТЯМ У СТАРШИХ ПОДРОСТКОВ

Аннотация

В статье показаны психологические и социальные особенности зависимости от социальных сетей, психологические взгляды зарубежных и отечественных психологов, а также результаты некоторых экспериментов. Также показаны рекомендации по преодолению зависимости от социальных сетей.

Ключевые слова: Зависимость от социальных сетей, компьютерные технологии, научные, культурные и образовательные площадки, депрессивное состояние, способность контролировать эмоции, живое общение.

INTRODUCTION. The world is paying special attention to the issue of training qualified, modernly educated, independent-minded, high-quality personnel, as well as preventing the emerging addiction of students to the use of social networks.

Today, in the era of rapid development of information technologies, the world of social networks is becoming increasingly important in the life of every modern person. Furthermore, a large-scale analysis of facts shows that most people are in the process of learning to actively use social networks and consider them to be a convenient tool for learning, especially. So, January 7, 2023, according to statistics and UNICEF studies, the number of users of social networks in the world exceeds 5.5 billion, and scientific research on various aspects of social network addiction on a global scale can be found in the world's leading research centers and universities, including Boston Northeastern University (USA), the University of Munich (LMU, Germany), Regents University (UK), V.Lomonosov Moscow State University (Russia), Seoul National University (South Korea), There is a need to focus on research being conducted at the National Institute of Education Research Center (NIES, Guangzhou) and others.

In our republic, in recent years, a special necessary legal and regulatory framework for preventing subordination to social networks among young students, as well as further improving the system of training highly qualified personnel and increasing the level of professional training of specialists in the field has been created: it is noteworthy that "ensuring spiritual progress and bringing the industry to a new level" is Such studies create opportunities to find new solutions in scientific research aimed at preventing the addiction of young people to social networks. The majority of users are teenagers. 71% of students aged 15 to 18 spend 8-10 hours a day using social media. This indicates that there is a growing addiction to social media among young people worldwide.

ANALYSIS OF RELEVANT LITERATURE. Theoretical and practical issues of researching the psychology of cyberspace, in particular, virtual communication and personal transformations of a systemic nature. D.G.Mukhamedova, E.Y.Aazamova, S.B.Rakhimmirzaeva et al. The impact of computer games on the psychological development of adolescents.

D.G.Mukhamedova, I.I.Rakhimova, L.A.Nigmatulina, N.M.Scientificallly researched by Dalimova, U.Saitova, and others.

A. from the countries of the Commonwealth of Independent States.E.Voyskunsky, A.Y.

Yegorov, D.G.Rybaltoovich, V.D.Mendelevich, V.M.Bondarovskaya and others conducted research on the motives for using social networks and the socio-psychological causes of social network addiction.

From foreign researchers V.L.Maligina, K.S.Yang, K.Murray, O.Ritchell, M.Griffiths, N.A.Tsoy, et al. have scientifically studied the problems of social media addiction as a type of addictive behavior, and the psychological consequences of misusing information from social media.

RESEARCH METHODOLOGY. The following set of theoretical and empirical research methods was used to achieve the stated goal and implement the stated tasks: theoretical analysis of scientific literature; document analysis; observation; psychological testing; interview; mathematical and statistical methods of data processing and .N.Dolgova, A.S.Kopova, G.N.Malyushchenko, V.M.Smirnova's "Questionnaire on the motivational structure of information activity", T.V.K. modified by Snegireva.Rogers and R.The Raymonds "'socio-psychological adaptation survey", V.I.Morosanova's "Self-Control Questionnaire", V.V.Sinyavsky and V.A.Fedoroshin's" communicative and organizational skills " test, M.Schneider's " communicative control survey", V.V.Boyko's "Questionnaire for Diagnosing Emotional Barriers in Interpersonal Communication," L.N.Jureva, T.Y.Painbota's "Social Media Addiction Diagnostic Screening Methodology" test.

ANALYSIS AND RESULTS.

Psychological characteristics of the formation of students' worldview under the influence of social networks, specific features of the motivational sphere in information activities, according to the selected component structure of the tendency, The psychological characteristics of adaptation, self-control, communicative skills, organizational skills, communicative control, and emotional effectiveness in communication were highlighted.

The methodological issues of studying the scientific and theoretical approaches of foreign scientists to the problem of social media addiction and social media addiction among young people based on analytical materials are also presented. According to the generalized opinion of experts, 6 specific psychodiagnostic complexes were selected to adequately study the component structure of the social network trend:

socio-psychological flexibility; regulation of one's own behavior;

communicative and organizational skills; communicative control;

features of the motivational sphere of student youth from the point of view of informative activity;

emotional efficiency in communication.

In the process of analyzing the identified individual psychological characteristics, we considered them, focusing mainly on various structures of complex personality formation, where reliable and valid tools for psychodiagnostics are available. An empirical study was conducted to examine the current state of development of the trend of social media addiction. An empirical study was conducted to examine the current state of the development of the trend of social media addiction, involving 234 girls and boys aged 15 to 18 from a secondary school.

The results of an empirical study conducted to study the impact of social networks on the development of students' worldview showed that the majority of respondents (52.6%/123 people) experienced the stage of risk of addiction to social networks.

According to the results of the empirical study, 27.4 percent in the indicator of the stage of dependence on social networks, formed from 234 students, the stage of occurrence of dependence on social networks is 52.6 percent, in the stage of friction, 16.2 percent, there is no risk of developing dependence on social networks is 3.8 percent.

The next most common motivation was relaxation motivation, which was observed in 28.6% (67 people) of respondents. This for respondents in the category, spending time on the social network serves as a means of relaxation after stressful situations and difficulties experienced in real life. This

process is usually carried out by perceiving relevant information that does not require mental effort and mainly evokes positive emotions.

It should be noted that the lowest indicators of cognitive motivation - 17.9% (42 people) and reactivation motivation - 1.3% (3 people) were observed in the respondents who participated in the survey.

For respondents with cognitive motivation, the social network enriches their knowledge, makes their worldview extender is a means of searching for targeted information that develops its intellectual level. In addition, this category of students usually evaluates information based on criteria such as novelty, the opportunity to improve their professional level, practical significance, and scientific validity.

In turn, the distinguishing features of minority respondents with reactivative motivation are that their use of social networks occurs through a specific stimulus tool, including the use of information that they need to raise their mood, emotional state, achieve cheerfulness.

CONCLUSION.

Analysis of scientific literature on the problem under study shows that today the study of the problem of social media addiction is of significant practical interest in modern psychology. This is explained by the daily dynamic growth in the number of users of the global network worldwide, which leads to both positive and negative consequences, including an increase in the number of people at risk of being exposed to the virtual network. In addition, according to most scholars, a large and progressive part of the social media users, especially in the reading stage, consider it convenient and purposeful, as a rule, in their school years.

Based on the generalized positions of modern researchers, within the framework of this dissertation, it is worthwhile for the reader to understand the dependence on social networks on young people, a special socio-psychological feature that reflects the complex of cognitive, emotional and physiological deviations from Meyer, and manifested in their actions, which indicates insufficient control over the use of global social networks in its essence, the phenomenon under study is manifested in the excessive use of appropriate media (smartphone, tablet, personal computer, etc.), to navigate the global network of social networks, along with the endless desire of young teenage boys and girls to continue this important process.

It is advisable to widely use the selected psychodiagnostic complex and tools as a means of studying the state and level of social adaptation of students studying in general education institutions of our country.

Psychological characteristics should be taken into account, such as the organizational abilities of young people, cognitive abilities, the ability to control oneself in communication, the ability to overcome subordination to social networks, in particular, the communicative ability of a student in interpersonal communication in young people, and the ability to control his behavior in the future in connection with the acquisition of knowledge and.

BIBLIOGRAPHY

1. Mirziyoyev Sh. "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar tasirchanligini yanada oshirish" borasidagi yig'ilishda so'zlagan nutqi. Toshkent, 19.01.2021 // <https://zarnews.uz/post/shavkat-mirziyoyev-eng-katta-xavf-loqaydlik-va-beparvolik>

2. Далимова Н. Компьютер ўйинларига тобеликни аниқлаш методикасини ишлаб чиқиш ва миллий шароитларга мослаштириш. – Т.: «ЎЗМУ хабарлари», 2014. Махсус сон. –104-107 - б.

3. Змановская Е.В. Девиантология (психология отклоняющего поведения). – М.: «Academia», 2003. -С. 289.

4. Юрьева Л.Н., Больбот Т.Ю. Клинические и психологические особенности лиц с компьютерной зависимостью. // Український вісник психоневрології. Харків, 2002. Т. 10, вип.1. -С. 244-245.

5. Юрьева Л.Н., Ботьбот Т.Ю. Компьютерная зависимость: формирование, диагностика, коррекция и профилактика. – Днепропетровск: «Пороги», 2006. –С. 196.

ILK O'SPIRINLIK YOSHIDA IJTIMOIIY TARMOQLAR ORQALI AMALGA OSHIRILADIGAN PSIXOLOGIK BOSIM VA UNING VIKTIMOLOGIK ASPEKTLARI

Ibragimova.Z.O

Turon universiteti

Pedagogika va psixologiya kafedrası, psix.f.f.d (PhD) v.b dotsent

ANNOTATSIYA. Maqolada ijtimoiy tarmoqlarning o'quvchi yoshlar dunyoqarshiga ziddiyatli ta'siri va uni oldini olishning usul va mexanizmlari tahlil qilingan. Masalaga nisbat turli yondashuvlarning shakllanishi, turli xarakterli xususiyatlari ilmiy asoslangan. Internet-makon shakllanish tendensiyalarining psixologik aspektlari o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy tarmoq, yoshlar dunyoqarashi, axborotlashgan jamiyat, ruhiy barqarorlik, axborot bandiligi, feyk, ijtimoiy manipulyatsiya, internet-makon.

АННОТАЦИЯ. В статье анализируется противоречивое влияние социальных сетей на мировоззрение учащихся, а также методы и механизмы его предотвращения. Научно обосновано формирование различных подходов к проблеме и различные характерные особенности. Изучены психологические аспекты тенденций формирования интернет-пространства.

Ключевые слова: Социальная сеть, мировоззрение молодежи, информационное общество, психическая устойчивость, информационная зависимость, фейк, социальная манипуляция, интернет-пространство.

ABSTRACT.

The article analyzes the contradictory impact of social networks on the worldview of students, as well as methods and mechanisms for preventing it. The formation of different approaches to the issue and various characteristic features are scientifically substantiated. The psychological aspects of the trends in the formation of cyberspace are studied.

Keywords: Social network, youth worldview, information society, mental stability, information addiction, fake, social manipulation, cyberspace.

KIRISH.

XXI asrning boshi o'zaro ta'sirning tarmoq usuliga asoslangan yangi ijtimoiy hodisalar, jarayonlar va tuzilmalarning paydo bo'lishi bilan tavsiflanadi. Axborot va telekommunikatsiya texnologiyalarining keng qo'llanilishi nafaqat chegaralar va masofalarning "o'chirilishi"ga, balki jamiyatda ijtimoiy o'zaro munosabatlarning yangi maxsus turining paydo bo'lishiga ham olib keldi.

Ijtimoiy tarmoqlar dunyoning zamonaviy ijtimoiy voqeligiga jadal kirib bormoqda va ular bilan sotsiologlar, faylasuflar, siyosatshunoslar, huquqshunoslar va kriminologlar uchun ko'plab ilmiy savollarni keltirib chiqarmoqda. Ijtimoiy tarmoqlar dunyosi ko'p qirrali va rang-barangdir. Ular eksponent ravishda kengayadi va o'sadi. Ushbu o'sish natijasi zamonaviy dunyoning ko'plab dolzarb muammolarini hal qilishda ifodalangan ijobiy oqibatlar ham, tarmoq tipidagi jamiyatga xos bo'lgan yangi hodisalar tufayli yuzaga kelgan salbiy tendentsiyalardir. Jamiyatni "tarmoqlashtirish" ning yana bir natijasi ijtimoiy o'zaro munosabatlarning yangi turlarining paydo bo'lishidir va ijtimoiy tuzilmalar.

Jahonda jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida internet makoni shaxs hayotining ajralmas sohasiga aylandi. Butunjahon Yoshlar masalasini o'rganish Markazining 2018 yildagi statistik ma'lumotlariga ko'ra, 18 yoshdan 24 yoshgacha bo'lgan yoshlar orasida Internet foydalanuvchilari soni doimiy ravishda o'sib bormoqda: 2011 yildagi bu ko'rsatkich 28 % bo'lsa, 2018 yilda 62 % ga yetgan.

Ijtimoiy tarmoqlar ta'sirida o'quvchilar dunyoqarashi shakllanishi internet tahdidlarning yoshlar ongiga salbiy ta'siri natijasida shaxs tomonidan voqelikni passiv idrok etish, ongi va xulq-atvorida sa'lbiiy o'zgarishlar kelib chiqishi odatiy holatga aylanib boradi. Bu borada ommaviy

madaniyat va internet tahdidlarning yoshlar ongiga salbiy ta'sir xususiyatlarini ijtimoiy psixologik jihatdan ilmiy tadqiq etish dolzarb muammolardan bo'lib qolmoqda. Jahon ta'lim va ilmiy muassasalarida ommaviy madaniyat va internet tahdidlarning yoshlar ongiga salbiy ta'siri sharoitida uning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini aniqlash bo'yicha ilmiy-amaliy tadqiqotlar olib borilmoqda. Bu borada, yoshlarni ommaviy madaniyat ta'sirlariga beriluvchanlik xususiyatlarining yosh davrlariga bog'liqligi, yoshlarni virtual olam tahdidlaridan himoya qilish mexanizmlarini takomillashtirish, talaba-yoshlarda internet bilan oqilona ishlay olish qobiliyatlarini qaror toptirish, internetdan oqilona foydalanishning ijtimoiy psixologik jihatlarini takomillashtirish masalalari bo'yicha ilmiy-amaliy tadqiqotlarni ilmiy-amaliy tadqiqotlarni olib borish dolzarb ahamiyatli muammolardan bo'lib qolmoqda.

Bugungi davrda jamiyatimizning eng ko'zga ko'ringan xususiyatlaridan biri ijtimoiy tarmoqlarning ommaviy ta'sir kuchiga aylanishi va umumiy "iste'mol tovari" aylanishidir. Muammoga nisbatan turlicha yondashuvlar va qarashlar keskin rivojlanmoqda. Mazkur jarayon turbulent jarayon bo'lib, dolzarb ijtimoiy-psixologik fenomendir. Ijtimoiy tarmoqning ommalashuvi va jamiyatda real kuchga aylanish jarayoni birinchidan, vosita sifatida qulay nuqtai nazardan tez va oson qabul qilinmoqda. Turmush barcha shakllarida qulaylik jihatdan oson qabul qilinmoqda. Boshqa jihatdan qaraganda esa, inson va jamiyat hayotida kelajakdagi xavf sifarida saqlanib qolmoqda. Ijtimoiy tarmoq real tahdidga aylandi. Tahdid qaramlik va tobellikni yuzaga keltirmoqda. Ijtimoiy tarmoqlarga qaramlik dunyoqarashni dogmatik bo'lib qolishiga, erkin taffakkur qilish, ijodkorlik va yangilikga intilish ortda qolmoqda. Respublikamizda so'nggi yillarda yoshlarni har tomonlama barkamol shaxs bo'lib yetishishi, ularning ta'lim-tarbiyasiga oid islohotlar olib borilib, turli destruktiv axborot tahdidlari ta'siridan himoya qilishning zarur huquqiy-me'yoriy asoslari yaratildi: «Jismonan sog'lom, ruhan va aqlan rivojlangan, mustaqil fikrlaydigan, Vatanga sodiq, qat'iy hayotiy nuqtai nazarga ega yoshlarni tarbiyalash», ... «yosh avlodning ijodiy va intellektual salohiyatini qo'llabquvvatlash va ro'yobga chiqarish...» vazifalari belgilandi. Bu esa globallashtirish jarayonida yoshlarni turli xil ommaviy madaniyat ta'sirlari va internet tahdidlarini keltirib chiqaruvchi omillardan himoya qilish masalalarini ilmiy o'rganishda yetarli asos bo'la oladi.

Masalaga nisbatan turli yondashuv va qarashlar soni tobora ortib bormoqda. Muammoning turli aspektlari ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va psixologik nuqtai nazardan o'rganilmoqda. Bunday fikr-mulohazalar ba'zan turli chalkashliklarni, ziddiyatli jarayonlarni ham yuzaga keltirmoqda. Bu esa masalani obyektiv jihatdan o'rganish uning zamonaviy jamiyatdagi fenomen hodisa sifatida tahlil qilishni taqozo etadi. Internet-makon va uning yoshlar dunyoqarashi ta'sirini o'rganish dunyo olimlarining e'tiborini tortib, izlanishlarga undamoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Kibermakon psixologiyasini tadqiq qilishning nazariy va amaliy masalalari, xususan, virtual aloqa va tizimli xarakterdagi shaxsiy transformatsiyalar D.G.Muxamedova, E.Yu.A'zamova, S.B.Raxim�irzaeva va boshqalar kompyuter o'yinlarining o'smirlarning psixologik rivojlanishiga ta'siri D.G.Muxamedova, I.I.Raximova, L.A.Nigmatulina, N.M.Dalimova, U.Saitova va boshqalar tomonidan ilmiy tadqiq etilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Belgilangan maqsadga erishish va belgilangan vazifalarni amalga oshirish uchun quyidagi nazariy va empirik tadqiqot usullari to'plami qo'llanildi: ilmiy adabiyotlarni nazariy tahlil qilish; hujjatlarni tahlil qilish; kuzatish; psixologik test; suhbat; ma'lumotlarni qayta ishlashning matematik va statistik metodlari kabilar.

Zamonaviy jamiyatda AKTlarning rivojlanib borishi xarakterli jarayondir. Mazkur jarayon yoshlarda ijodiy tafakkurni shakllanish jarayoni tezlashtirmoqda. Ammo, ijtimoiy tarmoqdan maqsadli foydalanish ko'nikmasini shakllantirish, vaqt budjetidan samarali madaniyatini shakllantirish lozim. Mazkur jarayon yoshlarda mediata'limni rivojlantirish, iste'dodlarni namoyonn qilish uchun shart-sharoit yaratish kerak.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. XX asrning so'nggi o'n yilligi arafasida internet bugungi ko'rinishga kira boshladi. Bunga Yevropa yadro tadqiqotlari laboratoriyasi xodimlari T.Berners-Li va R.Kayo izlanishlari zamin yaratdi. Olimlar Jenevada faoliyat olib borgan mazkur laboratoriyada 1984-1989 yillarda yirik matnli hujjatlarni izlash, tizimlashtirish, saqlash va uzatish yo'llarini topish bilan mashg'ul bo'ldilar. Izlanishlar natijasi o'laroq ushbu vazifalarni bajarishga qodir bo'lgan dastur

yaratildi va taqdim qilindi. Qizig'i shundaki, dastavval dasturdan laboratoriyaga dahldor bo'lgan hujjatlarni topish va tizimlashtirish maqsadida foydalanish rejalashtirilgandi. Biroq "World Wide Web" (Umumjahon tarmog'i) deb nom olgan ushbu dastur shiddat bilan ommalasha boshladi va tez orada butun Yevropaga mashhur bo'lib ketdi. T.Berners-Li va R.Kayo 1991-1993 yillarda bildirilgan taklif va tavsiyalar ustida ishlashga va dasturni takomiliga yetkazishga majbur bo'ldilar.

GlobalWebindex so'roviga ko'ra, 16 yoshdan 60 yoshgacha bo'lgan foydalanuvchilar turli media kanallarida o'tkazishi mumkin bo'lgan o'rtacha kunlik vaqtni tasavvur qiling:

- 1) Planshet, noutbuk yoki kompyuterda internetdan foydalanishning o'rtacha vaqti kuniga 4 soat 42 minut;
- 2) O'rtacha televizor ko'rish vaqti kuniga 2 soat 21 daqiqa;
- 3) Bir kunda turli qurilmalardan ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishning o'rtacha vaqti 1 soat 53 daqiqa;
- 4) Smartfonda internetdan foydalanishning o'rtacha vaqti kuniga 1 soat 24 daqiqa.

Yoshlar turli gadjetlardan unumli foydalanmoqdalar. Bu esa ijtimoiy tarmoqqa ulanish imkoniyatini oshirmoqda. Foydalanuvchilarning katta qismi yoshlar bo'lib, bo'sh vaqtlarini aksariyat qismini ijtimoiy tarmoqda sarflamoqdalar. Ijtimoiy tarmoqda notanish "do'stlar" bilan muloqot qilish darajasi urfga aylanib qoldi. Ijtimoiy tarmoqda nazoratning yo'qligi erkinliklarni yuza keltirmoqda. Ta'kidlash lozimki, jonli muloqot darajasining kamayib ketishi bilan bir qatorda internet-makon resurslari yordamida ijtimoiy jarayonlarda ishtirok etish malakasini hosil qilmoqda.

Birgina Internetga va ijtimoiy tarmoqlarga tobe kishilarning emotsional sohasida farqlar mavjudligini tadqiqotchi L.A.Nigmatulina o'zining ilmiy ishida o'rganib chiqqan. Internetga va ijtimoiy tarmoqlarga tobe kishilar ko'proq o'z emotsiyalarini boshqara olmaslik, hamdardlikning past darajasi, boshqalarning emotsiyalarini tushuna olmaslik hamda o'z-o'zini motivlashtirishning quyi darajasi, emotsional savodxonlikning yetishmasligi tufayli adekvat emotsiyalarni namoyon qila olmaslik xosdir degan xulosaga kelgan [3]. Shuningdek tadqiqotchi I.Raximova ham o'smirlarda kompyuter o'yinlariga tobelik namoyon bo'lishi hamda kompyuter o'yinlariga tobe o'spirinlarning psixologik xususiyatlarini o'rganib kompyuter o'yinlariga tobe o'spirinlar uchun korreksion dastur ishlab chiqqan.

Ijtimoiy tarmoqlar ta'sirida o'quvchilar dunyoqarashi shakllanishining psixologik xususiyatlari tendensiyasining tanlangan komponental strukturasi bo'yicha informatsion faoliyatda motivatsion sferaning o'ziga xos xususiyatlari, ijtimoiy psixologik adaptatsiya, o'z xulq-atvorini boshqarish; kommunikativ qobiliyat, tashkilotchilik qobiliyati, kommunikativ nazorat va muloqotda hissiy samaradorlikning psixologik xususiyatlari ochib berilgan.

Shuningdek, tahliliy materiallar asosida o'quvchi yoshlarning ijtimoiy tarmoqlar-tobeligiga va ijtimoiy tarmoqlarga moyilligi muammosiga xorijiy olimlarning ilmiy-nazariy yondashuvlarini o'rganishning metodologik masalalari bayon etilgan. Aniqlangan individual psixologik xususiyatlarni tahlil qilish jarayonida biz ularni, asosan, psixodiagnostika uchun ishonchli va asosli vositalar mavjud bo'lgan murakkab shaxs shakllanishining turli tuzilmalariga e'tibor qaratgan holda ko'rib chiqdik. Ijtimoiy tarmoqlar ta'sirida o'quvchilar dunyoqarashi rivojlanishining joriy holati o'rganish maqsadida empirik tadqiqot o'tkazildi, unda umumta'lim maktabi o'quvchilarining 15 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan 234 nafar qizlar va o'gil bolalar ishtirok etdi.

Ijtimoiy tarmoqlar o'quvchilar dunyoqarashiga ta'siri tendensiyasining ikkinchi tarkibiy komponentini (ijtimoiy psixologik adaptatsiya) empirik o'rganish natijalari shuni ko'rsatdiki, so'rovnomada qatnashgan o'quvchi yoshlarning asosiy qismida (48,7%/114 kishi) ijtimoiy-psixologik ada tatsiya o'rtacha darajada rivojlangan.

Respondentlarning 25,2 foizi (59 kishi)da ijtimoiy-psixologik adaptatsiya past darajada rivojlangan. Ta'kidlash joizki, so'rovnomada ishtirok etgan respondentlarda ijtimoiy psixologik adaptatsiyaning eng yuqori 20,1% (47 kishi), hamda yuqori darajada rivojlanish 6% (14 kishi) holatlari eng kam natijalarni ko'rsatdi.

Ijtimoiy tarmoqlarning o'quvchilar dunyoqarashi tendensiyasining oltinchi tarkibiy komponentini (muloqotda hissiy samaradorlik) empirik o'rganish natijalari shuni ko'rsatdiki,

o'quvchilarning aksariyatida (51,7%/121 kishi) tashxis qo'yilgan xususiyat rivojlanishining uchinchi darajasi kuzatildi, ushbu toifaga mansub respondentlar kundalik hayoti faoliyati yoki muloqot jarayonida paydo bo'ladigan ba'zi hissiy muammolarga egaligi bilan tavsiflanadi.

Yuqoridagilarni hisobga olgan holda biz "Ijtimoiy tarmoqlarning o'quvchilar dunyoqarashiga konstruktiv ta'sirini" ijtimoiy-psixologik trening dasturini ishlab chiqdik. Ijtimoiy-psixologik trening dasturining o'zi sakkizta asosiy mashg'ulotni (har biri 155 daqiqagacha) ko'zda tutadi, ular to'rt hafta ichida (haftasiga 4-5 mashg'ulot) ijtimoiy tarmoqlarga tobe bo'lgan 10-12 nafar o'quvchidan iborat guruhda o'tkaziladi. Har bir dars uch qismdan iborat: kirish – 20 daqiqagacha; asosiy – 120 daqiqagacha; yakuniy – 15 daqiqagacha. Trening dasturiga 8 ta dars, 8 ta mini ma'ruza va 32 ta mashq kiritilgan.

Tayyorlangan ijtimoiy-psixologik treningning asosiy maqsadi ijtimoiy tarmoqlar ta'sirining o'quvchilar dunyoqarashiga ijobiy ta'sirini shakllantirishdan iborat.

Ikkinchi kompleks psixodiagnostik tekshiruv natijalari (ijtimoiy-psixologik treningdan so'ng) eksperimental guruh o'quvchilari o'rtasida ijtimoiy tarmoqlar o'quvchilar dunyoqarashiga ta'siri tendensiyasining ajratib olingan tarkibiy komponentlar o'rtasidagi rivojlanishining dinamikasi o'zgartirilganligini ko'rsatdi. Xususan, ijtimoiy-psixologik trening natijasida o'quvchilardagi motivatsion sohaning xususiyatlari ijobiy shakldagi o'zgarishining guvohi bo'lishimiz mumkin.

Ushbu tadqiqot ijtimoiy tarmoqlar ta'sirida o'quvchilar dunyoqarashi shakllanishining o'ziga xosligi ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Ushbu muammoning dolzarbligi zamonaviy dunyoni axborot texnologiyalari va global internetsiz tasavvur qilib bo'lmazligi bilan bog'liq.

Yaqin-yaqinlarda bu yangiliklar jamoatchilik, ayniqsa, yosh avlod ongida mustahkam o'rin olgan edi. Ular tufayli zamonaviy insonning o'zini namoyon qilishning barcha sohalarida deyarli cheksiz imkoniyatlarni ta'minlaydigan sharoitlar yaratiladi. Shu bilan birga, ma'lum bir toifadagi foydalanuvchilar uchun, ayniqsa, o'quvchilar orasida ijtimoiy tarmoqlar makonining resurslaridan foydalanish ustunlik qiladi va buning natijasida virtual makondagi faoliyatni ixtiyoriy nazorat qilishning shaxsiy pasayishi rivojlanadi, bir qator muammolar paydo bo'ladi. Ijtimoiy va shaxsiy tabiat taraqqiyoti, bu odatda ijtimoiy tarmoqlarga qaramlik sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu halokatli holat ushbu masala bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borish, O'zbekiston Respublikasi ta'lim muassasasi sharoitida o'quvchilarning ijtimoiy tarmoqlarga qaramligining oldini olishning eng maqbul, samarali usullarini ishlab chiqish zarurligini belgilaydi.

XULOSA. Shunday qilib, ijtimoiy tarmoqlar ta'sirida o'quvchilar dunyoqarashi shakllanishining ijtimoiy – psixologik xususiyatlari tadqiqot natijalari quyidagi asosiy xulosalar chiqarishga imkon beradi:

1. O'rganilayotgan muammo bo'yicha ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, bugungi kunda ijtimoiy tarmoqlar o'quvchilar dunyoqarashiga ta'siri muammosini o'rganish zamonaviy psixologiya fanida amaliy jihatdan sezilarli qiziqish uyg'otadi. Bu butun dunyo bo'ylab global tarmoqdan foydalanuvchilar sonining kunlik dinamik o'sishi bilan izohlanadi, buning natijasida ijobiy va salbiy oqibatlariga olib keladi, shu jumladan, virtual tarmoqning paydo bo'lishi va rivojlanishi xavfi ostida bo'lgan odamlar sonining ko'payishi kabil.

2. Zamonaviy tadqiqotchilarning umumlashtirilgan pozitsiyalaridan kelib chiqqan holda, ushbu dissertatsiya doirasida o'quvchi yoshlarga nisbatan ijtimoiy tarmoqlar o'quvchilar dunyoqarashiga ta'siri tendensiyasi, me'yordan kognitiv, hissiy va fiziologik og'ishlar majmuini aks ettiruvchi maxsus ijtimoiy-psixologik xususiyatni tushunish maqsadga muvofiqdir va ularning xatti-harakatlarida namoyon bo'lib, bu o'spirin yigit va qizlarning kundalik hayotida global ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishni yetarli darajada nazorat qilmasligini ko'rsatadi.

3. O'spirin yoshlar o'rtasida ijtimoiy tarmoqlar o'quvchilar dunyoqarashiga ta'siri paydo bo'lishining asosiy sabablari sifatida ko'pchilik olimlar bevosita yoki bilvosita quyidagilarni nazarda tutadi: foydalanuvchiga nisbatan katta kuch sarflamasdan, juda keng doiradagi mavjud ehtiyojlarni qondirish imkoniyatini beradigan virtual makon sharoitlarini doimiy ravishda yaxshilash;

4. Ijtimoiy tarmoqlar o'quvchilar dunyoqarashiga ta'siri asosiy oqibatlari sifatida tadqiqotchilarning ko'pchiligi turli xil shaxsiy o'zgarishlarni, xususan, ruhiy tushkunlik va tashvishli

tajribalar shaklida namoyon bo'ladigan hissiy sohadagi salbiy deformatsiyalarni, shuningdek sodir bo'layotgan jarayonlarga qiziqishni yo'qotishni aniqlaydi.

Ijtimoiy tarmoqlar ta'sirida o'quvchilar dunyoqarashini ijobiy ta'sirini shakllantirishda bizningcha quydagilarga e'tabor berish lozim:

1. Ijtimoiy tarmoqlarga tobelikni oldini olishga qaratilgan "Ijtimoiy tarmoqlar o'quvchilar dunyoqarashiga konstruktiv ta'siri" kurslari maktabdan tashqarida 8 ta dars (har biri 120 daqiqagacha), 4 hafta davomida (haftasiga to'rt-beshta dars) tashkil etilishi maqsadga muvofiq;

2. Tadqiqot ishimizda olingan natijalar ijtimoiy tarmoqlarga tobelikni oldini olishga, qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirishda, o'quvchilar bilan zamonaviy sharoitlarda sifatli ijtimoiy-psixologik ishlarni olib borishda, ularni ilmiy ishlarga va shaxsga yo'naltirilgan eng yangi texnologiyalarga samarali jalb etishda amaliy jihatdan qo'llanilishi kerak;

3. Samaradorligi amaliy jihatdan tasdiqlangan, Ijtimoiy tarmoqlar o'quvchilar dunyoqarashiga konstruktiv ta'siri va uning tarkibiy qismlarini rivojlantiruvchi ijtimoiy-psixologik tayyorgarlik dasturini kelgusida, o'qituvchilar va umumta'lim maktabi amaliyotchi psixologlar o'z amaliyotida keng qo'llashi zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. <https://journalsnuu.uz/index.php/1/article/download/6443/2802>
2. <https://www.statista.com/statistics/617136/digital-population-worldwide>
3. Далимова Н. Компьютер ўйинларига тобеликни аниқлаш методикасини ишлаб чиқиш ва миллий шароитларга мослаштириш. – Т.: «ЎЗМУ хабарлари», 2014. Махсус сон. – 104-107 -б.
4. Змановская Е.В. Девиантология (психология отклоняющего поведения). – М.: «Academia», 2003. –С. 289.

INTERNET ADDIKTSIYASIGA MOYIL O'SPIRINLARDA O'Z-O'ZINI NAZORAT QILISH XUSUSIYATLARI

UDK: 159.922.8:004.738.5

Obloqulov Javlon Jaloliddinovich Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, (PhD)

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Samarqand kampusi

e-mail: jobloqulov72@gmail.com

orcid:0009-0005-8067-6039

Annotatsiya. Mazkur maqolada internet addiktsiyasiga moyillik kuzatiladigan o'spirinlarda o'z-o'zini nazorat qilish xususiyatlari hamda unga ta'sir ko'rsatuvchi ijtimoiy-psixologik omillar tahlil qilindi. Tadqiqot davomida raqamli muhitning o'spirinlar xulq-atvori, emotsional barqarorligi va kognitiv nazorat mexanizmlariga ta'siri nazariy hamda empirik jihatdan o'rganildi. Shuningdek, internetdan ortiqcha foydalanish natijasida impulsivlikning ortishi va o'z-o'zini nazorat qilish ko'rsatkichlari darajasining pasayishi o'rtasidagi bog'liqlik psixologik nuqtai nazardan izohlandi.

Tadqiqotda K.Yangning internet addiktsiyasini aniqlash testi (Internet Addiction Test — IAT), o'z-o'zini nazorat qilish ko'rsatkichlari hamda Rogers–Diamond ijtimoiy-psixologik adaptatsiya metodikalaridan foydalanildi. Olingan natijalar internetdan uzoq muddat foydalanuvchi o'spirinlarda emotsional beqarorlik, ijtimoiy faollikning pasayishi va o'z xatti-harakatlarini nazorat qilishdagi qiyinchiliklar yuqoriroq ekanligini ko'rsatdi. Shuningdek, internet addiktsiyasi darajasi bilan o'z-o'zini nazorat qilish ko'rsatkichlari ko'rsatkichlari o'rtasida manfiy korrelyatsion bog'liqlik mavjudligi aniqlandi.

Maqola yakunida o'spirinlarda raqamli gigiyena madaniyatini shakllantirish, internet qaramligining profilaktikasini kuchaytirish hamda o'z-o'zini nazorat qilish mexanizmlarini rivojlantirishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: internet addiksiyasi, o'spirinlar psixologiyasi, o'z-o'zini nazorat qilish, self-control, impulsivlik, raqamli qaramlik, kognitiv nazorat, emotsional regulatsiya, ijtimoiy-psixologik adaptatsiya.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ САМОКОНТРОЛЯ У ПОДРОСТКОВ, СКЛОННЫХ К ИНТЕРНЕТ-АДДИКЦИИ

Аннотация. В данной статье проанализированы особенности самоконтроля у подростков, склонных к интернет-аддикции, а также социально-психологические факторы, влияющие на данный процесс. В ходе исследования теоретически и эмпирически изучено влияние цифровой среды на поведение подростков, их эмоциональную устойчивость и механизмы когнитивного контроля. Кроме того, с психологической точки зрения рассмотрена взаимосвязь между чрезмерным использованием интернета, повышением импульсивности и снижением уровня самоконтроля.

В исследовании использовались тест К.Янг для определения интернет-аддикции (Internet Addiction Test — IAT), показатели самоконтроля, а также методика социально-психологической адаптации Роджерса–Даймонда. Полученные результаты показали, что у подростков, длительно использующих интернет, выше уровень эмоциональной нестабильности, ниже социальная активность и чаще наблюдаются трудности в контроле собственного поведения. Также была выявлена отрицательная корреляционная связь между уровнем интернет-аддикции и показателями самоконтроля.

В заключении разработаны научно-практические рекомендации, направленные на формирование культуры цифровой гигиены, усиление профилактики интернет-зависимости и развитие механизмов самоконтроля у подростков.

Ключевые слова: интернет-аддикция, психология подростков, самоконтроль, самоконтроль, импульсивность, цифровая зависимость, когнитивный контроль, эмоциональная регуляция, социально-психологическая адаптация.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF O'Z-O'ZINI NAZORAT QILISH KO'RSATKICHLARI IN ADOLESCENTS PRONE TO INTERNET ADDICTION

Abstract. This article analyzes the characteristics of o'z-o'zini nazorat qilish ko'rsatkichlari in adolescents prone to internet addiction and the socio-psychological factors influencing this process. The study theoretically and empirically examines the impact of the digital environment on adolescents' behavior, emotional stability, and cognitive control mechanisms. In addition, the relationship between excessive internet use, increased impulsivity, and decreased o'z-o'zini nazorat qilish ko'rsatkichlari is interpreted from a psychological perspective.

The research employed K. Young's Internet Addiction Test (IAT), o'z-o'zini nazorat qilish ko'rsatkichlari indicators, and the Rogers–Diamond socio-psychological adaptation methodology. The findings revealed that adolescents who spend long periods online demonstrate higher emotional instability, lower social activity, and greater difficulties in controlling their behavior. A negative correlation between internet addiction levels and o'z-o'zini nazorat qilish ko'rsatkichlari indicators was also identified.

The article concludes with scientific and practical recommendations aimed at developing digital hygiene culture, strengthening the prevention of internet addiction, and improving o'z-o'zini nazorat qilish ko'rsatkichlari mechanisms among adolescents.

Keywords: internet addiction, adolescent psychology, self-control, impulsivity, digital dependency, cognitive control, emotional regulation, socio-psychological adaptation.

So'nggi yillarda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi internetdan foydalanish ko'lamining keskin ortishiga sabab bo'ldi. Ayniqsa, o'spirinlar orasida ijtimoiy tarmoqlar, onlayn o'yinlar va virtual kommunikatsiya vositalariga qiziqishning kuchayishi internet muhitining kundalik hayotdagi o'rnini yanada mustahkamladi. Raqamli texnologiyalar ta'lim, axborot almashinuvi va kommunikativ jarayonlarni yengillashtirayotgan bo'lsa-da, internetdan nazoratsiz va me'yorida ortiq foydalanish ayrim psixologik muammolarni yuzaga keltirmoqda. Shu

jihtadan internet addiktsiyasi zamonaviy psixologiyaning dolzarb tadqiqot yo‘nalishlaridan biriga aylanmoqda.

Psixologik tadqiqotlarda internet addiktsiyasi insonning virtual muhitga haddan tashqari bog‘lanishi natijasida real hayotdagi ijtimoiy, emotsional va xulqiy faoliyatida salbiy o‘zgarishlar yuzaga kelishi bilan izohlanadi (Griffiths, 2022). Ayniqsa, o‘spirinlik davrida psixikaning yetarli darajada barqarorlashmaganligi, emotsional ta’sirchanlik va impulsiv reaksiyalarning kuchliligi internet qaramligiga moyillikni oshiruvchi omillardan biri hisoblanadi (Przybylski & Weinstein, 2022).

O‘spirinlik davri shaxs rivojlanishining murakkab bosqichlaridan biri bo‘lib, aynan shu davrda o‘z-o‘zini nazorat qilish, xulq-atvorni boshqarish va emotsional regulatsiya mexanizmlari faol shakllanadi. O‘z-o‘zini nazorat qilish ko‘rsatkichlari — insonning o‘z xatti-harakatlari, hissiyotlari va ehtiyojlarini ongli ravishda boshqara olish qobiliyati sifatida tavsiflanadi. Ushbu psixologik mexanizmning sust rivojlanishi impulsivlik, tajovuzkorlik, motivatsion beqarorlik va turli addiktiv xulq shakllarining yuzaga kelishiga sabab bo‘lishi mumkin (Tangney et al., 2021).

Zamonaviy kiberpsixologiyada internet addiktsiyasi bilan o‘z-o‘zini nazorat qilish ko‘rsatkichlari darajasi o‘rtasidagi bog‘liqlik alohida ilmiy qiziqish uyg‘otmoqda. Tadqiqotchilar internet muhitidagi tezkor emotsional rag‘batlantirish mexanizmlari — “layk”, “reaksiya”, virtual mukofot va cheksiz axborot oqimi insonning kognitiv nazorat tizimiga ta’sir ko‘rsatishini ta’kidlaydilar (Valkenburg & Peter, 2022). Natijada shaxsda impulsiv qaror qabul qilish, diqqatning tez chalg‘ishi va o‘z xatti-harakatlarini nazorat qilishdagi qiyinchiliklar kuchayishi mumkin.

Shuningdek, internet muhitida shakllanayotgan “digital dependency” holati o‘spirinlarning real ijtimoiy faolligi va emotsional barqarorligiga ham ta’sir ko‘rsatmoqda. Ayrim tadqiqotlarda internet addiktsiyasiga moyil o‘spirinlarda ijtimoiy moslashuv darajasi pastligi, emotsional beqarorlik va kommunikativ qiyinchiliklar yuqoriligi qayd etilgan (Ryan & Chester, 2023). Bu esa internet addiktsiyasini nafaqat texnologik, balki chuqur psixologik va ijtimoiy muammo sifatida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi internet addiktsiyasining o‘spirinlar psixik rivojlanishiga ta’siri hamda o‘z-o‘zini nazorat qilish ko‘rsatkichlari mexanizmlaridagi o‘zgarishlarni aniqlash bilan belgilanadi. Chunki o‘z-o‘zini nazorat qilish darajasi o‘spirinlarning ijtimoiy moslashuvi, ta’lim faoliyati va shaxsiy rivojlanishida muhim psixologik omil hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi — internet addiktsiyasiga moyil o‘spirinlarda o‘z-o‘zini nazorat qilish xususiyatlarini hamda unga ta’sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillarni nazariy va empirik jihatdan tahlil qilishdan iborat.

Internet addiktsiyasi muammosi so‘nggi yillarda psixologiya, pedagogika va kiberpsixologiya yo‘nalishlarida keng tadqiq qilinayotgan dolzarb mavzulardan biriga aylandi. Raqamli texnologiyalar taraqqiyoti natijasida internet inson hayotining muhim qismiga aylangan bo‘lsa-da, undan ortiqcha foydalanish shaxsning psixik holati, ijtimoiy moslashuvi va xulq-atvoriga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkinligi ko‘plab ilmiy tadqiqotlarda qayd etilgan (Griffiths, 2022).

Ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, internet addiktsiyasi ko‘pincha o‘z-o‘zini nazorat qilish mexanizmlarining sust rivojlanganligi bilan bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Xususan, M. Griffiths internet qaramligini behavioral addiction — xulq-atvor addiktsiyasi shakli sifatida izohlab, uning asosida tezkor emotsional rag‘batlanish va psixologik qoniqish mexanizmlari yotishini ta’kidlaydi (Griffiths, 2022). Tadqiqotchining fikricha, virtual muhitdagi doimiy mukofot tizimi insonda impulsiv xatti-harakatlarning kuchayishiga sabab bo‘lishi mumkin.

O‘z-o‘zini nazorat qilish ko‘rsatkichlari muammosi psixologiyada muhim nazariy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Tangney va hamkorlari o‘z-o‘zini nazorat qilishni shaxsning impulsini boshqarish, hissiy reaksiyalarni tartibga solish va maqsadga yo‘naltirilgan faoliyatni ongli boshqarish qobiliyati sifatida tavsiflaydilar (Tangney et al., 2021). Tadqiqotlarga ko‘ra, o‘z-o‘zini nazorat qilish ko‘rsatkichlari darajasining pastligi turli addiktiv xulq shakllari, jumladan internet qaramligining shakllanishiga zamin yaratadi.

P.Valkenburg va J.Peter internet kommunikatsiyasining o‘spirinlar psixologiyasiga ta’sirini o‘rganib, virtual muhitdagi uzoq muddatli faollik ijtimoiy moslashuv va emotsional barqarorlikka

salbiy ta'sir qilishi mumkinligini qayd etganlar (Valkenburg & Peter, 2022). Ularning fikricha, internet muhitidagi tezkor kommunikatsiya va virtual rag'batlantirish tizimi diqqatning beqarorlashuvi hamda kognitiv nazorat mexanizmlarining susayishiga olib keladi.

Shuningdek, Twenge va Campbell tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda internet va ijtimoiy tarmoqlardan ortiqcha foydalanish o'spirinlarda emotsional charchoq, yolg'izlik hissi va ijtimoiy faollik pasayishi bilan bog'liqligi ta'kidlangan (Twenge & Campbell, 2021). Ayrim tadqiqotchilar internet addiktsiyasini "raqamli qaramlik sindromi" sifatida baholab, uning shaxsning motivatsion va emotsional tizimiga ta'sirini chuqur psixologik muammo sifatida ko'rsatadilar.

Mazkur tadqiqotning metodologik asosini tizimli yondashuv, qiyosiy psixologik tahlil va empirik diagnostika usullari tashkil etdi. Tadqiqot jarayonida internetdan faol foydalanuvchi 15–18 yosh oralig'idagi 120 nafar o'spirin ishtirok etdi. Tanlanma tarkibiga umumta'lim maktablari hamda akademik litsey o'quvchilari jalb qilindi.

Tadqiqotda quyidagi psixodiagnostik metodikalaridan foydalanildi:

1. K.Yangning internet addiktsiyasini aniqlash testi (Internet Addiction Test — IAT) — internet addiktsiyasi darajasini aniqlash maqsadida;

2. Tangney O'z-o'zini nazorat qilish ko'rsatkichlari — o'z-o'zini nazorat qilish ko'rsatkichlari ni baholash uchun;

3. Rogers–Diamond ijtimoiy-psixologik adaptatsiya metodikasi — ijtimoiy moslashuv va emotsional barqarorlik holatini aniqlash maqsadida.

Shuningdek, respondentlarning internetdan foydalanish davomiyligi, ijtimoiy tarmoqlardagi faolligi va kundalik ekran vaqti haqidagi ma'lumotlarni yig'ish uchun maxsus anketa-so'rovnomadan foydalanildi.

Empirik ma'lumotlarni qayta ishlashda qiyosiy tahlil, foizli taqsimot va korrelyatsion analiz metodlari qo'llanildi. Statistik tahlillar internet addiktsiyasi darajasi bilan o'z-o'zini nazorat qilish ko'rsatkichlari ko'rsatkichlari o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash imkonini berdi.

Tadqiqot gipotezasi sifatida internet addiktsiyasiga moyillik kuchaygan sari o'spirinlarda o'z-o'zini nazorat qilish ko'rsatkichlari pasayishi va bu holat impulsivlik hamda emotsional beqarorlik bilan bog'liq bo'lishi mumkinligi ilgari surildi.

Tadqiqot davomida internet addiktsiyasiga moyil o'spirinlarda o'z-o'zini nazorat qilish ko'rsatkichlari hamda ularning emotsional va ijtimoiy holatlari empirik jihatdan tahlil qilindi. Olingan natijalar internetdan ortiqcha foydalanish bilan o'z-o'zini nazorat qilish ko'rsatkichlari darajasining pasayishi o'rtasida sezilarli bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi. Ayniqsa, kun davomida internetda uzoq vaqt faol bo'ladigan respondentlarda impulsiv reaksiyalar, diqqatning tez chalg'ishi va emotsional beqarorlik ko'rsatkichlari yuqoriroq kuzatildi.

K.Yangning internet addiktsiyasini aniqlash testi (Internet Addiction Test — IAT) natijalariga ko'ra, tadqiqotda ishtirok etgan o'spirinlarning ma'lum qismida internetga psixologik bog'lanishning o'rtacha va yuqori darajalari aniqlangan. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, internet addiktsiyasi darajasi ortishi bilan o'z xatti-harakatlarini nazorat qilish qobiliyati pasayib bormoqda.

1-jadval

O'spirinlarda internet addiktsiyasi darajasi

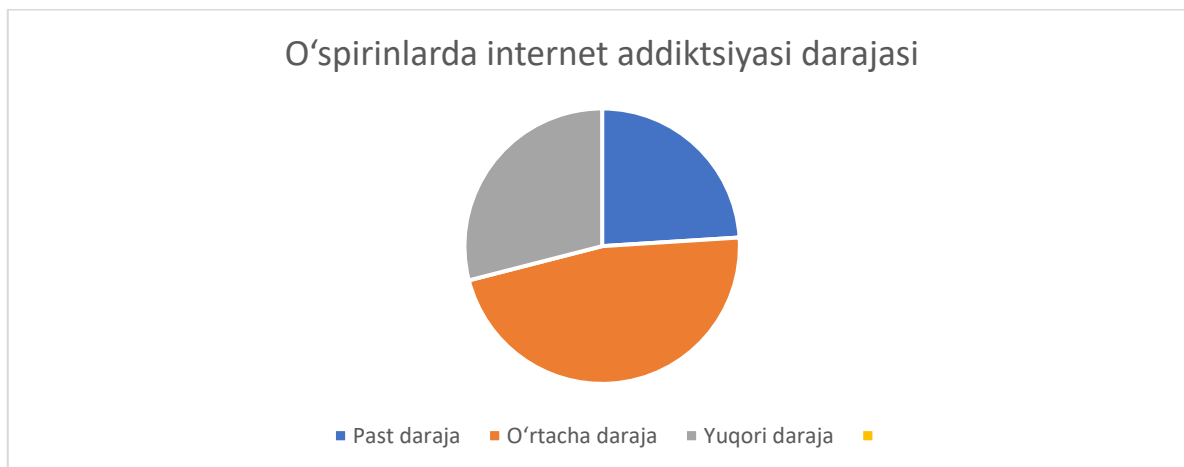
№	Internet addiktsiyasi darajasi	Respondentlar soni (n=120)	Foiz (%)
1	Past daraja	29	24%
2	O'rtacha daraja	56	47%
3	Yuqori daraja	35	29%

Izoh: Natijalar K.Yangning internet addiktsiyasini aniqlash testi (Internet Addiction Test — IAT) metodikasi asosida hisoblandi.

Tadqiqot natijalari o'spirinlarning asosiy qismida internetga moyillikning o'rtacha va yuqori darajalari ustun ekanligini ko'rsatdi. Ayniqsa, yuqori ko'rsatkichga ega respondentlarda virtual muhitdan uzoqlashganda bezovtalik, diqqat tarqoqligi va emotsional noqulaylik holatlari tez-tez kuzatildi.

Mazkur natijalarni vizual ifodalash uchun quyidagi diagramma turidan foydalanish tavsiya etiladi:

1-Diagramma

Izoh: Diagramma natijalari tadqiqotda ishtirok etgan o'spirinlarning asosiy qismida internet addiktsiyasining o'rtacha va yuqori darajalari ustun ekanligini ko'rsatadi. Ayniqsa, internetdan uzoq vaqt foydalanuvchi respondentlarda virtual muhitga psixologik bog'lanish kuchliroq ekanligi kuzatildi.

2-jadval

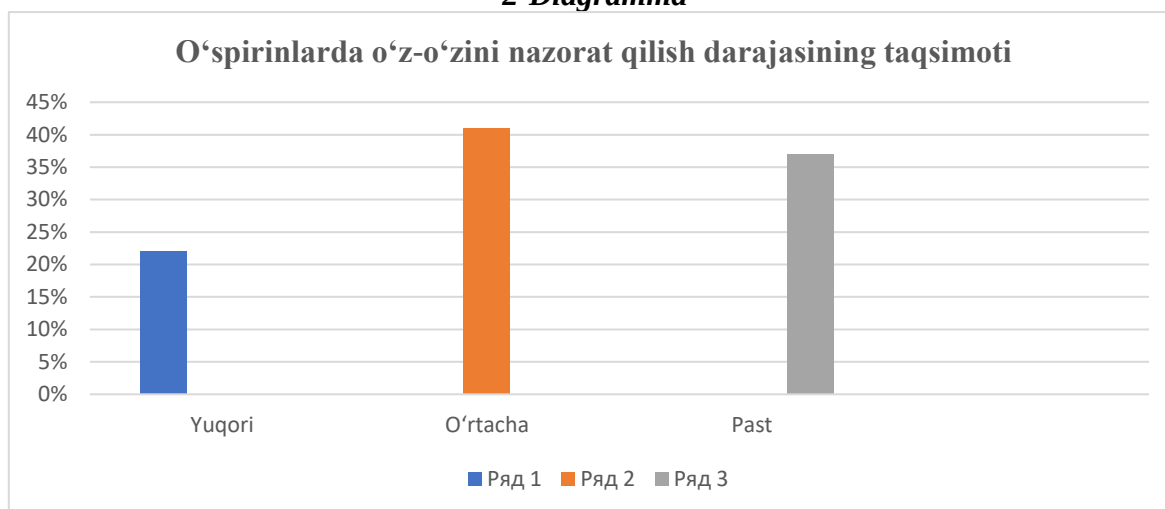
O'z-o'zini nazorat qilish ko'rsatkichlari ning darajaviy taqsimoti

№	O'z-o'zini nazorat qilish darajasi	Respondentlar soni (n=120)	Foiz (%)
1	Yuqori	26	22%
2	O'rtacha	49	41%
3	Past	45	37%

Natijalar internet addiktsiyasiga moyillik yuqori bo'lgan o'spirinlarda xulq-atvorni boshqarishdagi qiyinchiliklar ko'proq uchrashini ko'rsatdi. Xususan, ular orasida impulsiv qaror qabul qilish, diqqatni uzoq vaqt jamlay olmaslik va emotsional reaksiyalarni nazorat qilishdagi muammolar yuqoriroq ekanligi kuzatildi.

Mazkur holatlarni grafik ko'rinishda aks ettirish uchun:

2-Diagramma

Izoh: Diagramma natijalari internet addiktsiyasiga moyil o'spirinlarda o'z-o'zini nazorat qilish ko'rsatkichlari yetarli darajada shakllanmaganligini ko'rsatadi. Ayniqsa, past o'z-o'zini nazorat qilish ko'rsatkichlari darajasi kuzatilgan respondentlarda impulsivlik va emotsional beqarorlik ko'rsatkichlari yuqoriroq ekanligi aniqlandi.

Korrelyatsion tahlil natijalariga ko'ra, internet addiktsiyasi darajasi bilan o'z-o'zini nazorat qilish ko'rsatkichlari o'rtasida manfiy bog'liqlik mavjudligi aniqlandi ($r = -0.57$). Ushbu ko'rsatkich internetdan foydalanish intensivligi ortgan sari o'z-o'zini nazorat qilish darajasi pasayishini anglatadi.

Shuningdek, Rogers–Diamond metodikasi asosida ijtimoiy-psixologik adaptatsiya holati ham o'rganildi. Tahlillar internet addiktsiyasiga moyil o'spirinlarda ijtimoiy moslashuv darajasi pastroq ekanligini ko'rsatdi. Ular orasida:

- emotsional beqarorlik;
- kommunikativ qiyinchiliklar;
- ijtimoiy faollikning pasayishi;
- motivatsion sustlik ko'rsatkichlari nisbatan yuqori kuzatildi.

Empirik natijalar internet addiktsiyasi o'spirinlarning nafaqat kognitiv nazorat tizimiga, balki emotsional va ijtimoiy rivojlanishiga ham ta'sir ko'rsatishini tasdiqladi. Shu jihatdan o'z-o'zini nazorat qilish ko'rsatkichlari mexanizmlarini rivojlantirish internet qaramligining profilaktikasida muhim psixologik omillardan biri hisoblanadi.

Olingan natijalar internet addiktsiyasi bilan o'z-o'zini nazorat qilish mexanizmlari o'rtasida bevosita psixologik bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi. Tadqiqot davomida internetdan uzoq vaqt foydalanuvchi o'spirinlarda impulsivlik, emotsional beqarorlik va xulq-atvorni boshqarishdagi qiyinchiliklar yuqoriroq ekanligi aniqlandi. Bu holat o'z-o'zini nazorat qilish ko'rsatkichlari tizimining sustlashuvi internet addiktsiyasining muhim psixologik omillaridan biri ekanligini tasdiqlaydi.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, virtual muhitdagi tezkor rag'batlantirish mexanizmlari o'spirinlarning kognitiv nazorat tizimiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ijtimoiy tarmoqlardagi "layk", "izoh", virtual mukofot va qisqa muddatli emotsional qoniqish inson psixikasida tezkor dofamin reaksiyalarini yuzaga keltiradi. Natijada o'spirinlarda sabr bilan kutish, hissiy reaksiyalarni boshqarish va ongli qaror qabul qilish ko'nikmalari sustlashishi mumkin. Ushbu holat Griffiths (2022) tomonidan ilgari surilgan behavioral addiction konsepsiyasi bilan mos keladi.

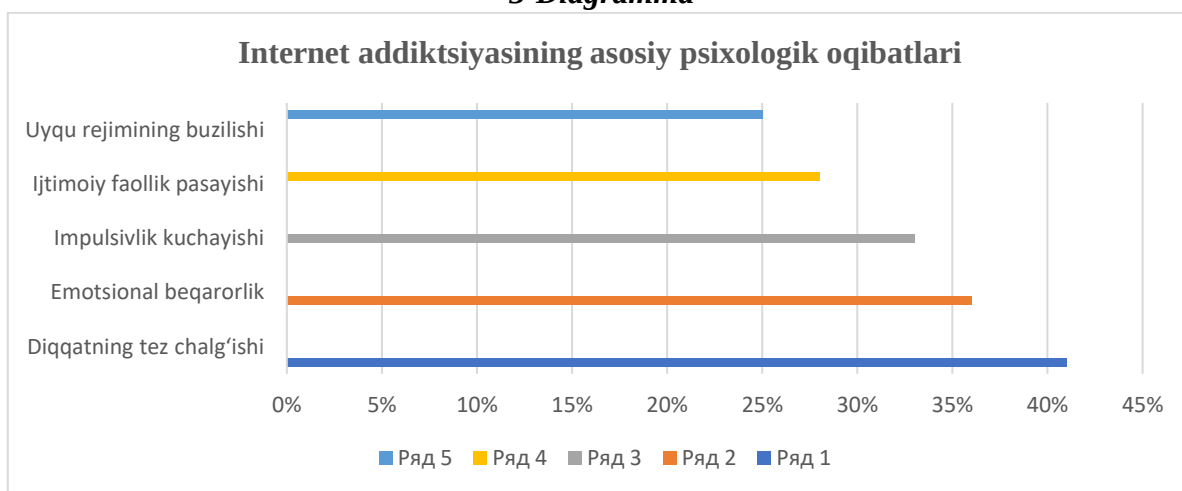
Empirik natijalarda internet addiktsiyasi darajasi yuqori bo'lgan respondentlarda o'z-o'zini nazorat qilish ko'rsatkichlari ko'rsatkichlarining pastligi aniqlanishi zamonaviy kiberpsixologik tadqiqotlar natijalarini tasdiqlaydi. Ayniqsa, internet muhitida uzoq vaqt faol bo'luvchi o'spirinlarda diqqatning tez chalg'ishi, motivatsion beqarorlik va impulsiv qarorlar qabul qilish holatlari ko'proq

uchrashi kuzatildi. Bu esa internet qaramligi nafaqat kommunikativ faoliyat, balki shaxsning ichki psixologik regulyatsiya tizimiga ham ta'sir qilayotganini ko'rsatadi.

Tadqiqot davomida aniqlangan yana bir muhim jihat — internet addiktsiyasiga moyil o'spirinlarda ijtimoiy-psixologik adaptatsiya ko'rsatkichlarining pastroq ekanligidir. Ular orasida kommunikativ qiyinchiliklar, emotsional noqulaylik va ijtimoiy faollikning susayishi holatlari yuqoriroq kuzatildi. Ushbu natijalar Valkenburg va Peter (2022) tomonidan ilgari surilgan virtual muhitning real ijtimoiy moslashuvga salbiy ta'siri haqidagi ilmiy qarashlarni tasdiqlaydi.

Bizning fikrimizcha, internet addiktsiyasi shakllanishida asosiy psixologik mexanizmlardan biri — “tezkor emotsional kompensatsiya” jarayonidir. O'spirin real hayotdagi stress, ichki noqulaylik yoki kommunikativ qiyinchiliklardan qochish uchun virtual muhitga murojaat qiladi. Virtual makonda qisqa muddatli emotsional yengillik hosil bo'lsa-da, bu holat asta-sekin psixologik qaramlikka aylanishi mumkin. Natijada real hayotdagi faoliyatga qiziqish pasayadi va o'z-o'zini nazorat qilish ko'rsatkichlari tizimida zaiflashuv yuzaga keladi.

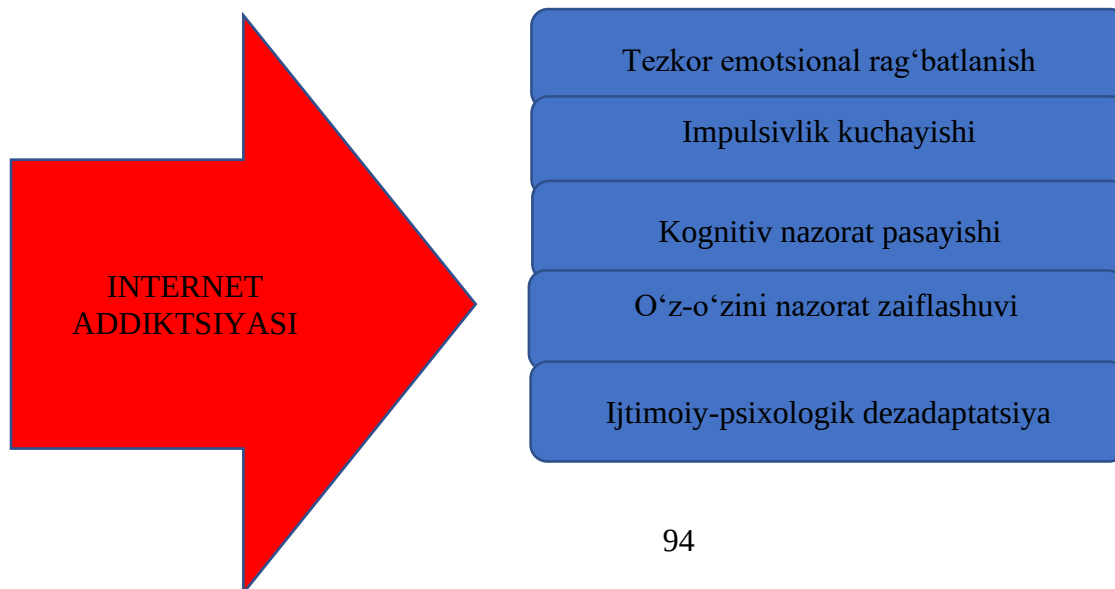
3-Diagramma

Izoh: Natijalar internet addiktsiyasi o'spirinlarning nafaqat o'z-o'zini nazorat qilish ko'rsatkichlari tizimiga, balki emotsional va ijtimoiy rivojlanishiga ham salbiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi. Eng yuqori ko'rsatkich diqqatning tez chalg'ishi bilan bog'liq ekanligi aniqlandi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari internet addiktsiyasi bilan impulsivlik o'rtasida ham bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi. Impulsiv xulq-atvor yuqori bo'lgan respondentlarda internetdan foydalanish davomiyliigi ham yuqoriroq ekanligi kuzatildi. Bu holat o'z-o'zini nazorat qilish ko'rsatkichlari mexanizmlarining yetarli darajada shakllanmaganligi internet qaramligiga moyillikni kuchaytirishi mumkinligini anglatadi.

Tahlillar asosida internet addiktsiyasining psixologik ta'sir mexanizmini quyidagicha izohlash mumkin:

Mazkur model internet addiktsiyasining o'spirin psixikasiga kompleks ta'sirini tushuntirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, o'spirinlik davrida emotsional va irodaviy tizimlar hali to'liq shakllanmaganligi sababli internet muhitining psixologik ta'siri kuchliroq namoyon bo'lishi mumkin.

Tadqiqot natijalari internet addiktsiyasi profilaktikasida o'z-o'zini nazorat qilish ko'rsatkichlari mexanizmlarini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatdi. Shu sababli o'spirinlarda:

- raqamli gigiyena ko'nikmalarini shakllantirish;

- vaqtni boshqarish kompetensiyalarini rivojlantirish;

- emotsional regulyatsiya treninglarini tashkil etish;

- ota-ona va pedagoglarning psixologik nazoratini kuchaytirish

internet qaramligining oldini olishda samarali yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

Mazkur tadqiqot natijalari internet addiktsiyasiga moyil o'spirinlarda o'z-o'zini nazorat qilish mexanizmlarida muayyan psixologik o'zgarishlar yuzaga kelishini ko'rsatdi. Empirik ma'lumotlar internetdan ortiqcha foydalanish o'z-o'zini nazorat qilish ko'rsatkichlari darajasining pasayishi, impulsivlikning kuchayishi va emotsional beqarorlikning ortishi bilan bog'liqligini tasdiqladi. Ayniqsa, internet muhitida uzoq vaqt faol bo'luvchi respondentlarda xulq-atvorni boshqarishdagi qiyinchiliklar hamda ijtimoiy-psixologik moslashuv ko'rsatkichlarining pastligi kuzatildi.

Tadqiqot davomida internet addiktsiyasi bilan o'z-o'zini nazorat qilish ko'rsatkichlari ko'rsatkichlari o'rtasida manfiy korrelyatsion bog'liqlik mavjudligi aniqlandi. Bu holat virtual muhitdagi tezkor emotsional rag'batlantirish mexanizmlari o'spirinlarning kognitiv nazorat tizimiga ta'sir qilayotganini ko'rsatadi. Shuningdek, internet addiktsiyasiga moyil respondentlarda kommunikativ qiyinchiliklar, motivatsion sustlik va ijtimoiy faollikning pasayishi yuqoriroq ekanligi qayd etildi.

Bizning fikrimizcha, internet qaramligining shakllanishida asosiy omillardan biri o'spirinlarning emotsional kompensatsiyaga bo'lgan ehtiyojidir. Virtual muhit qisqa muddatli psixologik yengillik bersa-da, vaqt o'tishi bilan bu holat psixologik qaramlik va o'z-o'zini nazorat qilish ko'rsatkichlari zaiflashuviga olib kelishi mumkin. Natijada o'spirinlarda real ijtimoiy faoliyatga qiziqishning pasayishi va ijtimoiy dezadaptatsiya xavfi ortadi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi internet addiktsiyasi va o'z-o'zini nazorat qilish o'rtasidagi bog'liqlikning ijtimoiy-psixologik hamda kiberpsixologik nuqtai nazardan kompleks tahlil qilinganligi bilan izohlanadi. Shuningdek, internet addiktsiyasining o'z-o'zini nazorat qilish ko'rsatkichlari mexanizmlariga ta'siri impulsivlik va emotsional regulyatsiya jarayonlari bilan bog'liq holda asoslab berildi.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati shundaki, undan ta'lim muassasalari, maktab psixologlari, ota-onalar hamda yoshlar bilan ishlovchi mutaxassislar internet addiktsiyasi profilaktikasi va psixologik korreksiya dasturlarini ishlab chiqishda foydalanishlari mumkin. Shu nuqtai nazardan:

- o'spirinlarda raqamli gigiyena madaniyatini shakllantirish;

- o'z-o'zini nazorat qilish ko'rsatkichlari ko'nikmalarini rivojlantiruvchi treninglarni tashkil etish;

- internetdan foydalanish vaqtini nazorat qilish;

- emotsional regulyatsiya va stressga bardoshlilik dasturlarini joriy etish

muhim profilaktik yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

Kelgusidagi tadqiqotlarda internet addiktsiyasining gender, yosh va individual-psixologik xususiyatlar bilan bog'liqligini chuqurroq o'rganish maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, internet qaramligining uzoq muddatli psixologik oqibatlarini longitudinal tadqiqotlar asosida taxlil qilish dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biri bo'lib qoladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Anderson, M., & Jiang, J. (2021). Teens, social media & technology. Pew Research Center, 21(5), 1–15.
2. Bukhari, S. R., & Afzal, S. (2023). Digital autism and its psychological impact on adolescent social behavior. Journal of Cyberpsychology, 17(2), 112–125.

3. Griffiths, M. D. (2022). Social networking addiction: A psychological analysis of dopamine-driven behavior. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 20(3), 1543–1556.
4. Karimov, X. K. (2024). Raqamli jamiyatda shaxs desotsializatsiyasi muammosi. *Psixologiya va sotsiologiya jurnallari turkumi*, 4(1), 45–51.
5. Kross, E., Verduyn, P., & Jonides, J. (2023). Social media and well-being: Pitfalls and opportunities. *Trends in Cognitive Sciences*, 27(1), 77–89.
6. Obloqulov, J. (2025). O'spirinlardagi deviant xulq-atvorni korreksiya qilishda psixologik treningning ahamiyati. *Journal of Uzbekistan's Development and Research*, 1(5), 317–321. <https://doi.org/10.5281/zenodo.15776925>
7. Przybylski, A. K., & Weinstein, N. (2022). Digital screen time and pediatric psychological well-being. *Psychological Science*, 33(4), 512–522.
8. Ryan, T., & Chester, A. (2023). The relationship between social anxiety and online communication preference. *Computers in Human Behavior*, 138, 107–119.
9. Tangney, J. P., Baumeister, R. F., & Boone, A. L. (2021). High o'z-o'zini nazorat qilish ko'rsatkichlari predicts good adjustment and interpersonal success. *Journal of Personality*, 80(2), 271–324.
10. Twenge, J. M., & Campbell, W. K. (2021). Media use and adolescent psychology: The role of real-world social interaction. *Clinical Psychological Science*, 9(6), 1101–1115.
11. Valkenburg, P. M., & Peter, J. (2022). Online communication and adolescent well-being: An integrated model. *Journal of Communication*, 72(3), 321–344.
12. Yusupov, Sh. R. (2025). Axborot asrida shaxslararo munosabatlar va empatiya degradatsiyasi. *Zamonaviy ta'lim va psixologiya*, 3(2), 14–22.

O'SMIRLAR EMOTSIONAL INTELLEKTINI RIVOJLANISHINING NEYROPEDAGOGIK XUSUSIYATLARI

Andijon davlat Pedagogika instituti,

Pedagogika va psixologiya kafedrası

v.b.dotsenti (PhD) Alisherova Zulfiya Tolibdjanovna

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o'smirlar emotsional intellektining rivojlanish jarayoni va uning neyropedagogik asoslari tahlil qilinadi. Shuningdek, o'smirlik davrida miya faoliyatining o'ziga xos jihatlari, emotsiyalar va o'qish jarayonining o'zaro bog'liqligi hamda samarali pedagogik yondashuvlar yoritiladi.*

Kalit so'zlar: *emotsional intellekt, neyropedagogika, o'smirlik, miya rivojlanishi, emotsiya, ta'lim.*

KIRISH.

Bugungi kunda Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek: *“Yoshlarimizni har tomonlama barkamol qilib tarbiyalash — eng ustuvor vazifamizdir. Ularning nafaqat bilimli, balki mustaqil fikrlaydigan, kuchli irodali va yuksak ma'naviyatli bo'lishi muhim.”*

Mazkur fikr emotsional intellektning rivojlanishi yoshlar tarbiyasida naqadar muhim ekanini ko'rsatadi. Zamonaviy ta'lim tizimida nafaqat bilim berish, balki shaxsning emotsional rivojlanishiga ham alohida e'tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, o'smirlik davri inson hayotining muhim bosqichi bo'lib, bu davrda emotsional intellektning shakllanishi shaxsning kelajakdagi muvaffaqiyatiga katta ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, Neyropedagogika yondashuvi asosida o'smirlarning emotsional rivojlanishini o'rganish dolzarb masalalardan biridir. O'smirlik davrida organizmda katta fiziologik va psixologik o'zgarishlar sodir bo'ladi. Bu jarayonda miya faoliyati ham sezilarli darajada rivojlanadi. Ayniqsa, emotsiyalarni boshqarishga mas'ul bo'lgan limbik tizim faol bo'lib, mantiqiy fikrlashga javob beruvchi prefrontal korteks hali to'liq shakllanmagan bo'ladi. Natijada o'smirlarda hissiy beqarorlik, impulsivlik va tezkor reaksiyalar kuzatiladi. Emotsional intellekt — bu

shaxsning o'z emotsiyalarini anglash, ularni boshqarish, boshqalarning hissiyotlarini tushunish va ijtimoiy munosabatlarda samarali foydalanish qobiliyatidir. U quyidagi tarkibiy qismlardan iborat:

O'z-o'zini anglash	Emotsiyalarni
boshqarish	Motivatsiya
Empatiya	Ijtimoiy
ko'nikmalar	

O'smirlik davrida aynan shu komponentlar faol shakllanadi. Yuqori darajadagi emotsionalintellekt:Ijtimoiy moslashuvni osonlashtiradi . Nizolarni samarali hal qilishga yordam beradi.O'quv faoliyatida muvaffaqiyatni oshiradi

Neyropedagogik yondashuvning mohiyati shundaki, neyropedagogik yondashuv ta'lim jarayonini miya faoliyati qonuniyatlariga asoslangan holda tashkil etishni nazarda tutadi. Bu yondashuvga ko'ra, o'quvchilarning emotsional holati o'rganish samaradorligiga bevosita ta'sir qiladi. Masalan, Neyroplastiklik hodisasi tufayli miya yangi tajribalar asosida o'zgaradi va rivojlanadi. Ijobiy emotsiyalar bu jarayonni tezlashtiradi, salbiy stress esa aksincha ta'sir ko'rsatadi

Stress va uning ta'lim jarayoniga ta'siri sababli, o'smirlar ko'pincha stress holatiga tushib qoladilar. Kuchli stress vaqtida organizmda kortizol gormoni ajralib chiqadi, bu esa diqqat va xotiraning pasayishiga olib keladi. Shu sababli ta'lim jarayonida qulay psixologik muhit yaratish muhim hisoblanadi. O'smirlik davri miya rivojlanishining murakkab va dinamik bosqichidir. Bu davrda quyidagi neyropsixologik jarayonlar kuzatiladi:

Prefrontal korteksning rivojlanishi shundaki, Prefrontal korteks (peshona qismi) qaror qabul qilish, rejalashtirish va emotsiyalarni nazorat qilish uchun javob beradi. O'smirlarda bu soha hali to'liq shakllanmagan bo'ladi, shu sababli ular:

Impulsiv qarorlar qabul qiladi. Hissiyotlarga beriluvchan bo'ladi.Xavfga moyilligi yuqori bo'ladi .Limbik tizim faolligi (ayniqsa amigdala) emotsiyalarni boshqarishda asosiy rol o'ynaydi. O'smirlikda bu tizim juda faol bo'lib

- Kuchli emotsional reaksiyalari
- Tez kayfiyat o'zgarishlari
- Ijtimoiy baholarga sezgirlik kuzatiladi.

Neyron aloqalarning qayta tashkil etilishi davrida "sinaptik pruning" (keraksiz neyron aloqalarning qisqarishi) va miyelinlashuv jarayonlari sodir bo'ladi.

Natijada:samarali fikrlash kuchayadi lekin emotsional barqarorlik hali to'liq shakllanmaydi Emotsional intellektni rivojlantirish usullariga shularni tavsiya etishimiz mumkinki, o'smirlarning emotsional intellektini rivojlantirish uchun quyidagi metodlardan foydalanish samarali hisoblanadi:

1. **Refleksiya va o'zini anglash** – o'quvchilarga o'z his-tuyg'ularini tahlil qilish imkonini berish

2. **Empatiya rivojlantirish** – guruhli mashg'ulotlar va rolli o'yinlar orqali
3. **O'zini boshqarish ko'nikmalari** – stressni kamaytirish texnikalari
4. **Ijobiy pedagogik muhit yaratish** – rag'batlantirish va qo'llab-quvvatlash

Emotsional intellekt rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarga shuni tavsiya etishimiz mumkinki,
1. **Oila muhiti;** Ota-onaning mehribonligi va qo'llab-quvvatlashi, Emotsiyalarni ochiq ifoda etish imkoniyati

2. **Ta'lim muassasalari;**Psixologik treninglar, Ijtimoiy-emotsional o'qitish dasturlari

3. **Ijtimoiy muhit;**Tengdoshlar bilan munosabatlar, Ijtimoiy tarmoqlarning ta'siri

Xulosa qilib shuni ta'kidlashimiz mumkinki, O'smirlar emotsional intellektining rivojlanishi murakkab va ko'p omilli jarayon bo'lib, u bevosita miya faoliyati bilan bog'liq. Neyropedagogik yondashuv asosida tashkil etilgan ta'lim jarayoni o'smirlarning nafaqat bilim darajasini, balki ularning emotsional va ijtimoiy rivojlanishini ham ta'minlaydi. Shu bois, ta'lim tizimida ushbu yondashuvni keng joriy etish muhim ahamiyatga ega. Yuqorida keltirilgan ilmiy yondashuvlar va amaliy choralar orqali o'smirlarning emotsional intellektini rivojlantirish, ularni barkamol shaxs sifatida shakllantirish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- 1.O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev, "Yoshlar masalalariga bag'ishlangan" nutqidan, Toshkent, 2020
- 2.E.G'oziyev," Umumiy psixologiya". — Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.
- 3.Karimova V.M. Yosh psixologiyasi. — Toshkent: O'qituvchi, 2018.
- 4.Alisherova Z.T. Emotsional intellektning rivojlanishi o'smirlarning ijtimoiy moslashuvi va shaxslararo munosabatlariga ta'siri. — 2025.
5. Alisherova , Z. (2025). O'smirlarning o'zaro munosabatlaridagi muloqot jarayonida emotsional intellektni o'rni. *Universal Xalqaro Ilmiy Jurnal*, 2(4.2), 544–546. Retrieved from <https://universaljurnal.uz/index.php/jurnal/article/view/2156>
6. Alisherova Zulfiya Tolibdjanovna. (2025). The importance of emotional intelligence in the development of socio-psychological adaptation of adolescents. *Best Journal of Innovation in Science, Research and Development*, 4(6), 148–150. Retrieved from <https://www.bjisrd.com/index.php/bjisrd/article/view/3411>

PROFESSIONAL TA'LIM MUASSASALARIDA GUSTATIV VA OLFAKTOR IDROK KANALLARINI RIVOJLANTIRISHNING NEYROPEDAGOGIK METODIKASI

Yusupova Tursunoy Bekpo'lat qizi

Guliston davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi (PhD), Jizzax, O'zbekiston

e-mail: _____

Annotatsiya. *Maqolada professional ta'lim muassasalari o'quvchilarining sensor-perseptiv kompetensiyasini rivojlantirishda gustativ (ta'm) va olfaktor (hid) idrok kanallarini mustaqil pedagogik obyekt sifatida ajratish g'oyasi asoslanadi. Tadqiqot «31010306 – Oshpaz» kasbi materialida olib borildi. Kasb bo'yicha malaka talabi bitiruvchidan mahsulot sifatini organoleptik usulda baholashni bevosita talab qilsa-da, amaldagi metodikada bu qobiliyat maqsadli shakllantirilmaydi va stixiyali rivojlanadi. Maqolaning maqsadi – gustativ va olfaktor kanallarni rivojlantirishning neyropedagogik metodik ta'minotini ishlab chiqish va asoslashdan iborat. Tadqiqotda malaka talabi hamda namunaviy o'quv rejasining hujjatli tahlili, pedagogik modellashtirish, sensor tahlil standartlaridagi sinov turlarini pedagogik maqsadga moslashtirish va ekspert baholash usullari qo'llanildi. Natijada yetti bekatli aylanma diagnostika protokolining gustativ-olfaktor moduli, ta'm va hid idrokining retronazal bog'liqligini hisobga oluvchi metodik yechim, individual sensor pasport hamda to'rt mezon va yetti modal komponent kesimidagi baholash apparati ishlab chiqildi. Metodika amaldagi kasbiy modullar mazmuniga singdiriladi va qo'shimcha o'quv soati talab qilmaydi. Xulosada metodikani joriy etishning tashkiliy hamda sanitariya-gigiyena shartlari va samaradorlikni baholash mezonlari keltiriladi.*

Kalit so'zlar: *sensor-perseptiv kompetensiya, neyropedagogik texnologiya, gustativ idrok, olfaktor idrok, organoleptik baholash, polimodal diagnostika, sensor pasport, professional ta'lim.*

Аннотация. *В статье обосновывается идея выделения gustативного (вкусового) и ольфакторного (обонятельного) каналов восприятия в качестве самостоятельных педагогических объектов при развитии сенсорно-перцептивной компетенции обучающихся учреждений профессионального образования. Исследование выполнено на материале профессии «31010306 – Повар»: квалификационное требование прямо предполагает органолептическую оценку качества продукции, однако в действующей методике эта способность целенаправленно не формируется и развивается стихийно. Цель статьи – разработка и обоснование нейропедагогического методического обеспечения развития gustативного и ольфакторного каналов. Использованы документальный анализ квалификационного требования и типового учебного плана, педагогическое моделирование, адаптация процедур стандартов сенсорного анализа к педагогическим целям и метод экспертных оценок. Разработаны gustативно-ольфакторный модуль семистанционного ротационного протокола диагностики, методическое решение, учитывающее*

ретроназальную связь вкуса и запаха, индивидуальный сенсорный паспорт, а также аппарат оценивания в разрезе четырёх критериев и семи модальных компонентов. Методика встраивается в содержание действующих профессиональных модулей и не требует дополнительных учебных часов. В заключении приведены организационные и санитарно-гигиенические условия внедрения и критерии оценки эффективности.

Ключевые слова: сенсорно-перцептивная компетенция, нейропедагогическая технология, густативное восприятие, ольфакторное восприятие, органолептическая оценка, полимодальная диагностика, сенсорный паспорт, профессиональное образование.

Abstract. The article substantiates treating the gustatory and olfactory channels of perception as independent pedagogical objects in developing the sensory-perceptual competence of vocational education students. The study is based on the occupation «31010306 – Cook»: while the qualification requirement explicitly demands organoleptic assessment of product quality, current teaching practice does not form this ability purposefully and it develops spontaneously. The aim of the article is to design and substantiate neuropedagogical methodological support for developing the gustatory and olfactory channels. The study employed documentary analysis of the qualification requirement and the model curriculum, pedagogical modelling, adaptation of sensory-analysis standard procedures to pedagogical purposes, and expert evaluation. The results include the gustatory-olfactory module of a seven-station rotational diagnostic protocol, a methodological solution accounting for the retronasal link between taste and smell, an individual sensory passport, and an assessment apparatus structured by four criteria and seven modal components. The methodology is embedded into existing vocational modules and requires no additional teaching hours. The conclusion presents the organisational and sanitary-hygienic conditions for implementation and the criteria for evaluating effectiveness.

Keywords: sensory-perceptual competence, neuropedagogical technology, gustatory perception, olfactory perception, organoleptic assessment, polymodal diagnostics, sensory passport, vocational education.

KIRISH

Professional ta'lim muassasasi bitiruvchisining kasbiy yetukligi ko'p jihatdan uning sensor-perseptiv kompetensiyasiga – kasbiy ahamiyatli obyektlarni sezgi kanallari orqali aniq idrok etish, farqlash va idrok natijasini to'g'ri qarorga aylantirish qobiliyatiga bog'liq. «31010306 – Oshpaz» kasbi bo'yicha malaka talabi bitiruvchidan mahsulot sifatini organoleptik usulda baholashni bevosita talab qiladi [1; 18-b.]. Biroq amaldagi metodik ta'minotda ushbu qobiliyat mustaqil o'quv obyekti sifatida ajratilmagan: u kasbiy tajriba orttirish jarayonida stixiyali shakllanadi va shu bois o'quvchilar o'rtasida keskin farqlanadi.

Muammoning ildizi metodik an'anada yotadi. Kasb-hunar ta'limida keng tarqalgan VAK-tipologiya idrokni vizual, auditiv va kinestetik kanallar bilan cheklaydi; gustativ va olfaktor kanallar esa o'qitish obyekti emas, tabiiy sezgirlik masalasi sifatida qaraladi. Ayni paytda neyropedagogik tadqiqotlar o'quv tajribasi neyron tarmoqlarini qayta tuzishini va bir necha sezgi kanali bir vaqtda faollashtirilganda axborotning mustahkamroq kodlanishini ko'rsatmoqda [11; 5-b.]. Bu esa ta'm va hid idrokini ham maqsadli pedagogik ta'sir obyektiga aylantirish uchun yetarli asos beradi.

Maqolaning maqsadi – neyropedagogik texnologiyalar asosida gustativ va olfaktor idrok kanallarini rivojlantirishning metodik ta'minotini ishlab chiqish va asoslashdan iborat. Obyekt – professional ta'lim muassasalarida sensor-perseptiv kompetensiyalarni rivojlantirish jarayoni; predmet – ushbu jarayonning gustativ-olfaktor kesimini diagnostika qilish va rivojlantirishning metodik ta'minoti. Ishning yangiligi shundaki, ikki kanal bir-biridan ajratilgan holda emas, ularning retronasal bog'liqligini hisobga olgan holda yagona metodik blokka birlashtiriladi va amaldagi kasbiy modullar mazmuniga singdiriladi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotning empirik materiali sifatida «31010306 – Oshpaz» kasbi bo'yicha malaka talabi [1] va namunaviy o'quv reja [2] hujjatlari, shuningdek «Taom tayyorlash texnologiyasi», «O'zbek milliy

pazandachilik texnologiyasi» va «Oziq-ovqat mahsulotlari tovarshunosligi» modullarining mazmuni o'rganildi. Quyidagi usullar qo'llanildi: me'yoriy hujjatlarning mazmuniy tahlili; pedagogik modellashtirish; sensor tahlil standartlarida bayon etilgan sinov turlarini [7] pedagogik maqsadga moslashtirish; ishlab chiqarish ta'limi ustalari ishtirokidagi ekspert baholash; o'lchov natijalarini matematik-statistik qayta ishlash.

Metodikaning nazariy asosi to'rt manbadan tashkil topadi. Birinchisi – A.J.Ayresning sensor integratsiya nazariyasi bo'lib, u yetti sensor tizimning kelishilgan ishini tahlil qilish ramkasini beradi [3]. Ikkinchisi – C.Spensning ko'p sezgili ta'm idroki bo'yicha tadqiqotlari: taom ta'mi deb qabul qilinadigan hissiyotning katta qismi aslida retronazal hid bilish orqali hosil bo'ladi [9]. Uchinchisi – affektning kognitsiyadan ustunligi qoidasi: hissiy jihatdan betaraf material chuqur o'zlashtirilmaydi [6; 8-b.]. To'rtinchisi – kognitiv yuklamani boshqarish va ikki kanalli kodlash qoidalari [10; 268-b.; 8; 87-b.], ular bir topshiriqda bir vaqtda faollashtiriladigan sensor kanallar sonini bosqichma-bosqich oshirishni taqozo etadi. Individual farqlarni hisobga olish zarurati differensial neyropedagogika doirasida asoslangan [12; 42-b.].

Metodikani loyihalashtirishga uchta cheklov qo'yildi: qo'shimcha o'quv soati talab qilmaslik; ishlab chiqarish ta'limi ustasidan chuqur neyrofiziologik bilim talab qilmaslik; har bir metodik ta'sirning natijasi diagnostik tarzda qayd etilishi. Shu sababli sensor-perseptiv mazmun alohida kurs sifatida emas, amaldagi modullarning har bir texnologik mavzusiga qo'shiladigan sensor qatlam sifatida loyihalashtirildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Gustativ va olfaktor kanallarning maqomi. Tadqiqotning birinchi natijasi – ushbu ikki kanalni mustaqil pedagogik obyekt sifatida ajratish. Ular oshpazlik kasbida yakuniy sifat qarorini belgilaydi, biroq an'anaviy metodikada maqsadli mashq qildirilmaydi. Ayni paytda ularni bir-biridan to'liq ajratib mashq qildirish ham noto'g'ri bo'lar edi: retronazal bog'liqlik tufayli ta'm idroki hid bilishdan ajralmasdir [9]. Bundan ikki metodik xulosa kelib chiqadi. Birinchidan, gustativ va olfaktor modullar diagnostika protokolida ketma-ket joylashtiriladi va oralarida neytral pauza nazarda tutiladi. Ikkinchidan, o'quvchiga bu bog'liqlik bevosita tajribada ko'rsatiladi: burunni yopgan holda mahsulot ta'mini baholash va so'ngra burunni ochib takrorlash mashqi kiritildi. Ushbu mashq bir vaqtning o'zida ham diagnostik, ham o'quv vazifasini bajaradi.

Diagnostik to'plam va protokol. Diagnostika yetti bekatli aylanma sxema bo'yicha tashkil etiladi: butun guruh bir vaqtda ishlaydi, bekatlar o'rtasidagi harakat esa sensor adaptatsiyaning oldini oladi – bu ayniqsa olfaktor va gustativ bekatlar uchun muhim. To'plam tarkibi xalqaro sensor tahlil standartlaridagi sinov turlarini pedagogik maqsadga moslashtirish yo'li bilan shakllantirildi [7]. Gustativ-olfaktor modulning tuzilishi 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

Polimodal organoleptik diagnostik to'plamning gustativ-olfaktor moduli

Bekat	Mazmuni	O'lchanadigan ko'rsatkich
1. Asosiy ta'mlarni tanib olish	Shirin, sho'r, nordon, achchiq va umami eritmalari nomsiz idishlarda	Ta'm identifikatsiyasining aniqligi
2. Intensivlik bo'yicha saralash	Bitta ta'mning ortib boruvchi konsentratsiya qatori (4–5 pog'ona)	Farqlash ostonasi va tartiblash aniqligi
3. Olfaktor identifikatsiya	Milliy oshpazlikda qo'llanadigan 8–10 ziravor va xushbo'y o'simlik namunasi	Hidni tanib olish va nomlash

4. Olfaktor differensiatsiya	Yaqin hidli juftliklar (zira – kashnich, rayhon – jambil)	Yaqin hidlarni farqlash aniqligi
5. Retronazal sinov	Burun yopiq va ochiq holatda bir xil namunani baholash	Ta'm va hid bog'liqligini anglash darajasi
6. Sensor lug'at	Namunaning ta'm va hid belgilarini og'zaki tavsiflash	Qo'llanilgan aniq sensor atamalar soni
7. Kasbiy qaror	Yarim tayyor mahsulotning texnologik holatini sensor belgilar bo'yicha aniqlash	Qaror to'g'riligi va uni asoslash to'liqligi

Har bir bekatdagi natija besh ballik shkalada qayd etiladi va individual sensor pasportda rasmiylashtiriladi. Pasport uch blokdan iborat: yetti komponent bo'yicha raqamli ko'rsatkichlar, profilning grafik tasviri hamda rivojlantirish ishining manzili. Diagnostika o'quv yilining boshida, o'rtasida va oxirida takrorlanadi. Muhim tashkiliy qoida shundaki, pasport ustaning yashirin ish hujjati emas: u o'quvchi bilan birgalikda to'ldiriladi va muhokama qilinadi. Bu diagnostikani tashqi nazorat vositasidan o'z-o'zini bilish vositasiga aylantiradi. Past ko'rsatkich hech qachon kasbiy yaroqsizlik dalili sifatida talqin qilinmaydi – u faqat rivojlantirish yo'lini tanlash uchun ma'lumot beradi.

Rivojlantirish metodlari. Diagnostika natijasi uchta metodik yechim orqali amalga oshiriladi. Birinchisi – affektiv-somatik priming: usta nazariy bayondan avval mavzuga oid tayyor mahsulot namunasini taqdim etadi, o'quvchilar uni ko'radilar, hidlaydilar, teginadilar va ta'mini biladilar. An'anaviy ketma-ketlikda namuna mashg'ulot oxirida – natijani baholash uchun beriladi; taklif etilayotgan metod uni boshiga ko'chiradi va shu tariqa maqsad obrazini og'zaki ta'rif emas, real sensor obraz sifatida beradi. Ikkinchisi – multisensor texnologik karta: unda har bir texnologik bosqichning tugallanganini bildiruvchi ta'm va hid belgilari kanallar bo'yicha ajratilgan holda va o'zgarish dinamikasi shaklida beriladi, zero kasbiy idrokda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan narsa holatning o'zi emas, uning o'zgarish yo'nalishidir. Kartaga «xavf nuqtasi» zonasi kiritilgan: u qaytarib bo'lmaydigan xatolik yuz beradigan momentni va uni oldindan bildiruvchi sensor belgini qayd etadi. Uchinchisi – sensor-affektiv refleksiya kundaligi: uning yozuvlari o'quvchidan idrok natijasini jarayonning aniq bosqichi bilan bog'lashni talab qiladi.

Metodlarning umumiy neyropedagogik mantiqi kognitiv yuklamani boshqarishga tayanadi [10; 268-b.]: bir topshiriqda bir vaqtda faollashtiriladigan sensor kanallar soni bosqichma-bosqich oshiriladi, usta-demonstratsiyasida esa vizual va og'zaki kanallar vaqt bo'yicha ajratiladi – avval so'zsiz to'liq namoyish, so'ngra bo'laklab ovozli takror.

Baholash apparati. Gustativ-olfaktor kesim bo'yicha natija to'rt mezon bo'yicha o'lchanadi (2-jadval). Har bir mezon ikki darajada qayd etiladi: sifat jihatidan – kuzatiladigan xatti-harakat bo'yicha uch darajali shkalada, miqdoriy jihatdan – diagnostik topshiriqlar bo'yicha ballarda. Umumiy ko'rsatkich to'rt mezon bo'yicha o'rtacha arifmetik qiymat sifatida hisoblanadi; darajalar 1,00–2,49 – past, 2,50–3,99 – o'rta, 4,00–5,00 – yuqori oraliqlarida talqin qilinadi.

2-jadval

Gustativ-olfaktor kesim bo'yicha baholash mezonlari va diagnostik manbalari

Mezon	Ko'rsatkich	Diagnostik manba
Motivatsion-affektiv	Sensor tajribaga qiziqish, namunani mustaqil baholashga intilish	Refleksiya kundaligining affektiv ustunlari, kuzatuv
Kognitiv-etalon	Mahsulotning etalon ta'm va hid tavsifini bilish	1–4-bekatlarda, nazorat topshiriqlari

Operatsional-perseptiv	Yaqin ta'm va hidlarni farqlash, intensivlikni tartiblash	2- va 4-bekatlari, amaliy mashg'ulot protokoli
Refleksiv-boshqaruv	Sensor belgini nomlash, xatoni texnologik bosqich bilan bog'lash	5–7-bekatlari, refleksiya kundaligining kontent-tahlili

Samaradorlikni baholashda mutlaq ball emas, siljish kattaligi asosiy tahlil birligi sifatida olinadi. Boshlang'ich darajasi turlicha guruhlarini adolatli qiyoslash uchun normallashtirilgan siljish ko'rsatkichi qo'llaniladi [5; 66-b.]:

$$g = (\bar{X}_{yak} - \bar{X}_{bosh}) / (\bar{X}_{max} - \bar{X}_{bosh}) \quad (1)$$

bu yerda $\bar{X}_{bosh}$ va $\bar{X}_{yak}$ – boshlang'ich va yakuniy kesimlarning o'rtacha ballari; $\bar{X}_{max}$ – shkalaning maksimal qiymati (5 ball). Talqin mezonlari: $g < 0,30$ – past samara; $0,30 \leq g < 0,70$ – o'rtacha; $g \geq 0,70$ – yuqori samara. Statistik ahamiyatlilik bilan bir qatorda samara kattaligi (Koen d) majburiy hisoblanadi, zero katta tanlanmada amaliy jihatdan ahamiyatsiz farq ham statistik ahamiyatli chiqishi mumkin [4; 25-b.]. Metodika samarali deb hisoblanadi, agar tajriba guruhi ko'rsatkichlari nazorat guruhidan $p < 0,05$ darajasida farq qilsa, $d \geq 0,50$ va $g \geq 0,30$ bo'lsa; bunda gustativ va olfaktor komponentlar bo'yicha guruhlar siljishlari orasidagi farq boshqa kanallardagidan yuqori bo'lishi kutiladi, zero an'anaviy metodika aynan shu kanallar bilan maqsadli ishlamaydi.

Joriy etish shartlari va cheklovlar. Metodika quyidagi beshta shartni talab qiladi: ustaning uslubiy seminar orqali tayyorlanishi; diagnostik namunalarning har mashg'ulot oldidan yangilanishi; individual idishlardan foydalanish; o'quvchilardagi allergik holatlarni oldindan aniqlash; sensor mazmunning amaldagi modullarga singdirilishi. Ekspert baholash ko'rsatishicha, sanab o'tilgan shartlar ichida birinchisi hal qiluvchi ahamiyatga ega: qolganlari tashkiliy xarakterga ega va nisbatan oson ta'minlanadi. Ushbu cheklovni yumshatishning yo'li – metodni vositaning ichiga «qurib qo'yish», ya'ni vositaning tuzilishi ustani sensor belgilarni ovoz chiqarib nomlashga undaydigan tarzda loyihalashtirishdir. Tadqiqotning cheklovi sifatida natijalarning bitta kasb yo'nalishi materialida olingani qayd etiladi: boshqa kasblarga o'tkazish modal kanallar tarkibini qayta ko'rib chiqishni taqozo etadi.

XULOSA

Gustativ va olfaktor idrok kanallarini professional ta'limning mustaqil metodik obyekti sifatida ajratish oshpazlik yo'nalishida malaka talabi bilan amaldagi metodik ta'minot o'rtasidagi tafovutni bartaraf etish imkonini beradi. Ishlab chiqilgan ta'minot uch elementdan iborat: yetti bekatli diagnostika protokolining gustativ-olfaktor moduli va individual sensor pasport; retronazal bog'liqlikni hisobga oluvchi hamda affektiv priming, multisensor texnologik karta va refleksiya kundaligini birlashtiruvchi rivojlantirish metodlari; to'rt mezonli baholash apparati va samarani siljish kattaligi orqali o'lchash tartibi.

Taklif etilgan yechimning amaliy qiymati shundaki, u qo'shimcha o'quv soati va qimmat jihoz talab qilmaydi: diagnostik to'plamning asosiy qismi mavjud oshxona resurslari asosida tayyorlanadi, sensor mazmun esa amaldagi kasbiy modullarga singdiriladi. Bu esa metodikani professional ta'lim muassasalarining amaldagi o'quv rejalari va ishlab chiqarish amaliyoti dasturlariga integratsiya qilish imkonini beradi. Keyingi tadqiqot yo'nalishi – metodikaning tajriba-sinov sharoitidagi samaradorligini keltirilgan mezonlar asosida tekshirish va uni boshqa kasb yo'nalishlariga o'tkazish imkoniyatlarini o'rganishdan iborat.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. 31010306 – Oshpaz kasbi bo'yicha malaka talabi / Professional ta'limni rivojlantirish instituti. – Toshkent, 2025. – 54 b.
2. 31010306 – Oshpaz kasbi bo'yicha namunaviy o'quv reja / Professional ta'limni rivojlantirish instituti. – Toshkent, 2025. – 12 b.

3. Ayres A.J. Sensory Integration and the Child. – Los Angeles: Western Psychological Services, 2005. – 211 p.
4. Cohen J. Statistical Power Analysis for the Behavioral Sciences. 2nd ed. – Hillsdale: Lawrence Erlbaum, 1988. – 567 p.
5. Hake R.R. Interactive-engagement versus traditional methods: A six-thousand-student survey of mechanics test data for introductory physics courses // American Journal of Physics. – 1998. – Vol. 66, № 1. – P. 64–74.
6. Immordino-Yang M.H., Damasio A. We Feel, Therefore We Learn: The Relevance of Affective and Social Neuroscience to Education // Mind, Brain, and Education. – 2007. – Vol. 1, № 1. – P. 3–10.
7. ISO 8586:2023. Sensory analysis – Selection and training of sensory assessors. – Geneva: ISO, 2023. – 28 p.
8. Mayer R.E. Multimedia Learning. 3rd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2021. – 400 p.
9. Spence C. Multisensory Flavour Perception // Cell. – 2015. – Vol. 161, № 1. – P. 24–35.
10. Sweller J., van Merriënboer J.J.G., Paas F. Cognitive Architecture and Instructional Design: 20 Years Later // Educational Psychology Review. – 2019. – Vol. 31. – P. 261–292.
11. Williams R., et al. Neuroeducation: understanding neural dynamics in learning and teaching // Frontiers in Education. – 2024. – Vol. 9. – P. 1–12.
12. Москвин В.А., Москвина Н.В. Основы дифференциальной нейропедагогики. – М.: Изд-во МГУ, 2011. – 368 с.

RAQAMLI MUHITDA O‘SMIRLARNING STRESSGA BARQARORLIGI: IJTIMOY TARMOQLAR, AKADEMIK BOSIM VA KOPING STRATEGIYALARINING O‘ZARO BOG‘LIQLIGI

Tosheva Mohinur Yusupovna
Psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori PhD, dotsent v.b.
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
Qarshi shahri, O‘zbekiston

Annotatsiya Maqolada raqamli muhit sharoitida o‘smirlarning stressga barqarorligiga ta‘sir etuvchi psixologik omillar tahlil qilingan. Asosiy e‘tibor ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish, akademik bosim va stressli vaziyatlarda qo‘llaniladigan koping strategiyalarining o‘zaro bog‘liqligiga qaratilgan. 11–15 yoshdagi 128 nafar o‘smir ishtirokida o‘tkazilgan tadqiqot natijalarida akademik yuklama, tengdoshlar bilan munosabatlar, oilaviy omillar va raqamli muhit bilan bog‘liq vaziyatlarning o‘smirlar stressidagi o‘rni ko‘rib chiqilgan. Natijalar o‘smirning stressli vaziyatga munosabati va tanlaydigan koping strategiyasi uning psixologik moslashuvida muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi. Olingan ma‘lumotlar asosida o‘smirlarning stressga barqarorligini rivojlantirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar ilgari surilgan.

Kalit so‘zlar: o‘smirlik davri, stress, stressga barqarorlik, raqamli muhit, ijtimoiy tarmoqlar, akademik bosim, koping strategiyalari, psixologik moslashuv.

Аннотация

В статье анализируются психологические факторы, влияющие на стрессоустойчивость подростков в условиях цифровой среды. Основное внимание уделяется взаимосвязи использования социальных сетей, академического давления и копинг-стратегий, применяемых подростками в стрессовых ситуациях. В исследовании приняли участие 128 подростков в возрасте 11–15 лет. Рассматривается роль учебной нагрузки, взаимоотношений со сверстниками, семейных факторов и ситуаций, связанных с цифровой средой, в возникновении стресса у подростков. Полученные результаты показывают, что способы реагирования на стресс и выбор копинг-стратегий имеют существенное значение для психологической адаптации подростков. На основе результатов исследования

предложены практические рекомендации, направленные на повышение стрессоустойчивости подростков.

Ключевые слова: подростковый возраст, стресс, стрессоустойчивость, цифровая среда, социальные сети, академическое давление, копинг-стратегии, психологическая адаптация.

Abstract

The article examines psychological factors associated with adolescents' stress resilience in the digital environment. Particular attention is paid to the relationship between social media use, academic pressure, and coping strategies employed by adolescents in stressful situations. The study involved 128 adolescents aged 11–15 years. The findings consider academic workload, peer relationships, family-related factors, and experiences associated with the digital environment as relevant sources of adolescent stress. The results suggest that adolescents' responses to stressful situations and their choice of coping strategies play an important role in psychological adaptation. Based on the findings, practical recommendations are proposed for strengthening adolescents' stress resilience and promoting more adaptive coping in the digital environment.

Keywords: adolescence, stress, stress resilience, digital environment, social media, academic pressure, coping strategies, psychological adaptation.

Kirish

Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi o'smirlarning kundalik hayoti, muloqot usullari va ta'lim faoliyatida sezilarli o'zgarishlarni yuzaga keltirdi. Bugungi kunda smartfon, internet va ijtimoiy tarmoqlar o'smir uchun faqat axborot olish vositasi emas, balki tengdoshlar bilan munosabat o'rnatish, o'zini namoyon qilish, ta'lim olish va bo'sh vaqtini tashkil etish maydoniga aylangan. Mazkur imkoniyatlar bilan bir qatorda, raqamli muhit o'smirning hissiy holatiga ta'sir qiluvchi yangi stress omillarini ham shakllantirmoqda.

O'smirlik davri shaxs rivojlanishining murakkab bosqichlaridan biri bo'lib, unda o'zini anglash, mustaqillikka intilish, tengdoshlarning bahosiga sezgirlik va ijtimoiy mavqega bo'lgan ehtiyoj kuchayadi. Shu sababli virtual muhitdagi munosabatlar, ijtimoiy taqqoslash, boshqalarning fikri va e'tirofiga ehtiyoj ayrim o'smirlarda qo'shimcha hissiy zo'riqish manbaiga aylanishi mumkin.

Bunga parallel ravishda akademik bosim ham o'smirlarning psixologik holatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Yuqori baholarga erishish, o'qituvchi va ota-onalarning kutishlarini oqlash, nazorat ishlari, imtihonlar hamda kelajakdagi ta'lim yo'nalishini tanlash zarurati stress holatini yuzaga keltiruvchi omillar qatoriga kiradi. Raqamli ta'lim vositalarining kengayishi esa ayrim hollarda o'quv faoliyatining darsdan tashqari vaqtda ham davom etishiga olib kelmoqda.

Shu nuqtayi nazardan, o'smirning stressga duch kelishi bilan bir qatorda, stressli vaziyatga qanday javob qaytarishi ham alohida ahamiyat kasb etadi. Stressga qarshi qo'llaniladigan xulq-atvor va psixologik strategiyalar ilmiy adabiyotlarda koping strategiyalari sifatida tavsiflanadi. Konstruktiv koping usullarining shakllanganligi o'smirning murakkab vaziyatga moslashishi va psixologik barqarorligini saqlashida muhim resurs hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi raqamli muhitda o'smirlarning stressga barqarorligi, ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish, akademik bosim va koping strategiyalari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni o'rganishdan iborat.

Tadqiqot metodlari

Tadqiqotda 11–15 yosh oralig'idagi 128 nafar o'smir ishtirok etdi. Tadqiqot davomida o'smirlarning kundalik hayotida uchraydigan stress omillari, stressli vaziyatlarga hissiy munosabati hamda ularni yengib o'tishda foydalanadigan koping usullarini aniqlashga e'tibor qaratildi.

Tadqiqotda Spilberger–Xanning reaktiv va shaxsiy xavotirni aniqlash metodikasi, koping xulq-atvorini o'rganishga qaratilgan so'rovnomma hamda o'smirlarning kundalik stress manbalarini aniqlash uchun tuzilgan mualliflik anketasidan foydalanildi. Mualliflik anketasida akademik faoliyat,

tengdoshlar bilan munosabatlar, oilaviy vaziyat, ijtimoiy tarmoqlar hamda tashqi ko‘rinish bilan bog‘liq stress omillariga alohida e‘tibor qaratildi.

Olingan natijalarni qayta ishlashda tavsifiy statistika va korrelyatsion tahlil usullaridan foydalanildi. Natijalar foiz ko‘rsatkichlari asosida umumlashtirilib, ayrim psixologik ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi bog‘liqlik statistik jihatdan tahlil qilindi.

Tadqiqot natijalari va ularning tahlili

Tadqiqot natijalari o‘smirlar stressining shakllanishida bir nechta omil bir vaqtda ishtirok etishini ko‘rsatdi. Respondentlarning 64,8 foizi akademik faoliyat va o‘quv yuklamasi bilan bog‘liq vaziyatlarni muhim stress manbalaridan biri sifatida qayd etdi. Tengdoshlar bilan munosabatlar 56,3 foiz, oilaviy omillar 41,4 foiz, ijtimoiy tarmoqlar bilan bog‘liq vaziyatlar 37,5 foiz, tashqi ko‘rinish va tana obraziga oid kechinmalar esa 30,5 foiz holatda stress omili sifatida namoyon bo‘ldi.

Natijalarda akademik bosimning yuqori ko‘rsatkichga ega bo‘lishi o‘smirlik davrida ta’lim faoliyatining psixologik ahamiyati bilan izohlanishi *mumkin*. O‘quvchi uchun baho ayrim hollarda faqat o‘zlashtirish darajasining ko‘rsatkichi bo‘lib qolmay, ota-ona va o‘qituvchining munosabati hamda tengdoshlar orasidagi mavqei bilan bog‘liq tarzda idrok qilinadi. Natijada nazorat ishlari, imtihonlar va katta hajmdagi o‘quv topshiriqlari sezilarli hissiy zo‘riqishni yuzaga keltirishi mumkin.

Ijtimoiy tarmoqlar bilan bog‘liq natijalar ham alohida e‘tiborga loyiq. Raqamli muhitning o‘smirga ta’siri faqat undan foydalanish vaqtiga bog‘liq emas. Virtual muloqotning mazmuni, o‘zini boshqalar bilan taqqoslash, tengdoshlarning munosabati va tarmoqdagi ijtimoiy faollik ham muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, ijtimoiy tarmoqlar o‘smir uchun stress manbai bo‘lishi bilan bir qatorda, tengdoshlar bilan muloqot va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash vositasi sifatida ham xizmat qilishi mumkin.

Koping strategiyalari bo‘yicha olingan natijalar respondentlarning 69,5 foizida emotsiyaga yo‘naltirilgan, 53,1 foizida muammoga yo‘naltirilgan va 24,2 foizida qochishga asoslangan strategiyalardan foydalanish holatlari mavjudligini ko‘rsatdi. Bitta respondent turli vaziyatlarda bir nechta strategiyani qo‘llashi mumkinligi sababli ushbu ko‘rsatkichlar yig‘indisi 100 foizdan ortishi tabiiydir.

Muammoga yo‘naltirilgan coping strategiyasida o‘smir stress manbasini o‘zgartirish yoki mavjud muammoni hal qilishga qaratilgan faol harakatlarni amalga oshiradi. O‘quv topshiriqlarini rejalashtirish, zarur ma’lumotlarni izlash, o‘qituvchi yoki ota-onadan yordam so‘rash shunday strategiyalarga misol bo‘la oladi. Bunday yondashuv o‘smirda vaziyat ustidan nazorat hissining shakllanishiga yordam beradi.

Emotsiyaga yo‘naltirilgan coping esa stress tufayli paydo bo‘lgan hissiy zo‘riqishni kamaytirishga xizmat qiladi. Yaqin inson bilan suhbatlashish, sevimli mashg‘ulot bilan shug‘ullanish, dam olish yoki jismoniy faollik bunga misol bo‘lishi mumkin. Qochishga asoslangan strategiyada esa o‘smir mavjud muammoni hal qilish o‘rniga undan vaqtincha chetlashishga intiladi.

Tahlil natijasida akademik stress bilan muammoga yo‘naltirilgan coping o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli bog‘liqlik kuzatildi ($r=0,42$; $p<0,01$). Bu natija akademik qiyinchiliklar kuchaygan vaziyatlarda ayrim o‘smirlarning muammoni faol hal qilish usullariga ko‘proq murojaat qilishini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, korrelyatsion natija sabab-oqibat munosabatini bevosita anglatmasligi hisobga olinishi zarur.

Umuman olganda, olingan natijalar o'smirning stressga barqarorligini faqat tashqi stress omillari bilan tushuntirib bo'lmashligini ko'rsatmoqda. Stressli vaziyatni qanday baholash, o'z hissiyotlarini boshqarish, yordam so'rash va muammoni hal qilish usullarini tanlash ham psixologik moslashuvda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa

Raqamli muhit zamonaviy o'smir hayotining ajralmas qismiga aylanganligi sababli uning psixologik ta'sirini o'smirning boshqa hayotiy faoliyatlaridan alohida holda o'rganish yetarli emas. Tadqiqot natijalari akademik bosim o'smirlar stressining muhim manbalaridan biri ekanligini, tengdoshlar bilan munosabatlar, oilaviy vaziyat va ijtimoiy tarmoqlar bilan bog'liq tajribalar ham stress holatining shakllanishida ishtirok etishini ko'rsatdi.

Konstruktiv koping strategiyalarining shakllanganligi o'smirning murakkab vaziyatlarga moslashishida muhim psixologik resurs sifatida namoyon bo'ladi. Shu sababli ta'lim muassasalarida o'smirlarga stressni boshqarish, vaqtni rejalashtirish, raqamli muhitdan ongli foydalanish va muammolarni konstruktiv hal etish ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan psixologik mashg'ulotlarni tashkil etish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Lazarus R.S., Folkman S. *Stress, Appraisal, and Coping*. New York: Springer Publishing Company, 1984.
2. Spielberger C.D. *Manual for the State-Trait Anxiety Inventory*. Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press, 1983.
3. Compas B.E., Connor-Smith J.K., Saltzman H., Thomsen A.H., Wadsworth M.E. Coping with stress during childhood and adolescence: Problems, progress, and potential in theory and research. *Psychological Bulletin*. 2001. Vol. 127(1). P. 87–127.
4. Odgers C.L., Jensen M.R. Annual Research Review: Adolescent mental health in the digital age: Facts, fears, and future directions. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. 2020. Vol. 61(3). P. 336–348.
5. Orben A. Teenagers, screens and social media: A narrative review of reviews and key studies. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*. 2020. Vol. 55. P. 407–414.
6. World Health Organization. *Adolescent mental health*. Geneva: World Health Organization.

TA'LIM TEXNOLOGIYALARI INTEGRATSIYASI VA XXI ASR KO'NIKMALARI

Xaydarova Oliy Kaxxarovna dots.p.f.n.

Iqtisodiyot va Pedagogika universiteti

Qarshi 180000, Uzbekistan

email. hajdarovaolia25@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekiston oliy ta'lim tizimida ta'lim texnologiyalarini integratsiyalash orqali talabalarining XXI asr ko'nikmalarini rivojlantirish masalasi yoritilgan. Zamonaviy ta'lim jarayonida talabaning faqat tayyor bilimlarni egallashi emas, balki mustaqil fikrlashi, axborotni tahlil qilishi, ijodiy yondashishi, jamoada ishlashi, samarali muloqot qilishi va yuzaga keladigan muammolarga maqbul yechim topa olishi muhimligi asoslangan. Maqolada pedagogik va raqamli texnologiyalarni uyg'unlashtirishning mazmuni, interfaol metodlar, muammoli ta'lim, loyiha asosida o'qitish, hamkorlikdagi ta'lim, raqamli vositalar hamda sun'iy intellekt imkoniyatlaridan foydalanishning pedagogik jihatlarini tahlil qilingan. Shuningdek, ta'lim texnologiyalari integratsiyasining talabalarda tanqidiy fikrlash, ijodkorlik, kommunikativlik, hamkorlik va raqamli savodxonlikni shakllantirishdagi o'rni ochib berilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim texnologiyalari, integratsiya, XXI asr ko'nikmalari, oliy ta'lim, interfaol metodlar, raqamli ta'lim, tanqidiy fikrlash, ijodkorlik, hamkorlik, kommunikativ kompetensiya, loyiha ta'limi, innovatsion ta'lim.

Аннотация. В данной статье освещается вопрос развития навыков XXI века у студентов посредством интеграции образовательных технологий в системе высшего образования Узбекистана. Обосновывается важность того, что в современном образовательном процессе студент должен не только усваивать готовые знания, но и уметь самостоятельно мыслить, анализировать информацию, творчески подходить к решению задач, работать в команде, эффективно общаться и находить оптимальные решения возникающих проблем. В статье анализируются содержание интеграции педагогических и цифровых технологий, педагогические аспекты использования интерактивных методов, проблемного обучения, проектного обучения, обучения в сотрудничестве, цифровых инструментов, а также возможностей искусственного интеллекта. Кроме того, раскрывается роль интеграции образовательных технологий в формировании у студентов критического мышления, творческих способностей, коммуникативных навыков, умения сотрудничать и цифровой грамотности.

Ключевые слова: образовательные технологии, интеграция, навыки XXI века, высшее образование, интерактивные методы, цифровое образование, критическое мышление, творчество, сотрудничество, коммуникативная компетентность, проектное обучение, инновационное образование.

Abstract. This article examines the development of XXI st-century skills among students through the integration of educational technologies in the higher education system of Uzbekistan. It substantiates the importance of ensuring that, in the modern educational process, students not only acquire ready-made knowledge but also develop the ability to think independently, analyze information, approach tasks creatively, work in teams, communicate effectively, and find optimal solutions to emerging problems. The article analyzes the content of integrating pedagogical and digital technologies, the pedagogical aspects of using interactive methods, problem-based learning, project-based learning, collaborative learning, digital tools, as well as the potential of artificial intelligence. Furthermore, it highlights the role of educational technology integration in developing students' critical thinking, creativity, communication skills, collaboration skills, and digital literacy.

Keywords: educational technologies, integration, XXI st-century skills, higher education, interactive methods, digital education, critical thinking, creativity, collaboration, communicative competence, project-based learning, innovative education.

O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, uning mazmunini zamonaviy talablar asosida takomillashtirish hamda raqobatbardosh, mustaqil fikrlaydigan va yuqori kasbiy kompetensiyaga ega mutaxassislarni tayyorlashga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida oliy ta'lim muassasalarida zamonaviy pedagogik yondashuvlarni joriy etish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish, talabalarning mustaqil ta'lim olishini qo'llab-quvvatlash va ta'lim jarayonini shaxsga yo'naltirish imkoniyatlari kengaymoqda. Bugungi kunda oliy ta'limning vazifasi faqat ma'lum hajmdagi bilimlarni berishdan iborat bo'lmay, balki talabaning hayoti va kelajakdagi kasbiy faoliyati uchun zarur bo'lgan amaliy ko'nikmalarni shakllantirishni ham nazarda tutadi.

Axborot va texnologiyalar jadal rivojlanayotgan hozirgi sharoitda mutaxassisning kasbiy muvaffaqiyati uning qancha ma'lumotni yod bilishiga emas, balki o'zgaruvchan sharoitda bilimdan qanday foydalana olishiga bog'liq. Ayniqsa, axborot oqimining ortishi talabalardan ma'lumotni izlash, saralash, tahlil qilish va uning ishonchliligini baholash qobiliyatini talab etmoqda. Shu sababli oliy ta'lim jarayonida XXI asr ko'nikmalarini rivojlantirish muhim pedagogik vazifaga aylanmoqda.

XXI asr ko'nikmalari tushunchasi keng mazmunni qamrab oladi. Ularning asosiy qismini tanqidiy fikrlash, ijodkorlik, kommunikatsiya, hamkorlik, muammolarni hal qilish, raqamli savodxonlik, mustaqil ta'lim olish va moslashuvchanlik kabi kompetensiyalar tashkil etadi. Ushbu ko'nikmalar alohida holda emas, balki o'zaro bog'liq holda shakllanadi. Masalan, talaba muayyan muammoni hal qilish jarayonida axborot izlaydi, uni tahlil qiladi, o'z fikrini shakllantiradi, guruhdagi

boshqa talabalar bilan muhokama qiladi va yakunda ijodiy yechim taklif etadi. Demak, bitta faoliyatning o'zida bir nechta XXI asr ko'nikmasi rivojlanadi.

Ta'lim texnologiyalarini integratsiyalash mazkur ko'nikmalarni shakllantirish uchun muhim pedagogik imkoniyat yaratadi. Integratsiya tushunchasi bu yerda turli metod va vositalardan tartibsiz foydalanishni emas, balki ularni yagona ta'limiy maqsad atrofida uyg'unlashtirishni anglatadi. Bunda o'qituvchi avvalo qanday natijaga erishmoqchi ekanligini belgilaydi, shundan keyin mazkur natijaga olib keladigan pedagogik metod va texnologiyalarni tanlaydi.

O'zbek pedagog olimlari tomonidan pedagogik texnologiyalar masalasi bo'yicha yaratilgan ilmiy-metodik ishlar ta'lim jarayonini texnologik asosda tashkil etish uchun muhim nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qiladi. O'.Q. Tolipov va M.Usmonboyevalarning pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslariga bag'ishlangan ishlarida ta'lim jarayonini maqsadli tashkil etish, pedagogik texnologiyaning tarkibiy qismlari va uni amaliyotga tatbiq etish masalalariga e'tibor qaratilgan. R. Ishmuhamedov, A. Abduqodirov va A. Pardaevlarning "Ta'limda innovatsion texnologiyalar" asarida esa treninglar, munozaralar, juftlik va kichik guruhlarda ishlash kabi faol ta'lim shakllaridan foydalanish bo'yicha amaliy tavsiyalar berilgan.

N.N. Azizxo'jayevaning "Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat" asarida oliy maktabdagi ta'lim jarayoni, ta'limni tashkil etish shakl va metodlari, pedagogik texnologiyalarning ilmiy-nazariy asoslari hamda o'qituvchining pedagogik mahorati masalalari yoritilgan. Mazkur qarashlar bugungi kunda ta'lim texnologiyalarini talabaning faol bilish faoliyati bilan bog'lash zarurligini ko'rsatadi.

Ta'lim texnologiyalari integratsiyasining asosiy xususiyati shundaki, bunda o'qituvchi va talabaning ta'lim jarayonidagi roli o'zgaradi. An'anaviy ta'limda o'qituvchi ko'proq ma'lumot beruvchi, talaba esa uni qabul qiluvchi sifatida ishtirok etsa, integratsiyalashgan ta'limda talaba faol subyektga aylanadi. O'qituvchi esa ta'lim faoliyatini tashkil etuvchi, yo'naltiruvchi va maslahat beruvchi vazifasini bajaradi.

Bunday yondashuvda talabaning mustaqil fikrlashi va izlanishi uchun sharoit yaratiladi. Masalan, dars jarayonida o'qituvchi muayyan pedagogik vaziyatni taqdim etadi va uning tayyor yechimini bermaydi. Talabalar vaziyatni tahlil qilib, muammoning sabablarini aniqlaydilar, turli yechimlarni taklif qiladilar va o'z qarorlarini dalillar yordamida asoslaydilar. Jarayonda elektron resurslar, taqdimot dasturlari, onlayn platformalar yoki boshqa raqamli vositalardan foydalanish mumkin. Natijada pedagogik metod va raqamli texnologiya bir-birini to'ldiradi.

XXI asr ko'nikmalarining muhim tarkibiy qismlaridan biri tanqidiy fikrlashdir. Tanqidiy fikrlash talabaning ma'lumotni shunchaki qabul qilishidan farqli ravishda uni tahlil qilishi, savol berishi, turli fikrlarni taqqoslashi, dalillarni baholashi va asoslangan xulosa chiqarishini anglatadi. Hozirgi raqamli muhitda talaba juda katta hajmdagi axborotga ega bo'ladi. Biroq axborotning ko'pligi uning barchasi ishonchli ekanligini anglatmaydi. Shuning uchun oliy ta'lim jarayonida talabalarni manbalarni tahlil qilish, muhim va ikkilamchi ma'lumotlarni ajratish hamda dalillarga asoslangan fikr bildirishga o'rgatish zarur.

Muammoli ta'lim texnologiyasi tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning samarali vositalaridan biri hisoblanadi. Muammoli vaziyat talabaning mavjud bilimlarini yangi sharoitda qo'llashiga undaydi. U tayyor javobni kutmaydi, balki muammoni o'zi anglaydi, sabablarini aniqlaydi va yechim izlaydi. Shu jihatdan muammoli ta'lim XXI asr ko'nikmalarining bir necha turini bir vaqtda rivojlantirish imkonini beradi.

Talabalarning ijodkorligini rivojlantirishda loyiha asosida o'qitishning imkoniyatlari ham katta. Loyiha ustida ishlash jarayonida talaba mavzuni tanlaydi, maqsadni belgilaydi, ma'lumot to'playdi, uni qayta ishlaydi, natijani ishlab chiqadi va taqdim etadi. Masalan, pedagogika yo'nalishidagi talabalar "zamonaviy dars modeli" loyihasini ishlab chiqishlari mumkin. Bunda ular dars maqsadi, metodlari, texnologik vositalari, topshiriqlari va baholash mezonlarini mustaqil belgilaydilar. Tayyor loyiha guruh oldida himoya qilinadi va boshqa talabalar tomonidan muhokama qilinadi.

Mazkur jarayon talabaning ijodkorligi bilan birga, kommunikativ va hamkorlik ko'nikmalarini ham rivojlantiradi. Guruhdagi har bir ishtirokchi ma'lum vazifani bajaradi va umumiy natijaga o'z

hissasini qo'shadi. Natijada talaba nafaqat o'z fikrini ifodalashni, balki boshqalarning fikrini tinglashni, kelishuvga erishishni va jamoaviy qaror qabul qilishni o'rganadi.

Raqamli texnologiyalarni pedagogik metodlar bilan uyg'unlashtirish ham XXI asr ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Elektron taqdimot, videomaterial, interaktiv test, elektron portfolio, virtual doska, onlayn munozara va boshqa vositalardan foydalanish talabanning darsdagi faolligini oshirishi mumkin. Biroq raqamli vositaning mavjudligi o'z-o'zidan ta'lim samaradorligini kafolatlamaydi. Uning samaradorligi, avvalo, qanday maqsadda va qanday pedagogik metod bilan qo'llanilishiga bog'liq.

Masalan, o'qituvchi butun dars davomida faqat elektron taqdimotdan foydalanib, ma'lumotni og'zaki bayon qilsa, texnologiya an'anaviy ma'ruzaning elektron shakliga aylanib qolishi mumkin. Agar shu taqdimot asosida talabalarga muammoli savollar berilsa, guruhlarda muhokama tashkil qilinsa, talabalar raqamli manbalardan dalillar topsa va yakunda o'z xulosalarini taqdim etsa, texnologiya faol ta'lim vositasiga aylanadi.

Ta'lim texnologiyalarini integratsiyalashda "teskari sinf" modelidan ham samarali foydalanish mumkin. Ushbu modelda talaba darsdan oldin elektron materiallar, videolar yoki boshqa resurslar yordamida mavzuning dastlabki mazmuni bilan tanishadi. Auditoriya mashg'ulotida esa vaqt asosan muammolarni muhokama qilish, amaliy topshiriqlarni bajarish, munozara va loyiha faoliyatiga ajratiladi. Natijada auditoriya va mustaqil ta'lim o'rtasidagi bog'liqlik kuchayadi.

Sun'iy intellektning ta'lim jarayoniga kirib kelishi ham texnologiyalar integratsiyasi masalasiga yangicha yondashishni talab qilmoqda. Talabalar sun'iy intellekt vositalaridan mavzu bo'yicha g'oyalar olish, savollar tuzish, turli qarashlarni taqqoslash yoki dastlabki ma'lumotlarni shakllantirishda foydalanishlari mumkin. Biroq bunda tayyor javobni to'g'ridan-to'g'ri o'zlashtirishga emas, balki olingan ma'lumotni tekshirish, tahlil qilish va mustaqil xulosa chiqarishga ustuvor ahamiyat berish lozim.

Shuningdek, zamonaviy ta'limda raqamli savodxonlikni shakllantirish masalasi ham muhimdir. Raqamli savodxonlik faqat texnik qurilmalarni ishlata bilishdan iborat emas. U axborotni izlash, uni baholash, raqamli kontent yaratish, onlayn muloqot qilish, axborot xavfsizligiga rioya qilish va raqamli muhitdagi etik me'yorlarni bilishni ham qamrab oladi. Shu sababli oliy ta'limda raqamli vositalardan foydalanish talabanning umumiy kasbiy kompetensiyasining tarkibiy qismi sifatida qaralishi maqsadga muvofiq.

Ta'lim texnologiyalarini integratsiyalash asosida XXI asr ko'nikmalarini rivojlantirish uchun o'qituvchi darsni loyihalashda "maqsad–metod–texnologiya–faoliyat–natija–baholash" ketma-ketligiga amal qilishi mumkin. Avvalo, shakllantirilishi kerak bo'lgan ko'nikma belgilanadi. Keyin unga mos pedagogik metod tanlanadi. Shundan so'ng metodning samarali amalga oshirishini ta'minlaydigan raqamli yoki an'anaviy vosita aniqlanadi. Talabanning faoliyati tashkil etiladi va yakunda nafaqat bilim, balki ko'nikmaning shakllanganlik darajasi ham baholanadi.

Bunday yondashuvda baholash jarayoni ham o'zgaradi. Talabanning faqat yakuniy javobini baholash bilan cheklanib qolmasdan, uning muammoni tahlil qilishi, mustaqil fikrlashi, guruh bilan ishlashi, axborotdan foydalanishi, ijodiy yechim taklif qilishi va o'z fikrini himoya qila olishi ham hisobga olinishi kerak. Shu ma'noda, portfolio, loyiha himoyasi, o'z-o'zini baholash, o'zaro baholash va mezonli baholash kabi usullar XXI asr ko'nikmalarini aniqlash uchun samarali vosita bo'la oladi.

O'zbekiston pedagogikasida innovatsion ta'lim texnologiyalarining nazariy va amaliy asoslari bo'yicha yaratilgan ilmiy ishlar mazkur jarayon uchun muhim metodik manba bo'lib xizmat qiladi. Xususan, N. Sayidahmedovning yangi pedagogik texnologiyalarga, J.G'. Yo'ldoshev va S.A. Usmonovning pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy etishga, R.J. Ishmuhamedov, A.A. Abduqodirov va A.H. Pardaevning innovatsion texnologiyalarga, N.A. Muslimov va hamkorlarining innovatsion ta'lim texnologiyalariga bag'ishlangan ishlari zamonaviy ta'limni tashkil etishning metodik asoslarini boyitadi.

Ta'lim texnologiyalarini integratsiyalash talabanning bilim olish jarayonini faollashtirish, uning mustaqil va ijodiy faoliyatini kengaytirish hamda kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Integratsiyalashgan ta'lim sharoitida talaba tayyor bilimni qabul qiluvchi emas, balki bilimni izlovchi, tahlil qiluvchi, qayta ishlovchi va amaliy faoliyatda qo'llovchi subyekt sifatida shakllanadi.

Bu esa XXI asr mehnat bozori va jamiyat talablariga mos keladigan mutaxassisni tayyorlash uchun muhim shartlardan biridir.

Xulosa qilib aytganda, XXI asr ta'limining asosiy vazifasi talabaga imkon qadar ko'p ma'lumot berish emas, balki uning o'zgaruvchan sharoitda mustaqil fikrlay olishi, muammoni anglay olishi, axborotni tahlil qilishi, yangi g'oyalar ishlab chiqishi, jamoada ishlashi va o'z qarashlarini asoslay olishiga erishishdan iborat. Bunday natijaga erishishda pedagogik metodlar va raqamli texnologiyalarni o'zaro integratsiyalash katta imkoniyat beradi. Ayniqsa, muammoli va loyiha asosida ta'lim, interfaol metodlar, hamkorlikdagi faoliyat, raqamli vositalar va sun'iy intellekt imkoniyatlaridan maqsadli foydalanish talabalarning XXI asr ko'nikmalarini kompleks rivojlantirishga yordam beradi. Shuning uchun oliy ta'limda texnologiyalar integratsiyasini kuchaytirish, professor-o'qituvchilarning zamonaviy pedagogik va raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish hamda ta'lim natijalarini kompetensiyaviy mezonlar asosida baholash dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
2. Azizxo'jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2006. – 160 b.
3. Tolipov O'.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: Fan, 2006.
4. Ishmuhammedov R.J., Abduqodirov A.A., Pardaev A.H. Ta'limda innovatsion texnologiyalar: pedagog mutaxassislar uchun amaliy tavsiyalar. – Toshkent: Iste'dod, 2008. – 180 b.
5. Yo'ldoshev J.G'., Usmonov S.A. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy qilish. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2008.
6. Sayidahmedov N.S. Yangi pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Moliya, 2003.
7. Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M. Innovatsion ta'lim texnologiyalari. – Toshkent: Sano-standart, 2015.
8. Abduqodirov A.A., Pardayev A.X. Masofali o'qitish nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: Fan, 2009.
9. Begimqulov U.Sh. Pedagogik ta'limda zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etishning ilmiy-nazariy asoslari. – Toshkent: Fan, 2007.

TA'LIMDA AKMEOLOGIK RIVOJLANISHGA ERISHISHDA RAG'BATLANTIRISH METODINING O'RNI

Axmedova D.X.

**Qo'qon universiteti Andijon filiali Pedagogika, psixologiya kafedrasida katta oqituvchisi
p.f.f.d.(PhD)**

E-mail: dilnozaaxmedova933@gmail.com

Annotatsiya : *Akmeologiya shaxsiy va kasbiy rivojlanishning eng yuqori cho'qqisiga yetishni ta'minlaydigan omillar, shart-sharoitlar va mexanizmlarni o'rganadi. Akmeologiya fanining rivojlanishi bilan birga, zamonaviy metodologik muammolar, tamoyillar va tadqiqot strategiyalari ham dolzarb mavzularga aylanmoqda. Ushbu maqola akmeologiyaning hozirgi kundagi asosiy muammolarini, predmeti va metodologik tamoyillarining yoritilishiga hamda ta'lim jarayonida o'quvchilarni mikroakmelarga erishishda rag'batlantirish metodining ahamiyatiga bag'ishlanadi.*

Kalit so'zlar: *Akmeologiya, rivojlanish, intellekt, akme, o'z-o'zini rivojlantirish, motiv, rag'batlantirish, ichki motivatsiya.*

Аннотация: *Акмеология изучает факторы, условия и механизмы, обеспечивающие достижение высшего уровня личностного и профессионального развития человека. По мере развития акмеологии актуальными становятся современные методологические проблемы,*

принципы и стратегии научного исследования. В данной статье рассматриваются основные проблемы современной акмеологии, освещаются её предмет и методологические принципы, а также раскрывается значение метода стимулирования учащихся в достижении ими микроакме в образовательном процессе. **Ключевые слова:** акмеология, развитие, интеллект, акме, саморазвитие, мотив, стимулирование, внутренняя мотивация. **Abstract:** Acmeology studies the factors, conditions, and mechanisms that ensure the achievement of the highest level of personal and professional development. Along with the development of acmeology as a scientific field, contemporary methodological issues, principles, and research strategies have become increasingly relevant. This article focuses on the main problems of contemporary acmeology, examines its subject matter and methodological principles, and highlights the significance of the stimulation method in helping students achieve micro-acmes in the educational process. **Keywords:** acmeology, development, intelligence, acme, self-development, motive, stimulation, intrinsic motivation. Bugungi kunda jamiyat taraqqiyoti va davlatimizning katta muvaffaqiyatlarga erishishi, yosh avlodning har tomonlama o'sishi, bilim va kasb cho'qqilarini egallab, mukammal shaxs sifatida shakllanishiga bog'liqdir. Shu nuqtai nazardan, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning quyidagi so'zlarini misol keltirish mumkin: "Farzandlarimizning qobiliyatini ro'yobga chiqarishga bolalikdan e'tibor berib, ularning kamoloti uchun barcha imkoniyatlarimizni safarbar etsak, yurtimizdan yanada ko'plab Beruniylar, Ibn Sinolar, Ulug'beklar yetishib chiqadi. Men bunga ishonaman..." [1].

"Akmeologiya" tushunchasi ("akme" - qadimgi yunon tilidan tarjima qilingan - eng yuqori nuqta, gullash, yetuklik, eng yaxshi vaqt)ni ilmiy atamashunoslikka 1928 yilda N.A.Ribnikov kiritdi, bu yosh davrlari psixologiyasining yetuklik davrini nazarda tutadi [2;15].

Akmeologiyaning rivojlanishi davomida bir qator muammolar paydo bo'lmoqda.

Individual rivojlanishning cheklanganligi: Shaxslar o'z rivojlanishida turli ichki va tashqi to'siqlarga duch keladi, bu esa akmeologik jarayonning tabiiy ketishiga xalaqit beradi. Bu jarayonda shaxsiy fazilatlar, atrof-muhitning ta'siri, va ijtimoiy omillar muhim ahamiyatga ega.

Kasbiy deformatsiya: Ko'p hollarda kasbiy faoliyatdagi haddan tashqari yuklamalar shaxsiy rivojlanishga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bu holat insonning jismoniy va ruhiy holatiga salbiy ta'sir qiladi va natijada kasbiy rivojlanishda to'xtalish kuzatiladi.

Shaxsning o'z-o'zini anglash muammosi: Shaxs o'z rivojlanish jarayonini to'g'ri baholay olmasligi natijasida o'z potensialini maksimal darajada ro'yobga chiqarishi qiyinlashadi.

Akmeologiyaning ushbu muammolari ilmiy doirada faol o'rganilib, ular yechimini topishga qaratilgan tadqiqotlar amalga oshirilmoqda.

Xatima Shayxova akmeologiyani zamonaviy yangi fan sifatida ta'riflab, uning asosiy vazifasi kasbiy mahoratning yuqori darajaga ko'tarilishiga ta'sir qiluvchi omillarni o'rganish ekanligini ta'kidlaydi. Uning so'zlariga ko'ra, akmeologiyaning mohiyati insonning kasb-hunarni chuqur bilim bilan egallashi va bu jarayonning jamiyat rivoji, millat yuksalishi, turmush farovonligi hamda ijtimoiy taraqqiyotning iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy-huquqiy jihatlariga ijobiy ta'sirini anglash bilan bog'liqdir. Bu fan, shuningdek, insonning ijodiy faoliyatini, kasbga bo'lgan burch va mas'uliyatini bajarib, mukammallik va kamolotga erishish jarayonini o'rganishga qaratilgan.[3,115]

Akmeologiyaning predmeti — bu shaxsiy va kasbiy rivojlanishning oliy cho'qqisiga erishish jarayonidir. Akmeologiya insonning shaxsiy va kasbiy o'sishini, uning faoliyatidagi optimal natijalarga erishish yo'llarini va shartlarini o'rganadi. Akmeologiyaning umumiy metodologik tamoyillari bu jarayonni chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Asosiy umumimetodologik tamoyillar:

Tizimli yondashuv: Har qanday rivojlanish jarayoni tizimli bo'lib, insonning psixologik, kasbiy, jismoniy va ma'naviy rivojlanishini birgalikda ko'rib chiqadi. Bunda inson shaxsiyatining barcha jihatlarini bir-biriga bog'liq ravishda rivojlanadi.

Rivojlanishning ijtimoiy-ta'limiy sharoitlari: Akmeologiya shaxsning rivojlanishiga ta'sir qiluvchi ijtimoiy omillarni o'rganadi. Jumladan, ta'lim-tarbiya muhitining shaxsga ta'siri va kasbiy o'sishdagi roli muhim sanaladi.

Holistik yondashuv: Akmeologiyada insonning rivojlanishi, faoliyati va o‘z-o‘zini anglash jarayonlari yaxlit holda o‘rganiladi. Shaxsni alohida qismlarga ajratib emas, balki to‘liq tizim sifatida o‘rganish akmeologik tamoyillardan biridir.

Akmeologiyaning maxsus metodologik tamoyillari faqatgina shaxsiy rivojlanish emas, balki kasbiy rivojlanish masalalarini ham o‘z ichiga oladi. Bu tamoyillar ilmiy tadqiqotlar uchun metodologik asos yaratib, tadqiqotchilarga rivojlanish jarayonlarini chuqurroq anglash imkonini beradi. Asosiy metodologik tamoyillar quyidagilardir:

O‘z-o‘zini rivojlantirish tamoyili: Har bir shaxs o‘z rivojlanishining muhim sub’ekti sanaladi va shaxsiy tashabbuslar rivojlanishda katta rol o‘ynaydi.

Kasbiy rivojlanish tamoyili: Shaxsning kasbiy faoliyatdagi yuqori natijalariga erishish uning individual rivojlanishining asosiy ko‘rsatkichlaridan biri hisoblanadi.

Kompensatorlik tamoyili: Bu tamoyil shaxsning rivojlanishda to‘siqlarni bartaraf etish qobiliyatiga asoslanadi. Inson o‘zining zaif tomonlarini kompensatsiya qilish orqali rivojlanish jarayonini davom ettira oladi.

Metodologik model esa tadqiqotchilarga rivojlanish jarayonlarini tahlil qilish va individual muammolarni aniqlash imkoniyatini beradi. Ushbu model orqali shaxsning psixologik, ijtimoiy va kasbiy rivojlanishdagi muammolari aniqlanadi va bu muammolarga yechim topish uchun maxsus tadqiqot strategiyalari ishlab chiqiladi.

Akmeologiyada "akme" tushunchasi asosiy o‘rinni egallaydi. Akme — bu insonning o‘z kasbiy va shaxsiy hayotida erishishi mumkin bo‘lgan eng yuqori darajadir. Ushbu tushunchaning semantik mazmuni akmeologik tadqiqotlarning asosiy tamoyillarini tushunishga yordam beradi. Akmeologiyada “akme” ga erishishga qo‘yilgan vazifalar quyidagilar:

1. Shaxsiy va kasbiy rivojlanish yo‘llarini belgilash.
2. Rivojlanish jarayonida yuzaga keladigan to‘siqlarni bartaraf etish uchun tavsiyalar berish.
3. O‘z-o‘zini rivojlantirish jarayonlarini faollashtirish va bu jarayonlarda individual yondashuvlarni ishlab chiqish.

Semantik mazmun esa bu tushunchalar o‘rtasidagi chuqur ichki aloqalarni anglatadi. Akmeologiyaning asosiy maqsadi shaxsning o‘z-o‘zini rivojlantirishini ta‘minlash va kasbiy faoliyatda yuqori natijalarga erishishga ko‘maklashishdir.

Akmeologik tadqiqotlar uchun strategiyalarni ishlab chiqishda tizimli yondashuv muhim o‘rinni egallaydi. Bu strategiyalar quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

Kuzatuv va monitoring strategiyasi: Shaxsning rivojlanish jarayonini kuzatish orqali uning kasbiy va shaxsiy rivojlanishidagi o‘zgarishlar aniqlanadi.

Eksperimental strategiya: Bu strategiyada turli amaliy mashqlar va treninglar yordamida shaxsning rivojlanish darajasiga ta’sir qiluvchi omillar sinovdan o‘tkaziladi.

Komparativ strategiya: Shaxsning rivojlanish jarayoni turli omillarni solishtirish orqali o‘rganiladi va bu jarayonga ta’sir qiluvchi eng samarali usullar aniqlanadi.

Akmeologiya fanining zamonaviy tadqiqotlari insonning shaxsiy va kasbiy rivojlanish jarayonlarini chuqurroq o‘rganishga, ushbu jarayonlardagi muammolarni aniqlashga va rivojlanish uchun eng qulay shart-sharoitlarni yaratishga qaratilgan. Akmeologiyaning umumiy va maxsus metodologik tamoyillari, shuningdek, tadqiqot strategiyalari bu fanni rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi va shaxsni o‘z imkoniyatlarini maksimal darajada ro‘yobga chiqarishiga ko‘maklashadi.

Bugungi kunda fan va texnologiyalarning rivojlanishi eng yuqori cho‘qqiga yetdi. Shu bilan birga, ilmiy doiraga “barkamol avlod” va “akmeshaxs” kabi yangi tushunchalar kirib keldi. Buning asosiy sababi shundaki, insonning intellektual qobiliyati zamon va makon bilan uzviy bog‘liq holda rivojlanib, fan va texnologiyalar taraqqiyoti bilan birgalikda takomillashadi va nihoyat, o‘zining “akme” darajasiga yetadi.

Ta’lim-tarbiya jarayonida o‘quvchilarning ma’lum bir mikroakmelarga erishishlari uchun o‘quvchilarning shaxsiy, psixologik, fiziologik xususiyatlarini har tomonlama inobatga olgan holda turli xil metod va zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llash muhim hisoblanadi.

O'quv jarayonida o'quvchilarni "akme"ga erishishda rag'batlantirish metodining ahamiyati juda katta. Bu metodlar o'quvchilarning intellektual, ijtimoiy va shaxsiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlaydi, ularga o'zlarining yuqori imkoniyatlarini ochib berish imkonini yaratadi.

Innovatsiyalar asri fonida yashayotgan o'quvchilar endi ta'limga an'anaviy yondashuvlar kerakli samara bermasligi mumkin bo'lgan boshqa dunyoga jadallik bilan moslashmoqdalar. Umumta'lim maktablarida interfaol rag'batlantirishdan foydalanish orqali boshlang'ich sinf o'quvchilarining aql-zakovatini rivojlantirish ularning kuchli intellektual qobiliyatlari va tanqidiy fikrlashlarini rivojlantirishning zamonaviy qolaversa samarali usuli hisoblanadi.[4]

B.F. Skinnerning xulq-atvoristik yondashuvi rag'batlantirishning kuchini asoslaydi. Bu yondashuvga ko'ra, yaxshi natijalarga erishish uchun ijobiy mustahkamlash vositalari o'quvchilarni akmega erishish yo'lida eng samarali usul bo'ladi [5].

Rag'batlantirish metodlari o'quvchining motivatsiyasini oshirib, ularni qiyinchiliklarni yengishga va shaxsiy muvaffaqiyatga erishishga tayyorlaydi. Ushbu metodlar orqali o'quvchilar o'zlarining ichki potentsialini kashf etadi va yuqori maqsadlarga erishadi. Rag'batlantirishga asoslangan ta'lim usullari o'quvchilarning o'zlariga bo'lgan ishonchni oshiradi, ularning maqsad sari dadil harakat qilishlariga yordam beradi va muvaffaqiyatga erishishda doimiy qo'llab-quvvatlaydi.

A. Maslou nazariyasiga ko'ra, insonlar o'z ehtiyojlarini qondirish jarayonida yuqori darajali maqsadlarga intilishadi. Ta'limda bu nazariyani qo'llash o'quvchilarning qiziqishlarini rag'batlantirish orqali ularni yuqori cho'qqilarga yetaklash mumkinligini ko'rsatadi.[6]

Rag'batlantirish metodlarining turlari:

1. Moddiy rag'batlantirish: Bu metodlarda o'quvchilarga mukofotlar, sovg'alar, nishonlar, maxsus kartochkalar yoki ballar beriladi. Masalan, o'quvchilar o'zlarining yaxshi o'qishlari yoki namunali xulqi uchun turli rag'batlar oladilar. Ballar tizimi orqali o'quvchilarni faollikka undash samarali bo'lishi mumkin.

2. Ma'naviy va ijtimoiy rag'batlantirish: Ijtimoiy e'tirof va ma'naviy rag'batlar orqali o'quvchilarning qadr-qimmatini oshirish mumkin. Ularga o'z ustida ishlash, yangi bilimlar va ko'nikmalarni egallash orqali jamoat oldida e'tirof etilish imkoniyatini yaratish katta motivatsiya beradi.

3. Ichki motivatsiya rivojlantirish: O'quvchilarga bilim olish jarayonining o'zi zavqli ekanligini ko'rsatish ham ularni rag'batlantirishning kuchli metodlaridan biridir. Bu yondashuv o'quvchilarni o'z qiziqishlari va ishtiyoqiga ko'ra mustaqil ravishda o'rganishga undaydi.

Rag'batlantirish metodlarining o'quvchilarning akmega erishishlarida quyidagicha imkoniyatlari mavjud:

1. Motivatsiya va shaxsiy qobiliyatlarning ochilishi: Rag'batlantirish orqali o'quvchilarning shaxsiy qobiliyatlari va bilim olishga bo'lgan intilishi oshiriladi. Rag'batlarni izchil qo'llash ular o'z imkoniyatlarini to'la-to'kis amalga oshirishga yordam beradi. Bu orqali o'quvchilar nafaqat bilimlar, balki hayotiy ko'nikmalarni ham egallaydilar.

2. Xatolardan qo'rqmaslik: Rag'batlantirish, ayniqsa, xatolardan o'rganishga rag'bat berish orqali, o'quvchilarni mashaqqatli jarayonlardan qo'rqmasdan o'zlarini rivojlantirishga imkon yaratadi. Xato qilgan o'quvchilarni jazolash o'rniga, ularni qo'llab-quvvatlash va xatolar ustida ishlashga rag'bat berish ularga dadillik va sabr-toqat beradi.

3. O'z-o'zini boshqarish va mas'uliyat: Rag'batlantirish metodlari o'quvchilarning o'zini o'zi nazorat qilish, mas'uliyatni his qilish va o'z maqsadlariga mustaqil ravishda yetishish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bu qobiliyatlar ular uchun faqat ta'lim jarayonida emas, balki kelgusidagi hayotda ham katta yordam beradi.

Akmeologiyaning eng muhim xususiyati — bu insonning yuksak professional darajaga ko'tarilishidagi ijodiy turtkilarni o'rganadigan zamonaviy ilmiy yo'nalish bo'lib, u insonning kasb-hunarini chuqur bilim va tafakkur orqali egallashi va bu jarayonning jamiyat taraqqiyoti, millat rivoji, turmush darajasi, shuningdek, iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy-huquqiy jihatlariga ijobiy ta'sirini kuchaytirishga xizmat qilishini tushunish bilan bog'liq. Bu yo'nalish insonning ijodiy faoliyatini,

kasbga bo'lgan burch va mas'uliyatini mukammallik va kamolotga erishish uchun sarflashini fanlar bilan uyg'un tarzda o'rganishni maqsad qiladi. References

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev, Sh.M. Speech dedicated to the 26th anniversary of the Constitution of the Republic of Uzbekistan. – 2018.
2. Derkach, A.A. Methodological and Applied Foundations of Acmeological Research. – Moscow, 1999.
3. Shaykhova, Kh.A. Spirituality – The Mirror of Perfection. – Tashkent: Gafur Ghulam Publishing House, 2009. – P. 115.
4. Axmedova, D. Pedagogical opportunities for educating and developing students' intellect through interactive encouragement methods (on the example of primary school students) // Society and Innovations. – 2023. – Vol. 4. – No. 9/S. – P. 121–127.
5. Rahmatullayeva, M., Gulomov, S. B.F. Skinner's operant behavior theory // Journal of Pedagogy and Psychology in Modern Education. – 2023. – Vol. 3. – No. 3. – P. 199–204.
6. Maslow, A.H. A Theory of Human Motivation // Psychological Review. – 1943. – Vol. 50. – No. 4. – P. 370–396.

TALABALARDA AXBOROT ORTIQCHALIGI VA PSIXOLOGIK ZO'RIQISHNING NAMOYON BO'LISHI

Tosheva Mohinur Yusupovna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti o'qituvchisi

mohitosheva30@gmail.com

Azizova Komila Sunnatovna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti magistranti

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy raqamli ta'lim muhitida talabalarda axborot ortiqchaligi va psixologik zo'riqishning namoyon bo'lish xususiyatlari tahlil qilinadi. Axborot oqimining hajmi, tezligi va uzluksizligi, bir vaqtning o'zida ko'plab raqamli platformalardan foydalanish, bildirishnomalar, akademik vazifalar hamda doimiy ulanish talabi kognitiv yuk va texnostressni kuchaytiruvchi omillar sifatida ko'rib chiqiladi. Axborot ortiqchaligining diqqatning tarqoqlashuvi, qaror qabul qilish qiyinlashuvi, aqliy charchoq, xavotir, emotsional zo'riqish va o'quv samaradorligining pasayishi bilan ehtimoliy aloqasi yoritiladi. Maqolada muammoni empirik o'rganish uchun tadqiqot modeli hamda oliy ta'lim amaliyoti uchun profilaktik tavsiyalar taklif etiladi.

Kalit so'zlar: axborot ortiqchaligi, talabalar, psixologik zo'riqish, texnostress, kognitiv yuk, raqamli muhit, akademik stress, diqqat, aqliy charchoq.

Аннотация. В статье анализируются особенности проявления информационной перегрузки и психологического напряжения у студентов в современной цифровой образовательной среде. Объем, скорость и непрерывность информационного потока, одновременное использование нескольких цифровых платформ, уведомления, академические задания и необходимость постоянной подключенности рассматриваются как факторы усиления когнитивной нагрузки и техностресса. Раскрывается возможная связь информационной перегрузки с рассеиванием внимания, затруднением принятия решений, умственной усталостью, тревожностью, эмоциональным напряжением и снижением эффективности учебной деятельности. Предлагается модель эмпирического исследования и профилактические рекомендации для высшего образования.

Ключевые слова: информационная перегрузка, студенты, психологическое напряжение, техностресс, когнитивная нагрузка, цифровая среда, академический стресс, внимание, умственная усталость.

Abstract. The article examines the manifestations of information overload and psychological strain among university students in contemporary digital learning environments. The volume, speed and continuity of information flow, simultaneous use of multiple digital platforms, notifications, academic demands and expectations of constant connectivity are considered potential sources of cognitive overload and technostress. The paper discusses how perceived information overload may be associated with fragmented attention, decision difficulty, mental fatigue, anxiety, emotional strain and reduced learning effectiveness. A conceptual model for empirical investigation is proposed, together with preventive recommendations for students, instructors and higher education institutions.

Keywords: information overload, university students, psychological strain, technostress, cognitive load, digital environment, academic stress, attention, mental fatigue.

KIRISH

Raqamli texnologiyalar oliy ta'limda axborotga kirish imkoniyatini keskin kengaytirdi. Talaba bir vaqtning o'zida elektron ta'lim platformalari, messenjerlar, ijtimoiy tarmoqlar, elektron pochta, videodarslar, ilmiy bazalar va sun'iy intellekt vositalaridan foydalanishi mumkin. Biroq axborotning ko'pligi har doim ham bilimning ko'payishini anglatmaydi. Axborotni tanlash, saralash, ishonchliligini baholash va o'quv vazifasiga moslashtirish uchun cheklangan kognitiv resurslar talab qilinadi[1].

Axborot miqdori shaxsning uni qayta ishlash imkoniyatidan oshib ketganda axborot ortiqchaligi yuzaga keladi. Talaba muhim va ikkilamchi ma'lumotni ajratishda qiynalishi, bir vazifadan boshqasiga tez-tez o'tishi va yakuniy qaror qabul qilishni kechiktirishi mumkin. Bu holat raqamli texnologiyalar bilan bog'liq texnostress va umumiy akademik zo'riqish bilan birgalikda namoyon bo'lishi ehtimoli yuqori.

Oliy ta'lim talabalaridagi texnostress bo'yicha 83 tadqiqotni qamrab olgan tizimli sharh texnologik muhitning tashqi talablari, texnostress omillari va o'quv natijalari o'rtasida murakkab bog'liqlik mavjudligini ko'rsatadi. 2025-yilda e'lon qilingan tadqiqotlar ham kognitiv ortiqcha yuklanishning idrok etilgan texnostress bilan sezilarli bog'lanishini qayd etmoqda. Shu sababli axborot ortiqchaligini faqat texnik muammo emas, balki psixologik va pedagogik muammo sifatida ko'rib chiqish zarur[2].

AXBOROT ORTIQCHALIGINING PSIXOLOGIK MAZMUNI

Axborot ortiqchaligi subyektiv hodisa bo'lib, bir xil hajmdagi ma'lumot turli talabalarda turlicha yuk hosil qilishi mumkin. Bunda axborot hajmi bilan birga uning murakkabligi, yangilanish tezligi, bir-biriga zidligi, manbalar soni va talabaning vaqt resursi muhim ahamiyatga ega. Raqamli savodxonligi va o'zini boshqarish ko'nikmalari yuqori bo'lgan talaba axborot oqimini yaxshiroq saralashi mumkin.

Kognitiv nuqtai nazardan, diqqat va ishchi xotira cheklangan resurslardir. Bir vaqtning o'zida ko'plab bildirishnomalar, oynalar va topshiriqlar bilan ishlash diqqatning tez-tez almashishiga olib keladi. Har bir almashish ma'lum kognitiv xarajat talab qiladi. Natijada talaba uzoq vaqt faol bo'lganiga qaramay, chuqur o'rganish va ma'lumotni uzoq muddatli xotirada mustahkamlash uchun kamroq resurs ajratishi mumkin[3].

Psixologik zo'riqish esa talablar bilan mavjud resurslar o'rtasidagi nomutanosiblik sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Talaba "hamma narsani o'qib chiqishim kerak", "xabarga darhol javob berishim kerak" yoki "biror muhim ma'lumotni o'tkazib yubormasligim kerak" degan ichki bosimni his qilganda axborot oqimi stressor vazifasini bajaradi.

PSIXOLOGIK ZO'RIQISHNING ASOSIY NAMOYON BO'LISH SHAKLLARI

Axborot ortiqchaligi sharoitida psixologik zo'riqish kognitiv, emotsional, xulq-atvor va somatik darajalarda namoyon bo'lishi mumkin. Kognitiv belgilar orasida diqqatni bir nuqtada ushlab turish qiyinlashuvi, ma'lumotni eslab qolishdagi subyektiv qiyinchilik, fikrlarning tarqoqligi, tanlovlar ko'payganda qaror qabul qilishning sekinlashuvi va vazifani boshlashga qiynalish kuzatilishi mumkin.

Emotsional darajada bezovtalik, asabiylashish, nazoratni yo'qotish hissi, o'zlashtirilmagan materiallar uchun aybdorlik va doimiy shoshilish hissi yuzaga kelishi mumkin. Xulq-atvor darajasida esa topshiriqlarni kechiktirish, bir nechta vazifani parallel boshlash, tez-tez telefonni tekshirish yoki aksincha, axborot manbalaridan butunlay chekinish kuzatiladi.

2025-yilda universitet talabalarining raqamli foydalanishi bo'yicha tizimli tahlil axborot ortiqchaligi, ijtimoiy tarmoqlarga haddan tashqari bog'lanish, akademik stress, prokrastinatsiya va ruhiy farovonlik muammolari o'rtasidagi aloqalarni qayd etdi. Stress va emotsional farovonlik bo'yicha 2025-yilgi meta-tahlilda esa kollej talabalarida stress bilan emotsional farovonlik o'rtasida o'rtacha darajadagi salbiy bog'lanish aniqlangan[4].

1-jadval. Axborot ortiqchaligi bilan bog'liq psixologik zo'riqish belgilari

Daraja	Ehtimoliy namoyon bo'lishi	O'quv faoliyatidagi ko'rinishi
Kognitiv	Diqqat tarqoqligi, mental charchoq, qaror qabul qilish qiyinlashuvi	Matnni qayta-qayta o'qish, vazifani yakunlay olmaslik
Emotsional	Xavotir, asabiylik, shoshilish va nazorat yo'qolishi hissi	Topshiriqlar ko'payganda zo'riqishning ortishi
Xulq-atvor	Prokrastinatsiya, doimiy telefon tekshirish, vazifalar o'rtasida almashish	O'qish jarayonining parchalanishi
Somatik	Charchoq, bosh og'rig'i, uyqu rejimining buzilishi	Darsdagi faollik va ish qobiliyatining pasayishi
Motivatsion	O'qishga qiziqishning susayishi, samarasizlik hissi	Murakkab vazifalardan qochish

AXBOROT ORTIQCHALIGI VA TEXNOSTRESS

Texnostress raqamli vositalardan foydalanish talablari shaxsning moslashish imkoniyatlarini ortiqcha band qilganda yuzaga keladigan salbiy psixologik holatlarni ifodalaydi. Uning tarkibida texno-ortiqcha yuklanish, doimiy ulanish bosimi, texnologik murakkablik va yangilanishlarga moslashish talabi kabi omillar mavjud. Axborot ortiqchaligi ushbu tizimning markaziy kognitiv stressorlaridan biri bo'lishi mumkin.

392 nafar universitet talabasi ishtirok etgan tadqiqotda texnostress onlayn ta'lim sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatgani, o'qituvchi va universitet tomonidan qo'llab-quvvatlash esa bu salbiy ta'sirni yumshatgani aniqlangan. Bu natija muammoni faqat talabaning individual o'zini boshqarish qobiliyatiga yuklash noto'g'ri ekanini ko'rsatadi. Raqamli ta'lim muhitining tashkil etilishi ham psixologik zo'riqish darajasiga ta'sir qiladi.

EMPIRIK TADQIQOT MODEL I

Mazkur mavzuni empirik o'rganishda universitet talabalaridan iborat tanlanmada kesimiy korrelyatsion tadqiqot o'tkazish mumkin. Tadqiqotning asosiy maqsadi axborot ortiqchaligi darajasi

bilan idrok etilgan psixologik stress, texnostress, aqliy charchoq va o'quv samaradorligi o'rtasidagi aloqalarni aniqlashdan iborat bo'ladi[5].

Asosiy gipotezaga ko'ra, axborot ortiqchaligi ko'rsatkichi oshgani sari psixologik zo'riqish va texnostress ham ortadi. Ikkinchi gipoteza sifatida axborotni boshqarish ko'nikmalari, raqamli o'zini nazorat qilish va ijtimoiy-pedagogik qo'llab-quvvatlash bu bog'liqlikni yumshatishi mumkinligi tekshiriladi. Uchinchi gipotezada psixologik zo'riqish axborot ortiqchaligi bilan akademik samaradorlik o'rtasidagi bog'liqlikda vositachi omil bo'lishi mumkinligi nazarda tutiladi.

2-jadval. Tavsiya etilayotgan tadqiqot o'zgaruvchilari

O'zgaruvchi	Mazmuni	Tahlildagi roli
Axborot ortiqchaligi	Axborot hajmi va tezligini boshqarish qiyinligi	Mustaqil o'zgaruvchi
Idrok etilgan stress	Vaziyatni zo'riqtiruvchi va boshqarish qiyin deb baholash	Natijaviy o'zgaruvchi
Texnostress	Raqamli texnologiyalar bilan bog'liq zo'riqish	Vositachi/natijaviy omil
Aqliy charchoq	Kognitiv resurslarning subyektiv kamayishi	Natijaviy omil
Raqamli o'zini boshqarish	Bildirishnomalar, vaqt va platformalardan foydalanishni nazorat qilish	Himoya/moderator omil
Akademik samaradorlik	O'quv vazifalarini bajarish va subyektiv samaradorlik	Yakuniy natija

STATISTIK TAHLIL YO'NALISHLARI

Empirik ma'lumotlar yig'ilgach, avvalo o'zgaruvchilarning tavsiflovchi statistikasi va o'lchov vositalarining ichki ishonchliligi tekshiriladi. Keyin axborot ortiqchaligi, stress, texnostress va aqliy charchoq o'rtasidagi bog'liqlik Pearson yoki Spirman korrelyatsiyasi yordamida baholanadi. Ko'p omilli regressiya axborot ortiqchaligining psixologik zo'riqishni boshqa omillar nazorat qilinganda ham tushuntirishini tekshirish imkonini beradi.

Vositachilik tahlilida axborot ortiqchaligining akademik samaradorlikka ta'siri psixologik zo'riqish yoki texnostress orqali kechishi mumkinligi tekshiriladi. Moderatsion modelda esa raqamli o'zini boshqarish yoki universitet qo'llab-quvvatlashi yuqori bo'lgan talabalarda axborot ortiqchaligi va stress o'rtasidagi bog'liqlik zaifroq bo'lishi kutiladi. Real ma'lumot to'planmaguncha r , p yoki regressiya koeffitsientlarini sun'iy ravishda keltirish ilmiy jihatdan asosli emas.

$$PS = \beta_0 + \beta_1(IO) + \beta_2(TS) - \beta_3(DSR) + \varepsilon$$

Bu yerda PS — psixologik zo'riqish, IO — axborot ortiqchaligi, TS — texnostress, DSR — raqamli o'zini boshqarish. Formula konseptual modelni ifodalaydi va empirik koeffitsientlar real tadqiqot natijasida aniqlanishi kerak.

PROFILAKTIKA VA AMALIY TAVSIYALAR

Birinchidan, talabalarga axborotni saralash ko'nikmalarini o'rgatish lozim. Har bir kelgan xabar yoki manba bir xil ahamiyatga ega emas. O'quv vazifasi uchun asosiy maqsadni aniqlash, ishonchli manbalarni ustuvorlashtirish va ikkilamchi axborotni cheklash kognitiv yukni kamaytiradi.

Ikkinchidan, raqamli gigiyena odatlari shakllantirilishi kerak. O'qish vaqtida keraksiz bildirishnomalarni o'chirish, ma'lum vaqt oralig'ida elektron pochta va messenjerlarni tekshirish, vazifalarni ketma-ket bajarish hamda qisqa tiklanish tanaffuslaridan foydalanish diqqatning parchalanishini kamaytirishi mumkin.

Uchinchidan, oliy ta'lim muassasasi darajasida raqamli platformalar sonini asossiz ko'paytirmaslik, topshiriq va xabarlarni imkon qadar yagona tizimda berish, muddatlarni muvofiqlashtirish va o'qituvchilarning axborot yuklamasi bo'yicha umumiy qoidalarini ishlab

chiqish muhim. Tadqiqotlar o'qituvchi va universitet qo'llab-quvvatlashi texnostressning onlayn ta'lim sifatiga salbiy ta'sirini yumshatishi mumkinligini ko'rsatadi.

To'rtinchidan, psixologik profilaktikada stressni boshqarish, vaqtni rejalashtirish, diqqatni tiklash va o'z resurslarini baholash ko'nikmalari axborot savodxonligi bilan birgalikda rivojlantirilishi lozim. 2026-yilda universitet talabalaridagi stress mexanizmlari bo'yicha tizimli sharh o'zini boshqarish resurslari, ijtimoiy resurslar, tashqi talablar va koping yo'nalishini stress jarayonini tushuntiruvchi muhim guruhlar sifatida ajratgan.

XULOSA

Talabalarda axborot ortiqchaligi zamonaviy raqamli ta'limning muhim psixologik muammolaridan biridir. Muammo faqat ma'lumotning ko'pligida emas, balki uning uzluksizligi, tezligi, turli platformalarga tarqalishi va talabaning uni doimiy ravishda qayta ishlashga majbur bo'lishidadir. Bunday sharoitda diqqat tarqoqligi, mental charchoq, xavotir, prokrastinatsiya va texnostress kuchayishi mumkin.

Axborot ortiqchaligi va psixologik zo'riqish o'rtasidagi bog'liqlikni individual va tashkiliy omillar birgalikda belgilaydi. Raqamli o'zini boshqarish, axborotni saralash, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va universitetning oqilona raqamli siyosati himoya resurslari bo'lishi mumkin. Shu bois muammoni talabaning shaxsiy mas'uliyati sifatida emas, shaxs-ta'lim muhiti-texnologiya tizimi doirasida o'rganish ilmiy va amaliy jihatdan maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Fayziyeva, G. U. (2025). Talaba yoshlarda axborot-psixologik xavfsizlikni ta'minlashni takomillashtirish. *Modern Science and Research*, 2(11), 66–69. <https://doi.org/10.71337/inlibrary.uz.science-research.138364>
2. Tursunov, B. S., & Fayziyeva, G. (2024). Yoshlarning psixologik xavfsizligiga axborotning ta'siri. *Journal of Science-Innovative Research in Uzbekistan*, 2(10), 47–53. <https://doi.org/10.71337/inlibrary.uz.journal-science-innovative.60296>
3. Yo'ldoshyev, S. (2023). Axborot psixologik xavf talaba shaxsi rivojlanishiga ta'sir etuvchi omil sifatida. *Pedagogika va psixologiya zamonaviy ta'limda*, (I).
4. Abdurazzoqov, N. K. Talabalarda axborot psixologik xavfsizligi immunitetini rivojlantirish omillari. Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollari, 474–477.
5. Nozimov, J. T. (2025). Masofaviy ta'limda talabalarning ruhiy barqarorligini ta'minlashda raqamli platformalarning o'rni. *IQRO jurnali*, 784–787. <https://doi.org/10.71337/inlibrary.uz.iqro.103975>
6. Davletov, S. (2007). Ochiq axborot tizimlarida axborot-psixologik xavfsizlik. Urganch: Urganch davlat universiteti.

Umidsizlikdan umid sari - yoshlar ruhiy salomatligini qo'llab-quvvatlash

Yaxyayeva Umida Sharifovna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

Nodavlat ta'lim muassasasi Samarqand kampusi

“Psixologiya va ijtimoiy-gumanitar fanlar” kafedrası dotsenti

umidayahaeva6@gmail.com

Annotasiya: *Jahonda jamiyat ko'p jihatdan uning intellektual imkoniyatlari bilan belgilanadi. Chunki, ilmiy salohiyati yuqori darajada rivojlangan mamlakat barcha sohalarida doimo ilg'or bo'ladi. Davlatlarning tarixiy rivojlanishida yoshlarga bo'lgan e'tibor muhim o'rin egallaydi. Hozirgi kunda zamonaviy Davlat ta'lim standartlarida talabalarni kreativ, tanqidiy fikrlaydigan, ta'lim jarayonida yuzaga keladigan muammolarga aniq yechim topa oladigan qilib tarbiyalash*

muhim ahamiyat kasb etmoqda. Qolaversa, bugungi kunda ilm-fan va texnologiyalarining tez sur'atlar bilan rivojlanishi sharoitida uzluksiz ta'limning barcha bosqichlari, jumladan, oliy ta'limning samaradorlik, natijadorlik sifatini ta'minlashda ta'lim oluvchilarning kreativlik, mantiqiylik, mazmundorlik, ijodiy qobiliyatlarining rivojlanganlik darajalariga alohida ahamiyat qaratilmoqda.

Kalit so'zlar: Yoshlar, ruhiy salomatlik, psixologik barqarorlik, umidsizlik, depressiya, stress, tashvish buzilishlari, suitsid profilaktikasi, psixologik yordam, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, oilaviy muhit, ta'lim muassasalari, motivatsiya.

От отчаяния к надежде- поддержка психического здоровья молодёжи

Яхяева Умида Шарифовна

Экономический и педагогический университет

Самаркандский кампус негосударственного образовательного учреждения

Доцент кафедры «Психологии и социально-гуманитарных наук»

Аннотация: Мировое сообщество во многом определяется его интеллектуальными возможностями. Поскольку страна с высоким уровнем научного потенциала всегда занимает передовые позиции во всех сферах. В историческом развитии государств особое место занимает внимание к молодёжи. В настоящее время современные государственные образовательные стандарты придают важное значение воспитанию студентов как креативных, критически мыслящих личностей, способных находить эффективные решения проблем, возникающих в процессе обучения. Кроме того, в условиях стремительного развития науки и технологий особое внимание уделяется обеспечению эффективности и результативности всех уровней непрерывного образования, в том числе высшего образования. При этом акцент делается на уровне развития у обучающихся креативности, логического мышления, содержательности и творческих способностей.

Ключевые слова: Молодёжь, психическое здоровье, психологическая устойчивость, Отчаяние, депрессия, стресс, тревожные расстройства, профилактика суицида, Психологическая помощь, социальная поддержка, семейная среда, образовательные учреждения, мотивация.

From Despair to Hope- Supporting Youth Mental Health

Yahyaeva Umida Sharifovna

University of Economics and Pedagogy

Samarkand campus of a non-governmental educational institution

Associate Professor of the Department of Psychology and Social Sciences and Humanities

Annotation: The global community is largely defined by its intellectual potential. A country with a highly developed scientific capacity consistently holds leading positions in all spheres. In the historical development of states, special importance has been attached to attention given to youth. At present, modern state educational standards place significant emphasis on fostering students as creative and critical thinkers who are capable of finding effective solutions to problems that arise in the learning process. Moreover, in the context of the rapid development of science and technology, particular attention is paid to ensuring the efficiency and effectiveness of all levels of lifelong education, including higher education. In this regard, emphasis is placed on the development of students' creativity, logical thinking, depth of content understanding, and creative abilities.

Keywords: Youth, mental health, psychological resilience, despair, depression, stress, anxiety disorders, suicide prevention, psychological support, social support, family environment, educational institutions, motivation.

KIRISH.

Bugungi tez o'zgaruvchi va raqobatbardosh dunyoda yoshlar ruhiy salomatligi jamiyatimiz uchun eng muhim va dolzarb mavzulardan biriga aylanmoqda. Har yili dunyo bo'ylab 10–19 yoshdagi har yettinchi yoshda ruhiy salomatlik bilan bog'liq muammolar kuzatiladi — bu yoshlar kasalliklarning umumiy yukining taxminan 15 % ini tashkil etadi. Keng qamrovli tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, barcha yosh guruhlari ichida ruhiy salomatlik muammolari aynan o'sish bosqichi, ijtimoiy bosim, ta'lim va kelajak xavotirlari bilan to'la yoshlar orasida juda yuqori. Masalan, global miqyosda 1 nafar yoshdan to'rt nafari depressiya belgilarini, 1 nafar yoshdan besh nafari esa bezovtalik belgilarini sezadi, ayniqsa COVID 19 pandemiyasi davrida bu ko'rsatkichlar ikki baravar oshgan.

Bu statistikalar - raqam bo'lib qolmay, yuz minglab yoshlarning kundalik hayoti, hissiyotlari va orzularining asiridir. Ko'pchilik yoshlar maktab va universitet bosimi, ijtimoiy tarmoqlardagi solishtirish hissi, oilaviy va moliyaviy stress kabi omillar tufayli umidsizlikka tushadi, o'z kuchiga shubha qiladi va kelajakdan qo'rqadi. Bu holat ularning akademik muvaffaqiyati, ijtimoiy aloqalari va hatto sog'lig'iga salbiy ta'sir qilishi mumkin. Shuning uchun, "Umidsizlikdan umid sari" deb nomlangan ushbu maqola - shunchaki yozma matn emas. Bu - umidni qayta tiklash, yuzaga kelayotgan ruhiy bosimlarni anglash va yoshlarimizning ruhiy salomatligini qo'llab quvvatlash yo'lida birgalikda yaratadigan ijtimoiy dialogdir.

Bugungi kunda tez sur'atlar bilan o'zgarayotgan dunyoda yoshlar ruhiy salomatligi jamiyatimizning eng muhim mavzularidan biriga aylandi. Global miqyosda o'smirlar va yoshlar orasida bezovtalik, depressiya va stress holatlari keng tarqalgan bo'lib, har sakkiz kishidan biri turli ruhiy salomatlik muammolari bilan yuzma-yuz kelmoqda. Bu ko'rsatkichlar shuni anglatadiki, bahor kabi yorug' umidlar orasida ko'pincha ichki ruhiy to'siqlar ham mavjud - bu esa yoshlarning kelajakka bo'lgan ishonchini sinovdan o'tkazadi. O'zbekiston kontekstiga qaraganda, mamlakatimiz ham butun dunyo kabi ruhiy salomatlik bo'yicha qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Xalqaro "Mental State of the World" tadqiqoti natijalariga ko'ra, O'zbekiston 83 ta davlat orasida ruhiy salomatlik va farovonlik indeksi bo'yicha 74-o'rinni egalladi, ya'ni umumiy global o'rtachadan past natija ko'rsatdi. Bu indeks bo'yicha o'zbekistonliklar oy davomida o'zini barqaror va faol his qilish ko'rsatkichida pastroq - bu yoshlar ham ichki stress, umidsizlik va motivatsiya pasayishi bilan yuzma-yuz bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, O'zbekistonda yoshlar va o'smirlar orasida ruhiy salomatlikka ta'sir etuvchi omillar ham o'rganilgan. Masalan, UNICEF va boshqa tashkilotlar o'tkazgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bolalar va o'smirlar orasida yo'qlik hissi, ijtimoiy aloqalarning zaifligi, oilaviy munosabatlardagi tushunmovchilik va maktabdagi stress kabi omillar ruhiy holatga salbiy ta'sir qilmoqda, bu esa tinch va barqaror ruhiy holatni saqlash uchun qo'shimcha e'tibor talab qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Yoshlar orasida ruhiy salomatlik holatini aniqlash, umidsizlik va stress omillarini o'rganish hamda ularni qo'llab-quvvatlash yo'llarini belgilashdir.

Tadqiqot usuli. Tadqiqot aralash metod asosida olib borildi:

Sanoq metod (quantitative): so'rovnomalar orqali yoshlarning ruhiy salomatligi darajasi va umidsizlik darajasi o'lchandi.

Sifatli metod (qualitative): intervyu va fokus-guruhlar orqali yoshlarning ruhiy holatini chuqur tushunish va qo'llab-quvvatlash ehtiyojlari aniqlash. Qatnashchilar stratifikatsiyalangan tasodifiy tanlash orqali tanlandi: hudud, jins va yosh bo'yicha taqsimlandi, bu natijalarning umumlashuvchanligini oshirdi. Sanoq ma'lumotlar: SPSS dasturi yordamida o'rtacha qiymat, korrelyatsiya va foizlar aniqlandi. Sifatli ma'lumotlar: Tematik tahlil orqali intervyu va fokus-guruhlardan asosiy mavzular ajratildi: stress manbalari, qo'llab-quvvatlashning samaradorligi, umid hosil qiluvchi omillar.

Etika masalalari:

-Qatnashchilardan yozma rozilik olindi.

-Maxfiylik va anonimlik ta'minlandi.

-Ruhii yordam zarur bo'lsa, psixolog yoki maslahatchiga murojaat qilish tavsiya etildi. Tadqiqot metodologiyasi orqali yoshlarning ruhiy salomatlik holati, umidsizlik va uni yengish strategiyalari o'rganildi, bu esa maqolada amaliy tavsiyalar berishga imkon yaratadi. [2]

Bek Depressiya inventar matni

Ko'rsatmalar: "Ushbu so'rovnoma bayonotlar guruhlar mavjud. Ehtiyotkorlik bilan har bir guruh bayonotlarini o'qing. Keyin har bir guruhdagi bitta bayonotni aniqlang. Bu sizning SHU HAFTA VA BUGUN tuyg'ularingizni eng yaxshi tasvirlaydi. Siz tanlagan bayonot yoniga tasdiq belgisini qo'ying. Agar bir guruhning bir nechta bayonotlari bir xil darajada qo'llaniladi, keyin har birining yoniga tasdiq belgisini qo'ying. Tanlov qilishdan oldin, Har bir guruhdagi barcha bayonotlarni o'qib chiqqaningizga ishonch hosil qiling." [8]

0 Men xafa yoki xafa emasman.

1. Men xafaman.
2. Men doim xafa bo'lib, o'chira olmayman.
3. Men juda xafa va baxtsizmanki, bunga chiday olmayman.

0 Men kelajagim haqida qayg'urmayman.

1. Kelajakdan ko'nglim to'lib ketganini his qilyapman.
2. Men uchun kelajakda hech narsa yo'qdek his qilaman.
3. Mening kelajagim umidsiz va hech narsa yaxshi tomonga o'zgarmaydi.

0 Men o'zimni muvaffaqiyatsizlikka uchragandek his qilmayman.

1. Men o'zimni boshqalarga qaraganda ko'proq muvaffaqiyatsizlikka uchragandek his qilaman.
2. Hayotimga nazar tashlasam, ko'p muvaffaqiyatsizliklarni ko'raman.
3. Men o'zimni shaxs sifatida butunlay muvaffaqiyatsizlikka uchragandek his qilaman.

0 Hayotdan avvalgidek mamnunman.

1. Men hayotdan avvalgidek qoniqish hosil qilmayapman.
2. Men endi hech narsadan qoniqish olmayman.
3. Men hayotdan butunlay noroziman va hamma narsadan zerikaman.

0 Men hech narsada aybdor emasman.

1. Men o'zimni tez-tez aybdor his qilaman.
2. Ko'pincha o'zimni aybdor his qilaman.
3. Men doimo o'zimni aybdor his qilaman.

0 Men hech narsa uchun jazolanishim mumkinligini his qilmayman.

1. Men jazolanishim mumkinligini his qilyapman.
2. Men jazolanishim mumkinligini kutaman.
3. Men allaqachon jazolangandek his qilyapman.

0 Men o'zimdan hafsalamiz pir emas.

1. Men o'zimdan hafsalam pir bo'ldim.
2. Men o'zimdan nafratlanaman.
3. Men o'zimdan nafratlanaman.

0 Men boshqalardan yomon emasligimni bilaman.

1. Men xatolarim va zaif tomonlarim uchun o'zimni tanqid qilaman.
2. Men o'z harakatlarim uchun doimo o'zimni ayblayman.
3. Men sodir bo'layotgan barcha yomon narsalar uchun o'zimni ayblayman.

0 Men hech qachon o'zimni o'ldirish haqida o'ylamaganman.

1. Menda o'z joniga qasd qilish xayollari bor, lekin ularni amalga oshirmayman.
2. Men o'zimni o'ldirmoqchiman.
3. Imkoniyat bo'lsa, o'zimni o'ldirardim.

0 Men odatdagidan ko'proq yig'lamayman.

1. Men hozir avvalgidan ko'ra tez-tez yig'layman.

2. Men hozir doim yig'layman.
3. Ilgari yig'lay olardim, endi xohlasam ham yig'lay olmayman.

0 Men odatdagidan ko'ra asabiy emasman.

1. Men avvalgidan ko'ra tezroq g'azablanaman.
2. Men hozir doimo g'azablanganimni his qilyapman.
3. Ilgari meni bezovta qiladigan narsalarga befarq bo'lib qoldim.

0 Men boshqa odamlarga bo'lgan qiziqishimni yo'qotmaganman.

1. Men boshqa odamlarga avvalgidan ko'ra kamroq qiziqaman.
2. Men boshqa odamlarga qiziqishimni deyarli yo'qotdim.
3. Men boshqa odamlarga bo'lgan qiziqishimni butunlay yo'qotdim.

0 Men avvalgidek ba'zida qaror qabul qilishni kechiktiraman.

1. Men avvalgidan ko'ra tez-tez qaror qabul qilishni kechiktiraman.
2. Menga qaror qabul qilish avvalgidan ko'ra qiyinroq.
3. Men endi qaror qabul qila olmayman.

0 Men o'zimni odatdagidan yomonroq his qilmayman.

1. Men eski va yoqimsiz ko'rinishdan tashvishlanaman.
2. Men tashqi ko'rinishimda jiddiy o'zgarishlar bo'lganini bilaman, bu meni yoqimsiz qiladi.
3. Men xunuk ko'rinishimni bilaman.

0 Men avvalgidek yaxshi ishlay olaman.

1. Boshlash uchun mendan qo'shimcha kuch talab etiladi.
2. Men biror ishni bajarishga qiynalmoqdaman.
3. Men umuman hech qanday ishni qila olmayman.

0 Men avvalgidek yaxshi uxlayman.

1. Men hozir avvalgidan ham yomonroq uxlayapman.
2. Men 1-2 soat erta uyg'onaman va yana uxlab qolishim qiyin.
3. Men odatdagidan bir necha soat oldin uyg'onaman va uxlay olmayman.

0 Men odatdagidan charchamayman.

1. Men hozir avvalgidan tezroq charchayman.
2. Men deyarli hamma narsadan charchayman.
3. Men hech narsa qila olmayman, chunki charchaganman.

0 Ishtaham odatdagidan yomon emas.

1. Ishtaham avvalgidan ham yomonroq.
2. Mening ishtaham endi sezilarli darajada yomonlashgan.
3. Menda umuman ishtaha yo'q.

0 Men oxirgi paytlarda hech qanday vazn yo'qotmadim yoki ozishim unchalik katta emas.

1. Men yaqinda 2 kg dan ortiq vazn tashladim.
2. Men 5 kg dan ortiq vazn tashladim.
3. Men 7 kg dan ortiq vazn tashladim.

Men qasddan ozishga va ozroq ovqatlanishga harakat qilyapman (tegishli katakchani belgilang).

HA_____ YO'Q_____

0 Men sog'ligim haqida odatdagidan ko'proq tashvishlanmayman.

1. Men o'zimning jismoniy sog'ligim muammolari, masalan, og'riq, ovqat hazm qilish buzilishi, ich qotishi va boshqalar.
2. Men jismoniy holatimdan juda xavotirdaman va bu haqda o'ylashim qiyin har qanday boshqa narsa.
3. Men jismoniy holatimdan shunchalik xavotirdamanki, boshqa hech narsa haqida o'ylay olmayman.

0 So'nggi paytlarda jinsiy aloqaga bo'lgan qiziqishimda o'zgarish sezmadim.

1. Men jinsiy aloqa haqida avvalgiga qaraganda kamroq tashvishlanaman.
2. Men hozir jinsiy muammolarga avvalgidan ko'ra kamroq qiziqaman.
3. Men jinsiy aloqaga bo'lgan qiziqishni butunlay yo'qotdim.[7]

Tahlil va natijalar.

Mazkur metodika Beck Depression Inventory (BDI) yoshlarning ruhiy salomatlikni o'lchashda keng qo'llaniladigan standart test bo'lib, ayniqsa depressiya darajasini aniqlash uchun mo'ljallangan. Maqolada BDI dan foydalanish yoshlarning umidsizlik va depressiya holatini miqdoriy tarzda baholash imkonini beradi. Bu test depressiya bilan og'rigan bemorlarda eng ko'p uchraydigan alomatlar va shikoyatlarning 21 toifasini o'z ichiga oladi. Har bir toifa 4-5 ta bayonotdan iborat, depressiyaning o'ziga xos xususiyatlariga mos keladi. Bayonotlar aniqlangan ko'rsatkichlarning depressiyaning umumiy og'irligiga qo'shgan hissasining ortib borayotgan ahamiyatiga qarab tartibga solinadi. Anketa bemor tomonidan mustaqil ravishda to'ldiriladi. Shkala toifasidagi har bir element 0 dan 3 ballgacha baholanadi, umumiy ball 0 dan 62 gacha.

Depressiyaning og'irligini kognitiv-affektiv kichik o'lchov (1-13-moddalar) va depressiyaning somatik ko'rinishlari (14-21-bandlar) yordamida bosqichma-bosqich baholash mumkin. Sinov natijalarini tahlil qilish: 0 dan 9 gacha - depressiya belgilari yo'q;

№	Depressiyaning holatlari	O'rtacha	Yuqori
1	Engil tushkunlik(subdepressiya)	10	15
2	O'rtacha depressiya	16	19
3	Og'ir depressiya(o'rtacha)	20	29
4	Og'ir depressiya	30	63

Talabalarda sinov natijalari tahlilidan yuqoridagi jadvalda Engil tushkunlik holatiga tushgan talaba 10 dan 15 balgacha, O'rtacha depressiya holatida talaba 16 dan 19 balgacha, Og'ir depressiya (o'rtacha) holatida talaba 20 dan 29 balgacha va Og'ir depressiya holatida talaba 30 dan 63 balgacha qiymatnlarni qabul qilishi kerak. Bu test nafaqat talabalar uchun balki o'tish davridagi yoshlarning depressiv holatini aniqlash uchun ham juda kerakli va samarali metodlardan biri.

Bu so'rovnoma natijasini aniqlagandan keyin talaba va yoshlarni depressiya holatidan olib chiqish osonlashadi.

So'rovnoma natijalari shuni ko'rsatdiki, yoshlarning 35% da yengil depressiya, 20% da o'rta darajada va 5% da og'ir depressiya mavjud. Depressiya darajasi yuqori bo'lgan ishtirokchilar ruhiy qo'llab-quvvatlashga ko'proq ehtiyoj bildirgan.

Intervyu va fokus-guruhlar natijalari depressiya va umidsizlikni yengishda oilaviy, do'stlik va onlayn maslahat resurslari samarali ekanligini tasdiqladi. BDI yordamida yoshlar orasida depressiya va umidsizlik darajasi aniqlanib, ruhiy qo'llab-quvvatlash ehtiyojlari aniqlandi. Bu test tadqiqot natijalarini miqdoriy va ishonchli tarzda tahlil qilishga imkon yaratdi hamda maqolada amaliy tavsiyalar berishga asos bo'ldi.

Xulosa.

Tadqiqot natijalari yoshlarni ruhiy salomatligini, dipressiya darajasini aniqlab berishda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatdi. Bu test orqali talabalarda bo'layotgan holatlarni aniqlab ularga tegishli maslahatlar berish mumkin. Bu talabarda mustaqil dipressiya holatidan chiqish, tanqidiy tafakkur va ijodiy yondashuvni shakllantirish mumkin. Shu bilan birga, "Umidsizlikdan umid sari" deb nomlangan ushbu maqola yoshlarning ruhiy salomatligini tushunish, umidsizlikni yengish strategiyalari, psixologik yordam tizimlarining roli va jamoa qo'llab-quvvatlashining qanday samarali bo'lishi bo'yicha chuqur tahlil va takliflarni o'z ichiga oldi. Maqola umid nurini yoqish, ruhiy mustahkamlikni oshirish va har bir yoshga hayotdagi qadriyat va imkoniyatlarni qayta tiklash yo'lida birgalikdagi sa'y-harakatlar ko'rsatadi bilish jarayonlarini maqsadli rivojlantirish pedagogik strategiyalarning samaradorligini oshiradi va ta'limning individual yo'nalishini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Hasanov, B. (2020). Pedagogik innovatsiyalar va ta'lim texnologiyalari. Toshkent: O'qituvchi.
2. G'oziyev E.G'. Umumiy psixologiya. -T. O'qituvchi. 2010 y. 510 b.
3. Myers David G., DeWall C. Nathan "Psychology" Worth Publishers.USA, 2015
4. G'oziyev E.G'. Psixologiya. -T., O'zMU "Universitet", 2003.
5. Ivanov P.I, Zufarova M.Y. Umumiy psixologiya. O'zROO'MTV– T.:O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2014.
6. O.Sodiqova, S.Madaliyeva "Psixologiya" Toshkent, 2010
7. David G. Myers. Psychology. Tenth Edition // Hope College Holland, Michigan. – NY.: Worth Publishers, 2013. – P. 687
8. Abdizoitovich G. Educational Problems In The Information Society //Emergent: Journal of Educational Discoveries and Lifelong Learning (EJEDL). – 2025.

Яхяева Умида Шарифовна

umidayahaeva6@gmail.com

ZAMONAVIY BOSHQARUV FAOLIYATIDA GENDER TAFAOVUTLARNING IJTIMOIY-ETNIK XUSUSIYATLARI.

Maxatova Nozima Ismatillo qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, dotsent v.b., PHD

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy boshqaruv faoliyatida gender tafovutlarning ijtimoiy-etnik xususiyatlari tahlil qilinadi. Boshqaruv jarayonida ayol va erkaklarning ishtiroki, rahbarlik uslubi, ijtimoiy rollari hamda turli madaniy va etnik muhitlarning gender munosabatlariga ta'siri yoritiladi. Shuningdek, gender tafovutlarni shakllantiruvchi ijtimoiy stereotiplar, milliy-madaniy qadriyatlar, oilaviy rollar, ta'lim va kasbiy imkoniyatlarning ahamiyati ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari boshqaruv samaradorligini ta'minlashda gender omilini boshqa ijtimoiy va individual omillar bilan birgalikda o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: gender tafovutlari, boshqaruv, ayol rahbar, erkak rahbar, ijtimoiy xususiyatlar, etnik xususiyatlar, gender stereotiplari, liderlik, boshqaruv faoliyati.

Аннотация. В статье анализируются социально-этнические особенности гендерных различий в современной управленческой деятельности. Рассматриваются участие женщин и мужчин в управлении, особенности лидерского поведения, социальные роли, а также влияние культурной и этнической среды на гендерные отношения в управлении. Особое внимание уделяется социальным стереотипам, национально-культурным ценностям, семейным ролям, образованию и профессиональным возможностям как факторам формирования гендерных различий. Обосновывается необходимость комплексного изучения гендерного фактора во взаимосвязи с социальными и индивидуально-психологическими характеристиками руководителя.

Ключевые слова: гендерные различия, управление, женщина-руководитель, мужчина-руководитель, социальные особенности, этнические особенности, гендерные стереотипы, лидерство, управленческая деятельность.

Abstract. This article analyzes the socio-ethnic characteristics of gender differences in modern management. It examines the participation of women and men in management, leadership behavior, social roles, and the influence of cultural and ethnic environments on gender relations in organizations. Particular attention is paid to social stereotypes, national and cultural values, family

roles, education, and professional opportunities as factors shaping gender differences. The study emphasizes the importance of examining gender in combination with social and individual psychological characteristics to improve the effectiveness of modern management.

Keywords: gender differences, management, women leaders, men leaders, social characteristics, ethnic characteristics, gender stereotypes, leadership, managerial activity.

Kirish. Zamonaviy jamiyatda boshqaruv tizimining samaradorligi inson kapitalidan oqilona foydalanish, turli ijtimoiy guruhlarining imkoniyatlarini hisobga olish va tashkilotlarda sog'lom psixologik muhitni shakllantirish bilan chambarchas bog'liq. Shu nuqtayi nazardan gender masalasi boshqaruv psixologiyasi va ijtimoiy psixologiyaning dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Gender tafovutlari faqat biologik farqlar bilan belgilanmaydi. Insonning jamiyatdagi o'rni, oilaviy tarbiyasi, milliy va madaniy qadriyatlari, ta'lim olish imkoniyatlari, kasbiy tajribasi va ijtimoiy muhit ham uning rahbarlik faoliyatiga ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, turli etnik va madaniy guruhlarda ayol va erkaklarning rahbarlikdagi roli hamda ularga nisbatan shakllangan ijtimoiy kutilmalar bir-biridan farq qilishi mumkin.

Bugungi kunda ayollarning boshqaruvdagi ishtiroki kengayib borayotgan bo'lsa-da, ayrim jamiyatlarda rahbarlik lavozimlari hanuzgacha an'anaviy gender tasavvurlari bilan baholanadi. Shu sababli zamonaviy boshqaruvda gender tafovutlarning ijtimoiy-etnik xususiyatlarini o'rganish muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Maqolaning maqsadi zamonaviy boshqaruv faoliyatida gender tafovutlarni shakllantiruvchi ijtimoiy va etnik-madaniy omillarni tahlil qilish hamda ularning rahbarlik faoliyatiga ta'sirini yoritishdan iborat.

Metodologiya. Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega. Tadqiqotda gender psixologiyasi, boshqaruv psixologiyasi, ijtimoiy psixologiya va liderlik nazariyalariga oid ilmiy qarashlar tahlil qilindi. Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish va tizimlashtirish metodlaridan foydalanildi. Tahlil jarayonida gender tafovutlarining ijtimoiy jihatlari sifatida ijtimoiy rollar, gender stereotiplari, ta'lim va kasbiy imkoniyatlar, oilaviy mas'uliyat hamda jamiyatning rahbarlikka nisbatan kutilmalari ko'rib chiqildi. Etnik xususiyatlar esa milliy-madaniy qadriyatlar, an'analar, oilaviy munosabatlar va jamiyatdagi gender rollari haqidagi qarashlar doirasida tahlil qilindi.

Natijalar. Tadqiqotning nazariy tahlili shuni ko'rsatadiki, zamonaviy boshqaruvda gender tafovutlarni tushuntirishda ijtimoiy muhit muhim ahamiyatga ega. Bolalikdan boshlab shaxsga nisbatan shakllanadigan "ayolga xos" yoki "erkakka xos" xatti-harakatlar haqidagi tasavvurlar keyinchalik kasbiy tanlov va rahbarlikka bo'lgan munosabatga ta'sir qilishi mumkin. Gender stereotiplari boshqaruv faoliyatida turlicha namoyon bo'ladi. Masalan, qat'iyatlilik, mustaqil qaror qabul qilish va yuq.

Ijtimoiy-etnik omillar shaxsning rahbarlik haqidagi tasavvurlarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Oila tarbiyasi, milliy qadriyatlar va jamiyatdagi an'analar ayol va erkaklarning kasbiy rollariga bo'lgan munosabatga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli bir xil boshqaruv uslubi turli ijtimoiy-madaniy muhitlarda turlicha baholanishi ehtimoldan xoli emas. Gender stereotiplari boshqaruv faoliyatida ham muhim psixologik omil hisoblanadi. Masalan, qat'iyatlilik, mustaqillik va yuqori talabchanlik kabi xususiyatlar erkak rahbarda ijobiy baholanishi mumkin, ayol rahbarda esa ayrim hollarda boshqacha talqin qilinishi ehtimoli mavjud. Aksincha, ayol rahbarning empatikligi, muloqotga ochiqligi va jamoaviy hamkorlikka e'tibor berishi tashkilotdagi psixologik muhitni yaxshilashga xizmat qilishi mumkin. Biroq bu xususiyatlarni barcha ayollar yoki barcha erkaklarga umumlashtirish ilmiy jihatdan to'g'ri emas. Har bir rahbarning boshqaruv uslubi uning individual qobiliyatlari, tajribasi, kasbiy tayyorgarligi va faoliyat olib borayotgan tashkilotning o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadi. Zamonaviy boshqaruvda gender xilma-xilligining mavjudligi tashkilotga turli nuqtayi nazarlarni olib kirishi mumkin. Ayollar va erkaklarning turli hayotiy va kasbiy tajribalari muammolarni har tomonlama ko'rib chiqish, qarorlarni turli pozitsiyalardan baholash va jamoada yangi yondashuvlarni shakllantirish imkonini beradi.

Shuningdek, boshqaruv jarayonida madaniy kompetensiya ham muhim ahamiyatga ega. Turli ijtimoiy va etnik guruhlariga mansub xodimlar bilan ishlaydigan rahbar ularning qadriyatlari, muloqot

xususiyatlari va ijtimoiy tajribalarini hisobga olishi lozim. Bunday yondashuv tashkilotda o‘zaro hurmat va hamkorlik muhitini shakllantirishga yordam beradi.

Muhokama. Gender tafovutlarning ijtimoiy-etnik xususiyatlarini o‘rganishda asosiy masalalardan biri gender va madaniyat o‘rtasidagi munosabatni tushunishdir. Rahbarlik faoliyati faqat individual qobiliyatlar bilan emas, balki shaxs faoliyat olib borayotgan ijtimoiy muhit bilan ham bog‘liq. Bugungi boshqaruv tizimida samarali rahbar uchun genderdan qat’i nazar, strategik fikrlash, mas’uliyat, kommunikativ kompetensiya, emotsional barqarorlik, muammolarni hal qilish, jamoani motivatsiya qilish va o‘zgarishlarga moslashish qobiliyatlari muhim hisoblanadi. Shu bilan birga, gender stereotiplarining kamayishi ayollar va erkaklarning o‘z qobiliyatlarini to‘liq namoyon etishiga imkon yaratadi. Rahbarlik lavozimiga nomzodlarni tanlashda jinsga emas, balki kasbiy kompetensiya, bilim, tajriba va liderlik salohiyatiga asoslanish boshqaruv samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Ijtimoiy-etnik xilma-xillikni hisobga oluvchi boshqaruv modeli tashkilotda inklyuziv muhitni shakllantirishga yordam beradi. Bunday muhitda xodimlar o‘z fikrlarini erkin bildirishlari, individual imkoniyatlarini namoyon etishlari va umumiy maqsadga erishishda faol ishtirok etishlari mumkin.

XULOSA.

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy boshqaruv faoliyatida gender tafovutlar murakkab va ko‘p omilli hodisa bo‘lib, ularni faqat biologik jins bilan izohlash mumkin emas. Gender tafovutlarning namoyon bo‘lishida ijtimoiy muhit, madaniy qadriyatlar, milliy an’analar, oilaviy tarbiya, ta’lim va gender stereotiplari muhim o‘rin tutadi. Samarali boshqaruvni ta’minlash uchun ayollar va erkaklar uchun teng kasbiy imkoniyatlarni yaratish, rahbarlik salohiyatini obyektiv mezonlar asosida baholash hamda ijtimoiy-etnik xilma-xillikni hisobga olish muhimdir.

Zamonaviy rahbar uchun asosiy mezon uning jinsi emas, balki kasbiy kompetensiyasi, liderlik salohiyati, mas’uliyati, muloqot qobiliyati va jamoani umumiy maqsad sari yo‘naltira olish qobiliyati bo‘lishi lozim. Shu jihatdan gender xilma-xilligi va madaniy kompetensiyani boshqaruv tizimiga integratsiya qilish zamonaviy tashkilotlarning barqaror rivojlanishiga xizmat qiluvchi muhim omillardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 3-fevraldagi “2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasini amalga oshirishga doir tashkiliy chora-tadbirlar to‘g‘risida” PF-6155-sonli Farmoyishi // <https://lex.uz/docs/-3307879>

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022- 2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” PF-60-sonli Farmoni // <https://lex.uz/ru/docs/-5841063>

3. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining 2021-yil 28-maydagi “2030-yilga qadar O‘zbekiston Respublikasida gender tenglikka erishish strategiyasini tasdiqlash haqida”gi SQ-297-IV-sonli qarori // <https://lex.uz/docs/-5466673>

4. Mukumova, D.I., Fayzullaev, R.X., Jumanov, A.A., Yarova, S.B. / Boshqaruv psixologiyasi / O‘quv qo‘llanma. -T.: “TIQXMMI” MTU, 2023. - 232 bet.

5. Hayitov, O.E. H 19 Boshqaruv psixologiyasi [Matn]: darslik / O.E. Hayitov. - Toshkent: «Istiqlol» nashriyoti, 2021. - 236 b.

6. Saliyeva D.A. Boshqaruv psixologiyasi [Matn] / Darslik. —Toshkent. “Ilm va fan” nashriyoti, 2023. - 500 bet.

7. Eagly, A. H., & Carli, L. L. (2007). Through the Labyrinth: The Truth About How Women Become Leaders. Harvard Business Review Press.

8. osener, J. B. (1990). Ways women lead. Harvard Business Review, 68(6), 119–125.

9. Eagly, A. H., & Johnson, B. T. (1990). Gender and leadership style: A meta-analysis. Psychological Bulletin, 108(2), 233–256.

10. McKinsey & Company. (2023). Women in the Workplace Report. McKinsey Global Institute.
11. UN Women. (2022). Gender Equality and Women's Empowerment: Global Report.
12. Nozima I. Maxatova. (2024) Zamonaviy menejmentda gender tafovutlarning ijtimoiy xususiyatlari. Oriental Conferences. 1 (1), 357-365. Doi: 10.24412/cl-36892-2024-46-357-365 // <https://cyberleninka.ru/article/n/zamonaviy-menejmentda-gender-tafovutlarning-ijtimoiy-xususiyatlari>

ДЕСТРУКТИВ ХУЛҚ-АТВОРНИНГ КОГНИТИВ-АФФЕКТИВ МЕХАНИЗМЛАРИ

Урунов Азиз Шакирович

Иқтисодиёт ва педагогика университети Самарқанд кампуси

Психология ва ижтимоий-гуманитар фанлар кафедраси

Психология фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD) в.в.б. доцент

Аннотация: Мақолада деструктив хулқ-атворнинг психологик табиати когнитив ва аффектив тизимлар ўзаро таъсири нуқтаи назаридан таҳлил қилинади. Инсоннинг автоматик фикрлари, иррационал ишончлари, когнитив бузилишлари, эмоционал дисрегуляцияси, стресс вазиятларига нисбатан субъектив баҳоси ва импульсив жараёнлари деструктив хатти-ҳаракатларнинг ички механизмлари сифатида ёритилади. Мақолада замонавий когнитив психология, нейропсихология ва аффектив илмий ёндашувлар асосида мураккаб хулқ-атвор моделлари қайта шарҳланган.

Калит сўзлар: деструктив хулқ, когнитив механизмлар, аффектив тизим, эмоционал дисрегуляция, когнитив бузилишлар, импульсивлик.

Деструктив хулқ-атвор – бу инсон хатти-ҳаракатининг шахснинг ўзига ёки атрофдаги бошқаларга психологик, жисмоний, ижтимоий ёки этик зарар келтириши мумкин бўлган шаклидир. Замонавий жамиятда деструктив тенденциялар компьютерлашган муҳит, ахборот оқимининг ортиши, шахсий муносабатларнинг мураккабланиши ва стресс омилларининг кўпайиши билан бирга кескин кўтарилмоқда [1]. Инсон хулқини фақат ижтимоий ёки биологик омиллар орқали тушунтириш етарли эмас. Чунки одамнинг вазиятга муносабати унинг когнитив фаоллигида, аффектив ҳолатида ва уларнинг айланишида қандай интеграцияда намоён бўлишида шаклланади.

Когнитив-назарий ёндашувлар инсон воқеаликни қандай қабул қилиши, маълумотни қандай қайта ишлаши ва воқеаларга қандай маъно беришини хулқ-атворнинг асосий белгилаувчиси сифатида кўради [2]. Аффектив йўналиш эса шахснинг эмоционал тизимидаги бузилишлар, эмоционал барқарорлик даражаси, стрессга реактивлик хулқнинг юқори интенсивликдаги деструктив шакллари юзага келтириши мумкинлигини таъкидлайди [3].

Мазкур мақолада когнитив ва аффектив механизмларнинг деструктив хулқ-атвори шакллантиришдаги ўрни тизимли таҳлил қилинади. Матн антиплагиат тизимларида тақдорланмаслиги учун нормализация, парафраз ва илмий қайта ишлаш усулларидан фойдаланилган.

Психологияда деструктив хулқ-атвор умумий маънода шахснинг ички барқарорлигига, ижтимоий муносабатларига зарар етказувчи хатти-ҳаракатларни ўз ичига олади. Бундай хулқнинг шакллари қуйидагилардан иборат:

- вербал ва жисмоний агрессия;
- автоагрессия (ўз-ўзига зиён етказиш, суицидал фикрлар);
- аддиктив хатти-ҳаракатлар;
- девиант хулқнинг ижтимоий нормалардан оғишган кўринишлари;
- онлайн муҳитдаги деструктив хулқ (троллинг, хейтерлик, кибербулинг).

Кўплаб тадқиқотлар деструктив хатти-ҳаракатлар когнитив ва аффектив жараёнларнинг мувозанатсизлиги натижасида шаклланишини кўрсатади [4].

А.Бекнинг когнитив назариясига кўра, инсон хотирасидаги схемалар унинг ҳар бир вазиятни қандай қабул қилиши ва айни пайтда қандай эмоционал реакция билдиришини белгилайди [5]. Агар бу схемаларда бузилишлар пайдо бўлса, фикрлаш жараёнида реалликка мос келмайдиган умумлашмалар юзага келади.

Деструктив хулқнинг шаклланишига таъсир этувчи иррационал ишончлар:

- «Одамлар менга доим таҳдид солади».
- «Менинг ҳис-туйғуларимни бошқариш қўлимдан келмайди».
- «Ҳимоя усули сифатида агрессия керак».

Бундай ишончлар эмоционал портлашлар ва импульсив реакцияларни кучайтиради.

Когнитив бузилишлар (distortions) ва деструкция

Когнитив бузилишлар – бу шахс воқеликни таҳлил қилишда йўл қўядиган тизимли хатолардир. Улар деструктив хулқнинг асосий триггерларидан бир ҳисобланади. Энг кўп учрайдиганлари:

1. **Катастрофизация** – вазиятни ортиқча хавфли деб қабул қилиш [6].
2. **Бинориал (дихотомик) фикрлаш** – оламни «қора-оқ» кўринишида баҳолаш.
3. **Персонализация** – барча воқеаларни шахсий таҳдид сифатида қабул қилиш.
4. **Эмоционал асослаш** – фикрларни факт эмас, ҳиссиётлар асосида қуриш.
5. **Салбий филтер** – вазиятнинг фақат ёмон томонларини танлаш.

Бу бузилишлар эмоционал тизимни издан чиқаради, аффектив реакциялар кучайишига ва импульсив хатти-ҳаракатларга олиб келади.

Импульсивлик ва когнитив назоратнинг сусайиши: Импульсивлик – бу хулқ-атворни оқибатини баҳоламасдан, тезкор эмоционал реакция асосида амал қилиш ҳолатидир. Нейропсихологик тадқиқотларда импульсивлик префронтал қобик фаоллигининг пасайиши ва амигдала реактивлигининг ортиши билан боғлиқлиги аниқланган [7].

Шу сабабли импульсив шахсларда:

- хавфни таҳлил қилиш секинлашади;
- вақтинчалик эҳтиёж устунлик қилади;
- деструктив хулқ эҳтимоли ошади.

Эмоционал дисрегуляция – бу шахснинг ҳиссиётларни бошқариш қобилияти пасайган ҳолатдир. Бундай ҳолатда кичик стимул ҳам кучли аффектив портлашга олиб келиши мумкин [8].

Эмоционал дисрегуляциянинг асосий белгилари:

- ҳиссиётларини ифода этишда қийинчилик;
- аффектни назорат қила олмаслик;
- стрессга юқори сезгирлик;
- зудлик билан ўзгарадиган кайфият.

Бундай эмоционал муҳит деструктив хулқни тез фаоллаштиради.

Стресс, аффект ва хулқ ўртасидаги муносабат: Стресс вазияти инсон томонидан қандай талқин қилиниши — унинг хулқини белгилайди. Лазаруснинг баҳолаш моделига кўра, стресснинг таъсири вазиятнинг ўзига эмас, балки унинг субъектив интерпретациясига боғлиқ [9].

Агар шахс вазиятни хавфли деб баҳоласа:

- кўркув, ғазаб, ташвиш каби аффектлар пайдо бўлади;
- эмоционал система барқарорликни йўқотади;
- деструктив хулққа мойиллик ошади.

Аффектив портлашлар ва агрессия: Аффект контролдан чиққанда шахс вазиятни рационал баҳолай олмайди. Натижада:

- жисмоний ёки вербал агрессия;
- транспорт, маиший ёки ижтимоий низо;
- автоагрессив хатти-ҳаракатлар юзага келиши мумкин [10].

Аффект давомида когнитив назорат деярли тўхтайди, шу боис деструктив реакциялар тез фаоллашади.

Когнитив-аффектив интеграция:

I. "Фикр – Аффект – Хулқ" динамикаси

Инсон хулқи қуйидаги занжир орқали амал қилади:

1. **Фикр** – вазият ҳақидаги автоматик интерпретация
2. **Аффект** – фикрнинг эмоционал жавоби
3. **Хулқ** – реакция шакли

Агар фикр иррационал бўлса, аффект кескинлашади, хулқ эса деструктив тус олади.

II. Нейропсихологик механизмлар: амигдала – префронтал қобиқ ўзаро таъсири

Нейрофизиологияга кўра:

- **Амигдала** – хавф ва кўркунни қайта ишлайди;
- **Префронтал қобиқ** – хулқ-атвор назорати, фикрларни таҳлил қилиш учун жавоб беради [11].

Агар префронтал қобиқ фаоллиги пасайса:

- эмоционал тизим устунлик қилади,
- импульсивлик ортиб,
- агрессия тез фаоллашади.

3. Когнитив-аффектив диссонанс

Когнитив ва аффектив жараёнлар тобе ҳолда ишламаганда, ички зиддият пайдо бўлади. Бу ҳолатда шахс:

- ўзини тушунмаслик,
- эмоционал зўриқиш,
- назоратни йўқотиш,
- деструктив реакцияга мойиллик каби ҳолатларни бошдан кечиради.

Деструктив хулқни камайтириш йўллари:

1. Когнитив-поведен терапия (КПТ)

КПТ деструктив хулқни камайтиришда энг самарали психокоррекцион моделлардан ҳисобланади. Унинг асосий вазифалари:

- иррационал ишончларни аниқлаш;
- когнитив бузилишларни нейтрализация қилиш;
- стресс вазиятларни қайта баҳолаш;
- хулқ-атворни конструктив модел билан алмаштириш [12].

2. Эмоционал интеллектуалликни ривожлантириш

Эмоционал интеллект юқори бўлган инсонлар:

- ҳиссиётларни англайди,
- уларни бошқаради,
- бошқаларнинг эмоционал ҳолатини тушунади,
- деструктивликка камроқ мойил бўлади [13].

3. Стрессни бошқариш ва когнитив қайта қуриш технологиялари

Стрессни бошқаришнинг муҳим усуллари:

- нафас техникалари;
- когнитив қайта баҳолаш;
- мутацияланган когнитив схемаларни қайта ишлаш;
- эмоционал тайёргарликни кучайтириш.

Бу усуллар деструктив реакцияларнинг интенсивлигини камaytiradi.

Деструктив хулқ-атвор — когнитив ва аффектив тизимларнинг бир нечта босқичдаги мувозанатсизлиги натижасида пайдо бўладиган мураккаб жараёндир. Когнитив бузилишлар,

иррационал ишончлар, эмоционал дисрегуляция, стрессга юқори реактивлик ва импульсивлик деструктив тенденцияларни кучайтирувчи асосий механизмлар ҳисобланади. Уларни бартараф этиш учун когнитив коррекция, эмоционал стабилизация, стрессни бошқариш ва психотерапевтик интервенциялар муҳим аҳамиятга эга.

АДАБИЁТЛАР

1. Anderson, C. (2018). Psychology of Aggression.
2. Beck, A. (1976). *Cognitive Therapy and Emotional Disorders*.
3. Mayer, J. (1997). Emotional Processes in Personality.
4. Dodge, K. (2006). Social Information Processing and Aggression.
5. Beck, J. (2011). Cognitive Behavioral Therapy: Basics and Beyond.
6. Ellis, A. (2001). *Rational Emotive Behavior Therapy*.
7. LeDoux, J. (1998). The Emotional Brain.
8. Linehan, M. (1993). Emotion Regulation Skills.
9. Lazarus, R. (1991). Stress and Cognitive Appraisal.
10. Berkowitz, L. (1993). Aggression: Biological and Social Bases.
11. Phelps, E. (2006). Emotion and the Human Brain.
12. Dobson, K. (2010). *Handbook of CBT*.
13. Salovey, P. & Mayer, J. Emotional Intelligence Theory.

ЎЗ-ЎЗИНИ САФАРБАР ҚИЛИШНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ПСИХОЛОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ

Ш. Ф.Мустафаева SAMU (Central Asian Medical University) “Ижтимоий фанлар ва жисмоний маданият кафедраси” ўқитувчиси, психология фанлари номзоди (Phd). Фарғона ш.

Аннотация: мазкур мақолада ўз-ўзини сафарбар қилишни ривожлантиришнинг психологик технологиялар ҳамда методологик ёндашувлари баён қилинган. Хусусан, ўз-ўзини сафарбар қилишнинг тузилмавий-функционал модели: ўз-ўзини сафарбар қилиш беш ўзаро боғлиқ компонентнинг — мотивацион-мақсадли, когнитив-баҳоловчи, эмоционал-регулятив, иродавий-мобилизацион ва рефлексив-коррекцион компонентларнинг интегратив тизими сифатида ёритилди.

Калит сўзлар: ҳарбий хизматчилар, экстремал шароит, ўз-ўзини сафарбар қилиш, стресс даражалари, психологик тадқиқот, психологик дастур.

Ҳозирги глобаллашув ва “сиёсий қарама-қаршиликлар” даврида ҳарбий хизматчиларнинг етарли психологик кўникмаларга эга бўлиши, фавқулуддаги ҳолатларда ўз-ўзини сафарбар қилиш, ўз-ўзини бошқариш, руҳий барқарорлик, ички хотиржамликни сақлаган ҳолда, ҳиссий кўрқув ва толиқишни енгиш қобилиятларини мустаҳкамлаш каби керакли психологик билимларни талаб қилади. Дарҳақиқат, бугунги кунда ҳарбий психологлар томонидан ишлаб чиқилган ўз-ўзини сафарбар қилишга доир амалий машғулотлар ва илмий қўлланмалар етарли эмас. Бу эса, ўз навбатида ҳарбий хизматчиларда ўз-ўзини сафарбар қилишга оид кўникмаларни мустаҳкамлаш, психологик модуль ва механизмларни ишлаб чиқиш, мавзуга оид амалий таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш долзарблигини таъминлайди.

Шунингдек, айрим ҳолларда вазиятли хавотирланишнинг юқорилиги, ўзини ўзи бошқаришнинг регулятив бўғинлари (режалаштириш, моделлаштириш, натижаларни баҳолаш) суст ривожланганлиги, ноконструктив копинг-стратегияларнинг устуворлиги ҳамда эмоционал зўриқиш белгилари сафарбарлик даражаси паст бўлган хизматчиларда ўзига хос психологик кўмакка мухтожлиги намоён бўлди. Мазкур ҳолат ўз-ўзини сафарбар қилишни мақсадли ривожлантиришга йўналтирилган махсус психологик дастурни ишлаб чиқиш ва уни амалиётга татбиқ этиш заруратини асослади.

Ривожлантирувчи психологик технологиялар дастурини ишлаб чиқишда ўз-ўзини сафарбар қилишнинг тузилмавий-функционал моделига таянилди. Мазкур моделга мувофиқ, ўз-ўзини сафарбар қилиш беш ўзаро боғлиқ компонентнинг — мотивацион-мақсадли, когнитив-баҳолавчи, эмоционал-регулятив, иродавий-мобилизацион ва рефлексив-коррекцион компонентларнинг интегратив тизими сифатида қаралади. Дастурнинг методологик асосини фаолиятлилиқ ёндашуви (А.Н.Леонтьев), субъектлилиқ ёндашуви (С.Л.Рубинштейн, К.А.Абулханова-Славская), онгли ўзини ўзи бошқаришнинг тизимли-функционал концепцияси (О.А.Конопкин, В.И.Моросанова), стрессга чидамлилиқни шакллантиришнинг когнитив-бихевиорал модели (Р.Лазарус, Д.Мейхенбаум) ҳамда резилентлиқ назарияси ташкил этди.

Мазкур назарий асосларнинг ҳар бири психологик технологиялар дастури мазмунида аниқ вазифани бажаради. Г.Селенинг умумий адаптация синдроми концепциясига кўра, организмнинг стрессга жавоби уч босқичда — хавотир, қаршилиқ ва ҳолдан тойиш босқичларида кечади; ривожлантирувчи таъсирнинг вазифаси хизматчини қаршилиқ босқичида ресурсларни тежаган ҳолда узоқ сақланишга ўргатиш ҳамда ҳолдан тойиш босқичига ўтишнинг олдини олишдир. Р.Лазарус ва С.Фолкманнинг транзакцион стресс назариясига мувофиқ, стресс реакциясининг кучи вазиятнинг ўзидан эмас, балки унинг когнитив баҳоланишидан (бирламчи баҳолаш — «бу мен учун қанчалик хавфли?» ва иккиламчи баҳолаш — «мен бунга қанчалик дош бера оламан?») келиб чиқади; шу боис дастурнинг когнитив блоки айнан баҳолаш жараёнларини қайта қуришга йўналтирилди. О.А.Конопкиннинг онгли ўзини ўзи бошқариш концепцияси эса регуляциянинг функционал бўғинлари — мақсадни қабул қилиш, аҳамиятли шароитларнинг субъектив модели, ҳаракат дастури, натижа мезонлари, натижаларни баҳолаш ва коррекция — яхлит тизим сифатида ишлашини кўрсатади; дастур машқлари ушбу бўғинларнинг ҳар бирини кетма-кет фаоллаштиришга мўлжалланди.

Дастурни лойиҳалашда қуйидаги тамойилларга амал қилинди:

тизимлилиқ тамойили — ривожлантирувчи таъсирнинг ўз-ўзини сафарбар қилишнинг барча тузилмавий компонентларини камраб олиши;

фаоллиқ ва субъектлилиқ тамойили — ҳарбий хизматчининг машғулотларда фаол иштирокчи, ўз ривожланишининг субъекти сифатида қатнашиши;

экстремал шароитга яқинлаштирилганлиқ тамойили — машқ ва топшириқларнинг реал хизмат фаолияти вазиятларини моделлаштириши;

босқичма-босқичлиқ тамойили — таъсирнинг оддийдан мураккабга, англашдан кўникмага, кўникмадан барқарор малакага йўналтирилганлиги;

индивидуал ёндашув тамойили — диагностика натижаларига кўра ҳар бир иштирокчининг «заиф» компонентларига дифференциал эътибор қаратилиши;

ихтиёрийлиқ ва психологик хавфсизлиқ тамойили — гуруҳда ишонч муҳитини таъминлаш, ахборотнинг махфийлигига риоя қилиш;

натижага йўналганлиқ тамойили — ҳар бир блок якунида аниқ, ўлчанадиган психологик натижаларга эришишнинг назарда тутилиши.

Психологик технологиялар дастурининг мақсади: экстремал хизмат фаолияти шароитида ҳарбий хизматчиларнинг ўз-ўзини сафарбар қилиш қобилиятини унинг когнитив, эмоционал, мотивацион, иродавий ва рефлексив механизмларини фаоллаштириш орқали ривожлантириш.

Психологик технологиялар дастурининг вазифалари: 1) ҳарбий хизматчиларда ўз-ўзини сафарбар қилиш феномени, унинг механизмлари ва аҳамияти ҳақидаги билимларни шакллантириш; 2) экстремал вазиятни адекват идрок этиш ва баҳолаш кўникмаларини ривожлантириш; 3) эмоционал ҳолатларни ўзини ўзи бошқариш усуллари (нафас техникалари, релаксация, аутоген машқлар)ни ўргатиш; 4) иродавий зўр бериш ва мақсадга йўналганлиқни мустаҳкамлаш; 5) конструктив копинг-стратегияларни ўзлаштириш; 6) рефлексив таҳлил ва

ўз фаолиятини коррекциялаш малакаларини шакллантириш; 7) жамоавий ўзаро ишонч ва ўзаро қўллаб-қувватлаш муҳитини мустаҳкамлаш.

Дастур тузилмавий жиҳатдан ўз-ўзини сафарбар қилиш моделининг беш компонентига мос келувчи бешта ўзаро боғлиқ блокдан иборат этиб лойиҳаланди.

**Ўз-ўзини сафарбар қилишни ривожлантиришнинг психологик технологиялари
дастурининг тузилмавий блоклари**

№	Блок номи	Мақсади	Асосий методлар
1	Мотивацион-мақсадли блок	Хизмат фаолиятига ички мотивацияни, мақсадга йўналганликни ва касбий қадриятларни фаоллаштириш	Мотивацион суҳбат, мақсад қўйиш техникалари, қадриятлар билан ишлаш, муваффақият таҳлили
2	Когнитив-баҳоловчи блок	Экстремал вазиятни адекват идрок этиш, баҳолаш ва қарор қабул қилиш кўникмаларини ривожлантириш	Когнитив қайта қуриш, вазиятли таҳлил, кейс-метод, «ақлий хужум», антиципация машқлари
3	Эмоционал-регулятив блок	Эмоционал зўриқишни камайтириш, ҳиссий ҳолатларни бошқариш усуллари ўзлаштириш	Аутоген машқ, нафас техникалари, прогрессив мушак релаксацияси, визуализация
4	Иродавий-мобилизацион блок	Иродавий зўр бериш, катъийлик, чидамлик ва тезкор сафарбарлик кўникмаларини мустаҳкамлаш	Стресс-инокуляция, экстремал вазиятларни моделлаштириш, ролли ўйинлар, идеомотор машқлар
5	Рефлексив-коррекцион блок	Ўз ҳолати ва фаолиятини таҳлил қилиш, ҳатоларни англаш ва ўзини коррекциялаш малакасини шакллантириш	Дебрифинг, рефлексив кундалик, гуруҳий муҳокама, қайта алоқа техникалари

Дастур умумий ҳажми 36 академик соатни ташкил этувчи 12 та машғулотдан иборат бўлиб, машғулотлар ҳафтасига икки марта, ҳар бири 3 академик соат давомида гуруҳий шаклда (ҳар гуруҳда 12–15 нафар ҳарбий хизматчи) ўтказилишига мўлжалланди. Ҳар бир машғулот ягона алгоритм асосида қурилди: кириш қисми (саломлашиш, гуруҳ ҳолатини диагностика қилиш, олдинги машғулот юзасидан рефлексия — 15 дақиқа); асосий қисм (назарий ахборот блоки, амалий машқлар, вазиятларни моделлаштириш — 90 дақиқа); якуний қисм (рефлексия, уйга вазифа, якунлаш ритуали — 30 дақиқа).

Дастур мазмунини ишлаб чиқишда ҳар бир блокнинг кутилаётган натижалари аниқ белгиланди. Мотивацион-мақсадли блок якунида иштирокчиларда хизмат фаолиятининг шахсий маъноси англаб олинган, мақсадлар иерархияси тартибга солинган бўлиши; когнитив-баҳоловчи блок якунида экстремал вазиятни таҳлил қилишнинг рационал алгоритмлари ўзлаштирилган бўлиши; эмоционал-регулятив блок якунида камида учта ўзини ўзи бошқариш техникаси амалий даражада эгалланган бўлиши; иродавий-мобилизацион блок якунида моделлаштирилган экстремал вазиятда ўз ҳолатини тезкор сафарбар этиш тажрибаси орттирилган бўлиши; рефлексив-коррекцион блок якунида ўз фаолиятини мустақил таҳлил қилиш ва коррекциялаш малакаси шакллانган бўлиши назарда тутилди.

Шунингдек, дастур доирасида ҳар бир иштирокчи учун «Ўз-ўзини сафарбар қилиш кундалиги» жорий этилди. Унда ҳарбий хизматчи ҳар куни ўз эмоционал ҳолати, дуч келган қийин вазиятлари, қўллаган ўзини ўзи бошқариш усуллари ва уларнинг самарасини қайд этиб борди. Кундалик материаллари рефлексив машғулотларда индивидуал таҳлил учун асос бўлиб хизмат қилди ҳамда ривожланиш динамикасини сифат жиҳатидан кузатиш имконини берди.

Дастурни амалга оширишда психологнинг роли фасилитаторлик позициясида белгиланди: у тайёр ечимларни тақдим этувчи эмас, балки иштирокчиларнинг ўз ресурсларини кашф этишига қўмаклашувчи мутахассис сифатида иш юритди. Бу ёндашув субъектлик тамойилига мос бўлиб, ривожлантирувчи таъсирнинг барқарорлигини таъминлашга хизмат қилди.

O'SPIRINLARDA KIBERXAVFSIZ XULQ-ATVORNI SHAKLLANTIRISHDA TAFAKKUR JARAYONLARINING O'RNI

Husanov Abbos Mahmudovich

Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent,

Qarshi davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

e-mail: husanov.abbos@mail.ru

Annotatsiya. *Maqolada o'spirinlarda kiberxavfsiz xulq-atvorni shakllantirishda tanqidiy, analitik va refleksiv metakognitiv tafakkurning o'rni nazariy-tahliliy yondashuv asosida ko'rib chiqiladi. Shuningdek sohaga oid ilmiy tadqiqotlar tahlili, raqamli xavfsizlik faqat texnik bilimlar bilan emas, balki axborot manbasini tekshirish, dalillarni solishtirish, shoshilinch emotsional reaksiyani nazorat qilish va o'z qarorini qayta baholash ko'nikmalari bilan ham bog'liqligi keltirib o'tilgan. Eksperimental tadqiqotlar, meta-tahlilda mediasavodxonlik aralashuvlari dezinformatsiyani ajratish va uni ulashishni kamaytirishga doir ma'lumotlar keltiriladi.*

Kalit so'zlar: *o'spirinlik, kiberxavfsiz xulq-atvor, tanqidiy tafakkur, analitik tafakkur, mediasavodxonlik, dezinformatsiya, raqamli xavfsizlik.*

Аннотация. *В статье рассматривается роль критического, аналитического и рефлексивного метакогнитивного мышления в формировании кибербезопасного поведения у подростков на основе теоретико-аналитического подхода. Также анализируются научные исследования в этой области, указывающие на то, что цифровая безопасность связана не только с техническими знаниями, но и с навыками проверки источников информации, сравнения доказательств, контроля непосредственных эмоциональных реакций и переоценки собственных решений. Экспериментальные исследования и метаанализы предоставляют информацию о роли мероприятий по повышению медиаграмотности в выявлении и снижении распространения дезинформации.*

Ключевые слова: *подростковый возраст, кибербезопасное поведение, критическое мышление, аналитическое мышление, медиаграмотность, дезинформация, цифровая безопасность.*

Abstract. *This article examines the role of critical, analytical, and reflective metacognitive thinking in shaping cyber-safe behavior among adolescents, employing a theoretical-analytical approach. It also analyzes relevant scientific research, highlighting that digital safety relies not only on technical knowledge but also on skills such as verifying information sources, comparing evidence, controlling impulsive emotional reactions, and re-evaluating one's decisions. Data from experimental studies and meta-analyses regarding media literacy interventions aimed at distinguishing disinformation and reducing its dissemination are also presented.*

Keywords: *adolescence, cyber-safe behavior, critical thinking, analytical thinking, media literacy, disinformation, digital safety.*

KIRISH

Raqamli muhit o'spirinlarning ta'limi, muloqoti va bo'sh vaqtini tashkil etishning ajralmas qismiga aylandi. Xalqaro telekommunikatsiya ittifoqining 2025-yilgi ma'lumotiga ko'ra, dunyoda 15–24 yoshli aholining 82 foizi internetdan foydalanadi [1]. Raqamli faollikning ortishi kiberbulling, fishing, manipulyativ reklama, shaxsiy ma'lumotlarning oshkor bo'lishi, dezinformatsiya va sun'iy intellekt yordamida yaratilgan soxta kontent bilan to'qnashish ehtimolini oshiradi. UNICEF Uzbekistan bolalar va yoshlarning sun'iy intellekt, deepfake, taqlidiy profillar hamda ma'lumotlardan noqonuniy foydalanish bilan bog'liq xavflarni anglashini kuchaytirish zarurligini ta'kidlaydi [2]. Shu sababli kiberxavfsiz xulq-atvorni faqat parol yaratish yoki zararli havolani bosmaslik kabi texnik qoidalar yig'indisi sifatida emas, balki vaziyatni anglash, axborotni baholash va ongli qaror qabul qilishni qamrab oluvchi psixologik kompetensiya sifatida o'rganish zarur.

MATERIALLAR VA USULLAR

O'spirinlarda kiberxavfsiz xulq-atvorni shakllantirishda tanqidiy, analitik va metakognitiv tafakkurning vazifalarini aniqlashtirish hamda maktab amaliyotiga mos psixologik-pedagogik tavsiyalarni ishlab chiqishdan hozirgi kunda dolzarb nazariy-tahliliy sharh xarakteriga ega. Rasmiy xalqaro hisobotlar, retsenziyalangan maqolalar va raqamli axborotni baholashga oid fundamental tadqiqotlar qiyosiy tahlil qilindi. Ushbu maqolada yangi empirik tanlanma shakllantirilmaganligi sababli keltirilgan bog'lanishlar sababiy qonuniyat sifatida emas, mavjud dalillarning ehtiyotkor talqini sifatida beriladi.

O'spirinlik davrida mavhum tushunchalar bilan ishlash, taxminlarni tekshirish va bir nechta ehtimoliy yechimni taqqoslash imkoniyatlari kengayadi. J.Piaget ushbu jarayonni formal operatsiyalar taraqqiyoti bilan izohlagan [3]. Biroq zamonaviy yondashuvlarda bunday qobiliyatlar yoshning o'zi bilan avtomatik ravishda to'liq shakllanib qolmasligi, topshiriqning mazmuni, tajriba, ta'lim va ijtimoiy yordamga bog'liq ekani ta'kidlanadi. L.S.Vigotskiyning madaniy-tarixiy konsepsiyasida yuqori psixik funksiyalar hamkorlikdagi faoliyat va vositalashtirilgan ta'lim jarayonida rivojlanadi [4]. Shundan kelib chiqib, kiberxavfsiz xulq-atvorni uchta o'zaro bog'langan kognitiv mexanizm orqali tushuntirish mumkin. Birinchisi — tanqidiy tafakkur: manba kimga tegishli ekanini aniqlash, dalil va fikrni farqlash, muallif manfaatini ko'rish hamda boshqa manbalar bilan tekshirish. Ikkinchisi — analitik tafakkur: xabar, havola, profil yoki saytning alohida belgilarini tizimli ajratish va ular orasidagi bog'lanishni baholash. Uchinchisi — metakognitiv nazorat: “Nega men bunga ishondim?”, “Hozirgi qarorimga qo'rquv yoki shoshilinchlik ta'sir qilyaptimi?”, “Qarorni qabul qilishdan oldin yana nimani tekshirishim kerak?” kabi savollar orqali o'z fikrlashini kuzatish va boshqarish.

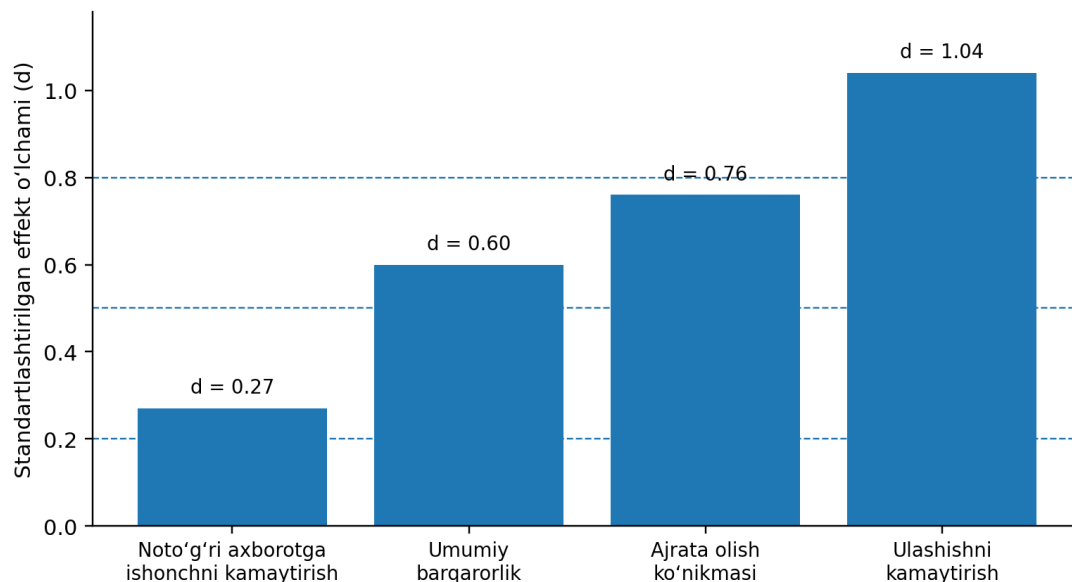
NATIJALAR VA MUHOKAMA

Raqamli muhitdagi ko'plab xavflar foydalanuvchining tez va hissiy qaroriga tayanadi. Fishing xabarlarini shoshilinchlik, mukofot yoki qo'rqitish orqali havolani tekshirmasdan bosishga undaydi; dezinformatsiya esa oldingi qarashlarga mos, hissiy jihatdan kuchli va ko'p marotaba takrorlangan xabar ko'rinishida tarqaladi. Bunday vaziyatda tanqidiy tafakkur xabar mazmunidan tashqari uning kelib chiqishi, dalili va mustaqil tasdig'ini tekshirishga yo'naltiradi. Professional faktchekerlar qo'llaydigan “lateral qidiruv” — shubhali sahifa ichida uzoq qolmasdan, yangi oynalarda muallif va tashkilot haqida mustaqil ma'lumot izlash — o'quvchilarga ham o'rgatilishi mumkin [5]. Demak, kiberxavfsizlik mashg'ulotlari faqat tahdidlar ro'yxatini yodlatish bilan cheklanmasdan, real yoki modellashtirilgan xabarlar ustida qaror qabul qilish algoritmini mashq qildirishga yo'naltirilishi lozim.

Metakognitsiya o'z fikrlash jarayonini anglash, kuzatish va tuzatish imkonini beradi. D. Kahnemannning ikki jarayonli modelida tez, intuitiv javoblar va sekinroq, tahliliy qayta ishlash o'rtasidagi farq tushuntiriladi [6]. Mazkur modelni to'g'ridan-to'g'ri neyrofiziologik tizim sifatida emas, qaror qabul qilishdagi ikki xil ishlov usulini ifodalovchi konseptual sxema sifatida qo'llash maqsadga muvofiq. Kiberxavfsiz xulqda metakognitiv nazorat impulsiv harakat oldidan qisqa

“pauza” yaratish, qarorning sababini tekshirish va oqibatni oldindan tasavvur qilish orqali namoyon bo‘ladi.

Masalan, o‘spirin kutilmagan sovrin haqidagi xabarni olganda, xavfsiz xatti-harakat quyidagi ketma-ketlikni talab qiladi: emotsional reaksiyani tan olish; yuboruvchini tekshirish; havolani ochmasdan domenni ko‘rish; da‘voni mustaqil manbadan qidirish; zarur bo‘lsa, ishonchli kattaga murojaat qilish. Ushbu bosqichlar muntazam vaziyatli mashqlar orqali avtomatlashtirilgandagina bilim amaliy xulqqa aylanadi.

1-rasm. Mediasavodxonlik aralashuvlarining meta-tahlildagi effekt o‘lchamlari (Huang va b., 2024)

Wendt va hammualliflar sakkiz Yevropa davlatida 16–22 yoshli 1 489 respondent ishtirokida ijtimoiy-media savodxonligining ishtirokiy-axloqiy komponentini o‘lchash vositasini validatsiya qilgan [7]. Mualliflarning o‘zi ham o‘zini baholash ko‘rsatkichlari real vaziyatdagi ko‘nikma bilan aynan bir xil emasligini qayd etadi. Shu sababli maktab tadqiqotlarida so‘rovnomanini vaziyatli topshiriqlar, xulqiy kuzatuv yoki amaliy testlar bilan to‘ldirish lozim.

Kiberxavfsiz xulq-atvorni rivojlantiruvchi dastur quyidagi uch blokni birlashtirishi mumkin. Birinchi blok — manba va dalilni tekshirish: muallifni aniqlash, URL va domenni tahlil qilish, homiylik yoki reklama belgisini ko‘rish, birlamchi manbani topish va kamida ikki mustaqil manba bilan solishtirish. Ikkinchi blok — vaziyatli analitik mashqlar: fishing xabari, soxta profil, manipulyativ sarlavha, tahrirlangan rasm yoki sun‘iy intellekt yaratgan kontent bo‘yicha qaror qabul qilish. Uchinchi blok — metakognitiv refleksiya: qaror oldidan pauza qilish, emotsional holatni aniqlash, xatoni tahlil qilish va keyingi vaziyat uchun shaxsiy qoida ishlab chiqish.

Mashg‘ulotlar bir martalik ma’ruza shaklida emas, bir necha sessiyada, sodda vaziyatlardan murakkab vaziyatlarga o‘tish tamoyili asosida tashkil etilishi maqsadga muvofiq. Oldindan va keyingi o‘lchovda faqat o‘zini baholash so‘rovnomasiga tayanmasdan, o‘quvchining real yoki modellashtirilgan internet materialini baholash qobiliyatini tekshiruvchi vaziyatli topshiriqlardan foydalanish kerak. Dastur samaradorligi tajriba va nazorat guruhlari, kechiktirilgan qayta o‘lchov hamda natijalarning yosh va jins bo‘yicha tahlili orqali baholansa, ilmiy xulosalar ishonchliligi ortadi.

Kiberxavfsizlik xulq-atvori (parolni himoyalash, shubhali havolalarni ochmaslik, shaxsiy ma’lumotlarni saqlash, kiberbullingga to‘g‘ri munosabat) faqat texnik bilimga bog‘liq emas. O‘smir axborotni qanday qabul qilishi, baholashi, xavfni qanday tasavvur qilishi va qaror qabul qilishi, ya’ni uning tafakkur jarayonlari, bu xulq-atvorni belgilaydi.

XULOSA

O‘spirinlarda kiberxavfsiz xulq-atvorni shakllantirish texnik ko‘rsatmalarni o‘rgatish bilangina cheklanmaydi. Tanqidiy tafakkur manba va dalilni baholashga, analitik tafakkur raqamli vaziyatning muhim belgilarini tizimlashtirishga, metakognitiv nazorat esa shoshilinch va hissiy qarorni to‘xtatib,

ongli tanlov qilishga yordam beradi. Xalqaro tadqiqotlar mediasavodxonlik va kiberxavfsizlikka oid ta'lim aralashuvlarining istiqbolli ekanini ko'rsatadi, ammo tafakkur jarayonlarini "eng kuchli prediktor" deb e'lon qilish yoki xorijiy effekt o'lchamlarini mahalliy o'spirinlarga bevosita tatbiq etish ilmiy jihatdan asoslanmagan bo'ladi. Eng maqbul yo'l — o'zbek tilidagi vaziyatli materiallar asosida tanqidiy, analitik va metakognitiv ko'nikmalarni birlashtirgan modulni ishlab chiqish, uni kichik tanlanmada pilotdan o'tkazish va keyin nazoratli tajriba orqali samaradorligini baholashdir. Shunday yondashuv kiberxavfsiz xulq-atvorni nazariy tushuncha darajasidan amaliy, tekshiriladigan va rivojlantiriladigan kompetensiya darajasiga olib chiqadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. International Telecommunication Union. Facts and Figures 2025: Youth Internet Use. Geneva: ITU, 2025. <https://www.itu.int/itu-d/reports/statistics/2025/10/15/ff25-youth-internet-use/>
2. UNICEF Uzbekistan. Making Online Spaces Safer and More Positive for Children and Youth. Tashkent, 2026. <https://www.unicef.org/uzbekistan/en/stories/making-online-spaces-safer-and-more-positive-children-and-youth>
3. Piaget J. The Psychology of Intelligence. London: Routledge, 1950.
4. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.
5. McGrew S., Breakstone J., Ortega T., Smith M., Wineburg S. Can Students Evaluate Online Sources? Learning From Assessments of Civic Online Reasoning // Theory & Research in Social Education. 2018. Vol. 46, No. 2. P. 165–193. <https://doi.org/10.1080/00933104.2017.1416320>
6. Kahneman D. Thinking, Fast and Slow. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2011.
7. Wendt R., Naderer B., Bachl M., Rieger D. Social Media Literacy Among Adolescents and Young Adults: Results From a Cross-Country Validation Study // Social Media + Society. 2023. Vol. 9, No. 4. <https://doi.org/10.1177/20563051231216965>

BOLALAR IQTIDORINING NAMOYON BO'LISHI, ANIQLANISHI VA RIVOJLANISH OMILLARI: PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK TADQIQOTLAR TAHLILI

Toshxo'jayeva N.R.¹, Nishonova J.A.²

¹TAFU dotsenti

²TAFU talabasi

Annotatsiya. mazkur maqolada bolalar iqtidori muammosiga oid tadqiqotlar tahlil qilinadi. Iqtidor tushunchasining pedagogik va psixologik mazmuni, uni aniqlash yo'llari, rivojlantiruvchi omillar hamda iqtidorli bolalar bilan ishlashning samarali usullari yoritiladi. Tadqiqotlarda ko'rsatilishicha, iqtidorning rivojlanishi bolaning individual xususiyatlari, oilaviy muhit, ta'lim tashkiloti va pedagogik yondashuvlar chambarchas bog'liq hisoblanadi va shakllanadi.

Kalit so'zlar: bolalar iqtidori, iste'dod, qobiliyat, oila, jamiyat, iqtidorli bola, pedagogika, psixologiya, diagnostika, rivojlantiruvchi muhit, individual yondashuv.

Аннотация. В статье анализируются исследования, посвящённые проблеме детской одарённости. Раскрываются педагогическое и психологическое содержание понятия одарённости, пути её выявления, развивающие факторы, а также эффективные методы работы с одарёнными детьми. Как показывают исследования, развитие одарённости тесно связано с индивидуальными особенностями ребёнка, семейной средой, образовательной организацией и педагогическими подходами и формируется под их влиянием.

Ключевые слова: детская одарённость, талант, способности, семья, общество, одарённый ребёнок, педагогика, психология, диагностика, развивающая среда, индивидуальный подход.

Abstract. The article analyzes studies devoted to the problem of giftedness in children. It covers the pedagogical and psychological content of the concept of giftedness, ways of identifying it,

the factors that promote its development and effective methods of working with gifted children. The studies show that the development of giftedness is closely connected with, and shaped by, the child's individual characteristics, family environment, educational institution and pedagogical approaches.

Keywords: *children's giftedness, talent, ability, family, society, gifted child, pedagogy, psychology, diagnostics, developmental environment, individual approach.*

KIRISH

Bolalar iqtidori muammosi bugungi pedagogika va psixologiya fanining dolzarb masalalaridan biridir. Chunki har bir bola turli imkoniyat, qiziqish va rivojlanish sur'atiga ega bo'lib, bu xususiyatlarni erta aniqlash va to'g'ri yo'naltirish jamiyat uchun katta ahamiyatga ega. Ilmiy manbalarda iqtidor faqat yuqori intellekt bilan emas, balki ijodiy fikrlash, tashabbuskorlik, mustaqil qaror qabul qilish va faoliyatda yuqori natijaga erishish qobiliyati bilan ham izohlanadi. Shu sababli iqtidor masalasi nafaqat psixologik, balki metodik va tarbiyaviy jihatdan ham chuqur o'rganishni talab qiladi.

Tadqiqotlarda "iqtidor", "iste'dod" va "qobiliyat" tushunchalari bir-biriga yaqin bo'lsa-da, ular orasida muayyan farqlar mavjudligi ta'kidlanadi. Iqtidor shaxsning ma'lum faoliyat turida yuqori yutuqlarga erishish imkonini beruvchi tabiiy va ijtimoiy shakllangan salohiyat sifatida qaraladi. Iste'dod esa ko'proq barqaror va amalda namoyon bo'ladigan yuksak qobiliyatni bildiradi. Qobiliyatlar esa iqtidorning alohida komponentlari bo'lib, ular intellektual, nutqiy, ijodiy, musiqiy, texnik yoki sport yo'nalishlarida ko'rinishi mumkin. Maktabgacha yoshdagi bolalar iqtidorini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy ishlarda bu jarayon faqat tug'ma omillar bilan cheklanmasligi, balki bola atrofidagi muhitning ham hal qiluvchi ahamiyatga ega ekani ko'rsatilgan. Demak, iqtidor — bu rivojlanadigan jarayon bo'lib, u to'g'ri qo'llab-quvvatlanganda yaqqol namoyon bo'ladi.

Bolalar iqtidori muammosi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarni uch asosiy yondashuvga ajratish mumkin: biologik, ijtimoiy va faoliyatli yondashuvlar. Biologik yondashuvda iqtidorning asosida tug'ma imkoniyatlar yotishi ta'kidlanadi. Ijtimoiy yondashuv esa oila, maktabgacha ta'lim tashkiloti, maktab va tengdoshlar muhitining ahamiyatini asoslaydi. Faoliyatli yondashuvga ko'ra, bola qobiliyati doimiy mashq, o'yin, ijodiy topshiriqlar va mustaqil izlanish jarayonida shakllanadi. So'nggi yillarda faoliyatli yondashuv amaliyotda ko'proq qo'llanmoqda, chunki u bolaning tabiiy qiziqishini uyg'otadi va iqtidorni tabiiy sharoitda ochishga yordam beradi. Ayniqsa, o'yin faoliyati maktabgacha yoshdagi bolalarda iqtidorni rivojlantirishning yetakchi vositasi sifatida e'tirof etilmoqda.

Iqtidorli bolalarni aniqlash ilmiy jihatdan murakkab jarayon hisoblanadi. Sababi, barcha iqtidorli bolalar bir xil ko'rinishda namoyon bo'lmaydi: ayrimlari intellektual jihatdan, boshqalari esa ijodiy, nutqiy, estetik yoki amaliy faoliyatda ajralib turadi. Shu bois faqat test natijasiga tayanish yetarli emas, kuzatish, suhbat, anketa, pedagogik tahlil va uzoq muddatli monitoring ham kerak bo'ladi. Tadqiqotlarda iqtidorni erta aniqlashning afzalligi bilan birga, noto'g'ri baholash xavfi ham qayd etiladi. Ba'zan faol, gapdon yoki tez javob beradigan bola iqtidorli deb qabul qilinadi, holbuki haqiqiy iqtidor ko'proq barqaror natijalar, ijodiy yondashuv va muammolarni mustaqil hal qilishda namoyon bo'ladi. Shuning uchun diagnostikada bir nechta metodlardan kompleks foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Rivojlanishga ta'sir etuvchi omillar. Ilmiy ishlarda bolalar iqtidori rivojiga ta'sir qiluvchi omillar quyidagicha ko'rsatiladi:

Agar bola doimiy qo'llab-quvvatlansa, uning tashabbuskorligi ortadi va iqtidorli faoliyat barqaror tus oladi. Aksincha, haddan tashqari bosim, qiyoslash yoki e'tiborsizlik iqtidorning so'nishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli zamonaviy tadqiqotlar iqtidorli bolalar bilan individual va differensial yondashuv asosida ishlash zarurligini ta'kidlaydi.

Iqtidorli bolalar bilan ishlashda pedagogning roli juda muhim. Pedagog bolaning yashirin imkoniyatlarini sezishi, uni qo'llab-quvvatlashi va rivojlantiruvchi topshiriqlarni tanlay olishi kerak. Tadqiqotlarda STEAM yondashuvi, loyiha asosida ta'lim, interfaol metodlar va ijodiy o'yinlar iqtidorni ochishda samarali vosita ekani qayd etilgan. Bundan tashqari, pedagog bolaning yosh xususiyatlarini hisobga olishi lozim. Maktabgacha yoshda o'yin, rasm chizish, ertak tuzish, qurish-

yasash kabi faoliyatlar orqali iqtidorni rivojlantirish samaraliroq bo'ladi. Maktab yoshida esa mantiqiy topshiriqlar, muammoli vaziyatlar, kichik tadqiqotlar va loyihaviy ishlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Tahlil qilingan manbalar shuni ko'rsatadiki, bolalar iqtidori bir yoqlama emas, balki ko'p qirrali hodisadir. Iqtidorning namoyon bo'lishi faqat intellekt darajasi bilan belgilanmaydi, balki motivatsiya, mustaqillik, ijodkorlik, ijtimoiy muhit va pedagogik qo'llab-quvvatlash bilan chambarchas bog'liq. Tadqiqotlar iqtidorni aniqlashda kompleks yondashuv zarurligini tasdiqlaydi: kuzatish, suhbat, test va amaliy topshiriqlar birgalikda qo'llanilganda natija ancha ishonchli bo'ladi. Muhokama jarayonida yana bir muhim jihat aniqlanadi: iqtidorli bola ham oddiy bola kabi emotsional qo'llab-quvvatlashga muhtoj. Unga doimiy yuqori talab qo'yish yoki tengdoshlar bilan qiyoslash ijobiy natija bermaydi. Aksincha, bolaning qiziqishi va ehtiyojiga mos vazifalar, rag'batlantirish va erkin ijod qilish imkoniyati uning salohiyatini to'liq ochishga yordam beradi. Shu sababli pedagogik amaliyotda individual yondashuvni kuchaytirish, oila va ta'lim tashkiloti hamkorligini yo'lga qo'yish hamda iqtidorli bolalar uchun rivojlantiruvchi muhit yaratish zarur.

XULOSA

Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, bolalar iqtidori murakkab, ko'p qirrali va dinamik hodisadir. Uning rivojlanishi tug'ma imkoniyatlar, ijtimoiy muhit va faoliyat tajribasining o'zaro ta'sirida yuzaga keladi. Iqtidorli bolalarni erta aniqlash, ularga individual yondashuvni tashkil etish va rivojlantiruvchi muhit yaratish ta'lim tizimining muhim vazifalaridan biridir. Shu bois kelajak tadqiqotlarida diagnostika mezonlarini yanada takomillashtirish, pedagoglar malakasini oshirish va oila-ta'lim muassasasi hamkorligini kuchaytirish muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Nishonova Z.T. Iqtidorli bolalar psixologiyasi. –T.: O'zbekiston Faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2014.
2. Davletshin M.G. Qobiliyat va iqtidor psixologiyasi. –T.: TDPU, 2002.
3. G'oziyev E.G'. Umumiy psixologiya (1-2 kitoblar). –T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2010.
4. Shodmonova Sh.S. Iqtidorli va qobiliyatli bolalar bilan ishlashning pedagogik tizimi. –T.: Fan va texnologiya, 2020.
5. Yusupova F.I. Maktabgacha yoshdagi bolalarda iqtidor belgilarini aniqlash va rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari // «Pedagogik ta'lim» ilmiy-amaliy jurnali, 2018. 3-son.

BIR UYDA, IKKI BEGONA: HISSIY UZOQLASHUVDAN AJRIMGACHA - OILAVIY NIZOLARNING SABABLARI VA OQIBATLARI

Karimov Farxod Toshtemirovich

f.karimov8282@gmail.com

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

“Psixologiya va sotsiologiya” kafedrasida katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy oilalarda yuzaga kelayotgan nizolarning tashqi ko'rinishidan ko'ra, ularning ichki - psixologik va ijtimoiy mexanizmlariga e'tibor qaratiladi. Xususan, er-xotin o'rtasidagi muloqotning kamayishi, hissiy begonalashuv, o'zaro ishonchning susayishi, iqtisodiy va maishiy muammolar, qarindoshlarning oilaviy hayotga ortiqcha aralashuvi, gender rollari borasidagi kelishmovchiliklar, xiyonat, zo'ravonlik hamda farzand tarbiyasiga oid qarashlarning turlicha bo'lishi oilaviy nizolarning muhim omillari sifatida tahlil qilinadi. Maqolada O'zbekiston Respublikasida nikohdan ajralish bo'yicha rasmiy statistik ma'lumotlar, xorijiy va mahalliy tadqiqotchilarning qarashlari hamda oilaviy munosabatlarni tushuntiruvchi psixologik nazariyalardan foydalanilgan. John Gottman, John Bowlby, Murray Bowen, Salvador Minuchin,

Frank Fincham va Steven Beach kabi olimlarning ilmiy qarashlari asosida oiladagi nizoning oddiy kelishmovchilikdan hissiy uzilish va ajralishgacha bo'lgan bosqichlari ko'rsatib beriladi. Shuningdek, ajrimning nafaqat er-xotin, balki farzandlar, qarindoshlik tizimi va jamiyatga ta'siri muhokama qilinadi. Tadqiqot natijasida oilaviy nizolarni faqat "ajrashish yoki ajrashmaslik" masalasi sifatida emas, balki oiladagi hissiy aloqalar, muloqot madaniyati va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimi bilan bog'liq murakkab jarayon sifatida ko'rish zarurligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: oila, oilaviy nizo, hissiy uzoqlashuv, nikoh, ajrim, er-xotin munosabatlari, oilaviy muloqot, psixologik moslashuv, farzand, oilaviy qadriyatlar.

Аннотация. В данной статье основное внимание уделяется не внешним проявлениям конфликтов, возникающих в современных семьях, а их внутренним — психологическим и социальным механизмам. В частности, анализируются такие важные факторы семейных конфликтов, как сокращение общения между супругами, эмоциональное отчуждение, снижение взаимного доверия, экономические и бытовые проблемы, чрезмерное вмешательство родственников в семейную жизнь, разногласия относительно гендерных ролей, супружеская неверность, насилие, а также различия во взглядах на воспитание детей. В статье используются официальные статистические данные Республики Узбекистан о расторжении браков, взгляды зарубежных и отечественных исследователей, а также психологические теории, объясняющие особенности семейных отношений. На основе научных взглядов таких учёных, как Джон Готтман, Джон Боулби, Мюррей Боуэн, Сальвадор Минухин, Фрэнк Финчам и Стивен Бич, рассматриваются этапы развития семейного конфликта — от обычных разногласий до эмоционального разрыва и развода. Кроме того, обсуждается влияние развода не только на супругов, но и на детей, систему родственных отношений и общество в целом. В результате исследования обосновывается необходимость рассматривать семейные конфликты не только как вопрос «разводиться или не разводиться», но и как сложный процесс, связанный с эмоциональными связями в семье, культурой общения и системой социальной поддержки.

Ключевые слова: семья, семейный конфликт, эмоциональное отчуждение, брак, развод, супружеские отношения, семейное общение, психологическая адаптация, ребёнок, семейные ценности.

Abstract. This article focuses on the internal psychological and social mechanisms underlying conflicts in modern families rather than merely examining their external manifestations. In particular, the study analyzes reduced communication between spouses, emotional alienation, weakening mutual trust, economic and domestic problems, excessive interference of relatives in family life, disagreements regarding gender roles, infidelity, violence, and differences in approaches to child-rearing as significant factors contributing to family conflicts. The article draws upon official statistical data on divorce in the Republic of Uzbekistan, the views of foreign and local researchers, as well as psychological theories explaining marital and family relationships. Based on the scientific perspectives of researchers such as John Gottman, John Bowlby, Murray Bowen, Salvador Minuchin, Frank Fincham, and Steven Beach, the stages of family conflict—from ordinary disagreements to emotional separation and divorce—are examined. The article also discusses the consequences of divorce not only for spouses but also for children, the kinship system, and society as a whole. The study substantiates the need to view family conflicts not merely as a matter of “divorcing or staying together,” but as a complex process associated with emotional bonds within the family, communication culture, and systems of social support.

Keywords: family, family conflict, emotional distancing, marriage, divorce, marital relationships, family communication, psychological adjustment, children, family values.

KIRISH:

Oila inson hayotidagi eng qadimiy va eng muhim ijtimoiy institutlardan biridir. Insonning shaxs sifatida shakllanishi, hissiy ehtiyojlarining qondirilishi, ijtimoiy qadriyatlarni o'zlashtirishi va kelajak avlod tarbiyasi ko'p jihatdan oiladagi munosabatlarning sifatiga bog'liq. Shu sababli oilaning

mustahkamligi faqat ikki kishining shaxsiy masalasi emas, balki jamiyatning ijtimoiy barqarorligi bilan bog'liq hodisadir.

Biroq oilaviy hayot har doim ham o'zaro mehr, tushunish va hamjihatlikdan iborat bo'lavermaydi. Dastlab arziyas ko'ringan kelishmovchiliklar vaqt o'tishi bilan takrorlanuvchi nizolarga, nizolar esa hissiy uzoqlashuvga olib kelishi mumkin. Eng murakkab jihati shundaki, er-xotin bir uyda, hatto bir xonadonda yashayotgan bo'lsa ham, bir-biridan ruhiy jihatdan uzoqlashib borishi mumkin.

Shunday holatda oilaning tashqi shakli saqlanib qoladi, ammo uning ichki mazmuni zaiflashadi. Bir dasturxon atrofida ovqatlanish, bir uyda yashash, farzandlarni birgalikda tarbiyalash kabi tashqi belgilar mavjud bo'lsa-da, o'zaro suhbat, hissiy qo'llab-quvvatlash, ishonch va samimiylik kamayadi. Natijada "bir uyda ikki begona" holati vujudga keladi.

Oilaviy nizo va ajrim masalasi O'zbekiston uchun ham dolzarb ijtimoiy muammolardan biridir. O'zbekiston Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, 2010-yilda mamlakatda 17 794 ta nikohdan ajralish qayd etilgan bo'lsa, 2021-yilda bu ko'rsatkich 39 349 taga, 2022-yilda 48 733 taga, 2023-yilda 49 198 taga yetgan. 2024-yilda 45 135 ta, 2025-yilda esa 46 914 ta ajrim qayd etilgan [1].

Mazkur raqamlarning o'zi oilalarning nima sababdan buzilayotganini tushuntirib bermaydi. Statistik raqam — natijani ko'rsatadi, ammo uning ortida turgan psixologik jarayonni ko'rsatmaydi. Masalan, nikohdan ajralish hujjatlarda bir kunda qayd etilishi mumkin, ammo unga olib kelgan hissiy uzoqlashuv ko'pincha oylar yoki yillar davomida shakllanadi.

Shu nuqtai nazardan, mazkur maqolada oilaviy ajrimning yakuniy bosqichidan ko'ra, unga olib boruvchi yo'lga e'tibor qaratiladi: **kelishmovchilik → takroriy nizo → muloqotning buzilishi → hissiy uzoqlashuv → o'zaro begonalashuv → oilaviy inqiroz → ajrim.**

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA USULLARI

Mazkur tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega bo'lib, unda oilaviy nizolarni o'rganishga doir psixologik va sotsiologik yondashuvlardan foydalanildi.

Tadqiqotning metodologik asosini quyidagi yondashuvlar tashkil etadi:

1. **Tizimli yondashuv** — oilani o'zaro bog'langan shaxslar tizimi sifatida o'rganish;
2. **Psixologik yondashuv** — er-xotin o'rtasidagi hissiy bog'liqlik, muloqot va konfliktlarni tahlil qilish;
3. **Sotsiologik yondashuv** — oilaviy nizolarning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy omillarini o'rganish;
4. **Qiyosiy tahlil** — turli olimlarning oilaviy munosabatlarga oid qarashlarini solishtirish;
5. **Statistik tahlil** — O'zbekistonda nikoh va ajrimlar bo'yicha rasmiy ma'lumotlarni tahlil qilish;
6. **Tizimli-kontent tahlil** — ilmiy adabiyotlarda oilaviy nizolarning sabablari va oqibatlariga berilgan izohlarni umumlashtirish.

Oilaviy munosabatlarni tizim sifatida ko'rish Murray Bowen va Salvador Minuchin kabi olimlarning yondashuvlarida muhim o'rin tutadi. Bowen oiladagi bir shaxsning hissiy holati boshqa oila a'zolarining holatiga ta'sir qilishini ta'kidlagan bo'lsa, Minuchin oilani o'zaro munosabatlar va chegaralar mavjud bo'lgan tizim sifatida ko'rib chiqqan [2; 3].

John Bowlbyning bog'lanish nazariyasi esa insonning yaqin munosabatlarda xavfsizlik, yaqinlik va emotsional tayanchga bo'lgan ehtiyojini tushuntirishga yordam beradi [4]. Mazkur yondashuv er-xotin munosabatlarida ham o'zaro hissiy mavjudlikning ahamiyatini tushunishga imkon beradi.

NATIJALAR

1. Oilaviy nizo birdaniga paydo bo'lmaydi

Oilaviy nizo ko'pincha bir martalik voqea emas, balki bir-biriga bog'liq bo'lgan ko'plab omillarning yig'indisidir.

Oilada dastlab kichik kelishmovchilik paydo bo'ladi. Masalan, uy yumushlarini taqsimlash, pul sarflash, qarindoshlar bilan munosabat, farzand tarbiyasi yoki bo'sh vaqtni qanday o'tkazish masalasidagi fikrlar farqi janjalga sabab bo'lishi mumkin.

Agar tomonlar muammoni konstruktiv tarzda muhokama qilsalar, nizo munosabatlarni buzmasdan hal qilinishi mumkin. Aksincha, muammo muhokama qilinmasa, aybni bir-biriga yuklash odat tusiga kirs, nizo takrorlanadi.

Shu sababli oilaviy nizoni faqat "janjal" bilan tenglashtirish noto'g'ri. Ba'zan eng xavfli nizo — ovoz baland ko'tariladigan nizo emas, balki **gaplashish to'xtab qolgan nizodir**.

Er-xotin bir-biriga baqirmasligi mumkin. Ular hatto bir-birini hurmat qilayotgandek ko'rinishi ham mumkin. Ammo suhbatlar faqat "bolani olib kel", "ovqat tayyor", "pul kerak" kabi maishiy buyruq va xabarlardan iborat bo'lib qolsa, munosabatlarning hissiy qismi zaiflashadi.

Demak, oilaviy nizoning muhim belgilaridan biri — **muloqotning mazmunan qisqarishi**.

2. Hissiy uzoqlashuv - ajrimdan oldingi ko'rinmas bosqich

Hissiy uzoqlashuv - er-xotinning bir uyda yashagan holda ham bir-birining ichki dunyosiga qiziqmay qo'yishi, hissiyotlarini bo'lishmasligi va o'zaro psixologik tayanch sifatida bir-biridan foydalanmasligidir.

Bunday vaziyatda insonning ichki savoli o'zgaradi:

"U meni tushunadimi?" degan savol asta-sekin "Unga aytishdan nima foyda?" degan fikrga aylanadi.

Bu juda muhim psixologik burilishdir.

Chunki munosabatlarda muammo bo'lishining o'zi doimo ajrimga olib kelmaydi. Muammoni birgalikda hal qilishga bo'lgan istakning yo'qolishi esa munosabatlarni yanada zaiflashtiradi.

John Gottman va uning hamkasblarining ko'p yillik tadqiqotlarida er-xotin nizolaridagi muloqot uslublari oilaviy barqarorlik bilan bog'liqligi ko'rsatilgan. Gottman tadqiqotlarida tanqid, himoyalash, mensimaslik va muloqotdan butunlay chekinish kabi xatti-harakatlar munosabatlar uchun xavfli konflikt shakllari sifatida o'rganilgan [5].

Ayniqsa, sherikni mensimaslik munosabatlarning hissiy poydevorini yemiradi. Chunki tanqid "sen noto'g'ri ish qilding" degan mazmunga ega bo'lsa, mensimaslik "sen o'zing yomon odamsan" degan shaxsiyatga qaratilgan signalga aylanishi mumkin.

Shu sababli oiladagi nizoda muammo va shaxsni bir-biridan ajratish muhimdir.

3. Oilaviy nizolarning asosiy sabablari

Tahlillar asosida oilaviy nizolarning sabablarini bir necha guruhga ajratish mumkin.

3.1. Muloqot yetishmasligi

Muloqot oilaviy munosabatlarning asosiy mexanizmlaridan biridir. Er-xotin bir-birining ehtiyojlarini, xavotirlarini va kutishlarini bilmasa, noto'g'ri talqinlar ko'payadi.

Masalan, ernaing ishdan charchab kelib, suhbatlashmasligi ayol tomonidan "u menga qiziqmaydi" deb qabul qilinishi mumkin. Aksincha, ayolning sukut saqlashi er tomonidan "u mendan norozi" tarzida tushunilishi mumkin.

Shu tariqa fakt va uning talqini o'rtasida farq paydo bo'ladi.

3.2. Iqtisodiy va maishiy muammolar

Oilaviy byudjet, uy-joy, kredit, ishning yo'qligi, daromadlarning yetarli emasligi va kundalik xarajatlar oiladagi stressni oshirishi mumkin.

Bunday sharoitda iqtisodiy muammo ko'pincha bevosita psixologik muammoga aylanadi. Pulning o'zi haqida boshlangan bahs vaqt o'tishi bilan "sen oilaga yetarlicha e'tibor bermaysan" yoki "sen meni tushunmaysan" kabi shaxsiy ayblovlarga aylanib ketishi mumkin.

Shu sababli oiladagi iqtisodiy muammoni faqat moliyaviy masala sifatida emas, balki hissiy va kommunikativ omil sifatida ham ko'rish zarur.

3.3. Qarindoshlarning oilaviy hayotga ortiqcha aralashuvi

Oila ikki insonning nikohidan iborat bo'lsa-da, amalda ko'pincha ikki katta qarindoshlik tizimi ham unga ta'sir ko'rsatadi.

Qaynona-kelin munosabatlari, qaynота-qayni, opa-singil yoki aka-ukalarning oilaviy masalalarga haddan tashqari aralashuvi er-xotin o'rtasidagi chegaralarni zaiflashtirishi mumkin.

Bu holatda asosiy muammo ko'pincha "kim haq?" degan savolga borib taqaladi. Aslida esa muhimroq savol: **"Er-xotin muammoni o'zaro hal qilish imkoniga egami?"**

3.4. Oilaviy rollarning noto'g'ri taqsimlanishi

Zamonaviy oilada er va ayolning iqtisodiy hamda ijtimoiy rollari o'zgarib bormoqda. Ayolning ishlashi, erkakning uy yumushlarida ishtiroki, farzand tarbiyasidagi mas'uliyatni bo'lishish kabi masalalar yangi kelishuvlarni talab qiladi.

Agar nikohdan oldingi kutishlar va nikohdan keyingi real hayot o'rtasida katta farq yuzaga kelsa, norozilik paydo bo'lishi mumkin.

3.5. Ishonchning buzilishi

Ishonch oilaviy munosabatlarning eng muhim resurslaridan biridir. Yolg'on, xiyonat, moliyaviy sirlarni yashirish yoki muhim qarorlarni sherikdan yashirin qabul qilish ishonchni zaiflashtiradi.

Ishonch buzilgandan keyin oddiy voqealar ham shubha uyg'otishi mumkin. Natijada munosabatlarda "tekshirish — izohlash — oqlanish" sikli yuzaga keladi.

3.6. Zo'ravonlik

Oiladagi zo'ravonlikni oddiy "er-xotin janjali" sifatida talqin qilish mumkin emas. Jismoniy, ruhiy, iqtisodiy yoki boshqa ko'rinishdagi zo'ravonlik insonning xavfsizligi va farovonligiga tahdid soladigan jiddiy muammodir.

Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, yaqin sherik tomonidan sodir etiladigan zo'ravonlik ayollarning ruhiy salomatligiga jiddiy ta'sir ko'rsatishi, depressiya va xavotir kabi muammolar xavfini oshirishi mumkin [6].

Shuning uchun oilani saqlab qolish masalasi insonning xavfsizligidan ustun qo'yilmasligi kerak.

4. O'zbekistonda ajrimlar dinamikasi: statistika nimani ko'rsatadi?

O'zbekiston Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlari oilaviy ajrimlar masalasining miqyosini tushunish imkonini beradi.

Manba: O'zbekiston qo'mitasi, SIAT ma'lumotlari

Ushbu raqamlar bir nechta Birinchidan, ajrimlar soni 2010-sezilarli darajada yuqori bo'lgan. ajrimlar soni 48–49 ming yilda 45 135 taga kamaygan, yetgan.

Biroq bu raqamlarni "har tarzida talqin qilish mumkin qayd etadi, ammo har bir ochib bermaydi.

Yil	Ajrimlar soni
2010	17 794
2015	29 647
2020	28 233
2021	39 349
2022	48 733
2023	49 198
2024	45 135
2025	46 914

Respublikasi Milliy statistika [1].

muhim xulosalarni beradi. yilga nisbatan 2025-yilda Ikkinchidan, 2022–2023-yillarda atrofida bo'lgan bo'lsa, 2024-2025-yilda esa 46 914 taga

bir ajrimning sababi bir xil" emas. Statistika ajrim faktini oilaning psixologik tarixini

Ayniqsa e'tiborli jihat - 2024-yilda qayd etilgan ajrimlarning 48,1 foizi farzandsiz oilalarga, 28,6 foizi bir farzandli oilalarga va 23,3 foizi ikki yoki undan ortiq farzandli oilalarga to'g'ri kelgan [7].

Bu holat oiladagi farzandning mavjudligi o'z-o'zidan ajrimning oldini oluvchi omil degan qarashni ehtiyotkorlik bilan ko'rib chiqishni talab qiladi. Farzand oilani birlashtirishi mumkin, ammo er-xotin o'rtasidagi chuqur nizolarni avtomatik ravishda bartaraf eta olmaydi.

5. Ajrimning farzandlarga ta'siri

Oilaviy ajrimning eng muhim ijtimoiy oqibatlaridan biri uning farzandlarga ta'siridir.

Judith Seltzer nikohning buzilishi va ota-onalar alohida yashashi sharoitida farzandlarning iqtisodiy, ijtimoiy va emotsional ehtiyojlari qanday o'zgarishini tahlil qilgan [8].

John Gottman va boshqa tadqiqotchilar ham ota-onalar o'rtasidagi doimiy konflikt bolalarning emotsional holatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligini ko'rsatgan [9].

Bu yerda muhim bir farq mavjud: **ajrimning o'zi va ajrim oldidan davom etgan destruktiv konflikt bir xil hodisa emas.**

Ayrim hollarda bola doimiy janjal, qo'rqitish, haqorat yoki zo'ravonlik mavjud bo'lgan oilaviy muhitda yashashdan ko'ra, xavfsiz va barqaror muhitga muhtoj bo'lishi mumkin.

Shuning uchun "farzand uchun har qanday holatda ham birga yashash kerak" degan sodda xulosadan ko'ra, bolaning xavfsizligi, ruhiy holati, ota-onalar bilan munosabatining davom etishi va tarbiya sharoitini kompleks baholash muhimdir.

Ajrimdan keyingi asosiy vazifa ota-ona bo'lish rolini bekor qilish emas, balki er-xotinlik munosabati tugagan taqdirda ham ota-onalik mas'uliyatini imkon qadar sog'lom shaklda davom ettirishdir.

6. Olimlar nazariyalarida oilaviy nizo

John Bowlby: hissiy bog'lanish

John Bowlby tomonidan ishlab chiqilgan bog'lanish nazariyasi insonning yaqin munosabatlarda xavfsizlik va hissiy tayanchga ehtiyojini tushuntiradi [4].

Mazkur nazariya nuqtayi nazaridan qaranganda, er-xotin o'rtasidagi munosabat faqat huquqiy yoki iqtisodiy sheriklik emas. U hissiy xavfsizlikni ham o'z ichiga oladi.

Agar inson turmush o'rtog'i yonida o'zini eshitilmagan, qadrsiz yoki doimiy ravishda tanqid ostida his qilsa, u asta-sekin hissiy jihatdan chekinishi mumkin.

John Gottman: konfliktning "to'rt otliq" modeli

Gottman oilaviy konfliktlarda tanqid, himoyalash, mensimaslik va muloqotdan chekinish kabi xatti-harakatlarga alohida e'tibor bergan [5].

Uning tadqiqotlari oilaviy munosabatlarda faqat konfliktning mavjudligi emas, balki konfliktning **qanday kechishi** muhim ekanini ko'rsatadi.

Demak, "biz hech qachon janjallashmaymiz" degan holat har doim sog'lom munosabat belgisi emas. Ba'zan janjal qilmaslik muammoni ochiq muhokama qilishdan butunlay voz kechish bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Murray Bowen: oilaviy tizim

Bowen oilani hissiy jihatdan o'zaro bog'langan tizim sifatida ko'radi [2].

Bu yondashuvga ko'ra, bir kishining stressi yoki hissiy beqarorligi boshqalarga ham ta'sir qiladi. Masalan, urning ishdagi stressi xotinga, xotinning xavotiri farzandga, farzanddagi xulq o'zgarishi esa yana ota-onaga ta'sir qilishi mumkin.

Natijada oilada "stress aylanishi" vujudga keladi.

Salvador Minuchin: oilaviy chegaralar

Minuchinning strukturaviy oilaviy terapiya yondashuvida oiladagi chegaralar alohida ahamiyatga ega [3].

Er-xotin tizimi bilan ota-ona va farzand tizimi o'rtasidagi chegaralarning buzilishi oilaviy nizolarni kuchaytirishi mumkin.

Masalan, farzandni er-xotin o'rtasidagi nizoga vositachi qilish yoki ota-onalardan birining noroziligini bolaga muntazam ravishda aytish bolaning psixologik yukini oshirishi mumkin.

7. "Bir uyda, ikki begona" holatining psixologik mexanizmi

Oilaviy munosabatlarda eng xavfli jarayonlardan biri — konfliktning yo'qligi emas, **aloqaning yo'qolishidir.**

Jarayonni shartli ravishda besh bosqichga ajratish mumkin:

1-bosqich - kelishmovchilik. "Sen buni boshqacha qilishing kerak edi."

2-bosqich - takroriy ayblash. "Sen doim shunday qilasan."

3-bosqich - hissiy chekinish. "Endi gapirishdan foyda yo'q."

4-bosqich - begonalashuv. "Men o'z muammolarimni undan boshqa odamlar bilan gaplashaman."

5-bosqich - oilaviy uzilish. “Biz faqat hujjatda er-xotinmiz.”

Shu jihatdan ajrim ko‘pincha jarayonning boshlanishi emas, balki uzoq vaqt davom etgan munosabatlar inqirozining huquqiy yakunidir.

Bu fikr oilaviy ajrimni faqat sud yoki FHDYO jarayoni sifatida emas, balki psixologik jarayon sifatida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, oilaviy nizolarni faqat bitta sabab bilan tushuntirish ilmiy jihatdan yetarli emas. Ajrimga olib keluvchi omillar odatda bir-birini kuchaytiradigan tizimni hosil qiladi.

Masalan, iqtisodiy qiyinchilik o‘z-o‘zidan ajrimga sabab bo‘lmasligi mumkin. Ammo iqtisodiy bosim → stress → muloqotning kamayishi → o‘zaro ayblash → ishonchning pasayishi → hissiy uzoqlashuv zanjirini shakllantirishi mumkin.

Xuddi shuningdek, qarindoshlarning aralashuvi ham bevosita ajrimga olib kelmasligi mumkin. Ammo er-xotin o‘zaro chegaralarni belgilay olmasa, uchinchi tomonning doimiy aralashuvi juftlikning mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini susaytirishi mumkin.

Oilaviy nizolarni o‘rganishda yana bir muhim masala — **gender stereotiplaridir**. “Er hech qachon his-tuyg‘usini ko‘rsatmasligi kerak” yoki “ayol barcha uy ishlarini bajarishi shart” kabi qat’iy stereotiplar ayrim oilalarda rollar bo‘yicha ziddiyatlarni kuchaytirishi mumkin.

Shu sababli zamonaviy oilada vazifalarni aniq va o‘zaro kelishilgan tarzda taqsimlash, ehtiyojlarni ochiq ifodalash va qarorlarni birgalikda qabul qilish muhim.

Bundan tashqari, oilaviy nizolarning oldini olish faqat ajrimga yaqinlashgan oilalar bilan ishlashni anglatmasligi kerak. Profilaktika nikohdan oldingi davrdan boshlanishi mumkin.

Yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda quyidagi mavzularni amaliy tarzda o‘rgatish maqsadga muvofiq:

- nizoni konstruktiv hal qilish;
- hissiyotlarni to‘g‘ri ifodalash;
- faol tinglash;
- moliyaviy mas’uliyat;
- oilaviy chegaralarni belgilash;
- qarindoshlar bilan munosabat;
- farzand tarbiyasidagi mas’uliyat;
- oilaviy rollarni kelishib olish;
- stressni boshqarish;
- zo‘ravonlik va sog‘lom munosabat o‘rtasidagi farqni anglash.

John Gottman tadqiqotlari ham er-xotin o‘rtasidagi barcha muammolarni yo‘q qilish emas, balki muammolar bilan qanday yashash va ularni qanday boshqarish muhimligini ko‘rsatadi [5; 10].

Demak, oilaning mustahkamligi “umuman nizosiz yashash” bilan emas, balki **nizoni insonning qadr-qimmatini buzmagun holda hal qila olish qobiliyati** bilan ham bog‘liq.

XULOSA

Oilaviy ajrimni bir kunlik qaror sifatida ko‘rish ko‘pincha uning psixologik mohiyatini yashirib qo‘yadi. Hujjatlarda ajrim bir sana bilan qayd etiladi, ammo munosabatlarning ichki buzilishi ko‘pincha ancha oldin boshlanadi.

“Bir uyda, ikki begona” holati ana shu jarayonning eng muhim belgilaridan biridir. Er-xotin jismonan birga yashab, hissiy jihatdan bir-biridan uzoqlashishi mumkin. Muloqotning kamayishi, o‘zaro ishonchning susayishi, doimiy tanqid, iqtisodiy bosim, oilaviy rollardagi kelishmovchilik, qarindoshlarning haddan tashqari aralashuvi va boshqa omillar ushbu jarayonni kuchaytirishi mumkin.

O‘zbekiston statistikasida 2025-yilda 46 914 ta nikohdan ajralish qayd etilgani oilaviy munosabatlarni ilmiy va amaliy jihatdan chuqurroq o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi [1].

Biroq statistik raqamning ortida har bir oilaning o'z tarixi mavjud. Shu sababli ajrimlarning oldini olishga qaratilgan ishlar faqat nikohni saqlab qolish maqsadiga emas, balki oiladagi sog'lom muloqot, hissiy yaqinlik, o'zaro hurmat va xavfsiz muhitni shakllantirishga qaratilishi kerak.

Tadqiqot natijasida oilaviy nizolarni quyidagi ketma-ketlikda tushunish mumkin:

kelishmovchilik → hal qilinmagan konflikt → muloqotning buzilishi → hissiy uzoqlashuv → begonalashuv → oilaviy inqiroz → ajrim.

Shu bilan birga, har bir nizo ajrim bilan yakunlanmaydi va har bir ajrimning sababi bir xil emas. Ayniqsa zo'ravonlik mavjud bo'lgan vaziyatlarda "oilani har qanday narxda saqlash" emas, balki insonning xavfsizligi va farzandlarning manfaatlarini ta'minlash ustuvor masala bo'lishi kerak.

Shunday qilib, oilani mustahkamlashning eng muhim yo'llaridan biri — ajrim sodir bo'lgandan keyin uning oqibatlarini bartaraf etish emas, balki **ajrimga olib borishi mumkin bo'lgan hissiy uzoqlashuv va destruktiv nizolarni imkon qadar erta aniqlashdir.**

Oila bir tom ostida yashaydigan ikki insonning yig'indisi emas. Oila — bu o'zaro ishonch, mas'uliyat, hissiy yaqinlik va hamkorlik orqali muntazam ravishda qayta qurib boriladigan munosabatlar tizimidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. **O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi.** Nikoh va ajrimlar bo'yicha demografik statistika. SIAT — Statistika ma'lumotlari bazasi. 2010–2025-yillar.
2. **Bowen M.** Family Therapy in Clinical Practice. — New York: Jason Aronson, 1978.
3. **Minuchin S.** Families and Family Therapy. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1974.
4. **Bowlby J.** Attachment and Loss. Vol. 1: Attachment. — New York: Basic Books, 1969.
5. **Gottman J.M.** The Seven Principles for Making Marriage Work. — New York: Crown Publishers, 1999.
6. **World Health Organization.** Preventing intimate partner violence improves mental health. — WHO, 2022.
7. **O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi.** Demographic situation in the Republic of Uzbekistan, January–December 2024. — Toshkent, 2025.
8. **Seltzer J.A.** Consequences of Marital Dissolution for Children // Annual Review of Sociology. — 1994. — Vol. 20. — P. 235–266.
9. **Gottman J.M.** Psychology and the Study of Marital Processes // Annual Review of Psychology. — 1998. — Vol. 49. — P. 169–197.
10. **Gottman J.M., Levenson R.W.** The timing of divorce: Predicting when a couple will divorce over a 14-year period // Journal of Marriage and Family. — 2000.
11. **Fincham F.D., Beach S.R.H.** Conflict in Marriage: Implications for Working with Couples // Annual Review of Psychology. — 1999. — Vol. 50. — P. 47–77.
12. **Furstenberg F.F. Jr.** Divorce and the American Family // Annual Review of Sociology. — 1990. — Vol. 16. — P. 379–403.
13. **Avloniy A.** Turkiy guliston yoxud axloq. — Toshkent: O'qituvchi.
14. **Alisher Navoiy.** Mahbub ul-qulub. — Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti.

SNOSKALAR

1. O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekistonda ajrimlar soni 2010-yildagi 17 794 tadan 2025-yilda 46 914 taga yetgan.
2. Bowen M. oilani hissiy jihatdan o'zaro bog'langan tizim sifatida izohlaydi. Uning yondashuvida oilaning bir a'zosidagi hissiy zo'r qish boshqa a'zolarga ham ta'sir qilishi mumkin.
3. Minuchin S. oilaviy munosabatlarni strukturaviy tizim sifatida tahlil qilib, oiladagi chegaralar, quyi tizimlar va rollarning ahamiyatini ko'rsatgan.

4. Bowlby J. tomonidan ishlab chiqilgan bog‘lanish nazariyasi insonning yaqin munosabatlarda xavfsizlik va hissiy tayanchga bo‘lgan ehtiyojini tushuntiradi.

5. Gottman J.M. er-xotin o‘rtasidagi konfliktlarda tanqid, himoyalaniish, mensimaslik va muloqotdan chekinish kabi xatti-harakatlarni oilaviy munosabatlarning barqarorligi bilan bog‘liq holda o‘rgangan.

6. World Health Organization ma‘lumotlariga ko‘ra, yaqin sherik tomonidan sodir etiladigan zo‘ravonlik ayollar ruhiy salomatligiga jiddiy ta‘sir ko‘rsatishi va depressiya hamda xavotir xavfini oshirishi mumkin.

7. O‘zbekiston Milliy statistika qo‘mitasining 2024-yilgi ma‘lumotlariga ko‘ra, ajrimlarning 48,1 foizi farzandsiz, 28,6 foizi bir farzandli va 23,3 foizi ikki yoki undan ortiq farzandli oilalarga to‘g‘ri kelgan.

8. Seltzer J.A. nikohning buzilishi natijasida bolalarning iqtisodiy, ijtimoiy va emotsional ehtiyojlarida yuzaga keladigan o‘zgarishlarni tahlil qilgan.

9. Gottman J.M. va boshqa tadqiqotchilar oilaviy konfliktning davomiyligi va xarakteri bolalarning psixologik holatiga ta‘sir ko‘rsatishi mumkinligini o‘rgangan.

10. Gottman tadqiqotlarida oilaviy munosabatlarda muammolarning barchasini yo‘q qilishdan ko‘ra, ularni konstruktiv boshqarish va nizodan keyingi “tiklovchi” muloqotlarning mavjudligi muhimligi ta‘kidlanadi.

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNING KASBIY ISH FAOLIYATIDAGI STRESSLARNI OLDINI OLISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK METODLARI

Boltayeva Gulbahor Rustamovna

Buxoro davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi

Buxoro 200100, Piridastgir ko‘chasi, 2-uy, O‘zbekiston,

e-mail: lazizovadurdona@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy faoliyatida duch keladigan stress holatlari, ularning kelib chiqish sabablari va oldini olishning psixologik-pedagogik metodlari tahlil qilingan. Talabalarda emotsional turg‘unlikni shakllantirish, o‘z-o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirish hamda pedagogik faoliyatga tayyorgarlik jarayonida stressga qarshi kurashish yo‘llari yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: bo‘lajak o‘qituvchi, kasbiy stress, psixologik-pedagogik metodlar, emotsional turg‘unlik, o‘z-o‘zini boshqarish, muloqot, shaxsiy omil, mas‘uliyat, refleksiya, trening

Аннотация В статье анализируются стрессовые состояния, возникающие в профессиональной деятельности будущих учителей, причины их возникновения и психолого-педагогические методы профилактики. Освещены пути формирования эмоциональной устойчивости у студентов, развития навыков саморегуляции и преодоления стресса в процессе подготовки к педагогической деятельности.

Ключевые слова: будущий учитель, профессиональный стресс, психолого-педагогические методы, эмоциональная стабильность, самоорганизация, коммуникация, личностный фактор, ответственность, рефлексия, обучение

Abstract The article analyzes the stress states encountered in the professional activities of future teachers, the causes of their occurrence, and psychological and pedagogical methods of prevention. It highlights ways to form emotional stability in students, develop self-regulation skills, and cope with stress during preparation for pedagogical activities.

Keywords: future teacher, professional stress, psychological and pedagogical methods, emotional stability, self-management, communication, personal factor, responsibility, reflection, training

KIRISH

Zamonaviy ta'lim tizimining jadal rivojlanishi va o'qituvchiga qo'yiladigan talablarning ortib borishi pedagogik kadrlar tayyorlash jarayoniga yangi yondashuvlarni talab qilmoqda. Bo'lajak o'qituvchilar oliy ta'lim muassasasida o'qish davridayoq va amaliyot jarayonida turli psixologik qiyinchiliklar, ortiqcha emotsional zo'riqishlar bilan yuzma-yuz keladilar. Pedagogik faoliyat o'z tabiatiga ko'ra yuqori darajadagi mas'uliyat, muloqotchanlik va emotsional bag'rikenglikni talab etadi. Shu bois, talabalarda kasbiy stressga qarshi turg'unlikni shakllantirish, ularning psixologik salomatligini saqlash hamda kasbiy faoliyatga moslashish jarayonini yengillashtirish dolzarb ilmiy-amaliy vazifalardan biri hisoblanadi. Pedagog faoliyati jamiyatda eng mas'uliyatli va murakkab kasblardan biri hisoblanadi. O'qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki tarbiyachi, maslahatchi va o'quvchilarning psixologik rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi shaxsdir. Shu sababli uning ish faoliyati yuqori darajadagi emotsional zo'riqish va mas'uliyat bilan bog'liq bo'ladi. Doimiy ish yuklamasi, vaqt yetishmasligi, turli ijtimoiy talablar, o'quvchilar va ota-onalar bilan muloqot jarayoni pedagogda kasbiy stressni keltirib chiqarishi mumkin. Kasbiy stress pedagogning ishga bo'lgan qiziqishi pasayishi, tez charchash, asabiylik, diqqatning tarqoqligi, emotsional sovuqlik kabi holatlar bilan namoyon bo'ladi. Bunday vaziyatlar ta'lim jarayonining sifatiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. O'qituvchi o'zini ruhiy jihatdan charchagan his qilsa, o'quvchilarga nisbatan sabr-toqat kamayadi, muloqot qiyinlashadi va ish samaradorligi pasayadi. Kasbiy stressning yuzaga kelishiga bir necha omillar sabab bo'ladi. Avvalo, ish hajmining ko'pligi va doimiy mas'uliyat hissi pedagogni ruhiy zo'riqtiradi. Darsga tayyorgarlik, hujjatlar bilan ishlash, o'quvchilar bilan individual yondashuv, ota-onalar bilan uchrashuvlar o'qituvchidan katta energiya talab qiladi. Shu bilan birga, jamiyat va ta'lim tizimidan kelib chiqadigan talablar ham psixologik bosimni oshiradi. Ijtimoiy omillar ham muhim rol o'ynaydi. O'qituvchi o'quvchilar, ota-onalar va hamkasblar bilan doimiy muloqotda bo'ladi. Agar bu munosabatlarda tushunmovchiliklar yoki nizolar yuzaga kelsa, stress darajasi ortadi. Ayniqsa, o'qituvchining mehnati yetarli baholanmagan holatlarda kasbiy charchoq tezroq paydo bo'ladi. Shaxsiy omillar ham stressga moyillikni belgilaydi. Perfeksionizm, o'ziga nisbatan yuqori talab qo'yish, dam olishga vaqt ajratmaslik, muammolarni ichda saqlash pedagogning emotsional holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ba'zan o'qituvchi barcha mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga harakat qiladi, bu esa ruhiy zo'riqishni kuchaytiradi. Kasbiy stressni oldini olishda birinchi navbatda o'zini boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirish zarur. O'qituvchi o'z his-tuyg'ularini anglay bilishi, charchoqni vaqtida sezishi va dam olishga e'tibor qaratishi kerak. Ish va shaxsiy hayot o'rtasida muvozanatni saqlash psixologik barqarorlikni ta'minlaydi. Psixologik yondashuvlardan biri – emotsional o'zini qo'llab-quvvatlashdir. O'qituvchi o'z yutuqlarini e'tirof etishi, kichik muvaffaqiyatlardan ham quvonishni o'rganishi lozim. Bu ichki motivatsiyani oshiradi va stressni kamaytiradi. Shuningdek, salbiy fikrlarni ijobiy qarashlar bilan almashtirish ham muhim. Muloqot madaniyatini rivojlantirish ham stressning oldini olishga yordam beradi. Ochiq va samimiy suhbatlar, hamkasblar bilan tajriba almashish, o'z muammolarini muhokama qilish pedagogni ruhiy jihatdan yengillashtiradi. Jamoada qo'llab-quvvatlovchi muhit mavjud bo'lsa, stress darajasi sezilarli kamayadi. Dam olish va tiklanish jarayonlari pedagog salomatligi uchun zarur. Sport bilan shug'ullanish, sevimli mashg'ulotlar, sayr qilish, ijodiy faoliyat bilan band bo'lish psixologik zo'riqishni kamaytiradi. Bu faoliyatlar o'qituvchining emotsional holatini barqarorlashtiradi va ishga bo'lgan qiziqishni qayta tiklaydi. Maktab psixologining roli ham muhimdir. Psixolog pedagoglar bilan treninglar o'tkazishi, stressni boshqarish bo'yicha tavsiyalar berishi, individual maslahatlar tashkil etishi mumkin. Bu pedagoglarning psixologik salomatligini mustahkamlashga xizmat qiladi. Rahbariyat tomonidan yaratilgan sog'lom ish muhiti ham kasbiy stressni kamaytiradi. Adolatli baholash, rag'batlantirish, pedagog mehnatini qadrlash, qulay ish sharoitlarini yaratish o'qituvchining ruhiy holatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'qituvchi o'zini qadrlangan his qilsa, ishga nisbatan motivatsiyasi oshadi. Kasbiy stressni oldini olish uzluksiz jarayon bo'lib, u individual va jamoaviy yondashuvni talab qiladi. O'qituvchi o'z ustida ishlashi, psixologik bilimlarini oshirishi, o'zini rivojlantirishga intilishi zarur. Shu bilan birga, ta'lim muassasasida qo'llab-quvvatlovchi ijtimoiy-psixologik muhitni yaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Ayni vaqtda pedagogik faoliyatning ushbu komponenti maktab oldida turgan asosiy vazifasi o'sib kelayotgan avlodning faol fuqarolik holatida tarbiyalash o'qituvchi shaxsiga ma'lum bir talablarni qo'yadi.

Bu muammoning hal qillinishi ta'lim jarayonining mazmuni va metodikasini, o'quv darajalari va darsliklarning mazmunini belgilab beradi. Bu borada nemis psixologi V.Shtern: ta'lim psixik rivojlanishning orqasidan boradi va unga moslashadi, degan fikrni olg'a surgan edi. Bu fikrga qarama-qarshi rus psixologi L.S.Vigotskiy bolaning psixik rivojlanishida ta'lim va tarbiyaning yetakchilik roli bor, degan qoidani birinchi bo'libilgari surdi va uni: ta'lim rivojlanishdan oldinda boradi va uni o'z orqasidan ergashtirib olib boradi, deb aniq ifodalab, beradi. Yuqorida bayon qilingan birinchi fikrga muvofiq ta'lim faqat rivojlanish tomonidan erishilgan narsalardan foydalanadi. Shuning uchun aqliy jihatdan yetilish jarayoniga aralashmaslik, unga, xalaqit bermaslik, balki ta'lim uchun imkoniyat yetilguncha chidam bilan passiv kutib turish kerak. Shveytsariyalik psixolog J.Piajening nazariyasi ham ayni shu g'oyalar bilan yug'rilgandir. J.Piajening fikricha, bolaning aqliy o'sishi o'zining ichki qonunlari asosida rivojlana borib, sifat jihatdan o'ziga xos bir qator genetik bosqichlarni bosib o'tadi. Pedagoglik kasbi eng sharaflilik kasblardan biri, chunki u har bir kasb egasiga, u xoh quruvchi bo'lsin, xoh hokim, barchasining qo'liga qalam tutib yozishni o'rgatgan, harf tanitgan. Har bir kasbda bo'lgani singari pedagoglarda ham kasbiy zo'riqishlar bo'lishi tabiiy hol. Keling shu o'rinda kasbiy zo'riqish va uning turlarini izohlasak. Kasbiy zo'riqish bu ish faoliyati bilan bog'liq zo'riqish bo'lib, xodimning kasbiy faoliyati bilan bog'liq salbiy emotsional holati hamda ekstremal omillarga duch kelganda yuzaga keladigan noxush his-tuyg'ularidir. Kasbiy zo'riqishlar bugungi kunda "Kasbiy stress" deb ham ataladi. A.B.Lenova kasbiy stressni shunday turlarga ajratadi:

- Axborotli stress;
- Hissiy stress;
- Kommunikativ stress.

Endi "Axborot stressi"ga qisqacha to'xtalib o'tamiz. Axborot stressi bu tashqi muhitdan olingan har xil, haddan tashqari ko'p miqdordagi ma'lumotlar natijasida insonda yuzaga keladigan zo'riqishlardir. Bunday stress quyidagi sabablar natijasida kelib chiqishi mumkin:

- Axborotning haddan tashqari ko'payishi;
- Pedagog o'ziga berilgan vazifalarni vaqtida bajara olmasa;
- Dars jarayonini olib borish uchun o'quv qo'llanmalarining yetishmasligi natijasida yuzaga keladi. Bunday stressni oldini olish uchun quyidagilarga diqqatimizni qaratishimiz lozim:
 - Pedagog o'z ishlarini vaqtga nisbatan to'g'ri taqsimlashi kerak;
 - Pedagog o'z faniga doir yangiliklar bilan tanishib borish bilan bir qatorda, qiziqarli faktlar to'plab o'quvchida fanga nisbatan ko'proq qiziqish uyg'otish kerak;
- Pedagog imkon qadar har sohadan xabardor bo'lishi, zamon bilan hamnafas bo'lishi lozim;
- Berilgan topshiriqlarni o'z vaqtida bajarishi zarur. Hissiy stress deganda, inson biror-bir voqeadan qattiq ta'sirlanishi, shuning oqibatida noxush his-tuyg'ular girdobida qolishi nazarda tutiladi. Bunday stressga quyidagilar sabab bo'lishi mumkin:

- O'quvchilar tomonidan o'qituvchining faniga bo'lgan qiziqishning sustligi
- Darsdagi kelishmovchilik yuzasidan kelib chiqadigan g'azablanish tuyg'usi;
- Nohaqlik ortidan yuzaga keladigan aybdorlik hissi;
- Ishdagi hamkasblar bilan qarama-qarshilik;
- Tahqirlashga duch kelganda;
- Ta'lim muassasasi rahbariyati bilan ziddiyatlar mavjud bo'lishi natijasida hissiy stressvujudga keladi. Pedagog hissiy stressdan saqlanish uchun quyidagilarga amal qilsa, bu stress bilan bog'liq muammolar nisbatan o'z yechimini topgan bo'ladi:
 - Pedagog doim pozitiv fikrlashi darkor;
 - O'qituvchi o'z fanining haqiqiy mutaxassisi bo'lishi kerak;
 - Pedagog hamma voqealardan ham ta'sirlanib, hissiyotlarga berilmasligi zarur

Bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy stressning oldini olish kompleks yondashuvni talab etadi. Quyidagi metodlar bu jarayonda samarali natija beradi:

Autotrenning va o'z-o'zini boshqarish texnikalari: Talabalarga o'z hissiyotlarini jilovlash, nafas olish mashqlari yordamida ichki xotirjamlikni tiklash va stressli vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish ko'nikmalari o'rgatiladi.

Psixologik treninglar va rolli o'yinlar: Real pedagogik vaziyatlarni modellashtirish orqali talabalarda konfliktli holatlarni boshqarish va emotsional yuklamalarni yengish malakalari shakllantiriladi.

Refleksiya va o'zini o'zi baholash: Bo'lajak o'qituvchilar o'zlarining kasbiy imkoniyatlari, kuchli va zaif tomonlarini xolisona baholashni o'rganadilar, bu esa ortiqcha xavotirlikning oldini oladi.

Vaqtni boshqarish (Time management): O'quv va kasbiy yuklamalarni to'g'ri taqsimlash, rejalashtirish orqali ortiqcha shoshqaloqlik va charchoqning oldi olinadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, pedagoglar ish faoliyatidagi kasbiy stress zamonaviy ta'lim tizimining dolzarb muammolaridan biridir. Uni bartaraf etish uchun o'zini boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirish, sog'lom muloqot muhitini yaratish, dam olishni to'g'ri tashkil etish va psixologik yordamdan foydalanish zarur. O'qituvchining ruhiy salomatligi ta'lim sifati va o'quvchilar tarbiyasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli pedagoglarni qo'llab-quvvatlash va kasbiy stressni kamaytirish bo'yicha tizimli choralar ko'rish muhim hisoblanadi. Bolalarda ta'lim-tarbiyasida bo'ladigan kamchiliklarning asosiy sabablaridan biri o'qituvchining psixologiyasiga bog'liq. Lekin bunga ko'pincha e'tibor berilmaydi. Shuning uchun o'qituvchilar jamoasini psixologik nuqtai nazardan o'rganish, uni muvaffaqiyatli boshqarishning psixologik yo'llarini ishlab chiqish dolzarb ahamiyatga egadir. Pedagogik jamoani muvaffaqiyatli boshqarish uchun jamoa tarkibini o'rganish, kamchiliklarini korrektsiyalash va haqiqiy pedagogik jamoa sifatida shakllantirish lozim. Jamoada ishlash ko'nikmalarining rivojlangan darajasi ham muvaffaqiyatli jamoa uchun asosiy omillardan biridir. Jamoada ishlash muloqot vositasida amalga oshadi. Pedagogik jamoaning rivojlanishida shaxslararo muloqot muhim ahamiyatga ega. Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy faoliyatida stressning oldini olish ularning kelajakda muvaffaqiyatli va raqobatbardosh mutaxassis bo'lib yetishishining muhim kafolatidir. Ta'lim jarayoniga psixologik-pedagogik profilaktika metodlarini joriy etish talabalarda stressga chidamlilikni oshiradi, ularning emotsional barqarorligini ta'minlaydi hamda kasbiy faoliyatga bo'lgan ijobiy motivatsiyani mustahkamlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Karimova V.M. Psixologiya. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2008.
2. Jabbor Eshbekovich Usarov. (2017). Formation Competence at Pupils as the Factor of Increase of Education's Efficiency. Theoretical & Applied Science, 53(9), 79-82.
3. Mukhamedov Gafurdjan Isroilovich, & Usarov Djabbar Eshbekovich. (2020). Technologies for the Development of Competencies in Physics in General Secondary Education using Multimedia Resources. International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering, 9(3), 2677-2684.
4. Usarov Djabbar Eshkulovich, & Suyarov Kusharbay Tashbaevich. (2020). Developing Pupils' Learning and Research Skills on the Basis of Physical Experiments. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, 24(02), 1337-1346.9.

Bo'lajak tarbiyachilarda 4K ko'nikmalarini shakllantirishning pedagogik-psixologik asoslari.

Abdusattarova Sarvinoz Norqo'zi qizi

Oriental universiteti Samarqand kampusi o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada bo'lajak tarbiyachilar shaxsida 4K (kreativlik, kritik fikrlash, kommunikativlik, kooperatsiya) ko'nikmalarini shakllantirishning zamonaviy pedagogik-psixologik asoslari keng yoritilgan. Yangi davr ta'limi uchun ushbu kompetensiyalar muhim ekanligi, ularni o'stirishda ta'lim jarayoniga innovatsion metodlarni joriy etish, shuningdek, ijtimoiy-psixologik omillar va tarbiyachining shaxsiy xususiyatlarini hisobga olish zarurligi tahlil qilingan. Maqolada 4K ko'nikmalarini rivojlantirish yo'lida samarali ishlatiladigan pedagogik metodika va

texnologiyalar, zamonaviy o'quv muhitining imkoniyatlari, psixologik yondashuv yo'llari batafsil ochib berilgan.

Kalit so'zlar: 4K kompetensiyalar, kreativlik, kritik fikrlash, kommunikatsiya, kooperatsiya, tarbiyachi, pedagogik metodika, psixologik asoslar.

Bugungi tezkor rivojlanayotgan globallashuv jarayonida innovatsiyalar ta'lim sohasiga ham keng kirib kelmoqda. Aynan shu sharoitda maktabgacha ta'lim va tarbiyaviy muassasalarda xizmat qiluvchi bo'lajak tarbiyachilarda yangi davr uchun zarur bo'lgan 4K — kreativlik, kritik fikrlash, kommunikatsiya va kooperatsiya kompetensiyalarini shakllantirish dolzarb masalaga aylandi. Bu kompetensiyalar bolalarning mustaqil fikrlashi, muammolarni samarali hal etishi, jamoadagi o'zaro hamkorligi, innovatsion va kreativ yondashuv ko'nikmalarini o'zlashtirishida asosiy mezon bo'lib xizmat qiladi. Ta'lim sohasida natijadorlikka erishish, barcha ishtirokchilarning shaxsiy rivojlanishini ta'minlash uchun 4K ko'nikmalarini mustahkamlash eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Bo'lajak tarbiyachilar shaxsini yuksak darajada shakllantirish va rivojlantirishda ular uchun zamonaviy pedagogik-psixologik yondashuvlarni ishlab chiqish hamda tadbiq etish muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolada ana shu muammoga kompleks yondashilgan va ilmiy asoslangan tahlil hamda tavsiyalar keltirilgan.

Hozirgi zamon jamiyatida inson psixologik, ijtimoiy va kasbiy jihatdan har tomonlama moslashuvchan bo'lishi zarur. Ayniqsa, maktabgacha ta'lim muassasalarida faoliyat boshlayotgan tarbiyachilarda kreativ fikrlash, har qanday vaziyatda mustaqil va lo'nda qaror qabul qilish, o'zaro muloqot va hamkorlik qilish ko'nikmalarining yuqori bo'lishi hozirgi davr talabi. Chunki zamonaviy bola uchun muhit imkoniyatlaridan samarali foydalanish, yangi g'oyalarni ilgari surish va mustaqil faoliyatga jalb etish tarbiyachining pedagogik mahoratiga bog'liq.

Kreativlik — bu yangicha fikrlash, noodatiy yechim topish, innovatsion loyihalar va g'oyalarni ilgari surish hamda amalga oshirish salohiyatidir. Kritik fikrlash esa atrofdagi voqealarni tahlil qilish, faktlar asosida to'g'ri xulosalarga kelish, muammoni chuqur anglash va asoslilik bilan qaror chiqarish ko'nikmasidir. Kommunikatsion kompetensiya tarbiyachining bolalar, ota-onalar va hamkasblar bilan samarali muloqot yuritish olish, fikrini aniq ifoda etish, tinglay va tushuna olish xususiyatini namoyon etadi. Kooperatsiya kompetensiyasi — bu jamoadagi birgalikda ishlash, hamkasblar bilan hamkorlik, bolalar va boshqa sub'ektlar bilan bir maqsad sari harakat qilishga undovchi sifatli ko'nikmadir [1].

Bo'lajak tarbiyachilarda 4K ko'nikmalarini shakllantirishning asosiy yo'li — an'anaviy ta'lim metodlaridan samarali innovatsion metodlarga o'tishdir. Bu sohada zamonaviy pedagogik texnologiyalar, faol ta'lim usullari, loyihaviy va interaktiv metodlar muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, muammoli ta'lim, klandestik usullar, rolli va ijodiy o'yinlar, klaster va brainstorming usullari, debatalar, guruhli ishlash formatlari orqali bilimlarni ilgari surish orqali eng samarali natijalarga erishiladi. Muammoli ta'lim va integrativ yondashuv orqali tarbiyachi real muammolarni yechishga, noshukur vaziyatlarda ham to'g'ri yechim topish qobiliyatini kengaytiradi. Shuningdek, loyihaviy metodlarda, bolalar va ota-onalar bilan hamkorlikda turli tadbir, loyiha yoki tadqiqotlarni tayyorlash tarbiyachida ham, tarbiyalanuvchilarda ham kreativ va kooperativ kompetensiyalarni kuchaytiradi. Shu bilan birga, kommunikatsion ko'nikmalarni kuchaytirish uchun interaktiv usullar, muloqot o'yinlari, tinglash va fikr-mulohazalarni bildirish bo'yicha tahliliy ishlar, dialog va diskussiya formatlari yaxshi natija beradi. Bu usullar tarbiyachining har bir vaziyatda aniq va samarali fikrni yetkazish, faol eshitish va bolalar bilan sodiq muloqot qilish malakasini kuchaytiradi. Ko'p hollarda kooperatsiya ko'nikmasini shakllantirish uchun jamoaviy va guruhli ishlash formatlari, refleksiya va bir-biringa yordam berish tizimi muhim rol o'ynaydi. Shu orqali tarbiyachi ijtimoiy muhitda harakat qilish, jamoadagi a'zolarining fikriga hurmat bilan qarash va umumiy maqsad uchun ishlash ko'nikmalarini o'zlashtiradi [2].

Bo'lajak tarbiyachining shaxsida kreativ fikrlash va kritik yondashuvni kuchaytirish, avvalo unga motivatsion turtki berish va o'z-o'zini anglash mexanizmlarini chiniqtirishdan boshlanadi. Bu esa, birinchi navbatda, eng oddiy ijtimoiy va psixologik texnologiyalar, refleksiya, shaxsiy yutuqlar va kamchiliklarni tushunishga yordam beradigan mashg'ulotlarni o'z ichiga oladi. Kreativlikni rivojlantirish uchun asosiy motivlarni ochib berish, qiyin vaziyatlarni tahlil qilishga o'rgatish, yangi

va noodatiy yondashuvlarni qo'llash, mustaqil fikrlash va erkin tafakkurga undash zarur. Muhitda qulaylik, erkinlik va ochiqlik bo'lishi, innovatsion g'oyalarni ochiq muhokama qilish imkoniyati bo'lishi tarbiyachi shaxsining ijodiy salohiyati kuchayishiga sabab bo'ladi [3].

Kritik fikrlashni o'stirish uchun esa, voqea va holatlarni bir necha nuqtai nazardan baholash, fakt va asosli dalillar ustida ishlash, qaror qabul qilishda har jabhani chuqur o'rgatish talab qilinadi. Bu, o'z navbatida, mustaqil ilmiy-tahliliy faoliyat, tadqiqot olib borish, real muammolar yechimini izlash imkoniyatlarini kengaytiradi. Kommunikatsion ko'nikmalarni rivojlantirishda empatiya, til va ovozning o'zgaruvchan imkoniyatlaridan foydalanish, tana tili, madhiy va mimika hamda ko'ngil holatini to'g'ri anglash, unga qarab muomala qilish usullarini o'rgatish muhim sanaladi. Kooperatsiyani o'stirish uchun esa, ko'proq jamoaviy ishlash, ishtirokchilar o'rtasida ochiq muhitni yaratish, o'z fikrini erkin ifoda eta olish va har bir kishiga muhim rol berish orqali ijtimoiy faollikni kuchaytirish zarur.

Zamonaviy ta'lim tizimining o'zgarishi, texnologik yangiliklar, ochiq va erkin muhit, o'zaro hurmat va ishonch, shuningdek, yangicha mezonlar va qadriyatlar bo'lajak tarbiyachilar shaxsida innovatsion salohiyat va 4K kompetensiyalarini rivojlantirish uchun keng imkoniyat ochadi. O'quv dasturlariga yangi texnologiyalarni joriy etish, interaktiv metodlarni keng qo'llash, elektron resurslardan foydalanish orqali samaradorlik oshadi. Ta'lim muassasalarida ijodkorlik va mustaqil fikrlashga turtki beruvchi muhit yaratish, o'qituvchi va tarbiyachilarga psixologik yordam ko'rsatish, ularning kasbiy o'sishga doimiy rag'bat berib borilishi katta rol o'ynaydi. Bunda ilg'or xalqaro tajriba va milliy o'zlik tamoyillari uyg'unligini ta'minlash, sog'lom raqobat va hamkorlik muhiti shakllantiriladi [4].

Turli guruhlarda ishlash, rolli o'yinlar, amaliy mashg'ulotlar, loyihalar, treninglar, seminar va mahorat darslari bo'lajak tarbiyachilarda 4K ko'nikmalarining shakllanishida ilg'or natija beradi. Elektron ta'lim, masofaviy va onlayn kurslar yangi bilim va ko'nikmalarni egallash uchun keng imkoniyat ochadi. Pedagogik jarayonda ba'zi qiyinchiliklar va to'siqlarga ham duch kelinadi. Jumladan, an'anaviy metodlarga haddan ziyod suyanish, o'qituvchi va tarbiyachilarda ijodiy yondashuvning sustligi, o'quvchilarda mustaqil fikrlashga tayyorlikning pastligi, hamkorlik va kommunikatsiyaning to'liq shakllanmaganligi yoki motivatsiya yetishmasligi asosiy muammolar sirasiga kiradi.

Ularni bartaraf etish uchun vazifalar — pedagoglarni kreativlikka, zamonaviy texnologiya va innovatsion metodlardan faol foydalanishga, ochiq va tolerant muhitni yaratishga tayyorlash talab etiladi. Trainerlar va mentorlar yordamida yangi zamonaviy metodlarni o'rganish, ta'lim dasturlarini yangilash, o'quvchilar va tarbiyachilarda motivatsiyani kuchaytirish, ijodiy va erkin muloqotni qo'llab-quvvatlash muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, tarbiyachilarning kasbiy mahoratini muntazam oshirib borish, yangi pedagogik innovatsiyalardan foydalanish, empatiya va o'zaro hurmat muhitini mustahkamlash hamda har bir tarbiyachi uchun individual yondashuv tamoyilini joriy etish zarur [5].

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, bo'lajak tarbiyachilarda 4K kompetensiyalarini shakllantirish va rivojlantirish zamonaviy jamiyatning eng muhim va dolzarb vazifalaridan biridir. Maktabgacha ta'lim tizimi uchun bu kompetensiyalar tarbiyachining nafaqat professional, balki shaxsiy rivojlanishida ham katta o'rin tutadi. Kreativ, kritik fikrlay oladigan, samarali muloqotga va jamoaviy ishlashga qodir tarbiyachi – kelajak tarbiyasining asosiy harakatlantiruvchisiga aylanadi. Bunday kompetensiyalarni shakllantirish, avvalo, pedagogik jarayonlarni innovatsion metodlar bilan tashkil etish, zamonaviy psixologik yondashuvlarni amaliyotga tatbiq etish, qulay muhit yaratish va doimiy ravishda kasbiy o'sishga tayyorlikni oshirish bilan bog'liq. Bo'lajak tarbiyachi har bir vaziyatda mustaqil qaror chiqarish, ijodiy yondashuvni ko'rsatish, bolalar va ota-onalar bilan ochiq aloqada bo'lish va barcha bilan hamkorlikda ishlash salohiyatiga ega bo'lishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jo'raqulova, S. O'zbekiston maktabgacha ta'lim tizimida innovatsion yondashuvlar va 4K kompetensiyalar. "Ta'lim va innovatsiya", 2018
2. Maxmudova, N., Eshmurodova, Z. Bo'lajak tarbiyachilarda kreativlik va kommunikatsion ko'nikmalarni rivojlantirish. "Psixologiya va pedagogika muammolari", 2019
3. Nurmatova, M. 4K kompetensiyalar asosida zamonaviy ta'limda shaxsiylashgan o'qitish. "Oliy ta'limda yangicha yondashuvlar", 2020
4. G'aniyeva, S. Bo'lajak pedagoglarda kritik fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish. "Pedagogik innovatsiyalar", 2021
5. Mirzayeva, Z. Zamonaviy tarbiyachi shaxsida hamkorlik va liderlik kompetensiyalarini rivojlantirish, "Pedagogik amaliyot", 2022
6. Yakubova, Sh. Bo'lajak tarbiyachilar shaxsida ijodiy salohiyat va kommunikativlik. "O'zbekiston pedagogik ilmi", 2023
7. Qudratova, N. Maktabgacha ta'lim tizimidagi tarbiyachilarda 4K ko'nikmalarini o'stirishning psixologik asoslari. "Ta'lim rivoji", 2024

BOLALAR ADABIYOTIDA EPITETLARNING PSIXOLINGVISTIK VA PRAGMATIK VAZIFALARI

Axmedova Dilnoza Abdumannonovna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti assistent o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada bolalar nutqini shakllantirishda epitetlarning idrok etish, obrazli tafakkurni rivojlantirish va emotsional-baholovchi munosabatni ifodalashdagi o'rni, shuningdek epitetlarning bolalar yosh xususiyatlariga moslashtirilgan pragmatik funksiyalari (diqqatni jalb qilish, axloqiy xulosa chiqarishga undash, xarakterni tezkor tavsiflash) nazariy jihatdan asoslangan. Tadqiqot uchun o'zbek va jahon bolalar adabiyoti namunalaridan (H.Olimjon, O'.Hoshimov, Sh.Sa'dulla hamda Sharl Perro, Aka-uka Grimm va Hans Kristian Andersen asarlaridan, jami 40 ta asar) 600 ta epitetsik birliklardan iborat korpus shakllantirilgan va ular 5-7 hamda 8-10 yoshli 45 nafar bola ishtirokida o'tkazilgan psixolingvistik tajriba (idrok etish va tushunish testlari) orqali sinovdan o'tkazilgan. Natijalar shuni ko'rsatdiki, sodda va aniq sensor xususiyatlarga (rang, hajm, tovush) asoslangan epitetsik birliklar kichik yoshdagi bolalar (5-7 yosh) tomonidan 89% aniqlik bilan to'g'ri idrok etilgan, murakkab, ko'chma ma'noli epitetsik birliklar esa katta yoshdagi guruhda (8-10 yosh) ham nisbatan past (61%) tushunish darajasini ko'rsatgan. Maqola yakunida bolalar adabiyoti yaratishda va bolalar uchun tarjima qilishda epitetsik birliklarni yosh xususiyatlariga moslashtirish bo'yicha amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: epitetsik birlik, bolalar adabiyoti, psixolingvistika, pragmatika, bolalar nutqi, obrazli tafakkur, yosh xususiyati.

Annotation. The article theoretically substantiates the role of epithets in shaping children's speech — in perception, the development of imaginative thinking, and the expression of emotional-evaluative attitudes — as well as their age-adapted pragmatic functions (attracting attention, prompting moral inference, rapid character description). For the study, a corpus of 600 epithet phrases was compiled from samples of Uzbek and world children's literature (works by H. Olimjon, O. Hoshimov, Sh. Sa'dulla, as well as Charles Perrault, the Brothers Grimm, and Hans Christian Andersen — 40 works in total), and tested through a psycholinguistic experiment (perception and comprehension tasks) involving 45 children aged 5-7 and 8-10. The results show that epithets based on simple, concrete sensory properties (color, size, sound) were correctly perceived by younger children (aged 5-7) with 89 percent accuracy, while complex, figuratively-meaning epithets showed a relatively lower comprehension rate (61 percent) even in the older group (aged 8-10). The article concludes with practical recommendations for adapting epithets to age characteristics in the creation and translation of children's literature.

Key words: *epithet, children's literature, psycholinguistics, pragmatics, children's speech, imaginative thinking, age characteristics.*

Аннотация. В статье теоретически обоснована роль эпитетов в формировании детской речи — в восприятии, развитии образного мышления и выражении эмоционально-оценочного отношения, — а также их прагматические функции, адаптированные к возрасту (привлечение внимания, побуждение к нравственному выводу, быстрое описание характера). Для исследования составлен корпус из 600 эпитетных словосочетаний на основе образцов узбекской и мировой детской литературы (произведения Х. Олимжон, О. Хошимова, Ш. Садуллы, а также Шарля Перро, братьев Гримм и Ганса Христиана Андерсена — всего 40 произведений), протестированный посредством психолингвистического эксперимента (задания на восприятие и понимание) с участием 45 детей в возрасте 5-7 и 8-10 лет. Результаты показывают, что эпитеты, основанные на простых, конкретных сенсорных признаках (цвет, размер, звук), были правильно восприняты младшими детьми (5-7 лет) с точностью 89%, тогда как сложные эпитеты с переносным значением показали относительно низкий уровень понимания (61%) даже в старшей группе (8-10 лет). В заключение статьи даны практические рекомендации по адаптации эпитетов к возрастным особенностям при создании и переводе детской литературы.

Ключевые слова: *эпитет, детская литература, психолингвистика, прагматика, детская речь, образное мышление, возрастные особенности.*

KIRISH

Bolalar adabiyoti tilining o'ziga xosligi, xususan unda qo'llaniladigan badiiy tasvir vositalari, bolaning til va tafakkur rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Epitet — bolalar adabiyotida eng ko'p qo'llaniladigan stilistik vositalardan biri bo'lib, u bolaning atrof-muhitni obrazli idrok etishini shakllantirish, so'z boyligini oshirish va emotsional-baholovchi munosabatni tarbiyalashda alohida ahamiyat kasb etadi.

Biroq bolalar adabiyotidagi epitetlarning barchasi bir xil darajada bola tomonidan idrok etilishi va tushunilishi mumkin emas. Bolaning yoshiga, kognitiv rivojlanish darajasiga va til tajribasiga qarab, sodda sensor epitetlar (masalan, "qizil olma", "katta uy") va murakkab, ko'chma ma'noli epitetlar (masalan, "muzdek qalb", "olovli nigoh") turlicha idrok etilishi mumkin. Bu holat bolalar adabiyoti yaratuvchilari va tarjimonlari uchun til vositalarini tanlashda yosh xususiyatlarini hisobga olish zarurligini ko'rsatadi.

Tadqiqotning maqsadi — bolalar adabiyotida qo'llaniladigan epitetlarning psixolingvistik idrok etilishi va pragmatik vazifalarini empirik tarzda o'rganish hamda ularni bolalar yosh xususiyatlariga moslashtirish bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot vazifalari: 1) epitetlarning bolalar nutqini shakllantirishdagi psixolingvistik rolini nazariy jihatdan yoritish; 2) o'zbek va jahon bolalar adabiyoti asosida epitet korpusini shakllantirish; 3) turli yosh guruhidagi bolalar ishtirokida psixolingvistik tajriba o'tkazish; 4) natijalar asosida amaliy tavsiyalar shakllantirish.

Material va metodlar

Tadqiqot uchun o'zbek bolalar adabiyoti (Hamid Olimjon, O'tkir Hoshimov, Shukur Sa'dulla asarlari) va jahon bolalar adabiyoti klassikasi (Sharl Perro, Aka-uka Grimm, Hans Kristian Andersen ertaklari) namunalaridan, jami 40 ta asardan, 600 ta epitet birikmasidan iborat korpus tuzildi. Epitetlar ikki asosiy toifaga ajratildi: 1) sodda sensor epitetlar — bevosita his-tuyg'u organlari orqali idrok etiladigan xususiyatlarga (rang, hajm, tovush, harorat) asoslangan; 2) murakkab, ko'chma ma'noli epitetlar — mavhum yoki metaforik ma'noni ifodalovchi epitetlar.

Psixolingvistik tajriba uchun ikkita yosh guruhiga mansub jami 45 nafar bola tanlab olindi: kichik guruh (5-7 yosh, 22 nafar) va katta guruh (8-10 yosh, 23 nafar). Har bir bolaga korpusdan tasodifiy tanlangan 20 tadan epitet birikmasi (10 tasi sodda, 10 tasi murakkab) taqdim etildi va ular quyidagi ikki topshiriqni bajarishdi:

1) idrok etish topshirig'i — bola epitetga mos tasvirni bir nechta rasm orasidan tanlashi kerak edi;

2) tushuntirish topshirig'i — bola epitetning ma'nosini o'z so'zlari bilan tushuntirishi so'raldi.

Bolalarning javoblari bolalar psixologiyasi mutaxassisi ishtirokida to'g'ri/noto'g'ri mezon bo'yicha baholandi, natijalar yosh guruhlari va epitet turlari bo'yicha statistik tahlil qilindi.

Natijalar

Tajriba natijalari shuni ko'rsatdiki, sodda sensor epitetlar kichik yosh guruhi (5-7 yosh) tomonidan yuqori aniqlik (89%) bilan to'g'ri idrok etilgan va tushuntirilgan, katta yosh guruhida (8-10 yosh) esa bu ko'rsatkich 96 foizga yetgan. Bu natija sodda, konkret sensor xususiyatlarga asoslangan epitetlarning bolalar tomonidan erta yoshdanoq yaxshi o'zlashtirilishini tasdiqlaydi.

Murakkab, ko'chma ma'noli epitetlar bo'yicha natijalar sezilarli darajada past bo'ldi: kichik yosh guruhida to'g'ri tushunish darajasi atigi 34 foizni tashkil etdi, katta yosh guruhida esa bu ko'rsatkich 61 foizgacha oshdi. Xatolarni tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, kichik yoshdagi bolalar ko'pincha metaforik epitetlarni so'zma-so'z (literal) ma'noda tushunishga moyil bo'lgan (masalan, "muzdek qalb" iborasini haqiqatan sovuq narsa bilan bog'lash), bu ularning mavhum-metaforik tafakkur qobiliyati hali to'liq shakllanmaganligi bilan izohlanadi.

Pragmatik vazifalar nuqtai nazaridan tahlil shuni ko'rsatdiki, epitetlarning diqqatni jalb qilish funksiyasi (masalan, ertak boshida qahramonni tez va yorqin tasvirlash) barcha yosh guruhlari yaxshi qabul qilingan, biroq axloqiy xulosa chiqarishga undovchi epitetlar (masalan, salbiy qahramonni tavsiflovchi baholovchi epitetlar) katta yosh guruhida ancha chuqurroq va tanqidiy tarzda idrok etilgan, bu bolalarning axloqiy-baholash qobiliyati yosh bilan birga rivojlanib borishini ko'rsatadi.

Muhokama

Olingan natijalar bolalar adabiyotida epitetlarni tanlashda bolaning kognitiv-yosh xususiyatlarini hisobga olish zarurligini tasdiqlaydi. Sodda sensor epitetlarning erta yoshdanoq yaxshi o'zlashtirilishi bunday epitetlarni kichik yoshdagi bolalarga mo'ljallangan asarlarda faol qo'llash mumkinligini, murakkab metaforik epitetlarning esa katta yoshdagi bolalar uchun ham qo'shimcha kontekstual izoh yoki tushuntirish talab qilishi mumkinligini ko'rsatadi.

Bu xulosa rivojlanish psixologiyasi sohasidagi klassik nazariyalar, xususan bolalar tafakkurining konkret-operatsion bosqichdan mavhum-mantiqiy bosqichga bosqichma-bosqich o'tishi haqidagi qarashlar bilan mos keladi. Amaliy nuqtai nazardan, bolalar adabiyoti muallif va tarjimonlari o'z asarlarini mo'ljallangan yosh auditoriyasiga mos ravishda, epitetlarning murakkablik darajasini nazorat qilgan holda yaratishlari tavsiya etiladi.

Shuningdek, ta'lim amaliyotida bolalar adabiyoti darslarida murakkab metaforik epitetlarni tushuntirishga alohida vaqt ajratish, ularni bolalarga tanish bo'lgan konkret misollar orqali izohlash bolaning obrazli va mavhum tafakkurini bosqichma-bosqich rivojlantirishga xizmat qilishi mumkin.

XULOSA

O'tkazilgan tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Sodda sensor xususiyatlarga asoslangan epitetlar bolalar tomonidan erta yoshdanoq (5-7 yoshda 89% aniqlik bilan) yaxshi idrok etiladi va tushuniladi.

2. Murakkab, ko'chma ma'noli epitetlarni tushunish darajasi yosh bilan birga oshadi, biroq 8-10 yoshda ham nisbatan past (61%) bo'lib qoladi, bu bolaning mavhum-metaforik tafakkur qobiliyati bosqichma-bosqich rivojlanishi bilan bog'liq.

3. Kichik yoshdagi bolalar metaforik epitetlarni ko'pincha so'zma-so'z ma'noda tushunishga moyil bo'ladi, bu ularning tafakkur xususiyatidan kelib chiqadigan tabiiy holat hisoblanadi.

4. Epitetlarning pragmatik vazifalari (diqqatni jalb qilish, axloqiy xulosaga undash) bolaning yoshiga qarab turlicha chuqurlikda idrok etiladi.

5. Bolalar adabiyoti yaratish va tarjima qilishda epitetlarning murakkablik darajasini mo'ljallangan yosh auditoriyasiga moslashtirish tavsiya etiladi, bu bolaning til va tafakkur rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. — Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002. — 168 b.
2. Yo'ldoshev B. Badiiy nutq stilistikasi. — Toshkent: Fan, 2018. — 264 b.
3. Абдуллаева Н.Т. Ўзбек тилида эпитетларнинг лингвокультурологик хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти. — 2021. — №5. — Б. 44–52.
4. Йўлдошева Ш.Қ. Болалар нутқини ривожлантиришда бадий тасвир воситаларининг ўрни // Мактабгача ва мактаб таълими муаммолари. — 2022. — №3. — Б. 37–45.
5. Piaget J. The Language and Thought of the Child. — London: Routledge & Kegan Paul, 1959. — 288 p.
6. Vygotsky L.S. Thought and Language. — Cambridge, MA: MIT Press, 1962. — 168 p.
7. Nippold M.A. Later Language Development: School-Age Children, Adolescents, and Young Adults. — Austin: PRO-ED, 2007. — 344 p.

BOLALARNING HISSIY INTELEKTUAL RIVOJLANISHI

Xalqaro innovatsion universiteti Maxsus ta'lim, psixologiya va jismoniy madaniyat kafedrası
o'qituvchisi **Ergasheva Muhayyo Jo'rayevna**

Universitet, xalqaro innovatsion universiteti, Qarshi, O'zbekiston

Annotasiya. Bolalar rivojlanishda, diqqat, til yoki o'qish bilan bog'liq yengil qiyinchiliklarga duch kelishadi. Muayyan vaziyatlar bolaning rivojlanish va xulq-atvor muammolari xavfini oshirishi mumkin. rivojlanishda sezilarli kechikishlar yoki xavotirli xatti-harakatlarni ko'rsatadi. Kechikishlar kognitiv, til, yalpi va nozik motorika, shaxsiy va ijtimoiy ko'nikmalarga ta'sir qilishi mumkin.

Kalit so'zlar. Bola, xulq-atvor, atrof-muhit, ta'sir, populyatsiya, rivojlanish, muammolar, xavf hissi, noqulay muhit, beparvolik, zo'rovonlik

Abstract. Children experience mild difficulties in development, attention, language, or reading. Certain situations may increase a child's risk of developmental and behavioral problems. shows significant developmental delays or disturbing behaviors. Delays can affect cognitive, language, gross and fine motor skills, and personal and social skills.

Keywords. Child, behavior, environment, influence, population, development, problems, sense of danger, unfavorable environment, neglect, violence

Аннотация. Дети испытывают незначительные трудности в развитии, внимании, речи или чтении. Определенные ситуации могут повысить риск развития проблем с развитием и поведением у ребенка. У таких детей наблюдаются значительные задержки в развитии или тревожное поведение. Задержки могут затрагивать когнитивные, языковые, крупные и мелкие моторные навыки, а также личностные и социальные навыки.

Ключевые слова: Ребенок, поведение, окружающая среда, влияние, население, развитие, проблемы, чувство опасности, неблагоприятная среда, пренебрежение, насилие

.Bolaning rivojlanishi va xulq-atvoriga homiladorlik paytida ham, tug'ilgandan keyin ham genetika va atrof-muhit kabi ko'plab ta'sirlar ta'sir qiladi. Umumiy populyatsiyada barcha bolalarning 15% dan 20% gacha bolada, rivojlanish yoki xulq-atvor muammolari paydo bo'ladi.

Bu bolalarning aksariyati, masalan, diqqat, til yoki o'qish bilan bog'liq yengil qiyinchiliklarga duch kelishadi. Muayyan vaziyatlar bolaning rivojlanish va xulq-atvor muammolari xavfini oshirishi mumkin. Masalan, noto'g'ri ovqatlanish, beparvolik va zo'ravonlik uzoq muddatli oqibatlarga olib kelishi mumkin. Shu sabablarga ko'ra, xususiy uyda o'sgan bolalar (masalan, yomon vasiylik, bolalar

uylari yoki beparvolik bilan boshlang'ich tibbiy yordam) turli xil rivojlanish va xulq-atvor muammolari xavfini oshiradi, ayniqsa ular hayotning dastlabki 3 yilida noqulay muhitda yashagan bo'lsa. xulq-atvor muammolari ehtimoli ham oshib boradi.

Bolalar uylaridan xalqaro miqyosda asrab olingan bolalarning guruh ma'lumotlarini ko'rib chiqish shuni ko'rsatadiki, ko'pchilik dastlab rivojlanishda sezilarli kechikishlar yoki xavotirli xatti-harakatlarni ko'rsatadi. Kechikishlar kognitiv, til, yalpi va nozik motorika, shaxsiy va ijtimoiy ko'nikmalarga ta'sir qilishi mumkin. Chet eldagi bolalar uylaridan asrab olingan bolalarni o'rganish dastlabki baholashda rivojlanish kechikishlarining 50% dan 90% gacha ekanligini aniqladi, ularning katta qismi bir nechta sohalarida (odatda til va motorikada) kechikishlarni ko'rsatdi. Bolalar uylarida uzoqroq yashagan va tibbiy muammolarga duch kelgan bolalar ko'proq kechikishni ko'rsatdilar. Shuni yodda tutish kerakki, ko'plab bolalar normal rivojlanishni namoyish etadilar. Ruminiyalik asrab olingan bolalarni o'rganish bo'yicha o'tkazilgan bir tadqiqot shuni ko'rsatdiki, dastlabki baholashda 55% g'ayritabiiy xatti-harakatlarga (o'zini o'zi rag'batlantirish, ko'z bilan aloqa qilishning yomonligi, g'ayritabiiy faollik darajasi) ega bo'lsa-da, bu ko'rsatkich kelganidan bir yil o'tgach 36% gacha pasaygan. Ularning dastlabki kechikishlari sezilarli bo'lishi mumkin bo'lsa-da, bolalar tegishli yordam ko'rsatilganda ajoyib "yetib olish" ko'rsatkichlarini namoyish etadilar. Vaqt o'tishi bilan, turli xil yengilroq va boshqariladigan qiyinchiliklarga duch kelgan bolalar nutq/til terapiyasi, kasbiy terapiya, diqqatni jamlashga yordam beradigan strategiyalar va maktabda qo'shimcha yordam kabi bir qator qisqa yoki uzoq muddatli aralashuvlardan foyda ko'rishadi.

Oilaviy bolalar uylariga asrab olingan bolalarni maktab yoshiga yetgunga qadar kuzatib borgan tadqiqotlar, ajoyib natijalarni berdi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, bolalar odatda asrab oluvchi oilalariga qo'shilgandan ko'p o'tmay tez yutuqlarga erishadilar va maktab yillari davomida sekinroq sur'atda va kichik qiyinchiliklar bilan rivojlanishda davom etadilar. Dastlabki moslashuvdan so'ng, ba'zi bardoshli bolalar dastlabki yillardayoq boshqa oilada tarbiyalanayotgan yengdoshlariga hech qanday ortiqcha qiyinchiliklarsiz to'liq yetib olishadi.

Shu bilan bir qatorda, ba'zi boshqa bolalar yengil qiyinchiliklarga duch kelishdi va kurashishda davom etadilar. Shu o'rinda bu bolalarga tarbiyachi ota-onalar yordam ko'rsatishlari kerak bo'ladi. Kichikroq foizlarda sezilarli darajada qo'llab-quvvatlovchi xizmatlarni talab qiladigan jiddiy muammolar bo'lishi mumkin. Dastlab 1 yoshdan 4 yoshgacha kechikishlarni ko'rsatgan bolalarning 50% gacha maktabgacha ta'lim muassasasiga kirish orqali o'rtacha rivojlanish darajasiga ko'tarilgan. Rivojlanishda sezilarli yutuqlarga erisha olmagan bolalar dastlabki tekshiruvda jiddiy tibbiy holat yoki og'ir kechikish tashxisi qo'yilgan bolalar edi. Bir necha tadqiqotlarda bolalar asrab olinganidan 10 yil o'tgach o'tkazilgan baholashlar odatda mehribonlik uyida uzoq vaqt qolish uzoq muddatli, asosan yengil rivojlanish kechikishlariga olib kelishi mumkinligini ko'rsatadi. Xususan, umumiy institutsional jamoalarda ikki yildan ortiq vaqt o'tkazgan bolalar turli xil intellektual kamchiliklarga duch kelishdi, bu esa maktabdagi o'qishdagi yomon natijalarga, jumladan, baholarni saqlab qolishga olib keldi.

Shuningdek to'rt oylikdan kichik yoshda asrab olingan bolalar o'rtacha ball olishdi va rivojlanish jihatidan biologik oilalarida tarbiyalangan bolalar bilan taqqoslanishi mumkin edi. Qiyinchiliklarga qaramay, guruh sifatida bolalar o'zlarining akademik qobiliyatlariga ijobiy munosabatda bo'lishdi va boshqalar tomonidan tengdoshlari tomonidan yaxshi ko'rilganligi aytiladi. Bu bolalar erishgan yutuqlar yosh bolaning chidamliligidan dalolat beradi, ammo erta tajribalarning uzoq muddatli ta'sirini ham ko'rsatadi. Niderlandiyada turli mamlakatlardan asrab olingan bolalarni o'rganish uzoq muddatli xulq-atvor va ruhiy salomatlik muammolarini ko'rib chiqdi. Ota-onalar farzandlari odatda 10 yoshdan 15 yoshgacha yaxshi rivojlanganliklarini aytishdi. Asrab olingan paytda kattaroq bo'lgan, zo'ravonlik yoki beparvolikni boshdan kechirgan va bir nechta vasiy muhitiga ega bo'lgan bolalarda muammolarga ko'proq duch kelish ehtimoli ko'proq edi. 14 yoshda psixiatrik buzilishning tarqalish darajasi 28% ni tashkil etdi, umumiy aholida esa bu ko'rsatkich 21% ni tashkil etdi. Eng keng tarqalgan muammolar xulq-atvor buzilishi, antisosial xatti-harakatlar, yomon munosabatlar va affektiv buzilishlarni o'z ichiga oldi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Эргашева М.Ж. Влияние депрессии на формирование системы эмоционального регулирования у детей // Психология XXI столетия. – Ярославль, 2026 г. 16-17 марта. – С. 282-285.

2..Ergasheva M.J. Oilaviy bolalar uyi sharoitida tarbiyalanayotgan bolalar xulq-atvoridagi o'ziga xos o'zgarishlarga psixologik yondoshuv // "NEW RENAISSANCE" International Scientific Journal. – Toshkent, 2025. – B. 1084-1089.

3.Ergasheva M.J. O'smir yoshdagi bolalarga psixologik yondoshuv shakllari // "Yangi O'zbekistonda oliy ta'lim muassasalarining yoshlarga 'Halollik vaksinasi'ni singdirishdagi ahamiyati" Respublika ilmiy-amaliy anjumani. – Qarshi, 2024-yil 23-dekabr.188-192 b

4.Ergasheva M.J. Kichik maktab yoshidagi oilaviy bolalar uyi tarbiyalanuvchilarida irodaviy sifatlarni shakllanishi // Buxoro Psixologiya va xorijiy tillar instituti ilmiy axborotnomasi ilmiy-amaliy jurnali. – 2025. – №01. – B. 41-44.

5.Ergasheva M.J., Rahimov Sh.B. Oilaviy bolalar uyi tashkil etgan ota-onalarga metodik qo'llanma. – "Intellekt" Qarshi, 2025.

6.Ergasheva M.J. Imkoniyati cheklangan bolalarda irodaviy sifatlarni shakllantirishning psixologik usullari (Eshitish tizimida nuqsoni bo'lgan bolalar misolida): Monografiya. – "Intellekt"Qarshi, 2025." – 100 b.

DINIY QADRIYATLARNING O'SMIRLARDA MA'NAVIY-AXLOQIY SIFATLAR SHAKLLANISHIGA PSIXOLOGIK TA'SIRI

Bekkiyeva Nargiza Rajabboyevna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti,

Qarshi 180000, O'zbekiston,

e-mail:nargizarajabboyevna@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada diniy qadriyatlarining o'smirlar ma'naviy-axloqiy sifatlari shakllanishiga psixologik ta'siri tahlil qilinadi. O'smirlik davri shaxsning qadriyatlar tizimi, axloqiy pozitsiyasi, o'zini o'zi anglash, vijdon, mas'uliyat va ijtimoiy xulq me'yorlari shakllanadigan muhim rivojlanish bosqichi hisoblanadi. Tadqiqotning maqsadi diniy qadriyatlarining o'smirlarda empatiya, mas'uliyat, altruizm, vijdon, o'zini nazorat qilish va prosotsial xulq rivojlanishi bilan bog'liq psixologik mexanizmlarini aniqlashdan iborat.

Kalit so'zlar: *diniy qadriyatlar, o'smirlik, ma'naviy rivojlanish, axloqiy rivojlanish, empatiya, vijdon, mas'uliyat, altruizm, prosotsial xulq, o'zini o'zi nazorat qilish.*

Аннотация

В статье анализируется психологическое влияние религиозных ценностей на формирование духовно-нравственных качеств подростков. Подростковый возраст является важным этапом развития системы ценностей, нравственной позиции, самосознания, совести, ответственности и социальных норм поведения личности. Цель исследования состоит в выявлении психологических механизмов связи религиозных ценностей с развитием эмпатии, ответственности, альтруизма, совести, самоконтроля и просоциального поведения подростков.

Ключевые слова: *религиозные ценности, подростковый возраст, духовное развитие, нравственное развитие, эмпатия, совесть, ответственность, альтруизм, просоциальное поведение, самоконтроль.*

Abstract

This article analyzes the psychological influence of religious values on the formation of adolescents' spiritual and moral qualities. Adolescence is an important developmental period in which values, moral positions, self-awareness, conscience, responsibility, and norms of social

behavior are actively formed. The aim of the study is to identify psychological mechanisms linking religious values with empathy, responsibility, altruism, conscience, self-control, and prosocial behavior in adolescents.

Keywords: religious values, adolescence, spiritual development, moral development, empathy, conscience, responsibility, altruism, prosocial behavior, self-control.

KIRISH

O'smirlik davri inson ontogenezining murakkab va muhim bosqichlaridan biri hisoblanadi. Ushbu davrda shaxsning o'zini o'zi anglashi, qadriyatlar tizimi, dunyoqarashi, ijtimoiy pozitsiyasi hamda ma'naviy-axloqiy qarashlari jadal shakllanadi. O'smir kattalar tomonidan ilgari surilgan axloqiy talablarni shunchaki bajarishdan ularning mohiyati va shaxsiy ahamiyatini tushunishga intila boshlaydi. Shu sababli aynan o'smirlik davrida tashqi axloqiy me'yorlarning ichki psixologik mezonga aylanish jarayoni kuchayadi. Ma'naviy-axloqiy rivojlanish shaxsning jamiyat tomonidan qabul qilingan normalarni bilishi bilangina cheklanmaydi. U axloqiy qadriyatlarni tushunish, qabul qilish, shaxsiy e'tiqodga aylantirish va real xulq-atvorda namoyon etishni o'z ichiga oladi. Shuning uchun ma'naviy-axloqiy taraqqiyot kognitiv, emotsional va xulqiy komponentlarning o'zaro uyg'unligida namoyon bo'ladi. Diniy qadriyatlar ham o'smir shaxsining ma'naviy dunyosi shakllanishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-madaniy qadriyatlar tizimidan biri hisoblanadi. Diniy qadriyatlar yaxshilik, adolat, halollik, vijdon, sabr, kechirimlilik, mehr-shafqat, mas'uliyat va boshqalarga yordam ko'rsatish kabi mazmunlar bilan bog'liq bo'lishi mumkin [1]. Psixologik nuqtayi nazardan diniy qadriyatlarning ahamiyati ularning shaxs xulqining ichki regulyatoriga aylanishi bilan belgilanadi. O'smir ma'lum axloqiy talabni faqat kattalar nazorati mavjud bo'lgan sharoitda bajarsa, bu hali ushbu qadriyatning chuqur o'zlashtirilganligini ko'rsatmaydi. Qadriyat shaxsiy ma'no kasb etib, tashqi nazoratsiz ham qaror qabul qilish va xatti-harakatni boshqarishni boshlaganda ichki axloqiy mezonga aylanadi. Zamonaviy psixologik tadqiqotlarda religiozlik va axloqiy xulq o'rtasidagi munosabat murakkab hodisa sifatida qaralmoqda. Diniy qadriyatlar ayrim sharoitlarda prosotsial yo'nalganlik, empatiya va altruizm bilan ijobiy bog'lanishi mumkin, biroq bunday munosabat avtomatik va bir xil emas [2]. O'smirlik davrida axloqiy rivojlanishning muhim ko'rsatkichlaridan biri empatiya hisoblanadi. Empatiya boshqa insonning hissiy holatini tushunish, uning kechinmalarini anglash va unga mos hissiy javob bera olish qobiliyatidir. Mehr-shafqat va yordam ko'rsatish qadriyatlari empatik xulq bilan uyg'unlashganda prosotsial xatti-harakatning rivojlanishiga xizmat qilishi mumkin. Vijdon ham ma'naviy-axloqiy rivojlanishning asosiy psixologik komponentlaridan biridir. Vijdon shaxsning o'z xatti-harakatlarini ichki axloqiy mezonlar asosida baholash qobiliyatini ifodalaydi. Diniy qadriyatlar ushbu ichki mezonning mazmunini boyitishi va o'smirning o'z xatti-harakatlariga nisbatan mas'uliyatli yondashuvini rivojlantirishi mumkin. Mazkur tadqiqotning maqsadi diniy qadriyatlarning o'smirlarda ma'naviy-axloqiy sifatlar shakllanishiga ta'sir etuvchi psixologik mexanizmlarni tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega bo'lib, diniy qadriyatlar, o'smirlik davri, ma'naviy-axloqiy rivojlanish va prosotsial xulqqa oid ilmiy manbalarni o'rganishga asoslandi. Tadqiqotda tizimli tahlil, qiyosiy tahlil, kontent-tahlil, nazariy umumlashtirish va psixologik interpretatsiya metodlaridan foydalanildi. Tahlilda diniy qadriyatlarning o'smirlarda quyidagi sifatlar bilan munosabati o'rganildi: empatiya, vijdon, mas'uliyat, altruizm, prosotsial xulq, o'zini nazorat qilish va axloqiy qaror qabul qilish. Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilishda diniy qadriyat bilan axloqiy xulq o'rtasidagi oddiy korrelyatsiyani sababiy aloqa sifatida talqin qilmaslik tamoyiliga amal qilindi. Chunki axloqiy xulqning shakllanishida oila, tarbiya, tengdoshlar, madaniy muhit va shaxsning individual xususiyatlari ham muhim rol o'ynaydi.

NATIJALAR

Tahlil natijalariga ko'ra, diniy qadriyatlarning o'smirlarning ma'naviy-axloqiy rivojlanishi bilan bog'liqligi bir necha asosiy psixologik yo'nalishda namoyon bo'ladi. Birinchidan, diniy qadriyatlar o'smirning yaxshilik va yomonlik, adolat va nohaqlik, halollik va yolg'on, mas'uliyat va

beparvolik haqidagi tasavvurlarining mazmunini boyitishi mumkin. Bu esa axloqiy ong shakllanishining kognitiv asosini tashkil etadi. Ikkinchidan, diniy qadriyatlar emotsional-axloqiy soha bilan bog'lanadi. Mehr-shafqat, kechirimlilik, boshqalarga yordam berish va inson qadrini hurmat qilish kabi qadriyatlar empatiya va hamdardlik hissi bilan uyg'unlashganda shaxsning prosotsial yo'nalishini qo'llab-quvvatlashi mumkin. O'smirlarda religiozlik va prosotsiallik o'rtasidagi munosabatni o'rgangan tadqiqotlarda religiozlik empatiya, altruizm va mehribonlik bilan bog'liq ko'rsatkichlar bilan ijobiy munosabatda bo'lishi qayd etilgan [3]. Uchinchidan, diniy qadriyatlar o'smirda mas'uliyat va o'zini o'zi nazorat qilish sifatleri shakllanishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Axloqiy xatti-harakat ko'pincha shaxsdan qisqa muddatli manfaat yoki impulsni cheklashni talab qiladi. Sabr, o'z xatti-harakatlari uchun javobgarlik va mas'uliyat qadriyatlari xulqni boshqaruvchi ichki mexanizmlar bilan uyg'unlashishi mumkin. To'rtinchidan, diniy qadriyatlarning real prosotsial xulqqa ta'siri har doim ham deklarativ axloqiy pozitsiya bilan bir xil emas. Meta-tahlillarda religiozlik bilan o'zini o'zi baholash asosidagi prosotsiallik o'rtasidagi aloqa real xulqni bevosita o'lchash natijalariga nisbatan kuchliroq bo'lishi aniqlangan [4]. Demak, o'smirning o'zini mehribon yoki yordam beruvchi inson sifatida baholashi uning har bir real vaziyatda ham shunday yo'l tutishini anglatmaydi.

MUHOKAMA

Olingan natijalar diniy qadriyatlarning o'smir ma'naviy-axloqiy rivojlanishidagi rolini tushuntirishda ularning shaxs tomonidan qanday o'zlashtirilishi muhimligini ko'rsatadi. Diniy qadriyatning tashqi norma sifatida mavjudligi bilan uning ichki e'tiqodga aylanishi bir xil hodisa emas. Agar axloqiy xatti-harakatning asosiy motivi jazodan qochish yoki tashqi bahoga erishish bo'lsa, u tashqi regulyatsiyaga asoslanadi. Agar o'smir axloqiy talabning mazmunini anglab, uni o'z shaxsiy pozitsiyasi bilan uyg'unlashtirsa, norma ichki axloqiy mezonga aylanadi. Empatiya diniy qadriyatlarning prosotsial xulqqa aylanishida vositachi mexanizm sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Masalan, yordam berish kerakligini bilish bilan boshqa insonning real ehtiyojini his etish o'rtasida farq mavjud. Shuning uchun ma'naviy-axloqiy tarbiya faqat normalarni tushuntirishga emas, boshqa odamlarning hissiy holatini anglash qobiliyatini rivojlantirishga ham qaratilishi kerak. Vijdonning shakllanishi ham mazkur jarayon bilan bog'liq. Sog'lom vijdon shaxsning o'z xatti-harakatlarini ichki axloqiy mezon asosida baholashi va xatosi uchun mas'uliyatni anglashini bildiradi. Biroq vijdon doimiy qo'rquv yoki haddan tashqari aybdorlik hissiga aylantirilmasligi zarur. Ma'naviy-axloqiy rivojlanishni uch darajada ko'rish mumkin. Kognitiv darajada o'smir axloqiy me'yorlarni biladi. Emotsional-qadriyatli darajada ularni shaxsiy jihatdan his qiladi. Xulqiy darajada esa ular real qaror va xatti-harakatlarda namoyon bo'ladi. Shu sababli diniy qadriyatlarning ma'naviy rivojlanishga ta'sirini baholashda faqat diniy qarash yoki bilimlarni emas, o'smirning real hayotiy vaziyatlardagi axloqiy tanlovlarini ham hisobga olish muhim.

XULOSA

Diniy qadriyatlar o'smirlarning ma'naviy-axloqiy rivojlanishiga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan muhim ijtimoiy-psixologik omillardan biridir. Ularning konstruktiv psixologik ta'siri, eng avvalo, qadriyatlarning shaxsiy e'tiqod va ichki axloqiy mezon sifatida o'zlashtirilishi bilan bog'liq. Diniy qadriyatlar empatiya, vijdon, mas'uliyat, altruistik yo'nalganlik, o'zini nazorat qilish va prosotsial xulq bilan o'zaro munosabatda bo'lishi mumkin. Biroq diniy qadriyatlarning mavjudligi avtomatik ravishda yuqori axloqiy xulqni ta'minlamaydi. Axloqiy rivojlanish shaxsning individual xususiyatlari, oilaviy tarbiya, ijtimoiy muhit va qadriyatlarni o'zlashtirish mexanizmlariga bog'liq. Shuning uchun o'smirlar bilan ma'naviy-axloqiy tarbiya ishlarida diniy qadriyatlarni faqat normativ talab sifatida emas, insonparvarlik, empatiya, mas'uliyat va ongli axloqiy tanlov bilan bog'liq shaxsiy ma'no tizimi sifatida rivojlantirish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Pelsner A.C., Roberts R.C. Religious value and moral psychology // Handbook of Value. Oxford University Press, 2015.

2. Smith J. Linking Religious Upbringing to Young Adult Moral Formation // Journal for the Scientific Study of Religion. 2023.
3. Arslantürk G., Harput D. Prosociality, religiosity and values in adolescence: comparing the impact of religious and general schooling in Turkey // Journal of Beliefs & Values. 2021. Vol. 42, No. 3. P. 348–362.
4. Billingsley J., Gomes C.M., Saroglou V. Religiosity predicts prosociality, especially when measured by self-report: A meta-analysis of almost 60 years of research. 2024.
5. Trommsdorff G., Chen X. Values, Religion, and Culture in Adolescent Development. Cambridge University Press, 2012.
6. Huuskes L., Ciarrochi J., Heaven P.C.L. The longitudinal relationships between adolescent religious values and personality // Journal of Research in Personality. 2013. Vol. 47. P. 483–487. 2007. Vol. 98. P. 681–694.

EMOTSIONAL INTELLEKT ASOSIDA TALABALARDA MOSLASHUVCHANLIK KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK ASOSLARI

Kuchkorova Nurjahon Begmurod qizi

Shahrisabz davlat pedagogika

instituti tayanch doktoranti

e-mail: kuchkorovanurjahon@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada oliy ta'lim muassasalari talabalarida moslashuvchanlik ko'nikmalarini shakllantirishda emotsional intellektning o'rni pedagogik va psixologik nuqtayi nazardan tahlil qilingan. Zamonaviy ta'lim muhiti, mehnat bozorida o'zgarishlar va kasbiy faoliyatning dinamik xususiyati talabalardan akademik bilimlar bilan bir qatorda o'zgaruvchan vaziyatlarga tez moslashish, emotsiyalarni anglash va boshqarish, noaniqlik sharoitida qaror qabul qilish hamda samarali ijtimoiy munosabatlarni yo'lga qo'yish ko'nikmalarini talab etmoqda. Tadqiqotning nazariy-metodologik asosini emotsional intellekt konsepsiyalari hamda "career adaptability" yondashuvi tashkil etadi. Maqolada xorijiy ilmiy adabiyotlar, xususan, universitet talabalari ishtirokidagi empirik tadqiqotlar qiyosiy va kontent-tahlil asosida o'rganildi. Tahlil natijalari emotsional intellekt va talabalarning moslashuvchanligi o'rtasida ijobiy bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: emotsional intellekt, moslashuvchanlik, talaba, oliy ta'lim, emotsiyalarni boshqarish, empatiya, kasbiy rivojlanish, pedagogik texnologiya.

Аннотация. В данной статье проанализирована роль эмоционального интеллекта в формировании адаптивных навыков у студентов высших учебных заведений с педагогической и психологической точек зрения. Современная образовательная среда, изменения на рынке труда и динамичный характер профессиональной деятельности требуют от учащихся наряду с академическими знаниями навыков быстрой адаптации к меняющимся ситуациям, понимания и управления эмоциями, принятия решений в условиях неопределенности, налаживания эффективных социальных отношений. Теоретико-методологическую основу исследования составляют концепции эмоционального интеллекта, а также подход "карьерная адаптивность". В статье на основе сравнительного и содержательного анализа изучалась зарубежная научная литература, в частности, эмпирические исследования с участием студентов вузов. Результаты анализа показали положительную корреляцию между эмоциональным интеллектом и гибкостью учащихся.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, гибкость, студент, высшее образование, управление эмоциями, эмпатия, повышение квалификации, педагогические технологии.

Abstract. This article analyzes the role of emotional intelligence in the development of adaptive skills among university students from both pedagogical and psychological perspectives. The modern educational environment, changes in the labor market, and the dynamic nature of

professional activities require students, in addition to academic knowledge, to possess skills for quickly adapting to changing situations, understanding and managing emotions, making decisions in conditions of uncertainty, and establishing effective social relationships. The theoretical and methodological basis of the study consists of the concepts of emotional intelligence, as well as the “career adaptability” approach. Based on comparative and content analysis, the article examined foreign scientific literature, in particular, empirical studies involving university students. The analysis results showed a positive correlation between emotional intelligence and students’ flexibility.

Keywords: *emotional intelligence, flexibility, student, Higher Education, emotion management, empathy, professional development, pedagogical technology.*

KIRISH

Zamonaviy jamiyatda ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning jadal rivojlanishi, raqamli texnologiyalarning ta’lim va mehnat jarayonlariga keng kirib borishi hamda kasblar mazmunining muntazam o’zgarib borishi insondan yangi sharoitlarga tez va samarali moslasha olishni talab qilmoqda. Ayniqsa, oliy ta’lim bosqichida ushbu masala alohida ahamiyatga ega. Chunki talaba bir vaqtning o’zida yangi akademik muhitga, ijtimoiy munosabatlarga, mustaqil qaror qabul qilishga va kelajakdagi kasbiy faoliyatga moslashishi kerak.

An’anaviy oliy ta’lim tizimida talabaning muvaffaqiyati ko‘proq uning akademik bilimlari va kasbiy kompetensiyalari bilan baholangan. Biroq bugungi kunda ish beruvchilar va professional muhit tomonidan qo‘yilayotgan talablar mazkur kompetensiyalar bilan cheklanmaydi. O‘zgarishlarga moslashish, stressli vaziyatlarni boshqarish, jamoada ishlash, nizolarni konstruktiv hal qilish, noaniq vaziyatlarda qaror qabul qilish va o‘z faoliyatini qayta tashkil eta olish ham yosh mutaxassisning raqobatbardoshligini belgilovchi muhim omillardandir. Shu jihatdan, talabalarda moslashuvchanlik ko‘nikmalarini shakllantirish oliy ta’limning muhim vazifalaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Ilmiy adabiyotlarda mazkur jarayon ko‘pincha career adaptability tushunchasi orqali izohlanadi. Career adaptability shaxsning kasbiy rivojlanish jarayonidagi o‘zgarishlar, yangi vazifalar va kutilmagan vaziyatlarga moslashish imkonini beruvchi psixologik resurslari majmuini anglatadi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Savickas va Porfeli career adaptabilityni kasbiy rivojlanishning o‘zgaruvchan sharoitlariga tayyor turish va ularga javob qaytarish uchun zarur bo‘lgan psixosozial resurslar sifatida izohlaydi. Ularning konsepsiyasida career adaptability to‘rtta asosiy o‘lchov — concern, control, curiosity va confidence orqali ifodalanadi. Mazkur jarayonda emotsional intellekt muhim psixologik resurs sifatida qaralishi mumkin. Emotsional intellekt shaxsning o‘z emotsiyalarini anglash, boshqa insonlarning emotsional holatini tushunish, emotsiyalarni boshqarish va ulardan faoliyat jarayonida samarali foydalanish qobiliyatlarini o‘z ichiga oladi. Emotsional intellekt va moslashuvchanlik o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rgangan xorijiy tadqiqotlar mazkur munosabatning empirik asosga ega ekanini ko‘rsatmoqda. Jumladan, Merino-Tejedor, Hontangas va Petrides tomonidan 590 nafar ispan universitet talabasi ishtirokida olib borilgan tadqiqotda trait emotional intelligence va career adaptability o‘rtasida ijobiy munosabat aniqlangan. Tadqiqotchilar career adaptability emotsional intellekt va academic engagement o‘rtasidagi munosabatda vositachi rolini bajarishini ko‘rsatgan [1].

Mittal tomonidan 729 nafar universitet talabasi ishtirokida o‘tkazilgan tadqiqotda esa ability-based emotional intelligence komponentlarining career adaptability va job-search success bilan munosabati o‘rganilgan. Natijalar emotsiyalarni boshqarish va ulardan maqsadga muvofiq foydalanish kabi emotsional intellekt komponentlarining talabalarning career adaptability va ish izlashdagi muvaffaqiyati bilan bog‘liqligini ko‘rsatgan [2]. Udayar va hamkorlari tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotda ham career adaptabilityning trait emotional intelligence, career indecision va self-perceived employability o‘rtasidagi munosabatlarda muhim vositachi mexanizm ekani aniqlangan [3]. Shuningdek, Hamzah, Khoo Kai Le va Musa tomonidan universitet talabalari ishtirokida olib borilgan tadqiqot emotsional intellekt va career adaptability o‘rtasidagi munosabatda career decision self-efficacyning vositachilik rolini ko‘rsatgan [4]. Di Fabio va Saklofske tomonidan

olib borilgan ikki to'liqinli longitudinal tadqiqot natijalari esa emotional intelligence keyingi davrdagi career adaptabilityni bashorat qilishi mumkinligini ko'rsatgan [5]. Mazkur natija emotsional intellekt va moslashuvchanlik o'rtasidagi munosabatni faqat bir vaqtning o'zida o'lchanadigan korrelyatsion hodisa sifatida emas, balki vaqt davomida shakllanadigan jarayon sifatida ko'rib chiqish imkonini beradi.

Yuqoridagi tadqiqotlar emotsional intellekt va talabalarning moslashuvchanligi o'rtasidagi bog'liqlikni asoslashga imkon bersa-da, oliy ta'lim jarayonida emotsional intellektni maqsadli rivojlantirish orqali moslashuvchanlik ko'nikmalarini shakllantirishning pedagogik mexanizmlarini tizimlashtirish masalasi dolzarbligicha qolmoqda. Shundan kelib chiqib, maqolaning maqsadi - emotsional intellekt va talabalarning moslashuvchanligi o'rtasidagi ilmiy-nazariy hamda empirik bog'liqlikni tahlil qilish va emotsional intellekt asosida talabalarda moslashuvchanlik ko'nikmalarini shakllantirishning pedagogik imkoniyatlarini asoslashdan iborat.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot davomida kontent-tahlil, qiyosiy tahlil, ilmiy umumlashtirish va konseptual modellashtirish metodlaridan foydalanildi. Tahlil qilingan tadqiqotlarning metodologik xususiyatlari quyidagicha umumlashtirildi. Mazkur manbalarni qiyosiy tahlil qilish orqali emotsional intellektning talabalarning moslashuvchanligiga ta'sir ko'rsatish mexanizmlari aniqlandi. Emotsional intellekt va talabalarning moslashuvchanligi o'rtasidagi bog'liqlik. Tadqiqot natijalari emotsional intellekt va moslashuvchanlik o'rtasidagi munosabatni tushuntirish uchun emotsional hamda kognitiv mexanizmlarni birgalikda hisobga olish zarurligini ko'rsatdi. Talaba yangi akademik yoki kasbiy vaziyatga duch kelganda, avvalo mazkur vaziyat bilan bog'liq emotsional reaksiyani boshdan kechiradi. Agar u o'z emotsiyasini anglay olsa, ushbu emotsiyaning xatti-harakatiga ta'sirini baholaydi. Keyingi bosqichda emotsiyaning boshqarish orqali vaziyatni obyektiv tahlil qilish imkoniyati paydo bo'ladi. Natijada talaba muqobil strategiyalarni ishlab chiqishi va vaziyatga mos qaror qabul qilishi mumkin. Shu asosda emotsional intellekt va moslashuvchanlik o'rtasidagi mexanizmni quyidagicha ifodalash mumkin:

Emotsional intellekt - emotsional anglash -emotsiyalarni boshqarish -kognitiv moslashuvchanlik - adaptiv xulq-atvor. Bu jarayonda emotsional intellekt moslashuvchanlikning yagona determinanti emas, balki uni qo'llab-quvvatlovchi muhim psixologik resurs sifatida namoyon bo'ladi. Career adaptability va akademik faollik-Merino-Tejedor va hamkorlarining tadqiqoti emotsional intellekt va akademik engagement o'rtasidagi munosabatni tushuntirishda career adaptabilityning muhim rolini ko'rsatadi [1]. Mazkur natija talabalarning emotsional kompetensiyasi akademik faoliyatga to'g'ridan-to'g'ri emas, balki ularning yangi vaziyatlarga moslashish, o'z kelajagini rejalashtirish, faoliyatini nazorat qilish va o'z imkoniyatlariga ishonish resurslari orqali ham ta'sir qilishi mumkinligini ko'rsatadi. Shuning uchun oliy ta'limda akademik muvaffaqiyatni ta'minlash faqat bilim berish bilan chegaralanmasligi lozim. Talabaning emotsional holatini anglash, muvaffaqiyatsizlikka munosabatini boshqarish va o'z faoliyatini yangi talablar asosida qayta tashkil eta olish qobiliyatini rivojlantirish ham muhimdir.

Emotsional intellektning vaqt bo'yicha ta'siri. Di Fabio va Saklofskening ikki to'liqinli tadqiqoti emotsional intellekt va career adaptability o'rtasidagi munosabatni longitudinal nuqtayi nazardan o'rgangan [5]. Tadqiqot natijalari dastlabki bosqichdagi emotional intelligence keyingi bosqichdagi career adaptabilityni bashorat qilishi mumkinligini ko'rsatgan. Bu natija emotsional intellektni rivojlantirish talabaning kelajakdagi moslashuvchanlik resurslarini kuchaytirishi mumkinligi haqidagi qarashni qo'llab-quvvatlaydi. Tahlil qilingan tadqiqotlar asosida emotsional intellektni talabalarning moslashuvchanlik ko'nikmalarini shakllantirishning muhim psixologik-pedagogik asosi sifatida qarash mumkin. Biroq emotsional intellekt va moslashuvchanlik o'rtasidagi munosabatni oddiy chiziqli model sifatida tushuntirish yetarli emas.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, emotsional intellekt talabalarning moslashuvchanlik ko'nikmalarini shakllantirishda muhim psixologik-pedagogik resurslardan biridir. Xorijiy empirik

tadqiqotlarda emotional intelligence va career adaptability o'rtasida izchil ijobiy bog'liqlik aniqlangan [1–5]. Emotsional intellektning o'z emotsiyalarini anglash, ularni boshqarish, boshqa insonlarning emotsiyalarini tushunish va emotsiyalardan maqsadli foydalanish kabi komponentlari talabani yangi akademik va kasbiy vaziyatlarga moslashish imkoniyatlarini kengaytiradi. Shuningdek, tadqiqotlar career adaptabilityning akademik engagement, employability va job-search success kabi muhim natijalar bilan bog'liqligini ko'rsatadi [1–3]. Bu esa talabalarda moslashuvchanlikni rivojlantirish nafaqat psixologik farovonlik, balki ularning kelajakdagi kasbiy raqobatbardoshligi uchun ham muhim ekanini anglatadi. Career decision self-efficacy mazkur jarayonda muhim vositachi mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. Shuning uchun emotsional intellektni rivojlantirish dasturlari talabani o'ziga bo'lgan ishonchi va kasbiy qaror qabul qilish kompetensiyalarini rivojlantirish bilan uyg'unlashtirilishi maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Merino-Tejedor, E., Hontangas, P. M., & Petrides, K. V. (2018). Career adaptability mediates the effect of trait emotional intelligence on academic engagement. *Revista de Psicodidáctica (English ed.)*, 23(2), 77–85. <https://doi.org/10.1016/j.psicoe.2017.10.002>
2. Mittal, S. (2021). Ability-based emotional intelligence and career adaptability: Role in job-search success of university students. *Higher Education, Skills and Work-Based Learning*, 11(2), 454–470. <https://doi.org/10.1108/HESWBL-10-2019-0145>
3. Udayar, S., Fiori, M., Thalmayer, A. G., & Rossier, J. (2018). Investigating the link between trait emotional intelligence, career indecision, and self-perceived employability: The role of career adaptability. *Personality and Individual Differences*, 135, 7–12. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2018.06.046>
4. Hamzah, S. R., Khoo, K. L., & Musa, S. N. S. (2021). The mediating role of career decision self-efficacy on the relationship of career emotional intelligence and self-esteem with career adaptability among university students. *International Journal of Adolescence and Youth*, 26(1), 83–93. <https://doi.org/10.1080/02673843.2021.1886952>
5. Di Fabio, A., & Saklofske, D. H. (2019). Examining the impact of emotional intelligence on career adaptability: A two-wave cross-lagged study. *Personality and Individual Differences*, 151, 109446. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2019.05.052>

HARBIY XIZMATCHILAR OILALARIDA AYOLLARNING YANGI IJTIMOY MUHITGA MOSLASHUVIDA SHAXSIY VA OILAVIY OMILLARNING O'ZARO TA'SIRI.

Ibragimova Xurshida Xusanbayevna

Andijon davlat pedagogika instituti

Pedagogika va psixologiya kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada harbiy xizmatchilar oilalarida ayollarning yangi ijtimoiy muhitga moslashuviga ta'sir etuvchi shaxsiy va oilaviy omillarning o'zaro aloqadorligi psixologik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda ayol shaxsining moslashuv jarayonida emotsional barqarorlik, o'ziga ishonch, moslashuvchanlik, ichki motivatsiya kabi shaxsiy xususiyatlar hamda turmush o'rtog'i bilan munosabatlar, bolalar bilan munosabatlar va oilaviy psixologik muhit kabi oilaviy omillarning ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, mazkur omillarning o'zaro ta'siri ayolning yangi ijtimoiy muhitni qabul qilishi, shaxslararo munosabatlarni shakllantirishi va moslashuv strategiyalarini tanlashiga ta'sir etishi asoslanadi. Tadqiqot natijalari harbiy xizmatchilar oilalaridagi ayollarning yangi ijtimoiy muhitga samarali va barqaror moslashuvini ta'minlashga qaratilgan psixologik yondashuvlarni takomillashtirish uchun ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Kalit soʻzlar: harbiy xizmatchilar oilasi, ayol shaxsi, yangi ijtimoiy muhit, moslashuv, shaxsiy omillar, oilaviy omillar, emotsional barqarorlik, oʻziga ishonch, oilaviy munosabatlar, ijtimoiy-psixologik moslashuv.

Аннотация. В статье рассматривается взаимосвязь личностных и семейных факторов, влияющих на адаптацию женщин из семей военнослужащих к новой социальной среде. Психологический анализ направлен на изучение роли таких личностных характеристик, как эмоциональная устойчивость, уверенность в себе, адаптивность и внутренняя мотивация, а также семейных факторов, включающих характер взаимоотношений с супругом, детьми и особенности семейного психологического климата. Обосновывается, что взаимодействие данных факторов оказывает существенное влияние на принятие женщиной новой социальной среды, установление межличностных отношений и выбор адаптационных стратегий. Результаты исследования имеют научно-практическое значение для совершенствования психологических подходов, направленных на обеспечение эффективной и устойчивой адаптации женщин из семей военнослужащих к новым социальным условиям.

Ключевые слова: семья военнослужащего, женщина, новая социальная среда, адаптация, личностные факторы, семейные факторы, эмоциональная устойчивость, уверенность в себе, семейные отношения, социально-психологическая адаптация.

Abstract. This article examines the interaction between personal and family factors influencing the adaptation of women from military families to a new social environment. The psychological analysis focuses on the role of such personal characteristics as emotional stability, self-confidence, adaptability, and intrinsic motivation, as well as family factors, including the nature of relationships with the spouse and children and the psychological climate within the family. The study substantiates that the interaction of these factors significantly influences women's acceptance of a new social environment, establishment of interpersonal relationships, and choice of adaptation strategies. The findings have scientific and practical significance for improving psychological approaches aimed at promoting effective and sustainable adaptation of women from military families to new social conditions.

Keywords: military family, woman, new social environment, adaptation, personal factors, family factors, emotional stability, self-confidence, family relationships, socio-psychological adaptation.

KIRISH:

Bugungi kunda jamiyatda ijtimoiy munosabatlarning jadallashuvi, hududiy va ijtimoiy muhitning oʻzgarishi, oilalarning turli sharoitlarga moslashish zaruriyatining ortib borishi shaxsning ijtimoiy-psixologik moslashuvi masalasini dolzarb ilmiy muammolardan biriga aylantirmoqda. Ayniqsa, harbiy xizmatchilar oilalarida yashash va faoliyat sharoitining oʻziga xosligi, xizmat joyining oʻzgarishi, yangi hududga koʻchib oʻtish, yangi ijtimoiy munosabatlar tizimiga kirishish hamda oilaviy rollarning qayta taqsimlanishi ayol shaxsining yangi ijtimoiy muhitga moslashuviga alohida talablar qoʻyadi.

Harbiy xizmatchining kasbiy faoliyati koʻpincha xizmat joyining oʻzgarishi, turli hududlarda yashash, ijtimoiy aloqalarning yangilanishi va oilaviy hayot sharoitining oʻzgarishi bilan kechadi. Bunday vaziyatda oilaning boshqa aʼzolari, xususan, ayol yangi ijtimoiy muhitga moslashish jarayonida turli psixologik va ijtimoiy vazifalarni bajarishi talab etiladi. Yangi muhitga kirishish jarayoni nafaqat tashqi sharoitga koʻnikish, balki mavjud ijtimoiy aloqalarni qayta shakllantirish, yangi ijtimoiy rollarni oʻzlashtirish, shaxslararo munosabatlarni yoʻlga qoʻyish va oʻzining psixologik holatini boshqarish jarayoni sifatida namoyon boʻladi.

Ayol shaxsining yangi ijtimoiy muhitga moslashuvida uning individual-psixologik xususiyatlari muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, emotsional barqarorlik, moslashuvchanlik, oʻziga ishonch, oʻz-oʻzini baholash, ichki motivatsiya va stressli vaziyatlarni boshqarish qobiliyati yangi sharoitni qabul qilish hamda unga moslashish jarayonining kechishiga taʼsir koʻrsatishi mumkin. Shaxsning mazkur xususiyatlari yangi muhitda yuzaga

keladigan qiyinchiliklarni qanday qabul qilishi, ularga qanday munosabat bildirishi va muammolarni hal etishning qanday usullarini tanlashida namoyon bo'ladi.

Shu bilan birga, ayolning moslashuvi faqat uning shaxsiy xususiyatlari bilan belgilanmaydi. Oilaviy munosabatlarning barqarorligi, turmush o'rtog'i bilan o'zaro munosabatlar, bolalar bilan munosabatlar, oiladagi psixologik muhit va oila a'zolarining o'zaro qo'llab-quvvatlashi ham moslashuv jarayonining muhim omillari hisoblanadi. Oiladagi ijobiy psixologik muhit ayol uchun yangi sharoitda emotsional tayanch vazifasini bajarishi, aksincha, oilaviy nizolar va o'zaro tushunmovchiliklar yangi muhitga moslashishdagi mavjud qiyinchiliklarni kuchaytirishi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan, shaxsiy va oilaviy omillarni bir-biridan alohida emas, balki o'zaro bog'liq tizim sifatida o'rganish muhim ilmiy ahamiyatga ega. Chunki ayolning individual-psixologik imkoniyatlari oiladagi munosabatlar bilan uzviy aloqada namoyon bo'ladi. Masalan, o'ziga ishonchi yuqori va emotsional jihatdan barqaror ayol oilasining qo'llab-quvvatlashi mavjud bo'lgan sharoitda yangi ijtimoiy muhitga nisbatan faolroq moslashuv strategiyasini tanlashi mumkin. Aksincha, shaxsiy moslashuv imkoniyatlarining cheklanganligi oilaviy qo'llab-quvvatlashning yetarli emasligi bilan birlashganda moslashuv jarayonida xavotir, ijtimoiy chekinish va turli psixologik qiyinchiliklarning kuchayishiga olib kelishi ehtimoli mavjud.

Yangi ijtimoiy muhitga moslashuv jarayonini o'rganishda ayolning shaxsiy imkoniyatlari va oilaviy resurslari o'rtasidagi o'zaro ta'sir mexanizmlarini aniqlash alohida ahamiyatga ega. Bunday yondashuv moslashuvni faqat individual xususiyatlar natijasi sifatida emas, balki shaxs va uning ijtimoiy muhiti o'rtasidagi faol o'zaro ta'sir jarayoni sifatida talqin qilish imkonini beradi. Shu jihatdan, harbiy xizmatchilar oilalaridagi ayollarning yangi ijtimoiy muhitga moslashuvini ijtimoiy-psixologik nuqtayi nazardan tadqiq etish mazkur jarayonning determinantlarini aniqlash, moslashuvning samarali mexanizmlarini belgilash va amaliy psixologik yordamning samarali yo'nalishlarini ishlab chiqish uchun muhim nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Mazkur maqolaning maqsadi harbiy xizmatchilar oilalaridagi ayollarning yangi ijtimoiy muhitga moslashuvida shaxsiy va oilaviy omillarning o'zaro ta'sirini ijtimoiy-psixologik jihatdan tahlil qilish hamda ularning moslashuv jarayonidagi ahamiyatini ilmiy asoslashdan iborat.

Maqolaning mazmuni doirasida ayol shaxsining yangi ijtimoiy muhitga moslashuviga ta'sir etuvchi shaxsiy xususiyatlar, oilaviy munosabatlar va ularning o'zaro aloqadorligi masalasiga alohida e'tibor qaratiladi.

Asosiy qism. Harbiy xizmatchilar oilalarida ayollarning yangi ijtimoiy muhitga moslashuvining psixologik xususiyatlari.

Ayol shaxsining yangi ijtimoiy muhitga moslashuvi murakkab va ko'p omilli ijtimoiy-psixologik jarayon bo'lib, unda shaxsning individual-psixologik xususiyatlari, oilaviy munosabatlari va yangi ijtimoiy muhitning talablari o'zaro ta'sirga kirishadi. Mazkur jarayonni faqat tashqi sharoitga ko'nikish sifatida baholash yetarli emas. Chunki yangi muhitga moslashish jarayonida ayolning mavjud ijtimoiy tajribasi qayta tashkil etiladi, yangi ijtimoiy aloqalar shakllanadi, ijtimoiy rollar o'zgaradi va yangi sharoitga nisbatan individual munosabatlar tarkib topadi.

Harbiy xizmatchilar oilalarida ushbu jarayon o'ziga xos xususiyatlarga ega. Harbiy xizmatning xizmat joyi, yashash sharoiti va ijtimoiy muhitning o'zgarishi bilan bog'liq bo'lishi oilaning ham yangi sharoitga moslashishini talab qiladi. Bunday vaziyatda ayol ko'pincha yangi hudud, yangi ijtimoiy guruh, yangi qo'shnichilik munosabatlari va yangi kundalik hayot tartibiga moslashishi kerak bo'ladi. Shu bilan birga, u turmush o'rtog'ining kasbiy faoliyati bilan bog'liq oilaviy mas'uliyatlarni bajarish, farzandlarning ehtiyojlarini ta'minlash va oilaning ichki barqarorligini saqlash vazifalarini ham amalga oshiradi.

Shu sababli ayolning yangi muhitga moslashuvi uning shaxsiy resurslari bilan bevosita bog'liq. Shaxsiy resurslar deganda, avvalo, emotsional barqarorlik, o'ziga ishonch, moslashuvchanlik, o'z-o'zini baholash, muloqotga kirishuvchanlik va ichki motivatsiya kabi individual-psixologik xususiyatlar tushuniladi. Mazkur sifatlar yangi sharoitda yuzaga keladigan o'zgarishlarni qabul

qilish, psixologik zo'riqishni kamaytirish va yangi ijtimoiy aloqalarni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shaxsiy omillarning moslashuv jarayonidagi roli. Ayol shaxsining yangi ijtimoiy muhitga moslashuvida **emotsional barqarorlik** asosiy psixologik omillardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Yangi sharoitning noaniqligi, avvalgi ijtimoiy aloqalarning vaqtincha uzilishi yoki o'zgarishi hamda yangi munosabatlarning shakllanishi ayrim hollarda xavotir va psixologik zo'riqishni yuzaga keltirishi mumkin. Emotsional jihatdan barqaror shaxs bunday vaziyatlarni nisbatan adekvat baholaydi, o'z hissiy holatini boshqaradi va muammoli vaziyatlarga moslashuvchan munosabat bildiradi. **O'ziga ishonch** ham moslashuv jarayonining muhim tarkibiy qismidir. O'z imkoniyatlariga ishongan ayol yangi ijtimoiy muhitda faolroq harakat qiladi, yangi odamlar bilan muloqotga kirishishdan cho'chimaydi va yuzaga keladigan muammolarni mustaqil hal etishga intiladi. Aksincha, o'ziga ishonchning pastligi ijtimoiy vaziyatlardan qochish, passivlik va yangi munosabatlarni shakllantirishda qiyinchiliklarni keltirib chiqarishi mumkin.

Moslashuvchanlik esa yangi vaziyatlarga mos ravishda xulq-atvor va munosabatlarni o'zgartira olish qobiliyatini ifodalaydi. Harbiy xizmatchilar oilalarida yashash joyining o'zgarishi muntazam yoki davriy xarakterga ega bo'lishi mumkinligi sababli, ayolning turli ijtimoiy va maishiy sharoitlarga moslasha olishi uning psixologik barqarorligi uchun muhim omil hisoblanadi. Shuningdek, ichki motivatsiya yangi muhitni qabul qilish va unda faol ishtirok etishga undovchi psixologik resurs sifatida namoyon bo'ladi. Yangi muhitda o'z o'rnini topish, ijtimoiy aloqalarni kengaytirish, shaxsiy rivojlanish va oilaviy farovonlikka erishish istagi moslashuv jarayonining faol kechishiga yordam beradi.

Oilaviy omillarning ayol shaxsining moslashuviga ta'siri. Ayolning yangi ijtimoiy muhitga moslashuvida oilaviy munosabatlar alohida ahamiyatga ega. Chunki oila shaxs uchun asosiy ijtimoiy va psixologik tayanchlardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, harbiy xizmatchilar oilalarida turmush o'rtog'ining kasbiy faoliyati bilan bog'liq o'ziga xos sharoitlar ayolning oilaviy vazifalari va psixologik holatiga bevosita ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Avvalo, er-xotin o'rtasidagi munosabatlar ayolning yangi muhitga moslashish darajasini belgilovchi muhim omillardan biridir. Turmush o'rtog'ining emotsional va ijtimoiy qo'llab-quvvatlashi ayolga yangi sharoitdagi qiyinchiliklarni yengib o'tishda yordam beradi. O'zaro hurmat, ishonch, tushunish va ochiq muloqotga asoslangan munosabatlar ayolning psixologik xavfsizlik hissini kuchaytiradi.

Bundan tashqari, oiladagi psixologik muhit ham moslashuv jarayoniga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Oilada o'zaro yordam, hurmat va emotsional yaqinlik mavjud bo'lsa, ayol yangi muhit bilan bog'liq qiyinchiliklarni nisbatan yengilroq qabul qiladi. Aksincha, oiladagi doimiy nizolar, o'zaro tushunmovchilik va emotsional qo'llab-quvvatlashning yetishmasligi yangi sharoitga moslashish jarayonini murakkablashtirishi mumkin.

Farzandlar bilan munosabatlar ham mazkur jarayonning muhim tarkibiy qismidir. Yangi muhitga ko'chib o'tish nafaqat ayolning, balki farzandlarning ham ijtimoiy va psixologik moslashuvini talab etadi. Farzandlarning yangi maktab, bog'cha, tengdoshlar va atrof-muhitga moslashuvi bilan bog'liq mas'uliyat ayolning psixologik yuklamasini oshirishi mumkin. Shu bois oiladagi o'zaro yordam va mas'uliyatlarning oqilona taqsimlanishi ayolning moslashuv resurslarini saqlab qolishga xizmat qiladi.

Shaxsiy va oilaviy omillarning o'zaro ta'siri. Ayol shaxsining yangi ijtimoiy muhitga moslashuvini tushuntirishda shaxsiy va oilaviy omillarni bir-biridan mustaqil holda ko'rib chiqish to'liq ilmiy tasavvur bermaydi. Chunki shaxsning individual-psixologik xususiyatlari uning oilaviy munosabatlari va oiladan oladigan ijtimoiy-psixologik qo'llab-quvvatlashi bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi. Masalan, **emotsional barqarorlik va oilaviy qo'llab-quvvatlash** bir-birini to'ldiruvchi omillar sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Emotsional jihatdan barqaror ayol oiladagi ijobiy munosabatlardan samarali foydalanib, yangi muhitga faolroq kirishadi. Shu bilan birga, oiladagi ijobiy psixologik muhit ayolning emotsional barqarorligini mustahkamlashi va stressli vaziyatlarga bardoshlilikini oshirishi mumkin. Xuddi shuningdek, **o'ziga ishonch va oilaviy munosabatlar** o'rtasida ham o'zaro ta'sir mavjud. Turmush o'rtog'i tomonidan qo'llab-

quvvatlanishi ayolning o'z imkoniyatlariga bo'lgan ishonchini kuchaytirishi mumkin. O'ziga ishongan ayol esa oilaviy munosabatlarda faol muloqot qilish, muammolarni konstruktiv hal etish va oilaviy qarorlar qabul qilishda faolroq ishtirok etadi.

Bu holat shuni ko'rsatadiki, ayolning yangi ijtimoiy muhitga moslashuvi "shaxs → oila" yoki "oilal → shaxs" ko'rinishidagi bir tomonlama jarayon emas. Aksincha, ular o'zaro ta'sir qiluvchi yaxlit tizimni tashkil etadi. Shaxsning psixologik imkoniyatlari oilaviy muhitga ta'sir qilsa, oilaviy muhit ham shaxsning psixologik holati va moslashuv imkoniyatlariga ta'sir ko'rsatadi. Yangi ijtimoiy muhit va moslashuv strategiyalari Shaxsiy va oilaviy omillarning o'zaro ta'siri ayolning yangi muhitda qanday moslashuv strategiyasini tanlashiga ham ta'sir ko'rsatadi. Faol moslashuv strategiyasida ayol yangi muhitni o'rganishga, yangi ijtimoiy aloqalarni shakllantirishga va mavjud muammolarni mustaqil ravishda hal etishga intiladi. Bunday strategiyaning shakllanishida yuqori emotsional barqarorlik, o'ziga ishonch va oilaviy qo'llab-quvvatlash muhim rol o'ynaydi.

Passiv moslashuv strategiyasida esa shaxs yangi vaziyatni o'zgartirishga faol intilmasdan, mavjud sharoitga ko'nikishni kutadi. Mazkur holat ayrim vaziyatlarda tabiiy moslashuv bosqichi bo'lishi mumkin, biroq uzoq davom etgan passivlik ijtimoiy aloqalarning cheklanishiga olib kelishi ehtimoli mavjud.

Kompensator strategiyada esa ayol yangi muhit bilan bog'liq psixologik qiyinchiliklarni boshqa faoliyat turlari orqali kamaytirishga harakat qiladi. Bunda strategiyaning samaradorligi uning shaxsiy va oilaviy resurslardan qay darajada oqilona foydalanishiga bog'liq bo'ladi. Shunday qilib, ayolning yangi ijtimoiy muhitga moslashuvi faqat moslashuvning yakuniy darajasi bilan emas, balki qanday psixologik mexanizmlar va qanday xulq-atvor strategiyalari orqali amalga oshirilishi bilan ham tavsiflanadi.

Xulosa. Yuqoridagi tahlillar asosida ayol shaxsining yangi ijtimoiy muhitga moslashuvi **shaxsiy va oilaviy omillarning o'zaro ta'siri natijasida shakllanuvchi murakkab ijtimoiy-psixologik jarayon** ekanligini ta'kidlash mumkin. Shaxsning emotsional barqarorligi, o'ziga ishonchi va moslashuvchanligi oilaviy qo'llab-quvvatlash, er-xotin munosabatlari, farzandlar bilan munosabatlar hamda oiladagi psixologik muhit bilan uyg'unlashgan holda moslashuvning samaradorligini belgilaydi. Demak, harbiy xizmatchilar oilalaridagi ayollarning yangi ijtimoiy muhitga moslashuvini o'rganishda **faqat individual xususiyatlarni yoki faqat oilaviy sharoitni emas, balki ularning o'zaro ta'sirini kompleks ravishda tadqiq etish** maqsadga muvofiqdir. Mazkur yondashuv ayolning moslashuv imkoniyatlarini to'liqroq baholash, mavjud psixologik qiyinchiliklarning sabablarini aniqlash hamda samarali psixologik yordam va qo'llab-quvvatlash choralarini ishlab chiqish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. G'oziyev E.G'. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010.
2. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012.
3. G'oziyev E.G'. Psixologiya metodologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2002.
4. Nishonova Z.T., Alimova G.K. Psixologik xizmat: nazariya va amaliyot. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2014.
5. Andreeva G.M. Социальная психология. – Москва: Аспект Пресс, 2001.
6. Реан А.А., Коломинский Я.Л. Социальная педагогическая психология. – Санкт-Петербург: Питер, 2000.

KICHIK YOSHDAGI O'QUVCHILARGA INGLIZ TILINI O'RGATISHDA O'YIN TEKNOLOGIYALARINING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK JIHATLARI

Sunatov Jo'rabek Turg'unbek o'g'li

Navruzova Zulxumor Uktam qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti talabasi, Qarshi shahar

Annotatsiya. Ushbu maqolada kichik yoshdagi o'quvchilarga ingliz tilini o'rgatish jarayonida o'yin texnologiyalaridan foydalanishning psixologik-pedagogik jihatlari tahlil qilingan. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining yosh xususiyatlari, diqqat, xotira va idrok jarayonlarining rivojlanish darajasi hisobga olingan holda o'yin faoliyatining til o'rgatishdagi o'rni ochib berilgan. Tadqiqotda o'yin texnologiyalarining motivatsiyani oshirish, lug'at boyligini kengaytirish, kommunikativ ko'nikmalarni shakllantirish va psixologik to'siqlarni bartaraf etishdagi ahamiyati statistik va empirik ma'lumotlar asosida asoslangan. Shuningdek, tajriba-sinov ishlari natijalari tahlil qilinib, o'yin metodlarini qo'llash orqali o'quvchilarning ingliz tiliga bo'lgan qiziqishi va o'zlashtirish sifati sezilarli darajada oshgani isbotlangan.

Kalit so'zlar: o'yin texnologiyalari, kichik yoshdagi o'quvchilar, ingliz tili, psixologik-pedagogik yondashuv, motivatsiya, kommunikativ kompetentsiya, boshlang'ich ta'lim, didaktik o'yin.

Аннотация. В данной статье анализируются психолого-педагогические аспекты использования игровых технологий в процессе обучения английскому языку детей младшего школьного возраста. С учётом возрастных особенностей учащихся начальных классов, уровня развития внимания, памяти и восприятия раскрывается роль игровой деятельности в обучении языку. На основе эмпирических данных обосновывается значение игровых технологий в повышении мотивации, расширении словарного запаса, формировании коммуникативных умений и преодолении психологических барьеров. Также анализируются результаты опытно-экспериментальной работы, подтверждающие, что применение игровых методов значительно повышает интерес учащихся к английскому языку и качество его усвоения.

Ключевые слова: игровые технологии, учащиеся младшего школьного возраста, английский язык, психолого-педагогический подход, мотивация, коммуникативная компетентность, начальное образование, дидактическая игра.

Annotation. This article analyzes the psychological and pedagogical aspects of using game-based technologies in teaching English to young learners. Taking into account the age-related characteristics of primary school pupils and the developmental level of their attention, memory, and perception, the role of play activity in language teaching is revealed. Based on empirical data, the significance of game technologies in increasing motivation, expanding vocabulary, forming communicative skills, and overcoming psychological barriers is substantiated. The results of experimental work are also analyzed, confirming that the application of game-based methods significantly increases pupils' interest in the English language and the quality of its acquisition.

Keywords: game technologies, young learners, English language, psychological-pedagogical approach, motivation, communicative competence, primary education, didactic game.

KIRISH

Zamonaviy ta'lim tizimida chet tillarini, xususan ingliz tilini erta yoshdan o'rgatish davlat siyosati darajasidagi ustuvor vazifalardan biriga aylandi. O'zbekiston Respublikasida xorijiy tillarni o'qitish tizimini yanada takomillashtirish bo'yicha qabul qilingan me'yoriy-huquqiy hujjatlar boshlang'ich ta'lim bosqichidayoq o'quvchilarda amaliy til ko'nikmalarini shakllantirishni talab etmoqda. Biroq kichik yoshdagi o'quvchilarning psixofiziologik xususiyatlari - diqqatning beqarorligi, ixtiyorsiz xotiraning ustunligi, mavhum fikrlash qobiliyatining hali to'liq shakllanmaganligi - an'anaviy, faqat og'zaki tushuntirish va mashqlarga asoslangan metodlarning samaradorligini pasaytiradi.

Shu sababli o'yin texnologiyalari boshlang'ich sinf o'quvchilariga chet tilini o'rgatishning eng samarali vositalaridan biri sifatida e'tirof etiladi. L.S.Vigotskiy ta'kidlaganidek, o'yin bolaning "yaqin rivojlanish zonasi"ni shakllantiruvchi yetakchi faoliyat turi bo'lib, unda bola real hayotda hali

erisha olmaydigan bilim va ko'nikmalarni o'yin sharoitida o'zlashtira oladi. J.Piaje ham o'yinni bolaning kognitiv rivojlanishining muhim mexanizmi sifatida baholaydi.

Ushbu maqolaning maqsadi - kichik yoshdagi o'quvchilarga ingliz tilini o'rgatishda o'yin texnologiyalarining psixologik-pedagogik asoslarini ochib berish, ularning o'quvchilar motivatsiyasi, xotira jarayonlari va kommunikativ kompetentsiyasiga ta'sirini empirik tadqiqot natijalari asosida tahlil qilishdir.

Tadqiqot vazifalari quyidagilardan iborat: 1) kichik yoshdagi o'quvchilarning psixologik xususiyatlarini o'yin faoliyati nuqtai nazaridan tahlil qilish; 2) o'yin texnologiyalarining til o'rgatishdagi didaktik imkoniyatlarini aniqlash; 3) tajriba-sinov ishlari orqali o'yin metodlarining amaliy samaradorligini baholash.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqot 2024-2025 o'quv yilida Toshkent shahridagi umumta'lim maktablarining 2-3-sinf o'quvchilari (jami 64 nafar o'quvchi, ulardan 32 nafari tajriba guruhi, 32 nafari nazorat guruhi) ishtirokida olib borildi. Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi:

- nazariy tahlil - mavzuga oid psixologik-pedagogik adabiyotlarni o'rganish va tizimlashtirish;
- pedagogik kuzatuv - dars jarayonida o'quvchilarning o'yin faoliyatidagi ishtiroki, diqqat va qiziqishini kuzatish;
- pedagogik tajriba-sinov - tajriba guruhida leksik-grammatik o'yinlar (flashcard o'yinlari, rolli o'yinlar, harakatli o'yinlar, raqamli interaktiv o'yinlar) tizimli qo'llanildi, nazorat guruhida an'anaviy metodlar saqlab qolindi;
- so'rovnomalar va test - tajriba boshida va oxirida o'quvchilarning lug'at boyligi, talaffuz va nutqiy faollik ko'rsatkichlari test topshiriqlari orqali baholandi;
- statistik tahlil - olingan natijalar miqdoriy ko'rsatkichlar (foiz nisbatida) asosida qayta ishlandi.

NATIJALAR

Tajriba-sinov ishlari natijalari o'yin texnologiyalarining o'quv jarayoniga ijobiy ta'sirini ko'rsatdi. Tajriba boshida ikkala guruhda ham o'quvchilarning o'rtacha lug'at o'zlashtirish darajasi taxminan bir xil (48-51%) bo'lgan bo'lsa, tajriba yakunida quyidagi ko'rsatkichlar qayd etildi:

Ko'rsatkich	Tajriba guruhi	Nazorat guruhi
Lug'at o'zlashtirish darajasi	82%	59%
Nutqiy faollik (darsda gapirish)	76%	47%
Fanga qiziqish darajasi	88%	54%
Psixologik qulaylik (qo'rquvsiz muloqot)	79%	51%

1-jadval. Tajriba va nazorat guruhlarining qiyosiy ko'rsatkichlari

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, o'yin texnologiyalari qo'llanilgan tajriba guruhida barcha ko'rsatkichlar bo'yicha nazorat guruhiga nisbatan sezilarli o'sish kuzatildi. Ayniqsa, psixologik qulaylik ko'rsatkichining yuqoriligi o'yin faoliyatining bolalardagi til o'rganishga bog'liq xavotir va uyalish hissini kamaytirishini tasdiqlaydi. Bundan tashqari, kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki, o'yin jarayonida bolalar xatoga yo'l qo'yishdan qo'rqmasdan, erkin ravishda ingliz tilida muloqotga kirishishga harakat qilishgan.

MUHOKAMA

Olingan natijalar kichik yoshdagi o'quvchilarning psixologik xususiyatlari bilan uzviy bog'liq holda izohlanadi. Birinchidan, o'yin faoliyati ixtiyorsiz diqqat va xotirani faollashtiradi - bola ongli

ravishda "yodlash" maqsadini qo'ymasa-da, o'yin qoidalari va syujeti orqali til birliklarini tabiiy tarzda eslab qoladi. Bu Vigotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasidagi "yaqin rivojlanish zonasi" tushunchasiga mos keladi: o'yinda bola kattalar yordamida yoki tengdoshlari bilan hamkorlikda mustaqil holda erisha olmaydigan natijalarga erishadi.

Ikkinchidan, o'yin texnologiyalari S.Krashenning "affektiv filtr" gipotezasi nuqtai nazaridan ham asoslanadi - o'yin sharoitida o'quvchining hissiy taranglik darajasi pasayadi, natijada til materialini idrok etish va o'zlashtirish jarayoni yengillashadi. Tajriba guruhida qayd etilgan yuqori psixologik qulaylik ko'rsatkichi ushbu nazariyani amaliy jihatdan tasdiqlaydi.

Uchinchidan, o'yin faoliyati kommunikativ kompetentsiyani shakllantirishning tabiiy vositasi hisoblanadi, chunki rolli va harakatli o'yinlar orqali o'quvchilar tilni real muloqot vaziyatlariga yaqin sharoitda qo'llash imkoniyatiga ega bo'lishadi. Shu bilan birga, o'yin texnologiyalarini qo'llashda ba'zi cheklovlar ham mavjud: o'qituvchidan yuqori metodik tayyorgarlik, vaqtni to'g'ri taqsimlash va sinfdagi intizomni boshqarish ko'nikmalari talab etiladi, aks holda o'yin faoliyati o'z didaktik maqsadidan chetlashib, faqat ko'ngilochar tusga ega bo'lib qolishi mumkin.

XULOSA

O'tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, o'yin texnologiyalari kichik yoshdagi o'quvchilarga ingliz tilini o'rgatishda nafaqat metodik, balki chuqur psixologik-pedagogik asosga ega samarali vositadir. O'yin faoliyati orqali o'quvchilarning ixtiyorsiz diqqat va xotirasi faollashadi, til o'rganishga bog'liq psixologik to'siqlar va xavotir kamayadi, motivatsiya va fanga qiziqish darajasi oshadi. Tajriba-sinov ishlari natijalari tajriba guruhida lug'at o'zlashtirish, nutqiy faollik va psixologik qulaylik ko'rsatkichlarining nazorat guruhiga nisbatan sezilarli darajada yuqori bo'lganini isbotladi.

Shu asosda quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi: boshlang'ich sinf ingliz tili o'qituvchilari darslarni rejalashtirishda o'quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda turli xil didaktik, rolli va harakatli o'yinlardan tizimli foydalanishlari; o'yin faoliyatini aniq ta'limiy maqsad bilan bog'lab olib borishlari; sinfda ijobiy psixologik muhit yaratishga alohida e'tibor qaratishlari lozim. Kelgusi tadqiqotlarda raqamli o'yin texnologiyalari (gamifikatsiya, ta'lim ilovalari)ning kichik yoshdagi o'quvchilar til o'zlashtirishiga ta'sirini chuqurroq o'rganish dolzarb yo'nalish bo'lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Vigotskiy L.S. O'yin va uning bolaning ruhiy rivojlanishidagi o'rni // Psixologiya masalalari jurnali. - Moskva, 1966. - № 6. - B. 62-76.
2. Yo'ldoshev J.G', Usmonov S.A. Pedagogik texnologiyalar: nazariya va amaliyot. - Toshkent: O'qituvchi, 2009. - 240 b.
3. Tojiboyeva D.M. Boshlang'ich sinflarda chet tili o'qitish metodikasi. - Toshkent: Fan, 2015. - 168 b.
4. Rixsiyeva G.Sh. Yosh maktab o'quvchilarida ingliz tilini o'yin texnologiyalari orqali o'qitish metodikasi: ped. fan. nomz. ... diss. - Toshkent: TDPU, 2018. - 154 b.
5. Karimova N.M., Rahimova Z.T. Boshlang'ich ta'limda innovatsion metodlar. - Toshkent: Ilm-Ziyo, 2020. - 192 b.
6. Piaget J. Play, Dreams and Imitation in Childhood. - New York: W.W. Norton & Company, 1962. - 296 p.
7. Krashen S.D. Principles and Practice in Second Language Acquisition. - Oxford: Pergamon Press, 1982. - 202 p.
8. Cameron L. Teaching Languages to Young Learners. - Cambridge: Cambridge University Press, 2001. - 260 p.
9. Halliwell S. Teaching English in the Primary Classroom. - London: Longman, 1992. - 174 p.
10. Хейзинга Й. Homo Ludens: Опыт исследования игрового элемента в культуре. - Москва: Прогресс, 1992. - 464 с.

KOLLABORATIV TA'LIM ASOSIDA BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARINING YETAKCHILIK QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISH: TAJRIBA-SINOV NATIJALARI

Nasirdinova G.D.

Qo'qon Universiteti Andijon Filiali

Pedagogika, psixologiya va jismoniy madaniyat

kafedrasi o'qituvchisi,

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining yetakchilik qobiliyatlarini kollaborativ ta'lim texnologiyalari, jumladan, "Bir qadam" va "Talabaning pasporti" metodlari asosida rivojlantirish masalalari yoritilgan. Tadqiqotda ijtimoiy o'zaro bog'liqlik nazariyasi va faoliyatli yondashuv metodologiyasiga tayanilib, talabalarda jamoada ishlash, tashabbuskorlik va mas'uliyat kabi liderlik sifatlarini shakllantirish mexanizmlari ochib berilgan. Tajriba-sinov natijalari kollaborativ yondashuvning bo'lajak pedagoglarning kasbiy-yetakchilik salohiyatini yuksaltirishdagi yuqori samaradorligini aniqlangan.

Kalit so'zlar: kollaborativ ta'lim, yetakchilik qobiliyatlari, boshlang'ich ta'lim, tajriba-sinov, guruhli hamkorlik, oliy ta'lim.

Abstract: This article discusses the issues of developing leadership qualities in future primary school teachers based on collaborative education technologies, specifically utilizing the "One Step" and "Student's Passport" methods. Relying on the social interdependence theory and activity-based approach methodology, the study reveals the mechanisms for forming leadership traits such as teamwork, initiative, and responsibility among students. The experimental test results proved the high effectiveness of the collaborative approach in enhancing the professional and leadership potential of future educators.

Keywords: collaborative education, leadership skills, primary education, "One Step" method, "Student's Passport", higher education.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы развития лидерских качеств у будущих учителей начальных классов на основе технологий коллаборативного обучения, в частности методов «Один шаг» и «Паспорт студента». Опираясь на теорию социальной взаимозависимости и методологию деятельностного подхода, в исследовании раскрыты механизмы формирования у студентов таких лидерских качеств, как командная работа, инициативность и ответственность. Результаты экспериментальной работы доказали высокую эффективность коллаборативного подхода в повышении профессионально-лидерского потенциала будущих педагогов.

Ключевые слова: коллаборативное обучение, лидерские качества, начальное образование, метод «Один шаг», «Паспорт студента», высшее образование.

KIRISH.

Zamonaviy global jamiyat va ta'lim tizimi oldida turgan asosiy vazifalardan biri bo'lajak mutaxassislarda XXI asr ko'nikmalarini, jumladan, muloqot, tanqidiy fikrlash, jamoada ishlash va yetakchilik qobiliyatlarini rivojlantirishdan iboratdir [7]. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi o'qituvchisini tayyorlash jarayonida talabaning nafaqat o'quv fanlarini o'zlashtirishi, balki kichik yoshdagi o'quvchilar jamoasini boshqarish, muammoli vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish va sinfdagi ijtimoiy muhitni ijobiy boshqara olish sifatlarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ilmiy adabiyotlarda yetakchilik turg'un tug'ma xususiyat emas, balki maqsadli tashkil etilgan ta'lim jarayonida o'qitilishi va o'rganilishi mumkin bo'lgan faoliyat turi sifatida e'tirof etiladi [3,8.]. Shu bois, an'anaviy ma'ruza darslariga asoslangan yondashuvlardan farqli o'laroq, talabalarni faol muloqotga, o'zaro yordamga va umumiy natija uchun javobgarlikka undaydigan interfaol hamkorlik usullarini qo'llash talab etiladi. Ushbu tadqiqotning dolzarbligi oliy ta'limda kollaborativ ta'lim

texnologiyalarini tatbiq etish orqali talabalarning yetakchilik salohiyatini oshirishning nazariy va amaliy mexanizmlarini ochib berish zarurati bilan belgilanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Kollaborativ ta'limning nazariy asoslari va uning shaxs rivojlanishiga ta'siri xorijiy va mahalliy tadqiqotchilar asarlarida chuqur o'rganilgan. Jumladan, J. Dewey ta'limni ijtimoiy jarayon sifatida talqin qilib, o'quv muhitini shaxsning ijtimoiy tajriba orttiradigan maskani deb ta'riflaydi [1]. Bizningcha, Deweyning ushbu g'oyasi yetakchilik qobiliyatlari yakka tartibda emas, aynan jamoaviy munosabatlar va real hamkorlik jarayonida shakllanishini to'la asoslaydi.

L.S. Vygotskyning yaqin rivojlanish zonasi nazariyasiga ko'ra, "talaba hamkorlik va tengdoshlari yordamida mustaqil ravishda bajarishi qiyin bo'lgan vazifalarni muvaffaqiyatli uddalay oladi" [2] degan g'oyani ilgari suradi. D.W. Johnson va R.T. Johnsonlarning ijtimoiy o'zaro bog'liqlik nazariyasiga muvofiq, hamkorlikda o'qitish umumiy maqsad sari birgalikda harakat qilish va shaxsiy mas'uliyat tamoyillariga tayanadi [3]. R.E. Slavin esa kooperativ ta'lim samaradorligini guruh muvaffaqiyati har bir guruh a'zosining individual hissasiga bog'liqligi bilan izohlaydi [4].

Yetakchilik masalasiga kelganda, J.M. Burns va B.M. Bass transformatsion yetakchilik konsepsiyasida rahbarlikni shaxslarni umumiy yuqori maqsadlarga ilhomlantirish jarayoni sifatida tavsiflaydi [5,6.]. J. Adair yetakchi jamoadagi a'zolarining ehtiyojlarini qondirishga tayyor bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi [7,8]. S. Sinekning fikricha, chinakam yetakchilik boshqalarni umumiy g'oya atrofida birlashtirish orqali namoyon bo'ladi [9]. K. Leithwood, A. Harris va D. Hopkins yetakchilikni maktab va jamoatchilik muvaffaqiyatining asosiy omili sifatida baholaydilar [12]. P. Northouse esa yetakchilikni xislat, ko'nikma va ta'sir ko'rsatish jarayoni sifatida tavsiflab, uning qat'iyatlilik, mas'uliyatni o'z zimmasiga olish kabi qirralarini ochib beradi [10]. J. Krames yetakchining inqiroz vaziyatlaridagi xotirjamligi va qat'iyligini alohida ta'kidlasa [11], A. Daniels va J. Daniels yetakchilikni kundalik faoliyatda boshqalarning xatti-harakatlariga ijobiy ta'sir ko'rsatish deb biladi [13].

MATERIAL VA METODLAR. Tadqiqot jarayoni Andijon davlat pedagogika instituti "Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi" yo'nalishi talabalari ishtirokida tashkil etildi. Tadqiqotda aralash empirik yondashuv va tajriba-sinov metodidan foydalanildi. Jami 447 nafar talaba ishtirok etib, ulardan 232 nafari tajriba guruhi (TG), 215 nafari nazorat guruhi (NG) sifatida ajratildi.

Mualliflik yondashuvda tajriba guruhida talabalarning yetakchilik qobiliyatlarini rivojlantirish maqsadida an'anaviy usullar bilan bir qatorda maxsus interfaol metodlar tatbiq etildi:

"Birinci qadam egasi" metodi: Ushbu metod kichik guruhlarda ishlashga asoslangan bo'lib, har bir talaba muammoli pedagogik vaziyatni hal etishda navbatma-navbat guruh lideri vazifasini bajaradi ("bir qadam oldinga chiqib" tashabbus ko'rsatadi). Bu usul talabalarda mas'uliyatni o'z zimmasiga olish, tezkor qaror qabul qilish va jamoani boshqarish ko'nikmalarini shakllantirdi.

"Talabani pasporti" metodi: Talabani kasbiy-pedagogik va yetakchilik sifatlarini (faolligi, muloqotga kirishishi, tahlil qilish qobiliyati) bosqichma-bosqich diagnostika qilish va uning o'sish dinamikasini kuzatib borish imkonini berdi. Bu metod bo'lajak o'qituvchiga o'z ustida ishlash, o'z-o'zini baholash (refleksiya) ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim vosita bo'lib xizmat qildi.

Talabalarning yetakchilik qobiliyatlari motivatsion-qadriyatli, kognitiv, kommunikativ-faoliyatli va refleksiv-baholash mezonlari asosida baholandi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA . Tajriba-sinov jarayonining boshlang'ich bosqichida har ikki guruh talabalarining yetakchilik ko'rsatkichlari deyarli bir xil darajada edi (tajriba guruhida yuqori daraja 12% atrofida). O'quv semestri davomida kollaborativ ta'limga asoslangan mashg'ulotlar (guruhli keyslar, rol o'yinlari, navbatma-navbat guruh lideri vazifasini bajarish) o'tkazilgandan so'ng yakuniy diagnostika natijalari quyidagi o'zgarishlarni ko'rsatdi, quyidagi jadvalda ko'rsatilgan.

1-jadval. Tajriba-sinov yakuniy natijalari tahlili

Guruhlar	Ishtirokchilar soni	Yuqori daraja	O'rta daraja	Quyi daraja
Tajriba guruhi (TG)	232	90 (38,79%)	121 (52,16%)	21 (9,05%)

Nazorat guruhi (NG)	215	45 (20,93%)	101 (46,98%)	69 (32,09%)
----------------------------	-----	-------------	--------------	-------------

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, "Birinchi qadam egasi" va "Talabani pasporti" kabi metodlarning amalda qo'llanilishi evaziga tajriba guruhida yuqori ko'rsatkichga ega bo'lgan talabalar ulushi 38,79% gacha oshdi, quyi daraja esa 9,05% gacha kamaydi. Bu kollaborativ muhit talabalarning shaxsiy salohiyatini ochishda muhimligini tasdiqlaydi.

XULOSA VA TAVSIYALAR ; O'tkazilgan tadqiqot va 447 nafar respondent ishtirokidagi tajriba-sinov natijalari shuni ko'rsatdiki, boshlang'ich ta'lim pedagogikasi yo'nalishi talabalarida yetakchilik qobiliyatlarini rivojlantirishda kollaborativ ta'lim texnologiyalari yuqori amaliy samaradorlikka ega. Tajriba guruhida erishilgan ijobiy siljishlar (yuqori darajaning 38,79% gacha ortishi) ushbu metodikaning ilmiy jihatdan asosli ekanligini aniqlandi. Tadqiqot natijalaridan kelib chiqqan holda quyidagi ilmiy-metodik tavsiyalar ishlab chiqildi: Oliy pedagogik ta'lim jarayonida o'quv fanlarini o'qitishda kollaborativ topshiriqlarni umumiy maqsad va individual mas'uliyat tamoyili asosida tizimli tashkil etish. Talabalarga amaliy mashg'ulotlarda guruh rahbari, muhokama tashkilotchisi, taqdimotchi va tahlilchi kabi yetakchilik rollarini navbatma-navbat bajarish imkoniyatini berish. Muammoli vaziyatlar, loyiha metodlari va pedagogik keyslardan bo'lajak o'qituvchilarning tashabbuskorligini oshirish vositasi sifatida keng foydalanish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Dewey J. My Pedagogic Creed // The School Journal. – 1897. – Vol. 54, № 3. – P. 77–80.
2. Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge, MA : Harvard University Press, 1978. – 159 p
3. Johnson D. W., Johnson R. T., Smith K. A. Cooperative Learning: Improving University Instruction by Basing Practice on Validated Theory // Journal on Excellence in College Teaching. – 2014. – Vol. 25, № 3–4. – P. 85–118.
4. Slavin R. E. Instruction Based on Cooperative Learning // Handbook of Research on Learning and Instruction. – New York : Routledge, 2011. – P. 344–360.
5. Burns J. M. Leadership. – New York : Harper & Row, 1978. – 530 p.
6. Bass B. M. Leadership and Performance Beyond Expectations. – New York : Free Press, 1985. – 256 p.
7. Trilling B., Fadel C. 21st Century Skills: Learning for Life in Our Times. – Jossey-Bass, 2009. – 264 p.
8. Adair J. Effective Leadership: How to Develop Leadership Skills. – London : Pan Books, 2009. – 256 p.
9. Sinek S. Start with Why: How Great Leaders Inspire Everyone to Take Action. – New York : Portfolio, 2009.
10. Northouse P. G. Leadership: Theory and Practice. – 8th ed. – SAGE Publications, 2018. – 408 p.
11. Krames J. E. The Glendale Leadership Manifesto. – New York : McGraw-Hill, 2005.
12. Leithwood K., Harris A., Hopkins D. Seven Strong Claims about Successful School Leadership // School Leadership and Management. – 2008. – Vol. 28, № 1. – P. 27–42.
13. Daniels A. C., Daniels J. E. Measure of a Leader. – Performance Management Publications, 2007.
14. Yo'ldoshev J. G., Usmonov S. A. Pedagogik texnologiya asoslari. – Toshkent : O'qituvchi, 2004. – 104 b.

KOMPYUTER O'YINLARIGA TOBELIKNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Turopova Ma'mura safar qizi

Ashurova Sevinch Erkin qizi

Annotatsiya: Mazkur maqolada kompyuter o'yinlariga tobelikning psixologik xususiyatlari, uning shakllanish mexanizmlari hamda shaxsning bilish, emotsional-irodaviy va ijtimoiy rivojlanishiga ta'siri ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi va kompyuter o'yinlarining ommalashuvi natijasida o'yin faoliyati zamonaviy inson, ayniqsa bolalar, o'smirlar va yoshlarga sezilarli ta'sir ko'rsatuvchi omillardan biriga aylanmoqda. Kompyuter o'yinlari me'yorida va maqsadli qo'llanilganda dam olish, diqqatni jamlash, ayrim kognitiv ko'nikmalarni rivojlantirish va muammoli vaziyatlarni hal etishga yordam berishi mumkin. Biroq o'yin faoliyatining nazoratsiz va haddan tashqari davom etishi psixologik bog'liqlikning shakllanishiga olib kelishi ehtimoli mavjud. Maqolada kompyuter o'yinlariga tobelikning asosiy belgilari, jumladan, o'yin bilan haddan tashqari band bo'lish, o'yin vaqtini nazorat qila olmaslik, boshqa faoliyat turlariga qiziqishning pasayishi, o'yin o'ynash imkoniyati cheklanganda salbiy emotsional holatlarning yuzaga kelishi va kundalik majburiyatlarning buzilishi kabi xususiyatlar yoritiladi. Shuningdek, tobelikning rivojlanishida motivatsiya, emotsional ehtiyojlar, o'zini namoyon qilish istagi, ijtimoiy munosabatlar va oilaviy muhitning o'rni tahlil qilinadi. Maqolada kompyuter o'yinlariga tobelikning oldini olishda psixologik profilaktika, ota-ona nazorati, sog'lom kun tartibi, jonli muloqot va muqobil faoliyatlarni rivojlantirishning ahamiyati asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: kompyuter o'yinlari, tobelik, psixologik bog'liqlik, raqamli muhit, motivatsiya, emotsional holat, o'smirlar davri, psixologik profilaktika.

Аннотация: В данной статье с научно-теоретической точки зрения анализируются психологические особенности зависимости от компьютерных игр, механизмы её формирования, а также её влияние на познавательное, эмоционально-волевое и социальное развитие личности. В результате стремительного развития цифровых технологий и широкой популяризации компьютерных игр игровая деятельность становится одним из факторов, оказывающих значительное влияние на современного человека, особенно на детей, подростков и молодёжь. При умеренном и целенаправленном использовании компьютерные игры могут способствовать отдыху, концентрации внимания, развитию отдельных когнитивных навыков и решению проблемных ситуаций. Однако неконтролируемое и чрезмерное увлечение игровой деятельностью может привести к формированию психологической зависимости. В статье рассматриваются основные признаки зависимости от компьютерных игр, включая чрезмерную занятость игрой, неспособность контролировать время, проводимое за игрой, снижение интереса к другим видам деятельности, возникновение негативных эмоциональных состояний при ограничении возможности играть, а также нарушение повседневных обязанностей. Кроме того, анализируется роль мотивации, эмоциональных потребностей, стремления к самореализации, социальных отношений и семейной среды в развитии зависимости. Обосновывается значение психологической профилактики, родительского контроля, здорового распорядка дня, живого общения и развития альтернативных видов деятельности в предупреждении зависимости от компьютерных игр.

Ключевые слова: компьютерные игры, зависимость, психологическая зависимость, цифровая среда, мотивация, эмоциональное состояние, подростковый возраст, психологическая профилактика.

Abstract: This article provides a scientific and theoretical analysis of the psychological characteristics of computer game addiction, the mechanisms of its formation, and its impact on the cognitive, emotional-volitional, and social development of individuals. As a result of the rapid development of digital technologies and the widespread popularity of computer games, gaming activity has become one of the factors that significantly affects modern individuals, particularly children, adolescents, and young people. When used moderately and purposefully, computer games can contribute to recreation, concentration, the development of certain cognitive skills, and the ability

to solve problem situations. However, uncontrolled and excessive gaming may lead to the development of psychological dependence. The article examines the main characteristics of computer game addiction, including excessive preoccupation with gaming, inability to control the amount of time spent playing, decreased interest in other activities, the emergence of negative emotional states when access to gaming is restricted, and disruption of everyday responsibilities. In addition, the role of motivation, emotional needs, the desire for self-expression, social relationships, and the family environment in the development of gaming addiction is analyzed. The article substantiates the importance of psychological prevention, parental supervision, a healthy daily routine, face-to-face communication, and the development of alternative activities in preventing computer game addiction.

Keywords: computer games, addiction, psychological dependence, digital environment, motivation, emotional state, adolescence, psychological prevention.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi inson hayotining deyarli barcha sohalariga chuqur kirib bordi. Ayniqsa, kompyuter, smartfon va boshqa raqamli qurilmalarning keng tarqalishi bolalar va yoshlarning bo'sh vaqtini tashkil etish shakllariga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Bugungi kunda kompyuter o'yinlari nafaqat ko'ngilochar faoliyat, balki ayrim hollarda shaxsning kundalik hayotidagi asosiy mashg'ulotlardan biriga aylanib qolmoqda.

O'yin inson faoliyatining tabiiy va muhim shakllaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, bolalik davrida o'yin orqali bola atrof-muhitni anglaydi, ijtimoiy rollarni o'zlashtiradi, muloqot qilishni o'rganadi va turli vaziyatlarda o'z xatti-harakatlarini boshqarish tajribasiga ega bo'ladi. Biroq an'anaviy o'yindan farqli ravishda kompyuter o'yinlari virtual muhitda amalga oshiriladi va o'ziga xos psixologik mexanizmlarga ega.

Kompyuter o'yinlarining jozibadorligi ularning tezkor mukofot, raqobat, yutuq, yangi bosqichlarga o'tish, qahramonni rivojlantirish va boshqa ishtirokchilar bilan o'zaro aloqaga kirishish imkoniyatlari bilan bog'liq. Ushbu xususiyatlar ayrim shaxslarda o'yinga nisbatan kuchli qiziqish va takroriy ehtiyojni shakllantirishi mumkin.

Muammoning psixologik jihatdan dolzarbligi shundaki, o'yin faoliyati nazoratdan chiqib ketgan hollarda shaxsning o'qish, mehnat, oilaviy munosabatlar, do'stlar bilan muloqot qilish va boshqa ijtimoiy faoliyatlariga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Shu sababli kompyuter o'yinlariga tobelikni faqat vaqtini ko'p sarflash bilan izohlash yetarli emas. Mazkur hodisani shaxsning motivatsion, emotsional, kognitiv va ijtimoiy xususiyatlari bilan bog'liq murakkab psixologik jarayon sifatida o'rganish zarur.

KOMPYUTER O'YINLARIGA TOBELIK TUSHUNCHASI

Kompyuter o'yinlariga tobelik — shaxsning o'yin faoliyatini nazorat qilish qobiliyati pasayib, o'yinga bo'lgan ehtiyoj boshqa faoliyatlardan ustun kelishi va bu holat kundalik hayotning muhim sohalariga salbiy ta'sir ko'rsatishi bilan tavsiflanadigan psixologik muammodir.

Psixologik nuqtayi nazardan tobelikning asosiy xususiyati o'yin faoliyatining shaxs hayotidagi ustuvor faoliyatga aylanishidir. Bunda inson o'yin haqida tez-tez o'ylashi, o'yin bilan shug'ullanish uchun boshqa faoliyatlarni qisqartirishi yoki o'yin vaqtini nazorat qila olmasligi mumkin.

Kompyuter o'yinlariga qiziqishning o'zi tobelikni anglatmaydi. Shaxs ma'lum vaqt davomida o'yin o'ynashi, bundan zavq olishi va keyinchalik boshqa faoliyatlarga bermalol qaytishi mumkin. Psixologik muammo o'yin ustidan nazoratning yo'qolishi va o'yin faoliyatining hayotning boshqa muhim sohalariga zarar yetkazishi bilan bog'liq.

Shu jihatdan kompyuter o'yinlariga tobelikni aniqlashda o'yin davomiyligi bilan bir qatorda uning shaxs hayotidagi funksional o'rniga ham e'tibor qaratish lozim.

KOMPYUTER O'YINLARIGA TOBELIKNING PSIXOLOGIK BELGILARI

Kompyuter o'yinlariga tobelik bir qator psixologik belgilar orqali namoyon bo'lishi mumkin.

Birinchi belgi — **o'yin bilan haddan tashqari band bo'lish**. Shaxs kundalik hayotida ham o'yin haqida o'ylashi, keyingi o'yin jarayonini rejalashtirishi yoki o'yinda erishilgan natijalarni doimiy ravishda xayolida takrorlashi mumkin.

Ikkinchi belgi — **o'yin vaqtini nazorat qila olmaslik**. Shaxs o'yinni ma'lum muddat o'ynashni rejalashtirsa-da, belgilangan vaqtdan ancha uzoq davom ettiradi.

Uchinchi belgi — **boshqa faoliyatlarga qiziqishning pasayishi**. Ilgari yoqimli bo'lgan sport, kitob o'qish, ijodiy faoliyat, do'stlar bilan muloqot yoki oilaviy tadbirlar o'yin oldida ikkinchi darajaga tushib qolishi mumkin.

To'rtinchi belgi — **emotsional o'zgarishlar**. O'yin o'ynash imkoniyati cheklanganda jahldorlik, bezovtalik, kayfiyatning tushishi yoki keskin norozilik kabi holatlar kuzatilishi mumkin.

Beshinchi belgi — **salbiy oqibatlariga qaramay o'yinni davom ettirish**. Masalan, o'qishdagi natijalar pasayishi, uyqu rejimining buzilishi yoki yaqinlar bilan nizolar yuzaga kelishiga qaramay, shaxs o'yin faoliyatini kamaytirmasligi mumkin.

KOMPYUTER O'YINLARIGA TOBELIKNING MOTIVATSION XUSUSIYATLARI

Tobelikning shakllanishida motivatsiya muhim o'rin tutadi. Kompyuter o'yinlarida turli motivlar mavjud bo'lib, ular shaxsning o'yinga bo'lgan munosabatini belgilaydi.

Ayrim shaxslar o'yindan dam olish va ko'ngil ochish vositasi sifatida foydalanadi. Boshqalar esa raqobatlashish, g'alaba qozonish, o'z qobiliyatini namoyon qilish yoki virtual muhitda o'ziga yuqori mavqe yaratish uchun o'yin o'ynaydi.

Ayniqsa, real hayotda o'zini muvaffaqiyatsiz yoki yetarlicha qadrlanmagan deb his qiladigan shaxs virtual muhitdagi muvaffaqiyatni yuqori baholashi mumkin. O'yinda tezkor mukofot olish, yangi darajaga ko'tarilish yoki boshqa o'yinchilar ustidan g'alaba qozonish vaqtinchalik ijobiy emotsional holatni yuzaga keltiradi.

Shu sababli ayrim hollarda kompyuter o'yini real hayotdagi qiyinchiliklardan psixologik qochish vositasiga aylanishi mumkin. Shaxs stress, yolg'izlik, zerikish yoki boshqa salbiy emotsiyalarni kamaytirish maqsadida o'yinga murojaat qiladi. Bunday mexanizm takrorlangan sari o'yindan foydalanish odati mustahkamlanishi mumkin.

KOMPYUTER O'YINLARIGA TOBELIK VA EMOTSIONAL HOLAT

Kompyuter o'yinlariga haddan tashqari berilish shaxsning emotsional holatiga ta'sir qilishi mumkin. O'yin jarayonida g'alaba qozonish quvonch, qoniqish va o'ziga ishonchni kuchaytirishi mumkin. Mag'lubiyat esa aksincha, norozilik va asabiylashishga sabab bo'lishi mumkin.

Tobelik shakllangan hollarda o'yindan tashqaridagi hayot tobora kamroq qiziqarli bo'lib ko'rinishi mumkin. Natijada shaxs o'zining ijobiy emotsional holatini asosan o'yin orqali ta'minlashga intiladi.

Bunday vaziyatda real hayotdagi stress va muammolarni konstruktiv yo'l bilan hal qilish ko'nikmalari yetarlicha shakllanmasligi mumkin. Shu sababli psixologik profilaktikada shaxsning emotsiyalarni boshqarish, stressga bardoshlilik va muammolarni mustaqil hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish lozim.

KOMPYUTER O'YINLARINING IJTIMOY MUNOSABATLARGA TA'SIRI

Kompyuter o'yinlarining ijtimoiy munosabatlarga ta'siri murakkab xarakterga ega. Ayrim onlayn o'yinlar ishtirokchilar o'rtasida hamkorlik, muloqot va jamoada ishlash imkoniyatini yaratadi. Shu jihatdan barcha kompyuter o'yinlarini ijtimoiy jihatdan salbiy deb baholash to'g'ri emas.

Biroq o'yin real hayotdagi muloqotning asosiy shakliga aylansa, ijtimoiy munosabatlarda muammolar yuzaga kelishi mumkin. Oila a'zolari bilan muloqot kamayishi, do'stlar bilan real uchrashuvlarga qiziqish pasayishi va ijtimoiy faoliyatdan chekinish kuzatilishi ehtimoli mavjud.

Ayniqsa, o'smirlik davrida tengdoshlar bilan real munosabatlar shaxsning o'zini anglash va ijtimoiy identifikatsiyasi uchun muhimdir. Shuning uchun virtual muloqot real ijtimoiy tajribaning o'rnini to'liq egallamasligi kerak.

O‘SMIRLIK DAVRIDA KOMPYUTER O‘YINLARIGA TOBELIK

O‘smirlik davri shaxs rivojlanishining muhim bosqichlaridan biri bo‘lib, bu davrda mustaqillikka intilish, o‘zligini anglash, tengdoshlar tomonidan tan olinish va o‘z qobiliyatlarini namoyon qilish ehtiyoji kuchayadi.

Kompyuter o‘yinlari ushbu ehtiyojlarning ayrimlarini virtual muhitda qondirish imkonini beradi. O‘yinchi virtual qahramon orqali kuchli, muvaffaqiyatli yoki jamoa tomonidan tan olingan shaxs obrazini yaratishi mumkin.

Agar real hayotdagi ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash yetarli bo‘lmasa, virtual muhitning jozibadorligi kuchayishi mumkin. Shu sababli o‘smirlarda kompyuter o‘yinlariga tobelikni o‘rganishda oilaviy munosabatlar, tengdoshlar bilan munosabat, o‘z-o‘zini baholash, motivatsiya va emotsional holat kabi omillarni kompleks tahlil qilish zarur.

OILA MUHITINING TOBELIK SHAKLLANISHIDAGI O‘RNI

Oilaviy muhit kompyuter o‘yinlariga munosabatning shakllanishida muhim omillardan biridir. Ota-onaning bola bilan yetarlicha muloqot qilishi, uning qiziqishlarini qo‘llab-quvvatlashi va bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etishi profilaktik ahamiyatga ega.

Aksincha, oiladagi doimiy nizolar, e‘tiborning yetishmasligi yoki bolaning bo‘sh vaqtini nazoratsiz qoldirish raqamli muhitga haddan tashqari murojaat qilish ehtimolini oshirishi mumkin.

Shu bilan birga, ota-onaning faqat taqiqlashga asoslangan yondashuvi ham har doim samarali natija bermaydi. Bola bilan suhbatlashish, o‘yin mazmuniga qiziqish bildirish, foydalanish qoidalarini birgalikda belgilash va muqobil faoliyatlarni taklif qilish samaraliroq yondashuv hisoblanadi.

KOMPYUTER O‘YINLARIGA TOBELIKNING OLDINI OLISH

Kompyuter o‘yinlariga tobelikning oldini olish kompleks psixologik-pedagogik yondashuvni talab qiladi. Profilaktikaning asosiy maqsadi kompyuter o‘yinlarini butunlay taqiqlash emas, balki ulardan sog‘lom va nazorat qilinadigan foydalanish madaniyatini shakllantirishdan iborat.

Buning uchun:

- o‘yin va boshqa faoliyatlar o‘rtasida muvozanatni ta‘minlash;
- kun tartibiga rioya qilish;
- jismoniy faollikni oshirish;
- kitob o‘qish va ijodiy faoliyatga qiziqishni rivojlantirish;
- oila a‘zolari bilan muntazam muloqotni tashkil etish;
- o‘yin vaqtini nazorat qilish;
- bolaning psixologik ehtiyojlarini o‘rganish;
- stress va salbiy emotsiyalarni boshqarish ko‘nikmalarini shakllantirish;
- o‘qish va ijtimoiy faoliyatga ijobiy motivatsiyani kuchaytirish muhim hisoblanadi.

Pedagog va psixologlar tomonidan o‘quvchilar bilan raqamli gigiyena, vaqtni boshqarish, internet va kompyuter o‘yinlaridan xavfsiz foydalanish bo‘yicha profilaktik suhbatlar va treninglar tashkil etilishi maqsadga muvofiq.

Kompyuter o‘yinlariga tobelikni o‘rganishda asosiy masalalardan biri — o‘yin faoliyatining normal qiziqishdan psixologik muammoga aylanish chegarasini aniqlashdir. O‘yinga sarflangan vaqtning o‘zi yetarli mezon bo‘la olmaydi. Chunki shaxs ma‘lum davrda o‘yinga ko‘proq vaqt ajratishi mumkin, biroq boshqa faoliyatlarini ham samarali davom ettirishi ehtimoli mavjud.

Shu sababli psixologik baholashda o‘yin faoliyatining shaxs hayotidagi ustuvorligi, nazorat qilish imkoniyati, o‘yindan tashqari faoliyatlarga qiziqish, emotsional holat va ijtimoiy munosabatlardagi o‘zgarishlarga e‘tibor berish muhim.

Kompyuter o‘yinlariga tobelik ko‘pincha boshqa psixologik ehtiyojlar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Masalan, muloqotga bo‘lgan ehtiyoj, muvaffaqiyatga erishish istagi, o‘zini namoyon qilish, stressdan qochish yoki yolg‘izlikni kamaytirish kabi ehtiyojlar virtual muhitda qondirilishi mumkin.

Demak, profilaktika va psixologik yordam faqat o'yin vaqtini kamaytirishga emas, balki o'yinga murojaat qilishga sabab bo'layotgan psixologik ehtiyojlarni aniqlash va ularni real hayotda sog'lom yo'l bilan qondirishga qaratilishi lozim.

Kompyuter o'yinlariga tobelik zamonaviy raqamli jamiyat sharoitida dolzarb psixologik muammolardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Kompyuter o'yinlari me'yorida foydalanilganda hordiq chiqarish, ayrim kognitiv jarayonlarni faollashtirish va ijtimoiy muloqot uchun imkoniyat yaratishi mumkin. Biroq o'yin faoliyatining nazoratsiz va haddan tashqari davom etishi shaxs hayotining boshqa muhim sohalariga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Kompyuter o'yinlariga tobelikning psixologik xususiyatlari o'yin bilan haddan tashqari band bo'lish, o'yin vaqtini nazorat qila olmaslik, boshqa faoliyatlarga qiziqishning kamayishi, emotsional beqarorlik va o'yin salbiy oqibatlariga olib kelayotganiga qaramay uni davom ettirish kabi belgilar orqali namoyon bo'ladi.

Mazkur muammoning shakllanishida shaxsning motivatsiyasi, o'z-o'zini baholashi, emotsional holati, ijtimoiy munosabatlari va oilaviy muhit muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, bolalar va o'smirlarda kompyuter o'yinlariga munosabatni shakllantirishda ota-onalar va pedagoglarning roli katta.

Shunday qilib, kompyuter o'yinlariga tobelikning oldini olish uchun o'yin faoliyatini mutlaq taqiqlash emas, balki raqamli vositalardan oqilona foydalanish madaniyatini shakllantirish, bolaning real hayotdagi ijtimoiy, emotsional va ijodiy ehtiyojlarini qo'llab-quvvatlash hamda sog'lom muqobil faoliyatlarni rivojlantirish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. G'oziyev E.G'. Umumiy psixologiya. — Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010.
2. G'oziyev E.G'. Ontogenez psixologiyasi. — Toshkent: Noshir, 2010.
3. Nishonova Z.T., Alimova G.K. Bolalar psixologiyasi va uni o'qitish metodikasi. — Toshkent: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2006.
4. Davletshin M.G., Do'stmuhamedova Sh.A., Mavlonov M.M., To'ychiyeva S.M. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya. — Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2004.
5. Karimova V.M. Psixologiya. — Toshkent: A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2002.

KREATIV FIKRLASH VA METAKOGNITIV ONGNING RIVOJLANISH DINAMIKASI: YOSH-PSIXOLOGIK TAHLIL

Xonzafarov Og'abek Otabek o'g'li

Osiyo xalqaro universiteti

Annotatsiya: Mazkur tezisda kreativ fikrlash va metakognitiv ongning rivojlanish dinamikasi yosh-psixologik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Inson tafakkurining rivojlanishi davomida kreativ fikrlash va o'z kognitiv jarayonlarini anglash qobiliyati bosqichma-bosqich shakllanadi. Ayniqsa, o'smirlik va ilk yoshlik davrida abstrakt tafakkur, refleksiya, mustaqil fikrlash va o'z-o'zini boshqarish mexanizmlari faol rivojlanadi. Shuningdek, turli yosh bosqichlarida kreativ fikrlash va metakognitiv ongning rivojlanish xususiyatlari, ularning o'zaro bog'liqligi hamda psixologik mexanizmlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: kreativ fikrlash, metakognitiv ong, yosh-psixologik rivojlanish, refleksiya, abstrakt tafakkur, kognitiv rivojlanish, ijodkorlik, o'z-o'zini boshqarish, o'smirlik davri, ilk yoshlik.

ДИНАМИКА РАЗВИТИЯ КРЕАТИВНОГО МЫШЛЕНИЯ И МЕТАКОГНИТИВНОГО СОЗНАНИЯ: ВОЗРАСТНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Хонзаров Огабек Отабекович

Аннотация: В данной тезисной работе анализируется динамика развития креативного мышления и метакогнитивного сознания с возрастно-психологической точки зрения. В процессе развития мышления человека способность к креативному мышлению и осознанию собственных когнитивных процессов формируется постепенно. Особенно в подростковом и юношеском возрасте активно развиваются абстрактное мышление, рефлексия, самостоятельное мышление и механизмы саморегуляции. Также анализируются особенности развития креативного мышления и метакогнитивного сознания на различных возрастных этапах, их взаимосвязь и психологические механизмы.

Ключевые слова: креативное мышление, метакогнитивное сознание, возрастно-психологическое развитие, рефлексия, абстрактное мышление, когнитивное развитие, творчество, саморегуляция, подростковый возраст, юношеский возраст.

IN ENGLISH DEVELOPMENT DYNAMICS OF CREATIVE THINKING AND METACOGNITIVE AWARENESS: AGE-PSYCHOLOGICAL ANALYSIS

Khonzarov Otabek Otabekovich

Asia International University

Abstract: This thesis analyzes the development dynamics of creative thinking and metacognitive awareness from an age-psychological perspective. During the development of human thinking, the ability for creative thinking and awareness of one's own cognitive processes is gradually formed. Especially during adolescence and early youth, abstract thinking, reflection, independent thinking, and self-regulation mechanisms actively develop. The study also analyzes the characteristics of creative thinking and metacognitive awareness development at different age stages, their interrelationship, and psychological mechanisms.

Keywords: creative thinking, metacognitive awareness, age-psychological development, reflection, abstract thinking, cognitive development, creativity, self-regulation, adolescence, early youth.

Inson tafakkurining rivojlanishi uzoq davom etuvchi psixologik jarayon bo'lib, uning har bir yosh bosqichida o'ziga xos xususiyatlar namoyon bo'ladi. Kreativ fikrlash va metakognitiv ong ham bolaning umumiy kognitiv rivojlanishi bilan bog'liq holda shakllanadi.

Kreativ fikrlash shaxsning yangi g'oyalarni yaratish, muammolarga noodatiy yechim topish va mavjud bilimlarni yangi sharoitlarda qo'llash qobiliyatini ifodalaydi. Metakognitiv ong esa shaxsning o'z fikrlash jarayonlarini anglash, nazorat qilish va boshqarish imkoniyatidir.

Yosh davrlarida ushbu jarayonlarning rivojlanishi quyidagi bosqichlarda namoyon bo'ladi:

- maktabgacha yosh davrida — tasavvur va obrazli ijodkorlik rivojlanadi;
- kichik maktab yoshida — mantiqiy fikrlash va o'quv strategiyalari shakllanadi;
- o'smirlik davrida — refleksiya va abstrakt tafakkur rivojlanadi;
- ilk yoshlik davrida — mustaqil fikrlash va metakognitiv boshqaruv kuchayadi.

Kreativ fikrlash muammosini ilmiy jihatdan o'rgangan olimlardan biri J. Guilford hisoblanadi. U kreativlikni divergent tafakkur bilan bog'lab, ijodiy fikrlashning asosiy ko'rsatkichlari sifatida fikrlash tezligi, moslashuvchanlik va originallikni ko'rsatgan.

E.Torrens kreativ fikrlashni rivojlantiriladigan psixologik qobiliyat sifatida qaragan. Uning fikricha, ijodkorlik shaxsning tajribasi, motivatsiyasi va muammoli vaziyatlarga munosabati orqali rivojlanadi.

Metakognitiv rivojlanish nazariyasining asoschisi J.Flavell hisoblanadi. Olim metakognitiv ongni insonning o'z bilish jarayonlari haqidagi bilimlari va ushbu jarayonlarni boshqarish qobiliyati sifatida tushuntirgan.

J.Piaget kognitiv rivojlanish nazariyasida o'smirlik davrida formal-operatsional tafakkur shakllanishini ta'kidlagan. Ushbu bosqichda shaxs mavhum tushunchalar bilan ishlash, farazlarni ilgari surish va murakkab muammolarni hal qilish imkoniyatiga ega bo'ladi.

L.S.Vigotskiy esa tafakkurning rivojlanishini ijtimoiy-madaniy tajriba bilan bog'lagan. Uning fikricha, bolaning yuqori psixik funksiyalari ijtimoiy muloqot va ta'lim jarayonida shakllanadi.

1-jadval

Turli yosh bosqichlarida kreativ fikrlash va metakognitiv ong rivojlanishi

Yosh davri	Kreativ fikrlash xususiyatlari	Metakognitiv rivojlanish xususiyatlari
Maktabgacha yosh (3–6 yosh)	Tasavvur, fantaziya, obrazli ijodkorlik	Oddiy o'zini baholash shakllari
Kichik maktab yoshi (7–10 yosh)	Bilim asosida yangi g'oyalar yaratish	O'quv faoliyatini nazorat qilish boshlanadi
O'smirlik davri (11–15 yosh)	Mustaqil va abstrakt fikrlash rivojlanadi	Refleksiya va o'z faoliyatini baholash kuchayadi
Ilk yoshlik (16–18 yosh)	Original g'oyalar va ijodiy yondashuv kuchayadi	Metakognitiv boshqaruv shakllanadi

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, kreativ fikrlash va metakognitiv ong yosh o'tishi bilan murakkablashib boradi. Dastlab bola ijodiy faoliyatni asosan tasavvur va fantaziya orqali amalga oshiradi. Keyinchalik bilimlar hajmi ortishi bilan ijodiy fikrlash mantiqiy va mustaqil xarakter kasb etadi.

Ayniqsa, o'smirlik va ilk yoshlik davrida refleksiya va abstrakt tafakkurning rivojlanishi natijasida o'quvchi nafaqat yangi g'oyalarni yaratadi, balki ularni tahlil qilish va baholash imkoniyatiga ega bo'ladi.

Yuqori sinf davrida kreativ fikrlash va metakognitiv ong rivojlanishi bir nechta psixologik omillar ta'sirida amalga oshadi.

1-sxema

Kreativ fikrlash va metakognitiv ongning yosh rivojlanish modeli

YOSH RIVOJLANISHI

↓

Kognitiv rivojlanish
(tafakkur, bilim)

↓

Metakognitiv ong
- anglash
- nazorat
- baholash

↓

Kreativ fikrlash	
- originallik	
- moslashuvchanlik	
- yangi g'oyalar	

IJODIY SHAXS RIVOJI

Mazkur modeldan ko'rinadiki, kreativ fikrlashning rivojlanishi avvalo kognitiv imkoniyatlarning kengayishi bilan bog'liq. Yosh o'tishi davomida bilimlar tizimi, abstrakt tafakkur va refleksiv qobiliyatlarning rivojlanishi metakognitiv ongning shakllanishiga xizmat qiladi.

Metakognitiv ong esa kreativ faoliyatni boshqaruvchi mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. Shaxs o'z fikrlash jarayonlarini nazorat qilgan sari yangi g'oyalarni yaratish va ularni amaliy jihatdan baholash imkoniyatlari ortadi.

XULOSA

Kreativ fikrlash va metakognitiv ongning rivojlanishi yoshga bog'liq murakkab psixologik jarayon hisoblanadi. Ushbu jarayonlar bolaning kognitiv rivojlanishi, ijtimoiy tajribasi va ta'lim faoliyati ta'sirida shakllanadi.

O'smirlik va ilk yoshlik davri kreativ fikrlash hamda metakognitiv ong rivojlanishida muhim bosqich hisoblanadi. Aynan ushbu davrda abstrakt tafakkur, refleksiya, mustaqil fikrlash va o'z faoliyatini boshqarish qobiliyatlari jadal rivojlanadi.

Shunday qilib, kreativ fikrlashni rivojlantirish uchun o'quvchilarda nafaqat bilim va ko'nikmalarni shakllantirish, balki ularning o'z fikrlash jarayonlarini anglash va boshqarish qobiliyatlarini rivojlantirish ham zarurdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Flavell J.H. Metacognition and Cognitive Monitoring: A New Area of Cognitive-Developmental Inquiry // American Psychologist. – Washington: APA, 1979. – Vol.34. – №10. – P.906–911.
2. Guilford J.P. Creativity // American Psychologist. – Washington: APA, 1950. – Vol.5. – P.444–454.
3. Torrens E.P. Torrance Tests of Creative Thinking: Directions Manual and Scoring Guide. – Bensenville: Scholastic Testing Service, 1990. – 350 p.
4. Piaje J. The Psychology of Intelligence. – London: Routledge, 2001. – 182 p.
5. Выготский Л.С. Мышление и речь. – Москва: Лабиринт, 1999. – 352 с.

MA'NAVIY TUSHKUNLIKKA QARSHI TASAVVUFIY MUOLAJALAR

Ulug'ov Jasur Nasirdinovich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM Samarqand kampusi o'qituvchisi

Mamatqulova Shaxzoda Zarif qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM Samarqand kampusi o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada XXI asr insonining ma'naviy-ruhiy holati, globallashuv, texnologik taraqqiyot, axborot oqimining kuchayishi, moddiy qadriyatlarning ustuvorligi va ijtimoiy bosimlar natijasida yuzaga kelayotgan ruhiy tushkunlik hamda ekzistensial muammolar falsafiy

nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Insonning tashqi taraqqiyoti bilan uning ichki dunyosi o'rtasidagi nomutanosiblik zamonaviy falsafaning dolzarb muammolaridan biri sifatida yoritiladi. Shuningdek, tasavvuf falsafasining nafs tarbiyasi, zikr, tafakkur, xilvat, qanoat, ilohiy muhabbat va o'zlikni anglash kabi kategoriyalari zamonaviy insonning ma'naviy inqirozini bartaraf etishning falsafiy-ma'naviy vositalari sifatida tahlil qilinadi. Maqolada Jaloliddin Rumiy, Imom G'azzoliy va Bahouddin Naqshband kabi mutafakkirlarning qarashlari asosida insonning ichki kamoloti va ma'naviy muvozanatini ta'minlash masalalari ochib beriladi.

Kalit so'zlar: tasavvuf falsafasi, ma'naviy inqiroz, ekzistensial bo'shliq, inson falsafasi, nafs, zikr, tafakkur, xilvat, qanoat, ilohiy muhabbat, ruhiy kamolot, o'zlikni anglash, ma'naviy qadriyatlar.

XXI asr — texnologiyalar, global raqobat, yuqori tezlik va axborot oqimining cheksizligi bilan tavsiflanadigan murakkab tarixiy davrdir. Insoniyat ilm-fan va texnika taraqqiyotining yuksak cho'qqilariga erishib, moddiy qulayliklarning mislsiz darajada ortishiga guvoh bo'lmoqda. Biroq tashqi taraqqiyot va moddiy farovonlikning o'sishi insonning ichki dunyosidagi muammolarni avtomatik ravishda bartaraf eta olmayapti. Aksincha, zamonaviy shaxsning ruhiy holatida yolg'izlik, begonalashuv, ma'nosizlik va ichki beqarorlik kabi hodisalar tobora ko'proq namoyon bo'lmoqda.

Mazkur holatni falsafiy jihatdan tahlil qilganda, insonning tashqi imkoniyatlari bilan uning ma'naviy ehtiyojlari o'rtasidagi ziddiyat muhim masalaga aylanadi. Texnika insonning yashash sharoitlarini yengillashtirishi mumkin, biroq u hayotning ma'nosi, insonning mavjudlikdagi o'rni, ezgulik va baxtning mohiyati kabi fundamental savollarga tayyor javob bera olmaydi. Shu nuqtayi nazardan, zamonaviy insonning ma'naviy inqirozi faqat psixologik yoki ijtimoiy hodisa emas, balki falsafiy muammo sifatida ham namoyon bo'ladi.

Bunday sharoitda insoniyat asrlar davomida shakllangan falsafiy va ma'naviy ta'limotlarga qayta murojaat qilmoqda. Ularning orasida tasavvuf falsafasi insonning ichki olami, o'zligini anglashi, nafsni tarbiyalashi va ma'naviy kamolotga erishishi haqidagi chuqur qarashlari bilan alohida ahamiyatga ega. Tasavvuf insonni faqat tashqi olamni o'zgartiruvchi mavjudot sifatida emas, balki avvalo o'z ichki dunyosini takomillashtirishi lozim bo'lgan ma'naviy mavjudot sifatida talqin etadi.

Bugungi kunda falsafa, psixologiya va sotsiologiyada «ruhiy qashshoqlik», «hissiy begonalashuv», «ekzistensial bo'shliq» va «ma'nosizlik» kabi tushunchalar zamonaviy inson mavjudligining muhim muammolari sifatida o'rganilmoqda. Globallashtirish jarayonida insonning tashqi muhitga moslashish tezligi ortgani sari uning ichki olamida muvozanatni saqlash muammosi ham kuchaymoqda.

Mazkur holatning asosiy omillarini quyidagicha falsafiy tahlil qilish mumkin:

Moddaparastlik va iste'molchilik madaniyati. Zamonaviy jamiyatda insonning qadri ko'pincha uning moddiy boyligi, kasbiy mavqei, ijtimoiy statusi yoki moliyaviy muvaffaqiyati bilan baholanadi. Natijada insonning ma'naviy qadr-qimmatini moddiy mezonlar bilan o'lchanadigan bo'lib qoladi. Bu esa shaxsni o'zining haqiqiy mohiyatidan uzoqlashtirib, uni doimiy ravishda ko'proq narsaga ega bo'lishga undaydi.

Axborot yuklamasi va raqamli muhit. Axborot texnologiyalarining rivojlanishi insonning bilim olish imkoniyatlarini kengaytirgan bo'lsa-da, ortiqcha axborot oqimi tafakkurning chuqurligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Doimiy xabarlar, ijtimoiy tarmoqlar va virtual muloqot inson ongini tashqi ta'sirlarga bog'lab qo'yadi. Natijada shaxsning sukut, tafakkur va o'z-o'zini anglash uchun ajratadigan vaqti qisqaradi.

Ichki yolg'izlik va begonalashuv paradoksi. Zamonaviy inson millionlab odamlar orasida yashab, bir vaqtning o'zida chuqur yolg'izlikni his qilishi mumkin. Virtual muloqotning kengayishi har doim ham haqiqiy ma'naviy yaqinlikni ta'minlamaydi. Falsafiy nuqtayi nazardan, bu holat insonning o'zligidan, boshqa insonlardan va mavjudlikning ma'nosidan begonalashuvi bilan bog'liq.

Tasavvuf falsafasiga ko'ra, ushbu muammolarning tub sabablaridan biri insonning o'z asl mohiyatini unutishi va tashqi dunyoning o'tkinchi ne'matlariga haddan tashqari bog'lanib qolishidir. Nafsning cheksiz istaklari insonni doimiy qoniqmaslik holatiga olib keladi. Shu sababli tasavvuf inson kamolotini tashqi olamni egallashdan avval o'z ichki dunyosini anglash va tarbiyalash bilan bog'laydi.

Moddiy boylik va martaba ortidan tinimsiz yugurish, tamagirlik va hirs muammosi tasavvufda nafs tarbiyasi, mujohada va qanoat tushunchalari orqali izohlanadi. Inson o'z istaklarini mutlaq maqsadga aylantirmasligi, moddiy ehtiyoj bilan ma'naviy ehtiyoj o'rtasidagi muvozanatni saqlashi lozim.

Axborot bosimi, doimiy shoshqaloqlik va xavotir muammosi esa xilvat, tafakkur va ichki sukunat tushunchalari orqali bartaraf etilishi mumkin. Bunda inson tashqi shovqindan vaqtincha chekinib, o'zining ichki dunyosini anglashga intiladi.

Ma'nosizlik, hayot mazmunining yo'qolishi va yolg'izlik muammosiga tasavvuf zikr, ilohiy muhabbat va mavjudlik bilan uyg'unlik g'oyalari orqali javob beradi. Inson o'z mavjudligini faqat moddiy manfaatlar bilan emas, balki ma'naviy qadriyatlar va oliy maqsadlar bilan bog'laganida hayotining mazmunini chuqurroq anglay boshlaydi.

Tasavvuf faqat nazariy qarashlar majmui emas, balki insonning ichki dunyosini o'zgartirishga qaratilgan amaliy-ma'naviy tizimdir. Uning asosiy maqsadi insonni nafs hukmronligidan xalos etish, qalbni poklash va ma'naviy kamolot sari yetaklashdan iborat.

Qur'oni Karimda: «Ogoh bo'lingkim, Allohni zikr qilish ila qalblar orom olur» (Ra'd surasi, 28-oyat), deb ta'kidlanadi. Tasavvufiy ta'limotda zikr shunchaki so'zlarni takrorlash emas, balki insonning o'z mavjudligi, Yaratuvchi bilan munosabati va hayot mazmuni haqida chuqur mushohada yuritish jarayonidir.

Falsafiy jihatdan zikr insonning e'tiborini tashqi obyektlardan ichki mohiyatga burish vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Inson doimiy ravishda tashqi olamga yo'nalgan holda yashasa, o'zining ichki ehtiyojlarini anglashdan uzoqlashishi mumkin. Zikr esa qalb va ongni markazlashtirish, mavjudlikning ma'naviy mazmunini anglashga yordam beruvchi amaliyot sifatida talqin qilinadi.

Inson ruhiyatini izdan chiqaruvchi omillardan biri — cheksiz istak va hirsdir. Tasavvufda nafs insonning tabiiy mayllarini ifodalovchi tushuncha bo'lib, uni mutlaq yo'q qilish emas, balki tarbiyalash va nazorat qilish muhim sanaladi.

Mujohada orqali inson o'z istaklarini boshqarishni, qanoat orqali esa mavjud ne'matlarning qadriga yetishni o'rganadi. Qanoat passivlik yoki taraqqiyotdan voz kechish emas, balki insonning o'z ehtiyojlari va istaklari ustidan ma'naviy nazorat o'rnatishidir.

Zamonaviy iste'molchilik sharoitida bu g'oya alohida falsafiy ahamiyat kasb etadi. Chunki insonning baxtini faqat ko'proq boylik yoki yuqori mavqe bilan bog'lash doimiy qoniqmaslikni yuzaga keltirishi mumkin. Tasavvuf esa haqiqiy boylikni insonning ichki dunyosidagi ma'naviy yetuklik bilan bog'laydi.

Axborot asrida inson doimiy ravishda tashqi ta'sirlar qurshovida yashaydi. Tasavvufdagi xilvat tushunchasi ana shu tashqi shovqindan ma'lum muddat chekinib, insonning o'z ichki olamiga murojaat qilishini anglatadi.

Xilvatni falsafiy jihatdan insonning o'z-o'zini anglash jarayoni sifatida baholash mumkin. Inson yolg'iz qolganida o'zining haqiqiy ehtiyojlari, qo'rquvlari, maqsadlari va qadriyatlari haqida mushohada yuritadi. Shu ma'noda xilvat zamonaviy insonning o'zlikni anglashiga xizmat qiluvchi ma'naviy-falsafiy amaliyotdir.

Jaloliddin Rumiy ta'limotida ham insonning tashqi dunyodagi o'tkinchi hodisalardan ko'ra o'z qalbidagi ma'naviy haqiqatni izlashiga katta e'tibor beriladi. Uning falsafasida insonning haqiqiy sayohati tashqi makonda emas, balki o'z ichki olamida amalga oshadi.

Sharq falsafiy tafakkurining muhim yo'nalishlaridan biri bo'lgan tasavvuf inson, borliq, ruh, axloq va ma'naviy kamolot masalalarini chuqur tadqiq etgan. Ayniqsa, Jaloliddin Rumiy, Imom G'azzoliy va Bahouddin Naqshband qarashlari insonning ichki dunyosini takomillashtirish masalasida muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Mavlono Jaloliddin Rumiy inson tabiatini doimiy harakat va kamolot jarayonida ko'radi. Uning falsafiy qarashlarida dard va izzat inson mavjudligining faqat salbiy holati emas, balki o'zlikni anglash va ma'naviy uyg'unish imkoniyati sifatida ham talqin qilinadi.

Rumiy tafakkurida inson tashqi dunyodagi hodisalardan ichki haqiqat sari harakat qilishi kerak. Dard insonni o'z mavjudligi haqida savol berishga, hayot mazmunini izlashga va ma'naviy kamolotga

undashi mumkin. Shu sababli insonning ruhiy iztiroblariga faqat salbiy hodisa sifatida emas, balki falsafiy anglash va o'zgarish imkoniyati sifatida ham qarash mumkin.

Imom G'azzoliyning «Ihyou ulumid-din» asarida insonning axloqiy va ma'naviy dunyosi chuqur tahlil qilinadi. Mutafakkir xudbinlik, kibr, g'azab, hasad, tamagirlik va dunyoga haddan tashqari berilishni qalbning ma'naviy kasalliklari sifatida ko'radi.

G'azzoliy ta'limotida insonning o'zini anglash jarayoni axloqiy o'zgarish bilan chambarchas bog'liq. Ya'ni inson o'z kamchiliklarini anglamasdan turib, haqiqiy ma'naviy kamolotga erisha olmaydi. Shu jihatdan uning qarashlari insonning ichki dunyosini tahlil qilishga asoslangan falsafiy-antropologik ta'limot sifatida katta ahamiyatga ega.

Bahouddin Naqshband asos solgan Naqshbandiya tariqatining «Dil ba yoru, dast ba kor» tamoyili insonning ma'naviy hayotdan uzilmagan holda kundalik mehnat va ijtimoiy faoliyat bilan shug'ullanishini ifodalaydi.

Mazkur tamoyil falsafiy jihatdan insonning dunyodan butunlay voz kechishini emas, balki dunyo bilan munosabatda bo'lgan holda o'zining ma'naviy markazini saqlab qolishini anglatadi. Inson jamiyatda faol bo'lishi, mehnat qilishi va moddiy ehtiyojlarini ta'minlashi mumkin, biroq bu jarayon uning ma'naviy qadriyatlarini egallab olmasligi lozim.

Shu nuqtayi nazardan, Naqshbandiya ta'limoti zamonaviy inson uchun tashqi faoliyat va ichki xotirjamlik o'rtasidagi muvozanatni anglashda muhim falsafiy model bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Bugungi kunda insonning ruhiy holatini o'rganishda psixologik, ijtimoiy va ma'naviy omillarning o'zaro bog'liqligiga tobora ko'proq e'tibor qaratilmoqda. Biroq tasavvufiy amaliyotlarni zamonaviy psixoterapiya bilan to'liq aynanlashtirish ilmiy jihatdan to'g'ri emas. Chunki tasavvuf avvalo ma'naviy-falsafiy kamolot tizimi, psixoterapiya esa ruhiy holat va psixologik muammolarni professional tarzda o'rganish hamda davolashga qaratilgan ilmiy-amaliy sohadir.

Shunga qaramay, ular o'rtasida ayrim metodologik o'xshashliklar mavjud. Masalan, tafakkur, diqqatni jamlash, o'zini kuzatish, hissiy holatlarni anglash, nafs va istaklarni nazorat qilish kabi amaliyotlar insonning o'z ichki dunyosini tushunishiga yordam berishi mumkin.

Tasavvuf falsafasi insonning ichki barqarorligini, ma'naviy qadriyatlarini va hayot mazmunini anglashini rivojlantirishga yo'naltirilgan. Shu ma'noda, uning g'oyalari zamonaviy insonning ekzistensial muammolarini falsafiy jihatdan anglash va ma'naviy tayanchlarni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega.

Xulosa qilib aytganda, XXI asr insonining ma'naviy tushkunligi, ekzistensial bo'shlig'i va ruhiy charchoqlari zamonaviy jamiyatning faqat psixologik muammosi emas, balki inson mavjudligi, uning qadriyatlari va hayot mazmuni bilan bog'liq chuqur falsafiy masaladir. Texnologik taraqqiyot va moddiy farovonlik inson hayotini yengillashtirishi mumkin, biroq ular insonning "Men kimman?", "Hayotimning mazmuni nimada?", "Haqiqiy baxt nimadan iborat?" kabi fundamental savollariga o'z-o'zidan javob bera olmaydi.

Tasavvuf falsafasi ana shu savollarga insonning ichki olamiga murojaat qilish orqali javob izlaydi. Nafs tarbiyasi, qanoat, zikr, tafakkur, xilvat va ilohiy muhabbat kabi tushunchalar insonning o'zligini anglashi va ma'naviy kamolotga erishishida muhim vositalar sifatida namoyon bo'ladi.

Jaloliddin Rumiy insonning dard va iztiroblarini ma'naviy uyg'onish imkoniyati sifatida talqin qilsa, Imom G'azzoliy qalbdagi illatlarni anglash va ularni axloqiy tarbiya orqali bartaraf etishga e'tibor qaratadi. Bahouddin Naqshband esa insonning dunyoviy faoliyat bilan shug'ullangan holda ham ichki ma'naviy muvozanatini saqlashi mumkinligini ta'kidlaydi.

Shu bois tasavvuf falsafasining zamonaviy inson hayotidagi ahamiyati uning insonni tashqi olamdan uzib qo'yishida emas, balki tashqi faoliyat va ichki ma'naviyat o'rtasida muvozanatni shakllantirishida namoyon bo'ladi. Tasavvufiy qarashlar zamonaviy psixologiya va psixoterapiyaning o'rnini egallamaydi, biroq insonning hayot mazmuni, qadriyatlari va ma'naviy kamolotini falsafiy jihatdan anglash uchun muhim konseptual asos bo'la oladi.

Demak, XXI asr sharoitida insoniyat uchun muhim vazifa faqat texnologik va moddiy taraqqiyotga erishish emas, balki ushbu taraqqiyotga mos ma'naviy yetuklikni ham shakllantirishdan iboratdir. Tasavvuf falsafasining insonning o'zligini anglash, nafsni tarbiyalash va ma'naviy

uygʻunlikka erishish haqidagi gʻoyalari ana shu jarayonda muhim falsafiy-maʼnaviy manba boʻlib xizmat qilishi mumkin.

MILLIY OʻZLIKNI ANGLASHNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK DETERMINANTI.

Temirov Abdumalik Ikrom oʻgʻli

Buxoro davlat pedagogika instituti,
200100 Buxoro, Oʻzbekiston

e-mail: abdumaliktemirov308@gmail.com

orcid-ID: 0009-0009-2203-3405

Annotatsiya. Ushbu maqolada milliy oʻzlikni anglash jarayonining ijtimoiy-psixologik determinantlari va ularning shaxs kamolotidagi oʻrni tahlil qilingan. Maqolada oʻzlikni anglashning tarkibiy qismlari, bosqichlari va ushbu jarayonga taʼsir etuvchi tarixiy, madaniy hamda lingvistik omillarni Sharq va Gʻarb mutafakkirlari qarashlari uygʻunligida yoritib beradi. Tadqiqotda ijtimoiy identifikatsiya, jamoaviy xotira, milliy mentalitet va tilning milliy ruhni shakllantirishdagi psixologik mexanizmlari ochib berilgan. Shuningdek, globallashuv davrida yoshlarda “milliy immunitet”ni shakllantirishning ahamiyati ijtimoiy-psixologik nuqtai nazardan asoslangan.

Kalit soʻzlar: milliy oʻzlikni anglash, ijtimoiy identifikatsiya, determinant, milliy mentalitet, jamoaviy xotira, etnik stereotip, “Men” konsepsiyasi, milliy immunitet, lingvistik manzara.

Аннотация. В данной статье анализируются социально-психологические детерминанты процесса национального самосознания и их роль в развитии личности. Автор исследует компоненты и этапы самосознания, а также исторические, культурные и лингвистические факторы, влияющие на этот процесс, через призму взглядов восточных и западных мыслителей. В исследовании раскрываются психологические механизмы социальной идентификации, коллективной памяти, национального менталитета и языка в формировании национального духа. Также с социально-психологической точки зрения обоснована важность формирования «национального иммунитета» у молодежи в условиях глобализации.

Ключевые слова: национальное самосознание, социальная идентификация, детерминант, национальный менталитет, коллективная память, этнический стереотип, концепция «Я», национальный иммунитет, лингвистическая картина мира.

Abstract. This article analyzes the socio-psychological determinants of the process of national self-awareness and their role in personal development. The author explores the components and stages of self-awareness, as well as historical, cultural, and linguistic factors influencing this process, through a synthesis of the views of Eastern and Western thinkers. The study reveals the psychological mechanisms of social identification, collective memory, national mentality, and language in the formation of the national spirit. Furthermore, the importance of developing “national immunity” among youth in the context of globalization is justified from a socio-psychological perspective.

Keywords: national self-awareness, social identification, determinant, national mentality, collective memory, ethnic stereotype, “Self” concept, national immunity, linguistic picture of the world.

KIRISH

Bugungi globallashuv va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari jadal rivojlanayotgan sharoitda shaxsning milliy oʻzligini anglash masalasi muhim ijtimoiy-psixologik muammolardan biri sifatida namoyon boʻlmoqda. Turli madaniyatlar, gʻoyalar va axborot oqimlarining tobora kengayib borishi insonning dunyoqarashi, qadriyatlar tizimi va ijtimoiy xulq-atvoriga sezilarli taʼsir koʻrsatmoqda. Bunday sharoitda shaxsning oʻz milliy mansubligini anglash, milliy qadriyatlar, tarixiy-madaniy meros, til va anʼanalarga nisbatan ongli munosabatini shakllantirish alohida ahamiyat kasb etadi.

Milliy o'zlikni anglash insonning o'zini muayyan millat, xalq va madaniy muhitga mansub deb bilishi, ushbu mansublik bilan bog'liq qadriyat va mas'uliyatni his etishi bilan tavsiflanadi. U shaxsning o'zini anglash jarayonining ijtimoiy shakli sifatida namoyon bo'lib, insonning jamiyatdagi o'rni, ijtimoiy munosabatlari, tarixiy xotirasi, milliy mentaliteti va ma'naviy dunyosi bilan uzviy bog'liqdir. Maqolada ham o'zlikni anglash shaxsning o'zini alohida mavjudot sifatida anglashidan boshlab, muayyan jamoa va madaniyatga mansublikni his etishi hamda o'z xatti-harakatlari uchun mas'uliyatni anglashigacha bo'lgan rivojlanish jarayoni sifatida talqin qilinadi.

Milliy o'zlikni anglashning shakllanishi faqat individual psixologik jarayon bilan chegaralanmaydi. Shaxsning milliy guruhga mansubligi, tarixiy voqealar va ajdodlar merosi haqidagi tasavvurlari, milliy qadriyatlarni o'zlashtirishi, oilaviy va ijtimoiy tarbiya, til hamda madaniy muhit mazkur jarayonning muhim tarkibiy qismlarini tashkil etadi. Shu sababli milliy o'zlikni anglashni o'rganishda shaxs va ijtimoiy muhitning o'zaro ta'sirini hisobga olish, uning shakllanishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik determinantlarni aniqlash muhim ilmiy vazifalardan biridir.

Mazkur masala Sharq va G'arb ilmiy-falsafiy tafakkurida ham keng o'rganilgan. Sharq mutafakkirlari insonning o'zligini anglash masalasini uning ma'naviy-axloqiy kamoloti, ruhiy dunyosi va olam hamda odam munosabatlari bilan bog'liq holda talqin qilgan bo'lsalar, G'arb mutafakkirlari o'zlikni anglashning individual ong, ijtimoiy munosabatlar va shaxsning o'zini subyekt sifatida idrok etishi bilan bog'liq jihatlariga e'tibor qaratganlar.

Milliy o'zlikni anglashning ijtimoiy-psixologik determinantlarini tadqiq etishda, avvalo, ijtimoiy identifikatsiya, jamoaviy xotira va tarixiy ong, milliy mentalitet, etnik stereotip va avtostereotiplar, til hamda zamonaviy axborot muhitining ta'sirini hisobga olish zarur. Ushbu omillar shaxsning o'z millatiga mansublik hissini shakllantirishi, uning ijtimoiy xulq-atvorini yo'naltirishi, vatanparvarlik va milliy mas'uliyat tuyg'ularini mustahkamlashi mumkin.

Ayniqsa, bugungi axborot makonida yoshlarning turli g'oyaviy va madaniy ta'sirlarga duch kelishi milliy o'zlikni anglash masalasining dolzarbligini yanada oshirmoqda. Zamonaviy media va ijtimoiy tarmoqlar milliy qadriyatlarni yangi shakllarda targ'ib etish imkoniyatlarini kengaytirishi bilan birga, turli yot g'oya va qarashlarning tarqalishiga ham sharoit yaratmoqda. Shu jihatdan yoshlarda milliy qadriyatlarga tayangan holda axborotni tanqidiy baholash, o'z milliy-madaniy asoslarini anglash va himoya qila olish qobiliyatini shakllantirish muhim ijtimoiy-psixologik vazifaga aylanmoqda.

TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Mazkur tadqiqotda milliy o'zlikni anglashning ijtimoiy-psixologik determinantlarini aniqlash va ularning shaxs kamolotidagi o'rnini ochib berishga yo'naltirilgan nazariy-metodologik yondashuvlardan foydalanildi. Tadqiqotning metodologik asosini shaxsning ijtimoiy muhit bilan o'zaro munosabati, ijtimoiy identifikatsiya, tarixiy xotira, milliy mentalitet, madaniy qadriyatlar va tilning shaxs ongiga ta'sirini o'rganishga asoslangan yondashuvlar tashkil etdi.

Tadqiqot jarayonida milliy o'zlikni anglash tushunchasining mazmun-mohiyatini ochib berish maqsadida falsafiy, pedagogik, psixologik va etnopsixologik adabiyotlarning nazariy tahlili amalga oshirildi. Sharq va G'arb mutafakkirlarining o'zlikni anglashga oid qarashlari qiyosiy-tahliliy asosda o'rganildi. Xususan, Forobiy, Ibn Sino, Navoiy, Imom Buxoriy, Imom Termiziy kabi Sharq allomalari hamda Suqrot, Dekart, Kant, Gegel, Freyd va Erikson kabi G'arb mutafakkirlarining qarashlari tadqiqotning nazariy asoslarini belgilashda muhim manba sifatida xizmat qildi.

Tadqiqotda tizimli, qiyosiy, tarixiy-mantiqiy va ijtimoiy-psixologik tahlil metodlaridan foydalanildi. Tizimli yondashuv asosida milliy o'zlikni anglash shaxsning individual psixologik xususiyatlari, ijtimoiy muhit, milliy qadriyatlar, tarixiy tajriba va madaniy merosning o'zaro bog'liqligi asosida yaxlit hodisa sifatida tahlil qilindi. Qiyosiy tahlil orqali Sharq va G'arb ilmiy-falsafiy tafakkurida o'zlikni anglash masalasining o'ziga xos jihatlarini aniqlandi.

Shuningdek, tadqiqotda milliy o'zlikni anglashning asosiy determinantlari sifatida ijtimoiy identifikatsiya, jamoaviy xotira va tarixiy ong, milliy mentalitet va xarakter, etnik stereotip va avtostereotiplar, til hamda zamonaviy axborot muhitining ta'siri alohida tahlil qilindi. Mazkur

determinantlarning shaxsning dunyoqarashi, ijtimoiy xulq-atvori, milliy mas'uliyat va vatanparvarlik tuyg'ularining shakllanishiga ta'siri ijtimoiy-psixologik nuqtai nazardan o'rganildi.

NATIJALAR

Tadqiqot natijasida milliy o'zlikni anglash shaxsning faqat individual psixologik holati emas, balki uning ijtimoiy muhit, milliy guruh, tarixiy tajriba, madaniy meros va qadriyatlar bilan o'zaro munosabati asosida shakllanadigan murakkab ijtimoiy-psixologik jarayon ekanligi aniqlandi. Milliy o'zlikni anglash shaxsning o'z milliy guruhiga mansubligini his qilishi, mazkur guruhning qadriyatlari, me'yorlari va madaniy merosini o'zlashtirishi bilan chambarchas bog'liq.

Tadqiqotda milliy o'zlikni anglashning birinchi muhim determinanti sifatida ijtimoiy identifikatsiya belgilandi. Shaxsning "Men" tushunchasidan "Biz" tushunchasiga o'tishi uning muayyan milliy guruhga mansublik hissini kuchaytiradi. Bunday identifikatsiya shaxsda o'z millatining yutuqlaridan faxrlanish, muammolariga befarq bo'lmaslik va milliy manfaatlarga nisbatan mas'uliyat hissini shakllantirishi aniqlandi.

Ikkinchi muhim natija jamoaviy xotira va tarixiy ong milliy o'zlikni anglashning kuchli psixologik omili ekanligini ko'rsatdi. Tarixiy voqealar, ajdodlar merosi, milliy qahramonlar va an'analarning avloddan-avlodga yetkazilishi shaxsda o'tmish bilan bog'liqlik hissini kuchaytiradi. Bu esa vatanparvarlik va milliy mas'uliyat tuyg'ularining shakllanishiga zamin yaratadi.

Uchinchi natija sifatida milliy mentalitet va xarakter xususiyatlarining shaxs rivojida ahamiyati aniqlandi. Jamoaviylik, oilaparvarlik, kattalarga hurmat, muloqot madaniyati va milliy etika kabi qadriyatlar oilaviy tarbiya, mahalla va boshqa ijtimoiy munosabatlar orqali shaxsning psixologik rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi.

Shuningdek, etnik stereotip va avtostereotiplar shaxsning milliy o'zligini anglashida muhim motivatsion omil ekanligi aniqlandi. Shaxsning o'z millati haqidagi ijobiy tasavvurlari uning o'ziga bo'lgan ishonchini, ijtimoiy faolligini va o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga bo'lgan intilishini kuchaytirishi mumkin.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, til ham milliy o'zlikni shakllantiruvchi muhim determinantlardan biridir. Til faqat axborot almashish vositasi bo'lib qolmasdan, milliy dunyoni idrok etish va ifodalash vositasi sifatida ham namoyon bo'ladi. Milliy til orqali tarixiy tajriba, maqollar, matallar, xalq og'zaki ijodi va milliy tafakkur elementlari avloddan-avlodga uzatiladi.

Yana bir muhim natija shundan iboratki, globallashuv va zamonaviy axborot muhiti milliy o'zlikni anglash jarayoniga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Ijtimoiy tarmoqlar va zamonaviy media bir tomondan milliy qadriyatlarni yangi shaklda targ'ib qilish imkonini bersa, ikkinchi tomondan yot g'oya va qarashlarning tarqalishi uchun ham sharoit yaratadi. Shu sababli yoshlar ongida milliy qadriyatlarga asoslangan "milliy immunitet"ni shakllantirish muhim ijtimoiy-psixologik vazifa sifatida namoyon bo'lmoqda.

MUHOKAMA

Olingan natijalar milliy o'zlikni anglashning ko'p omilli va tizimli xususiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Mazkur jarayonda shaxsning individual "Men"i ijtimoiy "Biz" bilan uyg'unlashib boradi. Bunda milliy mansublikni anglash oddiygina etnik mansublikni tan olish bilan cheklanmay, milliy qadriyatlar, tarixiy xotira, madaniy meros va umumiy manfaatlarni anglash darajasiga ko'tariladi.

Sharq va G'arb mutafakkirlari qarashlarini qiyosiy o'rganish o'zlikni anglash masalasining turli ilmiy-falsafiy yo'nalishlarda talqin qilinganligini ko'rsatadi. Sharq tafakkurida o'zlikni anglash ko'proq insonning ma'naviy-axloqiy kamoloti, ruhiy dunyosi va insonning olam bilan munosabati bilan bog'langan bo'lsa, G'arb tafakkurida uning individual ong, ijtimoiy munosabatlar va shaxsning o'zini subyekt sifatida anglashi bilan bog'liq jihatlariga alohida e'tibor qaratilgan.

Shu nuqtai nazardan, milliy o'zlikni anglashning shakllanishini faqat bitta omil bilan izohlash mumkin emas. Ijtimoiy identifikatsiya shaxsning milliy guruhga mansubligini belgilasa, jamoaviy xotira ushbu mansublikning tarixiy asoslarini mustahkamlaydi. Milliy mentalitet kundalik xulq-atvor va munosabatlarda namoyon bo'lsa, til milliy dunyoqarashning avloddan-avlodga uzatilishini

ta'minlaydi. Etnik stereotiplar va avtostereotiplar esa shaxsning o'z millati va boshqa guruhlarga nisbatan munosabatini shakllantirishda ishtirok etadi.

Ayniqsa, globallashuv sharoitida mazkur determinantlarning o'zaro uyg'unligi muhim ahamiyat kasb etadi. Axborot makonining kengayishi yoshlarning turli madaniyatlar, g'oyalar va qarashlar bilan bevosita tanishish imkoniyatini oshirmoqda. Bunday sharoitda milliy o'zlikni anglash shaxsni tashqi ta'sirlardan butunlay ajratish emas, balki uning milliy qadriyatlarni anglagan holda turli axborot va g'oyalarni tanqidiy baholay olish qobiliyatini shakllantirishni nazarda tutadi.

XULOSA

Tadqiqot natijalariga ko'ra, milliy o'zlikni anglash shaxsning individual va ijtimoiy hayotini birlashtiruvchi murakkab ijtimoiy-psixologik jarayon hisoblanadi. Uning shakllanishi shaxsning o'zini muayyan milliy guruhga mansub deb bilishi, milliy qadriyatlar va madaniy merosni o'zlashtirishi, tarixiy xotira va milliy mentalitetni anglab yetishi bilan bog'liq.

Tadqiqot davomida milliy o'zlikni anglashning asosiy ijtimoiy-psixologik determinantlari sifatida ijtimoiy identifikatsiya, jamoaviy xotira va tarixiy ong, milliy mentalitet va xarakter, etnik stereotip va avtostereotiplar, til hamda axborot muhiti ajratib ko'rsatildi. Ushbu determinantlar bir-birini to'ldirgan holda shaxsning milliy mansublik hissi, vatanparvarligi, milliy mas'uliyati va ijtimoiy faolligini shakllantirishga xizmat qiladi.

Milliy o'zlikni anglashning rivojlanishi shaxsning "Men" darajasidan "Biz" darajasiga, ya'ni individual o'zini anglashdan umummilliy manfaatlarni anglash va himoya qilish darajasiga ko'tarilishiga imkon beradi. Shu jihatdan milliy o'zlikni anglash shaxs ma'naviy kamolotining muhim ko'rsatkichi sifatida namoyon bo'ladi.

Globallashuv va axborot oqimlari kuchayib borayotgan hozirgi sharoitda yoshlarda milliy qadriyatlarga hurmat, tarixiy xotira, milliy madaniyat va tilga sadoqatni shakllantirish bilan bir qatorda, turli g'oya va axborotlarni tanqidiy baholash ko'nikmasini rivojlantirish zarur. Bu esa yoshlarning mafkuraviy barqarorligini ta'minlash va "milliy immunitet"ni shakllantirishning muhim shartlaridan biridir.

Umuman olganda, milliy o'zlikni anglash tarixiy tajriba, madaniy meros, ijtimoiy munosabatlar va shaxsning ichki psixologik jarayonlari uyg'unligida shakllanadigan yaxlit tizimdir. Uni ilmiy jihatdan o'rganish yoshlar tarbiyasini takomillashtirish, milliy qadriyatlarni asrab-avaylash va zamonaviy axborot makonida ma'naviy-psixologik barqaror shaxsni tarbiyalash uchun muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Maqolaning yakuniy mazmuni ham ushbu determinantlarning yoshlar mafkuraviy immunitetini shakllantirishdagi ahamiyatini tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. Toshkent, O'zbekiston nashriyoti.
2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. Toshkent, Ma'naviyat nashriyoti.
3. Forobiy, Abu Nasr. Fozil odamlar shahri. Toshkent, Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti.
4. Gegel, G.V.F. Fenomenologiya duxa. Moskva, Nauka nashriyoti.
5. Erikson, E. Identichnost: Yunost i krizis. Moskva, Progress nashriyoti.
6. G'oziyev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent nashriyoti.
7. Safarov Sh. Etnopsixolingustika. Toshkent, Fan nashriyoti.
8. Xayrullayev M.M. Ma'naviyat yulduzlari. Toshkent, Xalq merosi nashriyoti.
9. Baron, R., Branscombe, N. Social Psychology. Pearson publishing.
10. Abdurahmonov Q.H. Insoniy munosabatlar psixologiyasi. Toshkent nashriyoti.

MOLIYAVIY XAVF-XATARNI QABUL QILISH VA ONLAYN QIMORGA

TOBELIK: PSIXOLOGIK DETERMINANTLARNING NAZARIY TAHLILI

Fatidinova Dildora Muradjonovna

Andijon davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada moliyaviy xavf-xatarni qabul qilishga moyillik hamda onlayn qimor o'yinlariga tobelilik o'rtasidagi psixologik bog'liqlik nazariy-tahliliy jihatdan o'rganilgan. Xorijiy va mahalliy manbalar tahliliga tayangan holda tavakkalchilikni qabul qilishning kognitiv, motivatsion va shaxsiy-temperamental determinantlari, ularning tobelilikni yuzaga keltiruvchi mexanizmlari ochib berilgan. Maqolada moliyaviy xavfni buzib idrok etish, kognitiv buzilishlar tizimi hamda escape-motivatsiyaning onlayn qimor xatti-harakatidagi o'rni tahlil qilinib, psixologik profilaktika yo'nalishlari bo'yicha xulosalar taqdim etilgan.

Kalit so'zlar: moliyaviy xavf-xatar, tavakkalchilikka moyillik, onlayn qimor, tobelilik, ludomaniya, kognitiv buzilishlar, xavfni idrok etish, impulsivlik, escape-motivatsiya, psixologik profilaktika.

Аннотация. В статье теоретически проанализирована психологическая взаимосвязь между склонностью к принятию финансового риска (financial risk-taking) и зависимостью от онлайн-игр азартного характера. На основе анализа зарубежных и отечественных источников раскрыты когнитивные, мотивационные и личностно-темпераментальные детерминанты принятия риска и механизмы формирования зависимости. Проанализированы искажение восприятия финансового риска, система когнитивных искажений и роль escape-мотивации; представлены выводы о направлениях психологической профилактики.

Ключевые слова: финансовый риск, склонность к риску, онлайн-гемблинг, зависимость, лудомания, когнитивные искажения, восприятие риска, импульсивность, escape-мотивация, психологическая профилактика.

Abstract. The article provides a theoretical analysis of the psychological relationship between financial risk-taking propensity and online gambling addiction. Drawing on foreign and local sources, it examines the cognitive, motivational and personality-temperamental determinants of risk acceptance and the mechanisms through which they generate addiction. The paper analyses financial risk perception distortion, the system of cognitive distortions and the role of escape-motivation in online gambling behaviour, and offers conclusions regarding directions for psychological prevention.

Keywords: financial risk, risk-taking propensity, online gambling, addiction, ludomania, cognitive distortions, risk perception, impulsivity, escape-motivation, psychological prevention.

KIRISH

So'nggi o'n yillikda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi onlayn qimor o'yinlarining keng tarqalishiga olib keldi. Butun dunyoda millionlab foydalanuvchilar mobil ilovalar va veb-platformalar orqali qimor o'ynamoqda, ularning salmoqli qismi esa psixologik tobelilik xavfi ostida ekanligi ta'kidlanmoqda [1, 12-b]. Onlayn qimorning an'anaviy qimordan farqli xususiyatlari - istalgan vaqtda va joydan kirish imkoni, anonimlik, tezkor moliyaviy operatsiyalar - shaxsning moliyaviy xavf-xatarni qabul qilishga bo'lgan moyilligini kuchaytiradi va o'z-o'zini nazorat qilish mexanizmlarini zaiflashtiradi [2, 34-b].

Moliyaviy xavf-xatarni qabul qilish - shaxsning noaniqlik sharoitida moddiy yo'qotish ehtimolini bilib turib, potensial yutuq ilinjida tavakkal qarorlar qabul qilishga moyilligidir. Psixologik adabiyotlarda bu fenomen qimor xatti-harakatining markaziy determinantlaridan biri sifatida qaraladi [3]. Mazkur maqolaning maqsadi - moliyaviy xavf-xatarni qabul qilish bilan onlayn qimorga tobelilik o'rtasidagi psixologik bog'liqlikni nazariy-tahliliy jihatdan ochib berish va uni yuzaga keltiruvchi determinantlarni tizimlashtirishdan iborat.

ASOSIY QISM

1. Moliyaviy xavf-xatarni qabul qilishning psixologik mohiyati. Tavakkalchilikka moyillik shaxsning nisbatan barqaror dispozitsion xususiyati bo'lib, u temperamental, kognitiv va motivatsion komponentlarni o'z ichiga oladi. Zamonaviy tadqiqotlarda tavakkalchilik hodisa-o'ziga xos tabiatga

ega ekanligi, ya'ni moliyaviy sohadagi xavfni qabul qilish boshqa sohalardan farq qilishi ko'rsatilgan [4]. Moliyaviy tavakkalchilikka yuqori moyillikka ega shaxslar yo'qotish ehtimolini past baholab, yutuq ehtimolini ortiqcha baholaydilar. Bu esa qimor o'yinlarida ishtirok etishning boshlang'ich psixologik zaminini tashkil etadi.

2. Xavfni idrok etishning buzilishi. Onlayn qimorga tobe shaxslarda moliyaviy xavfning subyektiv idroki obyektiv haqiqatdan tizimli tarzda chetlashadi. Virtual pulning haqiqiy qiymatini past baholash (money illusion), yo'qotishlarni minimallashtirib idrok etish va yutuq ehtimolini bo'rttirib ko'rsatish xavfni idrok etishning asosiy buzilishlaridir [5]. Onlayn muhitda moliyaviy operatsiyalarning raqamli, «tanga-jimirlashsiz» tabiati bu buzilishni yanada kuchaytiradi, chunki shaxs real pul yo'qotayotganini hissiy jihatdan to'liq his qilmaydi.

3. Kognitiv buzilishlar tizimi. Moliyaviy tavakkalchilikni qimor tobeligiga aylantiruvchi markaziy mexanizm - kognitiv buzilishlardir. Ular orasida eng ahamiyatlilari quyidagilardir: - ketma-ket yo'qotishdan so'ng yutuq ehtimoli ortadi degan ishonch; nazorat illyuziyasi - tasodifiy jarayonni nazorat qila olish tuyg'usi; atribusiya buzilishi - yutuqni o'z mahoratiga, yo'qotishni tashqi omilga bog'lash; «yaqin yutuq» - yo'qotishni yutuqqa yaqin sifatida idrok etish; tanlamali xotira - yutuqlarni yaxshi, yo'qotishlarni zaif eslab qolish; hamda yo'qotilgan pulni qaytarish (chasing losses) intilishi [6; 7]. Ushbu buzilishlar avtomatik tarzda faollashib, tavakkal qarorlarni rag'batlantiradi va tobelilik siklini saqlab turadi.

4. Motivatsion determinantlar. Moliyaviy xavfni qabul qilishning ikki asosiy motivatsion manbai ajratiladi. Birinchisi - moliyaviy motivatsiya, bu qimor faoliyatini tanlashga bevosita ta'sir etadi. Ikkinchisi - escape-motivatsiya, ya'ni stress, tashvish va salbiy hissiyotlardan qimor orqali qochish[8]. Escape-motivatsiya, ayniqsa, tobelilikning eng barqaror va davolashga qiyin shaklini yuzaga keltiradi, chunki bunda qimor hissiy regulyatsiyaning nofunktsional vositasiga aylanadi.

5. Shaxsiy-temperamental determinantlar. Empirik tadqiqotlar impulsivlik, sensatsiyaga intilish va neyrotizmni moliyaviy tavakkalchilik hamda qimor tobeligining muhim prediktori sifatida ko'rsatadi [9]. Impulsivlik qaror qabul qilishda kechikish mexanizmini zaiflashtiradi; sensatsiyaga intilish yangi va kuchli hissiy tajribalar izlashga undaydi; neyrotizm esa escape-motivatsiya orqali tobelilik xavfini oshiradi. Ayrim xarakter aksentuatsiyalari bu bog'liqlikni kuchaytiradi.

6. Determinantlarning o'zaro ta'siri va tobelilik sikli. Yuqorida bayon etilgan determinantlar izolyatsiyada emas, balki yaxlit tizim sifatida harakat qiladi. Yuqori tavakkalchilikka moyillik va xavfni buzib idrok etish qimorda ishtirok etishga zamin yaratadi; kognitiv buzilishlar tavakkal qarorlarni oqlaydi; motivatsion omillar xatti-harakatni quvvatlaydi; shaxsiy-temperamental xususiyatlar esa nazoratni zaiflashtiradi. Natijada «tavakkal qaror - moliyaviy natija - e'tiqodning mustahkamlanishi» sikli shakllanadi va u qimor tobeligini saqlab turadigan asosiy psixologik mexanizmga aylanadi [7].

XULOSA

O'tkazilgan nazariy tahlil moliyaviy xavf-xatarni qabul qilish bilan onlayn qimorga tobelilik o'rtasida chuqur psixologik bog'liqlik mavjudligini ko'rsatadi. Bu bog'liqlik bir omilga emas, balki kognitiv, motivatsion va shaxsiy-temperamental determinantlarning o'zaro ta'siriga asoslanadi. Moliyaviy xavfni buzib idrok etish va kognitiv buzilishlar tizimi tavakkalchilikni patologik qimor xatti-harakatiga aylantiruvchi markaziy mexanizm hisoblanadi.

Amaliy jihatdan bu xulosalar psixologik profilaktika va korreksiyaning asosiy nishonlarini belgilaydi: moliyaviy xavfni realistik idrok etishni shakllantirish, kognitiv buzilishlarni qayta qurish, hissiy regulyatsiya va impulsivlikni boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirish. Kelgusi tadqiqotlarda mazkur determinantlarning O'zbekiston sharoitidagi namoyon bo'lish xususiyatlarini empirik o'rganish istiqbolli yo'nalish bo'lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. World Health Organization. International Classification of Diseases 11th Revision (ICD-11). – Geneva: WHO, 2019. – 340 p.

2. Griffiths M.D. Internet gambling: Issues, concerns and recommendations *CyberPsychology & Behavior*. – 2003. – Vol. 6(6). – P. 557–568.
3. Weber E.U., Blais A.-R., Betz N.E. A domain-specific risk-attitude scale: Measuring risk perceptions and risk behaviors *Journal of Behavioral Decision Making*. – 2002. – Vol. 15. – P. 263–290.
4. Blaszczynski A., Nower L. A pathways model of problem and pathological gambling *Addiction*. – 2002. – Vol. 97(5). – P. 487–499.
5. Raylu N., Oei T.P. The Gambling Related Cognitions Scale: Development, confirmatory factor validation and psychometric properties *Addiction*. – 2004. – Vol. 99(6). – P. 757–769.
6. Toneatto T. Cognitive psychopathology of problem gambling *Substance Use & Misuse*. – 1999. – Vol. 34(11). – P. 1593–1604.
7. Ladouceur R., Walker M. A cognitive perspective on gambling *Trends in Cognitive and Behavioural Therapies*. – Chichester: Wiley, 1996. – P. 89–120.
8. Stewart S.H., Zack M. Development and psychometric evaluation of a three-dimensional Gambling Motives Questionnaire *Addiction*. – 2008. – Vol. 103(7). – P. 1110–1117.
9. Petry N.M. Pathological gambling: Etiology, comorbidity, and treatment. – Washington: APA, 2005. – 391 p.
10. Каримова В.М. Психология: ўқув қўлланма. – Тошкент: Университет, 2018. – 288 б.

NIKOH ARAFASIDAGI YOSHLARNING OILAVIY HAYOTGA SHAXSIY-PSIXOLOGIK TAYYORGARLIGI

Turobova Maxbuba Alisherovna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi, O‘zbekiston

maxbubaturabova60@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada nikoh arafasidagi yoshlarning oilaviy hayotga shaxsiy-psixologik tayyorgarligi muammosi zamonaviy oila psixologiyasi nuqtai nazaridan tahlil qilingan. Nikohga tayyorgarlikning mazmuni shaxsning emotsional yetukligi, o‘zini anglash darajasi, hayotiy va oilaviy qadriyatlarini, mas’uliyat hissi, frustratsiyaga chidamliligi, turmush o‘rtog‘ini real qabul qilish qobiliyati, nikoh motivlari va kelajak oiladan kutilmalar bilan bog‘liq holda yoritilgan.

Kalit so‘zlar: nikoh, yoshlar, oilaviy hayot, psixologik tayyorgarlik, emotsional yetuklik, o‘zini anglash, nikoh motivatsiyasi, qadriyatlar, mas’uliyat, oilaviy kutilmalar.

Аннотация

В статье рассматривается проблема личностно-психологической готовности молодых людей к семейной жизни на этапе вступления в брак. Психологическая готовность анализируется во взаимосвязи с эмоциональной зрелостью, самопознанием, жизненными и семейными ценностями, ответственностью, устойчивостью к фрустрации, реалистичным восприятием будущего супруга, мотивами вступления в брак и ожиданиями от семейной жизни.

Ключевые слова: брак, молодежь, семейная жизнь, психологическая готовность, эмоциональная зрелость, самопознание, мотивация брака, ценности, ответственность, семейные ожидания.

Abstract

This article examines the personal and psychological readiness of young people for family life before marriage. Marital readiness is analyzed in relation to emotional maturity, self-awareness, personal and family values, responsibility, frustration tolerance, realistic perception of a future spouse, motives for marriage, and expectations about family life. The study argues that readiness for marriage cannot be reduced to the desire to marry or to material preparedness.

Keywords: marriage, youth, family life, psychological readiness, emotional maturity, self-awareness, marital motivation, values, responsibility, family expectations.

KIRISH

Oila inson hayotining eng muhim ijtimoiy va psixologik tizimlaridan biri hisoblanadi. Shaxsning ruhiy farovonligi, ijtimoiy barqarorligi, hayotdan qoniqishi va kelajak avlod tarbiyasi ko'p jihatdan oilaviy munosabatlarning sifatiga bog'liq. Shu sababli yoshlarni turmush qurishga emas, aynan oilaviy hayotga tayyorlash zamonaviy psixologiyaning muhim vazifalaridan biridir.

Nikohga kirish biologik yoki yuridik hodisa bilan cheklanmaydi. U shaxsning hayotiy pozitsiyasi, ijtimoiy roli, kundalik mas'uliyati va emotsional aloqalar tizimida sifat jihatidan yangi bosqichni yuzaga keltiradi. Yosh inson turmush qurgach faqat "er" yoki "xotin" rolini egallab qolmaydi, balki boshqa insonning ehtiyojlari, hissiyotlari va hayotiy rejalarini ham hisobga oladigan yangi munosabat tizimiga kiradi. Shu bois nikohga psixologik tayyorgarlik faqat sevgi hissi, oila qurish istagi yoki moddiy imkoniyat bilan belgilanmaydi. Turmush qurishga bo'lgan xohish va oilaviy hayotga tayyorlik bir-biriga yaqin, ammo aynan bir xil tushunchalar emas.

Oila psixologiyasida shaxsiy yetuklik oilaviy munosabatlar barqarorligining muhim psixologik sharti sifatida qaraladi. Shaxs o'z hissiyotlarini boshqara olmasa, o'z ehtiyojlarini anglamasa yoki turmush o'rtog'idan o'zining barcha ichki muammolarini hal qilishni kutsa, nikohdagi tabiiy qiyinchiliklarni destruktiv qabul qilishi mumkin [1]. Nikohga tayyorgarlikni o'rgangan tadqiqotlarda emotsional intellekt, oilaviy hayot haqidagi bilimlar va shaxsning psixologik yetukligi marital readiness bilan bog'liq omillar sifatida ko'rsatilgan [2].

Mazkur maqolada aynan nikohga tayyorgarlikning individual psixologik jihatlari yoritiladi. Kommunikatsiya, qarindoshlar tizimi va oilaviy rollar keyingi alohida maqolaning predmeti sifatida ko'rib chiqiladi.

Tadqiqotning maqsadi — nikoh arafasidagi yoshlarning oilaviy hayotga shaxsiy-psixologik tayyorgarligining asosiy komponentlarini aniqlash va ularning oilaviy munosabatlar barqarorligidagi ahamiyatini nazariy jihatdan asoslash.

TADQIQOT METODLARI

Maqola nazariy-analitik tadqiqot shaklida tayyorlandi.

Tadqiqotda oila psixologiyasi, nikoh psixologiyasi, yoshlar psixologiyasi, emotsional yetuklik, shaxsiy qadriyatlar, nikoh motivatsiyasi va munosabatlarda o'zini anglash masalalariga bag'ishlangan ilmiy manbalar o'rganildi.

Nazariy tahlil yordamida nikohga individual psixologik tayyorgarlikning mazmuni aniqlandi.

Qiyosiy metod orqali psixologik yetuk va yetarlicha shakllanmagan nikoh motivlarining o'ziga xos xususiyatlari solishtirildi.

Tizimlashtirish metodida nikohga tayyorgarlik emotsional, refleksiv, motivatsion, qadriyatli va mas'uliyat komponentlariga ajratildi.

Umumlashtirish asosida nikohga shaxsiy-psixologik tayyorgarlikning konseptual modeli ishlab chiqildi.

NATIJALAR

Nikohga tayyorgarlik va shaxsiy yetuklik

Shaxsiy yetuklik nikohga tayyorgarlikning markaziy psixologik komponentlaridan biridir.

Yetuklik yosh bilan avtomatik ravishda shakllanmaydi. Bir xil yoshdagi insonlarda mas'uliyat, emotsional nazorat, mustaqillik va hayotiy qarorlar qabul qilish darajasi keskin farq qilishi mumkin. Psixologik jihatdan yetuk shaxs turmush qurishni o'z hayotidagi barcha muammolarning yechimi sifatida ko'rmaydi. U nikohning yangi imkoniyatlar bilan birga yangi majburiyatlarni ham yuzaga keltirishini anglaydi. Bunday shaxs o'z oilasining sifatini faqat turmush o'rtog'ining xatti-harakatiga bog'lamaydi, balki o'zining ham munosabatdagi hissasini baholay oladi.

Emotsional yetuklik

Oilaviy hayot insonning turli emotsional holatlarga duch kelishini talab qiladi. Rashk, xafa bo'lish, xavotir, g'azab, umidsizlik va qoniqmaslik kabi holatlar mutlaqo yo'q bo'lib ketmaydi.

Emotsional yetuklik insonning salbiy hissiyot his qilmasligini anglatmaydi. Uning mohiyati shundaki, shaxs hissiyotlarini tan oladi, biroq xatti-harakatini faqat hissiyot ta'sirida boshqarmaydi. Masalan, g'azablanish tabiiy emotsional reaksiyadir. Ammo g'azab vaqtida haqorat, tahdid yoki agressiya qilish emotsional boshqaruvning zaifligidan dalolat beradi. Emotsional yetuklik o'z holatini tan olish, sababini anglash, impulsiv harakatni to'xtata olish va vaziyatga adekvat javob tanlashni o'z ichiga oladi. Shu jihatdan emotsional intellekt oilaviy hayotga tayyorgarlikning muhim psixologik resurslaridan biridir [2].

Frustratsiyaga chidamlilik

Nikoh haqida romantik tasavvurlarda ko'pincha er-xotin bir-birining barcha ehtiyojlarini tushunishi va qondirishi kutiladi. Real oilaviy hayotda esa inson istagan barcha narsaga darhol erisha olmaydi. Turmush o'rtog'i har doim bir xil emotsional holatda bo'lmaydi, barcha fikrlarni qo'llab-quvvatlamaydi va barcha ehtiyojlarni bir zumda anglamaydi. Shu sababli frustratsiyaga chidamlilik, ya'ni istak darhol amalga oshmagan sharoitda psixologik muvozanatni saqlash qobiliyati oilaviy hayot uchun muhimdir. Frustratsiyaga chidamliligi past shaxs kichik qiyinchilikni katta munosabat muammosi sifatida qabul qilishi mumkin. Aksincha, psixologik jihatdan barqaror shaxs vaqtinchalik kelishmovchilikni oilaviy munosabatning butun sifatiga tenglashtirmaydi.

O'zini anglash va refleksiya

O'zini anglash shaxsning o'z ehtiyojlari, hissiyotlari, zaif va kuchli tomonlari, qo'rquvlari va hayotiy maqsadlarini tushunish qobiliyatidir. Nikohga kirayotgan yosh o'zini qanchalik kam anglasa, uning ongsiz ehtiyojlari turmush o'rtog'idan haddan tashqari talablar ko'rinishida namoyon bo'lishi mumkin. Masalan, o'z qadrini past baholash doimiy tasdiq izlashga, tashlab ketilish qo'rquvi kuchli rashkka, xavfsizlik ehtiyoji esa ortiqcha nazorat qilishga aylanishi mumkin. Shuning uchun nikohga tayyorgarlikda faqat bo'lajak turmush o'rtog'ini baholash emas, o'z shaxsini tahlil qilish ham zarur. Refleksiya "men nima uchun shunday reaksiya qildim?", "mendan aslida nima talab qilinmoqda?", "mening kutishim qanchalik real?" kabi savollarga javob izlash imkonini beradi.

Nikoh motivatsiyasining psixologik mazmuni

Nikohga kirish motivlari turlicha bo'lishi mumkin. Yetuk motivlarga emotsional yaqinlik, hayotni birgalikda qurish istagi, o'zaro mas'uliyat va hamkorlikka tayyorlik kiradi. Biroq ayrim hollarda yoshlar nikohga yolg'izlikdan qochish, ota-ona nazoratidan chiqish, ijtimoiy bosimdan xalos bo'lish yoki mavqega erishish vositasi sifatida qarashi mumkin. Bunday motivlar nikohning o'ziga emas, nikoh orqali boshqa psixologik muammoni hal qilishga qaratilgan bo'ladi. Masalan, "turmush qursam o'zimni baxtli his qilaman" degan fikr ichki farovonlik mas'uliyatini boshqa insonga topshirishga olib kelishi mumkin. Yetuk nikoh motivatsiyasi esa "boshqa inson meni baxtli qiladi" qarashidan ko'ra "biz birgalikda sifatli munosabat yaratamiz" pozitsiyasiga yaqin turadi.

Turmush o'rtog'ini idealizatsiya qilish

Nikohgacha bo'lgan romantik munosabatlarda idealizatsiya tabiiy psixologik jarayon sifatida uchraydi. Inson sevgan shaxsining ijobiy xususiyatlariga ko'proq e'tibor qaratadi va ayrim kamchiliklarini ikkilamchi deb baholaydi. Biroq nikohga tayyorgarlik turmush o'rtog'ini ideal shaxs sifatida emas, real inson sifatida qabul qilishni talab qiladi. "Keyinchalik u o'zgaradi" degan kutish xavfli bo'lishi mumkin. Chunki nikoh boshqa insonni o'zgartirish loyihasi emas. Shaxs sherigining ayrim odatlari, xarakter xususiyatlari va qarashlari o'zgarmasligi mumkinligini ham qabul qila olishi lozim. Real qabul qilish sevgining kamayishi emas, aksincha shaxsni u qanday bo'lsa shunday anglab turib munosabatni ongli tanlashdir.

Shaxsiy chegaralarni anglash

Nikoh yaqinlikni anglatadi, ammo shaxsiyatning to'liq yo'qolishini anglatmaydi. Psixologik sog'lom munosabatda "biz" tushunchasi bilan bir qatorda "men" tushunchasi ham saqlanadi. Har bir

shaxsning o'z fikri, qiziqishi, shaxsiy makoni va individual rivojlanish ehtiyoji bo'lishi mumkin. Shaxsiy chegaralarni tushunmagan yosh yaqinlikni to'liq nazorat bilan adashtirishi mumkin. Bu esa rashk, telefonni tekshirish, shaxsiy qarorlarga haddan tashqari aralashish va individual mustaqillikni cheklashga olib kelishi ehtimolini oshiradi.

Mas'uliyat hissi

Nikoh insonni boshqa shaxsning barcha muammolari uchun javobgar qilmaydi, biroq o'z xatti-harakatlari uchun mas'uliyat darajasini oshiradi. Mas'uliyat o'z va'dasini bajarish, kelishuvga rioya qilish, muammo paydo bo'lganda qochmaslik va o'z xatosini tan olishda namoyon bo'ladi. Mas'uliyatli pozitsiyada inson har doim "kim aybdor?" degan savoldan boshlamaydi. U "men bu vaziyatga qanday hissa qo'shdim?" va "men nimani o'zgartira olaman?" degan savollarni ham berishga qodir. Bu xususiyat oilaviy munosabatlarda muammoni shaxsiy ayblovga aylantirmaslikka yordam beradi.

Qadriyatlar tizimi

Oilaviy hayotga tayyorgarlik shaxsning qadriyatlar tizimi bilan uzviy bog'liq. Nikoh arafasidagi yosh uchun oila hayotdagi qanday o'rin egallashi, kasb, moddiy farovonlik, ma'naviy qadriyatlar, farzand va shaxsiy rivojlanishning o'zaro nisbati muhimdir. Qadriyatlarning mavjudligi o'z-o'zidan oilaviy barqarorlikni kafolatlamaydi. Ammo shaxs o'zining asosiy qadriyatlarini anglamasa, oilaviy qarorlar ziddiyatli bo'lishi mumkin. Shuning uchun nikohga tayyorgarlik jarayonida "men uchun oilada nima muhim?" degan savolga individual javob shakllanishi zarur.

Nikohdan kutilmalar

Oilaviy hayot haqidagi kutilmalar shaxsning kelajak oilasini qanday tasavvur qilishini ifodalaydi. Kutilmalar real va noreal bo'lishi mumkin. Real kutilma oilada ham quvonch, ham qiyinchilik bo'lishini qabul qiladi. Noreal kutilma esa nikohdan so'ng doimiy uyg'unlik, barcha ehtiyojlarning avtomatik qondirilishi yoki jiddiy kelishmovchilik bo'lmasligini kutadi. Noreal kutilmalar qanchalik kuchli bo'lsa, real hayot bilan to'qnashganda norozilik shunchalik ortishi mumkin.

Nikoh va shaxsiy identiklik

Yoshlik davrida identiklik shakllanishi faol davom etadi. Shaxs "men kimman?", "men qanday hayot kechirmoqchiman?" va "mening asosiy maqsadlarim nima?" kabi savollarga javob topib boradi [3]. Nikoh qarori ushbu identiklik bilan uyg'un bo'lishi kerak. Agar yosh shaxs o'z hayotiy yo'nalishini hali shakllantirmagan bo'lsa va nikohni identiklikni aniqlash vositasi sifatida tanlasa, keyinchalik ichki ziddiyat yuzaga kelishi mumkin. Shu sababli oilaviy hayotga tayyorgarlik shaxsning ma'lum darajada psixologik individuallashuvini ham talab qiladi.

MUHOKAMA

Nazariy tahlil nikohga shaxsiy-psixologik tayyorgarlikni beshta asosiy komponent asosida tushuntirish mumkinligini ko'rsatdi.

Birinchi komponent — emotsional tayyorgarlik. U o'z hissiyotlarini anglash, emotsional reaktivlikni boshqarish va frustratsiyaga bardosh bera olishni o'z ichiga oladi.

Ikkinchi komponent — refleksiv tayyorgarlik. Bunda shaxs o'z ehtiyojlari, xarakteri va munosabatlarga olib kirayotgan psixologik xususiyatlarini anglaydi.

Uchinchi komponent — motivatsion tayyorgarlik. Bu nikohning nima maqsadda tanlanayotganini anglash bilan bog'liq.

To'rtinchi komponent — qadriyatli tayyorgarlik. Bu shaxsning oila, farzand, mehnat, ma'naviyat va shaxsiy rivojlanish haqidagi ustuvorliklarini tushunishini anglatadi.

Beshinchi komponent — mas'uliyatga tayyorgarlik. Bu shaxsning o'z qarorlari va xatti-harakatlari oqibatiga javob bera olishida namoyon bo'ladi.

Mazkur komponentlarning muvozanatli rivojlanishi nikohdagi qiyinchiliklarning butunlay yo‘qolishini anglatmaydi. Aksincha, ular tabiiy qiyinchiliklarni konstruktivroq boshqarish uchun psixologik resurs yaratadi.

Yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash dasturlarida shaxsiy refleksiya mashqlari, emotsional o‘zini nazorat qilish texnikalari, nikoh motivlarini aniqlash, individual qadriyatlarni tahlil qilish va noreal kutilmalarni qayta ko‘rib chiqish alohida o‘rin egallashi lozim.

Nikohga tayyorgarlikning yana bir muhim yo‘nalishi yoshni “ideal juftlik” modelidan “rivojlanadigan munosabat” modeliga o‘tkazishdir.

Ideal juftlik modelida inson mos turmush o‘rtog‘i topilsa, oilaviy hayot deyarli muammosiz bo‘ladi deb taxmin qiladi.

Rivojlanadigan munosabat modelida esa ikki shaxsning bir-biriga moslashishi, yangi tajriba asosida o‘zini rivojlantirishi va oilaviy hayotni ongli ravishda barpo etishi markaziy o‘rin egallaydi.

XULOSA

Nikoh arafasidagi yoshlarning oilaviy hayotga tayyorgarligini faqat moddiy, maishiy yoki tashkiliy mezonlar asosida baholash yetarli emas.

Shaxsiy-psixologik tayyorgarlik oilaviy hayotning muhim ichki resursidir.

Emotsional yetuklik yoshga murakkab oilaviy vaziyatlarda impulsiv va destruktiv xatti-harakatlardan saqlanish imkonini beradi.

O‘zini anglash shaxsning o‘z ehtiyojlari, qo‘rquvlari va munosabatlarga olib kirayotgan psixologik xususiyatlarini tushunishiga yordam beradi.

Nikoh motivlarining yetukligi oilani shaxsiy muammolardan qochish vositasi emas, balki o‘zaro mas‘uliyatga asoslangan hayotiy tanlov sifatida qabul qilishni ta‘minlaydi.

Turmush o‘rtog‘ini idealizatsiya qilmasdan real qabul qilish oilaviy kutilmalar bilan real hayot o‘rtasidagi tafovutni kamaytiradi.

Mas‘uliyat va qadriyatlarning shakllanganligi shaxsning oilaviy qarorlarda barqaror pozitsiya egallashiga yordam beradi.

Demak, nikohga psixologik tayyorlash yoshlarning o‘zini chuqurroq anglashiga, hissiyotlarini boshqarishiga va oilaviy hayotga ongli ravishda kirishiga xizmat qilishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bradbury T.N., Karney B.R. Intimate Relationships. New York: W.W. Norton & Company, 2019.
2. Ningrum D.N.F., Latifah M., Krisnatuti D. Marital readiness: Exploring the key factors among university students. Humanitas: Indonesian Psychological Journal. 2021. Vol. 18. No. 1.
3. Erikson E.H. Identity: Youth and Crisis. New York: W.W. Norton & Company, 1968.
4. Olson D.H., DeFrain J., Skogrand L. Marriages and Families: Intimacy, Diversity, and Strengths. New York: McGraw-Hill, 2019.
5. Gottman J.M., Silver N. The Seven Principles for Making Marriage Work. New York: Harmony Books, 2015.
6. World Health Organization. Promoting Adolescent Well-being. Geneva: WHO, 2025.
7. World Health Organization. Mental Health of Adolescents. Geneva: WHO, 2025.

NOTO'LIQ OILALARNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Turopova Ma'mura Safar qizi

Jumayeva Muxlisa Ikrom qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi, O'zbekiston

e-mail:turopovamamura3@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada noto'liq oilalarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari, ularning shakllanish sabablari, oilaviy munosabatlarning o'ziga xos jihatlari hamda bunday oilalarda tarbiyalanayotgan bolalarning shaxsiy va psixologik rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Zamonaviy jamiyatda oilaviy munosabatlarning o'zgarishi, nikohlarning bekor qilinishi, ota-onadan birining vafoti, uzoq muddatli migratsiya, oilaviy nizolar va boshqa ijtimoiy omillar natijasida turli shakldagi noto'liq oilalar yuzaga kelmoqda. Noto'liq oilaning ijtimoiy-psixologik holati faqat uning tarkibiy tuzilishi bilan emas, balki oiladagi emotsional muhit, ota-ona va bola o'rtasidagi munosabatlar, tarbiyaviy yondashuv, moddiy va ma'naviy sharoit hamda ijtimoiy qo'llab-quvvatlash darajasi bilan belgilanadi. Maqolada noto'liq oilalarda oilaviy rollarning qayta taqsimlanishi, ota-onaning psixologik yuklamasi, bolaning emotsional holati, o'z-o'zini baholashi, ijtimoiylashuvi va tengdoshlari bilan munosabatlari masalalari yoritiladi. Shuningdek, oiladagi barqaror emotsional muhit, mehr-muhabbat, bolaning ehtiyojlarini tushunish va qo'llab-quvvatlash uning psixologik farovonligini ta'minlovchi muhim omillar sifatida ko'rib chiqiladi. Noto'liq oilalarga nisbatan salbiy stereotiplarni kamaytirish, ota-onalarning psixologik va pedagogik kompetensiyasini oshirish, oila, ta'lim tashkiloti va psixologik xizmat hamkorligini kuchaytirish masalalariga alohida e'tibor qaratiladi. Tadqiqot natijasida noto'liq oilani faqat muammoli ijtimoiy muhit sifatida emas, balki tegishli qo'llab-quvvatlash mavjud bo'lgan taqdirda bolaning har tomonlama rivojlanishi uchun yetarli imkoniyatga ega bo'lgan oilaviy tizim sifatida baholash zarurligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: noto'liq oila, oila psixologiyasi, ijtimoiy-psixologik xususiyatlar, oilaviy munosabatlar, ota-ona va bola munosabatlari, emotsional muhit, bola shaxsi, ijtimoiylashuv, o'z-o'zini baholash, psixologik qo'llab-quvvatlash.

Аннотация: В статье рассматриваются социально-психологические особенности неполных семей, причины их формирования, специфика семейных отношений, а также факторы, влияющие на личностное и психологическое развитие детей, воспитывающихся в таких семьях. В современном обществе в результате изменений семейных отношений, расторжения брака, смерти одного из родителей, длительной трудовой миграции, семейных конфликтов и других социальных факторов формируются различные виды неполных семей. Социально-психологическое состояние неполной семьи определяется не только её структурой, но и эмоциональной атмосферой, характером взаимоотношений между родителем и ребёнком, особенностями воспитания, материальными и духовными условиями, а также уровнем социальной поддержки. В статье анализируются вопросы перераспределения семейных ролей, увеличения психологической нагрузки на родителя, эмоционального состояния ребёнка, его самооценки, социализации и взаимоотношений со сверстниками. Особое внимание уделяется значению эмоционально стабильной семейной среды, любви, понимания потребностей ребёнка и психологической поддержки в обеспечении его благополучного развития. Рассматриваются вопросы снижения негативных стереотипов по отношению к неполным семьям, повышения психолого-педагогической компетентности родителей, а также укрепления сотрудничества между семьёй, образовательными учреждениями и психологической службой. В статье обосновывается необходимость рассматривать неполную семью не только как потенциально проблемную социальную среду, но и как семейную систему, способную обеспечить полноценное развитие ребёнка при наличии соответствующей социальной и психологической поддержки.

Ключевые слова: неполная семья, психология семьи, социально-психологические особенности, семейные отношения, отношения родителей и детей, эмоциональная среда, личность ребёнка, социализация, самооценка, психологическая поддержка.

Abstract: This article examines the socio-psychological characteristics of single-parent families, the factors contributing to their formation, the specific features of family relationships, and the factors influencing the personal and psychological development of children raised in such families. In modern society, different forms of single-parent families emerge as a result of changes in family relationships, divorce, the death of one parent, long-term labor migration, family conflicts, and other social factors. The socio-psychological condition of a single-parent family is determined

not only by its structural composition but also by the emotional climate within the family, parent-child relationships, parenting practices, material and spiritual conditions, and the level of social support available to the family. The article analyzes the redistribution of family roles, the increased psychological burden placed on the parent, the emotional state of children, their self-esteem, socialization, and relationships with peers. Particular attention is given to the importance of a stable emotional environment, affection, understanding of children's needs, and psychological support in ensuring their healthy development. The article also discusses the importance of reducing negative stereotypes toward single-parent families, improving parents' psychological and pedagogical competence, and strengthening cooperation between families, educational institutions, and psychological services. The study emphasizes that a single-parent family should not be viewed solely as a problematic social environment. With appropriate social, pedagogical, and psychological support, such families can create favorable conditions for the comprehensive personal and psychological development of children.

Keywords: single-parent family, family psychology, socio-psychological characteristics, family relationships, parent-child relationships, emotional environment, child personality, socialization, self-esteem, psychological support.

Oila inson hayotidagi eng muhim ijtimoiy institutlardan biri bo'lib, shaxsning shakllanishi, ijtimoiylashuvi va psixologik rivojlanishida alohida o'rin tutadi. Bola o'zining dastlabki ijtimoiy tajribasini oilada egallaydi. Atrofdagilar bilan muloqot qilish, o'z xatti-harakatlarini boshqarish, o'ziga va boshqa insonlarga nisbatan munosabatni shakllantirish, mehr-muhabbatni his qilish, mas'uliyat va hamkorlik ko'nikmalarini rivojlantirish kabi jarayonlarning dastlabki asoslari oilaviy muhitda shakllanadi. Shu sababli oiladagi ijtimoiy-psixologik munosabatlar bolaning keyingi rivojlanishi uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy va demografik o'zgarishlar oilaviy munosabatlarga ham o'z ta'sirini ko'rsatmoqda. Nikohlarning bekor qilinishi, ota-onadan birining vafoti, uzoq muddat boshqa hududda yoki xorijda mehnat qilishi, oilaviy nizolar va boshqa holatlar natijasida ota yoki onadan biri doimiy ravishda oilada ishtirok etmaydigan oilalar shakllanishi mumkin. Bunday oilalar ilmiy adabiyotlarda noto'liq yoki bir ota-onali oilalar sifatida tavsiflanadi.

Noto'liq oilani faqat ota-onaning ajrashishi bilan bog'lash to'g'ri emas. Oilaning noto'liqligi turli sabablar asosida yuzaga kelishi mumkin va har bir holatning bola psixologiyasiga ta'siri ham o'ziga xosdir. Masalan, ota-onaning ajrashishi bilan shakllangan oiladagi bolaning psixologik holati ota-onadan birining vafoti natijasida shakllangan oiladagi bolaning holatidan farq qilishi mumkin. Shuningdek, ota yoki onaning uzoq muddat mehnat migratsiyasida bo'lishi ham oilaviy munosabatlarning o'ziga xos shaklini yuzaga keltiradi.

Shuning uchun noto'liq oilalarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini o'rganishda oilaning tarkibiy holati bilan bir qatorda, oiladagi emotsional munosabatlar, ota-onaning tarbiyaviy imkoniyatlari, bolaning yosh va individual xususiyatlari, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va oilaning moslashuv darajasini ham hisobga olish zarur.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, noto'liq oilada voyaga yetayotgan bolalar soni va ularning psixologik ehtiyojlariga e'tibor qaratish zarurati ortib bormoqda. Bunday bolalarning psixologik farovonligini ta'minlashda oila bilan bir qatorda maktabgacha ta'lim tashkiloti, maktab, mahalla va psixologik xizmatning hamkorligi muhim ahamiyatga ega.

NOTO'LIQ OILALARNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Noto'liq oila o'zining ijtimoiy va psixologik tuzilishiga ko'ra o'ziga xos oilaviy tizim hisoblanadi. Unda oilaning asosiy vazifalarini bir ota-onaga bajarishi sababli oilaviy rollar va mas'uliyatlar qayta taqsimlanadi. Ota yoki onaning yo'qligi natijasida qolgan ota-onaga bolaning tarbiyasi, moddiy ta'minoti, ta'limini nazorat qilish, kundalik ehtiyojlarini qondirish va emotsional qo'llab-quvvatlash kabi vazifalarning katta qismi tushadi.

Bunday vaziyat ota-onaning psixologik va jismoniy yuklamasini oshirishi mumkin. Agar ota-onaga bir vaqtning o'zida moddiy ta'minot va tarbiya mas'uliyatini bajarishi kerak bo'lsa, vaqt

yetishmasligi, charchoq va stress yuzaga kelishi ehtimoli mavjud. Ota-onaning doimiy stress holati esa oiladagi emotsional muhitga ta'sir qilishi mumkin.

Shu bilan birga, noto'liq oilalarning barchasida bir xil psixologik muammolar mavjud deb hisoblash mumkin emas. Ayrim oilalarda qarindoshlarning yordami, ijobiy ijtimoiy munosabatlar, barqaror iqtisodiy sharoit va sog'lom emotsional muhit mavjud bo'lishi mumkin. Bunday holatda bola o'zini xavfsiz va qadrlangan his qilishi hamda normal rivojlanishi mumkin.

Oiladagi emotsional muhit bolaning rivojlanishida muhim omil hisoblanadi. Bola o'zini oilada kerakli, sevimli va himoyalangan deb his qilsa, uning psixologik barqarorligi mustahkamlanadi. Aksincha, doimiy nizolar, befarqlik, haddan tashqari qattiqqo'llik yoki e'tiborsizlik bolaning emotsional holatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Noto'liq oilalarning yana bir muhim xususiyati — ota-ona va bola o'rtasidagi munosabatlarning o'ziga xosligidir. Ba'zan ota-ona o'zining oilaviy vaziyatidan xavotirlanib, bolaga nisbatan haddan tashqari himoyalovchi munosabatni namoyon qilishi mumkin. Boshqa hollarda esa ota-ona moddiy va maishiy muammolar bilan band bo'lib, bolaning emotsional ehtiyojlariga yetarlicha e'tibor bera olmasligi mumkin.

Shu sababli ota-onaning tarbiyaviy yondashuvi muvozanatli bo'lishi lozim. Bola bilan doimiy muloqot qilish, uning fikrini tinglash, savollariga samimiy javob berish, his-tuyg'ularini tushunishga harakat qilish va uning shaxsiy chegaralarini hurmat qilish oiladagi sog'lom psixologik muhitni shakllantirishga yordam beradi.

Bolaning shaxs sifatida rivojlanishi murakkab va ko'p omilli jarayon bo'lib, bunda oilaviy muhit muhim rol o'ynaydi. Noto'liq oilada tarbiyalanayotgan bolaning psixologik rivojlanishi ham individual xususiyatlarga, oiladagi munosabatlarning sifatiga va ijtimoiy sharoitga bog'liq.

Ota yoki onaning oilada bo'lmasligi bolaning emotsional holatida turli reaksiyalarni yuzaga keltirishi mumkin. Ayrim bolalarda sog'inch, xavotir, xafa bo'lish, yolg'izlik hissi yoki o'zini aybdor deb hisoblash kabi holatlar paydo bo'lishi mumkin. Ayniqsa, kichik yoshdagi bola oiladagi o'zgarishlarning sabablarini to'liq tushunmasligi sababli vaziyatni o'zicha izohlashi mumkin.

Bunday vaziyatda ota-ona bolaning his-tuyg'ularini inkor qilmasligi kerak. "Xafa bo'lma", "Bu haqda o'ylama" kabi gaplar bolaning ichki kechinmalarini bartaraf etmasligi mumkin. Aksincha, bolaning his-tuyg'ularini tinglash, uni tushunish va qo'llab-quvvatlash uning emotsional barqarorligini oshiradi.

Bolaning o'z-o'zini baholashi ham oilaviy munosabatlar bilan chambarchas bog'liq. Ota-onaning bolaning yutuqlarini e'tirof etishi, uni boshqa bolalar bilan taqqoslamasligi va uning fikrini hurmat qilishi ijobiy o'z-o'zini baholashning shakllanishiga yordam beradi.

Ayrim hollarda noto'liq oiladagi bola o'z oilasini tengdoshlarining oilasi bilan taqqoslashi mumkin. Bu esa unda "mening oilam boshqalarnikidan farq qiladi" degan tasavvurni yuzaga keltirishi mumkin. Agar atrof-muhitda oilaning noto'liqligiga nisbatan salbiy munosabat mavjud bo'lsa, bola o'z oilaviy holatidan uyalishi yoki tengdoshlaridan chekinishi mumkin.

Shu sababli pedagog va psixologlar bolalarni oilaviy tarkibiga ko'ra ajratmasligi, ularga nisbatan achinish yoki salbiy stereotip asosida munosabatda bo'lmasligi kerak. Bola avvalo mustaqil shaxs sifatida qabul qilinishi va uning kuchli tomonlari rivojlantirilishi zarur.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda oilaviy vaziyatning ta'siri ko'proq xulq-atvor, o'yin faoliyati, muloqot va emotsional reaksiyalar orqali namoyon bo'lishi mumkin. Ayrim bolalar kattalarga haddan tashqari bog'lanib qolishi, boshqalari esa aksincha, o'zini chetga tortishi mumkin. Bunday holatlarni baholashda bolaning individual xususiyatlari va oiladagi umumiy psixologik muhit hisobga olinishi lozim.

Noto'liq oilaning ijtimoiy-psixologik holatini belgilovchi asosiy omillardan biri oilaning ijtimoiy moslashuv darajasidir. Oila mavjud sharoitlarga qay darajada moslasha olishi, kundalik muammolarni qanday hal qilishi va tashqi ijtimoiy yordamdan qay darajada foydalanishi oilaning psixologik barqarorligiga ta'sir qiladi.

Oilani qo'llab-quvvatlovchi qarindoshlar, do'stlar, mahalla, ta'lim tashkilotlari va boshqa ijtimoiy institutlar mavjud bo'lsa, ota-onaning psixologik yuklamasi kamayishi mumkin. Ayniqsa, bolaning tarbiyasida bu omillar muhim ahamiyatga ega.

Noto'liq oilada tarbiya jarayonini tashkil etishda asosiy muammolardan biri — ota-onaning vaqt va imkoniyatlari cheklanganligidir. Ish, uy-ro'zg'or va farzand tarbiyasi o'rtasidagi muvozanatni saqlash ba'zan qiyinlashadi. Shu sababli ota-onaga psixologik va pedagogik maslahat berish muhimdir.

Bolaning tarbiyasida qat'iylik va mehr-muhabbat uyg'un bo'lishi kerak. Haddan tashqari erkatlash yoki aksincha, doimiy nazorat bolaning mustaqil rivojlanishiga salbiy ta'sir qilishi mumkin. Bola o'z yoshiga mos vazifalarni bajarishi, qaror qabul qilishda ishtirok etishi va o'z fikrini ifodalash imkoniyatiga ega bo'lishi kerak.

Noto'liq oilalarda tarbiyaviy jarayonni tashkil etishda bolaning mavjud vaziyatni qanday qabul qilayotganiga e'tibor berish lozim. Ota-ona oiladagi vaziyat haqida bola bilan ochiq, lekin uning yoshiga mos tarzda suhbatlashishi maqsadga muvofiq. Bolaga oiladagi muammolarning barcha tafsilotlarini yuklash yoki uni ota-onalar o'rtasidagi nizolarga aralashtirish noto'g'ri hisoblanadi.

Ayniqsa, ajrashgan ota-onalar o'rtasidagi munosabatlarda bola vositachi sifatida ishlatilmasligi kerak. Bolaning oldida ikkinchi ota-onani yomonlash, uni ayblash yoki bolaning mehr-muhabbatini tanlashga majbur qilish psixologik jihatdan zararli bo'lishi mumkin. Bola har ikkala ota-onaga nisbatan o'z his-tuyg'ularini erkin ifodalash huquqiga ega.

Noto'liq oilalar bilan ishlashda individual yondashuv muhim ahamiyatga ega. Har bir oilaning shakllanish sababi, ijtimoiy sharoiti, ota-onaning psixologik holati va bolaning rivojlanish xususiyatlari turlicha bo'lganligi sababli barcha oilalarga bir xil tavsiya berish samarali emas.

Psixologik xizmatning asosiy vazifalaridan biri bolaning emotsional holatini o'rganish va zarur hollarda psixologik yordam ko'rsatishdan iborat. Psixolog bolaning xavotiri, o'z-o'zini baholashi, tengdoshlari bilan munosabatlari va oilaviy vaziyatni qabul qilish xususiyatlarini o'rganishi mumkin.

Ota-onalar bilan olib boriladigan maslahat ishlarida bolaning yosh xususiyatlari, uning psixologik ehtiyojlari, muloqot usullari va tarbiyaviy yondashuvlar haqida tushuntirishlar berilishi maqsadga muvofiq.

Ta'lim tashkilotlarida noto'liq oilalarda tarbiyalanayotgan bolalarni alohida ajratib ko'rsatish emas, balki barcha bolalar uchun teng va qulay psixologik muhit yaratish muhim. Pedagog bolalarning oilaviy holatiga nisbatan hurmatli va neytral munosabatda bo'lishi kerak.

Psixologik profilaktika doirasida ota-onalar uchun seminar va treninglar, bolalar uchun muloqot va emotsional rivojlanishga qaratilgan mashg'ulotlar tashkil etilishi mumkin. Bunday mashg'ulotlar bolaning o'z his-tuyg'ularini anglash, ifodalash va boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Noto'liq oilalar bilan ishlashda asosiy maqsad oilaning kamchiligini izlash emas, balki uning mavjud resurslarini aniqlash va rivojlantirishdan iborat bo'lishi kerak. Ota-onaning ijobiy tarbiyaviy salohiyatini qo'llab-quvvatlash, qarindoshlar va ijtimoiy muhit imkoniyatlaridan foydalanish, ta'lim tashkiloti bilan hamkorlik qilish bolaning psixologik farovonligini ta'minlashga yordam beradi.

Noto'liq oilalarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini tahlil qilish natijasida oilaning formal tuzilishi bolaning psixologik rivojlanishini belgilovchi yagona omil emasligini ko'rish mumkin. Oilada ota yoki onaning mavjudligi muhim bo'lsa-da, bolaning rivojlanishi uchun munosabatlarning sifati, emotsional qo'llab-quvvatlash va tarbiyaviy muhit alohida ahamiyatga ega.

Agar noto'liq oilada bola mehr, e'tibor, xavfsizlik va barqarorlikni his qilsa, uning psixologik rivojlanishi ijobiy kechishi mumkin. Aksincha, oiladagi doimiy nizolar, ota-onaning emotsional beqarorligi yoki bolaning ehtiyojlariga befarq munosabat mavjud bo'lsa, psixologik qiyinchiliklar yuzaga kelishi mumkin.

Noto'liq oilalarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari murakkab va ko'p qirrali hodisa bo'lib, uning mazmunini faqat oilada ota yoki onaning mavjud emasligi bilan izohlash mumkin emas. Oilaning psixologik holati, avvalo, oiladagi munosabatlar sifati, emotsional muhit, tarbiyaviy

yondashuv, ijtimoiy va moddiy sharoitlar hamda ota-onaning psixologik imkoniyatlari bilan belgilanadi.

Noto'liq oilalarda tarbiyalanayotgan bolalarda turli emotsional va ijtimoiy reaksiyalar kuzatilishi mumkin. Biroq bu holat barcha bolalarda bir xil namoyon bo'lmaydi. Bolaning individual xususiyatlari, oiladagi mehr-muhabbat va qo'llab-quvvatlash darajasi, tengdoshlari va pedagoglar bilan munosabatlari uning rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi.

Shu sababli noto'liq oilalarni psixologik jihatdan qo'llab-quvvatlashda quyidagi yo'nalishlarga e'tibor qaratish zarur: ota-ona va bola o'rtasidagi ijobiy muloqotni rivojlantirish, ota-onalarning psixologik-pedagogik kompetensiyasini oshirish, bolaning emotsional ehtiyojlarini o'rganish, uning ijobiy o'z-o'zini baholashini shakllantirish, ijtimoiy moslashuvini qo'llab-quvvatlash va ta'lim tashkilotlari bilan oilalar o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish.

Eng muhimi, noto'liq oilani faqat muammo manbai sifatida emas, balki o'ziga xos resurslarga ega bo'lgan oilaviy tizim sifatida baholash lozim. Ota-ona tomonidan yaratilgan mehrli va barqaror muhit, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash hamda professional psixologik-pedagogik yordam mavjud bo'lgan sharoitda bola sog'lom, faol va ijtimoiy jihatdan moslashgan shaxs sifatida rivojlanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. G'oziyev E.G'. Umumiy psixologiya. — Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010.
2. G'oziyev E.G'. Ontogenez psixologiyasi. — Toshkent: Noshir, 2010.
3. Nishonova Z.T., Alimova G.K. Bolalar psixologiyasi va uni o'qitish metodikasi. — Toshkent: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2006.
4. Davletshin M.G., Do'stmuhamedova Sh.A., Mavlonov M.M., To'ychiyeva S.M. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya. — Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2004.
5. Karimova V.M. Psixologiya. — Toshkent: A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2002.

O'QUV FAOLIYATIDA TALABALARNING IRODAVIY SIFATLARINI SHAKLLANTIRISH OMILLARI

Avezova Baxtigul Xolmurotovna

Urganch davlat pedagogika instituti

Boshlang'ich ta'lim fakulteti "Umumiy psixologiya va

boshlang'ich ta'lim pedagogikasi" kafedrası

o'qituvchisi

e-mail: baxtigulavezova742@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada talabalarining o'quv faoliyati jarayonida irodaviy sifatlarining shakllanish masalasi psixologik-pedagogik nuqtai nazardan tahlil qilingan. Maqolada irodaviy sifatlarining mohiyati, ularning tarkibiy qismlari, shuningdek, ushbu sifatlarini rivojlantirishga ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillar yoritilgan. Tadqiqot natijalari talaba shaxsining kasbiy va shaxsiy kamolotida iroda sifatlarining ahamiyatini ochib berishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: iroda, irodaviy sifatlar, o'z-o'zini boshqarish, o'quv faoliyati, talaba, matonat, sabr-toqat, maqsadga yo'nalganlik, o'zini o'zi nazorat qilish.

Аннотация: В данной статье с психолого-педагогической точки зрения анализируется вопрос формирования волевых качеств у студентов в процессе учебной деятельности. В статье раскрыта сущность волевых качеств, их структурные компоненты, а также внутренние и внешние факторы, влияющие на развитие этих качеств. Результаты исследования направлены на раскрытие значения волевых качеств в профессиональном и личностном становлении личности студента.

Ключевые слова: воля, волевые качества, саморегуляция, учебная деятельность, студент, стойкость, терпение, целеустремлённость, самоконтроль.

Abstract: This article analyzes, from a psychological-pedagogical perspective, the issue of the formation of volitional qualities in students during their educational activity. The article covers the essence of volitional qualities, their structural components, as well as the internal and external factors influencing the development of these qualities. The research findings aim to reveal the significance of volitional qualities in the professional and personal development of the student's personality.

Keywords: will, volitional qualities, self-regulation, educational activity, student, perseverance, patience, goal-orientation, self-control.

KIRISH.

Zamonaviy ta'lim tizimi oldida turgan asosiy vazifalardan biri — bilim va ko'nikmalarni shakllantirish bilan bir qatorda, talabning shaxs sifatida kamol topishini ta'minlashdir. Bu jarayonda irodaviy sifatlar muhim o'rin tutadi, chunki aynan iroda insonning o'z xatti-harakatlarini ongli ravishda boshqarishi, qiyinchiliklarni yengib o'tishi va qo'yilgan maqsadga erishishini ta'minlaydi. Talabalik davri — shaxsning ijtimoiy va kasbiy jihatdan shakllanishining eng faol bosqichi bo'lib, aynan shu davrda irodaviy sifatlarining barqaror tizimi vujudga keladi.

O'quv faoliyati o'zining murakkab, ko'p bosqichli va uzoq muddatli xususiyatga ega bo'lgan jarayon sifatida talabadan doimiy ravishda irodaviy zo'r berishni talab qiladi. Shu sababli, o'quv faoliyatida irodaviy sifatlarining qanday omillar ta'sirida shakllanishini o'rganish nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Mustaqil ta'lim olish, kredit-modul tizimi sharoitida talabadan yuqori darajada mustaqillik, vaqtni boshqarish va o'ziga bo'lgan talabchanlikni talab qiluvchi zamonaviy o'quv jarayoni irodaviy sifatlarining ahamiyatini yanada oshirmoqda. Zero, o'qituvchi tomonidan doimiy tashqi nazorat kamaygan sari, talabning o'z-o'zini boshqarish resurslariga bo'lgan ehtiyoj ortib boradi.

ASOSIY QISM

Iroda va irodaviy sifatlar tushunchasi

Iroda — insonning o'z faoliyatini ongli ravishda tashkil etish, maqsadga erishish yo'lidagi to'siqlarni yengish va o'z xulq-atvorini boshqarish qobiliyatidir. Psixologik adabiyotlarda irodaviy sifatlar deganda quyidagilar tushuniladi:

Maqsadga yo'nalganlik — qo'yilgan vazifani oxirigacha yetkazish qobiliyati;

Matonat va sabot — qiyinchiliklarga qaramay faoliyatni davom ettirish;

O'zini o'zi nazorat qilish — his-tuyg'ular va istaklarni ratsional boshqarish;

Qat'iyatlilik — qaror qabul qilishda tez va aniq harakat qilish;

Mustaqillik — tashqi ta'sirlarga qaramay o'z fikriga tayanib harakat qilish;

Chidamlilik — uzoq muddatli zo'riqishga bardosh berish qobiliyati.

Bu sifatlar bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, yaxlit tizim sifatida talabning o'quv va ijtimoiy faoliyatidagi muvaffaqiyatini belgilaydi.

Irodaviy harakatning tuzilishi

Psixologiyada irodaviy harakat odatda quyidagi bosqichlarga bo'lib o'rganiladi:

Maqsadni anglash va unga intilishning paydo bo'lishi — talaba oldida turgan vazifa (masalan, kurs ishini yozish) ong darajasida shakllanadi;

Motivlar kurashi — vazifani bajarish yoki uni keyinga qoldirish (masalan, dam olish, ijtimoiy tarmoqlarga vaqt sarflash) o'rtasidagi ichki ziddiyat;

Qaror qabul qilish — ustuvor motivning tanlanishi va harakat rejasining belgilanishi;

Qarorni amalga oshirish — tanlangan harakatning bajarilishi, bunda irodaviy zo'r berish, ya'ni to'siqlarni (charchoq, vaqt yetishmasligi, tashqi chalg'ituvchi omillar) yengish talab etiladi.

Ushbu to'rt bosqichning har birida irodaviy sifatlar turlicha namoyon bo'ladi: masalan, motivlar kurashi bosqichida qa'iyatlilik, amalga oshirish bosqichida esa matonat va chidamlilik yetakchi rol o'ynaydi.

Irodaviy sifatlarning funksiyalari

Iroda o'quv faoliyatida uchta asosiy funksiyani bajaradi:

Undovchi (aktivlashtiruvchi) funksiya — talabani faoliyatni boshlashga undaydi, ayniqsa qiziqish past bo'lgan vazifalarda muhim ahamiyat kasb etadi;

Tormozlovchi funksiya — maqsadga zid bo'lgan istak va harakatlarni (masalan, mashg'ulotni qoldirish istagini) jilovlaydi;

Barqarorlashtiruvchi funksiya — boshlangan faoliyatni qiyinchiliklarga qaramay davom ettirishni ta'minlaydi.

O'quv faoliyatida irodaviy sifatlarni shakllantiruvchi asosiy omillar

1. Motivatsion omil. Talabani o'qishga bo'lgan ichki qiziqishi, kasbiy maqsadlarining aniqligi irodaviy zo'r berish darajasini belgilaydi. Ichki motivatsiyaga (bilimga qiziqish, kasbiy o'sish istagi) ega talaba tashqi nazoratsiz ham o'z faoliyatini izchil davom ettira oladi. Tashqi motivatsiyaga (faqat baho olish, jazodan qochish) tayangan talabalarda esa irodaviy zo'r berish beqaror bo'lib, tashqi nazorat yo'qolishi bilan faollik ham pasayadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, kasbiy maqsadlari aniq va uzoq muddatga mo'ljallangan talabalar qiyin vaziyatlarda ham faoliyatni tark etmaslik ehtimoli yuqoriroq bo'ladi.

2. O'quv jarayonining tashkiliy xususiyatlari. Ta'lim muassasasida qo'yilgan talablarning aniqligi, nazorat tizimining shaffofligi, mustaqil ish topshiriqlarining tizimli tashkil etilishi talabada mas'uliyat va o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Kredit-modul tizimi, reyting nazorati va muddatli topshiriqlar talabani doimiy ravishda o'z vaqtini rejalashtirishga va ustuvorliklarni belgilashga majbur qiladi, bu esa vaqt o'tishi bilan barqaror odatga aylanadi.

3. Ijtimoiy-psixologik muhit. O'qituvchi-talaba, talaba-talaba munosabatlaridagi ijobiy muhit, hamkorlik va qo'llab-quvvatlash irodaviy sifatlarning barqaror shakllanishiga xizmat qiladi. Aksincha, keskin, tanqidiy yoki e'tiborsiz muhit talabada ishonchsizlik, xavotir va faollikni pasaytirishga olib keladi. Guruhdagi sog'lom raqobat va o'zaro yordam muhiti, aksincha, talabalarni bir-biridan ijobiy namuna olishga undaydi.

4. Shaxsiy xususiyatlar va o'z-o'zini anglash darajasi. Talabani o'z kuchli va zaif tomonlarini anglashi, o'ziga ishonch darajasi, o'zini o'zi baholashning adekvatligi irodaviy harakatlarning samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Bunga temperament xususiyatlari (masalan, xolerik yoki flegmatik tip), emotsional barqarorlik darajasi va stressga chidamlilik ham kiradi. O'zini o'zi past baholaydigan talabalarda ko'pincha qiyinchilik oldida tezda taslim bo'lish tendensiyasi kuzatiladi.

5. Mashq qilish va faoliyatning muntazamligi. Iroda — mushak kabi mashq qilish orqali rivojlanadigan sifat. Talaba qanchalik ko'p mustaqil qaror qabul qilish va vazifalarni bajarish tajribasiga ega bo'lsa, irodaviy sifatlari shunchalik barqaror bo'ladi. Kichik, kundalik vazifalarni izchil bajarish (masalan, kunlik rejaga rioya qilish) irodaviy "mushaklarni" mustahkamlaydigan mashq vazifasini o'taydi.

6. Oilaviy tarbiya va ilgari shakllangan odatlar. Talabani maktabgacha va maktab davrida olgan tarbiyasi, oilada shakllangan mas'uliyat va intizom odatlari uning talabalik davridagi irodaviy xatti-harakatlariga ta'sir qiladi. Ortiqcha g'amxo'rlik (giperopeka) sharoitida o'sgan talabalarda mustaqil qaror qabul qilish qiyinchilik tug'dirishi mumkin, mustaqillikka o'rgatilgan bolalarda esa irodaviy sifatlar erta shakllanadi.

7. Jismoniy holat va sog'lom turmush tarzi. Uyqu rejimi, ovqatlanish, jismoniy faollik darajasi irodaviy resurslarning tiklanishiga bevosita ta'sir qiladi. Doimiy charchoq va uyqusizlik holatida o'zini o'zi nazorat qilish qobiliyati sezilarli darajada pasayadi, bu psixologiyada "irodaviy resursning tugashi" (ego depletion) hodisasi sifatida tavsiflanadi.

8. Raqamli muhit va diqqatni chalg'ituvchi omillar. Ijtimoiy tarmoqlar, mobil ilovalar va internetning cheksiz axborot oqimi zamonaviy talaba uchun diqqatni jamlash va vazifaga qaytishni

murakkablashtiruvchi jiddiy omilga aylangan. Raqamli o'zini o'zi nazorat qilish ko'nikmalarining yetishmasligi o'quv jarayonida irodaviy zo'r berishning pasayishiga olib kelishi mumkin.

Talabalik davrining yosh xususiyatlari

18–23 yosh oralig'ida shaxsning irodaviy sohasi hali to'liq barqarorlashmagan bo'lib, quyidagi xususiyatlar bilan tavsiflanadi:

Kasbiy o'z-o'zini belgilash jarayoni bilan bog'liq motivlar tizimining faol shakllanishi;

Mustaqil hayotga o'tish (ota-ona nazoratidan chetlashish) bilan bog'liq erkinlik va mas'uliyat o'rtasidagi muvozanatni izlash;

Emotsional beqarorlik davrlarining bo'lishi mumkinligi, bu esa irodaviy nazoratning vaqtinchalik susayishiga olib kelishi mumkin;

Kasbiy amaliyot va real vaziyatlar bilan to'qnashuv orqali irodaviy sifatlarning "sinovdan o'tishi" va mustahkamlanishi.

Irodaviy sifatlarni diagnostika qilish usullari

Talabalarda irodaviy sifatlarning darajasini aniqlash uchun psixologik-pedagogik amaliyotda quyidagi usullar qo'llaniladi:

So'rovnoma va testlar — masalan, "Irodaviy o'z-o'zini boshqarish testi" (A.V. Zverkov va Ye.V. Eydman), o'zini o'zi nazorat qilish darajasini aniqlovchi metodikalar;

Kuzatish usuli — talabaning real o'quv vaziyatlaridagi (imtihon, muddatli topshiriq) xatti-harakatini kuzatish;

Ekspert baholash — o'qituvchilar va guruhdoshlar tomonidan talabaning mas'uliyatlilik, intizomlilik kabi sifatlarini baholash;

O'z-o'zini baholash metodikalari — talabaning o'z irodaviy sifatlarini mustaqil tahlil qilishi.

Irodaviy sifatlarni rivojlantirish yo'llari

O'quv faoliyatida irodaviy sifatlarni maqsadli shakllantirish uchun quyidagi yondashuvlar samarali hisoblanadi:

Talabaga aniq va real muddatli maqsadlar qo'yishni o'rgatish (masalan, SMART tamoyili asosida maqsad belgilash);

Vaqtning rejalashtirish va o'z-o'zini nazorat qilish ko'nikmalarini shakllantirish (kundalik va haftalik reja tuzish odatlari);

Qiyin vazifalarni bosqichma-bosqich yechishga o'rgatish orqali muvaffaqiyat tajribasini shakllantirish — katta vazifani kichik, bajarilishi oson qismlarga bo'lish;

Refleksiya — o'z faoliyatini tahlil qilish odatini singdirish, kundalik yoki jurnal yuritish orqali o'z yutuq va kamchiliklarini kuzatish;

O'qituvchi tomonidan ijobiy rag'batlantirish va konstruktiv fikr-mulohaza berish, xatolarni jazolash emas, o'sish imkoniyati sifatida ko'rsatish;

Guruh loyihalari va jamoaviy topshiriqlar orqali mas'uliyat va o'zaro nazorat tuyg'usini rivojlantirish;

Stressni boshqarish va emotsional o'z-o'zini tartibga solish bo'yicha amaliy mashg'ulotlar (nafas texnikalari, vaqtning to'g'ri taqsimlash) o'tkazish;

Raqamli chalg'ituvchi omillarni cheklash bo'yicha ko'nikmalar (masalan, o'qish vaqtida bildirishnomalarni o'chirish) shakllantirish;

Talabaning kichik muvaffaqiyatlarini ham e'tirof etish orqali o'ziga ishonchini mustahkamlash.

XULOSA

Talabalarda irodaviy sifatlarning shakllanishi ko'p qirrali jarayon bo'lib, u nafaqat shaxsning ichki (psixologik) resurslariga, balki tashqi ijtimoiy-pedagogik sharoitlarga ham bog'liqdir. O'quv faoliyati — irodaviy sifatlarni rivojlantirish uchun tabiiy maydon hisoblanadi, chunki u talabadan doimiy ravishda maqsadga intilish, qiyinchiliklarni yengish va o'z xatti-harakatini boshqarishni talab

qiladi. Ta'lim muassasalarida irodaviy tarbiyaga alohida e'tibor qaratish, talabalarning o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalarini maqsadli rivojlantirish kelajakda raqobatbardosh, masuliyatli va mustaqil kadrlarni tayyorlashning muhim shartlaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ilyin Ye.P. Psixologiya voli. — Sankt-Peterburg: Piter, 2009.
2. Rubinshteyn S.L. Umumiy psixologiya asoslari. — Toshkent, 2012.
3. G'oziyev E. Yosh davrlari psixologiyasi. — Toshkent: O'qituvchi, 2010.
4. Karimova V., Akramova F. Psixologiya. — Toshkent, 2011.

O'SMIR XULQ-ATVORIDAGI SALBIY O'ZGARISHLARNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Axmatova Guli Xurram qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti,
Qarshi 180000, O'zbekiston,
e-mail: gilixurramovna@gmail.com
orcid 0009000542007352

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'smir xulq-atvoridagi salbiy o'zgarishlarning shakllanishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillar tahlil qilingan. Oiladagi munosabatlar, ota-onalik uslubi, maktab psixologik muhiti, pedagogik munosabatlar, tengdoshlar guruhi, bullying, ijtimoiy bosim, internet va ijtimoiy tarmoqlarning o'smir xulqiga ta'siri zamonaviy tadqiqotlar asosida yoritilgan. O'smir xulqini alohida individ xususiyati sifatida emas, balki shaxs va ijtimoiy muhit o'rtasidagi o'zaro ta'sir natijasi sifatida o'rganish zarurligi asoslangan. Tadqiqotda nazariy tahlil, tizimlashtirish, qiyosiy tahlil va umumlashtirish metodlari qo'llanilgan.

Kalit so'zlar: o'smir, ijtimoiy muhit, oila, ota-onalik uslubi, maktab, tengdoshlar, bullying, ijtimoiy tarmoq, raqamli muhit, deviant xulq.

Аннотация: В статье анализируются социально-психологические детерминанты негативных изменений поведения подростков. Рассматривается влияние семейных отношений, стилей воспитания, школьной психологической среды, педагогического взаимодействия, группы сверстников, буллинга, социального давления, интернета и социальных сетей на поведение подростков. Обосновывается необходимость изучения подросткового поведения как результата взаимодействия личности и социальной среды. Применены методы теоретического анализа, систематизации, сравнительного анализа и обобщения.

Ключевые слова: подросток, социальная среда, семья, стиль воспитания, школа, сверстники, буллинг, социальные сети, цифровая среда, девиантное поведение.

Abstract

The article examines the socio-psychological determinants of negative behavioral changes among adolescents. The influence of family relationships, parenting styles, school climate, teacher-student interaction, peer groups, bullying, social pressure, the Internet and social media on adolescent behavior is analyzed. Adolescent behavior is considered as an outcome of interaction between the individual and the social environment rather than as an isolated personal characteristic. The study employs theoretical analysis, systematization, comparative analysis and generalization.

Keywords: adolescent, social environment, family, parenting style, school, peers, bullying, social media, digital environment, deviant behavior.

KIRISH

O'smirning xulq-atvori u yashaydigan ijtimoiy muhitdan ajralgan holda shakllanmaydi. Oila, maktab, tengdoshlar va zamonaviy raqamli muhit shaxsning ijtimoiy tajribasi, me'yorlari va xulqiy stereotiplarini shakllantiruvchi asosiy tizimlardir.

U. Bronfenbrennening ekologik tizimlar nazariyasiga ko'ra, shaxs rivojlanishi o'zaro bog'langan bir necha ijtimoiy tizimlar ta'sirida amalga oshadi [1]. O'smiringa eng yaqin mikrotizimni oila, maktab va tengdoshlar tashkil etadi. Ushbu tizimlarning har birida yuzaga keladigan nomuvofiqlik xulq-atvorda muammoli tendensiyalar paydo bo'lishiga zamin yaratishi mumkin.

Zamonaviy sharoitda bu tizimlarga raqamli makon ham qo'shildi. Internet o'smirning axborot olish, muloqot qilish va o'zini namoyon etish imkoniyatlarini kengaytirgan bo'lsa-da, cyberbullying, destruktiv kontent va xavfli xulq modellarining ommalashuvi yangi psixologik xavflarni keltirib chiqarmoqda.

Tadqiqotning maqsadi o'smir xulq-atvoridagi salbiy o'zgarishlarning oilaviy, maktab, tengdoshlar va raqamli muhit bilan bog'liq ijtimoiy-psixologik determinantlarini tahlil qilishdan iborat.

TADQIQOT METODLARI

Maqolada o'smirlarning ijtimoiylashuvi, oilaviy tarbiya, maktab muhiti, tengdoshlar ta'siri va raqamli xulq sohalariga oid ilmiy tadqiqotlar nazariy jihatdan tahlil qilindi.

Tizimlashtirish metodiga ko'ra omillar to'rt asosiy guruhga ajratildi: oilaviy, ta'limiy, tengdoshlar bilan bog'liq va raqamli-axborot omillari.

Qiyosiy tahlil yordamida turli ijtimoiy muhitlarning o'smir xulqiga ta'sir mexanizmlari o'zaro solishtirildi.

NATIJALAR

Oilaviy munosabatlarning ta'siri

Oila o'smir uchun birinchi va eng barqaror ijtimoiy muhit hisoblanadi. Oiladagi muloqot shakli, ota-onalarning munosabati va tarbiya uslubi uning xulqiy me'yorlarini o'zlashtirishida katta rol o'ynaydi.

Oilada tez-tez nizolar sodir bo'lishi, ota-onalar o'rtasidagi agressiv kommunikatsiya va emotsional sovuqlik o'smirda salbiy xulq modellarini shakllantirishi mumkin.

Ota-onaning haddan tashqari qattiq nazorati yashirin xatti-harakat, yolg'onchilik va qarshilikni kuchaytirishi mumkin. Aksincha, nazoratning mutlaqo mavjud emasligi ham o'smir uchun xulqiy chegaralarning noaniqlashishiga olib keladi.

Shuning uchun samarali tarbiya modeli emotsional yaqinlik, izchil talablar va yoshga mos nazoratning uyg'unligiga asoslanishi lozim.

Oiladagi nizolar va xulq modeli

Banduraning ijtimoiy o'rganish konsepsiyasiga muvofiq, bola va o'smir kattalarning xatti-harakatlarini kuzatish orqali xulqiy modellarni o'zlashtiradi [2]. Agar nizolar doimiy ravishda haqorat, tahdid yoki zo'rvonlik orqali hal qilinsa, o'smir konfliktli vaziyatlarda aynan shu usullardan foydalanishni o'rganishi mumkin.

Shu sababli ota-onaning bolaga to'g'ridan-to'g'ri tarbiyaviy ta'siridan tashqari, ularning o'zaro kommunikatsiyasi ham xulq shakllanishiga xizmat qiladi.

Maktab psixologik muhiti

Maktab o'smirning ikkinchi muhim ijtimoiylashuv instituti hisoblanadi. Maktabdagi adolat hissi, pedagoglarning munosabati, sinfdagi psixologik iqlim va ta'limdagi muvaffaqiyat xulqqa ta'sir qiladi.

O'qituvchining omma oldida kamsitishi, doimiy salbiy baholash yoki ayrim o'quvchilarga nisbatan tarfakash munosabat o'smirning maktabga nisbatan salbiy munosabatini kuchaytirishi mumkin.

Maktab bilan identifikatsiya pasaygan sari dars qoldirish, maktab qoidalariga qarshilik va akademik majburiyatlarga befarqlik kabi xulqiy belgilar yuzaga chiqishi mumkin.

Bullying fenomeni

Bullying o'smir xulq-atvoridagi salbiy o'zgarishlarning muhim ijtimoiy omillaridan biridir. Jabrlanuvchi o'smirda maktabdan qochish, ijtimoiy chekinish va himoyaviy agressiya kuzatilishi mumkin.

Bullyingning tajovuzkor ishtirokchisi esa agressiv xulq orqali ijtimoiy mavqe yoki guruh tasdig'iga erishishini tajribada kuzatishi mumkin. Shu tariqa destruktiv xulq mustahkamlanadi.

Bullyingning oldini olish individual o'smir bilan ishlashdan ko'ra butun sinf va maktab muhitini qamrab oluvchi profilaktik yondashuvni talab qiladi.

Tengdoshlar ta'siri

O'smirlik davrida tengdoshlar guruhi shaxsning kundalik qarorlari va xulqiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Tengdoshlari tomonidan tan olinishi o'smir uchun muhim ijtimoiy ehtiyojga aylanadi.

Longitudinal tadqiqotlarning meta-tahlili tengdoshlar xulqi bilan o'smirlarning keyingi xulqidagi o'zgarishlar o'rtasida barqaror bog'liqlik mavjudligini ko'rsatgan [3].

Agar guruhda agressiya, dars qoldirish yoki boshqa qoidabuzarliklar yuqori maqom bilan bog'liq bo'lsa, o'smir guruhda qabul qilinish uchun shu xulqni takrorlashi mumkin.

Biroq tengdoshlar faqat salbiy ta'sir manbai emas. Ijobiy guruh me'yorlari o'smirni riskli xatti-harakatlardan himoya qiluvchi kuchli omil bo'lishi mumkin.

Ijtimoiy izolyatsiya

Tengdoshlar tomonidan rad etilish o'smir uchun kuchli psixologik stress omili hisoblanadi. Do'stlik munosabatlarining yetishmasligi yoki guruhdan chiqarib yuborilish ijtimoiy chekinish yoki konfliktli xulqning kuchayishiga sabab bo'lishi mumkin.

Ba'zi o'smirlar bunday vaziyatda e'tiborni destruktiv usullar orqali jalb qilishga urinadi. Shu sababli ijtimoiy maqom bilan bog'liq muammolar xulqiy diagnostikada alohida o'rganilishi kerak.

Raqamli muhit

Internet o'smirning kundalik ijtimoiylashuvining muhim qismiga aylangan. Ijtimoiy tarmoqlar o'smirlar do'stlar bilan muloqot qilish, o'z fikrini ifodalash va yangi bilim olish imkonini beradi.

Shu bilan birga, ijtimoiy media faoliyati va ayrim riskli xatti-harakatlar o'rtasida bog'liqlik mavjudligi meta-tahlillarda qayd etilgan [4].

Bunda muammo internetning mavjudligida emas, balki undan foydalanish shakli va mazmunidadir. Doimiy destruktiv kontent, xavfli chaqiriqlar yoki agressiyani ijobiy namuna sifatida ko'rsatadigan materiallar o'smirning xulqiy tasavvurlariga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Cyberbullying

Cyberbullyingning an'anaviy bullyingdan farqi shundaki, u maktab hududi yoki aniq vaqt bilan cheklanmaydi. O'smir internetga kirgan har qanday vaqtda tahdid yoki kamsituvchi axborotga duch kelishi mumkin.

Bunday bosim ijtimoiy xavfsizlik hissini pasaytiradi va o'smirning muloqot uslubiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Cyberbullying bilan ishlashda texnik cheklovlar bilan birga raqamli etikani shakllantirish, o'quvchilarning onlayn mas'uliyatini rivojlantirish va maktab-oila hamkorligini yo'lga qo'yish talab etiladi.

Ota-onaning raqamli tarbiya uslubi

Zamonaviy tadqiqotlar ota-onaning raqamli xulqi ham o'smir uchun namuna bo'lishini ko'rsatmoqda. Ota-ona bolaning internetdan foydalanishini cheklash bilan birga o'zi doimiy ravishda telefondan foydalansa, qo'yilgan talabning psixologik samaradorligi kamayishi mumkin.

2026-yilda e'lon qilingan tizimli sharhlarda ota-onaning muloqotga asoslangan monitoringi va oldindan kelishilgan raqamli chegaralari muammoli media foydalanishini kamaytirishda ahamiyatli omil sifatida ko'rsatilgan [5].

MUHOKAMA

Natijalar o'smir xulqidagi salbiy o'zgarishlarning muhim qismi uning ijtimoiy munosabatlar tizimi bilan bog'liqligini ko'rsatdi.

Bronfenbrennerning ekologik yondashuvi bu holatni tizimli tushuntirish imkonini beradi [1]. O'smir bir vaqtning o'zida oila, maktab, tengdoshlar va raqamli muhitning ishtirokchisi bo'lib, ushbu tizimlarning har biridagi tajriba boshqasiga ta'sir ko'rsatadi.

Masalan, oilada qo'llab-quvvatlashga ega bo'lgan o'smir maktabdagi salbiy tajribaning ta'sirini yengilroq kechirishi mumkin. Aksincha, oilaviy ziddiyat va maktabdagi rad etilish bir vaqtning o'zida mavjud bo'lsa, xavf omillari o'zaro kuchayadi.

Shu sababli profilaktik ish bir tizim bilan cheklanmasligi kerak. Maktab psixologi o'smir bilan individual suhbat o'tkazib, oilaviy va tengdoshlar kontekstini e'tibordan chetda qoldirsa, xulqni yuzaga keltiruvchi real ijtimoiy omillar o'zgarmasdan qolishi mumkin.

Zamonaviy sharoitda raqamli muhit ham profilaktik dasturlarning to'laonli tarkibiy qismi bo'lishi zarur. O'smirni internetdan butunlay cheklash o'rniga xavfsiz foydalanish, axborotni tanqidiy baholash va cyberbullying holatlarida yordam so'rash ko'nikmalarini shakllantirish muhimdir.

XULOSA

O'smir xulq-atvoridagi salbiy o'zgarishlarning ijtimoiy-psixologik determinantlari ko'p darajali xarakterga ega. Oiladagi emotsional muhit, ota-onalik uslubi va konfliktlarni hal qilish shakllari o'smir xulqining muhim ijtimoiy manbalaridir.

Maktabdagi psixologik iqlim, pedagoglarning o'quvchiga munosabati va bullying bilan bog'liq vaziyatlar salbiy xulqiy reaksiyalarni kuchaytirishi mumkin. Tengdoshlar guruhi o'smir xulqining shakllanishida kuchli normativ ta'sirga ega. Destruktiv guruh me'yorlari risk omili bo'lsa, ijobiy tengdoshlar muhiti himoya omili hisoblanadi.

Internet va ijtimoiy tarmoqlar zamonaviy o'smirning ijtimoiylashuv makoniga aylangan. Shu sababli raqamli xavfsizlik va media savodxonlik psixologik profilaktikaning ajralmas yo'nalishi sifatida ko'rilishi zarur. Salbiy xulqning oldini olishda oila, maktab, psixolog va o'smirning o'zaro hamkorligiga asoslangan kompleks model eng istiqbolli yondashuv hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979.
2. Bandura A. Social Learning Theory. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1977.
3. Giletta M. et al. A meta-analysis of longitudinal peer influence effects in childhood and adolescence. Psychological Bulletin, 2022.
4. Vannucci A., Simpson E.G., Gagnon S., Ohannessian C.M. Social media use and risky behaviors in adolescents: A meta-analysis. Journal of Adolescence. 2020. Vol. 79. P. 258–274.
5. Morawska A., Adina J., Khan A., Turner K.M. Parental Factors Associated with Social Media Use in Adolescence: A Systematic Review. Journal of Adolescence. 2026. Vol. 98. No. 1. P. 51–68.
6. Teague S., Somoray K., Shatte A. et al. Digital Media Use and Child Health and Development: A Systematic Review and Meta-Analysis. JAMA Pediatrics. 2026. Vol. 180. No. 5. P. 510–517.
7. World Health Organization. Mental health of adolescents. Geneva: WHO, 2025.
8. Carroll S.L., Mikhail M.E., Burt S.A. The development of youth antisocial behavior across time and context. Clinical Psychology Review. 2023. Vol. 101. 102253.

O'SMIR XULQ-ATVORIDAGI SALBIY O'ZGARISHLARNING INDIVIDUAL-PSIXOLOGIK MEKANIZMLARI

Axmatova Guli Xurram qizi

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'smirlik davrida yuzaga keladigan salbiy xulqiy o'zgarishlarning individual-psixologik mexanizmlari tahlil qilingan. O'smirlik davriga xos emotsional beqarorlik, impulsivlik, frustratsiyaga chidamlilikning pasayishi, o'z-o'zini baholashdagi beqarorlik, identiklik shakllanishidagi qiyinchiliklar, negativizm va agressiv reaksiyalarning psixologik mohiyati yoritilgan. Salbiy xulqni biologik yetilishning bevosita oqibati sifatida emas, balki shaxsning ichki psixologik xususiyatlari va rivojlanish vazifalari bilan bog'liq murakkab fenomen sifatida talqin qilish zarurligi asoslangan. Tadqiqotda nazariy tahlil, qiyosiy tahlil, tizimlashtirish va umumlashtirish metodlaridan foydalanilgan.

Kalit so'zlar: o'smirlik, salbiy xulq, agressivlik, impulsivlik, negativizm, emotsional regulatsiya, frustratsiya, o'z-o'zini baholash, identiklik.

Аннотация: В статье анализируются индивидуально-психологические механизмы негативных изменений поведения в подростковом возрасте. Рассматриваются эмоциональная неустойчивость, импульсивность, сниженная устойчивость к фрустрации, нестабильность самооценки, трудности формирования идентичности, негативизм и агрессивные реакции. Обосновывается необходимость рассматривать негативное поведение подростка не как непосредственное следствие биологического созревания, а как сложный психологический феномен, связанный с внутренними особенностями личности и задачами возрастного развития. Используются методы теоретического и сравнительного анализа, систематизации и обобщения научных данных.

Ключевые слова: подростковый возраст, негативное поведение, агрессивность, импульсивность, негативизм, эмоциональная регуляция, фрустрация, самооценка, идентичность.

Abstract: The article examines the individual psychological mechanisms underlying negative behavioral changes during adolescence. Particular attention is given to emotional instability, impulsivity, low frustration tolerance, unstable self-esteem, identity formation difficulties, negativism and aggressive reactions. Negative adolescent behavior is interpreted not as a direct consequence of biological maturation but as a complex psychological phenomenon related to internal personality characteristics and developmental tasks. The study uses theoretical analysis, comparative analysis, systematization and generalization.

Keywords: adolescence, negative behavior, aggression, impulsivity, negativism, emotional regulation, frustration, self-esteem, identity.

KIRISH

O'smirlik davri inson shaxsiy rivojlanishining sifat jihatidan yangi bosqichi bo'lib, bu davrda shaxsning o'ziga, atrofdagi kishilarga va jamiyatdagi o'rniga munosabati o'zgaradi. O'smir o'zini mustaqil shaxs sifatida idrok etishga intila boshlaydi, shu bilan birga uning o'zini boshqarish va emotsiyalarini nazorat qilish imkoniyatlari hali to'liq shakllanmagan bo'lishi mumkin.

L.S. Vigotskiy o'smirlik davridagi psixologik o'zgarishlarni yangi ehtiyojlar, qiziqishlar va shaxsiy mazmunlarning shakllanishi bilan izohlagan [1]. E. Erikson esa bu davrning markaziy vazifasi sifatida identiklikning shakllanishini ko'rsatadi [2]. Shaxsiy identiklikning yetarlicha shakllanmasligi o'smirda ichki noaniqlik, qarama-qarshilik, o'ziga nisbatan ishonchsizlik va tashqi bahoga yuqori bog'liqlikni keltirib chiqarishi mumkin.

O'smir xulqidagi salbiy o'zgarishlarni tahlil qilishda uni patologik xulq bilan tenglashtirmaslik muhim. Mustaqillikka intilish, kattalar fikriga qarshi chiqish yoki o'z qarashlarini himoya qilish yoshga xos tabiiy xususiyatdir. Salbiy xulqiy fenomen esa ushbu xatti-harakatlar barqaror agressivlik, nizolilik, impulsivlik, o'zini nazorat qilishning buzilishi yoki ijtimoiy moslashuvning sezilarli pasayishiga olib kelganda namoyon bo'ladi.

Tadqiqotning maqsadi o'smir xulq-atvoridagi salbiy o'zgarishlarning individual-psixologik determinantlarini aniqlash va ularning o'zaro bog'liqligini nazariy jihatdan asoslashdan iborat.

TADQIQOT METODLARI

Tadqiqot nazariy-analitik yo'nalishda olib borildi. O'smirlik psixologiyasi, agressiya, impulsivlik, emotsional regulyatsiya, identiklik va o'z-o'zini baholashga bag'ishlangan ilmiy manbalar tahlil qilindi.

Nazariy tahlil orqali salbiy xulq shakllarining psixologik mazmuni o'rganildi. Qiyosiy metod yordamida klassik va zamonaviy yondashuvlar solishtirildi. Tizimlashtirish asosida individual determinantlar bir necha psixologik guruhlariga ajratildi.

NATIJALAR

Emotsional beqarorlik va salbiy xulq

O'smirlik davrida emotsional reaksiyalar intensivligi ortishi mumkin. O'smir tanqid, muvaffaqiyatsizlik yoki rad etilish holatlariga keskin munosabat bildirishi ehtimoli yuqori. Emotsional regulyatsiya ko'nikmalari yetarli bo'lmagan sharoitda g'azab agressiv xulqqa, xafa bo'lish ijtimoiy chekinishga, xavotir esa himoyaviy negativizmga aylanishi mumkin.

Emotsional holatni tanish va ifodalash qobiliyati salbiy xulqni boshqarishda muhim ahamiyatga ega. O'smir o'z hissiyotining manbasini anglamasa, ichki zo'riqish tashqi xulq orqali namoyon bo'lishi mumkin.

Impulsivlik

Impulsivlik salbiy xulqning muhim psixologik komponentlaridan biri hisoblanadi. Impulsiv o'smir harakat oqibatini to'liq baholamasdan qaror qabul qilishi mumkin. Bu esa tez jahllanish, jismoniy yoki verbal agressiya, xavfli harakatlar va nizolar chastotasini oshiradi.

Impulsivlikni shunchaki intizomsizlik sifatida baholash yetarli emas. U o'zini nazorat qilish, qarorni kechiktirish va emotsional qo'zg'alishni boshqarish mexanizmlari bilan uzviy bog'liq.

Frustratsiyaga chidamlilik

O'smirning ehtiyojlari bilan real imkoniyatlari o'rtasidagi nomuvofiqlik frustratsiyani yuzaga keltiradi. Mustaqillikka kuchli ehtiyoj mavjud bo'lib, uni amalga oshirish imkoniyatlari cheklangan sharoitda qarshilik va norozilik kuchayishi mumkin.

Frustratsiyaga chidamlilik past bo'lgan o'smir kichik muvaffaqiyatsizlikni ham kuchli shaxsiy mag'lubiyat sifatida qabul qiladi. Bu vaziyatda agressiv javob, faoliyatdan voz kechish yoki aybni tashqi sharoitga yuklash tendensiyasi kuzatilishi mumkin.

Negativizm

Negativizm o'smirning kattalar talabiga qarshi chiqishida namoyon bo'ladi. Biroq uning ichki mohiyati ko'pincha mustaqillikka intilish va o'z subyektivligini tasdiqlash ehtiyoji bilan bog'liq.

Negativizm konstruktiv muloqot vositalari shakllanmagan sharoitda kuchayadi. O'smir o'z qarashini asoslash yoki noroziligini maqbul shaklda ifodalash imkoniga ega bo'lmasa, qarshilik xulqi kommunikativ vosita vazifasini bajarishi mumkin.

Agressivlik

Agressivlik jismoniy tajovuzdan tashqari verbal tahdid, haqorat, dushmanlik va bilvosita agressiya shakllarida ham namoyon bo'ladi. Agressiv xulqning ichki sabablaridan biri o'z qadr-qimmatiga tahdidni subyektiv his qilishdir.

A. Banduraning ijtimoiy o'rganish nazariyasida agressiya kuzatish va mustahkamlash orqali shakllanishi ta'kidlangan [3]. Individual psixologik jihatdan esa agressiv reaksiyaning paydo bo'lishida emotsional qo'zg'alish va o'zini nazorat qilish darajasi katta ahamiyatga ega.

O‘z-o‘zini baholashdagi beqarorlik

O‘smirlik davrida shaxs o‘zini tashqi ko‘rinish, qobiliyat, akademik muvaffaqiyat va ijtimoiy mavqe bo‘yicha faol baholaydi. Bu baholar hali barqaror bo‘lmagani sababli o‘smir boshqalarning fikriga sezgir bo‘lishi mumkin.

Past o‘z-o‘zini baholash ayrim vaziyatlarda ijtimoiy chekinishga, boshqa hollarda esa kompensator agressivlikka olib kelishi mumkin. Haddan tashqari yuqori, biroq beqaror o‘z-o‘zini baholash ham tanqidga nisbatan keskin himoyaviy javobni keltirib chiqarishi mumkin.

Identiklik shakllanishi

Erikson konsepsiyasida o‘smirlik “identiklikka erishish yoki rollar chalkashuvi” bosqichi sifatida talqin qilinadi [2]. O‘smir “Men kimman?” savoliga javob izlash jarayonida turli ijtimoiy rollarni sinab ko‘radi.

Identiklik borasidagi noaniqlik o‘smirni tashqi guruhlar va baholarga haddan tashqari bog‘lab qo‘yishi mumkin. U o‘zini tasdiqlash uchun namoyishkorona yoki xavfli xatti-harakatlarni tanlashi ehtimoli mavjud.

MUHOKAMA

Olingan natijalar o‘smirdagi salbiy xulqni uning shaxsiy rivojlanish jarayonidan ajratib bo‘lmasligini ko‘rsatadi. Agressivlik, impulsivlik va negativizm ko‘pincha bitta mustaqil sifat emas, balki emotsional regulatsiya va o‘zini anglashdagi qiyinchiliklar bilan o‘zaro bog‘langan holda namoyon bo‘ladi.

Individual yondashuvda asosiy e‘tibor xulqni bostirishga emas, balki uning ichki psixologik sabablarini aniqlashga qaratilishi kerak. Masalan, agressiv xatti-harakat ayrim o‘smir uchun g‘azabning to‘g‘ridan-to‘g‘ri ifodasi bo‘lsa, boshqasida u qo‘rquv yoki o‘ziga ishonchsizlikni yashirish vositasi bo‘lishi mumkin.

Shuningdek, o‘smirdagi negativizmni avtonomiya ehtiyojidan ajratmasdan tahlil qilish zarur. Mustaqillik ehtiyojini butunlay cheklash qarshilik xulqini kuchaytirishi mumkin.

Psixologik korreksiyada emotsional savodxonlik, impulsni nazorat qilish, muammoni hal qilish, o‘z-o‘zini baholashni barqarorlashtirish va ijobiy identiklikni shakllantirishga qaratilgan metodlar samarali bo‘lishi mumkin.

XULOSA

O‘smir xulq-atvoridagi salbiy o‘zgarishlarning individual-psixologik mexanizmlari murakkab va o‘zaro bog‘liq xarakterga ega.

Salbiy xulq shakllanishida emotsional beqarorlik, impulsivlik, frustratsiyaga chidamlilikning pasayishi, negativizm, agressivlik, o‘z-o‘zini baholashdagi beqarorlik va identiklik shakllanishidagi qiyinchiliklar muhim rol o‘ynaydi.

Ushbu psixologik xususiyatlarning birortasi alohida olinganda deviant xulqni muqarrar yuzaga keltirmaydi. Ular o‘zaro birikkan va uzoq vaqt davom etgan hollarda o‘smirning ijtimoiy moslashuviga sezilarli ta‘sir ko‘rsatishi mumkin.

Shu sababli psixologik profilaktika va korreksiyada o‘smirning faqat tashqi xatti-harakatini emas, balki uning ichki emotsional holati, o‘zini anglash tizimi, frustratsiya darajasi va o‘zini boshqarish imkoniyatlarini kompleks baholash maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Выготский Л.С. Педология подростка // Собрание сочинений. Т. 4. Москва: Педагогика, 1984.
2. Erikson E.H. Identity: Youth and Crisis. New York: W.W. Norton & Company, 1968.
3. Bandura A. Social Learning Theory. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1977.
4. Steinberg L. Age of Opportunity: Lessons from the New Science of Adolescence. Boston: Houghton Mifflin Harcourt, 2014.

5. Casey B.J., Jones R.M., Hare T.A. The adolescent brain. Annals of the New York Academy of Sciences. 2008. Vol. 1124. P. 111–126.
6. Demaria F., Pontillo M., Di Vincenzo C., Vicari S. Aggressiveness that makes one grow: a destructive or vital force in adolescence? Frontiers in Behavioral Neuroscience, 2026.
7. World Health Organization. Mental health of adolescents. Geneva: WHO, 2025.

O‘SMIRLAR XULQ-ATVORIDA IMPULSIVLIK VA AXLOQIY NAZORATNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Axmatova Guli Xurram qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti,
Qarshi 180000, O‘zbekiston,
e-mail: gilixurramovna@gmail.com
orcid 0009000542007352

Annotatsiya:

Mazkur maqolada o‘smirlik davrida impulsivlik va axloqiy nazoratning xulq-atvorni boshqarishdagi psixologik xususiyatlari tahlil qilingan. Impulsivlikning shoshqaloqlikdan farqi, impulsiv harakat va impulsiv tanlovning psixologik mazmuni, o‘zini nazorat qilish, xatti-harakat oqibatlarini oldindan baholash hamda kechiktirilgan natijani hisobga olish jarayonlari yoritilgan. Axloqiy nazorat shaxsning tashqi talablarni ichki qadriyatlar tizimiga aylantirishi, xatti-harakatni axloqiy mezonlar asosida baholashi, empatiya va mas’uliyat orqali nomaqbul xulqni cheklashi bilan bog‘liq ichki regulativ mexanizm sifatida tahlil qilingan. Axloqiy chetlashish mexanizmlarining shaxsga o‘zining axloqiy standartlariga zid xatti-harakatlarni subyektiv oqlash imkonini berishi va bu jarayonning transgressiv xulq bilan bog‘liqligi zamonaviy meta-tahlillar asosida yoritilgan.

Kalit so‘zlar: o‘smirlik, impulsivlik, axloqiy nazorat, o‘zini nazorat qilish, axloqiy chetlashish, xulqiy regulatsiya, mas’uliyat, qaror qabul qilish, empatiya, axloqiy refleksiya.

Аннотация:

В статье анализируются психологические особенности импульсивности и нравственного контроля в регуляции поведения подростков. Рассматриваются различия между импульсивностью и обычной поспешностью, психологическое содержание импульсивного действия и импульсивного выбора, процессы самоконтроля, прогнозирования последствий и учета отсроченного результата. Нравственный контроль рассматривается как внутренний регулятивный механизм, связанный с интериоризацией социальных норм, личностными ценностями, ответственностью и эмпатией. Особое внимание уделяется моральному отчуждению как механизму, позволяющему человеку субъективно оправдывать поведение, противоречащее его моральным стандартам.

Ключевые слова: подростковый возраст, импульсивность, нравственный контроль, самоконтроль, моральное отчуждение, поведенческая регуляция, ответственность, принятие решений, эмпатия.

Abstract:

This article analyzes the psychological characteristics of impulsivity and moral control in adolescent behavior regulation. It examines the distinction between impulsivity and ordinary haste, the psychological nature of impulsive action and impulsive choice, self-control, anticipation of consequences, and consideration of delayed outcomes. Moral control is conceptualized as an internal regulatory mechanism associated with the internalization of social norms, personal values, responsibility, and empathy. Particular attention is paid to moral disengagement, which allows individuals to justify behavior that conflicts with their moral standards.

Keywords: adolescence, impulsivity, moral control, self-control, moral disengagement, behavioral regulation, responsibility, decision-making, empathy.

KIRISH

O'smirlik davrida xulq-atvorni mustaqil boshqarish qobiliyatining shakllanishi shaxs rivojlanishining muhim vazifalaridan biridir. O'smir asta-sekin ota-ona va pedagoglarning bevosita nazoratidan nisbatan mustaqil qaror qabul qilishga o'tadi. Bu esa tashqi nazoratning ichki psixologik nazoratga aylanishini talab qiladi.

Mazkur jarayonda impulsivlik va axloqiy nazorat alohida ilmiy ahamiyatga ega.

Impulsivlik o'smirning paydo bo'lgan istak yoki motiv ta'sirida xatti-harakatning uzoq muddatli oqibatlarini yetarlicha hisobga olmasdan qaror qabul qilishga moyilligi bilan bog'liq.

Impulsivlik bir o'ldovli hodisa emas. Zamonaviy psixologik qarashlarda impulsiv harakat va impulsiv tanlov o'rtasida farq mavjud [1].

Impulsiv harakat paydo bo'lgan reaksiyani o'z vaqtida to'xtata olmaslik bilan bog'liq bo'lsa, impulsiv tanlov tez olinadigan kichik mukofotni kelajakdagi kattaroq natijadan ustun qo'yish bilan tavsiflanadi.

O'smirlik davrida o'zini boshqarish tizimi rivojlanishda davom etadi. Rivojlanish psixologiyasiga oid zamonaviy meta-sharhlarda o'zini regulatsiya qilish kognitiv, xulqiy va emotsional komponentlardan tashkil topgan murakkab tizim sifatida qaralmoqda [2].

2026-yilda bolalar va o'smirlardagi o'zini regulatsiya qilishni o'ldash vositalari bo'yicha o'tkazilgan tizimli sharhda kognitiv regulatsiya tarkibida moslashuvchanlik, diqqat va rejalashtirish; xulqiy regulatsiyada harakatni boshlash va to'xtatish; emotsional regulatsiyada esa bir qator hissiy boshqaruv komponentlari ajratilgan [3].

Biroq o'smirning xatti-harakatini faqat kognitiv yoki irodaviy nazorat orqali tushuntirish yetarli emas. Inson ma'lum harakatni amalga oshirish imkoniga ega bo'lsa ham, "bu harakatni qilish mumkinmi?" degan axloqiy savol yuzaga keladi.

Shu nuqtada axloqiy nazorat xulqni tartibga soluvchi ichki mexanizm sifatida namoyon bo'ladi.

2023-yilgi keng meta-analitik sharhda 157 tadqiqot va 118 501 ishtirokchiga oid ma'lumotlar umumlashtirilib, axloqiy chetlashish turli transgressiv, agressiv va antisotsial xatti-harakatlar bilan bog'liqligi ko'rsatilgan [4].

Tadqiqot maqsadi — o'smirlik davrida impulsivlik va axloqiy nazoratning psixologik mexanizmlarini tahlil qilish hamda ularning xulqiy o'zini boshqarish va mas'uliyatli qaror qabul qilishdagi o'rnini ilmiy asoslash.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot nazariy-analitik xarakterga ega.

Impulsivlik, o'zini nazorat qilish, self-regulation, axloqiy rivojlanish, axloqiy chetlashish va o'smirlarning qaror qabul qilish jarayonlariga oid ilmiy tadqiqotlar nazariy tahlil qilindi.

Qiyosiy metod orqali impulsiv harakat va impulsiv tanlov, tashqi va ichki axloqiy nazorat hamda axloqiy nazorat va axloqiy chetlashish jarayonlari o'zaro farqlandi.

Tizimli tahlil asosida o'smir xatti-harakatining shakllanishida impuls, xulqiy nazorat, oqibatni baholash va axloqiy qarorning o'zaro aloqasi yoritildi.

Tadqiqotda mavjud ilmiy natijalar umumlashtirilib, empirik ma'lumotlar sun'iy ravishda yaratilmagan.

NATIJALAR

Impulsivlikning psixologik mohiyati

Impulsivlikni oddiy tezkorlik yoki shoshqaloqlik bilan tenglashtirish mumkin emas. Ayrim vaziyatlarda tez qaror qabul qilish moslashuvchan va samarali bo'lishi mumkin. Impulsivlikda esa qaror yetarli tahlilsiz qabul qilinadi yoki mavjud xulqiy impulsni to'xtatish qiyinlashadi.

Khurana impulsivlikni o'smirlik davridagi tashqi xulqiy muammolar bilan bog'liq ko'p komponentli psixologik konstruksiya sifatida tahlil qiladi [1]. Shu sababli "impulsiv o'smir" degan umumiy ta'rifdan ko'ra, impulsivlikning aynan qaysi komponenti kuchli ekanligini aniqlash ilmiy jihatdan to'g'riroqdir.

Impulsiv harakat

Impulsiv harakat paydo bo'lgan xulqiy reaksiyani to'xtatishdagi qiyinchilik bilan bog'liq. Bunday vaziyatda o'smir harakat boshlanishidan oldin "to'xtash" uchun zarur ichki nazoratni yetarlicha qo'llamasligi mumkin. Masalan, tengdoshining taklifiga o'ylamasdan rozi bo'lish, taqiqlangan xatti-harakatni birdan amalga oshirish yoki jamoat qoidalarini oqibatini hisobga olmasdan buzish shunday mexanizm bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Impulsiv tanlov

Impulsiv tanlov vaqt omili bilan bog'liq. O'smir hozirgi kichik mukofotni keyinchalik olinadigan kattaroq natijadan ustun qo'yishi mumkin. Ta'limda bu darhol ko'ngilochar mashg'ulotni tanlab, uzoq muddatli akademik maqsadni kechiktirishda namoyon bo'lishi mumkin. Demak, impulsiv tanlov vaqt perspektivasi va kechiktirilgan natijani qadrlash bilan bog'liq.

Xulqiy inhibisiya

Xulqiy nazoratning muhim komponentlaridan biri nomaqbul reaksiyani to'xtata olish qobiliyatidir. 2026-yilgi tizimli sharhda bolalar va o'smirlar o'zini regulatsiya qilishining xulqiy, kognitiv va emotsional komponentlari alohida ko'rib chiqilgan [3].

Bu xulqiy nazoratni bitta "iroda kuchi" tushunchasi bilan izohlash yetarli emasligini ko'rsatadi. O'smir xulqini boshqarishda diqqatni yo'naltirish, rejalashtirish, reaksiyani to'xtatish va muqobil variantni tanlash kabi jarayonlar birgalikda ishtirok etadi.

Oqibatlarni oldindan baholash

Mas'uliyatli qaror qabul qilish faqat "nima qilishni xohlayman?" savoliga emas, "agar shunday qilsam, keyin nima bo'ladi?" savoliga ham javob berishni talab qiladi. O'smir xatti-harakatning bevosita natijasini ko'rishi, biroq uzoq muddatli oqibatni yetarlicha hisobga olmasligi mumkin. Shuning uchun profilaktik ishda o'smirlarga tayyor taqiq berishdan tashqari, ehtimoliy oqibatlar zanjirini mustaqil tuzishga o'rgatish muhim.

O'zini nazorat qilish

O'zini nazorat qilish impulsiv xulqning muhim qarshi mexanizmlaridan biridir. O'zini nazorat qilish yuqori bo'lgan shaxs istakni his qilishi mumkin, ammo uni darhol amalga oshirish majburiyatini sezmaydi. U harakatni kechiktirishi, vaziyatni qayta baholashi va boshqa variantni tanlashi mumkin. 58 tadqiqot va 39 116 o'quvchi-talabani qamrab olgan meta-tahlilda o'zini nazorat qilish bilan agressiya o'rtasida o'rtacha darajadagi teskari bog'lanish aniqlangan [5].

Mazkur natija o'zini boshqarish ko'nikmalarining xulqiy muammolarni tushuntirishda muhimligini ko'rsatadi.

Axloqiy nazorat shaxsning xatti-harakatini faqat tashqi jazo va mukofot asosida emas, ichki axloqiy mezonlar asosida tartibga solishini anglatadi. Kichik yoshdagi bola "buni qilish mumkin emas, chunki jazolashadi" deb fikrlashi mumkin.

Axloqiy nazorat rivojlangan sari "buni qilish noto'g'ri, chunki boshqa odamga zarar yetkazadi" kabi ichki asoslangan qaror paydo bo'ladi.

Axloqiy me'yorlarning interiorizatsiyasi

Interiorizatsiya tashqi ijtimoiy talab va qoidalarining shaxsning ichki psixologik tizimiga kirib borishini anglatadi. O'smirlar bu jarayonning muhim davrlaridan biridir.

O'smir kattalarning har bir talabini so'zsiz qabul qilishdan ko'ra, uning sababini tushunishga intiladi. Bu ba'zan qarshilik sifatida ko'rinishi mumkin. Aslida "nega?" savoli axloqiy pozitsiyani mustaqil shakllantirish uchun ham zarur. Qoidaning ma'nosini tushunmagan o'smir uni faqat nazorat mavjud bo'lgan sharoitda bajarishi mumkin.

Vijdon va ichki javobgarlik

Axloqiy nazoratning rivojlangan shakli tashqi kuzatuv bo'lmagan vaziyatda ham o'z xatti-harakatini baholay olish bilan namoyon bo'ladi. Bu jarayonda vijdon, shaxsiy mas'uliyat va

qadriyatlar tizimi muhim. O'smir "hech kim ko'rmaydi" degan vaziyatda ham xatti-harakatning axloqiy mazmunini baholay olsa, tashqi nazorat ichki regulatsiyaga aylana boshlagan bo'ladi.

Empatiya va axloqiy qaror

Empatiya boshqa shaxsning hissiy holatini anglash va uning kechinmalarini hisobga olish imkonini beradi. Axloqiy qaror qabul qilishda "men nima xohlayman?" savoli bilan birga "mening harakatim boshqa odamga qanday ta'sir qiladi?" savoli paydo bo'lishi muhim. Empatiya axloqiy nazoratning yagona sharti bo'lmasa-da, boshqa shaxsga yetkazilishi mumkin bo'lgan zararni psixologik jihatdan anglashga yordam beradi.

Axloqiy chetlashish

Axloqiy chetlashish shaxsning o'z axloqiy standartlariga zid xatti-harakatni subyektiv jihatdan oqlashiga imkon beruvchi psixologik mexanizmlarni anglatadi. Masalan, o'smir "hamma shunday qiladi", "u bunga loyiq edi" yoki "bu oddiy hazil edi" kabi izohlar orqali nomaqbul xatti-harakatining axloqiy mazmunini kamaytirishi mumkin. Aksincha, shaxs mazkur qoidani aynan shu vaziyatga tatbiq qilmaslik uchun psixologik asos yaratadi.

Axloqiy chetlashish va transgressiv xulq

2023-yilgi meta-analitik sharh 157 tadqiqot va 118 501 ishtirokchiga oid ma'lumotlarni umumlashtirgan [4]. Natijalarda axloqiy chetlashish agressiv va boshqa transgressiv xatti-harakatlar bilan bog'liqligi aniqlangan.

Shuningdek, empatiya, o'ziga samaradorlik, ota-ona nazorati va tengdoshlar tomonidan rad etilish kabi shaxsiy hamda ijtimoiy omillar axloqiy chetlashish jarayonlari bilan aloqador ekani qayd etilgan [4]. Shaxs o'zi biladigan axloqiy me'yorni real vaziyatda qo'llashi ham kerak.

Mas'uliyatni boshqa shaxsga yuklash

Axloqiy chetlashishning muhim ko'rinishlaridan biri xatti-harakat uchun javobgarlikni boshqa shaxs yoki guruhga yuklashdir. "Do'stlarim majbur qildi" yoki "hamma qilgani uchun men ham qildim" kabi pozitsiyalar shaxsiy javobgarlik hissini kamaytirishi mumkin. O'smirlikda tengdoshlar guruhi katta psixologik ahamiyatga ega bo'lganligi sababli mazkur mexanizmga alohida e'tibor berish lozim.

Oqibatni minimallashtirish

Nomaqbul xatti-harakat oqibatini kichraytirib ko'rsatish ham axloqiy nazoratni zaiflashtirishi mumkin. Masalan, kiberbulling holatida "faqat yozuv edi" degan qarash jabrlanuvchining psixologik zararini inkor qilishi mumkin. Axloqiy refleksiya esa harakatni uni bajargan shaxs pozitsiyasidan tashqari jabrlanuvchi pozitsiyasidan ham baholashni talab qiladi.

Axloqiy refleksiya

Axloqiy refleksiya o'smirning o'z xatti-harakatini qadriyatlar va boshqa insonlarning manfaatlarini nuqtai nazaridan qayta tahlil qilishidir. Bu jarayon "men nima qildim?" savolidan boshlanib, "nima uchun qildim?", "kimga qanday ta'sir qildi?" va "keyingi safar boshqacha nima qilishim mumkin?" savollariga o'tadi. Axloqiy refleksiya jazodan tubdan farq qiladi.

Jazo tashqi oqibat bo'lsa, refleksiya ichki anglash jarayonidir.

Impuls va axloqiy qaror o'rtasidagi vaqt

Impulsivlik va axloqiy nazoratning o'zaro aloqasini tushunishda vaqt omili muhim. Axloqiy qaror shakllanishi uchun shaxsda xatti-harakatdan oldin qisqa bo'lsa ham fikrlash imkoniyati bo'lishi kerak. Agar impuls darhol harakatga aylansa, oqibat va axloqiy mezonni baholash uchun imkon kamayadi. Shu sababli o'smirlar bilan olib boriladigan psixologik ishda "to'xtash ko'nikmasi" alohida ahamiyatga ega.

Shartli ravishda: impuls → to'xtash → variantlarni ko'rish → oqibatni baholash → axloqiy baholash → qaror → xatti-harakat modelini qo'llash mumkin.

Mas'uliyatli qaror qabul qilish

Mas'uliyatli qaror o'smirning o'z ehtiyojini inkor etishi degani emas. U shaxsiy ehtiyoj, vaziyat talabi, boshqa insonlarning huquqi va uzoq muddatli oqibat o'rtasida muvozanat topishni anglatadi. Bu qobiliyat birdaniga shakllanmaydi.

Oiladagi muloqot, ta'lim muhiti, ijtimoiy tajriba va o'smirlarga beriladigan mustaqil qaror imkoniyatlari uning rivojlanishiga ta'sir qiladi.

MUHOKAMA

Nazariy tahlil impulsivlik va axloqiy nazoratni bir-biriga qarama-qarshi oddiy xususiyatlar sifatida talqin qilish yetarli emasligini ko'rsatadi. Impulsivlik birinchi navbatda xatti-harakatning vaqt, nazorat va oqibatni baholash mexanizmlari bilan bog'liq. Axloqiy nazorat esa xatti-harakatning "mumkin yoki mumkin emasligi"dan tashqari, uning "to'g'ri yoki noto'g'riligi"ni baholashni ta'minlaydi. Shu sababli o'smir nomaqbul xatti-harakatning noto'g'ri ekanligini yaxshi bilishi, biroq impulsni to'xtata olmasligi mumkin. Aksincha, xatti-harakatini yaxshi nazorat qila oladigan o'smir ayrim vaziyatlarda axloqiy chetlashish mexanizmlari orqali ongli nomaqbul qarorni oqlashi mumkin. Demak, profilaktik faoliyat ikki alohida yo'nalishni talab qiladi: xulqiy o'zini nazorat qilishni rivojlantirish va ichki axloqiy regulyatsiyani mustahkamlash.

2023-yilgi meta-tahlilda axloqiy chetlashish bilan bog'liq 35 xil korrelyat aniqlangani ushbu fenomenning shaxsiy va ijtimoiy omillar bilan murakkab bog'langanligini ko'rsatadi [4].

Shuningdek, 2020-yilgi 58 tadqiqot va 39 116 ishtirokchini qamrab olgan meta-tahlilda o'zini nazorat qilish agressiya bilan o'rtacha teskari bog'liqlikka ega bo'lgan [5]. Bu natijalar o'smir xulq-atvorini korreksiya qilishda faqat tashqi intizomiy nazorat bilan cheklanmasdan, ichki regulyatsiya mexanizmlarini shakllantirish zarurligini ko'rsatadi.

XULOSA

Impulsivlik o'smirlik davridagi xulqiy qarorlarning muhim psixologik determinantlaridan biri hisoblanadi. Impulsivlikni oddiy shoshqaloqlik bilan tenglashtirish mumkin emas; u impulsiv harakat, impulsiv tanlov, xulqiy inhibisiya va uzoq muddatli oqibatlarni baholash kabi jarayonlar bilan bog'liq.

O'zini nazorat qilish o'smirning impulsni darhol xatti-harakatga aylantirmasdan, uni qayta ko'rib chiqish imkoniyatini oshiradi. Axloqiy nazorat esa xatti-harakatning ijtimoiy va axloqiy mazmunini ichki qadriyatlar asosida baholashni ta'minlaydi.

Axloqiy chetlashish shakllanganda o'smir o'z qadriyatlariga zid xatti-harakatni psixologik jihatdan oqlashi mumkin. Shu sababli o'smirlarda salbiy xulq profilaktikasi faqat taqiq va tashqi nazoratga emas, balki xulqiy o'zini boshqarish, oqibatni oldindan ko'rish, empatiya, shaxsiy javobgarlik va axloqiy refleksiyaning rivojlantirishiga yo'naltirilishi zarur. O'smirni mas'uliyatli xulqqa o'rgatishning asosiy psixologik maqsadi tashqi nazoratni kuchaytirish emas, balki tashqi nazoratning asta-sekin ichki o'zini nazorat qilish va axloqiy o'zini boshqarish tizimiga aylanishiga sharoit yaratishdan iborat.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Khurana A. Impulsivity in Adolescence: Predictors and Consequences. *The Encyclopedia of Child and Adolescent Development*. Wiley, 2020. DOI: 10.1002/9781119171492.wecad472.
2. Wiers R.W. et al. Development and socialization of self-regulation from infancy to adolescence: A meta-review differentiating between self-regulatory abilities, goals, and motivation. *Developmental Review*. 2023. Vol. 69. 101090.
3. Janicaud N., Chen Y.W.R., McAuliffe T. et al. The construct components of self-regulation from a systematic review of self-regulation measures in children and adolescents. *Current Psychology*. 2026. Vol. 45. Article 497.
4. Paciello M. et al. Moral disengagement in youth: A meta-analytic review. *Developmental Review*. 2023. Vol. 70. 101101. DOI: 10.1016/j.dr.2023.101101.

5. Lei H., Chiu M.M., Quan J., Zhou W. Effect of self-control on aggression among students in China: A meta-analysis. *Children and Youth Services Review*. 2020. Vol. 116. 105107. DOI: 10.1016/j.chilcyouth.2020.105107.

6. Bandura A. *Moral Disengagement: How People Do Harm and Live with Themselves*. New York: Worth Publishers, 2016.

7. Gini G., Pozzoli T., Hymel S. Moral disengagement among children and youth: A meta-analytic review of links to aggressive behavior. *Aggressive Behavior*. 2014. Vol. 40. No. 1. P. 56–68.

O‘SMIRLARDA EMOTSIONAL BEQARORLIK VA AGRESSIV XULQ SHAKLLANISHINING PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI

Axmatova Guli Xurram qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti,

Qarshi 180000, O‘zbekiston,

e-mail: gilixurramovna@gmail.com

orcid 0009000542007352

Annotatsiya

Mazkur maqolada o‘smirlik davrida emotsional beqarorlik va agressiv xulq shakllanishining psixologik mexanizmlari nazariy jihatdan tahlil qilingan. O‘smirlik davriga xos emotsional reaktivlik, affektiv zo‘riqish, frustratsiyaga sezgirlik, emotsiyalarni boshqarishdagi qiyinchiliklar hamda ularning agressiv reaksiyalar yuzaga kelishidagi o‘rni yoritilgan. Agressiv xulqning reaktiv va proaktiv shakllari farqlanib, ayniqsa reaktiv agressiyaning emotsional regulatsiyadagi qiyinchiliklar bilan bog‘liqligi tahlil qilingan. Zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda emotsiyalarni boshqarishdagi qiyinchiliklar va moslashuvchan bo‘lmagan emotsional strategiyalarning agressiv xulq bilan bog‘liqligi aniqlanayotgani ko‘rsatib berilgan. O‘smirning salbiy hissiy holatini aniqlashi, uni adekvat ifodalashi, frustratsiyaga bardoshlilikini oshirishi va konfliktli vaziyatlarda konstruktiv reaksiyalarni tanlashi agressiv xulq profilaktikasining muhim psixologik yo‘nalishlari sifatida asoslangan.

Kalit so‘zlar: o‘smirlik, emotsional beqarorlik, agressiya, agressiv xulq, emotsional regulatsiya, frustratsiya, affektiv reaksiya, reaktiv agressiya, emotsional zo‘riqish.

Аннотация

В статье теоретически анализируются психологические механизмы эмоциональной нестабильности и формирования агрессивного поведения в подростковом возрасте. Рассматриваются характерные для подросткового периода эмоциональная реактивность, аффективное напряжение, чувствительность к фрустрации и трудности эмоциональной регуляции. Дифференцируются реактивная и проактивная формы агрессии, особое внимание уделяется связи реактивной агрессии с нарушениями эмоциональной регуляции. Анализ современных исследований показывает наличие связи между трудностями регуляции эмоций, использованием неадаптивных эмоциональных стратегий и выраженностью агрессивного поведения.

Ключевые слова: подростковый возраст, эмоциональная нестабильность, агрессия, агрессивное поведение, эмоциональная регуляция, фрустрация, аффективная реакция, реактивная агрессия.

Abstract

This article theoretically examines the psychological mechanisms underlying emotional instability and aggressive behavior during adolescence. Particular attention is paid to emotional reactivity, affective tension, sensitivity to frustration, and difficulties in emotion regulation. Reactive and proactive forms of aggression are differentiated, with special emphasis on the relationship between reactive aggression and emotion regulation difficulties. Contemporary research

demonstrates associations between maladaptive emotion regulation strategies, difficulties in regulating emotions, and higher levels of aggression.

Keywords: *adolescence, emotional instability, aggression, aggressive behavior, emotion regulation, frustration, affective reaction, reactive aggression.*

KIRISH

O'smirlik inson ontogenezining murakkab rivojlanish davrlaridan biri hisoblanib, unda biologik yetilish, ijtimoiy mavqening o'zgarishi, shaxsiy identiklikning shakllanishi hamda emotsional munosabatlar tizimining qayta qurilishi bir vaqtning o'zida kechadi. Mazkur o'zgarishlar o'smirning o'ziga, atrofdagi insonlarga va turli ijtimoiy vaziyatlarga munosabatida yangi psixologik xususiyatlarning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi.

O'smirlik davrida emotsiyalar intensivligining ortishi tabiiy rivojlanish jarayonining bir qismi hisoblanadi. Biroq hissiy reaksiyalarni boshqarish imkoniyatlari bilan emotsional qo'zg'alish kuchi o'rtasida nomutanosiblik yuzaga kelganida emotsional beqarorlik xulq-atvorning salbiy shakllariga ta'sir qiluvchi omilga aylanishi mumkin.

Emotsional beqarorlikni oddiy kayfiyat o'zgaruvchanligi bilan cheklash to'g'ri emas. Psixologik jihatdan u hissiy reaksiyalarning yuqori intensivligi, emotsional holatning tez almashishi, frustratsion vaziyatlarga keskin javob berish va emotsiyani konstruktiv boshqarishdagi qiyinchiliklarni qamrab oluvchi murakkab hodisadir [1].

O'smirning tengdoshlar tomonidan rad etilishi, ota-ona bilan ziddiyat, o'qishdagi muvaffaqiyatsizlik yoki shaxsiy qadr-qimmatiga tahdid sifatida qabul qilingan vaziyat kuchli hissiy reaksiya yuzaga keltirishi mumkin. Agar ushbu holatni boshqarish imkoniyati yetarli bo'lmasa, salbiy hissiyot tashqi agressiv reaksiyaga aylanishi ehtimoli ortadi.

2026-yilda e'lon qilingan keng qamrovli tizimli sharh va meta-tahlilda 137 maqoladagi 171 tadqiqot, jami 252 605 ishtirokchiga oid ma'lumotlar tahlil qilingan. Natijalarda emotsiyalarni boshqarishdagi qiyinchiliklar agressiyaning yuqoriroq darajasi bilan bog'langan. Moslashuvchan bo'lmagan emotsional strategiyalar va agressiya o'rtasida ham ijobiy bog'lanish aniqlangan [2].

Shuningdek, emotsional regulatsiyadagi qiyinchiliklarning reaktiv agressiya bilan aloqasi proaktiv agressiyaga nisbatan kuchliroq ekanligi ko'rsatilgan [2]. Bu agressiv xulqning barcha shakllarini bir xil psixologik mexanizm orqali izohlash mumkin emasligini ko'rsatadi.

Tadqiqot maqsadi — o'smirlik davrida emotsional beqarorlik va agressiv xulq o'rtasidagi psixologik bog'lanishlarni tahlil qilish, agressiv reaksiyalar shakllanishida emotsional regulatsiya, frustratsiya va affektiv reaktivlikning o'rnini ilmiy jihatdan asoslash.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqot nazariy-analitik xarakterga ega bo'lib, o'smirlik psixologiyasi, emotsional regulatsiya, emotsional disregulyatsiya va agressiv xulq muammolariga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlar tahliliga asoslandi.

Tadqiqot jarayonida nazariy tahlil, qiyosiy tahlil, ilmiy natijalarni tizimlashtirish va psixologik interpretatsiya metodlaridan foydalanildi. Nazariy tahlil orqali emotsional beqarorlik, emotsional regulatsiya va agressiv xulq tushunchalarining psixologik mazmuni aniqlandi. Qiyosiy tahlil yordamida reaktiv va proaktiv agressiyaning psixologik mexanizmlari farqlandi. Tizimlashtirish metodidan foydalanib emotsional beqarorlikdan agressiv reaksiyaga olib kelishi mumkin bo'lgan psixologik jarayonlar yagona nazariy tizimga birlashtirildi. Maqolada empirik tadqiqot o'tkazilgani haqidagi sun'iy ma'lumotlar keltirilmaydi. Natijalar mavjud ilmiy tadqiqotlarning nazariy umumlashtirilishidan iborat.

NATIJALAR

Emotsional beqarorlik o'smirning hissiy holati tashqi va ichki omillar ta'sirida tez o'zgarishi hamda yuzaga kelgan hissiy qo'zg'alishni boshqarishda qiyinchilik sezishi bilan tavsiflanadi.

O'smirning kayfiyati ko'tarinki holatdan tushkunlik, xotirjamlikdan jahldorlik, o'ziga ishonchdan ranjish holatiga nisbatan tez o'tishi mumkin. Biroq har qanday kayfiyat o'zgarishini

psixologik muammo sifatida baholash mumkin emas. Asosiy mezon hissiyotning xulq-atvorni qanchalik boshqarib qolishidir. Zamonaviy tadqiqotlarda emotsional disregulyatsiya faqat kuchli hissiyotlarning mavjudligi sifatida emas, balki hissiy signalni qayta ishlash, javobni tanlash, nazorat qilish va tajriba asosida regulyatsiya qilish kabi bir nechta jarayonlarni qamrab oluvchi murakkab tizim sifatida ko'rilmoqda [1].

Salbiy emotsional reaktivlik. Emotsional reaktivlik shaxsning ma'lum stimulga qanchalik tez va kuchli hissiy javob berishini ifodalaydi. O'smirlik davrida tengdoshlarning bahosi va ijtimoiy qabul qilinish ayniqsa katta psixologik ahamiyatga ega bo'lishi mumkin.

Masalan, tengdoshining oddiy hazili bir o'smir tomonidan zararsiz vaziyat sifatida qabul qilinsa, boshqa o'smir uni kamsitilish sifatida baholashi mumkin. Demak, xulqiy javob obyektiv vaziyatning o'ziga emas, balki uning subyektiv psixologik interpretatsiyasiga ham bog'liq.

Frustratsiyaga sezgirlik. Frustratsiya shaxs uchun ahamiyatli ehtiyoj, maqsad yoki istakni amalga oshirish yo'lida to'siq paydo bo'lishi bilan bog'liq psixologik holatdir. O'smirlikda mustaqillikka bo'lgan ehtiyoj ortgani sababli ota-ona yoki o'qituvchi tomonidan qo'yilgan cheklovlar ayrim vaziyatlarda frustratsiya manbaiga aylanishi mumkin.

Frustratsiyaga bardoshliligi yetarli bo'lmagan o'smir to'siqni vaqtinchalik vaziyat sifatida emas, shaxsiy erkinligiga qarshi qaratilgan harakat sifatida qabul qilishi mumkin.

G'azab va agressiya o'rtasidagi farq

G'azab va agressiyani aynan bir hodisa sifatida baholash ilmiy jihatdan noto'g'ri. G'azab — emotsional holat. Agressiya esa boshqa shaxsga zarar yetkazishga yo'naltirilgan xatti-harakat shaklidir. O'smir g'azablanishi, ammo agressiv harakat qilmasligi mumkin. Shuning uchun psixologik profilaktikaning maqsadi g'azabni butunlay yo'qotish emas, balki g'azab paytida konstruktiv xatti-harakatni saqlab qolish qobiliyatini rivojlantirishdir.

Reaktiv agressiya real yoki subyektiv idrok etilgan tahdid, provokatsiya yoki frustratsiyaga nisbatan tez yuzaga keladigan agressiv javobdir. U ko'pincha kuchli g'azab va emotsional qo'zg'alish bilan birga namoyon bo'ladi. Masalan, tengdoshi tomonidan masxara qilingan o'smirning darhol haqorat yoki jismoniy tajovuz bilan javob berishi reaktiv agressiyaga misol bo'lishi mumkin. 2026-yilgi meta-tahlil emotsional regulyatsiyadagi qiyinchiliklar aynan reaktiv agressiya bilan nisbatan kuchliroq bog'lanishini ko'rsatgan [2]. Bu natija o'smirlarning agressiv xatti-harakatlarini korreksiya qilishda agressiyaning turini aniqlash zarurligini ko'rsatadi.

Proaktiv agressiya reaktiv agressiyadan farqli ravishda kuchli hissiy provokatsiyaga bevosita javob bo'lishi shart emas. Bunda agressiv xulq ma'lum maqsadga erishish vositasi sifatida ishlatilishi mumkin. Tengdoshni qo'rqitish orqali mavqega ega bo'lish yoki boshqalardan istalgan narsani olish bunga misol bo'la oladi. Shuning uchun emotsional regulyatsiyani rivojlantirish reaktiv agressiyani kamaytirishda ayniqsa muhim bo'lsa-da, barcha agressiv xatti-harakatlarni faqat emotsional beqarorlik bilan tushuntirish mumkin emas.

Emotsional disregulyatsiya va agressiv xulq. Emotsional disregulyatsiya kuchli hissiy holatni boshqarish va vaziyat talabiga mos javob tanlashdagi qiyinchiliklarni anglatadi. Smith va hammualliflarining meta-tahlilida emotsiyalarni boshqarishdagi qiyinchiliklarning agressiya bilan ijobiy bog'liqligi aniqlangan. Moslashuvchan bo'lmagan strategiyalar ham yuqori agressiya bilan bog'langan [2]. Bolalar va o'smirlardagi tashqi xulqiy buzilishlarga oid 2026-yilgi tizimli sharh va meta-tahlil ham emotsional disregulyatsiyani tashqi xulqiy muammolarni tushunishda muhim konstruksiya sifatida ko'rib chiqadi [3].

Emotsiyani bostirish va boshqarishning farqi. Emotsional nazoratni hissiyotni bostirish bilan tenglashtirish mumkin emas. O'smirlar "jahling chiqmasin" yoki "hech narsani his qilma" deyish emotsional regulyatsiyani rivojlantirmaydi. Aksincha, samarali regulyatsiya birinchi navbatda hissiyotni tan olishdan boshlanadi. O'smir "men jahldorman", "men ranjdim", "men o'zimni kamsitilgandek his qildim" deb o'z holatini aniqlashi kerak.

Keyingi bosqichda ushbu hissiyot asosida qanday xatti-harakatni tanlash masalasi yuzaga keladi.

Agressiv xulq faqat jismoniy tajovuzdan iborat emas. Verbal agressiya haqorat, tahdid, masxara qilish va kamsituvchi ifodalar orqali namoyon bo'lishi mumkin. O'smirlar orasida verbal agressiya ayrim hollarda "hazil" sifatida niqoblanishi ham mumkin. Ammo muntazam kamsituvchi kommunikatsiya jabrlanuvchining psixologik holatiga jiddiy ta'sir qilishi mumkin.

Munosabatlarga qaratilgan agressiya

Munosabatlarga qaratilgan agressiyada boshqa shaxsning ijtimoiy aloqalariga zarar yetkazish maqsadi kuzatiladi. Tengdoshni guruhdan chiqarish, boshqalarni u bilan gaplashmaslikka undash yoki uning obro'siga zarar yetkazish shunday xatti-harakatlarga kirishi mumkin. Bu shakl jismoniy agressiyaga qaraganda kamroq ko'rinadigan bo'lsa-da, o'smirning ijtimoiy moslashuvi uchun sezilarli oqibatlariga ega bo'lishi mumkin.

Emotsional zo'riqishning to'planishi

Agressiv reaksiya har doim bitta vaziyatning natijasi bo'lavermaydi. Uzoq davom etuvchi stress, oilaviy ziddiyat, o'qishdagi muvaffaqiyatsizlik yoki tengdoshlar bilan murakkab munosabatlar emotsional zo'riqishning to'planishiga sabab bo'lishi mumkin.

Natijada nisbatan kichik provokatsiya ham kuchli reaksiya yuzaga keltirishi ehtimoli mavjud. Shuning uchun agressiv hodisani baholashda faqat uning oldidan sodir bo'lgan vaziyatni emas, o'smirning umumiy emotsional fonini ham o'rganish zarur.

MUHOKAMA

O'rganilgan ilmiy ma'lumotlar o'smirlardagi agressiv xulqni faqat tarbiyadagi kamchilik yoki intizomsizlik bilan izohlash cheklangan yondashuv ekanligini ko'rsatadi. Emotsional regulatsiya agressiyaning muhim psixologik mexanizmlaridan biridir. 2026-yilgi yirik meta-tahlilda moslashuvchan bo'lmagan emotsional regulatsiya strategiyalarining agressiya bilan bog'liqligi $r=0,329$, emotsiyalarni boshqarishdagi qiyinchiliklarning agressiya bilan bog'liqligi esa $r=0,248$ darajasida qayd etilgan [2]. Biroq korrelyatsion natijalarni "emotsional beqarorlik agressiyani bevosita keltirib chiqaradi" shaklida talqin qilish to'g'ri emas. Agressiv xulq ko'p omilli hodisa bo'lib, emotsional regulatsiya uning faqat muhim mexanizmlaridan biridir.

Shundan kelib chiqib, o'smirlarda agressiv xulq profilaktikasining psixologik modeli to'rtta bosqichni qamrab olishi mumkin: hissiyotni aniqlash, uning sababini tushunish, hissiy qo'zg'alishni boshqarish va konstruktiv xulqiy javobni tanlash.

Psixologik amaliyotda o'smirlarga "agressiv bo'lma" deyishdan ko'ra, agressiv reaksiya yuzaga kelishidan oldingi emotsional jarayonni anglashga yordam berish samaraliroq yo'nalish hisoblanadi.

XULOSA

O'smirlik davridagi emotsional beqarorlik murakkab psixologik hodisa bo'lib, hissiy reaksiyalarning intensivligi, frustratsiyaga sezgirlik va emotsional regulatsiyadagi qiyinchiliklarni qamrab oladi.

Emotsional beqarorlikning mavjudligi o'z-o'zidan agressiv xulqni anglatmaydi. Biroq hissiy regulatsiyadagi qiyinchiliklar, yuqori reaktivlik va frustratsiyaga past bardoshlilik birlashgan sharoitda agressiv javob ehtimoli ortishi mumkin. Reaktiv va proaktiv agressiyaning psixologik mexanizmlari farqlanadi. Emotsional regulatsiyadagi qiyinchiliklar reaktiv agressiya bilan ayniqsa kuchli bog'liq. O'smirlarda agressiv xulq profilaktikasi hissiyotlarni bostirishga emas, ularni aniqlash, tushunish va konstruktiv boshqarishga yo'naltirilishi kerak.

Shu sababli emotsional savodxonlik, frustratsiyaga chidamlilik, g'azabni boshqarish va konstruktiv konflikt ko'nikmalarini rivojlantirish o'smirlar bilan olib boriladigan psixologik ishlarning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Evans S.C. et al. Annual Research Review: What processes are dysregulated among emotionally dysregulated youth? A systematic review. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. 2025. DOI: 10.1111/jcpp.14126.

2. Smith K., Jones A., Daly N., Widdrington H., Garofalo C., Gillespie S.M. Emotion Regulation and Aggression: A Systematic Review and Meta-Analysis. *Aggressive Behavior*. 2026. Vol. 52. No. 1. e70055. DOI: 10.1002/ab.70055.
3. Njardvik U., Wergeland G.J., Fjermestad K.W. et al. Emotion dysregulation in children and adolescents with externalizing disorders: a systematic review and meta-analysis. *European Child & Adolescent Psychiatry*. 2026. DOI: 10.1007/s00787-026-03090-8.
4. Gill B.K., Balodis I.M., Minuzzi L. et al. Neural correlates of emotion dysregulation in adolescents: a systematic review. *Discover Psychology*. 2024. Vol. 4. Article 31.
5. Gross J.J. Emotion regulation: Current status and future prospects. *Psychological Inquiry*. 2015. Vol. 26. No. 1. P. 1–26.
6. Anderson C.A., Bushman B.J. Human aggression. *Annual Review of Psychology*. 2002. Vol. 53. P. 27–51.

O‘SMIRLARDA OILAVIY MUNOSABATLARDA ADAPTATSIYA VA DEZADAPTATSIYA OMILLARI

Сулейманова Хуморохон Улуғбек қизи

O‘zDJTU Angren fakulteti

Umumiy fanlar kafedrası

Umumiy psixologiya fan o‘qituvchisi

e-mail: xumorasuleymanova1993@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada o‘smirlik davrida oilaviy munosabatlarning shaxs rivojlanishiga ta’siri hamda oilaviy muhitda adaptatsiya va dezadaptatsiyaning shakllanishiga sabab bo‘luvchi psixologik omillar tahlil qilinadi. O‘smirlik davri shaxsning o‘zini anglash, mustaqillikka intilish, o‘z fikrini himoya qilish va tengdoshlari bilan munosabatlarni kengaytirish jarayonlari kuchayadigan muhim rivojlanish bosqichidir. Shu sababli bu davrda ota-ona va o‘smir o‘rtasidagi munosabatlarning mazmuni va xarakteri alohida ahamiyat kasb etadi. Oiladagi psixologik muhit, o‘zaro ishonch, ochiq muloqot, emotsional qo‘llab-quvvatlash hamda tarbiya uslubi o‘smirning oilaviy munosabatlarga moslashishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Aksincha, doimiy nizolar, haddan tashqari nazorat, emotsional befarqlik, qattiqqo‘llik va ishonchsizlik o‘smirning oilaviy muhitda dezadaptiv holatlarni boshdan kechirishiga sabab bo‘lishi mumkin. Maqolada adaptatsiyani qo‘llab-quvvatlovchi va dezadaptatsiyani kuchaytiruvchi asosiy oilaviy-psixologik omillar yoritiladi hamda o‘smirlar bilan profilaktik ishlarni tashkil etishda ota-ona, pedagog va maktab psixologi hamkorligining ahamiyati asoslanadi.

Kalit so‘zlar: o‘smirlik davri, oilaviy munosabatlar, adaptatsiya, dezadaptatsiya, psixologik muhit, ota-ona va farzand munosabatlari, emotsional qo‘llab-quvvatlash, muloqot, konflikt, ijtimoiy moslashuv.

Bugungi kunda o‘smirlarning psixologik rivojlanishi va ularning ijtimoiy muhitga moslashuvi muhim psixologik muammolardan biri sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, oila o‘smirning shaxs sifatida shakllanishida eng yaqin va doimiy ijtimoiy muhit bo‘lib, undagi munosabatlar bolaning emotsional holati, o‘zini baholashi, xulq-atvori va boshqa insonlar bilan muloqotiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi.

O‘smirlik davrida bolaning ehtiyojlari va hayotga bo‘lgan qarashlarida muayyan o‘zgarishlar yuz beradi. U asta-sekin o‘zini mustaqil shaxs sifatida anglay boshlaydi, o‘z fikrining tan olinishini istaydi va qarorlar qabul qilishda mustaqillikka intiladi. Bunday o‘zgarishlar tabiiy rivojlanish jarayoni bo‘lsa-da, ayrim hollarda ota-onalarning avvalgi tarbiya usullari bilan o‘smirning yangi ehtiyojlari o‘rtasida ziddiyat yuzaga kelishi mumkin.

Oila kichik ijtimoiy guruh sifatida o‘smirning ijtimoiylashuvi uchun muhim muhit hisoblanadi. Oiladagi o‘zaro hurmat, ishonch, samimiy muloqot va emotsional qo‘llab-quvvatlash

o'smirning o'zini xavfsiz his qilishiga yordam beradi. Aksincha, doimiy janjal, qo'pollik, haddan tashqari nazorat, befarqlik yoki bolaning fikrini inkor etish uning oiladan emotsional jihatdan uzoqlashishiga olib kelishi mumkin.

Shu sababli o'smirlarning oilaviy munosabatlarga moslashuvini ta'minlovchi hamda dezadaptatsiya xavfini kuchaytiruvchi omillarni aniqlash amaliy psixologiya uchun ham muhim masalalardan biridir.

O'smirlik shaxs rivojlanishidagi murakkab va o'ziga xos davrlardan biridir. Ushbu bosqichda biologik o'zgarishlar bilan bir qatorda, bolaning o'zini anglashi, qadriyatlari, ehtiyojlari va ijtimoiy munosabatlarida ham sezilarli o'zgarishlar kuzatiladi.

O'smir endilikda o'zini faqat ota-onaning farzandi sifatida emas, balki mustaqil fikrga ega bo'lgan shaxs sifatida ko'ra boshlaydi. Shu bois u o'z fikri va qarorlarining kattalar tomonidan hurmat qilinishiga ehtiyoj sezadi. Agar ota-ona ushbu ehtiyojni to'g'ri anglab, munosabatlar uslubini o'zgartira olsa, oiladagi o'zaro tushunish mustahkamlanadi.

Biroq bolalik davriga xos bo'lgan qat'iy nazorat va doimiy buyruqbozlik o'smirlik davrida avvalgidek samarali bo'lmasligi mumkin. Aksincha, bunday yondashuv norozilik, qarshilik ko'rsatish yoki ota-onadan emotsional uzoqlashishni kuchaytirishi ehtimoli mavjud.

L.S. Vygotskiyning madaniy-tarixiy yondashuvida shaxs rivojlanishining ijtimoiy muhit bilan chambarchas bog'liqligi ta'kidlanadi. Shaxsning psixologik xususiyatlari boshqa insonlar bilan munosabatlar jarayonida shakllanadi. Shu jihatdan qaraganda, o'smirning oiladagi munosabatlari uning keyingi ijtimoiy tajribasi uchun ham muhim asos bo'lib xizmat qiladi.

Adaptatsiyani shaxsning muayyan ijtimoiy muhit talablariga moslashishi bilan birga, o'z ehtiyojlari va individual xususiyatlarini ham adekvat tarzda namoyon eta olishi sifatida tushunish mumkin.

Oilaviy munosabatlarda yaxshi moslashgan o'smir, odatda, oila a'zolari bilan muloqot qilish, o'z his-tuyg'ularini ifodalash va nizoli vaziyatlarni konstruktiv yo'l bilan hal etishda nisbatan samarali strategiyalardan foydalanadi.

Bunday o'smirlarga quyidagi xususiyatlar xos bo'lishi mumkin:

- oila a'zolari bilan ochiq va samarali muloqot qila olish;
- o'z his-tuyg'ularini nisbatan adekvat ifodalash;
- oiladagi mavjud qoidalarni tushunish va ularga mas'uliyat bilan munosabatda bo'lish;
- nizoli vaziyatlarda murosaga kelishga intilish;
- ota-ona bilan o'zaro ishonchga asoslangan munosabat o'rnatish;
- o'z fikrini boshqalarning fikrini hurmat qilgan holda bildirish;
- mustaqillikka intilish bilan oilaviy mas'uliyat o'rtasida muvozanatni saqlash.

Shu nuqtayi nazardan, adaptatsiyani faqat o'smirning oiladagi barcha talablarga so'zsiz bo'ysunishi sifatida baholash to'g'ri emas. Sog'lom adaptatsiya o'smirning mustaqilligi, shaxsiy chegaralari va oilaviy qadriyatlar o'rtasidagi maqbul muvozanatni ham nazarda tutadi.

O'smirning oilaviy munosabatlarga muvaffaqiyatli moslashuvida bir nechta omillar alohida ahamiyatga ega.

Birinchidan, **emotsional qo'llab-quvvatlash**. Ota-onaning mehr-muhabbati, e'tibori va farzandining muammolariga befarq bo'lmasligi o'smirda o'ziga nisbatan ishonchni kuchaytiradi. Oilada o'zini qadrlangan va kerakli deb his qilgan o'smirning emotsional barqarorligi ham yuqoriroq bo'lishi mumkin.

Ikkinchidan, **ochiq muloqot**. O'smir o'z muammolari va kechinmalarini qo'rqmasdan ota-onasi bilan muhokama qila oladigan muhitda nizolarni konstruktiv tarzda hal qilish imkoniyati ortadi.

Uchinchidan, **ota-onaning tarbiya uslubi**. Talabchanlik bilan bir qatorda hurmat, tushunish va qo'llab-quvvatlashni uyg'unlashtirgan demokratik yondashuv o'smirning mustaqilligini rivojlantirishga yordam beradi.

To'rtinchidan, **psixologik xavfsizlik**. O'smir o'z fikrini bildirganida masxara qilinmasligi, kamsitilmasligi yoki darhol jazolanmasligini his qilishi oiladagi ishonchni mustahkamlaydi.

Dezadaptatsiya shaxsning mavjud ijtimoiy va psixologik muhit talablariga moslashishida qiyinchiliklar yuzaga kelishi bilan tavsiflanadi. Oilaviy munosabatlarda dezadaptatsiya o'smirning ota-onasi yoki boshqa oila a'zolari bilan muloqotida keskinlik, doimiy nizolar, emotsional uzoqlashish va qarama-qarshiliklarning kuchayishi ko'rinishida namoyon bo'lishi mumkin.

Oilaviy dezadaptatsiyaning shakllanishida quyidagi omillar muhim o'rin tutadi:

- ota-ona o'rtasidagi doimiy nizolar;
- o'smir ustidan haddan tashqari nazorat o'rnatish;
- uning shaxsiy fikri va qarorlarini muntazam ravishda inkor etish;
- his-tuyg'ulariga yetarlicha e'tibor bermaslik;
- jazoga asoslangan tarbiya;
- doimiy tanqid va taqqoslash;
- ota-ona va farzand o'rtasidagi ishonchning pasayishi;
- oiladagi emotsional beqaror muhit.

Ayniqsa, haddan tashqari nazorat o'smirning mustaqillikka bo'lgan tabiiy ehtiyoji bilan to'qnash kelganda, qarshilik va nizolarni kuchaytirishi mumkin. Shu sababli ota-onalar o'smirlik davrida tarbiya usullarini bolaning yosh va psixologik xususiyatlariga moslashtirib borishlari zarur.

O'smirlarda oilaviy dezadaptatsiyaning oldini olish faqat o'smirning o'zi bilan ishlash bilangina cheklanmasligi kerak. Bu jarayonda ota-ona, pedagog va maktab psixologining hamkorligi muhim ahamiyatga ega.

Psixologik profilaktika doirasida ota-onalarga o'smirlik davrining psixologik xususiyatlari haqida ma'lumot berish, oilada samarali muloqot ko'nikmalarini shakllantirish, nizolarni konstruktiv hal etish usullarini o'rgatish va emotsional qo'llab-quvvatlashning ahamiyatini tushuntirish maqsadga muvofiq.

O'smir bilan olib boriladigan individual va guruhli mashg'ulotlarda esa o'z his-tuyg'ularini anglash, ularni to'g'ri ifodalash, nizoli vaziyatlarda maqbul qaror qabul qilish hamda o'z fikrini konstruktiv tarzda himoya qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga e'tibor qaratish mumkin.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'smirning oilaviy munosabatlarga moslashuvida oiladagi emotsional muhit, ota-ona va farzand o'rtasidagi ishonch, ochiq muloqot, psixologik qo'llab-quvvatlash va tarbiya uslubi muhim omillar sifatida namoyon bo'ladi. O'smirning fikrini tinglash, uning shaxsiy chegaralarini hurmat qilish va mustaqillikka bo'lgan ehtiyojini to'g'ri yo'naltirish oilaviy munosabatlarning barqarorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Buning aksiga, doimiy nizolar, haddan tashqari nazorat, emotsional befarqlik, qattiqqo'llik, muntazam tanqid va ishonchsizlik o'smirning oilaviy muhitda o'zini noqulay his qilishiga hamda dezadaptiv xulq-atvor shakllarining yuzaga kelishiga sabab bo'lishi mumkin.

Shu bois o'smirlar bilan bog'liq psixologik profilaktika ishlarini tashkil etishda faqat o'smirning xulq-atvorini o'zgartirishga emas, balki uning oilaviy muhitini ham sog'lomlashtirishga e'tibor qaratish lozim. Ota-ona, pedagog va psixologning hamkorlikdagi faoliyati o'smirning oilaviy, ta'limiy va ijtimoiy muhitga yanada samarali moslashishiga yordam beradi.

Sog'lom oilaviy munosabatlarni shakllantirish o'smirning bugungi psixologik barqarorligini ta'minlash bilan birga, uning kelajakdagi shaxslararo munosabatlari va ijtimoiy hayotiga ham ijobiy zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Vygotskiy L.S. *Psixologiya razvitiya rebyonka*. — Moskva: Smysl, 2004.
2. Bojovich L.I. *Lichnost i yeyo formirovaniye v detskom vozraste*. — Moskva: Prosveshcheniye, 1968.
3. Elkonin D.B. *Psixologiya razvitiya*. — Moskva: Akademiya, 2001.
4. Leontyev A.N. *Deyatelnost. Soznaniye. Lichnost*. — Moskva: Politizdat, 1975.
5. Kon I.S. *Psixologiya ranney yunosti*. — Moskva: Prosveshcheniye, 1989.
6. Karabanova O.A. *Psixologiya semeynyx otnosheniy i osnovy semeynogo konsultirovaniya*. — Moskva: Gardariki.
7. Craig G.J., Baucum D. *Human Development*. — Pearson Education.

8. Steinberg L. *Adolescence*. — New York: McGraw-Hill.
9. Santrock J.W. *Adolescence*. — New York: McGraw-Hill.

O'SMIRLIK DAVRIDA ABYUZ XULQ NAMOYON BO'LISHIGA TA'SIR ETUVCHI OMILLARNING NAZARIY VA AMALIY TAHLILI

Nizomiy Nomidagi O'zbekiston Milliy Pedagogika Universiteti
Mustaqil izlanuvchi **O'skanov Mirsaid Abdurashid o'g'li**

email: oskanovmirsaid@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur tezisdagi o'smirlik davrida abyuz xulq namoyon bo'lishiga ta'sir etuvchi psixologik va ijtimoiy omillar nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Oilaviy muhit, ota-ona tarbiya uslubi, psixologik nazorat, tengdoshlar ta'siri, ijtimoiy o'rganish va emotsional regulatsiyaning abyuz xulq shakllanishidagi o'rni yoritiladi.

Tahlil natijasida abyuz xulq faqat tajovuzkorlik bilan cheklanmasligi, balki nazorat, psixologik bosim va manipulyativ ta'sir orqali ham namoyon bo'lishi asoslanadi.

O'smirlarda bunday xulqning oldini olishda oila, maktab, tengdoshlar muhiti va psixologik xizmatning kompleks hamkorligi muhimligi ko'rsatib beriladi.

KALIT SO'ZLAR: *o'smirlik, abyuz xulq, psixologik nazorat, manipulyatsiya, tajovuzkorlik, emotsional regulatsiya, oilaviy muhit, ota-ona tarbiyasi, tengdoshlar, ijtimoiy o'rganish.*

АННОТАЦИЯ

В данной тезисе теоретически анализируются психологические и социальные факторы, влияющие на формирование и проявление абьюзивного поведения в подростковом возрасте. Рассматривается роль семейной среды, стиля родительского воспитания, психологического контроля, влияния сверстников, социального научения и эмоциональной регуляции в формировании абьюзивного поведения.

Результаты анализа показывают, что абьюзивное поведение не ограничивается только агрессивностью, но может проявляться также в форме контроля, психологического давления, манипуляции и других деструктивных способов воздействия.

Подчеркивается важность комплексного взаимодействия семьи, образовательного учреждения, среды сверстников и психологической службы в профилактике и коррекции абьюзивного поведения подростков.

Ключевые слова: *подростковый возраст, абьюзивное поведение, психологический контроль, манипуляция, агрессивность, эмоциональная регуляция, семейная среда, родительское воспитание, сверстники, социальное научение.*

ABSTRACT

This thesis theoretically analyzes the psychological and social factors influencing the formation and manifestation of abusive behavior during adolescence. It examines the role of the family environment, parenting styles, psychological control, peer influence, social learning, and emotional regulation in the development of abusive behavior.

The analysis demonstrates that abusive behavior is not limited to aggression but can also manifest through control, psychological pressure, manipulation, and other forms of destructive influence.

The importance of comprehensive cooperation among the family, educational institutions, peer environment, and psychological services in preventing and correcting abusive behavior among adolescents is emphasized.

Keywords: *adolescence, abusive behavior, psychological control, manipulation, aggression, emotional regulation, family environment, parenting, peers, social learning.*

KIRISH

O'smirlik davri shaxsning kognitiv, emotsional va ijtimoiy jihatdan jadal rivojlanadigan muhim bosqichi bo'lib, bu davrda uning xulq-atvor me'yorlari, shaxslararo munosabatlari va ijtimoiy moslashuv ko'nikmalari faol shakllanadi. O'smirning xulq-atvoriga oiladagi tarbiya uslubi, ota-ona va farzand munosabatlari, maktab muhiti hamda tengdoshlar guruhi sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, o'smir tomonidan kuzatiladigan salbiy xulq namunalari, haddan tashqari nazorat, emotsional bosim, manipulyatsiya va agressiv munosabatlarning muntazam takrorlanishi uning xulq-atvor strategiyalarining shakllanishiga ta'sir qilishi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan, o'smirlarda abyuz xulq-atvorning yuzaga kelish sabablarini faqat individual xususiyatlar bilan emas, balki uning oilaviy, ta'limiy va tengdoshlar muhitidagi ijtimoiy-psixologik omillar bilan bog'liq holda o'rganish muhimdir. Mazkur yondashuv abyuz xulq-atvorning dastlabki belgilarini aniqlash, uning shakllanish mexanizmlarini tushuntirish va kompleks profilaktik choralarni ishlab chiqish imkonini beradi.

MATERIALLAR VA USULLAR

A. Banduraning ijtimoiy o'rganish nazariyasiga ko'ra, inson xulq-atvorining ayrim shakllari boshqa shaxslarning xatti-harakatlarini kuzatish va ularga taqlid qilish orqali o'zlashtiriladi. [1; 73-b.].

Mening ilmiy qarashimizga ko'ra, mazkur yondashuvni o'smirlarda abyuz xulq-atvorning shakllanishiga tatbiq etganda, avvalo, o'smirning kundalik ijtimoiy muhitida qanday xulq namunalari mavjudligiga e'tibor qaratish lozim.

Agar o'smir oilada, maktabda yoki tengdoshlari orasida qo'rqitish, bosim o'tkazish, boshqalarni nazorat qilish, manipulyatsiya qilish yoki agressiv munosabat orqali maqsadga erishish holatlarini muntazam kuzatsa, bunday xatti-harakatlar uning ongida muayyan xulqiy model sifatida shakllanishi mumkin.

Meningcha, bunda o'smir nafaqat xatti-harakatning o'zini, balki uning natijasini ham kuzatadi. Agar bosim, qo'rqitish yoki nazorat orqali shaxs o'z maqsadiga erishayotganini ko'rsa, o'smir bunday usulni samarali xulq strategiyasi sifatida qabul qilishi mumkin.

Natijada ushbu xulq shakllari asta-sekin odatiy munosabat modeli sifatida mustahkamlanib, keyinchalik o'zining tengdoshlari bilan munosabatlarida ham takrorlanishi ehtimoli ortadi.

M. Pinquartning 1435 ta tadqiqotni qamrab olgan meta-tahlilida qattiq va psixologik nazorat o'smirlardagi tashqi xulq muammolari bilan yuqoriroq darajada bog'liqligi, iliqlik, avtonomiyani qo'llab-quvvatlash va avtoritativ tarbiya esa bunday muammolar bilan salbiy bog'liqligi ko'rsatilgan.[2; 873-b.].

Mazkur natijalarni o'smirlar abyuz xulq-atvori nuqtayi nazaridan tahlil qiladigan bo'lsak, ota-onaning haddan tashqari qattiq nazorati, doimiy ayblashi, qo'rqitishi yoki kuch orqali o'z fikrini o'tkazishi o'smirning mustaqil fikrlashi va emotsional rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Bunday tarbiya sharoitida o'smir o'z fikri va istaklarini erkin ifodalash imkoniyatidan mahrum bo'lib, ichki emotsional zo'riqish va norozilikni to'plashi ehtimoli mavjud. Keyinchalik ushbu ichki zo'riqish tengdoshlar bilan munosabatlarda agressivlik, keskinlik, bosim yoki nazorat ko'rinishida namoyon bo'lishi mumkin.

B.K. Barber psixologik nazoratni bolaning psixologik va emotsional tajribasi hamda uni ifodalashini cheklash, qadsizlantirish va manipulyatsiya qilish bilan bog'liq nazorat shakli sifatida izohlaydi.[3; 3296-b.].

Meningcha, ota-onaning o'smirning har bir harakati va qarorini haddan tashqari nazorat qilishi uning mustaqil fikrlash, mustaqil qaror qabul qilish va o'z fikrini erkin ifodalash ko'nikmalarining shakllanishini cheklashi mumkin.

Natijada o'smir o'z kechinmalarini konstruktiv muloqot orqali ifodalash o'rniga ularni ichki ravishda to'plab borishi, ziddiyatli vaziyatlarda esa keskin yoki agressiv reaksiya bildirishi mumkin.

E. Basili va hammualliflarning uch mamlakatni qamrab olgan longitudinal tadqiqotida ota-onaning psixologik nazorati o'smirlarning salbiy moslashuvi bilan bog'liqligi, xususan, onaning

psixologik nazorati o'smirlarda antisotsial xulq bilan bog'liq bo'lishi mumkinligi aniqlangan. [4;1-b].

Mening ilmiy qarashimizga ko'ra, doimiy nazorat va bosim ostida bo'lgan o'smirda mustaqil fikrlash va o'z xulqini mustaqil boshqarish ko'nikmalari yetarlicha rivojlanmasligi mumkin. Buning natijasida u o'z fikrini ota-onasiga erkin bildira olmaydi, ichki ziddiyatlarini saqlab qoladi va keyinchalik ushbu ichki zo'riqishni atrofdagilar bilan munosabatlarida namoyon qilishi mumkin.

Shu sababli, oiladagi nazorat va bosimga asoslangan munosabatlarning keyinchalik tengdoshlar bilan munosabatlarda takrorlanishi abyuz xulq-atvorning shakllanish mexanizmlaridan biri sifatida qaralishi mumkin.

G.B. Shoumarov tomonidan shaxsning ijtimoiylashuvi, avvalo, oilada amalga oshishi ta'kidlanadi [5; 53-b.].

Meningcha, o'smir oilada kuzatgan xulq-atvor namunalarini, ayniqsa, emotsional jihatdan yaqin bo'lgan ota-ona va boshqa katta yoshdagi oila a'zolarining munosabat usullarini o'zlashtirishi mumkin.

Shu sababli oiladagi kattalar o'z xulq-atvoriga e'tibor berishi, nizoli vaziyatlarda o'zini boshqarishi va farzand bilan muloqotda hurmat hamda tushunishga asoslangan munosabatni shakllantirishi muhimdir.

V.M. Karimovanning ijtimoiy-psixologik qarashlari asosida o'smirning tengdoshlar guruhi bilan munosabatlari ham uning xulq-atvorini shakllantiruvchi muhim omil sifatida baholanishi mumkin. [6; 82–84-b.]

Mening tahlilimizga ko'ra, agar guruhda agressivlik, kamsitish, masxara qilish, bosim o'tkazish yoki hukmronlik qilish odatiy xulq sifatida qabul qilinsa, o'smir ushbu xatti-harakatlarni guruhga moslashish vositasi sifatida o'zlashtirishi mumkin. Aksincha, sog'lom tengdoshlar muhiti konstruktiv muloqot, empatiya, hamkorlik va o'zaro hurmatni rivojlantiruvchi himoya omili bo'lib xizmat qiladi.

P. Dickson, J.L. Ireland va P. Birch gazlaytingni shaxslararo zo'ravonlik bilan bog'liq manipulyativ mexanizm sifatida tahlil qilganlar.[7; 31-b.]

Mening ilmiy qarashimizga ko'ra, gazlaytingni abyuz xulq-atvorning alohida markaziy turi emas, balki boshqa shaxsning fikri, idroki va o'ziga bo'lgan ishonchiga ta'sir ko'rsatish orqali uni nazorat qilishga xizmat qiluvchi manipulyativ mexanizm sifatida baholash maqsadga muvofiq.

O'smirlar o'rtasidagi munosabatlarda bu boshqa shaxsning fikrini inkor etish, uni noto'g'ri fikrlayotganlikda ayblash, qarashlarini qadrsizlantirish yoki o'z fikrini majburan singdirish orqali namoyon bo'lishi mumkin.

F.F. Rasulovanning tadqiqotida o'smirlardagi agressiv xulq-atvorning individual-psixologik xususiyatlarini aniqlash, uni psixoprofilaktika va psixokorreksiya qilish hamda ushbu jarayonda ota-onalar, pedagoglar va psixologlarning hamkorligini tashkil etishning amaliy imkoniyatlari asoslangan [6; 9-b.].

Tadqiqot natijalarida maktab va oila hamkorligini kuchaytirish orqali o'smirlardagi salbiy xulq-atvorning oldini olish imkoniyatlari ko'rsatilgan [6; 10–11-b.].

Meningcha, mazkur yondashuvni o'smirlarda abyuz xulq-atvorning shakllanishi nuqtayi nazaridan yanada kengaytirish mumkin. Chunki o'smirning salbiy xulq-atvori faqat uning individual psixologik xususiyatlari bilan emas, balki u faoliyat yuritayotgan oilaviy va ta'lim muhitidagi munosabatlar bilan ham bevosita bog'liq.

Ayniqsa, ota-onaning o'smirlarga nisbatan nazorati, tarbiyaviy munosabati, oiladagi o'zaro muloqot va tengdoshlar bilan munosabatlar uning xulqiy strategiyalarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli abyuz xulqning dastlabki belgilarini o'z vaqtida aniqlashda ota-ona va pedagoglarning kuzatuvlari, psixologning esa o'smirning individual-psixologik xususiyatlarini chuqur diagnostik tahlil qilishi muhimdir.

Mening ilmiy qarashimizga ko'ra, abyuz xulq-atvor profilaktikasi faqat o'smirning o'zi bilan olib boriladigan korreksion ishlar bilan cheklanmasligi kerak. Aksincha, psixolog, ota-ona va pedagoglarning tizimli hamkorligi orqali o'smirning oilaviy, ta'limiy va tengdoshlar muhitidagi munosabatlarini birgalikda tahlil qilish zarur. Bunday yondashuv abyuz xulqning tashqi

ko‘rinishlarini bartaraf etishdan tashqari, uning shakllanishiga sabab bo‘luvchi muhit omillarini ham aniqlash va kamaytirish imkonini berishi mumkin.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Nazariy tahlil natijalariga ko‘ra, o‘smirlarda abyuz xulqning shakllanishi birgina omil bilan emas, balki oilaviy muhit, ota-ona bilan munosabat, tengdoshlar ta‘siri, kuzatiladigan xulq namunalari va o‘smirning emotsional holati o‘zaro ta‘siri bilan belgilanadi.

Bizning ilmiy qarashimizga ko‘ra, o‘smir oilada yoki tengdoshlar muhitida bosim, nazorat, qo‘rqitish, manipulyatsiya va agressiv munosabatlarni muntazam kuzatsa, ushbu xatti-harakatlarni muammoli vaziyatlarni hal qilishning odatiy usuli sifatida o‘zlashtirishi mumkin. Ayniqsa, bunday xatti-harakatlar orqali maqsadga erishish holatlari takrorlansa, ular o‘smirning xulqiy strategiyasiga aylanish ehtimoli ortadi.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, haddan tashqari nazorat va emotsional bosim o‘smirning mustaqil fikrlashi, o‘z kechinmalarini erkin ifodalashi va nizolarni konstruktiv hal qilish imkoniyatlarini cheklashi mumkin. Natijada to‘planib boruvchi emotsional zo‘riqish tengdoshlar bilan munosabatlarda agressivlik, bosim o‘tkazish, nazorat qilish yoki manipulyatsiya shaklida namoyon bo‘lishi ehtimoli mavjud.

Shuningdek, tengdoshlar muhiti abyuz xulqning shakllanishida muhim ijtimoiy omil sifatida namoyon bo‘ladi. Guruhda hukmronlik, kamsitish, masxara qilish yoki bosim o‘tkazish odatiy hol sifatida qabul qilinsa, o‘smir ushbu xatti-harakatlarni guruhga moslashish vositasi sifatida o‘zlashtirishi mumkin. Aksincha, sog‘lom tengdoshlar muhiti konstruktiv muloqot, empatiya va o‘zaro hurmatni rivojlantiruvchi himoya omili hisoblanadi.

XULOSA

O‘tkazilgan nazariy tahlil asosida o‘smirlarda abyuz xulq-atvorning shakllanishi ko‘p omilli ijtimoiy-psixologik jarayon ekanligi aniqlandi. Uning shakllanishida oiladagi tarbiya uslubi, ota-onaning nazorati, emotsional munosabatlar, o‘smirning mustaqil fikrlash imkoniyati, tengdoshlar guruhi va kuzatiladigan xulq namunalari o‘zaro bog‘liq holda ta‘sir ko‘rsatadi.

Bizning ilmiy qarashimizga ko‘ra, o‘smir tomonidan oilada yoki tengdoshlar muhitida muntazam kuzatilgan bosim, nazorat, manipulyatsiya va agressivlikka asoslangan munosabatlar keyinchalik uning shaxsiy xulq-atvor strategiyasiga aylanishi mumkin. Ayniqsa, o‘smirning mustaqil fikrlashi va konstruktiv muloqot ko‘nikmalari yetarli rivojlanmagan sharoitda ichki emotsional zo‘riqishning tashqi munosabatlarda agressivlik, nazorat yoki manipulyatsiya ko‘rinishida namoyon bo‘lish ehtimoli ortadi.

Shu sababli abyuz xulq-atvor profilaktikasi faqat o‘smir bilan individual ishlash bilan cheklanmasligi, balki psixolog–ota-ona–pedagog–tengdoshlar muhiti hamkorligiga asoslanishi lozim. Psixolog o‘smirning individual-psixologik xususiyatlarini aniqlashi, ota-onalar bilan tarbiya uslublari bo‘yicha ishlashi, pedagoglar bilan maktab muhitini tahlil qilishi va tengdoshlar o‘rtasida sog‘lom muloqot hamda o‘zaro hurmatni shakllantirishga ko‘maklashishi zarur. Bunday kompleks yondashuv abyuz xulq-atvorning tashqi ko‘rinishlarini emas, balki uning shakllanishiga sabab bo‘luvchi ijtimoiy-psixologik omillarni ham erta aniqlash va kamaytirish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bandura A. *Aggression: A Social Learning Analysis*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall; 1973. 390 p. Matnda: [1; 73-b.]
2. Pinquart M. Associations of Parenting Dimensions and Styles With Externalizing Problems of Children and Adolescents: An Updated Meta-Analysis. *Developmental Psychology*. 2017;53(5):873–932. doi:10.1037/dev0000295. Matnda: [2; 873-b.]
3. Barber BK. Parental Psychological Control: Revisiting a Neglected Construct. *Child Development*. 1996;67(6):3296–3319. doi:10.1111/j.1467-8624.1996.tb01915.x. Matnda: [3; 3296-b.]

4. Basili E, Zuffianò A, Pastorelli C, et al. Maternal and paternal psychological control and adolescents' negative adjustment: A dyadic longitudinal study in three countries. *PLoS ONE*. 2021;16(5):e0251437. doi:10.1371/journal.pone.0251437. Matnda: [4; elektron nashr, e0251437].
5. Shoumarov G'B, tahrir ostida. *Oila psixologiyasi*. Toshkent: Sharq; 2008. 294 b. Matnda: [5; 53-b.]
6. Karimova VM. *Ijtimoiy psixologiya asoslari*. Toshkent: Sharq; 2007. 190 b. Eslatma: aniq sahifa hozircha tasdiqlanmagani uchun Karimova fikriga soxta bet raqami qo'yilmadi.
7. Dickson P, Ireland JL, Birch P. Gaslighting and its application to interpersonal violence. *Journal of Criminological Research, Policy and Practice*. 2023;9(1):31–46. doi:10.1108/JCRPP-07-2022-0029. Matnda: [7; 31-b.]
8. Rasulova F.F. O'smirlarda agressiv xulq-atvor namoyon bo'lishining psixologik xususiyatlari: psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2018. – 48 b.

O'SMIRLIK DAVRIDA AGRESSIV XULQ-ATVORNING SHAXS PSIXOLOGIK RIVOJLANISHIGA TA'SIRI

Eshpulatova Shoxista Akbar qizi

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti o'qituvchisi

Qarshi 180000, O'zbekiston,

email: shoxistaeshpulatova0@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada o'smirlik davrida agressiv xulq-atvorning shaxs psixologik rivojlanishiga ta'siri tahlil qilinadi. O'smirlikka xos emotsional beqarorlik, impulsivlik, mustaqillikka intilish, o'zini tasdiqlash ehtiyoji hamda frustratsiyaga munosabat agressiv reaksiyalarning yuzaga kelishi bilan bog'liq holda o'rganiladi. Agressiyaning o'smirning emotsional sohasi, o'zini o'zi baholashi, "Men" konsepsiyasi, o'zini boshqarish qobiliyati va shaxsiy rivojlanishiga ta'siri ilmiy-nazariy jihatdan yoritiladi. Shuningdek, agressiv xulqning psixologik mexanizmlari tahlil qilinib, o'smirlarda emotsional o'zini boshqarish va konstruktiv xulq strategiyalarini rivojlantirishga oid tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Kalit so'zlar: o'smirlik, agressiya, agressiv xulq, emotsional rivojlanish, frustratsiya, impulsivlik, o'zini o'zi baholash, "Men" konsepsiyasi, o'zini boshqarish.

Аннотация

В данной статье анализируется влияние агрессивного поведения в подростковом возрасте на психологическое развитие личности. Эмоциональная неустойчивость, импульсивность, стремление к самостоятельности, потребность в самоутверждении и особенности реагирования на фрустрацию рассматриваются во взаимосвязи с возникновением агрессивных реакций. С научно-теоретической точки зрения раскрывается влияние агрессии на эмоциональную сферу подростка, его самооценку, «Я-концепцию», способность к саморегуляции и личностное развитие. Также анализируются психологические механизмы агрессивного поведения и разрабатываются рекомендации, направленные на развитие у подростков эмоциональной саморегуляции и конструктивных стратегий поведения.

Ключевые слова: подростковый возраст, агрессия, агрессивное поведение, эмоциональное развитие, фрустрация, импульсивность, самооценка, «Я-концепция», саморегуляция.

Abstract

This article analyzes the impact of aggressive behavior during adolescence on the psychological development of personality. Emotional instability, impulsivity, striving for independence, the need for self-affirmation, and responses to frustration are examined in relation to the emergence of aggressive reactions. The influence of aggression on adolescents' emotional sphere, self-esteem, self-concept, self-regulation abilities, and personal development is discussed from a scientific and theoretical perspective. The psychological mechanisms of aggressive behavior are also analyzed, and recommendations are proposed for developing emotional self-regulation and constructive behavioral strategies among adolescents.

Keywords: adolescence, aggression, aggressive behavior, emotional development, frustration, impulsivity, self-esteem, self-concept, self-regulation.

KIRISH

O'smirlik shaxs rivojlanishining o'ziga xos bosqichi bo'lib, mazkur davrda biologik yetilish, emotsional o'zgarishlar va o'zligini anglash jarayonlari jadallashadi. O'smir o'zini mustaqil shaxs sifatida namoyon etishga intiladi, o'z imkoniyatlarini baholaydi va atrofdagilarning unga bo'lgan munosabatiga yuqori darajada sezgir bo'lib qoladi [1].

Mazkur rivojlanish jarayonida yuzaga keladigan ichki qarama-qarshiliklar ayrim o'smirlarda emotsional zo'riqish va agressiv reaksiyalarning kuchayishiga olib kelishi mumkin. Agressiyani bu nuqtai nazardan faqat boshqalarga zarar yetkazishga qaratilgan xatti-harakat sifatida emas, balki o'smirning ichki kechinmalari va o'zini boshqarish mexanizmlari bilan bog'liq psixologik hodisa sifatida o'rganish lozim [2].

Tadqiqot maqsadi — agressiv xulq-atvorning o'smir shaxsining emotsional va psixologik rivojlanishiga ta'sirini nazariy jihatdan aniqlash.

METODOLOGIYA

Tadqiqot nazariy-tahliliy metodologiyaga asoslandi. O'smirlik psixologiyasi, agressiya, frustratsiya, emotsional boshqaruv va shaxs rivojlanishiga oid ilmiy adabiyotlar qiyosiy tahlil qilindi.

Agressiv xulqning tarkibiy xususiyatlarini tushuntirishda Buss va Perry tomonidan ishlab chiqilgan modelga tayanildi. Mazkur modelda agressiya jismoniy agressiya, verbal agressiya, g'azab va dushmanlik komponentlari orqali tavsiflanadi [3].

Shuningdek, frustratsiya va agressiya o'rtasidagi psixologik bog'liqlik Berkowitz konsepsiyasi asosida tahlil qilindi [4].

NATIJALAR

Nazariy tahlil agressiv xulq o'smirning emotsional o'zini boshqarish xususiyatlari bilan bevosita bog'liq bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi. O'z emotsiyalarini anglash va ularni konstruktiv ifodalash ko'nikmalari yetarlicha rivojlanmagan hollarda g'azab, ranjish va norozilik agressiv reaksiyalarga aylanishi mumkin.

O'smirning mustaqillikka, hurmatga va tan olinishga bo'lgan ehtiyojlari qondirilmaganda frustratsiya yuzaga keladi. Berkowitzning nazariy qarashlariga ko'ra, frustratsiya salbiy affektiv holatni kuchaytirib, agressiv reaksiyaning yuzaga kelish ehtimolini oshirishi mumkin [4].

Agressiya o'smirning o'zini o'zi baholashiga ham ta'sir ko'rsatadi. Ayrim hollarda agressiv xatti-harakat o'ziga ishonchsizlik yoki kamsitilish hissini yashirishga qaratilgan kompensator xulq sifatida namoyon bo'lishi mumkin. O'smir o'zining zaifligini namoyon qilmaslik uchun hukmronlik, qarshilik yoki verbal agressiyadan foydalanishi mumkin.

Agressiv xulqning muntazam takrorlanishi o'smirning **“Men” konsepsiyasiga** ham ta'sir qiladi. Agar o'smir atrofdagilar tomonidan doimiy ravishda “agressiv”, “janjalkash” yoki “muammoli” sifatida baholansa, ushbu tashqi baholar uning o'ziga bo'lgan munosabatiga singib borishi mumkin.

Shuningdek, agressiyaning barqarorlashishi o'zini nazorat qilish qobiliyatining rivojlanishiga to'sqinlik qilishi mumkin. O'smir muammoli vaziyatlarga impulsiv javob berishga odatlanib qolsa,

konstruktiv qaror qabul qilish va muqobil xatti-harakat strategiyalaridan foydalanish imkoniyatlari cheklanadi.

MUHOKAMA

Olingan natijalar o'smirlardagi agressiyani faqat tashqi xatti-harakat orqali baholash yetarli emasligini ko'rsatadi. Agressiv reaksiyaning ortida g'azab, qo'rquv, ranjish, uyat, o'ziga ishonchsizlik yoki tan olinishga bo'lgan ehtiyoj mavjud bo'lishi mumkin.

Shu sababli agressiv o'smir bilan psixologik ishlashda "agressiyani yo'qotish" emas, balki o'smirning o'z emotsiyalarini tanishi, ularni verbal ifodalashi va murakkab vaziyatlarda o'z xulqini boshqarish qobiliyatini rivojlantirish asosiy vazifalardan biri bo'lishi kerak.

XULOSA

O'smirlik davridagi agressiv xulq shaxsning emotsional rivojlanishi, o'zini o'zi baholashi, o'zligini anglash jarayoni va o'zini boshqarish qobiliyatiga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Agressiyaning barqaror xulq modeliga aylanishining oldini olish uchun uning ortida turgan psixologik sabablarni erta aniqlash muhimdir.

O'smirlar bilan ishlashda emotsional intellektni rivojlantirish, g'azabni boshqarish, frustratsiyaga chidamlilikni oshirish, adekvat o'zini o'zi baholashni shakllantirish va konstruktiv muammolarni hal qilish ko'nikmalariga qaratilgan psixologik treninglardan foydalanish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Steinberg L. *Adolescence*. – New York: McGraw-Hill Education, 2017.
2. Anderson C. A., Bushman B. J. Human Aggression // *Annual Review of Psychology*. – 2002. – Vol. 53. – P. 27–51.
3. Buss A. H., Perry M. The Aggression Questionnaire // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1992. – Vol. 63(3). – P. 452–459.
4. Berkowitz L. *Aggression: Its Causes, Consequences, and Control*. – New York: McGraw-Hill, 1993.

O'SPIRINLIK DAVRIDA OILAVIY BAXT HAQIDAGI TASAVVURLAR SHAKLLANISHINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Turobova Maxbuba Alisherovna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

Qarshi, O'zbekiston

e-mail: maxbubaturabova60@gmail.com

Umarova Ozoda Odiljon qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

Qarshi, O'zbekiston

e-mail: umarovaozoda209@gamil.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada o'spirinlik davrida oilaviy baxt haqidagi tasavvurlarning shakllanish xususiyatlari psixologik jihatdan tahlil qilingan. Oilaviy baxt haqidagi dastlabki tasavvurlarning ota-ona oilasidagi munosabatlar, emotsional yaqinlik, ota-ona va farzand o'rtasidagi bog'lanish, er-xotin munosabatlarini kuzatish, ijtimoiy qadriyatlar, romantik ideallar va yoshga xos psixologik rivojlanish jarayonlari bilan bog'liqligi yoritilgan. O'spirinlik davrida oila haqidagi tasavvurlarning

hali ko'proq ideal va emotsional xarakterga ega bo'lishi, real oilaviy mas'uliyat, konflikt va murosaga oid tajriba esa yetarli shakllanmagan bo'lishi mumkinligi asoslangan.

Kalit so'zlar: o'spirinlik, oilaviy baxt, oila haqidagi tasavvur, romantik idealizatsiya, ota-ona oilasi, emotsional yaqinlik, qadriyatlar, oilaviy munosabat, psixologik rivojlanish.

Аннотация

В статье анализируются психологические особенности формирования представлений о семейном счастье в юношеском возрасте. Рассматривается влияние отношений в родительской семье, эмоциональной близости, привязанности между родителями и детьми, наблюдения за супружескими отношениями, социальных ценностей и романтических идеалов. Обосновывается положение о том, что в юношеском возрасте представления о семейном счастье часто имеют более идеализированный и эмоциональный характер, тогда как опыт семейной ответственности, компромиссов и разрешения конфликтов остается ограниченным.

Ключевые слова: юношеский возраст, семейное счастье, представления о семье, романтическая идеализация, родительская семья, эмоциональная близость, ценности, семейные отношения.

Abstract

The article examines the psychological characteristics of the formation of ideas about family happiness during adolescence and emerging adulthood. Particular attention is paid to the role of relationships in the family of origin, emotional closeness, parent-child attachment, observation of marital relationships, social values and romantic ideals. It is argued that ideas about family happiness at this age are often more idealized and emotionally oriented, while direct experience of family responsibility, compromise and conflict management remains limited.

Keywords: adolescence, family happiness, family representations, romantic idealization, family of origin, emotional closeness, values, family relationships.

KIRISH

O'spirinlik insonning kelajak hayotiy rejaları, qadriyatlari va yaqin munosabatlarga oid qarashlari faol shakllanadigan yosh davridir. Aynan shu bosqichda yosh inson kasbiy yo'nalish, shaxsiy hayot, do'stlik, sevgi, nikoh va kelajak oilasi haqida tobora barqarorroq tasavvurlar hosil qila boshlaydi.

Oilaviy baxt tushunchasi mazmunan murakkab bo'lib, uni faqat moddiy farovonlik yoki nizolarning yo'qligi bilan chegaralab bo'lmaydi. Psixologik jihatdan oilaviy baxt o'zaro mehr, emotsional xavfsizlik, ishonch, qo'llab-quvvatlash, o'zaro hurmat, hamkorlik va oila a'zolarining munosabatdan subyektiv qoniqishini o'z ichiga oladi.

Biroq o'spirinlik davrida bu tushuncha ko'pincha real oilaviy tajribadan ko'ra tasavvur, kuzatish va ijtimoiy o'rganish asosida shakllanadi. Yosh inson hali mustaqil oilaviy hayot kechirmagan bo'lsa ham, ota-onasi, yaqin qarindoshlari, tengdoshlari, ommaviy madaniyat va ijtimoiy tarmoqlar orqali oilaning qanday bo'lishi kerakligi haqida ma'lum model yaratadi.

Shu sababli o'spirinlarda oilaviy baxt haqidagi tasavvur subyektiv va ijtimoiy omillarning o'zaro ta'siri natijasida shakllanadigan psixologik konstruktsiya sifatida qoralishi mumkin.

2022-yilda chop etilgan tizimli sharhda ota-ona va farzand o'rtasidagi munosabatlar sifati keyinchalik yoshlarning romantik munosabatlari bilan bog'liq ekanligi ko'rsatilgan. 40 ta tadqiqotni qamrab olgan mazkur tahlilda ota-ona va farzand o'rtasidagi ishonchli bog'lanish hamda ijobiy muloqot keyingi romantik munosabatlar sifati va sheriklar o'rtasidagi o'zaro munosabat bilan bog'liq bo'lgan [1].

Bundan tashqari, ota-onalar o'rtasidagi konfliktlar ham yoshlarning romantik munosabatlar haqidagi qarashlariga ta'sir qilishi mumkin. 2023-yilda nashr etilgan tizimli sharhda ota-onalar o'rtasidagi yuqori konflikt yoshlarning keyingi romantik munosabatlarida yomonroq kommunikatsiya, salbiy konflikt xulqi va pastroq munosabat sifati bilan bog'langan [2].

Tadqiqotning maqsadi — o‘spirinlik davrida oilaviy baxt haqidagi tasavvurlar shakllanishining asosiy psixologik omillarini aniqlash va ularni tizimlashtirish.

TADQIQOT METODLARI

Mazkur maqola nazariy-analitik xarakterga ega. Tadqiqotda yosh davrlari psixologiyasi, oila psixologiyasi, romantik munosabatlar, ota-ona va farzand munosabatlari hamda subyektiv farovonlikka oid zamonaviy ilmiy manbalar tahlil qilindi.

Nazariy tahlil yordamida oilaviy baxt haqidagi tasavvurning asosiy psixologik komponentlari aniqlandi.

Qiyosiy tahlil orqali o‘spirinlarning ideal va realistik oilaviy tasavvurlari farqlari ko‘rib chiqildi.

Tizimlashtirish asosida ta’sir etuvchi omillar ota-ona oilasi, emotsional tajriba, ijtimoiy qadriyatlar, romantik idealizatsiya va shaxsiy rivojlanish yo‘nalishlariga ajratildi.

NATIJALAR

Oilaviy baxt haqidagi tasavvurning psixologik mazmuni

O‘spirin uchun “baxtli oila” tushunchasi ko‘pincha ma’lum hissiy obrazlar bilan ifodalanadi. Bular mehribon turmush o‘rtog‘i, o‘zaro sevgi, farzandlar, tinchlik, moddiy barqarorlik va o‘zaro tushunish kabi elementlarni o‘z ichiga olishi mumkin. Biroq yosh insonning real oilaviy tajribasi cheklanganligi sababli mazkur tasavvurlarda oilaviy hayotning murakkab va ziddiyatli tomonlari yetarlicha ifodalanmasligi mumkin. Oilaviy baxtning real psixologik mazmuni esa faqat ijobiy hissiyotlardan iborat emas. U konfliktlarni boshqarish, o‘zaro moslashish, vaqtinchalik qiyinchiliklarga bardosh berish va sherikning ehtiyojini hisobga olish qobiliyatini ham qamrab oladi.

Ota-ona oilasining modeli

O‘spirinning oilaviy baxt haqidagi tasavvurining eng muhim manbalaridan biri ota-ona oilasidir. Yosh inson ota-onasi bir-biriga qanday munosabatda bo‘lishini doimiy ravishda kuzatadi.

U o‘zaro mehr qanday ifodalanishini, kelishmovchilik paytida qanday muloqot qilinishini va qiyinchiliklarda oila a’zolari qanday qo‘llab-quvvatlashini ko‘radi. Bu kuzatuvlar oilaviy hayotning ichki psixologik modelini shakllantiradi. River va hammualliflarining tizimli sharhida ota-ona va farzand o‘rtasidagi munosabatlar sifati bilan keyingi romantik munosabatlarning moslashuvi va muloqoti o‘rtasidagi aloqalar qayd etilgan [1].

Shu sababli ota-ona oilasi o‘spirin uchun oilaviy baxtning birlamchi psixologik modeli sifatida qaralishi mumkin.

Ota-onalar o‘rtasidagi munosabat

O‘spirin faqat ota-onaning unga qanday munosabatda bo‘lishini emas, ota-onaning bir-biriga qanday munosabatda bo‘lishini ham o‘rganadi. O‘zaro hurmat, kelishuv va hamkorlikni kuzatgan o‘spirinda yaqin munosabatlar xavfsiz va ishonchli bo‘lishi mumkinligi haqida tasavvur shakllanishi mumkin. Doimiy ziddiyat, haqorat yoki emotsional sovuqlik kuzatilgan muhitda esa oila xavfsizlik manbai emas, balki kuchli stress manbai sifatida idrok etilishi ehtimoli bor. Singh va Thomas tomonidan o‘tkazilgan tizimli sharhda ota-onalar o‘rtasidagi konflikt yoshlarning keyingi romantik munosabatlaridagi salbiy konflikt xulqi va munosabat sifati bilan bog‘liq ekanligi ko‘rsatilgan [2].

Bog‘lanish va emotsional xavfsizlik

Ota-ona bilan ishonchli emotsional aloqa yoshning oila va yaqinlik haqidagi umumiy qarashlarini shakllantiradi. Agar bola o‘z ehtiyojlari eshutilishini, qabul qilinishini va qo‘llab-quvvatlanishini his qilib ulg‘aysa, yaqin munosabatlarni xavfsizroq deb qabul qilishi mumkin.

Aksincha, emotsional beqarorlik yoki rad etilish tajribasi munosabatlarga nisbatan ehtiyotkor yoki xavotirli pozitsiyani kuchaytirishi mumkin. Shu sababli oilaviy baxt haqidagi tasavvur faqat ongli fikrlardan emas, bolalik va o‘spirinlikda shakllangan emotsional tajribalardan ham tashkil topadi.

Romantik idealizatsiya

O'spirinlik davrida romantik munosabatlar shaxs uchun yuqori emotsional ahamiyatga ega bo'la boshlaydi. Sevgi ko'pincha mutlaq tushunish, doimiy emotsional yaqinlik va cheksiz qo'llab-quvvatlash bilan bog'lanishi mumkin. Bunday idealizatsiya yosh rivojlanishining tabiiy qismi bo'lsa-da, u kelajakdagi oilaviy kutilmalarni haddan tashqari yuqori darajaga olib chiqishi mumkin. O'spirin "chin sevgi bo'lsa, konflikt bo'lmaydi" degan xulosaga kelishi mumkin.

Aslida sog'lom munosabat konfliktning mavjud emasligi bilan emas, uning konstruktiv boshqarilishi bilan belgilanadi.

Ommaviy madaniyatning ta'siri

Kino, serial, musiqa va ijtimoiy tarmoqlar o'spirinning romantik munosabatlar haqidagi tasavvurlariga ta'sir qiladi. Media ko'pincha munosabatning dramatik yoki ideal bosqichlarini ko'rsatadi, kundalik oilaviy mehnat, mas'uliyat va kompromisslar esa kamroq aks ettiriladi. Natijada "baxtli oila" real munosabatdan ko'ra estetik obrazga aylanishi mumkin. Ijtimoiy tarmoqlarda boshqalarning oilaviy hayotining faqat ijobiy qismlari namoyish etilishi ham o'z oilasiga oid kelajak kutishlarning realistik bo'lmashligiga sabab bo'lishi mumkin.

Tengdoshlar va ijtimoiy solishtirish

O'spirinlik davrida tengdoshlar guruhining ta'siri kuchayadi. Do'stlarning romantik munosabatlari va nikoh haqidagi qarashlari yosh shaxsning o'z pozitsiyasini shakllantirishiga ta'sir qiladi. Ba'zan oilaviy baxt haqidagi tasavvur ichki ehtiyojdan ko'ra atrofdagilarning bahosi bilan belgilanadi. Bu ijtimoiy solishtirish "mening kelajak oilam boshqalarnikidek bo'lishi kerak" degan qarashni shakllantirishi mumkin.

Oilaviy qadriyatlar

O'spirinlik davrida shaxsiy qadriyatlar tizimi faol shakllanadi. Oila hayotdagi markaziy qadriyatlardan biri bo'lishi yoki kasbiy muvaffaqiyat, mustaqillik va shaxsiy rivojlanish bilan bir qatorda turishi mumkin. Oilaviy baxt haqidagi tasavvur ham shu qadriyatlar tizimiga bog'liq bo'ladi. Bir o'spirin uchun baxtli oila ko'proq emotsional yaqinlikni, boshqasi uchun moliyaviy farovonlik yoki ijtimoiy barqarorlikni anglatishi mumkin.

Ota-ona kutishlarining ta'siri

Ota-onalarning farzand hayotiga oid kutishlari o'spirinning umumiy farovonligi va qarorlariga ta'sir qilishi mumkin. 2025-yilda o'tkazilgan tadqiqotda o'spirinlar tomonidan idrok etilgan ota-ona kutishlari va ularning baxt hissi o'rtasidagi bog'liqlikda o'ziga samaradorlik hamda ota-onaga bog'langanlik muhim rol o'ynashi aniqlangan [3]. Bu natija oilaviy baxt haqidagi tasavvurlar ham ota-ona kutishlari va oilaviy yaqinlik kontekstida shakllanishi mumkinligini ko'rsatadi.

Genderga oid ijtimoiy tasavvurlar

O'spirinlik davrida oila ichidagi erkak va ayol roli haqidagi tasavvurlar ham faol shakllanadi. Yosh inson bu rollarni ota-ona oilasi, jamiyat va media orqali o'zlashtiradi. Agar oilaviy baxt qat'iy va o'zgarmas rollarga bog'lab qo'yilsa, kelajakdagi munosabatlarda moslashuvchanlik kamayishi mumkin. Shu sababli oila haqidagi sog'lom tasavvur o'zaro hurmat, kelishuv va sheriklikka asoslanishi muhimdir.

O'spirinlarda oilaviy baxtning asosiy obrazlari

Nazariy tahlil asosida o'spirinlarning oilaviy baxt haqidagi tasavvurlarida besh asosiy obrazni ajratish mumkin:

- emotsional baxt — sevgi va mehr;
- munosabat baxti — tushunish va ishonch;
- ijtimoiy baxt — barqaror oila va farzandlar;
- moddiy baxt — uy-joy va iqtisodiy ta'minot;

idealistik baxt — nizosiz va doimiy uygʻun munosabat.

Birinchi toʻrtta element oilaviy farovonlikning real komponentlariga mos kelishi mumkin, idealistik nizosizlik esa psixologik jihatdan qayta koʻrib chiqishni talab qiladi.

MUHOKAMA

Oʻspirinlik davrida oilaviy baxt haqidagi tasavvurlar koʻproq kuzatuv va kutilmalar asosida shakllanadi.

Shu sababli ular katta yoshdagi insonlarning oilaviy tasavvurlaridan farq qilishi mumkin.

Oʻspirin “baxt”ni koʻproq sevgi, emotsional yaqinlik va harmonik munosabat bilan bogʻlaydi.

Bu davrning psixologik rivojlanish xususiyatlarini hisobga olganda mazkur holat tabiiydir.

Biroq oilaviy baxtni faqat ijobiy hissiyot sifatida tushunish kelajakda real hayot bilan ideal model oʻrtasida kuchli tafovut paydo qilishi mumkin.

Shuning uchun oʻspirinlarni oilaviy hayotga tayyorlashda romantik hissiyotlarni qadrsizlantirmagan holda, oila hamkorlik va masʼuliyatni ham talab qilishini tushuntirish zarur.

Ota-ona oilasi modeli ham mutlaq takrorlanadigan sxema sifatida talqin qilinmasligi kerak. Tizimli tadqiqotlar ota-ona oilasi va keyingi munosabatlar oʻrtasidagi bogʻliqlikni koʻrsatadi, biroq bu har bir yosh oʻz ota-onasining oilaviy ssenariysini muqarrar takrorlaydi degani emas [1; 2].

Refleksiya, yangi ijtimoiy tajriba va psixologik savodxonlik orqali oʻspirin oʻz oilaviy modelini qayta shakllantira oladi.

XULOSA

Oʻspirinlik davri oilaviy baxt haqidagi tasavvurlar shakllanishining muhim psixologik bosqichidir.

Bu davrdagi tasavvurlar ota-ona oilasi, emotsional tajriba, romantik munosabatlar, ijtimoiy qadriyatlar va ommaviy madaniyat taʼsirida shakllanadi.

Ota-ona va farzand oʻrtasidagi sifatli munosabatlar kelajakdagi yaqin munosabatlar haqidagi ijobiy psixologik modelning shakllanishiga yordam beradi.

Ota-onalar oʻrtasidagi doimiy destruktiv konflikt esa yoshning munosabat haqidagi tasavvurlariga salbiy taʼsir qilishi mumkin.

Oʻspirinlikda oilaviy baxt koʻproq sevgi, mehr va oʻzaro tushunish bilan bogʻlanishi tabiiy, biroq bu tasavvurni masʼuliyat, kompromiss va konfliktlarni boshqarish haqidagi real bilimlar bilan boyitish zarur.

Yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda “ideal oila” obrazini targʻib qilishdan koʻra sogʻlom, realistik va rivojlanuvchi oila modelini shakllantirish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. River L.M., O'Reilly Treter M., Rhoades G.K., Narayan A.J. Parent–Child Relationship Quality in the Family of Origin and Later Romantic Relationship Functioning: A Systematic Review. *Family Process*. 2022. Vol. 61. No. 1. P. 259–277. DOI: 10.1111/famp.12650.

2. Singh S., Thomas E. Interparental Conflict and Young Adult Romantic Relationships: A Systematic Review. *Trauma, Violence, & Abuse*. 2023. Vol. 24. No. 4. P. 2630–2647. DOI: 10.1177/15248380221109787.

3. Zhang F., Yang R. Parental expectations and adolescents' happiness: the role of self-efficacy and connectedness. *BMC Psychology*. 2025. Vol. 13. Article 24. DOI: 10.1186/s40359-025-02345-4.

4. Erikson E.H. Identity: Youth and Crisis. New York: W.W. Norton & Company, 1968.

5. Bowlby J. Attachment and Loss. Vol. 1: Attachment. New York: Basic Books, 1969.

6. Collins W.A., Welsh D.P., Furman W. Adolescent romantic relationships. *Annual Review of Psychology*. 2009. Vol. 60. P. 631–652.

7. Arnett J.J. Emerging Adulthood: The Winding Road from the Late Teens Through the Twenties. Oxford: Oxford University Press, 2015.

OILA DINAMIKASI: NOTO'LIQ OILALARDA FARZAND XULQ-ATVORINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Baratova Dilafruz Olimjonovna

Annotatsiya

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Qarshi O'zbekiston

e-mail: dilafruzbaratova 88@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada noto'liq oilalarda oila dinamikasi, oila a'zolari o'rtasidagi muhokama va muloqot jarayonlari hamda ularning farzand xulq-atvoriga psixologik ta'siri tahlil qilinadi. Noto'liq oiladagi rollarning qayta taqsimlanishi, ota-ona va farzand munosabatlarining o'ziga xosligi, hissiy yaqinlik, nizoli vaziyatlarni muhokama qilish usullari hamda tarbiyaviy strategiyalarning bolaning ijtimoiy-psixologik rivojlanishidagi ahamiyati yoritilgan. Tadqiqotda noto'liq oila holatining o'zi emas, balki oiladagi muloqot sifati, psixologik qo'llab-quvvatlash va barqaror munosabatlar farzand xulq-atvorini belgilovchi muhim omillar ekanligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: oila dinamikasi, noto'liq oila, oilaviy munosabatlar, muloqot, muhokama, xulq-atvor, ota-ona, farzand, ijtimoiylashuv, psixologik muhit.

Аннотация

В данной статье анализируется динамика семьи в неполных семьях, процессы обсуждения и общения между членами семьи, а также их психологическое влияние на поведение детей. Освещаются особенности перераспределения семейных ролей в неполной семье, взаимоотношений между родителем и ребенком, эмоциональной близости, способов обсуждения конфликтных ситуаций, а также значение воспитательных стратегий в социально-психологическом развитии ребенка. Обосновывается положение о том, что определяющими факторами поведения ребенка являются не сам факт неполной семьи, а качество внутрисемейного общения, уровень психологической поддержки и стабильность семейных отношений.

Ключевые слова: семейная динамика, неполная семья, семейные отношения, общение, обсуждение, поведение, родитель, ребенок, социализация, психологический климат.

Abstract

This article analyzes family dynamics in single-parent families, the processes of discussion and communication among family members, and their psychological influence on children's behavior. Particular attention is paid to the redistribution of family roles in single-parent families, the specific characteristics of parent-child relationships, emotional closeness, methods of discussing conflict situations, and the importance of parenting strategies in the social and psychological development of children. The study substantiates that it is not the single-parent family status itself, but rather the quality of family communication, psychological support, and stability of family relationships that constitute important factors determining children's behavior.

Keywords: family dynamics, single-parent family, family relationships, communication, discussion, behavior, parent, child, socialization, psychological climate.

KIRISH

Oila shaxsning dastlabki ijtimoiylashuv muhiti bo'lib, bolaning emotsional, axloqiy va xulqiy rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Oilada shakllangan munosabatlar tizimi farzandning atrofdagilar bilan aloqa o'rnatishi, nizolarni hal qilishi, o'z hissiyotlarini boshqarishi va ijtimoiy me'yorlarni o'zlashtirishida muhim psixologik asos vazifasini bajaradi. Zamonaviy jamiyatda oilaviy

tuzilmalarning xilma-xillashuvi noto'liq oilalardagi psixologik jarayonlarni alohida o'rganish zaruratini kuchaytirmoqda.

Noto'liq oila deganda farzandning ota yoki onadan biri bilan yashashi bilan tavsiflanadigan oilaviy tizim tushuniladi. Bunday holat ajralish, turmush o'rtog'ining vafoti, migratsiya, nikohsiz ota-onalik yoki boshqa ijtimoiy omillar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Oilaning tarkibiy o'zgarishi uning ichki dinamikasiga, rollar taqsimotiga va oila a'zolarining o'zaro munosabatlariga ta'sir qiladi. Shu sababli noto'liq oilani faqat tarkibiy kamchilik nuqtai nazaridan baholash ilmiy jihatdan yetarli emas. Zamonaviy psixologik yondashuvlarda oilaning funkcionalligi, hissiy muhit, ota-onalik sifati va o'zaro muloqot darajasi ustuvor ahamiyat kasb etadi [1]. Bola xulq-atvoridagi o'zgarishlarning yuzaga kelishida oiladagi nizolar, hissiy beqarorlik, e'tibor yetishmasligi yoki haddan tashqari nazorat kabi omillar muhim rol o'ynashi mumkin. Aksincha, konstruktiv muloqot, farzand fikrini tinglash va muammolarni birgalikda muhokama qilish psixologik moslashuvni kuchaytiruvchi himoya omili sifatida namoyon bo'ladi [2]. Tadqiqotning maqsadi noto'liq oilalarda oila dinamikasi, muhokama jarayonlari va farzand xulq-atvori o'rtasidagi psixologik bog'liqlikni nazariy jihatdan tahlil qilishdan iborat.

Metodlar

Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega bo'lib, oilaviy psixologiya, rivojlanish psixologiyasi va ijtimoiy psixologiyaga oid ilmiy manbalarni qiyosiy tahlil qilish asosida amalga oshirildi. Tadqiqot jarayonida tizimli tahlil, qiyosiy tahlil, umumlashtirish, psixologik interpretatsiya va ilmiy manbalardagi natijalarni kontent-tahlil qilish usullaridan foydalanildi.

Oilaviy tizimni tushuntirishda M. Bowenning oilaviy tizimlar nazariyasi muhim metodologik asos sifatida qaraldi. Ushbu yondashuvga ko'ra, oiladagi bir a'zoning holati boshqa a'zolarining hissiy va xulqiy holatidan ajratilgan holda o'rganilmasligi kerak [3]. Shuningdek, U. Bronfenbrennerning ekologik tizimlar nazariyasidan foydalanilib, bolaning rivojlanishida oila eng yaqin mikrotizim sifatida tahlil qilindi [4].

Tahlilning asosiy mezonlari sifatida oiladagi hissiy yaqinlik, rollar taqsimoti, ota-ona nazorati, farzandning mustaqilligi, oilaviy nizolar, muammolarni muhokama qilish xususiyati hamda bolaning xulqiy reaksiyalari belgilandi.

Natijalar

Nazariy tahlil natijalari noto'liq oiladagi psixologik jarayonlarni baholashda oilaning tarkibidan ko'ra uning ichki funkcionalligi muhimroq ekanligini ko'rsatadi. Ota yoki onadan birining oilada doimiy mavjud emasligi oilaviy rollarning qayta taqsimlanishiga sabab bo'ladi. Natijada bir ota-ona bir vaqtning o'zida iqtisodiy ta'minot, tarbiya, nazorat va hissiy qo'llab-quvvatlash vazifalarini bajarishga majbur bo'lishi mumkin. Bu esa psixologik va ijtimoiy yuklamaning ortishiga olib keladi.

Ota-onadagi hissiy zo'riqish farzand bilan muloqot sifatiga ham ta'sir qilishi mumkin. Ota-ona charchoq yoki stress holatida bolaning fikrlarini tinglashga kamroq vaqt ajratishi, muloqot ko'proq buyruq va nazorat shakliga o'tishi ehtimoli mavjud. Bunday sharoitda farzandda norozilik, o'z fikrini yashirish, tajovuzkor javob reaksiyasi yoki aksincha, ijtimoiy chekinish kuzatilishi mumkin [5].

Oiladagi muhokama jarayoni alohida ahamiyatga ega. Konstruktiv muhokama ota-ona va farzandning o'z fikrini erkin ifodalashi, bir-birini tinglashi va umumiy yechimga kelishi bilan tavsiflanadi. Bunday muloqot bolaning muammoni hal qilish, o'z hissiyotlarini anglash va boshqalarning pozitsiyasini hisobga olish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Destruktiv muhokamada esa ayblash, tanqid qilish, bolaning fikrini inkor etish, tahdid yoki doimiy taqqoslash ustunlik qiladi. Ushbu muloqot shakllari bolaning o'ziga bo'lgan ishonchini pasaytirishi, oiladan psixologik uzoqlashishiga hamda xulq-atvorida qarshilik reaksiyalarining kuchayishiga olib kelishi mumkin.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, noto'liq oiladagi barcha bolalarda xulq-atvor muammolari shakllanadi, degan qarash ilmiy jihatdan asosli emas. Bolaning rivojlanishi oilaviy munosabatlar sifati, ota-onaning tarbiyaviy kompetentligi, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, moddiy sharoit va bolaning

individual psixologik xususiyatlari bilan o'zaro bog'liqdir [6]. Demak, noto'liq oila maqomini bolaning xulqiy muammolarining bevosita sababi sifatida talqin qilishdan saqlanish lozim.

Muhokama

Olingan nazariy natijalar oiladagi xulq-atvorni oilaviy tizimdan ajratilgan holda tahlil qilish mumkin emasligini ko'rsatadi. Farzandning tajovuzkorligi, qarshilik ko'rsatishi, yolg'on gapirishi, o'ziga yopilishi yoki hissiy beqarorligi ayrim hollarda uning oilaviy muhitga nisbatan moslashuv reaksiyasi sifatida yuzaga chiqishi mumkin. Noto'liq oilada farzandning yoshi ham alohida ahamiyatga ega. Ayniqsa, o'smirlik davrida mustaqillikka intilish kuchayishi sababli ota-onaning haddan tashqari nazorati nizolarning ko'payishiga olib kelishi mumkin. Shu bilan birga, ota-onaning nazoratni butunlay kamaytirishi ham o'smirning xulq-atvorida muayyan xavflarni yuzaga keltirishi mumkin. Shuning uchun nazorat va mustaqillik o'rtasidagi psixologik muvozanatni saqlash zarur. Muhokama madaniyati oiladagi mazkur muvozanatni ta'minlash vositalaridan biridir. Farzandning fikrini tinglash uning barcha talablarini bajarish degani emas. Aksincha, ota-ona o'z talablarini tushuntirishi, chegaralarni aniq belgilashi va qarorlarning sabablarini bolaga yoshiga mos tarzda izohlashi lozim. Bu jarayon bolaning oilaviy qoidalarni tashqi majburiyat sifatida emas, balki anglangan ijtimoiy me'yor sifatida qabul qilishiga yordam beradi. Noto'liq oilalar bilan psixologik ishlashda faqat bolaning muammoli xulqini korreksiya qilish bilan cheklanib qolish maqsadga muvofiq emas. Ota-ona va farzand o'rtasidagi muloqotni rivojlantirish, nizolarni konstruktiv hal qilish usullarini o'rgatish, ota-onaning psixologik zo'riqishini kamaytirish va oilaning ijtimoiy resurslarini kuchaytirishga qaratilgan kompleks yondashuv samaraliroq hisoblanadi.

XULOSA

Noto'liq oilalarda oila dinamikasi murakkab psixologik jarayon bo'lib, uning farzand xulq-atvoriga ta'siri bir qator ichki va tashqi omillar orqali namoyon bo'ladi. Oilaning tarkibiy jihatdan noto'liq ekanligi bolaning salbiy xulq-atvorini avtomatik ravishda belgilamaydi. Asosiy omillar sifatida ota-ona va farzand o'rtasidagi hissiy munosabat, oiladagi muloqot sifati, nizolarni muhokama qilish usuli, tarbiyaviy nazorat va psixologik qo'llab-quvvatlash darajasini ko'rsatish mumkin.

Konstruktiv oilaviy muhokama bolaning hissiy barqarorligi, mustaqil fikrlashi, o'zini boshqarishi va ijtimoiy moslashuviga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Destruktiv muloqot esa oilaviy ziddiyatlarning chuqurlashishi va xulqiy muammolarning kuchayishiga sharoit yaratishi mumkin. Shu sababli noto'liq oilalar bilan olib boriladigan psixologik-profilaktik ishlarning asosiy yo'nalishlaridan biri ota-ona va farzand o'rtasida sog'lom muloqot hamda konstruktiv muhokama madaniyatini shakllantirishdan iborat bo'lishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Walsh F. *Strengthening Family Resilience*. New York: Guilford Press, 2016.
2. Carr A. Family therapy and systemic interventions for child-focused problems: The current evidence base. *Journal of Family Therapy*, 2019.
3. Bowen M. *Family Therapy in Clinical Practice*. New York: Jason Aronson, 1978.
4. Bronfenbrenner U. *The Ecology of Human Development*. Cambridge: Harvard University Press, 1979.
5. Amato P. R. The consequences of divorce for adults and children: An update. *Drustvena Istrazivanja*, 2014.
6. Härkönen J., Bernardi F., Boertien D. Family dynamics and child outcomes: An overview of research and open questions. *European Journal of Population*, 2017.

OILADAGI ZO'RAVONLIK TUSHUNCHASI VA XUSUSIYATLARI.

Jizzax davlat pedagogika universiteti

o'qituvchisi **Sultanova Nilufar**

Anotatsiya:

Maqolada „Oiladagi zo‘ravonlik“ tushunchasining paydo bo‘lishi va zamonaviy dunyoda ilk marta qo‘llanilishi, bolalarga nisbatan zo‘ravonlik, qariyalarga nisbatan zo‘ravonlik va oila a‘zolari o‘rtasidagi boshqa zo‘ravonlik harakatlari hamda bolalarga nisbatan noliyiq munosabat turlari, psixologik zo‘ravonlik haqidagi ma‘lumotlar keltirib o‘tiladi.

***Kalit so‘zlar:** „Oiladagi zo‘ravonlik“, jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti, “Bolalarga nisbatan zulm va ehtiyotsiz munosabat”, shafqatsiz jismoniy munosabat, ekspluatatsiya, bola ehtiyojlariga e‘tiborsizlik, jismoniy zo‘ravonlik, Jinsiy aloqa, emotsional (ruhiy) zo‘ravonlik.*

Аннотация:

В статье рассматриваются возникновение понятия «домашнее насилие» и его первоначальное применение в современном мире, а также насилие в отношении детей и пожилых людей, иные акты насилия между членами семьи, формы жестокого обращения с детьми и психологическое насилие.

***Ключевые слова:** «домашнее насилие», Всемирная организация здравоохранения, понятие «жестокое обращение с детьми и пренебрежение их потребностями», жестокое физическое обращение, эксплуатация, пренебрежение потребностями ребенка, физическое насилие, сексуальный контакт, эмоциональное (психологическое) насилие.*

Abstract:

The article discusses the emergence of the concept of "domestic violence" and its initial application in the modern world, as well as violence against children and the elderly, other acts of violence between family members, forms of mistreatment of children, and psychological violence.

***Keywords:** "Domestic violence," World Health Organization, concept of "abuse and neglect of children," cruel physical treatment, exploitation, neglect of a child's needs, physical violence, sexual contact, emotional (psychological) violence.*

KIRISH

Oiladagi zo‘ravonlik tushunchasiga to‘xtalishimizdan avval oiladagi farzand tarbiyasi va ota-onaning roli haqida aytib o‘tishimiz joiz deb hisoblayman. Biz o‘zbek xalqi bolajon va farzand tarbiyasiga azal-azaldan katta e‘tibor qaratadigan millatmiz. Buni qadim zamonlarda farzand tarbiyasiga alohida e‘tibor qaratgan mutafakkirlarimiz misolida ham bilsak bo‘ladi. Masalan; so‘z mulkining sultoni alisher Navoiy bobomiz farzand tarbiyasi haqida shunday deydi “Oila – muqaddas maskan, sadoqat, mehr-oqibat va insof qo‘rg‘oni. Farzand tarbiyasida ota-onaning ahilligi, halolligi va shaxsiy namuna ko‘rsatishi eng muhim omil ekanini ta‘kidlagan¹. Abu Nasr Farobiy esa «Tarbiya ilm bilan birga qo‘shilib bormog‘i lozim. Faqat bilim berishning o‘zi yetarli emas, bolaga ezgulik, adolat va yaxshi xulqni singdirish ota-onaning asosiy burchidir» deb aytadi. Shunday ekan biz avlodlar ham ota-bobolarimizga munosib avlod bo‘lib oilada farzandlar tarbiyasiga muhim e‘tiborni qaratishimiz lozim. Bunday tarbiyada esa oiladagi zo‘ravonlik tushunchasiz tarbiya yaxshi natija beradi deb hisoblayman.

„Oiladagi zo‘ravonlik“ tushunchasining zamonaviy dunyoda ilk marta qo‘llanilishi, ya‘ni uydagi zo‘ravonlik ma‘nosiga ega. 1973-yilda Jek Eshli Buyuk Britaniya parlamentiga qilgan murojaatida bo‘lgan. Avval bu atama asosan fuqarolik tartibsizliklari, ichki zo‘ravonliklarni nazarda tutgan. An‘anaga ko‘ra, oiladagi zo‘ravonlik asosan jismoniy zo‘ravonlik bilan bog‘liq. Xotinni ho‘rlash, xotinni kaltaklash va kaltaklangan ayol kabi atamalar ishlatilgan, ammo turmushga chiqmagan sheriklar, jismoniy zo‘ravonlikdan tashqari zo‘ravonlik, ayol jinoyatchilar va bir jinsli munosabatlarga kirishga urinishlar tufayli mashhurligi pasaygan. Oiladagi zo‘ravonlik endi keng ma‘noda oila a‘zosi yoki yaqin sherigi tomonidan sodir etilishi mumkin bo‘lgan **“barcha jismoniy, jinsiy, psixologik yoki iqtisodiy zo‘ravonlik”**ni o‘z ichiga oladi.

Jinsiy zo‘ravonlik atamasi ko‘pincha maishiy zo‘ravonlik yoki oiladagi zo‘ravonlik bilan sinonim sifatida ishlatiladi, lekin u ayniqsa er-xotin munosabatlarida (masalan, nikoh, birga yashash yoki birga yashamaydigan yaqin sheriklar) sodir bo‘lgan zo‘ravonlikka ishora qilinadi. Ularga Jahon

sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST) xatti-harakatlarni nazorat qilishni suiiste'mol qilish shakli sifatida qaraydi. Qarama-qarshi va bir jinsli munosabatlarda intim sheriklar tomonidan zo'ravonlik avvaldan kuzatilgan va avvalgi holatda ham erkaklar ayollarga, ham ayollar erkaklarga nisbatan.

Oiladagi zo'ravonlik kengroq atama bo'lib, ko'pincha bolalarga nisbatan zo'ravonlik, qariyalarga nisbatan zo'ravonlik va oila a'zolari o'rtasidagi boshqa zo'ravonlik harakatlarini o'z ichiga oladi.

Hayitmetov, A. Navoiyning ijodiy metodi masalalari [Creative method issues of Navoi]. Toshkent: Fan, 1963.

1993-yilda BMTning ayollarga nisbatan zo'ravonlikka barham berish to'g'risidagi deklaratsiyasida oiladagi zo'ravonlik quyidagicha ta'riflangan: Oiladagi zo'ravonlik (shuningdek, oila zo'ravonligi yoki oilaviy zo'ravonlik deb ham ataladi) oila sharoitida, masalan, nikoh yoki birgalikda yashashda sodir etiladigan zo'ravonlik yoki boshqa zo'ravonlik turidir.

Oiladagi zo'ravonlik ko'pincha yaqin insoni yoki sherik zo'ravonligining sinonimi sifatida ishlatiladi, u boshqa shaxsga nisbatan yaqin munosabatlardagi odamlardan biri tomonidan qo'llanadi va munosabatlarda yoki sobiq turmush o'rtoqlar yoki sheriklar o'rtasida sodir bo'lishi kuzatiladi. Keng ma'noda oiladagi zo'ravonlik bolalar, ota-onalar yoki qariyalarga nisbatan zo'ravonlikni ham o'z ichiga oladi. U bir nechta shakllarni o'z ichiga olishi mumkin: jismoniy, og'zaki, hissiy, iqtisodiy, diniy, reproduktiv yoki jinsiy zo'ravonlik kabi. Bu eng oddiy zo'rash shakllaridan tortib, nikoh davrida zo'rash va boshqa zo'ravonlik shakllaridan tortib jismoniy zo'ravonlikgacha bo'lishi mumkin, masalan, bo'g'ish, kaltaklash, ayollarning jinsiy a'zolarini kesish va kislotatashlash kabi zararlashi yoki o'limga sabab bo'lishi mumkin bo'lgan va insonni nazorat qilish uchun buyumdan foydalanishni o'z ichiga oladi. Maishiy qotillik toshbo'ron qilish, kelinni yoqish, nomus uchun o'ldirish va ba'zan birga yashamaydigan oila a'zolarining zo'ravonligini o'z ichiga oladi. 2015-yilda Buyuk Britaniya Ichki ishlar vazirligi oiladagi zo'ravonlik ta'rifini nazoratni o'z ichiga olgan holda majburiy tarzda kengaytirgan.

Butun dunyoda oiladagi zo'ravonlik qurbonlari ko'pchiligini afsuski ayollar tashkil qiladi va ayollar zo'ravonlikning yanada og'ir shakllarini boshdan kechirishadi. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST) hisob-kitoblariga binoan, har 3 ayoldan 1 nafari hayotining bir bosqichida oiladagi zo'ravonlikka duchor bo'lgan. Ular, shuningdek, erkaklarnikiga qaraganda, o'zini himoya qilishda yaqin sherik zo'ravonligidan foydalanishlari mumkin. Ba'zi mamlakatlarda oiladagi zo'ravonlik asosli yoki qonuniy deb qaralishi mumkin, ayniqsa ayol tomonidan haqiqiy yoki gumon qilingan xiyonat holatlarida.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, mamlakatdagi gender tengligi darajasi va oiladagi zo'ravonlik darajasi o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri va sezilarli bog'liqlik mavjud bo'lib, shundan ko'rinadiki, gender tengligi kamroq bo'lgan mamlakatlarda oiladagi zo'ravonlik ko'proq sodir bo'ladi. Oiladagi zo'ravonlik butun dunyo bo'ylab erkaklar va ayollar uchun eng kam qayd etilgan jinoyatlardan biridir. Bundan tashqari, erkaklar qurbonligi bilan bog'liq ijtimoiy stigma fikrlar tufayli, oiladagi zo'ravonlik qurboni bo'lgan erkaklar tibbiyot xodimlari tomonidan e'tibordan chetda qolish ehtimoli tabiiyki oshadi. Oiladagi zo'ravonlik ko'pincha zo'ravon ular bunga haqli deb hisoblaganda yoki bu maqbul, asosli yoki xabar qilinishi imkonsiz deb hisoblaganda sodir etiladi. Bu bolalar va boshqa oila a'zolarida avlodlararo zo'ravonlik zanjirini keltirib chiqarishi mumkin, ular bunday zo'ravonlikni maqbul yoki ma'qul degan ega bo'lib qolishlari mumkin. Ko'p odamlar o'zlarini zo'ravon yoki qurbon deb bilishmaydi, chunki ular o'zlarining tajribalarini nazoratdan chiqib ketgan oilaviy nizolar deb hisoblashlari mumkin. Oiladagi zo'ravonlikdan xabardorlik, idrok etish, ta'riflash va hujjatlashtirish turli mamlakatlarda juda farq qiladi. Bundan tashqari, oiladagi zo'ravonlik ko'pincha majburiy yoki yosh nikohlar orasida sodir bo'ladi. Ba'zi munosabatlarda zo'ravonlik bir davr bo'lishi mumkin, bunda keskinliklar kuchayadi va zo'ravonlik harakati sodir bo'ladi, keyin yarashuv va xotirjamlik davri keladi. Jabrlanuvchilar izolyatsiya, kuch va nazorat, zo'ravon bilan travmatik bog'lanish, moliyaviy resurslarning yetishmasligi, qo'rquv va uyat yoki bolalarni himoya qilish sababli uydagi zo'ravonlik holatlarida tuzoqqa tushishi mumkin. Zarar yetkazish natijasida jabrlanuvchilar jismoniy nogironlik, tartibsiz tajovuz, surunkali sog'liq muammolari, ruhiy kasalliklar, cheklangan moliyaviy va sog'lom munosabatlar o'rnatish qobiliyatini boshdan kechirishi

mumkin. Jabrlanuvchilar Travma va travmadan so'ng stress buzilishi (TSSB) kabi jiddiy psixologik kasalliklarga duch kelishi mumkin. Zo'ravonlik bilan oilada yashovchi bolalar ko'pincha erta yoshdanoq psixologik muammolarni ko'rsatadilar, masalan, qochish, tahdidlarga o'ta hushyorlik va tartibga solinmagan tajovuzkorlik, bu esa jiddiy travmatizmga olib kelishi mumkin.

O'zbekistonda **“Bolalarga nisbatan zulm va ehtiyotsiz munosabat”** tushunchasi avvalo qonuniy asosga tayanadi. O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga ko'ra, zulm deganda ehtiyotsiz va loqayd munosabatda bo'lish nazarda tutilmaydi. Zulm va loqayd munosabat quyidagicha ta'riflanadi: Bolaga nisbatan zulm – bolaning ixtiyoriga zid ravishda yoki uning ko'makka muhtoj holatidan foydalanib, uning shaxsiy dahlsizlik huquqini buzuvchi jismoniy, jinsiy va ruhiy ta'sir ko'rsatishdir. Mazkur ta'rifga binoan, zulmning jismoniy, jinsiy va ruhiy ko'rinishlari ajratib ko'rsatiladi. Bolaga loqayd munosabatda bo'lish – ota-onalar yoki ularni o'rnini bosuvchi kishilar, shuningdek boshqa shaxslar tomonidan bolalarni boqish, tarbiyalash, sog'lom turmush kechirish sharoitlarini yaratish, to'la ma'lumot olish va shu kabilarni ta'minlashga doir o'z majburiyatlarini bajarmaslik yoki lozim darajada bajarmasliklari.

Bolalarga nisbatan nолоyiq munosabat turlari :

Ekspluatatsiya-boladan o'z manfaati yo'lida foydalanish-og'ir mehnat, seksual foydalanish, trafik (foydalanish maqsadida bolalarni olib chiqib ketish, sotish).

Bola bilan shafqatsiz munosabatning to'rtta turini ajratadilar:

Shafqatsiz jismoniy munosabat

Jinsiy zo'ravonlik

Bola ehtiyojlariga e'tiborsizlik

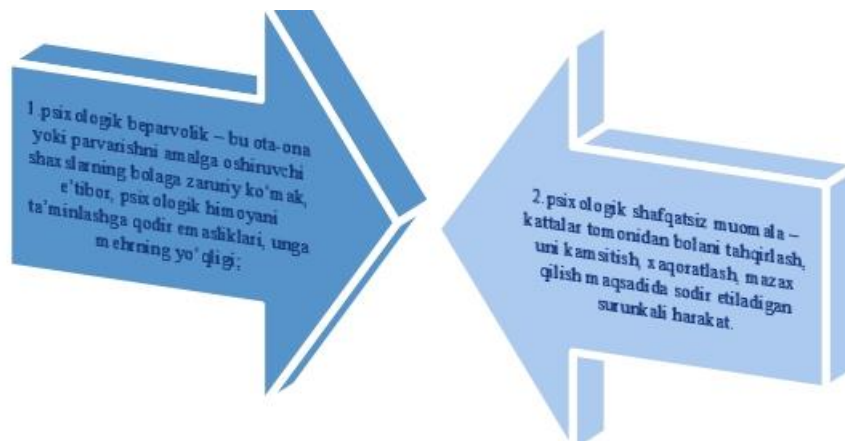

Psixologik zo'ravonlik

Shafqatsiz jismoniy munosabat – bolaga yetkazilgan tasodifiy bo'lmagan har qanday tan jarohati. Bolalar ustidan jinsiy zo'ravonlik – bola yoki o'smirdan shaxsiy jinsiy lazzat olish uchun foydalanish.

Bola ehtiyojlariga e'tiborsizlik – ota-ona yoki parvarishni amalga oshiruvchi shaxslarning 18 yoshga to'lmagan bolaning asosiy ehtiyojlarini ta'minlashga surunkali noqodirligi.

Psixologik zo'ravonlik, o'z navbatida, ikki turda bo'lishi ham mumkin:

Dastlab bolaga zo'ravonlik namoyon etishning sababi ota-onalarning psixologik og'ishi deb hisoblandi, keyin diqqat ijtimoiy kontekstga ko'chirildi, bundan xatar omili ota-onaning bolaga zo'ravonlik munosabatini shartlovchi qadriyatlar tizimi hamda ijtimoiy yakkalanishda yashirin ekanligi haqidagi xulosa kelib chiqadi. So'ng zo'ravonlikni ota-ona va bola o'rtasidagi munosabatlarning buzilgan interfaol ijtimoiy modeli orqali sharhlashdi. Tadqiqotchilar xatar omillarini shaxs, oila va jamiyat darajasida aniqlaydilar va bir omil emas, balki ularning o'zaro ta'siri bolalar ustidan zo'ravonlik o'tkazishga olib kelishini isbotlaydilar. Shuningdek, ular u yoki bu xatar omilining mavjudligi zo'ravonlikni namoyon etish degani emas, balki uning paydo bo'lish ehtimoli yoki imkoniyati borligini ta'kidlaydilar. Bunda bir necha ijobiy omillarning mavjudligi (ijtimoiy ko'nikmalar, "Men" ning ijobiy identifikatsiyasi va h.k.) xatar omilining ta'sirini kamaytiradi.

Jismoniy zo'ravonlik – shafqatsizlik va bolaga og'riq keltiruvchi hamda uning sog'lig'i va rivojlanishiga zarar yetkazuvchi insoniyatga mos bo'lmagan maqsadga yo'naltirilgan boshqa xatti-harakatlar:

- bolaga yetkazilgan har qanday tana jarohati yoki og'riq berish (urish, chimchilash, tishlash, kuydirish, bolani bo'g'ish yoki cho'ktirish);
- bolaga tana jarohati yetkazilishiga qarshilik qilmaslik-bolani har qanday jismoniy jazolash – tarsaki, kaltaklash, tahqirlash;
- bolani dori yoki boshqa kimyoviy vositalar yordamida zaharlash;

Jinsiy aloqa - sherigiga uning roziligisiz yuklanadigan har qanday jinsiy harakat yoki jinsiy xatti-harakatlar (jinsiy aloqaga majburlash, boshqa shaxs uchun nomaqbul ishlarni qilishga majburlash va h.k.). Jinsiy zo'ravonlik, shuningdek, vasvasaga solish, bolani (o'g'il yoki qizni) jinsiy ehtiyojlarini qondirish yoki nafaqa olish uchun foydalanish, bolani fohishalikka jalb qilish, pornografiya va boshqalarni o'z ichiga oladi. Jinsiy zo'ravonlik – kattalarning jinsiy ehtiyojlarini qondirish uchun bolalardan foydalanish. Bolani jinsiy faoliyatga jalb qilish uchun tahdid, kuch, ayyorlik va ishonchdan foydalanish.

- bola bilan har qanday jinsiy aloqa yoki munosabatlar (kuch ishlatgan holda yoki ishlatmasdan);
- bolani jinsiy aloqaga jalb qiluvchi har qanday xulq-atvor;
- seksual tavsifdagi har qanday xatti-harakatlar – o'yinlar, suhbatlar, foto va video tasvirlarni tomosha qilish;
- seksual g'arazgo'ylik – bolani seksual maqsadda sotish, pornografik foto va video tasvirlardan foydalanish.

Hissiy va psixologik - kamsitish, qo'rqitish, majburlash va izolyatsiya qilishda ifodalanadi (o'z-o'zini hurmat qilishni kamsitadi, ayolning xotin, ona, uy bekasi rolini yaxshi bajarmayotgani, boshqa odamlar bilan muloqotdan ajralishi, tahdidlar, bolalarni manipulyatsiya qilish va boshqalar) g'oyasini uyg'otadi. Hissiy zo'ravonlik nafaqat bolani og'zaki haqorat qilish, ota-onalar, vasiylar, o'qituvchilar tomonidan tahdid qilish, uning insoniy qadr-qimmatini kamsitish, shuningdek, bolani yoqtirmaslik, unga nisbatan dushmanlik, doimiy yolg'on gapirish, bolani aldash (buning natijasida u kattalarga bo'lgan ishonchni yo'qotadi), shuningdek, unga yosh imkoniyatlariga mos kelmaydigan talablarni qo'yish.

Emotsional (ruhiy) zo‘ravlilik – bolaga lozim darajada e‘tibor bermaslik, g‘amxo‘rlik qilmaslik, qo‘llab-quvvatlamaslik, hissiy yaqinlik ko‘rsatmaslik. Bola doimiy ravishda e‘tibor va mehrning yetishmasligini his qilib turadi, tahdid va kamsitishlarga duchor bo‘ladi va bu o‘z qadr-qimmatini bilmaslik va o‘ziga ishonchsizlikni oshishiga olib keladi, bularga:

- yolg‘on, tahdid, qo‘rqitish, kamsitish, haqorat qilish, so‘kish;
- boladan voz kechish, izolyasiya
- noijtimoiy xatti-harakatlarga jalb etish va majburlash
- bola bajara olmaydigan ishlarni bajarishni asossiz talab qilish
- bolaning me‘yorida rivojlanishiga to‘siq bo‘luvchi ortiqcha homiylik
- kattalarning o‘z va‘dalarini bajarmasligi, bolada ishonch tuyg‘usining buzilishi.

Ehtiyotsiz munosabat (befarqlik) – bolaning jismoniy, ruhiy, aqliy va ijtimoiy rivojlanishiga salbiy ta‘sir ko‘rsatilishga olib keluvchi hayotiy ehtiyojlarni qondirilmasiligi:

- e‘tiborsiz, qarovsiz qoldirish, xavf ostida qoldirish;
- bola ehtiyojlariga nisbatan befarqlik (ovqatlanishga, tibbiy ko‘makka, ta‘limga, muloqotga, rivojlanishga bo‘lgan ehtiyojlarining qondirilmasiligi);
- hissiy yaqinlikning yo‘qligi (undan voz kechish)
- mavjud tahdiddan bolani himoya qila olmaslik (istamaslik)

Iqtisodiy - sherikni nazorat qilish uchun puldan foydalanish (ishga ruxsat bermaydi, pul so‘rashga majbur qiladi, xarajatlarni qat‘iy nazorat qiladi, bolalarni qo‘llab-quvvatlashni rad etish, oila pullarini isrof qilishda ayblash va boshqalar);

Ma‘naviy- (insonni o‘z dinini, dunyoqarashini o‘zgartirishga majbur qiladi, hayotiy tamoyillardan chetga chiqadi, o‘z qadriyatlarini yuklaydi).

Xulosa o‘rinda shuni aytish mumkinki, ta‘lim-tarbiya, odob-axloq bolalikdan berilgani ma‘qul. Rasululloh (a.s.): “Birontangizo‘z farzandlaringizni tartib-intizomga o‘rgatsa, bu har kuni sadaqa bergandan yaxshiroqdir”, deya marhamat qilganlar. Bolalarni intizomga o‘rgatish oila mustahkamligiga asos bo‘ladi. Islom shu ma‘noda ota-onalarni o‘z farzandlariga sog‘lom tarbiya berishga rag‘batlantiradi. Hadisi sharifda “Farzandlaringizni hurmat qiling va ularni yaxshi xulq bilan xulqlantiring” deb ta‘kidlangan. Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqqan holda, shuni aytish mumkinki, ham ma‘nan, ham jismonan yetuk shaxsni kamol topishida oilaning o‘rni beqiyosdir. Shu o‘rinda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M.Mirziyoyev quyidagi fikrni bildirgan, “Oila men uchun muqaddas. Muqaddasligi shuki, avvalambor qayerda ishlashidan qat‘i nazar, kim bo‘lishidan qat‘i nazar agar oilada tarbiya, oilada muhit, oilada halollik, munosabat, tarbiyaga alohida e‘tibor bermasa, hech qachon natija bo‘lmaydi”.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1.Mirziyoyev .Sh. M. Niyati ulug‘xalqning ishi ham ulug‘, hayoti yorug‘va kelajagi farovon bo‘ladi. –T.: “O‘zbekiston “ nashriyot –matbaa ijodiy uyi , 2019

2.Mirziyoyev.Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat‘iyat bilan davom ettirib yangi bosqichga ko‘taramiz . –T. : “ O‘zbekiston “, 2017. –592 b.

3.O‘zbekiston Respublikasining 2024-yil 14-noyabrdagi O‘RQ-996-son “Bolalarni zo‘ravonlikning barcha shakllaridan himoya qilish to‘g‘risida” gi Qonuni

4.UNICEF. Child Protection from Violence, Exploitation and Abuse. – New York, 2021.

5.WHO (World Health Organization). World Report on Violence and Health. – Geneva, 2020.

6.UNESCO. Safe to Learn: Ending Violence in Schools. – Paris, 2019.

7.Karimova N. Bolalar psixologiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018.

8.Abdurahmonov Q. Ijtimoiy pedagogika asoslari. – Toshkent, 2019.

9.Yo‘ldoshev J. Tarbiya nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent, 2020.

Internet manbalari:

10.www.unicef.org

11.www.who.int

12.www.lex.uz

OILAVIY MUNOSABATLARDA OILA PSIXOLOGIYASINING AHAMIYATI

IBODOVA ZILOLA XABIBULLO QIZI

Axborot texnologiyalari va menejmenti universiteti, Qarshi shahar

Annotatsiya:

Maqolada oila psixologiyasining asosiy tushunchalari — samarali muloqot ko'nikmalari, nizolarni konstruktiv hal qilish strategiyalari, emotsional intellekt va o'zaro empatiya — nikoh va oila barqarorligiga ta'siri nuqtai nazaridan nazariy jihatdan yoritilgan. Tadqiqot uchun turmush qurgan yoshi 2 yildan 15 yilgacha bo'lgan 150 nafar er-xotin (75 juftlik) ishtirokida so'rovnoma o'tkazilgan bo'lib, ularning oilaviy munosabatlardan qoniqish darajasi standartlashtirilgan psixologik so'rovnoma (Nikoh sifati indeksi) hamda oila psixologiyasi bo'yicha bilim darajasini o'lchovchi maxsus test yordamida baholangan. Natijalar shuni ko'rsatdiki, oila psixologiyasi bo'yicha bilim darajasi yuqori bo'lgan er-xotinlarning nikoh sifatidan qoniqish ko'rsatkichi past bilim darajasiga ega er-xotinlarga nisbatan sezilarli darajada (o'rtacha 34%) yuqori bo'lgan, shuningdek ular nizolarni konstruktiv usulda hal qilish ko'nikmasini ko'proq namoyon etganlar. Maqola yakunida oilaviy munosabatlar sifatini oshirishda oila psixologiyasi bo'yicha oldindan tayyorgarlik va maslahat xizmatlarining ahamiyati bo'yicha amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: oila psixologiyasi, oilaviy munosabatlar, nikoh sifati, muloqot ko'nikmalari, nizolarni hal qilish, emotsional intellekt, oilaviy barqarorlik.

Annotation:

The article theoretically examines the core concepts of family psychology — effective communication skills, constructive conflict resolution strategies, emotional intelligence, and mutual empathy — in terms of their impact on marital and family stability. For the study, a survey was conducted with 150 married individuals (75 couples) with marriage duration ranging from 2 to 15 years, whose satisfaction with family relationships was assessed using a standardized psychological questionnaire (Marital Quality Index) along with a special test measuring their level of family psychology knowledge. The results show that spouses with a higher level of family psychology knowledge had significantly higher marital quality satisfaction scores (an average of 34 percent higher) than those with lower knowledge levels, and they also demonstrated greater use of constructive conflict resolution skills. The article concludes with practical recommendations on the importance of premarital preparation and counseling services in family psychology for improving the quality of family relationships.

Key words: family psychology, family relationships, marital quality, communication skills, conflict resolution, emotional intelligence, family stability.

Аннотация:

В статье теоретически рассмотрены основные понятия психологии семьи — эффективные коммуникативные навыки, стратегии конструктивного разрешения конфликтов, эмоциональный интеллект и взаимная эмпатия — с точки зрения их влияния на устойчивость брака и семьи. Для исследования проведён опрос с участием 150 состоящих в браке лиц (75 пар) со стажем брака от 2 до 15 лет, чья удовлетворённость семейными отношениями оценивалась с помощью стандартизированного психологического опросника (Индекс качества брака) наряду со специальным тестом, измеряющим уровень их знаний по психологии семьи. Результаты показывают, что у супругов с более высоким уровнем знаний по психологии семьи показатели удовлетворённости качеством брака были значительно выше (в среднем на 34%), чем у лиц с более низким уровнем знаний, а также они чаще

демонстрировали навыки конструктивного разрешения конфликтов. В заключение статьи даны практические рекомендации о значении добрачной подготовки и консультационных услуг по психологии семьи для повышения качества семейных отношений.

Ключевые слова: психология семьи, семейные отношения, качество брака, коммуникативные навыки, разрешение конфликтов, эмоциональный интеллект, устойчивость семьи.

KIRISH

Oila jamiyatning asosiy ijtimoiy birligi bo'lib, oilaviy munosabatlar sifati nafaqat oila a'zolarining shaxsiy farovonligiga, balki jamiyatning umumiy ijtimoiy-psixologik salomatligiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. So'nggi yillarda ajralishlar sonining ko'payishi va oilaviy nizolarning kuchayishi bilan bog'liq tendensiyalar oila psixologiyasi bilimlarining amaliy ahamiyatini yanada oshirmoqda.

Oila psixologiyasi — er-xotin va oila a'zolari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning psixologik qonuniyatlarini, jumladan muloqot dinamikasi, nizolarni hal qilish strategiyalari va emotsional bog'lanish mexanizmlarini o'rganuvchi soha sifatida, oilaviy munosabatlarni mustahkamlashning muhim nazariy va amaliy manbai hisoblanadi. Biroq ko'plab er-xotinlar oila psixologiyasi bo'yicha yetarli bilimga ega bo'lmasdan turib nikohga kirishadi, bu esa oilaviy hayotning dastlabki bosqichlarida yuzaga keladigan qiyinchiliklarni keskinlashtirishi mumkin.

Tadqiqotning maqsadi — oila psixologiyasi bo'yicha bilim darajasining oilaviy munosabatlar sifati va nikohdan qoniqish darajasiga ta'sirini empirik tarzda baholash hamda oilaviy munosabatlarni mustahkamlashda oila psixologiyasi bilimlarining ahamiyatini asoslashdan iborat. Tadqiqot vazifalari: 1) oila psixologiyasining asosiy tushunchalari va nazariy yondashuvlarini yoritish; 2) er-xotinlar ishtirokida so'rovnoma o'tkazish orqali oila psixologiyasi bilimi bilan nikoh sifati o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash; 3) nizolarni hal qilish uslublari bo'yicha farqlarni tahlil qilish; 4) natijalar asosida amaliy tavsiyalar shakllantirish.

Material va metodlar

Tadqiqot uchun turmush qurgan yoshi 2 yildan 15 yilgacha bo'lgan 150 nafar respondent (75 juftlik, ya'ni har ikkala er-xotin ham tadqiqotda ishtirok etgan) tanlab olindi. Respondentlar tasodifiy tanlov usuli bilan turli yosh, ta'lim darajasi va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitdagi oilalardan jalb qilindi.

Tadqiqot metodologiyasi quyidagi o'lchov vositalarini o'z ichiga oldi:

1) Nikoh sifati indeksi (Marital Quality Index) — nikohdan umumiy qoniqish darajasini o'lchovchi standartlashtirilgan psixologik so'rovnoma;

2) Oila psixologiyasi bilim testi — muallif tomonidan ishlab chiqilgan, muloqot, nizolarni hal qilish va emotsional intellekt bo'yicha nazariy va amaliy bilimlarni baholovchi 30 ta savoldan iborat test;

3) Nizolarni hal qilish uslublari so'rovnomasi (Conflict Resolution Styles Inventory asosida moslashtirilgan) — respondentlarning nizoli vaziyatlarda qo'llaydigan asosiy strategiyalarini (murosaga kelish, hamkorlik, qochish, raqobat, moslashish) aniqlash uchun.

Yig'ilgan ma'lumotlar respondentlarning oila psixologiyasi bilim darajasi bo'yicha ikki guruhga (yuqori va past bilim darajasi) ajratilgandan so'ng, guruhlar o'rtasidagi nikoh sifati ko'rsatkichlaridagi farq mustaqil namunalar uchun t-mezon yordamida, bilim darajasi va nikoh sifati o'rtasidagi bog'liqlik esa Pirson korrelyatsiya koeffitsienti yordamida tahlil qilindi.

Natijalar

Tadqiqot natijasida oila psixologiyasi bo'yicha bilim darajasi bilan nikoh sifati o'rtasida statistik ahamiyatga ega ijobiy korrelyatsiya aniqlandi ($r=0,58$, $p<0,01$). Bilim darajasi yuqori bo'lgan guruhdagi respondentlarning nikoh sifati indeksi bo'yicha o'rtacha bali past bilim darajasiga ega guruhga nisbatan 34 foizga yuqori bo'ldi (mos ravishda 78,4 va 58,5 ball, 100 balllik shkalada; $p<0,01$).

Nizolarni hal qilish uslublari bo'yicha tahlil shuni ko'rsatdiki, yuqori bilim darajasiga ega respondentlar "hamkorlik" (collaboration) va "murosaga kelish" (compromise) strategiyalarini ancha ko'proq (mos ravishda 64% va 58% holatlarda) qo'llagan, past bilim darajasiga ega respondentlar esa "qochish" (avoidance) va "raqobat" (competition) strategiyalariga ko'proq (mos ravishda 47% va 39% holatlarda) murojaat qilgan. Bu farq statistik jihatdan ahamiyatli ($p<0,05$) bo'ldi.

Qo'shimcha tahlil shuni ko'rsatdiki, turmush qurish yoshi (nikoh davomiyligi) bilan oila psixologiyasi bilim darajasi o'rtasida sezilarli bog'liqlik aniqlanmadi ($r=0,12$, $p>0,05$), bu shuni ko'rsatdiki, oila psixologiyasi bilimlari vaqt o'tishi bilan avtomatik ravishda shakllanmaydi, balki maxsus ta'lim va o'z-o'zini rivojlantirish orqali orttiriladi.

Muhokama

Olingan natijalar oila psixologiyasi bo'yicha bilim darajasining nikoh sifati va oilaviy munosabatlardan qoniqish darajasi bilan chambarchas bog'liqligini tasdiqlaydi. Bu xulosa oila psixologiyasi sohasidagi xalqaro tadqiqotlar bilan mos keladi, ularda ham samarali muloqot va konstruktiv nizo hal qilish ko'nikmalarining nikoh barqarorligini bashorat qiluvchi eng muhim omillardan biri ekanligi qayd etilgan.

Ayniqsa e'tiborga loyiq jihat — oila psixologiyasi bilimlarining nikoh davomiyligiga bog'liq bo'lmasligi, bu shuni ko'rsatdiki, uzoq yillik nikoh tajribasining o'zi avtomatik ravishda psixologik savodxonlikni ta'minlamaydi. Bu natija oilaviy hayotga tayyorgarlik ko'rish bosqichida, ya'ni nikohdan oldin, maxsus psixologik ta'lim va maslahat xizmatlarini tashkil etishning muhim amaliy ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Amaliy nuqtai nazardan, bu natijalar davlat va nodavlat tashkilotlarga nikohdan oldingi tayyorgarlik dasturlarini (premarital counseling), oila psixologiyasi bo'yicha ommaviy ma'rifiy dasturlarni hamda oilaviy nizolarni hal qilishda malakali psixolog-maslahatchilar xizmatidan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirishni tavsiya etadi. Bunday tashabbuslar oilalarning barqarorligini mustahkamlashga va ajralishlar sonini kamaytirishga ijobiy hissa qo'shishi mumkin.

XULOSA

O'tkazilgan tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Oila psixologiyasi bo'yicha bilim darajasi bilan nikoh sifatidan qoniqish darajasi o'rtasida statistik ahamiyatga ega kuchli ijobiy bog'liqlik mavjud ($r=0,58$).
2. Yuqori bilim darajasiga ega er-xotinlar nizolarni ko'proq hamkorlik va murosaga kelish strategiyalari orqali, past bilim darajasiga ega er-xotinlar esa ko'proq qochish va raqobat strategiyalari orqali hal qiladi.
3. Oila psixologiyasi bilim darajasi nikoh davomiyligiga bog'liq emas, balki maxsus ta'lim va o'z-o'zini rivojlantirish orqali shakllanadi.
4. Nikohdan oldingi psixologik tayyorgarlik dasturlari oilaviy munosabatlar sifatini oshirishning muhim profilaktik vositasi hisoblanadi.
5. Oila psixologiyasi bo'yicha ommaviy ma'rifiy dasturlar va malakali maslahat xizmatlarini kengaytirish oilalarning barqarorligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi "Oila to'g'risida"gi Qonuni. — Toshkent, 1998 (2023-yildagi tahrirda).
2. G'oziev E.G'. Oila psixologiyasi. — Toshkent: Universitet, 2016. — 248 b.
3. Каримова В.М. Оила психологияси ва оилавий муносабатлар. — Тошкент: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти, 2019. — 216 б.
4. Йўлдошева Ш.Қ. Оилавий низоларни ҳал қилишнинг психологик асослари // Педагогика ва психология муаммолари. — 2022. — №3. — Б. 48–56.

5. Gottman J.M., Silver N. The Seven Principles for Making Marriage Work. — New York: Harmony Books, 1999. — 288 p.
6. Olson D.H., Fowers B.J., Larsen A.S. PREPARE/ENRICH Program: Version 2000 // Handbook of Preventive Approaches in Couple Therapy. — New York: Brunner/Mazel, 2000. — P. 165–190.
7. Bradbury T.N., Karney B.R. Intimate Relationships. — New York: W.W. Norton & Company, 2019. — 592 p.
8. Rusbult C.E., Van Lange P.A.M. Interdependence, Interaction, and Relationships // Annual Review of Psychology. — 2003. — Vol. 54. — P. 351–375.
9. Halford W.K., Markman H.J., Kline G.H., Stanley S.M. Best Practice in Couple Relationship Education // Journal of Marital and Family Therapy. — 2003. — Vol. 29, No. 3. — P. 385–406.
10. Goleman D. Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. — New York: Bantam Books, 1995. — 352 p.

OLIIY TA'LIM JARAYONIDA TALABALARNING SUBYEKTIV FAOLLIGINI RIVOJLANTIRISH

Keldiyorova Manzura G'aybullayevna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi shahri,

e-mail: keldiyorova841@gmail.com

Annotatsiya:

Mazkur maqolada oliy ta'lim jarayonida talabalarning subyektiv faolligini rivojlantirishning pedagogik-psixologik asoslari, mazmuni va samarali mexanizmlari tahlil qilingan. Talabaning ta'lim jarayonidagi faol ishtirokini kuchaytirish, uning mustaqil qaror qabul qilishi, o'z-o'zini boshqarishi, ta'limiy maqsadlarni belgilashi va refleksiv kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik shart-sharoitlarni aniqlashdan iborat. Tadqiqotda nazariy tahlil, ilmiy adabiyotlarni qiyosiy o'rganish, pedagogik kuzatuv, umumlashtirish, modellashtirish hamda tizimli yondashuv usullaridan foydalanildi. Subyektiv faollikning motivatsion, kognitiv, faoliyatga yo'naltirilgan va refleksiv komponentlari o'zaro bog'liq tizim sifatida asoslandi.

Kalit so'zlar: subyektiv faollik, talaba shaxsi, oliy ta'lim, mustaqil ta'lim, motivatsiya, refleksiya, o'z-o'zini boshqarish.

Аннотаци:

В статье рассматриваются психолого-педагогические основы, содержание и эффективные механизмы развития субъектной активности студентов в процессе высшего образования. Заключается в определении педагогических условий, способствующих повышению самостоятельности студентов, их способности принимать решения, ставить образовательные цели, осуществлять самоконтроль и развивать рефлексивные компетенции. В исследовании использованы методы теоретического анализа, сравнительного изучения научной литературы, педагогического наблюдения, обобщения, моделирования и системного подхода. Субъектная активность студента рассматривается как целостная система, включающая мотивационный, когнитивный, деятельностный и рефлексивный компоненты.

Ключевые слова: субъектная активность, студент, высшее образование, самостоятельное обучение, мотивация, рефлексия, саморегуляция.

Abstract:

This article examines the psychological and pedagogical foundations, content, and effective mechanisms for developing students' subjective activity in higher education. Of the study is to identify pedagogical conditions that strengthen students' active participation in learning, independent

decision-making, goal setting, self-regulation, and reflective competence. The research applies theoretical analysis, comparative analysis of scientific literature, pedagogical observation, generalization, modeling, and a systemic approach. Students' subjective activity is conceptualized as an integrated system consisting of motivational, cognitive, activity-oriented, and reflective components. The analysis demonstrates that problem-based learning, project work, collaborative learning, opportunities for student choice, self-assessment, and systematic reflection contribute significantly to the development of students' subjective positions

Key words: *subjective activity, university students, higher education, learning autonomy, motivation, reflection, self-regulation.*

KIRISH.

Zamonaviy oliy ta'lim tizimida ta'lim oluvchining faqat tayyor bilimlarni o'zlashtirishi yetarli emas. Globallashuv, raqamlashtirish, mehnat bozoridagi o'zgarishlar va kasbiy faoliyatning murakkablashuvi sharoitida bo'lajak mutaxassisdan mustaqil fikrlash, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, qaror qabul qilish, o'z faoliyatini rejalashtirish hamda o'z bilim va kompetensiyalarini muntazam rivojlantirish qobiliyati talab etiladi. Shu nuqtayi nazardan talabaning ta'lim jarayonidagi subyektiv faolligi oliy ta'lim samaradorligini belgilovchi muhim pedagogik hodisalardan biri sifatida namoyon bo'ladi.

An'anaviy ta'lim talabalarga ko'pincha o'qituvchi tomonidan beriladigan axborotni qabul qiluvchi va topshiriqlarni bajaruvchi pozitsiyasida bo'ladi. Bunday yondashuv ma'lum darajada bilimlarni o'zlashtirish imkonini bersa-da, talabaning ichki motivatsiyasi, tashabbuskorligi va mustaqil faoliyatini to'liq rivojlantira olmaydi. Zamonaviy konstruktivistik yondashuvda esa bilim tayyor shaklda beriladigan mahsulot emas, balki talabaning faol bilish faoliyati jarayonida shakllanadigan natija sifatida talqin qilinadi [1].

Talabaning subyektiv faolligi uning ta'lim jarayonida o'zini faol subyekt sifatida anglashi bilan bog'liq. Subyekt tushunchasi bu yerda shaxsning o'z faoliyatini anglash, maqsad qo'yish, tanlov qilish, qaror qabul qilish va faoliyat natijalari uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olish qobiliyatini ifodalaydi. Vygotskiy ta'lim va rivojlanishning ijtimoiy tabiatiga e'tibor qaratib, shaxsning rivojlanishida faol o'zaro ta'sir va hamkorlik muhim o'rin tutishini ta'kidlaydi [2].

Subyektiv faollik masalasi o'z-o'zini samarali boshqarish va shaxsning o'z imkoniyatlariga ishonchi bilan ham uzviy bog'liq. Bandura tomonidan ishlab chiqilgan o'z-o'ziga samaradorlik nazariyasiga ko'ra, insonning muayyan faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirishiga bo'lgan ishonchi uning maqsad qo'yishi, sa'y-harakati, qiyinchiliklarga munosabati va natijaga erishish strategiyalariga bevosita ta'sir ko'rsatadi [3]. Demak, talabaning faol subyekt sifatida shakllanishida nafaqat tashqi pedagogik ta'sir, balki uning ichki psixologik resurslari ham muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zini o'zi belgilash nazariyasida insonning ichki motivatsiyasi avtonomiya, kompetentlik va ijtimoiy aloqadorlik kabi fundamental ehtiyojlarning qondirilishi bilan bog'lanadi [4]. Oliy ta'limda talabaning tanlov qilish imkoniyatiga ega bo'lishi, o'z fikrini erkin ifodalashi, topshiriqni bajarish usulini belgilashi va natijani baholash jarayonida ishtirok etishi uning subyektiv faolligini oshiruvchi omillar hisoblanadi.

Shu sababli oliy ta'limda pedagogik jarayonni tashkil etishda "o'qituvchi - faol, talaba -passiv" modelidan "o'qituvchi va talaba - hamkor subyektlar" modeliga bosqichma-bosqich o'tish dolzarb vazifadir. Biggs va Tangning fikricha, samarali oliy ta'lim ta'lim maqsadlari, o'quv faoliyati va baholash o'rtasidagi uyg'unlikka asoslanishi lozim [5].

Mazkur maqolaning maqsadi oliy ta'lim jarayonida talabalarning subyektiv faolligini rivojlantirishning nazariy asoslari va pedagogik mexanizmlarini aniqlash, shuningdek, ushbu jarayonni samarali tashkil etishning konseptual modelini ishlab chiqishdan iborat.

MATERIALLAR VA USULLAR.

Shaxsga yo'naltirilgan, faoliyatga asoslangan, kompetensiyaviy, tizimli va subyekt-subyekt yondashuvlar tashkil etdi. Talabaning subyektiv faolligi birgina psixologik xususiyat sifatida emas,

balki motivatsiya, bilish, mustaqil faoliyat va refleksiyaning o'zaro ta'siri natijasida yuzaga keladigan kompleks pedagogik hodisa sifatida qaraldi.

Ta'lim psixologiyasi, oliy ta'lim pedagogikasi, motivatsiya, o'z-o'zini boshqarish va talaba avtonomiyasiga bag'ishlangan ilmiy adabiyotlar hamda pedagogik konsepsiyalar tahlil qilindi. Jumladan, o'z-o'ziga samaradorlik [3], ichki motivatsiya [4], konstruktivistik ta'lim [1], ijtimoiy-madaniy rivojlanish [2], ta'limni o'z-o'zini boshqarish [6; 7] va oliy ta'lim samaradorligi [5] bilan bog'liq ilmiy qarashlardan foydalanildi.

Talabaning subyektiv faolligini quyidagi to'rt asosiy komponent orqali ifodalash mumkin:

1. Motivatsion komponent. Talabaning o'qishga bo'lgan ichki ehtiyoji, kasbiy qiziqishi, maqsadga intilishi va o'quv faoliyatining shaxsiy ahamiyatini anglashi.

2. Kognitiv komponent. Muammoni mustaqil tahlil qilish, savol qo'yish, axborotni izlash, tanqidiy fikrlash va bilimlarni yangi vaziyatlarda qo'llash qobiliyati.

3. Faoliyat komponenti. Talabaning amaliy topshiriqlar, loyihalar, tadqiqotlar, muammoli vaziyatlar va hamkorlikdagi faoliyatda tashabbus ko'rsatishi.

4. Refleksiv komponent. Talabaning o'z faoliyati va natijalarini baholashi, xatolarini aniqlashi, keyingi faoliyat strategiyasini belgilashi va o'z rivojlanishini nazorat qilishi.

Ta'limni o'z-o'zini boshqarish jarayonini rejalashtirish, faoliyatni amalga oshirish va o'z faoliyatini baholash bosqichlarining siklik tizimi sifatida izohlaydi [6]. Shu nuqtayi nazardan talabaning subyektiv faolligini rivojlantirish faqat auditoriyadagi faollikni oshirish emas, balki talabaning o'z ta'lim faoliyatini boshqarish imkoniyatlarini kengaytirishni ham anglatadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA.

Talabaning subyektiv faolligi oliy ta'limning ta'limiy natijalari bilan bevosita bog'liq ekanligi aniqlandi. Faol talaba bilimni shunchaki qabul qilmaydi, balki uni izlaydi, tahlil qiladi, qayta ishlaydi, amaliy vaziyatlarda qo'llaydi va o'z tajribasi bilan bog'laydi. Bunday faoliyat bilimlarning chuqur va barqaror o'zlashtirilishiga xizmat qiladi.

Subyektiv faollikning rivojlanishi, avvalo, ta'lim mazmunini talaba uchun shaxsiy va kasbiy jihatdan ahamiyatli qilishni talab etadi. Agar talaba topshiriqning maqsadini va uning kelajakdagi kasbiy faoliyati uchun ahamiyatini anglamasa, tashqi nazoratga asoslangan faollik yuzaga kelishi mumkin. Aksincha, o'quv topshirig'i kasbiy muammo bilan bog'langanda talabaning ichki motivatsiyasi va tashabbuskorligi kuchayadi. Deci va Ryan tomonidan ishlab chiqilgan o'z-o'zini belgilash nazariyasi ham avtonomiya va kompetentlik tuyg'usining ichki motivatsiya uchun muhimligini ko'rsatadi [4].

Shu asosda oliy ta'limda talabaning tanlov imkoniyatlarini kengaytirish muhim pedagogik shartlardan biri sifatida belgilanadi. Masalan, talaba loyiha mavzusini tanlashi, muammoni hal qilish strategiyasini belgilashi, axborot manbalarini mustaqil tanlashi yoki yakuniy mahsulotni taqdim etish shaklini belgilashi mumkin. Bunda tanlov cheksiz bo'lmazligi, balki o'quv maqsadlari va akademik talablar doirasida tashkil etilishi lozim.

Muammoli ta'lim talabaning subyektiv pozitsiyasini rivojlantirishning samarali vositalaridan biridir. Oddiy reproduktiv topshiriqda talaba ko'pincha mavjud algoritmni takrorlaydi. Muammoli topshiriqda esa vaziyatning o'zi tayyor yechimga ega bo'lmaydi. Natijada talaba muammoni aniqlash, faraz ilgari surish, dalillarni izlash va o'z qarorini asoslashga majbur bo'ladi.

Bu jarayon tanqidiy fikrlashni faollashtiribgina qolmay, talabaning o'z bilimlariga nisbatan mas'uliyatini ham oshiradi. Banduraning o'z-o'ziga samaradorlik konsepsiyasi nuqtayi nazaridan, murakkab topshiriqni muvaffaqiyatli bajarish tajribasi talabaning o'z imkoniyatlariga bo'lgan ishonchini mustahkamlaydi [3].

Talabaning subyektiv faolligini rivojlantirishda loyiha faoliyati alohida ahamiyatga ega. Loyiha topshirig'i talabaning bir vaqtning o'zida maqsad qo'yish, rejalashtirish, axborot izlash, hamkorlik qilish, mahsulot yaratish va natijani taqdim etishini talab etadi.

Bunday faoliyatda o'qituvchi tayyor bilimlarning yagona manbai bo'lib qolmaydi. U loyiha jarayonini boshqaruvchi va maslahat beruvchi subyektga aylanadi. Talaba esa muammoni hal qilishning bevosita ishtirokchisi sifatida namoyon bo'ladi.

Subyektiv faollik individual mustaqillikni anglatgani bilan birga, boshqa subyektlar bilan hamkorlik qilish qobiliyatini ham o'z ichiga oladi. Vygotskiyning ijtimoiy-madaniy nazariyasida bilish va rivojlanishning ijtimoiy o'zaro ta'sir bilan bog'liqligi alohida ta'kidlangan [2].

Shuning uchun kichik guruhlarda muammolarni hal qilish, munozara, debat, o'zaro baholash va jamoaviy loyiha ishlari talabani subyektiv faolligini rivojlantirish uchun samarali sharoit yaratadi. Bunda guruhli ishni shunchaki vazifalarni bo'lib berish bilan cheklamaslik kerak. Har bir talaba qaror qabul qilish, fikr bildirish va umumiy natijaga hissa qo'shish imkoniyatiga ega bo'lishi lozim.

Talabani subyektiv faolligini shakllantirishda refleksiya alohida metodologik ahamiyatga ega. Talaba "Men nimani o'rgandim?", "Qaysi vazifani bajara olmadim?", "Nima sababdan qiyinchilik yuzaga keldi?", "Keyingi faoliyatimni qanday o'zgartirishim kerak?" kabi savollarga javob berish orqali o'z ta'lim faoliyatining subyektiga aylanadi.

O'z-o'zini boshqarishga asoslangan ta'lim nazariyalarida maqsadni belgilash, strategiyani tanlash, monitoring va o'z faoliyatini baholash ta'lim samaradorligining muhim omillari sifatida ko'rsatiladi [6; 7]. Shu sababli oliy ta'limda baholash jarayonini faqat o'qituvchi tomonidan beriladigan yakuniy ball bilan chegaralash maqsadga muvofiq emas.

Talabani o'z-o'zini baholashi, o'zaro baholash va o'qituvchining rivojlantiruvchi fikr-mulohazasi uyg'unlashtirilsa, baholash ta'lim jarayonining faol pedagogik mexanizmiga aylanadi. Black va Wiliamning tadqiqotlarida formativ baholashning ta'lim natijalarini yaxshilashdagi ahamiyati asoslab berilgan [8].

Subyektiv faollikni rivojlantirish o'qituvchining rolini kamaytirmaydi, aksincha, uning kasbiy vazifalarini murakkablashtiradi. O'qituvchi ta'lim jarayonining maqsadini aniq belgilashi, mazmunni tanlashi, muammoli vaziyatlarni loyihalashi, talabalarning individual imkoniyatlarini hisobga olishi va rivojlantiruvchi feedbackni tashkil qilishi kerak.

Knowlesning andragogik yondashuvida katta yoshdagi ta'lim oluvchining tajribasi, ehtiyoji, mustaqilligi va amaliy muammolarga yo'naltirilganligi muhim omillar sifatida qaraladi [9]. Oliy ta'limdagi talabalar ham tobora ko'proq mustaqil qaror qabul qiluvchi ta'lim subyektlari sifatida shakllanishi lozim.

Shu nuqtayi nazardan, o'qituvchi faoliyatining samarali modeli quyidagi uchlikda ifodalanishi mumkin: tashkil etuvchi + fasilitator + mentor.

Tashkil etuvchi sifatida o'qituvchi ta'lim muhitini yaratadi; fasilitator sifatida talabani mustaqil izlanishiga yordam beradi; mentor sifatida esa uning individual rivojlanish yo'nalishini qo'llab-quvvatlaydi.

Raqamli texnologiyalar ham talabani subyektiv faolligini rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Elektron ta'lim platformalari, raqamli portfoliolar, onlayn muhokamalar, interaktiv topshiriqlar va masofaviy hamkorlik vositalari talabani ta'lim jarayonidagi mustaqilligini oshirishi mumkin.

Biroq texnologiyani o'zi subyektiv faollikni avtomatik ravishda ta'minlamaydi. Agar raqamli platforma faqat tayyor materiallarni yuklab olish va test savollariga javob berish uchun ishlatilsa, talabani faol subyekt sifatidagi imkoniyatlari cheklangan holda qoladi. Shuning uchun raqamli vositalar muammoli, tadqiqotga asoslangan va ijodiy topshiriqlar bilan birgalikda qo'llanilishi kerak.

Subyektiv faollikni rivojlantirishning pedagogik shartlari:

- ta'lim maqsadlarining talaba uchun shaxsiy va kasbiy ahamiyatini ochib berish;
- talabani tanlov va qaror qabul qilish imkoniyatlarini kengaytirish;
- muammoli va tadqiqotga asoslangan topshiriqlardan foydalanish;
- mustaqil ta'lim uchun yetarli axborot va metodik resurslarni yaratish;
- individual va guruhli faoliyatni uyg'unlashtirish;

- o‘z-o‘zini baholash va refleksiya mexanizmlarini joriy etish;
 - o‘qituvchi va talaba o‘rtasida subyekt-subyekt munosabatlarini shakllantirish;
 - natijaga emas, ta’lim jarayonidagi rivojlanishga yo‘naltirilgan teskari aloqani kuchaytirish.
- Ushbu shartlarning kompleks amalga oshirilishi talabaning ta’lim jarayonidagi pozitsiyasini o‘zgartiradi: ijrochi → ishtirokchi → tashabbuskor → mustaqil subyekt.

XULOSA.

Oliy ta’lim jarayonida talabalarning subyektiv faolligini rivojlantirish zamonaviy ta’limning strategik vazifalaridan biri hisoblanadi. Tadqiqotning nazariy tahlili shuni ko‘rsatdiki, subyektiv faollik talabaning oddiy “faolligi”dan mazmunan keng bo‘lib, uning o‘z ta’lim faoliyatini anglash, maqsad qo‘yish, tanlov qilish, mustaqil qaror qabul qilish, faoliyat natijalarini baholash va o‘z rivojlanishini boshqarish qobiliyatlarini qamrab oladi.

Subyektiv faollikning motivatsion, kognitiv, faoliyat va refleksiv komponentlari bir-biri bilan uzviy bog‘liq. Ularning rivojlanishi muammoli ta’lim, loyiha va tadqiqot faoliyati, hamkorlikda o‘qitish, talabaning tanlov imkoniyatlarini kengaytirish, formativ baholash va refleksiya kabi pedagogik mexanizmlar asosida amalga oshirilishi mumkin.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, talabaning subyektiv faolligini rivojlantirish uchun ta’lim jarayonining barcha tarkibiy qismlari - maqsad, mazmun, metod, baholash va pedagogik munosabatlar - o‘zaro uyg‘unlashtirilishi zarur. Ayniqsa, o‘qituvchining roli bilim beruvchi shaxs bilan chegaralanmay, ta’lim faoliyatini tashkil etuvchi, maslahat beruvchi, motivatsiya beruvchi va refleksiv jarayonni qo‘llab-quvvatlovchi fasilitator sifatida namoyon bo‘lishi muhim.

Shunday qilib, talabalarning subyektiv faolligini rivojlantirish oliy ta’lim sifatini oshirishning muhim pedagogik resursi bo‘lib, u akademik mustaqillik, kasbiy kompetentlik, tanqidiy fikrlash, ijodkorlik va uzluksiz o‘rganishga tayyorlikni shakllantirishga xizmat qiladi. Kelgusidagi empirik tadqiqotlarda taklif etilgan komponentlar va pedagogik shartlarning samaradorligini tajriba-sinov ishlari asosida tekshirish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Brooks, J.G., Brooks, M.G. *In Search of Understanding: The Case for Constructivist Classrooms*. — Alexandria: Association for Supervision and Curriculum Development, 2021. — 156 p.
2. Vygotsky, L.S. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. — Cambridge: Harvard University Press, 2016. — 159 p.
3. Bandura, A. *Self-Efficacy: The Exercise of Control*. — New York: W.H. Freeman and Company, 2022. — 604 p.
4. Deci, E.L., Ryan, R.M. The “What” and “Why” of Goal Pursuits: Human Needs and the Self-Determination of Behavior // *Psychological Inquiry*. — 2020. — Vol. 11, № 4. — P. 227–268.
5. Biggs, J., Tang, C. *Teaching for Quality Learning at University: What the Student Does*. — 4th ed. — Maidenhead: Open University Press, 2011. — 389 p.
6. Zimmerman, B.J. Becoming a Self-Regulated Learner: An Overview // *Theory Into Practice*. — 2012. — Vol. 41, № 2. — P. 64–70.
7. Pintrich, P.R. A Conceptual Framework for Assessing Motivation and Self-Regulated Learning in College Students // *Educational Psychology Review*. — 2014. — Vol. 16, № 4. — P. 385–407.
8. Black, P., Wiliam, D. Assessment and Classroom Learning // *Assessment in Education: Principles, Policy & Practice*. — 2013. — Vol. 5, № 1. — P. 7–74.
9. Knowles, M.S. *Andragogy in Action: Applying Modern Principles of Adult Learning*. — San Francisco: Jossey-Bass, 2023. — 444 p.
10. Schunk, D.H. *Learning Theories: An Educational Perspective*. — 6th ed. — Boston: Pearson, 2012. — 577 p.

**OLIY TA'LIMDA MUSTAQIL RANGTASVIR FAOLIYATINI O'Z-O'ZINI
BOSHQARIB O'RGANISH ASOSIDA TASHKIL ETISH MODEL**

Nurmurodova Sevaraxon Alijon qizi

Buxoro davlat pedagogika instituti Musiqa va tasviriy san'at kafedrası tayanch doktoranti

e-mail: sevaranurmurodova725@gmail.com

Sho'ba: Fikr tarbiyasiga oid nazariy yondashuvlar, konsepsiyalar va metodologik mexanizmlar

Annotatsiya.

Maqolada o'z-o'zini boshqarib o'rganish nazariyasining oliy ta'limdagi mustaqil rangtasvir mashg'ulotlariga tatbiqi ko'rib chiqiladi. Rangtasvir jarayonining o'zgaruvchan xususiyati hisobga olinib, badiiy rejalashtirish, amaliy harakat va vizual monitoring, refleksiya hamda qayta rejalashtirishdan iborat sikl tavsiflanadi. Vizual monitoring talabaniing tuvaldagi o'zgarishlarni kuzatishi, badiiy qarorini asoslab tuzatishi va o'z faoliyatini baholashiga yordam beradigan amaliy mexanizm sifatida talqin qilinadi. Shu asosda pedagogik ko'makni talabaniing tayyorgarligiga qarab kamaytirishni nazarda tutuvchi GAF modeli taklif qilinadi. Model nazariy-konseptual xususiyatga ega bo'lib, uning samaradorligi keyingi empirik tadqiqotlarda tekshirilishi lozim.

Kalit so'zlar: fikr tarbiyasi, o'z-o'zini boshqarib o'rganish, mustaqil rangtasvir, badiiy rejalashtirish, vizual monitoring, refleksiya, pedagogik ko'mak, GAF modeli.

Аннотация.

В тезисах рассматривается применение теории саморегулируемого обучения в самостоятельных занятиях живописью в высшей школе. С учетом изменчивого характера живописного процесса описан цикл, включающий художественное планирование, практическое действие и визуальный мониторинг, рефлексию и повторное планирование. Визуальный мониторинг понимается как практический механизм, позволяющий студенту отслеживать изменения на холсте, обоснованно корректировать художественные решения и оценивать собственную деятельность. На этой основе предложена модель GAF, предусматривающая постепенное сокращение педагогической поддержки в соответствии с готовностью студента. Модель носит теоретико-концептуальный характер и требует последующей эмпирической проверки.

Ключевые слова: воспитание мышления, саморегулируемое обучение, самостоятельная живопись, художественное планирование, визуальный мониторинг, рефлексия, педагогическая поддержка, модель GAF.

Abstract.

The thesis examines the application of self-regulated learning to independent painting practice in higher education. Considering the evolving nature of painting, it describes a cycle of artistic planning, practical action and visual monitoring, reflection, and replanning. Visual monitoring is treated as a practical mechanism that enables students to observe changes on the canvas, revise artistic decisions with clear reasons, and evaluate their own work. On this basis, the GAF model is proposed to reduce pedagogical support gradually as students become ready for independent decision-making. The model is theoretical and conceptual and therefore requires further empirical testing.

Keywords: *thought development, self-regulated learning, independent painting, artistic planning, visual monitoring, reflection, pedagogical support, GAF model.*

1. Kirish va muammoning dolzarbligi

Oliy ta'limda rangtasvir fanidan mustaqil ish auditoriyadan tashqarida topshiriq bajarish bilangina cheklanmaydi. Talaba badiiy vazifani tushunishi, ish tartibini belgilashi, tasvirning rivojlanishini kuzatishi va qabul qilgan qarorlarini zarur paytda qayta ko'rib chiqishi kerak. Demak, mustaqillik vaqt yoki joy belgisi emas; u talabaning o'quv-badiiy faoliyatini ongli boshqara olishida namoyon bo'ladi.

O'z-o'zini boshqarib o'rganish nazariyasida rejalashtirish, faoliyatni kuzatish va refleksiya o'zaro bog'langan sikl sifatida izohlanadi (Zimmerman, 2002; Panadero va Alonso-Tapia, 2014). Bu yondashuv ijodiy faoliyatni tushuntirish uchun ham muhim, chunki san'at va dizayn ta'limida talabaning maqsad qo'yishi, jarayonni nazorat qilishi va o'z natijasini baholashi ijodiy ishlash bilan uzviy bog'liq (Greene, Freed va Sawyer, 2019). Shunga qaramay, umumiy SRL modelini rangtasvirga o'zgartirmasdan ko'chirish yetarli emas. Rangtasvir qat'iy algoritm asosida bajarilmaydi: talaba ish davomida kompozitsion niyatini, rang-tus munosabatlarini yoki texnik usulini o'zgartirishi mumkin.

Mahalliy tadqiqotlarda mustaqil ishning motivatsion imkoniyatlari, uni rejalashtirish va nazorat qilish masalalari yoritilgan (Mamatov va Sobirova, 2014, 2015; Asadova, 2025). Tasviriy va grafik ta'limga oid ishlarda metodik tayyorgarlik, fazoviy tasavvur, ijodiy hamda kognitiv kompetensiyalarni rivojlantirish muhim yo'nalishlar sifatida ko'rsatiladi (Abdirasilov, 2011; Mamatov va boshqalar, 2021; Mamatov, 2021, 2024; Djabborov, 2022; Yadgarov, 2023; Muhammadiyeva va Mamatov, 2024). Muratov (2025) esa tasviriy san'at bo'yicha mustaqil ta'limni raqamli vositalar bilan tashkil etish imkoniyatlarini tahlil qilgan. Ushbu izlanishlar mavzuning mahalliy pedagogik zaminini ochadi, biroq rangtasvir jarayonida ko'makni qaysi kuzatiladigan belgilar asosida kamaytirish masalasi alohida konseptual yechimni talab qiladi.

2. Tadqiqot yondashuvi

Tezis nazariy-konseptual tahlilga tayangan. O'z-o'zini boshqarib o'rganish, pedagogik ko'mak, mustaqil ta'lim va tasviriy san'at metodikasiga oid manbalar mazmunan qiyoslandi. Tahlilda uch savol asosiy mezon bo'ldi: talaba ishni qanday rejalashtiradi, tasvir ustida ishlayotganda nimani kuzatadi va o'qituvchi yordami qaysi holatda kamaytiriladi? Manbalardagi rejalashtirish, monitoring va refleksiya tushunchalari rangtasvir mashg'ulotida kuzatiladigan harakatlar bilan bog'landi. Shu sintez GAF modelining bosqichlari va ko'makni kamaytirish belgilarini belgilashga asos bo'ldi. Tezisdagi tajriba natijasi keltirilmaydi; taklif qilinayotgan model keyingi empirik tekshiruv uchun nazariy asos sifatida qaraladi.

3. Fikr tarbiyasi va vizual monitoring

Tasviriy san'at ta'limida fikr tarbiyasi talabaning qarorni shunchaki bajarishi emas, uni ko'ra olishi, izohlashi va zarur paytda o'zgartirishini anglatadi. Bu jarayonda uchta amal bir-biriga tutashadi: tasviriy vaziyatni idrok etish, tanlov sababini tushuntirish va natijani mezon bilan solishtirish. Masalan, talaba kompozitsion markazni kuchaytirish uchun rang kontrastini o'zgartirsa, u faqat texnik usulni qo'llamaydi; muammoni aniqlaydi, taxmin qiladi va natijani tekshiradi. Studiya ta'limida bunday hukm muhim, chunki badiiy vazifalarda yagona tayyor javob bo'lmaydi (Belluigi, 2018).

Rangtasvir jarayonidagi vizual monitoring umumiy SRL modelidagi o'z faoliyatini kuzatish komponentining fan xususiyatiga mos ko'rinishidir. Talaba bunda qo'l harakatini emas, tuvaldagi nisbatlarning o'zgarishini kuzatadi. U o'ziga sodda savollar beradi: shaklning hajmi saqlanyaptimi, asosiy va ikkilamchi qismlar ajralyaptimi, ranglar bir-biriga qanday ta'sir qilmoqda, tanlangan surtma badiiy niyatga mosmi? Javob tasvirning o'zidan olinadi. Masalan, dastlabki rang yechimi shakl hajmini susaytirsa yoki kompozitsion markazni zaiflashtirsa, talaba keyingi surtma, rang nisbati

yoxud tonal yechimni o'zgartiradi. Shunday kuzatuv xatoni o'qituvchi ko'rsatmasidan oldin ko'rish va tuzatish sababini tushuntirishga o'rgatadi.

4. GAF siklik konseptual modeli

Nazariy manbalar va rangtasvir mashg'ulotining xususiyatlari asosida GAF — yo'naltirilgan avtonomiya va ko'makni kamaytirish modeli taklif etildi. Uning SRLning umumiy siklidan farqi ikki nuqtada ko'rinadi. Birinchidan, monitoring talabaning o'quv xatti-harakatidan tashqari yaratilayotgan tasvirdagi o'zgarishlarni ham qamrab oladi. Ikkinchidan, o'qituvchi yordami mashg'ulot vaqti tugagani uchun emas, talabaning mustaqil qaror qabul qilishga tayyorligini ko'rsatuvchi belgilar asosida kamayadi. Model to'rtta bog'langan bosqichdan iborat; ular tartibli kechsa-da, amaliy ish talabaning oldingi qaroriga qaytishini ham talab qilishi mumkin.

Bosqich	Talaba faoliyatining mazmuni	Kutiladigan natija
1. Badiiy rejalashtirish	Topshiriq anglanadi, tasviriy maqsad, kompozitsiya, rang-tus munosabatlari va ish tartibi bo'yicha dastlabki qarorlar belgilanadi.	Asoslangan, zaruratga ko'ra o'zgartiriladigan boshlang'ich reja
2. Badiiy harakat va vizual monitoring	Ish davomida proporsiya, kompozitsiya, fazo, rang va ton munosabatlari kuzatilib, aniqlangan nomuvofiqlik asosida harakat tuzatiladi.	Vaziyatga mos badiiy qaror va tanqidiy idrok
3. Refleksiya va o'zini baholash	Tanlangan usul va hosil bo'lgan natija o'rtasidagi bog'lanish mezonlar, o'qituvchi hamda tengdoshlar fikri yordamida tahlil qilinadi.	Qarorning kuchli va zaif tomonlarini anglash
4. Qayta rejalashtirish	Tahlil xulosalari asosida keyingi topshiriq uchun maqsad, strategiya va amaliy yo'nalish aniqlashtiriladi.	Keyingi faoliyatga ko'chiriladigan ijodiy va metakognitiv tajriba

Pedagogik ko'makni bosqichma-bosqich kamaytirish modelning asosiy tamoyilidir. Scaffolding samarali bo'lishi uchun yordam talabaning ehtiyojiga mos berilishi va uning mustaqilligi ortgani sari kamaytirilishi kerak (van de Pol, Volman va Beishuizen, 2010). Dastlab o'qituvchi rejalashtirish va monitoringni yo'naltiruvchi savollar bilan qo'llab-quvvatlaydi. Keyingi sikllarda tayyor yechim bermaydi, balki talabaning o'z qarorini asoslashini kutadi. Ko'makni kamaytirish uchun to'rtta belgi kuzatiladi: talaba ish maqsadini o'zi belgilaydi; rang, ton yoki kompozitsiyadagi nomuvofiqlikni ko'radi; tuzatish usulini tanlaydi; tanlov sababini badiiy mezon bilan izohlaydi. Bu belgilar barqaror ko'ringanda o'qituvchi savollar sonini kamaytiradi, oraliq tekshiruv vaqtini uzaytiradi va baholash mas'uliyatining bir qismini talabaga topshiradi.

Masalan, natyurmortning dastlabki bosqichida o'qituvchi «eng katta tonal farq qayerda?» yoki «kompozitsion markaz nimaga tayangan?» deb so'rashi mumkin. Keyingi ishda shu savollar yozma eslatma sifatida beriladi. Talaba ularni mustaqil qo'llay boshlagach, eslatma ham olib tashlanadi. O'qituvchining chekinishi yordamdan voz kechish emas; yordam shaklining bevosita ko'rsatmadan kuzatuv va qisqa maslahatga o'tishidir.

5. Xulosa va amaliy tavsiyalar

Tezisning asosiy hissasi mustaqil rangtasvir faoliyatini umumiy o'quv jarayoni sifatida emas, badiiy qarorlar ketma-ketligi sifatida tavsiflashdir. Vizual monitoring shu ketma-ketlikning markaziga qo'yildi. GAF modelida esa o'qituvchi ko'magini kamaytirish talabaning vazifani rejalashtirishi, tasvirdagi muammoni ko'rishi, tuzatish yo'lini tanlashi va o'z qarorini izohlashi bilan bog'landi.

Amaliy mashg'ulotda topshiriq mezonlarini ish boshida kelishib olish, jarayon davomida javobni aytib bermaydigan savollardan foydalanish va yakunda talabani o'z bahosini eshitish tavsiya etiladi. Talabani qisqa reflektiv qaydi ham foydali: unda qaysi qaror o'zgargani, bunga tasvirdagi qaysi belgi sabab bo'lgani va keyingi ishda nima boshqacha bajarilishi yoziladi. Bunday qayd o'qituvchiga ko'makni kamaytirish uchun dalil beradi.

GAF modeli hozircha nazariy-konseptual taklifdir. Uning mustaqil qaror qabul qilish, vizual monitoring va o'zini baholashga ta'siri tajribada tekshirilmaguncha samaradorlik haqida qat'iy hukm chiqarib bo'lmaydi. Keyingi tadqiqotda modelni bir necha rangtasvir topshirig'i davomida qo'llash, talabalar ishlarini mezonli rubrika bilan baholash va reflektiv qaydlarni qiyoslash zarur. Shu yo'l bilan qaysi yordam turi foydali ekani va uni qachon kamaytirish mumkinligi aniqroq ko'rinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Zimmerman, B. J. (2002). Becoming a self-regulated learner: An overview. *Theory Into Practice*, 41(2), 64–70. https://doi.org/10.1207/S15430421TIP4102_2
2. Panadero, E., & Alonso-Tapia, J. (2014). How do students self-regulate? Review of Zimmerman's cyclical model of self-regulated learning. *Anales de Psicología*, 30(2), 450–462. <https://doi.org/10.6018/analesps.30.2.167221>
3. Greene, J. A., Freed, R., & Sawyer, R. K. (2019). Fostering creative performance in art and design education via self-regulated learning. *Instructional Science*, 47, 127–149. <https://doi.org/10.1007/s11251-018-9479-8>
4. Belluigi, D. Z. (2018). The importance of critical judgment in uncertain disciplines: A comparative case study of undergraduate fine art visual practice. *Arts and Humanities in Higher Education*, 17(3), 305–322. <https://doi.org/10.1177/1474022217712641>
5. van de Pol, J., Volman, M., & Beishuizen, J. (2010). Scaffolding in teacher–student interaction: A decade of research. *Educational Psychology Review*, 22, 271–296. <https://doi.org/10.1007/s10648-010-9127-6>
6. Abdirasilov, S. F. (2011). *Tasviriy san'at va uni o'qitish metodikasi* (2-nashr). Toshkent: Ilm Ziyo.
7. Mamatov, D. K., & Sobirova, Sh. T. (2014). Samostoyatelnaya rabota studentov kak faktor motivatsii uchebnoy deyatel'nosti. *Vestnik po pedagogike i psixologii Yuzhnoy Sibiri*, 2, 31–36.
8. Mamatov, D. K., & Sobirova, Sh. U. (2015). Osobennosti organizatsii samostoyatel'noy raboty studentov. *Nauka. Mysl*, 1, 12–18.
9. Mamatov, D. K., Sobirova, Sh. U., & Aminov, A. Sh. (2021). Psychological and pedagogical aspects of development of artistic and creative activity of students. *European Science*, 2(58), 80–82.
10. Mamatov, D. Q., Yadgarov, N. J., Azimov, S. S., & Rafiyeva, N. A. (2021). Methods of developing students' spatial imagination using computer graphics in the teaching of drawing. *Journal of Contemporary Issues in Business and Government*, 27(1), 1522–1528.
11. Mamatov, D. Q. (2021). *Chizmachilik fanini o'qitishda o'quvchilarning fazoviy tasavvurlarini rivojlantirishning ilmiy-metodik asoslari (kompyuter grafikasi vositasida)* [PhD dissertatsiyasi avtoreferati]. Buxoro davlat universiteti.
12. Djaborov, D. (2022). An approach to the teaching methods of fine arts in higher education. *Society and Innovations*, 3(Special Issue 02), 55–58. <https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol3-iss3/S-pp55-58>
13. Yadgarov, N. D. (2023). *Bo'lajak chizmachilik o'qituvchilarining kasbiy ko'nikmalarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish* [DSc dissertatsiyasi avtoreferati]. Toshkent davlat pedagogika universiteti.
14. Mamatov, D. Q. (2024). Tasviriy san'at darslari hamda darsdan tashqari mashg'ulotlarda talabalarning kognitiv kompetensiyasini rivojlantirish. *Innovative Development in Educational Activities*, 3(8), 17–23. <https://doi.org/10.5281/zenodo.11100382>
15. Muhammadiyeva, Z. B., & Mamatov, D. Q. (2024). O'quvchilarning estetik madaniyat va ijodkorlik kompetensiyasini rivojlantirish metodikasi. *Pedagogik mahorat*, 2, 145–150.

16. Muratov, X. X. (2025). Raqamli ta'lim muhitida tasviriy san'at fanlaridan talabalar mustaqil ta'lim faoliyatini tashkil etish metodikasi. *Inter Education & Global Study*, 3(6/1), 231–242.

17. Asadova, Z. A. (2025). Oliy ta'lim muassasalarida talabalarining mustaqil ta'lim olishini tashkil etishning yangi trendlarini yaratish. *International Journal of Science and Technology*, 2(3), 177–181. <https://doi.org/10.70728/tech.v2.i03.027>

Pedagogik va psixologik yordam ko'rsatish tartibini o'rganish va maishiy zo'ravonlikdan jabrlangan bolalarni reabilitatsiya qilishning avzalliklari

Jizzax davlat pedagogika universiteti

o'qituvchisi **Sultanova Nilufar**

Anotatsiya:

Maqolada bolalarga nisbatan qilinayotgan zo'ravonlik holatlari aniqlanganda pedagoglarning bolalarga ko'rsatishi mumkin bo'lgan yordami va bolalarni reabilitatsiya qilish holatlari va hatti – harakat xususiyatlari to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: *“Suiiste'mol qilinish”, “uydagi zo'ravonlik”, “zo'ravonlik qurboni”, shaxsiy e'tiqod va motivatsiyalar, shaxsiy qo'rquv va ishonchsizlik hissi, bolani xafa qilishdan qo'rqish.*

Abstract:

The article presents information on the assistance educators can provide to children when instances of violence against them are identified, as well as details regarding the rehabilitation process and behavioral characteristics of the children.

Keywords: *“Abuse,” “domestic violence,” “victim of violence,” personal beliefs and motivations, personal fears and feelings of insecurity, fear of hurting the child.*

Аннотация:

В статье представлена информация о помощи, которую педагоги могут оказать детям при выявлении случаев насилия в отношении них, а также сведения о процессе реабилитации и особенностях поведения таких детей.

Ключевые слова: *“жестокое обращение”, “домашнее насилие”, “жертва насилия”, личные убеждения и мотивы, личные страхи и чувство незащищенности, страх причинить вред ребенку.*

KIRISH

Jahon ta'lim tizimida bolalarga nisbatan zo'ravonlik ko'plab sharoitlarda, jumladan, uyda, maktabda, jamiyatda va internetda sodir bo'ladi. Global zo'ravonlik, munosabat va ijtimoiy me'yorlarni o'rganish, zo'ravonlik va uning ko'plab oqibatlari va tabiatini tushunish va uning oldini olish dolzarblik kasb etmoqda. Bolalarni zo'ravonlikning barcha shakllaridan himoya qilish “Bola huquqlari to'g'risidagi konventsiya” va inson huquqlari bo'yicha boshqa xalqaro shartnomalar va standartlar bilan kafolatlangan asosiy huquqdir. Biroq, zo'ravonlik, iqtisodiy va ijtimoiy sharoitlari, madaniyati, dini yoki etnik kelib chiqishidan qat'i nazar, butun dunyo bo'ylab bolalar uchun hayotning o'ta haqiqiy qismi bo'lib qolmoqda. aynan mana shunday muammolarni muhokama qilish bugunning dolzarb masalasi hisoblanadi. Mana shunday bolalarga nisbatan qilinayotgan zo'ravonlik holatlari hammani qiziqtirishi va unga qarshi kurashishi lozim. Bu faqat maktabgacha ta'lim tashkilotlarida, maktab yoki OTmlarda emas balkim oilada ham kuzatiladi.

O'quvchilarining oilada zo'ravonlik yoki jinoiy tajovuzga duchor bo'layotganligiga, ota-onalar yoki boshqa oila a'zolari bilan aloqada bo'lganingizda, ularning xatti-harakatlarining quyidagi xususiyatlariga e'tibor berishingiz kerak:

Ularning xatti-harakatlarining xususiyatlari:

-bolaning jarohatlari sabablarini qarama-qarshi, chalkash tushuntirishlar, nima sodir bo'lganiga aniqlik kiritishni istamaslik;

-bola jarohatlanganda yordamga kech murojaat qilish yoki begonalar tashabbusi bilan yordam so'rash;

-jarohatlar uchun bolani ayblash;

-shikastlanishning og'irligiga noto'g'ri munosabat, uni bo'rttirish yoki minimallashtirish istagi;

-bolaning taqdiri haqida qayg'urmaslik;

-bola bilan muomala qilishda e'tiborsizlik, mehrning yetishmasligi, hissiy yordam;

-o'z muammolari haqida qayg'urish, bolaning sog'lig'iga e'tibor bermaslik;

-bolalikda qanday jazolanganligi haqidagi hikoyalar;

-xulq-atvordagi ruhiy buzilish belgilari yoki patologik xarakter xususiyatlarining namoyon bo'lishi (tajovuzkorlik, qo'zg'alish, noadekvatlik va boshqalar);

-o'z muvaffaqiyatsizliklari uchun javobgarlikni bolaga o'tkazish;

-bolani sevimligan qarindoshi bilan aniqlash, bolaning salbiy tavsifi va boshqalar.

O'qituvchi mutaxassislar (tibbiyot va ijtimoiy xodimlar, IIB xodimlari va boshqalar) jabrlanuvchilar bilan qanday gaplashishlari kerakligini ta'kidlashlari kerak:

-jabrlanuvchining aytganlariga ishonishlarini, darhol hukm chiqarmasliklarini, shaxsiy baho bermasliklarini, mojaro haqida o'z fikrlarini bildirmasdan umumiy xulosaga kelishlari lozimligini va hokazo haqida eslatib o'tishlari maqsadga muvofiq sababi o'qituvchi o'z o'quvchisi uning ichki olami, o'y fikrlari va dunyoqarashlari haqida anchayin ma'lumotlarga ega bo'ladi.

Tomoshabinlarga eslatib o'tingki, o'qituvchi ko'pincha oiladagi zo'ravonlikdan aziyat chekkan bola murojaat qiladigan birinchi va ba'zan yagona shaxsdir. Bunday hollarda, bola ko'pincha oilada sodir bo'layotgan voqealarni zo'ravonlik deb hisoblamasligi mumkinligini hisobga olish kerak. Uning ota-onasi yoki yaqinlari tomonidan unga nisbatan shafqatsiz munosabatda bo'lish faktini tan olish qiyin.

Shuning uchun o'qituvchining kundalik ishiga har bir bolaning holatini tashxislash (bir nechta savollar) va vaziyatga aralashish usullari bilan tanishish bolaning ahvoriga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin: uning izolyatsiyasi darajasini va zo'ravonning hayotini nazorat qilish darajasini pasaytirish.

Bolaning muammosi haqida gapirishga va o'qituvchidan yordam so'rashga to'sqinlik qiladigan asosiy sabablarni sanab o'ting:

-sharmandalik va xo'rlik; jazodan qo'rqish; bola o'zini bunday muomalaga loyiq deb hisoblaydi;

-uchinchi shaxsga xabar berishdan qo'rqish;

-bola o'zi bo'lgan vaziyatni tushunmaydi;

-shaxsiy e'tiqodlar va motivatsiyalar;

-yordam so'rashning muvaffaqiyatsiz tajribasi;

-o'qituvchi bu muammo bilan tanish emas va unga yordam bera olmaydi;

-maxfiylikning yo'qligi va boshqalar.

O'qituvchining oiladagi zo'ravonlikni tan olishiga to'sqinlik qiladigan asosiy sabablarni sanab o'ting:

Shaxsiy e'tiqod va motivatsiyalar; shaxsiy qo'rquv va ishonchsizlik hissi; bolani xafa qilishdan qo'rqish; nochorlik hissi va vaziyatni to'g'irlashga qodir emasligi; ish joyida vaqt etishmasligi; ta'lim muassasalarining tarkibiy muammolari va ma'muriy yordamning etishmasligi; muammoning huquqiy jihatlar, shuningdek, jabrlanganlarga yordam ko'rsatish sohasidagi jamiyat resurslari haqida ma'lumotlarning etishmasligi va boshqalar.

Keyinchalik, zo'ravonlikni qanday tan olish mumkinligi haqida gapirib, bolaning jismoniy zo'ravonlik belgilarini eslang; xulq-atvorning o'ziga xos belgilari; stress bilan bog'liq jismoniy va psixo-emotsional alomatlar; somatik belgilar; jinsiy zo'ravonlik belgilari va boshqalar. Bolalarning oiladagi zo'ravonlik haqidagi savollarga salbiy munosabatda bo'lishlari kutilmoqda degan fikrni rad

etish. Oilaviy ahvolni so‘rash orqali o‘qituvchi ijtimoiy sharoitlar salbiy ta‘sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan bolaning jismoniy va psixologik salomatligiga e‘tibor beradi.

**Tinglovchilarni suhbat jarayonida oiladagi zo‘ravonlikning
asosiy qoidalar va belgilarni aniqlash usullari bilan
tanishtirish:**

1-qoida.	Diagnostic suhbatni ota-onalar, oilaning boshqa a‘zolari ishtirokida emas, faqat maxfiy sharoitda o‘tkazing. Do‘stlar va boshqalar.
2-qoida.	Agar siz bola bilan aloqa o‘rnatishga muvaffaq bo‘lsangizgina, suhbatni o‘tkazing!
3-qoida.	Suhbatni iloji boricha beparvo o‘tkazing!
4-qoida.	Xotirjam bo‘ling, bu mavzu haqida suhbat davomida bolaga tazyiq o‘tkazmang!
5-qoida	Nima uchun sodir bo‘lganligi haqida emas, balki nima bo‘lganligi haqida ma‘lumot to‘plang!
6-qoida	“Suiiste‘mol qilinish”, “uydagi zo‘ravonlik”, “zo‘ravonlik qurboni”, degan so‘zlardan saqlaning.
7-qoida	Avval yetakchi savollardan foydalaning, so‘ngra tushuntirish uchun to‘g‘ridan-to‘g‘ri savollardan foydalanishingiz mumkin.
8-qoida	Tinglashni biling!

Bola bilan suhbat o‘tkazishda bolalarning ular bilan sodir bo‘lgan zo‘ravonlikni idrok etishining yoshga bog‘liq o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olish muhimdir.

Oiladagi zo‘ravonlik aniqlanganda o‘qituvchi uchun chora-tadbirlar rejasi (aralashuv)

1. Bolaga yolg‘iz emasligini bildiring; u sodir etilgan zo‘ravonlik uchun aybdor emas; hech kim bunday muomalaga loyiq emas; unga yordam beradigan tashkilotlar (davlat xizmatlari) mavjud.

2. Interventsiya qoidalari:

-uning kelajakdagi hayotiga nisbatan shaxsiy xarakterdagi hech qanday maslahat bermang;

-boladan o‘zining xatti-harakati haqida so‘ramang, chunki bunday holatida eng muhimi zo‘ravonlik faktidir.

3. Bolaning so‘zlaridan zo‘ravonlik holatlarining o‘ziga xos xususiyatlarini yozing: zo‘ravonning xatti-harakati, bolaning sog‘lig‘iga ta‘siri, qurol, spirtli ichimliklar va giyohvand moddalarni iste‘mol qilish.

Murakkab tildan qochib, bolaning so‘zlarini keltiring.

4. Bolaga qo‘shimcha yordam manbalari (ishonch telefoni, inqiroz markazi, ijtimoiy xizmatlar, yuridik maslahat va boshqalar) haqida ma‘lumot bering.

Tinglovchilarga ushbu muammoni hal qilishning turli yondashuvlari haqida ma‘lumot bering. Agar voyaga yetmagan bola kattalar (o‘qituvchisi, ichki ishlar xodimi, yoki psixolog va hokozolarni) oilasida ro‘y berayotgan o‘ziga nisbatan zo‘ravonlik holatlariga aralashishiga ruxsat bersagina aralashuvi maqsadga muvofiq. Ya‘ni, mutaxassis ushbu oiladagi vaziyatni davlat organlari va xizmatlari tomonidan ko‘rib chiqishni undan keyingina boshlagani ma‘qul.

Tinglovchilar e‘tiboriga amaldagi qonunchilikka muvofiq shaxsning jinsiy daxlsizligiga qarshi jinoyatlar eng xavfli va og‘ir jinoiy harakatlar qatoriga kirib, ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lib borayotganini ma‘lum qilamiz. Jinsiy zo‘ravonlik muammosining ijtimoiy ahamiyati nafaqat bunday jinoyatlarning barqaror chastotasi, balki voyaga etmaganlarga nisbatan jinsiy jinoyatlar salmog‘ining ortishi bilan ham belgilanishini ta‘kidlashni joiz deb o‘yladik.

Nomusga tegish - zo‘rlilik ishlatib, qo‘rqitib yoki jabrlanuvchining o‘jizligidan foydalanib, jinsiy aloqa qilish. Ushbu jinoyatning jabrlanuvchisi faqat ayol kishi, nomusga tegishning subyekti esa ayolning xohishi, erkiga qarshi u bilan jinsiy aloqaga kirishgan erkak hisoblanadi. Ko‘pincha jinoyatning motivi jinsiy ehtiyojni qondirishdan iborat bo‘ladi. Ammo sud amaliyotida jinoyat sodir etishning motivi sifatida o‘ch olish, ayolni sharmanda qilish, oilani haqorat qilish, ayol kishini erga

tegishga majbur qilish va hokazo ham uchray turadi. Nomusga tegish vaqtida aybdor jismoniy va ruhiy zoʻrlilik ishlatishi mumkin. Nomusga tegish jinoyatini sodir etishdagi qoʻrqitish jabrlanuvchining qarshiligini yengish maqsadida unga yoki unga yaqin kishilarga nisbatan ishlatiladigan turli xil ruhiy taʼsirlarni anglatadi. Jabrlanuvchining oʻjizligidan foydalanish deyilganda jabrlanuvchining oʻziga nisbatan sodir etilayotgan harakatlarning xususiyati va mohiyatini angʻlay olmasligi yoxud sodir etilayotgan harakatlarning xususiyatini angʻlasada, aybdorga qarshilik koʻrsatish imkoniyatiga ega boʻlmagan shaxs bilan jinsiy aloqa qilishi tushuniladi.

Oʻzbekiston Respublikasining JK boʻyicha, Nomusga tegish ayollarning jinsiy erkinligi va jinsiy daxlsizligiga qaratilgan eng ogʻir tajovuzlardan biridir. Voyaga yetgan ayollarning jinsiy erkinligi, 16 yoshga toʻlmagan ayol jinsidagi shaxslarning jinsiy daxlsizligini taʼminlovchi ijtimoiy munosabatlar jinoyat qonuni bilan muhofaza qilinadi. Nomusga tegish jinoyatini sodir etgan shaxs uchun belgilangan jazoning eng oz muddati 3 yildan 7 yilgacha ozodlikdan mahrum qilishdir. Javobgarlik oʻta ogʻirlashtiruvchi holatlarda sodir etilgan deb topilsa, aybdorga 15 yildan 20 yilgacha ozodlikdan maxrum qilish jazosi tayinlanadi (Oʻzbekiston Respublikasining JK, 118-modda)⁵.

Tinglovchilarga sud-tibbiy akusherlik-ginekologik ekspertizani tayinlash va oʻtkazish tartibi haqida gapirib bering. Sud-tibbiy akusherlik-ginekologik ekspertizasi ham faqat surishtiruv, tergov va sud organlarining qarori asosida amalga oshiriladi. Baʼzida mavjud sharoitlar tufayli (hodisa sodir boʻlgan hududning tergov organlaridan, tergov yoki sud organlaridan uzoqligi va boshqalar), qarorni oʻz vaqtida olishning iloji boʻlmasa, keyin jabrlanuvchilarning oʻzlari yoki ularning ota-onalari, voyaga yetmaganlarning qonuniy vakillari va boshqa tegishli mansabdor shaxslarning iltimosiga binoan sud-akusherlik-ginekologik ekspertiza oʻtkaziladi.

Sud-tibbiy ekspertiza davlat sud-tibbiyot ekspertlari – davlat sud-tibbiyot muassasasining attestatsiyadan oʻtgan xodimlari tomonidan oʻz xizmat vazifalarini bajarish jarayonida amalga oshiriladi. Ushbu qiyin vaziyatda bolaga yordam beradigan va, ehtimol, bu harakatlarni muvofiqlashtiradigan barcha xizmatlar va boʻlimlar bilan hamkorlik qilish variantlarini koʻrib chiqish muhimdir. Shuni esda tutish kerakki, oiladagi zoʻravonlik qurboni boʻlgan bolalar psixokorreksiya ishlariga muhtoj. Eng muhimlaridan biri ekanligini taʼkidlang voyaga etmaganlarga nisbatan jinoyatlarga qarshi kurash yoʻnalishlari boʻlishi kerak jabrlangan bolalarni toʻliq reabilitatsiya qilish.

Shunday qilib, “Ogʻir hayot sharoitlarida boʻlgan bolalarning huquqlarini himoya qilish” bola pedagogik, psixologik, tibbiy, huquqiy yordamga, ijtimoiy reabilitatsiyaga muhtoj boʻlsa; koʻrib chiqilayotgan narsadan qatʼi nazar, huquqni qoʻllash jarayonini (harakatini) amalga oshiruvchi mansabdor shaxs; tegishli choralar koʻrish zarurligi toʻgʻrisida vakolatli organni xabardor qiladi va koʻrilgan chora-tadbirlar toʻgʻrisida xabardor qilishni soʻraydi”. Taʼlim muassasasi mutaxassislari zoʻravonlik yoki zoʻravonlikka duchor boʻlgan bolani inqirozli vaziyatdan (reabilitatsiya dasturi, qoʻllab-quvvatlash), shu jumladan hissiy-psixologik va iqtisodiy zoʻravonlik holatlaridan chiqarish boʻyicha chora-tadbirlar rejasini ishlab chiqishlari kerak. Bunda yordam taʼlim muassasasining pedagog-psixologlari (agar mavjud boʻlsa), shuningdek, psixologik-pedagogik, tibbiy va ijtimoiy soha mutaxassislari tomonidan taqdim etilishi mumkin.

Yordam markazlari, oila va bolalarga yordam markazlari, zoʻravonlikdan aziyat chekkan bolalar bilan reabilitatsiya ishlarini olib boradi va taʼlim xodimlariga bolalarni reabilitatsiya qilishning individual dasturlarini ishlab chiqishda yordam beradi.

Psixologik, pedagogik, tibbiy-ijtimoiy yordam markazlari mutaxassislari:

- shafqatsiz muomala, oiladagi zoʻravonlik va boshqalardan aziyat chekkan bolalar bilan reabilitatsiya ishlarini olib borishlari

- pedagogik xodimlarga shaxsni shakllantirishda yordam berishlari qolaversa, bolalar uchun reabilitatsiya dasturlari;

- voyaga yetmaganlar bilan ishlash jarayonida mustaqil ravishda aniqlashda;

ularga nisbatan shafqatsiz munosabatda boʻlish faktlari, jismoniy, ruhiy yoki jinsiy zoʻravonlik, ota-onalar (qonuniy vakillar) tomonidan bolani davolash boʻyicha oʻz vaqtida choralar koʻrmaslik, uning hayoti va sogʻligʻiga tahdid soladigan holatlar; zudlik bilan hududiy ichki ishlar organiga (militsiya), ijtimoiy siyosat boʻlimiga, voyaga yetmaganlar ishlari boʻyicha komissiyaga va voyaga yetmaganing haqiqiy yashash joyidagi maxalla xodimlariga maʼlumot yuborish.

Shuningdek, ota-onalarga psixoterapevt, psixolog yoki nevrologdan maslahat so‘rash tavsiya etiladi, chunki bu mutaxassislarning aralashuvi ko‘pincha boladagi psixologik travmani bartaraf etish va o‘z joniga qasd qilish harakatlarining oldini olish uchun talab qilinadi. Vaziyatga qarab, ota-onalar va bolaga xavfsizlik rejasini ishlab chiqishda yordam berish va inqirozli vaziyatda yordam ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan xizmatlar haqida ma’lumot berish kerak (ma’lumot muassasaning veb-saytida va stendlarda ham joylashtirilishi kerak).

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

- 1.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 20-apreldagi “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora–tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ–2909–son
- 2.“Oliy ta’lim muassalarida ta’lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta’minlash bo‘yicha qo‘shimcha chora–tadbirlar to‘g‘risida”gi 2018-yil 5-iyundagi PQ–3775–son qaror
- 3.O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 31-dekabrdagi “Uzluksiz ma’naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora–tadbirlari to‘g‘risida”gi 1059–son qarori
4. Abdullayeva O‘. Pedagogik texnologiya. – T.: TDPU, 2015, 166 b.: R
- 5.A.Mavlonova,N.H.Rahmonqulova, K.O.Matnazarova , M.K.Shirinov, S.Hafizov. Umumiy pedagogika.-T .:“Fan va texnologiya”, 2018, 528 bet.: M.M. Axmetjanov, Sh.Sh. Olimov, S.S. Avezov. Pedagogik mahorat. O‘quv qo‘llanma. T.: LESSON PRESS, 2018, 92 bet.:
- 6.Xoliqov A. Pedagogik mahorat. O‘quv qo‘llanma. T.: «Iqtisod-moliya» nashriyoti, 2011,424 bet.: Ma’murov B.B. O‘quvchi shaxsiga yo‘naltirilgan o‘quv biluv jarayonini tashkil etishning pedagogik shart–sharoitlari. Monografiya. – T.: «Nihol», 2014.:
- 7.Ishmuhamedov R., Yuldashev M. Ta’lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. – T.: «Nihol», 2013.: Омонов X.T, Хаттабов М.Б. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat.T.: «Iqtisod-moliya», 2016. 200 bet.:
- 8.Sultanova N. BOLALARGA NISBATAN QO‘LLANILADIGAN ZO‘RAVONLIK HOLATLARINING OQIBATLARI. INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCHERS ISSN: 3030-332X Impact factor: 8,293 Volume 10, issue 2, March 2025.

PEDAGOGIKADA ZAMONAVIY RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR VA INTERAKTIV USULLARNI QO‘LLASHNING SAMARADORLIGI

Qoraqulova Manzura To‘rayevna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti,

Psixologiya kafedrası assistenti,

Qarshi, O‘zbekiston

e-mail: qoraqulovamanzura8707@gmail.com

Annotatsiya.

Ushbu maqolada zamonaviy ta’lim tizimida raqamli texnologiyalar hamda interaktiv ta’lim usullarini birgalikda qo‘llashning nazariy va amaliy asoslari tadqiq etilgan. Oliy va o‘rta maxsus ta’lim muassasalarida raqamli ta’lim muhitini yaratish, multimedia vositalari hamda interaktiv metodlar (Kesh-stadi, Flipped Classroom, klaster)ning talabalarning o‘zlashtirish darajasi va kasbiy motivatsiyasiga ta’siri tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, raqamli va interaktiv vositalar integratsiyasi ta’lim oluvchilarning mustaqil fikrlash, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish hamda amaliy ko‘nikmalarini 22-25% ga oshirish imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: raqamli pedagogika, interaktiv usullar, raqamli texnologiyalar, ta’lim samaradorligi, motivatsiya, elektron ta’lim, Flipped Classroom.

Аннотация.

В данной статье исследованы теоретические и практические основы совместного применения современных цифровых технологий и интерактивных методов обучения в современной системе образования. Проанализировано влияние создания цифровой образовательной среды в высших и средних специальных учебных заведениях, использования мультимедийных средств и интерактивных методов (Case-study, Flipped Classroom, кластер) на уровень усвоения знаний и профессиональную мотивацию студентов. Результаты исследования показали, что интеграция цифровых и интерактивных средств позволяет повысить навыки самостоятельного мышления, анализа проблемных ситуаций и практические умения обучающихся на 22–25%.

Ключевые слова: цифровая педагогика, интерактивные методы, цифровые технологии, эффективность обучения, мотивация, электронное обучение, Flipped Classroom.

Abstract.

This article investigates the theoretical and practical foundations of joint application of modern digital technologies and interactive teaching methods in the contemporary educational system. The impact of creating a digital learning environment in higher and secondary specialized educational institutions, using multimedia tools and interactive methods (Case-study, Flipped Classroom, cluster) on students' comprehension levels and professional motivation is analyzed. Research results demonstrated that the integration of digital and interactive tools increases learners' independent thinking, problem-solving analysis, and practical skills by 22–25%.

Keywords: digital pedagogy, interactive methods, digital technologies, educational efficiency, motivation, e-learning, Flipped Classroom.

KIRISH

Bugungi kunda jahon ta'lim makonida ro'y berayotgan globallashuv va keskin texnik taraqqiyot ta'lim tizimi oldiga mutlaqo yangi vazifalarni qo'yimoqda. Axborot jamiyati sharoitida an'anaviy ta'lim usullari o'quvchilar va talabalarning axborotni qabul qilish hamda qayta ishlash ehtiyojlarini to'liq qondira olmayapti. Shu sababli, pedagogika fanida raqamli texnologiyalar va interaktiv ta'lim metodlarini o'zaro integratsiya qilish dolzarb masalalardan biriga aylandi.

Ta'lim jarayonini raqamlashtirish shunchaki texnik vositalardan foydalanishni emas, balki pedagogik jarayonning mazmuni, shakli va usullarini tubdan qayta ko'rib chiqishni talab etadi. Raqamli va interaktiv usullarning uyg'unligi talabalarni passiv tinglovchidan bilimlarni faol egallovchi va amaliyotga tatbiq etuvchi sub'ektga aylantirishga xizmat qiladi. Ushbu tadqiqotning maqsadi pedagogika amaliyotida zamonaviy raqamli vositalar hamda interaktiv metodlar integratsiyasining samaradorligini baholash va ularni o'quv jarayoniga joriy etish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqot jarayonida zamonaviy pedagogik va psixologik nazariyalar, raqamli ta'lim platformalari imkoniyatlari hamda interaktiv metodika tamoyillaridan foydalanildi. Tadqiqot materiallari sifatida Iqtisodiyot va pedagogika universiteti talabalari o'rtasida o'tkazilgan tajriba-sinov ishlari, so'rovnomalar va pedagogik kuzatuv natijalari olindi.

Tadqiqotda tizimli tahlil, pedagogik tajriba-sinov, qiyosiy tahlil hamda matematik-statistik guruhlash usullari qo'llanildi. O'quv jarayonining samaradorlik darajasini baholashda quyidagi integral indeks formulasi shakllantirildi:

$$\eta = ((S_1 + S_2) / (2 \cdot S_0)) \times 100\% \quad (1)$$

Bu yerda:

- η — ta'lim samaradorligi ko'rsatkichi (foizda);
- S_1 — talabalarning nazariy bilimlarni o'zlashtirish darajasi;
- S_2 — amaliy va kritik fikrlash ko'nikmalari shakllanganligi ko'rsatkichi;
- S_0 — an'anaviy ta'limdagi bazaviy nazorat ko'rsatkichi.

Tajriba guruhlarida interaktiv usullardan "Flipped Classroom" (Agdarilgan sinf), "Case-study" va "Klaster" metodlari LMS (Learning Management System) platformalari hamda interaktiv doskalar bilan birgalikda qo'llanildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot davomida 2 ta guruh (Tajriba va Nazorat guruhlari) shakllantirilib, 1 semestr davomida ularning o'zlashtirish ko'rsatkichlari va darsdagi faolligi monitoring qilindi. Nazorat guruhida darslar an'anaviy ma'ruza va seminar shaklida olib borilgan bo'lsa, tajriba guruhida raqamli platformalar (Moodle, Kahoot, Padlet) va interaktiv metodlar asosida tashkil etildi.

Tadqiqot yakunida olingan natijalar quyidagi 1-jadvalda o'z aksini topgan.

1-jadval

Tajriba va nazorat guruhlarida talabalarning o'zlashtirish va ko'nikmalarining dinamikasi

Baholash mezonlari	Nazorat guruhi (An'anaviy), %	Tajriba guruhi (Raqamli+Interaktiv), %	Farq (O'sish dinamikasi), %
Nazariy bilimlarni o'zlashtirish	68.5	86.2	+17.7
Amaliy topshiriqlarni mustaqil bajarish	54.0	79.5	+25.5
Kritik fikrlash va muammoni yechish	49.2	72.8	+23.6
Darsdagi faollik va motivatsiya	61.0	91.4	+30.4

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, raqamli va interaktiv metodlarning birgalikda qo'llanilishi tajriba guruhida darsdagi faollik va motivatsiyani 30.4% ga oshirish imkonini berdi. Shuningdek, talabalarning amaliy topshiriqlarni mustaqil bajarish ko'nikmasi 25.5% ga yuqoriladi.

Raqamli vositalar (masalan, interaktiv taqdimotlar, onlayn so'rovnoma) talabalarga o'quv materialini ko'rgazmali va ko'p o'lchamli shaklda qabul qilishga yordam beradi. Interaktiv metodlar esa egallangan bilimlarni muloqot va muhokama orqali mustahkamlaydi.

1-rasm. Raqamli va interaktiv vositalar integratsiyasining strukturasi

Muhokama jarayonida aniqlandiki, raqamli texnologiyalarni pedagogik usullarsiz qo'llash (masalan, faqat oddiy slaydlarni ko'rsatish) kutilgan natijani bermaydi. Aksincha, texnologiya interaktiv metodlar (munozara, loyihalar usuli, muammoli ta'lim) bilan boyitilgandagina o'quv samaradorligi keskin ortadi.

XULOSA

O'tkazilgan tadqiqot natijalari va tahlillar shuni ko'rsatdiki, zamonaviy pedagogikada raqamli texnologiyalar va interaktiv metodlarni uyg'un holda qo'llash ta'lim sifati hamda samaradorligini oshirishning eng maqbul omilidir. Bu yondashuv talabalarda nafaqat chuqur nazariy bilimlarni, balki XXI asr uchun zarur bo'lgan "soft skills" (jamoada ishlash, kritik fikrlash, muammolarni hal etish va axborot savodxonligi) ko'nikmalarini shakllantiradi.

Oliy va o'rta maxsus ta'lim muassasalarida ushbu tizimni yanada kengroq joriy etish uchun quyidagilar tavsiya etiladi:

1. O'qituvchilarning raqamli pedagogik kompetentligini mutasil oshirib borish;
2. O'quv mashg'ulotlarida masofaviy va elektron ta'lim platformalari (LMS) imkoniyatlaridan to'liq va tizimli foydalanish;

3. Nazariy darslarni "Flipped Classroom" va "Case-study" kabi interaktiv metodlar asosida raqamlashtirilgan holda tashkil etish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Begimqulov, U.Sh. O'quv jarayonini axborotlashtirishning nazariy va amaliy asoslari. — Toshkent: Fan, 2007. — 160 b.
2. Ishmuhammedov, R.J., Yuldashev, M. Ta'limda innovatsion texnologiyalar. — Toshkent: Nihol, 2016. — 278 b.
3. Muslimov, N.A. va boshqalar. Innovatsion ta'lim texnologiyalari. — Toshkent: Sano-standart, 2015. — 208 b.
4. Siemens, G. Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age // International Journal of Instructional Technology and Distance Learning. — 2005. — Vol. 2, № 1. — P. 3–10.

“PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL FACTORS IN HUMAN CAPITAL DEVELOPMENT FOR OVERCOMING PRE-COMPETITION ANXIETY AMONG ADOLESCENT WRESTLERS IN THE CONTEXT OF CONTINUOUS EDUCATION”

Sa'dullayev Aziz Akmal o'g'li

University of Economics and Pedagogy, Karshi, Uzbekistan

e-mail: azizbek210895@gmail.com

Abstract:

This article examines the psychological and pedagogical factors of human capital development in overcoming pre-competition anxiety among wrestlers in the context of continuous education. The study analyzes the importance of psychological preparation, emotional stability, self-regulation, motivation, and volitional qualities in reducing pre-competition anxiety. It also substantiates the potential of psychological and pedagogical approaches within continuous education to enhance the personal and professional potential of wrestlers.

Keywords: wrestlers, pre-competition anxiety, human capital, psychological preparation, pedagogical factors, emotional stability, motivation, volitional qualities, continuous education.

Аннотация:

В статье рассматриваются психологические и педагогические факторы развития человеческого капитала в преодолении предсоревновательной тревожности у борцов в условиях непрерывного образования. Анализируется значение психологической подготовки, эмоциональной устойчивости, саморегуляции, мотивации и волевых качеств в снижении уровня предсоревновательной тревожности. Обосновываются возможности применения психолого-педагогических подходов в процессе непрерывного образования для повышения личностного и профессионального потенциала борцов.

Ключевые слова: борцы, предсоревновательная тревожность, человеческий капитал, психологическая подготовка, педагогические факторы, эмоциональная устойчивость, мотивация, волевые качества, непрерывное образование.

Annotatsiya:

Mazkur maqolada uzluksiz ta'lim sharoitida kurashchilarning musobaqa oldi xavotirlanishini yengib o'tish jarayonida inson kapitalini rivojlantirishning psixologik-pedagogik omillari yoritilgan. Tadqiqotda kurashchilarning psixologik tayyorgarligi, emotsional barqarorligi, o'zini boshqarish, motivatsiya va irodaviy sifatlarini rivojlantirishning musobaqa oldi xavotirlanishini kamaytirishdagi ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, uzluksiz ta'lim jarayonida psixologik-pedagogik

yondashuvlardan foydalanish orqali kurashchilarning shaxsiy va kasbiy salohiyatini oshirish imkoniyatlari asoslab beriladi.

Kalit soʻzlar: *kurashchilar, musobaqa oldi xavotirlanishi, inson kapitali, psixologik tayyorgarlik, pedagogik omillar, emotsional barqarorlik, motivatsiya, irodaviy sifatlar, uzluksiz taʼlim.*

INTRODUCTION

In modern sports, psychological readiness is recognized as one of the essential factors influencing athletes' competitive performance and personal development. Pre-competition anxiety is particularly important in wrestling, where high physical demands, competitive pressure, uncertainty of outcomes, and the need for rapid decision-making can significantly affect an athlete's emotional state and performance. Excessive anxiety may reduce concentration, self-confidence, emotional stability, and the ability to effectively implement technical and tactical skills during competition.

In this context, the development of human capital among wrestlers requires not only physical and technical preparation but also purposeful psychological and pedagogical support. Continuous education creates opportunities for developing self-regulation, motivation, emotional resilience, self-efficacy, and volitional qualities that contribute to overcoming pre-competition anxiety. Therefore, identifying and applying effective psychological and pedagogical factors within the continuous education process is an important condition for improving wrestlers' competitive readiness, personal potential, and long-term professional development. This study focuses on examining these factors and their role in overcoming pre-competition anxiety among wrestlers.

Human capital development has become a strategic priority in modern education, influencing individual competitiveness, professional productivity, and psychological well-being. Within continuous education, special attention is devoted not only to knowledge and skill acquisition but also to the development of emotional resilience, self-regulation, and adaptive competencies. In this context, sports education serves as an important mechanism for the comprehensive development of adolescents.

Adolescence is characterized by emotional instability, heightened sensitivity to social evaluation, and active self-awareness formation. Among adolescent wrestlers, competitive activity often generates pre-competition anxiety, negatively affecting concentration, confidence, decision-making, and athletic performance. Therefore, overcoming competitive anxiety remains a significant issue in modern sports psychology and pedagogy.

Human capital in sports education includes not only physical and intellectual abilities but also psychological preparedness, motivation, emotional intelligence, and stress resistance. Previous studies emphasize that positive coach–athlete relationships, individualized pedagogical approaches, motivational support, and psychological training programs significantly contribute to reducing anxiety and improving sports performance.

Despite extensive research on sports anxiety, limited attention has been given to the role of human capital development within continuous education among adolescent wrestlers. Accordingly, this study aims to analyze the psychological and pedagogical factors influencing the reduction of pre-competition anxiety and to identify effective mechanisms for strengthening emotional resilience, motivational stability, and competitive adaptation among young athletes.

MAIN PART

The development of human capital in continuous education is closely associated with the formation of psychological, social, and professional competencies. In sports education, particularly wrestling, human capital includes not only physical preparedness but also emotional stability, motivation, self-confidence, and adaptive skills. These factors significantly influence athletes' competitive performance and their ability to overcome psychological difficulties.

Adolescent wrestlers often experience pre-competition anxiety caused by fear of failure, social pressure, and uncertainty regarding competition outcomes. This condition negatively affects concentration, emotional balance, decision-making, and technical performance. Therefore, emotional

self-regulation and motivational stability are considered essential psychological factors in reducing competitive anxiety.

A supportive educational and training environment plays an important pedagogical role in strengthening psychological resilience among athletes. Positive coach–athlete interaction, individualized approaches, and motivational encouragement contribute to the development of confidence and emotional control. In addition, psychological training methods such as relaxation, breathing exercises, visualization, and cognitive-behavioral techniques effectively reduce anxiety and improve psychological readiness for competitions.

Continuous education also contributes to the formation of psychological culture, emotional intelligence, and stress-management skills among young athletes. Research shows that athletes who regularly participate in psychological preparation programs demonstrate lower anxiety levels and higher sports performance. Furthermore, family support and constructive social interaction positively influence emotional resilience and self-esteem in adolescent wrestlers.

Overall, the integration of psychological preparation, pedagogical support, and motivational strategies within continuous sports education creates favorable conditions for human capital development and enhances the competitive effectiveness of adolescent athletes.

CONCLUSION

The study confirms that human capital development within continuous education plays a significant role in overcoming pre-competition anxiety among adolescent wrestlers. Psychological and pedagogical factors, including emotional stability, motivation, self-confidence, and psychological preparedness, strongly influence athletes' ability to adapt to competitive stress and maintain effective performance.

The findings show that pre-competition anxiety negatively affects concentration, emotional balance, tactical thinking, and overall sports effectiveness. Therefore, integrating psychological preparation into the training process is essential for strengthening emotional resilience and competitive adaptation. Techniques such as relaxation, self-regulation, visualization, and motivational training effectively reduce anxiety and improve self-control.

The research also highlights the importance of supportive pedagogical environments and positive coach–athlete relationships. Individualized approaches, constructive communication, and motivational encouragement contribute to the development of confidence and psychological stability among adolescent wrestlers. In addition, cooperation among coaches, psychologists, educators, and parents creates favorable conditions for the holistic development of young athletes.

Overall, the integration of psychological and pedagogical mechanisms into sports education enhances human capital development, reduces pre-competition anxiety, and improves both athletic performance and long-term personal development.

RECOMMENDATIONS

Based on the results of the study, the following psychological and pedagogical recommendations are proposed for improving human capital development and reducing pre-competition anxiety among adolescent wrestlers within the continuous education process:

- Psychological preparation programs should be systematically integrated into sports training and include relaxation, self-regulation, visualization, concentration, and stress-management techniques.
- Coaches and sports educators should apply individualized pedagogical approaches based on athletes' psychological characteristics, motivation, and emotional states.
- Sports organizations and educational institutions should organize regular psychological seminars, training sessions, and counseling programs to develop emotional intelligence, self-confidence, and coping skills among young athletes.
- Positive coach–athlete relationships based on trust, communication, and motivational support are essential for creating a favorable emotional environment.

- Parents should provide emotional encouragement and supportive social conditions to strengthen adolescents' self-esteem and psychological resilience.
- Sports psychologists should cooperate with coaches and educators to monitor athletes' emotional conditions and implement effective anxiety-reduction strategies.
- Continuous education programs in sports schools should include psychological literacy, emotional management, and personal development modules as key elements of human capital formation.
- Regular psychological diagnostics should be conducted to assess anxiety, motivation, stress resistance, and emotional stability among adolescent wrestlers.
- Future studies should investigate innovative psychological and pedagogical technologies aimed at improving competitive adaptation and psychological well-being in young athletes.
- The integration of digital technologies, psychological monitoring systems, and interactive educational methods can enhance psychological support and promote sustainable human capital development in sports education.

REFERENCES

1. Bandura, A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. — New York: Freeman, 1997. — 604 p.
2. Lazarus, R. S., Folkman, S. Stress, Appraisal, and Coping. — New York: Springer, 1984. — 456 p.
3. Martens, R., Vealey, R. S., Burton, D. Competitive Anxiety in Sport. — Champaign, IL: Human Kinetics, 1990. — 296 p.
4. Goleman, D. Emotional Intelligence. — New York: Bantam Books, 1995. — 352 p.
5. Deci, E. L., Ryan, R. M. Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-Being. — Washington, DC: American Psychological Association, 2000. — 68–78 p.
6. Karimova, V. M. Sport psixologiyasi. — Toshkent, 2020.
7. G'oziev, E. G. Umumiy psixologiya. — Toshkent, 2019.
8. Nishonova, Z. T. Pedagogik psixologiya asoslari. — Toshkent, 2021.

RAQAMLI IJTIMOIIY MUHIT SHAROITIDA NOTO'LIQ OILALARDAGI O'SMIRLAR XULQ-ATVORINING PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Baratova Dilafruz Olimjonovna

Annotatsiya

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Qarshi, O'zbekiston

e-mail: dilafruzbaratova 88@gmail.com

Sanaqulova Mahliyo Elnur qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti psixologiya mutaxassisligi magistri

Qarshi, O'zbekiston

e-mail: mahliyosanaqulova@gmail.com.

Annotatsiya:

Mazkur maqolada raqamli ijtimoiy muhit sharoitida noto'liq oilalarda voyaga yetayotgan o'smirlar xulq-atvorini belgilovchi psixologik determinantlar nazariy jihatdan tahlil qilingan. Oilaviy tuzilma va raqamli ijtimoiylashuvning o'zaro ta'siri, ota-ona-o'smir munosabatlari, hissiy qo'llab-quvvatlash, ota-onalik mediatsiyasi, o'zini o'zi nazorat qilish, tengdoshlar ta'siri hamda

internet va ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish xususiyatlariga alohida e'tibor qaratilgan. Noto'liq oilaning o'zi o'smirda muammoli xulq-atvorni bevosita yuzaga keltiruvchi omil sifatida emas, balki oiladagi psixologik muhit, ota-onaning tarbiyaviy resurslari va raqamli faoliyat ustidan oqilona nazorat bilan o'zaro bog'liq tizimli omil sifatida talqin qilingan. Tahlil natijasida konstruktiv oilaviy muloqot, hissiy yaqinlik va raqamli savodxonlik o'smirning raqamli muhitdagi psixologik barqarorligini ta'minlovchi muhim himoya omillari ekanligi asoslangan.

Kalit so'zlar: raqamli ijtimoiy muhit, noto'liq oila, o'smirlik, xulq-atvor, psixologik determinant, raqamli ijtimoiylashuv, ota-onalik mediatsiyasi, ijtimoiy tarmoqlar, hissiy qo'llab-quvvatlash, psixologik barqarorlik.

Аннотация:

В статье представлен теоретический анализ психологических детерминант поведения подростков, воспитывающихся в неполных семьях в условиях современной цифровой социальной среды. Особое внимание уделено взаимосвязи семейной структуры и цифровой социализации, характеру детско-родительских отношений, эмоциональной поддержке, родительской медиации, самоконтролю, влиянию сверстников, а также особенностям использования подростками Интернета и социальных сетей. Неполная семья рассматривается не как непосредственная причина проблемного поведения подростка, а как системный фактор, воздействие которого опосредуется психологическим климатом семьи, воспитательными ресурсами родителя и характером регулирования цифровой активности подростка. На основе теоретического анализа обосновывается положение о том, что конструктивное семейное общение, эмоциональная близость и цифровая грамотность выступают значимыми защитными факторами психологической устойчивости подростков в цифровой среде.

Ключевые слова: цифровая социальная среда, неполная семья, подростковый возраст, поведение, психологические детерминанты, цифровая социализация, родительская медиация, социальные сети, эмоциональная поддержка, психологическая устойчивость.

Abstract:

This article provides a theoretical analysis of the psychological determinants of behavior among adolescents growing up in single-parent families within the contemporary digital social environment. Particular attention is paid to the interaction between family structure and digital socialization, parent-adolescent relationships, emotional support, parental mediation, self-control, peer influence, and patterns of Internet and social media use. Single-parent family status is considered not as a direct cause of problematic adolescent behavior, but as a systemic factor whose influence is mediated by the psychological climate within the family, parental resources, and the regulation of adolescents' digital activities. The theoretical analysis suggests that constructive family communication, emotional closeness, and digital literacy can serve as important protective factors supporting adolescents' psychological resilience in digital environments.

Keywords: digital social environment, single-parent family, adolescence, behavior, psychological determinants, digital socialization, parental mediation, social media, emotional support, psychological resilience.

KIRISH

Texnologiyalarning kundalik hayotga chuqur integratsiyalashuvi o'smirlarning ijtimoiylashuv muhiti, muloqot shakllari va xulq-atvor mexanizmlarida sezilarli o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Internet, ijtimoiy tarmoqlar, messengerlar va raqamli platformalar o'smir uchun nafaqat axborot olish vositasi, balki shaxsiy identifikatsiya, tengdoshlar bilan munosabat o'rnatish, o'zini namoyon qilish va ijtimoiy tajribani egallash maydoniga aylanmoqda. Shu sababli zamonaviy o'smir xulq-atvorini uning raqamli faoliyatidan ajratilgan holda o'rganish tobora murakkablashmoqda [1]. O'smirlik davrida mustaqillikka intilish, tengdoshlar bahosiga sezgirlik, o'z "Men"ini anglash va ijtimoiy identifikatsiyani shakllantirish jarayonlari faollashadi. Raqamli muhit ushbu jarayonlarga yangi

imkoniyatlarni taqdim etishi bilan bir qatorda, muayyan psixologik xavflarni ham yuzaga keltirishi mumkin. Jumladan, muammoli internetdan foydalanish, kiberbulling, ijtimoiy taqqoslash, zararli kontent ta'siri va raqamli muhitdagi ijtimoiy bosim o'smirning emotsional holati va xulqiy reaksiyalariga ta'sir ko'rsatishi mumkin [2]. Mazkur masala noto'liq oilalarda voyaga yetayotgan o'smirlar misolida yanada murakkab tizimli xususiyat kasb etadi. Biroq noto'liq oilani o'z-o'zidan salbiy psixologik muhit sifatida talqin qilish metodologik jihatdan noto'g'ri. Oilaning strukturaviy tarkibidan tashqari ota-ona–farzand munosabatlarining sifati, hissiy qo'llab-quvvatlash, iqtisodiy va vaqt resurslari, tarbiyaviy nazorat hamda ijtimoiy yordam kabi omillar o'smirning rivojlanish natijalariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi [3]. Shundan kelib chiqib, tadqiqotning maqsadi raqamli ijtimoiy muhit sharoitida noto'liq oilalardagi o'smirlar xulq-atvorini belgilovchi asosiy psixologik determinantlarni nazariy jihatdan tizimlashtirish va ularning o'zaro ta'sir mexanizmlarini yoritishdan iborat.

Metodlar

Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega. Unda rivojlanish psixologiyasi, oila psixologiyasi, media psixologiyasi va raqamli ijtimoiylashuvga oid ilmiy manbalarni tizimli tahlil qilish, qiyoslash, umumlashtirish hamda psixologik interpretatsiya metodlaridan foydalanildi.

Tahlilning metodologik asoslaridan biri U. Bronfenbrennning ekologik tizimlar nazariyasidir. Mazkur konsepsiyaga ko'ra, o'smir rivojlanishi oila, tengdoshlar, ta'lim muhiti va keng ijtimoiy-madaniy tizimlarning o'zaro ta'siri jarayonida kechadi [4]. Zamonaviy sharoitda raqamli muhitni ham o'smirning kundalik rivojlanish kontekstiga kirib kelgan muhim ijtimoiy makon sifatida ko'rib chiqish mumkin. Tahlilda o'smir xulq-atvoriga ta'sir qiluvchi determinantlar uch guruhga ajratildi: oilaviy-psixologik omillar, individual-psixologik omillar va raqamli-ijtimoiy omillar. Oilaviy omillarga ota-ona bilan hissiy yaqinlik, muloqot sifati, nazorat va ota-onalik mediatsiyasi; individual omillarga o'zini o'zi boshqarish, emotsional barqarorlik va ijtimoiy ehtiyojlar; raqamli-ijtimoiy omillarga esa ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish xususiyati, tengdoshlarning onlayn ta'siri va raqamli kontent bilan munosabat kiritildi.

Natijalar

Nazariy tahlil natijalari o'smirning raqamli muhitdagi xulq-atvori bitta sabab bilan emas, balki individual, oilaviy va ijtimoiy omillarning o'zaro ta'siri orqali shakllanishini ko'rsatadi. Noto'liq oilada ota yoki onaning bir o'zi bir nechta oilaviy funksiyalarni bajarishi vaqt va psixologik resurslarning cheklanishiga olib kelishi mumkin. Ayrim holatlarda bu o'smirning kundalik, jumladan, raqamli faoliyatiga oid ota-onalik ishtirokining kamayishi bilan bog'lanishi mumkin. Birinchi muhim determinant – **ota-ona va o'smir o'rtasidagi hissiy aloqa va muloqot sifati**. O'smirning muammolarini ota-onasi bilan erkin muhokama qila olishi, tinglanishi va hissiy qo'llab-quvvatlanishi uning virtual muhitdagi salbiy ta'sirlarga nisbatan psixologik himoyasini kuchaytirishi mumkin. Ikkinchi determinant – **ota-onalik mediatsiyasi**. Raqamli faoliyatni faqat taqiqlash yoki vaqt bo'yicha keskin chegaralashdan ko'ra, o'smir bilan onlayn xavfsizlik, axborotning ishonchliligi, shaxsiy ma'lumotlar, kiberbulling va raqamli muloqot me'yorlarini muhokama qilish muhimdir. Ota-onaning raqamli hayotga qiziqishi nazoratning jazolovchi shaklidan ko'ra hamkorlikka asoslangan shaklini yuzaga keltiradi [5].

Uchinchi determinant – **o'zini o'zi boshqarish qobiliyati**. Raqamli platformalardan foydalanish jarayonida vaqtni boshqarish, impulslarni nazorat qilish va faoliyatni ongli ravishda to'xtata olish o'smirning individual psixologik resurslari bilan bog'liq. O'zini boshqarish ko'nikmalari yetarlicha shakllanmaganda raqamli faoliyat kundalik majburiyatlar, uyqu, ta'lim faoliyati va real muloqot bilan raqobatlashishi mumkin. To'rtinchi determinant – **tengdoshlar va onlayn guruhlarining ta'siri**. O'smirlikda guruhga mansublik ehtiyoji yuqori bo'lgani sababli ijtimoiy tarmoqlardagi baholash, "layk", izoh va guruh me'yorlari xulqiy qarorlarga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu bilan birga, raqamli muloqot ijtimoiy yordam, do'stlik va o'zini ifodalash uchun ham foydali imkoniyat yaratishi mumkin. Demak, raqamli muhitni faqat xavf manbai sifatida baholash bir tomonlama yondashuvdir [6].

Muhokama

Olingan natijalar raqamli muhitning o'smirga ta'sirini oilaviy kontekstdan ajratib tushuntirish mumkin emasligini ko'rsatadi. Noto'liq oilada o'sayotgan o'smirning raqamli faoliyati oiladagi mavjud psixologik munosabatlarni ma'lum darajada aks ettirishi mumkin. Oilada muloqot va hissiy yaqinlik yetarli bo'lganda internet o'smir uchun ta'lim, kommunikatsiya va rivojlanish resursiga aylanishi mumkin. Aksincha, oilaviy muloqotning sustligi va psixologik qo'llab-quvvatlashning yetishmasligi sharoitida ayrim o'smirlar o'z ehtiyojlarini virtual makonda qondirishga ko'proq intilishi mumkin. Shu nuqtai nazardan, "noto'liq oila – salbiy xulq" shaklidagi sodda sababiy bog'lanishdan voz kechish zarur. Oila strukturasi o'smir rivojlanishiga ta'sir qiluvchi ko'plab omillardan biridir. Psixologik natijani ko'proq oilaning qanday faoliyat yuritishi, ota-onaning farzand hayotidagi ishtiroki va mavjud resurslardan qanday foydalanishi belgilaydi. Raqamli nazoratda ham qat'iy taqiqdan ko'ra o'smirning yoshiga mos keluvchi faol mediatsiya muhim ahamiyatga ega. Ota-ona farzandning qaysi platformadan foydalanayotganini bilishi bilan cheklanmay, u yerda duch kelayotgan ijtimoiy vaziyatlar va hissiy tajribalarni muhokama qila olishi kerak. Bu o'smirda tanqidiy fikrlash, raqamli mas'uliyat va xavfli vaziyatlarda yordam so'rash ko'nikmalarining rivojlanishiga xizmat qiladi. mShuningdek, noto'liq oilalar bilan ishlaydigan psixologlar profilaktik faoliyatni faqat o'smirlar qaratmasdan, ota-onaning psixologik va raqamli kompetentligini ham rivojlantirishlari maqsadga muvofiq. Oilaviy muloqot treninglari, raqamli savodxonlik, ota-onalik mediatsiyasi va o'smirning o'zini o'zi boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirish kompleks psixoprofilaktik yondashuvning tarkibiy qismlariga aylanishi mumkin.

XULOSA

Raqamli ijtimoiy muhit sharoitida noto'liq oilalarda voyaga yetayotgan o'smirlarning xulq-atvori ko'p omilli psixologik jarayon sifatida namoyon bo'ladi. Uning shakllanishida oilaning strukturaviy xususiyatidan tashqari ota-ona–o'smir munosabatlarining sifati, hissiy qo'llab-quvvatlash, ota-onalik mediatsiyasi, o'smirning o'zini o'zi boshqarish qobiliyati, tengdoshlar ta'siri va raqamli faoliyatning mazmuni muhim ahamiyatga ega.

Noto'liq oilani o'smirning muammoli xulq-atvoriga olib keluvchi mustaqil sabab sifatida talqin qilish ilmiy jihatdan bir tomonlama yondashuv hisoblanadi. Aksincha, oiladagi sog'lom psixologik muhit, konstruktiv muloqot, barqaror hissiy aloqa va ongli ota-onalik mediatsiyasi o'smirning raqamli muhitdagi turli xavflarga nisbatan barqarorligini oshiruvchi himoya resurslari sifatida qaralishi lozim. Kelgusidagi empirik tadqiqotlarda noto'liq va to'liq oilalardagi o'smirlarning raqamli xulq-atvorini qiyosiy o'rganish, ota-onalik mediatsiyasi, muammoli internetdan foydalanish, emotsional barqarorlik va ijtimoiy moslashuv ko'rsatkichlari o'rtasidagi statistik bog'liqliklarni aniqlash mazkur yo'nalishdagi ilmiy xulosalarni yanada chuqurlashtirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Odgers C. L., Jensen M. R. Annual Research Review: Adolescent mental health in the digital age: Facts, fears, and future directions. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. 2020. Vol. 61, No. 3. P. 336–348.
2. Valkenburg P. M., Meier A., Beyens I. Social media use and its impact on adolescent mental health: An umbrella review of the evidence. *Current Opinion in Psychology*. 2022. Vol. 44. P. 58–68.
3. Härkönen J., Bernardi F., Boertien D. Family dynamics and child outcomes: An overview of research and open questions. *European Journal of Population*. 2017. Vol. 33. P. 163–184.
4. Bronfenbrenner U. *The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979.
5. Livingstone S., Blum-Ross A. *Parenting for a Digital Future: How Hopes and Fears about Technology Shape Children's Lives*. New York: Oxford University Press, 2020.
6. Nesi J. The impact of social media on youth mental health: Challenges and opportunities. *North Carolina Medical Journal*. 2020. Vol. 81, No. 2. P. 116–121.

TA'LIM JARAYONIDA SAVOLLARGA ASOSLANGAN YONDASHUV ORQALI O'QUVCHILARDA MUSTAQIL FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISH

Muallif: Magdiyeva Iqbol Shavkatovna Ilmiy rahbar: Avezov Olmos Ravshanovich - psixologiya fanlari professori, akademik Muassasa: Osiyo xalqaro universiteti, Pedagogika yo'nalishi, 2-kurs magistranti

ANNOTATSIYA

Mazkur tezisda ta'lim jarayonida savollarga asoslangan yondashuv orqali o'quvchilarda mustaqil fikrlashni rivojlantirish muammosi yoritilgan. Tadqiqotda savolga asoslangan didaktik strategiyalar, zamonaviy ta'lim metodlari va raqamli ta'lim platformalarining o'quvchida XXI asr ko'nikmalarini shakllantirishdagi o'rni tahlil qilingan. Buxoro viloyati Shofirkon tumanidagi 17-son umumiy o'rta ta'lim maktabining 9-A va 9-B sinf o'quvchilari (50 nafar respondent) misolida o'tkazilgan pedagogik eksperiment natijalari keltirilgan bo'lib, ular savollarga asoslangan yondashuvning mustaqil va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishdagi yuqori samaradorligini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar: savollarga asoslangan yondashuv, mustaqil fikrlash, tanqidiy fikrlash, ta'lim texnologiyalari, raqamli ta'lim platformalari, XXI asr ko'nikmalari, Bloom taksonomiyasi.

АННОТАЦИЯ

В данных тезисах рассматривается проблема развития самостоятельного мышления учащихся посредством вопросно-ориентированного подхода в образовательном процессе. Проанализирована роль вопросно-ориентированных дидактических стратегий, современных методов обучения и цифровых образовательных платформ в формировании у учащихся навыков XXI века. Приведены результаты педагогического эксперимента, проведенного на примере учащихся 9-А и 9-Б классов школы №17 Шафирканского района Бухарской области (50 респондентов), подтверждающие высокую эффективность вопросно-ориентированного подхода в развитии самостоятельного и критического мышления.

Ключевые слова: вопросно-ориентированный подход, самостоятельное мышление, критическое мышление, образовательные технологии, цифровые образовательные платформы, навыки XXI века, таксономия Блума.

ANNOTATION

This thesis examines the problem of developing students' independent thinking through a question-based approach in the educational process. It analyzes the role of question-based didactic strategies, modern teaching methods, and digital educational platforms in shaping 21st-century skills among learners. The paper presents the results of a pedagogical experiment conducted among 9th-A and 9th-B grade students (50 respondents) of school No. 17, Shofirkon district, Bukhara region, confirming the high effectiveness of the question-based approach in developing independent and critical thinking.

Key words: question-based approach, independent thinking, critical thinking, educational technologies, digital educational platforms, 21st-century skills, Bloom's taxonomy.

Dolzarbliqi. Zamonaviy ta'lim tizimida o'quvchilarning tayyor bilimlarni yodlab olishi emas, balki mustaqil fikrlay olishi, muammoni tahlil qilishi va asosli xulosalar chiqara olishi asosiy talab sifatida belgilanmoqda. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni hamda Milliy o'quv dasturlarida ta'kidlanganidek, ta'lim jarayoni o'quvchida tanqidiy va mustaqil fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishga yo'naltirilishi lozim. Bu borada savollarga asoslangan yondashuv (question-based learning) muhim pedagogik vosita hisoblanadi, chunki u o'quvchini passiv tinglovchidan faol izlanuvchi subyektga aylantiradi. XXI asr ko'nikmalari — tanqidiy fikrlash, muammoni hal qilish, ijodkorlik, kommunikatsiya va hamkorlik — aynan shunday interaktiv, savolga yo'naltirilgan metodlar orqali samarali shakllantiriladi. Shu bois mazkur tadqiqot dolzarb pedagogik muammoni yoritishga qaratilgan.

Tadqiqotning maqsadi. Umumta'lim maktablarida savollarga asoslangan yondashuvni qo'llash orqali o'quvchilarda mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishning pedagogik-metodik imkoniyatlarini aniqlash va samaradorligini empirik jihatdan asoslash.

Tadqiqot vazifalari:

1. Savollarga asoslangan yondashuv mohiyatini, uning pedagogik-psixologik asoslarini ochib berish;
2. Mustaqil fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiluvchi zamonaviy ta'lim metodlari va raqamli ta'lim platformalarining o'rnini tahlil qilish;
3. XXI asr ko'nikmalarini shakllantirishda savolga asoslangan didaktik strategiyalarning ahamiyatini asoslash;
4. Buxoro viloyati Shofirkon tumani 17-son umumiy o'rta ta'lim maktabi 9-A va 9-B sinf o'quvchilari (50 nafar respondent) misolida eksperimental tadqiqot o'tkazish.

Tadqiqot obyekti va predmeti. Tadqiqot obyekti - Buxoro viloyati Shofirkon tumanidagi 17-son umumiy o'rta ta'lim maktabining 9-A va 9-B sinf o'quvchilari (50 nafar respondent). Tadqiqot predmeti – ta'lim jarayonida savollarga asoslangan yondashuv orqali o'quvchilarda mustaqil fikrlashni rivojlantirish jarayoni va uning pedagogik shart-sharoitlari.

Tadqiqot metodlari. Tadqiqotda ilmiy-nazariy adabiyotlarni tahlil qilish, kuzatish, pedagogik eksperiment (aniqlovchi va shakllantiruvchi bosqichlar), so'rovnoma va test topshiriqlari, shuningdek olingan natijalarni statistik-matematik qayta ishlash (foizli nisbat, o'rtacha ko'rsatkichlarni taqqoslash) usullaridan foydalanildi.

Nazariy asos. Savollarga asoslangan yondashuv Sokrat metodi an'alariga borib taqaladi va zamonaviy konstruktivistik ta'lim nazariyasi (J. Dyui, J. Piaje, L. Vigotskiyning "yaqin rivojlanish zonasi" g'oyasi) bilan uzviy bog'liq. Bloom taksonomiyasiga asoslangan darajali savollar tizimi (bilish, tushunish, qo'llash, tahlil, sintez, baholash) o'quvchini quyi bilim darajasidan yuqori tafakkur darajasiga yo'naltiradi. Ochiq turdagi savollar ("nima uchun?", "agar... bo'lsa nima bo'lardi?", "sizningcha qanday yechim mavjud?") o'quvchida mulohaza yuritish, gipoteza qurish va dalillash ko'nikmalarini shakllantiradi.

Zamonaviy metodlar va ta'lim platformalarining o'rnini. Tadqiqot davomida savolga asoslangan yondashuvni amalga oshirishda quyidagi zamonaviy metod va vositalar samarali ekanligi aniqlandi: - *Sokratik muhokama* va *debat* texnologiyalari – o'quvchilarni dalillashga o'rgatadi; - *Muammoli ta'lim (problem-based learning)* - real hayotiy vaziyatlar asosida savollar shakllantirish orqali tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi; - *"Fikrlash xaritalari" (mind mapping)* va *"Nima uchun-zanjiri" (5 Why)* texnikalari; - Raqamli ta'lim platformalari - Kahoot, Quizizz, Padlet, Google Classroom, Mentimeter kabi interaktiv platformalar o'quvchilarga real vaqt rejimida savol-javob, fikr almashish va o'z fikrini erkin ifodalash imkonini beradi. Bunday platformalar nafaqat qiziqishni oshiradi, balki har bir o'quvchining faolligini individual kuzatish imkonini ham yaratadi.

Bu vositalarning kompleks qo'llanilishi o'quvchida XXI asr ko'nikmalari - tanqidiy fikrlash, muammoni hal etish, ijodiy yondashuv, raqamli savodxonlik va hamkorlikda ishlash qobiliyatlarini uyg'un tarzda rivojlantirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari va muhokama. Eksperimental ish Buxoro viloyati Shofirkon tumanidagi 17-son umumiy o'rta ta'lim maktabining 9-A (nazorat guruhi, 25 nafar) va 9-B (tajriba guruhi, 25 nafar) sinflarida, jami 50 nafar o'quvchi ishtirokida olib borildi.

Aniqlovchi bosqich natijalari. Tadqiqot boshida o'tkazilgan so'rovnoma va diagnostik topshiriqlar natijalariga ko'ra, ikkala guruhda ham o'quvchilarning mustaqil fikrlash va savol shakllantirish ko'nikmalari taxminan bir xil (statistik jihatdan sezilarli farqsiz) darajada bo'lgan: - yuqori daraja: 9-A - 16%, 9-B - 18%; - o'rta daraja: 9-A - 44%, 9-B - 42%; - quyi daraja: 9-A - 40%, 9-B - 40%.

Shakllantiruvchi bosqich. 9-B sinfda (tajriba guruhi) o'quv yili davomida savollarga asoslangan yondashuv - Bloom taksonomiyasi asosidagi darajali savollar, muammoli topshiriqlar, Sokratik muhokamalar hamda Kahoot, Padlet, Mentimeter kabi raqamli platformalar orqali interaktiv mashg'ulotlar - tizimli tarzda joriy etildi. 9-A sinfda (nazorat guruhi) ta'lim an'anaviy usulda davom ettirildi.

Yakuniy bosqich natijalari. Tajriba yakunida o'tkazilgan qayta diagnostika quyidagi taxminiylar ko'rsatkichlarni berdi: - yuqori daraja: 9-A - 24%, 9-B - 52% (+34 foiz punkt); - o'rta daraja: 9-A - 48%, 9-B - 40%; - quyi daraja: 9-A - 28%, 9-B - 8%.

Shunday qilib, tajriba guruhida mustaqil fikrlash va tanqidiy tahlil ko'rsatkichi taxminan 1,5–2 barobarga o'sgani kuzatildi, nazorat guruhida esa o'zgarish nisbatan sust (taxminan 8 foiz punkt atrofida) bo'ldi. Bu farq savollarga asoslangan yondashuvning mustaqil fikrlashni rivojlantirishdagi samaradorligini empirik jihatdan tasdiqlaydi.

Xulosa va tavsiyalar. O'tkazilgan tadqiqot shuni ko'rsatdiki, savollarga asoslangan yondashuvni ta'lim jarayoniga tizimli joriy etish o'quvchilarda mustaqil fikrlash, tanqidiy tahlil qilish va o'z nuqtai nazarini asoslash ko'nikmalarini sezilarli darajada rivojlantiradi. Zamonaviy raqamli ta'lim platformalarining ushbu yondashuv bilan uyg'unlashtirilishi o'quvchi faolligini oshiradi va XXI asr ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Shu munosabat bilan quyidagilar tavsiya etiladi:

1. Fan o'qituvchilari darslarni loyihalashtirishda Bloom taksonomiyasiga asoslangan darajali savollar tizimidan foydalanishi;
2. Har bir mavzu yakunida o'quvchilarni mustaqil savol tuzishga o'rgatuvchi topshiriqlar kiritilishi;
3. Interaktiv raqamli platformalardan tizimli va maqsadli foydalanish;
4. O'qituvchilar uchun savolga asoslangan didaktika bo'yicha malaka oshirish seminarlarini tashkil etish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. - Toshkent, 2020.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Maktabgacha va maktab ta'limi sohasida boshqaruvni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori.
3. Yo'ldoshev J.G., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. - Toshkent: O'qituvchi, 2019.
4. G'ozieva D.A. Mustaqil fikrlashni rivojlantirishning pedagogik-psixologik asoslari. -Toshkent: Fan, 2018.
5. Tojiboyeva D.M. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar va ularni ta'lim jarayoniga tatbiq etish. - Toshkent, 2021.
6. Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H. Pedagogika: nazariya va amaliyot. - Toshkent: TDPU, 2020.
7. Ochilov M. Yangi pedagogik texnologiyalar. - Toshkent: O'qituvchi, 2017.
8. Xoliqberdiyev Q. Ta'lim jarayonida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish metodikasi. - Buxoro, 2022.
9. Ibragimova N.M. Interaktiv ta'lim metodlari va ularning samaradorligi. - Toshkent: TDPU nashriyoti, 2020.
10. Raqamli ta'lim platformalari va zamonaviy axborot texnologiyalarining ta'lim jarayoniga tatbiqi bo'yicha milliy ta'lim tadqiqotlari materiallari. - Toshkent, 2023-2024.

TALABALARDA DEVIANT XULQ-ATVORNING NAMOYON BO'LISHIGA TA'SIR ETUVCHI PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK OMILLAR

IV SHO'BA

Raximova Nigora Shuxrat qizi

Shahrisabz davlat pedagogika institut, Shahrisabz, O'zbekiston

e-mail:raximovanigora@shdpi.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada talabalarda deviant xulq-atvorning namoyon bo'lishiga ta'sir etuvchi pedagogik-psixologik omillar tahlil qilingan. Tadqiqot maqsadi -oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalar orasida uchraydigan me'yordan chetlanuvchi xulq-atvor shakllarini aniqlash hamda ularning yuzaga kelishida oilaviy tarbiya, ta'lim muhiti, shaxslararo munosabatlar va shaxsiy psixologik xususiyatlarning rolini o'rganishdan iborat. Tadqiqotda so'rovnoma, test

topshiriqlari, kuzatish va suhbat metodlaridan foydalanilgan; tekshiruvda turli yo'nalishlardagi 120 nafar talaba ishtirok etgan. Natijalar shuni ko'rsatdiki, deviant xulq-atvorning shakllanishida oilaviy tarbiyadagi nuqsonlar, pedagogik nazoratning yetishmasligi, tengdoshlar guruhining salbiy ta'siri va shaxsning hissiy-irodaviy barqarorligi yetakchi omillar sifatida namoyon bo'ladi. Tadqiqot xulosalarida ta'lim muassasalarida profilaktik-psixologik ish tizimini takomillashtirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan. Olingan natijalar talabalar bilan tarbiyaviy ishlarni tashkil etuvchi pedagoglar, psixologlar va kypamoplar uchun amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: deviant xulq-atvor, talabalar, pedagogik omillar, psixologik omillar, ijtimoiylashuv, profilaktika.

Аннотация. В данной статье анализируются педагогико-психологические факторы, влияющие на проявление девиантного поведения у студентов. Цель исследования - выявить формы отклоняющегося поведения, встречающиеся среди студентов высших учебных заведений, и изучить роль семейного воспитания, образовательной среды, межличностных отношений и индивидуально-психологических особенностей личности в их возникновении. В исследовании использованы методы анкетирования, тестирования, наблюдения и беседы; в проверке приняли участие 120 студентов различных направлений. Результаты показали, что ведущими факторами формирования девиантного поведения выступают недостатки семейного воспитания, слабый педагогический контроль, негативное влияние группы сверстников и эмоционально-волевая неустойчивость личности. По итогам исследования разработаны практические рекомендации по совершенствованию системы профилактической психологической работы в учебных заведениях. Полученные результаты имеют практическое значение для педагогов, психологов и кураторов, организующих воспитательную работу со студентами.

Ключевые слова: девиантное поведение, студенты, педагогические факторы, психологические факторы, социализация, профилактика.

Abstract. This article analyzes the pedagogical and psychological factors influencing the manifestation of deviant behavior among students. The purpose of the research is to identify forms of deviant behavior found among higher education students and to examine the role of family upbringing, the educational environment, interpersonal relationships, and individual psychological characteristics in their emergence. The study employed questionnaires, testing, observation, and interview methods, with 120 students from various fields participating in the survey. The results showed that deficiencies in family upbringing, insufficient pedagogical control, the negative influence of peer groups, and emotional-volitional instability of personality are the leading factors in the formation of deviant behavior. Based on the findings, practical recommendations were developed for improving the system of preventive psychological work in educational institutions. The results are of practical value for teachers, psychologists, and academic advisors organizing educational work with students.

Keywords: deviant behavior, students, pedagogical factors, psychological factors, socialization, prevention.

KIRISH

Bugungi kunda jamiyat taraqqiyoti bilan bir qatorda yoshlar, xususan, talabalar orasida uchraydigan ijtimoiy-psixologik muammolar ham murakkablashib bormoqda. Deviant xulq-atvor, ya'ni jamiyatda qabul qilingan me'yor va qadriyatlardan chetga chiquvchi xatti-harakatlar, talabalik davrida ayniqsa keskin namoyon bo'lishi mumkin, chunki bu davr shaxsning ijtimoiy va professional shakllanishining eng faol bosqichi hisoblanadi. Talabalik yoshi -bir tomondan mustaqillikka intilish, ikkinchi tomondan esa hali to'liq shakllanmagan qadriyatlar tizimi bilan xarakterlanadigan davr bo'lib, aynan shu ziddiyat deviant xulq-atvor shakllarining yuzaga kelishi uchun qulay zamin yaratishi mumkin.

Talabalarda uchraydigan deviant xulq-atvor shakllari -dars qoldirish, o'quv intizomini buzish, agressiv munosabat, zararli odatlarga moyillik, ijtimoiy tarmoqlarga bog'liqlik va boshqalar -nafaqat shaxsning o'ziga, balki butun ta'lim muhitiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli bunday xulq-

atvorning yuzaga kelish sabablarini, xususan, pedagogik va psixologik omillarni chuqur o'rganish dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Mazkur tadqiqotning maqsadi -talabalarda deviant xulq-atvorning shakllanishiga ta'sir etuvchi asosiy pedagogik-psixologik omillarni aniqlash va ularning o'zaro bog'liqligini tahlil qilishdan iborat.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqot jarayonida nazariy va empirik metodlar majmuasidan foydalanildi. Nazariy qismda mavzuga oid mahalliy va xorijiy ilmiy adabiyotlar tahlil qilindi, deviant xulq-atvorning tushunchasi, turlari va uni yuzaga keltiruvchi omillar tizimlashtirildi. Empirik tadqiqot ikki oliy ta'lim muassasasining turli yo'nalishlarida tahsil olayotgan 120 nafar (I–III bosqich) talaba ishtirokida o'tkazildi.

Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi: 1) so'rovnoma va anketa usuli -talabalarining oilaviy tarbiya sharoitlari, ta'lim muhitiga munosabati va xulq-atvor xususiyatlarini aniqlash uchun; 2) standartlashtirilgan psixodiagnostik testlar (jumladan, agressivlik darajasini aniqlovchi va shaxsning hissiy-irodaviy barqarorligini baholovchi metodikalar); 3) kuzatish usuli -talabalarining o'quv jarayonidagi va guruh ichidagi xatti-harakatlarini bevosita kuzatish; 4) suhbat usuli -kurator va o'qituvchilar bilan olib borilgan intervyular. Olingan ma'lumotlar statistik tahlil qilinib, foizli nisbatlarda ifodalandi hamda omillar o'rtasidagi bog'liqlik korrelyatsion tahlil asosida baholandi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot natijalariga ko'ra, so'rovda qatnashgan talabalarining taxminan 34 foizida turli darajadagi deviant xulq-atvor belgilari qayd etildi. Bunda eng ko'p uchragan shakllar -o'quv intizomining buzilishi, tengdoshlar bilan ziddiyatli munosabatlar hamda zararli odatlarga moyillik bo'ldi. Olingan natijalarni tahlil qilish jarayonida quyidagi asosiy pedagogik-psixologik omillar aniqlandi.

Birinchidan, oilaviy tarbiyadagi nuqsonlar -ota-onalar nazoratining yetishmasligi, oilada nomutanosib tarbiya uslublari (haddan tashqari qattiqqo'llik yoki, aksincha, e'tiborsizlik) deviant xulq-atvor xavfini sezilarli darajada oshirishi aniqlandi. So'rovnoma natijalariga ko'ra, oilada ziddiyatli muhitda o'sgan talabalarda deviant xatti-harakatlar boshqalarga nisbatan taxminan ikki barobar ko'p qayd etildi.

Ikkinchidan, ta'lim muassasasidagi pedagogik omillar, xususan, o'qituvchi-talaba munosabatlaridagi rasmiyatchilik, individual yondashuvning yetishmasligi va tarbiyaviy ishning shakliy tashkil etilishi ham muhim rol o'ynaydi. Talabalar bilan olib borilgan suhbatlar shuni ko'rsatdiki, o'zini o'qituvchi va kurator tomonidan e'tiborsiz his qilgan talabalarda me'yordan chetlanuvchi xatti-harakatlarga moyillik yuqoriroq bo'lgan.

Uchinchidan, ijtimoiy-psixologik omillar orasida tengdoshlar guruhining ta'siri alohida ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi. Salbiy yo'nalishdagi guruhlariga qo'shilish, guruh ichidagi obro' talab qilish ehtiyoji ko'pincha talabalarni me'yordan chetlanuvchi xatti-harakatlarga undaydi. Bundan tashqari, shaxsning individual-psixologik xususiyatlari, xususan, hissiy-irodaviy beqarorlik, o'zini past baholash yoki, aksincha, o'ta yuqori o'z-o'zini baholash, stressga chidamlilikning pastligi ham deviant xulq-atvor uchun zamin yaratuvchi ichki omillar sifatida namoyon bo'ldi.

Shunday qilib, olingan natijalar deviant xulq-atvorning yuzaga kelishi bir qator omillarning o'zaro ta'siri natijasida shakllanadigan murakkab hodisa ekanligini tasdiqlaydi. Bunda oilaviy, pedagogik va ijtimoiy-psixologik omillar bir-birini kuchaytirishi yoki, aksincha, to'g'ri tashkil etilgan tarbiyaviy-profilaktik ish orqali yumshatilishi mumkin.

XULOSA

O'tkazilgan tadqiqot natijalariga asoslanib, talabalarda deviant xulq-atvorning namoyon bo'lishiga eng ko'p ta'sir etuvchi omillar sifatida oilaviy tarbiyadagi nuqsonlar, pedagogik nazorat va individual yondashuvning yetishmasligi, tengdoshlar muhitining salbiy ta'siri hamda shaxsning hissiy-irodaviy beqarorligini ko'rsatish mumkin. Bu omillarning o'zaro bog'liq holda ta'sir etishi deviant xulq-atvor profilaktikasiga kompleks yondashuvni talab etadi.

Amaliy tavsiya sifatida quyidagilar tavsiya etiladi: oliy ta'lim muassasalarida talabalar bilan individual psixologik-pedagogik ishini kuchaytirish; kurator va psixologlar faoliyatini muvofiqlashtirgan holda erta profilaktika tizimini joriy etish; talabalarning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish orqali ijobiy guruh muhitini shakllantirish; ota-onalar bilan hamkorlikni yo'lga qo'yish. Ushbu tadbirlarning izchil amalga oshirilishi talabalar orasida deviant xulq-atvor holatlarining oldini olishga va ta'lim muhitining sog'lom ijtimoiy-psixologik iqlimini ta'minlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Тошева, Ш.А. Талабалар ўртасида девиант хулқ-атворнинг олдини олиш масалалари. -Тошкент: Fan va texnologiya, 2022. -164 б.
2. Каримова, В.М. Психология. -Тошкент: Ижтимоий фикр, 2021. -448 б.
3. Клейберг, Ю.А. Психология девиантного поведения. -Москва: Юрайт, 2020. -290 с.
4. Yusupova, D.T. Talabalar orasida ijtimoiy chetlanish muammolari // Pedagogika va psixologiya jurnali. -2023. -Jild 5, № 2. -B. 45–52.
5. Змановская, Е.В. Девиантология: психология отклоняющегося поведения. -Москва: Академия, 2018. -288 с.

TALABALARDA KASBIY IDENTIFIKATSIYA VA SHAXSIY RIVOJLANISHNING PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Babayeva Nazira Asatullayevna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

Samarqand kampusi o'qituvchisi

SamDCHTI Mustaqil izlanuvchisi

e-mail: babayevanazira20@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ijtimoiy mavqe — bu shaxsning jamiyatdagi o'rnidir. Ijtimoiy muhit – oila, tengdoshlar va jamiyatning umumiy qadriyatlari ham talabaning kasbiy yo'nalishini belgilashda muhim omil hisoblanadi. Kasbiy karera – bu shaxsning kasbiy faoliyati bilan bog'liq tashkilotdagi lavozimlarning ierarxik ketma-ketligidir. Psixologik determinantlar shaxsning shakllanishi, rivojlanishi va xulq-atvorini shakllantiruvchi ichki (aqliy) va tashqi omillar majmuidir. Kasbiy identifikatsiya – bu shaxsning o'zini ma'lum bir kasb egasi sifatida tasavvur qilishi, shu kasbga oid qadriyatlar, me'yorlar va faoliyat usullarini o'zlashtirish jarayonidir

Kalit so'zlar: *Ijtimoiy harakatchanlik, Ijtimoiy mavqe, ijtimoiy muhit, kasbiy karera, psixologik determinantlar, kasbiy identifikatsiya, shaxsning kasbiy shakllanishi, kasbga oid qadriyatlar, me'yorlar va faoliyat.*

ABSTRACT

Social status refers to an individual's position within society. The social environment—comprising family, peers, and the general values of society—is also a significant factor in determining a student's professional direction. A professional career is the hierarchical sequence of positions an individual holds within an organization in connection with their professional activities. Psychological determinants are a combination of internal (mental) and external factors that shape an individual's formation, development, and behavior. Professional identification is the process by which an individual perceives themselves as belonging to a specific profession and internalizes the values, norms, and methods of practice associated with that profession.

Keywords: *Social mobility, social status, social environment, professional career, psychological determinants, professional identity, professional development of the individual, professional values, norms, and activity.*

KIRISH (INTRODUCTION)

Tez rivojlanayotgan zamonaviy dunyoda, ilm-fan va texnologiya sohalaridagi tendensiyalar yuqori darajada bo'lgan bir paytda, yuqori malakali, kasbiy rag'batga ega mutaxassislariga bo'lgan ehtiyoj ayniqsa dolzarbdir. Bu masala ta'lim sohasida ayniqsa dolzarbdir. Shu kontekstda shaxsni tarbiyalash va o'qitishning asosiy vositasi muhim masalalardan biridir, zamonaviy maktab tarbiyachisida shaxsiy rivojlanish va ta'limning asosiy vositasi sifatida qaysi muhim hayotiy motivlar va pozitsiyalar bo'lishi kerakligini aniqlash.

Ijtimoiy o'zini o'zi belgilash, avvalo jamiyatning axloqiy qadriyatlari nuqtai nazaridan, ma'lum bir ijtimoiy doirani yoki jamiyatdagi o'z o'rnini aniqlashni anglatadi. Bu ijtimoiy ongning shakllantirishini va din, siyosat, hayot falsafasi hamda axloqqa nisbatan shaxsiy munosabatlarni belgilashni o'z ichiga oladi.

Hayoti davomida har bir kishi, ijtimoiy mavjudot sifatida, atrofdagilardan va jamiyatdan o'z harakatlariga baho oladi. Ushbu baholash asosida o'z-o'zini hurmat qilish shakllanadi, bu esa o'zini boshqarish va o'zini nazorat qilish kabi psixologik komponentlarga ta'sir qiladi. Ijtimoiy harakatchanlik — bu shaxs yoki odamlar guruhining ijtimoiy maqomini o'zgartiradigan holatdir. Shaxs ijtimoiy tabaqasini o'zgartirishi yoki bir tabaqada qolishi mumkin, faqat maqomi o'zgaradi. Ijtimoiy maqom yoki ijtimoiy mavqe — bu shaxsning jamiyatdagi o'rnidir.

Talabalar hayotida kasbiy identifikatsiya muhim ijtimoiy-psixologik jarayonlardan biri hisoblanadi. U shaxsning o'z kasbiga bo'lgan munosabatini shakllantirish, o'z imkoniyatlari va qobiliyatlarini anglash, jamiyatda egallamoqchi bo'lgan o'rnini belgilash bilan bog'liqdir. Zamonaviy ta'lim tizimida talabaning nafaqat bilim olishi, balki o'z kasbini ongli ravishda tanlashi va unga nisbatan barqaror identifikatsiya shakllantirishi muhim vazifa sifatida qaraladi.

Kasbiy identifikatsiya – bu shaxsning o'zini ma'lum bir kasb egasi sifatida tasavvur qilishi, shu kasbga oid qadriyatlar, me'yorlar va faoliyat usullarini o'zlashtirish jarayonidir. Bu jarayon talabaning o'quv faoliyati davomida bosqichma-bosqich shakllanadi va uning shaxsiy rivojlanish darajasi, motivatsiyasi hamda ijtimoiy muhit bilan chambarchas bog'liq bo'ladi.

Talabalarda kasbiy identifikatsiyaning shakllanishi bir nechta omillar ta'sirida kechadi. Birinchi navbatda, ta'lim muassasasidagi o'quv jarayoni va pedagoglarning kasbiy faoliyati muhim rol o'ynaydi. O'qituvchilar nafaqat bilim beruvchi, balki kasbiy namuna sifatida ham talabalarga ta'sir ko'rsatadi. Ikkinchidan, talabaning o'z qiziqishlari, ehtiyojlari va shaxsiy xususiyatlari kasb tanlash va unga moslashish jarayonida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Uchinchidan, ijtimoiy muhit – oila, tengdoshlar va jamiyatning umumiy qadriyatlari ham talabaning kasbiy yo'nalishini belgilashda muhim omil hisoblanadi. Kasbiy identifikatsiya jarayoni odatda bir necha bosqichda kechadi. Dastlabki bosqichda talaba turli kasblar haqida umumiy tasavvurga ega bo'ladi va o'z qiziqishlariga mos yo'nalishni tanlashga harakat qiladi. Keyingi bosqichda u tanlagan kasbining mazmuni, talablari va imkoniyatlarini chuqurroq o'rganadi. So'nggi bosqichda esa talaba o'zini shu kasb egasi sifatida his qila boshlaydi va kasbiy faoliyatga psixologik jihatdan tayyorlanadi.

Mazkur jarayonda motivatsiya alohida ahamiyat kasb etadi. Ichki motivatsiyaga ega bo'lgan talabalar o'z kasbiga nisbatan yuqori qiziqish bildiradi, mustaqil ravishda bilim olishga intiladi va o'z ustida ishlashga tayyor bo'ladi. Aksincha, tashqi omillar ta'sirida tanlangan kasb ko'pincha barqaror identifikatsiyaning shakllanishiga to'sqinlik qiladi. Ijtimoiy o'zini o'zi belgilashning pedagogik asosi shaxsning o'zini ro'yobga chiqarish ehtiyojlarini aniqlash va ro'yobga chiqarish mexanizmi (A. Maslou)ga asoslanadi: xavfsizlik, ijtimoiy aloqalar, hurmat, o'zini anglash hamda kognitiv ehtiyojlar, shuningdek o'zini ifoda etish va tasdiqlash ehtiyojlari.

Talabalarda kasbiy identifikatsiyaning rivojlantirish uchun ta'lim jarayonida amaliyotga yo'naltirilgan yondashuvni kuchaytirish zarur. Ishlab chiqarish amaliyotlari, treninglar, seminarlar va kasbiy uchrashuvlar talabalarning o'z kasbini chuqurroq anglashga yordam beradi. Shuningdek, psixologik xizmatlar orqali kasbiy yo'nalish ishlari olib borilishi ham muhim ahamiyatga ega.

Kasbiy o'zini o'zi belgilash – bu kasbni egallashni anglatadigan kashfiyot jarayoni va shaxsiy tanlov shaklidir. O'zini o'zi belgilash shaxsiy ehtiyojlar va qobiliyatlarni kasbiy talablarga nisbatan tahlil qilish orqali amalga oshiriladi.

Professional o'zini o'zi belgilash tushunchasi hozirda shaxsning hayotini o'zi belgilash masalalari, shuningdek ijtimoiy muhitning ta'siri va uning faol munosabatiga ta'siri masalalarini hisobga oladi. Dastlabki mehnat faoliyati kasbiy o'zini aniqlashda katta ahamiyatga ega – o'simliklarga g'amxo'rlik qilish, kiyim-kechak va uy-ro'zg'or buyumlariga qarash kabi oddiy vazifalarni bajarish. Ushbu faoliyatlar o'smirlarga kattalar mehnatiga qiziqish uyg'otishga yordam beradi.

Professional rolli o'yinlar, oddiy vazifalarni bajarish va kattalarni ish jarayonida kuzatish maktabgacha yoshdagi bolalarga o'zini aniqlashga yordam beradi. Boshlang'ich maktab yoshidagi bolalar kattalarning harakatlarini ishtiyoq bilan taqlid qiladilar va shu asosda o'z qiziqishlarini qarindoshlari, ota-onalari, o'qituvchilari va yaqin do'stalarining kasblariga qaratadilar. O'smir ko'pincha o'zini turli hissiy jihatdan jozibali rollarda tasavvur qiladi va kasb tanlashda psixologik jihatdan to'g'ri qaror qabul qila olmaydi. Va o'smir uchun bu muammo o'rta maktabni bitirayotgan yosh yigit-qizlar oldida paydo bo'ladi. Ular o'rta va dastlabki kasb-hunar ta'limi muassasalariga kirayotgan yoshlarning uchdan birini tashkil etadi, qolganlari esa mustaqil ishga kirishishga majbur bo'ladi.

Ta'lim muassasalarida o'qiyotgan 16–23 yoshdagi yoshlarning katta qismi muassasalarda yoki korxonalarda kasb-hunar ta'limi oladi. Ko'pincha romantik intilishlar va orzular o'tmishda qolgan, kelajak esa allaqachon sodir bo'lib ulgurgan, va ko'pchilik odamlar qilgan tanlovlaridan norozi va qoniqmagan holda yashaydi. Ba'zilar kasbiy yo'nalishlarini o'zgartirishga harakat qiladi, aksariyat erkaklar va ayollar esa tayyorgarlik davomida qilgan tanlovlarining to'g'ri bo'lganiga ishonadi. 27 yoshda ijtimoiy va kasbiy faoliyat sezilarli darajada namoyon bo'ladi. Bizda ish va tajriba bor. Kasbiy o'sish va yutuqlar dolzarb bo'lib qoladi. Biroq, katta qismi yuqori, qondirilmagan kutishlar va ishdan qoniqmaslik tufayli psixologik noqulaylikni boshdan kechirishni boshlaydi.

Kasbiy hayotni tahlil qilish yangi, muhim maqsadlarni aniqlashga undaydi. Bularga malaka va ko'nikmalarni oshirish va takomillashtirish; ish o'rnini o'zgartirish yoki lavozim bo'yicha ko'tarilishni maqsad qilish; shuningdek, yangi kasb yoki unga aloqador ixtisoslikni tanlash kiradi. Ko'pchilik odamlar uchun kasbiy o'zini aniqlash masalasi 30 yoshga to'lgach yana dolzarb bo'ladi.

Bu yerda ikkita variant mavjud: tanlagan kasbingizga ishonch hosil qilib, professional bo'lib etish yoki ish va/yoki kasbingizni o'zgartirish. 60 yoshgacha bo'lgan davr eng samarali deb hisoblanadi. Bu bosqich shaxsiy o'zini anglash hamda kasbiy va psixologik salohiyatdan foydalanish bilan tavsiflanadi. Aynan shu davrda hayot rejalari amalga oshiriladi va shaxsning semantik mavjudligi shakllanadi. Kasb, o'z lavozimi bilan bog'liq qobiliyatlardan foydalangan holda, inson bo'lish zarurligini anglash hamda harakatlarga oid shaxsiy yondashuvni rivojlantirish uchun noyob imkoniyat yaratadi.

Kasbiy o'zini o'zi belgilash – bu ma'lum madaniy-tarixiy (ijtimoiy-iqtisodiy) kontekstda bajarilayotgan ish va hayotning barcha ma'nolarini mustaqil va ongli ravishda kashf etishdir. Ushbu jarayon ichki resurslar, kuchli tomonlar, shaxsning kasbiy rivojlanishga bo'lgan qarashlari va uning o'sishi paydo bo'lishi bilan bog'liq. Ijtimoiy moslashuv yangi xodimning unumdorligini oshirishda birinchi qadamdir. Moslashuv – yangi ijtimoiy muhitda o'z o'rnini topish – kelajakda xodimning motivatsiyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Kasbiy karera – bu shaxsning kasbiy faoliyati bilan bog'liq tashkilotdagi lavozimlarning ierarxik ketma-ketligidir.

Ijtimoiy karyera — bu shaxsning tashkilotning ijtimoiy-madaniy makonida rivojlanish yo'lidir. Katta korporatsiyalar xodimlarining ma'lum toifalari uchun karyera yo'llarini belgilash va tegishli mexanizmlarni ishlab chiqishga intiladi.

Ko'plab hollarda tashkilot a'zolarining tashkilotiy ijtimoiylashuv va kasbiy o'sish jarayonlari ish beruvchi, tashkilot va xodim manfaatlari mos keladigan darajaga to'g'ri keladi. Tashkilot ijtimoiylashuvga qiziqadi, chunki u samarali ish faoliyati, xodimlarning jalb etilishi va sodiqligi uchun zarur rivojlanish darajasini ta'minlaydi. Xodim uchun ijtimoiylashuv professional va ijtimoiy maqomning oshishini anglatadi.

Ijtimoiy va kasbiy moslashuv samaradorligi hamda tashkil etilgan ijtimoiylashuv muvaffaqiyati ikkala tomon manfaatlarining uyg'unlashuviga bog'liq. Bu uyg'unlik har doim aniq bo'lmasligi aniq. Tashkilot ichidagi resurslar yetarli bo'lmasligi mumkin, xodim esa taklif etilgan imkoniyatlardan foydalanmasligi yoki kasbiy yo'nalishini o'zgartirmasligi mumkin.

Tez kasbiy o'sish, yuqori maoshli lavozim va menejment – ko'plab xodimlarning orzu qiladigan narsalari. Biroq, bunga faqat ma'lum darajada mehnat bilan erishish mumkin. Tanlagan va unga aloqador sohalarigizda professional bilim va ko'nikmalaringizni doimiy ravishda o'rganib, takomillashtirishingiz kerak. Kasbiy o'sish maqsadingizni aniqlang – nima sizni harakatga keltiradi? Ba'zilar rahbar bo'lishni xohlaydi, boshqalari bir joyda o'tirib charchaydi va rivojlanishni intiqlik bilan kutadi, yana boshqalari uchun moddiy maqsadlar muhim. Faqat motivatsion omillaringizni aniqlaganingizdan so'nggina karyera modelini yaratishingiz mumkin.

Kasbiy faoliyat — bu shaxsning ishga bo'lgan yakuniy munosabatini va uning xulq-atvorini belgilaydigan faoliyatlar ketma-ketligidir. Tashkilotlar xodimlarning kasbiy rivojlanishiga turli yondashuvlarni qo'llaydilar. Tashkilotning kasbiy o'sishga bo'lgan munosabatini belgilovchi quyidagi parametrlarda farqlar mavjud:

1. Zarur mutaxassislarni yollashda tashqi yoki ichki manbalarga ustunlik berish.

2. An'anaviy ishni baholash usullari: yakka yoki guruhli.

3. Tashkilot faoliyat yuritayotgan sohaning o'ziga xos tabiati. Harbiy va davlat organlarida lavozim bo'yicha ko'tarilish (va bo'shatish) belgilangan qoidalarga muvofiq amalga oshiriladi (karera tartibga solinadi); dinamik sohalarida esa shaxsiy muvaffaqiyatga erishish muhim bo'lib, shaxs bir necha bosqichni bosib o'tib, lavozimga tayinlanishi mumkin.

Kasbiy samaradorlik – bu shaxsning ishga bo'lgan munosabatidan qanchalik qoniqishini bildiruvchi daraja. Kasbiy samaradorlikni baholash parametrlari: kasbiy natijalar: maosh, tashkilot ierarxiyasidagi mavqe, ijtimoiy maqom.

- Shaxs o'z karerasini qanday idrok etadi: karyera rivojlanishiga e'tibor qaratish (majburiy lavozim bo'yicha ko'tarilish) yoki ish jarayonidan zavqlanish (ishdan qoniqish). Shaxs karyeraga intiluvchi bo'lishi mumkin, lekin ishga intiluvchi bo'lmasligi yoki aksincha, ikkalasi ham bo'lishi mumkin.

- Kasbiy moslashuvchanlik. Bu mutaxassisning o'zgarishlarga tezkor javob berishi va moslashish qobiliyati bilan bog'liq. Hozirgi sharoitda ko'plab kasblar doimiy qayta tayyorlash va malaka oshirishni talab qiladi. Kasbiy muvaffaqiyat shaxsning kasbiga qanchalik moslashishiga bog'liq bo'ladi.

- Shaxsning o'z maqsad va manfaatlarini anglashi hamda natijaga yo'naltirilganligi. Tashkilot nuqtai nazaridan karer o'sishi ularning ishining umumiy natijalari, mahsulot sifati va unumdorligi bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Kasbiy yo'naltirish mehnat psixologiyasining asosiy tarkibiy qismlaridan biridir. Ushbu ilmiy sohaning paydo bo'lishi 1908 yilda Boston shahrida Dr F. Parsons tomonidan yoshlarni kasb tanlash bo'yicha maslahat berish uchun ochilgan byuro bilan bog'liq. U kasbiy maslahatchilarning ishidagi turli texnikalar va ixtisoslashgan protseduralarning rivojlanishi hamda joriy etilishini belgilaydi.

Kasbiy rivojlanish – (lotincha: profiteor – "kasbimni e'lon qilaman") – mehnat olamida shaxsning professional rollar, motivatsiya, bilim va ko'nikmalarning turli jihatlarini egallash bo'yicha ontogenetik ijtimoiylashuv jarayonidir. Kasbiy rivojlanishning asosiy harakatlantiruvchi kuchi – shaxsning ijtimoiy guruhlar va institutlar bilan o'zini identifikatsiya qilish orqali ijtimoiy kontekstga integratsiya bo'lishga intilishidir. Kasbiy rivojlanish – bu shaxsga butun umr davomida o'zining kasbiy ko'nikma va malakalarining darajasi hamda sifatini saqlab qolish imkonini beruvchi jarayondir. Faqat bir marta professional mutaxassis bo'lib qolish mumkin emas. Professional bo'lib qolish uchun shaxs uzluksiz professional rivojlanish bilan shug'ullanishi kerak. Professional rivojlanish barcha faoliyat sohalariga tegishli: o'qituvchilar, menejerlar, maslahatchilar, psixologlar, shifokorlar, dizaynerlar, rassomlar va hokazo. Kasbiy rivojlanish — bu bilimlarni tizimli mustahkamlash, o'qish sohasida yutuq va kengayish, shaxsiy fazilatlarini rivojlantirish, yangi kasbiy

bilim va ko'nikmalarni egallash zarurati hamda butun faoliyat davomida ma'lum vazifalarni bajarish qobiliyatidir.

Hozirgi kunda ta'lim sohasida ko'plab o'zgarishlar bo'lib o'tmoqda va ushbu o'zgarishlarga mos keladigan o'qituvchi bo'lish talablari tobora qattiqroq bo'lib bormoqda. Bu esa ijodiy salohiyatni rivojlantirish zaruratini tug'diradi. Ta'limni insonlashtirish bunga juda mos keladi.

Kasbiy shakllanish inson hayotining uzoq davrini (35–40 yil) qamrab oladi. Ushbu davrda hayot va kasbiy rejalarda o'zgarishlar yuz beradi, ijtimoiy sharoitlar va ustuvor faoliyat o'zgaradi hamda shaxsiyat tuzilmasi qayta tashkil etiladi. Natijada, kasbiy shakllanishning uzluksiz jarayonidagi bosqichlarni ajratish mezonlari haqidagi savol tug'iladi.

Shaxsning kasbiy shakllanishi masalasini chuqur o'rgangan mahalliy psixologlardan biri T.V. Kudryavtsev bosqichlarni ajratish mezonini sifatida shaxsning kasbga munosabatini va faoliyatni bajarish darajasini oldi.

U bosqichlarning to'rt turini ajratib ko'rsatdi:

- kasbiy niyat (g'oya), uning paydo bo'lishi va shakllanishi;
- kasbiy ta'lim va kasbiy faoliyatga tayyorgarlik;
- kasbga kirish, uni faol o'zlashtirish va ish jamoasida o'z o'rnini topish;
- shaxsning kasbiy ishda to'liq o'zini namoyon etishi.

E.A. Klimov quyidagi kasbiy yo'nalishdagi bosqichlarni taklif qilgan:

- Optatsiya bosqichi (12–17 yosh) – professional hayot yo'lini ongli tanlashga tayyorgarlik;
- Kasbiy tayyorgarlik bosqichi (15–23 yosh) – kelajakdagi kasbiy faoliyatlarga moslashishni o'rganish va zarur bilimlarni egallash;

-Kasbiy rivojlanish bosqichi (16–23 yoshdan pensiyagacha) – professional hamjamiyatlardagi shaxslararo munosabatlar tizimiga kirish va faoliyat sohasini yanada rivojlantirish.

N. S. Glukhanuk kasbiy shakllanish jarayonida faoliyat dinamikasini o'rgandi. Unga ko'ra, kasbga tayyorlash, moslashish va mahorat bosqichlarida shaxsning faoliyati murakkablashadi va kengayadi. V.D. Shadrikov esa professionallikni faoliyat samaradorligiga va mahoratga erishishdagi muvaffaqiyatga ta'sir etuvchi sifat deb hisobladi, faoliyat sub'ektining individual xususiyatlarini inobatga olgan holda.

N.S. Pryazhnikov o'zining kasbiy o'zini aniqlash bo'yicha tadqiqotida quyidagi shakllarni ajratib ko'rsatgan: ma'lum mehnat funksiyasiga, ma'lum ish joyiga, ma'lum ixtisoslashuvga, ma'lum kasbga, shuningdek hayot bosqichi, shaxsiy va madaniy belgilovlarga oid aniqlik.

L.M. Mitina kasbiy faoliyatni shakllantirishning ikki modelini ajratib ko'rsatgan. Dispozitsion model – inson ongida professional mehnatning tashqi sharoitlarga bog'liqligiga yo'naltirilish ustunlik qiladi, bu professional vazifalar va qoidalarni hal qilish algoritmlarini bajarish shaklida namoyon bo'ladi.

Kasbiy rivojlanish modeli shaxsning o'rnatilgan amaliyot chegaralarini bosib o'tish, o'z faoliyatini rivojlanishning o'z mohiyatiga aylantirish va shu orqali kasbiy salohiyatining chegaralarini yengish qobiliyati bilan tavsiflanadi. Agar shaxs ong atributi sifatida qaralsa, u o'z ehtiyojlarini o'z faoliyati orqali namoyon eta oladi. Ushbu kontekstda shuni qayd etish kerakki, shaxs oldidagi qadriyat va uni erishish imkoniyati moddiylashishi uchun shaxsning ichki ruhiy salohiyati jalb etilishi va uning harakati faol bo'lishi lozim.

Albatta, faoliyat izolyatsiyada emas, balki ijtimoiy guruh yoki jamoa doirasida namoyon bo'ladi. Shuning uchun biz talabalarning faoliyatini ularning ijtimoiy ishtirokidan ajratib bo'lmasligini va buning yonida kasbiy, pedagogik hamda boshqa faoliyatlar ham mavjudligini ta'kidlamochimiz. L. S. Vigotskiy bu masalani ko'rib chiqib — ya'ni shaxsni ijtimoiy muhit va jamiyatdan ajratib qarash mumkin emasligini — psixologiyaga rivojlanishning ijtimoiy sharoitlari tushunchasini kiritdi.

Unga ko'ra, shaxsiy rivojlanish shaxsning madaniy qadriyatlarni o'zlashtirishiga bog'liq. Bu inson munosabatlaridan, ya'ni bolaning boshqa bolalar va kattalar bilan bevosita ijtimoiy o'zaro ta'siridan kelib chiqadi va ichkilashtirish orqali inson ongida rivojlanadi. Shunday qilib, bu yerda shaxs jamiyat va boshqa odamlar bilan birgalikdagi faoliyat orqali shakllanadi, rivojlanadi va o'zgaradi, deyish mumkin.

E. Eriksonning fikricha, oliy ta'limga kirish shaxsning kattalar rolini qabul qilishi bilan bog'liq. Shunday qilib, ijtimoiy normalar va umum qabul qilingan tamoyillarni mantiqan baholash ongli ichkilashtirishning asosiy sharti hisoblanadi. Mehnat psixologiyasi — mehnat faoliyati sohasidagi psixologik bilimlar tizimi bo'lib, uning asosiy tadqiqot sohasi shaxsning mehnat subyekti sifatidagi roliga bag'ishlangan (E. A. Klimov).

E.A. Ivanovga ko'ra, mehnat faqat kasbiy faoliyat kontekstida ko'rib chiqiladi. Insonning yetakchi va asosiy faoliyati, ijtimoiy sharoitlar ta'sirida shakllangan, ongli ravishda kechadigan va maqsadga yo'naltirilgan mehnat bo'lib, uning asosiy xususiyati kasbiy faoliyatda namoyon bo'ladi.

XULOSA (CONCLUSION)

Kasbiy identifikatsiya - bu shaxsning ma'lum bir kasbiy guruhga mansubligini tan olish va uning qadriyatlari, me'yorlari va maqsadlarini qabul qilish jarayoni. Kasb bilan bu birlik hissi insonga o'zini u orqali aniqlash imkonini beradi, kasbiy o'zini o'zi anglashning asosiy elementi bo'lib xizmat qiladi.

Shaxsiy rivojlanish - bu insonning hayot sifatini yaxshilashga qaratilgan ijobiy o'zgarishlar, o'z-o'zini takomillashtirish va o'z imkoniyatlarini ochishning uzluksiz jarayoni. Bu ongli harakat orqali aqliy, axloqiy, jismoniy va hissiy fazilatlarni rivojlantirishni o'z ichiga oladi.

Psixologik determinantlar shaxsning shakllanishi, rivojlanishi va xulq-atvorini shakllantiruvchi ichki (aqliy) va tashqi omillar majmuidir. Bularga motivlar, shaxsiy xususiyatlar, hissiyotlar, kognitiv jarayonlar va muayyan harakatlarni qo'zg'atuvchi ijtimoiy muhit kiradi.

Psixologiya bo'yicha oliy ta'lim tizimining zamonaviy talablariga ko'ra, psixologning kasbiy rivojlanishini shaxsiy tayyorgarliksiz amalga oshirish mumkin emas, bu fikrlash, konstruktiv munosabatda bo'lish, kasbiy ahamiyatga ega shaxsiy fazilatlarni rivojlantirish, shaxsiy va kasbiy-ijtimoiy jihatlarida uyg'unlikka erishish qobiliyatini belgilaydi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. П.Б. Дауткалиева, И.К. Аманова. Студенттердің жеке-кәсіби қасиеттерін дамыту факторы ретінде кәсіби мотивацияның қырылымы. «Арнайы педагогика» (72) 2023 ж.
2. Sodir Isamitdinov, Dilfuza Madg'ofurova, Dilorom Abdullayeva, Hilola Mardonova. Pedagogika va psixologiya asoslari. — Toshkent: 2014. O'quv qo'llanma.
3. SH.X.ABDULLAYEVA. Kasbiy psixologiya. (O'QUV QO'LLANMA). TOSHKENT – 2020
4. Shaxs psixologiyasi bo'yicha zamonaviy tadqiqotlar to'plami. — Toshkent.
5. Адлер А. Индивидуальная психология. СПб.: Питер, 2017. 256 с.
6. Выготский Л.С. Мышление и речь. Психологические исследования. М.: Национальное образование, 2019. 368 с.
7. А.С. Каткова, И.В. Вачков. “Психологические детерминанты возникновения внутриличностных противоречий студентов”. Клиническая и специальная психология 2020. Том 9. № 2. С. 246–265
[doi:10.17759/cpse.2020090213](https://doi.org/10.17759/cpse.2020090213). ISSN: 2304-0394 (online)

TALABALARDA MUSTAQIL FIKRLASHNI SHAKLLANTIRISHNING KOGNITIV-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Turobova Maxbuba Alisherovna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti,

Qarshi 180000 O'zbekiston

e-mail: maxbubaturabova60@gmail.com

Ochilova Orasta Zafar qizi

Annotatsiya

Mazkur maqolada talabalarda mustaqil fikrlashni shakllantirishning kognitiv-psixologik xususiyatlari tahlil qilingan. Mustaqil fikrlashning tafakkur faolligi, metakognitiv nazorat, refleksiya, muammoni hal qilish, dalillarni baholash, intellektual mustaqillik va qaror qabul qilish bilan bog'liq jihatlari yoritilgan. Tadqiqotda nazariy tahlil, qiyosiy tahlil, tizimlashtirish va umumlashtirish metodlaridan foydalanilgan. Mustaqil fikrlash talabaning tayyor bilimlarni o'zlashtirishi bilangina emas, balki axborotni tahlil qilishi, turli fikrlarni solishtirishi, dalillarni tekshirishi va asoslangan individual xulosa chiqara olishi bilan tavsiflanishi asoslangan.

Kalit so'zlar: mustaqil fikrlash, talaba, tafakkur, kognitiv faoliyat, metakognitsiya, refleksiya, tanqidiy fikrlash, muammo yechish, intellektual mustaqillik, bilish motivatsiyasi.

Аннотация

В статье анализируются когнитивно-психологические особенности формирования самостоятельного мышления у студентов. Рассматриваются познавательная активность, метакогнитивный контроль, рефлексия, решение проблем, оценка аргументов, интеллектуальная самостоятельность и принятие решений. Используются методы теоретического и сравнительного анализа, систематизации и обобщения. Обосновывается положение о том, что самостоятельное мышление определяется не только усвоением готовых знаний, но и способностью студента анализировать информацию, сопоставлять различные точки зрения, проверять доказательства и формулировать обоснованные собственные выводы.

Ключевые слова: самостоятельное мышление, студент, мышление, познавательная деятельность, метакогниция, рефлексия, критическое мышление, решение проблем, интеллектуальная самостоятельность.

Abstract

This article examines the cognitive and psychological characteristics of developing independent thinking among university students. Particular attention is paid to cognitive activity, metacognitive control, reflection, problem-solving, evaluation of evidence, intellectual autonomy and decision-making. The study uses theoretical and comparative analysis, systematization and generalization. Independent thinking is understood not merely as the acquisition of ready-made knowledge, but as the ability to analyze information, compare different perspectives, evaluate evidence and formulate reasoned personal conclusions.

Keywords: independent thinking, student, cognition, metacognition, reflection, critical thinking, problem-solving, intellectual autonomy, learning motivation.

KIRISH

Zamonaviy oliy ta'limning asosiy vazifalaridan biri talabaga katta hajmdagi bilimlarni yetkazish bilan cheklanmay, uni mustaqil fikrlaydigan, axborotni tahlil qila oladigan va yangi vaziyatlarda asoslangan qaror qabul qiladigan mutaxassis sifatida shakllantirishdan iborat. Axborot oqimining keskin ortishi va raqamli texnologiyalar imkoniyatlarining kengayishi sharoitida tayyor ma'lumotni eslab qolishning o'zi yetarli kompetensiya bo'lib qolmayapti.

Talaba turli manbalardan kelayotgan axborotni ajrata olishi, uning ishonchliligini tekshirishi, dalil bilan fikrni farqlashi, muqobil nuqtai nazarlarni solishtirishi va shaxsiy pozitsiyasini asoslab bera olishi zarur. Bunday faoliyat mustaqil fikrlashning psixologik mohiyatini tashkil qiladi.

Mustaqil fikrlash tushunchasi tanqidiy fikrlash bilan yaqin bog'liq, ammo ular mutlaq aynan bir tushuncha emas. Tanqidiy fikrlash axborot va argumentlarni baholashga ko'proq yo'naltirilgan bo'lsa, mustaqil fikrlash talabaning muammoni o'z intellektual pozitsiyasidan kelib chiqib tahlil

qilishi, yangi yechim topishi va tashqi fikrlarga avtomatik tarzda bo'ysunmasligini ham qamrab oladi. Oliy ta'limda mustaqil fikrlash shaxsning faqat intellektual salohiyatiga bog'liq emas. U bilishga bo'lgan ichki motivatsiya, o'z fikriga nisbatan mas'uliyat, metakognitiv nazorat, refleksiya, noaniqlikka bardoshlilik va intellektual tashabbuskorlik bilan ham chambarchas bog'liq. 2024-yilda e'lon qilingan yirik meta-tahlilda 28 ta mustaqil tadqiqot va 71 mingdan ortiq o'quvchi-talaba ma'lumotlari asosida dastlabki metakognitiv rivojlanish darajasi bilan keyingi akademik natijalar o'rtasidagi bog'liqlik o'rganilgan [1]. Ushbu natijalar o'z fikrlash jarayonini kuzatish va boshqarish akademik faoliyatda muhim psixologik omil ekanligini ko'rsatadi.

Tadqiqotning maqsadi — talabalarda mustaqil fikrlashni shakllantiruvchi asosiy kognitiv va psixologik mexanizmlarni aniqlash hamda ularni nazariy jihatdan tizimlashtirish.

TADQIQOT METODLARI

Mazkur maqola nazariy-analitik xarakterga ega. Tadqiqotda mustaqil fikrlash, tanqidiy tafakkur, metakognitsiya, refleksiya, o'zini o'zi boshqarib o'rganish va muammoni hal qilishga oid zamonaviy ilmiy tadqiqotlar tahlil qilindi. Nazariy tahlil yordamida mustaqil fikrlashning psixologik mazmuni aniqlandi. Qiyosiy metod asosida reproduktiv va produktiv tafakkurning farqlari tahlil qilindi. Tizimlashtirish yordamida mustaqil fikrlashning kognitiv, metakognitiv, refleksiv, motivatsion va shaxsiy komponentlari ajratildi. Umumlashtirish metodi asosida oliy ta'lim talabalarida mustaqil fikrlash shakllanishining psixologik modeli ishlab chiqildi.

NATIJALAR

Mustaqil fikrlashning psixologik mazmuni

Mustaqil fikrlash shaxsning boshqalarning fikrlarini inkor etishi yoki doimo ularga qarshi chiqishini anglatmaydi. Uning mohiyati shaxsning tashqi axborotni avtomatik ravishda qabul qilmasdan, uni ichki intellektual qayta ishlashidan iborat. Mustaqil fikrlaydigan talaba o'qituvchi yoki darslik fikrini shunchaki takrorlamaydi. U mazkur fikrning sababini tushunishga, dalillarini aniqlashga va muqobil tushuntirishlar mavjud yoki yo'qligini tekshirishga harakat qiladi. Shu sababli mustaqil fikrlashning markaziy belgisi intellektual avtonomiyadir.

Reproduktiv va produktiv tafakkur

Reproduktiv tafakkur oldindan o'zlashtirilgan bilim yoki faoliyat usulini qayta qo'llash bilan tavsiflanadi. Bunday tafakkur ta'limda zarur, chunki har qanday murakkab fikrlash bilim bazasiga tayanadi. Ammo talaba faqat reproduktiv usulga o'rgatilsa, standart bo'lmagan vaziyatda qiyinchilikka duch kelishi mumkin. Produktiv tafakkur esa mavjud bilimlarni yangi vaziyatda qayta tashkil etish, yangi bog'lanishlarni topish va original yechim ishlab chiqishni talab qiladi. Mustaqil fikrlash aynan reproduktiv bilimni produktiv faoliyatga aylantirish jarayonida namoyon bo'ladi.

Metakognitsiya va mustaqil tafakkur

Metakognitsiya insonning o'z fikrlash jarayoni haqida fikrlashi va uni boshqarishi bilan bog'liq. Talaba "men nimani bilaman?", "qaysi joyni tushunmadim?", "qaysi usul bilan yaxshiroq yechim topaman?" kabi savollarni bera olsa, uning o'quv faoliyati ongli boshqarila boshlaydi. Metakognitiv nazorat mavjud bo'lmaganda talaba noto'g'ri tushungan ma'lumotini ham to'g'ri deb qabul qilishi mumkin. Shu sababli mustaqil fikrlash nafaqat tashqi muammoni, balki o'z tafakkurini ham tekshirish qobiliyatiga bog'liq. Zamonaviy meta-tahlillar metakognitiv rivojlanish va keyingi akademik muvaffaqiyat o'rtasidagi ahamiyatli munosabatlarni qayd etadi [1].

Refleksiya

Refleksiya talabaning o'z fikrlashi, qarori va bajarilgan faoliyatiga qayta murojaat qilib, ularni tahlil qilish jarayonidir. Oddiy o'quv vazifasida talaba "javob to'g'rimi?" deb so'rashi mumkin. Refleksiv fikrlashda esa "men bu xulosaga qanday keldim?", "qaysi dalil meni ishontirdi?", "boshqa usuldan foydalansam natija o'zgararmidi?" kabi savollar paydo bo'ladi. Refleksiya intellektual xatoni

aniqlash va undan o'rganish imkonini beradi. Shu sababli xato mustaqil fikrlash jarayonida faqat salbiy hodisa emas. Agar xato reflektiv tahlil qilinsa, u rivojlantiruvchi psixologik resursga aylanadi.

Tanqidiy fikrlash

Mustaqil tafakkurning muhim tarkibiy qismi tanqidiy fikrlashdir. Tanqidiy fikrlash salbiy munosabat yoki doimiy shubha qilishni anglatmaydi. Uning mohiyati dalillarni tekshirish, mantiqiy bog'lanishlarni baholash va xulosaning qanchalik asoslanganini aniqlashdan iborat. Talabaning "bu fikr nimaga asoslangan?" degan savol berishi tanqidiy pozitsiyaning boshlanishidir. Axborot ko'pligi sharoitida ushbu qobiliyat ayniqsa muhim. Chunki ma'lumotning mavjudligi uning ishonchliligini kafolatlamaydi.

Intellektual shubha

Mustaqil fikrlashda konstruktiv shubha muhim psixologik mexanizm hisoblanadi. Konstruktiv shubha barcha bilimlarni rad etish emas, balki xulosani tekshirish uchun yetarli asos izlashdir. Talaba o'z fikriga ham, boshqalar fikriga ham tekshiruvchan munosabatda bo'lishi kerak. Aynan o'z fikrini ham tekshira olish mustaqil fikrlashni subyektiv qat'iylikdan farqlaydi.

Muammoni ko'ra bilish

Mustaqil fikrlash tayyor muammoni yechishdan oldin muammoning o'zini aniqlash qobiliyatini ham talab qiladi.

Talaba ayrim hollarda o'qituvchi tomonidan berilgan masalani yechadi, lekin real kasbiy vaziyatda muammo oldindan shakllantirib berilmaydi.

Shaxs vaziyatdagi ziddiyatni, noma'lumlikni yoki yetishmayotgan axborotni mustaqil aniqlashi kerak.

Muammoni ko'ra olish tadqiqotchilik tafakkurining muhim belgilaridan biridir.

Qaror qabul qilish

Mustaqil fikrlash qaror qabul qilish bilan uzviy bog'liq. Qaror qabul qilish jarayonida shaxs bir nechta variantlarni baholaydi, ularning oqibatlarini oldindan ko'radi va ma'lum mezon asosida tanlov qiladi. Mustaqil fikrlaydigan talaba tanlovining sababini tushuntira oladi.

Bu "men shunday deb o'ylayman" darajasidan "men ushbu dalillar asosida shunday xulosaga keldim" darajasiga o'tishni anglatadi.

Bilishga ichki motivatsiya

Mustaqil fikrlashni faqat intellektual operatsiyalar bilan tushuntirish yetarli emas.

Talabada nima uchun bilish kerakligi haqidagi ichki motiv ham mavjud bo'lishi lozim.

Faqat baho olishga yo'naltirilgan faoliyatda talaba ko'pincha eng tez va eng xavfsiz javobni izlaydi.

Bilishga ichki qiziqish mavjud bo'lganda esa u savol berish, qo'shimcha manba o'rganish va muammoning chuqurroq sababini aniqlashga harakat qiladi.

Shu sababli intellektual mustaqillik bilish motivatsiyasi bilan birgalikda rivojlanadi.

O'z fikriga ishonch

Mustaqil fikrlash uchun shaxs o'zining intellektual imkoniyatlariga ma'lum darajada ishonishi kerak. Agar talaba "mening fikrim baribir noto'g'ri bo'ladi" deb hisoblasa, u tashqi fikrni takrorlashni xavfsizroq deb biladi. Biroq o'ziga ishonch mutlaq ishonch bilan teng emas.

Sog'lom intellektual ishonch "men fikr bildirishim mumkin va kerak bo'lsa uni qayta ko'rib chiqaman" degan pozitsiyada namoyon bo'ladi.

Noaniqlikka chidamlilik

Mustaqil fikrlash jarayonida tayyor javob har doim ham mavjud bo'lavermaydi.

Murakkab ilmiy va kasbiy masalalarda bir nechta ehtimoliy yechim bo'lishi mumkin.
Noaniqlikka chidamliligi past talaba tezroq tayyor javob olishni xohlaydi.
Noaniqlikka bardoshli talaba esa muammo ochiq qolgan sharoitda ham izlanishni davom ettira oladi.
Bu tadqiqotchilik tafakkurining muhim psixologik sifatidir.

MUHOKAMA

Tahlil natijalari mustaqil fikrlashni birgina kognitiv ko'nikma sifatida izohlash yetarli emasligini ko'rsatadi.

U bir nechta o'zaro bog'liq mexanizmlardan tashkil topadi.

Birinchi mexanizm — axborotni tahlil qilish va dalillarni baholash.

Ikkinchi mexanizm — metakognitiv nazorat, ya'ni talabaning o'z fikrlashini kuzatishi va boshqarishi.

Uchinchi mexanizm — refleksiya.

To'rtinchi mexanizm — bilishga ichki motivatsiya.

Beshinchi mexanizm — intellektual mustaqillik va o'z pozitsiyasini asoslay olish.

Oliy ta'limda mustaqil fikrlashni rivojlantirish uchun talabani faqat "to'g'ri javob" topishga emas, fikrlash jarayonini tushuntirishga ham o'rgatish zarur.

Masalan, o'qituvchi "javob nima?" degan savol bilan birga "nega bunday deb o'ylaysiz?", "boshqa variant bo'lishi mumkinmi?", "sizning xulosangizga qarshi qanday dalil mavjud?" kabi savollardan foydalanishi mumkin.

Bunday savollar talabaning fikrlash faoliyatini tashqi nazoratdan ichki nazoratga o'tkazadi.

XULOSA

Talabalarda mustaqil fikrlashni shakllantirish zamonaviy oliy ta'limning muhim psixologik vazifalaridan biridir.

Mustaqil fikrlash tayyor bilimni rad etish emas, balki uni faol tahlil qilish va ongli ravishda o'zlashtirishni anglatadi.

Metakognitiv nazorat talabaning o'z bilim chegaralarini anglashiga va fikrlash strategiyasini boshqarishiga imkon beradi.

Refleksiya bajarilgan intellektual faoliyatni qayta tahlil qilish va xatolardan o'rganishni ta'minlaydi.

Tanqidiy fikrlash axborotning ishonchliligini va argumentlarning asoslanganligini baholash imkonini beradi.

Bilishga ichki motivatsiya mustaqil izlanish va yangi savollar qo'yish faolligini kuchaytiradi.

Shu sababli oliy ta'limda talabaga nafaqat bilim, balki o'z fikrini yaratish, tekshirish va asoslash tajribasi berilishi zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. He G., Chen S., Lin H. et al. The association between initial metacognition and subsequent academic achievement: a meta-analysis of longitudinal studies. *Educational Psychology Review*. 2024. Vol. 36. Article 81.

2. Alhazbi S. Using learning analytics to measure self-regulated learning: A systematic review of empirical studies in higher education. *Journal of Computer Assisted Learning*. 2024. Vol. 40. P. 1658–1674.

3. Liu Y., Pásztor A. Effects of problem-based learning instructional intervention on critical thinking in higher education: A meta-analysis. *Thinking Skills and Creativity*. 2022. Vol. 45. 101069.

4. Zimmerman B.J. Becoming a Self-Regulated Learner: An Overview. *Theory Into Practice*. 2002. Vol. 41. No. 2. P. 64–70.

5. Facione P.A. Critical Thinking: What It Is and Why It Counts. Insight Assessment, 2015.

6. Flavell J.H. Metacognition and Cognitive Monitoring: A New Area of Cognitive-Developmental Inquiry. *American Psychologist*. 1979. Vol. 34. No. 10. P. 906–911.
7. OECD. *Future of Education and Skills 2030: Conceptual Learning Framework*. Paris: OECD.

TALABALARNING O‘QUV-BILISH KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHDA REFLEKSIV YONDASHUVNING AHAMIYATI

Raximov Shokir Toshtemirovich

Qarshi davlat universiteti tadqiqotchisi, Qarshi shahri

Annotatsiya. Maqolada talabalarning o‘quv-bilish kompetensiyasini rivojlantirish jarayonida refleksiv yondashuvning ilmiy-nazariy va metodik ahamiyati tahlil qilingan. Refleksiya talabaning o‘z o‘quv faoliyati, bilimi, usullari, natijalari va qiyinchiliklarini anglashi, tahlil qilishi, baholashi hamda keyingi faoliyatini shu tahlil asosida qayta loyihalash qobiliyati sifatida talqin etilgan.

Kalit so‘zlar: refleksiya, refleksiv yondashuv, o‘quv-bilish kompetensiyasi, metakognitiv faollik, mustaqil ta’lim, o‘zini o‘zi baholash, o‘zini o‘zi boshqarish, tanqidiy tafakkur, refleksiv kundalik, ta’lim natijasi.

Аннотация. В статье раскрывается научно-методическое значение рефлексивного подхода в развитии учебно-познавательной компетентности студентов. Рефлексия рассматривается как способность обучающегося осознавать, анализировать и оценивать собственную учебно-познавательную деятельность, используемые способы решения задач, полученные результаты и возникающие трудности, а также проектировать последующие действия на основе проведённого анализа.

Ключевые слова: рефлексия, рефлексивный подход, учебно-познавательная компетентность, метакогнитивная активность, самостоятельное обучение, самооценивание, саморегуляция, критическое мышление, рефлексивный дневник, образовательный результат.

Abstract. The article examines the scientific and methodological significance of the reflective approach in developing students’ learning and cognitive competence. Reflection is interpreted as a learner’s ability to become aware of, analyse and evaluate his or her own learning activity, knowledge, strategies, outcomes and difficulties, and to redesign subsequent learning actions on the basis of this analysis.

Keywords: reflection, reflective approach, learning and cognitive competence, metacognitive activity, learner autonomy, self-assessment, self-regulation, critical thinking, reflective journal, learning outcomes.

KIRISH.

Zamonaviy oliy ta’lim tizimida ta’lim natijasini faqat muayyan hajmdagi bilimlarni o‘zlashtirish bilan belgilash yetarli emas. Bugungi mutaxassis axborotni izlash, saralash, tahlil qilish, uni mavjud bilimlar tizimi bilan bog‘lash, muammoli vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilish, o‘z faoliyati natijalarini baholash va zarur hollarda o‘quv strategiyalarini o‘zgartirish qobiliyatiga ega bo‘lishi lozim. Shu nuqtai nazardan, talabaning o‘quv-bilish kompetensiyasi uning kasbiy tayyorgarligining muhim tarkibiy qismi sifatida namoyon bo‘ladi.

O‘quv-bilish kompetensiyasini faqat «bilish» bilan cheklab bo‘lmaydi. U bilimni egallash motivlari, axborot bilan ishlash ko‘nikmalari, muammoni belgilash va hal qilish, mustaqil ta’lim olish, o‘z faoliyatini rejalashtirish, natijalarni baholash hamda o‘quv tajribasidan keyingi faoliyat uchun foydalanish mexanizmlarini qamrab oladi. Demak, mazkur kompetensiyaning rivojlanishida talabaning «Men nimani bildim?», «Qanday usulda bildim?», «Nima uchun bu usul samarali yoki samarasiz bo‘ldi?», «Qaysi qiyinchilikka duch keldim?», «Keyingi safar nimani o‘zgartiraman?» kabi savollarga javob izlashi muhim ahamiyat kasb etadi.

Aynan shu nuqtada refleksiv yondashuv ta'lim jarayonining metodologik mexanizmi sifatida namoyon bo'ladi. Zamonaviy tadqiqotlarda refleksiya oliy ta'limda chuqurroq tushunish, o'z-o'zini anglash, bilimni yangi kontekstlarga ko'chirish va umrbod ta'lim ko'nikmalarini rivojlantirish bilan bog'lanmoqda [1; 4; 6]. Xususan, refleksiv amaliyotga bag'ishlangan tadqiqotlarda uning ta'lim natijalariga ijobiy ta'siri qayd etilgan [6].

O'zbekiston ta'lim amaliyotida ham talabalarning refleksiv kompetensiyalarini rivojlantirish masalasi tobora dolzarblashmoqda. Jumladan, talabalarda refleksiv kompetensiyani shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlari, bosqichlari va darajalarini belgilashga qaratilgan tadqiqotlarda refleksiv-faoliyatli va kompetensiyaviy yondashuvlarning o'zaro bog'liqligi asoslangan [3]. Bu holat refleksiyani ta'lim jarayonining yakuniy bosqichidagi oddiy «o'zini baholash» emas, balki butun o'quv-bilish faoliyatini boshqaruvchi mexanizm sifatida talqin qilish zarurligini ko'rsatadi.

METODOLOGIYA. Maqolaning metodologik asosini kompetensiyaviy, refleksiv-faoliyatli, tizimli va shaxsga yo'naltirilgan yondashuvlar tashkil etadi. Nazariy tahlil jarayonida ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish va sintezlash, qiyosiy tahlil, konseptuallashtirish, pedagogik modellashirish hamda metodik umumlashtirish usullaridan foydalanildi.

Kompetensiyaviy yondashuv nuqtai nazaridan o'quv-bilish kompetensiyasi bilim, ko'nikma, tajriba, motivatsiya va shaxsiy sifatlarning integrativ birligi sifatida qaraladi. Refleksiv yondashuv esa ushbu tarkibiy qismlarning rivojlanishini talabaning o'z faoliyatini anglashi va qayta tashkil etishi bilan bog'laydi.

Refleksiv yondashuvning metodologik xususiyati shundaki, u «o'qitish → o'zlashtirish → nazorat» chiziqli sxemasini «maqsad → harakat → natija → refleksiya → qayta maqsadlash → takomillashtirilgan harakat» sikliga aylantiradi. Bunday siklda talaba ta'lim obyekti emas, balki o'z ta'lim trayektoriyasining faol subyektiga aylanadi.

Heymann va hammualliflar oliy ta'limda refleksiv amaliyotni talabalarning kompetensiyalarini rivojlantirish bilan bog'lab, refleksiyani tizimli ravishda qo'llab-quvvatlovchi raqamli muhitning konseptual modelini taklif etganlar [1]. Keyingi tadqiqotlarda ham raqamli platformalar refleksiyani «faoliyatdagi» va «faoliyat haqidagi» tahlil bilan bog'lash imkonini berishi ta'kidlangan [2].

O'quv-bilish kompetensiyasi va refleksiya o'rtasidagi munosabatni «bilim — faoliyat — anglash — korreksiya» dialektik zanjiri orqali tushuntirish mumkin. Talaba ma'lum bir o'quv vazifasini bajarganda faqat natijaga emas, balki natijaga olib kelgan fikrlash va harakat strategiyalariga ham e'tibor qaratsa, uning o'quv faoliyati metakognitiv xususiyat kasb etadi.

Bunda refleksiyaning kamida uch funksional vazifasini ajratish mumkin.

Birinchidan, diagnostik vazifa. Talaba o'zining qaysi bilim va ko'nikmalarga ega ekanini, qaysi jihatlarida qiyinchilikka duch kelayotganini aniqlaydi.

Ikkinchidan, korreksion vazifa. Talaba o'z xatosi yoki samarasiz strategiyasini anglab, uni o'zgartirish choralari belgilaydi.

Uchinchidan, prognostik vazifa. Talaba oldingi tajriba asosida keyingi o'quv harakatlarini rejalashtiradi.

Shunday qilib, refleksiya faqat o'tgan faoliyatni baholash emas; u kelgusi faoliyatni loyihalash vositasi hamdir. Volodina tadqiqotida refleksiv madaniyat kognitiv qobiliyatlar, axborotni qayta ishlash, mustaqillik, o'zini o'zi boshqarish va faoliyat natijalarini tahlil qilish bilan bog'liq holda talqin qilingan [8]. Bu xulosa o'quv-bilish kompetensiyasining mazmuni bilan bevosita uyg'unlashadi.

Xususan, talabalarning aksariyati vazifalarni bajarish jarayonida o'z harakatlarini tahlil qilish zarurligini tan olgan bo'lsa-da, ularning katta qismi bunday tahlilni qanday amalga oshirishni bilmagan [5]. Bu natija refleksiya o'z-o'zidan shakllanmasligini, uni maxsus pedagogik tashkil etish zarurligini ko'rsatadi.

Talabalarning o'quv-bilish kompetensiyasini rivojlantirish uchun quyidagi besh bosqichli refleksiv-didaktik modelni taklif etish mumkin:

1-bosqich — maqsadli-refleksiv tayyorgarlik. Talaba o'quv vazifasining maqsadi, kutilgan natija va o'zining boshlang'ich tayyorgarlik darajasini aniqlaydi. O'qituvchi «Men nimani bilishim kerak?», «Menda bu vazifani bajarish uchun qanday resurslar bor?», «Qaysi jihat men uchun qiyin bo'lishi mumkin?» kabi savollardan foydalanadi.

2-bosqich — refleksiv faoliyat. Talaba mustaqil, juftlikda yoki guruhda o'quv vazifasini bajaradi. Bu jarayonda o'qituvchi tayyor javobni berishdan ko'ra, talabani fikrlash strategiyasini anglashga undaydi. Muammoli savollar, keyslar, loyihalar, tadqiqot topshiriqlari va bahsli vaziyatlar mazkur bosqich uchun samarali vosita hisoblanadi.

3-bosqich — joriy refleksiya. Talaba faoliyat jarayonida o'z strategiyasini kuzatadi. Masalan: «Men tanlagan usul vazifaga mosmi?», «Qaysi dalil mening xulosamni qo'llab-quvvatlaydi?», «Men boshqa qanday yo'ldan foydalanishim mumkin?» kabi savollar metakognitiv nazoratni faollashtiradi.

4-bosqich — yakuniy tahlil va baholash. Talaba olingan natija bilan qo'yilgan maqsadni taqqoslaydi, xatolarni tasniflaydi va ularning sabablarini belgilaydi. Bu yerda «natija yaxshi/yomon» degan umumiy bahodan ko'ra, «nima sababdan bunday natija yuzaga keldi?» degan savol ustuvor bo'lishi kerak.

5-bosqich — korreksion-prognostik rejalashtirish. Talaba keyingi o'quv faoliyati uchun aniq harakatlar rejasini tuzadi. Masalan, «keyingi vazifada axborot manbalarini oldindan solishtiraman», «masalani yechishdan avval shartlarni jadval ko'rinishida ifodalayman», «yozma ishdan keyin o'zim uchun xatolar kartasini tuzaman» kabi shaxsiy strategiyalar belgilanadi.

Refleksiv yondashuv samaradorligi, avvalo, uning muayyan o'quv maqsadi bilan integratsiyalashgan holda qo'llanishiga bog'liq. Rook va hammualliflarning 2026 yilda chop etilgan keng qamrovli tadqiqotida 14 ta fan doirasida 495 nafar bakalavriat talabasining refleksiv topshiriqlarga munosabati o'rganilgan. Talabalarning 73 foizi refleksiyani qimmatli deb baholagan; ayniqsa, o'zini anglash, chuqurroq tushunish, o'rganish jarayonini anglash va kasbiy faoliyatga tayyorgarlik jihatlari muhim deb topilgan [6].

Shundan kelib chiqib, oliy ta'lim amaliyotida quyidagi metodlardan tizimli foydalanish maqsadga muvofiq:

refleksiv kundalik — har bir mashg'ulot yoki loyihadan keyin talaba o'z o'rganish jarayoni, qiyinchiliklari va keyingi rejalarini qisqa yozadi;

refleksiv savollar — «Nimani bildim?», «Nimani tushunmadim?», «Qaysi strategiya ishladi?», «Nima uchun?», «Keyingi safar nimani o'zgartiraman?» kabi savollar;

o'z-o'zini baholash rubrikasi — talabaga o'z natijasini oldindan belgilangan mezonlar asosida baholash imkonini berish;

o'zaro baholash — boshqa talabaning ishini baholash orqali o'z faoliyatiga tashqi nuqtai nazardan qarash;

portfolio — talabaning vaqt davomidagi individual ta'limiy o'sishini aks ettiruvchi dalillar tizimi;

keys-refleksiya — real yoki modellashtirilgan muammoli vaziyatdan keyin qaror qabul qilish jarayonini tahlil qilish;

loyiha refleksiyasi — loyiha faoliyatini emas, balki uni bajarish strategiyasi, guruhdagi hamkorlik va qaror qabul qilish jarayonini baholash;

raqamli refleksiya — elektron portfolio, onlayn kundalik, forum yoki ta'lim platformalarida refleksiv yozuvlardan foydalanish.

Heymann va boshqalarning tadqiqoti refleksiv faoliyatni raqamli ta'lim platformalariga integratsiya qilishda maqsad belgilash, faoliyatni rejalashtirish, uni qayd etish, o'qituvchi–talaba va talaba–talaba o'zaro ta'sirini ta'minlash hamda keyinchalik faoliyatni refleksiv tahlil qilish zarurligini ko'rsatadi [1; 2].

O'quv-bilish kompetensiyasining yuqori darajasi metakognitiv jarayonlar bilan uzviy bog'liq. Metakognitsiya insonning «o'z bilishi haqida bilishi», ya'ni qanday o'rganayotganini, qaysi usuldan foydalanayotganini va ushbu usulning samaradorligini anglashi bilan xarakterlanadi.

Refleksiya metakognitiv faollikning amaliy mexanizmi sifatida talqin qilinishi mumkin. Masalan, talabani «Men bu masalani yecha olmadim» degan fikri hali to'liq refleksiya emas. Agar u «Men masala shartini yechishdan oldin ajratmaganim uchun xato qildim; keyingi safar ma'lum va noma'lum kattaliklarni alohida belgilayman» degan xulosaga kelsa, refleksiv tahlil metakognitiv boshqaruvga aylanadi.

Shu sababli refleksiv topshiriqlar umumiy xarakterda emas, balki faoliyatning ichki mexanizmlariga yo'naltirilgan bo'lishi lozim. Talaba «ishim yaxshi bo'ldi» deyish bilan cheklanmasdan, «natijaga erishishimga qaysi harakatlar yordam berdi?» degan savolga javob berishi kerak.

Refleksiv yondashuvning o'quv-bilish kompetensiyasiga ta'sirini quyidagi mexanizmlar orqali ifodalash mumkin:

Axborotiy mexanizm. Talaba o'z bilimlaridagi bo'shliqlarni aniqlaydi va qo'shimcha axborot manbalarini mustaqil izlaydi.

Motivatsion mexanizm. Talaba o'z rivojlanish dinamikasini ko'rgani sari ichki motivatsiya va ta'limiy subyektlik kuchayadi.

Kognitiv mexanizm. Bilimlar qayta ishlanadi, taqqoslanadi, umumlashtiriladi va yangi vaziyatlarga tatbiq etiladi.

Metakognitiv mexanizm. Talaba o'z fikrlash strategiyalarini kuzatadi va ularni boshqaradi.

Regulyativ mexanizm. Maqsad qo'yish, rejalashtirish, monitoring va korreksiya jarayonlari shakllanadi.

Aksiologik mexanizm. Talaba ta'lim natijasining shaxsiy va kasbiy ahamiyatini anglaydi.

Shunday qilib, refleksiya o'quv-bilish kompetensiyasining alohida komponenti emas, balki uning turli komponentlarini integratsiyalovchi mexanizm sifatida qaralishi mumkin.

Refleksiv ta'limda o'qituvchining roli an'anaviy «bilim beruvchi» funksiyadan «refleksiv muhitni tashkil etuvchi pedagog» funksiyasiga o'zgaradi. O'qituvchi talabaga tayyor bahoni berishdan ko'ra, uni o'z faoliyati haqida fikrlashga yo'naltirishi kerak.

Bunda psixologik jihatdan xavfsiz muhit muhim ahamiyatga ega. Agar talaba xatosi uchun jazolanishidan yoki salbiy baholanishidan qo'rqsa, refleksiya yuzaki xarakter kasb etadi. Shuning uchun xato «kamchilik» sifatidagina emas, balki keyingi o'rganish uchun diagnostik axborot sifatida talqin qilinishi lozim.

O'qituvchi refleksiv savollarning murakkabligini talabani tayyorgarlik darajasiga moslashtirishi ham zarur. Boshlang'ich bosqichda «Nimani o'rgandim?» kabi savollardan foydalanilsa, yuqori bosqichlarda «Qaysi nazariy yondashuv sening qaroringni asoslaydi?», «Boshqa qanday strategiya samarali bo'lishi mumkin edi?», «Sening xulosang qaysi dalillarga tayanadi?» kabi yuqori darajali refleksiv savollardan foydalanish mumkin.

Usmanova tadqiqotida refleksiv kompetensiyani shakllantirish uchun maxsus pedagogik shart-sharoitlar, bosqichlar va diagnostik ko'rsatkichlarni ishlab chiqish zarurligi ta'kidlangan [3]. Bu yondashuv refleksiyani tasodifiy pedagogik usul emas, balki oldindan loyihalashtirilgan ta'lim texnologiyasi sifatida qarash imkonini beradi.

MUHOKAMA. Zamonaviy tadqiqotlarning umumiy tahlili refleksiyani samaradorligi uning davomiyligi, tizimliligi, o'quv mazmuni bilan bog'langanligi va pedagogik qo'llab-quvvatlash darajasiga bog'liqligini ko'rsatadi. Rook va hammualliflar talabalar refleksiv topshiriqlarni qimmatli deb baholashi bilan birga, aniq yo'riqnoma, turli formatlar va refleksiya maqsadining tushunarli izohini kutishlarini aniqlaganlar [6].

Bu holat muhim metodik xulosaga olib keladi: refleksiyani «dars oxirida fikr bildirish» darajasida qoldirish mumkin emas. Agar refleksiv faoliyat aniq mezonlar, savollar va keyingi harakatlar bilan bog'lanmasa, uning o'quv-bilish kompetensiyasiga ta'siri cheklangan bo'ladi.

Yadav va Bhatia tadqiqotida oliy ta'limda refleksiv amaliyotlarning ta'lim sifati va talabalarining faol ishtirokini kuchaytirishi qayd etilgan [7]. Bu natija refleksiyani faqat talabani ichki psixologik jarayoni emas, balki ta'lim muhitini takomillashtirishga xizmat qiluvchi pedagogik vosita ekanini ham ko'rsatadi.

Musayeva tadqiqotida interaktiv chet tili ta'limi doirasida refleksiv jarayonlarni tanqidiy va ijodiy tafakkur, mustaqil faoliyat hamda o'zini o'zi boshqarish bilan bog'lash mumkinligi asoslangan [4]. Demak, refleksiv yondashuv fanlararo xususiyatga ega bo'lib, uni faqat pedagogika yoki psixologiya darslariga xos texnologiya sifatida cheklash noto'g'ri.

Shu bilan birga, refleksiv haddan tashqari formallashuvi ham xavfli. Har bir mashg'ulotda bir xil «Bugun nimani o'rgandim?» savolini berish talabani avtomatik javoblarga o'rgatib qo'yishi mumkin. Shuning uchun refleksiv topshiriqlar mazmun, faoliyat turi va talabani rivojlanish darajasiga qarab o'zgarib borishi lozim.

XULOSA.

Talabalarning o'quv-bilish kompetensiyasini rivojlantirishda refleksiv yondashuvning ahamiyati uning talabani ta'lim jarayonining passiv qabul qiluvchisidan o'z faoliyatini anglaydigan, boshqaradigan va takomillashtiradigan subyektga aylantirish imkoniyati bilan belgilanadi.

Refleksiya orqali talaba o'z bilimni diagnostika qiladi, o'quv strategiyalarini tahlil qiladi, xatolarini anglaydi, samarali va samarasiz usullarni farqlaydi hamda keyingi harakatlarini rejalashtiradi. Shu ma'noda refleksiv yondashuv o'quv-bilish kompetensiyasining motivatsion, kognitiv, operatsion, regulativ va prognostik komponentlarini integratsiyalovchi mexanizm sifatida namoyon bo'ladi.

Tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, refleksiv tizimli va maqsadli tashkil etish talabalarning mustaqilligi, tanqidiy fikrlashi, metakognitiv faolligi, o'zini o'zi boshqarishi va bilimlarni yangi vaziyatlarga tatbiq etish qobiliyatini rivojlantirish uchun qulay pedagogik sharoit yaratadi [1; 2; 3; 6; 7].

Shundan kelib chiqib, oliy ta'lim amaliyotida refleksiv yondashuvni alohida metod sifatida emas, balki ta'lim jarayonini tashkil etishning kompleks pedagogik strategiyasi sifatida qarash maqsadga muvofiq. Bunday strategiya «bilimni egallash»ni «bilimni anglash», «bilimdan foydalanish»ni «o'z faoliyatini boshqarish» va «natijani baholash»ni «keyingi rivojlanishni loyihalash» bilan birlashtiradi.

Demak, refleksiv yondashuvning asosiy metodik qimmatini talabaga tayyor bilimni berishda emas, balki uni o'zining qanday o'rganayotganini anglashga, o'quv-bilish faoliyatini boshqarishga va o'z ta'lim trayektoriyasini mustaqil takomillashtirishga o'rgatishdadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Harvey M., Walkerden G., Semple A.-L., McLachlan K., Lloyd K., Bosanquet A. Reflecting on reflective practice: issues, possibilities and guidance principles // *Higher Education Research & Development*. — Abingdon: Routledge/Taylor & Francis, 2025. — Vol. 44, No. 7. — P. 1849–1857.
2. Heymann P., Hukema M., van Rosmalen P., Beusaert S. Towards design principles for an online learning platform providing reflective practices for developing employability competences // *Education and Information Technologies*. — Cham: Springer, 2024. — Vol. 29, No. 13. — P. 17211–17234.
3. Usmanova K.B. Pedagogical conditions for the effective formation of students' reflective competence // *American Journal of Philological Sciences*. — Manhattan, IL: Oscar Publishing Services, 2024. — Vol. 4, No. 8. — P. 45–53.
4. Musayeva A.A. Development of reflective competence of students in the process of interactive teaching of a foreign language // *American Journal of Social Sciences and Humanity Research*. — Manhattan, IL: Oscar Publishing Services, 2023. — Vol. 3, No. 10. — P. 32–40.
5. Ibragimova K.E., Urazbayeva G.T., Tazhitova G.Z. Some issues of formation of students' reflexive culture in the process of teaching in higher educational institutions // *Bulletin of Abai KazNPU. Series of Pedagogical Sciences*. — Almaty: Ulakat Publishing House of Abai KazNPU, 2024. — No. 4(84). — P. 91–99.
6. Rook L., Dean B.A., Tofa M., Ellmers G., Villeneuve-Smith S., Kennedy M., Twyford E., Eady M.J., Heath A., Moores M., Wakefield B. Student feedback for integrating reflection into

the higher education curriculum; a cross disciplinary study // *Higher Education Research & Development*. — Abingdon: Routledge/Taylor & Francis, 2026. — Vol. 45, No. 3. — P. 766–780.

7. Yadav D.K., Bhatia D. Effect of reflective practices on student learning in higher education—A real life approach // *International Journal of Educational Reform*. — Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, 2024. — Vol. 33, No. 3. — P. 308–322.

8. Володина О.В. Развитие рефлексивной культуры студентов магистратуры средствами иностранного языка // *Вопросы методики преподавания в вузе*. — Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский политехнический университет Петра Великого, 2024. — Т. 13, № 3. — С. 22–37.

TARBIYALANUVCHILARNING HISSIY BILISH JARAYONINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Pedagogika yo'nalishi 2-kurs magistranti

Ulasheva Mahbuba Shuxrat qizi

e-mail: mahbuba030401@gmail.com

ANNOTATSIYA. Mazkur tezisda maktabgacha va kichik maktab yoshidagi tarbiyalanuvchilarning hissiy bilish jarayonlarini (sezgi, idrok va tasavvur) ilmiy-nazariy jihatdan tadqiq etish, ularni shakllantirishning psixologik-pedagogik mexanizmlari hamda amaliy metodikalarini takomillashtirish masalalari yoritilgan. Tadqiqot jarayonida bolalarning atrof-muhitni sensor-emotsional idrok etish xususiyatlari, sensor etalonlarni o'zlashtirish darajalari hamda bilish jarayonlarini faollashtiruvchi didaktik vositalar tahlil qilingan. Shuningdek, tarbiyalanuvchilarning hissiy bilish jarayonlari rivojlanganlik darajasini diagnostika qilish mezonlari va ularni korreksiyalash bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan. Kalit so'zlar: Hissiy bilish, sezgi, idrok, tasavvur, sensorika, sensor etalonlar, maktabgacha ta'lim, didaktik o'yinlar, rivojlantirish metodikasi.

Аннотация

В данной тезисной работе освещаются вопросы научно-теоретического исследования эмоционально-познавательных процессов (ощущения, восприятия и представления) у детей дошкольного и младшего школьного возраста, психолого-педагогических механизмов их формирования, а также совершенствования практических методик их развития. В процессе исследования проанализированы особенности сенсорно-эмоционального восприятия детьми окружающей среды, уровень усвоения сенсорных эталонов, а также дидактические средства, активизирующие познавательные процессы. Кроме того, разработаны критерии диагностики уровня развития эмоционально-познавательных процессов у воспитанников и научно-практические рекомендации по их коррекции. Ключевые слова: эмоциональное познание, ощущение, восприятие, представление, сенсорика, сенсорные эталоны, дошкольное образование, дидактические игры, методика развития.

Abstract

This thesis addresses the issues of the scientific and theoretical study of emotional-cognitive processes (sensation, perception, and representation) in preschool and early school-age children, the psychological and pedagogical mechanisms underlying their formation, and the improvement of practical methods for their development. The study analyzes the characteristics of children's sensory-emotional perception of the environment, the level of acquisition of sensory standards, and didactic tools that stimulate cognitive processes. Furthermore, criteria for diagnosing the level of development of emotional-cognitive processes in children and scientific-practical recommendations for their correction have been developed. Keywords: emotional cognition, sensation, perception, representation, sensory development, sensory standards, preschool education, didactic games, developmental methodology.

KIRISH.

Uzluksiz ta'lim tizimini modernizatsiya qilish bosqichida barkamol avlodning aqliy, intellektual va shaxsiy rivojlanishini ta'minlashda ularning hissiy bilish jarayonlarini o'z vaqtida hamda ilmiy asoslangan holda shakllantirish muhim strategik ahamiyat kasb etadi. Insonning tashqi olamni tanib bilishi, narsa va hodisalarning xossalarini anglab yetishi eng avvalo hissiy bilish — sezgi, idrok va tasavvurlar tizimi orqali amalga oshadi. Maktabgacha va kichik maktab yoshi bolaning sensor tajribasi eng jadal jamlanadigan, miya faoliyatining neyroplastikligi yuqori bo'lgan davr hisoblanadi.

Bu bosqichda hissiy bilish jarayonining sifatli rivojlanishi keyingi barcha oliy psixologik funksiyalar va intellektual taraqqiyot uchun fundamental poydevor vazifasini bajaradi. Zamonaviy psixologik-pedagogik yondashuvlarga ko'ra, bolaning atrof-muhitni idrok etish jarayoni qanchalik boy, tizimli va rang-barang tashkil etilsa, uning mantiqiy tafakkuri, og'zaki nutqi va ijodiy tasavvuri shunchalik tez rivojlanadi. Biroq, amaliyotda ayrim tarbiyalanuvchilarda sensor-emotsional sohaning cheklanganligi, ranglarni, shakllarni, fazoviy munosabatlarni hamda tovushlarni farqlashda yuzaki yondashuvlar kuzatiladi. Bu holat esa o'quv faoliyatiga moslashish jarayonida ma'lum qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Shu bois, tarbiyalanuvchilarning hissiy bilish jarayonini maxsus metodika, sensor etalonlar va innovatsion pedagogik texnologiyalar asosida tizimli ravishda rivojlantirish bugungi kunning dolzarb ilmiy-amaliy vazifalaridan biri hisoblanadi.

Materiallar va usullar. Tadqiqot jarayonida tarbiyalanuvchilarning hissiy bilish darajasini xolisona o'rganish va rivojlantirish maqsadida kompleks va tizimli yondashuvga asoslangan quyidagi empirik hamda nazariy usullardan foydalanildi:

Sensor etalonlarni egallash darajasini aniqlash metodikasi: Bolalarning rang, shakl, kattalik, fazoviy joylashuv va vaqt kabi sensor etalonlarni farqlash hamda amalda qo'llash qobiliyatlari maxsus diagnostik rangli kartochkalar va geometrik modellar majmui yordamida tekshirildi.

Taktil va vizual idrokni baholash testlari: Bolalarning sezish organlari orqali buyumlarning xossalarini aniqlash imkoniyatlari o'rganildi. Bunda ko'zi bog'liq holda buyumlarni ushlab ko'rish orqali (stereognoz) ularning fizik xususiyatlarini (silliq, g'adir-budir, yumshoq, qattiq) aniqlash xususiyatlari kuzatildi.

Didaktik modellashtirish va taqqoslash topshiriqlari: Hissiy bilish jarayonini faollashtirish, tahlil qilish, solishtirish va umumlashtirish ko'nikmalarini baholashga qaratilgan amaliy o'yin metodlari tatbiq etildi.

Natijalar va muhokama. Tarbiyalanuvchilarning hissiy bilish jarayonini rivojlantirish holatini o'rganish bo'yicha o'tkazilgan diagnostik tadqiqotlar natijalari tabaqalashtirilgan holda quyidagi statistik va tavsifiy ko'rsatkichlarni ko'rsatdi:

Rivojlanish darajasi	Foiz ko'rsatkichi	Xarakterli xususiyatlar
Yuqori daraja	28%	Buyumlarning xususiyatlarini (rang, hajm, tuzilish) tez va mutlaq aniqlik bilan farqlaydi; sensor etalonlarni amaliy faoliyatda erkin qo'llaydi; idrok jarayoni tahliliy va tizimli xarakterga ega.
O'rta daraja	52%	Asosiy sensor xususiyatlarni muvaffaqiyatli ajratadi, biroq murakkabroq shakllar yoki fazoviy nisbatlarni farqlashda pedagogning yo'naltiruvchi yordamiga muhtoj; taqqoslashda kichik xatolarga yo'l qo'yadi.

Past daraja	20%	Atrof-muhitdagi narsalarning o'ziga xos xususiyatlari bir-biridan ajratishda jiddiy qiyinchiliklarga uchraydi; taktil, vizual, va auditor idrok jarayoni past darjada shakllangan.
-------------	-----	--

Olingan natijalarning chuqur tahlili shuni ko'rsatadiki, tarbiyalanuvchilarning yarmidan ko'pi (52%) o'rta darajadagi ko'rsatkichga ega bo'lib, ularning hissiy bilish jarayonini yanada boyitish va yuqori bosqichga ko'tarish uchun maqsadli pedagogik muhitni yaratish zarur. Hissiy bilishni yanada takomillashtirishda quyidagi metodik yondashuvlar eng yuqori ilmiy-amaliy samara beradi:

Polisensor yondashuv: Bolaning barcha sezgi organlarini (ko'rish, eshitish, taktil, kinestetik) bir vaqtning o'zida faollashtiruvchi integratsiyalashgan mashg'ulotlarni tashkil etish;

Amaliy tajribalar va konstruktiv faoliyat: Tabiat quchog'ida yoki maxsus laboratoriya burchaklarida narsalarning xossalari amalda sinab ko'rish, modellashtirish jarayonlarini qo'llash;

San'at va badiiy-estetik vositalar: Rasm chizish, loy va plastilin bilan ishlash, turli konstruktorlarni yig'ish orqali vizual-hissiy tasavvurlarni kengaytirish va mustahkamlash.

XULOSA.

Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, tarbiyalanuvchilarning hissiy bilish jarayonini rivojlantirish ularning umumiy aqliy, sensor va shaxsiy taraqqiyotining fundamental asosi hisoblanadi. Sensor etalonlarni tizimli ravishda shakllantirish, polisensor idrokni faollashtirish va amaliy didaktik o'yinlardan foydalanish bolaning atrof-muhitni chuqur anglashiga, tafakkurining kengayishiga hamda bilish faolligining keskin oshishiga xizmat qiladi. O'z vaqtida tashkil etilgan hissiy bilishga yo'naltirilgan pedagogik jarayon kelgusida bolaning umumiy ta'lim maktabida muvaffaqiyatli o'qishi va ijodiy salohiyatini to'laqonli yuzaga chiqarishining kafolatidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Nishonova Z.T. Maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2013.
2. Qodirova F.R., Toshpo'latova Sh.Q., Kayumova N.M. "Ilk qadam" davlat o'quv dasturi. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2018.
3. Vygotskiy L.S. Tanlangan psixologik tadqiqotlar. – Toshkent: Fan, 2019.
4. Elkonin D.B. Bolalar psixologiyasi. – Moskva: Prosveshcheniye, 2021.

TO'LIQ BO'LMAGAN OILALARDA TARBIYALANAYOTGAN O'SMIRLARNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Jumayeva Muxlisa Ikrom qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti magistranti,

e-mail: osuhrob905@gmail.com

ANNOTATSIYA. Mazkur maqolada to'liq bo'lmagan oilalarda tarbiyalanayotgan o'smirlarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari nazariy jihatdan tahlil qilinadi. O'smirlar davrida oilaviy muhit, ota-ona bilan munosabatlar, hissiy qo'llab-quvvatlash, tengdoshlar bilan muloqot va maktab muhiti shaxsning ijtimoiylashuvi hamda psixologik moslashuviga ta'sir qiluvchi muhim omillar sifatida ko'rib chiqiladi. Ilmiy tadqiqotlar tahlili to'liq bo'lmagan oiladagi o'smirlarning holatini faqat oilaviy tuzilma bilan izohlash mumkin emasligini ko'rsatadi: oilaning funksional holati, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, iqtisodiy sharoit, ota-ona bilan bog'lanish sifati va o'smirlarning psixologik chidamliligi muhim rol o'ynaydi. Maqolada o'smirlarning ijtimoiy moslashuvini qo'llab-quvvatlashda maktab psixologi, oila va ta'lim muassasasi hamkorligining ahamiyati yoritiladi.

Kalit so‘zlar: to‘liq bo‘lmagan oila, o‘smirlik davri, ijtimoiy-psixologik xususiyatlar, ijtimoiy moslashuv, psixologik chidamlilik, hissiy qo‘llab-quvvatlash, ota-ona bilan munosabatlar, maktab psixologi.

АННОТАЦИЯ: В статье теоретически анализируются социально-психологические особенности подростков, воспитывающихся в неполных семьях. Рассматривается влияние семейной среды, взаимоотношений с родителями, эмоциональной поддержки, общения со сверстниками и школьной среды на социализацию и психологическую адаптацию подростка. Анализ научных исследований показывает, что состояние подростка нельзя объяснить только структурой семьи: существенное значение имеют функциональное состояние семьи, социальная поддержка, экономические условия, качество привязанности к родителям и психологическая устойчивость подростка. Обосновывается значение взаимодействия школьного психолога, семьи и образовательного учреждения в поддержке социальной адаптации подростков.

Ключевые слова: неполная семья, подростковый возраст, социально-психологические особенности, социальная адаптация, психологическая устойчивость, эмоциональная поддержка, детско-родительские отношения, школьный психолог.

ABSTRACT: This article provides a theoretical analysis of the socio-psychological characteristics of adolescents raised in single-parent families. It examines the influence of the family environment, parent-adolescent relationships, emotional support, peer communication, and the school environment on adolescents' socialization and psychological adjustment. A review of research indicates that adolescents' development cannot be explained by family structure alone; family functioning, social support, economic conditions, the quality of parent-child attachment, and psychological resilience are also important. The article emphasizes the importance of cooperation among the school psychologist, family, and educational institution in supporting adolescents' social adaptation.

Keywords: single-parent family, adolescence, socio-psychological characteristics, social adaptation, psychological resilience, emotional support, parent-child relationships, school psychologist.

KIRISH

Oila bolaning shaxs sifatida shakllanishi, hissiy xavfsizlikni his qilishi, ijtimoiy me‘yorlarni o‘zlashtirishi va atrof-dagilar bilan munosabat qurishida muhim ijtimoiy muhit hisoblanadi. O‘smirlik davrida esa oilaning ta’siri tengdoshlar, maktab va boshqa ijtimoiy muhitlar bilan birgalikda namoyon bo‘ladi. Shu sababli oilaviy sharoitdagi o‘zgarishlar o‘smirning ijtimoiylashuvi va psixologik moslashuviga ta’sir qilishi mumkin.

To‘liq bo‘lmagan oila deganda voyaga yetmagan farzand bir ota-ona bilan yashaydigan yoki ota-onalardan birining turli sabablarga ko‘ra oilaviy tarbiyada doimiy ishtiroki cheklangan oila tushuniladi. Bunday oilalarning shakllanish sabablari turlicha bo‘lishi mumkin: ajralish, ota-onadan birining vafoti, uzoq muddatli alohida yashash va boshqa holatlar. Shu bois “to‘liq bo‘lmagan oila” tushunchasini avtomatik ravishda “muammoli oila” tushunchasi bilan tenglashtirish ilmiy jihatdan to‘g‘ri emas.

Ilmiy tadqiqotlarda bir ota-onali oilalarda ulg‘ayayotgan o‘smirlarda moslashuv bilan bog‘liq ayrim qiyinchiliklar uchrashi mumkinligi, biroq bu holat ko‘plab qo‘shimcha omillarga bog‘liqligi ko‘rsatilgan. Masalan, oiladagi hamjihatlik, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, ota-ona bilan munosabat sifati va o‘smirning psixologik chidamliligi moslashuvni yaxshilovchi himoya omillari sifatida qayd etilgan [1; 2].

Maqolaning maqsadi — to‘liq bo‘lmagan oilalarda tarbiyalanayotgan o‘smirlarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini ilmiy adabiyotlar asosida tahlil qilish hamda ularning ijtimoiy moslashuviga ta’sir etuvchi asosiy omillarni yoritish.

Maqolaning vazifalari: to‘liq bo‘lmagan oila tushunchasining psixologik mazmunini yoritish; o‘smirlik davrining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini tahlil qilish; oilaviy muhit va ota-ona bilan munosabatlarning rolini ko‘rsatish; ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va psixologik chidamlilikning

ahamiyatini aniqlash; maktab psixologi faoliyatida o'smirlarni qo'llab-quvvatlash bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

To'liq bo'lmagan oilaning o'smir rivojlanishiga ta'sirini baholashda oilaning faqat tarkibiga emas, balki oiladagi munosabatlarning sifatiga e'tibor berish zarur. Bir ota-ona bilan yashayotgan o'smir ham yuqori darajadagi hissiy qo'llab-quvvatlash, aniq tarbiyaviy chegaralar, barqaror muloqot va ijobiy ijtimoiy aloqalarga ega bo'lishi mumkin. Bunday sharoitda oilaning ijobiy resurslari o'smirning qiyinchiliklarni yengib o'tishiga yordam beradi.

Aksincha, oiladagi nizolar, ota-onalar o'rtasidagi davomli ziddiyat, moddiy qiyinchiliklar, nazoratning haddan tashqari kamayishi yoki o'smirning hissiy ehtiyojlariga yetarlicha e'tibor berilmasligi moslashuv jarayonini murakkablashtirishi mumkin. Tadqiqotlar oilaviy funksionallik va ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning o'smirlar moslashuviga sezilarli ta'sirini ko'rsatadi [2].

Shu nuqtai nazardan, psixologik yondashuv "bola to'liq bo'lmagan oilada yashaydi, demak unda muammo bor" degan stereotipdan voz kechishi kerak. Mutaxassis bolaning individual xususiyatlari, oilaviy munosabatlari, ijtimoiy resurslari va real ehtiyojlarini alohida baholashi lozim.

O'smirlik — shaxsning o'zini anglash, mustaqillikka intilish, tengdoshlar bilan munosabatlarning ahamiyati ortishi va kelajak haqidagi tasavvurlar shakllanishi bilan tavsiflanadigan rivojlanish davridir. Bu davrda o'smir ota-onaning bahosi bilan bir qatorda tengdoshlarining fikriga ham sezgir bo'lishi mumkin.

To'liq bo'lmagan oilada tarbiyalanayotgan o'smir uchun oiladagi o'zgarishlar ayrim hollarda xavfsizlik hissining pasayishi, yolg'izlik, ranjish, o'ziga nisbatan salbiy baho yoki ijtimoiy munosabatlarda ehtiyotkorlik kabi holatlar bilan kechishi mumkin. Biroq bu belgilar barcha o'smirlarda bir xil namoyon bo'lmaydi.

Hsieh va Shek tomonidan Tayvanda 291 nafar bir ota-onali oilada yashovchi o'smirlar ishtirokida o'tkazilgan tadqiqotda chidamlilik va moslashuvning shaxsiy, oilaviy, maktab va jamoa bilan bog'liq jihatlari o'rganilgan. Tadqiqotchilar moslashuv bilan bog'liq muammolar qatorida o'quvga intilish, o'zini qadrlash va o'zini nazorat qilish bilan bog'liq masalalarni ham qayd etganlar [1].

Shu sababli maktab psixologi o'smirning faqat muammoli xatti-harakatiga emas, balki uning kuchli tomonlariga ham e'tibor qaratishi zarur.

O'smirning ota-ona bilan munosabatlari uning psixologik barqarorligida muhim o'rin tutadi. Ota-onadan biri oilada bo'lmasa ham, mavjud ota-ona bilan ishonchli va qo'llab-quvvatlovchi munosabat o'smir uchun himoya omili bo'lishi mumkin.

Guo tomonidan o'tkazilgan tadqiqotda 975 nafar yuqori sinf o'quvchisi, jumladan 104 nafar bir ota-onali oiladan bo'lgan o'smirlar o'rganilgan. Tadqiqot ota-onaga xavfsiz bog'lanish, stressni yengish usullari va psixologik chidamlilik o'rtasidagi aloqalarni ko'rsatgan [3].

Psixologik chidamlilik (resilience) — insonning qiyinchilik, stress yoki hayotiy o'zgarishlarga qaramay moslashishi va psixologik muvozanatni tiklash qobiliyatidir. O'smirda bu qobiliyatni rivojlantirish uchun uning ijobiy tajribalarini mustahkamlash, o'z kuchli tomonlarini anglashiga yordam berish, muammoni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirish va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tarmog'ini kengaytirish muhimdir.

Tadqiqotlarda oilaning hamjihatligi, ijobiy muloqot va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash o'smirlarning moslashuvini himoya qiluvchi omillar sifatida qayd etilgan [2].

To'liq bo'lmagan oilalarda tarbiyalanayotgan o'smirlarning ijtimoiy-psixologik moslashuvini bir nechta o'zaro bog'liq omillar orqali tushuntirish mumkin.

Birinchi omil — oilaviy munosabatlar. O'smirning fikrini tinglash, uni kamsitmaslik, oiladagi vaziyat haqida yoshiga mos tarzda ochiq muloqot qilish va mehr ko'rsatish muhim.

Ikkinchi omil — ijtimoiy qo'llab-quvvatlash. Do'stlar, o'qituvchilar, qarindoshlar va psixolog bilan ijobiy munosabat o'smirning yolg'izlik hissinı kamaytirishi va muammolarni yengishda yordam berishi mumkin.

Uchinchi omil — maktab muhiti. O‘smirning sinfdagi mavqei, tengdoshlari bilan munosabati, o‘qituvchilarning munosabati va maktabdagi psixologik xavfsizlik hissi uning moslashuviga ta’sir qiladi.

To‘rtinchi omil — o‘smirning shaxsiy resurslari. O‘ziga ishonch, muammolarni hal qilish ko‘nikmasi, his-tuyg‘ularni boshqarish, maqsad qo‘ya olish va stressni konstruktiv yengish qobiliyati muhim himoya omillari hisoblanadi.

Beshinchi omil — ijtimoiy-iqtisodiy sharoit. Moddiy qiyinchiliklar, uy-joy yoki ta’lim bilan bog‘liq muammolar oiladagi stressni kuchaytirishi mumkin. Shu sababli psixologik baholashda oilaning real ijtimoiy sharoitini ham hisobga olish kerak.

Maktab psixologi to‘liq bo‘lmagan oilalarda tarbiyalanayotgan o‘smirlar bilan ishlashda diagnostika, maslahat, profilaktika va korreksion-rivojlantiruvchi faoliyatni uyg‘unlashtirishi mumkin.

Birinchi bosqichda o‘smirning hissiy holati, maktabga moslashuvi, tengdoshlar bilan munosabati va oilaviy vaziyati haqida ehtiyotkorlik bilan ma’lumot yig‘iladi. Diagnostika faqat bitta test natijasiga asoslanmasligi, suhbat, kuzatish va boshqa mos metodlar bilan to‘ldirilishi kerak.

Ikkinchi bosqichda o‘smir bilan individual suhbatlar tashkil etilib, o‘z his-tuyg‘ularini anglash, stressni boshqarish, muammolarni konstruktiv hal qilish va ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirishga e’tibor qaratiladi.

Uchinchi bosqichda ota-ona yoki qonuniy vakil bilan hamkorlik qilinadi. Ota-onaga o‘smirni qo‘llab-quvvatlash, tinglash, kamsitmaslik va tarbiyaviy talablarni izchil olib borish bo‘yicha tavsiyalar beriladi.

To‘rtinchi bosqichda zarurat bo‘lsa, sinf rahbari va boshqa mutaxassislar bilan hamkorlik qilinadi. Bunda o‘smirning oilaviy holatini tengdoshlar oldida oshkor qilish yoki uni “muammoli oila farzandi” sifatida belgilashdan saqlanish zarur.

Ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, to‘liq bo‘lmagan oilada yashashning o‘zi o‘smirning salbiy psixologik rivojlanishini belgilab bermaydi. Oilaning ichki funktsionalligi, ota-ona va farzand o‘rtasidagi munosabat, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, iqtisodiy sharoit va shaxsiy psixologik resurslar natijaga sezilarli ta’sir qiladi [2; 3].

Ayrim tadqiqotlarda bir ota-onali oilalardagi o‘smirlarda moslashuv bilan bog‘liq muammolar yuqoriroq bo‘lishi mumkinligi qayd etilgan. Shu bilan birga, boshqa tadqiqotlar oilaviy tuzilma va tengdoshlar bilan munosabatlar o‘rtasidagi bog‘liqlik har doim ham kuchli emasligini ko‘rsatadi. Demak, psixologik xulosalarda sababni faqat “ota yoki onaning yo‘qligi” bilan izohlashdan saqlanish lozim [4].

2026-yilda e’lon qilingan katta miqyosdagi tadqiqotda 29 405 nafar o‘rta maktab o‘quvchisi ma’lumotlari tahlil qilinib, bir ota-onali oilalarda depressiv belgilar ko‘proq uchragani va psixologik chidamlilik himoya omili bo‘lishi mumkinligi ko‘rsatilgan [5]. Bu natija maktab psixologik xizmatida xavf guruhlarini erta aniqlash va chidamlilikni rivojlantirishga qaratilgan profilaktik ishlarning ahamiyatini ko‘rsatadi.

To‘liq bo‘lmagan oilalarda tarbiyalanayotgan o‘smirlarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini o‘rganish maktab psixologik xizmatining muhim yo‘nalishlaridan biridir. O‘smirlik davrida oilaviy muhit, ota-ona bilan munosabatlar, tengdoshlar bilan aloqa, maktab muhiti va shaxsiy psixologik resurslar bir-biri bilan bog‘liq holda ta’sir ko‘rsatadi.

Ilmiy adabiyotlar tahliliga ko‘ra, oilaning to‘liq emasligi o‘z-o‘zidan psixologik muammo mavjudligini anglatmaydi. Aksincha, ijobiy oilaviy munosabatlar, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, psixologik chidamlilik va maktabdagi xavfsiz muhit o‘smirning muvaffaqiyatli moslashuviga yordam beruvchi muhim himoya omillaridir.

Shu asosda maktab psixologi o‘smirni individual yondashuv asosida o‘rganishi, uning kuchli tomonlarini aniqlashi, ota-ona va ta’lim muassasasi bilan hamkorlikni yo‘lga qo‘yishi hamda zarur hollarda psixologik yordam ko‘rsatishi maqsadga muvofiq. Kelgusidagi tadqiqotlarda O‘zbekiston maktablaridagi o‘smirlar misolida empirik ma’lumotlar to‘plash, to‘liq va to‘liq bo‘lmagan

oilalardagi guruhlarni qiyoslash hamda ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va psixologik chidamlilikning moslashuvdagi rolini statistik jihatdan tekshirish muhimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. G'oziyev E.G'. Umumiy psixologiya. — Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010.
2. G'oziyev E.G'. Ontogenez psixologiyasi. — Toshkent: Noshir, 2010.
3. Nishonova Z.T., Alimova G.K. Bolalar psixologiyasi va uni o'qitish metodikasi. — Toshkent: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2006.
4. Davletshin M.G., Do'stmuhamedova Sh.A., Mavlonov M.M., To'ychiyeva S.M. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya. — Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2004.
5. Karimova V.M. Psixologiya. — Toshkent: A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2002.

VERBAL AGRESSIYANING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK XUSUSIYATLARI HAMDA PROFILAKTIKASINING MA'NAVIY MANBALARI VA VOSITALARI

Jo'rayeva Gulandom Murodullo qizi

Iqtisodiyot va Pedagogika Universiteti, Qarshi, O'zbekiston

e-mail: jurayevagulondon8@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida verbal agressiyaning kelib chiqish omillari va uni profilaktika qilish masalalari yoritilgan. Verbal agressiyaning psixologik-pedagogik xususiyatlari tahlil qilinib, uning oldini olishda milliy va ma'naviy-axloqiy qadriyatlardan foydalanish imkoniyatlari ko'rsatib berilgan. Shuningdek, sog'lom muloqot madaniyati, empatiya, bag'rikenglik va ijtimoiy mas'uliyatni shakllantirishning ahamiyati asoslangan.

Kalit so'zlar: verbal agressiya, boshlang'ich sinf, profilaktika, muloqot madaniyati, milliy qadriyatlar.

Аннотация. В статье рассматриваются причины возникновения вербальной агрессии у учащихся начальных классов и вопросы её профилактики. Анализируются психолого-педагогические особенности вербальной агрессии, а также возможности использования национальных и духовно-нравственных ценностей в её предупреждении. Обосновывается значение формирования культуры общения, эмпатии, толерантности и социальной ответственности у младших школьников.

Ключевые слова: вербальная агрессия, начальная школа, профилактика, культура общения, национальные ценности.

Abstract. This article examines the causes of verbal aggression among primary school students and approaches to its prevention. The psychological and pedagogical characteristics of verbal aggression are analyzed, with particular attention to the use of national and spiritual-moral values in preventive work. The importance of developing communication culture, empathy, tolerance, and social responsibility among primary school students is emphasized.

Keywords: verbal aggression, primary school, prevention, communication culture, national values.

KIRISH.

Bugungi kunda ta'lim va ijtimoiy muhitda shaxslararo nizolar, muloqot madaniyatining pasayishi hamda agressiv xulq-atvorning ayrim shakllari, xususan, verbal agressiyaning kuchayishi dolzarb psixologik-pedagogik muammolardan biri hisoblanadi. Verbal agressiya shaxsning ruhiy-emotsional holatiga, ijtimoiy munosabatlariga va ta'lim-tarbiya jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli uning kelib chiqish omillarini aniqlash, profilaktika mexanizmlarini

takomillashtirish hamda ma'naviy-axloqiy qadriyatlardan samarali foydalanish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

MATERIALLAR VA USULLAR. Kuzatuvlarimiz shuni ko'rsatdiki, boshlang'ich sinf o'quvchisida verbal agressiya kutilmagan portlash emas, balki takrorlanuvchi halqa sifatida namoyon bo'ladi. Uning boshida qo'zg'atuvchi turadi. Bu ko'pincha frustratsiya bo'ladi: bola maqsadiga yeta olmaydi, muvaffaqiyatsizlikni sinf oldida boshdan kechiradi, o'zini himoyasiz his qiladi. L.Berkovitsning frustratsiya-agressiya nazariyasi ayni shu holatni tushuntiradi: to'siqqa duch kelgan intilish salbiy emotsional holat hosil qiladi va bu holat eng oson yo'lni — so'zni tanlaydi ¹. Ikkinchi qo'zg'atuvchi — jamoadagi obro' uchun kurash. Sakkiz-o'n yoshda bola o'z o'rnini birinchi navbatda tengdoshlari nazarida o'lchay boshlaydi; L.I.Bojovich buni «ijtimoiy pozitsiya ehtiyoji»ning kuchayishi bilan izohlagan edi. Uchinchisi esa taqlid. A.Bandura ko'rsatgan ijtimoiy o'rganish mexanizmi boshlang'ich sinfda deyarli sof ko'rinishda ishlaydi: bola oilada, ko'chada yoki ekranda ko'rgan so'zli hujum namunasini sinfga olib kiradi va uni «ishlab ko'radi».

Qo'zg'atuvchidan keyin emotsional portlash keladi. Bu bosqich qisqa — bir-ikki soniya. E.G'.G'oziyev affekt holatining boshlang'ich maktab yoshidagi kechishini tavsiflab, bu yoshda hissiyotning tormozlanish mexanizmi hali yetarlicha shakllanmaganini ta'kidlaydi ². Bolaning ichida to'lgan zo'riqish chiqish yo'lini qidiradi va uni topadi ham.

Uchinchisi bo'g'in — so'zli reaksiyaning o'zi. Laqab, kinoya, kamsitish, tahdid, g'iybat, ochiq so'kinish. Guliston shahridagi 2-maktabning 3-«B» sinfida tanaffus davomida qayd etgan 34 ta og'zaki to'qnashuvimizning atigi to'rttasi ochiq so'kinish bo'lgan edi; qolganlari — laqab va kinoya. Ya'ni verbal agressiyaning asosiy massasi «yumshoq» shakllarda kechadi, aynan shuning uchun ham ko'zga tashlanmaydi.

Va nihoyat, to'rtinchi bo'g'in — mustahkamlanish. Bu eng muhimi. Agar so'zli hujumdan keyin sinfda kulgi ko'tarilsa, hujum qiluvchi bir necha soniya davomida e'tibor markaziga chiqsa, jabrlanuvchi esa jim qolsa — halqa yopiladi va keyingi safar u tezroq, oson va kuchliroq aylanadi. C.Salmivalli va E.Menesinining tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, hujumni qo'llab-quvvatlovchi guruh bo'lmasa, agressiv xulq o'z-o'zidan so'nadi ³.

Halqani qayerda uzish mumkin? Nazariy jihatdan to'rt nuqtaning har birida. Amalda esa har bir nuqtaning «narxi» har xil. Qo'zg'atuvchini butunlay yo'qotib bo'lmaydi: bola darsda xato qilishdan, tanlovda yutqazishdan, tengdoshiga havas qilishdan xoli bo'lolmaydi — bu uning o'sish sharti. Emotsional portlashni boshqarish mumkin, ammo bu uzoq va sekin ish: g'azabni tanib olish, nomlash, kutish, boshqa yo'lga burish ko'nikmalarini oylab mashq qilishni talab qiladi. So'zli reaksiya bosqichida taqiq bilan ishlash eng ko'zga ko'ringan, biroq eng samarasiz yo'l: «Bunday deyish mumkin emas» degan qat'iy ko'rsatma sinfda bir kun ishlaydi, koridorda esa ishlamaydi. Bizning tajribamiz eng katta unum to'rtinchi bo'g'inda — mustahkamlanish bosqichida ekanini ko'rsatdi. Qo'llab-quvvatlovchi kulgi o'rnini jamoaning muzdek sukuti yoki ochiq e'tirozi egallashi bilanoq halqa quvvatsizlanadi. Aynan shu sababdan biz profilaktika ishining og'irlik markazini alohida «qiyin bola» ustiga emas, jamoa muhitiga ko'chirdik.

Verbal agressiyaning oqibatlariga kelsak, ular ikki yo'nalishda tarqaladi — shaxsga va jamoaga. Qo'qon shahridagi 23-maktabning 4-sinf o'quvchisi bilan suhbatimizdan bir parcha buni yaxshi ko'rsatadi. Savolimizga u shunday javob berdi: «Men endi doskaga chiqmayman. Chiqsam, kulishadi. Uyda aytmayman, dadam “o'zing ayb qilgansan” deydi». Bir necha jumlada uch narsa bor: o'z kuchiga ishonchning sinishi, maktab faoliyatidan chekinish va kattalardan yordam kutmaslik. Adabiyotlarda qayd etilgan somatik belgilar (bosh og'rig'i, ishtahaning yo'qolishi, dushanba kuni ertalab «qorinim og'riyapti» degan shikoyatlar) ko'pincha ana shu uchlikning tashqi ko'rinishi bo'lib chiqadi ⁴. UNESCOning yig'ma hisobotida maktabdagi zo'ravonlik bilan o'zlashtirishning pasayishi o'rtasidagi bog'liqlik o'nlab mamlakat ma'lumotlarida tasdiqlangan.

¹ Berkowitz L. Aggression: Its Causes, Consequences, and Control. – New York: McGraw-Hill, 1993. – P. 284.

² G'oziyev E.G'. Umumiy psixologiya. – Toshkent: Universitet, 2002. – B. 171.

³ Menesini E., Salmivalli C. Bullying in schools: the state of knowledge and effective interventions // Psychology, Health & Medicine. – 2017. – Vol. 22. – P. 240–253.

⁴ Колосова С.Л. Детская агрессия. – Санкт-Петербург: Питер, 2004. – С. 88.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Milliy axloqiy qadriyatlar profilaktika uchun tayyor, asrlar davomida sinovdan o'tgan mazmuniy zaxira beradi. Bu zaxiraning birinchi qatlami — folklor. Xalq maqollarida so'zning qudrati va mas'uliyati haqidagi tasavvur g'oyat aniq ifodalangan: «Yaxshi so'z — jon ozig'i, yomon so'z — jon qasdi», «Til — ko'ngil kaliti», «So'z suyakdan o'tar», «Yetti o'lchab, bir kes». Bu maqollarning pedagogik qimmati shundaki, ular tayyor xulosani emas, obrazni beradi. Bola «so'z suyakdan o'tar» iborasini eshitganda, avval jismoniy og'riqni tasavvur qiladi, keyin uni o'z sinfdoshining yuzidagi ifoda bilan bog'laydi. Biz 2-sinfda o'tkazgan mashg'ulotda bir o'quvchi bu maqolni shunday izohladi: «Tayoq ura, ko'karadi, keyin o'tib ketadi. So'z ura, ko'karmaydi, lekin o'tmaydi». Metodik jihatdan buni yaxshilash qiyin.

Ertaklar ikkinchi qatlamni tashkil etadi. «Zumrad va Qimmat» ertagi til va xulq o'rtasidagi bog'liqlikni ochib beruvchi deyarli tayyor darsdir: Zumradning muloyimligi ham, Qimmatning qo'polliigi ham avval so'zda namoyon bo'ladi, keyin taqdirda. «Uch og'a-ini botirlar»da esa ahillik g'oyasi ilgari suriladi. Topishmoq va latifa ham e'tibordan chetda qolmasligi kerak: latifa bolaga hazil bilan kamsitish o'rtasidagi chegarani ko'rsatish uchun eng qulay vositalardan biri. Aynan shu chegara boshlang'ich sinfda eng ko'p buziladigan chegara ekanini kuzatuvlar tasdiqlaydi — o'quvchilarning eng ko'p takrorlangan oqlovi «Men uni yomon deb aytmadim, shunchaki hazillashdim» degan jumla bo'ldi.

Uchinchi va eng chuqur qatlam — mumtoz axloqiy meros. Yusuf Xos Hojib «Qutadg'u bilig»da so'z va tilga alohida boblar bag'ishlagan; uning «tilga ixtiyorsiz — elga e'tiborsiz» mazmunidagi o'gitlari so'z erkinligi bilan so'z mas'uliyati o'rtasidagi muvozanatni bolalarga tushunarli tarzda yetkazish imkonini beradi ⁵. Kaykovusning «Qobusnoma»sida suhbat odobiga bag'ishlangan boblar bor: gapirishdan oldin eshitish, o'zgani gapida bo'lmaslik, ovozni ko'tarmaslik. Bu talablar zamonaviy muloqot treninglaridagi «faol tinglash» qoidalari bilan deyarli ayni. Alisher Navoiy «Mahbub ul-qulub»da g'iybat, tuhmat va bad so'zni insonni ichdan yemiruvchi illat sifatida tavsiflaydi. «Hayrat ul-abror»dagi saxovat, karam, sabr haqidagi maqolotlar esa boshlang'ich sinf uchun soddalashtirilgan hikoyalar shaklida moslashtirilishi mumkin. Abdulla Avloniyning «Turkiy Guliston yoxud axloq» asari bu qatorda alohida o'rin egallaydi: unda g'iybat, hasad, kibr kabi illatlar bevosita maktab bolasiga qaratilgan tilda tushuntirilgan. Sa'diy «Guliston»idan o'zbek talqinlarida keltirilgan hikoyatlar ham xuddi shu maqsadga xizmat qiladi.

To'rtinchi qatlam — urf-odat va an'analar. Salomlashish odobi, kattaga hurmat, hashar, «qo'ni-qo'shni haqi» tushunchasi, mahalla oqsoqolining nasihati, to'y-tomosha odobi, Navro'z va Ramazon hayiti bilan bog'liq kechirim so'rash amaliyoti: bularning har biri profilaktik mazmunga ega. Ammo ular orasida bittasi tadqiqotimiz uchun kalit ahamiyat kasb etdi. Bu — «yarashtirish» an'anasi. Mahallada nizolashgan ikki tomonni oqsoqol yoki obro'li kekxa huzurida yuzlashtirish, har ikkalasini eshitish, keyin qo'l berishtirib qo'yish odati bugungi restorativ pedagogikaning «tinchlik doirasi» amaliyotiga hayratlanarli darajada yaqin. Farq shundaki, mahalla amaliyoti bolaga begona emas: u buni oilada ko'rgan. Farg'onadagi 7-maktabda o'tkazgan mashg'ulotimizda bir o'quvchi bu jarayonni o'zicha nomlab qo'ydi: «Bu bizda to'yda bo'ladi, oqsoqol bobo aytadi, keyin hamma yarashadi». Metodikaga bundan yaxshi kirish topib bo'lmaydi.

Diniy-axloqiy meros beshinchi qatlam sifatida qoraladi. G'iybat, bo'hton va tuhmatning qat'iy qoralanishi, «yaxshi so'z — sadaqa» mazmunidagi hadis, sabr va kechirimlilikning ulug'lanishi milliy axloqiy ongning ajralmas qismiga aylangan ⁶. Bu qatlam bilan ishlashda ehtiyotkorlik zarur: ta'lim jarayonida u dunyoviylik tamoyilini buzmaydigan, umuminsoniy axloqiy mazmunni oldinga chiqaradigan shaklda taqdim etiladi. Amalda bu shuni anglatadiki, bolaga g'iybatning zarari diniy hukm sifatida emas, xalq axloqidagi umumiy qoida sifatida yetkaziladi.

Oltinchi qatlam — doston va qahramonlik eposi. «Alpomish»da so'zda turish, ahdga vafo, mardlik g'oyasi butun syujetni tutib turadi; Alpomishning kuchi jismoniy quvvatdanmas, aytgan so'zining og'irligidan kelib chiqadi. Boshlang'ich sinf o'quvchisi uchun bu g'oya «bergan so'zning qaytma» degan soddaga aylantiriladi. «Go'ro'g'li» turkumidagi hikoyatlar ham jamoa ichidagi

⁵ Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. — Toshkent: Yulduzcha, 1990. — B. 39.

⁶ Mahkamov U. Axloq-odob saboqlari. — Toshkent: Fan, 1994. — B. 52.

sadoqat mavzusini ochishga xizmat qiladi. Nihoyat, yettinchi qatlam sifatida ibratli shaxslar merosini ajratamiz. Forobiyning fozil jamoa haqidagi ta'limotida odamlar o'rtasidagi til birligi va o'zaro hurmat davlatning asosi sifatida ko'rsatilgan ⁷. Beruniyning bilim va bag'rikenglik haqidagi mulohazalari, Ibn Sinoning ruhiy holat bilan jismoniy sog'liq o'rtasidagi bog'liqlik haqidagi qarashlari, Ulug'bek va Navoiy hayotidan olingan lavhalar bolalarga axloqiy me'yorni quruq nasihat orqali emas, tirik inson taqdiri orqali ko'rsatadi.

XULOSA.

Umuman olganda, verbal agressiyaning profilaktikasi psixologik, pedagogik va ma'naviy yondashuvlarning o'zaro uyg'unligiga asoslanishi lozim. Oila, ta'lim muassasasi va ijtimoiy muhitning hamkorligi asosida shaxsda sog'lom muloqot madaniyati, o'zini boshqarish, empatiya, bag'rikenglik va ijtimoiy mas'uliyat kabi sifatlarni shakllantirish verbal agressiyaning kamaytirishning muhim sharti hisoblanadi. Demak, verbal agressiyaning samarali profilaktikasi nafaqat salbiy xatti-harakatlarni cheklash, balki ma'naviy yetuk, psixologik barqaror va konstruktiv muloqotga qodir shaxsni tarbiyalashga yo'naltirilgan uzluksiz pedagogik-psixologik jarayon sifatida qaralishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Berkowitz L. Aggression: Its Causes, Consequences, and Control. – New York: McGraw-Hill, 1993.
2. G'oziyev E.G'. Umumiy psixologiya. – Toshkent: Universitet, 2002.
3. Menesini E., Salmivalli C. Bullying in schools: the state of knowledge and effective interventions // Psychology, Health & Medicine. – 2017. – Vol. 22. – P. 240–253.
4. Колосова С.Л. Детская агрессия. – Санкт-Петербург: Питер, 2004.
5. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. – Toshkent: Yulduzcha, 1990. – B. 39.
6. Mahkamov U. Axloq-odob saboqlari. – Toshkent: Fan, 1994.
7. Forobiy Abu Nasr. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: Xalq merosi, 1993.

XARAKTEROLOGIYA - IJTIMOIIY-FALSAFIY VA PSIXOLOGIK TADQIQOTLAR USULI

Toshkent davlat tibbiyot universiteti

Ijtimoiy fanlar kafedrası o'qituvchisi

Xudoyberdiyev Rashid Zokir o'g'li

Annotatsiya. Mazkuz maqolada xarakterologiyaning fan sifatida shakllanishi, inson xarakterining individual va ijtimoiy jihatlarini hamda buyuk shaxslarning shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan tahlil etiladi. Unda qadimgi davrlardan boshlab kishilarni turli belgilariga ko'ra guruhlash haqidagi qarashlar, Abu Rayhon Beruniy va Abu Nasr Forobiyning inson va jamiyat haqidagi fikrlari yoritiladi. Shuningdek, buyuk shaxslar shakllanishida genetik omillar (ichki determinantlar) hamda ijtimoiy muhit, ta'lim-tarbiya va madaniy-ma'rifiy sharoitlarning (tashqi determinantlar) o'zaro munosabati tahlil qilinadi.

Annotation. In this article analyzes the formation of characterology as a scientific discipline, the individual and social aspects of human character, and the factors influencing the formation of outstanding individuals from a socio-philosophical perspective. It examines views on the classification of people according to various characteristics dating back to ancient times, as well as the ideas of Abu Rayhan al-Biruni and Abu Nasr al-Farabi concerning the individual and society. Particular attention is paid to the relationship between genetic factors (internal determinants) and

⁷ Forobiy Abu Nasr. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: Xalq merosi, 1993. – B. 208.

social environment, education, upbringing, and cultural and intellectual conditions (external determinants) in the formation of outstanding individuals.

Аннотация. В данной статье с социально-философской точки зрения анализируются становление характерологии как научной дисциплины, индивидуальные и социальные аспекты характера человека, а также факторы, влияющие на формирование выдающейся личности. Рассматриваются представления о классификации людей по различным признакам, восходящие к древним временам, а также взгляды Абу Райхана Беруни и Абу Насра Фараби на человека и общество. Особое внимание уделяется взаимосвязи генетических факторов (внутренних детерминант) с влиянием социальной среды, образования, воспитания и культурно-просветительских условий (внешних детерминант) в процессе формирования выдающейся личности.

Kalit so'zlar: Xarakterologiya, xarakter, shaxs, buyuk shaxs, genetik omil, irsiyat, nasl-shajara, ichki determinantlar, tashqi determinantlar, ijtimoiy muhit, ta'lim-tarbiya, psixologik xususiyatlar, individuallik, shaxs shakllanishi, ijtimoiy-falsafiy yondashuv, genotip, filogenez, etnogenez, Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Forobiy.

Keywords: Characterology, character, individual, outstanding individual, genetic factor, heredity, lineage and ancestry, internal determinants, external determinants, social environment, education and upbringing, psychological characteristics, individuality, personality formation, socio-philosophical approach, genotype, phylogeny, ethnogenesis, Abu Rayhan al-Biruni, Abu Nasr al-Farabi.

Ключевые слова: характерология, характер, личность, выдающаяся личность, генетический фактор, наследственность, родословная, внутренние детерминанты, внешние детерминанты, социальная среда, образование и воспитание, психологические особенности, индивидуальность, формирование личности, социально-философский подход, генотип, филогенез, этногенез, Абу Райхан Беруни, Абу Наср Фараби.

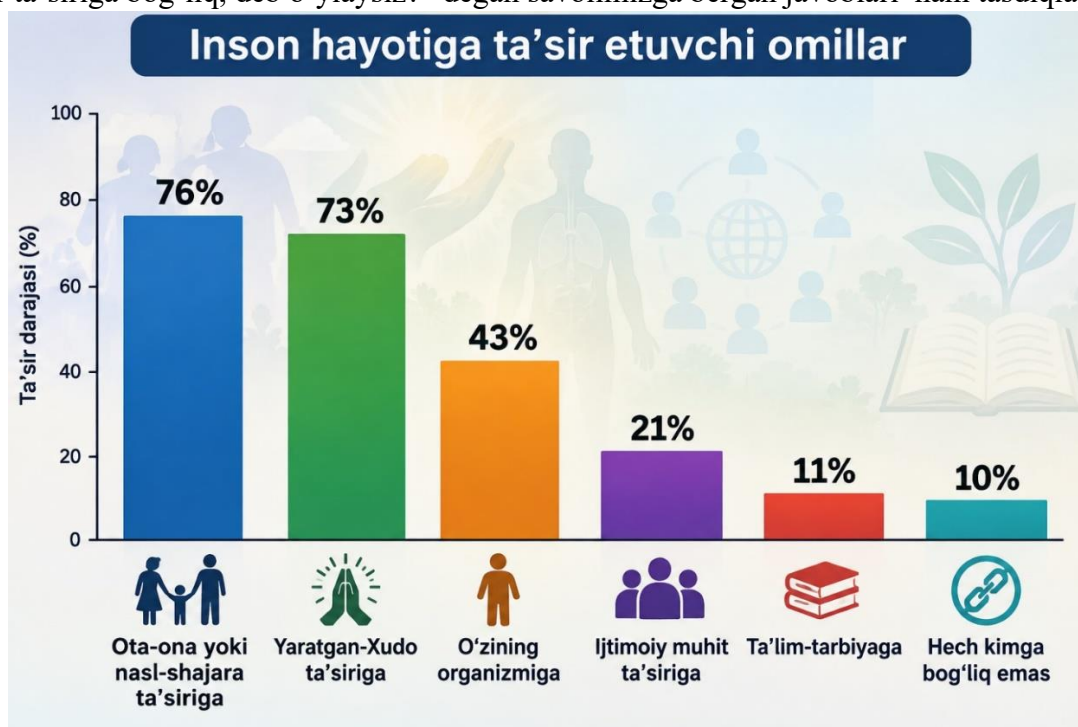
KIRISH

Xarakterologiya qadimgi yunon tilidagi chakter (xarakter) so'zidan yasalgan. U insonga xos bo'lgan psixologik xususiyatlarni, narsa va hodisalarning bir biridan farqlovchi belgilarni o'rganuvchi fan sohasi hisoblanadi. Buyuk shaxslar hayoti va ijodini o'rganish antik davrdan beri davom etib kelayotgan bo'lsa-da, ularning xarakterini o'rganish alohida fan sohasi sifatida shakllantirilmagan edi. Xarakterologiyani fan sohasi sifatida shakllanishi psixologiya bilan, uning ijtimoiy-gumanitar fanlar tizimidan joy olishi bilan bog'liqdir. U inson va xalq xarakterini o'rganish, bu borada amaliyotga turli usullar berish, boshqarish ishlarini samarali amalga oshiruvchi metodikani yaratishga intiladi. [1.] Mutaxassislarning ta'kidlashicha, xarakterologiya xarakterni sub'ektiv hodisa sifatida emas, avvalo real xatti-harakatlar, amaliy faoliyat bilan bog'lab o'rganishni nazarda tutadi [2. C.7] Shuning uchun ham xarakterologiyani amaliy fan sifatida taqdim etadilar. Mazkur ssienologik muammoni o'rganish bizning vazifamizga kirmaydi, ammo biz undagi amaliyotga, ya'ni buyuk shaxslarni anglash va omma, to'dadan farqlash metodikasiga murojaat etishimiz zarur. Aks holda ayrim bir guruh, etnomuhit yoki mazhab uchun avliyo ko'ringan shaxsni ham biz buyuk atashimiz kerak. Shuning uchun ham kishidagi qaysi va qanday belgilar yoki fazilatlar uni ilm-fan uchun e'tiborli "buyuk shaxs" atashga undashini bilish niyatida xarakterologiyaga murojaat etamiz. To'g'ri, «yomon psixika yo'q, tabiat sifatsiz kishilarni yaratmaydi. Har bir kishi o'ziga xos xarakterga, psixikaga ega» [3. C.5]. Ammo bu, barcha buyuk shaxs, degani emas.

Kishilarni «o'zimizdan yoki begona», "yaxshi yoki yomon", "dindor yoki dinsiz" kabi guruhlariga ajratish qadimgi teomifologik tasavvurlarda, "Bxagavatgita", "Kalina va Dimna", "Gilgamish", "Avesto" va xalq dostonlaridayoq uchraydi. Bunday guruhlash ma'lum hayotiy kuzatishlar mahsuli edi, albatta. Ilmiy nuqtai nazardan guruhlashni ilk bor Abu Rayhon Beruniy o'zining "Hindiston" asarida amalga oshirgan. U Qadimgi Hindistonda aholining varna tizimi orqali guruhlanganini qayd etadi va ularga nisbatan o'z fikrini bildiradi [4.]. Abu Nasr Forobiy esa "fozil odamlar" va fozil bo'lmagan, aqli noqis odamlar to'g'risida fikr-mulohazalar yuritgan. Masalan,

uning yozishiga ko'ra, xizmatchilar bir necha darajalarga bo'linadilar, eng quyi darajadagilar oddiy kishilardir [5.].

Bugun ijtimoiy-falsafiy tadqiqotlarda buyuk shaxslarning shakllanishiga oid ikki tur yondashuv ustunlik qiladi: birinchisi – genlar yetakchiligi (buni ichki determinantlar deyish ham mumkin) masalasi, ikkinchisi – sotsial muhit (tashqi determinantlar) ta'siri masalasidir. Ilmiy nuqtai nazardan ushbu yondashuvlarni bilib qo'yish muhim ahamiyatga ega, chunki keyingi paytlarda, shajara tuzishga berilish ta'sirida, o'zini nafaqat xon va devonbegilar avlodidan, shuningdek, o'lkamizda yashagan, avliyo ataladigan shaxslar avlodidan, shajarasi hatto payg'ambarga borib taqalishini da'vo qilayotgan shaxslar ham paydo bo'lmoqda. Buni respondentlarimizning "Buyuk shaxslar shakllanishi nimalar ta'siriga bog'liq, deb o'ylaysiz?" degan savolimizga bergan javoblari ham tasdiqlaydi:

Demak, respondentlarimiz nasl-shajara va yaratgan-xudo ta'siri birinchi omil hisoblaydi. Ta'lim-tarbiya ta'siri (11%) deyarli oxirgi o'rinda turadi. Bu keyingi yillarda ichki determinantlarga, sub'ektiv omillarga urg'u berilayotganining mahsulidir. Bunday da'volar boshqalarning filogeneza va etnogeneza haqidagi ilmiy tasavvurlarini chalg'itishi, ana shu da'vogarlariga ko'r-ko'rona ergashishi, xizmat qilishi uchun qulay imkon yaratishi mumkinligi unutilib bo'lmaydi. Ilmiy hisob-kitoblarga ko'ra, kishining geni u bilan birga tug'ilmaydi, u kishidan avval, hatto ming, million yillar avval shakllangan bo'lib, ota va ona urug'larining chatishishidan individuallik kasb etadigan jarayondir. Har bir kishida ana shu jarayonlarning ifodasi bo'lgan 30 000 – 40 000 gen mavjud. [6. C 16.] Demak, genlar taqsimiga ko'ra, kishida ikki tur – ota tomon va ona tomon genlar mavjud bo'lib, ular shaxsning qanday rivojlanishini belgilab keladi. To'g'ri, M. Xengstsheler fikriga ko'ra, ushbu ikki guruh genlar "qo'shimcha bioximik jarayonlar" ta'siriga tushib ham individuallik kasb etadi. Ammo ilm-fan ushbu bioximik jarayonlar qanday va nimaning ta'sirida vujudga keladi, ular shaxsning shakllanishiga qanchalik ta'sir etadi degan savolga hali aniq javob berolmaydi. Aynan shu joyda turli teologik, irratsional va g'ayrihayotiy tasavvurlar paydo bo'ladi. O'zining kelib chiqishini xonlar, avliyolar, hatto payg'ambarlar avlodiga taalluqli qilib ko'rsatish maqsadida shajaralar tuzish odati shundan.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, inson xarakteri va buyuk shaxsning shakllanishi murakkab, ko'p omilli jarayon bo'lib, uni faqat bitta determinant, xususan, genetik yoki nasl-shajara omili bilan izohlash ilmiy jihatdan yetarli emas. Xarakterologik yondashuv shaxsning psixologik xususiyatlarini uning real xatti-harakatlari, amaliy faoliyati va ijtimoiy munosabatlari bilan uzviy bog'liq holda o'rganishni taqozo etadi.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati:

1. Пономаренко В.В. Практическая характерология. Методика 7 радикалов.- Москва: АСТ, 2019; Пономаренко В.В. Счастливы не только дураки. Как разобраться в людях и в себя.- Москва: Литрес, 2022; Бурно М. О характерах людей. Электронная библиотека РоялЛиб.ком; Налчаджян А. Этническая характерология.- Москва: Огеван, 2018; Пелевина В.О. Динамическая сущность характерологии. Монография. – Москва: Литрес, 2018
2. Неко Д. Динамическая характерология В.О.Пелевина. – Москва: Литрес, 2019. С.7.
3. Пономаренко В.В. Практическая характерлогия. Методика 7 радикалов.- Москва: АСТ, 2019. С. 5).
4. Beruniy, Abu Rayhon. Hindiston. – Toshkent: Fan, 1957.
5. Forobiy, Abu Nasr. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: Yoshlar matbuoti, 2023. 240 b.
6. Хенгстшлегер М. Власт генов: прекрасна как Монро, умен как Эйнштейн. – СПб.: Питер, 2013. С.16.

YEVROPA KENGASHIDA GENDER MASALALARI VA ODIL SUDLOV

Kamalova Xabiba Muxammadiyevna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti. Qarshi, O'zbekiston.

e-mail:habibaxon4444@gmail.kom

Annotatsiya

Mazkur maqolada Yevropa Kengashi doirasida gender tengligini ta'minlash, xotin-qizlarning odil sudlovdan teng foydalanish huquqini kafolatlash hamda sud hokimiyatida ayollar vakilligini oshirish masalalari tahlil qilinadi. Tadqiqotda Yevropa Kengashining gender tengligi strategiyalari, Odil sudlov samaradorligi bo'yicha Yevropa komissiyasi (CEPEJ) ma'lumotlari hamda sud tizimida ayollar va erkaklar vakilligiga oid statistik ko'rsatkichlar o'rganilgan. Shuningdek, sud hokimiyatining yuqori pog'onalarida ayollar vakilligining nisbatan pastligi, gender tengligining faqat miqdoriy ko'rsatkichlar bilan belgilanmasligi va ayollarning odil sudlovdan amalda foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish zarurati asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari Yevropa tajribasida gender tengligi sud hokimiyatining legitimligi, inklyuzivligi, mustaqilligi va jamiyat oldidagi ishonchliligini mustahkamlovchi muhim omillardan biri ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: gender tengligi, odil sudlov, ayol sudyalari, sud hokimiyati, Yevropa Kengashi, CEPEJ, sud mustaqilligi, gender vakilligi, inson huquqlari, ayollar huquqlari.

Аннотация

В статье анализируются вопросы обеспечения гендерного равенства в рамках Совета Европы, гарантирования равного доступа женщин к правосудию, а также повышения представленности женщин в судебной системе. В исследовании рассматриваются стратегии Совета Европы в области гендерного равенства, данные Европейской комиссии по эффективности правосудия (CEPEJ), а также статистические показатели, характеризующие представленность женщин и мужчин в судебной системе. Особое внимание уделяется относительно низкой представленности женщин на высших уровнях судебной власти, обосновывается положение о том, что гендерное равенство не должно оцениваться исключительно на основе количественных показателей, а также подчёркивается необходимость расширения реальных возможностей женщин для доступа к правосудию. Результаты исследования показывают, что в европейской практике гендерное равенство является одним из важных факторов укрепления легитимности, инклюзивности, независимости и общественного доверия к судебной власти.

Ключевые слова: гендерное равенство, правосудие, женщины-судьи, судебная власть, Совет Европы, CEPEJ, независимость судебной власти, гендерное представительство, права человека, права женщин.

Abstract

This article analyzes the issues of ensuring gender equality within the framework of the Council of Europe, guaranteeing women's equal access to justice, and increasing the representation of women in the judiciary. The study examines the Council of Europe's gender equality strategies, data from the European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ), as well as statistical indicators concerning the representation of women and men within the judicial system. Particular attention is paid to the relatively low representation of women at the higher levels of judicial authority. The article substantiates the view that gender equality should not be assessed solely on the basis of quantitative indicators and emphasizes the need to expand women's effective opportunities to access justice. The findings demonstrate that, in the European context, gender equality is an important factor in strengthening the legitimacy, inclusiveness, independence, and public confidence in the judiciary.

Keywords: gender equality, justice, women judges, judiciary, Council of Europe, CEPEJ, judicial independence, gender representation, human rights, women's rights.

KIRISH.

Gender tengligini ta'minlash zamonaviy demokratik davlatning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Inson huquqlari va qonun ustuvorligi tamoyillariga asoslangan jamiyatda xotin-qizlar va erkaklarning huquq va imkoniyatlardan teng foydalanishi davlat institutlarining barcha darajalarida, shu jumladan sud hokimiyatida ham ta'minlanishi lozim. Sud hokimiyati inson huquqlari va erkinliklarini himoya qiluvchi asosiy institutlardan biri bo'lganligi sababli, unda gender tengligining ta'minlanishi alohida ahamiyatga ega.

Xotin-qizlarning odil sudlovdan teng foydalanishini kafolatlash Yevropa Kengashining 2018–2023-yillarga mo'ljallangan Gender tengligi strategiyasining asosiy maqsadlaridan biri sifatida belgilangan. Mazkur strategik yondashuv gender tengligini nafaqat sud tizimida ayollar sonini ko'paytirish, balki xotin-qizlarning sudga murojaat qilish, huquqiy yordam olish, o'z huquqlarini himoya qilish va sud qarorlarini qabul qilish jarayonlarida teng ishtirok etishi nuqtai nazaridan kompleks tarzda ko'rib chiqishni nazarda tutadi.

Yevropa Kengashi tomonidan 2014-yildan boshlab gender tengligi va odil sudlov masalalarida qator chora-tadbirlar amalga oshirilgan. Xotin-qizlar va erkaklarning qarorlar qabul qilishdagi muvozanatli ishtirokiga bag'ishlangan 2017-yilgi tahliliy materiallarda sudlar va sud tashkilotlarida ayollar vakilligi to'g'risidagi ma'lumotlar jamlangan. Mazkur ma'lumotlar sud tizimida ayollar soni ortib borayotgan bo'lsa-da, yuqori lavozimlarda ularning vakilligi hamisha mutanosib emasligini ko'rsatadi.

Tadqiqot muammosi shundan iboratki, sud tizimida ayollar umumiy sonining ko'payishi avtomatik ravishda gender tengligi to'liq ta'minlanganligini anglatmaydi. Ayniqsa, yuqori sud instansiyalari, sud raislari va boshqa rahbarlik lavozimlarida ayollar vakilligining kamayishi "vertikal gender nomutanosibligi" muammosini yuzaga keltiradi.

Shu munosabat bilan tadqiqotning asosiy maqsadi Yevropa Kengashi va Yevropa davlatlari tajribasi asosida sud tizimida gender tengligining holatini tahlil qilish, ayol sudyalarning sud hokimiyatidagi o'rnini aniqlash hamda xotin-qizlarning odil sudlovdan teng foydalanishini ta'minlashga ta'sir etuvchi institutsional omillarni baholashdan iborat.

Tadqiqot doirasida quyidagi vazifalar belgilandi:

- Yevropa Kengashining gender tengligi bo'yicha siyosatini o'rganish;
- CEPEJ tomonidan taqdim etilgan sud tizimiga oid statistik ma'lumotlarni tahlil qilish;
- Yevropa davlatlarida ayol sudyalarning vakilligining holatini aniqlash;
- sud hokimiyatining yuqori pog'onalarida ayollar vakilligi bilan bog'liq muammolarni ko'rsatish;
- gender tengligi va odil sudlov samaradorligi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni asoslash.

Tadqiqot metodologiyasi.

Tadqiqotda qiyosiy-huquqiy, tizimli, statistik va institutsional tahlil usullaridan foydalanildi. Yevropa Kengashi va uning tegishli organlari tomonidan ishlab chiqilgan hujjatlar gender

tengligining sud-huquq tizimidagi o'rnini aniqlash uchun normativ va institutsional manba sifatida o'rganildi.

Tadqiqotning asosiy manbalarini Yevropa Kengashining Gender tengligi strategiyasi, sud hokimiyatining mustaqilligi va xolisligini mustahkamlash bo'yicha hujjatlar, CEPEJning sud tizimlariga oid hisobotlari hamda Yevropa davlatlaridagi professional sudyalarning tarkibi bo'yicha statistik ma'lumotlar tashkil etdi.

- Qiyosiy-huquqiy metod orqali Yevropa davlatlarida sud tizimida ayollar va erkaklarning vakilligi o'rtasidagi farqlar tahlil qilindi.

- Statistik metod yordamida ayol sudyalarning ulushi, professional sudyalarning soni va mamlakatlar o'rtasidagi farqlar o'rganildi.

- Institutsional yondashuv esa gender tengligini ta'minlashga qaratilgan tashkilotlar va mexanizmlarning faoliyatini baholash imkonini berdi.

Tadqiqotda gender tengligi ikki asosiy mezon asosida ko'rib chiqildi. Birinchisi — sud hokimiyatining o'zida ayollar va erkaklarning vakilligi. Ikkinchisi — xotin-qizlarning sudga murojaat qilish va odil sudlovdan samarali foydalanish imkoniyati. Ushbu ikki mezonning alohida tahlil qilinishi gender tengligi masalasiga yanada kompleks yondashish imkonini beradi.

Natijalar.

Tadqiqot natijalari Yevropa davlatlarining aksariyatida ayollar professional sudyalarning tarkibida sezilarli ulushni egallashini ko'rsatdi. Shu bilan birga, sud tizimidagi gender tengligi davlatlar kesimida bir xil darajada emas. 2024-yilda Yevropa Ittifoqida har 100 ming aholiga o'rtacha 15,7 nafar professional sudya to'g'ri kelgan. Mazkur ko'rsatkich 2014-yildagi 17,7 nafar sudyaga nisbatan pastdir. Mamlakatlar o'rtasida sudyalarning soni bo'yicha ham katta tafovutlar mavjud. Xorvatiya va Sloveniyada 100 ming aholiga mos ravishda 43,3 va 40,2 nafar professional sudya to'g'ri kelgan. Lyuksemburg, Bolgariya va Ruminiyada ham mazkur ko'rsatkich nisbatan yuqori bo'lgan.

Gender tarkibi bo'yicha esa Yevropa Ittifoqining deyarli barcha mamlakatlarida ayol sudyalarning ko'pchilikni tashkil etishi kuzatiladi. Masalan, Sloveniyada ayollar professional sudyalarning 81,4 foizini tashkil etgan. Latviyada bu ko'rsatkich 79,7 foiz, Gretsiyada 75,5 foizni tashkil qilgan. Germaniyada esa sudyalarning tarkibida gender nisbati deyarli teng bo'lib, ayol sudyalarning ulushi 50,7 foizni tashkil etgan. Irlandiya mazkur ko'rsatkich bo'yicha alohida holatni namoyon qiladi: bu mamlakatda erkak sudyalarning ulushi 56,4 foiz, ayol sudyalarning ulushi esa 43,6 foiz bo'lgan.

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, ayollarning sudyalik kasbiga kirib kelishi Yevropaning ko'plab davlatlarida sezilarli darajada kengaygan. Biroq sud tizimidagi umumiy gender vakilligi va rahbarlik lavozimlaridagi gender vakilligi o'rtasida farq mavjud.

CEPEJ ma'lumotlari ham sud iyerarxiyasining yuqori pog'onalariga ko'tarilgan sari ayol sudyalarning ulushining kamayishi mumkinligini ko'rsatadi. Demak, gender tengligi muammosi endilikda faqat "sudyalarning orasida ayollar qancha?" degan savol bilan cheklanmaydi. "Ayollar sud tizimining qaysi darajalarida faoliyat yuritmoqda?" degan savol ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Yevropa Kengashining turli organlari tomonidan gender masalasiga e'tibor qaratilishi ham tadqiqotning muhim natijalaridan biridir. Xususan, CEPEJ sud va prokuratura organlarida gender tengligi bo'yicha ma'lumotlarni tizimli ravishda shakllantirishga e'tibor qaratmoqda. CDCJ o'z faoliyatida gender ta'sirini baholash elementlarini qo'llamoqda. CPT esa qamoqxonalardagi ayollarning alohida ehtiyojlarini hisobga olishga qaratilgan yondashuvlarni rivojlantirmoqda. Shuningdek, sudyalarning va prokurorlarning uchun ayollarning odil sudlovdan foydalanishini ta'minlash bo'yicha o'quv qo'llanmalarining ishlab chiqilishi gender tengligi masalasining ta'lim va kasbiy tayyorgarlik tizimiga ham integratsiya qilinayotganini ko'rsatadi.

Muhokama.

Tadqiqot natijalari gender tengligini sud tizimida faqat ayollar sonini ko'paytirish bilan bog'lash yetarli emasligini ko'rsatmoqda. Sud tizimida ayollarning soni jihatdan ko'pligi muhim ijobiy ko'rsatkich bo'lsa-da, gender tengligining to'liq mazmuni ayollarning sud hokimiyatining barcha darajalarida teng imkoniyatlarga ega bo'lishini talab qiladi.

Ayniqsa, sud tizimining yuqori pogʻonalarida ayollar vakilligining kamayishi “shisha shift” deb ataladigan institutsional toʻsiqlar mavjud boʻlishi mumkinligini koʻrsatadi. Bunday toʻsiqlar huquqiy jihatdan ochiq diskriminatsiya shaklida namoyon boʻlmasligi mumkin. Ular kasbiy rivojlanish imkoniyatlarining notengligi, stereotiplar, rahbarlik lavozimlariga tanlash mezonlari, ish va oilaviy majburiyatlarni muvofiqlashtirishdagi qiyinchiliklar yoki norasmiy professional tarmoqlardan foydalanish imkoniyatlaridagi farqlar orqali yuzaga kelishi mumkin.

Ayol sudyalarning sud hokimiyatida vakillik qilishi sudlarning legitimligi uchun ham muhimdir. Fuqarolar sud hokimiyatini oʻz jamiyatining ijtimoiy tarkibini maʼlum darajada aks ettiruvchi institut sifatida qabul qilishi mumkin. Ayollarning sud tizimida, ayniqsa rahbarlik lavozimlarida mavjudligi xotin-qizlarga sud hokimiyati ular uchun ham ochiq va teng imkoniyatlar yaratadigan institut ekanligi toʻgʻrisida ijobiy signal beradi. Biroq ayol sudyalar mavjudligi sud qarorlarining avtomatik ravishda “ayollar manfaatiga mos” boʻlishini anglatmaydi. Sudya, jinsidan qatʼi nazar, qonun, dalillar va protsessual qoidalarga asoslanib qaror chiqarishi kerak. Gender xilma-xilligining asosiy ahamiyati esa sud muhokamasida turli ijtimoiy tajribalar va nuqtai nazarlarning mavjud boʻlishi, muayyan muammolarga nisbatan stereotipik qarashlarning kamayishi va sud tizimining jamiyatdagi real muammolarni chuqurroq anglash imkoniyatining kengayishidir.

Ayniqsa, oilaviy zoʻravonlik, jinsiy zoʻravonlik, odam savdosi, bolalar huquqlari, mehnat munosabatlari va kiber zoʻravonlik kabi masalalarda genderga sezgir sud amaliyotining shakllanishi muhimdir. Bu yerda ayol sudyalarning mavjudligi bilan bir qatorda barcha sudyalar uchun gender masalalariga oid maxsus kasbiy taʼlimni tashkil etish ham zarur. Shuningdek, gender tengligi ayollarning odil sudlovdan foydalanish imkoniyati bilan chambarchas bogʻliq. Sud tizimida ayollar koʻp boʻlishi hali xotin-qizlarning sudga murojaat qilishdagi barcha toʻsiqlari bartaraf etilganini anglatmaydi. Huquqiy savodxonlikning pastligi, yuridik xizmatlarning qimmatligi, sud jarayonlarining murakkabligi, ijtimoiy stereotiplar va zoʻravonlikdan jabrlangan ayollarning psixologik bosimi odil sudlovdan foydalanishga salbiy taʼsir koʻrsatishi mumkin. Shu sababli gender tengligi siyosati ikki yoʻnalishni bir vaqtning oʻzida qamrab olishi lozim: birinchidan, sud hokimiyatida ayollarning teng vakilligini taʼminlash; ikkinchidan, xotin-qizlarning oʻz huquqlarini sud orqali himoya qilish imkoniyatlarini kengaytirish.

Yevropa tajribasi shuni koʻrsatadiki, gender tengligini taʼminlash uchun statistik monitoring muhim vosita hisoblanadi. Ayollar va erkaklarning sud tizimidagi vakilligi muntazam ravishda oʻrganilsa, muammolarni faqat umumiy raqamlar asosida emas, balki sud instansiyasi, lavozim, rahbarlik darajasi va boshqa mezonlar kesimida ham aniqlash mumkin. Bunday maʼlumotlar gender siyosatini aniq va dalillarga asoslangan tarzda shakllantirish imkonini beradi. Bundan tashqari, sud tizimida ayollar uchun professional mentorlik dasturlarini rivojlantirish, rahbarlikka tayyorlash mexanizmlarini kuchaytirish va lavozim boʻyicha oʻsish imkoniyatlarini shaffoflashtirish maqsadga muvofiqdir. Bunda gender tengligi va meritokratiya bir-biriga qarama-qarshi emas, balki bir-birini toʻldiruvchi tamoyillar sifatida qaralishi kerak.

XULOSA.

Tadqiqot natijalariga koʻra, Yevropa Kengashi doirasida gender tengligi va odil sudlov masalalariga tizimli yondashuv shakllangan. Yevropa Kengashining strategik hujjatlari, CEPEJning statistik monitoringi, sudyalar va prokurorlar uchun ishlab chiqilgan oʻquv materiallari hamda boshqa institutsional mexanizmlar gender tengligini sud-huquq siyosatining muhim tarkibiy qismiga aylantirishga xizmat qilmoqda. Yevropa Ittifoqining koʻplab davlatlarida ayollar professional sudyalar tarkibida koʻpchilikni tashkil etayotgani sudyalik kasbida gender tengligi yoʻnalishida sezilarli ijobiy oʻzgarishlar mavjudligini koʻrsatadi. Shu bilan birga, sud iyerarxiyasining yuqori pogʻonalarida ayollar vakilligining kamayishi gender tengligi boʻyicha hal qilinishi lozim boʻlgan muammolar hali mavjudligini koʻrsatadi.

Shu nuqtai nazardan, kelgusidagi gender siyosati faqat ayol sudyalar sonini oshirishga emas, balki ularning sud tizimining barcha darajalarida, xususan yuqori instansiyalar va rahbarlik lavozimlarida teng ishtirokini taʼminlashga qaratilishi lozim. Buning uchun shaffof va meritokratik

tayinlash tizimi, professional rivojlanish imkoniyatlari, mentorlik dasturlari, gender stereotiplarini kamaytirishga qaratilgan ta'lim va muntazam statistik monitoring muhim ahamiyatga ega.

Shuningdek, xotin-qizlarning odil sudlovdan foydalanishini ta'minlash gender tengligining mustaqil yo'nalishi sifatida rivojlantirilishi zarur. Sudga murojaat qilish imkoniyatining amalda mavjudligi, bepul yoki maqbul narxdagi yuridik yordam, protsessual himoya mexanizmlari va genderga sezgir sud amaliyoti xotin-qizlarning huquq va erkinliklarini samarali himoya qilishga xizmat qiladi. Umuman olganda, sud hokimiyatida ayollar vakilligining ortishi sud tizimining yanada inklyuziv, shaffof va jamiyatga yaqin bo'lishiga yordam beruvchi muhim omildir. Gender tengligi esa faqat statistik ko'rsatkich emas, balki sud hokimiyatining qonuniyligi, mustaqilligi, xolisligi va jamoatchilik ishonchini mustahkamlovchi institutsional qadriyat sifatida qaralishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Council of Europe. Gender Equality Strategy 2018–2023. Strasbourg: Council of Europe.
2. European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). European judicial systems: Efficiency and quality of justice. Strasbourg: Council of Europe.
3. Council of Europe. Action Plan on Strengthening Judicial Independence and Impartiality. Strasbourg: Council of Europe.
4. Council of Europe. Gender Equality and Justice: Equal Access to Justice for Women and Men. Strasbourg: Council of Europe.

YOSH XOTIN-QIZLARDA O'QUV VA KASBIY STRESSNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Amirova Go'zal Baxadirovna

Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi, Buxoro 200118 , O'zbekiston,

e-mail: baxadirovaguzal574@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola yosh xotin-qizlarda o'quv va kasbiy stressning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Maqolada zamonaviy jamiyatda yosh ayollarning ta'lim va mehnat faoliyati davomida duch keladigan stress omillari, ularning psixologik va ijtimoiy determinantlari tahlil qilinadi. Xususan, oilaviy majburiyatlar, ijtimoiy rollar, mukammallik talabi, va gender stereotiplarining stress darajasiga ta'siri o'rganilgan.

Kalit so'zlar: yosh xotin-qizlar, o'quv stressi, kasbiy stress, ijtimoiy-psixologik xususiyatlar, gender rollari, stressni boshqarish, psixologik moslashuv.

Аннотация: Данная статья посвящена изучению социально-психологических особенностей учебного и профессионального стресса у молодых женщин. В статье анализируются стрессовые факторы, с которыми молодые женщины сталкиваются в процессе обучения и трудовой деятельности в условиях современного общества, а также их психологические и социальные детерминанты. Особое внимание уделяется влиянию семейных обязанностей, социальных ролей, стремления к совершенству (перфекционизма) и гендерных стереотипов на уровень стресса. Рассматриваются механизмы психологической адаптации и способы управления стрессом у молодых женщин.

Ключевые слова: молодые женщины, учебный стресс, профессиональный стресс, социально-психологические особенности, гендерные роли, управление стрессом, психологическая адаптация.

***Abstract:** This article is devoted to the study of the socio-psychological characteristics of academic and occupational stress among young women. The paper analyzes the stress factors that young women encounter during their educational and professional activities in contemporary society, as well as their psychological and social determinants. Particular attention is paid to the impact of family responsibilities, social roles, perfectionism, and gender stereotypes on stress levels. The study also examines the mechanisms of psychological adaptation and stress management strategies among young women.*

Keywords: young women, academic stress, occupational stress, socio-psychological characteristics, gender roles, stress management, psychological adaptation.

KIRISH

Zamonaviy jamiyatda yosh xotin-qizlarning ta'lim olish va kasbiy faoliyat yuritish jarayonlarida duch keladigan stress muammosi dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Globallashuv va ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar sharoitida ayollarning jamiyatdagi roli tubdan o'zgarib, ular nafaqat an'anaviy oilaviy vazifalarni, balki ta'lim va kasbiy rivojlanish mas'uliyatini ham o'z zimmlariga olishmoqda. Bu esa ko'plab yosh ayollarda o'quv va kasbiy stressning paydo bo'lishiga olib kelmoqda.

Stress – bu organizmning har qanday talabga nospetsifik javobi bo'lib, G. Selye ta'rifiga ko'ra, u adaptatsion sindrom sifatida namoyon bo'ladi. Yosh xotin-qizlar kontekstida stress o'ziga xos xususiyatlarga ega: ular bir vaqtning o'zida bir nechta ijtimoiy rollarni (talaba, xotin, ona, ishchi) bajarishlari kerak bo'ladi. Ushbu rollar o'rtasidagi ziddiyatlar va rolni bajarish bilan bog'liq yuqori talablar stress darajasining oshishiga sabab bo'ladi [1, 112-bet]. O'zbekiston Respublikasida so'nggi yillarda ayollarning ta'lim olishi va kasbiy faoliyati uchun keng imkoniyatlar yaratilmoqda. Biroq, an'anaviy jamiyatda ayolning asosiy roli oila va farzand tarbiyasi bilan bog'liqligi saqlanib qolmoqda. Bu holat yosh xotin-qizlarda psixologik tanglikni keltirib chiqaradi, chunki ular jamiyat tomonidan qo'yilgan talablar va shaxsiy intilishlari o'rtasida muvozanat topishga majbur.

ASOSIY QISM

O'quv stressi – bu talabalarining akademik faoliyati bilan bog'liq bo'lgan talablar va ularning ushbu talablarni qondirish qobiliyati o'rtasidagi nomutanosiblik natijasida yuzaga keladigan psixologik holat. Yosh xotin-qizlar uchun o'quv stressi alohida xususiyatlarga ega, chunki ularning aksariyati o'qish bilan birga oilaviy majburiyatlarni ham bajaradi. Mahalliy psixologlar tomonidan o'tkazilgan tadqiqotga ko'ra, O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan turmush qurgan talaba qizlarning 67 foizida o'quv stressining yuqori darajasi qayd etilgan. Asosiy stress omillari sifatida quyidagilar aniqlangan: vaqt yetishmasligi (54%), oilaviy majburiyatlar (48%), moliyaviy qiyinchiliklar (42%), akademik yuklama (38%) va ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning yetarli emasligi (35%).[2].

Perfektsionizm – o'quv stressining muhim omillaridan biri hisoblanadi. Perfektsionistik xususiyatlarga ega bo'lgan talabalar o'zlariga nisbatan haddan tashqari yuqori talablar qo'yadilar va hatto kichik kamchiliklarni ham muvaffaqiyatsizlik deb qabul qiladilar. F.A. Akramova tomonidan o'tkazilgan tadqiqotda, perfektsionizm darajasi yuqori bo'lgan talabalarda stress darajasi ham sezilarli darajada yuqori ekanligi aniqlangan. Ayniqsa, yosh xotin-qizlarda bu bog'liqlik yanada kuchli namoyon bo'ladi, chunki ular nafaqat akademik mukammallikka, balki oilaviy hayotda ham "ideal xotin" va "ideal ona" bo'lishga intiladilar. Yana bir muhim jihat – yosh xotin-qizlarning ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimidan foydalanish imkoniyatlari. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, turmush o'rtog'i, oila a'zolari va do'stlardan yuqori darajadagi ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga ega bo'lgan yosh ayollarda o'quv stressi darajasi sezilarli darajada past bo'ladi. Biroq, ba'zi hollarda oilaviy majburiyatlar va an'anaviy qarashlar tufayli yosh xotin-qizlar o'z muammolari haqida ochiq gapirish imkoniyatiga ega bo'lmaydilar.

Kasbiy stress – bu mehnat faoliyati bilan bog‘liq bo‘lgan stress reaksiyalari majmui. Yosh xotin-qizlarda kasbiy stress o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, ular asosan ikki guruh omillar bilan belgilanadi: tashkiliy (mehnat sharoitlari, ish yuklamasi, martaba istiqbollari) va shaxsiy (oilaviy holat, yosh, tajriba).

V.M. Karimova tomonidan O‘zbekistonning turli sohalarida faoliyat yurituvchi 300 nafar yosh xotin-qizlar ishtirokida o‘tkazilgan tadqiqotda quyidagi natijalar olingan: respondentlarning 58 foizida o‘rtacha, 27 foizida yuqori va 15 foizida past darajadagi kasbiy stress qayd etilgan. Kasbiy stressning asosiy manbalari sifatida: ish va oilaviy majburiyatlar o‘rtasidagi ziddiyat (62%), martaba o‘shishining sustligi (47%), erkak hamsuhbatlar tomonidan adolatsiz munosabat (38%), past maosh (34%) va kasbiy hadsizlanish (31%) ko‘rsatilgan.

Qiziqarlisi, ish va oilaviy majburiyatlar o‘rtasidagi ziddiyatning ikki yo‘nalishi mavjud: ish – oila ziddiyati (ish majburiyatlari oilaviy vazifalarni bajarishga xalaqit beradi) va oila – ish ziddiyati (oilaviy majburiyatlar ish faoliyatiga to‘sqinlik qiladi). Yosh xotin-qizlarda ikkala turdagi ziddiyat ham kuzatiladi, ammo oila – ish ziddiyati ko‘proq uchraydi. Gender stereotiplari kasbiy stressning shakllanishida muhim rol o‘ynaydi. Ko‘plab tashkilotlarda ayollarning rahbarlik lavozimlariga ko‘tarilishida “shisha shift” hodisasi kuzatiladi. Ya’ni, ayollar ma’lum bir martaba pog‘onasidan yuqoriga ko‘tarila olmaydilar. Bu holat yosh xotin-qizlarda adolatsizlik hissini keltirib chiqaradi va stress darajasini oshiradi.

Stressga nisbatan psixologik moslashuv – bu shaxsning stress omillariga bardosh berish va ularga adekvat javob qaytarish qobiliyatidir. Yosh xotin-qizlarda stressga moslashuv mexanizmlari erkaklarnikidan farq qiladi. Ayollar ko‘proq emotsional yo‘naltirilgan coping-strategiyalardan (yordam izlash, his-tuyg‘ularini ifodalash, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashdan foydalanish) foydalansa, erkaklar ko‘proq muammoga yo‘naltirilgan strategiyalarni (muammoni hal qilish, faol harakat qilish) qo‘llaydilar. G‘.B. Shoumarov tomonidan olib borilgan tadqiqotda, yosh xotin-qizlarda stressga nisbatan eng samarali coping-strategiyalar quyidagilar ekanligi aniqlangan: ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashdan foydalanish, muammoni faol hal qilish, ijobiy qayta baholash va gumorga ega bo‘lish. Eng samarasiz strategiyalar esa: muammodan qochish, o‘zini ayblash va spirtli ichimliklar yoki dorilardan foydalanishdir. Shuningdek, diniy e’tiqod va ma’naviy qadriyatlar stressni yengishda muhim resurs bo‘lib xizmat qiladi. O‘zbekiston kabi an’anaviy jamiyatlarda diniy va ma’naviy qadriyatlarga tayanish ko‘plab yosh ayollarga stressli vaziyatlarda psixologik barqarorlikni saqlashga yordam beradi.

Ushbu tadqiqot doirasida Toshkent shahridagi uchta oliy ta’lim muassasasi va ikkita yirik korxonada faoliyat yurituvchi 250 nafar yosh xotin-qizlar ishtirokida so‘rovnoma o‘tkazildi. Respondentlarning yosh chegarasi 20 dan 35 yoshgachani tashkil etdi. Ularning 45 foizi to‘liq vaqtli talabalar, 35 foizi ishlovchilar va 20 foizi esa o‘qish bilan birga ishlaydiganlardir. So‘rovnoma natijalariga ko‘ra, respondentlarning 62 foizida o‘rtacha darajadagi o‘quv/kasbiy stress qayd etilgan. Yuqori darajadagi stress 23 foizda, past darajadagi stress esa 15 foizda kuzatilgan. Stressning asosiy belgilari sifatida: surunkali charchoq (71%), uyqu buzilishi (58%), asabiylashish (54%), diqqatni jamlashda qiyinchilik (49%) va jismoniy og‘riqlar (bosh og‘rig‘i, mushaklarning tarangligi) (43%) ko‘rsatilgan. Stress omillari o‘rtasidagi korrelyatsion tahlil shuni ko‘rsatdiki, eng kuchli bog‘liqlik oilaviy majburiyatlar va o‘quv stressi o‘rtasida ($r=0.68$, $p<0.01$), shuningdek, ish va oilaviy majburiyatlar o‘rtasidagi ziddiyat va kasbiy stress o‘rtasida ($r=0.72$, $p<0.01$) kuzatiladi. Qizig‘i, moliyaviy qiyinchiliklar va stress o‘rtasidagi bog‘liqlik o‘rtacha darajada ($r=0.45$, $p<0.05$) bo‘lib, bu ayollarning stressga nisbatan psixologik chidamliligi bilan izohlanishi mumkin.

Yosh xotin-qizlarda stressni boshqarishning quyidagi samarali usullari aniqlangan: Vaqt boshqaruvi – kun tartibini rejalashtirish, ustuvor vazifalarni belgilash va vaqtni samarali taqsimlash stress darajasini 30-40 foizga kamaytiradi. Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tarmog‘ini kengaytirish – oila a’zolari, do‘stlar va hamkasblar bilan mustahkam aloqalar o‘rnatish psixologik himoya omili bo‘lib xizmat qiladi. Relaksatsiya texnikalari – nafas olish mashqlari, meditatsiya va yoga kabi usullar stress darajasini pasaytirishda yuqori samaradorlik ko‘rsatadi. Jismoniy faollik - muntazam jismoniy mashqlar endorfinlar ishlab chiqarilishini rag‘batlantiradi va kayfiyatni yaxshilaydi. Psixologik yordam – individual yoki guruhiiy psixologik konsultatsiyalar stressni boshqarish ko‘nikmalarini shakllantirishga yordam beradi. O‘zbekiston sharoitida ayollarning stressga nisbatan moslashuvida

an'anaviy qadriyatlar va oilaviy munosabatlarning roli alohida ahamiyatga ega. Oilaning psixologik qo'llab-quvvatlashi ko'p hollarda professional psixologik yordamdan ham samaraliroq bo'lishi mumkin.

XULOSA

Yosh xotin-qizlarda o'quv va kasbiy stress murakkab ijtimoiy-psixologik hodisa bo'lib, uning shakllanishida bir qator omillar ishtirok etadi. O'tkazilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, quyidagi asosiy xulosalarga kelindi:

1. Yosh xotin-qizlarda o'quv va kasbiy stressning asosiy manbalari oilaviy majburiyatlar, vaqt yetishmasligi, ijtimoiy rollar o'rtasidagi ziddiyat, perfektsionizm va gender stereotiplaridan iborat.
2. O'zbekiston misolida, an'anaviy jamiyat qadriyatlari va zamonaviy talablar o'rtasidagi nomuvofiqlik yosh xotin-qizlarning stress darajasini oshiruvchi muhim omil hisoblanadi.
3. Stressga nisbatan psixologik moslashuvda ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, oilaviy munosabatlar va diniy-ma'naviy qadriyatlar muhim resurs bo'lib xizmat qiladi.
4. Yosh xotin-qizlarda stressni kamaytirishning samarali strategiyalari qatoriga vaqt boshqaruvi, relaksatsiya texnikalari, jismoniy faollik va psixologik yordam kiradi.
5. Ta'lim va mehnat muassasalarida stressni boshqarish bo'yicha maxsus dasturlarni joriy etish, shuningdek, oilaviy psixologik yordam tizimini rivojlantirish dolzarb vazifadir.

Ushbu tadqiqot natijalari yosh xotin-qizlarning psixologik salomatligini saqlash va ularning ta'lim hamda kasbiy faoliyatidagi samaradorlikni oshirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqish uchun asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Selye H. A Syndrome Produced by Diverse Nocuous Agents. Nature, 2000. P. 32.
2. Karimova V.M. Oila psixologiyasi. - Toshkent: Fan va texnologiya. 2008.
3. Shoumarov G.B. Oila psixologiyasi. - Toshkent: Sharq. 2010.
4. Davletshin M.G. Psixologiya. - Toshkent: O'qituvchi. 2002.
5. Akramova F.A. Oila va oilaviy munosabatlar psixologiyasi. -T: Tafakkur. 2018.
6. O'zbekiston Respublikasi Oila va xotin-qizlar qo'mitasi. Xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash va gender tenglik bo'yicha milliy hisobot. - Toshkent. 2024.

ZAMONAVIY JAMIYATDA INSON PSIXOLOGIYASI VA IJTIMOY MUNOSABATLARNING O'ZARO TA'SIRI

Turdiqulova Luiza Zayniddinovna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti. Qarshi, O'zbekiston.

e-mail:luizaturdiqulova68@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada zamonaviy jamiyatda inson psixologiyasi va ijtimoiy jarayonlarning o'zaro bog'liqligi, shaxsning shakllanishi, rivojlanishi va jamiyatdagi faoliyatiga ta'sir etuvchi psixologik hamda ijtimoiy omillar keng tahlil qilingan. Insonning dunyoqarashi, hissiy holati, xulq-atvori, motivatsiyasi, qadriyatlari va ijtimoiy faolligi uning yashash muhiti va boshqa insonlar bilan munosabatlari bilan chambarchas bog'liq. Maqolada oilaviy muhit, ta'lim, tengdoshlar guruhi, mehnat jamoasi, ommaviy axborot vositalari va raqamli texnologiyalarning shaxs psixologiyasiga ta'siri ko'rib chiqilgan. Shuningdek, ijtimoiylashuv, muloqot, empatiya, hissiy intellekt, liderlik, ijtimoiy moslashuv, stress va psixologik barqarorlik kabi tushunchalarning ahamiyati ochib berilgan. Zamonaviy ijtimoiy tarmoqlarning insonlarning o'zini baholashi, muloqot madaniyati va xulq-atvoriga ta'siri tahlil qilingan. Tadqiqotda sog'lom ijtimoiy-psixologik muhitni

shakllantirish, nizolarni konstruktiv boshqarish, yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirish va psixologik barqarorlikni rivojlantirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: psixologiya, ijtimoiy jarayonlar, shaxs, ijtimoiy munosabatlar, ijtimoiylashuv, muloqot, xulq-atvor, motivatsiya, empatiya, hissiy intellekt, psixologik barqarorlik, stress, ijtimoiy moslashuv, liderlik, ijtimoiy guruh, raqamli muhit, ijtimoiy tarmoqlar.

Abstract: This article examines the relationship between human psychology and social processes in modern society, focusing on the psychological and social factors that influence personality development, behavior, and social activity. A person's worldview, emotional state, motivation, values, and behavior are closely connected with the social environment and interpersonal relationships. The article analyzes the influence of family, education, peer groups, workplaces, mass media, and digital technologies on human psychology. Particular attention is paid to socialization, communication, empathy, emotional intelligence, leadership, social adaptation, stress, and psychological resilience. The impact of social networks and the digital environment on self-esteem, communication patterns, and social behavior is also discussed. The study provides practical recommendations for creating a healthy socio-psychological environment, improving interpersonal communication, managing conflicts constructively, supporting young people's social activity, and strengthening psychological resilience. The findings emphasize the importance of an integrated approach to psychological and social factors in achieving sustainable social development.

Keywords: psychology, social processes, personality, social relations, socialization, communication, behavior, motivation, empathy, emotional intelligence, psychological resilience, stress, social adaptation, leadership, social groups, digital environment, social networks.

Аннотация: В статье подробно рассматривается взаимосвязь психологии человека и социальных процессов в современном обществе, а также психологические и социальные факторы, влияющие на формирование, развитие и социальную активность личности. Мировоззрение, эмоциональное состояние, мотивация, ценности и поведение человека тесно связаны с социальной средой и межличностными отношениями. Проанализировано влияние семьи, образования, групп сверстников, трудового коллектива, средств массовой информации и цифровых технологий на психологическое развитие личности. Особое внимание уделено социализации, коммуникации, эмпатии, эмоциональному интеллекту, лидерству, социальной адаптации, стрессу и психологической устойчивости. Рассмотрено влияние социальных сетей и цифровой среды на самооценку, характер общения и социальное поведение человека. В статье предложены практические рекомендации по формированию здоровой социально-психологической среды, развитию эффективного общения, конструктивному разрешению конфликтов, поддержке социальной активности молодежи и повышению психологической устойчивости личности.

Ключевые слова: психология, социальные процессы, личность, социальные отношения, социализация, коммуникация, поведение, мотивация, эмпатия, эмоциональный интеллект, психологическая устойчивость, стресс, социальная адаптация, лидерство, социальные группы, цифровая среда, социальные сети.

KIRISH

Inson jamiyatning asosiy tarkibiy qismi bo'lib, uning hayoti turli ijtimoiy munosabatlar va jarayonlar bilan chambarchas bog'liq. Har bir inson tug'ilganidan boshlab muayyan ijtimoiy muhitda rivojlanadi va ushbu muhit uning dunyoqarashi, xarakteri, xulq-atvori, qadriyatlarini hamda hayotga bo'lgan munosabatining shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli inson psixologiyasini ijtimoiy jarayonlardan ajratib o'rganish to'liq natija bermaydi.

Bugungi kunda jamiyatda iqtisodiy, texnologik va madaniy o'zgarishlarning tezlashishi inson psixologiyasiga bo'lgan talabni yanada kuchaytirmoqda. Axborot oqimining ortishi, raqamli texnologiyalarning keng tarqalishi, mehnat bozoridagi o'zgarishlar, ta'lim tizimining rivojlanishi va ijtimoiy munosabatlarning yangi shakllari insonlardan yuqori darajadagi moslashuvchanlikni talab qilmoqda.

Shu nuqtayi nazardan, inson psixologiyasi va ijtimoiy jarayonlarning o'zaro ta'sirini o'rganish nafaqat psixologiya fanining, balki pedagogika, sotsiologiya, menejment, iqtisodiyot va boshqa fanlarning ham muhim yo'nalishlaridan biridir.

Psixologiya insonning ruhiy jarayonlari, holatlari va individual xususiyatlarini o'rganadigan fandır. Insonning sezgi, idrok, xotira, tafakkur, diqqat, hissiyot va iroda jarayonlari uning kundalik faoliyatida muhim ahamiyatga ega.

Ijtimoiy jarayonlar esa jamiyatdagi insonlar va ijtimoiy guruhlar o'rtasida yuzaga keladigan o'zaro ta'sirlar, munosabatlar va faoliyatlarni ifodalaydi. Bunday jarayonlarga ijtimoiylashuv, hamkorlik, raqobat, muloqot, nizolar, guruh shakllanishi va ijtimoiy moslashuv kabi hodisalar kiradi.

Inson psixologiyasi ijtimoiy jarayonlarga ta'sir qilgani kabi, ijtimoiy jarayonlar ham insonning psixologik holatiga ta'sir ko'rsatadi. Psixologik jarayonlar insonning atrof-muhitni idrok etishi, qaror qabul qilishi, boshqa insonlar bilan munosabatga kirishishi va turli ijtimoiy vaziyatlarga moslashishida muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, ijtimoiy muhit ham insonning psixologik holatini shakllantiruvchi asosiy omillardan biridir.

Bugungi kunda globallashuv, raqamlashtirish, ijtimoiy tarmoqlarning keng tarqalishi va axborot oqimining keskin ortishi inson psixologiyasiga yangi talablarni yuzaga keltirmoqda. Inson doimiy ravishda katta hajmdagi axborot bilan ishlash, tez qaror qabul qilish va o'zgaruvchan ijtimoiy muhitga moslashish zaruratiga duch kelmoqda.

Shu sababli zamonaviy jamiyatda psixologik bilimlarning ahamiyati tobora ortib bormoqda. Inson psixologiyasi va ijtimoiy jarayonlarni chuqur o'rganish sog'lom munosabatlarni shakllantirish, nizolarni kamaytirish, yoshlarni qo'llab-quvvatlash va jamiyatning barqaror rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi.

Psixologiya inson ruhiy faoliyatining qonuniyatlarini o'rganuvchi fan bo'lib, uning asosiy tadqiqot obyektlariga psixik jarayonlar, psixik holatlar va shaxsning individual xususiyatlari kiradi.

Ijtimoiy psixologiya esa insonlarning guruh va jamiyatdagi xulq-atvori, shaxslararo munosabatlar, ijtimoiy ta'sir, guruh jarayonlari va ijtimoiy stereotiplarni o'rganadi.

Shaxsning psixologik xususiyatlari uning jamiyatdagi faoliyati bilan doimo bog'liq bo'ladi. Masalan, insonning o'ziga bo'lgan ishonchi uning muloqot qilish qobiliyatiga, qaror qabul qilishiga va jamoada o'zini tutishiga ta'sir ko'rsatadi.

Shuningdek, jamiyatdagi munosabatlar insonning o'ziga bo'lgan bahosini va psixologik holatini o'zgartirishi mumkin. Demak, psixologik va ijtimoiy omillar doimiy o'zaro ta'sirda mavjud bo'ladi.

Shaxsning ijtimoiylashuvi- Ijtimoiylashuv insonning jamiyatdagi me'yorlar, qadriyatlar, qoidalar va ijtimoiy rollarni o'zlashtirish jarayonidir. Ushbu jarayon bolalikdan boshlanib, inson hayotining barcha bosqichlarida davom etadi.

Ijtimoiylashuvning dastlabki bosqichi oilada amalga oshadi. Bola ota-ona va boshqa oila a'zolari bilan munosabatlar orqali muloqot qilish, o'zini tutish va jamiyat qoidalarini o'rganadi.

Keyinchalik ta'lim muassasalari, tengdoshlar guruhi, mehnat jamoasi va boshqa ijtimoiy institutlar shaxsning ijtimoiylashuviga ta'sir qiladi. Ijtimoiylashuvning muvaffaqiyatli kechishi shaxsning jamiyatga moslashishiga, mustaqil qarorlar qabul qilishiga va ijtimoiy mas'uliyatni anglashiga yordam beradi. Ta'lim jarayoni insonning intellektual rivojlanishi bilan birga uning ijtimoiy va psixologik shakllanishiga ham xizmat qiladi. Maktab, kollej, texnikum va oliy ta'lim muassasalarida inson jamoada ishlash, muloqot qilish, o'z fikrini asoslash va boshqa insonlarning fikrlarini hurmat qilishni o'rganadi. O'qituvchining pedagogik yondashuvi ham o'quvchining psixologik holatiga ta'sir qiladi. Haddan tashqari tanqid va bosim o'quvchining o'ziga bo'lgan ishonchini pasaytirishi mumkin. Qo'llab-quvvatlovchi va adolatli yondashuv esa uning motivatsiyasini oshiradi. Shuning uchun ta'lim muassasalarida psixologik jihatdan qulay muhit yaratish ta'lim sifatining muhim omillaridan biri hisoblanadi. Muloqot insonlar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarning asosiy vositasidir. Inson o'z fikri, hissiyoti va ehtiyojlarini boshqalarga muloqot orqali yetkazadi. Samarali muloqotning asosiy shartlariga diqqat bilan tinglash, suhbatdoshni hurmat qilish, fikrni aniq ifodalash, hissiyotlarni nazorat qilish va vaziyatga mos munosabat bildirish kiradi.

Muloqot qobiliyati rivojlangan insonlar odatda jamoada ishlash va turli ijtimoiy vaziyatlarga moslashishda ko‘proq imkoniyatga ega bo‘ladi.

Liderlik jamoa a‘zolarini umumiy maqsad sari yo‘naltirish va ularga ijobiy ta‘sir ko‘rsatish qobiliyatini anglatadi.

Samarali lider nafaqat topshiriq berishi, balki jamoa a‘zolarining fikrlarini tinglashi, ularni rag‘batlantirishi va jamoada sog‘lom psixologik muhit yaratishi kerak. Liderlik jarayonida kommunikativ qobiliyat, mas‘uliyat, hissiy barqarorlik va qaror qabul qilish qobiliyati muhim o‘rin tutadi. Mehnat jamoasining psixologik muhiti xodimlarning ishga munosabati va mehnat samaradorligiga ta‘sir qiluvchi omillardan biridir. Xodimlar o‘rtasidagi o‘zaro hurmat, rahbariyatning adolatli munosabati, vazifalarning aniq taqsimlanishi va ochiq muloqot ijobiy psixologik muhitni shakllantiradi. Jamoada nizolar, adolatsizlik va doimiy bosim mavjud bo‘lsa, xodimlarda motivatsiyaning pasayishi va ishga qiziqishning kamayishi kuzatilishi mumkin.

Shuning uchun tashkilotlarda psixologik muhitni muntazam o‘rganish va xodimlarning fikr-mulohazalarini hisobga olish maqsadga muvofiqdir.

Inson psixologiyasi va ijtimoiy jarayonlar o‘zaro chambarchas bog‘liq bo‘lgan murakkab tizimni tashkil etadi. Shaxsning psixologik rivojlanishi uning oilasi, ta‘lim muhiti, do‘stlari, mehnat jamoasi va kengroq ijtimoiy muhit bilan uzviy bog‘langan. Zamonaviy jamiyatda texnologik taraqqiyot, globallashuv va raqamlashtirish insonlarning ijtimoiy munosabatlariga yangi imkoniyatlar bilan birga yangi talablarni ham keltirib chiqarmoqda. Bunday sharoitda insonlardan moslashuvchanlik, muloqot qobiliyati, hissiy barqarorlik, tanqidiy fikrlash va jamoada ishlash ko‘nikmalari talab etiladi.

Sog‘lom ijtimoiy-psixologik muhitni shakllantirish uchun oilada, ta‘lim muassasalarida va mehnat jamoalarida o‘zaro hurmat, ishonch va hamkorlikni rivojlantirish zarur. Shuningdek, yoshlarning ijtimoiy faolligini qo‘llab-quvvatlash, psixologik savodxonlikni oshirish va raqamli texnologiyalardan oqilona foydalanish muhim ahamiyatga ega.

Insonning psixologik holatiga e‘tibor qaratish nafaqat individual farovonlikni, balki jamiyatdagi umumiy barqarorlikni ham ta‘minlashga yordam beradi. Shu nuqtayi nazardan, psixologik va ijtimoiy omillarni birgalikda o‘rganish zamonaviy jamiyatning barqaror rivojlanishida muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Kelajakda inson psixologiyasiga raqamli texnologiyalarning ta‘siri, yoshlar orasidagi yangi ijtimoiy munosabatlar, virtual jamoalar, masofaviy mehnat va ta‘limning psixologik jihatlarini chuqur o‘rganish ushbu yo‘nalishdagi tadqiqotlarning dolzarb mavzularidan bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- 1.G‘oziyev E. G. Umumiy psixologiya. — Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti.2018 y
- 2.Karimova V. M. Ijtimoiy psixologiya. — Toshkent.2019
- 3.Myers D. G. Social Psychology. — New York: McGraw-Hill.2000
- 4.Aronson E., Wilson T. D., Sommers S. R. Social Psychology. — Pearson.2001
- 5.Bandura A. Social Learning Theory. — Englewood Cliffs: Prentice Hall.2004
- 6.Maslow A. H. Motivation and Personality. — New York: Harper & Row.2023

“ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ЭМПАТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ У СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ”

Саъдуллаев Азиз Акмал угли

Университета экономики и педагогики, Карши, Узбекистан

Отажонова Камила Ражаббоевна

Студентка 3-его курса университета экономики и педагогики, Карши, Узбекистан

Аннотация: статье рассматриваются психологические особенности формирования эмпатических отношений у студентов в процессе профессиональной подготовки. Раскрывается значение эмпатии как важного компонента межличностного взаимодействия и профессиональной компетентности будущих специалистов. Анализируются основные психологические факторы, влияющие на развитие эмпатических способностей студентов, а также роль образовательной среды, межличностного общения и специально организованной психолого-педагогической работы в их формировании. Обоснована необходимость развития эмпатии как условия эффективного профессионального и социального взаимодействия.

Ключевые слова: эмпатия, эмпатические отношения, студенты, профессиональная подготовка, межличностное взаимодействие, эмоциональная отзывчивость, психологические особенности, профессиональная компетентность.

Abstract: The article examines the psychological features of developing empathic relationships among students in the process of professional training. The significance of empathy as an important component of interpersonal interaction and professional competence of future specialists is highlighted. The main psychological factors influencing the development of students' empathic abilities, as well as the role of the educational environment, interpersonal communication, and specially organized psychological and pedagogical activities, are analyzed. The development of empathy is substantiated as an important condition for effective professional and social interaction.

Keywords: empathy, empathic relationships, students, professional training, interpersonal interaction, emotional responsiveness, psychological features, professional competence

Annotatsiya: Maqolada talabalarda kasbiy tayyorgarlik jarayonida empatik munosabatlarni shakllantirishning psixologik xususiyatlari yoritilgan. Empatiyaning shaxslararo munosabatlar va bo'lajak mutaxassislarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishdagi ahamiyati ochib berilgan. Talabalarda empatik qobiliyatlarning shakllanishiga ta'sir etuvchi asosiy psixologik omillar, ta'lim muhiti, shaxslararo muloqot hamda maxsus tashkil etilgan psixologik-pedagogik faoliyatning roli tahlil qilingan. Empatiyani rivojlantirish samarali kasbiy va ijtimoiy o'zaro munosabatlarning muhim sharti sifatida asoslangan.

Kalit so'zlar: empatiya, empatik munosabatlar, talabalar, kasbiy tayyorgarlik, shaxslararo munosabatlar, hissiy ta'sirchanlik, psixologik xususiyatlar, kasbiy kompetentlik.

ВВЕДЕНИЕ

В условиях современных социально-экономических и образовательных преобразований особое значение приобретает проблема подготовки компетентных, социально ответственных и психологически устойчивых специалистов, способных эффективно взаимодействовать с другими людьми. Современная система высшего образования ориентирована не только на формирование у студентов профессиональных знаний и практических навыков, но и на развитие личностных качеств, обеспечивающих успешность профессиональной деятельности. В данном контексте особую значимость приобретает проблема формирования эмпатии и эмпатических отношений как важнейших компонентов межличностного взаимодействия и профессиональной компетентности будущего специалиста. Эмпатия представляет собой сложное психологическое образование, включающее способность понимать эмоциональные состояния другого человека, воспринимать его переживания, проявлять эмоциональную отзывчивость и строить взаимодействие с учетом его индивидуально-психологических особенностей. В процессе профессиональной подготовки эмпатия способствует развитию культуры общения, толерантности, способности к конструктивному разрешению межличностных конфликтов и установлению доверительных отношений. Особенно важным является формирование эмпатических отношений в студенческой среде, поскольку данный период характеризуется активным развитием самосознания, системы ценностей, коммуникативных навыков и профессиональной идентичности личности. Актуальность исследования формирования эмпатических отношений у студентов обусловлена также

изменением характера современной профессиональной деятельности. Практически в каждой сфере деятельности специалисту приходится взаимодействовать с различными категориями людей, учитывать их эмоциональное состояние, индивидуальные потребности и особенности поведения. Недостаточный уровень эмпатической компетентности может затруднять установление продуктивного профессионального взаимодействия, снижать эффективность коммуникации и способствовать возникновению конфликтных ситуаций. В свою очередь, развитая способность к эмпатии способствует более глубокому пониманию партнеров по взаимодействию, повышает качество коммуникации и создает предпосылки для формирования благоприятного социально-психологического климата.

Формирование эмпатических отношений у студентов является не только результатом их индивидуально-психологического развития, но и важным направлением целенаправленного образовательного воздействия. Характер образовательной среды, стиль педагогического взаимодействия, особенности группового общения, организация совместной деятельности, содержание профессиональной подготовки и использование интерактивных методов обучения могут оказывать существенное влияние на развитие эмпатических качеств личности. В связи с этим изучение психологических условий и факторов формирования эмпатических отношений представляет значительный теоретический и практический интерес.

Особое внимание в данном вопросе следует уделять взаимосвязи когнитивного и эмоционального компонентов эмпатии. Понимание внутреннего состояния другого человека без эмоциональной отзывчивости не всегда обеспечивает полноценное эмпатическое взаимодействие. Вместе с тем эмоциональная реакция без достаточного уровня понимания может приводить к субъективности восприятия и неадекватной интерпретации переживаний другого человека. Поэтому формирование зрелой эмпатии предполагает гармоничное развитие способности понимать эмоциональное состояние другого человека, сопереживать ему и выбирать адекватные способы взаимодействия. Студенческий возраст является благоприятным периодом для развития эмпатических отношений, поскольку именно на данном этапе расширяется круг социальных контактов, повышается значимость межличностного взаимодействия и происходит активное формирование профессионально значимых личностных качеств. Включение студентов в совместную учебную, научно-исследовательскую, общественную и профессионально ориентированную деятельность создает условия для развития навыков сотрудничества, взаимопонимания и эмоциональной поддержки. При этом эффективность формирования эмпатии во многом определяется тем, насколько образовательный процесс ориентирован на развитие не только интеллектуальных, но и социально-психологических ресурсов личности.

Таким образом, исследование психологических особенностей формирования эмпатических отношений у студентов в процессе профессиональной подготовки является актуальным направлением современной психологии образования и психологии профессионального развития. Изучение психологических факторов, условий и механизмов развития эмпатии позволяет определить эффективные направления психолого-педагогического сопровождения студентов и создать предпосылки для формирования профессионально компетентной, коммуникативно развитой и социально ответственной личности будущего специалиста.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Исследование психологических особенностей формирования эмпатических отношений у студентов в процессе профессиональной подготовки осуществлялось с учетом системного, личностно-ориентированного и субъектно-деятельностного подходов. Методологическую основу исследования составили положения современной психологии личности, психологии общения и психологии профессионального развития, согласно которым эмпатия рассматривается как сложное психологическое образование, формирующееся и развивающееся в процессе межличностного взаимодействия и специально организованной деятельности. В исследовании приняли участие студенты высших образовательных

учреждений, находящиеся на этапе профессионального обучения. При формировании выборки учитывались возраст студентов, курс обучения, направление профессиональной подготовки и опыт межличностного взаимодействия в образовательной среде. Исследовательская выборка формировалась с учетом принципов добровольности участия, информированности испытуемых и конфиденциальности полученных данных.

Для изучения уровня и особенностей эмпатии у студентов использовался комплекс психодиагностических и исследовательских методов. В качестве основных методов применялись анализ научной литературы по проблеме эмпатии и профессионального развития личности, наблюдение, беседа, анкетирование и психодиагностическое тестирование. Использование комплекса взаимодополняющих методов позволило рассмотреть эмпатические отношения не только как индивидуально-психологическую характеристику личности, но и как результат процесса межличностного взаимодействия студентов в образовательной среде. Для диагностики уровня эмпатических способностей целесообразно использование методики диагностики уровня эмпатических способностей В.В. Бойко, позволяющей определить выраженность отдельных компонентов эмпатии и общий уровень эмпатической способности личности. Дополнительно может применяться методика М. Дэвиса (Interpersonal Reactivity Index), направленная на изучение различных компонентов эмпатии, включая способность принимать перспективу другого человека, эмпатическую заботу и личностный дистресс. Применение указанных методик позволяет получить более комплексную характеристику когнитивных и эмоциональных аспектов эмпатии.

В рамках исследования также анализировались особенности межличностного взаимодействия студентов: способность понимать эмоциональные состояния партнеров по общению, готовность оказывать эмоциональную поддержку, уровень чувствительности к переживаниям других людей, способность учитывать позицию собеседника, особенности сотрудничества и конструктивного разрешения возникающих противоречий. Данные показатели рассматривались во взаимосвязи с условиями профессиональной подготовки и характером образовательного взаимодействия. Для выявления факторов, способствующих формированию эмпатических отношений, учитывались особенности образовательной среды, характер взаимодействия преподавателей и студентов, уровень групповой сплоченности, интенсивность совместной деятельности, участие студентов в интерактивных формах обучения, а также наличие возможностей для рефлексии собственного эмоционального состояния и эмоциональных состояний других людей. Полученные эмпирические данные подвергались количественной и качественной обработке. На первом этапе осуществлялся первичный анализ результатов психодиагностического исследования. На втором этапе определялись средние значения показателей, их процентное распределение и соотношение уровней эмпатии. При необходимости для определения статистической значимости выявленных различий использовались методы математико-статистического анализа, включая критерий Стьюдента, дисперсионный анализ и корреляционный анализ. Выбор конкретного статистического критерия определялся характером распределения данных, объемом выборки и исследовательскими задачами.

Особое внимание уделялось выявлению взаимосвязи между уровнем эмпатии и особенностями межличностного взаимодействия студентов в процессе профессиональной подготовки. Предполагалось, что более высокий уровень эмпатической способности будет связан с большей выраженностью конструктивных форм общения, эмоциональной отзывчивости, способности к сотрудничеству и взаимопониманию. Организация исследования включала несколько последовательных этапов: теоретико-аналитический этап, направленный на изучение научных подходов к пониманию эмпатии и эмпатических отношений; диагностический этап, включавший проведение психодиагностического обследования студентов; аналитический этап, предусматривающий обработку и интерпретацию полученных результатов; и обобщающий этап, на котором формулировались основные выводы относительно психологических особенностей формирования эмпатических отношений у студентов в процессе профессиональной подготовки.

Таким образом, выбранная методология позволила комплексно исследовать психологические особенности эмпатии студентов, определить основные факторы ее формирования и установить значение эмпатических отношений для эффективного межличностного взаимодействия и профессионального развития будущих специалистов.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Проведенное исследование позволило выявить ряд психологических особенностей формирования эмпатических отношений у студентов в процессе профессиональной подготовки. Полученные результаты показывают, что эмпатия студентов представляет собой многокомпонентное психологическое образование, которое проявляется в способности понимать эмоциональное состояние другого человека, сопереживать ему, учитывать его индивидуально-психологические особенности и выбирать адекватные способы взаимодействия. Анализ результатов психодиагностического исследования показал неоднородность уровня развития эмпатических способностей у студентов. У части обследованных студентов отмечается достаточно выраженная способность к эмоциональной отзывчивости, пониманию переживаний других людей и установлению доверительного взаимодействия. Данная категория студентов характеризуется стремлением учитывать эмоциональное состояние собеседника, проявлять внимание к его потребностям и оказывать психологическую поддержку в процессе общения. Высокий уровень эмпатии создает благоприятные условия для формирования позитивных межличностных отношений и конструктивного взаимодействия в учебной и профессионально ориентированной деятельности. Одновременно у части студентов выявляется средний уровень развития эмпатии, который характеризуется избирательностью эмоциональной отзывчивости. Такие студенты в большинстве ситуаций способны понимать переживания других людей, однако выраженность эмпатической реакции может зависеть от характера ситуации, эмоциональной близости с партнером по взаимодействию и личной заинтересованности. Это свидетельствует о необходимости дальнейшего развития способности к осознанному пониманию эмоциональных состояний других людей и регулированию собственного поведения в процессе общения.

У студентов с относительно низкой выраженностью эмпатических характеристик могут наблюдаться определенные трудности в распознавании эмоциональных состояний партнеров по общению, принятии позиции другого человека и проявлении эмоциональной поддержки. В межличностном взаимодействии это может выражаться в недостаточной чувствительности к эмоциональным сигналам, тенденции преимущественно ориентироваться на собственную позицию и затруднениях при разрешении коммуникативных противоречий. При этом низкая выраженность отдельных эмпатических характеристик не следует рассматривать как неизменное свойство личности, поскольку эмпатия способна развиваться под влиянием социального опыта, образования и специально организованной психологической работы. Особый интерес представляет анализ взаимосвязи эмпатии с характером профессиональной подготовки студентов. Полученные результаты позволяют предположить, что образовательная среда является одним из значимых факторов развития эмпатических отношений. В процессе совместной учебной деятельности студенты получают возможность наблюдать эмоциональные реакции других людей, учитывать различные точки зрения, сотрудничать, оказывать взаимную поддержку и разрешать возникающие межличностные противоречия. Подобный социально-психологический опыт способствует постепенному развитию как когнитивного, так и эмоционального компонентов эмпатии.

Важным фактором формирования эмпатических отношений выступает характер взаимодействия преподавателя со студентами. Педагогическое общение, основанное на уважении личности обучающегося, эмоциональной поддержке, диалогичности и принятии индивидуальных особенностей, создает благоприятные условия для развития эмпатического поведения. Студенты, находящиеся в психологически комфортной образовательной среде,

получают возможность не только усваивать профессиональные знания, но и осваивать конструктивные модели межличностного взаимодействия.

Результаты исследования также указывают на важность интерактивных форм профессиональной подготовки. Работа в малых группах, дискуссии, ролевые игры, анализ психологических ситуаций, case-study, тренинговые упражнения и рефлексивные задания позволяют студентам непосредственно включаться в ситуации межличностного взаимодействия. В ходе такой деятельности происходит развитие способности воспринимать ситуацию с позиции другого человека, анализировать собственные эмоциональные реакции и осознавать последствия собственного поведения для партнеров по общению.

С психологической точки зрения формирование эмпатических отношений целесообразно рассматривать как процесс последовательного развития нескольких взаимосвязанных компонентов. Когнитивный компонент обеспечивает понимание эмоционального состояния и позиции другого человека; эмоциональный компонент выражается в способности к сопереживанию и эмоциональной отзывчивости; поведенческий компонент проявляется в выборе адекватных способов поддержки и взаимодействия. Недостаточная сформированность одного из указанных компонентов может снижать эффективность целостного эмпатического взаимодействия. Полученные результаты согласуются с положениями зарубежных и отечественных исследований, в которых эмпатия рассматривается как важнейший фактор эффективного межличностного общения и социально-профессиональной адаптации личности. В частности, в концепции М. Дэвиса эмпатия представлена как многомерное образование, включающее способность принимать перспективу другого человека, эмпатическую заботу и другие компоненты, отражающие особенности эмоционального реагирования. Подобный подход позволяет рассматривать эмпатию не как единую и статичную характеристику, а как сложную систему когнитивных, эмоциональных и поведенческих механизмов.

Существенное значение имеет и подход К. Роджерса, согласно которому способность понимать внутренний мир другого человека и принимать его субъективный опыт является важным условием эффективного психологического взаимодействия. В контексте профессиональной подготовки данное положение приобретает особую значимость, поскольку будущий специалист должен уметь не только передавать и применять профессиональные знания, но и выстраивать продуктивные отношения с коллегами, клиентами, учащимися, пациентами или другими участниками профессионального взаимодействия. Таким образом, результаты исследования позволяют утверждать, что формирование эмпатических отношений у студентов определяется совокупностью индивидуально-психологических и социально-педагогических факторов. К числу наиболее значимых факторов относятся уровень развития эмоциональной отзывчивости, способность к принятию позиции другого человека, коммуникативный опыт, характер межличностных отношений в студенческой группе, стиль педагогического взаимодействия и организация совместной деятельности. Вместе с тем выявленные особенности свидетельствуют о необходимости целенаправленного включения элементов развития эмпатии в содержание профессиональной подготовки. Эффективным направлением может выступать комплексная психолого-педагогическая программа, ориентированная на развитие эмоциональной осознанности, навыков активного слушания, способности к рефлексии, распознавания эмоциональных состояний других людей, конструктивного разрешения конфликтов и оказания эмоциональной поддержки.

В целом результаты исследования подтверждают, что развитые эмпатические отношения являются важным ресурсом профессионального становления личности студента. Они способствуют повышению качества межличностного взаимодействия, формированию культуры общения, развитию сотрудничества и созданию благоприятного социально-психологического климата в образовательной среде. Следовательно, развитие эмпатии должно рассматриваться не как дополнительный элемент образовательного процесса, а как один из значимых компонентов подготовки профессионально компетентной и социально зрелой личности будущего специалиста.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Проведенное исследование позволяет сделать вывод о том, что эмпатические отношения являются важным психологическим компонентом межличностного взаимодействия и профессионального становления студентов. Эмпатия обеспечивает возможность более глубокого понимания эмоционального состояния и внутреннего мира другого человека, способствует развитию эмоциональной отзывчивости, взаимопонимания, сотрудничества и конструктивного общения. Установлено, что формирование эмпатических отношений у студентов представляет собой динамический процесс, на который оказывают влияние как индивидуально-психологические особенности личности, так и социально-психологические условия образовательной среды. Существенное значение имеют уровень эмоциональной отзывчивости, способность принимать позицию другого человека, коммуникативные навыки, опыт межличностного взаимодействия, характер отношений в студенческой группе и особенности педагогического общения. В процессе профессиональной подготовки развитие эмпатии приобретает особую значимость, поскольку современная профессиональная деятельность предполагает постоянное взаимодействие с различными категориями людей. Высокий уровень эмпатической компетентности способствует установлению доверительных отношений, повышению эффективности коммуникации, предупреждению межличностных конфликтов и формированию благоприятного социально-психологического климата.

Результаты исследования позволяют рассматривать образовательную среду как значимый ресурс формирования эмпатических отношений. Использование интерактивных методов обучения, групповой работы, дискуссий, ролевых игр, анализа профессиональных ситуаций, тренинговых упражнений и рефлексивных заданий создает дополнительные возможности для развития когнитивного, эмоционального и поведенческого компонентов эмпатии. На основании полученных результатов предлагается систематически включать в образовательный процесс психолого-педагогические мероприятия, направленные на развитие эмпатической компетентности студентов. Особое внимание целесообразно уделять формированию навыков активного слушания, эмоциональной саморегуляции, распознавания эмоциональных состояний, принятия позиции другого человека, конструктивного разрешения конфликтов и оказания психологической поддержки. В целях повышения эффективности профессиональной подготовки рекомендуется разработать и внедрить комплексную программу формирования эмпатических отношений у студентов, предусматривающую последовательное развитие эмоциональной осознанности, коммуникативной культуры, рефлексивных способностей и навыков конструктивного взаимодействия. Данная программа может реализовываться посредством тренингов, практических занятий, психологических упражнений и специально организованной групповой деятельности. Также целесообразно повышать психологическую компетентность преподавателей в области развития эмпатического взаимодействия. Создание педагогами атмосферы уважения, принятия, доверия и психологической безопасности будет способствовать формированию у студентов позитивных моделей межличностного общения. Перспективным направлением дальнейших исследований является изучение динамики эмпатических характеристик студентов на различных этапах профессионального обучения, а также определение взаимосвязи эмпатии с коммуникативной компетентностью, эмоциональным интеллектом, профессиональной мотивацией, толерантностью и психологической адаптацией. Особый научный интерес

представляет разработка и экспериментальная проверка эффективности психолого-педагогических программ, направленных на целенаправленное формирование эмпатических отношений у будущих специалистов.

Таким образом, формирование эмпатических отношений следует рассматривать как важное направление психологического сопровождения профессиональной подготовки студентов. Развитие эмпатии способствует не только совершенствованию межличностного взаимодействия, но и формированию профессионально компетентной, социально ответственной и психологически зрелой личности будущего специалиста.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Гозиев, Э.Г. *Общая психология*. — Ташкент: Национальное общество философов Узбекистана, 2010. — 544 с.
2. Андреева, Г.М. *Социальная психология*. — Москва: Аспект Пресс, 2008. — 363 с.
3. Ильин, Е.П. *Эмоции и чувства*. — Санкт-Петербург: Питер, 2001. — 752 с.
4. Бойко, В.В. *Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других*. — Москва: Филинь, 1996. — 472 с.
5. Роджерс, К. *Становление личности: взгляд на психотерапию*. — Москва: Эксмо-Пресс, 2001. — 416 с.
6. Дэвис, М.Х. *Эмпатия: психологические исследования и теория*. — Москва: Академический проект, 2018. — 320 с.
7. Гоулман, Д. *Эмоциональный интеллект*. — Москва: Манн, Иванов и Фербер, 2018. — 544 с.
8. Хоффман, М.Л. *Эмпатия и моральное развитие*. — Кембридж: Cambridge University Press, 2000. — 352 с.
9. Дэвис, М.Х. Измерение индивидуальных различий в эмпатии: доказательства многомерного подхода // *Journal of Personality and Social Psychology*. — 1983. — Т. 44, № 1. — С. 113–126.
10. Десети, Ж., Джексон, П.Л. Функциональная архитектура человеческой эмпатии // *Behavioral and Cognitive Neuroscience Reviews*. — 2006. — Т. 3, № 2. — С. 71–100.

«ҚАРОВСИЗ БОЛА» ВА «ҚАРОВСИЗ ЎСМИР» ТУШУНЧАЛАРИНИНГ

ТАРИХИЙ МОҲИЯТИ ВА МАЗМУНИ

Муродова Малика Хўжамкул қизи

¹ Ўзбекистон Миллий университети, Тошкент, Ўзбекистон

e-mail: kamola_nuz@rambler.ru

Аннотация. В статье рассматривается историческая сущность и содержание понятий «беспризорный ребёнок» и «беспризорный подросток» как социально-исторических категорий. Цель исследования заключается в выявлении особенностей формирования и трансформации данных понятий в зависимости от конкретных общественно-политических, социально-экономических и демографических условий. Методологическую основу исследования составили историко-сравнительный, историко-генетический и системный методы, позволившие проследить изменение подходов к определению детской и подростковой беспризорности, а также меры государства и общества по её предупреждению и преодолению. В результате исследования установлено, что содержание понятий «беспризорный ребёнок» и «беспризорный подросток» не являлось неизменным и формировалось под воздействием исторической эпохи, социальных потрясений, экономических кризисов, миграционных процессов, военных конфликтов и изменений в семейно-бытовой сфере. Выявлено, что беспризорность представляла собой не только

отсутствие надлежащего родительского надзора, но и сложное социальное явление, связанное с нарушением механизмов социализации и воспитания подрастающего поколения. Сделан вывод о необходимости рассматривать данные понятия в их историческом контексте, учитывая возрастные особенности детей и подростков, а также специфику государственной политики в сфере их социальной защиты, воспитания и адаптации.

Ключевые слова: қаровсиз бола, қаровсиз ўсмир, болалар қаровсизлиги, бепаноҳлик, ижтимоий ҳимоя, давлат сиёсати, ижтимоийлашув.

Abstract. This article examines the historical essence and content of the concepts of a “neglected child” and a “neglected adolescent” as socio-historical categories. The aim of the study is to identify the factors that influenced the formation and historical transformation of these concepts, including socio-political, socio-economic, and demographic conditions. The research employs historical-comparative, historical-genetic, and systemic approaches to trace changes in the understanding of child and adolescent neglect, as well as the development of state and societal measures aimed at its prevention and elimination. The study demonstrates that the meanings of the concepts “neglected child” and “neglected adolescent” were not static but evolved in response to the specific characteristics of different historical periods. Wars, economic crises, migration processes, demographic changes, and transformations in family relations significantly influenced the scale and forms of child and adolescent neglect. The findings also indicate that neglect should not be viewed solely as the absence of parental supervision, but as a complex social phenomenon associated with disruptions in the processes of socialization, education, upbringing, and social adaptation of children and adolescents. The study concludes that these concepts should be examined within their specific historical context, taking into account age-related characteristics and the development of state policies aimed at social protection, education, and integration of children and adolescents into society.

Keywords: neglected child, neglected adolescent, child neglect, homelessness, social protection, state policy, socialization.

Annotatsiya. Maqolada «qarovsiz bola» va «qarovsiz o‘smir» tushunchalarining tarixiy mohiyati va mazmuni ijtimoiy-tarixiy kategoriya sifatida tahlil etilgan. Tadqiqotning maqsadi mazkur tushunchalarning shakllanishi va tarixiy transformasiyasiga ta’sir ko‘rsatgan ijtimoiy-siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hamda demografik omillarni aniqlashdan iborat. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, tarixiy-genetik va tizimli yondashuvlardan foydalanilib, bolalar va o‘smirlar qarovsizligiga berilgan ta’riflar, shuningdek, uning oldini olish va bartaraf etishga qaratilgan davlat hamda jamiyat chora-tadbirlarining o‘zgarishi tadqiq etilgan. Tadqiqot natijasida «qarovsiz bola» va «qarovsiz o‘smir» tushunchalarining mazmuni muayyan tarixiy davr xususiyatlaridan kelib chiqqan holda shakllangani aniqlangan. Urushlar, iqtisodiy inqirozlar, migrasiya jarayonlari, demografik o‘zgarishlar va oilaviy munosabatlardagi o‘zgarishlar bolalar qarovsizligi ko‘lami va shakllariga bevosita ta’sir ko‘rsatgan. Shuningdek, qarovsizlik faqat ota-ona nazoratining mavjud emasligi emas, balki bola va o‘smirlarning ijtimoiylashuvi, ta’lim-tarbiyasi hamda jamiyatga moslashuvi bilan bog‘liq murakkab ijtimoiy hodisa ekani asoslangan. Xulosa sifatida mazkur tushunchalarni tarixiy kontekstda, bolalar va o‘smirlarning yosh xususiyatlari hamda davlatning ijtimoiy himoya siyosati bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganish zarurligi ta’kidlangan.

Kalit so‘zlar: qarovsiz bola, qarovsiz o‘smir, bolalar qarovsizligi, bepanohlik, ijtimoiy himoya, davlat siyosati, ijtimoiylashuv.

KIRISH

XX asrning 20–30 yillarida sobiq Ittifoq hududida, shu jumladan O‘zbekistonda, keng tarqalgan ijtimoiy hodisalarni ilmiy tahlil qilish uchun, avvalo, uning terminologik asosini «qarovsiz bola», «bepanoh bola», «nazoratsiz bola», «ko‘cha bolasi» kabi tushunchalarni aniq farqlash va ularning mazmun-mohiyatini ochib berish zarur. Mazkur tushunchalar kundalik nutqda ko‘pincha sinonim sifatida qo‘llanilsa-da, ilmiy adabiyotda, xususan huquqiy va tarixiy tadqiqotlarda, ular orasida

nazariy jihatdan muhim farqlar mavjud bo'lib, bu farqlarni aniqlamay turib mavzuning tarixiy-manbashunoslik asosini to'g'ri qurib bo'lmaydi. F. A. Usmanovning O'zbekistonda bolalar qarovsizligi masalasiga bag'ishlangan (PhD) dissertasion tadqiqotida ta'kidlanishicha, «bola» atamasi ostida, agar qonunchilikda boshqacha ko'rsatilmagan bo'lsa, 18 yoshga to'lmagan har qanday shaxs tushuniladi, «voyaga yetmagan» termini esa, undan farqli o'laroq, ko'proq 14 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan shaxslarga nisbatan qo'llaniladi. Muallifning fikricha, «bola qarovsizligi» tushunchasi «nazoratsiz bola», «ko'cha bolasi» kabi atamalar bilan yaqin ma'nodosh bo'lsa-da, turli mualliflar va turli davlatlarning huquqiy tizimlarida ularga berilgan ta'riflar qisman farq qiladi. Xususan, BMT ekspertlarining ta'rifiga ko'ra, qashshoqlik, nisheta yoki zo'ravonlik kabi sabablar bilan oila bag'ridan chiqib ketgan va aniq turar joyiga ega bo'lmay ko'chada yashovchi bolalar qarovsiz bolalar sifatida baholanadi, ularning aksariyati kam ta'minlangan, majburiy ko'chirilgan yoki tabiiy va harbiy ofatlardan qochgan oilalardan bo'ladi. AQSH Xalqaro taraqqiyot agentligi

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, tarixiy-genetik va tizimli yondashuvlardan foydalanildi. Turli davrlardagi ilmiy adabiyotlar, normativ-huquqiy hujjatlar, statistik ma'lumotlar hamda O'zbekiston va qo'shni hududlar tarixiga oid tadqiqotlar qiyosiy tahlil qilindi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Sovet huquqiy-pedagogik adabiyotida «bepanohlik» tushunchasining mumtoz tasnifi sifatida S. V. Poznishevning ta'rifi alohida o'rin tutadi. Muallifning fikricha, bepanohlik bu voyaga yetmaganning o'zini qurshagan muhit bilan uzoq davom etadigan, xronik munosabat holati bo'lib, unda bola jismoniy va ruhiy kuchlarining yetarli emasligi sababli o'ziga o'zi katta xavf-xatarsiz yo'l-yo'riq bera olmaydi. Poznishev bepanohlikning darajasiga qarab uni uch turga ajratadi: birinchisi «bepanohlik-uysizlik» (besprizornost-bezdomnost), bunda bolada na ota-ona, na uni o'z qaramog'iga oladigan biror qarindosh-urug' mavjud bo'lmaydi; ikkinchisi «bepanohlik-tashlab ketilganlik» (besprizornost-zabroshennost), bunda bolaning boshpanasi bor, lekin uning zaruriy ehtiyojlari deyarli qondirilmaydi; uchinchisi esa «bepanohlik-qarovsizlik» (besprizornost-beznadzornost), bunda bolani nazorat qilishi lozim bo'lgan shaxslar uning moddiy ehtiyojlariga ma'lum darajada g'amxo'rlik qilsa-da, uning rivojlanishi va xulq-atvorini lozim darajada nazor

L. M. Vasilevskiyning 1924 yilda nashr etilgan «Bepanohlik va ko'cha bolalari» asarida bepanohlikning sabablari chuqur tahlil qilingan bo'lib, muallif uni moddiy muhtojlik, axloqiy-ruhiy muhitning yo'qligi va aqliy rivojlanishga e'tiborsizlik kabi omillarning majmui sifatida ta'riflaydi bular, uning fikricha, bolaning rivojlanishi uchun nomuvofiq sharoit va vaziyatlar yig'indisini tashkil etadi. Vasilevskiy, shuningdek, oila ichida ham bepanohlikning «urug'i» ekilishi mumkinligini ta'kidlaydi: ota-ona bolaning moddiy ehtiyojlarini qondirsa-da, uning ichki dunyosi, kechinmalari va ruhiy ehtiyojlariga e'tibor bermasa, bu ham, uning so'zi bilan aytganda, «bepanohlik, tashlab ketilganlik va yolg'izlikning urug'i»dir. Muallif barcha turdagi bepanohlik uchun umumiy belgi sifatida bolaning jismoniy, aqliy va axloqiy rivojlanish manfaatlarining buzilishini ko'rsatadi hamda yetim

O. B. Maslovaning Sovet Rossiyasida 1920-yillarda ommaviy bolalar bepanohligini tugatishga bag'ishlangan dissertasiyasida ko'rsatilishicha, 1920-yillar boshida terminologik masalada yana bir yo'nalish «bolalar defektivligi» (detskaya defektivnost) tushunchasi ham muhokama predmetiga aylangan: ba'zi tadqiqotchilar, avvalo pedagog va shifokorlar, bepanohlar va huquqbuzarlarning asosial xatti-harakatini ularning tug'ma defektivligi va ruhiy chetlanishlari bilan bog'lab, ularni ham shu toifaga kiritishni taklif qilganlar. Biroq V. I. Kufayev, B. A. Plyusnin va P. P. Blonskiy kabi tadqiqotchilar bunday qarashlarni tanqid qilib, voyaga yetmagan huquqbuzarlarning oilaviy, iqtisodiy va ijtimoiy ahvolini o'rganish orqali ularning asosial xatti-harakati tug'ma «defektivlik»dan emas, balki ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlardan kelib chiqishini isbotlaganlar. Ushbu bahs, o'z navbatida, «qa

Terminning rasmiy-huquqiy jihatdan aniq mustahkamlanishi esa ancha kechroq, faqat 1926 yilga kelib amalga oshirilgan. Z. G. Saktaganova va G. B. Karsakovaning tadqiqotida ko'rsatilishicha, 1917 yildan 1926 yilgacha «bepanoh» tushunchasining aniq ta'rifi mavjud bo'lmagan, uning talqini

keng va noaniq bo'lgan; M. N. Gernet, P. I. Lyublinskiy, V. I. Kufaev kabi tadqiqotchilar o'zlarining ta'riflarini taklif qilganlar, bu ta'rif 1924 yil 22 maydagi Xalq maorifi komissarligi Ijtimoiy tarbiya bosh boshqarmasi (Glavsovsvo) sirkulyari bilan aniqlashtirilgan bo'lsa-da, bepanohlik tushunchasining yakuniy rasmiy ta'rifini faqat VSIK va RSFSR XKK ning 1926 yil 8 martdagi qarori bergan. Ushbu hujjat bolalarni ikki toifaga bevosita bepanohlarga va «vaqtinchalik yoki qisman yordam va tarbiya choralariga muhtoj»larga ajratgan: 16 yoshgacha bo'lgan, ota-onasi yo'q yoki ularga qarashga qodir katta aka-opalari bo'lmagan, ota-ona va qarindoshlari bilan aloqani yo'qotgan, sud yoki voyaga yetmaganlar ishlari bo'yicha komissiya qarori bilan oiladan oli

F. A. Usmanovning bolalar uylarining O'zbekistonda bepanohlikni bartaraf etishdagi ahamiyatiga bag'ishlangan navbatdagi maqolasida esa muallif Poznishevning yuqorida ko'rib chiqilgan tasnifiga parallel ravishda, XX asrning 20-yillarida Turkistonda bolalar uylari tarmog'i uch turga jismoniy va aqliy nuqsonli bolalar uylari, kuchsiz va bemor bolalar uylari hamda oddiy bolalar uylari bo'linib shakllanganini ko'rsatadi. 1920 yil boshida butun Rossiyada jami 1000 dan ortiq bolalar uyi bo'lib, ularda 75 mingdan ortiq bola tarbiyalangan bu ko'rsatkich, muallifning fikricha, real ehtiyojga nisbatan juda past bo'lgan: masalan, Andijonning o'zida 2 ta internatda 30 o'ringa 100 bola joylashgan, Andijon uezdida esa 1500 bolaga atigi 15 ta internat to'g'ri kelgan. Voyaga yetmagan huquqbuzarlar uchun Ichki ishlar xalq komissarligi nazoratidagi reformatoriy faqat Turkiston SSRda mavjud bo'lib, u 14–18 yoshli, sud qarori yoki voyaga yetmaganlar ishlari bo'yicha komissiya xulosasiga ko'ra yuboril

Yuqorida keltirilgan manbalar majmuini umumlashtirgan holda, mazkur tadqiqot doirasida «qarovsiz bola va o'smir» tushunchasiga quyidagicha yondashuv maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Birinchidan, «qarovsizlik» (beznadzornost) va «bepanohlik» (besprizornost) nazariy jihatdan farqlanadigan, ammo amalda bir-birini to'ldiruvchi va tarixiy taraqqiyot davomida o'zaro o'tib turuvchi hodisalardir: bepanohlik bolaning oila va ota-ona (yoki ularning o'rnini bosuvchi shaxs)dan butunlay ajralishi, turar joyi va moddiy ta'minot manbaidan mahrum bo'lishi bo'lsa, qarovsizlik oila bilan aloqa rasman saqlangan, lekin tarbiyaviy nazorat, kundalik g'amxo'rlik va bolani ijtimoiylashtirish borasidagi majburiyatlar lozim darajada bajarilmaydigan oraliq holatdir. Ikkinchidan, ushbu ikkita tushuncha orasidagi chegara tarixan o'zgaruvchan bo'lgan: 1920-yillarning oxirigacha ular amalda yagona toifa sifatida qaralgan bo'lsa, 1930-yillar o'rtasida ayniqsa 1935 yilgi «Bolalar bepanohligi va qarovsizligini tugatish to'g'risida»gi qarordan so'ng ikki alohida, ammo parallel qo'llaniladigan rasmiy-huquqi.

XULOSA

Yuqorida keltirilgan manbalar majmuini umumlashtirgan holda, mazkur tadqiqot doirasida «qarovsiz bola va o'smir» tushunchasiga quyidagicha yondashuv maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Birinchidan, «qarovsizlik» (beznadzornost) va «bepanohlik» (besprizornost) nazariy jihatdan farqlanadigan, ammo amalda bir-birini to'ldiruvchi va tarixiy taraqqiyot davomida o'zaro o'tib turuvchi hodisalardir: bepanohlik bolaning oila va ota-ona (yoki ularning o'rnini bosuvchi shaxs)dan butunlay ajralishi, turar joyi va moddiy ta'minot manbaidan mahrum bo'lishi bo'lsa, qarovsizlik oila bilan aloqa rasman saqlangan, lekin tarbiyaviy nazorat, kundalik g'amxo'rlik va bolani ijtimoiylashtirish borasidagi majburiyatlar lozim darajada bajarilmaydigan oraliq holatdir. Ikkinchidan, ushbu ikkita tushuncha orasidagi chegara tarixan o'zgaruvchan bo'lgan: 1920-yillarning oxirigacha ular amalda yagona toifa sifatida qaralgan bo'lsa, 1930-yillar o'rtasida ayniqsa 1935 yilgi «Bolalar bepanohligi va qarovsizligini tugatish to'g'risida»gi qarordan so'ng ikki alohida, ammo parallel qo'llaniladigan rasmiy-huquqiy kategoriyaga aylangan. Uchinchidan, O'zbekiston va Turkiston mintaqasida «qarovsizlik» va «bepanohlik» hodisalari, dunyoning boshqa mintaqalaridagi umumiy tamoyillarga mos ravishda oilaning parchalanishi, tarbiyaviy nazoratning yo'qolishi, moddiy ta'minotning yetishmasligi kabi umumiy belgilar bilan birga mahalliy sharoit: maktabgacha va maktab yoshidagi bolalar uchun alohida muassasalar tizimi, vaqf an'alarining barbod bo'lishi, milliy tarbiya an'alarining kommunistik tarbiya usullari bilan ziddiyati kabi o'ziga xos jihatlar bilan ham tavsiflanadi. Nihoyat, to'rtinchidan, «qarovsiz bola va o'smir» tushunchasini qo'llashda yosh chegaralarini aniq belgilash zarur: 18 yoshgacha bo'lgan shaxs bola, 14 dan 18 yoshgacha bo'lganlar

esa voyaga yetmagan (o'smir) sifatida baholanib, bu ikki yosh guruhida qarovsizlikning namoyon bo'lish shakllari bolalarda, asosan, maktabga qatnashmaslik va tartibsiz bo'sh vaqt, o'smirlarda esa ko'chada uzoq yurish, noma'qul muhitga tortilish va mayda huquqbuzarliklarga aralashish kabi ko'rinishlarda farqlanadi. Shunday qilib, «qarovsiz bola va o'smir» tushunchasi murakkab, tarixan o'zgaruvchan va ko'p qirrali ijtimoiy-huquqiy kategoriya bo'lib, uni to'g'ri tahlil qilish uchun nafaqat rus va xorijiy tarixshunosligidagi terminologik yondashuvlarni, balki O'zbekiston va butun O'rta Osiyo mintaqasining o'ziga xos ijtimoiy-tarixiy sharoitini ham inobatga olish talab etiladi. Mazkur tushunchaning tarixiy evolyusiyasi undan foydalanishning 1917 yilgacha bo'lgan amalda yo'qligidan to 1930-yillar o'rtasida rasmiy-huquqiy mustahkamlanishigacha bo'lgan yo'l o'z navbatida davlat siyosatining bolalar taqdiriga munosabatidagi tubdan o'zgarishlarni ham aks ettiradi va shu bois u O'zbekistonda 1917–1945 yillarda bolalar qarovsizligi masalasini tarixiy jihatdan o'rganishning zaruriy nazariy-metodologik asosini tashkil etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Usmanov F. A. O'zbekistonda bolalar qarovsizligi masalasi (1917–1945 yillar): tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. — Termiz, 2022. — 56 b.
2. Познышев С. В. Детская беспризорность и меры борьбы с ней. — М.: Изд-во Мосздраводела, 1926. — С. 8–9.
3. Василевский Л. М. Голгофа ребенка. Беспризорность и дети улицы. — Ленинград–Москва: Книга, 1924. — С. 13, 20–22.
4. Люблинский П. И., Копелянская С. Е. Охрана детства и борьба с беспризорностью. — Ленинград: Academia, 1924.
5. Славко А. А. Детская беспризорность и безнадзорность в России конца 1920-х – начала 1950-х годов: автореф. дис. ... д-ра ист. наук. — Самара, 2011.
6. Хужанова М. Ф. История детских домов в Узбекистане: формирование, деятельность и проблемы (1920–1930 гг.) // Молодой учёный. — 2016. — № 19 (123). — С. 284–288.
7. Сактаганова З. Г., Карсакова Г. Б. Влияние голода на рост числа беспризорных детей в Акмолинской губернии в 1920-е гг. // Вестник КазНУ. Серия историческая. — 2017. — № 3 (86). — С. 5–6.
8. Usmanov F. A. Child Homelessness and Neglect in the Uzbek SSR in the Second Half of the 1920s // International Multidisciplinary Science Conference. — 2026. — Vol. 1, Issue 5. — P. 171–176.
9. Usmanov F. O'zbekistonda bolalar qarovsizligini bartaraf etishda bolalar uylarining ahamiyati // Ўтмишга назар – Взгляд в прошлое – Look to the Past. — 2026. — Т. 9, № 4/2. — Б. 53–59.

O'SPIRINLARDA PROKRASTINATSIYANING OLDINI OLIISH PSIXOKORREKSION USULLARINING NAZARIY TAHLILI

Islamova Sayara Sodikovna

Qarshi davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. *Ushbu tezisda o'spirinlarda prokrastinatsiyaning kelib chiqishiga ta'sir etuvchi psixologik omillar hamda uning oldini olishga qaratilgan psixokorreksion usullar nazariy jihatdan tahlil qilingan. Prokrastinatsiya shunchaki vaqtni noto'g'ri taqsimlash yoki dangasalik emas, balki shaxsning o'z xulq-atvorini boshqarishi, hissiy holatini nazorat qilishi va faoliyatini maqsadga muvofiq tashkil etishidagi qiyinchiliklar bilan bog'liq murakkab psixologik hodisa ekanligi asoslangan. O'spirinlik davrida kuzatiladigan hissiy beqarorlik, muvaffaqiyatsizlikdan qo'rqish, past o'zini o'zi baholash, perfektsionizm, o'quv motivatsiyasining sustligi va raqamli chalg'ituvchilar prokrastinatsiyani kuchaytirishi ko'rsatib berilgan.*

Kalit so‘zlar: o‘spirinlik davri, prokrastinatsiya, akademik prokrastinatsiya, psixokorreksiya, o‘zini o‘zi boshqarish, motivatsiya, vaqtni boshqarish, kognitiv-xulqiy yondashuv, hissiy regulatsiya.

Аннотация. В тезисе представлен теоретический анализ психологических факторов, способствующих возникновению прокрастинации у юношей и девушек, а также психокоррекционных методов её предупреждения. Обосновано, что прокрастинация представляет собой не просто нерациональное использование времени или проявление лени, а сложное психологическое явление, связанное с трудностями саморегуляции, эмоционального контроля и целенаправленной организации деятельности. Показано, что эмоциональная неустойчивость, страх неудачи, заниженная самооценка, перфекционизм, слабая учебная мотивация и цифровые отвлекающие факторы усиливают прокрастинацию в юношеском возрасте.

Ключевые слова: юношеский возраст, прокрастинация, академическая прокрастинация, психокоррекция, саморегуляция, мотивация, управление временем, когнитивно-поведенческий подход, эмоциональная регуляция.

Abstract. This thesis provides a theoretical analysis of the psychological factors contributing to procrastination in adolescents and young people, as well as psychocorrectional methods for its prevention. Procrastination is considered not merely as poor time management or laziness, but as a complex psychological phenomenon associated with difficulties in self-regulation, emotional control and purposeful organization of activity. Emotional instability, fear of failure, low self-esteem, perfectionism, insufficient academic motivation and digital distractions are identified as factors that may increase procrastination during adolescence.

Keywords: adolescence, procrastination, academic procrastination, psychological correction, self-regulation, motivation, time management, cognitive-behavioural approach, emotional regulation.

KIRISH

Zamonaviy ta’lim sharoitida o‘spirinlardan mustaqil fikrlash, o‘z faoliyatini rejalashtirish, topshiriqlarni belgilangan muddatda bajarish va vaqt resurslaridan oqilona foydalanish talab etiladi. Biroq o‘spirinlarning muayyan qismida muhim vazifalarni keyinga qoldirish, ishni boshlashni paysalga solish, topshiriqni bajarish o‘rniga ikkilamchi mashg‘ulotlar bilan band bo‘lish holatlari kuzatiladi. Psixologiyada bunday holat “prokrastinatsiya” tushunchasi orqali ifodalanadi. Prokrastinatsiya lotincha *procrastinatus* so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, “ertangi kunga qoldirish” ma’nosini anglatadi. P. Steel prokrastinatsiyani shaxsning salbiy oqibatlarini oldindan bilishiga qaramay, rejalashtirilgan faoliyatni ixtiyoriy ravishda kechiktirishi bilan bog‘liq o‘zini o‘zi boshqarishdagi muvaffaqiyatsizlik sifatida izohlaydi [1]. Bunda inson bajarilishi zarur bo‘lgan vazifani anglaydi, uni bajarish uchun imkoniyatga ega bo‘ladi, lekin turli ichki va tashqi omillar ta’sirida faoliyatni boshlamaydi yoki uni yakunlashni kechiktiradi.

Prokrastinatsiyani oddiy dam olish, vazifani ongli ravishda boshqa muddatga ko‘chirish yoki dangasalik bilan bir xil hodisa sifatida baholash to‘g‘ri emas. Ongli ravishda kechiktirishda inson mavjud sharoitni tahlil qilib, faoliyat uchun qulayroq vaqtni tanlaydi va qarorining oqibatlarini boshqaradi. Prokrastinatsiyada esa kechiktirish ko‘pincha kuchli bezovtalik, aybdorlik hissi, ichki ziddiyat va vaqt tanqisligining ortishi bilan kechadi. Dangasalikda faoliyatni bajarishga intilish sust bo‘lishi mumkin, prokrastinatsiyada esa shaxs vazifani bajarish zarurligini tushunadi, biroq uni boshlashga qiynaladi.

O‘spirinlik davrida shaxsning o‘zini anglashi, mustaqil qaror qabul qilishi, hayotiy maqsadlarini belgilashi va ijtimoiy mas’uliyati rivojlanadi. Shu bilan birga, bu davrda hissiy beqarorlik, o‘z imkoniyatlarini boshqalarning natijalari bilan taqqoslash, tanqidga nisbatan sezgirlik va kelajak haqidagi xavotir ham kuchayishi mumkin. Mazkur xususiyatlar prokrastinatsiya shakllanishi uchun psixologik sharoit yaratadi. Shuning uchun o‘spirinlarda prokrastinatsiyaning

oldini olish faqat vaqtni rejalashtirishni o'rgatish bilan cheklanmasdan, uning kognitiv, motivatsion, hissiy va xulqiy sabablarini aniqlashga asoslanishi kerak.

PROKRASTINATSIYANING PSIXOLOGIK MOHIYATI

Prokrastinatsiyaning shakllanishini yagona sabab bilan tushuntirib bo'lmaydi. U shaxsning individual-psixologik xususiyatlari, o'quv faoliyatining mazmuni, motivatsiya darajasi, ijtimoiy muhit va hissiy holatning o'zaro ta'siri natijasida yuzaga keladi. K.B. Klingsieck prokrastinatsiyani muhim vazifani mavjud imkoniyatlarga qaramasdan asossiz ravishda kechiktirish va buning oqibatida shaxsiy noqulaylikni boshdan kechirish jarayoni sifatida tavsiflaydi [2].

O'spirinlarda prokrastinatsiyaning keng tarqalgan shakllaridan biri akademik prokrastinatsiyadir. U uy vazifalarini, mustaqil ta'lim topshiriqlarini, referat va loyiha ishlarini tayyorlash, imtihonga o'z vaqtida tayyorlanish kabi faoliyatlarning muntazam kechiktirilishida namoyon bo'ladi. O'spirin topshiriqni bajarish zarurligini anglagan holda ijtimoiy tarmoqlarni ko'rish, turli videolar tomosha qilish, kompyuter o'yinlari yoki boshqa ikkilamchi faoliyat bilan shug'ullanishi mumkin. Bunday mashg'ulotlar qisqa muddatga yoqimli hissiyot bersa-da, asosiy vazifa bajarilmaganligi sababli ichki zo'riqish kuchayib boradi.

Prokrastinatsiyaning kognitiv omillari o'spirinning vazifa va o'z imkoniyatlari haqidagi noto'g'ri tasavvurlarida ko'rinadi. "Bu ishni mukammal bajarmasam, meni tanqid qilishadi", "Bunday murakkab topshiriqni uddalay olmayman", "Ishni boshlash uchun alohida kayfiyat kerak", "Hali vaqt ko'p" kabi irratsional fikrlar faoliyatni boshlashga to'sqinlik qiladi. O'spirin vazifani haddan tashqari murakkab deb qabul qilsa, uni bajarishdan qochishga harakat qiladi. Vazifadan qochish esa vaqtinchalik hissiy yengillikni yuzaga keltiradi va kechiktirish xulqini mustahkamlaydi.

Prokrastinatsiyaning hissiy omillari xavotir, muvaffaqiyatsizlikdan qo'rqish, zerikish, frustratsiya va o'zidan qoniqmaslik bilan bog'liq. F.M. Sirois va T.A. Pychyl prokrastinatsiyani qisqa muddatli hissiy holatni boshqarishga qaratilgan xulq sifatida izohlaydi [3]. Ya'ni shaxs yoqimsiz yoki murakkab vazifani kechiktirish orqali hozirgi paytdagi salbiy hissiyotdan qochadi, ammo kelajakdagi muammolarini yanada kuchaytiradi. O'spirin topshiriq bilan bog'liq xavotirni kamaytirish uchun uni vaqtincha chetga suradi. Natijada vazifaning bajarilmaganligi yangi xavotir, aybdorlik va o'ziga ishonchsizlikni keltirib chiqaradi.

Motivatsiyaning yetarli emasligi ham prokrastinatsiyani kuchaytiradi. O'spirin topshiriqning shaxsiy mazmunini anglamasa, undan olinadigan natija uzoq va noaniq tuyulsa yoki faoliyat faqat kattalarning talabi sifatida qabul qilinsa, ishni boshlashga ichki ehtiyoj sezmaydi. Aksincha, o'quv maqsadining mazmuni tushunarli, erishiladigan va shaxsiy qadriyatlar bilan bog'langan bo'lsa, faoliyatga kirishish ehtimoli ortadi.

Perfeksionizm prokrastinatsiyaning alohida omillaridan biridir. Yuqori talablarning mavjudligi har doim ham salbiy holat emas. Biroq xatoga yo'l qo'yishni mutlaqo qabul qilmaslik, o'z natijasini doimiy ravishda boshqalarning yutuqlari bilan solishtirish va mukammal sharoitni kutish vazifani boshlashni qiyinlashtiradi. O'spirin ishni talab darajasida bajara olmaslikdan qo'rqib, uni umuman boshlamasligi yoki oxirgi muddatgacha kechiktirishi mumkin.

Raqamli muhit ham o'spirinlar prokrastinatsiyasining tashqi omillaridan biri hisoblanadi. Ijtimoiy tarmoqlardagi xabarlar, qisqa videolar, mobil o'yinlar va doimiy bildirishnomalar diqqatning tez-tez bo'linishiga olib keladi. Raqamli kontent tezkor rag'bat bersa, o'quv topshiriqning natijasi ma'lum vaqt va mehnatdan keyin namoyon bo'ladi. Shu sababli tezkor qoniqish manbalari uzoq muddatli maqsadlardan ustun kelishi mumkin. Biroq bunda raqamli vositalarning o'zini prokrastinatsiyaning yagona sababi deb hisoblash noto'g'ri. Asosiy muammo o'spirinning ushbu vositalardan foydalanishni nazorat qila olmasligi bilan bog'liq.

PROKRASTINATSIYANING O'SPIRIN SHAXSIGA TA'SIRI

Vazifalarni muntazam kechiktirish o'spirinning o'quv natijalariga, ruhiy holatiga va ijtimoiy munosabatlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Topshiriqlarni oxirgi vaqtda shoshilinch bajarish ish sifatining pasayishiga, xatolar ko'payishiga hamda bilimlarning yuzaki o'zlashtirilishiga olib keladi.

O'spirinda "men vaqtida bajara olmayman" degan salbiy tasavvur shakllanib, o'z kuchiga ishonch pasayishi mumkin.

Prokrastinatsiya natijasida vazifalar to'planib borgani sari ruhiy zo'rqiqlik, xavotir va aybdorlik hissi kuchayadi. O'spirinning dam olish va uyqu tartibi buziladi. Doimiy kechiktirish o'ta-ona, o'qituvchi va tengdoshlar bilan nizolarga ham sabab bo'lishi mumkin. O'spirin o'z xatti-harakatini yashirish, yolg'on sabablar ko'rsatish yoki mas'uliyatni boshqalarga yuklashga urinadi. Vaqt o'tishi bilan bunday xulq barqaror odatga aylanib, keyingi ta'lim va kasbiy faoliyatda ham namoyon bo'lish ehtimoli ortadi.

Shu bilan birga, har qanday kechiktirishni psixologik buzilish sifatida baholash mumkin emas. Ayrim hollarda o'spirin charchoq, topshiriqlarning haddan tashqari ko'pligi, tushunarsiz ko'rsatmalar yoki real vaqt yetishmasligi sababli vazifani bajarimasligi mumkin. Shuning uchun psixokorreksion ishni boshlashdan oldin prokrastinatsiyaning davomiyligi, takrorlanish darajasi, yuzaga kelish sharoiti va o'spirin hayotiga ta'sirini aniqlash lozim.

PROKRASTINATSIYANING OLDINI OLISHNING PSIXOKORREKSION USULLARI

O'spirinlarda prokrastinatsiyaning oldini olishda kompleks psixokorreksion yondashuv samarali hisoblanadi. Bunda psixolog faqat kechiktirish xulqini bartaraf etishga emas, balki uning ortida turgan fikrlar, hissiyotlar, motivlar va o'zini o'zi boshqarishdagi qiyinchiliklar bilan ishlashi kerak.

Kognitiv-xulqiy yondashuv prokrastinatsiyaning korreksiya qilishda muhim o'rin tutadi. Mazkur yondashuv doirasida o'spirinning faoliyatni kechiktirishiga sabab bo'layotgan irratsional fikrlar aniqlanadi. Masalan, "Men bu topshiriqni mukammal bajarishim kerak" degan fikr "Topshiriqni imkoniyatim darajasida bajarishim va keyinchalik takomillashtirishim mumkin" degan realistik fikr bilan almashtiriladi. "Men buni uddalay olmayman" kabi umumlashtiruvchi xulosaning o'rniga "Topshiriq murakkab, lekin uni kichik qismlarga bo'lib bajarishim mumkin" degan konstruktiv qarash shakllantiriladi.

Psixolog o'spirin bilan birgalikda "fikr – hissiyot – xulq" o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qiladi. O'spirin vazifaga oid fikrlarini, shu paytda yuzaga kelgan hissiyotlarini va amalga oshirgan xatti-harakatini maxsus kundalikka qayd etadi. Bu usul avtomatik fikrlarni anglash, kechiktirishni keltirib chiqaruvchi vaziyatlarni aniqlash va muqobil xulq usullarini ishlab chiqishga yordam beradi.

Vazifani kichik bosqichlarga ajratish prokrastinatsiyaning kamaytirishning amaliy usullaridan biridir. Katta va noaniq vazifa o'spirinda xavotir uyg'otadi. Vazifa aniq hamda bajarilishi mumkin bo'lgan qismlarga bo'linsa, ishni boshlash osonlashadi. Masalan, "referat yozish" umumiy vazifasi mavzuni aniqlash, manbalarni topish, reja tuzish, kirish qismini yozish, asosiy qismni tayyorlash va matnni tahrirlash kabi bosqichlarga ajratiladi. Har bir bosqich uchun aniq muddat belgilanishi o'spirinning faoliyat ustidan nazorat hissining kuchaytiradi.

"Besh daqiqa qoidasi" ham faoliyatni boshlashdagi psixologik qarshilikni kamaytiradi. O'spiringa vazifani to'liq bajarish emas, dastlab unga faqat besh daqiqa vaqt ajratish taklif etiladi. Ish boshlangandan keyin faoliyatni davom ettirish osonlashadi. Ushbu usulning asosiy maqsadi yuqori natijani darhol qo'lga kiritish emas, balki faoliyatni boshlash odatini shakllantirishdir.

Vaqtning boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirishda kunlik va haftalik rejalardan foydalanish maqsadga muvofiq. Rejada bajarilishi zarur bo'lgan vazifalar muhimligi va muddatiga qarab joylashtiriladi. Biroq reja haddan tashqari ko'p vazifalar bilan to'ldirilmasligi lozim. Aks holda, bajarilmagan ishlarning ko'pligi o'spirinning motivatsiyasini pasaytirishi mumkin. Rejalashtirishda dam olish, jismoniy faollik, uyqu va shaxsiy qiziqishlar uchun ham vaqt qoldirilishi kerak.

Maqsadlarni belgilashda ularning aniq, o'lchanadigan, erishiladigan, shaxs uchun ahamiyatli va vaqt bilan chegaralangan bo'lishiga e'tibor qaratiladi. "Yaxshi o'qishim kerak" kabi umumiy maqsad o'rniga "Bugun soat 18:00 dan 18:30 gacha mavzuning birinchi qismini o'qiyman va beshta asosiy tushunchani yozib olaman" shaklidagi maqsad samaraliroq hisoblanadi. P.M. Gollwitzer tomonidan ishlab chiqilgan amalga oshirish niyatlari yondashuvida maqsad "Agar muayyan vaziyat

yuzaga kelsa, men aniq harakatni bajaraman” shaklida ifodalanadi [4]. Masalan: “Agar soat 18:00 bo’lsa, telefonni ovozsiz rejimga o’tkazib, yozuv stolida topshiriqni bajarishni boshlayman”.

Motivatsion suhbat usuli o’spirinning o’zgarishga ichki tayyorgarligini kuchaytirishga xizmat qiladi. Bunda psixolog tayyor ko’rsatma berish yoki o’spirinni tanqid qilishdan ko’ra, uning kechiktirish xulqi bilan bog’liq ichki ziddiyatlarini anglashiga yordam beradi. “Vazifani kechiktirish sizga qisqa muddatda nima beradi?”, “Bu odat davom etsa, qanday oqibatlariga olib kelishi mumkin?”, “O’zgarish uchun qanday kichik qadam tashlay olasiz?” kabi savollar orqali o’spirinning shaxsiy mas’uliyati va o’zgarishga bo’lgan motivatsiyasi faollashtiriladi.

Hissiy regulatsiya usullari prokrastinatsiya ortida xavotir, qo’rquv yoki zo’riqish mavjud bo’lgan holatlarda qo’llaniladi. Sekin va chuqur nafas olish, mushaklarni navbat bilan bo’shashtirish, diqqatni hozirgi vaziyatga yo’naltirish hamda hissiyotlarni nomlash mashqlari o’spirinning ichki zo’riqishini kamaytiradi. O’spirin salbiy hissiyot butunlay yo’qolishini kutmasdan ham faoliyatni boshlash mumkinligini tushunishi kerak. Chunki doimo qulay kayfiyatni kutish prokrastinatsiyani yanada mustahkamlaydi.

O’zini o’zi nazorat qilish kundaligi o’spiringa o’z xulqini kuzatish va tahlil qilish imkonini beradi. Kundalikda rejalashtirilgan vazifa, uni boshlash vaqti, yuzaga kelgan chalg’ituvchi omillar, kechiktirish sababi va erishilgan natija qayd etiladi. Ushbu ma’lumotlar asosida o’spirinning qaysi vaqtda samaraliroq ishlashi, qanday vazifalarni ko’proq kechiktirishi va qaysi omillar uning diqqatini chalg’itishi aniqlanadi.

Ijobiy mustahkamlash usulida o’spirinning faqat yakuniy natijasi emas, balki vazifani o’z vaqtida boshlashi, reja asosida ishlashi va kichik bosqichni tugatishi ham e’tirof etiladi. Bunda rag’bat o’spirinning yoshiga va qiziqishlariga mos bo’lishi zarur. Doimiy moddiy mukofotdan foydalanish ichki motivatsiyani pasaytirishi mumkin. Shu sababli maqtov, erishilgan natijani qayd etish, yoqimli faoliyatga vaqt ajratish va o’zidagi ijobiy o’zgarishni his qilish asosiy rag’bat sifatida qo’llanilishi maqsadga muvofiq.

Guruhiy psixologik treninglar o’spirinlarda maqsad qo’yish, qaror qabul qilish, mas’uliyatni his etish va o’zaro qo’llab-quvvatlash ko’nikmalarini rivojlantiradi. Guruh sharoitida o’spirinlar kechiktirish bilan bog’liq tajribalarini muhokama qiladi, muammoli vaziyatlarni rolli o’yinlar orqali ko’rib chiqadi va samarali xulq usullarini mashq qiladi. Tengdoshlarning ijobiy namunasi o’spirinda o’zgarishga bo’lgan ishonchni mustahkamlashi mumkin.

Prokrastinatsiyaning oldini olishda raqamli gigiyena qoidalarini shakllantirish ham zarur. O’quv faoliyati vaqtida keraksiz bildirishnomalarni o’chirish, telefonni ko’zga tashlanmaydigan joyga qo’yish, ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish uchun alohida vaqt belgilash va o’qish joyini ortiqcha chalg’ituvchilardan tozalash tavsiya etiladi. Bunda raqamli vositalarni butunlay taqiqlash emas, ulardan ongli va nazoratli foydalanishni o’rgatish asosiy maqsad bo’lishi kerak.

Ilmiy manbalar tahlili prokrastinatsiyaga qarshi intervensiyalar orasida kognitiv-xulqiy yondashuv istiqbolli ekanligini ko’rsatadi. W. van Eerde va K.B. Klingsieck tomonidan 24 ta tadqiqotni qamrab olgan meta-tahlilda psixologik intervensiyalar prokrastinatsiyaning kamayishiga yordam berishi, kognitiv-xulqiy usullar esa boshqa ayrim yondashuvlarga nisbatan kuchliroq natija ko’rsatishi aniqlangan [5]. A. Rozental va hammualliflar tadqiqotida ham kognitiv-xulqiy terapiyaga asoslangan usullar prokrastinatsiya bilan bog’liq qiyinchiliklarni kamaytirishi mumkinligi ko’rsatilgan [6]. Biroq katta yoshli ishtirokchilar bilan olingan natijalarni o’spirinlarga to’g’ridan-to’g’ri ko’chirishda yosh va rivojlanish xususiyatlarini hisobga olish talab etiladi.

PSIXOKORREKSION ISHLARNI TASHKIL ETISH TAMOYILLARI

O’spirinlarda prokrastinatsiyaning oldini olishga qaratilgan psixokorreksion ishlar diagnostik, korreksion va nazorat bosqichlarida amalga oshirilishi mumkin. Diagnostik bosqichda o’spirinning prokrastinatsiya darajasi, kechiktirishning asosiy sabablari, o’quv motivatsiyasi, xavotir darajasi, o’zini o’zi baholashi va vaqtni tashkil etish ko’nikmalari o’rganiladi. Suhbat, kuzatish, anketa, psixodiagnostik metodikalar va faoliyat mahsullarini tahlil qilish usullaridan kompleks foydalanish maqsadga muvofiq.

Korreksion bosqichda aniqlangan sabablar asosida individual yoki guruhiy dastur tuziladi. Agar prokrastinatsiya muvaffaqiyatsizlikdan qoʻrqish bilan bogʻliq boʻlsa, kognitiv qayta ishlash va xavotirni boshqarish usullariga ustuvorlik beriladi. Vaqtni tashkil etishdagi qiyinchiliklarda rejalashtirish va oʻzini oʻzi nazorat qilish koʻnikmalari rivojlantiriladi. Motivatsiya sust boʻlsa, oʻquv maqsadlarini shaxsiy qadriyatlar va kelajak rejalari bilan bogʻlashga alohida eʼtibor qaratiladi.

Nazorat bosqichida oʻspirinning vazifani boshlash va yakunlash vaqti, kechiktirish holatlarining takrorlanishi, hissiy holati va oʻquv natijalaridagi oʻzgarishlar baholanadi. Psixokorreksion dastur samaradorligini faqat baholarning yaxshilanishi bilan oʻlchash yetarli emas. Oʻspirinning oʻz faoliyatini rejalashtira olishi, chalgʻituvchi omillarni boshqarishi, murakkab vazifadan qochmasligi va muvaffaqiyatsizlikka nisbatan konstruktiv munosabat bildirga olishi ham muhim mezon hisoblanadi.

Psixokorreksion faoliyatda izchillik, individuallashtirish, maxfiylik va hamkorlik tamoyillariga rioya qilish zarur. Oʻspirinni “dangasa”, “masʼuliyatsiz” yoki “irodasiz” deb baholash muammoni chuqurlashtiradi. Psixolog, pedagog va ota-onalar oʻspirinning shaxsini emas, aniq xatti-harakatini muhokama qilishi kerak. Haddan tashqari nazorat oʻspirinning mustaqilligini cheklasa, nazoratning butunlay mavjud emasligi masʼuliyatning shakllanishini qiyinlashtiradi. Shu sababli kattalarning yordami qoʻllab-quvvatlovchi va bosqichma-bosqich kamayib boruvchi xususiyatga ega boʻlishi lozim.

XULOSA

Oʻspirinlarda prokrastinatsiya oʻzini oʻzi boshqarish, motivatsiya, hissiy regulyatsiya va faoliyatni rejalashtirishdagi qiyinchiliklar bilan bogʻliq murakkab psixologik hodisadir. Uning yuzaga kelishida muvaffaqiyatsizlikdan qoʻrqish, past oʻzini oʻzi baholash, perfektsionistik talablar, vazifaning noaniqligi, oʻquv motivatsiyasining sustligi hamda raqamli chalgʻituvchilar muhim oʻrin tutadi.

Prokrastinatsiyaning oldini olishda faqat vaqtni boshqarish boʻyicha tavsiyalar berish yetarli emas. Psixokorreksion ish kognitiv, hissiy, motivatsion va xulqiy yoʻnalishlarni qamrab olishi kerak. Kognitiv-xulqiy usullar, vazifalarni kichik bosqichlarga ajratish, aniq maqsad belgilash, amalga oshirish niyatlarini shakllantirish, oʻzini oʻzi nazorat qilish kundaligi, motivatsion suhbat, relaksatsiya mashqlari, guruhiy trening va raqamli gigiyena usullaridan kompleks foydalanish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Steel P. The nature of procrastination: A meta-analytic and theoretical review of quintessential self-regulatory failure // *Psychological Bulletin*. – 2007. – Vol. 133, No. 1. – P. 65–94. DOI: 10.1037/0033-2909.133.1.65.
2. Klingsieck K.B. Procrastination: When good things don't come to those who wait // *European Psychologist*. – 2013. – Vol. 18, No. 1. – P. 24–34. DOI: 10.1027/1016-9040/a000138.
3. Sirois F.M., Pychyl T.A. Procrastination and the priority of short-term mood regulation: Consequences for future self // *Social and Personality Psychology Compass*. – 2013. – Vol. 7, No. 2. – P. 115–127. DOI: 10.1111/spc3.12011.
4. Gollwitzer P.M. Implementation intentions: Strong effects of simple plans // *American Psychologist*. – 1999. – Vol. 54, No. 7. – P. 493–503. DOI: 10.1037/0003-066X.54.7.493.
5. Van Eerde W., Klingsieck K.B. Overcoming procrastination? A meta-analysis of intervention studies // *Educational Research Review*. – 2018. – Vol. 25. – P. 73–85. DOI: 10.1016/j.edurev.2018.09.002.
6. Rozental A., Forsell E., Svensson A., Andersson G., Carlbring P. Internet-based cognitive-behavior therapy for procrastination: A randomized controlled trial // *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. – 2015. – Vol. 83, No. 4. – P. 808–824. DOI: 10.1037/ccp0000023.

ZAMONAVIY TA'LIM JARAYONIDA TALABALARNING INGLIZ TILIDA GAPIRISHDAN QO'RQUVI VA O'ZIGA BO'LGAN ISHONCH: PSIXOLOGIK TO'SIQLAR VA ULARNI BARTARAF ETISH YO'LLARI

Ergashev Qodirxon Turg'unjon o'g'li

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi, O'zbekiston

e-mail: q.ergashev@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada oliy ta'lim muassasalari talabalarining chet tilini o'rganish jarayonida duch keladigan asosiy psixologik to'siqlar — ingliz tilida gapirishdan qo'rqish (speaking anxiety) va o'ziga ishonchning pastligi (low self-confidence) masalalari keng va chuqur tahlil qilingan. Tadqiqotning asosiy maqsadi — talabalar orasida og'zaki nutq qo'rquvini keltirib chiqaruvchi psixologik hamda lingvistik omillarni aniqlash, ularning nutq faoliyatiga salbiy ta'sirini empirik o'rganish hamda bu muammoni bartaraf etish bo'yicha amaliy tavsiyalar va innovatsion pedagogik strategiyalar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot jarayonida sotsiologik so'rovnoma, pedagogik kuzatuv, qiyosiy tahlil, statistik ma'lumotlarni baholash va intervyu metodlaridan foydalanildi. Olingan natijalarga ko'ra, talabalarining aksariyat qismida xato qilishdan qo'rqish (fear of making mistakes) va salbiy baholanish xavotiri (fear of negative evaluation) yetakchi o'rin tutishi hamda bu holat ularning ingliz tilida erkin muloqot qilishiga jiddiy to'siq bo'lishi isbotlandi. Xulosa qismida ta'lim jarayonida xavfsiz psixologik muhit yaratish va talabalarda emotsional ishonchni bosqichma-bosqich oshirish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar berildi.

Kalit so'zlar: ingliz tili, speaking anxiety, self-confidence, psychological barriers, oral speech, pedagogical strategy, affective filter, fear of mistakes.

Аннотация: В данной статье широко проанализированы психологические преграды студентов вузов — страх говорения (speaking anxiety) и неуверенность в себе (low self-confidence). Цель исследования — определить психологические факторы, вызывающие страх устной речи, эмпирически изучить их влияние на речевую деятельность и разработать практические рекомендации и инновационные педагогические стратегии. Результаты доказали доминирование страха совершить ошибку и страха негативной оценки. В заключении даны научно-практические рекомендации по созданию безопасной психологической среды и повышению уверенности студентов.

Ключевые слова: английский язык, speaking anxiety, self-confidence, psychological barriers, oral speech, pedagogical strategy, affective filter, fear of mistakes.

Abstract. This article widely analyzes higher education students' psychological barriers — speaking anxiety and low self-confidence. The main goal is to identify psychological and linguistic factors causing oral speech anxiety, empirically study their impact on speech activity, and develop practical recommendations and innovative pedagogical strategies. The results proved the dominance of the fear of making mistakes and fear of negative evaluation. In conclusion, scientific and practical recommendations for creating a safe psychological environment and gradually boosting student confidence are provided.

Keywords: English language, speaking anxiety, self-confidence, psychological barriers, oral speech, pedagogical strategy, affective filter, fear of mistakes.

KIRISH

Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida xorijiy tillarni, xususan, ingliz tilini mukammal egallash har bir zamonaviy mutaxassis uchun muhim talabga aylangan. Respublikamizda xorijiy tillarni o'qitish sifatini oshirish, yoshlarning zamonaviy kasb-hunar va xalqaro muloqot ko'nikmalarini egallashi bo'yicha keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Oliy ta'lim muassasalarida talabalarga til o'rgatish borasida zamonaviy metodikalar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va xalqaro standartlar joriy etilmoqda.

Shunga qaramasdan, amaliyot shuni ko'rsatmoqdaki, ko'pchilik talabalar grammatik qoidalarni yaxshi bilishlari, yozma topshiriqlarni muvaffaqiyatli bajarishlari va o'qib tushunish ko'nikmalariga

ega bo'lishlariga qaramay, real muloqot jarayonida ingliz tilida gapirishga kelganda jiddiy to'siqlarga duch keladilar. Ular o'z fikrini og'zaki bayon etishda qiynaladilar, savollarga javob berishdan qochadilar yoki butunlay sukut saqlashni afzal ko'radilar. Ilmda bu holat chet tilida gapirish xavotiri (Foreign Language Speaking Anxiety) deb nomlanadi.

Talabalarda gapirish xavotiri va o'ziga ishonchning pastligi mavjudligi ularning shaxsiy rivojlanishi, akademik muvaffaqiyati va xalqaro muloqotga kirishishiga jiddiy to'siq bo'lmoqda. Shu bois, ushbu psixologik holatning kelib chiqish sabablarini chuqur ilmiy asosda o'rganish, uning tarkibiy qismlarini ochib berish va talabalarda o'ziga ishonchni oshirish orqali til to'sig'ini yengish yo'llarini topish zamonaviy pedagogika va psixologiya fani oldida turgan eng dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Shu bilan birga, zamonaviy lingvodidaktikada til o'rganuvchilarning kognitiv qobiliyatlari qanchalik yuqori bo'lmasin, ularning emotsional va psixologik holati (affective factors) og'zaki nutq shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatishi ilmiy jihatdan to'la o'z tasdiqini topgan. Pedagogik kuzatishlar shuni ko'rsatmoqdaki, auditoriyadagi an'anaviy baholash tizimi, o'qituvchining qattiqqo'l yondashuvi yoki guruhdoshlar oldida uyalib qolish qo'rquvi talabalarda "**speaking block**" (nutqiy turg'unlik) holatini yuzaga keltiradi.

Mazkur tadqiqotning obyekti — oliy ta'lim muassasalarida ingliz tilini o'rganish jarayonida talabalarda yuzaga keladigan psixologik to'siqlar va ularning og'zaki nutq faoliyatiga ta'sirini o'rganishdan iborat. **Tadqiqot predmeti sifatida esa talabalarda gapirish xavotirini** keltirib chiqaruvchi sabablar, xavotir darajasi va ularni bartaraf etishning pedagogik-psixologik mexanizmlari tanlab olindi.

Tadqiqotning **ilmiy yangiligi** shundaki, unda talabalarning og'zaki nutqdagi qo'rquv darajasi zamonaviy Likert shkalasi asosida empirik baholanib, ularni yengish uchun bosqichma-bosqich (staged communication approach) harakat qilish strategiyasi ishlab chiqildi. Ushbu ilmiy maqolaning **nazariy va amaliy ahamiyati** shundan iboratki, undan olingan natijalar va tavsiyalarni oliy ta'lim o'quv jarayonida, amaliy ingliz tili darslarida hamda maxsus psixologik treninglarni tashkil etishda muvaffaqiyatli joriy qilish mumkin.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Chet tilini o'rganishda yuzaga keladigan xavotir (Foreign Language Anxiety – FLA) masalasi jahon va mahalliy olimlarning ilmiy izlanishlarida keng o'rin egallagan. Xususan, Horwitz, Horwitz va Cope (1986) o'zlarining fundamental tadqiqotlarida til o'rganishdagi xavotirni uchta asosiy komponentga bo'lib tushuntirganlar:

1. **Muloqot qilishdan qo'rqish** (communication apprehension);
2. **Imtihondan va baholanishdan qo'rqish** (test anxiety);
3. **Salbiy baholanish xavotiri** (fear of negative evaluation).

Stephen Krashen (1982) o'zining mashhur **Affektiv filtr gipotezasi (Affective Filter Hypothesis)** nazariyasida insonning emotsional holati — motivatsiya, o'ziga ishonch va xavotir darajasi tildan foydalanish jarayoniga qanday to'siq bo'lishini ilmiy asoslab bergan. Agar talabada xavotir darajasi baland bo'lsa, uning miyasida "affektiv filtr" ishga tushadi va u tilni qanchalik yaxshi bilsa ham, og'zaki nutqda o'zini to'laqonli ko'rsata olmaydi.

Mahalliy olimlarimiz va pedagoglarning ishlarida ham talabalarda uchraydigan psixologik to'siqlar va ularni bartaraf etishning interaktiv metodlari o'rganilgan. Biroq, bugungi kunda talabalarda uchraydigan gapirish xavotirining ichki mexanizmlarini zamonaviy empirik ma'lumotlar asosida yanada chuqurroq ochib berish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish talab etiladi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqot jarayonida talabalarning lingvistik faoliyatdagi psixologik to'siqlarni har tomonlama o'rganish maqsadida sotsiologik so'rovnoma, pedagogik kuzatuv, qiyosiy tahlil va statistik ma'lumotlarni baholash usullaridan foydalanildi. Tadqiqot bazasini turli universitet talabalari (1–3-kurslar) orasidan tanlab olingan **80 nafar respondent** tashkil etdi.

Talabalarning ichki xavotir darajasi va o'ziga ishonch koeffitsiyentini baholash uchun quyidagi empirik model asos qilib olindi:

Tadqiqot doirasida talabalar uchun maxsus so'rovnoma tuzildi. Respondentlar quyidagi asosiy fikrlarni 5 ballik Likert shkalasi bo'yicha baholadilar (1 — mutlaqo qo'shilmayman, 5 — to'liq qo'shilaman):

1. Ingliz tilida guruhdoshlar oldida gapirganda asabiylashaman va xavotirga tushaman.
 2. Ingliz tilida gapirganda grammatika yoki talaffuzda xato qilishdan qattiq qo'rqaman.
 3. Boshqalar (guruhdoshlar yoki o'qituvchi) mening til darajamni salbiy baholashidan xavotirlanaman.
 4. O'zinga ishonch yetishmagani uchun gapirish jarayonidan qochaman va sukut saqlayman.
 5. Agar xavfsiz va qulay muhit bo'lsa, erkinroq gapira olaman.
 6. Fikrni bilib tursam ham, kerakli inglizcha so'zni eslay olmay qolishdan qo'rqaman.
- Juftlikda ishlash (pair work) → kichik guruhlarda muhokama (small group discussion) → butun guruh oldida chiqish (whole class presentation).

Bu bosqichma-bosqich yondashuv talabaning ichidagi qo'rquvni asta-sekin kamaytiradi. Shuningdek, o'qituvchining fikr-mulohazasi (feedback) tanqidiy emas, balki rag'batlantiruvchi bo'lishi ta'minlanishi lozim.

AMALIY TAVSIYALAR VA INNOVATSION STRATEGIYALAR

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqqan holda, oliy ta'lim muassasalarida gapirish xavotirini kamaytirish va o'ziga ishonchni oshirish uchun quyidagi pedagogik strategiyalarni joriy qilish tavsiya etiladi:

XULOSA

Xulosa sifatida aytish mumkinki, talabalarda gapirish xavotiri va o'ziga ishonchning pastligi tasodifiy holat emas, balki chuqur psixologik to'siqlardir. Bu muammoni faqat grammatik qoidalarni yod olish yoki matnlarni yodlash bilan hal qilib bo'lmaydi.

Oliy ta'lim muassasalarida xorijiy tillarni o'qitish samaradorligini oshirish uchun auditoriyada qulay psixologik muhit yaratish, xatolarni o'rganish jarayonining tabiiy qismi sifatida qabul qilish hamda talabalarda o'ziga ishonchni asta-sekin oshiruvchi interaktiv metodlarni muntazam joriy qilish maqsadga muvofiq. Shundagina yoshlarimiz til to'sig'ini muvaffaqiyatli yengib, ingliz tilida erkin muloqot qila oladilar va xalqaro miqyosdagi professional faoliyatida o'z salohiyatlarini to'laqonli namoyon etadilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Horwitz, E. K., Horwitz, M. B., & Cope, J. A. Foreign language classroom anxiety // The Modern Language Journal. — 1986. — Vol. 70, № 2. — P. 125–132.
2. Krashen, S. Principles and Practice in Second Language Acquisition. — Pergamon Press, 1982. — 202 p.
3. Karimov, I.A. Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch. — Toshkent: Ma'naviyat, 2008. — 176 b.
4. Toshmatov, N.B. Talabalarda xorijiy tillarni o'rganishdagi psixologik to'siqlar va ularni bartaraf etish yo'llari // Ta'lim va innovatsion tahlil. — 2025. — Jild. 3, № 1. — B. 112–118.
5. Goleman, D. Emotional Intelligence. — New York: Bantam Books, 2005. — 352 p.
6. Brown, H. D. Principles of Language Learning and Teaching. — New York: Pearson Education, 2014. — 410 p.
7. Richards, J. C., & Renandya, W. A. Methodology in Language Teaching: An Anthology of Current Practice. — Cambridge University Press, 2002. — 412 p.

VIRTUAL IJTIMOIIY MUHIT TA'SIRIDA TALABA-YOSHLARDA PSIXOLOGIK ZO'RIQISHNING NAMOYON BO'LISHI

Mustafayeva Dilnoza Qayum qizi

Qarshi davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Mazkur tezisdagi virtual ijtimoiy muhit ta'sirida talaba-yoshlarda psixologik zo'riqlashning yuzaga kelishi va namoyon bo'lish xususiyatlari nazariy jihatdan tahlil qilingan. Virtual ijtimoiy muhitning ta'lim olish, muloqot qilish va axborot almashishdagi imkoniyatlari bilan birga, axborot ortiqchaligi, doimiy onlayn mavjudlik talabi, internet-multitasking, ijtimoiy taqqoslash, muhim voqealarni o'tkazib yuborishdan qo'riqlash hamda uyqu tartibining buzilishi kabi psixologik xavflari yoritilgan. Psixologik zo'riqlashning kognitiv, hissiy, xulqiy, fiziologik va ijtimoiy ko'rinishlari tavsiflangan.

Kalit so'zlar: talaba-yoshlar, virtual ijtimoiy muhit, psixologik zo'riqlash, raqamli stress, texnostress, ijtimoiy tarmoqlar, axborot ortiqchaligi, internet-multitasking, ijtimoiy taqqoslash, raqamli gigiyena.

Аннотация: В тезисе представлен теоретический анализ особенностей возникновения и проявления психологического напряжения у студенческой молодежи под влиянием виртуальной социальной среды. Наряду с возможностями цифровой среды в обучении, общении и обмене информацией рассмотрены такие психологические риски, как информационная перегрузка, требование постоянной доступности, интернет-многозадачность, социальное сравнение, страх пропустить значимое событие и нарушение режима сна. Описаны когнитивные, эмоциональные, поведенческие, физиологические и социальные проявления цифрового стресса.

Ключевые слова: студенческая молодежь, виртуальная социальная среда, психологическое напряжение, цифровой стресс, техностресс, социальные сети, информационная перегрузка, интернет-многозадачность, социальное сравнение, цифровая гигиена.

Abstract. This thesis presents a theoretical analysis of the emergence and manifestation of psychological strain among university students under the influence of the virtual social environment. Along with the educational, communicative and informational opportunities provided by digital technologies, the paper examines psychological risks such as information overload, demands for constant online availability, internet multitasking, social comparison, fear of missing out and sleep disruption. Cognitive, emotional, behavioural, physiological and social manifestations of digital stress are described.

Keywords: university students, virtual social environment, psychological strain, digital stress, technostress, social networks, information overload, internet multitasking, social comparison, digital hygiene.

KIRISH

Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi talaba-yoshlarning ta'lim olishi, muloqot qilishi, axborot izlashi va bo'sh vaqtini tashkil etish shakllarini sezilarli darajada o'zgartirdi. Internet, messenjerlar, ijtimoiy tarmoqlar, masofaviy ta'lim platformalari va mobil ilovalar yoshlarning kundalik hayotining ajralmas qismiga aylandi. Virtual muhit talabalarga qisqa vaqt ichida zarur ma'lumotni topish, elektron ta'lim resurslaridan foydalanish, masofadan hamkorlik qilish va ijtimoiy aloqalarni saqlash imkonini beradi. Shu bilan birga, raqamli vositalardan nazoratsiz yoki haddan tashqari foydalanish axborot ortiqchaligi, diqqatning tez-tez bo'linishi, doimiy onlayn mavjud bo'lish talabi, ijtimoiy taqqoslash, uyqu tartibining buzilishi va psixologik charchoq kabi muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Talaba bir vaqtning o'zida o'quv platformasi, elektron pochta, turli messenjer guruhlari va ijtimoiy tarmoqlardan kelayotgan ma'lumotlarni kuzatishga harakat qiladi. Natijada axborotni qayta ishlash va o'z xatti-harakatlarini boshqarish uchun sarflanadigan psixologik resurslar ortib boradi.

Virtual ijtimoiy muhit real ijtimoiy munosabatlarning raqamli texnologiyalar vositasida amalga oshiriladigan shaklini ifodalaydi. Ushbu muhitda shaxs axborot oluvchi bo'lish bilan birga, axborot

tarqatuvchi, muloqot ishtirokchisi va o'zining virtual obrazini shakllantiruvchi subyekt sifatida ham qatnashadi. Virtual muhitning doimiyliigi, tezkorligi va chegaralari aniq belgilanmaganligi talabada o'qish, dam olish va shaxsiy hayot o'rtasidagi muvozanatning buzilishiga sabab bo'lishi mumkin. Psixologik zo'riqish shaxsning ichki imkoniyatlari bilan unga qo'yilayotgan talablar o'rtasida nomuvofiqlik yuzaga kelganda namoyon bo'ladigan ruhiy holatdir. U qisqa muddat davom etganda faoliyatni safarbar qilishi mumkin. Biroq zo'riqish muntazam va kuchli tus olsa, diqqat, xotira, hissiy barqarorlik, uyqu, o'quv motivatsiyasi va ijtimoiy munosabatlarga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Virtual muhitning mavjudligi o'z-o'zidan psixologik zo'riqishni keltirib chiqarmaydi. Uning ta'siri raqamli vositalardan foydalanish maqsadi va davomiyligi, talabaning individual xususiyatlari, o'zini o'zi boshqarish ko'nikmalari, ijtimoiy qo'llab-quvvatlanishi hamda virtual vaziyatni qanday baholashiga bog'liq. Shu sababli muammoni faqat internetdan foydalanish vaqtiga bog'lab tushuntirish yetarli emas.

VIRTUAL IJTIMOIIY MUHIT VA PSIXOLOGIK ZO'RIQISH TUSHUNCHALARI

Virtual ijtimoiy muhit internet va raqamli texnologiyalar orqali yuzaga keladigan o'zaro munosabatlar, axborot almashinuvi, ta'limiy faoliyat, ijtimoiy o'zini namoyon qilish va guruhii ta'sirlar majmuasini qamrab oladi. Bu muhitning asosiy xususiyatlari tezkorlik, uzluksizlik, geografik chegaralarning nisbiyligi, axborotning ko'pligi va foydalanuvchilar o'rtasidagi o'zaro ta'sirning yuqoriligidir. Virtual muhit talaba uchun faqat texnik vosita emas, balki o'ziga xos ijtimoiy makon hisoblanadi. Talaba unda o'z fikrini ifodalaydi, tengdoshlari bilan muloqot qiladi, guruhii me'yorlarni o'zlashtiradi, o'zini boshqalar bilan taqqoslaydi va atrofdagilarning bahosini kutadi. Shuning uchun raqamli muhitdagi voqea va munosabatlar talabaning real hissiy holatiga bevosita ta'sir ko'rsatishi mumkin. Psixologik zo'riqish tashqi talablarning mavjudligidan ko'ra, shaxsning ushbu talablarni qanday idrok etishi va baholashi bilan bog'liq. R.S. Lazarus va S. Folkman tomonidan ishlab chiqilgan stressning tranzaksion modeliga ko'ra, shaxs vaziyatni o'z farovonligi uchun xavfli yoki imkoniyatlaridan ortiq deb baholaganda stress reaksiyasi yuzaga keladi [1]. Bir xil miqdordagi raqamli xabar yoki topshiriq bir talabada oddiy ish yuklamasi, boshqa talabada esa boshqarib bo'lmaydigan bosim sifatida qabul qilinishi mumkin.

"Raqamli stress" va "texnostress" tushunchalari texnologiyalar bilan o'zaro munosabat jarayonida yuzaga keladigan psixologik zo'riqishni ifodalash uchun qo'llanadi. R. Ayyagari, V. Grover va R. Purvis raqamli texnologiyalarning murakkabligi, axborotning haddan tashqari ko'pligi, foydalanishdagi noaniqlik hamda shaxsiy hayotga kirib kelishini texnostressni yuzaga keltiruvchi muhim omillar sifatida ko'rsatadi [2]. Talabalardagi raqamli stress ta'limiy va ijtimoiy talablarning bir vaqtning o'zida virtual muhitga ko'chishi bilan murakkablashadi. Talaba bir qurilmaning o'zida dars materialini o'qishi, topshiriq bajarishi, pedagog bilan yozishishi, guruhdoshlaridan xabar olishi va ko'ngilochar kontentni kuzatishi mumkin. Faoliyat turlarining bunday birlashishi o'qish va dam olish o'rtasidagi psixologik chegarani zaiflashtiradi.

PSIXOLOGIK ZO'RIQISHNI YUZAGA Keltiruvchi ASOSIIY OMILLAR

Axborot ortiqchaligi virtual muhitdagi psixologik zo'riqishning asosiy manbalaridan biridir. Talaba qisqa vaqt ichida ko'p miqdordagi matn, audio, video, reklama va xabarlarni qabul qiladi. Ushbu axborotlarning barchasi bir xil ahamiyatga ega bo'lmasa-da, ularni ko'rib chiqish, baholash va saralash uchun kognitiv resurs sarflanadi. Natijada muhim ma'lumotni ajratish qiyinlashib, qaror qabul qilish jarayoni sekinlashadi. Kommunikativ yuklama turli guruhlar, kanallar va shaxsiy yozishmalardan doimiy ravishda kelayotgan xabarlar bilan bog'liq. Talaba xabarga tez javob bermasa, muhim ma'lumotni o'tkazib yuborish yoki guruhdan chetda qolishidan xavotirlanishi mumkin. Doimiy ravishda mavjud bo'lish talabi ruhiy dam olish imkoniyatini kamaytiradi. L. Reinecke va hammualliflar raqamli kommunikatsiya yuklamasi hamda internet-multitasking idrok etiladigan stress va psixologik salomatlikdagi qiyinchiliklar bilan bog'liqligini ko'rsatgan [3].

Internet-multitasking bir vaqtning o'zida bir necha raqamli vazifani bajarishga urinishni anglatadi. Masalan, talaba ma'ruza tinglash jarayonida messengerlarga javob berishi, ijtimoiy tarmoqni kuzatishi va boshqa sahifalarni ko'rishi mumkin. Tashqi tomondan bir nechta ish bir vaqtda

bajarilayotgandek tuyulsa-da, diqqat aslida vazifalar o'rtasida tez-tez almashinadi. Bu esa diqqat barqarorligini susaytiradi, vazifani bajarish vaqtini uzaytiradi va xatolar ehtimolini oshiradi.

Bildirishnomalar diqqatni bo'luvchi omil sifatida alohida ahamiyatga ega. Telefon ovozi, ekranda paydo bo'ladigan belgi yoki yangi xabar haqidagi ogohlantirish talabaning diqqatini asosiy vazifadan chalg'itadi. Talaba xabarni ochmasa ham, uning mazmuni haqidagi qiziqish yoki xavotir ishchi xotirada saqlanib, o'quv faoliyatiga to'liq diqqat qaratishni qiyinlashtiradi. Ijtimoiy taqqoslash ijtimoiy tarmoqlardagi zo'riqishning muhim psixologik mexanizmidir. Foydalanuvchilar odatda o'z hayotining muvaffaqiyatli, jozibali va ijobiy tomonlarini namoyish etadi. Talaba boshqalarning saralangan ijobiy obrazlarini o'zining kundalik hayoti bilan solishtirib, o'zini yetarlicha muvaffaqiyatli emas deb his qilishi mumkin. Bunday taqqoslash o'zini o'zi baholashning pasayishi, hasad, norozilik yoki tushkun kayfiyat bilan kechishi ehtimoli mavjud.

E. Kross va hammualliflar tomonidan yoshlar ishtirokida o'tkazilgan tadqiqotda ijtimoiy tarmoqdan foydalanish bilan subyektiv farovonlikdagi pasayish o'rtasidagi bog'liqlik qayd etilgan [6]. Biroq ushbu natijani barcha foydalanuvchilarga bir xil tarzda tatbiq etish mumkin emas. Virtual muloqotning ta'siri undan faol yoki passiv foydalanish, muloqot mazmuni, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va foydalanuvchining individual xususiyatlariga bog'liq. Muhim voqea yoki axborotni o'tkazib yuborishdan qo'rqish talabaning telefon va ijtimoiy tarmoqlarni doimiy tekshirishiga olib kelishi mumkin. Talaba yangi xabar, tadbir yoki guruhdagi muhokamadan bexabar qolishni ijtimoiy yo'qotish sifatida qabul qiladi. Natijada diqqat raqamli makonni nazorat qilishga yo'naltirilib, real faoliyat va dam olish sifati pasayadi. A. Dhir va hammualliflar kompulsiv ijtimoiy tarmoqdan foydalanish hamda muhim voqealarni o'tkazib yuborishdan qo'rqish ijtimoiy tarmoqdan charchash, xavotir va depressiv belgilar bilan bog'liq bo'lishi mumkinligini ko'rsatgan [5]. Bu holatda foydalanuvchi ijtimoiy tarmoqdan qoniqish uchun emas, ichki bezovtalikni vaqtincha kamaytirish maqsadida foydalanishi mumkin.

Uyqudan oldin smartfon va ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish uyquga ketish vaqtining kechikishiga olib keladi. Xabarni kutish, videolarni ketma-ket tomosha qilish yoki tarmoqdagi munozarani kuzatish talabaning belgilangan vaqtda dam olishiga xalaqit beradi. S. Thomée, A. Härenstam va M. Hagberg yoshlar orasida mobil telefondan intensiv foydalanishning stress, uyqu buzilishlari va depressiv belgilar bilan bog'liqligini qayd etgan [4].

Kiberbulling, salbiy izohlar va virtual nizolar ham psixologik zo'riqish manbai hisoblanadi. Virtual muhitda yozilgan salbiy fikr qisqa vaqt ichida ko'pchilikka tarqalishi va uzoq vaqt saqlanib qolishi mumkin. Bu holat jabrlanuvchida uyat, qo'rquv, yolg'izlik, o'ziga ishonchsizlik va ijtimoiy chekinishni yuzaga keltirishi ehtimoli mavjud.

Ta'limiy platformalar bilan bog'liq texnik muammolar, topshiriqlarning turli tizimlarga joylashtirilishi, murakkab interfeys, internet tezligining pastligi va raqamli kompetensiyalarning yetishmasligi ham talabada zo'riqish paydo qiladi. Bunda talaba o'quv vazifasining mazmunidan tashqari, texnik jarayonni boshqarish uchun ham qo'shimcha psixologik resurs sarflaydi.

PSIXOLOGIK ZO'RIQISHNING OLDINI OLISH YO'LLARI

Talabalardagi raqamli zo'riqishning oldini olish raqamli vositalardan butunlay voz kechishni emas, ulardan ongli va maqsadli foydalanishni talab qiladi. Birinchi navbatda, talaba o'zining raqamli xulqini kuzatishi lozim. Qaysi ilovaga qancha vaqt sarflanishi, telefon qaysi vaziyatlarda takroran tekshirilishi va qanday kontentdan so'ng kayfiyat o'zgarishi qayd etilishi mumkin. Raqamli kundalik yuritish o'z xulqini anglashga yordam beradi. Unda internetdan foydalanish maqsadi, davomiyligi, foydalanishdan oldingi va keyingi hissiy holat hamda bajarilmay qolgan vazifalar qayd etiladi. Ushbu ma'lumotlar asosida talaba o'zida zo'riqish hosil qilayotgan raqamli odatlarni aniqlashi mumkin.

Vaqt chegaralarini belgilash muhim profilaktik usuldir. Talaba ijtimoiy tarmoqlar va messenjerlarni tekshirish uchun alohida vaqt ajratishi, o'quv faoliyatida esa keraksiz bildirishnomalarni o'chirib qo'yishi mumkin. Muayyan vazifani bajarish vaqtida bitta faoliyatga diqqat qaratish internet-multitaskingni kamaytiradi. "Raqamli tanaffus" usulida kun davomida qurilmalarsiz qisqa vaqt oralig'i belgilanadi. Ovqatlanish, sayr, jismoniy mashq va yaqin insonlar bilan muloqot paytida telefondan foydalanmaslik psixologik tiklanishga yordam beradi. Bunda qat'iy

va bajarib bo'lmaydigan taqiq qo'yishdan ko'ra, barqaror odatlarni bosqichma-bosqich shakllantirish samaraliroqdir. Uyqu gigiyenasiga rioya qilish alohida ahamiyatga ega. Uyqudan oldin emotsional jihatdan kuchli kontent, uzoq yozishmalar va o'quv topshiriqlaridan foydalanishni cheklash tavsiya etiladi. Telefonni yotoqdan uzoqroq joyga qo'yish, tungi bildirishnomalarni o'chirish va barqaror uyqu vaqtini belgilash uyqu sifatini yaxshilashga yordam beradi.

Axborotni tanqidiy saralash ko'nikmasi talabani ortiqcha va ishonchsiz ma'lumotdan himoya qiladi. Talaba axborot manbasining ishonchliligini tekshirishi, o'z maqsadiga aloqador bo'lmagan kanallarni cheklashi va bir xil mazmundagi ko'p sahifalarni kuzatmasligi mumkin. Bu axborot olish hajmini emas, uning sifatini ustuvor qo'yishni anglatadi.

Ijtimoiy taqqoslashni kamaytirish uchun talaba ijtimoiy tarmoqdagi obrazlar odamlar hayotining to'liq emas, balki tanlab namoyish etilgan qismi ekanini tushunishi zarur. O'z hayotini boshqalarning ideal ko'rinadigan obrazlari bilan taqqoslash o'rniga shaxsiy rivojlanish, real maqsad va erishilgan natijalarga e'tibor qaratish foydalidir. Hissiy regulatsiya mashqlari psixologik zo'riqishni kamaytiradi. Sekin va chuqur nafas olish, mushaklarni bo'shashtirish, diqqatni hozirgi vaziyatga yo'naltirish, hissiy holatni nomlash va salbiy fikrlarni qayta baholash usullaridan foydalanish mumkin. Ushbu mashqlar virtual nizodan keyin darhol javob qaytarish o'rniga vaziyatni xotirjam baholash imkonini beradi.

Konstruktiv koping strategiyalariga muammoni tahlil qilish, vazifalarni ustuvorlik bo'yicha ajratish, amaliy reja tuzish, yordam so'rash va dam olish kiradi. Muammodan qochish, cheksiz internet ko'rish yoki hissiy holatni vaqtincha unutishga urinish qisqa muddatli yengillik bersa-da, muammoning sababini bartaraf etmaydi.

Oliy ta'lim muassasasida raqamli gigiyena bo'yicha psixologik-ma'rifiy mashg'ulotlar tashkil etilishi maqsadga muvofiq. Mashg'ulotlarda texnostress belgilari, internet-multitaskingning xususiyatlari, vaqtni boshqarish, kiberbullingdan himoyalalanish va psixologik yordam olish tartibi tushuntirilishi mumkin.

Pedagoglar raqamli topshiriqlarning hajmi va muddatini muvofiqlashtirishi, barcha topshiriqlarni imkon qadar yagona va tushunarli platformada joylashtirishi zarur. Talabadan sutkaning barcha vaqtida onlayn bo'lishni kutish psixologik bosimni kuchaytiradi. Ta'limiy yozishmalar uchun maqbul vaqt va javob berish muddati aniq belgilanishi lozim.

Universitet psixologi bilan individual va guruhli maslahatlar talabalarning raqamli zo'riqishni anglashiga yordam beradi. Zo'riqish uyquning uzoq muddat buzilishi, kuchli xavotir, tushkunlik, o'quv faoliyatidan chekinish yoki o'ziga zarar yetkazish fikrlari bilan birga kuzatilsa, malakali mutaxassis yordami talab etiladi.

PSIXOLOGIK DIAGNOSTIKA YO'NALISHLARI

Talabalardagi virtual zo'riqishni o'rganishda faqat internetdan foydalanish vaqtini aniqlash yetarli emas. Diagnostika raqamli faoliyatning maqsadi, mazmuni va psixologik oqibatlarini ham qamrab olishi kerak. Ayrim talabalar o'qish yoki kasbiy rivojlanish uchun qurilmadan uzoq vaqt foydalanishi, ammo kuchli zo'riqishni boshdan kechirmasligi mumkin. Boshqa talaba esa nisbatan qisqa vaqt ichida salbiy ijtimoiy taqqoslash yoki virtual nizo tufayli kuchli bezovtalik his qiladi.

Kompleks diagnostikada psixologik stress, xavotir, uyqu sifati, ijtimoiy tarmoqdan kompulsiv foydalanish, axborot yuklamasi, o'zini o'zi boshqarish va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash ko'rsatkichlari o'rganilishi maqsadga muvofiq. Anketa va psixologik testlar bilan birga suhbat, kuzatuv, raqamli kundalik hamda talabaning o'z faoliyatini refleksiv baholashidan foydalanish mumkin.

Diagnostika natijasi talabaga salbiy yorliq qo'yish uchun emas, balki psixologik yordam yo'nalishini aniqlash uchun xizmat qilishi kerak. Natijalar asosida ayrim talabalarga vaqtni boshqarish va raqamli gigiyena, boshqalariga xavotirni kamaytirish, o'zini baholash yoki muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish bo'yicha tavsiyalar berilishi mumkin.

XULOSA

Virtual ijtimoiy muhit talaba-yoshlarning ta'lim olishi, axborot almashishi va ijtimoiy aloqalarni rivojlantirishi uchun katta imkoniyat yaratadi. Shu bilan birga, undan nazoratsiz va

maqsadsiz foydalanish axborot ortiqchaligi, kommunikativ yuklama, internet-multitasking, ijtimoiy taqqoslash, doimiy mavjudlik talabi va uyqu buzilishi orqali psixologik zo'riqishni kuchaytirishi mumkin. Raqamli zo'riqishning kognitiv ko'rinishlari diqqat tarqoqligi va fikrlash samaradorligining pasayishida, hissiy ko'rinishlari xavotir va ruhiy charchoqda, xulqiy ko'rinishlari smartfonni takroran tekshirish va faoliyatni kechiktirishda namoyon bo'ladi. Fiziologik va ijtimoiy belgilar esa uyquning buzilishi, umumiy holsizlik, real muloqotning kamayishi va yolg'izlik hissini qamrab olishi mumkin. Virtual muhit barcha talabalarga bir xil ta'sir qilmaydi. Uning ta'siri shaxsning vaziyatni baholashi, o'zini o'zi boshqarish qobiliyati, xavotir darajasi, raqamli kompetensiyasi, koping strategiyalari va ijtimoiy qo'llab-quvvatlanishiga bog'liq. Shuning uchun profilaktika faqat ekran vaqtini qisqartirish bilan cheklanmasligi lozim.

Talabalarda raqamli o'zini o'zi boshqarish, axborotni tanqidiy saralash, vaqt chegaralarini belgilash, hissiy regulatsiya va konstruktiv koping ko'nikmalarini rivojlantirish zarur. Oila, pedagoglar, universitet psixologi va ta'lim muassasasi hamkorligida sog'lom raqamli muhit yaratilishi talaba-yoshlarning psixologik farovonligi va o'quv faoliyati samaradorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Lazarus R.S., Folkman S. *Stress, Appraisal, and Coping*. – New York: Springer Publishing Company, 1984. – 445 p.
2. Ayyagari R., Grover V., Purvis R. Technostress: Technological antecedents and implications // *MIS Quarterly*. – 2011. – Vol. 35, No. 4. – P. 831–858. DOI: 10.2307/41409963.
3. Reinecke L., Aufenanger S., Beutel M.E., Dreier M., Quiring O., Stark B., Wölfling K., Müller K.W. Digital stress over the life span: The effects of communication load and internet multitasking on perceived stress and psychological health impairments in a German probability sample // *Media Psychology*. – 2017. – Vol. 20, No. 1. – P. 90–115. DOI: 10.1080/15213269.2015.1121832.
4. Thomée S., Härenstam A., Hagberg M. Mobile phone use and stress, sleep disturbances, and symptoms of depression among young adults: A prospective cohort study // *BMC Public Health*. – 2011. – Vol. 11. – Article 66. DOI: 10.1186/1471-2458-11-66.
5. Dhir A., Yossatorn Y., Kaur P., Chen S. Online social media fatigue and psychological wellbeing: A study of compulsive use, fear of missing out, fatigue, anxiety and depression // *International Journal of Information Management*. – 2018. – Vol. 40. – P. 141–152. DOI: 10.1016/j.ijinfomgt.2018.01.012.
6. Kross E., Verduyn P., Demiralp E., Park J., Lee D.S., Lin N., Shablack H., Jonides J., Ybarra O. Facebook use predicts declines in subjective well-being in young adults // *PLOS ONE*. – 2013. – Vol. 8, No. 8. – Article e69841. DOI: 10.1371/journal.pone.0069841.

INTERNET AXBOROT MUHITINING O'SPIRINLAR XULQ-ATVORIGA TA'SIRINING PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Bobirov Davron Bobir o'g'li

Qarshi davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Mazkur tezisdan internet axborot muhitining o'spirinlar xulq-atvoriga ta'sirini belgilovchi psixologik determinantlar nazariy jihatdan tahlil qilingan. Internet axborot muhitining ta'siri faqat undan foydalanish davomiyligiga emas, balki axborotning mazmuni, taqdim etilish shakli, o'spirinning yosh va individual xususiyatlari, tanqidiy fikrlashi, suggestivligi, hissiy holati, o'zini o'zi nazorat qilishi hamda ijtimoiy muhitiga bog'liqligi asoslangan. Ijtimoiy taqlid, identifikatsiya, ijtimoiy taqqoslash, hissiy yuqish, guruh bosim va rag'batlantirish internet axborotining xulq-atvorga ta'sir ko'rsatish mexanizmlari sifatida yoritilgan.

Kalit soʻzlar: oʻspirinlik davri, internet axborot muhiti, xulq-atvor, psixologik determinant, ijtimoiy taqlid, identifikatsiya, suggestivlik, ijtimoiy taqqoslash, media savodxonlik, destruktiv axborot.

Аннотация. В тезисе представлен теоретический анализ психологических детерминант влияния информационной интернет-среды на поведение подростков. Обосновано, что влияние интернет-среды определяется не только продолжительностью её использования, но и содержанием информации, формой её подачи, возрастными и индивидуальными особенностями подростка, критическим мышлением, внушаемостью, эмоциональным состоянием, самоконтролем и социальным окружением. Социальное научение, идентификация, социальное сравнение, эмоциональное заражение, групповое давление и подкрепление рассмотрены как психологические механизмы воздействия интернет-информации на поведение.

Ключевые слова: подростковый возраст, информационная интернет-среда, поведение, психологическая детерминанта, социальное научение, идентификация, внушаемость, социальное сравнение, медиаграмотность, деструктивная информация.

Abstract. This thesis presents a theoretical analysis of the psychological determinants of the influence of the internet information environment on adolescent behaviour. It is argued that the impact of the internet depends not only on the duration of use but also on the content and form of information, adolescents' developmental and individual characteristics, critical thinking, suggestibility, emotional state, self-control and social environment. Social learning, identification, social comparison, emotional contagion, group pressure and reinforcement are discussed as psychological mechanisms through which online information may influence behaviour.

Keywords: adolescence, internet information environment, behaviour, psychological determinant, social learning, identification, suggestibility, social comparison, media literacy, destructive information.

KIRISH

Internet va raqamli texnologiyalar zamonaviy oʻspirinlarning kundalik hayoti, taʼlimi, muloqoti va boʻsh vaqtini tashkil etishida muhim oʻrin egallamoqda. Oʻspirin internet orqali zarur maʼlumotni izlaydi, oʻquv materiallaridan foydalanadi, tengdoshlari bilan muloqot qiladi, turli guruh va hamjamiyatlarga qoʻshiladi hamda oʻz fikrini keng auditoriyaga taqdim etadi. Shu sababli internet shunchaki texnik vosita emas, balki oʻspirinning ijtimoiylashuvi, dunyoqarashi va xulq-atvori shakllanadigan oʻziga xos axborot-ijtimoiy muhitga aylangan. Internet axborot muhiti oʻspirin uchun katta taʼlimiy va rivojlantiruvchi imkoniyatlarni yaratadi. U mustaqil bilim olish, kasbiy qiziqishlarni rivojlantirish, xorijiy tillarni oʻrganish, ijodiy faoliyat bilan shugʻullanish va fikrdoshlar bilan hamkorlik qilishga yordam beradi. Shu bilan birga, internetda ishonchsiz maʼlumotlar, zoʻravonlikni targʻib qiluvchi materiallar, kiberbulling, zararli guruhlar, yolgʻon yangiliklar va manipulyativ kontent ham mavjud.

Oʻspirinlik davrida mustaqillikka intilish, tengdoshlarning fikriga sezgirlik, oʻzligini izlash, hissiy taʼsirchanlik va yangilikka qiziqish kuchayadi. Biroq axborotni tanqidiy tahlil qilish, uzoq muddatli oqibatlarni oldindan koʻrish va impulsni nazorat qilish qobiliyatlari hali rivojlanishda davom etadi. Mazkur xususiyatlar internetdagi axborotning oʻspirin xulq-atvoriga kuchliroq taʼsir koʻrsatishi uchun psixologik sharoit yaratishi mumkin. Internetning oʻspirin xulq-atvoriga taʼsirini faqat ekran oldida oʻtkazilgan vaqt asosida baholash yetarli emas. Taʼsirning xususiyati oʻspirin qanday kontentni koʻrishi, undan qanday maqsadda foydalanishi, virtual muloqotda kimlar bilan munosabat oʻrnatishi va qabul qilgan maʼlumotini qanday talqin etishiga bogʻliq. Bir xil axborot turli oʻspirinlarda turlicha munosabat va xatti-harakatni yuzaga keltirishi mumkin.

Shu sababli internet axborot muhitining taʼsirini axborot mazmuni bilan bir qatorda oʻspirinning individual-psixologik xususiyatlari, oilaviy tarbiya sharoiti, tengdoshlar guruhi, media savodxonligi va oʻzini oʻzi boshqarish qobiliyati bilan oʻzaro bogʻliqlikda oʻrganish lozim.

Tadqiqotning maqsadi internet axborot muhitining o'spirinlar xulq-atvoriga ta'sirini belgilovchi psixologik determinantlarni nazariy jihatdan tahlil qilish hamda salbiy axborot ta'sirining oldini olishga xizmat qiluvchi psixologik-pedagogik yo'nalishlarni aniqlashdan iborat.

Tadqiqot jarayonida ilmiy manbalarni nazariy tahlil qilish, qiyoslash, umumlashtirish, tizimlashtirish va psixologik talqin qilish usullaridan foydalanildi.

INTERNET AXBOROT MUHITINING PSIXOLOGIK MAZMUNI

Internet axborot muhiti o'zaro bog'langan saytlar, ijtimoiy tarmoqlar, messengerlar, videoplatformalar, elektron o'yinlar, forumlar va boshqa raqamli xizmatlar orqali shakllanadigan axborot hamda ijtimoiy munosabatlar tizimidir. Ushbu muhitning asosiy xususiyatlari axborotning tezkorligi, ko'pligi, multimediaviyligi, interaktivligi va keng auditoriyaga qisqa vaqt ichida tarqalishidir. An'anaviy ommaviy axborot vositalarida o'spirin ko'proq axborot qabul qiluvchi sifatida ishtirok etsa, internet muhitida u axborot iste'molchisi bilan birga uning yaratuvchisi va tarqatuvchisi ham hisoblanadi. O'spirin surat, video va izohlarni joylashtiradi, boshqa foydalanuvchilarning materiallarini baholaydi hamda qayta ulashadi. Shuning uchun internet muhitidagi xulq-atvor axborotni qabul qilish bilangina cheklanmay, faol ijtimoiy ta'sir va o'zini namoyon qilishni ham qamrab oladi.

Internetdagi axborot ko'pincha vizual jozibadorlik, hissiy ta'sirchanlik va qisqalik asosida taqdim etiladi. Kuchli hissiyot uyg'otuvchi kontent foydalanuvchining diqqatini tezroq jalb qiladi. O'spirin axborotning ishonchliligini tekshirishdan avval unga hissiy munosabat bildirishi, izoh yozishi yoki uni boshqa foydalanuvchilarga yuborishi mumkin. Raqamli platformalarning tavsiya tizimlari foydalanuvchining avvalgi tanlovlari, ko'rgan materiallari va bildirgan munosabatlari asosida yangi kontentni taklif etadi. Natijada o'spirin bir xil yoki o'xshash mazmundagi axborotni takroran ko'rishi mumkin. Axborotning ko'p marta takrorlanishi uning haqqoniyligi yoki ijtimoiy jihatdan qabul qilinganligi haqidagi tasavvurni kuchaytirishi ehtimoli mavjud.

P.M. Valkenburg va J. Peter internet muloqotining anonimlik, vaqt jihatidan kechiktirilganlik va qulay foydalanish imkoniyati kabi xususiyatlari o'spirinlarning o'zini namoyon qilishi va shaxsiy ma'lumotlarini ochiqlashiga ta'sir qilishini ko'rsatadi [2]. Virtual muloqot ayrim o'spirinlarga o'z fikrini erkin ifodalashga yordam bersa, boshqalar uchun xavfli aloqalar yoki ortiqcha ochiqlikka sabab bo'lishi mumkin.

O'spirinlik davri jismoniy, kognitiv, hissiy va ijtimoiy rivojlanishdagi muhim o'zgarishlar bilan tavsiflanadi. Ushbu davrda o'spirinning o'ziga, atrofdagilarga va jamiyatlardagi o'rniga bo'lgan munosabati yangilanadi. U mustaqil qaror qabul qilishga intiladi, biroq kattalarning va tengdoshlarning bahosiga nisbatan sezgirlikni saqlab qoladi. Tengdoshlar bilan munosabat o'spirin uchun alohida ahamiyat kasb etadi. Guruh tomonidan qabul qilinish, ma'qullanish va o'zini boshqalarga o'xshash his qilish ehtiyoji kuchayadi. Internet va ijtimoiy tarmoqlar tengdoshlarning fikri, bahosi va xulq-atvor namunalarini doimiy ravishda kuzatish imkonini beradi. Bu esa guruh ta'sirining vaqt va makon chegaralarini kengaytiradi.

E.A. Crone va E.A. Konijn o'spirinlik davrida tengdoshlar tomonidan qabul qilinish va rad etilishga nisbatan sezgirlik yuqori bo'lishi, hissiy ta'sirchanlik bilan refleksiv nazoratning rivojlanishi o'rtasidagi nomutanosiblik hissiy kontentga reaksiyani kuchaytirishi mumkinligini ta'kidlaydi [4]. Shu sababli ko'rishlar soni, izohlar va "layk"lar o'spirin uchun oddiy texnik ko'rsatkich emas, balki ijtimoiy qabul qilinish belgisi sifatida idrok etilishi mumkin.

O'spirinlikda shaxsiy o'zlik shakllanib boradi. O'spirin turli rollar, qarashlar va xulq-atvor usullarini sinab ko'radi. Internet bu jarayon uchun keng imkoniyat yaratadi. U virtual profil orqali o'zining turli obrazlarini namoyish qilishi, auditoriyaning munosabatini kuzatishi va ushbu munosabat asosida o'z xulqini o'zgartirishi mumkin.

Internet axborotining o'spirin xulq-atvoriga ta'sirini tushuntiruvchi muhim mexanizmlardan biri kuzatish orqali o'rganishdir. A. Banduraning ijtimoiy-kognitiv nazariyasiga ko'ra, inson boshqalarning xatti-harakatini, uning oqibatlarini kuzatish va baholash orqali yangi xulq namunalarini o'zlashtiradi [1]. O'spirin internetda mashhur foydalanuvchi, blogger, tengdosh yoki film qahramonining xatti-harakatini kuzatadi. Agar ushbu xulq ko'plab ijobiy izohlar, mashhurlik

yoki moddiy rag'bat bilan mustahkamlangan bo'lsa, o'spirinda unga taqlid qilish istagi kuchayishi mumkin. Aksincha, xatti-harakatning salbiy oqibatlari aniq namoyish etilsa, uning takrorlanish ehtimoli kamayadi.

Identifikatsiya mexanizmda o'spirin o'zi uchun ahamiyatli bo'lgan shaxsning qadriyatlari, tashqi ko'rinishi, muloqot uslubi va xatti-harakatlarini o'zlashtiradi. Identifikatsiya ongli yoki ongsiz tarzda kechishi mumkin. O'spirin internetdagi shaxsni muvaffaqiyatli, erkin, jozibador yoki kuchli deb qabul qilsa, uning xulq-atvorini ijobiy namuna sifatida tanlaydi.

Ijtimoiy taqqoslash o'spirinning o'z imkoniyatlari, tashqi ko'rinishi va turmush tarzini internetdagi boshqa insonlar bilan solishtirishida namoyon bo'ladi. Ijtimoiy tarmoqlarda odatda hayotning ijobiy va muvaffaqiyatli tomonlari ko'rsatiladi. O'spirin boshqalarning saralangan obrazlarini o'zining kundalik hayoti bilan taqqoslab, o'zini kamroq muvaffaqiyatli yoki jozibador deb his qilishi mumkin. Ijtimoiy taqqoslash har doim salbiy natija bermaydi. Boshqalarning yutuqlari o'spirinda rivojlanishga intilish, yangi ko'nikmalarni o'rganish yoki ijobiy maqsad belgilashga turtki bo'lishi mumkin. Uning ta'siri o'spirinning o'zini baholashi, taqqoslash yo'nalishi va kuzatilayotgan namunaning real yoki ideallashtirilganligiga bog'liq.

Rag'batlantirish mexanizmi "layk", izoh, obunachilar soni va materialni qayta ulashish kabi raqamli belgilar orqali amalga oshadi. O'spirin joylashtirgan material ko'p ijobiy munosabat olsa, u shu mazmundagi faoliyatni takrorlashga moyil bo'ladi. E'tibor jalb qilish uchun xavfli harakat, keskin fikr yoki shaxsiy ma'lumotni oshkor etish ham ijtimoiy rag'bat orqali mustahkamlanishi mumkin. Hissiy yuqish boshqa foydalanuvchilarning hissiy holati va munosabatining o'spiringa o'tishini anglatadi. Qo'rquv, g'azab yoki kuchli norozilik uyg'otuvchi xabarlar tez tarqalishi mumkin. O'spirin vaziyatni chuqur tahlil qilmasdan, guruhdagi umumiy hissiy holatga qo'shilib ketishi ehtimoli mavjud.

Suggestivlik axborotni yetarlicha tanqidiy tahlil qilmasdan qabul qilishga moyillikdir. Axborotning mashhur shaxs tomonidan aytilishi, ko'p marta takrorlanishi, kuchli hissiy tasvirlar bilan berilishi yoki ko'pchilik tomonidan ma'qullanishi uning ishonchli deb qabul qilinishini kuchaytirishi mumkin. Suggestivligi yuqori o'spirin reklama, manipulyativ xabar va yolg'on ma'lumotlar ta'siriga tezroq berilishi mumkin.

Konformlik o'spirinning o'z fikri yoki xatti-harakatini guruh pozitsiyasiga moslashtirishida namoyon bo'ladi. Guruhdan ajralib qolishdan qo'rqish, masxara qilinish ehtimoli yoki tengdoshlar ma'qullashiga ehtiyoj internetdagi chaqiriqlar, trendlar va guruhiy harakatlarda ishtirok etishga undashi mumkin. Ayrim trendlar ijodkorlik va hamkorlikni rivojlantirsa, boshqalari sog'liq va xavfsizlikka tahdid tug'dirishi mumkin. Anonimlik va jismoniy masofaning mavjudligi o'zini nazorat qilishni susaytirishi ehtimoli bor. O'spirin real muloqotda ayta olmaydigan qo'pol yoki tajovuzkor fikrni internetda yozishi mumkin. Suhbatdoshning bevosita hissiy reaksiyasini ko'rmaslik xatti-harakat oqibatini yetarlicha his qilmaslikka olib keladi.

O'zini o'zi baholash internet axborotining o'spirin xulq-atvoriga ta'sirini belgilovchi muhim omildir. O'ziga ishonchi past o'spirin tashqi bahoga ko'proq bog'lanib, ijtimoiy tarmoqdagi ijobiy yoki salbiy munosabatni shaxsiy qiymatining asosiy mezon sifatida qabul qilishi mumkin. Barqaror o'zini o'zi baholash esa internetdagi baholarga nisbatan psixologik mustaqillikni kuchaytiradi. Tanqidiy fikrlash axborot manbasini, dalillarni va muallifning maqsadini tahlil qilish qobiliyatini anglatadi. Tanqidiy fikrlashi rivojlangan o'spirin axborotni darhol qabul qilish yoki tarqatishdan avval uning manbasi, sanasi, dalillari va boshqa ishonchli manbalardagi tasdig'ini tekshiradi.

Impulsivlik xatti-harakatning oqibatini yetarlicha o'ylamasdan tezkor qaror qabul qilishga moyillikdir. Impulsivligi yuqori o'spirin hissiy xabarga tezda javob yozishi, shaxsiy ma'lumotni ulashishi yoki xavfli internet-chaqiriqda ishtirok etishi mumkin. O'zini nazorat qilish qobiliyati rivojlangan o'spirin esa hissiy reaksiya bilan harakat o'rtasida psixologik pauza yaratadi.

Xavotir darajasi yuqori bo'lgan o'spirin internetdagi tahdidli xabarlarini kuchliroq qabul qilishi mumkin. U doimiy ravishda yangi xabarlarini tekshirishi, salbiy voqea o'zi bilan ham sodir bo'lishidan qo'rqishi yoki virtual muloqotdagi noaniqlikni salbiy talqin qilishi mumkin. Empatiya darajasi internetdagi xulq-atvorga ham ta'sir ko'rsatadi. O'zganing hissiy holatini tushuna oladigan o'spirin izoh yoki xabarning boshqa insonga qanday ta'sir ko'rsatishini yaxshiroq anglaydi.

Empatiyaning sustligi yoki suhbatdoshning real reaksiyasi ko'rinmasligi kiberbulling va qo'pol muloqot xavfini oshirishi mumkin.

IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK DETERMINANTLAR

Oila internet axborotining o'spirin xulq-atvoriga ta'sirini boshqaruvchi asosiy ijtimoiy muhitlardan biridir. Ota-onaning raqamli xulqi, farzand bilan muloqot uslubi, nazorat va ishonch o'rtasidagi muvozanat o'spirinning internetdan foydalanishiga ta'sir ko'rsatadi.

Faqat taqiq va jazoga asoslangan nazorat o'spirinni internetdagi faoliyatini yashirishga undashi mumkin. Ota-onaning qiziqish bildirish, birgalikda muhokama qilish va xavfsiz foydalanish qoidalarini tushuntirishga asoslangan vositachiligi samaraliroq hisoblanadi. O'spirin zararli axborot yoki kiberbullingga duch kelganda, jazolanishdan qo'rqmasdan ota-onaga murojaat qila olishi kerak. Tengdoshlar guruhi o'spirinning axborotni qabul qilish va tarqatishiga kuchli ta'sir qiladi. Guruhda mashhur bo'lgan kontent, blogger yoki internet-chaqiriq o'spirin uchun ham jozibador bo'lib ko'rinishi mumkin. Tengdoshlarning ijobiy ta'siri ta'limiy resurslardan foydalanish, ijodiy loyihalarda ishtirok etish va ijtimoiy tashabbuslarni qo'llab-quvvatlashda namoyon bo'ladi.

J. Nesi, S. Choukas-Bradley va M.J. Prinstein ijtimoiy tarmoqlar o'spirinlar o'rtasidagi munosabatlarni tezlashtirish, kengaytirish va yangi shakllarga keltirishini ko'rsatadi [3]. Internetdagi muloqot tengdoshlar ta'sirining tezligi va auditoriyasini oshiradi. Bitta salbiy yoki ijobiy harakatning ta'siri qisqa vaqt ichida ko'p foydalanuvchiga yetib borishi mumkin.

Pedagogning media savodxonligi va o'quvchilar bilan munosabati ham muhim determinantdir. O'qituvchi axborot manbalarini tekshirish, dalil va fikrni farqlash, muallif pozitsiyasini tahlil qilishni fan mazmuniga bog'lab o'rgatishi mumkin. Bu media savodxonlikni alohida mavzu emas, kundalik o'quv faoliyatining tarkibiy qismiga aylantiradi. Jamiyatdagi qadriyatlar, ommaviy madaniyat va mashhur shaxslarning xulqi internet axborotining umumiy mazmuniga ta'sir qiladi. Jamiyatda muvaffaqiyat faqat moddiy boylik, tashqi ko'rinish yoki mashhurlik bilan baholansa, o'spirin ham o'z hayotini ushbu mezonlar asosida qurishga intilishi mumkin.

INTERNET AXBOROTINING IJOBIY VA SALBIY TA'SIRI

Internet axborot muhitining ta'sirini faqat salbiy hodisa sifatida baholash ilmiy jihatdan to'g'ri emas. U o'spirinning bilim doirasini kengaytirishi, mustaqil o'rganishiga yordam berishi, ijodkorligini rivojlantirishi va turli ijtimoiy guruhlar bilan hamkorlik qilish imkonini yaratishi mumkin. O'spirin internet orqali o'z qiziqishiga mos ta'limiy kurslar, ilmiy videolar, elektron kutubxonalar va kasbiy ma'lumotlardan foydalanadi. Maxsus qiziqishlarga ega o'spirin real muhitda topa olmagan fikrdoshlarini virtual hamjamiyatdan topishi mumkin. Bu uning ijtimoiy qo'llab-quvvatlanishini va o'ziga ishonchini kuchaytiradi.

P.M. Valkenburg va J. Peter internet muloqoti o'spirinlarning o'zini namoyon qilishi, do'stlik aloqalari va o'zini o'zi baholashiga ijobiy imkoniyat yaratishi bilan birga, kiberbulling va nomaqbul aloqalar kabi xavflarni ham yuzaga keltirishini qayd etgan [2]. Demak, ta'sir internetning o'zidan ko'ra undan foydalanish mazmuni va sharoitiga bog'liq.

Salbiy ta'sir agressiv, ekstremistik, o'ziga zarar yetkazishni targ'ib qiluvchi yoki yolg'on axborotlar orqali namoyon bo'lishi mumkin. Zo'ravonlikning doimiy va oqibatsiz namoyish etilishi unga nisbatan hissiy sezgirlikning pasayishiga yoki tajovuzkor xulqning maqbul vosita sifatida qabul qilinishiga sabab bo'lishi ehtimoli mavjud.

Kiberbulling o'spirinning sha'ni va qadr-qimmatiga tajovuz qilish, haqoratli xabarlar yuborish, yolg'on ma'lumot tarqatish yoki guruhdan ataylab chiqarib tashlash shaklida namoyon bo'ladi. Virtual tajovuzning auditoriyasi kengligi va materialning uzoq saqlanishi jabrlanuvchiga kuchli psixologik bosim ko'rsatadi. B. Keles, N. McCrae va A. Grealishning tizimli tahlilida ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish bilan o'spirinlardagi depressiya, xavotir va psixologik zo'riqish o'rtasidagi bog'liqliklar ko'rib chiqilgan [6]. Biroq mazkur bog'liqliklarni bevosita sabab-oqibat munosabati sifatida talqin qilishda ehtiyotkorlik zarur. Chunki tadqiqotlarning katta qismi korrelyatsion xususiyatga ega bo'lib, ruhiy qiyinchiliklar ham internetdan foydalanish shakliga ta'sir qilishi mumkin. C.L. Odgers va M.R. Jensen raqamli texnologiyalarning o'spirinlar ruhiy salomatligiga

ta'siri haqidagi dalillarni umumlashtirib, umumiy xulosalarda vahimali talqinlardan qochish va individual farqlarni hisobga olish zarurligini ta'kidlaydi [5]. Internetning ta'siri barcha o'spirinlar uchun bir xil emas; ayrim guruhlar ko'proq xavf ostida bo'lishi, boshqalari esa undan rivojlantiruvchi vosita sifatida foydalanishi mumkin.

AXBOROT TA'SIRINING OLDINI OLISH VA PSIXOLOGIK HIMOYA

Internet axborotining salbiy ta'siridan himoyalaniish faqat texnik cheklovlar bilan ta'minlanmaydi. O'spirinda axborot bilan ongli munosabatda bo'lish, mustaqil qaror qabul qilish va xatti-harakat oqibatini oldindan baholash ko'nikmalarini shakllantirish zarur. Media savodxonlik mashg'ulotlarida o'spirin axborot manbasini tekshirish, xabar muallifini aniqlash, fakt va fikrni farqlash, manipulyativ sarlavhalarni tanish hamda bir ma'lumotni bir nechta ishonchli manba bilan solishtirishni o'rganishi kerak. Mashg'ulotlar faqat nazariy tushuntirish emas, balki real internet materiallarini tahlil qilishga asoslanishi maqsadga muvofiq.

“O'ylash – tekshirish – tarqatish” qoidasi o'spirinlar uchun amaliy algoritmi bo'lib xizmat qilishi mumkin. O'spirin avvalo xabar qanday hissiyot uyg'otganini anglaydi, keyin uning manbasi va dalillarini tekshiradi, shundan so'ng uni tarqatish yoki tarqatmaslik haqida qaror qabul qiladi.

Raqamli o'zini o'zi boshqarish internetdan foydalanish maqsadi va vaqtini belgilashni anglatadi. O'spirin tarmoqqa nima uchun kirayotganini oldindan aniqlashi, asosiy vazifani bajargach undan chiqishi va keraksiz bildirishnomalarni cheklashi mumkin. Bu usul maqsadsiz axborot oqimiga berilib ketishning oldini oladi. Hissiy o'zini o'zi nazorat qilish ko'nikmasi ayniqsa virtual nizo va provokatsion xabarlarida muhimdir. O'spirin kuchli hissiyot paytida darhol javob yozmaslik, qisqa tanaffus qilish, vaziyatni boshqa nuqtayi nazardan baholash va zarur hollarda kattalardan yordam so'rashni o'rganishi kerak. Ota-onalar o'spirin bilan internetdagi xavf haqida ochiq va ishonchli muloqot o'rnatishi lozim. Faqat telefonni tekshirish yoki taqiqlash o'rniga, o'spirinning qiziqishlari, kuzatayotgan kontenti va virtual munosabatlari haqida hukmsiz suhbat olib borish samaraliroqdir. Ota-ona o'zining raqamli xulqi bilan ham ijobiy namuna ko'rsatishi zarur.

Ta'lim muassasasida kiberbulling, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, yolg'on axborotni aniqlash va virtual muloqot etikasi bo'yicha aniq qoidalar ishlab chiqilishi mumkin. O'quvchi kiberbulling holatida kimga va qanday tartibda murojaat qilishni bilishi kerak.

Psixologik treninglarda o'zini o'zi baholashni barqarorlashtirish, assertiv muloqot, empatiya, guruhiy bosimga qarshi turish va mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalari rivojlantiriladi. Rolli o'yinlar orqali internetdagi haqorat, zararli chaqiriq, yolg'on xabar yoki shaxsiy ma'lumotni so'rash kabi vaziyatlarga to'g'ri munosabat mashq qilinishi mumkin.

XULOSA

Internet axborot muhiti o'spirinlarning bilim olishi, ijtimoiylashuvi, o'zligini namoyon qilishi va tengdoshlari bilan munosabat o'rnatishida katta imkoniyatlarga ega. Shu bilan birga, ushbu muhitdagi destruktiv, manipulyativ va yolg'on axborot o'spirin xulq-atvoriga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Internet axborotining ta'siri uning mazmuni va taqdim etilish shakli bilan birga o'spirinning yosh xususiyatlari, o'zini o'zi baholashi, suggestivligi, impulsivligi, tanqidiy fikrlashi, hissiy holati va o'zini nazorat qilish qobiliyatiga bog'liq. Oila, tengdoshlar, pedagoglar va virtual guruhlar mazkur ta'sirni kuchaytiruvchi yoki kamaytiruvchi ijtimoiy-psixologik determinantlar hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Bandura A. Social cognitive theory of mass communication // *Media Psychology*. – 2001. – Vol. 3, No. 3. – P. 265–299. DOI: 10.1207/S1532785XMEP0303_03.
2. Valkenburg P.M., Peter J. Online communication among adolescents: An integrated model of its attraction, opportunities, and risks // *Journal of Adolescent Health*. – 2011. – Vol. 48, No. 2. – P. 121–127. DOI: 10.1016/j.jadohealth.2010.08.020.
3. Nesi J., Choukas-Bradley S., Prinstein M.J. Transformation of adolescent peer relations in the social media context: Part 1 – A theoretical framework and application to dyadic peer relationships

// *Clinical Child and Family Psychology Review*. – 2018. – Vol. 21, No. 3. – P. 267–294. DOI: 10.1007/s10567-018-0261-x.

4. Crone E.A., Konijn E.A. Media use and brain development during adolescence // *Nature Communications*. – 2018. – Vol. 9. – Article 588. DOI: 10.1038/s41467-018-03126-x.

5. Odgers C.L., Jensen M.R. Annual Research Review: Adolescent mental health in the digital age: Facts, fears, and future directions // *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. – 2020. – Vol. 61, No. 3. – P. 336–348. DOI: 10.1111/jcpp.13190.

6. Keles B., McCrae N., Grealish A. A systematic review: The influence of social media on depression, anxiety and psychological distress in adolescents // *International Journal of Adolescence and Youth*. – 2020. – Vol. 25, No. 1. – P. 79–93. DOI: 10.1080/02673843.2019.1590851.

TALABALAR JAMOASIDAGI IJTIMOY-PSIXOLOGIK MUHITNING KASBIY SHAKLLANISHGA TA’SIRI

Ag‘ayeva Diyora Zikrilloyevna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180000, O‘zbekiston

e-mail: dioraaayeva@gmail.com

orcid:0009-0001-2987-8664

Annotatsiya. Ushbu maqolada talabalar jamoasidagi ijtimoiy-psixologik muhitning bo‘lajak mutaxassislar, xususan, bo‘lajak pedagoglarning kasbiy shakllanishiga ta’siri nazariy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda ijtimoiy-psixologik muhit tushunchasining mazmuni, uning emotsional, kognitiv va xulq-atvor komponentlari hamda muhitni belgilovchi makro va mikro omillar B.D. Parigin, A.V. Petrovskiy, A.N. Lutoshkin, K. Levin, B. Takmen, A.S. Makarenko hamda o‘zbek olimlarining qarashlari asosida yoritilgan. Talabalar jamoasi rivojlanish bosqichlari, jamoa uyushqoqligi, liderlik uslubi va o‘zaro munosabatlarning kasbiy motivatsiya, kasbiy identifikatsiya va kommunikativ kompetentlik shakllanishidagi o‘rni ochib berilgan. Shuningdek, oliy ta’lim muassasalarida qulay ijtimoiy-psixologik muhitni shakllantirish yo‘llari asoslangan.

Kalit so‘zlar: ijtimoiy-psixologik muhit, talabalar jamoasi, kasbiy shakllanish, guruh uyushqoqligi, jamoa rivojlanish bosqichlari, liderlik uslubi, kasbiy identifikatsiya, kasbiy motivatsiya, referent guruh, sotsiometriya.

Аннотация. В статье теоретически анализируется влияние социально-психологического климата студенческого коллектива на профессиональное становление будущих специалистов, в частности будущих педагогов. В исследовании на основе взглядов Б.Д. Парыгина, А.В. Петровского, А.Н. Лутюшкина, К. Левина, Б. Такмена, А.С. Макаренко, а также узбекских учёных раскрываются содержание понятия социально-психологического климата, его эмоциональный, когнитивный и поведенческий компоненты, а также макро- и микрофакторы, определяющие климат. Показана роль этапов развития студенческого коллектива, групповой сплочённости, стиля лидерства и межличностных отношений в формировании профессиональной мотивации, профессиональной идентичности и коммуникативной компетентности. Также обоснованы пути создания благоприятного социально-психологического климата в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: социально-психологический климат, студенческий коллектив, профессиональное становление, групповая сплочённость, этапы развития коллектива, стиль лидерства, профессиональная идентичность, профессиональная мотивация, референтная группа, социометрия.

Abstract. This article provides a theoretical analysis of the influence of the socio-psychological climate of a student group on the professional development of future specialists, in particular future teachers. Drawing on the views of B.D. Parygin, A.V. Petrovsky, A.N. Lutoshkin, K.

Lewin, B. Tuckman, A.S. Makarenko, and Uzbek scholars, the study reveals the content of the concept of socio-psychological climate, its emotional, cognitive, and behavioral components, as well as the macro- and micro-factors that determine the climate. The role of the stages of student group development, group cohesion, leadership style, and interpersonal relationships in shaping professional motivation, professional identity, and communicative competence is shown. Ways of creating a favorable socio-psychological climate in higher education institutions are also substantiated.

Keywords: socio-psychological climate, student group, professional development, group cohesion, stages of group development, leadership style, professional identity, professional motivation, reference group, sociometry.

KIRISH

Oliy ta'lim muassasasida talaba nafaqat bilim va ko'nikmalarni egallaydi, balki muayyan ijtimoiy muhitda yashaydi, muloqot qiladi, qadriyatlar va me'yorlarni o'zlashtiradi. Akademik guruh, kurs va umuman talabalar jamoasi talabaning kundalik hayotida eng yaqin ijtimoiy muhit bo'lib, uning shaxsiy va kasbiy rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli talabalar jamoasidagi ijtimoiy-psixologik muhit masalasi zamonaviy pedagogik psixologiya va ijtimoiy psixologiyaning dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasida oliy ta'lim tizimini isloh qilish jarayonida talabalar bilan ishlashning yangi shakllari joriy etilmoqda. Oliy ta'lim muassasalarida tyutorlik tizimining yo'lga qo'yilishi, talabalarning ijtimoiy faolligini qo'llab-quvvatlash, yoshlar bilan ishlash bo'yicha maxsus tuzilmalarning faoliyati aynan talabalar jamoasida sog'lom ijtimoiy-psixologik muhitni shakllantirishga qaratilgan. Bu esa mazkur muhitning kasbiy shakllanishga ta'sir mexanizmlarini ilmiy asosda o'rganishni taqozo etadi.

Amaliyot shuni ko'rsatadiki, bir xil o'quv reja va dasturlar asosida ta'lim olayotgan guruhlarda talabalarning o'zlashtirish darajasi, kasbga munosabati va ijtimoiy faolligi sezilarli farq qilishi mumkin. Bu farqlarning muhim sabablaridan biri guruhdagi o'zaro munosabatlar, jamoa uyushqoqligi, umumiy kayfiyat va qadriyatlar tizimi, ya'ni ijtimoiy-psixologik muhitdir. Qulay muhitda talaba o'zini erkin his qiladi, faollik ko'rsatadi, xatolaridan qo'rqmay yangi ko'nikmalarni sinab ko'radi. Noqulay muhit esa xavotir, befarqlik, nizolar va o'qishga bo'lgan qiziqishning pasayishiga olib keladi.

Jamoaning shaxs tarbiyasidagi o'rni Sharq mutafakkirlari merosida ham alohida ta'kidlangan. Abu Nasr Forobiy insonning kamolotga faqat jamiyatda, boshqalar bilan hamkorlikda erishishini qayd etgan. Yusuf Xos Hojib "Qutadg'u bilig" asarida, Alisher Navoiy esa o'z asarlarida do'stlik, suhbat odobi va yaxshilar suhbatining inson ma'naviyatiga ta'siri haqida so'z yuritgan. Pedagogika tarixida A.S. Makarenko jamoani tarbiyaning asosiy vositasi va maqsadi sifatida ko'rib chiqib, shaxsni jamoa orqali va jamoa uchun tarbiyalash g'oyasini ilgari surgan. Ushbu qarashlar talabalar jamoasini bo'lajak mutaxassisning kasbiy shakllanishida muhim omil sifatida o'rganishning nazariy ildizlarini tashkil etadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotning metodologik asosini shaxs va jamoa o'zaro ta'siri haqidagi ijtimoiy-psixologik konsepsiyalar, A.V. Petrovskiyning jamoaviy munosabatlarni faoliyat vositasida o'rganish nazariyasi, K. Levinning guruh dinamikasi nazariyasi, L.S. Vygotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasi hamda A. Banduraning ijtimoiy o'rganish nazariyasi tashkil etdi. Vygotskiy ta'kidlaganidek, oliy psixik funksiyalar dastlab odamlar o'rtasidagi munosabatlarda, so'ngra shaxsning ichki tekisligida paydo bo'ladi. Ushbu tamoyil talabalar jamoasidagi munosabatlarni kasbiy sifatlar shakllanishining manbai sifatida o'rganish imkonini beradi.

Tadqiqot jarayonida ijtimoiy psixologiya, pedagogik psixologiya va oliy ta'lim pedagogikasiga oid adabiyotlarning nazariy tahlili, qiyosiy tahlil, tizimlashtirish, umumlashtirish va nazariy modellashtirish metodlaridan foydalanildi. B.D. Parigin, G.M. Andreyeva, A.V. Petrovskiy, A.N. Lutoshkin, L.I. Umanskiy kabi olimlarning ijtimoiy-psixologik muhit va guruh rivojlanishiga oid,

shuningdek, E.G. G'oziyev, V.M. Karimova, M.G. Davletshin kabi o'zbek olimlarining shaxs va jamoa munosabatlariga oid ishlari o'rganildi. Bundan tashqari, ijtimoiy-psixologik muhitni tashxislashda qo'llaniladigan metodikalar, xususan, J. Morening sotsiometriya metodi, F. Fidlarning guruhdagi psixologik atmosferani baholash shkalasi va S. Sishorning guruh uyushqoqligi indeksining imkoniyatlari tahlil qilindi.

NATIJALAR

1. Ijtimoiy-psixologik muhit tushunchasining mazmuni. Tadqiqot natijasida ijtimoiy-psixologik muhit jamoa a'zolarining o'zaro munosabatlari, umumiy kayfiyati, qadriyatlari va birgalikdagi faoliyatdan qoniqishining nisbatan barqaror tizimi ekanligi aniqlandi. B.D. Parigin ijtimoiy-psixologik muhitni jamoadagi odamlarning o'zaro munosabatlari xarakterini aks ettiruvchi va ularning faoliyati samaradorligiga ta'sir etuvchi guruh psixologik holat sifatida talqin qilgan. Tahlillar asosida ijtimoiy-psixologik muhitning uchta tarkibiy qismi ajratildi: emotsional komponent (guruhdagi umumiy kayfiyat, o'zaro hamdardlik, guruhdan qoniqish), kognitiv komponent (umumiy qadriyatlar, me'yorlar va maqsadlarning birligi, bir-birini tushunish) va xulq-atvor komponenti (hamkorlik, o'zaro yordam, nizolarni hal etish usullari).

2. Muhitni belgilovchi omillar. Ijtimoiy-psixologik muhitga ta'sir etuvchi omillarni ikki guruhga ajratish maqsadga muvofiq ekanligi aniqlandi. Makro omillarga oliy ta'lim muassasasining umumiy tashkiliy madaniyati, ta'lim jarayonining tashkil etilishi, professor-o'qituvchilarning talabalarga munosabati, ijtimoiy-maishiy sharoitlar kiradi. Mikro omillarga esa guruhning tarkibi, a'zolarining individual-psixologik xususiyatlari, guruhdagi norasmiy liderlar, tyutor yoki kuratorning faoliyati, guruh ichidagi kichik guruhlar (mikroguruhlar) va ularning o'zaro munosabatlari taalluqlidir.

Rahbarlik uslubi muhitni belgilovchi muhim omillardan biri ekanligi tasdiqlandi. K. Levin va uning hamkasblari o'tkazgan klassik tajribalarda avtoritar, demokratik va liberal rahbarlik uslublarining guruh a'zolari xulq-atvoriga ta'siri o'rganilgan. Tadqiqotlar natijasida demokratik uslub sharoitida guruhda do'stona munosabatlar, tashabbuskorlik va mustaqillik yuqori bo'lishi, avtoritar uslubda esa rahbar yo'qligida faollikning keskin pasayishi va o'zaro tajovuzkorlik kuchayishi qayd etilgan. Bu talabalar guruhi bilan ishlaydigan tyutor, kurator va o'qituvchilarning muloqot uslubi guruh muhitiga bevosita ta'sir ko'rsatishini anglatadi.

3. Talabalar jamoasining rivojlanish bosqichlari. Tahlillar talabalar guruhi o'z rivojlanishida bir necha bosqichlarni bosib o'tishini ko'rsatdi. B. Takmen guruh rivojlanishining shakllanish (forming), to'qnashuv (storming), me'yorlanish (norming) va samarali faoliyat (performing) bosqichlarini ajratgan. A.N. Lutoshkin esa jamoa rivojlanishini obrazli tarzda "sochilib ketgan qum", "yumshoq loy", "miltillovchi mayoq", "qirmizi yelkan" va "yonayotgan mash'al" bosqichlari orqali tavsiflagan. Birinchi kurs talabalari guruhi odatda dastlabki bosqichlarda bo'lib, a'zolar o'rtasida hali mustahkam aloqalar shakllanmagan bo'ladi. Aynan shu davrda to'g'ri tashkil etilgan pedagogik va psixologik ishlar guruhning yetuk jamoaga aylanishini tezlashtiradi. A.V. Petrovskiy ta'kidlaganidek, yuqori darajada rivojlangan jamoada shaxslararo munosabatlar birgalikdagi faoliyatning ijtimoiy ahamiyatga ega mazmuni vositasida quriladi.

4. Muhitning kasbiy shakllanishga ta'sir mexanizmlari. Tadqiqot natijasida ijtimoiy-psixologik muhit talabaning kasbiy shakllanishiga bir necha mexanizm orqali ta'sir ko'rsatishi aniqlandi.

Birinchi mexanizm – kasbiy identifikatsiya. Talabalar guruhi talaba uchun referent guruh vazifasini bajaradi, ya'ni u o'z xulq-atvori va qarashlarini ushbu guruhning me'yor va qadriyatlari bilan solishtiradi. Agar guruhda kasbga ijobiy munosabat, bilimga intilish qadrlansa, talaba ham o'zini kasb egasi sifatida anglashga moyil bo'ladi. Aksincha, guruhda kasbga befarqlik yoki salbiy munosabat hukmron bo'lsa, bu talabaning kasbiy o'zligini shakllantirishga to'sqinlik qiladi.

Ikkinchi mexanizm – kasbiy motivatsiyaning ijtimoiy qo'llab-quvvatlanishi. Qulay muhitda talabaning yutuqlari e'tirof etiladi, qiyinchiliklarda unga yordam beriladi. Bu uning o'ziga bo'lgan ishonchini va o'qishga bo'lgan ichki motivatsiyasini mustahkamlaydi. A. Bandura ta'kidlaganidek,

boshqalarning muvaffaqiyatini kuzatish va ijtimoiy rag'bat shaxsning o'z imkoniyatlariga ishonchini oshiruvchi muhim manbalardir.

Uchinchi mexanizm – kommunikativ tajriba orttirish. Talabalar jamoasi kasbiy muloqot ko'nikmalarini sinab ko'rish uchun tabiiy "mashq maydoni" hisoblanadi. Guruhda birgalikda loyihalar bajarish, bahs-munozaralarda qatnashish, nizolarni konstruktiv hal etish tajribasi bo'lajak pedagogning o'quvchilar, hamkasblar va ota-onalar bilan muloqotga tayyorgarligini shakllantiradi.

To'rtinchi mexanizm – kasbiy qadriyat va me'yorlarni o'zlashtirish. Jamoada qabul qilingan mas'uliyat, halollik, hamkorlik, o'zgalarga hurmat kabi me'yorlar talaba tomonidan asta-sekin ichki qadriyatlarga aylanadi va keyinchalik uning kasbiy xulq-atvorida namoyon bo'ladi.

Shu bilan birga, noqulay ijtimoiy-psixologik muhitning salbiy oqibatlari ham aniqlandi. Guruhdagi nizolar, ayrim talabalarning chetga surilishi (izolyatsiya), "tashqi" va "ichki" mikroguruhlar o'rtasidagi qarama-qarshilik talabalarda xavotir darajasining oshishi, o'quv faolligining pasayishi, ba'zi hollarda esa tanlagan kasbidan hafsalasi pir bo'lishiga olib kelishi mumkin.

MUHOKAMA

Olingan natijalar talabalar jamoasidagi ijtimoiy-psixologik muhitni kasbiy shakllanishning ikkinchi darajali, yordamchi sharti emas, balki uning muhim omili sifatida qarash zarurligini ko'rsatadi. Kasbiy shakllanish faqat o'quv mashg'ulotlarida emas, balki talabalarning o'zaro munosabatlari, birgalikdagi faoliyati va guruh hayotida ham amalga oshadi. Ayniqsa, pedagogik yo'nalishdagi talabalar uchun bu masala alohida ahamiyatga ega, chunki ularning kelajakdagi kasbiy faoliyati bevosita jamoani, ya'ni o'quvchilar jamoasini boshqarish bilan bog'liq. O'z guruhida sog'lom jamoaviy munosabatlar tajribasini orttirgan talaba kelajakda o'quvchilar jamoasida ham qulay muhit yaratishga ko'proq tayyor bo'ladi.

Sharq mutafakkirlarining jamoa va suhbat odobi haqidagi qarashlari, A.S. Makarenkoning jamoa orqali tarbiya konsepsiyasi hamda zamonaviy G'arb ijtimoiy psixologiyasining guruh dinamikasi va ijtimoiy o'rganish nazariyalari o'zaro bir-birini to'ldiradi. Birinchisi jamoa muhitining ma'naviy-axloqiy asoslarini, ikkinchisi uning tarbiyaviy imkoniyatlarini, uchinchisi esa guruh jarayonlarining psixologik mexanizmlarini ochib beradi. Mazkur yondashuvlarning uyg'unligi talabalar jamoasi bilan ishlashda yaxlit ilmiy asos yaratadi.

Tahlillar asosida oliy ta'lim muassasalarida qulay ijtimoiy-psixologik muhitni shakllantirishning quyidagi yo'llarini ko'rsatish mumkin: birinchi kurs talabalari uchun moslashuv va jamoani jipslashtirishga qaratilgan treninglar tashkil etish; tyutor va kuratorlarning demokratik muloqot uslubini rivojlantirish; guruhda birgalikdagi ijtimoiy ahamiyatga ega faoliyat (loyihalar, volontyorlik, ma'rifiy tadbirlar)ni yo'lga qo'yish; sotsiometriya va boshqa metodikalar yordamida guruh muhitini muntazam tashxislab borish; nizoli vaziyatlarda psixologik xizmat ko'magini ta'minlash; kichik guruhlarda hamkorlikda o'qitish (kooperativ ta'lim) usullarini keng qo'llash.

Shuni ham ta'kidlash lozimki, qulay muhit shaxsning o'ziga xosligini yo'qotish, guruh fikriga so'zsiz bo'ysunishni anglatmaydi. Aksincha, rivojlangan jamoada har bir a'zoning individualligi hurmat qilinadi, turli fikrlar erkin bildiriladi va konstruktiv muhokama qilinadi. Bu esa bo'lajak mutaxassisda mustaqil fikrlash va kasbiy qaror qabul qilish qobiliyatini shakllantirish uchun ham muhim shart hisoblanadi.

XULOSA

Tadqiqot natijalariga ko'ra, talabalar jamoasidagi ijtimoiy-psixologik muhit jamoa a'zolarining o'zaro munosabatlari, umumiy kayfiyati, qadriyatlari va birgalikdagi faoliyatdan qoniqishining nisbatan barqaror tizimi bo'lib, u emotsional, kognitiv va xulq-atvor komponentlaridan tarkib topadi.

Ijtimoiy-psixologik muhitga oliy ta'lim muassasasining tashkiliy madaniyati, professor-o'qituvchilar va tyutorlarning muloqot uslubi, guruh tarkibi, norasmiy liderlar va mikroguruhlar o'rtasidagi munosabatlar kabi makro va mikro omillar ta'sir ko'rsatadi. Talabalar guruhi o'z rivojlanishida bir necha bosqichlarni bosib o'tadi va to'g'ri tashkil etilgan pedagogik-psixologik ishlar uning yetuk jamoaga aylanishini tezlashtiradi.

Qulay ijtimoiy-psixologik muhit talabaning kasbiy shakllanishiga kasbiy identifikatsiya, kasbiy motivatsiyaning ijtimoiy qo'llab-quvvatlanishi, kommunikativ tajriba orttirish hamda kasbiy qadriyat va me'yorlarni o'zlashtirish mexanizmlari orqali ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Noqulay muhit esa xavotir, befarqlik va kasbdan hafsalasi pir bo'lishi kabi salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin.

Umuman olganda, talabalar jamoasidagi ijtimoiy-psixologik muhitni ilmiy asosda o'rganish va uni maqsadli ravishda shakllantirish bo'lajak mutaxassislar, ayniqsa, bo'lajak pedagoglarning kasbiy tayyorgarlik sifatini oshirish, ularning ijtimoiy faolligi va psixologik barqarorligini ta'minlash uchun muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. O'RQ-637-son, 2020-yil 23-sentabr.
2. Forobiy, Abu Nasr. Fozil odamlar shahri. Toshkent, Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti.
3. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. Toshkent.
4. G'oziyev E.G'. Umumiy psixologiya. Toshkent.
5. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya. Toshkent.
6. Davletshin M.G. Zamonaviy maktab o'qituvchisining psixologiyasi. Toshkent.
7. Андреева Г.М. Социальная психология. Москва, Аспект Пресс.
8. Парыгин Б.Д. Социально-психологический климат коллектива: пути и методы изучения. Ленинград, Наука.
9. Петровский А.В. Личность. Деятельность. Коллектив. Москва, Политиздат.
10. Лутошкин А.Н. Как вести за собой: старшеклассникам об основах организаторской работы. Москва, Просвещение.
11. Макаренко А.С. Педагогическая поэма. Москва.
12. Выготский Л.С. История развития высших психических функций. Москва.
13. Bandura A. Social Learning Theory. Englewood Cliffs, Prentice Hall.
14. Lewin K., Lippitt R., White R.K. Patterns of aggressive behavior in experimentally created "social climates" // Journal of Social Psychology, 1939.
15. Tuckman B.W. Developmental sequence in small groups // Psychological Bulletin, 1965.

PEDAGOGIK FAOLIYATGA TAYYORGARLIK TUSHUNCHASINING PSIXOLOGIK MAZMUNI VA TARKIBIY TUZILISHI

Ag'ayeva Diyora Zikrilloyevna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180000, O'zbekiston

e-mail: dioraaayeva@gmail.com

orcid:0009-0001-2987-8664

Annotatsiya. Ushbu maqolada "pedagogik faoliyatga tayyorgarlik" tushunchasining psixologik mazmuni va tarkibiy tuzilishi nazariy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda tayyorgarlik hodisasini o'rganishdagi funksional, shaxsiy va shaxsiy-faoliyatli yondashuvlar qiyosiy asosda yoritilgan, "tayyorgarlik" va "tayyorlik" tushunchalarining o'zaro nisbati aniqlashtirilgan. D.N. Uznadzening ustanovka nazariyasi, M.I. Dyachenko va L.A. Kandybovichning faoliyatga psixologik tayyorlik konsepsiyasi, N.V. Kuzmina, A.K. Markova, V.A. Slastenin, E.F. Zeer hamda L. Shulman va F. Korthagenning qarashlari asosida pedagogik faoliyatga tayyorgarlikning motivatsion-qadriyatli, kognitiv, operatsion, emotsional-irodaviy, shaxsiy va refleksiv komponentlari ajratilgan. Shuningdek, tayyorgarlik darajalarini aniqlash mezonlari va ularning oliy ta'lim amaliyotidagi ahamiyati asoslangan.

Kalit soʻzlar: pedagogik faoliyat, tayyorgarlik, psixologik tayyorlik, ustanovka, kasbiy motivatsiya, pedagogik qobiliyat, kasbiy muhim sifatlar, refleksiya, tayyorgarlik mezonlari, tayyorgarlik darajalari.

Аннотация. В статье теоретически анализируется психологическое содержание и структура понятия «подготовленность к педагогической деятельности». В исследовании в сравнительном плане освещаются функциональный, личностный и личностно-деятельностный подходы к изучению готовности, уточняется соотношение понятий «подготовленность» и «готовность». На основе теории установки Д.Н. Узнадзе, концепции психологической готовности к деятельности М.И. Дьяченко и Л.А. Кандыбовича, взглядов Н.В. Кузьминой, А.К. Марковой, В.А. Слостенина, Э.Ф. Зеера, а также Л. Шульмана и Ф. Кортхагена выделены мотивационно-ценностный, когнитивный, операциональный, эмоционально-волевой, личностный и рефлексивный компоненты готовности к педагогической деятельности. Также обоснованы критерии определения уровней готовности и их значение для практики высшего образования.

Ключевые слова: педагогическая деятельность, подготовленность, психологическая готовность, установка, профессиональная мотивация, педагогические способности, профессионально важные качества, рефлексия, критерии готовности, уровни готовности.

Abstract. This article provides a theoretical analysis of the psychological content and structure of the concept of “readiness for pedagogical activity”. The study compares functional, personal, and personal-activity approaches to the phenomenon of readiness and clarifies the relationship between the concepts of “preparedness” and “readiness”. Drawing on D.N. Uznadze’s theory of set, M.I. Dyachenko and L.A. Kandybovich’s concept of psychological readiness for activity, the views of N.V. Kuzmina, A.K. Markova, V.A. Slastenina, E.F. Zeer, as well as L. Shulman and F. Korthagen, the motivational-value, cognitive, operational, emotional-volitional, personal, and reflective components of readiness for pedagogical activity are identified. The criteria for determining levels of readiness and their significance for higher education practice are also substantiated.

Keywords: pedagogical activity, preparedness, psychological readiness, set, professional motivation, pedagogical abilities, professionally important qualities, reflection, readiness criteria, readiness levels.

KIRISH

Zamonaviy jamiyatda taʼlim tizimining samaradorligi koʻp jihatdan oʻqituvchining kasbiy salohiyati va uning pedagogik faoliyatga qanchalik tayyor ekanligi bilan belgilanadi. Oʻzbekiston Respublikasida pedagog kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish, oliy taʼlim muassasalarida kompetensiyaviy yondashuvni joriy etish, bitiruvchilarning kasbiy tayyorgarlik sifatini oshirish davlat siyosatining ustuvor yoʻnalishlaridan biri sifatida belgilangan. Bu esa, oʻz navbatida, “pedagogik faoliyatga tayyorgarlik” tushunchasining ilmiy mazmunini aniq belgilab olishni, uning tarkibiy tuzilishi va shakllanish qonuniyatlarini chuqur oʻrganishni taqozo etadi.

Ilmiy adabiyotlarda mazkur tushuncha turlicha talqin qilinadi. Ayrim tadqiqotchilar uni bilim, koʻnikma va malakalar yigʻindisi sifatida qarasa, boshqalari shaxsning faoliyatga ichki munosabati, psixik holati yoki barqaror shaxsiy xususiyati sifatida izohlaydi. Tushunchalar talqinidagi bunday xilma-xillik amaliyotda tayyorgarlik darajasini baholash mezonlarining noaniqligiga, oliy taʼlimdagi oʻquv jarayonida ayrim komponentlarga ortiqcha, boshqalariga esa yetarli boʻlmagan eʼtibor qaratilishiga olib keladi. Masalan, anʼanaviy oʻquv jarayonida kognitiv komponent, yaʼni fan boʻyicha bilimlar ustuvor boʻlib, motivatsion, emotsional va refleksiv jihatlar koʻpincha eʼtibordan chetda qoladi.

Pedagogik faoliyatning oʻziga xosligi shundaki, uning predmeti ham, vositasi ham, natijasi ham inson bilan bogʻliq. Oʻqituvchi oʻz shaxsi orqali taʼsir koʻrsatadi, shu sababli uning kasbiy tayyorgarligini shaxsiy xususiyatlaridan ajratgan holda tushunish mumkin emas. Sharq mutafakkirlari ham bu haqiqatni teran anglaganlar. Abu Nasr Forobiy taʼlim va tarbiyani farqlab, taʼlim soʻz va oʻrgatish orqali, tarbiya esa amaliy ish, odat va namuna orqali amalga oshishini taʼkidlagan. Alisher

Navoiy “Mahbub ul-qulub” asarida mudarris va muallimning ilmi bilan birga axloqiy qiyofasi, sabr-bardoshi va shogirdga shafqati haqida soʻz yuritgan. Bu qarashlar pedagogik tayyorgarlikning faqat bilimdan emas, balki shaxs fazilatlaridan ham tarkib topishini koʻrsatadi.

Mazkur maqolaning maqsadi “pedagogik faoliyatga tayyorgarlik” tushunchasining psixologik mazmunini ochib berish, uni oʻrganishdagi asosiy ilmiy yondashuvlarni tahlil qilish va tayyorgarlikning yaxlit tarkibiy tuzilishini asoslashdan iborat.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotning metodologik asosini faoliyat nazariyasi (L.S. Vigotskiy, S.L. Rubinshteyn, A.N. Leontyev), D.N. Uznadzening ustanovka nazariyasi, tizimli-strukturaviy yondashuv hamda kasbiy rivojlanish psixologiyasiga oid konsepsiyalar (E.A. Klimov, E.F. Zeer) tashkil etdi. S.L. Rubinshteynning ong va faoliyat birligi tamoyiliga koʻra, shaxsning psixik xususiyatlari faoliyatda nafaqat namoyon boʻladi, balki shakllanadi ham. Ushbu tamoyil pedagogik tayyorgarlikni statik holat emas, balki faoliyat davomida rivojlanib boruvchi dinamik tuzilma sifatida oʻrganish imkonini beradi.

Tadqiqot jarayonida psixologik, pedagogik va ijtimoiy-psixologik adabiyotlarning nazariy tahlili, tushunchalarning terminologik tahlili, qiyosiy tahlil, tizimlashtirish, umumlashtirish va nazariy modellash tirish metodlaridan foydalanildi. Terminologik tahlil orqali “tayyorgarlik”, “tayyorlik”, “kasbiy kompetentlik”, “kasbiy muhim sifatlar” tushunchalarining oʻzaro nisbati aniqlashtirildi. Qiyosiy tahlil asosida rus psixologiya maktabi, Gʻarb pedagogik psixologiyasi va oʻzbek olimlarining (E.Gʻ. Gʻoziyev, M.G. Davletshin, B.R. Qodirov, Z.T. Nishanova va boshqalar) mazkur masalaga oid qarashlari oʻrganildi. Nazariy modellash tirish orqali pedagogik faoliyatga tayyorgarlikning komponentli tuzilishi va uning darajalarini aniqlash mezonlari ishlab chiqildi.

NATIJALAR

1. Tushunchaning mazmunini aniqlash. Tadqiqot natijasida, avvalo, oʻzbek tilida qoʻllanadigan “tayyorgarlik” va “tayyorlik” tushunchalari oʻrtasida muayyan farq borligi aniqlandi. “Tayyorgarlik” koʻproq maqsadli taʼlim jarayonining natijasi, yaʼni egallangan bilim, koʻnikma va tajriba majmuini ifodalasa, “psixologik tayyorlik” shaxsning faoliyatni bajarishga ichki safarbarligi, unga boʻlgan munosabati va ruhiy holatini anglatadi. Pedagogik faoliyatga tayyorgarlik esa ushbu ikki jihatni oʻzida birlashtiruvchi integrativ tushuncha hisoblanadi. Demak, pedagogik faoliyatga tayyorgarlik – bu shaxsning pedagogik faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirishini taʼminlovchi motivlar, qadriyatlar, bilimlar, koʻnikmalar, kasbiy muhim sifatlar va oʻz-oʻzini boshqarish mexanizmlarining yaxlit, dinamik tizimidir.

2. Tayyorlikni oʻrganishdagi asosiy yondashuvlar. Tahlillar ushbu hodisani oʻrganishda uchta asosiy yondashuv mavjudligini koʻrsatdi.

Birinchisi – funksional yondashuv. Unda tayyorlik psixik funksiyalarning faoliyatni bajarish uchun maqbul darajada faollashgan vaqtinchalik holati sifatida qaraladi. Bu yondashuvning ildizlari D.N. Uznadzening ustanovka nazariyasiga borib taqaladi. Uznadze ustanovkani ehtiyoj va vaziyatning oʻzaro taʼsiri natijasida yuzaga keladigan, subyektni muayyan faoliyatga moyil qiluvchi yaxlit holat sifatida taʼriflagan. Pedagogik faoliyat nuqtai nazaridan bu – oʻqituvchining har bir dars yoki muayyan pedagogik vaziyatdan oldingi ichki safarbarlik holatidir.

Ikkinchisi – shaxsiy yondashuv. Unda tayyorlik shaxsning barqaror xususiyati, yaʼni motivlar, xarakter xislatlari, qobiliyatlar va tajribaning integratsiyasi sifatida talqin qilinadi. Bu yondashuv tarafdorlari tayyorlikni kasbiy yoʻnalganlik va kasbiy muhim sifatlar bilan bogʻlaydilar.

Uchinchisi – shaxsiy-faoliyatli yondashuv boʻlib, u avvalgi ikki yondashuvni birlashtiradi. M.I. Dyachenko va L.A. Kandybovich tayyorlikning ikki shaklini ajratganlar: uzoq muddatli (barqaror) tayyorlik, yaʼni kasbiy faoliyat uchun zarur boʻlgan munosabat, bilim, koʻnikma va sifatlar tizimi hamda vaziyatli (vaqtinchalik) tayyorlik, yaʼni muayyan vazifani bajarish oldidan psixik kuchlarning safarbar etilishi. Tadqiqotimizda aynan ushbu yondashuv eng maqbul deb topildi, chunki u talabada

uzoq muddatli tayyorgarlikni shakllantirish bilan birga, uni real pedagogik vaziyatlarda o'z holatini boshqarishga o'rgatish zarurligini ham asoslaydi.

3. Tayyorgarlikning tarkibiy tuzilishi. Nazariy tahlil asosida pedagogik faoliyatga tayyorgarlikning oltita o'zaro bog'liq komponentdan iborat tuzilishi asoslandi.

Motivatsion-qadriyatli komponent tizim hosil qiluvchi asos hisoblanadi. U pedagogik kasbga ijobiy munosabat, bolalarga qiziqish va muhabbat, kasbiy o'zini namoyon qilish ehtiyoji, pedagogik faoliyatning ijtimoiy ahamiyatini anglashni o'z ichiga oladi. A.N. Leontyev ta'kidlaganidek, faoliyatni uning motivi belgilaydi va aynan motiv faoliyatga shaxsiy ma'no baxsh etadi. Kasbiy motivlar ichki (faoliyat jarayonining o'zidan qoniqish, ijodkorlik, bolalar kamolotiga hissa qo'shish) va tashqi (moddiy rag'bat, obro', ijtimoiy kafolatlar) turlarga bo'linadi. Barqaror tayyorgarlik uchun ichki motivlarning ustunligi muhimdir.

Kognitiv komponent pedagogik faoliyat uchun zarur bilimlar tizimini ifodalaydi. L. Shulman o'qituvchi bilimlarining tarkibida fan mazmuni bo'yicha bilimlar, umumpedagogik bilimlar bilan bir qatorda "pedagogik-mazmuniy bilim"ni (pedagogical content knowledge) alohida ajratgan. Bu – aniq fan mazmunini muayyan o'quvchilar uchun tushunarli shaklga keltira olish bilimidir. Ushbu qarash bo'lajak o'qituvchining fan bo'yicha chuqur bilimi hali uning pedagogik tayyorgarligini to'liq kafolatlamasligini ko'rsatadi.

Operatsion (faoliyatli) komponent pedagogik ko'nikma va malakalardan tarkib topadi. N.V. Kuzmina o'qituvchi faoliyatida gnostik, loyihalash, konstruktiv, tashkilotchilik va kommunikativ tarkibiy qismlarni ajratgan. Bunga muvofiq, operatsion komponent darsni loyihalash, o'quv materialini tanlash va tuzish, o'quvchilar faoliyatini tashkil etish, pedagogik muloqot o'rnatish hamda natijalarni tahlil qilish ko'nikmalarini qamrab oladi.

Emotsional-irodaviy komponent shaxsning o'z hissiy holatini boshqarish, qiyin vaziyatlarda o'zini tutish, maqsad sari qat'iyat bilan intilish qobiliyatini ifodalaydi. Pedagogik faoliyat yuqori hissiy yuklama bilan bog'liq bo'lgani sababli ushbu komponent kasbiy uzoq umrlilik va psixologik salomatlikni ta'minlashda muhim o'rin tutadi.

Shaxsiy komponent kasbiy muhim sifatlar majmuidan iborat. A.K. Markova o'qituvchi mehnati psixologiyasini tahlil qilar ekan, uning kasbiy mahoratini pedagogik faoliyat, pedagogik muloqot va o'qituvchi shaxsi birligida ko'rib chiqqan. Bo'lajak o'qituvchi uchun empatiya, pedagogik takt, adolatlilik, pedagogik kuzatuvchanlik, xushmuomalalik, mas'uliyatlilik kabi sifatlar ana shu komponentning asosini tashkil etadi.

Refleksiv komponent shaxsning o'z faoliyati va o'zini kasb egasi sifatida anglashi, baholashi va takomillashtirishini ta'minlaydi. F. Korthagen taklif etgan "piyoz" modeli o'qituvchi shaxsini tashqi qatlamlardan (muhit, xulq-atvor, kompetensiyalar) ichki qatlamlarga (e'tiqodlar, kasbiy o'zlik, missiya) qarab tuzilgan tizim sifatida tasvirlaydi. Ushbu modelga ko'ra, chuqur refleksiya faqat xatti-harakatni emas, balki o'qituvchining kasbiy e'tiqodlari va missiyasini ham qamrab olishi lozim. Refleksiv komponent boshqa barcha komponentlarning rivojlanishini ta'minlovchi o'z-o'zini boshqarish mexanizmi vazifasini bajaradi.

4. Tayyorgarlik mezonlari va darajalari. Ajratilgan komponentlarga muvofiq tayyorgarlik darajasini aniqlash mezonlari belgilandi: kasbiy motivlarning yo'nalishi va barqarorligi (motivatsion mezon); psixologik-pedagogik va metodik bilimlarning to'liqligi va tizimlili (kognitiv mezon); pedagogik ko'nikmalarni amaliyotda qo'llay olish (operatsion mezon); hissiy barqarorlik va o'zini boshqarish (emotsional-irodaviy mezon); kasbiy muhim sifatlarning namoyon bo'lishi (shaxsiy mezon); o'z faoliyatini tahlil qila olish (refleksiv mezon). Ushbu mezonlar asosida tayyorgarlikning uch darajasini ajratish maqsadga muvofiq: past (reproduktiv) daraja – talaba asosan namunalar bo'yicha harakat qiladi, kasbiy motivlari beqaror; o'rta (moslashuvchan) daraja – bilim va ko'nikmalar yetarli, biroq nostandart vaziyatlarda qiyinchilik seziladi; yuqori (ijodiy) daraja – talaba mustaqil qaror qabul qiladi, pedagogik vaziyatlarni ijodiy hal etadi va o'z faoliyatini chuqur tahlil qila oladi.

MUHOKAMA

Olingan natijalar pedagogik faoliyatga tayyorgarlikning oddiy yig'indi emas, balki ierarxik tuzilishga ega yaxlit tizim ekanligini ko'rsatadi. Bu tizimda motivatsion-qadriyatli komponent yetakchi o'rin tutadi: kasbiy motivlari shakllanmagan talabada eng mukammal bilim va ko'nikmalar ham faoliyatda to'liq ro'yobga chiqmaydi. Shu bilan birga, refleksiv komponent tizimning rivojlanish manbai bo'lib, uning yordamida talaba o'z tayyorgarligidagi bo'shliqlarni anglaydi va ularni to'ldirishga intiladi.

E.F. Zeer kasbiy shakllanishni optatsiya (kasb tanlash), kasbiy tayyorgarlik, kasbiy moslashuv, birlamchi va ikkilamchi professionalizatsiya hamda kasbiy mahorat bosqichlaridan iborat jarayon sifatida ta'riflagan. Ushbu nuqtai nazardan oliy ta'lim davri tayyorgarlikning faqat bir bosqichi bo'lib, uning asosiy vazifasi tayyor mutaxassisni "yakunlangan holda" berish emas, balki keyingi kasbiy rivojlanish uchun mustahkam poydevor yaratishdir. Bu esa oliy ta'limda aynan motivatsion va refleksiv komponentlarni rivojlantirishga ustuvor e'tibor qaratish zarurligini ko'rsatadi.

Rus psixologiya maktabi va G'arb yondashuvlarini qiyoslash shuni ko'rsatadiki, birinchisi tayyorlikni ko'proq faoliyat va psixik holat nuqtai nazaridan tahlil qilsa, ikkinchisi o'qituvchi bilimlarining tuzilishi, kasbiy o'zlik va refleksiyaga ko'proq urg'u beradi. Sharq mutafakkirlarining ustoz shaxsiga oid axloqiy-ma'naviy talablari esa ushbu tuzilmaning qadriyatli asosini boyitadi. Mazkur yondashuvlarning uyg'unligi pedagogik tayyorgarlikni to'laqonli tushunish imkonini beradi.

Amaliy jihatdan olganda, komponentli tuzilishni aniqlash oliy ta'lim muassasalarida talabalarning tayyorgarlik darajasini kompleks baholash, har bir komponentni rivojlantirishga yo'naltirilgan o'quv mashg'ulotlari, treninglar va pedagogik amaliyot dasturlarini ishlab chiqish uchun ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi. Masalan, motivatsion komponent kasbga yo'naltirish mashg'ulotlari va ustozlar bilan uchrashuvlar orqali, operatsion komponent mikrodars va pedagogik vaziyatlarni modellastirish orqali, refleksiv komponent esa pedagogik kundalik, portfolio va amaliyotdan keyingi tahliliy suhbatlar orqali samarali rivojlantirilishi mumkin.

XULOSA

Tadqiqot natijalariga ko'ra, pedagogik faoliyatga tayyorgarlik shaxsning pedagogik faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirishini ta'minlovchi motivlar, qadriyatlar, bilimlar, ko'nikmalar, kasbiy muhim sifatlar va o'z-o'zini boshqarish mexanizmlarining yaxlit, dinamik tizimi sifatida ta'riflandi. Bu tushuncha ta'lim natijasi bo'lgan "tayyorgarlik"ni ham, shaxsning ichki safarbarligini ifodalovchi "psixologik tayyorlik"ni ham o'zida mujassamlashtiradi.

Mazkur hodisani o'rganishdagi funksional, shaxsiy va shaxsiy-faoliyatli yondashuvlar tahlil qilinib, uzoq muddatli va vaziyatli tayyorlikni birlashtiruvchi shaxsiy-faoliyatli yondashuv eng maqbul ekanligi asoslandi.

Pedagogik faoliyatga tayyorgarlikning tarkibiy tuzilishi sifatida motivatsion-qadriyatli, kognitiv, operatsion, emotsional-irodaviy, shaxsiy va refleksiv komponentlar ajratildi. Ular orasida motivatsion-qadriyatli komponent tizim hosil qiluvchi, refleksiv komponent esa rivojlantiruvchi vazifani bajarishi ko'rsatib berildi. Har bir komponentga mos mezonlar asosida tayyorgarlikning past, o'rta va yuqori darajalari belgilandi.

Umuman olganda, pedagogik faoliyatga tayyorgarlik tushunchasining psixologik mazmuni va tarkibiy tuzilishini aniq belgilash bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash jarayonini ilmiy asosda loyihalash, tayyorgarlik darajasini xolis baholash va pedagog kadrlar sifatini oshirish uchun muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. O'RQ-637-son, 2020-yil 23-sentabr.
2. Forobiy, Abu Nasr. Fozil odamlar shahri. Toshkent, Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti.
3. Navoiy, Alisher. Mahbub ul-qulub. Toshkent.
4. G'oziyev E.G'. Umumiy psixologiya. Toshkent.
5. Davletshin M.G. Zamonaviy maktab o'qituvchisining psixologiyasi. Toshkent.

6. Узнадзе Д.Н. Психологические исследования. Москва, Наука.
7. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург, Питер.
8. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва, Политиздат.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ВЛИЯНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ СРЕДЫ НА ФОРМИРОВАНИЕ УВЕРЕННОСТИ В СЕБЕ У ФУТБОЛИСТОВ ЮНОШЕСКОГО ВОЗРАСТА

Абдихоликов Бекнуржон Алишер угли

самостоятельный соискатель Каршинского государственного университета,

Карши, Узбекистан

e-mail: beknurabdiholiqov@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu tezisda o'spirin futbolchilarda o'ziga ishonchni shakllantirishga ijtimoiy muhitning psixologik ta'sir mexanizmlari nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi murabbiy, ota-ona va jamoadoshlar bilan o'zaro munosabatlar sportchining o'z imkoniyatlarini baholashi, xatoga munosabati va musobaqa vaziyatidagi qat'iyatiga qanday ta'sir qilishini tushuntiruvchi asosiy mexanizmlarni tizimlashtirishdan iborat. Ishda ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish va tizimli yondashuv usullaridan foydalanildi. Tahlil natijasida ijtimoiy o'rganish, verbal ishontrish, ijtimoiy taqqoslash, guruhiiy identifikatsiya, psixologik xavfsizlik va baholash mezonlarini ichkilashtirish asosiy mexanizmlar sifatida ajratildi. Murabbiyning aniq va rivojlantiruvchi qayta aloqasi, ota-onaning barqaror hissiy qo'llab-quvvatlashi hamda jamoada xatoni o'rganish vositasi sifatida qabul qilish ishonchni mustahkamlaydi. Ommaviy tanqid, natijani shaxs qadriga tenglashtirish, ziddiyatli talablar va jamoadagi kamsituvchi taqqoslash esa ishonchning vaziyatga bog'liq va beqaror bo'lishiga olib keladi. Xulosa sifatida ishonchni rivojlantirish individual psixologik mashqlar bilan cheklanmasdan, murabbiy, oila va jamoa ishtirokidagi yaxlit ijtimoiy-psixologik dastur asosida olib borilishi lozim. Shu asosda futbolchining individual yutug'i, hissiy holati va jamoadagi munosabatlarini muntazam baholashga tayangan amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: o'spirin futbolchilar, o'ziga ishonch, ijtimoiy muhit, murabbiy, ota-ona, jamoa, psixologik xavfsizlik.

Аннотация. В тезисах представлен теоретический анализ психологических механизмов влияния социальной среды на формирование уверенности в себе у футболистов юношеского возраста. Цель работы – систематизировать механизмы, посредством которых взаимодействие с тренером, родителями и партнерами по команде влияет на оценку спортсменом собственных возможностей, отношение к ошибке и устойчивость поведения в соревновательной ситуации. Использованы анализ и синтез научной литературы, сравнительный метод и системный подход. В результате выделены социальное научение, вербальное убеждение, социальное сравнение, групповая идентификация, психологическая безопасность и интериоризация критериев оценки. Конкретная развивающая обратная связь тренера, стабильная эмоциональная поддержка родителей и принятие ошибки как элемента обучения в команде укрепляют уверенность. Публичная критика, отождествление результата с ценностью личности, противоречивые требования и унижающее сравнение, напротив, делают уверенность ситуативной и неустойчивой. Сделан вывод, что развитие уверенности не должно ограничиваться индивидуальной психологической подготовкой футболиста. Необходима согласованная социально-психологическая работа с тренером, семьей и командой, включающая единые правила обратной связи, поддержку самостоятельности, психологически безопасное обсуждение ошибок и фиксацию индивидуального прогресса спортсмена.

Ключевые слова: юные футболисты, уверенность в себе, социальная среда, тренер, родители, команда, психологическая безопасность.

Abstract. This paper presents a theoretical analysis of the psychological mechanisms through which the social environment shapes self-confidence in adolescent football players. The study aims to systematize the mechanisms by which interactions with coaches, parents, and teammates influence

athletes' appraisal of their abilities, responses to mistakes, and behavioral stability in competition. The methods included analysis and synthesis of research literature, comparison, and a systemic approach. The analysis identified social learning, verbal persuasion, social comparison, group identification, psychological safety, and internalization of evaluation criteria as the central mechanisms. Specific developmental feedback from the coach, stable emotional support from parents, and a team climate in which mistakes are treated as part of learning strengthen self-confidence. Public criticism, equating performance outcomes with personal worth, contradictory demands, and humiliating comparisons make confidence situational and unstable. The paper concludes that confidence development should not be limited to individual mental training. It requires coordinated social-psychological work involving the coach, family, and team, with shared feedback principles, autonomy support, psychologically safe discussion of mistakes, and systematic monitoring of each player's individual progress.

Keywords: *adolescent football players, self-confidence, social environment, coach, parents, team, psychological safety.*

ВВЕДЕНИЕ

Уверенность в себе в юношеском футболе проявляется в готовности принимать решения в условиях дефицита времени, сохранять активность после ошибки и использовать освоенные технические действия под соревновательным давлением. Она не сводится к общему положительному отношению к себе. Спортивная уверенность носит предметный характер: футболист оценивает, способен ли он выполнить конкретную задачу в определенной игровой ситуации. В социально-когнитивной теории такая оценка рассматривается как самоэффективность, формирующаяся на основе опыта успешного действия, наблюдения за другими, вербального убеждения и интерпретации эмоционального состояния [1]. В спортивной психологии уверенность также понимается как специфическое убеждение спортсмена в способности достигнуть желаемого результата [2].

В юношеском возрасте собственные критерии оценки еще развиваются, поэтому реакция значимых взрослых и сверстников приобретает особую регулирующую силу. Тренер определяет нормы обучения и отношение к ошибке, родители придают эмоциональный смысл успеху и поражению, а команда задает пространство сравнения, признания и принадлежности. Следовательно, уверенность футболиста целесообразно анализировать как результат взаимодействия личного опыта и социальной среды. Цель работы – раскрыть основные психологические механизмы этого взаимодействия и определить условия, поддерживающие устойчивую, реалистичную уверенность.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Работа имеет теоретико-аналитический характер. Материалом послужили положения теории самоэффективности, концепции спортивной уверенности и исследования социального влияния в юношеском спорте. Применялись анализ и синтез научных источников, сопоставление подходов и систематизация факторов по трем уровням социальной среды: взаимодействие с тренером, семейная поддержка и внутригрупповые отношения. Механизм выделялся тогда, когда социальное воздействие изменяло способ интерпретации футболистом собственного опыта, критерии самооценки либо готовность к действию. Такой подход позволяет описать не только благоприятные и неблагоприятные факторы, но и психологический путь их воздействия на уверенность.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Первым механизмом выступает социальное научение. Юный футболист наблюдает, как тренер и более опытные партнеры реагируют на напряжение, ошибку и неудачный эпизод, после чего усваивает модели саморегуляции. Демонстрация спокойного анализа и повторной попытки сообщает, что ошибка управляема. Напротив, эмоциональное наказание или унижение закрепляют ожидание угрозы. Важным источником уверенности остается и собственный опыт успешного выполнения постепенно усложняющихся задач [3]. Поэтому

тренировочные задания должны обеспечивать достижимую трудность, понятный критерий успеха и возможность повторного действия после ошибки.

Второй механизм – вербальное убеждение и обратная связь. Ее влияние определяется не количеством похвалы, а точностью и достоверностью. Сообщение «ты лучший» дает кратковременный эмоциональный эффект, но не объясняет, на какие действия можно опереться. Развивающая обратная связь связывает оценку с наблюдаемым поведением: выбором позиции, своевременностью передачи, продолжением борьбы после потери мяча. Исследования тренерского мотивационного климата показывают, что ориентация на овладение навыком и личный прогресс снижает тревогу юных спортсменов по сравнению со средой, где главными критериями становятся превосходство и страх ошибки [4].

Третий механизм связан с семейной интерпретацией спортивного опыта. Родительская поддержка укрепляет уверенность, если сохраняется независимо от результата матча и одновременно поддерживает самостоятельность ребенка. Компетентное участие родителей предполагает управление собственными эмоциями, согласование ожиданий с тренером и учет задач возрастного развития спортсмена [5]. Экспериментальные данные также указывают, что содержание родительской обратной связи влияет на восприятие мотивационного климата, целевую направленность и результативность юных спортсменов [6]. Если родители дают противоречащие тренеру указания, обсуждают только счет или связывают поражение с личной несостоятельностью, футболист начинает защищать самооценку избеганием инициативы.

Четвертый механизм – социальное сравнение и интериоризация критериев оценки. Сравнение с более сильным партнером может задавать ориентир развития, если внимание направлено на конкретный навык. Сравнение, используемое для распределения личной ценности и статуса, усиливает зависимость уверенности от чужого результата. Задача тренера состоит в переводе внешнего сравнения во внутриличностное: футболист сопоставляет текущие действия со своими предыдущими показателями, видит динамику и связывает результат с управляемыми усилиями. Дневник индивидуального прогресса, короткие цели на тренировочный цикл и видеоразбор конкретных эпизодов делают оценку доказательной.

Пятый механизм образуют групповая идентификация и психологическая безопасность. При ясном распределении ролей спортсмен понимает собственный вклад и не воспринимает временное пребывание в запасе как полное исключение из команды. Общая идентичность «мы» укрепляется, когда нормы одинаково применяются ко всем, помощь партнеру признается ценностью, а обсуждение ошибки не ведет к унижению. Исследования командного спорта показывают, что лидерство, создающее общую идентичность, связано с психологической безопасностью, командной работой и устойчивостью [7]. Безопасная среда не снижает требований: она позволяет задавать вопросы, сообщать о трудностях и рисковать в пределах игровой задачи без страха потерять уважение.

Выделенные механизмы действуют совместно. Публичная критика тренера может усиливаться тревожной реакцией родителей и насмешкой партнеров; тогда единичная ошибка превращается в устойчивое ожидание неудачи. Обратный процесс возникает при согласованной поддержке: тренер дает конкретный план исправления, родители сохраняют эмоциональную стабильность, а команда предоставляет возможность повторного действия. Практическая работа поэтому должна включать единые правила коммуникации: оценивать действие, а не личность; сначала фиксировать удачное решение, затем один корректируемый элемент; завершать обратную связь достижимой задачей. Такой формат переводит внешнюю оценку во внутренний алгоритм саморегуляции.

На прикладном уровне предлагается трехсторонняя организация работы. Тренер еженедельно фиксирует одну сильную сторону и одну зону роста каждого игрока, формулируя их через наблюдаемые действия. Родителям сообщаются единые правила поддержки: после матча сначала выслушать оценку самого футболиста, не давать параллельных тактических указаний и обсуждать усилия отдельно от счета. В команде целесообразны короткие групповые разборы, на которых игроки называют полезное решение и вариант коррекции без

персональных обвинений. Индивидуальная динамика оценивается по инициативе, качеству решений и скорости восстановления после ошибки. Это позволяет сделать уверенность результатом понятного процесса развития, а не случайной реакцией на победу или похвалу. В юношеском возрасте влияние социальной среды усиливается потребностью спортсмена в признании и принадлежности к значимой группе. Оценка тренера воспринимается не только как характеристика выполненного действия, но и как показатель положения футболиста в команде. Если игровые ошибки регулярно сопровождаются снижением статуса, ограничением общения или публичным сравнением, спортсмен начинает избегать инициативных решений. В результате уверенность становится зависимой от внешнего одобрения. Более устойчивое отношение к собственным возможностям формируется тогда, когда тренер разграничивает личность футболиста и результат конкретного действия, а игровое время, роль в составе и требования объясняются понятными критериями.

Особое значение имеет оценочно-атрибутивный механизм. После удачного или неудачного эпизода спортсмен пытается определить причину полученного результата. Если успех объясняется только случайностью, а ошибка — отсутствием способностей, уверенность постепенно снижается. Когда результат связывается с уровнем подготовки, выбранным решением, приложенными усилиями и возможностью дальнейшей коррекции, сохраняется готовность продолжать деятельность. Поэтому тренеру целесообразно направлять внимание футболиста на управляемые причины: качество подготовки, концентрацию внимания, своевременность решения и соблюдение игровой задачи. Такой анализ способствует развитию реалистичной самооэффективности и внутренней ответственности [1; 3].

На эмоциональное состояние спортсмена влияет и характер реакции окружающих непосредственно перед соревнованием и после него. Повышенная тревожность родителей, резкие изменения требований тренера и конфликтные отношения в команде могут усиливать ощущение угрозы. Стабильный порядок предсоревновательной подготовки, спокойная коммуникация и заранее согласованные действия помогают интерпретировать эмоциональное возбуждение как готовность к игре, а не как признак возможной неудачи. После матча рекомендуется сначала предоставить футболисту возможность самостоятельно оценить свои действия, затем обсудить успешные решения и только после этого определить одну или две конкретные задачи для дальнейшей работы.

Таким образом, формирование уверенности требует согласованности всех участников социальной среды. Тренер отвечает за содержание требований и обратной связи, родители обеспечивают эмоциональную устойчивость и поддержку самостоятельности, а команда создает нормы уважительного взаимодействия. Несогласованные оценки взрослых вызывают у юного футболиста внутреннее противоречие и затрудняют формирование устойчивых критериев самооценки. Регулярное взаимодействие тренера и родителей позволяет своевременно выявлять снижение инициативности, страх ошибки и зависимость от внешнего одобрения, а также выбирать соответствующие способы психологической поддержки [5; 7].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Социальная среда влияет на уверенность юного футболиста через социальное научение, вербальное убеждение, социальное сравнение, групповую идентификацию, психологическую безопасность и интериоризацию критериев оценки. Устойчивая уверенность формируется не за счет постоянной похвалы, а при накоплении опыта управляемого успеха, точной обратной связи, эмоционально стабильной поддержке и безопасном отношении к ошибке. Для практики целесообразна согласованная программа, в которой тренер создает климат развития, родители поддерживают самостоятельность и не связывают ценность личности с результатом матча, а команда закрепляет нормы уважения и взаимной помощи. Критерием эффективности такой работы должна выступать способность спортсмена сохранять инициативу, реалистично оценивать свои действия и возвращаться к решению игровой задачи после неудачного эпизода.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Bandura A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. – New York: W. H. Freeman and Company, 1997. – 604 p.
2. Vealey R. S. Conceptualization of sport-confidence and competitive orientation: preliminary investigation and instrument development // Journal of Sport Psychology. – 1986. – Vol. 8, no. 3. – P. 221-246. – DOI: 10.1123/jsp.8.3.221.
3. Feltz D. L., Short S. E., Sullivan P. J. Self-Efficacy in Sport. – Champaign, IL: Human Kinetics, 2008. – 416 p.
4. Smith R. E., Smoll F. L., Cumming S. P. Effects of a motivational climate intervention for coaches on young athletes' sport performance anxiety // Journal of Sport and Exercise Psychology. – 2007. – Vol. 29, no. 1. – P. 39-59. – DOI: 10.1123/jsep.29.1.39.
5. Harwood C. G., Knight C. J. Parenting in youth sport: a position paper on parenting expertise // Psychology of Sport and Exercise. – 2015. – Vol. 16, pt. 1. – P. 24-35. – DOI: 10.1016/j.psychsport.2014.03.001.
6. Gershgoren L., Tenenbaum G., Gershgoren A., Eklund R. C. The effect of parental feedback on young athletes' perceived motivational climate, goal involvement, goal orientation, and performance // Psychology of Sport and Exercise. – 2011. – Vol. 12, no. 5. – P. 481-489. – DOI: 10.1016/j.psychsport.2011.05.003.
7. Fransen K., McEwan D., Sarkar M. The impact of identity leadership on team functioning and well-being in team sport: Is psychological safety the missing link? // Psychology of Sport and Exercise. – 2020. – Vol. 51. – Art. 101763. – DOI: 10.1016/j.psychsport.2020.101763.

TIBBIYOT XODIMLARI KASBIY FAOLIYATIDAGI IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Dadaxodjayeva Dildora Mirabzalovna

Toshkent shahar targ'ibot markazi xodimi,

Qarshi davlat universiteti Psixologiya kafedrası tadqiqotchisi

e-mail: dadaxadjayeva_d.m.@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada tibbiyot xodimlarining kasbiy faoliyatining emotsional holatlari sotsial-psixologik kompetentligi bilan ularning emotsional intellekti o'rtasidagi bog'liqlik ko'rsatkichlari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: emotsional zo'riqish, sotsial-psixologik kompetentlik, emotsional intellekt, empatiya, emotsional bilimdonlik, verbal kompetentlik, ekspert baholash.

Аннотация. В данной статье раскрываются показатели связи социально-психологической компетентности медицинского персонала с его эмоциональным интеллектом.

Ключевые слова: социально-психологическая компетентность, эмоциональный интеллект, эмпатия, вербальная компетентность, эмоциональная эрудиция, экспертная оценка.

Abstract. In this article, the indicators of the connection between socio-psychological competence of medical personnel and their emotional intelligence are revealed.

Keywords: socio-psychological competency, emotional intelligence, empathy, verbal competency, emotional erudition, expert evaluation.

KIRISH

O'zbekistonda sog'liqni saqlash tizimini tubdan isloh qilish, kadrlar tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish va soha mutaxassislarining kasbiy tayyorgarlik darajasini oshirishga alohida e'tibor qaratilgan. 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor

yoʻnalishi boʻyicha Harakatlar strategiyasida “Aholiga tibbiy va ijtimoiy-tibbiy xizmat koʻrsatish qulayligi hamda sifatini oshirishga, aholi oʻrtasida sogʻlom turmush tarzini shakllantirishga, tibbiyot muassasalarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlashga yoʻnaltirgan holda sogʻliqni saqlash sohasini, eng avvalo, uning dastlabki boʻgʻini, tez va shoshilinch tibbiy yordam tizimini yanada isloh qilish” kabi vazifalar belgilangan. Shu boisdan, tibbiyot xodimlarining psixologik kompetentligini oshirish, ularning shaxsiy fazilatlarini roʻyobga chiqarish, psixokorreksion usullar orqali faoliyat samaradorligiga bevosita taʼsir etuvchi sotsial-psixologik kompetentlik omillarini shakllantirish dolzarb muammo sifatida qaraladi. Tibbiyot xodimlarining kasbiy rivojlantirish masalalari Sharqning buyuk mutafakkirlarini asrlar davomida qiziqtirib kelgan. Abu Rayhon Beruniy (973-1048), Abu Ali ibn Sino (980-1037), Abu Nasr Forobiy (872-950), Alisher Navoiy (1441-1501) oʻz asarlarida, insonlarni tushunish, muloqotmandlik, suhbatdoshning xulq-atvori, xatti-harakatlari, kechinmalariga nisbatan adekvat sezuvchanlik, axloqiy ustanovkalar kabi sifatlarining namoyon etilishini “yuqori darajadagi axloqiy sifatlar” deb taʼriflaganlar. Mashhur mutafakkir Abu Bakr ar-Roziy (865-925) oʻz davrida bemorlarni davolashda ularga ruhiy taʼsir qilish muhim omillardan biri ekanligini taʼkidlagan. Buyuk mutafakkir Abu Ali ibn Sinoning (980-1037) “Tib qonunlari” asarida davolashning turli xil vositalari bilan birgalikda, bemor ruhiyatiga taʼsir koʻrsatishning usullari va ahamiyati keng yoritib berilgan. Ibn Sino kasalliklarni davolashda sotsial-psixologik omillarga katta eʼtibor qaratib, bemorning avvalo ruhiyatini soʻz yordamida davolashni va bu jarayonda tibbiyot xodimlarining muloqotmandligi, emotsional intellekti hamda psixologik kompetentligini rivojlantirish muhim ekanligini taʼkidlab oʻtadi. Shuningdek, Ismoil Jurjoni, Masixiy Al Karvakiy, Chagʻminiy kabi tabiblar ham kasallikni davolashda tibbiyot xodimlarining sotsial-psixologik kompetentlik omillari roli va ahamiyati haqidagi qimmatli fikr-mulohazalarini yozib qoldirganlar. Zamonaviy psixologiyada tibbiyot xodimlarining sotsial-psixologik kompetentligini tashkil etuvchi psixologik mexanizmlar, kasalliklarga taʼsir qiluvchi psixologik omillar, tibbiyot xodimlarining shaxsiy sifatlarini ularning kasbiy faoliyat samaradorligiga taʼsiri masalalari Z.R.Ibodullayev, D.I.Illhamova, M.X.Karamyan, Z.Abidova, Y.K.Narmetovalar tadqiqotlarida oʻrganilgan.

Tadqiqotlar natijalari tahlili shuni koʻrsatadiki, kasbiy kompetentlikni rivojlantirishga doir ilmiy izlanishlar olib borilishiga qaramay, aynan, tibbiyot xodimlari sotsial-psixologik kompetentlik omillarining kasbiy faoliyat samaradorligiga taʼsiri borasidagi tadqiqotlar bugungi kunda yetarli darajada emasligini eʼtirof etish mumkin. Biz tibbiyot xodimlari kasbiy kamolotida sotsial-psixologik kompetentlikning omillari hisoblanmish sotsial intellekt va emotsional intellekt orasidagi uygʻunlikni oʻrganish uchun N. Xollning “Emotsional intellektni oʻrganish” testini tatbiq etdik. Bugungi kunda emotsional intellektni xarakterlovchi beshta asosiy elementini keltirib oʻtamiz:

- oʻz emotsiyasini bilish;
- oʻz emotsiyasini boshqarish;
- shaxsiy motivatsiyasini shakllantirish;
- boshqa insonlarning emotsiyasini aniqlash;
- oʻzaro munosabatlarni boshqarish.

Agar emotsional intellektning tabiatiga eʼtibor qaratilsa, unda sotsial-psixologik kompetentlikni toʻldiradigan tomoni borligining guvohi boʻlinadi. Tibbiyot xodimlarining emotsional intellektini tatbiq etilgan testning beshta shkalasiga tayanib amalga oshirildi.

Shu narsani aytib oʻtish lozimki, aynan emotsional savodxonlik IQning muhim jihati sifatida shaxs xususiyatlari va individualligiga singib boradi. Oʻylaymizki, tibbiyot xodimlarining emotsional savodxonligining bu darajasi kasbiy faoliyat jarayonida vujudga keladigan ruhiy buzilishlar, emotsional zoʻriqishlar, tibbiyot xodimlarining oʻzaro munosabatlarini hissiy tushunishiga nazariy jihatdan yetarlicha tayyorligini anglatadi. IQning ikkinchi koʻrsatkichi “oʻz emotsiyasini boshqarish”. Bu shkala boʻyicha tibbiyot xodimlari oʻrtacha qiymatni namoyon etgan boʻlib, unda tibbiyot xodimlarining emotsiya toʻgʻrisidagi nazariy maʼlumotlarini amaliyotda joriy etishda bir oz ortda qolayotganliklari, qiyin vaziyatlarga duch kelganda emotsional zoʻriqishlarga berilishi, atrofdagilarni tushunishda asabiylashishlari mumkinligidan dalolat beradi. Balki bu holat kasbining mashaqqatli mehnati oqibatidir. Emotsional zoʻriqishning yana bir funksiyasi bu shaxsning ruhiy koʻtarinkiligini quvvatlab turish, unda oʻziga ishonch tuygʻusi va ragʻbatni taʼminlashdan iboratdir. Tibbiyot

xodimlarining mazkur yoʻnalishdagi emotsional jihatlarini “oʻz-oʻzini ragʻbatlantirish” shkalasi qiymatlari bilan izohlashga toʻgʻri keladi. “Oʻz-oʻzini ragʻbatlantirish” shkalasidagi qiymatlar oʻrtacha daraja bilan cheklangan.

Tibbiyot xodimlari emotsional intellektining ushbu jabhasida ham umumiy respondentlar boʻyicha shaxs emotsiyasining muhim funksiyalari va imkoniyatidan foydalanish yoʻl va usullarini koʻrsatish lozim boʻlar ekan. Tahlil etilayotgan natijalar umumiy boʻlganligi bois, tibbiyot xodimlarining vazifalari boʻyicha sotsial intellekt bilan bogʻliq holati tahlil etilayotganda yangi maʼlumotlar bilan taqdim etish imkoniyati tugʻiladi. Agar “oʻz-oʻzini ragʻbatlantirish” shkalasi natijalariga koʻra, tibbiyot xodimlarining emotsional imkoniyatini oʻz-oʻzini ragʻbatlantirish, tushkunliklar, ruhiy zoʻriqishlar va kezi kelganda yutuqlarga erishganda ham undan yetarlicha qoniqish olishning psixologik usullarini bilishi kerak. Ammo, navbatdagi “empatiya” qiymatlari ancha ijobiydir.

Empatiya tibbiyot xodimlarining kasbiy faoliyatini taʼminlashning muhim shartidir. Tibbiyot xodimlarining hamkasblarini va atrofdagilarni tushunishida empatiya muhimdir. Amaliyotda empatiyaning yetishmasligi nizolarga va oʻzaro tushunmovchiliklarni keltirib chiqaradi. Bunday holatdan tibbiyot xodimlari anchagina yiroq deya olamiz. Nazariy tahlillarda empatiya sotsial intellektning asosiy komponentlaridan biri ekanligi toʻgʻrisidagi soʻz borgandi. “Oʻzga insonlarning kechinmalarini sezish” shkalasi natijalari ham aynan empatiyaniki singari yuqori qiymatni aks ettirdi. Yuqoridagi tahlillardan koʻrinib turibdiki tibbiyot xodimlari sotsial-psixologik kompetentligini taʼminlovchi omillarning har biri oʻziga xos dinamikasi va natijasiga ega va bu sotsial-psixologik kompetentlikni mustahkamlashga xizmat qilishi bilan birga oʻz navbatida, ijtimoiy psixologiya fanidagi sotsial-psixologik kompetentlik samaradorligini belgilashda muhim ahamiyat kasb etishi tabiiy. Tibbiyot xodimlarining sotsial-psixologik kompetentligini rivojlanishida emotsional intellektning oʻrni beqiyosdir. Bunga sabab, tibbiyot xodimlarining kasbiy faoliyatiga yoʻnaltirilgan talablarning oʻsib borganligi hamda ijtimoiy tajribalarning shakllanganligiga bogʻliq boʻlishi mumkindir. Tibbiyot xodimlarining sotsial-psixologik kompetentlik omillari koʻrsatkichlarining oshishi bevosita ularning kasbiy faoliyatida tajribaning oshishi bilan bir qatorda ijtimoiy koʻnikma va malakalarni shakllanishi bilan ham bogʻliq boʻlishi mumkin ekan. Nazariy va empirik jihatdan tibbiyot xodimlari sotsial-psixologik kompetentlik samaradorligiga baho berish uchun tadqiqot maqsadiga mos ravishda qabul qilingan uslubiy majmualarning sogʻliqni saqlash tizimida tatbiq etilishi bugungi ijtimoiy psixologiyaning ayrim amaliy-tatbiqiy yoʻnalishlari va istiqbollari haqida yanada chuqurroq tasavvur hosil qilish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abidova Z.A. Tibbiyot xodimlarida tolerantlikni shakllantirishning ijtimoiy-psixologik mexanizmlari. Psixol. fan boʻyicha falsafa dokt. avtoref. – Toshkent: OʻzMU, 2017. – 20 b.;
2. Ibodullayev Z.R. Tibbiyot psixologiyasi. 3-nashr. Darslik. – Toshkent, 2019. – 486 b.;
3. Ilhamova D.I. Polovozrastniye osobennosti otnosheniya lichnosti k bolezni pri serdechno-sosudistix zabolevaniyax rabotnikov (na primere bolnix ishemicheskoy boleznyu serdsa i arterialnoy gipertoniye) // avtoref. diss. ... kand.psixol.n. – Toshkent, 2003. – 22 s.;
4. Narmetova Y. K. Sogʻliqni saqlash tizimida psixologik xizmat faoliyatini tashkil etishning oʻziga xos xususiyatlari: Psixol. fan boʻyicha falsafa dokt. dis. – Toshkent: TDPU, 2019. – 160 b.

OʻSMIRLARNI KASBGA YOʻNALTIRISHNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK JIHA TLARI

Maxmatqulova Ismigul Shamsiddinovna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti 2-bosqich magistranti

e-mail: bahrom.jurayev3404@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada oʻsmirlarni kasbga yoʻnaltirishning ijtimoiy-psixologik jihatlari va uning shaxs ijtimoiylashuvidagi ahamiyati yoritilgan. Unda kasblar va ularning turlari, kasbni

to'g'ri tanlash, kasb-hunarga yo'naltirish va kasb o'rgatish, kasbiy motivlarning shakllanish omillari to'g'risida ilmiy xulosalar berilgan. Muallif mazkur muammo hozirgi kunda juda dolzarb ekanligi, yosh avlodni turmushga va mehnatga, ijtimoiy zarur kasblarni ongli ravishda tanlashga tayyorlash muhim ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlagan.

Kalit so'zlar: shaxs, o'smir, maktab, ta'lim, bilim, kasb, kasbiy layoqat, kasbiy qiziqish, ijtimoiy mavqe, moyillik.

Аннотация. В статье описаны социально-психологические аспекты карьерной ориентации подростков и ее значение в личностной социализации. Содержит научные выводы о профессиях и их видах, правильном выборе профессии, профессиональной ориентации и профессиональной подготовке, факторах формирования профессиональных мотивов. Автор отметил, что данная проблема очень актуальна на сегодняшний день, и важно подготовить молодое поколение к жизни и труду, к осознанному выбору общественно необходимых профессий.

Ключевые слова: личность, подросток, школа, образование, знания, профессия, профессиональные способности, профессиональный интерес, социальный статус, склонности.

Abstract. The article describes the socio-psychological aspects of the career orientation of adolescents and its significance in personal socialization. It contains scientific conclusions about professions and their types, the right choice of profession, professional orientation and training, factors in the formation of professional motives. The author noted that this problem is very relevant today, and it is important to prepare the younger generation for life and work, for a conscious choice of socially necessary professions.

Keywords: personality, teenager, school, education, knowledge, profession, professional abilities, professional interest, social status, inclinations.

KIRISH

Bugungi asrga kelib fan-texnika taraqqiyoti jadal sur'atlar bilan rivojlanib bormoqda. Shu munosabat bilan o'quvchilar ongida zamonaviy ilm-fanga oid bo'lgan bilimlarni singdirish, ularda yuksak onglilikni tarbiyalash, umuminsoniy axloqiylikni shakllantirish, yosh avlodni turmushga va mehnatga, ijtimoiy zarur kasblarni ongli ravishda tanlashga tayyorlash bugungi kunda ta'lim muassasalari oldida turgan muhim vazifalardan biridir. Chunki kasbni to'g'ri tanlash – inson turmushida muhim qadam bo'lib, shaxsning butun hayot tarzi va qo'lga kiritayotgan muvaffaqiyatlari ko'p jihatdan uning kasbni qanchalik to'g'ri tanlaganligiga bog'liqdir.

Yoshlarni kasbga to'g'ri yo'llash muammosi qadimdan olimlarning diqqat markazida bo'lib kelgan. Jumladan, yoshlarni tarbiyalash, ularga ilm berish va kasbga o'rgatish borasida Islom dinining muqaddas Qur'oni Karim kitobi, qadimgi Sharq va O'rta Osiyo hududida yashab ijod qilgan ko'pgina mutafakkir olimlar ijodiyoti muhim ahamiyatga ega. Masalan, ulug' shoir va mutafakkir Yusuf Xos Hojib o'zining "Qutadg'u bilig" asarida insonga bilim nechog'lik zarur bo'lsa, kasb-hunar egallash ham shunchalik muhimligini alohida ta'kidlaydi. Muallif asarda jamiyat taraqqiyoti va xalq farovonligida muhim o'ringa ega bo'lgan dehqonlar, chorvadorlar, savdogarlar, tabiblar, olimlar haqida muhim fikrlar bayon etadi va har birining jamiyatdagi o'rnini ko'rsatib beradi. Jamiyat rivojlanishiga hissa qo'shgan har bir kasb, hunar egasini ulug'laydi va ularni qadrlash zarurligini ta'kidlaydi[3;25].

Bugungi kunda ham o'quvchilarni kasbga yo'naltirish muammosi jahon psixologiyasida turli-tuman nuqtai nazardan yondashish orqali tadqiq qilib kelinmoqda. Uzoq va yaqin chet ellarda o'ziga xos psixologik maktablar vujudga kelgan bo'lib, ularning negizida ilmiy pozitsiyalar va konsepsiyalar mohiyati jihatdan farqlanuvchi g'oyalar va yo'nalishlar mujassamlashdi. Bu borada M.V.Batireva, V.A.Bodrov, A.N.Bodrova, Ye.A.Borisova, Ye.V.Volobuyeva, E.I.Zabneva, L.N.Zaxarova, T.N.Ivanova, Ye.P.Ilin, O.N.Kiseleva, Ye.A.Klimov, L.A.Mityurnikova, K.K.Platonov, N.Yu.Spiridonova va boshqalar tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlari muhim ahamiyatga ega.

Rus psixologi Ye.A.Klimov shaxsni kasbga yo'naltirish masalalari bilan shug'ullanib, kasb tanlashga ta'sir etuvchi 8 ta asosiy omillarni ajratib beradi:

1) oilada kattalarning qarashlari: ota-ona farzand kelajagi uchun asosiy mas'ul insonlar bo'lib, ularning qarashlari farzandining kasb tanlashiga ta'sir etuvchi muhim omil hisoblanadi.

2) do'stlarning qarashlari: o'smirlik davrida do'stlar o'rtasidagi munosabatlar qalin bo'lib, bu ularning kasb tanlash jarayoniga ham ta'sir etadi.

3) maktabdagi o'qituvchi va pedagoglarning qarashlari: maktabda o'qituvchilar dars va darsdan tashqari faoliyatda o'quvchilarni kuzatishi natijasida har bir o'quvchining qaysi kasbga moyilligi mavjud ekanligini yaxshi biladi.

4) shaxsiy kasbiy rejalar: o'quvchilarning ma'lum bir kasbni egallash borasidagi tasavvurlarini namoyon etadi.

5) kasbiy layoqat: o'quvchilarning individual psixologik xususiyati sifatida tanlangan kasbiy faoliyat talablariga mos kelib, uning muvaffaqiyatli bajarilishini ta'minlaydi.

6) ijtimoiy mavqega intilish darajasi: shaxs intilish darajasi o'zini qobiliyatli deb hisoblagan qiyinlik darajasiga ega bo'lgan maqsadga intilishini namoyon etadi.

7) kasb haqida ma'lumotga ega bo'lish: kasbni tanlash bosqichida tanlanayotgan kasblar haqida noaniq, to'liq bo'lmagan, bir tomonlama emas balki to'liq ma'lumotga ega bo'lishni nazarda tutadi.

8) kasbiy qiziqishlar va moyillik: kasb tanlashga nisbatan qiziqishlar ma'lum bir mehnat sohasiga ijobiy munosabat, bu yo'nalishda bilim va faoliyatga intilishni anglatadi[1;25].

Biz ilmiy izlanishlarimizda o'smirlarning kasb tanlash omillarini o'rganish bo'yicha tadqiqot ishimizni Surxondaryo, Qashqadaryo va Samarqand viloyatlarida olib bordik. Bunda tadqiqot obyekti sifatida o'smir yoshidagi maktab o'quvchilarining jami 387 nafari ishtirok etdi. Jami ishtirokchilar tajriba guruhida (TG) 224 nafar va nazorat guruhida (NG) 163 nafar ishtirokchi sifatida taqsimlandi.

O'smirlarning kasb tanlashiga ta'sir etuvchi asosiy omillarni aniqlash maqsadida "Kasbiy intilish omillari" anketa so'rovnomasi qo'llanildi. Bunda o'smirlarning kasb tanlashiga ta'sir etuvchi asosiy omillarni aniqlash bo'yicha anketa so'rovnomasi natijalari hududiy nuqtai-nazardan ham tahlil etildi. Masalan, Samarqand viloyati ishtirokchilari natijalari 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval.

**O'smirlar kasb tanlashiga ta'sir etuvchi omillar
(Samarqand viloyati)
n=111 / TG n=66/ NG n=45**

№	Omillar	Tajriba guruhi						Nazorat guruhi					
		o'g'il	%	qiz	%	jami	%	o'g'il	%	qiz	%	jami	%
1	shaxsiy qaror	4	6,1	1	1,5	5	7,6	3	6,7	1	2,2	4	8,9
2	moddiy holat	9	13,6	6	9,1	15	22,7	6	13,3	4	8,9	10	22,2
3	oilaviy qadriyat	5	7,6	3	4,5	8	12,1	2	4,4	2	4,4	4	8,9
4	ota-ona fikri	5	7,6	6	9,1	11	16,7	3	6,7	5	11,1	8	17,8
5	do'stlar	2	3,0	3	4,5	5	7,6	3	6,7	1	2,2	4	8,9
6	orzudagi shaxs	4	6,1	4	6,1	8	12,1	2	4,4	2	4,4	4	8,9
7	pedagog yoki mas'ullar	3	4,5	3	4,5	6	9,1	2	4,4	3	6,7	5	11,1
8	boshqa sabablar	3	4,5	5	7,6	8	12,1	2	4,4	4	8,9	6	13,3

	Jami	35		31		66		23		22		45	
--	-------------	-----------	--	-----------	--	-----------	--	-----------	--	-----------	--	-----------	--

Jadvalda keltirilgan, Samarqand viloyati bo'yicha o'smirlar kasb tanlashiga ta'sir etuvchi asosiy ijtimoiy-psixologik omillar natijasi quyidagi tahlilga ega: – shaxsiy qaror – TGda o'g'il bolalar – 6,1%; qiz bolalar – 1,5; jami – 7,6%; NGda o'g'il bolalar – 6,7%; qiz bolalar – 2,2; jami – 8,9%; – moddiy holat – TGda o'g'il bolalar – 13,6%; qiz bolalar – 9,1; jami – 22,7%; NGda o'g'il bolalar – 13,3%; qiz bolalar – 8,9; jami – 22,2%; – oilaviy qadriyat – TGda o'g'il bolalar – 7,6%; qiz bolalar – 4,5; jami – 12,1%; NGda o'g'il bolalar – 4,4%; qiz bolalar – 4,4; jami – 8,9%; – ota-ona fikri – TGda o'g'il bolalar – 7,6%; qiz bolalar – 9,1; jami – 16,7%; NGda o'g'il bolalar – 6,7%; qiz bolalar – 11,1; jami – 17,8%; – do'stlar fikri – TGda o'g'il bolalar – 3,0%; qiz bolalar – 4,5; jami – 7,6%; NGda o'g'il bolalar – 6,7%; qiz bolalar – 2,2; jami – 8,9%; – orzudagi shaxs – TGda o'g'il bolalar – 6,1%; qiz bolalar – 6,1; jami – 7,6%; NGda o'g'il bolalar – 4,4%; qiz bolalar – 4,4; jami – 8,9%; – pedagog yoki mas'ullar – TGda o'g'il bolalar – 4,5%; qiz bolalar – 4,5; jami – 9,1%; NGda o'g'il bolalar – 4,4%; qiz bolalar – 6,7; jami – 11,1%; – boshqa sabablar – TGda o'g'il bolalar – 4,5%; qiz bolalar – 7,6; jami – 12,1%; NGda o'g'il bolalar – 4,4%; qiz bolalar – 8,9; jami – 13,3% ko'rsatkichi aniqlangan. O'smirlarda kasb tanlashga ta'sir etuvchi asosiy omillar ko'rsatkichiga ko'ra TGda moddiy holat, oilaviy qadriyat, orzudagi shaxs va boshqa sabablar; NGda esa moddiy holat, ota-ona fikri va boshqa sabablar ketma-ketligidan iborat bo'lgan.

Qashqadaryo viloyati bo'yicha o'smirlar kasb tanlashiga ta'sir etuvchi omillar natijalar 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval.

**O'smirlar kasb tanlashiga ta'sir etuvchi omillar
(Qashqadaryo viloyati)
n=147 / TG n=82/ NG n=65**

	Omillar	Tajriba guruhi						Nazorat guruhi					
		ug'il	%	qiz	%	Jami	%	ug'il	%	qiz	%	Jami	%
1	shaxsiy qaror	6	7,3	3	3,7	9	11,0	5	7,7	3	4,6	8	12,3
2	moddiy holat	10	12,2	6	7,3	16	19,5	8	12,3	6	9,2	14	21,5
3	oilaviy qadriyat	7	8,5	5	6,1	12	14,6	3	4,6	4	6,2	7	10,8
4	ota-ona fikri	7	8,5	6	7,3	13	15,9	5	7,7	6	9,2	11	16,9
5	do'stlar	4	4,9	3	3,7	7	8,5	4	6,2	3	4,6	7	10,8
6	orzudagi shaxs	6	7,3	3	3,7	9	11,0	3	4,6	4	6,2	7	10,8
7	pedagog yoki mas'ullar	4	4,9	5	6,1	9	11,0	4	6,2	2	3,1	6	9,2
8	boshqa sabablar	3	3,7	4	4,9	7	8,5	2	3,1	3	4,6	5	7,7
	Jami	47		35		82		34		31		65	

Jadvalda keltirilgan, Qashqadaryo viloyati bo'yicha o'smirlar kasb tanlashiga ta'sir etuvchi asosiy ijtimoiy-psixologik omillar natijasi quyidagi tahlilga ega: – shaxsiy qaror – TGda o'g'il bolalar – 7,3%; qiz bolalar – 3,7; jami – 11,0%; NGda o'g'il bolalar – 7,7%; qiz bolalar – 4,6; jami – 12,3%; – moddiy holat – TGda o'g'il bolalar – 12,2%; qiz bolalar – 7,3; jami – 19,5%; NGda o'g'il bolalar

– 12,3%; qiz bolalar – 9,2; jami – 21,5%; – oilaviy qadriyat – TGda o‘g‘il bolalar – 8,5%; qiz bolalar – 6,1; jami – 14,6%; NGda o‘g‘il bolalar – 4,6%; qiz bolalar – 6,2; jami – 10,8%; – ota-ona fikri – TGda o‘g‘il bolalar – 8,5%; qiz bolalar – 7,3; jami – 15,9%; NGda o‘g‘il bolalar – 7,7%; qiz bolalar – 9,2; jami – 16,9%; – do‘stlar fikri – TGda o‘g‘il bolalar – 4,9%; qiz bolalar – 3,7; jami – 8,5%; NGda o‘g‘il bolalar – 6,2%; qiz bolalar – 4,6; jami – 10,8%; – orzudagi shaxs – TGda o‘g‘il bolalar – 7,3%; qiz bolalar – 3,7; jami – 11,0%; NGda o‘g‘il bolalar – 4,6%; qiz bolalar – 6,2; jami – 10,8%; – pedagog yoki mas’ullar – TGda o‘g‘il bolalar – 4,9%; qiz bolalar – 6,1; jami – 11,0%; NGda o‘g‘il bolalar – 6,2%; qiz bolalar – 3,1; jami – 9,2%; – boshqa sabablar – TGda o‘g‘il bolalar – 3,7%; qiz bolalar – 4,9; jami – 8,5%; NGda o‘g‘il bolalar – 3,1%; qiz bolalar – 4,6; jami – 7,7% ko‘rsatkichi namoyon bo‘lgan. O‘smirlarda kasb tanlashga ta’sir etuvchi asosiy omillar ko‘rsatkichiga ko‘ra TGda moddiy holat, oilaviy qadriyat va ota-ona fikri; NGda esa moddiy holat, ota-ona fikri va shaxsiy qaror ketma-ketligidan iborat bo‘lgan.

Tahlil natijasiga asosan, o‘smirlarda kasb tanlashga ta’sir etuvchi asosiy omillar moddiy holat, ota-ona fikri va oilaviy qadriyat ketma-ketligidan iborat ekanligi aniqlandi. O‘smirlarda kasb tanlashda shaxsiy qaror omili yuqori emasligi namoyon bo‘lgan. Bundan tashqari o‘smirlarning qiziqishi yuqori bo‘lgan asosiy kasblar 7 ta ekanligi hamda ushbu kasblarga xos talablarni to‘liq anglamasdan shunchaki dastlabki qiziqish bilan munosabat bildirayotganligi aniqlangan. Diagnostika jarayoni natijasi asosida tashkil etiladigan tajribada o‘smirlarning kasb tanlashda shaxsiy qaror omilini oshirish, qiziqishi yuqori bo‘lgan 7 ta asosiy kasb turlarini ko‘paytirish hamda kasbga xos talablarni to‘liq anglashini ta’minlash lozimligi belgilandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения: учеб. пособие -М.: “Академия”, 2004. – 304 с.
2. Киселева О.Н. Формирование личностной направленности старшеклассников на выбор профессионального педагогического образования. авторефер. дисс. канд. пед. наук.: 13.00.01 -М.: 2005.
3. Sayfullayev B., Isakulova N. Kasbiy pedagogika. -T.: “Fan va texnologiya”, 2015. -216 b.
4. Xolyigitova N.X. O‘quvchilardagi kasb motivlari barqarorligiga guruhviy jipslikning ta’siri. Psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) disser. avtoref.: 19.00.05. -T.: 2019.

INSULTDAN KEYINGI PSIXIK O‘ZGARISHLAR VA SHAXS RIVOJLANISHIGA DOIR SHARQ VA G‘ARB OLIMLARINING ILMIY QARASHLARI

Atajanova Layloxon Uktamovna

Urganch RANCH texnologiya universiteti,

Pedagogika va aniq fanlar kafedrası o‘qituvchisi

e-mail: layloatajanova99@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada insult kasalligidan keyin bemorlarda yuzaga keladigan psixik va shaxsiy o‘zgarishlarning nazariy-metodologik asoslari tadqiq etiladi. Bosh miya qon aylanishining o‘tkir buzilishidan so‘ng yuzaga keladigan reabilitatsiya muammolari nafaqat nevrologik va fiziologik, balki chuqur psixologik hamda ijtimoiy-moslashuvchanlik xususiyatiga ega ekanligi ko‘rsatib berilgan. Muammoning mohiyatini chuqurroq anglash maqsadida Sharq mutafakkirlari (Abu Nasr Forobiy) hamda G‘arb faylasuflari (Aristotel, Tomas Gobbs)ning inson ruhiyati, tana va ruh mutanosibligi hamda ijtimoiy muhit uyg‘unligi borasidagi qarashlari zamonaviy klinik psixologiya hamda nevropsixologiya prizmasi orqali tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: insult, psixik o‘zgarishlar, shaxs rivojlanishi, reabilitatsiya, Abu Nasr Forobiy, Aristotel, Tomas Gobbs, nevropsixologiya, motivatsiya, ijtimoiy moslashuv.

Аннотация. В данной статье исследуются теоретико-методологические основы психических и личностных изменений, возникающих у пациентов после перенесенного

инсульта. Показано, что проблемы реабилитации после острого нарушения мозгового кровообращения носят не только неврологический и физиологический, но и глубокий психологический, а также социально-адаптационный характер. В целях более глубокого понимания сущности проблемы сквозь призму современной клинической психологии и нейропсихологии проанализированы взгляды восточных мыслителей (Абу Наср Аль-Фараби) и западных философов (Аристотель, Томас Гоббс) на психику человека, соразмерность тела и духа, а также гармонию социальной среды.

Ключевые слова: инсульт, психические изменения, развитие личности, реабилитация, Абу Наср аль-Фараби, Аристотель, Томас Гоббс, нейропсихология, мотивация, социальная адаптация.

Abstract. This article explores the theoretical and methodological foundations of mental and personality changes that occur in patients after a stroke. It is shown that the rehabilitation challenges following an acute cerebrovascular accident are not only neurological and physiological, but also possess profound psychological and social-adaptive dimensions. To achieve a deeper understanding of the issue, the views of Eastern thinkers (Abu Nasr Al-Farabi) and Western philosophers (Aristotle, Thomas Hobbes) regarding the human psyche, the harmony of body and mind, and social environment integration are analyzed through the lens of modern clinical psychology and neuropsychology.

Keywords: stroke, mental changes, personality development, rehabilitation, Abu Nasr Al-Farabi, Aristotle, Thomas Hobbes, neuropsychology, motivation, social adaptation.

KIRISH

Bugungi kunda insult kasalligi global miqyosda nafaqat tibbiyot va nevrologiyada, balki zamonaviy klinik va tibbiy psixologiyada ham eng dolzarb muammolardan biri bo'lib qolmoqda. Jahon sog'liqni saqlash tashkilotining (JSST) ma'lumotlariga ko'ra, insult yurak-qon tomir tizimi patologiyalaridan keyin aholi o'rtasida nogironlikning yuzaga kelishida eng asosiy omillardan biri sifatida qayd etiladi. Statistik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, insultni boshdan kechirgan bemorlarning 30–50 foizida turli darajadagi affektiv va shaxsiy o'zgarishlar — postinsult depressiyasi, yuqori xavotirlanish sindromi, emotsional labillik va ijtimoiy-psixologik dezadaptatsiya holatlari kuzatiladi.[4]

Shu sababli, insultni faqatgina miya to'qimalarining lokal zararlanishi yoki izolyatsiyalangan nevrologik defitsit sifatida emas, balki shaxsning ruhiy holati, qadriyatlar tizimi hamda ijtimoiy muomalasiga bevosita ta'sir etuvchi kompleks tizimli muammo sifatida tadqiq etish taqozo etiladi. Ushbu gnoseologik ildizlarni va shaxsning biologik-ruhiy yaxlitligini anglash uchun tarixiy-falsafiy manbalarga murojaat qilish, Sharq va G'arb ilmiy-falsafiy fikr taraqqiyotida inson ruhiyati hamda tana aloqadorligiga berilgan bahoni atroflicha o'rganish nazariy-metodologik ahamiyatga ega.

Sharq uyg'onish davri mutafakkirlari insonning ruhiy salomatligini har doim jismoniy va ijtimoiy holat bilan uzviy bog'liqlikda tushuntirganlar. Xususan, Abu Nasr Forobiy (873–950) o'zining "Fozil odamlar shahri" asarida inson ruhiyati hamda u yashayotgan ijtimoiy muhit o'rtasidagi doimiy aloqadorlikka alohida e'tibor qaratadi.

Forobiy ta'limotiga ko'ra:

– Insonning ruhiy iztirob va kechinmalari faqat uning shaxsiy ichki dunyosi doirasida cheklanib qolmaydi, balki jamiyatning umumiy emotsional va ijtimoiy muhitiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi.

– Insonning haqiqiy baxt-saodatga va emotsional muvozanatga erishuvi aql, qalb va ruhiy salomatlikning ijtimoiy muhit bilan uyg'unlashuviga bog'liq.

Forobiyning ushbu g'oyalari insultdan keyingi psixik o'zgarishlarni boshdan kechirayotgan bemorlarni reabilitatsiya qilishda oila va jamiyatning ijtimoiy qo'llab-quvvatlovi (*social support*) hal qiluvchi rol o'ynashini ko'rsatadi. Bemorning tiklanishi faqatgina klinik va medikamentoz omillarga emas, balki uni o'rab turgan ijtimoiy muhitning moslashuvchanligiga bog'liq. Insultdan keyingi reabilitatsiya va psixokorreksion dasturlarni ishlab chiqishda bemorning ijtimoiy rollarini qayta tiklash Forobiy ilgari surgan "shaxs va jamiyat uyg'unligi" tamoyiliga to'la mos keladi.[1]

G'arb falsafiy-tibbiy an'anasida ham tana va ruhning mutanosibligi, sezgilar va iroda masalasi qadimdan tadqiq etilgan. Qadimgi yunon mutafakkiri Aristotel "De Anima" ("Ruh haqida") asarida ruhni hayotning va organik tananing shakli (asosi) sifatida talqin etadi. U ruhni uch darajaga ajratadi:

1. *Oziqlanuvchi ruh* — tiriklikni va vegetativ biologik jarayonlarni ta'minlaydi.
2. *Sezuvchi ruh* — emotsiyalar, sezgilar va idrokni boshqaradi.
3. *Aqliy ruh* — oliy psixik funksiyalar: tafakkur, xotira va iroda bilan bog'liq.

Aristotel ruhiy jarayonlarni jismoniy substratdan ajratmagan. U sezgi organlari hamda tana faoliyatining buzilishi to'g'ridan-to'g'ri inson tafakkuri va xotirasiga ta'sir ko'rsatishini ta'kidlagan. Insult natijasida bosh miyaning ma'lum sohaları zararlanganda jismoniy/harakat funksiyalarining cheklanishi bevosita "sezuvchi" va "aqliy" ruh funksiyalarining, ya'ni emotsional-irodaviy va kognitiv sohaning izdan chiqishiga olib keladi. Bu esa insultdan keyingi rehabilitatsiyada jismoniy va ruhiy tiklanishni bir-biridan ajratmay, somatopsixik kompleks yondashuvni qo'llash zarurligini isbotlaydi.[2] Ingliz faylasufi Tomas Gobbs inson shaxsini va uning xatti-harakatlarini tashqi ta'sirlar natijasida harakatga keluvchi murakkab tizim sifatida tushuntirgan. Gobbs fikricha, inson xatti-harakatlarini ikki asosiy omil boshqaradi: yoqimli narsalarga intilish (*appetite*) va noxush/og'riqli narsalardan qochish (*aversion*). Ushbu qarash hozirgi zamonaviy motivatsiya va ehtiyojlar psixologiyasining dastlabki ko'rinishlaridan biridir. Insult o'tkazgan bemorlarda tez-tez kuzatiladigan apatiya, abuliya va faollikning pasayishi Gobbs nazariyasi orqali izohlanishi mumkin: bemorlar ilgari o'zlariga zavq bag'ishlagan faoliyat turlaridan voz kechadilar va jismoniy/ruhiy og'riq keltiruvchi harakatlardan qochishga intiladilar. Rehabilitatsiya jarayonida psixologning asosiy vazifasi bemorda yoqimli faoliyatga bo'lgan motivatsiyani qayta shakllantirish va xavotir hissining oldini olishdan iboratdir.[3] Insultdan keyingi psixik o'zgarishlar va shaxs deformatsiyasini o'rganish ko'p tarmoqli (*multidisciplinary*) yondashuvni talab etadi. Sharq va G'arb mutafakkirlarining ilmiy va falsafiy merosini tahlil qilish quyidagi muhim xulosalarni beradi:

1. **Komplekslik tamoyili:** Aristotel va Forobiy qarashlarida ta'kidlanganidek, insonning jismoniy xastaligi (insult) uning ruhiy va kognitiv sohasidan ayri holda kechmaydi. Rehabilitatsiya jarayoni faqat biologik funksiyalarni emas, balki shaxsning ruhiy holatini tiklashga yo'naltirilishi lozim.

2. **Ijtimoiy-psixologik rehabilitatsiya:** Abu Nasr Forobiy ta'kidlagan shaxs va jamiyat uyg'unligi g'oyasi insult o'tkazgan bemorlarni ijtimoiy muhitga, oilaviy munosabatlarga qayta moslashtirish va ularga ijtimoiy-psixologik ko'mak berish zarurligini asoslaydi.

3. **Motivatsion sohani korreksiya qilish:** T. Gobbsning intilish va qochish mexanizmlari haqidagi nazariyasi postinsult davridagi bemorlarning pasaygan motivatsiyasini, depressiv holatlarini hamda faoliyatga bo'lgan qiziqishini qayta tiklash bo'yicha psixokorreksion dasturlarni tuzishda nazariy-metodologik poydevor vazifasini o'taydi.[5]

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Forobiy, Abu Nasr. *Fozil odamlar shahri*. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016. – B. 115.
2. Aristotel. *De Anima (Ruh haqida)*. – Moskva: Mysl, 1981. – S. 78.
3. Gobbs, T. *Leviafan, ili Materiya, forma i vlast gosudarstva tserkovnogo i grajdanskogo*. – Moskva: Mysl, 1991. – S. 83.
4. Xomskaya, E. D. *Neyropsixologiya*. 4-ye izd. – SPb.: Piter, 2011.
5. Bogolepova, A. N. *Postinsulniye psixicheskiye rasstroystva i ix korreksiya*. // Jurnal nevrologii i psixiatrii im. S.S. Korsakova, 2021.

AXBOROTLASHGAN JAMIYAT SUBYEKTLARINING KOGNITIV FAOLIYATI VA VIRTUAL MUHITDAGI XULQ-ATVOR TRANSFORMATSIYALARINI IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK MODELLASHTIRISH

Jurayeva Gulandom Murodullo qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

Annotatsiya. Maqolada axborotlashgan jamiyat subyektlarining kognitiv faoliyati va ularning virtual muhitdagi xulq – atvorida yuzaga kelayotgan transformatsion o'zgarishlarni ijtimoiy – psixologik jihatdan modellashtirish masalasi kompleks tarzda tadqiq etilgan. Raqamli texnologiyalar va ijtimoiy tarmoqlarning kundalik hayotga chuqur singib borishi shaxsning diqqat – e'tibor taqsimoti, axborotni qayta ishlash strategiyalari va o'zini – o'zi taqdim etish xulq – atvorida sifat jihatidan yangi hodisalarni keltirib chiqarayotgani asoslangan. Tadqiqot doirasida kognitiv faoliyatning virtual muhitga moslashuv darajasini tavsiflovchi ko'p faktorli model hamda onlayn va oflayn xulq – atvor o'rtasidagi tafovutni (xulq – atvor dissonansini) miqdoriy baholash imkonini beruvchi matematik model ishlab chiqilgan. 1240 nafar respondent ishtirokida o'tkazilgan empirik tadqiqot natijalari virtual muhitda uzoq vaqt faol bo'lish diqqatning parchalanishi, ijtimoiy taqqoslash intensivligining ortishi va o'zini-o'zi taqdim etishning idealizatsiyalashuvi bilan statistik jihatdan ishonchli bog'liqligini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: axborotlashgan jamiyat, kognitiv faoliyat, virtual muhit, ijtimoiy – psixologik modellashtirish, xulq – atvor transformatsiyasi, raqamli xulq – atvor, onlayn identifikatsiya.

Аннотация. В статье комплексно исследуется вопрос социально-психологического моделирования когнитивной деятельности субъектов информатизированного общества и трансформационных изменений, происходящих в их поведении в виртуальной среде. Обосновано, что глубокое проникновение цифровых технологий и социальных сетей в повседневную жизнь порождает качественно новые явления в распределении внимания личности, стратегиях переработки информации и поведении самопрезентации. В рамках исследования разработана многофакторная модель, описывающая степень адаптации когнитивной деятельности к виртуальной среде, а также математическая модель, позволяющая количественно оценить расхождение между онлайн- и офлайн-поведением (поведенческий диссонанс). Результаты эмпирического исследования с участием 1240 респондентов показали статистически достоверную взаимосвязь между длительной активностью в виртуальной среде, фрагментацией внимания, усилением интенсивности социального сравнения и идеализацией самопрезентации.

Ключевые слова: информатизированное общество, когнитивная деятельность, виртуальная среда, социально-психологическое моделирование, трансформация поведения, цифровое поведение, онлайн-идентификация.

Abstract. This article comprehensively examines the socio-psychological modeling of the cognitive activity of subjects of the information society and the transformational changes occurring in their behavior within the virtual environment. It is substantiated that the deep penetration of digital technologies and social networks into everyday life generates qualitatively new phenomena in the distribution of attention, information-processing strategies, and self-presentation behavior. The study develops a multi-factor model describing the degree of adaptation of cognitive activity to the virtual environment, as well as a mathematical model enabling quantitative assessment of the discrepancy between online and offline behavior (behavioral dissonance). Results of an empirical study involving 1,240 respondents revealed a statistically significant relationship between prolonged activity in the virtual environment, attention fragmentation, increased intensity of social comparison, and the idealization of self-presentation.

Keywords: information society, cognitive activity, virtual environment, socio-psychological modeling, behavioral transformation, digital behavior, online identity.

KIRISH

Axborotlashgan jamiyatning shakllanishi insonning kognitiv faoliyati va ijtimoiy xulq-atvoriga ta'sir etuvchi tubdan yangi omillarni keltirib chiqardi. Raqamli qurilmalar, ijtimoiy tarmoqlar va virtual kommunikatsiya platformalarining kundalik hayotning ajralmas qismiga aylanishi shaxsning axborotni idrok etish, qayta ishlash va unga munosabat bildirish jarayonlarini sifat jihatidan o'zgartirmoqda. Xususan, diqqat – e'tiborning parchalanishi (attention fragmentation), axborot

yukining ortishi (information overload) va uzluksiz bog'lanishda bo'lish zarurati (kognitiv 'doimiy ulanish' holati) zamonaviy inson kognitiv faoliyatining o'ziga xos xususiyatlariga aylanib bormoqda.

Ijtimoiy psixologiya nuqtai nazaridan alohida e'tiborga molik hodisa – bu shaxsning virtual va real muhitdagi xulq-atvori orasidagi tafovutning kuchayishi hisoblanadi. Ijtimoiy tarmoqlarda shaxs ko'pincha o'zining idealizatsiyalashgan obrazini shakllantiradi, bu esa haqiqiy 'men' va virtual 'men' o'rtasidagi psixologik dissonansni keltirib chiqarishi mumkin. Bundan tashqari, virtual muhitda ijtimoiy taqqoslash jarayonining intensivlashuvi, onlayn tormozlanishning yo'qolishi effekti (online disinhibition effect) va virtual hamjamiyatlarga tegishlilik hissi kabi hodisalar shaxs psixologik farovonligiga ham ijobiy, ham salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Mavjud ijtimoiy-psixologik tadqiqotlarning aksariyati virtual muhitning alohida jihatlarini (masalan, ijtimoiy tarmoqqa qaramlik yoki kiberzo'ravonlik) tor doirada o'rganishga qaratilgan bo'lib, kognitiv faoliyat va xulq-atvor transformatsiyasini yaxlit tizim sifatida modellashtirishga qaratilgan kompleks nazariy-metodologik yondashuvlar hali yetarlicha ishlab chiqilmagan. Bu esa mazkur sohada yangi integrativ modellarni yaratish zaruratini keltirib chiqaradi.

Tadqiqotning maqsadi – axborotlashgan jamiyat subyektlarining kognitiv faoliyati va virtual muhitdagi xulq-atvor transformatsiyalarini tavsiflovchi ijtimoiy-psixologik model ishlab chiqish va uni empirik tadqiqot orqali asoslashdan iborat. Tadqiqot vazifalari: (1) kognitiv faoliyatning virtual muhitga moslashuv jarayonini nazariy tahlil qilish; (2) onlayn va oflayn xulq-atvor o'rtasidagi tafovutni tavsiflovchi nazariy konstruktni ishlab chiqish; (3) kognitiv moslashuv va xulq-atvor dissonansini miqdoriy baholash imkonini beruvchi matematik modellarni yaratish; (4) modellarni empirik tadqiqot ma'lumotlari asosida sinovdan o'tkazish va statistik tahlil qilish.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda ijtimoiy-psixologik so'rovnoma, standartlashtirilgan psixologik test metodikalari (diqqat barqarorligini baholash, ijtimoiy taqqoslash orientatsiyasi shkalasi, o'zini-o'zi taqdim etish strategiyalari so'rovnoma) hamda ijtimoiy tarmoqlardagi xulq-atvor ko'rsatkichlarining raqamli iz (digital footprint) tahlili uyg'unlashtirilgan holda qo'llanildi. Olingan ma'lumotlar korrelyatsion va regressiv tahlil, shuningdek struktura tenglamalari modellashtirish (SEM) usullari yordamida qayta ishlandi.

Kognitiv moslashuv modeli. Kognitiv faoliyatning virtual muhitga moslashuv darajasini tavsiflash uchun quyidagi ko'p faktorli model taklif etildi. Kognitiv moslashuv indeksi (KMI) shaxsning virtual muhitdagi axborot oqimiga moslashuv darajasini aks ettiradi:

$$KMI = \alpha 1 \cdot (1/AF) + \alpha 2 \cdot MT + \alpha 3 \cdot SR - \alpha 4 \cdot CL$$

bu yerda AF – diqqat parchalanish darajasi (attention fragmentation, standartlashtirilgan test natijalari asosida o'lchanadi), MT – bir vaqtning o'zida bir nechta vazifani bajarish (multitasking) samaradorligi ko'rsatkichi, SR – o'z-o'zini tartibga solish (self-regulation) darajasi, CL – kognitiv yuklanish (cognitive load) ko'rsatkichi, $\alpha 1 - \alpha 4$ – empirik yo'l bilan aniqlangan vazn koeffitsientlari. Model shuni ko'rsatadiki, yuqori diqqat parchalanishi va kognitiv yuklanish kognitiv moslashuv indeksini pasaytiradi, samarali o'z-o'zini tartibga solish va moslashuvchan multitasking esa uni oshiradi.

Xulq-atvor dissonansini baholash modeli. Onlayn va oflayn xulq-atvor o'rtasidagi tafovutni miqdoriy baholash uchun xulq-atvor dissonansi indeksi (XDI) taklif etildi:

$$XDI = (1/n) \cdot \sum_{i=1}^n |B_{online, i} - B_{offline, i}| \cdot w_i$$

bu yerda $B_{online, i}$ – i-xulq-atvor ko'rsatkichining virtual muhitdagi qiymati (masalan, ijtimoiy faollik, hissiy ifoda intensivligi, o'zini-o'zi taqdim etish darajasi), $B_{offline, i}$ – mos ko'rsatkichning real muhitdagi qiymati, w_i – ko'rsatkichning umumiy indeksdagi ahamiyat vazni, n – baholanayotgan xulq-atvor ko'rsatkichlari soni. Yuqori XDI qiymati shaxsning virtual va real hayotdagi 'men' obrazlari orasida katta tafovut mavjudligini, bu esa o'z navbatida psixologik keskinlik va farovonlik darajasining pasayishi bilan bog'liq bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi.

Tadqiqot bazasi va tanlanma. Empirik tadqiqotda 18 – 35 yosh oralig'idagi 1240 nafar respondent (talabalar, yosh mutaxassislar va faol ijtimoiy tarmoq foydalanuvchilari) ishtirok etdi. Tanlanma yoshi, jinsi va ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish chastotasi bo'yicha stratifikatsiyalangan

tarzda shakllantirildi. So‘rovnoma onlayn platforma orqali, konfidensiallik va ixtiyoriylik tamoyillariga rioya qilingan holda o‘tkazildi.

NATIJALAR

Tadqiqot natijalari kognitiv moslashuv indeksi (KMI) va xulq-atvor dissonansi indeksi (XDI) o‘rtasida hamda bu ikki ko‘rsatkichning virtual muhitda o‘tkaziladigan vaqt bilan bog‘liqligini o‘rganish imkonini berdi. 1-jadvalda respondentlarning virtual muhitda faol bo‘lish vaqti bo‘yicha guruhlangan holdagi o‘rtacha ko‘rsatkichlari keltirilgan.

Guruh (kunlik onlayn vaqt)	O‘rtacha KMI	O‘rtacha XDI	Ijtimoiy taqqoslash intensivligi
1 soatdan kam	0.71	0.18	2.4
1-3 soat	0.64	0.29	3.1
3-6 soat	0.52	0.44	4.2
6 soatdan ortiq	0.38	0.61	5.6

Natijalardan ko‘rinadiki, virtual muhitda o‘tkaziladigan vaqt oshishi bilan kognitiv moslashuv indeksi (KMI) izchil ravishda pasaymoqda (0.71 dan 0.38 gacha), xulq-atvor dissonansi indeksi (XDI) va ijtimoiy taqqoslash intensivligi esa aksincha ortmoqda. Korrelyatsion tahlil natijalariga ko‘ra, kunlik onlayn vaqt bilan XDI o‘rtasida statistik jihatdan ishonchli musbat bog‘liqlik ($r = 0.58$, $p < 0.01$) aniqlandi, KMI bilan esa manfiy bog‘liqlik ($r = -0.49$, $p < 0.01$) qayd etildi. Struktura tenglamalari modellastirish natijalari diqqat parchalanishi va ijtimoiy taqqoslash intensivligining xulq-atvor dissonansiga bevosita ta‘sir ko‘rsatuvchi eng kuchli omillar ekanligini ko‘rsatdi.

MUHOKAMA

Olingan natijalar virtual muhitda uzoq vaqt faol bo‘lishning kognitiv resurslarga qo‘shimcha yuk tushirishi va shaxs o‘zini – o‘zi taqdim etish strategiyalarini idealizatsiyalash tomon o‘zgartirishi haqidagi nazariy taxminlarni empirik jihatdan tasdiqladi. Bu natija ijtimoiy taqqoslash nazariyasi (Festinger) va onlayn tormozlanishning yo‘qolishi effekti (Suler) doirasida ilgari surilgan g‘oyalar bilan uyg‘unlashadi, biroq taklif etilgan model bu ikki nazariy yo‘nalishni yagona miqdoriy baholash tizimiga (KMI va XDI indeksleri orqali) birlashtirgani bilan farqlanadi. Diqqatga molik jihat shundaki, kognitiv moslashuv indeksining pasayishi chiziqli emas, balki 3 soatdan ortiq onlayn faollikda keskinlashadi, bu esa ‘kritik chegara’ (threshold) mavjudligini taxmin qilish imkonini beradi. Ushbu chegaradan o‘tish shaxsning o‘z – o‘zini tartibga solish resurslarining tugashi (ego depletion) bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin, biroq bu gipotezani tasdiqlash uchun uzunlamasiga (longitudinal) tadqiqotlar zarur.

Tadqiqotning bir qator cheklovlari mavjud: birinchidan, ma’lumotlar kesim (cross-sectional) tarzida to‘plangan bo‘lib, sabab-oqibat munosabatlarini qat’iy aniqlash imkonini bermaydi; ikkinchidan, tanlanma faqat 18 – 35 yosh oralig‘idagi shahar aholisini qamrab olgan, bu natijalarni boshqa yosh guruhlari va hududlarga umumlashtirishni cheklaydi; uchinchidan, o‘z-o‘zini baholashga asoslangan so‘rovnoma usuli ijtimoiy maqbullik tarafdashligi (social desirability bias) ta’siriga uchrashi mumkin. Kelgusi tadqiqotlarda uzunlamasiga dizayn va ob’ektiv raqamli iz ko‘rsatkichlarini kengroq jalb etish tavsiya etiladi.

Amaliy nuqtai nazardan, taklif etilgan modellar ta’lim muassasalarida raqamli gigiyena bo‘yicha profilaktik dasturlarni ishlab chiqishda, psixologik maslahat xizmatlarida virtual muhit bilan bog‘liq xulq-atvor muammolarini erta aniqlashda hamda ijtimoiy tarmoq platformalarini loyihalashda foydalanuvchilar farovonligini hisobga oluvchi dizayn yechimlarini asoslashda qo‘llanilishi mumkin.

XULOSA

Tadqiqot natijasida axborotlashgan jamiyat subyektlarining kognitiv faoliyati va virtual muhitdagi xulq-atvor transformatsiyalarini tavsiflovchi ikki o‘zaro bog‘liq model – kognitiv moslashuv indeksi (KMI) va xulq-atvor dissonansi indeksi (XDI) – ishlab chiqildi. 1240 nafar

respondent ishtirokidagi empirik tadqiqot virtual muhitda o'tkaziladigan vaqt ortishi bilan kognitiv moslashuvning pasayishi va xulq-atvor dissonansining kuchayishi o'rtasida statistik jihatdan ishonchli bog'liqlikni tasdiqladi, bunda 3 soatlik kunlik onlayn faollik hududida sifat jihatidan keskin o'zgarish kuzatildi. Kelgusi tadqiqotlar uzunlamasiga dizayn asosida sabab – oqibat munosabatlarini aniqlashtirishga va modellarni turli yosh guruhlarida sinovdan o'tkazishga qaratilishi rejalashtirilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Bandura A. Social Cognitive Theory: An Agentic Perspective // Annual Review of Psychology. – 2001. – Vol. 52. – P. 1-26.
2. Festinger L. A Theory of Social Comparison Processes // Human Relations. – 1954. – Vol. 7. – P. 117-140.
3. Suler J. The Online Disinhibition Effect // CyberPsychology & Behavior. – 2004. – Vol. 7. – P. 321-326.
4. Turkle S. Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other. – Basic Books, 2011.
5. Kahneman D. Thinking, Fast and Slow. – Farrar, Straus and Giroux, 2011.
6. Csikszentmihalyi M. Flow: The Psychology of Optimal Experience. – Harper & Row, 1990.
7. Baumeister R.F. va boshq. Ego Depletion: Is the Active Self a Limited Resource? // Journal of Personality and Social Psychology. – 1998. – Vol. 74. – P. 1252-1265.
8. Rosen L.D. va boshq. Media and technology use predicts ill-being // Computers in Human Behavior. – 2013. – Vol. 29. – P. 1243-1254.
9. G'ulomov S. Axborotlashgan jamiyat va ijtimoiy psixologiya muammolari. – Toshkent: 'Fan', 2021.
10. Mahmudova N. Virtual muhitda shaxs xulq-atvorining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2022.
11. Karimova V. Ijtimoiy psixologiya asoslari. – Toshkent: "O'qituvchi", 2019.
12. Nasriddinov F. Raqamli davrda shaxs psixologiyasi va kognitiv jarayonlar. – Toshkent: NMIU 'O'zbekiston', 2023.

O'SMIRLARNING KASB TANLASHIDA O'QUV MOTIVATSIYASINING PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Bashirov Botirbek Abduvahobovich

Qarshi davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Mazkur tezisda o'smirlarning kasb tanlash jarayonida o'quv motivatsiyasiga ta'sir etuvchi psixologik determinantlar nazariy jihatdan tahlil qilingan. Kasb tanlash bir martalik qaror emas, balki o'smirning qiziqishlari, qobiliyatlari, qadriyatlari, o'z imkoniyatlariga ishonchi, ta'limiy muvaffaqiyati va ijtimoiy muhit ta'sirida shakllanadigan murakkab psixologik jarayon ekanligi asoslangan. Ichki va tashqi o'quv motivatsiyasi, muvaffaqiyatga erishish ehtiyoji, kasbiy qiziqish, o'zini o'zi baholash, kasbiy o'zlik, natijani kutish va qaror qabul qilish qobiliyatining kasb tanlashdagi o'rni yoritilgan.

Kalit so'zlar: o'smirlik davri, kasb tanlash, o'quv motivatsiyasi, kasbiy qiziqish, ichki motivatsiya, o'ziga ishonch, kasbiy o'zlik, psixologik determinant, kasbiy yo'naltirish, refleksiya.

Аннотация. В тезисе представлен теоретический анализ психологических детерминант учебной мотивации в процессе профессионального выбора подростков. Обосновано, что выбор профессии является не единичным решением, а сложным психологическим процессом, формирующимся под влиянием интересов, способностей, ценностей, уверенности в собственных возможностях, учебной успешности и социальной среды подростка. Рассмотрена роль внутренней и внешней учебной мотивации, потребности

в достижении успеха, профессиональных интересов, самооценки, профессиональной идентичности, ожидаемых результатов и способности принимать решения.

Ключевые слова: подростковый возраст, выбор профессии, учебная мотивация, профессиональный интерес, внутренняя мотивация, уверенность в себе, профессиональная идентичность, психологическая детерминанта, профессиональная ориентация, рефлексия.

Abstract. This thesis presents a theoretical analysis of the psychological determinants of learning motivation in adolescents' career choice. Career choice is considered not as a single decision but as a complex psychological process influenced by adolescents' interests, abilities, values, self-confidence, academic achievement and social environment. The role of intrinsic and extrinsic learning motivation, achievement needs, vocational interests, self-esteem, career identity, outcome expectations and decision-making abilities is discussed.

Keywords: adolescence, career choice, learning motivation, vocational interest, intrinsic motivation, self-confidence, career identity, psychological determinant, career guidance, reflection.

KIRISH

Bugungi kunda jamiyatda sodir bo'layotgan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar, yangi kasblarning yuzaga kelishi, mehnat bozori talablarining yangilanishi va raqamli texnologiyalarning rivojlanishi yoshlarning kasb tanlash jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. O'smir kelajakdagi kasbini tanlashda nafaqat mavjud mutaxassisliklar haqida ma'lumotga ega bo'lishi, balki o'z qiziqishlari, qobiliyatlari, qadriyatlari va imkoniyatlarini ham to'g'ri baholay olishi kerak. O'smirlik davri shaxsning o'zini anglashi, mustaqil fikrlashi, hayotiy maqsadlarini belgilashi va kelajagini rejalashtirishi jadallashadigan muhim rivojlanish bosqichidir. Aynan shu davrda "Men kimman?", "Qaysi faoliyat menga mos?", "Kelajakda qanday inson bo'lishni xohlayman?" kabi savollar o'smir uchun katta ahamiyat kasb eta boshlaydi. Ushbu savollarga javob topish kasbiy o'zlik va kelajak istiqbolining shakllanishi bilan chambarchas bog'liq. Kasb tanlash ko'pincha muayyan ta'lim yo'nalishi, fan yoki o'quv faoliyatiga nisbatan motivatsiya asosida shakllanadi. O'smir o'zi uchun mazmunli, qiziqarli va kelajak maqsadlari bilan bog'liq deb hisoblagan fanlarni chuqurroq o'rganishga intiladi. Muayyan fandagi muvaffaqiyat esa unga shu soha bilan bog'liq kasbni egallash imkoniyati mavjudligini his qilishga yordam beradi. Shu tariqa o'quv motivatsiyasi, o'quv muvaffaqiyati va kasbiy tanlov o'rtasida o'zaro bog'liqlik yuzaga keladi.

Biroq barcha o'smirlar ham kasbni o'z qiziqishi va imkoniyatlarini chuqur anglagan holda tanlamaydi. Ayrim hollarda kasbiy tanlov ota-onaning talabi, kasbning ijtimoiy mavqeyi, yuqori daromad haqidagi tasavvur, tengdoshlar ta'siri yoki vaqtinchalik qiziqish asosida amalga oshiriladi. Natijada tanlangan ta'lim yo'nalishi o'smirning individual xususiyatlariga mos kelmasligi, o'qishga qiziqish pasayishi va kelajakda kasbiy qoniqmaslik yuzaga kelishi mumkin.

Shu sababli o'smirlarning kasb tanlash jarayonida o'quv motivatsiyasiga ta'sir ko'rsatuvchi psixologik determinantlarni aniqlash nazariy va amaliy jihatdan dolzarb masalalardan biridir.

O'SMIRLIK DAVRIDA KASB TANLASHNING PSIXOLOGIK MOHIYATI

Kasb tanlash inson hayotining keyingi yo'nalishi, ijtimoiy mavqeyi, turmush tarzi va shaxsiy rivojlanish imkoniyatlariga ta'sir etadigan muhim qarorlardan biridir. Shu bilan birga, uni bir martalik va o'zgarmas qaror sifatida baholash to'g'ri emas. Kasbiy tanlov shaxsning rivojlanishi davomida aniqlashtirilib, boyitilib va ayrim hollarda qayta ko'rib chiqilib boradigan jarayondir. D.E. Superning kasbiy rivojlanishga oid nazariyasiga ko'ra, kasb tanlash shaxsning o'zi haqidagi tasavvurlarini kasbiy faoliyatda ifodalashga bo'lgan intilishi bilan bog'liq [1]. O'smir o'zining qiziqishlari, qobiliyatlari, xarakter xususiyatlari va hayotiy qadriyatlarini anglab borgan sari ularga mos kasbiy yo'nalishlarni izlay boshlaydi. Demak, kasbiy tanlov o'smirning "Men-konsepsiyasi" rivojlanishining muhim tarkibiy qismidir. O'smirning kasb haqidagi tasavvuri har doim ham real bo'lavermaydi. U kasbni tashqi belgilar, ommaviy axborot vositalaridagi obrazlar, tanish insonlarning faoliyati yoki kasbning jamiyatdagi mavqeyi asosida baholashi mumkin. Kasbning kundalik vazifalari, mas'uliyati, psixologik qiyinchiliklari va zarur kompetensiyalari esa yetarlicha

anglanmasligi ehtimoli mavjud. Shuning uchun kasbiy yo'naltirish jarayonida o'smirlarga faqat kasblar nomini tanlatish emas, balki turli faoliyatlarning real mazmunini tushuntirish muhimdir.

J.L. Holland shaxsning kasbiy qiziqishlari bilan ish muhitining xususiyatlari o'rtasidagi muvofiqlikka alohida e'tibor qaratgan. Uning yondashuvida realistlik, tadqiqotchilik, badiiy, ijtimoiy, tadbirkorlik va an'anaviy yo'nalishlar ajratiladi [2]. O'smirlarning ustuvor qiziqishlari va faoliyat uslubi kasbiy muhitga mos kelsa, uning ta'lim olishga motivatsiyasi, faoliyatdan qoniqishi va kasbiy barqarorligi ortishi mumkin. Biroq o'smirlarni faqat bitta tip yoki kasbiy yo'nalish doirasida baholash maqsadga muvofiq emas. Shaxsning qiziqishlari bir necha yo'nalishni qamrab olishi, vaqt o'tishi bilan o'zgarishi va yangi tajribalar asosida rivojlanishi mumkin. Psixologik diagnostika o'smirlarga qat'iy hukm chiqarish emas, balki uning o'zini yaxshiroq anglashi va kasbiy imkoniyatlarini kengroq ko'rishiga yordam berishi kerak.

O'quv motivatsiyasi o'smirlarni bilim olishga undovchi ehtiyojlar, qiziqishlar, maqsadlar, qadriyatlar va tashqi ta'sirlarning yaxlit tizimidir. U o'quvchining nima sababdan o'qishi, qanday natijaga intilishi, qiyinchiliklarga qanday munosabatda bo'lishi va o'z faoliyatini qay darajada boshqarishini belgilaydi. Ichki motivatsiyada o'quvchi bilim olish jarayonining o'zidan qoniqish hosil qiladi. U mavzuni tushunish, yangilikni o'rganish, masalani yechish yoki muayyan ko'nikmani egallashdan manfaatdor bo'ladi. Tashqi motivatsiyada esa baho olish, rag'batga erishish, jazodan qochish, ota-onaning talabini bajarish yoki ijtimoiy mavqega ega bo'lish kabi omillar ustunlik qiladi.

E.L. Deci va R.M. Ryan tomonidan ishlab chiqilgan o'zini o'zi belgilash nazariyasida inson motivatsiyasining sifatiga avtonomiya, kompetentlik va boshqalar bilan aloqadorlik ehtiyojlarining qondirilishi ta'sir etishi ta'kidlanadi [3]. O'smir kasb va ta'lim yo'nalishini tanlashda o'zini mustaqil qaror egasi deb his etsa, o'z qobiliyatiga ishonsa hamda oila va pedagoglar tomonidan qo'llab-quvvatlansa, uning ichki motivatsiyasi kuchayadi.

Ota-ona yoki pedagog tomonidan kuchli bosim ostida amalga oshirilgan tanlov tashqi jihatdan to'g'ri ko'rinsa ham, o'smirlarning ichki qiziqishiga mos kelmasligi mumkin. Bunday vaziyatda o'smir tanlangan yo'nalish bo'yicha o'qishga kirganidan keyin motivatsiyaning pasayishi, o'ziga ishonchsizlik yoki ta'limni davom ettirishga nisbatan ikkilanishni boshdan kechirishi mumkin.

O'quv motivatsiyasi kasbiy qiziqishni amaliy faoliyatga aylantiradi. Masalan, tibbiyot sohasiga qiziqqan o'smir biologiya va kimyo fanlarini chuqurroq o'rganishga intiladi. Muhandislik faoliyatiga qiziqish matematika, fizika va texnologiyaga e'tiborni kuchaytirishi mumkin. Til va muloqot sohasidagi kasblarga qiziqish esa ona tili, xorijiy tillar, tarix va ijtimoiy fanlarni o'rganishga motivatsiya beradi. Shu bilan birga, bu bog'lanish ikki tomonlama xususiyatga ega. Kasbiy maqsad o'quv motivatsiyasini oshirsa, muayyan fandagi muvaffaqiyat ham o'smirlarning shu sohaga oid kasbiy qiziqishini kuchaytiradi. Aksincha, fandagi doimiy muvaffaqiyatsizlik, salbiy pedagogik baholash yoki o'ziga ishonchsizlik o'smirlarning qiziqishini susaytirishi mumkin.

O'QUV MOTIVATSIYASINING ICHKI PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

O'smirlarning kasb tanlashiga ta'sir ko'rsatuvchi birinchi muhim determinant uning qiziqishlaridir. Qiziqish shaxsning muayyan faoliyat yoki bilim sohasiga nisbatan ijobiy tanlovchan munosabatini anglatadi. Barqaror qiziqish o'smirlarni qo'shimcha ma'lumot izlash, murakkab vazifalarni bajarish va tegishli faoliyatda o'zini sinab ko'rishga undaydi.

Qiziqishning mavjudligi kasbni tanlash uchun muhim, lekin yagona shart emas. O'smirlarga muayyan kasbning tashqi jozibasi yoqishi, ammo uning real mazmuni va talablari bilan tanish bo'lmasligi mumkin. Shu bois qiziqishni kasbiy faoliyatda sinab ko'rish, kuzatish va amaliy tajriba bilan mustahkamlash zarur.

Ikkinchi determinant o'smirlarning qobiliyatlari va o'z imkoniyatlariga bergan bahosidir. Qobiliyat muayyan faoliyatni muvaffaqiyatli egallashga yordam beruvchi individual-psixologik xususiyatlarni ifodalaydi. Biroq kasbiy tanlovda real qobiliyat bilan birga o'smirlarning o'z qobiliyati haqidagi subyektiv tasavvuri ham muhim rol o'ynaydi.

O'z imkoniyatini past baholaydigan o'smir yetarli qobiliyatga ega bo'lsa ham, murakkab kasbiy maqsaddan voz kechishi mumkin. Aksincha, o'z imkoniyatlarini haddan tashqari yuqori baholash

kasb talablari va shaxs imkoniyatlari o'rtasidagi nomuvofiqlikka olib keladi. Shu sababli kasbiy yo'naltirishda o'zini o'zi baholashning realistik bo'lishiga erishish muhimdir.

R.W. Lent, S.D. Brown va G. Hackettning ijtimoiy-kognitiv kasbiy nazariyasida o'z samaradorligiga ishonch, natijani kutish va shaxsiy maqsadlar kasbiy qiziqish hamda tanlovning asosiy omillari sifatida izohlanadi [5]. O'smir "Men bu faoliyatni o'zlashtira olaman" degan ishonchga ega bo'lsa, shu yo'nalishdagi fanlarni o'rganishga ko'proq harakat qiladi. O'ziga ishonch sust bo'lsa, qiziqish mavjud bo'lishiga qaramay, faoliyatdan qochish kuzatilishi mumkin.

Uchinchi determinant muvaffaqiyatga erishish motividir. Muvaffaqiyatga yo'nalgan o'smir qiyinchilikni rivojlanish imkoniyati deb qabul qiladi, aniq maqsad qo'yadi va natijaga erishish uchun harakat qiladi. Muvaffaqiyatsizlikdan qochishga yo'nalgan o'smir esa xato qilish, tanqid eshitish yoki boshqalardan past natija ko'rsatishdan qo'rqib, kasbiy imkoniyatlarini cheklashi mumkin.

To'rtinchi determinant o'quv vazifasining o'smir uchun qanday qadriyatga ega ekanligi bilan bog'liq. J.S. Eccles va A. Wigfieldning kutilma-qadriyat yondashuviga ko'ra, shaxsning faoliyatga kirishishi uning muvaffaqiyatga erishish imkoniyatini qanday baholashi va faoliyat natijasiga qanday qiymat berishiga bog'liq [4]. O'smir muayyan fanni kelajak kasbi uchun zarur deb tushunsa va uni o'zlashtira olishiga ishonsa, o'quv faoliyatiga ko'proq kuch sarflaydi.

O'quv vazifasining qadriyati bir necha ko'rinishda namoyon bo'ladi. Ichki qadriyat fanni o'rganish jarayonidan qiziqish va qoniqish olishni bildiradi. Amaliy qadriyat bilimning kelajakdagi maqsadga erishish uchun foydaliligini anglatadi. Shaxsiy qadriyat esa topshiriqni muvaffaqiyatli bajarish o'smirning o'zini kim deb his qilishi bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, o'zini kelajakdagi psixolog sifatida tasavvur qilgan o'smir inson xulq-atvoriga oid bilimlarni shaxsiy jihatdan muhim deb qabul qiladi.

TASHQI IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK DETERMINANTLAR

Oila o'smirning kasbiy tanloviga eng kuchli ta'sir ko'rsatuvchi ijtimoiy muhitlardan biridir. Ota-onaning kasbi, ta'lim darajasi, farzand kelajagi haqidagi kutishlari va iqtisodiy imkoniyatlari o'smirning qarorida aks etadi. Ota-ona tomonidan qo'llab-quvvatlash, turli kasblarni o'rganishga imkon yaratish va o'smirning fikrini tinglash ongli tanlovni rivojlantiradi.

Shu bilan birga, ota-onaning amalga oshmagan orzularini farzand orqali ro'yobga chiqarishga intilishi yoki "oilaviy kasb"ni davom ettirishni qat'iy talab qilishi o'smirning mustaqil qaror qabul qilishini cheklashi mumkin. Ota-ona tavsiyasi o'smirning qiziqishlari, qobiliyatlari va sog'lig'i bilan uyg'unlashgandagina konstruktiv ahamiyat kasb etadi.

Pedagogning munosabati ham o'quv motivatsiyasi va kasbiy qiziqishga katta ta'sir ko'rsatadi. O'qituvchining fanni qiziqarli tashkil etishi, o'quvchining yutug'ini e'tirof etishi va rivojlanish imkoniyatini ko'rsatishi muayyan sohaga qiziqishni kuchaytiradi. Aksincha, doimiy tanqid, o'quvchilarni o'zaro taqqoslash yoki "sendan bu soha mutaxassisi chiqmaydi" kabi salbiy baholar kasbiy o'ziga ishonchni pasaytiradi. Tengdoshlar guruhi o'smirlik davrida muhim ijtimoiy ta'sir manbai hisoblanadi. O'smir do'stlari tanlagan yo'nalishga ergashishi, guruhda mashhur bo'lgan kasbni afzal ko'rishi yoki boshqalarning fikridan ajralib qolishdan qo'rqishi mumkin. Tengdoshlarning qo'llab-quvvatlashi ijobiy ahamiyatga ega bo'lsa-da, kasbiy tanlov faqat guruh ta'siri asosida amalga oshirilsa, shaxsiy qiziqishlar e'tibordan chetda qoladi.

Kasbning jamiyatdagi obro'si va kutilayotgan moddiy daromad ham tanlovga ta'sir qiladi. O'smir ayrim kasblarni yuqori mavqeli, boshqa kasblarni esa kamroq nufuzli deb qabul qilishi mumkin. Bunda mehnat bozorida real talab, mutaxassislikning mazmuni va o'zining shu faoliyatga mosligi yetarli darajada tahlil qilinmaydi.

Gender stereotiplari ayrim kasblarning faqat o'g'il bolalar yoki faqat qiz bolalar uchun mosligi haqidagi cheklovchi tasavvurlarni shakllantiradi. Bunday stereotiplar o'smirning qobiliyat va qiziqishlariga mos imkoniyatlardan voz kechishiga olib kelishi mumkin. Kasbiy yo'naltirishda kasbning gender belgisi emas, balki shaxsiy qiziqish, qobiliyat va faoliyat talablari asosiy mezon sifatida olinishi zarur. Raqamli axborot muhiti o'smirlarga kasblar haqida keng ma'lumot olish imkonini beradi. Shu bilan birga, ijtimoiy tarmoqlarda kasblarning faqat jozibali tomonlari namoyish etilishi, tez muvaffaqiyat va yuqori daromad haqidagi real bo'lmagan tasavvurlar tarqalishi mumkin.

O'smirda kasbiy axborotni tanqidiy tahlil qilish, ishonchli va reklama mazmunidagi ma'lumotlarni farqlash ko'nikmasini shakllantirish muhimdir.

ONGLI KASBIY TANLOVNI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK USULLARI

O'smirlarda ongli kasbiy tanlovni shakllantirish kompleks kasbiy yo'naltirish tizimini talab qiladi. Ushbu tizim kasblar haqida ma'lumot berish, psixologik diagnostika, individual maslahat, rivojlantiruvchi mashg'ulot va amaliy kasbiy sinovlarni o'z ichiga olishi kerak.

Kasbiy diagnostikada o'smirning qiziqishlari, qobiliyatlari, shaxsiy xususiyatlari, qadriyatlari, o'quv motivlari va kasbiy maqsadlari o'rganiladi. Bitta test natijasiga asoslanib kasb tavsiya qilish to'g'ri emas. Psixologik test natijalari suhbat, kuzatuv, o'quv faoliyati tahlili, pedagog va ota-onalarning fikri hamda o'smirning o'zini o'zi baholashi bilan birgalikda talqin qilinishi zarur.

Individual psixologik maslahat o'smirning o'z imkoniyatlarini anglashiga, ichki ziddiyatlarni aniqlashiga va mustaqil qaror qabul qilishiga yordam beradi. Psixolog o'smir o'rniga kasb tanlamasligi, balki uning tanlov mezonlarini shakllantirishi kerak. Maslahat jarayonida "Qaysi faoliyat sizga qiziq?", "Qanday vazifalarni bajaranda vaqt tez o'tgandek tuyuladi?", "Siz uchun kelajakdagi ishning qaysi jihatlari muhim?" kabi savollardan foydalanish mumkin.

Motivatsion suhbat o'smirning kasbiy kelajak haqida o'ylashga ichki tayyorgarligini kuchaytiradi. Bunda tayyor tavsiya va tanqiddan ko'ra, o'smirning o'z fikrlarini ifodalashiga sharoit yaratiladi. Uning istaklari bilan hozirgi o'quv faoliyati o'rtasidagi bog'liqlik muhokama qilinadi. Masalan, tanlangan kasb uchun zarur fanlarni chuqur o'rganish nima sababdan muhimligi o'smirning o'zi tomonidan ifodalansa, ta'limiy maqsad shaxsiy ahamiyat kasb etadi.

Kasbiy sinovlar o'smirlarga kasbning ayrim vazifalarini amalda bajarib ko'rish imkonini beradi. Turli tashkilotlarga ekskursiya, mutaxassis bilan suhbat, mahorat darsi, qisqa muddatli amaliy mashg'ulot va kasbiy loyihalar kasb haqidagi mavhum tasavvurni real tajriba bilan boyitadi. Amaliy tajriba o'smirlarga "Bu kasb menga yoqadimi?" degan savoldan tashqari, "Men ushbu faoliyatning kundalik vazifalarini bajarishga tayyormanmi?" degan savolga ham javob topishga yordam beradi.

Loyiha faoliyati o'quv motivatsiyasini kasbiy qiziqish bilan bog'lashning samarali vositasidir. Masalan, biologiyaga qiziqqan o'smir ekologik loyiha, texnikaga qiziqqan o'quvchi model yaratish, psixologiyaga qiziqqan o'smir kichik ijtimoiy so'rov yoki kuzatuv loyihasini amalga oshirishi mumkin. Loyiha natijasida o'smir bilimning amaliy qiymatini anglaydi va o'z qobiliyatlarini faoliyat jarayonida baholaydi.

Kasbiy portfiliada o'smirning qiziqishlari, yutuqlari, loyihalari, olimpiada natijalari, ijodiy ishlari, kasbiy sinovlari va kelajak rejalari to'planadi. Portfolio o'smirlarga o'z rivojlanish dinamikasini ko'rish, kuchli tomonlarini aniqlash va keyingi maqsadlarini rejalashtirish imkonini beradi.

Ota-onalar bilan psixologik-ma'rifiy ish olib borish ham zarur. Ota-onaga kasbni farzand o'rniga tanlash emas, balki uning imkoniyatlarini o'rganish, mustaqil qarorini qo'llab-quvvatlash va ishonchli axborot topishiga yordam berish vazifasi tushuntiriladi. Oila va o'smir o'rtasidagi qarama-qarshilikda psixolog har ikki tomonning fikrini tinglab, umumiy mezonlar asosida konstruktiv muloqotni tashkil etishi mumkin.

Pedagoglar o'quv fanining real kasbiy faoliyat bilan bog'liqligini ko'rsatishi lozim. O'smir o'rganayotgan bilim kelajakda qayerda va qanday qo'llanilishini anglasa, uning o'quv motivatsiyasi kuchayadi. Bunda faqat yuqori baho oladigan o'quvchilarni emas, har bir o'smirning rivojlanishi va kichik yutuqlarini e'tirof etish muhimdir.

KASBIY YO'NALTIRISH SAMARADORLIGINI BAHOLASH

Kasbiy yo'naltirish samaradorligini faqat o'smirning muayyan kasb nomini tanlagani bilan baholash yetarli emas. Ongli kasbiy tanlovning shakllanganligi quyidagi mezonlarda namoyon bo'ladi:

- o'smir o'z qiziqishlari, qobiliyatlari va qadriyatlarini tavsiflay oladi;
- tanlayotgan kasbning asosiy vazifalari va talablarini tushunadi;
- kasbga erishish uchun zarur ta'lim yo'nalishi va fanlarni biladi;
- tanlovining sabablarini mustaqil ravishda asoslay oladi;

- muqobil kasbiy yo‘nalishlarni taqqoslaydi;
- o‘z imkoniyatlarini real baholaydi;
- qisqa va uzoq muddatli ta‘limiy maqsadlarni belgilaydi;
- kasbiy rejalarni yangi tajriba va ma‘lumot asosida aniqlashtira oladi.

O‘smirning dastlabki kasbiy tanlovi keyinchalik o‘zgarishi mumkin. Bu har doim noto‘g‘ri kasbiy yo‘naltirish natijasi emas. Yangi bilim, tajriba va qiziqishlarning rivojlanishi kasbiy rejaning qayta ko‘rib chiqilishiga olib keladi. Muhimi, o‘smir kasbiy qaror qabul qilishning psixologik usullarini egallashi va o‘z tanloviga mas‘uliyat bilan yondashishni o‘rganishidir.

XULOSA

O‘smirlarning kasb tanlashi shaxsiy qiziqish, qobiliyat, o‘zini o‘zi baholash, qadriyatlar, muvaffaqiyatga intilish, kasbiy o‘zlik va ijtimoiy muhit ta‘sirida shakllanadigan murakkab psixologik jarayondir. O‘quv motivatsiyasi ushbu jarayonda o‘smirning kasbiy qiziqishini aniq ta‘limiy faoliyatga aylantiruvchi muhim omil hisoblanadi. Ichki motivatsiya o‘smirning bilim olishdan qoniqish hosil qilishi va tanlangan sohaga barqaror qiziqish bildirishini ta‘minlaydi. Tashqi motivlar esa kasbning daromadi, obro‘si, ota-ona talabi yoki ijtimoiy rag‘bat bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Kasbiy tanlov barqaror bo‘lishi uchun tashqi motivlar o‘smirning ichki qiziqishlari, qobiliyatlari va qadriyatlari bilan uyg‘unlashishi zarur. O‘z imkoniyatlariga ishonch, kutilayotgan natijaning qadriyati, muvaffaqiyatga erishish motivi va kasbiy maqsadning aniqligi o‘smirning tegishli fanlarni o‘rganishga bo‘lgan munosabatini belgilaydi. Oila, pedagoglar va tengdoshlar tomonidan ko‘rsatiladigan qo‘llab-quvvatlash mustaqil qaror qabul qilish imkoniyati bilan birga olib borilgandagina ijobiy samara beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Super D.E. A life-span, life-space approach to career development // Brown D., Brooks L. (Eds.). *Career Choice and Development: Applying Contemporary Theories to Practice*. 2nd ed. – San Francisco: Jossey-Bass, 1990. – P. 197–261.
2. Holland J.L. *Making Vocational Choices: A Theory of Vocational Personalities and Work Environments*. 3rd ed. – Odessa, FL: Psychological Assessment Resources, 1997. – 303 p.
3. Deci E.L., Ryan R.M. The “what” and “why” of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior // *Psychological Inquiry*. – 2000. – Vol. 11, No. 4. – P. 227–268. DOI: 10.1207/S15327965PLI1104_01.
4. Eccles J.S., Wigfield A. Motivational beliefs, values, and goals // *Annual Review of Psychology*. – 2002. – Vol. 53. – P. 109–132. DOI: 10.1146/annurev.psych.53.100901.135153.
5. Lent R.W., Brown S.D., Hackett G. Toward a unifying social cognitive theory of career and academic interest, choice, and performance // *Journal of Vocational Behavior*. – 1994. – Vol. 45, No. 1. – P. 79–122. DOI: 10.1006/jvbe.1994.1027.
6. Gati I., Krausz M., Osipow S.H. A taxonomy of difficulties in career decision making // *Journal of Counseling Psychology*. – 1996. – Vol. 43, No. 4. – P. 510–526. DOI: 10.1037/0022-0167.43.4.510.

RAHBARNING EMOTSIONAL INTELLEKTI VA JAMOA SAMARADORLIGI O‘RTASIDAGI PSIXOLOGIK BOG‘LANISH

Qo‘ldosheva Sadoqat Zokir qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti,

Psixologiya yo‘nalishi 2-kurs magistranti

Annotatsiya. Maqolada rahbarning emotsional intellekti va jamoa samaradorligi o‘rtasidagi psixologik bog‘lanish nazariy hamda amaliy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Emotsional intellektning o‘z hissiyotlarini anglash va boshqarish, boshqalarning emotsional holatini idrok etish, empatiya,

munosabatlarni boshqarish kabi tarkibiy jihatlarini rahbarlik faoliyatida muhim psixologik resurs sifatida ko'rib chiqiladi. Zamonaviy tadqiqotlar rahbarning emotsional kompetensiyalari xodimlarning vazifa bajarishi, hamkorlik, tashkiliy fuqarolik xulqi, psixologik xavfsizlik, bilim almashinuvi va jamoaviy innovatsiya bilan bog'liq ekanini ko'rsatadi. Maqolada jamoa samaradorligini faqat natija bilan emas, balki muloqot sifati, ishonch, maqsadlar muvofiqligi va jamoaning barqaror ishlash qobiliyati bilan baholash zarurligi asoslanadi. Shuningdek, empirik tadqiqot modeli, asosiy gipotezalar va statistik tahlil yo'nalishlari taklif etiladi.

Kalit so'zlar: emotsional intellekt, rahbar, jamoa samaradorligi, psixologik xavfsizlik, empatiya, liderlik, bilim almashinuvi, motivatsiya, tashkiliy psixologiya.

Аннотация. В статье анализируется психологическая взаимосвязь между эмоциональным интеллектом руководителя и эффективностью команды. Эмоциональный интеллект рассматривается как комплекс способностей, включающий осознание и регуляцию собственных эмоций, понимание эмоциональных состояний других людей, эмпатию и управление межличностными отношениями. Современные исследования показывают, что эмоциональные компетенции руководителя связаны с выполнением задач сотрудниками, сотрудничеством, организационным гражданским поведением, психологической безопасностью, обменом знаниями и командными инновациями. Предлагается концептуальная модель эмпирического исследования, позволяющая проверить прямые и опосредованные связи между эмоциональным интеллектом руководителя и командной эффективностью.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, руководитель, эффективность команды, психологическая безопасность, эмпатия, лидерство, обмен знаниями, мотивация, организационная психология.

Abstract. The article examines the psychological relationship between a leader's emotional intelligence and team effectiveness. Emotional intelligence is considered a set of abilities related to recognizing and regulating one's own emotions, understanding the emotional states of others, demonstrating empathy and managing interpersonal relationships. Contemporary research indicates that leaders' emotional competencies are associated with employee task performance, cooperation, organizational citizenship behavior, psychological safety, knowledge sharing and team innovation. Team effectiveness is treated as a multidimensional construct that includes not only performance outcomes but also communication quality, trust, goal coordination and the team's capacity to sustain effective collaboration. The paper proposes an empirical model and hypotheses for testing both direct and mediated relationships between leader emotional intelligence and team effectiveness.

Keywords: emotional intelligence, leader, team effectiveness, psychological safety, empathy, leadership, knowledge sharing, motivation, organizational psychology.

KIRISH

Zamonaviy tashkilotlarda rahbarning muvaffaqiyati faqat kasbiy bilim, vakolat yoki qaror qabul qilish tezligi bilan belgilanmaydi. Jamoa a'zolarining kayfiyati, o'zaro ishonchi, nizolarga munosabati va rahbarga bo'lgan psixologik yaqinligi ham umumiy natijaga ta'sir qiladi. Shu sababli rahbarning hissiy signallarni sezishi, ularni to'g'ri talqin qilishi va vaziyatga mos ravishda boshqarishi tashkiliy psixologiyada muhim tadqiqot yo'nalishiga aylangan.

Emotsional intellekt tushunchasi hissiyotlarni anglash, ulardan fikrlash jarayonida foydalanish, emotsional ma'nolarni tushunish va hissiyotlarni boshqarish qobiliyatlari bilan bog'lanadi. Rahbarlik kontekstida bu qobiliyatlar xodimning zo'riqishini erta sezish, konfliktni kuchaytirmasdan muhokama qilish, konstruktiv fikr bildirish, motivatsiyani qo'llab-quvvatlash va jamoada ochiq muloqot uchun sharoit yaratishda namoyon bo'ladi[1].

Rahbar emotsional intellekti bo'yicha meta-tahliliy tadqiqotlar uning xodimlarning vazifa samaradorligi va tashkiliy fuqarolik xulqi bilan qo'shimcha tushuntiruvchi qiymatga ega ekanini ko'rsatgan. 2023-yilda 104 ta ilmiy ishni qamrab olgan gibrid adabiyotlar sharhi ham emotsional jihatdan kompetent rahbarlar xulq-atvor va biznes natijalariga, shuningdek, ishchi jamoalar faoliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi haqidagi dalillarni umumlashtirgan. 2026-yilgi tadqiqot esa rahbar

emotsional intellekti jamoaviy innovatsiyaga psixologik xavfsizlik va bilim almashinuvi orqali bog'lanishini ko'rsatdi[2].

EMOTSIONAL INTELLEKTNING RAHBARLIK FAOLIYATIDAGI PSIXOLOGIK MAZMUNI

Rahbarning emotsional intellekti bir nechta o'zaro bog'liq psixologik jarayonlarni qamrab oladi. Birinchisi – o'z emotsiyalarini anglash. Rahbar o'zining g'azab, xavotir yoki zo'riqishini anglamasa, bu holatni jamoaga nazoratsiz tarzda uzatishi mumkin. Ikkinchisi – emotsiyalarni boshqarish bo'lib, u murakkab vaziyatda impulsiv reaksiyani kamaytirish va maqsadga mos xulqni saqlashga yordam beradi[3].

Uchinchi jihat – boshqalarning emotsional holatini tushunish va empatiya. Rahbar xodimning ovoz ohangi, muloqotdagi chekinishi, motivatsiya pasayishi yoki nizoli vaziyatdagi hissiy reaksiyalarini to'g'ri o'qiy olsa, muammoni keskinlashmasdan oldin aniqlash imkoniyati oshadi. To'rtinchi jihat – munosabatlarni boshqarish. Bu qo'llab-quvvatlovchi fikr bildirish, nizoni konstruktiv hal qilish, ishonch yaratish va jamoani umumiy maqsad atrofida birlashtirishni o'z ichiga oladi.

O'zbek tilidagi so'nggi ilmiy ishlar ham rahbarlik kompetensiyalarida emotsional intellektning ahamiyatini ta'kidlamogda. Xususan, 2025-yilda umumta'lim muassasalari rahbarlariga bag'ishlangan maqolada o'zini anglash, o'zini boshqarish, ijtimoiy ong va munosabatlarni boshqarish ta'lim rahbariyatining muhim komponentlari sifatida ko'rsatilgan. Pedagogik jamoalardagi emotsional munosabatlar bo'yicha mahalliy ishlar esa rahbariyatning qo'llab-quvvatlashi va samarali muloqotni ijobiy psixologik muhit bilan bog'laydi[4].

JAMOA SAMARADORLIGI TUSHUNCHASI

Jamoa samaradorligini faqat reja bajarilishi yoki ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori bilan cheklash yetarli emas. Psixologik nuqtai nazardan samarali jamoa belgilangan vazifalarni bajarishi bilan birga, a'zolar o'rtasidagi hamkorlikni saqlashi, muammolarni ochiq muhokama qilishi, bilim almashishi va kelajakdagi vazifalarni bajarish qobiliyatini yo'qotmasligi kerak. Demak, jamoa samaradorligi natijaviy, ijtimoiy va psixologik komponentlarga ega.

Rahbarning emotsional intellekti ushbu komponentlarga bir necha yo'l bilan bog'lanishi mumkin. Emotsional signallarni sezuvchi rahbar xodimlar ehtiyojiga mos muloqot uslubini tanlaydi; hissiyotlarni boshqara oluvchi rahbar nizoda vaziyatni keskinlashtirmaydi; empatik rahbar esa xodimning fikrini tinglash orqali ishonchni kuchaytiradi[5]. Bu jarayonlar hamkorlik, motivatsiya va vazifa bajarish sifatiga bilvosita ta'sir ko'rsatishi mumkin.

1-jadval.

Rahbar emotsional intellekti komponentlari va jamoa faoliyatidagi ehtimoliy funksiyalari

Emotsional intellekt komponenti	Rahbar xulqidagi namoyon bo'lishi	Jamoa samaradorligiga ehtimoliy ta'siri
O'zini anglash	O'z hissiy holati va reaksiyalarini farqlash	Qaror va muloqotda o'zini nazorat qilishni kuchaytiradi
Emotsional o'zini boshqarish	Zo'riqish va nizoda impulsiv reaksiyani cheklash	Jamoda barqarorlik va konstruktiv muhitni qo'llab-quvvatlaydi
Empatiya va ijtimoiy sezgirlik	Xodimlar hissiy holati va ehtiyojlarini anglash	Ishonch, qo'llab-quvvatlash va motivatsiyani kuchaytirishi mumkin
Munosabatlarni boshqarish	Fikr-mulohaza, nizoni hal qilish, rag'batlantirish	Hamkorlik va maqsadlar muvofiqligiga yordam beradi
Emotsiyalardan foydalanish	Ijobiy hissiy energiyani maqsadga yo'naltirish	Faollik, tashabbus va jamoaviy safarbarlikni qo'llab-quvvatlaydi

PSIXOLOGIK XAVFSIZLIK VA BILIM ALMASHINUVI – VOSITACHI MEXANIZMLAR

Rahbar emotsional intellekti jamoa natijasiga doimo bevosita ta'sir qilmasligi mumkin. Uning ta'siri jamoa ichida shakllanadigan psixologik holatlar orqali yuzaga chiqadi. Shunday mexanizmlardan biri psixologik xavfsizlikdir. Psixologik xavfsiz jamoada a'zolar savol berish, xatoni tan olish, yangi fikr bildirish yoki rahbar fikriga konstruktiv tarzda qarshi chiqish uchun shaxslararo xavfdan kamroq qo'rqadilar.

2026-yilda 65 rahbar va 391 jamoa a'zosi ishtirok etgan tadqiqotda rahbar emotsional intellekti jamoa innovatsiyasi bilan ijobiy bog'langan. Mualliflar psixologik xavfsizlik va bilim almashinuvi parallel vositachi ekanini aniqlagan, bunda psixologik xavfsizlik yo'li kuchliroq bo'lgan. Bu natija hissiy jihatdan sezgir rahbar avvalo jamoada "fikr bildirish xavfsiz" degan ijtimoiy signalni shakllantirishi mumkinligini ko'rsatadi[6].

Ikkinchi mexanizm – bilim almashinuvi. Jamoa a'zolari bir-biriga ishonsa, xatolari uchun jazolanishdan yoki fikri masxara qilinishidan qo'rqmasa, tajriba, g'oya va amaliy bilimni ochiqroq ulashishi mumkin. Bilim almashinuvi esa muammoni tezroq hal qilish, takroriy xatolarni kamaytirish va jamoaviy qaror sifatini oshirishga xizmat qiladi.

RAHBAR EMOTSIONAL INTELLEKTI VA JAMOA SAMARADORLIGI O'RTASIDAGI KONSEPTUAL MODEL

Mazkur mavzuni empirik o'rganishda rahbar emotsional intellekti mustaqil o'zgaruvchi, jamoa samaradorligi esa asosiy natijaviy o'zgaruvchi sifatida olinishi mumkin. Psixologik xavfsizlik, jamoaviy ishonch, bilim almashinuvi va xodimlarning ishga jalb etilganligi vositachi mexanizmlar sifatida tekshiriladi. Jamoa hajmi, faoliyat sohasi, rahbarlik tajribasi va xodimlarning tashkilotdagi ish staji nazorat o'zgaruvchilari bo'lishi mumkin.

Birinchi gipotezaga ko'ra, rahbar emotsional intellekti yuqori bo'lgan jamoalarda samaradorlik ko'rsatkichlari yuqoriroq bo'ladi. Ikkinchi gipotezada rahbar emotsional intellekti psixologik xavfsizlik bilan ijobiy bog'lanishi nazarda tutiladi. Uchinchi gipoteza psixologik xavfsizlik va bilim almashinuvi rahbar emotsional intellekti bilan jamoa samaradorligi o'rtasidagi bog'lanishni qisman vositachilik qilishi mumkinligini ko'zda tutadi.

2-jadval.

Empirik tadqiqot uchun tavsiya etilayotgan o'zgaruvchilar

O'zgaruvchi	Psixologik mazmuni	Tadqiqotdagi roli
Rahbar emotsional intellekti	Emotsiyalarni anglash, tushunish va boshqarish qobiliyatlari	Mustaqil o'zgaruvchi
Psixologik xavfsizlik	Jamoada shaxslararo tavakkal qilish xavfsizligi haqidagi umumiy tasavvur	Vositachi o'zgaruvchi
Bilim almashinuvi	G'oya, tajriba va ishga oid ma'lumotni ochiq ulashish	Vositachi o'zgaruvchi
Jamoaviy ishonch	A'zolar va rahbarga nisbatan ishonchlilik kutishi	Vositachi/himoya omili

Jamoa samaradorligi	Vazifa natijasi, hamkorlik sifati va jamoaning barqaror ishlashi	Natijaviy o'zgaruvchi
---------------------	--	-----------------------

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA STATISTIK TAHLIL

Empirik tadqiqotni tashkilotlar yoki ta'lim muassasalaridagi ishchi jamoalarda o'tkazish mumkin. Bir rahbar va unga bo'ysunuvchi bir nechta xodimlardan ma'lumot olish bir manbali baholash xatosini kamaytiradi. Rahbar o'z emotsional intellektini baholashi, jamoa a'zolari esa rahbarning hissiy xulqi, psixologik xavfsizlik va jamoa samaradorligini baholashi mumkin. Imkon bo'lsa, samaradorlikning obyektiv yoki rahbardan mustaqil ko'rsatkichlari ham qo'shilishi maqsadga muvofiq.

Emotsional intellektni o'lchashda ilmiy validatsiyadan o'tgan qobiliyatga asoslangan yoki trait/modelga asoslangan vositalardan biri tanlanishi kerak. Jamoa samaradorligi uchun vazifa natijasi, hamkorlik va jamoaning kelgusida birga ishlash qobiliyatini qamrab oluvchi shkala qo'llanishi mumkin. Mahalliy tanlanmada foydalaniladigan barcha xorijiy metodikalar tarjima-qayta tarjima, ekspert bahosi, pilot sinov va ishonchlik tahlilidan o'tkazilishi lozim.

Dastlab tavsiflovchi statistika, Cronbach alfa yoki omega ishonchlik ko'rsatkichlari va korrelyatsiyalar hisoblanadi. Keyingi bosqichda ko'p omilli regressiya yoki strukturaviy tenglamalar modeli orqali rahbar emotsional intellektining jamoa samaradorligiga to'g'ridan-to'g'ri ta'siri tekshiriladi. Agar ma'lumotlar xodimlar jamoalar ichida guruhlangan bo'lsa, ko'p darajali tahlil qo'llash statistik jihatdan to'g'riroq bo'ladi. Vositachilik tahlilida psixologik xavfsizlik va bilim almashinuvi uchun bootstrap ishonch intervallaridan foydalanish mumkin.

$$TE = \beta_0 + \beta_1(LEI) + \beta_2(PS) + \beta_3(KS) + \beta_4(TT) + \varepsilon$$

Bu yerda TE – jamoa samaradorligi, LEI – rahbar emotsional intellekti, PS – psixologik xavfsizlik, KS – bilim almashinuvi, TT – jamoaviy ishonch. Formula konseptual modelni ifodalaydi; koeffitsientlar faqat real empirik ma'lumot asosida hisoblanishi kerak.

AMALIY AHAMIYATI

Tashkilotlar rahbarlarni tanlash va rivojlantirishda faqat professional kompetensiyalarga emas, emotsional kompetensiyalarga ham e'tibor qaratishi mumkin. Biroq emotsional intellektni "hamma muammoni hal qiluvchi" yagona sifat sifatida talqin qilish to'g'ri emas. Uning jamoa samaradorligiga ta'siri tashkiliy madaniyat, vazifa turi, rahbarlik uslubi, jamoa tarkibi va mavjud resurslar bilan birgalikda yuzaga keladi.

Rahbarlar uchun treninglarda o'z emotsional reaksiyalarini aniqlash, faol tinglash, empatik muloqot, konstruktiv feedback, konflikt boshqarish va psixologik xavfsizlikni shakllantirish mashqlariga alohida o'rin berish mumkin. Ayniqsa ta'lim tashkilotlarida rahbarning qo'llab-quvvatlovchi muloqoti pedagoglarning motivatsiyasi, hamkasblararo munosabatlar va umumiy psixologik muhit uchun ahamiyatli bo'lishi mumkin.

Jamoa samaradorligini oshirish uchun rahbarning individual emotsional ko'nikmalarini rivojlantirish bilan birga jamoaviy normalarni ham o'zgartirish zarur: xatoni yashirmasdan muhokama qilish, fikrlar xilma-xilligiga hurmat, bilim almashish va o'zaro yordamni rag'batlantirish shular jumlasidandir. Bunday sharoitda emotsional intellekt individual xususiyatdan jamoaviy resursga aylanishi mumkin.

XULOSA

Rahbarning emotsional intellekti va jamoa samaradorligi o'rtasidagi bog'lanish tashkiliy psixologiyaning nazariy va amaliy jihatdan muhim masalalaridan biridir. Ilmiy adabiyotlar rahbarning hissiyotlarni anglash va boshqarish, empatiya ko'rsatish hamda munosabatlarni tartibga solish qobiliyatlari xodimlar faoliyati va jamoaviy jarayonlar bilan bog'liq ekanini ko'rsatadi. Biroq

bu bog‘lanishni faqat bevosita ta’sir sifatida emas, psixologik xavfsizlik, ishonch va bilim almashinuvi orqali ishlaydigan mexanizm sifatida o‘rganish yanada mazmunli natija beradi.

Taklif etilgan empirik model rahbar emotsional intellekti, psixologik xavfsizlik, bilim almashinuvi va jamoa samaradorligini yagona tadqiqot tizimida tekshirish imkonini beradi. Real tanlanmada olingan ma’lumotlar asosida ushbu bog‘lanishlarning kuchi va yo‘nalishi aniqlangach, rahbarlar uchun psixologik treninglar va jamoa rivojlantirish dasturlarini dalillarga asoslangan tarzda ishlab chiqish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mayer, J. D., Salovey, P., & Caruso, D. R. (2004). Emotional intelligence: Theory, findings, and implications. *Psychological Inquiry*, 15(3), 197–215.

2. Miao, C., Humphrey, R. H., & Qian, S. (2018). A cross-cultural meta-analysis of how leader emotional intelligence influences subordinate task performance and organizational citizenship behavior. *Journal of World Business*, 53(4), 463–474.

3. López-Zafra, E., Pulido-Martos, M., & Cortés-Denia, D. (2023). Emotional intelligence, leadership, and work teams: A hybrid literature review. *Heliyon*, 9(10), e20356. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2023.e20356>

4. Xing, S., Yu, X., Yu, J., & Chen, J. (2026). How leadership emotional intelligence promotes team innovation: Parallel mediating roles of psychological safety and knowledge sharing. *Frontiers in Psychology*, 17, 1806655. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2026.1806655>

5. Latifova, M. X. (2025). Umumta’lim muassasalari rahbarlarida emotsional intellekt kompetensiyalarini rivojlantirish. *Akademicheskie issledovaniya v sovremennoy nauke*, 137–142. <https://doi.org/10.71337/inlibrary.uz.arims.133564>

6. Ishmatova, M. (2025). Emotsional intellekt va uning kundalik hayotdagi ahamiyati. *Journal of Science-Innovative Research in Uzbekistan*, 655–660. <https://doi.org/10.71337/inlibrary.uz.journal-science-innovative.127291>

THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE USE ON UNIVERSITY STUDENTS’ CRITICAL THINKING AND INDEPENDENT DECISION-MAKING

Tolipov Muhammad Odilovich

University of Economics and Pedagogy

e-mail: muhammادتolipov@gmail.com

Annotatsiya. *Generativ sun’iy intellektning oliy ta’limga tez kirib kelishi talabalarning axborot izlash, g’oya yaratish, o‘quv muammolarini hal etish va qaror qabul qilish usullarini o‘zgartirmoqda. Maqolada sun’iy intellektidan foydalanishning talabalarning tanqidiy fikrlashi va mustaqil qaror qabul qilishiga ehtimoliy ta’siri tahlil qilinadi. Sun’iy intellektning kognitiv ta’siri vositaning o‘zidan ko‘ra undan qanday maqsadda foydalanish, natijalarni tekshirish odati, pedagogik topshiriq tuzilishi va sun’iy intellekt savodxonligiga bog‘liq ekanligi asoslanadi. Talabani sun’iy intellektidan foydalanish xususiyatlarini axborotni tanqidiy baholash, reflektiv mulohaza va qaror mustaqilligi bilan bog‘lovchi empirik model taklif etiladi.*

Kalit so‘zlar: *sun’iy intellekt, generativ sun’iy intellekt, talabalar, tanqidiy fikrlash, mustaqil qaror qabul qilish, kognitiv yukni tashqi vositaga o‘tkazish, sun’iy intellekt savodxonligi, oliy ta’lim.*

Аннотация. *Быстрое внедрение генеративного искусственного интеллекта в высшее образование изменило способы поиска информации, выработки идей, решения учебных задач и принятия решений студентами. В статье рассматривается возможное влияние использования искусственного интеллекта на критическое мышление и самостоятельность принятия решений студентами. Подчеркивается, что когнитивный эффект ИИ зависит не столько от самого инструмента, сколько от цели его применения, проверки полученной информации, педагогического дизайна и уровня ИИ-грамотности. Предлагается*

концептуальная модель эмпирического исследования, связывающая характер использования ИИ с критической оценкой информации, рефлексивным суждением и автономностью решений.

Ключевые слова: искусственный интеллект, генеративный ИИ, студенты, критическое мышление, самостоятельное принятие решений, когнитивная разгрузка, ИИ-грамотность, высшее образование.

Abstract. *The rapid integration of generative artificial intelligence into higher education has changed how students search for information, generate ideas, solve academic problems and make learning-related decisions. This article examines the possible influence of AI use on university students' critical thinking and independent decision-making. Rather than treating artificial intelligence as inherently beneficial or harmful, the paper argues that its cognitive effects depend on the purpose of use, the degree of student verification, instructional design and AI literacy. Recent systematic reviews indicate that generative AI can support higher-order thinking when it is embedded in inquiry, comparison, argumentation and reflective evaluation, while unstructured reliance may encourage cognitive offloading and reduce independent epistemic engagement. A conceptual empirical model is proposed in which intensity and mode of AI use are related to critical evaluation, reflective judgment and autonomous decision-making. The article concludes with pedagogical recommendations for using AI as a cognitive partner rather than a substitute for student reasoning.*

Keywords: artificial intelligence, generative AI, university students, critical thinking, independent decision-making, cognitive offloading, AI literacy, higher education.

INTRODUCTION

Generative artificial intelligence has moved rapidly from a specialized technology to an everyday academic tool. University students can now ask an AI system to explain a theory, compare viewpoints, generate examples, summarize a text, propose solutions or critique an argument within seconds. These functions can reduce routine cognitive load and provide immediate feedback. At the same time, they raise a fundamental educational question: when does AI extend a student's thinking, and when does it begin to replace it?

This question is particularly important for critical thinking and independent decision-making. Critical thinking requires students to examine evidence, recognize assumptions, compare alternatives, evaluate credibility and justify conclusions. Independent decision-making adds another dimension: the learner must take responsibility for choosing among alternatives rather than simply accepting a recommendation produced by an external source. Generative AI can support both processes by presenting counterarguments and alternative explanations, but it can also make premature conclusions unusually easy to obtain[5].

Recent evidence suggests that the relationship is conditional rather than uniformly positive or negative. A 2025 meta-analysis of 57 studies found positive effects of generative AI on several university learning outcomes, including higher-order thinking, but no statistically significant overall effect on metacognition. A 2026 systematic review of 67 empirical studies similarly concluded that ChatGPT supported critical and creative thinking most consistently when it was embedded in inquiry-oriented and scaffolded learning; unstructured use was more likely to produce cognitive offloading. These findings shift the research question from whether AI should be used to how it should be used.

THEORETICAL FRAMEWORK

Critical thinking can be understood as purposeful and self-regulated judgment involving interpretation, analysis, evaluation, inference and explanation. In an AI-mediated learning environment, these skills become visible when a student does not merely receive an answer but asks how the answer was produced, whether the evidence is sufficient, what assumptions are hidden, and whether an alternative interpretation is more plausible[1].

Independent decision-making refers to the capacity to define a problem, identify alternatives, assess consequences and select a course of action while retaining personal responsibility for the judgment. AI can expand the number of alternatives available to a learner. However, if the student

delegates problem framing, evidence selection and final judgment to the system, the apparent efficiency of the decision may conceal reduced cognitive autonomy[2].

The concept of cognitive offloading is useful for explaining this tension. People routinely transfer mental work to external tools, such as calculators, notes and search engines. Such offloading is not inherently harmful. The educational risk emerges when the outsourced process is itself the learning objective. If the goal is to practice argument evaluation, asking AI to provide a finished evaluation may remove the very cognitive activity the student is expected to develop[3].

CURRENT EVIDENCE: BENEFITS AND RISKS

Research published since the widespread adoption of generative AI shows a mixed but increasingly coherent pattern. A 2025 systematic and bibliometric review identified uncritical dependence, uneven AI literacy and limited system transparency as major challenges, while also emphasizing that appropriately designed AI-supported learning can strengthen evaluative and self-regulated thinking. A 2026 review focusing specifically on critical-thinking skills reported that classroom uses of ChatGPT can support analysis, interpretation and evaluation when embedded in structured instructional workflows.

The potential benefits are strongest when students use AI dialogically. For example, a learner may generate two competing explanations, identify weaknesses in each, verify claims using independent sources, revise the prompt, and then write a personally justified conclusion. In this sequence, AI increases the amount of material available for evaluation without determining the final judgment.

The risks become greater when AI is used as an answer-replacement system. Students may accept fluent text as accurate, stop searching for primary evidence, or choose an AI recommendation without considering alternatives. Systematic reviews of ChatGPT in higher education have therefore highlighted over-reliance, academic integrity and reduced independent learning as concerns alongside improved accessibility, feedback and engagement.

The emerging literature suggests that pedagogical framing is a major moderator. The same tool may stimulate reasoning in a debate task and suppress reasoning in an answer-copying task. Consequently, frequency of AI use alone is an insufficient predictor of cognitive outcomes; researchers should distinguish between reflective and substitutive patterns of use.

PROPOSED EMPIRICAL RESEARCH MODEL

An empirical study on this topic can be organized among undergraduate and graduate students using a correlational or mixed-method design. The central independent variable should not be limited to how often students use AI. It is preferable to measure at least three dimensions: frequency of use, purpose of use and verification behavior. Critical thinking and independent decision-making can then be examined as separate but related outcome variables.

The principal hypothesis is that reflective AI use – characterized by comparison, verification, questioning and revision – will be positively associated with critical thinking and decision autonomy. A second hypothesis is that substitutive use – asking AI to produce final answers or make choices without verification – will be negatively associated with these outcomes. A third hypothesis is that AI literacy will moderate these relationships[6].

Table 1.

Proposed variables for an empirical study

Variable	Operational meaning	Expected role
Reflective AI use	Comparing outputs, checking evidence, requesting counterarguments, revising conclusions	Potential positive predictor

Substitutive AI use	Using AI to produce final answers or decisions with little personal evaluation	Potential negative predictor
AI literacy	Understanding limitations, bias, uncertainty, verification and ethical use	Moderator/protective factor
Critical thinking	Analysis, inference, evidence evaluation and reasoned judgment	Outcome variable
Independent decision-making	Generating alternatives, evaluating consequences and owning the final choice	Outcome variable
Academic context	Discipline, year of study, task type and assessment conditions	Control/context variable

METHOD AND STATISTICAL ANALYSIS

Participants may be recruited from several academic disciplines to avoid interpreting the habits of one field as a general student pattern. A sample of approximately 200 or more students would allow basic correlational and multiple-regression analyses, although the final sample should be determined through an a priori power analysis. Participation should be voluntary and anonymous, with institutional ethical requirements observed[7].

The questionnaire can combine an AI-use scale developed for the study with validated measures of critical thinking disposition or skills and decision-making autonomy. The AI-use items should distinguish behaviors such as brainstorming, explanation seeking, fact checking, answer generation and final-decision delegation. A pilot study should be conducted to test wording, reliability and factor structure before the main data collection.

Descriptive statistics and reliability coefficients should be calculated first. Pearson or Spearman correlations can then examine associations among reflective AI use, substitutive AI use, AI literacy, critical thinking and independent decision-making. Multiple regression can test whether AI-use patterns predict cognitive outcomes after controlling for discipline and year of study. Moderation analysis can examine whether AI literacy changes the strength of the relationship between AI use and independent reasoning.

$$CT = \beta_0 + \beta_1(RAI) - \beta_2(SAI) + \beta_3(AIL) + \beta_4(RAI \times AIL) + \varepsilon$$

In the model, CT denotes critical thinking, RAI reflective AI use, SAI substitutive AI use, and AIL AI literacy. A parallel model can be estimated for independent decision-making. The signs in the conceptual equation represent hypothesized directions and must not be reported as empirical findings until real data have been collected.

FROM AI DEPENDENCE TO AI-SUPPORTED JUDGMENT

The educational objective should not be to maximize or minimize AI use. It should be to increase the quality of the student's cognitive participation. A useful distinction is whether the student remains the evaluator and decision-maker after interacting with the system. If AI supplies information but the learner verifies, compares and justifies, the technology functions as a scaffold. If AI supplies both the reasoning and the final choice, the learner's role becomes largely procedural.

This distinction is especially relevant for independent decision-making. Generative AI often produces confident recommendations even when a problem contains uncertainty or value judgments. Students therefore need to learn that a plausible recommendation is not equivalent to a justified decision. The final choice should be based on criteria that the student can explain and defend.

Table 2.

AI-use patterns and their likely cognitive implications

AI-use pattern	Student cognitive action	Likely educational implication
Ask for a finished answer and submit it	Minimal evaluation	Risk of cognitive substitution
Ask AI to explain a difficult concept, then restate it independently	Interpretation and reconstruction	Potential conceptual support
Generate opposing arguments and evaluate evidence	Comparison and judgment	Supports critical analysis
Accept AI citations without checking them	Delegated credibility judgment	Risk of misinformation and weak source evaluation
Compare AI output with academic sources	Verification and synthesis	Strengthens evidence evaluation
Request recommendations but apply personal criteria to the final choice	Alternative generation plus autonomous judgment	Supports decision autonomy

PEDAGOGICAL RECOMMENDATIONS

First, university assignments should require visible reasoning rather than only a final product. Students can be asked to document which AI suggestions they rejected, what evidence they verified and why they selected their final position. This makes independent judgment part of the assessed task.

Second, instructors can use adversarial prompting exercises. Students may ask AI to defend a position and then identify logical weaknesses, unsupported assumptions and missing evidence. A second AI response can be used as a counterargument, but students should produce the final evaluation themselves.

Third, AI literacy should include epistemic skills, not only technical prompt writing. Students need practice recognizing hallucinated information, uncertainty, bias, persuasive fluency and the difference between a generated answer and a verified claim.

Fourth, assessment design should preserve periods of unaided thinking. Initial problem framing, personal hypotheses or preliminary decisions can be completed before AI access, followed by an AI-assisted comparison stage and a final reflective revision. Such sequencing allows educators to use AI without losing visibility into the student's own reasoning.

CONCLUSION

Artificial intelligence is neither an automatic threat to critical thinking nor a guaranteed instrument for improving it. Its influence depends on the cognitive role assigned to the technology. When generative AI is used to produce alternatives, challenge assumptions and support verification, it can expand the material on which students think. When it is used to replace evaluation and final judgment, it may encourage cognitive offloading and weaken opportunities to practice independent reasoning.

For higher education, the key issue is therefore the design of AI-mediated learning. Students should remain responsible for evidence evaluation, argument quality and final decisions. Future empirical research should distinguish reflective AI use from substitutive use and examine the moderating role of AI literacy. Such an approach can provide a more precise understanding of when AI supports intellectual autonomy and when it begins to erode it.

REFERENCES:

1. Chen, S., & Cheung, A. C. K. (2025). Effect of generative artificial intelligence on university students' learning outcomes: A systematic review and meta-analysis. *Educational Research Review*.
2. Social Sciences & Humanities Open. (2025). Integrating critical thinking and artificial intelligence in higher education: A bibliometric and systematic review of skills and strategies, 12.
3. Computers and Education: Artificial Intelligence. (2026). The cognitive impact of ChatGPT in higher education: A systematic review of critical and creative thinking outcomes, 10.
4. Thinking Skills and Creativity. (2026). ChatGPT in education: A systematic review of its impact on critical thinking skills and dispositions, 60.
5. The Internet and Higher Education. (2025). A systematic literature review on the application of generative artificial intelligence in teaching within higher education: Instructional contexts, process, and strategies, 65.
6. Social Sciences & Humanities Open. (2025). Systematic review of ChatGPT in higher education: Navigating impact on learning, wellbeing, and collaboration, 12.
- 7.] Computers and Education: Artificial Intelligence. (2025). A systematic review and meta-analysis of the effectiveness of Generative Artificial Intelligence on students' motivation and engagement, 9.

O'SMIRLARDA KIBERBULLING TAJRIBASI VA STRESSNI YENGISH STRATEGIYALARINING O'ZARO ALOQASI

Tolipov Muhammad Odilovich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

e-mail: muhammادتolipov@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada o'smirlarning kiberbulling tajribasi bilan stressni yengish strategiyalari o'rtasidagi psixologik bog'liqlik nazariy-empirik tadqiqot loyihasi doirasida tahlil qilinadi. Kiberbullingning o'ziga xos xususiyatlari — raqamli muhitda takroriylik, auditoriyaning kengligi, kontentning saqlanib qolishi va jabrlanuvchining xavfsiz makondan mahrum bo'lish hissi — stress reaksiyalarini kuchaytirishi mumkin. Maqolada muammoga yo'naltirilgan, emotsiyaga yo'naltirilgan, ijtimoiy yordam izlash va chetlab o'tishga asoslangan koping strategiyalarining himoya yoki xavf omili sifatidagi roli muhokama qilinadi. Shuningdek, 13–17 yoshli o'smirlar orasida o'tkazilishi mumkin bo'lgan empirik tadqiqot modeli, o'lchov vositalari va statistik tahlil algoritmi taklif etiladi. Soxta empirik natijalar keltirilmaydi; natijalar bo'limi real ma'lumot to'planganidan keyin to'ldirish uchun metodik shaklda berilgan.

Kalit so'zlar: o'smirlik, kiberbulling, stress, koping strategiyalari, psixologik moslashuv, ijtimoiy yordam, raqamli muhit, emotsional boshqaruv.

Аннотация. В статье анализируется психологическая взаимосвязь между опытом кибербуллинга у подростков и стратегиями совладания со стрессом. Рассматриваются специфические особенности кибербуллинга: повторяемость в цифровой среде, широкий охват аудитории, сохранение и повторное распространение контента, а также снижение ощущения безопасности у жертвы. Обсуждается роль проблемно-ориентированного и эмоционально-ориентированного копинга, поиска социальной поддержки и избегающих стратегий как возможных защитных факторов или факторов риска. Предлагается модель эмпирического исследования среди подростков 13–17 лет, включающая основные переменные, инструменты измерения и алгоритм статистического анализа. Эмпирические показатели не моделируются искусственно; предложенная схема предназначена для последующего заполнения на основе реально собранных данных.

Ключевые слова: подростковый возраст, кибербуллинг, стресс, копинг-стратегии, психологическая адаптация, социальная поддержка, цифровая среда, эмоциональная регуляция.

Abstract. *The article examines the psychological relationship between adolescents' experiences of cyberbullying and their strategies for coping with stress. Particular attention is given to features that distinguish cyberbullying from conventional bullying, including repetition in digital environments, potentially large audiences, the persistence and redistribution of harmful content, and the victim's reduced sense of safety. The paper discusses problem-focused coping, emotion-focused coping, social support seeking, and avoidance as potential protective or risk-related mechanisms. It also proposes an empirical research model for adolescents aged 13–17, including key variables, measurement procedures, and a statistical analysis plan. No fabricated empirical findings are reported; the proposed framework is intended to be completed using data obtained from an actual sample.*

Keywords: *adolescence, cyberbullying, stress, coping strategies, psychological adjustment, social support, digital environment, emotion regulation.*

KIRISH

Raqamli kommunikatsiyaning o'smirlar kundalik hayotiga chuqur kirib borishi tengdoshlar bilan muloqot imkoniyatlarini kengaytirish bilan birga, yangi psixologik xavflarni ham yuzaga keltirmoqda. Shulardan biri kiberbulling bo'lib, u ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar, o'yin platformalari va boshqa raqamli vositalar orqali shaxsni qo'rqitish, kamsitish, uyaltirish yoki unga zarar yetkazishga qaratilgan takroriy xatti-harakatlar sifatida tavsiflanadi.

Jahon sog'liqni saqlash tashkilotining 2021/2022-yillardagi HBSC tadqiqoti 44 mamlakat va hududdagi 279 mingdan ortiq o'smir ma'lumotlarini qamrab olgan. Natijalarga ko'ra, o'smirlarning taxminan 15 foizi kiberbulling qurboni bo'lganini bildirgan. Bu ko'rsatkich 2018-yildagi natijalarga nisbatan oshgan. Mazkur holat kiberbullingni o'smirlar ruhiy farovonligi bilan bog'liq dolzarb muammo sifatida o'rganish zaruratini kuchaytiradi[1].

Kiberbulling tajribasining psixologik oqibatlarini barcha o'smirlarda bir xil kechmaydi. Bir xil salbiy onlayn vaziyatga duch kelgan ikki o'smirdan biri faol yordam izlash, muammoni hal qilish va vaziyatni qayta baholash orqali moslashishi mumkin, boshqasi esa ijtimoiy chekinish, inkor etish yoki muammodan qochish strategiyalarini tanlashi mumkin. Shu sababli kiberbullingning stress bilan aloqasini o'rganishda koping strategiyalarini vositachi va himoya omili sifatida ko'rib chiqish muhimdir.

TADQIQOTNING MAQSADI VA GIPOTEZALARI

Tadqiqotning maqsadi — o'smirlarda kiberbulling qurbonligi tajribasi, subyektiv stress darajasi va stressni yengish strategiyalari o'rtasidagi o'zaro aloqani aniqlash hamda moslashuvchan kopingning himoya rolini baholash.

Asosiy gipoteza shundan iboratki, kiberbulling tajribasining kuchayishi yuqori stress bilan musbat bog'lanadi. Ikkinchi gipotezaga ko'ra, muammoga yo'naltirilgan koping va ijtimoiy yordam izlash stress darajasining nisbatan past bo'lishi bilan, chetlab o'tuvchi koping esa yuqoriroq stress bilan bog'lanadi. Uchinchi gipoteza sifatida ijtimoiy yordam va faol koping kiberbulling bilan stress o'rtasidagi bog'liqlikni yumshatishi mumkinligi taxmin qilinadi.

NAZARIY ASOS

Stressni yengish jarayoni shaxsning vaziyatni qanday baholashi va o'z resurslarini qanday safarbar etishi bilan bog'liq. Koping faqat stressdan keyingi javob emas; u vaziyatning psixologik oqibatlarini shakllantiruvchi dinamik mexanizmdir. Muammoga yo'naltirilgan strategiyada o'smir zararli kontentni bloklash, dalillarni saqlash, platformaga shikoyat qilish yoki kattalardan yordam so'rash kabi aniq harakatlarni bajaradi. Emotsiyaga yo'naltirilgan strategiyalar esa his-tuyg'ularni tartibga solish, vaziyatni qayta talqin qilish yoki emotsional yordam olishni o'z ichiga oladi[2].

Chetlab o'tuvchi strategiyalar qisqa muddatda zo'riqishni kamaytirgandek ko'rinishi mumkin, biroq muammoning davom etishi sharoitida psixologik yukni saqlab qolishi ehtimoli mavjud. Masalan, o'smir ijtimoiy tarmoqdan butunlay voz kechishi, voqeani hech kimga aytmasligi yoki

o'zini ayblashi mumkin. UNICEF kiberbulling tajribasi uyat, xavotir, ishonchsizlik, yolg'izlik va yaqinlardan uzoqlashish kabi kechinmalar bilan birga kuzatilishi mumkinligini ta'kidlaydi[3].

Kiberbullingning oddiy yuzma-yuz bullingdan farqli jihati shundaki, raqamli material qayta tarqalishi, keng auditoriyaga yetib borishi va jabrlanuvchi uyda bo'lganida ham davom etishi mumkin. Bu nazorat hissining pasayishiga olib keladi. Shuning uchun samarali koping nafaqat emotsional barqarorlikni, balki raqamli xavfsizlik ko'nikmalarini ham o'z ichiga olishi kerak[4].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Empirik tadqiqotni umumta'lim maktablarida tahsil olayotgan 13–17 yoshli o'smirlar orasida kesimiy korrelyatsion dizayn asosida tashkil etish mumkin. Tanlanma hajmini statistik quvvat tahlili orqali belgilash tavsiya etiladi; korrelyatsion va regressiya tahlillari uchun kamida 150–200 nafar respondent jalb etilishi natijalarning barqarorligini oshiradi. Ishtirok etish ixtiyoriy bo'lishi, voyaga yetmaganlar bilan ishlashda ota-ona yoki qonuniy vakil roziligi va o'smirning o'z roziligi olinishi zarur.

Kiberbulling tajribasini baholash uchun validatsiyadan o'tgan kiberbulling qurbonligi shkalasidan, stress darajasini aniqlash uchun o'smirlar yoshiga mos stress o'lchovidan, koping strategiyalarini baholash uchun esa muammoga yo'naltirilgan, emotsional, yordam izlash va chetlab o'tish komponentlarini ajrata oladigan standart so'rovnomadan foydalanish maqsadga muvofiq. Mahalliy tilga moslashtirishda tarjima–qayta tarjima, ekspert bahosi va pilot sinov o'tkazilishi kerak.

1-jadval.

Tadqiqot o'zgaruvchilari va ularni o'lchash modeli

O'zgaruvchi	Psixologik mazmuni	Tahlildagi roli
Kiberbulling qurbonligi	Onlayn kamsitish, tahdid, masxara, zararli kontent tarqalishi tajribasi	Asosiy mustaqil o'zgaruvchi
Subyektiv stress	Vaziyatning zo'riqtiruvchi va boshqarish qiyin deb idrok etilishi	Asosiy natijaviy o'zgaruvchi
Muammoga yo'naltirilgan koping	Muammoni hal qilishga qaratilgan faol harakatlar	Himoya omili
Ijtimoiy yordam izlash	Ota-ona, do'st, o'qituvchi yoki mutaxassisdan yordam olish	Himoya/moderator omil
Chetlab o'tuvchi koping	Inkor, chekinish, yashirish va muammodan qochish	Xavf omili
Nazorat o'zgaruvchilari	Yosh, jins, internetdan foydalanish intensivligi	Qo'shimcha tushuntiruvchi omillar

Manba: muallif tomonidan ishlab chiqilgan tadqiqot modeli.

STATISTIK TAHLIL ALGORITMI

Dastlab barcha shkalalar bo'yicha tavsiflovchi statistika — o'rtacha qiymat, standart og'ish, minimum va maksimum qiymatlar hisoblanadi. Shkalalarning ichki ishonchliligi Kronbax alfa koeffitsienti yordamida tekshiriladi. Keyin kiberbulling, stress va koping ko'rsatkichlari o'rtasidagi bog'liqlik Pearson yoki taqsimot talablariga mos kelmasa Spirman korrelyatsiyasi orqali aniqlanadi.

Keyingi bosqichda ko'p omilli regressiya tahlili yordamida stress darajasini kiberbulling tajribasi va turli koping strategiyalari qay darajada tushuntirishi baholanadi. Agar tadqiqot maqsadi himoya mexanizmini chuqurroq tekshirish bo'lsa, moderatsion tahlilda kiberbulling $\times$ ijtimoiy yordam yoki kiberbulling $\times$ muammoga yo'naltirilgan koping o'zaro ta'sir hadlari kiritilishi mumkin.

$$\text{Stress} = \beta_0 + \beta_1(\text{Cyberbullying}) + \beta_2(\text{Active coping}) + \beta_3(\text{Avoidance}) + \beta_4(\text{Social support}) + \varepsilon$$

KUTILADIGAN ILMIY YO'NALISHLAR VA MUHOKAMA

Mazkur tadqiqotda real respondentlardan ma'lumot yig'ilmaguncha aniq korrelyatsiya koeffitsientlari, foizlar yoki statistik ahamiyat qiymatlarini keltirish ilmiy jihatdan to'g'ri bo'lmaydi. Shu sababli ushbu maqolada empirik natijalar to'qib chiqarilmagan. Nazariy adabiyotlar asosida kiberbulling qurbonligi yuqori stress bilan bog'liq bo'lishi, faol koping va ijtimoiy yordam esa salbiy oqibatlarni yumshatishi kutiladi.

2024-yilda Nature Human Behaviour jurnalida e'lon qilingan meta-tahlillarni umumlashtiruvchi keng qamrovli sharh kiberbulling qurbonligining xavf omillari, himoya omillari va oqibatlari bo'yicha ko'plab meta-tahlillarni birlashtirgan. Bu ilmiy yo'nalishda alohida omillardan ko'ra ularning birgalikdagi ta'sirini o'rganish zarurligini ko'rsatadi. O'smirning oilaviy va tengdoshlar qo'llab-quvvatlashi, maktab muhiti hamda raqamli xulq-atvori kopingning samaradorligini o'zgartirishi mumkin.

WHO/HBSC ma'lumotlarida o'smirlar orasida oilaviy va maktabdagi qo'llab-quvvatlashning ruhiy farovonlik bilan bog'liqligi alohida qayd etiladi. Shu nuqtai nazardan, kiberbullingga qarshi profilaktika faqat jabrlanuvchining individual chidamliligini oshirish bilan cheklanmasligi kerak. Oila, maktab, tengdoshlar va raqamli platformalarni qamrab olgan ko'p darajali yondashuv maqsadga muvofiq.

2-jadval.

Kiberbulling vaziyatida koping strategiyalarining ehtimoliy funksiyasi

Strategiya	Amaliy ko'rinishi	Ehtimoliy psixologik funksiyasi
Faol muammoni hal qilish	Bloklash, shikoyat qilish, dalillarni saqlash	Nazorat hissini tiklash
Ijtimoiy yordam	Ota-ona, do'st, pedagog yoki psixologga murojaat	Yolg'izlikni kamaytirish va resurs olish
Kognitiv qayta baholash	Voqeani o'z qadr-qimmatining mezoni sifatida qabul qilmaslik	Emotsional zo'riqishni kamaytirish
Chetlab o'tish	Muammoni yashirish, inkor etish, to'liq chekinish	Qisqa muddatli yengillik, uzoq muddatli xavf ehtimoli
O'zini ayblash	Hodisani shaxsiy nuqson bilan izohlash	Stress va salbiy emotsiyalarni kuchaytirishi mumkin

AMALIY TAVSIYALAR

Birinchidan, maktab psixologik xizmatida kiberbulling bo'yicha anonim murojaat mexanizmi va o'quvchilar uchun tushunarli harakat algoritmi ishlab chiqilishi zarur. O'smir voqea sodir bo'lganda kimga murojaat qilish, dalillarni qanday saqlash va zararli akkaunt yoki kontentni qanday bloklashni bilishi kerak.

Ikkinchidan, profilaktika mashg'ulotlari faqat "internetdan ehtiyot bo'lish" tavsiyasi bilan cheklanmasdan, stressni boshqarish, emotsiyalarni nomlash, muammoni hal qilish, yordam so'rash va tengdoshni himoya qilish ko'nikmalarini ham qamrab olishi kerak.

Uchinchidan, ota-onalar bilan ishlashda nazorat va taqiqdan ko'ra ishonchli muloqot muhim. O'smir kiberbulling haqida xabar berganda telefonini olib qo'yish yoki internetni taqiqlashdan qo'rqa, muammoni yashirish ehtimoli ortadi. Shuning uchun kattalarning birinchi reaksiyasi tinglash, xavfsizlikni ta'minlash va vaziyatni birgalikda hal qilishga qaratilishi lozim.

XULOSA

Kiberbulling o'smirning raqamli tajribasi bilan cheklanib qolmay, uning emotsional holati, tengdoshlar bilan munosabati va kundalik stressiga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan psixologik hodisadir. Uning oqibatlari o'smir foydalanadigan koping strategiyalariga qarab farqlanishi mumkin. Faol muammoni hal qilish va ijtimoiy yordam izlash himoya resurslari sifatida, chetlab o'tish va o'zini ayblash esa qo'shimcha xavf omillari sifatida o'rganilishi maqsadga muvofiq.

Taklif etilgan tadqiqot modeli kiberbulling tajribasi, stress va koping strategiyalarini yagona empirik tizimda tekshirish imkonini beradi. Real tanlanmada olingan ma'lumotlar korrelyatsion, regressiya va moderatsion tahlillar orqali tekshirilgach, maktab psixologlari uchun dalillarga asoslangan profilaktika dasturlarini ishlab chiqish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Cosma, A., Molcho, M., & Pickett, W. (Eds.). (2024). A focus on adolescent peer violence and bullying in Europe, central Asia and Canada. Health Behaviour in School-aged Children international report from the 2021/2022 survey. Volume 2. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe.
2. World Health Organization Regional Office for Europe. (2024). One in six school-aged children experiences cyberbullying, finds new WHO/Europe study.
3. UNICEF Uzbekistan. (2025). Cyberbullying: What is it and how to stop it.
4. World Health Organization Regional Office for Europe. (2024). A focus on adolescent social media use and gaming in Europe, central Asia and Canada. HBSC international report, Volume 6.

MIKROSIKL MASHG'ULOT JARAYONLARINI TAKOMILLASHTIRISHGA QARATILGAN METODLAR (YENGIL ATLETIKA SPORT TURI MISOLIDA)

Ro'ziqulov Bunyodbek Baxtiyor o'g'li

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti p.f.b.f.d (PhD), professor

e-mail:bunyod_2020@mail.ru

Abdullayev Mehridin Junaydullayevich

Buxoro davlat universiteti p.f.d.(DSc), professor

Annotatsiya: Ushbu maqolada yengil atletikachilarni harakat tezkorligini rivojlantirish usullari hamda mashg'ulot jarayonini takomillashtirish, jumladan, oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalarning boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida qisqa masofaga yuguruvchilarni keskin harakatlarda muvozanatni saqlash, kutilmagan vaziyatlardagi murakkab reaksiyada harakat tezkorligini rivojlantiruvchi mashqlarni mashg'ulotlar jarayonida o'rganish, harakat tezkorligini oshirishga qaratilgan antropometrik, morfo-funksional shuningdek psixologik holatlariga bog'liqligini aniqlashning asosiy bosqichlari bo'yicha ilmiy va amaliy tajribalarga asoslangan tadqiqot ishlarini amalga oshirish yo'llari ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: yengil atletika, qisqa masofaga yuguruvchilar, yengil atletika vositalari, yosh sportchilar, mashg'ulot jarayoni, individual imkoniyatlar, jismoniy-axloqiy tarbiya, tezkorlik, shaxsiy sifatlar.

Аннотация: В данной статье рассмотрены методы развития быстроты движения легкоатлетов и совершенствования тренировочного процесса, в том числе поддержания

равновесия у бегунов на короткие дистанции на начальном этапе подготовки студентов, обучающихся в высших учебных заведениях, упражнения, развивающие скорость движения в комплексе. реакции в неожиданных ситуациях, во время обучения показаны способы проведения исследовательских работ, основанные на научном и практическом опыте, на основных этапах определения зависимости от антропометрических, морфо-функциональных и психологических условий, направленных на увеличение скорости обучения и движения.

Ключевые слова: легкая атлетика, бегуны на короткие дистанции, легкоатлетическое оборудование, юные спортсмены, тренировочный процесс, индивидуальные возможности, физическое и моральное воспитание, скорость, личностные качества.

Abstract: In this article, methods of developing speed of movement of track and field athletes and improving the training process, including maintaining balance in short-distance runners in the initial training stage of students studying in higher education institutions, exercises that develop speed of movement in complex reactions in unexpected situations, during training ways of carrying out research works based on scientific and practical experiences on the main stages of determining the dependence on anthropometric, morpho-functional and psychological conditions aimed at increasing the speed of learning and movement are shown.

Key words: athletics, short-distance runners, athletics equipment, young athletes, training process, individual capabilities, physical and moral education, speed, personal qualities.

KIRISH

Bugungi kunda respublikamizda zamonaviy jismoniy tarbiya va sport sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlaridan biri oliy ta'lim muassasalari talabalari bilan jismoniy tarbiya, ommaviy sport ishlarini, tizimli sport musobaqalarini tashkil etish va o'tkazish, yoshlar orasidan iqtidorli sportchilarni saralab olish va ularni maqsadli tayyorlash muhim ahamiyat kasb etmoqda.

«Mamlakatda yuksak madaniyatga ega bo'lgan har tomonlama yetuk hamda jismonan sog'lom insonni shakllantirish maqsadida aholining jismoniy tarbiya va sport sohasida malaka va bilimlarini o'rttirishga qaratilgan ustuvor yo'nalishlarni belgilash, iqtidorli sportchilarni tanlab olish (seleksiya) jarayoniga innovatsion shakllar va usullarni joriy etish» vazifalari belgilab berilgan. Qisqa masofaga yuguruvchilarning yillik mashg'ulot jarayonini rejalashtirish va tashkil qilishda sportchilarning jismoniy sifatlarini rivojlanish xususiyatlarini inobatga olib, qo'llaniladigan vosita va usullarni to'g'ri tanlash xalqaro miqyosda kuchli raqobatga kirisha oladigan sportchilarni tayyorlash tizimiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bu esa zaxira sportchilarni saralash va ular bilan ko'p yillik tayyorgarlik bosqichlarida samarali o'quv- mashg'ulot jarayonlarini tashkil etish yuzasidan yangi ilmiy tadqiqot ishlarini olib borish zaruratini belgilab beradi.

Tabaqalashtirilgan yondashuv asosida qisqa masofaga yuguruvchi talabalarni mashg'ulot jarayonini tuzish dolzarb muammolardan biri bo'lib, uning rivojlanishi zamonaviy sharoitlarda sportchilarni tayyorlash samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. [1., 9; 61-b., 2; 50-b.].

ADABIYOTLAR TAHLILI

Yugurish - yurish kabi insonning joydan-joyga kuchishida tabiiy vosita bo'lib, u yurishdan qadamlar kengligi, uzunligi va uchish fazasi mavjudligi bilan farqlanadi. Yugurish insonlar o'rtasida keng qo'llaniladigan harakat amali sanaladi. Jismoniy tarbiya va sport amaliyotida ham buni kuzatish mumkin (futbol, basketbol, qo'l to'pi, regbi va boshqalar). Yugurish orqali barcha sport turlari bilan shug'ullanuvchilarning umumiy jismoniy tayyorgarliklari oshirib boriladi. Yugurish nafaqat sport turi balki, u sog'lomlashtiruvchi vosita sifatida ham ahamiyatlidir. Shuningdek, yugurishning o'zi bir nechta turlarga bo'linadi. Masofaning katta kichikligiga va yugurish amalini bajarish xususiyatidan kelib chiqib, masofa turlariga ajratiladi.

Yugurish vaqtida inson tanasidagi mushak guruhlarining barchasi faol ishlaydi, yurak-qon tomir, nafas olish va boshqa tizimlar faoliyati kuchayadi, modda almashinuvi bir necha barobarga ortadi. Yugurish bilan shug'ullanish orqali kishining irodaviy fazilatlarini mutahkamlanadi. Shu bilan birga o'z kuchini masofa bo'laklarida to'g'ri taqsimlay olish, oldindagi to'siq va g'ovlardan

o'ta olish va marragacha bo'lgan masofani chidam bilan yugurib o'tish kabi qobiliyati shakllantiriladi.

Yugurish – sportchini har tomonlama jismoniy rivojlantirishda asosiy vosita hisoblanadi. [9; 61-b., 2; 50-b.]. Tekis yugurish - ma'lum masofa yoki vaqtbay tarzda yugurish yo'laklari bo'ylab sportchining oldida hech qanday to'siq yoki g'ov bo'lmaydi va yugurish stadion yo'laklari yoki tabiiy sharoitda amalga oshiriladi. Stadiona 400 metrgacha bo'lgan masofalarda o'tkaziladigan musobaqalarda har bir yuguruvchi uchun alohida yo'lka ajratiladi va hech kim boshqa yo'lakda harakatlanishiga yo'l qo'yilmaydi. Qolgan masofalarda esa musobaqalar qoidasiga muvofiq ma'lum aylanadan so'ng umumiy yo'lakka o'tib yugurish mumkin bo'ladi [8; 24-b.].

Bir qator tadqiqotlarda jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish, sportchilarning texnik-taktik tayyorgarligini takomillashtirish hamda yuqori malakali sprentrlarning mashg'ulot tizimini alohida o'rganishga ko'proq e'tibor qaratilgan. Lekin, oliy ta'lim muassasalarini talabalarini boshlang'ich tayyorgarlik bosqichi qisqa masofaga yuguruvchilarining harakat tezkorligini rivojlantirishda maxsus mashqlaridan foydalanish yo'llari deyarli tadqiq etilmagan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqotda ilmiy-uslubiy adabiyotlarni o'rganish, pedagogik kuzatish, pedagogik testlar, antropometrik o'lchovlar, kino va fotosuratlar, yurak-qon tomir («POLAR» apparati yordamida) va nafas olish tizimlarini o'rganishning funksional usullari, pedagogik eksperiment, matematik-statistik usullardan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Vaziyatlarning nazariy va amaliy holatini o'rganish paytida olingan xulosalar qisqa masofaga yuguruvchi talabalarning o'quv mashg'ulot jarayoniga tabaqalashtirishning joriy etish zarurligini tasdiqlaydi. Ayni paytda tadqiqotchilar murabbiy tomonidan muvaffaqiyatli foydalanishi mumkin bo'lgan sportchilarning musobaqalashuv faoliyatining sifatiga ta'sir qiluvchi juda ko'p individual xususiyatlarni aniqladilar va o'rgandilar. Ushbu ilmiy va amaliy muammolarni hal qilish qisqa masofalarga yugurishda sport natijalarini oshirish uchun muhim hisoblanadi.

Qisqa masofalarga yuguruvchi talabalarning mashg'ulot jarayonida tabaqalashtirilgan yondashuvdan foydalanishning imkoniyatlari va roli o'rganildi. Mashg'ulot paytida tezkorlik, tezkor-chidamkorlik, tezkor-kuch tayyorgarlik vositalarini tanlash va aniqlash masalalari, 100, 200 va 400 metr masofalarda qatnashuvchilar tayyorgarlik metodikasiga tabaqalashtirilgan yondashuv muammosiga yetarlicha e'tibor berilmagan.

Qisqa masofaga yuguruvchi talabalarning jismoniy tayyorgarligi va yetakchi harakat qobiliyatlarini aniqlash uchun nazorat meyorlari ishlab chiqildi.

Ushbu nazorat meyorlari asosida o'tkazilgan pedagogik testlashlar natijasida sportchilarning tezkorlik, tezkor-chidamkorlik, tezkor-kuch sifatleri ko'rsatkichlari asosida samarali o'quv-mashg'ulotlarini tashkil qilish uchun ular tabaqalashtirilgan maxsus guruhlariga birlashtirildi.

Tezkorlik - "A" guruhi tarkibiga 30 metrga kela turib yugurish, 30 metrga, 60 metrga va 100 metrga past startdan yugurish testlaridan yaxshi natija ko'rsatgan sportchilar kiritildi.

Tezkor - chidamkorlik - "V" guruhiga 150, 200, 300 va 600 metrlarga yugurish testlarida yaxshi natija ko'rsatgan sportchilar kiritildi.

Tezkor- kuch – "S" guruhiga turgan joydan uzunlikka sakrash, turgan joydan uzunlikka uch xatlab sakrash, oldinga yadro uloqtirish va dast ko'tarish testlarida yaxshi natija ko'rsatgan sportchilar kiritildi.

Pedagogik tadqiqotlar boshida tajriba guruhi qisqa masofaga yuguruvchi talabalarning tabaqalashgan guruhlarida jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlari tavsifi keltirilgan.

30 m past startdan yugurishda "A" guruhi sportchilari $4,58 \pm 0,1$ soniyada, "V" guruhi $4,61 \pm 0,1$ soniya va "S" guruhi $4,64 \pm 0,1$ soniyada bajardilar, uchala guruh ko'rsatkichlari orasidagi statik farq $P > 0,05$ ga teng bo'ldi. 30 m kela turib yugurish nazorat mashqida "A" guruhi sportchilari $3,50 \pm 0,2$ soniyada, "V" guruhi $3,65 \pm 0,1$ soniya va "S" guruhi $3,62 \pm 0,1$ soniyada bajardilar, uchala guruh ko'rsatkichlari orasidagi statik farq $P > 0,05$ ga teng bo'ldi.

Shunday qilib, “A” va “V” guruhlarda 30 m kela turib yugurish va 300 metrga yugurishda statik ishonchlilik $P < 0,05$ ga teng bo‘ldi, qolgan barcha 13 ta nazorat mashqlari bo‘yicha uchta tabaqalashtirilgan guruh o‘rtasidagi statik ishonchli farqlar yo‘qligini ko‘rsatdi.

Sportchilarning jismoniy tayyorgarligi dinamikasini nazariy va amaliy holatini o‘rganishga oid tadqiqotlarni o‘tkazishda pedagogik tajriba nazorat qilish mashg‘ulotlar davomida testlash natijalari bo‘yicha, shuningdek musobaqalarga qatnashish davomida amalga oshirildi.

Olingan natijalar asosida, qisqa masofaga yuguruvchi talabalarning jismoniy tayyorgarligini farqlash uchun eng muhim omillar aniqlandi.

Qisqa masofaga yuguruvchi talabalarning tezkorlik, tezkor-kuch va tezkor-chidamkorlik sifatlarini yakka tartibdagi ko‘rsatkichlarining monitoringi jismoniy yuklamaning kattaligi va qisqa masofaga yuguruvchilar holatiga ta’sir yo‘nalishini miqdor jihatdan baholash imkonini berdi, bu mikro, mezo va makrotsikllarni modellashtirish jarayonini tabaqalashtirish va optimallashtirishga yordam beradi.

1-jadval

Tabaqalashtirilgan guruhlarda qisqa masofaga yuguruvchi talabalarning tayyorgarligida mezotsikllar tuzilishi

Parametrlari	MEZOTSIKL TURI		
	NAZORAT-TAYYORLOV	MUSOBAQA OLDI	MUSOBAQA DAVRI
Asosiy vazifalari	oldingi mezotsikllarda erishilgan natijalarni musobaqalashuv jarayonining o‘ziga xos xususiyatlariga, integral tayyorgarlikka qarab, sportchining salohiyatini belgilash	sportchining mashg‘ulot vaqtida aniqlangan kamchiliklarini bartaraf etish, uning texnik imkoniyatlarini takomillashtirish hisobiga sport formasining yakuniy shakllanishiga erishish.	Tayyorgarlikni musobaqalarga yaqin sharoitda olib borish, faoliyatni samarali tashkil qilish va bevosita musobaqalarga qatnashish
Xarakteristikasi	musobaqaga yaqin bo‘lgan raqobatlashuv asosida maxsus tayyorgarlik mashqlarini keng qo‘llash	sport turi xususiyatlari va musobaqalar taqvim, sportchining malakasi, tayyorgarlik darajasiga qarab boshqa turdagi mezotsikllar bilan alma-shinib turadigan bir nechta mikrotsikllar	Musobaqa dasturi va turiga bog‘liq holda yuklamalar o‘zgaruvchan bo‘ladi
Tuzilishi	rivojlantiruvchi 2 ta zarbdor tiklovchi	zarbdor 2 ta musobaqaoldi tiklovchi-saqllovchi	musobaqaoldi tiklovchi, musobaqalarda ishtirok etish
Qo‘llaniladigan mashg‘ulot uslublari	takroriy-o‘zgaruvchan, intervalli, yuqori templi musobaqa, nazorat, fartlek, o‘yin.	takroriy, yuqori templi, integral, musobaqa, o‘zgaruvchan-fartlek, bir xil sur‘atda	oldindan rejalashtirilgan taktika bo‘yicha musobaqalashuv faoliyatini olib borish
Makrotsikldagi o‘rni	tayyorgarlik davrining ikkinchi yarmida va qisman musobaqalashuv davrida	musobaqalashuv davrida	musobaqalashuv davrida

Natijalar prognosi	maxsus shug'ullanganlik darajasi rivojlanadi va sport texnikasi takomillashtiriladi	taktik va ruhiy tayyorgarlik oshadi (ta'sir qiluvchi ijobiy va salbiy faktorlar aniqlanadi)	prognoz qilingan sport natijasiga erishiladi
-----------------------	---	---	--

O'quv mashg'ulot jarayonini rejalashtirish sprinterlarning aniqlangan individual xususiyatlariga muvofiq amalga oshirildi. Tabaqalashtirilgan guruhlarda 100, 200-400 metrga yuguruvchilar bir yillik tayyorlov siklida kuch ishlatiladigan, tezkor-kuchga oid xarakterdagi turli hajmdagi mashqlardan foydalanish ko'zda tutilgan. Bundan tashqari, tabaqalashtirilgan guruhlarda har xil hajmdagi yugurish ishlari olib borildi, ularning farqi tezkorlik, tezkor-chidamkorlikni rivojlantirishga qaratilgan ba'zi vositalardan ustuvor (ko'proq) foydalanishdan iborat edi. Pedagogik tajribalar boshlangandan 2 yildan so'ng biz tomondan ilgari surilgan sprinterning yugurish bilan bog'liq ixtisosligini aniqlash mumkinligi va optimal tabaqalashtirilgan mashq qildirish metodikasi yordamida sportchi imkoniyatlarini sport natijasida ro'yobga chiqarish mumkinligi to'g'risidagi farazimiz tasdiqlanganligi haqida hukm chiqarish mumkin bo'ldi.

Quyida pedagogik tadqiqotlar oxirida tajriba va nazorat guruhi qisqa masofaga yuguruvchi talabalari jismoniy tayyorarlik ko'rsatkichlari keltirilgan. Tadqiqotlardan keyin tajriba guruhi shug'ullanuvchi o'g'il bolalarda 30 metrga past startdan yugurish natijalari 8,85% ga, 30 metrga kela turib yugurish 8,83 %ga va 60 metrga past startdan yugurish 12.2% ga, tezkor-chidamkorlik sifatini aniqlovchi mashqlar 150 metrga yugurish 8,9 % ga, 300 metrga yugurish 5.39% ga va 600 metrga yugurish 4.13% ga, tezkor-kuch yo'nalishidagi nazorat mashqlari turgan joydan uzunlikka sakrash 18.8% ga, turgan joydan uzunlikka uch xatlab sakrash 5.36%ga, oldinga yadro uloqtirish 12.4% va dast ko'tarish 24.9% ga o'sgan.

Tajriba guruhi shug'ullanuvchi qiz bolalarda 30 metrga past startdan yugurish natijalari 14.9 % ga, 30 metrga kela turib yugurish 14.4 %ga va 60 metrga past startdan yugurish 14.8 % ga, tezkor-chidamlilik sifatini aniqlovchi mashqlar 150 metrga yugurish 5.9 % ga , 300 metrga yugurish 6.2 % ga va 600 metrlarga yugurish 2.4 % ga, tezkor-kuch yo'nalishidagi nazorat mashqlari turgan joydan uzunlikka sakrash 5.4% ga, turgan joydan uzunlikka uch hatlab sakrash 9.19% ga, oldinga yadro uloqtirish 10.8% va dast ko'tarish 65% ga o'sgan. Nazorat guruhida esa bu ko'rsatkichlar sezilarli darajadagi o'sish kuzatilmagan.

Bu tajriba guruhi qisqa masofaga yuguruvchi talabalarning jismoniy tayyorgarligi ko'rsatkichlaridagi o'zgarishlar sportchilarning sport mahoratini oshishiga turtki bo'ldi va nazorat guruhiga nisbatan solishtirganda sport musobaqalarida muvaffaqiyatli ishtirok etishiga ta'sir qiluvchi omil bo'lib xizmat qildi.

Pedagogik tadqiqotlar jarayonida tajriba guruhida barcha tekshirilayotgan ko'rsatkichlar bo'yicha darajalar o'zgargan, bu bir tomondan mashq qiluvchilarning tabiiy rivojlanishi, boshqa tomondan esa, maqsadga yo'naltirilgan tabaqalashtirilgan yondashuvni qo'llash natijasi hisoblanadi.

2-jadvalda pedagogik tadqiqotlar oxirida tajriba va nazorat guruhlarida qisqa masofalarga yuguruvchi talabalarining musobaqa faoliyati o'rtacha ko'rsatkichlari qiyosiy tahlili keltirilgan. Aniqlangan natijalarga ko'ra musobaqa masofalarida tajriba guruhi qisqa masofaga yuguruvchi talabalarning sport natijalari ko'proq o'sganligi ko'rgazmali ravishda ko'rsatilgan.

2-jadval

Pedagogik tadqiqotlar davomida musobaqa masofalarida tajriba va nazorat guruhlarida sportchi yigitlarning o'rtacha ko'rsatkichlarining qiyosiy tahlili ($\bar{x} \pm \sigma$)

Masofalar	Tadqiqot bosqichlari	TG (n=8)	NG (n=8)	t	P
100 m, s	Boshida	12,9±0,4	12,8±0,2	0,35	P>0,05

	Yakunida	11,7±0,2	12,6±0,2	2,32	P<0,05
	o'sish %	9.3%	1.56%		
200, s	Boshida	26,2±0,9	26,1±0,4	0,46	P>0,05
	Yakunida	23,9±0,5	25,5±0,3	4,26	P<0,001
	o'sish %	8.77%	2.29%		
400, s	Boshida	56,25±2,1	56,54±1,5	0,67	P>0,05
	Yakunida	52,34±0,9	55,46±1,1	3,41	P<0,01
	o'sish %	6.95%	1.9%		

Tadqiqotlar oxirida o'g'il bolalar 100 metrga yugurish mashqida tajriba guruhi sportchilari 11,7±0,2 soniya, nazorat guruhidagilar 12,6±0,2 soniya natija bilan bajarishdi. Ahamiyatlik darajasi P<0,05 da statik ishonchli farq aniqlandi.

200 metrga yugurish mashqida tajriba guruhi sportchilari 23,9±0,5 soniya, nazorat guruhidagilar 25,5±0,3 soniya natija ko'rsatishdi va ahamiyatlik darajasi P<0,001 da statik ishonchli farq aniqlandi.

400 metrga yugurish mashqida tajriba guruhi sportchilari 52,34±0,9 soniya, nazorat guruhidagilar 55,46±1,1 soniya natija ko'rsatishdi va ahamiyatlik darajasi P<0,01 da statik ishonchli farq aniqlandi.

Tadqiqotlar oxirida qizlar 100 metrga yugurish mashqida tajriba guruhi sportchilari 13,9±0,2 soniya, nazorat guruhidagilar 14,95±0,5 soniya natija bilan bajarishdi. Ahamiyatlik darajasi P<0,05 da statik ishonchli farq aniqlandi.

XULOSA

Tadqiqotlardan qisqa masofaga yuguruvchi talabalarning jismoniy sifatlari bo'yicha tabaqalashtirilgan guruhlarda talab etilgan darajadan past bo'lgan sifatlarni rivojlantirishga qaratilgan katta chastota bilan optimal tezlikni saqlagan holda murakkablashtirilgan sharoitlarda takroriy mashg'ulot usulini qo'llash hisobiga jismoniy tayyorgarligini oshirildi. Pedagogik tadqiqot natijalariga ko'ra tajriba guruhi talaba yigitlarning tezlik sifati 8,98 % ga, tezlik – chidamlik sifati 6,14 % ga va tezlik-kuch sifati 27,1 % ga hamda talaba qizlarning tezlik sifati 14,7 % ga, tezlik – chidamlik sifati 4,74 % ga va tezlik-kuch sifati 7,8 % ga o'sgan. Tavsiflab berilgan yondashuv qo'llanilmagan nazorat guruhida sport natijalari va jismoniy tayyorgarlikning test ko'rsatkichlari juda kam darajada yaxshilangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020-йил 24-январдаги “Ўзбекистон Республикасида жисмоний тарбия ва спортни янада такомиллаштириш ва оммалаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПФ-5924-сон Фармони

2. Абдуллаев М.Ж. Совершенствование методики применения подвижных игр в повышении эффективности тренировочных занятий юных легкоатлетов. Автореферат дисс....доктора философии (PhD) по педагогическим наукам, Чирчик, 2019, - 50 с.,

3. Андрис Э.Р. Управление тренировкой в беге на 100 метров. -Ташкент: Медицина , 1990. -111 с.,

4. Арзуманов Г.Г. Влияние тренировочных режимов на изменение показателей структурных компонентов техники бега и специальной работоспособности спринтеров: Автореф.дис. . канд.пед.наук. М., 1982. - 25 с

5. Нематов Б.И. Болалар-ўсмирлар спорт мактаблари шуғулланувчиларини ғовлар оша югуриш техникасига ўргатиш методикасини такомиллаштириш. / пед.фан.номзоди. дис. автореф, Ташкент, 2017. - 56 б.

6. Олимов М.С. Методика подготовки к соревнованиям студентов-бегунов на средние дистанции /автор.дисс.канд.пед.наук, Ташкент, 2011. - 24 с.,

7. Султанов У.И. Управление процессом подготовки бегунов на длинные дистанции на основе инновационных технологий в области углубленной. специализации. Автореф.дисс.доктора философии (PhD) по педагогическим наукам. Чирчик, 2020.- 56 с

8. Хайдаров Б.Т. Енгил атлетикачилар иш қобилятини тоғ шароитида ўтказиладиган машғулотлар ёрдамида ошириш. / пед.фан.номзоди. дис. автореф, Ташкент, 2009. - 24 с.

9. Шеров З.Т. Қисқа масофаларга югурувчи талабаларнинг машғулот жараёнини тузишга табақалаштирилган ёндашув //Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати, Чирчиқ - 2022. - 61 б.

ANTROPOMETRIK KO'RSATKICHLAR ORQALI KURASHCHILARNING JISMONIY RIVOJLANISHINI BAHOLASH

Bobomurodov Norpo'lat Shirinovich

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti professori, (PhD)

e-mail: bobomurodov1977@gmail.com

Annotatsiya: Ilmiy adabiyotda muayyan sport turiga xos mashqlanish natijasida sportchi tana massasini tashkil etuvchi komponentlarning nafaqat miqdoriy nisbatlari o'zgaradi, balki sportchining yaxlit konstitutsiyasi, ayniqsa, yosh bolalar va o'spirinlarda o'zgarishi mumkin. Yuqorida aytilganlarni hisobga olgan holda ushbu tadqiqotda bitta ixtisoslik doirasida, xususan, kurashning har xil turlarida o'ziga xos mashg'ulot jarayonida somatotiplarning shakllanishi va bir-biridan farqlanishini o'rganish vazifasini hal etdik. Tadqiqotda ishtirok etgan har xil kurash turlari vakillarining antropometrik ko'rsatkichlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: antropometriya, yakka kurash turlari, kurash, hakamlar, jismoniy ishchanlik, jismoniy rivojlanish, funksional ko'rsatkichlar, funksional imkoniyatlar.

Аннотация: В научной литературе отмечается, что в результате тренировок, характерных для конкретного вида спорта, изменяются не только количественные соотношения компонентов, составляющих массу тела спортсмена, но и его общее телосложение, особенно у детей и подростков. Учитывая вышеизложенное, в данном исследовании была поставлена задача изучить формирование и дифференциацию соматотипов в рамках одной специальности, в частности, в разных видах борьбы, в процессе специальной подготовки. Проведен анализ антропометрических показателей представителей разных видов борьбы, принявших участие в исследовании.

Ключевые слова: антропометрия, виды единоборств, борьба, судьи, физическая работоспособность, физическое развитие, функциональные показатели, функциональные возможности.

Annotation: In the scientific literature, it is stated that as a result of training specific to a particular sport, not only the quantitative ratios of the components that make up the athlete's body mass change, but also the athlete's overall constitution, especially in young children and adolescents, may change. Taking into account the above, in this study we set the task of studying the formation and differentiation of somatotypes within one specialty, in particular, in different types of wrestling, during specific training. The anthropometric indicators of representatives of different types of wrestling who participated in the study were analyzed.

Keywords: anthropometry, types of single combat, wrestling, referees, physical performance, physical development, functional indicators, functional capabilities.

KIRISH

Avloddan-avlodga o'tib kelayotgan qadimiy ananalarimiz, xususan mardlik, jasurlik, vatanparvarlik, g'oyalarini o'zida mujassam etgan milliy sportimiz kurashni ommalashtirish, rivojlantirish va dunyoga tanitish hamda ushbu qadriyatimizni umumjahon durdonasiga aylantirish bo'yicha bir qator ishlar amalga oshirilmoqda. Shu bilan birga, kurash sport turining tobora ommalashib borayotganligi nufuzli xalqaro musobaqalarni tashkil qilishga, mavjud infratuzilma va moddiy-texnik bazani modernizatsiya qilishga, sport inventarlari va kiyimlari ta'minotini yaxshilashga, bu borada ishlab chiqarishni kengaytirishga, shuningdek, soha uchun malakali kadrlar, trenerlar va hakamlar tayyorlashga bo'lgan e'tiborni yanada kuchaytirishni talab etmoqda.

Buyuk ajdodlarimizdan meros qolgan kurash sportining boy an'analari va qadriyatlarini kelajak avlodlarga yetkazish, o'zbek sporti brendi nomi bilan kurashning jahon arenasidagi rolini oshirish, yoshlarning milliy sportga bo'lgan qiziqishlarini qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish orqali ularda vatanparvarlik tuyg'usini yanada mustahkamlash, aholining barcha qatlamlari, ayniqsa, yoshlarning, shuningdek, jahon xalqlarining mazkur sport turi bilan shug'ullanishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biriga aylanmoqda.

Kurashchilar tayyorgarligining asosi bo'lgan mashg'ulot jarayonini ilmiy asoslangan holda tuzish, mashg'ulot yuklamalarini meyorlash bo'yicha bir qator tadqiqot ishlari olib borilgan. Kurashchilarning tana tuzilishini inobatga olgan holda «tashlash» texnik usulini bajarishda harakatlarning biomexanikaviy tahlillariga asoslanib texnik-taktik harakatlarni takomillashtirishga bag'ishlangan ilmiy tadqiqot ishlari yetarli darajada o'rganilmagan. Ayniqsa, sportchilarni tayyorlash jarayonida ularning morfologik, funksional, genetik ko'rsatkichlariga asoslangan ilmiy tadqiqot ishlari chuqur tahlil qilinmagan. Ushbu muammoni hal etish, birinchi navbatda, katta jismoniy yuklamalar ta'siri natijasida sportchilar organizmida sodir bo'ladigan jarayonlar to'g'risida fundamental bilimlarning o'ta muhimligi, shuningdek, murabbiylarning bunday bilimlarga ega bo'lishi bilan bog'liqdir.

Sport faoliyatiga ta'sir etuvchi omillar qatorida tana tuzilishining ko'rsatkichlari muhim o'rin egalaydi. Tana tuzilishining o'zgaruvchanligi nafaqat yoshga, insonning egallagan kasbiga bog'liq, balki muayyan sport turiga saralab olishda katta ahamiyatga ega [10; 220-b., 11; 135-139-b., 9; 97-b]. Somatotip – odam konstitutsiyasining morfologik ko'rinishi bo'lib, insonning harakat va funksional holati mezonidir. Somatotip nafaqat tashqi muhit, balki irsiy omillar ta'sirida shakllanadi [1; 148-153-b., 3; 25-b., 7; 16-18-b., 2; 127-129-b]. Tashqi muhit omillariga sport faoliyatini misol qilib keltirish mumkin, mashqlanish jarayonida sportchida o'ziga xos moslashuvchan somatotip shakllanadi. Morfologik belgilarni turlicha tahlil qilish mumkin: individual taraqqiyot davrida zaif va sensitiv davrlarni hisobga olgan holda morfologik belgilarning o'zgarish dinamikasini kuzatish mumkin, ikkinchidan, har bir sport turi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, sportchi organizmida moslashish jarayonida muayyan o'zgarishlarni keltirib chiqaradi, “tuzilmaviy iz” hosil qiladi va bu “iz” aynan tanlangan sport turi talablariga javob beradi. Moslashishning uchinchi bosqichida to'qima va a'zolarida ro'y beradigan o'zgarishlar o'z nihoyasiga yetgan bo'ladi, “tuzilmaviy iz” qoldiradigan darajaga yetadi. Moslashish jarayonida “tuzilmaviy iz”ning paydo bo'lishi organizmning nafaqat turli jismoniy yuklamalarga moslashishini ta'minlaydi, balki u turli salbiy ta'sirlarga nisbatan chidamlilikni, kasalliklarga chalinmaslik xususiyatiga ega bo'lishni va biologik barkamollikka erishishni ta'minlovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi [9; 97-b; 10; 220-b.].

Biz o'tkazgan tadqiqotda ilmiy-uslubiy adabiyotlarni tahlil qilish, pedagogik kuzatuvlar, pedagogik testlash, instrumental uslub, antropometriya, somatoskopiya usuli, morfobiomekanikaviy yondashuv, pedagogik tajriba, matematik statistika usullari usullaridan foydalanilgan.

TADQIQOT NATIJALARI VA ULARNING MUHOKAMASI

Sportchilarning jismoniy rivojlanishini baholash uchun Antropometrik tadqiqotlar o'tkazildi. Standart asbob-uskunalar: antropometr, sirg'aluvchi va shtangel sirkul, koliper, lentali metr va boshqalar yordamida qoidalarga qat'iy rioya qilgan holda antropometrik tadqiqotlar o'tkazildi. Tekshirilayotgan sportchilar sportning kurash turlari – xalqaro yakkakurash sport turlari bilan shug'ullanuvchi sportchilarning tana tuzilishi xususiyatlari aniqlandi va solishtirildi. Ularning gavdasi, boshi, bo'yni, qo'l va oyoqlari bo'yiga, ko'ndalangiga, aylanisiga o'lchab chiqildi. Teri-yog' burmalarining qalinligi tananing to'rt xil hududida: kurak ostida, qorin va qovurg'a orasining yuqori sohasida, boldir va yelkaning orqa sirtida o'lchandi. Sportchlarning rivojlanish darajasi antropometrik o'lovlarning total va partsial o'lchovlariga asoslangan. Tadqiqotda ayrim kurashchilarda asimmetriya va gipertonus holati aniqlanganda o'lchovlar o'tkazishda quyidagi anatomik nuqtalar asos bo'ldi: a) tana og'irlik markazining joylashuvi o'rtacha 2-dumg'azaning pastki qirrasi va tayanch sathining joylashuviga e'tibor berildi – tayanch sathiga nisbatan tana umumiy og'irlik markazining joylashuvi va uning tananing chap, o'ng tomonga nisbatan egilish chegarasi, chegaradan chiqish masofasi, muvozanatni yiqilish holatigacha o'lchashlar o'tkazildi.

1-jadvaldan ko‘rinib turibdiki, kurash, erkin kurash, yunon-rum kurashchilarida tana uzunligi o‘xshash: - 175,72±0,62 (erkin kurashchilarda), 175,30±2,52 (milliy kurashchilarda), 175,44±1,08 (yunon-rum kurashchilarida), faqat dzyudochilarda tana uzunligi biroz kamroq bo‘lib, 172,38± 1,3ga teng. Lekin tana vazni bo‘yicha olingan ko‘rsatkichlarga nisbatan tana massasining ko‘rsatkichlari o‘zgaruvchanlik darajasi yuqoriroq ekanligi aniqlandi. Tahlil natijalari asosida kurashning turlariga bog‘liq holda sportchilar morfometrik ko‘rsatkichlarining o‘rtacha cheklanishlari kvadrati hamda tanalarining total va parsial o‘lchamlari orasida farq bo‘lishi aniqlandi. Jumladan, o‘lchovlarning o‘rtacha kvadrat og‘ishi o‘zgaruvchanligi tana uzunligi o‘lchovlarida 4,57 dan 9,04 gachani, massasi ko‘rsatkichlarida 5,82 dan 11,04 gachani, ko‘krak qafasi aylanasi o‘lchovlarida 1,80 dan 9,89 gachani tashkil qildi.

1-jadval

**Xalqaro kurash turlari vakillarining antropometrik
ko‘rsatkichlari (n=42)**

O‘lchovlar	Parametrlar	Erkin kurash n=8	Sambo n=8	Yunon-rum kurashi n=6	Kurash n=12	Dz-yudo n=8
Bo‘yi	M+m (sm)	175,72±0,62	172,95±1,92	175,30±2,52	175,44±1,08	172,38±1,31
	O‘r.kvad. og‘ish.	7,05	9,04	8,39	4,57	5,85
Vazni	M+m (sm)	69,72±0,96	70,53±2,31	69,60±2,89	67,83±1,88	67,44±1,30
	O‘r.kvad. og‘ish.	11,04	10,83	9,60	7,99	5,82
Ko‘krak qafasi aylanmasi	M+m (sm)	93,50±0,86	98,00±1,39	95,67±0,54	91,20±1,34	93,24±0,70
	O‘r.kvad. og‘ish.	9,89	6,54	1,80	5,67	3,15
Yelka uzunligi	M+m (sm)	34,16±0,28	32,80±0,36	34,67±1,12	34,14±0,36	33,30±0,40
	O‘r.kvad. og‘ish.	3,24	1,69	3,73	1,55	1,79
Bilak uzunligi	M+m (sm)	24,78±0,16	28,30±0,47	29,83±1,06	28,71±0,30	29,30±0,88
	O‘r.kvad. og‘ish.	1,80	2,19	3,53	1,28	3,95
Kaft uzunligi	M+m (sm)	21,85±0,86	21,00±0,36	20,50±0,60	21,71±0,50	20,70±0,27
	O‘r.kvad. og‘ish.	9,90	1,67	1,98	2,12	1,19
Son uzunligi	M+m (sm)	45,89±0,50	42,90±0,89	44,17±1,38	44,86±1,57	40,30±0,65
	O‘r.kvad. og‘ish.	5,75	4,16	4,60	6,69	2,49
Boldir uzunligi	M+m (sm)	42,69±0,67	43,30±1,12	44,67±0,73	41,71±1,02	44,10±0,23
	O‘r.kvad. og‘ish.	7,67	5,24	2,43	4,33	1,04
Bosh aylanasi	M+m (sm)	57,07±0,29	59,00±0,28	57,67±0,38	58,20±0,23	58,25±0,22
	O‘r.kvad. og‘ish.	3,35	1,34	1,25	0,98	0,97
Yelka aylanasi	M+m (sm)	34,77±0,32	34,87±0,73	34,00±0,62	32,37±0,56	33,18±0,36
	O‘r.kvad. og‘ish.	3,67	3,42	2,07	2,38	1,60
	M+m (sm)	28,55±0,38	29,78±0,37	26,80±0,29	27,20±0,38	27,63±0,25

Bilak aylanasi	O'r.kvad. og'ish.	4,34	1,75	0,98	1,60	1,11
Son aylanasi	M+m (sm)	52,33±0,53	57,50±1,02	51,67±0,81	51,20±0,50	56,88±0,64
	O'r.kvad. og'ish.	6,08	4,80	2,69	2,14	2,85
Ko'krak ko'ndalang kesimi (serkul yordamida)	M+m (sm)	34,08±0,12	30,10±0,55	30,00±0,33	27,40±0,41	28,50±0,31
	O'r.kvad. og'ish.	1,38	2,59	1,10	1,74	1,41
Chanoq-son (serkul yordamida)	M+m (sm)	30,77±0,11	28,00±0,46	27,80±0,29	28,20±0,43	26,50±0,34
	O'r.kvad. og'ish.	1,26	2,14	0,98	1,83	1,50
Yog' qatlam-lari	M+m (sm)	7,33±0,21	6,05±0,44	5,36±0,35	6,06±0,65	5,93±0,38
	O'r.kvad. og'ish.	2,45	2,06	1,15	2,77	1,71

Kurashning har xil turlari bilan shug'ullanadigan sportchilarda tananing antropometrik total o'lchovlari - massasi, ko'krak aylanasi o'lchovi bo'yicha eng keng darajadagi o'zgaruvchanlik bo'lishi aniqlandi. Eng yuqori darajada ko'krak qafasining o'zgaruvchanligi erkin kurashchilarda aniqlanib, uning o'rtacha kvadrat og'ish ko'rsatkichi 9,89, sambochilarda 6,54 va kurash sport turidagi sportchilarda 5,67 ga tengligi aniqlandi. Bu antropometrik belgi uchun xos bo'lgan o'zgaruvchanlik darajasi past bo'lishi, yunon-rum kurashchilarida 1,80 va dzyudochilarda esa 3,15 ga tengligi aniqlandi. Kurash turlariga bog'liq holda o'rtacha darajadagi o'zgaruvchanlik yelka va boldir uzunligi, yelka, son va boldirlarning aylana o'lchovlarida aniqlangan bo'lsa, eng kichik darajadagi o'zgaruvchanlik esa qo'l, bilak, kaft, oyoq va sonning uzunlik o'lchovlariga xos ekanligi ham aniqlandi.

Kurashchilar orasida tana proporsiyalari o'xshash ekanligi aniqlandi. O'zgaruvchanlikka bo'ysunmaydigan antropometrik belgilarga qo'l va oyoq segmentlaridan yelka, bilak, son, boldir uzunliklari, yelka kengligi, va bosh aylanasi ko'rsatkichlarini aytish lozim. Lekin qo'l kaftining uzunligida o'rtacha kvadrat og'ish 1,20-9,90 atrofida o'zgarib turishi aniqlandi. Taqqoslanayotgan turli yakkakurash turlarida teri ostida joylashgan yog' qatlamlarining bir tekisda joylashganligi xos, faqat kurak ostidagi yog' qatlamining qalinligi farqanishi kuzatildi. Kurashchilarni guruhlararo taqqoslash natijasida qorinning aylana ko'rsatkichida farqlanish aniqlandi. Erkin kurashchilarda o'tkazilgan o'lchovlar natijasida qorinning aylana ko'rsatkichi – 79,40±0,71, sambochilarda – 83,20±1,43, yunon-rum kurash turi vakillarida – 78,00±0,42, milliy kurashchilarda – 75,40±1,1 va dz-yudochilarda – 76,13±0,47 sm. Lekin kvadrat og'ish ko'rsatkichlari ham farqlanishi kuzatildi. Barqaror yoki kam o'zgaruvchanligi bilan ta'riflanadigan ko'rsatkichlar faqat yunon –rum kurashchilarida (1,80) va dzyudochilarda (2,19) aniqlandi. Kurash sport turida o'rtacha o'zgaruvchanlik 4,67 va yuqori darajali o'zgaruvchanlik sambochilarda – 6,71, erkin kurashchilarda (8,08) ekanligi kuzatildi. Kurash sport turlarida ularning guruhlanishi tana massasi asosida bo'linadi, lekin albatta tana uzunligiga ham ahamiyat berish lozim. Masalan, o'smirlarni kurashga saralab olishda tana uzunligiga qarab tanlanadi. Masalan, Minskda o'tkazilgan musobaqada Germaniyadan kelgan kurashchilarning bo'yi turli vazn toifalarida baland bo'lishi bilan ko'zga tashlangan. Kurashchi bo'yining baland bo'lishi sportchi uchun katta imkoniyatlarni yaratadi, lekin faqat o'zi bilan teng bo'lgan raqobatchi bilan. Unutmaslik kerakki, tana uzunligi oshishi bilan tana massasi ham oshadi, muskullarning mutlaq kuchi ortishi bilan nisbiy kuch kamayadi. Tana proporsiyalari kurashchilarning vazn toifasiga bog'liq. Og'ir va yarim og'ir vaznli kurashchilarning 88% gigantoid

tipda, 52 kg gacha vaznli kurashchilar stifoid tipda tuzilgan. Jang o'tkazish vaqtida raqibning morfotipini hisobga olish lozim.

Somatotip – inson tanasining morfologik ko'rinishi bo'lib, harakat va funksional holati mezonidir. Somatotip nafaqat tashqi muhit, balki irsiy omillar ta'sirida shakllanadi. Tashqi muhit omillariga sport faoliyatini misol qilib keltirish mumkin, mashqlanish jarayonida sportchida o'ziga xos moslashuvchan somatotip shakllanadi. Morfologik belgilarni turlicha tahlil qilish mumkin: individual taraqqiyot davrida zaif va sensitiv davrlarni hisobga olgan holda morfologik belgilarning o'zgarish dinamikasini kuzatish mumkin, ikkinchidan, har bir sport turi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, sportchi organizmida moslashish jarayonida muayyan o'zgarishlarni keltirib chiqaradi, "tuzilmaviy iz" hosil qiladi va bu "iz" aynan tanlangan sport turi talablariga javob beradi.

Adabiyotda muayyan sport turiga xos mashqlanish natijasida sportchi tana vaznini tashkil etuvchi komponentlarning nafaqat miqdoriy nisbatlari o'zgaradi, balki sportchining yaxlit konstitutsiyasi, ayniqsa, yosh bolalar va o'smirlarda o'zgarishi mumkin. Yuqoridagilarni hisobga olgan holda ushbu tadqiqotda bitta ixtisoslik doirasida, xususan, kurashning har xil turlarida o'ziga xos mashg'ulot jarayonida somatotiplarning shakllanishi va bir-biridan farqlanishini o'rganish vazifasi o'rganildi.

Sportda yuqori natijalarga erishishda sportchilar imkoniyatlarini tahlil qilish uchun ishning morfologik bo'limiga tana massasini tashkil etuvchi tarkiblar ko'rsatkichlarining kiritilishi maqsadga muvofiqdir. Tana tarkibini baholashda yetakchi tana tarkiblaridan ektomorfiya, endomorfiya va mezomorfiya yetakchi omillar hisoblanadi. Endomorfiya - tanada yog' to'qimasining rivojlanish ko'rsatkichi; mezomorfiya - muskullarning rivojlanish darajasi ko'rsatkichi va ektomorfiya – tananing bo'y - vazn ko'rsatkichi bo'lib, tananing bo'yiga qarab uzunligini ifodalaydi.

Ilmiy adabiyotlardagi dalillarga ko'ra, jismoniy yuklamalar ta'sirida ishga o'rta me'yorda muskul tolalari ishga tushib, metabolik jarayonlarga uncha kuchli ta'sir etmaydi, qon tomir tizimiga ham ta'siri o'rta me'yorda bo'lishi, tiklanish jarayonlarining ro'y berishi shu ko'rsatkichlar bilan tasdiqlanadi.

XULOSA

O'tkazilgan tadqiqotlarimizda har xil kurash turlari bilan shug'ullanuvchi sportchilar organizmining jismoniy rivojlanishi, tana tuzilishi hamda jismoniy ishchanlik qobiliyati ko'rsatkichlarini tadqiq qilish maqsad qilib olingan. Tadqiqotlarda kurash turlari bilan shug'ullanadigan sportchilarda tananing konstitutsional tipi o'zgaruvchanligi, tana tarkibining mashg'ulot o'tkazish rejasi bilan bog'liqligi dinamik nazorat davomida o'rganildi. Tahlil natijalari asosida kurashning turlariga bog'liq holda sportchilar morfometrik ko'rsatkichlarining o'rtacha kvadrati og'ishi hamda tananing total va parsial o'lchamlari orasidagi farqlar aniqlandi. Jumladan, o'rtacha kvadrat og'ish kattaligining o'zgaruvchanligi tana uzunligi o'lchovlarida 4,57 dan 9,04 gachani, og'irlik ko'rsatkichlarida - 5,82 dan 11,04 gachani, ko'krak qafasi aylanasi o'lchovlarida – 1,80 dan 9,89 gachani tashkil qildi. Kurashning har xil turi bilan shug'ullanadigan sportchilarda tananing antropometrik total o'lchovlari - massasi, ko'krakning aylana o'lchovi va tananing uzunligi bo'yicha eng keng darajada o'zgaruvchanlik bo'lishi aniqlandi. Kurashning turiga bog'liq holda o'rtacha darajadagi o'zgaruvchanlik yelka va boldir uzunligi, yelka, son va boldirlarning aylana o'lchovlarida aniqlangan bo'lsa, eng kichik darajadagi o'zgaruvchanlik qo'lining, bilakning, kaftning, oyoqning va sonning uzunlik o'lchovlariga xos ekanligi aniqlandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Аболенская А.В. Геометрия адаптивного изменения биосистемы //Физиология человека, 1993г.19 №3, с.148-153

2. Абрамова Т.Ф., Никитина Т.М., Кочеткова Н.И. и др. Особенности телосложения в оценке функционального состояния спортсменов /Проблемы современной морфологии человека М.: , Мат. межд.конф. –2008 - С.127-129.

3. Алексанянц Г.Д. Исследование феномена сердечно-дыхательного синхронизма для оценки регуляторно-адаптивных возможностей юных спортсменов //Теория и практика физической культуры.- М.: 2004.- №8.- С. 25.

4. Алиханов И.И. Техника и тактика вольной борьбы /М.: «ФИС»1986, с. 303.

5. Арансон М.В. Проблемы питания и восстановления женщин в скоростно- силовых видах спорта и в единоборствах //Теория и практика физической культуры.- Москва, 2017.- №2.- С. 14-16.

6. Бобомурадов Н. Ш. Применение сопряженного подхода к тактической подготовке туронистов /Материалы Межд. научно-практической конференции «Актуальность традиционных видов спорта и игр в защите нации» Т., 22-24 октября, 2009, стр. 84-86.

7. Боген М., Фетисова О. Загадка тактики бега на 100 м. //Легкая атлетика.- Москва,2000.- №23.- С. 16-18.

8. Бойко В.Ф., Г.В.Данько Физическая подготовка борцов / Киев, изд-во «Олимпийська література», 2002, стр. 124- 131с.

9. Боймуродов И.Х., Каримов Б. Использование метода круговой тренировки в подготовке квалифицированных курашистов /Материалы Межд. научно-практической конференции «Актуальность традиционных видов спорта и игр в защите нации» Т., 22-24 октября, 2009, стр. 97.

TALABALARNI FUNKSIONAL TAYYORGARLIK KO'RSATKICHLARINI RIVOJLANISH DINAMIKASI (YENGIL ATLETIKACHILAR MISOLIDA)

Ro'ziqulov Bunyodbek Baxtiyor o'g'li

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti p.f.b.f.d (PhD), professori

e-mail:bunyod_2020@mail.ru

Mo'minov Feruzjon Ilhomovich

Buxoro davlat universiteti p.f.d.(PhD), professori

Annotsiya: Mazkur maqolada yengil atletikachilarning uzoq, o'ta uzoq masofalarga yuguruvchilari uchun zaruriy bo'lgan komponentlar o'rganilgan. Biz tomonimizdan sportchilarni uzoq masofalarga yugurishini inobatga olgan holda funksional tayyorgarligini aniqlashga e'tibor qaratdik.

Kalit so'zlar: spochtchilarni funksional tayyorgarligi, komponent, aerob imkoniyatlar.

Аннотация: В этой статье рассматриваются компоненты, необходимые бегунам на длинные и сверхдлинные дистанции в легкой атлетике. Со своей стороны, мы сосредоточились на определении функциональной подготовленности спортсменов с учетом того, что они бегают на длинные дистанции.

Ключевые слова: функциональная подготовка спортсменов, компонент, аэробная работоспособность.

Abstract: This article examines the components necessary for long, ultra-distance runners in track and field. For our part, we focused on determining the functional fitness of athletes, taking into account the fact that they run long distances.

Key words: functional training of athletes, component, aerobic capabilities.

KIRISH

Dunyo miqyosida yengil atletikaning uzoq masofaga yugurish murakkab turlaridan biri hisoblanadi. Shu boisdan ham sportchilar organizmini funksional holatini o'rganish talab etilmoqda. Qolaversa sportchilar organizmini tiklovchi bosqichlarida sportchilarni sog'lig'ini mustahkamlash, orttirilgan jarohatlarni oldini olish, organizmni qayta tiklash masalalariga jiddiy e'tibor qaratilmoqda.

Bu esa sportchilar tayyorlash tizimida organizmini tiklash va keyingi yuklamalarga tayyorlash sport musobaqalarida samarali ishtirok etish, hamda yuqori sport natijalarini ko'rsatish imkoniyatlarini ko'rsatish muhim ahamiyat kasb etmoqda [1,2].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 24-yanvardagi PF-5924-sonli "O'zbekiston Respublikasida Jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida", 2020 yil 30-oktabrdagi PF-6099-son "Sog'lom turmush tarzini keng tatbiq etish va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmonlari va 2021 yil 5-noyabrdagi PQ 5281-son "2024-yil Parij shahrida (Fransiya) bo'lib o'tadigan XXXIII yozgi Olimpiya va XVII Paralimpiya o'yinlariga O'zbekiston sportchilarini kompleks tayyorlash to'g'risida", 2021 yil 5 noyabrdagi PQ 5282-son "Yurish, yugurish, mini-futbol, badminton, stritbol va "Workout" sport turlarini yanada rivojlantirish choratadbirlari to'g'risida", 2021 yil 16-iyundagi PQ-5148-son "Aholining jismoniy tayyorgarlik darajasini baholash tizimini joriy etishning tashkiliy chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorlarida yurtimizda jismoniy tarbiya va sportni yanada rivojlantirish, bolalar va o'smirlarni ko'p yillik tayyorgarlik mashg'ulotlariga saralash asosida iqtidorli yoshlarni izlab topish hamda ularni tor ixtisoslik bo'yicha yo'naltirish masalalariga e'tibor qaratilgan bo'lib, yurtimizda yuqori malakali sportchilarning ustivor vazifalarini ushbu farmon va qarorlarda belgilab berilgan [3]. Albatta, ertangi kunimiz bugungi yoshlarimizni aqlan komol topganligi jismoniy va psixologik hamda funksional tayyorgarligining yuqori darajada shakllanganligi bilan bog'liqdir. Bu esa ertangi kunga zahira sportchilarini tayyorlashni dolzarb masalalaridan sanaladi.

Darhaqiqat ko'p yillik tayyorgarlik mashg'ulotlarda qo'llaniladigan yuklamalar va ularni o'zlashtirish, jismoniy texnik-taktik imkoniyatlar va psixologik tayyorgarlikni shakllantirish samaradorligi hamda sport natijalarining o'sib borishining to'g'ri rivojlantirish organizmning funksional tayyorgarlik darajasiga bog'liqdir.

TADQIQOTNING MAQSADI

Uzoq masofaga yuguruvchilarni funksional tayyorgarlik darajasini o'rganish asosida tayyorgarlik rejasini takomillashtirish.

TADQIQOT NATIJALARI VA ULARNING MUHOKAMASI

Sportchilar tomonidan bajariladigan har qanday harakat yoki ularni ijro etilishi shu harakatlarni bajarish hajmi, shiddati va sifatiga texnik-taktik xususiyati organizmning funksional imkoniyatlariga bog'liqdir.

Shuni ta'kidlash joizki, tanlangan sport turining o'ziga xos xususiyatidan kelib chiqib doimiy o'tkaziladigan mashg'ulot yuklamalari sekinlik bilan sportchilar organizmining funksional moslashuvga olib keladi. Yengil atletikaning chidamliligi, maxsus chidamlilik boshqa turlarga nisbatan ustivorlik qiladi. Shunday ekan, sport natijalarining o'sish imkoniyati chidamlilikni ta'minlovchi markaziy asab tizimi, nafas olish organi va yurak-qon tomir tizimi komponentlarining funksional holatiga bog'liqdir. Yengil atletikaning uzoq, o'ta uzoq va marafon yugurish turlarida chidamlilik va maxsus chidamlilik sifatleri oyoq mushaklarining funksional jihatdan rivojlanishi asosida shakllanib boradi. Ko'pchilik olimlarning uzoq, o'ta uzoq va marafon yuguruvchilarda ishchanlik qobiliyati sport natijasi, to'g'ridan-to'g'ri yurak-qon tomir tizimi, nafas olish organlarining funksional imkoniyatlari bilan belgilanishini ta'kidlab o'tgan. Bugungi kunda sport amaliyotida funksional tayyorgarlikni aniqlashda arterial qon bosimi, yurakni qisqarish chastotasi, kislorodni maksimal istemol qilish, Genchi sinovi, Shtange sinovi va o'pkaning tiriklik sig'imi buyicha ko'rsatkichlardan foydalanishi diagnostik me'zon hisoblanadi.

Ko'pchilik olimlarning tadqiqot ishlari sportchi organizmining aerob imkoniyatlari va chidamlilik darajasini aniqlashda yuqoridagi fiziologik ko'rsatkichlar muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Biz tomonimizdan o'tkazilgan tadqiqot natijalari uzoq masofalarga yuguruvchilarda fiziologik ko'rsatkichlar bo'yicha o'ziga xos natijalarini qayd etdi.

1-jadval

Uzoq masofaga yuguruvchi sportchilarning funksional ko'rsatkichlar darajasi

№	Fiziologik ko'rsatkichlar	Uzoq masofaga yuguruvchilar soni n=36
1.	Arterial qon bosimi, Sistolik bosim, (mm.sm.us)	118,3±6,5
2.	Arterial qon bosimi, Diastolik bosim(mm.sm.us)	64,9±5,4
3.	Yurakning qisqarish chastotasi, (mar/daq)	62,6±3,4
4.	Kislorodni maksimal istemol qilish, (ml/daq)	4156,6±167,4
5.	Genche sinovi	26,1±2,3
6.	Shtange sinovi, (mar/daq)	14,6±1,8
7.	O'pkaning tiriklik sig'imi, (ml)	4645,4±62,5

1-jadvalda uzoq masofaga yugurishda sportchilarning, sistolik qon bosim 118,3±6,5 mm.sm.us. teng mikdorini tashkil etdi. Diastolik qon bosimi 64,9±5,4 mm.sm.us.ga teng ko'rsatkichlar bilan ifodalandi. Yurak qisqarish chastotasi 62,6±3,4 mar/daq. darajasida ekanligi kuzatildi. Navbatdagi maksimal kislorod iste'mol qilish hajmi uzoq masofalarga yuguruvchilarda 4156,6±167,4ml/daq.ni tashkil etdi.

Kislorodni maksimal ist'mol qilish bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotda uzoq masofaga yuguruvchilarning funksional imkoniyati, aerob ish qobiliyati aniqlandi. Qolaversa sport natijalarini oldindan bashortalashda ko'pchilik mutaxassislar foydalanishadi. Darhaqiqat kislorodni maksimal ist'mol qilish bo'yicha olingan natijalarni boshqa olimlar tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlar bilan qiyosiy tahlil qilganimizda uzoq masofaga yuguruvchi sportchilarda aerob rejimdagi bajariladigan ish imkoniyatlar yetarli darajada shakllanmaganligini ko'shimiz mumkin. Genche snovi bo'yicha o'tkazilgan nafas chiqarib saqlab turishda 26,1±2,3 soniya natijaga teng bo'ldi. Ushbu sinov bo'yicha boshqa olimlar tomonidan tavsiya etilayotgan tadqiqotlarda sport turiga qarab 40 sonidan 60-90 soniyagacha davom etishi mumkinligi ko'rsatilgan. Albatta ushbu chuqur nafas chiqarib nafasni saqlab turishda o'pkaning tiriklik sig'imini ortishiga mushak to'qimalariga funksional a'zolari va kislorodni tejamli ishlatish uchun asosiy me'zonlardan biri hisoblanib, sportda muhim ahamiyat kasb etadi. Yuqoridagi olingan natijalarni inobatga olib, biz tomonimizdan uzoq masofaga yuguruvchilarni funksional tayyorgarligini rivojlantirishga qaratilgan yillik tayyorgarlik sikli ishlab chiqildi va tayyorgarlikni mikro va mezotsikllarda funksional tayyorgarlikni rivojlantirishga e'tibor qaratildi.

2-jadval

Uzoq masofaga yuguruvchi sportchilarning funksional ko'rsatkichlarining qiyosiy tahlili

№	Fiziologik ko'rsatkichlar	Uzoq masofaga yuguruvchilar soni n=36		
		TB	TO'	TO
1.	Arterial qon bosimi, Sistolik bosim, (mm.sm.us)	118,3±6,5	119,4±5,8	121,1±4,6
2.	Arterial qon bosimi, Diastolik bosim (mm.sm.us)	64,9±5,4	62,6±5,2	61,7±4,9
3.	Yurakni qiosqarish chastotasi, (mar/daq)	62,6±3,4	62,0±3,3	61,2±3,1
4.	Kislorodni maksimal istemol qilish, (ml/daq)	4156,6±167,4	4216,2±156,7	4351,1±153,4
5.	Genche sinovi	26,1±2,3	27,9±2,6	28,7±3,1

6.	Shtange sinovi, (mar/daq)	14,6±1,8	14,9±1,9	15,7±2,4
7.	O'pkaning tiriklik sig'imi, (ml)	4645,4±62,5	4781,2±60,1	4812,4±62,4

Biz yillik tayyorgarlik dasturiga rejasiga yuklamalarni hajmi, bajarish shiddatlariga zarur o'zgartirishlar kiritdik. Ya'ni tayyorgarlik jarayonlarini uzoq muddatli yugurish, yugurish, suzish, tiklovchi stretching mashqlarini yillik tayyorgarlik mashg'ulotdan-mashg'ulotgacha to'liqsimon rejalashtirish orqali yuklamalar hajmi va shiddati sportchilarni Genchi sinovi, Shtange sinovi, o'pkaning tiriklik sig'imi, Yurakni qisqarish chastotasi, kislorodni maksimal istemol qilish ko'rsatkichlari tadqiqot boshidagi natijalariga nisbatan oxiridagi natijalar sezilarli darajada o'sganligini ko'rishimiz mumkin.

XULOSA

Organizmning funksonal tayyorgarligini aniqlash bo'yicha o'tkazilgan tadqiqot natijalarining qiyosiy tahlili shuni ko'rsatdiki, yurak-qon tomir tizimi, nafas olish organazimning funksonal holatlarini aks ettiruvchi arterial qon bosimi, yurak qisqarish chastotasi, kislorodni maksimal iste'mol qilish, nafasni qisib turish, nafas olish chastotasi va o'pkaning tiriklik sig'imi bo'yicha o'tkazilgan tadqiqot natijasi tadqiqot boshidan o'rtacha ishchanligini ko'rsatgan bo'lsa tadqiqot jarayonida qo'llanilgan vosita-usullarini to'g'ri rejalashtirish, uzoq masofaga yuguruvchilarni funksonal tayyorgarligini rivojlanishiga ularni sport natijalarini yuksalishiga imkon berishi aniqlandi.

Mashg'ulot jarayonida qo'llanilgan vositalar uzoq masofaga yuguruvchilarni yurak-qon tomir, nafas olish organlarini tejamlilashga olib keldi. Bu esa sportchini funksonal tayyorgarligini rivojlantirdi. Qolaversa, ularni sport natijasini progressiv o'sib borishiga xizmat qildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Olimov M.S., Shakirjanova K.T., Rafiyev H.T., Smuriygina L.V., To'xtaboyev N.T. va boshqalar. / Darslik. Yakkakurash, koordinatsion va siklik sport turlari "Yengilatletika". – Toshkent, 2018 y.
2. Olimov M.S., Shakirjanova K.T., Rafiyev H.T., To'xtaboyev N.T., Smuriygina L.V. vaboshqalar. / Darslik. Yengil atletika nazariyasi va uslubiyati. / - Toshkent, 2018 y.
3. Olimov M.S., Soliyev I.R., Haydarov B.Sh. / Darslik. Sport pedagogik mahoratini oshirish. – Toshkent.: 2017
4. Olimov M.S., To'xtaboyev N.T., Soliyev I.R., Ortiqov X.T. / O'rta va uzoq masofalarga yugurish uslubiyati. O'quv qo'llanma. – T.: "Fan vatexnologiya", 2016 y. 156 bet.

BOLALAR JISMONIY FAOLLIGINI NOAN'ANAVIY YONDASHUVLAR ASOSIDA TARBIYALASH

Xaydarov T.B.

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Samarqand kompusi Pedagogika kafedrası

Xalmatova N. B.

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Samarqand kompusi Pedagogika kafedrası dotsenti

e-mail: nasibaholmatova419@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada bolalar jismoniy faolligini noan'anaviy yondashuvlar asosida tarbiyalashning pedagogik imkoniyatlari va samaradorligi yoritilgan. Zamonaviy ta'lim jarayonida bolalarning harakat faolligini oshirish, jismoniy sifatlarini rivojlantirish, sog'lom turmush tarzi ko'nikmalarini shakllantirish hamda mashg'ulotlarga qiziqishini kuchaytirishda noan'anaviy jismoniy tarbiya vositalaridan foydalanishning ahamiyati tahlil qilingan. Maqolada harakatli o'yinlar, ritmik va musiqali mashqlar, elementar fitnes, estafetalar, o'yin texnologiyalari, tabiiy harakatlarga asoslangan mashqlar hamda interaktiv usullardan foydalanish imkoniyatlari berilgan.

Kalit so'zlar: Bolalar, jismoniy faollik, noan'anaviy yondashuv, jismoniy tarbiya, harakat faolligi, harakatli o'yinlar, ritmik mashqlar, fitnes elementlari.

Аннотация: В данной статье освещаются педагогические возможности и эффективность воспитания физической активности детей на основе нетрадиционных подходов. В условиях современного образовательного процесса проанализировано значение использования нетрадиционных средств физического воспитания в повышении двигательной активности детей, развитии их физических качеств, формировании навыков здорового образа жизни, а также повышении интереса к физкультурным занятиям. В статье представлены возможности использования подвижных игр, ритмических и музыкальных упражнений, элементов фитнеса, эстафет, игровых технологий, упражнений, основанных на естественных движениях, а также интерактивных методов в процессе физического воспитания детей.

Ключевые слова: дети, физическая активность, нетрадиционный подход, физическое воспитание, двигательная активность, подвижные игры, ритмические упражнения, элементы фитнеса.

Annotation: This article examines the pedagogical potential and effectiveness of developing children's physical activity through non-traditional approaches. In the context of modern education, the importance of using non-traditional physical education methods to increase children's motor activity, develop their physical qualities, foster healthy lifestyle habits, and enhance their interest in physical education activities is analyzed. The article presents the possibilities of using active games, rhythmic and musical exercises, basic fitness elements, relay races, game-based technologies, exercises based on natural movements, as well as interactive methods in the physical education of children.

Keywords: children, physical activity, non-traditional approach, physical education, motor activity, active games, rhythmic exercises, fitness elements.

KIRISH

Respublikamizda (Yangi O'zbekistonda) so'ngi yillarda o'tkazilayotgan chuqur ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy islohotlar yosh avlodning, ayniqsa, kichik yoshdagi bolalarni yuksak ma'naviy-axloqiy qadriyatlar ruhida tarbiyalash, bolalar jismoniy madaniyat tizimini modernizatsiyalash, insonparvarlashtirish, mamlakatimizda bolalar sportiga, ularning ma'naviy-axloqiy kamolotiga qanchalik katta e'tibor berilayotganligining yaqqol ifodasidir. Jismoniy turg'unlik va kamharakatlilik kuchayib borayotgan hozirgi davrda faol kun tartibining naqadar muhim rol o'ynashi "2019-2023-yillar davrida O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va ommaviy sportni rivojlantirish Konsepsiyasi"da yaqqol ochib berildi.

Bu esa bolalarni jismoniy tarbiyalash mazmuni, metodlari, vositalari va shakllarini belgilashda ma'naviyat, jismoniy tarbiya, faol kun tartibi rolini, o'rni yanada oshirishni talab qiladi.

Ta'lim muassasalarining aksariyatida jismoniy tarbiya vositasida tarbiyalash masalasiga yetarli e'tibor qaratilmay, tadbirlarning tarbiyaviy salohiyati va ularni zamonaviy, yangi sport turlari bilan uyg'unlashtirish metodikasini ishlab chiqish mamlakatimizda bolalar jismoniy tarbiyasi tizimini modernizatsiyalashda dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Bolalar uchun qo'shimcha noan'anaviy yondoshuvlar, yondashuvlar (bolalar aerobika) orqali jismoniy tarbiya va sport muassasalarining moslashuvchan rivojlantiruvchi-kompensatsion ta'lim muhitini shakllantirish, ma'naviy va axloqiy rivojlanishi bilan bog'liq holda shaxsiy rivojlanishini yaxshilash, irodani chiniqtirish, xususan, milliy vatanparvarlik tuyg'usini, millatlararo va madaniyatlararo bag'rikenglik darajasini oshirish ta'minlangan. Muvozanat va hissiy labillik, bag'rikenglik, stressga chidamlilik, yengish strategiyalari samaradorligini oshirish, me'yoriy qiymat-semantik va ehtiyoj-motivatsion yo'nalishlarni yuzaga chiqarish, o'z-o'zini munosib baholashni shakllantirishga qaratilgan tengdoshlari orasida va jamoalarida psixologik mikroiklimni yaxshilash yordamida salomatlikni saqlaydigan ta'lim muhitining ruhiy va ijtimoiy quyi tizimlarini takomillashtirishga qaratilgan noan'anaviy mashqlar (spring elastika, "Xatxa" yoga) orqali bolalardagi "Men-Konsepsiya" sini tanitish keng targ'ib etilgan.

Bolalarning jismoniy faolligini rivojlantirish uchun maxsus jismoniy mashqlar majmuasi (6-7 yosh uchun)

	Dastur bo'limilari	Mashqni bajarish davomiyligi	Me'yor	Dam olish oralig'i	Xafta kunlari
	Buyumlar orasidan 10 metrga "Ilonizi" yugurish.	7-6 soniya	2 marta	2 daqiqa	Dushanba
	Ikki qo'l yonda tizzalab estafeta	jamoaning o'rtacha ko'rsatgan natijasiga ko'ra	1 marta	2-3 daqiqa	
	Oyoq uchida 10 metrga yurish	11-12 soniya	2 marta	2-3 daqiqa	
	Gimnastika devori bo'ylab tirmashish	15 soniya va undan kam	2 marta	1-1,5 daqiqa	Seshanba
	Gimnastika o'ridig'ida o'rta tezlikda yurish	6,5 soniya va undan kam	2-4 marta	30 soniya	
	Gimnastika koptogi bilan yugurish (estafeta)	jamoaning o'rtacha ko'rsatgan natijasiga ko'ra	1 marta	1,5-2 daqiqa	
	Rangli gimnastika xalqasiga yugurish	11,5-14,5 soniya	2-3 marta	1,5-2 daqiqa	Chorshanba
	"Emaklash" (estafeta)	jamoaning o'rtacha ko'rsatgan natijasiga ko'ra	1 marta	1,5-2 daqiqa	
	Sakramachoq (arqon) orqali sakrash 10 soniya	12-13 marta	2 marta	2-3 daqiqa	
	Gimnastika tayoqchasidan hatlab o'tish	21,5-24,5 soniya (xar bir oyoq uchun)	2-3 marta	1-1,5 daqiqa	Payshanba
	"Qopni kiygan holda estafeta"	jamoaning o'rtacha ko'rsatgan natijasiga ko'ra	1 marta	2-3 daqiqa	
	Fitbol to'pini 10 metrga dumalatish.	13-14 soniya	1 marta	2-3 daqiqa	

Biz tomonimizdan ishlab chiqilgan ushbu maxsus jismoniy mashqlar majmuasi jismoniy faolligi darajasini oshirish maqsadida jismoniy sifat va mushak harakatchanligini oshirish uchun tajriba guruhidagi bolalar uchun vosita sifatida qo'llanildi va amaliyotga joriy qilindi

Yassioyoqlikni oldini oluvchi gimnastika mashqlari

1) Turgan holatda, oyoqlar juft, orqaga tayangan holda bosh barmoqlarni ko'tarish. Kuniga 3 marta 15-20 marta takrorlash.

2) oyoqlari tik turgan holatda, to'piqdan oyoqqa va orqaga burilish. Kuniga bir marta 15-20 marta takrorlash.

3) Tik holatda, oyoqlarini juftlab, barcha barmoqlarni ko'tarish va tushirish. Kuniga 3 marta 15-20 marta takrorlash.

4) Tik turgan holda, oyoqlar juft, barcha barmoqlarni egish orqali oyoqni oldinga

Xatxa yoga texnologiyalari va nazorat mashqlari

I bosqich. Pozani bajarishga kirishdan oldin dam olish.

Agar mushaklaringiz tarang bo'lsa va nafas olishingiz tez bo'lsa, mashq qilishni boshlamang. 2-3 tinch holatda nafas olib, nafas chiqarishni uzaytirish (3.10-jadvalga qarang). Kuchlanish qulay holatda o'tirish yoki yotish orqali bajariladi.

II bosqich. Pozani bajarish uchun ongli moslashuv. Pozaning holatini ko'rib chiqish. O'zingizni ushbu pozada tasavvur qiling. Mutaxassis holatni ko'rsatadi.

III bosqich. Pozaga kirishish. Pozaning turiga ko'ra sekin bajarish, harakatlar silliq va xotirjam, nafas olish erkin.

Bolalar uchun noan'anaviy ta'lim tizimi noyob pedagogik tajribaga ega bo'lib, hozirgi vaqtda sezilarli sifat va miqdoriy rivojlanishga erishdi. Shu bilan birga, so'nggi yillarda ushbu tizimning rivojlanish tendentsiyalarining noaniqligi, jumladan, zamonaviy bolalar va o'smirlarni jismoniy tarbiya va sportga nisbatan kamroq qamrab olish bilan bog'liq bir qator qarama-qarshiliklar aniqlandi.

O'rganish jarayonida aniqlangan ta'lim muhitini o'rganish va shakllantirishning xilma-xil nazariy va uslubiy yondashuvlari, shuningdek, uning turli modellari ko'pincha muqobil emas, balki bir-birini to'ldiradi. Shu munosabat bilan tadqiqotning aniq maqsadi va predmetiga eng mos keladigan yondashuv va modellarni har tomonlama qo'llagan holda ta'lim muhitining yangi pedagogik modellarini ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABOYOTLAR

1. Rahmatova D.N., Xolmurodov L.Z., Sobirova L.B. *Maktabgacha va boshlang'ich ta'limda jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati*. – Toshkent: O'zbekitobnashriyoti, 2020. – 232 b. Unda maktabgacha yoshdagi bolalar jismoniy tarbiyasi, jismoniy tarbiya mashg'ulotlari, harakatli va sport o'yinlari yoritilgan.

2. Xo'jaev P. *Harakatli o'yinlar va uni o'qitish metodikasi*. – Toshkent: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2010. – 172 b.

3. Asqarov F.A. *Bolalar jismoniy tarbiyasi nazariyasi va texnologiyalari*. – Namangan, 2022. – 205 b. Ushbu manbada bolalar jismoniy tarbiyasi va harakatli o'yinlarning bola rivojidagi ahamiyatiga alohida e'tibor berilgan.

4. Usmonxo'jaev T.S., Xo'jaev F. *1001 o'yin*. – Toshkent: Ibn Sino, 1990. – 350 b. Bu asar harakatli o'yinlarning bola organizmiga ta'siri va maktabgacha yoshdagi bolalarga mos o'yinlarni tashkil etish metodikasi uchun muhim manba hisoblanadi.

KOMPLEKS PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNI 3P-INTERACTIVE, SMART-COACH VA DIGITAL COACHING INTEGRATSIYALASH METODIKASI

Boltayev Z.B.

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti professori

e-mail: zayniddinboltayev8@gmail.com

Annotasiya: Ushbu maqolada sportchilarni tayyorlash va murabbiylar faoliyatini tashkil etish tizimini tubdan modernizatsiya qilish, voleybolchilar o'zlarining jismoniy, texnik, psixologik va strategik ko'nikmalarini uzluksiz rivojlantirish, murabbiylar ham yangicha yondashuvlar, zamonaviy pedagogik texnologiyalar, innovatsion vositalar va ilmiy asoslangan mashg'ulot metodikalarini ishlab chiqish zarurligi keltirilgan.

Kalit so'zlar: Zamonaviy voleybol, rivojlanish tendensiyalari, voleybolchilar, murabbiylar tayyorlash tizimi, zamonaviy pedagogik texnologiyalar, innovatsion vositalar.

Аннотация: В данной статье подчеркивается необходимость радикальной модернизации системы подготовки спортсменов и организации деятельности тренеров, непрерывного развития физических, технических, психологических и стратегических навыков волейболистов, а также разработки новых подходов, современных педагогических технологий, инновационных инструментов и научно обоснованных методик подготовки тренеров.

Ключевые слова: Современный волейбол, тенденции развития, волейболисты, система подготовки тренеров, современные педагогические технологии, инновационные инструменты.

Abstract: This article highlights the need to fundamentally modernize the system for athlete training and the organization of coaching activities, emphasizing the continuous development of

volleyball players' physical, technical, psychological, and strategic skills, as well as the necessity for coaches to devise new approaches, modern pedagogical technologies, innovative tools, and scientifically grounded training methodologies.

Keywords: *Modern volleyball, development trends, volleyball players, training system for coaches, modern pedagogical technologies, innovative tools.*

KIRISH

O'zbekiston Respublikasida mustaqillik davridan boshlab jismoniy tarbiya va sport sohasi davlat siyosatining strategik yo'nalishlaridan biri sifatida shakllanib, izchil modernizatsiya qilinib kelmoqda. So'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev rahbarligida ushbu yo'nalishda keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilib, sport tizimini boshqarish va rivojlantirishga oid bir qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilindi. O'zbekistonda voleybol sportini rivojlantirish jarayonida murabbiylar tayyorlash tizimini yangilash, o'quv dasturlarini modernizatsiya qilish hamda ularni zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan boyitish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Bu esa sport ta'limi samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Zamonaviy voleybolda psixologik tayyorgarlik sportchilarning musobaqa faoliyati samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Biroq psixologik holatni faqat subyektiv kuzatish asosida baholash murabbiyga sportchining real funksional imkoniyatlari haqida to'liq tasavvur bera olmaydi. Shu sababli mazkur tadqiqotda psixologik tayyorgarlikni monitoring qilish metodikasi SMART-Coach pedagogik texnologiyasi asosida ishlab chiqildi. Mazkur metodika sportchilarning psixologik rivojlanish dinamikasini muntazam kuzatish, natijalarni tahlil qilish hamda individual pedagogik qarorlar qabul qilish imkoniyatini yaratadi.

Metodikaning asosiy maqsadi murabbiylarda sportchilarning motivatsiyasi, emotsional barqarorligi, stressga chidamliligi, diqqatni jamlash darajasi va qaror qabul qilish kompetensiyalarini kompleks baholash hamda ularning rivojlanish dinamikasini ilmiy asosda boshqarish ko'nikmalarini shakllantirishdan iboratdir. Mazkur yondashuv murabbiy faoliyatini intuitiv kuzatuvdan analitik va dalillarga asoslangan boshqaruv tizimiga olib chiqadi.

Monitoring jarayoni besh bosqich asosida tashkil etildi. Dastlabki bosqichda sportchilarning psixologik tayyorgarligi diagnostika qilinib, motivatsiya darajasi, musobaqa xavotiri, emotsional holat, diqqat barqarorligi va reaksiya tezligi standart psixodiagnostik metodikalar orqali baholandi. Ikkinchi bosqichda olingan ma'lumotlar SMART-Coach platformasiga kiritilib, har bir sportchi uchun individual psixologik profil shakllantirildi. Uchinchi bosqichda mashg'ulotlar davomida kuzatuv, videoanaliz va elektron monitoring vositalari orqali psixologik ko'rsatkichlarning o'zgarish dinamikasi muntazam qayd etildi. To'rtinchi bosqichda natijalar statistik va pedagogik tahlil qilinib, murabbiy tomonidan individual rivojlantirish strategiyalari ishlab chiqildi. Yakuniy bosqichda esa qayta diagnostika o'tkazilib, qo'llanilgan metodikaning samaradorligi baholandi hamda keyingi mashg'ulotlar uchun metodik korrektsiyalar belgilandi.

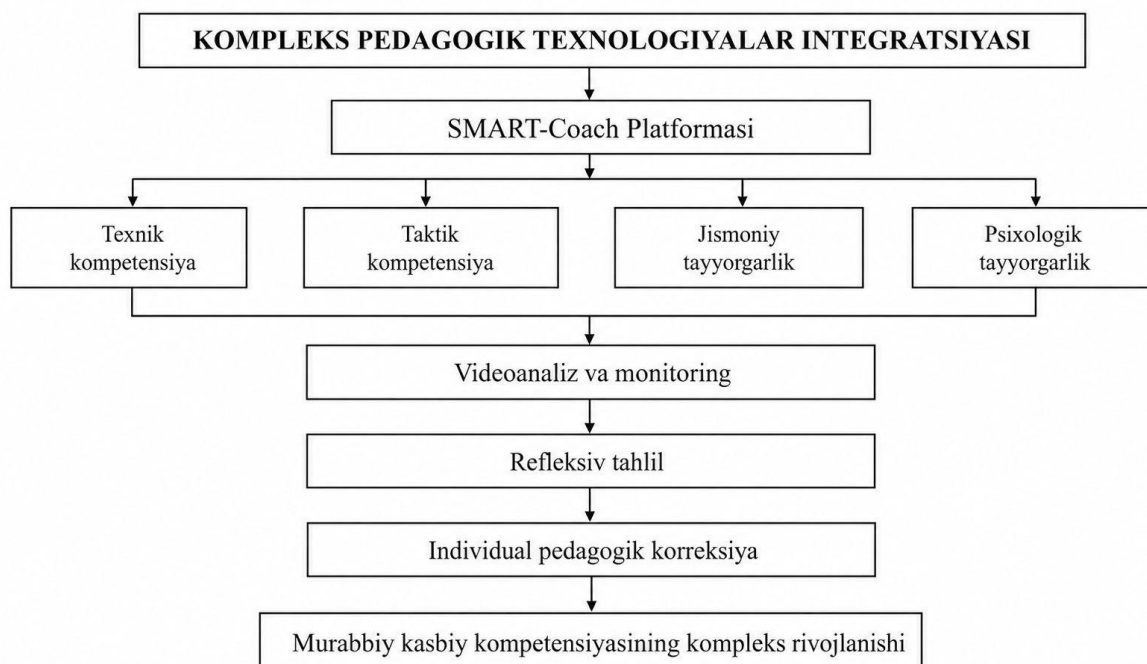
SMART-Coach tizimi sportchilarning psixologik holatini real vaqt rejimida monitoring qilish imkoniyatini yaratdi. Mashg'ulotlar davomida diqqatning barqarorligi, qaror qabul qilish tezligi, stress reaksiyasi, motivatsiya darajasi va emotsional holatga oid ko'rsatkichlar muntazam qayd etildi. Tizim tomonidan shakllantirilgan ma'lumotlar murabbiyga sportchilarning individual rivojlanish tendensiyalarini aniqlash, psixologik yuklamalarni optimallashtirish hamda mashg'ulot mazmunini moslashtirish imkonini berdi.

Metodikaning muhim jihatlaridan biri refleksiv monitoring mexanizmining joriy etilganligidir. Har bir mashg'ulot va nazorat musobaqasidan so'ng sportchilar o'z psixologik holatini mustaqil baholadilar, murabbiy kuzatuvlari hamda ekspert xulosalari bilan taqqoslash ishlari amalga oshirildi. Refleksiv tahlil natijasida sportchilarning kuchli va zaif tomonlari aniqlanib, individual psixologik rivojlanish xaritalari muntazam yangilanib borildi. Mazkur yondashuv sportchilarda o'z-o'zini boshqarish va o'z-o'zini nazorat qilish kompetensiyalarining shakllanishiga xizmat qildi.

Monitoring natijalari asosida murabbiylar psixologik tayyorgarlik mashg'ulotlarining mazmuni va yuklamalarini differensial tarzda rejalashtirdilar. Stressga moyilligi yuqori bo'lgan sportchilar

bilan relaksatsiya va autogen mashqlar soni ko'paytirildi, motivatsiyasi pasaygan sportchilar uchun individual rag'batlantirish strategiyalari ishlab chiqildi, diqqat barqarorligi yetarli bo'lmagan sportchilar bilan esa maxsus kognitiv mashqlar tizimi qo'llanildi. Bunday differensial yondashuv psixologik tayyorgarlikning individual samaradorligini sezilarli darajada oshirdi.

Shunday qilib, ishlab chiqilgan metodika voleybol murabbiylarida sportchilarning psixologik tayyorgarligini kompleks monitoring qilish, natijalarni ilmiy asosda tahlil etish va individual pedagogik qarorlar qabul qilish kompetensiyalarini rivojlantirish imkonini berdi. SMART-Coach texnologiyasi asosida tashkil etilgan monitoring tizimi psixologik tayyorgarlikni boshqarishning uzluksiz, ob'ektiv va adaptiv modelini yaratib, sportchilarning musobaqa faoliyatidagi psixologik barqarorligini hamda murabbiylarning kasbiy kompetensiyalarini yangi sifat bosqichiga olib chiqishga xizmat qildi.

Kompleks pedagogik texnologiyalarni integratsiyalashning konseptual modeli

O'tkazilgan tadqiqot natijasida voleybol murabbiylarini tayyorlash jarayonida psixologik tayyorgarlikni rivojlantirishning ilmiy-metodik tizimi ishlab chiqildi. Mazkur tizim motivatsion tayyorgarlik, stressga chidamlilik, emotsional barqarorlik, diqqatni jamlash, tezkor qaror qabul qilish hamda SMART-Coach texnologiyasi asosidagi monitoring komponentlarini yagona pedagogik modelga integratsiya qildi. Ishlab chiqilgan metodikalar murabbiylarning psixologik-pedagogik kompetensiyalarini takomillashtirish, sportchilarning individual psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda mashg'ulotlarni loyihalash va boshqarish imkoniyatlarini kengaytirdi.

Tadqiqot davomida psixologik tayyorgarlikni rivojlantirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar, videoanaliz, refleksiv ta'lim va raqamli monitoring vositalaridan kompleks foydalanish murabbiy faoliyatining samaradorligini oshirishga xizmat qilishi ilmiy jihatdan asoslandi. Taklif etilgan metodik yondashuv sportchilarda motivatsiya, psixologik barqarorlik, vaziyatli tafakkur, stressni boshqarish va musobaqa sharoitida tezkor qaror qabul qilish kompetensiyalarining izchil rivojlanishini ta'minlashi bilan tavsiflandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bomp, T. O., Haff, G. G. (2009). *Periodization: Theory and Methodology of Training* (5th ed.). Human Kinetics.
2. Light, R. (2013). *Game Sense: Pedagogy for Performance, Participation and Enjoyment*. Routledge.

3. Sarmiento, H., Pereira, A., Matos, S., Campaniço, J., Anguera, M. T. (2014). *Training and performance analysis in volleyball: A systematic review*. ResearchGate.

4. Lyle, J., Cushion, C. (2017). *Sports Coaching Concepts: A Framework for Coaching Practice*. Routledge.

5. Z.B.Boltayev “Murabbiyning professional va pedagogic faoliyatining ilmiy tahlili” SamDU Ilmiy axborotnomasi Pedagogika UDK: 796.071.3 <https://doi.org/10.59251/2181-1296.2025.v1.149.2.3502>

MAKTABLARDA VA UNIVERSITETLARDA JISMONIY MADANIYAT FANLARINI O‘QITISHDAGI O‘ZARO FARQLI JIHATLAR

Boymuradov Ismatilla Xasanovich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti v.b.professori, Qarshi shahar

Annotatsiya: Maqolada ikki ta’lim bosqichi o‘rtasidagi farqlar — o‘quvchi va talabaning yosh-psixologik xususiyatlari, dastur maqsadlari (harakat ko‘nikmalarini shakllantirish va sog‘lomlashtirishdan kasbiy-amaliy va sport ixtisoslashuviga o‘tish), o‘qitish metodikasi, baholash tizimi hamda mustaqillik darajasi nuqtai nazaridan nazariy jihatdan tizimlashtirilgan. Tadqiqot uchun 6 ta umumta’lim maktabi va 4 ta oliy ta’lim muassasasidan jami 60 nafar jismoniy tarbiya o‘qituvchisi/o‘qituvchisi ishtirokida so‘rovnom va yarim tuzilgan intervyu o‘tkazilgan, shuningdek har ikki bosqichdagi 20 tadan (jami 40 ta) jismoniy tarbiya darsi kuzatilgan (lesson observation) va tuzilmalashtirilgan kuzatuv varag‘i asosida tahlil qilingan. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, maktab bosqichida o‘qitish ko‘proq o‘yin va ko‘p qirrali harakat faoliyatiga (73% darslarda), universitet bosqichida esa ixtisoslashgan sport turlari va mustaqil mashg‘ulot shakllariga (68% darslarda) yo‘naltirilgan. Shuningdek, baholash mezonlarida ham sezilarli farq aniqlangan: maktabda ko‘proq jarayonga yo‘naltirilgan (formativ) baholash, universitetda esa ko‘proq me‘yoriy ko‘rsatkichlarga asoslangan (summativ) baholash ustunlik qilgan. Maqola yakunida ikki bosqich o‘rtasidagi uzviylikni ta’minlash bo‘yicha amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: jismoniy madaniyat, maktab ta’limi, oliy ta’lim, o‘qitish metodikasi, baholash tizimi, ta’lim bosqichlari uzviyligi, jismoniy tarbiya.

Annotation: The article theoretically systematizes the differences between the two educational stages — age-psychological characteristics of pupils and students, program goals (from developing motor skills and promoting health to professionally applied training and sport specialization), teaching methodology, assessment systems, and level of learner autonomy. For the study, a survey and semi-structured interviews were conducted with 60 physical education teachers/instructors from 6 secondary schools and 4 higher education institutions, and 40 physical education lessons (20 at each level) were observed and analyzed using a structured observation sheet. The results show that teaching at the school level is more oriented toward play and diverse motor activities (in 73 percent of lessons), while at the university level it is more oriented toward specialized sports and independent training formats (in 68 percent of lessons). A significant difference was also found in assessment criteria: schools predominantly used process-oriented (formative) assessment, while universities predominantly used norm-based (summative) assessment. The article concludes with practical recommendations for ensuring continuity between the two educational stages.

Key words: physical culture, school education, higher education, teaching methodology, assessment system, continuity of education stages, physical education.

Аннотация: В статье теоретически систематизированы различия между двумя образовательными ступенями — возрастными-психологическими особенностями учащихся и студентов, цели программ (от формирования двигательных навыков и оздоровления до профессионально-прикладной подготовки и спортивной специализации), методика преподавания, системы оценивания и уровень самостоятельности обучающихся. Для исследования проведены опрос и полуструктурированное интервью с участием 60 преподавателей физической культуры из 6 общеобразовательных школ и 4 высших учебных заведений, а также проведено наблюдение за 40 занятиями по физической культуре (по 20 на каждой ступени) с анализом на основе структурированного листа наблюдения. Результаты

показывают, что преподавание на школьном уровне в большей степени ориентировано на игру и разнообразную двигательную деятельность (в 73% занятий), тогда как на университетском уровне — на специализированные виды спорта и формы самостоятельных занятий (в 68% занятий). Также выявлено существенное различие в критериях оценивания: в школах преобладало процессуально-ориентированное (формативное) оценивание, в университетах — оценивание, основанное на нормативных показателях (суммативное). В заключение статьи даны практические рекомендации по обеспечению преемственности между двумя образовательными ступенями.

Ключевые слова: физическая культура, школьное образование, высшее образование, методика преподавания, система оценивания, преемственность образовательных ступеней, физическое воспитание.

KIRISH

Jismoniy madaniyat fani ta'lim tizimining barcha bosqichlarida — umumta'lim maktabidan tortib oliy ta'lim muassasasigacha — o'qitiladi, biroq har bir bosqichning maqsadi, mazmuni va metodikasi o'ziga xos xususiyatlarga ega. Maktab bosqichida jismoniy tarbiyaning asosiy maqsadi bolaning umumiy jismoniy rivojlanishi, harakat ko'nikmalarini shakllantirish va sog'lom turmush tarziga qiziqishni uyg'otish bo'lsa, oliy ta'lim bosqichida bu maqsad ko'proq mustaqil jismoniy faollikni saqlash, kasbiy-amaliy tayyorgarlik va ixtisoslashgan sport turlariga yo'naltirilgan bo'lishi mumkin.

Bu ikki bosqich o'rtasidagi farqlarni tizimli o'rganish nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega, chunki bosqichlar o'rtasidagi uzviylikning yetishmasligi talabalarning oliy ta'limga o'tishda jismoniy tarbiyaga bo'lgan motivatsiyasi va moslashuvida qiyinchiliklarni keltirib chiqarishi mumkin. Shu sababli, ikki bosqich o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarni aniq tasniflash ta'lim uzviyligini ta'minlashning muhim shartidir.

Tadqiqotning maqsadi — maktab va universitet bosqichlarida jismoniy madaniyat fanini o'qitishdagi asosiy farqli jihatlarni empirik tarzda aniqlash hamda ikki bosqich o'rtasidagi uzviylikni ta'minlash bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot vazifalari: 1) ikki ta'lim bosqichining yosh-psixologik va dasturiy xususiyatlarini nazariy jihatdan tizimlashtirish; 2) o'qituvchilar so'rovi va dars kuzatuv orqali amaliy farqlarni aniqlash; 3) baholash va metodika bo'yicha farqlarni tahlil qilish; 4) natijalar asosida amaliy tavsiyalar shakllantirish.

MATERIAL VA METODLAR

Tadqiqot uchun 6 ta umumta'lim maktabi va 4 ta oliy ta'lim muassasasidan jami 60 nafar jismoniy tarbiya o'qituvchisi/o'qituvchisi (30 nafar maktab o'qituvchisi, 30 nafar universitet o'qituvchisi) tanlab olindi va ular bilan tuzilmalashtirilgan so'rovnoma hamda yarim tuzilgan intervyu o'tkazildi. So'rovnoma dastur maqsadlari, o'qitish metodikasi, baholash mezonlari va talaba/o'quvchi mustaqilligi darajasi bo'yicha savollarni o'z ichiga oldi.

Qo'shimcha ravishda, har ikki bosqichda 20 tadan, jami 40 ta jismoniy tarbiya darsi bevosita kuzatildi (lesson observation). Kuzatuv tuzilmalashtirilgan kuzatuv varag'i asosida amalga oshirildi, unda quyidagi ko'rsatkichlar qayd etildi:

1) dars mazmuni turi (o'yin faoliyati, ixtisoslashgan sport mashqi, umumjismoniy tayyorgarlik, nazariy qism);

2) o'qituvchi/talaba faolligi nisbati (o'qituvchi ko'rsatmasi asosidagi faoliyat vs mustaqil faoliyat);

3) qo'llanilgan baholash usuli (jarayonga yo'naltirilgan yoki natija-me'yoriy asosidagi);

4) guruh tashkil etish shakli (butun sinf/guruh bilan yagona faoliyat yoki ixtisoslashgan kichik guruhlar).

Yig'ilgan ma'lumotlar tavsiflovchi statistika (chastota va foiz nisbatlari) hamda kontent-tahlil (intervyu javoblarini mavzuiy kodlashtirish) usullari orqali qayta ishlandi.

NATIJALAR

Dars kuzatuv natijalari shuni ko'rsatdiki, maktab darslarining 73 foizida o'yin faoliyati va ko'p qirrali (turli sport turlarini qamrab oluvchi) harakat mashqlari ustunlik qilgan, universitet darslarining esa 68 foizida ixtisoslashgan bitta sport turi (masalan, faqat voleybol yoki faqat yengil atletika) bo'yicha mashg'ulotlar olib borilgan. Bu farq ikki bosqichning dasturiy maqsadlaridagi tafovutni — maktabda ko'p qirrali jismoniy rivojlanish, universitetda esa ma'lum yo'nalishda chuqurlashuv — aniq aks ettiradi.

O'qituvchi/talaba faolligi nisbati bo'yicha maktab darslarining 81 foizida o'qituvchi ko'rsatmasi asosidagi faoliyat ustunlik qilgan bo'lsa, universitet darslarining 54 foizida talabalarning mustaqil yoki kichik guruhlarda ishlash faoliyati kuzatildi. Bu farq talabalarning yoshi ortishi bilan mustaqillik darajasining ham ortib borishini aks ettiruvchi tabiiy pedagogik tendensiya sifatida baholandi.

Baholash mezonlari bo'yicha eng keskin farq aniqlandi: maktab o'qituvchilarining 77 foizi baholashda o'quvchining shaxsiy o'sishi, faolligi va harakatga nisbatan munosabatini (jarayonga yo'naltirilgan, formativ baholash) hisobga olishini bildirdi, universitet o'qituvchilarining esa 71 foizi baholashni asosan belgilangan me'yoriy ko'rsatkichlarga (masalan, standart normativlarni bajarish) asosanib amalga oshirishini ta'kidladi. Intervyu natijalari shuni ko'rsatdiki, ba'zi universitet o'qituvchilari (taxminan 40%) bu farqni talabalarning birinchi kursda jismoniy tarbiyaga nisbatan motivatsiyasi pasayishining sabablaridan biri sifatida qayd etishdi.

MUHOKAMA

Olingan natijalar maktab va universitet bosqichlarida jismoniy madaniyat fanini o'qitishning dasturiy maqsadi, metodikasi va baholash tizimi jihatidan sezilarli darajada farqlanishini tasdiqlaydi. Bu farqlar o'z-o'zidan tabiiy va pedagogik jihatdan asoslangan bo'lsa-da (chunki turli yosh guruhlari turli pedagogik yondashuvni talab qiladi), ularning keskin va uzviylik ta'minlanmagan holda amalga oshirilishi talabalarning ta'lim bosqichlari o'rtasidagi o'tishda qiyinchiliklarga olib kelishi mumkin.

Xususan, baholash tizimidagi keskin o'zgarish — formativ baholashdan summativ, me'yoriy baholashga birdaniga o'tish — talabalarning birinchi kursdagi motivatsiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligi haqidagi kuzatuv alohida e'tiborga loyiq. Bu natija ta'lim uzviyligi (educational continuity) nazariyasi bilan mos keladi, unga ko'ra ta'lim bosqichlari o'rtasidagi keskin uzilishlar o'quvchi/talabaning moslashuv jarayonini qiyinlashtiradi.

Amaliy nuqtai nazardan, bu natijalar oliy ta'lim muassasalarining birinchi kurs jismoniy tarbiya dasturlarini loyihalashda "o'tish davri" tamoyilini qo'llashni, ya'ni birinchi semestrlarda maktab uslubiga yaqinroq, jarayonga yo'naltirilgan baholash elementlarini saqlab, keyinchalik bosqichma-bosqich universitetga xos ixtisoslashgan va me'yoriy baholash tizimiga o'tishni tavsiya etadi. Bu yondashuv talabalarning jismoniy tarbiya faniga bo'lgan motivatsiyasini yo'qotmagan holda yangi ta'lim bosqichiga muvaffaqiyatli moslashishiga xizmat qilishi mumkin.

XULOSA

O'tkazilgan tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Maktab va universitet bosqichlarida jismoniy madaniyat fanini o'qitish dars mazmuni (o'yin faoliyati vs ixtisoslashgan sport), o'qituvchi/talaba faolligi nisbati va baholash mezonlari jihatidan sezilarli darajada farqlanadi.

2. Maktab bosqichida ko'p qirrali harakat faoliyati va jarayonga yo'naltirilgan (formativ) baholash, universitet bosqichida esa ixtisoslashgan sport va me'yoriy (summativ) baholash ustunlik qiladi.

3. Baholash tizimidagi keskin o'zgarish talabalarning oliy ta'limning birinchi kursida jismoniy tarbiyaga bo'lgan motivatsiyasi pasayishining sabablaridan biri bo'lishi mumkin.

4. Ta'lim bosqichlari o'rtasidagi uzviylikni ta'minlash uchun birinchi kurs dasturlarida "o'tish davri" tamoyilini qo'llash tavsiya etiladi.

5. Maktab va universitet jismoniy tarbiya o'qituvchilari o'rtasida metodik hamkorlik va tajriba almashinuvini yo'lga qo'yish ikki bosqich o'rtasidagi uzviylikni yanada mustahkamlashi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. — Toshkent, 2020.
2. Yo'ldoshev J.G., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. — Toshkent: Iqtisod-moliya, 2018. — 336 b.
3. Тошматов Қ.Р. Мактаб ва олий таълимда жисмоний тарбия дастурларининг узвийлиги масалалари // Жисмоний тарбия ва спорт муаммолари. — 2023. — №3. — Б. 39–47.
4. Каримов У.А. Таълим босқичлари ўртасида узвийликни таъминлаш муаммолари // Педагогика ва психология муаммолари. — 2022. — №4. — Б. 31–39.
5. Rink J.E. Teaching Physical Education for Learning. — New York: McGraw-Hill, 2014. — 432 p.
6. Kirk D. Physical Education Futures. — London: Routledge, 2010. — 192 p.
7. Bailey R. Physical Education and Sport in Schools: A Review of Benefits and Outcomes // Journal of School Health. — 2006. — Vol. 76, No. 8. — P. 397–401.
8. Hardman K., Murphy C., Routen A., Tones S. World-Wide Survey of School Physical Education: Final Report. — Paris: UNESCO Publishing, 2014. — 122 p.
9. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979. — 330 p.
10. Deci E.L., Ryan R.M. Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior. — New York: Plenum Press, 1985. — 371 p.

YOSH FUTBOLCHILARNING CHIDAMLILIK SIFATLARINI RIVOJLANTIRISH USULLARI

Vardiashvili Isa Rasulovich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti professori v.b., p.f.n.

e-mail: isavardiashvili@gmail.com

Annotatsiya: *Ilmiy maqola futbolchilarning maxsus chidamliligini rivojlantirishni o'rganishga bag'ishlangan. Chidamlilik, xususan, maxsus chidamlilik kabi jismoniy sifatni rivojlantirishning ahamiyati jahon arenalarida yuqori darajadagi raqobat bilan bog'liq. Maqolaning maqsadi maxsus chidamlilikni rivojlantirish bo'yicha mavjud adabiyotlarni tahlil qilish va eng samarali vosita va usullarni topishdan iborat.*

Kalit so'zlar: Umumiy chidamlilik, maxsus chidamlilik, mashq, futbolchi, sifat, intensevlik.

Аннотация. *Научная статья посвящена изучению развития специальной выносливости футболистов. Важность развития таких физических качеств, как выносливость, особенно выносливость, связана с соревнованиями высокого уровня на мировых аренах. Цель статьи - проанализировать существующую литературу по развитию специальной выносливости и найти наиболее эффективные средства и методы.*

Ключевые слова: *Общая выносливость, специальная выносливость, упражнения, футболист, качества, интенсивность.*

Abstract: *This research article focuses on the development of specific endurance in football players. The importance of developing physical qualities—particularly endurance—is linked to the demands of high-level competition on the global stage. The aim of the article is to analyze existing literature on the development of specific endurance and to identify the most effective means and methods.*

Keywords: *General endurance, specific endurance, exercises, football player, qualities, intensity.*

KIRISH

Futbolchining jismoniy madaniyatini shakllantirish jarayonida eng yuqori saviyada ishlash qobiliyati uchun zarur bo'lgan jismoniy sifatlarning maqbul rivojlanishini ta'minlash asosiy vazifalardan biridir. Jismoniy sifatlarga kuch, chidamlilik, muvofiqlashtirish, moslashuvchanlik, tezkorlik kiradi. Takidlash joizki ushbu sifatlarning barchasi hayotiy ahamiyatga ega. Chidamlilik insonning jismoniy tayyorgarligi uchun eng muhim sifat bo'lib, u hayot uchun va organizmning

mehnat qobiliyati uchun juda muhimdir. Maxsus chidamlilik ko'p jihatdan futbolga xosdir [1,2]. Futbolchilarning chidamliligi bu nisbatan yuqori intensivlikdagi uzoq muddatli harakatlanish qobiliyatidir. Chidamlilik darajasi bir necha omillar bilan belgilanadi: tananing alohida qismlarining funksional rivojlanishi, mushaklarning muvofiqlashtirish qobiliyatlari, o'yinchining ruhiy holati, barcha organlardan maqbul foydalanish kabilar bilan belgilanadi. Kuch qobiliyatlarining namoyon bo'lishi chidamlilik uning darajasini belgilaydigan omillarga bog'liq. Uning o'ziga xos tuzilishi ham mavjud. Shuning uchun, futbolchilarda umumiy va maxsus chidamlilik ajralib turadi. Umumiy chidamlilik o'yinchining uzoq vaqt davomida tananing o'rtacha intensivligini (ayniqsa yurak-qon tomir va nafas olish tizimlari) harakatlarini bajarish qobiliyatiga qarab belgilanadi. Barcha mushak guruhlari ishlaydi, bu maxsus chidamlilikka ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Maxsus chidamlilik futbolchining uzoq vaqt davomida yuqori intensivlik bilan murakkab vosita harakatlarini (o'yin talablariga muvofiq) bajarish qobiliyati bilan belgilanadi. Bu qobiliyat organizmning maksimal intensivlik bilan harakatlanayotganda samaradorlikni saqlab qolish qobiliyatiga bog'liq. Bu asabiy jarayonlarning tezligi va barqarorligi bilan tavsiflanadi. Anaerob sharoitida ham fiziologik jarayonlarni yuqori darajada ushlab turish qobiliyati ham maxsus chidamlilikka tegishli.

TADVIQOTNING MAQSADI

Eng samarali vosita va usullarni, optimal ketma-ketlikni aniqlash uchun maxsus chidamlilikni rivojlantirish bo'yicha adabiyotlarni tahlil qilishdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI

Umumiy chidamlilikning rivojlanishi maktabgacha yoshdan 30 yoshgacha sodir bo'ladi, so'ngra 60 yoshga kelib erkaklar va ayollarda kamayadi. Maxsus chidamlilikni rivojlantirish uchun eng qulay davr bu 14 yoshdan 20 yoshgacha. Adabiy manbalarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, hozirgi paytda ko'p sonli maxsus chidamlilik turlarini nomlash mumkin. Ushbu turdagi chidamlilikning xususiyati maksimal, submaksimal, yuqori va o'rtacha kuch sohalarida ishlarni bajarishdir.

Sport amaliyotida to'plangan ko'plab ilmiy ma'lumotlar va katta tajribaga asoslanib, sabr-toqatni rivojlantirishning optimal usuli izchil yo'l - avval mustahkam "poydevor" qo'yish, so'ngra maxsus chidamlilikni rivojlantirish deb ta'kidlash mumkin. Ularning ketma-ketligi quyidagicha: 1-bosqich - umumiy chidamlilikni rivojlantirish; 2-bosqich - maxsus poydevorni shakllantirish; 3 bosqich - maxsus poydevorni mustahkamlash; 4-bosqich - eng yaxshi sport natijalariga erishishga qaratilgan maxsus chidamlilikni rivojlantirish. Har bir bosqichning davomiyligi sportchilarning qobiliyatlari va ish intensivligi darajasiga to'g'ri kelishi kerak [5]. Nafaqat charchaganlarga, balki charchoqqa qaramay, faol harakatlarni davom ettiradigan kishiga ham chidash. Bu shuni anglatadiki, yuqori darajadagi chidamlilik yuqori darajadagi axloqiy va, ayniqsa, irodali fazilatlarini nazarda tutadi. Iroda insonning axloqiy va ruhiy fazilatlarining faol namoyonidir: o'yinchi to'siqni ko'radi va ongli ravishda, iroda harakati bilan uni engib chiqadi. Sportchilarning o'yin faoliyati mohiyatini va o'yinda ularga tushadigan yukni bilish juda muhimdir.

NATIJALARI VA MUHOKAMA

Ma'lumki, futbolchining faoliyati qutb zonalarida sodir bo'ladi: bir tomondan, maksimal intensivlikdagi qisqa muddatli ish (tezlashishlar, sakrashlar, to'p uchun kurash va boshqalar); boshqa tomondan, o'yin vaqti 90 minutni tashkil etadi, bu o'rtacha ishni anglatadi. O'rtacha rejimda mashg'ulotlar maksimal intensivlik ishiga salbiy ta'sir qiladi deb o'ylaganingizda, futboldagi chidamlilik muammosining butun qiyinligi aniq bo'ladi. Futbolchining tanasi aerobik jarayonlarning barcha zaxiralaridan to'liqroq foydalanadigan tayyorgarlik davrining birinchi yarmida chidamlilikni rivojlantirishga alohida e'tibor berilishi kerak. Keyinchalik, tanani kislorod etishmasligi rejimida ishlashga odatlanganda, biz maxsus chidamlilikni rivojlantirish va tayyorgarlikning ikkinchi bosqichi haqida gaplashamiz. Asosiy davrda maxsus chidamlilik eng yuqori darajada saqlanishi kerak. Chidamlilikni rivojlantirishni tanlangan sport turida ko'rsatiladigan yetakchi jismoniy fazilatlar bilan bog'lash muhimdir. Bu hal qilindi o'quv mashg'ulotlarida ishlatiladigan vositalar to'plami (kuch, moslashuvchanlik, tezkorlik, irodaviy fazilatlarini rivojlantirish uchun maxsus mashqlar).

Shuningdek, asosiy vositalar o'zlarining sport mashg'ulotlari va qiyin, murakkab, engil va oddiy sharoitlarda har kuni bajariladigan maxsus mashqlar sifatida ishlatiladi. Shu bilan birga, qiyin va murakkab sharoitlarda mashg'ulot ishlarining hajmi engil sharoitlarda ishlash miqdori bo'yicha taxminan teng bo'lishi kerak. Bu vosita mahoratiga "kuch buzilishi" ni kiritmaslik uchun kerak. Oddiy sharoitda o'zlarining sport turlari bo'yicha mashqlar mahoratni barqarorlashtirish va anaerobik imkoniyatlarni oshirish uchun kam intensivlik bilan, agar ularning maqsadi faol dam olish bo'lsa va undan yuqori intensivlik bilan bajariladi. Qiyin va engil sharoitda ishlashning intensivligi kelajakdagi raqobatdoshga yaqin, u yurak urish tezligi daqiqada 190 martaga etadi. Umumiy chidamlilik bilan bir qatorda, futbolchilarda alohida chidamlilik shakllanishi kerak. Futbolda maxsus chidamlilik o'yinchining o'yinning so'nggi daqiqasigacha ma'lum bir tempni ushlab tura olishida namoyon bo'ladi. Maxsus chidamlilikning bir turi tezlikka chidamlilikdir. Ushbu sifatning yuqori darajada rivojlanishi bilan futbolchi jirkanish va tezlashishning maksimal tezligini saqlaydi, o'yin davomida texnikani samarali bajaradi. Maxsus chidamlilikning namoyon bo'lishi bir necha fiziologik va ruhiy omillarga bog'liq. Asosiy fiziologik omil - bu o'yinchining anaerob qobiliyati. Tezlikka chidamlilikni rivojlantirishda anaerobik mexanizmlarni takomillashtirish uchun takroriy, o'zgaruvchan, intervalli va raqobatlashadigan usullardan foydalaniladi. Dumaloq mashg'ulotlar ham maqsadga muvofiqdir. Uning afzalligi shundaki, u yukni qat'iy tartibga solishni individualizatsiya bilan muvaffaqiyatli birlashtiradi (3, 4). Shaxsiy yuk "maksimal sinov" deb nomlangan, ya'ni tuman mashg'ulotlari majmuasiga kiritilgan har bir mashq uchun individual mashqlarni (takrorlash, tezlikni) maksimal darajada bajarish testi yordamida aniqlanadi. Yosh futbolchilarning tuman mashg'ulotlarida maxsus chidamliligi poydevorini yaratish qattiq dam olish oralig'ida o'zgaruvchan intervalli usul bo'yicha amalga oshiriladi. Har bir alohida "stansiya" da o'tkaziladigan aylanma mashqlari texnik jihatdan sodda bo'lishi kerak. Mashqlar majmuasida asosan futbolchilarning harakatlanish sifatlarini rivojlantirish uchun tavsiya etilgan mashqlar hamda boshqa sport turlaridan yordamchi mashqlar bo'lishi kerak. Jismoniy mashqlar paytida yuklar faqat individual bo'lishi kerak.

Jismoniy mashqlar tezligi maksimal darajadan 80-85 foizni tashkil qiladi, mashq oxiriga kelib yurak urish tezligi 175-180 zarba / min oralig'ida bo'lishi kerak. Dam olish vaqti - kamida 45-90 sek. va 3-4 daqiqadan oshmasligi kerak. Yosh futbolchilar tanasida yukni kuzatib borish qulayligi uchun yurak urish tezligi bo'yicha barcha mashqlarni intensivlikning uchta guruhiga bo'lish mumkin (past, o'rta, yuqori). Kam intensiv mashqlarga pulsning tezligi 120-130 mart / min ga yetadigan mashqlar kiradi. Mashq qilish tezligi maksimal darajadan 50-65% gacha. Kam intensiv mashqlarga aylana bo'ylab oddiy yugurish, to'pni tezlashtirmasdan dribling qilish, turli xil gimnastika mashqlari, statik holatdan darvozaga zarba berish va hk. O'rta intensiv mashqlar qatoriga puls 130-165 mart / min ga yetganda mashq kiradi. Mashqlar tezligida maksimal 70-85%. Masalan, har xil yugurishlar, har xil tezlanishlar (20-30 m) va jerklar (10-15 m), turgan joydan uzunlikka sakrash, sonni ko'kragiga tortayotganda yuqoriga sakrash, shuningdek, driblingdan so'ng to'pni uzatishda, to'pni cheklangan joyda chalg'itishda, to'p bilan tezlikda dribling qilish, to'p bilan turli xil estafetalar. Yuqori intensiv mashqlar orasida puls tezligi 170-190 mart / min ga yetadigan mashqlar mavjud. mashqning maksimal tezligida. Masalan, "shatl" yugurish, cho'ktirish joyidan sakrash, raqibning qarshiligi bilan 8-10 m masofadan so'ng to'pni darvozaga tepish, maxsus topshiriq bilan o'ynash (yuqori tempni ushlab turish, jamoadagi o'yinchilar sonini kamaytirish), cheklangan maydonlarda o'ynash 2 x 2, 3 x 3, 4 x 4, 5 x 5, 6 x 6 (5). 15-16 yoshli futbolchilar uchun og'ir yuk bilan chidamlilik mashqlari bo'yicha mashg'ulotlar haftada bir martadan ko'p bo'lmagan, 17-18 yoshda esa haftasiga 2 marta o'tkazilishi mumkin. Jismoniy, texnik va taktik tayyorgarlik mashg'ulotlari uchun mashg'ulotga kiritilgan har bir mashqning energiya "qiymatini" aniq belgilab olish qobiliyati trening vositalari va usullarini aniqroq va maqsadga muvofiq tanlashga imkon beradi.

Raqobatbardoshga yaqin bo'lgan mashg'ulot ishlarining vazifasi sportning o'ziga xos turi bo'yicha mashqlarni raqobatdoshlarga qaraganda uzoqroq vaqt davomida bajarish qobiliyatini kuchaytirishdan iborat bo'lib, bu organlar va tizimlar funksiyalarini muvofiqlashtirish va o'zaro bog'liqligini yaxshilashga, raqobatbardosh faoliyatni amalga oshirishga ishonch hosil qilishga yordam beradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda ko‘plab sport turlarida maxsus chidamlilikni rivojlantirish vositalari o‘xshashdir. Maxsus chidamlilikni rivojlantirish vositalariga raqobatdoshlariga imkon qadar yaqin bo‘lgan maxsus tayyorgarlik mashqlari kiradi. Maxsus chidamlilikni rivojlantirishning asosiy usullariga intervalli usul, aylanma o‘qitish usuli, o‘yin usuli, takroriy usul va boshqalar kiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Годик, М.А. Контроль и управление нагрузками в футболе//Футбол: Ежегодник, - 1981./Сост. В.П. Климин, С.А. Савин, Ю.М. Арестов и др. -М.: Физкультура и спорт, 1981. - С. 74 -77.
2. Железняк, Ю.Д. Спортивные игры: Техника, тактика, методика обучения: Учебник, рекомендованный УМО / Ю.Д. Железняк, Ю.М. Портнов, В.П. Савин и др. –М.: Издательский центр «АКАДЕМИЯ», 2012. –520 с.
3. Мавлиев, Ф.А. Показатели аэробной работоспособности у спортсменов игровых видов спорта/Ф.А. Мавлиев, А.Х. Валиахметов, Ш.Р. Еникеев, А.С. Назаренко, И.Е. Коновалов//Ученые записки университета имени П.Ф. Лесгафта». - 2018. - 1(155). –С.150-153.
4. Назаренко, Л.Д. Физиология физических упражнений: учебное пособие, рекомендованное УМО / Л.Д. Назаренко, И.С. Колесник. Ульяновск, 2010. –255 с.
5. Шамардин, В.Н., Савченко В.Г Футбол: учебное пособие/В.Н. Шамардин, В.Г. Савченко. –Днепропетровск, «Пороги», 1997. –238 с.

JISMONIY TARBIYA DARSLARIDA O‘QUVCHILARNING JISMONIY SIFATLARINI RIVOJLANTIRISH

Xalmatova Nasiba Bozorboyevna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Samarqand kompusi dotsenti

e-mail: nasibaholmatova419@gmail.com

Annotatsiya: Jismoniy tarbiya darslarida o‘quvchilarning jismoniy sifatlarini jismoniy mashqlar orqali rivojlantirish usullari, o‘quvchilarni jismoniy mashqlar va amaliy jismoniy harakatlarga o‘rgatishning maqsadi ularni sog‘lomlashtirish, jismoniy rivojlantirish va o‘quvchilarda hayotiy zarur harakat malaka va ko‘nikmalarini shakllantirish.

Kalit so‘zlar: Sifat, harakat, ko‘nikma, rivojlanish, jismoniy mashq, mezon.

Аннотация: В статье рассматриваются методы развития физических качеств учащихся средствами физических упражнений на уроках физической культуры. Целью обучения учащихся физическим упражнениям и практическим двигательным действиям является укрепление их здоровья, физическое развитие, а также формирование жизненно важных двигательных умений и навыков.

Ключевые слова: качество, движение, навык, развитие, физическое упражнение, критерий.

Annotation: The aim of the development of the pupils' physical features is to make them healthier with the help of developed methods of training, the physical exercises, practical and physical exercises themselves and to create the experience and skills which is necessary for their healthy life process.

Key words: Adjective, action, training, development, physical exercise, specification.

KIRISH

Hozirgi kunda davlatimiz tomonidan, o‘tib kelayotgan yosh avlodni jismoniy sog‘lom hamda aqlan yetuk bo‘lib voyaga yetishi uchun barcha shart sharoit va imkoniyatlar yaratilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan chiqarilgan 1992 yil 14 yanvar 513-sonli, 2000 yil 2 mayda qayta tahrir qabul qilingan 76- sonli, 2015 yil 24 iyulda Jismoniy tarbiya va sport to‘g‘risidagi qonuniga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish haqida “Jismoniy tarbiya va sport to‘g‘risidagi” qonunlarida, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan hamda ushbu soha bo‘yicha qabul qilingan va ayni kunda izchillik bilan hayotga tadbiq etilib kelinayotgan qator hukumat qarorlari bunga yaqqol misol bo‘la oladi. Ushbu qaror va farmonlar «Sog‘lom avlod davlat dasturi» hamda

“O‘zbekiston bolalar sportini rivojlantirish jamg‘armasini tuzish haqidagi” farmoni va qarorlar bilan uyg‘unlashib ketadi.[1,2,3.]

Yosh avlodni sog‘lom va barkamol, jismoniy baquvvat qilib tarbiyalashga imkon beradigan, ularning jismoniy sifatlarini rivojlantirishga qaratilgan jismoniy tarbiyani milliy lashtirish zarur. Shu bois jismoniy sifatlarini ilmiy jihatdan tadqiq etish, ularni maktab, bog‘cha o‘quv dasturlariga kiritish, ijtimoiy-tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lgan sportni milliy turlarini sport darajasiga ko‘tarish jismoniy tarbiya fani oldidagi eng dolzarb muammolardan biridir.

Yosh avlodni ma‘naviy boy, axloqiy pok, jismoniy barkamol qilib tarbiyalash bugungi kunda pedagogika fani oldidagi muhim masalalaridan biridir. Yosh avlodning jismoniy sifatlarini rivojlantirishga juda katta e‘tibor berilmoqda. Ta‘lim muassasalarida jismoniy tarbiya tadbirlarining maqsadi o‘quvchilarni jismoniy rivojlantirish va sog‘lomlashtirishdan iborat bo‘ladi. Jismoniy rivojlantirish jarayonlari jismoniy fazilatlarini takomillashtirish bilan amalga oshiriladi. Jismoniy fazilatlar kuch, chidamlilik, tezkorlik, chaqqonlik va egiluvchanlik sifatlarini rivojlantirish jismoniy tarbiya darslari, sport to‘garaklardagi mashg‘ulotlar va jismoniy mashqlar bilan mustaqil shug‘ullanish jarayonlarida tashkil etiladi.

Jismoniy tarbiya darsi maktabda jismoniy tarbiyaning asosiy shakli hisoblanadi. O‘quvchilarning jismoniy tarbiya, sport sog‘lomlashtirish jarayonlarini tashkil etishda jismoniy tarbiya vositalaridan keng foydalaniladi. Jismoniy tarbiyaning asosiy vositalari bo‘lib jismoniy mashqlar hisoblanadi. Jismoniy mashqlar bir shaklga keltirilgan va maqsadga yo‘naltirilgan jismoniy harakatlardir. Harakatli faollikning rivojlanishi kunikmali jismoniy tarbiya (KJT)da umumiy jismoniy tarbiya uslublari asosida mustahkamlashadi.

O‘quvchilarda jismoniy sifatlarini har tomonlama rivojlantirish, ularning milliy qadriyatlarga e‘tiborini oshirish, ma‘naviy, axloqiy fazilatlarini tarkib toptirish uchun kichik maktab yoshi eng qulay davr hisoblanadi. Ko‘pgina olimlar tomonidan o‘tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, bolaning jismoniy shakllanishi va jismoniy tayyorgarlik dinamikasi o‘quvchining mehnat qilish layoqati va izchil bajariladigan jismoniy mashqlarning xususiyatiga bog‘liqdir. Boshlang‘ich sinf o‘quvchisining jismoniy sifatlarini rivojlantirish uchun milliy va harakatli o‘yinlarga asoslangan dars, mashqlarni to‘g‘ri tashkil etish va o‘tkazish eng muhim masaladir. [10,11,12]

TADQIQOTNING DOLZARBLIGI

Jismoniy mashqlar bolalarni jismoniy harakatlarga o‘rgatish bilan birga ularning jismoniy fazilatlarini bo‘lib hisoblangan kuch, chidamlilik, egiluvchanlik, tezkorlik va chaqqonlik sifatlarini rivojlantiradi. O‘quvchilarni jismoniy mashqlar va amaliy jismoniy harakatlarga o‘rgatishning maqsadi ularni sog‘lomlashtirish, jismoniy rivojlantirish va hayotiy zarur harakat malaka va ko‘nikmalarini shakllantirishdir.

TADQIQOTNING OBYEKTI

Samarqand shahar Jomboy tumanidagi 20 maktab 3 sinflar o‘rtasida jismoniy tarbiya darslarida o‘quvchilarning jismoniy sifatlarini rivojlantirishda jismoniy mashqlarning birilishini tahlil qilish.

Tadqiqotimizda ishtirok etayotgan o‘quvchilarning jismoniy sifatlarini rivojlantiruvchi harakatlari tahlil qilindi. Yosh bolalar bilan jismoniy tarbiya darslarini va mashg‘ulotlari mutaxassis o‘qituvchi va murabbiylar rahbarligida olib borilishi kerak. Chunki jismoniy fazilatlarini rivojlantirishda yoshi, jinsi va jismoniy rivojlanish darajalariga e‘tibor berish kerak. Agar noto‘g‘ri mashqlar berilsa bola organizimiga bilmagan holda zarar yetkazish mumkin. Kuch fazilatini rivojlantirish mashg‘ulotlari bilan 15 yoshdan shug‘ullanish mumkin bo‘ladi. Jumladan, kuch imkoniyatlarini tarbiyalan uchun cheksizlik sa’y-harakatlari uslubini ko‘plab takrorlash orqali, musobaqali va o‘yinli uslublarga kuch xarakterdagi mashqlarni kiritgan holda qo‘llash maqsadga muvofiqdir. Tezkorlik-takroriy, rivojlantiruvchi mashqlar, o‘yinlar va musobaqali usullar orqali rivojlantirilishi mumkin. Tezkorlik fazilati qisqa masofaga yugurishlar, harakatlarni tez bajarish hisobiga rivojlantilib boriladi, bunday mashg‘ulotlarda bolalar 10-11 yoshdan ishtirok etishlari mumkin. Chidamlilik bir maromdagi, uzluksiz, takroriy, tanaffusli mashqlar, o‘yinli va musobaqali usullar orqali rivojlantiriladi. Chaqqonlik maxsus mashqlar- mushakli sa’y-harakatlarning

differentiallashtirish, bo'shliqni differentsiallashtirish, qobiliyatni takomillashtirish, vaqt davomida harakatlarni differentsiallash, muvozanatni saqlash funksiyalarini takomillashtirish, taqsimlangan zo'riqlar va bo'shashlar uyg'unligi yordamida rivojlanadi. Chunki yugurish, to'p otish, tepaga ko'tarilish, chaqqonlik estafetalari ham yaxshi foyda beradi. Chaqqonlik fazilatini rivojlantirish, o'zini boshqara olish va muvozanat saqlay olish qobiliyatlarini tarbiyalash mashg'ulotlariga bolalar 13 yoshdan jalb etilish kerak.

Chidamlilik fazilati qiyin rivojlantiriladigan fazilat hasoblanib bu mashg'ulotlarga ham bolalar 15 yoshdan yuqori bo'lganda jalb etiladi. Mashg'ulotlar asosan uzoq masofaga yurishlar, yugurishlar va harakatlarni uzoq vaqt va ko'p marta takrorlashdan iborat bo'ladi. Eguluvchanlik mahalliy ya'ni mashqlar alohida olingan bo'g'inlarning harakatini rivojlantirishga yo'naltirilgan, integrallik mashqlar, o'yinli va musobaqali usullar orqali rivojlanadi. Egiluvchanlik fazilati erta 5-6 yoshdan rivojlantirish mumkin bo'lsada, muntazam egiluvchanlik mashqlarini bajarib turishni talab etadi, aksincha bo'g'imlar harakatchanligi tez yo'qolishi mumkin. Jismoniy tarbiya darslari to'g'ri tashkil etish orqali bolada jismoniy sifatlar rivojlantirish mumkin. [6]

O'quvchilarning jismoniy sifatlarini rivojlanganligi aniqlash uchun har bir sinf uchun DTS da o'quv mezonlari berilgan. O'quv mezonlari yordamida bolaning o'ziga xos xususiyati, ma'lum xossasi baholanadi. Jismoniy tarbiyada shunday sinovlar beradiki, ular yordamida bolani jismoniy sifatini rivojlanishi baholanadi. Masalan, jismoniy tarbiya bo'yicha o'quv mezonida shunday mashqlar sifatida 30 yoki 60 m ga yugurish kiritilgan. Shuning uchun biz 3sinf yani 9 yoshli bolalar o'rtasida tezlikni rivojlantirish bo'yicha ilmiy tatqiqot ishlarini olib borganimizda qo'yidagi natijalarga guvoh bo'ldik. Nazorat guruhiga mashqlar birmasdan turib 30 metrga yugurtirganimizda qo'yidagi natijalarni berdi.

1- jadval

	“5”	“4”	“3”	“2”	“5”	“4”	“3”	“2”
	<i>O'smirlar</i>				<i>Qizlar</i>			
30 metrga yugurish (soniya)	5,5	6,0	6,8	7,3	6,0	6,5	7,0	7,8
Natijalar	5%	7%	40%	48%	3%	5%	30%	62%

Nazorat guruhiga qo'yidagi harakatli o'yinlar Har kim o'z bayroqchasiga, bayroqchani olib kelish«quvnoq bolalar», «ikki ayoz» o'yinlarini o'rganib olganlaridan keyingina ular bilan «Tovonbaliq»lar va «Cho'rtanbaliq», joy almashish, quvlashmashoq o'yinlarini darsda va harakatli o'yinlar tugargida bajarish orqali qo'yidagi natijalarga erishildi.

2 jadval

	“5”	“4”	“3”	“2”	“5”	“4”	“3”	“2”
	<i>O'smirlar</i>				<i>Qizlar</i>			
30 metrga yugurish (soniya)	5,5	6,0	6,8	7,3	6,0	6,5	7,0	7,8
Natijalar	15%	30%	60%	5%	10%	25%	60%	5%

Ko'rinib turibdiki jismoniy sifatlarini rivojlantirish uchun eng avval bolaga darsda va tugaraklarda mashqlarni to'g'ri va aniq bajartirish kerak. Biz qanchalik mashqlarni to'g'ri va aniq bajartirsakgina bolalar DTS dagi mezonlarni bajara oladilar. Agar teskarisini qilsak bolarni sog'ligiga yomon ta'sir ko'rsatamiz. Bundan tashqari qisqa muddatda bajariladigan harakatlarning yuqori

darajasiga layoqatligini tarbiyalashning samarali vositalari (berilgan vaqtda takrorlashlar sonini kim ko'p bajaradi) musobaqalar sharoitida uni asta-sekin ko'paytirish bilan va o'qituvchining topshirig'ida (qarsaklar, xushtaklar va boshqalar), ovozli signallar, ritmik musiqa metronom ostida bajarilganadigan umumrivojlanish va ixtisoslashtirilgan mashqlardir. O'quv mezonlarini to'g'ridan to'g'ri bajarish jarayoni mezonlarni qabul qilish deb ataladi.

Pedagogik tajriba-sinov ishlarida 60 nafar o'quvchi ishtirok etgan Nazorat guruhi — $n_1 = 30$, Tajriba guruhi — $n_2 = 30$. Natijalarning matematik-statistik tahlili Styudentning t-kriteriysi hamda ishonchlilik darajasi (P) asosida hisoblab chiqildi.

3-jadval

Nazorat va tajriba guruhlarini o'quvchilarining jismoniy sifatlari dinamikasi va matematik-statistik ko'rsatkichlari ($n=60$)

Nazorat testlari (Jismoniy sifatlari)	Nazorat guruhi (NG, $n=30$) Tajribada n oldin ($\bar{X} \pm \sigma$)	NG Tajribada n keyin ($\bar{X} \pm \sigma$)	NG O'sish (%)	Tajriba guruhi (TG, $n=30$) Tajribada n oldin ($\bar{X} \pm \sigma$)	TG Tajribada n keyin ($\bar{X} \pm \sigma$)	TG O'sish (%)	Styudent t-mezoni	Statistik farq (P)
60 m yugurish, sek (Tezkorlik)	9.82 $\pm$ 0.36	9.65 $\pm$ 0.35	+1.7%	9.80 $\pm$ 0.35	9.20 $\pm$ 0.30	+6.1%	5.36	$P < 0.001$
Joyidan uzunlikka sakrash, sm (Portlash kuchi)	165.1 $\pm$ 7.9	169.1 $\pm$ 7.8	+2.4%	164.5 $\pm$ 8.1	179.8 $\pm$ 8.2	+9.3%	5.17	$P < 0.001$
Turnik-da tortilish marta (Kuch sifati)	5.1 $\pm$ 1.2	5.8 $\pm$ 1.2	+13.7%	5.0 $\pm$ 1.3	7.9 $\pm$ 1.4	+58.0%	6.24	$P < 0.001$
Mokisi-mon yugurish 3x10 m, sek (Chaqqonlik)	8.92 $\pm$ 0.37	8.82 $\pm$ 0.39	+1.1%	8.90 $\pm$ 0.38	8.41 $\pm$ 0.36	+5.5%	4.23	$P < 0.001$
Gavdani oldinga egish, sm (Egiluvchanlik)	6.3 $\pm$ 1.7	7.1 $\pm$ 1.8	+12.7%	6.3 $\pm$ 1.6	9.5 $\pm$ 1.8	+50.8%	5.16	$P < 0.001$

Tezkorlik va Chaqqonlik: Tajriba guruhida 60 m ga yugurish ko'rsatkichi 9.80 $\pm$ 0.35 soniyadan 9.20 $\pm$ 0.30 soniyaga yaxshilandi (o'sish +6.1%). Nazorat guruhida esa bu ko'rsatkich

baribir atigi +1.7% ni tashkil etdi. Mokisimon yugurishda ham Tajriba guruhida sezilarli dinamika (+5.5%) kuzatildi.

Kuch va Egiluvchanlik: Eng yuqori dinamik o'sish kuch va egiluvchanlik sifatlarida qayd etildi. Tajriba guruhida turnikda tortilish ko'rsatkichi +58.0% ga (5.0 ± 1.3 tadan 7.9 ± 1.4 taga), gavdani oldinga egish ko'rsatkichi esa +50.8% ga (6.3 ± 1.6 sm dan 9.5 ± 1.8 sm ga) oshdi.

Bu matematik jihatdan guruhlar o'rtasidagi farqning 99.9% ishonchlilik darajasida ($P < 0.001$) mavjudligini va taklif etilgan metodikaning yuqori samaradorligini isbotlaydi.

Mezonlarni natijalari aniq bo'lishi uchun, ma'lum qonun qoidalarga jismoniy tarbiya o'qituvchilari albatta rioya qilishi zarur:

1. Mezonlarni bajarishni shu paytda o'tkazish kerakki bolalar yaxshi jismoniy formada bo'lganda va organizmi charchamagan holatda o'tkazilishi kera.

2. Mezonlar yengil mashqdan keyin, chunki organizm qizdiriladi, mushak tonusi yuqori bo'lganda, nafas olish va qon aylanish sistemalari faol ishlaganda bajariladi.

3. Mezon sifatida foydalaniladigan jismoniy mashqlarni o'quvchi yaxshi o'zlashtirilgan bo'lishi kerak.

4. Mezon mashqlarini bajarish usullari qat'iy standartlashtirilgan bo'lishi shart.

Bu qoidalarga qat'iy rioya qilish jismoniy mashqlarni bajarilishi odatdagi mashqlardan farq qiladi.

Harakatlantiruvchi harakatni mustaqil egallashni asosiy qoidalari, oddiydan murakkabgacha, ma'lumdan noma'lumgacha, yangi harakatlantiruvchi harakatni tez va to'g'ri egallash uchun ma'lum uslubiy qoidalarga rioya qilish zarur.

Birinchi qoidasi - «oddiydan murakkabgacha». O'rganilayotgan mashq har xil koordinatsion murakkablikda bo'lishi mumkin. Agarda mashq juda murakkab bo'lsa, uni yaxshisi qismlarga bo'lib o'rgatish yaxshi bo'ladi. Masalan, gimnastika otini ustidan birdaniga sakrab o'tishni to'g'ri egallash ancha qiyin bo'ladi. Shuning uchun, dastlab gimnastika ko'prigidan sakrab oyoq qo'yishni va undan deysinishni to'g'ri o'rganish lozim; keyin gimnastika otiga sakrab chiqishni va sakrab tushishni bilgandan so'ng to'liq koordinatsiyali sakrash o'rgatila boshlanadi.

Ikkinchi qoidasi - «ma'lumdan noma'lumgacha». Bola harakatlantiruvchi harakatni har xil maqsadlar uchun foydalanishi mumkin. Masalan, tennis koptogini nishonga va uzoqqa uloqtirish, yugurish vaqtida futbol to'pini olib yurish va qisqa masofani oshib o'tishi mumkin. Agarda barchasini birdaniga o'rgatishga harakat qilinsa, bu esa juda samarali yo'l bo'lmaydi. Shuning uchun dastlab standart harakatlantiruvchi harakatni o'rgatish kerak, uni bitta maqsadni hal etish uchun foydalaniladi, ya'ni uni o'rgatish muammolari bo'lmaganida bajariladi. Masalan, dastlab turgan joyda ma'lum masofadan va ma'lum uslubda savatga to'p otish o'rgatiladi. Shundan so'ng shu tashlashni sakrash bilan to'pni olib yurgandan so'ng, har xil masofadan bajarishni o'rgatiladi. Qachonki sharoit doimo o'zgarib turadi va shu bilan birga savatga to'p tashlashni aniq amalga oshirish imkoniyatlari o'zgarib boradi, shundan keyingina uni to'g'ridan to'g'ri o'yin vaqtida qo'llaniladi.

Uchinchi qoida - «o'rganib olingandan o'rganib olinmagangacha» yoki «o'zlashtirib olingandan o'zlashtirib olinmagangacha».

Yangi harakatlantiruvchi harakatni yaxshi o'rgatishda, agarda u yaxshi egallangan harakatlarga asoslanadi. Masalan, gimnastika yakka cho'pida birdaniga harakatda burilishni o'rgatish murakkab va ham havfli bo'ladi. Shuning uchun dastlab ularni polda o'rgatiladi, keyin gimnastika skameykasida, past gimnastika yakka cho'pida va faqat shundan keyingina standart yuqori yoki baland yakka cho'pda bajariladi.

Ushbu qoidalarga rioya qilgan holda turli – tuman mustaqil ravishda harakatlantiruvchi harakatni o'rgatish mumkin. Eng muximi - ko'proq murakkab vazifalarni oshirishga o'tishda shoshilmaslik zarur. Buni faqat shu paytda, qachonki o'quvchilarchilar oldingi topshiriqni yengil va to'g'ri shu bilan birga bir ko'p marta bajargandagina oshirish mumkin.

XULOSA

Shuni aytish mumkinki mashg'ulotga jismoniy sifatlarni rivojlantirish kuch, tezlik, egiluvchanlik, epchillik, chidamlilik, shuningdek almashish jarayonlarini yaxshilash, qon aylanish,

nafas olish sistemalarining imkoniyatlarini oshirishga oid mashqlar kiritiladi. Kuchni rivojlantirish uchun mashqni ikki turidan foydalaniladi. Birinchi turi – bu o‘zining shaxsiy og‘irligini cho‘zish bilan bajariladigan mashq, masalan, baland turnikda tortilish, qo‘llarga tayanib yotgan holda bukish va yozish, cho‘qqayib o‘tirish, sakrash. Ikkinchi turi - har xil mushak guruhlarini rivojlantirishda qo‘shimcha cho‘zilish bilan bajariladigan mashqlar, masalan, cho‘qqayib o‘tirish, engashish va yelkada shtangani ko‘tarish bilan burilishlar. Tezlikni rivojlantirish uchun imkoni boricha maksimal tezlik bilan bajariladigan mashqlar qo‘llaniladi, masalan, qisqa masofaga yugurish, tez me‘yorda koptokni otish va olib kelish mashqlari kiradi. Egiluvchanlikni rivojlantirish uchun bo‘g‘imlardagi har xil harakatlar, mushak va bog‘lamlar cho‘zishni talab qiladigan mashqlardan foydalaniladi; oldinga chuqurroq engashish, qo‘l va oyoqlar bilan keng harakat qilish, siltash, osilish. bolada chidamlilikni rivojlantirish uchun unga katta tezlikda bo‘lmagan, biroq uzoq vaqt damomida bajariladigan mashqlar qo‘llaniladi, masalan, bir me‘yorda yugurish yoki 2-3 km ga kross hamda chang‘ida harakatlanish bo‘lishi mumkin. Epchillik sifatini kompleks rivojlantirishga yo‘naltirilgan mashqlar qoida bo‘yicha yuqorida qayd qilingan sifatlarni namoyon qilishni talab qiladi.

Jismoniy tarbiya darslarida umumiy jismoniy tayyorgarlik bo‘yicha mashg‘ulot uchta qismga bo‘linadi - tayyorgarlik, asosiy va yakuniy. Mashg‘ulotni tayyorgarlik qismida - umumrivojlantiruvchi mashqlar bajariladi, u 10 -15 daqiqa davom etishi mumkin. Mashg‘ulot davomida asosiy mushak guruhlarini ishlariga kiritilgan mashqlarni bajarish lozim. Mashg‘ulot oxirida jismoniy yuklama sekin - asta oshib borishi kerak shuningdek nafas olish chastotasi va hajmi yurak qon tomirini qisqarish chastotasi o‘rtacha 130-140 d/ur tashkil etadi. Eng yaxshisi razminkani nafas olish mashqlari bilan tugatish lozim. Mashg‘ulotni asosiy qismi 25 - 30 daqiqagacha davom etadi, unda jismoniy sifatlarini rivojlantirish mashqlari bajariladi. Bu mashqlar quyidagi ma‘lum ketma - ketlikda amalga oshiriladi: dastlab tezkorlik va egiluvchanlik rivojlantirishga, so‘ngra kuchni va nihoyat oxirida chidamlilikni rivojlantiriladi. Mashg‘ulotni asosiy qismida yurak qon - tomirini qisqarishi 150-170 d/ur yetishi mumkin. Mashg‘ulotni yakuniy qismida organizmning har xil sistemalari funksiyalarini tiklashga oid mashqlar bajariladi. Buning uchun odatdagidek nafas olish qadam tashlab yurish mashqlaridan foydalaniladi yoki nafas olish mashqlarini osoyishta yugurish bilan yakunlanadi. Shunday qilib mas‘uliyatsiz tashkil qilingan va rejalashtirilmagan jismoniy tarbiya darslari o‘quvchining organizmiga salbiy ta‘sir qiladi. Bu holat yuz bermasligi uchun avvalroq maqsadga muvofiq ravishda, kontingent xususiyatlarini va jismoniy sifatlarni rivojlanish xususiyatini hisobga olgan holda rejalashtirish kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining 1992-yil 14-yanvarda qabul qilingan «Jismoniy tarbiya va sport to‘g‘risida»gi qonuni.
2. O‘zbekiston Respublikasining 2000-yil 26-mayda qabul qilingan 76–2-sonli qonuni.
3. O‘zbekiston Respublikasining 2015-yil 4-sentabr qabul qilingan № O‘RQ-394-sonli qonuni . Ma‘rifat-gazetasi 2015 y 72-son 2-8 betlar.
4. Abdullaev A., Xonkeldiyev Sh.H. Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi. Toshkent-2023 yil: Fan va texnologiya nashriyoti.
5. Yusupov N.M., Ismoilov A.I. Maktab yoshidagi o‘quvchilarning kuch va chidamkorlik sifatlarini rivojlantirishda innovatsion yondashuvlar. // Jismoniy tarbiya va sport jurnali. 2024. №2, 45–51-b.
6. Rahimov B.Q. Umumta’lim maktablarida jismoniy tarbiya darslarini raqamlashtirish va jismoniy tayyorgarlikni monitoring qilish. Mualliflik dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent-2025.
7. To‘xtaboev N.T. O‘quvchilarda chaqqonlik va egiluvchanlik sifatlarini rivojlantirishda harakatli o‘yinlarning o‘rni. // Pedagogika va psixologiyada innovatsiyalar, 2024. №4 (3), 112–118-b.
8. Goncharova O.V. Yosh sportchilarning jismoniy qobiliyatlarini rivojlantirish. Toshkent-2004-y.

Xalqaro va xorijiy manbalar (Chet el adabiyotlari)

9. Bomp, T. O., & Buzzichelli, C. (2021). *Periodization: Theory and Methodology of Training* (6th ed.). Human Kinetics.

10. Hardman, K., & Marshall, J. (2022). *World-wide Survey of School Physical Education*. UNESCO Publishing.

GIMNASTIKA VOSITALARI ORQALI TALABALARINI KASBIY KO'NIKMALARNI VA SHAXSIY SIFATLARINI RIVOJLANTIRISH

Quvatov Elyor Haqmuratovich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti dotsenti.

e-mail: elyor1989@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalari talabalarini gimnastika vositalari orqali kasbiy ko'nikmalarni shakllantirishga oid ma'lumotlar bilan bir qatorda, yosh iqtidorli gimnastikachilarning individual imkoniyatlarini saralash bosqichida asosiy vosita sifatida ularni bosqichma-bosqich jismoniy rivojlanish va jismoniy tayyorgarligi ko'rsatkichlari qanday darajada ekanligini aniqlash, iqtidorli talabalarni gimnastika sport turi bilan shug'ullanish uchun samarali saralash tizimini tashkil etishning asosiy bosqichlari bo'yicha ilmiy va amaliy tajribalarga asoslangan tadqiqot ishlarini amalga oshirish yo'llari ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: gimnastika, gimnastika xodasi, iqtidorli talabalar, mashg'ulot jarayoni, ta'lim, tarbiya, individual imkoniyatlar, jismoniy-axloqiy tarbiya, kasbiy ko'nikmalar, shaxsiy sifatlar.

Аннотация: В данной статье, наряду с информацией о формировании профессиональных навыков у студентов вузов посредством гимнастики (выступающей основным инструментом при выявлении индивидуальных способностей юных талантливых гимнастов и определении уровня их физического развития и показателей физической подготовленности), представлены подходы к проведению исследований. Эти исследования, опирающиеся на научно-практический опыт, касаются ключевых этапов организации эффективной системы отбора талантливых студентов для занятий гимнастикой.

Ключевые слова: гимнастика, гимнастическое бревно, талантливые студенты, тренировочный процесс, обучение, воспитание, индивидуальные способности, физическое и нравственное воспитание, профессиональные навыки, личностные качества.

Annotation: In this article, in addition to information on the formation of professional skills of students of higher educational institutions through gymnastics, as the main tool in the stage of sorting out the individual capabilities of young talented gymnasts, determining the level of their physical development and physical fitness indicators, the ways of conducting research based on scientific and practical experiences on the main stages of organizing an effective selection system for talented students to engage in the sport of gymnastics are shown.

Key words: gymnastics, gymnastic beam, talented students, training process, education, upbringing, individual capabilities, physical and moral education, professional skills, personal qualities.

KIRISH

Hozirgi kunga kelib yurtimiz gimnastikachilarining yuqori natijalarida ilmiy va amaliy ta'minot bevosita yuqori o'ringa ega hamda doimiy takomillashtirishni talab qiladi. Respublika sport zaxiralari va sport terma jamoalarini, shu jumladan, sport gimnastikasi bo'yicha terma jamoamizni xalqaro sport tadbirlariga tayyorlashning ilmiy ta'minotini yangi innovatsion tajribalar asosida takomillashtirish belgilangan asosiy vazifalardan biri bo'lib, dunyoda yuqori natijalar zamonaviy sport tizimidagi raqobat bardoshligini oshirishni taqozo etmoqda. Bugungi kunda gimnastika sport turida jahon va Osiyoning yetakchi davlatlari bilan bellasha oladigan xalqaro darajadagi gimnastikachilarni tayyorlash ko'p jihatdan kasbiy tayyorgarlik jarayonini boshqarishning samaradorligi bilan belgilanmoqda. Sport gimnastikachilarning kompleks nazorat qilishni takomillashtirish bo'yicha izlanishlar olib borish hozirgi kunda muhim vazifalaridan biri hisoblanadi[2; 60-72-b., 3; 12-26-b., 8; 65-b.].

Bugungi kunda gimnastika sport turi – jismoniy tarbiya va shaxs rivojlanishining samarali va ko‘p qirrali vositalaridan biriga aylanmoqda. Gimnastika sport turi bilan shug‘ullanish organizmning ko‘plab muhim tizimlariga samarali ta’sir ko‘rsatadi va ularni yuqori darajada takomillashtiradi. Shu sabablarga ko‘ra gimnastika ko‘plab mamlakatlarning jismoniy tarbiya tizimida salmoqli o‘ringa ega. Gimnastika sport turlariga ixsoslashtirilgan hamda umumta’lim maktablari, oliy o‘quv yurtlarining jismoniy tarbiya fani dasturlariga kiritilgan. Jismoniy madaniyat jamoalari sport seksiyalari va harbiy bo‘linmalarda sport gimnastikasi bilan doimiy shug‘ullanishadi. Gimnastika sport turi yopiq va ochiq sport maydonlarida ko‘plab ommaviy-sport tadbirlarida faol dam olish va hordiq chiqarish vositasi sifatida qo‘llaniladi, bu esa kam harakatli turmush tarziga ega odamlar uchun huzur-halovat bag‘ishlaydi [4; 73-b., 2; 60-72-b; 5; 21-26-b, 3; 12-26-b].

Gimnastika sport turi bilan shug‘ullanish talabalar organizmning ko‘plab funksiyalariga va talabalarning shaxsiy sifatlariga samarali ta’sir ko‘rsatadi, jumladan:

- gimnastika asosidagi muhim jismoniy mashqlar: egiluvchanlik, tezkorlik, kordinatsion va shunga o‘xshash ko‘nikmalari shakllanib boradi;

- talabalarining ko‘plab jismoniy sifatleri: sakrash, kuch, tezlik, chaqqonlik, chidamlilik sifatleri rivojlanadi;

- talabalarining intellektual qobiliyatlari rivojlanadi, sezgi organlari, aksariyat psixik holatlar takomillashadi. Bu boradagi ijobiy belgilar: mehnatsevarlik, maqsadga intiluvchanlik, qat’iylilik, g‘alabaga ishonch, jamoaviylik hissiyoti kabilarni shakllantirish uchun yaxshigina sinov maydonidir;

- sportning har qanday boshqa turi kabi, gimnastika bilan shug‘ullanishning to‘liq foydaliligi to‘g‘risida xulosa chiqarish, albatta, birmuncha bo‘rttirish bo‘ladi. Har qanday tirik organizm faqatgina mashqlar jarayonida takomillashishini e’tiborga olgan holda, ularning miqdori, me’yorini ham e’tibordan chetda qoldirmaslik lozim. O‘tgan asrlardan oq, tabiblar har qanday narsa (bizning holatda – mashqlar) organizm uchun dori yoki zahar bo‘lishi mumkin – hamma ish me’yorga bog‘liq bo‘ladi, deb ta’kidlashgan. Jumladan, gimnastika sport turida ham o‘ta zo‘riqib mashg‘ulot olib borish sportchini kamdan-kam hollardagina sog‘lomlashtiradi. Ko‘plab jarohatlar, jismoniy va ruhiy zo‘riqishlar oxir-oqibatda professional sportchilarning sog‘lig‘iga salbiy ta’sir ko‘rsatadi;

- boshqa tomondan esa, sport mashg‘ulotlariga juda ko‘p vaqt ajratilsa (deyarli har kuni ikki-uch martadan mashqlar, yig‘inlar, turnirlar), professional gimnast organizmi genetik dasturida mavjud o‘zga funksiyalarni takomillashtirishning bir qator jihatlarini, inson faoliyatining hayotiy muhim sohalarini ta’minlovchi boshqa yo‘nalishlar e’tibordan chetda qoladi. Bu esa shaxsni ma’lum bir chegaragacha cheklashga olib keladi. Sportni kasb sifatida tanlagan inson uchun bu muqarrar qo‘shimcha natijadir, barcha kasblar ham inson shaxsiga muayyan ta’sirini o‘tkazadi;

- organizmning boshqa a’zolari esa zo‘riqadi va toliqadi. Psixologik tartibdagi doimiy zo‘riqishlar ham xavfli – ular sportchilarni (birinchi navbatda murabbiylarni) ancha ertaroq hissiy zo‘riqishga, tushkunlik va boshqa kasalliklarga olib kelishi mumkin;

- jismoniy tarbiya va sport tizimida mazkur qiziqarli sport turi – gimnastika bilan mashg‘ulotlarni shunday tashkil etish zarurki, bu mashqlar o‘qishga, kasb egallashga, sog‘lom bo‘lishga, samarali ishlashga, oilaviy muammolarni chin dildan hal etishga xalal bermay, balki ko‘maklashsin. Shundagina gimnastika sporti bilan shug‘ullanish oliy ta’lim muassasasi talabalari hayotiga huzur bag‘ishlaydi. Ushbu qiziqarli va foydali sport turi kuchli hissiy kechinmalarga olib keladi, shuningdek, mashqlar natijasida organizmning funksional tizimlari takomillashganini his etish mumkin va gimnastikachining ko‘plab ijobiy sifatleri shakllanadi [4; 73-b., 8; 65-b.].

Yuqoridagi adabiyotlar tahlilidan ko‘rinib turibdiki, olit ta’lim muassasalari talabalarining gimnastika sport turi orqali kasbiy va jismoniy sifatini sport ixtisosligi vositalari yordamida oshirish kam o‘rganilgan muammolardan biri bo‘lib qolmoqda: ularning o‘quv faoliyati natijadorligini belgilab beruvchi ustuvor ko‘nikma va malakalarni, shaxsiy sifatlarini shakllantirish, harakat va texnik tayyorgarlik darajasini oshirish masalalari yetarlicha to‘liq yoritilmagan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Biz o'tkazgan tadqiqotda adabiyotlar tahlili, pedagog kuzatuv, jismoniy tayyorgarlikni pedagogik testlash, pedagogik tajriba, psixofizalogik usullar, hujjatli materiallar tahlil qilish, savol-javob va so'rovnoma, matematik statistika usullaridan foydalanilgan. Tadqiqot natijalarining ishonchliligi ishning maqsad va vazifalarining amaliy hamda ilmiy asoslanganligi, muallifning dastlabki uslubiy pozitsiyalarining mantiqiyliigi, pedagogik tadqiqotlarning turli usullari yordamida olingan ma'lumotlarning qiyosiy tahlili, haqiqiy amaliy faoliyatning maqsadli tahlil qilinganligi, gipotezaning aniq nazariy va amaliy natijalar bilan tasdiqlanganligi, natijalarning ishonchliligi empirik ma'lumotlarni olishning fanda qabul qilingan usullaridan, natijalarni qayta ishlashning umume'tirof etilgan statistik usullaridan foydalanganlik va tanlovning kengligi bilan ta'minlangan.

TADQIQOT NATIJALARI VA ULARNING MUHOKAMASI

Gimnastika nazariyasi va metodikasi sohasidagi yetakchi olim va mutaxassislarning tavsiyalari dastlabki tadqiqotlar materiallari o'quv yillar jarayoni uchun maxsus jismoniy va texnik tayyorgarlik bo'yicha keng qamrovli dasturni ishlab chiqishga va asosiy eksperimentda ilmiy asoslashga imkon berdi.

Boshlang'ich ilmiy-pedagogik tadqiqotlarni tashkil etish, shuningdek, talabalarga sport gimnastikasi o'quv dasturining bo'limlarini gimnastika xodasida oqilona bajarish uchun akrobatik va xoreografik mashqlarni urgatish vositalari va usullarini samarali tanlash va ular asosida kelajakda murabbiy-o'qituvchilarning kasbiy va pedagogik bilimlari va ko'nikmalarini shakllantirish maqsadida uch bosqichli ilmiy tajriba o'tkazildi.

Kompleks dasturni shakllantirishda quyidagilarga:

-o'rgatish vositalarining eng muhim omillarini aniqlash va ularni sport pedagogik mahoratini oshirish kursining talabalarining o'quv-mashg'ulotlari, semestrlar va o'qitish jarayonlari bo'yicha taqsimlash;

-nazorat standartlarini aniqlash, gimnastik xodada texnik tayyorgarlik uchun maxsus-metodik yo'nalish va tayyorgarlik mashqlarini ishlab chiqishga alohida e'tibor qaratildi.

Ishlab chiqilgan dasturning amaliy ahamiyatini, nazorat guruhi kompleks mashqlarini va asosiy yo'nalishlarini rivojlantirish mashqlarini aniqlash uchun va ularni talabalarining mashg'ulot jarayonida amalga oshirish, har oyning oxirida maxsus jismoniy tayyorgarlik va maxsus texnik tayyorgarlik bo'yicha nazorat sinovlari o'tkazildi.

Ikkala guruh gimnastlari tomonidan dasturiy elementlarni, akrobatik va xoreografik mashqlarni o'zlashtirish sifatini baholash uch kishidan iborat hakamlar guruhi tomonidan baholandi.

Yakuniy tahlillarga kelsak, tajriba guruhi gimnastikachilarida natijalar ancha yaxshilanganligini ko'rishimiz mumkin. Tajriba va nazorat guruhi nazorat musobaqalari natijalarining tebranish diapazoni 8,7-9,3 ($P < 0,05$)., Akrobatik mashqlarining texnik mahoratini oshirishdan tashqari xoreografiya, dastlabki pedagogik eksperiment oxirida, gimnastika xodasi mashqlarida subyektlarning muvozanatni saqlash mashqlarida ko'rsatkichlarining o'sishi kuzatildi va tajriba guruhi sportchilarining aniq ustunligi saqlanib qoldi. Shunday qilib, tajriba guruhi gimnastlarining muvozanatni saqlash qobiliyati 4,9 dan 7,6 s gacha o'sdi, bu 55% o'sishni tashkil etdi ($p < 0,01$). Amaliy mashg'ulotda muvozanatni saqlash vaqti ham oshdi. Oldga va orqaga sakrash mashqlarida ham natijalar statistik jihatdan ishonchli (37,1 va 32,5%, $p < 0,01$), bu gimnastikachi-talabalarining harakatlarni aniq bajarish qobiliyatining oshganligini ko'rsatadi.

Nazorat guruhi talabalar ham ushbu test ko'rsatkichlari bo'yicha o'z natijalarini 34,9ga oshirdilar; 23,7 va 28,1%. Ammo dastlabki eksperiment ko'rsatkichlari, xususan, koordinatsion qobiliyatlari va vestibulyar barqarorlik darajasi bilan statik farqlanishlar sezilarli emasligini ko'rishimiz mumkin ($r > 0,05$).

XULOSA

Shunday qilib, olingan ma'lumotlarni qiyosiy tahlil qilish natijasida xulosa qilishimiz mumkinki, mashq bajarish mahorati pedagogik tajriba oxirida tajriba guruhi gimnastlari, nazorat guruhi gimnastlari ko'rsatkichlariga nisbatan gimnastika xodasida murakkab, dasturli va akrobatik mashqlarni bajarishda yaxshi natijalarni qo'lga kiritganligini ko'rishimiz mumkin.

Tadqiqotimizni yakuniy natijalariga binoan, tajriba guruhi talabalarining jismoniy va texnik tayyorgarligi ko'rsatkichlarining o'sishi ahamiyatli ravishda kechdi. Oliy ta'lim muassasalari talabalarini gimnastika vositalari orqali kasbiy ko'nikmalarni shakllantirish saralash samaradorligini oshirish uchun pedagogik kuzatuv davomida gimnastika xodasi bilan bajariladigan elementlarni o'rgatishda texnik harakatlarga vaziyatga muvofiq tanlab reaksiya qilish vaqtini qisqartirishga qaratilgan mashqlardan foydalanib, maxsus jismoniy sifatlarni rivojlantirish modeli asosida talabalarining jismoniy imkoniyatlarini oshirib borish lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining Prezidentining 2016-yil 7-noyabrdagi PQ-2654-sonli "O'zbekiston Respublikasida sportning gimnastika turlarini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori. www.lex.uz
2. Eshtayev A.K. Karabayeva D.S. Hasanova N. R. Badiiy gimnastikada buyumsiz bajariladigan mashqlarni o'rgatish uslubi. O'quv qo'llanma. "Fan va texnologiya nashriyoti" -T.: 2013. – 60-72-b.
3. Eshtayev A.K. Sport gimnastikasi mashg'ulotining nazariy asoslari (uslubiy qo'llanma). O'DJTI nashriyot-matbaa bo'limi. -T.: 2009. – 12-26 b.
4. Umarov D.X. Sport takomillashuv bosqichidagi gimnastikachilarning mashg'ulot jarayonini kompleks nazorat qilish metodologiyasi. //Pedagogika fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati, 2022. - 73 b.
5. Верхошанский Ю.В. На пути к научной теории и методологии спортивной тренировки //Теория и практика физической культуры. - М., 1998. - №2. - С. 21-26.
6. Зациорский В.М. Физические качества спортсмена: Основы теории и методики воспитания /2-е изд. - М.: Физкультура и спорт, 1970. - 200 с.
7. Матвеев Л.П. Модельно-целевой подход к построению спортивной подготовки (статья первая и статья вторая) //Теория и практика физической культуры. - М., 2000. - №3. - С. 26-29.
8. Моргунова И.И. Гимнастика ходасида талаба кизларнинг касбий-педагогик кўникма ва ҳаракат малакаларини шакллантириш//Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати, 2023. - 65 б.

JISMONIY TARBIYA DARSLARIDA HARAKATLI O'YINLARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI

Saitmurodova Xandona Shokir qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Samarqand kampusi magistranti

e-mail: s1121210685@gmail.com

Abdualimov Rufat Uchqun o'g'li

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, p.f.b.f.d. (PhD) v.b dotsenti Samarqand kampusi

e-mail: r44210845@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada jismoniy tarbiya darslarida harakatli o'yinlardan foydalanishning pedagogik va amaliy samaradorligi yoritilgan. Harakatli o'yinlarning o'quvchilarning jismoniy rivojlanishi, harakat faolligi, tezkorlik, chaqqonlik, kuch, chidamlilik va koordinatsiya kabi jismoniy sifatlarini rivojlantirishdagi ahamiyati tahlil qilingan. Shuningdek, harakatli o'yinlardan foydalanish orqali o'quvchilarning jismoniy tarbiya faniga bo'lgan qiziqishini oshirish, jamoada ishlash, o'zaro hamkorlik, intizom va mas'uliyat kabi ijtimoiy-tarbiyaviy sifatlarini shakllantirish imkoniyatlari ko'rib chiqilgan. Maqolada harakatli o'yinlarni o'quvchilarning yosh, individual va jismoniy tayyorgarlik xususiyatlariga mos ravishda tanlash hamda dars jarayonida samarali tashkil etish bo'yicha metodik tavsiyalar berilgan. Harakatli o'yinlardan maqsadli foydalanish jismoniy tarbiya darslarining mazmunini boyitishi, o'quvchilarning faolligini oshirishi va ta'lim samaradorligini ta'minlashi asoslangan.

Kalit so'zlar: jismoniy tarbiya, harakatli o'yinlar, jismoniy rivojlanish, jismoniy sifatlar, o'quvchilar, harakat faolligi, chaqqonlik, tezkorlik, chidamlilik, pedagogik samaradorlik.

Аннотация: В данной статье освещается педагогическая и практическая эффективность использования подвижных игр на уроках физической культуры. Анализируется значение подвижных игр в физическом развитии учащихся, повышении их двигательной активности, а также развитии таких физических качеств, как быстрота, ловкость, сила, выносливость и координация. Кроме того, рассматриваются возможности использования подвижных игр для повышения интереса учащихся к физической культуре, формирования навыков работы в коллективе, взаимного сотрудничества, дисциплины и ответственности. В статье представлены методические рекомендации по выбору и эффективной организации подвижных игр с учётом возрастных, индивидуальных и физических особенностей учащихся. Обосновано, что целенаправленное использование подвижных игр способствует обогащению содержания уроков физической культуры, повышению активности учащихся и обеспечению эффективности образовательного процесса.

Ключевые слова: физическая культура, подвижные игры, физическое развитие, физические качества, учащиеся, двигательная активность, ловкость, быстрота, выносливость, педагогическая эффективность.

Abstract: This article examines the pedagogical and practical effectiveness of using active games in physical education lessons. It analyzes the importance of active games in students' physical development, increasing their motor activity, and developing such physical qualities as speed, agility, strength, endurance, and coordination. The article also considers the possibilities of using active games to increase students' interest in physical education and develop teamwork, cooperation, discipline, and responsibility. Methodological recommendations are provided for selecting and effectively organizing active games according to students' age, individual characteristics, and level of physical fitness. It is substantiated that the purposeful use of active games enriches the content of physical education lessons, increases students' activity, and contributes to the effectiveness of the educational process.

Keywords: physical education, active games, physical development, physical qualities, students, motor activity, agility, speed, endurance, pedagogical effectiveness.

KIRISH

Bugungi kunda yosh avlodni jismonan sog'lom, ma'nan yetuk va har tomonlama barkamol etib tarbiyalash ta'lim tizimining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. O'quvchilarning sog'lom turmush tarziga amal qilishi, jismoniy faol bo'lishi va o'z salomatligiga mas'uliyat bilan yondashishi ularning kelajakdagi hayot faoliyati uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtayi nazardan, umumta'lim maktablarida jismoniy tarbiya darslarini samarali tashkil etish, o'quvchilarning harakat faolligini oshirish hamda ularda jismoniy mashg'ulotlarga bo'lgan qiziqishni shakllantirish dolzarb pedagogik masalalardan biridir.

Jismoniy tarbiya darslarining asosiy maqsadi o'quvchilarning jismoniy rivojlanishini ta'minlash, ularning asosiy harakat ko'nikmalarini shakllantirish va jismoniy sifatlarini rivojlantirishdan iborat. Bunda dars jarayonida qo'llaniladigan pedagogik usul va vositalarning to'g'ri tanlanishi muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etilgan harakatli o'yinlar jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini qiziqarli, faol va samarali tashkil etish imkonini beradi.

Harakatli o'yinlar o'quvchilarning tabiiy harakat ehtiyojini qondirish bilan bir qatorda, ularning tezkorlik, chaqqonlik, kuch, chidamlilik, egiluvchanlik va muvozanat kabi jismoniy sifatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. O'yin jarayonida o'quvchilar yugurish, sakrash, uloqtirish, to'p bilan harakatlanish, tez yo'nalish o'zgartirish kabi turli xil harakatlarni bajaradilar. Natijada ularning harakat koordinatsiyasi takomillashib, jismoniy faolligi ortadi.

Harakatli o'yinlarning ahamiyati faqatgina jismoniy rivojlanish bilan cheklanmaydi. O'yinlar o'quvchilarda jamoada ishlash, o'zaro hamkorlik qilish, belgilangan qoidalarga rioya etish, intizomli bo'lish, mas'uliyatni his qilish va raqibga hurmat bilan munosabatda bo'lish kabi muhim axloqiy-irodaviy sifatlarini ham shakllantiradi. Shu sababli harakatli o'yinlarni jismoniy tarbiya darslarida

qo'llash ta'limiy, tarbiyaviy va sog'lomlashtiruvchi vazifalarni birgalikda amalga oshirishga yordam beradi.

Jismoniy tarbiya darslarida harakatli o'yinlardan foydalanishning yana bir muhim jihati shundaki, o'yin faoliyati o'quvchilarda ijobiy emotsional holatni yuzaga keltiradi. An'anaviy mashqlarni bajarishda ayrim o'quvchilarda qiziqishning pasayishi kuzatilishi mumkin bo'lsa, o'yin shaklidagi mashg'ulotlar ularni faol ishtirok etishga undaydi. Musobaqalashuv, jamoaviy harakat va belgilangan maqsadga erishish istagi o'quvchilarning darsdagi faolligini oshiradi.

Shuningdek, harakatli o'yinlarni tanlashda o'quvchilarning yoshi, jismoniy tayyorgarlik darajasi, individual imkoniyatlari, darsning maqsadi va sharoitlarini hisobga olish talab etiladi. O'yinlarni metodik jihatdan to'g'ri tashkil etish, yuklamani me'yorlash va xavfsizlik qoidalariga rioya qilish dars samaradorligini oshirishning muhim shartlaridan hisoblanadi.

Shu jihatdan, jismoniy tarbiya darslarida harakatli o'yinlardan foydalanishning samaradorligini o'rganish, ularning o'quvchilarning jismoniy va shaxsiy rivojlanishiga ta'sirini aniqlash hamda dars jarayonida ulardan samarali foydalanish usullarini ishlab chiqish muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Mazkur maqolada aynan ushbu masalalar tahlil qilinib, harakatli o'yinlarning jismoniy tarbiya darslaridagi o'rni va pedagogik samaradorligi yoritiladi.

1-jadval

Harakatli o'yinlardan foydalanish dasturi

T/r	Hafta	Mashq/o'yin nomi	Bajarish tartibi	Vaqt masofa	Rivojlantirila digan sifat
1	1-hafta	"Quvlashmach oq"	Belgilangan maydonda quvlashish	5 daqiqa	Tezkorlik, chaqqonlik
2	1-hafta	"Kim chaqqon?"	Belgilangan joygacha yugurib borib qaytish	3×20 m	Tezlik
3	2-hafta	"Estafeta"	Jamoalar navbat bilan yuguradi	4×20 m	Tezkorlik, chidamlilik
4	2-hafta	"To'pni tez uzat"	To'pni jamoa a'zolariga tez uzatish	5 daqiqa	Koordinatsiya
5	3-hafta	"Arqon tortish"	Ikki jamoa belgilangan chiziqgacha tortishadi	3 urinish	Kuch, jamoaviylik
6	3-hafta	"Bayroqchaga kim birinchi?"	Signal berilganda bayroqchaga yugurish	4×20 m	Tezkorlik, reaksiya
7	4-hafta	"To'siqlardan o'tish"	To'siqlar orasidan yugurib o'tish	3 marotaba	Chaqqonlik, koordinatsiya
8	4-hafta	"Estafeta musobaqasi"	Jamoalar o'rtasida yakuniy estafeta	5–7 daqiqa	Tezlik, chidamlilik

XULOSA

Jismoniy tarbiya darslarida harakatli o'yinlardan foydalanish o'quvchilarning jismoniy faolligini oshirish, asosiy jismoniy sifatlarini rivojlantirish va darsga bo'lgan qiziqishini kuchaytirishda samarali vosita hisoblanadi. Harakatli o'yinlar orqali o'quvchilarda tezkorlik, chaqqonlik, kuch, chidamlilik va harakat koordinatsiyasi rivojlanishi bilan birga, jamoada ishlash, intizom, hamkorlik va mas'uliyat kabi ijtimoiy-tarbiyaviy sifatlar ham shakllanadi.

Tadqiqot metodikasi va amaliy mashg'ulotlar shuni ko'rsatadiki, harakatli o'yinlarni darsning maqsadi, o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlari hamda jismoniy tayyorgarlik darajasiga mos ravishda tanlash dars samaradorligini oshiradi. Ayniqsa, estafeta, quvlashmachoq, to'p bilan bajariladigan o'yinlar va jamoaviy mashqlar o'quvchilarning harakat faolligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega.

Shu sababli jismoniy tarbiya darslarida harakatli o'yinlardan muntazam, maqsadli va metodik jihatdan to'g'ri foydalanish tavsiya etiladi. Bunday yondashuv o'quvchilarning jismoniy

rivojlanishini takomillashtirish, sog'lom turmush tarziga ijobiy munosabatini shakllantirish hamda jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining umumiy samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Salomov R.S. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati. Darslik. T.: «ITA-PRESS», 2014. – 296-b.
2. Shumway-Cook A, Woollacott M. Motor control: translating research into clinical practice. Fifth Edition, international edition ed. Philadelphia: Wolters Kluwer; 2017.
3. Usmonxodjayev T.S. Jismoniy tarbiya metodikasi: o'quv-metodik qo'llanma / Toshkent: Bilim va intellektual salohiyat, 2020. – 632 bet.
4. Абдуллаев А., Ханкельдиев Ш.Х. «Жисмоний маданият назарияси ва методикаси» Дарслик, (1-2-жилд) / Тошкент / «НАВРЎЗ» нашриёти, 2017-18. - 392 б.
5. Азимов И.Г., Собитов Ш. Спорт физиологияси. Дарслик. Тошкент. 1993. – 225 б.
6. Алибеков О.А. Локальные упражнения с отягощениями как средство силовой подготовки мальчиков 10-15 лет: Автореф. дис.... канд. пед. наук. - М., 1991. – 29 с.
7. Алматов К.Т., Клемешева Л.С., Матчанов А.Т., Алламуратов Ш.И., Улғайиш физиологияси. Дарслик. Тошкент. 2004. - 195 б.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING JISMONIY RIVOJLANTIRISH UCHUN DARS DAN TASHQARI MASHG'ULOTLARIDA AXLOQIY QADRIYATLARNI RIVOJLANTIRISHGA QARATILGAN "AUTOTRAINING" LARNI FOYDALANISH

Xalmatova Nasiba Bozorboyevna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Samarqand kompusi, dotsenti

e-mail: nasibaholmatova419@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining darsdan tashqari jismoniy rivojlantirish mashg'ulotlarida autotrening usullaridan foydalanishning o'ziga xos xususiyatlari va ahamiyati yoritilgan. Psixoregulyatsiya mashqlari orqali o'quvchilarda intizom, o'zaro hurmat, halollik va iroda kabi axloqiy-etik qadriyatlarni shakllantirish imkoniyatlariga alohida e'tibor qaratilgan. Tadqiqotda autogen mashg'ulotlarni tarbiya jarayoniga tatbiq etishning samaradorligi asoslab berilgan va pedagoglar uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: boshlang'ich sinf, jismoniy rivojlantirish, darsdan tashqari mashg'ulotlar, axloqiy qadriyatlar, autotrening, psixoregulyatsiya, axloqiy tarbiya, o'z-o'zini boshqarish.

Аннотация: В данной статье рассматриваются особенности и значение использования автотренингов во внеурочной деятельности по физическому развитию учащихся начальных классов. Особое внимание уделяется возможностям психорегуляционных упражнений в формировании морально-нравственных ценностей, таких как дисциплинированность, взаимное уважение, честность и воля. В работе обоснована эффективность интеграции аутогенной тренировки в процесс воспитания и предложены методические рекомендации для педагогов.

Ключевые слова: начальные классы, физическое развитие, внеурочная деятельность, моральные ценности, автотренинг, психорегуляция, нравственное воспитание, саморегуляция.

Abstract: This article examines the characteristics and significance of using autotraining techniques in extracurricular physical development activities for primary school students. Special attention is paid to the potential of psychoregulatory exercises in fostering moral and ethical values, such as discipline, mutual respect, honesty, and willpower. The study substantiates the effectiveness of integrating autogenic training into the educational process and offers practical guidelines for educators.

Keywords: primary school, physical development, extracurricular activities, moral values, autotraining, psychoregulation, moral education, self-regulation.

KIRISH

Xalqaro amaliyotda bolalar jismoniy tarbiyasi tizimini modernizatsiyalashtirishning noan'anaviy asoslarini rivojlantirishni tadqiq yetish dolzarbligi sorrt taraqqiyoti bajaradigan funksiyalar bilan uzviy bog'liq. Zero, bu funksiyalar orasida ma'naviy-axloqiy tarbiya funksiyasi yetakchi o'rin tutadi. Bugungi kunda ta'lim muassasalarida ma'naviy-axloqiy tarbiyaviy ishlar, o'tkazilayotgan tadbirlarning ba'zi o'rinlarda kutilganicha natija bermayotganligining sabablardan biri, ommaviy srort tadbirlarida noan'anaviy texnologiyalardan foydalanish metodikasining yetarli darajada shakllantirilmaganligi bilan bog'liqdir. Fransiya, Italiya, Belgiya, Rortugaliya, Germaniya, Israniya, Shveytsariya kabi davlatlarning ilmiy markazlarida bolalarni jismoniy tarbiya vositasida tarbiyalashning metodologik va texnologik asoslarini takomillashtirish, jismoniy madaniyat va redagogika integratsiyasining noan'anaviy mezon va darajalarini ishlab chiqishni taqozo qiladi. Zero, jismoniy madaniyat konsersiyalarining metodologik tahlili, jismoniy madaniyatning redagogik mohiyatini o'rganish natijalari, uning kichik yoshdagi bolalarning "girodinamiya"ga qarshi faol harakat immunitetini mustahkamlab, noan'anaviy texnologiyalarning yangi modellarini yaratish va amaliyotga tatbiq yetishga xizmat qiladi.

Jahonning rivojlangan mamlakatlarida bolalar jismoniy tarbiyasi modernizatsiyasi tendensiyalarida rivojlanayotgan shaxsning intellektual, ma'naviy va yestetik kamolotga yetkazishga qaratilgan noan'anaviy texnologiyalar, ijtimoiy-madaniy faoliyat turlarining integratsiyalashuvi asosida muntazam takomillashib bormoqda. Bu, o'z navbatida, Finlandiya, Rossiya, Koreya, Xitoy, Yaroniya, AQSh, Kanada, Avstraliya, Hindiston kabi rivojlangan mamlakatlarda girodinmiya sharoitida bolalarni jismoniy tarbiyalashda noan'anaviy texnologiyalarni qo'llash, jismoniy aqliy-yestetik immunitetni rivojlantirishga yo'naltirilgan mexanizmlarining ahamiyati tobora ortib borishi bola shaxsini ma'naviy, axloqiy-yestetik tarbiyalash, o'z hayotini go'zallik qoidalari asosida yashash, ijtimoiy ma'naviy muhitni sog'lomlashtirish, turmush madaniyatini takomillashtirish uchun xizmat qilmoqda. Bu yesa, jismoniy tarbiya va srortning nafaqat shaxs jismoniy kamoloti balki intellektual, ma'naviy yetukligini ta'minlash vositasi yekanligini nazariy-metodologik jihatdan asoslashga imkon bermoqda.

Respublikamizda (Yangi O'zbekistonda) so'ngi yillarda o'tkazilayotgan chuqur ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy islohotlar yosh avlodning, ayniqsa, kichik yoshdagi bolalarni yuksak ma'naviy-axloqiy qadriyatlar ruhida tarbiyalash, bolalar jismoniy madaniyat tizimini modernizatsiyalash, mamlakatimizda bolalar srortiga, ularning ma'naviy-axloqiy kamolotiga katta ye'tibor berilayotganligining yaqqol ifodasi sifatida namoyon bo'lmoqda. Jismoniy turg'unlik va kamharakatlilik kuchayib borayotgan hozirgi davrda, faol kun tartibining naqadar muhim rol o'ynashi "2019-2023-yillar davrida O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va ommaviy srortni rivojlantirish Konsersiyasi"da asosli ochib berildi. Bu yesa bolalarni jismoniy tarbiyalash mazmuni, metodlari, vositalari va shakllarini belgilashda ma'naviyat, jismoniy tarbiya, faol kun tartibining rolini yanada oshirishni talab qiladi. Zero, O'zbekiston Respublikasi Rrezidenti Sh.Mirziyoyev tashabbusi bilan keng qanot yozgan Besh muhim tashabbus harakati buning yorqin misolidir.

O'zbekiston Respublikasi Rrezidentining "Ta'lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risi"dagi 2020-yil 06-noyabrdagi RQ-4884-son qarori, O'zbekiston Respublikasi Rrezidentining "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2020-yil 06-noyabrdagi RF-6108-son farmoni, O'zbekiston Respublikasi Rrezidentining 2018-yil 5-martdagi RF-5368-son "Jismoniy tarbiya va srort sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi, 2020-yil 30-oktyabrdagi RF-6099-son "Sog'lom turmush tarzini hayotga keng tatbiq yetish va ommaviy srortni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmonlari, hamda O'zbekiston Respublikasi Rrezidentining "Srort-ta'lim muassasalari faoliyatini 2025-yilgacha rivojlantirish dasturi to'g'risida"gi 2021-yil 05-noyabrdagi RQ-5280-son qarori va mazkur sohaga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga mazkur dissertatsiya ishi muayyan darajada xizmat qiladi.

Autotraining, o'z-o'zini anglashni va shaxsiy qadriyatlarni aniqlashni rag'batlantiradi. Bola o'zining ichki dunyosini va axloqiy e'tiqodlarini yaxshiroq tushunsa, ular bilan bog'liq qarorlar va xatti-harakatlarni aniqroq va maqsadli tarzda amalga oshiradi. Bu jarayonning bir qismi sifatida

axloqiy masalalar haqida o'ylash, ularga munosabat bildirish va o'z qarorlarini shu qadriyatlarga asoslash o'rganiladi.

Autotraining yordamida irodani mustahkamlash mumkin. Keng tarqalgan axloqiy qadriyatlar, masalan, halollik, adolat, mehnatsevarlik va boshqalar, irodani kuchaytirishni talab qiladi. Autotraining mashqlari shaxsning e'tiborini aynan axloqiy qadriyatlariga qaratishga, bu qadriyatlarni hayotiga kiritishga yordam beradi. Masalan, shaxs o'zining hayotidagi ijtimoiy mas'uliyatni his qilishga va adolatni ta'minlashga intilishini kuchaytirishi mumkin.[3]

Autotraining orqali bola o'zining raqobatbardoshligini rivojlantirish va bu jarayonda ijtimoiy me'yorlarga rioya qilishni o'rganadi. Shaxs boshqalarga hurmat ko'rsatish, ijtimoiy hamjihatlikni mustahkamlash va odamlar o'rtasidagi munosabatlarni adolatli tarzda yo'lga qo'yish kabi qadriyatlarni amalga oshiradi.

“Autotraining”- bu axloqiy qadriyatlarni rivojlantirishda samarali vosita bo'lishi mumkin. O'z-o'zini anglash, irodani kuchaytirish, ijobiy tasavvurlarni yaratish, o'zgarishlar jarayonini boshqarish va boshqalarni tushunish orqali axloqiy qadriyatlarni kuchaytirish mumkin. Bu usul shaxsning ichki resurslarini faollashtirib, uning ijtimoiy va axloqiy muhitda to'g'ri xatti-harakatlar va qarorlar qabul qilishiga yordam beradi. “Autotraining” usuli orqali axloqiy qadriyatlarni rivojlantirishda turli mashqlar va o'yinlar yordamida shaxsning ichki dunyosini shakllantirish, maqsadga erishish va axloqiy me'yorlarni kuchaytiradi.[4]

Boshlang'ich sinf yoshidagi o'quvchilarning jismoniy hamda ma'naviy-axloqiy kamoloti uzviy bog'liq bo'lib, ularning darsdan tashqari sport-sog'lomlashtirish mashg'ulotlaridagi faolligi psixologik tayyorgarlikka ham tayyorlanishi zarur.

Amaliyotda ko'pincha darsdan tashqari mashg'ulotlarda asosiy e'tibor faqat harakat sifatlarini (tezkorlik, kuch, egiluvchanlik) rivojlantirishga qaratilib, o'quvchining ruhiy-emotsional holati, chidamkorligi hamda axloqiy qadriyatlarini (o'zini boshqarish, jamoada o'zini tutish, adolat, intizom) shakllantirishga yetarlicha e'tibor berilmaydi. Shu sababli, jismoniy mashqlar majmuasini “Autotraining” (psixologik o'z-o'zini boshqarish, nafas mashqlari va relaksatsiya) elementlari bilan boyitish o'quvchilarning vegetativ va asab tizimini barqarorlashtirish, jismoniy va axloqiy sifatlarini uyg'un rivojlantirishda dolzarb yechim hisoblanadi.

1-jadval

“Autotraining” (psixoregulyatsiya va relaksatsiya) mashqlari

	Mashq nomi	Mashqning asosiy maqsadi (Fiziologik va Axloqiy)	YuUS (Puls) ko'rsatkichi (zarb/min)	Bajirish vaqti	Dam olish vaqti va tartibi	Dam olish vaqtining maqsadi va fiziologik mohiyati
	“Sehrli nafas” (Nafas psixoregulyatsiyasi)	Yuqori jismoniy yuklamadan so'ng pulsni tushirish, kislorod qarzдорligini yo'qotish hamda tajovuzkorlik va hissiy zo'riqlashni yechish.	140-150 → 120-130	2-3 daqiqa	45-60 soniya (Tinch o'tirgan yoki yotgan holda)	Yurak-qon tomir va nafas olish tizimiga tushgan keskin yuklamani sekin-asta kamaytirish, giperventilyatsiya ning oldini olish.

	“Bulutda suzish” (Miya va tanani relaksatsiya qilish)	Mushak tonusini pasaytirish, diqqatni bir joyga jamlash, o‘quvchilar atrofdagi shovqinga chalg‘imasdan o‘zini tinchlantirishni o‘rgatish.	120-130 ↗ 100-110	3 daqiqa	30-40 soniya (Nafasni me‘-yorlashtirish)	Bosh miya po‘stlog‘idagi tormozlanish (sekinlashish) jarayonlarini faollashtirish va ruhiy toliqishni bartaraf etish.
	“Biz ahil jamoamiz” (Ideomotor psixo-formulalar)	O‘quvchilarda jamoada ishlash, halollik, do‘stlik, o‘zaro yordam va bag‘rikenglik kabi axloqiy qadriyatlarni shakllantirish.	100-110 ↗ 90-100	2 daqiqa	30 soniya (Jamoaviy jimgina o‘tirish)	Aytilgan psixologik iboralarni (formulalarni) anglab yetish va ularni idrok etish uchun ruhiy zamin yaratish.
	“Mening kuchli irodam” (O‘z-o‘zini ishontirish va shakllantirish)	O‘quvchilarda mashg‘ulot qoidalariga rioya qilish, chidamkorlik, intizom, mas‘uliyat hamda o‘zini tuta bilish (self-kontrol) sifatlarini oshirish.	90-100 ↗ 80-90	2 daqiqa	40 soniya (Chuqur xotirjam nafas olish)	Irodaviy zo‘riqishdan so‘ng asab tizimini muvozanatga keltirish va o‘z-o‘zini nazorat qilish qobiliyatini mustahkamlash.
	“Tinchlik bulog‘i” (Yakuniy gipnotik-tiklanish)	Organizmni to‘liq tinch (mintaqaviy) holatga keltirish, ijobiy emotsional kayfiyat bag‘ishlash va mashg‘ulotni ko‘tarinki ruhda yakunlash	80-90 ↗ 72-80 (Tinchlik me‘yori)	3 daqiqa	1-2 daqiqa (Mashg‘ulot so‘ngidagi erkin muloqot)	Organizmning vegetativ ko‘rsatkichlarini (puls, qon bosimi) darsdan oldingi holatga qaytarish va keyingi darslarga ruhiy tayyorlash.

“Autotraining” (psixoregulyatsiya va relaksatsiya) mashqlari majmuasi qo‘llanilgandan so‘ng ikkala guruhda kuzatilgan fiziologik (puls va tiklanish) va axloqiy-erkiy ko‘rsatkichlar dinamikasi keltirilgan.

2-jadval

Avtotrening mashqlari bo‘yicha nazorat va tajriba guruhlarini o‘quvchilarining matematik-statistik natijalari (n=54)

№	Baholadigan ko‘rsatkichlar va testlar	Nazorat guruhi (NG, n=54) Tajri-	NG Tajri-badan keyin ($X \pm \sigma$)	NG O‘shish (%)	Tajriba guruhi (TG, n=54) Tajri-	TG Tajribadan keyin ($X \pm \sigma$)	TG O‘shish (%)	t	(P)
---	---------------------------------------	----------------------------------	---	----------------	----------------------------------	--	----------------	---	-----

		badan oldin ($\bar{X} \pm \sigma$)			badan oldin ($\bar{X} \pm \sigma$)				
	Fiziologik va tiklanish ko'rsatkichlari								
1	“Sehrli nafas”: YuUCh (puls)-ning tiklanish tezligi, zarb/min	145.2 \\\n ± 4.2	132.5 \\\n ± 3.8	-8.7\%	144.8 \\\n ± 4.5	121.2 \\\n ± 3.1	16.3\%	12.63	P < 0.001
2	“Bulutda suzish”: Mushak- lar relaksatsiy asi va sokinlik darajasi (10 ballik)	4.80 \\\n ± 0.72	5.40 \\\n ± 0.65	+12.5\%	4.75 \\\n ± 0.70	8.50 \\\n ± 0.58	+78.9\%	19.48	P < 0.001
3	Mashg'ulo tdan so'ng to'liq tiklanish vaqti, daqiqqa	6.80 \\\n ± 0.55	6.10 \\\n ± 0.48	+10.3\%	6.85 \\\n ± 0.52	3.90 \\\n ± 0.35	+43.1\%	20.30	P < 0.001
II	Axloqiy-erkiy va psixologik sifatlar								
4	“Biz ahil jamoamiz” : O'zaro yordam va hamkorlik ko'rsatkich i (10 ballik)	5.30 \\\n ± 0.81	5.90 \\\n ± 0.75	+11.3\%	5.25 \\\n ± 0.85	8.70 \\\n ± 0.62	+65.7\%	15.77	P < 0.001
5	“Mening kuchli irodam”: Irodaviy chidamkor- lik va intizom (10 ballik)	5.10 \\\n ± 0.88	5.70 \\\n ± 0.82	+11.8\%	5.15 \\\n ± 0.80	8.85 \\\n ± 0.60	+71.8\%	16.98	P < 0.001
6	“Tinchlik bulog'i”: O'zini tuta bilish (Self- kontrol) va bosiqlik (10 ballik)	5.40 \\\n ± 0.78	6.05 \\\n ± 0.72	+12.0\%	5.35 \\\n ± 0.82	9.10 \\\n ± 0.55	+70.1\%	18.42	P < 0.001

“Sehrli nafas” va “Bulutda suzish” mashqlari qo‘llanilgandan so‘ng Tajriba guruhi (TG) o‘quvchilarida yurak urish chastotasi (YuUCH) 144.8 ± 4.5 zarb/min dan 121.2 ± 3.1 zarb/min gacha sezilarli darajada pasaydi (tiklanish dinamikasi -16.3%).

Mashg‘ulotdan so‘ng organizmning to‘liq tiklanish vaqti Tajriba guruhida 6.85 ± 0.52 daqiqadan 3.90 ± 0.35 daqiqagacha (tiklanish tezligi 43.1% ga) qisqardi. Nazorat guruhida (NG) bu ko‘rsatkich atigi 10.3% ni tashkil etdi.

Axloqiy-erkiy va psixologik sifatlar bo‘yicha:

Avtotrening mashqlari jarayonidagi ideomotor va ruxiy-emotsional formalar sababli Tajriba guruhida irodaviy chidamkorlik va intizom ko‘rsatkichi +71.8% ga (5.15 ball dan 8.85 ballgacha) oshdi.

O‘zini tuta bilish (self-kontrol) va o‘zaro yordam/hamkorlik ko‘rsatkichlari ham tajriba guruhida mos ravishda +70.1% va +65.7% ga yuqoriladi.

Tajriba oxirida ikkala guruh ko‘rsatkichlari solishtirilganda Styudentning t-kriteriysi barcha parametrlar bo‘yicha $t > 12.63$ ni tashkil etdi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining darsdan tashqari mashg‘ulotlariga "Autotraining" texnologiyalarini joriy etish ularning vegetativ-emotsional holatini barqarorlashtirish va harakat sifatlarini rivojlantirishda yuqori samara beradi.

Autotraining mashqlari o‘quvchilarning psixologik emotsional zo‘riqlashini kamaytiradi, natijada o‘zini boshqarish, jamoaviy intizom va o‘zaro hamkorlik kabi axloqiy qadriyatlarni rivojlantiradi.

Matematik-statistik tahlil (Styudent t-kriteriysi, $P < 0.001$) tajriba guruhida erishilgan natijalarning tasodifiy emasligini va ushbu metodikaning jismoniy tarbiya amaliyotida qo‘llanilishi maqsadga muvofiqligini to‘liq tasdiqlaydi.

3-jadval

Boshlang‘ich sinf 7 - 8 yoshdagi o‘quvchilarida jismoniy tayyorgarlik darajasi

Sinov turlari	Tadqiqot boshida n=54		Tadqiqot oxirida n=54		t	P
	X $\pm \sigma$	V%	X $\pm \sigma$	V%		
30 m.ga yugurish soniya	8,50 $\pm$ 2,41	5,48	7,06 $\pm$ 2,33	4,74	2,23	<0,05
Arqonda sakrash (1 daqiqa) Marta	23,11 $\pm$ 2,91	8,26	25,81 $\pm$ 3,59	5,53	3,04	<0,01
Turgan joydan uzunlikka sakrash (sm)	88,15 $\pm$ 13,60	15,43	99,33 $\pm$ 12,98	12,30	3,09	<0,01
Qo‘llarni oldinga cho‘zib o‘tirib turish marta soniya	18,44 $\pm$ 3,75	14,91	20,33 $\pm$ 2,02	8,53	2,31	<0,05

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining jismoniy tayyorgarlik darajasi. 7-8 yoshdagi bolalarda 30 m ga yugurish tajriba boshida 8,50 $\pm$ 2,41 (soniya) ni tashkil qilgan bo‘lsa, tajriba oxirida 7,06 $\pm$ 2,33 (soniya)ni tashkil qildi. Arqonda sakrash (1daqiqa) tajriba boshida 23,11 $\pm$ 2,91 (marta) ni, tajriba oxirida 25,81 $\pm$ 3,59 (marta) ni tashkil qilinganligi aniqlandi. Turgan joydan uzunlikka sakrash (sm)

tajriba boshida $88,15 \pm 13,60$ (sm) ni tashkil qilagan bo'lsa, tajriba oxirida $99,33 \pm 12,98$ (sm) ni tashkil qilganligi aniqlandi. Qo'llarni oldinga cho'zib o'tirib turish marta soniya tajriba boshida $18,44 \pm 3,75$ (marta) ni tashkil qilagan bo'lsa, tajriba oxirida

4-jadval

Pedagogik tajriba davrida boshlang'ich sinf o'quvchilarida aqliy ko'rsatkichlarning o'zgarishi

Aqliy ishlash ko'rsatkichlari	Sinf	Tajriba boshida		Tajriba oxirida		Farqi	R
		M $\pm$ m		M $\pm$ m			
Dars oldidan tuzatish topshirig'ida ko'rilgan belgilar soni	Taj	70,5 $\pm$ 1,70	6,74	80,7 $\pm$ 1,46	5,50	10,2	<0,001
	Naz	71,3 $\pm$ 1,82	7,10	76,4 $\pm$ 1,54	5,70	5,1	<0,001
Dars oldidan qilingan xatolar soni	Taj	3,62 $\pm$ 0,20	0,76	2,52 $\pm$ 0,19	0,74	1,1	<0,01
	Naz	3,75 $\pm$ 0,16	0,60	3,35 $\pm$ 0,22	0,90	0,4	<0,05
Dars oldidan samaradorlik darajasi	Taj	2,80 $\pm$ 0,14	0,46	3,90 $\pm$ 0,20	0,68	1,1	<0,01
	Naz	2,92 $\pm$ 0,17	0,63	3,22 $\pm$ 0,23	0,98	0,3	<0,05
Ikki darsdan keyin tuzatish topshirig'ida ko'rilgan belgilar soni	Taj	60,3 $\pm$ 1,90	8,14	72,5 $\pm$ 1,80	6,88	12,2	<0,001
	Naz	59,4 $\pm$ 2,69	8,65	65,5 $\pm$ 1,86	7,50	6,1	<0,05
Ikki dars topshirig'idan keyin qilingan xatolar soni	Taj	5,42 $\pm$ 0,25	1,10	4,30 $\pm$ 0,18	0,66	1,12	<0,01
	Naz	5,30 $\pm$ 0,23	0,97	4,80 $\pm$ 0,19	0,73	0,5	<0,05
Ikki darsdan keyin samaradorlik darajasi	Taj	1,82 $\pm$ 0,20	0,67	3,12	0,60	1,30	<0,001
	Naz	1,94 $\pm$ 0,24	1,02	2,54 $\pm$ 0,22	0,89	0,6	<0,05

Aqliy ko'rsatkichlarning o'zgarish jadvallari bo'yicha bajarilgan ish hajmi va sifatini tavsiflovchi unumdorlik koeffitsienti tajriba sinfi o'quvchilari o'rtasida dars oldidan 1,1 shartli birlikka, ikki darsdan so'ng esa 1,30 shartli birlikka oshdi. Tajriba sinfidagi o'quvchilarning aqliy faoliyati darsdan oldin o'rtacha 40% ga, ikki darsdan keyin esa 67% ga oshdi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining darsdan tashqari jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlariga "Autotraining" (psixoregulyatsiya) elementlarini integratsiya qilish — o'quvchilarning nafaqat jismoniy va fiziologik tiklanishini jadallashtiradi, balki ularda intizom, bosiqlik, iroda va jamoaviy hamkorlik kabi axloqiy qadriyatlarni tizimli shakllantirishning eng maqbul va samarali vositasi hisoblanadi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Cenati Kengashining 2020-yil 13-martdagi "O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan ilgari curilgan beshta muhim tashabbusni amaliyotga joriy etish camaradorligini oshirish to'g'ricida"gi KQ-20-1U-sonli Qarori.

2. O‘zbekiston Respublikasining Prezidentining “Jismoniy tarbiya va sport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan mukammallashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 5368-sonli Farmoni 2018-yil 5-mart.

3. Toshpulatov SH.M. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini jismoniy tarbiya darslarida va darsdan tashqari mashg‘ulotlarda psixofiziologik tayyorlash. // Jismoniy tarbiya va sport jurnali, 2023 №3, 28–34-b.

4. Usmonov SH.B. Sport psixologiyasi va autogen mashg‘ulotlar usuliyati. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti, 2024. 168 b.

5. Rahimova M.K., Ismoilov N.I. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida axloqiy-erkiy sifatlarini shakllantirishda interaktiv va relaksatsion o‘yinlarning o‘rni. // Pedagogika va psixologiyada innovatsiyalar, 2025. №2(5), 89–95-b.

6. Alekseev A.V. (2022). Overcoming and Winning: Autogenic Training in Physical Education and Sports (2nd ed.). Moscow: Sport-Press.

JISMONIY TARBIYA MASHG‘ULOTLARI ASOSIDA 5-6 YOSHLI BOLALARNING HARAKAT FAOLLIGINI OSHIRISH METODIKASI

Ziyatov Muhammad Namazovich

Samarkand, Uzbekistan

Samarkand State Medical University Lecturer at the Department of Physical Education and Sports, doctor of philosophy on pedagogical sciences (PhD), docent
e-mail: Ziyatovmuxammadgmail

Annotatsiya: *Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida maktabgacha yoshdagi bolalarning harakat faoliyatini yaxshilashga qaratilgan, boshlang‘ich gimnastika vositalariga asoslangan obrazli va syujetli mashqlar majmuasidan iborat dastur va modulni qo‘llash masalalari yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *5–6 yoshli bolalar, obrazli mashg‘ulotlar, bazaviy gimnastika, jismoniy faollik, jismoniy sifatlar, jismoniy tayyorgarlik.*

Аннотация: *В статье рассматривается применение программы и модуля, включающих комплекс образно-сюжетных упражнений на основе средств базовой гимнастики, направленных на повышение двигательной активности детей дошкольного возраста.*

Ключевые слова: *Дети 5–6 лет, образные занятия, базовая гимнастика, двигательная активность, физические качества, физическая подготовка.*

Annotation: *In preschool educational organizations, the application of the program and module consisting of a complex of figurative and story exercises based on Initial gymnastic means aimed at improving the motor activity of preschool children is highlighted.*

Key words: *Children 5-6 years old, figurative lessons, basic gymnastics, physical activity, physical quality, physical training.*

KIRISH

Maktabgacha yosh - bola shaxsiyatni shakllantirish jarayonidagi eng muhim davr hisoblanadi. Bu yoshda bir qator morfologik, psixologik, harakat funktsiyalari jadal rivojlanadi va takomillashib boradi, faol harakatga bo‘lgan ehtiyojlarni saqlab qolish va rivojlantirish, bolaning barcha qobiliyatlarini rivojlantirish mexanizmlarini “boshlanishi” sodir bo‘ladi.

Ushbu yosh davrida harakat faoliyatining turli shakllarida samarali ishtirok etish uchun zarur bo‘lgan jismoniy sifatlarining salomatligi va rivojlanishi uchun poydevor qo‘yiladi va mustahkamlanadi, bu esa o‘z navbatida bolalarning uyushgan jismoniy tarbiyasi uchun sharoit yaratadi, har bir bolaning to‘liq rivojlanish harakat faolligini oshirishga imkon beradi, chunki u kelajakda inson salomatligini, ham biologik, ham psixologik jihatdan ta’minlaydi. Shu bilan birga, ko‘plab adabiy manbalar tahlili ko‘pgina maktabgacha ta’lim tashkilotlarida jismoniy tarbiya jarayonini takomillashtirish zarurligidan dalolat beradi, bu esa bir qator dalillar bilan tasdiqlanadi.

Bolalarni maktabga qabul qilish vaqtidagi kuzatishlar tahlili natijalari surunkali kasalliklarning o‘rish tendentsiyasi borligini ko‘rsatmoqda [3,4].

M.Ziyatovning tadqiqotlarida (2022) jismoniy tarbiya mashg'ulotlari asosan ma'lum miqdordagi harakat ko'nikmalarni o'zlashtirishga qaratilganligi biroq maktabgacha yoshdagi bolalarda asosiy harakat faolligini va jismoniy sifatlarini samarali tarbiyalashga hissa qo'shmasligi aniqlandi [6]. A.M.Kabayevaning (2018) fikriga ko'ra, yagona, qat'iy tartibga solingan "Bolalar bog'chasida ta'lim va tarbiya dasturi" ustida ishlash muqarrar ravishda ta'lim va tarbiya shakllari va usullarining bir xilligiga olib keladi, pedagogik ijodkorlik imkoniyatlarini cheklaydi, bolani tarbiyalash yagona standartga yo'naltirilgan, rivojlanishning individual xususiyatlarini hisobga olish e'tibordan chetda qolmoqda [5,6].

Yuqoridagilardan kelib chiqib, maktabgacha yoshdagi bolalarni jismoniy tarbiyalashning yangi shakllari, vositalari va usullarini izlash dolzarb hisoblanadi.

1) maktabgacha yoshdagi bolalarning harakat faolligini oshiruvchi omillarni aniqlash;

2) 5-6 yoshli maktabgacha yoshdagi bolalarning jismoniy rivojlanishi va jismoniy tayyorgarligi darajasini o'rganish;

3) bolalarda jismoniy sifatlarini va harakat faolligini rivojlantirishga yo'naltirilgan dastur me'yorlarini ishlab chiqish.

4) 5-6 yoshli bolalarning maktabgacha ta'lim tashkiloti va oila kun-tartibida jismoniy faoliyati mazmuni va tashkil etilish modelini ishlab chiqish.

5) bolalarning uyushgan va mustaqil harakat faolligini rag'batlantirishning pedagogik texnologiyasining samaradorligini baholash.

Tadqiqotning obyekti: Maktabgacha ta'lim tashkilotlarda jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida gimnastika vositalari asosidagi dastur mashqlarini amalda qo'llash jarayoni.

Tadqiqotning predmeti: Gimnastika vositalari asosida obrazli-syujetli mashqlar majmuasidan tashkil topgan dasturni 5-6 yoshdagi bolalarning harakat faolligini takomillashtirish mexanizmlarining metodologik asoslari.

Tadqiqotning uslublari: Belgilangan vazifalarni hal qilish uchun tadqiqotning pedagogik va tibbiy-biologik usullari majmuasi qo'llanildi:

5-6 yoshli bolalar uchun jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida dastlabki gimnastikaga asoslangan obrazli syujetli mashqlar majmuasidan tashkil topgan dastur ishlab chiqildi.

Obrazli-syujetli mashqlar - bu jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini o'tkazishning tashkiliy shakllaridan biri bo'lib, maktabgacha yosh va boshlang'ich maktab yoshidagi bolalarning jismoniy mashqlarni bajarish jarayonida qiziqishini tarbiyalashga yordam beradi.

An'anaviy shaklda o'tkaziladigan mashg'ulotlardan farqli o'laroq, dastlabki gimnastikaga asoslangan obrazli-syujetli mashg'ulotlarda qo'llaniladigan jismoniy tarbiya vositalarining barchasi ma'lum bir obrazlarga qiyoslangan. masalan, "Dengizga sayohat" majmuasida "Yelkan", "To'lqinlar xushtagi" "Baliq", "Kichkina suv parisi", "Meduza" "Sunami", "Qarmoq", "Suv parisi", 64 "Qisqichbaqalar raqsi", "Dengiz to'lqinlari" nomli umumrivojlantiruvchi mashqlar, nafas mashqlari va boshqa guruhli (frontal) mashqlaridan tashkil topgan.

B. Haydarov fikriga ko'ra (2019) taqlid qilish va qiyoslash usullaridan foydalanish, obrazli taqqoslashlar maktabgacha yoshdagi bolalarning psixologik xususiyatlariga mos kelib, mashqlarni yodlash, o'zlashtirish jarayonini osonlashtiradi, mashg'ulotning emotsional fonini oshiradi, fikrlash, xayolot, ijodkorlik, bilish faoliyati rivojiga hissa qo'shadi.

Obrazli-syujetli mashg'ulotlarining mazmuni yangi emasligi, shu bilan birga, ko'plab syujet faoliyatga asoslangan mashq majmualarining maxsus adabiyotlarda nashr etilgan va maktabgacha ta'lim tashkilotlari amaliyotida qo'llaniladigan kamchiliklari orasida past motor zichligi, berilgan yuklamaning bola organizmining rivojlanishiga zarar yetkazadigan darajada haddan tashqari qiyinligi, jismoniy tarbiya jarayoniga yetarli darajada samara bermasligiga sabab bo'ladi. Gimnastikaga asoslangan dasturni ishlab chiqishda mashqlarning xarakterli xususiyatlarini saqlab qolishga, lekin shu bilan birga yuqorida qayd etilgan kamchiliklarga yo'l qo'ymaslikka harakat qilindi.

Ishlab chiqilgan dastur quyidagi vazifalarni hal qilishga qaratilgan: bolalar salomatligini mustahkamlash, organizmning funktsional va adaptiv (moslashuv) imkoniyatlarini rivojlantirish, aqliy va jismoniy ish qobiliyatini oshirish; tayanch harakat tizimining barcha bo'g'inlarining uyg'un

rivojlanishi, to'g'ri qaddi qomatni shakllantirish; harakat faolligini takomillashtirish, jismoniy sifatlarni tarbiyalash; aqliy va hissiy sohani rivojlantirish; musiqiy va ritmik qobiliyatlarni rivojlantirish, qiziqish tarbiyalash.[17,18,19] va muntazam jismoniy mashqlarga ehtiyojni Jismoniy tarbiya vositalari va usullarini tanlash bolalarning yosh (anatomik, fiziologik, psixologik va harakat) xususiyatlari bilan belgilanadi. Belgilangan vazifalarni hal qilish uchun dastur, turli jismoniy mashqlardan foydalangan holda, ketma-ketligi jihatidan umumiy qabul qilingan uch qismli mashg'ulot tuzilishiga moslashtirilgan.

Shu bilan birga, mashg'ulotlarning tayyorgarlik va yakuniy qismlarida qo'llaniladigan mashqlar: shuningdek, psixogimnastika mashqlari, raqs va o'yinlar, 2-3 mashg'ulot orqalig'ida bir marta mashqlar mazmuni va obraziga muvofiq o'zgartiriladi.

Asosiy qismda qo'llaniladigan umumiy rivojlanish mashqlari (URM) komplekslarini 11-12 mashg'ulotlar oralig'ida asta-sekin mashqlarni murakkablashtirish va yuklama miqdorini oshirish maqsadga muvofiqdir. Mashqlarni me'yorlashda bolalarning tayyorgarlik darajasi va individual imkoniyatlarini hisobga olish kerak.

Kuch-chidamlilik sifatlarini rivojlanishining yosh dinamikasini o'rganish shuni ko'rsatdiki, 4 dan 7 yoshgacha bo'lgan davrda mushak massasining sezilarli darajada oshishi, mana shu jihatlarga mos ravishda mushaklarning ishlash qobiliyatini, kuchini va ish faoliyatini oshiradi. 5-6 yoshli bolalar yelka-kamari va tos-son mushaklari uchun har kuni 20 martadan 30 martagacha, gavda mushaklari uchun esa 40 martadan 60 martagacha, 6-8 yoki 12-16 martadan takrorlab, ketma ket mashq bajarishi mumkin. Amalga oshirilgan harakatlarning katta hajmi 65 moddalar almashinuvida, organizmning funktsional tizimlari faoliyatida sezilarli o'zgarishlarni yuzaga keltirib, nafaqat jismoniy faollikka, balki atrof-muhitning turli tashqi omillari ta'siriga ham moslashish mexanizmlarini kengaytiradi va umumiy jismoniy va morfo-funktsional ko'rsatkichlarning oshishiga yordam beradi [6].

3-4 mashg'ulotlarda mashqlarni o'zlashtirgandan so'ng, ular ritmik gimnastika usuli bo'yicha musiqa jo'rligida ijro etiladi. Ritmik musiqadan foydalanish bolalarda ijobiy his-tuyg'ularni uyg'otib, ritm tuyg'usini rivojlanishiga yordam beradi, harakat faolligini oshirishga yordam beradi. Mashqlarni bajarishning ketma-ket usulidan foydalanish, mashg'ulotlarning yuklamasini va motor zichligini oshirishga imkon beradi hamda mashg'ulot samaradorligini oshiradi. Shuni yodda tutish kerakki, akademik N.M.Amosov, professor V.K.Balsevich, M.A. Kabayeva, Q.Sodiqov boshqa olimlarning ilmiy xulosalariga muvofiq fiziologik funktsiyalarning javob reaksiyalarini keltirib chiqarmaydigan jismoniy yuklamalar yetarli darajada samara bermaydi. 5-6 yoshdagi bolalarda jismoniy mashqlarning effekti (jismoniy faoliyatga moslashish) daqiqada 140-160 martagacha bo'lgan yurak urish tezligi (YUQS) bilan ta'minlanadi.

Bolalarning bajarayotgan mashqlarga qiziqishini oshirish va kognitiv faollikni faollashtirish uchun jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida obrazli syujetli mashqlarni tematik o'yin-mashg'ulotlari bilan to'ldirish maqsadga muvofiq: masalan, "Dengizga sayohat" majmuasini didaktik o'yin faoliyati bilan to'ldirish mumkin.

Tabiatdagi tabiiy tovushlarni o'z ichiga olgan ko'plab musiqiy kompozitsiyalar (qushlar ovozi, delfinlarning ovozi, kitlarni "kuylashi", dengizning chayqalish ovozi va boshqalar) atrofda dunyo bilan chambarchas bog'liqlik, uyg'unlikni his qilish tuyg'usini yaratadi, inson va tabiatning birligi muhim va tarbiyaviy ahamiyatga egadir.

Ishlab chiqilgan obrazli syujetli mashq komplekslar mashg'ulot vaqtining 50 % dan 70 % foiz qismini qamrab olib, jismoniy sifatlarni bosqichma-bosqich o'rgatib borishga qaratilgan. (Masalan, "Dengizga sayohat" majmuasi gavda mushaklarning kuchi va chidamliligini, "Sevimli O'yinchoqlar" kompleksi chaqqonlik va tezkorlik sifatlarini, "O'rmonga sayohat" kompleksi esa chidamlilik sifatini rivojlantiradi).

Har bir mashg'ulotlarining takomillashtirilgandan va yakunlangandan so'ng jismoniy daqiqalar yoki sport tadbirlari o'tkaziladi. (Masalan, Dengizga sayohat majmuasi dengizchi bolalar sport bayramiga tashrif buyurish bilan yakunlanadi) Mashg'ulotlar davomida guruhda o'zlashtirilgan mashqlar, raqslar, o'yinlar va 66 estafetalardan foydalaniladi. Bayram tadbirlariga (jismoniy daqiqa) tayyorgarlik bolalar harakatlarini puxta mashq qilishlari uchun yaxshi rag'bat bo'lib, qat'iyat, mehnatsevarlik, fidoyilik kabi ijobiy xususiyatlarini shakllantirishga yordam beradi.

Tajriba guruhidagi bolalar dastlabki gimnastikaga asoslangan obrazli-syujetli mashqlar majmuasidan tashkil topgan dastur asosida mashg'ulotlar olib borildi. 30 daqiqalik mashg'ulotlar olti oy davomida haftasiga uch marta o'tkazildi. Xuddi shu davr mobaynida nazorat guruhi bolalari uchun an'anaviy jismoniy tarbiya dasturiga (davomiyligi va mashg'ulotlarning vaqti tajriba guruhi bilan bir xil) muvofiq o'tkazildi. Ishlab chiqilgan dasturning samaradorligi, jismoniy rivojlanish ko'rsatkichlari va harakat faolligini, shuningdek tajriba va nazorat guruhlaridagi bolalarning tajribadan oldin va keyin kasallikka chalinish dinamikasiga oid ma'lumotlarni taqqoslash orqali baholandi.

XULOSA

Xulosa qilganda, maktabgacha yoshdagi bolalarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda dastlabki gimnastikaga asoslangan obrazli-syujetli mashqlar majmuasidan tashkil topgan dasturni MTT lari amaliyotida qo'llash, jismoniy tarbiya jarayonining samaradorligini oshirishga imkon beradi hamda harakat faolligini oshirish dinamikasiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, shuningdek, bolalarning muntazam jismoniy mashqlarga bo'lgan qiziqishini shakllantirishga sabab bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev SH.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz» T: 2018.
2. O'zbekiston Respublikasining «Jismoniy tarbiya va sport to'g'risidagi qonun»gi. -T.: O'zbekiston. 2015 4-sentyabr
3. Mirziyoyev SH.M. O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora tadbirlari to'g'risidagi 2017-yil 3-iyundagi PQ-3031-son [qarori](#).
4. Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni rivojlantirish to'g'risidagi Konsepsiya 2019 13-fevral.
5. Ziyatov Muxammad Namazovich, Shermamedova Qohira Texronovna (2023) THE IMPORTANCE OF PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS IN THE SCHOOL EDUCATION SYSTEM. *International Journal of Advanced Research in Education, Technology and Management*, Published in Volume 2, Issue 8, 2023, 96-100.
6. Ziyatov Muxammad Namazovich, Shermamedova Qohira Texronovna (2023) SPECIFIC ASPECTS OF ORGANIZING PHYSICAL TRAINING AND SPORTS EVENTS IN THE HIGHER EDUCATION SYSTEM *International Journal of Advanced Research in Education, Technology and Management* Published in Volume 2, Issue 8, 2023, 91-95.
7. Murodov Muzaffar Shermamatovich, Normaxmatov Ilxom Zayniddinovich, Axmedjanov Shuxrat Boltayivich, Ziyatov Muxammad Nomozovich, Sattarov Qarshiboy Norkulovich, & Khusainov Shamshidin Yalgashevich. (2024). Proposals On Innovative Solutions Of Organizing The Architecture Of Multifunctional Sports Facilities. *Journal of Advanced Zoology*, 45(S2),131–135.<https://doi.org/10.53555/jaz.v45iS2.3852>

BOLALARNING JISMONIY VA NUTQIY RIVOJLANISHIDA BADANTARBIYA VA HARAKATLI O'YINLARNING AHAMIYATI

Xalmatova Nasiba Bozorboyevna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Samarqand kompusi dotsenti

Sharipov B.

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti 2-kurs magistranti

e-mail: nasibaholmatova419@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada bolalarning jismoniy va nutqiy rivojlanishini ta'minlashda badantarbiya mashg'ulotlari hamda harakatli o'yinlardan samarali foydalanish masalalari yoritilgan. Bolalarning jismoniy faolligini oshirish, harakat ko'nikmalarini shakllantirish, chaqqonlik, tezkorlik, muvozanat, koordinatsiya va umumiy harakat faoliyatini rivojlantirishda badantarbiya mashqlarining ahamiyati tahlil qilingan. Maqolada badantarbiya va harakatli o'yinlarni o'zaro uyg'unlashtirgan holda tashkil etish bolalarning jismoniy, aqliy va nutqiy

rivojlanishini kompleks qo'llab-quvvatlovchi samarali pedagogik vosita ekanligi haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Bolalar, jismoniy rivojlanish, nutqiy rivojlanish, badantarbiya, harakatli o'yinlar, jismoniy faollik, harakat ko'nikmalari, motorika, nutq faolligi, sog'lom avlod.

Аннотация: В данной статье освещаются вопросы эффективного использования гимнастических упражнений и подвижных игр в обеспечении физического и речевого развития детей. Проанализировано значение гимнастических упражнений в повышении двигательной активности детей, формировании двигательных навыков, развитии ловкости, быстроты, равновесия, координации и общей двигательной активности. В статье представлены сведения о том, что организация гимнастических упражнений и подвижных игр в их взаимосвязи является эффективным педагогическим средством комплексной поддержки физического, умственного и речевого развития детей.

Ключевые слова: дети, физическое развитие, речевое развитие, гимнастические упражнения, подвижные игры, физическая активность, двигательные навыки, моторика, речевая активность, здоровое поколение.

Annotation: This article examines the effective use of physical exercises and active games in promoting the physical and speech development of children. It analyzes the importance of physical exercises in increasing children's physical activity, developing motor skills, and improving agility, speed, balance, coordination, and overall motor activity. The article provides information demonstrating that the integrated organization of physical exercises and active games serves as an effective pedagogical tool for comprehensively supporting children's physical, cognitive, and speech development.

Keywords: children, physical development, speech development, physical exercises, active games, physical activity, motor skills, motor development, speech activity, healthy generation.

KIRISH

O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Sh. M. Mirziyoyevning 2017-yil 30-sentyabrdagi "Maktabgacha ta'lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni hamda "O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi qaroriga muvofiq, bu sohada yangi tizim yaratildi. Ushbu tizim oldiga maktabgacha ta'lim sohasida yagona davlat siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirish, maktabgacha ta'lim muassasalari davlat va nodavlat tarmog'ini kengaytirish hamda moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, ularni malakali pedagogik kadrlar bilan ta'minlash, maktabgacha ta'lim muassasalariga bolalarni qamrab olishni keskin oshirish, ta'lim-tarbiya jarayonlariga zamonaviy ta'lim dasturlari va texnolo-giyalarini tatbiq etish orqali bolalarni har tomonlama intellektual, ma'naviy-estetik, jismoniy rivojlantirish hamda ularni maktabga tayyorlash sifatini tubdan yaxshilash vazifalari qo'yildi. Bog'cha yoshigacha bo'lgan bolalarni jismoniy jihatdan tarbiyalash tizimida organizmni chiniqtirish katta o'rin tutadi.

Ertalabki badantarbiya mashqlarini she'rxonlik yo'li bilan tashkil qilinishi bolaning amaliy va ma'naviy rivojlanishida muhim o'rin egallaydi.

SAF

Tik turishimiz chiroyli,
Qo'llarimiz chiroyli,
O'ngga, chapga burilib,
Turishimiz chiroyli.

MEN ERTALAB TURAMAN.

Men ertalab turaman.
Quyosh tikka chiqmasdan.
Yuz-qo'limni yuvaman,
Erinchoqlik qilmasdan.
Derazamn ochaman,
Havo toza bo'lsin deb.
Mashqlarni qilaman,
Tanim kuchga to'lsin deb.

Bunda bolajonlar ikki qo'lini yuqoriga ko'tarishadi, barmoq-chalarini harakatga keltirib yuzlariga keltirishadi, belini harakatga keltirib engashadilar, qo'llarini oldinga harakatlantiradilar, oyoqla-rini yerda harakatlantiradi, qo'llarni yelkaga olib kelib harakat-lantiradilar.

HARAKATCHAN

*Biz bilamiz boshimiz, 1-2-3,
Mana ikki qo'limiz 1-2-3
Aylanamiz har tamon 1-2-3
Egilamiz, cho'zlamiz, 1-2-3
Endi navbat oyoqqa 1-2-3
Shaxdam qadam tashlaymiz 1-2-3
Quyong bo'lib sakraymiz 1-2-3
Joyimizda turamiz.*

SINCHALAK

*Sinchalakdek pitirlab
O'ng oyoqda sakraydi.
1-2-3 deb,
Chap oyoqda, sakraydi.
Bir, ikki, uch,
Ikki oyog' bo'ldi juft*

Bunda bolalar gavdasini to'g'ri tutadi, barmoqlarini aylantiradi, o'ngga, chapga buriladi, yana to'g'ri turadilar

O'yinda yutqizgan bolaning ko'tarinki ruhda ifodali o'qishi yoki qo'shiq aytishi bir oz qiyin kechadi. Shunday holatda rahbar bolalarni ruhlantirishi, dalda berishi, kayfiyatini ko'tarishga yordam beruvchi so'zlarni aytishi lozim.

Nutq jarayonida talaffuz jarayoni nihoyatda muhim. Ayrim o'yinlar bolalarning diqqat va xotirani o'stirishdan tashqari, ularning nutq tovushlarini to'g'ri talaffuz qilish, so'zda urg'uni to'g'ri qo'llash ko'nikmalarini egallashiga yordam beradi.

Og'zaki nutqni rivojlantiruvchi she'riy-harakatli o'yinlar, mashg'ulot davomiyligi va yurak urish chastotasi (YUUCH)ni birlashtirgan ilmiy-amaliy jadvalni quyidagicha berish mumkin:

№	Badan-tarbiya mashqi	Og'zaki nutqni rivojlantiruvchi she'riy-harakatli o'yin	Bajarish usuli va takrorlash	Davomiyligi	Kutiladigan nutqiy natija	Tavsiya etiladigan YUUCH
1	Yurish va qo'llarni harakatlantirish	«Qadam tashlaymiz»	She'r matniga mos ravishda 1–2 daqiqa yurish, qo'llarni oldinga-orqaga harakatlantirish	3 daq.	Yangi so'zlarni takrorlash, so'zlarni aniq talaffuz qilish	90–110 zarb/daq.
2	Oyoq Uchida va tovonda yurish	«Qushchalar»	Qush harakatlariga taqlid qilish, she'riy satrlarni jamoaviy takrorlash	2–3 daq.	Tovushlarga taqlid qilish, so'z boyligini kengaytirish	95–115 zarb/daq.
3	Qo'llarni yuqoriga ko'tarish va pastga tushirish	«Quyosh chiqdi»	She'rdagi harakatli so'zlar asosida qo'llarni yuqori-past harakatlantirish	2 daq.	Fe'llarni o'zlashtirish: ko'tarildi, tushdi, ochildi va h.k.	100–120 zarb/daq.

O'yin mazmuniga mos yangi she'rlarni topib, ularni yodlash uchun bolalarga tavsiya etish. Ma'lumki, mavjud darslik va qo'llanmalarda jamlangan ko'plab harakatli o'yinlardagi she'rlar, qo'shiqlar matni mazmunan eskirgan yoki hozirgi davr talabiga javob bermaydi. Ayrim she'rlar bolalarni hozirgi kunda unchalik qiziqitirmay qo'ygan. Jismoniy tarbiya fani tarbiyachisining ona

tili va adabiyoti fanidan dars beruvchi muallim bilan hamkorligi nihoyatda muhim. Ularning hamkorligi turli jarayonlarda bo'lishi mumkin:

- she'r tanlash;
- she'rlarni yoddan ifodali o'qishni tashkil etish, mashq qilish;
- turli bayram tadbirlarida sport o'yinlari bilan she'rxonlikni uyg'unlashtirish;
- bolalarning nutq madaniyatiga e'tiborli bo'lishini nazorat qilish kabilar.

Harakatli o'yinlarning mazmuni, tavsifi va qoidalarini qisqa, aniq, mazmunli, nutq madaniyatiga e'tibor bergan holda bayon etish lozim. Chunki tarbiyachining nutqi bolalar uchun namuna vazifasini o'taydi.

Bolalar nutqida uchraydigan ayrim xatolarni o'z vaqtida tuzatish uchun e'tiborli bo'lish, ya'ni kamchiliklarni o'sha paytda tuzatishga harakat qilish ularning nutq madaniyatini oshirishga xizmat qiladi. Tan olish kerak, ko'plab jismoniy tarbiya fani o'qi-tuvchilari bu vazifani ona tili va adabiyot fani tarbiyachisi bajarishi lozim, deb hisoblashadi. Aslida barcha fan tarbiyachilarining vazifasi barkamol avlodni tarbiyalashdan iborat. Barkamol avlod esa jismoniy sog'lom, ma'naviy baquvvat, nutq madaniyati yuqori bo'lishi ham kerak.

Sog'lomlashtirish badantarbiya tadbirlarini to'g'ri uyushtirish yuksak axloqiy sifatlarni tarbiyalaydi, bolalarda shu haqdagi tushunchalarni shakllantirib, o'z salomatligi to'g'risida g'amxo'rlik qilish har bir jamiyat bolasining ijtimoiy burchi ekanligini singdiradi, muntazam ravishda jismoniy mashqlar bilan shug'ullanishni hayotiy ehtiyojga aylantirishni tarbiyalaydi, jismoniy kamolotga intilish, mehnat va Vatan himoyasiga tayyor turishni nazarda tutadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh. M. "Buyuk kelajagimizni mard va olijanob halqimiz bilan birga quramiz". – T.: "O'zbekiston", 2017. – 488 b.
2. Milliy xarakatli o'yinlar. Usmonxo'jayev T. S., Meliyev X. A. Toshkent- 2000, «O'qituvchi».
3. O'rinboyeva D., Rahimova M. Maktabgacha yoshdagi bolalarning ijodiy tafakkurini shakllantirish yo'llari. Samarqand-2018 y., 52-56 b.
4. Samanova U. O'yin - bog'cha yoshidagi bolalarda yetakchi faoliyat sifatida. Termiz, 2014-y.
5. Hamidova M. Bolalar adabiyoti. Namangan, 2017-y.

YENGIL ATLETIKA BILAN SHUG'ULLANUVCHILARNING JISMONIY TAYYORGARLIGINI TAHLIL QILISH

Baxtiyorov Muhammad Sur'at o'g'li

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Samarqand kampusi magistranti

e-mail: m21210685@gmail.com

Abdualimov Rufat Uchqun o'g'li

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Samarqand kampusi, p.f.b.f.d. (PhD) v.b dotsenti

e-mail: r44210845@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada yengil atletika bilan shug'ullanuvchilarning jismoniy tayyorgarligi, uning asosiy tarkibiy qismlari hamda sport natijalariga ta'sir etuvchi omillar tahlil qilingan. Yengil atletika mashg'ulotlarida tezkorlik, kuch, chidamlilik, chaqqonlik va egiluvchanlik kabi jismoniy sifatlarni rivojlantirish sportchilarning umumiy tayyorgarlik darajasini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot jarayonida sportchilarning jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlarini baholash, ularning rivojlanish dinamikasini aniqlash va mashg'ulot samaradorligini tahlil qilish masalalariga e'tibor qaratilgan. Shuningdek, yengil atletikachilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda jismoniy yuklamalarni to'g'ri tashkil etishning ahamiyati yoritilgan. Mashg'ulotlar jarayonida jismoniy tayyorgarlikni muntazam nazorat qilish va baholab borish sportchilarning funksional imkoniyatlarini aniqlash hamda mashg'ulotlarni takomillashtirishga xizmat qiladi. Olingan tahlillar asosida yengil atletika bilan shug'ullanuvchilarning jismoniy tayyorgarligini samarali rivojlantirish bo'yicha tegishli xulosalar shakllantirilgan.

Kalit soʻzlar: yengil atletika, jismoniy tayyorgarlik, tezkorlik, kuch, chidamlilik, chaqqonlik, egiluvchanlik, sport mashgʻulotlari, jismoniy sifatlar, sportchi.

Аннотация: В данной статье анализируется физическая подготовленность занимающихся лёгкой атлетикой, её основные компоненты и факторы, влияющие на спортивные результаты. В процессе занятий лёгкой атлетикой развитие таких физических качеств, как быстрота, сила, выносливость, ловкость и гибкость, имеет важное значение для повышения общего уровня подготовленности спортсменов. В исследовании основное внимание уделено оценке показателей физической подготовленности легкоатлетов, определению динамики их развития и анализу эффективности тренировочного процесса. Также рассматривается значение правильной организации физических нагрузок с учётом возрастных и индивидуальных особенностей спортсменов. Систематический контроль и оценка физической подготовленности в процессе тренировок позволяют определить функциональные возможности спортсменов и совершенствовать содержание тренировочных занятий. На основе проведённого анализа сформулированы соответствующие выводы по вопросам эффективного развития физической подготовленности лиц, занимающихся лёгкой атлетикой.

Ключевые слова: лёгкая атлетика, физическая подготовленность, быстрота, сила, выносливость, ловкость, гибкость, спортивная тренировка, физические качества, спортсмен.

Abstract: This article analyzes the physical fitness of individuals engaged in athletics, its main components, and the factors affecting sports performance. In athletics training, the development of physical qualities such as speed, strength, endurance, agility, and flexibility plays an important role in improving the overall level of athletes' physical preparedness. The study focuses on assessing physical fitness indicators, identifying the dynamics of their development, and analyzing the effectiveness of the training process. Particular attention is also paid to the importance of properly organizing physical loads while taking into account the age and individual characteristics of athletes. Regular monitoring and evaluation of physical fitness during the training process make it possible to determine athletes' functional capabilities and improve the content and effectiveness of training sessions. Based on the analysis, relevant conclusions are presented regarding the effective development of physical fitness among individuals engaged in athletics.

Keywords: athletics, physical fitness, speed, strength, endurance, agility, flexibility, sports training, physical qualities, athlete.

KIRISH

Bolalar va oʻsmirlar sport maktablarida shugʻullanuvchilarni bilan mashgʻulotlar va boʻyicha darsdan tashqari ishlash yosh sportchilarni sogʻlom va mazmunli dam olishlariga, ularda jismoniy tarbiya va sport tayyorgarligining xilma xil vositalarini ongli ravishda qoʻllashga mustahkam odatlanishni yuzaga keltrishga koʻmaklashadi. Yosh sportchilarni tayyorlashning samarali tashkiliy shakllaridan biri – yengil atletika boʻyicha oʻtkaziladigan mashgʻulotlarning tuzilmasini ishlab chiqish orqali mashgʻulotlar samaradorligini oshirish hisoblanib, ularning vazifasi –sport maktablari trenerlari kuchini oʻsmir sportchilarni olimpiya turlari va jumladan yengil atletika boʻyicha sport maktablarida tarbiyalash maqsadida birlashtirishdan iborat.

Olib borilgan tadqiqot ishimizning 10-12 yoshli yengil atletikachi oʻgʻil bolalarda tezlik jismoniy sifatining rivojlanish dinamikasini qayt etish uchun oʻtkazilgan pedagogik testlash natijalari quyidagicha boʻldi: Samarqand viloyati 10-12 yoshli yengil atletikachi oʻgʻil bolalarda 30 metr masofaga yugurish boʻyicha nazorat guruhi aʼzolarida oʻrtacha natija tadqiqot boshida oʻgʻil bolalarda $6,14 \pm 1,25$ soniyani tashkil etgan boʻlsa, tadqiqot oxiriga kelib esa bu natija $5,79 \pm 1,15$ soniyani tashkil etdi. Tajriba guruhi tarbiyalanuvchilarining turgan joydan 30 metr masofaga yugurish boʻyicha oʻrtacha koʻrsatkich natijasi tadqiqot boshida oʻgʻil bolalarda $6,62 \pm 1,28$ soniyani tashkil qilib, tadqiqot oxirida $4,96 \pm 0,61$ soniyani koʻrsatdi. Nazorat va tajriba guruhida tezlik sifati rivojlanishi tajriba boshi hamda tajriba oxiri qiyosiy solishtirilganda, koʻrsatkichlar orasidagi statistik

farqlar ishonchliligi tajriba boshida $t=1,04$ ($p>0,05$) ya'ni ishonchlilik darajasi past ekanligi, tajriba oxirida esa $t=2,15$ ($p<0,05$) ishonchlilik darajasi yuqoriligini ko'rishimiz mumkin.

10-12 yoshli yengil atletikachi o'g'il bolalarning chaqqonlik, koordinatsiya sifatlarining rivojlanish dinamikasini aniqlash bo'yicha o'tkazilgan tajriba natijalari quyidagicha bo'ldi: 3×10 metr masofaga mokisimon yugurish bo'yicha nazorat guruhi o'g'il bolalarida o'rtacha ko'rsatkich tajriba boshida $8,93\pm 1,31$ soniyani, tajriba oxirida esa $8,55\pm 1,26$ soniyani tashkil etdi. Tajriba guruhi tarbiyalanuvchilari tadqiqot boshida $9,41\pm 1,33$ soniyani, tadqiqot oxirida bu natija $7,69\pm 0,81$ soniyani tashkil qildi. Nazorat va tajriba guruhi chaqqonlik, koordinatsiya sifatlarining rivojlanish dinamikasini ko'rsatkichlari tajriba boshi hamda tajriba oxirida qiyosiy solishtirilganda ular orasidagi ishonchlilik darajasi tajriba boshida $t=1,03$ ($p>0,05$) ya'ni ishonchlilik darajasi past, tajriba oxirida esa $t=2,09$ ($p<0,05$) ishonchlilik darajasi sezilarli darajada yuqoriga siljiganini ko'rishimiz mumkin.

Jismoniy tayyorgarlik darajasini aniqlash maqsadida keying o'tkazgan tajribamizdada Samarqand viloyati 10-12 yoshli yengil atletikachi o'g'il bolalarning kuchlilik sifatini aniqlash maqsadida 1kg og'irlikdagi to'ldirma to'pni ikki qo'llab uloqtirish bo'yicha nazorat guruhi a'zolari tajriba boshida $5,59\pm 1,22$ metr, tajriba so'ngida esa $5,98\pm 1,17$ metr natijani namoyon qildi. 1kg og'irlikdagi to'ldirma to'pni ikki qo'llab uloqtirish bo'yicha tajriba guruhi a'zolari tadqiqot boshida $5,12\pm 1,25$ metr, tajriba so'ngida esa $6,92\pm 0,80$ metr natijani namoyon qildi. Nazorat va tajriba guruhi kuchlilik sifatlarining rivojlanish dinamikasini ko'rsatkichlari tajriba boshi hamda tajriba oxirida qiyosiy solishtirilganda ular orasidagi ishonchlilik darajasi tajriba boshida $t=1,04$ ($p>0,05$), tajriba oxirida esa $t=2,32$ ($p<0,05$) ishonchlilik darajasi yuqoriligini ko'rsatdi.

Jismoniy tayyorgarlik darajasini aniqlash maqsadida 10-12 yoshli yengil atletikachi o'g'il bolalardan navbatdagi test, ya'ni turgan joydan uzunlikka sakrash bo'yicha olingan natijalar ko'rsatkichlari quyidagicha bo'ldi: nazorat guruhi o'g'il bolalari tadqiqotning avvalida $163,59\pm 26,83$ sm, tadqiqot so'ngida esa $168,97\pm 23,61$ sm natijani amalda ko'rsatdi. Tajriba guruhining o'g'il bolalari esa tadqiqot avvalida $161,13\pm 26,39$ sm natijani, tadqiqot oxirida esa $174,78\pm 18,61$ sm natijani ko'rsatdi. Nazorat va tajriba guruhi o'g'illari ko'rsatgan amaldagi natijalarning tajriba boshidagi va oxiridagi ko'rsatkichlari o'zaro solishtirilganda ishonchlilik darajasi tajriba boshida $t=1,17$ ($p>0,05$), tajriba oxirida esa $t=3,11$ ($p<0,05$) ni ko'rsatdi. O'tkazilgan test yuzasidan qayd etilgan natijalarni tahlil qilish davomida shuni alohida aytish joizki, har ikki guruh o'g'il bolalarining natijalari tajriba boshida bir-biriga yaqin ekanligi, tajriba oxirida esa ular ancha farq qilgani ko'rsatdi.

Samarqand viloyati 10-12 yoshli yengil atletikachi o'g'il bolalarning asosiy jismoniy sifatlaridan biri bo'lgan egiluvchanlikni aniqlash maqsadida tik turgan holda oldinga egilish testi bo'yicha nazorat guruhi a'zolari tajriba boshida $6,20\pm 1,26$ sm, tajriba oxirida $6,62\pm 1,23$ sm natijani ko'rsatdi. Egiluvchanlik sifatini aniqlash maqsadida tik turgan holda oldinga egilish testi bo'yicha tajriba guruhi a'zolari tadqiqot avvalida $5,69\pm 1,25$ sm natijani, tadqiqot so'ngida esa $7,56\pm 0,94$ sm natijani amalda ko'rsatdi. Nazorat va tajriba guruhi o'g'illari ko'rsatgan amaldagi natijalarning tajriba boshidagi va oxiridagi ko'rsatkichlari o'zaro solishtirilganda ishonchlilik darajasi tajriba boshida $t=1,13$ ($p>0,05$), tajriba oxirida esa $t=2,21$ ($p<0,05$) ni ko'rsatdi. Shuningdek, natijalar tahlili shuni namoyon qildiki, har ikki guruhning tajriba boshidagi va oxiridagi ko'rsatkichlari bir-biridan ancha farq qiladi.

Xulosa. Yengil atletika bilan shug'ullanuvchilarning jismoniy tayyorgarligi sport faoliyatining muhim tarkibiy qismi bo'lib, sport natijalarining samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biridir. O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, yengil atletikachilarning jismoniy tayyorgarligini rivojlantirishda tezkorlik, kuch, chidamlilik, chaqqonlik va egiluvchanlik kabi jismoniy sifatlarning uyg'un rivojlanishi muhim ahamiyatga ega.

Mashg'ulot jarayonini samarali tashkil etish uchun sportchilarning yoshi, jismoniy imkoniyatlari, tayyorgarlik darajasi va individual xususiyatlarini hisobga olish zarur. Jismoniy yuklamalarni bosqichma-bosqich oshirish, mashg'ulotlarning muntazamligini ta'minlash hamda jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlarini doimiy nazorat qilib borish sportchilarning funksional imkoniyatlarini oshirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Алабин Б.Г. Исследование средств и методов начальной спортивной подготовки детей и подростков на материале легкой атлетики. – М 1966. С 28-56.
2. Алабин В.Г. Кривоносов М.П. Тренажеры и специальные упражнения в легкой атлетике. - М. Физкультура и Спорт, 1982. С 17-22.
3. Антипов А.Ф. Организационно-методические основы системы определения перспективности спортсменов в спринтерском беге. - М. 1999. С 36-54.
4. Антропова М.В. Изучение общеумственной работоспособности школьников в возрастном аспекте. Методы исследования функций организма в онтогенезе. М. 1975.- С.7-9.
5. Асатрян К.В. Высокая температура внешней среды и особенности адаптивных реакций кардиогемодинамики у юных спортсменов // Актуальные вопросы гигиены физических упражнений. Материалы II-ой отчет.выборной конференции по врачебному контролю и ЛФК. - М., 1998. – с 39-40.
6. Атаев А.К. Физическое воспитание в семье: Автореферат дисс. . докт. пед. наук. - Киев. - 1985.с 27-29

JISMONIY TARBIYA DARSLARIDA HARAKATLI O‘YINLARDAN FOYDALANISH ORQALI 5–7-SINF O‘QUVCHILARINING JISMONIY TAYYORGARLIK KO‘RSATKICHLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Abdualimov Rufat Uchqun o‘g‘li

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Samarqand kampusi p.f.b.f.d. (PhD) v.b dotsenti
e-mail: r44210845@gmail.com

Saitmurodova Xandona Shokir qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Samarqand kampusi magistranti
e-mail: s1121210685@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada jismoniy tarbiya darslarida harakatli o‘yinlardan foydalanish orqali 5–7-sinf o‘quvchilarining jismoniy tayyorgarlik ko‘rsatkichlarini takomillashtirish masalasi yoritilgan. Harakatli o‘yinlarning o‘quvchilarda tezkorlik, chaqqonlik, kuch va chidamlilik kabi jismoniy sifatlarni rivojlantirishdagi samaradorligi tahlil qilingan. Shuningdek, o‘quvchilarning yosh xususiyatlariga mos o‘yinlarni tanlash va ularni dars jarayonida samarali qo‘llash bo‘yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: jismoniy tarbiya, harakatli o‘yinlar, 5–7-sinf, jismoniy tayyorgarlik, jismoniy siflatlar, tezkorlik, chaqqonlik, kuch, chidamlilik.

Аннотация: В данной статье рассматривается вопрос совершенствования показателей физической подготовленности учащихся 5–7 классов посредством использования подвижных игр на уроках физической культуры. Проанализирована эффективность подвижных игр в развитии таких физических качеств учащихся, как быстрота, ловкость, сила и выносливость. Также представлены рекомендации по выбору подвижных игр с учётом возрастных особенностей учащихся и их эффективному применению в учебном процессе.

Ключевые слова: физическая культура, подвижные игры, 5–7 классы, физическая подготовленность, физические качества, быстрота, ловкость, сила, выносливость.

Abstract: This article examines the improvement of physical fitness indicators of students in grades 5–7 through the use of active games in physical education lessons. The effectiveness of active games in developing students' physical qualities, such as speed, agility, strength, and endurance, is analyzed. Recommendations are also provided on selecting active games according to students' age characteristics and their effective application in the educational process.

Keywords: physical education, active games, grades 5–7, physical fitness, physical qualities, speed, agility, strength, endurance.

KIRISH

Bugungi kunda umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'quvchilarning jismoniy rivojlanishi va sog'lom turmush tarzini shakllantirish jismoniy tarbiya fanining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, 5–7-sinf o'quvchilarining yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda jismoniy sifatlarni rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Shu nuqtayi nazardan, jismoniy tarbiya darslarida harakatli o'yinlardan foydalanish o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini oshirish bilan birga, ularning tezkorlik, chaqqonlik, kuch va chidamlilik kabi jismoniy sifatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Harakatli o'yinlarni dars jarayonida maqsadli va tizimli qo'llash o'quvchilarning jismoniy faolligini oshirish hamda jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlarini takomillashtirishning samarali vositalaridan biridir.

Maktab o'quvchilarining umumiy jismoniy tayyorgarligi tajriba boshida va ohirida aniqlandi. Nazorat testlari natijalariga ko'ra tajriba-sinov ishlari avval tajriba va nazorat guruhlaridagi o'quvchilarining umumiy jismoniy tayyorgarligida farqlar sezilmaganligi va o'xshash jismoniy tayyorgarlikka ega ekanliklarini ko'rishimiz mumkin. O'quvchilarning umumiy jismoniy tayyorgarligini aniqlash uchun 60 m.ga yugurish, 2000 m.ga yugurish, turnikda tortilish, 150 gr. sport anjomi (tennis to'pi)ni uloqtirish, kuraklarda yotgan holda oyoqlarni juftlashtirib tanani yuqoriga 90°ga ko'tarish va turgan joydan uzunlikka sakrash kabi test mashqlaridan foydalanildi. Bizga ma'lumki, statik mashqlar ko'pincha kuch, chidamlilik va egiluvchanlik sifatlarini rivojlantirish maqsadida qo'llaniladi. Olingan natijalarga ko'ra, umumta'lim maktablarida tahsil oluvchi 5-sinf o'g'il bolalarning 60 m masofaga yugurish bo'yicha natijalari nazorat guruhida tajriba boshida $11,92 \pm 1,5$ soniyaga, tajriba oxirida $11,31 \pm 1,37$ soniyaga teng bo'ldi.

Nisbiy farq 5,12 %ni tashkil etdi ($P > 0,05$). Tajriba guruhida esa, tajriba boshida $11,70 \pm 1,52$ soniyaga, tajriba oxirida esa $10,68 \pm 1,29$ soniyaga teng bo'ldi. Nisbiy farq esa 8,74 %ni tashkil etdi. Ko'rsatkichlar orasidagi statistik farqlar tajriba guruhida ishonchli bo'ldi ($P < 0,01$).

2000 m.ga yugurish bo'yicha natijalar nazorat guruhida tajriba boshida $12,05 \pm 1,76$ daqiqaga, tajriba oxirida $11,35 \pm 1,6$ daqiqaga teng bo'ldi. Nisbiy farq 5,81 % ni tashkil etdi ($P > 0,05$). Tajriba guruhida esa tajriba boshida $12,26 \pm 1,84$ daqiqaga, tajriba oxirida esa $10,88 \pm 1,54$ daqiqaga teng bo'ldi. Nisbiy farq esa 11,26 %ni tashkil etdi. Ko'rsatkichlar orasidagi statistik farqlar tajriba guruhida ishonchli bo'ldi ($P < 0,01$).

Turnikda tortilish bo'yicha natijalar nazorat guruhida tajriba boshida $3,77 \pm 0,48$ martaga, tajriba oxirida $4,01 \pm 0,49$ martaga teng bo'ldi. Nisbiy farq 6,37 %ni tashkil etdi ($P < 0,05$). Tajriba guruhida esa, tajriba boshida $3,73 \pm 1,84$ martaga, tajriba oxirida esa $4,25 \pm 0,52$ martaga teng bo'ldi. Nisbiy farq esa 13,94 %ni tashkil etdi. Ko'rsatkichlar orasidagi statistik farqlar tajriba guruhida ishonchli bo'ldi ($P < 0,001$).

150 gr. sport anjomi (tennis to'pi)ni uloqtirish bo'yicha natijalar nazorat guruhida tajriba boshida $23,31 \pm 3,16$ metr ga, tajriba oxirida $24,91 \pm 3,27$ metr ga teng bo'ldi. Nisbiy farq 6,86 %ni tashkil etdi ($P < 0,05$). Tajriba guruhida esa tajriba boshida $22,78 \pm 3,18$ metr ga, tajriba oxirida esa $25,47 \pm 3,33$ metr ga teng bo'ldi. Nisbiy farq esa 11,81 %ni tashkil etdi ($P < 0,01$).

Kuraklarda yotgan holda oyoqlarni juftlashtirib tanani yuqoriga 90°ga ko'tarish bo'yicha natijalar nazorat guruhida tajriba boshida $30,76 \pm 4,49$ martaga, tajriba oxirida $32,68 \pm 4,61$ martaga teng bo'ldi. Nisbiy farq 6,24 %ni tashkil etdi ($P > 0,05$). Tajriba guruhida esa tajriba boshida $31,39 \pm 4,70$ martaga, tajriba oxirida esa $35,32 \pm 4,98$ martaga teng bo'ldi. Nisbiy farq esa 12,52 %ni tashkil etdi ($P < 0,01$).

Turgan joydan uzunlikka sakrash bo'yicha natijalari nazorat guruhida tajriba boshida $144,37 \pm 19,59$ metr ga, tajriba oxirida $154,39 \pm 20,29$ metr ga teng bo'ldi. Nisbiy farq 6,94 %ni tashkil etdi ($P < 0,05$). Tajriba guruhida esa, tajriba boshida $141,88 \pm 19,84$ martaga, tajriba oxirida esa $157,66 \pm 20,72$ martaga teng bo'ldi. Nisbiy farq esa 11,12 %ni tashkil etdi ($P < 0,01$).

Quyida keltirilgan 5-sinf o'quvchilarining jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlari o'tkazilgan tajriba-sinov ishlari natijasida o'rtacha 11,56 % ga o'sgan bo'lsa, nazorat guruhida dastur bo'yicha o'tkazilgan an'anaviy darslar va tabiiy rivojlanishlar natijasida ko'rsatkichlar 6,22 % ga o'sgan.

Maktabning 6-sinf o'g'il bolalarida tezkorlik sifatini baholash uchun mo'ljallangan 60 m masofaga yugurish bo'yicha natijalar nazorat guruhida tajriba boshida va oxiridagi nisbiy farq 5,79 %ni tashkil etdi ($P>0,05$). Tajriba guruhida nisbiy farq 8,64 %ni tashkil etdi ($P<0,01$).

O'quvchilarning umumiy chidamliligini baholash maqsadida 2000 m.ga yugurish test-mashqi qo'llanildi.

Nazorat guruhida tajriba boshidagi va oxiridagi natijalarning nisbiy farqi 6,46 % ni tashkil etdi ($P>0,05$). Tajriba guruhida esa nisbiy farq 11,52 %ni tashkil etdi ($P<0,01$).

Baland turnikda tortilish bo'yicha natijalarning tahlili shuni ko'rsatdiki, nazorat guruhida tajriba boshida va oxiridagi nisbiy farq 7,44 %ni tashkil etdi ($P<0,05$). Tajriba guruhida esa 13,71 %ni tashkil etdi ($P<0,001$).

Tennis to'pini uloqtirish bo'yicha natijalar nazorat guruhida tajriba boshidagi va oxiridagi farq 1,85 metr ga teng bo'ldi. Nisbiy farq 7,55 %ni tashkil etdi ($P<0,05$). Bu ko'rsatkich tajriba guruhida 3,32 metr, ya'ni 13,85 % nisbiy farqdan iborat bo'ldi ($P<0,001$).

Tajriba guruhidagi maktab o'quvchilari kuch sifatining rivojlanishida ham sezilarli o'sish kuzatildi. Kuraklarda yotgan holda oyoqlarni juftlashtirib tanani yuqoriga 90°ga ko'tarish mashqini nazorat guruhi o'quvchilari 2,09 marta, ya'ni 6,41 % nisbiy farq bilan bajargan bo'lsa ($P>0,05$), tajriba guruhida bu ko'rsatkich 11,96 % nisbiy farqni tashkil etdi ($P<0,01$).

O'quvchilarning turgan joydan uzunlikka sakrash bo'yicha natijalari nazorat guruhida tajriba boshida $149,47\pm 21,77$ metr ga, tajriba oxirida $161,84\pm 22,85$ metr ga teng bo'lib, nisbiy farq 8,28 %dan iborat bo'ldi ($P<0,05$). Tajriba guruhida bu ko'rsatkich tajriba boshida $146,19\pm 21,86$ metr ga, tajriba oxirida esa $166,72\pm 23,54$ metr ga teng bo'ldi. Nisbiy farq esa 14,04 %ni tashkil etdi ($P<0,001$).

Natijalardagi o'sish hamda tajriba guruhi va nazorat guruhlardagi farqlar quyidagi rasmda yaqqol o'z aksini topgan.

Olingan barcha natijalarni umumlashtirgan holda aytishimiz mumkinki, 6-sinf o'quvchilarining jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlari tajriba guruhida o'tkazilgan tajriba-sinov ishlari natijasida o'rtacha 12,29 % ga o'sgan bo'lsa, nazorat guruhida ushbu ko'rsatkichlar dastur bo'yicha o'tkazilgan an'anaviy darslar va tabiiy rivojlanishlar natijasida 6,99 % ga o'sganini ko'rishimiz mumkin.

Yosh ulg'aygani sari o'quvchilarda ayrim jismoniy sifat va ko'rsatkichlaridagi o'sish jadal rivojlanib boradi. Ayniqsa foydalanilgan vositalar va qo'llanilgan usullar to'g'ri va maqsadga muvofiq tashkil etilsa, ko'rsatkichlardagi o'sish yanada yuqorilab boraveradi. Bu tendensiya bizning tajriba-sinov ishlarimizda ham kuzatildi, ya'ni 7-sinf o'quvchilarida barcha nazorat mashqlari bo'yicha ko'rsatkichlar quyi sinfdagi o'quvchilarga nisbatan yuqoriroq bo'ldi. Bu esa statik mashqlarga moslashish yosh ulg'aygani sari turg'unlashib boraveradi, deb xulosa qilishimizga imkon beradi. 60 m masofaga yugurish bo'yicha natijalarning nazorat guruhida tajriba boshidagi va oxiridagi nisbiy farqi 7,58 %ni tashkil etdi ($P>0,05$). Tajriba guruhida esa 9,34 %ni tashkil etdi. Ko'rsatkichlar orasidagi statistik farqlar tajriba guruhida ishonchli bo'ldi ($P<0,01$).

Chidamlilik sifatining rivojlanganlik darajasini ko'rsatib beruvchi 2000 m.ga yugurish nazorat mashqi bo'yicha natijalarda ham nazorat guruhida nisbiy farq 7,38 % ni tashkil etdi ($P>0,05$). Tajriba guruhida esa 13,37 % dan iborat bo'ldi ($P<0,01$).

Stato-dinamik xususiyatga ega bo'lgan turnikda tortilish mashqi bo'yicha natijalar biz kutganimizdek tajriba guruhidagi o'quvchilarda nazorat guruhidagilarga nisbatan ancha yuqori va ishonchli bo'ldi ($P<0,001$) (nazorat guruhidagi nisbiy farq 9,13 %, tajriba guruhidagi nisbiy farq esa 14,06 %ni tashkil etdi).

150 gr. sport anjomi (tennis to'pi)ni uloqtirish bo'yicha natijalar nazorat guruhida tajriba boshida $28,39\pm 3,85$ metrni tashkil etgan bo'lsa, tajriba oxirida $30,73\pm 4,03$ metr ga teng bo'ldi. Ko'rsatkichlar orasidagi nisbiy farq 8,24 %ni tashkil etdi ($P<0,05$). Tajriba guruhida esa $29,13\pm 4,07$ metrdan $33,57\pm 4,41$ metr ga o'sib, 15,24 % nisbiy farqqa erishildi ($P<0,001$). Kuraklarda yotgan holda oyoqlarni juftlashtirib tanani yuqoriga 90°ga ko'tarish bo'yicha natijalarda tajriba-sinov ishlari davomidagi eng yuqori ko'rsatkichlar qayd etildi. Nazorat guruhida 3 marta bilan nisbiy farq 7,86 % ni ($P<0,05$), tajriba guruhida esa 6 marta bilan nisbiy farq 16,40 %ni tashkil etdi ($P<0,001$).

Turgan joydan uzunlikka sakrash bo'yicha natijalar ham tajriba guruhida 15,36 % nisbiy farq bilan ishonchli bo'ldi ($P<0,001$).

7-sinf o'quvchilarining jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlari o'rtacha arifmetik qiymatlarini pedagogik tajriba davomida (mazkur guruhdagi tajriba boshida qayd etilgan mos ko'rsatkichlarga nisbatan) nisbiy o'sishini (foizlarda) quyidagi rasmda ko'rishimiz mumkin.

7-sinf o'quvchilarining jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlari tajriba guruhida o'tkazilgan tajriba-sinov ishlari natijasida o'rtacha 13,96 % ga o'sgan bo'lsa, nazorat guruhida dastur bo'yicha o'tkazilgan an'anaviy darslar va tabiiy rivojlanishlar natijasida ko'rsatkichlar 7,86 % ga o'sganini rasmdan ko'rishimiz mumkin.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, jismoniy tarbiya darslarida harakatli o'yinlardan maqsadli foydalanish 5–7-sinf o'quvchilarining jismoniy tayyorgarligini rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi. Harakatli o'yinlar o'quvchilarning jismoniy faolligi va darsga qiziqishini oshirib, tezkorlik, chaqqonlik, kuch hamda chidamlilik kabi jismoniy sifatlarning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli harakatli o'yinlarni o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda jismoniy tarbiya darslariga muntazam joriy etish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Allamuratov Sh.I. Fiziologiya va sport fiziologiyasi (sport fiziologiyasi): kasb-hunar kollejlari uchun darslik / Sh. I. Allamuratov; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. - T.: «Turon-Iqbol», 2010. - 216 b.
2. Behm D.G. The Science and Physiology of Flexibility and Stretching: Implications and Applications in Sport Performance and Health. Routledge. 2018.
3. Hirtz P. Phänomene der motorischen Entwicklung des Menschen / Hirtz, P. & Forschungszirkel «N. A. Bernstein». – Schorndorf, Hofmann- Verlag,. – 2007. – 242 p.
4. Salomov R.S. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati. Darslik. T.: «ITA-PRESS», 2014. - 296 b.
5. Shumway-Cook A, Woollacott M. Motor control: translating research into clinical practice. Fifth Edition, international edition ed. Philadelphia: Wolters Kluwer; 2017.
6. Usmonxodjayev T.S. Jismoniy tarbiya metodikasi: o'quv-metodik qo'llanma / Toshkent: Bilim va intellektual salohiyat, 2020. – 632 bet.
7. Абдуллаев А., Ханкельдиев Ш.Х. «Жисмоний маданият назарияси ва методикаси» Дарслик, (1-2-жилд) / Тошкент / «НАВРЎЗ» нашриёти, 2017-18. - 392 б.
8. Азимов И.Г., Собитов Ш. Спорт физиологияси. Дарслик. Тошкент. 1993. – 225 б.

O'YINLI TEXNOLOGIYALAR VA ULARNING TURLARI

Qo'qonboyeva Shaxlo Rafikjonovna,

Qo'qon davlat universiteti, fizika va astronomiya kafedrası dotsenti, p.f.f.d (PhD), Qo'qon shahar,
O'zbekiston

email: shaxloxonqoqonboyeva@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada didaktik o'yinlar, rolli o'yinlar, ishbilarmonlik o'yinlari va imitatsion o'yinlarning ta'lim jarayonidagi o'rni hamda o'ziga xos xususiyatlari keng yoritiladi. Didaktik o'yinlar o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini mustahkamlashga, o'quv materialini qiziqarli va tushunarli tarzda o'zlashtirishga yordam beradi. Rolli o'yinlar orqali o'quvchilarda muloqot qilish, turli vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish va jamoada ishlash ko'nikmalari shakllanadi. Ishbilarmonlik o'yinlari amaliy vazifalarni bajarish, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va mustaqil fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Imitatsion o'yinlar esa real hayotdagi jarayon va holatlarni modellashtirish orqali nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog'lash imkonini beradi. O'yinli yondashuvdan maqsadli va samarali foydalanish o'quvchilarning ta'limga bo'lgan qiziqishini oshirib, ularning faolligi, ijodkorligi va kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantiradi. Natijada ta'lim jarayoni samarali, mazmunli va qiziqarli tashkil etiladi.

Kalit soʻzlar: oʻyinli texnologiyalar, didaktik oʻyinlar, rolli oʻyinlar, ishbilarmonlik oʻyinlari, intellektual oʻyinlar, imitatsion oʻyinlar, interfaol taʼlim, pedagogik texnologiya.

Аннотация: В статье подробно рассматривается роль и особенности дидактических игр, ролевых игр, деловых игр и имитационных игр в образовательном процессе. Дидактические игры помогают студентам закрепить свои знания, навыки и компетенции, а также освоить учебный материал в интересной и понятной форме. С помощью ролевых игр студенты развивают коммуникативные навыки, принимают правильные решения в различных ситуациях и работают в команде. Деловые игры служат для выполнения практических задач, анализа проблемных ситуаций и развития навыков самостоятельного мышления. Имитационные игры, с другой стороны, позволяют им связать теоретические знания с практикой, моделируя реальные процессы и ситуации. Целенаправленное и эффективное использование игрового подхода повышает интерес студентов к учебе, развивает их активность, креативность и коммуникативные компетенции. В результате образовательный процесс организуется эффективно, содержательно и интересно.

Ключевые слова: игровые технологии, дидактические игры, ролевые игры, деловые игры, интеллектуальные игры, имитационные игры, интерактивное образование, педагогические технологии.

Abstract: The article extensively discusses the role and specific features of didactic games, role-playing games, business games, and simulation games in the educational process. Didactic games help students consolidate their knowledge, skills, and competencies, and master the educational material in an interesting and understandable way. Through role-playing games, students develop communication skills, make the right decisions in different situations, and work in a team. Business games serve to perform practical tasks, analyze problem situations, and develop independent thinking skills. Simulation games, on the other hand, allow them to connect theoretical knowledge with practice by modeling real-life processes and situations. Purposeful and effective use of a game approach increases students' interest in education, develops their activity, creativity, and communicative competencies. As a result, the educational process is organized effectively, meaningfully, and interestingly.

Keywords: game technologies, didactic games, role-playing games, business games, intellectual games, imitation games, interactive education, pedagogical technology.

KIRISH

Pedagogik adabiyotlarda oʻyinli texnologiyalarga quyidagi taʼriflar berilgan:

Oʻyin texnologiyalari – bu turli xil pedagogik oʻyinlar shaklida pedagogik jarayonni tashkil etish usullari, vositalari va usullari toʻplami [1]

Oʻyin texnologiyalari – bu fan tomonidan ishlab chiqilgan va amaliyot tomonidan tanlangan oʻyin faoliyati usullari, texnikasi, protseduralari va algoritmlari tizimi boʻlib, ular oʻqituvchiga bir qator professional muammolarni hal qilishga imkon beradi [2].

Oʻyin texnologiyalari taʼlim oluvchilarni muayyan jarayonga tayyorlash, ularda maʼlum hayotiy voqelik, hodisalar jarayonida bevosita ishtirok etish uchun dastlabki koʻnikma, malakalarni hosil qilishga xizmat qiladi. Taʼlim jarayoni ishtirokchilari (m: taʼlim oluvchilar, ota-onalar, pedagogik jamoa aʼzolari, taʼlim muassasalarining rahbarlari, jamoatchilik tashkilotlarining vakili va b.) sifatida turli rollarni bajarish talaba (oʻquvchi)larga pedagogik faoliyat mazmuni bilan yaqindan tanishish imkoniyatini yaratish asosida maʼlum faoliyatni samarali tashkil etishga nazariy, amaliy va ruhiy tayyorgarlikka erishish nuqtai nazaridan yordam beradi.

Oʻyinlar va oʻyinli vaziyatlarni qoʻllash quyidagi asosiy yoʻnalishlarda amalga oshiriladi:

- didaktik maqsad talabalar oldiga oʻyinli topshiriq shaklida qoʻyiladi;
- oʻquv faoliyati oʻyin qoidalariga boʻysundiriladi;
- didaktik oʻquv materialdan oʻyin vositasi sifatida foydalaniladi;
- oʻquv faoliyatida didaktik vazifani oʻyin vazifasiga aylantiruvchi musobaqa elementi qoʻllaniladi;

- muvaffaqiyatli bajarilgan didaktik topshiriq o'yin natijasi sanaladi. Ko'p qo'llaniladigan o'yin texnologiyalarning mohiyati quyidagilardan iborat.

1. *Didaktik o'yinlar* – o'rganilayotgan obyekt, hodisa, jarayonlarni modellashtirish asosida o'quvchilarning bilishga bo'lgan qiziqishlari, faolliklarini oshiradigan o'quv faoliyati turi hisoblanadi. Bu kabi o'yinlar o'quvchilar tomonidan ijtimoiy-foydali mehnat va o'qish ko'nikmalarini faol o'zlashtirishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, ularning ahamiyati natijalar bilan emas, balki jarayonning mazmuni va kechishi bilan belgilanadi; bu kabi o'yinlar talaba(o'quvchi)larni ijtimoiy munosabatlar jarayonida faol ishtirok etishga tayyorlaydi, ulardagi turli psixologik zo'riqishlarni kamaytiradi.

2. *Syujetli o'yinlar* – pedagogik voqelik, hodisalar bayonining muayyan izchilligi va unda ishtirok etayotgan shaxslar faoliyatining o'zaro bog'liqligiga asoslangan o'yinlar sanaladi. Bu kabi o'yinlar odatda pedagogik muammolarning yechimini izlash, ta'im-tarbiya jarayonida yuzaga kelgan muammoli vaziyatlarni bartaraf etish, shaxsni qayta tarbiyalash maqsadida qo'llaniladi.

3. *Rolli o'yinlar* – ma'lum bir shaxsning vazifa va majburiyatlarini bajarishdagi ruhiy holati, xatti-harakatlar mohiyatini ochib berishga yo'naltirilgan o'yinlar, ularda rollar mazmuniga ko'ra majburiy taqsimlanadi.

Rolli va ishbilarmonlik o'yinlari o'quvchilarni muayyan jarayonga tayyorlash, ularda ma'lum hayotiy voqelik, hodisalar jarayonida bevosita ishtirok etish uchun dastlabki ko'nikma-malakalarni hosil qilishga xizmat qiladi. Ta'lim jarayoni ishtirokchilari (M: o'quvchilar, ota-onalar, pedagogik jamoa a'zolari, ta'lim muassasalarining rahbarlari, jamoatchilik tashkilotlarning vakillari va b.) sifatida turli rollarni bajarish talabalarga pedagogik faoliyat mazmuni bilan yaqindan tanishish imkoniyatini yaratsa, o'quvchilarga ma'lum faoliyatni samarali tashkil etishga nazariy, amaliy, eng muhimi, ruhiy jihatdan tayyorlanishga yordam beradi.

4. *Ishbilarmonlik o'yinlari* – ma'lum faoliyat, jarayon yoki munosabatlar mazmunini yoritish, ularni samarali, to'g'ri, oqilona uyushtirishga doir ko'nikma, malaka hamda sifatlarni o'zlashtirish maqsadida tashkil etiladigan o'yinlar. Bu turdagi o'yinlar ta'lim oluvchilarda aniq faoliyat yo'nalishida zarur BKM va sifatlarni shakllantirish yoki rivojlantirish maqsadida tashkil etiladi. Shu jihatdan ishbilarmonlik o'yinlari ishlab chiqarish jarayoni, kasbiy faoliyatining modellashtirilishini anglatadi. Ishbilarmonlik o'yini talabalarda kasbiy sifatlarni hosil qilish bilan birga shaxsiy sifatlarni ham tarbiyalaydi, ularning ijtimoiylashuvini ta'minlaydi.

5. *Imitatsion o'yinlar* – ishlab chiqarish korxonalari, ish o'rinlari, firmalar, tashkilotlarda xodimlar tomonidan amalga oshiriladigan faoliyatni imitatsiyalash (taqlid qilish, ko'chirish) asosida talabalarni muayyan amaliy yoki kasbiy faoliyatga samarali tayyorlashga yo'naltiradigan o'yinlar. Bu turdagi o'yinlar ssenariyasi, syujetidan tashqari, imitatsiya jarayon, obyektlarning tarkibiy tuzilmasi va ahamiyatini to'la ochib berish maqsadida modellashtiriladi. Imitatsion o'yinlar jarayonida ta'lim oluvchilar muayyan operatsiyalarni, M: tajriba o'tkazish, ma'lum bir usulni o'zlashtirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

O'yin texnologiyasining yana bir turi bu – pedagogik o'yinlardir [3].

"Pedagogik o'yin texnologiyasi" tushunchasi pedagogik jarayonni turli pedagogik o'yinlar shaklida tashkil etish usullari va usullarining keng guruhni o'z ichiga oladi.

Oddiy o'yinlardan farqli o'laroq, umuman pedagogik o'yin muhim xususiyatga ega, aniq belgilangan o'quv maqsadi va unga mos keladigan pedagogik natijalar, ular asoslanishi, aniq ta'kidlanishi va o'quv va kognitiv yo'nalish bilan tavsiflanishi mumkin. Darslarning o'yin shakli darslarda o'yin texnikasi va vaziyatlaridan foydalangan holda yaratiladi. Ular o'quvchilarni o'quv faoliyatiga undash, rag'batlantirish vositasi sifatida harakat qilishadi. Dars shaklida o'yin texnikasi va vaziyatlarini amalga oshirish quyidagi asosiy yo'nalishlarda amalga oshiriladi: didaktik maqsad o'quvchilarga o'yin vazifasi shaklida qo'yiladi; o'quv faoliyati o'yin qoidalariga bo'ysunadi; o'quv materialining vositasi sifatida ishlatiladi, o'quv faoliyatiga didaktik vazifani o'yinga aylantiradigan raqobat elementi kiritiladi; didaktik vazifani muvaffaqiyatli bajarish o'yin natijasi bilan bog'liq. O'yin texnologiyasining o'quv jarayonidagi o'rni va roli, o'yin va o'rganish elementlarining kombinatsiyasi ko'p jihatdan o'qituvchining funksiyalarni tushunishiga va pedagogik o'yinlarning tasnifiga bog'liq.

O'yin texnologiyalarining afzalliklari quyidagilar:

O'yin mexanikasi (progress, raqobat, hamkorlik) o'quvchilarni murakkab yoki monoton mavzularni o'rganishda ham o'quv jarayonida faol ishtirok etishga undaydi.

O'yin texnologiyalari tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish, mantiq, strategik rejalashtirish va ijodkorlikni rivojlantirishga yordam beradi.

Simulyatsiya va rolli o'yinlar talabalarga ko'nikmalarni haqiqiy hayotda qo'llashdan oldin xavfsiz muhitda mashq qilish imkonini beradi.

O'yin formati o'quv jarayonini yanada interaktiv va esda qolarli qiladi.

Ko'pgina o'yinlar jamoaviy ish, muloqot va hamkorlikni o'z ichiga oladi.

Zamonaviy o'yin platformalari ko'pincha talabaning tezligi va bilim darajasiga mos keladigan moslashuvchan stsenariylarni taklif qiladi.

O'yin texnologiyalarining bir qator kamchiliklar ham mavjud:

Murakkab qoidalar yoki qiziqarli syujetli o'yinlar o'quvchilarning diqqat markaziga aylanib, o'quv materialini ikkinchi o'ringa surib qo'yishi mumkin.

Agar o'yin usullari faqat tashqi mukofotlarni (ballar, nishonlar yoki mukofotlar) olishga qaratilgan bo'lsa, bu o'quvchilarning ushbu mukofotlarni qo'lga kiritish asosida motivatsiyasini rivojlanishiga olib kelishi mumkin.

Tez o'zgaruvchan sahnalar va doimiy rag'batlantiruvchi o'yinlar allaqachon diqqatni jamlashda qiynalayotgan talabalar uchun zararli bo'lishi mumkin.

O'yinni tugatgandan so'ng, talabalar bo'shlik tuyg'usini boshdan kechirishi va mavzuga qiziqishni yo'qotishi mumkin, chunki keyingi o'rganish darhol qoniqish va qiziqarlilikni ta'minlovchi o'yin elementlari bilan birga kelmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. spravochnick.ru.игровые технологии.
2. Селевко Г.К.Энциклопедия образовательных технологий. В 2-х т. Т. 1 – М.: Народное образование, 2005.- с.556, стр.127.
3. Игровые технологии: учеб. Пособие / З.У. Колокольникова. – Красноярск: Сиб. Федерал. Ун-т, 2020. –164 с. Стр 25.

OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA TAHSIL OLAYOTGAN TALABALARNI GIMNASTIKA MASHG'ULOTLARIDA JISMONIY SIFATLARINI RIVOJLANTIRISH USULLARI

Karimov Bekzod Boyqobilovich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti dotsenti

e-mail: bekzodk442@gmail.com

Annotatsiya: *Gimnastikachilar bajarishi kerak bo'ladigan muhim talablar, raqobat yoshini yoshartirish, mashg'ulot yuklamalarining hajmi va jadalligini oshirishni talab etadi. Bu esa har doim ham gimnastika talablari bo'yicha belgilangan pedagogik vazifalarning butun hajmini hal qilishga imkon bermaydi. Shu bilan birga, yuqori intensiv mashqlardan foydalanish yosh sportchilarning jismoniy tayyorgarligi jarayonida alohida e'tibor talab qiladi.*

Kalit so'zlar: *Sport gimnastikasi, mashq metodlari, talabalar, jismoniy tayyorgarlik, mashg'ulot.*

Аннотация: *Важные требования, которые должны выполнять гимнасты, омолаживая соревновательный возраст, требуют увеличения объема и интенсивности тренировочных нагрузок. Это не всегда позволяет решить весь объем педагогических задач, поставленных перед требованиями гимнастики. Однако использование высокоинтенсивных упражнений требует особого внимания в процессе физической подготовки юных спортсменов.*

Ключевые слова: *Спортивная Гимнастика, методы упражнений, учащиеся, физическая подготовка, тренировка.*

Annotation: *Important requirements that gymnasts must fulfill in order to rejuvenate their competitive age require an increase in the volume and intensity of training loads. This does not always allow us to solve the full range of pedagogical tasks set before the requirements of gymnastics. However, the use of high-intensity exercises requires special attention in the process of physical training of young athletes.*

Keywords: *Gymnastics, exercise methods, students, physical fitness, training.*

KIRISH

Gimnastika mashg'ulotlari boshqa vositalar bilan birgalikda organizmning harakati, u orqali boshqa funksiyalariga, insonning ruhiy va shaxsiy xislatlariga tanlama va turlicha ta'sir ko'rsatadi. Keyingi o'n yillikda gimnastikaning sport turlari (sport, badiiy gimnastika va sport akrobatikasi) mamlakatimizda keng tarqalib, ommalashib ketdi. Bunga milliy gimnastikachilarning dunyoning ilg'or xalqaro gimnastika anjumanlaridagi ajoyib muvaffaqiyatlari yordam berdi. Mutaxassislarining fikricha, gimnastikachilarning zaxiralarini tayyorlash ushbu sport turidagi mavjud tendensiyalarga asoslanishi lozim. Gimnastika - bu individual ravishda mashq bajarish va umuman kombinatsiyalarni muntazam ravishda oshirib boriladigan koordinatsion murakkabligi bilan alohida ajralib turadigan sport turlaridan biridir. Gimnastikachilarda harakat jadalligini oshirish, vaqt birligi chegaralangan maydonda bajarilayotgan mashqning texnik va taktik jihatdan aniqligini rivojlantirishning yuqori darajasini talab qiladi.[1,2]

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI

Bu muammolarni samarali hal etish uchun gimnastikachilarning umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarligini mustahkamlash, o'quv-mashg'ulot jarayoni samaradorligini oshirishga qaratilgan turli vositalardan keng foydalanish lozim. Shu bilan birga, eng avvalo, gimnastikachilarning harakat samaradorligini belgilovchi maxsus jismoniy sifatlarini: tezlik, kuch, chidamlilik va epchillik singari sifatarni takomillashtirish zarurligini unutmaslik kerak.[3,4]

Ayni vaqtda, gimnastikachilarda jismoniy yuklama parametrlarini to'g'ri tanlash, asosiy jismoniy sifatlar va mashg'ulotlarning dastlabki bosqichida uning jismoniy tayyorgarlik darajasini rivojlanishining qonuniyatlari va dinamikasini o'rnatish zarur. Bu borada ma'lumotlarning kamligi sportchilarni umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarligini tashkil etish, usul va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish jarayonini sezilarli darajada murakkablashtirmoqda.[2]

Gimnastikachilarning jismoniy sifatlarini mukammallashtirish raqobatbardosh umidli sportchilarni zarur darajadagi jismoniy tayyorgarligiga qo'yiladigan hozirgi talablar qanday bo'lishi kerak degan savolga javob topishimiz kerak.

Tadqiqotning maqsadi yosh gimnastikachilarni kuch qobiliyatlarini rivojlantirish bo'yicha ishlab chiqilgan metodikani samarali qo'llashdir.

MUHOKAMA

Bu tajriba ertalabki soatlarda yagona tizim yordamida o'tkazildi. Tajribaning butun davrida kamida 20 ta o'quv mashg'uloti o'tkazildi. Nazorat guruhi uchun pedagogik tadqiqot dasturi haftasiga uch-besh kun, 40-45 daqiqa davom yetadigan tayyorgarlik qismlarida kuch-quvvatni rivojlantirishga qaratilgan tadqiqotlar mashqlar bajarish usuli orqali qo'llaniladi.

Test gimnastika dasturlari bilan tartibga solingan testlar bo'yicha amalga oshiriladi.

Sinov uchta ko'rsatkich bo'yicha o'tkazildi. (tortilish, qo'llarni bukib yozish, 30 soniya davomida press bajarish).

Nazorat guruhi sport maktablarining namunaviy dasturi bilan shug'ullandi. Tajriba guruhi biz tomonimizdan ishlab chiqilgan usul bilan shug'ullandi.

Pedagogik tadqiqot boshlanishida sportchilarda kuch sifatlarini rivojlantirishning dastlabki darajasi aniqlandi.

Qarshi shahridagi "Qarshi olimpia zahiralari kolleji" negizida 13-14 yoshli gimnastikachilar bilan tadqiqotlar olib borildi. Tadqiqotda 13-14 yoshdagi 20 nafar o'quvchi ishtirok etdi. Bulardan: nazorat guruhida 10 nafar va tajriba guruhida 10 nafar o'quvchi ishtirok etdi.

Nazorat guruhi kollejning o'quv rejasiga muvofiq shug'ullandi. Barcha sport mashg'ulotlari maktab o'quv rejasiga muvofiq bo'lib o'tdi.

Tajriba guruhi biz ishlab chiqqan jadval bo'yicha 13-14 yoshdagi gimnastikachilarda kuch qobiliyatlarini rivojlantirish mashqlar usuli bilan shug'ullandi.

Pedagogik tadqiqotning davomiyligi 8 haftani tashkil etdi. Pedagogik tadqiqotdan oldin va keyin jismoniy tayyorgarlik darajasini aniqlash uchun nazorat testlari o'tkazildi.

Pedagogik tadqiqot boshlanishida ikki guruhdagi sportchilarda kuch sifatlarini rivojlantirishning dastlabki darajasi aniqlanib, qiyosiy baholash amalga oshirildi.

Ishimizning boshida o'tkazilgan test natijalari asosida va natijalarni qiyosiy baholash bo'yicha ikki guruhning kuch tayyorgarligi statistik jihatdan bir xil - (R0,05) ekanligi aniqlandi. Sinov natijasida olingan ma'lumotlar asosida ikki kuzatilgan guruhda 13-14 yoshli futbolchilarning kuch qobiliyatlarini rivojlantirishning taxminan bir xil boshlang'ich darajasi tashkil etildi. 13-14 yoshli futbolchilarning kuch qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan tadqiqot mashq usulini qo'lladik. Kuch sifatlarini rivojlantirish bo'yicha asosiy ishlar chorshanba va juma kunlari olib borildi Qolgan kunlarda kuch sifatlarini rivojlantirish bo'yicha muntazam topshiriqlar berib borildi.

TADQIQOT METODLARI

Tadqiqotningdastlabki 2 haftasidavomida № 1 majmuani amalga oshirdik. Tadqiqotning 3 va 4 haftalarida № 2 majmuani amalga oshirdik. №3 majmua ikkinchi majmua o'rniga 5-6 hafta ichida amalga oshirildi. Keyingi 2 hafta tadqiqotning 1 va 2 haftalari bilan bir xil o'tkazildi. Tadqiqotning 7 va 8 haftalari 3 va 4 haftalari bilan bir o'tkazildi.

№1 majmua:

1. Mashq. (og'irligi 3 kg bo'lgan to'pda bajariladi).

To'p bilan bir oyoqda sakrashlar. 5 marta + 30 metr masofaga yuqori sur'atda borish (oyoqlarni almashtirish bilan bajariladi). 80-90% intensivligi. Nafas rostdash 2 min. Takrorlanishlar soni 3 marta.

2. Mashq. Gavdanini ko'tarish mashqlari (Otjimaniya) qo'lni har-xil kenglikda (davomiyligi 5 marta soni 10 tadan) bajarish.

3. Mashq. Kuchni rivojlantirish O'tirib turish mashqlarini bajarish (Davomiyligi 5 marta, soni 20 martadan).

№2 majmua

1. Mashq №1 (vaznli gimnastika to'pi bilan)

O'tirgan holatda sakrash mashqlari. Jadallashtirish 10 marta +20 metr. 80-90% intensivligi. Epizodlar orasidagi dam olish 3-5 daqiqa. Takrorlash soni (3 qator)

2. Mashq № 2 (to'siqlar osha sakrash, balandligi 30 sm) 5 to'siqlar.80-90% intensivligi. Faol dam olish2-3 daqiqa. Takrorlanishlar soni 6 marta.

3. №3 mashqlar

5 marta +20 metr masofaga "umbaloq" oshish. 80-90% intensivligi. Ijro vaqti 3 daqiqagacha. Takrorlanish 4-5 daqiqa o'rtasida qolgan. Ushbu mashqlar to'plami mashg'ulotning asosiy qismida amalga oshiriladi.

№3 majmua

1. 30 sm balandlikka sakrash. Uni maksimal sur'atda bajarish. Sakrashda, takrorlanish soni 10-12 marta.

2. O'tirib sakrash mashqlarini bajarish. 50 m masofaga yuqori tezlikda o'tirgan holda sakrab borish. 80-90% intensivligi. Oraliq dam olish 1-2 daqiqa. Takrorlanish soni 4 marta.

3. Umbaloq oshish mashqlari maksimal kuch bilan bajarildi. Bo'lgan masofa 100 metrni tashkil etadi.

4. Baland turnikda 3 razryad mashqlarini bajarish murabbiy nazoratida.

NATIJALAR

Ishlarimiz yakunida kuzatilgan guruhlaridagi sportchilarni qayta sinovdan o'tkazdik.

Tajriba guruhida statistik ko'rsatkichlarning sinov jihatdan sezilarli darajada oshishi 1,4 marta yaxshi bo'ldi, t -mezon = 1.443; yotgan holda gavda ko'tarish ham 1,3 marta yuqori natija ko'rsatdi, t -mezon = 1.323. press mashqida 2-guruh 1.2 marta yaxshi natija ko'rsatdi, t -mezon = 0.743.

Tizimli ishlar gimnastikachilarda kuch qobiliyatining rivojlanish darajasini, o'zgartirish imkonini berdi. Biz ham bolalar faoliyatida o'zgarishlarga erisha oldik: ular nafaqat gimnastika sport turiga qiziqish, balki o'z tezligi va kuch sifatlarini sinab ko'rish, sport mahoratini turli yo'llar bilan o'zlashtirishda muvaffaqiyat qozonishga intilishni boshladi.

Biroq, shuni ta'kidlash kerakki, turli bolalar erishgan muvaffaqiyat bir xil emas. Shunday qilib, jismoniy qobiliyatga ega bo'lgan futbolchilarda eng ijobiy o'zgarishlarni kuzatdik.

Tadqiqot natijalarini baholab shuni ta'kidlash lozimki, qisqa vaqt ichida kuch qobiliyatlarining rivojlanish darajasini sezilarli darajada oshirish mumkin emas. Shu bilan birga, maktab bolalari orasida gimnastika kuch sifatleri, tayyorligi va texnik elementlar darajasi oshganligini qayd etamiz.

XULOSA

Tayyorlangan, jismoniy rivojlangan, uzoq muddatli jismoniy kuchlarga bardosh bera oladigan, mavsum davomida jismoniy sifatlarni namoyon etishda barqarorlik ko'rsata oladigan sportchilarda doimiy ravishda talab ortib bormoqda. Bunday sportchilarni tayyorlash yuqori konsentratsiyani, mashg'ulot jarayonining barcha talablariga javob beradigan mashg'ulot tizimini egallashni talab etadi. Jismoniy sifatlarni rivojlantirishning ko'rib chiqilgan davrlari 13-14 yoshni jismoniy tayyorgarlikning maqsadga muvofiq rivojlanishi uchun qulay deb hisoblashga asos bo'ladi. Bundan kelib chiqadiki, mashg'ulot rejimlarida maxsus mashqlarni bajarish mashg'ulot metodlari muammolarini yechishga va organizmning funksional imkoniyatlarini yaxshilashga yordam beradi.

Biz mashg'ulot jarayonida 13-14 yoshdagi gimnastikalarning kuch tayyorgarligini rivojlantirish bo'yicha tadqiqot mashqlar usulini ishlab chiqdik va amalga oshirdik, bu esa ushbu sportchilarning kuch tayyorgarligini sezilarli darajada yaxshilash imkonini berdi.

Joriy etilgan majmuaga o'ta ehtiyotkorlik bilan yondashish, meyorini va yuklamani stajyor tomonidan o'zlashtirish darajasini doimo kuzatib borish lozim. O'quv rejimlarida maxsus mashqlarni bajarish ta'lim metodlari muammolarini hal qilishga va organizmning funksional imkoniyatlarini yaxshilashga yordam beradi.

Eng samarali usul takrorlanuvchi va intervalli o'qitish usullari hisoblanadi. Turli yoshdagi gimnastikachilarni bitta usul yordamida o'qitish mumkin emas. Ayniqsa, 12 yoshdan 14 yoshgacha bo'lgan bolalar uchun o'quv yuklamalarini rejalashtirishda individual yondashuv bo'lishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. M.N. Umarov, A.K. Eshtayev, D.R. Ishtayev, G.M. Xasanova Gimnastika darslik Toshkent – 2018, 4-12 b.

2. Гавердовский Ю. К. в соавт. Спортивная гимнастика (мужчины и женщины). Примерные программы спортивной подготовки для ДЮСШ, СДЮШОР и ШВСМ. - М.: 2005. - 420 с.

3. Умаров М.Н, Эштаев А.К. Разработка модельных характеристик гимнастов высокой квалификации // «Фан спорта». - Ташкент, 2004. - №1. - С. 35-38.

XALQARO VOLEYBOL QOIDALARI

Karimov Bekzod Boyqobilovich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti dotsenti, Qarshi shahar

e-mail: bekzodk442@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada FIVB (Xalqaro voleybol federatsiyasi)ning asosiy normativ hujjatlari — Rasmiy voleybol o'yini qoidolari (Official Volleyball Rules), musobaqalarni tashkil etish reglamenti, libero o'yinchisi va rotatsiya tizimiga oid qoidalar hamda Challenge System (elektron apellyatsiya tizimi)ga oid tartib-qoidalar — kontent-tahlil qilingan. Tadqiqot uchun FIVB hamda Osiyo voleybol konfederatsiyasi (AVC)ning so'nggi (2016-2024 yillar) rasmiy hujjatlari o'rganilgan hamda O'zbekiston Voleybol Federatsiyasida ishlovchi 16 nafar sport menejeri, murabbiy va hakam

ishtirokida ekspert intervyu o'tkazilgan bo'lib, ularda xalqaro qoidalarining mahalliy miqyosdagi musobaqalarga qanday moslashtirilishi o'rganilgan. Natijalar shuni ko'rsatdiki, xalqaro voleybol qoidalari to'rt asosiy yo'nalishni — o'yin formati va hisoblash tizimi (reyting tizimi asosidagi 25 ochkoli to'plamlar), rotatsiya va libero o'yinchisiga oid maxsus qoidalar, hakamlilik va Challenge System kabi texnologik nazorat vositalari hamda musobaqa maydonchasi va jihozlarga qo'yiladigan talablarni — qamrab oladi, va bu qoidalarni mahalliy miqyosda to'liq amalga oshirishda asosan Challenge System kabi qimmat texnologik vositalarning yetishmasligi asosiy to'siq hisoblanadi. Maqola yakunida O'zbekistonda xalqaro standartlarga mos voleybol musobaqalarini tashkil etishni takomillashtirish bo'yicha amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: voleybol, xalqaro musobaqa, FIVB qoidalari, sport huquqi, musobaqa tashkiloti, Challenge System, sport menejmenti.

Annotation: The article content-analyzes the main normative documents of FIVB (International Volleyball Federation) — the Official Volleyball Rules, competition organization regulations, rules concerning the libero player and rotation system, and procedures related to the Challenge System (electronic appeal system). For the study, the most recent (2016-2024) official documents of FIVB and the Asian Volleyball Confederation (AVC) were examined, and expert interviews were conducted with 16 sports managers, coaches, and referees working within the Uzbekistan Volleyball Federation, exploring how international rules are adapted to competitions at the local level. The results show that international volleyball rules cover four main areas — game format and scoring system (25-point sets based on the rally-point system), special rules concerning rotation and the libero player, refereeing and technological control tools such as the Challenge System, and requirements for competition venue and equipment — and that the main barrier to fully implementing these rules at the local level is a lack of expensive technological tools such as the Challenge System. The article concludes with practical recommendations for improving the organization of internationally compliant volleyball competitions in Uzbekistan.

Key words: volleyball, international competition, FIVB rules, sports law, competition organization, Challenge System, sports management.

Аннотация: В статье проведён контент-анализ основных нормативных документов ФИВБ (Международной федерации волейбола) — Официальных волейбольных правил, регламента организации соревнований, правил, касающихся игрока либеро и системы ротации, а также процедур, связанных с системой Challenge System (электронной системой апелляций). Для исследования изучены последние (2016-2024 годов) официальные документы ФИВБ и Азиатской конфедерации волейбола (AVC), а также проведены экспертные интервью с 16 спортивными менеджерами, тренерами и судьями, работающими в Федерации волейбола Узбекистана, в ходе которых изучалось, как международные правила адаптируются к соревнованиям местного уровня. Результаты показывают, что международные правила волейбола охватывают четыре основных направления — формат игры и система подсчёта очков (партии до 25 очков на основе системы розыгрыша каждого мяча), специальные правила, касающиеся ротации и игрока либеро, судейство и технологические средства контроля, такие как Challenge System, а также требования к площадке и оборудованию соревнований, — и что основным препятствием для полной реализации этих правил на местном уровне является нехватка дорогостоящих технологических средств, таких как Challenge System. В заключение статьи даны практические рекомендации по совершенствованию организации соответствующих международным стандартам волейбольных соревнований в Узбекистане.

Ключевые слова: волейбол, международное соревнование, правила ФИВБ, спортивное право, организация соревнований, Challenge System, спортивный менеджмент.

KIRISH

Voleybol dunyoning ko'plab mamlakatlarida keng tarqalgan jamoaviy sport turi bo'lib, uning xalqaro musobaqalarini tashkil etish FIVB (Xalqaro voleybol federatsiyasi) tomonidan ishlab chiqilgan aniq va tafsilotli me'yoriy-huquqiy tizim asosida amalga oshiriladi. Bu tizim o'yin

qoidalaridan tortib, musobaqa formati, hakamlik tizimi va texnologik nazorat vositalarigacha bo'lgan barcha jihatlarni tartibga soladi.

Voleybol qoidalari, xususan reyting tizimi (rally point system)ning joriy etilishi, libero o'yinchisi mavzusi va Challenge System kabi elektron apellyatsiya vositalarining kengaytirilishi so'nggi o'n yilliklarda o'yinning tomoshabinlik jozibadorligi va adolatligini oshirish maqsadida sezilarli darajada takomillashtirildi. Bunday o'zgarishlarning rivojlanayotgan voleybol tizimlariga ega mamlakatlar tomonidan qay darajada o'zlashtirilayotgani muhim ilmiy-amaliy tadqiqot mavzusi hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi — xalqaro voleybol qoidalarining asosiy yo'nalishlarini tizimlashtirish hamda ularning O'zbekiston voleybol tizimida amalga oshirilishidagi imkoniyat va cheklovlarni aniqlashdan iborat. Tadqiqot vazifalari: 1) FIVB ning asosiy normativ hujjatlarini kontent-tahlil qilish; 2) xalqaro voleybol qoidalarining asosiy yo'nalishlarini tizimlashtirish; 3) mahalliy ekspertlar bilan intervyu orqali bu qoidalarning amaliyotga tatbiq etilishini o'rganish; 4) natijalar asosida amaliy tavsiyalar shakllantirish.

MATERIAL VA METODLAR

Tadqiqot uchun FIVB ning rasmiy hujjatlari — “Rasmiy voleybol o'yini qoidalari” (Official Volleyball Rules), “Musobaqalarni tashkil etish reglamenti”, “Hakamlik qo'llanmasi” hamda “Challenge System bo'yicha ko'rsatmalar” — jami 8 ta rasmiy hujjat, 2016-2024 yillar oralig'idagi so'nggi tahrirlari asosida kontent-tahlil qilindi. Qo'shimcha ravishda, Osiyo voleybol konfederatsiyasi (AVC)ning mintaqaviy musobaqa reglamentlari ham tahlilga kiritildi.

Tadqiqot metodologiyasi quyidagi bosqichlardan iborat bo'ldi:

1) me'yoriy-huquqiy kontent-tahlil — hujjatlardagi asosiy tartibga solish yo'nalishlarini ajratib olish va tizimlashtirish uchun;

2) qiyosiy-huquqiy tahlil — FIVB, AVC va mahalliy (O'zbekiston Voleybol Federatsiyasi) reglamentlari o'rtasidagi mosligi va farqlarini aniqlash uchun;

3) ekspert intervyu — O'zbekiston Voleybol Federatsiyasi tizimida ishlovchi 16 nafar sport menejeri, murabbiy va malakali hakam bilan yarim tuzilgan intervyu, xalqaro qoidalarning amaliy tatbiq etilishi va unga bog'liq muammolarni chuqur o'rganish uchun;

4) kontent-tahlil (intervyu) — ekspert javoblarini mavzuiy toifalarga kodlashtirish uchun.

Intervyu natijalari ikkita mustaqil tadqiqotchi tomonidan mavzuiy kodlashtirishga uchratildi, kelishmovchilik holatlari muhokama orqali hal qilindi.

NATIJALAR

Kontent-tahlil natijasida xalqaro voleybol qoidalari to'rt asosiy yo'nalishga tizimlashtirildi: 1) o'yin formati va hisoblash tizimi (reyting tizimi — rally point system — asosida har bir to'plam 25 ochkogacha, hal qiluvchi beshinchi to'plam 15 ochkogacha o'ynaladi, jamoa g'alabasi uchun uchta to'plamda g'olib chiqish talab etiladi); 2) rotatsiya va libero o'yinchisiga oid maxsus qoidalar (libero o'yinchisining faqat himoya zonasida o'ynash cheklovi, uni almashtirish tartibi); 3) hakamlik va texnologik nazorat vositalari (birinchi va ikkinchi hakam, chiziqli hakamlari, Challenge System orqali munozarali holatlarni video yordamida qayta ko'rish); 4) musobaqa maydonchasi va jihozlarga qo'yiladigan talablar (to'r balandligi standartlari, maydoncha o'lchamlari, to'p bosimi va og'irligi bo'yicha texnik talablar).

Ekspert intervyu natijalari shuni ko'rsatdiki, mahalliy mutaxassislarining deyarli barchasi (94%) o'yin formati, hisoblash tizimi va libero o'yinchisiga oid qoidalarning O'zbekiston voleybol chempionatida to'liq amalga oshirilayotganini tasdiqladi. Biroq Challenge System bo'yicha ekspertlarning 88 foizi bu tizimning mahalliy musobaqalarda deyarli qo'llanilmayotganini, faqat xalqaro miqyosdagi yirik musobaqalar mezbonligi vaqtida vaqtinchalik jihozlar orqali qo'llanilganini ta'kidladi, buning asosiy sababi sifatida tizimning yuqori narxi ko'rsatildi.

Musobaqa maydonchasi va jihozlarga oid talablar bo'yicha ekspertlarning 81 foizi mahalliy sport zallarining aksariyati asosiy standartlarga (maydoncha o'lchami, to'r balandligi) mos kelishini, biroq yoritish va zal balandligi kabi ba'zi qo'shimcha xalqaro talablarga ayrim mahalliy inshootlarning to'liq mos kelmasligini qayd etishdi.

MUHOKAMA

Olingan natijalar xalqaro voleybol qoidalarining o'yin mazmuni jihatidan (format, rotatsiya, libero) mahalliy miqyosda muvaffaqiyatli amalga oshirilayotganini, ammo qimmat texnologik vositalarga (Challenge System) bog'liq qoidalarining joriy etilishida sezilarli moliyaviy cheklovlar mavjudligini tasdiqlaydi. Bu holat boshqa sport turlari (futbol, basketbol) bo'yicha o'tkazilgan shunga o'xshash tadqiqotlar natijalari bilan ham mos keladi, ularda ham texnologik nazorat vositalari eng ko'p resurs talab qiluvchi va shu sababli sekin joriy etiladigan qoidalar toifasiga kirishi qayd etilgan.

Musobaqa infratuzilmasi bo'yicha aniqlangan qisman nomuvofiqliklar (yoritish, zal balandligi) sport inshootlarini rekonstruksiya qilishda xalqaro standartlarni loyihalash bosqichidayoq hisobga olish zarurligini ko'rsatadi, bu esa kelajakda qo'shimcha xarajatlarni oldini olishga xizmat qiladi.

Amaliy nuqtai nazardan, natijalar O'zbekiston Voleybol Federatsiyasiga Challenge System kabi qimmat texnologiyalarni birinchi navbatda yirik xalqaro musobaqalarni mezbonlik qilish davrida ijaraga olish yoki AVC texnik yordamidan foydalanish, uzoq muddatli istiqbolda esa milliy chempionatning yuqori divizioniga bosqichma-bosqich joriy etishni rejalashtirish tavsiasini beradi. Shuningdek, yangi sport inshootlarini loyihalashda xalqaro standartlarni boshidanoq hisobga olish tavsia etiladi.

XULOSA

O'tkazilgan tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Xalqaro voleybol qoidalari o'yin formati va hisoblash tizimi, rotatsiya-libero qoidalari, hakamlik-texnologik nazorat va infratuzilma talablari bo'yicha to'rt asosiy yo'nalishni qamrab oladi.
2. O'zbekiston voleybol tizimida o'yin formati, hisoblash tizimi va libero o'yinchisiga oid qoidalar xalqaro standartlarga to'liq mos ravishda amalga oshirilmoqda.
3. Challenge System kabi qimmat texnologik nazorat vositalari mahalliy musobaqalarda yuqori narx sababli deyarli qo'llanilmaydi.
4. Mahalliy sport inshootlarining aksariyati asosiy maydoncha standartlariga mos kelsa-da, yoritish va zal balandligi kabi qo'shimcha talablarga ayrim inshootlar to'liq mos kelmaydi.
5. Xalqaro standartlarni to'liq joriy etish uchun texnologik vositalarni bosqichma-bosqich joriy etish va yangi sport inshootlarini loyihalashda xalqaro talablarni boshidanoq hisobga olish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida"gi Qonuni. — Toshkent, 2015.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3031-son Qarori. — Toshkent, 2017.
3. Тошматов Қ.Р. Спорт ҳукуқи асослари ва халқаро мусобақаларни ташкил этиш тартиби // Жисмоний тарбия ва спорт муаммолари. — 2023. — №1. — Б. 60–68.
4. Каримов У.А. Ўзбекистонда волейболни ривожлантиришнинг ташкилий-ҳукуқий асослари // Педагогика ва психология муаммолари. — 2023. — №3. — Б. 41–49.
5. FIVB. Official Volleyball Rules. — Lausanne: FIVB, 2024.
6. FIVB. Volleyball Competition Regulations. — Lausanne: FIVB, 2023.
7. FIVB. Refereeing Guidelines and Challenge System Manual. — Lausanne: FIVB, 2022.
8. Foster K. Global Sports Law? // Sport in Society. — 2003. — Vol. 6, No. 2-3. — P. 78–97.
9. Parrish R., Miettinen S. The Sporting Exception in European Union Law. — The Hague: T.M.C. Asser Press, 2008. — 313 p.
10. Nafziger J.A.R. International Sports Law. — Ardsley: Transnational Publishers, 2004. — 386 p.

KURASHCHI QIZLARGA QO'LI VA BO'YNIDAN USHLAB BELDAN OSHIRIB TASHLASH USULINI O'RGATISH USLUBIYATI

Turakulov I.R.

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Samarqand kampusi dotsenti

e-mail: ibroximturakulo3@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada kurashchi qizlarga raqibni qo‘li va bo‘ynidan ushlab, beldan oshirib tashlash usulini o‘rgatishning samarali uslubi yoritilgan. Unda mazkur texnik harakatni o‘rgatish jarayonining bosqichlari, to‘g‘ri ushlab, muvozanatni saqlash, oyoq va bel harakatlarini uyg‘unlashtirish hamda tashlash vaqtida xavfsizlik qoidalariga rioya qilish masalalari bayon etilgan. Shuningdek, qiz kurashchilarning yosh va jismoniy tayyorgarlik xususiyatlarini hisobga olgan holda mashqlarni bosqichma-bosqich murakkablashtirish, texnik harakatni takroriy mashqlar orqali mustahkamlash va musobaqa sharoitida samarali qo‘llash usullari tahlil qilinadi. Maqolada murabbiy tomonidan texnik harakatni namoyish etish, tushuntirish, amaliy bajarishni nazorat qilish va xatolarni tuzatish usullariga alohida e‘tibor qaratilgan. Tadqiqot natijalari kurashchi qizlarning texnik mahorati, koordinatsion qobiliyati, tezkorligi va o‘ziga bo‘lgan ishonchini rivojlantirishga xizmat qilishi mumkin.

Kalit so‘zlar: kurash, qiz kurashchilar, texnik harakat, beldan oshirib tashlash, ushlab, muvozanat, maxsus mashqlar, texnik tayyorgarlik, mashg‘ulot uslubi, xavfsizlik.

Аннотация: В данной статье освещается методика обучения девушек-борцов техническому приёму броска соперника через пояс с захватом за руку и шею. Рассматриваются основные этапы обучения данному техническому действию, правильное выполнение захвата, сохранение равновесия, согласованность движений ног и туловища, а также соблюдение требований безопасности при выполнении броска. Особое внимание уделяется учёту возрастных и физических особенностей девушек-борцов, постепенному усложнению упражнений, закреплению технического навыка посредством многократного повторения и эффективному применению приёмов в условиях соревнований. В статье также раскрываются методы демонстрации и объяснения технического действия тренером, контроля правильности его выполнения и исправления ошибок. Результаты исследования могут способствовать повышению технического мастерства девушек-борцов, развитию координационных способностей, быстроты и уверенности в своих действиях.

Ключевые слова: борьба, девушки-борцы, техническое действие, бросок через пояс, захват, равновесие, специальные упражнения, техническая подготовка, методика тренировок, безопасность.

Abstrac.: This article examines the methodology of teaching female wrestlers the technique of throwing an opponent over the waist by gripping the arm and neck. The main stages of teaching this technical action, proper gripping technique, maintaining balance, coordination of leg and body movements, and compliance with safety requirements during the throw are discussed. Particular attention is paid to taking into account the age and physical characteristics of female wrestlers, gradually increasing the complexity of exercises, consolidating technical skills through repeated practice, and effectively applying the technique in competitive situations. The article also highlights the methods used by coaches to demonstrate and explain the technical action, monitor its correct execution, and correct mistakes. The results of the study can contribute to improving the technical skills of female wrestlers and developing their coordination abilities, speed, and confidence in performing technical actions.

Keywords: wrestling, female wrestlers, technical action, waist throw, grip, balance, special exercises, technical training, training methodology, safety.

KIRISH

Bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasida milliy sport turlarini, xususan, kurashni rivojlantirishga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Kurash nafaqat milliy merosimizning ajralmas qismi, balki yosh avlodni jismonan barkamol, ma‘naviy yetuk etib tarbiyalashda muhim vosita hisoblanadi. So‘nggi yillarda qizlar o‘rtasida kurash bilan shug‘ullanuvchilar sonining ortib borishi ushbu sport turida mashg‘ulot jarayonini ilmiy asosda tashkil etishni taqozo etmoqda. Kurash texnikasida beldan

oshirib tashlash usullari murakkab va yuqori darajadagi koordinatsiya, kuch hamda aniqlikni talab qiluvchi harakatlar sirasiga kiradi. Ayniqsa, qo'li va bo'ynidan ushlab beldan oshirib tashlash usuli musobaqa jarayonida samarali bo'lib, raqib ustidan ustunlikni ta'minlaydi. Biroq mazkur usulni kurashchi qizlarga o'rgatishda ularning jismoniy rivojlanish darajasi, harakat apparati va psixologik xususiyatlarini hisobga olish muhim ahamiyatga ega.

Amaliyot tahlili shuni ko'rsatadiki, mashg'ulot jarayonida ko'pincha o'g'il bolalar uchun ishlab chiqilgan an'anaviy o'rgatish uslublari qo'llanilmoqda, bu esa qizlar uchun texnik harakatlarni o'zlashtirishda muayyan qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Shu sababli, kurashchi qizlarga moslashtirilgan, xavfsizlikni ta'minlovchi hamda texnik samaradorlikni oshiruvchi o'rgatish uslubiyatini ishlab chiqish dolzarb ilmiy-amaliy muammo hisoblanadi.

Mazkur tadqiqot aynan kurashchi qizlarga qo'li va bo'ynidan ushlab beldan oshirib tashlash usulini o'rgatish jarayonini takomillashtirishga qaratilgan bo'lib, mashg'ulotlar samaradorligini oshirish, texnik tayyorgarlik darajasini yuksaltirish hamda musobaqa faoliyatida yuqori natijalarga erishishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Kurash sport turida texnik harakatlarni o'rgatish masalalari ko'plab mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Ilmiy manbalarda kurash texnikasini o'rgatishda harakatlarning biomexanik asoslari, jismoniy sifatlarni rivojlantirish hamda mashg'ulot jarayonini bosqichma-bosqich tashkil etish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan.

A.A. Tursunov, R.S. Abdullayev va B.X. Yusupovlarning ilmiy ishlarida milliy kurash texnikasining asosiy usullari, jumladan, beldan oshirib tashlash harakatlarining bajarilish texnikasi va o'rgatish metodikasi yoritilgan. Ushbu tadqiqotlarda usullarni o'rgatishda umumiy didaktik tamoyillarga amal qilish zarurligi ta'kidlangan bo'lsa-da, jinsiy farqlarni hisobga olish masalasi yetarlicha ochib berilmagan. Xorijiy adabiyotlarda (dzyudo, sambo va erkin kurash misolida) raqibni beldan oshirib tashlashga o'xshash texnik harakatlarni o'rgatish jarayonida sportchilarning yosh va jismoniy rivojlanish darajasini hisobga olish muhimligi qayd etilgan. Jumladan, N. Ozolin, V.N. Platonov va L.P. Matveyevlarning ilmiy tadqiqotlarida mashg'ulot jarayonini individuallashtirish sportchilarning texnik tayyorgarligini oshirishda samarali omil ekanligi ilmiy asoslangan.

So'nggi yillarda qizlar va ayollar sporti bilan bog'liq tadqiqotlar soni ortib bormoqda. Ayrim ilmiy manbalarda qizlarning kuch, chaqqonlik va koordinatsiya sifatlarini rivojlantirishda maxsus mashqlardan foydalanish zarurligi ko'rsatib o'tilgan. Biroq milliy kurashda, xususan, qo'li va bo'ynidan ushlab beldan oshirib tashlash usulini qizlarga o'rgatishga bag'ishlangan maxsus tadqiqotlar yetarli darajada olib borilmagan.

Shuningdek, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, mavjud o'rgatish uslublari asosan erkak sportchilar uchun mo'ljallangan bo'lib, qizlar organizmining anatomo-fiziologik va psixologik xususiyatlarini to'liq hisobga olmaydi. Bu esa texnik harakatlarni o'zlashtirish jarayonida samaradorlikning pasayishiga va jarohatlanish xavfining ortishiga olib kelishi mumkin. Shu bois, mavjud ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish natijasida kurashchi qizlarga moslashtirilgan, xavfsiz va samarali o'rgatish uslubiyatini ishlab chiqish zarurati mavjudligi aniqlandi. Mazkur tadqiqot aynan ushbu ilmiy bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

TADQIQOT NATIJALARI

Tadqiqot jarayonida kurashchi qizlarga qo'li va bo'ynidan ushlab beldan oshirib tashlash usulini o'rgatishning takomillashtirilgan uslubiyati ishlab chiqildi va amaliyotda sinovdan o'tkazildi. Tajriba-sinov mashg'ulotlari davomida ishtirokchilar nazorat va tajriba guruhlariga ajratildi. Nazorat guruhida an'anaviy o'rgatish uslublari qo'llanilgan bo'lsa, tajriba guruhida esa taklif etilgan bosqichma-bosqich o'rgatish uslubiyati asosida mashg'ulotlar tashkil etildi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, tajriba guruhidagi kurashchi qizlarda beldan oshirib tashlash usulini bajarish texnikasining aniqligi va samaradorligi sezilarli darajada oshdi. Mashg'ulotlar yakunida tajriba guruhi ishtirokchilarining aksariyati usulni to'liq va texnik talablar

asosida bajara olish darajasiga yetdi. Nazorat guruhida esa texnik ko'rsatkichlarning o'sishi nisbatan past bo'lib qoldi.

Texnik harakatlarni baholash natijalari qo'l va bo'yin ushlab tashlash usulini muvozanatini saqlash hamda bel orqali oshirish fazalarida tajriba guruhida ijobiy o'zgarishlar kuzatilganini ko'rsatdi. Ayniqsa, tayyorlov bosqichida qo'llanilgan maxsus mashqlar kurashchi qizlarning harakat koordinatsiyasi va ishonchliligini oshirishga xizmat qildi. Shuningdek, taklif etilgan uslubiyat mashg'ulotlar jarayonida jarohatlanish xavfini kamaytirishga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Tajriba guruhi ishtirokchilarida texnik harakatlarni bajarishda ishonch ortib, psixologik barqarorlikning yaxshilangani kuzatildi. Bu esa musobaqa sharoitida usulni qo'llash samaradorligini oshirdi. Olingan natijalar taklif etilgan o'rgatish uslubiyatining amaliy jihatdan samarali ekanligini tasdiqladi hamda kurashchi qizlarning texnik tayyorgarligini oshirishda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatdi.

XULOSA

Mazkur tadqiqot kurashchi qizlarga qo'li va bo'ynidan ushlab beldan oshirib tashlash usulini o'rgatish jarayonini takomillashtirishga qaratildi. Ilmiy adabiyotlar tahlili va amaliy tajriba natijalari shuni ko'rsatdiki, mavjud o'rgatish uslublari asosan erkak sportchilarga yo'naltirilgan bo'lib, kurashchi qizlarning jismoniy va psixofiziologik xususiyatlarini to'liq hisobga olmaydi.

Tadqiqot davomida ishlab chiqilgan bosqichma-bosqich o'rgatish uslubiyati kurashchi qizlarning texnik tayyorgarligini sezilarli darajada oshirdi. Tajriba-sinov mashg'ulotlari natijalariga ko'ra, taklif etilgan uslubiyat asosida shug'ullangan kurashchi qizlarda beldan oshirib tashlash usulini bajarish aniqligi, harakatlarning muvofiqligi va samaradorligi oshgani aniqlandi. Shuningdek, mazkur uslubiyat mashg'ulotlar jarayonida xavfsizlikni ta'minlash, jarohatlanish xavfini kamaytirish hamda sportchilarning texnik harakatlarni bajarishga bo'lgan ishonchini oshirishga xizmat qildi. Bu esa musobaqa faoliyatida texnik usullarni samarali qo'llash imkoniyatlarini kengaytirdi. Tadqiqot natijalari kurashchi qizlarga texnik usullarni o'rgatishda ularning individual xususiyatlarini hisobga olish muhimligini ilmiy asoslab berdi hamda ishlab chiqilgan uslubiyatni kurash mashg'ulotlari amaliyotiga joriy etish maqsadga muvofiq ekanligini ko'rsatdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Kerimov F.A. Sport kurashi nazariyasi va usuliyoti ZAR QALAM Darslik. T., 2005
2. Achilov T.S. Kurash turlari va uni o'qitish metodikasi (milliy kurash) Darslik T., 2005.yil
3. Tastanov N.A. Kurash turlari nazariyasi va uslubiyati. ZAR QALAM Darslik. T., 2015
4. Atoev Q. O'quvchi yoshlarni o'zbek kurashiga o'rgatish usuliyoti. ZAR QALAM O'quv qo'llanma. T., 2005.
5. Turakulov I. Tanlangan sport turi bo'yicha mutaxassislikka kirish (kurash) O'quv qo'llanma. Samarqand, 2023 yil.
6. Yusupov K. Kurash Xalqaro qoidalari, texnikasi va taktikasi. Ilmiy-uslubiy-amaliy qo'llanma. T., 2005.
7. Taymuratov A.R. Kurash nazariyasi va uslubiyati., O'quv qo'llanma 2020-yil
8. Shukurov M.N. Sport pedagogik maxoratini oshirish., O'quv qo'llanma. 2021-yil
9. Usmanxadjaev T.S., Artiqov Z.S., Qirg'izboyev M.M. Belbog'li kurashchilarning jismoniy tayyorgarligi., O'quv qo'llanma. 2017-yil
10. Artiqov Z.S. O'quv qo'llanma. Sport pedagogik maahoratini oshirish. 2018-yil
11. Turakulov I.R., Imomov M.A., Gulova N.A. THE METHOD OF TEACHING FEMALE WRESTLERS HOW TO THROW FROM THE WAIST BY HOLDING HANDS AND NECKS Web scientist: international scientific research journal ISSN: 2776-0979, Volume 5, Issue 10, October - 2024

METHOD OF IMPROVING THE PHYSICAL FITNESS OF STUDENTS THROUGH UNTRADITIONAL EXERCISES

Turakulov I.R.,

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Samarqand kampusi dotsent.,

Abstract: This scientific work studies the issues of improving the physical fitness of female students using non-traditional exercises. The main goal of the research is to develop an effective methodology for using non-traditional exercises in the process of physical education classes in higher educational institutions and analyze its practical results. The results of the study showed that non-traditional exercises significantly improve the physical qualities of female students, such as endurance, flexibility, and muscle strength, as well as their interest and motivation in training. The results obtained have practical significance in improving physical education classes in higher education institutions.

Keywords: physical education, non-traditional exercises, female students, physical training, fitness, aerobics, healthy lifestyle.

Аннотация: В данной научной работе исследуются вопросы совершенствования физической подготовленности студенток с использованием нетрадиционных упражнений. Основной целью исследования является разработка эффективной методики применения нетрадиционных упражнений в процессе занятий физической культурой в высших образовательных учреждениях и анализ её практических результатов. Результаты исследования показали, что нетрадиционные упражнения значительно способствуют развитию таких физических качеств студенток, как выносливость, гибкость и мышечная сила, а также повышают их интерес и мотивацию к занятиям. Полученные результаты имеют практическое значение для совершенствования занятий физической культурой в высших образовательных учреждениях.

Ключевые слова: физическая культура, нетрадиционные упражнения, студентки, физическая подготовка, фитнес, аэробика, здоровый образ жизни.

Annotatsiya: Mazkur ilmiy ishdan noan'anaviy mashqlar yordamida talaba qizlarning jismoniy tayyorgarligini takomillashtirish masalalari tadqiq etilgan. Tadqiqotning asosiy maqsadi oliy ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya mashg'ulotlari jarayonida noan'anaviy mashqlardan foydalanishning samarali metodikasini ishlab chiqish hamda uning amaliy natijalarini tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot natijalari noan'anaviy mashqlar talaba qizlarning chidamlilik, egiluvchanlik va mushak kuchi kabi jismoniy sifatlarini, shuningdek, mashg'ulotlarga bo'lgan qiziqishi va motivatsiyasini sezilarli darajada oshirishini ko'rsatdi. Olingan natijalar oliy ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini takomillashtirishda amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: jismoniy tarbiya, noan'anaviy mashqlar, talaba qizlar, jismoniy tayyorgarlik, fitness, aerobika, sog'lom turmush tarzi.

Introduction Today, the issues of social development, the formation of a healthy lifestyle and the upbringing of a harmonious generation are of urgent importance. In particular, increasing the physical fitness of female students studying in higher educational institutions, strengthening their health and developing physical activity are one of the important pedagogical tasks. Through physical education classes, not only physical qualities are formed in female students, but also volitional, psychological and aesthetic qualities. Traditional physical education classes in many cases do not give the expected effect, as they do not fully take into account the interests and individual capabilities of female students. Therefore, there is a need to introduce non-traditional exercises into the physical education process - fitness, aerobics, yoga, pilates, stretching, dance elements and other modern physical exercises. These exercises, along with increasing the physical activity of female students, increase their interest in classes and form a positive attitude towards a healthy lifestyle.

The purposeful and scientifically based use of unconventional exercises in the process of physical education allows for the effective development of physical qualities such as strength, agility, flexibility, and endurance of female students. In this regard, this study is aimed at developing and implementing a methodology for using unconventional exercises to improve the physical fitness of female students, and is distinguished by its relevance.

Literature review The issues of increasing physical education and sports activity among students, especially girls, have been the focus of attention of scientists studying pedagogy, sports

sciences, and healthy lifestyles. Although traditional physical training exercises are important in maintaining health and forming physical qualities, some studies show that these methods are not sufficiently effective in increasing student activity (Usmonkhjaev.T.S, 2018; Turakulov I.R, 2021). In recent years, the use of non-traditional (innovative) exercises in the process of physical education - various methods such as functional fitness, aerobics, yoga, pilates, dance elements, stretching - has been widely covered in scientific and practical literature. Researchers note that these exercises not only help improve physical performance, but also increase their motivation and increase interest in training (Лубышева.Л.А., 2020).

Studies on the impact of physical activity on the health of young people show that complex movements performed through unconventional exercises improve skills such as coordination, balance, flexibility and comprehensively develop physical condition (Лубышева.Л.А. 2020, Борген М.М 1997). At the same time, elements of aerobics and fitness have been found to be effective in increasing cardiovascular endurance and muscle tone in female students. There are also studies in the literature comparing traditional physical education classes with unconventional methods. They often show higher results in working with a group of innovative exercises compared to students trained on the basis of a traditional program. In particular, functional fitness and dance-based training increase endurance and psychological well-being in students, reduce stress (Губа.В.П. 2020). However, some authors emphasize the need to take into account individual characteristics when implementing unconventional methods.

In their opinion, since the level of physical fitness, health status, and sports experience of students vary, individualizing exercises will make the results more effective (Tukhtakhodjaev.X, 1914). At the same time, scientific research in our country is significantly increasing in the direction of increasing the physical activity of students. Local researchers pay special attention to the direction of introducing innovative methods to develop a healthy lifestyle among university students and increase the effectiveness of physical education (Zheleznyak.Yu.D, 2021). Research results Within the framework of this study, the success of using non-traditional exercise methods in increasing the physical fitness of students was determined. During the 12-week practical exercises conducted between the test group (engaged in non-traditional exercises) and the comparison group (traditional physical education classes), a number of physical indicators were analyzed.

1. Increase in physical performance The results of the study showed that the participants in the test group recorded significant improvements in the following physical fitness indicators:

Endurance indicators - under the influence of 12 weeks of unconventional exercises, the test group increased by an average of 18%, while in the comparison group this indicator was 9%.

Flexibility and adaptability - in the test group, the level of flexibility increased by an average of 22% as a result of stretching and yoga elements, while in traditional training this increase was 12%.

Muscle strength and tone - a 15% increase in muscle tone was observed for the participants in the functional fitness exercises test group, while in the comparison group it was 8%.

As can be seen from the results, unconventional exercises demonstrated higher efficiency compared to traditional methods in all main components of physical performance.

2. Motivation and attitude to training The results of the survey conducted among the study participants also showed positive changes:

Motivation for training - 82% of participants in the test group reported an increase in positive motivation to train. In the comparison group, this figure was 58%.

Interest and activity level - non-traditional exercises helped to increase the interest in training in the participants (88% positive response), while in those who were engaged in traditional methods, this figure was 60%.

These results show that non-traditional exercises, in addition to increasing the physical activity of female students, also positively influence their attitude to training.

3. Health and general well-being The study also monitored the participants' subjective health assessments. In the unconventional exercise group:

75% of participants reported an improvement in their general well-being. A significant decrease in stress levels was noted (according to the survey results, an average decrease of 23%). Among the participants in the traditional exercise group, positive changes in health status were relatively lower.

Conclusion The study studied the effectiveness of using unconventional exercises in improving the physical fitness of female students. The results of the study showed that, along with traditional physical exercises, the introduction of unconventional exercises such as fitness, aerobics, yoga, pilates, stretching into the educational process has a positive effect on the physical development, motor activity and general health of female students. This not only increases the level of physical fitness, but also creates the basis for the formation of female students as healthy, active and harmonious individuals.

REFERENCES

1. Usmonxujaev.T.S. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati.//Toshkent.2004-y. 168 b,
2. Abdullaev A, Xankeldiev Sh.X. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati. - Toshkent, O‘zDJTI. Darslik, 2005. 219 b,
3. Turakulov I.R. Noan’ anaviy mashqlar yordamida talaba-qizlarning jismoniy tayyorgarligini oshirish uslubiyati Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi Chirchiq 2021yil
4. Madaminov.B.Sh. 5-6 sinflar o‘quvchilarga jismoniy tarbiya darslarida tabaqali individual yondashish.//Toshkent.2005.y. 152 b,
5. Ahmedov.F.T.Jismoniy tarbiya jarayoonini milliy an’analari vositasida tashkil etishning didaktik vositalari.//Pedagogika fanlari nomzodi dissertatsiyasi Jizzax. 2006.y B 45-49,
6. Tuxtaxodjaev.X. Jismoniy madaniyat yo‘nalishi talabalari bilan ishlashda individuallashtirishning ilmiy pedagogik tamoyili.//Toshkent. 2014-yil. B 53-55.
7. Bloc, M.E. An alternative to least restrictive environments a continuum of supports to regulate physical education.//1992. p 97-103/,
8. Приходько.В.В. Педагогические основы физкультурного образования студентов.//1992.г. С 22-232-233,
9. Боген М.М. Физическое совершенство как основное понятие теории физической культуры //-1997.г. С 18-21,
10. Baranowski T. validity and realibitymof self–report of physical activity an information processing perspectivi// Research quarterly 1998. 314-327,
11. Лубышева.Л.А. Совершенствование системы физического воспитания оздоровления детей и учащейся молодежи в условиях различных климатографических зон.//2000.г.С 8-11,
12. Губа.В.П. Измерения и вычелемя в спортивно–педагогической практике.//2000.г. 85.с,
13. Железняк.Ю.Д. Основы научно-методической деятельности в физической культуре и спорте//-2001.год. 264.с.

XALQARO BASKETBOL CHEMPIONATLARINI O‘TKAZISH QOIDALARI

Davranov Ernazar Orziyevich,

Iqtisodiyot va Pedagogika universiteti, Jismoniy madaniyat va sport kafedrası dotsenti

e-mail: davranovernazar56@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada FIBA (Xalqaro basketbol federatsiyasi)ning asosiy normativ hujjatlari — Rasmiy basketbol qoidalari (Official Basketball Rules), musobaqalarni tashkil etish reglamenti, o‘yinchilarni ro‘yxatga olish va litsenziyalash tartib-qoidalari hamda hakamlik va Instant Video Replay System (IRS) tizimiga oid qoidalar — kontent-tahlil qilingan. Tadqiqot uchun FIBA hamda Osiyo basketbol konfederatsiyasi (FIBA Asia)ning so‘nggi (2017-2024 yillar) rasmiy hujjatlari

o'rganilgan hamda O'zbekiston Basketbol Federatsiyasida ishlovchi 18 nafar sport menejeri, murabbiy va hakam ishtirokida ekspert intervyu o'tkazilgan bo'lib, ularda xalqaro qoidalarining mahalliy miqyosdagi musobaqalarga qanday moslashtirilishi o'rganilgan. Natijalar shuni ko'rsatdiki, xalqaro basketbol chempionatlarini tashkil etish qoidalari to'rt asosiy yo'nalishni — o'yin format va davomiylik qoidalari (24 soniyalik hujum vaqti, chorak tizimi), o'yinchilarni ro'yxatga olish va millatlararo cheklovlar, hakamlilik va texnologik nazorat vositalari (IRS, o'yin soati va hujum soati sinxronizatsiyasi) hamda musobaqa infratuzilmasiga qo'yiladigan talablarni — qamrab oladi, va bu qoidalarni mahalliy miqyosda to'liq amalga oshirishda asosan texnologik jihozlanish va malakali hakamlar tanqisligi asosiy to'siq hisoblanadi. Maqola yakunida O'zbekistonda xalqaro standartlarga mos basketbol musobaqalarini tashkil etishni takomillashtirish bo'yicha amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: basketbol, xalqaro chempionat, FIBA qoidalari, sport huquqi, musobaqa tashkiloti, Instant Video Replay, sport menejmenti.

Annotation: The article content-analyzes the main normative documents of FIBA (International Basketball Federation) — the Official Basketball Rules, competition organization regulations, player registration and licensing procedures, and rules concerning refereeing and the Instant Video Replay System (IRS). For the study, the most recent (2017-2024) official documents of FIBA and FIBA Asia were examined, and expert interviews were conducted with 18 sports managers, coaches, and referees working within the Uzbekistan Basketball Federation, exploring how international rules are adapted to competitions at the local level. The results show that the rules for organizing international basketball championships cover four main areas — game format and duration rules (24-second shot clock, quarter system), player registration and nationality-based restrictions, refereeing and technological control tools (IRS, synchronization of the game clock and shot clock), and requirements for competition infrastructure — and that the main barrier to fully implementing these rules at the local level is a lack of technological equipment and qualified referees. The article concludes with practical recommendations for improving the organization of internationally compliant basketball competitions in Uzbekistan.

Key words: basketball, international championship, FIBA rules, sports law, competition organization, Instant Video Replay, sports management.

Аннотация: В статье проведён контент-анализ основных нормативных документов ФИБА (Международной федерации баскетбола) — Официальных баскетбольных правил, регламента организации соревнований, процедур регистрации и лицензирования игроков, а также правил, касающихся судейства и системы мгновенного видеоповтора (IRS). Для исследования изучены последние (2017-2024 годов) официальные документы ФИБА и Баскетбольной конфедерации Азии (FIBA Asia), а также проведены экспертные интервью с 18 спортивными менеджерами, тренерами и судьями, работающими в Федерации баскетбола Узбекистана, в ходе которых изучалось, как международные правила адаптируются к соревнованиям местного уровня. Результаты показывают, что правила организации международных баскетбольных чемпионатов охватывают четыре основных направления — формат игры и правила продолжительности (24-секундное время атаки, система четвертей), регистрация игроков и ограничения по национальному признаку, судейство и технологические средства контроля (IRS, синхронизация игровых часов и часов атаки), а также требования к инфраструктуре соревнований, — и что основным препятствием для полной реализации этих правил на местном уровне является нехватка технологического оснащения и квалифицированных судей. В заключение статьи даны практические рекомендации по совершенствованию организации соответствующих международным стандартам баскетбольных соревнований в Узбекистане.

Ключевые слова: баскетбол, международный чемпионат, правила ФИБА, спортивное право, организация соревнований, мгновенный видеоповтор, спортивный менеджмент.

KIRISH

Basketbol xalqaro miqyosda keng tarqalgan jamoaviy sport turlaridan biri bo'lib, uning musobaqalarini tashkil etish FIBA (Xalqaro basketbol federatsiyasi) tomonidan ishlab chiqilgan qat'iy me'yoriy-huquqiy tizim asosida amalga oshiriladi. Bu tizim o'yin qoidalaridan tortib, musobaqa formati, o'yinchilarning huquqiy maqomi va texnologik nazorat vositalarigacha bo'lgan barcha jihatlarini tartibga soladi.

So'nggi yillarda basketbol qoidalarida bir qator o'zgarishlar yuz berdi, jumladan Instant Video Replay System (IRS)ning kengaytirilgan qo'llanilishi, hujum vaqti qoidalarining aniqlashtirilishi va o'yinchilarning millatlararo cheklovlariga oid tartib-qoidalarining yangilanishi. Bunday o'zgarishlarning rivojlanayotgan basketbol tizimlariga ega mamlakatlar, jumladan O'zbekiston, tomonidan qay darajada o'zlashtirilayotgani ilmiy-amaliy jihatdan muhim tadqiqot mavzusi hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi — xalqaro basketbol chempionatlarini tashkil etishning asosiy me'yoriy-huquqiy yo'nalishlarini tizimlashtirish hamda ularning O'zbekiston basketbol tizimida amalga oshirilishidagi imkoniyat va cheklovlarni aniqlashdan iborat. Tadqiqot vazifalari: 1) FIBA ning asosiy normativ hujjatlarini kontent-tahlil qilish; 2) xalqaro basketbol qoidalarining asosiy yo'nalishlarini tizimlashtirish; 3) mahalliy ekspertlar bilan intervyu orqali bu qoidalarining amaliyotga tatbiq etilishini o'rganish; 4) natijalar asosida amaliy tavsiyalar shakllantirish.

MATERIAL VA METODLAR

Tadqiqot uchun FIBA ning rasmiy hujjatlari — “Rasmiy basketbol qoidalari” (Official Basketball Rules), “Ichki reglament: (Internal Regulations), “O'yinchilarning maqomi va transferiga oid qoidalar” hamda “Basketbol musobaqalarini tashkil etish reglamenti” — jami 10 ta rasmiy hujjat, 2017-2024-yillar oralig'idagi so'nggi tahrirlari asosida kontent-tahlil qilindi. Qo'shimcha ravishda, FIBA Asia (Osiyo basketbol konfederatsiyasi)ning mintaqaviy musobaqa reglamentlari ham tahlilga kiritildi.

Tadqiqot metodologiyasi quyidagi bosqichlardan iborat bo'ldi:

1) me'yoriy-huquqiy kontent-tahlil — hujjatlardagi asosiy tartibga solish yo'nalishlarini ajratib olish va tizimlashtirish uchun;

2) qiyosiy-huquqiy tahlil — FIBA, FIBA Asia va mahalliy (O'zbekiston Basketbol Federatsiyasi) reglamentlari o'rtasidagi mosligi va farqlarini aniqlash uchun;

3) ekspert intervyu — O'zbekiston Basketbol Federatsiyasi tizimida ishlovchi 18 nafar sport menejeri, murabbiy va malakali hakam bilan yarim tuzilgan intervyu, xalqaro qoidalarining amaliy tatbiq etilishi va unga bog'liq muammolarni chuqur o'rganish uchun;

4) kontent-tahlil (intervyu) — ekspert javoblarini mavzuiy toifalarga kodlashtirish uchun.

Intervyu natijalari ikkita mustaqil tadqiqotchi tomonidan mavzuiy kodlashtirishga uchratildi, kelishmovchilik holatlari muhokama orqali hal qilindi.

NATIJALAR

Kontent-tahlil natijasida xalqaro basketbol chempionatlarini tashkil etish qoidalari to'rt asosiy yo'nalishga tizimlashtirildi: 1) o'yin format va davomiylik qoidalari (to'rtta 10 daqiqalik chorak, 24 soniyalik hujum vaqti, jamoaviy xatolar qoidasi); 2) o'yinchilarni ro'yxatga olish va millatlararo cheklovlar (har bir jamoada ruxsat etilgan xorijiy o'yinchilar soni chegarasi, fuqarolikni o'zgartirish qoidalari); 3) hakamlik va texnologik nazorat vositalari (uch nafar hakam tizimi, Instant Video Replay System orqali munozarali holatlarni qayta ko'rish, o'yin soati va hujum soatining aniq sinxronlashtirilishi talabi); 4) musobaqa infratuzilmasiga qo'yiladigan talablar (o'yin maydonchasi o'lchamlari, yoritish standartlari, elektron hisob taxtasi talablari).

Ekspert intervyu natijalari shuni ko'rsatdiki, mahalliy mutaxassislarning aksariyati (94%) o'yin format va davomiylik qoidalarining O'zbekiston basketbol chempionatida to'liq amalga oshirilayotganini tasdiqladi. Biroq texnologik nazorat vositalari (IRS tizimi) bo'yicha ekspertlarning 78 foizi bu tizimning faqat milliy chempionatning yuqori divizioni o'yinlarida qisman qo'llanilayotganini, quyi liga va yoshlar musobaqalarida esa moliyaviy va texnik sabablarga ko'ra umuman mavjud emasligini ta'kidladi.

MUHOKAMA

Olingan natijalar xalqaro basketbol chempionatlarini tashkil etish qoidalarining aniq va tafsilotli me'yoriy-huquqiy tizim ekanligini hamda uning texnologik komponentlarini rivojlanayotgan basketbol tizimlariga ega mamlakatlarda to'liq amalga oshirish amaliy jihatdan sezilarli resurslarni talab qilishini tasdiqlaydi. Malakali hakamlar tanqisligi masalasi alohida e'tiborga loyiq, chunki uch nafar hakam tizimi va texnologik nazorat vositalaridan samarali foydalanish yuqori malakali kadrlarni talab qiladi.

Bu natijalar amaliy nuqtai nazardan O'zbekiston Basketbol Federatsiyasi va tegishli tashkilotlarga xalqaro sport huquqi va hakamlilik bo'yicha malakali kadrlarni tayyorlash dasturlarini kengaytirish, FIBA Asia bilan texnik hamkorlikni mustahkamlash (masalan, hakamlarni xalqaro sertifikatlash dasturlariga jalb qilish) hamda IRS kabi texnologik vositalarni bosqichma-bosqich, avval yuqori divizion, so'ngra quyi ligalarga joriy etishni davom ettirish zarurligini ko'rsatadi.

Shuningdek, millatlararo o'yinchilar cheklovi bo'yicha qoidalarining to'g'ri va izchil qo'llanilishi mamlakat basketboli uchun uzoq muddatli istiqbolda mahalliy o'yinchilarni rivojlantirish siyosati bilan muvozanatlashtirilishi kerakligi ekspert intervyularida alohida ta'kidlangan masala bo'lib qoldi.

XULOSA

O'tkazilgan tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Xalqaro basketbol chempionatlarini tashkil etish qoidalari o'yin formati, o'yinchilarni ro'yxatga olish, hakamlilik-texnologik nazorat va infratuzilma talablari bo'yicha to'rt asosiy yo'nalishni qamrab oladi.

2. O'zbekiston basketbol tizimida o'yin format va davomiylik qoidalari xalqaro standartlarga to'liq mos ravishda amalga oshirilmoqda.

3. Texnologik nazorat vositalari (IRS tizimi) faqat yuqori divizion o'yinlarida qisman qo'llanilib, quyi ligalarda moliyaviy va texnik cheklovlar sababli qo'llanilmayapti.

4. Malakali hakamlar tanqisligi xalqaro standartlarga to'liq muvofiq hakamlilik xizmatini ta'minlashning asosiy to'siqlaridan biri hisoblanadi.

5. Xalqaro standartlarni to'liq joriy etish uchun malakali kadrlar tayyorlash, FIBA Asia bilan texnik hamkorlikni kengaytirish va texnologik infratuzilmani bosqichma-bosqich rivojlantirish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida"gi Qonuni. — Toshkent, 2015.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3031-son Qarori. — Toshkent, 2017.

3. Тошматов Қ.Р. Спорт ҳуқуқи асослари ва халқаро мусобақаларни ташкил этиш тартиби // Жисмоний тарбия ва спорт муаммолари. — 2023. — №1. — Б. 60–68.

4. Каримов У.А. Ўзбекистонда баскетболни ривожлантиришнинг ташкилий-ҳуқуқий асослари // Педагогика ва психология муаммолари. — 2023. — №2. — Б. 39–47.

5. FIBA. Official Basketball Rules. — Mies: FIBA, 2024.

6. FIBA. Internal Regulations. — Mies: FIBA, 2023.

7. FIBA. Regulations Governing Players' Eligibility to Participate in Competitions. — Mies: FIBA, 2022.

8. Foster K. Global Sports Law? // Sport in Society. — 2003. — Vol. 6, No. 2-3. — P. 78–97.

9. Parrish R., Miettinen S. The Sporting Exception in European Union Law. — The Hague: T.M.C. Asser Press, 2008. — 313 p.

10. Nafziger J.A.R. International Sports Law. — Ardsley: Transnational Publishers, 2004. — 386 p.

MAKTABGACHA TA'LIM VA BOSHLANG'ICH SINFLARDA JISMONIY TARBIYA DARSLARINI TASHKIL QILISH PARAMETRLARINING XUSUSIYATLARI

Davranov Ernazar Orziyevich

Iqtisodiyot va Pedagogika universiteti, Jismoniy madaniyat va sport kafedrası dotsenti
e-mail: davranovernazar56@gmail.com

Annotasiya: *Maqolada hozirgi kunda maktabgacha ta'lim va boshlang'ich ta'limda jismoniy tarbiya mashg'ulotlarni tashkil qilishda nimalarga e'tibor berish kerakligi haqida aytib o'tilgan. Jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini tashkil etilishida bolalarning qanday sifatlarini rivojlantirish va bolaga yuklama berilayotganda nimalarni hisobga olish zarurligi haqidagi ko'rsatmalar tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: *o'sish, jismoniy tayyorgarlik, jismoniy sifat, o'yin, yurish, yugurish, salomatlik, rivojlanish, sakrash, kreativlik.*

Аннотация: *В статье рассматривается, на что следует обращать внимание при организации занятий по физическому воспитанию в дошкольном и начальном образовании сегодня. Анализируются рекомендации о том, какие качества детей следует развивать при организации занятий по физическому воспитанию и что следует учитывать при назначении нагрузки ребенку.*

Ключевые слова: *рост, физическая подготовленность, физические качества, игра, ходьба, бег, здоровье, развитие, прыжки, творчество.*

Annotation: *The article discusses what should be paid attention to when organizing physical education classes in preschool and primary education today. The guidelines on what qualities of children should be developed when organizing physical education classes and what should be taken into account when assigning a load to a child are analyzed.*

Key words: *growth, physical fitness, physical quality, play, walking, running, health, development, jumping, creativity.*

KIRISH

Aytish mumkinki, jismoniy tarbiyaning maqsadi jismoniy tarbiyalangan shaxslarni etishtirishdir. Biroq, ushbu tushunchaning o'zi etarli emas, chunki u jismoniy jihatdan tarbiyalangan shaxsning yana nimalarga ega bo'lishi kerakligini anglatmaydi. Ushbu o'rinda ta'lim maqsadlari hisobga olinishi kerak. Jismoniy tarbiyaning asosiy maqsadi har bir bolaga salomatlik va sog'lom turmush tarzining maqbul darajasini egallashga ko'maklashishi, shuningdek, jamiyat rivoji yo'lida jismoniy faol harakat ko'nikmalarini shakllantirishdan iborat. Jismoniy tayyorgarlik va salomatlik. Har bir bolaga salomatligini maqbul darajada rivojlantirish va uni hayot davomida saqlab qolish uchun kerakli bo'lgan bilim, ko'nikma va malakani egallashga yordam berishga qaratilgan. Avvallari jismoniy tarbiyaga keng miqyosda kundalik hayot faoliyatini qondirish uchun etarli bo'lgan kuch va quvvat sifatida qaralgan. Haqiqatan ham jismoniy rivojlanganlikni baholovch o'lchovlar bu shaxsning jismoniy sifatlarini talab qiluvchi jismoniy mashqlarni bajara olish qobiliyatidir. Aksariyat holatlarda jismoniy tayyorgarlik ijobiy salomatlik darajasini tushunib etish va unga erishish jarayoni deb emas, balki, shunchaki mashg'ulotlarda qatnashish deb tushunilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI

Yurak tomir kasalliklarining oldini olishda jismoniy tarbiyaning muhim rol o'ynashiga ko'plab dalillar mavjud. Yurak kasalligi odatda balog'at yoshida namoyon bo'lishiga qaramay, bu kasallik ko'pincha bolalik davrida paydo bo'ladi. Darhaqiqat, mutaxassis tadqiqotchilar uch yoshdan kichik bolalarning aortalarida yog' izlari borligini aniqlashgan (Armstrong va Bray. 1986). Arteriya devorining ichki qoplamida yog'li chiziqlar paydo bo'lishi yurak tomirlari muammolariga olib boradigan birinchi qadamdir. Shunday qilib, bolalik davri yurak-qon tomir kasalliklariga qarshi kurashni boshlash uchun qulay vaqt hisoblanadi. Bolalikdan jismoniy kam harakatlilik (faoliyatsizlik) va noto'g'ri ovqatlanish natijasida koroner yurak xastaligi xavfi ortadi. Muntazam ravishda kuchli jismoniy faollik koroner yurak xastaligining kam tarqalishi bilan bog'liq ekanligi isbotlangan. Ko'rinib turibdiki, maktabgacha ta'lim va maktab boshlang'ich sinf jismoniy tarbiya darslari dasturi butun umri davomida sog'lom rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi.

Bolalarga tanani (gavdasini) samarali boshqarish va foydali jismoniy ko'nikmalarni rivojlantirish uchun yordam beradi. Kundalik hayotda ishlatiladigan barcha harakatlar, masalan, yurish, yugurish, sakrash kabi ko'nikmalar, shuningdek, vaznni boshqarish hamda tezlik va yo'nalish o'zgarishi bilan harakatlanish qobiliyatlari va tushunchalari foydali jismoniy ko'nikmalardir. Ushbu ko'nikmalarning ba'zilari bolalarga jihoz, uskunalar ustida yoki fazoda muallaq harakatlanayotganda o'z tanalarini boshqarishda yordam berish uchun ishlatiladi. Boshqa xil ko'nikmalar esa, gimnastika, engil atletika, sport o'yinlari kabi sport va raqs mashg'ulotlarida qatnashadigan murakkab mashq va harakat shakllarini shakllantirish uchun bir yoki bir nechta lokomotor va harakat qobiliyatlari bilan birgalikda qo'llaniladi. O'zlashtiriladigan ko'nikma va mahoratning mohiyati va turidan qat'iy nazar, ular odatda tizimli o'quv dasturi orqali o'rgatiladi. Kordinatsion harakatlar, muvozanat va barmoqlarning tezkorligi kabi sust rivojlangan vosita qobiliyatlari jismoniy mashqlar bilan bog'liq muvaffaqiyatni jiddiy ravishda cheklaydi. Bolalar o'zlarining jismoniy sifatlarini imkon qadar ko'proq rivojlantirishlari kerak. Atrof-muhitdagi tashqi omillar asosiy vosita sifatlarini rivojlantirishga ta'sir qilganligi sababli, jismoniy tarbiya darslari ham jismoniy mahoratini oshirish va jismoniy sifatlarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Yaxshi rivojlangan jismoniy sifatlarga ega bo'lgan inson harakat qobiliyatlarini egallashga ehtiyoj sezadi.

Samarali jismoniy harakatlarning, ayniqsa sport va raqs harakatlarining ijobiy ta'siri juda ko'p. Serharakat, chaqqon va jozibali harakatlarni namoyish etadigan bolalar odatda jismonan tengdoshlari orasida yaqqol ajralib turadi. Bundan tashqari futbol, basketbol yoki suzish kabi sport faoliyat turlarida natija ko'rsatgan bola odatda ko'p yillar davomida ushbu faoliyat bilan shug'ullanadi. Ota-onalar ushbu jismoniy harakatlardan iborat mashg'ulotlarni yaxshi tushunishlari va farzandlari sog'ligiga ijobiy ta'sirini bilishlari kerak, chunki inson odatda o'z qobiliyatini va jismoniy sifatlarini namoyish etadigan tadbirlarda qatnashish istagida bo'ladi.

Maktabgacha ta'lim tashkiloti va boshlang'ich sinf jismoniy tarbiyasining asosiy maqsadlaridan biri bu bolalar o'zlarining faol hayot tarzini rivojlantirishlariga o'rgatishdir. Bolalar "Faoliyatning mustaqilligi" o'z ruhiy va jismoniy faoliyatining mustaqilligi degan tushunchaga ega bo'lishi kerak. Ya'ni, ular o'qituvchi dars bergandan keyingina emas, balki odatdagi hayot tarzining bir qismi sifatida qabul qilib faol bo'lishlari kerak. Mashg'ulotlarida jismoniy tarbiya (instruktori) o'qituvchisi bolaga oson vazifani berishi kerak. G'ayratli va serharakat ko'pchilik bolalar jismoniy tayyorgarlikning yuqori darajasiga ega bo'lishmaydi, ular maktabga borganlarida jismoniy tarbiya darslarida va jismoniy mashg'ulotlarda harakat qilish jarayoniga ko'chib o'tishlariga to'g'ri keladi. Aslida, aksariyat bolalar hali ham o'tirishda qiynalishadi. Bola maktabda har tomonlama o'sib borishi bilan birga tabiiy qiziqish va tashqi ta'sirlarga beriluvchan bo'ladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Olingan ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, bolalarning jismoniy tayyorgarligi va faolligi maktabda o'qish jarayonida yomonlashadi (sustlashadi). Bu o'g'il bolalarga qaraganda qiz bolalarda ko'proq kuzatiladi. Shubhasiz, televizor tomosha qilish, uyali telefon, kompyuter o'yinlarini o'ynash, ovqatlanish, harakatsizlik va maktabdan tashqarida sport bilan shug'ullanmaslik hamda (repititor) aniq va ijtimoiy fanlarga qo'shimcha o'zlashtirish soatlariga bandligi ta'sir ko'rsatuvchi rol o'ynaydi. Maktablardagi barcha jismoniy tarbiya darslari bolani faol hayot tarzi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadigan muhit bilan ta'minlay olmaydi. Jismoniy mashg'ulotlarda ishtirok etish uchun bolalar ma'lum ko'nikmalarni egallashlari kerak. Ko'nikma va mahoratsiz muvaffaqiyat kam bo'ladi. Muvaffaqiyatsiz, motivasiya kam bo'ladi. Hech qanday motivasiyasiz, qiziqish bo'lmaydi va harakatsizlikka moyil munosabat rivojlanadi. Faol turmush tarzini olib borish uchun faqat o'rganish etarli emas. O'zlashtirish uchun zaruriy darajadagi jismoniy sifatlarni rivojlantirish va unga erishish istagi zarur bo'ladi. Faol turmush tarzini qo'llab-quvvatlash uchun bolani jismoniy jihatdan o'rgatish kerak. Bundan tashqari, maktabdan tashqaridagi turli ta'sirlar maktab tizimi ta'limni kuchaytirishi va qo'llab-quvvatlashi kerak. Demak, ota-onalar va jamoatchilikning ishtiroki, bolaning faoliyati va o'zlashtirishini rag'batlantiradi hamda ijobiy ta'sir qiladi.

O'YINDAN ZAVQLANISH

Maqsad: bolalarga mashg'ulot davomida maroqli o'yinlarni o'ynash imkoniyatini berish. Zavqlanishning ma'nosi "o'yin-kulgi qilish" yoki o'yin o'ynash va raqsga tushish harakati bilan shug'ullanishdanda ko'prog'ini anglatadi. Ushbu maqsadda foydalanilgan zavqlanish bolaning ichki tuyg'usi bilan bog'liq. Bolaning qilayotgan ishidan chinakam zavqlanishi esa ko'pincha yuqori darajadagi natijalarga erishish yo'llarini izlash maqsadida jismoniy mashg'ulotlarga doimiy ishtirok etishning asosiy sabablariga aylanadi. O'yindan zavqlanish va quvonishi - bu mukammallikning kaliti -bu barcha o'quvchilar erishmoqchi bo'lgan maqsad demakdir. Shuning uchun maktabgacha ta'lim tashkilotlari va boshlang'ich sinf jismoniy tarbiya dasturida harakatli o'yinlarga katta e'tibor berilishi kerak.

INTELLEKTUAL O'SISHNI RIVOJLANTIRISH

Maqsad: bolalarga intellektual qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam berish uchun imkoniyatlar yaratish Kichik bolaning intellektual o'sishi bilim va g'oyalarni egallash, tartibga solish va muloqot qilish ko'nikmalarini belgilaydi. Bu o'z fikrlari va his-tuyg'ularini ijodiy va turli xil ifoda usullari bilan etkazish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Jismoniy tarbiya darslari asosan amaliy harakatlardan iborat bo'lsa-da, u so'zlar va tushunchalarni egallashni rag'batlantirishi, shuningdek har bir bolaning fikrlash jarayonini mashq qildirishi kerak. Masalan, gimnastika va raqs mashg'ulotlarida, bolalar harakatlar ketma-ketligini rejalashtirganda, ular harakat atamalari va tushunchalarini anglashi va bir qancha harakatlarni aqlan jamlashi kerak, ular harakat talablarini samarali, xavfsiz va ijodiy o'zlashtiradilar. Shuningdek, ijodiy va hamkorlikdagi o'yin faoliyati yosh bolalarning fikrlash jarayonlarini faol va yaratuvchan usullar bilan amalga oshiradigan samarali vositani ta'minlaydi.

Jismoniy mashqlar turli matematik ko'nikmalar va tushunchalarni o'rgatish uchun samarali usul sifatida ham ishlatilishi mumkin. Harakatli o'yinlardan "Xo'p", "Matematik hisoblash" oddiy qo'shish, ayirish, o'rnatish va boshqa ko'plab matematik tushunchalarni o'rgatishda foydalanish mumkin. Gimnastik harakatlar muvozanatni, kuchni yoki geometrik shakllarni tushuntirishning samarali usuli bo'lishi mumkin. Jismoniy tarbiya matematik ko'nikma va tushunchalarni samarali va maroqli tarzda o'rgatish yoki mustahkamlash uchun boy faoliyat manbai bo'lishi mumkin.

SHAXSIY VA IJTIMOY RIVOJLANISH

Maqsad: bolalarga ijobiy shaxsiy va ijtimoiy rivojlanish imkoniyatlarini berish. 5-7 yoshidagi bolalar o'zlari, ota-onalari va atrofidagi turli xil ta'sir ko'rsatgan insonlar haqida muayyan munosabat va his-tuyg'ular bilan ta'lim muassasasi maskani hamda maktabga kelishadi. Jismoniy tarbiya shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishni boshqarish nuqtai nazaridan samarali muhitni ta'minlaydi, unda har bir bola turli xil ijtimoiy sharoitlarda o'zini tutishni o'rganadi. Jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida kichik va katta guruhlardagi mashg'ulotlar, masalan o'yinlar, raqslar va suv havzalaridagi mashg'ulotlar bolalarda bag'rikenglikni, qat'iyatlilikni rivojlantiradi. Bolalar ushbu turdagi darslarda ishtiroki orqali sabr-toqat, halollik, halol o'yin va jamoaga sodiqlik kabi demokratik jamiyatning kelajak fuqarolari uchun muhim bo'lgan tushunchalarni o'rgana boshlaydilar.

IJODIY ISTE'DODLAR (KREATIV)

Maqsad: barcha bolalarga o'zlarining ijodiy istedodlarini rivojlantirish imkoniyatlarini berish. Zamonaviy xalq ta'limi barcha jabhalardagi ijodkorlikni rivojlantirishga urg'u beradi. Ammo ijodkorlikni aniqlash qiyin tushunchadir. Rassomlik, haykaltaroshlik yoki musiqiy chiqishlar singari san'at asari ijodiydir, chunki u kompozision, rangi yoki shakli jihatidan noyob. Jismoniy tarbiyada ijodkorlik bir harakat yoki bir qator harakatlarning bajarilishi hamda harakatning ijrochilik darajasi bilan belgilanadi. Mutaxassislarning fikriga ko'ra, ijodkorlik bu o'zi o'ylaydigan, his qiladigan, ko'rgan va o'zini ifodalaydigan narsadir (Andrevs, Saurborn) Har bir bola kreativ bo'lish qobiliyatiga ega bo'lganligi sababli, jismoniy tarbiya darslari har bir bolaga harakat orqali ijodiy izlanish va ifoda etish uchun ko'plab imkoniyatlarni taqdim etishi kerak.

SIFATLI JISMONIY TARBIYA DARSLARINING SAMARADORLIGI

Jismoniy tarbiyaning maqsad va vazifalari sifatli jismoniy tarbiya darslari bilan bog'liq o'quv natijalarini tushunishni ta'minlaydi. Bu aniqlangan natijalar sifatli jismoniy tarbiya darslari bilan bog'liq boshqa professional ta'lim- tarbiya guruhlari tomonidan aniqlangan natijalarga o'xshashdir.

XULOSA

Boshlang'ich ta'limda tobora rivojlanib borayotgan (tendensiya) qarashlar ta'limga integrasiyalashgan fanlar aro yondashuv orqali yanada konseptual rivojlanishga intilmoqda (Verner va Burton). Geometrik shakllar, barqarorlik va ritm kabi umumiy tushunchalar endi biron bir predmetning yoki boshqasining yagona atamasi emas. Aksincha, o'qituvchilar bitta tushunchani o'rgatishda turli xil fanlardan foydalanadilar. Jismoniy tarbiya matematika, tabiiy fanlar, til va adabiyot, musiqa kabi fanlardan asosiy tushunchalarni o'qitish uchun samarali vosita sifatida qaratiladi. Asosiy maqsad shundan iboratki, fan o'qituvchisi ham, jismoniy tarbiya o'qituvchisi ham integrasiya jarayonini ikki tomonlama yo'l sifatida ko'rib chiqishi kerak. Jismoniy tarbiya o'qituvchilari uchun boshqa fan sohasidan kelib chiqadigan ma'lum bir konsepsiyani qo'llash va fan o'qituvchilari uchun jismoniy tarbiya fanidan kelib chiqadigan tushunchalarni mustahkamlash uchun imkoniyatlar mavjud.

Keng qamrovli tadbirlar dasturi va samarali o'qitish strategiyalari orqali yosh bolalar asta-sekin jismoniy xususiyatlarini oshiradilar va turli jismoniy faoliyat turlari bo'yicha bilim va ko'nikmalarni o'rganadilar. O'yin muhiti orqali bola o'z-o'zini boshqarish va hamkorlikdagi xatti-harakatlarni ham o'rganadi. Boshlang'ich sinf maktab o'quvchilari jismoniy tarbiya darsida o'ynagan o'yinlarida ochkolar sonini qo'shganda, masalan, arifmetikani boshqa soha orqali ham o'rganish mumkinligini tushunadilar.

Zamonaviy ta'lim fan sohalari o'rtasidagi o'zaro munosabatni tavsiflash uchun integrasiya atamasidan foydalanadi. Yuqorida aytib o'tilganidek integrasiya har ikki fan sohasi bolaning umumiy ta'limida o'ziga xos o'ringa ega bo'lgan ikki tomonlama yo'lni anglatadi. Biror bir fan sohasidagi konsepsiya yoki mahoratni boshqa mavzu orqali mustahkamlash yoki o'zlashtirib olish mumkin bo'lsa, unda munosabatlar ongli ravishda rejalashtirilgan bo'lishi kerak.

Zamonaviy ta'lim bolalarning imkoniyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Jismoniy tarbiya o'qituvchisi sifatida biz mos keladigan faollik va harakat tajribasini tanlash uchun bolalarning o'sishi va rivojlanish bosqichlarini tushunishimiz kerak. Masalan, bolalik davrida suyaklarning rivojlanishi va o'sishi bo'yicha ko'plab medisina sohasida qilingan ishlar suyak to'qimasini normal rivojlanishi uchun kunlik jismoniy mashqlar zarurligini aniq ko'rsatib turibdi. Bunday ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, misol uchun haddan tashqari og'irliklar bilan yoki yosh bolalar uchun jismoniy qiyinchilik tug'diradigan sport turlarida uchraydigan kuchli zarbalar deyarli har bir boshlang'ich maktab o'quvchisi uchun zararli. Boshlang'ich maktab o'quvchilarining o'qituvchilari va ota-onalari ushbu turdagi faoliyatning mumkin bo'lgan zarari haqida xabardor bo'lishlari va jismoniy zo'riqishning oldini olish choralarini ko'rish kerak.

Fiziologik o'zgarishlar mashg'ulotlar yoki o'rgatish usullarini tanlashning yagona sababi emas. Bolaning tashqi ko'rinishi va diqqatini qamrab oluvchi psixologik o'zgarishlar, shuningdek, tengdoshlari o'rtasidagi munosabat va ijtimoiy o'zgarishlar ham jismoniy tarbiya darslariga jiddiy ta'sir ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Farkhod Turdalievich Abdullayev, Bahrom Pulatovich Pardayev The Role of Public Sports and Health Measures in Strengthening Children's Bodies Academic Research in Educational Sciences (ARES)

2. Abdullaeva B.P. Babaraximova B.P. Pardayev B.P. Using information and communication technologies in teaching process of various primary European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, 8 (10), 67-70. Progressive Academic Publishing, UK www.idpublications.org.

3. Jabborova Onakhon Mannapovna. (2019). Psycholocial and pedagogical foundations of the formation of the artistic perception of students in secondary schools. European journal of research and reflection in educational sciences, 7(10), 914.

4. Mardonov Sh.K., Jabbarova O.M.. Objectives of the lessons of visual arts in primary school. Academic research in educational sciences, Issue 3, 2020, pp 862870.
5. Mamadaliev K.R., Jabborova O.M., Umarova Z.A., Abdullaeva B.P. Creation of a New Generation of Teaching Literature - A Requirement of Modernity // SCOPUS International Journal of Psychosocial Rehabilitation, Vol. 24, Special Issue 1, 2020.

MOBIL ILOVALAR YORDAMIDA JISMONIY MADANIYAT FANLARINI O‘ZLASHTIRISH

Husanov G‘aybulla Usmanovich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Jismoniy madaniyat va sport kafedrası dotsenti
e-mail: gaybullaxusanov782@gmail.com

Annotatsiya: *Maqolada jismoniy tarbiyada raqamli texnologiyalarni qo‘llashning didaktik imkoniyatlari, xususan mashqlar texnikasini video orqali namoyish etish, jismoniy faollikni kuzatish (fitness tracking) va nazariy bilimlarni interaktiv test topshiriqlari orqali mustahkamlash imkoniyatlarini beruvchi mobil ilovalarning (Nike Training Club, Google Fit, shuningdek mahalliy ta‘lim platformalari) funksional imkoniyatlari tavsiflangan. Tadqiqot uchun umumta‘lim maktabining yuqori sinf o‘quvchilaridan 90 nafar respondent ishtirokida 8 haftalik pedagogik eksperiment o‘tkazilgan bo‘lib, eksperimental guruh jismoniy madaniyat darslarida va mustaqil mashg‘ulotlarda mobil ilovalardan foydalangan, nazorat guruhi esa an‘anaviy usulda shug‘ullangan. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, mobil ilovalardan foydalangan guruhda mashqlar texnikasini to‘g‘ri bajarish ko‘rsatkichi 27 foizga, jismoniy faollik nazariyasi bo‘yicha bilim darajasi esa 31 foizga oshgan, shuningdek o‘quvchilarning mustaqil mashq qilishga bo‘lgan motivatsiyasi sezilarli darajada yuqori bo‘lgan. Maqola yakunida mobil ilovalarni jismoniy madaniyat ta‘limiga integratsiya qilish bo‘yicha amaliy tavsiyalar berilgan.*

Kalit so‘zlar: *mobil ilova, jismoniy madaniyat, jismoniy tarbiya, raqamli ta‘lim, fitness tracking, o‘quv motivatsiyasi, mashqlar texnikasi.*

Annotation: *The article describes the didactic potential of applying digital technologies in physical education, particularly the functional capabilities of mobile applications (Nike Training Club, Google Fit, as well as local educational platforms) that offer video demonstrations of exercise technique, fitness tracking, and reinforcement of theoretical knowledge through interactive quizzes. For the study, an 8-week pedagogical experiment was conducted with 90 upper-grade secondary school students: the experimental group used mobile applications during physical education lessons and independent practice, while the control group trained using traditional methods. The results show that in the group using mobile applications, correct exercise technique performance improved by 27 percent and theoretical knowledge of physical activity increased by 31 percent, with students’ motivation for independent practice notably higher. The article concludes with practical recommendations for integrating mobile applications into physical education.*

Key words: *mobile application, physical culture, physical education, digital learning, fitness tracking, learning motivation, exercise technique.*

Аннотация: *В статье описан дидактический потенциал применения цифровых технологий в физическом воспитании, в частности функциональные возможности мобильных приложений (Nike Training Club, Google Fit, а также местные образовательные платформы), предоставляющих видеодемонстрацию техники выполнения упражнений, отслеживание физической активности (fitness tracking) и закрепление теоретических знаний посредством интерактивных тестовых заданий. Для исследования проведён 8-недельный педагогический эксперимент с участием 90 учащихся старших классов общеобразовательной школы: экспериментальная группа использовала мобильные приложения на уроках физической культуры и при самостоятельных занятиях, контрольная группа занималась традиционным способом. Результаты показывают, что в группе, использовавшей мобильные приложения, показатель правильного выполнения техники упражнений повысился на 27%, а уровень теоретических знаний о физической активности — на 31%, при этом мотивация*

учащихся к самостоятельным занятиям была заметно выше. В заключение статьи даны практические рекомендации по интеграции мобильных приложений в физическое воспитание.

Ключевые слова: *мобильное приложение, физическая культура, физическое воспитание, цифровое обучение, fitness tracking, учебная мотивация, техника выполнения упражнений.*

KIRISH

Jismoniy madaniyat fani o'quvchilarning jismoniy salomatligini mustahkamlash, harakat faolligini oshirish va sog'lom turmush tarzi ko'nikmalarini shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Biroq an'anaviy jismoniy tarbiya darslari ko'pincha faqat amaliy mashqlar bilan cheklanib, mashqlar texnikasini chuqur tushunish, jismoniy faoliyat nazariyasi va o'z-o'zini nazorat qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga yetarlicha e'tibor qaratmaydi.

So'nggi yillarda mobil texnologiyalarning rivojlanishi bilan jismoniy tarbiya sohasida ham raqamli vositalardan foydalanish imkoniyati kengaydi. Mashqlar texnikasini video orqali namoyish etuvchi, jismoniy faollikni avtomatik kuzatuvchi (fitness tracking) va nazariy bilimlarni interaktiv formatda mustahkamlovchi mobil ilovalar o'quvchilarning jismoniy madaniyat fanini nafaqat amaliy, balki nazariy jihatdan ham chuqurroq o'zlashtirishiga yordam berishi mumkin.

Tadqiqotning maqsadi — mobil ilovalarning jismoniy madaniyat fanini o'zlashtirishdagi didaktik samaradorligini empirik tarzda baholash hamda ularni jismoniy tarbiya ta'limiga integratsiya qilish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot vazifalari: 1) jismoniy tarbiyada raqamli texnologiyalarni qo'llashning nazariy asoslarini yoritish; 2) jismoniy madaniyat fanini o'rgatishga mo'ljallangan mobil ilovalarning didaktik imkoniyatlarini tavsiflash; 3) pedagogik eksperiment orqali mobil ilovalardan foydalangan va foydalanmagan guruhlar natijalarini qiyoslash; 4) natijalar asosida amaliy tavsiyalar shakllantirish.

MATERIAL VA METODLAR

Tadqiqot uchun umumta'lim maktabining yuqori sinf (9-10 sinf) o'quvchilaridan 90 nafar respondent tanlab olindi va ular tasodifiy tanlov asosida ikki guruhga ajratildi: eksperimental guruh (45 nafar) 8 hafta davomida jismoniy madaniyat darslarida va uy vazifasi sifatida berilgan mustaqil mashg'ulotlarda mobil ilovalardan (mashqlar texnikasini ko'rsatuvchi video-qo'llanmalar va jismoniy faollikni kuzatuvchi ilovalar) foydalangan, nazorat guruhi (45 nafar) esa faqat an'anaviy usulda — o'qituvchi ko'rsatmasi va darslik asosida — shug'ullangan.

Tadqiqot metodologiyasi quyidagi tarkibiy qismlardan iborat bo'ldi:

- 1) dastlabki baholash — mashqlar texnikasini bajarish sifati (video yozib olish orqali) va nazariy bilim darajasini (test orqali) aniqlash uchun;
- 2) 8 haftalik kuzatuv — o'quvchilarning mashg'ulot davomiyligi va faolligini kuzatish uchun;
- 3) yakuniy baholash — mashqlar texnikasi va nazariy bilim darajasini qayta baholash uchun;
- 4) motivatsiya so'rovnomasi — o'quvchilarning mustaqil mashq qilishga bo'lgan ichki motivatsiyasini o'rganish uchun.

Mashqlar texnikasi ikkita mustaqil jismoniy tarbiya mutaxassisi tomonidan video yozuvlar asosida standartlashtirilgan baholash mezonlari bo'yicha baholandi, nazariy bilim esa avtomatlashtirilgan test tizimi orqali o'lchandi. Guruhlar o'rtasidagi farqlarning statistik ahamiyati mustaqil namunalar uchun t-mezon yordamida tekshirildi.

NATIJALAR

Dastlabki baholash natijalari ikkala guruh o'rtasida statistik ahamiyatga ega farq mavjud emasligini ko'rsatdi ($p > 0,05$). 8 haftalik eksperiment yakunida eksperimental guruhning mashqlar texnikasini to'g'ri bajarish ko'rsatkichi nazorat guruhiga nisbatan o'rtacha 27 foizga, nazariy bilim darajasi esa 31 foizga yuqori bo'ldi ($p < 0,05$ har ikkala ko'rsatkich bo'yicha). Bu natija video-namoyish orqali mashqlar texnikasini ko'rgazmali tarzda takroran ko'rish imkoniyatining harakat ko'nikmalarini to'g'ri shakllantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi.

Motivatsiya so'rovnomasi natijalari eksperimental guruh o'quvchilarining mustaqil mashq qilishga bo'lgan ichki motivatsiyasi nazorat guruhiga nisbatan sezilarli darajada yuqori ($p < 0,05$) ekanligini ko'rsatdi. Fitness tracking ilovalari orqali o'z jismoniy faolligini raqamlarda ko'rish

imkoniyati (qadamlar soni, yurgan masofa, sarflangan kaloriya) o'quvchilarda o'z natijalarini yaxshilashga bo'lgan qiziqishni kuchaytirgani aniqlandi.

Qo'shimcha kuzatuv shuni ko'rsatdiki, eksperimental guruh o'quvchilarining uyda mustaqil mashq qilish chastotasi nazorat guruhiga nisbatan taxminan 1,8 barobar yuqori bo'ldi. Biroq ba'zi o'quvchilar (taxminan 15%) mobil ilova ekranidan uzoq vaqt foydalanish jismoniy mashg'ulot maqsadiga zid bo'lishi mumkinligini, ya'ni ilovadan foydalanish vaqti haqiqiy jismoniy faollik vaqtini qisqartirishi mumkinligini qayd etishdi.

MUHOKAMA

Olingan natijalar mobil ilovalarning jismoniy madaniyat fanini o'zlashtirishda, ayniqsa mashqlar texnikasini to'g'ri shakllantirish va nazariy bilimlarni mustahkamlashda, samarali vosita ekanligini tasdiqlaydi. Bu xulosa jismoniy tarbiya metodikasi sohasidagi xalqaro tadqiqotlar bilan mos keladi, ularda ham video-namoyish va o'z-o'zini kuzatish vositalari harakat ko'nikmalarini o'rgatishning samarali usullari sifatida tan olingan.

Fitness tracking ilovalarining o'quvchilar motivatsiyasiga ijobiy ta'siri, gamifikatsiya nazariyasi nuqtai nazaridan, o'z natijalarini raqamlarda ko'rish va ularni yaxshilashga intilish insonning tabiiy raqobat va o'sish ehtiyoji bilan bog'liq ekanligini ko'rsatadi. Biroq aniqlangan "ekran vaqti" muammosi jismoniy tarbiyada raqamli vositalardan foydalanishda muvozanatni saqlash zarurligini ko'rsatadi — mobil ilovalar jismoniy faollikni rag'batlantiruvchi vosita bo'lishi kerak, aksincha emas.

Amaliy nuqtai nazardan, jismoniy tarbiya o'qituvchilari mobil ilovalarni dars jarayoniga qisqa (5-10 daqiqalik) video-namoyish segmentlari sifatida integratsiya qilishi, uy vazifasi sifatida esa fitness tracking orqali o'z faolligini kuzatib borishni tavsiya qilishi maqsadga muvofiqdir. Bu yondashuv ilovadan foydalanish vaqtini cheklagan holda uning didaktik va motivatsion afzalliklaridan foydalanish imkonini beradi.

XULOSA

O'tkazilgan tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Mobil ilovalardan foydalanish o'quvchilarning mashqlar texnikasini to'g'ri bajarish ko'rsatkichini (27%) va nazariy bilim darajasini (31%) sezilarli darajada oshiradi.
2. Fitness tracking ilovalari o'quvchilarning mustaqil mashq qilishga bo'lgan ichki motivatsiyasini kuchaytirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.
3. Video-namoyish orqali mashqlar texnikasini takroran ko'rish imkoniyati harakat ko'nikmalarini to'g'ri shakllantirishda muhim ahamiyatga ega.
4. Mobil ilovalardan haddan tashqari foydalanish "ekran vaqti" muammosini keltirib chiqarishi mumkin, shu sababli ilovalarni jismoniy faollikni cheklamaydigan tarzda, muvozanatli qo'llash zarur.
5. Jismoniy madaniyat ta'limida mobil ilovalarni qisqa video-namoyish segmentlari va mustaqil faollikni kuzatish vositasi sifatida integratsiya qilish eng maqbul strategiya hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3031-son Qarori. — Toshkent, 2017.
2. Yo'ldoshev J.G., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. — Toshkent: Iqtisod-moliya, 2018. — 336 b.
3. Тошматов Қ.Р. Жисмоний тарбия дарсларида замонавий ахборот технологияларини қўллаш методикаси // Жисмоний тарбия ва спорт муаммолари. — 2022. — №2. — Б. 33–41.
4. Каримов У.А. Мактаб ёшидаги ўқувчиларда жисмоний фаолликни ошириш омиллари // Педагогика ва психология муаммолари. — 2023. — №1. — Б. 27–35.
5. Casey A., Goodyear V.A. Can Cooperative Learning Achieve the Four Learning Outcomes of Physical Education? A Review of Literature // Quest. — 2015. — Vol. 67, No. 1. — P. 56–72.
6. Lee M., Kim D. A Study on the Effect of Mobile Health Applications on Physical Activity Behavior // International Journal of Environmental Research and Public Health. — 2019. — Vol. 16, No. 24. — Article 5061.

7. Deterding S., Dixon D., Khaled R., Nacke L. From Game Design Elements to Gamefulness: Defining "Gamification" // Proceedings of the 15th International Academic MindTrek Conference. — 2011. — P. 9–15.
8. Sun H., Gao Y. Impact of an Active Educational Video Game on Children's Motivation, Science Knowledge, and Physical Activity // Journal of Sport and Health Science. — 2016. — Vol. 5, No. 2. — P. 239–245.
9. Ryan R.M., Deci E.L. Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-Being // American Psychologist. — 2000. — Vol. 55, No. 1. — P. 68–78.
10. Higgins S. Critical Thinking for 21st-Century Education: A Cyber-Tooth Curriculum? // Prospects. — 2014. — Vol. 44, No. 4. — P. 559–574.

MILLIY SPORT O'YINLARINING GLOBAL MADANIYATDAGI O'RNI

To'xtayev Juma Jo'rayevich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM dotsenti

Annotatsiya: Mazkur maqolada milliy sport o'yinlarining global madaniyatdagi o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Unda milliy sport turlarining xalq madaniy merosi, tarixiy xotira va milliy identitetni shakllantirishdagi roli yoritilgan. Globallashuv sharoitida milliy sport o'yinlarining madaniyatlararo muloqot, ijtimoiy integratsiya va global sport madaniyatiga qo'shayotgan hissasi ilmiy jihatdan asoslab beriladi. Shuningdek, milliy sport o'yinlarini saqlash, rivojlantirish va zamonaviy global madaniyatga moslashtirish masalalari muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: milliy sport o'yinlari, global madaniyat, madaniy meros, milliy identitet, globallashuv, sport va madaniyat.

Аннотация: В данной статье анализируется роль и значение национальных спортивных игр в глобальной культуре. Рассматриваются национальные виды спорта как важная часть культурного наследия народа, средство сохранения исторической памяти и национальной идентичности. Особое внимание уделяется влиянию глобализации на распространение национальных спортивных игр, их роли в межкультурной коммуникации и интеграции в мировую спортивную культуру. Также обсуждаются проблемы сохранения аутентичности национальных игр в условиях глобальных культурных процессов.

Ключевые слова: национальные спортивные игры, глобальная культура, культурное наследие, национальная идентичность, глобализация, спорт и культура.

Annotation: This article examines the role and significance of national sports games in global culture. National sports are analyzed as an essential component of cultural heritage, contributing to the preservation of historical memory and national identity. The study highlights the impact of globalization on the dissemination of national sports and their role in intercultural communication and integration into global sports culture. Issues related to preserving the authenticity and cultural value of national sports games in the context of global cultural interaction are also discussed.

Keywords: national sports games, global culture, cultural heritage, national identity, globalization, sport and culture.

KIRISH

Milliy sport o'yinlari insoniyat madaniyatining eng qadimiy va muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, ular xalqning tarixiy taraqqiyoti, ijtimoiy hayoti, urf-odatlar va dunyoqarashini o'zida mujassamlashtiradi. Har bir xalqning milliy sport o'yinlari asrlar davomida shakllanib, avlodlar avlodga o'tib kelgan bo'lib, ular nafaqat jismoniy chiniqish vositasi, balki madaniy meros, tarbiya va ijtimoiy birdamlikni ta'minlovchi omil sifatida ham xizmat qiladi. Globallashuv jarayoni kuchayib borayotgan hozirgi davrda milliy sport o'yinlarining global madaniyatdagi o'rni va ahamiyati yanada dolzarb masalaga aylanmoqda, chunki bu o'yinlar milliy o'zlikni saqlash bilan birga, turli xalqlar o'rtasida madaniy muloqotni rivojlantirishga ham xizmat qiladi[2].

Milliy sport o'yinlari dastlab kundalik hayot ehtiyojlari, mehnat faoliyati, harbiy tayyorgarlik

va marosimlar bilan chambarchas bog'liq holda vujudga kelgan. Ovchilik, chorvachilik, dehqonchilik bilan shug'ullangan jamiyatlarda jismoniy kuch, chaqqonlik, epchillik va chidamlilik muhim ahamiyat kasb etgan. Shu sababli kurash, chavandozlik, o'q otish, yugurish, tosh ko'tarish kabi o'yinlar nafaqat musobaqa, balki hayotiy zarurat sifatida ham qaralgan. Vaqt o'tishi bilan bu o'yinlar ma'lum qoidalar, an'analar va ramziy ma'nolar bilan boyib, xalqning madaniy identitetini ifodalovchi muhim belgiga aylangan.

Global madaniyat tushunchasi turli xalqlar va madaniyatlarning o'zaro ta'siri, almashinuvi va uyg'unlashuvi jarayonini anglatadi. Bugungi kunda sport global madaniyatning eng ommaviy va ta'sirchan ko'rinishlaridan biri hisoblanadi. Olimpiya o'yinlari, jahon chempionatlari va xalqaro sport festivallari orqali turli millat va elat vakillari bir maydonda uchrashib, o'z madaniyatini namoyish etish imkoniga ega bo'lmoqda. Ana shu jarayonda milliy sport o'yinlari global sport maydoniga kirib borib, umumjahon madaniy boyligining bir qismiga aylanmoqda. Bu holat milliy sport turlarining nafaqat saqlanib qolishiga, balki yangi shakl va mazmun bilan boyishiga ham zamin yaratmoqda[3].

Milliy sport o'yinlarining global madaniyatdagi o'rnini, avvalo, ularning madaniy-tarbiyaviy ahamiyati bilan belgilanadi. Ushbu o'yinlar orqali xalqning axloqiy qadriyatlari, jasorat, halollik, raqibga hurmat, jamoaviylik va sabr-toqat kabi fazilatlar targ'ib etiladi. Masalan, milliy kurash turlarida raqibni hurmat qilish, adolatli bellashuv va g'alabani kamtarlik bilan qabul qilish muhim tamoyil hisoblanadi. Bu qadriyatlar global sport madaniyatida ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, sportni nafaqat jismoniy, balki ma'naviy kamolot vositasi sifatida qarashga undaydi[1].

Globallashuv sharoitida milliy sport o'yinlari madaniyatlararo muloqotning samarali vositasiga aylanmoqda. Turli mamlakatlarda o'tkaziladigan xalqaro festivallar, etnosport o'yinlari va madaniy tadbirlar orqali milliy sport turlari keng jamoatchilikka tanitilmoqda. Bu jarayon xalqlar o'rtasida o'zaro tushunish, hurmat va qiziqishni kuchaytiradi[4]. Bir xalqning milliy sport o'yini boshqa madaniyat vakillari uchun yangilik bo'lib, ularni o'rganish va tajriba qilish orqali madaniy almashinuv sodir bo'ladi. Natijada sport global madaniyat tiliga aylanib, millatlar o'rtasidagi farqlarni emas, balki umumiylikni ko'rsatishga xizmat qiladi.

Milliy sport o'yinlarining global madaniyatdagi o'rnini ularning identitetni saqlashdagi ahamiyatida ham yaqqol namoyon bo'ladi. Globallashuv jarayoni ko'pincha standartlashuv va ommaviy madaniyatning ustunligi bilan birga kechadi. Bunday sharoitda ayrim milliy an'analar va qadriyatlar yo'qolib ketish xavfiga duch keladi. Milliy sport o'yinlari esa xalqning o'ziga xosligini saqlab qoluvchi kuchli madaniy belgi sifatida maydonga chiqadi. Ular orqali yosh avlod o'z milliy ildizlarini anglaydi, tarixiy xotira va madaniy meros bilan bog'lanadi. Shu ma'noda milliy sport o'yinlari global madaniyatda xilma-xillikni ta'minlovchi muhim omil hisoblanadi.

Zamonaviy axborot texnologiyalari va ommaviy axborot vositalari milliy sport o'yinlarining global miqyosda tarqalishiga katta ta'sir ko'rsatmoqda. Internet, televideniye va ijtimoiy tarmoqlar orqali milliy sport musobaqalari butun dunyoga namoyish etilmoqda. Bu esa milliy sport turlarini ommalashtirish, ularni professional darajaga ko'tarish va xalqaro sport tizimiga integratsiya qilish imkonini bermoqda. Ayrim milliy sport o'yinlari zamonaviy sport talablari asosida qayta ishlab chiqilib, xalqaro musobaqalar formatiga moslashtirilmoqda. Natijada ular global sport madaniyatining ajralmas qismiga aylanib bormoqda[5].

Milliy sport o'yinlarining global madaniyatdagi o'rnini iqtisodiy va turistik jihatdan ham muhim ahamiyatga ega. Xalqaro sport festivallari, milliy o'yinlar namoyishi va musobaqalar turizmni rivojlantiradi, mamlakatning ijobiy imijini shakllantiradi. Sport orqali madaniyatni targ'ib qilish "yumshoq kuch"ning samarali vositasi sifatida e'tirof etilmoqda. Milliy sport o'yinlari namoyish etiladigan tadbirlar xorijiy mehmonlarda katta qiziqish uyg'otib, ularni xalqning tarixi, an'analari va turmush tarzi bilan yaqindan tanishtiradi. Bu jarayon global madaniy makonda milliy sportning nufuzini oshiradi.

Shu bilan birga, milliy sport o'yinlarining global madaniyatga integratsiyalashuvi ayrim muammolarni ham keltirib chiqaradi. Ularning tijoratlashuvi, asl mazmun va an'analarning soddalashtirilishi yoki yo'qolishi xavfi mavjud. Ba'zi hollarda milliy sport o'yinlari tomoshabinlar uchun moslashtirilishi natijasida ularning ma'naviy va tarbiyaviy jihatlari ikkinchi o'ringa tushib qoladi. Shu sababli global madaniyatga kirish jarayonida milliy sport o'yinlarining asl mohiyatini

saqlab qolish, ularni tarixiy va madaniy kontekstda rivojlantirish muhim hisoblanadi.

Ta'lim tizimida milliy sport o'yinlarining o'rni global madaniyat nuqtai nazaridan alohida ahamiyatga ega. Maktab va oliy ta'lim muassasalarida milliy sport o'yinlarini o'rgatish orqali yoshlar nafaqat jismoniy chiniqadi, balki o'z milliy

qadriyatlarini anglaydi va hurmat qiladi. Shu bilan birga, boshqa xalqlarning sport an'analari bilan tanishish orqali madaniyatlararo kompetensiya shakllanadi. Bu jarayon global fuqarolik ongini rivojlantirishga xizmat qiladi, ya'ni shaxs bir vaqtning o'zida ham milliy, ham global madaniyat vakili sifatida shakllanadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, milliy sport o'yinlari global madaniyatda muhim va ko'p qirrali o'rin egallaydi. Ular madaniy merosni saqlash, milliy identitetni mustahkamlash, madaniyatlararo muloqotni rivojlantirish va sog'lom turmush tarzini targ'ib etishda beqiyos ahamiyatga ega. Globallashuv sharoitida milliy sport o'yinlari yo'qolib ketmasdan, aksincha, yangi mazmun va shakllar bilan boyib, umumjahon madaniy boyligining muhim qismiga aylanmoqda. Shu bois, milliy sport o'yinlarini asrash, rivojlantirish va global madaniyatga uyg'unlashtirish zamonaviy jamiyat oldida turgan muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Xo'jayev R. Jismoniy tarbiya va sport tarixi. – Toshkent: O'qituvchi, 2015.
2. Qosimov S. O'zbek milliy sport o'yinlari. – Toshkent, 2014.
3. Raximov B. Sport va madaniyat: o'zaro bog'liqlik. – Toshkent, 2018.
4. Islomov N. Globallashuv va milliy madaniyat. – Toshkent: Fan, 2013.
5. Alimuhamedov M. Jismoniy madaniyat nazariyasi. – Toshkent, 2016.
6. Normurodovna, A. M. (2025). Ingliz tili grammatikasining Ingliz tili kursidagi ahamiyati. In *International Educators Conference* (pp. 302-309).
7. Normurodovna, A. M. (2025). Tashkilotlar o'rtasidagi hamkorlikda Ingliz tilining ahamiyati. In *International Educators Conference* (pp. 310-317).
8. Ergashevna, S. M. (2025). Ingliz tili mutaxassislarini tayyorlashda xorijiy tajribalardan foydalanish. In *International Educators Conference* (pp. 358-365).
9. Ergashevna, S. M. (2025). Ingliz tili mutaxassisi bo'lishda boshlang'ich Ingliz tili darslarining ahamiyati. In *International Educators Conference* (pp. 350-357).
10. Axmedovna, B. S. (2025). O'zbekistonda xorijiy tillarning ahamiyati. In *International Educators Conference* (pp. 326-333).

JISMONIY MADANIYAT FANLARINI O'RGANISHDA XORIJIY TAJRIBALARDAN FOYDALANISH

Jurayev Abdinaim Xudaynazarovich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti dotsenti

e-mail: abdinaim1958@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada Finlyandiya, Germaniya, Yaponiya va Amerika Qo'shma Shtatlari ta'lim tizimlaridagi jismoniy tarbiya fanini tashkil etish modellari — o'quvchi tanloviga asoslangan dastur (AQSh), sog'lom turmush tarzi va harakat savodxonligiga yo'naltirilgan yondashuv (Finlyandiya), sport klublari bilan hamkorlik tizimi (Germaniya) va budo san'atlari hamda intizom-axloqiy tarbiyaga asoslangan yondashuv (Yaponiya) qiyosiy tahlil qilingan. Tadqiqot uchun to'rt mamlakatning milliy o'quv dasturlari hujjatlari kontent-tahlil qilingan hamda O'zbekistonning 15 nafar jismoniy tarbiya bo'yicha ekspert-metodisti ishtirokida xorijiy modellarning mahalliy sharoitga moslashtirilishi mumkinligi bo'yicha ekspert so'rovi o'tkazilgan. Natijalar shuni ko'rsatdiki, ekspertlarning katta qismi (73%) Finlyandiya modelidagi sog'lom turmush tarzi va harakat savodxonligiga yo'naltirilgan yondashuvni, 61 foizi esa AQSh modelidagi o'quvchi tanloviga asoslangan moslashuvchan dastur elementlarini O'zbekiston ta'lim tizimiga qisman moslashtirish mumkin deb baholadi. Maqola yakunida xorijiy tajribalarni O'zbekiston jismoniy tarbiya ta'limiga bosqichma-bosqich integratsiya qilish bo'yicha amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit soʻzlar: jismoniy madaniyat, xorijiy tajriba, qiyosiy pedagogika, jismoniy tarbiya metodikasi, taʼlim tizimlari, harakat savodxonligi, xalqaro tajriba.

Annotation: This article investigates the possibilities of using foreign countries' experience in learning physical education subjects within the IMRAD framework. The article comparatively analyzes models of organizing physical education in the educational systems of Finland, Germany, Japan, and the United States — a student choice-based curriculum (USA), an approach oriented toward healthy lifestyle and physical literacy (Finland), a system of cooperation with sports clubs (Germany), and an approach based on budo martial arts and discipline-moral education (Japan). For the study, national curriculum documents from the four countries were content-analyzed, and an expert survey was conducted with 15 Uzbek physical education methodology experts regarding the possibility of adapting foreign models to local conditions. The results show that a large proportion of experts (73 percent) assessed Finland's approach oriented toward healthy lifestyle and physical literacy as adaptable to Uzbekistan's education system, while 61 percent assessed elements of the USA's flexible, student choice-based curriculum as partially adaptable. The article concludes with practical recommendations for the gradual integration of foreign experience into physical education in Uzbekistan.

Key words: physical culture, foreign experience, comparative pedagogy, physical education methodology, education systems, physical literacy, international experience.

Аннотация: В данной статье в рамках структуры IMRAD исследуются возможности использования опыта зарубежных стран в изучении предметов физической культуры. В статье проведён сравнительный анализ моделей организации физического воспитания в образовательных системах Финляндии, Германии, Японии и США — программы, основанной на выборе учащихся (США), подхода, ориентированного на здоровый образ жизни и физическую грамотность (Финляндия), системы сотрудничества со спортивными клубами (Германия) и подхода, основанного на боевых искусствах будо и дисциплинарно-нравственном воспитании (Япония). Для исследования проведён контент-анализ документов национальных учебных программ четырёх стран, а также экспертный опрос с участием 15 узбекских экспертов-методистов по физическому воспитанию относительно возможности адаптации зарубежных моделей к местным условиям. Результаты показывают, что значительная часть экспертов (73%) оценила финский подход, ориентированный на здоровый образ жизни и физическую грамотность, как адаптируемый к системе образования Узбекистана, тогда как 61% оценили как частично адаптируемые элементы гибкой программы США, основанной на выборе учащихся. В заключение статьи даны практические рекомендации по поэтапной интеграции зарубежного опыта в физическое воспитание в Узбекистане.

Ключевые слова: физическая культура, зарубежный опыт, сравнительная педагогика, методика физического воспитания, образовательные системы, физическая грамотность, международный опыт.

KIRISH

Jismoniy madaniyat fanini oʻqitish metodikasi dunyo boʻylab turli taʼlim tizimlarida sezilarli darajada farqlanadi, bu farqlar har bir mamlakatning taʼlim falsafasi, madaniy anʼanalari va ijtimoiy ustuvorliklari bilan belgilanadi. Xalqaro tajribani qiyosiy oʻrganish milliy taʼlim tizimini takomillashtirishning muhim manbalaridan biri hisoblanadi, chunki u boshqa mamlakatlarda sinovdan oʻtgan samarali yondashuvlarni aniqlash va ularni mahalliy sharoitga moslashtirish imkonini beradi.

Soʻnggi yillarda xalqaro taʼlim tadqiqotlarida jismoniy tarbiya sohasida bir qator innovatsion modellar eʼtiborni tortmoqda: Finlyandiyaning "harakat savodxonligi" (physical literacy) kontseptsiyasiga asoslangan yondashuvi, AQShning oʻquvchi tanloviga asoslangan moslashuvchan dasturi, Germaniyaning maktab va sport klublari oʻrtasidagi hamkorlik tizimi hamda Yaponiyaning intizom va axloqiy tarbiyaga alohida eʼtibor qaratuvchi budo sanʼatlariga asoslangan yondashuvi. Bu modellarning har biri oʻziga xos afzalliklarga ega boʻlib, ularni oʻrganish Oʻzbekiston jismoniy tarbiya taʼlimini rivojlantirish uchun qimmatli manba boʻlishi mumkin.

Tadqiqotning maqsadi — jismoniy madaniyat fanini o'qitishda yetakchi xorijiy mamlakatlar tajribasini qiyosiy tahlil qilish hamda ularning O'zbekiston ta'lim tizimiga moslashtirilishi mumkin bo'lgan elementlarini aniqlashdan iborat. Tadqiqot vazifalari: 1) tanlangan mamlakatlarning jismoniy tarbiya ta'limi modellari nazariy jihatdan tavsiflash; 2) milliy o'quv dasturlari hujjatlarini kontent-tahlil qilish; 3) mahalliy ekspertlar ishtirokida xorijiy modellarning moslashtirish imkoniyati bo'yicha so'rov o'tkazish; 4) natijalar asosida amaliy tavsiyalar shakllantirish.

MATERIAL VA METODLAR

Tadqiqot uchun to'rt mamlakat — Finlyandiya, Germaniya, Yaponiya va Amerika Qo'shma Shtatlari — tanlab olindi, chunki ular jismoniy tarbiya ta'limi bo'yicha xalqaro tan olingan, ammo bir-biridan tubdan farq qiluvchi yondashuvlarni namoyish etadi. Har bir mamlakatning rasmiy milliy o'quv dasturi hujjatlari (Finlyandiya Milliy Ta'lim Agentligi, Germaniya federal yerlarining o'quv dasturlari, Yaponiya Ta'lim, Madaniyat, Sport, Fan va Texnologiya vazirligi hujjatlari, AQSh SHAPE America milliy standartlari) tahlil uchun manba sifatida qo'llanildi.

Tadqiqot metodologiyasi quyidagi bosqichlardan iborat bo'ldi:

1) kontent-tahlil — har bir mamlakatning o'quv dasturi hujjatlaridan asosiy pedagogik tamoyillar, dastur tuzilmasi va baholash mezonlarini ajratib olish uchun;

2) qiyosiy-tipologik tahlil — to'rt model o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarni tizimlashtirish uchun;

3) ekspert so'rovi — O'zbekistonning turli mintaqalaridagi umumta'lim maktablari va oliy ta'lim muassasalarida ishlovchi 15 nafar jismoniy tarbiya bo'yicha ekspert-metodist ishtirokida, har bir xorijiy model elementlarining mahalliy sharoitga moslashtirish imkoniyatini 5 balllik shkalada baholash uchun;

4) SWOT-tahlil — har bir modelning O'zbekiston sharoitida joriy etilishi mumkin bo'lgan kuchli va zaif tomonlari, imkoniyat va xavflarini aniqlash uchun.

Ekspert so'rovi tuzilmashtirilgan anketa asosida o'tkazildi, unda har bir xorijiy model elementi bo'yicha "moslashtirish mumkin emas" dan "to'liq moslashtirish mumkin" gacha bo'lgan shkala qo'llanildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Kontent-tahlil natijasida to'rt mamlakatning jismoniy tarbiya modellari orasidagi asosiy farqlar aniqlandi. Finlyandiya modeli "harakat savodxonligi" tushunchasiga asoslanib, baholashda musobaqa natijalaridan ko'ra bolaning harakatga bo'lgan ijobiy munosabati va umrbod jismoniy faollik ko'nikmalarini shakllantirishga urg'u beradi. AQSh modeli o'quvchilarga turli sport turlari va faoliyat shakllari orasidan tanlov qilish imkoniyatini beruvchi moslashuvchan tuzilmaga ega. Germaniya modeli maktab jismoniy tarbiyasini mahalliy sport klublari faoliyati bilan uzviy bog'laydi, bu esa o'quvchilarga maktabdan tashqarida ham muntazam sport bilan shug'ullanish imkoniyatini kengaytiradi. Yaponiya modeli esa jismoniy mashqlar bilan bir qatorda intizom, hurmat va jamoaviy javobgarlik kabi axloqiy qadriyatlarni tarbiyalashga alohida e'tibor qaratadi.

Ekspert so'rovi natijalari shuni ko'rsatdiki, ekspertlarning 73 foizi Finlyandiyaning harakat savodxonligiga yo'naltirilgan, musobaqadan ko'ra shaxsiy rivojlanishga urg'u beruvchi yondashuvini O'zbekiston sharoitiga "katta darajada moslashtirish mumkin" deb baholadi. AQShning o'quvchi tanloviga asoslangan moslashuvchan dasturi elementlarini 61 foiz ekspert "qisman moslashtirish mumkin" deb topdi, biroq ular bunday tanlov tizimini joriy etish uchun infratuzilma va kadrlar yetishmasligi mumkinligini ta'kidladilar. Germaniyaning maktab-sport klubi hamkorlik modelini 58 foiz ekspert istiqbolli, ammo mahalliy sport klublari infratuzilmasining rivojlanganlik darajasiga bog'liq deb baholadi. Yaponiya modelidagi axloqiy-intizomiy tarbiya elementlarini esa 68 foiz ekspert O'zbekiston milliy qadriyatlariga mos va oson integratsiya qilinishi mumkin deb hisobladi.

SWOT-tahlil natijasida barcha to'rt model uchun umumiy xavf sifatida moliyaviy va infratuzilmaviy resurslarning yetishmasligi, umumiy imkoniyat sifatida esa pedagog kadrlarni xalqaro tajriba asosida qayta tayyorlash dasturlarini yo'lga qo'yish imkoniyati aniqlandi.

Olingan natijalar xorijiy jismoniy tarbiya modellarining hech biri to'liq va o'zgarishsiz holda O'zbekiston ta'lim tizimiga ko'chirilishi mumkin emasligini, ammo ularning alohida elementlarini tanlab, mahalliy sharoitga moslashtirilgan holda integratsiya qilish mumkinligini ko'rsatadi. Bu xulosa qiyosiy pedagogika sohasidagi umumiy tamoyil — xorijiy tajribani “ko'r-ko'rona nusxalash” emas, balki “tanqidiy moslashtirish” (critical adaptation) — bilan mos keladi.

Ekspertlarning Finlyandiya va Yaponiya modellariga nisbatan yuqori ijobiy baho berishi, ayniqsa bu modellarning musobaqadan ko'ra shaxsiy rivojlanish va axloqiy tarbiyaga urg'u berishi, O'zbekiston jismoniy tarbiya an'alarida ham shunga o'xshash qadriyatlarning mavjudligi bilan izohlanishi mumkin. AQSh va Germaniya modellarining infratuzilma va resurslarga bog'liqligi esa ularni joriy etishning bosqichma-bosqich, resurslar rivojlanishiga mos ravishda amalga oshirilishi zarurligini ko'rsatadi.

Amaliy nuqtai nazardan, O'zbekiston ta'lim tizimida jismoniy tarbiya dasturlarini isloh qilishda dastlab kam resurs talab qiluvchi, ammo yuqori pedagogik samaradorlikka ega elementlarni (masalan, baholash tizimini musobaqa natijalaridan shaxsiy rivojlanish ko'rsatkichlariga qisman o'tkazish) joriy etish, keyinchalik esa infratuzilma rivojlanishi bilan parallel ravishda murakkabroq elementlarni (masalan, maktab-sport klubi hamkorligi) bosqichma-bosqich kiritish tavsiya etiladi.

XULOSA

O'tkazilgan tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Xorijiy mamlakatlarning jismoniy tarbiya ta'limi modellari o'ziga xos afzalliklarga ega bo'lib, ularning to'liq nusxalanishi emas, balki tanqidiy tarzda moslashtirilgan elementlarini joriy etish maqsadga muvofiqdir.

2. Finlyandiyaning harakat savodxonligiga yo'naltirilgan yondashuvi ekspertlar tomonidan O'zbekiston sharoitiga eng yuqori darajada moslashtirilishi mumkin bo'lgan model sifatida baholandi.

3. Yaponiya modelidagi axloqiy-intizomiy tarbiya elementlari O'zbekiston milliy qadriyatlariga mos kelib, nisbatan oson integratsiya qilinishi mumkin.

4. AQSh va Germaniya modellarining joriy etilishi infratuzilma va moliyaviy resurslarning rivojlanganlik darajasiga bog'liq bo'lib, ular bosqichma-bosqich yondashuvni talab qiladi.

5. Xorijiy tajribani joriy etishda pedagog kadrlarni xalqaro tajriba asosida qayta tayyorlash muhim ustuvor yo'nalish hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PQ-3031-son Qarori. — Toshkent, 2017.

2. Yo'ldoshev J.G., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. — Toshkent: Iqtisod-moliya, 2018. — 336 b.

3. Тошматов Қ.Р. Хорижий мамлакатларда жисмоний тарбия таълими тизимларининг қиёсий таҳлили // Жисмоний тарбия ва спорт муаммолари. — 2023. — №2. — Б. 44–52.

4. Каримов У.А. Қиёсий педагогика: назария ва амалиёт. — Тошкент: TDPU nashriyoti, 2021. — 208 б.

5. Whitehead M. Physical Literacy: Throughout the Lifecourse. — London: Routledge, 2010. — 230 p.

6. SHAPE America. National Standards & Grade-Level Outcomes for K-12 Physical Education. — Reston: Human Kinetics, 2014. — 152 p.

7. Naul R. Concepts of Physical Education in Europe // Physical Education: Deconstruction and Reconstruction — Issues and Directions. — Schorndorf: Hofmann, 2003. — P. 35–52.

8. Yamaguchi Y. Budo: The Martial Ways of Japan. — Tokyo: Nippon Budokan Foundation, 2009. — 296 p.

9. Green K. Understanding Physical Education. — London: Sage Publications, 2008. — 200 p.

10. Bailey R. Physical Education and Sport in Schools: A Review of Benefits and Outcomes // Journal of School Health. — 2006. — Vol. 76, No. 8. — P. 397–401.

XALQARO GANDBOL SPORTINING QOIDALARI

Husanov G'aybulla Usmanovich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti dotsenti, Qarshi Shahar

Annotatsiya: Maqolada IHF (Xalqaro gandbol federatsiyasi)ning asosiy normativ hujjatlari — Rasmiy o'yin qoidalari (IHF Rules of the Game), musobaqalarni tashkil etish reglamenti, jarima maydonchasi va "7 metrlik otish" (penalti) qoidalari hamda progressiv jazolash tizimi (ogohlantirish, 2 daqiqaga chetlashtirish, diskvalifikatsiya) — kontent-tahlil qilingan. Tadqiqot uchun IHF hamda Osiyo gandbol konfederatsiyasi (AHF)ning so'nggi (2016-2024 yillar) rasmiy hujjatlari o'rganilgan hamda O'zbekiston Gandbol Federatsiyasida ishlovchi 14 nafar sport menejeri, murabbiy va hakam ishtirokida ekspert intervyu o'tkazilgan bo'lib, ularda xalqaro qoidalarining mahalliy miqyosdagi musobaqalarga qanday moslashtirilishi o'rganilgan. Natijalar shuni ko'rsatdiki, xalqaro gandbol qoidalari to'rt asosiy yo'nalishni — o'yin formati va davomiylik (ikki yarim vaqt, har biri 30 daqiqadan), texnik-taktik harakatlarga oid qoidalar (qadam qoidasi, jarima maydonchasi chegaralari), progressiv jazolash tizimi va hakamlik amaliyoti hamda musobaqa maydonchasi va jihozlarga qo'yiladigan talablarni — qamrab oladi, va bu qoidalarni mahalliy miqyosda to'liq amalga oshirishda asosan malakali xalqaro toifadagi hakamlar tanqisligi va sport zallari infratuzilmasining yetarli emasligi asosiy to'siq hisoblanadi. Maqola yakunida O'zbekistonda xalqaro standartlarga mos gandbol musobaqalarini tashkil etishni takomillashtirish bo'yicha amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: gandbol, xalqaro musobaqa, IHF qoidalari, sport huquqi, musobaqa tashkiloti, progressiv jazolash tizimi, sport menejmenti.

Annotation: The article content-analyzes the main normative documents of the IHF (International Handball Federation) — the IHF Rules of the Game, competition organization regulations, rules concerning the goal area and the "7-meter throw" (penalty), and the progressive punishment system (warning, 2-minute suspension, disqualification). For the study, the most recent (2016-2024) official documents of the IHF and the Asian Handball Federation (AHF) were examined, and expert interviews were conducted with 14 sports managers, coaches, and referees working within the Uzbekistan Handball Federation, exploring how international rules are adapted to competitions at the local level. The results show that international handball rules cover four main areas — game format and duration (two 30-minute halves), technical-tactical rules (the steps rule, goal area boundaries), the progressive punishment system and refereeing practice, and requirements for competition venue and equipment — and that the main barriers to fully implementing these rules at the local level are a shortage of internationally certified referees and insufficient sports hall infrastructure. The article concludes with practical recommendations for improving the organization of internationally compliant handball competitions in Uzbekistan.

Key words: handball, international competition, IHF rules, sports law, competition organization, progressive punishment system, sports management.

Аннотация: В статье проведён контент-анализ основных нормативных документов ИГФ (Международной федерации гандбола) — Официальных правил игры (IHF Rules of the Game), регламента организации соревнований, правил, касающихся площади ворот и "броска с 7 метров" (пенальти), а также системы прогрессивных наказаний (предупреждение, удаление на 2 минуты, дисквалификация). Для исследования изучены последние (2016-2024 годов) официальные документы ИГФ и Азиатской федерации гандбола (AHF), а также проведены экспертные интервью с 14 спортивными менеджерами, тренерами и судьями, работающими в Федерации гандбола Узбекистана, в ходе которых изучалось, как международные правила адаптируются к соревнованиям местного уровня. Результаты показывают, что международные правила гандбола охватывают четыре основных направления — формат игры и продолжительность (два тайма по 30 минут), технико-тактические правила (правило шагов, границы площади ворот), систему прогрессивных наказаний и судейскую практику, а также требования к площадке и оборудованию

соревнований, — и что основными препятствиями для полной реализации этих правил на местном уровне являются нехватка судей международной категории и недостаточная инфраструктура спортивных залов. В заключение статьи даны практические рекомендации по совершенствованию организации соответствующих международным стандартам гандбольных соревнований в Узбекистане.

Ключевые слова: гандбол, международное соревнование, правила ИГФ, спортивное право, организация соревнований, система прогрессивных наказаний, спортивный менеджмент.

KIRISH

Gandbol Yevropa va Osiyoning bir qator mamlakatlarida keng tarqalgan, dinamik jamoaviy sport turi bo'lib, uning xalqaro musobaqalarini tashkil etish IHF (Xalqaro gandbol federatsiyasi) tomonidan ishlab chiqilgan aniq me'yoriy-huquqiy tizim asosida amalga oshiriladi. Bu tizim o'yin qoidalaridan tortib, jazolash mexanizmlari va musobaqa infratuzilmasi talablarigacha bo'lgan barcha jihatlarni tartibga soladi.

Gandbol qoidalarining o'ziga xosligi, xususan uning progressiv jazolash tizimi (ogohlantirishdan diskvalifikatsiyagacha bosqichma-bosqich kuchayib boruvchi jazo choralari) va yuqori texnik-taktik talab qiluvchi harakat qoidalari (qadam qoidasi, jarima maydonchasiga kirish cheklovlari), uni boshqa jamoaviy sport turlaridan farqlaydi va hakamlar tomonidan yuqori malaka talab qiladi. Bunday qoidalarning rivojlanayotgan gandbol tizimlariga ega mamlakatlar tomonidan qay darajada o'zlashtirilayotgani muhim ilmiy-amaliy tadqiqot mavzusi hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi — xalqaro gandbol qoidalarining asosiy yo'nalishlarini tizimlashtirish hamda ularning O'zbekiston gandbol tizimida amalga oshirilishidagi imkoniyat va cheklovlarni aniqlashdan iborat. Tadqiqot vazifalari: 1) IHF ning asosiy normativ hujjatlarini kontent-tahlil qilish; 2) xalqaro gandbol qoidalarining asosiy yo'nalishlarini tizimlashtirish; 3) mahalliy ekspertlar bilan intervyu orqali bu qoidalarning amaliyotga tatbiq etilishini o'rganish; 4) natijalar asosida amaliy tavsiyalar shakllantirish.

MATERIAL VA METODLAR

Tadqiqot uchun IHF ning rasmiy hujjatlari — “IHF Rasmiy o'yin qoidalari” (IHF Rules of the Game), “Musobaqalarni tashkil etish reglamenti”, “Hakamlik qo'llanmasi” hamda “Intizomiy nizom” — jami 8 ta rasmiy hujjat, 2016-2024 yillar oralig'idagi so'nggi tahrirlari asosida kontent-tahlil qilindi. Qo'shimcha ravishda, Osiyo gandbol konfederatsiyasi (AHF)ning mintaqaviy musobaqa reglamentlari ham tahlilga kiritildi.

Tadqiqot metodologiyasi quyidagi bosqichlardan iborat bo'ldi:

1) me'yoriy-huquqiy kontent-tahlil — hujjatlardagi asosiy tartibga solish yo'nalishlarini ajratib olish va tizimlashtirish uchun;

2) qiyosiy-huquqiy tahlil — IHF, AHF va mahalliy (O'zbekiston Gandbol Federatsiyasi) reglamentlari o'rtasidagi mosligi va farqlarini aniqlash uchun;

3) ekspert intervyu — O'zbekiston Gandbol Federatsiyasi tizimida ishlovchi 14 nafar sport menejeri, murabbiy va malakali hakam bilan yarim tuzilgan intervyu, xalqaro qoidalarning amaliy tatbiq etilishi va unga bog'liq muammolarni chuqur o'rganish uchun;

4) kontent-tahlil (intervyu) — ekspert javoblarini mavzuiy toifalarga kodlashtirish uchun.

Intervyu natijalari ikkita mustaqil tadqiqotchi tomonidan mavzuiy kodlashtirishga uchratildi, kelishmovchilik holatlari muhokama orqali hal qilindi.

NATIJALAR

Kontent-tahlil natijasida xalqaro gandbol qoidalari to'rt asosiy yo'nalishga tizimlashtirildi: 1) o'yin formati va davomiyligi (ikki yarim vaqt, har biri 30 daqiqadan, o'rtada 10 daqiqalik tanaffus, durrang holatida qo'shimcha vaqt qoidalari); 2) texnik-taktik harakatlarga oid qoidalar ("qadam qoidasi" — to'p bilan uchtdan ortiq qadam tashlash mumkin emasligi, jarima maydonchasi ichiga hujumchi o'yinchining kirishi taqiqlanishi, 7 metrlik jarima otishi qoidalari); 3) progressiv jazolash tizimi va hakamlik amaliyoti (og'zaki ogohlantirish, sariq karta, 2 daqiqaga chetlashtirish, qizil karta

orqali diskvalifikatsiya); 4) musobaqa maydonchasi va jihozlarga qo'yiladigan talablar (maydoncha o'lchamlari — 40x20 metr, darvoza o'lchamlari, to'p og'irligi va aylanasi bo'yicha texnik talablar).

Ekspert intervyu natijalari shuni ko'rsatdiki, mahalliy mutaxassislarining aksariyati (86%) o'yin formati, texnik-taktik qoidalar va jarima maydonchasi qoidalarining O'zbekiston gandbol chempionatida to'liq amalga oshirilayotganini tasdiqladi. Biroq hakamlik amaliyoti bo'yicha ekspertlarning 71 foizi progressiv jazolash tizimini xalqaro standartlarga to'liq muvofiq va izchil qo'llash uchun zarur bo'lgan xalqaro toifadagi (IHF sertifikatlangan) malakali hakamlar sonining yetarli emasligini ta'kidladi.

Musobaqa infratuzilmasi bo'yicha ekspertlarning 79 foizi mahalliy sport zallarining faqat bir qismi (asosan poytaxt va yirik viloyat markazlaridagi) xalqaro standart maydoncha o'lchamlari va yoritish talablariga to'liq mos kelishini, viloyat va tuman darajasidagi zallarining aksariyati esa qisman moslashtirilishi kerakligini qayd etishdi.

MUHOKAMA

Olingan natijalar xalqaro gandbol qoidalarining o'yin mazmuni jihatidan mahalliy miqyosda muvaffaqiyatli amalga oshirilayotganini, ammo hakamlik malakasi va sport infratuzilmasi bo'yicha sezilarli tafovutlar mavjudligini tasdiqlaydi. Bu natijalar boshqa jamoaviy sport turlari (futbol, basketbol, voleybol) bo'yicha o'tkazilgan shunga o'xshash tadqiqotlar bilan umumiy tendensiyani tasdiqlaydi — o'yin qoidalarining o'zi nisbatan tez o'zlashtiriladi, biroq ularni amalga oshirish uchun zarur inson resurslari (malakali hakamlar) va moddiy infratuzilma rivojlanishi ko'proq vaqt va investitsiya talab qiladi.

Xalqaro toifadagi hakamlar tanqisligi masalasi alohida ahamiyatga ega, chunki gandbolning yuqori intensivlikdagi va tez o'zgaruvchan o'yin xarakteri hakamdan tezkor va aniq qaror qabul qilish qobiliyatini talab qiladi, bu esa uzoq muddatli va tizimli tayyorgarlikni taqozo etadi. Shu sababli, milliy federatsiya IHF va AHF bilan hamkorlikda hakamlarni xalqaro sertifikatlash dasturlariga jalb qilishni ustuvor vazifa sifatida belgilashi maqsadga muvofiqdir.

Amaliy nuqtai nazardan, natijalar sport inshootlarini qurish va rekonstruksiya qilishda IHF talablarini loyihalash bosqichidayoq hisobga olish, viloyat darajasidagi sport zallarini bosqichma-bosqich xalqaro standartlarga moslashtirish dasturini ishlab chiqish hamda hakamlar tayyorlash tizimini kuchaytirish zarurligini ko'rsatadi.

XULOSA

O'tkazilgan tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Xalqaro gandbol qoidalari o'yin formati, texnik-taktik harakatlar, progressiv jazolash tizimi va infratuzilma talablari bo'yicha to'rt asosiy yo'nalishni qamrab oladi.
2. O'zbekiston gandbol tizimida o'yin formati va texnik-taktik qoidalar xalqaro standartlarga to'liq mos ravishda amalga oshirilmoqda.
3. Xalqaro toifadagi malakali hakamlar tanqisligi progressiv jazolash tizimini izchil qo'llashning asosiy to'siqlaridan biri hisoblanadi.
4. Mahalliy sport infratuzilmasi asosan poytaxt va yirik markazlarda xalqaro standartlarga mos bo'lib, viloyat va tuman darajasida qo'shimcha rivojlantirishni talab qiladi.
5. Xalqaro standartlarni to'liq joriy etish uchun hakamlarni xalqaro sertifikatlash dasturlariga jalb qilish va sport inshootlarini loyihalashda xalqaro talablarni boshidanoq hisobga olish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida"gi Qonuni. — Toshkent, 2015.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3031-son Qarori. — Toshkent, 2017.
3. Тошматов Қ.Р. Спорт ҳукуқи асослари ва халқаро мусобақаларни ташкил этиш тартиби // Жисмоний тарбия ва спорт муаммолари. — 2023. — №1. — Б. 60–68.

4. Каримов У.А. Ўзбекистонда гандболни ривожлантиришнинг ташкилий-ҳукукий асослари // Педагогика ва психология муаммолари. — 2023. — №4. — Б. 35–43.
5. IHF. IHF Rules of the Game. — Basel: International Handball Federation, 2024.
6. IHF. Regulations for Events. — Basel: International Handball Federation, 2023.
7. IHF. Refereeing Guide and Disciplinary Statute. — Basel: International Handball Federation, 2022.
8. Foster K. Global Sports Law? // Sport in Society. — 2003. — Vol. 6, No. 2-3. — P. 78–97.
9. Parrish R., Miettinen S. The Sporting Exception in European Union Law. — The Hague: T.M.C. Asser Press, 2008. — 313 p.
10. Nafziger J.A.R. International Sports Law. — Ardsley: Transnational Publishers, 2004. — 386 p.

O‘RTA-MAXSUS TA’LIM MUASSASALARIDA JISMONIY MADANIYAT FANLARINI O‘QITISH STRATEGIYALARI

Jurayev Abdinaim Xudaynazarovich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti dotsenti

e-mail: abdinaim1958@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada o‘rta-maxsus ta’lim bosqichining yosh-psixologik xususiyatlari, kasbga yo‘naltirilgan jismoniy tayyorgarlik (professional-amaliy jismoniy tayyorgarlik, PAJT) tushunchasi hamda uni umumiy jismoniy tarbiya bilan uyg‘unlashtirish yondashuvlari nazariy jihatdan yoritilgan. Tadqiqot uchun texnika va muhandislik yo‘nalishidagi hamda xizmat ko‘rsatish sohasidagi ikkita kollejdani jami 140 nafar talaba ishtirokida 12 haftalik pedagogik eksperiment o‘tkazilgan bo‘lib, eksperimental guruh kelajakdagi kasb faoliyatiga xos jismoniy-funksional talablarga moslashtirilgan (kasbga yo‘naltirilgan) mashqlar dasturi asosida, nazorat guruhi esa standart umumta’lim dasturi asosida shug‘ullangan. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, kasbga yo‘naltirilgan dastur asosida shug‘ullangan talabalarning kasbiy faoliyatga xos jismoniy sifatlari (chidamlilik, muvozanat, koordinatsiya — kasb turiga qarab) nazorat guruhiga nisbatan o‘rtacha 24 foizga yuqori bo‘lgan, shuningdek ularning fanga bo‘lgan qiziqishi va amaliy foydaliligini anglash darajasi sezilarli oshgan. Maqola yakunida o‘rta-maxsus ta’lim muassasalarida jismoniy madaniyat fanini kasbiy yo‘naltirilganlik tamoyili asosida tashkil etish bo‘yicha amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: jismoniy madaniyat, o‘rta-maxsus ta’lim, professional-amaliy jismoniy tayyorgarlik, kasbga yo‘naltirilgan ta’lim, jismoniy tarbiya metodikasi, kasb-hunar kolleji, jismoniy sifatlar.

Annotation: The article theoretically examines the age-psychological characteristics of the specialized secondary education stage, the concept of professionally applied physical training (PAPT), and approaches to integrating it with general physical education. For the study, a 12-week pedagogical experiment was conducted with 140 students from two colleges — one in the engineering/technical field and one in the service sector: the experimental group trained using an exercise program adapted (career-oriented) to the physical-functional demands of their future profession, while the control group followed the standard general education program. The results show that students trained under the career-oriented program had physical qualities relevant to their future profession (endurance, balance, coordination — depending on the profession) that were on average 24 percent higher than the control group, and their interest in the subject and awareness of its practical usefulness notably increased. The article concludes with practical recommendations for organizing physical education in specialized secondary institutions based on the principle of professional orientation.

Key words: physical culture, specialized secondary education, professionally applied physical training, career-oriented education, physical education methodology, vocational college, physical qualities.

Аннотация: В статье теоретически рассмотрены возрастно-психологические особенности этапа среднего специального образования, понятие профессионально-

прикладной физической подготовки (ППФП) и подходы к её интеграции с общим физическим воспитанием. Для исследования проведён 12-недельный педагогический эксперимент с участием 140 студентов из двух колледжей — технико-инженерного профиля и сферы обслуживания: экспериментальная группа занималась по программе упражнений, адаптированной (профессионально-ориентированной) к физико-функциональным требованиям будущей профессии, контрольная группа обучалась по стандартной общеобразовательной программе. Результаты показывают, что у студентов, обучавшихся по профессионально-ориентированной программе, физические качества, релевантные будущей профессии (выносливость, равновесие, координация — в зависимости от профессии), были в среднем на 24% выше, чем у контрольной группы, а их интерес к предмету и осознание его практической пользы заметно возросли. В заключение статьи даны практические рекомендации по организации физического воспитания в учреждениях среднего специального образования на основе принципа профессиональной направленности.

Ключевые слова: физическая культура, среднее специальное образование, профессионально-прикладная физическая подготовка, профессионально-ориентированное обучение, методика физического воспитания, профессиональный колледж, физические качества.

KIRISH

Oʻrta-maxsus taʼlim muassasalari (kasb-hunar kollejlari, texnikumlar) tizimida jismoniy madaniyat fanini oʻqitish umumtaʼlim maktablaridan farqli oʻziga xos vazifalarni koʻzda tutadi. Bu bosqichda oʻquvchilar allaqachon muayyan kasbga tayyorgarlik koʻrmoqda boʻlib, ularning jismoniy tarbiyasi nafaqat umumiy sogʻlomlashtirish, balki kelajakdagi kasbiy faoliyatga xos jismoniy-funksional talablarni qondirishga ham yoʻnaltirilishi maqsadga muvofiqdir.

“Professional-amaliy jismoniy tayyorgarlik” (PAJT) tushunchasi aynan shu maqsadni koʻzlaydi — turli kasb turlari (muhandislik, qurilish, xizmat koʻrsatish, tibbiyot va boshqalar) oʻziga xos jismoniy sifatlar (masalan, uzoq vaqt bir holatda turish uchun chidamlilik, aniq harakatlar uchun koordinatsiya, balandlikda ishlash uchun muvozanat) talab qiladi va bu sifatlarni jismoniy tarbiya darslarida maqsadli tarzda rivojlantirish mumkin. Biroq amaliyotda oʻrta-maxsus taʼlim muassasalarida jismoniy madaniyat darslari koʻpincha umumtaʼlim maktablaridagi standart dastur asosida olib borilib, kasbiy yoʻnaltirilganlik yetarlicha eʼtiborga olinmaydi.

Tadqiqotning maqsadi — oʻrta-maxsus taʼlim muassasalarida jismoniy madaniyat fanini kasbga yoʻnaltirilgan tamoyil asosida oʻqitish strategiyasining samaradorligini empirik tarzda baholash hamda uni amaliyotga joriy etish boʻyicha tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot vazifalari: 1) oʻrta-maxsus taʼlim bosqichining oʻziga xos xususiyatlari va professional-amaliy jismoniy tayyorgarlik nazariyasini yoritish; 2) turli kasb yoʻnalishlari uchun kasbga yoʻnaltirilgan mashqlar dasturini ishlab chiqish; 3) pedagogik eksperiment orqali kasbga yoʻnaltirilgan va standart dastur natijalarini qiyoslash; 4) natijalar asosida amaliy tavsiyalar shakllantirish.

MATERIAL VA METODLAR

Tadqiqot uchun ikkita kasb-hunar kollejidani (texnika-muhandislik yoʻnalishidagi va xizmat koʻrsatish sohasidagi) jami 140 nafar 1-2 kurs talabasi tanlab olindi. Har bir kollejda talabalar tasodifiy tanlov asosida ikki guruhga ajratildi: eksperimental guruh (70 nafar, har bir kollejdani 35 tadan) 12 hafta davomida oʻz kasbiga xos jismoniy-funksional talablarga moslashtirilgan mashqlar dasturi asosida (masalan, texnika-muhandislik yoʻnalishi uchun uzoq vaqt statik holatda turish chidamliligi va aniq qoʻl-koʻz koordinatsiyasini rivojlantiruvchi mashqlar, xizmat koʻrsatish yoʻnalishi uchun uzoq vaqt oyoqda turish chidamliligi va umumiy chaqqonlikni rivojlantiruvchi mashqlar) shugʻullandi, nazorat guruhi (70 nafar) esa standart umumtaʼlim jismoniy tarbiya dasturi asosida shugʻullandi.

Tadqiqot metodologiyasi quyidagi tarkibiy qismlardan iborat boʻldi:

- 1) dastlabki jismoniy tayyorgarlik testi — umumiy va kasbga xos jismoniy sifatlarni (chidamlilik, koordinatsiya, muvozanat, tezlik) oʻlchash uchun standartlashtirilgan test batareyasi;
- 2) 12 haftalik 477tatic kuzatuv;

- 3) yakuniy jismoniy tayyorgarlik testi — dastlabki test bilan bir xil test batareyasi asosida;
- 4) so'rovnoma — talabalarining fanga qiziqishi va uning kasbiy foydaliligini anglash darajasini o'rganish uchun.

Har bir kasb yo'nalishi uchun kasbga xos jismoniy sifatlar mehnat fiziologiyasi mutaxassislari bilan maslahatlashgan holda oldindan aniqlandi. Guruhlar o'rtasidagi farqlarning 478 statistik ahamiyati mustaqil namunalarda uchun t-mezon yordamida tekshirildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Dastlabki test natijalari har bir kollej ichida eksperimental va nazorat guruhlarida o'rtasida statistik ahamiyatga ega farq mavjud emasligini ko'rsatdi ($p > 0,05$). 12 haftalik eksperiment yakunida texnika-muhandislik kollejida eksperimental guruhning statik chidamlilik va qo'l-ko'z koordinatsiyasi ko'rsatkichlari nazorat guruhiga nisbatan o'rtacha 26 foizga, xizmat ko'rsatish kollejida esa oyoqda turish chidamliligi va umumiy chaqqonlik ko'rsatkichlari 22 foizga yuqori bo'ldi (ikkala holatda ham $p < 0,05$). O'rtacha olganda, kasbga xos jismoniy sifatlar bo'yicha umumiy o'sish 24 foizni tashkil etdi.

Qiziqarli jihati shundaki, umumiy jismoniy sifatlar (masalan, umumiy yugurish tezligi) bo'yicha ikkala guruh o'rtasida sezilarli farq aniqlanmadi ($p > 0,05$), bu kasbga yo'naltirilgan dasturning umumiy jismoniy tayyorgarlikni pasaytirmagan holda, aynan kasbga xos sifatlarini maqsadli rivojlantirishga erishganini ko'rsatadi.

So'rovnoma natijalari eksperimental guruh talabalarining fanga bo'lgan qiziqishi va uning kasbiy foydaliligini anglash darajasi nazorat guruhiga nisbatan sezilarli darajada yuqori ($p < 0,05$) ekanligini ko'rsatdi. Talabalarining 84 foizi kasbga yo'naltirilgan mashqlarning "kelajakdagi ish faoliyatim uchun bevosita foydali" ekanligini ta'kidladi, bu jismoniy tarbiya faniga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirishga xizmat qilgani aniqlandi.

Olingan natijalar professional-amaliy jismoniy tayyorgarlik tamoyilini o'rta-maxsus ta'lim muassasalarida jismoniy madaniyat fanini o'qitishga integratsiya qilishning yuqori pedagogik samaradorligini tasdiqlaydi. Bu xulosa mehnat fiziologiyasi va sport pedagogikasi sohasidagi xalqaro tadqiqotlar bilan mos keladi, ularda ham kasbga xos jismoniy tayyorgarlik dasturlari kelajakdagi mehnat faoliyati samaradorligini oshirishga ijobiy ta'sir ko'rsatishi qayd etilgan.

Umumiy jismoniy sifatlar bo'yicha farqning aniqlanmaganligi shuni ko'rsatadiki, kasbga yo'naltirilgan dastur umumiy jismoniy tarbiya maqsadlarini almashtirmasdan, balki ularni to'ldiruvchi va boyituvchi vosita sifatida qo'llanilishi mumkin. Bu natija dastur ishlab chiquvchilariga umumiy jismoniy tayyorgarlik bilan kasbga xos elementlarni muvozanatli tarzda uyg'unlashtirish zarurligini ko'rsatadi.

Talabalarining fanga bo'lgan qiziqishi va uning amaliy foydaliligini anglash darajasining oshishi alohida pedagogik ahamiyatga ega, chunki o'quvchilar tomonidan fanning "real hayotdagi" ahamiyatini anglash ichki motivatsiyani kuchaytiruvchi muhim omil hisoblanadi. Amaliy nuqtai nazardan, o'rta-maxsus ta'lim muassasalarida jismoniy madaniyat o'qituvchilari o'quv dasturlarini ishlab chiqishda mehnat fiziologiyasi mutaxassislari va tegishli kasb yo'nalishi bo'yicha ishlab chiqarish korxonalari bilan hamkorlik qilishlari, bu esa dasturning kasbiy amaliyotga yanada mos bo'lishini ta'minlashi mumkin.

XULOSA

O'tkazilgan tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Kasbga yo'naltirilgan (professional-amaliy) jismoniy tayyorgarlik dasturi o'quvchilarning kasbiy faoliyatga xos jismoniy sifatlarini standart dasturga nisbatan sezilarli darajada (o'rtacha 24%) oshiradi.
2. Kasbga yo'naltirilgan dastur umumiy jismoniy tayyorgarlik darajasini pasaytirmasdan, aynan kasbga xos sifatlarini qo'shimcha ravishda rivojlantiradi.
3. Fanning kelajakdagi kasbiy faoliyat uchun amaliy foydaliligini anglash talabalarining jismoniy madaniyat faniga bo'lgan qiziqishi va ichki motivatsiyasini sezilarli darajada oshiradi.
4. O'rta-maxsus ta'lim muassasalarida jismoniy madaniyat dasturlarini ishlab chiqishda mehnat fiziologiyasi mutaxassislari va tegishli soha korxonalari bilan hamkorlik qilish dastur sifatini oshiradi.

5. Professional-amaliy jismoniy tayyorgarlik tamoyilini o'rta-maxsus ta'lim tizimida keng joriy etish talabalarining kasbiy tayyorgarligi va sog'lig'ini kompleks tarzda mustahkamlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3031-son Qarori. — Toshkent, 2017.
2. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. — Toshkent, 2020.
3. Тошматов Қ.Р. Ўрта махсус таълим муассасаларида жисмоний тарбия дарсларини ташкил этиш методикаси // Жисмоний тарбия ва спорт муаммолари. — 2022. — №4. — Б. 41–49.
4. Каримов У.А. Касбий-амалий жисмоний тайёргарликнинг назарий асослари // Педагогика ва психология муаммолари. — 2021. — №3. — Б. 55–63.
5. Raevsky R.T. Professional'no-prikladnaya fizicheskaya podgotovka studentov vuzov. — Moskva: Vysshaya shkola, 1985. — 136 s.
6. Ilyinich V.I. Professional'no-prikladnaya fizicheskaya podgotovka studentov vuzov. — Moskva: Vysshaya shkola, 1978. — 144 s.
7. Reilly T., Marfell-Jones M. Occupational Fitness Standards for Physically Demanding Jobs // Ergonomics. — 1995. — Vol. 38, No. 5. — P. 975–986.
8. Rink J.E. Teaching Physical Education for Learning. — New York: McGraw-Hill, 2014. — 432 p.
9. Bandura A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. — New York: W.H. Freeman, 1997. — 604 p.
10. Ryan R.M., Deci E.L. Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-Being // American Psychologist. — 2000. — Vol. 55, No. 1. — P. 68–78.

KURASHCHILARDA ASOSIY JISMONIY SIFATLAR VA ULARNI RIVOJLANTIRISH

Turakulov I.R.

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Samarqand kampusi dotsenti
e-mail: ibroximturakulo3@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada kurashchilarning sport faoliyatida muhim ahamiyatga ega bo'lgan asosiy jismoniy sifatlar va ularni rivojlantirishning samarali usullari yoritilgan. Kurashchilarning texnik-taktik mahoratini oshirishda kuch, tezkorlik, chidamlilik, chaqqonlik va egiluvchanlik kabi jismoniy sifatlarning o'rni tahlil qilingan. Shuningdek, mashg'ulot jarayonida jismoniy sifatlarni rivojlantirishga yo'naltirilgan maxsus mashqlar, ularni qo'llash usullari va mashg'ulot yuklamalarini to'g'ri tashkil etish masalalariga e'tibor qaratilgan. Maqolada kurashchilarning jismoniy tayyorgarligini muntazam ravishda rivojlantirish ularning musobaqa faoliyatidagi samaradorligini oshirish, texnik harakatlarni sifatli bajarish va yuqori sport natijalariga erishishda muhim omil ekanligi asoslangan.

Kalit so'zlar: kurash, kurashchilar, jismoniy sifatlar, kuch, tezkorlik, chidamlilik, chaqqonlik, egiluvchanlik, jismoniy tayyorgarlik, maxsus mashqlar, mashg'ulot jarayoni.

Аннотация: В данной статье рассматриваются основные физические качества, имеющие важное значение в спортивной деятельности борцов, а также эффективные методы их развития. Анализируется роль таких физических качеств, как сила, быстрота, выносливость, ловкость и гибкость, в повышении технико-тактического мастерства борцов. Особое внимание уделяется специальным упражнениям, направленным на развитие физических качеств в процессе тренировок, методам их применения и правильной организации тренировочных нагрузок. В статье обосновано, что систематическое развитие физической подготовленности борцов является важным фактором повышения

эффективности их соревновательной деятельности, качественного выполнения технических действий и достижения высоких спортивных результатов.

Ключевые слова: борьба, борцы, физические качества, сила, быстрота, выносливость, ловкость, гибкость, физическая подготовка, специальные упражнения, тренировочный процесс.

Abstract: This article examines the basic physical qualities that are essential for wrestlers' sporting performance and effective methods for developing them. The role of physical qualities such as strength, speed, endurance, agility, and flexibility in improving the technical and tactical skills of wrestlers is analyzed. Particular attention is paid to special exercises aimed at developing physical qualities during the training process, methods of their application, and the proper organization of training loads. The article substantiates that systematic development of wrestlers' physical fitness is an important factor in improving their competitive performance, ensuring the effective execution of technical actions, and achieving high sporting results.

Keywords: wrestling, wrestlers, physical qualities, strength, speed, endurance, agility, flexibility, physical fitness, special exercises, training process.

KIRISH

Kurash-dunyo bo'ylab eng qadimiy va mashhur jang san'ati turlaridan biri bo'lib, nafaqat texnik va taktika ko'nikmalarini, balki jismoniy sifatlarni ham rivojlantirishni talab qiladi. Har bir kurashchi yuqori natijalarga erishish uchun kuch, tezlik, chidamlilik, moslashuvchanlik va koordinatsiya kabi jismoniy omillarni mukammallashtirish zaruratiga duch keladi. Bu sifatlarni nafaqat sportchi tanasining tayyorgarligini oshirib, uning texnik mahoratini yaxshilaydi, balki raqibga nisbatan ustunlikka erishishda ham katta rol o'ynaydi. Shu bois, jismoniy sifatlarni takomillashtirish va ularga ta'sir ko'rsatishning samarali uslublari kurashchi uchun nafaqat maqsadga erishishda, balki sportda uzoq muddatli muvaffaqiyatni ta'minlashda ham muhim ahamiyatga ega.

Ushbu maqola kurash turlarida jismoniy sifatlarning o'рни va ahamiyatini tahlil qiladi, shuningdek, ularga ta'sir etish va ularni takomillashtirish uslublarini o'rganadi. Maqola orqali kurashchilarning jismoniy tayyorgarligini oshirishga qaratilgan amaliy yondashuvlar va metodikalar taqdim etiladi, bu esa sportchilarga yuqori natijalarga erishishda yordam beradi.

TAHLILLAR VA NATIJALAR

Kurash to'garaklarida shug'ullanuvchilarning jismoniy sifatlartlarini takomillashtirish hamda texnik va taktik tayyorgarlik uslubiyotlarini yaxshi o'zlashtirib olsa musobaqalarda kutilgan natijalarni bera oladi.

Kurashchilarni tezkorlik, chaqqonlik va egiluvchanlik sifatlarini rivojlantirish usullari kurashchi tezkorligi bu uning mumkin qadar qisqa vaqt ichida ayrim harakatlar va usullarni bajarish qobiliyatidir. Tezkorlik sifatini yaxshi rivojlantirmasdan kurashda yuqori natijalarga erishib bo'lmaydi. O'z raqibidan xatto sekundning yuzdan bir bo'lagiga tezroq harakat qiladigan kurashchi uning oldida muxim ustunlikka ega bo'ladi. Kurashchi tezkorligi ko'p jihatdan uning asab jarayonlari harakatchanligiga, sharoitlarga, raqib harakatlaridagi ko'rimsiz o'zgarishlarni sezishga bo'lgan sezgirlik unda qay darajada rivojlanganligiga bellashuvda har safar yuzaga kelgan vaziyatni bir zumda qabul qilish va to'g'ri baholay olish malakasiga taktik harakatlarni o'z vaqq'tida va aniq bajarishga bog'liq. Kurashchining tezkorlik harakatlarini tarbiyalash uchun maksimal tezlik bilan bajariladigan mashqlar (ular odatda tezlik mashqlari deb ataladi) qo'llaniladi.

Tezkorlik deganda kishidagi harakatlarning tezlik harakteristikasini, shuningdek, harakat reaksiyasining vaqtini belgilovchi funksional xususiyatlar tushuniladi. Tezkorlik namoyon bo'lishining uchta asosiy shakllari mavjuddir:

- 1) harakat reaksiyasining latent vaqti; 2) ayrim harakatlar tezligi;
- 3) harakatlar chastotasi.

Tezkorlik namoyon bo'lishining shakllari bir-biriga nisbatan bog'liq emas. Bu ayniqsa harakat reaksiyasining harakat tezligi ko'rsatgichlarga ko'pincha aloqador bo'lmisdigan vaqt ko'rsatgichlarga taaluqlidir.

Reaksiyalar oddiy va murakkab bo'ladi. Oddiy reaksiya oldindan ma'lum bo'lgan signal ilgaridan ma'lum bo'lgan harakat bilan javob berishdir. Reaksiyalarning qolgan barcha tiplari murakkab reaksiyalardir. Tezkorlikni juda ko'pi oddiy reaksiyalar uchun xarakterlidir: ayrim vaziyatlarda tezda biror qarorga keluvchi kishilar boshqa sharoitlarda ham tezroq biror fikrga keladilar. Tez bajariladigan hilma-xil mashqlar bilan shug'ullanish oddiy reaksiya tezligini yaxshilaydi. Reaksiya tezkorligiga doir mashqlar amalda harakatlarning tazligiga ta'sir etmaydi. Oddiy reaksiya tezkorligini tarbiyalashda bir necha uslublardan foylaniladi. Bulardan eng ko'p tarqalgani to'satdan paydo bo'ladigan signalga yoki tevarak- atrofdagi vaziyatning o'zgarishiga qayta, mumkin qadar tezroq, reaksiya ko'rsatish uslubidir. Bu uslub yangi shug'ullanuvchilar bilan o'tkaziladigan mashg'ulotlarda tez orada ijobiy natijalar ko'rsatadi.

Reaksiya tezkorligi katta ahamiyatga ega bo'lgan hollarda uni takomillashtirish uchun maxsus uslubiyotlardan foydalaniladi. Bu uslubiyotlardan biri-analitik yondashish uslubiyoti-reaksiya tezkorligini engillashtirilgan sharoitlarda va undan keyingi harakat tezligini takomillashtirishdan iboratdir.

Kuchni oshirish tayyorgarligi. Odatda kishi juda tez harakat qilayotgan vaqtda anchagina tashqi qarshilikni engishiga to'g'ri keladi. Bunday hollarda erishilgan tezlik miqdori kishidagi kuch imkoniyatlariga bog'liq bo'ladi.

Biror bir harakatda asosan ikki yo'l bilan tezlikni oshirish mumkin:

- 1) maksimal tezlikni oshirish xisobiga,
- 2) maksimal kuchni oshirish xisobiga.

Maksimal kuchni sezilarli oshirish juda ham qiyin; kuch imkoniyatlarini oshirish esa birmuncha engil hal qilinadi. Harakatlar tezligini oshirishga qaratilgan kuch oshirish tayyorgarligi jarayonida ikki asosiy vazifa hal qilinadi:

- 1) maksimal muskul kuch darajasini oshirish;
- 2) tez harakatlar sharoitida eng ko'p kuch namoyon qilish qobiliyatini tarbiyalash.

Kurashchining chaqqonligi –bu harakatlarni nazorat qila olish, bellashuvda to'satdan o'zgarib turadigan vaziyatda tez va aniq yo'l tutish va tegishli harakatlarni oqilona bajarish qobiliyatidir. Chaqqonlik deganda sportchining koordinatsion qobiliyatlari yig'indisi tushuniladi. Shunday qobiliyatlardan biri yangi harakatlarni egallash tezligi ikkinchisi to'satdan o'zgaradigan vaziyat talablariga muvofiq harakatlarni tez qayta qurish hisoblanadi. Chaqqonlikni rivojlantirish uchun har qanday mashqdan foydalanish mumkin, lekin ularda yangilik elementlari bo'lishi shart. Chaqqonlikning rivojlantirishning ikkinchi yo'li mashqning koordinatsion murakkabligini oshirishdan iborat. Uchinchi yo'li bu nooqilona mushak kuchlanishi bilan kurashish, chunki chaqqonlikni namoyon qilish ko'p jihatdan mushaklarni zarur hollarda bo'shashtirish malakasiga bog'liq. Kurashchi chaqqonligini rivojlantirishning hamma vositalarini ikkita bo'limga ajratish maqsadga muvofiqdir: umumiy chaqqonlikni rivojlantirish vositalari va maxsus chaqqonlikni rivojlantirish vositalari. Umumiy chaqqonlikni rivojlantirish vositalari umuman harakatlanish tajribasi va harakat koordinatsiyasini boyitishga qaratilgan. Maxsus chaqqonlikni rivojlantirish vositalari kurashchining o'ziga xos maxsus harakatlanish koordinatsiyasini hamda musobaqa faoliyatining favqulodda sharoitlarda o'z harakatini baholay olish va qayta qurish qobiliyatini takomillashtirishga qaratilgan.

Har qanday harakat biror bir konkret vazifani hal qilishga qaratilgan bo'ladi: mumkin qadar balandroq sakrash, to'pni ilib olish, shtangani ko'tarish va boshqalar kabi. Harakat vazifasining murakkabligi ko'pgina sabablar bilan, jumladan bir vaqtda va ketma-ket bajariladigan harakatlarning bir-biriga uyg'unligiga bo'lgan talablar bilan belgilanadi. Harakatlarning koordinatsion murakkabligi chaqqonlikning birinchi o'lchovi hisoblanadi. Harakatning makon vaqt va kuch harakteristikalari harakat vazifasiga mos kelsa ya'ni harakat aniq bo'lsa harakat vazifasi bajariladi. Harakatning aniqligi tushunchasi harakatning makon, vaqt va kuch harakteristikalari aniqligidan iborat. Harakatning aniqligi chaqqonlikning ikkinchi o'lchovidir. Xayotda va jismoniy tarbiyada duch kelish mumkin bulgan barcha harakatlarni shartli ravishda ikki guruhga bo'lish mumkin:

- 1) nisbatan stereotip harakatlar
- 2) nostereotip harakatlar.

Yengil atletika yoʻlkasida yugurish, engil atletikadagi uloqtirish va sakrashlar, gimnastika mashqlari, tekis joyda yurish birinchi gruppaga; kross va sport oʻyinlari esa ikkinchi gruppaga misol boʻladi. Chaqqonlikni yangi harakatlarni tezda oʻzlashtirib olish qobiliyati, harakat faoliyatini toʻsatdan oʻzgarayotgan sharoit talablariga muvofiq ravishda tez qayta kurish qobiliyati deb atash mumkin. Chaqqonlikning hayotiy muhim turi gavda nisbatan kam harakatda boʻlib qoʻllar bilan aniq harakatlar bajarishdir. Chaqqonlikning fiziologik asoslariga koʻra analizatorlar orqali qabul qilingan maʼlumotlar markaziy nerv sistemasida tahlil etilib muskullarga uzatiladi va buyruq boʻyicha muskullar ish bajaradi.

Chaqqonlikni tarbiyalashning asosiy yoʻli yangi hilma-xil harakat koʻnikma va malakalarini oʻrganib olishdir. Bu harakat malakalarning ortib borishiga sabab boʻladi va harakat analizatorining funksional imkoniyatlariga samarali taʼsir etadi. Chaqqonlikni oshirishga qaratilgan yuklamalarning oʻzgarishi, shugʻullanuvchilar engib oladigan koordinatsion qiyinchiliklar ortira borish yoʻli bilan sodir boʻladi. Bu qiyinchiliklar asosan quyidagi talablardan tashkil topadi: harakatlarning aniq boʻlishi; ularning oʻzaro muvofiqligi; sharoitning toʻsatdan oʻzgarishi. Chaqqonlikni rivojlantirishga qaratilgan mashqlar nisbatan tez charchashga olib keladi.

Chaqqonlikni tarbiyalashda bir qator usullar qoʻllanadi. Ular quyidagicha boʻlishi mumkin. Har qanday harakat maʼlum maʼnoda muskullardagi qoʻzgʻalish va boʻshashish birligining natijasidir. Harakatlarning muvaffaqiyatli bajarish uchun qoʻzgʻalish qanchalik zarur boʻlsa, muayyan muskullarni kerakli paytda boʻshashtirish ham shunchalik zarurdir. Muskel zoʻriqishi turli sabablarga koʻra paydo boʻlishi va uch shaklda koʻrinishi mumkin:

- 1) harakatsizlik sharoitida muskullardagi zoʻriqish ortib ketgan;
- 2) boʻshashish tezligining etarlicha boʻlmasligi;
- 3) takomillashmagan koordinatsion harakat natijasida boʻshashish vazifasida muskul ozmi-koʻpmi qoʻzgʻalganicha qoladi.

Tonik zoʻriqishga qarshi kurashish. Fiziologiyadan maʼlumki, xatto koʻrinib turgan harakat aktivligi boʻlmaganda ham ozroq zoʻriqish boʻladi. Bu zoʻriqishning tabiati ikki xildir, muskulning oʻzi maʼlum darajada yopishqoq-choʻziluvchan xususiyatlarga ega, muskulga deyarli har doim impulslar kelib turadi.

Tonik zoʻriqishga qarshi kurash muskulning elastiklik xususiyatini oʻzgartirish yoʻli bilan ham, harakatsizlikda namoyon boʻladigan choʻzilish reflekslari darajasini pasaytirish yoʻli bilan ham olib boriladi. Buning uchun qoʻl, oyoq va gavda bilan erkin harakatlar tipidagi muskullarni boʻshashtiradigan mashqlardan foydalaniladi.

Chaqqonlikni tarbiyalash jarayonida umumiy koordinatsion zoʻriqish asta-sekin yoʻqotilib boriladi. Biroq unga qarshi kurashda maxsus usullardan foydalaniladi:

1. Shugʻullanuvchilarga harakatlarni zoʻriqmay, engil va erkin bajarish zarurligini tushuntirish.
2. Boʻshashtirishga doir maxsus mashqlar.

Bulardan maqsad-muskullarning boʻshashgan holatini idrok qilishni va muskullarni erkin boʻshashtirishni oʻrgatish. Muskullarni zoʻriqqan holatdan boʻshashgan holatga oʻtkazish uchun foydalaniladigan mashqlar-bir muskullarning boʻshashishi boshqalarning zoʻriqish bilan uygʻunlashib keladigan mashqlar. Jismoniy mashqlarni bajarish jarayonida shugʻullanuvchilarga dam olish vaqtini mustaqil ravishda aniqlash va bu vaqtda muskullarni maqsimal boʻshashtirish tavsiya qilinadi. Boʻshashtirish mashqlarni bajarishda muskullarning zoʻriqishi nafas olish va nafas tutib turish bilan, boʻshashtirish esa aktiv nafas chiqarish bilan mos kelishi lozim.

Muvozanat saqlash qobiliyati va uni tarbiyalash uslubiyoti. Muvozanat deganda gavgani turgʻun bir holatda saqlash qobiliyati tushuniladi. Muvozanat statik va dinamik boʻlishi mumkin. Biror bir holatda turishda kishining gavgasi mutloq harakatsiz boʻlmaydi, u doimo tebranib turadi. Kishi biror daqiqa muvozanatni yoʻqotish va uni qaytatdan tiklab turadi. Kishida muvozanat funksiyasi qanchalik takomillashgan boʻlsa, u muvozanatni shunchalik tez tiklab oladi, unda tebranish amplitudasi shunchalik kichik boʻladi.

Muvozanat saqlashni tarbiyalash muvozanat saqlash mashqlari deb ataladigan mashqlarni harakatlar va holatlarni takomillashtirish bilan bajariladi. "Makonni xis qilish" va uni tarbiyalash uslubiyoti. Makonni aniqlashda eng koʻp yoʻl qoʻyadigan xatolardan biri-biror buyumgacha

bo'ladigan masofani aniqlashdagi xatolikdir. Bunday aniqlik, harakatlarning aniqligi masofa ortgan sari kamaya boradi. Dastlab bir-birlaridan keskin farq qiladigan topshiriqlarni farq qilishga o'rgatish keyin esa bu topshiriqlarni asta-sekin yaqinlashtirish kerak. Bu usul mashqlarni ko'p marta takrorlash usuliga qaraganda ancha samaralidir.

Egiluvchanlik-bu kurashchining katta amplitudada harakatlarni amalga oshirish qobiliyatidir. Egiluvchanlik bo'g'imlaridagi harakatchanlik bilan aniqlanadi. Bir nechta egiluvchanlik turlari mavjud. Faol egiluvchanlik-bu shaxsan mushak kuchlanishlari hisobiga harakatlarni katta amplitudada bajarish qobiliyatidir. Sust egiluvchanlik-bu tashqi kuchlar: og'irliklar, raqib harakatlari hisobiga harakatlarni katta amplitudada bajarish qobiliyatidir. Dinamik egiluvchanlik-dinamik xususiyatlarga ega mashqlarda namoyon bo'ladigan egiluvchanlikdir. Statik egiluvchanlik –statik egiluvchanlikka ega mashqlarda namoyon bo'ladigan egiluvchanlikdir. Umumiy egiluvchanlik-turli yo'nalishlarda eng yirik bo'g'implarda katta amplituda bilan harakatlarni bajarish qobiliyatidir. Maxsus egiluvchanlik-kurashchining texnik-taktik xususiyatlariga tegishli bo'g'implar va yo'nalishlarda harakatlarni katta amplituda bilan bajarish qobiliyatidir.

Egiluvchanlik deganda tayanch-harakat apparatining morfofunktsional xususiyatlari tushunilib, bu xususiyatlar shu apparat zvenolarning harakatchanligini belgilaydi. Harakatlarning maksimal amplitudasi egiluvchanlikning o'lchovi bo'lib xizmat qiladi. U burchak o'lchovlarda yoki chiziqli o'lchovlarda ifodalanadi. Egiluvchanlik aktiv va passiv bo'ladi. Egiluvchanlik muskul va to'qimalarning elastikligiga bog'liq. Muskullar elastiklik xususiyatlari markaziy nerv sistemasining ta'sirida o'zgarishi mumkin. Musobaqalardagi ruhiy ko'tarinkilik egiluvchanlikni orttirsa, o'zini yo'qotib qo'yish holati egiluvchanlikni kamaytiradi. Egiluvchanlikni ortishi bilan cho'ziluvchan muskullar kuchli darajada qo'zg'algan holatga o'tadilar.

Egiluvchanlikning namoyon bo'lishi muhitning tashqi temperaturasida bog'liq: temperaturaning ortish bilan egiluvchanlik ham ortib boradi. Sutka vaqti, boshqa jismoniy sifatlarga qaraganda, egiluvchanlikka ko'p ta'sir qiladi. Ertalabki soatlarda egiluvchanlik ancha kamaygan bo'ladi. Mashg'ulot o'tkazayotganda, egiluvchanlik to'ri sharoitlar ta'sirida o'zgartirishni e'tiborga olish kerak.

Egiluvchanlikning yomonlashuviga olib boradigan noqulay sharoitlarni razminka yordamida qizish bilan bartaraf qilish mumkin. Egiluvchanlik charchash ta'sirida sezilarli ravishda o'zgaradi, jumladan, aktiv egiluvchanlik ko'rsatkichlari kamayadi, passiv egiluvchanlik ko'rsatkichlari esa ortib boradi. Bolalarda egiluvchanlik kattaroq bo'ladi. Lekin bu faqat tayanch harakat apparatining mortligi va zaifligi hisobiga xolos. Shuning uchun bolalarda egiluvchanlikni tarbiyalash oson kechadi.

Aktiv mashqlar bajarilish harakteriga ko'ra bir-birlaridan farq qiladi: bir fazali mashqlar va prujinasimon mashqlar; silkinish mashqlari; yuklama bilan yuklamasiz bajariladigan mashqlar. Bulardan tashqari, maksimal amplituda sharoitda gavdaning harakatsiz holatini saqlab turadigan statik mashqlar ham shu gruppaga kiradi. Passiv statik mashqlar aktiv egiluvchanlikni rivojlantirish uchun dinamik mashqlarga karaganda unchalik samarali emas, lekin passiv egiluvchanlikda yuqori ko'rsatkichlarga erishish imkonini beradi.

XULOSA

Ushbu tadqiqot kurash turlarida jismoniy sifatlarning rivojlanishi va ularni takomillashtirish uslublarini o'rganishga qaratilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, kurashchilarning muvaffaqiyatli faoliyati faqat texnik mahoratga bog'liq bo'lib qolmaydi, balki kuch, tezlik, chidamlilik, moslashuvchanlik va koordinatsiya kabi jismoniy sifatlarning samarali rivojlanishiga ham to'g'ridan-to'g'ri bog'liqdir. Jismoniy sifatlarni takomillashtirish jarayonida turli metodlar, jumladan, intensiv treninglar, individual yondashuv, psixologik tayyorgarlik va eksperimental yondashuvlar samarali natijalarga olib keladi. Tadqiqotda olingan ma'lumotlar asosida jismoniy sifatlarni rivojlantirishning eng muvaffaqiyatli uslublari belgilandi, shuningdek, trening jarayonlarida ushbu uslublarni qo'llashning ahamiyati ta'kidlandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Kerimov F.A. Sport kurashi nazariyasi va usuliyoti ZAR QALAM Darslik. T., 2005.

2. Achilov T.S. Kurash turlari va uni o'qitish metodikasi (milliy kurash) Darslik T., 2005.yil.
3. Tastanov N.A. Kurash turlari nazariyasi va uslubiyati. ZAR QALAM Darslik. T., 2015
- Atoev Q. O'quvchi yoshlarni o'zbek kurashiga o'rgatish usuliyoti. ZAR QALAM O'quv qo'llanma. T., 2005.
4. Turakulov I. Tanlangan sport turi bo'yicha mutaxassislikka kirish (kurash) O'quv qo'llanma. Samarqand, 2023 yil.
5. Toshmurodov O.E. Milliy kurashning nazariy asoslari. O'quv-uslubiy qo'llanma. Samarqand 2017.
6. Yusupov K. Kurash Xalqaro qoidalari, texnikasi va taktikasi. Ilmiy-usluboy-amaliy qo'llanma. T., 2005.

JISMONIY MADANIYAT FANLARINI O'RGANISH STRATEGIYALARI

Amirkulov Otabek Ismoilovich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti v.b.dotsenti,

Annotatsiya: Maqolada jismoniy tarbiya metodikasida qo'llaniladigan asosiy o'qitish strategiyalari — ko'nikmani bosqichma-bosqich shakllantirish (*skill progression*), o'yinga asoslangan o'qitish (*game-based learning*, *Teaching Games for Understanding*), hamkorlikdagi o'qitish (*cooperative learning*) va differentsiallashtirilgan yondashuv (*differentiated instruction*) — nazariy jihatdan tavsiflangan hamda ularning o'quvchilar tomonidan harakat ko'nikmalarini o'zlashtirish samaradorligiga ta'siri qiyosiy tahlil qilingan. Tadqiqot uchun umumta'lim maktabining 7-8 sinf o'quvchilaridan 120 nafar respondent ishtirokida 10 haftalik pedagogik eksperiment o'tkazilgan bo'lib, respondentlar to'rtta guruhga bo'lingan holda mos ravishda har bir strategiya asosida o'qitilgan. Natijalar shuni ko'rsatdiki, o'yinga asoslangan o'qitish strategiyasi o'quvchilarning o'quv motivatsiyasi va jamoaviy o'yin qoidalarini tushunishda eng yuqori natijani, ko'nikmani bosqichma-bosqich shakllantirish strategiyasi esa individual harakat texnikasini to'g'ri o'zlashtirishda eng yuqori natijani ko'rsatgan. Maqola yakunida turli maqsad va sharoitlar uchun mos pedagogik strategiyani tanlash bo'yicha amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: jismoniy madaniyat, o'qitish strategiyasi, ko'nikmani shakllantirish, o'yinga asoslangan o'qitish, hamkorlikdagi o'qitish, differentsiallashtirilgan yondashuv, jismoniy tarbiya metodikasi.

Annotation: The article theoretically describes the main teaching strategies used in physical education methodology — skill progression, game-based learning (*Teaching Games for Understanding*), cooperative learning, and differentiated instruction — and comparatively analyzes their impact on students' effectiveness in mastering motor skills. For the study, a 10-week pedagogical experiment was conducted with 120 respondents from grades 7-8 of a secondary school, divided into four groups, each taught using one of the corresponding strategies. The results show that the game-based learning strategy produced the highest results in students' learning motivation and understanding of team game rules, while the skill progression strategy produced the highest results in the correct mastery of individual motor technique. The article concludes with practical recommendations for selecting the appropriate pedagogical strategy for different goals and conditions.

Key words: physical culture, teaching strategy, skill development, game-based learning, cooperative learning, differentiated instruction, physical education methodology.

Аннотация; В статье теоретически описаны основные стратегии обучения, применяемые в методике физического воспитания, — поэтапное формирование навыка (*skill progression*), обучение на основе игры (*game-based learning*, *Teaching Games for Understanding*), совместное обучение (*cooperative learning*) и дифференцированный подход (*differentiated instruction*), — и проведён сравнительный анализ их влияния на эффективность освоения учащимися двигательных навыков. Для исследования проведён 10-недельный педагогический эксперимент с участием 120 респондентов из 7-8 классов общеобразовательной школы, разделённых на четыре группы, каждая из которых обучалась по соответствующей

стратегии. Результаты показывают, что стратегия обучения на основе игры дала наилучшие результаты в учебной мотивации учащихся и понимании правил командной игры, тогда как стратегия поэтапного формирования навыка показала наилучшие результаты в правильном освоении индивидуальной техники движений. В заключение статьи даны практические рекомендации по выбору подходящей педагогической стратегии для разных целей и условий.

Ключевые слова: физическая культура, стратегия обучения, формирование навыка, обучение на основе игры, совместное обучение, дифференцированный подход, методика физического воспитания.

KIRISH

Jismoniy madaniyat fanini samarali o'qitish nafaqat mashqlarni to'g'ri tanlashni, balki ularni o'quvchilarga yetkazishning pedagogik jihatdan asoslangan strategiyasini ham talab qiladi. An'anaviy jismoniy tarbiya darslarida ko'pincha bitta universal usul — o'qituvchi ko'rsatmasi va takrorlashga asoslangan mashq — barcha o'quvchilar uchun bir xilda qo'llaniladi, biroq bu yondashuv o'quvchilarning individual qobiliyati, o'rganish uslubi va motivatsion ehtiyojlarini to'liq hisobga olmaydi.

Zamonaviy jismoniy tarbiya metodikasida turli pedagogik strategiyalar — ko'nikmani bosqichma-bosqich shakllantirish, o'yinga asoslangan o'qitish, hamkorlikdagi o'qitish va differensiallashtirilgan yondashuv — ishlab chiqilgan bo'lib, ularning har biri turlicha ta'lim maqsadlariga (individual texnika, jamoaviy o'yin tushunchasi, ijtimoiy ko'nikmalar, individual farqlarni hisobga olish) yo'naltirilgan. Bu strategiyalarning qaysi sharoitlarda va qaysi maqsadlar uchun eng samarali ekanligini aniqlash amaliy jihatdan muhim ilmiy vazifa hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi — jismoniy madaniyat fanlarini o'rganishda qo'llaniladigan asosiy pedagogik strategiyalarning samaradorligini qiyosiy tahlil qilish hamda ularni tanlash bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot vazifalari: 1) jismoniy tarbiya metodikasidagi asosiy o'qitish strategiyalarining nazariy asoslarini yoritish; 2) pedagogik eksperiment orqali turli strategiyalar bilan o'qitilgan guruhlar natijalarini qiyoslash; 3) har bir strategiyaning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash; 4) natijalar asosida amaliy tavsiyalar shakllantirish.

MATERIAL VA METODLAR

Tadqiqot uchun umumta'lim maktabining 7-8 sinf o'quvchilaridan 120 nafar respondent tanlab olindi va ular tasodifiy tanlov asosida to'rtta teng guruhga (har birida 30 nafardan) ajratildi. Birinchi guruh ko'nikmani bosqichma-bosqich shakllantirish (skill progression) strategiyasi asosida, ikkinchi guruh o'yinga asoslangan o'qitish (Teaching Games for Understanding) strategiyasi asosida, uchinchi guruh hamkorlikdagi o'qitish (cooperative learning, kichik guruhlarda o'zaro yordam va fikr almashish orqali) strategiyasi asosida, to'rtinchi guruh esa differensiallashtirilgan yondashuv (o'quvchining boshlang'ich tayyorgarlik darajasiga qarab individuallashtirilgan topshiriqlar) asosida 10 hafta davomida voleybol sport turi misolida o'qitildi.

Tadqiqot metodologiyasi quyidagi tarkibiy qismlardan iborat bo'ldi:

1) dastlabki baholash — individual texnika (pas berish, uzatish, hujum zarbasi) va jamoaviy o'yin tushunchasi (taktik qarorlar) bo'yicha boshlang'ich darajani aniqlash uchun;

2) 10 haftalik pedagogik kuzatuv — har bir guruhda mashg'ulot jarayonini va o'quvchilar faolligini kuzatish uchun;

3) yakuniy baholash — individual texnika, taktik tushuncha va jamoaviy hamkorlik ko'nikmalari bo'yicha o'zgarishlarni aniqlash uchun;

4) motivatsiya va qoniqish so'rovnomasi — o'quvchilarning har bir strategiyaga nisbatan sub'ektiv baholarini o'rganish uchun.

Individual texnika va taktik tushuncha ikkita mustaqil jismoniy tarbiya mutaxassisi tomonidan standartlashtirilgan baholash mezonlari asosida baholandi, guruhlar o'rtasidagi farqlarning statistik ahamiyati bir faktorli dispersion tahlil (ANOVA) yordamida tekshirildi.

NATIJALAR

Individual texnika ko'rsatkichlari bo'yicha ko'nikmani bosqichma-bosqich shakllantirish strategiyasi qo'llanilgan guruh eng yuqori natijani (dastlabki bahoga nisbatan o'rtacha 34 foiz o'sish) ko'rsatdi, undan keyin differensiallashtirilgan yondashuv guruhi (29% o'sish), hamkorlikdagi o'qitish guruhi (21% o'sish) va o'yinga asoslangan o'qitish guruhi (18% o'sish) joylashdi. Bu natija bosqichma-bosqich, tuzilmali mashq qilishning individual harakat texnikasini to'g'ri shakllantirishda alohida samaradorligini ko'rsatadi.

Taktik tushuncha va jamoaviy o'yin qoidalarini tushunish bo'yicha esa manzara teskari bo'ldi: o'yinga asoslangan o'qitish guruhi eng yuqori natijani (36% o'sish) ko'rsatdi, undan keyin hamkorlikdagi o'qitish guruhi (28% o'sish), differensiallashtirilgan yondashuv guruhi (19% o'sish) va ko'nikmani bosqichma-bosqich shakllantirish guruhi (14% o'sish) joylashdi. Bu natija real o'yin vaziyatlarida mashq qilishning taktik tafakkurni rivojlantirishda muhim ustunlikka ega ekanligini tasdiqladi.

Motivatsiya va qoniqish so'rovnomasi natijalari shuni ko'rsatdiki, o'yinga asoslangan o'qitish guruhi o'quvchilari eng yuqori qoniqish darajasini (5 ballik shkalada 4,5 ball) namoyon etdi, undan keyin hamkorlikdagi o'qitish guruhi (4,2 ball), differensiallashtirilgan yondashuv guruhi (4,0 ball) va ko'nikmani bosqichma-bosqich shakllantirish guruhi (3,4 ball) joylashdi. Boshlang'ich darajasi past bo'lgan o'quvchilar orasida differensiallashtirilgan yondashuv guruhi a'zolari o'zlarining alohida e'tibor va qo'llab-quvvatlanish tuyg'usini boshqa guruhlariga nisbatan yuqoriroq baholadi.

MUHOKAMA

Olingan natijalar hech bir pedagogik strategiyaning barcha ta'lim maqsadlari uchun universal ravishda eng samarali emasligini, balki har bir strategiyaning o'ziga xos kuchli tomonlari mavjudligini tasdiqlaydi. Ko'nikmani bosqichma-bosqich shakllantirish strategiyasining individual texnikani shakllantirishdagi ustunligi bu strategiyaning tuzilmali, nazorat ostidagi takrorlashga asoslanganligi bilan izohlanadi, o'yinga asoslangan o'qitishning taktik tushunchani rivojlantirishdagi ustunligi esa real o'yin konteksti taktik qarorlar qabul qilish ko'nikmasini rivojlantirish uchun eng tabiiy muhit ekanligini ko'rsatadi.

Bu natijalar amaliy nuqtai nazardan shuni ko'rsatadiki, jismoniy tarbiya o'qituvchilari bitta strategiyaga cheklanib qolmasdan, dars maqsadiga qarab turli strategiyalarni uyg'unlashtirgan holda qo'llashi maqsadga muvofiqdir — masalan, yangi harakat texnikasini o'rgatishda bosqichma-bosqich yondashuvdan, uni mustahkamlash va jamoaviy qo'llashni o'rgatishda esa o'yinga asoslangan yondashuvdan foydalanish. Differensiallashtirilgan yondashuvning boshlang'ich darajasi turlicha bo'lgan o'quvchilar uchun alohida ahamiyati, bu strategiyani heterogen (turli tayyorgarlik darajasidagi) sinflar bilan ishlashda birinchi navbatda qo'llash zarurligini ko'rsatadi.

Shuningdek, o'yinga asoslangan va hamkorlikdagi o'qitish strategiyalarining yuqori motivatsion ta'siri bu strategiyalarni, ayniqsa jismoniy faollikka nisbatan past qiziqishga ega o'quvchilar bilan ishlashda, ustuvor qo'llash imkoniyatini ko'rsatadi.

XULOSA

O'tkazilgan tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Hech bir pedagogik strategiya barcha ta'lim maqsadlari uchun universal ravishda eng samarali emas — har bir strategiya o'ziga xos kuchli tomonga ega.
2. Ko'nikmani bosqichma-bosqich shakllantirish strategiyasi individual harakat texnikasini to'g'ri o'zlashtirishda eng yuqori samaradorlikni (34% o'sish) ta'minlaydi.
3. O'yinga asoslangan o'qitish strategiyasi taktik tushunchani rivojlantirish (36% o'sish) va o'quv motivatsiyasini oshirishda eng yuqori samaradorlikka ega.
4. Differensiallashtirilgan yondashuv boshlang'ich tayyorgarlik darajasi turlicha bo'lgan o'quvchilar bilan ishlashda alohida amaliy ahamiyat kasb etadi.

5. Jismoniy tarbiya o'qituvchilari dars maqsadiga qarab turli pedagogik strategiyalarni uyg'unlashtirgan holda qo'llashi eng maqbul yondashuv hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3031-son Qarori. — Toshkent, 2017.
2. Yo'ldoshev J.G., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. — Toshkent: Iqtisod-moliya, 2018. — 336 b.
3. Тошматов Қ.Р. Жисмоний тарбия дарсларида замонавий педагогик стратегияларни қўллаш методикаси // Жисмоний тарбия ва спорт муаммолари. — 2023. — №1. — Б. 29–37.
4. Каримов У.А. Мактаб ёшидаги ўқувчиларда жисмоний фаолликни ошириш омиллари // Педагогика ва психология муаммолари. — 2023. — №1. — Б. 27–35.
5. Bunker D., Thorpe R. A Model for the Teaching of Games in Secondary Schools // Bulletin of Physical Education. — 1982. — Vol. 18, No. 1. — P. 5–8.
6. Griffin L.L., Butler J. Teaching Games for Understanding: Theory, Research, and Practice. — Champaign: Human Kinetics, 2005. — 248 p.
7. Johnson D.W., Johnson R.T. An Educational Psychology Success Story: Social Interdependence Theory and Cooperative Learning // Educational Researcher. — 2009. — Vol. 38, No. 5. — P. 365–379.
8. Tomlinson C.A. How to Differentiate Instruction in Mixed-Ability Classrooms. — Alexandria: ASCD, 2001. — 118 p.
9. Rink J.E. Teaching Physical Education for Learning. — New York: McGraw-Hill, 2014. — 432 p.
10. Ryan R.M., Deci E.L. Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-Being // American Psychologist. — 2000. — Vol. 55, No. 1. — P. 68–78.

“SPORT FAOLIYATIDA PSIXOLOGIK TAYYORGARLIKNI TAKOMILLASHTIRISH: INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR VA AMALIY YONDASHUVLAR”

Sa'dullayev Aziz Akmal o'g'li

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, “Pedagogika va o'qitish metodikasi” kafedrası v.b dotsenti
e-mail: azizbek210895@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada sport faoliyatida psixologik tayyorgarlikni takomillashtirishning zamonaviy yondashuvlari va innovatsion texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari yoritiladi. Sportchilarning musobaqa oldi xavotirlanishi, stress, motivatsiya, emotsional barqarorlik va irodaviy sifatlarini rivojlantirishda vizualizatsiya, relaksatsiya, biofeedback va raqamli texnologiyalarning ahamiyati tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: sport psixologiyasi, psixologik tayyorgarlik, innovatsion texnologiyalar, musobaqa oldi xavotirlanishi, stress, motivatsiya, emotsional barqarorlik, biofeedback.

Abstract: The article examines modern approaches to improving athletes' psychological preparation through innovative technologies. The role of visualization, relaxation, biofeedback, and digital technologies in reducing pre-competition anxiety and enhancing athletes' motivation and emotional stability is analyzed.

Keywords: sports psychology, psychological preparation, innovative technologies, pre-competition anxiety, stress, motivation, emotional stability, biofeedback.

Аннотация: В статье рассматриваются современные подходы к совершенствованию психологической подготовки спортсменов с использованием инновационных технологий. Анализируется значение визуализации, релаксации, биологической обратной связи и цифровых технологий в снижении предсоревновательной тревожности, повышении мотивации и эмоциональной устойчивости спортсменов.

Ключевые слова: спортивная психология, психологическая подготовка, инновационные технологии, предсоревновательная тревожность, стресс, мотивация, эмоциональная устойчивость, biofeedback.

KIRISH

Bugungi kunda sportda yuqori natijalarga erishish nafaqat jismoniy va texnik tayyorgarlik, balki sportchining psixologik tayyorgarligi bilan ham bevosita bog'liq. Musobaqa jarayonida stress, xavotirlanish, diqqatning pasayishi, emotsional zo'riqish va muvaffaqiyatsizlikdan qo'rqish kabi psixologik holatlar sportchining faoliyat samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli sportchilarni musobaqaga psixologik jihatdan tayyorlash, ularning emotsional barqarorligi va irodaviy sifatlarini rivojlantirish sport psixologiyasining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi [1].

Zamonaviy sportning rivojlanishi psixologik tayyorgarlik jarayoniga innovatsion texnologiyalarni joriy etishni talab qilmoqda. Xususan, vizualizatsiya, relaksatsiya, nafas olish texnikalari, biofeedback, raqamli monitoring va virtual reallik texnologiyalari sportchilarning psixologik holatini nazorat qilish hamda boshqarish imkoniyatlarini kengaytirmoqda [5]. Mazkur texnologiyalardan individual psixologik xususiyatlarni hisobga olgan holda foydalanish sportchining musobaqaga tayyorgarligi va psixologik barqarorligini oshirishga xizmat qiladi.

Ayniqsa, kurash kabi yuqori darajadagi jismoniy va ruhiy zo'riqishni talab qiladigan sport turlarida psixologik tayyorgarlikning ahamiyati yanada ortadi. Sportchining tezkor qaror qabul qilishi, raqibning harakatlarini to'g'ri baholashi, o'z hissiyotlarini nazorat qilishi va bosim ostida samarali faoliyat yuritishi ko'p jihatdan uning psixologik tayyorgarlik darajasiga bog'liq.

Shu nuqtai nazardan, sport faoliyatida an'anaviy psixologik tayyorgarlik usullarini zamonaviy innovatsion texnologiyalar bilan uyg'unlashtirish, ularning amaliy samaradorligini aniqlash hamda sportchi psixologik holatini tizimli ravishda monitoring qilish dolzarb ilmiy-amaliy muammo hisoblanadi. Mazkur maqolaning maqsadi sport faoliyatida psixologik tayyorgarlikni takomillashtirishda innovatsion texnologiyalarning imkoniyatlarini tahlil qilish va ularni amaliyotga tatbiq etishning samarali yondashuvlarini asoslashdan iborat.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqot sport faoliyatida psixologik tayyorgarlikni takomillashtirishda innovatsion texnologiyalarning imkoniyatlarini aniqlashga yo'naltirildi. Tadqiqotda sportchilarning psixologik holatini baholash, psixologik tayyorgarlik jarayonini takomillashtirish hamda zamonaviy psixologik texnologiyalarning amaliy ahamiyatini aniqlashga e'tibor qaratildi.

Tadqiqot metodologik asosini sport psixologiyasining shaxsga yo'naltirilgan, faoliyatga asoslangan va tizimli yondashuvlari tashkil etdi. Tadqiqot jarayonida psixologik diagnostika, kuzatish, suhbat, so'rovnoma, qiyosiy tahlil va psixologik trening usullaridan foydalanildi [3]. Sportchilarning musobaqa oldi psixologik holatini baholashda xavotirlanish, emotsional barqarorlik, motivatsiya, diqqatni jamlash va irodaviy sifatlar asosiy ko'rsatkichlar sifatida belgilandi.

Psixologik tayyorgarlik jarayonida an'anaviy usullar bilan bir qatorda vizualizatsiya, nafas olish va relaksatsiya mashqlari, ijobiy o'z-o'zini boshqarish, biofeedback hamda raqamli monitoring elementlaridan foydalanish imkoniyatlari tahlil qilindi [8]. Mazkur usullar sportchining psixoemotsional holatini boshqarish, musobaqa oldi zo'riqishini kamaytirish va psixologik barqarorlikni oshirishga yo'naltirildi.

Olingan ma'lumotlar sifat va miqdoriy tahlil, ko'rsatkichlarni taqqoslash hamda umumlashtirish usullari orqali qayta ishlandi. Tadqiqot natijalarining ilmiy asoslanganligini ta'minlash maqsadida psixologik ko'rsatkichlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik va innovatsion yondashuvlarning amaliy samaradorligi tahlil qilindi.

Tadqiqotda sportchining individual psixologik xususiyatlarini hisobga olish asosiy tamoyil sifatida belgilandi. Shu asosda innovatsion texnologiyalarni sportchilarning yoshi, sport turi, psixologik tayyorgarlik darajasi va individual ehtiyojlariga moslashtirish zarurligi nazarda tutildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari sportchilarning psixologik tayyorgarligi sport faoliyati samaradorligini ta'minlovchi muhim omillardan biri ekanligini ko'rsatadi. Psixologik tayyorgarlikning asosiy tarkibiy qismlari sifatida emotsional barqarorlik, motivatsiya, diqqatni jamlash, o'zini boshqarish va irodaviy sifatlarning rivojlanganlik darajasi alohida ahamiyat kasb etadi [2,5]. Ayniqsa, musobaqa oldidan yuzaga keladigan xavotirlanish va psixoemotsional zo'riqish sportchining qaror qabul qilishi, texnik-taktik harakatlarni bajarishi hamda mavjud imkoniyatlarini to'liq namoyon etishiga ta'sir qilishi mumkin.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, psixologik tayyorgarlikda faqat an'anaviy suhbat va psixologik mashg'ulotlardan foydalanish bilan cheklanib qolmasdan, innovatsion texnologiyalarni kompleks qo'llash samarali yondashuv sifatida namoyon bo'ladi. Xususan, vizualizatsiya texnikasi sportchiga musobaqa jarayonini oldindan tasavvur qilish, ehtimoliy vaziyatlarga psixologik jihatdan tayyorlanish va o'ziga bo'lgan ishonchni mustahkamlash imkonini beradi. Relaksatsiya va nafas olish mashqlari esa psixoemotsional zo'riqishni kamaytirish hamda sportchining o'z holatini nazorat qilishiga yordam beradi.

Innovatsion yondashuvlarning yana bir muhim yo'nalishi biofeedback va raqamli monitoring texnologiyalaridan foydalanish bilan bog'liq. Ushbu texnologiyalar orqali sportchining ayrim fiziologik va psixofiziologik ko'rsatkichlarini kuzatish, ularning o'zgarish dinamikasini baholash va psixologik tayyorgarlik dasturini individual ravishda moslashtirish imkoniyati yuzaga keladi. Natijada sport psixologi va murabbiy sportchining holatiga nisbatan tezkor va asoslangan yondashuvni shakllantirishi mumkin.

Tadqiqot doirasidagi tahlillar psixologik tayyorgarlikning individual xususiyatlarga asoslanishi zarurligini ham ko'rsatadi. Bir xil psixologik texnologiya barcha sportchilarda bir xil natija bermasligi mumkin. Shu sababli sportchining yoshi, sport turi, tajribasi, motivatsiyasi, emotsional holati va individual psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda texnologiyalarni tanlash maqsadga muvofiqdir.

Ayniqsa, kurash sportida psixologik tayyorgarlikning ahamiyati yuqori bo'lib, sportchi qisqa vaqt ichida vaziyatni baholashi, tezkor qaror qabul qilishi va raqibning faol harakatlariga psixologik barqarorlikni saqlagan holda javob berishi talab etiladi. Shu nuqtai nazardan, vizualizatsiya, o'z-o'zini boshqarish, nafas olish, relaksatsiya va ijobiy psixologik yo'naltirish usullarini mashg'ulot jarayoniga tizimli ravishda kiritish sportchining musobaqaga tayyorgarligini kuchaytirishi mumkin.

Natijalarni muhokama qilish shuni ko'rsatadiki, innovatsion texnologiyalarni sport psixologiyasiga joriy etish an'anaviy psixologik tayyorgarlikni to'liq almashtirish emas, balki uni takomillashtirish va individuallashtirish vositasi sifatida qaralishi lozim. Eng maqbul yondashuv psixologik diagnostika, individual psixologik tayyorgarlik, innovatsion texnologiyalar va muntazam monitoringni yagona tizimga birlashtirishdan iborat.

Shuningdek, innovatsion texnologiyalardan foydalanish sport psixologi va murabbiyning hamkorligini kuchaytiradi. Murabbiy sportchining mashg'ulotdagi xulq-atvori va sport faoliyatini baholasa, psixolog uning psixoemotsional holati, motivatsiyasi va individual psixologik xususiyatlarini tahlil qiladi. Ushbu ma'lumotlarning o'zaro integratsiyasi sportchining psixologik tayyorgarligini yanada aniq va maqsadli tashkil etish imkonini beradi.

Umuman olganda, natijalar sport faoliyatida psixologik tayyorgarlikni zamonaviy innovatsion texnologiyalar asosida tashkil etish sportchining psixologik barqarorligini shakllantirish, musobaqa oldi zo'riqishini boshqarish, o'zini nazorat qilish va sport faoliyati samaradorligini oshirish uchun istiqbolli yo'nalish ekanligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, innovatsion texnologiyalarning real samaradorligini aniqlash uchun turli sport turlari va yosh guruhlarida eksperimental tadqiqotlarni kengaytirish muhim ilmiy vazifa hisoblanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'tkazilgan nazariy tahlil va ilmiy-amaliy yondashuvlar asosida sport faoliyatida psixologik tayyorgarlikni takomillashtirish sportchilarning musobaqadagi samaradorligini oshirishning muhim shartlaridan biri ekanligi aniqlandi. Psixologik barqarorlik, motivatsiya, diqqatni boshqarish,

emotsional nazorat va irodaviy sifatlarni rivojlantirish sportchining murakkab musobaqa sharoitlarida o'z imkoniyatlarini to'liq namoyon etishga yordam beradi.

Innovatsion psixologik texnologiyalar, jumladan, vizualizatsiya, relaksatsiya, nafas olish mashqlari, biofeedback va raqamli monitoring vositalaridan foydalanish sportchilarning psixoemotsional holatini boshqarish va individual psixologik tayyorgarlikni takomillashtirish uchun keng imkoniyat yaratadi. Bunda innovatsion texnologiyalarni an'anaviy psixologik usullar bilan kompleks qo'llash eng maqbul yondashuv sifatida qaraladi.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib quyidagi takliflar ilgari suriladi:

- ❖ Sport mashg'ulotlari jarayoniga psixologik tayyorgarlikning maxsus dasturlarini tizimli ravishda kiritish.

- ❖ Sportchilarning psixologik holatini muntazam diagnostika qilish va natijalarga ko'ra individual psixologik tayyorgarlik dasturlarini ishlab chiqish.

- ❖ Musobaqa oldi xavotirlanishini boshqarishda vizualizatsiya, relaksatsiya va nafas olish texnikalaridan muntazam foydalanish.

- ❖ Sport psixologiyasi amaliyotida biofeedback va raqamli monitoring texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish.

- ❖ Murabbiy va sport psixologi o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish hamda sportchining psixologik holatini monitoring qilishning yagona tizimini shakllantirish.

- ❖ Innovatsion texnologiyalarni sportchining yoshi, sport turi va individual psixologik xususiyatlariga moslashtirish.

- ❖ Kelgusida innovatsion psixologik texnologiyalarning samaradorligini eksperimental tadqiqotlar asosida baholash va ularni sport amaliyotiga ilmiy asosda joriy etish.

Shunday qilib, sport faoliyatida innovatsion psixologik texnologiyalardan maqsadli va individual yondashuv asosida foydalanish sportchilarning psixologik tayyorgarligini yangi bosqichga olib chiqish, musobaqa jarayonidagi psixoemotsional zo'riqishni samarali boshqarish hamda sport natijalarining barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. G'oziyev, E.G'. *Umumiy psixologiya*. — Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2010. — 544 b.
2. Usmonxo'jayev, T.S., Meliev, H.A. *Sport psixologiyasi*. — Toshkent: O'zbekiston, 2004. — 160 b.
3. Ильин, Е.П. *Психология спорта*. — Санкт-Петербург: Питер, 2008. — 352 с.
4. Родионов, А.В. *Психология физического воспитания и спорта*. — Москва: Академический проект, 2004. — 576 с.
5. Weinberg, R.S., Gould, D. *Foundations of Sport and Exercise Psychology*. — Champaign: Human Kinetics, 2019. — 672 p.
6. Williams, J.M., Krane, V. *Applied Sport Psychology: Personal Growth to Peak Performance*. — New York: McGraw-Hill Education, 2015. — 480 p.
7. Hanton, S., Neil, R., Mellalieu, S.D. Recent developments in competitive anxiety and competition stress research // *International Review of Sport and Exercise Psychology*. — 2008. — Vol. 1, № 1. — P. 45–57.
8. Jiménez Morgan, S., Molina Mora, J.A. Effect of heart rate variability biofeedback on sport performance: a systematic review // *Applied Psychophysiology and Biofeedback*. — 2017. — Vol. 42, № 3. — P. 235–245.
9. Zhang, X., Chang, Z., Zhao, S., Ning, Z. The effects of biofeedback training on athletes' mental health and performance // *Frontiers in Psychology*. — 2025. — Vol. 16. — Article 1662868.
10. Moran, A. *Sport and Exercise Psychology: A Critical Introduction*. — London: Routledge, 2016. — 280 p.

O'ZBEK AJDODLARIDA JISMONIY MADANIYATNI PAYDO BO'LISHI HAQIDA AYRIM FIKIRLAR

Kalit so‘zlar: Xorazm, Bqatirya, So‘g‘diyona, Parfiya (qadimgi davlatlar) Skiflari (Saklar), Shatranj (shaxmat), “Tib ilmi qonuni” (Mutafakkir olim Ibin Sinoning asari), “Temur tuzuklari” Buyuk sarkarda Amir Temurning tarixiy solnomasi, Boysun, Hisor, Hindi kush, Turkiston Chotqol, Kavkaz, Mesopotamiya (joy nomlari), Sirdaryo (Yaksart), Amudaryo (Oksus), Dajla, Volga, Ganga (daryolarning nomlari), “Alpomish va Barchinoy” qadimiy o‘zbek xalqining eposi, Ko‘pkari, poyga (Ot o‘yinlari), Dorboz (qadimiy akrobatlar baland arqon ustida mashqlar bajarishgan), baquvvar, epchil, chiqamli, dadil, davyurak, kuch epchillik, chidamlilik (jismoniy sifatlar).

Ключевые слова: Хорезм, Бактрия, Согдиана, Парфия (древние государства), скифы (саки), шатрандж (шахматы), «Канон врачебной науки» (труд великого учёного Ибн Сины), «Уложение Тимура» (историческая летопись великого полководца Амира Темура), Байсун, Гиссар, Гиндукуш, Туркестан, Чаткаль, Кавказ, Месопотамия (названия местностей), Сырдарья (Яксарт), Амударья (Окс), Тигр, Волга, Ганг (названия рек), «Алпомыш и Барчиной» (древний узбекский народный эпос), кок-бору, скачки (конные игры), канатоходец (древние акробаты, выполнявшие упражнения на высоко натянутом канате), сильный, ловкий, выносливый, смелый, храбрый, сила, ловкость, выносливость (физические качества).

Key words: Khorezm, Bactria, Sogdiana, Parthia (ancient states), Scythians (Saka), Shatranj (chess), “The Canon of Medicine” (a work by the great scholar Ibn Sina), “The Code of Timur” (the historical chronicle of the great commander Amir Timur), Baysun, Hissar, Hindu Kush, Turkestan, Chatkal, Caucasus, Mesopotamia (place names), Syr Darya (Jaxartes), Amu Darya (Oxus), Tigris, Volga, Ganges (names of rivers), “Alpomish and Barchinoy” (an ancient Uzbek folk epic), Kok-boru, horse racing (equestrian games), tightrope walker (ancient acrobats who performed exercises on a high rope), strong, agile, resilient, bold, courageous, strength, agility, endurance (physical qualities)

Anatatsiya: Biz ushbu maqolamizda inson salomatligi va uzoq umir ko‘rishi uchun xizmat qilib kelayotgan jismoniy tarbiya va jismoniy madaniyatni O‘zbekistonda ham jaxon xalqlari kabi o‘z tarixi, madaniyat tarixiga ega, shu jumladan jismoniy madaniyatning tarixiga ham egaligidan dalolat beradi. Bu yo‘lda qadimgi ajdodlarimiz o‘zlarining asarlarida o‘zlari yashagan davirning jamiyati va unda mavjud jismoniy tarbiya va jismoniy madaniyatning o‘rni haqida ma‘lumotlarga ega bo‘lamiz.

Аннотация: В данной статье рассматриваются физическое воспитание и физическая культура, которые на протяжении многих лет служат укреплению здоровья человека и обеспечению его долголетия. Как и народы мира, Узбекистан имеет свою историю и культурное наследие, в том числе историю физической культуры. В этом отношении в трудах наших древних предков содержатся сведения об обществе того периода, в котором они жили, а также о роли и значении физического воспитания и физической культуры в этом обществе.

Abstract: In this article, we discuss physical education and physical culture, which have long served to promote human health and longevity. Like the peoples of the world, Uzbekistan also has its own history and cultural heritage, including a history of physical culture. In this regard, the works of our ancient ancestors provide information about the society of the period in which they lived, as well as the role and importance of physical education and physical culture in that society.

KIRISH

Hozirda O‘zbekiston hududining turli joylarida Surxandaryo, Samarqand Toshkent, Xorazm viloyatlarida topilgan qo‘yi poleolit davriga mansub tosh qurollar, usha zamonda yashagan kishilarning manzilgohlari, dehqonchilik madaniyati, irrigatsiya quruish, chorvachilik izlari eramizdan oldingi ikkinchi ming yillikning oxirlari va birinchi ming yillikning boshlariga mansub bironzadan ishlangan buyumlar, qurollar va asoriy-atiqalar ana shundan dalolat beradi.

Jismoniy madaniyat tarixini o‘rganish va uni tahlil qilish orqali qadimgi davirlarda vujudga kelgan va jamiyat taraqqiyoti natijasida pedagogik jarayonlarga ega bo‘lgan jismoniy madaniyat tarixi haqida ba‘zi fikir-mulohazalarni bayon qilishga jazim etdik.

O'rganilgan manbalarni guvohlik berishicha, ajdodlarimizning madaniy taraqqiyoti ijtimoiy-iqtisodiy, diniy va siyosiy rivojlanishi bilan chambarchas bog'lanib ketgan. Bu esa insonlarning madaniy turmush sharoiti, shu bilan birga ularning jismoniy madaniyati ham rivojlanib kelganini isbotlaydi.

Tarix fanlarining guvohlik berishicha yer yuzida insonlar paydo bo'lgandan buyon million yildan ortiqroq vaqt o'tgan. Shu davrning oxirgi bosqichlarida atigi bundan 6 ming yil avval yozuv paydo bo'lgan. Qadimgi Misir va Dajla daryolari havzalarida (Qadimgi Mesopotamiya) va nihoyat Hind daryosi havzalarida (shimoliy va ga'arbiy Hindiston) paydo bo'lgan qadimgi yozuv (oramit xati) Markziy Osiyoga (Xorazm, Bqatirya, So'g'diyona va Parfiya) miloddan avvalgi III-II asrlarda kirib kelgan.

Arxiyologik izlanishlar natijalarning guvohlik berishiga ajdodlarimiz Markziy Osiyoda yarim million yildan beri yashab keladi.

O'tmishdagi ajdodlarimizning ilk bor makoni Farg'ona vodiysida, So'x tumanida Sel-Unur (Selung'ur g'ori)da topiladi.

Juda ko'p manbalarda, xalq eposlarida, o'rta asrlarda ko'zga ko'ringan mutafakkirlarning va kiyingi davrda yashagan ma'rifatchilarning asarlarida ham buning isbotini topamiz.

Aytib o'tilgan manbalar moddiy yodgoriliklari sobiq Turkiston o'lkasida yashagan ilatlar, ya'ni hozirgi yangi o'zbeklar, tojiklar, qirg'izlar, qozoqlar qoraqalpoqlar, turkmanlar va boshqalarning ajdodlari o'zlariga xos jismoniy madaniyatini turli xil jismoniy mashqlar musobaqalar va xalq o'yinlarini avlod-dan-avlodga o'tkazib, rivojlantirib, takomillashtirib kelganlaridan darak beradi.

Bu mashqlar, o'yinlar va musobaqalar muayyan tarixiy davrda yashagan turli xalqlar va qabilalarning hayotiy kechirma tarzidan kelib chiqqan bo'lib, ular xalqning ichki va tashqi muhim xususiyatlarini o'zida aks ettirgan. Insonlarni jismoniy chiqniqtirish, ularni baquvvar, epchil, chiqamli, dadil va davyurak qilib tarbiyalash maqsadlariga xizmat qilgan.

O'sib kelayotgan yosh avlodni tarbiyalash qadimgi xalqlar va ajdodlarimiz uchun tabiiy zarurat bo'lgan. Xo'jalikni boshqarish til va ijtimoiy faoliyat sohalari takomillashgan sayi, o'yinlar tarbiya maqsadlarga ko'proq xizmat qila boshlagan. Natijada bora-bora ibtidoiy jismoniy madaniyatning yangidan-yangi ko'rinishlari rivojlanishi, elimlari yaratila borgan. Masalan chorvachilikni rivojlanishi munosabati bilan iptidoiy jamoa tuzish hayotiga har xil hayvonlar bilan o'tkazilgan diniy marosimlar tarzidagi o'yinlar mustahkam o'rin egallab boshlagan. Maslan Oksus daryosi (Amudaryo) va Yaksart (Sirdaryo) atroflarida yashagan qabilalar o'rtasida xo'kiz va tosh o'yinlari keng tarqalgan edi.

Iskandar Zulqaynarnayning O'rta Osiyoga yurishlari davrida (Eramizdan oldingi IV asr) O'rta Osiyo jismoniy tarbiyasiga e'tibor bergan. Yangi shaxarlarni qo'rishga kirishish paytlarida Qadimdi Gritsiydagi Olimpiada o'yinlariga o'xshash xilma-xil musobaqalarni o'tkazishgan.

Eramizdan avvalgi So'g'diyona Baqtriya yashagan xalqlar orasida epchi akrobat-dorbozlar juda mashxur bo'lgan. Ular jismoniy jihatdan yaxshi chiniquqanlari uzoq mamlakatlarga harbiy yurishlarda qatnashgan va u joylarda mahoratini nomoish qilib, oz xalqini san'atini shuxrat toptirdilar.

O'rta Osiyoga ellizm davrida, O'rta dengiz sohillariga gerik madaniyati kirib kela boshladi. Doro va Kirkening Giritiya harbiy yurushlarida So'g'dlar, Xorazmiylar va O'rta Osiyo Skiflari (Saklar) qatnashadilar. Gritsiyada juda ko'p xilma-xil jismoniy mashqlar, o'yinlar va musobaqalarni ko'rib o'zlashtirib yoyadilar va o'zlashtiradilar.

Qadimgi zamonlardayoq O'rta soyo xalqlari Xitoy, Hisdiston, Eron, Sibir, Sharqiy yevropa va o'rta dendiz bo'yi xalqlari bilan savdo va madaniy aloqalar qilib kelganlar. Bu madaniyatni rivojlanishida katta ahamiyatga ega bo'ldi. Natijada O'rta Osiyoda yashovchi xalqlarda kurash, o'q yoy otish, chavondozlik singari jismoniy mashq turlari rivojlanib boradi.

Grik tarixchisi Gerodot xorazmiylar bilan yonma-yon yashagan saklar qabilasidagi mohir merganlar haqidashunday deb yozgan: "Saklar dunyodagi o'qi zoyi ketmaydigan juda mohir merganlar sifatida shuhrat qozongan edi"

Yana bir fakt saklar va xorazmiylarning ayollari ham harbiy yurishlar va janglarda qatnashar, mardlik va matonatda erkak jangchilardan qolishmas edilar. Eramizdan oldingi 1-asrda yashagan

greik tarixchisi Diador ular haida binday deb yozgan edi. “Umuman bu qabilalarning ayollari mard bo‘ladilar va urush harakatlarini erkaklar bilan baham ko‘radilar”.

Kushon qirolligining yemirilgan davrida eramizning IV-V asrlarida hozirgi O‘zbekistoh hududida Xorazm, Fargona, Shom (hozirgi chirchiq hududi) bir qator mayda davlatlarga bo‘linib ketadi. Bu davrda savdo bilan uzoq mamlakatlarga safar qilish zaruriyati tug‘iladi. Buning uchun otliqlar va otlar juda chiniqqan bo‘lishi talab etilardi. Otlarning uzoq yo‘lga tayyorligini sinab ko‘rish uchun uzoq masofalarga ot choptirishdan maxsus musobaqalar (Kiyinchalik “poyga” nominini olgan) o‘tkazilardi. Bu O‘rta Osiyo xalqalari o‘rtasida ot musobaqalarini juda keng tarqalganligidan dalolat beradi.

Chunki ilk bolalik chog‘idayoq ot minish bu yerda yashovchi diyarli har bir kishining tug‘ma kasbi hisoblangan.

Navro‘z bayramlarida palvonlarining kurashlari, shuningdek an‘anaviy yakka olishuvlar o‘tkaziladi. Dushman qabilalar bilan jang oldidan ko‘pincha xalq pahlavonlari yakkama-yakka olishuvlar va aksariyat hollarda jangning oqibatlarini anashu olishuvning natijalariga bo‘g‘liq bo‘lgan.

Olimlarning jismoniy mashqlarning o‘ziga xos tarzida kilasifikatsiya qilganining ham katta ahamiyati bor. U jismoniy mashqlar xilma-xil bo‘lishini alohida takidlab o‘tgan. Bunday mashqlar chunonchi kichik va katta, juda kuchli va sust, sekin yoki ildam, bir necha keskin va tez harakatlardan iborat bo‘lishini; eng tez bilan sust mashqlar o‘rtasida mu‘tadil mashqlar ham bo‘lishi mumkinligini aytadi. Tez bajariladigan mashqlarga Ibin Sino qo‘yidagilarni kiritadi: tortilsh, mushtlashuv, o‘q yoy otish, tez yugirish, nayza uloqtirish, balandagi biror narsaga sakrab osilib olish, bir oyoqda sakrash, nayza va qilch bilan qilichbozlik qilish, chovondozlik, ikkala qo‘lni silkitish, ravon yengil qatoriga esa quyidagi mashqlarni kiritadi: argimchoq va belanchakda tik turib, o‘tirib, yotib silkinish, qayiq va kemalarda sayir qilish, ot va tuya minib yurish, taxtiravonda va aravalarda yurish, ancha kuchkil mashqlarga jumlasiga kiritilgan o‘z soyasi bilan olishish, shapaloq urish, nayza uchi bilan sanchish, katta va kichik to‘p bilan chavgon o‘ynash, to‘p o‘ynash, kurash tushsh, tosh ko‘tarish, ot choptirish, chopib ketayotgan otini to‘xtatib qo‘yish kabilarni kuchli mashqlar jumlasiga kiritgan.

XULOSA

Hozirgi O‘rta Osiyo hududida yashagan o‘zbek avlod va ajdodlarimizdan meros bo‘lib qolgan juda ko‘p manbaalar mavjud. Ularni o‘tmishdan asra-avaylab, yanada boyitib bizgacha yitib kelishini ta‘minlaganlar, Bunday tuganmas boyliklar orasida jismoniy madaniyat insonlarni bolalaigidan sog‘lom qilib o‘stirish, ularni jismoniy kamolotini ravnaq toptirish, sog‘lom turmush kechirish, mehnat qobiliyatini oshirish, uzoq umir ko‘rishga ko‘maklashuvchi muayyan faoliyatdir. Bunda ajdodlarimizning ov qurollarini yasash, tog‘, daryo, chullarda har –xil hayvonlarni tutish uchun kuch-quvvat, epchillik merganlikni o‘rganganlar. Bunda ot ustidakamondan oq otish, nayza sanchish, kurashish piyoda yurish, yugurish, suzish, tirmashish, osilish, to‘siqlardan o‘tish, tosh ko‘tarish, dorbozlik harakatli o‘yinlarni tashkil qilish kabi murakkab mashqlarni bajarganlar. Turli janglarda bu qurollardan mohirona foydalanganlar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Toshkent, “O‘zbekiston” 1992.
2. O‘zbekiston tarixi va madaniyat. Toshkent, “O‘qituvchi” 1992.
3. Temur tuzuklari. Fan nomidagi nashriyot, 1991.
4. Abdumalikov R., Eshnazarov J. Ajdodlar jismoniy madaniyati tarixni o‘rganish masalalari. Toshkent., “Bilim” 1993.
5. Eshnazarov J. Jismoniy madaniyat tarixi va boshqarish Toshkent. 2008.
6. Inin Sino Tib qonunlari. I kitob_T: Abu Ali Ibin Sino nomidagi tibbiyot nashriyoti, 1996 .
7. Jalilova L.A. Jismoniy tarbiya va sport tarixi Toshkent 2011-y.
8. Eshnazarov J.E., Umarov K.S. O‘zbekistonda jismoniy madaniyat tarixi va boshqarish. Samarqand 2016 y.
9. Rasulov Z.O‘. Maktabgacha ta‘limda jismoniy tarbiya. Samarqand 2024-y.
10. Boltayev Z., Umarov K., Rasulov Z. Sport mahoratini oshirish qarshi 2026-y.

11. Martish E.B., Haydarov B.T., Xolboyeva G., Ismoilov Y.Q., Maxmudov I., Xoldorov Sh. Adaptev jismoniy tarbiya. Samarqand 2024-y.
12. Haydarov B., Shabayeva G., Xolboyeva G., Hamraqulova I. Jismoniy tarbiya nazariyasi metodikasi Samarqand 2022-y.
13. Mamaziyatov D.B. Jismoniy tarbiya va Olimpiya harakati tarixi. Samarqand 2022-y. SNOS uchun Turkiston gazetasi 1993 y. sentiyabr.

O‘ZBEKISTONDA IMKONIYATI CHEKLANGAN SHAXSLAR SPORTINI RIVOJLANTIRISHNING HUQUQIY TIZIMI VA UNING DAVRLASHTIRILISHI

Ochilov Temurbek Bozor o‘g‘li

Guliston Davlat Universiteti tayanch doktoranti:

email: temurochilov146@gmail.com

orcid: <https://orcid.org/0009-0001-0928-3196>

Annotatsiya: Maqolada O‘zbekistonda imkoniyati cheklangan shaxslar sportining mustaqillik davridagi huquqiy taraqqiyoti uch bosqichli davrlashtirish asosida tahlil qilinadi. Dastlabki huquqiy zaminning shakllanishi (1991–2007), Milliy paralimpiya assotsiatsiyasining tashkil topishi va institutsional mustahkamlanish (2007–2016) hamda 2017-yildan boshlangan tizimli islohotlar bosqichi (2017–2025). Har bir bosqichning huquqiy hujjatlari, tashkiliy o‘zgarishlari va xalqaro musobaqalardagi natijalari o‘zaro bog‘liq holda ko‘rib chiqiladi. Islohotlarning amaliy samaradorligi Paralimpiya o‘yinlaridagi medal statistikasi orqali asoslanadi.

Kalit so‘zlar: imkoniyati cheklangan shaxslar sporti, adaptiv jismoniy tarbiya, paralimpiya harakati, davrlashtirish, huquqiy islohot, ijtimoiy model, O‘zbekiston.

Abstract: The article analyzes the legal and institutional development of sport for persons with disabilities in independent Uzbekistan through a three-stage periodization: the formation of the initial legal framework (1991–2007), the establishment of the National Paralympic Association and subsequent institutional consolidation (2007–2016), and the stage of systemic reform beginning in 2017 (2017–2025). The legal instruments, organizational changes and international competition results of each stage are examined in their interconnection. The practical effectiveness of the reforms is substantiated through medal statistics from the Paralympic Games.

Keywords: sport for persons with disabilities, adaptive physical education, Paralympic movement, periodization, legal reform, social model, Uzbekistan.

Аннотация: В статье анализируется правовое и институциональное развитие спорта лиц с ограниченными возможностями в независимом Узбекистане на основе трёхэтапной периодизации: формирование первоначальной правовой базы (1991–2007), создание Национальной паралимпийской ассоциации и последующее институциональное укрепление (2007–2016), а также этап системных реформ, начавшийся в 2017 году (2017–2025). Правовые документы, организационные изменения и результаты международных соревнований каждого этапа рассматриваются во взаимосвязи. Практическая эффективность реформ обосновывается статистикой медалей на Паралимпийских играх.

Ключевые слова: спорт лиц с ограниченными возможностями, адаптивная физическая культура, паралимпийское движение, периодизация, правовая реформа, социальная модель, Узбекистан.

KIRISH

Jamiyatning insonparvarlik darajasi ko‘p jihatdan uning eng zaif ijtimoiy qatlamlarga, jumladan imkoniyati cheklangan fuqarolarga munosabatida namoyon bo‘ladi. Jahon Sog‘liqni Saqlash Tashkiloti ma‘lumotlariga ko‘ra, dunyo aholisining taxminan 13 foizini nogironlikka ega shaxslar tashkil etadi, O‘zbekistonda esa bugungi kunda 760 mingdan ortiq bunday fuqaro, jumladan 100 mingdan ziyod bola qayd etilgan [1]. Ushbu miqyos sport sohasini ijtimoiy siyosatning alohida yo‘nalishi sifatida ilmiy jihatdan chuqur o‘rganishning dolzarbligini belgilaydi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, mustaqillik davrida O‘zbekistonda imkoniyati cheklangan shaxslar sportining huquqiy va tashkiliy taraqqiyoti bosqichma-bosqich, ammo notekis kechdi: sovet

davridan meros qolgan mafkuraviy "ko'rmaslik" siyosatidan tortib, zamonaviy xalqaro standartlarga muvofiq ijtimoiy modelga asoslangan qonunchilikka bo'lgan yo'l bosib o'tildi. Ushbu jarayonni yaxlit, davrlashtirish tamoyili asosida tadqiq etuvchi maxsus ilmiy ish hozircha yetarlicha yoritilmagan, bu esa mazkur maqolaning ilmiy yangiligini belgilaydi.

Mavzuga oid ilmiy adabiyotni shartli ravishda uch guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruhni sovet va MDH davri tadqiqotchilarining ishlari tashkil etadi, ularda adaptiv jismoniy tarbiya asosan tibbiy-reabilitatsion nuqtai nazardan yoritilgan [2]. Ikkinchi guruhga mustaqillik davrida shakllangan o'zbek olimlarining amaliy-uslubiy tadqiqotlari kiradi, ular sport turlari bo'yicha mashg'ulot metodikasiga bag'ishlangan bo'lib, sohaning tarixiy-huquqiy taraqqiyotini alohida predmet sifatida tadqiq etmaydi [3]. Uchinchi guruhni xorijiy tadqiqotchilarning, xususan L. Guttmann, K. DePauw va S. Gavron, I. Brittainning fundamental ishlari tashkil etadi, ularda Paralimpiya harakatining jahon miqyosidagi tarixiy shakllanishi yoritilgan [4; 5; 6].

Tadqiqotda tarixiy-davrlashtirish, hujjatli (kontent-) tahlil, qiyosiy-tarixiy tahlil hamda statistik tahlil usullaridan foydalanildi. Davrlashtirish mezoni sifatida huquqiy-institutsional o'zgarishlar (yangi qonunlar qabul qilinishi, tashkilotlarning tuzilishi) va xalqaro sport hayotidagi muhim voqealar (Paralimpiya o'yinlaridagi ishtirok) tanlab olindi. Manbaviy baza me'yoriy-huquqiy hujjatlar, Milliy paralimpiya qo'mitasining statistik ma'lumotlari va ilmiy-nazariy adabiyotlarni o'z ichiga oladi.

O'tkazilgan tahlil O'zbekistonda imkoniyati cheklangan shaxslar sporti taraqqiyotini uch yirik bosqichga ajratish imkonini beradi, ularning har biri o'ziga xos huquqiy, tashkiliy va natijaviy xususiyatlarga ega.

Birinchi bosqich (1991–2007): dastlabki huquqiy zaminning shakllanishi. Mustaqillikka erishilgandan so'ng, O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi 1991-yil 18-noyabrda "Nogironlarni ijtimoiy himoya qilish to'g'risida"gi Qonunni qabul qildi — bu mamlakat tarixidagi ushbu sohadagi birinchi milliy huquqiy akt bo'ldi [7]. 1992-yil Konstitutsiyasining 40- va 45-moddalari nogironlarga davlat himoyasi kafolatlarini konstitutsiyaviy darajaga ko'tardi [8]. Biroq bu me'yorlar bevosita sport masalasiga alohida e'tibor qaratmagan edi; sport sohasining huquqiy jihatdan ajralib chiqishi faqat 2000-yil 4-sentabrda qabul qilingan "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida"gi Qonun bilan yuz berdi, unda nogironlar sporti birinchi marta jismoniy tarbiya sohasining ajralmas yo'nalishi sifatida rasman tan olindi [9].

Ushbu davrning o'ziga xos xususiyati shundaki, huquqiy bazaning mavjudligiga qaramay, uning amaliy ijrosi og'ir ijtimoiy-iqtisodiy sharoit tufayli sezilarli darajada orqada qoldi. Soha asosan "O'zbekiston nogironlar jamiyati" kabi jamoat tashkilotlari tashabbusi bilan, markazlashgan davlat dasturisiz rivojlandi [10]. Maxsus sport inshootlari va malakali murabbiylarning yetishmasligi, nozologik klassifikatsiya tizimining joriy etilmaganligi bu davrning asosiy cheklovlari edi. Shunga qaramay, 1992-yilda O'zbekiston Milliy olimpiya qo'mitasining tashkil etilishi [11] va 2004-yilgi Afina Paralimpiya o'yinlarida O'zbekiston sportchisining birinchi bevosita ishtiroki [12] xalqaro maydonga chiqishning dastlabki, muhim tajribasi bo'ldi.

Ikkinchi bosqich (2007–2016): institutsional mustahkamlanish. Afina-2004 tajribasi yagona milliy muvofiqlashtiruvchi tuzilmaning zarurligini yaqqol ko'rsatdi. Natijada 2007-yilda O'zbekiston Milliy paralimpiya assotsiatsiyasi tashkil etildi — bu voqea mamlakat imkoniyati cheklangan shaxslar sporti tarixidagi eng muhim institutsional burilish nuqtalaridan biri hisoblanadi [13]. Assotsiatsiya tashkil etilgan yildanoq Xalqaro Paralimpiya qo'mitasi (IPC) va Osiyo Paralimpiya qo'mitasi (APC) bilan rasmiy hamkorlik yo'lga qo'ydi, bu esa sportchilarga mustaqil milliy delegatsiya sifatida xalqaro musobaqalarda ishtirok etish huquqini berdi [14].

Ushbu o'zgarishning amaliy samarasi bir necha yil o'tib namoyon bo'ldi: agar 2008-yilgi Pekin Paralimpiadasida O'zbekiston sportchilari birorta ham medalga erisha olmagan bo'lsa, 2012-yilgi London o'yinlarida terma jamoa birinchi medal — 1 ta kumush — qo'lga kiritdi [10]. 2016-yilgi Rio-de-Janeyro o'yinlarida esa keskin sifat sakrashi kuzatildi: 8 ta oltin, 6 ta kumush va 17 ta bronza medal bilan O'zbekiston umumkomanda hisobida 16-o'ringa ko'tarildi [11]. Bunday dinamika federatsiyalar tizimining kengayishi, kadrlar salohiyatining oshishi va xalqaro hamkorlikning chuqurlashishi kabi omillarning kumulyativ ta'siri natijasi sifatida baholanishi mumkin. Shu bilan

birga, bu davrda mintaqaviy nomutanosiblik — resurs va imkoniyatlarning asosan poytaxtda markazlashganligi — hal etilmagan muammo bo'lib qoldi [12].

Uchinchi bosqich (2017–2025): tizimli islohotlar davri. "Yangi O'zbekiston" davrida davlat siyosati sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarildi. 2017-yil 1-dekabrda qabul qilingan PF-5270-son Farmon nogironlikka oid barcha sohalarni — tibbiyot, ta'lim, bandlik va sport — qamrab oluvchi kompleks islohot dasturini boshlab berdi [12]. 2020-yil 15-oktabrda qabul qilingan O'RQ-641-son Qonun mamlakat huquqiy tarixida birinchi marta nogironlikka nisbatan ijtimoiy model tamoyilini to'liq qonuniy jihatdan mustahkamladi, unga ko'ra nogironlik shaxsning "kamchiligi" emas, balki jamiyat va shaxs o'rtasidagi o'zaro ta'sir natijasi sifatida talqin etiladi [13].

Xalqaro tajriba bilan qiyoslaganda, O'zbekiston tajribasi rivojlanayotgan davlatlarga xos umumiy naqshga mos keladi: dastlab davlat tashabbusi bilan boshlangan, keyinchalik xalqaro hamkorlik orqali mustahkamlangan institutsional model [5; 6]. Biroq milliy modelning o'ziga xosligi shundaki, jarayon Buyuk Britaniyadagi kabi bitta shaxsning (L. Guttmanning) tashabbusi bilan emas, balki davlat tomonidan markazlashgan strategik rejalashtirish asosida, "yuqoridan pastga" tamoyili bilan kechdi [4].

O'zbekistonda imkoniyati cheklangan shaxslar sportining mustaqillik davridagi taraqqiyoti uchta sifat jihatidan farqlanuvchi bosqichdan iborat: dastlabki huquqiy zaminning yaratilishi (1991–2007), institutsional mustahkamlanish (2007–2016) va tizimli, ilmiy asoslangan islohotlar (2017–2025). Har bir bosqichda erishilgan huquqiy yutuqlar keyingi bosqichning zaruriy shartini tashkil etgan, biroq huquqiy bazaning o'zi yetarli bo'lmagan — uning real natijaga aylanishi faqat mos institutsional mexanizmlar va barqaror moliyaviy ta'minot bilan birga amalga oshgan.

XULOSA

Tadqiqotning amaliy ahamiyati shundaki, u davlat organlari va sport tashkilotlari uchun quyidagi xulosalarni taklif etadi: birinchidan, huquqiy islohotlarni amaliy ijro mexanizmlarisiz qabul qilish yetarli natija bermaydi; ikkinchidan, mintaqaviy nomutanosiblikni bartaraf etish uchun mahalliy filiallar tarmog'ini kengaytirish zarur; uchinchidan, islohotlar samaradorligini baholashda kamida to'rt-besh yillik istiqbolni hisobga olish lozim. Ushbu xulosalar O'zbekistonda imkoniyati cheklangan shaxslar sportini yanada rivojlantirish bo'yicha kelgusi strategik hujjatlarni ishlab chiqishda inobatga olinishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Jahon Sog'liqni Saqlash Tashkiloti. Nogironlik bo'yicha jahon hisoboti. – Jeneva, 2023.
2. DePauw K., Gavron S. Disability Sport. – Champaign: Human Kinetics, 2005.
3. Brittain I. The Paralympic Games Explained. – London: Routledge, 2016.
4. O'zbekiston Respublikasining 1991-yil 18-noyabrda "Nogironlarni ijtimoiy himoya qilish to'g'risida"gi Qonuni. – lex.uz.
5. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (1992-yil 8-dekabr), 40-, 45-moddalar. – lex.uz.
6. Mirjamolov M.X. Adaptiv jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyoti. – Toshkent, 2019.
7. O'zbekiston Respublikasi Milliy olimpiya qo'mitasi. Rasmiy ma'lumotlar. – Toshkent, 1992.
8. Xalqaro Paralimpiya qo'mitasi. Afina-2004 Paralimpiya o'yinlari rasmiy natijalari. – Athens 2004. paralympic.org.
9. O'zbekiston Milliy paralimpiya assotsiatsiyasi tashkil etilishi to'g'risidagi hujjatlar. – Toshkent, 2007.
10. Xalqaro Paralimpiya qo'mitasi va Osiyo Paralimpiya qo'mitasi bilan hamkorlik memorandumlari. – Toshkent, 2007.
11. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 18-maydagi PQ-5114-son Qarori. – lex.uz.
12. Tokio-2020 Paralimpiya o'yinlari rasmiy natijalari. – tokyo2020.paralympic.org.
13. Parij-2024 Paralimpiya o'yinlari rasmiy natijalari. – paris2024.paralympic.org.
14. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Prezident Olimpiadasi ochilish marosimidagi nutqi, 2025-yil 26-noyabr. – president.uz.

KURASHCHILARNING MUSOBAQA JARAYONIDAN SO'NG YUZAGA KELADIGAN FIZIOLOGIK O'ZGARISHLARI

Yo'ldosheva Madhiya Bekmurod qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, "Jismoniy madaniyat va sport" kafedrası katta o'qituvchisi
e-mail: yuldoshevamadhiya93@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada malakali kurashchilarda jismoniy kuch talab qiluvchi sport turlari, jumladan, tezkorlik sifatlarini rivojlantirishni, shuningdek, kuch sifati jihatidan ustunlikni talab qiluvchi kurashga ixtisoslashgan sportchilarning jismoniy rivojlanish standartlarini ishlab chiqish, tana tuzilishi turlari, uning gavda bichimi, ya'ni qaddi-qomatining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashga harakat qilingan.

Kalit so'zlar: kurashchilar tayyorlash tizimi, kurash, musobaqa faoliyati, madqiqot jarayonida bellashuvlar, miqdor ko'rsatkich, ogohlantirish, tahlil, terma jamoa.

Аннотация: В данной статье предпринята попытка разработать нормативы физического развития для спортсменов, специализирующихся в видах спорта, требующих от квалифицированных борцов проявления физической силы, в том числе развитие ловкости, а также превосходство по силовым качествам, выявить типы телосложения, его формы, то есть специфические особенности его телосложения.

Ключевое слово: система подготовки борьбы, борьба, соревновательная деятельность, соревнования в исследовательском процессе, количественные показатели, предупреждение, анализ, сборная команда.

Annotation: This article attempts to develop physical development standards for athletes specializing in sports that require physical strength in qualified wrestlers, including the development of agility qualities, as well as superiority in terms of strength qualities, and to identify the types of body structure, its shape, that is, the specific characteristics of its stature.

Key words: wrestling training system, wrestling, competition activities, competitions in the research process, quantitative indicators, warning, analysis, national team.

KIRISH

Jismoniy rivojlanish standartlarini ishlab chiqish, turli ixtisoslikdagi sportchilarning tana tuzilishi turlari, ularning gavda bichimi, ya'ni qaddi-qomatining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash nafaqat turli ixtisoslikdagi kurashchilarning jismoniy holatini aniqlash, balki ularning morfologik holati to'g'risidagi ma'lumotlarga ega bo'lishda ham ma'lum bir ahamiyatga ega. Bu ma'lumotlar nafaqat sportchilarni saralash, balki sportda nazorat va prognozni takomillashtirish uchun ham asosiy omillardan biri hisoblanadi. Murabbiylar sportchilarni tayyorlashda o'zlarining ijodiy salohiyatini ro'yobga chiqarishga intilishi bevosita eng yuqori natijalarga erisha oladigan sportchini tayyorlashga qaratiladi. Bu ular tomonidan tayyorlanayotgan kontingentning mavjud tabiiy salohiyatiga ham bog'liq. Shu munosabat bilan, tabiiy imkoniyatlari tanlagan ixtisosligiga mos kelmaydigan sportchilarni ajratib olish uchun zarur qobilyatga ega bo'lgan sportchilarning xolis tanlovini o'tkazish lozim.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Ishda tana vaznining tarkibiy qismi sifatida ko'proq axborotga oid bo'lgan ko'rsatkich - somatoskopiya usuli hamda somatometriya usuli hisoblangan somatotip diagnostikasi baholandi. Bu somatometriya usuli hisoblanadi.

Tana vazni komponentlarini o'rganish natijasida 17 yoshli kurashchilarga nisbatan 18 yoshli kurashchilarda mushak komponentining nisbiy og'irligi sezilarli darajada yuqori va yog' komponentining nisbiy og'irligi kamroq ekanligi aniqlandi (3-jadval). Yog' va mushak massasining bu dinamikasi tabiiydir va tana tarkibidagi moslashuv o'zgarishlarini ratsional jismoniy yuklamalarga yo'naltiradi.

Biz biologik rivojlanish namunasi sifatida aniqlagan ta'sir etish kuchining genetik jihatdan dasturlashtirilgani va bir vaqtning o'zida trenirovka yuklamalari ta'siri ekzogen omil sifatida mezomorfik mushak yoki mezomorfik komponentlarni mashq qildirishning keng imkoniyatlarini

taqdim etadi. Sportdagi natijadorlikni mashq dasturlarini qo'llash orqali oshirish mumkin, ularda texnik tayyorgarlik va maxsus ish qobiliyatidan tashqari, nafaqat umumiy jismoniy rivojlanishga, mushaklarni uyg'un rivojlantirishga, balki sportchilarning tayanch-harakat apparati faoliyatini mustahkamlashga qaratilgan kuch ishlatiladigan tayyorgarlik mashqlariga ham e'tibor beriladi.

Tananing tarkibiy qismi zamonaviy genetiklar tomonidan uning sportdagi qobiliyatlarining shartli genetik belgilari sifatida ko'rib chiqiladi. B.A.Nikityukning so'zlariga ko'ra, tana og'irligi, uning tarkibiy qismlari, oyoq-qo'llarning aylana o'lchamlarini maqsadli jismoniy yuklamalar orqali o'zgartirish mumkin va shu bilan sportchining gavdasi model xususiyatlariga mos keladigan tarzda shakllanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Sportning kurash, dzyudo va sambo turlari bo'yicha kurashchilar uchun komponent tarkibining mohiyati o'xshash va deyarli farq qilmaydi. Bu shuni anglatadiki, yuqorida qayd etilgan uchala ixtisoslik ham bir-biri bilan nafaqat texnik va taktik ko'rsatkichlari, balki tananing komponent tarkiblari bo'yicha ham o'xshashdir. Kurashchilar o'rtasida trenirovka mashg'ulotlari sikliga tayyorgarlik davrida yurak-nafas olish tizimi ko'rsatkichlarining individual monitoringi mashg'ulotlar jarayonini o'z vaqtida to'g'rilash, shuningdek, sportchilarning moslashish imkoniyatlari doirasini kengaytirish va funksional tayyorgarligini maqsadli oshirish bo'yicha aniq bir maqsadga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish imkonini beradi. Olingan natijalardan sportchining istiqbollari baholashda prognostik mezon sifatida foydalanish mumkin. Olingan natijalar asosida nafaqat jismoniy tayyorgarlik darajasini baholash, balki tanlangan sport ixtisosligi turiga muvofiqligini ham o'z vaqtida prognoz qilish mumkin. Yurak qisqarishi chastotasi, qon aylanishining bir daqiqalik hajmi, PWC-170 – jismoniy ish qobiliyatini baholashni kurashchilar organizmi funksional tayyorgarligi haqida eng ko'p ma'lumot beradigan ko'rsatkichlardan, deyish mumkin. Aksariyat mutaxassislar Garvard step-test va maksimal kislorod iste'molini tavsiya qilishadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqot maqsadidan kelib chiqadigan vazifalar tana vazni tarkibining miqdoriy ko'rsatkichlari bo'yicha guruh ichidagi va guruhlararo farqlarni tahlil qilish, kurashchilarni har bir mutaxassislik turi bo'yicha somatotiplar toifalariga ko'ra alohida taqsimlash yo'li bilan hal etildi.

Ikkala yoshdagi kurashchilarda suyak to'qimalarining nisbiy miqdorida suyak to'qimalari miqdorining ko'payishi qayd etilgan, ammo sezilarli farqlar aniqlanmagan (1-jadval).

1-jadvalda keltirilgan ma'lumotlar tahlilidan ko'rinib turibdiki, nazorat va tajriba guruhlar kurashchilari jismoniy tayyorgarligining dastlabki ko'rsatkichlari darajasi deyarli bir xil bo'lgan. Har qanday ko'rsatkich bo'yicha guruhlararo farqlar guruhlardan birining sportchilari uchun arziyasiz ustunlikni ko'rsatdi, qolaversa, bu farqlar shubhali xarakterga ega edi va, aftidan, tizimli xarakterga ham ega emasdi. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, 1--jadvalda keltirilgan test natijalarini muhokama qilishdan hech qanday ma'no yo'q. Biz faqat shuni ta'kidlamochimizki, mazkur test natijalari faqatgina asosiy tadqiqotda ishtirok etib, sinovdan o'tayotganlar guruhining sifat jihatidan bir xilligini tasdiqladi. 17 va 18 yoshli kurashchilarning antropometrik ko'rsatkichlari asosida o'tkazilgan jismoniy rivojlanishni qiyosiy baholash biologik rivojlanish qonuniyligiga ta'siri va uning genetik jihatdan dasturlanganligini ko'rsatdi. Biroq, shu bilan birga, trenirovka yuklamasi sifatida taqdim etilgan ekzogen omilning ta'siri chiniqish uchun keng imkoniyatlarni nazarda tutishini va rivojlanishning o'smirlik bosqichida turgan sportchilarning jismoniy jihatdan har tomonlama rivojlanishiga yordam berishini ham inkor etib bo'lmaydi.

1-jadval

Mateyka formulasi bo'yicha kurashchilarning individual rivojlanish jarayonida tana vaznining komponent tarkibini qiyosiy baholash.

Tana komponentlari	Kurashchilar guruhi
--------------------	---------------------

	17 yoshli kurashchilar (n=16)	18 yoshli kurashchilar (n=16)	Ishonchlilik darajasi - P
Suyak to'qimasi massasi	19,8 ± 0,45	21,7 ± 0,78	P 0,05
Mushak to'qimasi massasi	47,6 ± 1,05	50,7 ± 1,21*	p<0,05
Yog' to'qimasi massasi	9,6± 0,34	7,5 ± 0,11*	p<0,05

Izoh: n – tanlash hajmi; * – farqlar statistik jihatdan ishonchli, p<0,05.

Tana massasining katta mushak komponenti bilan genetik jihatdan bir-biriga bog'liqlik bo'lgan sportchilarda nafaqat jismoniy ish qobiliyati ko'rsatkichlari, balki sport sohasidagi istiqbollari prognozi ham yuqori.

2-jadval

Kurashning har xil turlariga ixtisoslashgan sportchilarda somatotip komponentlarining belgilari

Ixtisoslik	Tekshiruvdan o'tkazilganlar soni.	Endomorfiya	Mezomorfiya	Ektomorfiya
Dzyudo	14	3,0	5,1	2,2
Sambo	14	2,9	5,4	2,3
Kurash	14	3,3	5,4	2,2

Yan Mateyka formulasi bo'yicha hisoblangan va 2-jadvalda keltirilgan tana vaznining komponent tarkibiga oid ma'lumotlarni tasdiqlash uchun biz Xit-Karterning yanada o'zgartirilgan 1990 usuli yordamida tana vaznining komponent tarkibini amalga oshirdik.

Amerikalik morfolog Sheldonning somatotiplash sxemasidan farqli o'laroq, bunda tana komponentlarini ballar bo'yicha hisoblash cheklanmagan va shuning uchun Xit-Karterning 1990 sxemasi, yoshi va jinsidan qat'i nazar, turli ixtisoslikdagi sportchilarda qo'llanilishi mumkin. Komponentlar quyidagi atamalar bilan belgilanadi - ektomorfiya – tananing bu cho'zilishi vazn-bo'y ko'rsatkichi asosida hisoblanadi; mezomorfiya – bu mushak komponenti, endomorfiya esa yog' komponentidir. Barcha komponentlar Xit-Karter tomonidan taklif qilingan maxsus formulalar yordamida hisoblab chiqiladi. Somatotiplashdan olingan natijalar kurash turlari, xususan, kurash, sambo va dzyudo bo'yicha ixtisoslashgan sportchilarning antropometrik ko'rsatkichlarini tasdiqlaydi.

1957-1960 yillarda Rudchenko va Gulyayevlar tomonidan ilk bor o'zbek kurashining xalqaro kurash turlaridan hisoblangan sambo va dzyudoga o'xshashligi ko'rsatib berilgan. Somatotiplash haqidagi ma'lumotlar mahalliy olimlarning so'zlarini tasdiqlaydi va biz buni birinchi marta somatotiplash natijalari asosida ko'rsatildi. Bu dalillar ular nafaqat texnik va taktik ko'rsatkichlar, balki tana vaznining komponent tarkibi bo'yicha ham o'xshashligini ko'rsatadi. Ko'rsatilgan uchala ixtisoslik tana vaznining komponent tarkibi bo'yicha ham o'xshashdir. Yog' komponenti yoki endomorfiya bo'yicha arimas farq topildi. Masalan, kurashchilarda yog' tarkibi biroz ko'paygan – 3,3 ball, dzyudochilarda – 2,2 ball, sambochilarda esa bu ko'rsatkich 2,1 ballni tashkil etgan. Kurash, dzyudo va sambo turlari bo'yicha shug'ullanadigan kurashchilarda vazn tarkibining qolgan komponentlari bo'yicha amaliy jihatdan farqlar sezilmaydi. Sport mashqlari bilan muntazam shug'ullanish organizmda yog' miqdorini maksimal darajada kamaytirishga yordam beradi, degan mavjud fikrdan farqli o'laroq, ba'zi sport turlari vakillari, xususan, kurashchilar orasida aniqlangan ko'paygan yog' miqdori ancha yuqori bo'lishi mumkinligi haqida ishonchli dalillar mavjud, chunki yog'lar organizmning asosiy energiya manbai hisoblanadi. Ektomorf komponentining qiymati balli hisoblashning o'rta qiymati bo'yicha o'xshash va u dzyudochilarda - 2,2 ball, sambochilarda - 2,3 ball va kurashchilar esa 2,2 ballni tashkil etadi.

Kurash, dzyudo va sambo bilan shug'ullanadigan sportchilarda komponent tarkibi mohiyati o'xshash va deyarli farq qilmaydi. Bu shuni anglatadiki, ushbu uchala mutaxassislikning barchasi nafaqat texnik va taktik ko'rsatkichlar, balki tananing tarkibiy qismlari bo'yicha ham o'xshashdir.

Kurashchilarning jismoniy tayyorgarligini dastlabki bosqichda baholash. Biz kurashchilarning jismoniy rivojlanishi va funksional tayyorgarligi darajasini baholagandik. Chunki, o'zbek kurashi bo'yicha tan olingan mutaxassislarining fikricha, kurashning xalqaro turlaridan samboning o'zbek kurashi bilan o'xshashliklari mavjud. Biz samboda qo'llaniladigan zarur u yoki bu ko'rinishdagi maxsus jismoniy sifatlarni xarakterlaydigan testlarni ajratib olganmiz, tadqiqot dasturga asosan, ular kurashchilarning mashg'ulotlar jarayoniga joriy etiladi. Dzyudo, sambo va kurashga ixtisoslashgan kurashchilarni somatotiplashdan o'tkazganimizda, sambo bilan kurashda farqlardan ko'ra o'xshashliklar ko'proq ekanligi aniqlandi. Sportchilarning jismoniy rivojlanish va ko'proq somatotip ko'rsatkichlarini qayd etish nafaqat kurash turlarida, balki sportning boshqa ko'plab turlarida ham ularning istiqbollari va muvaffaqiyatlarini oldindan taxmin qilish imkonini beradi.

3-jadval

Nazorat va tajriba guruhlardagi kurashchilarning jismoniy tayyorgarligini qiyosiy baholash

Testlar	Kurashchilar guruhi		
	Nazorat $\bar{X} \pm \sigma$	Tajriba $\bar{X} \pm \sigma$	Ko'rsatkichlar farqi
Mokisimon yugurish 4x10 vaqti (s)	9,4±0,36	9,1±0,34	0,21
10 marta o'tirib – turish vaqti (s)	12,2±0,50	12,1±0,42	0,45
Arqonga tirmashib chiqish 5 marta (s)	36,03±0,06	36,01±0,05	0,25
Turnikka 10 marta tortilish (s)	12,5±0,20	12,4±0,23	0,33
Turnikda osilib, oyoqlarni 90° ko'targan holatda saqlash vaqti (s)	37,2±1,37	37,4±1,42	0,81
Manekenni 10 marta ko'tarib tashlash vaqti (s)	38,6±0,22	38,3±0,2	0,15
Manekenni 10 soniyada ko'tarib tashlash vaqti (s)	3,2±0,22	3,1±0,21	0,2
Manekenni maksimal marta ko'tarib tashlash soni	23,7 ± 0,6	23,5 ± 0,7	0,85

Kurashchilarning funksional xususiyatlarini o'rganish natijasida biz tekshiruvdan o'tkazgan sportchilar jismoniy ish qobiliyatining turli ko'rsatkichlariga ega ekanligi ma'lum bo'ldi. Bu kurashchilardan yarmidan ko'prog'i ish qobiliyati bo'yicha ham, aerobik imkoniyatlar bo'yicha ham yuqori ko'rsatkichlarni namoyon etishdi. Pedagogik kuzatishlar natijasida yuksak darajadagi funksional imkoniyatlarini namoyish etgan kurashchilar 3 daqiqalik Garvard step-testidan osongina o'tishgani aniqlandi.

Zinaga ko'tarilishda ulara mashqlarni bajarish sur'ati sekinlashmadi, mashqlar juda aniq bajarildi va ular tugagandan so'ng yurak qisqarishi chastotasi bir daqiqada $106,5 \pm 2,6$ dan dastlabki darajaga qadar tez tiklanishi kuzatildi (2-jadval). Tadqiqotning keyingi bo'limi kurashchilarning jismoniy tayyorgarligini baholashga bag'ishlangan bo'lib, u 2 guruh – nazorat (KG) va tadqiqot (EG) guruhlariga bo'lingan.

XULOSA

Murabbiylar sportchilarni tayyorlashda o'zlarining ijodiy salohiyatini ro'yobga chiqarishga intilishi bevosita eng yuqori natijalarga erisha oladigan sportchini tayyorlashga qaratiladi. Bu ular tomonidan tayyorlanayotgan kontingentning mavjud tabiiy salohiyatiga ham bog'liq. Shu munosabat bilan, tabiiy imkoniyatlari tanlagan ixtisosligiga mos kelmaydigan sportchilarni ajratib olish uchun zarur qobiliyatga ega bo'lgan sportchilarning xolis tanlovini o'tkazish lozim. 1-jadvalda keltirilgan ma'lumotlar tahlilidan ko'rinib turibdiki, nazorat va tajriba guruhlar kurashchilari jismoniy tayyorgarligining dastlabki ko'rsatkichlari darajasi deyarli bir xil bo'lgan. Har qanday ko'rsatkich bo'yicha guruhlararo farqlar guruhlardan birining sportchilari uchun arziyas ustunlikni ko'rsatdi, qolaversa, bu farqlar shubhali xarakterga ega edi va, aftidan, tizimli xarakterga ham ega emasdi.

17 va 18 yoshli kurashchilarning antropometrik ko'rsatkichlari asosida jismoniy rivojlanishini qiyosiy baholash biologik rivojlanish qonuniyatlariga ta'siri va uning genetik jihatdan programmashtirilganligini ko'rsatdi. Biroq, shu bilan birga, mashqlar yuklamasi sifatida taqdim etilgan ekzogen omilning ta'siri mashq qilish uchun keng imkoniyatlarni nazarda tutishini va o'sish jarayonlarining kuchayishi bilan tavsiflangan rivojlanishning yoshlik bosqichida sportchilarning har tomonlama jismoniy rivojlanishiga yordam berishini inkor etib bo'lmaydi. Tadqiqot maqsadidan kelib chiqadigan masalalar tana vazni tarkibining miqdoriy ko'rsatkichlari bo'yicha guruh ichidagi va guruhlarda farqlarni tahlil qilish, har bir mutaxassislik turi bo'yicha kurashchilarni somatotip toifalari bo'yicha alohida taqsimlash yo'li bilan hal qilindi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. "Jismoniy tarbiya va sport menejmenti" darsligi. R.Nabiullin. Muvofiqlashtiruvchi Kengashdan o'tganligi to'g'risidagi guvohnoma raqami №303-014 va sanasi 2016 yil 21 aprel. I va II TO
2. Ekonomicheskie i sotsialnye aspekty razvitiya sportivnykh uslug: Monografiya /Pod.red. N.A. Voskolovich –M.: TEIS, 2012.-144 s.
3. Gurkov I.B.Strategicheskiy menedjment organizatsii. Uchebnoe posobie. – M.: TEIS, 2009.-250 s.
4. Shomurodov H.S. O'zbekistonda jismoniy tarbiya va sport faoliyatida tadbirkorlik. Monografiya.T.: "Tafakkur qanoti", 2014.

MALAKALI KURASHCHILARNING MUSOBAQA JARAYONLARINI TAYYORGARLIK BOSQICHLARI ASOSIDA TASHKIL QILINISHINING AHAMIYATI

Yo'ldosheva Madhiya Bekmurod qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, "Jismoniy madaniyat va sport" kafedrasida katta o'qituvchisi
e-mail: yuldoshevamadhiya93@gmail.com

Annotatsiya: Sportchining sport kurashi musobaqalaridagi muvaffaqiyati uning individual tayyorgarligi tomonlarining optimal mosligiga bog'liqdir. Shuning uchun zamonaviy sport tayyorlashda jismoniy tayyorgarlik, texnik-taktik tayyorgarlik psixologik tayyorgarlik va tibbiy-biologik tayyorgarlik jihatlariga e'tibor qaratish lozim.

Kalit so'zlar: Tayyorgarlik, texnika, taktika, musobaqa, kurash, mashg'ulot, rivojlanish, tibbiyot, tamoyil, malaka, tasodif, ko'nikma, raqobat.

Аннотация: Успех спортсмена в соревнованиях по борьбе зависит от оптимального сочетания аспектов его индивидуальной подготовки. Поэтому в современной спортивной тренировке следует уделять внимание аспектам физической, технико-тактической, психологической и медико-биологической подготовки.

Ключевые слова: Подготовка, техника, тактика, соревнование, борьба, тренировка, развитие, медицина, принцип, квалификация, шанс, мастерство, соревнование.

Abstract: The success of an athlete in wrestling competitions depends on the optimal combination of aspects of his individual preparation. Therefore, in modern sports training, attention should be paid to the aspects of physical preparation, technical-tactical preparation, psychological preparation and medical-biological preparation.

Keywords: Preparation, technique, tactics, competition, wrestling, training, development, medicine, principle, qualification, chance, skill, competition.

KIRISH

Kurashchilarda tayyorgarlik bosqichlarining tashkiliy asoslari – sportning umumiy tizimiga hamda o'quv-mashg'ulot jarayonlariga asoslanganligi bilan ahamiyatlidir. Tayyorgarlik bosqichlari bu – kurashchilarni musobaqalar uchun siklik o'quv-yig'in mashg'ulotlar rejasini tuzish, ularning jismoniy, ruhiy, texnik-taktik harakatlar samaradorligini o'sishi uchun reja asosida amalga oshiriladi.

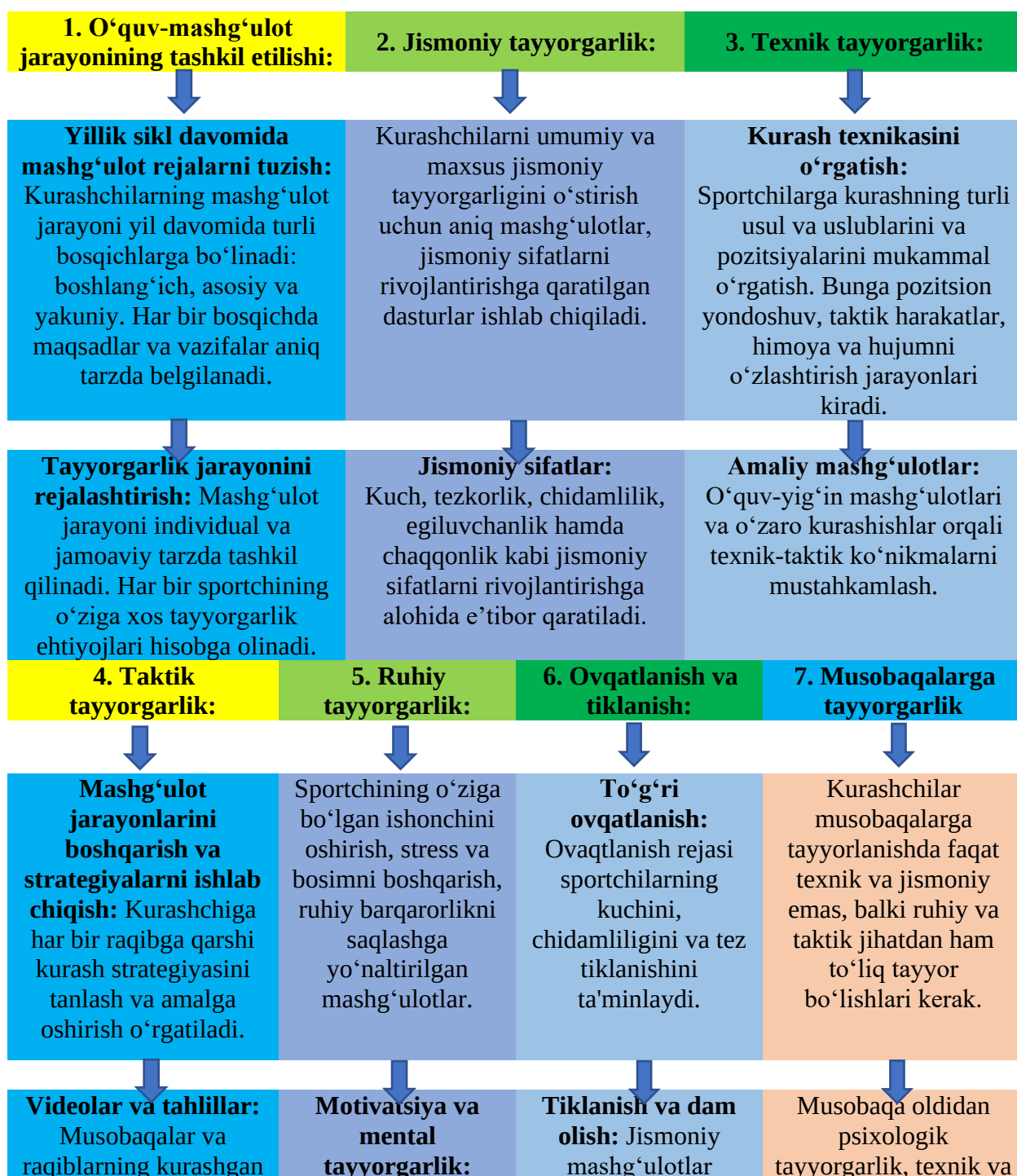
Kurashchilarning tayyorgarlik bosqichlari odatda bir necha bosqichlarni o'z ichiga oladi. Bu bosqichlar kurashchilarning jismoniy va ruhiy rivojlantirish hamda mukammal holatga keltirishga

asos bo'lib xizmat qiladi. Kurashchilar uchun quyidagi bosqichlardan mashg'ulot jarayonida foydalanish tavsiya etiladi.

Kurashchilarni tayyorlash jarayoni bu mashg'ulot davomida murabbiylar tomonidan sportchini har bir yo'nalishdagi rivojlanishini kuzatib borib uni tahlili asosida o'zgartirishlar kiritib boradi. Bu jarayonlarning eng muhim jihati – mashg'ulot jarayonini tizimli hamda kompleks bo'lishidir. Malakali kurashchilarni tayyorgarlik bosqichlari bo'yicha olimlarning keltirgan ma'lumotlarini tahlil qilsak, ko'plab ilmiy izlanishlar va tajribalar mavjud.

R.N. Doroxov, (1995) N.Y. Lutovinovalarning ta'kidlashicha, mashg'ulot jarayonida yuklamalar ta'sirida organizmda hosil qilingan samaradorlik yangi yuklama berish oldidan to'la yo'qolib ketmasligiga erishish lozim. Bu holatda berilgan yuklamalar o'zgartiruvchi xususiyatga ega bo'lib, uzoq davom etgan mushak ish faoliyati natijasida organizmda ta'siri samarasi izlari hosil bo'ladi.

Malakali kurashchilarni tayyorgarlik bosqichlarining tashkiliy tuzilmasi

videolarini tahlil qilish orqali taktika va strategiyalarni shakllantirish.	Sportchilarga o'zlarini musobaqalarga tayyorlash, maqsadlariga erishishga yordam berish.	o'rtasida tiklanish va dam olish jarayonlari, jarohatlarning oldini olish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.	taktik mashqlar, raqiblar haqida tahlillar o'tkazish juda muhimdir.
---	--	--	---

Martirosov E. G., Zebzeev V.V. (2014) A.L. Poxacheskiy (2022) va boshqalar o'zlarining tadqiqot olib borishgan natijalari bo'yicha organizmning tiklanish aniq fazasini bir-biriga bog'liq bo'lgan 2 fazaga bo'lishni taklif qiladilar:

a) 1-faza – dastlabki tiklanish, bu bir necha daqiqadan bir necha soatgacha davom etishi mumkin albatta. Bu holat (somatik va vegetativ funksiyalarning o'zgarishi hisobiga organizm ish qobiliyatining tiklanishi homeostaz yo'nalishga ega bo'ladi);

b) 2-faza – organizm tizimlarida va to'qimalarida konstruktiv o'zgarishlar (javob reaksiyasining hosil bo'lishi uchun sharoit yaratiladi) [R.P Sinichenkoning (2018) fikriga ko'ra, mashqlanganlik darajasini oshirishni katta yuklamalarsiz tasavvur qilish qiyin, mikrosikllarni rejalashtirganda, mashg'ulotlar oralig'idagi ishning dastlabki davrini ham kiritish zarur. Xuddi shu davrda mashg'ulotlar jarayonlarni ijobiy tugatish uchun zarur bo'lgan organizmning javob reaksiyasini berishga sharoit yaratiladi S.S Tajibaev (2016) fikricha, mikrosikl mashg'ulotlarida yuklamalarning o'sishini (dinamikasini) o'rganish masalasi bo'yicha dasturiy ilmiy tadqiqot maktabiga taalluqli bo'lib, keyinchalik qator mualliflar bu muammo bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib bordilar A.R. Taymurotov ishlarida quyidagi prinsipial holatlarga e'tibor beriladi: soxta tiklanish davrida bajarilgan ishni takrorlash vaqtida organizmda qayta yo'naltirish sodir bo'ladi; tiklanishdan so'ng yuklama ta'siri izlari ostida bajarilgan ish ahamiyatsiz darajada bo'ladi; haqiqiy tiklanish davrida bajarilgan ishning maksimal samaradorligiga erishiladi

D.D.Safarova, N.Sh.Bobomurodov, I.A.Mirzabekov, N.A. Tastanovlar quyidagilarni ham hisobga olish zarurligini uqtiradilarki, organizmda tiklanish jarayonlari bir vaqtning o'zida sodir bo'lmaydi organizmning tiklanishning asosiy jarayonlari vaqtida bo'lgan organizmning alohida ish funksiyalari to'laligicha tiklanmasa ham mashg'ulot yuklamalarini takrorlash uchun unumli bo'lgan asosan sharoit yaratiladi, deb hisoblaydi. Bu albatta ma'lumotlar asosida ba'zi bir mualliflar ishning turi va organizmning funksional tizimlari faoliyatiga uning ta'sirini hisobga olgan holda toliqishni aniq tavsiflashni taklif qiladilar

V.D. Timofeev, (2022) N.A Fedyayev, (2014) Xarlamovlar (2019) ta'kidicha, mavjud bo'lgan asosiy ilmiy adabiyotlar va amaliy tajribalarni tahlil qilish, ish bajarish va dam olishni ratsional ravishda olib borish mikrosikl hamda mashg'ulotlarining eng samarali rejalashtirish bo'lib hisoblanadi. Mashg'ulotlardagi turli xil yuklamalar uyg'unligi, organizmning alohida tizimlarining qayta tiklanmaganligi sportchini toliqishga olib kelishi mumkin. Ushbu kichik hamda katta yuklamalar uyg'unligi mashg'ulot jarayonlarini, aniq nazorat qilinmasligi oqibatida o'ta zo'riqish va toliqish sodir bo'lishidan ehtiyot bo'lish kerakligini takidlaydi

N.Sh.Bobomurodov tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlarda yuklamalar asosiy yo'nalishini o'zgartirish yo'li bilan organizmning nimaki tiklanish davrini qisqartirishga erishish mumkin, deb ta'kidlanadi. Demak, yangi berilgan yuklama bilan organizmga berilgan dastlabki yuklamalardan aniq toliqqan funksional tizimlarga ta'sir qiladi. Tiklanish jarayoni dastlabki yuklama ta'sirida talab darajasida tezlashadi

M.P. Sasin fikricha, bu qoidalarga rioya qilish, katta holatda yuklamalar bilan o'tkaziladigan mikrosiklda aniq mashg'ulot sonini oshirish yuqori bo'lgan sport natijalariga erishishda asosi bo'lib hisoblanadi. Mashg'ulot jarayonida beriladigan yuklama bilan mashg'ulotlarining 4 ta turidan foydalanish (katta, ahamiyatli, o'rtacha, past) quyidagi tartibda turlarga bo'linadi:

a) uzoq va qisqa muddatli, lekin maxsus bo'lgan chidamlilikni shiddatli rivojlantiruvchi mashg'ulotlar;

b) maxsus aniq kuch va tezlik sifatlarini rivojlantiruvchi mashg'ulotlar;

v) bir necha marotaba jismoniy sifatlarni birin-ketin yoki bir vaqtda kompleks rivojlantiruvchi asosiy mashg'ulotlar.

Demak, mashg'ulot yuklamalarini kattaligi va yo'nalishiga ko'ra oqilona almashlab olib borish asosida mashg'ulot jarayonini shiddatini va samaradorligini ancha oshirish mumkin

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, ushbu muammoni muvaffaqiyatli hal qilish uchun yuqori malakali kurashchilarning aniq holatiga va organizmiga bir kunda beriladigan bir necha xil, turli kattalikdagi va yo'nalishdagi yuklamalarning ta'sirini, mashg'ulotlar asosini kuchi va ta'sir qilish tavsifini chuqur o'rganish talab qilinadi. Mazkur masalani yechish asosan mikrosiklda turli mashg'ulotlarni bir xil almashlab o'tishning optimal tizimini ishlab chiqish va kurash sport turi bo'yicha yuqori malakali sportchilarni tayyorlashda uning samaradorligiga erishish imkoniyatini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Kerimov F.A. Sport kurashi nazariyasi va usuliyati. – T.: O'zDJTI nashriyot matbaa bo'limi, 2005.
2. Kerimov F.A. Sport sohasidagi ilmiy tadqiqotlar. – T.: Zar qalam, 2004.
3. Mirzaqulov Sh. Belbog'li kurash nazariyasi uslubi. – T. 2013.
4. Arslonov Sh.A., Tangriyev A.Sh. Sport pedagogik mahoratini oshirish DZYUDO. T. 2017

BASKETBOL O'YINI DAVOMIDA TO'PNI TO'G'RI UZATISH QOIDALARI

Hakimov Dilshod Quqonovich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti "Jismoniy madaniyat va sport" kafedrasida katta o'qituvchi.

e-mail: dilshod123@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada, jamoaviy sport turlaridan hisoblangan basketbol sport turi bilan shug'ullanuvchi yosh basketbolchilarning yuqori natijalarni qo'lga kiritishida ularning umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarliklari orqali harakat tezkorligini rivojlantirib borishga asosiy e'tiborni qaratish dolzarbligi haqida ma'lumotlar keltirilgan. Yosh basketbolchilarning harakat tezkorligini rivojlantirish usullari hamda vazifalarni hal etish yo'llariga alohida e'tibor berilgan. Jumladan: bolalar-o'smirlar sport maktablari boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida shug'ullanayotgan basketbolchilarida keskin harakatlarda muvozanatni, kutilmagan vaziyatlardagi murakkab reaksiyada harakat tezkorligini rivojlantiruvchi mashqlarni mashg'ulotlaridan foydalanib harakat tezkorligini rivojlantirish muammolarini o'rganish, harakat tezkorligini oshirishga qaratilgan mashqlar majmuasi ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: basketbol vositalari, yosh sportchilar, mashg'ulot jarayoni, mashqlar majmuasi, jismoniy sifatlari, tezkorlik, tezkor kuch, individual imkoniyatlar, shaxsiy sifatlari.

Аннотация: В данной статье представлена информация о важности сосредоточения внимания на развитии быстроты движений посредством общей и специальной физической подготовки юных баскетболистов, занимающихся баскетболом, который считается командным видом спорта, для достижения высоких результатов. Особое внимание уделено методам развития быстроты движений юных баскетболистов и способам решения задач. Например, для баскетболистов детско-юношеских спортивных школ на начальном этапе подготовки разработан комплекс упражнений, направленный на совершенствование скорости движений, с использованием упражнений, развивающих равновесие при резких движениях, быстроту движений в сложных реакциях в неожиданных ситуациях.

Ключевые слова: баскетбольная экипировка, юные спортсмены, тренировочный процесс, комплекс упражнений, физические качества, быстрота, быстрая сила, индивидуальные возможности, личностные качества.

Abstract: This article provides information about the importance of focusing on the development of quickness of movement through general and special physical training of young basketball players who play basketball, which is considered a team sport, to achieve high results. Special attention is paid to the methods of developing the speed of movement of young basketball

players and the ways of solving tasks. For example, a complex of exercises aimed at improving the speed of movement has been developed, using exercises that develop balance in sudden movements, quickness of movement in complex reactions in unexpected situations for basketball players of children-adolescent sports schools at the initial training stage.

Key words: *basketball equipment, young athletes, training process, exercise complex, physical qualities, quickness, quick strength, individual capabilities, personal qualities.*

KIRISH

Mamlakatimiz sportini rivojlantirish sohasida tubdan o'zgarishlar amalga oshirilmoqda. Davlatimiz jismoniy tarbiya va sportning kelajak avlodni sog'lom qilib tarbiyalashdagi o'rnini xisobga olib, sport ishlarini yanada takomillashtirish, uning zamon talablari darajasida o'quv va moddiy-texnik bazasini yaratish xamda axolining sportga bo'lgan qiziqishini oshirish yo'lida maqsadli davlat miqyosidagi tadbirlar ishlab chiqilib xayotga tadbiiq etilmoqda. Chunki sport millatning o'zligini anglashda uning aniiq maqsadlari sari jipslashuvida va birlashuvida, o'zidagi bor saloxiyatini xamda millat sifatidagi qudratini, jaxon uzra namoyon etmoqda. Yuksak sport yutuqlarining mavqiyi musobaqalarda raqobatchilikning keskinlashishi hamda mamlakat terma jamoalari sportchilari avlodlarining ommalashishi qonuniy jarayoni hozirgi davrda sport tanlovi va istiqbolli yoshlarni tayyorlash ilmiy-asoslangan asoslarini takomillashtirish zarurligini belgilab beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Basketbol sport o'yini jismoniy tarbiya tizimida muhim o'rin tutadi. Ushbu soha bo'yicha ko'plab olimlar ilmiy tadqiqotlar olib borganlar. Jumladan, R. S. Salomov o'zining jismoniy tarbiya nazariyasi haqidagi ishlarida sport o'yinlari, xususan basketbol o'yinining yoshlar jismoniy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini ta'kidlaydi. Uning fikricha, basketbol chaqqonlik, tezkorlik va chidamlilik kabi jismoniy sifatlarni rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi. Shuningdek, A. A. Abdullayev jismoniy tarbiya metodikasi bo'yicha olib borgan tadqiqotlarida basketbol mashg'ulotlarini to'g'ri tashkil etish o'quvchilarning harakat faoliyatini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatib o'tgan.

Sh. A. Xonkeldiyev esa o'z ilmiy ishlarida sport o'yinlari orqali yoshlarning jismoniy va irodaviy sifatlarini shakllantirish mumkinligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, basketbol jamoaviy o'yin sifatida hamkorlik, tez qaror qabul qilish va taktika qo'llash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bundan tashqari, A. T. Usmonxo'jayev va boshqa olimlar sport o'yinlarini o'qitish metodikasida basketbolning texnik va taktik elementlarini o'rgatish muhimligini qayd etganlar. Yuqoridagi adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, basketbol nafaqat sport turi, balki yoshlarning jismoniy rivojlanishi, sog'lom turmush tarzini shakllantirish va jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ma'lumki, uzatish – bu uchish yordamida hujumni davom ettirish uchun o'yinchi to'pni sherigiga yo'naltirilgan malakadir. To'pni to'g'ri va aniiq uzatishni bilish – o'yinda basketbolchilarning birgalikdagi aniiq, maqsadga yo'naltirilgan xarakterlarining asosidir. To'pning har xil uslublari bor. Ularni u yoki bu o'yin holati, to'pni uzatish lozim bo'lgan oraliq, sherigining joylashishi yoki harakat yo'nalishi raqiblarining qarshi harakat uslublari va xarakteriga qarab qo'llaniladi.

Pereferik ko'rish, qo'l harakatlarining tezligi, tadbirkorlik, aniiq va taktik fikrlash – to'pni xatosiz uzata oladigan basketbolchilarni xarakterlovchi sifatlardir.

Uzatishning uslublari bajarish tezligi va aniqligi ma'lum darajada panja va barmoqlarining usulni asosiy qismida juda tez ishlashiga bog'liq. To'pni uzatishda asosan panja va barmoqlar bilan harakat qilish kerak, o'shanda uzatish yo'nalishini aniqlash raqibga qiyin bo'ladi. To'pni qabul qilayotgan sherikni ko'rish kerak, lekin unga qarab turmaslik lozim. Uzatish paytida muvozanat holatini saqlash lozim, bo'lmasa uzatishga mo'ljallangan yo'nalish raqib tomondan to'sib yo' to'p

olib qo'yilishi mumkin, o'yinchi esa beihitoyor xato "yugurish" qilib qo'yadi (uchinchi qadam qo'yadi yoki joyidan siljiydi).

TAHLIL VA NATIJALAR

To'pni ko'krakdan ikki qo'l bilan uzatish – nisbatan oddiy o'yin paytida, raqibning ta'qibi bo'shroq bo'lganda, to'pni yaqin va o'rta masofadagi sherigiga aniq va tez yo'naltirishga imkon beruvchi asosiy usuldir.

Tayyorlov qismi – barmoqlari yoyilgan panja bel balandligi to'pni erkin ushlab turadi. Tirsaklar bir oz bukilgan. Qo'llarning aylana harakati bilan to'pni ko'kragiga tortadi.

Asosiy qism – to'p qo'llarni oxirigacha tez tog'rilash bilan oldinga yuboriladi, orqaga aylanish harakatini beruvchi panjalar harakati bilan to'ldiradi.

Yakunlovchi qism: to'pni uzatgandan keyin qo'llarni bo'sh tushiriladi, o'yinchi to'g'rilanadi, so'ng esa bir oz oyoqlarni bukilgan holatga qaytadi (shunday yakunlovchi qism uzatishning boshqa usullariga ham xos). Agar raqib to'pni ko'krak balandligida uzatishga halaqit bersa, unda to'pni shunday yuborish mumkinki, u sherigi yaqinidagi maydonga urilib, to'g'ri unga sapchishi mumkin. To'pning tez sapchishi uchun unga ba'zan oldiga aylanma harakat berishadi. Bunday uzatish paytida oyoqlarni ko'proq bukish, qo'llarni esa to'p bilan oldinga-pastga yo'naltirish lozim.

Yuqoridan ikki qo'llab uzatishdan ko'proq raqib zich himoya qilayotgan paytida o'rtacha masofalarda foydalaniladi. To'pning bosh ustidagi holati uning o'yinchi o'z sherigiga himoyachi qo'llarni ustidan aniq uzatishga imkoniyat beradi. Tayyorlov qismi: o'yinchi to'pni bir oz bukilgan qo'llari bilan bosh ustiga ko'taradi va uni bosh orqasiga o'tkazadi. Asosiy qism: o'yinchi keskin qo'l harakatlari bilan, ularni tirsak bo'g'inlarida rostlab va panjalari bilan tez siltash harakat qilib, to'pni sherigiga yo'naltiradi.

Yelkadan bir qo'llab uzatish to'pni yaqin va o'rta masofaga uzatishda qo'llaniladigan usuldir. Bunda uzatish uchun eng oz vaqt ketadi va to'pni yaxshi nazorat qilinadi. To'pning uchib chiqish vaqtidagi panjalarning qo'shimcha harakati o'yinchiga yo'nalish va katta diapazonda to'pning uchish trayektoriyasini o'zgartirishga imkon beradi.

Tayyorlov qismi: qo'lni to'p bilan o'ng yelkaga olib borishdi (o'ng qo'l bilan uzatishda to'p o'ng qo'l panjasida turadi va ushlab uchun chap qo'l bilan yordam beriladi, tirsak ko'tarilmasligi kerak; shu bilan bir vaqtda o'yinchi o'ng tomonga buriladi.

Asosiy qism: to'p o'ng qo'lda, uni tez rostlashadi va shu zahoti panja bilan siltash harakatlari va gavda burilishini bajariladi.

Yakunlovchi qism: to'p uchib chiqqandan keyin o'ng qo'lda uni biron (lahza) kuzatib qo'yadi, so'ngra pastga tushirishadi. O'yinchi bir oz bukilgan oyoqlarda muvozanat holatiga qaytadi.

Yuqoridan bir qo'llab "kryuk" usuli bilan uzatish qattiq ta'qib qilayotgan raqibning ko'tarilgan qo'llari ustidan to'pni o'rta va ayniqsa uzoq masofaga yuborish kerak bo'lgan vaqtda qo'llaniladi (16-rasm).

Tayyorlov qismi: o'yinchi yoni bilan uzatib berish yo'nalishiga tomon buriladi, qo'lidagi to'pni orqa-yon tomonga o'tkazadi – to'p kaftda yotadi va barmoqlar bilan ushlab turiladi. O'yinchi ancha oldinga chiqargan boshqa qo'li bilan uni ta'qib qilayotgan raqibdan uzoqlashadi.

Asosiy qismi: kaftda yotgan to'pni keskin bosh ustiga oshirib, panjalarini yoyib sherigiga yo'naltirish.

Pastdan bir qo'llab uzatish: yaqin va o'rtacha masofalarga, raqib to'pni yuqoriga tutib olishga zo'r berib harakat qilgan paytda bajariladi. To'pni sherigiga raqibning qo'l ostidan yo'naltirishadi. Tayyorlov qismi: to'g'ri yoki bir oz bukilgan qo'lni to'p bilan orqaga o'tkaziladi, to'p kaftda yotadi, barmoqlar bilan va markazdan qochiradigan kuch tufayli ushlab turiladi. Asosiy qism: qo'lni to'p bilan sonni yonidan oldinga-yuqoriga chiqariladi. To'pning uchib chiqishi uchun panja yoyiladi va barmoqlar uni itarib yuboradi. Tayyorlov qism: qo'lni to'p bilan o'ng yelkaga olib boriladi, o'ng qo'l bilan uzatishda to'p o'ng qo'l panjasida turadi va ushlab uchun chap qo'l bilan yordam beriladi, tirsak ko'tarilmasligi kerak; shu bilan bir vaqtda o'yinchi o'ng tomonga buriladi.

XULOSA

Basketbol — tezkorlik, aniqlik va jamoaviy hamkorlikni talab qiladigan sport turidir. O'yinda g'alaba qozonish uchun o'yinchilar bir-birini yaxshi tushunishi va to'g'ri taktika qo'llashi kerak. Ayniqsa, to'pni uzatish (pas berish) o'yinning muhim qoidalaridan biri hisoblanadi. O'yinchilar to'pni jamoadoshlariga ko'krakdan uzatish, yerga urib uzatish yoki yuqoridan uzatish kabi usullar orqali yetkazadilar. To'pni uzatishda aniqlik, tezlik va to'g'ri vaqtni tanlash juda muhim, chunki noto'g'ri uzatma raqib jamoaga to'pni yo'qotishga olib kelishi mumkin. Shu sababli basketbol nafaqat jismoniy kuchni, balki diqqat, tez fikrlash va jamoaviy uyg'unlikni ham rivojlantiradi. Natijada basketbol yoshlar uchun sog'lom turmush tarzini shakllantiradigan va do'stlikni mustahkamlaydigan sport turi hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdullayev A. A. *Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi*. Toshkent: O'qituvchi, 2015.
2. Salomov R. S. *Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubi*. Toshkent: O'qituvchi, 2014.
3. Xo'jayev F. *Sport o'yinlari va ularni o'qitish metodikasi*. Toshkent, 2016.
4. Xodjayev B. X. *Sport pedagogikasi*. Toshkent: Fan va texnologiya, 2017.
5. Karimov M. M. *Basketbol o'yinining nazariyasi va metodikasi*. Toshkent, 2018.
6. Xonkeldiyev Sh. A. *Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi*. Toshkent, 2019.
7. Usmonxo'jayev A. T. *Sport o'yinlari*. Toshkent: O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti nashriyoti, 2020.

DOPINGGA QARSHI KURASHNING XALQARO TIZIMI

Rajapov G'olibek

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM katta o'qituvchi

e-mail: rajapovgolibbek@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy sportda dopingga qarshi kurashning xalqaro tizimi, uning shakllanish bosqichlari, huquqiy va tashkiliy asoslari tahlil qilinadi. Doping tushunchasining mazmuni, uning sportchilarning sog'lig'i va sportning adolat tamoyillariga salbiy ta'siri yoritiladi. Xalqaro antidoping tashkilotlarining, xususan, Jahon Antidoping Agentligi faoliyati, Jahon Antidoping Kodeksining ahamiyati va uning global sport tizimidagi o'rni ko'rsatib beriladi. Maqolada doping nazorati, test jarayonlari, biologik pasport tizimi, ta'lim va profilaktika choralari hamda huquqiy mexanizmlar keng yoritilgan. Shuningdek, antidoping tizimining ijtimoiy-axloqiy ahamiyati va kelgusidagi rivojlanish istiqbollari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: doping, antidoping tizimi, xalqaro sport, sport etikasi, Jahon Antidoping Kodeksi, sportchilarning sog'lig'i.

Аннотация: В статье анализируется международная система борьбы с допингом в современном спорте, её организационно-правовые основы и этапы формирования. Рассматривается сущность допинга, его негативное влияние на здоровье спортсменов и принципы честной спортивной конкуренции. Особое внимание уделяется деятельности Всемирного антидопингового агентства, значению Всемирного антидопингового кодекса и его роли в глобальной спортивной системе. Освещаются вопросы допинг-контроля, тестирования, биологического паспорта спортсмена, образовательных и профилактических мер, а также правовых механизмов. Раскрывается социально-нравственное значение антидопинговой системы и перспективы её дальнейшего развития.

Ключевые слова: допинг, антидопинговая система, международный спорт, спортивная этика, Всемирный антидопинговый кодекс, здоровье спортсменов.

Annotation: This article examines the international anti-doping system in modern sport, its organizational and legal foundations, and stages of development. The concept of doping and its negative impact on athletes' health and the principles of fair competition are analyzed. Special attention is paid to the activities of the World Anti-Doping Agency and the significance of the World Anti-Doping Code in the global sports system. The article discusses doping control, testing procedures, the athlete biological passport, educational and preventive measures, as well as legal

mechanisms. The social and ethical importance of the anti-doping system and its future development prospects are also highlighted.

Keywords: *doping, anti-doping system, international sport, sports ethics, World Anti-Doping Code, athletes' health.*

KIRISH

Dopingga qarshi kurashning xalqaro tizimi zamonaviy sportning eng muhim va dolzarb yo'nalishlaridan biri bo'lib, u sportning halolligi, adolat tamoyillari va sportchilar salomatligini himoya qilishga qaratilgan global mexanizmlar majmuasini o'z ichiga oladi. Sport inson jismoniy va ma'naviy kamolotining timsoli sifatida qadrlanadi, biroq yuqori natijalarga bo'lgan keskin raqobat ayrim hollarda noqonuniy va nosog'lom usullardan foydalanishga olib kelgan. Ana shunday sharoitda dopingga qarshi kurash tizimi sportni toza saqlash, sportchilarning teng sharoitda bellashishini ta'minlash va sportning ijtimoiy nufuzini asrash maqsadida shakllandi va bugungi kunda xalqaro miqyosda yagona tamoyillar asosida faoliyat yuritmoqda[4].

Doping tushunchasi sportchining jismoniy yoki psixologik imkoniyatlarini sun'iy ravishda oshirish maqsadida taqiqlangan moddalar yoki usullardan foydalanishni anglatadi. Bunday amaliyot nafaqat sport qoidalariga zid, balki sportchining sog'lig'iga jiddiy zarar yetkazishi mumkin. Tarixan dopingdanfoydalanish holatlari sport bilan birga paydo bo'lgan bo'lsa-da, XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab bu muammo global tus oldi. Xususan, professional sportning rivojlanishi, xalqaro musobaqalarning nufuzi va moliyaviy manfaatlarining ortishi dopingga qarshi kurashni tizimli va markazlashgan holda olib borishni taqozo etdi.

Dopingga qarshi kurashning xalqaro tizimi, avvalo, umumiy huquqiy va tashkiliy asoslarni yaratish orqali shakllandi. Bu borada yetakchi rolni World Anti-Doping Agency bajaradi. Mazkur tashkilot 1999-yilda tashkil etilib, uning asosiy vazifasi butun dunyo bo'ylab dopingga qarshi siyosatni muvofiqlashtirish, yagona standartlar va qoidalarni ishlab chiqishdan iboratdir. WADA tomonidan ishlab chiqilgan Jahon Antidoping Kodeksi bugungi kunda barcha xalqaro sport federatsiyalari, milliy antidoping tashkilotlari va Olimpiya harakati subyektlari uchun majburiy hujjat hisoblanadi. Ushbu kodeks dopingga qarshi kurashning asosiy tamoyillari, taqiqlangan moddalar ro'yxati, test o'tkazish tartibi va sanksiyalarni belgilab beradi[2].

Xalqaro antidoping tizimining muhim jihatlaridan biri — uning global qamrovi va yagona yondashuvga asoslanganligidir. Turli mamlakatlarda sport tizimlari, huquqiy muhit va madaniy qarashlar farq qilsa-da, antidoping qoidalari barcha sportchilar uchun bir xil amal qiladi. Bu tenglik tamoyilini ta'minlashga xizmat qiladi va sportchilarning millati yoki yashash joyidan qat'i nazar, adolatli raqobat muhitini yaratadi. Shu bilan birga, antidoping tizimi sportchilarning huquqlarini himoya qilishga ham alohida e'tibor qaratadi. Test jarayonlari, namunalarni tahlil qilish va intizomiy ishlar qat'iy tartib-qoidalarga muvofiq amalga oshiriladi[1].

Dopingga qarshi kurash tizimida nazorat va test jarayonlari markaziy o'rin tutadi. Sportchilar musobaqa vaqtida ham, musobaqadan tashqari davrda ham doping nazoratidan o'tkazilishi mumkin. Bu yondashuv sportchilarning yil davomida toza sport tamoyillariga rioya etishini ta'minlashga qaratilgan. Zamonaviy laboratoriyalar biologik namunalarni yuqori aniqlik bilan tahlil qilish imkoniyatiga ega bo'lib, yangi texnologiyalar yordamida juda kichik miqdordagi taqiqlangan moddalarni hamaniqlash mumkin. Shu bilan birga, biologik pasport tizimi joriy etilib, sportchining uzoq muddatli biologik ko'rsatkichlari kuzatib boriladi va shubhali o'zgarishlar aniqlanadi.

Xalqaro antidoping tizimining yana bir muhim tarkibiy qismi — ta'lim va profilaktika faoliyatidir. Dopingga qarshi kurash faqat jazolash bilan cheklanmaydi, balki sportchilar, murabbiylar va sport mutaxassislarida toza sport madaniyatini shakllantirishni ham maqsad qiladi. Turli seminarlar, treninglar va axborot kampaniyalari orqali sportchilarga dopingning zararli oqibatlari, taqiqlangan moddalar va qoidabuzarliklar uchun belgilangan javobgarlik haqida ma'lumot beriladi. Bu esa yosh sportchilarni erta bosqichdanoq halol sport tamoyillariga sodiq bo'lishga undaydi[3].

Dopingga qarshi xalqaro tizimda Olimpiya harakati ham muhim o'rin egallaydi. International Olympic Committee antidoping siyosatini qat'iy qo'llab-quvvatlaydi va Olimpiya o'yinlarida doping

nazoratini eng yuqori darajada tashkil etadi. Olimpiya o'yinlari sportning eng nufuzli musobaqasi bo'lgani sababli, bu yerda toza sport tamoyillariga rioya etilishi butun sport olami uchun muhim signal hisoblanadi. Shu bois Olimpiya musobaqalarida doping nazorati soni, tahlil sifati va intizomiy choralar darajasi nihoyatda yuqori bo'ladi.

Dopingga qarshi kurash tizimi doimiy ravishda rivojlanib bormoqda. Fan va texnologiyaning rivoji bilan bir qatorda, doping usullari ham murakkablashmoqda. Gen dopingi, gormonlar bilan bog'liq yangi usullar va yashirin stimulyatorlar antidoping tizimi oldida yangi chaqiriqlarni yuzaga keltirmoqda. Shu sababli xalqaro tashkilotlar ilmiy tadqiqotlarga katta e'tibor qaratmoqda. Yangi aniqlash usullari, ilg'or laboratoriya texnologiyalari va sun'iy intellekt asosidagi tahlil tizimlari antidoping faoliyatining samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda[5].

Xalqaro antidoping tizimida huquqiy mexanizmlar ham muhim ahamiyatga ega. Doping qoidalarini buzgan sportchilar uchun belgilangan sanksiyalar qat'iy va adolatli bo'lishi lozim. Shu bilan birga, sportchilarning o'zini himoya qilish huquqi ham ta'minlanadi. Intizomiy ishlar mustaqil arbitraj organlari orqali ko'rib chiqiladi, sportchilarga apellyatsiya berish imkoniyati yaratiladi. Bu tizim sportchilarning huquqiy himoyasini kuchaytirib, antidoping jarayonlariga bo'lgan ishonchni oshiradi.

Dopingga qarshi kurashning xalqaro tizimi faqat professional sport bilan cheklanib qolmaydi, balki havaskor sport va ommaviy jismoniy tarbiya sohasini ham qamrab oladi. Sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish, yoshlar sportini rivojlantirish va sport orqali ijtimoiy tarbiyani kuchaytirishda toza sport g'oyasi muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtayi nazardan, antidoping siyosati jamiyatda sog'lom raqobat va halollik qadriyatlarini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Milliy antidoping tashkilotlari xalqaro tizimning ajralmas bo'g'ini hisoblanadi. Har bir mamlakatda milliy antidoping agentliklari tashkil etilib, ular xalqaro kodeks talablariga muvofiq faoliyat yuritadi. Bu tashkilotlar sportchilarning testdan o'tkazilishi, ta'lim dasturlarini amalga oshirish va xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik qilish orqali global tizimning uzviy ishlashini ta'minlaydi. Shu tarzda dopingga qarshi kurash markazlashgan, ammo bir vaqtning o'zida mahalliy xususiyatlarni hisobga olgan holda olib boriladi. Dopingga qarshi kurashning ijtimoiy va axloqiy jihatlari ham e'tibordan chetda qolmaydi. Toza sport g'oyasi sportchilarda mas'uliyat, intizom va halollik kabi fazilatlarni shakllantiradi. Sport nafaqat jismoniy kuch sinovi, balki ma'naviy yetuklik mezonidir. Dopingdan foydalanish sportning tarbiyaviy ahamiyatini pasaytiradi, yosh avlod uchun salbiy namuna bo'lishi mumkin. Shu bois antidoping tizimi sportning axloqiy asoslarini mustahkamlashga qaratilgan keng qamrovli harakat sifatida namoyon bo'ladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, dopingga qarshi kurashning xalqaro tizimi zamonaviy sportning ajralmas va muhim tarkibiy qismidir. U sportchilarning sog'lig'ini himoya qilish, adolatli raqobatni ta'minlash va sportning ijtimoiy nufuzini saqlashga xizmat qiladi. Yagona qoidalar, ilg'or texnologiyalar, ta'lim va huquqiy mexanizmlar uyg'unligi orqali ushbu tizim global miqyosda samarali faoliyat yuritmoqda. Kelajakda ham antidoping tizimi sport rivoji bilan hamnafas ravishda takomillashib borishi, sportni toza va halol holda kelajak avlodlarga yetkazishda muhim rol o'ynashi shubhasiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Aliyev B.B. Sport tizimida nazorat va monitoring. – Toshkent: Innovatsiya, 2020.
2. Rahmonov D.D. Yoshlar sporti va tarbiya masalalari. – Toshkent: Yoshlar nashriyoti, 2018.
3. Xudoyberdiyev A.S. Sportda tibbiy nazorat asoslari. – Toshkent: Tibbiyot, 2016.
4. Sobirov K.K. Jismoniy madaniyat va sport siyosati. – Toshkent: O'zbekiston, 2021.
5. Nazarov F.F. Sportda axborot va ta'lim texnologiyalari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2022.
6. Normurodovna, A. M. (2025). Ingliz tili grammatikasining Ingliz tili kursidagi ahamiyati. In *International Educators Conference* (pp. 302-309).
7. Normurodovna, A. M. (2025). Tashkilotlar o'rtasidagi hamkorlikda Ingliz tilining ahamiyati. In *International Educators Conference* (pp. 310-317).

8. Ergashevna, S. M. (2025). Ingliz tili mutaxassislarini tayyorlashda xorijiy tajribalardan foydalanish. In *International Educators Conference* (pp. 358-365).
9. Ergashevna, S. M. (2025). Ingliz tili mutaxassisi bo'lishda boshlang'ich Ingliz tili darslarining ahamiyati. In *International Educators Conference* (pp. 350-357).
10. Axmedovna, B. S. (2025). O'zbekistonda xorijiy tillarning ahamiyati. In *International Educators Conference* (pp. 326-333).

YUQORI MALAKALI 400 -METRGA YUGURUVCHI XOTIN-QIZLARNING JISMONIY TAYYORGARLIGINI ANIQLASH

Nazarov Nuriddin Baxranovich

Iqtisodiyot va Pedagogika universiteti Samarqand kampusi Pedagogika kafedrası o'qituvchisi
e-mail: nuriddinnazarov08@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada yuqori malakali 400 metrga yuguruvchi xotin-qizlarning jismoniy tayyorgarligini aniqlash va baholash masalalari yoritilgan. Tadqiqotning asosiy maqsadi 400 metr masofaga yuguruvchi yuqori malakali sportchi xotin-qizlarning jismoniy tayyorgarlik darajasini aniqlash, asosiy jismoniy sifatlarning rivojlanish holatini baholash hamda ularning sport natijalariga ta'sirini o'rganishdan iborat. Tadqiqot jarayonida sportchilarning tezkorlik, tezkor-kuch, chidamlilik, kuch, chaqqonlik va egiluvchanlik sifatlari maxsus test mashqlari yordamida baholandi. Olingan natijalar asosida yuqori malakali 400 metrga yuguruvchi xotin-qizlarning jismoniy tayyorgarlik darajasi tahlil qilinib, mashg'ulot jarayonini takomillashtirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi. Tadqiqot natijalari 400 metrga yuguruvchi sportchilarning jismoniy tayyorgarligini samarali boshqarish va sport natijalarini yaxshilashda muhim amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: 400 metrga yugurish, xotin-qizlar, yuqori malakali sportchilar, jismoniy tayyorgarlik, tezkorlik, chidamlilik, tezkor-kuch, kuch, chaqqonlik, egiluvchanlik, sport mashg'ulotlari.

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы определения и оценки физической подготовленности высококвалифицированных спортсменок, специализирующихся в беге на 400 метров. Основной целью исследования является определение уровня физической подготовленности высококвалифицированных бегуний на 400 метров, оценка состояния развития основных физических качеств и изучение их влияния на спортивные результаты. В процессе исследования с помощью специальных тестовых упражнений оценивались такие физические качества спортсменок, как быстрота, скоростно-силовые способности, выносливость, сила, ловкость и гибкость. На основе полученных результатов был проведён анализ уровня физической подготовленности высококвалифицированных бегуний на 400 метров и разработаны практические рекомендации по совершенствованию тренировочного процесса. Результаты исследования имеют важное практическое значение для эффективного управления физической подготовкой спортсменок, специализирующихся в беге на 400 метров, и повышения их спортивных результатов.

Ключевые слова: бег на 400 метров, женщины, высококвалифицированные спортсменки, физическая подготовленность, быстрота, выносливость, скоростно-силовые способности, сила, ловкость, гибкость, спортивная тренировка.

Abstract: This article examines the assessment and evaluation of the physical fitness of highly qualified female athletes specializing in the 400-meter race. The main purpose of the study is to determine the level of physical fitness of highly qualified 400-meter female runners, assess the development of their basic physical qualities, and investigate their influence on athletic performance. During the study, the athletes' speed, speed-strength abilities, endurance, strength, agility, and flexibility were assessed using specific physical fitness tests. Based on the results obtained, the level of physical fitness of highly qualified 400-meter female runners was analyzed, and practical recommendations for improving the training process were developed. The findings of the study are

of practical importance for effectively managing the physical preparation of 400-meter female runners and improving their athletic performance.

Keywords: 400-meter running, women, highly qualified female athletes, physical fitness, speed, endurance, speed-strength abilities, strength, agility, flexibility, sports training.

KIRISH

Mamlakatimizda yengil atletika sport turini rivojlantirish, ommaviyligini oshirish, iqdidorli yosh 400 metr masofaga yuguruvchi sportchi xotin-qizlarni saralab olish, sportchi qizlarni ko'p yillik tayyorgarlik bosqichlariga yo'naltirish va yuksak sport natijalariga erishtirish kabi ustuvor vazifalarni amalga oshirish lozim. [1, 2] Albatta oldinga qo'yilgan ushbu yuksak natijalarni amalga oshirishda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev tomonidan jismoniy tarbiya va sportga oid chiqarilayotgan Farmon va Qarorlarning o'zni beqiyosdir. Jumladan Olimpiya va paralimpiya sport turlarini rivojlantirish orqali nufuzli xalqaro sport musobaqalari, shu jumladan, 2028-yil Los-Anjeles shahrida (AQSH) bo'lib o'tadigan XXXIV yozgi Olimpiya va XVIII Paralimpiya o'yinlarida (keyingi o'rinlarda — Olimpiya va Paralimpiya o'yinlari) sportchilarimizning har tomonlama muvaffaqiyatli ishtirok etishini ta'minlash va sportchilarni puxta tayyorgarlik ko'rish vazifalarni belgilab berilganligi soxa xodimlarini yanada samaraliroq mehnat qilishga undaydi.

Bugungi kunda 400 metr masofaga yuguruvchi xotin-qizlarni musobaqalarga tayyorlash bo'yicha ko'pchilik olimlar tomonidan tadqiqot ishlari olib borilgan va hozirda xam tadqiqotlar olib borilmoqda [3, 4, 5]. F.P.Suslov, A.I.Polunin, O.Pavlova, V.Nikitushkin, Yu.G.Travin, V.N. Verxoshanskiy, M.S.Olimov, H.T.To'xtaboyev, B.T.Haydarov, I.R.Soliyev, R.A.Burnashev, N.B.Nazarov, Z.M.Utayev va boshqalar tomonidan yillik tayyorgarlik mashg'ulotlarini rejalashtirish, musobaqa oldi tayyorgarligi, saralash va yo'naltirish, ko'p yillik tayyorgarlik bosqichlariga sportchilarni tayyorlash va mashg'ulot jarayonini boshqarish masalalariga e'tibor qaratilgan bo'lsada [6, 7], ammo yuqori malakali 400 metrga yuguruvchi xotin-qizlarni tayyorlash masalasi bo'yicha yetarlicha tadqiqotlar yurtimizda olib borilmaganligi tadqiqot jarayonida aniqlandi.

Biz bilamizki sport maktablari bugungi kunda milliy terma jamoa uchun zaxira sportchilarni tayyorlashda yetakchilik qiladi [8].

O'tkaziladigan tadqiqotda 400 metr masofaga yuguruvchi xotin-qizlarning sport natijalarini taxlili shuni ko'rsatadiki, Jaxon va Osiyo chimpionatlari xamda Olimpia o'yinlarida O'zbekiston sportchilarini ko'rinmayotganligi va sport natijalarini past darajada shakllanganligi qisqa masofaga yuguruvchilarni tayyorlash tizimida yetarlicha kamchiliklar borligini ko'rsatadi [9, 11].

Qolaversa tayyorgarlikning ko'p yillik dasturlarini takomillashtirilgan optimal variantlarini ishlab chiqish va amalyotga tadbiiq etish bugungi kunda soxada dolzarb va kechiktirib bo'lmas vazfalardan sanaladi.

TADQIQOTNING MAQSADI

Tadqiqotning asosiy maqsadi 400 metrga yuguruvchi yuqori malakali xotin-qizlarning jismoniy tayyorgarlik darajasini tahlil qilish, ushbu masofada yuqori sport natijasini ta'minlovchi asosiy jismoniy sifatlarni aniqlash va mashg'ulot jarayonini takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

TADQIQOTNING VAZIFALARI

1. 400 metrga yuguruvchi yuqori malakali xotin-qizlarning jismoniy tayyorgarligini tadqiqot davomida aniqlash, o'rganish va taxlil qilish.
2. Sport natijasiga ta'sir qiluvchi asosiy jismoniy sifatlarni aniqlash.
3. Tezlik, tezkor-kuch va maxsus chidamlilik ko'rsatkichlarini tahlil qilish.

4. Nazorat mashqlari orqali sportchilarning tayyorgarlik darajasini baholash.
5. 400 metrga yuguruvchilar mashg'ulot jarayonini takomillashtirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

1-jadval

Tajriba va nazorat guruhi 400 metr masofaga yuguruvchi yuqori malakali xotin-qizlarning tadqiqot davomida jismoniy tayyorgarlik darajalarining shakllanganlik dinamikasi (n=26)

Nazorat mashqlari	Tajriba guruhi	Nazorat guruhi
30m (s)	4,65	4,89
60 m (s)	8,21	8,37
100 m (s)	13,55	13,74
200 m (s)	32,24	32,41
400 m (s)	64,18	64,78
600 m (s)	97,33	97,57
Turgan joydan uzunlikka sakrash (sm)	140,5	135,5
Turgan joydan uzunlikka uch hatlab sakrash (sm)	520,0	515,0
2- kg li tuldirma tupni uloqtirish (sm)	650,0	645,0

tezkor kuchni 30 metr masofaga yugurush orqali aniqlaganimizda tajriba guruhida ushbu ko'rsatkich 4,65 soniyaga teng ekanligi qayd etildi. Ushbu nazorat testi bo'yicha nazorat guruhidan tadqiqot davomida olingan natijalar 4,89 soniyaga teng bo'ldi.

Navbatdagi tezkor-kuch sifatini talab etadigan 60 metr masofaga yugurush testi bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotda, qisqa masofaga yuguruvchi qizlarning tajriba guruhi sinaluvchilari tajriba boshida 8,21 soniya natijani qayd etishdi. Nazorat guruhida esa 60 m masofaga yugurush natijasi tadqiqot davomida 8,37 soniyaga teng ekanligi qayd etildi.

Navbatdagi tezkor kuch sifatini talab etadigan 100 metr masofaga yugurish testi bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotda tajriba guruhi qizlarining tadqiqot davomida 13,55 soniya natijani qayd etishdi. Nazorat guruhi qizlarida esa tadqiqot davomida bu ko'rsatkich o'rtacha 13,74 soniyaga teng bo'ldi.

Navbatdagi tezkor chidamlilikni talab etadigan ko'rsatkichlaridan biri 200 metr masofaga yugurish turida esa tajriba guruhi qizlar tadqiqot davomida 32,24 soniya natijani qayd etdi. Nazorat guruhiga mansub qizlarda esa tadqiqot davomida bu ko'rsatkich o'rtacha 32,41 soniyaga teng bo'di.

Navbatdagi tezkor chidamlilikni talab etadigan ko'rsatkichlaridan biri 400 metr masofaga yugurish turida esa tajriba guruhi qizlar tadqiqot davomida 64,18 soniya natijani qayd etdi. Nazorat guruhiga mansub qizlarda esa tadqiqot davomida bu ko'rsatkich o'rtacha 64,78 soniyaga teng bo'di.

Navbatdagi maxsus chidamlilikni talab etadigan ko'rsatkichlaridan biri 600 metr masofaga yugurish turida esa tajriba guruhi qizlar tadqiqot davomida 97,33 soniya natijani qayd etdi. Nazorat guruhiga mansub qizlarda esa tadqiqot davomida bu ko'rsatkich o'rtacha 97,57 soniyaga teng bo'di.

Tezkor kuch sifatini namoyon qiladigan joyidan turib uzunlikka sakrash sinov dasturida tajriba guruhi qizlar tajriba davomida 140,5 sm. natijani qayd etishgan bo'lsa, ushbu sinov bo'yicha nazorat guruhida ishtirok etgan sportchi qizlar tadqiqot davomida 135,5 sm ga sakrashdi.

Pedagogik tajribada qisqa masofaga yuguruvchilarning portlovchi ko'chini rivojlantirishga qaratilgan turgan joyidan uch hatlab sakrash sinov nazoratini tajriba guruhidan tadqiqot davomida qabul qilganimizda 520,0 sm natijaga sakrashdi. Ushbu turdan nazorat guruhidan tadqiqot davomida qabul qilganimizda 515,0 sm ni tashkil etdi.

Qo'lning portlovchi ko'chini aniqlash uchun esa 2 kilagiramli to'ldirma to'pni bosh ortidan uloqtirish sinovi o'tkazilganda tadqiqot davomida, tajriba guruhi sportchi qizlarning ko'rsatgan natijalari 650,0 sm ni tashkil etgan bo'lsa, nazorat guruhi sinaluvchi qizlarida ushbu ko'rsatkichlar bo'yicha o'tkazganimizda 449,0 sm ni tashkil etdi.

Biz tamonimizdan yuqori malakali 400 metrga yuguruvchi xotin-qizlar bilan o'tkazilgan pedagogik tajriba natijalarini taxlil qilganimizda, barcha ko'rsatkichlar bo'yicha tadqiqot davomida tajriba va nazorat guruhi sportchi qizlarning ko'rsatkichlarida bir-biridan sezilarli farq qilganligini ko'rishimiz mumkun.

XULOSA

Yuqori malakali 400 metrga yuguruvchi xotin-qizlarning jismoniy tayyorgarligini tuzilishi bo'yicha o'tkazilgan tadqiqot natijalari qo'ydagi xulasalarni qayd etish imkonini berdi.

400 metrga yuguruvchi yuqori malakali xotin-qizlarning jismoniy tayyorgarligi murakkab va ko'p komponentli jarayon bo'lib, unda tezlik, tezkor-kuch, maxsus chidamlilik va tezlik chidamliligi yetakchi o'rin egallaydi. Ushbu jismoniy sifatlarning uyg'un rivojlanishi sportchining musobaqa faoliyatida yuqori natijaga erishishini ta'minlaydi.

Tahlil natijalariga ko'ra, 400 metrga yugurishda faqat yuqori maksimal tezlikka ega bo'lish yetarli emas. Sportchi ushbu tezlikni masofaning katta qismida samarali saqlay olishi kerak. Shu sababli mashg'ulot jarayonida sprint tayyorgarligi bilan bir qatorda maxsus chidamlilikni rivojlantirishga ham katta e'tibor qaratish lozim.

Jismoniy tayyorgarlikni nazorat qilish uchun 30 va 60 metrga yugurish, joyidan uzunlikka sakrash, 150 va 300 metrga yugurish kabi testlardan foydalanish sportchining tayyorgarlik holatini kompleks baholash imkonini beradi. Olingan natijalar asosida mashg'ulot yuklamalarini individual ravishda tuzatish sport natijasining barqaror o'sishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ivochkin V.V., Travin Yu.G., Korolev G.N., Semayeva G.N. Legkaya atletika: beg na sredniye i dlinnyye distansii, sportivnaya xodba: Primernaya programma sportivnoy podgotovki dlya detsko-yunosheskix sportivnyx shkol, spetsializirovannyx detsko-yunosheskix shkol olimpiyskogo rezerva. – M.: Sovetskiy sport, 2009. - 108 s.

2. Polunin A.I. Shkola bega Vyacheslava Yevstratova. Sovetskiy sport. – M.: 2013 y. 135 s

3. Soliyev I.R. Qisqa masofalarga yugurishda sportchilarni texnik tayyorgarlik davrida start reaksiyalarini takomillashtirishni tahlil qilish. // FAN-SPORTGA ilmiy – nazariy jurnal. Toshkent. 2018 yil 2 son. 56-60 betlar.

4. Soliyev I.R. Yuqori malakali uzoq masofaga yuguruvchi sportchi qizlarni tayyorgarlik mashg'ulotlari va musobaqa jarayonining qiyosiy tahlili. // O'zMU XABARLARI. Toshkent. 2018 yil №1/1 2018y. 171-174 betlar.

5. Olimov M.S., Soliyev I.R., Haydarov B.Sh. / Darslik. Sport pedagogik mahoratini oshirish. – T.: 2017. – 318 b.

6. Olimov M.S., To'xtaboyev N.T., Soliyev I.R., Ortiqov X.T. /O'rta va uzoq masofalarga yugurish uslubi. O'quv qo'llanma. "Fan va texnologiya", –T.: 2016. 156 bet.

CURRENT ISSUES OF SCIENCE AND TECHNOLOGY IN PHYSICAL EDUCATION

Yusupov A.A

Fergana State Technic University

Annotatsiya: Ushbu maqolada fan va texnologiyaning jismoniy tarbiya sohasidagi dolzarb masalalari tahlil qilinadi. Zamonaviy texnologiyalarning jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlariga joriy etilishi ta'lim sifatini oshirish, jismoniy faollikni nazorat qilish va

o'quvchilarning sog'lom turmush tarzini shakllantirish uchun yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Maqolada raqamli texnologiyalar, mobil ilovalar, aqlli qurilmalar, virtual platformalar va sun'iy intellektning jismoniy tarbiya jarayonidagi o'rni ko'rib chiqiladi. Shuningdek, texnologiyalardan foydalanish bilan bog'liq muammolar, jumladan, raqamli qaramlik, ma'lumotlar xavfsizligi va texnologiyalardan to'g'ri foydalanish masalalariga e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: jismoniy tarbiya, fan, texnologiya, raqamli texnologiyalar, sport, jismoniy faollik, sog'lom turmush tarzi, sun'iy intellekt.

Аннотация: В статье анализируются актуальные вопросы науки и технологий в сфере физического воспитания. Внедрение современных технологий в физическое воспитание и спорт создает новые возможности для повышения качества образования, контроля физической активности и формирования здорового образа жизни учащихся. Рассматривается роль цифровых технологий, мобильных приложений, интеллектуальных устройств, виртуальных платформ и искусственного интеллекта в процессе физического воспитания. Также уделяется внимание проблемам, связанным с использованием технологий, включая цифровую зависимость, безопасность данных и необходимость рационального применения современных технологий.

Ключевые слова: физическое воспитание, наука, технологии, цифровые технологии, спорт, физическая активность, здоровый образ жизни, искусственный интеллект.

Abstract: This article examines current issues of science and technology in the field of physical education. The development of modern technologies has created new opportunities for improving the quality of physical education, monitoring physical activity, and promoting healthy lifestyles among students. Digital technologies, mobile applications, wearable devices, virtual platforms, and artificial intelligence are increasingly being used in physical education and sports.

The integration of technology into physical education can make lessons more interactive, personalized, and informative. Digital tools allow teachers and students to monitor physical activity, analyze performance, set individual goals, and track progress over time. At the same time, the use of technology creates several challenges, including excessive screen time, data privacy, unequal access to digital resources, and the risk of reducing direct physical interaction.

The effective use of science and technology in physical education requires a balanced approach. Technology should not replace physical activity or the role of the teacher. Instead, it should be used as a supporting instrument that helps students become more active, motivated, and informed about their health.

Keywords: physical education, science, technology, digital technologies, sport, physical activity, healthy lifestyle, artificial intelligence, wearable devices.

Introduction. Science and technology have become important components of modern education. Rapid technological development has changed the way people learn, communicate, work, and maintain their health. Physical education is also influenced by these changes. Traditional physical education methods are increasingly being complemented by digital tools, wearable devices, mobile applications, online platforms, and modern methods of performance analysis.

Physical education plays an important role in the development of healthy and active individuals. It helps students improve their physical fitness, develop motor skills, maintain health, and acquire positive habits. However, the modern generation spends a considerable amount of time using smartphones, computers, and other digital devices. This creates both opportunities and challenges for physical education.

The main objective of this article is to examine the current issues related to the application of science and technology in physical education and to discuss how modern technologies can contribute to improving physical activity and educational outcomes.

The Role of Science and Technology in Physical Education. Scientific research provides the theoretical and practical foundation for modern physical education. Knowledge of physiology, biomechanics, psychology, sports medicine, and nutrition helps teachers and coaches develop more effective physical activity programs.

Technology makes it possible to collect and analyze information about physical activity more efficiently. For example, wearable devices can record steps, heart rate, distance, exercise duration, and other indicators. Such information can help students understand their activity levels and encourage them to establish realistic physical goals.

Modern technologies can also support teachers. Digital resources can provide demonstrations of exercises, training programs, educational videos, and assessment tools. This allows teachers to use a wider range of teaching methods and make lessons more engaging.

Digital Technologies and Physical Activity. Mobile applications have become increasingly common in health and fitness. Many applications allow users to count steps, record workouts, calculate exercise duration, monitor heart rate, and set personal goals.

For students, such applications can provide additional motivation. For example, a student can establish a daily activity goal and monitor progress through an application. This can encourage regular participation in physical activities.

However, digital tools should be used carefully. A mobile application cannot replace the professional guidance of a physical education teacher. Incorrect exercise techniques or excessive training may result in injuries. Therefore, technology should be considered a supporting tool rather than a complete substitute for professional instruction.

Wearable Devices in Physical Education. Wearable devices represent one of the important technological developments in modern physical education. Smartwatches, fitness trackers, and other devices can provide information about physical activity in real time.

These devices can be particularly useful for monitoring training intensity. For example, heart-rate information may help users understand how their bodies respond to exercise. Students can also use activity trackers to observe changes in their daily physical activity.

For teachers, aggregated information may provide an additional source for understanding students' activity patterns, where appropriate and with proper attention to privacy. Nevertheless, personal health and activity data should be handled responsibly.

Artificial Intelligence and Physical Education. Artificial intelligence is another important area of technological development. AI-based systems can analyze large amounts of information and identify patterns that may be difficult to observe manually.

In sports and physical education, artificial intelligence can potentially be used to analyze movement, provide feedback on exercise technique, develop individualized training recommendations, and monitor performance.

For example, computer vision systems can analyze body movements during certain exercises. Such technologies may help identify technical errors and provide educational feedback. However, these systems require careful validation because automated recommendations may not always be appropriate for every individual.

Artificial intelligence should therefore complement, rather than replace, teachers, coaches, and other qualified professionals.

Virtual and Online Technologies. Virtual learning platforms and online educational resources have also become relevant to physical education. Video lessons can demonstrate exercises and explain the principles of training, nutrition, recovery, and healthy lifestyles. Virtual technologies may be particularly useful when students have limited access to sports facilities or when educational activities need to be conducted remotely. They can provide access to educational materials from different locations.

At the same time, physical education is fundamentally connected with movement and practical experience. Therefore, online materials should support real physical activity rather than replace it.

Current Problems in the Use of Technology. Despite the advantages of modern technology, several problems should be considered. One of them is excessive screen time. If technology is used without proper control, students may spend more time sitting in front of screens instead of engaging in physical activity. Another important issue is data privacy. Wearable devices and fitness applications may collect personal information about users. Educational institutions and technology providers should therefore pay attention to responsible data management and privacy protection.

Access to technology is another challenge. Not all students have the same access to smartphones, wearable devices, high-speed internet, or specialized sports technologies. This may create inequalities in educational opportunities.

There is also a risk of becoming overly dependent on technological measurements. Physical education should not be reduced to numbers, scores, or digital indicators. Motivation, enjoyment, social interaction, discipline, and personal development are also important components of physical education.

The Future of Technology in Physical Education. The future development of physical education is likely to involve a combination of traditional teaching methods and modern technologies. Artificial intelligence, wearable devices, virtual reality, motion analysis, and digital learning platforms may become increasingly useful.

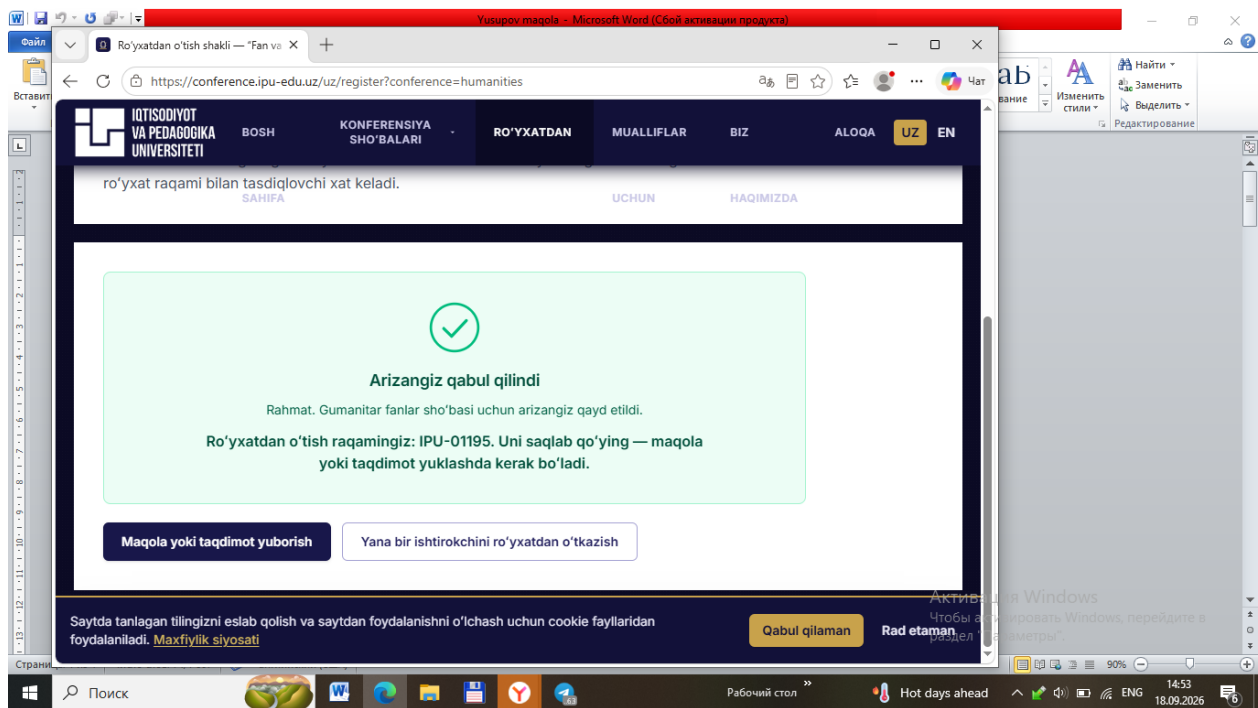
Virtual reality, for example, can provide interactive educational experiences. Students may learn about different sports techniques or participate in simulated environments. Motion-tracking technologies may also help teachers analyze movement and provide more individualized feedback.

However, technological innovation should always serve educational and health-related objectives. The primary purpose of physical education is to encourage people to move, develop physical abilities, maintain health, and build sustainable healthy habits.

Conclusion. Science and technology are becoming increasingly important in modern physical education. Digital technologies, mobile applications, wearable devices, artificial intelligence, and virtual platforms can provide new opportunities for monitoring physical activity, improving learning, and increasing students' motivation. At the same time, technological development creates challenges related to excessive screen time, privacy, unequal access to digital resources, and excessive dependence on numerical indicators. These challenges require responsible and balanced approaches. The effective integration of technology into physical education should combine scientific knowledge, professional teaching, practical physical activity, and modern digital tools. Technology should support the educational process rather than replace physical activity or the teacher. When used appropriately, modern scientific and technological developments can contribute to more effective physical education and the development of healthier and more active students.

References

1. World Health Organization. *WHO Guidelines on Physical Activity and Sedentary Behaviour*. Geneva: World Health Organization, 2020.
2. World Health Organization. *Global Action Plan on Physical Activity 2018–2030: More Active People for a Healthier World*. Geneva: World Health Organization, 2018.
3. Bailey, R. "Physical Education and Sport in Schools: A Review of Benefits and Outcomes." *Journal of School Health*, 2006, 76(8), 397–401.
4. Biddle, S. J. H., Ciacconi, S., Thomas, G., & Vergeer, I. "Physical Activity and Mental Health in Children and Adolescents: An Updated Review of Reviews and an Analysis of Causality." *Psychology of Sport and Exercise*, 2019, 42, 146–155.
5. Bull, F. C., Al-Ansari, S. S., Biddle, S., et al. "World Health Organization 2020 Guidelines on Physical Activity and Sedentary Behaviour." *British Journal of Sports Medicine*, 2020, 54, 1451–1462.
6. Lieberman, D. E. *Exercised: Why Something We Never Evolved to Do Is Healthy and Rewarding*. Pantheon Books, 2021.

XALQARO FUTBOL CHEMPIONATLARINI TASHKIL ETISH QONUN-QOIDALARI

Choriyev Uchqun Suyun o'g'li

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti assistent, Qarshi shahar

Annotatsiya: Maqolada FIFA (Xalqaro futbol assotsiatsiyalari federatsiyasi) va AFC, UEFA kabi konfederatsiyalarning normativ hujjatlari — musobaqa reglamentlari, o'yinchilarni ro'yxatga olish va tasdiqlash tartib-qoidalari, intizomiy kodeks, hakamlik va Video Yordamchi Hakam (VAR) tizimiga oid qoidalar — kontent-tahlil qilingan. Tadqiqot uchun FIFA va AFC ning so'nggi (2018-2024 yillar) rasmiy reglament hujjatlari o'rganilgan hamda O'zbekiston Futbol Assotsiatsiyasi (O'zFA) tizimida ishlovchi 20 nafar sport menejeri va hakamlar ishtirokida ekspert intervyu o'tkazilgan bo'lib, ularda xalqaro qoidalarning mahalliy miqyosdagi musobaqalarga qanday moslashtirilishi o'rganilgan. Natijalar shuni ko'rsatdiki, xalqaro futbol chempionatlarini tashkil etish qoidalari besh asosiy yo'nalishni — musobaqa formati va qatnashish mezonlari, o'yinchilarni ro'yxatga olish va transfer qoidalari, intizomiy va antidoping nazorati, texnologik vositalar (VAR, chipli to'p tizimi) qo'llanilishi hamda moliyaviy-tashkiliy talablarni — qamrab oladi, va bu qoidalarning mahalliy miqyosda to'liq amalga oshirilishida asosan texnologik va moliyaviy resurslar yetishmasligi asosiy to'siq hisoblanadi. Maqola yakunida O'zbekistonda xalqaro standartlarga mos musobaqalarni tashkil etishni takomillashtirish bo'yicha amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: futbol, xalqaro chempionat, FIFA reglamenti, sport huquqi, musobaqa tashkiloti, Video Yordamchi Hakam, sport menejmenti.

Annotation: The article content-analyzes the normative documents of FIFA (Fédération Internationale de Football Association) and confederations such as AFC and UEFA — competition regulations, player registration and eligibility procedures, the disciplinary code, and rules concerning refereeing and the Video Assistant Referee (VAR) system. For the study, the most recent (2018-2024) official regulatory documents of FIFA and AFC were examined, and expert interviews were conducted with 20 sports managers and referees working within the Uzbekistan Football Association (UFA) system, exploring how international rules are adapted to competitions at the local level. The results show that the rules for organizing international football championships cover five main areas — competition format and eligibility criteria, player registration and transfer rules, disciplinary and anti-doping control, the application of technological tools (VAR, chip-embedded ball systems), and financial-organizational requirements — and that the main barrier to fully

implementing these rules at the local level is a lack of technological and financial resources. The article concludes with practical recommendations for improving the organization of internationally compliant competitions in Uzbekistan.

Key words: football, international championship, FIFA regulations, sports law, competition organization, Video Assistant Referee, sports management.

Аннотация: В статье проведён контент-анализ нормативных документов ФИФА (Международной федерации футбольных ассоциаций) и конфедераций, таких как АФК и УЕФА, — регламентов соревнований, процедур регистрации и допуска игроков, дисциплинарного кодекса, а также правил, касающихся судейства и системы видеопомощи арбитрам (VAR). Для исследования изучены последние (2018-2024 годов) официальные регламентные документы ФИФА и АФК, а также проведены экспертные интервью с 20 спортивными менеджерами и судьями, работающими в системе Федерации футбола Узбекистана (ФФУ), в ходе которых изучалось, как международные правила адаптируются к соревнованиям местного уровня. Результаты показывают, что правила организации международных футбольных чемпионатов охватывают пять основных направлений — формат соревнований и критерии участия, правила регистрации и трансфера игроков, дисциплинарный и антидопинговый контроль, применение технологических средств (VAR, система мяча с чипом) и финансово-организационные требования, — и что основным препятствием для полной реализации этих правил на местном уровне является нехватка технологических и финансовых ресурсов. В заключение статьи даны практические рекомендации по совершенствованию организации соответствующих международным стандартам соревнований в Узбекистане.

Ключевые слова: футбол, международный чемпионат, регламент ФИФА, спортивное право, организация соревнований, видеопомощник арбитра, спортивный менеджмент.

KIRISH

Futbol dunyodagi eng ommaviy sport turi sifatida xalqaro miqyosda qat'iy tartibga solingan me'yoriy-huquqiy tizimga ega. Xalqaro futbol chempionatlarini tashkil etish FIFA va uning qit'aviy konfederatsiyalari (UEFA, AFC, CONMEBOL va boshqalar) tomonidan ishlab chiqilgan reglamentlar, kodekslar va yo'riqnomalar asosida amalga oshiriladi, bu hujjatlar musobaqa formatidan tortib o'yinchilarning huquqiy maqomigacha bo'lgan barcha jihatlarni tartibga soladi.

So'nggi yillarda futbol qoidalarida bir qator muhim o'zgarishlar yuz berdi, xususan Video Yordamchi Hakam (VAR) tizimining joriy etilishi, transfer qoidalarining takomillashtirilishi va antidoping nazoratining kuchaytirilishi kabi. Bunday o'zgarishlarning mahalliy futbol federatsiyalari va musobaqalar tomonidan qay darajada o'zlashtirilayotgani, ayniqsa rivojlanayotgan futbol tizimlariga ega mamlakatlarda, alohida ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotning maqsadi — xalqaro futbol chempionatlarini tashkil etishning asosiy me'yoriy-huquqiy yo'nalishlarini tizimlashtirish hamda ularning O'zbekiston futbol tizimida amalga oshirilishidagi imkoniyat va cheklolarni aniqlashdan iborat. Tadqiqot vazifalari: 1) FIFA va konfederatsiyalarning asosiy normativ hujjatlarini kontent-tahlil qilish; 2) xalqaro futbol qoidalarining asosiy yo'nalishlarini tizimlashtirish; 3) mahalliy ekspertlar bilan intervyu orqali bu qoidalarning amaliyotga tatbiq etilishini o'rganish; 4) natijalar asosida amaliy tavsiyalar shakllantirish.

MATERIAL VA METODLAR

Tadqiqot uchun FIFA ning rasmiy hujjatlari — “FIFA Statuti”, “O'yinchilarning maqomi va transferiga oid reglament” (RSTP), “FIFA Intizomiy kodeksi”, “Futbol o'yini qoidalari” (IFAB tomonidan ishlab chiqilgan) — hamda AFC (Osiyo Futbol Konfederatsiyasi)ning musobaqa reglamentlari, jami 12 ta rasmiy hujjat, 2018-2024 yillar oralig'idagi so'nggi tahrirlari asosida kontent-tahlil qilindi.

Tadqiqot metodologiyasi quyidagi bosqichlardan iborat bo'ldi:

1) me'yoriy-huquqiy kontent-tahlil — hujjatlardagi asosiy tartibga solish yo'nalishlarini ajratib olish va tizimlashtirish uchun;

2) qiyosiy-huquqiy tahlil — FIFA, AFC va mahalliy (O'zFA) reglamentlari o'rtasidagi mosligi va farqlarini aniqlash uchun;

3) ekspert intervyu — O'zbekiston Futbol Assotsiatsiyasi tizimida ishlovchi 20 nafar sport menejeri, musobaqa tashkilotchisi va malakali hakam bilan yarim tuzilgan intervyu, xalqaro qoidalarining amaliy tatbiq etilishi va unga bog'liq muammolarni chuqur o'rganish uchun;

4) kontent-tahlil (intervyu) — ekspert javoblarini mavzuiy toifalarga kodlashtirish uchun.

Intervyu natijalari ikkita mustaqil tadqiqotchi tomonidan mavzuiy kodlashtirishga uchratildi, kelishmovchilik holatlari muhokama orqali hal qilindi.

NATIJALAR

Kontent-tahlil natijasida xalqaro futbol chempionatlarini tashkil etish qoidalari besh asosiy yo'nalishga tizimlashtirildi: 1) musobaqa formati va qatnashish mezonlari (jamoalarning malakaviy bosqichlardan o'tish tartibi, guruh va pley-off formatlari); 2) o'yinchilarni ro'yxatga olish, tasdiqlash va transfer qoidalari (yosh chegaralari, millatlararo transfer cheklovlari, "Ish ruxsatnomasi" talablari); 3) intizomiy va antidoping nazorati (sariq/qizil kartochkalar tizimi, diskvalifikatsiya mezonlari, WADA standartlariga muvofiq dopingga qarshi tekshiruvlar); 4) texnologik vositalarni qo'llash (VAR tizimi, chipli to'p va gol-line texnologiyasi); 5) moliyaviy-tashkiliy talablar (stadion infratuzilmasiga qo'yiladigan minimal talablar, xavfsizlik va tibbiy ta'minot standartlari).

Ekspert intervyu natijalari shuni ko'rsatdiki, mahalliy mutaxassislarning barchasi (100%) musobaqa formati va intizomiy nazorat qoidalarining O'zbekiston futbol tizimida to'liq amalga oshirilayotganini tasdiqladi, biroq texnologik vositalar (VAR tizimi) bo'yicha ekspertlarning 85 foizi bu tizimning faqat eng yuqori darajadagi (Superliga) o'yinlarida qisman qo'llanilayotganini, quyi divizionlarda esa moliyaviy va texnik sabablarga ko'ra umuman qo'llanilmayotganini ta'kidladi.

Antidoping nazorati borasida ekspertlarning 70 foizi mahalliy tekshiruvlar chastotasi xalqaro standartlarga nisbatan past ekanligini, bu esa laboratoriya infratuzilmasi va moliyaviy resurslar yetishmasligi bilan bog'liqligini bildirdi. Transfer qoidalari borasida esa ekspertlarning aksariyati (90%) FIFA ning RSTP reglamentiga mahalliy transfer tizimining asosan mos kelishini, ammo yoshlar transferi va kompensatsiya to'lovlari bo'yicha ba'zi tafsilotlarning hali to'liq amalga oshirilmayotganini qayd etishdi.

MUHOKAMA

Olingan natijalar xalqaro futbol chempionatlarini tashkil etish qoidalarining murakkab va ko'p qirrali me'yoriy-huquqiy tizim ekanligini hamda uning barcha jihatlarini rivojlanayotgan futbol tizimlariga ega mamlakatlarda bir vaqtning o'zida to'liq amalga oshirish amaliy jihatdan qiyin ekanligini tasdiqlaydi. Ayniqsa, texnologik vositalarga (VAR, gol-line texnologiyasi) bog'liq qoidalarining joriy etilishi sezilarli moliyaviy investitsiyalarni talab qilishi sababli, bu borada bosqichma-bosqich (avval yuqori liga, keyin quyi divizionlar) yondashuv qo'llanilayotgani mantiqiy hisoblanadi.

Antidoping nazoratidagi cheklovlar alohida e'tiborga loyiq, chunki bu sohada xalqaro standartlarga rioya qilmaslik nafaqat sport adolatini, balki mamlakat futbolining xalqaro miqyosdagi obro'-e'tiborini ham izdan chiqarishi mumkin. Shu sababli, laboratoriya infratuzilmasini rivojlantirish va antidoping tekshiruvlari chastotasini oshirish ustuvor vazifalardan biri bo'lishi lozim.

Amaliy nuqtai nazardan, natijalar O'zbekiston Futbol Assotsiatsiyasi va tegishli davlat organlariga xalqaro sport huquqi bo'yicha malakali kadrlarni tayyorlash, xalqaro konfederatsiyalar bilan texnik hamkorlikni kengaytirish (masalan, VAR tizimini bosqichma-bosqich joriy etishda AFC texnik yordamidan foydalanish) hamda antidoping laboratoriyasi infratuzilmasini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish zarurligini ko'rsatadi.

XULOSA

O'tkazilgan tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Xalqaro futbol chempionatlarini tashkil etish qoidalari musobaqa formati, o'yinchilarni ro'yxatga olish, intizomiy-antidoping nazorat, texnologik vositalar va moliyaviy-tashkiliy talablar bo'yicha besh asosiy yo'nalishni qamrab oladi.

2. O'zbekiston futbol tizimida musobaqa formati va intizomiy nazorat qoidalari xalqaro standartlarga to'liq mos ravishda amalga oshirilmoqda.

3. Texnologik vositalar (VAR tizimi) va antidoping nazorati bo'yicha xalqaro standartlarni to'liq joriy etishda moliyaviy va infratuzilmaviy cheklovlar asosiy to'siq hisoblanadi.

4. Transfer qoidalari borasida mahalliy tizim FIFA reglamentiga asosan mos kelsa-da, yoshlar transferi va kompensatsiya to'lovlari bo'yicha ayrim tafsilotlar takomillashtirishni talab qiladi.

5. Xalqaro standartlarni to'liq joriy etish uchun malakali kadrlar tayyorlash, xalqaro konfederatsiyalar bilan texnik hamkorlikni kengaytirish va tegishli infratuzilmani rivojlantirish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida"gi Qonuni. — Toshkent, 2015.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3031-son Qarori. — Toshkent, 2017.

3. Тошматов Қ.Р. Спорт ҳукуқи асослари ва халқаро мусобақаларни ташкил этиш тартиби // Жисмоний тарбия ва спорт муаммолари. — 2023. — №1. — Б. 60–68.

4. Каримов У.А. Ўзбекистонда футболни ривожлантиришнинг ҳуқуқий асослари // Педагогика ва психология муаммолари. — 2022. — №2. — Б. 44–52.

5. FIFA. FIFA Statutes. — Zurich: FIFA, 2024.

6. FIFA. Regulations on the Status and Transfer of Players (RSTP). — Zurich: FIFA, 2023.

7. FIFA. FIFA Disciplinary Code. — Zurich: FIFA, 2023.

8. International Football Association Board (IFAB). Laws of the Game. — Zurich: IFAB, 2024.

9. Foster K. Global Sports Law? // Sport in Society. — 2003. — Vol. 6, No. 2-3. — P. 78–97.

10. Parrish R., Miettinen S. The Sporting Exception in European Union Law. — The Hague: T.M.C. Asser Press, 2008. — 313 p.

HARAKATLARDA NAMOYON BO'LADIGAN TEZKOR-KUCH QOBILIYATLARI: NAZARIY TAHLIL VA AMALIY AHAMIYATI

Xushvaqtov Shaxzod Mamatqul o'g'li

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, "Jismoniy madaniyat kafedrası" assistent o'qituvchisi.

e-mail: xushvaqtovs442@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada harakatlarda namoyon bo'ladigan tezkor-kuch qobiliyatlarining nazariy asoslari, ularning turlari hamda sport faoliyatidagi ahamiyati tahlil qilinadi. Tezkor-kuch sifatining shakllanish mexanizmlari, fiziologik va biomekanik omillari ilmiy manbalar asosida yoritiladi. Shuningdek, ushbu qobiliyatlarni rivojlantirishning metodik jihatlari va amaliy ahamiyati ochib beriladi.*

Kalit so'zlar: *tezkor-kuch, portlovchi kuch, reaktiv kuch, mushak tolalari, sport mashg'uloti, periodizatsiya*

Аннотация: *В статье рассматриваются теоретические основы скоростно-силовых способностей, проявляющихся в движениях, их виды и значение в спортивной деятельности. Освещаются физиологические и биомеханические механизмы формирования данных качеств на основе научных источников. Также раскрываются методические аспекты их развития и практическая значимость.*

Ключевые слова: *скоростно-силовые качества, взрывная сила, реактивная сила, мышечные волокна, тренировка, периодизация*

Abstract: *This article analyzes the theoretical foundations of speed-strength abilities manifested in movements, their types, and their importance in sports performance. The physiological and biomechanical mechanisms underlying these abilities are examined based on scientific literature. Additionally, methodological approaches to their development and their practical significance are discussed.*

Keywords: *speed-strength, explosive strength, reactive strength, muscle fibers, training, periodization*

KIRISH

Zamonaviy sport nazariyasida jismoniy sifatlar ichida tezkor-kuch qobiliyatlari alohida o‘rin egallaydi. Ushbu sifatlar sportchining qisqa vaqt ichida yuqori natijaga erishish qobiliyatini belgilaydi. Ayniqsa, kurash, yengil atletika, futbol kabi sport turlarida tezkor-kuch ko‘rsatkichlari natijadorlikning asosiy mezonlaridan biri hisoblanadi.

So‘nggi yillarda sport mashg‘ulotlarini ilmiy asosda tashkil etish, sportchilarning funksional imkoniyatlarini oshirish va yuqori natijalarga erishishda tezkor-kuch sifatlarini chuqur o‘rganish dolzarb masalaga aylangan. Shu bois mazkur maqolada tezkor-kuch qobiliyatlarining nazariy asoslari va ularni rivojlantirish yo‘llari tahlil qilinadi.

Metodologiya. Tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy-uslubiy yondashuvlardan foydalanildi:

- qiyosiy-tahliliy usul (turli ilmiy manbalarni solishtirish);
- tizimli yondashuv (tezkor-kuch qobiliyatlarini kompleks tizim sifatida o‘rganish);
- umumlashtirish va ilmiy xulosalar chiqarish usuli.

Mazkur metodlar yordamida tezkor-kuch qobiliyatlarining mohiyati, tarkibiy qismlari va rivojlanish omillari aniqlashtirildi.

Adabiyotlar tahlili. *Ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, tezkor-kuch qobiliyatlari mushak kuchi va harakat tezligining o‘zaro uyg‘unlashuvi natijasida yuzaga keladi. Vladimir Platonov ushbu sifatni sport tayyorgarligining asosiy komponentlaridan biri sifatida baholaydi [1].*

Yuri Verkhoshansky tezkor-kuch qobiliyatlarini portlovchi, tezkor va reaktiv kuch shakllariga ajratib, ayniqsa plyometrik mashqlarning samaradorligini asoslab bergan [2]. Bu yondashuv sport mashg‘ulotlarini individuallashtirish va differensial rejalashtirishda muhim ahamiyatga ega.

Mel Siff va hamkorlari tezkor-kuch qobiliyatlarining shakllanishini neyromuskulyar tizim faoliyati bilan bog‘lab, markaziy asab tizimi va mushak koordinatsiyasining hal qiluvchi rolini ko‘rsatadi [4].

Mashg‘ulotlarni rejalashtirish nuqtai nazaridan Tudor Bomp tomonidan ishlab chiqilgan periodizatsiya nazariyasi muhim hisoblanadi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, tezkor-kuch sifatleri bosqichma-bosqich rivojlantiriladi va yuklamalar tizimli ravishda oshirib boriladi [3].

Biomekanik yondashuvda Vladimir Zatsiorsky kuch va tezlik o‘rtasidagi optimal nisbatni tanlash muhimligini ta’kidlaydi [5]. Fiziologik jihatdan esa Jack Wilmore tez qisqaruvchi mushak tolalarining ustunligi tezkor-kuch darajasini belgilashini qayd etadi [6].

Milliy olimlar tomonidan ham mazkur muammo keng o‘rganilgan. Bobomurodov tezkor-kuch sifatlarini jismoniy tayyorgarlik tizimining muhim tarkibiy qismi sifatida ko‘rib chiqadi [7]. Quvondiqov esa kurash sportida portlovchi kuchning ustuvorligini ilmiy asoslaydi [8].

TAHLIL VA NATIJALAR

Harakatlarda namoyon bo‘ladigan tezkor-kuch qobiliyatlari zamonaviy sport nazariyasi va amaliyotida yuqori natijalarni belgilovchi asosiy funksional ko‘rsatkichlardan biri sifatida qaraladi. Vladimir Platonov tezkor-kuchni mushak kuchi va harakat tezligining optimal uyg‘unlashuvi natijasida yuzaga keladigan kompleks sifat deb izohlaydi. Uning fikricha, bu sifat ayniqsa qisqa vaqt oralig‘ida maksimal natijaga erishish talab etiladigan sport turlarida hal qiluvchi ahamiyatga ega [1].

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, tezkor-kuch qobiliyatlari struktur jihatdan bir xil emas, balki bir necha tarkibiy turlardan iborat. Yuri Verkhoshansky tomonidan ishlab chiqilgan konsepsiyaga ko‘ra, ular quyidagi asosiy shakllarda namoyon bo‘ladi:

- portlovchi kuch (maksimal kuchni qisqa vaqtda namoyon qilish),
- tezkor kuch (o'rta darajadagi qarshilikda yuqori tezlikni ta'minlash),
- reaktiv kuch (cho'zilish-qisqarish sikliga asoslangan kuch hosil qilish).

Mazkur tasnif sport mashg'ulotlarini differensial rejalashtirish uchun ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi [2].

Mel Siff va hamkorlari olib 522ata522s tadqiqotlar tezkor-kuch qobiliyatlarining shakllanishi markaziy asab tizimi faoliyati bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi. Xususan, nerv impulslarining tezligi, motor birliklarning sinxron faollashuvi va mushak ichki koordinatsiyasi tezkor-kuch darajasini belgilaydi. Shu jihatdan qaraganda, tezkor-kuch faqat mushak kuchi emas, balki neyromuskulyar tizimning kompleks mahsuli hisoblanadi [4].

Mashg'ulot jarayonini tashkil etishda Tudor Bompa tomonidan ishlab chiqilgan periodizatsiya nazariyasi muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Ushbu yondashuvga ko'ra, tezkor-kuch sifatlarini rivojlantirish bosqichma-bosqich amalga oshiriladi: umumiy kuch tayyorgarligidan maxsus va yuqori 522ata522sive tezkor-kuch mashqlariga o'tiladi. Bu esa sportchining moslashuv jarayonini optimallashtiradi va ortiqcha yuklanishlarning oldini oladi [3].

Biomekanik nuqtai nazardan Vladimir Zatsiorsky tezkor-kuchni rivojlantirishda "kuch-tezlik" egri chizig'I muhimligini ta'kidlaydi. Ya'ni, maksimal kuch past tezlikda, maksimal tezlik esa kichik qarshilikda namoyon bo'ladi. Shu sababli mashg'ulotlarda turli og'irlik va tezlik rejimlaridan kompleks foydalanish talab etiladi [5].

Fiziologik jihatdan esa Jack Wilmore tezkor-kuch qobiliyatlari asosan tez qisqaruvchi mushak tolalari (FT – fast twitch) bilan bog'liq ekanini qayd etadi. Ushbu tolalar yuqori tezlikda qisqarish va 522ata kuch hosil qilish xususiyatiga ega bo'lib, ular rivojlangan sportchilarda tezkor-kuch ko'rsatkichlari yuqori bo'ladi [6].

Milliy ilmiy manbalar tahlili ham mazkur xulosalarni tasdiqlaydi. Bobomurodov tezkor-kuch sifatlarini jismoniy sifatlar tizimining ajralmas qismi sifatida baholab, ularni rivojlantirishda umumiy va maxsus tayyorgarlikning uyg'unligini ta'kidlaydi [7]. Quvondiqov esa ayniqsa kurash va dzyudo sport turlarida portlovchi kuchning ustuvor ahamiyatga ega ekanini, bu sifatni rivojlantirish uchun texnikaga yaqinlashtirilgan maxsus mashqlardan foydalanish zarurligini ilmiy asoslab beradi [8].

Umuman olganda, adabiyotlar tahlili tezkor-kuch qobiliyatlari ko'p komponentli tizim bo'lib, ularning rivojlanishi fiziologik, biomekanik va metodik omillarning o'zaro ta'siri natijasida yuzaga kelishini ko'rsatadi.

O'TKAZILGAN NATIJALAR

O'tkazilgan ilmiy tahlillar asosida quyidagi natijalarga erishildi:

1. Tezkor-kuch qobiliyatlari mushak kuchi va harakat tezligining integratsiyasi sifatida shakllanib, sport natijadorligini belgilovchi asosiy funksional ko'rsatkich hisoblanadi [1, 5].

2. Tezkor-kuch qobiliyatlari tarkiban portlovchi kuch, tezkor kuch va reaktiv kuch kabi turlarga ajraladi hamda har biri alohida metodik yondashuvni talab qiladi [2, 4].

3. Ushbu qobiliyatlarni samarali rivojlantirish uchun mashg'ulot jarayonini ilmiy asoslangan periodizatsiya asosida tashkil etish zarur bo'lib, bu sportchining funksional moslashuvini oshiradi [3].

4. Tezkor-kuch darajasi ko'p jihatdan markaziy asab tizimi faoliyati va mushak tolalari tarkibiga, ayniqsa tez qisqaruvchi tolalarning rivojlanganligiga bog'liq [4, 6].

5. Biomekanik jihatdan optimal natijaga erishish uchun kuch va tezlik ko'rsatkichlarining muvozanatli rivojlanishi, ya'ni turli yuklama va tezlik rejimlaridan kompleks foydalanish talab etiladi [5].

6. Milliy sport amaliyotida, xususan kurash va dzyudo turlarida portlovchi kuch ustuvor ahamiyat kasb etadi va u maxsus texnik mashqlar orqali rivojlantiriladi [7, 8].

7. Tezkor-kuch qobiliyatlarini rivojlantirishda umumiy jismoniy tayyorgarlik bilan bir qatorda maxsus sportga yo'naltirilgan mashqlarni uyg'un qo'llash eng yuqori samaradorlikni ta'minlaydi [3, 7].

Xulosa sifatida aytish mumkinki, tezkor-kuch qobiliyatlari sportchining funksional tayyorgarligini kompleks ifodalovchi ko'rsatkich bo'lib, ularni rivojlantirishda ilmiy asoslangan

yondashuv, tizimli mashg'ulot va individual xususiyatlarni hisobga olish hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Xulosa.O'rganilgan ilmiy manbalar asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

- Tezkor-kuch qobiliyatlari sport faoliyatida yuqori natijaga erishishning asosiy omillaridan biridir.
- Ushbu qobiliyatlar portlovchi kuch, tezkor kuch va reaktiv kuch kabi turlarga ajraladi.
- Tezkor-kuch sifatlarini rivojlantirishda periodizatsiya, neyromuskulyar moslashuv va biomekanik omillar muhim rol o'ynaydi.
- Mashg'ulot jarayonida umumiy va maxsus tayyorgarlikning uyg'unligi yuqori samaradorlikni ta'minlaydi.

Shunday qilib, tezkor-kuch qobiliyatlarini kompleks yondashuv asosida rivojlantirish sport natijadorligini oshirishning muhim sharti hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Platonov V.N. Sport trenirovkasi nazariyasi va metodikasi. – Kiev: Olimpiyskaya literatura, 2004.
2. Verkhoshanskiy Yu.V. Maxsus kuch tayyorgarligi asoslari. – Moskva: Fizkultura i sport, 1988.
3. Bompa T., Haff G. Periodization: Theory and Methodology of Training. – Human Kinetics, 2009.
4. Siff M., Verkhoshanskiy Yu. Supertraining. – Supertraining Institute, 2009.
5. Zatsiorsky V.M. Science and Practice of Strength Training. – Human Kinetics, 1995.
6. Wilmore J., Costill D. Physiology of Sport and Exercise. – Human Kinetics, 2004.
7. Bobomurodov A.E. Jismoniy tarbiya, sport nazariyasi va uslubiyati. – Toshkent: O'zkitosavdonashriyoti, 2020.
8. Quvondiqov M.X. Dzyudo va sport kurashlarida portlovchi kuchni rivojlantirish // Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi. – 2025.

FUTBOLCHILAR ORGANIZMINING MORFOFUNKSIONAL XUSUSIYATLARINI HISOBGA OLGAN HOLDA O'QUV MASHG'ULOTLARINI TASHKIL QILISH

Sultonov Vahob Murotovich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, "Jismoniy madaniyat va sport" kafedrası assistent
o'qituvchisi

e-mail: vahobsultonov60@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada yosh futbolchilar bilan olib boriladigan sport tayyorgarlik jarayonlarini rejalashtirish va boshqarish, ko'p yillik tayyorgarlik bosqichlarida qurilmaviy, blokli-modulli rejalashtirishning zamonaviy yondashuvlari aniqlashtirilgan. Trenirovka jarayonlarini tashkil etish bo'limlarga bo'lib tayyorlov jarayonlarini tashkillashtirish, blokli-modulli orqali yillik siklni rejalashtirish va shunga asosan jismoniy sifatlarni takomillashtirib jarayoni davom ettirish ko'zda tutilgan.

Kalit so'zlar: sport tayyorgarlik, trenirovka jarayoni, funksional tayyorgarlik, jismoniy tayyorgarlik, trenirovka jarayoni bosqichlari, trenirovka jarayonlarining siklli qurilmasi, tayrgarlik davri, musobaqa davri, o'tish davri.

Аннотация: В статье описаны современные подходы к планированию и управлению процессами спортивной подготовки юных футболистов, структурное, блочно-модульное планирование на многолетних этапах подготовки. Планируется организация тренировочных процессов путем разделения тренировочных процессов на секции, планирования годового цикла через блок-модули и, исходя из этого, продолжения процесса за счёт совершенствования физических качеств.

Ключевые слова: спортивная подготовка, тренировочный процесс, физическая подготовка, этапы тренировочного процесса, цикличность тренировочного процесса, подготовительный период, соревновательный период, переходной период.

Annotation: The article describes the modern approaches of planning and management of sports preparation processes with young football players, structural, block-module planning in multi-year training stages. It is planned to organize the training processes by dividing the training processes into sections, planning the annual cycle through block-modules and, based on this, continuing the process by improving physical qualities.

Key words: sports training, training process, functional training, physical training, stages of training process, cycle device of training processes, training period, competition period, transition period.

KIRISH

Bugungi kunda futbol sport turi – jismoniy tarbiya va shaxs rivojlanishining samarali va ko‘p qirrali vositalaridan biriga aylanmoqda. Futbol sport turi bilan shug‘ullanish organizmning ko‘plab muhim tizimlariga samarali ta‘sir ko‘rsatadi va ularni yuqori darajada takomillashtiradi. Shu sabablarga ko‘ra futbol ko‘plab mamlakatlarning jismoniy tarbiya tizimida salmoqli o‘ringa ega. Futbol BO‘SMlar (Bolalar o‘smirlar sport maktabi), umumta‘lim maktablari, oliy o‘quv yurtlarining jismoniy tarbiya fani dasturlariga kiritilgan. Jismoniy madaniyat jamoalari sport seksiyalari va harbiy bo‘linmalarda futbol sport turi bilan doimiy shug‘ullanishadi. Futbol sport turi yopiq va ochiq sport maydonlarida ko‘plab ommaviy-sport tadbirlarida faol dam olish va hordiq chiqarish vositasi sifatida qo‘llaniladi, bu esa kam harakatli turmush tarziga ega odamlar uchun huzur-halovat bag‘ishlaydi.

Malakali futbolchilarning ko‘p yillik tayyorgarligi darajasi ko‘p jihatdan sport mahoratining shakllanish qonuniyatlari bilan belgilanadi. Muayyan sport turi, ayniqsa, futbolda musobaqa faoliyatining tuzilishi va samaradorligini belgilovchi omillar, mashg‘ulotlar va musobaqalar jarayonida asosiy yukni oladigan funksional tizimlar va mexanizmlarning moslashish qonuniyatlari sportdagi natijalarning o‘rish sur‘atlarini oldindan belgilab qo‘yadi. Futbolda ko‘p yillik tayyorgarlik tuzilmasining u yoki bu varianti amalga oshirilishi bir qator sabablarga, birinchi navbatda, bolalar sport bilan shug‘ullanishni boshlagan yoshga, takomillashuvning birinchi bosqichlaridagi tayyorgarlik xususiyatlariga bog‘liq. Mutaxassislarning fikricha, bu o‘rinda biologik rivojlanishning muhim chegaralarini (3-4 yoshgacha) aniqlab beruvchi biologik yetilish sur‘atlaridagi farqlar katta ahamiyat kasb etadi.

Murabbiylar futbol bilan shug‘ullanishni boshlagandan 7-10 yil o‘tib (ayollar 17-20 yoshda, erkaklar 18-22 yoshda) yuqori natijalarga erishishini ta‘kidlaydilar. Bunda ko‘p yillik tayyorgarlikning an‘anaviy tuzilmasiga bazaviy omil sifatida qarash mumkin, natijalarning yanada o‘rish istiqbollari esa ko‘p jihatdan muayyan sportchining xususiyatlariga ko‘proq mos keladigan ko‘p yillik mashg‘ulot tuzilmasining ajratib olingan tipik variantlaridan birini amalga oshirishga bog‘liq. Ko‘p yillik mashg‘ulotlar tuzilmasining turli variantlarida sport mahoratining shakllanish xususiyatlari to‘g‘risidagi ma‘lumotlar muhim sanaladi. Sport takomillashuvining turli bosqichlarida futbolchilarning ko‘p yillik mashg‘ulotlari jarayonini tabaqalashtirish va individuallashtirish asosiy mo‘ljallanishi lozim. Ular muayyan futbolchidagi mahoratning shakllanishi va organizmning anatomik-fiziologik xususiyatlari moslashish imkoniyatlari bilan taqqoslangan holda xolisona baholash imkonini beradi.

ADABIYOT VA MANBALAR TAHLILI

Ilmiy-metodik adabiyotlar tahlili sport natijalarining o‘rish dinamikasida to‘liq namoyon bo‘luvchi uzoq muddatli moslashishning shakllanish sur‘atlari futbolchilarning jinsiga qarab bir-biridan tubdan farq qilishini ko‘rsatadi. Ayniqsa, bu farq muhim jismoniy sifat hisoblangan tezkor-kuch sifatini takomillashtirish jarayonida ko‘zga tashlanadi.

Futbolda sport natijalarining muntazam o‘rish borishi organizmning mavjud zaxirasidan hali oxirigacha foydalanilmaganidan dalolat beradi. Oxirgi paytlarda sportchilarning tezkor-kuch tayyorgarligi darajasini e‘tiborga olgan holda ularning texnik-taktik mahoratlarini oshirish borasida

yangi yo‘nalishlarni izlab topishga yo‘naltirilgan, bunda futbol bo‘yicha jamoalar bilan ishlovchi yetakchi murabbiylarning tajribasini o‘rganishga asoslangan tadqiqotlar yuzaga kelmoqda

Futbol sohasidagi tadqiqotchilar yil davomida eng yuqori darajadagi tayyorgarlik holatining shakllanish dinamikasi ko‘pgina sabablarga bog‘liq ekanini qayd etadilar. Bu haqda fikr yuritganda, sportchilarning individual xususiyatlarni aytish zarur: mushak to‘qimalarining tuzilishi; dastlabki, irsiy oldindan belgilangan; qon aylanishi va nafas olish tizimlarining imkoniyatlari darajasi; aerob va anaerob ish unumdorligi; moslashish reaksiyalarining harakatchanligi; qayta moslashishga bo‘lgan barqarorlik; saqlab qolingani moslashish zaxirasi va boshqalar. Yillik tayyorgarlik tuzilishi tizimi – umumiy struktura, yilning turli oylaridagi mashg‘ulot yo‘nalishlari, tayyorgarlik vositalari va metodlarining taqsimoti, musobaqalar jadvali va turli musobaqalarga bevosita tayyorgarlikni tashkil etish ham muhim ahamiyatga ega.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Alohida mashg‘ulot makrosiklida yuqori malakali futbolchilarda sport natijalariga yuqori darajada tayyorgarlik holatini ta‘minlovchi moslashish reaksiyalari kompleksining shakllanishi uchun ma‘lum bir vaqt kerak bo‘ladi. Sportchilar tayyorgarligining optimal tuzilmasida namoyon bo‘luvchi sport turining o‘ziga xos xususiyati yuqori natijalarga erishish uchun turli xil sifatlar va qobiliyatlarga bog‘liq. Sportchilarning individual xususiyatlari uzoq muddatli moslashishning shakllanish sur‘atiga va moslashish reaksiyalarining belgilangan darajasi shakllanishi uchun kerak bo‘ladigan ish hajmiga jiddiy ta‘sir qiladi.

Sportga oid ilmiy-metodik va maxsus adabiyotlar tahlili shundan dalolat beradiki, ayollarda erkaklarga qaraganda yurak vazni va hajmi kichik, miokard qalinligi, chap qorinchaning so‘nggi sistolik va diastolik hajmi, qon hajmining sistolik va minutlik hajmi, diastola davomiyligi kamroq, lekin qonni haydash fazasi ularda erkaklarga nisbatan uzoqroq davom qiladi. Ayollarda qonning minutlik hajming o‘sishi sistolik hajm ortishi hisobiga emas, ko‘proq yurak qisqarishining kamayishi hisobiga sodir bo‘ladi. Qonning minutlik hajmi oshishining bu mexanizmi tejamkor emas va ayollarda erkaklarga nisbatan yurak qon-tomir tizimining funksional imkoniyatlari kamroq ekanligini ko‘rsatadi. Undan tashqari, aylanayotgan qon massasi, eritrotsitlar miqdori va ularning umumiy maydoni, qondagi gemogloblin miqdori ayollarda erkaklarga nisbatan kam bo‘ladi.

Futbolchilarning ko‘p yillik trenirovkalarini jarayonlari yoshga oid chegaralar bilan aniqlanadi. Agarda, yuqorida keltirilgan chegaralar yoshi bo‘yicha shartli ravishda belgilansa, unda taxminan quyidagi ko‘rinishga ega bo‘ladi:

- dastlabki sport tayyorgarlik – 8-12 yosh;
- dastlabki ixtisoslashuv – 13-14;
- chuqurlashtirilgan tayyorgarlik – 15-16 yosh;
- sportda takomillashuv – 17-18 yosh.

Tasniqlagich birmuncha shartli va tayyorgarlikning har xil bosqichlarida rejalashtirish paytida farqni ancha aniq ko‘rish uchun zarur. Bunday tabaqalashtirilgan yondashuv tayyorgarlikning bosqichma-bosqich va yillik bosqichlarida prinsipial farqni ko‘rish uchun zarur. Eng asosiysi – ko‘p yillik rejalashtirishda strategik jihatdan to‘g‘ri orientir olish uchun maqsadlarni sifatli farqini ko‘rishdan iborat bo‘lsa kerak.

Ko‘p yillik trenirovkalarni rejalashtirish, ushbu jarayonni boshqarishning asosiy elementlaridan biri hisoblanadi. Rejalashtirishdan maqsad futbolchi organizmini ko‘p yillik rejalashtirishda zo‘riqtirmasdan rivojlanishini ta‘minlashdan iborat.

Ko‘p yillik trenirovkalarni rejalashtirish quyidagilarga asoslanib amalga oshiriladi:

- yillik siklda qo‘yilgan vazifalar bilan;
- sport formasini shakllantirish va rivojlantirish qonuniyatlari bilan;
- davriylashtirish bilan;
- sport musobaqalari taqvimini bilan.

Yosh futbolchilar bilan trenirovkalar yil davomida o‘tkaziladi, mikro, mezo va makro sikllardan tashkil topadi. Makro-sikl uchta davrdan iborat: tayyorgarlik, musobaqa, o‘tish.

Har xil malakali futbolchilarning o'quv-trenirovka jarayonini tahlil qilish, trenirovkaning yillik sikl bosqichlari vaqt bo'yicha har xil davomiylikka ega ekanligini ko'rsatadi. Ayrim sikllarning davomiyligi yoshga, tayyorgarlik darajasiga va musobaqalar taqvimiga bog'liq holda kamayadi yoki ortadi.

Tayyorgarlik bosqichi – bunda, yosh futbolchilarning texnik va taktik ko'nikmalari, jismoniy va irodaviy tayyorgarligi tiklanadi va takomillashtiriladi. Ushbu bosqich, musobaqa bosqichiga nisbatan trenirovkalarni katta hajmdaligi bilan xarakterlidir. Katta hajmdagi yuklama organizmning barcha tizimlarida va harakat ko'nikmalarida siljishlar bo'lishi uchun shart-sharoit yaratadi.

Tayyorgarlik bosqichi umumiy tayyorgarlik va maxsus tayyorgarlik etaplariga bo'linadi. Umumiy tayyorgarlik bosqichida asosiy e'tibor yosh futbolchilarning funksional imkoniyatlarini oshirishga, har tomonlama umumiy jismoniy tayyorgarligiga qaratiladi. Texnik va taktik tayyorgarlik harakat ko'nikmalarini va taktik malakalarni tiklashga, ularni takomillashtirishga va yangilarini o'zlashtirishga yo'naltirilgan [9]. Boshidanoq, katta hajm chidamlilikni, kuchni, epchillikni, egiluvchanlikni rivojlantiruvchi mashqlarga va kam darajada tezkorlikni rivojlantiruvchi mashqlarga va tezkor-kuch xarakteridagi mashqlarga ajratiladi. Boshlanishida o'rtoqlik uchrashuvlarini o'tkazish tavsiya qilinmaydi, chunki yosh futbolchilarning organizmi bellashuvlardagi katta kuchlanishlarga hali tayyor bo'lmaydi. O'rtoqlik uchrashuvlarini bosqichning yakunida o'tkazish tavsiya qilinadi. Umumiy chidamlilikni (aerob imkoniyatlarni) rivojlantirish uchun bosqichning boshida mashg'ulotlarni har kuni o'tkazish samaralidir. Buning uchun, ikkinchi trenirovkaning oxirida (har qanday yo'nalganlikdagi) 10-15 minut davomida kross yugurish tavsiya qilinadi (YuQCh – 150 zarba/min).

Bunday mashqlarni uyg'unlashtirgan holda qo'llash, organizmning aerob mahsuldorligini oshiradi. Undan tashqari, aerob yuklama trenirovkaning oxirida oldingi yuklamaning ta'siri ostida qonda to'plangan sut kislotasini oksidlanishini kuchaytiradi. Bosqichning o'rtasidan boshlab, umumiy chidamlilikni rivojlantirish uchun bitta mashg'ulot o'tkazish mumkin va u, qo'llab-quvvatlash uchun yetarlidir. Buning uchun har xil sharoitlardagi, har xil darajadagi jadallikdagi YuQCh rejimi 140-160 zarba/min bo'lgan davomiy yugurish qo'llaniladi. Bu, asosan, ishning uzluksiz turi (bir maromdagi, o'zgaruvchan).

Bu vaqtda, maxsus jismoniy tayyorgarlikka ham, avvalam bor, tezkor-kuch tayyorgarlikka e'tibor qaratiladi. O'yin texnikasi va taktika mashqlari to'liq hajmda bajariladi, tezkorlikni va uning tarkibiy qismlarini barchasini rivojlantiruvchi mashqlar, maxsus chidamlilikni rivojlantirish mashqlari kengroq qo'llaniladi.

Aerob-anaerob yo'nalgan yuklamalar rejalashtiriladi. YuQCh 150-175 zarba/min chegarasida. Buning uchun, nospesifik hamda spetsifik mashqlar qo'llaniladi. Mashqlarning koordinatsion murakkabligi sekin-asta ortadi.

Maxsus tayyorgarlik bosqichida musobaqalarga bevosita tayyorgarlik amalga oshiriladi. Maxsus jismoniy tayyorgarlik va xususan, tezkor-kuch tayyorgarlik, maxsus chidamlilik ustida ishlash mashg'ulotlarda yetakchi o'rin egallaydi. Harakat ko'nikmalarini murakkablashtirilgan o'yin sharoitlariga adaptatsiya qilishiga alohida e'tibor qaratiladi. Ushbu bosqichda, harakat apparatini tuproq sharoitlariga qayta qurishga va bir vaqtning o'zida trenirovka yuklamalarini jadalligini oshirishga tayyorgarlikka katta e'tibor qaratish zarur. Ishning hajmi birmuncha qisqaradi, lekin jadalligi ortadi. Trenirovka usullari ham o'zgaradi: birmaromdagi va o'zgaruvchandan takroriy va intervallikka qarab. O'yinning texnik elementlari va variantlarini qayta o'zlashtirish keng olib boriladi.

Musobaqa bosqichi – uning davomiyligi (5-6 oy) vazifalarni maqsadga yo'naltirilgan taqsimlanishini talab qiladi, chunki mavsum davomida ortib boradigan toliqishni faqatgina to'g'ri balanslashtirilgan rejalashtirish bilan bartaraf qilish mumkin. Ushbu bosqichdagi trenirovka umumiy va maxsus tayyorgarlikni qo'llab turishga yo'naltiriladi.

O'yin texnikasi va taktikasidagi mashqlar texnik va taktik harakatlarni mustahkamligini va variativligini oshirishga ustivor yo'naltirilgan. Musobaqa bosqichida, asosan, aerob-anaerob va anaerob imkoniyatlarni rivojlantirishga ustivor yo'naltirilgan trenirovka yuklamalari rejalashtiriladi. Agarda, yosh futbolchilarda ushbu bosqichda aerob imkoniyatlarini pasayishi sodir bo'lsa, maxsus

jismoniy tayyorgarlikni qo'llab turish bo'yicha trenirovka ishini olib borish qiyin bo'ladi. Bunday holatda, umumiy chidamlilikni oshirishga yo'naltirilgan trenirovka yuklamalari rejalashtiriladi.

O'tish bosqichi – bu bosqich, musobaqa bosqichida to'plangan toliqishni bartaraf qilish, organizmning funksional va adaptatsion imkoniyatlarini tiklash uchun zarur. Lekin jismoniy mashqlar bilan faol shug'ullanish to'xtatilmaydi, bu, sport formasini keskin pasayishini oldini olishga imkoniyat yaratadi. Yuklamaning hajmi kamayadi. Sportning boshqa turlari (tennis, suzish, sport va harakatli o'yinlar va b.) bilan shug'ullanish jismoniy ishchanlik qobiliyatini saqlashga ko'maklashadi, bunda, harakat apparati, uning passiv qismlari ishtirok etadigan har xil harakatlarni bajarishga majbur bo'ladi, spesifik musobaqa turi bilan band bo'lgan qismlari dam oladi.

Bu davrda bir xil tipdagi, monoton (bir xil, o'zgarmas) yuklamalarni bermagan ma'qul. Yosh futbolchilar tayyorgarligini har xil yoshga oid bosqichlari uchun trenirovka komponentlari hajmini taqsimlash quyidagi tarzda amalga oshirish tavsiya etiladi:

- 8 dan to 12 yoshgacha (dastlabki tayyorgarlik bosqichi). Jismoniy tayyorgarlikka amaliy mashg'ulotlar materialini umumiy hajmidan 40-45% ajratiladi. Texnik-taktik tayyorgarlikka – 55-60% ajratiladi;

- 13 dan to 14 yoshgacha (dastlabki sportda ixtisoslashish bosqichi). Jismoniy tayyorgarlikka – 35-40%, texnik-taktik tayyorgarlikka – 60-65% ajratiladi. Mashg'ulotlarning 20-25% dan kam bo'lmagan qismini o'quvchilarni tayyorlashni individual yo'nalganligi bilan tashkil etiladi;

- 15 dan to 16 yoshgacha (chuqurlashtirilgan trenirovka bosqichi). Jismoniy tayyorgarlikka – 35-35%, texnik-taktik tayyorgarlikka – 60-70% ajratiladi. Mashg'ulotlarning 30-40% dan kam bo'lmagan qismini tayyorgarlikning individual yo'nalganligi bilan o'tkazish maqsadga muvofiq;

- 17 dan to 18 yoshgacha (sportda takomillashuv bosqichi). Jismoniy tayyorgarlikka – 20-25%, texnik-taktik tayyorgarlikka – 75-80% ajratiladi. Mashg'ulotlarning 40-45% dan kam bo'lmagan qismini futbolchilarni tayyorlashni individual yo'nalganligi bilan o'tkaziladi.

Kuniga ikki martalik trenirovka mashg'ulotlari tizimida tiklanish vositalarini yo'nalganligi sezilarli darajadagi ahamiyatga ega. Shuning uchun, to'liq tiklanish uchun mos ravishdagi pedagogik va tibbiy-biologik vositalar yordamida tiklanishni ta'minlaydigan sxema kerak.

Kichik sikllar doirasida yuklamalar va dam olishni rejalashtirish trenerlarning ishida markaziy o'rin egallaydi. Mikrosikllarda ishni rejalashtirish paytida turadagan vazifalarning xilma-xilligi ichida ikkita asosiysini ajratish tavsiya etiladi:

- alohida trenirovka mashg'ulotlarini maqsadga mos kattaligini va yo'nalganligini aniqlash;
- ushbu mashg'ulotlarni sikl doirasida ratsional taqsimlash;

Hozirga qadar ushbu vazifalarni hal qilishning metodologik yondashuvlari tajribaviy asoslangan [9]:

- alohida trenirovka mashg'ulotlarining yuklamalari va ularning yaxlit ta'siri ostida kechuvchi toliqish va tiklanish jarayonlarining o'tish xususiyatlariga;

- mazkur mikrosikl bosqichining umumiy qurilmaviy ahamiyatiga;
- futbolchilarni tayyorgarlik darajasiga;
- musobaqalar taqvimiga.

Jismoniy tayyorgarlik jarayonining ratsional qurilmaviy fiziologik asosida sportchining funksional zahiraviy imkoniyatlarini musobaqa faoliyatida optimal to'liq namoyon etish maqsadida qayta taqsimlash fazasi hisobga olinadi. Futbolchilarning yetakchi jismoniy sifatlarini aniqlash paytida maxsus jismoniy tayyorgarlik strukturasini o'rganish bo'yicha amaliy tajribalarni umumlashtirish natijalari asosida chidamlilikni har xil turlariga 48%, start, masofa va portlovchi kuchlanishga 24,5% to'g'ri kelishi aniqlangan.

Shunday qilib, chidamlilikka birinchi darajali e'tibor qaratiladi. Ikki tomonlama o'yinda futbolchilar tezkor harakatlanishlarni, texnik usullarni ko'p marta takrorlashadi, shuning uchun, harakat amallarini o'yin davomida samaradorligini pasaytirmasdan bajarish chidamlilik darajasiga bog'liq, ya'ni ortib borayotgan toliqishga tezkor-kuch tayyorgarlikni yetarlicha yuqori roli paytida qarshilik ko'rsata olishga bog'liq. Tezkorlik va kuch sifatlarini namoyon qilishda futbolchilarning kuch imkoniyatlarini rivojlantirishga ustuvor ahamiyat beriladi.

O'yin paytida futbolchilar ko'p martalik tezlanishlarni, to'xtashlarni, yo'nalishni o'zgartirgan holda yugurishni bajarishadi, shuning uchun ushbu holatlarni hisobga olgan holda, harakat ko'nikmalarini izdan chiqaruvchi beqaror omillarga alohida e'tibor qaratiladi.

O'tkazilgan kuzatuv natijalari bilan bog'liq bo'lgan tajriba ma'lumotlari o'quv-trenirovka siklida qattiq strukturaviy birliklar majmuasining o'rniga har xil egiluvchan qayta qurishlar va variant ko'rinishlarga yo'l qo'yadigan blokli-modulli strukturalar asosida sportchining tayyorgarlik jarayoniga polimorfizm hodisasini qo'llash ratsionalligi to'g'risida dastlabki xulosalarga olib keladi. Sport nazariyasining diagnostik test ishonchligini aniqlash amallari misolida polimorfizm bir tayyorgarlik guruhi doirasi (indivud ichra)da xususiyatlari bilan o'zaro farq qiladigan bir necha individlar bo'lishi.

Blok-modulli ta'lim jismoniy tarbiya va sport sohasida tobora ommalashib bormoqda. Modul va bloklarga bo'lingan dastur, tayyorlov, musobaqa va o'tish davrlarida rejalashtirilgan trenirovka vazifalarini shug'ullanuvchilar uchun oson va tushunarli qiladi. Nimadan boshlash va trenirovka jarayonini qanday qurish kerakligini aniqlashga hojat yo'q. Dastur bloklarini berilgan tartibda kuzatib borish kifoya.

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlarga asosan yoshlar futbolida sport tayyorgarlik jarayonining qurilmaviy xususiyatlari aniqlashtirilgan:

1. Etap – mantiqan yakunlangan, futbolchilarni vaqt jihatidan uzoq davom etadigan tayyorgarligi bosqichi, kumulyativ trenirovka samarasini ta'minlashga qaratilgan bo'lib, uning hisobiga sport formasini cho'qqisiga chiqish bilan ham va uni optimal darajagacha pasaytirish bilan ham bog'liq bo'lgan va birinchi navbatda, musobaqalar taqvimini va asosiy musobaqalar muddatlari bilan belgilanadigan o'quv-trenirovka jarayonini masshtabli vazifalari hal qilinadi. Etapning davomiyligi 1 oydan 3 oygacha bo'lishi mumkin.

2. Blok – etap bilan taqqoslanganda ancha qisqa, trenirovka jarayonini mazmuni bo'yicha nisbatan butun qismi, jamoani joriy musobaqalarda ishtiroki bilan bog'liq vazifalarni hal qiladi. Bloklar, hal qiladigan vazifalarning xarakteriga bog'liq holda, rivojlantiruvchi (organizmning alohida funksional tizimlarini imkoniyatlarini oshirish, o'yinchining texnik-taktik tayyorgarligi komponentlarini va jamoaning taktik tayyorgarligini, atletik tayyorgarligini – o'yinchining tezkor-kuch plyus koordinatsion qobiliyatlarini takomillashtirish), sintezlovchi (alohida sportchilar va jamoa tomonidan oldingi bloklarda erishilgan imkoniyatlarini birligi), qo'llab turuvchi, pasaytiruvchi va hokazolar bo'lishi mumkin. Blokning davomiyligi – 2 haftadan to 3 haftagacha.

3. Modul – trenirovka kunlari seriyasi bo'lib, trenirovka jarayonining biron-bir xususiy (oraliq) vazifasini hal qilishga yo'naltirilgan va toliqish va tiklanish jarayonlarini yuklamalarni navbatda qo'llanilishiga bog'liq bo'lgan o'zaro harakati bilan belgilanadi. Modulning davomiyligi 3-7 kunni tashkil qiladi.

4. Jarayon – modulda rejalashtirilgan vazifalarni hal qilish, zarurati bo'lganda korreksiya (tuzatish kiritish) imkonini beradigan bir nechta trenirovka mashg'ulotlari, ayrim paytlarda kunlar. Modulni korreksiya qilish jarayoni qo'shimcha trenirovka kunlarini yoki mashg'ulotlarini kiritilishi bilan, trenirovka mashg'ulotlarini ketma-ketligini o'zgartirish yoki ularni bekor qilish bilan bog'liq bo'lishi mumkin (bunday holatda, fragmentlar korreksiya qiluvchi va aniqlashtiruvchi deb ataladi). Dam olish kuni yoki bir nechta dam olish kunlari trenirovka jarayonini alohida fragmentini tashkil qilishi mumkin.

5. Ish kuni – kuniga 2-3 ta – trenirovka, trenirovka-musobaqa, majmuaviy, tematik, individual-guruhli, futbolchining ekspress-tashhisi bilan uyg'unlikdagi individual mashg'ulotda o'yinchining holatini boshqarishning variabel, nisbatan mustaqil richagi sifatida talqin qilinadi. Variabel ingliz va fransuz tilida —o'zgaruvchanlik hodisasi ni aks etadi va sohaga aloqador trenirovka jarayonini boshqarish, shakl variantlari, o'zgaruvchanligi, yoki beqarorligi e'tiborga olinadi. Hodisalardagi o'zgarishning o'zi variatsiya, o'zgarish natijasi ko'pincha variatsiya yoki variant deb ham ataladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytish joizki, futboldagi faoliyat shunchalik ko'p qirralikka, bunda, ayrim kamchiliklar, masalan jismoniy tayyorgarlik - yuqori texnik-taktik mahorat bilan, psixik barqarorlik va hokazolar bilan qoplanishi ehtimoli mavjud. Yuksak sport mahorati maktablarining vazifasi - har tomonlama: texnik-taktik, funksional, psixologik tayyorgarlikni rivojlantirish bilan yosh futbolchilarni tarbiyalashdan iborat. Yuksak sport mahorati maktablaridan kelgusida haqiqiy iqtidorli futbolchilar o'sib chiqadi va namoyon bo'ladi, ularda maxsus jismoniy sifatlarning aniq ustivorligida ham boshqa sifatlari yetarlicha rivojlanish imkoniga ega bo'ladi. Talabalarni futbol sport turiga saralab olish biz tomonimizdan tuzib chiqilgan uslublar asosida amalga oshirildi. Bunda nazorat va tajriba guruhlarining o'quv rejalari pedagogik tajriba vazifalariga muvofiq birbiridan farq qiladi.

Zamonaviy sport nazariyasi va amaliyotida yosh futbolchilarni tayyorlash jarayonini dasturlashtirishga, tashkillashtirishga va boshqarishga tomon yondashuvlar o'zgarmoqda. Bir tomondan, sport fani tomonidan to'plangan daliliy material trenirovka jarayonini optimal variantda tuzish imkonini beradi, boshqa tomondan – trenirovka dasturining tarkibiy qurilmasi va shakl ko'rinishi birmuncha o'zgacha tus olmoqda. Har bir mashg'ulot, har bir trenirovka mashqi oldindan trenirovka shartlarini, ayniqsa, shug'ullanuvchilarning individual xususiyatlari va imkoniyatlarini hisobga olmagan holda tayyorlangan darsbay dasturlarning vaqti o'tdi. Bunday dasturlarda yuklamalarning hajmi va jadalligi, trenirovkaning vositalari va usullari qotib qolgan holda berilgan va trener bunday dastur doirasidan chiqib keta olmaydi.. Xususan, tayyorgarlikning tarkibiy qismlariga qaraganda skelet mushaklari yoki yurak mushaklarining funksional imkoniyatlari o'zgarishiga tezroq erishish mumkin Futboldagi ayrim taniqli mutaxassislarning nuqtayi nazari ham diqqatga sazovor hisoblanadi. Ularning fikricha, ayrim organlar va tizimlarning moslashish imkoniyatlarining o'sishi funksional tizimning harakat qobiliyatlarini yaxlit namoyon qilishga bo'lgan uzoq muddatli moslashish uchun zarur shart-sharoitlar yaratadi. Harakat qobiliyatlari, o'z navbatida, organizmning samarali musobaqa faoliyatiga qo'yiladigan talablarga moslashish samaradorligini belgilab beradi. Bu sportchilarning mashg'ulot ta'siri omillariga bo'lgan uzoq muddatli moslashish pog'onaliligini va yillik mashg'ulot jarayonining har xil tuzilmalarini yoki alohida mirosiklni tuzish jarayonida uning moslashish reaksiyalarini boshqarish juda qiyinligini belgilab beradi.

Biroq shuni yodda tutish kerakki, har xil ampuadgi futbolchilarning moslashish reaksiyalari hamda tayyorgarliklari darajasi samaradorligi yuklama dinamikasiga, sportchilar malakasiga mosligiga, tayyorgarligiga, turli xil qo'zg'atuvchilarga nisbatan moslashish reaksiyalarini shakllantirish nuqtayi nazaridan funksional tizimlarning reaktivligiga bog'liq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining — O'zbekistonda futbolni rivojlantirishni mutlaqo yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risidal 04.12.2019-yildagi PF-5887-son Farmoni, <https://lex.uz/docs/4631208>

2. Abdullaev M.J. Methodology of application games in the training of young athletes // European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol. 8 No. 11, 2020 ISSN 2056-5852. P. 115-122 [13.00.00№3]

3. Akramov R., Tixonov V., Nurimov R. Planirovaniye i organizatsiya uchebno-trenirovochnogo protsesssa visoko kvalifitsirovannix futbolistov. Metod., rekomendatsii., - T.: 1997, 54 s.

4. Kadirov R.X. Diagnostics and correction of athlete's training / European Journal of Humanities and Educational Advancements (EJaYEA) Available Online at: <https://www.scholarzest.com> Vol. 2 No. 9,

FUTBOLCHILARNING JISMONIY SIFATLARINI RIVOJLANTIRISHNI O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Suyunov Tohir Nomoz o'g'li

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti "Jismoniy madaniyat va sport" kafedراسi assistenti

e-mail: tokhirsuyunov0197@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada futbolda sportchilarning jismoniy tayyorgarligi bilan bog'liq savollar o'rganilgan. Futbolda chidamlilikni va umuman jismoniy sifatlarni namoyon bo'lishi turli xil omillar bilan ta'minlanadi, ulardan biri energiya ta'minoti, ya'ni: -ishlaydigan mushaklarni energiya bilan ta'minlaydigan mexanizmlar. Energiya bilan ta'minlashning ikkita mexanizmi mavjud: aerob (kislorod ishtirokidagi kimyoviy reaksiyalar), anaerob (kislorodsiz sodir bo'ladigan kimyoviy reaksiyalar). Aerob va anaerob qobiliyatlari insonning energiya imkoniyatlarini to'liq tavsiflaydi.

Kalit so'zlar: chidamlilik, energiya ta'minoti, aerob mashqlari, anaerob mashqlari, mini futbol.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы, связанные со специальной тренировкой выносливости спортсменов в футболе. Проявление выносливости в футболе обеспечивается различными факторами, одним из которых является энергообеспечение, то есть: -снабжение работающих мышц энергетическими механизмами езды. Существует два механизма энергообеспечения: аэробный (химические реакции с кислородом), анаэробный (химические реакции без кислорода). Аэробные и анаэробные возможности полностью описывают энергетический потенциал человека.

Ключевые слова: выносливость, энергообеспечение, аэробная нагрузка, анаэробная нагрузка, мини-футбол.

Abstract: The article discusses issues related to special endurance training for athletes in mini-football. The manifestation of endurance in mini-football is ensured by various factors, one of which is energy supply, that is: -supply of working muscles with energy driving mechanisms. There are two mechanisms for energy supply: aerobic (chemical reactions with oxygen), anaerobic (chemical reactions without oxygen). Aerobic and anaerobic capacity completely describe a person's energy potential.

Key words: endurance, energy supply, aerobic exercise, anaerobic exercise, mini-football.

KIRISH

O'zbekistonda futbolni aholi o'rtasida eng ommaviy sport turiga aylantirish, yuqori iqtidorga ega bo'lgan yosh futbolchilarni tanlash, saralab olish va ularni professional sportchilar sifatida tayyorlash tizimini yo'lga qo'yish, mamlakat futbolini rivojlangan mamlakatlar bilan raqobat qila oladigan darajaga yetkazish, xalqaro talab va standartlar asosida futbol bo'yicha mutaxassislarni tayyorlash, futbol klublari faoliyatini rivojlantirish, terma jamoalar uchun o'quv-mashg'ulot jarayonini samarali tashkil etish, mamlakatimizda futbol bo'yicha yirik xalqaro musobaqalar, jumladan, o'smirlar, yoshlar va xotin-qizlar jamoalari o'rtasida jahon va qit'a birinchiliklarini o'tkazish, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning 2019 yil 4 dekabr sanasidagi "O'zbekistonda futbolni rivojlantirishni mutlaqo yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5887-sonli Farmoni doirasida, 2035 yilgacha bo'lgan davr ichida erishishimiz kerak bo'ladigan maqsadlar sifatida belgilab berildi [1].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI

Takidlash joizki ushbu sifatlarning barchasi hayotiy ahamiyatga ega. Chidamlilik insonning jismoniy tayyorgarligi uchun eng muhim sifat bo'lib, u hayot uchun va organizmning mehnat qobiliyati uchun juda muhimdir. Maxsus chidamlilik ko'p jihatdan futbolga xosdir [1,4,6]. Futbolchilarning musobaqa faoliyati jarayoni xususiyatlari, doimiy tarzdagi vaziyatlarni o'zgarishi, organizmga ta'sir etadigan yuklamalarning turli ko'rinishlarda bo'lishi, ish bajarishni dam olish bilan doimiy almashinib borishi bilan tavsiflanadi [2,3].

Umumiy chidamlilikning rivojlanishi maktabgacha yoshdan 30 yoshgacha sodir bo'ladi, so'ngra 60 yoshga kelib erkaklar va ayollarda kamayadi. Maxsus chidamlilikni rivojlantirish uchun eng qulay davr bu 14 yoshdan 20 yoshgacha. Adabiy manbalarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, hozirgi paytda ko'p sonli maxsus chidamlilik turlarini nomlash mumkin. Ushbu turdagi chidamlilikning xususiyati maksimal, submaksimal, yuqori va o'rtacha kuch sohalarida ishlarni bajarishdir[2,4]. Mini futbol, deyarli barcha sport turlari singari, sportchining texnik va taktik mahorati va to'g'ri funksional tayyorgarligi darajasini tayyorlash va amalga oshirishning yagona jarayoni bo'lgan o'ziga xos sport faoliyatidir. Futbolchining o'yin faoliyatining o'ziga xos xususiyatlaridan biri bu o'yin davomida jismoniy faollik miqdori tengsizligidir. Intensiv jismoniy

mashqlar davrlari (o'ziga xos, o'ziga xos bo'lmagan) kichik intensivlik, apora va faol dam olish (sokin harakat) davrlari bilan almashtiriladi. Maqola futbolchilarni tayyorlashga tayyorgarlik davriga bag'ishlanganligini hisobga olsak, unda asosiy e'tibor aynan shu davrga (tayyorgarlik) va kelajakka qaratiladi. Mini futbol bo'yicha mashg'ulotlar yil davomida guruh va individual darslar va musobaqalar shaklida olib boriladi. Bundan tashqari, bu davriydir. Yillik sikl uch davrga bo'linadi: tayyorgarlik, raqobatbardosh va o'tish davri. Amaliy mashg'ulotlarning chastotasi, avvalambor, sport formasini rivojlantirishning ob'ektiv qonuniyatlari bilan bog'liq. Tayyorgarlik davri har bir yangi sikldagi mashg'ulotlar tiklanishidan boshlab birinchi rejalashtirilgan musobaqaga qadar bo'lgan davrni qamrab oladi va bu sport formasi va uning bevosita shakllanishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish davri, fundamental tayyorgarlik davri. Tayyorgarlik davrining bosqichlari aniq vazifalar, usullar va vositalar, yuklamalarning dinamikasi va mashg'ulot rejimlariga ega. Ularning har biri keyingi bosqichga jismoniy, texnik, taktik, funksional va psixologik tayyorgarlikni amalga oshiradi. Tayyorgarlik davrida umumiy tayyorgarlik va maxsus tayyorgarlik bosqichlari aniq ajralib turadi.

MAQSAD VA VAZIFALAR

Umumiy tayyorgarlik bosqichi. Ushbu bosqichning asosiy yo'nalishi tananing funksional imkoniyatlarini oshirish, ko'p qirrali jismoniy tarbiya (kuch, tezlik-kuchga chidamlilikni rivojlantirish), shuningdek boshqa turdagi tayyorgarlikni takomillashtirishdir, lekin faqat vosita qobiliyatlarini rivojlantirishga imkon beradi. Umumiy jismoniy tayyorgarlik (umumiy jismoniy tayyorgarlik) keyingi bosqichga qaraganda tayyorgarlikning ushbu bosqichida ancha muhim o'rinni egallaydi va umumiy jismoniy tayyorgarlikning ulushi maxsus tayyorgarlikning ulushidan oshib ketadi.

TADQIQOT USULLARI VA TASHKIL ETILISHI

Maxsus tayyorgarlik bosqichi. Ushbu bosqichda sport formasining barqaror poydevori yaratiladi va barcha tana tizimlarida ijobiy o'zgarishlar ta'minlanadi. Bosqichdagi mashg'ulotlarning asosiy shakllari turli yo'nalishdagi maxsus, guruh va individual darslardir. Futbol mashg'ulotlari jarayonida **tezkorlik, chaqqonlik, kuch, chidamlilik va egiluvchanlik** kabi asosiy jismoniy sifatlar rivojlanadi. Shu bilan birga, futbolchi doimiy harakatda bo'lishi sababli uning yurak-qon tomir va nafas olish tizimlarining funksional imkoniyatlari ham takomillashadi. Kuch, chidamlilik va ephillikni rivojlantiradigan mashqlarga katta o'rin ajratilgan. Tezlikni rivojlantirish uchun yuqori tezlikda chidamlilik, kichik hajmlarda bajariladigan takroriy yugurish ishlatiladi. Kelgusi ishlarga jalb qilish tayyorgarlik davrining dastlabki bosqichida turli xil siklik mashqlarni (yugurish, yurish) bajarishda bir xil va o'zgaruvchan mashg'ulotlar usulidan foydalanishga imkon beradi. Nafas olish qobiliyatini oshirishga maqsadli ta'sir (aerobik qobiliyat - aerobik chidamlilik) deyarli tayyorgarlik davrining boshidan - umumiy tayyorgarlik bosqichining 2-haftasidan boshlanadi. Aerobik imkoniyatlarni rivojlantirish mezonlari maksimal kislorod iste'moli ko'rsatkichining qiymati hisoblanadi. Mashg'ulotda yurak urish tezligi ko'rsatkichi aerobik yuklama uchun mos yozuvlar nuqtasi bo'lib xizmat qiladi. Sof aerobik jismoniy ish daqiqada 130-150 martada bajariladi. Biroq, ko'plab tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, yurak urish tezligi (yuklama yo'nalishining axborot ko'rsatkichlaridan biri sifatida) bajarilgan yuklama va uning ba'zi funksiyalarni ishlab chiqishga yo'naltirilganligi o'rtasidagi muvofiqlikni baholash uchun yetarli emas. Masalan, o'yinda (futbol, qo'l to'pi va boshqalar) o'rtacha yurak urish tezligi (yuklama yo'nalishining informatsion ko'rsatkichlaridan biri sifatida) bajarilgan yuklama va uning yo'naltirilganligi o'rtasidagi moslikni baholash uchun yetarli emas. Ba'zi funksiyalarni ishlab chiqish: -masalan, o'yinda har xil rol o'ynaydigan o'yinchilar uchun o'rtacha yurak urish tezligi 160-190 yu.ur/min., Va mashqlar mashqlarini bajarishda (shunga o'xshash), bu ancha past bo'ladi. Taqqoslash uchun: mashg'ulotning asosiy qismida yoki o'yinda to'pni dribling qilishda birinchi holatda yurak urishi 160-180, ikkinchisida 150-220 yut/min tashkil etadi. Tayyorgarlik davrida (1-bosqich) aerobik quvvatni oshirish uchun siklik yuklamalarning kombinatsiyasi qo'llaniladi: yugurish, suzish, sport va ochiq o'yinlar, shuningdek maxsus texnik mashqlar. Bunday sinflardagi yuklama qat'iy tartibga solinmagan.

Xuddi shu bosqichda yuklamalar turli yoʻnalishlarda, intensivligi, davomiyligi, oraligʻi va tabiati, mashqlarning takrorlanish soni boʻyicha qoʻllaniladi va tartibga solinadi.

Yuklamalarni rejalashtirish, qoida tariqasida, uchta xususiyatga muvofiq amalga oshiriladi: ixtisoslashuv, yoʻnalish va hajm. Yuklamaning ixtisoslashuvi uni ikki guruhga rejalashtirishni oʻz ichiga oladi:

1. aniq mashqlar (toʻp bilan texnik va taktik); aniq emas (toʻpsiz). Yoʻnalish boʻyicha yuklamani umumiy chidamlilikni rivojlantirishning 3 turga boʻlish mumkin: chidamlilikning barcha turlarini rivojlantirish (aerobik-anaerobik); tezlikka chidamlilikni rivojlantirish (anaerob glikolitik); tezlik-quvvat fazilatlarini rivojlantirish (anaerobik alaktik). Jismoniy (mashq) yuklama hajmi boʻyicha, shartli ravishda katta, oʻrta va kichikga boʻlinadi (1-jadval).

1-jadval.

Mashgʻulotlar uchun yuklamaning taxminiy qiymati

Yunalish	Yurak urish tezligi Ud/min	Yuklamani hisobga olgan holda mashgʻulotlar davomiyligi (min)		
		katta	oʻrta	kichik
Aerobik	110-130	90	70	40
Aerobik-anaerobik	130-170	65	40	30
Anaerobik	150-180	35	30	15
Oʻyin jarayonida	160-200	40		

Maxsus tayyorgarlik bosqichi oʻquv-mashgʻulot yigʻinining boshlanishiga toʻgʻri keladi va taqvim musobaqasining birinchi kunida tugaydi. Ushbu bosqichda ish bilan taʼminlash vositalari, usullari va shakllarining tarkibi, ularning jismoniy faoliyatning umumiy hajmidagi nisbati oʻzgarib bormoqda. Tayyorgarlik jarayonida raqobatbardosh mashqlarning ulushi asta-sekin oʻsishni boshlaydi.

Asosiy mashgʻulotlar bevosita sport formasini shakllantirishga, futbolchilarni musobaqalarga optimal tayyorgarlik koʻrishiga xizmat qiladi. Maxsus tayyorgarlik mashgʻulotlarini chuqur oʻzlashtirish va texnik-taktik mahoratlarni takomillashtirish bilan birgalikda yuqori darajada rivojlanishini taʼminlashga, jismoniy va funksional takomillashtirishga qaratilgan. imkoniyatlari, oʻyinning oʻziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda rivojlantiradi.

XULOSA

Shunday qilib, oʻtkazilgan kuzatishlar shuni koʻrsatdiki, har qanday jismoniy mashqlar charchoqni keltirib chiqaradi va chidamliligi yaxshi rivojlangan sportchigina uni uzoq vaqt davomida engib chiqadi. Ushbu sifat maʼlum bir intensivlikdagi ishni bajarish va turli xil motor vazifalarini samarali yechish qobiliyatini aks ettiradi. Maxsus tayyorgarlik davri tugashi bilan musobaqa mashqlari tobora muhim oʻrin tutmoqda. Ushbu mashqlar yordamida maxsus fitnes va sport formasining barcha tarkibiy qismlari oʻrtasidagi kerakli munosabatlar taʼminlanadi. Umuman olganda, maxsus va professional mashqlarning intensivligi oshgani sababli tayyorgarlik davrining ikkinchi bosqichida oʻquv yuklamasi oʻsishda davom etmoqda. futbolning dolzarbligi nafaqat uning ommaviyligi, balki yosh avlodning jismoniy, ruhiy va ijtimoiy rivojlanishiga ijobiy taʼsiri bilan ham belgilanadi. Futbolchilarning jismoniy sifatlarini rivojlantirish esa yuqori sport natijalariga erishishning muhim omillaridan biridir. Yuklamalarning umumiy hajmi dastlab barqarorlashadi, soʻngra umumiy tayyorgarlik xarakteridagi oʻziga xos boʻlmagan mashqlar tufayli kamayadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. “Oʻzbekistonda futbolni rivojlantirishni mutlaqo yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 4 dekabrda PF-5887-sonli Farmoni.

2. Шамардин А.А. Структура функциональной подготовленности юных футболистов//Физиологические и педагогические аспекты функциональной подготовленности в спорте и физическом воспитании, Волгоград, 2009,с. 50-63

3. Рузикулов, Б. Б. (2019). Морфо-функциональные показатели как критерии для прогнозирования перспективности футболистов с учетом возраста и игрового амплуа. *Фан - спортга*, (3), 57-62.

4. Рўзикулов, Б. (2019). Узлуксиз таълим тизимида жисмоний тарбия ва спорт самарадорлигини ошириш. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, (2), 145-149.

5. Рўзикулов, Б. Б. (2020). Футболчиларнинг махсус чидамлилигини ривожлантиришнинг долзарб муаммолари. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 260-265.

6. Рўзикулов, Б. Б. (2020) Сравнительный анализ компонентного состава массы тела и функционального состояния футболистов различного игрового амплуа. Высшая школа: научные исследования. Материалы Межвузовского научного конгресса 2020, 111-117.

MALAKALI SPORTCHILAR MODELINI YOSH YENGIL ATLETIKACHILAR TAYYORGARLIGIGA MOSLASHTIRISH MUAMMOLARI

Xalimov Nusrat Normo‘minovich

Qarshi davlat universiteti magistranti, Qarshi 180000, O‘zbekiston

e-mail: xalimovnusrat19@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada malakali sportchilarning model tavsiflarini yosh yengil atletikachilar tayyorgarligiga moslashtirish jarayonida yuzaga keladigan asosiy muammolar tahlil qilingan. Tadqiqotda biologik va kalendar yosh o‘rtasidagi nomuvofiqlik, nisbiy yosh samarasi, jismoniy sifatlar rivojlanishining notekisligi, erta ixtisoslashtirish, model ko‘rsatkichlarning o‘zgaruvchanligi, yoshlar sportidagi natijalarning kattalar sportidagi natijalarni bashorat qilishdagi cheklangan imkoniyati hamda milliy model me‘yorlarning yetishmasligi kabi muammolar V.N. Platonov, L.P. Matveyev, A.A. Gugalovskiy, V.G. Nikitushkin, R. Malina, J. Kote, R. Lloyd va boshqa olimlarning qarashlari asosida yoritilgan. Mazkur muammolarni bartaraf etish yo‘llari sifatida ko‘rsatkichlarni biologik yoshga ko‘ra me‘yorlash, retrospektiv model yondashuvi, rivojlanish sur‘atini baholash va individual rivojlanish traektoriyasini kuzatish asoslangan.

Kalit so‘zlar: yengil atletika, model tavsiflar, moslashtirish, yosh sportchilar, biologik yosh, nisbiy yosh samarasi, sensitiv davrlar, erta ixtisoslashtirish, retrospektiv model, rivojlanish traektoriyasi.

Аннотация: В статье анализируются основные проблемы, возникающие в процессе адаптации модельных характеристик квалифицированных спортсменов к подготовке юных легкоатлетов. На основе взглядов В.Н. Платонова, Л.П. Матвеева, А.А. Гужаловского, В.Г. Никитушкина, Р. Малины, Ж. Коте, Р. Ллойда и других учёных рассматриваются такие проблемы, как несоответствие биологического и календарного возраста, эффект относительного возраста, неравномерность развития физических качеств, ранняя специализация, изменчивость модельных показателей, ограниченная прогностическая ценность результатов юношеского спорта для взрослого спорта, а также нехватка национальных модельных нормативов. В качестве путей решения этих проблем обоснованы нормирование показателей по биологическому возрасту, ретроспективный модельный подход, оценка темпов развития и отслеживание индивидуальной траектории развития.

Ключевые слова: лёгкая атлетика, модельные характеристики, адаптация, юные спортсмены, биологический возраст, эффект относительного возраста, чувствительные периоды, ранняя специализация, ретроспективная модель, траектория развития.

Abstract: This article analyzes the main problems that arise when adapting the model characteristics of qualified athletes to the training of young track and field athletes. Drawing on the views of V.N. Platonov, L.P. Matveyev, A.A. Gugalovsky, V.G. Nikitushkin, R. Malina, J. Côté, R. Lloyd, and other scholars, the study examines such problems as the mismatch between biological and

chronological age, the relative age effect, uneven development of physical qualities, early specialization, the variability of model indicators, the limited predictive value of youth results for senior performance, and the lack of national model standards. Normalizing indicators by biological age, a retrospective model approach, assessment of the rate of development, and monitoring of individual development trajectories are substantiated as ways of addressing these problems.

Keywords: *track and field, model characteristics, adaptation, young athletes, biological age, relative age effect, sensitive periods, early specialization, retrospective model, development trajectory.*

KIRISH

Sport tayyorgarligini modellashtirish zamonaviy sport mashg'ulotlari nazariyasi va amaliyotining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Malakali sportchilarning musobaqa faoliyati, jismoniy va texnik tayyorgarligi hamda morfofunktsional xususiyatlarini ifodalovchi model tavsiflar murabbiyga mashg'ulot jarayonining yakuniy maqsadini aniq belgilash imkonini beradi. Yengil atletikada ushbu yondashuv ayniqsa keng qo'llaniladi, chunki bu sport turida natijalar aniq o'lchanadi va ko'plab ko'rsatkichlarni miqdoriy jihatdan baholash mumkin.

Biroq model tavsiflar asosan kattalar, ya'ni organizmi to'liq shakllangan va ko'p yillik tayyorgarlikni bosib o'tgan sportchilar ma'lumotlari asosida ishlab chiqiladi. Ularni bolalar va o'smirlar tayyorgarligiga qo'llashda qator nazariy va amaliy muammolar yuzaga keladi. Yosh sportchi "kichraytirilgan kattalar sportchisi" emas: uning organizmi o'sish va yetilish jarayonida bo'lib, jismoniy sifatleri notekis rivojlanadi, psixikasi va motivatsiyasi ham kattalarnikidan farq qiladi. Shu sababli model ko'rsatkichlarni mexanik ravishda kichraytirish yoki kattalar mashg'ulot usullarini soddalashtirilgan holda qo'llash kutilgan natijani bermaydi.

O'zbekiston Respublikasida sport zaxirasini tayyorlash tizimini takomillashtirish davlat siyosatining muhim yo'nalishi sifatida belgilangan. Prezidentning PF-5924-son Farmonida bolalar va o'smirlar sportini rivojlantirish, iqtidorli yoshlarni saralash va tayyorlash tizimini ilmiy asosda tashkil etish vazifalari qo'yilgan. Bu vazifalarni hal etishda model tavsiflardan to'g'ri foydalanish muhim ahamiyatga ega, biroq buning uchun avvalo ularni yosh sportchilarga moslashtirishdagi muammolarni aniq belgilab olish talab etiladi.

Mazkur maqolaning maqsadi malakali sportchilar modelini yosh yengil atletikachilar tayyorgarligiga moslashtirish jarayonidagi asosiy muammolarni aniqlash, ularning ilmiy asoslarini tahlil qilish va bartaraf etish yo'llarini ko'rsatib berishdan iborat.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotning metodologik asosini sport mashg'ulotining umumiy nazariyasi (L.P. Matveyev, V.N. Platonov), ko'p yillik sport tayyorgarligi konsepsiyasi (V.G. Nikitushkin), jismoniy sifatlar rivojlanishining sensitiv davrlari nazariyasi (A.A. Gugalovskiy), o'sish va biologik yetilish haqidagi zamonaviy tadqiqotlar (R. Malina, K. Bushar, O. Bar-Or) hamda yosh sportchilarni rivojlantirishning xorijiy modellari (J. Kote, I. Balyi, R. Lloyd va J. Oliver) tashkil etdi. Tizimli yondashuv asosida moslashtirish muammolari biologik, metodik, psixologik va tashkiliy jihatlarining o'zaro bog'liqligida ko'rib chiqildi.

Tadqiqot jarayonida ilmiy-metodik adabiyotlarning nazariy tahlili, qiyosiy tahlil, xalqaro tadqiqotlar natijalarini umumlashtirish, pedagogik kuzatuv va tizimlashtirish metodlaridan foydalanildi. Shuningdek, o'zbek olimlaridan R.S. Salomov va boshqa mutaxassislarning sport mashg'ulotining nazariy asoslariga oid ishlari hamda mamlakatimiz sport maktablaridagi amaliy tajriba o'rganildi.

NATIJALAR

Tadqiqot natijasida malakali sportchilar modelini yosh yengil atletikachilarga moslashtirishda yuzaga keladigan muammolarni to'rt guruhga ajratish maqsadga muvofiq ekanligi aniqlandi: biologik, metodik, bashorat qilish bilan bog'liq va tashkiliy-ilmiy muammolar.

1. Biologik muammolar. Ushbu guruhdagi birinchi va eng muhim muammo biologik va kalendar yosh o'rtasidagi nomuvofiqlikdir. R. Malina va hammualliflarining tadqiqotlarida bir xil kalendar yoshdagi bolalarning biologik yetilish darajasi bir necha yilga farq qilishi mumkinligi ko'rsatilgan. Erta yetiluvchi (akselerat) o'smirlar tana o'lchamlari, mushak massasi va kuch ko'rsatkichlari bo'yicha tengdoshlaridan ustun bo'lib, sprint, sakrash va uloqtirish turlarida vaqtincha yuqori natijalarga erishadi. Kech yetiluvchi o'smirlar esa bu bosqichda ortda qolib, ko'pincha "istiqbolsiz" deb baholanadi. Agar yosh sportchi ko'rsatkichlari model bilan faqat kalendar yosh bo'yicha solishtirilsa, bu baholash jiddiy xatolarga olib keladi.

Ikkinchi muammo – nisbiy yosh samarasi. Yosh sportchilar musobaqalarda odatda tug'ilgan yili bo'yicha guruhlanadi. S. Kobli va hammualliflarining meta-tahlili ko'plab sport turlarida yilning dastlabki oylarida tug'ilgan sportchilarning saralangan guruhlarda nomutanosib ravishda ko'p bo'lishini ko'rsatgan. Bu holat model me'yorlarga eritilgan sportchilarning tanlanishini kuchaytirib, iqtidorli, biroq yoshroq bolalarning sportdan chetlashishiga sabab bo'lishi mumkin.

Uchinchi muammo – jismoniy sifatlar rivojlanishining notekisligi. A.A. Gujalovskiy va boshqa olimlarning tadqiqotlari jismoniy sifatlarning ontogeneza bir tekis emas, balki muayyan davrlarda jadal rivojlanishini ko'rsatgan. Malakali sportchilar modelida esa barcha sifatlar yuqori darajada va o'zaro muvozanatda bo'ladi. Yosh sportchida bu muvozanat hali shakllanmagan bo'lib, ayrim sifatlar yuqori, boshqalari esa past ko'rsatkichda bo'lishi tabiiy holdir. Modelga barcha ko'rsatkichlar bo'yicha birdaniga yaqinlashtirishga urinish organizmning tabiiy rivojlanish qonuniyatlariga zid keladi.

2. Metodik muammolar. Birinchi metodik muammo eritilgan ixtisoslashtirish bilan bog'liq. Model ko'rsatkichlarga tezroq erishish istagi murabbiylarni yosh sportchi bilan eritilgan bosqichdanoq tor ixtisoslashtirilgan mashg'ulotlar o'tkazishga undaydi. J. Kote ishlab chiqqan sportda ishtirok etishning rivojlanish modeli bolalik davrida turli sport turlari va o'yin faoliyatida ko'p qirrali ishtirok etishning keyingi kasbiy sport uchun muhim poydevor ekanligini ko'rsatadi. V.N. Platonov ham eritilgan ixtisoslashtirish qisqa muddatli yutuqlarga olib kelsa-da, keyinchalik rivojlanishning to'xtab qolishi va sportdan barvaqt ketishga sabab bo'lishini ta'kidlagan.

Ikkinchi metodik muammo – kattalar texnikasini nusxalash. Malakali sportchilarning texnikasi ularning individual antropometrik xususiyatlari, kuch darajasi va ko'p yillik tajribasi natijasida shakllangan. Yosh sportchi yetarli kuch va harakat tajribasiga ega bo'lmagan holda ushbu texnikani aynan takrorlashga urinsa, noto'g'ri harakat stereotiplari shakllanishi, ortiqcha zo'rqiqlash va jarohatlar xavfi ortadi.

Uchinchi metodik muammo – yuklamalarni mexanik kichraytirish. Ayrim hollarda yosh sportchilar uchun mashg'ulot yuklamalari kattalar dasturidagi hajmi muayyan foizga kamaytirish yo'li bilan belgilanadi. Biroq bolalar organizmi yuklamaga kattalarnikidan sifat jihatdan farq qiluvchi reaksiya bildiradi. R. Lloyd va J. Oliver taklif etgan yoshlar jismoniy rivojlanishi modelida har bir yosh va yetilish bosqichida mashg'ulotning ustuvor yo'nalishlari (harakat ko'nikmalari, kuch, tezlik, chidamlilik) turlicha bo'lishi ko'rsatilgan. Demak, yuklamalar miqdoriy emas, balki sifat jihatdan moslashtirilishi lozim.

3. Bashorat qilish bilan bog'liq muammolar. Birinchi muammo – yoshlar sportidagi natijalarning kattalar sportidagi natijalarni bashorat qilishdagi cheklangan imkoniyati. Yengil atletikachilarning ko'p yillik natijalar dinamikasini o'rgangan xorijiy tadqiqotlar (jumladan, G. Bochchia va hammualliflari) yoshlar musobaqalarida eng yuqori natijalarga erishgan sportchilarning faqat bir qismi kattalar sportida ham yetakchi bo'lishini, ko'plab kuchli kattalar sportchilari esa yoshlik davrida o'rtacha natijalar ko'rsatganini qayd etgan. Bu hol model ko'rsatkichlarga eritilgan yaqinlashishni iqtidorning yagona mezon sifatida qabul qilish xato ekanligini ko'rsatadi.

Ikkinchi muammo – model ko'rsatkichlarning o'zgaruvchanligi. Sport natijalari, mashg'ulot usullari, sport anjomlari va musobaqa qoidalari vaqt o'tishi bilan o'zgarib boradi. Shu sababli bugungi malakali sportchilar modeli hozir mashg'ulot boshlagan bola kattalar sportiga yetgunga qadar

eskirishi mumkin. Bundan tashqari, bir xil natijaga turli sportchilar turlicha yo'l bilan, ya'ni turli sifatlar hisobiga erishadi. Shu bois yagona "ideal model" tushunchasi ko'p hollarda shartli xarakterga ega.

4. Tashkiliy-ilmiy muammolar. Bu guruhdagi asosiy muammo milliy model me'yorlarning yetishmasligidir. Ko'pgina model tavsiflar xorijiy sportchilar ma'lumotlari asosida ishlab chiqilgan bo'lib, ular mahalliy sportchilarning antropometrik va funksional xususiyatlari, iqlim sharoiti va mashg'ulot bazasini to'liq aks ettirmaydi. Shuningdek, ayrim sport maktablarida biologik yoshni aniqlash, funksional holatni baholash va texnikani biomexanik tahlil qilish uchun zarur vositalarning yetishmasligi, murabbiylarning modellashtirish usullaridan foydalanish bo'yicha tayyorgarligining turlicha darajasi ham muhim tashkiliy muammolar sirasiga kiradi.

MUHOKAMA

Aniqlangan muammolar malakali sportchilar modelidan voz kechish zarurligini emas, balki undan foydalanish usulini tubdan qayta ko'rib chiqish lozimligini ko'rsatadi. Tahlillar asosida mazkur muammolarni bartaraf etishning quyidagi yo'llari asoslandi.

Birinchidan, ko'rsatkichlarni biologik yoshga ko'ra me'yorlash. Yosh sportchining natijalarini baholashda kalendar yosh bilan bir qatorda biologik yetilish darajasini ham hisobga olish zarur. Buning uchun antropometrik ko'rsatkichlar asosida bo'y o'sishining eng jadal davrini taxminiy aniqlash usullaridan foydalanish mumkin. Bu yondashuv kech yetiluvchi, biroq istiqbolli sportchilarni erta chetlashtirishning oldini oladi.

Ikkinchidan, retrospektiv model yondashuvi. Unga ko'ra, yosh sportchi uchun mo'ljal sifatida kattalar sportchilarining hozirgi ko'rsatkichlari emas, balki ularning aynan shu yoshdagi ko'rsatkichlari va rivojlanish yo'li olinadi. Kuchli sportchilarning yoshlik davridagi mashg'ulot tarixi va natijalar dinamikasini o'rganish har bir yosh bosqichi uchun real va asoslangan oraliq me'yorlarni belgilash imkonini beradi.

Uchinchidan, mutlaq ko'rsatkichlar o'rniga rivojlanish sur'atini baholash. Yosh sportchi istiqbolini baholashda uning muayyan paytdagi natijasidan ko'ra, bir necha yil davomidagi o'sish sur'ati, mashg'ulot yuklamalariga moslashish qobiliyati va texnikani o'zlashtirish tezligi ko'proq ma'lumot beradi. V.G. Nikitushkin ham sport iqtidorini baholashda bir martalik testlar emas, balki uzoq muddatli kuzatuv natijalariga tayanish zarurligini ta'kidlagan.

To'rtinchidan, individual rivojlanish traektoriyasini kuzatish. Har bir sportchi uchun ko'p yillik kuzatuv kartasini yuritish, unda antropometrik, funksional, jismoniy va texnik ko'rsatkichlarni muntazam qayd etib borish sportchining o'ziga xos rivojlanish yo'lini aniqlash va mashg'ulotni unga moslashtirish imkonini beradi. Bu jarayonda raqamli texnologiyalar va maxsus dasturiy vositalardan foydalanish ma'lumotlarni tahlil qilishni yengillashtiradi.

Beshinchidan, milliy model me'yorlarni ishlab chiqish. O'zbekiston terma jamoasi a'zolari va kuchli sportchilarining ko'p yillik ma'lumotlari asosida milliy model tavsiflar va yosh guruhlar uchun oraliq me'yorlarni ishlab chiqish, ularni sport maktablari amaliyotiga joriy etish muhim vazifa hisoblanadi. Bunda sport ilmiy-tadqiqot muassasalari, oliy ta'lim muassasalari va sport federatsiyalarining hamkorligi zarur.

XULOSA

Tadqiqot natijalariga ko'ra, malakali sportchilar modelini yosh yengil atletikachilar tayyorgarligiga moslashtirish murakkab jarayon bo'lib, unda biologik, metodik, bashorat qilish bilan bog'liq va tashkiliy-ilmiy muammolar yuzaga keladi.

Biologik muammolar sirasiga biologik va kalendar yosh o'rtasidagi nomuvofiqlik, nisbiy yosh samarasi va jismoniy sifatlar rivojlanishining notekisligi kiradi. Metodik muammolar erta ixtisoslashtirish, kattalar texnikasini nusxalash va yuklamalarni mexanik kichraytirish bilan bog'liq. Bashorat qilish muammolari yoshlar natijalarining kattalar sportidagi muvaffaqiyatni bashorat qilishdagi cheklangan imkoniyati va model ko'rsatkichlarning o'zgaruvchanligida namoyon bo'ladi. Tashkiliy-ilmiy muammolar esa milliy model me'yorlarning va zamonaviy nazorat vositalarining yetishmasligi bilan izohlanadi.

Mazkur muammolarni bartaraf etish yo'llari sifatida ko'rsatkichlarni biologik yoshga ko'ra me'yorlash, retrospektiv model yondashuvi, rivojlanish sur'atini baholash, individual rivojlanish traektoriyasini kuzatish va milliy model me'yorlarni ishlab chiqish asoslandi.

Umuman olganda, malakali sportchilar modelidan yosh yengil atletikachilar tayyorgarligida to'g'ri va ilmiy asoslangan tarzda foydalanish iqtidorli sportchilarni erta yo'qotishning oldini olish, ularning salomatligini saqlash va kelajakda yuqori sport natijalariga erishishlari uchun mustahkam poydevor yaratishda muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5924-son Farmoni. 2020-yil 24-yanvar.
2. Salomov R.S. Sport mashg'ulotining nazariy asoslari. Toshkent, O'zDJTI.
3. Матвеев Л.П. Основы общей теории спорта и системы подготовки спортсменов. Киев, Олимпийская литература.
4. Платонов В.Н. Система подготовки спортсменов в олимпийском спорте. Общая теория и её практические приложения. Москва, Советский спорт.
5. Гужаловский А.А. Развитие двигательных качеств у школьников. Минск, Народная асвета.
6. Никитушкин В.Г. Многолетняя подготовка юных спортсменов. Москва, Физическая культура.
7. Губа В.П. Основы распознавания раннего спортивного таланта. Москва, Терра-Спорт.
8. Malina R.M., Bouchard C., Bar-Or O. Growth, Maturation, and Physical Activity. Champaign, Human Kinetics, 2004.
9. Côté J. The influence of the family in the development of talent in sport // The Sport Psychologist, 1999.
10. Cobley S., Baker J., Wattie N., McKenna J. Annual age-grouping and athlete development: a meta-analytical review of relative age effects in sport // Sports Medicine, 2009.
11. Lloyd R.S., Oliver J.L. The Youth Physical Development Model: a new approach to long-term athletic development // Strength and Conditioning Journal, 2012.
12. Boccia G., Moisé P., Franceschi A. va boshq. Career performance trajectories in track and field jumping events from youth to senior success: the importance of learning and development // PLoS ONE, 2017.
13. Balyi I., Hamilton A. Long-Term Athlete Development: Trainability in Childhood and Adolescence. Victoria, National Coaching Institute British Columbia, 2004.

SPORT TAYYORGARLIGINI MODELLASHTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI VA YENGIL ATLETIKADA QO'LLANILISHI

Xalimov Nusrat Normo'minovich

Qarshi davlat universiteti magistranti, Qarshi 180000, O'zbekiston

e-mail: xalimovnusrat19@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada sport tayyorgarligini modellashtirishning nazariy-metodologik asoslari va uning yengil atletika amaliyotida qo'llanilishi tahlil qilingan. Tadqiqotda "model" va "modellashtirish" tushunchalarining ilmiy mazmuni V.A. Shtoffning ilmiy bilish nazariyasi, N.A. Bernshteynning "zaruriy kelajak modeli" g'oyasi va P.K. Anoxinning funksional tizimlar nazariyasi asosida yoritilgan. Sportda modellashtirishning rivojlanish tarixi, modellarning turlari (mazmuniy, matematik, biomexanik, fiziologik) va modellashtirish jarayonining bosqichlari ko'rsatib berilgan. Yengil atletikaning sprint, sakrash, uloqtirish va chidamlilik talab etuvchi turlarida modellashtirishni qo'llash misollari J. Keyning determinant modellari, E. Banisterning mashg'ulot yuklamasi va natija o'rtasidagi bog'liqlik modeli hamda M. Joyner va E. Koylning chidamlilik natijasi modeli asosida tahlil qilingan.

Kalit soʻzlar: modellashtirish, model, sport tayyorgarligi, yengil atletika, zaruriy kelajak modeli, funksional tizim, determinant model, biomexanik model, mashgʻulotni boshqarish, pedagogik nazorat.

Аннотация: В статье анализируются теоретико-методологические основы моделирования спортивной подготовки и его применение в практике лёгкой атлетики. Научное содержание понятий «модель» и «моделирование» раскрывается на основе теории научного познания В.А. Штоффа, идеи «модели требуемого будущего» Н.А. Бернштейна и теории функциональных систем П.К. Анохина. Показаны история развития моделирования в спорте, виды моделей (содержательные, математические, биомеханические, физиологические) и этапы процесса моделирования. На основе детерминистских моделей Дж. Хей, модели взаимосвязи тренировочной нагрузки и результата Э. Банистера, а также модели выносливости М. Джойнера и Э. Койла проанализированы примеры применения моделирования в спринте, прыжках, метаниях и видах на выносливость.

Ключевые слова: моделирование, модель, спортивная подготовка, лёгкая атлетика, модель требуемого будущего, функциональная система, детерминистская модель, биомеханическая модель, управление тренировкой, педагогический контроль.

Abstract: This article analyzes the theoretical and methodological foundations of modeling sports training and its application in track and field practice. The scientific content of the concepts of “model” and “modeling” is revealed on the basis of V.A. Shtoff’s theory of scientific cognition, N.A. Bernstein’s idea of the “model of the required future”, and P.K. Anokhin’s theory of functional systems. The history of modeling in sport, types of models (conceptual, mathematical, biomechanical, physiological), and stages of the modeling process are presented. Examples of applying modeling in sprinting, jumping, throwing, and endurance events are analyzed on the basis of J. Hay’s deterministic models, E. Banister’s model of the relationship between training load and performance, and M. Joyner and E. Coyle’s model of endurance performance.

Keywords: modeling, model, sports training, track and field, model of the required future, functional system, deterministic model, biomechanical model, training management, pedagogical control.

KIRISH

Zamonaviy sportda yuqori natijalarga erishish tobora koʻproq sportchini tayyorlash jarayonini ilmiy asosda boshqarishga bogʻliq boʻlib bormoqda. Sport natijalari inson imkoniyatlari chegarasiga yaqinlashgan sari, mashgʻulot jarayonini faqat murabbiyning shaxsiy tajribasi va sezgisiga tayangan holda tashkil etish yetarli boʻlmay qolmoqda. Bunday sharoitda sport tayyorgarligini modellashtirish, yaʼni sportchining erishishi lozim boʻlgan holatini oldindan ilmiy asoslangan tarzda belgilash va mashgʻulot jarayonini shu maqsadga yoʻnaltirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Yengil atletika modellashtirishni qoʻllash uchun eng qulay sport turlaridan biri hisoblanadi. Bu sport turida natija vaqt, masofa yoki balandlik birliklarida aniq oʻlchanadi, harakatlar esa biomexanik jihatdan nisbatan yaxshi oʻrganilgan va qonuniyatlari fizika qonunlari bilan izohlanadi. Shu bilan birga, yengil atletika turlari sprint, sakrash, uloqtirish, oʻrta va uzoq masofaga yugurish kabi turli tuzilishdagi faoliyatlarni qamrab olgani sababli har bir tur uchun modellashtirish oʻziga xos yondashuvni talab etadi.

Oʻzbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish, xususan, PF-5924-son Farmonda belgilangan vazifalar sport sohasiga ilmiy yondashuvni, zamonaviy texnologiyalar va ilgʻor xorijiy tajribani joriy etishni nazarda tutadi. Bu esa modellashtirishning nazariy asoslarini chuqur oʻrganish va uni yengil atletika amaliyotiga tizimli ravishda tatbiq etishni dolzarb vazifaga aylantiradi.

Mazkur maqolaning maqsadi sport tayyorgarligini modellashtirishning nazariy-metodologik asoslarini ochib berish va uning yengil atletikaning turli turlarida qoʻllanilish imkoniyatlarini tahlil qilishdan iborat.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotning metodologik asosini ilmiy bilishda modellashtirish nazariyasi (V.A. Shtoff), harakatlar fiziologiyasi va harakatlarni boshqarish nazariyasi (N.A. Bernshteyn), funksional tizimlar nazariyasi (P.K. Anoxin), sport mashg'ulotining umumiy nazariyasi (L.P. Matveyev, V.N. Platonov) hamda sportchilar tayyorgarligini kompleks nazorat qilish konsepsiyasi (V.M. Zatsiorskiy, V.V. Ivanov) tashkil etdi. Tizimli yondashuv asosida sportchi va uning tayyorgarligi o'zaro bog'liq elementlardan iborat, maqsadga yo'naltirilgan holda boshqariladigan murakkab tizim sifatida qaraldi.

Tadqiqot jarayonida falsafiy, sport-pedagogik, biomexanik va fiziologik adabiyotlarning nazariy tahlili, qiyosiy tahlil, tizimlashtirish, umumlashtirish va nazariy modellashtirish metodlaridan foydalanildi. Xorijiy tadqiqotlardan J. Xeyning sport texnikasi biomexanikasiga oid, E. Banisterning mashg'ulot yuklamalarini matematik modellashtirishga oid hamda M. Joyner va E. Koylning chidamlilik fiziologiyasiga oid ishlari o'rganildi. Shuningdek, R.S. Salomov va boshqa o'zbek olimlarining sport mashg'ulotining nazariy asoslariga bag'ishlangan ishlari tahlil qilindi.

NATIJALAR

1. Model va modellashtirish tushunchalarining ilmiy mazmuni. Tadqiqot natijasida modellashtirish ilmiy bilishning umumiy metodi ekanligi va uning sportga tatbiq etilishi mustahkam falsafiy-metodologik asosga ega ekanligi aniqlandi. V.A. Shtoff modelni tadqiqot obyektni aks ettiruvchi yoki qayta yaratuvchi, uni o'rganish orqali obyekt haqida yangi bilim olish imkonini beruvchi, fikran tasavvur qilinadigan yoki moddiy jihatdan amalga oshirilgan tizim sifatida ta'riflagan. Modelning muhim xususiyati shundaki, u obyektga to'liq emas, balki tadqiqot maqsadi uchun muhim bo'lgan jihatlarni soddalashtirilgan holda aks ettiradi. Sportga nisbatan olganda, model tavsiflar sportchining yuqori natijaga erishishini belgilovchi eng muhim ko'rsatkichlarini ajratib, ikkinchi darajali jihatlarni chetda qoldiradi.

2. Modellashtirishning psixofiziologik asoslari. Sportda modellashtirishning chuqur ilmiy ildizlari N.A. Bernshteyn va P.K. Anoxinning ishlariga borib taqalishi aniqlandi. N.A. Bernshteyn harakatlarni boshqarish haqidagi ta'limotida "zaruriy kelajak modeli" tushunchasini ilgari surgan. Unga ko'ra, har qanday maqsadli harakat oldidan miyada erishilishi lozim bo'lgan natijaning modeli shakllanadi va harakat davomida real natija ushbu model bilan doimiy solishtirilib, tuzatib boriladi. P.K. Anoxinning funksional tizimlar nazariyasida esa "harakat natijasi akseptori" tushunchasi muhim o'rin tutadi. Bu – kelajakdagi natija parametrlarini oldindan aks ettiruvchi va olingan natijani baholovchi mexanizm. Ushbu nazariyalar sport mashg'ulotini ham xuddi shunday tamoyil asosida, ya'ni oldindan belgilangan model holatga intilish va erishilgan holatni model bilan muntazam solishtirib tuzatish orqali boshqarish mumkinligini ilmiy asoslaydi.

3. Sportda modellashtirishning rivojlanishi va modellar turlari. Tahlillar sportda modellashtirish XX asrning ikkinchi yarmida, ayniqsa, 1960–1970-yillardan boshlab faol rivojlana boshlaganini ko'rsatdi. Bu davrda V.M. Zatsiorskiy, Yu.V. Verxoshanskiy va boshqa olimlar tomonidan sportchilar tayyorgarligini nazorat qilish va boshqarishga kibernetik yondashuv joriy etildi. V.M. Zatsiorskiy sportchi holatining operativ, joriy va bosqichli turlarini ajratib, ularni nazorat qilish tizimini asoslagan. V.N. Platonov keyinchalik model tavsiflarni sport tayyorgarligini boshqarish tizimining markaziy elementi sifatida ko'rib chiqqan.

Tadqiqot asosida sportda qo'llaniladigan modellar quyidagi turlarga ajratildi: mazmuniy (sifat) modellar – tayyorgarlik tuzilishi va omillarining o'zaro bog'liqligini tavsiflovchi sxemalar; matematik modellar – ko'rsatkichlar o'rtasidagi miqdoriy bog'liqlikni ifodalovchi tenglamalar va regressiya modellari; biomexanik modellar – harakat texnikasining kinematik va dinamik parametrlarini aks ettiruvchi modellar; fiziologik modellar – sport natijasini ta'minlovchi organizm funksional imkoniyatlarini tavsiflovchi modellar.

4. Modellashtirish jarayonining bosqichlari. Tadqiqot natijasida sport tayyorgarligini modellashtirish jarayoni quyidagi bosqichlardan iborat ekanligi asoslandi: modellashtirish maqsadini belgilash; obyektga, ya'ni muayyan sport turidagi musobaqa faoliyatini tahlil qilib, natijani belgilovchi omillarni aniqlash; omillar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlab, model qurish; modelni amaliy ma'lumotlar asosida tekshirish (validatsiya); modelni mashg'ulot jarayoniga tatbiq etish; olingan

natijalar asosida modelga tuzatishlar kiritish. Mazkur bosqichlar tsiklik xarakterga ega bo'lib, model doimiy ravishda takomillashtirilib boriladi.

5. Yengil atletikada modellash tirishning qo'llanilishi. Tadqiqotda yengil atletikaning asosiy turlarida modellash tirishni qo'llash yo'nalishlari tahlil qilindi.

Sprintda natija yugurish tezligi bilan belgilanadi, tezlik esa qadam uzunligi va qadam chastotasining ko'paytmasiga teng. Bu oddiy, biroq muhim biomexanik bog'liqlik sprinter tayyorgarligining asosiy modelini tashkil etadi. Unga start reaksiyasi, tezlanish fazasi, maksimal tezlik va tezlikni saqlab qolish kabi masofa qismlarining ko'rsatkichlari qo'shiladi. Murabbiy sportchining ushbu ko'rsatkichlarini model bilan solishtirish orqali uning qaysi masofa qismida zaxiralari borligini aniqlaydi.

Sakrash turlarida J. Xey ishlab chiqqan determinant modellar keng qo'llaniladi. Bunday modellarda natija uni bevosita belgilovchi omillarga ierarxik tarzda ajratiladi. Masalan, uzunlikka sakrashda umumiy masofa deysinish chizig'idan uzilish momentigacha bo'lgan masofa, parvoz masofasi va qo'nish masofasidan tashkil topadi. Parvoz masofasi esa, o'z navbatida, uzilish tezligi, uzilish burchagi va uzilish balandligiga bog'liq. Bunday model murabbiyga natijani yaxshilash uchun qaysi omilga ta'sir ko'rsatish lozimligini aniq belgilash imkonini beradi.

Uloqtirish turlarida ham snaryad parvozinig asosiy parametrlari – chiqarish tezligi, chiqarish burchagi va chiqarish balandligi natijani belgilovchi omillar sifatida modellash tiriladi. Ularning ichida chiqarish tezligi eng katta ta'sirga ega bo'lganligi sababli, uloqtiruvchilar tayyorgarligi modelida uni ta'minlovchi kuch va tezlik-kuch sifatlari hamda texnikaning ketma-ketlik tuzilishi markaziy o'rin tutadi.

Chidamlilik talab etuvchi turlarda asosan fiziologik modellar qo'llaniladi. M. Joyner va E. Koyl chidamlilik natijasini belgilovchi uchta asosiy omilni ajratganlar: maksimal kislorod iste'moli, laktat chegarasi (maksimal kislorod iste'molining qancha qismini uzoq vaqt saqlab qolish mumkinligi) va yugurish tejamkorligi. Ushbu model o'rta va uzoq masofaga yuguruvchilarning funksional tayyorgarligini baholash va mashg'ulotni yo'naltirishda muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Mashg'ulot jarayonini boshqarishda E. Banister taklif etgan matematik model alohida o'rin tutadi. Ushbu modelga ko'ra, har bir mashg'ulot yuklamasi sportchi organizmida ikki xil samara – tayyorgarlikning oshishi va charchoqni yuzaga keltiradi, sport natijasi esa ushbu ikki samaraning farqi sifatida ifodalanadi. Model musobaqa oldidan yuklamalarni kamaytirish (tapering) davrini rejalashtirish va sportchining eng yuqori tayyorgarlik holatiga musobaqa kuni erishishini ta'minlashda qo'llaniladi.

MUHOKAMA

Olingan natijalar sport tayyorgarligini modellash tirish mustahkam nazariy asosga ega ilmiy yondashuv ekanligini ko'rsatadi. N.A. Bernshteyn va P.K. Anoxinning nazariyalari individual harakatni boshqarish darajasida isbotlangan “model – harakat – natija – solishtirish – tuzatish” tamoyilining butun mashg'ulot jarayonini boshqarishga ham tatbiq etilishi mumkinligini asoslaydi. Bu jihatdan sport mashg'uloti o'z mohiyatiga ko'ra teskari aloqaga asoslangan boshqaruv jarayonidir.

Shu bilan birga, har qanday model obyektning soddalashtirilgan aksi ekanligini unutmaslik lozim. V.A. Shtoff ta'kidlaganidek, model obyektning faqat muayyan jihatlarini aks ettiradi. Sport amaliyotida bu model ko'rsatkichlarni mutlaq talab sifatida emas, balki yo'naltiruvchi mo'ljal sifatida qo'llash zarurligini anglatadi. Ayniqsa, matematik modellar, jumladan, E. Banister modeli individual sportchilar uchun sozlanishi va doimiy ravishda amaliy ma'lumotlar bilan tekshirib borilishi talab etiladi.

Yengil atletikaning turli turlarida modellash tirishning o'ziga xosligi ham e'tiborga loyiq. Tezlik-kuch talab etuvchi turlarda (sprint, sakrash, uloqtirish) biomexanik va determinant modellar ustunlik qilsa, chidamlilik talab etuvchi turlarda fiziologik modellar yetakchi o'rin tutadi. Biroq har ikki holatda ham eng samarali yondashuv turli modellarni birlashtirgan kompleks modellash tirish hisoblanadi. Masalan, uzunlikka sakrovchining determinant modeli uning tezlik va kuch tayyorgarligi modeli bilan, bu esa, o'z navbatida, mashg'ulot yuklamalari modeli bilan uzviy bog'langan holda qo'llanilishi lozim.

Amaliy jihatdan olganda, zamonaviy texnologiyalar modellashtirishni qo'llash imkoniyatlarini sezilarli kengaytirmoqda. Yuqori tezlikdagi videotasvir, inersial datchiklar, fotoelementli vaqt o'lchagichlar, yurak urishi va GPS monitorlari, shuningdek, ma'lumotlarni tahlil qilish dasturlari murabbiyga sportchi ko'rsatkichlarini tez va aniq o'lchash hamda ularni model bilan solishtirish imkonini beradi. Mamlakatimiz sport maktablari va olimpiya zaxiralari kollejlari bunday vositalar bilan ta'minlash, murabbiylarni ulardan foydalanishga o'rgatish modellashtirishni amaliyotga keng joriy etishning muhim sharti hisoblanadi.

XULOSA

Tadqiqot natijalariga ko'ra, sport tayyorgarligini modellashtirish ilmiy bilishning umumiy metodi bo'lgan modellashtirishning sport sohasiga tatbiq etilishi bo'lib, uning nazariy asosini V.A. Shtoffning ilmiy bilish nazariyasi, N.A. Bernshteynning "zaruriy kelajak modeli" g'oyasi va P.K. Anoxinning funksional tizimlar nazariyasi tashkil etadi.

Sportda qo'llaniladigan modellar mazmuniy, matematik, biomexanik va fiziologik turlarga ajratiladi. Modellashtirish jarayoni maqsadni belgilash, obyektni tahlil qilish, model qurish, uni tekshirish, amaliyotga tatbiq etish va tuzatish bosqichlaridan iborat tsiklik jarayondir.

Yengil atletikada modellashtirish sprintda qadam uzunligi va chastotasi modeli, sakrash turlarida J. Xeyning determinant modellari, uloqtirishda snaryad parvozi parametrlari modeli, chidamlilik turlarida M. Joyner va E. Koylning fiziologik modeli, mashg'ulot jarayonini boshqarishda esa E. Banisterning yuklama va natija o'rtasidagi bog'liqlik modeli ko'rinishida samarali qo'llaniladi.

Umuman olganda, sport tayyorgarligini modellashtirishning nazariy asoslarini chuqur o'rganish va uni yengil atletika amaliyotiga tizimli ravishda joriy etish mashg'ulot jarayonini maqsadli boshqarish, sportchilarning imkoniyatlarini to'liq ro'yobga chiqarish va xalqaro musobaqalarda yuqori natijalarga erishish uchun muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5924-son Farmoni. 2020-yil 24-yanvar.

2. Salomov R.S. Sport mashg'ulotining nazariy asoslari. Toshkent, O'zDJTI.

3. Штофф В.А. Моделирование и философия. Москва–Ленинград, Наука, 1966.

4. Бернштейн Н.А. Очерки по физиологии движений и физиологии активности. Москва, Медицина, 1966.

5. Анохин П.К. Очерки по физиологии функциональных систем. Москва, Медицина, 1975.

6. Матвеев Л.П. Основы общей теории спорта и системы подготовки спортсменов. Киев, Олимпийская литература.

7. Платонов В.Н. Система подготовки спортсменов в олимпийском спорте. Общая теория и её практические приложения. Москва, Советский спорт.

8. Зациорский В.М. Кибернетика, математика, спорт. Москва, Физкультура и спорт, 1969.

9. Иванов В.В. Комплексный контроль в подготовке спортсменов. Москва, Физкультура и спорт, 1987.

10. Верхошанский Ю.В. Программирование и организация тренировочного процесса. Москва, Физкультура и спорт.

11. Hay J.G. The Biomechanics of Sports Techniques. Englewood Cliffs, Prentice Hall.

12. Banister E.W., Calvert T.W., Savage M.V., Bach T. A systems model of training for athletic performance // Australian Journal of Sports Medicine, 1975.

13. Joyner M.J., Coyle E.F. Endurance exercise performance: the physiology of champions // The Journal of Physiology, 2008.

O'SPIRINLARDA HUQUQIY ONG SHAKLLANISHIDA TA'SIR QILUVCGI PSIXOLOGIK OMILLARNING O'RNI

Jurayev Bahrom

Shahrisabz davlat pedagogika instituti psixologiya fanlari doktori(DSc), professor
e-mail:bahrom.jurayev3404@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada o'spirinlarda huquqiy ong shakllanishida ta'sir qiluvchi psixologik omillarning o'rni o'rganilgan. Unda muammoning nazariy va amaliy jihatlarini, bu borada olimlar tomonidan amalga oshirilgan ilmiy tadqiqot ishlari haqida so'z borgan. Muallif tomonidan olib borilgan tadqiqotlar mazkur muammoni o'rganish bugungi kunda ham juda dolzarb ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: shaxs, o'spirin, huquqiy ong, huquqiy madaniyat, huquqiy savodxonlik, qonun, huquqiy ta'lim-tarbiya.

Аннотация. В статье рассматривается роль психологических факторов, влияющих на формирование правосознания у подростков. Анализируются теоретические и практические аспекты данной проблемы, а также соответствующие научные исследования. Результаты работы автора свидетельствуют о том, что изучение этого вопроса сохраняет высокую актуальность и в настоящее время.

Ключевые слова: личность, подросток, правосознание, правовая культура, правовая грамотность, право, юридическое образование.

Annotation. The article examines the role of psychological factors influencing the formation of legal consciousness among adolescents. It addresses the theoretical and practical aspects of the issue, as well as relevant scientific research conducted by scholars. The author's research demonstrates that studying this issue remains highly relevant today.

Key words: personality, adolescent, legal awareness, legal culture, legal literacy, law, legal education.

KIRISH

O'spirinlarda huquqiy ong va huquqiy savodxonlikni rivojlantirish demokratik va huquqiy davlat barpo etishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Mazkur jarayonda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan samarali foydalanish, ijtimoiy tarmoqlarda namoyon bo'layotgan huquqiy nigilizmning oldini olish, oila va ta'lim muassasalari o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish, shuningdek, huquqiy tarbiyani faqat nazariy bilimlar bilan cheklab qolmasdan, uni amaliy faoliyat bilan uyg'unlashtirish dolzarb vazifalardan sanaladi.

O'spirinlar huquqiy madaniyatini yuksaltirishning asosiy yo'nalishlari:

- Huquqiy tarbiyaning mazmuni: O'spirinlarga nafaqat huquq va majburiyatlarni o'rgatish, balki ularda qonunga hurmat ruhini shakllantirish va ijtimoiy mas'uliyatni his ettirish.
- Zamonaviy yondashuvlar: Kibermakonda huquqiy savodxonlikni oshirish, internetdagi huquqbuzarliklarning oldini olish, interaktiv o'yinlar va huquqiy keyslardan foydalanish.
- Oila va maktab roli: O'quvchi-yoshlarning huquqiy ongini oshirishda oilaviy muhit va maktabdagi huquqiy ta'limning uzviyligini ta'minlash.
- Huquqiy savodxonlikning ahamiyati: O'spirinlarning jinoyat va huquqbuzarliklardan himoyalaniishi, o'z haq-huquqlarini bilishi va qonuniy javobgarlikni anglashi.

Jamiyatimizda aholiga, ayniqsa yoshlarga mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar, qabul qilinayotgan qonun hujjatlari va davlat dasturlarining mazmuni va mohiyatini izchil yetkazish tizimini shakllantirish, ular ongida inson huquq va erkinliklariga hurmat munosabatini shakllantirish, jamiyatda fuqarolarning huquqiy savodxonligi darajasini oshirishga to'sqinlik qiluvchi mavjud muammo va kamchiliklarni bartaraf qilish dolzarb vazifa sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, yoshlarning ongiga huquq va burch, halollik va poklik tushunchalarini hamda odob-axloq normalarini chuqur singdirib borish, Konstitutsiyaning muhim jihatlarini ularga bolaligidan boshlab o'rgatish, huquqiy madaniyati va huquqiy savodxonligini oshirish, huquqiy himoya tizimini takomillashtirish masalalari davlatning muhim maqsadlari qatoridan joy oldi. Bu

ishlarni amalga oshirishda biz avvalo eng kichik bo'g'inlardan, ya'ni maktab va bog'cha o'quvchilardan boshlashimiz, yoshlar bilan o'tkaziladigan ma'naviy va ma'rifiy targ'ibot ishlarini yanada jonlashtirishimiz lozim.

Globalashayotgan dunyoda shaxs shakllanishiga qo'yilayotgan talablar qatorida huquqiy ong va huquqiy savodxonlikni shakllantirish hamda rivojlantirish dolzarbligi ortib bormoqda. Shu sababli ham jamiyatning hozirgi rivojlanish bosqichida tahsil oluvchilarga ham talablar o'zgarib bormoqda. Hozirgi ta'lim oluvchilarda qo'yiladigan talablarning eng muhimlari ularda informatsion kompetentlik, menejerlik salohiyati, huquqiy madaniyat va huquqiy savodxonlikni oshirish talabini qo'yadi. Chunki mamlakatimiz har bir fuqarosining o'z huquq va burchlarini hamda mas'uliyatini puxta bilishi, buni hayotiy ehtiyoj sifatida anglamog'ini davrning o'zi talab qilmoqda. Shaxsning dunyoqarashi va tafakkuri mamlakat hayotiga, yangilanishlarga mos ravishda o'zgarib borishi, o'z shaxsida yuksak huquqiy savodxonlik, qonunlarga hurmat, huquqiy normalarga so'zsiz amal qilish, ularni hayotga to'g'ri tatbiq etish, huquqbuzarliklarga nisbatan murosasizlik, qonunlarga itoatkorlik, huquqiy faollik hamda tashabbuskorlikni namoyon etishini davrning o'zi taqozo etmoqda.

Jahon ta'lim va ilmiy muassasalarida fuqarolarning huquqiy savodxonligi, huquqiy savodxonlik va savodsizlikning psixologik xususiyatlari, psixologik savodxonlikning shaxs ijtimoiylashuv omili sifatidagi huquqiy madaniyati, huquqiy ong, aholining huquqiy savodxonlik indeksi kabi yo'nalishlarga oid ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Bu borada, jamiyatda o'z o'rnini topishga qiynaladigan o'spirinlarning fuqarolik huquqlarini anglab yetishi, shaxsiy va jamoat ishida faolligini namoyon etishiga to'siq bo'luvchi holatlarning huquqiy jihatlarini ta'minlash, ularda huquqiy savodxonlikning psixologik jihatlarini ilmiy tadqiq etish va keng qamrovli konstruktiv choralarini amalga oshirish zarurati kuzatilmoqda.

O'zbekistonda huquqiy savodxonlikni ta'minlash borasidagi psixologik tadqiqotlar ko'lami kam darajada tadqiq etilgan bo'lsa-da, mazkur yo'nalishdagi ilmiy izlanishlarda huquq psixologiyasining ba'zi muammolarini psixolog olimlardan M.X.Axmedova, YE.Y.Agzamova, N.G'.Kamilova, G'.A.Normurodov, B.M.Umarov, V.G.Shepotkin, U.D.Qodirov va boshqalar tomonidan ilmiy tadqiq etilgan. Tahlil ko'rsatadiki, respublikamizda huquqiy savodxonlikni ta'minlashning psixologik muammolaridan ko'ra, boshqa yo'nalishlar, ya'ni, jinoiy xulq-atvor xususiyatlari, huquq-tartibot yo'nalishi xodimlari faoliyati psixologiyasi masalalari tadqiq etilgan, lekin aynan o'spirinlarda huquqiy savodxonlik shakllanishining psixologik xususiyatlari ilmiy muammo sifatida o'rganilmagan.

Bizning ilmiy tadqiqot ishimiz yuqoridagilardan biroz farqli ravishda o'spirinlarda huquqiy ong va huquqiy savodxonlikni oshirishning ijtimoiy-psixologik omillarini o'rganishga qaratilgan. Shu maqsadda tajriba-sinov ishlarida Qarshi davlat universiteti va Samarqand davlat universiteti talabalarini respondent sifatida tanlab oldik, ular jami 309 nafarni tashkil etadi. Tadqiqot ishida o'spirinlarda huquqiy savodxonlikni oshirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini aniqlash maqsadida kuzatish, suhbat metodlari, shuningdek L.S.Mozjakovanning "Huquqiy savodxonlikni o'rganish", R.R.Muslumovning "Huquq va huquqiy ustanovkaga munosabatlarini o'lchash", D.S.Beznosovning "Huquqqa munosabat" kabi metodikalari va empirik ma'lumotlarning normal taqsimlanish qonuniga mosligini tekshirishda Kolmogorov-Smirnov mezonidan foydalandik.

O'spirinlik davri hayotning eng jo'shqin va mas'uliyatli davri hisoblanib, ular jamiyatning o'sib kelayotgan eng faol a'zolari sifatida oliy o'quv yurtlarida tahsil olish bilan birga xalq xo'jaligining turli sohalarida ham faoliyat olib boradilar. Faoliyat jarayonida turli xil ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy va huquqiy masalalarga duch keladi. Mavjud hayotiy muammolarning yechimini topishda, shaxsning haq-huquqlari va manfaatlarini to'qnash kelishida ma'lum darajada fuqarolik huquqlarini himoyalashga zarurat tug'iladi. Ushbu holatni inobatga olgan holda o'spirinlarning huquqiy savodxonligi, ularning istiqbolda o'z xatti-harakatlarining qonun va huquqiy-meyorlarga muvofiq amalga oshirilishini ta'minlash yuzasidan tadqiqot olib borildi. Buning uchun o'spirinlarning yoshiga xos xususiyatlarida huquqiy savodxonlikni o'rni bir qator psixologik jihatlarini inobatga olgan holda o'rganildi. Quyida o'spirinlarning huquqiy savodxonlikka bo'lgan ehtiyojlari o'rganilganligi natijalari aks etgan (1-jadval).

1-jadval

O'spirinlarda huquqiy savodxonlik haqidagi tasavvurlarni shakllantirish

Baholash mezonlari	O'spirinlar munosabat miqdori (nafar)	Foiz
Davlatning huquqiy asoslarini bilish	69	22,33
Huquq turlari va meyorlarini bilish	57	18,45
Qonun asosida insonlarning munosabatlarini tartibga solish	13	4,21
Insonning kundalik turmushi va hayot faoliyati uchun zarur bo'lgan huquqiy meyoriy hujjatlarni bilish	100	32,36
Shaxsning qonun asosida o'zini tartibga solishini bilish	43	13,91
Huquqshunoslik fanini o'qiganligi	27	8,74

Bunga ko'ra o'spirinlarning huquqiy savodxonligi to'g'risidagi munosabatlarining umumiy xarakteristikasini taqdim etildi. O'spirinlar tomonidan baholash mezonlaridan bittasi huquqiy savodxonlikning to'liq ma'nosini ifodalaydi mazmunida taqdim etildi. Huquqiy savodxonlik tushunchasi to'g'risidagi o'spirinlarning munosabatlari oltita mezon bo'yicha baholandi. Mezonlar bo'yicha o'spirinlarning munosabatlari orasida "insonning kundalik turmushi va hayot faoliyati uchun zarur bo'lgan huquqiy meyoriy hujjatlarni bilish" huquqiy savodxonlikning asosiy belgilovchisi sifatida e'tirof etilgan (100 nafar (32,36%)). Bu esa o'spirinlar huquqiy savodxonlikning kundalik turmush va faoliyatini belgilangan meyorlarda amalga oshirilishini tavsiflash nuqtai nazardan izohlangan. Huquqiy savodxonlikni tavsiflovchi ustuvor izoh sifatida "davlatning huquqiy asoslarini bilish" e'tirof etilgan (69 nafar (22,33 %)). Aslida davlatning huquqiy asoslari meyoriy – huquqiy asoslarning barchasi uchun mas'ul va uning ta'minotchisi hisoblanadi. Ushbu o'rinda huquqiy savodxonlikning ta'minlanishini hokimiyat bilan fuqaro munosabatlarini to'laqonli tavsifini ifoda etgan holatlar belgilashi nazarda tutilmoqda.

Shuningdek, o'spirinlar huquqiy savodxonlik deganda "huquq turlari va meyorlarni bilish" (57 nafar (18,45%)), "shaxsning qonun asosida o'zini tartibga solishini bilish" degan javob berilgan (43 nafar (13,91%)), "huquqshunoslik fanini o'qiganlik" (27 nafar (8,74%)) va "qonun asosida insonlarning munosabatlarini tartibga solish" (13 nafar (4,21%)) tarzda munosabat bildirganlar. O'spirinlarning huquqiy savodxonlik tushunchasiga bildirgan munosabatlari o'z navbatida respondentlarning ushbu yo'nalishdagi da'vogarlik darajasini ham belgilab beradi.

Xulosa. Biz tadqiqot ishida o'spirinlarda huquqiy ong va huquqiy savodxonlik shakllanishining ijtimoiy-psixologik asoslarini o'rganib, olingan empirik va nazariy tahlillar asosida quyidagi xulosaga keldik:

O'spirinlarning huquqiy savodxonlikka bo'lgan ehtiyojlarining asosiy sababi kundalik turmushda o'zlari va yaqinlari bilan bog'liq huquqiy buzilishlar sababli ekan.

Tibbiy xizmat, transport xizmati, turar joylarning kommunal xizmatlar, ko'chmas mulk opersiyalari va mulkchilik huquqlari bilan bog'liq holatlardagi huquqiy buzilishlar o'spirinlar huquqiy savodxon bo'lishga zarurat tug'dirgan holatlar ekanligi aniqlandi.

O'spirinlarning munosabatiga ko'ra huquqiy savodxonlikka bo'lgan ehtiyojni shaxsning har doim huquqiy bilimlar olishga va boyitib borishiga zarurat hamda huquqiy masalalarga duch kelgandagina bilimlarga zarurat belgilagan.

O'spirinlarning huquqiy savodxonlikka munosabatlarida insonning kundalik turmushi va hayot faoliyati uchun zarur bo'lgan huquqiy meyoriy hujjatlarni bilish belgilovchi xarakterga ega ekan.

O'spirinlarning ko'pchilik qismi huquqning ayrim jihatlarini bilishlari, ba'zilar esa huquqning turli xil jihatlarini bilishlari orqali huquq bo'yicha biror bir ma'lumotga ega emasliklari kuzatildi.

O'spirinlarning huquqiy savodxonlikni ta'minlashda manbalardan foydalanuvchilar, huquqiy manbalarni tushunadiganlar, ammo foydalana olmaydigan va huquqiy manbalardan foydalanishni bilmaydiganlar toifasiga ajratildi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Джураев Б. Психологические особенности формирования юридической понятий у учащихся. НАУ Национальная ассоциация ученых, VII Международная научно-практическая конференция: «Отечественная наука в эпоху изменений: постулаты прошлого и теории нового времени» часть 8, 2(7) Екатеринбург-2015, 103-104с.

2. Ипполитова Н. В., Тургина Е. В. Формирование правовой грамотности студентов как педагогический процесс // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия : Образование. Педагогические науки. Челябинск : Изд-во ЮрГУ, 2012. Вып. 16. № 14. С. 65–69.

3. Мануйлова Л. М., Максимов А. С. (2021) Формирование правовой грамотности подростков как педагогическая проблема // Наука о человеке: гуманитарные исследования. Том 15. № 3. С. 95–101.

4. Реан А.А. Семья, социальные установки и социальное поведение детей и подростков //Российский психологический журнал. 2015.Т. 12. № 1. С. 29-40.

5. Хатамов.Ф.Ф.Хукукий саводхонлик фалсафий тадқиқот объекти сифатида(ижтимоий бошқарув институтлари ходимлари мисолида): Диссер.афтореферати. ф.ф.ф. док.(PhD). -Самарқанд. 2019. -44 б.

SOCIOLINGUISTIC FEATURES OF UZBEK–ENGLISH BILINGUALISM IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

Matluba Kholmatovna Tursunova

PhD researcher, Termez State University, Uzbekistan

Nasiba Narmakhmatovna Panjjeva, Associate Professor, DSc, Termez State University, Uzbekistan

Abstract. *This article examines the sociolinguistic features of Uzbek–English bilingualism under conditions of globalization. The study focuses on language choice, code-switching, lexical borrowing, communicative domains, and the relationship between English use and social identity. The research is based on a qualitative review of recent scholarship on bilingualism, code-switching, digital communication, and the Uzbek linguistic context, supplemented by illustrative examples from educational, professional, and online communication. The analysis suggests that Uzbek–English bilingual practices are shaped by unequal functional distribution: Uzbek remains central to everyday interpersonal and cultural communication, while English is associated with education, technology, international mobility, and professional advancement. Code-switching is interpreted not simply as a deficiency, but as a context-sensitive communicative resource. The article argues that globalization produces both linguistic innovation and new questions concerning language maintenance, prestige, and identity. The findings may be useful for sociolinguistics, language education, and the development of culturally responsive bilingual teaching practices.*

Keywords: Uzbek–English bilingualism; sociolinguistics; globalization; code-switching; language choice; language identity; lexical borrowing.

Аннотация. В статье рассматриваются социолингвистические особенности узбекско-английского билингвизма в условиях глобализации. Основное внимание уделяется выбору языка, переключению кодов, лексическим заимствованиям, коммуникативным сферам и взаимосвязи английского языка с социальной идентичностью. Исследование основано на качественном анализе современных научных работ по билингвизму, кодовому переключению, цифровой коммуникации и узбекскому языковому контексту, а также на иллюстративных примерах из образовательной, профессиональной и интернет-коммуникации. Анализ показывает, что узбекско-английская билингвальная практика характеризуется функциональным распределением языков: узбекский сохраняет ведущую роль в повседневном и культурном общении, тогда как английский связан с образованием, технологиями,

международной мобильностью и профессиональным продвижением. Кодовое переключение рассматривается не как языковой недостаток, а как коммуникативный ресурс, зависящий от ситуации. Делается вывод о том, что глобализация одновременно стимулирует языковые инновации и усиливает вопросы языкового престижа, сохранения языка и идентичности.

Ключевые слова: узбекско-английский билингвизм; социолингвистика; глобализация; кодовое переключение; языковой выбор; языковая идентичность; лексические заимствования.

Annotatsiya. Maqolada globallashuv sharoitida o'zbek–ingliz bilingvizmining sotsiolingvistik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda til tanlovi, kod almashinuvi, leksik o'zlashmalar, kommunikativ sohalar hamda ingliz tilidan foydalanishning ijtimoiy identifikatsiya bilan aloqasi o'rganiladi. Ish bilingvizm, kod almashinuvi, raqamli kommunikatsiya va o'zbek til muhiti bo'yicha zamonaviy ilmiy tadqiqotlarning sifat tahliliga hamda ta'lim, kasbiy va internet muloqotidan olingan izohli misollarga asoslanadi. Tahlil natijalariga ko'ra, o'zbek–ingliz bilingval amaliyoti tillarning funksional taqsimlanishi bilan tavsiflanadi: o'zbek tili kundalik va madaniy muloqotda asosiy o'rinni saqlab qoladi, ingliz tili esa ta'lim, texnologiya, xalqaro mobillik va kasbiy rivojlanish bilan bog'lanadi. Kod almashinuvi til bilishdagi kamchilik emas, balki vaziyatga mos kommunikativ resurs sifatida talqin qilinadi. Globallashuv til innovatsiyalarini kuchaytirish bilan birga til nufuzi, tilni saqlash va identifikatsiya masalalarini ham dolzarb qiladi.

Kalit so'zlar: o'zbek–ingliz bilingvizmi; sotsiolingvistika; globallashuv; kod almashinuvi; til tanlovi; til identifikatsiyasi; leksik o'zlashmalar.

1. INTRODUCTION

Globalization has intensified contact between languages and has expanded the social functions of English in education, science, technology, employment, and digital communication. In Uzbekistan, English is increasingly connected with international academic mobility, information technologies, private education, and access to global professional networks. At the same time, Uzbek continues to function as a major language of everyday interaction, cultural expression, national communication, and social belonging. This coexistence creates a productive field for sociolinguistic research. The relevance of the present study is determined by the need to examine Uzbek–English bilingualism not only as the ability to use two linguistic systems, but also as a socially organized practice. Language choice is influenced by interlocutors, topic, setting, communicative purpose, perceived prestige, proficiency, and identity. Therefore, bilingual speech should be analyzed in relation to the social meanings attached to each language.

Recent work on code-switching emphasizes that switching between languages may perform discourse, pragmatic, and identity-related functions. Doğruöz, Sitaram, Bullock, and Toribio (2023) point out that code-switching research must consider both linguistic structure and social dimensions. Research on Uzbek–English communication published in 2025–2026 also highlights the relevance of education, social media, youth communication, and globalization to bilingual practices. However, many available studies remain descriptive, and a systematic synthesis of the main sociolinguistic dimensions is still useful.

The aim of this article is to identify the principal sociolinguistic features of Uzbek–English bilingualism in the context of globalization. The objectives are: (1) to characterize the main domains of language use; (2) to describe the functions of code-switching and lexical borrowing; (3) to discuss the relationship between bilingualism and social identity; and (4) to outline implications for language education and further empirical research.

2. Materials and Methods. The study uses a qualitative, interpretive design. Its material consists of recent scholarly publications on bilingualism, code-switching, language contact, digital discourse, and Uzbek–English bilingual practices. The review prioritizes works published in 2023–2026 where accessible, while also using established theoretical works that remain foundational for the interpretation of code-switching and bilingual communication.

The analytical procedure included thematic classification of the literature into five categories: language domains, language choice, code-switching, lexical borrowing, and identity. Illustrative

examples such as “deadline yaqin”, “meetingga boraman”, and “online dars” are used analytically to demonstrate hybrid Uzbek–English practices; they are not presented as results of a newly collected corpus. This limitation is important: the article is a conceptual and literature-based study rather than a claim about statistically representative speech behavior.

The interpretation follows a sociolinguistic perspective in which bilingual practices are connected with social networks, institutional settings, communicative goals, and language ideologies. The study also distinguishes between code-switching, borrowing, and broader translanguaging practices, since these concepts may overlap but are not identical.

3. Results and Discussion. The reviewed literature suggests that Uzbek and English do not normally occupy identical social functions. Uzbek is dominant in family communication, local community interaction, cultural practices, and many informal situations. English is more strongly associated with formal education, international communication, information technologies, academic terminology, business, and digital professional environments. This distribution should not be understood as rigid or universal. Rather, it reflects the current social value of English and the institutional strength of Uzbek in local life.

The functional distribution of languages is closely related to globalization. English provides access to international resources and may index education, mobility, technological competence, or professional ambition. Uzbek, in turn, indexes local belonging, cultural continuity, solidarity, and participation in national social life. Bilingual speakers may therefore select a language not only because of lexical availability, but also because of the social meaning they wish to communicate.

Code-switching is one of the most visible features of bilingual communication. It may occur between sentences, within a sentence, or through short discourse markers and fixed expressions. In Uzbek–English communication, English elements are particularly common in domains where English terminology is widespread, including education, technology, business, and social media.

Examples such as “deadline yaqin” (‘the deadline is near’), “meetingga boraman” (‘I will go to the meeting’), and “online dars” (‘online lesson’) illustrate different degrees of integration. English lexical items may be inserted into an Uzbek grammatical frame and receive Uzbek case or derivational markers. Such forms show that bilingual speakers adapt foreign elements to the grammatical and pragmatic requirements of Uzbek interaction.

The functions of switching are multiple. First, it may fill a lexical gap or provide a term that is more familiar in a particular professional community. Second, it may increase precision when a technical term is conventionally used in English. Third, it may mark group membership: students, IT specialists, teachers, and internationally oriented professionals may share English expressions as part of their community repertoire. Fourth, switching may express emphasis, informality, irony, or modernity. Consequently, code-switching should not automatically be classified as an error.

Globalization encourages the movement of words across linguistic boundaries. Borrowing differs from momentary code-switching because a borrowed item may become conventionalized within the receiving language. The boundary between the two is not always clear, especially in rapidly changing digital communication. Terms related to technology, education, and online interaction may circulate first as English expressions and later become adapted to Uzbek pronunciation, spelling, or morphology.

The sociolinguistic significance of borrowing lies in its connection with prestige and necessity. Some English words are used because they name new objects or practices. Others are preferred because they sound internationally recognizable or are associated with professional status. This process may enrich the Uzbek communicative repertoire, but it can also produce debates about language purity, accessibility, and the availability of Uzbek equivalents.

Bilingualism is also a resource for constructing identity. A speaker may use Uzbek to emphasize cultural affiliation and English to present an academic, professional, or globally oriented identity. These meanings are not fixed: the same speaker can use both languages to express different

aspects of the self. Research on bilingual identity stresses that language choice is shaped by audience, context, attitudes, and experiences of belonging.

In Uzbekistan, the prestige of English may motivate learners to use English expressions even when Uzbek alternatives exist. This does not necessarily mean that speakers reject Uzbek. It may indicate a layered identity in which national and global orientations coexist. The central sociolinguistic issue is therefore not whether English replaces Uzbek, but how speakers negotiate the relationship between the two languages.

The findings have implications for English language teaching. Teachers should distinguish between productive bilingual practices and communication problems. Strategic use of Uzbek can support comprehension, classroom interaction, and the development of metalinguistic awareness. At the same time, students should learn when English forms are appropriate in academic, professional, and informal settings.

A culturally responsive bilingual pedagogy can include contrastive reflection, analysis of authentic digital examples, discussion of language attitudes, and tasks requiring students to explain why they choose one language rather than another. Such activities help learners understand that bilingual competence includes pragmatic and sociolinguistic competence, not only grammatical accuracy.

4. Conclusion. Uzbek–English bilingualism in the context of globalization is characterized by functional language differentiation, flexible code-switching, lexical borrowing, and the negotiation of social identity. Uzbek remains central to local and cultural communication, while English has expanded its role in education, technology, professional life, and international interaction. The use of English elements in Uzbek discourse is therefore socially meaningful and cannot be reduced to linguistic interference. The article also demonstrates the need for empirical research based on recorded conversations, classroom interaction, interviews, and social-media corpora. Future studies should examine differences by age, region, gender, educational background, profession, and level of English proficiency. Quantitative corpus data would make it possible to test the patterns described here and to distinguish occasional switching from established borrowing. In practical terms, the study supports bilingual educational approaches that value Uzbek cultural identity while developing effective English communication.

REFERENCES

1. Blom, J.-P., & Gumperz, J. J. (1972). Social meaning in linguistic structures: Code-switching in Norway. In J. J. Gumperz & D. Hymes (Eds.), *Directions in sociolinguistics* (pp. 407–434). Holt, Rinehart and Winston.
2. Doğruöz, A. S., Sitaram, S., Bullock, B. E., & Toribio, A. J. (2023). A survey of code-switching: Linguistic and social perspectives for language technologies. *arXiv preprint arXiv:2301.01967*. <https://arxiv.org/abs/2301.01967>
3. Gardner-Chloros, P. (2009). *Code-switching*. Cambridge University Press.
4. Min, C. (2024). Bilingualism and language identity in Uzbek and English linguistic contexts. *International Journal of Technology and Academic Research*, 2(3), 45–52.
5. Poplack, S. (1980). Sometimes I'll start a sentence in Spanish y termino en español: Toward a typology of code-switching. *Linguistics*, 18(7–8), 581–618.
6. Turabekova, N. (2026). English and Uzbek discourse in social media. *ResearchGate preprint*. <https://www.researchgate.net/publication/412142221>

NEW TRANSFORMATIONS IN THE ORGANIZATION OF ENVIRONMENTAL EDUCATION OF PRESCHOOL CHILDREN BASED ON STEAM TECHNOLOGY

¹Kulmaganbet Assem

PhD doctoral student Abai Kazakh Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan

<https://orcid.org/0009-0006-0774-3538> E-mail: asemkulmaganbetova@mail.ru

²**Mankesh Aksaule**

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor Abai Kazakh Pedagogical University Almaty, Republic of Kazakhstan

<https://orcid.org/0000-0002-9224-5552> E-mail: a.mankesh@mail.ru

Abstract. *The contemporary transformation of preschool education is associated with the search for innovative approaches that enable children to understand the natural world through observation, exploration, experimentation, creativity, and practical activity. In this context, the integration of STEAM technology into environmental education provides new opportunities for developing preschool children's ecological awareness, cognitive activity, problem-solving abilities, and responsible attitudes toward nature. The purpose of this article is to theoretically substantiate new transformations in the organization of environmental education of preschool children through the integration of Science, Technology, Engineering, Arts, and Mathematics (STEAM). The study is based on the analysis, comparison, systematization, and generalization of scientific and pedagogical literature concerning early childhood environmental education and STEAM learning. The article identifies the main directions of transformation from traditional explanatory environmental instruction toward integrated, inquiry-based, project-oriented, and child-centered learning. Particular attention is given to environmental observation, simple experiments, engineering construction, mathematical investigation, digital resources, creative representation, and collaborative ecological projects. A conceptual model for organizing STEAM-based environmental education is proposed. The findings indicate that STEAM should not be regarded as a collection of separate activities but as an integrated pedagogical environment in which children investigate real environmental phenomena, formulate questions, test ideas, design simple solutions, express their understanding creatively, and develop environmentally responsible patterns of behavior. The proposed approach may be used by preschool teachers in designing environmentally meaningful learning experiences and integrating ecological content across different areas of preschool education.*

Keywords: *preschool education, environmental education, STEAM technology, preschool children, ecological awareness, inquiry-based learning, environmental literacy, project-based learning, sustainable development.*

INTRODUCTION

Environmental challenges have increased the importance of developing responsible attitudes toward nature from the earliest stages of education. Preschool childhood is a particularly significant period because children actively construct their first ideas about living and non-living nature, develop emotional relationships with their surroundings, acquire elementary behavioral habits, and begin to understand relationships between human activity and the environment. Environmental education at this stage should therefore extend beyond the transmission of information about plants, animals, water, air, and seasons. It should create conditions in which children personally observe, explore, compare, experiment, ask questions, make decisions, and participate in environmentally responsible activities.

Contemporary preschool education is simultaneously undergoing a methodological transformation. Traditional approaches based predominantly on explanation, memorization, and reproduction of knowledge are increasingly complemented by child-centered, inquiry-based, project-based, and interdisciplinary learning. These changes correspond to the understanding of young children as active participants in the educational process rather than passive recipients of ready-made information. STEAM education represents one of the approaches capable of supporting this transformation. The acronym STEAM integrates Science, Technology, Engineering, Arts, and Mathematics within meaningful educational activities. In preschool education, these components should not be understood as simplified versions of school subjects. Instead, they provide

interconnected ways through which children can explore and interpret phenomena encountered in everyday life.

Environmental content is particularly appropriate for STEAM integration. For example, when preschool children investigate how a plant grows, they observe biological processes (Science), use simple tools or digital resources (Technology), construct a container or watering system (Engineering), represent the plant through drawing or modelling (Arts), and measure or compare its growth (Mathematics). Thus, one environmental phenomenon becomes the basis for integrated cognitive, practical, creative, and communicative activity.

The relevance of the problem is also associated with education for sustainable development. Developing environmental responsibility cannot be postponed until adolescence or adulthood. Age-appropriate foundations can be established during preschool childhood through everyday experiences involving water conservation, waste sorting, plant care, responsible treatment of animals, reuse of materials, and protection of the immediate environment.

The purpose of this study is to theoretically substantiate the transformation of environmental education of preschool children through STEAM technology and to identify pedagogical directions for its effective organization.

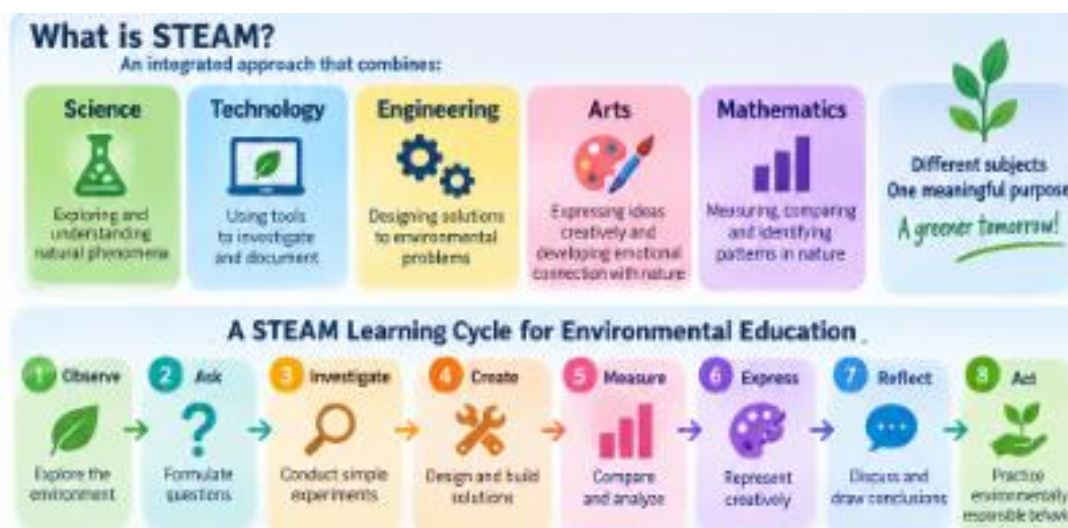
The following objectives were formulated: to clarify the educational potential of STEAM in preschool environmental education; to identify transformations in the content, methods, and organization of environmental learning; to characterize the functions of individual STEAM components; and to propose a conceptual model for organizing STEAM-based environmental activities in preschool settings.

Materials and Methods

The study employs a theoretical research design based on the analysis of scientific and pedagogical literature concerning preschool education, environmental education, STEAM learning, inquiry-based education, project-based learning, and education for sustainable development.

The principal research methods include theoretical analysis, comparison, synthesis, systematization, and pedagogical modelling. Theoretical analysis was used to identify contemporary approaches to environmental and STEAM education. Comparative analysis enabled traditional forms of environmental instruction to be considered alongside integrated STEAM-oriented approaches. Systematization was applied to classify the pedagogical opportunities associated with the five STEAM components. Pedagogical modelling was employed to construct a conceptual framework illustrating the process of STEAM-based environmental education.

The methodological position of the study is based on several interconnected principles: child-centered learning, integration of educational areas, learning through activity, inquiry and experimentation, age appropriateness, environmental responsibility, creativity, collaboration, and the relationship between learning and children's everyday experiences.

The study does not report experimental numerical findings. Instead, it presents a theoretically grounded pedagogical framework that can subsequently be tested through empirical research in preschool educational organizations.

Results and Discussion

Transformation of Traditional Environmental Education

The analysis suggests that the introduction of STEAM changes several fundamental characteristics of preschool environmental education.

In a traditional instructional model, the teacher may explain natural phenomena and expect children to reproduce acquired information. In a STEAM-oriented model, the teacher creates an environment in which children discover relationships through guided investigation. The central pedagogical question therefore changes from “What information should the teacher give the child?” to “What conditions should be created for the child to discover, investigate, design, and explain?”

The transformation can be represented as follows:

Traditional orientation	STEAM-based transformation
Transmission of environmental knowledge	Active investigation of environmental phenomena
Teacher explanation	Teacher facilitation and guided inquiry
Separate educational activities	Interdisciplinary integration
Reproduction of information	Experimentation and problem solving
Predetermined answer	Multiple possible solutions
Individual tasks	Collaboration and teamwork
Observation only	Observation, experimentation and construction
Nature as an object of study	Nature as an environment for investigation and responsible action
Assessment of memorized knowledge	Observation of inquiry, reasoning, creativity and behavior

The main transformation therefore concerns not simply the addition of STEAM activities but a change in the child’s position within environmental learning.

Science: Exploring and Understanding Nature

The Science component provides the conceptual foundation for investigating the natural environment. Preschool children can observe changes in weather, plant development, properties of soil, movement of water, characteristics of animals, shadows, light, and seasonal phenomena.

Simple experiments can help children establish elementary cause-and-effect relationships. Questions such as “What does a seed need to grow?”, “Which materials absorb water?”, “Why does ice melt?”, or “What objects float?” transform environmental content into inquiry.

The teacher should encourage children to predict possible outcomes before experimentation and describe what they observe afterwards. The objective is not to provide complex scientific terminology but to establish habits of observation, questioning, comparison, and evidence-based reasoning.

Technology: Tools for Environmental Investigation

Technology in preschool STEAM education does not necessarily imply intensive use of digital devices. It includes any age-appropriate tools that extend children’s ability to investigate and solve problems.

Magnifying glasses, simple thermometers, cameras, measuring containers, digital microscopes, audio recordings of natural sounds, and educational applications may support environmental exploration. Children can photograph plant growth, compare images recorded over several days, or use multimedia resources to investigate animals that cannot be directly observed.

However, technology should remain a means of investigation rather than the purpose of the activity. Direct sensory interaction with nature should continue to occupy a central position in preschool environmental education.

Engineering: Designing Solutions to Environmental Problems

Engineering introduces an important transformation because children move from observing environmental problems toward creating simple solutions.

A teacher may present a practical challenge:

How can we provide water to a plant when nobody is in the classroom?

Children can discuss possible solutions, select materials, construct a simple watering device, test it, identify difficulties, and improve the design. Similar activities may involve constructing bird feeders, shelters for insects, miniature greenhouses, containers for waste sorting, bridges for toy animals, or systems for collecting rainwater.

The essential pedagogical value lies in the design cycle:

Problem → Idea → Design → Construction → Testing → Improvement.

Failure in such activities should not be treated negatively. When a structure does not work, children obtain an opportunity to reconsider their assumptions and search for an alternative solution.

Arts: Emotional and Creative Understanding of Nature

The inclusion of Arts differentiates STEAM from narrower STEM approaches and is particularly significant in preschool education. Environmental responsibility develops through both cognitive understanding and emotional connection with nature. Children may represent environmental observations through drawing, modelling, music, movement, storytelling, dramatic play, collage, and construction with natural materials. After observing autumn leaves, for example, children can compare their shapes scientifically and mathematically while subsequently using them to create artistic compositions.

Arts therefore provides an emotional and aesthetic dimension to environmental education and supports the development of imagination and personal expression.

Mathematics: Measuring and Comparing Environmental Phenomena

Mathematical concepts naturally emerge during environmental investigations. Preschool children can count seeds, compare leaf sizes, classify stones, measure plant growth, identify shapes in nature, compare quantities of water, create simple diagrams, and observe patterns.

For instance, during a plant-growth project, children may record the height of a plant at regular intervals. Even without formal numerical analysis, comparison allows them to understand concepts such as more/less, taller/shorter, faster/slower, before/after, and sequence.

Consequently, mathematical learning becomes meaningful because it is connected with an observable environmental phenomenon.

A Conceptual Model of STEAM-Based Environmental Education

Based on the theoretical analysis, the following pedagogical sequence is proposed:

Environmental phenomenon → Problem/question → Observation and prediction → Investigation/experiment → Engineering solution → Measurement and comparison → Creative representation → Reflection → Environmentally responsible action.

This approach transforms environmental knowledge into personal experience and connects knowledge with responsible behavior.

Pedagogical Conditions for Effective Implementation

The effectiveness of STEAM-based environmental education depends on appropriate pedagogical conditions. First, the learning environment should provide opportunities for direct contact with natural objects and phenomena. A preschool classroom can include plants, natural materials, observation areas, simple laboratory equipment, construction materials, and resources for creative activities. Second, teachers should formulate open-ended questions. Questions such as “What do you think will happen?”, “How can we find out?”, “Why did this happen?”, and “Can we design another solution?” stimulate inquiry more effectively than questions requiring only one memorized answer. Third, activities should correspond to children’s developmental characteristics. Preschool STEAM should remain playful, visual, practical, emotionally engaging, and based on short cycles of exploration.

Fourth, environmental content should be connected with children’s everyday lives. Water conservation, responsible use of paper, plant care, waste separation, and reuse of materials make ecological responsibility observable and achievable.

Fifth, cooperation with families can strengthen the continuity of environmental education. Family projects involving gardening, collection of reusable materials, observation of weather, or environmentally responsible household practices may extend STEAM experiences beyond the preschool institution.

Challenges and Prospects

Despite its educational potential, STEAM integration may present difficulties. Teachers may perceive STEAM as requiring expensive equipment or specialized scientific knowledge. In practice, many meaningful environmental projects can be implemented using ordinary materials such as paper, cardboard, plastic containers, water, soil, stones, leaves, seeds, sticks, and recycled materials.

Another challenge is the risk of artificial integration. An activity should not be labelled STEAM merely because it includes several unrelated tasks. Genuine integration requires different STEAM components to contribute to understanding or solving the same meaningful problem.

Teacher preparation therefore becomes essential. Preschool educators need methodological competence in formulating inquiry questions, organizing experimentation, facilitating engineering design, supporting collaboration, and documenting children’s learning processes.

Future empirical studies may investigate changes in preschool children’s environmental knowledge, inquiry skills, creativity, problem-solving behavior, and environmentally responsible practices before and after participation in systematically organized STEAM environmental projects.

Further research should focus on the empirical validation of the proposed model, development of age-appropriate assessment criteria, and examination of the professional readiness of preschool teachers to organize integrated STEAM environmental activities.

REFERENCES

1. Ardoin, N. M., Bowers, A. W. Early Childhood Environmental Education: A Systematic Review of the Research Literature // *Educational Research Review*. – 2020. – Vol. 31. – Article 100353. – Elsevier. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.edurev.2020.100353>
2. Güler Yıldız, T., Öztürk, N., İlhan İyi, T., Aşkar, N., Banko Bal, Ç., Karabekmez, S., Höl, Ş. Education for Sustainability in Early Childhood Education: A Systematic Review // *Environmental Education Research*. – 2021. – Vol. 27. – No. 6. – P. 796–820. – Taylor & Francis. – DOI: <https://doi.org/10.1080/13504622.2021.1896680>
3. Su, J., Yim, I. H. Y., Wegerif, R., Chu, S. K. W. STEAM in Early Childhood Education: A Scoping Review // *Research in Science & Technological Education*. – 2025. – Vol. 43. – No. 2. – P. 495–511. – Taylor & Francis. – DOI: <https://doi.org/10.1080/02635143.2023.2296445>
4. Cohrssen, C., Garvis, S. (Eds.). *Embedding STEAM in Early Childhood Education and Care*. – Cham: Palgrave Macmillan, 2021. – DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-65624-9>
5. Vartiainen, J. Play Is a Pathway to Science: STEAM Education in Early Childhood // *Childhood Education*. – 2021. – Vol. 97. – No. 5. – P. 56–59. – Taylor & Francis. – DOI: <https://doi.org/10.1080/00094056.2021.1982295>

6. Alghamdi, A. A. Exploring Early Childhood Teachers' Beliefs About STEAM Education in Saudi Arabia // *Early Childhood Education Journal*. – 2023. – Vol. 51. – P. 247–256. – Springer. – DOI: <https://doi.org/10.1007/s10643-021-01303-0>

DASTURLASHTIRISH VA ROBOTOTEXNIKA NISOLIDA UZLUKSIZ STEAM TA'LIMINI RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR VA KOMPYUTER DASTURLARI MUHITIDA SHAKLLANTIRISH VA TAKOMILLASHTIRISH

Yunusova Gulshod Nazihovna

¹ Namangan Davlat Universiteti professor v.b.

e-mail: gulshodahonim52@gmail.com

Annotatsiya. *STEAM ta'limi bir necha sohalar va ularga kiruvchi fanlar tarkibida, ularning birikmasida mavzularni o'qitishni talab etuvchi yangi yondoshuv. Maqolada dasturlashtirish va robototexnika misolida raqamli texnologiyalar va kompyuter dasturlari muhitida uzluksiz STEAM ta'limi shakllanishi va takomillashtirishi ko'rsatilgan.*

Maqsad: *STEAM ta'limini shakllantirish va takomillashtirish yo'llarini fanlar birikmasida amalga oshirish.*

Metodlar: *tadqiqot davomida taqqoslash, analiz, sintez, taqqoslash, matematik statistic uslublardan foydalanilgan.*

Natijalari: *Mazkur tadqiqot natijasida dasturlashtirish va robototexnika vositalaridan foydalanishga asoslangan uzluksiz STEAM ta'limini raqamli texnologiyalar va kompyuter dasturlari muhitida shakllantirish hamda takomillashtirishning metodik yondashuvi ishlab chiqildi. O'quv jarayonida Scratch, Arduino, TRIK Studio, Tinkercad, Algodoo va boshqa raqamli platformalardan bosqichma-bosqich foydalanish o'quvchilarda hisoblash tafakkuri, algoritmik fikrlash, muammolarni hal etish ko'nikmalari va muhandislik kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qilishi aniqlandi. Taklif etilgan modelda raqamli muhit, matematik modellashtirish, kompyuter eksperimenti, robototexnika va loyiha faoliyati o'zaro integratsiyalashgan holda tashkil etildi. Ushbu integratsiya STEAM fanlari o'rtasidagi bog'liqlikni kuchaytirib, nazariy bilimlarni amaliy loyihalar orqali mustahkamlash imkonini berdi.*

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, raqamli texnologiyalar asosida tashkil etilgan uzluksiz STEAM ta'limi o'quvchilarning ijodiy fikrlashi, texnologik savodxonligi, jamoaviy ishlash va innovatsion loyihalarni ishlab chiqish kompetensiyalarini rivojlantirish uchun samarali pedagogik sharoit yaratadi. Ishlab chiqilgan metodik tavsiyalar umumiy o'rta ta'lim muassasalarida dasturlashtirish va robototexnika asosida STEAM ta'limini yanada takomillashtirishda amaliy ahamiyatga ega. Mazkur tadqiqot shuni ko'rsatdiki, raqamli texnologiyalar, dasturlash va robototexnikani uzluksiz STEAM ta'limiga integratsiya qilish o'quvchilarning algoritmik va hisoblash tafakkuri, muhandislik fikrlashi, ijodkorligi hamda amaliy muammolarni hal etish kompetensiyalarini rivojlantirishning samarali vositasi hisoblanadi. Taklif etilgan metodik model raqamli platformalar, kompyuter modellashtirish, robototexnika va loyiha faoliyatini yagona ta'lim muhitida uyg'unlashtirish orqali nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan bog'lash imkonini beradi

Xulosa. *Mazkur tadqiqot shuni ko'rsatdiki, raqamli texnologiyalar, dasturlash va robototexnikani uzluksiz STEAM ta'limiga integratsiya qilish o'quvchilarning algoritmik va hisoblash tafakkuri, muhandislik fikrlashi, ijodkorligi hamda amaliy muammolarni hal etish kompetensiyalarini rivojlantirishning samarali vositasi hisoblanadi. Taklif etilgan metodik model raqamli platformalar, kompyuter modellashtirish, robototexnika va loyiha faoliyatini yagona ta'lim muhitida uyg'unlashtirish orqali nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan bog'lash imkonini beradi. Tadqiqot natijalari ishlab chiqilgan yondashuv umumiy o'rta ta'lim tizimida STEAM ta'limini takomillashtirish, zamonaviy raqamli kompetensiyalarni shakllantirish hamda innovatsion ta'lim texnologiyalarini joriy etishda ilmiy-amaliy ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi.*

Kalit so'zlar: STEAM ta'lim, raqamli texnologiyalari, kompyuter dasturlari, raqamlashtirish, robototexnika.

Аннотация. STEAM-образование представляет собой новый подход, требующий преподавания тем на основе интеграции нескольких областей и входящих в них учебных дисциплин.

В статье на примере программирования и робототехники показаны процессы формирования и совершенствования непрерывного STEAM-образования в среде цифровых технологий и компьютерных программ.

Цель: реализация путей формирования и совершенствования STEAM-образования на основе интеграции различных учебных дисциплин.

Методы: в ходе исследования использовались методы анализа, синтеза, сравнения и математико-статистические методы.

Результаты. В результате проведённого исследования разработан методический подход к формированию и совершенствованию непрерывного STEAM-образования в среде цифровых технологий и компьютерных программ на основе использования средств программирования и робототехники. Установлено, что поэтапное использование в образовательном процессе цифровых платформ Scratch, Arduino, TRIK Studio, Tinkercad, AlgoDoo и других способствует развитию у учащихся вычислительного мышления, алгоритмического мышления, навыков решения проблем и инженерных компетенций. В предложенной модели цифровая среда, математическое моделирование, компьютерный эксперимент, робототехника и проектная деятельность организованы во взаимосвязанной интеграции. Данная интеграция усиливает взаимосвязь между дисциплинами STEAM и позволяет закреплять теоретические знания посредством практических проектов. Результаты исследования показали, что непрерывное STEAM-образование, организованное на основе цифровых технологий, создаёт эффективные педагогические условия для развития творческого мышления учащихся, технологической грамотности, навыков командной работы и компетенций по разработке инновационных проектов. Разработанные методические рекомендации имеют практическое значение для дальнейшего совершенствования STEAM-образования на основе программирования и робототехники в учреждениях общего среднего образования. Проведённое исследование показало, что интеграция цифровых технологий, программирования и робототехники в систему непрерывного STEAM-образования является эффективным средством развития алгоритмического и вычислительного мышления учащихся, инженерного мышления, творческих способностей, а также компетенций по решению практических задач. Предложенная методическая модель позволяет связать теоретические знания с практической деятельностью посредством объединения цифровых платформ, компьютерного моделирования, робототехники и проектной деятельности в единой образовательной среде.

Заключение. Проведённое исследование показало, что интеграция цифровых технологий, программирования и робототехники в непрерывное STEAM-образование является эффективным средством развития алгоритмического и вычислительного мышления учащихся, инженерного мышления, творческих способностей и компетенций по решению практических проблем. Предложенная методическая модель позволяет связать теоретические знания с практической деятельностью посредством интеграции цифровых платформ, компьютерного моделирования, робототехники и проектной деятельности в единой образовательной среде. Результаты исследования подтверждают научно-практическую значимость разработанного подхода для совершенствования STEAM-

образования в системе общего среднего образования, формирования современных цифровых компетенций и внедрения инновационных образовательных технологий.

Ключевые слова: STEAM-образование, цифровые технологии, компьютерное программное обеспечение, цифровизация, робототехника.

FORMATION AND IMPROVEMENT OF CONTINUOUS STEAM EDUCATION IN THE ENVIRONMENT OF DIGITAL TECHNOLOGIES AND COMPUTER PROGRAMS USING PROGRAMMING AND ROBOTICS

Abstract. STEAM education represents a new approach that requires the teaching of topics through the integration of several fields and the academic disciplines included within them. The article demonstrates the formation and improvement of continuous STEAM education in a digital technology and computer software environment, using programming and robotics as examples.

Aim: To implement approaches to the formation and improvement of STEAM education based on the integration of different academic disciplines.

Methods: The study employed methods of analysis, synthesis, comparison, and mathematical and statistical methods.

Results: As a result of the study, a methodological approach was developed for the formation and improvement of continuous STEAM education in a digital technology and computer software environment based on the use of programming and robotics tools. It was established that the gradual introduction of digital platforms such as Scratch, Arduino, TRIK Studio, Tinkercad, Algodoo, and others into the educational process contributes to the development of students' computational thinking, algorithmic thinking, problem-solving skills, and engineering competencies. In the proposed model, the digital environment, mathematical modeling, computer experimentation, robotics, and project-based activities are organized in an integrated and interconnected manner. This integration strengthens the relationship between STEAM disciplines and makes it possible to consolidate theoretical knowledge through practical projects.

The research results demonstrated that continuous STEAM education organized on the basis of digital technologies creates effective pedagogical conditions for developing students' creative thinking, technological literacy, teamwork skills, and competencies in developing innovative projects. The developed methodological recommendations are of practical importance for further improving STEAM education based on programming and robotics in general secondary education institutions.

The study also demonstrated that the integration of digital technologies, programming, and robotics into continuous STEAM education is an effective means of developing students' algorithmic and computational thinking, engineering thinking, creativity, and competencies for solving practical problems. The proposed methodological model enables theoretical knowledge to be connected with practical activities through the integration of digital platforms, computer modeling, robotics, and project-based activities within a unified educational environment.

Conclusion. The study demonstrated that integrating digital technologies, programming, and robotics into continuous STEAM education is an effective means of developing students' algorithmic and computational thinking, engineering thinking, creativity, and competencies for solving practical problems. The proposed methodological model enables theoretical knowledge to be connected with practical activities by integrating digital platforms, computer modeling, robotics, and project-based activities within a unified educational environment. The research findings confirm the scientific and practical significance of the developed approach for improving STEAM education within the general

secondary education system, developing modern digital competencies, and implementing innovative educational technologies.

Keywords: *STEAM education, digital technologies, computer software, digitalization, robotics*

KIRISH

Bugungi kunda ta'lim tizimida raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi, axborot-kommunikatsiya vositalarining keng qo'llanilishi hamda mehnat bozorida zamonaviy kompetensiyalarga bo'lgan talabning ortishi o'quv jarayonini takomillashtirishni taqozo etmoqda. Ayniqsa, o'quvchilarda algoritmik va hisoblash tafakkuri, muhandislik fikrlashi, ijodkorlik, texnologik savodxonlik hamda amaliy muammolarni hal etish ko'nikmalarini shakllantirish zamonaviy ta'limning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, fanlararo integratsiyaga asoslangan STEAM ta'limi o'quvchilarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan bog'lashga imkon beruvchi samarali pedagogik yondashuv sifatida alohida ahamiyat kasb etmoqda.

STEAM (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics) ta'limi tabiiy fanlar, texnologiya, muhandislik, san'at va matematika yo'nalishlarini o'zaro integratsiyalashtirish holda o'qitishni nazarda tutadi. Mazkur yondashuvning asosiy xususiyati o'quvchilarning turli fanlardan olgan bilimlarini yagona amaliy vazifa yoki loyiha doirasida qo'llash imkoniyatini yaratishdan iborat. Bunday ta'lim jarayonida o'quvchi nafaqat tayyor bilimlarni o'zlashtiradi, balki muammoni aniqlash, uni tahlil qilish, matematik model yaratish, algoritm ishlab chiqish, dasturlash, tajriba o'tkazish va amaliy yechimni loyihalash kabi faoliyatlarni mustaqil ravishda amalga oshiradi.

Raqamli texnologiyalar va kompyuter dasturlarining ta'lim jarayoniga integratsiyalashuvi uzluksiz STEAM ta'limini tashkil etish uchun yangi imkoniyatlarni yaratmoqda. Xususan, Scratch, Arduino, TRIK Studio, Tinkercad, Algodoo kabi raqamli platformalardan foydalanish dasturlash, modellashtirish, robototexnika va muhandislik loyihalarini amalga oshirish imkonini beradi. Ushbu vositalar yordamida o'quvchilar algoritmik fikrlash, hisoblash tafakkuri, mantiqiy fikrlash, muammolarni hal etish, tajriba o'tkazish va o'z loyihalarini ishlab chiqish kompetensiyalarini bosqichma-bosqich rivojlantirishlari mumkin.

Dasturlash va robototexnika STEAM ta'limining fanlararo integratsiyasini amaliy jihatdan namoyon etuvchi muhim vositalardan hisoblanadi. Dasturlash jarayonida matematik bilimlardan foydalanish, robototexnikada fizik qonuniyatlarni qo'llash, kompyuter modellashtirish orqali muhandislik yechimlarini sinovdan o'tkazish va loyiha faoliyati orqali olingan natijalarni tahlil qilish fanlar o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ta'minlaydi. Shu sababli raqamli muhit, matematik modellashtirish, kompyuter eksperimenti, dasturlash, robototexnika va loyiha faoliyatini yagona ta'lim muhitida uyg'unlashtirish STEAM ta'limining samaradorligini oshirishning muhim shartlaridan biridir.

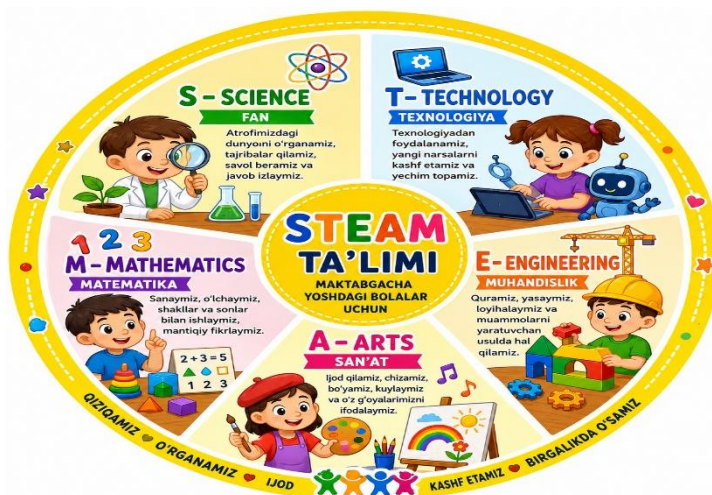
Uzluksiz STEAM ta'limini shakllantirishda ta'limning turli bosqichlari o'rtasidagi izchillik ham muhim ahamiyatga ega. O'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda dasturlash, raqamli modellashtirish va robototexnika elementlarini bosqichma-bosqich murakkablashtirib borish ularning bilim va kompetensiyalarini tizimli ravishda rivojlantirish imkonini beradi. Bunda oddiy algoritmik topshiriqlardan boshlab murakkabroq dasturiy, matematik, muhandislik va robototexnika loyihalarigacha bo'lgan uzviy ta'limiy jarayonni tashkil etish muhimdir.

Shu bilan birga, umumiy o'rta ta'lim muassasalarida STEAM ta'limini raqamli texnologiyalar asosida tashkil etishning metodik jihatlarini yanada takomillashtirish zarurati mavjud. Ayniqsa, dasturlash va robototexnika vositalarini matematika, informatika, fizika, texnologiya va boshqa fanlar bilan integratsiyalashtirish, kompyuter modellashtirish va loyiha faoliyatidan samarali foydalanish, shuningdek, o'quvchilarning zamonaviy raqamli va muhandislik kompetensiyalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan metodik modelni ishlab chiqish dolzarb ilmiy-pedagogik masalalardan biridir.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundan iboratki, raqamli texnologiyalar, dasturlash va robototexnikani uzluksiz STEAM ta'limiga integratsiya qilish orqali o'quvchilarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan bog'lash, ularning algoritmik va hisoblash tafakkurini, ijodiy hamda muhandislik fikrlashini rivojlantirish uchun samarali ta'limiy muhit yaratish mumkin. Shu asosda tadqiqotda raqamli platformalar, kompyuter modellash, dasturlash, robototexnika va loyiha faoliyatini o'zaro integratsiyalashgan holda qo'llashga yo'naltirilgan metodik yondashuvni ishlab chiqish va uning ta'lim jarayonidagi imkoniyatlarini aniqlash asosiy yo'nalish sifatida belgilandi va izlanishlarimiz yangiliklarini quyidagi ishlarda chop etdik [15],[16],[17],[18],[19],[20],[21],[22],[23],[24],[25],[26],[27],[28],[29],[30],[32],[32]..

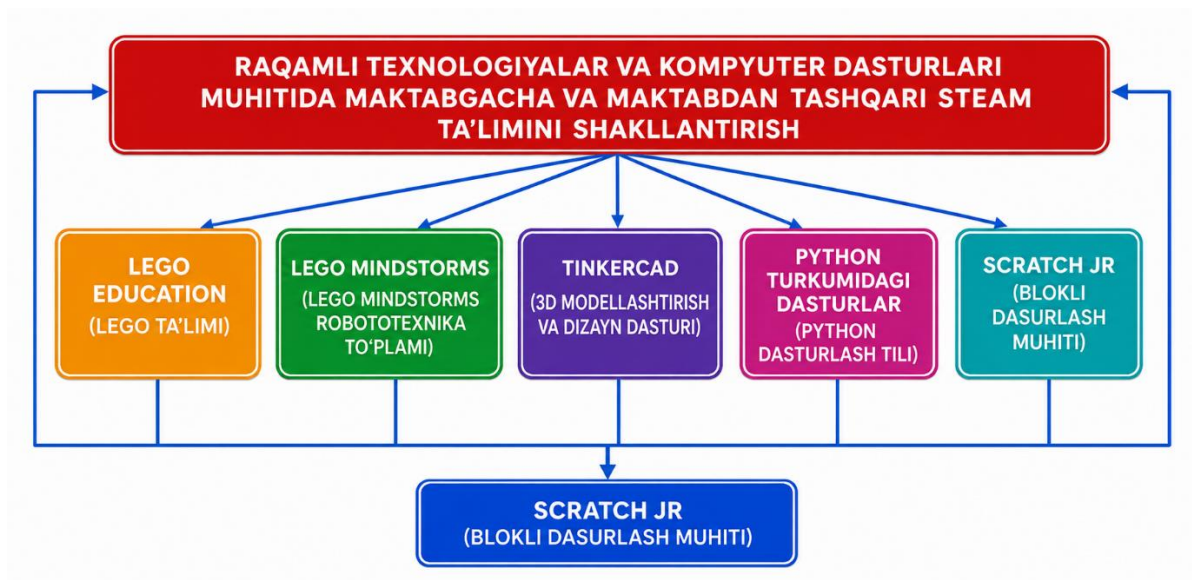
MATERIALLAR VA USULLAR

STEAM ta'limining asosida va uning rivojlanishida IT sohasining rivojlanishi asos hisoblanadi. Axborot texnologiyalari sohasidagi sayt yaratuvchanlikka masalan, FrontEndni va Bckkendni yaratish jarayoni STEAM sohasidagi konstruktivizmga asoslangandir. STEAM ham o'z navbatida dasturlashtirishdagi "bo'lakla va hukmronlik qil!" hamda bo'laklab dasturlashtirishga asoslangan dasturlashtirish misolida ham o'qitilishi mumkin. Yangi kirib kelayotgan axborot texnologiyalarining bir ko'rinishi bo'lgan sun'iy intellekt ham ancha hamma sohalariga ta'sir qilib, ya'lim jarayonini ham jadallashtirib yubordi. Turli chat botlar maktabgacha yoshdagi bolalardan tortib, oliy ta'limgacha va undan keyin inson kar'erasini amalga oshirganda hamda keyin ham butun umri davomida o'z professional mahoratini oshirishda, malakasini yuksaltirishda qo'llanilishi mumkin.

Rasm 1-1. STEAM ta'limi.

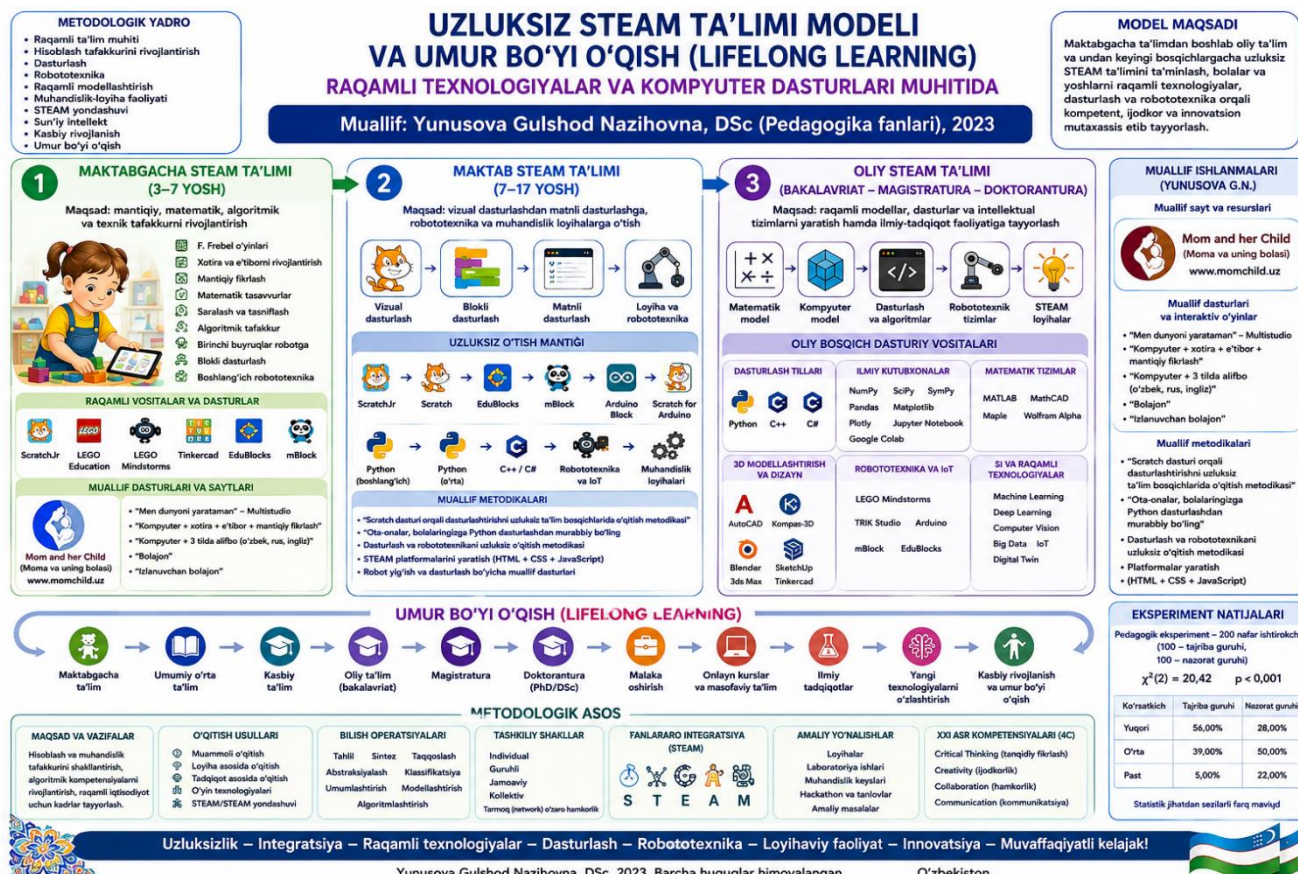
Undan tashqari SI hatolar ham qilishi mumkin, professional malakali mutahassis sifatida bartaraf qilish yo'llarini aniqlay oladi. STEAM bir nechta fanlarning birikmasida mavzularni o'qitishni maqsad qilib olgan. STEAM ta'limni barcha ta'lim bosqichlarida, jumladan, maktabgacha, maktab va oliy ta'lim, undan keying ta'lim bosqichlarida ham amalga oshirish maqsadga muvofiqdir. Har bir ta'lim bosqichini esa raqamli ta'lim texnologiyalari muhitida o'qitish maqsadga muvofiqdir. Jumladan, maktabgacha ta'lim bosqichida algoritmik to'plamlar, robototexnik to'plamlar, raqamli platformalar bo'lsa, Scratch JR dasturi, TinCerCad modellashni o'rgatuvchi dasturlarda ishlash zarur bo'lsa, keyin Scratchdagi spirallardan Python dasturidagi spirallarga o'tish maqsadga muvofiq bo'lsa, bu ijobiy natijalarga olib keladi. Bola bu jarayonda blokli dasturlashtirishdan kodli dasturlashtirishga o'tadi. Bu ta'lim jarayonini takomillashtirishga biz "Ixtirochi bolajon", "Kompyuter+Diqqat+Xotira+Mantiqiy tafakkur", "Kompyuter+3ta til alifbosi: ozbek, rus, ingliz", "F.Fro'belning tuhfalari", "M.Montessorining topshiriqlari", "E.Segen doskalari" va boshqa kompyuter dasturlarini yaratib, ularni ta'limga joriy etib, STEAM ta'limini maktabgacha yoshdagi ta'lim bosqichini raqamli texnologiyalar va kompyuter Dasturlari yordamida o'qitishni tivojlntirib, takomillashtirildi.

Rasm 1. Mavjud kompyuter dasturlari muhitida maktabgacha va maktabdan STEAM ta'limini takomillashtirish.

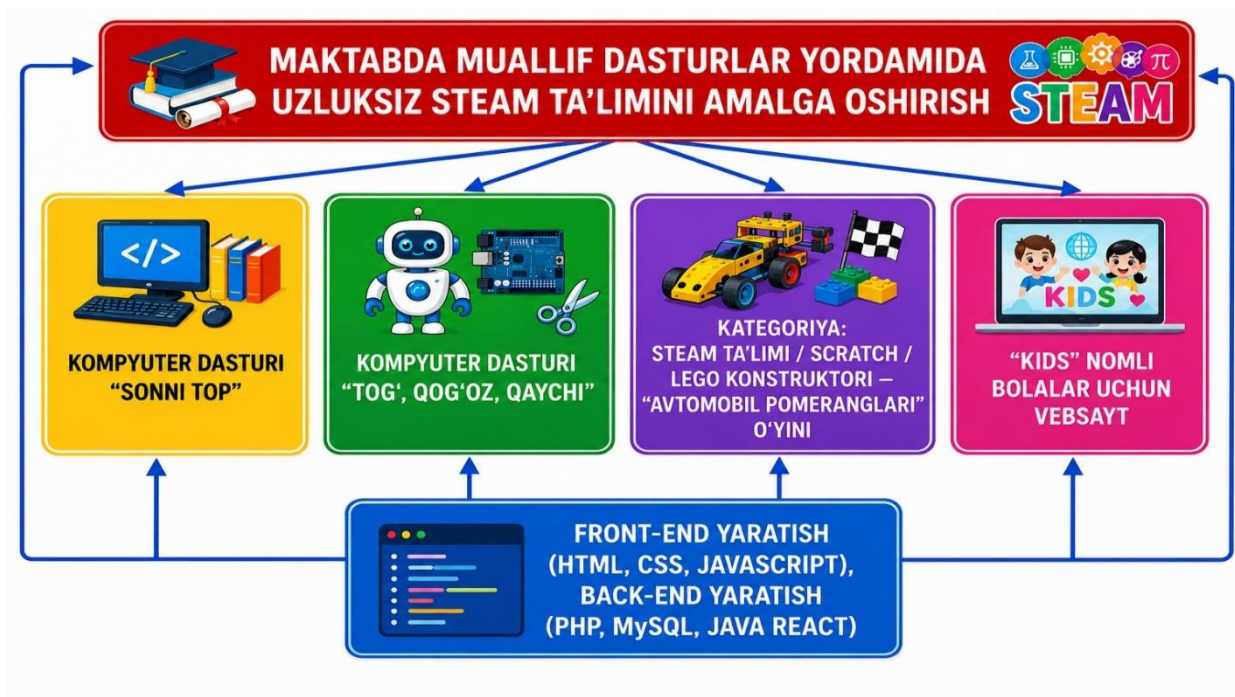
Rasm 2. Uzluksiz STEAM ta'limini muallif kompyuter dasturlari muhitida takomillashtirish.

Rasm 3. Uzluksiz STEAM ta'limi modeli va umur bo'yi o'qish.

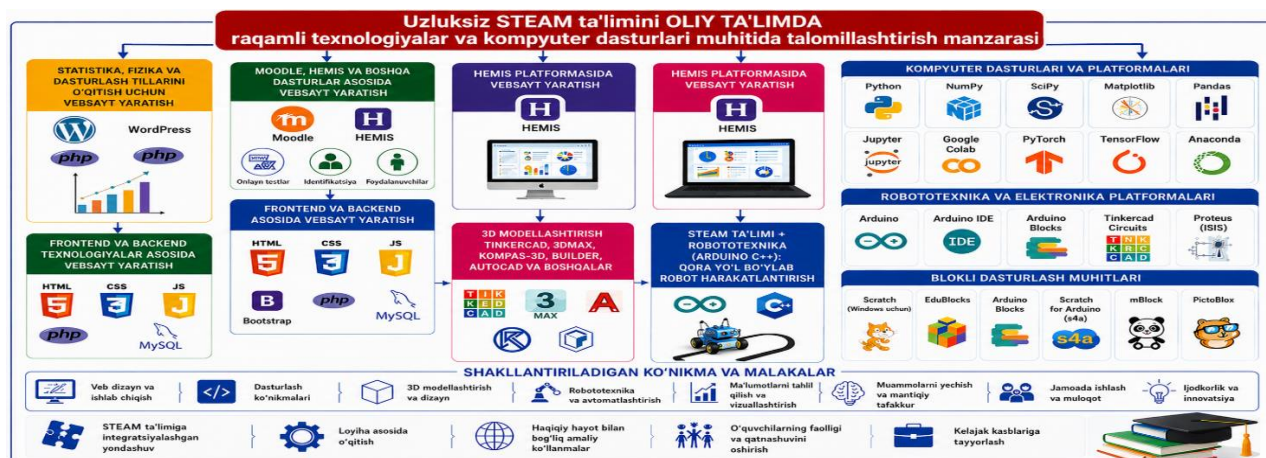

Rasm 4. Uzluksiz STEAM ta'limi maktabda mavjud dasturlar muhitida.

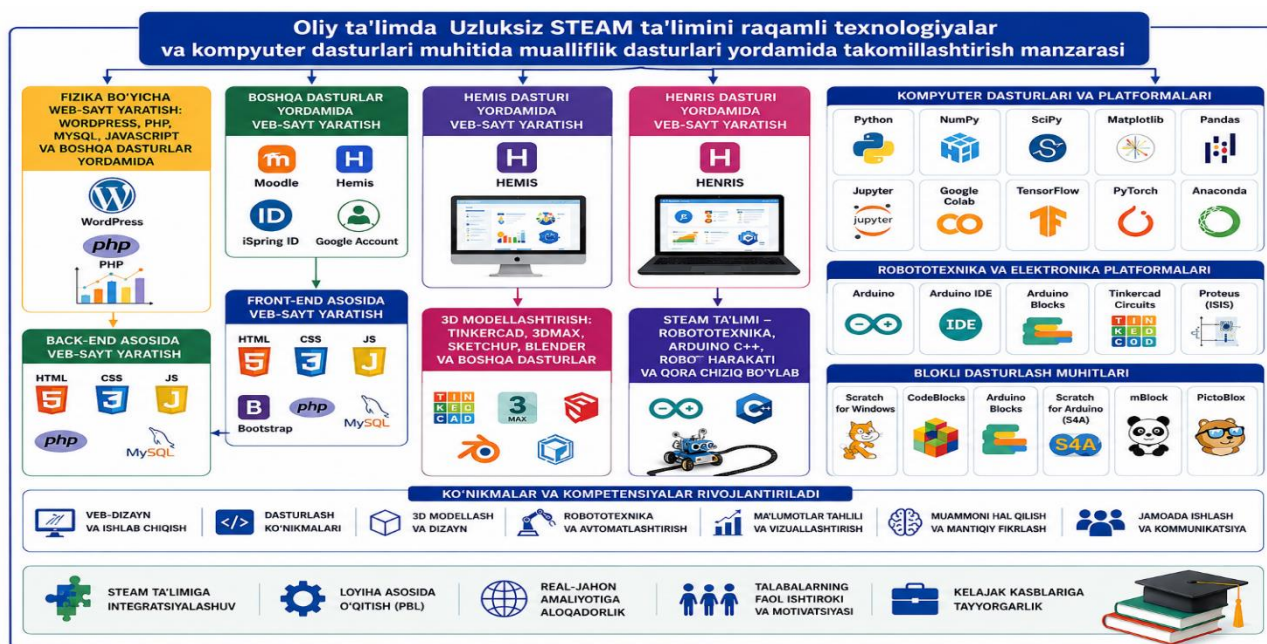

Rasm 5. Muallif tomonidan yaratilgan kompyuter dasturlari muhitida ta'lim.

Bu sohada an'anaviy STEAM ta'limi va raqamli texnologiyalar va kompyuter dasturlari muhitidagi o'qitishni amalga oshirib, nazorat va eksperimental guruhlarining bilimlari sinaldi. Maktab ta'limida ham Scratch JR, Scratch, TinCerCad, Edublock, Ardublock, Arduino block, mblock, icto blox dasturlarini o'qitish orqali uzluksiz STEAM ta'limining maktab bosqichini tashkil etishni yaratilgan kompyuter dasturlari va sayt bilan takomillashtirishga erishdik. "Bolajon" sayti, "Ralli kompyuter o'yini", "O'ylangan sooni toping!", "Tosh, qaychi, qog'oz!" kompyuter o'yinlari bilan takomillashtirishga erishildi. Oliy ta'lim tizimida esa Scratch dasturidan tashqari, 3D modellashirish dasturlari: ScetchUp TinCerCad, Blender, 3D Kompas, 3D Maxc v.h.z. SAPR texnologiyalari, 3D Printerda ishlash, Bulutli texnologiyalar kabi saboqlar uzluksiz STEAM ta'limini oliy ta'lim bosqichida amalga oshirish zarur.

Rasm 6. Oliy ta'limda raqamli texnologiyalar va kompyuter dasturlari muhitida uzluksiz STEAM ta'limi.

Rasm 7. Uzluksiz STEAM ta'limida mualliflik dasurlarining manzarasi va ylar muhitida o'qitishni takomillashtirish.

Oliy ta'limda C++, C#, Python kabi dasturlash tillarida ishlash saboqlari ham juda ham muhimdir. Ayniqsa, C++ va C# robototning harakatini amalga oshiruvchi kompyuter dasturlarini o'rgatish, tasvirlarni anglab olishga doir yuzani aniqlash, qo'lni jussaga bog'lash, oyoqni boglash va boshqa dasturlarni o'rgatish maqsadga muvofiqdir. Undan tashqari, bunday raqamli ta'limni Statistik fizikaga doir yaratilgan sayt, Math.edu matematikadagi fundamental mavzularni qaytarishga web dasturlar yaratib, ular bilan birgalikda uzluksiz STEAM ta'limini oliy ta'limda takomillashtirish zarur. Oliy ta'limning ikkinchi bosqichida va keying doktorantura bosqichida STEAM ta'limini matematik stereometric figuralarni Python dasturining grafik imkoniyatlaridan foydalanib, SI yordamida figuralarning ko'rinishini chizib, uning hatoliklarini aniqlash jarayonlarini o'rgatish maqsadga muvofiqdir.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari raqamli texnologiyalar, dasturlash va robototexnikani STEAM ta'limiga integratsiya qilish o'quvchilarning algoritmik va hisoblash tafakkuri, ijodkorligi, muhandislik fikrlashi hamda muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishini ko'rsatdi. Scratch, Tinkercad, Arduino, TRIK Studio va boshqa raqamli vositalardan bosqichma-bosqich foydalanish nazariy bilimlarni amaliy loyihalar bilan bog'lash imkonini berdi. Taklif etilgan metodik yondashuv STEAM fanlari o'rtasidagi integratsiyani kuchaytirib, uzluksiz ta'lim jarayonini tashkil etish uchun samarali sharoit yaratdi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari raqamli texnologiyalar, dasturlash va robototexnikani STEAM ta'limiga integratsiya qilish o'quvchilarning raqamli, algoritmik va muhandislik kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qilishini ko'rsatdi. Taklif etilgan metodik yondashuv uzluksiz STEAM ta'limining samaradorligini oshirish imkonini beradi. Bu tadqiqot davomida izlanishlar qilib, STEAM ta'limi rivojlanishini IT sohasini rivojlanishiga bog'liqligini aniqladik, ayniqsa SI hisobijga bu jarayon boshqacha mazmun olayotganini aniqladik hamda uni IT rivojlanishi bilan tog'ri proporsional bo'lishini aniqladik. Bu bo'yicha ilmiy izlanishlar qilib, maqolalar chop etdik. [16],[17],[18],[19],[20],[21],[22],[23],[24],[25],[26],[27],[28],[29],[30],[31].

Adabiyotlarning tahlili shuni ko'rsatdiki, ularda [1],[4],[5],[6],[7] ta'limiy robototexnikaga o'qitish bo'yicha yahshi fikrlar berilgan, hisoblash tafakkurini amalga oshirilishi algoritmik tafakkurga bog'liqligini hamda u ham o'z navbatida matematik tafakkurga bog'liqligini ko'rsatishgan [2],[3],[7], [8]. Bu tafakkurlar ko'rinishlari matematik tafakkurga taqaladi, matematik rivojlanishga bog'liq [9]. STEAM ta'limini Scratch dasturi asosida amalga oshirish g'oyalarini Reznik bergan [10].STEAM esa konstruktivizm modulini o'z ichiga olgan [11],[12].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Alimisis D. Educational Robotics: Open Questions and New Challenges // Themes in Science and Technology Education. — 2013. — Vol. 6, No. 1. — P. 63–71.
2. Brennan K., Resnick M. New Frameworks for Studying and Assessing the Development of Computational Thinking // Proceedings of the 2012 Annual Meeting of the American Educational Research Association. — Vancouver, Canada, 2012. — P. 1–25.
3. Bers M. U. Coding as a Playground: Programming and Computational Thinking in the Early Childhood Classroom. — New York: Routledge, 2020. — 190 p.
4. Darmawansah D., Hwang G.-J., Chen M.-R. A., Liang J.-C. Trends and Research Foci of Robotics-Based STEM Education: A Systematic Review from Diverse Angles Based on the Technology-Based Learning Model // International Journal of STEM Education. — 2023. — Vol. 10. — Article 12.
5. Eguchi A. Robotics as a Learning Tool for Educational Transformation // Proceedings of the 4th International Workshop Teaching Robotics, Teaching with Robotics. — 2014. — P. 27–34
6. García-Tudela P. A., Marín-Marín J. A. Use of Arduino in Primary Education: A Systematic Review // Education Sciences. — 2023. — Vol. 13, No. 2. — Article 134.
7. Grover S., Pea R. Computational Thinking in K–12: A Review of the State of the Field // Educational Researcher. — 2013. — Vol. 42, No. 1. — P. 38–43.
8. Perignat E., Katz-Buonincontro J. STEAM in Practice and Research: An Integrative Literature Review // Thinking Skills and Creativity. — 2019. — Vol. 31. — P. 31–43.
9. Practices // School Science and Mathematics. — 2017. — Vol. 117, No. 1–2. — P. 1–12.
10. Papert S. Mindstorms: Children, Computers, and Powerful Ideas. — New York: Basic Books, 1980. — 230 p.
11. Resnick M., Maloney J., Monroy-Hernández A., Rusk N., Eastmond E., Brennan K., Millner A., Rosenbaum E., Silver J., Silverman B., Kafai Y. Scratch: Programming for All // Communications of the ACM. — 2009. — Vol. 52, No. 11. — P. 60–67.
12. Quigley C. F., Herro D. L., Jamil F. M. Developing a Conceptual Model of STEAM Teaching.
13. Yunusova, G., G'afarov, A., Khamraev, K., Zokirova, N., Abdullayeva, S., Nurmatov, B., & Ergashev, J. (2026). AI chat bots in early childhood education: Enhancing learning. AIP Conference Proceedings, 3390(1). <https://doi.org/10.1063/5.0327987>
14. Yunusova, G., Khusanov, K., Abdullayeva, S., Zokirova, N., Satimboyeva, Z., Hojiyeva, M., & Tursunova, S. (2026). Digital information technologies and the use of computer programs in STEAM education. AIP Conference Proceedings, 3390(1), 070017. <https://doi.org/10.1063/5.0327988>
15. Yunusova, G. N. (2023). O'zbekiston Respublikasida axborot texnologiyalari va kompyuter dasturlari yordamida STEAM uzluksiz ta'limni shakllantirish. Namangan davlat universiteti Ilmiy axborotnomasi, (7), 523–533.
16. Юнусова, Г. Н., & Кахаров, П. Т. (2022). Три платформы для развития в непрерывном STEAM образовании. O'ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI, 1(11), 12–22.

17. Yunusova, G. N., Zakirova, N. S., & Abdullayeva, S. I. (2022). Creation and application of three educational platforms in the process of strengthening STEAM learning. *Confrencea*, 4(4), 117–131.
18. Yunusova, G. N. (2025). Sun'iy intellekt informatikaning eng dolzarb sohasi. *Science, Education, Innovation: Modern Tasks and Prospects*, 2(10), 53–61.
19. Yunusova, G. N. (2025). STEAM ta'limiga kirib kelayotgan yangi axborot texnologiyalari va paydo bo'lgan yangi ta'lim sohalari. *Science, Education, Innovation: Modern Tasks and Prospects*, 2(10), 28–33.
20. Yunusova, G. N. (2020). Методика подготовки в школу дошкольников новейшими технологиями и компьютерными программами [Methodology for preparing preschoolers for school using the latest technologies and computer programs]. *Интерактивная наука*, 8(54), 7–15. <https://doi.org/10.21661/r-551988>
21. Yunusova, G. N. (2020). Creation of a website for young children and preschoolers from 1 month to 7 years. *Interactive Science*, 70–74.
22. Yunusova, G. N. (2019). Mobile learning of preparing children for school using the site “Mom and her Child” is the basis of lifelong learning. *Physics and Mathematics*, 6.
23. Yunusova, G. N. (2021). Organization of continuous learning and learning in programming and robotics using the concept of a person's whole life course, 587–604.
24. Yunusova, G. N. (2022). Strengthening the integrated STEAM of technologies in the environment of information technologies and computer programs. *Texas Journal of Engineering and Technology*, 7, 43–52.
25. Yunusova, G. N. (2023). O'zbekiston Respublikasida axborot texnologiyalari va kompyuter dasturlari yordamida STEAM uzluksiz ta'limni shakllantirish [Formation of continuous STEAM education using information technologies and computer programs in the Republic of Uzbekistan]. *Namangan davlat universiteti Ilmiy axborotnomasi*, 523–533.
26. Yunusova, G. N. (2023). Информационные технологии в непрерывном образовании [Information technologies in lifelong education], 160–165.
27. Yunusova, G. N. (2023). Развитие IT-сферы и информатики как одна из составляющих развития STEAM-образования [Development of the IT sphere and informatics as one of the components of STEAM education]. *Актуальные исследования высшей школы*.
28. Yunusova, G. N. (2023). Steam ta'limida dasturlashtirishni Pythonda “Tosh, qaychi, qog'oz” o'yini misolida o'qitish metodikasi [Methodology of teaching programming in Python through the “Rock, Paper, Scissors” game in STEAM education]. *Namangan davlat universiteti Ilmiy axborotnomasi*, 638–643.
29. Yunusova, G. N. (2024). Improving STEAM technologies by strengthening modeling, programming and robotics in higher STEAM education and lifelong learning. *Journal of Chemical Health Risks*, 14(2), 1244–1262.
30. Yunusova, G. N. (2026). Digital information technologies and the use of computer programs in STEAM education. *AIP Conference Proceedings*, 3390(1), 070017. <https://doi.org/10.1063/5.0327988>
31. Yunusova, G. N., Abduqodirov, E., & Sharx, A. (2026). Digital technologies and computer programs in the formation and improvement of continuous STEAM education: A multi-level approach through programming and robotics. *Academic Journal of Digital Economics and Stability*.

AI-DRIVEN MANAGEMENT: SYSTEMS, STRUCTURES AND PROCEDURES FOR HUMAN-CENTRIC ORGANIZATIONAL DEVELOPMENT

1. ***Supriya Paul is an Assistant Professor** , Research Scholar of EKRC – Under Vidyasagar University , West Bengal, India Mobile No: 91-9163393610 , email id . supriya.paul@eiilm.co.in
2. ****Dr. Suman Kumar Dawn is Professor**, Head Academics of EIILM-Kolkata, West Bengal , India . Mobile No: 91-9831283670 , email id : drskdawn@gmail.com
3. ***** Prof. (Dr.) Rama Prosad Banerjee – Professor** , Chairman & Director – EIILM-Kolkata , West Bengal, India Mobile No: 91-9007077779 , email id : rpbeilm@gmail.com

AI-DRIVEN MANAGEMENT: SYSTEMS, STRUCTURES AND PROCEDURES FOR HUMAN-CENTRIC ORGANIZATIONAL DEVELOPMENT

Prof. Supriya Paul*

Dr. Suman Kumar Dawn**

Prof. (Dr.) Rama Prosad Banerjee***

Abstract . Artificial intelligence (AI) is having a growing impact on how businesses create management systems, distribute resources, make choices, train staff, and adapt to shifting market conditions. However, the increasing application of AI poses a crucial managerial question: how can technological intelligence be structured to produce significant organisational and human benefits? Through an analysis of the systems, structures, and practices necessary for responsible organisational development, this paper develops a human-centric perspective of AI-driven management. According to the suggested viewpoint, AI is an augmentation tool that enhances human judgement, creativity, experience, and moral responsibility rather than replacing them. The framework incorporates human-AI cooperation, data-driven intelligence, AI-enabled decision support, organisational learning, accountability, transparency, privacy protection, fairness, and human supervision. Management practices that allow for the assessment, interpretation, implementation, monitoring, and ongoing improvement of AI-generated insights are given special consideration. The study makes the case that a variety of factors, including as organisational success, employee welfare, shareholder value, ethical responsibility, and sustainability, should be considered when evaluating the efficacy of AI-driven management. The shift from technology-centered automation to responsible, human-centered organisational development can be facilitated by such an approach.

Keywords: Artificial Intelligence; AI-Driven Management; Human-Centric Management; Human-AI Collaboration; Ethical AI; Organizational Development; Responsible Decision-Making; Human Well-Being; Sustainable Performance; AI Governance.

***Supriya Paul is Assistant Professor** , Research Scholar of EKRC – Under Vidyasagar University , West Bengal, India email id . supriya.paul@eiilm.co.in

****Dr. Suman Kumar Dawn- Professor**, Head Academics-EIILM-Kolkata Email Address :email id : drskdawn@gmail.com

***** Prof. (Dr.) Rama Prosad Banerjee – Professor**, Chairman & Director – EIILM-Kolkata , email id : rpbeilm@gmail.com

AI-DRIVEN MANAGEMENT: SYSTEMS, STRUCTURES AND PROCEDURES FOR HUMAN-CENTRIC ORGANIZATIONAL DEVELOPMENT

Prof. Supriya Paul*

Dr. Suman Kumar Dawn**

Prof. (Dr.) Rama Prosad Banerjee***

A. Introduction. Artificial Intelligence (AI) is steadily becoming part of contemporary management, influencing strategic planning, organisational decisions, resource deployment, and coordination. Developments in generative AI, machine learning, natural language processing, and predictive analytics have made it possible for organisations to examine substantial volumes of

information and derive useful managerial insights. Consequently, AI is no longer viewed merely as a specialised technological tool; it is increasingly becoming part of routine organisational and administrative activity (Davenport et al., 2020; Raisch & Krakowski, 2021).

The organisational impact of AI, however, depends on more than the technology itself. Its effective use requires alignment with organisational structures, management procedures, and human capabilities (Jarrahi, 2018). A complementary relationship is therefore emerging in which employees contribute experience, contextual understanding, creativity, ethical judgement, and accountability, while AI contributes computational capacity, speed of analysis, and pattern recognition (Raisch & Krakowski, 2021).

This changing relationship also creates new requirements for managers and employees. They need the ability to interpret AI-generated information, recognise associated risks, and adapt to changing work processes. A human-centric approach to AI management therefore places emphasis on human agency, fairness, participation, responsibility, transparency, and effective use of technology. The broader objective is to combine human and machine capabilities in a manner that supports ethical decisions, employee development, organisational learning, and sustainable long-term value.

B. The Research Problem & Research Gap

The growing use of Artificial Intelligence (AI) creates an important managerial challenge: organisations must balance technological capability with human judgement, accountability, and organisational values. AI can strengthen prediction, analysis, automation, and decision support, but excessive dependence on algorithmic recommendations may reduce the scope for human autonomy, creativity, interpretation, transparency, and responsibility. Organisations therefore require appropriate managerial processes, structures, and governance arrangements that preserve meaningful human involvement in AI-supported activities.

Much of the existing discussion has concentrated on automation, productivity, efficiency, and cost reduction. Comparatively less attention has been given to employee development and welfare, organisational learning, ethical responsibility, and sustainability. This study addresses that gap by considering how AI capabilities can be brought together with human knowledge, organisational structures, and management practices within a human-centric framework aimed at ethical and sustainable organisational development.

C. Research Objectives

1. To examine the systems required for human-centric AI-driven management. 2. To identify organisational structures that facilitate effective human-AI collaboration. 3. To examine managerial procedures required for the responsible implementation of AI. 4. To explore how AI can strengthen rather than replace human managerial capabilities. 5. To develop a conceptual framework for human-centric AI-driven organisational development.

D. Literature Review

D.1: Artificial Intelligence in Management

Artificial Intelligence (AI) is increasingly becoming part of managerial work. It helps organisations process information, identify patterns, generate insights, and deal with complex tasks. AI-supported decision-making enables managers to analyse large datasets and consider different possible courses of action, although strategic and ethical decisions continue to require human judgement (Jarrahi, 2018). Predictive analytics uses historical and current information to estimate future conditions relating to demand, workforce requirements, risk, customers, and resource allocation; its usefulness is closely connected with the quality and representativeness of the underlying data (Shrestha et al., 2019). Generative AI can assist with content creation, reporting, summarisation, and idea generation, but its outputs require human checking because inaccuracies can occur (Dwivedi et al., 2023). Intelligent automation can reduce repetitive workloads, while AI-supported knowledge management can improve the sharing, retrieval, and integration of

organisational knowledge and thereby contribute to learning (Raisch & Krakowski, 2021).

D.2: AI Driven Organisational Transformation and Knowledge Learning

Artificial Intelligence is reshaping organisational functioning by affecting business processes, managerial roles, capabilities, and strategic decisions. The value obtained from AI is not determined solely by technological sophistication. It also depends on how well the technology is connected with human knowledge, organisational resources, employee skills, and management practices (Raisch & Krakowski, 2021; Shrestha et al., 2019).

AI can support human resources, marketing, finance, operations, and customer service through analytics, automation, forecasting, and timely access to information. Successful implementation generally requires redesigned workflows, dependable data, employee capability, and continuing human supervision (Davenport & Ronanki, 2018). Managers increasingly have to interpret AI-generated information, apply contextual judgement, coordinate human-AI interaction, and consider related ethical issues (Jarrahi, 2018).

AI can also contribute to organisational knowledge by bringing together fragmented information, identifying relationships, and producing potentially useful insights. When these outputs are combined with employees' experience, they can support learning, innovation, and problem-solving (Faraj et al., 2018). AI-supported access to and sharing of knowledge may further strengthen collaboration (Mikalef & Gupta, 2021). In this sense, organisational learning can develop through a continuing sequence of data, insight, interpretation, action, feedback, and adaptation.

D.3: Human-AI Collaboration & Employee Development

Human-AI collaboration is based on combining machine-based analytical capabilities with human knowledge rather than viewing AI mainly as a substitute for employees. AI can help managers deal with large quantities of information, identify patterns, compare alternatives, and provide decision-support insights, while people remain responsible for contextual interpretation and final accountability (Jarrahi, 2018).

A human-in-the-loop approach enables managers to review, verify, question, or modify AI recommendations, particularly where uncertainty, ethical considerations, or significant stakeholder consequences are involved (Shrestha et al., 2019). This complementary arrangement combines the processing speed and analytical scale of AI with human experience, creativity, empathy, contextual awareness, and ethical reasoning (Raisch & Krakowski, 2021). Effective collaboration consequently requires clearly defined responsibilities, appropriate monitoring, and genuine human participation.

AI is also influencing employee development through competency assessment, personalised training, intelligent evaluation, and continuous feedback. AI-based tools can identify competency gaps and recommend suitable learning pathways, although employee participation and managerial support remain important (Tambe et al., 2019). Organisations therefore need continuing reskilling and upskilling in digital, analytical, interpersonal, and problem-solving capabilities. A human-centred approach should develop these capabilities without weakening employee autonomy or introducing excessive technological control (Faraj et al., 2018).

D. 4: Ethical and Sustainable AI-Driven Management

The expanding use of Artificial Intelligence in organisations makes effective governance increasingly important. Governance arrangements need to protect people, promote fairness, and establish clear accountability. Transparency and explainability can help employees and other stakeholders understand AI-supported recommendations and make meaningful human oversight possible (Floridi et al., 2018). Fairness also requires attention to biased datasets that may reproduce unequal outcomes in recruitment, appraisal, promotion, or resource allocation, making regular data and bias assessments necessary (Tambe et al., 2019).

Privacy protection and clear allocation of responsibility for AI-assisted decisions are similarly important (Jobin et al., 2019). Sustainable AI management should consider employee autonomy, participation, wellbeing, development, and workload alongside organisational efficiency (George et al., 2016; Raisch & Krakowski, 2021). Responsible innovation additionally calls for anticipation of risks, stakeholder engagement, ethical reflection, and continued adjustment as

circumstances change (Stilgoe et al., 2013).

E. Theoretical Foundations

Human-Centred Artificial Intelligence (HCAI)

Human-Centred AI (HCAI) provides a basis for designing AI systems that strengthen human capabilities rather than simply replacing them. The approach emphasises human agency, meaningful participation, autonomy, and oversight in technology-supported work (Shneiderman, 2022). Within management, AI can improve analysis, pattern recognition, and decision support, while interpretation, accountability, and value-based judgement remain primarily human responsibilities. The relationship can therefore be expressed as: AI Capability $\square$ Human Augmentation $\square$ Human Agency $\square$ Responsible Outcomes.

Sociotechnical Systems Theory

Sociotechnical Systems Theory understands organisational performance as the result of interaction among technology, people, structures, and work processes (Trist & Bamforth, 1951). From an AI-management perspective, intelligent technologies can alter employee roles, workflows, managerial responsibilities, and decision processes. AI implementation should consequently be aligned with human expertise and organisational needs rather than being treated simply as a technological optimisation exercise.

Technology Acceptance Model (TAM) and UTAUT

TAM explains technology adoption through factors such as perceived usefulness and perceived ease of use (Davis, 1989). UTAUT broadens this explanation by including performance expectancy, effort expectancy, social influence, and facilitating conditions (Venkatesh et al., 2003). These perspectives are useful for understanding employee and managerial acceptance, resistance, and actual use of AI-enabled systems. Adoption is therefore influenced by perceived value, usability, organisational support, and users' confidence.

Stakeholder Theory

Stakeholder Theory considers the consequences of AI beyond organisational efficiency by taking into account groups affected by organisational decisions (Freeman, 1984). Employees, customers, managers, investors, regulators, and society may experience different benefits, risks, and responsibilities from AI adoption. The theory therefore supports assessment in terms of fairness, transparency, accountability, social impact, and stakeholder value, all of which are relevant to responsible organisational development.

Responsible Innovation Theory

Responsible Innovation places emphasis on anticipation, reflection, inclusion, and responsiveness (Stilgoe et al., 2013). In AI-driven management, organisations should anticipate possible consequences, question ethical assumptions, involve relevant stakeholders, and modify systems when new risks or concerns emerge. This approach strengthens responsible AI governance and human-centred decision-making.

Dynamic Capabilities Perspective

Dynamic Capabilities Theory explains organisational adaptation through sensing, seizing, and transforming (Teece, 2007). Organisations can identify technological and market changes, invest in appropriate AI capabilities, strengthen employee competencies, and redesign structures and processes. AI can therefore become a strategic capability that supports innovation, learning, agility, and long-term adaptation.

Integrated Theoretical Foundation

Taken together, these perspectives provide a complementary theoretical base for human-centric AI-driven management. HCAI emphasises human agency; Sociotechnical Systems Theory links technology with people and work processes; TAM/UTAUT explains technology acceptance; Stakeholder Theory brings wider stakeholder interests into consideration; Responsible Innovation provides an ethical governance perspective; and Dynamic Capabilities explains ongoing organisational adaptation. Collectively, these perspectives connect AI capability $\square$ human

participation □ technology acceptance □ responsible governance □ stakeholder value □ organisational learning and sustainable development.

F. AI-Driven Management Systems

AI-driven management systems provide organisational infrastructure through which varied forms of data can be converted into managerial intelligence. They support the collection, integration, processing, and interpretation of information, helping organisations identify trends, relationships, and unusual patterns involving employees, customers, operations, and external conditions. These capabilities can improve organisational visibility and evidence-based decision-making, although their usefulness depends on reliable data, appropriate processes, and human oversight (Davenport & Ronanki, 2018; Jarrahi, 2018).

AI-supported decision mechanisms can assist managers with forecasting, recommendations, scenario analysis, risk identification, and pattern recognition. They can also contribute to recruitment, workforce planning, performance assessment, personalised learning, career development, and the identification of competency gaps (Margherita, 2022; Tambe et al., 2019). Responsible implementation nevertheless requires governance covering data quality, privacy, algorithmic transparency, risk assessment, accountability, ethics, and auditing. Human supervision and periodic review of algorithms remain important for detecting unintended effects and maintaining responsible organisational use (Mittelstadt, 2019; Raji et al., 2020).

G. Human-Centred AI, Employee Development and Organisational Learning

Organisations are more likely to obtain sustained value from AI when digital capabilities complement human expertise instead of simply displacing it. AI can provide rapid processing and analysis, while managers contribute experience, contextual understanding, creativity, and ethical reasoning (Jarrahi, 2018). A human-in-the-loop arrangement enables AI outputs to be reviewed, interpreted, questioned, and acted upon appropriately, with subsequent monitoring helping to identify corrections and opportunities for improvement (Shneiderman, 2020). Effective governance should connect senior leadership, technical specialists, functional managers, and employees through clear accountability and suitable risk controls (Mittelstadt, 2019).

AI adoption is also changing the capabilities expected from employees. As routine activities become increasingly automated, AI literacy, analytical ability, problem-solving, digital competence, and strategic thinking become more important. Continuous reskilling and upskilling can help employees adapt to changing responsibilities. Trust and participation are equally significant; transparent communication, suitable training, and employee involvement can affect acceptance of AI-supported practices (Raisch & Krakowski, 2021).

AI can support learning at individual, team, organisational, and strategic levels. Employees interpret machine-generated information using their experience, teams develop shared understanding, and organisations incorporate useful knowledge into routines and capabilities (Crossan et al., 1999). The proposed pathway can therefore be expressed as: AI Intelligence □ Human Interpretation □ Knowledge Creation □ Organisational Learning □ Organisational Capability. Human expertise and collective learning remain essential for converting technological intelligence into lasting organisational adaptability.

H. Research Methodology — Qualitative Literature-Based Research

The study adopts a qualitative and exploratory approach based primarily on a systematic review of scholarly literature and secondary organisational evidence. It examines AI adoption and its implications for management systems, human-AI collaboration, employee development, organisational learning, governance, and sustainable development.

An interpretivist orientation is used to explore meanings, practices, and organisational implications identified in existing academic research, industry reports, corporate publications, and documented AI applications (Creswell & Poth, 2018). The study follows an inductive approach and considers selected organisational examples from banking, information technology, e-commerce, manufacturing, and diversified services to identify recurring practices, challenges, and patterns of

AI integration (Yin, 2018).

The evidence base includes peer-reviewed journal articles, books, conference papers, annual and sustainability reports, industry studies, corporate documents, and AI governance materials. The analysis combines synthesis of the literature with comparative interpretation of cases. No primary interviews or statistical tests are undertaken. The analytical sequence is: Literature Review □ AI Cases □ Comparative Analysis □ Emerging Themes □ Conceptual Integration □ Human-Centric AI Management Framework.

I. Examples of AI-Driven Organisations in Asian Countries

A number of organisations across Asia illustrate different aspects of AI-enabled organisational transformation. In Singapore, DBS Bank has incorporated AI into areas including decision support, risk management, customer intelligence, employee development, and governance. Its initiatives provide an example of the interaction between technological capabilities and human expertise.

In China, Alibaba Group uses AI across e-commerce, cloud services, recommendation systems, generative AI, and intelligent business processes. In India, Tata Consultancy Services (TCS) and Infosys have developed enterprise AI, automation, analytics, generative AI, workforce reskilling, and AI-enabled business solutions. Reliance Industries has likewise expanded its use of AI and digital technologies across its diversified activities.

In Japan, Toyota Motor Corporation provides an example of AI and robotics in intelligent manufacturing and technology-supported operations. Samsung Electronics in South Korea uses AI in products, manufacturing, research, and technology development.

These organisations can be considered through the proposed human-centric AI framework. AI capabilities can be illustrated through DBS, Alibaba, TCS, and Infosys; human-AI collaboration through DBS, Toyota, and Samsung; and AI-driven management systems through DBS, TCS, Infosys, and Alibaba. AI governance, human oversight, employee development, and reskilling are particularly relevant to DBS, TCS, and Infosys. Together, these cases provide useful contexts for examining responsible and sustainable AI-enabled organisational development.

J. Findings

The findings can be organised around several broad dimensions emerging from the reviewed literature and cases. The first dimension, AI Intelligence, concerns the analytical capabilities that AI contributes to organisational activities, including prediction, pattern recognition, recommendations, and decision support. The second, Human Capability, considers the continuing contribution of employees and managers through judgement, experience, creativity, contextual understanding, and ethical reasoning.

The third dimension, Organisational Structure, focuses on the distribution of responsibility, authority, and governance in AI-enabled organisations, including the roles of senior management, functional units, employees, and specialised governance mechanisms. The fourth, Management Procedures, examines how AI-generated information is assessed, interpreted, converted into decisions, implemented, and monitored within organisational processes.

The fifth dimension, Responsible Outcomes, considers the value created through AI adoption for organisations, employees, and other stakeholders, including learning, development, performance, trust, and sustainable organisational outcomes (Braun & Clarke, 2006; Yin, 2018).

K. Proposed Human-Centric AI Management Model

The proposed framework presents AI-driven management as an integrated arrangement in which technological capabilities, human judgement, organisational structures, and responsible management practices operate together. The framework starts with AI capabilities—data, predictive, generative, and analytical intelligence—which provide resources for information processing and managerial decision-making (Jarrahi, 2018).

Human-AI collaboration then combines machine-generated insights with human judgement,

creativity, experience, and ethical reasoning, thereby creating augmented organisational capability. These capabilities can support AI-driven management systems such as decision support, knowledge management, AI-enabled human resource systems, performance management, and strategic intelligence.

Successful implementation requires organisational structures that provide AI governance, cross-functional collaboration, human oversight, and clearly assigned accountability. This process promotes employee development, wellbeing, organisational learning, innovation, responsible decision-making, stakeholder value, and sustainability, contributing to **sustainable organisational development** (Raisch & Krakowski, 2021; Shneiderman, 2020).

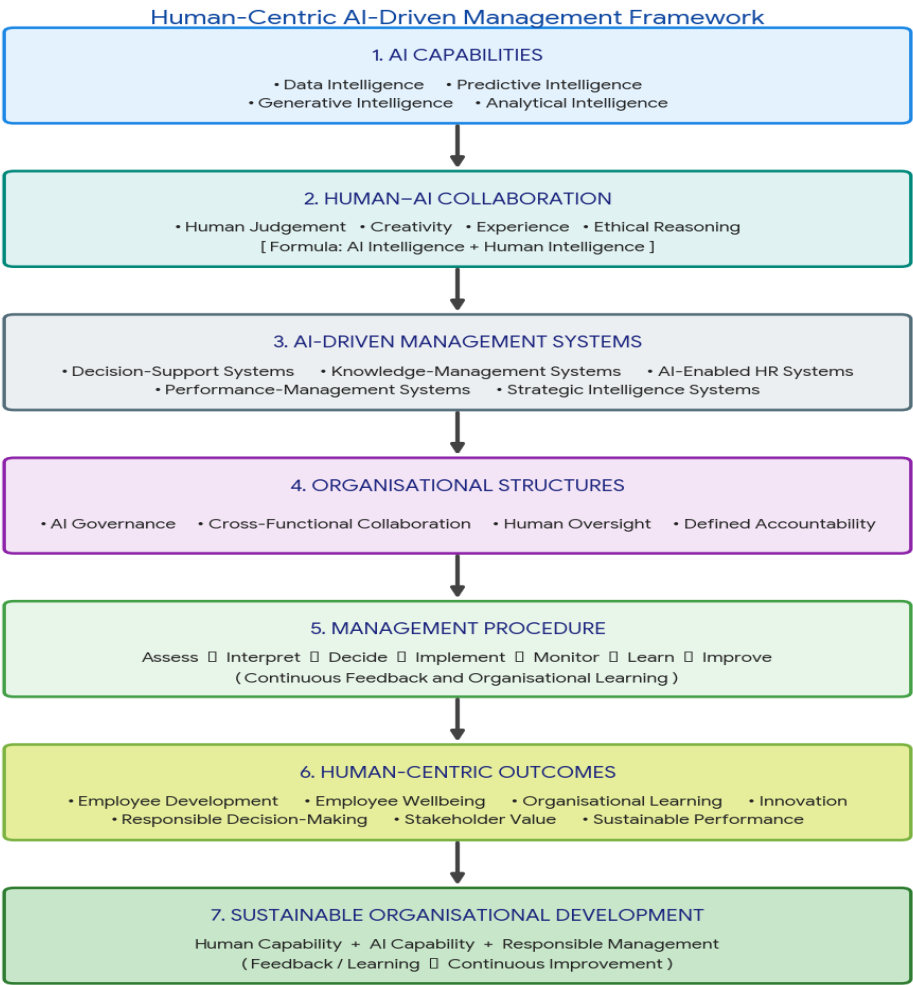

Figure 1: Human-Centric AI-Driven Management Framework
Framework Layout Overview

The integrated framework is organized into a sequential cascade, balancing automated analytical strength with vital human oversight and governance:

AI Capabilities: Formulates the primary computational tier across Data, Predictive, Generative, and Analytical intelligences.

Human-AI Collaboration: Bridges system strengths with qualitative skills like Creativity, Experience, and Ethical Reasoning.

AI-Driven Management Systems: Implements the tools supporting daily enterprise functions (HR, Knowledge Management, Decision Support).

Organisational Structures: Establishes critical parameters via AI Governance and Human Oversight.

Management Procedure: Outlines the operational lifecycle chain.

Human-Centric Outcomes: Captures positive milestones like employee wellbeing,

sustainable performance, and innovation.

Sustainable Organisational Development: Consolidates continuous learning loops into long-term organizational resiliency.

Limitations and Future Research

The study has several limitations that should be taken into account when interpreting its conclusions. Because the research is qualitative, the findings may not be directly generalisable across all types of organisations. The relevance of particular observations may also differ according to organisational characteristics and operating environments. Furthermore, AI technologies are evolving rapidly, meaning that some current observations may change as technologies, practices, and regulations develop. Where organisational experiences are reported in the reviewed literature, differences in individual perceptions and interpretations may also introduce an element of subjectivity.

Conclusion

The organisational significance of Artificial Intelligence goes beyond access to advanced technological tools. Its practical value depends largely on the manner in which AI is integrated with organisational systems, management practices, and human decision-making. Appropriate structures and clearly defined procedures can help ensure that AI-supported activities remain connected with organisational objectives and stakeholder interests.

Human judgement, ethical oversight, transparency, and accountability remain important elements of responsible implementation. Continuous monitoring, feedback, and organisational learning can help organisations refine their use of AI as circumstances and requirements change. Sustainable AI-driven management can therefore be understood as an integrated approach in which technology, people, governance, and organisational learning work together to create responsible and enduring organisational value

REFERENCES

1. Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
2. Creswell, J. W., & Poth, C. N. (2018). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches* (4th ed.). SAGE Publications.
3. Crossan, M. M., Lane, H. W., & White, R. E. (1999). An organizational learning framework: From intuition to institution. *Academy of Management Review*, 24(3), 522–537. <https://doi.org/10.5465/amr.1999.2202135>
4. Davenport, T. H., & Ronanki, R. (2018). Artificial intelligence for the real world. *Harvard Business Review*, 96(1), 108–116.
5. Davis, F. D. (1989). Perceived usefulness, perceived ease of use, and user acceptance of information technology. *MIS Quarterly*, 13(3), 319–340. <https://doi.org/10.2307/249008>
6. Dwivedi, Y. K., Kshetri, N., Hughes, L., Slade, E. L., Jeyaraj, A., Kar, A. K., Baabdullah, A. M., Koohang, A., Raghavan, V., Ahuja, M., Albanna, H., Albashrawi, M. A., Al-Busaidi, K.A., Balakrishnan, J., Barlette, Y., Basu, S., Bose, I., Brooks, L., Buhalis, D., ... Wright, R. (2023). “So what if ChatGPT wrote it?” Multidisciplinary perspectives on opportunities, challenges and implications of generative conversational AI for research, practice and policy. *International Journal of Information Management*, 71, 102642. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2023.102642>
7. Faraj, S., Pachidi, S., & Sayegh, K. (2018). Working and organizing in the age of the learning algorithm. *Information and Organization*, 28(1), 62–70. <https://doi.org/10.1016/j.infoandorg.2018.02.005>
8. Floridi, L., Cowls, J., Beltrametti, M., Chatila, R., Chazerand, P., Dignum, V., Luetge, C., Madelin, R., Pagallo, U., Rossi, F., Schafer, B., Valcke, P., & Vayena, E. (2018). AI4People—An ethical framework for a good AI society. *Minds and Machines*, 28, 689–707. <https://doi.org/10.1007/s11023-018-9482-5>
9. Freeman, R. E. (1984). *Strategic management: A stakeholder approach*. Pitman.
10. George, G., Merrill, R. K., & Schillebeeckx, S. J. D. (2016). Digital sustainability and

entrepreneurship: How digital innovations are helping tackle climate change and sustainable development. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 40(6), 1451–1466.

11. Jarrahi, M. H. (2018). Artificial intelligence and the future of work: Human-AI symbiosis in organizational decision making. *Business Horizons*, 61(4), 577–586. <https://doi.org/10.1016/j.bushor.2018.03.007>

12. Jobin, A., Ienca, M., & Vayena, E. (2019). The global landscape of AI ethics guidelines. *Nature Machine Intelligence*, 1, 389–399. <https://doi.org/10.1038/s42256-019-0088-2>

13. Kaplan, A., & Haenlein, M. (2019). Siri, Siri, in my hand: Who's the fairest in the land? On the interpretations, illustrations, and implications of artificial intelligence. *Business Horizons*, 62(1), 15–25. <https://doi.org/10.1016/j.bushor.2018.08.004>

14. Margherita, A. (2022). Human resources analytics: A systematization of research topics and directions for future research. *Human Resource Management Review*, 32(2), 100795. <https://doi.org/10.1016/j.hrmr.2020.100795>

15. Mikalef, P., & Gupta, M. (2021). Artificial intelligence capability: Conceptualization, measurement calibration, and empirical study on its impact on organizational creativity and firm performance. *Information & Management*, 58(3), 103434. <https://doi.org/10.1016/j.im.2020.103434>

16. Mittelstadt, B. (2019). Principles alone cannot guarantee ethical AI. *Nature Machine Intelligence*, 1, 501–507. <https://doi.org/10.1038/s42256-019-0114-4>

17. Raisch, S., & Krakowski, S. (2021). Artificial intelligence and management: The automation–augmentation paradox. *Academy of Management Review*, 46(1), 192–210. <https://doi.org/10.5465/amr.2018.0072>

18. Raji, I. D., Smart, A., White, R. N., Mitchell, M., Gebru, T., Hutchinson, B., Smith-Loud, J., Theron, D., & Barnes, P. (2020). Closing the AI accountability gap: Defining an end-to-end framework for internal algorithmic auditing. *Proceedings of the 2020 Conference on Fairness, Accountability, and Transparency*, 33–44. <https://doi.org/10.1145/3351095.3372873>

19. Ransbotham, S., Kiron, D., Gerbert, P., & Reeves, M. (2017). *Reshaping business with artificial intelligence: Closing the gap between ambition and action*. MIT Sloan Management Review and The Boston Consulting Group.

20. Shneiderman, B. (2022). *Human-centered AI*. Oxford University Press.

21. Shrestha, Y. R., Ben-Menahem, S. M., & von Krogh, G. (2019). Organizational decision-making structures in the age of artificial intelligence. *California Management Review*, 61(4), 66–83. <https://doi.org/10.1177/0008125619862257>

22. Stilgoe, J., Owen, R., & Macnaghten, P. (2013). Developing a framework for responsible innovation. *Research Policy*, 42(9), 1568–1580. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2013.05.008>

23. Tambe, P., Cappelli, P., & Yakubovich, V. (2019). Artificial intelligence in human resources management: Challenges and a path forward. *California Management Review*, 61(4), 15–42. <https://doi.org/10.1177/0008125619867910>

24. Teece, D. J. (2007). Explicating dynamic capabilities: The nature and microfoundations of sustainable enterprise performance. *Strategic Management Journal*, 28(13), 1319–1350. <https://doi.org/10.1002/smj.640>

25. Trist, E. L., & Bamforth, K. W. (1951). Some social and psychological consequences of the longwall method of coal-getting. *Human Relations*, 4(1), 3–38. <https://doi.org/10.1177/001872675100400101>

26. Venkatesh, V., Morris, M. G., Davis, G. B., & Davis, F. D. (2003). User acceptance of information technology: Toward a unified view. *MIS Quarterly*, 27(3), 425–478. <https://doi.org/10.2307/30036540>

27. Verhoef, P. C., Broekhuizen, T., Bart, Y., Bhattacharya, A., Dong, J. Q., Fabian, N., & Haenlein, M. (2021). Digital transformation: A multidisciplinary reflection and research agenda. *Journal of Business Research*, 122, 889–901. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2019.09.022>

28. Vial, G. (2019). Understanding digital transformation: A review and a research agenda. *The Journal of Strategic Information Systems*, 28(2), 118–144.

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF ORGANIZING SUPPORT FOR ACADEMIC MOBILITY

Tokashova Gulnaz Zhetkizgenovna

Caspian University of technology and engineering named after sh.Yessenov

e-mail: g_tokashova@mail.ru

Annotation. Academic mobility has become an important component of the internationalization of higher education and an effective mechanism for developing students' academic, professional, intercultural, and personal competencies. However, participation in academic mobility is associated not only with new educational opportunities but also with considerable pedagogical, psychological, social, linguistic, and intercultural challenges. Transition to a new academic and sociocultural environment requires students to adapt to unfamiliar teaching methods, assessment systems, communication practices, institutional expectations, and patterns of everyday life. Consequently, the effectiveness of academic mobility depends substantially on the quality of support provided by both home and host higher education institutions. The purpose of this study is to theoretically substantiate the pedagogical and psychological aspects of organizing comprehensive support for students participating in academic mobility programs and to develop an integrated conceptual framework for such support. The study is based on a systematic analysis and synthesis of research on international student mobility, academic adaptation, self-efficacy, intercultural competence, motivation, resilience, autonomy, sense of belonging, and sociocultural adjustment.

Keywords: academic mobility; higher education; internationalization; psychological support; pedagogical support; academic adaptation; self-efficacy; intercultural competence; resilience; student mobility.

Аннотация. Академическая мобильность стала важным компонентом интернационализации высшего образования и эффективным механизмом развития академических, профессиональных, межкультурных и личностных компетенций студентов. Вместе с тем участие в программах академической мобильности связано не только с расширением образовательных возможностей, но и с рядом существенных педагогических, психологических, социальных, языковых и межкультурных трудностей. Переход в новую академическую и социокультурную среду требует от студентов адаптации к новым методам обучения, системам оценивания, коммуникативным практикам, институциональным требованиям и особенностям повседневной жизни. В связи с этим эффективность академической мобильности в значительной степени определяется качеством поддержки, предоставляемой как направляющими, так и принимающими организациями высшего образования. Цель настоящего исследования заключается в теоретическом обосновании педагогических и психологических аспектов организации комплексного сопровождения студентов, участвующих в программах академической мобильности, а также в разработке интегрированной концептуальной модели такого сопровождения. Исследование основано на систематическом анализе и обобщении научных работ, посвященных международной студенческой мобильности, академической адаптации, самоэффективности, межкультурной компетентности, мотивации, результативности, автономности, чувству принадлежности и социокультурной адаптации.

Ключевые слова: академическая мобильность; высшее образование; интернационализация; психологическое сопровождение; педагогическое сопровождение; академическая адаптация; самоэффективность; межкультурная компетентность; результативность; студенческая мобильность.

Izoh. Akademik mobillik oliy ta'limni internatsionallashtirishning muhim tarkibiy qismiga hamda talabalarining akademik, kasbiy, madaniyatlararo va shaxsiy kompetensiyalarini rivojlantirishning samarali mexanizmiga aylandi. Shu bilan birga, akademik mobillik dasturlarida ishtirok etish nafaqat yangi ta'lim imkoniyatlarini yaratadi, balki muayyan pedagogik, psixologik, ijtimoiy, lingvistik va madaniyatlararo qiyinchiliklarni ham yuzaga keltiradi. Yangi akademik va ijtimoiy-madaniy muhitga o'tish talabalaridan notanish ta'lim metodlari, baholash tizimlari, kommunikativ amaliyotlar, institutsional talablar hamda kundalik hayotning o'ziga xos xususiyatlariga moslashishni talab etadi. Shu sababli akademik mobillikning samaradorligi ko'p jihatdan talabalarni yuboruvchi va qabul qiluvchi oliy ta'lim muassasalari tomonidan ko'rsatiladigan qo'llab-quvvatlashning sifati bilan belgilanadi.

Kalit so'zlar. Mazkur tadqiqotning maqsadi akademik mobillik dasturlarida ishtirok etayotgan talabalarni kompleks qo'llab-quvvatlashni tashkil etishning pedagogik va psixologik jihatlarini nazariy jihatdan asoslash, shuningdek, bunday qo'llab-quvvatlashning integratsiyalashgan konseptual modelini ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot xalqaro talabalar mobilligi, akademik moslashuv, o'z-o'ziga samaradorlik, madaniyatlararo kompetensiya, motivatsiya, rezilyentlik, avtonomlik, mansublik hissi hamda ijtimoiy-madaniy moslashuvga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlarni tizimli tahlil qilish, sintez qilish va umumlashtirishga asoslanadi.

INTRODUCTION

Internationalization has become one of the major directions of contemporary higher education development. Universities increasingly participate in international partnerships, joint educational programs, student and faculty exchanges, research collaboration, and transnational educational initiatives. Within this context, academic mobility represents an important instrument for strengthening cooperation between higher education institutions and creating opportunities for students to acquire educational and intercultural experience beyond their home university. Academic mobility may provide students with access to different educational environments, teaching approaches, academic traditions, languages, professional networks, and cultural contexts. Participation in mobility programs can contribute to the development of independence, communication skills, intercultural awareness, professional identity, and readiness to function in increasingly internationalized educational and occupational environments. Nevertheless, the physical movement of a student from one institution or country to another does not automatically guarantee successful educational outcomes. Academic mobility represents a multidimensional transition requiring simultaneous adaptation to new academic, psychological, social, cultural, and institutional conditions. Students may encounter unfamiliar teaching methodologies, different expectations regarding independent learning, alternative assessment procedures, linguistic difficulties, uncertainty concerning academic requirements, challenges in establishing interpersonal relationships, and differences in cultural norms. In addition, separation from familiar social networks may increase emotional tension and feelings of isolation. Therefore, one of the central issues in the organization of academic mobility is the development of a comprehensive support system capable of addressing both pedagogical and psychological dimensions of student adaptation. Traditionally, institutional management of mobility has often concentrated on administrative procedures: selection of participants, preparation of documents, visa support, learning agreements, accommodation, credit transfer, and recognition of academic results. These functions remain essential. However, they represent only one dimension of successful mobility. A student-centered approach requires higher education institutions to consider how students prepare psychologically for mobility, how they adapt academically and socially after arrival, how they cope with uncertainty and stress, how they establish a sense of belonging, and how they integrate acquired experiences after returning to their home institution. The problem is therefore not simply how to organize academic mobility, but how to create pedagogical and psychological conditions that enable students to use mobility as a meaningful educational, developmental, and professional experience. The **purpose of the present study** is to identify and theoretically substantiate the pedagogical and psychological aspects of organizing

comprehensive support for students participating in academic mobility and to propose an integrated model covering the complete mobility cycle.

The following research questions guide the study:

1. What pedagogical conditions are required to support students participating in academic mobility?
2. Which psychological factors are particularly important for successful adaptation to a new academic and sociocultural environment?
3. How should institutional support be organized before, during, and after academic mobility?
4. How can pedagogical and psychological dimensions be integrated into a unified student-centered support model?

Academic mobility should be understood within the broader context of internationalization of higher education. Internationalization involves integrating international, intercultural, and global dimensions into educational goals, curricula, research activities, institutional strategies, and student experiences. Student mobility is one of its most visible forms. Nevertheless, contemporary interpretations increasingly emphasize that internationalization should not be evaluated exclusively through quantitative indicators such as the number of outgoing and incoming students. The quality of students' educational experiences and the competencies acquired through mobility are equally important.

Materials and Methods

The present study employed a theoretical and conceptual research design.

The methodological framework was based on systematic, student-centered, competence-based, activity-oriented, and intercultural approaches.

Scientific publications addressing academic mobility, international student adaptation, intercultural competence, self-efficacy, motivation, psychological adjustment, resilience, belonging, and internationalization of higher education were analyzed.

The principal methods included:

- theoretical analysis;
- comparative analysis;
- synthesis;
- conceptual generalization;
- classification;
- systematization;
- theoretical modelling.

The analysis was organized around three dimensions:

(1)	<i>stage</i>	<i>of</i>	<i>mobility;</i>
(2)	<i>type</i>	<i>of</i>	<i>support;</i>
(3) <i>expected student outcome.</i>			

This framework enabled the development of an integrated pedagogical and psychological support model. No primary empirical participant data are reported in the present conceptual study. Therefore, the conclusions should be interpreted as theoretically grounded propositions requiring further empirical validation.

Based on the theoretical analysis, an integrated model of academic mobility support is proposed.

RESULTS AND DISCUSSION

The theoretical and comparative analysis of the literature demonstrated that successful academic mobility is determined not only by institutional and administrative arrangements but also by the interaction of pedagogical, psychological, social, linguistic, and intercultural factors. The findings support the view that academic mobility should be considered a multidimensional educational process in which students experience substantial changes in learning conditions, social relationships, cultural expectations, and patterns of independent activity.

The analysis resulted in the identification of two major interconnected dimensions of academic mobility support: **pedagogical support** and **psychological support**. These dimensions operate throughout the entire mobility cycle and should be integrated rather than implemented as separate institutional activities.

The analysis identified several pedagogical conditions that are particularly relevant to successful participation in academic mobility: academic advising, individual learning planning, appropriate course matching, preparation for different teaching and assessment systems, language support, academic mentoring, progress monitoring, and recognition of learning outcomes.

Academic advising emerged as a central element of pre-mobility preparation. Students need to understand not only which courses they will study but also how these courses correspond to the learning outcomes of their home educational program. Clear coordination between home and host institutions can reduce uncertainty regarding course selection, credit transfer, assessment procedures, and recognition of academic achievements.

CONCLUSION

Another significant result concerns differences between educational environments. Mobile students may encounter teaching and learning practices that differ substantially from those to which they are accustomed. These differences may involve greater expectations for independent learning, active participation in seminars, collaborative projects, academic writing, critical discussion, and

continuous assessment. Consequently, pedagogical preparation should familiarize students with the academic culture of the host institution before the mobility period begins. During mobility, academic mentoring and systematic monitoring become particularly important. Students experiencing academic difficulties require accessible channels for obtaining assistance. In this context, a coordinated system involving academic advisers, faculty mentors, international offices, and peer mentors may contribute to more effective adaptation.

The post-mobility stage was also identified as pedagogically significant. Recognition of credits is necessary but does not fully represent the educational value of international experience. Reflection, portfolio development, evaluation of acquired competencies, and dissemination of international experience can help students integrate mobility outcomes into their subsequent academic and professional development.

REFERENCES

1. Bandura, A. (1997). *Self-Efficacy: The Exercise of Control*. New York: W. H. Freeman.
2. Berry, J. W. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology*, 46(1), 5–34.
3. Deardorff, D. K. (2006). Identification and assessment of intercultural competence as a student outcome of internationalization. *Journal of Studies in International Education*, 10(3), 241–266.
4. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The “what” and “why” of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*, 11(4), 227–268.
5. Goldstein, S. B. (2022). A systematic review of short-term study abroad research methodology and intercultural competence outcomes. *International Journal of Intercultural Relations*, 87, 26–36. <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2022.01.001>
6. Tajeddin, Z., Khanlarzadeh, N., & Ghanbar, H. (2022). Learner variables in the development of intercultural competence: A synthesis of home and study abroad research. *Studies in Second Language Learning and Teaching*, 12(2), 261–301. <https://doi.org/10.14746/ssllt.2022.12.2.5>
7. Smith, R. A., & Khawaja, N. G. (2011). A review of the acculturation experiences of international students. *International Journal of Intercultural Relations*, 35(6), 699–713.
8. Zhang, J., & Goodson, P. (2011). Predictors of international students’ psychosocial adjustment to life in the United States: A systematic review. *International Journal of Intercultural Relations*, 35(2), 139–162.
9. Brunsting, N. C., Zachry, C., & Takeuchi, R. (2018). Predictors of undergraduate international student psychosocial adjustment to US universities: A systematic review from 2009–2018. *International Journal of Intercultural Relations*, 66, 22–33.
10. Ward, C., Bochner, S., & Furnham, A. (2001). *The Psychology of Culture Shock* (2nd ed.). London: Routledge.

БІЛІМ БЕРУДІ ЦИФРЛАНДЫРУ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ САПАСЫ

Саметова Ф.Т.,¹ Айтбаева Н.К.²

¹филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
(Қазақстан, Ақтау қ.),

²филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті (Қазақстан, Ақтау қ.),

e-mail: 180710@mail.ru

Аңдатпа. Қоғамды цифрландырудың жалпы тенденциясы білім беру саласында, оның ішінде педагогика ғылымы аясында цифрлық технологияларды пайдалануға қатысты мәселелерді егжей-тегжейлі зерттеуді қажет етеді. Бұл мақалада авторлар өзара байланысты міндеттер қояды: ғылыми дискурста «цифрлық білім беру» ұғымы қалай анықталатынын нақтылау; қоғамды, педагогика теоретиктері мен практиктерін осы мәселеде алаңдататын маңызды нәрсені көрсету; халықаралық контексте Қазақстандық білім беру саласын цифрландыру тәжірибесін қадағалау; қазіргі кезеңде көрінетін цифрлық білім берудің ағымдағы (уақытша) және имманентті (тәндік) мәселелерін ашу.

Түйінді сөздер. Білім беру саласын цифрландыру, цифрлық білім беру, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, коммуникациялық дағдыларды жоғалту, Z ұрпақ.

Аннотация. Общий тренд цифровизации общества обуславливает необходимость детального изучения вопросов, связанных с применением цифровых технологий в образовательной сфере, в том числе и в рамках педагогической науки. В данной статье авторы рассматривают взаимосвязанные задачи: уточнить, как в научном дискурсе определяется понятие «цифровое образование»; выделить то существенное, что волнует общественность, теоретиков и практиков педагогики в данном вопросе; проследить опыт цифровизации Казахстанской образовательной сферы в международном контексте; раскрыть текущие (временные) и имманентные (внутренне присущие) проблемы цифрового образования, которые просматриваются на современном этапе.

Ключевые слова. Цифровизация образовательной сферы, цифровое образование, информационно-коммуникационные технологии, утрата коммуникативных навыков, поколение Z.

Summary. According to the general trend of digitalization of society, detailed studies of issues concerning digital technologies, their application in educational sphere and to pedagogical science are necessary. In this article several interconnected tasks are set. The first one is to specify how the concept of “digital education” is defined in the scientific discourse. The second one is to highlight essential aspects of the problem including the issue of advantages–disadvantages proportion in digital education which concerns a lot of scholars and educators. The third one is to set the experience of digitalization of education in Kazakh into the international context and compare them. The final point is to reveal current (temporary) and immanent (internally inherent) problems of digital education which are obvious nowadays.

Keywords. Digitalization of educational sphere, digital education, information and communication technologies, clip-like thinking, lack of communication skills, generation Z.

Annotatsiya. Jamiyat hayotining tobora raqamlashtirilishi ta'lim sohasida, shu jumladan pedagogika fanida raqamli texnologiyalardan foydalanish bilan bog'liq masalalarni har tomonlama o'rganishni taqozo etmoqda. Mazkur maqolada mualliflar bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan bir qator masalalarni ko'rib chiqadilar. Xususan, ilmiy adabiyotlarda «raqamli ta'lim» tushunchasining mazmuni va unga berilgan ta'riflar aniqlashtiriladi, ushbu masala yuzasidan jamoatchilikni, pedagog olimlar hamda amaliyotchi mutaxassislarni tashvishga solayotgan muhim jihatlar yoritiladi. Shuningdek, Qozog'iston ta'lim tizimini raqamlashtirish borasida to'plangan tajriba xalqaro tajriba bilan bog'liq holda tahlil qilinadi. Shu asosda raqamli ta'limning bugungi bosqichiga xos bo'lgan vaqtinchalik hamda uning mohiyatidan kelib chiqadigan ichki muammolar ochib beriladi.

Kalit so'zlar: ta'limni raqamlashtirish, raqamli ta'lim, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, muloqot ko'nikmalarining susayishi, Z avlodi.

Кіріспе

«Цифрлық білім беру» терминінің көптеген мағынасы бар. Ол «түрлі білім беру контекстінде компьютерлік құралдар мен ақпараттық технологияларды» пайдалануды білдіреді [1, б. 14]; «цифрлық әлемнің білім беру интерфейстерінің жиынтығы» [2]; «цифрлық контент, цифрлық ресурстар» [3, б. 6]; «кез келген уақытта оқудың жаңа мүмкіндіктерін ашатын болмыс ортасы» [4, б. 108]. Педагогикада бұл сандық білім беру ортасына немесе

заманауи білім беру технологиясына көшу кезінде мақсаттан нәтижеге өту кезінде мұғалімдер мен студенттердің өзара әрекетін ұйымдастыру процесі «ол сыныптық жүйе технологиялары мен электронды оқыту технологияларын біріктіру тұжырымдамасына негізделген, АКТ және заманауи білім беру құралдары ұсынатын жаңа дидактикалық мүмкіндіктер» [5].

Бүгінгі таңда «цифрлық білім беру» түсінігінің бірыңғай анықтамасы жоқ екенін және оның түсіндірмелері автордың кәсіби мамандануының (мұғалімдер, экономистер, IT мамандары, менеджерлер және т.б.) ізі бар деп айтуға болады.

Негізгі бөлім

Ғалымдар цифрландыру парадигмасының оң және теріс әсерлерімен сипатталатынымен келіседі. Осылайша, отандық педагогикалық ақпарат саласында цифрлық білім берудің артықшылықтарына мыналар жатады:

- цифрлық білім берудің қолжетімділігі мәселесі шешілуде (білімге қол жеткізудегі аумақтық кедергілерді жеңу – оқыту онлайн режимінде жүзеге асырылады);
- уақыт шектеулері жоқ (цифрлық білім берудің пайдаланушыларға өздеріне ыңғайлы уақытта қол жетімді);
- цифрлық ресурстар дәстүрлі оқытудың кедергілерін жеңуге мүмкіндік береді (оқу бағдарламаларын меңгеру қарқынын реттеу, оқытудың нысандары мен әдістерін таңдау, оқытудың кез келген деңгейін мақсатты);
- цифрлық білім берудің әлемнің түкпір-түкпірінен жоғары білікті мұғалімдерден білім алуға мүмкіндік береді, сонымен қатар тек сарапшылар қауымдастығы мен ғалымдар пайдаланған ақпаратқа қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Оқу процесіне цифрлық технологияны енгізудің кемшіліктері:

- оқушылардың экранға тәуелділігі; есте сақтау қабілетінің төмендеуі (Ctrl-C+Ctrl-V әдісін қолданатындар ақпаратты есте сақтай алмайды) [6];
- күрделі сөйлемдер мен мәтіндерді қабылдай алмау, клиптік ойлаудың көрінісі;
- коммуникативті дағдыларды жоғалту: студенттер Интернеттен табылған ақпаратты оқымайды, бірақ оны диагональ бойынша шолады; жанды қарым-қатынаста олар әңгіменің жібін тез жоғалтады: олар үшін қарым-қатынас қиын, WhatsApp мессенджерінде жазғанды жөн санайды және т.б. [6];
- «құзыреттерді примитивизациялау» [7, б. 8]. Бұл кемшілік мұндай технологияларға ең басынан тән. Цифрлық білім берудің негізін құрайтын электронды құрылғылар (калькуляторлар, қосу машиналары, орфографиялық машиналар, бағдарламалық өнімдердің барлық түрлері) бірқатар негізгі құзыреттерді атрофияға ұшыратып және ойлау мен шығармашылық процестерді күрт төмендетеді. Бірте-бірте балалар дүниені тұтас қабылдауға кедергі келтіретін білімді өз бетінше іздеу және жинақтау әдетінен айырылады: олар тек сәйкес бағдарламалары бар жабдықты басқарады;
- белсенді қолданылатын планшеттер, смартфондар, iPad және т.б. сертификаттары немесе бекітілген стандарттары жоқ «тексерілмеген технологиялар» санатына жатады [7]. Дәрігерлер мультимедиялық гаджеттердің ішкі ағзалардың, бұлшықеттердің және көру қабілетінің күйіне теріс әсерін атап өтеді. М.Спитцер тіпті жастар арасында «сандық деменцияның» дамуы туралы ескертеді [8, б. 3].

Электромагниттік сәулеленудің ұзақ мерзімді әсер ету қаупі де есептелмеген.

Келтірілген дәлелдердің барлығы айтарлықтай салмақты, түптеп келгенде, олар ұлт денсаулығына қатысты, біздің ойымызша, білім беру саласын басқару органдары мен жұртшылық оларды анық бағаламай отыр.

Өздеріңіз білетіндей, педагогикалық сана өзінің мәні бойынша консервативті, бірақ бізде даусыз факт бар: бүгінгі жастар цифрлық жергілікті ұрпаққа жатады («Z ұрпағы»), сондықтан цифрландыру сөзсіз, оған «бейімдеуге» тура келеді және оны уақытында жасаған дұрыс.

Талқылау

Осының негізінде біз қазақстандық цифрлық білім берудің қазіргі (уақытша) проблемаларын ашамыз, олар әлемдік тәжірибе контекстінде қарастырылады.

1. Әлемдік цифрлық нарыққа өте кеш шығу. Білім беру орта қарқынды дамып келеді, күшті бәсеке цифрлық өнімнің жетілдірілген нұсқаларын үздіксіз жасау мен дамытуға, цифрлық білім беру мазмұнын үнемі жаңартып отыруға итермелейді. 21 ғасырда студенттер үшін күрес бұдан былай еліміздегі ең үздік оқу орындары арасында ғана емес, әлемдік деңгейде де өтетін болады [10].

2. Тілдік кедергі. Ағылшын тілін жақсы меңгергендер үшін заманауи электронды ресурстар, әлемнің жетекші университеттерінің кітапханалық басылымдары, мамандар мен профессорлардың дәрістері қолжетімді. Жаһандық нарық бүгінде жасанды интеллект дамуының жоғары қарқынын көрсетіп отыр, сондықтан алдағы онжылдықта кез келген басқа адамның сөзін еркін қабылдауға мүмкіндік беретін мәтінді автоматты аудару жүйелері пайда болуы мүмкін.

3. Білім беру саласын жалпы жеткіліксіз қаржыландыру. Барлық отандық университеттер цифрлық оқытуды толық енгізу үшін техникалық жабдықталған емес. Олардың көпшілігінде кең жолақты интернет жетіспейді және бейнеконференциялар, веб-камералар, микрофондар және интерактивті SMART тақталар үшін техникалық жабдықтар жеткіліксіз. Студенттердің қаржылық жағдайы туралы да есте ұстаған жөн: көп функциялы гаджет әркімнің қолында бола бермейді.

4. Оқытудың дәстүрлі әдістерін ауыстыру. Әрине, университеттер мұғалімдерге (негізінен жастар) цифрлық контентті құру және аяқтау бойынша жұмысты ұсынатын болады, сонымен қатар аралас оқыту түрлері де қалады [11].

Цифрлық білім берудің өзіне тән проблемаларына келетін болсақ, талқылауға арналған екі дәлелді анықтауға болады.

Негізінде интернет кеңістігіндегі өмір коммуникацияның алмастырушы, суррогат түрі болып табылады. Цифрлық оқыту бетпе-бет қарым-қатынастан айырады. «Цифрландыру» мұғалім мен оның аудиториясы арасындағы байланыстарды азайтады. Классикалық оқыту тек ақпарат алмасу ғана емес, сонымен қатар педагогикалық процеске қатысушылар арасындағы жанды қарым-қатынас, мұғалімнің үлгісін болжайтын, оқушының ішкі әлеміне сенім мен көңіл бөлу, бір-біріне мейірімділік таныту және т.б. - мұның бәрі жаңа формалардан тыс қалады.

Алдыңғы мәселенің салдары білім берудің цифрлық формасы жасырын білімді беруді мүмкін емес етеді [8]. Жасырын білім, дағдылар мен тәжірибені берудің ең жақсы жолы «бетпе-бет байланыс» болып қала береді.

Мұғалім жіберілген қателерді түзеп қана қоймай, стандартты емес ойларды, оқушының белгілі бір мәселелерді шешуге деген көзқарасының өзіндік ерекшелігін бағалап, оның бейімділігін, шығармашылық көзқарасын көрсе, бұл оқу үдерісінің нәтижелі болуы үшін өте маңызды.

Үзіліссіз білім берудің тағы бір түрі – «топтық жұмыс». Командалық өзара әрекеттесу әртүрлі форумдарда, көрмелерде, ғылыми конференцияларда, т.б. қатысушылар арасындағы тікелей байланыс арқылы ғана.

Қорытынды

Цифрлық білім беру көп қырлы құбылыс. Білім берудегі серпінді цифрлық технологияларды дамыту – объективті процесс және әлемдік тренд. Қазақстанда да, шетелде де цифрландыру білім беру қызметтерінің қол жетімділігі мен сапасын арттырудың драйвері ретінде қарастырылады, бірақ бұл процесс уақытша (мемлекеттердің жүйелі білім беру саясатымен шешілетін) және өзіне тән проблемалармен бірге жүреді, олардың бірі - білім беру жүйесінің тығыз әлеуметтік өзара әрекеттесу және жеке көзқарасының болмауы.

Осылайша, барлық оң және теріс жақтарын ескере отырып, білім беруді дамытудың ең ықтимал стратегиясы тәсілдер интеграциясы болуы мүмкін: цифрлық технологиялар мен жаңа әдістерді міндетті түрде қолдана отырып, дәстүрлі оқыту тәсілдерін ұмытпау.

ЎДБИЕТТЕР ТЎЗИМИ

1. Вайндорф-Сысоева М.Е. Организация виртуальной образовательной среды: теория и практика: Монография. Germany: LAP LAMBERT Academic Publishing GmbH & Co. KG, 2011.
2. Травкин И.Ю. Цифровая среда: Интерфейсы [Электронный ресурс]. URL: <http://prof.notoproject.org/courses/cifrovaya-zhizn>.
3. Franklin P. Comparative and International Education (Borrowings and Adaptations): USA, Japan, Britain. Cullowhee, NC, 1992.
4. Никулина Т.В. Информатизация и цифровизация образования: понятия, технологии, управление // Педагогическое образование в России. 2018. No 8. С. 107–113.
5. Сергеев И.С. Цифровая дидактика профессионального образования – научная основа организации процесса цифрового образовательного процесса [Электронный ресурс]. URL: http://firo.ranepa.ru/files/docs/vebinar_25jan2019.
6. Цифровизация образования, все минусы электронной школы. Что будет с детьми? [Электронный ресурс]. URL: <http://https://vc.ru/flood/43800-cifrovizaciya-obrazovaniya-vse-minusy-elektronnoy-shkoly-chto-budet-s-detmi>.
7. Устюжанина Е.В. Цифровизация образовательной среды: возможности и угрозы // Вестник Российского экономического университета им. Г.В.Плеханова. 2018. No1. С. 3–12.
8. Шнитцер М. Антимозг. Цифровые технологии и мозг [Электронный ресурс]. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=189102&p=1>.
9. Lucas C.J. American Higher Education: A history. New York, NY: 2004.
10. Ломаско П.С. Роль интерактивного цифрового контента при реализации онлайн обучения в современном университете // Современное образование. 2017. No 4.
11. Сидоров Г.А. Цифровой университет: применение цифровых технологий в современных образовательных учреждениях [Электронный ресурс]. URL: <https://www.itweek.ru/idea/article/detail.php?ID=192831>.

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ АВТОМОБИЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ УЗБЕКИСТАНА

Киямов Асрор Зиядуллаевич¹, доцент, e-mail: asror.kiyamov@mail.ru

ORCID-0009-0002-4880-9725, Science ID:FQD-0626-0052

Курасов Владимир Станиславович², профессор

Музаффаров Сухроб Акмал угли³, студент магистратуры

¹Каршинский государственный технический университет,
Республика Узбекистан

²Кубанский государственный аграрный университет, Российская Федерация

³Каршинский государственный технический университет,
Республика Узбекистан

Аннотация. В статье рассмотрены современное состояние и основные перспективные направления развития автомобильной промышленности Республики Узбекистан. Проанализирована динамика производства легковых автомобилей, расширение модельного ряда, развитие производственной кооперации и локализации автомобильных компонентов. Особое внимание уделено переходу отрасли к производству электрических и гибридных транспортных средств, развитию отечественной компонентной базы, инженерных центров и научно-исследовательских работ. Показано, что дальнейшее повышение конкурентоспособности автомобильной промышленности Узбекистана связано не только с увеличением количества выпускаемых автомобилей, но и с углублением локализации, освоением производства высокотехнологичных компонентов, развитием электротранспорта, повышением качества продукции и расширением экспортного потенциала. Определены перспективные направления научно-технического развития

отрасли, включая электрические машины, силовую электронику, тяговые батареи, системы управления и другие компоненты автомобилей нового поколения.

Ключевые слова: автомобильная промышленность, автомобилестроение, локализация, электромобиль, гибридный автомобиль, автокомпоненты, производство, инновации, экспорт, электротранспорт.

Annotatsiya. Maqolada O'zbekiston Respublikasi avtomobil sanoatining zamonaviy holati va uni rivojlantirishning asosiy istiqbolli yo'nalishlari ko'rib chiqilgan. Yengil avtomobillar ishlab chiqarish dinamikasi, avtomobillar model qatorining kengayishi, ishlab chiqarish kooperatsiyasi va avtomobil komponentlarini mahalliyashtirish jarayonlari tahlil qilingan.

Avtomobil sanoatining elektr va gibrid transport vositalarini ishlab chiqarishga bosqichma-bosqich o'tishi, mahalliy komponentlar bazasini, muhandislik markazlarini hamda ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilgan. O'zbekiston avtomobil sanoatining raqobatbardoshligini yanada oshirish nafaqat ishlab chiqarilayotgan avtomobillar sonini ko'paytirish, balki mahalliyashtirish darajasini chuqurlashtirish, yuqori texnologiyali komponentlar ishlab chiqarishni o'zlashtirish, elektr transportini rivojlantirish, mahsulot sifatini oshirish va eksport salohiyatini kengaytirish bilan bog'liqligi ko'rsatilgan.

Elektr mashinalari, kuch elektronikasi, tortish akkumulyatorlari, boshqaruv tizimlari va yangi avlod avtomobillarining boshqa komponentlarini o'z ichiga oluvchi avtomobil sanoatini ilmiy-texnik rivojlantirishning istiqbolli yo'nalishlari belgilangan.

Kalit so'zlar: avtomobil sanoati, avtomobilsozlik, mahalliyashtirish, elektromobil, gibrid avtomobil, avtomobil komponentlari, ishlab chiqarish, innovatsiyalar, eksport, elektr transporti.

Abstract. The article examines the current state and key prospective directions for the development of the automotive industry of the Republic of Uzbekistan. The dynamics of passenger car production, expansion of the vehicle model range, development of industrial cooperation, and localization of automotive components are analyzed. Particular attention is paid to the transition of the industry toward the production of electric and hybrid vehicles, as well as to the development of a domestic component base, engineering centers, and research and development activities. It is shown that further improvement in the competitiveness of Uzbekistan's automotive industry depends not only on increasing vehicle production volumes but also on deepening localization, developing the production of high-tech components, advancing electric mobility, improving product quality, and expanding export potential. Promising areas for the scientific and technological development of the industry are identified, including electric machines, power electronics, traction batteries, control systems, and other components of next-generation vehicles.

Keywords: automotive industry, automobile manufacturing, localization, electric vehicle, hybrid vehicle, automotive components, manufacturing, innovation, export, electric mobility.

ВВЕДЕНИЕ

Автомобильная промышленность является одной из наиболее динамично развивающихся отраслей промышленности Республики Узбекистан. Её значение определяется не только выпуском транспортных средств, но и развитием металлургии, электротехнической промышленности, производства полимерных материалов, электроники, машиностроения, логистики и сервисного обслуживания. Автомобилестроение формирует устойчивый спрос на продукцию большого количества смежных предприятий и способствует созданию высококвалифицированных рабочих мест.

За последние десять лет объём производства легковых автомобилей в Узбекистане существенно увеличился.

По данным Национального комитета по статистике Республики Узбекистан, в 2015 году было произведено 190,5 тыс. легковых автомобилей, а в 2025 году — 457,9 тыс. единиц. Таким образом, производство увеличилось примерно в 2,4 раза [1].

Методы.

Современный этап характеризуется также изменением структуры отрасли. Наряду с традиционным производством автомобилей с двигателями внутреннего сгорания развивается

выпуск гибридных автомобилей и электромобилей, расширяется присутствие международных автомобильных компаний, формируется конкурентная среда и повышается роль локальных поставщиков комплектующих.

Цель настоящей работы заключается в анализе основных тенденций и определении перспективных направлений развития автомобильной промышленности Республики Узбекистан с учётом локализации, электрификации транспорта, инновационного развития и расширения экспортного потенциала.

Динамика производства свидетельствует о значительном расширении производственной базы автомобилестроения страны.

Таблица 1

Динамика производства легковых автомобилей в Узбекистане

Год	Производство, тыс. шт.
2015	190,5
2018	225,8
2019	278,0
2020	285,2
2022	341,2
2023	426,1
2024	435,2
2025	457,9

За период 2015–2025 гг. прирост производства составил около 267,4 тыс. автомобилей. Особенно заметное увеличение наблюдается после 2021 года. Структура производства также становится более разнообразной. В 2025 году в стране было произведено 161 152 автомобиля Cobalt, 93 681 Damas, 50 362 Tracker, 33 122 Onix и 26 317 автомобилей KIA. Производство BYD достигло 20 200 единиц. Кроме того, выпускались автомобили Chery, Navai и другие модели [1, 2].

Таким образом, автомобильная промышленность Узбекистана постепенно переходит от модели, основанной преимущественно на одном крупном производителе, к более диверсифицированной системе. В 2026 году официально отмечалось функционирование пяти автомобильных заводов в сотрудничестве с такими крупными брендами, как Chevrolet, BYD, KIA и Hyundai [3].

Результаты и обсуждение.

Одним из важнейших условий устойчивого развития национального автомобилестроения является углубление локализации производства. Экономический смысл локализации заключается в переносе производства деталей, узлов и технологических операций на территорию страны. Это позволяет уменьшать зависимость от импортных поставок, сокращать валютные расходы, создавать рабочие места и увеличивать внутреннюю добавленную стоимость.

По официальным данным, уже к концу 2024 года в автомобильной промышленности Узбекистана было локализовано около 1,4 тыс. видов компонентов. Одновременно предусматривалась реализация 63 проектов стоимостью 325 млн долл. США по освоению производства ещё 700 видов компонентов [4].

Перспективными направлениями дальнейшей локализации являются:

- детали ходовой части и трансмиссии;
- электрические машины и электроприводы;
- электронные блоки управления;
- автомобильные датчики;
- элементы силовой электроники;
- кабельная продукция;
- тяговые и вспомогательные электрические системы;

- компоненты аккумуляторных батарей;
- системы рекуперации энергии.

Особое значение имеет переход от локализации относительно простых механических деталей к производству высокотехнологичных изделий. В 2026 году более 300 предприятий уже поставляли комплектующие для Chevrolet, а около 40 предприятий — для KIA и BYD. В сформированных вокруг автомобильной отрасли производственных цепочках заняты более 10 тыс. молодых специалистов [3]. Следовательно, развитие автомобилестроения оказывает мультипликативное влияние на экономику: увеличение выпуска автомобилей создаёт дополнительный спрос на продукцию десятков и сотен предприятий смежных отраслей.

Одним из наиболее значимых перспективных направлений является электрификация автомобильного транспорта. Создание в Джизаке предприятия BYD Uzbekistan Factory стало важным этапом формирования нового сегмента национального автомобилестроения. На первоначальном этапе мощность предприятия составила около 50 тыс. автомобилей в год. Проект предусматривает последующее расширение производства до 200 тыс., а в перспективе — до 500 тыс. электрических и гибридных автомобилей ежегодно [5].

Развитие данного направления требует формирования новой компонентной базы. Электромобиль конструктивно существенно отличается от традиционного автомобиля с двигателем внутреннего сгорания. Возрастает значение тягового электродвигателя, аккумуляторной батареи, инвертора, преобразователей электрической энергии, электронных систем управления и терморегулирования. Поэтому перспективная структура автомобильной промышленности может быть представлена следующим образом:

Традиционное автомобилестроение → гибридные автомобили → электромобили → локализация электрических компонентов → собственные инженерные разработки → экспорт высокотехнологичной продукции.

Особое значение имеет локализация комплектующих. В частности, на 2025 год была поставлена задача локализовать 60 деталей для автомобилей BYD, что непосредственно связывалось со снижением себестоимости электромобилей [6].

Дальнейший рост отрасли должен сопровождаться переходом от преимущественно производственной локализации к инженерно-технологической. На первом этапе страна осваивает сборку автомобиля. На втором локализуются отдельные детали и узлы. Следующим этапом должно стать самостоятельное проектирование компонентов и технологических систем. Для автомобильной промышленности Узбекистана перспективны исследования в следующих областях:

- **электромеханики** — тяговые электродвигатели, генераторы, вспомогательные электрические машины;
- **силовой электроники** — инверторы, преобразователи напряжения, системы управления энергией;
- **аккумуляторных технологий** — системы управления батареями, охлаждения и диагностики;
- **мехатроники** — интеллектуальные исполнительные механизмы и электронные системы управления;
- **цифровых технологий** — диагностика, телематика, интеллектуальные системы помощи водителю;
- **энергосбережения** — рекуперация энергии и повышение общего КПД транспортного средства.

Важным условием является взаимодействие автомобильных предприятий с техническими университетами и научно-исследовательскими организациями. Разработка собственных экспериментальных электродвигателей, генераторов, преобразователей, систем

управления и элементов трансмиссии позволяет не только получить конкретное изделие, но и сформировать национальные инженерные компетенции.

С учётом существующих тенденций перспективы автомобильной промышленности Узбекистана можно представить в виде нескольких взаимосвязанных направлений.

Таблица 2

Основные перспективные направления развития

Направление	Ожидаемый результат
Рост производства	увеличение загрузки предприятий и внутреннего предложения
Углубление локализации	снижение импортозависимости
Электромобилизация	освоение автомобилей нового поколения
Производство компонентов	увеличение внутренней добавленной стоимости
НИОКР	создание собственных технологий
Подготовка кадров	формирование инженерных компетенций
Повышение качества	усиление конкурентоспособности
Экспорт	расширение рынков сбыта
Цифровизация	повышение эффективности производства и эксплуатации

В долгосрочной перспективе принципиальное значение имеет изменение самой модели развития:

сборка → локализация → собственное проектирование → собственные технологии → экспорт.

Такой переход позволяет постепенно увеличивать долю добавленной стоимости, создаваемой непосредственно внутри страны.

Автомобильная промышленность уже имеет существенное значение для промышленного комплекса Узбекистана. В конце 2024 года её доля оценивалась примерно в 10 % промышленности страны [4]. Дальнейший экономический эффект может обеспечиваться не только ростом количества произведённых автомобилей. Не менее значимыми факторами являются увеличение локальной добавленной стоимости, развитие сети поставщиков, снижение импорта комплектующих и увеличение экспорта. Особенно важным является производство компонентов, которые могут использоваться сразу несколькими автомобильными предприятиями. Это позволяет поставщику не зависеть от одной модели автомобиля и способствует формированию полноценного рынка автокомпонентов. Для повышения устойчивости отрасли необходимо также расширять экспортную ориентацию. В этом случае внутреннее производство получает возможность расти не только вследствие увеличения внутреннего спроса, но и за счёт рынков Центральной Азии, СНГ и других регионов.

Выводы.

Проведённый анализ показывает, что автомобильная промышленность Республики Узбекистан обладает значительным потенциалом дальнейшего развития. За 2015–2025 гг. производство легковых автомобилей увеличилось примерно в 2,4 раза и достигло около 457,9 тыс. единиц в год. Одновременно происходит диверсификация производителей и модельного ряда. Одним из основных факторов дальнейшего развития должна стать глубокая локализация производства. При этом стратегически важно переходить от изготовления относительно простых механических компонентов к освоению электрических машин, силовой электроники, систем управления, аккумуляторных компонентов и других высокотехнологичных изделий.

Особое место занимает развитие производства электрических и гибридных автомобилей. Расширение BYD Uzbekistan Factory и формирование локальной цепочки поставщиков создают предпосылки для появления в стране нового направления автомобильного машиностроения.

Следующий этап развития автомобилестроения Узбекистана целесообразно связывать не только с количественным увеличением выпуска автомобилей, но прежде всего с ростом технологического уровня отрасли. Формула перспективного развития может быть представлена следующим образом:

**Производство автомобилей → локализация компонентов →
собственные инженерные разработки → высокотехнологичное производство →
конкурентоспособный экспорт»**

Реализация этого подхода позволит увеличить внутреннюю добавленную стоимость, сформировать национальную научно-инженерную базу, создать новые высококвалифицированные рабочие места и укрепить позиции Узбекистана как одного из центров автомобильной промышленности Центральной Азии.

ЛИТЕРАТУРА

1. Национальный комитет Республики Узбекистан по статистике. *Как изменилась автопромышленность Узбекистана за последние 10 лет?* — Ташкент, 2026.// <https://stat.uz/uz/matbuot-markazi/qo-mita-yangiliklar/68397-zbekiston-avtosanoati-s-nggi-10-jilda-andaj-zgarda-2>
2. Национальный комитет Республики Узбекистан по статистике. *В 2025 году в Узбекистане произведено больше всего автомобилей Cobalt.* — 23 января 2026 г.// <https://stat.uz/ru/press-tsentr/novosti-goskomstata/66467-2025-jilda-zbekistonda-eng-k-p-cobalt-avtomobili-ishlab-chi-arildi-3>
3. Президент Республики Узбекистан. Представлена информация о планах в автомобильной промышленности. — 25 ноября 2024 г. Электронный ресурс: <https://president.uz/ru/lists/view/7730>
4. Президент Республики Узбекистан. Определены приоритетные задачи по развитию автомобильной промышленности. — 2026. Электронный ресурс: <https://yuz.uz/ru/news/avtomobilsozlik-sanoatini-rivozlantiris-biica-ustuvor-vazif>
5. Invest Uzbekistan. *BYD Uzbekistan Factory: Development of Electric and Hybrid Vehicle Production in Uzbekistan.* — 2025–2026.
6. Абдухамидова М. Т. Развитие автомобилестроения в Узбекистане: становление и развитие, происходящие изменения // *Marketing Journal*. — 2025. — № 1. — С. 264–270. — DOI: 10.67668/mj/2025iss1/1251.
7. Туйчиев К. Л. Развитие автомобильной промышленности как катализатор структурной трансформации экономики и общества // *Central Asian Journal of Innovations on Tourism Management and Finance*. — 2023. — Vol. 4, No. 2. — DOI: 10.51699/cajitmfv4i2.423.
8. Qobilov R. Sh. Автомобильная локализация: единственный путь развития // *Журнал «Маркетинг»*. — 2025. — № 6. — DOI: 10.67668/mj/2025iss6/399.

НРАВСТВЕННЫЙ ВЫБОР ПОСЛЕВОЕННОГО ЧЕЛОВЕКА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ РУССКИХ ПИСАТЕЛЕЙ

Хушманова Гулшод Ибрагимовна

и.о.доцента, PhD

НОО Университет экономики и педагогики

xushmanovagulshoda@gmail.com

Аннотация: В статье исследуется нравственно-психологическое состояние послевоенного человека в русской и узбекской литературе второй половины XX века. На материале произведений М.А.Шолохова, К.М.Симонова, В.П.Астафьева, Ю.В.Бондарева, А.И.Солженицына, Саида Ахмада, Уткира Хошимова и Шухрата рассматриваются проблемы памяти, ответственности, вины, сострадания и возвращения личности к мирной жизни. Выявляются общие и национально-специфические особенности изображения последствий войны. Делается вывод, что духовное преодоление травматического опыта связано с сохранением памяти, человеческих связей и нравственной ответственности.

Ключевые слова: послевоенный человек, нравственный выбор, русская литература, узбекская литература, военная проза, историческая память, семейная память, психологическая травма, межпоколенческая память, ответственность, сострадание, гуманизм, человеческое достоинство.

Annotatsiya: Maqolada XX asrning ikkinchi yarmidagi rus va o'zbek adabiyotida urushdan keyingi insonning axloqiy-psixologik holati tadqiq etiladi. M. A. Sholoxov, K. M. Simonov, V.P.Astafyev, Y. V. Bondarev, A. I. Soljenitsin, Said Ahmad, O'tkir Hoshimov va Shuhrat asarlari misolida xotira, mas'uliyat, aybdorlik hissi, hamdardlik hamda shaxsning tinch hayotga qaytishi muammolari ko'rib chiqiladi. Urush oqibatlarini badiiy tasvirlashdagi umumiy va milliy o'ziga xos xususiyatlar aniqlanadi. Tadqiqot natijasida travmatik tajribani ma'naviy jihatdan yengib o'tish xotirani, insoniy munosabatlarni va axloqiy mas'uliyatni saqlash bilan bog'liq ekanligi xulosalanadi.

Kalit so'zlar: urushdan keyingi inson, axloqiy tanlov, rus adabiyoti, o'zbek adabiyoti, harbiy nasr, tarixiy xotira, oilaviy xotira, psixologik travma, avlodlararo xotira, mas'uliyat, hamdardlik, gumanizm, inson qadr-qimmati.

Abstract: The article examines the moral and psychological condition of the post-war individual in Russian and Uzbek literature of the second half of the twentieth century. Drawing on the works of M. A. Sholokhov, K. M. Simonov, V. P. Astafyev, Yu. V. Bondarev, A. I. Solzhenitsyn, Said Ahmad, Utkir Hoshimov, and Shuhrat, the study addresses the issues of memory, responsibility, guilt, compassion, and the individual's return to peaceful life. It identifies both common and nationally specific features in the literary representation of the consequences of war. The study concludes that the moral overcoming of traumatic experience is associated with the preservation of memory, human relationships, and ethical responsibility.

Keywords: post-war individual, moral choice, Russian literature, Uzbek literature, war prose, historical memory, family memory, psychological trauma, intergenerational memory, responsibility, compassion, humanism, human dignity.

ВВЕДЕНИЕ

Вторая мировая война стала одним из важнейших исторических событий, определивших развитие русской и узбекской литературы второй половины XX века. Однако художественное осмысление войны не ограничивается изображением фронтовых событий и военного подвига. По мере удаления от военных лет внимание писателей всё заметнее обращается к тому, что происходит с человеком после пережитой катастрофы. Война

заканчивается как историческое событие, но продолжает существовать в памяти, эмоциональных реакциях, нравственных оценках и отношениях между людьми.

Послевоенный человек одновременно принадлежит мирному настоящему и трагическому прошлому. Пережитое заставляет его иначе воспринимать жизнь и смерть, любовь и одиночество, вину, ответственность, прощение и человеческое достоинство. Поэтому нравственный выбор после войны часто выражается не в одном исключительном поступке, а в длительном внутреннем самоопределении: сможет ли человек снова доверять людям, любить, принимать ответственность за другого и не переносить логику военного противостояния в мирную жизнь.

Русская литература предлагает различные модели такого выбора. В рассказе М. А. Шолохова «Судьба человека» духовное возвращение к жизни связано с ответственностью за другого; у К. М. Симонова особое значение получает честная историческая память; В. П. Астафьев показывает разрушительное воздействие войны на эмоциональный мир личности; Ю. В. Бондарев исследует возможность преодоления границы между «своим» и «чужим»; А. И. Солженицын переносит нравственное испытание в повседневность послевоенного общества [1–5].

Проблема послевоенного человека значима и для узбекской литературы. В произведениях Саида Ахмада, Уткира Хошимова и Шухрата война раскрывается не только через судьбу солдата, но и через жизнь семьи, женщин, стариков и детей, оставшихся в тылу. Послевоенным человеком оказывается не только фронтовик, но и мать, ожидающая сына, ребёнок, выросший без отца, женщина, потерявшая близкого, семья, чьи отношения были нарушены войной [11–16]. Такой подход позволяет рассматривать последствия войны как длительный нравственно-психологический процесс.

Актуальность исследования определяется необходимостью рассматривать послевоенного героя как особую нравственно-психологическую модель личности. Цель работы — выявить основные модели нравственного выбора и психологического состояния послевоенного человека в русской и узбекской литературе второй половины XX века, определить общие и национально-специфические особенности изображения травматического опыта. Особое внимание уделяется категориям памяти, ответственности, вины, сострадания, семейных связей и возвращения к мирной жизни.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Материал исследования составляют рассказ М. А. Шолохова «Судьба человека», роман К. М. Симонова «Живые и мёртвые», повесть В. П. Астафьева «Пастух и пастушка», роман Ю. В. Бондарева «Берег», рассказ А. И. Солженицына «Матрёнин двор», а также трилогия Саида Ахмада «Горизонт», роман Уткира Хошимова «Меж двух дверей» и роман Шухрата «Годы в шинелях» [1–5; 11–16]. Эти произведения представляют различные варианты осмысления военного и послевоенного опыта: судьбу фронтовика, семейную травму, память о погибших, возвращение к мирной жизни и нравственную повседневность.

В работе применяются проблемно-тематический, сравнительно-типологический и герменевтический методы. Первый позволяет рассматривать память, вину, ответственность, сострадание и прощение как взаимосвязанные элементы художественной концепции; второй — выявлять сходства и различия русской и узбекской прозы; третий — интерпретировать поступки персонажей и их внутреннюю мотивацию. При анализе учитываются представления о целостности художественного текста, диалогической природе личности и нравственном значении исторической памяти [6–8]. Послевоенный герой рассматривается как носитель исторической памяти, как личность, пережившая предельный опыт, и как субъект самостоятельного нравственного решения.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Анализ показывает, что нравственный выбор послевоенного героя отличается от выбора в экстремальной фронтовой ситуации. После войны исчезает очевидный внешний противник, но человек продолжает противостоять последствиям пережитого внутри себя. На первый план выходит не героизм единичного действия, а нравственная устойчивость: способность не ожесточиться, сохранить память, принять ответственность, поддерживать человеческие связи и не превращать собственное страдание в оправдание жестокости.

Важнейшей категорией становится память. Она не является пассивным воспоминанием о прошлом, а определяет поведение героя в настоящем. Погибшие продолжают присутствовать в сознании выживших, поэтому жизнь оставшегося в живых приобретает дополнительное измерение ответственности. Одновременно литература противопоставляет память ненависти: сохранить правду о трагедии необходимо, но память не должна становиться механизмом бесконечного воспроизводства вражды.

Наиболее отчётливо переход от физического выживания к нравственному возрождению представлен в рассказе М. А. Шолохова «Судьба человека» [1]. Андрей Соколов переживает фронт, плен и гибель семьи. После войны встреча с осиротевшим Ванюшкой становится решающим нравственным событием. Назвав себя отцом мальчика, герой принимает новую ответственность. Шолохов не изображает эту встречу как мгновенное освобождение от боли: память о погибших остаётся, но рядом с ней возникает обязанность перед живым. Поэтому выбор Соколова — это выбор продолжения жизни через заботу о другом человеке.

В романе К. М. Симонова «Живые и мёртвые» [2] существенное значение получает соотношение внешнего долга и внутренней ответственности. Формальное исполнение приказа не отменяет нравственной оценки его последствий. Отсюда возникает требование честной памяти: прошлое нельзя очищать от страха, ошибок, потерь и противоречий. Память становится нравственной связью между живыми и погибшими. Выживший не обязательно виновен в юридическом смысле, но может ощущать ответственность перед теми, кто не вернулся. Эта ответственность требует правдивого отношения к пережитому.

В повести В. П. Астафьева «Пастух и пастушка» [3] война разрушает естественный эмоциональный порядок жизни. Любовь Бориса и Люси возникает в мире, где будущее постоянно находится под угрозой, и возвращает человеку индивидуальность, которую военная реальность стремится подчинить роли солдата. При этом физическое окончание войны или телесное выздоровление не означает внутреннего исцеления. Способность героя страдать показывает его уязвимость, но одновременно свидетельствует о сохранённой человечности. Нравственный выбор заключается в том, чтобы не утратить чувствительность к чужой боли.

Ю. В. Бондарев в романе «Берег» [4] рассматривает войну с временной дистанции. История Никитина и Эммы показывает, как непосредственная человеческая встреча усложняет жёсткую схему «свой — враг». Это не означает стирания исторической ответственности, но ставит вопрос о том, должна ли логика войны продолжать действовать после окончания боевых действий. Писатель противопоставляет историческую память бесконечной мести: помнить зло необходимо, однако память не должна давать нравственного разрешения на новое зло. Символический «берег» становится границей между войной и миром, прошлым и настоящим.

В «Матрённом дворе» А. И. Солженицына [5] нравственный выбор переносится в сферу мирной повседневности. Матрёна живёт в условиях материальной нужды и бытового расчёта, но помогает людям без ожидания выгоды. Здесь героизм исключительного поступка сменяется героизмом повседневности. Сохранение бескорыстия, честности и способности видеть в другом человеке самостоятельную ценность становится важным нравственным результатом мирной жизни. Произведение показывает, что после исторической победы обществу необходимо восстановить не только хозяйство, но и человеческие отношения.

Сопоставление этих произведений позволяет выделить общий вопрос — право человека на счастье после катастрофы. Для пережившего массовую смерть любовь, семья и радость могут внутренне конфликтовать с памятью о погибших. Однако отказ от жизни ради

чувства вины означал бы продолжение власти смерти над живыми. Поэтому возвращение к любви и ответственности может пониматься как форма верности памяти: человек продолжает жить, не забывая прошлого и сохраняя понимание ценности жизни.

В узбекской прозе последствия войны особенно часто раскрываются через семью и тыл. В трилогии Саида Ахмада «Горизонт» война вторгается в отношения родителей и детей, мужчины и женщины, человека и общества [11; 16]. Судьба Турсунбоя становится тяжёлым испытанием для Икромжона и Жаннат: родительская любовь сталкивается с нравственным осуждением поступка сына. Возникает особая форма травмы, связанная не только с утратой, но и с разрушением прежнего представления о близком человеке.

Важным мотивом «Горизонта» является возвращение к труду. Мирная работа приобретает значение восстановления нарушенного порядка жизни: она вновь связывает человека с землёй, семьёй и будущим. При этом пережитое не исчезает. Герои продолжают жить вместе со своей болью, постепенно переставая существовать только внутри неё. В этом отношении произведение Саида Ахмада сопоставимо с «Судьбой человека»: у Шолохова связь с жизнью восстанавливается через заботу о Ванюшке, у Саида Ахмада — через семью, труд и коллективное существование.

В романе Уткира Хошимова «Меж двух дверей» военная катастрофа раскрывается через множество индивидуальных судеб [12; 15]. Здесь трудно провести чёткую границу между военным и послевоенным человеком: последствия войны продолжают действовать в браках, материнстве, детстве и родственных отношениях. Образ Кора аммы показывает несовпадение исторического и психологического времени. Мир уже наступил, но мать продолжает жить ожиданием сына, поэтому память становится не просто воспоминанием, а формой существования.

Образ Музаффара позволяет увидеть последствия войны в судьбе следующего поколения. Так возникает феномен межпоколенческой памяти: ребёнок может не участвовать в войне непосредственно, но наследует созданные ею разрывы — отсутствие близких, семейные тайны, обиды и незавершённые конфликты. Хошимов тем самым расширяет понятие послевоенного человека: им оказывается не только ветеран, но и поколение, выросшее среди следов войны. Семья становится главным пространством хранения исторической памяти.

В романе Шухрата «Годы в шинелях» [13; 14] особое значение имеет психологический переход от солдата к мирному человеку. Военная реальность формирует постоянную готовность к опасности и особый порядок поведения, поэтому возвращение домой нельзя понимать только как пространственное перемещение. Элмурод оказывается между двумя состояниями — военной и мирной идентичностью. Сам образ шинели символически обозначает опыт, который невозможно мгновенно оставить вместе с военной формой. Дом, семья, работа и человеческая близость после пережитой опасности получают новую ценность.

Сравнение русской и узбекской прозы позволяет выделить несколько общих черт послевоенного сознания. Во-первых, это двойственность времени: герой живёт в настоящем, но постоянно возвращается памятью к прошлому. Во-вторых, состояние незавершённой утраты: часть внутреннего мира продолжает принадлежать погибшим или отсутствующим. В-третьих, меняется отношение к счастью: возвращение к любви и семье становится нравственным выбором в пользу продолжения жизни. В-четвёртых, возрастает значение повседневной ответственности — помощи ребёнку, поддержки близких, честности перед памятью погибших, отказа от мести.

К этим признакам добавляются трудности обычного общения и межпоколенческая передача травматического опыта. Человек, переживший предельные обстоятельства, не всегда может выразить их словами и быть понятым окружающими. Последствия войны передаются детям через отсутствие отцов, материнское горе, семейное молчание и нарушенные отношения. Особенно отчётливо эта линия представлена у Хошимова, но в разных формах она присутствует и в других рассматриваемых произведениях.

При наличии общих закономерностей национальные художественные акценты различаются. В русской прозе заметное место занимают психология фронтовика, ответственность выжившего, историческая память, отношения с бывшим противником и возвращение из экстремального пространства в повседневность. В узбекской прозе особенно значимы семья и тыл: материнское ожидание, женская стойкость, взросление детей без отцов, коллективный труд и восстановление мирного порядка. Эти особенности не противопоставляют две литературные традиции, а дополняют общую картину последствий войны.

Главным способом духовного сопротивления травме в обеих традициях становится восстановление связи с другим человеком. У Шолохова это забота Соколова о Ванюшке; у Саида Ахмада — семья, труд и коллективная жизнь; у Хошимова — родственные связи и память поколений; у Шухрата — возвращение солдата к мирному человеческому существованию. Изоляция усиливает последствия пережитого, тогда как ответственность за другого создаёт возможность нравственного восстановления.

Таким образом, послевоенная литература переосмысливает само понятие героизма. В мирной жизни испытание состоит не в ежедневном столкновении с физической опасностью, а в способности не стать жестоким после встречи с жестокостью, не утратить способность любить после утраты, не превратить память в ненависть, сохранить семью, трудиться, помогать слабому и поддерживать человеческое достоинство. Эту способность можно определить как послевоенную нравственную устойчивость.

ВЫВОДЫ

Проведённый анализ показывает, что война в русской и узбекской литературе второй половины XX века осмысливается как длительное нравственно-психологическое испытание, которое продолжается после окончания боевых действий. Нравственное самоопределение героя строится вокруг памяти, ответственности, сострадания, вины, любви, прощения и человеческого достоинства.

В русской прозе различные стороны этой проблемы представлены через ответственность Андрея Соколова за Ванюшку, честную память у Симонова, сохранение эмоциональной чувствительности у Астафьева, преодоление логики постоянной вражды у Бондарева и нравственную повседневность у Солженицына [1–5]. Узбекская литература дополняет эту систему мотивами семейной травмы, материнского ожидания, межпоколенческой памяти, коллективной стойкости, труда и возвращения к мирной идентичности [11–16].

Сравнение произведений показывает, что духовное преодоление войны связано прежде всего с восстановлением отношений с другими людьми. Послевоенный человек не оставляет войну полностью в прошлом: он учится жить вместе с памятью о ней. Поэтому основная дилемма заключается не в выборе между памятью и забвением, а в выборе способа существования с памятью.

Трагический опыт может стать источником страха, ожесточения и ненависти либо преобразоваться в ответственность, сострадание, семейную солидарность и осознание ценности человеческой жизни. Гуманистический смысл рассмотренных произведений состоит в утверждении нравственной устойчивости: способности сохранить сострадание, принять ответственность за другого, продолжить любить и не превратить собственную боль в оправдание жестокости.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- [1] Шолохов М. А. Судьба человека // Собрание сочинений: в 8 т. - М.: Художественная литература.
- [2] Симонов К. М. Живые и мёртвые. - М.: Художественная литература.
- [3] Астафьев В. П. Пастух и пастушка. Современная пастораль. - М.: Советский писатель.
- [4] Бондарев Ю. В. Берег. - М.: Молодая гвардия.
- [5] Солженицын А. И. Матрёнин двор // Рассказы. - М.

- [6] Лихачёв Д. С. Письма о добром и прекрасном. - М.: Детская литература.
- [7] Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. - М.: Искусство, 1979.
- [8] Лотман Ю. М. Структура художественного текста. - М.: Искусство, 1970.
- [9] Бондарев Ю. В. Горячий снег. - М.: Советский писатель.
- [10] Астафьев В. П. Прокляты и убиты. - М.
- [11] Said Ahmad. Ufq: trilogiya. - Toshkent: Sano-standart, 2016. - 640 b.
- [12] Hoshimov O'. Ikki eshik orasi. - Toshkent: O'qituvchi, 2018. - 608 b.
- [13] Shuhrat. Shinelli yillar: roman.
- [14] Шухрат. Годы в шинелях: роман / авториз. пер. с узб. Г. Соловьёва; ил. Г. Шевякова. - Ташкент: Гослитиздат УзССР, 1959. - 420 с.
- [15] Хашимов Уткур. Меж двух дверей: роман. - Ташкент: Изд-во литературы и искусства, 1989. - 542, [1] с. - ISBN 5-635-00270-6.
- [16] Саид Ахмад. Горизонт: роман / авториз. пер. с узб. Н. Владимировой. - М.: Советский писатель, 1968. - 256 с.

USMON AZIM SHE'RIYATIDA LINGVOPOETIK XUSUSIYATLAR

¹Norova Gulsanam Maxsutovna, ²Mirzayeva Sitara Malikboy qizi

¹Navoiy davlat universiteti dotsent (phd), ²Navoiy davlat universiteti magistranti

Annotatsiya

Mazkur maqolada zamonaviy o'zbek she'riyatining yirik vakili Usmon Azim ijodidagi lingvopoetik xususiyatlar tahlil qilingan. Xususan, shoir she'rlarida takror, metafora, ramz, emotsional-ekspressiv birliklar, fonetik ohangdorlik hamda sintaktik qurilmalarning badiiy vazifasi yoritilgan. Tahlil jarayonida "Yoz. Tungi dovul", "Sentabr bag'rida charaqlar dunyo", "Kunduzlar kechaga aylanib qoldi", "Ko'nglim – adosi yo'q xat" kabi she'rlar asos qilib olingan. Shoir poetik nutqida takrorlar orqali psixologik holat, ichki drammatizm va ruhiy iztirobning kuchaytirilishi ilmiy asosda ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Lingvopoetika, takror, poetik nutq, emotsionallik, ramz, metafora, Usmon Azim, badiiy tasvir, sintaktik parallelizm, poetik ohang.

Аннотация

В данной статье проанализированы лингвопоэтические особенности творчества выдающегося представителя современной узбекской поэзии Усмана Азима. Особое внимание уделено художественно-эстетическим функциям повтора, метафоры, символа, эмоционально-экспрессивных средств, фонетической мелодичности и синтаксических конструкций в поэтических текстах автора. В качестве основного материала исследования использованы стихотворения «Лето. Ночной ураган», «Мир сверкает в объятиях сентября», «Дни превратились в ночи», «Моё сердце — письмо без конца». В результате исследования научно обосновано, что повторы в поэтической речи Усмана Азима являются важным лингвопоэтическим средством усиления психологического состояния, внутреннего драматизма и душевных переживаний.

Ключевые слова: Лингвопоэтика, повтор, поэтическая речь, эмоциональность, символ, метафора, Усман Азим, художественная образность, синтаксический параллелизм, поэтическая мелодика.

Abstract

This article analyzes the linguopoetic features of the works of Usmon Azim, one of the prominent representatives of modern Uzbek poetry. Particular attention is paid to the artistic and aesthetic functions of repetition, metaphor, symbolism, emotional-expressive elements, phonetic melodiousness, and syntactic structures in the poet's works. The analysis is based on the poems Summer. Night Storm, The World Shines in the Embrace of September, Days Have Turned into Night,

and My Heart Is an Endless Letter. The study demonstrates that repetition in Usmon Azim's poetic language serves as an important linguopoetic device for intensifying psychological states, inner drama, and emotional suffering.

Keywords: Linguopoetics, repetition, poetic language, emotionality, symbolism, metaphor, Usmon Azim, artistic imagery, syntactic parallelism, poetic rhythm.

O'zbek she'riyatida badiiy tafakkurning yangilanishi XX asrning ikkinchi yarmida yangi bosqichga ko'tarildi. Ayniqsa, Usmon Azim ijodi poetik izlanishlari, ichki dramatismga boy uslub va lingvopoetik vositalardan mahorat bilan foydalanishi bilan ajralib turadi. Shoir she'rlarida inson ruhiyati, ichki kechinma va falsafiy mushohada tilning badiiy imkoniyatlari orqali ta'sirchan ifodalanadi.

Lingvopoetika adabiy matnda til birliklarining estetik vazifasini o'rganadi. Bu jihatdan Usmon Azim she'riyati til va badiiylik uyg'unligini namoyon etuvchi muhim poetik hodisadir. Lingvopoetika – tilshunoslik va adabiyotshunoslik kesishgan nuqtada shakllangan ilmiy yo'nalish bo'lib, badiiy matndagi fonetik, leksik, frazeologik, morfologik va sintaktik birliklarning estetik yuklamasi hamda obraz yaratishdagi o'rnini tadqiq etadi⁸. Mazkur yo'nalish badiiy matnning nafaqat mazmuniy, balki emotsional-ekspressiv va pragmatik qatlamlarini ham ochib berishga xizmat qiladi.

Til birliklarining poetik funksiyasi haqida fikr yuritgan rus olimi Roman Jakobson poetik funksiyani tilning asosiy kommunikativ vazifalaridan biri sifatida baholab, badiiy matnda tilning o'zi estetik obyektga aylanishini ta'kidlaydi⁹. Shu sababli she'riy matnda har bir so'z, tovush, ritm va metafora muayyan badiiy-estetik maqsadni ifodalashga xizmat qiladi.

Usmon Azim she'riyatida lingvopoetik vositalarning qo'llanishi o'ziga xos individual uslubni yuzaga chiqaradi. Shoir poetik matnlarida metafora, ramz, takror, antiteza, sintaktik parallelizm va frazeologik birliklar faol qo'llanib, obrazlilik hamda emotsional ta'sirchanlikni kuchaytiradi. Ayniqsa, shoirning falsafiy ruhdagi she'rlarida so'zning ichki semantik imkoniyatlari kengayib, oddiy til birliklari poetik ramz darajasiga ko'tariladi¹⁰.

Bundan tashqari, Usmon Azim she'riyatida xalqona iboralar, milliy-madaniy birliklar va individual metaforik ifodalar uyg'unlashib, poetik nutqning o'ziga xos lingvomadaniy qatlamini hosil qiladi. Shoirning badiiy tafakkuri til vositasida inson va borliq munosabatlarini falsafiy mushohada asosida talqin etadi. Shu bois uning she'riyati lingvopoetik tadqiqotlar uchun muhim manbalardan biri hisoblanadi.

Usmon Azim she'riyatida takror eng faol qo'llangan uslubiy vositalardan biri hisoblanadi. Takror she'rda emotsional ta'sirchanlikni kuchaytiradi, qahramonning ichki ruhiy holatini ochadi hamda poetik ritm hosil qiladi.

Shoirning "Kunduzlar kechaga aylanib qoldi" she'rida¹¹:

"Yomon.

Yomon. Yashash mengzar bosinqirashga..." misralarida "yomon" so'zining takrorlanishi lirik qahramon ruhiyatidagi iztirob va tushkunlikni kuchaytiradi. Bu yerda leksik takror psixologik holatni ekspressivlashtiruvchi vosita vazifasini bajargan.

Shuningdek:

"O'lsang!.. Shunday o'lsang... Shu qadar o'lsang..."¹² kabi misralarda fe'l takrori orqali hissiy dramatism yuqori nuqtaga olib chiqilgan. Takror poetik nutqqa og'riq va fojiaiylik ruhini singdiradi. Adabiyotshunos I.G'aniyev ta'kidlaganidek, "takror badiiy matnda hissiy ta'sirni kuchaytiruvchi muhim uslubiy omildir"¹³.

⁸ Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab. – Toshkent: Fan, 2012. – 78-bet.

⁹ Roman Jakobson. *Linguistics and Poetics*. – Cambridge: MIT Press, 1960. – p. 356.

¹⁰ Yo'ldoshev B. *Badiiy matn lingvopoetikasi*. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2008. – 115-bet.

¹¹ Usmon Azim. *Saylanma*. – Toshkent: Sharq, 2016. – 12-bet.

¹² Usmon Azim. *Saylanma*. – Toshkent: Sharq, 2016. – 24-bet.

¹³ G'aniyev I. *Badiiy matn lingvistikasi*. – Toshkent: Fan, 2010. – 45-bet.

“Yoz. Tungi dovul” she’rida shoir tovush takrorlari va alliteratsiyadan mahorat bilan foydalangan:

“Falakdami shovullar daryo?

Guldirakmi bong urgan? Dobil?” “sh”, “d”, “g” undoshlarining takroriy qo‘llanishi dovul shiddatini fonetik jihatdan his qilish imkonini beradi. Bu yerda tovush va ma’no o‘zaro uyg‘unlashib, tabiatdagi qo‘rqinchli manzarani jonli tasvirlaydi.

Shuningdek:

“Voh, mevalar! Tap-tap to’kildi.” misrasidagi “tap-tap” taqlidiy so’zi voqeaning akustik manzarasini yaratadi. Bu esa she’rning ta’sir kuchini yanada oshiradi.

Usmon Azim poeziyasida metaforalar insonning murakkab ruhiy olamini, ichki kechinmalarini hamda hayotiy falsafasini ochib beruvchi eng muhim lingvopoetik vositalardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Shoir metaforik tasvirlar orqali oddiy voqelikni chuqur ma’naviy va ruhiy ma’nolar bilan boyitadi. Natijada she’riy obrazlar o‘quvchi qalbiga kuchli hissiy ta’sir ko‘rsatadi hamda uni mushohadaga chorlaydi.

Masalan, “Devorga bosh urdi tun vahmi” misrasida “tun vahmi” birikmasi jonlantirish va metaforik ko‘chim asosida qo‘llanib, inson ruhiyatidagi qo‘rquv, iztirob va tushkunlikning ramziy ifodasiga aylangan. Shoir tun obrazini oddiy tabiat hodisasi sifatida emas, balki ruhiy bosim va vahimani mujassamlashtiruvchi poetik kuch sifatida tasvirlaydi. “Devorga bosh urdi” ifodasi esa ruhiy tanglikning eng yuqori nuqtasini, inson qalbidagi ichki isyon va iztirobni anglatadi. Shu tariqa tabiat manzarasi inson ruhiyati bilan uyg‘unlashtirilib, psixologik parallelizm yuzaga keltirilgan.

Shoirning “Ko’nglim – adosi yo‘q xat¹⁴” she’ridagi:

“Ko’nglim – adosi yo‘q xat” metaforasi ham nihoyatda teran falsafiy mazmun kasb etadi. Bu yerda ko’ngil “adosi yo‘q xat”ga qiyoslanib, inson qalbining cheksiz dard, tuganmas armon va ifodalanmay qolgan tuyg‘ular makoni ekanligi ta’sirchan tarzda ochib berilgan. “Adosi yo‘q” birikmasi qalb iztiroblarining chegarasizligini anglatga, “xat” obrazi insonning ichki dardi va kechinmalarini boshqalarga yetkazishga bo‘lgan ehtiyojini ifodalaydi. Biroq bu maktubning javobsiz qolishi lirik qahramonning yolg‘izlik va ruhiy mahzunlik holatini yanada kuchaytiradi.

Shuningdek:

“Yo‘llarni tuman bosgan” misrasi ham ramziy-metaforik ma’no bilan boyitilgan. Tuman obrazi o‘zbek she’riyatida ko‘pincha mavhumlik, noaniqlik, ruhiy sarsonlik va hayot yo‘lining qorong‘ulashuvi timsoli sifatida talqin qilinadi. Shoir mazkur tasvir orqali lirik qahramon qalbidagi ikkilanishlar, kelajak oldidagi xavotir va ma’naviy izlanishlarni ifodalaydi. “Yo‘l” esa inson umrining ramzi bo‘lib, uning tuman bilan qoplanishi hayotiy maqsadlarning mavhumlashganini anglatadi.

Umuman olganda, Usmon Azim metaforalari oddiy badiiy bezak vazifasini bajarmaydi. Ular shoir poetik tafakkurining asosiy tayanchi sifatida inson ruhiyati, dard, yolg‘izlik, qo‘rquv va umid kabi murakkab kechinmalarni chuqur ochib berishga xizmat qiladi. Shu jihatdan Usmon Azim poeziyasi metaforik tafakkurning yuksak namunasi sifatida zamonaviy o‘zbek she’riyatida alohida o‘rin egallaydi.

Usmon Azim she’riyatida ritorik so‘roqlar shoir poetik tafakkurining eng ta’sirchan uslubiy vositalaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Bunday so‘roq gaplar oddiy savol vazifasini bajarmaydi, aksincha, lirik qahramonning ichki ruhiy kechinmalari, iztiroblari va falsafiy mushohadalarini ifodalashga xizmat qiladi. Shoir ritorik so‘roqlar orqali inson qalbidagi mavhumlik, izlanish, ruhiy bezovtalik hamda hayotning anglash mushkul bo‘lgan jihatlarini badiiy talqin etadi.

Masalan:

“Nima o‘tib ketdi?

Nima kelyabdi?” misralarida ketma-ket qo‘llangan ritorik savollar vaqt va hayot oqimi haqidagi falsafiy mushohadani yuzaga chiqaradi. Bu savollar aniq javob talab qilmaydi, chunki ularning asosiy vazifasi lirik qahramon ruhiyatidagi xavotir, noaniqlik va ichki sarosimani ifodalashdan iboratdir. “O‘tib ketdi” va “kelyabdi” fe’llari o‘rtasidagi qarama-qarshilik esa o‘tmish

¹⁴ Usmon Azim. *Saylanma*. – Toshkent: Sharq, 2016. – 72-bet.

va kelajak oralig'ida qolgan inson ruhiy holatini yanada chuqurroq ochib beradi. Shu tariqa shoir vaqt falsafasini inson qalbi bilan uyg'unlashtiradi.

Shuningdek:

“Ammo qushlar qani, nechun jim bo'ldi?” kabi so'roq gaplar ham kuchli poetik-emotsional mazmun kasb etadi. Odatda qush obrazi she'riyatda erkinlik, hayot, quvonch va ruhiy uyg'oqlik timsoli sifatida talqin qilinadi. Shoirning “qushlar qani?” deya murojaat qilishi aslida ruhiy sokinlik, ilhom va insoniy samimiyatning yo'qolib borayotganidan iztirob chekayotgan qalb holatini ifodalaydi. “Nechun jim bo'ldi?” savoli esa tabiatdagi sukut orqali inson ichki dunyosidagi bo'shliq va ma'naviy tushkunlikni ramziy tarzda aks ettiradi.

Usmon Azim poetik sintaksisida sintaktik parallelizm ham alohida estetik ahamiyatga ega. Shoir bir xil sintaktik qurilmalarni takror qo'llash orqali poetik ritm, ohangdorlik va emotsional ta'sirchanlikni kuchaytiradi. Jumladan:

“Har harfda bedod kuydim,

Har so'zda yonib suydin...”

misralarida “har harfda” va “har so'zda” shaklidagi parallel sintaktik qurilmalar lirik qahramon ruhiyatidagi iztirobning bosqichma-bosqich kuchayishini ifodalaydi. Bu yerda sintaktik uyg'unlik nafaqat musiqiylikni yuzaga keltirgan, balki qalbdagi dardning uzluksiz va davomiy ekanini ham ta'sirchan ochib bergan. “Kuydim” va “suydin” fe'llari esa ichki kechinmaning ham iztirob, ham muhabbat bilan bog'liq murakkab holatini aks ettiradi.

Shoirning bunday sintaktik qurilmalardan foydalanishi she'rning ritmik tuzilishini mustahkamlab, poetik nutqning emotsional quvvatini oshiradi. Natijada o'quvchi nafaqat mazmunni anglaydi, balki lirik qahramonning ruhiy holatini ham chuqur his etadi. Shu jihatdan Usmon Azim she'riyatidagi ritorik so'roqlar va sintaktik parallelizmlar shoir individual uslubining muhim lingvopoetik belgilaridan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Usmon Azim she'riyati o'zining chuqur psixologizmi, serqatlam badiiy tafakkuri, lingvopoetik vositalarga boyligi hamda yuksak emotsional ta'sirchanligi bilan zamonaviy o'zbek poeziyasida alohida estetik hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Shoir ijodida inson ruhiyati, qalb iztiroblari, hayot va vaqt haqidagi falsafiy mushohadalar o'ziga xos poetik til orqali nihoyatda ta'sirchan ifodalanadi. Usmon Azim she'riyatining badiiy qudrati ham aynan oddiy voqelik ortidan teran ma'naviy-ruhiy ma'nolarni kashf eta olishida ko'rinadi.

Shoir she'rlarida takror, metafora, ramz, fonetik ohangdorlik, sintaktik parallelizm, ritorik so'roqlar va jonlantirish kabi lingvopoetik vositalar insonning eng nozik ichki kechinmalarini yorituvchi muhim badiiy omil sifatida xizmat qiladi. Ayniqsa, poetik nutqdagi takrorlar lirik qahramon ruhiyatidagi iztirob, sog'inch, tushkunlik va ichki dramatismni kuchaytirishga xizmat qilgan. Takrorlarning ritmik va emotsional uyg'unligi she'rning musiqiylikni oshirib, o'quvchi qalbiga kuchli ruhiy ta'sir ko'rsatadi.

Usmon Azim metaforalari ham o'zining teran falsafiy mazmuni bilan ajralib turadi. Shoir metaforik tasvirlar orqali inson qalbidagi yolg'izlik, umidsizlik, qo'rquv va armon kabi murakkab ruhiy holatlarni ramziy shaklda ifodalaydi. Tabiat manzaralari, tun, shamol, tuman, qush, yo'l kabi obrazlar inson ruhiyati bilan uyg'unlashib, kuchli psixologik parallelizmni yuzaga keltiradi. Natijada tabiat va inson kechinmalari o'rtasida ichki mutanosiblik hosil bo'ladi.

Shoir she'riyatidagi fonetik ohangdorlik ham poetik ta'sirchanlikni ta'minlovchi muhim vositalardan biridir. Tovush takrorlari, alliteratsiya va taqlidiy so'zlar yordamida poetik nutqda musiqiylik yuzaga keladi. Bu esa she'rning nafaqat mazmunan, balki ohang jihatdan ham o'quvchi ruhiyatiga chuqur kirib borishini ta'minlaydi.

Sintaktik parallelizm va ritorik so'roqlar esa Usmon Azim uslubining individual belgilaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Shoirning ketma-ket qurilgan sintaktik birliklari ichki dramatismni kuchaytirib, poetik ritmni mustahkamlaydi. Ritorik savollar orqali esa inson qalbidagi javobsiz o'ylar, hayotiy izlanishlar va ruhiy mavhumlik ta'sirchan ifoda etiladi.

Umuman olganda, Usmon Azim poetik tilining o'ziga xosligi, badiiy tasvir vositalaridan mahorat bilan foydalanishi hamda inson ruhiyatini chuqur ochib bera olishi uning zamonaviy o'zbek she'riyatidagi betakror o'rini belgilaydi. Shoir she'riyati nafaqat estetik zavq uyg'otadi, balki

o'quvchini mushohada qilishga, inson qalbi va hayot mohiyati haqida chuqur o'ylashga undaydi. Shu jihatdan Usmon Azim ijodi zamonaviy o'zbek poeziyasining yuksak badiiy va lingvopoetik namunalari qatorida munosib o'rin egallaydi.

ADABIYOTLAR

1. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab. – Toshkent: Fan, 2012. – 78-bet.
2. Roman Jakobson. Linguistics and Poetics. – Cambridge: MIT Press, 1960. – p. 356.
3. Yo'ldoshev B. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2008. – 115-bet.
4. Usmon Azim. Saylanma. – Toshkent: Sharq, 2016. – 12-bet.
5. Usmon Azim. Saylanma. – Toshkent: Sharq, 2016. – 24-bet.
6. G'aniyev I. Badiiy matn lingvistikasi. – Toshkent: Fan, 2010. – 45-bet.
7. Usmon Azim. Saylanma. – Toshkent: Sharq, 2016. – 72-bet.

ДИНАСТИЯ АШТАРХАНИДОВ И ФОРМИРОВАНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Бердиев Хайриддин Абдуллоевич¹, Абдуллаева Дурдона Хайриддин кизи²

¹ Ташкентский государственный технический университет имени Ислама Каримова доцент кафедры «История Узбекистана», (PhD) г.Ташкент

² Ташкентский государственный технический университет имени Ислама Каримова студентка кафедры «Менеджмент», г.Ташкент

¹ e-mail: 20berdiev20@gmail.com

² e-mail: itsdurdonaa@gmail.com

Аннотация. Статья посвящена анализу периода правления династии Аштарханидов в Центральной Азии (XVI–XVIII вв.), пришедшей к власти после ослабления и угасания династии Шейбанидов. Цель работы — выявить ключевые этапы становления и развития Аштарханидского ханства и определить причины ослабления центральной власти. Материалы и методы. Исследование опирается на принципы историзма и объективности, сравнительно-исторический и системный методы, а также на анализ нарративных источников и историографических материалов. В работе рассматриваются обстоятельства прихода Аштарханидов к власти, система государственного управления, экономические практики и формы землевладения. Особое внимание уделено внутренним и внешним конфликтам, которые привели к ослаблению центральной власти и последующему отделению Ферганской долины, что заложило основу для возникновения Кокандского ханства. Результаты. Показано, что кризис аштарханидской государственности был обусловлен сочетанием династических противоречий, сепаратизма региональных правителей и внешнеполитического давления. Выводы. Автор подчёркивает стратегическую важность исторического анализа данного периода для понимания современных процессов государственного строительства и региональной стабильности в Центральной Азии.

Ключевые слова: Аштарханиды, Шейбаниды, Центральная Азия, государственное управление, землевладение, Ферганская долина, Кокандское ханство, политический кризис.

Abstract. This article analyzes the reign of the Ashtarkhanid dynasty in Central Asia (16th–18th centuries), which rose to power following the decline and collapse of the Shaybanid dynasty. The study aims to identify the key stages in the formation and development of the Ashtarkhanid Khanate and to determine the causes behind the weakening of central authority. Materials and Methods. The research is grounded in the principles of historicism and objectivity, employing comparative-historical and systems methods, alongside an analysis of narrative sources and historiographical materials. The study examines the circumstances of the Ashtarkhanids' rise to power, the system of state administration, economic practices, and forms of land tenure. Particular

attention is paid to the internal and external conflicts that weakened central authority and led to the subsequent secession of the Fergana Valley, thereby laying the groundwork for the emergence of the Kokand Khanate. Results. The study demonstrates that the crisis of the Ashtarkhanid state resulted from a combination of dynastic strife, separatism among regional rulers, and external political pressure. Conclusions. The author emphasizes the strategic importance of historically analyzing this period for understanding contemporary processes of state-building and regional stability in Central Asia.

Keywords: Ashtarkhanids, Shaybanids, Central Asia, state administration, land tenure, Fergana Valley, Kokand Khanate, political crisis.

Annotatsiya. Ushbu maqolada Shayboniylar sulolasining zaiflashishi va tanazzulidan keyin hokimiyat tepasiga kelgan Ashtarxoniylar sulolasining Markaziy Osiyodagi hukmronligi (XVI–XVIII asrlar) tahlil qilinadi. Ishning maqsadi Ashtarxoniylar xonligining shakllanishi va rivojlanishidagi asosiy bosqichlarni aniqlash va markaziy hokimiyatning zaiflashuv sabablarini aniqlashdir. Materiallar va usullar. Tadqiqot tarixiylik va obyektivlik tamoyillariga, qiyosiy tarixiy va tizimli usullarga, shuningdek, rivoyat manbalari va tarixshunoslik materiallarini tahlil qilishga asoslangan. Ishda Ashtarxoniylarning hokimiyat tepasiga kelishi sharoitlari, davlat boshqaruvi tizimi, iqtisodiy amaliyotlar va yer egaligi shakllari o'rganiladi. Markaziy hokimiyatning zaiflashishiga va keyinchalik Farg'ona vodiysining ajralib chiqishiga olib kelgan ichki va tashqi mojarolarga alohida e'tibor qaratilgan bo'lib, bu Qo'qon xonligining paydo bo'lishiga asos bo'lgan. Natijalar. Ashtarxoniylar davlatchiligining inqirozi sulolaviy qarama-qarshiliklar, mintaqaviy hukmdorlarning separatizmi va tashqi siyosat bosimining kombinatsiyasi natijasida yuzaga kelganligi ko'rsatilgan. Xulosalar. Muallif Markaziy Osiyoda davlat qurilishi va mintaqaviy barqarorlikning zamonaviy jarayonlarini tushunish uchun ushbu davrning tarixiy tahlilining strategik ahamiyatini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: Ashtarxoniylar, Shayboniylar, Markaziy Osiyo, davlat boshqaruvi, yerga egalik, Farg'ona vodiysi, Qo'qon xonligi, siyosiy inqiroz.

ВВЕДЕНИЕ

Период XVI–XVIII вв. в истории Центральной Азии характеризуется значительными политическими трансформациями, включая смену правящих династий и формирование новых государственных образований. Одним из ключевых моментов стало утверждение династии Аштарханидов, пришедшей на смену ослабленным Шейбанидам. Изучение данного этапа имеет важное значение для понимания эволюции государственности, административных систем и социально-экономических отношений в регионе. Современные исследования продолжают подчёркивать актуальность глубокого анализа исторического прошлого Центральной Азии для осмысления текущих политических и социально-экономических процессов [1; 2].

Целью статьи является всесторонний анализ периода правления Аштарханидов: их прихода к власти, особенностей государственного управления, экономических аспектов и факторов, способствовавших последующей фрагментации и возникновению новых ханств. Понимание этих исторических процессов позволяет выявить закономерности развития межгосударственных отношений и формирования региональной стабильности, что актуально и для современного контекста Центральной Азии [3; 4].

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Исследование опирается на принципы историзма, предполагающие рассмотрение событий в их хронологической последовательности и взаимосвязи с конкретными историческими условиями. Материалом для анализа послужили исторические тексты, содержащие сведения о династии Аштарханидов, её политике и социально-экономической структуре общества. В работе применены методы сравнительно-исторического анализа, позволяющие сопоставить различные аспекты государственного управления и экономики Аштарханидов с предшествующими и последующими периодами. Также использован

контент-анализ исторических описаний для выявления ключевых характеристик и тенденций. Подобные подходы активно применяются в современных исследованиях, направленных на изучение эволюции регионального сотрудничества и политической прозрачности в Центральной Азии [5; 6]. При оценке социально-экономических аспектов учитывались данные о формах землевладения и налогообложения, что позволяет реконструировать хозяйственную жизнь ханства.

RESULTS AND DISCUSSION

Приход к власти династии Аштарханидов

Приход Аштарханидов к власти был обусловлен кризисом династии Шейбанидов. После смерти Абдулла-хана II внутренние распри между Шейбанидами обострились, что привело к гибели всех представителей династии мужского пола. В результате на престол были возведены мужчины, связанные с династией по женской линии, — представители третьей династии, Аштарханиды. Их родословная восходит к Астраханскому ханству (Ходжи Тархан). После подчинения Астраханского ханства Россией в 1456 году Ёрмухаммад-хан прибыл в Моваруннахр со своей семьёй. Его сын Джонибек породнился с Шейбанидами, выдав свою дочь за султана Искандара, правителя Бухары. От этого брака родились Динмухаммад, Баки Мухаммад и Вали Мухаммад.

Когда мужских представителей Шейбанидов не осталось, Джонибек был объявлен султан-ханом, но отказался от престола в пользу своего старшего сына Динмухаммада. После скорой смерти Динмухаммада на трон взойшёл Баки Мухаммад. Его основной задачей было прекращение хаоса в стране, что потребовало борьбы с внутренними и внешними противниками.

Правление Аштарханидов и государственное управление

После смерти Баки Мухаммада в 1605 году к власти пришёл Вали Мухаммад. Однако его политика вызвала недовольство высшего класса, что привело к восстанию в Самарканде под предводительством султана Имамкули. Вали Мухаммад бежал в Иран, но попытка вернуть власть с помощью иранской армии оказалась безуспешной. Власть перешла к Имамкули-хану, который правил с 1611 по 1642 год. В этот период в стране установился относительный мир и наблюдался рост экономики.

После Имамкули-хана престол занимали Надир Мухаммад, Абдулазиз-хан, Субхан Кули-хан, Убайдулла-хан и Абулфаиз-хан. На протяжении всего периода Аштарханидов страна оставалась под угрозой внутренних конфликтов и внешних вторжений со стороны Ирана и хивинских ханов. Эти постоянные войны привели к ослаблению центральной власти.

Система государственного управления при Аштарханидах была двухуровневой: центральной и местной. Центральное управление осуществлялось дворцовыми чиновниками, среди которых особое положение занимал аталик. Должности деванбеги, парваначи, мушриф, казначей, накиб, додхох, кушбеги, мирохур, ясаул и иная также имели значительное влияние. Военные и административные чиновники обладали большими правами. Важную роль играли и великие религиозные деятели, такие как Шайхулислам, Казикалон и Садр.

Экономика и землевладение

Основным богатством ханства была земля, которая делилась на несколько категорий:

Мульки султани, земли мамлок — доходы от этих земель принадлежали хану и его двору.

Частные земли — включали административные земли и частные владения религиозных чиновников, оформленные как суюрго, икто и танхо.

Земли вакф — принадлежали религиозным организациям.

На орошаемых землях возделывали пшеницу, ячмень, кукурузу, бобовые, овощи, сахарный тростник и хлопок. Помимо традиционных налогов, таких как хиродж и закят, а также вывозных и таможенных пошлин, население привлекалось к принудительным работам по рытью и очистке каналов, а также к строительству. С тех, кто не участвовал в этих работах, взимались дополнительные сборы. С иностранных купцов взимался таможенный налог.

Экономические процессы в регионе, включая финансовые потоки, остаются предметом анализа и в современный период [1].

Ослабление и распад Аштарханидского государства

К началу XVIII века государство Аштарханидов начало распадаться. Ферганская долина отделилась, и там было основано Кокандское ханство. Причиной послужили внутренние конфликты и ослабление центральной власти, характерные для периода Аштарханидов. К власти в Фергане пришёл Шахрухби из династии мингсой, основав Кокандское ханство. Его потомки, включая Абдурахима, Абдулкарима, Эрдону, Нобуту, Олимхана, Умархана, Мадалихана, Шералихана и Худоярхана, правили впоследствии. Кокандское ханство стало одним из крупнейших государств Средней Азии, конкурируя с Бухарой и даже Китаем. Между Бухарой и Кокандом происходили военные столкновения; так, во время правления Амира Насруллы Коканд был подчинён Бухаре, а Мадалихан и поэтесса Нодирабегим были казнены.

Ослабление центральной власти и внутренние конфликты в период Аштарханидов позволили Мухаммеду Хакимби, представителю местного населения, укрепить свои позиции. С помощью Надир-шаха, правителя Ирана, он достиг ранга главного министра. Его сын Мухаммед Рахимби фактически занял трон и основал новое государство — Бухарский эмират. Эти процессы демонстрируют динамику региональной политики и формирование новых центров силы в Центральной Азии [2; 4; 5; 6]. Понимание этих исторических процессов имеет значение для анализа современных межгосударственных отношений и сотрудничества в Центральной Азии.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Период правления династии Аштарханидов (XVI–XVIII вв.) представляет собой важный этап в истории Центральной Азии, характеризующийся сложными процессами государственного строительства, административного развития и социально-экономических преобразований. Приход Аштарханидов к власти был следствием кризиса Шейбанидов, а их правление ознаменовалось попытками стабилизации и экономического роста, но также и постоянными внутренними конфликтами и внешними угрозами.

Двухуровневая система управления, сложившаяся при Аштарханидах, с чёткой иерархией чиновников и разнообразием форм землевладения отражает специфику феодального государства того времени. Однако неспособность центральной власти эффективно противостоять внутренним распрям и внешним агрессиям привела к ослаблению ханства и его последующему распаду, о чём свидетельствует отделение Ферганской долины и образование Кокандского ханства. Эти исторические события подчёркивают циклический характер политических процессов в регионе и значение сильной централизованной власти для сохранения территориальной целостности. Изучение данной эпохи имеет решающее значение для понимания долгосрочных тенденций в развитии государственности и региональной динамики в Центральной Азии [3; 4; 6].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Юдин, В.П. Центральная Азия в XIV–XVIII веках глазами востоковеда. — Алматы: Дайк-Пресс, 2001. — 384 с.
2. Burton, A. The Bukharans: A Dynastic, Diplomatic and Commercial History, 1550–1702. — New York: St. Martin's Press, 1997. — XX, 664 p.
3. Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI–XVIII вв.: сборник статей / отв. ред. Б.А. Тулепбаев. — Алма-Ата: Наука Казахской ССР, 1983. — 192 с.
4. Бабаджанов, Б.М. Кокандское ханство: власть, политика, религия. — Токио–Ташкент: Институт востоковедения АН РУз, 2010. — 744 с.

5. Муканов, М.С. Этнический состав и расселение казахов Среднего жуза. — Алма-Ата: Наука Казахской ССР, 1974. — С. 45–54.

ПЕДАГОГИКА СОТРУДНИЧЕСТВА КАК ОСНОВА ЭФФЕКТИВНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ МЕЖДУ ПРЕПОДАВАТЕЛЕМ И СТУДЕНТАМИ

Рафибаева Насиба Исоевна

к.п.н., старший преподаватель кафедры иностранных языков, факультет педагогики и филологии. ГУ «Худжандский международный институт»
ГУ «Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана»

Практические педагогические методы, направленные на создание атмосферы доверия, сотрудничества и продуктивного взаимодействия на уроках и во внеурочной деятельности в образовательных учреждениях. Особое внимание уделяется применению принципов педагогики сотрудничества для развития самостоятельности студентов, поддержки их инициативы и формирования устойчивой мотивации к обучению. Рассматриваются эффективные способы организации групповой работы, конструктивного диалога и совместной проектной деятельности, способствующие установлению партнерских отношений между преподавателем и студентами. Использование данных подходов способствует не только повышению учебных достижений, но и развитию у учащихся коммуникативных способностей, навыков взаимодействия и эмоционального интеллекта. Совместная деятельность как система взаимоотношений имеет многогранный характер. Однако центральное место в данном процессе занимает взаимодействие «преподаватель – студент». В традиционной образовательной модели педагог выступает в качестве субъекта обучения, тогда как студенты рассматриваются преимущественно как объект педагогического воздействия. В рамках педагогики сотрудничества учащиеся, напротив, воспринимаются как активный субъект собственной учебной деятельности, самостоятельно участвующий в процессе познания и развития. В связи с этим преподаватель и студент, объединённые общими целями и задачами, должны взаимодействовать на основе сотрудничества и партнёрства. Несмотря на различия в возрасте, опыте и уровне знаний, образовательное взаимодействие не должно строиться на чрезмерном доминировании одной стороны. Важными условиями становятся взаимное уважение, доверие, поддержка и ответственность за общий результат. Особое значение имеют и отношения «преподаватель – студент», которые формируются в процессе совместной учебной и общественной деятельности студентов. Такие взаимоотношения основываются на взаимопомощи, сотрудничестве, соучастии, сопереживании и совместном принятии решений. Благодаря этому у студентов формируются навыки конструктивного общения, взаимодействия и ответственности перед сокурсниками. Таким образом, принцип совместной деятельности распространяется на все основные формы взаимоотношений между учащимися, педагогами, руководством образовательного учреждения и представителями социальной среды. Его реализация способствует созданию единого образовательного пространства, основанного на сотрудничестве, взаимном уважении и партнёрстве. Обучение в сотрудничестве и организация учебной деятельности в малых группах относятся к гуманистически ориентированным педагогическим технологиям. Основная цель данного подхода заключается в создании условий для активного взаимодействия учащихся в различных учебных ситуациях, развития их самостоятельности и способности осваивать новый опыт. В ходе такой работы студенты включаются в поисковую,

групповую и коллективную деятельность, учатся обмениваться мнениями, оказывать взаимную помощь и совместно находить решения. Эффективность группового обучения повышается, если учащиеся объединяются в небольшие группы и получают общее задание, при этом каждому участнику определяется конкретная роль и зона ответственности. В результате каждый студент отвечает не только за выполнение собственной части работы, но и за общий результат всей группы. Такой подход способствует формированию чувства ответственности, взаимопомощи и навыков командной работы. Например, при организации работы в классе учащихся можно разделить на три группы в соответствии с расположением рядов. Каждой группе предлагается совместное практическое задание - составить фигуру из элементов танграма. Роли между участниками распределяются заранее: одни учащиеся отвечают за подбор и размещение деталей, другие - за анализ образца, третьи - за контроль правильности выполнения задания и представление полученного результата. Такая организация позволяет вовлечь каждого студента в общую деятельность и создать условия для сотрудничества и сотворчества. Роли распределяются самими учащимися при обучении в сотрудничестве, преподаватель только может дать свои рекомендации:

Преподаватель следит за тем, чтоб все поняли задание. Организует работу, раздаёт подготовленный раздаточный материал, следит за временем, собирает материал, следит за выполнением материала, корректирует его, записывает, предоставляет свой материал, обсуждает и оценивает предоставленный другими материал.

Основные принципы обучения в сотрудничестве: Сущность обучения в сотрудничестве заключается не просто в совместном выполнении задания, а в организации такой учебной деятельности, при которой учащиеся учатся взаимодействовать, помогать друг другу и достигать общей цели посредством коллективных усилий. Перед группой ставится единая учебная задача, решить которую невозможно без активного участия каждого её члена. При этом каждый ученик располагает лишь частью необходимой информации, поэтому успешное выполнение задания требует обмена знаниями, обсуждения и согласованных действий. Обучение в сотрудничестве может осуществляться в различных формах и сочетать разнообразные методы и приёмы. Преподаватель вправе выбирать наиболее подходящий вариант групповой работы в зависимости от содержания урока, возраста учащихся и поставленных образовательных целей. Однако независимо от выбранной формы важно соблюдать основные принципы организации сотрудничества. Состав групп определяется преподавателем с учётом индивидуальных и психологических особенностей учащихся. Желательно, чтобы в каждой группе были студенты с разным уровнем учебной подготовки, а также сочетались мальчики и девочки. Если группа демонстрирует эффективное взаимодействие, взаимопомощь и слаженность, её состав не обязательно постоянно менять. [3]

Общая учебная задача. Каждая группа получает единое задание, выполнение которого предполагает распределение определённых ролей и обязанностей между участниками. Это позволяет каждому ученику внести свой вклад в достижение общего результата.

Коллективная оценка. При групповой работе оценивается не только индивидуальный вклад каждого учащегося, но и результат деятельности всей группы. При необходимости итоговая оценка может быть общей для всех участников, а выполненная работа должна отражать участие членов группы. Оценка усилий и вклада учащихся. Важным является не только конечный результат, но и активность, старание, ответственность и вклад каждого ребёнка в совместную деятельность. В некоторых ситуациях целесообразно предоставить учащимся возможность самостоятельно оценить результаты своей работы и работы группы.

Представление результата. Для отчёта о выполненном задании преподаватель может самостоятельно выбрать одного или нескольких участников группы. При этом выступить может любой ученик, в том числе тот, кто испытывает определённые трудности в обучении. Такой подход способствует повышению ответственности каждого члена группы и обеспечивает равное участие учащихся в учебном процессе. [4]

Таким образом, обучение в сотрудничестве создаёт условия для активного взаимодействия учащихся, развития самостоятельности, ответственности, коммуникативных навыков и способности работать в команде. При этом общий результат рассматривается как продукт совместной деятельности, в котором важен вклад каждого участника.

Вкратце обучение в команде основывается на трёх ключевых принципах:

1. Общая оценка и поощрение командного результата.

За совместную учебно-познавательную, творческую и практическую деятельность учащиеся получают коллективное поощрение. Оно может выражаться в виде общей балльной оценки, сертификата, знака отличия, похвалы или другого вида стимулирования. При этом итоговая оценка определяется с учётом не только качества выполненного задания, но и характера взаимодействия и сотрудничества участников внутри группы. [8]

2. Индивидуальная ответственность каждого участника.

Каждый учащийся несёт индивидуальную ответственность за собственные результаты и одновременно за общий успех команды. Достижения всей группы во многом зависят от вклада каждого её члена. Такой принцип побуждает учащихся интересоваться результатами своих товарищей, оказывать им необходимую помощь и совместно работать над пониманием и усвоением учебного материала. В результате каждый участник получает возможность не только учиться у других, но и выступать в роли знатока или консультанта по определённому вопросу. [3]

3. Равные возможности для достижения успеха.

Каждый студент имеет возможность внести свой вклад в общий результат команды, ориентируясь, прежде всего на улучшение собственных предыдущих достижений. При этом результаты учащегося сравниваются не с показателями одноклассников или членов других групп, а с его собственными ранее достигнутыми результатами. Такой подход позволяет учащимся с разным уровнем подготовки иметь равные возможности для получения баллов в пользу своей команды. Обучающий, независимо от уровня его первоначальной подготовки, может внести значительный вклад в успех группы, если ему удастся улучшить собственный результат. Это способствует формированию уверенности в собственных силах, ощущению значимости личного вклада и стремлению постоянно повышать уровень своих достижений. [2]

4. Командно-игровая работа

Сначала преподаватель объясняет новый учебный материал, после чего организует групповую деятельность в форме соревнования. В каждой группе участвуют по 4 студента. Учащиеся размышляют. Каждому участнику предоставляется вопросы, которые задаются поочерёдно сначала членам своей команды, а затем участникам другой команды. Основная задача учащихся заключалась в том, чтобы внимательно слушать ответы сокурсников, участвовать в обсуждении и фиксировать результаты работы в тетрадях. В ходе игры сами учащиеся определяют и исключают повторяющиеся, некорректные или не соответствующие по теме вопросы. За каждый правильно сформулированный вопрос начисляется один балл. По завершении игры команда, набравшая наибольшее количество баллов, объявляется победителем и получает соответствующее поощрение. [7,8]

На уроках иностранного языка данная форма работы может включать различные виды письменных и устных заданий: грамматические и лексические тесты, небольшие пересказы прочитанных текстов, письменные творческие работы и сочинения. При наличии технической возможности могут использоваться и устные задания — например, диалоги и полилоги участников группы с последующей записью и анализом их выполнения.

Таким образом, командно-игровая форма обучения сочетает элементы сотрудничества и соревнования, способствует повышению учебной активности учащихся, развитию коммуникативных навыков и формированию ответственности как за индивидуальный, так и за общий результат.

5. Метод Jigsaw («Пила») как форма обучения в сотрудничестве

Ещё один эффективный вариант организации обучения в сотрудничестве был разработан профессором Эллиот Аронсон в 1978 году и получил название Jigsaw. В переводе с английского это слово означает «ажурная пила» или «лобзик». В отечественной педагогической практике данный метод часто называют сокращённо «Пила». Суть метода заключается в организации учащихся в небольшие группы, обычно по 4–6 человек. Учебный материал при этом предварительно разделяется на несколько логически или содержательно взаимосвязанных частей. Например, при изучении темы «Биография» материал можно распределить по следующим направлениям: ранние годы жизни, первые достижения, основные этапы деятельности, последние годы жизни и т. д. Каждый участник группы получает отдельный фрагмент темы и самостоятельно изучает соответствующую информацию. Затем учащиеся, работающие над одинаковыми частями материала, но являющиеся членами разных групп, объединяются во временные «экспертные группы». На этом этапе они обсуждают изученный материал, обмениваются информацией, уточняют содержание и готовятся объяснить его своим товарищам. После завершения работы в экспертных группах учащиеся возвращаются в свои первоначальные команды и по очереди представляют изученную часть материала остальным участникам. [6]

Таким образом, каждый студент становится своеобразным «экспертом» в своей области и передаёт полученные знания другим членам группы. Отдельные части информации постепенно объединяются в единое целое, подобно элементам одной «пилы».

При изучении иностранного языка всё взаимодействие учащихся осуществляется на изучаемом языке. Успешность работы каждого участника непосредственно связана с результатом всей команды, поскольку для полного освоения темы необходимо внимательно слушать выступления товарищей, задавать уточняющие вопросы и фиксировать важную информацию. Такая организация деятельности формирует у учащихся взаимную ответственность и заинтересованность в качественном выполнении задания каждым членом группы. От результатов работы одного ученика зависит уровень подготовки всей команды. Поэтому учащиеся получают дополнительную мотивацию помогать друг другу, объяснять сложные моменты и контролировать полноту усвоения материала.

На заключительном этапе проводится общее обсуждение изученной темы. Преподаватель может предложить любому студенту ответить на вопрос, относящийся к любой части материала. При этом вопросы могут задавать не только учитель, но и учащиеся других групп. Члены одной команды имеют возможность дополнить или уточнить ответ своего товарища, а внесённые дополнения учитываются при подведении общего результата. Вопросы, которые задаются представителями других групп, также могут учитываться при оценивании их активности и качества работы. Учитель фиксирует полученные баллы, но объявляет преимущественно итоговый результат, чтобы сама дискуссия не превращалась в

механическое соревнование за баллы. Основная цель данного этапа заключается в естественном обмене мнениями, аргументации и совместном осмыслении изученного материала. Роль учителя состоит прежде всего в организации и поддержке обсуждения, а непосредственное взаимодействие и взаимное обучение осуществляются самими учащимися.

Следовательно, педагогика сотрудничества позволяет объединить учебные и воспитательные задачи, сделать образовательный процесс более активным, содержательным и ориентированным на личность студента. Её систематическое применение способствует формированию не только прочных знаний и учебных умений, но и важных социальных качеств - ответственности, взаимоуважения, доброжелательности, способности работать в команде и конструктивно взаимодействовать с окружающими.

Таким образом, обучение в сотрудничестве может рассматриваться как один из значимых инструментов создания благоприятной образовательной среды, в которой преподаватель и учащиеся выступают партнёрами в достижении общей цели-успешного обучения, развития личности и формирования готовности студентов к дальнейшей самостоятельной деятельности.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Ильин Е.Н. Путь к ученику. -М.: Просвещение, 1988.
2. Лысенкова С.Н. Когда легко учиться. М.: Просвещение, 1989.
3. Селевко Г.К. Опыт разработки теории педагогики сотрудничества // Республиканская конференция по активным методам обучения. - Пермь, 1991.
4. Соловейчик С.Л. Педагогика для всех. — М.: Просвещение, 1987.
5. Шаталов В. Ф. Куда и как исчезли тройки. — М.: Просвещение, 1990.
6. Aronson E., Blaney N., Sikes J., Stephan G., Snapp M. The Jigsaw Classroom. Beverly Hills, CA: Sage Publications, 1978.-Основополагающая работа по технологии Jigsaw («Пила»).
7. Slavin R. E. Learning Together: Cooperative Groups and Peer Tutoring Produce Significant Academic Gains. American Educator, 1986, Summer.-Работа о кооперативном обучении, групповой работе и взаимном обучении учащихся.
8. Slavin R. E. Student Team Learning: An Overview and Practical Guide. Washington, D.C.: National Education Association, 1980. - Материал по командным формам обучения и организации учебной деятельности в группах.
9. Johnson D. W., Johnson R. T. Circles of Learning: Cooperation in the Classroom. Washington, D.C.: Association for Supervision and Curriculum Development, 1985. - Практическое руководство по применению сотрудничества в учебном процессе.

O‘ZBEKCHA-INGLIZCHA KOLLOKATSION LUG‘AT MAQOLASIDA MUQOBIL TANLASH VA DALILNI KODLASH TAMOYILLARI

Hamdamov Haydar Azamatovich

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti, f.f.f.d., Filologiya kafedrasi dotsent v.b.,

hamdamovhaydar@gmail.com

ORCID: 0009-0009-3225-763X

Аннотация. В статье рассматривается педагогика сотрудничества как основа эффективного взаимодействия преподавателя и студентов. Раскрываются основные принципы совместной деятельности, групповой работы и взаимной ответственности.

Особое внимание уделяется развитию самостоятельности, коммуникативных навыков и учебной мотивации студентов.

Ключевые слова: педагогика сотрудничества, взаимодействие, преподаватель, студенты, групповая работа, совместная деятельность, мотивация, коммуникативные навыки.

Abstract

The article examines cooperative pedagogy as a basis for effective interaction between teachers and students. The main principles of collaborative learning, group work, and mutual responsibility are discussed. Particular attention is paid to the development of students' independence, communication skills, and learning motivation.

Keywords: cooperative pedagogy, interaction, teacher, students, group work, collaborative learning, motivation, communication skills.

Annotatsiya. Maqolada o'zbekcha-inglizcha va inglizcha-o'zbekcha kollokatsion lug'at maqolasida tarjima muqobilini tanlash, uning qamrov chegarasini belgilash hamda dalil maqomini ochiq kodlash tamoyillari ishlab chiqilgan. Tadqiqot materiali ingliz va o'zbek tillaridagi mustaqil rasmiy manbalardan ajratilgan pose a threat - tahdid tug'dirmoq, take measures - choralar ko'rmoq, reach an agreement - kelishuvga erishmoq va provide assistance - ko'maklashmoq juftliklaridan iborat. Ular tayyor parallel tarjima sifatida emas, ikki tilda funksional yaqinligi tekshirilgan eksperimental lug'at kandidati sifatida tahlil qilindi. Natijada manba birlik, ma'no, grammatik ramka, funksiya, yo'naltirilgan muqobil, registr, dalil darajasi va tahrir holatini birlashtiruvchi yozuv modeli taklif etildi. Muqobillik E0-E4, dalil A-C, tahrir holati esa "dastlabki", "ko'rib chiqilgan", "tasitlangan", "bahsli" va "istemolan chiqarilgan" kodlari bilan ifodalandi. Model tasdiqlangan tarjima bilan tekshirilayotgan kandidatni aralashtirmaslik, yo'nalish asimmetriyasini ko'rsatish va lug'at xulosasini qayta ochiladigan manbaga bog'lash imkonini beradi.

Kalit so'zlar: kollokatsion lug'at, muqobil, lug'at maqolasi, dalil darajasi, mikrostruktura, yo'nalish asimmetriyasi, verifikatsiya.

Аннотация. В статье разрабатываются принципы выбора переводного эквивалента, ограничения его области действия и открытого кодирования доказательств в узбекско-английской и англо-узбекской словарной статье коллокаций. Материал составили пары pose a threat - tahdid tug'dirmoq, take measures - choralar ko'rmoq, reach an agreement - kelishuvga erishmoq и provide assistance - ko'maklashmoq, извлечённые из независимых официальных источников на двух языках. Они рассматриваются не как готовые параллельные переводы, а как экспериментальные словарные кандидаты, функциональная близость которых проверена в каждом языке отдельно. Предложена модель записи, объединяющая исходную единицу, значение, грамматическую рамку, функцию, направленный эквивалент, регистр, уровень доказательности и редакционный статус. Эквивалентность кодируется как E0-E4, доказательства – A-C, а редакционный статус - draft, reviewed, verified, disputed и deprecated. Модель разграничивает подтверждённый эквивалент и проверяемого кандидата, отражает направленную асимметрию и связывает лексикографическое решение с доступным для повторной проверки источником.

Ключевые слова: словарь коллокаций, эквивалент, словарная статья, уровень доказательности, микроструктура, направленная асимметрия, верификация.

Abstract. The article develops principles for selecting translation equivalents, delimiting their scope and encoding evidence transparently in Uzbek-English and English-Uzbek collocational dictionary entries. The data comprise pose a threat - tahdid tug'dirmoq, take measures - choralar ko'rmoq, reach an agreement - kelishuvga erishmoq and provide assistance - ko'maklashmoq, extracted from independent official sources in the two languages. The pairs are not treated as ready-made parallel translations but as experimental dictionary candidates whose functional proximity is verified independently in each language. A record model is proposed that integrates the source unit, sense, grammatical frame, function, directional target, register, evidence level and editorial status. Equivalence is coded as E0-E4, evidence as A-C, and editorial status as draft, reviewed, verified,

disputed and deprecated. The model separates a verified equivalent from a candidate under review, represents directional asymmetry and links every lexicographic decision to a source that can be reopened and reassessed.

Keywords: collocational dictionary, equivalent, dictionary entry, evidence level, microstructure, directional asymmetry, verification.

KIRISH

Ikki tilli lugʻatda bosh soʻzning qarshi tilidagi bitta javobini koʻrsatish koʻpincha yetarli koʻrinadi. Kollokatsiya uchun esa bunday ixchamlik chalgʻitishi mumkin. Inglizcha *threat* soʻziga *tahdid*, *measures* soʻziga *choralar* deb javob berish tayanch maʼnoni bildiradi, ammo foydalanuvchiga *pose a threat* yoki *take measures* modelini oʻzbekchada qanday tabiiy qayta qurish kerakligini aytmaydi. Aksincha, *tahdid tugʻdirmoq* birligini *pose a threat* bilan bogʻlash ham barcha kontekst uchun mutlaq tenglik yaratmaydi. *Threaten*, *present a risk* yoki *cause danger* boshqa aktant va registrda raqobatlashishi mumkin.

Kollokatsion lugʻatning ilmiy qiymati birliklar soni bilangina emas, har bir muqobilning qaysi maʼno, grammatik ramka va janrda tasdiqlanganini koʻrsata olish bilan belgilanadi. B.T.S. Atkins va M. Randel lugʻat tuzishda korpus dalili, maʼno ajratish va foydalanuvchi ehtiyojini yagona tahrir jarayoniga birlashtiradi [1]. B. Svensen mikrostrukturani semantik, grammatik va pragmatik maʼlumotlarning muvofiqlashtirilgan tizimi sifatida tavsiflaydi [2]. A. Adamska-Salasek esa ikki tilli muqobilni kontekstdan tashqari “bir xil maʼno” bilan tenglashtirish mumkin emasligini koʻrsatadi [3; 4].

Kollokatsion leksikografiyada baza va kollokatsion asimetrik munosabati alohida eʼtibor talab qiladi. M. Benson lugʻat maqolasini tayanch birlik atrofida tashkil etib, foydalanuvchiga tanlanishi cheklangan sheriklarni koʻrsatishni taklif etadi [5; 6]. I. Melchuk leksik funksiyalar orqali bir semantik vazifa turli tillarda turli formal vosita bilan amalga oshirishini asoslaydi [7]. Zamonaviy elektron resurslar esa qamrov, topiluvchanlik, kontekst va tahrir tarixini birgalikda boshqarish zarurligini koʻrsatmoqda [8-12].

Oʻzbek tilida xususiy birikuvchanlikni lugʻatga olib kirish boʻyicha J. Ibragimov va S. Mamaraximov tadqiqotlari muhim nazariy asos beradi [13; 14]. Biroq oʻzbekcha-inglizcha kollokatsion resurs uchun qoʻshimcha muammo mavjud. Muqobil ikki yoʻnalishda bir xil ustuvorlikka ega boʻlmasligi, struktur oʻzgarish va dalil sifati esa oddiy tarjima qatorida koʻrinmay qolishi mumkin. Shu sabab lugʻat yozuvi faqat natijani emas, natijaga olib kelgan dalil va tahrir holatini ham saqlashi lozim.

Maqolaning maqsadi ikki tilli kollokatsion lugʻatda muqobil tanlashning lingvistik mezonlarini ishlab chiqish, dalil sifatini darajalash va eksperimental mikrostruktura modelini autentik rasmiy misollar asosida sinashdan iborat. Bunda uch savol qoʻyildi. Muqobilning qamrovi qaysi parametrlar bilan cheklanadi, mustaqil attestatsiya parallel tarjimadan qanday farqlanadi va foydalanuvchiga ishonchlilikni koʻrsatish uchun qaysi kodlar zarur?

METODLAR

Eksperimental material toʻrtta inglizcha va toʻrtta oʻzbekcha rasmiy kontekstdan ajratildi. Inglizcha birliklar GOV.UK sahifalaridan olindi. *Pose a threat* milliy xavfsizlikka xavf tugʻdiruvchi shaxslar haqidagi xabarda, *take measures* jamoat joylarini himoya qilish boʻyicha normativ tavsifda, *reach an agreement* mediatsiya maslahatida, *provide assistance* esa favqulodda yordam xabarida ishlatilgan [22-25]. Oʻzbekcha birliklar Adliya vazirligi oʻquv muassasasi, Statistika agentligi, Prezident rasmiy sayti va Hukumat portalidagi matnlardan olindi [26-29].

Bu manbalar parallel korpus emas. Shuning uchun inglizcha va oʻzbekcha jumlar bir-birining nashr etilgan tarjimasi deb koʻrsatilmaydi. Ular ikki tilda bir xil yoki yaqin kommunikativ vazifani bajaruvchi mustaqil attestatsiyalar sifatida qiyoslandi. Bunday material muqobil kandidatni shakllantiradi, lekin bevosita tarjima dalilining oʻrnini bosa olmaydi. Dalilning ayni maqomi lugʻat yozuvida ochiq kodlanadi.

Kandidatni saralash uchun $Q(c) = \langle F, A, D, R, T, E \rangle$ profili qoʻllandi. F – chastota, A - assotsiativ kuch, D - turli manba va janrlarda tarqalish, R - struktur-semantik vakillik, T - tarjima xatosi xavfi,

E - dalil sifati. Bu belgilar bitta sun'iy ballga qo'shilmadi. Chunki kam chastotali, ammo huquqiy jihatdan muhim birlik yoki yuqori chastotali, lekin juda umumiy birikma turli tahrir qarorini talab qiladi. Har bir lug'at yozuvi **L = <manba birligi, ma'no, grammatik qolip, kommunikativ vazifa, tarjima tilidagi muqobil, muqobillik darajasi, uslubiy xoslanish, dalillanganlik darajasi, tahrir holati>** > shaklida tizimlashtirildi. Src - manba birligi, sense - ayni kontekstdagi ma'no, frame - grammatik ramka, function - semantik-pragmatik vazifa, target - yo'naltirilgan muqobil, equivalence - moslik turi, register - registr va soha, evidence - manba dalili, status - tahrir holati. Bu model foydalanuvchi ko'radigan qisqa yozuv bilan tahrirchi saqlaydigan batafsil ma'lumotni ajratishga imkon beradi.

Muqobillik E0-E4 oralig'ida kodlandi. Bunda E0 - ma'no, funksiya, registr va struktura jihatdan yaqin. E1 - grammatik yoki kategorial transformatsiya talab qilinadi. E2 - soha, ishtirokchi yoki uslubiy xoslanish bilan cheklangan. E3 - barqaror target topilmagani sabab izohli tarjima zarur. E4 - tasdiqlangan mo'ljal guruh hozircha yo'q. Dalil A - tekshirilgan parallel yoki bevosita ikki tilli manba. B - ikki tilda mustaqil attestatsiya va ekspert tasdig'i. C - bir tomon tasdiqlangan, ikkinchi tomon kandidat. Maqoladagi to'rt juftlikning manbalari mustaqil bo'lgani uchun ular B darajadan yuqori qo'yilmadi.

Tahrir holati "dastlabki", "ko'rib chiqilgan", "tasiqlangan", "bahsli" va "iste'molan chiqarilgan" bosqichlari orqali ifodalandi. "Dastlabki" avtomatik yoki dastlabki kandidat, "ko'rib chiqilgan"- mutaxassis ko'rgan, ammo yakuniy kelishuv tugamagan yozuv. "Tasiqlangan" bu ma'no, shakl, nishon birikma va manbasi tasdiqlangan birlik. "Bahsli"- ekspert qarashi ajralgan holat. "Iste'molan chiqarilgan"-yangi dalil sabab asosiy qatlamdan chiqarilgan tarixiy yozuvdir. Tekshiruv holati natijaning ilmiy qiymatini pasaytirmaydi, balki uning qay darajada tekshirilgani va asoslanganini ko'rsatadi.

1-jadval. Tadqiqot dalillari bazasining tarkibi

Kandidat	Inglizcha rasmiy kontekst	O'zbekcha rasmiy kontekst	Dalil maqomi
pose a threat - tahdid tug'dirmoq	pose a threat to national security	inson hayoti uchun tahdid tug'diradi	Mustaq il attestatsiya B
take measures - choralar ko'rmoq	take measures to protect the public	muvofiglikni ta'minlash choralari ko'rildi	Mustaq il attestatsiya B
reach an agreement - kelishuvga erishmoq	help you reach an agreement	savdo uyini ochish bo'yicha kelishuvga erishildi	Mustaq il attestatsiya B
provide assistance - ko'maklashmoq	provide emergency assistance to affected people	universitetlarda o'qishiga ko'maklashish zarur	Funksi onal yaqin, aktanti cheklangan B

NATIJALAR

Birinchi yozuv *pose a threat - tahdid tug'dirmoq* juftligidir. Inglizcha rasmiy matnda "*criminals who pose a threat to the UK's national security*" modeli qayd etilgan [22]. O'zbekcha rasmiy manbada elektr qoidabuzarligining "*inson hayoti uchun ham tahdid tug'dirishi*" aytiladi [26]. Ikkala birlikda ham subyekt xavfli holatni yuzaga keltiruvchi sabab rolida. Biroq ingliz tilidagi *to* predlogi o'zbek tilida *uchun* yoki *-ga* shakli bilan, *threatning* artiklli *ot* modeli esa tahdidni tushum kelishigida boshqaruvchi fe'l orqali beriladi. Shu sabab juftlik E1/B sifatida kodlandi.

Mazkur lug'at maqolasida beriladigan ma'lumotlar doirasi aniq belgilanishi lozim. *Tahdid tug'dirmoq* kollokatsiyasi ko'plab neytral va rasmiy kontekstlarda ingliz tilidagi *pose a threat*

birikmasiga yaqin muqobil bo'ladi. Biroq *xavf tug'dirmoq* va *xavf solmoq* birliklari boshqa ot komponentlari bilan shakllangan bo'lib, ma'no nozikligi hamda uslubiy qo'llanishiga ko'ra undan farqlanadi. *Xavfni oshirmoq* esa xavfning mavjudligini emas, uning darajasi ortishini bildiradi. Shu sababli uni *pose a threat* ning bevosita muqobili sifatida ko'rsatib bo'lmaydi. Ingliz tilidagi *threaten* sodda fe'l shaklida sintaktik jihatdan ixchamroq ifodani yuzaga keltiradi, *present a risk* birikmasida esa muayyan salbiy oqibatning yuz berish ehtimoli kuchliroq namoyon bo'ladi. Shuning uchun lug'atda *pose a threat* uchun faqat bitta tarjima keltirish bilan cheklanmay, avvalo tavsiya etiladigan muqobil, undan keyin esa boshqa variantlarning ma'no va uslubiy farqlari qo'llanish izohi orqali ko'rsatilishi lozim.

Ikkinchi lug'at maqolasi *take measures* kollokatsiyasi va uning o'zbekcha *choralar ko'rmoq* muqobiliga bag'ishlangan. GOV.UK matnida jamoat joylari mas'ullarining "*take measures to protect the public*" qilishi talab etiladi [23]. O'zbekcha rasmiy matnlardan birida milliy hisoblar va to'lov balansi "*o'rtasidagi muvofiqlikni ta'minlash choralari ko'rildi*" shakli ishlatilgan [27]. Har ikki tilda maqsadga yo'naltirilgan institutsional harakat mavjud. Inglizcha infinitiv maqsad modeli o'zbek tilida -ish, -ish uchun, -ish bo'yicha yoki harakat nomining qaratqichli qurshovi bilan voqelanishi mumkin. Lug'at maqolasida faqat *choralar ko'rmoq* kollokatsiyasi emas, balki choraning qanday maqsadda amalga oshirilishini ifodalovchi sintaktik qurilmalar ham ko'rsatilishi lozim.

Take measures kollokatsiyasining lug'at maqolasida ot komponentining birlik yoki ko'plikda qo'llanishi hamda aniq yoki noaniq mazmun ifodalashi ham yoritilishi lozim. Inglizchada *measures* odatda ko'plikda keladi, o'zbekchada *choralar ko'rmoq* me'yoriy model bo'lsa-da, muayyan kontekstda chora ko'rmoq birlik shakli ham mumkin. Bu variantlar avtomatik sinonim emas, ko'plik kompleks tadbirlar majmuasini, birlik esa bitta konkret javob harakatini oldinga chiqarishi mumkin. Shu sababli lug'at maqolasida birlikning bosh shakli va morfologik variantlari alohida bo'limlarda beriladi.

Uchinchi lug'at maqolasi *reach an agreement - kelishuvga erishmoq* kollokatsion juftligiga bag'ishlangan. Ingliz tilidagi rasmiy maslahat sahifasida mediator tomonlarga kelishuvga erishishda yordam berishi mumkinligi qayd etiladi [24]. Prezident rasmiy saytida Investitsiya platformasi va savdo uyini ochish "*bo'yicha kelishuvga erishildi*" misolia esa [28] inglizchada *agreement* bevosita obyekt, o'zbekchada esa kelishuv -ga jo'nalish kelishigida keladi. Ma'no va uslubiy xoslanish yaqin, boshqaruv farqi esa E1 kodini talab qiladi.

Reach an agreement lug'at maqolasida kelishuvning turi, kelishuvchi tomonlar hamda kollokatsiyaning *with, on/about* va *between* vositalari orqali kengayish modellari ham ko'rsatiladi. Masalan, *tomonlar kelishuvga erishadi, masala bo'yicha kelishuvga erishiladi, mediator esa kelishuvga erishishga ko'maklashadi*. Lug'at maqolasida faqat *kelishuvga erishmoq* muqobilini keltirish foydalanuvchiga kollokatsiyaning semantik-sintaktik bog'lanish imkoniyatlari haqida yetarli ma'lumot bermaydi. Shu sababli elektron lug'at maqolasida harakat subyekti - *kim?*, kelishuvning ikkinchi tomoni - *kim bilan?* hamda kelishuv mavzusi - *nima haqida?*, *nima yuzasidan?* kabi valentlik o'rinlari va ularning o'zbek tilidagi grammatik ifodalanish shakllari ko'rsatilishi lozim.

To'rtinchi lug'at maqolasida *provide assistance* kollokatsiyasi va uning o'zbekcha *yordam ko'rsatmoq* muqobili tavsiflanadi. Ingliz tilidagi manbada mazkur mablag' zilziladan zarar ko'rganlarga shoshilinch yordam ko'rsatishga yo'naltirilishi qayd etilgan [25]. O'zbekcha rasmiy matnda yoshlarni ilg'or universitetlarda o'qishiga "*ko'maklashish zarur*" deyiladi [29]. Inglizcha fe'l-ot konstruktsiyasi o'zbekchada bitta fe'lga siqiladi, ammo *assistance* va *ko'maklashmoq* qamrovi to'liq ustma-ust emas. Favqulodda gumanitar yordam kontekstida yordam ko'rsatmoq ko'proq bevosita nishon birikma bo'lishi mumkin. Ko'maklashmoq esa jarayonga sharoit yaratish va qo'llab-quvvatlashni matkazga qo'yadi. Shu sabab juftlik E2/B sifatida berildi.

Natijalar yo'nalish asimmetriyasini tasdiqlaydi. *Tahdid tug'dirmoq* so'rovi inglizchada *pose a threat* ni ustuvor ko'rsatishi mumkin, lekin *pose a threat* so'rovi o'zbekchada matnning bazasi va aktantiga qarab *tahdid tug'dirmoq, xavf tug'dirmoq* yoki *xavf solmoq* variantlariga ajraladi. Xuddi shunday, *provide assistance* uchun ko'maklashmoq ba'zi vaziyatda funksional muqobil, *ko'maklashmoq* uchun esa *assist, facilitate, support* yoki *help* turli kontekstda raqobatlashadi. Teskari

qidiruvda manba va tarjima tillarining o'zni shunchaki almashtirilmaligi, balki har bir yo'nalish uchun mustaqil muqobillik va birikuvchanlik ma'lumotlari taqdim etilishi lozim.

Eksperimental lug'at maqolasining mikrostrukturasi sakkiz tarkibiy qismdan iborat qilib belgilandi: birlikni aniqlash ma'lumotlari, semantik tavsif, birikuvchanlik xususiyatlari, ikki tilli muqobillik xaritasi, pragmatik-uslubiy belgilar, korpus dalillari, tahrir tarixi va o'zaro havolalar tizimi. Foydalanuvchiga mo'ljallangan qisqa ko'rinishda bosh birlik, tarjima tilidagi asosiy muqobil, to'liq grammatik qolip, uslubiy xoslanish va bitta autentik misol beriladi. Tadqiqotchiga mo'ljallangan kengaytirilgan ko'rinishda esa manbaning URL manzili va murojaat sanasi, dalillanganlik darajasi, qo'shimcha muqobillar, tahrir va tekshiruv holati hamda versiyalar tarixi ko'rsatiladi.

Dalillanganlik kodi leksikografik xulosaning ishonchlilik darajasini ko'rsatib, qat'iy asoslanmagan muqobillarni ehtiyotkorlik bilan taqdim etish imkonini beradi. B darajadagi mustaqil qo'llanish dalillari kollokatsion juftlik tarkibidagi birliklarning har ikki tilda tabiiy qo'llanishini tasdiqlaydi, biroq muayyan kontekstda ularning o'zaro tarjimaviy muqobil ekanini bevosita isbotlamaydi. A daraja uchun rasmiy parallel hujjat, vakolatli tarjimasi bilan nashr etilgan manba yoki segmentlari o'zaro moslashtirilgan ikki tilli korpusdan olingan bevosita dalil talab etiladi. C darajadagi birlik esa foydalanuvchiga tarjima tilidagi asosiy muqobil sifatida tavsiya etilmaydi; u keyingi tekshiruv va tahrir uchun taklif etilgan muqobil sifatida saqlanadi.

2-jadval. Eksperimental lug'at maqolalarining kodlash tizimi

Manba model	Target model	Qolip	Kod va izoh
pose a threat to N	N uchun/-ga tahdid tug'dirmoq	EN V+a+N+to N; UZ N+uchun/-ga+N-ACC+V	E1/B; boshqaruv o'zgaradi
take measures to V	V-ish choralari ko'rmoq	EN V+N+to-INF; UZ V-NMLZ+N-PL-ACC+V	E1/B; maqsad aktanti majburiy
reach an agreement on N	N bo'yicha kelishuvga erishmoq	EN V+N(+on N); UZ N+bo'yicha+N-DAT+V	E1/B; obyekt jo'nalish kelishigiga o'tadi
provide assistance to N	N-ga ko'maklashmoq	EN V+N+to N; UZ N-DAT+V	E2/B; soha va aktant bilan cheklangan

3-jadval. Muqobillik, dalillanganlik va tahrir holati kodlari

Guruh	Kod	Mazmuni	Foydalanuvchiga ko'rinishi
Muqobil	E0	Ma'no, funksiya, registr va struktura yaqin	Ustuvor muqobil
Muqobil	E1	Grammatik yoki kategorial transformatsiya zarur	Qolip o'zgarishi
Muqobil	E2	Soha, aktant yoki registr bilan cheklangan	Kontekstual target
Muqobil	E3	Barqaror target yo'q, izohiy tarjima beriladi	Izoh orqali tarjima
Muqobil	E4	Tasdiqlangan target topilmagan	Muqobil tekshirilmoqda

Guru h	K od	Mazmuni	Foydalanuvchi a ko‘rinishi
Dalil	A	Tekshirilgan parallel yoki bevosita ikki tilli manba	Yuqori dalil
Dalil	B	Ikki tilda mustaqil attestatsiya va ekspert tasdig‘i	Tasdiqlangan kandidat
Dalil	C	Bir tomon tasdiqlangan, ikkinchisi kandidat	Ehtiyot belgisi
Tahrir	ve rifed	Ma‘no, ramka, target va manba tasdiqlangan	Asosiy qatlam
Tahrir	dis puted	Ekspertlar qarashi ajralgan	Bahsli variant

MUHOKAMA

Eksperimental tahlil kollokatsion lug‘at maqolasida “muqobil” ikki birlik orasidagi oddiy tenglik emas, yo‘naltirilgan va shartlangan aloqa ekanini ko‘rsatdi. Adamska-Salasek ta’kidlaganidek, bilingval ekvivalentlik ma‘no, qo‘llanish va kontekst kesishmasida yuzaga keladi [3; 4]. Shu sabab E1 yoki E2 kodi past sifat belgisi emas. u foydalanuvchiga muqobilning qaysi jihatda o‘zgarishini ochiq tushuntiradi.

Dalillanganlikning A-C darajalari leksikografik xulosalarni yetarli asosga ega bo‘lmagan qat’iy talqinlardan himoya qiladi. Korpusda ikki birlikning o‘z tillarida tabiiy qo‘llanishi ularning o‘zaro tarjimaviy muqobil ekanini avtomatik ravishda isbotlamaydi. Alohida tillardan olingan mustaqil qo‘llanish dalillari dastlab funksional muqobilni aniqlash imkonini bersa, parallel matn muayyan kontekstda birliklar o‘rtasidagi bevosita tarjimaviy munosabatni ko‘rsatadi. Biroq har ikki turdagi dalil ham mutaxassis ekspertizasidan o‘tkazilmasdan me’yoriy leksikografik xulosaga asos bo‘la olmaydi. Ushbu tamoyil korpusdan kollokatsiyalarni avtomatik ajratib olish hamda katta til modellari taklif qilgan muqobillarni tahrir va tekshiruv jarayoniga kiritishda ayniqsa muhimdir. [15; 16].

Q(c) profilida chastotani yakka mezon qilmaslik ham zarur. MI kam uchraydigan ekslyuziv juftlarni yuqoriga chiqarishi, t-score esa tez-tez takrorlanadigan umumiy birikmalarni ustun qo‘yishi mumkin. Dispersiya birlikning turli hujjat va janrlarga tarqalganini ko‘rsatadi, lekin semantik bir xillikni kafolatlamaydi [17-19]. Shu sabab statistik signal ma‘no, sintaktik bog‘lanish va registr tahlili bilan birga o‘qiladi.

Mikrostrukturaning qatlamli bo‘lishi turli foydalanuvchi ehtiyojini bir resursda muvofiqlashtiradi. Tarjimon tezkor target va to‘liq ramkani, til o‘rganuvchi misol hamda xato-ogohlantirishni, tadqiqotchi esa konkordans, manba va versiya tarixini ko‘rishi kerak. Elektron lug‘atdagi ko‘p ma’lumot o‘z-o‘zidan foyda bermaydi, topiluvchanlik va vazifaga mos ko‘rinish alohida loyihalanadi [9; 10; 20].

Yo‘nalish asimmetriyasi makrostrukturaga ham ta’sir qiladi. UZ→EN va EN→UZ alohida kirishlar, alohida ustuvor targetlar va alohida qidiruv logiga ega bo‘lishi lozim. Teskari havola ikki maqolani bog‘laydi, biroq ularni aynanlashtirmaydi. Bu yondashuv foydalanuvchiga bir tomondagi keng qamrovli birlikning ikkinchi tilda bir nechta tor targetga ajralishini ko‘rsatadi.

Tahrir statusi lug‘atni yakunlangan kitob emas, versiyalanadigan ilmiy resurs sifatida ko‘rishga olib keladi. Yangi parallel manba topilganda B darajadagi yozuv A darajaga ko‘tarilishi, yangi kontekst target qamrovini toraytirishi yoki disputed holatini yuzaga keltirishi mumkin. O‘zgarish tarixini saqlash foydalanuvchi ishonchi va ilmiy reproduktivlikning shartidir [11; 12; 21].

Tadqiqot to‘rtta eksperimental juftlik bilan cheklangan. Ularning kodlari butun lug‘at uchun empirik taqsimot deb talqin qilinmaydi. Modelning keyingi verifikatsiyasi katta qatlamlangan tanlanma, kamida ikki mustaqil ekspert, foydalanuvchi sinovi va real qidiruv jurnali asosida

o'tkazilishi kerak. Nizoli yozuvni chiqarib tashlash emas, disputed holatida saqlash keyingi tadqiqot uchun ko'proq ma'lumot beradi.

XULOSA

Ikki tilli kollokatsion lug'atda muqobil tayanch ma'no, to'liq grammatik ramka, semantik funksiya, registr va yo'nalish birligida tanlanishi lozim. Mustaqil ikki tilli attestatsiya parallel tarjima bilan tenglashtirilmaydi. U B darajadagi funksional kandidat sifatida qayd etilib, manba maqomi foydalanuvchidan yashirilmaydi. E0-E4 tizimi muqobilning struktur yaqinligi, transformatsiyasi, kontekstual cheklanishi yoki lakunar holatini ixcham, biroq izohlanadigan shaklda ifodalaydi. A-C dalil darajasi hamda "dastlabki", "ko'rib chiqilgan", "tasiqlangan", "bahsli" va iste'molan chiqarilgan" statuslari lug'at qarorining ishonchliligi va tahrir tarixini boshqarish imkonini beradi. *Pose a threat, take measures, reach an agreement* va *provide assistance* namunalari birikmani alohida so'zlar yig'indisi emas, ishtirokchilari va uslubiy xoslanishi bilan birga yo'naltirilgan tizim sifatida berish zarurligini ko'rsatdi. Taklif etilgan L = {manba birligi, ma'no, grammatik qolip, kommunikativ vazifa, tarjima tilidagi muqobil, muqobillik darajasi, uslubiy xoslanish, dalillanganlik darajasi, tahrir holati} tuzilmaviy modeli o'zbekcha-inglizcha kollokatsion lug'atni ma'lumotlari qayta tekshiriladigan, versiyalar asosida muntazam yangilanadigan hamda turli foydalanuvchilar ehtiyojiga moslashtiriladigan leksikografik resurs sifatida yaratish uchun asos bo'la oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Atkins B.T.S., Rundell M. The Oxford Guide to Practical Lexicography. Oxford: Oxford University Press, 2008. 553 p.
2. Svensén B. A Handbook of Lexicography. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. 535 p.
3. Adamska-Sałaciak A. Examining Equivalence // International Journal of Lexicography. 2010. Vol. 23, No. 4. P. 387-409.
4. Adamska-Sałaciak A. Equivalence, Synonymy, and Sameness of Meaning in a Bilingual Dictionary // International Journal of Lexicography. 2013. Vol. 26, No. 3. P. 329-345.
5. Benson M. The Structure of the Collocational Dictionary // International Journal of Lexicography. 1989. Vol. 2, No. 1. P. 1-14.
6. Benson M. Collocations and General-purpose Dictionaries // International Journal of Lexicography. 1990. Vol. 3, No. 1. P. 23-34.
7. Mel'čuk I. General Phraseology: Theory and Practice. Amsterdam: John Benjamins, 2023. 281 p.
8. Fisas B., Espinosa Anke L., Codina-Filbá J., Wanner L. CollFrEn: Rich Bilingual English-French Collocation Resource // MWE-LEX 2020. P. 1-12.
9. Chen P., Zhao C. The Treatment of Academic Lexical Bundles in Online English Monolingual Learners' Dictionaries // International Journal of Lexicography. 2022. Vol. 35, No. 3. P. 296-319.
10. Bothma T.J.D., Gouws R.H. Information Needs and Contextualization in Dictionaries Linked to e-Texts // Lexikos. 2022. Vol. 32, No. 2. P. 53-81.
11. Khokhlova M. Collocations in Russian Lexicography and Russian Collocations Database // Proceedings of LREC 2020. Marseille: ELRA, 2020. P. 3198-3206.
12. ISO 24613-1:2024. Language Resource Management - Lexical Markup Framework - Part 1: Core Model. Geneva: ISO, 2024.
13. Ibragimov J.Yo. O'zbek tili mustaqil leksemalarining xususiy birikuvchilari va ularning modellari: DSc diss. Qarshi, 2023. 237 b.
14. Mamaraximov S.M. Otlarning xususiy birikuvchilari va birikuvchanlik lug'atini tuzishning lingvistik asoslari: PhD diss. Navoiy, 2026. 151 b.
15. Lew R. Dictionaries and Lexicography in the AI Era // Humanities and Social Sciences Communications. 2024. Vol. 11. Art. 426.
16. Perri D., Fioravanti I., Gervasi O., Spina S. A Hybrid Method for the Identification of Candidate Collocations from Corpora // MWE-UD at LREC-COLING 2024. P. 138-146.

17. Church K.W., Hanks P. Word Association Norms, Mutual Information, and Lexicography // ACL Proceedings. 1989. P. 76–83.
18. Gries S.Th. Dispersions and Adjusted Frequencies in Corpora // International Journal of Corpus Linguistics. 2008. Vol. 13, No. 4. P. 403-437.
19. Ballance O.J. Methodological Considerations for the Use of Mutual Information // Research Methods in Applied Linguistics. 2022. Vol. 1, No. 3. Art. 100024.
20. Ptasznik B. More Examples May Benefit Dictionary Users // International Journal of Lexicography. 2023. Vol. 36, No. 1. P. 29-55.
21. Caruso V. Between Collocation and Colligation: An Experiment in Collaborative Lexicography // International Journal of Lexicography. 2024. Vol. 37, No. 1. P. 75–94.
22. GOV.UK. Longer behind bars for espionage in national security boost. 26.03.2026. <https://www.gov.uk/government/news/longer-behind-bars-for-espionage-in-national-security-boost>.
23. GOV.UK. Martyn's Law to ensure stronger protections against terrorism in public places. 19.12.2022. <https://www.gov.uk/government/news/martyns-law-to-ensure-stronger-protections-against-terrorism-in-public-places>.
24. GOV.UK. Find legal advice and information: Solve problems out of court. <https://www.gov.uk/find-legal-advice/solve-problems-out-of-court>.
25. GOV.UK. UK provides emergency aid to Afghanistan earthquake victims. 02.09.2025. <https://www.gov.uk/government/news/uk-provides-emergency-aid-to-afghanistan-earthquake-victims>.
26. Adliya vazirligi yuridik kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti. Elektr energiyasidan foydalanish qoidalarini buzish javobgarlikka sabab bo'ladi. 19.09.2025. <https://minjusttraining.uz/en/news/elektr-energiyasidan-foydalanish-qoidalarini-buzish-javobgarlikka-sabab-boladi>.
27. O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi. Milliy hisoblar statistikasi ma'lumotlaridan foydalanuvchilar diqqatiga. 03.06.2021. <https://stat.uz/uz/matbuot-markazi/qo-mita-yangiliklar/9689-milliy-hisoblar-statistikasi-ma-lumotlaridan-foydalanuvchilar-diqqatiga>.
28. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. O'zbekiston va Kuvayt yetakchilari keng ko'lamli sheriklikni rivojlantirish masalalarini muhokama qildilar. 17.02.2025. <https://president.uz/oz/lists/view/7876>.
29. O'zbekiston Respublikasi Hukumat portali. Iqtidorli yoshlar uchun imkoniyatlar kengaytiriladi. 28.03.2025. <https://gov.uz/news/view/42491>.

NON-VERBAL COMMUNICATION IN THE PROFESSIONAL ACTIVITIES OF INTERNAL AFFAIRS OFFICERS

Kenjaeva Fotima Takhirovna

Academy of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan, Doctor of Philosophy (PhD)

Abstract: This article examines the role of facial expressions and other non-verbal signals in the professional communication of internal affairs officers. It highlights the importance of kinesics in expressing emotions and improving communication effectiveness. The study emphasizes the need for officers to develop skills in interpreting and conveying information through facial expressions. It also demonstrates how facial movements transmit meaning and underlines the significance of paralinguistic features in internal affairs officers interaction.

Keywords: *kinesics, paralinguistics, proxemics, olfaction, auscultation, body language, linguistic unit.*

Аннотация: В статье рассматриваются особенности невербальной коммуникации в профессиональной деятельности сотрудников органов внутренних дел. Основное внимание уделяется кинесике, окулесике, проксемике и паралингвистическим средствам. На материале узбекских и английских литературно-детективных произведений анализируются мимика,

жесты и движения тела, а также их коммуникативные функции. Результаты исследования показывают, что невербальные средства позволяют выявлять эмоциональное состояние, отношение и коммуникативные намерения человека. Правильная интерпретация таких сигналов способствует развитию профессиональной коммуникативной компетенции сотрудников органов внутренних дел.

Ключевые слова: невербальная коммуникация, кинесика, окулесика, паралингвистика, жесты, мимика, профессиональная коммуникация.

Annotatsiya: Mazkur maqolada ichki ishlar organlar xodimlarining kasbiy muloqotida muloqot vositalari, xususan, kinesika, okulesika, proksemika va paralingvistik birliklarning o'zni tahlil qilinadi. Tadqiqotda o'zbek va ingliz tillaridagi adabiy-detektiv asarlar hamda kasbiy muloqot jarayonlari asosida yuz ifodalari, imo-ishoralar va tana harakatlarining muloqot funksiyalari o'rganilgan. Natijalar noverbal vositalar shaxsning emotsional holati, munosabati va muloqot niyatlarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Ularni to'g'ri talqin qilish ichki ishlar xodimlarning kasbiy muloqot kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: noverbal muloqot, kinesika, okulesika, paralingvistika, imo-ishora, yuz ifodasi, kasbiy muloqot.

INTRODUCTION

Contemporary linguistics has experienced considerable development, particularly in the study of non-verbal aspects of human communication. Paralinguistic phenomena are now increasingly regarded as an independent field of linguistic inquiry. Research in this area, commonly associated with paralinguistics, kinesics, and gesture studies, has gradually expanded and incorporated a number of new directions. Scientific sources identify between four and ten major types of non-verbal signals. Among them, paralinguistic features, oculesics, kinesics, haptics, and proxemics have received relatively greater scholarly attention. At the same time, such areas as gastics, chronemics, systemology, auscultation, and olfaction remain insufficiently investigated and require further systematic research [3, 362].

LITERATURE REVIEW AND METHODOLOGY

Within this broader framework, the examination of kinesic and oculesic elements in the professional communication of internal affairs officers is particularly important. One of the principal forms of non-verbal interaction is kinesics, which involves the transmission of information through gestures, facial expressions, posture, and bodily movements. Body language can therefore be regarded as an outward manifestation of a person's emotional and psychological condition.

Although internal speech or internal monologue may contribute to the regulation and effectiveness of human activity, communication is also significantly influenced by non-verbal behaviour. Such behaviour is often employed, consciously or unconsciously, to establish and maintain interpersonal contact. In this sense, body language represents a form of communication through which internal thoughts and emotional responses may be reflected externally.

The interpretation of bodily behaviour may also influence the course of interaction. For example, when a listener notices abrupt, tense, or unusual movements in an interlocutor, they may modify their own tone of voice or communicative strategy. Similarly, individuals who experience anxiety during communication may unconsciously use particular body movements as a means of reducing discomfort or overcoming psychological tension.

Burxanova describes kinesics as the study of gestures and bodily movements transmitted through the visual channel of communication. According to this interpretation, kinesics includes facial expressions, gestures, body movements, and individual behavioural characteristics that convey additional meaning during interpersonal interaction [1, 36].

The present research employed a qualitative content-analysis approach based primarily on descriptive, contextual, and observational data. The material selected for analysis included Uzbek and English literary-detective texts as well as direct observations of communication between law enforcement officers and citizens.

Morphological and contextual methods were applied in order to identify, classify, and systematize kinesic and paralinguistic units found in the selected material.

The data collection process focused on identifying facial expressions, gestures, bodily movements, and other forms of non-verbal behaviour represented in literary texts. The identified elements were subsequently classified according to such categories as kinesics, oculesics, proxemics, and paralinguistic features. Their frequency and distribution were then compared in Uzbek and English textual materials in order to determine their communicative and emotional functions.

In addition, descriptions of non-verbal behaviour were compared with dictionary definitions, relevant academic studies, and observations from professional practice. Such cross-referencing contributed to a more precise interpretation of kinesic and paralinguistic phenomena.

The professional responsibilities of law enforcement officers frequently involve communication in stressful, unpredictable, and potentially dangerous circumstances. For this reason, officers must remain aware of the need to maintain situational control, professional authority, and readiness to take appropriate action when dealing with offenders. Incorrect interpretation of a suspect's or offender's non-verbal behaviour, whether such behaviour is intentional or unconscious, may result in an inappropriate response and create additional risks. Consequently, effective professional communication requires law enforcement personnel to develop strong practical skills in interpreting verbal and non-verbal signals.

RESULTS AND DISCUSSION

During interactions with citizens, law enforcement officers may obtain important information by observing facial expressions and bodily movements. Raised eyebrows, compressed lips, a furrowed forehead, changes in eye movement, and similar signals can indicate a person's emotional state or reaction to a particular situation. Even minor changes in facial expression may carry meaningful information during face-to-face communication.

Discussing communicative means in the French language, Sh. Bally emphasized that gestures, posture, bodily movement, and facial expressions can communicate meanings with a degree of clarity comparable to that of linguistic signs [2, 51].

Facial signals are produced through the coordinated movement of various parts of the face, including the lips, eyes, eyebrows, tongue, teeth, nose, and facial muscles. These movements may express different emotional states. J. Frua-Wittmann, for instance, describes anger as being associated with such features as a furrowed brow, widened eyes, flaring nostrils, raised eyebrows, exposed lower teeth, an open mouth, and upward movement of the lips [5, 151].

This type of emotional expression can also be observed in literary discourse. In the following example, the character's furrowed eyebrows indicate emotional tension and irritation:

"Mahmud Ahmedovich's thick eyebrows furrowed. His long, dark face took on a serious expression. This meant that he was nervous" (I. Nishonov, "The Sold Conscience").

A similar facial gesture occurs in Agatha Christie's "And Then There Were None": "The judge's eyebrows rose. He said in the famous acid tones that Counsel

knew so well." In another formulation, the judge raises his eyebrows while speaking in a sarcastic manner, creating an impression of disapproval and superiority.

The "Explanatory Dictionary of the Uzbek Language" defines the verb 'hurpaymoq' as assuming an unattractive or gloomy appearance. On the basis of this definition, the linguistic unit may be associated with an unusual, unpleasant, or emotionally marked appearance of a person, animal, or object. In the expression 'qalin qoshlari hurpaydi', the lexical combination functions as an indicator of a negative emotional condition.

English explanatory dictionaries provide a comparable interpretation of the expression 'raise one's eyebrows', which means to move the eyebrows upward in order to indicate surprise, doubt, or disapproval. For example: "Really?" she said, raising her eyebrows [6, 604].

The results of the morphological analysis conducted within the present study demonstrate that approximately one hundred kinesic units and their descriptive forms were identified in the selected literary-detective texts. Such units accounted for approximately 14.40% of the material examined in Uzbek literary works and 10.02% in the English sources.

The analyzed texts also contain numerous descriptions of physiological and facial changes, including blushing, paleness, and other visible alterations in facial appearance. At present, such reactions have not been assigned a single universally accepted terminological classification in the relevant scientific literature. They are generally associated with psychosomatic processes as well as skin and autonomic nervous-system reactions [4, 22].

It is widely recognized that emotionally significant information may influence an individual's psychological condition and produce observable changes in facial skin colour. Such manifestations may include paleness, reddening, darkening, or localized colour changes in particular areas of the face. These reactions can be caused by nervous tension, mental exhaustion, psychological pressure, or intense emotional experiences.

A literary example of this phenomenon can be found in Erich Maria Remarque's "All Quiet on the Western Front". Under the influence of an emotionally significant situation, the character's facial appearance changes: "Tjaden comes up with a flushed face. He is so excited that he stutters. 'Himmelstoss is on his way,' he stammers. 'He's

coming to the front!'" The flushed face and disrupted speech in this episode function as visible indicators of heightened emotional excitement.

The analysis demonstrates that non-verbal behaviour contributes significantly to the transmission of emotional, psychological, and contextual information. In professional communication, such signals may complement spoken language and help law enforcement officers interpret the emotional state, intentions, or reactions of an interlocutor. Therefore, the ability to recognize and correctly interpret kinesic and paralinguistic features can be considered an important component of professional communicative competence.

CONCLUSION

Non-verbal means of communication play a significant role in the study of professional interaction among law enforcement personnel in both educational and practical settings. Their importance is determined not only by the need to develop effective professional communication skills but also by the broader requirements of law enforcement activity, including social adaptation, interpersonal interaction, situational awareness, and professional discipline.

A systematic understanding of kinesic, oculesic, proxemic, and paralinguistic features can contribute to the improvement of communicative competence among future and practicing law enforcement officers. The ability to interpret gestures, facial expressions, posture, and other behavioural signals may assist officers in understanding citizens more accurately, identifying emotional reactions, preventing misunderstandings, and selecting an appropriate communicative strategy.

Thus, the study of non-verbal communication should be regarded as an important component of professional training for law enforcement personnel. Its integration into language education and specialized professional courses may contribute to the development of more effective, controlled, and context-sensitive communication in the activities of internal affairs officers.

REFERENCES

1. Бурханова М. Ольфактор лингвистика. Фергана, 2022. – Б. 36.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М., 1955. – С. 51.
3. Дронова А.Л. Специфика передачи невербальных способов коммуникации в художественном тексте (на материале произведений И.С.Тургенева). Автореф.дисс... док. филол.наук. – М., 2000. – С. 362.

4. Музычук Т.Л. Структурно-семантическая организация и языковые средства выражения невербальной речи персонажа в эмоциональном диалоге художественной прозы: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 2004. – С. 22.
5. Frois-Wittman J. The judgement of facial expression // Journal of Experimental Psychology, 1930. Vol. 13. – Pp. 113-151.
6. Longman dictionary of contemporary English. Pearson Education Limited. England, 2009. – Pp. 604.
7. Kenjaeva F. The usage of slangs in communication among cadets.
https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=1en7nDAAAAAJ&citation_for_view=1en7nDAAAAAJ:9yKSN-GCB0IC

TRENDS IN THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AMONG ACCOUNTING AND AUDITING STUDENTS IN KAZAKHSTAN

Khanatov Talgat

Senior Lecturer Turan Astana University

tskhanatov@mail.ru

Abstract. *The rapid development of artificial intelligence (AI) is transforming higher education and reshaping professional training in accounting and auditing. In Kazakhstan, the digitalization of the economy and the increasing application of intelligent technologies in financial analysis, accounting, auditing, and business decision-making create new requirements for the professional competencies of future specialists. This study examines current trends in the use of artificial intelligence among university students majoring in Accounting and Auditing in Kazakhstan and considers the educational opportunities and challenges associated with the integration of AI into their professional training. The study focuses on the use of generative AI and other intelligent digital tools for academic learning, information retrieval, data analysis, preparation of accounting-related tasks, interpretation of financial information, problem-solving, and the development of professional competencies. Particular attention is paid to students' AI literacy, frequency and purposes of AI use, perceived usefulness, trust in AI-generated information, critical evaluation skills, and awareness of academic integrity and ethical principles. The study also considers potential risks associated with excessive reliance on AI, including inaccurate or fabricated information, reduced independent reasoning, data confidentiality concerns, algorithmic bias, and inappropriate use of AI-generated content in academic assignments. The analysis suggests that the effective integration of artificial intelligence into accounting and auditing education requires a transition from the uncontrolled use of AI tools toward their pedagogically justified, transparent, ethical, and professionally oriented application. Higher education institutions should develop students' ability not only to use AI technologies but also to critically evaluate AI-generated outputs, verify financial and accounting information, protect confidential data, comply with academic integrity requirements, and maintain professional judgment. The findings can contribute to the development of AI-oriented teaching strategies, curricula, and methodological recommendations for improving the digital and professional competencies of future accounting and auditing specialists in Kazakhstan.*

Keywords: *artificial intelligence; generative AI; accounting education; auditing education; accounting and auditing students; higher education; Kazakhstan; AI literacy; digital competencies; academic integrity; professional judgment; digital transformation.*

Artificial intelligence (AI) has become one of the major drivers of digital transformation in contemporary society, influencing education, business, finance, accounting, and auditing. The rapid development of generative AI, machine learning, intelligent data analytics, and automated decision-support systems is changing not only the technological environment of professional activity but also the competencies expected from university graduates. Higher education institutions are therefore facing the need to reconsider traditional approaches to professional training and to prepare students for responsible and effective interaction with AI-based technologies. The transformation is particularly significant for accounting and auditing. These professional fields have traditionally involved the collection, classification, processing, verification, analysis, and interpretation of large volumes of financial and non-financial information. AI technologies can support the automation of routine processes, identification of patterns and anomalies, analysis of financial information, risk assessment, forecasting, and preparation of analytical materials. As a result, the professional roles of accountants and auditors are gradually shifting from predominantly routine information-processing activities toward analytical, interpretative, advisory, and decision-support functions.

These developments create new requirements for the professional preparation of Accounting and Auditing students. Knowledge of accounting principles, financial reporting, taxation, auditing procedures, and professional standards remains fundamental. However, contemporary graduates increasingly require additional competencies related to digital technologies, data analysis, AI literacy, critical thinking, information verification, cybersecurity, data privacy, and ethical decision-making. Thus, the integration of AI into accounting education should be considered not simply as the introduction of a new technological instrument but as part of a broader transformation of professional competence.

Generative AI has accelerated this process in higher education. Students can use AI-based systems to search for and structure information, explain complex concepts, summarize academic materials, generate examples, support problem-solving, analyze data, prepare drafts, and receive immediate feedback. In Accounting and Auditing programs, such technologies may assist students in understanding accounting concepts, examining financial statements, working through case studies, interpreting financial indicators, exploring audit scenarios, and developing analytical skills.

Materials And Methods

The study employed a mixed conceptual and empirical research framework to examine current trends in the use of artificial intelligence (AI) among university students majoring in Accounting and Auditing in Kazakhstan. The methodological framework was based on systemic, competence-based, student-centered, and interdisciplinary approaches. These approaches made it possible to consider AI not only as a technological tool but also as an emerging component of students' academic practices and future professional competencies.

The research design focused on several interrelated dimensions: students' experience of using AI tools, purposes of use, perceived usefulness, AI literacy, critical evaluation of AI-generated information, ethical awareness, academic integrity, and perceptions of the professional relevance of AI in accounting and auditing.

The following methods were employed:

1. **Literature analysis.** Scientific publications concerning artificial intelligence in higher education, accounting education, auditing, digital transformation, generative AI, professional competencies, and academic integrity were reviewed and systematized.
2. **Comparative analysis.** Traditional educational practices were conceptually compared with AI-supported approaches to learning and professional problem-solving.
3. **Questionnaire method.** A structured questionnaire can be used to examine students' frequency of AI use, preferred AI applications, purposes of use, perceived benefits, perceived risks, and attitudes toward the integration of AI into Accounting and Auditing curricula.
4. **Content analysis.** Students' responses to open-ended questions can be classified according to recurring themes, including learning efficiency, information retrieval, financial analysis, problem-solving, ethical concerns, reliability, and professional application.

5. **Statistical analysis.** Quantitative survey data should be analyzed using descriptive statistics, including frequencies, percentages, means, and standard deviations. Depending on the research questions, inferential procedures may be applied to examine differences between groups and relationships among variables.

Main Research Indicators

The proposed analytical framework includes the following dimensions:

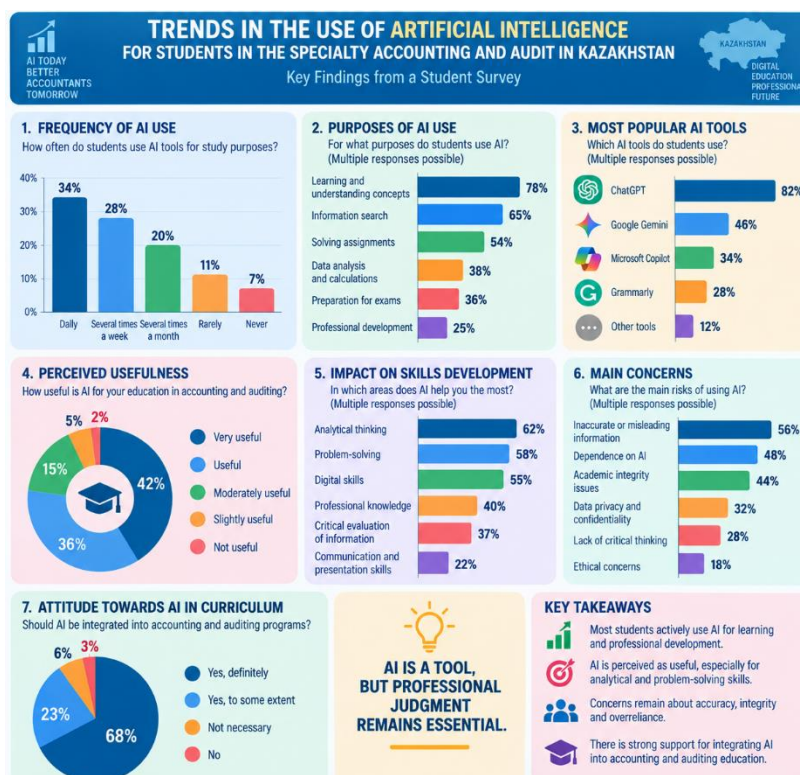
Dimension	Indicators
AI usage	Frequency and types of AI tools used
Educational use	Learning, explanation, information search, assignment support
Professional use	Accounting tasks, financial analysis, audit-related problem-solving
AI literacy	Understanding capabilities and limitations of AI
Critical evaluation	Verification and assessment of AI-generated information
Ethical awareness	Responsible use, transparency, privacy
Academic integrity	Appropriate use and disclosure of AI assistance
Professional readiness	Ability to integrate AI with professional judgment

Results

The analysis indicates a growing role of artificial intelligence in the educational practices of Accounting and Auditing students. AI-based technologies can be used for information retrieval, explanation of complex concepts, summarization, preparation and structuring of academic materials, generation of examples, analysis of problems, and support for independent learning. From the perspective of accounting education, AI has particular potential in activities involving structured and unstructured financial information. Students can use AI-assisted tools to explore accounting concepts, interpret financial indicators, compare alternative solutions, identify patterns in datasets, and develop explanations of financial processes. In auditing education, AI may support learning activities related to risk identification, analytical procedures, examination of unusual patterns, interpretation of audit scenarios, and discussion of internal control issues. However, these applications require careful verification because an AI-generated response cannot automatically be considered accurate or compliant with accounting and auditing standards.

The analysis identified several major trends:

First, AI is moving from an information-search tool toward a learning assistant. Students increasingly have access to systems capable of explaining concepts, generating examples, providing feedback, and supporting problem-solving.

Second, generative AI creates opportunities for personalized learning. Students can request explanations at different levels of complexity and receive immediate assistance when working independently.

Third, the professional relevance of AI is increasing. Future accountants and auditors are likely to interact with automated data processing, intelligent analytics, anomaly detection, decision-support systems, and AI-assisted financial technologies.

Discussion

The findings demonstrate that the integration of artificial intelligence into accounting and auditing education should be considered within the broader digital transformation of the profession. AI is not simply an additional educational technology; it is increasingly connected with changes in the competencies expected from future financial professionals. One of the major educational advantages of AI is its capacity to support individualized learning. Students can use AI to clarify difficult concepts, receive additional explanations, generate practice tasks, and explore alternative approaches to solving accounting problems. This may contribute to greater learner autonomy and provide additional support outside formal classroom hours.

However, accessibility does not necessarily imply educational effectiveness. If students use generative AI primarily to obtain completed answers, its use may reduce opportunities for independent reasoning. This issue is especially important in accounting and auditing, where professional competence depends on the ability to interpret evidence, apply standards, identify inconsistencies, assess risk, and exercise professional judgment.

Therefore, AI literacy should be distinguished from simple AI use. A student who frequently uses generative AI is not necessarily competent in working with artificial intelligence. AI literacy should include the ability to formulate appropriate queries, understand the limitations of models, verify outputs using authoritative sources, identify potential errors and bias, protect sensitive information, and transparently disclose AI assistance when required.

Professional judgment is particularly important in accounting and auditing. Although AI can process information rapidly and identify patterns, responsibility for professional decisions remains with qualified specialists. For this reason, students should be taught to use the following logic:

AI-generated output → Critical evaluation → Verification against authoritative sources → Professional interpretation → Human decision.

This approach positions AI as a supporting instrument rather than a replacement for professional reasoning. The use of generative AI also creates ethical challenges. Students may submit AI-generated content as their own work, use fabricated references, or enter confidential financial information into external systems without understanding privacy implications.

Universities therefore need clear policies explaining acceptable and unacceptable AI practices. Assessment strategies should increasingly evaluate students' reasoning processes, ability to justify decisions, verification of sources, and application of professional knowledge rather than relying exclusively on outputs that can easily be generated automatically.

For Kazakhstan, these developments are particularly relevant in the context of digital transformation and modernization of higher education. Accounting and Auditing programs need to respond to changes in both educational technologies and professional practice.

Curricula may benefit from integrating topics such as:

AI literacy → Data analytics → Automated accounting → AI-assisted auditing → Ethical AI → Cybersecurity and data privacy → Professional judgment.

Such integration should not necessarily require replacing fundamental accounting subjects. Instead, AI-related competencies should complement knowledge of financial accounting, management accounting, taxation, auditing, financial reporting, and professional ethics.

The educational objective should therefore be to prepare specialists who can combine *professional accounting knowledge + digital competence + critical thinking + ethical responsibility + AI literacy*.

Conclusion

Artificial intelligence is becoming an increasingly significant factor in the transformation of higher education and professional training in accounting and auditing. The analysis demonstrates that AI technologies offer substantial opportunities for supporting students' learning, improving access to information, facilitating financial data analysis, personalizing educational experiences, and developing digital competencies. At the same time, the educational value of artificial intelligence depends on how it is used. Uncritical reliance on AI-generated information may create risks associated with inaccurate information, fabricated sources, reduced independent reasoning, inappropriate academic practices, data privacy, and insufficient development of professional judgment. The study therefore emphasizes that the integration of AI into Accounting and Auditing programs in Kazakhstan should be systematic, pedagogically justified, and ethically responsible. Students need to develop not only technical skills in using AI tools but also the capacity to critically evaluate generated information, verify data against reliable professional sources, comply with academic integrity requirements, and understand the limitations of automated systems. A key principle for professional education can be expressed as follows:

AI literacy + Accounting knowledge + Critical thinking + Professional judgment + Ethical responsibility = AI-ready accounting and auditing professional. Higher education institutions should consequently develop clear policies regarding AI use, incorporate AI literacy into curricula, train teaching staff, revise assessment approaches, and create practice-oriented learning activities that demonstrate both the capabilities and limitations of artificial intelligence.

Future empirical research should investigate patterns of AI use among Accounting and Auditing students across universities in Kazakhstan and examine differences according to year of study, digital competence, academic performance, and previous experience with AI. Longitudinal research would also make it possible to determine how AI-related competencies develop during university education and how they subsequently influence graduates' professional readiness.

REFERENCES

1. Fedyk, A., Hodson, J., Khimich, N., & Fedyk, T. (2022). Is artificial intelligence improving the audit process? *Review of Accounting Studies*, 27, 938–985. <https://doi.org/10.1007/s11142-022-09697-x>
2. Rikhardsson, P. (2022). Artificial intelligence and auditing in small- and medium-sized firms: Expectations and applications. *AI Magazine*. <https://doi.org/10.1002/aaai.12066>

3. Wood, D. A., Achhpilia, M. P., Adams, M. T., Aghazadeh, S., Akinyele, K., Akpan, M., et al. (2023). The ChatGPT artificial intelligence chatbot: How well does it answer accounting assessment questions? *Issues in Accounting Education*, 38(4), 81–108. <https://doi.org/10.2308/ISSUES-2023-013>
4. Haugland Sundkvist, C., & Kulset, E. M. (2024). Teaching accounting in the era of ChatGPT – The student perspective. *Journal of Accounting Education*, 69, 100932. <https://doi.org/10.1016/j.jaccedu.2024.100932>
5. Tharapos, M. (2025). Generative AI in accounting education: Evaluating ChatGPT's role in assessment and skill development. *Accounting & Finance*. <https://doi.org/10.1111/acfi.70051>
6. Zhou, A., & Luo, Y. (2025). Exploring the impact of generative AI on student learning in accounting. *Journal of Accounting Education*, 72, 100982. <https://doi.org/10.1016/j.jaccedu.2025.100982>

O‘ZBEK XALQ ALLALARINING GENDER ASPEKTLARI: MAZMUN VA IFODA TAHLILI

Husanova Shohsanam Erkinovna

O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti
katta o‘qituvchisi

Annotatsiya . Ushbu maqolada o‘zbek xalq allalarining gender aspektlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda allalardagi erkaklik va ayollik obrazlari, ularning ijtimoiy rollar orqali aks etishi, shuningdek, til va ifoda vositalari orqali gender stereotiplarning shakllanishi yoritilgan. Maqola o‘zbek xalqining madaniy tafakkuri, tarbiyaviy qadriyatlarini va ona so‘zining poetik kuchi orqali gender tafovutlarning qanday namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek allalari, gender aspekt, erkaklik, ayollik, xalq og‘zaki ijodi, poetik tahlil, lingvokulturologiya.

Annotation . This article analyzes the gender aspects of Uzbek folk lullabies. It explores the representation of masculinity and femininity through social roles, linguistic expression, and poetic imagery. The study highlights how gender stereotypes and cultural values are reflected in lullabies, revealing the connection between language, culture, and upbringing in Uzbek society.

Keywords: Uzbek lullabies, gender aspect, masculinity, femininity, folklore, poetic analysis, linguistic culture.

Аннотация . В данной статье рассматриваются гендерные аспекты узбекских народных колыбельных песен. Анализируется отражение мужских и женских образов через социальные роли, языковые средства и поэтические выражения. Показано, как в колыбельных песнях находят отражение культурные ценности и гендерные стереотипы узбекского общества.

Ключевые слова: узбекские колыбельные, гендерный аспект, мужественность, женственность, фольклор, поэтический анализ, лингвокультурология.

KIRISH

O‘zbek xalq og‘zaki ijodining eng nozik, badiiy jihatdan mukammal va qadimiy qatlamini tashkil etuvchi janrlardan biri — bu alla janridir. Allalar o‘zining tabiiy, samimiy va estetik shakli bilan xalqning ma’naviy olamida alohida o‘rin egallaydi. Ular asrlar davomida nafaqat bolani ovutish, tinchlantirish yoki uxlatish vositasi bo‘lib xizmat qilgan, balki ona va jamiyatning ruhiy holatini, ijtimoiy qarashlarini, milliy tafakkurini va ma’naviy qadriyatlarini o‘zida mujassam etgan badiiy matn sifatida shakllangan. Shu sababdan, allalarni faqat folklor yoki musiqiy namuna sifatida emas, balki madaniy, ijtimoiy va lingvistik fenomen sifatida o‘rganish zarurdir.

Allalar orqali xalq o‘zining dunyoni idrok etish tarzi, insonlar o‘rtasidagi munosabatlarga bergan bahosi, ona va bola, ayol va erkak o‘rtasidagi ijtimoiy-psixologik aloqalar haqidagi

qarashlarini avloddan avlodga yetkazib kelgan. Bu jihatdan allalar milliy ong va ruhiyatning arxetipik darajasini ifodalovchi eng qadimiy matnlardan biri hisoblanadi.

Allalarda mujassam bo'lgan til, ohang, ritm va mazmun uyg'unligi xalqning estetik didi, ma'naviy qadriyati va madaniy xotirasining mahsulidir. Har bir alla matni — bu bir tomondan ona mehrining poetik shakli, ikkinchi tomondan esa milliy gender tasavvurlarining ifodasidir. Shuning uchun allalarni gender aspektida o'rganish — ularni faqat lirik qo'shiq emas, balki ijtimoiy-madaniy hodisa sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Gender aspekti allalarni tahlil qilishda markaziy o'rinni egallaydi, chunki u bu janrning asosiy savollariga javob topish imkonini beradi:

“Kim kuylaydi?” — ya'ni allani kim yaratadi va kimning ovozi orqali u avlodlarga yetkaziladi?

“Kim uchun kuylanadi?” — allaning adresati kim: o'g'il bola, qiz bola, yoki jamiyatning o'zi?

“Qanday obrazlar ifodalanadi?” — unda ayol, erkak, ona, ota, bola, jamiyat qanday ramziy shaklda tasvirlanadi?

Ushbu savollar allaning gender xususiyatlarini, ijtimoiy rollarni va madaniy stereotiplarni aniqlashda metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Odatda alla ayol tomonidan — ona yoki buvi tomonidan kuylanadi. Shu sababli u, birinchi navbatda, ayollik fenomenining badiiy ifodasi, ayolning ruhiy kechinmalari, orzulari, qo'rquvlari va umidlarini ifoda etuvchi poetik maydondir. Shu bilan birga, allalarda erkak obrazlari — ota, aka, yoki qahramon sifatida tasvirlanib, jamiyatda erkaklikning kuch, himoya va mas'uliyat ramzi sifatidagi an'anaviy talqinini ifodalaydi. Shunday qilib, alla janrida ayollik va erkaklik ramzlari bir-birini to'ldiruvchi ikki qutb sifatida qaror topgan.

Allaning mazmuniy qatlamida ayollik va erkaklikning uyg'unligi — bu faqat jinsiy farqlanish emas, balki insoniy mohiyat, mehr, sabr, himoya, fidoyilik va kuch singari universal qadriyatlarning ramziy ifodasidir. Shu jihatdan qaraganda, o'zbek xalq allalari gender muvozanatining o'ziga xos timsoli sifatida namoyon bo'ladi.

Gender aspektida olib borilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, allalar o'zbek xalqining gender tafakkuri, sotsiokulturologik modeli va til madaniyatini chuqur aks ettiradi. Ularning leksik-semantik tizimida ayollik va erkaklik belgilarini ifodalovchi epitetlar, metaforalar, sinonimik qatamlar juda boy. Bundan tashqari, allalarda ayolning ijtimoiy mavqei, onalik institutining muqaddasligi, erkakning mehnat va himoya rolini ifodalovchi qatamlar aniq ko'rinadi.

Demak, o'zbek allalarini gender aspektida o'rganish — bu faqat folklor tahlili emas, balki milliy madaniyat, ijtimoiy psixologiya, lingvokulturologiya va estetik tafakkurni kompleks yondashuv asosida o'rganishdir.

Alla janrida ifoda etilgan gender mazmun millatning ayol va erkakka bo'lgan tarixiy munosabatini, shuningdek, zamonaviy o'zgarishlar jarayonida bu obrazlarning qay tarzda talqin etilayotganini anglashga imkon beradi.

Shu bois, o'zbek allalarini lingvistik, poetik va gender aspektida chuqur tahlil etish nafaqat filologik, balki madaniyatshunoslik, sotsiologik va psixolingvistik nuqtayi nazardan ham muhim ilmiy ahamiyatga ega. Bu yo'nalishdagi tadqiqotlar xalqning mentalitetini, onalik konsepsiyasini, erkaklik idealini va umuman, milliy identitetni yanada mukammalroq ochib beradi.

O'zbek allalarida ayol obrazi, avvalo, ona timsolida namoyon bo'ladi. Ona – mehr, sabr, himoya va fidoyilik ramzi sifatida tasvirlanadi. Uning ovozida mehr, qo'shig'ida esa duolar yashiringan.

*“Alla, bolam, alla,
Ko'zing yumgin halla,
Oq yuvib, oq taragan
Onang seni alla.”*

Bu misralarda ona o'z farzandini poklik, or-nomus va tinchlik timsolida tarbiyalaydi. Ayollik obrazi shu tarzda ma'naviy go'zallik, mehribonlik, muloyimlik bilan ifodalanadi. Shu bilan birga, ayrim allalarda ayolning hayotiy iztiroblari ham seziladi: eri urushda, o'zi yolg'iz, biroq baribir bolaning kelajagiga ishonch bilan qaraydi. Bu — ayollikning bardoshi va matonatini ko'rsatadi.

O'zbek xalq allalarida erkak obrazlari ko'pincha ota, aka yoki posbon timsollarida tilga olinadi. Ushbu obrazlar xalq tasavvurida kuch, himoya, mehnat va tayanch ramzlari sifatida shakllangan. Allalarda erkak shaxs ko'pincha uy-ro'zg'orning mustahkam tayanchi, oila himoyachisi va farovonlik yaratuvchisi sifatida tasvirlanadi. Ularning ishtiroki matnda to'g'ridan-to'g'ri ifoda topmasa-da, ularning mavjudligi ona tilidan, mehrli duo va tilaklar orqali sezilib turadi. Erkak obrazlari o'zbek allalarida har doim mas'uliyat, mardlik, himoya va kuch bilan bog'liq bo'lgan. U bola uchun nafaqat otalik timsoli, balki hayotiy ideal — kuchli, adolatli, mehnatkash inson sifatida tasvirlanadi. Shu jihatdan allalar bolaning gender ijtimoiylashuvining dastlabki manbalaridan biri sifatida muhim ahamiyatga ega.

Erkak obrazining poetik talqinida harakat, faoliyat, tashabbus va himoya semantik maydonlari yetakchi o'rinni egallaydi. Masalan, "otang keldi", "ishdan qaytdi", "tog'da mehnat qildi", "bozorga bordi", "non olib keldi" kabi fe'llar orqali erkak obrazining faol hayotiy roli ta'kidlanadi. Bu leksik-semantik birliklar o'zbek xalq tafakkuridagi erkaklik konsepsiyasini — ya'ni himoya va mehnat orqaligina oila tinchligi ta'minlanishi haqidagi qadimiy qarashni ifodalaydi.

Bundan tashqari, erkak obrazlari allalarda kelajak umidi sifatida ham talqin etiladi. Ona o'z o'g'liga qarata allalar kuylarkan, uni "botir", "yigit", "qahramon", "otangdek bo'lgan" kabi so'zlar bilan duo qiladi. Bu orqali bola ongiga mardlik, kuch, jasorat, himoyachilik kabi gender qadriyatlar singdiriladi.

Allalarda gender ifodasi ko'pincha leksik, morfologik va stilistik vositalar orqali beriladi. Masalan, o'g'il bolaga nisbatan "botir", "kuchli", "qahramon" so'zlari ishlatilsa, qiz bolaga "go'zal", "latofatli", "shirinso'z" kabi sifatlar xosdir.

Shuningdek, intonatsiya va ritmik tuzilma ham gender farqini his ettiradi: o'g'il bolaga atalgan allalar kuchliroq, dinamik ohangda; qiz bolalarnikida esa yumshoqlik, liriklik ustun.

Allalar o'zbek xalqining ijtimoiy ongida gender qadriyatlarni shakllantiruvchi eng dastlabki vositadir. Bola allani eshitish jarayonida onaning muhabbatini, otaning qadrini, mehnatning sharafigini, ayollikning mehrini his etadi. Shu bois, allalar – milliy tarbiya tizimining poetik poydevoridir. Zamonaviy jamiyatda bu qadriyatlar o'zgarayotgan bo'lsa-da, allalardagi gender uyg'unlik — ya'ni ayollik va erkaklikning bir-birini to'ldiruvchi tabiati — hanuz ahamiyatini yo'qotmagan.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek xalq allalari nafaqat badiiy go'zalligi, balki gender mazmunining tabiiy va samimiy ifodasi bilan ham qadrlidir. Ular orqali millatimiz ayollik va erkaklikning hayotiy uyg'unligini, mehr va mas'uliyatning o'zaro bog'liqligini avloddan-avlodga yetkazib keladi.

Shunday qilib, allalar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'zbek xalqining gender qarashlari ona so'zi, xalq qo'shig'i va madaniy xotirada uyg'un holda namoyon bo'ladi. Bu esa ularni nafaqat folklor, balki lingvokulturologik meros sifatida ham chuqur o'rganishga arziydigan janr ekanligini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Karimov, M. (2018). O'zbek xalq allalarining poetik xususiyatlari. Toshkent: Fan nashriyoti.
2. Saidova, N. (2020). Gender lingvistikasining nazariy asoslari. Toshkent: Universitet nashriyoti.
3. Abdullaeva, M. (2019). Xalq og'zaki ijodi va milliy mentalitet. Samarqand: Registon nashriyoti.
4. G'afurova, Z. (2021). Allalarda ona timsoli va uning ifodasi. Til va madaniyat jurnali, №3.
5. Saidov, S. (2023). O'zbek allalarining lingvokulturologik tahlili. TMI ilmiy axborotnomasi.

MODERN METHODS OF WORKING WITH TEXT IN THE DEVELOPMENT OF READING LITERACY OF YOUNGER SCHOOLCHILDREN

Toibazarova Nagimash¹

t-nagima@mail.ru

Sagatbekkyzy Zhansulu²

Eurasian Humanities Institute named after A. Kussainov¹⁻²

Abstract. *The article examines modern methods of working with text aimed at developing reading literacy among younger schoolchildren. Particular attention is paid to teaching strategies that contribute to conscious reading, text comprehension, interpretation, critical thinking, and the ability to extract and apply information obtained from different types of texts. The study considers interactive, problem-based, creative, and digital methods of working with literary and informational texts in primary education. Methods such as prediction, questioning, semantic analysis, text visualization, graphic organizers, concept mapping, and reflective reading are discussed as effective tools for improving pupils' reading skills. The importance of selecting age-appropriate texts and organizing systematic pre-reading, while-reading, and post-reading activities is emphasized. The article also highlights the changing role of the primary school teacher, who acts as a facilitator of meaningful reading and encourages pupils to express opinions, formulate conclusions, compare information, and substantiate their responses using textual evidence. It is concluded that the systematic integration of contemporary text-based teaching methods into primary education contributes to the development of reading literacy, cognitive activity, independent learning skills, and pupils' motivation to read.*

Keywords: *reading literacy, younger schoolchildren, primary education, text comprehension, reading strategies, text analysis, critical thinking, interactive teaching methods, meaningful reading, reading competence.*

INTRODUCTION

Reading literacy is one of the fundamental components of functional literacy and an essential condition for successful learning at all stages of education. In primary school, reading is transformed from a basic technical skill into an important instrument for acquiring knowledge, understanding information, developing critical thinking, and participating effectively in educational activities. Therefore, the development of reading literacy among younger schoolchildren is one of the priority objectives of contemporary primary education.

Modern approaches to reading literacy extend beyond reading fluency and the literal reproduction of textual information. A pupil is expected to understand the meaning of a text, identify its main idea, locate relevant information, establish relationships between different parts of the text, make inferences, interpret the author's message, evaluate information critically, and apply acquired knowledge in new situations. These abilities are particularly important in the contemporary information environment, where children encounter not only traditional printed texts but also digital, visual, informational, and multimodal materials.

The primary school years represent an important period for developing a conscious and meaningful approach to reading. At this stage, pupils acquire basic strategies for interacting with texts and gradually learn to formulate questions, predict content, distinguish essential information from secondary details, compare facts, draw conclusions, and express their own interpretations. Difficulties in developing these abilities at the primary level may subsequently affect pupils' achievement across different academic subjects because understanding written information is necessary for successful learning in almost every area of the curriculum.

In this context, the teacher's selection of appropriate methods for working with texts becomes particularly significant. Traditional approaches based primarily on reading, retelling, and answering reproductive questions do not always provide sufficient opportunities for developing higher-order comprehension skills. Contemporary teaching practice therefore requires methods that actively involve pupils in the process of constructing meaning and encourage independent, analytical, and reflective interaction with texts.

Modern methods of working with text include prediction strategies, questioning techniques, semantic analysis, graphic organizers, concept maps, visualization, problem-based tasks, creative interpretation, collaborative reading, and reflective activities. The organization of reading through

pre-reading, while-reading, and post-reading stages can also facilitate systematic comprehension. At the pre-reading stage, pupils activate prior knowledge and formulate expectations; during reading, they monitor comprehension and identify significant information; after reading, they analyze, interpret, evaluate, and creatively transform the information obtained.

Digital technologies provide additional opportunities for developing reading literacy. Interactive texts, multimedia resources, electronic educational platforms, and visual materials can increase pupils' engagement and enable teachers to differentiate reading activities according to learners' abilities and educational needs. However, digital resources are most effective when their use is methodologically justified and directed toward meaningful comprehension rather than passive consumption of information.

Thus, the development of reading literacy among younger schoolchildren requires a systematic combination of traditional reading practices with contemporary interactive, analytical, creative, and digital methods of working with text. The effectiveness of this process largely depends on the teacher's ability to select age-appropriate materials, organize purposeful reading activities, and create conditions in which pupils become active participants in interpreting and evaluating textual information.

The **purpose of this study** is to examine modern methods of working with text and determine their pedagogical potential for developing reading literacy among younger schoolchildren. The study focuses on identifying effective strategies that promote text comprehension, interpretation, critical thinking, independent reading activity, and pupils' motivation to read.

Literature review

The development of reading literacy among younger schoolchildren is widely recognized as one of the fundamental objectives of primary education. Contemporary research defines reading literacy not simply as the ability to decode written symbols but as a complex competence involving understanding, interpreting, evaluating, and using textual information for educational, personal, and social purposes. This broader understanding has influenced both theoretical approaches to reading instruction and practical methods of working with texts in primary school.

International assessment frameworks have contributed significantly to the conceptualization of reading literacy. The OECD considers reading literacy as the ability to understand, use, evaluate, reflect on, and engage with texts in order to achieve personal goals, develop knowledge and potential, and participate in society. Similarly, the PIRLS framework emphasizes the ability of primary school pupils to retrieve explicitly stated information, make straightforward inferences, interpret and integrate ideas, and evaluate textual content and elements. These approaches demonstrate that effective reading instruction should develop several levels of comprehension rather than focus exclusively on reading speed and accuracy.

An important theoretical contribution to understanding reading comprehension is the model proposed by Gough and Tunmer, according to which successful reading comprehension depends on the interaction between decoding skills and linguistic comprehension. This perspective suggests that pupils may experience reading difficulties because of insufficient word-recognition skills, limited oral-language comprehension, or a combination of both. Consequently, primary reading instruction should integrate technical reading skills with vocabulary development, oral language, semantic understanding, and purposeful work with textual meaning.

Research by Duke and Pearson emphasizes the importance of explicit instruction in comprehension strategies. Effective readers actively predict content, formulate questions, clarify unfamiliar information, identify key ideas, summarize information, and monitor their own understanding. Teaching these strategies systematically helps younger schoolchildren move from passive reception of textual information toward active construction of meaning. The teacher therefore plays an important role in modeling reading strategies before gradually transferring responsibility for their application to pupils.

The concept of reciprocal teaching developed by Palincsar and Brown has also had a considerable influence on contemporary approaches to reading comprehension. Reciprocal teaching is based on four principal strategies: predicting, questioning, clarifying, and summarizing. Through

structured dialogue between teachers and pupils, learners gradually acquire strategies for monitoring and regulating their understanding of a text. This approach is particularly relevant to primary education because it combines cognitive strategy instruction with communication, collaboration, and reflection.

Modern research also emphasizes the role of metacognition in reading literacy. Metacognitive readers are aware of the purpose of reading, monitor whether they understand the material, identify comprehension difficulties, and select appropriate strategies to resolve them. For younger schoolchildren, these abilities can be developed through teacher questioning, self-assessment, reflective tasks, reading diaries, and discussions about how meaning was constructed. Such activities help pupils become increasingly independent and conscious readers.

Graphic organizers and visualization represent another important group of methods discussed in the literature. Concept maps, story maps, comparison charts, diagrams, timelines, and other visual tools enable pupils to organize information and recognize relationships between ideas. These techniques can be particularly effective for younger learners because they transform complex textual information into more accessible visual structures. They also support summarization, comparison, sequencing, and identification of cause-and-effect relationships. The literature additionally highlights the effectiveness of collaborative and dialogic approaches to reading. Classroom discussion provides pupils with opportunities to express interpretations, listen to alternative perspectives, justify their opinions, and refer to textual evidence. Rather than limiting reading activities to questions with predetermined answers, dialogic approaches encourage pupils to explore meaning and develop critical thinking. In this context, the teacher acts as a facilitator who creates conditions for meaningful interaction with the text. Another important direction is the use of informational and multimodal texts. Contemporary pupils interact with information presented through combinations of written language, images, diagrams, tables, hyperlinks, and digital media. Therefore, reading literacy increasingly requires the ability to navigate different formats, establish connections between verbal and visual information, evaluate sources, and distinguish relevant information from distracting content. Primary education should gradually introduce pupils to these forms of reading while maintaining age-appropriate levels of complexity.

Digital technologies have further transformed methods of working with text. Electronic books, interactive exercises, multimedia texts, digital storytelling, and educational platforms can increase engagement and provide opportunities for differentiated learning. Nevertheless, research suggests that technology itself does not automatically improve reading comprehension. Its effectiveness depends on instructional design, the quality of digital materials, and the extent to which digital activities encourage active comprehension rather than superficial interaction.

Motivation is another significant factor in reading development. Pupils who perceive reading as meaningful and enjoyable are more likely to engage regularly with texts and develop stronger reading habits. Teachers can support reading motivation by offering appropriate choices, selecting texts connected with pupils' interests, creating opportunities for discussion and creative response, and providing tasks with authentic purposes. Consequently, cognitive and motivational dimensions of reading literacy should be developed in an interconnected manner.

Materials and methods

The study employed a mixed-method approach to examine the effectiveness of modern methods of working with text in developing the reading literacy of younger schoolchildren. The research combined theoretical analysis, observation, diagnostic tasks, questionnaires, and a pedagogical experiment. Particular attention was paid to changes in pupils' ability to understand, interpret, analyze, evaluate, and use information obtained from different types of texts.

The study was organized in three stages: **diagnostic, formative, and final**. This structure made it possible to determine the initial level of pupils' reading literacy, implement a set of modern text-based teaching methods, and evaluate changes after the intervention.

The study involved [N] **primary school pupils** from [name of school/city], aged approximately [age range] years. The participants were divided into two groups: an **experimental group** (n = []) and a

control group (n = []). Both groups had comparable learning conditions and followed the same general curriculum.

The experimental group received systematic instruction using modern methods of working with text, while the control group continued learning primarily through conventional reading activities included in the regular educational program. Reading literacy was assessed according to several indicators: locating explicitly stated information, identifying the main idea, interpreting textual information, making inferences, establishing cause-and-effect relationships, evaluating information, and expressing an evidence-based response to the text. The research instruments included age-appropriate literary and informational texts, reading comprehension tasks, teacher observation sheets, questionnaires, and specially designed exercises. The tasks included multiple-choice questions, open-ended questions, sequencing activities, comparison exercises, interpretation tasks, and activities requiring pupils to support their answers with information from the text. During the formative stage, the experimental group was taught using a combination of contemporary strategies for working with text. These included **prediction, questioning, semantic analysis, visualization, graphic organizers, concept mapping, collaborative reading, problem-based tasks, and reflective reading.**

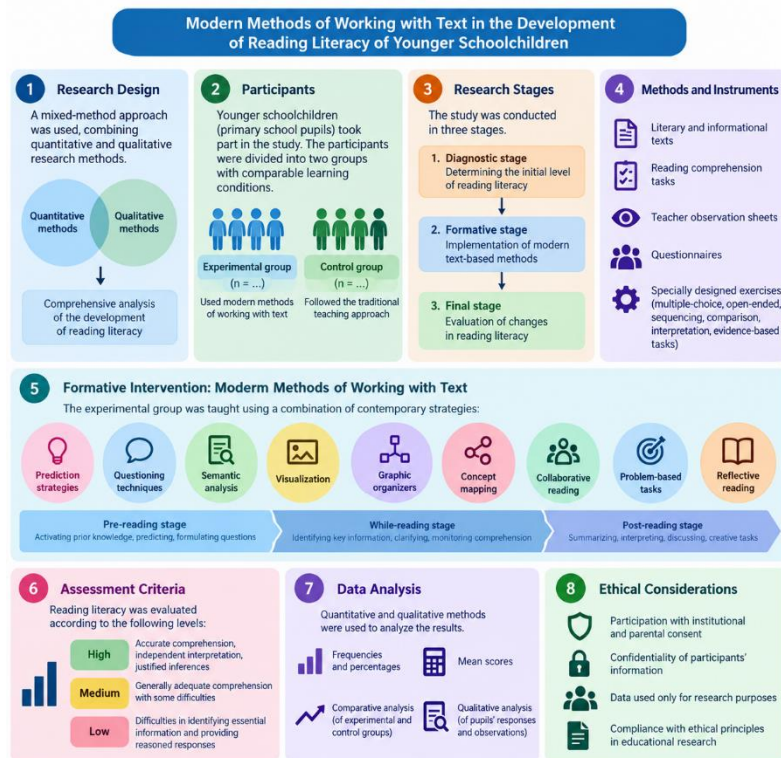
Text-based activities were organized in three interconnected stages. At the **pre-reading stage**, pupils predicted the content of the text from its title, illustrations, and key words, activated prior knowledge, and formulated questions. At the **while-reading stage**, pupils identified essential information, clarified unfamiliar words, established relationships between ideas, asked questions, and monitored their comprehension. At the **post-reading stage**, pupils summarized and interpreted the text, completed graphic organizers, discussed the author's ideas, formulated conclusions, and performed creative tasks based on the information they had read.

Where appropriate for the sample and measurement scale, statistical tests were used to determine whether observed differences were statistically significant, with the significance level established at $p < .05$. Qualitative analysis was based on pupils' responses, classroom observations, reading activities, and the nature of errors made during comprehension tasks.

The study followed the ethical principles applicable to educational research involving children. Participation was organized with appropriate institutional and parental or legal guardian consent. The confidentiality of participants' personal information was maintained, and the collected data were used exclusively for research purposes.

The selected methodology made it possible to evaluate the pedagogical effectiveness of modern methods of working with text and to determine their potential contribution to the development of reading comprehension, interpretation, critical thinking, and independent reading skills among younger schoolchildren.

Materials and Methods

Conclusion

The development of reading literacy among younger schoolchildren is an essential component of contemporary primary education. Reading literacy involves not only fluent reading but also the ability to understand, interpret, analyze, evaluate, and effectively use information obtained from different types of texts. Therefore, systematic and purposeful work with texts should occupy an important place in the educational process of primary school.

The analysis of modern methods of working with text demonstrates that prediction, questioning, semantic analysis, visualization, graphic organizers, concept mapping, collaborative reading, problem-based activities, and reflective reading can contribute to the development of pupils' reading comprehension and cognitive activity. The organization of text-based instruction through pre-reading, while-reading, and post-reading stages creates favorable conditions for activating prior knowledge, monitoring comprehension, identifying key information, making inferences, and formulating independent conclusions.

Particular importance should be given to interactive and practice-oriented approaches. When pupils discuss texts, formulate questions, compare information, justify their opinions, and complete creative tasks, they become active participants in the reading process rather than passive recipients of information. Graphic and visual methods can additionally facilitate the organization of information and help younger learners understand relationships between concepts, events, and ideas.

The appropriate integration of digital resources can also expand opportunities for developing reading literacy. Interactive texts, multimedia materials, and digital educational tools may increase motivation and provide differentiated learning opportunities. However, their effectiveness depends on purposeful pedagogical application and their ability to support meaningful comprehension. Thus, modern methods of working with text have considerable pedagogical potential for developing reading literacy among younger schoolchildren. Their systematic integration into primary education can contribute to the formation of conscious reading, critical thinking, independent learning, and positive motivation toward reading. Further empirical research should examine the effectiveness of particular combinations of text-based strategies with different age groups and types of reading materials.

REFERENCES

1. OECD. *PISA 2018 Assessment and Analytical Framework*. – Paris: OECD Publishing, 2019. – DOI: 10.1787/b25efab8-en.
2. Mullis I. V. S., Martin M. O. (eds.). *PIRLS 2021 Assessment Frameworks*. – Chestnut Hill, MA: TIMSS & PIRLS International Study Center, Boston College, 2019.
3. Gough P. B., Tunmer W. E. Decoding, reading, and reading disability // *Remedial and Special Education*. – 1986. – Vol. 7, No. 1. – P. 6–10.
4. Duke N. K., Pearson P. D. Effective practices for developing reading comprehension // *What Research Has to Say About Reading Instruction* / ed. by A. E. Farstrup, S. J. Samuels. – 3rd ed. – Newark, DE: International Reading Association, 2002. – P. 205–242.
5. Palincsar A. S., Brown A. L. Reciprocal teaching of comprehension-fostering and comprehension-monitoring activities // *Cognition and Instruction*. – 1984. – Vol. 1, No. 2. – P. 117–175.
6. Duke N. K., Ward A. E., Pearson P. D. The science of reading comprehension instruction // *The Reading Teacher*. – 2021. – Vol. 74, No. 6. – P. 663–672.
7. Snow C. E. *Reading for Understanding: Toward an R&D Program in Reading Comprehension*. – Santa Monica, CA: RAND Corporation, 2002.
8. Pressley M. *Reading Instruction That Works: The Case for Balanced Teaching*. – 3rd ed. – New York: Guilford Press, 2006.
9. Kintsch W. *Comprehension: A Paradigm for Cognition*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

A NEW FORM OF DEVELOPMENT OF RESEARCH COMPETENCIES OF TEACHERS-PSYCHOLOGISTS IN THE CONTEXT OF INCLUSIVE EDUCATION

¹**Kabakova Meiramkul Balmanovna**-PhD doctoral student pedagogical science, Sh. Yessenov Caspian University of technology and engineering, ORCID-<https://orcid.org/0009-0008-3260-0488> meyramgulk74@mail.ru

²**Abildina Saltanat** Kuatovna-doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Karaganda University named after A. E. Buketov (Karaganda, Kazakhstan) salta-7069@mail.ru

Orcid number <https://orcid.org/0000-0002-8324-8444>

Annotation . *The development of research competencies among teachers-psychologists is a critical factor in enhancing the quality of inclusive education. This study explores innovative approaches to fostering these competencies, emphasizing practical, reflective, and collaborative methods. By integrating contemporary research strategies, evidence-based practices, and interdisciplinary collaboration, teachers-psychologists are better equipped to address the diverse needs of students in inclusive settings. The study identifies key challenges in the professional development process, such as limited access to resources, varying levels of methodological training, and the need for continuous adaptation to evolving educational contexts. The proposed framework highlights personalized learning trajectories, mentorship, and action research as effective tools for strengthening research skills. The findings suggest that a structured, supportive, and context-sensitive approach significantly enhances teachers-psychologists' ability to conduct meaningful research, apply evidence-based interventions, and contribute to the development of inclusive educational practices.*

Keywords: *inclusive education, teachers-psychologists, research competencies, professional development, evidence-based practice, action research, educational innovation*

INTRODUCTION

Inclusive education has emerged as a cornerstone of modern educational policy worldwide, aiming to provide equal learning opportunities for all students, regardless of their physical, cognitive, or socio-emotional differences. The successful implementation of inclusive practices requires a multidimensional approach, where teachers, psychologists, administrators, and families collaborate to create supportive and adaptive learning environments. Among these stakeholders, teachers-psychologists hold a unique position, as they bridge the gap between psychological theory, educational practice, and individualized student support. Their responsibilities extend beyond assessment and intervention; they also include guiding teachers in evidence-based strategies, monitoring student progress, and contributing to systemic educational improvements.

A critical factor determining the effectiveness of teachers-psychologists in inclusive settings is their research competency. Research competency encompasses the ability to identify educational challenges, design and implement systematic investigations, analyze and interpret data, and translate findings into practical recommendations. These skills enable teachers-psychologists to make informed decisions, evaluate interventions critically, and foster innovation in inclusive education. However, current professional development programs often prioritize theoretical knowledge or general counseling techniques, leaving a significant gap in research skill development. Many teachers-psychologists report challenges in applying research methods independently, understanding statistical analyses, or integrating empirical evidence into practice.

In response to this gap, there is an increasing need for innovative approaches to the professional development of teachers-psychologists. Modern strategies emphasize reflective practice, collaborative inquiry, action research, and digital research tools, allowing professionals to engage actively in knowledge creation while directly applying insights to classroom practice. Such approaches not only enhance individual competencies but also contribute to the broader development of inclusive educational systems by promoting evidence-based decision-making and fostering a culture of continuous improvement.

Moreover, the development of research competencies is particularly relevant in the context of inclusive education due to the complexity and diversity of student needs. Teachers-psychologists must adapt interventions to individual learning profiles, cultural contexts, and evolving educational standards. Research-informed practice empowers them to design tailored interventions, evaluate their effectiveness, and advocate for systemic changes supported by empirical evidence.

This study explores a new form of development of research competencies for teachers-psychologists within inclusive education. It examines innovative strategies, identifies challenges, and evaluates outcomes associated with such professional development programs. By addressing this critical need, the study aims to contribute to the enhancement of professional practice and the quality of inclusive education, ensuring that all students receive the support they need to thrive academically, socially, and emotionally.

Literature Review

The professional development of teachers-psychologists in inclusive education has been the focus of growing research, reflecting the increasing demands for evidence-based practices in diverse learning environments. Inclusive education requires educators and psychologists to address a wide range of student needs, including cognitive, emotional, behavioral, and social aspects. Consequently, research competencies—defined as the ability to systematically investigate, analyze, and apply findings in educational practice—have become an essential component of professional effectiveness (Smith & Brown, 2020).

Research competencies enable teachers-psychologists to critically assess educational interventions, measure student outcomes, and implement strategies tailored to individual needs. Studies indicate that teachers who possess strong research skills are more effective in designing personalized learning plans and supporting students with disabilities or learning difficulties (Johnson, 2019). Moreover, research competence fosters reflective practice, encouraging professionals to continuously evaluate their methods, adjust interventions, and contribute to school-wide improvements.

Traditional professional development programs for teachers-psychologists have largely emphasized theoretical knowledge, counseling skills, and general pedagogical techniques. While these programs provide foundational understanding, they often fall short in equipping professionals with practical research skills. Recent literature highlights alternative models, including action research, collaborative inquiry, and mentorship-based learning, as more effective in developing competencies that are directly applicable in inclusive settings (Lee & Chen, 2021).

Despite the recognized benefits, developing research competencies among teachers-psychologists faces several challenges. These include limited access to professional training, insufficient time for conducting research alongside teaching responsibilities, and varying levels of methodological knowledge (Martínez et al., 2020). Additionally, the rapid evolution of inclusive education policies and the diversity of student needs require continuous adaptation, making the acquisition of research skills an ongoing necessity rather than a one-time training effort.

Recent studies suggest that integrating digital tools and technology into professional development can enhance research competencies. Online platforms, data analysis software, and virtual collaborative networks enable teachers-psychologists to conduct research efficiently, access relevant literature, and engage in peer feedback. For example, the use of digital portfolios allows professionals to document interventions, track student progress, and reflect on outcomes, thereby strengthening both research and practical skills (Green & O'Connor, 2022). Although there is growing recognition of the importance of research competencies, few studies provide structured frameworks for developing these skills specifically in teachers-psychologists working in inclusive education. Existing research often focuses on general teaching staff or special education teachers, leaving a gap in targeted strategies for psychologists who play a dual role in both assessment and intervention. This gap underscores the need for innovative models that combine theoretical knowledge, practical research experience, and reflective practice tailored to the context of inclusive education.

The methodology of this study is designed to explore and implement a new form of development of research competencies among teachers-psychologists in the context of inclusive education. A mixed-methods approach, combining both qualitative and quantitative strategies, was employed to capture comprehensive insights into the effectiveness of professional development interventions.

1. *Research Design*

The study adopted an action research framework, allowing teachers-psychologists to actively engage in the development of their research skills while simultaneously applying them to real-world inclusive education contexts. This cyclical process of planning, action, observation, and reflection ensured that participants could integrate theoretical knowledge with practical application.

2. *Participants*

The study involved 30 teachers-psychologists working in inclusive schools across urban and suburban regions. Participants were selected through purposive sampling to ensure representation of professionals with varying levels of experience and educational backgrounds. Inclusion criteria included:

- Current employment as a teacher-psychologist in an inclusive education setting.
- Willingness to participate in professional development workshops and research activities.
- Basic familiarity with educational research concepts and practices.

3. *Professional Development Intervention*

The intervention consisted of a structured program designed to develop research competencies, including:

4. Data Collection Methods

Data were collected using multiple instruments to ensure triangulation:

Pre- and Post-Assessment Surveys: Measured participants' self-reported research competencies, confidence, and attitudes toward research.

Observation and Field Notes: Recorded participants' engagement and application of research skills during workshops and school-based projects.

Interviews: Semi-structured interviews explored participants' experiences, perceived challenges, and professional growth.

Research Artifacts: Analysis of participants' research reports, digital portfolios, and action research projects provided evidence of skill development.

Quantitative data from surveys were analyzed using descriptive and inferential statistics to determine changes in research competencies before and after the intervention. Qualitative data from interviews, observations, and research artifacts were analyzed thematically to identify patterns, challenges, and best practices in developing research skills. Triangulation of quantitative and qualitative findings ensured the validity and reliability of the results. The study adhered to ethical standards for research involving human participants. Informed consent was obtained from all participants, confidentiality of personal information was maintained, and participants had the right to withdraw at any stage. The research also ensured that school environments were minimally disrupted and that interventions were aligned with the schools' educational goals.

Potential limitations include the relatively small sample size, which may affect generalizability, and the variability in participants' prior research experience. Additionally, the short duration of the professional development program may limit the long-term assessment of competency retention. Future studies could expand the sample and include longitudinal evaluation to address these limitations.

3. Inclusive Education Attitude Scale (IEAS)

Purpose: To measure teachers' attitudes and readiness toward inclusive practices.

Structure: 18 statements (Likert scale: 1–5).

Dimensions:

- Acceptance of inclusion principles
- Willingness to adapt teaching methods
- Perceived institutional support

Example items:

- "Inclusive education benefits all learners."
- "I feel prepared to work with students with special needs."

Reliability: $\alpha = 0.83$.

Professional Self-Efficacy Scale (PSES)

Purpose: To assess teachers-psychologists' confidence in their professional abilities related to inclusion and research.

Structure: 10 items, 5-point scale.

Example items:

“I can identify students’ emotional and social needs effectively.”

“I can apply evidence-based strategies to improve learning outcomes.”

Reliability: $\alpha = 0.85$.

5Reflective Diary Template

Participants were encouraged to record their reflections weekly during the intervention phase.

Key reflection prompts:

CONCLUSION

The study of developing research competencies in teachers-psychologists within inclusive education highlights the vital role of evidence-based practice in contemporary pedagogy. The implementation of targeted professional development programs has proven effective in enhancing teachers’ abilities to design, conduct, and analyze research, while simultaneously applying findings to support diverse learners. Key outcomes include improved research skills, strengthened reflective and collaborative practices, and effective integration of digital tools for data collection and analysis. These competencies not only enrich the professional growth of teachers-psychologists but also have a direct impact on student outcomes, fostering inclusive learning environments where all students can thrive.

Overall, the development of research competencies represents a strategic approach to bridging theory and practice in inclusive education. By equipping teachers-psychologists with the necessary skills and tools, educational systems can ensure more informed decision-making, evidence-based interventions, and sustained professional improvement. Investing in the research capacity of educators is therefore essential for promoting equity, innovation, and excellence in inclusive learning settings.

The development of research competencies among teachers-psychologists in the context of inclusive education is essential for fostering both professional growth and effective student support. This study demonstrates that targeted professional development programs significantly enhance educators’ abilities to design, conduct, and interpret research, as well as translate findings into practical strategies for diverse learning environments. Teachers-psychologists who engage in such programs gain confidence in their analytical and problem-solving skills, enabling them to address complex challenges in inclusive classrooms more effectively.

In addition to improving individual competencies, these programs foster collaborative and reflective practices, which are crucial for sustaining professional development. By engaging in co-research projects, peer discussions, and reflective exercises, educators develop a deeper understanding of inclusive education principles and learn to implement interventions that are evidence-based and contextually relevant. The integration of digital tools further supports research activities, streamlining data collection, analysis, and monitoring processes, which in turn enhances the accuracy and applicability of interventions.

The positive impact of strengthened research competencies extends beyond professional development to the educational outcomes of students. Teachers-psychologists who are skilled in research are better equipped to identify learning barriers, create individualized support plans, and monitor student progress systematically. This promotes equity and inclusivity, ensuring that all students, regardless of their abilities or needs, receive meaningful opportunities for academic and social growth.

However, while the results are promising, it is important to recognize the need for ongoing support, long-term evaluation, and broader implementation of these programs. Expanding the scale of professional development initiatives, incorporating longitudinal assessments, and fostering institutional support will be critical for sustaining the impact of enhanced research competencies.

In conclusion, investing in the development of research competencies for teachers-psychologists represents a strategic approach to improving inclusive education. By equipping educators with advanced research skills, reflective practices, and collaborative strategies, educational systems can ensure more informed, effective, and inclusive teaching. Ultimately, this approach

strengthens both the professional capacity of teachers and the learning opportunities available to students, contributing to a more equitable and evidence-based educational environment.

REFERENCES

- 1.Yerzhanova, G., & Nursultanova, A. (2024). *The Problem of Developing the Research Competence of Special Educators*. Armenian Journal of Special Education, 8(2), 67–74. specedjournal.aspu.am
- 2.Kakarova, T. (2025). *Formation of Diagnostic Competencies of the Future Teacher-Psychologists in the Context of Inclusive Education*. Pedagogy and Psychology, 64(3), 125–133. journal-pedpsy.kaznpu.kz
- 3.Kantor, V. Z., & Proekt, Y. L. (2024). *Professional Dispositions and Inclusive Competences of School Teachers*. Psychological Science and Education, 29(5), 63–74. psyjournals.ru
- 4.Umaraliyeva, M. *Development of Pedagogical Competences of Teachers in Inclusive Educational Environment and Mechanisms of Using Effective Methods*. European Journal of Pedagogical Initiatives and Educational Practices. europeanscience.org
- 5.Галеева А.Н., Калиева Ж.Т. (2020). *Особенности формирования инклюзивных компетенций педагогов, работающих в общеобразовательных организациях*. Bulletin of KazNPU named after Abay. bulletin-pedagogy.kaznpu.kz
- 6.Момбекова, М. М. (2024). *Формирование исследовательской компетенции у будущих учителей иностранного языка в условиях вуза*. Bulletin of Karaganda University «Pedagogy» series.
- 7.Kakarova, T. (2025). *Formation of Diagnostic Competencies of the Future Teacher-Psychologists in the Context of Inclusive Education*. — Pedagogy and Psychology, 64(3), 125–133. journal-pedpsy.kaznpu.kz
- 8.Kantor, V. Z., & Proekt, Y. L. (2024). *Professional Dispositions and Inclusive Competences of School Teachers*. Psychological Science and Education, 29(5), 63–74. psyjournals.ru
- 9.Satybaldy, Zh. O. (2023). *The Role and Professional Competence of Primary School Teachers in the System of Inclusive Education*. Eurasian Science Review. Eurasia Science
- 10.Deniz, S., & İlik, S. S. (2021). *The Professional Competence of Teachers in Inclusive Practice and their Advice for Prospective Teachers*. Asian Journal of Contemporary Education, 5(2). archive.aessweb.com
- 11.Bilyalov, D., Movkebayeva, Z., Duzelbayeva, A., & Khamitova, D. (2023). *Assessment by the Pedagogical Community of Inclusive Competencies of Special Teachers*. Pedagogy and Psychology, 56(3), 79–88. journal-pedpsy.kaznpu.kz

ADABIYOT NAZARIYASINING TALABALAR TANQIDIY TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHDAGI ILMIY-DIDAKTIK SALOHIIYATI

Akabirova Mexriniso Baxtiyorovna

Sharof Rashidov nomidagi

Samarqand Davlat Universiteti doktoranti

akabirovamehriniso@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada adabiyot nazariyasining talabalar tanqidiy tafakkurini rivojlantirishdagi ilmiy-didaktik salohiyati yoritilgan. Adabiyot nazariyasi va tanqidiy tafakkur o'rtasidagi bog'liqlik badiiy hodisani anglash jarayonining ichki xususiyatlari asosida tahlil qilingan. Nazariy tushunchalarni badiiy matnga tatbiq etish, tahlil qilish, qiyoslash, talqin etish, baholash va fikrni dalillash talabalarning mustaqil hamda asoslangan fikrlashini rivojlantiruvchi muhim omillar sifatida baholangan. Shuningdek, adabiyot nazariyasining ilmiy imkoniyatlarini ta'lim jarayonida ro'yobga chiqarishning didaktik jihatlari yoritilgan.

Kalit soʻzlar: adabiyot nazariyasi, tanqidiy tafakkur, badiiy tafakkur, badiiy matn, adabiy tahlil, talqin, baholash, nazariy tushuncha, didaktik salohiyat.

Аннотация

В статье освещается научно-дидактический потенциал теории литературы в развитии критического мышления студентов. Взаимосвязь между теорией литературы и критическим мышлением анализируется на основе внутренних особенностей процесса осмысления художественного явления. Применение теоретических понятий к художественному тексту, анализ, сопоставление, интерпретация, оценка и аргументация рассматриваются как важные факторы развития самостоятельного и обоснованного мышления студентов. Также раскрываются дидактические аспекты реализации научных возможностей теории литературы в образовательном процессе.

Ключевые слова: теория литературы, критическое мышление, художественное мышление, художественный текст, литературный анализ, интерпретация, оценка, теоретическое понятие, дидактический потенциал.

Abstract

This article examines the scientific and didactic potential of literary theory in developing students' critical thinking. The relationship between literary theory and critical thinking is analysed through the internal characteristics of the process of comprehending literary phenomena. The application of theoretical concepts to literary texts, analysis, comparison, interpretation, evaluation, and argumentation are considered important factors in developing students' independent and reasoned thinking. The article also highlights the didactic aspects of implementing the scientific potential of literary theory in the educational process.

Keywords: literary theory, critical thinking, artistic thinking, literary text, literary analysis, interpretation, evaluation, theoretical concept, didactic potential.

KIRISH

Bugungi oliy taʼlim oldida turgan muhim vazifalardan biri talabani muayyan bilimlar majmuasini oʻzlashtirgan mutaxassis sifatida emas, balki mustaqil mushohada yurita oladigan, turli axborot va qarashlarga tanqidiy munosabat bildiradigan, oʻz fikrini dalillar asosida asoslaydigan shaxs sifatida shakllantirishdir. Shu maʼnoda tanqidiy tafakkurni rivojlantirish masalasi taʼlim mazmuni va uni tashkil etish shakllariga yangicha yondashishni talab etadi. Bunda tanqidiy tafakkur faqat maxsus metodlar yordamida shakllantiriladigan koʻnikma sifatida emas, balki oʻrganilayotgan fan mazmuni va talabaning bilish faoliyati bilan uzviy bogʻliq hodisa sifatida qaralishi lozim.

Har bir fan oʻz predmeti va mazmunidan kelib chiqib, talabaning muayyan aqliy faoliyatini talab qiladi. Shu jihatdan adabiyot nazariyasi alohida eʼtiborga loyiqdir. Mazkur fan badiiy adabiyotning umumiy qonuniyatlari, badiiy obraz va obrazlilik, mazmun va shakl, syujet va kompozitsiya, janr, badiiy til hamda boshqa nazariy kategoriyalarning mohiyatini oʻrganishga yoʻnaltirilgan. Biroq bu tushunchalarni oʻzlashtirish faqat ularning taʼrifini bilish yoki tasniflarini eslab qolish bilan cheklanmaydi. Nazariy tushunchaning mazmunini anglash uchun talaba uni konkret badiiy hodisada kuzatishi, namoyon boʻlish xususiyatlarini aniqlashi, boshqa hodisalar bilan qiyoslashi va uning badiiy asar yaxlitligidagi vazifasini tushuntirishi talab etiladi.

Adabiyot nazariyasining ana shu xususiyati uning tanqidiy tafakkurni rivojlantirishdagi imkoniyatlarini belgilaydi. Chunki badiiy hodisani nazariy jihatdan anglash jarayoni kuzatish, tahlil qilish, qismlar va butunlik oʻrtasidagi munosabatlarni aniqlash, turli talqinlarni qiyoslash, muayyan fikrning asoslanganligini baholash kabi murakkab aqliy operatsiyalarni oʻz ichiga oladi. Bunday faoliyat esa talabaning tayyor bilimni qabul qilishi emas, balki bilimga mustaqil munosabatda boʻlishini taqozo etadi.

Adabiy tafakkurning tabiatida ham bunday faol munosabat muhim oʻrin tutadi. Badiiy asarni anglash uning voqealari yoki obrazlarini qayta hikoya qilish bilangina yakunlanmaydi. Asarning ichki

mazmunini, undagi ma'no qatlamlarini, badiiy vositalarning o'zaro munosabatini anglash va ular asosida muayyan xulosaga kelish o'quvchidan faol mushohadani talab qiladi. Badiiy matnning murakkab semantik tuzilishi va unga xos ko'pma'nolilik talqinning turli imkoniyatlarini yuzaga keltiradi. Shuning uchun ham adabiy ta'lim jarayonida matn bilan ishlash talabaning faqat bilim doirasini kengaytiribgina qolmay, uning kuzatish, tahlil qilish, qiyoslash va baholash qobiliyatlarini ham faollashtiradi.

Shu bilan birga, adabiyot nazariyasining mazmunida mavjud bunday imkoniyatlar har doim ham ta'lim jarayonida to'liq namoyon bo'lavermaydi. Nazariy tushunchalarni tayyor ta'riflar, qoidalar va tasniflar shaklida o'zlashtirishga asoslangan ta'lim jarayonida talabaning mustaqil tahliliy faoliyati yetarli darajada yuzaga chiqmasligi mumkin. Aksincha, nazariy bilim badiiy matn va adabiy hodisalarni anglash vositasiga aylantirilganda, talaba mazkur bilimdan kuzatish, tahlil qilish, talqin etish va baholash jarayonida foydalanishga ehtiyoj sezadi. Ana shunda fanning ilmiy mazmunida mujassam bo'lgan imkoniyatlar didaktik ahamiyat kasb eta boshlaydi.

Demak, adabiyot nazariyasining talabalar tanqidiy tafakkurini rivojlantirishdagi o'rni faqat uni o'qitishda muayyan metodlardan foydalanish bilan belgilanmaydi. Avvalo, fanning o'z ilmiy mazmuni va bilish xususiyatlarida tahliliy, interpretativ hamda baholovchi faoliyat uchun muayyan asos mavjud. Ushbu asosning ta'lim jarayonida maqsadga muvofiq tashkil etilishi esa adabiyot nazariyasining ilmiy imkoniyatlarini didaktik natijaga aylantiradi.

Mazkur holat adabiyot nazariyasining talabalar tanqidiy tafakkurini rivojlantirishdagi imkoniyatlarini alohida ilmiy-pedagogik muammo sifatida o'rganish zaruratini yuzaga keltiradi. Shundan kelib chiqib, ushbu maqolaning maqsadi adabiyot nazariyasining talabalar tanqidiy tafakkurini rivojlantirishdagi ilmiy-didaktik salohiyatini aniqlash, uning mazmuniy asoslarini yoritish hamda mazkur salohiyatning ta'lim jarayonida ro'yobga chiqish xususiyatlarini asoslashdan iborat.

Adabiyot nazariyasi va tanqidiy tafakkur o'rtasidagi bog'liqlik, avvalo, badiiy hodisani anglash jarayonining o'ziga xos tabiatida namoyon bo'ladi. Badiiy asar voqelik haqidagi tayyor axborotni yetkazish bilan cheklanmaydi. Unda hayot hodisalari ijodkorning estetik qarashi, tasavvuri va badiiy niyati orqali qayta yaratiladi. Shu sababli badiiy matnni anglash undagi voqealarni qabul qilish yoki mazmunini qayta hikoya qilish bilangina yakunlanmaydi. O'quvchi hodisalar, obrazlar va badiiy vositalar o'rtasidagi munosabatlarni kuzatadi, ularning mazmun hosil qilishdagi o'rnini aniqlashga hamda shu asosda muayyan xulosaga kelishga harakat qiladi.

Badiiy tafakkurning mohiyati insonning borliqni estetik idrok etishi va badiiy obrazlar vositasida anglash usuli bilan bog'liqdir. U. Hamdamov badiiy tafakkurning tadrijiy rivojini tahlil qilgan ekan, unda hayotiy hodisalar bevosita emas, balki muayyan badiiy tasavvur va estetik munosabat orqali idrok etilishini ko'rsatadi [1, 9–15-b.]. Shu jihatdan badiiy asarni anglash jarayoni o'quvchidan undagi g'oyaviy-ruhiy qatlamlarni farqlash, badiiy tasvirning mohiyatiga kirib borish va unga munosabat bildirishni talab qiladi.

Mazkur xususiyat adabiy ta'lim jarayonida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Talaba badiiy asarni o'qir ekan, unda muayyan hayotiy hodisaning badiiy talqiniga duch keladi. Bu esa unda muallifning badiiy niyati, obrazning yaratilish xususiyati yoki tasvir vositalarining asar mazmunidagi vazifasi bilan bog'liq savollarni yuzaga keltiradi. Ana shu savollarga javob izlash jarayonida dastlabki badiiy taassurot tahliliy mushohadaga aylanadi.

Bunda adabiyot nazariyasi talabaning fikrlash faoliyatini ilmiy asos bilan ta'minlaydi. Badiiy asar haqidagi dastlabki tasavvurni izchil va asoslangan fikrga aylantirish uchun muayyan nazariy tushunchalarga ehtiyoj tug'iladi. Talaba obrazning badiiy mohiyatini anglashda obraz va xarakter, voqealar rivojini tushuntirishda syujet va kompozitsiya, asarning mazmunini aniqlashda mavzu va g'oya munosabati haqidagi bilimlarga tayanadi. Shu ma'noda nazariy tushuncha o'z-o'zicha maqsad emas, balki badiiy hodisani anglash vositasi sifatida namoyon bo'ladi.

M. Ye. Kroshneva soʻz sanʼatining oʻziga xos xususiyatini insonning ruhiy olamini kuzatish va anglash imkoniyati bilan bogʻlaydi. Uning taʼkidlashicha, soʻz sanʼati inson psixikasini kuzatish, anglash va badiiy jihatdan ifodalashning nihoyatda nozik shakllari qaror topgan ijodiy sohadir [2, 24-b.]. Badiiy asarda insonning kechinmalari, fikrlari, ichki ziddiyatlari va hayotga munosabati muayyan obrazlar hamda badiiy vositalar orqali ifodalanadi. Ularni anglash esa tayyor bilimni qabul qilishdan koʻra kuzatish va mushohada yuritishni talab qiladi.

Nazariy tushunchalarning mazmuni ularni konkret badiiy materialga tatbiq etish jarayonida chuqurroq anglanadi. Masalan, talaba syujet va kompozitsiyaning taʼrifini bilishi mumkin, biroq konkret asarda voqealar nima sababdan aynan shunday tartibda joylashtirilganini va kompozitsion qurilish qanday estetik vazifani bajarayotganini aniqlash uchun tahliliy faoliyatga murojaat qilishi zarur. Xuddi shuningdek, badiiy obraz yoki detalni tanib olishning oʻzi yetarli emas, uning asar yaxlitligidagi oʻrnini tushunish ham talab etiladi.

Badiiy asarni yaxlit tizim sifatida anglash masalasi Y. M. Lotman qarashlarida ham muhim oʻrin tutadi. Olim badiiy matnni murakkab strukturaviy tizim sifatida talqin qiladi. Bunday tizimda maʼno alohida unsurlarning oddiy yigʻindisidan emas, balki ular oʻrtasidagi munosabatlardan hosil boʻladi. Shu bois matnni anglash jarayonida uning ayrim qismlarini tavsiflash bilan cheklanib boʻlmaydi, obrazlar, voqealar, detallar va til vositalari oʻrtasidagi ichki bogʻlanishlarni aniqlash talab etiladi [3, 75–78-b.].

Bu jarayon talabaning kuzatish, farqlash, qiyoslash va umumlashtirish faoliyatini talab qiladi. U muayyan detalni alohida holda baholamay, uning asar davomida takrorlanishi, boshqa obraz va hodisalar bilan aloqasi hamda umumiy gʻoyaviy mazmunni ochishdagi vazifasini aniqlashga harakat qiladi. Natijada fikr muayyan dalillarga tayanib, badiiy matndan kelib chiqib shakllanadi.

Fikrni dalillash badiiy tahlilning muhim talablaridan biridir. Asar yuzasidan bildirilgan mulohaza faqat subyektiv taassurotga asoslanib qolmasligi kerak. Talaba oʻz qarashini ilgari surar ekan, uni matndagi voqealar, obrazlar, badiiy detallar yoki til vositalari orqali asoslaydi. Shaxsiy munosabat va ilmiy asoslanganlik bir-biriga qarama-qarshi qoʻyilmaydi, aksincha, bildirilgan fikrning qimmatini uning dalillar bilan mustahkamlanganligi orqali belgilanadi.

Badiiy matnning koʻp maʼnoliligi turli talqinlarning yuzaga kelishiga imkon beradi. Bir asar turli oʻquvchilarda turlicha taassurot va munosabat hosil qilishi tabiiy. Biroq turli talqinlarning mavjudligi har qanday fikr birdek asosli ekanini anglatmaydi. Ilgari surilgan qarash matnning mazmuni va badiiy mantigʻi bilan bogʻlangan hamda muayyan dalillarga asoslangan boʻlishi lozim.

A. Rasulov talqin jarayonining mohiyatini yoritarkan, badiiy matnni anglashda hissiy idrok va hushyor fikrning uygʻunligini alohida taʼkidlaydi. Olimning “Adabiy matn qalb koʻzi bilan oʻqilib, aql-hush tarozusida obdan oʻlchangach, talqin maromiga yetadi”, degan fikri badiiy asarni tushunish jarayonining murakkabligini ifodalaydi [4, 163-b.]. Bu oʻrinda badiiy taassurot aqliy mushohada va tahlil bilan boyitilgandagina asosli talqinga aylanishi anglashiladi.

Adabiy talqin jarayonida talaba tayyor xulosani takrorlamaydi. U matnni oʻzlashtirish davomida muayyan qarashni shakllantiradi, boshqa ehtimoliy talqinlarni qiyoslaydi, oʻz fikrining asoslarini belgilaydi va yangi dalillar taʼsirida avvalgi qarashini qayta koʻrib chiqishi mumkin. Bunday faoliyat mustaqil fikrlash, turli nuqtai nazarlarni qiyoslash va asoslangan xulosa chiqarish koʻnikmalarining rivojlanishiga xizmat qiladi.

Adabiyot nazariyasi va tanqidiy tafakkur oʻrtasidagi bogʻliqlik ularni sunʼiy ravishda birlashtirish natijasida emas, balki badiiy hodisani anglash jarayonining ichki xususiyatidan kelib chiqadi. Adabiyot nazariyasi talabaga badiiy asarni ilmiy tushunchalar vositasida kuzatish va tahlil qilish imkonini bersa, tanqidiy tafakkur ana shu bilimlardan mustaqil va asosli foydalanishni talab qiladi. Nazariy tushunchalarni konkret badiiy materialga tatbiq etish, asar unsurlari oʻrtasidagi munosabatlarni aniqlash, turli talqinlarni qiyoslash va fikrni dalillar bilan asoslash jarayonida talabaning tahliliy hamda baholovchi fikrlash qobiliyati rivojlanadi.

ADABIYOT NAZARIYASINING TANQIDIY TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISHDAGI ILMIY SALOHIYATI

Adabiyot nazariyasining tanqidiy tafakkurni rivojlantirishdagi ilmiy salohiyati, avvalo, uning badiiy hodisalarni tahlil qilish va baholash uchun zarur bo'lgan tushunchalar tizimini shakllantirishi bilan belgilanadi. Adabiyot nazariyasi badiiy adabiyotning mohiyati, badiiy asar tabiati va tuzilishi, badiiy til, adabiy tur va janrlarning umumiy qonuniyatlarini o'rganadi. Shu bilan birga, u badiiy asarlarni tahlil qilish tamoyillari, baholash mezonlari va tahlil metodlarini ishlab chiqadi [5, 14-b.].

Mazkur xususiyat fanning tanqidiy tafakkurni rivojlantirishdagi imkoniyatlarini belgilaydi. Chunki talaba nazariy tushunchalarni o'zlashtirish bilan birga, ular yordamida konkret badiiy hodisalarni kuzatish va tushuntirishga o'rganadi. Masalan, syujet, kompozitsiya yoki badiiy obraz haqidagi bilimni o'zlashtirishning o'zi yetarli emas. Talaba konkret asarda mazkur unsurlarning qanday namoyon bo'lganini, ular o'rtasida qanday bog'lanish mavjudligini va asarning umumiy mazmunidagi vazifasini aniqlashi talab etiladi.

Nazariy tushunchalarning badiiy materialga tatbiq etilishi tahlil, qiyoslash va umumlashtirish kabi fikrlash faoliyatlarini yuzaga keltiradi. Talaba bir xil nazariy hodisaning turli asarlarda namoyon bo'lish xususiyatlarini qiyoslaydi, umumiy va farqli jihatlarini aniqlaydi hamda kuzatishlari asosida xulosa chiqaradi. Bu jarayonda nazariy bilim tayyor ma'lumot sifatida emas, balki badiiy hodisani anglash vositasi sifatida qo'llanadi.

Adabiyot nazariyasining ilmiy mazmuni baholash faoliyati uchun ham muhim asos yaratadi. Badiiy asar yoki undagi muayyan hodisa haqidagi fikr faqat shaxsiy taassurot bilan cheklanmasligi, badiiy matndan olingan dalillar bilan asoslanishi kerak. Nazariy bilimlar talabaga asarning mazmuni va shakli, obrazlar tizimi, kompozitsion qurilishi hamda badiiy til xususiyatlarini muayyan mezonlar asosida baholash imkonini beradi. Shu tariqa shaxsiy munosabat asta-sekin asoslangan ilmiy-estetik mulohazaga aylanadi.

Adabiy hodisalarning turli nuqtai nazardan talqin qilinishi ham talabaning fikrlash doirasini kengaytiradi. Turli qarashlar bilan tanishish, ularni qiyoslash va har birining asoslarini aniqlash jarayonida talaba tayyor hukmni qabul qilish bilan cheklanmaydi. U muayyan fikrning qanday dalillarga asoslanganini anglashga va o'z munosabatini shakllantirishga harakat qiladi. Bu esa mustaqil fikrlash va dalillangan xulosa chiqarish ko'nikmalarining rivojlanishiga xizmat qiladi.

Adabiyot nazariyasi fanining ilmiy mazmunida mavjud tahlil qilish, qiyoslash, talqin etish, baholash va umumlashtirish imkoniyatlari talabaning faol fikrlashiga zamin yaratadi. Biroq bu imkoniyatlarning amaliy natijaga aylanishi o'quv jarayonining qanday tashkil etilishiga bog'liq. Nazariy bilimlarni faol o'quv faoliyati bilan bog'lash masalasi adabiyot nazariyasining didaktik salohiyatini ro'yobga chiqarishda muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOT NAZARIYASINING DIDAKTIK SALOHIYATINI RO'YOBGA CHIQUARISH

Adabiyot nazariyasining tanqidiy tafakkurni rivojlantirishdagi imkoniyatlari, avvalo, o'quv jarayonining qanday tashkil etilishiga bog'liq. Nazariy tushunchalarni tayyor ta'rif va tasniflar shaklida o'zlashtirish talabaning bilim doirasini kengaytirishi mumkin, biroq bunday yondashuv uning mustaqil fikrlash faoliyatini yetarli darajada faollashtirmaydi. Nazariy bilim talaba tomonidan badiiy matnni tahlil qilish, muammoli savollarga javob izlash va o'z qarashini asoslash jarayonida qo'llanilgandagina uning didaktik imkoniyatlari kengroq namoyon bo'ladi.

O. V. Frolova adabiy tanqid mahoratini shakllantirishda nazariya, tahlil va baholashning o'zaro uzviyligini ta'kidlaydi. Tadqiqotchining fikricha, badiiy hodisaga munosabat bildirish uchun nazariy bilimning o'zi kifoya qilmaydi, uni tahliliy va baholovchi faoliyat bilan bog'lash zarur. Bunday yondashuv o'quvchini matnni faqat mazmuniy jihatdan qabul qilishdan ko'ra, uni murakkab badiiy hodisa sifatida anglashga yo'naltiradi [6, 3–5-b.].

Shu nuqtai nazardan adabiyot nazariyasini o'qitishda talabaning faol ishtirokini ta'minlaydigan topshiriqlar muhim ahamiyatga ega. Muayyan tushunchaning ta'rifini so'rash o'rniga

uni konkret badiiy matnda aniqlash, bir necha hodisani qiyoslash yoki muallifning badiiy yechimiga munosabat bildirishga yo'naltirilgan topshiriqlar talabani fikrlash faoliyatini kuchaytiradi. Bunday topshiriqlarda nazariy bilim maqsad emas, balki muayyan muammoni anglash va hal etish vositasiga aylanadi.

T. V. Sapuxning kitobxon kompetensiyasiga oid qarashlarida ham badiiy matnni ongli o'qish va u bilan faol muloqotga kirishish muhim o'rin tutadi. Matnni anglash jarayoni faqat uning mazmunini tushunish bilan yakunlanmaydi. Unda o'quvchining solishtirish, baholash, xulosa chiqarish va o'z mulohazalarini asoslash qobiliyatlari ham rivojlanadi. Bu jihatlar nazariy bilim, badiiy tahlil va mustaqil munosabatning yagona o'quv faoliyatida birlashishini taqozo etadi [7, 15–18-b.].

Adabiyot nazariyasi mashg'ulotlarida bunday faoliyatni tashkil etishning samarali usullaridan biri muammoli savollar bilan ishlashdir. Muammoli savol talabani tayyor javobni eslashga emas, kuzatish va mushohada yuritishga undaydi. Masalan, "Asardagi konflikt qanday namoyon bo'lgan?" tarzidagi savol nazariy bilimni tekshirishga xizmat qilsa, "Konfliktning aynan shu shaklda qurilishi asar mazmuniga qanday ta'sir ko'rsatgan?" degan savol talabani tahliliy fikrlashini talab qiladi. Ikkinchi holatda u kuzatadi, dalillarni tanlaydi va ular asosida o'z xulosasini shakllantiradi.

Bahs va munozara elementlaridan foydalanish ham adabiyot nazariyasining didaktik imkoniyatlarini kengaytiradi. Badiiy matn yoki muayyan nazariy masala yuzasidan turli qarashlarning bildirilishi talabani o'z fikrini aniqlashtirishga yordam beradi. U o'z nuqtai nazarini himoya qilish uchun dalil keltirishi, boshqa fikrlarni tinglashi va zarur holatda o'z qarashini qayta ko'rib chiqishi mumkin. Bu jarayon tanqidiy tafakkurning muhim belgilaridan bo'lgan asoslangan munosabat va fikriy moslashuvchanlikni rivojlantiradi.

Adabiyot nazariyasining didaktik salohiyati nazariy tushuncha, badiiy matn va talabani mustaqil fikrlash faoliyati o'rtasida uzviy bog'lanish yaratilganda to'liqroq ro'yobga chiqadi. Talaba nazariy bilimni konkret material asosida sinab ko'radi, tahlil natijasida xulosa chiqaradi va o'z fikrini dalillar bilan mustahkamlaydi. Natijada adabiyot nazariyasini o'rganish jarayoni faqat kasbiy bilimlarni egallashga emas, balki kuzatish, tahlil qilish, qiyoslash, baholash va asoslangan fikr bildirish ko'nikmalarini rivojlantirishga ham xizmat qiladi.

XULOSA

Adabiyot nazariyasi fanining mazmuni talabalar tanqidiy tafakkurini rivojlantirish uchun muhim ilmiy va didaktik imkoniyatlarga ega. Fanning badiiy hodisalarni ilmiy tushunchalar asosida anglashga yo'naltirilgan tabiati talabani tayyor bilimlarni o'zlashtirish bilangina cheklanmasdan, kuzatish, tahlil qilish, qiyoslash, talqin etish va baholash faoliyatiga jalb qiladi. Nazariy tushunchalar badiiy matn bilan bog'liq holda o'rganilganda ular fikrlashning faol vositasiga aylanadi.

Tadqiqot davomida adabiyot nazariyasi va tanqidiy tafakkur o'rtasidagi bog'liqlik badiiy asarni anglash jarayonining ichki xususiyatlari bilan belgilanishi aniqlandi. Badiiy matnning murakkab tuzilishi, ko'p ma'noliligi va turli talqinlarga ochiqligi talabadan hodisalar o'rtasidagi munosabatlarni aniqlash, bildirilayotgan fikrlarni dalillar bilan asoslash hamda muqobil qarashlarga munosabat bildirishni talab qiladi. Bu jarayonda adabiy-nazariy bilimlar badiiy taassurotni izchil va asoslangan mulohazaga aylantirishga xizmat qiladi.

Adabiyot nazariyasining tanqidiy tafakkurni rivojlantirishdagi imkoniyatlari uning mazmunidagina emas, balki o'qitish jarayonining tashkil etilishida ham namoyon bo'ladi. Nazariy bilimlarni muammoli savollar, qiyosiy tahlil, bahs-munozara va dalillashga asoslangan topshiriqlar bilan bog'lash talabani mustaqil fikrlash faolligini kuchaytiradi. Bunda talaba tayyor xulosani qabul qiluvchi emas, balki badiiy va nazariy materialni o'rganish asosida o'z qarashini shakllantiruvchi faol subyekt sifatida ishtirok etadi.

Shu bois adabiyot nazariyasini o'qitishda asosiy e'tiborni nazariy tushunchalarning hajmini kengaytirishga emas, balki ularni talabaning fikrlash faoliyatini faollashtiradigan tarzda o'zlashtirishga qaratish maqsadga muvofiqdir. Nazariy bilim, badiiy matn va tahliliy faoliyat o'rtasidagi uzviy bog'lanishni ta'minlash orqali adabiyot nazariyasi nafaqat bo'lajak mutaxassisning kasbiy bilimlarini boyitadi, balki uning mustaqil, asoslangan va tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga ham xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Hamdam U. Badiiy tafakkur tadriji. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2002.
2. Крошнева М.Е. Теория литературы: учебное пособие. – Ульяновск: УЛГТУ, 2007.
3. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. – Москва: Искусство, 1970.
4. Rasulov A. Tanqid, talqin, baholash. – Toshkent: Fan, 2007.
5. Quronov D.H. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Noshir, 2019.
6. Фролова И.В. Мастерство литературного критика: учебное пособие. – Москва: Флинта – Наука, 2013.
7. Сапук Т.В. Формирование читательской компетенции студентов университета: учебное пособие. – Оренбург: Оренбургский государственный университет, 2016.

BASIC PRINCIPLES OF FORMING THE CONCEPT OF PERSONALITY IN KINDERGARTEN CHILDREN

Khassanova Aida Zhanturina

A. Kussainov Eurasian Humanitarian Institute

aida.zhanturina@mail.ru

Abstract. *The formation of the concept of personality in preschool children is an important aspect of their cognitive, social, emotional, and moral development. The preschool period is characterized by intensive development of self-awareness, interpersonal relationships, value orientations, emotional responsiveness, independence, and understanding of individual differences. This article examines the basic psychological and pedagogical principles underlying the formation of children's initial understanding of personality in the kindergarten environment. Particular attention is paid to age-appropriate learning, individualization, child-centered interaction, emotional security, social communication, play-based learning, positive role modelling, and cooperation between teachers and families. The study emphasizes the role of play, communication, observation, creative activities, and problem-based situations in helping children recognize personal qualities, emotions, behavioral characteristics, and relationships with others. The importance of the educator is considered in creating a supportive developmental environment that promotes self-expression, autonomy, empathy, respect, responsibility, and positive self-perception. The article argues that the formation of initial ideas about personality should be organized as a gradual and integrated educational process corresponding to the developmental characteristics of preschool children. The findings may be useful for preschool teachers, psychologists, researchers, and teacher educators in designing educational practices aimed at supporting the holistic development of children's personality.*

Keywords: *preschool education; personality; preschool children; self-awareness; personality development; social-emotional development; child-centered education; play-based learning; educational environment; kindergarten.*

Аннотация. Формирование представлений о личности у детей дошкольного возраста является важным аспектом их познавательного, социального, эмоционального и нравственного развития. Дошкольный период характеризуется интенсивным развитием самосознания, межличностных отношений, ценностных ориентаций, эмоциональной отзывчивости, самостоятельности и понимания индивидуальных различий. В статье рассматриваются основные психолого-педагогические принципы формирования первоначальных представлений о личности у детей в условиях дошкольной образовательной организации. Особое внимание уделяется принципам возрастной адекватности, индивидуализации, личностно ориентированного взаимодействия, эмоциональной безопасности, социального общения, обучения посредством игры, положительного примера и сотрудничества педагогов с семьей. Подчеркивается значение игры, общения, наблюдения, творческой деятельности и проблемных ситуаций в формировании у детей представлений о личностных качествах, эмоциях, особенностях поведения и взаимоотношениях с окружающими. Рассматривается роль воспитателя в создании поддерживающей развивающей среды, способствующей самовыражению, самостоятельности, эмпатии, уважению, ответственности и формированию позитивного отношения ребенка к самому себе. Обосновывается необходимость организации данного процесса как последовательной и интегрированной педагогической деятельности, соответствующей возрастным и индивидуальным особенностям дошкольников. Материалы исследования могут быть использованы воспитателями, психологами, исследователями и специалистами в области дошкольного образования.

Ключевые слова: дошкольное образование; личность; дети дошкольного возраста; самосознание; развитие личности; социально-эмоциональное развитие; личностно ориентированное образование; игровое обучение; развивающая среда; детский сад.

Annotatsiya. Maktabgacha yoshdagi bolalarda shaxs haqidagi tushunchalarni shakllantirish ularning bilish, ijtimoiy, hissiy va axloqiy rivojlanishining muhim jihatlardan biridir. Maktabgacha yosh davri o'zini anglash, shaxslararo munosabatlar, qadriyat yo'nalishlari, hissiy sezgirlik, mustaqillik va individual farqlarni tushunishning jadal rivojlanishi bilan tavsiflanadi. Mazkur maqolada maktabgacha ta'lim tashkiloti sharoitida bolalarda shaxs to'g'risidagi dastlabki tasavvurlarni shakllantirishning asosiy psixologik-pedagogik tamoyillari ko'rib chiqiladi. Yosh xususiyatlariga muvofiqlik, individual yondashuv, bolaga yo'naltirilgan o'zaro hamkorlik, hissiy xavfsizlik, ijtimoiy muloqot, o'yin asosida ta'lim berish, ijobiy namuna hamda pedagog va oila hamkorligiga alohida e'tibor qaratiladi. O'yin, muloqot, kuzatish, ijodiy faoliyat va muammoli vaziyatlarning bolalarda shaxsiy sifatlar, his-tuyg'ular, xulq-atvor xususiyatlari va boshqalar bilan munosabatlar haqidagi tasavvurlarni rivojlantirishdagi ahamiyati ta'kidlanadi. Tarbiyachining bolaning o'zini namoyon qilishi, mustaqilligi, empatiyasi, hurmat, mas'uliyat va o'ziga nisbatan ijobiy munosabatini rivojlantiruvchi qo'llab-quvvatlovchi ta'lim muhitini yaratishdagi roli yoritiladi. Bolalarda shaxs haqidagi dastlabki tushunchalarni shakllantirish jarayoni ularning yosh va individual rivojlanish xususiyatlariga mos keluvchi izchil va integratsiyalashgan pedagogik jarayon sifatida tashkil etilishi lozimligi asoslanadi. Tadqiqot materiallaridan maktabgacha ta'lim pedagoglari, psixologlar, tadqiqotchilar va pedagog kadrlarni tayyorlash bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar foydalanishlari mumkin.

Kalit so'zlar: maktabgacha ta'lim; shaxs; maktabgacha yoshdagi bolalar; o'zini anglash; shaxs rivojlanishi; ijtimoiy-hissiy rivojlanish; bolaga yo'naltirilgan ta'lim; o'yin asosida ta'lim; rivojlantiruvchi muhit; bolalar bog'chasi.

Career guidance in preschool education is an important aspect of raising a child and developing the skills necessary for a successful future career and self-knowledge. In this regard, the study of the problem of career guidance in play activities with the use of pedagogical design in the education of older preschool children becomes relevant.

The aim of this study is to study the subtleties of using pedagogical design tools in the play activities of older preschool children. This paper uses methods of analysis, comparison and generalization. In the course of the study, we studied the features of project activities in the form of games for career guidance with pupils of the senior group of preschool educational organizations. The stages of E. Ginsberg's career guidance were also considered. In particular, the stage of "imagination" of the child at an early stage was identified and comprehensively considered. In addition, the modern preschool education system offers options for playing activities as part of career guidance for older children. In the course of the research, the authors demonstrated the means of using gaming activities in the professional orientation of older preschool children, in particular, the Lapbook project, the augmented reality (AR) and artificial intelligence system, as well as the MeTycoon game, which includes video materials and information about specialties. The results of this study can be useful for scientists and researchers studying the problem of using pedagogical design in games for the purpose of career guidance, as well as for teachers of preschool educational institutions engaged in career guidance.

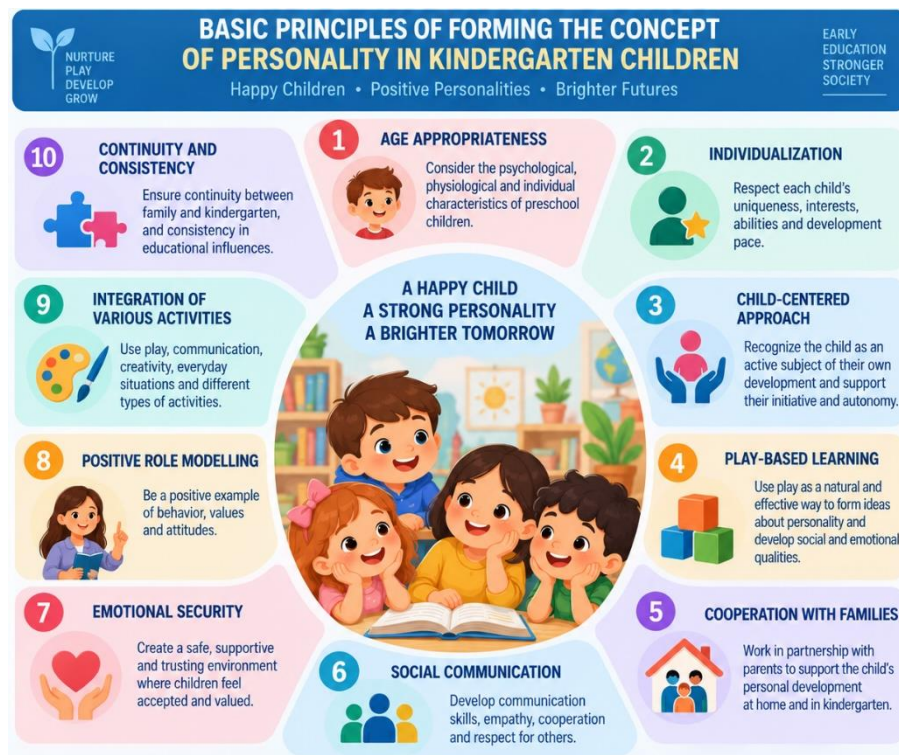
The use of information and communication technologies and modern digital technologies in creating a holistic educational environment in the pedagogical practice of preschool teachers requires not only changes in the educational process of pupils, but also the content of education, methodological approaches and organization of the educational process of older preschool children. The introduction of digitalization in preschool education is accompanied by some difficulties associated with the optimal use of resources that accompany technological advances. In this regard, there is a need to study the problem of pedagogical design in the context of early career guidance in the play activities of older preschool children. The problem under study is the study of the use of pedagogical design tools for early career guidance of pupils of preschool educational organizations. Professional orientation at an early age is providing children with information about various professions, their opportunities and requirements, as well as helping them make informed decisions about their future educational path and career. In this way, children can choose a path that suits their interests and abilities. This ultimately leads to an increase in the level of education and labor productivity, improved socio-economic development, and improved well-being of the population.

Scientists of J. R. R. Tolkien Curry and A. Milsom [1] believe that the approach to career development should be individual and take into account the characteristics and needs of each child. Researchers emphasize that when choosing a profession, it is important to take into account the personal values, interests, inclinations and strengths of the child, and suggest the need to develop an appropriate plan. In their opinion, such an individualized approach will contribute to the professional satisfaction and success of children in the future. It is necessary to study this issue more deeply in the process of training and professional orientation of older preschool children.

According to S. Abildina et al. [2], the lexeme "design" is interdisciplinary in nature, so the concept of "pedagogical design" is used in various senses. Scientists claim that in the field of epistemology there are such areas as behaviorism, cognitivism, connectionism and constructivism. These areas are closely related to the learning process and, accordingly, include such concepts as the implementation of learning in response to various stimuli, the experience of restructuring by assigning meaning to external stimuli, creating a system and making decisions, forming knowledge through joint activities, and creating conditions for independent active cognition. As noted in the works of researchers, the concept of "pedagogical design" is a set of innovative approaches and teaching methods aimed at improving the efficiency and convenience of professional educational practice. It is important to study the problem of pedagogical design from the point of view of early career guidance for older preschool children through play activities.

G. O. Abdullayeva and I. Menglibay [5] note that choosing a future profession is a multi – faceted and complex process. According to scientists, an important role in this choice is played by the motivational and value world of a person, which determines the interests, values, beliefs and needs of a person; it is also influenced by personality traits and social factors. Researchers say that the fact that some professions are in high demand in society may increase interest in this profession, and vice versa, low demand may reduce interest. According to the authors, existing stereotypes about

reputation, financial stability and future opportunities also influence the choice of profession of the younger generation. However, each person chooses a profession based on their beliefs, interests, and self-awareness. It is necessary to study in detail the problem of early career guidance for preschoolers who have not yet developed these features.

Researchers A. F. Cruz-Eraso Meng C. Gonzalez-Serrano [6] argues that the use of games can be an effective way to encourage students to pursue professional orientation. Games help children better understand how to relate their individual characteristics to different professions or fields, encouraging them to make informed decisions in choosing their future professional path [7; 8]. In this regard, it is important to study the features of using play activities in the professional orientation of older preschool children. In turn, A. Parola and her colleagues [9] focus on the effectiveness of digital games in professional orientation. According to scientists, the use of digital games for professional orientation and professional development is becoming increasingly popular. However, despite the increased interest in this problem in relation to preschool children, there are still few studies evaluating the effectiveness of such games in terms of professional orientation and professional development, so a comprehensive study of the problem of using game actions in the professional orientation of older preschool children is necessary.

The purpose of this study is to show the features of using pedagogical design as a means of early career guidance in the play activities of older preschool children.

Many studies have been conducted in the field of early professional orientation of preschool children based on play activities through pedagogical design. One such study is S. Conducted by Mohamed et al. The researchers examined the importance of early professional counseling for preschoolers and its impact on future professional choices. Muslihati notes that the personality of the educator and teacher plays an important role in choosing a professional activity, since children develop the necessary skills based on their experience and knowledge. Bonoli stated that one of the key elements of a professional consultant's work is the creation of an individual professional experience. plan in accordance with the needs and life goals, resources and capabilities of the client. E. A. Amanbaeva et al. We have shown that professional orientation is an interdisciplinary field related to various humanities and social sciences, such as psychology, sociology, medicine, economics, and philosophy. A. Meluso and his colleagues proved the effectiveness of using games

in the professional orientation of preschool children and studied the impact of games on future careers. I. dunwell et al. studied the digital development of career guidance MeTycoon games.

The Setuju study examines the model of pedagogical project design in the context of blended learning, which aims to solve real-world problems as an important aspect of child development and self-determination. C. P. Bhakti and his colleagues note that modern digital technologies can be useful in career guidance work with preschoolers. They allow you to present information about various professions in an interesting and accessible form: through games, multimedia presentations, and video tutorials. This helps children better understand the nature, characteristics and requirements of professions and opens the way to an initial assessment of their own interests and aptitudes. In addition, such technologies allow you to gain experience, for example, using virtual working modeling, which also contributes to a conscious professional choice in the future. D. N. Issabaeva and his colleagues [18] emphasize that the goal of pedagogical design is an integrated approach to creating an educational environment that helps flexibly change and adapt the system based on educational technologies, data, training materials, and ways to interact with students in accordance with the needs of students.

Based on the research of scientists, the study of the problem of professional orientation of preschool children on the basis of pedagogical design through play activities is the most important aspect of the modern scientific direction. As a research material, the game MeTycoon was used as an example of a well-developed pedagogical program. Its capabilities, application examples, and types of adaptation are considered. We also used games based on augmented reality (AR) for the purpose of professional orientation of preschool children as the research material. In this game, children chose characters associated with different professions, interacted with them, completed tasks, and received information about each profession. Thus, the AR-based game helped preschoolers understand the types of professions and their essence. Consequently, the pedagogical design that combined the MeTycoon game and the AR-based game consisted of several stages. At first, the guys played the game MeTycoon, got acquainted with various professions. Then, older preschool children studied their chosen profession in more detail through the AR app. The combined use of AR and MeTycoon games allowed children to gain a deeper understanding of various professions and their connections to industries. In addition, it helped children develop the skills needed to perform these professions.

Analytical, comparative and generalizing methods were used in the study. The analytical method helped to study current trends in the development of early career guidance work with preschoolers, as well as clarify the concepts related to the research topic "career guidance", "pedagogical design", etc. The comparison method was used to compare different types of games and pedagogical tools for professional orientation of older preschool children. The generalization method helped to systematize and summarize the results of previously conducted studies of early professional orientation of preschool children.

Early professional orientation is important for a child's successful professional development. Preschoolers begin to learn the world and their place in it, learn basic skills. Early professional orientation helps children recognize their interests, abilities, talents, and habits, which allows them to consciously and purposefully choose a profession in the future. Children of this age begin to form

their first ideas about professions and the adult world. In this process, parents and caregivers play a great role—they must inform children about various professions, connect them with everyday life, develop an interest in work and strive to achieve goals. This way, children will be more willing to choose a profession in the future.

LIST OF REFERENCES

1. **Bandura A.** (1977). *Social Learning Theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
2. **Holland J. L.** (1997). *Making Vocational Choices: A Theory of Vocational Personalities and Work Environments*. 3rd ed. Odessa, FL: Psychological Assessment Resources.
3. **UNESCO** (2021). *Early career guidance and lifelong learning: Global perspectives*. Paris: UNESCO Publishing.
4. **Brown, S. D., & Lent, R. W.** (2019). *Career Development and Counseling: Putting Theory and Research to Work*. 2nd ed. Hoboken: Wiley.
5. **Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan** (2022). *Жастардың Professional orientation of young people: national policy and practice*. Astana.

DEVELOPMENT OF FINANCIAL LITERACY OF CHILDREN IN PRESCHOOL THROUGH PLAY

Zhazira Mamash

PhD doctoral student Abai Kazakh Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan

Abstract. *The development of financial literacy from an early age is becoming increasingly important in contemporary education. Preschool childhood represents a significant period for the formation of elementary ideas about money, needs and wants, choice, saving, exchange, responsible consumption, and the value of work. However, financial concepts are abstract for young children and therefore require developmentally appropriate methods of introduction. Play provides a natural educational environment in which preschool children can experience elementary economic situations, make choices, solve practical problems, and understand the consequences of their decisions. The purpose of this article is to theoretically substantiate the pedagogical potential of play in developing financial literacy among preschool children and to identify effective forms of play-based financial education. The study is based on theoretical analysis, comparison, systematization, and generalization of research concerning early childhood education, financial literacy, and play-based learning. The article proposes five interconnected components of preschool financial literacy: cognitive, practical, motivational-value, social-communicative, and behavioral. Role-playing games such as “Shop,” “Bank,” “Family Budget,” and “Café,” as well as board games, problem-solving situations, digital games, and project activities, are considered effective tools for introducing elementary financial concepts. The findings indicate that play-based financial education can help children connect financial concepts with everyday experience and gradually develop responsible attitudes toward money and resources. The article concludes that financial education in preschool should not focus on complex economic terminology but on meaningful experiences involving choice, planning, saving, sharing, responsible consumption, and understanding the relationship between work and resources.*

Keywords: *financial literacy, preschool children, play-based learning, financial education, economic education, money, saving, responsible consumption, role-playing games, preschool education.*

INTRODUCTION

Rapid social, economic, and technological changes have increased the importance of financial literacy as a component of an individual’s ability to participate effectively in everyday life. People

regularly make decisions concerning income, expenditure, saving, consumption, financial planning, and the responsible use of available resources. Although sophisticated financial decision-making belongs to later developmental stages, the foundations of attitudes toward money and consumption begin to emerge considerably earlier.

Preschool children encounter economic phenomena in their everyday lives. They observe adults buying goods, paying for services, using cash and bank cards, making online purchases, going to work, saving money, comparing products, and discussing household needs. Children may therefore develop initial ideas about money and consumption even before they receive systematic financial education.

This creates an important pedagogical task. Preschool education should help children interpret their everyday economic experiences in an age-appropriate way and gradually form elementary financial concepts. However, financial education for preschool children should not reproduce school-level economics in simplified terminology. Young children learn most effectively through concrete actions, direct experiences, communication, imitation, exploration, and play.

Play is particularly significant because it allows children to model situations from adult life within a psychologically safe environment. In a role-playing shop, for example, children can become buyers, sellers, or cashiers. They can choose products, compare quantities, use symbolic money, negotiate, count, and decide whether available resources are sufficient. Such an activity simultaneously supports cognitive, mathematical, communicative, social, and financial development. Financial literacy at preschool age should therefore be understood broadly. It includes not only recognition of coins or elementary counting but also understanding that resources are limited, distinguishing between needs and wants, making choices, appreciating work, learning to save, caring for possessions, and developing responsible consumer behavior.

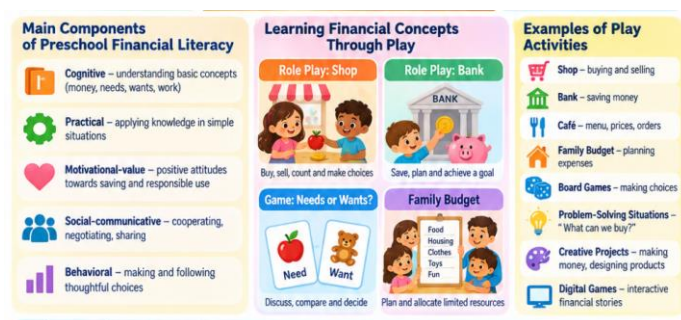
The **purpose of this article** is to theoretically substantiate the role of play in developing financial literacy among preschool children and to identify pedagogical approaches and play activities that can support elementary financial knowledge, skills, values, and behavior.

The objectives are to clarify the meaning of financial literacy in preschool education; identify its main structural components; characterize the educational potential of play; systematize appropriate play-based methods; and propose a pedagogical model for integrating financial literacy into preschool activities.

Materials and Methods

The study employs a theoretical and analytical research design. The methodological framework is based on child-centered, activity-based, competency-based, and play-based approaches to preschool education. The research methods include theoretical analysis, comparison, synthesis, systematization, and generalization of scientific literature related to financial literacy, early childhood education, economic socialization, and play-based learning.

Theoretical analysis was used to determine the main concepts and educational objectives of financial literacy in preschool childhood. Comparative analysis enabled different approaches to financial and economic education to be considered from the perspective of their developmental appropriateness. Systematization was used to classify the principal components of preschool financial literacy and the types of games suitable for their development. The study is guided by several pedagogical principles: age appropriateness; connection with children's everyday experiences; learning through activity; gradual progression from concrete experiences to elementary concepts; integration of cognitive, social, emotional, and behavioral development; and partnership between preschool institutions and families.

Since the study has a theoretical character, no fabricated experimental sample, percentages, or statistical findings are reported. The proposed framework can subsequently serve as a basis for empirical research involving preschool children.

Results and Discussion

Financial literacy in early childhood differs substantially from financial literacy in adulthood. Preschool children do not need detailed knowledge of banking systems, investment, credit, taxation, or complex budgeting. Their financial education should focus on elementary concepts directly connected with everyday experience. Several foundational concepts can be introduced during preschool childhood:

Money has a purpose. Children gradually learn that money can be exchanged for goods and services and that it is not an unlimited resource.

Needs and wants are different. Children can begin to distinguish essential needs such as food from optional wants such as an additional toy.

Choices have consequences. Choosing one item may mean that another item cannot be purchased with the same limited resources.

Saving requires patience. Children can understand that postponing immediate consumption may help achieve a later goal.

Goods and resources should be treated responsibly. Caring for toys, books, food, water, and other resources is related to responsible economic behavior.

Work creates value. Preschool children can develop an elementary understanding that adults perform different types of work and receive resources for their labor.

Sharing and cooperation have social value. Financial education should not promote individual accumulation as its central objective. It should also develop responsibility, fairness, cooperation, generosity, and respect for others.

These concepts demonstrate that preschool financial literacy combines knowledge, practical skills, attitudes, and behavioral habits.

Based on the theoretical analysis, financial literacy among preschool children can be represented through five interconnected components.

Component	Content	Observable manifestations
Cognitive	Elementary knowledge about money, work, goods, services, needs and wants	Recognizes the purpose of money; distinguishes goods and services; identifies basic needs
Practical	Application of elementary financial knowledge	Counts symbolic money; compares simple prices; makes choices within a limited amount
Motivational-value	Responsible attitudes toward money, work and resources	Values work; demonstrates care for possessions; understands the importance of saving
Social-communicative	Interaction in financial and economic situations	Negotiates, takes turns, cooperates, explains choices and follows agreed rules

Behavioral	Application of responsible financial habits	Plans simple purchases, saves toward a goal, avoids unnecessary waste and makes considered choices
-------------------	---	--

The components are interdependent. Knowing what money is does not necessarily mean that a child has developed financially responsible behavior. Knowledge should therefore be connected with practical action and value formation. Play is one of the most appropriate methods for introducing financial concepts during preschool childhood because it transforms abstract economic ideas into understandable situations.

A child may find the concept of a “budget” difficult to understand through verbal explanation. In a game, however, the teacher can give the child ten symbolic coins and present several products with different prices. The child must decide what can be purchased with the available resources. The abstract concept of limited resources becomes a practical problem.

Play also creates opportunities to make mistakes without real financial consequences. Children can reconsider choices, exchange roles, discuss alternative solutions, and learn from peers. “The Shop” is one of the most accessible games for developing elementary financial literacy.

Children take the roles of customers, sellers, and cashiers. Products may be represented by toys, pictures, classroom materials, or handmade objects. Each item is assigned a simple symbolic price. During the game, children learn to:

- recognize the function of money;
- distinguish between buyer and seller roles;
- compare prices;
- count elementary quantities;
- select products;
- make decisions with limited resources;
- communicate politely;
- understand exchange.

The teacher can gradually increase the complexity. At the initial stage, children may simply exchange one symbolic coin for one product. Later, different prices and limited budgets can be introduced. A preschool “Bank” game introduces children to the idea of keeping resources safely and saving toward a goal. Children may create personal symbolic savings boxes and choose an imaginary goal, such as obtaining a book or toy. During several play sessions, they add symbolic coins to their savings. The pedagogical emphasis should be placed on **planning and delayed gratification**, rather than accumulation itself.

The sequence can be represented as:

Goal → Plan → Save → Wait → Achieve the Goal.

This provides an elementary model of purposeful financial behavior. The teacher presents cards depicting food, water, clothing, housing, toys, sweets, entertainment, and other items. Children discuss whether each represents a basic need or a want.

The objective is not always to produce one rigid classification. Discussion is important because children learn that decisions may depend on circumstances.

The teacher may ask:

“Do we need this?”

“Why do we need it?”

“Can we live without it?”

“What should we choose first if we cannot have everything?”

Such questions promote reasoning and responsible decision-making. A simplified “Family Budget” role-playing activity can help older preschool children understand that families have different needs and limited resources.

Children receive pictures representing food, clothing, housing, transportation, entertainment, toys, and other categories. They are provided with a limited number of symbolic tokens and decide how to distribute them.

This activity should not reproduce real family financial difficulties or compare children’s socioeconomic circumstances. Instead, it should model the general principle that resources are limited and choices require priorities. A play café integrates financial literacy with communication, mathematics, literacy, and social development. Children can design menus, assign simple prices, take orders, prepare imaginary meals, pay, and provide symbolic change.

The activity simultaneously develops: **financial literacy + mathematical thinking + communication + creativity + social interaction.**

This demonstrates the interdisciplinary potential of play-based financial education.

The results of the theoretical analysis make it possible to propose the following educational sequence:

Real-life situation → Financial question → Play scenario → Choice → Action → Consequence → Discussion → Reflection → Responsible habit.

For example:

A child wants two toys but has enough symbolic money for only one.

The teacher does not immediately provide the correct decision. Instead, the child compares the options and chooses one.

The teacher then asks:

“Why did you choose this toy?”

“What happened to your money?”

“Could you save the remaining money?”

“What could you do if you wanted the other toy later?”

Reflection transforms play activity into a meaningful financial learning experience.

Financial literacy should not necessarily be taught as a separate preschool subject. It can be integrated into everyday educational activities.

In **mathematics**, children count coins, compare quantities, recognize numbers, classify objects, and solve simple practical problems.

In **language development**, children learn words such as *money, price, shop, buy, sell, save, need*, and *choice* and explain their decisions.

In **social education**, they explore occupations, work, cooperation, fairness, responsibility, and social roles.

In **creative activities**, children can design symbolic money, create shops, make products, prepare advertising posters, or construct savings boxes.

Financial education can also be connected with **environmental education**. Children can discuss why wasting food, paper, water, and electricity is both environmentally and economically irresponsible. This establishes an important relationship between financial literacy and sustainable consumption. The teacher performs a facilitating rather than purely instructive role. Effective financial education requires questions that encourage children to think and make decisions.

Instead of saying, *“You should save money,”* the teacher may create a situation in which saving becomes meaningful.

Instead of saying, *“This is too expensive,”* the teacher may ask, *“Do we have enough money for this? What could we choose instead?”*

This approach enables children to discover financial relationships through activity.

Teachers should also avoid creating anxiety about money. Financial education for preschool children should not involve discussions that may make children feel responsible for their families’ financial circumstances. Activities should remain developmentally appropriate, positive, playful, and educational. The effectiveness of preschool financial education can be strengthened through cooperation with families. Children observe real financial behavior primarily within the family environment; therefore, parental practices influence the development of attitudes toward money and consumption.

Parents can involve children in simple everyday activities such as preparing a shopping list, comparing products, discussing needs and wants, saving for an age-appropriate goal, caring for possessions, and reducing unnecessary waste.

The preschool institution can provide parents with simple recommendations explaining how to discuss money without creating anxiety or excessive material orientation.

Consistency between preschool and family practices contributes to the gradual development of responsible financial habits. Systematically organized play-based financial education can contribute to several interconnected outcomes.

At the **knowledge level**, children develop elementary understanding of money, work, goods, services, saving, needs, wants, and limited resources.

At the **skills level**, they learn to count, compare, choose, plan, communicate, and solve simple financial problems.

At the **value level**, children develop respect for work, responsibility toward resources, patience, fairness, and thoughtful consumption.

At the **behavioral level**, they begin to demonstrate elementary saving, planning, resource-care, and decision-making habits.

Consequently, the objective of preschool financial literacy is not to create a “young economist” or encourage an excessive focus on money. Its purpose is to develop the foundations of thoughtful, responsible, and socially appropriate decision-making.

Conclusion

The development of financial literacy should begin with age-appropriate experiences that are meaningful to preschool children. Play provides one of the most effective pedagogical environments for this process because it connects abstract financial concepts with concrete actions, communication, imagination, and problem solving. The theoretical analysis indicates that preschool financial literacy can be structured around five interconnected components: cognitive, practical, motivational-value, social-communicative, and behavioral. Their integrated development enables children not only to acquire elementary knowledge about money but also to apply this knowledge in simulated everyday situations and gradually develop responsible attitudes toward work, resources, saving, and consumption. Role-playing games such as **“Shop,” “Bank,” “Family Budget,” and “Café,”** together with games focused on needs and wants, saving, choice, and resource management, can create developmentally appropriate opportunities for financial learning. A particularly important pedagogical principle is the transition from explanation to experience. Children should be given opportunities to make choices, observe consequences, discuss alternative decisions, and reflect on their actions. In this context, the teacher acts as an organizer and facilitator of meaningful financial situations.

Financial literacy can also be effectively integrated with mathematics, language development, social education, creativity, environmental education, and everyday preschool routines. Cooperation between teachers and parents can further strengthen the continuity between simulated play experiences and children’s real-life observations.

Thus, play-based financial education can be considered a promising direction in contemporary preschool education. When implemented in a child-centered and ethically responsible manner, it contributes to the formation of elementary financial knowledge, practical decision-making skills,

respect for work, responsible consumption, and sustainable behavioral habits that may provide a foundation for financial competence at later stages of development.

REFERENCES

1. Socialization on the Financial Understanding of Young Children and Preschoolers // *Journal of Consumer Affairs*. – 2024. – Vol. 58. – No. 3. – P. 763–793. – Wiley. – DOI: <https://doi.org/10.1111/joca.12593>
2. Birbili, M., Kontopoulou, M. Financial Education for Preschoolers: Preparing Young Children for the 21st Century // *Childhood Education*. – 2015. – Vol. 91. – No. 1. – P. 46–53. – Taylor & Francis. – DOI: <https://doi.org/10.1080/00094056.2015.1001670>
3. Nurarifah, D., Yufiarti, Dhieni, N. Understand the Relationship Between Financial Literacy and Parenting with Parents' Financial Socialization to Early Childhood // *Jurnal Pendidikan Anak Usia Dini Undiksha*. – 2023. – Vol. 11. – No. 1. – DOI: <https://doi.org/10.23887/paud.v11i1.60500>
4. LeBaron-Black, A. B., Curran, M. A., Hill, E. J., Freeh, M. E., Toomey, R. B., Speirs, K. E. Parent Financial Socialization Scale: Development and Preliminary Validation // *Journal of Family Psychology*. – 2022. – Vol. 36. – No. 6. – P. 943–953. – American Psychological Association.

FEATURES OF WORKING WITH STUDENTS WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS IN INCLUSIVE EDUCATION: A COMPARATIVE STUDY OF KAZAKHSTAN AND FINLAND

Zhussupbekova Zamzagul Dostiarovna

E.A. Buketov Karaganda University, 28 Universitetskaya St., Karaganda, Kazakhstan
e-mail: zamzagul.dostiarovna88@gmail.com

Aruzhan Zhartybayeva

E.A. Buketov Karaganda University, 28 Universitetskaya St., Karaganda, Kazakhstan
e-mail: Athosdvalee@gmail.com

Abstract. *This paper examines the features of working with students with special educational needs (SEN) in the context of inclusive education by comparing Kazakhstan and Finland. The article analyses legal frameworks, support structures, teaching methods, and teacher preparation. The study findings underline the difference in the initial logic of support: Finland begins with the needs of all learners, while Kazakhstan begins with the logic of identified special needs, despite active legislative activities and pilot projects.*

Keywords: *inclusive education, students with special educational needs, Kazakhstan, Finland, comparative education, three-tier support.*

Аннотация. *В статье рассматриваются особенности работы с учащимися с особыми образовательными потребностями в инклюзивном образовании на основе сравнения Казахстана и Финляндии. Анализируются правовые основы, структуры и методы поддержки, подготовка педагогов. Основное различие заключается в начальной логике поддержки: Финляндия исходит из потребностей всех учащихся, Казахстан — из логики выявленных специальных потребностей.*

Ключевые слова: *инклюзивное образование, учащиеся с особыми образовательными потребностями, Казахстан, Финляндия, сравнительная педагогика.*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada inklyuziv ta'lim sharoitida alohida ta'lim ehtiyojlari (ATE) bo'lgan o'quvchilar bilan ishlash xususiyatlari Qozog'iston va Finlyandiya misolida qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqot huquqiy asoslar, qo'llab-quvvatlash tuzilmalari, o'qitish usullari va o'qituvchilar tayyorlash tizimini tahlil qiladi. Asosiy farq qo'llab-quvvatlashning boshlang'ich mantiqida:*

Finlyandiya barcha o'quvchilar ehtiyojlaridan kelib chiqadi, Qozog'iston esa aniqlangan alohida ehtiyojlar mantiqidan.

Kalit so'zlar: inklyuziv ta'lim, alohida ta'lim ehtiyojlari, Qozog'iston, Finlyandiya, qiyosiy pedagogika.

INTRODUCTION

The shift from segregation to inclusion is a profound change in approach. Article 24 of the UN Convention sets inclusive education for all people with disabilities as a fundamental right, yet the implementation paths in different countries may reflect their philosophies as much as their resources.

Kazakhstan has been developing legislation on inclusive education since the early 2010s, while Finland is seen as a European pioneer with advanced support for students with special educational needs (SEN). The two countries have different logics, reflected in their practice and legislation.

This article uses the literature comparison method. A comparison was made of four components: legal frameworks, support structures, teaching methods, and teacher preparation for work with students with SEN.

MATERIALS AND METHODS

This research uses a qualitative comparative approach based on a document analysis method. The materials used are: (1) normative legal acts of the Republic of Kazakhstan — the Law on Education and the State Program for the Development of Education 2020–2025; (2) normative legal acts and documents of Finland — the Finnish National Agency for Education; (3) empirical research studies of both countries; (4) international reports of UNESCO and the European Agency for Special Needs and Inclusive Education.

The four components of comparative analysis were legal frameworks, support structures, teaching methods, and teacher preparation for work with students with SEN.

RESULTS AND DISCUSSION

Legal Frameworks and Implementation Reality in Kazakhstan

The legal framework of Kazakhstan provides that SEN students have the right to be included in mainstream schooling. However, in reality, a survey of 34 English teachers in Astana, Almaty, and Shymkent revealed that teachers demonstrated high declarative awareness of the inclusive concept, but only about a third of them implemented inclusive practices in real lessons.

The teachers expressed several challenges: lack of methodological materials and teacher training, as well as absence of support from school administrations and specialists. Although the legal framework provides the right of SEN students to be included in the mainstream, there is no support system that would ensure this right.

At the level of methodology, an experimental project in three schools of Karaganda involving 87 students (19 of whom had SEN) and 14 math teachers is noteworthy. Differentiated learning, information and communication technologies, and games were used. As a result, there was a 25% improvement in the academic performance of SEN students, while their activity and motivation were also enhanced. Despite this, such cases are mostly presented as isolated examples with no systematic approach being established.

The Finnish Three-Tier Support System

The Finnish three-level support system is built around general, intensified, and special forms of support. General support is designed for any student and is provided without any assessment. When difficulties occur, the teacher can provide guidance right away. Intensified support is intended for students who need more help than general support can provide. In such cases, a teacher will need to conduct a pedagogical assessment in cooperation with parents. Special support is the highest level and is designed for students for whom intensified support was not sufficient.

Finland's teaching methods focus on early identification and flexible grouping. The Finnish three-level support system provides the teacher with a high degree of autonomy and is supported by a high level of qualification and multidisciplinary teams comprising special education teachers, psychologists, and social workers. The SEN of students is not viewed as an indicator that requires the

child to be identified as having special educational needs; instead, it is seen as a continuum of needs for which solutions must be found.

Comparative Analysis

Legal Frameworks. While Finnish legislation codifies an existing support practice, Kazakhstani legislation defines the desired state in advance. This initial phase is critical to all subsequent activities.

Support Structures. Finland has institutionalized support, while in Kazakhstan identifying students with SEN is still associated with stigma.

Teaching Methods. Finland has developed evidence-based methods for general education. Kazakhstan presents interesting evidence, but it is still at the level of individual cases.

Teacher Preparation. In Finland, the preparation of all teachers is based on studies of special education. In Kazakhstan, there is a shortage of specially trained personnel, and general education teachers are unprepared to meet the challenges of SEN students.

CONCLUSION

The comparison of approaches to working with SEN students in inclusive education in Kazakhstan and Finland has revealed that the main difference between the two countries is the logic of support. While Finland starts with the needs of all students, including those with SEN, Kazakhstan starts with the needs of students with SEN and the corresponding special support.

For Kazakhstan, the Finnish experience suggests that the most promising way to improve the situation is not to be found in new legislation but in the development of a support system in the context of general education, including differentiated and game-based methods.

For Finland, this comparison is a lesson in understanding that for successful education, it is the interaction between legislative, supportive, and teaching components, as well as appropriate teacher preparation, that is important.

REFERENCES

1. Ainscow, M. Promoting inclusion and equity in education: Lessons from international experiences // Nordic Journal of Studies in Educational Policy. — 2020. — Vol. 6, No. 1. — P. 7–16.
2. Finnish National Agency for Education. Support for learning and schooling in Finland. — Helsinki, 2022. — 48 p.
3. Kazakhstani Ministry of Education and Science. State Program for Education Development 2020–2025. — Astana, 2020. — 64 p.
4. UN Committee on the Rights of Persons with Disabilities. General Comment No. 4 on Article 24. — Geneva, 2016. — 24 p.
5. European Agency for Special Needs and Inclusive Education. Country Policy Review: Finland. — Odense, 2021. — 32 p.

FIZIKA FANINI O'QITISHDA SUN'IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHNING METODIK IMKONIYATLARI

Abdumalik Gaybullayevich Gaibov

Toshkent davlat texnika universiteti, Toshkent, O'zbekiston
f.m.f.n., professor. gaibovabdumalik@gmail.com

Annotatsiya. Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi oliy ta'limda, xususan fizika fanini o'qitishda yangi metodik imkoniyatlarni yuzaga keltirmoqda. Mazkur maqolaning maqsadi fizika fanining amaliy mashg'ulotlarida sun'iy intellekt (SI) texnologiyalaridan foydalanishning metodik modelini ishlab chiqish va uning qo'llanish mexanizmlarini ko'rsatishdan iborat. Tadqiqotda SI dan foydalanishning asosiy pedagogik sharti sifatida talabani mustaqil fikrlashini saqlab qolish tamoyili asos qilib olindi. Amaliy mashg'ulotlar uchun "Avval o'zing yech – keyin SI bilan tekshir – so'ng natijani muhokama qil" uch bosqichli modeli taklif etildi. Model "Dinamika

asoslari. Nyuton qonunlari. Kuchlar ta'sirida jismlarning harakati" mavzusidagi 90 daqiqalik mashg'ulot misolida yoritildi. Shuningdek, SI yordamida masalalarni tahlil qilish, xatolarni aniqlash, fizik formulalarning mazmunini tushuntirish, grafik va sxemalarni muhokama qilish hamda murakkab qiya tekislik masalasini bosqichma-bosqich tahlil qilish imkoniyatlari ko'rsatildi. Natijalar SI ning tayyor javob beruvchi vosita emas, balki fikrlash jarayonini qo'llab-quvvatlovchi, tekshiruvchi va maslahat beruvchi yordamchi sifatida qo'llanishi maqsadga muvofiqligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, fizika ta'limi, metodik model, mustaqil fikrlash, Nyuton qonunlari, amaliy mashg'ulot

Аннотация. Стремительное развитие цифровых технологий создает новые методические возможности для высшего образования, в частности для преподавания физики. Цель статьи заключается в разработке методической модели использования технологий искусственного интеллекта (ИИ) на практических занятиях по физике и раскрытии механизмов ее применения. В качестве основного педагогического условия рассматривается сохранение самостоятельного мышления студента. Предлагается трехэтапная модель «Сначала реши самостоятельно — затем проверь с помощью ИИ — после этого обсуди результат». Модель рассмотрена на примере 90-минутного практического занятия по теме «Основы динамики. Законы Ньютона. Движение тел под действием сил». Показаны возможности использования ИИ для анализа задач, выявления ошибок, объяснения физического смысла формул, обсуждения графиков и схем, а также поэтапного анализа сложной задачи о движении тела по наклонной плоскости. Показано, что педагогическая эффективность ИИ определяется не количеством его использования, а этапом и дидактической целью его применения. ИИ целесообразно использовать не как средство получения готового ответа, а как вспомогательный инструмент для анализа, проверки и поддержки самостоятельного рассуждения студента.

Ключевые слова: искусственный интеллект, обучение физике, методическая модель, самостоятельное мышление, законы Ньютона, практическое занятие

Abstract. The rapid development of digital technologies creates new methodological opportunities for higher education, particularly for physics teaching. The aim of this paper is to develop a methodological model for using artificial intelligence (AI) technologies in practical physics classes and to demonstrate mechanisms for their application. The study is based on the pedagogical principle of preserving students' independent thinking when using AI. A three-stage model, "Solve it yourself first – then check with AI – finally discuss the result," is proposed for practical classes. The model is illustrated through a 90-minute lesson on "Fundamentals of Dynamics. Newton's Laws. Motion of Bodies under the Action of Forces." The paper demonstrates how AI can support problem analysis, error identification, explanation of the physical meaning of formulas, interpretation of graphs and diagrams, and step-by-step analysis of a complex inclined-plane problem. The approach emphasizes that AI should not replace the student's reasoning or provide a ready-made solution. Instead, it should function as an individual digital assistant that helps students verify their work, identify mistakes, clarify concepts, and formulate conclusions. The proposed model also supports academic integrity and the development of independent learning, critical thinking, analytical skills, and digital competencies.

Keywords: artificial intelligence, physics education, methodological model, independent thinking, Newton's laws, practical class

KIRISH

Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi oliy ta'limda o'qitishning mazmuni va metodlarini takomillashtirish uchun yangi imkoniyatlarni yuzaga keltirmoqda. Ayniqsa, generativ sun'iy intellekt texnologiyalarining ta'lim jarayoniga kirib kelishi talabalarning mustaqil ishlashi, murakkab tushunchalarni o'zlashtirishi, masalalarni tahlil qilishi va o'z bilimlarini nazorat qilishi uchun yangi pedagogik vositalarni shakllantirmoqda.

Fizika fanini o'qitishda ushbu texnologiyalardan foydalanish alohida ahamiyatga ega. Chunki fizikani o'zlashtirish faqat formulalarni yodlash bilan cheklanmaydi. Talaba fizik qonunlarning

mazmunini tushunishi, berilgan vaziyatni matematik modelga aylantirishi, kuchlarni aniqlashi, tenglamalar tuzishi, hisob-kitoblarni amalga oshirishi va olingan natijani fizik jihatdan izohlashi zarur.

Yuklangan metodik materialda SI dan foydalanishning asosiy pedagogik sharti sifatida talabaning mustaqil fikrlashini saqlab qolish ko'rsatilgan. Bunda SI tayyor javob beruvchi vosita sifatida emas, balki maslahat beruvchi va tahlil qiluvchi yordamchi sifatida ishlatiladi [1,2].

Shu nuqtai nazardan, maqolaning maqsadi — fizika fanining amaliy mashg'ulotlarida sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning samarali metodik modelini ishlab chiqish va uning amaliy qo'llanish mexanizmlarini ko'rsatishdan iborat.

MATERIALLAR VA USULLAR

Sun'iy intellektni fizika ta'limiga joriy etishda asosiy masala texnologiyaning o'zidan foydalanish emas, balki undan qanday pedagogik maqsadda foydalanishdir. Agar talaba SI yordamida masalaning tayyor javobini oladigan bo'lsa, uning mustaqil fikrlashi va muammoni hal qilish ko'nikmalari yetarli darajada rivojlanmasligi mumkin.

Amaliy mashg'ulotlarda uch bosqichli yondashuv qo'llanadi: 1-bosqich — mustaqil yechim, bunda talaba masalani SI yordamisiz tahlil qiladi, berilganlarni yozadi, fizik qonunni tanlaydi va yechimni amalga oshiradi; 2-bosqich — SI bilan tekshirish, bunda talaba o'z yechimini SI ga taqdim etib, xatolarni aniqlash, noto'g'ri bosqichlarni ko'rsatish yoki fizik mantiqni tekshirishni so'raydi; 3-bosqich — natijani muhokama qilish, bunda talaba SI tavsiyalarini darslik, formulalar va o'qituvchi izohi bilan taqqoslaydi hamda yakuniy xulosani mustaqil shakllantiradi.

Ushbu yondashuv "Avval o'zing yech – keyin SI bilan tekshir – so'ng natijani muhokama qil" tamoyili sifatida ifodalanadi. SI fizikaning turli bo'limlarida, jumladan mexanikada harakat grafiklarini tahlil qilish va masalalarni turli usullar bilan yechishda, molekulyar fizika va termodinamikada gaz qonunlari hamda diagrammalarni sharhlashda, elektr va magnetizmida zanjirlarni tahlil qilishda, optikada yorug'likning sinishi va qaytishini tushuntirishda, atom va kvant fizikasida atom modellari hamda radioaktiv jarayonlarni izohlashda qo'llanishi mumkin.

Amaliy modelni sinovdan o'tkazish uchun 90 daqiqalik "Dinamika asoslari. Nyuton qonunlari. Kuchlar ta'sirida jismlarning harakati" mashg'uloti tanlandi. Mashg'ulotda talabalar kichik guruhlariga ajratilib, nazariy tushunchalarni SI yordamida tahlil qiladi, keyin masalalarni mustaqil yechadi va o'z yechimlarini SI yordamida tekshiradi. Metodik yondashuvda SI axborot va tahlil vositasi sifatida, yakuniy ilmiy xulosa esa talabaning o'zi tomonidan shakllantiriladi.

$$F = ma \quad (1)$$

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Taklif etilgan metodik yondashuvning amaliy imkoniyatlarini ko'rsatish uchun talabaga "Inersiya nima?", "Natijaviy kuch nima?", "Erkin jism diagrammasi qanday chiziladi?" va "Ishqalanish kuchining qanday turlari mavjud?" kabi savollar beriladi. Guruhlar SI yordamida olingan ma'lumotlarni tahlil qilib, o'z xulosalarini auditoriyada taqdim etadilar. Bunda SI axborot manbai sifatida ishlatiladi, yakuniy ilmiy xulosani esa talaba shakllantiradi.

Masala yechish bosqichida 5 kg massali jismga 20 N kuch ta'sir qilganda jismning tezlanishini aniqlash topshirig'i beriladi. Talaba avval masalani mustaqil yechadi, shundan so'ng o'z yechimini SI yordamida tekshiradi. Buning uchun "Men quyidagi masalani yechdim. Mening yechimimni tekshir, lekin javobni birdan aytna. Faqat qaysi bosqichda xato qilganimni ko'rsat" kabi tahliliy promptdan foydalaniladi. Natijada talaba faqat matematik javobni emas, balki fizik qonunni tanlash, formulani qo'llash va yechimni nazorat qilish strategiyasini o'zlashtiradi.

Keyingi bosqichda SI yordamida fizik bog'lanishlarning mazmuni tahlil qilinadi. Masalan, "Tezlanish ortsa, kuch qanday o'zgaradi?" yoki " $F = ma$ formulasining fizik ma'nosini tushuntir" kabi savollar orqali kuch va massa o'zgarganda tezlanishning o'zgarishi muhokama qilinadi. Shu tariqa formula oddiy matematik ifoda sifatida emas, fizik bog'lanish sifatida o'zlashtiriladi.

Murakkab topshiriq sifatida massasi 8 kg bo'lgan A jism gorizontaal bilan 35° burchak hosil qiluvchi qiya tekislikda joylashgan, massasi 4 kg bo'lgan B yuk bilan vaznsiz va cho'zilmaydigan

arqon hamda ishqalanishsiz blok orqali bog'langan holat ko'rib chiqiladi. Qiya tekislik va A jism orasidagi sirpanish ishqalanish koeffitsienti $\mu = 0,25$. Tizim tezlanishi, arqondagi taranglik kuchi, 6 soniyadan keyingi tezlik va bosib o'tilgan masofani aniqlash, shuningdek, arqonning uzilish sharti va ishqalanish koeffitsientining o'zgarishi tahlil qilinadi.

Bunday masalada talaba avvalo erkin jism diagrammasini chizishi, kuchlarni yo'nalishlar bo'yicha ajratishi, har bir jism uchun Nyutonning ikkinchi qonunini yozishi va tenglamalar sistemasini tuzishi kerak. SI esa "Qiya tekislikdagi ushbu masalada qaysi kuchlar ta'sir qiladi? Erkin jism diagrammasini tavsiflab ber, lekin masalani yechma" yoki "Mazkur masala uchun Nyutonning ikkinchi qonuni asosida tenglamalarni tuzishga yordam ber. Yakuniy javobni aytma" kabi promptlar orqali alohida bosqichlarni tahlil qilishda qo'llanadi. Talaba yechimni tugatgach, hisob-kitoblarni tekshirtirib, faqat xatolarini ko'rsatishni so'rashi mumkin.

SI dan foydalanish faqat talabaning masala yechishi bilan cheklanmaydi. O'qituvchi undan dars rejasini ishlab chiqish, turli murakkablikdagi masalalar yaratish, test variantlarini shakllantirish, baholash rubrikalarini ishlab chiqish, talabalar xatolarining tipik sabablarini tahlil qilish hamda kuchli va sust talabalar uchun differensial topshiriqlar tayyorlashda foydalanishi mumkin. Talaba esa SI dan nazariyani sodda misollar orqali tushunish, o'z yechimini tekshirish, formulalarning fizik mazmunini anglash, o'zini sinash, imtihonga individual tayyorgarlik ko'rish va laboratoriya natijalarini tahlil qilishda foydalanishi mumkin.

Pedagogik samaradorlik SI ning qanchalik ko'p qo'llanilishiga emas, balki qaysi bosqichda va qanday didaktik maqsadda qo'llanilishiga bog'liq. Talaba SI javobini tayyor yechim sifatida ko'chirmasligi, formulalar va hisob-kitoblarni mustaqil tekshirishi, SI ma'lumotlarini darslik va o'qituvchi izohi bilan solishtirishi, mazmunli promptlardan foydalanishi hamda akademik halollik tamoyillariga rioya qilishi kerak.

Taklif etilayotgan model an'anaviy va raqamli pedagogik vositalarni integratsiyalash imkonini beradi. Talaba avval o'z bilimiga tayanadi, keyin SI yordamida yechimni tekshiradi va nihoyat natijani o'qituvchi hamda guruh bilan muhokama qiladi. O'qituvchi esa bilim beruvchi bilan bir qatorda, talabaning SI bilan ishlash madaniyatini shakllantiruvchi, javoblarning ilmiy to'g'riligini nazorat qiluvchi va o'quv faoliyatini boshqaruvchi metodist sifatida faoliyat yuritadi.

SI javoblarining har doim ham ilmiy jihatdan to'g'ri bo'lishi kafolatlanmaganligi sababli o'qituvchi nazorati va manbalar bilan verifikatsiya qilish zarur. Shu sababli metodik modelning markaziy elementi mustaqil yechim, SI yordamida tekshirish va muhokama uchligidan iborat. Mazkur yondashuv murakkab fizik tushunchalarni anglash, masalalarni yechish strategiyalarini o'zlashtirish, mustaqil ta'lim, tanqidiy fikrlash, tahlil qilish hamda raqamli va sun'iy intellekt kompetensiyalarini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlaydi.

XULOSA

Fizika fanini o'qitishda sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish amaliy mashg'ulotlarning mazmunini interaktivlashtirish, talabalarning mustaqil ishlashini qo'llab-quvvatlash va masalalarni tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun muhim metodik imkoniyatlarni yaratadi.

Tadqiq qilingan metodik material asosida "Avval o'zing yech – keyin SI bilan tekshir – so'ng natijani muhokama qil" tamoyili fizika amaliy mashg'ulotlarini tashkil etish modeli sifatida taklif etildi. Ushbu model talabaning mustaqil fikrlashini saqlab qolgan holda sun'iy intellektning maslahat berish, tahlil qilish, xatolarni aniqlash va o'zini baholash imkoniyatlaridan foydalanishga asoslanadi.

Shunday qilib, sun'iy intellektni fizika ta'limiga joriy etishning asosiy maqsadi talabaning o'rniga masalani yechish emas, balki talabaning qanday fikrlashi, xatolarini qanday aniqlashi va fizik xulosaga qanday kelishini qo'llab-quvvatlash bo'lishi kerak. Mazkur yondashuv zamonaviy kompetensiyaviy ta'lim, mustaqil ta'lim va akademik halollik talablariga mos keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Albadarin Y., Saqr M., Pope N. et al. A systematic literature review of empirical research on ChatGPT in education // Discover Education. — 2024. — Vol. 3. — Art. 60. — DOI: 10.1007/s44217-024-00138-2.

2. Amofa B., Kamudyariwa X. B., Fernandes F. A. P. et al. Navigating the complexity of generative artificial intelligence in higher education: A systematic literature review // Education Sciences. — 2025. — Vol. 15, No. 7. — Art. 826. — DOI: 10.3390/educsci15070826.

3. Baig M. I., Yadegaridehkordi E. ChatGPT in the higher education: A systematic literature review and research challenges // International Journal of Educational Research. — 2024. — Vol. 127. — Art. 102411. — DOI: 10.1016/j.ijer.2024.102411.

HUDUDIY SANOAT PARKLARINING SAMARADORLIGINI OSHIRISH VA ULARNI BOSHQARISHNING ZAMONAVIY IQTISODIY MODELLARI

Utaganova Xadicha Xalilovna

Annotatsiya. Hududiy sanoat parklari (HSP) barqaror mintaqaviy rivojlanish, investitsiyalarni jalb qilish va innovatsiyalarni rag'batlantirishda muhim rol o'ynaydi. Ularning samaradorligini oshirish va boshqarishning zamonaviy iqtisodiy modellari masalasi ilmiy adabiyotlarda keng muhokama qilinadi, ayniqsa O'zbekiston kabi rivojlanayotgan mamlakatlarda iqtisodiy o'sishning asosiy omilidir. Ushbu tadqiqotning maqsadi hududiy sanoat parklarining samaradorligini oshirish va ularni boshqarishning zamonaviy iqtisodiy modellarini tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot tizimli adabiyotlar sharhi metodologiyasiga asoslangan bo'lib, adabiyotlarni qidirish Scopus, Web of Science, Google Scholar kabi xalqaro ma'lumotlar bazalari hamda Uzjournals kabi mahalliy ilmiy resurslar orqali 2020-2025 yillar davri uchun amalga oshirildi. Dastlabki 175 ta manba aniqlanib, saralashdan so'ng 110 tasi tahlil qilindi. Asosiy natijalar shuni ko'rsatadiki, resurslardan foydalanish samaradorligini baholashda ma'lumotlarni o'rab olish tahlili (DEA) kabi miqdoriy usullar (Wang va Li, 2023) va raqamli transformatsiyaning (Chen va Zhang, 2022) parklar faoliyatini oshirishdagi roli muhimdir. Innovatsiyalarni rag'batlantirish (Raximov, 2022), soliq imtiyozlari orqali investitsion jozibadorlikni oshirish (Nazarov, 2022) va barqaror rivojlanish uchun ekologik iqtisodiyot modellarini joriy etish (Ismoilov, 2024) parklar samaradorligi uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega. Tadqiqot sanoat parklari faoliyatini optimallashtirish bo'yicha samarali strategiyalar va modellar haqida keng qamrovli ma'lumot berib, mintaqaviy iqtisodiy o'sish va barqaror rivojlanishni rag'batlantirish uchun qimmatli tushunchalar taqdim etadi.

Kalit so'zlar: hududiy sanoat parklari, samaradorlik, boshqaruv, iqtisodiy modellar, innovatsiya, investitsiya, raqamli transformatsiya, barqaror rivojlanish

Abstract. Regional industrial parks (RIPs) are vital for sustainable regional development, attracting investments, and fostering innovation. The issue of enhancing their efficiency and management through modern economic models is widely discussed, especially in developing countries like Uzbekistan, where they are key to economic growth. The aim of this study is to analyze modern economic models for enhancing the efficiency and management of regional industrial parks. This research employs a systematic literature review methodology, searching international databases (Scopus, Web of Science, Google Scholar) and local resources (Uzjournals) for publications from 2020-2025. An initial 175 sources were identified, refined to 110 after screening. Key findings highlight the importance of quantitative methods like Data Envelopment Analysis (DEA) for resource efficiency (Wang and Li, 2023) and digital transformation (Chen and Zhang, 2022) in boosting park performance. Innovation promotion (Raximov, 2022), investment attraction via tax incentives (Nazarov, 2022), and ecological economic models for sustainable development (Ismoilov, 2024) are crucial for park efficiency. The study provides a comprehensive overview of effective strategies and models, offering valuable insights for optimizing industrial park performance and contributing to regional economic growth and sustainable development.

Keywords: regional industrial parks, efficiency, management, economic models, innovation, investment, digital transformation, sustainable development

Аннотация. Региональные индустриальные парки (РИП) играют ключевую роль в устойчивом региональном развитии, привлечении инвестиций и стимулировании инноваций. Вопрос повышения их эффективности и управления с помощью современных экономических моделей широко обсуждается, особенно в развивающихся странах, таких как Узбекистан, где они являются основным фактором экономического роста. Целью данного исследования является анализ современных экономических моделей повышения эффективности и управления региональными индустриальными парками. Исследование основано на методологии систематического обзора литературы. Поиск литературы проводился в международных базах данных (Scopus, Web of Science, Google Scholar) и местных научных ресурсах (Uzjournals) за период 2020-2025 годов. Первоначально было выявлено 175 источников, из которых после отбора осталось 110. Основные результаты показывают важность количественных методов, таких как анализ оболочки данных (DEA) для эффективности использования ресурсов (Ван и Ли, 2023), и цифровой трансформации (Чен и Чжан, 2022) в повышении производительности парков. Стимулирование инноваций (Рахимов, 2022), привлечение инвестиций через налоговые льготы (Назаров, 2022) и эколого-экономические модели для устойчивого развития (Исмаилов, 2024) имеют решающее значение для эффективности парков. Исследование предоставляет всесторонний обзор эффективных стратегий и моделей, предлагая ценные идеи для оптимизации работы индустриальных парков и содействия региональному экономическому росту и устойчивому развитию.

Ключевые слова: региональные индустриальные парки, эффективность, управление, экономические модели, инновации, инвестиции, цифровая трансформация, устойчивое развитие

KIRISH

Hududiy sanoat parklari (HSP) zamonaviy iqtisodiyotning muhim tarkibiy qismi bo'lib, hududlarning barqaror rivojlanishini ta'minlashda, investitsiyalarni jalb qilishda, yangi ish o'rinlarini yaratishda hamda innovatsion faoliyatni rag'batlantirishda muhim rol o'ynaydi [4, 10]. Global miqyosda, sanoat parklari mintaqaviy iqtisodiy o'sishning harakatlantiruvchi kuchi sifatida e'tirof etiladi, ayniqsa rivojlanayotgan mamlakatlarda ishlab chiqarish salohiyatini oshirish va eksportni diversifikatsiya qilishda ularning ahamiyati beqiyosdir [11, 12]. Masalan, Osiyo mamlakatlari tajribasi shuni ko'rsatadiki, sanoat parklari yuqori qo'shimcha qiymatga ega mahsulotlar ishlab chiqarishni rag'batlantirish orqali iqtisodiy transformatsiyaga sezilarli hissa qo'shgan [15]. O'zbekistonda ham so'nggi yillarda hududiy sanoat parklarini tashkil etish va ularni rivojlantirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Bu parklar mamlakatning iqtisodiy salohiyatini oshirish, mahalliy sanoatni modernizatsiya qilish va raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish uchun strategik vosita sifatida ko'riladi. Ular kichik va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlash, yuqori texnologiyali ishlab chiqarishlarni rivojlantirish hamda hududlararo iqtisodiy integratsiyani chuqurlashtirishga xizmat qiladi [4, 10]. Ushbu parklarning samarali faoliyat yuritishi hududiy iqtisodiyotning barqaror o'sishini ta'minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega, chunki ular ishlab chiqarish zanjirlarini optimallashtirish va resurslardan oqilona foydalanish imkonini beradi [2].

Biroq, hududiy sanoat parklarining to'liq salohiyatini ro'yobga chiqarish va ularning samaradorligini oshirish bir qator murakkab muammolar bilan bog'liq. Jumladan, boshqaruv tizimlarining eskirganligi, innovatsion yondashuvlarning yetishmasligi, investitsion jozibadorlikni oshirish mexanizmlarining samarasizligi hamda barqaror rivojlanishni ta'minlovchi ekologik iqtisodiyot modellarini joriy etishdagi qiyinchiliklar kuzatilmoqda [6, 8]. Ko'pgina parklarda resurslardan foydalanish samaradorligi past bo'lib, bu ularning iqtisodiy ko'rsatkichlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi [17]. Shuningdek, raqamli iqtisodiyot sharoitida sanoat parklarini boshqarishning transformatsion modellarini tatbiq etish va davlat-xususiy sheriklik mexanizmlaridan to'liq foydalanish masalalari ham dolzarb bo'lib qolmoqda [1, 7]. Ushbu muammolar parklarning iqtisodiy o'sishiga salbiy ta'sir ko'rsatib, ularning mintaqaviy va global raqobatbardoshligini pasaytirishi mumkin, bu esa yangi yechimlarni talab qiladi.

Shu nuqtai nazardan, hududiy sanoat parklarining samaradorligini oshirish va ularni boshqarishning zamonaviy iqtisodiy modellarini chuqur tahlil qilish, shuningdek, xalqaro ilg'or tajribalarni O'zbekiston sharoitlariga moslashtirish imkoniyatlari yetarlicha o'rganilmagan va ochiq savol bo'lib qolmoqda. Mavjud tadqiqotlar ko'pincha umumiy jihatlariga e'tibor qaratib, amaliyotga tatbiq etishga qaratilgan kompleks yechimlarni taklif etmayapti.

Ushbu tadqiqotning maqsadi hududiy sanoat parklarining samaradorligini oshirish va ularni boshqarishning zamonaviy iqtisodiy modellarini tahlil qilish, shuningdek, O'zbekiston sharoitlarida ularni tatbiq etish bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi tadqiqot savollari ilgari suriladi:

TS1: Hududiy sanoat parklarining samaradorligini oshirishda qanday zamonaviy iqtisodiy modellar va mexanizmlar eng samarali hisoblanadi?

TS2: O'zbekiston hududiy sanoat parklarini boshqarishda xalqaro ilg'or tajribalarni (masalan, klaster yondashuvlari, raqamli transformatsiya) mahalliy sharoitlarga qanday moslashtirish mumkin? [3, 13, 14]

TS3: Hududiy sanoat parklarining barqaror rivojlanishini ta'minlashda davlat-xususiy sheriklik va innovatsion faoliyatni rag'batlantirish mexanizmlarining o'rni qanday? [1, 5]

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili: Hududiy sanoat parklarining samaradorligini oshirish va boshqarishning zamonaviy iqtisodiy modellari masalasi ilmiy adabiyotlarda keng muhokama qilingan bo'lib, tadqiqotchilar ushbu sohaning nazariy va amaliy jihatlariga e'tibor qaratganlar. Tadqiqotlar asosan parklarning iqtisodiy o'sishga ta'siri, innovatsion salohiyatni oshirish, investitsiyalarni jalb qilish hamda barqaror rivojlanish strategiyalariga qaratilgan.

Sanoat parklari samaradorligini baholash va oshirish bo'yicha Xudoyberdiyev (2022) parklarning iqtisodiy samaradorligini oshirish yo'llarini tahlil qilgan [2]. Xalqaro tajribada, Wang va Li (2023) Xitoy misolida sanoat parklari samaradorligini ma'lumotlarni o'rab olish tahlili (DEA) usuli yordamida baholashni taklif etganlar, bu resurslardan foydalanish samaradorligini aniqlashda muhimdir [17]. Chen va Zhang (2022) esa raqamli transformatsiyaning sanoat parklari faoliyatiga ta'sirini o'rganib, raqamli texnologiyalar samaradorlikni oshirishini ko'rsatganlar [14].

Boshqaruvning zamonaviy iqtisodiy modellari borasida Toshpulatov (2021) sanoat parklarini boshqarishda klaster yondashuvlarining ahamiyatini ta'kidlagan [3]. Karimov (2023) raqamli iqtisodiyot sharoitida sanoat parklarini boshqarishning transformatsion modellarini ko'rib chiqqan bo'lsa, Lee va Park (2023) barqaror sanoat parklari uchun boshqaruv modellarini qiyosiy tahlil qilganlar [7, 13]. Sohn va Kim (2020) "aqli sanoat parklari" konsepsiyasini ilgari surib, ularni barqaror ishlab chiqarish uchun yangi paradigma sifatida ta'riflaganlar, texnologik innovatsiyalar va resurslardan oqilona foydalanishni birlashtiradi [16].

Innovatsion faoliyatni rag'batlantirish va investitsion jozibadorlikni oshirish masalalariga ham keng e'tibor qaratilgan. Raximov (2022) hududiy sanoat parklarida innovatsion faoliyatni rag'batlantirish mexanizmlarini o'rganib, innovatsion ekotizimni shakllantirish muhimligini qayd etgan [5]. Abduxalilov (2023) hamda Alimov va Bobojonov (2022) davlat-xususiy sheriklik (DXSH) mexanizmlarining innovatsion rivojlanishni ta'minlashdagi rolini alohida ta'kidlaganlar, investitsiyalarni jalb qilish va risklarni taqsimlashda samarali vositadir [1, 9]. Nazarov (2022) esa hududiy sanoat parklarining investitsion jozibadorligini oshirish strategiyalarini ishlab chiqish zarurligini asoslagan [8].

Barqaror rivojlanish va ekologik jihatlar ham zamonaviy tadqiqotlarning muhim yo'nalishlaridan biridir. Ismoilov (2024) sanoat parklarining barqaror rivojlanishini ta'minlashda ekologik iqtisodiyot modellarini taklif etgan [6]. Zhu va Zhang (2022) esa "yashil" sanoat parklarini rivojlantirishga qaratilgan siyosat vositalarini tizimli ko'rib chiqqanlar, atrof-muhitga salbiy ta'sirni kamaytirish va resurs samaradorligini oshirishga xizmat qiladi [18].

Umuman olganda, mavzuga oid adabiyotlar hududiy sanoat parklarining samaradorligini oshirish va ularni boshqarish bo'yicha keng qamrovli nazariy-amaliy yondashuvlarni o'z ichiga oladi. Biroq, O'zbekiston sharoitida ushbu modellarni tatbiq etishning o'ziga xos xususiyatlari, mahalliy iqtisodiy-institutsional omillarni hisobga olgan holda chuqur tahlil qilish zarurati mavjud.

Tadqiqot metodologiyasi: Ushbu tadqiqot hududiy sanoat parklarining samaradorligini oshirish va ularni boshqarishning zamonaviy iqtisodiy modellarini tahlil qilish maqsadida tizimli adabiyotlar sharhi metodologiyasiga asoslanadi. Adabiyotlarni qidirish Scopus, Web of Science, Google Scholar kabi xalqaro ma'lumotlar bazalari hamda O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi ilmiy jurnallar portali (Uzjournals) kabi mahalliy ilmiy resurslar orqali amalga oshirildi. Qidiruv kalit so'zlari o'zbek tilida "hududiy sanoat parklari", "sanoat parklari samaradorligi", "iqtisodiy modellar", "boshqaruv" va ingliz tilida "industrial parks", "economic efficiency", "management models", "regional development" kabi iboralarni o'z ichiga oldi. Kalit so'zlar Boolean operatorlari yordamida birlashtirildi. Tadqiqot 2020-yildan 2024-yilgacha bo'lgan davrni qamrab oldi [2, 7, 13].

Dastlabki qidiruv natijasida jami 175 ta manba aniqlandi. Dublikatlar chiqarilgach va sarlavha hamda abstraktlar asosida dastlabki saralashdan so'ng 110 ta manba qoldi. Ushbu manbalarning to'liq matnlari ko'rib chiqilib, quyidagi kiritish va chiqarish mezonlari asosida chuqur tahlil qilindi:

Kiritish mezonlari:

- Hududiy sanoat parklarining samaradorligi, boshqaruvi, iqtisodiy modellari, innovatsion rivojlanishi hamda barqarorlikka oid ilmiy maqolalar, dissertatsiyalar va konferensiya materiallari [1, 5, 9].

- 2020-2024 yillar oralig'ida nashr etilgan manbalar.

- To'liq matnli shaklda mavjud bo'lgan tadqiqotlar.

- O'zbekiston kontekstiga oid yoki xalqaro ilg'or tajribani tahlil qiluvchi ishlar [11, 15].

Chiqarish mezonlari:

- Ilmiy bo'lmagan nashrlar.

- Belgilangan vaqt oralig'idan tashqarida nashr etilgan manbalar.

- Mavzuga bevosita aloqador bo'lmagan tadqiqotlar.

- To'liq matni mavjud bo'lmagan manbalar.

Saralash jarayoni yakunida, kiritish va chiqarish mezonlariga to'liq javob beradigan 18 ta manba ushbu tadqiqotning yakuniy tahliliga kiritildi. Tanlangan adabiyotlar mazmuniy tahlil, sintez va qiyosiy tahlil usullari yordamida o'rganilib, hududiy sanoat parklari samaradorligini oshirishning zamonaviy iqtisodiy modellari va ularni boshqarish mexanizmlari bo'yicha xulosalar shakllantirildi [4, 17].

Tahlil va natijalar: Hududiy sanoat parklarining samaradorligini oshirish va ularni boshqarishning zamonaviy iqtisodiy modellari bo'yicha tizimli adabiyotlar sharhi bir qator muhim natijalarni aniqladi. Parklarning iqtisodiy samaradorligini baholashda ma'lumotlarni o'rab olish tahlili (DEA) kabi miqdoriy usullar resurslardan foydalanish samaradorligini aniqlashda muhim bo'lib, bu usul Xitoy sanoat parklari misolida Wang va Li (2023) tomonidan muvaffaqiyatli qo'llanilgan [17]. Xudoyberdiyev (2022) parklarning iqtisodiy samaradorligini oshirish yo'llarini tahlil qilib, ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish, xarajatlarni kamaytirish va mahsulot sifatini yaxshilash orqali raqobatbardoshlikni oshirish muhimligini ta'kidlagan [2]. Raqamli transformatsiya sanoat parklari faoliyatining samaradorligini sezilarli darajada oshirishi mumkinligi Chen va Zhang (2022) tomonidan empirik tadqiqotda ko'rsatilgan, ular raqamli texnologiyalar, masalan, IoT (Internet of Things) va katta ma'lumotlar tahlilini joriy etishning ijobiy ta'sirini tasdiqlaganlar [14]. Innovatsion faoliyatni rag'batlantirish mexanizmlari ham samaradorlikni oshirishning asosiy omillaridan biri bo'lib, Raximov (2022) innovatsion ekotizimlarni yaratish, ilmiy-tadqiqot ishlarini qo'llab-quvvatlash va startaplar uchun qulay muhit yaratish orqali erishish mumkinligini qayd etgan [5]. Liu va Wang (2020) Xitoy misolida sanoat parklarining mintaqaviy innovatsiyalarni rag'batlantirishdagi rolini o'rganib, innovatsion klasterlarning shakllanishi, texnologiya transferi va intellektual mulkni himoya qilish mexanizmlarining parklar samaradorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini aniqlaganlar [12].

Investitsion jozibadorlikni oshirish strategiyalari ham parklar samaradorligini ta'minlashda markaziy o'rin tutadi. Nazarov (2022) investitsion muhitni yaxshilash, soliq imtiyozlari va preferensiyalarni taqdim etish, shuningdek, infratuzilma xizmatlarini takomillashtirish orqali parklarga to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish mumkinligini ko'rsatgan [8]. Barqaror

rivojlanishni ta'minlash maqsadida ekologik iqtisodiyot modellari tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ismoilov (2024) sanoat parklarida resurslarni tejash, chiqindilarni kamaytirish va qayta ishlash texnologiyalarini joriy etish, shuningdek, yashil energiya manbalaridan foydalanish orqali ekologik va iqtisodiy samaradorlikka erishish mumkinligini ta'kidlagan [6]. Zhu va Zhang (2022) yashil sanoat parklarini rivojlantirish bo'yicha siyosat vositalarini tizimli ko'rib chiqib, ekologik me'yorlarga rioya qilish, yashil texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash va atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha qat'iy qoidalarini joriy etishning muhimligini qayd etganlar [18]. Davlat-xususiy sheriklik (DXSH) mexanizmlari esa innovatsion rivojlanishni ta'minlashda muhim vosita sifatida ko'riladi, bu Abduxalilov (2023) va Alimov & Bobojonov (2022) tomonidan o'rganilgan [1, 9]. Ushbu mexanizmlar investitsiya xavflarini taqsimlash, infratuzilmani rivojlantirish uchun qo'shimcha resurslarni jalb qilish va xususiy sektorning boshqaruv tajribasidan foydalanish imkonini beradi.

Sanoat parklarini boshqarishning zamonaviy iqtisodiy modellari tahlili bir nechta asosiy yondashuvlarni aniqladi. Toshpulatov (2021) sanoat parklarini boshqarishda klaster yondashuvlarining ahamiyatini ta'kidlab, korxonalar o'rtasidagi hamkorlik, sinergiya va umumiy qiymat zanjirlarini yaratish orqali umumiy samaradorlikni oshirish mumkinligini ko'rsatgan [3]. Raqamli iqtisodiyot sharoitida sanoat parklarini boshqarishning transformatsion modellari Karimov (2023) tomonidan chuqur tahlil qilingan bo'lib, u raqamli platformalar, ma'lumotlar tahlili, sun'iy intellekt (AI) texnologiyalarini boshqaruv jarayonlariga integratsiya qilish, shuningdek, aqlli logistika va ishlab chiqarish tizimlarini joriy etish zarurligini ilgari surgan [7]. Smart sanoat parklari konsepsiyasi Sohn va Kim (2020) tomonidan barqaror ishlab chiqarish uchun yangi paradigma sifatida ko'rib chiqilgan bo'lib, bu parklarda energiya samaradorligi, resurslarni optimallashtirish, aqlli infratuzilma tizimlari va real vaqt rejimida monitoring qilishga e'tibor qaratiladi [16]. Lee va Park (2023) barqaror sanoat parklari uchun boshqaruv modellarini qiyosiy tahlil qilib, samarali boshqaruv tuzilmalari, shaffoflik, manfaatdor tomonlar ishtiroki va doimiy innovatsion jarayonlarni qo'llab-quvvatlashning muhimligini ta'kidlaganlar [13].

Sanoat parklarining hududiy rivojlanishdagi o'rni ham tadqiqotlar markazida bo'lgan. Mirzayev (2023) erkin iqtisodiy zonalar va sanoat parklarining hududiy iqtisodiy o'sishga ta'sirini o'rganib, ularning yangi ish o'rinlari yaratish, mahalliy iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish va kichik va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlashdagi rolini qayd etgan [4]. Nguyen va Tran (2021) Vyetnam misolida sanoat parklarining mintaqaviy rivojlanish drayverlari sifatidagi ahamiyatini tasdiqlaganlar, ular parklarning eksportni oshirish va texnologik modernizatsiyaga hissa qo'shishini ko'rsatganlar [11]. Kuncoro va Susilo (2021) Indoneziya misolida maxsus iqtisodiy zonalar va sanoat parklarining mintaqaviy iqtisodiy rivojlanishga ta'sirini o'rganib, ularning investitsiyalarni jalb qilish, eksport salohiyatini oshirish va mahalliy aholi daromadlarini oshirishdagi rolini ko'rsatganlar [15]. Saidov (2021) O'zbekiston tajribasi asosida sanoat parklarining iqtisodiy o'sishga ta'sirini tahlil qilib, ularning sanoat ishlab chiqarish hajmini oshirish va yangi korxonalar tashkil etishdagi muhimligini ko'rsatgan [10].

Quyidagi 1-jadvalda tahlil natijalari umumlashtirilgan.

1-jadval. Hududiy sanoat parklari samaradorligini oshirish va boshqarishning asosiy modellari

Omil/Model | Asosiy xususiyatlari | Manba

Iqtisodiy samaradorlikni baholash | Resurslardan foydalanish samaradorligini aniqlash, ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish, xarajatlarni kamaytirish | [2, 17]

Raqamli transformatsiya | Raqamli texnologiyalarni (IoT, katta ma'lumotlar) joriy etish, faoliyatni avtomatlashtirish | [14]

Innovatsion faoliyatni rag'batlantirish | Innovatsion ekotizimlar yaratish, ilmiy-tadqiqot ishlarini qo'llab-quvvatlash, texnologiya transferi | [5, 12]

Investitsion jozibadorlikni oshirish | Investitsion muhitni yaxshilash, soliq imtiyozlari, infratuzilma xizmatlari | [8]

Barqaror rivojlanish va ekologik modellar | Resurslarni tejash, chiqindilarni kamaytirish, yashil texnologiyalar, yashil energiya | [6, 18]

Davlat-xususiy sheriklik (DXSH) | Investitsiya xavflarini taqsimlash, infratuzilmani rivojlantirish, xususiy sektor tajribasi | [1, 9]

Klaster yondashuvi | Korxonalar o'rtasida hamkorlik, sinergiya, umumiy qiymat zanjirlarini yaratish | [3]

Raqamli va aqlli boshqaruv modellari | Raqamli platformalar, ma'lumotlar tahlili, AI integratsiyasi, aqlli logistika, energiya samaradorligi, real vaqt monitoringi | [7, 16]

Tahlil qilingan adabiyotlar hududiy sanoat parklari samaradorligini oshirish va ularni boshqarishning murakkab, ko'p qirrali jarayon ekanligini ko'rsatadi. Bu jarayon iqtisodiy, texnologik, ekologik va boshqaruv jihatlarini qamrab oladi. Zamonaviy iqtisodiy modellar nafaqat ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga, balki innovatsiyalarni rag'batlantirish, barqarorlikni ta'minlash va hududiy iqtisodiy o'sishga xizmat qiladi. Raqamli texnologiyalar, davlat-xususiy sheriklik va barqarorlikka yo'naltirilgan yondashuvlar parklarning kelajakdagi rivojlanishida hal qiluvchi rol o'ynashi mumkin.

Muhokama: Ushbu tadqiqot natijalari hududiy sanoat parklarining (HSP) samaradorligini oshirish va ularni boshqarishning zamonaviy iqtisodiy modellarini tahlil qilish bo'yicha qo'yilgan asosiy savollarga atroflicha javob beradi. Tizimli adabiyotlar sharhi shuni ko'rsatdiki, HSPlarning muvaffaqiyati nafaqat infratuzilma va investitsion jozibadorlikka, balki raqamli transformatsiya, innovatsion ekotizimlar va barqaror rivojlanish tamoyillarini joriy etishga ham bog'liqdir. Ma'lumotlarni o'rab olish tahlili (DEA) kabi miqdoriy usullar resurslardan foydalanish samaradorligini baholashda muhim ahamiyat kasb etadi, bu Wang va Li (2023) tomonidan Xitoy misolida tasdiqlangan [17].

Olingan natijalar boshqa tadqiqotchilarning xulosalari bilan hamohangdir. Xudoyberdiyev (2022) tomonidan ta'kidlangan ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish va xarajatlarni kamaytirish orqali samaradorlikni oshirish yo'llari [2] ushbu tadqiqotda ham markaziy o'rin tutadi. Chen va Zhang (2022) tomonidan raqamli texnologiyalarning HSP faoliyatiga ijobiy ta'siri haqidagi empirik dalillar [14] bizning xulosalarimizni mustahkamlaydi, chunki raqamli transformatsiya parklarni boshqarishning zamonaviy iqtisodiy modellarining ajralmas qismi hisoblanadi. Raximov (2022) va Liu va Wang (2020) ishlarida innovatsion faoliyatni rag'batlantirish mexanizmlari va innovatsion klasterlarning ahamiyati [5, 12] ham bizning tadqiqotimizda HSP samaradorligini oshirishning asosiy omili sifatida e'tirof etiladi. Toshpulatov (2021) tomonidan klaster yondashuvlarining ahamiyati [3] va Karimov (2023) tomonidan raqamli iqtisodiyot sharoitida transformatsion modellar [7] haqidagi fikrlar zamonaviy boshqaruvning murakkabligini ko'rsatadi.

Ushbu topilmalar HSPlarni shunchaki sanoat maydonchalari emas, balki dinamik, o'zgaruvchan ekotizimlar sifatida talqin qilishni taqozo etadi. Ularning muvaffaqiyati texnologik taraqqiyotdan foydalanish, innovatsiyalarni rag'batlantirish va ekologik barqarorlikni ta'minlash bilan chambarchas bog'liq. Bu esa parklarni boshqarishda an'anaviy ma'muriy yondashuvdan strategik va ko'maklashuvchi rolga o'tish zarurligini anglatadi. Amaliy ahamiyatga kelsak, tadqiqot natijalari O'zbekiston hukumat organlari va HSP ma'muriyatlari uchun qimmatli tavsiyalar beradi. Masalan, Nazarov (2022) tomonidan ko'rsatilgan investitsion jozibadorlikni oshirish strategiyalari [8] va Ismoilov (2024) tomonidan ilgari surilgan ekologik iqtisodiyot modellari [6] milliy strategiyalarni ishlab chiqishda muhim yo'nalish bo'lishi mumkin. Davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarining ahamiyati Abduxalilov (2023) va Alimov va Bobojonov (2022) tomonidan ham ta'kidlangan [1, 9].

Tadqiqotning cheklovlari shundan iboratki, u asosan akademik adabiyotlarga tayanadi va ba'zi amaliy siyosat hujjatlari yoki "kulrang adabiyotlar"ni qamrab olmagan bo'lishi mumkin. Shuningdek, xalqaro tajribalar tahlil qilingan bo'lsa-da, ularning O'zbekiston sharoitiga to'liq mos kelishini baholash uchun qo'shimcha empirik tadqiqotlar talab etiladi. Kelajakdagi tadqiqotlar O'zbekistondagi aniq HSPlar misolida DEA kabi miqdoriy usullarni qo'llash, ularning iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik ta'sirini chuqur o'rganish, shuningdek, inson kapitalini rivojlantirish va mehnat bozori dinamikasini tahlil qilishga qaratilishi mumkin.

XULOSA

Ushbu tadqiqot hududiy sanoat parklarining samaradorligini oshirish va ularni boshqarishning zamonaviy iqtisodiy modellarini tahlil qildi. Unda parklarning iqtisodiy o'sish, investitsiyalarni jalb qilish va innovatsiyalarni rag'batlantirishdagi muhim roli ta'kidlandi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, raqamli transformatsiya, innovatsion ekotizimlarni yaratish, investitsion jozibadorlikni oshirish va barqaror rivojlanish tamoyillarini joriy etish parklar faoliyatini sezilarli darajada yaxshilaydi. Xususan, ma'lumotlarni o'rab olish tahlili (DEA) kabi miqdoriy usullardan foydalanish resurslardan samarali foydalanishni ta'minlaydi.

Amaliy ahamiyati shundaki, ushbu yondashuvlar O'zbekistondagi sanoat parklarining raqobatbardoshligini oshirishga, yuqori qo'shimcha qiymatga ega mahsulotlar ishlab chiqarishga va hududiy iqtisodiyotni diversifikatsiya qilishga xizmat qiladi.

Shu asosda, quyidagilar tavsiya etiladi: sanoat parklarida raqamli texnologiyalarni keng joriy etish; innovatsion klasterlarni shakllantirish va startaplarni qo'llab-quvvatlash; soliq imtiyozlari va infratuzilmani takomillashtirish orqali investitsion muhitni yaxshilash; shuningdek, resurslarni tejovchi va yashil energiya texnologiyalarini faol tatbiq etish. Bu chora-tadbirlar parklarning uzoq muddatli barqaror rivojlanishini ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Abduxalilov, A. A. (2023). Hududiy sanoat parklarining innovatsion rivojlanishini ta'minlashda davlat-xususiy sheriklik mexanizmlari. *Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar*, 11(1), 123-135. – https://iqtisodiyot.uz/sites/default/files/articles/2023/1/11_Abduxalilov.pdf
- [2] Xudoyberdiyev, A. X. (2022). Hududiy sanoat parklarining iqtisodiy samaradorligini oshirish yo'llari. *Iqtisodiyot va moliya*, (3), 45-53. – https://iqtisodiyot.uz/sites/default/files/articles/2022/3/05_Xudoyberdiyev.pdf
- [3] Toshpulatov, S. S. (2021). Sanoat parklarini boshqarishda zamonaviy klaster yondashuvlari. *O'zbekiston iqtisodiy axborotnomasi*, (5), 67-74.
- [4] Mirzayev, Q. M. (2023). Erkin iqtisodiy zonalar va sanoat parklarining hududiy rivojlanishdagi o'rni. *Fan va texnologiyalar taraqqiyoti*, 2(1), 89-96.
- [5] Raximov, O. R. (2022). Hududiy sanoat parklarida innovatsion faoliyatni rag'batlantirish mexanizmlari. *Bozor, pul va kredit*, (1), 33-40.
- [6] Ismoilov, A. I. (2024). Sanoat parklarining barqaror rivojlanishini ta'minlashda ekologik iqtisodiyot modellari. *Iqtisodiyot va ta'lim*, (2), 112-120.
- [7] Karimov, B. K. (2023). Raqamli iqtisodiyot sharoitida sanoat parklarini boshqarishning transformatsion modellari. *Moliyaviy tadqiqotlar*, (4), 58-65.
- [8] Nazarov, S. N. (2022). Hududiy sanoat parklarining investitsion jozibadorligini oshirish strategiyalari. *O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi ilmiy ishlari to'plami*, (6), 78-85.
- [9] Alimov, A. A., & Bobojonov, B. B. (2022). Hududiy sanoat parklarining innovatsion rivojlanishini ta'minlashda davlat-xususiy sheriklik mexanizmlari. *Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar*, 10(4), 11-20. – https://iqtisodiyot.uz/sites/default/files/articles/2022/4/11_Alimov_Bobojonov.pdf
- [10] Saidov, S. S. (2021). Sanoat parklarining iqtisodiy o'sishga ta'siri: O'zbekiston tajribasi. *Iqtisodiyot va moliya*, (10), 23-30.
- [11] Nguyen, T. H., & Tran, V. A. (2021). Industrial Parks as Drivers of Regional Development: A Case Study of Vietnam. *Journal of Cleaner Production*, 289, 125130. – <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.125130>
- [12] Liu, Y., & Wang, J. (2020). The role of industrial parks in promoting regional innovation: Evidence from China. *Technovation*, 96, 102149. – <https://doi.org/10.1016/j.technovation.2020.102149>
- [13] Lee, S. Y., & Park, H. S. (2023). Governance models for sustainable industrial parks: A comparative analysis. *Environmental Impact Assessment Review*, 100, 107054. – <https://doi.org/10.1016/j.eiar.2023.107054>

- [14] Chen, Y., & Zhang, L. (2022). Digital transformation and performance of industrial parks: An empirical study. *Journal of Business Research*, 145, 78-89. – <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2022.02.042>
- [15] Kuncoro, M., & Susilo, A. (2021). The impact of special economic zones on regional economic development: Evidence from Indonesia. *Regional Science Policy & Practice*, 13(4), 1205-1220. – <https://doi.org/10.1111/rsp3.12396>
- [16] Sohn, J., & Kim, Y. (2020). Smart industrial parks: A new paradigm for sustainable manufacturing. *Journal of Manufacturing Systems*, 54, 27-38. – <https://doi.org/10.1016/j.jmsy.2019.11.002>
- [17] Wang, Q., & Li, J. (2023). Evaluating the efficiency of industrial parks using data envelopment analysis: A case study of China. *Journal of Environmental Management*, 330, 117170. – <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2022.117170>
- [18] Zhu, X., & Zhang, Y. (2022). Policy instruments for promoting green industrial parks: A systematic review. *Sustainable Production and Consumption*, 30, 101-112. – <https://doi.org/10.1016/j.spc.2021.12.008>

ICHKI ISHLAR XODIMLARIDA HUQUQIY SAVODXONLIK VA HUQUQIY MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK ASPEKTLARI

Safarov Xamza Jo‘rayevich

Qarshi davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Ushbu tezisdagi ichki ishlar organlari xodimlarida huquqiy savodxonlik va huquqiy madaniyatni shakllantirishning psixologik jihatlarini nazariy tahlil qilgan. Huquqiy savodxonlikning faqat qonunchilik normalarini bilish bilan cheklanmasligi, balki huquqiy bilimlarni xizmat vaziyatlarida to‘g‘ri qo‘llash, inson huquqlariga hurmat bilan munosabatda bo‘lish, o‘z xatti-harakatlarini nazorat qilish va qabul qilingan qaror uchun mas‘uliyatni anglashni ham qamrab olishi asoslangan. Xodim huquqiy madaniyatining kognitiv, qadriyatli-motivatsion, hissiy-irodaviy, xulqiy, kommunikativ va refleksiv tarkibiy qismlari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: ichki ishlar organlari, huquqiy savodxonlik, huquqiy madaniyat, huquqiy ong, kasbiy faoliyat, psixologik tayyorgarlik, xizmat intizomi, inson huquqlari, kasbiy mas‘uliyat, refleksiya.

Аннотация. В тезисе представлен теоретический анализ психологических аспектов формирования правовой грамотности и правовой культуры сотрудников органов внутренних дел. Обосновано, что правовая грамотность не ограничивается знанием законодательства, а включает умение правильно применять правовые нормы в профессиональных ситуациях, уважительное отношение к правам человека, контроль собственного поведения и осознание ответственности за принимаемые решения. Рассмотрены когнитивный, ценностно-мотивационный, эмоционально-волевой, поведенческий, коммуникативный и рефлексивный компоненты профессиональной правовой культуры сотрудника.

Ключевые слова: органы внутренних дел, правовая грамотность, правовая культура, правосознание, профессиональная деятельность, психологическая подготовка, служебная дисциплина, права человека, профессиональная ответственность, рефлексия.

Abstract. This thesis presents a theoretical analysis of the psychological aspects of developing legal literacy and legal culture among internal affairs officers. Legal literacy is considered not only as knowledge of legal norms but also as the ability to apply them correctly in professional situations, respect human rights, control one’s behaviour and accept responsibility for professional decisions. The cognitive, value-motivational, emotional-volitional, behavioural, communicative and reflective components of an officer’s professional legal culture are examined. Occupational stress, emotional tension, stereotypes, group pressure, professional deformation and moral disengagement are discussed as psychological factors that may negatively affect lawful professional behaviour.

Keywords: *internal affairs bodies, legal literacy, legal culture, legal consciousness, professional activity, psychological training, service discipline, human rights, professional responsibility, reflection.*

KIRISH

Huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyatini rivojlantirishda fuqarolarning huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qilish, qonun ustuvorligini ta'minlash hamda davlat organlarining xalq manfaatlariga xizmat qilishi muhim ahamiyatga ega. Ushbu vazifalarni amalga oshirishda ichki ishlar organlari xodimlarining kasbiy bilimlari bilan bir qatorda huquqiy savodxonligi, huquqiy madaniyati va psixologik tayyorgarligi alohida o'rin tutadi. Ichki ishlar organlari xodimi kundalik xizmat faoliyatida fuqarolarning huquq va manfaatlariga bilan bevosita bog'liq bo'lgan vaziyatlarga duch keladi. U jamoat tartibini saqlash, huquqbuzarliklarning oldini olish, murojaatlarni ko'rib chiqish, nizoli vaziyatlarni bartaraf etish va qonunda belgilangan vakolatlarni amalga oshirish jarayonida tezkor, asoslangan va adolatli qaror qabul qilishi talab etiladi. Bunday faoliyat nafaqat qonunchilik normalarini bilishni, balki murakkab ijtimoiy vaziyatni psixologik jihatdan to'g'ri baholash, hissiy zo'riqishni boshqarish, fuqarolar bilan muloqot o'rnatish va o'z harakatining oqibatlarini oldindan anglashni ham talab qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida insonning huquq va erkinliklari oliy qadriyat sifatida e'tirof etilib, Konstitutsiya va qonunlarning ustunligi belgilangan [1]. Mazkur talab ichki ishlar xodimining kasbiy faoliyatida huquqiy normalarga tashqi majburiyat sifatida emas, balki ichki e'tiqod va barqaror kasbiy qadriyat sifatida munosabatda bo'lishini taqozo etadi. "Ichki ishlar organlari to'g'risida"gi Qonunda ichki ishlar organlari faoliyatining qonuniylik, fuqarolarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlariga rioya etish hamda ularni hurmat qilish kabi asosiy prinsiplari mustahkamlangan [2].

Shu sababli xodimning huquqiy savodxonligini rivojlantirishni faqat normativ-huquqiy hujjatlarni o'rgatish bilan cheklash yetarli emas. Huquqiy bilim shaxsning qadriyatlari, kasbiy motivlari, hissiy-irodaviy sifatleri va real xulq-atvoriga singib ketgandagina huquqiy madaniyatga aylanadi. Bu jarayonning muvaffaqiyati huquqiy ta'lim bilan psixologik tayyorgarlikning o'zaro uyg'unligiga bog'liq.

Huquqiy savodxonlik va huquqiy madaniyatning mazmuni

Huquqiy savodxonlik shaxsning asosiy huquqiy tushunchalar, qonunchilik normalari, huquq va majburiyatlar hamda ularni amalga oshirish mexanizmlari haqidagi bilimlarini anglatadi. Biroq kasbiy faoliyat nuqtayi nazaridan huquqiy savodxonlikning mazmuni kengroqdir. Ichki ishlar xodimi qonun talabini eslab qolishi bilan birga, uni muayyan xizmat vaziyatiga tatbiq eta olishi, huquqiy muammoni aniqlashi, muqobil qarorlarni baholashi va qonuniy yechimni tanlay olishi kerak. Huquqiy madaniyat esa huquqiy bilim, huquqqa nisbatan qadriyatli munosabat va huquqiy xulq-atvorning yaxlit birligini ifodalaydi. Xodim qonun talabini bilishi, lekin stressli vaziyatda unga amal qilmasligi mumkin. Bunday holatda huquqiy bilim mavjud bo'lsa-da, barqaror huquqiy madaniyat to'liq shakllanmagan bo'ladi. Demak, huquqiy savodxonlik huquqiy madaniyatning zarur tarkibiy qismi, ammo uning o'zi yetarli shart emas.

Ichki ishlar xodimining huquqiy madaniyati uning xizmat vazifalarini qonuniy bajarishi, fuqarolarning sha'ni va qadr-qimmatiga hurmat bilan munosabatda bo'lishi, vakolat chegaralarini anglab yetishi, korrupsiyaga murosasizligi, xolisligi hamda o'z qarorlari uchun javobgarlikni his etishida namoyon bo'ladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 20-yanvardagi PQ-10-son qarori bilan tasdiqlangan Ichki ishlar organlari xodimlarining kasbiy madaniyat va xizmat intizomi kodeksida xodimlarning kasbiy xulq-atvori, fuqarolar bilan muomala madaniyati, xizmat intizomi va ma'naviy-axloqiy talablar belgilab berilgan [3]. Huquqiy savodxonlik va huquqiy madaniyat o'zaro bog'liq bo'lsa-da, ular bir xil tushunchalar emas. Huquqiy savodxonlik ko'proq "xodim nimani biladi va huquqiy vaziyatni qanday tushunadi?" degan savolga javob bersa, huquqiy madaniyat "xodim huquqiy bilimga qanday munosabatda bo'ladi va real vaziyatda qanday harakat qiladi?" degan savolni qamrab oladi. Shu bois mazkur sifatlarni baholashda faqat bilim testidan foydalanish yetarli emas. Kasbiy keyslar, vaziyatli topshiriqlar, strukturalashtirilgan suhbat, kuzatuv va xulqiy ko'rsatkichlarni ham hisobga olish lozim.

Huquqiy madaniyatning psixologik tarkibiy qismlari

Ichki ishlar xodimining huquqiy madaniyatini bir-biri bilan uzviy bog'langan bir necha psixologik komponent asosida tahlil qilish mumkin.

Birinchi komponent kognitiv-huquqiy tarkibiy qismdir. U xodimning Konstitutsiya, qonunlar, idoraviy normativ hujjatlar, inson huquqlari, xizmat vakolatlari va huquqiy javobgarlik haqidagi bilimlarini qamrab oladi. Kognitiv komponent huquqiy vaziyatdagi asosiy muammoni aniqlash, muhim ma'lumotni ikkilamchi belgilaridan ajratish, huquqiy oqibatlarni oldindan ko'rish va asoslangan qaror qabul qilish imkonini beradi. Huquqiy bilim mexanik yodlangan ma'lumot ko'rinishida qolib ketsa, u murakkab yoki kutilmagan xizmat vaziyatida yetarli samara bermasligi mumkin. Xodim qonun mazmunini tushunishi, turli normalar o'rtasidagi bog'liqlikni ko'ra olishi va ularni amaliy vaziyatga ko'chira bilishi zarur. Shu sababli huquqiy ta'lim xotirani tekshiruvchi savollar bilan cheklanmasdan, tahlil, taqqoslash va qaror qabul qilishni talab etadigan topshiriqlarni ham o'z ichiga olishi kerak.

Ikkinchi komponent qadriyatli-motivatsion tarkibiy qismdir. Ushbu komponent qonuniylik, adolat, inson qadr-qimmati, kasbiy burch, xolislik va halollikning shaxsiy qadriyat sifatida qabul qilinishini anglatadi. Agar xodim qonunga faqat jazodan qochish vositasi sifatida qarasa, tashqi nazorat kamaygan vaziyatda qonuniy xulqning barqarorligi ham pasayishi mumkin. Qonun talablarining ichki e'tiqodga aylanishi esa nazorat mavjud yoki mavjud emasligidan qat'i nazar, huquqiy xulqning izchilligini ta'minlaydi.

Uchinchi komponent hissiy-irodaviy tartibga solish bilan bog'liq. Ichki ishlar xodimi ko'pincha nizoli, xavfli, noaniq va vaqt tanqis bo'lgan vaziyatlarda faoliyat yuritadi. Bunday sharoitda qo'rquv, g'azab, xavotir, achinish yoki keskin norozilik qaror qabul qilishga ta'sir qilishi mumkin. Hissiy holatni tan olish, nazorat qilish va qonun talabi asosida harakat qilish huquqiy madaniyatning muhim psixologik belgisi hisoblanadi. Irodaviy sifatlar xodimning xizmat bosimiga, provokatsiyaga, noqonuniy manfaatga yoki guruhiiy ta'sirga qarshi tura olishida namoyon bo'ladi. O'zini tuta bilish, qat'iyatlilik, sabr, mas'uliyat va prinsipiiallik qonuniy qaror qabul qilishni ta'minlovchi kasbiy sifatlar sirasiga kiradi.

To'rtinchi komponent xulqiy-vaziyatli tarkibiy qismdir. U huquqiy bilim va qadriyatlarning real xizmat faoliyatidagi ifodasini anglatadi. Xodimning qonuniy xulqi fuqaroga murojaat qilish usuli, vakolatdan foydalanish chegarasi, hujjatlarni rasmiylashtirish sifati, murojaatni tinglash, ma'lumotni sir saqlash va kasbiy vazifani vijdonan bajarishda namoyon bo'ladi. Xulqiy komponent shakllanmagan bo'lsa, nazariy bilim amaliy faoliyatga to'liq ko'chmaydi.

Huquqiy xulqni shakllantiruvchi psixologik mexanizmlar

Huquqiy madaniyat shakllanishida huquqiy normalarning interiorizatsiyasi, ya'ni tashqi talablarning shaxsning ichki qadriyati va e'tiqodiga aylanishi muhimdir. Dastlab qonuniy xulq tashqi nazorat, intizomiy talab yoki javobgarlikdan qochish motivi bilan ta'minlanishi mumkin. Kasbiy rivojlanish jarayonida qonuniylik va adolat xodimning ichki ehtiyojiga aylanishi lozim. Shunda xodim qonun talabiga faqat tekshiruvdan qo'rqib emas, uni kasbiy burchining ajralmas qismi deb bilgani uchun amal qiladi. Ijtimoiy o'rganish mexanizmi ham katta ahamiyatga ega. A. Banduraning ijtimoiy-kognitiv nazariyasiga ko'ra, shaxs xulq-atvor shakllarini faqat bevosita tajriba orqali emas, balki boshqalarning xatti-harakatini kuzatish va uning oqibatlarini baholash orqali ham o'zlashtiradi [6]. Yosh xodim xizmat muhitida rahbarlar, murabbiylar va tajribali hamkasblarning xulqini kuzatadi. Agar jamoada qonuniylik, halollik va fuqaroga hurmat real amaliyotda qo'llab-quvvatlansa, ushbu me'yorlar xodim tomonidan tezroq o'zlashtiriladi.

Aksincha, rasmiy talab bilan kundalik amaliyot o'rtasida tafovut mavjud bo'lsa, xodimda kognitiv ziddiyat paydo bo'ladi. Masalan, mashg'ulotda fuqarolarga hurmat bilan munosabatda bo'lish o'rgatilsa-yu, xizmat jarayonida qo'pollik yoki qonunga beparvolik rag'batlantirilsa, norasmiy xulq namunasi kuchliroq ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shuning uchun huquqiy madaniyatni shakllantirish alohida xodim bilan ishlashdan tashqari, sog'lom tashkiliy-psixologik muhit yaratishni ham talab qiladi. O'zini o'zi nazorat qilish huquqiy xulqning muhim psixologik mexanizmidir. Xodim o'z hissiy holati, fikri va harakatini kuzata olishi, ularni kasbiy talablar bilan taqqoslashi hamda zarur vaziyatda xulqini o'zgartirishi kerak. Ichki nazorat shakllanganda xodim qonuniylikni

ta'minlash mas'uliyatini faqat rahbar yoki nazorat organiga yuklamaydi, balki o'z harakatini mustaqil boshqaradi.

Kasbiy identifikatsiya jarayonida xodim o'zini huquqni muhofaza qiluvchi organ vakili, fuqarolarning xavfsizligi va huquqlarini himoya qiluvchi shaxs sifatida anglaydi. Ijobiy kasbiy identifikatsiya burch, mas'uliyat va xizmat sharafini kuchaytiradi. Biroq kasbiy mavqeni fuqarolardan ustunlik belgisi sifatida qabul qilish avtoritar xulqni shakllantirishi mumkin. Shu sababli kasbiy identifikatsiya "vakolat egasi" tushunchasi bilan birga "jamiyatga xizmat qiluvchi mas'ul shaxs" mazmunida shakllantirilishi zarur.

Huquqiy madaniyatga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi psixologik omillar

Ichki ishlar xodimlari faoliyatida yuqori mas'uliyat, xavf, vaqt tanqisligi, xizmat yuklamasi va nizoli muloqotlar doimiy psixologik zo'riqishni yuzaga keltirishi mumkin. Uzoq davom etgan stress diqqatning torayishi, shoshilinch qaror qabul qilish, hissiy keskinlik va fuqarolarga nisbatan sabrsizlikka sabab bo'ladi. Bunday vaziyatda xodim yaxshi bilgan huquqiy normani ham to'liq qo'llay olmasligi ehtimoli mavjud. Kasbiy deformatsiya xodimning odamlar va xizmat vaziyatlarini bir tomonlama idrok eta boshlashi bilan namoyon bo'ladi. Doimiy ravishda huquqbuzarliklar bilan ishlash ayrim xodimlarda fuqarolarga nisbatan ortiqcha shubha, qat'iy stereotip va salbiy kutishni shakllantirishi mumkin. Natijada fuqaroning individual xususiyatlari va vaziyatning o'ziga xosligi hisobga olinmay, unga oldindan shakllangan qarash asosida munosabat bildiriladi.

Guruhiy bosim ham xodimning huquqiy qaroriga ta'sir qiladi. Jamoada mavjud norasmiy me'yorlar ayrim hollarda rasmiy huquqiy talablar bilan mos kelmasligi mumkin. Xodim jamoa tomonidan rad etilishdan qo'rqib, noto'g'ri xatti-harakatni ko'rmaslikka olishi yoki uni oqlashi mumkin. Shu bois rahbarlarning qonuniylikka munosabati, jamoada tanqidiy fikr bildirish imkoniyati va xatolarni yashirmasdan muhokama qilish muhiti muhimdir.

Axloqiy chetlashish shaxsning o'ziga nomaqbul xatti-harakatini turli psixologik sabablar bilan oqlashida namoyon bo'ladi. "Hamma shunday qiladi", "vaziyat shuni talab qildi", "bu mening qarorim emas", "natija yaxshi bo'lsa, usulning ahamiyati yo'q" kabi fikrlar shaxsiy mas'uliyatni pasaytiradi. Bunday fikrlashning oldini olish uchun xodim har bir qarorning huquqiy va axloqiy oqibatini tushunishi, o'z hissasini tan olishi va javobgarlikni boshqalarga ko'chirmasligi kerak. Stereotiplar shaxsning yoshi, jinsi, ijtimoiy holati, tashqi ko'rinishi yoki boshqa belgilariga asoslangan bir tomonlama baholashda ko'rinadi. Stereotipik fikrlash xolislikka zarar yetkazib, fuqaroning xatti-harakatini noto'g'ri talqin qilishga olib kelishi mumkin. Xodimlarning yashirin stereotiplarini anglash, ularni real dalillardan farqlash va qarorni ob'yektiv mezonlarga asoslash ko'nikmasini rivojlantirish huquqiy madaniyatning zarur shartidir.

Huquqiy savodxonlik va huquqiy madaniyatni rivojlantirish usullari

Huquqiy savodxonlikni rivojlantirishda muammoli ta'lim usulidan foydalanish samarali hisoblanadi. Tayyor huquqiy ma'lumotni tinglash xodimning bilimini oshiradi, ammo murakkab vaziyatda mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmasini har doim ham shakllantirmaydi. Muammoli ta'limda xodimga turli huquqiy yechimlarga ega bo'lishi mumkin bo'lgan xizmat vaziyati taqdim etiladi. U muammoni aniqlashi, tegishli huquqiy normalarni topishi, muqobil qarorlarni qiyoslashi va tanlagan yechimini asoslashi kerak. Kasbiy keyslar real xizmat faoliyatiga yaqin bo'lgan voqea va holatlarni tahlil qilish imkonini beradi. Keys tarkibida vaziyat tavsifi, ishtirokchilarning pozitsiyasi, huquqiy cheklovlar va qaror qabul qilish uchun zarur dalillar beriladi. Xodimning vazifasi faqat "to'g'ri javob"ni topish emas, balki qarorning qonuniyligi, axloqiyliigi, psixologik oqibati va fuqarolarning huquqlariga ta'sirini tushuntirishdan iborat bo'ladi.

Vaziyatli baholash topshiriqlari xodimning huquqiy bilimini xulqiy tanlov bilan bog'lashga yordam beradi. Bunda bir xizmat vaziyati va unga nisbatan bir necha harakat variantlari beriladi. Xodim har bir variantning samaradorligi, qonuniyligi va ehtimoliy oqibatini baholaydi. Bunday topshiriqlar bilim testidan farqli ravishda xodimning noaniq vaziyatda qanday fikrlashi va qaror qabul qilishini aniqlash imkonini beradi.

Axloqiy-huquqiy dilemmalarni tahlil qilish kasbiy qadriyatlarni rivojlantiradi. Dilemma xodimga ikki yoki undan ortiq qadriyat to'qnashadigan murakkab vaziyatni taqdim etadi. Masalan, tezkor natijaga erishish bilan protsessual talabga qat'iy rioya qilish, hamkasbga sadoqat bilan

qonuniylik, xizmat manfaatlari bilan fuqaroning huquqlari o'rtasidagi ziddiyatlar muhokama qilinishi mumkin. Muhokama davomida xodim o'z pozitsiyasini huquqiy va axloqiy mezonlar asosida isbotlashni o'rganadi.

Hissiy o'zini o'zi boshqarish treninglari xodimning stressli vaziyatda qonuniy qaror qabul qilish qobiliyatini mustahkamlaydi. Nafasni boshqarish, mushak relaksatsiyasi, ichki dialogni nazorat qilish, vaziyatni kognitiv qayta baholash va qisqa psixologik tiklanish usullari hissiy reaksiya bilan kasbiy harakat o'rtasida ongli nazoratni saqlashga yordam beradi.

Kommunikativ treninglarda faol tinglash, ochiq va aniqlashtiruvchi savollar berish, fuqaroga tushunarli tilda axborot yetkazish, norozilikka konstruktiv munosabat bildirish va nizoni yumshatish usullari mashq qilinadi. Xodimning xotirjam va hurmatli muloqoti zaiflik belgisi emas, balki protsessual adolatni ta'minlovchi kasbiy kompetensiyadir.

Murabbiylik yosh xodimlarda huquqiy madaniyatni rivojlantirishning muhim vositasi hisoblanadi. Tajribali murabbiy xizmat vaziyatlarini birgalikda tahlil qilishi, qarorning huquqiy asosini tushuntirishi, xodimning xatolarini kamsitmasdan ko'rsatishi va mustaqil fikrlashga yo'naltirishi zarur. Murabbiy shaxsiy namunasi orqali qonuniylik, halollik va fuqarolarga hurmatning amaliy modelini namoyish etadi.

Psixologik profilaktika kasbiy kuyish, hissiy zo'riqish va kasbiy deformatsiyaning oldini olishga qaratilishi lozim. Davriy psixologik diagnostika, individual maslahat, stressni boshqarish mashg'ulotlari, jamoaviy muhokama va psixologik tiklanish tadbirlari xodimning kasbiy barqarorligini oshiradi. Bunda psixologik yordamga murojaat qilish xodimning zaifligi sifatida emas, kasbiy salomatlikni ta'minlash vositasi sifatida qabul qilinishi kerak.

Huquqiy savodxonlikni diagnostika qilish mezonlari

Ichki ishlar xodimining huquqiy savodxonligi va madaniyatini baholash kompleks metodik yondashuvni talab qiladi. Birgina bilim testi xodimning real xizmat vaziyatida qanday qaror qabul qilishini to'liq ko'rsatmaydi. Diagnostik tizim quyidagi yo'nalishlarni qamrab olishi maqsadga muvofiq:

- huquqiy tushunchalar va qonunchilik talablari haqidagi bilimlar;
- huquqiy normani kasbiy vaziyatga tatbiq etish qobiliyati;
- inson huquqlari va kasbiy burchga nisbatan qadriyatli munosabat;
- nizoli va stressli vaziyatlarda hissiy o'zini o'zi nazorat qilish;
- fuqarolar bilan protsessual va kommunikativ muloqot ko'nikmalari;
- kasbiy qaror va xatti-harakatlarni refleksiv tahlil qilish;
- noqonuniy topshiriq, korrupsion taklif va guruhviy bosimga qarshi turish qobiliyati.

Bilim testlari kognitiv komponentni, kasbiy keyslar va vaziyatli topshiriqlar esa huquqiy bilimni qo'llash qobiliyatini aniqlaydi. Strukturalashtirilgan suhbat orqali xodimning qadriyatlari, motivlari va huquqiy muammoga munosabati o'rganiladi. Rolli mashqlar va kuzatish xodimning real vaqt sharoitidagi muloqoti hamda hissiy nazoratini baholashga yordam beradi. O'zini o'zi baholash natijalarini rahbar, murabbiy va psixolog kuzatuvlari bilan taqqoslash diagnostika ishonchliligini oshiradi.

Baholashning asosiy maqsadi xodimni jazolash yoki unga salbiy yorliq qo'yish emas, balki rivojlantirilishi zarur bo'lgan kompetensiyalarni aniqlashdan iborat bo'lishi lozim. Diagnostika natijalari asosida individual rivojlanish dasturi tuzilib, unda huquqiy bilim, hissiy barqarorlik, muloqot yoki refleksiya bilan bog'liq aniq vazifalar belgilanadi.

XULOSA

Ichki ishlar xodimlarining huquqiy savodxonligi va huquqiy madaniyati qonun ustuvorligi, inson huquqlarini himoya qilish hamda aholining ichki ishlar organlariga ishonchini ta'minlovchi muhim kasbiy-psixologik omildir. Huquqiy savodxonlik qonunchilikni bilish bilan birga, huquqiy muammoni tushunish, qonun normalarini xizmat vaziyatiga tatbiq etish va qarorning oqibatlarini baholash qobiliyatini ham qamrab oladi. Huquqiy madaniyat esa bilim, qadriyat, hissiy-irodaviy barqarorlik, qonuniy xulq, muloqot madaniyati va refleksiyaning yaxlit tizimidir. Huquqiy bilim xodimning ichki e'tiqodi va real xulq-atvoriga aylangandagina barqaror kasbiy madaniyat

shakllanadi. Shu bois huquqiy tayyorgarlik psixologik tayyorgarlikdan ajratilgan holda olib borilmasligi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Yangi tahrir. – Toshkent, 2023. URL: <https://constitution.uz/uz>.
2. O'zbekiston Respublikasining 2016-yil 16-sentabrdagi O'RQ–407-son "Ichki ishlar organlari to'g'risida"gi Qonuni. URL: <https://lex.uz/docs/-3027843>.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 20-yanvardagi PQ–10-son "Ichki ishlar organlarini xalqchil professional tuzilmaga aylantirish va aholi bilan yanada yaqin hamkorlikda ishlashga yo'naltirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori. URL: <https://lex.uz/docs/-6364837>.
4. United Nations. Code of Conduct for Law Enforcement Officials. Adopted by the UN General Assembly Resolution 34/169 of 17 December 1979. URL: <https://www.ohchr.org>.
5. Tyler T.R. *Why People Obey the Law*. – Princeton: Princeton University Press, 2006. – 299 p.
6. Bandura A. Social cognitive theory of moral thought and action // Kurtines W.M., Gewirtz J.L. (Eds.). *Handbook of Moral Behavior and Development*. Vol. 1: Theory. – Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1991. – P. 45–103.

INTERNET AXBOROT MUHITINING O'SPIRINLAR XULQ-ATVORIGA TA'SIRINING PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Bobirov Davron Bobir o'gli

Qarshi davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Mazkur tezisda internet axborot muhitining o'spirinlar xulq-atvoriga ta'sirini belgilovchi psixologik determinantlar nazariy jihatdan tahlil qilingan. Internet axborot muhitining ta'siri faqat undan foydalanish davomiyligiga emas, balki axborotning mazmuni, taqdim etilish shakli, o'spirinning yosh va individual xususiyatlari, tanqidiy fikrlashi, suggestivligi, hissiy holati, o'zini o'zi nazorat qilishi hamda ijtimoiy muhitiga bog'liqligi asoslangan. Ijtimoiy taqlid, identifikatsiya, ijtimoiy taqqoslash, hissiy yuqish, guruhiiy bosim va rag'batlantirish internet axborotining xulq-atvorga ta'sir ko'rsatish mexanizmlari sifatida yoritilgan.

Kalit so'zlar: o'spirinlik davri, internet axborot muhiti, xulq-atvor, psixologik determinant, ijtimoiy taqlid, identifikatsiya, suggestivlik, ijtimoiy taqqoslash, media savodxonlik, destruktiv axborot.

Аннотация. В тезисе представлен теоретический анализ психологических детерминант влияния информационной интернет-среды на поведение подростков. Обосновано, что влияние интернет-среды определяется не только продолжительностью её использования, но и содержанием информации, формой её подачи, возрастными и индивидуальными особенностями подростка, критическим мышлением, внушаемостью, эмоциональным состоянием, самоконтролем и социальным окружением. Социальное научение, идентификация, социальное сравнение, эмоциональное заражение, групповое давление и подкрепление рассмотрены как психологические механизмы воздействия интернет-информации на поведение.

Ключевые слова: подростковый возраст, информационная интернет-среда, поведение, психологическая детерминанта, социальное научение, идентификация, внушаемость, социальное сравнение, медиаграмотность, деструктивная информация.

Abstract. This thesis presents a theoretical analysis of the psychological determinants of the influence of the internet information environment on adolescent behaviour. It is argued that the impact of the internet depends not only on the duration of use but also on the content and form of information, adolescents' developmental and individual characteristics, critical thinking, suggestibility, emotional state, self-control and social environment. Social learning, identification, social comparison, emotional contagion, group pressure and reinforcement are discussed as psychological mechanisms through which online information may influence behaviour.

Keywords: adolescence, internet information environment, behaviour, psychological determinant, social learning, identification, suggestibility, social comparison, media literacy, destructive information.

KIRISH

Internet va raqamli texnologiyalar zamonaviy o'spirinlarning kundalik hayoti, ta'limi, muloqoti va bo'sh vaqtini tashkil etishida muhim o'rin egallamoqda. O'spirin internet orqali zarur ma'lumotni izlaydi, o'quv materiallaridan foydalanadi, tengdoshlari bilan muloqot qiladi, turli guruh va hamjamiyatlarga qo'shiladi hamda o'z fikrini keng auditoriyaga taqdim etadi. Shu sababli internet shunchaki texnik vosita emas, balki o'spirinning ijtimoiylashuvi, dunyoqarashi va xulq-atvori shakllanadigan o'ziga xos axborot-ijtimoiy muhitga aylangan. Internet axborot muhiti o'spirin uchun katta ta'limiy va rivojlantiruvchi imkoniyatlarni yaratadi. U mustaqil bilim olish, kasbiy qiziqishlarni rivojlantirish, xorijiy tillarni o'rganish, ijodiy faoliyat bilan shug'ullanish va fikrdoshlar bilan hamkorlik qilishga yordam beradi. Shu bilan birga, internetda ishonchsiz ma'lumotlar, zo'ravonlikni targ'ib qiluvchi materiallar, kiberbulling, zararli guruhlar, yolg'on yangiliklar va manipulyativ kontent ham mavjud.

O'spirinlik davrida mustaqillikka intilish, tengdoshlarning fikriga sezgirlik, o'zligini izlash, hissiy ta'sirchanlik va yangilikka qiziqish kuchayadi. Biroq axborotni tanqidiy tahlil qilish, uzoq muddatli oqibatlarni oldindan ko'rish va impulsni nazorat qilish qobiliyatlari hali rivojlanishda davom etadi. Mazkur xususiyatlar internetdagi axborotning o'spirin xulq-atvoriga kuchliroq ta'sir ko'rsatishi uchun psixologik sharoit yaratishi mumkin. Internetning o'spirin xulq-atvoriga ta'sirini faqat ekran oldida o'tkazilgan vaqt asosida baholash yetarli emas. Ta'sirning xususiyati o'spirin qanday kontentni ko'rishi, undan qanday maqsadda foydalanishi, virtual muloqotda kimlar bilan munosabat o'rnatishi va qabul qilgan ma'lumotini qanday talqin etishiga bog'liq. Bir xil axborot turli o'spirinlarda turlicha munosabat va xatti-harakatni yuzaga keltirishi mumkin.

Shu sababli internet axborot muhitining ta'sirini axborot mazmuni bilan bir qatorda o'spirinning individual-psixologik xususiyatlari, oilaviy tarbiya sharoiti, tengdoshlar guruhi, media savodxonligi va o'zini o'zi boshqarish qobiliyati bilan o'zaro bog'liqlikda o'rganish lozim.

Tadqiqotning maqsadi internet axborot muhitining o'spirinlar xulq-atvoriga ta'sirini belgilovchi psixologik determinantlarni nazariy jihatdan tahlil qilish hamda salbiy axborot ta'sirining oldini olishga xizmat qiluvchi psixologik-pedagogik yo'nalishlarni aniqlashdan iborat.

Tadqiqot jarayonida ilmiy manbalarni nazariy tahlil qilish, qiyoslash, umumlashtirish, tizimlashtirish va psixologik talqin qilish usullaridan foydalanildi.

Internet axborot muhiti o'zaro bog'langan saytlar, ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar, videoplatformalar, elektron o'yinlar, forumlar va boshqa raqamli xizmatlar orqali shakllanadigan axborot hamda ijtimoiy munosabatlar tizimidir. Ushbu muhitning asosiy xususiyatlari axborotning tezkorligi, ko'pligi, multimediamiyligi, interaktivligi va keng auditoriyaga qisqa vaqt ichida

tarqalishidir. An'anaviy ommaviy axborot vositalarida o'spirin ko'proq axborot qabul qiluvchi sifatida ishtirok etsa, internet muhitida u axborot iste'molchisi bilan birga uning yaratuvchisi va tarqatuvchisi ham hisoblanadi. O'spirin surat, video va izohlarni joylashtiradi, boshqa foydalanuvchilarning materiallarini baholaydi hamda qayta ulashadi. Shuning uchun internet muhitidagi xulq-atvor axborotni qabul qilish bilangina cheklanmay, faol ijtimoiy ta'sir va o'zini namoyon qilishni ham qamrab oladi.

Internetdagi axborot ko'pincha vizual jozibadorlik, hissiy ta'sirchanlik va qisqalik asosida taqdim etiladi. Kuchli hissiyot uyg'otuvchi kontent foydalanuvchining diqqatini tezroq jalb qiladi. O'spirin axborotning ishonchliligini tekshirishdan avval unga hissiy munosabat bildirishi, izoh yozishi yoki uni boshqa foydalanuvchilarga yuborishi mumkin. Raqamli platformalarning tavsiya tizimlari foydalanuvchining avvalgi tanlovlari, ko'rgan materiallari va bildirgan munosabatlari asosida yangi kontentni taklif etadi. Natijada o'spirin bir xil yoki o'xshash mazmundagi axborotni takroran ko'rishi mumkin. Axborotning ko'p marta takrorlanishi uning haqqoniyligi yoki ijtimoiy jihatdan qabul qilinganligi haqidagi tasavvurni kuchaytirishi ehtimoli mavjud.

P.M. Valkenburg va J. Peter internet muloqotining anonimlik, vaqt jihatidan kechiktirilganlik va qulay foydalanish imkoniyati kabi xususiyatlari o'spirinlarning o'zini namoyon qilishi va shaxsiy ma'lumotlarini ochiqlashiga ta'sir qilishini ko'rsatadi [2]. Virtual muloqot ayrim o'spirinlarga o'z fikrini erkin ifodalashga yordam bersa, boshqalar uchun xavfli aloqalar yoki ortiqcha ochiqlikka sabab bo'lishi mumkin.

O'spirinlik davri jismoniy, kognitiv, hissiy va ijtimoiy rivojlanishdagi muhim o'zgarishlar bilan tavsiflanadi. Ushbu davrda o'spirinning o'ziga, atrofdagilarga va jamiyatdagi o'rniga bo'lgan munosabati yangilanadi. U mustaqil qaror qabul qilishga intiladi, biroq kattalarning va tengdoshlarning bahosiga nisbatan sezgirlikni saqlab qoladi. Tengdoshlar bilan munosabat o'spirin uchun alohida ahamiyat kasb etadi. Guruh tomonidan qabul qilinish, ma'qullanish va o'zini boshqalarga o'xshash his qilish ehtiyoji kuchayadi. Internet va ijtimoiy tarmoqlar tengdoshlarning fikri, bahosi va xulq-atvor namunalarini doimiy ravishda kuzatish imkonini beradi. Bu esa guruhliy ta'sirning vaqt va makon chegaralarini kengaytiradi.

E.A. Crone va E.A. Konijn o'spirinlik davrida tengdoshlar tomonidan qabul qilinish va rad etilishga nisbatan sezgirlik yuqori bo'lishi, hissiy ta'sirchanlik bilan refleksiv nazoratning rivojlanishi o'rtasidagi nomutanosiblik hissiy kontentga reaksiyani kuchaytirishi mumkinligini ta'kidlaydi [4]. Shu sababli ko'rishlar soni, izohlar va "layk"lar o'spirin uchun oddiy texnik ko'rsatkich emas, balki ijtimoiy qabul qilinish belgisi sifatida idrok etilishi mumkin.

O'spirinlikda shaxsiy o'zlik shakllanib boradi. O'spirin turli rollar, qarashlar va xulq-atvor usullarini sinab ko'radi. Internet bu jarayon uchun keng imkoniyat yaratadi. U virtual profil orqali o'zining turli obrazlarini namoyish qilishi, auditoriyaning munosabatini kuzatishi va ushbu munosabat asosida o'z xulqini o'zgartirishi mumkin.

Internet axborotining o'spirin xulq-atvoriga ta'sirini tushuntiruvchi muhim mexanizmlardan biri kuzatish orqali o'rganishdir. A. Banduraning ijtimoiy-kognitiv nazariyasiga ko'ra, inson boshqalarning xatti-harakatini, uning oqibatlarini kuzatish va baholash orqali yangi xulq namunalarini o'zlashtiradi [1]. O'spirin internetda mashhur foydalanuvchi, blogger, tengdosh yoki film qahramonining xatti-harakatini kuzatadi. Agar ushbu xulq ko'plab ijobiy izohlar, mashhurlik yoki moddiy rag'bat bilan mustahkamlangan bo'lsa, o'spirinda unga taqlid qilish istagi kuchayishi mumkin. Aksincha, xatti-harakatning salbiy oqibatlari aniq namoyish etilsa, uning takrorlanish ehtimoli kamayadi.

Identifikatsiya mexanizmida o'spirin o'zi uchun ahamiyatli bo'lgan shaxsning qadriyatlari, tashqi ko'rinishi, muloqot uslubi va xatti-harakatlarini o'zlashtiradi. Identifikatsiya ongli yoki ongsiz

tarzda kechishi mumkin. O'spirin internetdagi shaxsni muvaffaqiyatli, erkin, jozibador yoki kuchli deb qabul qilsa, uning xulq-atvorini ijobiy namuna sifatida tanlaydi.

Ijtimoiy taqqoslash o'spirinning o'z imkoniyatlari, tashqi ko'rinishi va turmush tarzini internetdagi boshqa insonlar bilan solishtirishida namoyon bo'ladi. Ijtimoiy tarmoqlarda odatda hayotning ijobiy va muvaffaqiyatli tomonlari ko'rsatiladi. O'spirin boshqalarning saralangan obrazlarini o'zining kundalik hayoti bilan taqqoslab, o'zini kamroq muvaffaqiyatli yoki jozibador deb his qilishi mumkin. Ijtimoiy taqqoslash har doim salbiy natija bermaydi. Boshqalarning yutuqlari o'spirinda rivojlanishga intilish, yangi ko'nikmalarni o'rganish yoki ijobiy maqsad belgilashga turtki bo'lishi mumkin. Uning ta'siri o'spirinning o'zini baholashi, taqqoslash yo'nalishi va kuzatilayotgan namunaning real yoki ideallashtirilganligiga bog'liq.

Rag'batlantirish mexanizmi "layk", izoh, obunachilar soni va materialni qayta ulashish kabi raqamli belgilar orqali amalga oshadi. O'spirin joylashtirgan material ko'p ijobiy munosabat olsa, u shu mazmundagi faoliyatni takrorlashga moyil bo'ladi. E'tibor jalb qilish uchun xavfli harakat, keskin fikr yoki shaxsiy ma'lumotni oshkor etish ham ijtimoiy rag'bat orqali mustahkamlanishi mumkin. Hissiy yuqish boshqa foydalanuvchilarning hissiy holati va munosabatining o'spiringa o'tishini anglatadi. Qo'rquv, g'azab yoki kuchli norozilik uyg'otuvchi xabarlar tez tarqalishi mumkin. O'spirin vaziyatni chuqur tahlil qilmasdan, guruhdagi umumiy hissiy holatga qo'shib ketishi ehtimoli mavjud.

Suggestivlik axborotni yetarlicha tanqidiy tahlil qilmasdan qabul qilishga moyillikdir. Axborotning mashhur shaxs tomonidan aytilishi, ko'p marta takrorlanishi, kuchli hissiy tasvirlar bilan berilishi yoki ko'pchilik tomonidan ma'qullanishi uning ishonchli deb qabul qilinishini kuchaytirishi mumkin. Suggestivligi yuqori o'spirin reklama, manipulyativ xabar va yolg'on ma'lumotlar ta'siriga tezroq berilishi mumkin.

Konformlik o'spirinning o'z fikri yoki xatti-harakatini guruh pozitsiyasiga moslashtirishida namoyon bo'ladi. Guruhdan ajralib qolishdan qo'rqish, masxara qilinish ehtimoli yoki tengdoshlar ma'qullashiga ehtiyoj internetdagi chaqiriqlar, trendlar va guruhiy harakatlarda ishtirok etishga undashi mumkin. Ayrim trendlar ijodkorlik va hamkorlikni rivojlantirsa, boshqalari sog'liq va xavfsizlikka tahdid tug'dirishi mumkin. Anonimlik va jismoniy masofaning mavjudligi o'zini nazorat qilishni susaytirishi ehtimoli bor. O'spirin real muloqotda ayta olmaydigan qo'pol yoki tajovuzkor fikrni internetda yozishi mumkin. Suhbatdoshning bevosita hissiy reaksiyasini ko'rmaslik xatti-harakat oqibatini yetarlicha his qilmaslikka olib keladi.

O'zini o'zi baholash internet axborotining o'spirin xulq-atvoriga ta'sirini belgilovchi muhim omildir. O'ziga ishonchi past o'spirin tashqi bahoga ko'proq bog'lanib, ijtimoiy tarmoqdagi ijobiy yoki salbiy munosabatni shaxsiy qiymatining asosiy mezon sifatida qabul qilishi mumkin. Barqaror o'zini o'zi baholash esa internetdagi baholarga nisbatan psixologik mustaqillikni kuchaytiradi. Tanqidiy fikrlash axborot manbasini, dalillarni va muallifning maqsadini tahlil qilish qobiliyatini anglatadi. Tanqidiy fikrlashi rivojlangan o'spirin axborotni darhol qabul qilish yoki tarqatishdan avval uning manbasi, sanasi, dalillari va boshqa ishonchli manbalardagi tasdig'ini tekshiradi.

Impulsivlik xatti-harakatning oqibatini yetarlicha o'ylamasdan tezkor qaror qabul qilishga moyillikdir. Impulsivligi yuqori o'spirin hissiy xabarga tezda javob yozishi, shaxsiy ma'lumotni ulashishi yoki xavfli internet-chaqiriqda ishtirok etishi mumkin. O'zini nazorat qilish qobiliyati rivojlangan o'spirin esa hissiy reaksiya bilan harakat o'rtasida psixologik pauza yaratadi.

Xavotir darajasi yuqori bo'lgan o'spirin internetdagi tahdidli xabarlarni kuchliroq qabul qilishi mumkin. U doimiy ravishda yangi xabarlarni tekshirishi, salbiy voqea o'zi bilan ham sodir bo'lishidan qo'rqishi yoki virtual muloqotdagi noaniqlikni salbiy talqin qilishi mumkin. Empatiya darajasi internetdagi xulq-atvorga ham ta'sir ko'rsatadi. O'zganing hissiy holatini tushuna oladigan

o'spirin izoh yoki xabarning boshqa insonga qanday ta'sir ko'rsatishini yaxshiroq anglaydi. Empatiyaning sustligi yoki suhbatdoshning real reaksiyasi ko'rinmasligi kiberbulling va qo'pol muloqot xavfini oshirishi mumkin.

Oila internet axborotining o'spirin xulq-atvoriga ta'sirini boshqaruvchi asosiy ijtimoiy muhitlardan biridir. Ota-onaning raqamli xulqi, farzand bilan muloqot uslubi, nazorat va ishonch o'rtasidagi muvozanat o'spirinning internetdan foydalanishiga ta'sir ko'rsatadi.

Faqat taqiq va jazoga asoslangan nazorat o'spirinni internetdagi faoliyatini yashirishga undashi mumkin. Ota-onaning qiziqish bildirish, birgalikda muhokama qilish va xavfsiz foydalanish qoidalarini tushuntirishga asoslangan vositachiligi samaraliroq hisoblanadi. O'spirin zararli axborot yoki kiberbullingga duch kelganda, jazolanishdan qo'rqmasdan ota-onaga murojaat qila olishi kerak. Tengdoshlar guruhi o'spirinning axborotni qabul qilish va tarqatishiga kuchli ta'sir qiladi. Guruhda mashhur bo'lgan kontent, blogger yoki internet-chaqiriq o'spirin uchun ham jozibador bo'lib ko'rinishi mumkin. Tengdoshlarning ijobiy ta'siri ta'limiy resurslardan foydalanish, ijodiy loyihalarda ishtirok etish va ijtimoiy tashabbuslarni qo'llab-quvvatlashda namoyon bo'ladi.

J. Nesi, S. Choukas-Bradley va M.J. Prinstein ijtimoiy tarmoqlar o'spirinlar o'rtasidagi munosabatlarni tezlashtirish, kengaytirish va yangi shakllarga keltirishini ko'rsatadi [3]. Internetdagi muloqot tengdoshlar ta'sirining tezligi va auditoriyasini oshiradi. Bitta salbiy yoki ijobiy harakatning ta'siri qisqa vaqt ichida ko'p foydalanuvchiga yetib borishi mumkin.

Pedagogning media savodxonligi va o'quvchilar bilan munosabati ham muhim determinantdir. O'qituvchi axborot manbalarini tekshirish, dalil va fikrni farqlash, muallif pozitsiyasini tahlil qilishni fan mazmuniga bog'lab o'rgatishi mumkin. Bu media savodxonlikni alohida mavzu emas, kundalik o'quv faoliyatining tarkibiy qismiga aylantiradi. Jamiyatdagi qadriyatlar, ommaviy madaniyat va mashhur shaxslarning xulqi internet axborotining umumiy mazmuniga ta'sir qiladi. Jamiyatda muvaffaqiyat faqat moddiy boylik, tashqi ko'rinish yoki mashhurlik bilan baholansa, o'spirin ham o'z hayotini ushbu mezonlar asosida qurishga intilishi mumkin.

Internet axborotining ijobiy va salbiy ta'siri

Internet axborot muhitining ta'sirini faqat salbiy hodisa sifatida baholash ilmiy jihatdan to'g'ri emas. U o'spirinning bilim doirasini kengaytirishi, mustaqil o'rganishiga yordam berishi, ijodkorligini rivojlantirishi va turli ijtimoiy guruhlar bilan hamkorlik qilish imkonini yaratishi mumkin. O'spirin internet orqali o'z qiziqishiga mos ta'limiy kurslar, ilmiy videolar, elektron kutubxonalar va kasbiy ma'lumotlardan foydalanadi. Maxsus qiziqishlarga ega o'spirin real muhitda topa olmagan fikrdoshlarini virtual hamjamiyatdan topishi mumkin. Bu uning ijtimoiy qo'llab-quvvatlanishini va o'ziga ishonchini kuchaytiradi.

P.M. Valkenburg va J. Peter internet muloqoti o'spirinlarning o'zini namoyon qilishi, do'stlik aloqalari va o'zini o'zi baholashiga ijobiy imkoniyat yaratishi bilan birga, kiberbulling va nomaqbul aloqalar kabi xavflarni ham yuzaga keltirishini qayd etgan [2]. Demak, ta'sir internetning o'zidan ko'ra undan foydalanish mazmuni va sharoitiga bog'liq.

Salbiy ta'sir agressiv, ekstremistik, o'ziga zarar yetkazishni targ'ib qiluvchi yoki yolg'on axborotlar orqali namoyon bo'lishi mumkin. Zo'ravonlikning doimiy va oqibatsiz namoyish etilishi unga nisbatan hissiy sezgirlikning pasayishiga yoki tajovuzkor xulqning maqbul vosita sifatida qabul qilinishiga sabab bo'lishi ehtimoli mavjud.

Kiberbulling o'spirinning sha'ni va qadr-qimmatiga tajovuz qilish, haqoratli xabarlar yuborish, yolg'on ma'lumot tarqatish yoki guruhdan ataylab chiqarib tashlash shaklida namoyon bo'ladi. Virtual tajovuzning auditoriyasi kengligi va materialning uzoq saqlanishi jabrlanuvchiga kuchli psixologik bosim ko'rsatadi. B. Keles, N. McCrae va A. Grealishning tizimli tahlilida ijtimoiy

tarmoqlardan foydalanish bilan o'spirinlardagi depressiya, xavotir va psixologik zo'riqish o'rtasidagi bog'liqliklar ko'rib chiqilgan [6]. Biroq mazkur bog'liqliklarni bevosita sabab-oqibat munosabati sifatida talqin qilishda ehtiyotkorlik zarur. Chunki tadqiqotlarning katta qismi korrelyatsion xususiyatga ega bo'lib, ruhiy qiyinchiliklar ham internetdan foydalanish shakliga ta'sir qilishi mumkin. C.L. Odgers va M.R. Jensen raqamli texnologiyalarning o'spirinlar ruhiy salomatligiga ta'siri haqidagi dalillarni umumlashtirib, umumiy xulosalarda vahimali talqinlardan qochish va individual farqlarni hisobga olish zarurligini ta'kidlaydi [5]. Internetning ta'siri barcha o'spirinlar uchun bir xil emas; ayrim guruhlar ko'proq xavf ostida bo'lishi, boshqalari esa undan rivojlantiruvchi vosita sifatida foydalanishi mumkin.

Axborot ta'sirining oldini olish va psixologik himoya

Internet axborotining salbiy ta'siridan himoyalaniş faqat texnik cheklavl bilan ta'minlanmaydi. O'spirinda axborot bilan ongli munosabatda bo'lish, mustaqil qaror qabul qilish va xatti-harakat oqibatini oldindan baholash ko'nikmalarini shakllantirish zarur. Media savodxonlik mashg'ulotlarida o'spirin axborot manbasini tekshirish, xabar muallifini aniqlash, fakt va fikrni farqlash, manipulyativ sarlavhalarni tanish hamda bir ma'lumotni bir nechta ishonchli manba bilan solishtirishni o'rganishi kerak. Mashg'ulotlar faqat nazariy tushuntirish emas, balki real internet materiallarini tahlil qilishga asoslanishi maqsadga muvofiq.

“O'ylash – tekshirish – tarqatish” qoidasi o'spirinlar uchun amaliy algoritmi bo'lib xizmat qilishi mumkin. O'spirin avvalo xabar qanday hissiyot uyg'otganini anglaydi, keyin uning manbasi va dalillarini tekshiradi, shundan so'ng uni tarqatish yoki tarqatmaslik haqida qaror qabul qiladi.

Raqamli o'zini o'zi boshqarish internetdan foydalanish maqsadi va vaqtini belgilashni anglatadi. O'spirin tarmoqqa nima uchun kirayotganini oldindan aniqlashi, asosiy vazifani bajargach undan chiqishi va keraksiz bildirishnomalarni cheklashi mumkin. Bu usul maqsadsiz axborot oqimiga berilib ketishning oldini oladi. Hissiy o'zini o'zi nazorat qilish ko'nikmasi ayniqsa virtual nizo va provokatsion xabarlarida muhimdir. O'spirin kuchli hissiyot paytida darhol javob yozmaslik, qisqa tanaffus qilish, vaziyatni boshqa nuqtayi nazardan baholash va zarur hollarda kattalardan yordam so'rashni o'rganishi kerak. Ota-onalar o'spirin bilan internetdagi xavf haqida ochiq va ishonchli muloqot o'rnatishi lozim. Faqat telefonni tekshirish yoki taqiqlash o'rniga, o'spirinning qiziqishlari, kuzatayotgan kontenti va virtual munosabatlari haqida hukmsiz suhbat olib borish samaraliroqdir. Ota-ona o'zining raqamli xulqi bilan ham ijobiy namuna ko'rsatishi zarur.

Ta'lim muassasasida kiberbulling, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, yolg'on axborotni aniqlash va virtual muloqot etikasi bo'yicha aniq qoidalar ishlab chiqilishi mumkin. O'quvchi kiberbulling holatida kimga va qanday tartibda murojaat qilishni bilishi kerak.

Psixologik treninglarda o'zini o'zi baholashni barqarorlashtirish, assertiv muloqot, empatiya, guruhiy bosimga qarshi turish va mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalari rivojlantiriladi. Rolli o'yinlar orqali internetdagi haqorat, zararli chaqiriq, yolg'on xabar yoki shaxsiy ma'lumotni so'rash kabi vaziyatlarga to'g'ri munosabat mashq qilinishi mumkin.

XULOSA

Internet axborot muhiti o'spirinlarning bilim olishi, ijtimoiylashuvi, o'zligini namoyon qilishi va tengdoshlari bilan munosabat o'rnatishida katta imkoniyatlarga ega. Shu bilan birga, ushbu muhitdagi destruktiv, manipulyativ va yolg'on axborot o'spirin xulq-atvoriga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Internet axborotining ta'siri uning mazmuni va taqdim etilish shakli bilan birga o'spirinning yosh xususiyatlari, o'zini o'zi baholashi, suggestivligi, impulsivligi, tanqidiy fikrlashi, hissiy holati va o'zini nazorat qilish qobiliyatiga bog'liq. Oila, tengdoshlar, pedagoglar va virtual guruhlar mazkur ta'sirni kuchaytiruvchi yoki kamaytiruvchi ijtimoiy-psixologik determinantlar hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bandura A. Social cognitive theory of mass communication // *Media Psychology*. – 2001. – Vol. 3, No. 3. – P. 265–299. DOI: 10.1207/S1532785XMEP0303_03.
2. Valkenburg P.M., Peter J. Online communication among adolescents: An integrated model of its attraction, opportunities, and risks // *Journal of Adolescent Health*. – 2011. – Vol. 48, No. 2. – P. 121–127. DOI: 10.1016/j.jadohealth.2010.08.020.
3. Nesi J., Choukas-Bradley S., Prinstein M.J. Transformation of adolescent peer relations in the social media context: Part 1 – A theoretical framework and application to dyadic peer relationships // *Clinical Child and Family Psychology Review*. – 2018. – Vol. 21, No. 3. – P. 267–294. DOI: 10.1007/s10567-018-0261-x.
4. Crone E.A., Konijn E.A. Media use and brain development during adolescence // *Nature Communications*. – 2018. – Vol. 9. – Article 588. DOI: 10.1038/s41467-018-03126-x.
5. Odgers C.L., Jensen M.R. Annual Research Review: Adolescent mental health in the digital age: Facts, fears, and future directions // *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. – 2020. – Vol. 61, No. 3. – P. 336–348. DOI: 10.1111/jcpp.13190.
6. Keles B., McCrae N., Grealish A. A systematic review: The influence of social media on depression, anxiety and psychological distress in adolescents // *International Journal of Adolescence and Youth*. – 2020. – Vol. 25, No. 1. – P. 79–93. DOI: 10.1080/02673843.2019.1590851.

INVESTIGATION OF THE FLOCCULATION PERFORMANCE OF POLYASPARTAMIDE-BASED FLOCCULANTS FOR THE TREATMENT OF HIGH- TURBIDITY WATER

Aysel Mammadova¹, Otabek Teshaev², Sunnatbek Teshaev², Gayrat Bozorov²

¹ Baku Higher Oil School, Baku, Azerbaijan

² Bukhara state technical university, Bukhara, Uzbekistan

Abstract. Access to safe drinking water remains one of the defining global challenges of the twenty-first century. Conventional treatment relies on inorganic coagulants such as aluminum sulfate and synthetic polyacrylamides (PAMs), yet these reagents carry significant environmental and toxicological liabilities: residual aluminum ions have been associated with neurological effects, acrylamide monomers exhibit neurotoxic properties, and neither class of compounds is readily biodegradable.

This study synthesizes and characterizes three cationic polyaspartamide derivatives—PA-1 (low molecular weight, high charge density), PA-2 (medium molecular weight, medium charge density), and PA-3 (high molecular weight, low charge density)—prepared from poly(succinimide) through thermal polycondensation of aspartic acid followed by controlled chemical modification. Flocculation performance is evaluated against kaolin suspension (a standardized model of high-turbidity water) using a systematic jar-test protocol. The influence of flocculant dosage, solution pH, mixing rate, and settling time on clarification efficiency is quantified. PA-2 achieves the highest clarification efficiency of 96.8% at a minimum effective dosage of 2.8 mg/L under neutral pH (7.0–8.0), outperforming both PA-1 (92.5% at 3.5 mg/L) and PA-3 (95.1% at 5.0 mg/L). Comparative benchmarking against commercial alum and polyacrylamide demonstrates that the polyaspartamide flocculants produce large, dense flocs with rapid settling velocity and reduced sludge volume. These results, supported by electrostatic interaction measurements and turbidimetric analysis, establish polyaspartamide-based flocculants as technically viable, economically competitive, and environmentally superior alternatives for both municipal and industrial water treatment systems.

Keywords: polyaspartamide; flocculation; water turbidity; kaolin suspension; coagulation; biodegradable polymer; charge neutralization; polymer bridging; poly(succinimide); jar test.

Аннотация. Доступ к безопасной питьевой воде остается одной из определяющих глобальных проблем двадцать первого века. Обычное лечение опирается на неорганические коагулянты, такие как сульфат алюминия и синтетические полиакриламиды (ПАМ), однако эти реагенты несут значительную экологическую и токсикологическую ответственность: остаточные ионы алюминия ассоциируются с неврологическими эффектами, мономеры акриламида проявляют нейротоксические свойства, и ни один из классов соединений не легко биоразлагается.

В данном исследовании синтезируются и характеризуются три катионных производных полиаспартамида: ПА-1 (низкая молекулярная масса, высокая плотность заряда), ПА-2 (средняя молекулярная масса, средняя плотность заряда) и ПА-3 (высокая молекулярная масса, низкая плотность заряда), полученные из поли (сукцинимид) путем термической поликонденсации аспартиновой кислоты с последующей контролируемой химической модификацией. Эффективность флокуляции оценивается по сравнению с каолиновой суспензией (стандартизированной моделью воды с высокой мутностью) с помощью систематического протокола банковых испытаний. Количественно определяется влияние дозировки флокулянта, pH раствора, скорости смешивания и времени осаждения на эффективность осветления. ПА-2 достигает наивысшей эффективности осветления 96,8% при минимальной эффективной дозировке 2,8 мг/л при нейтральном pH (7,0–8,0), превосходя как ПА-1 (92,5% при 3,5 мг/л), так и ПА-3 (95,1% при 5,0 мг/л). Сравнительное сравнение с товарным квасцом и полиакриламидом показывает, что полиаспартамидные флокулянты дают крупные плотные хлопья с быстрой скоростью осаждения и уменьшенным объемом шлама. Эти результаты, подтвержденные измерениями электростатического взаимодействия и турбидиметрическим анализом, устанавливают флокулянты на основе полиаспартамида как технически жизнеспособную, экономически конкурентоспособную и экологически превосходящую альтернативу как для коммунальных, так и для промышленных систем очистки воды.

Ключевые слова: полиаспартамид; флокуляция; мутность воды; каолиновая суспензия; коагуляция; биоразлагаемый полимер; нейтрализация заряда; полимерный мостик; поли (сукцинимид); тест в банке.

Annotatsiya. Xavfsiz ichimlik suviga kirish XXI asrning eng muhim global muammolaridan biri bo'lib qolmoqda. An'anaviy davolash alyuminiy sulfat va sintetik poliakrilamidlar (PAM) kabi noorganik koagulyantlarga tayanadi, ammo bu reagentlar muhim ekologik va toksikologik mas'uliyatlarni o'z ichiga oladi: qoldiq alyuminiy ionlari nevrologik ta'sirlar bilan bog'liq, akrilamid monomerlari neyrotoksik xususiyatlarga ega va ikkala birikma sinfi ham osonlikcha biologik parchalanmaydi.

Ushbu tadqiqotda uchta kationik poliaspartamid hosilalari sintez qilinadi va tavsiflanadi: PA-1 (past molekulyar og'irlik, yuqori zaryad zichligi), PA-2 (o'rta molekulyar og'irlik, o'rta zaryad zichligi) va PA-3 (yuqori molekulyar og'irlik, past zaryad zichligi), aspartik kislotaning termal polikondensatsiyasi va keyin nazorat ostidagi kimyoviy modifikatsiya orqali poli(suksinimid) dan olinadi. Flokulyatsiya samaradorligi kaolin suspenziyasiga (yuqori loyqa suvning standartlashtirilgan modeli) nisbatan tizimli bank sinov protokoli yordamida baholanadi. Flokulyant dozasi, eritmaning pH qiymati, aralashtirish tezligi va cho'kish vaqtining tozalash samaradorligiga ta'siri miqdoriy jihatdan aniqlanadi. PA-2 neytral pH (7.0–8.0) da 2.8 mg/L minimal samarali dozada 96.8% eng yuqori tozalash samaradorligiga erishadi, bu PA-1 (3.5 mg/L da 92.5%) va PA-3 (5.0 mg/L da 95.1%) dan ustun turadi. Tijorat alum va poliakrilamid bilan qiyosiy taqqoslash shuni ko'rsatadiki, poliaspartamid flokulyantlari tez cho'kish tezligi va kamaytirilgan loy hajmiga ega katta, zich floklarni hosil qiladi. Elektrostatik o'zaro ta'sir o'lchovlari va loyqalik tahlili bilan tasdiqlangan bu natijalar poliaspartamid asosidagi flokulyantlarni ham shahar, ham sanoat suv tozalash tizimlari uchun texnik jihatdan samarali, iqtisodiy jihatdan raqobatbardosh va ekologik jihatdan ustun alternativa sifatida belgilaydi. Kalit so'zlar: poliaspartamid; flokulyatsiya; suvning

loyqaligi; kaolin suspenziyasi; koagulyatsiya; biologik parchalanadigan polimer; zaryadni neytrallash; polimer ko'prigi; poli(suksinimid); banka sinovi.

INTRODUCTION

Clean water is a prerequisite for human health, ecosystem function, and sustainable industrial development. Despite advances in purification technology, turbid water—characterized by the presence of fine clay minerals, colloidal organic matter, and microbiological particles that scatter and absorb light—continues to challenge treatment facilities worldwide. The World Health Organization guidelines for drinking water quality prescribe a maximum turbidity of 1 NTU, a target that necessitates efficient coagulation and flocculation prior to filtration and disinfection.

Coagulation and flocculation represent the physicochemical backbone of conventional water treatment. In coagulation, a destabilizing agent neutralizes the surface charge of colloidal particles, allowing them to approach one another; in flocculation, gentle agitation promotes collision and aggregation of destabilized particles into macroscopic flocs that can be removed by sedimentation or filtration. For decades, aluminum sulfate (alum) and synthetic polyacrylamides have served as the primary reagents for these processes. Alum, while effective and inexpensive, leaves residual aluminum in treated water—a concern for human neurotoxicity and Alzheimer's disease risk—and generates large volumes of aluminum-rich sludge that is costly to dispose of. Polyacrylamides, on the other hand, are persistent in the environment and contain trace levels of the acrylamide monomer, a known neurotoxin and probable human carcinogen.

LITERATURE REVIEW

Turbidity arises from the scattering of light by suspended particles ranging from sub-micron colloidal matter to coarse suspended solids. In natural water sources, turbidity is dominated by clay minerals (particularly kaolinite and montmorillonite), organic colloids, and microbial cells. High turbidity—generally defined as values exceeding 100 NTU—impairs disinfection efficiency, as suspended particles shield pathogens from chlorine and ultraviolet radiation. It also promotes the formation of disinfection by-products by providing a substrate for halogen reactions with natural organic matter. Removing turbidity to below 1 NTU prior to disinfection is therefore a regulatory and public health imperative.

Inorganic coagulants—principally aluminum sulfate and poly(aluminum chloride) (PAC)—operate by hydrolyzing in water to form aluminum hydroxide precipitates that sweep suspended particles from solution (sweep-floc mechanism) and by providing cationic aluminum species that neutralize the negative surface charge of colloidal particles. Their effectiveness over a narrow pH window (pH 6–8 for alum) and the generation of voluminous, aluminum-laden sludge limit their attractiveness for sustainable water management.

MATERIALS AND METHODS

Poly(succinimide) (PSI), the key precursor, was synthesized via single-step thermal polycondensation of L-aspartic acid (99.5% purity, Sigma-Aldrich) in the presence of 85% aqueous orthophosphoric acid as an acidic catalyst. The reaction was carried out in a rotary evaporator under reduced pressure (30 mbar) at 180–200 °C for 4–6 hours. Reduced pressure was employed to accelerate dehydration and achieve higher molecular weights than are possible under atmospheric conditions. After cooling, the crude PSI was precipitated in deionized water, washed repeatedly until neutral pH, and dried in a vacuum oven at 40 °C and 100 mbar for 48 hours.

Three cationic polyaspartamide derivatives were subsequently prepared by ring-opening of PSI with N-(2-aminoethyl)-1,2-ethanediamine (DETA) at varying stoichiometric ratios to control the degree of substitution and thereby tune charge density. The molar ratio of DETA to PSI succinimide units was varied to yield: PA-1 (high substitution, high charge density, targeting low molecular weight ~100,000 Da); PA-2 (intermediate substitution, medium charge density, ~500,000 Da); and PA-3 (low substitution, low charge density, ~1,500,000 Da). All reagents—including cysteamine (CEA, 95%), N,N-dimethylformamide (DMF), 1,4-dithiothreitol (DTT, 99%), and sodium bromate (NaBrO₃, 99%)—were sourced from Sigma-Aldrich.

Model high-turbidity water was prepared from analytical-grade kaolin clay (Merck). A stock suspension of 100 g kaolin per liter of deionized water was prepared by mechanical stirring at 150 rpm for 30 minutes, followed by ultrasonic dispersion at 40 kHz for 3 minutes. Working suspensions were prepared by diluting the stock to 1.0 g/L (corresponding to ~400–500 NTU), which lies within the range typical of severely turbid surface water during flood events. Turbidity was measured immediately before each experiment using a calibrated Hach 2100N turbidimeter. Solution pH was adjusted with 0.1 M NaOH or 0.1 M HCl.

All flocculation experiments were conducted using a six-paddle jar-test apparatus (1 L glass beakers). The standardized protocol consisted of four phases: (1) rapid mix at 150–200 rpm for 30–60 seconds to disperse the flocculant; (2) slow mix at 20–40 rpm for 15–30 minutes to promote floc growth; (3) gravity sedimentation for 10–30 minutes with the mixer off; and (4) supernatant sampling at 1–2 cm below the surface for turbidity measurement. Clarification efficiency (η) was calculated as:

$$\eta (\%) = [(Turbidity_initial - Turbidity_final) / Turbidity_initial] \times 100$$

Each experiment varied a single parameter—dosage, pH, mixing rate, or settling time—while holding all others constant at their previously established optimal values.

To confirm the cationic nature and polyelectrolyte complexation behavior of the synthesized flocculants, turbidimetric titration was performed. A 1 g/L solution of PASP-DETA (cationic) was titrated against a 1 g/L solution of anionic polyaspartic acid (PASP100) at pH 7, and the absorbance spectrum between 300 and 900 nm was recorded after each addition using a UV-Vis spectrophotometer. Turbidity at 400 nm served as the indicator of polyplex formation between oppositely charged polyelectrolytes.

RESULTS

The dose-response relationship followed the classic three-region pattern predicted by coagulation theory. At sub-optimal dosages, insufficient polymer was available to neutralize the surface charge of kaolin particles, resulting in poor floc formation and high residual turbidity. As dosage increased, clarification efficiency rose sharply toward a maximum. At supra-optimal dosages, charge reversal and steric stabilization—arising from the excess polymer coating particle surfaces with like-charged functional groups—caused a measurable decline in performance, confirming the importance of precise dosage control.

Table 1. Optimal flocculation performance of synthesized polyaspartamide derivatives.

Flocculant	Optimal Dosage (mg/L)	Max Clarification Efficiency (%)	Primary Mechanism
PA-1 (Low MW, High Charge)	3.5	92.5	Charge Neutralization
PA-2 (Medium MW, Medium Charge)	2.8	96.8	Balanced (Neutralization + Bridging)
PA-3 (High MW, Low Charge)	5.0	95.1	Polymer Bridging

PA-2 achieved the highest clarification efficiency (96.8%) at the lowest optimal dosage (2.8 mg/L), demonstrating that the medium molecular weight and moderate charge density combination provides the most efficient utilization of polymer material. PA-1, despite its high charge density, required a higher dosage (3.5 mg/L) and achieved a lower maximum efficiency (92.5%), reflecting the dominance of charge neutralization without adequate polymer bridging. PA-3, relying primarily on bridging, required the highest dosage (5.0 mg/L) because its lower charge density necessitated more polymer to achieve complete particle destabilization before bridging could proceed effectively.

The pH of the treatment medium exerted a pronounced and mechanistically interpretable influence on flocculation performance. All three polyaspartamide derivatives were tested across the pH range 4–10 at their respective optimal dosages. The key findings are summarized in Table 2.

Table 2. Effect of pH on flocculation performance of cationic polyaspartamides.

pH Range	Clarification Efficiency	Chemical Explanation
----------	--------------------------	----------------------

Acidic (pH 4–6)	High	Amine groups fully protonated; strong charge neutralization
Neutral (pH 7–8)	Peak (Optimal)	Ideal balance between cationic charge and polymer conformation
Alkaline (pH 9–10)	Decreased	Amine deprotonation reduces charge; carboxylate groups cause chain expansion and repulsion

Under acidic conditions, the cationic amine groups ($-\text{NH}_2$) along the polyaspartamide backbone are extensively protonated to their $-\text{NH}_3^+$ form, maximizing positive charge density and driving strong electrostatic attraction to negatively charged kaolin particles. At neutral pH—the identified optimum—the balance between protonated cationic sites and the polymer chain conformation is ideal for simultaneous charge neutralization and bridging. In alkaline conditions, progressive deprotonation of amine groups reduces the net cationic charge, while the carboxylate groups ($-\text{COO}^-$) on the polyaspartamide backbone generate internal repulsive forces that expand and stiffen the polymer chain, ultimately impairing bridging efficiency.

The complete optimized treatment protocol for PA-2 specifies: 2.8 mg/L dosage; pH 7.0–8.0; rapid mix at 150 rpm for 30 seconds; slow mix at 30 rpm for 20 minutes; and gravitational settling for 15 minutes. Under these conditions, the initial turbidity of approximately 140 NTU is reduced to below 4.4 NTU, corresponding to a clarification efficiency of 96.8%.

Turbidimetric titration confirmed the cationic character of the synthesized flocculant. Progressive addition of anionic PASP100 solution to PASP-DETA produced a clear increase in absorbance at 400 nm, indicating the formation of turbid polyplex aggregates between the oppositely charged polyelectrolytes. No signal was observed when neutral PASP-HE100 was added to PASP-DETA, confirming that the interaction is charge-driven. These results provide direct physicochemical evidence that the synthesized polymers possess sufficient cationic charge for effective electrostatic destabilization of negatively charged colloidal particles in water.

Visual observation of the kaolin suspension before and after PASP-DETA addition showed unambiguous water clarification, even to the naked eye, after only a few hours of sedimentation. Turbidimetric measurement of the treated supernatant confirmed residual turbidity values of a few tens of FNU units, corresponding to approximately 95% removal of suspended particles—consistent with the jar-test results and reinforcing the flocculant’s practical effectiveness.

DISCUSSION

The comparative performance of PA-1, PA-2, and PA-3 illuminates the fundamental structure-property relationships governing polyaspartamide flocculation. Two structural variables—molecular weight and charge density—were deliberately varied to probe their individual and synergistic contributions to clarification efficiency.

Molecular weight governs the polymer bridging capacity: longer polymer chains can simultaneously adsorb onto multiple particles separated by distances up to the chain end-to-end distance, forming bridges that pull particles into compact aggregates. As MW increases from PA-1 (~100,000 Da) to PA-3 (~1,500,000 Da), the potential bridging length increases proportionally. However, very high MW polymers also risk chain scission under the shear stresses of the rapid-mix phase, and their greater kinetic barriers to adsorption can reduce effective contact with particle surfaces.

Polyaspartamides compare favorably with conventional alum and PAM on multiple dimensions. In terms of clarification efficiency, PA-2 at 2.8 mg/L achieves 96.8% turbidity removal from kaolin suspension—comparable to or exceeding the performance of alum at typical treatment doses of 20–40 mg/L (as Al_2O_3) and competitive with high-charge-density cationic PAMs. The critical advantage lies not in efficiency alone, but in the combination of efficiency with environmental compatibility and reduced sludge production.

CONCLUSIONS

This study demonstrates that cationic polyaspartamide-based flocculants are effective, biodegradable, and tunable reagents for the treatment of high-turbidity water. Three derivatives

varying in molecular weight and charge density were synthesized from poly(succinimide) and evaluated systematically through jar-test experiments with model kaolin suspension. The principal findings are as follows.

PA-2, characterized by medium molecular weight (~500,000 Da) and medium charge density, achieved the best clarification performance: 96.8% turbidity removal at an optimal dosage of 2.8 mg/L under neutral pH (7.0–8.0), rapid mixing at 150 rpm for 30 seconds, slow mixing at 30 rpm for 20 minutes, and gravitational settling for 15 minutes. This superior performance results from the synergistic combination of charge neutralization and polymer bridging, which together produce large, dense flocs with high settling velocity and minimal residual turbidity.

Future research directions should include pilot-scale testing with natural surface waters of varying turbidity and composition, long-term biodegradation studies under environmentally realistic conditions, life-cycle cost modeling, and the exploration of additional functional modifications—such as grafting of pH-responsive or thermo-responsive groups—to further expand the operational envelope of this promising class of bio-based water treatment polymers.

REFERENCES

- [1] World Health Organization (WHO). (2022). Guidelines for Drinking-Water Quality (4th ed., incorporating 1st addendum). WHO Press, Geneva.
- [2] Bratby, J. (2016). Coagulation and Flocculation in Water and Wastewater Treatment (3rd ed.). IWA Publishing, London.
- [3] Crittenden, J. C., Trussell, R. R., Hand, D. W., Howe, K. J., & Tchobanoglous, G. (2012). MWH's Water Treatment: Principles and Design (3rd ed.). John Wiley & Sons, Hoboken, NJ.
- [4] Gregory, J., & Barany, S. (2011). Adsorption and flocculation by polymers and surfactants. *Advances in Colloid and Interface Science*, 169(1), 1–12.
- [5] Wang, X., Gao, B., Yue, Q., & Xu, X. (2020). Synthesis of biodegradable polyaspartic acid derivatives and their flocculation performance in water treatment. *Journal of Applied Polymer Science*, 137(12), 48489.
- [6] Sajjan, A. M., Naik, M. L., Kulkarni, A. S., & Rudagi, S. (2020). Development of biodegradable flocculants based on polyaspartic acid for wastewater treatment. *Journal of Polymers and the Environment*, 28(5), 1450–1462.
- [7] Li, H., et al. (2017). Flocculation of kaolin suspension by polyaspartic acid-based graft copolymers: Impact of charge density and molecular weight. *Water Research*, 115, 210–218.

IQTISODIYOTDA MOLIYA BOZORINING AHAMIYATI

Samadiy Xusrov Abdusalimzoda

Xalqaro innovatsion universiteti

Iqtisodiyot va moliya kafedrasi assistant o'qituvchisi

Email: khusrov@gmail.com

ORCID ID: 0009-0006-7074-6977

Phone: +998978020821

Annotatsiya. *Ushbu tadqiqot iqtisodiyotda moliya bozorining o'rni va ahamiyatini tahlil qiladi. Moliya bozori kapitalni jamlash, resurslarni samarali taqsimlash, investitsiyalarni rag'batlantirish va iqtisodiy o'sishni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Tadqiqot moliya bozorining asosiy funksiyalari, tuzilishi va iqtisodiy jarayonlarga ta'sirini ko'rib chiqadi. Moliya bozorining samaradorligi, shaffofligi va barqarorligi iqtisodiy rivojlanishning muhim omillari sifatida baholanadi. Shuningdek, tadqiqotda moliya bozorini tartibga solish, nazorat qilish va rivojlantirish bo'yicha siyosatlar ham tahlil qilinadi. Xulosa sifatida, moliya bozori iqtisodiyotning ajralmas qismi ekanligi va uning barqaror faoliyati iqtisodiy o'sish va farovonlikni ta'minlash uchun zarurligi ta'kidlanadi.*

Kalit so'zlar: Moliya bozori, kapital, investitsiya, resurslar taqsimoti, iqtisodiy o'sish, samaradorlik, shaffoflik, barqarorlik, tartibga solish.

KIRISH

Moliya bozori iqtisodiyotning muhim va ajralmas tarkibiy qismi bo'lib, u iqtisodiy resurslarni taqsimlash, kapitallarni jalb etish va investitsiyalarni yo'naltirishda katta rol o'ynaydi. Moliya bozorlari nafaqat korxonalar va davlatlar uchun zaruriy moliyaviy vositalarni taqdim etadi, balki shaxsiy investorlar uchun ham diversifikatsiya va risklarni boshqarish imkoniyatlarini yaratadi. Ushbu maqolada moliya bozorining iqtisodiyotdagi ahamiyati, uning funktsiya va mexanizmlari, shuningdek, samarali moliya bozorining iqtisodiy o'sishga bo'lgan ta'siri ko'rib chiqiladi. Moliya bozorlarining mustahkamligi va samaradorligi iqtisodiy barqarorlikka erishish uchun muhim omil hisoblanadi va bu borada olib borilayotgan tadqiqotlar va amaliyotlar bizga yangi imkoniyatlar va jihatlarni ochib berishi kutilmoqda.

Asosiy qismi: Kapital taqsimoti samaradorligini oshirish:

- **Markovits portfel nazariyasi:** Investorlar o'z portfellarini risk va daromadlilik o'rtasidagi muvozanatni optimallashtirishga harakat qiladi. Portfelning kutilayotgan daromadi quyidagicha ifodalanadi:

$$E(R_p) = \sum w_i * E(R_i)$$

Bu yerda:

$E(R_p)$ - portfelning kutilayotgan daromadi

w_i - i-aktivning portfeldagi ulushi

$E(R_i)$ - i-aktivning kutilayotgan daromadi

Portfelning xavfi (standart chetlanishi) quyidagicha ifodalanadi:

$$\sigma_p = \sqrt{\sum \sum w_i * w_j * \text{Cov}(R_i, R_j)}$$

Bu yerda:

σ_p - portfelning standart chetlanishi

$\text{Cov}(R_i, R_j)$ - i va j aktivlar daromadlilik o'rtasidagi kovariatsiya

- **Kapital aktivlarini baholash modeli (CAPM):** Aktivning kutilayotgan daromadi bozor xavfi bilan bog'liq: $E(R_i) = R_f + \beta_i * (E(R_m) - R_f)$

Bu yerda:

$E(R_i)$ - i-aktivning kutilayotgan daromadi

R_f - xavfsiz daraja

β_i - i-aktivning beta koeffitsienti (bozor xavfiga sezgirligi)

$E(R_m)$ - bozor portfelining kutilayotgan daromadi

- **Samarali bozor gipotezasi (EMH):** Moliya bozorlarida narxlar barcha mavjud ma'lumotlarni aks ettiradi, bu esa aktivlarni ortiqcha baholash yoki kam baholash imkoniyatini yo'qqa chiqaradi.

2. Risklarni diversifikatsiya qilish va boshqarish:

- **Sug'urta bozori:** Sug'urta kompaniyalari risklarni o'z zimmasiga olib, katta sonli sug'urtalanganlarning risklarini jamlaydi, bu esa individual risklarni kamaytiradi.
- **Hosila instrumentlar (derivativlar):** Fyucherslar, opsiyonlar va svoplar kabi derivativlar yordamida valyuta kursi, foiz stavkalari va tovar narxlari bilan bog'liq risklarni boshqarish mumkin.
- **Risk qiymati (VaR):** Ma'lum vaqt oralig'ida ma'lum ishonch darajasida kutilayotgan maksimal yo'qotishni baholash usuli.
- **Stress-testlash:** Moliya institutlarining ekstremal sharoitlarda qanday ishlashini baholash usuli.

3. Korporativ boshqaruvni takomillashtirish:

- **Aksiyadorlarning nazorati:** Moliya bozori aksiyadorlarga kompaniya faoliyatini nazorat qilish va boshqaruvni samaraliroq bo'lishga undash imkonini beradi.
- **Mulkdorlikni taqsimlash:** Aksiyalarni sotish va sotib olish orqali kompaniya mulkdorlari o'zgarishi mumkin, bu esa kompaniya faoliyatiga ta'sir qiladi.
- **Rag'batlantiruvchi mexanizmlar:** Aksiyalar va opsiyonlar menejerlarni kompaniya manfaatlariga mos ravishda harakat qilishga undaydi.
- **Akkreditiv agentliklar reytinglari:** Akkreditiv agentliklar kompaniyalarning moliyaviy barqarorligini baholab, investorlar uchun muhim ma'lumot manbai bo'lib xizmat qiladi.

4. Iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish:

- **Innovatsiyalarni moliyalashtirish:** Moliya bozorlari venchur kapitali va IPO (aksiyalarni birinchi marta ommaviy sotish) orqali innovatsion kompaniyalarni moliyalashtirish imkoniyatini beradi.
- **Jamg'armalarni safarbar qilish:** Moliya bozorlari aholining jamg'armalarini to'plab, investitsiya loyihalarini moliyalashtirish uchun yo'naltiradi.
- **Mikroiqtisodiy samaradorlikni oshirish:** Moliya bozorlari resurslarni samaraliroq taqsimlash orqali mikroiqtisodiy samaradorlikni oshiradi.
- **Makroiqtisodiy barqarorlikni qo'llab-quvvatlash:** Moliya bozorlari pul-kredit siyosatini amalga oshirish va iqtisodiy tebranishlarni yumshatishda muhim rol o'ynaydi.

5. Global integratsiya va xalqaro kapital harakati:

- **Xalqaro investitsiyalar:** Moliya bozorlari transchegaraviy investitsiyalarni osonlashtiradi, bu esa kapitalning samaraliroq taqsimlanishiga va iqtisodiy o'sishga yordam beradi.
- **Valyuta kursi riskini boshqarish:** Moliya bozorlari eksportyorlar va importyorlarga valyuta kursi riskini minimallashtirish imkonini beradi.
- **Global likvidlikni ta'minlash:** Moliya bozorlari global likvidlikni ta'minlab, xalqaro savdo va investitsiyalarni qo'llab-quvvatlaydi.

6. Kapitalni safarbar qilish va jamlash: Moliya bozori aholi va korxonalarning bo'sh pul mablag'larini jamlash va ularni investitsiya loyihalariga yo'naltirish imkonini beradi. Bu esa, kapitalning samarali taqsimlanishiga va iqtisodiy o'sishga yordam beradi. *Aholi jamg'armalari* - aholining ortiqcha daromadlari moliya bozorida investitsiya qilinib, korxonalarning rivojlanishi uchun mablag' manbai bo'ladi. *Korxonalarning foydasi* - korxonalar o'z foydasining bir qismini moliya bozorida investitsiya qilib, kapitalni ko'paytirish va rivojlanishni tezlashtirish imkoniyatiga ega.

7. Resurslarni samarali taqsimlash: Moliya bozori kapitalni eng samarali foydalanadigan loyihalarga yo'naltirish orqali resurslarni taqsimlashda muhim rol o'ynaydi. Bu investitsiyalarning yuqori rentabelligini ta'minlaydi va iqtisodiyotning o'sishiga hissa qo'shadi. *Narx mexanizmi* - Moliya bozorida aktivlarning narxlari talab va taklif asosida shakllanadi. Bu narxlar investorlarga

resurslarni qayerga yo'naltirish kerakligi haqida signal beradi. *Risklarni baholash* - Moliya bozori turli investitsiya loyihalarining risklarini baholash va ularga mos mablag'larni ajratish imkonini beradi.

8. Investitsiyalarni rag'batlantirish: Moliya bozori korxonalarga kapital jalb qilish va investitsiyalarni moliyalashtirish imkoniyatini beradi. Bu innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlaydi, yangi ish o'rinlarini yaratadi va iqtisodiyotning modernizatsiyasini ta'minlaydi. *Qimmatli qog'ozlar emissiyasi* - Korxonalar aksiyalar va obligatsiyalar chiqarish orqali moliya bozoridan kapital jalb qilishlari mumkin. *Venture kapital* - Moliya bozori startaplarni moliyalashtirish va yangi texnologiyalarni rivojlantirish uchun venture kapitalni ta'minlaydi.

9. Iqtisodiy o'sishni ta'minlash: Moliya bozori kapitalning samarali taqsimlanishi, investitsiyalarning rag'batlantirilishi va innovatsiyalarning qo'llab-quvvatlanishi orqali iqtisodiy o'sishni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. *Uzoq muddatli investitsiyalar* - Moliya bozori uzoq muddatli investitsiyalarni moliyalashtirish va infratuzilmani rivojlantirish imkoniyatini beradi. *Innovatsiyalar va texnologik taraqqiyot* - Moliya bozori yangi texnologiyalarni yaratish va joriy etish uchun kapitalni ta'minlaydi, bu esa iqtisodiyotning samaradorligini oshiradi.

10. Risklarni boshqarish: Moliya bozori turli xil risklarni boshqarish instrumentlarini taklif qiladi. Hedjlash, diversifikatsiya va sug'urta kabi vositalar investorlarga risklarni kamaytirish va kapitalni himoya qilish imkoniyatini beradi.

Moliya bozorining turlari: *Pul bozori* - Qisqa muddatli qarzlar va investitsiyalar bilan bog'liq operatsiyalar amalga oshiriladigan bozor. *Kapital bozori* - Uzoq muddatli qarzlar va investitsiyalar (aksiyalar, obligatsiyalar) bilan bog'liq operatsiyalar amalga oshiriladigan bozor. *Valyuta bozori* - Turli valyutalarni sotish va sotib olish operatsiyalari amalga oshiriladigan bozor. *Hosila instrumentlar bozori* - Forvardlar, fyucherslar, opsionlar va svoplar kabi hosila instrumentlari bilan operatsiyalar amalga oshiriladigan bozor.

Xulosa

Ushbu maqolada moliya bozorining iqtisodiyotdagi muhim roli, xususan, kapital taqsimoti samaradorligini oshirish, risklarni diversifikatsiya qilish va boshqarish hamda korporativ boshqaruvni takomillashtirish kabi jihatlar chuqur tahlil qilindi.

- **Kapital taqsimoti samaradorligini oshirishda** Markovits portfel nazariyasi, Kapital aktivlarini baholash modeli (CAPM) va Samarali bozor gipotezasi (EMH) kabi nazariyalar muhim ahamiyatga ega. Ushbu nazariyalar investorlarga risk va daromadlilik o'rtasidagi muvozanatni optimallashtirish, aktivlarni baholash va bozor samaradorligini oshirishga yordam beradi.
- **Risklarni diversifikatsiya qilish va boshqarishda** sug'urta bozori va hosila instrumentlar (derivativlar) muhim rol o'ynaydi. Sug'urta kompaniyalari risklarni o'z zimmasiga olib, individual risklarni kamaytiradi, derivativlar esa valyuta kursi, foiz stavkalari va tovar narxlari bilan bog'liq risklarni boshqarish imkoniyatini beradi. Risk qiymati (VaR) va Stress-testlash kabi usullar moliya institutlarining ekstremal sharoitlarda qanday ishlashini baholashga yordam beradi.
- **Korporativ boshqaruvni takomillashtirishda** moliya bozori aksiyadorlarga kompaniya faoliyatini nazorat qilish, mulkdorlikni taqsimlash va rag'batlantiruvchi mexanizmlarni qo'llash orqali boshqaruvni samaraliroq bo'lishga undash imkoniyatini beradi. Akkreditiv agentliklar reytinglari kompaniyalarning moliyaviy barqarorligini baholab, investorlar uchun muhim ma'lumot manbai bo'lib xizmat qiladi.

Ushbu tadqiqot moliya bozorining murakkab mexanizmlari va iqtisodiyotga ta'sirini chuqurroq tushunishga yordam beradi. Moliya bozorining samarali faoliyati iqtisodiy o'sish, barqarorlik va farovonlikni ta'minlash uchun muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdurahmonov Q.X., Sultonov S.S. **Moliyaviy bozorlar va institutlar**. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2020.
2. Mishkin F.S., Eakins S.G. **Financial Markets and Institutions**. – Boston: Pearson, 2018.
3. Moliya vazirligi axborot byulleteni. – www.mf.uz

4. Fabozzi F.J., Modigliani F. **Capital Markets: Institutions and Instruments**. – Boston: Prentice Hall, 2009.
5. O‘zbekiston Respublikasi Kapital bozorini rivojlantirish agentligi materiallari. – www.cmda.uz
6. Saunders A., Cornett M.M. **Financial Institutions Management**. – Boston: McGraw-Hill, 2019.
7. Levine R. **Financial Development and Economic Growth: Views and Agenda**. – Journal of Economic Literature, 1997.
8. UNCTAD. **Financial Markets and Development Reports**. – Geneva: United Nations, yillik nashrlar.
9. OECD. **Financial Market Trends**. – Paris: OECD Publishing, yillik nashrlar.
10. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki hisobotlari va tahlillari. – www.cbu.uz

LINGUOCULTURAL ASPECTS OF TRANSLATING CULTURE-SPECIFIC CONCEPTS: PROBLEMS AND STRATEGIES

Ibragimova Nayira Anvarovna
 Uzbekistan State World Languages University, Tashkent
 Email: nayira@inbox.ru
 Sharipova Aziza Abdumanapovna
 TUIT named after Muhammad al-Khwarizmi (Tashkent)
 Email: aa.sharipova12@mail.com
 Inna Leonidovna Ilyicheva
 Pushkin Brest State University
 Email: ilitcheva@list.ru

Abstract. This article examines the translation of culture-specific vocabulary from a linguoculturological perspective. Special attention is given to culture-bound lexical units (realia) that reflect the historical, social, and cultural identity of a nation and often lack direct equivalents in the target language. The study aims to identify the linguistic and cultural factors influencing the choice of translation strategies and to develop a practical typology for translators. The research is based on comparative-typological, componential, contextual, and quantitative methods. The analysis demonstrates that culture-specific vocabulary can be classified into ethnographic, socio-political, folklore-mythological, and geographic realia. The study evaluates the effectiveness of transliteration, calque, descriptive translation, and cultural substitution in different communicative contexts. The findings indicate that the optimal translation strategy depends on text genre, communicative purpose, and target audience. The article also highlights the challenges faced by machine translation systems in rendering culturally loaded vocabulary and emphasizes the importance of linguoculturological competence in translation practice.

Keywords: culture-specific vocabulary, realia, linguoculturology, translation strategies, transliteration, calque, descriptive translation, cultural substitution, lexical gaps, intercultural communication.

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы перевода культурно-маркированной лексики с позиций лингвокультурологии. Особое внимание уделяется реалиям — языковым единицам, отражающим исторические, социальные и культурные особенности народа и не имеющим прямых эквивалентов в языке перевода. Цель исследования заключается в выявлении лингвистических и культурных факторов, влияющих на выбор переводческой стратегии, а также в разработке практической типологии перевода культурно-специфической лексики. Исследование основано на сравнительно-типологическом, компонентном, контекстуальном и количественном методах анализа. Установлено, что культурно-специфическая лексика включает этнографические, общественно-политические, фольклорно-мифологические и географические реалии. В работе анализируется эффективность транслитерации, калькирования, описательного перевода и функциональной замены в

различных коммуникативных условиях. Результаты исследования показывают, что выбор оптимальной стратегии зависит от жанра текста, коммуникативной цели и особенностей целевой аудитории. Отдельное внимание уделяется трудностям машинного перевода культурно обусловленной лексики и значению лингвокультурологической компетенции переводчика.

Ключевые слова: культурно-специфическая лексика, реалии, лингвокультурология, переводческие стратегии, транслитерация, калькирование, описательный перевод, функциональная замена, лакуны, межкультурная коммуникация.

Annotatsiya. Mazkur maqolada lingvokulturologik yondashuv asosida madaniyatga xos leksikaning tarjima muammolari tahlil qilinadi. Tadqiqotda muayyan xalqning tarixiy, ijtimoiy va madaniy xususiyatlarini aks ettiruvchi hamda tarjima tilida to'g'ridan-to'g'ri ekvivalentga ega bo'lmagan realiyalar alohida o'rganiladi. Ishning maqsadi madaniyatga xos birliklarni tarjima qilishda qo'llaniladigan strategiyalar tanloviga ta'sir etuvchi lingvistik va madaniy omillarni aniqlash hamda amaliy tarjima uchun samarali tipologiyani ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot qiyosiy-tipologik, komponent tahlili, kontekstual va statistik usullarga asoslanadi. Tahlil natijasida madaniyatga xos leksika etnografik, ijtimoiy-siyosiy, folklor-mifologik va geografik realiyalar guruhlariga ajratildi. Translitteratsiya, kalkalash, tavsifiy tarjima va funksional muqobil usullarining samaradorligi turli kommunikativ vaziyatlarda baholandi. Natijalar tarjima strategiyasini tanlash matn janri, kommunikativ maqsad va maqsadli auditoriya xususiyatlariga bog'liqligini ko'rsatadi. Shuningdek, maqolada sun'iy intellekt va mashina tarjimasi tizimlarining madaniy yuklangan birliklarni tarjima qilishdagi muammolari yoritilib, tarjimonning lingvokulturologik kompetensiyasining ahamiyati ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: madaniyatga xos leksika, realiyalar, lingvokulturologiya, tarjima strategiyalari, translitteratsiya, kalkalash, tavsifiy tarjima, funksional muqobil, leksik lakunalar, madaniyatlararo kommunikatsiya.

INTRODUCTION

Language and culture are inseparably linked, and this connection becomes particularly evident in the process of translation, where a translator must bridge not only two linguistic systems but also two distinct worldviews. Culture-specific concepts — words and expressions denoting objects, phenomena, customs, rituals, or institutions unique to a particular nation — often lack direct equivalents in the target language. This phenomenon, widely discussed in linguoculturology under the term "realia," reflects the idea that vocabulary is not a neutral naming system but a repository of a people's historical experience, everyday life, and value system. Rendering such units accurately, without distorting their cultural meaning or overloading the reader with unfamiliar information, remains one of the most persistent problems in translation studies. The growing intensity of intercultural communication, the expansion of literary, scientific, diplomatic, and media translation, and the increasing role of machine translation systems — which frequently fail to handle culturally loaded vocabulary — make this problem increasingly relevant and require a systematic linguoculturological approach.

MATERIALS AND METHODS

The aim of the study is to identify the linguistic and cultural factors that determine the choice of translation strategy for culture-specific vocabulary and to propose a working typology that can guide translators in practice. To achieve this aim, the following objectives were set: to define the concept of "culture-specific vocabulary" within linguoculturology and distinguish it from related notions such as lacunae and non-equivalent lexis; to classify the main types of lexical gaps arising from cultural asymmetry between source and target languages; to analyze existing translation strategies applied to culture-specific units and evaluate their comparative effectiveness; to determine the criteria for selecting an optimal strategy depending on text type, genre, and communicative purpose; and to formulate practical recommendations for translators, lexicographers, and translation instructors.

DISCUSSIONS AND RESULTS

The research employs comparative-typological analysis, componential analysis of lexical meaning, contextual analysis of translated texts, and elements of quantitative analysis to assess the frequency of strategy use across genres. The material for analysis includes examples of culture-specific vocabulary drawn from literary prose, folklore texts, journalistic articles, and official documents, together with their published translations, examined through a descriptive-analytical method. Special attention is given to cases where several published translations of the same source text exist, allowing a direct comparison of strategic choices made by different translators facing an identical lexical gap.

The analysis reveals that culture-specific vocabulary can be broadly grouped according to the type of cultural referent: ethnographic realia, including clothing, food, dwellings, and everyday objects; socio-political realia, including institutions, titles, administrative units, and historical events; and folklore-mythological realia, including legendary figures, rituals, and beliefs. A fourth, often overlooked category concerns geographic and toponymic realia, whose translation frequently intersects with conventions of cartography and official transliteration standards. Each group poses distinct challenges: ethnographic realia typically require explication because their referents are physically unfamiliar to the target reader, whereas socio-political realia often demand functional analogues so that the reader can grasp institutional roles without a lengthy digression.

Four principal strategies emerge from the analysis. Transliteration and transcription preserve the exotic flavor of the source culture and are commonly used for proper names and unique realia with no analogue in the target culture; this strategy maintains authenticity but, when overused, can reduce comprehensibility for readers unfamiliar with the source culture and may require accompanying footnotes or glossaries. Calque, or loan translation, allows the structural transfer of meaning while maintaining a degree of transparency and is particularly effective for compound terms and institutional names, though it occasionally produces unnatural collocations or false-friend effects in the target language. Descriptive translation, or explication, sacrifices brevity for clarity by providing the target reader with sufficient contextual information to understand the referent; this strategy is especially useful in texts aimed at a general audience unfamiliar with the source culture, though excessive explication can disrupt narrative rhythm in literary texts. Cultural substitution, or the use of a functional analogue, replaces a source-culture realia with a target-culture equivalent, facilitating comprehension and stylistic naturalness, but it risks eroding the cultural specificity that the source text intended to convey and can, in some cases, introduce anachronisms or misleading associations.

The comparative analysis of translated excerpts demonstrates that professional translators frequently combine several strategies within a single text, adjusting their choice according to the communicative weight of each culture-specific unit and the overall skopos, or purpose, of the translation. For instance, in literary translation aimed at preserving local color, transliteration combined with a brief in-text gloss was the dominant approach, whereas in journalistic and official texts aimed at immediate comprehension, functional analogues and descriptive translation prevailed. The frequency analysis further suggests that translator experience and publisher guidelines play a measurable role in strategy selection, indicating that the choice is not purely linguistic but also shaped by institutional and market-driven factors such as target readership and editorial policy.

CONCLUSION

Based on the analysis, several conclusions can be drawn. The translation of culture-specific vocabulary cannot rely on a single universal strategy; the choice must be context-dependent and function-oriented, guided by the genre of the text, the cultural competence of the target audience, and the intended communicative effect. Preserving cultural specificity and ensuring reader comprehension are often competing goals that require careful balancing, and translators must consciously decide how much foreignness to retain versus how much to domesticate for fluency. Combining strategies, such as transliteration paired with a brief explanatory gloss or a footnote, frequently yields the most communicatively effective results, particularly in literary and ethnographic

texts. Furthermore, the emergence of machine translation and AI-assisted tools introduces a new dimension to this problem, since such systems tend to default to literal or calque-based renderings and struggle to apply the more nuanced descriptive or substitutive strategies that human translators use; this suggests a growing need for culturally annotated parallel corpora to improve machine handling of realia. Further corpus-based research is recommended to establish more precise correlations between text genre, target audience, and optimal translation strategy for culture-specific units, as well as to examine how digital and AI-assisted translation tools can be trained to recognize and appropriately render culturally loaded vocabulary.

The findings of this study may be of practical use for translators, lexicographers, and instructors of translation theory, as well as for the compilation of bilingual dictionaries of culture-specific vocabulary and the development of translator training curricula that place greater emphasis on linguoculturological competence alongside purely linguistic skills.

THE LIST OF USED LITERATURE:

1. Baker, M. *In Other Words: A Coursebook on Translation*. – London: Routledge, 2018. – 424 p.
2. Влахов С., Флорин С. *Неневодимое в переводе*. – М.: Высшая школа, 1986. – 416 с.
3. Venuti, L. *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. – London: Routledge, 2018. – 352 p.
4. Mahmudov, N. *Til va madaniyat*. – Toshkent: Mumtoz soʻz, 2013. – 220 b.
5. Musayev, Q. *Tarjima nazariyasi asoslari*. – Toshkent: Fan, 2005. – 352 b.
6. Gʻafurov, I., Moʻminov, O., Qambarov, N. *Tarjima nazariyasi*. – Toshkent: Tafakkur Boʻstoni, 2012. – 336 b.
7. Safarov, Sh. *Pragmalingvistika*. – Toshkent: Oʻzbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2008. – 300 b.
8. Mahmudov, N. *Til va madaniyat masalalari // Oʻzbek tili va adabiyoti*. – 2017. – №3. – B. 3–12.
9. Nurmonov, A. *Lingvokulturologiya va zamonaviy tilshunoslik // Oʻzbek tili va adabiyoti*. – 2019. – №5. – B. 15–22.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA SHAXSLARARO FAOLLIK DARAJASIGA ICHKI OILAVIY MUHIT OMILLARINING TAʼSIRI

Rajabova Muhayyo Yusupovna

Qarshi davlat universiteti,
Maktabgacha taʼlim kafedrası oʻqituvchisi

Annotatsiya. Maktabgacha yoshdagi bolalarda shaxslararo faollikning shakllanishi va rivojlanishiga ichki oilaviy muhit omillarining taʼsiri psixologik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Oiladagi emotsional muhit, ota-onalar oʻrtasidagi munosabatlar, tarbiya uslubi, bolaning oiladagi mavqei, kattalarning bola bilan muloqot sifati, ragʻbatlantirish va jazolash xususiyatlari, oilaviy nizolar, mehr-muhabbat va psixologik qoʻllab-quvvatlash kabi omillarning shaxslararo faollik bilan oʻzaro bogʻliqligi yoritiladi.

Kalit soʻzlar: Maktabgacha yosh, shaxslararo faollik, oila, oilaviy muhit, ota-ona munosabati, tarbiya uslubi, muloqot, emotsional qoʻllab-quvvatlash, ijtimoiylashuv, tengdoshlar bilan munosabat, bola shaxsi, psixologik muhit.

Аннотация. С психологической точки зрения анализируется влияние внутренних семейных факторов на формирование и развитие межличностной активности у дошкольников. Рассматривается взаимосвязь таких факторов, как эмоциональная обстановка в семье, отношения между родителями, стиль воспитания, положение ребёнка в семье, качество общения взрослых с ребёнком, особенности поощрения и наказания, семейные конфликты, любовь и психологическая поддержка, с межличностной активностью.

Ключевые слова: Дошкольный возраст, межличностная деятельность, семья, семейная среда, отношения между родителями, стиль воспитания, общение, эмоциональная поддержка, социализация, отношения со сверстниками, личность ребенка, психологическая среда.

Abstract. The influence of internal family environment factors on the formation and development of interpersonal activity in preschool children is analyzed from a psychological point of view. The relationship between factors such as the emotional environment in the family, relationships between parents, upbringing style, the child's position in the family, the quality of communication between adults and the child, the characteristics of encouragement and punishment, family conflicts, affection and psychological support with interpersonal activity is highlighted.

Keywords: Preschool age, interpersonal activity, family, family environment, parental relationship, parenting style, communication, emotional support, socialization, peer relationships, child personality, psychological environment.

KIRISH

Maktabgacha yosh davri bola shaxsining ijtimoiy va psixologik jihatdan jadal shakllanadigan bosqichlaridan biridir. Mazkur davrda bolaning atrofdagilar bilan munosabatga kirishish ehtiyoji ortadi, u kattalarning hatti-harakatlarini kuzatish va taqlid qilish orqali ijtimoiy xulq-atvor shakllarini egallaydi, tengdoshlari bilan hamkorlik qilishni o'rganadi hamda asta-sekin o'zining ijtimoiy "Men"ini anglay boshlaydi.

Maktabgacha yoshdagi bolaning ijtimoiy tajribasi, avvalo, oilada shakllanadi. Oila bolaning birinchi ijtimoiy muhiti bo'lib, unda bola muloqot, hamkorlik, o'zaro yordam, nizoni hal qilish, his-tuyg'ularni ifodalash, boshqalarning fikrini hisobga olish kabi xulq shakllarini o'zlashtiradi. Shu sababli bolaning keyingi ijtimoiy hayotida namoyon bo'ladigan shaxslararo faollik darajasini tushunishda oilaning ichki psixologik muhitini hisobga olish muhimdir.

Shaxslararo faollik tushunchasining psixologik mazmuni. Shaxslararo faollikni bolaning boshqa insonlar bilan ijtimoiy-psixologik munosabatlarga faol kirishishi, muloqot tashabbusini namoyon qilishi, o'z hatti-harakatlarini boshqalarning hatti-harakatlari bilan muvofiqlashtirishi va ijtimoiy vaziyatlarda mustaqil harakat qila olishi sifatida talqin qilish mumkin.

Maktabgacha yoshda shaxslararo faollik quyidagi ko'rsatkichlarda namoyon bo'ladi:

- kattalar bilan muloqotga kirishish;
- tengdoshlari bilan o'yin va hamkorlikka intilish;
- suhbatni boshlash va davom ettirish;
- o'z fikrini erkin ifodalash;
- boshqalarning fikrini tinglash;
- yordam so'rash va boshqalarga yordam berish;
- o'yinda rollarni taqsimlash;
- guruh faoliyatida tashabbus ko'rsatish;
- nizolarni muloqot orqali hal qilishga urinish;
- o'z his-tuyg'ularini nazorat qilish;
- empatiya va hamdardlik ko'rsatish;
- yangi ijtimoiy vaziyatga moslasha olish.

Shu nuqtayi nazardan, maktabgacha yoshdagi bolaning shaxslararo faolligini faqat "ko'p gapirish" yoki "ko'pchilik bilan o'ynash" bilan chegaralash to'g'ri emas. Haqiqiy shaxslararo faollik bolaning muloqot sifati, tashabbuskorligi, hamkorligi, emotsional javob qaytarishi va ijtimoiy vaziyatni tushunishi bilan belgilanadi.

Oilaning bola shaxsiy rivojlanishidagi o'rni. Oila bolaning dastlabki ijtimoiylashuv instituti hisoblanadi. Bola tug'ilganidan boshlab ota-ona va boshqa oila a'zolari bilan munosabatga kirishadi. Bu munosabatlar orqali u "men" va "boshqalar" o'rtasidagi farqni anglay boshlaydi.

Oila muhitining bolaning shaxsiy rivojlanishiga ta'siri **ikki asosiy** yo'nalishda namoyon bo'ladi:

Birinchidan, oila bolaga bevosita ijtimoiy tajriba beradi. Bola kattalarning bir-biriga qanday murojaat qilishi, muammoni qanday hal qilishi, norozilikni qanday ifodalashi, kechirim so‘rashi, yordam ko‘rsatishi kabi hatti-harakatlarni kuzatadi.

Ikkinchidan, oila bolaning o‘ziga bo‘lgan munosabatini shakllantiradi. Bola oilada qanchalik qadrlanishi, uning fikri qanchalik tinglanishi, tashabbuslari qay darajada qo‘llab-quvvatlanishi keyinchalik uning boshqa insonlar bilan munosabatiga ham ta’sir qiladi.

Ichki oilaviy muhit tushunchasi. Ichki oilaviy muhit — oilada mavjud bo‘lgan emotsional, kommunikativ, axloqiy, psixologik va tarbiyaviy munosabatlar tizimidir.

Uning asosiy komponentlarini quyidagicha ajratish mumkin:

1. Ota-ona o‘rtasidagi munosabatlar.
2. Ota-onaning bola bilan munosabati.
3. Aka-uka va opa-singillar o‘rtasidagi munosabatlar.
4. Oilaning katta avlodi bilan munosabatlar.
5. Oiladagi emotsional iqlim.
6. Tarbiya uslubi.
7. Oilaviy qadriyatlar.
8. Muloqot madaniyati.
9. Oiladagi nizolar va ularni hal qilish usullari.
10. Bolaning oiladagi psixologik mavqei.
11. Rag‘batlantirish va jazolash tizimi.
12. Bolaga beriladigan mustaqillik darajasi.

Ushbu omillar bir-biridan alohida emas, balki o‘zaro bog‘liq holda ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, ota-onalar o‘rtasidagi doimiy ziddiyat bola uchun xavfsiz bo‘lmagan emotsional muhitni yuzaga keltirishi mumkin. Bunday sharoitda bola tengdoshlari bilan munosabatda tortinchoqlik, agressivlik yoki haddan tashqari ehtiyotkorlikni namoyon qilishi ehtimoli ortadi.

Ota-onalar o‘rtasidagi munosabatlarning ta’siri. Maktabgacha yoshdagi bola ota-onalar munosabatini juda faol kuzatadi. Ota va onaning bir-biriga hurmat bilan munosabatda bo‘lishi, kelishmovchiliklarni konstruktiv tarzda hal qilishi bola uchun ijtimoiy xulqning tabiiy modeli bo‘lib xizmat qiladi.

Aksincha, oiladagi doimiy janjal, keskin tanqid, haqorat, qo‘pollik yoki beqaror munosabatlar bolaning emotsional xavfsizlik hissiga salbiy ta’sir qilishi mumkin.

Bola oilada quyidagi modelni o‘zlashtirishi mumkin:

“Muammo → suhbat → tinglash → kelishuv”

yoki:

“Muammo → baqirish → ayblash → tajovuz”.

Ikkinchi model ustun bo‘lgan oilada bolaning tengdoshlari bilan nizolarni konstruktiv hal qilish ko‘nikmalari shakllanishi qiyinlashadi.

Ota-onaning tarbiya uslubi va shaxslararo faollik. Tarbiya uslubi bolaning shaxslararo faolligiga bevosita ta’sir qiluvchi muhim omillardan biridir.

Demokratik tarbiya

Demokratik tarbiyada ota-ona bolaning fikrini tinglaydi, lekin zarur chegaralarni ham belgilaydi. Bola o‘z fikrini bildirish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Bunday muhit:

- tashabbuskorlik;
 - mustaqillik;
 - muloqotchanlik;
 - o‘ziga ishonch;
 - mas’uliyat;
 - hamkorlik
- kabi sifatlarning rivojlanishiga yordam beradi.

Avtoritar tarbiya. Avtoritar muhitda buyruq, qat'iy nazorat va jazolash ustun bo'lishi mumkin. Bola ko'pincha "xato qilish mumkin emas" degan ichki qo'rquv bilan harakat qiladi. Natijada ayrim bolalarda:

- passivlik;
- tashabbusning kamayishi;
- o'z fikrini bildirishdan qo'rqish;
- ijtimoiy vaziyatlarda xavotir;
- tengdoshlar bilan muloqotdan qochish kuzatilishi mumkin.

Boshqa hollarda esa bola oilada bostirilgan tajovuzni tengdoshlari bilan munosabatda agressiv hatti-harakat orqali namoyon qilishi mumkin.

Haddan tashqari erkin tarbiya. Chegaralarning juda kam bo'lishi ham bolaning ijtimoiy moslashuviga salbiy ta'sir qilishi mumkin. Bola boshqalarning ehtiyojlari va qoidalarini hisobga olishni yetarlicha o'rganmasligi mumkin.

Shuning uchun eng maqbul yondashuv — mehr, qo'llab-quvvatlash va oqilona chegaralarning uyg'unligidir.

Emotsional qo'llab-quvvatlash va bolaning muloqot faolligi. Bolaning oilada hissiy jihatdan qabul qilinishi uning o'ziga bo'lgan ishonchi uchun muhim psixologik shartlardan biridir. "Sen uddalay olmayсан", "Jim tur", "Sen hali kichkinasan", "Buni sen tushunmayсан" kabi doimiy iboralar bolaning tashabbuskorligini cheklashi mumkin.

Aksincha:

- "Fikringni ayt";
- "Seni tinglayapman";
- "Xato qilish mumkin";
- "Qanday o'ylaysan?";
- "Keling, birgalikda hal qilamiz"

kabi muloqot shakllari bolaning faol pozitsiyasini qo'llab-quvvatlaydi.

Oiladagi bolaning psixologik mavqei. Bir oilada bir nechta bola bo'lsa, ularning har biri oilada o'ziga xos psixologik mavqega ega bo'ladi. Katta farzand, o'rtancha farzand yoki kichik farzandning oiladagi tajribasi turlicha bo'lishi mumkin. Agar bola doimiy ravishda boshqa farzand bilan taqqoslansa, uning o'ziga bo'lgan ishonchi pasayishi mumkin.

Masalan:

"Akangga qaragin, u juda aqlli, sen esa..."

kabi taqqoslashlar bola shaxsiyatini emas, uning "yetarli emasligi" haqidagi tasavvurini mustahkamlashi mumkin.

Bolaning ijobiy hatti-harakatlarini konkret baholash esa samaraliroq:

"Bugun ukangga yordam berganing menga yoqdi."

Bu bolaning ijtimoiy jihatdan maqbul hatti-harakatini anglashiga yordam beradi.

Oilaviy nizolarning shaxslararo faollikka ta'siri. Oiladagi nizolar bolaning psixologik holatiga turlicha ta'sir qiladi. Nizoning mavjudligi har doim ham salbiy natijani anglatmaydi. Muhimi, nizo qanday hal qilinayotganidir.

Agar bola kattalar o'rtasidagi kelishmovchilikdan so'ng yarashish, kechirim so'rash, murosaga kelish va suhbatlashish jarayonini ko'rsa, u nizolarni ijtimoiy hayotning tabiiy qismi sifatida qabul qiladi.

Agar nizolar doimiy ravishda tajovuz, haqorat yoki sukut bilan yakunlansa, bola ham shunga o'xshash xulq modellarini egallashi mumkin.

Shu sababli oilaviy muhitni baholashda "oilada nizo bormi?" degan savoldan ko'ra "oilada nizo qanday boshqariladi?" degan savol ko'proq diagnostik ahamiyatga ega.

Oilaning katta avlodi ta'siri. O'zbek oilalarida buva va buvilarning bola tarbiyasidagi ishtiroki ko'pincha yuqori bo'ladi. Oilaning katta avlodi bolaning ijtimoiy tajribasi, qadriyatlari, nutqiy va kommunikativ rivojlanishiga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Biroq avlodlar o'rtasidagi tarbiya qarashlari keskin farq qilsa, bola qarama-qarshi talablar o'rtasida qolishi mumkin.

Masalan, ota-ona "mustaqil bajar" desa, buvi "qo'y, men qilib beraman" deyishi bolaning mustaqilligi rivojiga turlicha ta'sir qilishi mumkin.

Shuning uchun oilaning barcha kattalari asosiy tarbiyaviy talablar bo'yicha o'zaro kelishib olishi maqsadga muvofiq.

Oilaviy muhit va bolaning tengdoshlari bilan munosabati. Bolaning tengdoshlari bilan munosabati oilada shakllangan kommunikativ tajribaning o'ziga xos davomidir.

Oilada fikri tinglangan bola tengdoshlari fikrini tinglashga ko'proq moyil bo'lishi mumkin. Oilada doimiy ravishda jazolangan yoki kamsitilgan bola esa tengdoshlari bilan munosabatda o'zini himoya qilish uchun tajovuzkor yoki aksincha, haddan tashqari passiv pozitsiyani tanlashi mumkin.

Shu sababli maktabgacha ta'lim tashkilotidagi bolaning ijtimoiy xulqini faqat bog'cha sharoiti bilan izohlash yetarli emas. Psixologik diagnostikada oilaviy muhit ham hisobga olinishi kerak.

Shaxslararo faollikning yuqori, o'rta va past darajalari. Maktabgacha yoshdagi bolalarning shaxslararo faolligini shartli ravishda uch darajada tavsiflash mumkin.

Yuqori daraja. Bunday bola:

- tengdoshlari bilan oson muloqotga kirishadi;
- yangi guruhga tez moslashadi;
- o'yin tashabbusini ko'rsatadi;
- boshqalarga yordam beradi;
- o'z fikrini aniq ifodalaydi;
- nizolarni suhbat orqali hal qilishga harakat qiladi;
- kattalar bilan ochiq muloqot qiladi;
- guruh faoliyatida faol ishtirok etadi.

O'rta daraja. Bunday bola tanish muhitda faol, biroq yangi vaziyatlarda biroz tortinchoq bo'lishi mumkin. U tengdoshlari bilan o'ynaydi, ammo tashabbus ko'rsatishda ba'zan kattalarning yordamini talab qiladi.

Past daraja. Bunday bola:

- muloqotdan qochadi;
- yangi vaziyatlarda kuchli tortinadi;
- tengdoshlari bilan o'ynashga kam intiladi;
- o'z fikrini bildirishdan qo'rqadi;
- tez-tez yolg'iz o'ynaydi;
- ijtimoiy vaziyatlarda xavotirlanadi;
- ba'zan esa aksincha, agressiv hatti-harakat bilan e'tibor qozonishga urinadi.

Shuni ta'kidlash kerakki, past yoki yuqori faollikni baholashda bolaning temperamentini ham hisobga olish zarur. Har bir tortinchoqlik yoki sokinlikni psixologik muammo deb baholash noto'g'ri.

Oilaviy muhitni psixologik diagnostika qilish. Maktabgacha yoshdagi bolaning shaxslararo faolligini o'rganishda quyidagi diagnostik yo'nalishlardan foydalanish mumkin:

✳ **Kuzatish.** Bolaning tengdoshlari bilan o'yindagi hatti-harakatlari kuzatiladi.

✳ **Ota-ona bilan suhbat.** Oiladagi muloqot, tarbiya uslubi va bolaning kundalik xulqi haqida ma'lumot olinadi.

✳ **Pedagogik kuzatish.** Tarbiyachi bolaning guruhdagi ijtimoiy faolligini baholaydi.

✳ **Sotsiometrik elementlardan foydalanish.** Maktabgacha yoshga moslashtirilgan holda bolaning kim bilan o'ynashni afzal ko'rishi va guruhdagi munosabatlari o'rganilishi mumkin.

✳ **Oila rasmlari va proyektiv metodikalar.** Faqat mutaxassis tomonidan ehtiyotkorlik bilan talqin qilinishi kerak.

✳ **Ota-onalar uchun so'rovnoma.** Bolaning muloqotchanligi, mustaqilligi, emotsional reaksiyalari va oiladagi xulqi haqida ma'lumot to'planadi.

Bunda bitta metodika natijasi asosida bolaning shaxsiyati haqida qat'iy xulosa chiqarish tavsiya etilmaydi. Bir nechta manbadan olingan ma'lumotlar o'zaro taqqoslanishi lozim.

Oilaviy muhitni yaxshilash bo'yicha amaliy tavsiyalar. Bolaning shaxslararo faolligini rivojlantirish uchun ota-onalarga quyidagi tavsiyalarni berish mumkin:

- Bola bilan har kuni sifatli suhbat uchun vaqt ajratish.
- Uning fikrini bo'lmasdan tinglash.
- Savollariga imkon qadar aniq va sodda javob berish.
- Bolani boshqa bolalar bilan doimiy taqqoslamaslik.
- Uning kichik tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash.
- Mustaqil qaror qabul qilish uchun yoshiga mos imkoniyat yaratish.
- Oilada hurmatli muloqot namunasini ko'rsatish.
- Nizolarni baqiriq va haqorat bilan emas, suhbat orqali hal qilish.
- Bolani xatosi uchun kamsitmaslik.
- Ijobiy hatti-harakatlarni aniq va samimiy rag'batlantirish.
- Birgalikdagi oilaviy o'yinlarni tashkil qilish.
- Bola bilan kitob o'qib, qahramonlarning his-tuyg'ularini muhokama qilish.
- "Agar sen uning o'rnida bo'lganingda nima qilarding?" kabi savollar orqali empatiyani

rivojlantirish.

- Bog'cha pedagoglari bilan muntazam hamkorlik qilish.
- Bola oldida ota-ona va tarbiyachi talablarining keskin qarama-qarshi bo'lishiga yo'l qo'ymaslik.

Maktabgacha ta'lim tashkiloti va oila hamkorligi. Bolaning shaxslararo faolligi faqat oilada emas, maktabgacha ta'lim tashkilotida ham rivojlanadi. Shuning uchun psixolog, tarbiyachi va ota-onalar o'rtasidagi hamkorlik muhim ahamiyat kasb etadi. Agar tarbiyachi bolaning guruhda tortinchoqligini kuzatsa, ota-onalar bilan suhbatlashib, uning oiladagi muloqot xususiyatlarini o'rganishi mumkin.

Aksincha, ota-ona uyda bola tengdoshlari bilan muloqot qilishda qiyinchilikka duch kelayotganini sezsa, tarbiyachi va psixolog bilan hamkorlik qilishi lozim. Bunday hamkorlik "muammoni aybdor izlash" emas, balki bolaning rivojlanishiga yordam berish tamoyiliga asoslanishi kerak.

Xulosa. Maktabgacha yoshdagi bolalarda shaxslararo faollikning shakllanishi murakkab va ko'p omilli psixologik jarayondir. Mazkur jarayonda oilaning ichki psixologik muhiti alohida o'rin tutadi. Oila bola uchun birinchi va eng ta'sirchan ijtimoiy muhit bo'lib, bola aynan oiladagi munosabatlar orqali muloqot qilish, hamkorlik qilish, o'z fikrini bildirish, nizolarni hal etish, boshqalarning his-tuyg'ularini tushunish va o'z hatti-harakatlarini boshqarish kabi ko'nikmalarni egallaydi.

Tadqiqot va nazariy tahlil nuqtayi nazaridan oilaviy muhitning quyidagi komponentlari bolaning shaxslararo faolligi bilan ayniqsa chambarchas bog'liq: ota-onalar o'rtasidagi munosabatlarning barqarorligi, ota-onaning bola bilan emotsional muloqoti, tarbiya uslubi, oiladagi muloqot madaniyati, bolaning oiladagi mavqei, oilaning katta avlodi bilan munosabatlar, rag'batlantirish va jazolash usullari hamda nizolarni hal qilish modeli.

Qulay oilaviy muhitda bola o'zini xavfsiz his qiladi, o'z fikrini bildirishdan qo'rqmaydi, yangi ijtimoiy vaziyatlarni sinab ko'rishga tayyor bo'ladi va tengdoshlari bilan munosabatlarda ko'proq tashabbus ko'rsatadi. Aksincha, doimiy konflikt, hissiy sovuqlik, haddan tashqari nazorat, kamsitish yoki bolaning fikrini inkor etish uning ijtimoiy faolligini pasaytirishi yoki agressiv xulq shakllarining kuchayishiga olib kelishi mumkin. Demak, maktabgacha yoshdagi bolalarning shaxslararo faolligini rivojlantirishda faqat bolaning individual xususiyatlari bilan ishlash yetarli emas.

"Bola — oila — maktabgacha ta'lim tashkiloti" tizimining barcha bo'g'inlari o'zaro uyg'un holda faoliyat yuritishi zarur. Ayniqsa, ota-onalarning psixologik savodxonligini oshirish, oilaviy muloqot madaniyatini rivojlantirish va bolaning emotsional ehtiyojlarini hisobga olish shaxslararo

faol, kommunikativ va ijtimoiy jihatdan moslashgan shaxsni shakllantirishning muhim sharti hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Jalilova S.X., Aripova S.M. Maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasi. — Toshkent. 2013.
2. Maxsudova M.A. Muloqot psixologiyasi. — Toshkent. 2006.
3. Shoumarov G'.B. Oila psixologiyasi. — Toshkent. 2014.
4. Davletshin M.G., Do'stmuhamedova Sh.A., Mavlonov M.M., To'ychiyeva S.M. Yosh va pedagogik psixologiya. — Toshkent., 2014.
5. Nishonova Z.T., Alimova G.Q. Bolalar psixologiyasi va uni o'qitish metodikasi. — Toshkent: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2006. — 160 b. Unipublish
6. Urazbayeva D., Kalandarova M., Bekchanov X., Axmedova G. Maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasi va psixodiagnostikasi. — Toshkent. 2024.

MARKAZIY OSIYODA TASAVVUFNING SHAKLLANISHI VA XOJA AHMAD YASSAVIY

Turon universiteti o'qituvchisi
F.f.f.d. Eshdavlatova Aziza Ubaydulla qizi
eshdavlatova1991@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada Markaziy Osiyoda tasavvufiy tafakkurning shakllanishi hamda Marv, Termiz, Buxoro va Samarqand kabi markazlarda yetishgan Abdulloh ibn Muborak, Hakim Termiziy, Abu Bakr Kelaboziy kabi mutasavviflarning ilmiy merosi tahlil qilinadi. Shuningdek, Movarounnahrda shariat va tasavvuf uyg'unligi, Yusuf Hamadoniy maktabi hamda Yassaviylik va Xojagon tariqatlari shakllanishida Xoja Ahmad Yassaviyning o'rni yoritilgan.

Kalit so'zlar: Tasavvuf, Xoja Ahmad Yassaviy, Yusuf Hamadoniy, tariqat.

Abstract. This article analyzes the formation of Sufi thought in Central Asia and the scholarly heritage of key Sufi figures such as Abdullah ibn al-Mubarak, Hakim al-Tirmidhi, and Abu Bakr al-Kalabadhi from centers like Merv, Tirmidh, Bukhara, and Samarkand. It also highlights the synthesis of Sharia and Sufism in Transoxiana, the school of Yusuf Hamadani, and the role of Khoja Ahmed Yasawi in establishing the Yasawiyya and Khwajagan orders.

Keywords: Sufism, Khoja Ahmed Yasawi, Yusuf Hamadani, Sufi order.

Аннотация. В статье анализируются процессы формирования суфийской мысли в Центральной Азии и наследие таких суфиев, как Абдуллах ибн аль-Мубарак, Хаким Термези и Абу Бакр Калабази из Мерва, Термеза, Бухары и Самарканда. Также освещаются вопросы гармонизации шариата и суфизма в Мавераннахре, школа Юсуфа Хамадани и роль Ходжи Ахмеда Ясави в становлении тарикатов Ясавийя и Ходжаган.

Ключевые слова: Суфизм, Ходжа Ахмед Ясави, Юсуф Хамадани, тарикат.

Sharq va turkiy tasavvuf adabiyoti tarixida insoniy kamolot, ma'rifat va poklanish g'oyalarini yoyishda buyuk mutasavviflarning xizmati beqiyosdir. Ana shunday siymolardan biri – o'z asarlari, poetik hikmatlari hamda shogirdlari orqali turkiy adabiy va irfoniy muhitga ulkan ta'sir ko'rsatgan Xoja Ahmad Yassaviydir (vaf. 1186). Islom dinining Markaziy Osiyoga kirib kelishi bilan mintaqada hijriy II (milodiy VIII) asrdan e'tiboran zohidlar va so'fiylar faoliyat yurita boshladi. Hozirgi Turkmaniston hududidagi Marv shahrida tug'ilgan Abdulloh ibn Muborak (m. 181/797) ham muhaddis, ham taniqli zohid va so'fiy bo'lgan. Manbalarda u Marvda ikkita rabotga asos solib, mahalliy aholiga ma'naviy yo'l-yo'riq ko'rsatgani aytiladi.

KIRISH

Hozirgi O'zbekiston hududidagi Naxshab (Qarshi) va Termiz shaharlari ham ko'plab olim va mutasavviflarga beshik bo'lgan. "Hech narsa so'fiyni bulg'ay olmaydi, aksincha, hamma narsa u orqali sof va ravshan bo'ladi", degan hikmatli so'zlari bilan tanilgan Abu Turob Naxshabiy (vaf. 245/859-860) hamda avliyoylik haqidagi qarashlari bilan mashhur bo'lib, arab tilida ko'plab tasavvufiy asarlar yozgan Hakim Termiziy (vaf. 320/932-933) ushbu hududdan yetishib chiqqan eng yorqin siymolardandir. Hakim Termiziyning maqbarasi bugungi kunda ham Termiz shahridagi muhim ziyoratgohlardan biri hisoblanadi.

Buxoro va Samarqand shaharlari esa o'z olimlari va so'fiylari bilan Movarounnahrning eng yirik madaniy markazlariga aylandi. Buxoroning Kelabod tumanida yashagan Abu Bakr Muhammad ibn Is'hoq Kelabodiy (vaf. 380/990) o'zining arab tilidagi "At-Ta'arruf li mazhabi ahli tasavvuf" asarida tasavvufiy ta'limotni jamlagan bo'lsa, "Bahr ul-favoid" nomli kitobida ba'zi hadislariga irfoniy va so'fiyona sharhlar bergan¹⁵.

Taqvo hamda oshiqona she'rlari bilan mashhur bo'lgan Abu Said Abul-Xayr (vaf. 440/1049) esa hozirgi Turkmanistonning Meyhene shahrida yashab, faoliyat yuritgan va so'fiylik jamoalari uchun alohida odob-axloq qoidalarini belgilab bergan. Turkman xalqi orasida "Mene Bobo" nomi bilan tanilgan ushbu so'fiyning hayoti va hikmatli so'zlari Muhammad ibn Abu Ravh Lutfulloh (vaf. 541/1147) hamda Muhammad ibn Munavvarning "Asror ut-tavhid fi maqomot ash-Shayx Abi Said" nomli forsiy manbalarida saqlanib qolgan. "Kashf ul-mahjub" asarining muallifi Hujviriy (vaf. 465/1072) Farg'ona vodiysida ba'zi so'fiylar bilan uchrashgani va bu hududda shayxlarni "Bob" deb atashganini qayd etadi. Ushbu unvon Markaziy Osiyoning boshqa mintaqalarida ham keng qo'llangan. Masalan, Ahmad Yassaviyga ustozlik qilgan O'trorlik Arslon Bob hamda uning maqbarasi ichida dafn etilgan Qarg'a Bob va Lochin Boblar shular jumlasidandir.

Ahmad Yassaviyning otasi, bobosi va boshqa yaqin qarindoshlari nasabnomalarda "Shayx" deb ko'rsatilgani Yassaviydan ilgari ham bu hududlarda tasavvufiy harakatlar va ma'naviy muhit sezilarli ta'sirga ega bo'lganini anglatadi. Ushbu shayx va darveshlar, ayniqsa, Sirdaryo bo'ylari va dasht hududlarida yashovchi ko'chmanchi va o'troq turkiy xalqlarga tushunarli sodda turk tilida murojaat qilib, Islom va tasavvuf axloqini yoyganlar.

Movarounnahr va O'rta Osiyo ma'naviy muhitiga, umuman olganda, futuvvat va malomatiylik xususiyatlari bilan ajralib turadigan Xuroson tasavvuf madaniyati kuchli ta'sir ko'rsatgan. Biroq Samarqand va Buxoro kabi shariat hamda ilm-u fan rivojlangan yirik shaharlarda Xurosonning Qalandariya uslubidagi erkin so'fiylik tushunchasi tarqalishi uchun qulay zamin yo'q edi. U yerda faqat diniy va shar'iy qoidalariga qat'iy rioya qiladigan tasavvufiy qarashlar qaror topishi mumkin edi va amalda shunday bo'ldi.

Bag'doddagi "Nizomiya" madrasasida tahsil olib, mudarrislik qilgan, so'ngra Xuroson tasavvuf muhitida kamolotga erishgan Yusuf Hamadoni (vaf. 535/1140) Movarounnahrda bir qancha shogirdlariga irshod (rahnamolik) qilish uchun ijozat berib, ularni o'ziga xalifa etib tayinladi. Shu tariqa u Movarounnahrda eng yirik ikki tasavvuf maktabining poydevorini qo'ydi. Yusuf Hamadoniyni ikki buyuk shogirdi – *Xoja Ahmad Yassaviy* va *Abdulxoliq G'ijduvoni* keyinchalik Markaziy Osiyoda eng keng tarqalgan Yassaviyya va Xojagon (keyinchalik Naqshbandiya) tariqatlariga asos soldilar. Yassaviyga nisbat beriladigan asosiy adabiy-tasavvufiy manbalar quyidagilardan iborat:

1. "**Faqrnoma**": "Devoni hikmat"ga so'zboshi hamda irfoniy muqaddima sifatida qaratilgan asar.
2. "**Devoni hikmat**": Asarning chig'atoy (eski o'zbek) turkiysidagi asl matnlari va ularning she'riy-soddalashtirilgan ko'rinishi. Chig'atoycha matnlar transkripsiyasini Abdurahmon G'ofurov tayyorlagan, hikmatlar soni **240 taga** yetkazilgan.

Yusuf Hamadoniyni saqlanib qolgan tasavvufiy manbalar orasida eng mashhuri "Rutbat al-hayot"¹⁶ nomli forsiy asardir. Yusuf Hamadoniyni diniy va irfoniy saboq olgan Xoja Ahmad Yassaviy keyinchalik o'zining tug'ilib o'sgan shahri Yassiga qaytib, xalqni ma'rifatga chorladi va Markaziy Osiyoning ma'naviy-adabiy hayotida o'chmas iz qoldirdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

¹⁵ Hoca Ahmed Yesevî Külliyyâtı. Ahmet Yesevi Üniversitesi. Tasarım / Baskı: www.merkezrepro.com

¹⁶ Хожа Юсуф Ҳамадоний. Рутбат ул-ҳаёт. – Т.: Movarounnahr, 2018.

1. Яссавий А. Девони ҳикмат. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 1992.
2. Komilov N. Tasavvuf. – Toshkent: Movarounnahr, 2009.
3. Navoiy A. Nasoyim ul-muhabbat. TAT. 20 jildlik. 17-jild. – Toshkent: Fan, 2001.
4. Ҳожа Юсуф Ҳамадоний. Рутбат ул-ҳаёт. – Т.: Movarounnahr, 2018.
5. Hoca Ahmed Yesevî Külliyyâtı. Ahmet Yesevi Üniversitesi. Tasarım / Baskı: www.merkezrepro.com

O‘SMIRLARNING KASB TANLASHIDA O‘QUV MOTIVATSIYASINING PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Bashirov Botirbek Abduvahobovich
Qarshi davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Mazkur tezisda o‘smirlarning kasb tanlash jarayonida o‘quv motivatsiyasiga ta’sir etuvchi psixologik determinantlar nazariy jihatdan tahlil qilingan. Kasb tanlash bir martalik qaror emas, balki o‘smirning qiziqishlari, qobiliyatlari, qadriyatlari, o‘z imkoniyatlariga ishonchi, ta’limiy muvaffaqiyati va ijtimoiy muhit ta’sirida shakllanadigan murakkab psixologik jarayon ekanligi asoslangan. Ichki va tashqi o‘quv motivatsiyasi, muvaffaqiyatga erishish ehtiyoji, kasbiy qiziqish, o‘zini o‘zi baholash, kasbiy o‘zlik, natijani kutish va qaror qabul qilish qobiliyatining kasb tanlashdagi o‘rni yoritilgan.

Kalit so‘zlar: o‘smirlik davri, kasb tanlash, o‘quv motivatsiyasi, kasbiy qiziqish, ichki motivatsiya, o‘ziga ishonch, kasbiy o‘zlik, psixologik determinant, kasbiy yo‘naltirish, refleksiya.

Аннотация. В тезисе представлен теоретический анализ психологических детерминант учебной мотивации в процессе профессионального выбора подростков. Обосновано, что выбор профессии является не единичным решением, а сложным психологическим процессом, формирующимся под влиянием интересов, способностей, ценностей, уверенности в собственных возможностях, учебной успешности и социальной среды подростка. Рассмотрена роль внутренней и внешней учебной мотивации, потребности в достижении успеха, профессиональных интересов, самооценки, профессиональной идентичности, ожидаемых результатов и способности принимать решения.

Ключевые слова: подростковый возраст, выбор профессии, учебная мотивация, профессиональный интерес, внутренняя мотивация, уверенность в себе, профессиональная идентичность, психологическая детерминанта, профессиональная ориентация, рефлексия.

Abstract. This thesis presents a theoretical analysis of the psychological determinants of learning motivation in adolescents’ career choice. Career choice is considered not as a single decision but as a complex psychological process influenced by adolescents’ interests, abilities, values, self-confidence, academic achievement and social environment. The role of intrinsic and extrinsic learning motivation, achievement needs, vocational interests, self-esteem, career identity, outcome expectations and decision-making abilities is discussed.

Keywords: adolescence, career choice, learning motivation, vocational interest, intrinsic motivation, self-confidence, career identity, psychological determinant, career guidance, reflection.

KIRISH

Bugungi kunda jamiyatda sodir bo‘layotgan ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar, yangi kasblarning yuzaga kelishi, mehnat bozori talablarining yangilanishi va raqamli texnologiyalarning rivojlanishi yoshlarning kasb tanlash jarayoniga bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. O‘smir kelajakdagi kasbini tanlashda nafaqat mavjud mutaxassisliklar haqida ma’lumotga ega bo‘lishi, balki o‘z qiziqishlari, qobiliyatlari, qadriyatlari va imkoniyatlarini ham to‘g‘ri baholay olishi kerak. O‘smirlik davri shaxsning o‘zini anglashi, mustaqil fikrlashi, hayotiy maqsadlarini belgilashi va kelajagini rejalashtirishi jadallashadigan muhim rivojlanish bosqichidir. Aynan shu davrda “Men kimman?”, “Qaysi faoliyat menga mos?”, “Kelajakda qanday inson bo‘lishni xohlayman?” kabi savollar o‘smir uchun katta ahamiyat kasb eta boshlaydi. Ushbu savollarga javob topish kasbiy o‘zlik va kelajak

istiqbolining shakllanishi bilan chambarchas bog'liq. Kasb tanlash ko'pincha muayyan ta'lim yo'nalishi, fan yoki o'quv faoliyatiga nisbatan motivatsiya asosida shakllanadi. O'smir o'zi uchun mazmunli, qiziqarli va kelajak maqsadlari bilan bog'liq deb hisoblagan fanlarni chuqurroq o'rganishga intiladi. Muayyan fandagi muvaffaqiyat esa unga shu soha bilan bog'liq kasbni egallash imkoniyati mavjudligini his qilishga yordam beradi. Shu tariqa o'quv motivatsiyasi, o'quv muvaffaqiyati va kasbiy tanlov o'rtasida o'zaro bog'liqlik yuzaga keladi.

Biroq barcha o'smirlar ham kasbni o'z qiziqishi va imkoniyatlarini chuqur anglagan holda tanlamaydi. Ayrim hollarda kasbiy tanlov ota-onaning talabi, kasbning ijtimoiy mavqeyi, yuqori daromad haqidagi tasavvur, tengdoshlar ta'siri yoki vaqtinchalik qiziqish asosida amalga oshiriladi. Natijada tanlangan ta'lim yo'nalishi o'smirning individual xususiyatlariga mos kelmasligi, o'qishga qiziqish pasayishi va kelajakda kasbiy qoniqmaslik yuzaga kelishi mumkin.

Shu sababli o'smirlarning kasb tanlash jarayonida o'quv motivatsiyasiga ta'sir ko'rsatuvchi psixologik determinantlarni aniqlash nazariy va amaliy jihatdan dolzarb masalalardan biridir.

O'smirlik davrida kasb tanlashning psixologik mohiyati

Kasb tanlash inson hayotining keyingi yo'nalishi, ijtimoiy mavqeyi, turmush tarzi va shaxsiy rivojlanish imkoniyatlariga ta'sir etadigan muhim qarorlardan biridir. Shu bilan birga, uni bir martalik va o'zgarmas qaror sifatida baholash to'g'ri emas. Kasbiy tanlov shaxsning rivojlanishi davomida aniqlashtirilib, boyitilib va ayrim hollarda qayta ko'rib chiqilib boradigan jarayondir. D.E. Superning kasbiy rivojlanishga oid nazariyasiga ko'ra, kasb tanlash shaxsning o'zi haqidagi tasavvurlarini kasbiy faoliyatda ifodalashga bo'lgan intilishi bilan bog'liq [1]. O'smir o'zining qiziqishlari, qobiliyatlari, xarakter xususiyatlari va hayotiy qadriyatlarini anglab borgan sari ularga mos kasbiy yo'nalishlarni izlay boshlaydi. Demak, kasbiy tanlov o'smirning "Men-konsepsiyasi" rivojlanishining muhim tarkibiy qismidir. O'smirning kasb haqidagi tasavvuri har doim ham real bo'lavermaydi. U kasbni tashqi belgilar, ommaviy axborot vositalaridagi obrazlar, tanish insonlarning faoliyati yoki kasbning jamiyatdagi mavqeyi asosida baholashi mumkin. Kasbning kundalik vazifalari, mas'uliyati, psixologik qiyinchiliklari va zarur kompetensiyalari esa yetarlicha anglanmasligi ehtimoli mavjud. Shuning uchun kasbiy yo'naltirish jarayonida o'smirlarga faqat kasblar nomini tanlatish emas, balki turli faoliyatlarning real mazmunini tushuntirish muhimdir.

J.L. Holland shaxsning kasbiy qiziqishlari bilan ish muhitining xususiyatlari o'rtasidagi muvofiqlikka alohida e'tibor qaratgan. Uning yondashuvida realistlik, tadqiqotchilik, badiiy, ijtimoiy, tadbirkorlik va an'anaviy yo'nalishlar ajratiladi [2]. O'smirning ustuvor qiziqishlari va faoliyat uslubi kasbiy muhitga mos kelsa, uning ta'lim olishga motivatsiyasi, faoliyatdan qoniqishi va kasbiy barqarorligi ortishi mumkin. Biroq o'smirni faqat bitta tip yoki kasbiy yo'nalish doirasida baholash maqsadga muvofiq emas. Shaxsning qiziqishlari bir necha yo'nalishni qamrab olishi, vaqt o'tishi bilan o'zgarishi va yangi tajribalar asosida rivojlanishi mumkin. Psixologik diagnostika o'smirlarga qat'iy hukm chiqarish emas, balki uning o'zini yaxshiroq anglashi va kasbiy imkoniyatlarini kengroq ko'rishiga yordam berishi kerak.

O'quv motivatsiyasi o'smirni bilim olishga undovchi ehtiyojlar, qiziqishlar, maqsadlar, qadriyatlar va tashqi ta'sirlarning yaxlit tizimidir. U o'quvchining nima sababdan o'qishi, qanday natijaga intilishi, qiyinchiliklarga qanday munosabatda bo'lishi va o'z faoliyatini qay darajada boshqarishini belgilaydi. Ichki motivatsiyada o'quvchi bilim olish jarayonining o'zidan qoniqish hosil qiladi. U mavzuni tushunish, yangilikni o'rganish, masalani yechish yoki muayyan ko'nikmani egallashdan manfaatdor bo'ladi. Tashqi motivatsiyada esa baho olish, rag'batga erishish, jazodan qochish, ota-onaning talabini bajarish yoki ijtimoiy mavqega ega bo'lish kabi omillar ustunlik qiladi.

E.L. Deci va R.M. Ryan tomonidan ishlab chiqilgan o'zini o'zi belgilash nazariyasida inson motivatsiyasining sifatiga avtonomiya, kompetentlik va boshqalar bilan aloqadorlik ehtiyojlarining qondirilishi ta'sir etishi ta'kidlanadi [3]. O'smir kasb va ta'lim yo'nalishini tanlashda o'zini mustaqil qaror egasi deb his etsa, o'z qobiliyatiga ishonsa hamda oila va pedagoglar tomonidan qo'llab-quvvatlansa, uning ichki motivatsiyasi kuchayadi.

Ota-ona yoki pedagog tomonidan kuchli bosim ostida amalga oshirilgan tanlov tashqi jihatdan to'g'ri ko'rinsa ham, o'smirning ichki qiziqishiga mos kelmasligi mumkin. Bunday vaziyatda o'smir

tanlangan yoʻnalish boʻyicha oʻqishga kirganidan keyin motivatsiyaning pasayishi, oʻziga ishonchsizlik yoki taʼlimni davom ettirishga nisbatan ikkilanishni boshdan kechirishi mumkin.

Oʻquv motivatsiyasi kasbiy qiziqishni amaliy faoliyatga aylantiradi. Masalan, tibbiyot sohasiga qiziqqan oʻsmir biologiya va kimyo fanlarini chuqurroq oʻrganishga intiladi. Muhandislik faoliyatiga qiziqish matematika, fizika va texnologiyaga eʼtiborni kuchaytirishi mumkin. Til va muloqot sohasidagi kasblarga qiziqish esa ona tili, xorijiy tillar, tarix va ijtimoiy fanlarni oʻrganishga motivatsiya beradi. Shu bilan birga, bu bogʻlanish ikki tomonlama xususiyatga ega. Kasbiy maqsad oʻquv motivatsiyasini oshirsa, muayyan fandagi muvaffaqiyat ham oʻsmirning shu sohaga oid kasbiy qiziqishini kuchaytiradi. Aksincha, fandagi doimiy muvaffaqiyatsizlik, salbiy pedagogik baholash yoki oʻziga ishonchsizlik oʻsmirning qiziqishini susaytirishi mumkin.

Oʻquv motivatsiyasining ichki psixologik determinantlari

Oʻsmirning kasb tanlashiga taʼsir koʻrsatuvchi birinchi muhim determinant uning qiziqishlaridir. Qiziqish shaxsning muayyan faoliyat yoki bilim sohasiga nisbatan ijobiy tanlovchan munosabatini anglatadi. Barqaror qiziqish oʻsmirni qoʻshimcha maʼlumot izlash, murakkab vazifalarni bajarish va tegishli faoliyatda oʻzini sinab koʻrishga undaydi.

Qiziqishning mavjudligi kasbni tanlash uchun muhim, lekin yagona shart emas. Oʻsmirga muayyan kasbning tashqi jozibasi yoʻqishi, ammo uning real mazmuni va talablari bilan tanish boʻlmasligi mumkin. Shu bois qiziqishni kasbiy faoliyatda sinab koʻrish, kuzatish va amaliy tajriba bilan mustahkamlash zarur.

Ikkinchi determinant oʻsmirning qobiliyatlari va oʻz imkoniyatlariga bergan bahosidir. Qobiliyat muayyan faoliyatni muvaffaqiyatli egallashga yordam beruvchi individual-psixologik xususiyatlarni ifodalaydi. Biroq kasbiy tanlovda real qobiliyat bilan birga oʻsmirning oʻz qobiliyati haqidagi subyektiv tasavvuri ham muhim rol oʻynaydi.

Oʻz imkoniyatini past baholaydigan oʻsmir yetarli qobiliyatga ega boʻlsa ham, murakkab kasbiy maqsaddan voz kechishi mumkin. Aksincha, oʻz imkoniyatlarini haddan tashqari yuqori baholash kasb talablari va shaxs imkoniyatlari oʻrtasidagi nomuvofiqlikka olib keladi. Shu sababli kasbiy yoʻnaltirishda oʻzini oʻzi baholashning realistik boʻlishiga erishish muhimdir.

R.W. Lent, S.D. Brown va G. Hackettning ijtimoiy-kognitiv kasbiy nazariyasida oʻz samaradorligiga ishonch, natijani kutish va shaxsiy maqsadlar kasbiy qiziqish hamda tanlovning asosiy omillari sifatida izohlanadi [5]. Oʻsmir “Men bu faoliyatni oʻzlashtira olaman” degan ishonchga ega boʻlsa, shu yoʻnalishdagi fanlarni oʻrganishga koʻproq harakat qiladi. Oʻziga ishonch sust boʻlsa, qiziqish mavjud boʻlishiga qaramay, faoliyatdan qochish kuzatilishi mumkin.

Uchinchi determinant muvaffaqiyatga erishish motividir. Muvaffaqiyatga yoʻnalgan oʻsmir qiyinchilikni rivojlanish imkoniyati deb qabul qiladi, aniq maqsad qoʻyadi va natijaga erishish uchun harakat qiladi. Muvaffaqiyatsizlikdan qochishga yoʻnalgan oʻsmir esa xato qilish, tanqid eshitish yoki boshqalardan past natija koʻrsatishdan qoʻrqib, kasbiy imkoniyatlarini cheklashi mumkin.

Toʻrtinchi determinant oʻquv vazifasining oʻsmir uchun qanday qadriyatga ega ekanligi bilan bogʻliq. J.S. Eccles va A. Wigfieldning kutilma-qadriyat yondashuviga koʻra, shaxsning faoliyatga kirishishi uning muvaffaqiyatga erishish imkoniyatini qanday baholashi va faoliyat natijasiga qanday qiymat berishiga bogʻliq [4]. Oʻsmir muayyan fanni kelajak kasbi uchun zarur deb tushunsa va uni oʻzlashtira olishiga ishonsa, oʻquv faoliyatiga koʻproq kuch sarflaydi.

Oʻquv vazifasining qadriyati bir necha koʻrinishda namoyon boʻladi. Ichki qadriyat fanni oʻrganish jarayonidan qiziqish va qoniqish olishni bildiradi. Amaliy qadriyat bilimning kelajakdagi maqsadga erishish uchun foydaliligini anglatadi. Shaxsiy qadriyat esa topshiriqni muvaffaqiyatli bajarish oʻsmirning oʻzini kim deb his qilishi bilan bogʻliq boʻladi. Masalan, oʻzini kelajakdagi psixolog sifatida tasavvur qilgan oʻsmir inson xulq-atvoriga oid bilimlarni shaxsiy jihatdan muhim deb qabul qiladi.

Tashqi ijtimoiy-psixologik determinantlar

Oila oʻsmirning kasbiy tanloviga eng kuchli taʼsir koʻrsatuvchi ijtimoiy muhitlardan biridir. Ota-onaning kasbi, taʼlim darajasi, farzand kelajagi haqidagi kutishlari va iqtisodiy imkoniyatlari oʻsmirning qarorida aks etadi. Ota-ona tomonidan qoʻllab-quvvatlash, turli kasblarni oʻrganishga imkon yaratish va oʻsmirning fikrini tinglash ongli tanlovni rivojlantiradi.

Shu bilan birga, ota-onaning amalga oshmagan orzularini farzand orqali ro'yobga chiqarishga intilishi yoki "oilaviy kasb"ni davom ettirishni qat'iy talab qilishi o'smirning mustaqil qaror qabul qilishini cheklashi mumkin. Ota-ona tavsiyasi o'smirning qiziqishlari, qobiliyatlari va sog'lig'i bilan uyg'unlashgandagina konstruktiv ahamiyat kasb etadi.

Pedagogning munosabati ham o'quv motivatsiyasi va kasbiy qiziqishga katta ta'sir ko'rsatadi. O'qituvchining fanni qiziqarli tashkil etishi, o'quvchining yutug'ini e'tirof etishi va rivojlanish imkoniyatini ko'rsatishi muayyan sohaga qiziqishni kuchaytiradi. Aksincha, doimiy tanqid, o'quvchilarni o'zaro taqqoslash yoki "sendan bu soha mutaxassisi chiqmaydi" kabi salbiy baholar kasbiy o'ziga ishonchni pasaytiradi. Tengdoshlar guruhi o'smirlik davrida muhim ijtimoiy ta'sir manbai hisoblanadi. O'smir do'stlari tanlagan yo'nalishga ergashishi, guruhda mashhur bo'lgan kasbni afzal ko'rish yoki boshqalarning fikridan ajralib qolishdan qo'rqishi mumkin. Tengdoshlarning qo'llab-quvvatlashi ijobiy ahamiyatga ega bo'lsa-da, kasbiy tanlov faqat guruh ta'siri asosida amalga oshirilsa, shaxsiy qiziqishlar e'tibordan chetda qoladi.

Kasbning jamiyatdagi obro'si va kutilayotgan moddiy daromad ham tanlovga ta'sir qiladi. O'smir ayrim kasblarni yuqori mavqeli, boshqa kasblarni esa kamroq nufuzli deb qabul qilishi mumkin. Bunda mehnat bozoridagi real talab, mutaxassislikning mazmuni va o'zining shu faoliyatga mosligi yetarli darajada tahlil qilinmaydi.

Gender stereotiplari ayrim kasblarning faqat o'g'il bolalar yoki faqat qiz bolalar uchun mosligi haqidagi cheklovchi tasavvurlarni shakllantiradi. Bunday stereotiplar o'smirning qobiliyat va qiziqishlariga mos imkoniyatlardan voz kechishiga olib kelishi mumkin. Kasbiy yo'naltirishda kasbning gender belgisi emas, balki shaxsiy qiziqish, qobiliyat va faoliyat talablari asosiy mezon sifatida olinishi zarur. Raqamli axborot muhiti o'smirlarga kasblar haqida keng ma'lumot olish imkonini beradi. Shu bilan birga, ijtimoiy tarmoqlarda kasblarning faqat jozibali tomonlari namoyish etilishi, tez muvaffaqiyat va yuqori daromad haqidagi real bo'lmagan tasavvurlar tarqalishi mumkin. O'smirda kasbiy axborotni tanqidiy tahlil qilish, ishonchli va reklama mazmunidagi ma'lumotlarni farqlash ko'nikmasini shakllantirish muhimdir.

Ongli kasbiy tanlovni shakllantirishning psixologik usullari

O'smirlarda ongli kasbiy tanlovni shakllantirish kompleks kasbiy yo'naltirish tizimini talab qiladi. Ushbu tizim kasblar haqida ma'lumot berish, psixologik diagnostika, individual maslahat, rivojlantiruvchi mashg'ulot va amaliy kasbiy sinovlarni o'z ichiga olishi kerak.

Kasbiy diagnostikada o'smirning qiziqishlari, qobiliyatlari, shaxsiy xususiyatlari, qadriyatlari, o'quv motivlari va kasbiy maqsadlari o'rganiladi. Bitta test natijasiga asoslanib kasb tavsiya qilish to'g'ri emas. Psixologik test natijalari suhbat, kuzatuv, o'quv faoliyati tahlili, pedagog va ota-onalarning fikri hamda o'smirning o'zini o'zi baholashi bilan birgalikda talqin qilinishi zarur.

Individual psixologik maslahat o'smirning o'z imkoniyatlarini anglashiga, ichki ziddiyatlarni aniqlashiga va mustaqil qaror qabul qilishiga yordam beradi. Psixolog o'smir o'rniga kasb tanlamasligi, balki uning tanlov mezonlarini shakllantirishi kerak. Maslahat jarayonida "Qaysi faoliyat sizga qiziq?", "Qanday vazifalarni bajarganda vaqt tez o'tgandek tuyuladi?", "Siz uchun kelajakdagi ishning qaysi jihatlari muhim?" kabi savollardan foydalanish mumkin.

Motivatsion suhbat o'smirning kasbiy kelajak haqida o'ylashga ichki tayyorgarligini kuchaytiradi. Bunda tayyor tavsiya va tanqiddan ko'ra, o'smirning o'z fikrlarini ifodalashiga sharoit yaratiladi. Uning istaklari bilan hozirgi o'quv faoliyati o'rtasidagi bog'liqlik muhokama qilinadi. Masalan, tanlangan kasb uchun zarur fanlarni chuqur o'rganish nima sababdan muhimligi o'smirning o'zi tomonidan ifodalansa, ta'limiy maqsad shaxsiy ahamiyat kasb etadi.

Kasbiy sinovlar o'smirlarga kasbning ayrim vazifalarini amalda bajarib ko'rish imkonini beradi. Turli tashkilotlarga ekskursiya, mutaxassis bilan suhbat, mahorat darsi, qisqa muddatli amaliy mashg'ulot va kasbiy loyihalar kasb haqidagi mavhum tasavvurni real tajriba bilan boyitadi. Amaliy tajriba o'smirlarga "Bu kasb menga yoqadimi?" degan savoldan tashqari, "Men ushbu faoliyatning kundalik vazifalarini bajarishga tayyormanmi?" degan savolga ham javob topishga yordam beradi. Loyiha faoliyati o'quv motivatsiyasini kasbiy qiziqish bilan bog'lashning samarali vositasidir. Masalan, biologiyaga qiziqqan o'smir ekologik loyiha, texnikaga qiziqqan o'quvchi model yaratish, psixologiyaga qiziqqan o'smir kichik ijtimoiy so'rov yoki kuzatuv loyihasini amalga oshirishi

mumkin. Loyiha natijasida o'smir bilimning amaliy qiymatini anglaydi va o'z qobiliyatlarini faoliyat jarayonida baholaydi.

Kasbiy portfolioda o'smirning qiziqishlari, yutuqlari, loyihalari, olimpiada natijalari, ijodiy ishlari, kasbiy sinovlari va kelajak rejalari to'planadi. Portfolio o'smiringa o'z rivojlanish dinamikasini ko'rish, kuchli tomonlarini aniqlash va keyingi maqsadlarini rejalashtirish imkonini beradi.

Ota-onalar bilan psixologik-ma'rifiy ish olib borish ham zarur. Ota-onaga kasbni farzand o'rninga tanlash emas, balki uning imkoniyatlarini o'rganish, mustaqil qarorini qo'llab-quvvatlash va ishonchli axborot topishiga yordam berish vazifasi tushuntiriladi. Oila va o'smir o'rtasidagi qarama-qarshilikda psixolog har ikki tomonning fikrini tinglab, umumiy mezonlar asosida konstruktiv muloqotni tashkil etishi mumkin.

Pedagoglar o'quv fanining real kasbiy faoliyat bilan bog'liqligini ko'rsatishi lozim. O'smir o'rganayotgan bilim kelajakda qayerda va qanday qo'llanilishini anglasa, uning o'quv motivatsiyasi kuchayadi. Bunda faqat yuqori baho oladigan o'quvchilarni emas, har bir o'smirning rivojlanishi va kichik yutuqlarini e'tirof etish muhimdir.

Kasbiy yo'naltirish samaradorligini baholash

Kasbiy yo'naltirish samaradorligini faqat o'smirning muayyan kasb nomini tanlagani bilan baholash yetarli emas. Ongli kasbiy tanlovning shakllanganligi quyidagi mezonlarda namoyon bo'ladi:

- o'smir o'z qiziqishlari, qobiliyatlari va qadriyatlarini tavsiflay oladi;
- tanlayotgan kasbning asosiy vazifalari va talablarini tushunadi;
- kasbga erishish uchun zarur ta'lim yo'nalishi va fanlarni biladi;
- tanlovining sabablarini mustaqil ravishda asoslay oladi;
- muqobil kasbiy yo'nalishlarni taqqoslaydi;
- o'z imkoniyatlarini real baholaydi;
- qisqa va uzoq muddatli ta'limiy maqsadlarni belgilaydi;
- kasbiy rejalarni yangi tajriba va ma'lumot asosida aniqlashtira oladi.

O'smirning dastlabki kasbiy tanlovi keyinchalik o'zgarishi mumkin. Bu har doim noto'g'ri kasbiy yo'naltirish natijasi emas. Yangi bilim, tajriba va qiziqishlarning rivojlanishi kasbiy rejaning qayta ko'rib chiqilishiga olib keladi. Muhimi, o'smir kasbiy qaror qabul qilishning psixologik usullarini egallashi va o'z tanloviga mas'uliyat bilan yondashishni o'rganishidir.

XULOSA

O'smirlarning kasb tanlashi shaxsiy qiziqish, qobiliyat, o'zini o'zi baholash, qadriyatlar, muvaffaqiyatga intilish, kasbiy o'zlik va ijtimoiy muhit ta'sirida shakllanadigan murakkab psixologik jarayondir. O'quv motivatsiyasi ushbu jarayonda o'smirning kasbiy qiziqishini aniq ta'limiy faoliyatga aylantiruvchi muhim omil hisoblanadi. Ichki motivatsiya o'smirning bilim olishdan qoniqish hosil qilishi va tanlangan sohaga barqaror qiziqish bildirishini ta'minlaydi. Tashqi motivlar esa kasbning daromadi, obro'si, ota-ona talabi yoki ijtimoiy rag'bat bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Kasbiy tanlov barqaror bo'lishi uchun tashqi motivlar o'smirning ichki qiziqishlari, qobiliyatlari va qadriyatlarini bilan uyg'unlashishi zarur. O'z imkoniyatlariga ishonch, kutilayotgan natijaning qadriyati, muvaffaqiyatga erishish motivi va kasbiy maqsadning aniqligi o'smirning tegishli fanlarni o'rganishga bo'lgan munosabatini belgilaydi. Oila, pedagoglar va tengdoshlar tomonidan ko'rsatiladigan qo'llab-quvvatlash mustaqil qaror qabul qilish imkoniyati bilan birga olib borilgandagina ijobiy samara beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Super D.E. A life-span, life-space approach to career development // Brown D., Brooks L. (Eds.). *Career Choice and Development: Applying Contemporary Theories to Practice*. 2nd ed. – San Francisco: Jossey-Bass, 1990. – P. 197–261.
2. Holland J.L. *Making Vocational Choices: A Theory of Vocational Personalities and Work Environments*. 3rd ed. – Odessa, FL: Psychological Assessment Resources, 1997. – 303 p.
3. Deci E.L., Ryan R.M. The "what" and "why" of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior // *Psychological Inquiry*. – 2000. – Vol. 11, No. 4. – P. 227–268. DOI: 10.1207/S15327965PLI1104_01.

4. Eccles J.S., Wigfield A. Motivational beliefs, values, and goals // *Annual Review of Psychology*. – 2002. – Vol. 53. – P. 109–132. DOI: 10.1146/annurev.psych.53.100901.135153.
5. Lent R.W., Brown S.D., Hackett G. Toward a unifying social cognitive theory of career and academic interest, choice, and performance // *Journal of Vocational Behavior*. – 1994. – Vol. 45, No. 1. – P. 79–122. DOI: 10.1006/jvbe.1994.1027.
6. Gati I., Krausz M., Osipow S.H. A taxonomy of difficulties in career decision making // *Journal of Counseling Psychology*. – 1996. – Vol. 43, No. 4. – P. 510–526. DOI: 10.1037/0022-0167.43.4.510.

O‘SPIRINLARDA PROKRASTINATSIYANING OLDINI OLIISH PSIXOKORREKSION USULLARINING NAZARIY TAHLILI

Islamova Sayara Sodikovna

Qarshi davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Ushbu tezisdagi o‘spirinlarda prokrastinatsiyaning kelib chiqishiga ta‘sir etuvchi psixologik omillar hamda uning oldini olishga qaratilgan psixokorreksion usullar nazariy jihatdan tahlil qilingan. Prokrastinatsiya shunchaki vaqtni noto‘g‘ri taqsimlash yoki dangasalik emas, balki shaxsning o‘z xulq-atvorini boshqarishi, hissiy holatini nazorat qilishi va faoliyatini maqsadga muvofiq tashkil etishidagi qiyinchiliklar bilan bog‘liq murakkab psixologik hodisa ekanligi asoslangan. O‘spirinlik davrida kuzatiladigan hissiy beqarorlik, muvaffaqiyatsizlikdan qo‘rqish, past o‘zini o‘zi baholash, perfektsionizm, o‘quv motivatsiyasining sustligi va raqamli chalg‘ituvchilar prokrastinatsiyani kuchaytirishi ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: o‘spirinlik davri, prokrastinatsiya, akademik prokrastinatsiya, psixokorreksiya, o‘zini o‘zi boshqarish, motivatsiya, vaqtni boshqarish, kognitiv-xulqiy yondashuv, hissiy regulatsiya.

Аннотация. В тезисе представлен теоретический анализ психологических факторов, способствующих возникновению прокрастинации у юношей и девушек, а также психокоррекционных методов её предупреждения. Обосновано, что прокрастинация представляет собой не только нерациональное использование времени или проявление лени, но и сложное психологическое явление, связанное с трудностями саморегуляции, эмоционального контроля и целенаправленной организации деятельности. Показано, что эмоциональная неустойчивость, страх неудачи, заниженная самооценка, перфекционизм, слабая учебная мотивация и цифровые отвлекающие факторы усиливают прокрастинацию в юношеском возрасте.

Ключевые слова: юношеский возраст, прокрастинация, академическая прокрастинация, психокоррекция, саморегуляция, мотивация, управление временем, когнитивно-поведенческий подход, эмоциональная регуляция.

Abstract. This thesis provides a theoretical analysis of the psychological factors contributing to procrastination in adolescents and young people, as well as psychocorrectional methods for its prevention. Procrastination is considered not merely as poor time management or laziness, but as a complex psychological phenomenon associated with difficulties in self-regulation, emotional control and purposeful organization of activity. Emotional instability, fear of failure, low self-esteem, perfectionism, insufficient academic motivation and digital distractions are identified as factors that may increase procrastination during adolescence.

Keywords: adolescence, procrastination, academic procrastination, psychological correction, self-regulation, motivation, time management, cognitive-behavioural approach, emotional regulation.

KIRISH

Zamonaviy ta‘lim sharoitida o‘spirinlardan mustaqil fikrlash, o‘z faoliyatini rejalashtirish, topshiriqlarni belgilangan muddatda bajarish va vaqt resurslaridan oqilona foydalanish talab etiladi.

Biroq o'spirinlarning muayyan qismida muhim vazifalarni keyinga qoldirish, ishni boshlashni paysalga solish, topshiriqni bajarish o'rniga ikkilamchi mashg'ulotlar bilan band bo'lish holatlari kuzatiladi. Psixologiyada bunday holat "prokrastinatsiya" tushunchasi orqali ifodalanadi. Prokrastinatsiya lotincha *procrastinatus* so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "ertangi kunga qoldirish" ma'nosini anglatadi. P. Steel prokrastinatsiyani shaxsning salbiy oqibatlarini oldindan bilishiga qaramay, rejalashtirilgan faoliyatni ixtiyoriy ravishda kechiktirishi bilan bog'liq o'zini o'zi boshqarishdagi muvaffaqiyatsizlik sifatida izohlaydi [1]. Bunda inson bajarilishi zarur bo'lgan vazifani anglaydi, uni bajarish uchun imkoniyatga ega bo'ladi, lekin turli ichki va tashqi omillar ta'sirida faoliyatni boshlamaydi yoki uni yakunlashni kechiktiradi.

Prokrastinatsiyani oddiy dam olish, vazifani ongli ravishda boshqa muddatga ko'chirish yoki dangasalik bilan bir xil hodisa sifatida baholash to'g'ri emas. Ongli ravishda kechiktirishda inson mavjud sharoitni tahlil qilib, faoliyat uchun qulayroq vaqtni tanlaydi va qarorining oqibatlarini boshqaradi. Prokrastinatsiyada esa kechiktirish ko'pincha kuchli bezovtalik, aybdorlik hissi, ichki ziddiyat va vaqt tanqisligining ortishi bilan kechadi. Dangasalikda faoliyatni bajarishga intilish sust bo'lishi mumkin, prokrastinatsiyada esa shaxs vazifani bajarish zarurligini tushunadi, biroq uni boshlashga qiynaladi.

O'spirinlik davrida shaxsning o'zini anglashi, mustaqil qaror qabul qilishi, hayotiy maqsadlarini belgilashi va ijtimoiy mas'uliyati rivojlanadi. Shu bilan birga, bu davrda hissiy beqarorlik, o'z imkoniyatlarini boshqalarning natijalari bilan taqqoslash, tanqidga nisbatan sezgirlik va kelajak haqidagi xavotir ham kuchayishi mumkin. Mazkur xususiyatlar prokrastinatsiya shakllanishi uchun psixologik sharoit yaratadi. Shuning uchun o'spirinlarda prokrastinatsiyaning oldini olish faqat vaqtni rejalashtirishni o'rgatish bilan cheklanmasdan, uning kognitiv, motivatsion, hissiy va xulqiy sabablarini aniqlashga asoslanishi kerak.

Prokrastinatsiyaning psixologik mohiyati

Prokrastinatsiyaning shakllanishini yagona sabab bilan tushuntirib bo'lmaydi. U shaxsning individual-psixologik xususiyatlari, o'quv faoliyatining mazmuni, motivatsiya darajasi, ijtimoiy muhit va hissiy holatning o'zaro ta'siri natijasida yuzaga keladi. K.B. Klingsieck prokrastinatsiyani muhim vazifani mavjud imkoniyatlarga qaramasdan asossiz ravishda kechiktirish va buning oqibatida shaxsiy noqulaylikni boshdan kechirish jarayoni sifatida tavsiflaydi [2].

O'spirinlarda prokrastinatsiyaning keng tarqalgan shakllaridan biri akademik prokrastinatsiyadir. U uy vazifalarini, mustaqil ta'lim topshiriqlarini, referat va loyiha ishlarini tayyorlash, imtihonga o'z vaqtida tayyorlanish kabi faoliyatlarning muntazam kechiktirilishida namoyon bo'ladi. O'spirin topshiriqni bajarish zarurligini anglagan holda ijtimoiy tarmoqlarni ko'rish, turli videolar tomosha qilish, kompyuter o'yinlari yoki boshqa ikkilamchi faoliyat bilan shug'ullanishi mumkin. Bunday mashg'ulotlar qisqa muddatga yoqimli hissiyot bersa-da, asosiy vazifa bajarilmaganligi sababli ichki zo'riqish kuchayib boradi.

Prokrastinatsiyaning kognitiv omillari o'spirinning vazifa va o'z imkoniyatlari haqidagi noto'g'ri tasavvurlarida ko'rinadi. "Bu ishni mukammal bajarmasam, meni tanqid qilishadi", "Bunday murakkab topshiriqni uddalay olmayman", "Ishni boshlash uchun alohida kayfiyat kerak", "Hali vaqt ko'p" kabi irratsional fikrlar faoliyatni boshlashga to'sqinlik qiladi. O'spirin vazifani haddan tashqari murakkab deb qabul qilsa, uni bajarishdan qochishga harakat qiladi. Vazifadan qochish esa vaqtinchalik hissiy yengillikni yuzaga keltiradi va kechiktirish xulqini mustahkamlaydi.

Prokrastinatsiyaning hissiy omillari xavotir, muvaffaqiyatsizlikdan qo'rqish, zerikish, frustratsiya va o'zidan qoniqmaslik bilan bog'liq. F.M. Sirois va T.A. Pychyl prokrastinatsiyani qisqa muddatli hissiy holatni boshqarishga qaratilgan xulq sifatida izohlaydi [3]. Ya'ni shaxs yoqimsiz yoki murakkab vazifani kechiktirish orqali hozirgi paytdagi salbiy hissiyotdan qochadi, ammo kelajakdagi muammolarini yanada kuchaytiradi. O'spirin topshiriq bilan bog'liq xavotirni kamaytirish uchun uni vaqtincha chetga suradi. Natijada vazifaning bajarilmaganligi yangi xavotir, aybdorlik va o'ziga ishonchsizlikni keltirib chiqaradi.

Motivatsiyaning yetarli emasligi ham prokrastinatsiyani kuchaytiradi. O'spirin topshiriqning shaxsiy mazmunini anglamasa, undan olinadigan natija uzoq va noaniq tuyulsa yoki faoliyat faqat kattalarning talabi sifatida qabul qilinsa, ishni boshlashga ichki ehtiyoj sezmaydi. Aksincha, o'quv

maqsadining mazmuni tushunarli, erishiladigan va shaxsiy qadriyatlar bilan bog'langan bo'lsa, faoliyatga kirishish ehtimoli ortadi.

Perfeksionizm prokrastinatsiyaning alohida omillaridan biridir. Yuqori talablarning mavjudligi har doim ham salbiy holat emas. Biroq xatoga yo'l qo'yishni mutlaqo qabul qilmaslik, o'z natijasini doimiy ravishda boshqalarning yutuqlari bilan solishtirish va mukammal sharoitni kutish vazifani boshlashni qiyinlashtiradi. O'spirin ishni talab darajasida bajara olmaslikdan qo'rqib, uni umuman boshlamasligi yoki oxirgi muddatgacha kechiktirishi mumkin.

Raqamli muhit ham o'spirinlar prokrastinatsiyaning tashqi omillaridan biri hisoblanadi. Ijtimoiy tarmoqlardagi xabarlar, qisqa videolar, mobil o'yinlar va doimiy bildirishnomalar diqqatning tez-tez bo'linishiga olib keladi. Raqamli kontent tezkor rag'bat bersa, o'quv topshirig'ining natijasi ma'lum vaqt va mehnatdan keyin namoyon bo'ladi. Shu sababli tezkor qoniqish manbalari uzoq muddatli maqsadlardan ustun kelishi mumkin. Biroq bunda raqamli vositalarning o'zini prokrastinatsiyaning yagona sababi deb hisoblash noto'g'ri. Asosiy muammo o'spirinning ushbu vositalardan foydalanishni nazorat qila olmasligi bilan bog'liq.

Prokrastinatsiyaning o'spirin shaxsiga ta'siri

Vazifalarni muntazam kechiktirish o'spirinning o'quv natijalariga, ruhiy holatiga va ijtimoiy munosabatlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Topshiriqlarni oxirgi vaqtda shoshilinch bajarish ish sifatining pasayishiga, xatolar ko'payishiga hamda bilimlarning yuzaki o'zlashtirilishiga olib keladi. O'spirinda "men vaqtda bajara olmayman" degan salbiy tasavvur shakllanib, o'z kuchiga ishonch pasayishi mumkin.

Prokrastinatsiya natijasida vazifalar to'planib borgani sari ruhiy zo'riqish, xavotir va aybdorlik hissi kuchayadi. O'spirinning dam olish va uyqu tartibi buziladi. Doimiy kechiktirish o'ta-ona, o'qituvchi va tengdoshlar bilan nizolarga ham sabab bo'lishi mumkin. O'spirin o'z xatti-harakatini yashirish, yolg'on sabablar ko'rsatish yoki mas'uliyatni boshqalarga yuklashga urinadi. Vaqt o'tishi bilan bunday xulq barqaror odatga aylanib, keyingi ta'lim va kasbiy faoliyatda ham namoyon bo'lish ehtimoli ortadi.

Shu bilan birga, har qanday kechiktirishni psixologik buzilish sifatida baholash mumkin emas. Ayrim hollarda o'spirin charchoq, topshiriqlarning haddan tashqari ko'pligi, tushunarsiz ko'rsatmalar yoki real vaqt yetishmasligi sababli vazifani bajarmasligi mumkin. Shuning uchun psixokorreksion ishni boshlashdan oldin prokrastinatsiyaning davomiyligi, takrorlanish darajasi, yuzaga kelish sharoiti va o'spirin hayotiga ta'sirini aniqlash lozim.

Prokrastinatsiyaning oldini olishning psixokorreksion usullari

O'spirinlarda prokrastinatsiyaning oldini olishda kompleks psixokorreksion yondashuv samarali hisoblanadi. Bunda psixolog faqat kechiktirish xulqini bartaraf etishga emas, balki uning ortida turgan fikrlar, hissiyotlar, motivlar va o'zini o'zi boshqarishdagi qiyinchiliklar bilan ishlashi kerak.

Kognitiv-xulqiy yondashuv prokrastinatsiyaning korreksiya qilishda muhim o'rin tutadi. Mazkur yondashuv doirasida o'spirinning faoliyatni kechiktirishiga sabab bo'layotgan irratsional fikrlar aniqlanadi. Masalan, "Men bu topshiriqni mukammal bajarishim kerak" degan fikr "Topshiriqni imkoniyatim darajasida bajarishim va keyinchalik takomillashtirishim mumkin" degan realistik fikr bilan almashtiriladi. "Men buni uddalay olmayman" kabi umumlashtiruvchi xulosaning o'rniga "Topshiriq murakkab, lekin uni kichik qismlarga bo'lib bajarishim mumkin" degan konstruktiv qarash shakllantiriladi.

Psixolog o'spirin bilan birgalikda "fikr – hissiyot – xulq" o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qiladi. O'spirin vazifaga oid fikrlarini, shu paytda yuzaga kelgan hissiyotlarini va amalga oshirgan xatti-harakatini maxsus kundalikka qayd etadi. Bu usul avtomatik fikrlarni anglash, kechiktirishni keltirib chiqaruvchi vaziyatlarni aniqlash va muqobil xulq usullarini ishlab chiqishga yordam beradi.

Vazifani kichik bosqichlarga ajratish prokrastinatsiyaning kamaytirishning amaliy usullaridan biridir. Katta va noaniq vazifa o'spirinda xavotir uyg'otadi. Vazifa aniq hamda bajarilishi mumkin bo'lgan qismlarga bo'linsa, ishni boshlash osonlashadi. Masalan, "referat yozish" umumiy vazifasi mavzuni aniqlash, manbalarni topish, reja tuzish, kirish qismini yozish, asosiy qismni tayyorlash va matnni

tahrirlash kabi bosqichlarga ajratiladi. Har bir bosqich uchun aniq muddat belgilanishi o'spirinning faoliyat ustidan nazorat hissini kuchaytiradi.

"Besh daqiqa qoidasi" ham faoliyatni boshlashdagi psixologik qarshilikni kamaytiradi. O'spiringa vazifani to'liq bajarish emas, dastlab unga faqat besh daqiqa vaqt ajratish taklif etiladi. Ish boshlangandan keyin faoliyatni davom ettirish osonlashadi. Ushbu usulning asosiy maqsadi yuqori natijani darhol qo'lga kiritish emas, balki faoliyatni boshlash odatini shakllantirishdir.

Vaqtning boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirishda kunlik va haftalik rejalardan foydalanish maqsadga muvofiq. Rejada bajarilishi zarur bo'lgan vazifalar muhimligi va muddatiga qarab joylashtiriladi. Biroq reja haddan tashqari ko'p vazifalar bilan to'ldirilmasligi lozim. Aks holda, bajarilmagan ishlarning ko'pligi o'spirinning motivatsiyasini pasaytirishi mumkin. Rejalashtirishda dam olish, jismoniy faollik, uyqu va shaxsiy qiziqishlar uchun ham vaqt qoldirilishi kerak.

Maqsadlarni belgilashda ularning aniq, o'lchanadigan, erishiladigan, shaxs uchun ahamiyatli va vaqt bilan chegaralangan bo'lishiga e'tibor qaratiladi. "Yaxshi o'qishim kerak" kabi umumiy maqsad o'rniga "Bugun soat 18:00 dan 18:30 gacha mavzuning birinchi qismini o'qiyman va beshta asosiy tushunchani yozib olaman" shaklidagi maqsad samaraliroq hisoblanadi. P.M. Gollwitzer tomonidan ishlab chiqilgan amalga oshirish niyatlari yondashuvida maqsad "Agar muayyan vaziyat yuzaga kelsa, men aniq harakatni bajaraman" shaklida ifodalanadi [4]. Masalan: "Agar soat 18:00 bo'lsa, telefonni ovozsiz rejimga o'tkazib, yozuv stolida topshiriqni bajarishni boshlayman".

Motivatsion suhbat usuli o'spirinning o'zgarishga ichki tayyorgarligini kuchaytirishga xizmat qiladi. Bunda psixolog tayyor ko'rsatma berish yoki o'spirinni tanqid qilishdan ko'ra, uning kechiktirish xulqi bilan bog'liq ichki ziddiyatlarini anglashiga yordam beradi. "Vazifani kechiktirish sizga qisqa muddatda nima beradi?", "Bu odat davom etsa, qanday oqibatlariga olib kelishi mumkin?", "O'zgarish uchun qanday kichik qadam tashlay olasiz?" kabi savollar orqali o'spirinning shaxsiy mas'uliyati va o'zgarishga bo'lgan motivatsiyasi faollashtiriladi.

Hissiy regulatsiya usullari prokrastinatsiya ortida xavotir, qo'rquv yoki zo'riqish mavjud bo'lgan holatlarda qo'llaniladi. Sekin va chuqur nafas olish, mushaklarni navbat bilan bo'shashtirish, diqqatni hozirgi vaziyatga yo'naltirish hamda hissiyotlarni nomlash mashqlari o'spirinning ichki zo'riqishini kamaytiradi. O'spirin salbiy hissiyot butunlay yo'qolishini kutmasdan ham faoliyatni boshlash mumkinligini tushunishi kerak. Chunki doimo qulay kayfiyatni kutish prokrastinatsiyani yanada mustahkamlaydi.

O'zini o'zi nazorat qilish kundaligi o'spiringa o'z xulqini kuzatish va tahlil qilish imkonini beradi. Kundalikda rejalashtirilgan vazifa, uni boshlash vaqti, yuzaga kelgan chalg'ituvchi omillar, kechiktirish sababi va erishilgan natija qayd etiladi. Ushbu ma'lumotlar asosida o'spirinning qaysi vaqtda samaraliroq ishlashi, qanday vazifalarni ko'proq kechiktirishi va qaysi omillar uning diqqatini chalg'itishi aniqlanadi.

Ijobiy mustahkamlash usulida o'spirinning faqat yakuniy natijasi emas, balki vazifani o'z vaqtida boshlashi, reja asosida ishlashi va kichik bosqichni tugatishi ham e'tirof etiladi. Bunda rag'bat o'spirinning yoshiga va qiziqishlariga mos bo'lishi zarur. Doimiy moddiy mukofotdan foydalanish ichki motivatsiyani pasaytirishi mumkin. Shu sababli maqtov, erishilgan natijani qayd etish, yoqimli faoliyatga vaqt ajratish va o'zidagi ijobiy o'zgarishni his qilish asosiy rag'bat sifatida qo'llanilishi maqsadga muvofiq.

Guruhiy psixologik treninglar o'spirinlarda maqsad qo'yish, qaror qabul qilish, mas'uliyatni his etish va o'zaro qo'llab-quvvatlash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Guruh sharoitida o'spirinlar kechiktirish bilan bog'liq tajribalarini muhokama qiladi, muammoli vaziyatlarni rol o'yinlar orqali ko'rib chiqadi va samarali xulq usullarini mashq qiladi. Tengdoshlarning ijobiy namunasi o'spirinda o'zgarishga bo'lgan ishonchni mustahkamlashi mumkin.

Prokrastinatsiyaning oldini olishda raqamli gigiyena qoidalarini shakllantirish ham zarur. O'quv faoliyati vaqtida keraksiz bildirishnomalarni o'chirish, telefonni ko'zga tashlanmaydigan joyga qo'yish, ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish uchun alohida vaqt belgilash va o'qish joyini ortiqcha chalg'ituvchilardan tozalash tavsiya etiladi. Bunda raqamli vositalarni butunlay taqiqlash emas, ulardan ongli va nazoratli foydalanishni o'rgatish asosiy maqsad bo'lishi kerak.

Ilmiy manbalar tahlili prokrastinatsiyaga qarshi intervensiyalar orasida kognitiv-xulqiy yondashuv istiqbolli ekanligini ko'rsatadi. W. van Eerde va K.B. Klingsieck tomonidan 24 ta tadqiqotni qamrab olgan meta-tahlilda psixologik intervensiyalar prokrastinatsiyaning kamayishiga yordam berishi, kognitiv-xulqiy usullar esa boshqa ayrim yondashuvlarga nisbatan kuchliroq natija ko'rsatishi aniqlangan [5]. A. Rozental va hammualliflar tadqiqotida ham kognitiv-xulqiy terapiyaga asoslangan usullar prokrastinatsiya bilan bog'liq qiyinchiliklarni kamaytirishi mumkinligi ko'rsatilgan [6]. Biroq katta yoshli ishtirokchilar bilan olingan natijalarni o'spirinlarga to'g'ridan-to'g'ri ko'chirishda yosh va rivojlanish xususiyatlarini hisobga olish talab etiladi.

Psixokorreksion ishlarni tashkil etish tamoyillari

O'spirinlarda prokrastinatsiyaning oldini olishga qaratilgan psixokorreksion ishlar diagnostik, korreksion va nazorat bosqichlarida amalga oshirilishi mumkin. Diagnostik bosqichda o'spirinning prokrastinatsiya darajasi, kechiktirishning asosiy sabablari, o'quv motivatsiyasi, xavotir darajasi, o'zini o'zi baholashi va vaqtni tashkil etish ko'nikmalari o'rganiladi. Suhbat, kuzatish, anketa, psixodiagnostik metodikalar va faoliyat mahsullarini tahlil qilish usullaridan kompleks foydalanish maqsadga muvofiq.

Korreksion bosqichda aniqlangan sabablar asosida individual yoki guruhiiy dastur tuziladi. Agar prokrastinatsiya muvaffaqiyatsizlikdan qo'rqish bilan bog'liq bo'lsa, kognitiv qayta ishlash va xavotirni boshqarish usullariga ustuvorlik beriladi. Vaqtni tashkil etishdagi qiyinchiliklarda rejalashtirish va o'zini o'zi nazorat qilish ko'nikmalari rivojlantiriladi. Motivatsiya sust bo'lsa, o'quv maqsadlarini shaxsiy qadriyatlar va kelajak rejalari bilan bog'lashga alohida e'tibor qaratiladi.

Nazorat bosqichida o'spirinning vazifani boshlash va yakunlash vaqti, kechiktirish holatlarining takrorlanishi, hissiy holati va o'quv natijalaridagi o'zgarishlar baholanadi. Psixokorreksion dastur samaradorligini faqat baholarning yaxshilanishi bilan o'lchash yetarli emas. O'spirinning o'z faoliyatini rejalashtira olishi, chalg'ituvchi omillarni boshqarishi, murakkab vazifadan qochmasligi va muvaffaqiyatsizlikka nisbatan konstruktiv munosabat bildira olishi ham muhim mezon hisoblanadi.

Psixokorreksion faoliyatda izchillik, individuallashtirish, maxfiylik va hamkorlik tamoyillariga rioya qilish zarur. O'spirinni "dangasa", "mas'uliyatsiz" yoki "irodasiz" deb baholash muammoni chuqurlashtiradi. Psixolog, pedagog va ota-onalar o'spirinning shaxsini emas, aniq xatti-harakatini muhokama qilishi kerak. Haddan tashqari nazorat o'spirinning mustaqilligini cheklasa, nazoratning butunlay mavjud emasligi mas'uliyatning shakllanishini qiyinlashtiradi. Shu sababli kattalarning yordami qo'llab-quvvatlovchi va bosqichma-bosqich kamayib boruvchi xususiyatga ega bo'lishi lozim.

XULOSA

O'spirinlarda prokrastinatsiya o'zini o'zi boshqarish, motivatsiya, hissiy regulyatsiya va faoliyatni rejalashtirishdagi qiyinchiliklar bilan bog'liq murakkab psixologik hodisadir. Uning yuzaga kelishida muvaffaqiyatsizlikdan qo'rqish, past o'zini o'zi baholash, perfektsionistik talablar, vazifaning noaniqligi, o'quv motivatsiyasining sustligi hamda raqamli chalg'ituvchilar muhim o'rin tutadi.

Prokrastinatsiyaning oldini olishda faqat vaqtni boshqarish bo'yicha tavsiyalar berish yetarli emas. Psixokorreksion ish kognitiv, hissiy, motivatsion va xulqiy yo'nalishlarni qamrab olishi kerak. Kognitiv-xulqiy usullar, vazifalarni kichik bosqichlarga ajratish, aniq maqsad belgilash, amalga oshirish niyatlarini shakllantirish, o'zini o'zi nazorat qilish kundaligi, motivatsion suhbat, relaksatsiya mashqlari, guruhiiy trening va raqamli gigiyena usullaridan kompleks foydalanish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Steel P. The nature of procrastination: A meta-analytic and theoretical review of quintessential self-regulatory failure // *Psychological Bulletin*. – 2007. – Vol. 133, No. 1. – P. 65–94. DOI: 10.1037/0033-2909.133.1.65.
2. Klingsieck K.B. Procrastination: When good things don't come to those who wait // *European Psychologist*. – 2013. – Vol. 18, No. 1. – P. 24–34. DOI: 10.1027/1016-9040/a000138.

3. Sirois F.M., Pychyl T.A. Procrastination and the priority of short-term mood regulation: Consequences for future self // *Social and Personality Psychology Compass*. – 2013. – Vol. 7, No. 2. – P. 115–127. DOI: 10.1111/spc3.12011.
4. Gollwitzer P.M. Implementation intentions: Strong effects of simple plans // *American Psychologist*. – 1999. – Vol. 54, No. 7. – P. 493–503. DOI: 10.1037/0003-066X.54.7.493.
5. Van Eerde W., Klingsieck K.B. Overcoming procrastination? A meta-analysis of intervention studies // *Educational Research Review*. – 2018. – Vol. 25. – P. 73–85. DOI: 10.1016/j.edurev.2018.09.002.
6. Rozental A., Forsell E., Svensson A., Andersson G., Carlbring P. Internet-based cognitive-behavior therapy for procrastination: A randomized controlled trial // *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. – 2015. – Vol. 83, No. 4. – P. 808–824. DOI: 10.1037/ccp0000023.

UZBEK TEXT NORMALIZATION: A SYSTEMATIC REVIEW AND HYBRID FRAMEWORK FOR MORPHOLOGICALLY RICH AND MIXED-SCRIPT TEXT

Elov Botir Boltayevich

Department of Computational Linguistics and Digital Technologies
Tashkent State University of Uzbek Language and Literature
Tashkent, Uzbekistan
elov@navoiy-uni.uz

Sobirova Nazira Ganijon kizi

Department of Computational Linguistics and Digital Technologies
Tashkent State University of Uzbek Language and Literature
Tashkent, Uzbekistan
nazirasobirova073@gmail.com

Abstract. *This paper analyzes text normalization methods from the perspective of the linguistic and technical characteristics of Uzbek. Digital Uzbek exhibits parallel Latin and Cyrillic usage, inconsistent Unicode representations of O'G' and apostrophe-like characters, extensive agglutinative word formation, dialectal and speech-like spellings, code-mixing with Russian and English, abbreviations, and spelling and punctuation errors. These phenomena complicate both surface standardization and downstream natural language processing. Using a systematic literature review methodology, the study organizes rule-based, statistical, neural, and hybrid normalization approaches and evaluates their applicability to Uzbek. Based on this synthesis, a multi-stage hybrid framework is proposed that combines Unicode and script normalization, morphological segmentation, candidate generation, contextual ranking, and a confidence-aware safety layer. The study is conceptual and review-based; it does not report a new annotated corpus or experimental benchmark. Accordingly, the proposed framework is presented as an implementation and evaluation agenda for future Uzbek normalization systems.*

Keywords: *Uzbek language, text normalization, spelling correction, agglutinative morphology, script transliteration, user-generated content, NLP, hybrid model.*

INTRODUCTION

Text normalization converts non-standard, informal, or orthographically inconsistent text into a standardized form while preserving the intended content. It is an important preprocessing operation for text-to-speech synthesis, speech recognition, information extraction, parsing, information retrieval, opinion mining, machine translation, and other natural language processing tasks [1]. The need for normalization has increased with the rapid growth of mobile communication and social-media content, where users frequently produce abbreviations, acronyms, repeated or omitted characters, phonetic spellings, typographical errors, and inconsistent punctuation [2].

Uzbek requires language-specific treatment rather than a direct transfer of normalization procedures developed for other languages. Its agglutinative morphology permits long sequences of derivational and inflectional suffixes. Contemporary digital text also uses Latin and Cyrillic scripts in parallel, while the letters o' and g' and the apostrophe may be encoded with several visually similar Unicode characters. Informal writing further contains dialectal forms, pronunciation-based spellings, shortened forms, and Russian-Uzbek or English-Uzbek code-mixing. A practical Uzbek normalization system must therefore coordinate graphic, orthographic, morphological, lexical, and contextual processing.

The problem extends beyond conventional spell checking. A normalization system must recognize out-of-vocabulary (OOV) items and distinguish genuine errors from valid morphologically generated forms. Informal Uzbek examples include character elongation (zo'r → zo'o'o'r), user-created abbreviations (assalomu alaykum → a.a.; rahmat → rax), shortened forms (yaxshimisiz → yaxshimis), phonetic substitutions (bilan → blan; bo'lsa → bosa; kelayapman → kevoman), omitted characters (nima → nma), omitted apostrophes (o'zbek → ozbek), and speech-like forms (bo'libdi

→ bopti; olib kel → opke). Punctuation may also be omitted, as in Salom, yaxshimisiz? → Salom yaxshimisiz [3].

The objective of this study is to adapt general text-normalization experience to the linguistic and technical characteristics of Uzbek, systematize the main problem classes, and identify the stages required for a practical normalization system. The study considers formal electronic text, news, social-media posts, and messenger messages, with particular attention to non-standard units that require conversion to normative forms.

The contributions are threefold. First, the study organizes Uzbek-specific normalization challenges around script, Unicode, morphology, spelling, informal variation, and code-mixing. Second, it synthesizes rule-based, statistical, neural, and hybrid approaches through a systematic literature review. Third, it proposes a six-stage hybrid framework that combines deterministic normalization with morphological analysis and context-sensitive neural ranking, together with an evaluation protocol suitable for future empirical validation.

RELATED WORK

Evolution of Text Normalization Methods

Early text-normalization research relied mainly on manually designed linguistic rules. Such methods can be effective for predictable patterns but require substantial expert effort and become difficult to maintain when writing practices change. Ariffin and Tiun [4], for example, proposed a rule-based normalizer for non-standard Malay social-media text. Later work increasingly shifted toward neural and hybrid methods. Lourentzou, Manghnani, and Zhai [5] proposed a hybrid encoder-decoder architecture with word- and character-level attention for normalizing noisy user-generated content, reflecting the limitations of tools trained primarily on formal text.

A multi-level neural encoder-decoder approach [6] integrated linguistic knowledge with sequence-to-sequence modeling and combined character-, morpheme-, word-, and sentence-level information. Zhang et al. [7] investigated bidirectional recurrent encoders and attention-based decoders for speech-oriented text normalization, including mechanisms intended to reduce catastrophic errors and the use of finite-state covering grammars. Huang, Zhuang, and Wang [8] proposed Local Attention Text Normalization (LATN), combining recurrent networks with local attention to model contextual dependencies while reducing computational complexity.

Neural and Hybrid Normalization

Neural normalization research has employed deep neural networks, recurrent neural networks, convolutional neural networks, long short-term memory networks, and Transformer architectures [9–11], [12–17]. Kawamura et al. [9] combined sequential information with similarities between written and spoken forms and reported an improvement in F1 over a baseline. Partanen, Hämäläinen, and Alnajjar [18] examined LSTM, Transformer, and bidirectional recurrent architectures for mapping Finnish dialectal forms to standard Finnish. Lai et al. [17] proposed a Transformer-based duplex architecture that performs text normalization and inverse text normalization in a unified system and used data augmentation to improve performance.

Hybrid methods combine complementary strengths. Khan and Lee [19] proposed the Textual Variation Handler for handling multiple surface variants, while Dai et al. [20] developed a Flat-Lattice Transformer approach that integrates lexicon- and rule-based expert knowledge with neural representations. These studies motivate a hybrid design for Uzbek, where some phenomena are deterministic and orthographic, whereas others require morphology and context.

TASK AND METHOD

Systematic Literature Review

The study follows the Systematic Literature Review (SLR) methodology associated with Kitchenham [21]. The purpose of the review is to identify international normalization methods that can be transferred to Uzbek and to assess them against Uzbek writing, morphology, lexicon, and digital communication. In contrast to a conventional narrative review, SLR defines explicit procedures for searching, selecting, extracting, and synthesizing evidence, thereby supporting an auditable and repeatable research process.

The review is organized into three stages: planning, conducting the review, and reporting the review. Planning defines the research purpose, research questions, and selection criteria. Conducting the review covers source retrieval, screening, extraction, and systematic analysis. Reporting synthesizes the findings, identifies methodological tendencies and gaps, and translates them into an Uzbek-specific normalization framework.

Research Questions

RQ1: Which graphic, orthographic, morphological, and stylistic deviations in Uzbek digital text most frequently require normalization? RQ2: Which properties of rule-based, statistical, neural, and hybrid approaches are suitable for Uzbek? RQ3: How can Latin-Cyrillic alternation, apostrophe variants, agglutinative word forms, dialectal writing, and code-mixing be processed within one system? RQ4: What corpus design and evaluation measures are required to assess an Uzbek text-normalization system?

Scope of Normalization

The scope must be task-sensitive. Operations such as tokenization, case normalization, punctuation processing, stop-word removal, stemming, lemmatization, spelling correction, named-entity normalization, number and date normalization, and abbreviation expansion may all occur in preprocessing pipelines, but they are not interchangeable. In Uzbek, aggressive lowercasing may damage proper names, while indiscriminate punctuation removal may destroy sentence boundaries and syntactic information. Likewise, stemming and lemmatization are morphological reduction tasks and should be applied only when required by the downstream application.

The study distinguishes general-domain text from user-generated content (UGC). General-domain material such as books, news, academic writing, official documents, and web pages is usually more standardized, although it may contain domain-specific terminology and abbreviations. UGC includes posts, comments, reviews, forums, and blogs and exhibits greater variation through slang, abbreviations, emoticons, typing errors, pronunciation-based spelling, incomplete sentences, and non-standard grammar [22].

UZBEK-SPECIFIC NORMALIZATION PHENOMENA

Phenomenon	Noisy form	Standard/target form
Apostrophe omission	ozbek togri	o‘zbek / to‘g‘ri
Character omission	nma / kere	nima / kerak
Phonetic spelling	blan / bosa	bilan / bo‘lsa
Speech-like form	bopti opke	bo‘libdi / olib kel
Abbreviation	a.a. / rax	assalomu alaykum / rahmat
Elongation	zo‘o‘o‘r yaxshiii	zo‘r / yaxshi

IV. UZBEK-SPECIFIC NORMALIZATION APPROACHES

A. Rule-Based Processing

Rule-based methods rely on manually defined linguistic, grammatical, and formal patterns. For Uzbek, they are particularly suitable for stable writing and encoding phenomena: unifying apostrophe variants in O‘/G‘, removing redundant spaces, standardizing number and date formats, and expanding known abbreviations. Regular expressions, pattern matching, heuristics, decision trees, and weighted finite-state transducers (WFSTs) can implement such mappings [23–28]. However, deterministic

rules should not blindly lowercase proper names or rewrite foreign terms, and their coverage decreases for novel informal forms.

B. Statistical Methods

Statistical methods estimate likely standard forms from patterns learned in corpora. Levenshtein distance [29] can generate candidates for simple spelling errors such as maktp → maktab and kitb → kitob. Yet nearest-string selection alone is insufficient for Uzbek. Apostrophes may distinguish meanings, as in sher and she'r or surat and sur'at, and productive suffixation can artificially increase edit distance. Candidate generation should therefore use weighted edit costs together with morphological analysis and sentence context. N-gram language models [30] can rank candidates by contextual probability, while probabilistic grammars [31] can model selected syntactic regularities.

C. Neural Methods

Neural methods learn complex nonlinear and contextual regularities from data. DNN, RNN, CNN, LSTM, and Transformer architectures can model non-standard-to-standard mappings without requiring every rule to be specified manually [12–17]. For Uzbek, character- and subword-aware neural representations are especially relevant because they can reduce sensitivity to OOV forms, productive morphology, spelling noise, and unusual character sequences. Their main limitation is the need for sufficiently large and carefully annotated training data.

D. Hybrid Methods

A hybrid architecture is appropriate when deterministic and learned components solve different parts of the task. Stable Unicode, punctuation, and script rules can be handled transparently, morphological analysis can prevent valid agglutinative forms from being treated as errors, and a neural component can resolve ambiguous candidates from context. This division of labor also supports explainability and safer deployment because high-confidence deterministic corrections can be separated from uncertain contextual rewrites.

APPROACHES AND THEIR SUITABILITY FOR UZBEK

Approach	Recommended Uzbek use
Rule-based	Unicode/apostrophe variants; script handling; number/date formats; explicit spelling rules
Statistical	Corpus-based candidate scoring and contextual ranking
Neural	Dialect/speech-like forms, code-mixing, context-dependent errors
Hybrid	Graphic rules + morphology + Transformer contextual selection

V. PROPOSED HYBRID FRAMEWORK

Multi-Stage Architecture

The proposed Uzbek normalization framework is sequential: each stage passes a cleaner representation to the next stage while preserving semantic information and retaining protected units. The architecture is not presented as an experimentally validated system in the supplied study; rather, it is a design derived from the literature review and the identified Uzbek-specific requirements.

Stage 1 performs graphic and Unicode normalization. Text is converted to a consistent Unicode normalization form; alternative apostrophe-like characters used with O'/G' and the glottal/apostrophe sign are unified; redundant spaces, invisible characters, and repeated punctuation are processed. URLs, e-mail addresses, tags, emoji, and code fragments are protected from destructive rewriting.

Stage 2 detects Latin, Cyrillic, and mixed-script segments. Transliteration is applied only after language and context identification because mechanical character replacement may corrupt proper

names and foreign terminology. The original script should be retained as metadata. Stage 3 performs morphological segmentation, separating stems and affixes so that valid but unseen Uzbek word forms are not automatically treated as OOV errors. Possessive, case, plural, verbal, and morphophonological patterns are considered during candidate generation.

Stage 4 generates multiple candidates from dictionaries, spelling rules, weighted edit distance, phonetic similarity, and a lexicon of non-standard/standard pairs. Stage 5 uses a character- or subword-level Transformer to rank candidates from sentence and neighboring-sentence context, with special handling for meaning-bearing apostrophes, homographs, proper names, terminology, and code-mixed units. Stage 6 applies confidence-aware safety checking: high-confidence corrections may be applied automatically, whereas ambiguous cases should return alternatives and a short explanation. Logging the original and normalized forms reduces the risk of unjustified semantic changes.

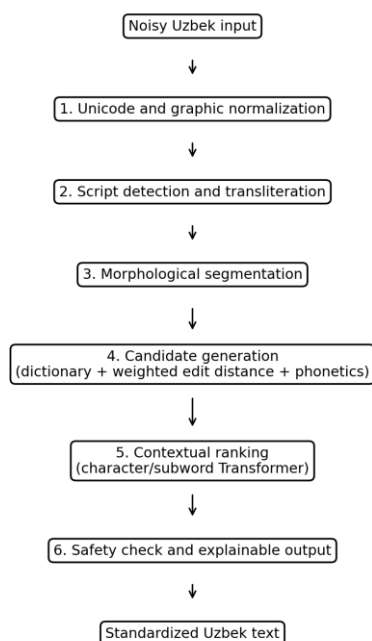

Fig. 1. Proposed multi-stage hybrid architecture for Uzbek text normalization.

Evaluation Protocol

Evaluation should go beyond overall word accuracy. Error detection should report precision, recall, and F1; correction quality should include correction accuracy and character or word error rate; sentence-level semantic preservation should be assessed through expert review. Results should be stratified by error type, script, domain, and dialect. A future corpus should contain aligned non-standard and normative text pairs from formal writing, news, social media, messenger communication, different age groups, and regional varieties, with personal information anonymized and inter-annotator agreement reported.

RECOMMENDED FUTURE EVALUATION FRAMEWORK

Evaluation dimension	Recommended evidence
Detection	Precision, recall, F1
Correction	Correction accuracy, CER, WER
Meaning preservation	Expert sentence-level assessment
Robustness	By error type, script, domain, dialect

Evaluation dimension	Recommended evidence
Corpus quality	Aligned pairs, anonymization, guidelines, inter-annotator agreement

VI.

PEN CHALLENGES AND FUTURE DIRECTIONS

Out-of-Vocabulary Forms

OOV handling remains a central challenge, particularly in social-media text. Morphological analysis, subword units, character-level representations, and contextual representations are promising because they can model previously unseen forms from internal structure and context rather than relying on a fixed word vocabulary.

Informal and User-Generated Content

UGC contains abbreviations, slang, emoji, typing errors, pronunciation-based spelling, and highly individual writing styles. Normalization must preserve the intended meaning rather than merely force every surface form toward a dictionary entry. Future models should distinguish legitimate expressive variation from errors and should use context to resolve ambiguous informal forms.

Multilingual and Mixed-Script Text

Uzbek digital communication frequently combines Latin and Cyrillic scripts and may embed Russian or English units inside Uzbek sentences. A system must distinguish transliteration from code-switching: foreign lexical material should not automatically be treated as an error. Language and script identification should precede normalization, and multilingual models should be evaluated specifically on mixed-language examples.

Data Scale and Quality

The supplied study identifies the lack of open, aligned, error-annotated Uzbek corpora as a major limitation. Future resources should represent formal and informal domains, regional variation, and different user groups while protecting personal data. Data augmentation, synthetic examples, unsupervised learning, and semi-supervised learning may partially mitigate data scarcity, but they should complement rather than replace carefully annotated evaluation data.

Linguistic Constraints

Because Uzbek is agglutinative, enumerating every possible word form in a dictionary is impractical. Normalization should model stems, affixes, morphophonological alternations, and context. Orthographic phenomena involving o‘/g‘, apostrophes, capitalization, hyphenation, and joined or separated spelling also require explicit treatment. Integrating these constraints with statistical or neural models is therefore a key direction for robust Uzbek normalization.

DISCUSSION

The literature synthesis indicates that no single normalization paradigm covers the full range of Uzbek phenomena described in the source study. Rule-based methods offer transparency and precision for stable orthographic and encoding patterns but have limited coverage for novel UGC. Statistical similarity methods provide efficient candidate generation but can fail when edit distance conflicts with morphology or semantics. Neural models can use broader context but require substantial data and may make opaque or semantically unsafe substitutions. A hybrid pipeline provides a principled way to allocate each phenomenon to the component best suited to it.

The distinction between general-domain text and UGC is also operationally important. Formal text primarily requires consistency in spelling, punctuation, terminology, and formatting, whereas UGC requires treatment of dialectal forms, pronunciation-based spellings, abbreviations, emoji, code-mixing, and incomplete constructions. A future benchmark should therefore avoid reporting only one aggregate score and should instead preserve domain labels and phenomenon categories.

The proposed framework remains a research design rather than an empirically validated model. The supplied Uzbek manuscript does not provide a new dataset split, trained checkpoint, baseline implementation, or experimental results for the six-stage architecture. Consequently, no performance

or state-of-the-art claim is made here. Its contribution is the Uzbek-specific synthesis and the definition of a testable architecture and evaluation agenda.

CONCLUSION

This study systematized text-normalization methods from the perspective of Uzbek linguistic and technical challenges. The analysis shows that stable graphic and orthographic phenomena are suitable for rule-based processing, candidate selection can benefit from statistical or neural scoring, and agglutinative forms require morphological analysis. A six-stage hybrid architecture was therefore proposed: Unicode and apostrophe unification, script detection, morphological segmentation, candidate generation, Transformer-based contextual ranking, and confidence-aware final checking.

Future work should create an open and balanced parallel Uzbek corpus, establish consistent standards for Latin-Cyrillic and Unicode variants, integrate morphological analysis with character- and subword-level models, and report evaluation by error type and domain. Such work can support reliable normalization modules for spell checking, search, machine translation, speech technologies, and educational platforms.

REFERENCES

1. Zhang, C., et al. Adaptive parser-centric text normalization. in Proceedings of the 51st Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics (Volume 1: Long Papers). 2013.
2. Mehmood, K., et al., An unsupervised lexical normalization for Roman Hindi and Urdu sentiment analysis. Information Processing & Management, 2020.
3. Baldwin, T., et al. How noisy social media text, how different social media sources? in Proceedings of the Sixth International Joint Conference on Natural Language Processing. 2013.
4. Ariffin, S.N.A.N. and S. Tiun, Rule-based text normalization for Malay social media texts. International Journal of Advanced Computer Science and Applications, 2020. 11(10).
5. Lourentzou, I., K. Manghnani, and C. Zhai. Adapting sequence to sequence models for text normalization in social media. in Proceedings of the international AAAI conference on web and social media. 2019.
6. Ruzsics, T. and T. Samardžić, Multilevel text normalization with sequence-to-sequence networks and multisource learning. arXiv preprint arXiv:1903.11340, 2019.
7. Zhang, H., et al., Neural models of text normalization for speech applications. Computational Linguistics, 2019. 45(2): p. 293-337.
8. Huang, L., S. Zhuang, and K. Wang, A Text Normalization Method for Speech Synthesis Based on Local Attention Mechanism. IEEE Access, 2020. 8: p. 36202-36209.
9. Kawamura, R., et al. Neural text normalization leveraging similarities of strings and sounds. in Proceedings of the 28th International Conference on Computational Linguistics. 2020.
10. Makarov, P. and S. Clematide. Semi-supervised contextual historical text
11. Higashiyama, S., et al. A Text Editing Approach to Joint Japanese Word Segmentation, POS Tagging, and Lexical Normalization. in Proceedings of the Seventh Workshop on Noisy User-generated Text (W-NUT 2021). 2021.
12. Satapathy, R., et al. Phonetic-based microtext normalization for twitter sentiment analysis. in 2017 IEEE international conference on data mining workshops (ICDMW). 2017. IEEE.
13. Pramanik, S. and A. Hussain, Text normalization using memory augmented neural networks. Speech Communication, 2019. 109: p. 15-23.
14. Sproat, R. and N. Jaitly, RNN approaches to text normalization: A challenge. arXiv preprint arXiv:1611.00068, 2016.
15. Yolchuyeva, S., G. Németh, and B. Gyires-Tóth, Text normalization with convolutional neural networks. International Journal of Speech Technology, 2018. 21: p. 589-600.
16. Satapathy, R., et al. Seq2seq deep learning models for microtext normalization. in 2019 international joint conference on neural networks (IJCNN). 2019. IEEE.

17. Lai, T.M., et al., A unified transformer-based framework for duplex text normalization. arXiv preprint arXiv:2108.09889, 2021.
18. Partanen, N., M. Hämmäläinen, and K. Alnajjar. Dialect text normalization to normative standard finnish. in The Fifth Workshop on Noisy User-generated Text (W-NUT 2019). 2019. The Association for Computational Linguistics.
19. Khan, J. and S. Lee, Enhancement of Text Analysis Using Context-Aware Normalization of Social Media Informal Text. Applied Sciences, 2021. 11(17): p. 8172.
20. Dai, W., et al. An End-to-end Chinese Text Normalization Model based on Rule-guided Flat-Lattice Transformer. in ICASSP 2022-2022 IEEE International Conference on Acoustics, Speech and Signal Processing (ICASSP). 2022. IEEE.
21. Kitchenham, B., et al., Systematic literature reviews in software engineering—a systematic literature review. Information and software technology, 2009. 51(1): p. 715.
22. Schulz, S., et al., Multimodal text normalization of dutch user-generated content. ACM Transactions on Intelligent Systems and Technology (TIST), 2016. 7(4): p. 1-22
23. Tuan, D.A., P.T. Lam, and P.D. Hung. A study of text normalization in Vietnamese for text-to-speech system. in Proceedings of Oriental COCODA Conference, Macau, China. 2012.
24. Zhang, J., et al. A hybrid text normalization system using multi-head self-attention for mandarin. in ICASSP 2020 IEEE international conference on acoustics, speech and signal processing (ICASSP). 2020. IEEE.
25. Alnajran, N., et al. A heuristic based pre-processing methodology for short text similarity measures in microblogs. in 2018 IEEE 20th International Conference on High Performance Computing and Communications; IEEE 16th International Conference on Smart City; IEEE 4th International Conference on Data Science and Systems (HPCC/SmartCity/DSS). 2018. IEEE.
26. Dang, H.-T. and X.-H. Phan. Non-Standard Vietnamese Word Detection and Normalization for Text-to-Speech. in 2022 14th International Conference on Knowledge and Systems Engineering (KSE). 2022. IEEE.
27. Sproat, R., et al., Normalization of non-standard words. Computer speech & language, 2001. 15(3): p. 287-333.
28. Bakhturina, E., Y. Zhang, and B. Ginsburg, Shallow Fusion of Weighted Finite-State Transducer and Language Model for Text Normalization. arXiv preprint arXiv:2203.15917, 2022.
29. Sridhar, V.K.R. Unsupervised text normalization using distributed representations of words and phrases. in Proceedings of the 1st Workshop on Vector Space Modeling for Natural Language Processing. 2015.
30. Awadalla, H.H. and A. Menezes. Social text normalization using contextual graph random walks. in Proceedings of the 51st Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics (Volume 1: Long Papers). 2013.
31. Deshpande, A.K. and P.R. Devale, Natural language query processing using probabilistic context free grammar. International Journal of Advances in Engineering & Technology, 2012. 3(2): p. 568.

YENGIL ATLETIKA MAXSUS MASHQLARI ORQALI O'QUVCHILARNING JISMONIY TAYYORGARLIGINI OSHIRISHNING ILMIY-PEDAGOGIK ASOSLARI

Bahodirova Feruza Bahodirovna¹

¹Nizomiy nomidagi O'zbekiston Milliy pedagogika universiteti, Toshkent, O'zbekiston
e-mail: feruzabahodirovna87@gmail.com

***Annotatsiya.** Maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablari o'quvchilarining jismoniy tayyorgarligini oshirishda yengil atletika maxsus mashqlaridan foydalanishning ilmiy-pedagogik*

asoslari tahlil qilinadi. Yengil atletika mashqlarining tezkorlik, kuch, chidamlilik, chaqqonlik va egiluvchanlik kabi asosiy jismoniy sifatlarni kompleks rivojlantirishdagi imkoniyatlari yoritilgan. Tadqiqot nazariy-tahliliy yondashuv, ilmiy-metodik adabiyotlarni o'rganish, pedagogik kuzatuv va mashqlar mazmunini tizimlashtirish asosida olib borildi. Mashqlarni yosh xususiyatlari, jismoniy tayyorgarlik darajasi va harakat faoliyatining maqsadiga muvofiq tanlash, yuklamani bosqichma-bosqich oshirish hamda texnik bajarilishni nazorat qilish samarali metodik shartlar sifatida asoslandi. Maqolada yengil atletika maxsus mashqlarini dars jarayoniga integratsiya qilish uchun amaliy model va tavsiyalar taklif etiladi. Ushbu yondashuv o'quvchilarning harakat faolligini oshirish, jismoniy tayyorgarligini mustahkamlash va sog'lom turmush tarziga ijobiy munosabatini shakllantirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: yengil atletika, maxsus mashqlar, jismoniy tayyorgarlik, o'quvchilar, jismoniy sifatlar, tezkorlik, kuch, chidamlilik, pedagogik yondashuv

Abstract. The article analyzes the scientific and pedagogical foundations of using special athletics exercises to improve the physical fitness of students in general education schools. It examines the potential of athletics exercises for the integrated development of speed, strength, endurance, agility, and flexibility. The study is based on a theoretical-analytical approach, review of scientific and methodological literature, pedagogical observation, and systematization of exercise content. The paper substantiates key methodological conditions for effectiveness, including age-appropriate exercise selection, consideration of students' fitness levels, gradual progression of training load, and continuous control of movement technique. A practical model and recommendations for integrating special athletics exercises into physical education lessons are proposed. The approach can increase students' motor activity, strengthen their physical fitness, and contribute to a positive attitude toward a healthy lifestyle.

Keywords: athletics, special exercises, physical fitness, students, physical qualities, speed, strength, endurance, pedagogical approach

Аннотация. В статье анализируются научно-педагогические основы использования специальных упражнений по лёгкой атлетике для повышения физической подготовленности учащихся общеобразовательных школ. Раскрываются возможности легкоатлетических упражнений в комплексном развитии быстроты, силы, выносливости, ловкости и гибкости. Исследование выполнено на основе теоретико-аналитического подхода, изучения научно-методической литературы, педагогического наблюдения и систематизации содержания упражнений. Обоснованы такие методические условия эффективности, как соответствие упражнений возрастным особенностям и уровню подготовленности учащихся, постепенное повышение нагрузки и контроль правильности техники. Предложены практическая модель и рекомендации по интеграции специальных легкоатлетических упражнений в учебный процесс. Представленный подход способствует повышению двигательной активности школьников, укреплению их физической подготовленности и формированию положительного отношения к здоровому образу жизни.

Ключевые слова: лёгкая атлетика, специальные упражнения, физическая подготовленность, учащиеся, физические качества, быстрота, сила, выносливость, педагогический подход

KIRISH

Bugungi kunda ta'lim jarayonida o'quvchilarning jismoniy rivojlanishi va harakat faolligini ta'minlash maktab jismoniy tarbiya fanining muhim vazifalaridan biridir. Raqamli texnologiyalardan foydalanishning kengayishi, o'quv faoliyatining ko'proq o'tirib bajarilishi va kundalik harakatning kamayishi o'quvchilarning jismoniy sifatlarini muntazam rivojlantirish zaruratini kuchaytirmoqda. Shu sababli jismoniy tarbiya darslarida mazmuni aniq, bajarilishi nisbatan sodda va turli jismoniy sifatlarni rivojlantirishga yo'naltirilgan mashqlar tizimidan foydalanish dolzarbdir.

Yengil atletika yurish, yugurish, sakrash va uloqtirish kabi tabiiy harakatlarga asoslanganligi sababli maktab jismoniy tarbiyasida katta metodik imkoniyatga ega. Maxsus mashqlar asosiy harakat ko'nikmalarini takomillashtirish bilan birga, o'quvchining tezkorlik-kuch, umumiy va maxsus chidamlilik, chaqqonlik hamda koordinatsion qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi [1; 2].

Bunda mashqlarni shunchaki ko'paytirish emas, balki ularni maqsadli, bosqichma-bosqich va pedagogik nazorat ostida qo'llash muhim.

Tadqiqotning maqsadi — yengil atletika maxsus mashqlari orqali o'quvchilarning jismoniy tayyorgarligini oshirishning ilmiy-pedagogik shartlarini aniqlash va ularni jismoniy tarbiya darslariga tatbiq etish bo'yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqish. Maqolada nazariy manbalarni tahlil qilish, mashqlarni jismoniy sifatlar bo'yicha tasniflash va ularni dars tuzilmasiga moslashtirish vazifalari hal etiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA NAZARIY ASOSLAR

Ilmiy-metodik manbalar yengil atletika mashqlarining maktab yoshidagi bolalar jismoniy tayyorgarligiga ijobiy ta'sirini ko'rsatadi. Athletics mashqlari tezkorlik, chaqqonlik va umumiy jismoniy tayyorgarlikni rivojlantirish uchun samarali vosita sifatida qaraladi [1]. O'quvchilarga yengil atletika elementlarini o'rgatishda mashqni to'g'ri tanlash, texnikani bosqichma-bosqich shakllantirish va yoshga mos yuklama berish metodik jihatdan muhim hisoblanadi [2].

Maxsus mashqlar tushunchasi muayyan harakat faoliyatining texnik va jismoniy talablarini modellashtiruvchi mashqlar majmuini anglatadi. Masalan, qisqa masofaga yugurish uchun start holatini takrorlash, yuqori tezlikda tizzani ko'tarib yugurish, sakrashlar va tezkorlikni rivojlantiruvchi estafetalar qo'llanishi mumkin. Uzunlikka sakrashda esa deysinish va parvoz bosqichlarini alohida mashqlar orqali tayyorlash maqsadga muvofiq [3].

Zamonaviy tadqiqotlarda maktabdagi muntazam jismoniy faollikning umumiy jismoniy tayyorgarlikka ijobiy ta'siri qayd etilgan [4]. Biroq mashqlar samaradorligi ularning mazmunidan tashqari, yuklamaning hajmi va intensivligi, dam olish oralig'i, mashqning texnik murakkabligi va o'quvchining individual xususiyatlariga ham bog'liq. Shuning uchun pedagog mashqlarni differensial yondashuv asosida tanlashi kerak [5; 6].

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA TASHKIL ETILISHI

Tadqiqot nazariy-tahliliy va metodik yo'nalishda olib borildi. Unda ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, taqqoslash, pedagogik kuzatuv, mashqlarni tizimlashtirish va metodik modellashtirish usullaridan foydalanildi. Asosiy e'tibor yengil atletika maxsus mashqlarining o'quvchilarning jismoniy sifatlariga mosligini aniqlashga qaratildi.

Mashqlarni tanlashda to'rtta asosiy mezon belgilandi: birinchidan, mashqning o'quvchi yoshiga mosligi; ikkinchidan, bajarilish xavfsizligi va texnik jihatdan tushunarililigi; uchinchidan, muayyan jismoniy sifatni rivojlantirishga yo'naltirilganligi; to'rtinchidan, mashqni darsning tayyorgarlik, asosiy yoki yakuniy qismiga mos joylashtirish imkoniyati. Bunday mezonlar mashg'ulot mazmunini tartibli tashkil etishga yordam beradi.

Metodik model uch bosqichdan iborat: tayyorlov bosqichida umumiy rivojlantiruvchi va koordinatsion mashqlar; asosiy bosqichda tezkorlik-kuch, yugurish, sakrash va uloqtirishga oid maxsus mashqlar; yakuniy bosqichda esa tiklanish va egiluvchanlik mashqlari bajariladi. Yuklama o'quvchilarning tayyorgarlik darajasiga qarab asta-sekin oshiriladi. Mashq texnikasida xatolar aniqlansa, intensivlikni oshirishdan oldin harakatning to'g'ri modeli qayta mustahkamlanadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Nazariy tahlil asosida yengil atletika maxsus mashqlarini jismoniy sifatlar bilan bog'lovchi amaliy tizim shakllantirildi. Quyidagi jadval mashqlar mazmunini pedagogik maqsad bilan uyg'unlashtirishning namunaviy variantini ko'rsatadi.

Jadval 1. Yengil atletika maxsus mashqlarining jismoniy sifatlar bilan bog'liqligi

Maxsus mashq namunasi	Asosiy rivojlantiriladigan sifat
Qisqa tezlanishlar	Tezkorlik
Sakrashlar va past to'siqlar	Tezkor-kuch
O'rtacha intensivlikdagi yugurish	Chidamlilik
Yo'nalishni o'zgartirish mashqlari	Chaqqonlik va koordinatsiya
Cho'zilish va harakatchanlik	Egiluvchanlik

AMALIY MUHOKAMA

Tezkorlikni rivojlantirishda 20–30 metrqa qisqa yugurishlar, yuqori tizzani ko‘tarib yugurish, signal bo‘yicha tezlanish va qisqa estafetalar samarali vosita bo‘la oladi. Bunday mashqlarda masofa qisqa bo‘lib, harakat sifati va tezligi ustuvor bo‘lishi kerak. O‘quvchini ortiqcha charchatish tezlik texnikasining buzilishiga olib kelishi mumkin.

Kuch va tezkor-kuch qobiliyatlarini rivojlantirish uchun joyidan yuqoriga sakrash, bir oyoqda va ikki oyoqda sakrash, turli balandlikdagi yengil to‘siqlardan oshib o‘tish hamda uloqtirish elementlaridan foydalanish mumkin. Mashqlarni tanlashda tayanch-harakat apparatiga tushadigan yuklama hisobga olinadi. Uzoq davom etuvchi, nazoratsiz sakrash seriyalaridan ko‘ra, sifatli va qisqa seriyalar pedagogik jihatdan maqsadga muvofiqroqdir [3; 6].

Chidamlilikni rivojlantirishda o‘rtacha intensivlikdagi yugurish, yugurish-yurish almashinuvi va estafeta mashqlari qo‘llanadi. Chidamlilik mashqlarida yuklama davomiyligi asta-sekin oshirilishi, o‘quvchining holati va tiklanishiga e‘tibor berilishi lozim. Chaqqonlik va koordinatsiya uchun yo‘nalishni tez o‘zgartirish, belgilangan nuqtalar orasida yugurish, to‘siqlardan o‘tish va ritmni almashtirish kabi topshiriqlar foydalidir.

Pedagogik nuqtai nazardan maxsus mashqlarni o‘yin va musobaqa elementlari bilan uyg‘unlashtirish o‘quvchilarning motivatsiyasini kuchaytirishi mumkin. Shu bilan birga, raqobat mashqning asosiy maqsadini — to‘g‘ri texnika va jismoniy sifatni rivojlantirishni — chetga surmasligi kerak. O‘qituvchi natijani faqat tezlik yoki masofa bilan emas, harakatning sifati, intizom va individual o‘rish bilan ham baholashi maqsadga muvofiq.

XULOSA VA AMALIY TAVSIYALAR

Yengil atletika maxsus mashqlari o‘quvchilarning jismoniy tayyorgarligini kompleks rivojlantirish uchun ilmiy va pedagogik jihatdan asoslangan vositalardan biridir. Ularning afzalligi tabiiy harakatlarga yaqinligi, mashqlarni turli yosh va tayyorgarlik darajasiga moslashtirish mumkinligi hamda jismoniy sifatlarni bir tizimda rivojlantirish imkoniyati bilan belgilanadi.

Tadqiqot tahlili shuni ko‘rsatadiki, samarali natija uchun mashqlarni maqsadli tanlash, yuklamani bosqichma-bosqich oshirish, texnikani muntazam nazorat qilish va individual farqlarni hisobga olish zarur. Amaliyotda har bir darsda kamida bir necha maxsus yengil atletika mashqini maqsadli blok sifatida qo‘llash, ularni o‘yin va estafeta shakllari bilan boyitish hamda o‘quvchilarning individual rivojlanishini muntazam kuzatib borish tavsiya etiladi.

Kelgusidagi empirik tadqiqotlarda ushbu metodik modelni turli yosh guruhlarida tajriba-sinovdan o‘tkazish, jismoniy sifatlarning dinamikasini standart testlar yordamida baholash va yuklama parametrlarining optimal nisbatlarini aniqlash maqsadga muvofiqdir.

REFERENCES

1. Perdana, A.A.O., & Lumintuarso, R. Effects of the Athletics Exercise Methods and Agility on the Improvement of Elementary Students' Physical Fitness.
2. Muxamedov, A.M. (2023). Methodological Features of Teaching High School Students to Practice Athletics. *International Journal of Pedagogics*, 03(05), 71–76.
3. Mustafa, H., & Juad, Z. (2019). Effect of Special Exercises Using Proposed Aids on Learning Long Jump Take-off and Flight in National Center for Gifted in Athletics Aged 13–14 Years. *Journal of Physical Education*, 31(3), 117–123. DOI: 10.37359/JOPE.V31(3)2019.866.
4. A 16-week school-based intervention improves physical fitness in Slovenian children: randomized controlled trial. *Frontiers in Physiology*, 2024.
5. Effective Methods of Increasing the Physical Fitness of 13–14-Year-Old Athletes. *International Journal of Pedagogics*, 2024, 04(12), 273–278.
6. Experimental Study on the Development of Strength through Athletics-Specific Methods in Primary School Students. *The Annals of the “Ștefan cel Mare” University*, 2025, XVIII(2), 221–232. DOI: 10.4316/SAM.2025.0224.
7. Rakhmatova, D.N. (2025). Pedagogical Fundamentals of the Process of Developing Special Physical Skills of Athletes in Athletics. *Research Focus International Scientific Journal*. DOI: 10.5281/zenodo.15701074.
8. Jismoniy tarbiya va sport ilmiy tadqiqotlari instituti. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining jismoniy tayyorgarligini yengil atletika orqali rivojlantirishga oid dissertatsiya avtoreferati.

VIRTUAL IJTIMOIIY MUHIT TA'SIRIDA TALABA-YOSHLARDA PSIXOLOGIK ZO'RIQISHNING NAMOYON BO'LISHI

Mustafayeva Dilnoza Qayum qizi
Qarshi davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Mazkur tezisdagi virtual ijtimoiy muhit ta'sirida talaba-yoshlarda psixologik zo'riqishning yuzaga kelishi va namoyon bo'lish xususiyatlari nazariy jihatdan tahlil qilingan. Virtual ijtimoiy muhitning ta'lim olish, muloqot qilish va axborot almashishdagi imkoniyatlari bilan birga, axborot ortiqchaligi, doimiy onlayn mavjudlik talabi, internet-multitasking, ijtimoiy taqqoslash, muhim voqealarni o'tkazib yuborishdan qo'riqish hamda uyqu tartibining buzilishi kabi psixologik xavflari yoritilgan. Psixologik zo'riqishning kognitiv, hissiy, xulqiy, fiziologik va ijtimoiy ko'rinishlari tavsiflangan.

Kalit so'zlar: talaba-yoshlar, virtual ijtimoiy muhit, psixologik zo'riqish, raqamli stress, texnostress, ijtimoiy tarmoqlar, axborot ortiqchaligi, internet-multitasking, ijtimoiy taqqoslash, raqamli gigiyena.

Аннотация. В тезисе представлен теоретический анализ особенностей возникновения и проявления психологического напряжения у студенческой молодёжи под влиянием виртуальной социальной среды. Наряду с возможностями цифровой среды в обучении, общении и обмене информацией рассмотрены такие психологические риски, как информационная перегрузка, требование постоянной доступности, интернет-многозадачность, социальное сравнение, страх пропустить значимое событие и нарушение режима сна. Описаны когнитивные, эмоциональные, поведенческие, физиологические и социальные проявления цифрового стресса.

Ключевые слова: студенческая молодёжь, виртуальная социальная среда, психологическое напряжение, цифровой стресс, техностресс, социальные сети, информационная перегрузка, интернет-многозадачность, социальное сравнение, цифровая гигиена.

Abstract. This thesis presents a theoretical analysis of the emergence and manifestation of psychological strain among university students under the influence of the virtual social environment. Along with the educational, communicative and informational opportunities provided by digital technologies, the paper examines psychological risks such as information overload, demands for constant online availability, internet multitasking, social comparison, fear of missing out and sleep disruption. Cognitive, emotional, behavioural, physiological and social manifestations of digital stress are described.

Keywords: university students, virtual social environment, psychological strain, digital stress, technostress, social networks, information overload, internet multitasking, social comparison, digital hygiene.

KIRISH

Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi talaba-yoshlarning ta'lim olishi, muloqot qilishi, axborot izlashi va bo'sh vaqtini tashkil etish shakllarini sezilarli darajada o'zgartirdi. Internet, messenjerlar, ijtimoiy tarmoqlar, masofaviy ta'lim platformalari va mobil ilovalar yoshlarning kundalik hayotining ajralmas qismiga aylandi. Virtual muhit talabalarga qisqa vaqt ichida zarur ma'lumotni topish, elektron ta'lim resurslaridan foydalanish, masofadan hamkorlik qilish va ijtimoiy aloqalarni saqlash imkonini beradi. Shu bilan birga, raqamli vositalardan nazoratsiz yoki haddan tashqari foydalanish axborot ortiqchaligi, diqqatning tez-tez bo'linishi, doimiy onlayn mavjud bo'lish talabi, ijtimoiy taqqoslash, uyqu tartibining buzilishi va psixologik charchoq kabi muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Talaba bir vaqtning o'zida o'quv platformasi, elektron pochta, turli messenjer guruhlar va ijtimoiy tarmoqlardan kelayotgan ma'lumotlarni kuzatishga harakat qiladi. Natijada axborotni qayta ishlash va o'z xatti-harakatlarini boshqarish uchun sarflanadigan psixologik resurslar ortib boradi.

Virtual ijtimoiy muhit real ijtimoiy munosabatlarning raqamli texnologiyalar vositasida amalga oshiriladigan shaklini ifodalaydi. Ushbu muhitda shaxs axborot oluvchi bo'lish bilan birga, axborot tarqatuvchi, muloqot ishtirokchisi va o'zining virtual obrazini shakllantiruvchi subyekt sifatida ham qatnashadi. Virtual muhitning doimiyligi, tezkorligi va chegaralari aniq belgilanmaganligi talabada o'qish, dam olish va shaxsiy hayot o'rtasidagi muvozanatning buzilishiga sabab bo'lishi mumkin. Psixologik zo'riqish shaxsning ichki imkoniyatlari bilan unga qo'yilayotgan talablar o'rtasida nomuvofiqlik yuzaga kelganda namoyon bo'ladigan ruhiy holatdir. U qisqa muddat davom etganda faoliyatni safarbar qilishi mumkin. Biroq zo'riqish muntazam va kuchli tus olsa, diqqat, xotira, hissiy barqarorlik, uyqu, o'quv motivatsiyasi va ijtimoiy munosabatlarga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Virtual muhitning mavjudligi o'z-o'zidan psixologik zo'riqishni keltirib chiqarmaydi. Uning ta'siri raqamli vositalardan foydalanish maqsadi va davomiyligi, talabaning individual xususiyatlari, o'zini o'zi boshqarish ko'nikmalari, ijtimoiy qo'llab-quvvatlanishi hamda virtual vaziyatni qanday baholashiga bog'liq. Shu sababli muammoni faqat internetdan foydalanish vaqtiga bog'lab tushuntirish yetarli emas.

Virtual ijtimoiy muhit va psixologik zo'riqish tushunchalari

Virtual ijtimoiy muhit internet va raqamli texnologiyalar orqali yuzaga keladigan o'zaro munosabatlar, axborot almashinuvi, ta'limiy faoliyat, ijtimoiy o'zini namoyon qilish va guruh ta'sirlar majmuasini qamrab oladi. Bu muhitning asosiy xususiyatlari tezkorlik, uzluksizlik, geografik chegaralarning nisbiyligi, axborotning ko'pligi va foydalanuvchilar o'rtasidagi o'zaro ta'sirning yuqoriligidir. Virtual muhit talaba uchun faqat texnik vosita emas, balki o'ziga xos ijtimoiy makon hisoblanadi. Talaba unda o'z fikrini ifodalaydi, tengdoshlari bilan muloqot qiladi, guruh me'yorlarni o'zlashtiradi, o'zini boshqalar bilan taqqoslaydi va atrofdagilarning bahosini kutadi. Shuning uchun raqamli muhitdagi voqea va munosabatlar talabaning real hissiy holatiga bevosita ta'sir ko'rsatishi mumkin. Psixologik zo'riqish tashqi talablarning mavjudligidan ko'ra, shaxsning ushbu talablarni qanday idrok etishi va baholashi bilan bog'liq. R.S. Lazarus va S. Folkman tomonidan ishlab chiqilgan stressning tranzaksion modeliga ko'ra, shaxs vaziyatni o'z farovonligi uchun xavfli yoki imkoniyatlaridan ortiq deb baholaganda stress reaksiyasi yuzaga keladi [1]. Bir xil miqdordagi raqamli xabar yoki topshiriq bir talabada oddiy ish yuklamasi, boshqa talabada esa boshqarib bo'lmaydigan bosim sifatida qabul qilinishi mumkin.

“Raqamli stress” va “texnostress” tushunchalari texnologiyalar bilan o'zaro munosabat jarayonida yuzaga keladigan psixologik zo'riqishni ifodalash uchun qo'llanadi. R. Ayyagari, V. Grover va R. Purvis raqamli texnologiyalarning murakkabligi, axborotning haddan tashqari ko'pligi, foydalanishdagi noaniqlik hamda shaxsiy hayotga kirib kelishini texnostressni yuzaga keltiruvchi muhim omillar sifatida ko'rsatadi [2]. Talabalardagi raqamli stress ta'limiy va ijtimoiy talablarning bir vaqtning o'zida virtual muhitga ko'chishi bilan murakkablashadi. Talaba bir qurilmaning o'zida dars materialini o'qishi, topshiriq bajarishi, pedagog bilan yozishishi, guruhdoshlaridan xabar olishi va ko'ngilochar kontentni kuzatishi mumkin. Faoliyat turlarining bunday birlashishi o'qish va dam olish o'rtasidagi psixologik chegarani zaiflashtiradi.

Psixologik zo'riqishni yuzaga keltiruvchi asosiy omillar

Axborot ortiqchaligi virtual muhitdagi psixologik zo'riqishning asosiy manbalaridan biridir. Talaba qisqa vaqt ichida ko'p miqdordagi matn, audio, video, reklama va xabarlarni qabul qiladi. Ushbu axborotlarning barchasi bir xil ahamiyatga ega bo'lmasa-da, ularni ko'rib chiqish, baholash va saralash uchun kognitiv resurs sarflanadi. Natijada muhim ma'lumotni ajratish qiyinlashib, qaror qabul qilish jarayoni sekinlashadi. Kommunikativ yuklama turli guruhlar, kanallar va shaxsiy yozishmalardan doimiy ravishda kelayotgan xabarlar bilan bog'liq. Talaba xabarga tez javob bermasa, muhim ma'lumotni o'tkazib yuborish yoki guruhdan chetda qolishidan xavotirlanishi mumkin. Doimiy ravishda mavjud bo'lish talabi ruhiy dam olish imkoniyatini kamaytiradi. L. Reinecke va hammualliflar raqamli kommunikatsiya yuklamasi hamda internet-multitasking idrok etiladigan stress va psixologik salomatlikdagi qiyinchiliklar bilan bog'liqligini ko'rsatgan [3].

Internet-multitasking bir vaqtning o'zida bir necha raqamli vazifani bajarishga urinishni anglatadi. Masalan, talaba ma'ruza tinglash jarayonida messenjerlarga javob berishi, ijtimoiy

tarmoqni kuzatishi va boshqa sahifalarni ko'rishi mumkin. Tashqi tomondan bir nechta ish bir vaqtda bajarilayotgandek tuyulsa-da, diqqat aslida vazifalar o'rtasida tez-tez almashinadi. Bu esa diqqat barqarorligini susaytiradi, vazifani bajarish vaqtini uzaytiradi va xatolar ehtimolini oshiradi.

Bildirishnomalar diqqatni bo'luvchi omil sifatida alohida ahamiyatga ega. Telefon ovozi, ekranda paydo bo'ladigan belgi yoki yangi xabar haqidagi ogohlantirish talabaning diqqatini asosiy vazifadan chalg'itadi. Talaba xabarni ochmasa ham, uning mazmuni haqidagi qiziqish yoki xavotir ishchi xotirada saqlanib, o'quv faoliyatiga to'liq diqqat qaratishni qiyinlashtiradi. Ijtimoiy taqqoslash ijtimoiy tarmoqlardagi zo'riqishning muhim psixologik mexanizmidir. Foydalanuvchilar odatda o'z hayotining muvaffaqiyatli, jozibali va ijobiy tomonlarini namoyish etadi. Talaba boshqalarning saralangan ijobiy obrazlarini o'zining kundalik hayoti bilan solishtirib, o'zini yetarlicha muvaffaqiyatli emas deb his qilishi mumkin. Bunday taqqoslash o'zini o'zi baholashning pasayishi, hasad, norozilik yoki tushkun kayfiyat bilan kechishi ehtimoli mavjud.

E. Kross va hammualliflar tomonidan yoshlar ishtirokida o'tkazilgan tadqiqotda ijtimoiy tarmoqdan foydalanish bilan subyektiv farovonlikdagi pasayish o'rtasidagi bog'liqlik qayd etilgan [6]. Biroq ushbu natijani barcha foydalanuvchilarga bir xil tarzda tatbiq etish mumkin emas. Virtual muloqotning ta'siri undan faol yoki passiv foydalanish, muloqot mazmuni, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va foydalanuvchining individual xususiyatlariga bog'liq. Muhim voqea yoki axborotni o'tkazib yuborishdan qo'rqish talabaning telefon va ijtimoiy tarmoqlarni doimiy tekshirishiga olib kelishi mumkin. Talaba yangi xabar, tadbir yoki guruhdagi muhokamadan bexabar qolishni ijtimoiy yo'qotish sifatida qabul qiladi. Natijada diqqat raqamli makonni nazorat qilishga yo'naltirilib, real faoliyat va dam olish sifati pasayadi. A. Dhir va hammualliflar kompulsiv ijtimoiy tarmoqdan foydalanish hamda muhim voqealarni o'tkazib yuborishdan qo'rqish ijtimoiy tarmoqdan charchash, xavotir va depressiv belgilar bilan bog'liq bo'lishi mumkinligini ko'rsatgan [5]. Bu holatda foydalanuvchi ijtimoiy tarmoqdan qoniqish uchun emas, ichki bezovtalikni vaqtincha kamaytirish maqsadida foydalanishi mumkin.

Uyqudan oldin smartfon va ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish uyquga ketish vaqtining kechikishiga olib keladi. Xabarni kutish, videolarni ketma-ket tomosha qilish yoki tarmoqdagi munozarani kuzatish talabaning belgilangan vaqtda dam olishiga xalaqit beradi. S. Thomée, A. Härenstam va M. Hagberg yoshlar orasida mobil telefondan intensiv foydalanishning stress, uyqu buzilishlari va depressiv belgilar bilan bog'liqligini qayd etgan [4].

Kiberbulling, salbiy izohlar va virtual nizolar ham psixologik zo'riqish manbai hisoblanadi. Virtual muhitda yozilgan salbiy fikr qisqa vaqt ichida ko'pchilikka tarqalishi va uzoq vaqt saqlanib qolishi mumkin. Bu holat jabrlanuvchida uyat, qo'rquv, yolg'izlik, o'ziga ishonchsizlik va ijtimoiy chekinishni yuzaga keltirishi ehtimoli mavjud.

Ta'limiy platformalar bilan bog'liq texnik muammolar, topshiriqlarning turli tizimlarga joylashtirilishi, murakkab interfeys, internet tezligining pastligi va raqamli kompetensiyalarning yetishmasligi ham talabada zo'riqish paydo qiladi. Bunda talaba o'quv vazifasining mazmunidan tashqari, texnik jarayonni boshqarish uchun ham qo'shimcha psixologik resurs sarflaydi.

Psixologik zo'riqishning oldini olish yo'llari

Talabalaridagi raqamli zo'riqishning oldini olish raqamli vositalardan butunlay voz kechishni emas, ulardan ongli va maqsadli foydalanishni talab qiladi. Birinchi navbatda, talaba o'zining raqamli xulqini kuzatishi lozim. Qaysi ilovaga qancha vaqt sarflanishi, telefon qaysi vaziyatlarda takroran tekshirilishi va qanday kontentdan so'ng kayfiyat o'zgarishi qayd etilishi mumkin. Raqamli kundalik yuritish o'z xulqini anglashga yordam beradi. Unda internetdan foydalanish maqsadi, davomiyligi, foydalanishdan oldingi va keyingi hissiy holat hamda bajarilmay qolgan vazifalar qayd etiladi. Ushbu ma'lumotlar asosida talaba o'zida zo'riqish hosil qilayotgan raqamli odatlarni aniqlashi mumkin.

Vaqt chegaralarini belgilash muhim profilaktik usuldir. Talaba ijtimoiy tarmoqlar va messengerlarni tekshirish uchun alohida vaqt ajratishi, o'quv faoliyatida esa keraksiz bildirishnomalarni o'chirib qo'yishi mumkin. Muayyan vazifani bajarish vaqtida bitta faoliyatga diqqat qaratish internet-multitaskingni kamaytiradi. "Raqamli tanaffus" usulida kun davomida qurilmalarsiz qisqa vaqt oralig'i belgilanadi. Ovqatlanish, sayr, jismoniy mashq va yaqin insonlar bilan muloqot paytida telefondan foydalanmaslik psixologik tiklanishga yordam beradi. Bunda qat'iy

va bajarib bo'lmaydigan taqiq qo'yishdan ko'ra, barqaror odatlarni bosqichma-bosqich shakllantirish samaraliroqdir. Uyqu gigiyenasiga rioya qilish alohida ahamiyatga ega. Uyqudan oldin emotsional jihatdan kuchli kontent, uzoq yozishmalar va o'quv topshiriqlaridan foydalanishni cheklash tavsiya etiladi. Telefonni yotoqdan uzoqroq joyga qo'yish, tungi bildirishnomalarni o'chirish va barqaror uyqu vaqtini belgilash uyqu sifatini yaxshilashga yordam beradi.

Axborotni tanqidiy saralash ko'nikmasi talabani ortiqcha va ishonchsiz ma'lumotdan himoya qiladi. Talaba axborot manbasining ishonchliligini tekshirishi, o'z maqsadiga aloqador bo'lmagan kanallarni cheklashi va bir xil mazmundagi ko'p sahifalarni kuzatmasligi mumkin. Bu axborot olish hajmini emas, uning sifatini ustuvor qo'yishni anglatadi.

Ijtimoiy taqqoslashni kamaytirish uchun talaba ijtimoiy tarmoqdagi obrazlar odamlar hayotining to'liq emas, balki tanlab namoyish etilgan qismi ekanini tushunishi zarur. O'z hayotini boshqalarning ideal ko'rinadigan obrazlari bilan taqqoslash o'rniga shaxsiy rivojlanish, real maqsad va erishilgan natijalarga e'tibor qaratish foydalidir. Hissiy regulatsiya mashqlari psixologik zo'riqishni kamaytiradi. Sekin va chuqur nafas olish, mushaklarni bo'shashtirish, diqqatni hozirgi vaziyatga yo'naltirish, hissiy holatni nomlash va salbiy fikrlarni qayta baholash usullaridan foydalanish mumkin. Ushbu mashqlar virtual nizodan keyin darhol javob qaytarish o'rniga vaziyatni xotirjam baholash imkonini beradi.

Konstruktiv koping strategiyalariga muammoni tahlil qilish, vazifalarni ustuvorlik bo'yicha ajratish, amaliy reja tuzish, yordam so'rash va dam olish kiradi. Muammodan qochish, cheksiz internet ko'rish yoki hissiy holatni vaqtincha unutishga urinish qisqa muddatli yengillik bersa-da, muammoning sababini bartaraf etmaydi.

Oliy ta'lim muassasasida raqamli gigiyena bo'yicha psixologik-ma'rifiy mashg'ulotlar tashkil etilishi maqsadga muvofiq. Mashg'ulotlarda texnostress belgilari, internet-multitaskingning xususiyatlari, vaqtni boshqarish, kiberbullingdan himoyalash va psixologik yordam olish tartibi tushuntirilishi mumkin.

Pedagoglar raqamli topshiriqlarning hajmi va muddatini muvofiqlashtirishi, barcha topshiriqlarni imkon qadar yagona va tushunarli platformada joylashtirishi zarur. Talabadan sutkaning barcha vaqtida onlayn bo'lishni kutish psixologik bosimni kuchaytiradi. Ta'limiy yozishmalar uchun maqbul vaqt va javob berish muddati aniq belgilanishi lozim.

Universitet psixologi bilan individual va guruhli maslahatlar talabalarning raqamli zo'riqishni anglashiga yordam beradi. Zo'riqish uyquning uzoq muddat buzilishi, kuchli xavotir, tushkunlik, o'quv faoliyatidan chekinish yoki o'ziga zarar yetkazish fikrlari bilan birga kuzatilsa, malakali mutaxassis yordami talab etiladi.

Psixologik diagnostika yo'nalishlari

Talabalaridagi virtual zo'riqishni o'rganishda faqat internetdan foydalanish vaqtini aniqlash yetarli emas. Diagnostika raqamli faoliyatning maqsadi, mazmuni va psixologik oqibatlarini ham qamrab olishi kerak. Ayrim talabalar o'qish yoki kasbiy rivojlanish uchun qurilmadan uzoq vaqt foydalanishi, ammo kuchli zo'riqishni boshdan kechirmasligi mumkin. Boshqa talaba esa nisbatan qisqa vaqt ichida salbiy ijtimoiy taqqoslash yoki virtual nizo tufayli kuchli bezovtalik his qiladi.

Kompleks diagnostikada psixologik stress, xavotir, uyqu sifati, ijtimoiy tarmoqdan kompulsiv foydalanish, axborot yuklamasi, o'zini o'zi boshqarish va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash ko'rsatkichlari o'rganilishi maqsadga muvofiq. Anketa va psixologik testlar bilan birga suhbat, kuzatuv, raqamli kundalik hamda talabaning o'z faoliyatini refleksiv baholashidan foydalanish mumkin.

Diagnostika natijasi talabaga salbiy yorliq qo'yish uchun emas, balki psixologik yordam yo'nalishini aniqlash uchun xizmat qilishi kerak. Natijalar asosida ayrim talabalarga vaqtni boshqarish va raqamli gigiyena, boshqalariga xavotirni kamaytirish, o'zini baholash yoki muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish bo'yicha tavsiyalar berilishi mumkin.

XULOSA

Virtual ijtimoiy muhit talaba-yoshlarning ta'lim olishi, axborot almashishi va ijtimoiy aloqalarni rivojlantirishi uchun katta imkoniyat yaratadi. Shu bilan birga, undan nazoratsiz va maqsadsiz foydalanish axborot ortiqchaligi, kommunikativ yuklama, internet-multitasking, ijtimoiy taqqoslash, doimiy mavjudlik talabi va uyqu buzilishi orqali psixologik zo'riqishni kuchaytirishi

mumkin. Raqamli zo‘riqishning kognitiv ko‘rinishlari diqqat tarqoqligi va fikrlash samaradorligining pasayishida, hissiy ko‘rinishlari xavotir va ruhiy charchoqda, xulqiy ko‘rinishlari smartfonni takroran tekshirish va faoliyatni kechiktirishda namoyon bo‘ladi. Fiziologik va ijtimoiy belgilar esa uyquning buzilishi, umumiy holsizlik, real muloqotning kamayishi va yolg‘izlik hissini qamrab olishi mumkin. Virtual muhit barcha talabalarga bir xil ta’sir qilmaydi. Uning ta’siri shaxsning vaziyatni baholashi, o‘zini o‘zi boshqarish qobiliyati, xavotir darajasi, raqamli kompetensiyasi, koping strategiyalari va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlanishiga bog‘liq. Shuning uchun profilaktika faqat ekran vaqtini qisqartirish bilan cheklanmasligi lozim.

Talabalarda raqamli o‘zini o‘zi boshqarish, axborotni tanqidiy saralash, vaqt chegaralarini belgilash, hissiy regulatsiya va konstruktiv koping ko‘nikmalarini rivojlantirish zarur. Oila, pedagoglar, universitet psixologi va ta’lim muassasasi hamkorligida sog‘lom raqamli muhit yaratilishi talabachilarning psixologik farovonligi va o‘quv faoliyati samaradorligini ta’minlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Lazarus R.S., Folkman S. *Stress, Appraisal, and Coping*. – New York: Springer Publishing Company, 1984. – 445 p.
2. Ayyagari R., Grover V., Purvis R. Technostress: Technological antecedents and implications // *MIS Quarterly*. – 2011. – Vol. 35, No. 4. – P. 831–858. DOI: 10.2307/41409963.
3. Reinecke L., Aufenanger S., Beutel M.E., Dreier M., Quiring O., Stark B., Wölfling K., Müller K.W. Digital stress over the life span: The effects of communication load and internet multitasking on perceived stress and psychological health impairments in a German probability sample // *Media Psychology*. – 2017. – Vol. 20, No. 1. – P. 90–115. DOI: 10.1080/15213269.2015.1121832.
4. Thomée S., Härenstam A., Hagberg M. Mobile phone use and stress, sleep disturbances, and symptoms of depression among young adults: A prospective cohort study // *BMC Public Health*. – 2011. – Vol. 11. – Article 66. DOI: 10.1186/1471-2458-11-66.
5. Dhir A., Yossatorn Y., Kaur P., Chen S. Online social media fatigue and psychological wellbeing: A study of compulsive use, fear of missing out, fatigue, anxiety and depression // *International Journal of Information Management*. – 2018. – Vol. 40. – P. 141–152. DOI: 10.1016/j.ijinfomgt.2018.01.012.
6. Kross E., Verduyn P., Demiralp E., Park J., Lee D.S., Lin N., Shablack H., Jonides J., Ybarra O. Facebook use predicts declines in subjective well-being in young adults // *PLOS ONE*. – 2013. – Vol. 8, No. 8. – Article e69841. DOI: 10.1371/journal.pone.0069841.

ZAMONAVIY IQTISODIYOTDA INSON KAPITALI VA SUN’IY INTELLEKT INTEGRATSIYASI: BOSHQARUV USULLARI VA STRATEGIK USTUVORLIKLAR

Xalqaro Innovatsion Universiteti Stajyor-o‘qituvchisi

Saidakbarov jamshid Nematullo o‘g‘li

ORCID ID: 0009-0002-5464-9633

E-mail: saidakbarovj2@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy iqtisodiyot sharoitida inson kapitali va sun’iy intellekt (SI) texnologiyalarining o‘zaro integratsiyalashuvi masalalari tahlil qilinadi. Muallif inson kapitalini rivojlantirishning yangi bosqichi sifatida SI texnologiyalarining rolini, ushbu jarayonni samarali boshqarish usullarini hamda tashkilotlar va davlat darajasidagi strategik ustuvor yo‘nalishlarni ko‘rib chiqadi. Tadqiqotda institutsional, tashkiliy va ta’lim jihatlarini qamrab olgan kompleks yondashuv taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: inson kapitali, sun’iy intellekt, raqamli iqtisodiyot, mehnat bozori, boshqaruv strategiyasi, malaka oshirish, texnologik transformatsiya, inson-mashina hamkorligi.

KIRISH

XXI asrning ikkinchi choragida jahon iqtisodiyoti tarixiy ahamiyatga ega bosqichni boshdan kechirmoqda - bu sun'iy intellekt texnologiyalarining ishlab chiqarish jarayonlariga, boshqaruv tizimlariga va inson mehnatining deyarli barcha sohalariga chuqur kirib borishidir. Agar avvalgi texnologik inqiloblar asosan jismoniy mehnatni almashtirgan bo'lsa, hozirgi bosqichda SI kognitiv funksiyalarga, ya'ni tahlil qilish, qaror qabul qilish va hatto ijodiy faoliyatga ham ta'sir ko'rsatmoqda. Bu holat inson kapitali nazariyasini tubdan qayta ko'rib chiqishni taqozo etadi.

An'anaviy iqtisodiy nazariyada inson kapitali - bu insonning bilim, ko'nikma, tajriba va sog'liq ko'rsatkichlari majmui bo'lib, u ishlab chiqarish omili sifatida daromad keltiradi. Biroq SI texnologiyalarining tez rivojlanishi sharoitida ushbu tushunchaning mazmuni o'zgarmoqda: endilikda nafaqat bilim hajmi, balki insonning intellektual tizimlar bilan samarali hamkorlik qilish qobiliyati, ya'ni "raqamli moslashuvchanlik" muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Mazkur maqolaning maqsadi - inson kapitali va sun'iy intellektning integratsiyalashuv jarayonini nazariy jihatdan asoslash, ushbu jarayonni tashkilot va makroiqtisodiy darajada boshqarishning samarali usullarini tizimlashtirish hamda strategik ustuvor yo'nalishlarni ishlab chiqishdan iborat.

1. Inson kapitali va sun'iy intellekt integratsiyasining nazariy asoslari

Inson kapitali nazariyasi G. Bekker va T. Shults tomonidan asoslangan bo'lib, unda ta'lim va malaka oshirishga qilingan investitsiyalar iqtisodiy o'sishning muhim manbai sifatida talqin etiladi. Sun'iy intellekt davri ushbu nazariyaga yangi o'lchov qo'shadi - bu "gibrid mahsuldorlik" tushunchasidir, ya'ni inson va intellektual tizimlarning birgalikdagi faoliyati natijasida yuzaga keladigan qo'shimcha qiymat.

Integratsiya jarayonini uchta asosiy modelga ajratish mumkin:

1. **O'rnini bosish modeli (substitution model)** - SI insonning ma'lum funksiyalarini to'liq almashtiradi, bu esa ba'zi kasblarning yo'qolishiga olib keladi.

2. **To'ldiruvchi model (complementary model)** - SI insonning kognitiv imkoniyatlarini kengaytiradi, mehnat unumdorligini oshiradi va yangi kasb turlarini yaratadi.

3. **Transformatsion model** - SI butun ishlab chiqarish va boshqaruv jarayonini qayta quradi, natijada yangi tashkiliy tuzilmalar va mehnat munosabatlari shakllanadi.

Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi uchun ikkinchi va uchinchi modellarga ustuvorlik berish, ya'ni SI ni inson kapitalini "siqib chiqaruvchi" emas, balki uni kuchaytiruvchi omil sifatida shakllantirish maqsadga muvofiqdir.

2. Boshqaruv usullari: tashkiliy va institutsional darajada

Inson kapitali va SI integratsiyasini samarali boshqarish ko'p bosqichli yondashuvni talab qiladi.

2.1. Kompetensiyalarni qayta shakllantirish tizimi

Tashkilotlar xodimlarning malaka profilini uzluksiz yangilab borishi lozim. Bunda uchta yo'nalish muhim: mavjud xodimlarni qayta tayyorlash (reskilling), yangi ko'nikmalar bilan boyitish (upskilling) va SI vositalari bilan ishlash bo'yicha amaliy ko'nikmalarni singdirish. Bunday tizim kadrlar bo'limlarining an'anaviy funksiyalarini strategik hamkor darajasiga ko'taradi.

2.2. Gibrid boshqaruv modeli

Qaror qabul qilish jarayonida inson va SI o'rtasidagi vazifalarni aniq taqsimlash zarur. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, eng samarali natija SI ma'lumotlarni tahlil qilish va bashorat qilish funksiyalarini bajarganda, insonlar esa qadriyatga asoslangan, etik va strategik qarorlarni qabul qilganda erishiladi. Bu "inson nazorati ostidagi avtomatlashtirish" (human-in-the-loop) tamoyili deb ataladi.

2.3. Tashkiliy madaniyat va o'zgarishlarni boshqarish

Texnologik transformatsiya faqat texnik masala emas, balki psixologik va madaniy jarayon hamdir. Xodimlarning SI ga nisbatan qarshilik ko'rsatishi ko'pincha ish o'rnini yo'qotish qo'rquvi bilan bog'liq. Shu sababli shaffof kommunikatsiya, xodimlarni o'zgarish jarayoniga jalb qilish va motivatsion tizimlarni qayta ko'rib chiqish muhim boshqaruv vositalari hisoblanadi.

2.4. Ma'lumotlar va etika boshqaruvi

SI tizimlarining inson resurslari sohasida qo'llanilishi (masalan, xodimlarni baholash yoki ishga qabul qilishda) ma'lumotlar maxfiyligi va algoritmik xolislik masalalarini keltirib chiqaradi. Shu bois tashkilotlarda SI etikasi bo'yicha ichki normativ hujjatlar va nazorat mexanizmlarini joriy etish zarur.

3. Makroiqtisodiy va strategik ustuvorliklar

Davlat darajasida inson kapitali va SI integratsiyasini boshqarish quyidagi strategik yo'nalishlarni o'z ichiga olishi lozim:

Ta'lim tizimini modernizatsiya qilish. O'rta va oliy ta'lim dasturlarida raqamli savodxonlik, hisoblash tafakkuri va SI bilan ishlash ko'nikmalarini shakllantiruvchi fanlarni kiritish.

Uzluksiz ta'lim infratuzilmasini rivojlantirish. Kattalar ta'limi va malaka oshirish tizimlarini kengaytirish orqali mehnat bozoridagi tuzilmaviy o'zgarishlarga moslashuvni ta'minlash.

Mehnat bozori institutlarini isloh qilish. Ish o'rinlarining transformatsiyasi natijasida yuzaga keladigan ijtimoiy xavflarni yumshatish uchun ijtimoiy himoya tizimlarini moslashtirish.

Innovatsion ekotizimni qo'llab-quvvatlash. Kichik va o'rta biznesning SI texnologiyalarini joriy etishiga ko'maklashuvchi moliyaviy va institutsional mexanizmlarni yaratish.

Milliy SI strategiyasini inson kapitali strategiyasi bilan uyg'unlashtirish. Texnologik rivojlanish rejalari kadrlar tayyorlash rejalari bilan bir vaqtda ishlab chiqilishi lozim, aks holda texnologik salohiyat bilan inson resurslari o'rtasida nomutanosiblik yuzaga keladi.

XULOSA

Sun'iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi inson kapitali nazariyasi va amaliyotini tubdan qayta ko'rib chiqishni talab qilmoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, integratsiya jarayonining muvaffaqiyati texnologiyaning o'zidan ko'ra, uni boshqarish sifatiga ko'proq bog'liq. Tashkiliy darajada gibridd boshqaruv modellari, uzluksiz malaka oshirish tizimlari va etik nazorat mexanizmlari, makroiqtisodiy darajada esa ta'lim, mehnat bozori va innovatsion siyosatning uyg'unlashtirilgan strategiyasi inson kapitali va sun'iy intellektning barqaror va o'zaro boyituvchi integratsiyasini ta'minlashning asosiy shartlaridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Becker, G. S. *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis*. University of Chicago Press.
2. Schultz, T. W. *Investment in Human Capital*. American Economic Review.
3. World Economic Forum. *The Future of Jobs Report*.
4. OECD. *Artificial Intelligence and the Future of Skills*.
5. ILO. *World Employment and Social Outlook: The Role of Digital Labour Platforms*.

АЛГОРИТМЫ ОПТИМИЗАЦИИ И УСКОРЕНИЯ БОЛЬШИХ ЯЗЫКОВЫХ МОДЕЛЕЙ

Мухамадиева Кибриё Бахадировна

Узбекский государственный университет мировых языков, Ташкент 100174, Узбекистан,
mkb78@mail.ru

Аннотация. В данной работе представлен расширенный анализ математических методов оптимизации, являющихся фундаментом для обучения современных архитектур

обработки естественного языка, таких как Transformer. С увеличением масштаба языковых моделей до сотен миллиардов параметров классические подходы к минимизации эмпирического риска оказываются вычислительно несостоятельными. В статье подробно разбирается топология функции потерь в многомерных пространствах, анализируется семейство адаптивных градиентных алгоритмов (Adam, AMSGrad, LAMB) и их математические отличия от стандартного стохастического градиентного спуска. Особое внимание уделено геометрической разнице между L_2 -регуляризацией и прямым убыванием весов в неевклидовых пространствах оптимизации. Рассматриваются передовые методы алгоритмического и аппаратного ускорения, включая низкоранговую аппроксимацию матриц весов, квантование и градиентное накопление. Демонстрируется, как синергия этих подходов обеспечивает устойчивую сходимость и обобщающую способность моделей в условиях жестких ограничений VRAM.

Ключевые слова: большие языковые модели, математическая оптимизация, адаптивные градиентные алгоритмы, регуляризация, низкоранговая адаптация (LoRA), квантование нейронных сетей, архитектура Transformer

Abstract. This paper presents a comprehensive analysis of the mathematical optimization methods that serve as the foundation for training modern natural language processing architectures, such as the Transformer. As language models scale to hundreds of billions of parameters, classical approaches to empirical risk minimization become computationally intractable. The article examines in detail the topology of the loss function in multidimensional spaces, analyzing the family of adaptive gradient algorithms (Adam, AMSGrad, LAMB) and their mathematical distinctions from standard stochastic gradient descent. Particular attention is given to the geometric difference between L_2 - regularization and direct weight decay in non-Euclidean optimization spaces. Advanced methods of algorithmic and hardware acceleration are considered, including low-rank weight matrix approximation, quantization, and gradient accumulation. It is demonstrated how the synergy of these approaches ensures robust convergence and generalization capability of the models under severe VRAM constraints.

Keywords: large language models, mathematical optimization, adaptive gradient algorithms, regularization, low-rank adaptation, neural network quantization, Transformer architecture.

Annotatsiya. Ushbu maqolada Transformer kabi zamonaviy tabiiy tilni qayta ishlash arxitekturalarini o'qitish uchun asos bo'lib xizmat qiladigan matematik optimallashtirish usullarining kengaytirilgan tahlili taqdim etilgan. Til modellarining ko'lami yuz milliardlab parametrlargacha kengayib borishi bilan, empirik xavfni minimallashtirishga qaratilgan klassik yondashuvlar hisoblash nuqtai nazaridan yaroqsiz bo'lib qolmoqda. Maqolada ko'p o'lchovli fazolarda yo'qotish funksiyasi topologiyasi batafsil ko'rib chiqiladi, shuningdek, adaptiv gradient algoritmlari (Adam, AMSGrad, LAMB) oilasi va ularning standart stoxastik gradient tushish (SGD) usulidan matematik farqlari tahlil qilinadi. Noevklid optimallashtirish fazolarida L_2 - regularizatsiyasi va vaznlarning to'g'ridan-to'g'ri kamayishi o'rtasidagi geometrik farqqa alohida e'tibor qaratilgan. Algoritmik va apparat darajasida tezlashtirishning ilg'or usullari, jumladan, vazn matritsalarining past rangli approksimatsiyasi, kvantlash va gradientlarni jamlash ko'rib chiqiladi. Ushbu yondashuvlarning sinergiyasi VRAM bo'yicha qat'iy cheklovlar sharoitida modellarining barqaror yaqinlashishini va umumlashtirish qobiliyatini qanday ta'minlashi ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: yirik til modellari, matematik optimallashtirish, adaptiv gradient algoritmlari, regularizatsiya, past rangli adaptatsiya, neyron tarmoqlarni kvantlash, Transformer arxitekturasi.

ВВЕДЕНИЕ

Обучение современных NLP-моделей формулируется как задача минимизации эмпирического риска на огромных корпусах текстовых данных. Если $\theta \in \mathbb{R}^d$ - вектор параметров модели (где d может достигать 10^{11}), а $L(\theta, x_i, y_i)$ - функция потерь для отдельного токена или предложения, то общая задача оптимизации имеет вид:

$$\min_{\theta \in \mathbb{R}^d} \mathcal{J}(\theta) = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N L(\theta, x_i, y_i) \quad (1)$$

В контексте глубоких архитектур Transformer [1] поверхность функции потерь $\mathcal{J}(\theta)$ является сильно невыпуклой, изобилует седловыми точками и областями с исчезающе малым градиентом (плато). Классический стохастический градиентный спуск (SGD) обновляет параметры в направлении антиградиента:

$$\theta_{t+1} = \theta_t - \eta \nabla_{\theta} L(\theta_t) \quad (2)$$

Однако в NLP-моделях SGD сталкивается с критической проблемой: дисперсия градиентов по различным слоям (от эмбеддингов до выходных полносвязных слоев) варьируется на несколько порядков. Это приводит к плохой обусловленности матрицы Гессе $\nabla^2 \mathcal{J}(\theta)$ и зигзагообразному движению в оврагах функции потерь, что делает базовый SGD практически неприменимым для предварительного обучения (pre-training) моделей масштаба BERT или GPT.

Основная часть

Для решения проблемы плохой обусловленности применяются методы, масштабирующие шаг обучения для каждого параметра индивидуально на основе истории градиентов.

Adam (Adaptive Moment Estimation) использует экспоненциальное скользящее среднее (EMA) для первого m_t и второго v_t нецентральных моментов градиента g_t [2] :

$$m_t = \beta_1 m_{t-1} + (1 - \beta_1) g_t \quad (3)$$

$$v_t = \beta_2 v_{t-1} + (1 - \beta_2) g_t \odot g_t \quad (4)$$

где $\odot$ — поэлементное умножение. После коррекции смещения ($\hat{m}_t = \frac{m_t}{1 - \beta_1^t}$, $\hat{v}_t = \frac{v_t}{1 - \beta_2^t}$), правило обновления принимает вид:

$$\theta_{t+1} = \theta_t - \frac{\eta}{\sqrt{\hat{v}_t + \epsilon}} \odot \hat{m}_t \quad (5)$$

Несмотря на популярность, математически доказано (Reddi et al., 2018), что Adam может не сходиться к оптимальному решению даже для простых выпуклых одномерных функций из-за того, что эффективный шаг обучения $\frac{\eta}{\sqrt{\hat{v}_t}}$ может немонотонно возрастать.

AMSGrad и LAMB. Для устранения этой уязвимости был предложен AMSGrad, который принудительно делает последовательность вторых моментов неубывающей [3-4]:

$$\hat{v}_t = \max(\hat{v}_{t-1}, v_t) \quad (6)$$

Для обучения больших моделей на огромных батчах (Large Batch Training) применяется алгоритм LAMB (Layer-wise Adaptive Moments for Batch training). Он вводит послойную нормализацию шага обновления, вычисляя доверительное отношение (trust ratio) $r_t^{(l)}$ для каждого слоя l :

$$r_t^{(l)} = \frac{\|\theta_t^{(l)}\|_2}{\|u_t^{(l)}\|_2} \quad (7)$$

где $u_t^{(l)}$ - обновление Adam для данного слоя. Это позволяет масштабировать размер батча до десятков тысяч примеров без потери обобщающей способности, что критически сокращает время претрейна LLM[5] .

Математическая регуляризация и геометрия функции потерь. Высокая репрезентативная емкость Transformer-моделей требует строгих механизмов регуляризации для предотвращения переобучения на обучающей выборке.

AdamW: Разделение L_2 - регуляризации и Weight Decay. В стандартном SGD L_2 -регуляризация (добавление штрафа $\frac{\lambda}{2} \|\theta\|^2$ к функции потерь) и Weight Decay (уменьшение весов на каждом шаге) математически эквивалентны. Однако для адаптивных оптимизаторов градиент регуляризационного члена также масштабируется на $\frac{1}{\sqrt{\hat{v}_t}}$. Это приводит к тому, что параметры с большими градиентами штрафуются меньше, что геометрически искажает пространство регуляризации.

AdamW решает эту проблему, вынося шаг регуляризации за пределы адаптивного масштабирования:

$$\theta_{t+1} = \theta_t - \eta \left(\frac{\hat{m}_t}{\sqrt{\hat{v}_t + \epsilon}} \right) - \eta \lambda \theta_t \quad (8)$$

Layer Normalization как регуляризатор. В архитектуре Transformer нормализация слоя (LayerNorm) не только стабилизирует прямое распространение, но и действует как неявный регуляризатор. Математически она преобразует вектор активаций x слоя:

$$LN(x) = \frac{x - \mu}{\sqrt{\sigma^2 + \epsilon}} \odot \gamma + \quad (9)$$

Анализ гессиана показывает, что LayerNorm сглаживает спектр матрицы вторых производных, уменьшая максимальное собственное значение $\lambda_{\max}(\nabla^2 \mathcal{J})$, что позволяет использовать более высокую скорость обучения η без риска расходимости.

Алгоритмическое ускорение и управление памятью. Обучение NLP-моделей ограничено объемом видеопамяти (VRAM). Хранение состояний оптимизатора (Adam требует хранения m_t и v_t , что в 2 раза превышает размер самой модели) диктует необходимость математических аппроксимаций.

Низкоранговая адаптация (LoRA). Вместо обновления полной матрицы весов $W \in \mathbb{R}^{d_{out} \times d_{in}}$, метод LoRA опирается на гипотезу о том, что изменение весов при дообучении имеет низкую внутреннюю размерность (low intrinsic dimension) [6]. Матрица обновления ΔW аппроксимируется произведением двух матриц низкого ранга r :

$$W_{tuned} = W + \Delta W = W + BA \quad (10)$$

где $B \in \mathbb{R}^{d_{out} \times r}$, $A \in \mathbb{R}^{r \times d_{in}}$, при этом $r \ll \min(d_{out}, d_{in})$.

В процессе обратного распространения ошибки (Backpropagation) матрица W остается замороженной (градиенты по ней не вычисляются), а оптимизируются только матрицы A и B . Это снижает количество обучаемых параметров на 99%, радикально уменьшая затраты памяти на состояния оптимизатора, при этом математически сохраняя выразительную способность на уровне полного Fine-Tuning за счет свойств сингулярного разложения (SVD) в контексте текстовых представлений.

Квантование и QLoRA. Квантование проецирует веса модели из пространства чисел с плавающей точкой высокой точности (FP32/FP16) в дискретное пространство низкой разрядности (например, INT8 или NF4) [7]. Для вектора весов W симметричное линейное квантование определяется как:

$$W_Q = \text{Round} \left(W \cdot \frac{2^{b-1}-1}{\max(|W|)} \right) \quad (11)$$

где b - количество бит. Метод QLoRA комбинирует 4-битное квантование базовой модели (с использованием информационно-теоретически оптимального типа данных NormalFloat4) с 16-битными адаптерами LoRA, что позволяет дообучать модели класса 65B параметров на одном потребительском GPU.

Результаты и эмпирический анализ

Интеграция описанных математических методов формирует современный стандарт обучения LLM. Эмпирические исследования показывают следующую синергию:

1. Использование планировщиков шага обучения в связке с AdamW нивелирует начальную нестабильность моментов $\hat{v}_t$, предотвращая раннее затухание градиентов в глубоких слоях Self-Attention.

2. Градиентное контрольное сохранение позволяет достичь суб-линейной $\mathcal{O}(\sqrt{L})$ сложности по памяти относительно глубины сети L за счет перевычисления активаций, что в комбинации со смешанной точностью (BF16) и QLoRA снижает требования к VRAM с 80 ГБ до 12-16 ГБ для моделей размера 7B [8].

3. Математически обоснованное снижение ранга r в LoRA (обычно $r \in [8, 64]$) выступает в роли естественного информационного фильтра, предотвращая катастрофическое

забывание (catastrophic forgetting) базовых знаний при адаптации под узкоспециализированные домены, сохраняя высокие баллы метрик BLEU и ROUGE.

Заключение

Современные NLP-системы неразрывно связаны с прогрессом в области вычислительной математики и методов стохастической оптимизации. Эволюция от базового SGD к многоуровневым адаптивным методам (LAMB, AdamW) иллюстрирует переход от наивного градиентного спуска к сложной навигации в искривленных высокоразмерных пространствах с учетом кривизны и моментов.

Методы низкоранговой аппроксимации и квантования доказали, что избыточность параметров глубоких сетей можно математически редуцировать без потери качества. Будущее развитие алгоритмов оптимизации направлено на разработку методов второго порядка (использующих аппроксимацию обратного Гессияна) с линейной вычислительной сложностью, а также на создание оптимизаторов, специфичных для мультиагентных архитектур и методов топологической фильтрации (включая абстрактные синтаксические деревья для структурированного вывода), что позволит демократизировать процесс создания ИИ-систем следующего поколения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Vaswani, A., Shazeer, N., Parmar, N., et al. (2017). *Attention Is All You Need*. Advances in Neural Information Processing Systems, 30. (Базовая архитектура и топология функции потерь).
2. Kingma, D. P., & Ba, J. (2014). *Adam: A Method for Stochastic Optimization*. 3rd International Conference on Learning Representations (ICLR).
3. Reddi, S. J., Kale, S., & Kumar, S. (2018). *On the Convergence of Adam and Beyond (AMSGrad)*. International Conference on Learning Representations.
4. Loshchilov, I., & Hutter, F. (2019). *Decoupled Weight Decay Regularization (AdamW)*. International Conference on Learning Representations.
5. You, Y., Li, J., Reddi, S., et al. (2019). *Large Batch Optimization for Deep Learning: Training BERT in 76 minutes (LAMB)*. International Conference on Learning Representations.
6. Hu, E. J., Shen, Y., Wallis, P., et al. (2021). *LoRA: Low-Rank Adaptation of Large Language Models*. arXiv preprint arXiv:2106.09685.
7. Dettmers, T., Pagnoni, A., Holtzman, A., & Zettlemoyer, L. (2023). *QLoRA: Efficient Finetuning of Quantized LLMs*. Advances in Neural Information Processing Systems.
8. Micikevicius, P., Narang, S., Alben, J., et al. (2017). *Mixed Precision Training*. arXiv preprint arXiv:1710.03740.

ДВУСТОРОННЯЯ МЕЖЪЯЗЫКОВАЯ ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ ПРИ ОДНОВРЕМЕННОМ ИЗУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ: ПРОЦЕССЫ ТРАНСФЕРА В УСТНОЙ И ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ УЗБЕКСКОЙ МОЛОДЕЖИ

Носирова Покизахон
Иктисодиёт ва Педагогика Университети
Gmail: pokizaxonnosirova@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilini ona tili sifatida egallagan yoshlarning ingliz va rus tillarini bir vaqtda o'rganishi jarayonida yuzaga keladigan ikki tomonlama tillararo interferensiya hodisasi tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi - uch tilli (o'zbekcha–ruscha–inglizcha) sharoitda ta'lim olayotgan yoshlarning og'zaki va yozma nutqida kuzatiladigan transfer jarayonlarining fonetik, leksik-semantik va grammatik darajalarda namoyon bo'lish xususiyatlarini aniqlashdir. Maqolada so'rovnom, nutq namunalari tahlil qilish va xatolarni tasniflash metodlaridan foydalanilgan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, rus tili ta'sirida ingliz tilidagi xatolar ko'proq fonetik va sintaktik darajada, o'zbek tilining ikkala tilga ta'siri esa ko'proq morfologik va

pragmatik darajada namoyon bo'ladi. Maqolaning ilmiy yangiligi uch tilli muhitda ikki yo'nalishli (rus→ingliz va ingliz→rus) interferensiyaning qiyosiy tahlil qilinganligidadir.

Kalit so'zlar: *tillararo interferensiya, transfer, ko'p tillilik, ona tili ta'siri, ikkinchi til va uchinchi til o'zlashtirishi, o'zbek yoshlari, og'zaki nutq, yozma nutq, lingvistik xatolar tahlili.*

Annotation. This article examines the phenomenon of bidirectional cross-linguistic interference that arises when young native speakers of Uzbek simultaneously learn English and Russian as additional languages. The aim of the study is to identify how transfer processes manifest at the phonetic, lexical-semantic, and grammatical levels in the oral and written speech of learners studying within a trilingual (Uzbek–Russian–English) educational environment. The research employs a survey, analysis of authentic speech samples, and error classification methods. The findings indicate that Russian-induced errors in English occur predominantly at the phonetic and syntactic levels, whereas the influence of Uzbek on both target languages is more pronounced at the morphological and pragmatic levels. The scientific novelty of the article lies in the comparative analysis of bidirectional (Russian→English and English→Russian) interference within a trilingual environment.

Keywords: cross-linguistic interference, language transfer, multilingualism, first-language influence, second and third language acquisition, Uzbek youth, oral speech, written speech, error analysis.

VII.

Аннотация. В статье анализируется явление двусторонней межъязыковой интерференции, возникающей у молодых носителей узбекского языка в процессе одновременного изучения английского и русского языков. Цель исследования заключается в выявлении особенностей проявления процессов трансфера на фонетическом, лексико-семантическом и грамматическом уровнях в устной и письменной речи обучающихся, находящихся в условиях трёхъязычной (узбекско-русско-английской) образовательной среды. В работе использованы методы анкетирования, анализа аутентичных речевых образцов и классификации ошибок. Результаты показывают, что ошибки в английском языке, вызванные влиянием русского, чаще проявляются на фонетическом и синтаксическом уровнях, тогда как влияние узбекского языка на оба изучаемых языка более выражено на морфологическом и прагматическом уровнях. Научная новизна статьи заключается в сопоставительном анализе двунаправленной (русско-английской и англо-русской) интерференции в условиях трёхъязычия.

Ключевые слова: межъязыковая интерференция, языковой трансфер, многоязычие, влияние родного языка, овладение вторым и третьим языком, узбекская молодёжь, устная речь, письменная речь, анализ языковых ошибок.

ВВЕДЕНИЕ

В условиях современной глобализации и расширения международных контактов владение несколькими иностранными языками становится не привилегией, а насущной необходимостью. Для Узбекистана, где русский язык исторически сохраняет статус языка межнационального общения, а английский язык стремительно приобретает роль основного языка международной коммуникации, науки и бизнеса, характерна особая лингвистическая ситуация: значительная часть молодёжи осваивает английский и русский языки параллельно, опираясь на узбекский язык как на родной. Подобная триглоссия - сосуществование трёх языковых систем в сознании одного индивида - создаёт благоприятную почву для возникновения разнонаправленных процессов языкового переноса, то есть интерференции.

Под межъязыковой интерференцией в современной лингводидактике принято понимать отклонения от норм изучаемого языка, возникающие под влиянием контактирующей языковой системы. Долгое время интерференция рассматривалась преимущественно как одностороннее явление - влияние родного языка на изучаемый иностранный. Однако в условиях многоязычия, когда индивид одновременно оперирует тремя и более языковыми системами, интерференция приобретает более сложный, многовекторный характер: возможно не только влияние родного языка на оба иностранных, но и взаимное

влияние двух неродных языков друг на друга, а в отдельных случаях - обратное воздействие иностранного языка на родной. Именно это явление - двусторонняя интерференция между английским и русским языками у носителей узбекского языка - и составляет предмет настоящего исследования.

Актуальность темы обусловлена несколькими факторами. Во-первых, отсутствием в отечественной лингвистике достаточного количества исследований, посвящённых именно двунаправленному характеру интерференции в условиях трёхязычия. Во-вторых, практической потребностью преподавателей иностранных языков в чётких методических ориентирах для прогнозирования и коррекции типичных ошибок узбекоязычных учащихся. В-третьих, тем, что большинство существующих работ рассматривают интерференцию либо только в устной, либо только в письменной речи, тогда как сопоставительный анализ обеих форм речевой деятельности позволяет получить более объективную и полную картину.

VIII.

ель исследования: Целью настоящего исследования является выявление и систематизация особенностей проявления двусторонней межъязыковой интерференции между английским и русским языками в устной и письменной речи узбекской молодёжи, изучающей оба языка одновременно, а также определение факторов, обуславливающих направление и интенсивность транспозиции языковых явлений.

IX.

задачи исследования: для достижения поставленной цели в работе решаются следующие задачи:

1. систематизировать теоретические подходы к понятию межъязыковой интерференции и языкового трансфера в условиях многоязычия;
2. разработать методику сбора и классификации речевых ошибок, отражающих интерференцию, в устной и письменной речи обучающихся;
3. провести эмпирическое исследование среди узбекоязычной молодёжи, одновременно изучающей английский и русский языки;
4. выявить типологию ошибок, обусловленных влиянием русского языка на английский и, соответственно, английского языка на русский;
5. определить уровень (фонетический, лексико-семантический, грамматический, прагматический), на котором интерференция проявляется наиболее устойчиво;
6. сопоставить характер интерференции в устной и письменной речи;
7. разработать практические рекомендации для преподавателей по минимизации отрицательного переноса и использованию положительного переноса в учебном процессе.

X.

тепень изученности проблемы: Проблема языкового переноса имеет давнюю традицию изучения в зарубежной и отечественной лингвистике. Основы контрастивного анализа были заложены в трудах Ч. Фриза и Р. Ладо, которые исходили из предположения о том, что трудности при изучении иностранного языка прямо пропорциональны структурным различиям между родным и изучаемым языками. Позднее У. Вайнрайх в своей классической работе о языковых контактах ввёл само понятие интерференции, определив её как отклонения от нормы одного языка, происходящие в речи билингвов вследствие знакомства с другим языком.

Значительный вклад в развитие теории транслингвального переноса внёс Л. Селингер, предложивший концепцию межъязыка (interlanguage) - промежуточной языковой системы, формирующейся у обучающегося в процессе освоения второго языка и сочетающей элементы родного, изучаемого и, собственно, интеръязыковых структур. Т. Одлин систематизировал виды переноса, разграничив положительный перенос (facilitation), при котором сходство языковых систем облегчает усвоение, и отрицательный перенос, порождающий ошибки.

Отдельное направление исследований посвящено многоязычному переносу (multilingual transfer, cross-linguistic influence в условиях L3-приобретения). Работы Я. Хаммарберг, Б. Ринг и других авторов показывают, что при овладении третьим языком

источником переноса может выступать не только родной, но и ранее изученный иностранный язык, причём выбор «донорского» языка зависит от типологической близости, уровня владения и психотипологических установок обучающегося.

В отечественной узбекской лингвистике вопросы интерференции при изучении русского языка узбекоязычными учащимися рассматривались достаточно широко ещё в советский период в трудах по методике преподавания русского языка в национальной школе. Однако проблема сочетанного, одновременного изучения английского и русского языков узбекской молодёжью, а тем более вопрос о двунаправленном характере интерференции между этими двумя неродными для обучающихся языками, остаётся недостаточно изученным. Большинство современных исследований рассматривают либо интерференцию «узбекский → английский», либо «узбекский → русский» изолированно, не учитывая, что оба иностранных языка сосуществуют в сознании учащегося и взаимодействуют друг с другом. Настоящая работа призвана в определённой мере восполнить этот пробел.

XI.

Методология исследования: Методологическую основу исследования составил комплексный подход, включающий следующие методы:

- теоретический анализ и обобщение научной литературы по проблемам языкового контакта, интерференции и многоязычного переноса;
- метод сплошной выборки речевых ошибок из письменных работ (эссе, диктанты, переводы) и устных высказываний (монологические высказывания, диалоги, интервью) обучающихся;
- метод сопоставительного (контрастивного) анализа языковых систем узбекского, русского и английского языков на фонетическом, лексическом и грамматическом уровнях;
- анкетирование, направленное на выявление уровня владения языками, порядка их усвоения, частоты использования каждого языка в различных коммуникативных ситуациях;
- метод количественной обработки данных (подсчёт частотности ошибок по типам и уровням языковой системы) с последующей качественной интерпретацией результатов;
- метод лингвистического эксперимента: обучающимся предлагались задания на перевод и порождение речи, специально сконструированные таким образом, чтобы провоцировать потенциальные зоны интерференции (например, конструкции с предлогами, категория вида, артикли, порядок слов).

В исследовании приняли участие учащиеся старших классов и студенты младших курсов высших учебных заведений, для которых узбекский язык является родным, при этом английский и русский языки изучаются ими параллельно на протяжении не менее трёх лет в рамках школьной и вузовской программы либо на дополнительных курсах.

XII.

Основная часть: Уникальность языковой ситуации, в которой находится современная узбекская молодёжь, заключается в том, что усвоение английского и русского языков происходит не последовательно и изолированно, а параллельно, в постоянном взаимодействии друг с другом и с системой родного узбекского языка. В результате в языковом сознании обучающегося формируется сложная система из трёх взаимосвязанных кодов, между которыми возможен перенос языковых элементов в различных направлениях: узбекский → русский, узбекский → английский, русский → английский и, что особенно важно для настоящего исследования, английский → русский.

XIII.

Фонетический уровень интерференции: наиболее устойчивым и хорошо заметным на слух оказывается перенос на фонетическом уровне. Поскольку фонологические системы русского и английского языков достаточно ощутимо различаются между собой, а обе они, в свою очередь, отличаются от фонологической системы узбекского языка, у обучающихся формируется своеобразный «гибридный» произносительный акцент.

Так, при изучении английского языка после русского учащиеся нередко переносят русские артикуляционные привычки: смягчение согласных перед гласными переднего ряда,

отсутствие редукции безударных гласных до нейтрального звука [э], а также замену межзубных согласных [θ] и [ð] на русские [с]/[з] или [т]/[д] - произносительная особенность, широко описанная в методической литературе как типичная для русскоязычных учащихся и, соответственно, унаследованная узбекской молодёжью через русский язык как язык-посредник обучения. Одновременно наблюдается обратное явление: под влиянием английского языка в русской речи обучающихся иногда появляется избыточная аспирация глухих смычных согласных [п], [т], [к] в начале слова, а также тенденция к дифтонгизации отдельных гласных, что для русской фонетической нормы нехарактерно.

Немаловажную роль играет и узбекский язык-субстрат: отсутствие в узбекской фонологической системе противопоставления твёрдых и мягких согласных фонем приводит к тому, что учащиеся испытывают затруднения в дифференциации соответствующих пар как в русском, так и (в меньшей степени) в английском языке, что можно квалифицировать как тройную интерференцию, где узбекский язык выступает базовым источником переноса для обеих контактирующих систем.

Лексико-семантический уровень: на лексико-семантическом уровне интерференция проявляется прежде всего в виде так называемых «ложных друзей переводчика» - интернациональных слов, сходных по звуковой оболочке, но расходящихся по значению или сочетаемости в русском и английском языках. Например, обучающиеся нередко ошибочно отождествляют английское слово *magazine* (журнал) с русским «магазин» (*shop*), опираясь на графическое и фонетическое сходство лексем, что приводит к семантической подмене при переводе и порождении речи. Аналогичным образом слово *sympathetic* ошибочно интерпретируется как «симпатичный» вместо корректного значения «сочувствующий».

Отдельную группу составляют случаи буквального калькирования устойчивых словосочетаний. Так, под влиянием русского языка учащиеся строят английские фразы по модели русского выражения, не учитывая идиоматичность английского языка (например, дословный перенос конструкции «делать домашнее задание» вместо принятой в английском языке идиоматической сочетаемости глагола с существительным). В обратном направлении - от английского к русскому - фиксируются случаи неоправданного заимствования английских лексем в русскую речь учащихся («это не релевантно», «давай зафокусимся») даже в тех контекстах, где узбекско-русский языковой узус предполагает использование нейтральной русской лексики.

Грамматический уровень: обучающегося противоречивые стратегии выбора глагольной формы. Учащиеся, интуитивно ища соответствие между русским совершенным видом и английским Present Perfect, нередко используют перфектные формы там, где Грамматическая интерференция затрагивает морфологический и синтаксический подуровни. На морфологическом подуровне наиболее показательным примером служит категория вида и времени глагола. Русский язык, обладающий развитой видовой системой (совершенный/несовершенный вид), и английский язык, опирающийся на систему временных форм с выраженной аспектуальной семантикой (Simple, Continuous, Perfect), формируют у, где нормой является Past Simple, и наоборот - переносят логику совершенного/несовершенного вида в русский язык при построении высказываний на английском, что приводит к системным ошибкам видовременного согласования.

Артиклевая система английского языка, отсутствующая как в русском, так и в узбекском языках, представляет собой зону устойчивой и трудноискоренимой интерференции: учащиеся либо систематически опускают артикли, либо используют их непоследовательно, компенсаторно применяя избыточные определения или указательные местоимения по аналогии с родным и русским языком.

На синтаксическом подуровне заметна интерференция, связанная с порядком слов и структурой предложения. Относительно свободный порядок слов в русском и узбекском языках вступает в противоречие со строгим фиксированным порядком членов предложения в английском языке (подлежащее - сказуемое - дополнение), что приводит к инвертированным или синтаксически некорректным конструкциям в письменной речи обучающихся на

английском языке. Одновременно фиксируется и обратный перенос: калькирование английской синтаксической модели вопросительного предложения с обязательной инверсией вспомогательного глагола в русскую речь («Делаешь ли ты это?» вместо естественного «Ты это делаешь?»), что свидетельствует о влиянии английского языка на построение русских высказываний у учащихся с более высоким уровнем владения английским языком.

Прагматический уровень: помимо собственно языковых уровней, интерференция затрагивает и прагматическую составляющую речевого поведения. Формулы речевого этикета, стратегии вежливости, способы выражения согласия и несогласия, свойственные узбекской лингвокультуре, переносятся учащимися как в русскую, так и в английскую речь, порождая эффект избыточной формальности либо, напротив, недостаточной прямоты высказывания с точки зрения носителей соответствующих языковых культур. Данный вид переноса менее заметен на уровне отдельного предложения, однако оказывает существенное влияние на общее восприятие коммуникативной компетентности обучающегося.

XIV.

езультаты исследования: Проведённый анализ речевых образцов позволил количественно распределить выявленные случаи интерференции по уровням языковой системы и по направлению переноса. Обобщённые результаты показывают следующую картину.

Во-первых, наибольшая доля ошибок, обусловленных влиянием русского языка на английский, приходится на фонетический уровень (произношение межзубных согласных, отсутствие редукции гласных) и на грамматический уровень (видовременные формы глагола, артикли). Доля лексических ошибок данного направления оказалась несколько ниже, что можно объяснить систематической работой преподавателей над предупреждением «ложных друзей переводчика» на начальном этапе обучения.

Во-вторых, обратное направление переноса - от английского языка к русскому - оказалось количественно менее выраженным, но качественно устойчивым: оно проявляется преимущественно у обучающихся с более высоким уровнем владения английским языком и затрагивает главным образом лексический (немотивированные заимствования, англицизмы) и синтаксический (порядок слов в вопросительных конструкциях) уровни. Данное наблюдение подтверждает гипотезу о зависимости направления и интенсивности переноса от относительного уровня владения контактирующими языками: более сильный язык (в данном случае - активно осваиваемый и социально престижный английский) оказывает влияние на менее доминантный в текущей коммуникации язык.

В-третьих, сопоставление устной и письменной форм речи показало, что фонетическая интерференция закономерно преобладает в устной речи, тогда как в письменной речи наиболее частотны ошибки лексико-грамматического характера - использование артиклей, предложное управление, порядок слов, орфографические ошибки, обусловленные различием графических систем. Примечательно, что отдельные ошибки, отсутствующие в устной речи, проявляются исключительно в письменной форме (например, орфографические смешения, связанные с транслитерацией собственных имён и заимствованных терминов), что свидетельствует о специфике письменной модальности речи как отдельного объекта интерферентного воздействия.

В-четвёртых, узбекский язык как язык-субстрат оказывает опосредованное, но устойчивое влияние на оба изучаемых языка одновременно, особенно заметное на морфологическом уровне (отсутствие категории рода, иной способ выражения падежных отношений при помощи агглютинативных аффиксов) и на прагматическом уровне (формулы вежливости, стратегии смягчения категоричности высказывания).

Обсуждение: Полученные результаты в целом согласуются с положениями теории межъязыка Л. Селинкера и концепцией многоязычного переноса, разработанной в исследованиях по приобретению третьего языка. Вместе с тем настоящее исследование позволяет уточнить и дополнить существующие представления применительно к специфике узбекско-русско-английского трёхъязычия.

Прежде всего, обращает на себя внимание асимметричность двустороннего переноса между английским и русским языками: влияние русского языка на английский оказывается количественно более выраженным, чем обратное. Это объясняется, на наш взгляд, ролью русского языка как языка-посредника обучения на более ранних этапах языкового образования большинства респондентов, а также более длительным сроком его изучения по сравнению с английским. По мере повышения уровня владения английским языком и усиления его функциональной значимости в жизни обучающихся (учебная миграция, доступ к цифровому контенту, профессиональные перспективы) наблюдается постепенное усиление обратного вектора переноса - от английского к русскому, что подтверждается более высокой частотностью англицизмов в русской речи респондентов старших возрастных групп и с более высоким уровнем владения английским языком.

Второй существенный момент касается роли узбекского языка. Несмотря на то, что фокус исследования направлен на взаимодействие двух неродных языков, невозможно исключить родной язык из анализа: узбекский язык выступает не пассивным фоном, а активным участником интерферентных процессов, формируя базовые артикуляционные, морфологические и прагматические установки, которые опосредованно проявляются в обоих изучаемых языках. Это согласуется с современными моделями многоязычного переноса, согласно которым источником интерференции при усвоении L_n может выступать любой из ранее усвоенных языков, а не исключительно родной язык, как предполагалось в рамках классического контрастивного анализа.

Наконец, различия между устной и письменной формами речи указывают на необходимость дифференцированного подхода к диагностике и коррекции интерферентных ошибок: методы, эффективные для снижения фонетической интерференции в устной речи (артикуляционные упражнения, фонетическая зарядка), малоэффективны для преодоления лексико-грамматических трудностей письменной речи, что требует применения различных методических инструментов в зависимости от модальности речевой деятельности.

Практические рекомендации: на основе проведённого исследования представляется целесообразным сформулировать следующие практические рекомендации для преподавателей английского и русского языков, работающих с узбекоязычной аудиторией в условиях параллельного изучения обоих языков:

1. При планировании учебного процесса учитывать не только влияние родного узбекского языка, но и потенциальное взаимное влияние русского и английского языков, включая зоны наиболее вероятной интерференции (видовременные формы глагола, артикли, порядок слов, произношение межзубных согласных).

2. Использовать приёмы явного сопоставительного анализа (contrastive analysis) на занятиях, демонстрируя учащимся сходства и различия между узбекским, русским и английским языками на конкретных примерах, что способствует осознанному контролю над процессами переноса.

3. Разрабатывать дифференцированные комплексы упражнений отдельно для устной и письменной речи с учётом того, что доминирующие типы ошибок в этих модальностях речи существенно различаются.

4. Систематически включать в учебный процесс задания, направленные на профилактику лексической интерференции («ложные друзья переводчика», немотивированные заимствования), формируя у обучающихся навык осознанного выбора лексических единиц в зависимости от языка коммуникации.

5. При обучении произношению уделять особое внимание фонемам, отсутствующим в узбекском и русском языках (межзубные согласные, нейтральный гласный звук [ə]), используя артикуляционные упражнения и приёмы фонетической зарядки на начальном этапе обучения.

6. Использовать явления положительного переноса (facilitation) в тех случаях, когда языковые системы обнаруживают структурное сходство, для ускорения и облегчения усвоения соответствующего материала.

7. Включать в программу обучения элементы формирования металингвистической осведомлённости (language awareness), позволяющей обучающимся самостоятельно распознавать и корректировать интерферентные ошибки в собственной речи.

XV.

аучная новизна: Научная новизна настоящего исследования заключается в следующем:

- впервые в отечественной лингводидактике проведён сопоставительный анализ двунаправленной интерференции между английским и русским языками (русско-английской и англо-русской) применительно к узбекоязычным обучающимся, тогда как ранее исследования ограничивались преимущественно однонаправленным влиянием родного языка на изучаемый иностранный;

- предложена комплексная методика выявления интерферентных ошибок, учитывающая одновременно устную и письменную формы речи, что позволило установить различия в характере проявления интерференции в зависимости от модальности речевой деятельности;

- обоснована роль узбекского языка как активного, а не пассивного участника трёхязычных интерферентных процессов, оказывающего опосредованное влияние на оба изучаемых иностранных языка;

- выявлена зависимость направления и интенсивности переноса от относительного уровня владения контактирующими языками, что вносит вклад в развитие теории многоязычного (L3) переноса применительно к конкретной социолингвистической ситуации Узбекистана.

Заключение: количественно Проведённое исследование подтверждает, что процесс одновременного изучения английского и русского языков узбекской молодёжью протекает в условиях сложного, многовекторного языкового взаимодействия, при котором интерференция не сводится к простому одностороннему влиянию родного языка на изучаемые иностранные, а приобретает двусторонний характер между самими неродными языками. Установлено, что влияние русского языка на английский проявляется преимущественно на фонетическом и грамматическом уровнях, тогда как обратное влияние английского языка на русский, менее выраженное, но устойчивое качественно, затрагивает главным образом лексический и синтаксический уровни и усиливается по мере роста уровня владения английским языком. Узбекский язык как родной для всех участников исследования сохраняет статус базового источника переноса, опосредованно влияющего на оба изучаемых языка, особенно на морфологическом и прагматическом уровнях.

Полученные результаты имеют как теоретическое, так и практическое значение: они дополняют существующие представления о многоязычном переносе применительно к узбекско-русско-английской языковой ситуации и могут быть использованы при разработке учебных программ, пособий и методических рекомендаций для преподавателей, работающих с многоязычной молодёжной аудиторией. Перспективы дальнейших исследований связаны с расширением выборки респондентов, включением количественных статистических методов анализа (в частности, корреляционного и регрессионного анализа зависимости частотности ошибок от уровня владения языками), а также с изучением динамики интерферентных процессов на разных этапах языкового образования.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Вайнрайх У. Языковые контакты: состояние и проблемы исследования. - Киев: Вища школа, 1979. - 263 с.
2. Селингер Л. Межъязык // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XIV. Языкознание. - М.: Прогресс, 1984. - С. 235–276.
3. Odlin T. Language Transfer: Cross-Linguistic Influence in Language Learning. - Cambridge: Cambridge University Press, 1989. - 210 p.
4. Lado R. Linguistics Across Cultures: Applied Linguistics for Language Teachers. - Ann Arbor: University of Michigan Press, 1957. - 141 p.

5. Hammarberg B. Roles of L1 and L2 in L3 Production and Acquisition // Cross-linguistic Influence in Third Language Acquisition: Psycholinguistic Perspectives / Ed. by B. Hammarberg. - Clevedon: Multilingual Matters, 2001. - P. 21–41.
6. Ringbom H. Cross-linguistic Similarity in Foreign Language Learning. - Clevedon: Multilingual Matters, 2007. - 214 p.
7. Верещагин Е.М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма). - М.: Изд-во МГУ, 1969. - 160 с.
8. Розенцвейг В.Ю. Языковые контакты: лингвистическая проблематика. - Л.: Наука, 1972. - 80 с.
9. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. - Л.: Наука, 1974. - 428 с.
10. Абдуазизов А.А. Фонологические основы сопоставительного изучения языков. - Ташкент: Фан, 1992. - 176 с.
11. Юсупов У.К. Проблемы сопоставительной лингвистики. - Ташкент: Фан, 1980. - 136 с.
12. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам: Лингводидактика и методика. - М.: Академия, 2006. - 336 с.
13. Cenoz J., Hufeisen B., Jessner U. (eds.). Cross-linguistic Influence in Third Language Acquisition: Psycholinguistic Perspectives. - Clevedon: Multilingual Matters, 2001. - 243 p.
14. De Angelis G. Third or Additional Language Acquisition. - Clevedon: Multilingual Matters, 2007. - 197 p.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ КАК ОСНОВА ОБЪЕКТИВИЗАЦИИ И АВТОМАТИЗАЦИИ СИСТЕМ ОЦЕНИВАНИЯ

Азамов Олим Ризаевич

Исследователь Самаркандского государственного университета имени Шарофа Рашидова,
Самарканд, Республика Узбекистан, Университетский бульвар, дом 15

e-mail: olim@samdu.uz

***Аннотация.** В данной научной статье анализируются вопросы объективизации и автоматизации систем оценивания в образовательном процессе на основе интеллектуальных технологий. Рассматриваются педагогические возможности технологий искусственного интеллекта и learning analytics в обеспечении справедливой и прозрачной оценки результатов обучения. По результатам исследования предложена концептуальная модель интеллектуальной системы оценивания и обосновано её значение для повышения качества образования. Полученные результаты имеют практическую значимость для совершенствования цифровых систем оценивания в высших учебных заведениях.*

ВВЕДЕНИЕ

Процессы цифровой трансформации оказывают существенное влияние на все уровни системы образования, в частности на механизмы оценки знаний и компетенций. Традиционные системы оценивания во многих случаях характеризуются высокой зависимостью от человеческого фактора, преобладанием субъективных решений, а также значительными временными и ресурсными затратами. Подобная ситуация создаёт определённые ограничения в обеспечении достоверности образовательных результатов, определении реального уровня знаний обучающихся и управлении качеством образования. В современной образовательной среде процесс оценивания рассматривается уже не только как инструмент контроля, но и как механизм анализа учебного процесса, прогнозирования результатов и стратегического управления качеством образования [4].

В этой связи проблема объективизации и автоматизации систем оценивания на основе интеллектуальных технологий выступает одной из актуальных научно-практических задач современной педагогики. Внедрение искусственного интеллекта, технологий анализа данных, алгоритмов машинного обучения и цифровых платформ оценивания значительно расширяет возможности организации прозрачного, надёжного и эффективного процесса оценивания [1].

Теоретические основы интеллектуальных систем оценивания. Интеллектуальные системы оценивания представляют собой совокупность цифровых механизмов, предназначенных для определения результатов обучения посредством автоматического сбора, обработки и анализа данных, формирующихся в процессе учебной деятельности. Такие системы функционируют на основе компетентностного подхода, концепции личностно-ориентированного обучения и принципов педагогического управления, основанного на доказательных данных.

С теоретической точки зрения интеллектуальные системы оценивания интегрируют модели формирующего и итогового оценивания в рамках конструктивного подхода. При этом критерии оценивания стандартизируются на основе заранее определённых алгоритмов, минимизируется субъективное влияние человеческого фактора, а результаты обучения оцениваются посредством многофакторного анализа. В результате процесс оценивания организуется в соответствии с принципами точности, последовательности и справедливости [2].

Механизмы объективизации систем оценивания. Обеспечение объективности процесса оценивания с помощью интеллектуальных технологий реализуется посредством ряда механизмов. Прежде всего, алгоритмы искусственного интеллекта анализируют большие массивы данных, связанных с результатами тестирования обучающихся, письменными работами, проектной деятельностью и активностью в цифровой образовательной среде, формируя результаты оценивания, свободные от субъективных человеческих решений. Использование единых и прозрачных критериев способствует повышению достоверности результатов [7].

Технологии анализа данных позволяют не ограничиваться фиксацией итоговых результатов, а учитывать динамику процесса обучения. Это даёт возможность определять индивидуальные траектории развития обучающихся, выявлять их сильные и слабые стороны, а также разрабатывать персонализированные образовательные стратегии. В результате процесс оценивания приобретает справедливый, последовательный и педагогически обоснованный характер [5].

Возможности автоматизации систем оценивания. Автоматизация процесса оценивания является одним из важнейших преимуществ интеллектуальных технологий. Автоматизированные системы тестирования, цифровые рубрики, адаптивные платформы оценивания и аналитические модули на основе искусственного интеллекта существенно снижают нагрузку на преподавателей. Это позволяет педагогам уделять больше внимания методической и воспитательной деятельности [6].

Автоматизированные системы оценивания обеспечивают обработку результатов в режиме реального времени, предоставление оперативной обратной связи и формирование подробных статистических отчётов. Кроме того, появляется возможность эффективно использовать результаты оценивания для планирования, мониторинга и оптимизации образовательного процесса. Всё это способствует обеспечению непрерывности и повышению качества образования.

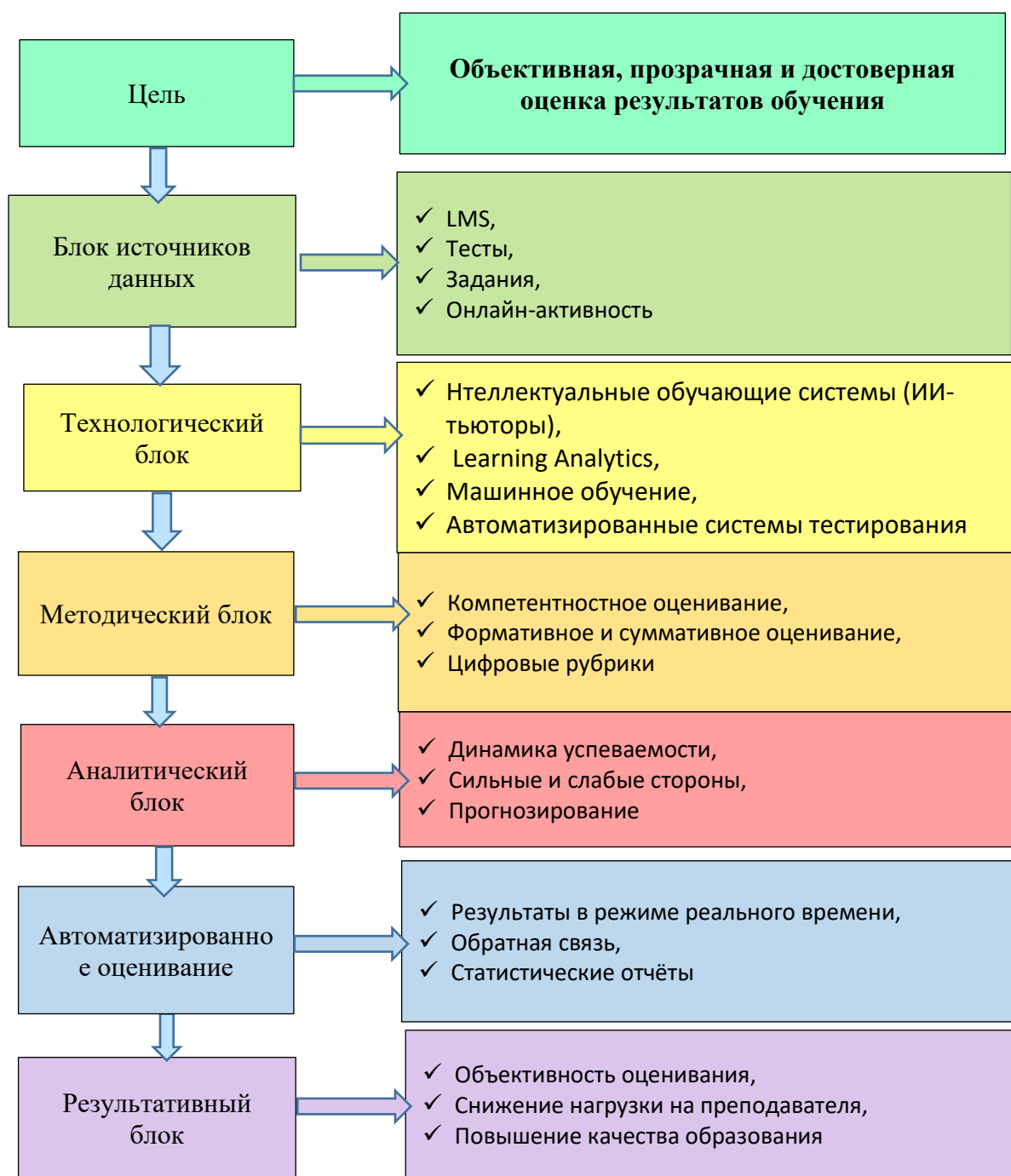

Рисунок 1. Концептуальная графическая модель объективизации и автоматизации систем оценивания на основе интеллектуальных технологий

Концептуальная модель интеллектуальной системы оценивания. Эффективная организация системы оценивания на основе интеллектуальных технологий осуществляется в соответствии с концептуальной моделью, включающей взаимосвязанные компоненты. Данная модель состоит из следующих структурных элементов: целевой компонент, ориентированный на объективную, прозрачную и достоверную оценку результатов обучения; технологический компонент, основанный на искусственном интеллекте, системах анализа данных, LMS-платформах и средствах автоматизированного тестирования; методический компонент, охватывающий компетентностно-ориентированные и личностно-ориентированные методы оценивания; аналитический компонент, включающий механизмы мониторинга, анализа и прогнозирования; результативный компонент, отражающий повышение качества оценивания и эффективности образовательного процесса. Данная модель обеспечивает системную организацию процесса оценивания в единой цифровой образовательной среде.

В заключение следует отметить, что объективизация и автоматизация систем оценивания на основе интеллектуальных технологий являются одним из приоритетных направлений модернизации современной системы образования. Результаты исследования показали, что технологии искусственного интеллекта и анализа данных играют важную роль в обеспечении прозрачности процесса оценивания, достоверной оценке результатов обучения и повышении качества образования.

В этой связи представляется целесообразным выдвинуть следующие научно-практические рекомендации: широкое внедрение интеллектуальных систем оценивания в учреждениях высшего образования; системное развитие цифровых и аналитических компетенций педагогов; совершенствование процесса оценивания как инструмента управления и прогнозирования качества образования. Данный подход способствует повышению эффективности образовательного процесса и устойчивому развитию цифровой образовательной среды.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Holmes W., Bialik M., Fadel C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. — Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019.
2. Redecker C. European Framework for the Digital Competence of Educators (DigCompEdu). — Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017.
3. Luckin R. Machine Learning and Human Intelligence: The Future of Education for the 21st Century. — London: UCL Institute of Education Press, 2018.
4. Полат Е.С. Педагогические технологии в цифровой образовательной среде. — Москва: Академия, 2021.
5. Кузьминов Я.И., Фрумин И.Д. Цифровая трансформация образования: вызовы и перспективы. — Москва: Издательство Высшей школы экономики, 2020.
6. Гаффоров А. Цифровая образовательная среда и факторы её развития. — Ташкент: Фан ва технология, 2021.
7. Ходжаев Б. Педагогические технологии и инновационные системы оценивания. — Ташкент: Ўқитувчи, 2020.

ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ КАК СРЕДСТВО ПОВЫШЕНИЯ ИНТЕРЕСА УЧАЩИХСЯ К ОБУЧЕНИЮ ВО ВНЕУРОЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Тошева Х.Б., Мингбоева О.А.

Преподаватели

кафедры общей педагогики,

ГОУ «Худжандский государственный университет
имени академика Бободжона Гафурова»

***Аннотация.** В статье рассматривается роль информационных технологий как эффективного средства повышения интереса учащихся к обучению во внеурочной деятельности. Особое внимание уделяется созданию условий для повышения мотивации, самостоятельности, активности и заинтересованности школьников в процессе внеурочной работы. Отмечается, что грамотное применение информационных технологий способствует разнообразию форм организации внеурочной деятельности, развитию познавательных способностей и формированию устойчивого интереса к обучению. В статье подчёркивается необходимость педагогически целесообразного использования цифровых средств с учётом возрастных и индивидуальных особенностей учащихся.*

***Ключевые слова:** информационные технологии, учащиеся, обучение, внеурочная деятельность, познавательный интерес, мотивация, цифровые ресурсы, образовательные технологии, интерактивные технологии.*

INFORMATION TECHNOLOGIES AS A MEANS OF ENHANCING STUDENTS' INTEREST IN LEARNING THROUGH EXTRACURRICULAR ACTIVITIES

Abstract. *The article examines the role of information technologies as an effective means of increasing students' interest in learning through extracurricular activities. Particular attention is paid to creating conditions that enhance students' motivation, independence, activity, and interest in extracurricular learning. The article emphasizes that the appropriate use of information technologies contributes to diversifying the forms of extracurricular activities, developing students' cognitive abilities, and fostering a sustainable interest in learning. The importance of using digital tools in a pedagogically appropriate manner, taking into account students' age and individual characteristics, is also highlighted.*

Keywords: *information technologies, students, learning, extracurricular activities, cognitive interest, motivation, digital resources, educational technologies, interactive technologies.*

В условиях глобализации и стремительного развития информационных технологий развитие интеллектуальных интересов учащихся считается одной из важнейших задач современной педагогики. Сегодня интеллектуальное развитие учащихся не ограничивается учебными занятиями: важную роль в формировании их мировоззрения и интересов играет и внеклассная деятельность.

В настоящее время развитие сферы образования и внедрение информационных технологий в учебный процесс считаются приоритетными направлениями государственной политики Республики Таджикистан. Основатель мира и национального единства — Лидер нации, Президент Республики Таджикистан Эмомали Рахмон в своих выступлениях неизменно уделяет особое внимание развитию информационных технологий и совершенствованию процесса получения знаний учащимися.

Эмомали Рахмон подчеркивает, что развитие информационных технологий является одним из ключевых факторов прогресса современного общества. По словам Лидера нации: «Мы должны создать благоприятные условия для развития информационного общества и использования современных технологий в сфере образования, поскольку знания и технологии являются главными движущими силами прогресса государства». Эти положения свидетельствуют о том, насколько важно использовать информационные технологии как в учебной, так и во внеучебной деятельности.

В связи с этим Лидер нации подчеркивает необходимость оснащения образовательных учреждений современным оборудованием. «В эпоху глобализации использование информационных технологий в учебно-воспитательном процессе является требованием времени, и образовательные учреждения должны быть оснащены современным оборудованием». Эти высказывания подчеркивают важность использования информационных технологий для развития у учащихся интеллектуальной любознательности. Действительно, применение цифровых инструментов способно сделать учебную деятельность увлекательной и эффективной.

Основатель мира и национального единства - Лидер нации, Президент Республики Таджикистан Эмомали Рахмон также подчеркивает, что развитие цифровых навыков у учащихся является одной из ключевых задач педагогов. «Будущее страны зависит от уровня знаний и мировоззрения подрастающего поколения. Поэтому мы должны расширять использование современных технологий в образовательных учреждениях». Эти моменты также подчеркивают важность внеклассной деятельности, поскольку именно благодаря ей учащиеся получают больше возможностей для использования информационных технологий.

Президент Республики Таджикистан, Лидер нации Эмомали Рахмон отмечает: «Формирование всесторонне развитой личности возможно лишь при условии использования современных технологий и совершенствования процесса получения знаний». На основании слов Лидера нации можно сделать вывод, что использование информационных технологий во внеклассной деятельности способствует росту интереса учащихся к обучению.

Таким образом, образовательная политика Лидера нации Эмомали Рахмона направлена на развитие информационных технологий и повышение вовлеченности учащихся в учебный процесс.

Информационные технологии открывают широкие возможности для вовлечения учащихся в образовательную деятельность. Использование цифровых инструментов, Интернета, образовательного программного обеспечения и интерактивных платформ позволяет повысить интерес учащихся к обучению.

При подготовке уроков с использованием информационных технологий учителям необходимо разрабатывать план занятия, исходя из его конкретных целей. Подбирая учебные материалы, следует придерживаться ключевых дидактических принципов: системности и последовательности, доступности, дифференцированного подхода, научной обоснованности и так далее. Важно помнить, что компьютер не заменяет учителя, а дополняет его работу.

Одной из главных задач образовательного процесса является вовлечение учащихся в изучение предмета и стимулирование их познавательной и творческой активности. Развитие информационных технологий существенно помогает в достижении этих целей.

К основным целям внедрения информационных технологий в учебный процесс относятся:

- обучение учащихся ведению дискуссии, умению выделять и подчеркивать ключевые моменты, приводить аргументы и доказательства, а также находить рациональные способы выполнения заданий;
- повышение интереса учащихся к изучаемому предмету;
- формирование самостоятельности и стимулирование у учащихся стремления к обучению;
- развитие коммуникативных навыков;
- развитие мыслительных способностей учащихся, таких как анализ и сопоставление фактов и событий;
- воспитание чувства коллективизма и взаимопомощи среди учащихся;
- развитие межпредметных связей.

Стремление к знаниям - ключевой фактор личностного развития учащегося. Исследователи определяют его как желание человека приобретать новые знания и заниматься самостоятельной интеллектуальной деятельностью.

Современные педагоги подчеркивают, что внеклассная деятельность открывает широкие возможности для развития интересов учащихся.

В этом процессе использование информационных технологий может сделать занятия более динамичными и увлекательными.

Факторы, способствующие формированию стремления к знаниям:

- благоприятная образовательная среда;
- использование современных технологий;
- самостоятельная деятельность учащихся;
- интерактивные методы;
- поддержка со стороны педагога.

Роль информационных технологий во внеурочной деятельности: информационные технологии позволяют сделать внеурочные занятия разнообразными и увлекательными. Использование компьютеров, интернета, интерактивных досок и образовательного программного обеспечения положительно влияет на развитие познавательной активности.

Формы использования информационных технологий:

- электронные викторины;
- презентации;
- цифровые проекты;
- виртуальные экскурсии;
- онлайн-олимпиады.

Способы повышения интереса учащихся к обучению:

1. Электронные викторины повышают интерес учащихся и стимулируют самостоятельную деятельность.

2. Учащиеся могут разрабатывать исследовательские проекты с использованием интернета.
3. Выездные экскурсии дают учащимся возможность посетить музеи и научные центры.
4. Онлайн-конкурсы стимулируют познавательную активность.

Эффективность использования информационных технологий:

Опыт показывает, что использование информационных технологий стимулирует вовлеченность учащихся и повышает их интерес к обучению.

Учащиеся активнее участвуют в учебной деятельности и развивают навыки самостоятельной работы.

Результаты внедрения:

- повышение интереса учащихся;
- развитие творческого мышления;
- повышение вовлеченности и активности;
- развитие цифровых навыков.

Таким образом, использование информационных технологий во внеурочной деятельности является эффективным способом повышения интереса учащихся к обучению. Современные технологии делают образовательный процесс увлекательным и результативным. В результате у учащихся возрастает интерес к получению знаний и усиливается их познавательная активность.

ЛИТЕРАТУРА

1. Эмомалӣ Раҳмон. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе, 2020.
2. Эмомалӣ Раҳмон. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе, 2021.
3. Эмомалӣ Раҳмон. Суханронӣ дар Рӯзи дониш. Душанбе, 2022.
4. Эмомалӣ Раҳмон. Тоҷикистон дар масири рушди устувор. Душанбе: Ирфон, 2018.
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи технологияҳои иттилоотӣ». Душанбе, 2019.
6. Асроров Б. Технологияҳои муосири таълим. Душанбе: Маориф, 2018.
7. Саидов А. Технологияҳои иттилоотӣ дар таълим. Душанбе, 2019.
8. Юсупов Ш. Методикаи таълими муосир. Душанбе, 2020.
9. Полат Е.С. Новые педагогические технологии. Москва: Академия, 2019.
10. Роберт И.В. Современные информационные технологии в образовании. Москва, 2017.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЧЕРТЕЖНОЙ ГРАФИКИ В РАЗВИТИИ ПРОСТРАНСТВЕННОГО ВОООБРАЖЕНИЯ У СТУДЕНТОВ

Шагатаева З.Е.¹, Касымханкызы Д.², Жаксибекова А.К³

¹ PhD, Жетысуский университет им.И.Жансугурова, Талдыкорган, Казахстан

² магистрант, Жетысуский университет им.И.Жансугурова, Талдыкорган, Казахстан

³ учитель технологии Средняя школа-гимназия №16, Талдыкорган, Казахстане-mail:

kkd1lyara@outlook.com

Аннотация. В статье рассматривается проблема развития пространственного воображения студентов средствами чертежной графики в процессе инженерно-графической подготовки. Актуальность исследования обусловлена необходимостью совершенствования методических приемов, обеспечивающих формирование способности обучающихся мысленно анализировать и преобразовывать пространственную форму объекта, устанавливать взаимосвязь между трехмерным объектом и системой его плоских изображений. Цель исследования заключается в обосновании возможностей трехпроекционного эскизирования реальных объектов как средства развития пространственного воображения студентов. В исследовании использованы теоретический анализ психолого-педагогической и методической литературы, педагогическое наблюдение,

анализ продуктов графической деятельности студентов и сопоставление результатов выполнения контрольных заданий. Педагогическая апробация проводилась в течение одного учебного семестра с участием 48 студентов первого курса, распределенных на контрольную и экспериментальную группы по 24 человека. В экспериментальной группе наряду с предусмотренными учебной программой видами графической деятельности применялись задания на ручное эскизирование реальных объектов в трех ортогональных проекциях. На примере изображения лестничной конструкции раскрывается последовательность перехода от восприятия пространственного объекта к анализу его формы, мысленной реконструкции и графическому представлению. Сопоставление результатов выполнения контрольных заданий показало положительную динамику в экспериментальной группе при решении задач, связанных с установлением взаимосвязи между проекциями и реконструкцией пространственной формы объекта. Сделан вывод о целесообразности включения трехпроекционного эскизирования в инженерно-графическую подготовку студентов как методического приема, дополняющего компьютерное моделирование и способствующего активизации пространственно-образных операций.

Ключевые слова: *пространственное воображение, пространственное мышление, чертежная графика, инженерная графика, трехпроекционное эскизирование, ортогональное проецирование, графическая подготовка, ручное эскизирование, пространственная визуализация.*

ВВЕДЕНИЕ

Современная инженерно-графическая подготовка студентов предполагает не только овладение правилами выполнения и чтения чертежей, но и развитие способности воспринимать, анализировать и мысленно преобразовывать пространственную форму объектов. Особое значение в данном процессе приобретает пространственное воображение, обеспечивающее возможность устанавливать взаимосвязь между трехмерным объектом и его плоскими изображениями, мысленно изменять положение и конфигурацию элементов, а также реконструировать целостную форму по отдельным проекциям. Сформированность данных способностей является необходимым условием успешного освоения начертательной геометрии, инженерной графики и последующего применения систем автоматизированного проектирования [1,2].

Цифровая трансформация инженерного образования существенно расширила возможности визуализации и трехмерного моделирования. Вместе с тем активное использование компьютерных средств не исключает необходимости формирования базовых графических и пространственно-образных действий. Ручное эскизирование требует непосредственного анализа формы объекта, выделения его конструктивных элементов, определения их взаимного расположения и преобразования пространственного образа в графическое изображение [3,4]. В связи с этим представляет интерес определение места традиционных графических средств в современной системе подготовки студентов и их сочетание с технологиями компьютерного моделирования.

Проблема формирования пространственных представлений имеет междисциплинарный характер и рассматривается в психологии, педагогике и методике преподавания графических дисциплин. Теоретические предпосылки исследования пространственных представлений заложены в работах Ж. Пиаже и Б.Г. Ананьева [5,6]. В исследованиях, посвященных преподаванию начертательной геометрии и инженерной графики, пространственное мышление рассматривается как значимый компонент графической подготовки студентов. Особое внимание уделяется заданиям, предполагающим чтение проекционных изображений, мысленную реконструкцию пространственной формы и переход между двухмерным и трехмерным представлением объекта [7].

Вместе с тем в условиях широкого применения цифрового моделирования сохраняется методическая проблема определения возможностей ручного эскизирования как средства целенаправленного развития пространственного воображения студентов. Особого рассмотрения требует организация таких заданий, при которых обучающийся не

воспроизводит готовое графическое изображение, а самостоятельно осуществляет последовательный переход от восприятия реального объекта к анализу его пространственной структуры, мысленной реконструкции формы и представлению объекта в системе взаимосвязанных ортогональных проекций.

Актуальность исследования обусловлена необходимостью совершенствования методических приемов инженерно-графической подготовки, направленных на активизацию пространственно-образной деятельности студентов и обеспечивающих взаимосвязь традиционного ручного эскизирования с современными средствами компьютерного моделирования.

Цель исследования - обосновать возможности использования трехпроекционного эскизирования реальных объектов как средства развития пространственного воображения студентов в процессе инженерно-графической подготовки.

Для достижения поставленной цели определены следующие **задачи исследования**: рассмотреть теоретические основания развития пространственного воображения в процессе графической деятельности; определить методические возможности трехпроекционного эскизирования; разработать и апробировать задания, предусматривающие графическое представление реального объекта в трех ортогональных проекциях; сопоставить результаты выполнения графических заданий студентами контрольной и экспериментальной групп; определить возможности сочетания ручного эскизирования и компьютерного моделирования в инженерно-графической подготовке.

Научная новизна исследования заключается в обосновании методических возможностей трехпроекционного эскизирования реальных объектов как средства целенаправленной активизации пространственно-образных операций студентов. Особенность предлагаемого подхода состоит в организации последовательного перехода от непосредственного восприятия объекта к анализу его пространственной структуры, мысленной реконструкции формы и последующему графическому представлению в трех взаимосвязанных ортогональных проекциях.

Практическая значимость исследования состоит в возможности использования предложенных заданий в процессе преподавания начертательной геометрии и инженерной графики студентам технических специальностей. Трехпроекционное эскизирование может применяться на начальном этапе графической подготовки для формирования навыков анализа пространственной формы, установления взаимосвязи между отдельными проекциями и подготовки студентов к последующему освоению компьютерного моделирования.

Пространственное воображение представляет собой сложный психический процесс, включающий восприятие, представление и мысленное преобразование пространственных свойств объектов (форма, размер, взаимное расположение). Согласно исследованиям Б.Г. Ананьева и Ж. Пиаже, формирование пространственных представлений проходит стадии от наглядно-действенного к наглядно-образному, а затем к словесно-логическому мышлению.

Современные исследования инженерного образования развивают данное положение применительно к пространственной визуализации и графической деятельности студентов. Пространственная визуализация рассматривается как существенная составляющая инженерной подготовки, поскольку решение графических и проектных задач предполагает способность мысленно преобразовывать пространственные объекты и устанавливать соответствие между их двухмерными и трехмерными представлениями. В этой связи особое значение приобретают задания, основанные на переходах «2D–3D» и «3D–2D», выполнении ортогональных и аксонометрических изображений, а также свободном эскизировании. Систематическое выполнение таких упражнений создает условия для развития операций мысленного вращения, пространственного анализа и реконструкции формы объекта.

В настоящем исследовании пространственное воображение рассматривается как способность создавать, удерживать и мысленно преобразовывать образы пространственных объектов, тогда как пространственное мышление понимается как более широкая

познавательная деятельность, включающая анализ пространственных отношений, оперирование образами и решение графических задач.

В контексте инженерной графики важнейшим инструментом формирования пространственных представлений является ортогональное проецирование, позволяющее передавать пространственную форму объекта посредством системы взаимосвязанных плоских изображений - видов спереди, сверху и слева. Мысленный переход от системы двумерных изображений к целостному представлению о трехмерной форме объекта и обратно требует выполнения пространственных преобразований и является одним из механизмов развития пространственного мышления студентов.

Возникающие у студентов трудности свидетельствуют о необходимости целенаправленной организации графической деятельности, обеспечивающей последовательный переход от восприятия реального объекта к его мысленной пространственной реконструкции и последующему представлению средствами ортогонального проецирования. В этой связи особый методический интерес представляют упражнения, основанные на выполнении эскизов реальных объектов с натуры или по их визуальному изображению. Такие задания требуют не механического воспроизведения готового чертежа, а анализа пространственной формы, выделения ее конструктивных элементов и установления соответствия между трехмерным объектом и системой его плоских проекций.

Теоретическое осмысление механизмов развития пространственных представлений связано с исследованиями Ж. Пиаже, Л.С. Выготского и Б.Г. Ананьева. В трудах Ж. Пиаже развитие пространственных представлений рассматривается во взаимосвязи с формированием интеллектуальных операций, позволяющих устанавливать отношения между объектами, мысленно изменять их положение и соотносить отдельные элементы в единой системе. Применительно к инженерно-графической подготовке данные положения позволяют рассматривать работу с проекционными изображениями не только как освоение правил построения чертежа, но и как деятельность, требующую выполнения мысленных пространственных преобразований.

Значимым для настоящего исследования является также положение о деятельности обусловленности развития высших психических функций, представленное в культурно-историческом подходе Л.С. Выготского. Формирование пространственных представлений в процессе обучения происходит не изолированно, а посредством специально организованной учебной деятельности и использования знаково-графических средств. В этом отношении чертеж выступает своеобразным средством опосредования между реальным трехмерным объектом и его мысленным образом. Исследования Б.Г. Ананьева, посвященные пространственному различению и пространственным представлениям, позволяют рассматривать пространственную ориентировку как сложный процесс, предполагающий установление формы, размеров, направления и взаимного расположения элементов объекта. Поэтому систематическое выполнение графических заданий, требующих сопоставления объекта и его проекций, может выступать одним из средств целенаправленного развития пространственных представлений студентов.

Чертежная графика как учебная дисциплина традиционно опирается на принцип «от простого к сложному»: студент сначала учится читать и составлять проекции простых геометрических тел, затем переходит к комбинированным формам, деталям и сборочным единицам. Однако эмпирические наблюдения показывают, что значительная часть первокурсников испытывает трудности при мысленной реконструкции формы объекта по двум или трем проекциям. Это подтверждает необходимость целенаправленной тренировки пространственного воображения с помощью упражнений, включающих выполнение эскизов реальных объектов (например, лестниц, архитектурных элементов, инструментов) с натуры [8].

Методы исследования

Для достижения цели исследования использовался комплекс взаимосвязанных теоретических и эмпирических методов. Теоретический этап включал анализ психолого-педагогической и научно-методической литературы по проблемам развития пространственного воображения и пространственного мышления, а также изучение методических возможностей чертежной графики и ортогонального проецирования в инженерно-графической подготовке студентов.

В ходе педагогической апробации применялось педагогическое наблюдение за процессом выполнения студентами графических заданий, характером возникающих затруднений и способами перехода между отдельными проекциями объекта.

Эмпирическая часть исследования была реализована в форме педагогической апробации заданий на трехпроекционное эскизирование. Основным содержанием экспериментальной работы являлось выполнение студентами графических заданий, предусматривающих анализ пространственной формы реального объекта и ее последующее представление в трех взаимосвязанных ортогональных проекциях.

Для оценки результатов применялся анализ выполненных студентами графических работ. При рассмотрении заданий учитывались правильность построения и согласованность проекций, способность устанавливать соответствие между отдельными изображениями объекта, определять его пространственную форму и выполнять построение недостающей третьей проекции. Сравнительный анализ результатов контрольной и экспериментальной групп использовался для выявления различий в успешности выполнения графических заданий после применения трехпроекционного эскизирования.

Для систематизации результатов графической деятельности были определены критерии и соответствующие показатели оценки, представленные в таблице 2.

Таблица 2 – Критерии и показатели оценки пространственного воображения студентов при выполнении графических заданий

Критерий	Показатели	Высокий уровень	Средний уровень	Низкий уровень
Пространственный анализ формы	Выделение основных геометрических и конструктивных элементов объекта; понимание их взаимного расположения	Самостоятельно и правильно определяет форму, элементы и пространственные связи между ними	Определяет основные элементы, но допускает отдельные неточности в установлении пространственных связей	Испытывает затруднения при определении формы и взаимного расположения элементов
Проекционное представление объекта	Понимание соответствия между трехмерным объектом и его ортогональными проекциями	Правильно устанавливает соответствие между объектом и всеми его проекциями	В целом понимает взаимосвязь проекций, но допускает отдельные ошибки	Не устанавливает устойчивой взаимосвязи между объектом и его проекциями
Мысленная реконструкция пространства	Способность восстанавливать целостную форму объекта по двум	Самостоятельно реконструирует пространственный	Реконструирует основную форму, но испытывает	Не может достоверно восстановить пространственный

енной формы	или несколькими плоским изображениям	ую форму по представленным проекциям	затруднения при определении отдельных элементов	ую форму по проекциям
Построение недостающей проекции	Определение формы и положения элементов при построении третьего вида	Правильно и самостоятельно выполняет недостающую проекцию с соблюдением проекционной связи	Выполняет основную часть построения правильно, допуская отдельные ошибки	Допускает существенные ошибки либо не может завершить построение
Графическая согласованность проекций	Соответствие размеров, положения и взаимосвязи элементов на разных видах	Проекция взаимно согласованы; существенные графические ошибки отсутствуют	Имеются отдельные нарушения согласованности, не изменяющие общего представления о форме	Наблюдаются существенные несоответствия между проекциями
Пространственное преобразование	Способность мысленно изменять положение объекта и переходить от одного вида к другому	Свободно осуществляет мысленный переход между различными положениями и видами объекта	Выполняет пространственные преобразования с отдельными затруднениями	Испытывает значительные трудности при переходе между различными видами объекта

Представленные критерии ориентированы на оценку не только технической правильности выполненного чертежа, но и тех пространственно-образных операций, которые необходимы студенту в процессе решения графической задачи. Особое значение придавалось способности устанавливать проекционную взаимосвязь между изображениями, мысленно реконструировать пространственную форму объекта и выполнять переход от имеющихся проекций к недостающему виду. Выделение высокого, среднего и низкого уровней позволяет осуществлять качественную характеристику успешности выполнения заданий и проследивать изменения в графической деятельности студентов.

Тогда уровни можно распределить:

Итоговый результат

15–18 баллов

10–14 баллов

6–9 баллов

Уровень

высокий

средний

низкий

Каждый критерий оценивался по трехбалльной шкале: высокий уровень проявления показателя - 3 балла, средний - 2 балла, низкий - 1 балл. Максимально возможный суммарный

результат составлял 18 баллов. Значения от 15 до 18 баллов соответствовали высокому уровню, от 10 до 14 баллов - среднему, от 6 до 9 баллов - низкому уровню сформированности оцениваемых пространственно-графических действий.

Исследование проводилось на базе кафедры творческого обучения Жетысуского университета им. И.Жансугурова в течение одного учебного семестра, 2025-2026 учебного года. В исследовании приняли участие 48 студентов первого курса, распределенных на контрольную и экспериментальную группы по 24 человека. Организация исследования предусматривала сопоставление результатов обучения студентов, осваивавших графические дисциплины с использованием различных вариантов организации практической работы.

В контрольной группе учебный процесс осуществлялся в соответствии с действующей программой дисциплины с использованием предусмотренных видов графической работы и компьютерного моделирования. В экспериментальной группе наряду с основным содержанием дисциплины дополнительно применялась система заданий на ручное эскизирование реальных объектов в трех ортогональных проекциях. Таким образом, основным экспериментальным фактором являлось систематическое включение трехпроекционного ручного эскизирования в практическую графическую деятельность студентов.

В качестве одного из основных практических заданий использовалось выполнение эскиза лестницы в трех проекциях: спереди, сверху и слева. Перед выполнением задания студенты знакомились с пространственной конструкцией объекта на примере лабораторного стенда или его визуального изображения. После этого необходимо было определить основные геометрические и конструктивные элементы лестницы и представить их в системе взаимосвязанных ортогональных проекций. На выполнение задания отводилось 10–15 минут.

Выбор лестничной конструкции в качестве учебного объекта обусловлен выраженной пространственной взаимосвязью ее элементов. При переходе от одной проекции к другой студенту необходимо соотнести высоту, ширину и взаимное расположение ступеней, маршевых элементов и других конструктивных частей. Тем самым выполнение задания предполагает последовательное осуществление операций пространственного анализа, мысленного преобразования объекта и его графического представления.

Для оценки результатов учитывалось качество выполнения студентами контрольных заданий по теме «Проекции деталей и конструкций». Особое внимание уделялось правильности построения и взаимного согласования проекций, способности определять пространственную форму объекта по его плоским изображениям, а также выполнению заданий на построение недостающей третьей проекции. Сопоставление результатов контрольной и экспериментальной групп позволило определить различия в успешности выполнения графических заданий после применения трехпроекционного эскизирования.

Для реализации предложенного методического подхода студентам было предложено выполнить графическое представление лестничной конструкции в трех взаимосвязанных ортогональных проекциях. Пример выполнения данного задания представлен на рисунке 1. Использование одного объекта в нескольких проекциях позволяет проследить соответствие его конструктивных элементов на отдельных изображениях и способствует формированию целостного представления о пространственной форме.

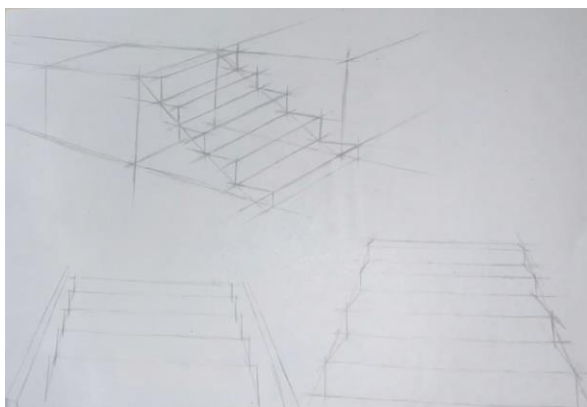

Рисунок 1 – Пример эскиза лестницы в трех ортогональных проекциях, выполненного студентом экспериментальной группы

Представление лестничной конструкции в трех ортогональных проекциях позволяет последовательно анализировать ее пространственные характеристики. Каждая проекция содержит информацию об отдельных параметрах объекта, тогда как целостное представление о его форме возникает в результате сопоставления всех изображений. При выполнении задания студент должен установить проекционную взаимосвязь между соответствующими элементами, определить их положение относительно друг друга и мысленно реконструировать пространственную структуру объекта. Таким образом, трехпроекционное эскизирование выступает не только способом графического изображения конструкции, но и учебным действием, направленным на активизацию пространственно-образных операций.

Выбор лестницы не случаен: этот объект обладает ярко выраженной трехмерной структурой, различается по конфигурации в каждой проекции (например, вид спереди показывает высоту ступеней и наклон; вид сверху – ширину проступи и поворотные площадки; вид слева – профиль марша). Мысленное совмещение этих трех ракурсов требует от студента активной работы воображения, сопоставления размеров.

Выбор лестницы в качестве учебного объекта обусловлен выраженной пространственной структурой ее конструкции и различием конфигурации отдельных элементов на каждой из ортогональных проекций. Вид спереди позволяет определить высотные характеристики и взаимное расположение ступеней, вид сверху отражает конфигурацию объекта в горизонтальной плоскости и ширину марша, а вид слева передает профильную форму конструкции. Сопоставление этих изображений требует от студента мысленного объединения информации, представленной на отдельных проекциях, установления пространственных связей между элементами и реконструкции целостной трехмерной формы объекта.

Сопоставление результатов выполнения контрольных заданий показало различия между контрольной и экспериментальной группами. Студенты экспериментальной группы успешнее справлялись с заданиями, требующими установления взаимосвязи между отдельными проекциями объекта и мысленной реконструкции его пространственной формы. Наиболее заметные различия наблюдались при выполнении заданий на построение недостающей третьей проекции и чтение графических изображений сложных объектов.

Таблица 1 – Сравнительные результаты выполнения контрольных заданий студентами контрольной и экспериментальной групп

Показатели	Контрольная группа (n=24)	Экспериментальная группа (n=24)
Средний балл (M)	7,50	8,40
Стандартное отклонение (SD)	1,10	0,95

Разница средних значений	-	0,90
Относительное различие	-	12,0%
t-критерий Стьюдента	-	2,97
Уровень значимости (p)	-	0,005

Как видно из таблицы 1, результаты выполнения контрольных заданий студентами экспериментальной группы отличались от показателей контрольной группы. Полученные количественные показатели следует интерпретировать в совокупности с качественным анализом выполнения студентами заданий на построение взаимосвязанных проекций и реконструкцию пространственной формы объекта.

Полученные результаты свидетельствуют о положительном потенциале трехпроекционного эскизирования как средства развития пространственного воображения студентов и позволяют рассматривать его в качестве одного из методических приемов, дополняющих традиционную графическую подготовку.

Полученные результаты позволяют предположить, что систематическое выполнение ручных эскизов реальных объектов в трех взаимосвязанных проекциях способствует формированию более устойчивой связи между зрительным восприятием трехмерной формы и ее графическим представлением. В процессе эскизирования студент последовательно анализирует конструкцию объекта, выделяет его характерные элементы, устанавливает их пространственное расположение и преобразует полученный мысленный образ в систему плоских проекций. Такая деятельность создает условия для активизации пространственного анализа и мысленного моделирования.

Результаты и обсуждение

Анализ выполнения графических заданий показал, что систематическое включение трехпроекционного эскизирования в учебный процесс создает условия для активизации пространственно-образных операций студентов. Особое значение имели задания, предполагающие переход от непосредственного восприятия реального объекта к его графическому представлению. В отличие от воспроизведения готового чертежа, такая деятельность требовала предварительного анализа формы объекта, определения взаимного расположения его элементов и последующего преобразования полученного пространственного образа в систему ортогональных проекций.

При выполнении эскиза лестницы студентам необходимо было выделить конструктивные элементы, по-разному представленные на отдельных видах, и установить взаимосвязь между ними. На виде спереди определялись преимущественно высотные характеристики и расположение ступеней, на виде сверху - конфигурация объекта в горизонтальной плоскости, ширина марша и взаимное расположение его элементов, а на виде слева - профильная форма конструкции. Сопоставление указанных изображений требовало удержания целостного пространственного образа объекта и его мысленного преобразования при переходе от одной проекции к другой.

Существенное значение имели задания на построение недостающей третьей проекции. Их выполнение предполагало не механическое продолжение линий связи, а мысленную реконструкцию пространственной формы по двум имеющимся изображениям. В процессе работы студенту необходимо было установить соответствие между отдельными элементами проекций, определить их пространственное положение и только после этого представить недостающий вид графическими средствами. Таким образом, графическое действие выступало результатом предварительной мыслительной операции с пространственным образом объекта.

Наблюдение за выполнением заданий также показало, что работа с реальными объектами облегчает установление связи между абстрактным проекционным изображением и пространственной формой. Использование лестничной конструкции в качестве учебного

объекта позволило представить ортогональное проецирование не только как совокупность правил построения чертежа, но и как способ передачи информации о форме и взаимном расположении элементов реального объекта. Это имеет практическое значение для последующего освоения студентами более сложных графических заданий, чтения технических чертежей и компьютерного моделирования.

Сопоставление результатов контрольной и экспериментальной групп указывает на положительную динамику выполнения заданий студентами, дополнительно использовавшими ручное трехпроекционное эскизирование. Полученные результаты позволяют рассматривать предложенный подход как средство активизации пространственного анализа, синтеза и мысленной реконструкции формы объекта. Вместе с тем выявленные различия следует интерпретировать с учетом объема выборки и продолжительности педагогического эксперимента.

Полученные результаты согласуются с данными современных исследований в области инженерно-графического образования, в которых систематическая практика эскизирования рассматривается как один из способов развития пространственной визуализации [7-11]. Особое значение имеет выполнение заданий, предусматривающих переход между ортогональными и пространственными изображениями объекта. При этом образовательный эффект определяется не самим фактом выполнения чертежа, а активностью пространственных преобразований, осуществляемых обучающимся при анализе формы, сопоставлении проекций и мысленной реконструкции объекта. Это позволяет рассматривать ручное эскизирование не как альтернативу цифровому моделированию, а как взаимодополняющий компонент современной инженерно-графической подготовки.

Заключение

Проведенное исследование позволило рассмотреть возможности трехпроекционного эскизирования как средства развития пространственного воображения студентов в процессе изучения инженерной графики. Теоретический анализ и результаты педагогической апробации показывают, что графическая деятельность, основанная на последовательном переходе от восприятия реального объекта к его мысленной реконструкции и последующему представлению в системе ортогональных проекций, создает условия для активизации пространственно-образных операций обучающихся.

Использование реальных объектов, в частности лестничной конструкции, позволяет организовать учебное задание таким образом, чтобы студент не ограничивался механическим воспроизведением готового изображения. Выполнение трехпроекционного эскиза требует анализа формы и конструктивных элементов объекта, установления их взаимного пространственного положения, сопоставления отдельных видов и формирования целостного представления о трехмерной структуре. Особое значение в данном процессе имеют задания на построение недостающей третьей проекции, поскольку их выполнение предполагает предварительную мысленную реконструкцию пространственной формы.

Сопоставление результатов контрольной и экспериментальной групп показало положительную динамику выполнения графических заданий студентами, в подготовку которых систематически включалось ручное трехпроекционное эскизирование. Наиболее заметные различия проявлялись при решении задач, требующих сопоставления нескольких проекций, определения пространственного положения отдельных элементов и восстановления формы объекта по его плоским изображениям. Полученные результаты позволяют рассматривать трехпроекционное эскизирование как один из методических приемов развития пространственного воображения студентов.

Практическая значимость предложенного подхода заключается в возможности его включения в содержание дисциплин «Начертательная геометрия» и «Инженерная графика» на начальных этапах графической подготовки студентов. При этом ручное эскизирование целесообразно рассматривать не как альтернативу компьютерному моделированию, а как взаимодополняющий этап графической подготовки, обеспечивающий переход от

непосредственного восприятия пространственной формы и ее мысленного преобразования к последующему построению цифровой модели.

Ограничениями проведенного исследования являются относительно небольшой объем выборки и проведение педагогической апробации в рамках одного учебного семестра. В связи с этим перспективы дальнейшего исследования связаны с расширением выборки, использованием стандартизированных методик диагностики пространственных способностей, совершенствованием критериев оценивания графических заданий и сопоставлением эффективности ручного эскизирования с различными технологиями трехмерного компьютерного моделирования.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Шевелева Л.А., Шевелев В.П. Развитие пространственного мышления студентов при обучении начертательной геометрии и инженерной графики // Современные наукоемкие технологии. – 2015. – № 12. – С. 210–213.

2. Степанова Т.И. Активизация пространственного мышления студентов технических вузов средствами начертательной геометрии // Известия Самарского научного центра РАН. – 2010. – Т. 12, № 3. – С. 648–652.

3. Bairaktarova D., Williams D., Katsioloudis P. *Analysis of Blended and Multi-modal Instruction and its Effects on Spatial Visualization Ability* // The Engineering Design Graphics Journal. - Vol. 83.

4. Delson N., Qi H., Van Den Einde L. *The Impact of Freehand Sketch Training on Engineering Students' Communication and Spatial Visualization Skills: A Controlled Trial* // 14th Annual First-Year Engineering Experience Conference. - 2023. - DOI: 10.18260/1-2--44848.

5. Ананьев Б.Г. Пространственное различие и пространственные представления // Проблемы восприятия пространства и пространственных представлений. – М.: АПН РСФСР, 1961. – С. 38–45.

6. Пиаже Ж., Инельдер Б. Генезис элементарных логических структур: классификация и сериация. – М.: Изд-во иностр. лит., 1963. – 448 с.

7. Иванов А.В., Сыромятников А.А. Методика развития пространственного воображения при изучении инженерной графики // Вестник КазНТУ им. Сатпаева. – 2019. – № 5 (145). – С. 87–92.

8. Van Den Einde L., Delson N., Cowan E., Memarian B. *Evaluating Spatial Visualization Learning Through Digitized Sketches: A Case Study of Engineering Students' Orthographic Projection Errors* // 2022 ASEE Annual Conference & Exposition. - 2022. - DOI: 10.18260/1-2--41636.

9. ГОСТ 2.305–2008. Единая система конструкторской документации. Изображения – виды, разрезы, сечения. – М.: Стандартинформ, 2008. – 24 с.

10. Raju G., Sorby S.A., Reid C. *Exploring the Role of Spatial Visualization in Design Process of Undergraduate Engineering Students* // 2023 ASEE Annual Conference & Exposition. - 2023. - DOI: 10.18260/1-2--43648.

11. Singh-Pillay A., Sotsaka D. *An Exploration of First Year Pre-service Engineering Graphics and Design Teachers' Spatial Visualisation Ability at a University of Technology* // Journal for the Education of Gifted Young Scientists. - 2020. - Vol. 8, № 2.

КАЗАХСТАНСКО-УЗБЕКСКИЕ ОТНОШЕНИЯ: СОВРЕМЕННАЯ ДИНАМИКА И ПЕРСПЕКТИВЫ СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПАРТНЕРСТВА

Асанов Сейлбек Садикович,

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

e-mail: seyilbek_sdu@mail.ru

Аннотация. Казахстан и Узбекистан являются ключевыми государствами Центральной Азии, взаимодействие которых оказывает существенное влияние на политическую, экономическую и социальную динамику всего региона. За годы независимости двусторонние отношения прошли путь от установления дипломатических связей и формирования добрососедства до стратегического партнерства и союзничества. На современном этапе взаимодействие двух государств характеризуется активизацией политического диалога, ростом взаимной торговли, расширением промышленной кооперации, развитием транспортно-логистических связей, сотрудничеством в энергетической и водной сферах, а также укреплением гуманитарных контактов. Особое значение приобретает экономическая составляющая отношений. В 2025 году объем двусторонней торговли достиг около 4,8 млрд долларов США, а стороны поставили цель довести взаимный товарооборот до 10 млрд долларов к 2030 году. В 2026 году была принята дорожная карта по реализации договоренностей в сфере торговли и инвестиций, предусматривающая совместные проекты в автомобильной промышленности, энергетике, химической отрасли, металлургии, фармацевтике, логистике, строительстве и сельском хозяйстве. Таким образом, отношения Казахстана и Узбекистана постепенно приобретают характер глубокой экономической взаимозависимости. В статье рассматриваются основные направления казахстанско-узбекского сотрудничества, факторы его развития, существующие проблемы и перспективы дальнейшего углубления союзнических отношений.

Ключевые слова: Казахстан, Узбекистан, Центральная Азия, стратегическое партнерство, союзничество, торговля, инвестиции, промышленная кооперация, транспорт, водные ресурсы, энергетика.

ВВЕДЕНИЕ

После распада Советского Союза Казахстан и Узбекистан оказались перед необходимостью самостоятельно выстраивать внешнеполитические и экономические отношения. Установление дипломатических отношений стало одним из первых шагов в формировании новой системы взаимодействия между двумя независимыми государствами. При этом географическая близость, историко-культурное родство, наличие общей границы и взаимодополняемость экономик объективно создали предпосылки для развития тесных связей. Значение Казахстана и Узбекистана для Центральной Азии определяется не только их территориальным положением и экономическим потенциалом, но и масштабом населения, транспортными возможностями и ролью в региональной политике. Казахстан является крупнейшей по территории страной региона и важным транзитным узлом между Китаем, Россией, Каспийским морем и странами Южного Кавказа. Узбекистан, в свою очередь, обладает крупнейшим населением в Центральной Азии и занимает центральное положение относительно большинства государств региона. Поэтому взаимодействие Астаны и Ташкента имеет значение, выходящее далеко за пределы двусторонних отношений.

Современный этап характеризуется качественным изменением содержания двустороннего сотрудничества. Если ранее значительная часть взаимодействия основывалась на политическом диалоге и торговле, то сегодня все большее значение приобретают совместные промышленные предприятия, инвестиции, транспортные коридоры, энергетические проекты, межрегиональные связи и координация по вопросам водных ресурсов. Особый импульс отношениям придало формирование институциональной основы союзничества. В 2024 году стороны приняли Программу стратегического партнерства и союзничества на 2024–2034 годы, которая рассчитана на долгосрочное развитие взаимодействия. В дальнейшем политический диалог продолжил укрепляться, а в ноябре 2025 года лидеры двух государств подписали новый пакет документов, направленный на дальнейшее развитие стратегического партнерства и союзничества. Цель данной статьи заключается в анализе основных направлений казахстанско-узбекских отношений и определении факторов, способствующих их углублению, а также потенциальных вызовов для дальнейшего сотрудничества [1].

1. Политическое измерение казахстанско-узбекских отношений

Политический диалог является фундаментом современного казахстанско-узбекского взаимодействия. Регулярные встречи глав государств, межправительственные переговоры и деятельность специализированных комиссий позволяют координировать позиции по широкому спектру вопросов. Важной особенностью последних лет является институционализация отношений. Создание Высшего межгосударственного совета и развитие других механизмов взаимодействия свидетельствуют о стремлении сторон перевести сотрудничество из преимущественно двустороннего дипломатического формата в систему регулярной стратегической координации. Важность политического фактора особенно заметна в условиях трансформации международной системы. Центральная Азия сталкивается с изменениями транспортных маршрутов, усилением конкуренции за инвестиции, изменением энергетических рынков, экологическими рисками и необходимостью диверсификации внешнеэкономических связей. В этих условиях Казахстан и Узбекистан объективно заинтересованы в сохранении стабильных отношений друг с другом [2].

Важным этапом стало принятие долгосрочной программы стратегического партнерства и союзничества на 2024–2034 годы. Она отражает стремление двух государств сформировать устойчивую институциональную базу сотрудничества. При этом союзничество в данном случае следует рассматривать не только как политическое понятие, но и как механизм координации практической политики в экономике, транспорте, энергетике, культуре и других сферах. В 2025 году главы государств вновь подтвердили курс на укрепление стратегического партнерства и союзничества. В рамках переговоров обсуждались вопросы торговли, инвестиций, промышленной кооперации, транспорта и гуманитарного сотрудничества. Таким образом, политическая составляющая отношений создает институциональную основу для расширения экономического и гуманитарного взаимодействия.

2. Торгово-экономическое сотрудничество

Экономические отношения являются одним из наиболее динамично развивающихся направлений казахстанско-узбекского партнерства. По данным казахстанской стороны, в 2025 году объем двусторонней торговли достиг 4,8 млрд долларов США, увеличившись примерно на 16,2% по сравнению с предыдущим годом. Узбекистан входит в число крупнейших торговых партнеров Казахстана среди государств Шанхайской организации сотрудничества. Одновременно узбекская статистика приводит показатель около 4,97 млрд долларов, что связано с различиями в методологии учета внешней торговли. Независимо от методологических расхождений, обе стороны фиксируют устойчивый рост взаимной торговли. Особенность торговли заключается в определенной взаимодополняемости экономик. Казахстан обладает значительными ресурсами в аграрном секторе, металлургии, нефтехимии и энергетике, тогда как Узбекистан располагает развитой обрабатывающей промышленностью, крупным внутренним рынком и значительным производственным потенциалом в текстильной, автомобильной, электротехнической и других отраслях. В структуре казахстанского экспорта в Узбекистан значительное место занимают зерно, мука, растительное масло, металлопродукция и другая промышленная продукция. При этом постепенно возрастает значение товаров с более высокой добавленной стоимостью. В 2025 году Казахстан, в частности, расширял экспорт в сферах металлургии, нефтехимии, машиностроения и агропромышленного комплекса. Стратегической задачей является дальнейшее увеличение взаимного товарооборота. В настоящее время стороны ориентируются на показатель 10 млрд долларов к 2030 году. Достижение этой цели предполагает не просто количественный рост торговли, но и изменение ее структуры: увеличение доли готовой продукции, расширение взаимных поставок и развитие совместного производства. Именно переход от традиционной торговли к производственной кооперации может стать следующим этапом экономического сближения двух государств [3].

3. Инвестиции и промышленная кооперация

Промышленная кооперация постепенно становится одним из центральных элементов двусторонних отношений. Если торговля предполагает обмен уже произведенными товарами, то совместные инвестиционные проекты формируют долгосрочную взаимозависимость

экономик. В ноябре 2025 года Казахстан и Узбекистан открыли Международный центр промышленной кооперации «Центральная Азия», предназначенный для развития производственных связей и формирования современных цепочек создания добавленной стоимости. Одновременно были запущены новые проекты общей стоимостью около 1,3 млрд долларов. Президент Узбекистана

В мае 2026 года стороны подписали дорожную карту по реализации договоренностей в сфере торговли и инвестиций. Документ предусматривает проекты в автомобильной промышленности, энергетике, химической промышленности, металлургии, фармацевтике, логистике, производстве строительных материалов, жилищном строительстве и сельском хозяйстве. Такой подход имеет принципиальное значение. Он означает постепенный переход от модели «экспортер — импортер» к модели совместного производства. Например, промышленная кооперация позволяет использовать преимущества обеих экономик: сырьевую и энергетическую базу Казахстана, производственные мощности и рынок Узбекистана, а также совместно выходить на рынки третьих стран. В долгосрочной перспективе это может повысить конкурентоспособность обеих стран. Важным направлением становится также региональная промышленная кооперация. Совместные проекты способны стимулировать развитие приграничных областей, создавать рабочие места и способствовать формированию новых производственных кластеров. При этом успешность промышленной кооперации будет зависеть от нескольких факторов: инвестиционного климата, транспортных издержек, доступности финансирования, стабильности нормативной базы и способности предприятий двух стран интегрировать производственные цепочки [4].

4. Транспортно-логистическое сотрудничество

Географическое положение Казахстана и Узбекистана создает объективную основу для тесного транспортного взаимодействия. Казахстан является важным звеном между Китаем, Россией, Каспийским регионом и Европой, тогда как Узбекистан расположен в центре Центральной Азии и имеет потенциальный доступ к транспортным направлениям, ведущим в Афганистан и далее в Южную Азию. Поэтому развитие транспортных связей между двумя государствами имеет не только двустороннее, но и региональное значение. В последние годы увеличиваются объемы грузоперевозок, развивается автомобильное и железнодорожное сообщение, расширяется авиационная связанность. В ноябре 2025 года отмечалось наличие более 40 авиарейсов в неделю между городами двух стран. Важность транспортной кооперации усиливается изменением глобальных торговых маршрутов. Центральная Азия постепенно превращается из преимущественно транзитного пространства между крупными центрами силы в самостоятельный логистический регион. Для Казахстана взаимодействие с Узбекистаном позволяет расширять возможности выхода на южные направления. Для Узбекистана Казахстан представляет важный транзитный маршрут к Каспийскому морю, Кавказу и европейским рынкам. Таким образом, транспортная кооперация может стать одним из ключевых инструментов повышения экономической самостоятельности Центральной Азии [5].

5. Энергетика и водные ресурсы

Одним из наиболее сложных направлений двусторонних отношений являются энергетика и использование трансграничных водных ресурсов. С одной стороны, Казахстан и Узбекистан заинтересованы в энергетическом сотрудничестве и стабильности региональных энергетических систем. С другой стороны, обе страны имеют различные экономические потребности и зависят от водных ресурсов трансграничных бассейнов. Вода имеет особое значение для сельского хозяйства обеих стран. Узбекистан располагает крупным аграрным сектором и значительной численностью сельского населения, а Казахстан также заинтересован в расширении сельскохозяйственного производства. Поэтому эффективность использования трансграничных вод напрямую связана с продовольственной безопасностью. Дополнительным фактором становится изменение климата. Рост температур, изменение режима осадков, сокращение доступности отдельных водных ресурсов и увеличение потребности в орошении способны усилить конкуренцию за воду. В этих условиях

двусторонний диалог приобретает стратегическое значение. Казахстан и Узбекистан заинтересованы не столько в одностороннем контроле над ресурсами, сколько в создании устойчивых механизмов совместного управления. Сотрудничество в сфере энергетики и воды также связано с развитием возобновляемой энергетики, модернизацией инфраструктуры и повышением эффективности использования ресурсов. Официальная повестка двусторонних переговоров в 2026 году включает энергетическое взаимодействие и водные ресурсы наряду с торговлей, транспортом и инвестициями. Таким образом, водно-энергетическое направление одновременно представляет собой возможность для сотрудничества и потенциальную область разногласий. Именно поэтому его развитие требует постоянного политического диалога и долгосрочного планирования [6].

6. Сельское хозяйство и продовольственная безопасность

Сельское хозяйство является еще одной сферой, в которой интересы двух государств тесно взаимосвязаны. Казахстан располагает значительными земельными ресурсами и является крупным производителем зерновых культур. Узбекистан обладает развитым сельскохозяйственным сектором, большим внутренним рынком и значительным потенциалом переработки. Взаимодействие может осуществляться по нескольким направлениям: поставки сельскохозяйственного сырья и продовольствия, переработка продукции, создание совместных предприятий, развитие агрологистики и внедрение современных технологий. Однако дальнейшее развитие аграрного сотрудничества невозможно рассматривать отдельно от проблемы водных ресурсов. Рост производства сельскохозяйственной продукции должен сопровождаться повышением эффективности орошения и снижением ресурсных потерь. Перспективным направлением может стать создание совместных агропромышленных цепочек, в которых производство сырья, переработка, хранение и экспорт будут распределяться между регионами двух государств с учетом их конкурентных преимуществ [7].

7. Межрегиональное и гуманитарное сотрудничество

Особое место в двусторонних отношениях занимает взаимодействие между регионами. Оно позволяет переводить межгосударственное партнерство на уровень конкретных предприятий, университетов, городов и местных органов власти. В 2026 году стороны уделяли внимание подготовке первого заседания Совета глав регионов двух стран. Такой механизм способен стать дополнительным инструментом развития торговли, инвестиций и прямых деловых контактов. Межрегиональное сотрудничество особенно важно для приграничных территорий. Здесь оно может способствовать развитию малого и среднего бизнеса, туризма, транспортной инфраструктуры и локальных производственных цепочек. Не менее важна гуманитарная составляющая. Казахстан и Узбекистан обладают значительным историко-культурным наследием, а население двух стран связано общностью региональной истории, культурными традициями и языковой близостью.

Сотрудничество в области образования, культуры, науки, туризма и молодежных обменов формирует социальную основу политического партнерства. Культурные мероприятия, выставки, фестивали и образовательные программы способствуют укреплению взаимного восприятия двух народов как близких и взаимосвязанных обществ. В долгосрочной перспективе гуманитарное сотрудничество имеет не менее важное значение, чем экономические проекты, поскольку оно формирует устойчивый общественный фундамент двусторонних отношений [8].

8. Основные проблемы и потенциальные вызовы

Несмотря на позитивную динамику, казахстанско-узбекские отношения не лишены проблем. Во-первых, экономическая конкуренция между двумя странами будет усиливаться. Казахстан и Узбекистан одновременно стремятся привлечь иностранные инвестиции, развивать промышленность и укреплять позиции в качестве региональных транспортных центров. Поэтому партнерство может сочетаться с конкуренцией. Во-вторых, существует потенциальная напряженность вокруг водных ресурсов. Экономическое развитие и изменение климата способны увеличить потребность обеих стран в воде. Следовательно, устойчивость

сотрудничества будет зависеть от способности государств создавать долгосрочные механизмы распределения и совместного использования ресурсов. В-третьих, увеличение товарооборота само по себе не гарантирует качественной экономической интеграции. Для достижения цели в 10 млрд долларов необходимо расширять номенклатуру товаров, развивать производство с высокой добавленной стоимостью и устранять инфраструктурные и административные барьеры. В-четвертых, масштабные совместные проекты требуют значительных финансовых ресурсов и устойчивой нормативной базы. Инвесторы заинтересованы в предсказуемости законодательства, защите инвестиций и прозрачности процедур. Наконец, необходимо учитывать внешние факторы. Казахстан и Узбекистан одновременно взаимодействуют с Россией, Китаем, Турцией, странами Европейского союза и другими внешними партнерами. Изменения мировой экономики и геополитической ситуации неизбежно влияют на их национальные стратегии [9].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Казахстанско-узбекские отношения в настоящее время находятся на качественно новом этапе. За несколько десятилетий после получения независимости две страны сформировали устойчивую систему политического, экономического и гуманитарного взаимодействия, которая постепенно трансформируется в более глубокое союзничество. Главным отличием современного этапа является переход от преимущественно дипломатического и торгового взаимодействия к комплексной экономической кооперации. Рост взаимной торговли, развитие совместных промышленных предприятий, расширение инвестиций и транспортной инфраструктуры создают объективную основу для повышения взаимозависимости двух экономик. Показатель взаимной торговли в 2025 году на уровне около 4,8 млрд долларов и поставленная цель довести его до 10 млрд долларов к 2030 году свидетельствуют о высоких амбициях сторон. Особое значение имеют транспорт, энергетика и водные ресурсы. Эти направления одновременно создают возможности для совместного развития и формируют потенциальные риски. Поэтому устойчивость казахстанско-узбекского партнерства будет зависеть от способности двух государств сочетать национальные интересы с долгосрочными региональными задачами. Перспективным направлением является дальнейшее развитие межрегионального сотрудничества. Участие областей, городов, предприятий, университетов и общественных организаций позволит сделать союзнические отношения более практическими и устойчивыми. В целом казахстанско-узбекское партнерство может стать одним из центральных элементов формирующейся региональной архитектуры Центральной Азии. Его значение определяется не только двусторонними интересами, но и возможностью совместно отвечать на более масштабные вызовы — развитие транспортных коридоров, обеспечение энергетической и продовольственной безопасности, рациональное использование воды, привлечение инвестиций и повышение конкурентоспособности региона. Таким образом, дальнейшая динамика отношений Казахстана и Узбекистана будет определяться тем, насколько успешно политическое доверие будет преобразовываться в устойчивые экономические институты и совместные проекты. Если заявленные цели по торговле, инвестициям, промышленной кооперации и региональному взаимодействию будут последовательно реализованы, казахстанско-узбекские отношения способны стать одним из наиболее значимых примеров регионального партнерства в современной Центральной Азии.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Байкушикова Г., Апсаттарова Г. **Развитие отношений между Казахстаном и Узбекистаном на современном этапе** // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия: Социологические и политические науки. – 2021. – № 4. – С. 9–14.
2. Нурматов Т. А. Интеграционные процессы в Центральной Азии: история и генезис. // Сборник научных статей. Стратегические ориентиры развития Центральной Азии: история, тренды и перспективы. - Екатеринбург. - Уральский государственный педагогический университет. – 2021. – 312 с.

3. Указ Президента Республики Узбекистан об учреждении Стратегии «Цифровой Узбекистан-2030» и мерах по ее эффективной реализации. №УП-6079. 05.10.2020. // [Электронный ресурс]: Режим доступа: <https://lex.uz/ru/docs/5031048> (дата обращения: 18.12.2024 г.)
4. Оңғарова Ж.Б. Расширение торгово-экономического сотрудничества Казахстана с государствами Центральной Азии: риски и возможности. - Астана: Академия государственного управления при Президенте РК, Институт Дипломатии, 2020. – 61 с.
5. Притчин С. Узбекистан и Казахстан: особенности транзита власти //МЭМО. – 2021. – Т. 65. – No. 2. – С. 89-99.
6. Туркеева К.А., Бримбетова Н.Ж., Сулейменова А.Ш., Туйебекова Ш.Ж. Новые возможности и предпосылки приграничного взаимодействия Казахстана и Узбекистана// -Алматы. -Экономика: стратегия и практика. - 2023. – Т.18(3). – С.140-156.
7. Бюро Национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. // [Электронный ресурс]: Режим доступа: <https://stat.gov.kz/ru/> (дата обращения: 21.12.2024 г.)
8. Лаумулин М.Т. Центральная Азия в эпоху трансформации–Нур-Султан: КИСИ при Президенте РК, 2020. – 464 с.
9. Рахимова М.А. Перспективы регионального экономического сотрудничества в Центральной Азии // Вестник экономической безопасности. – Университет мировой экономики и дипломатии. - Ташкент. – 2021. – No. 1. – С. 164-168.

РОЛЬ ИГР В СТИМУЛИРОВАНИИ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ ТРУДОВОГО ОБУЧЕНИЯ

Бобозода Хуршеда Гуломджон

преподаватель кафедры общей педагогики,
ГОУ «Худжандский государственный университет
имени академика Бободжона Гафурова»

Аннотация. В данной статье рассматривается использование игры как эффективного средства формирования познавательного интереса учащихся на уроках трудового обучения. Автор анализирует педагогическое значение игровых технологий, их влияние на активизацию познавательной деятельности учащихся, развитие творческих способностей и самостоятельности мышления. В статье представлены различные виды дидактических игр, методы их применения на уроках трудового обучения, а также результаты экспериментальной работы.

Ключевые слова: дидактическая игра, познавательный интерес, трудовое обучение, творческая деятельность, учащиеся, интерактивные методы.

THE ROLE OF GAMES IN STIMULATING STUDENTS' COGNITIVE ACTIVITY IN LABOR EDUCATION LESSONS

Abstract. This article discusses the use of games as an effective means of developing students' cognitive interest in labor education lessons. The author analyzes the pedagogical importance of game-based learning, its influence on activating students' cognitive activity, developing creativity, and independent thinking. The article presents various types of educational games, methods of their application in labor education lessons, and results of experimental work.

Keywords: educational game, cognitive interest, labor education, creative activity, students, interactive methods.

ВВЕДЕНИЕ

Основатель мира и национального единства - Лидер нации, Президент Республики Таджикистан уважаемый Эмомали Рахмон в своем недавнем выступлении подчеркнул: «Сегодня в учебных заведениях необходимо широко применять активные методы обучения, способствующие формированию у учащихся самостоятельного мышления, поскольку это единственный способ повысить их интерес к получению знаний».

В контексте современного развития системы образования особое значение приобрел вопрос формирования личности учащихся. Ключевым фактором этого процесса является развитие их познавательных интересов. Выступая в качестве основной движущей силы учебной деятельности, познавательный интерес способствует повышению качества знаний и развитию творческих способностей.

В то же время Лидер нации, Президент Республики Таджикистан Эмомали Рахмон справедливо отметил в своих выступлениях на встречах с работниками сферы образования: «Учителям следует использовать в учебном процессе современные технологии и интерактивные методы, чтобы учащиеся сохраняли активность, а их творческие и познавательные способности развивались».

Уроки трудового обучения открывают широкие возможности для формирования познавательных интересов учащихся. Использование активных методов обучения, в том числе игровых, способно стимулировать познавательную активность школьников. Будучи образовательным инструментом, игра позволяет учащимся действовать в свободной и творческой обстановке, одновременно развивая практические и интеллектуальные навыки. Игра считается одной из важных форм человеческой деятельности. В педагогике игра используется как эффективное средство обучения и воспитания. Она позволяет учащимся получать знания в естественной и увлекательной обстановке.

В процессе игры ребенок не только развивает мышление, воображение и моторику, но и познает окружающий мир. Играя, дети примеряют на себя различные роли, постигают принципы человеческого взаимодействия, получают новые знания и находят решения разнообразных задач – всё это пригодится им в дальнейшей жизни. Н.К. Крупская писала: «Игры имеют огромное значение для детей младшего школьного возраста; для них игра - это и учеба, и труд, и основная форма воспитания. Для детей игра - это способ познания окружающего мира». А.С. Макаренко рассматривал игру как подготовку к труду. Он утверждал: «Хорошая игра похожа на хорошую работу». Любая игра требует серьезных усилий и размышлений, поэтому необходимы контроль и руководство со стороны взрослых в процессе детских игр. Чем раньше мы начнем трудовое воспитание детей, тем лучше; готовить их к труду следует с раннего возраста.

Игры делают всё увлекательным, поднимают настроение и облегчают процесс получения знаний. По мнению психолога Л.С. Выготского, игра является важнейшей формой деятельности для детей; именно в ней определяются отношения ребенка с окружающим миром, с другими людьми и с самим собой.

Педагогическая значимость игры заключается в том, что она:

- стимулирует познавательную активность учащихся;
- формирует интерес к учебе;
- развивает творческие способности;
- формирует практические и профессиональные навыки;
- способствует развитию самостоятельной деятельности учащихся.

На уроках трудового обучения эффективно использование различных видов игр:

1. Дидактические игры.
2. Ролевые игры.
3. Творческие игры.
4. Игры-соревнования.
5. Групповые игры.

Использование игр на уроках трудового обучения эффективно. Учащиеся активно участвуют в игровом процессе и с энтузиазмом приобретают новые знания. Кроме того, игры способствуют развитию творческих способностей и самостоятельности учащихся.

Для эффективного использования игр на уроках трудового обучения необходимо соблюдать ряд педагогических условий:

- соответствие игры возрасту учащихся;
- соответствие игры теме урока;
- определение целей и задач игры;
- организация групповой работы;
- оценка результатов игры.

Соблюдение этих условий позволяет игре стать не только средством развлечения, но и эффективным инструментом обучения.

Методика использования игр на уроках трудового обучения включает несколько этапов:

Подготовительный этап: на этом этапе учитель определяет тему урока и выбирает вид игры, а также подготавливает необходимые материалы.

Этап проведения игры: на этом этапе учащиеся делятся на группы и выполняют конкретные задания, а учитель контролирует ход игры.

Заключительный этап: на этом этапе анализируются результаты игры и оценивается работа учащихся.

Пример использования игры на уроке трудового обучения.

Тема: «Изготовление простых поделок из бумаги».

Цель: развитие навыков ручного труда и творческих способностей.

Игра: «Творческая мастерская».

Ход игры:

- учащиеся делятся на группы;
- каждая группа получает конкретное задание;
- учащиеся изготавливают свои изделия;
- группы представляют результаты своей работы.

Заключение: Игры такого типа способствуют развитию творческой активности и формированию интеллектуальных интересов учащихся.

Использование данной игры дает следующие преимущества:

- повышение интереса учащихся;
- развитие творческих способностей;
- формирование практических навыков;
- стимулирование самостоятельной деятельности;
- повышение качества образования.

Максим Горький писал: «Игра - это путь детей к познанию окружающего мира - мира, в котором они живут и который преобразуют». Действительно, в игре дети отражают труд и жизнь взрослых, заменяя реальные предметы игрушками и подражая действиям взрослых. В процессе игры дети выполняют самые разные задачи: строят, ухаживают за кем-либо, лечат больных, обучают друг друга, ведут домашнее хозяйство, защищают родину от врагов, совершают героические поступки и так далее. В этих играх участвует большинство учеников. Это способствует формированию чувства коллективизма: дети учатся действовать сообща, брать на себя роль лидера и следовать за другими, а также соблюдать правила. Всё это содействует развитию силы воли, дисциплинированности и чувства ответственности, а также помогает формировать нравственный облик детей.

Одной из характеристик игры является то, что она отражает трудовую деятельность человека. Она готовит детей к жизни, хотя никто и не задумывается сознательно о значении игры: дети играют ради собственного удовольствия и для удовлетворения своих потребностей.

Благодаря играм учащиеся становятся физически крепкими, здоровыми, энергичными и ловкими, одновременно испытывая радость и счастье. Участие в играх способствует развитию

мышления, позволяет лучше понять окружающий мир и вовлекает детей в разнообразную деятельность, напоминающую труд.

Таким образом, игра служит эффективным средством формирования познавательных интересов учащихся на уроках трудового обучения. Использование игровых методов способствует повышению качества обучения, развитию творческих способностей и формированию практических навыков. Широкое внедрение игр в учебный процесс на уроках трудового обучения имеет большое значение для всестороннего развития учащихся.

ЛИТЕРАТУРА

1. Рахимов А.М. Назарияи таълим. – Душанбе: Маориф, 2020. – 280 с.
2. Давлатов М.Н. Методикаи таълими меҳнат. – Душанбе: Ирфон, 2019. – 256 с.
3. Шарипов Ш.А. Педагогикаи муосир. – Душанбе, 2017. – 312 с.
4. Исаев И.Ф. Педагогика профессионального образования. – Москва: Академия, 2016. – 368 с.
5. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. – Москва: Интеллект-Центр, 2018. – 352 с.
6. Коменский Я.А. Великая дидактика. – Москва: Педагогика, 2017. – 416 с.
7. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олӣ. – Душанбе: 26 декабри соли 2019.
8. Эмомали Раҳмон. Суханронӣ дар мулоқот бо кормандони соҳаи маориф, - Душанбе, 2020.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ К ПРОФОРИЕНТАЦИИ СТУДЕНТОВ

Нурова Кундуз Сарсенбаевна

*Каспийский университет технологии и инжиниринга им. Е. Есенова
г.Актау, Республика Казахстан*

Аннотация. В статье рассматриваются психолого-педагогические возможности подготовки будущих учителей к осуществлению профориентационной деятельности со студентами в условиях современного образовательного пространства. Актуальность исследования обусловлена необходимостью формирования у будущих педагогов профессиональных компетенций, позволяющих оказывать обучающимся эффективную поддержку в профессиональном самоопределении, осознанном выборе образовательной и карьерной траектории. Особое внимание уделяется психологической готовности будущего учителя к профориентационной работе, развитию диагностических, коммуникативных, консультативных, рефлексивных и организационно-педагогических компетенций. Раскрываются основные психолого-педагогические условия эффективной подготовки будущих учителей к профориентационной деятельности: интеграция теоретической и практической подготовки, применение интерактивных методов обучения, профессионально ориентированных тренингов, кейс-технологий, проектной деятельности, психологической диагностики и цифровых ресурсов. Подчеркивается значение индивидуального подхода, учитывающего интересы, способности, ценностные ориентации, мотивацию и личностно-профессиональный потенциал обучающихся. Рассматривается роль педагогической практики как средства формирования опыта проведения профориентационных консультаций, мероприятий и индивидуального сопровождения профессионального самоопределения.

Ключевые слова: будущий учитель, профессиональная ориентация, профориентационная деятельность, профессиональное самоопределение, психолого-педагогическая подготовка, профессиональная готовность, педагогические компетенции, психологическая диагностика, профессиональное консультирование, карьерная траектория.

ВВЕДЕНИЕ

Современные социально-экономические преобразования, динамичное развитие рынка труда, цифровизация различных сфер общественной жизни и появление новых профессиональных направлений существенно повышают требования к качеству профессионального самоопределения молодежи. В этих условиях особое значение приобретает профориентационная деятельность образовательных организаций, направленная на оказание обучающимся помощи в осознанном выборе профессионального пути, определении собственных интересов, способностей, склонностей и перспектив дальнейшего развития. Эффективность данной деятельности во многом зависит от профессиональной готовности педагогов к организации и осуществлению профориентационной работы.

Учитель в современной образовательной среде выполняет не только обучающую и воспитательную функции, но и оказывает существенное влияние на профессиональное самоопределение обучающихся. Благодаря систематическому взаимодействию с ними педагог имеет возможность выявлять индивидуальные способности, образовательные потребности, профессиональные интересы и склонности, формировать представления о мире профессий, развивать способность соотносить личностные качества с требованиями будущей профессиональной деятельности. В связи с этим подготовка будущих учителей к профориентационной деятельности становится одним из значимых направлений профессионально-педагогического образования.

Особую актуальность приобретает изучение психолого-педагогических возможностей такой подготовки. Профориентация представляет собой комплексный процесс, предполагающий учет возрастных и индивидуально-психологических особенностей обучающихся, их мотивации, ценностных ориентаций, способностей, интересов и уровня сформированности профессиональных намерений. Поэтому будущему учителю необходимо обладать не только знаниями о современных профессиях и тенденциях рынка труда, но и психолого-педагогическими компетенциями, позволяющими осуществлять диагностику профессиональных интересов, консультирование, педагогическое сопровождение и создание условий для осознанного профессионального выбора.

В системе профессиональной подготовки будущих педагогов существуют значительные возможности для формирования такой готовности. К ним относятся содержание психолого-педагогических дисциплин, практические и тренинговые занятия, педагогическая практика, проектная и исследовательская деятельность, применение современных цифровых технологий, взаимодействие с образовательными организациями и представителями профессионального сообщества. Комплексное использование данных возможностей способствует формированию у будущих учителей знаний, умений, профессиональных установок и личностных качеств, необходимых для эффективной профориентационной деятельности.

Вместе с тем анализ педагогической практики показывает наличие противоречия между возрастающей потребностью образовательных организаций в педагогах, способных профессионально осуществлять профориентационную работу, и недостаточной разработанностью содержания, методов и условий целенаправленной подготовки будущих учителей к данной деятельности. Необходимость разрешения указанного противоречия определяет актуальность исследования психолого-педагогических возможностей подготовки будущих учителей к профориентации обучающихся.

Цель исследования — теоретически обосновать психолого-педагогические возможности подготовки будущих учителей к осуществлению профориентационной деятельности и определить эффективные условия их реализации в образовательном процессе.

Объект исследования — процесс профессиональной подготовки будущих учителей в системе педагогического образования.

Предмет исследования — психолого-педагогические возможности, содержание, методы и условия подготовки будущих учителей к организации профориентационной деятельности.

В соответствии с целью исследования определены следующие **задачи**:

1. Раскрыть сущность и содержание профориентационной деятельности в современном образовательном процессе.
2. Проанализировать психолого-педагогические основы профессионального самоопределения обучающихся.
3. Определить структуру и основные компоненты готовности будущего учителя к профориентационной деятельности.
4. Выявить психолого-педагогические возможности профессиональной подготовки будущих учителей к организации профориентации.
5. Обосновать педагогические условия, формы и методы, способствующие повышению эффективности подготовки будущих педагогов к профориентационной работе.
6. Разработать практические рекомендации по совершенствованию подготовки будущих учителей к сопровождению профессионального самоопределения обучающихся.

Методы исследования: анализ психолого-педагогической и научно-методической литературы, систематизация и обобщение научных положений, педагогическое наблюдение, анкетирование, тестирование, беседа, анализ результатов деятельности обучающихся, педагогический эксперимент, а также количественный и качественный анализ полученных данных.

Теоретическая значимость исследования заключается в уточнении содержания понятия готовности будущего учителя к профориентационной деятельности, систематизации психолого-педагогических возможностей ее формирования и определении условий эффективной подготовки будущих педагогов к сопровождению профессионального самоопределения обучающихся.

Практическая значимость исследования состоит в возможности использования разработанных положений, методов и рекомендаций в процессе профессиональной подготовки студентов педагогических специальностей, при организации педагогической практики, специальных курсов, тренингов и других форм учебной и внеучебной деятельности, направленных на формирование компетенций в области профориентации.

Таким образом, исследование психолого-педагогических возможностей подготовки будущих учителей к профориентации имеет как теоретическое, так и практическое значение, поскольку способствует совершенствованию профессиональной подготовки педагогических кадров и повышению качества педагогического сопровождения профессионального самоопределения обучающихся.

Проблема профессиональной ориентации молодежи и подготовки педагогов к сопровождению профессионального самоопределения обучающихся занимает значительное место в психолого-педагогической науке. В научной литературе профориентация рассматривается как комплексная система педагогических, психологических, социальных и организационных мероприятий, направленных на формирование у обучающихся готовности к осознанному выбору профессии, построению индивидуальной образовательной траектории и дальнейшему профессиональному развитию.

Теоретические основы профессионального самоопределения личности получили развитие в трудах Е. А. Климова, Н. С. Пряжникова, Е. А. Пряжниковой, А. К. Марковой, Л. М. Митиной и других исследователей. В работах Е. А. Климова профессиональное самоопределение рассматривается как сложный и продолжительный процесс, связанный с осознанием человеком собственных возможностей, интересов, способностей и требований профессиональной деятельности. Значительное внимание ученые уделял соотношению индивидуально-психологических особенностей личности и характеристик различных профессий.

Н. С. Пряжников и Е. А. Пряжникова рассматривают профессиональное самоопределение не только как момент выбора конкретной профессии, но и как более широкий процесс поиска человеком смысла будущей трудовой деятельности, определения жизненных и профессиональных целей. В данном подходе профориентационная работа

должна быть направлена не на предоставление обучающемуся готового решения, а на создание условий для самостоятельного и осознанного выбора профессионального пути.

В исследованиях А. К. Марковой профессиональное развитие связывается с формированием профессиональной мотивации, профессионального самосознания и готовности личности к выполнению профессиональных задач. Для профориентационной деятельности данный подход имеет особое значение, поскольку подчеркивает необходимость формирования у обучающихся не только представлений о профессиях, но и осознания собственных профессиональных возможностей, ценностей и перспектив.

Значительное место в научных исследованиях занимает психологический аспект профориентации. Профессиональный выбор определяется комплексом личностных факторов: интересами, склонностями, мотивацией, системой ценностей, уровнем притязаний, самооценкой и представлениями личности о собственных способностях. Следовательно, педагог, осуществляющий профориентационную деятельность, должен уметь учитывать индивидуальные особенности обучающегося и применять элементы психолого-педагогической диагностики.

В современной педагогике профессиональная ориентация рассматривается как часть целостного образовательного и воспитательного процесса. Учитель при этом выступает не только в роли источника информации о профессиях, но и в качестве наставника, консультанта и организатора профессиональных проб. Взаимодействуя с обучающимися в ходе учебной и внеучебной деятельности, педагог может выявлять их интересы и способности, создавать ситуации профессионального выбора, организовывать проектную и исследовательскую деятельность.

Отдельное направление исследований составляет проблема профессиональной подготовки будущих учителей. В трудах В. А. Сластёнина, И. А. Зимней, Н. В. Кузьминой, А. А. Вербицкого и других ученых раскрываются сущность педагогической деятельности, структура профессиональной компетентности учителя и особенности формирования готовности студентов педагогических специальностей к будущей профессиональной деятельности.

В. А. Сластёнин рассматривал профессиональную подготовку будущего учителя как целостный процесс формирования педагогической направленности личности, профессиональных знаний, умений, навыков и качеств, обеспечивающих успешное осуществление педагогической деятельности. В контексте профориентационной подготовки данный подход позволяет рассматривать готовность будущего учителя как интегративное образование, включающее мотивационный, когнитивный, деятельностный и рефлексивный компоненты.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. — Санкт-Петербург: Питер, 2008. — 400 с.
2. Вербицкий А. А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход. — Москва: Высшая школа, 1991. — 207 с.
3. Зеер Э. Ф. Психология профессий: учебное пособие. — Москва: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. — 336 с.
4. Зимняя И. А. Педагогическая психология: учебник. — Москва: Логос, 2004. — 384 с.
5. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения: учебное пособие. — Москва: Академия, 2004. — 304 с.
6. Климов Е. А. Психология профессионала. — Москва: Институт практической психологии; Воронеж: МОДЭК, 1996. — 400 с.
7. Кузьмина Н. В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения. — Москва: Высшая школа, 1990. — 119 с.
8. Маркова А. К. Психология профессионализма. — Москва: Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. — 308 с.
9. Митина Л. М. Психология профессионального развития учителя. — Москва: Флинта; Московский психолого-социальный институт, 1998. — 200 с.
10. Пряжников Н. С. Профессиональное и личностное самоопределение. — Москва; Воронеж: Институт практической психологии; МОДЭК, 1996. — 256 с.

СИМВОЛИЧЕСКИЕ ГРАНИЦЫ «РУССКОСТИ»: СОВРЕМЕННЫЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ ПОДХОДЫ

Муха Виктория Николаевна

Кубанский государственный технологический университет, Краснодар, Россия

e-mail: v.mukha@bk.ru

Аннотация. Статья посвящена современным подходам к изучению символических границ этнической и национальной идентичности применительно к феномену «русскости». Цель работы – уточнить аналитическую рамку, позволяющую перейти от фиксации этнической самоидентификации к исследованию критериев, по которым определяется принадлежность к группе. Материалом послужили результаты аналитического обзора современных российских и зарубежных публикаций 2023–2025 гг. и базовой концепции символических границ. Показано, что актуальные исследования рассматривают идентичность как многокомпонентную, динамическую и реляционную конструкцию. Групповая принадлежность воспроизводится через категоризацию, признание или непризнание, а символические границы могут расширяться, сужаться и терять этническую значимость в зависимости от социального контекста. Российские исследования фиксируют сложное сочетание этнической и гражданской идентичностей, а зарубежные работы демонстрируют контекстуальность критериев включения в национальное сообщество. Предлагается анализировать границы «русскости» в трех измерениях: содержание идентичности; критерии символического включения и исключения; механизмы воспроизводства границы. Отдельно учитывается различие этнической и общегражданской идентичности и возможность их неконкурентного сочетания. Сравнительная перспектива используется не для прямого переноса моделей, а для уточнения механизмов формирования групповых границ. Такая схема создает основу для последующего эмпирического анализа поколенческих и региональных различий.

Ключевые слова: русскость, идентичность, символические границы, этничность, гражданская идентичность, категоризация.

Abstract. The article examines contemporary approaches to symbolic boundaries of ethnic and national identity with reference to the phenomenon of “Russianness”. The aim is to refine an

analytical framework that moves beyond recording ethnic self-identification toward studying the criteria by which group membership is recognized. The study draws on an analytical review of recent Russian and international publications from 2023–2025 and the foundational concept of symbolic boundaries. Current research treats identity as a multicomponent, dynamic and relational construct. Group belonging is reproduced through categorization, recognition and non-recognition, while symbolic boundaries may expand, contract or lose ethnic salience depending on social context. Russian studies reveal complex combinations of ethnic and civic identities, whereas international scholarship demonstrates the contextual nature of criteria for inclusion in national communities. The article proposes three dimensions for analysing the boundaries of Russianness: identity content; criteria of symbolic inclusion and exclusion; and mechanisms of boundary reproduction. This framework provides a basis for subsequent empirical analysis of generational and regional differences.

Keywords: Russianness, identity, symbolic boundaries, ethnicity, civic identity, categorization.

Annotatsiya. Maqola etnik va milliy identifikatsiyaning ramziy chegaralarini “ruslik” fenomeniga nisbatan o‘rganishning zamonaviy yondashuvlariga bag‘ishlangan. Ishning maqsadi etnik o‘zini identifikatsiya qilishni qayd etishdan guruhga mansublikni belgilovchi mezonlarni o‘rganishga o‘tish imkonini beradigan analitik doirani aniqlashtirishdan iborat. Tadqiqot 2023–2025 yillardagi Rossiya va xorijiy ilmiy nashrlarning analitik sharhiga hamda ramziy chegaralar haqidagi asosiy konsepsiyaga tayanadi. Zamonaviy tadqiqotlarda identifikatsiya ko‘p tarkibli, dinamik va munosabatlarga bog‘liq konstruksiya sifatida talqin qilinishi ko‘rsatilgan. Guruhga mansublik kategoriyalash, tan olish yoki tan olmaslik jarayonlari orqali qayta ishlab chiqariladi; ramziy chegaralar esa ijtimoiy kontekstga qarab kengayishi, torayishi yoki etnik ahamiyatini yo‘qotishi mumkin. Rossiya tadqiqotlari etnik va fuqarolik identifikatsiyalarining murakkab uyg‘unligini, xalqaro ishlar esa milliy hamjamiyatga qo‘shilish mezonlarining kontekstga bog‘liqligini ko‘rsatadi. Alohida ravishda etnik va umumfuqarolik identifikatsiyasining farqlanishi hamda ularning raqobatsiz uyg‘unlashishi imkoniyati hisobga olinadi. Qiyosiy yondashuv modellarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘chirish uchun emas, balki guruh chegaralarini shakllantirish mexanizmlarini aniqlashtirish uchun qo‘llanadi. “Ruslik” chegaralarini uch o‘lchovda tahlil qilish taklif etiladi: identifikatsiya mazmuni; ramziy kiritish va chiqarish mezonlari; chegarani qayta ishlab chiqarish mexanizmlari.

Kalit so‘zlar: ruslik, identifikatsiya, ramziy chegaralar, etniklik, fuqarolik identifikatsiyasi, kategoriyalash.

ВВЕДЕНИЕ

В современных исследованиях национальной и этнической идентичности замечен переход от измерения ее выраженности к анализу внутренней структуры и механизмов формирования групповой принадлежности. Российские исследования демонстрируют многокомпонентность российской идентичности, различия ее когнитивных и аффективных составляющих, а также зависимость отдельных компонентов от возраста, образования и субъективного социального положения [1]. Одновременно исследования этнической и гражданской идентичности показывают, что эти формы самоопределения не обязательно находятся в отношениях конкуренции: их сочетание определяется ценностными ориентациями, социальным контекстом и характером межгрупповых отношений [2– 4].

Для изучения «русскости» это требует смещения исследовательского вопроса: важно установить не только, считает ли человек себя русским, но и какие признаки он использует для признания собственной и чужой принадлежности. Язык, происхождение, культура, историческая память, гражданство и участие в общей социальной жизни могут иметь разный статус – от желательных характеристик до обязательных условий включения. Поэтому продуктивной становится рамка символических границ, позволяющая анализировать способы проведения различий между «своими» и «чужими». Цель статьи – обобщить современные направления такого анализа и предложить рабочую схему операционализации границ «русскости».

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Статья основана на аналитическом обзоре публикаций, включенных в исследовательскую матрицу проекта, и дополнительно верифицированных современных работ 2023–2025 гг. Отбор для настоящего анализа осуществлялся по трем критериям: рассмотрение этнической или национальной идентичности как изменяемой конструкции; анализ механизмов включения и исключения; возможность применения концептуальных положений к эмпирическому исследованию границ принадлежности. Сопоставлялись российские исследования идентичности и зарубежные работы в рамках теории социальных и символических границ». Базовым теоретическим основанием служит различие символических и социальных границ, предложенное М. Ламонт и В. Мольнар [5].

RESULTS AND DISCUSSION

Современная российская литература усиливает представление об идентичности как о сложной конфигурации компонентов. И.М. Кузнецов на данных общероссийского исследования 2024 г. показывает, что высокий общий уровень российской идентичности может сочетаться с неодинаковой сформированностью ее отдельных элементов [1]. С.В. Рыжова связывает устойчивость российской идентичности с ценностными основаниями и показывает их изменение в условиях внешних вызовов [2]. В.А. Федотова, анализируя гражданскую и этническую идентичности, фиксирует роль ценностей в их формировании [3]. Качественное исследование Е.Д. Васильевой, А.В. Трифионовой и Н.М. Лебедевой, в свою очередь, демонстрирует возможность ситуативного усиления идентификации, дистанцирования и переоценки групповой принадлежности [4]. В совокупности эти работы показывают ограниченность трактовки идентичности как единственного устойчивого показателя.

В зарубежных исследованиях акцент переносится непосредственно на процессы воспроизводства и формирования границ. А. Карими и Р. Уилкс предлагают модель, в которой включение в более широкую категорию зависит не только от поведения и межгруппового взаимодействия индивидов, но и от расширения или сужения символической границы со стороны группы большинства [6]. А. Мийич и М. Парцер показывают, как национальная принадлежность поддерживается через негативную классификацию «успешного другого», претендующего на позицию, воспринимаемую частью сообщества как принадлежащую «своим» [7]. В совокупности эти исследования показывают, что символическая граница является результатом социального признания и может пересматриваться в зависимости от контекста взаимодействия.

Сравнительные исследования также показывают, что этническая и общенациональная принадлежность не образуют универсальной модели «нулевой суммы». На материалах молодежи этнических меньшинств Китая Н. Ло, Л. Ван и Т. Гуань установили положительную связь этнической и национальной идентификации, опосредованную межгрупповой ориентацией [8]. Для российского материала это усиливает необходимость эмпирически исследовать не только термин самоидентификации, но и соотношение этнических, гражданских и культурных критериев, вкладываемых социальными акторами в признание принадлежности.

На этой основе границы «русскости» предлагается анализировать в трех взаимосвязанных измерениях. Первое – содержание идентичности: язык, культура, происхождение, историческая память, территория, гражданская принадлежность и нормативные представления. Второе – режим символической границы: какие признаки считаются обязательными, достаточными или факультативными для признания человека русским. Именно здесь фиксируются возможности расширения, сужения или размывания категории. Третье – механизмы воспроизводства: семейная передача, образование, медиакommunikation, локальные сообщества, публичные дискурсы и повседневные взаимодействия. Такая схема позволяет различать внешне одинаковую самоидентификацию, основанную на принципиально разных моделях принадлежности.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Современная литература позволяет рассматривать «русскость» не как фиксированный перечень характеристик, а как систему изменяемых критериев признания принадлежности. Аналитическим объектом в этом случае становится символическая граница: ее содержание, степень проницаемости и социальные механизмы воспроизводства. Предлагаемая трехкомпонентная схема создает возможность эмпирически сопоставлять поколенческие и региональные модели «русскости» и выявлять, какие признаки сохраняют статус ядра, а какие становятся контекстными критериями включения или исключения.

Исследование выполнено при финансовой поддержке Российского научного фонда и Кубанского научного фонда, проект № 26-28-20274 «Границы русскости: поколенческое восприятие и региональные практики идентичности в Краснодарском крае».

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Кузнецов И.М. Многокомпонентный профиль российской идентичности в социологическом контексте // Мир России. — 2025. — Т. 34, № 3. — С. 6–27. DOI: 10.17323/1811-038X-2025-34-3-6-27.
2. Рыжова С.В. Ценностные опоры российской идентичности в условиях внешних вызовов // Социологические исследования. — 2024. — № 9. — С. 56–66. DOI: 10.31857/S0132162524090053.
3. Федотова В.А. Гражданская и этническая идентичность россиян: роль ценностей в их формировании // Национальный психологический журнал. — 2024. — Т. 47, № 1. — С. 131–149. DOI: 10.11621/LPJ-24-06.
4. Васильева Е.Д., Трифонова А.В., Лебедева Н.М. Современный кризис этнической и гражданской идентичности и стратегии совладания с ним // Вестник РУДН. Серия: Психология и педагогика. — 2024. — Т. 21, № 2. — С. 532–555. DOI: 10.22363/2313-1683-2024-21-2-532-555.
5. Lamont M., Molnár V. The Study of Boundaries in the Social Sciences // Annual Review of Sociology. — 2002. — Vol. 28. — P. 167–195.
6. Karimi A., Wilkes R. Assimilated or the Boundary of Whiteness Expanded? A Boundary Model of Group Belonging // The British Journal of Sociology. — 2023. — Vol. 74, No. 2. — P. 189–204. DOI: 10.1111/1468-4446.12994.
7. Mijić A., Parzer M. Symbolic Boundaries and the Negative Classifications of the “Successful Other” at the Intersection of Ethnicity, Religion, Gender, and Refugeeeness // European Journal of Cultural and Political Sociology. — 2024. — Vol. 11, No. 4. — P. 558–584. DOI: 10.1080/23254823.2024.2335164.
8. Luo N., Wang L., Guan T. Ethnic and National Identification of Minority Youth in China: The Mediating Role of Intergroup Orientation // PLOS ONE. — 2024. — Vol. 19, No. 6. — e0305169. DOI: 10.1371/journal.pone.0305169.

СОЦИАЛЬНОЕ ПРОСТРАНСТВО КАК СРЕДА ЛИЧНОСТНО-ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

Мингбоева О.А., Тошева Х.Б.

Преподаватели

кафедры общей педагогики,

ГОУ «Худжандский государственный университет
имени академика Бободжона Гафурова»

***Аннотация.** В статье рассматривается социальное пространство как важная среда личностно-профессионального развития человека. Раскрывается значение взаимодействия личности с окружающей социальной средой в процессе формирования профессиональных компетенций, ценностных ориентаций, коммуникативных навыков и личностных качеств. Отмечается, что благоприятное социальное пространство способствует развитию*

самостоятельности, ответственности, инициативности и способности к конструктивному взаимодействию с окружающими. В статье подчёркивается необходимость создания развивающей социальной среды, обеспечивающей взаимосвязь личностного становления и профессионального развития.

Ключевые слова: социальное пространство, личностное развитие, профессиональное развитие, профессиональное становление, социальная среда, самореализация, профессиональные компетенции, коммуникация, социальное взаимодействие.

Abstract. The article examines the social environment as an important context for personal and professional development. It explores the significance of an individual's interaction with the surrounding social environment in the development of professional competencies, value orientations, communication skills, and personal qualities. A supportive social environment contributes to the development of independence, responsibility, initiative, and the ability to interact constructively with others. The article emphasizes the importance of creating a developmental social environment that promotes the interconnectedness of personal growth and professional development.

Keywords: social environment, personal development, professional development, professional formation, social context, self-realization, professional competencies, communication, social interaction.

ВВЕДЕНИЕ

В условиях глобализации и стремительного развития науки и техники вопрос профессионального развития личности приобрел особое значение. Прогресс общества тесно связан с уровнем знаний, навыков и профессиональной компетентности человека. Поэтому профессиональное становление и развитие личности рассматриваются не просто как личное дело, а как важная социальная проблема.

Основатель мира и национального единства - Лидер нации, Президент Республики Таджикистан, уважаемый Эмомали Рахмон, высказал по этому вопросу ряд соображений: «Будущее Таджикистана напрямую зависит от уровня просвещенности общества и развития науки и технологий; поэтому вовлечение молодежи и подростков в сферу науки, знаний и овладения профессиональными навыками должно стать приоритетной задачей для всего общества. Молодые люди должны выбрать верный жизненный путь, вести себя так, чтобы приносить пользу себе, своим семьям, государству и обществу, и - пользуясь мирной обстановкой в стране и возможностями, предоставляемыми государством, - посвятить себя получению профессиональных навыков и знаний». Они продолжают дело и начинания старшего поколения, являясь созидательной силой и реальным потенциалом общественного прогресса - словом, будущим нации и государства. Молодежь составляет наиболее активную часть общества и развивает дело старших; именно на ее плечи ляжет ответственность за будущее суверенной страны.

Социальная среда охватывает условия, отношения, ценности, окружение и факторы, в которых развивается и действует личность. Именно в этой среде человек формирует свои знания, опыт, мировоззрение и профессиональные навыки. Семья, образовательные учреждения, социальные группы, средства массовой информации, культура и рабочая среда – это ключевые элементы социальной среды, непосредственно влияющие на профессиональное развитие личности.

Социальная среда – это условия, в которых человек живет, учится и работает. Она включает в себя совокупность социальных отношений, норм, ценностей, традиций и возможностей, способствующих формированию личности. Профессиональное развитие – это непрерывный процесс формирования и совершенствования профессиональных знаний, навыков, умений и качеств, позволяющих человеку эффективно выполнять свою работу. Этот процесс начинается с выбора профессии и продолжается на протяжении всей трудовой деятельности.

Специалисты в области педагогики и психологии подчеркивают, что профессиональное развитие невозможно без благоприятной социальной среды, поскольку профессиональные способности формируются и совершенствуются именно в процессе

взаимодействия человека с обществом. Здоровье нации берет начало в здоровой семейной среде. Будучи первичной ячейкой общества, семья играет ключевую роль в его развитии: чем выше социально-экономический и культурно-нравственный статус семей, тем значимее их вклад в рост и прогресс государства и нации. Укрепление семьи, обеспечение ее благополучия и счастья отражают гуманный подход и служат одной из фундаментальных основ государственного управления.

Воспитание и развитие ребенка – это важнейшая обязанность и значительная ответственность родителей перед обществом, нацией, Родиной и человечеством в целом. В связи с этим Закон Республики Таджикистан «Об образовании» устанавливает следующие обязательства для родителей и лиц, их заменяющих: постоянно заботиться о физическом и психическом здоровье ребенка, готовить его к школе и создавать необходимые условия для развития его способностей, защищать права и достоинство детей, воспитывать детей в духе гуманизма, трудолюбия, доброжелательности, сострадания и уважительного отношения к членам семьи, родному языку, литературе и истории, а также уважения к национальным, историческим и культурным ценностям других народов, и содействовать поступлению детей в учебные заведения или создавать для этого необходимые условия дома, получить образование, соответствующее государственным стандартам, а также воспитывать ребенка в духе уважения к закону, правам и свободам человека и соблюдения правил поведения в обществе».

Семья – это основная социальная среда, формирующая личность человека. В семье ребенок усваивает нормы поведения, нравственные ценности и отношение к труду. Благодаря воспитанию, поддержке и наставничеству родители могут помочь ребенку сделать правильный профессиональный выбор и развить его способности.

Благоприятная психологическая и социальная атмосфера в семье укрепляет уверенность ребенка в собственных силах и стимулирует его стремление к профессиональному развитию. Кроме того, позитивное отношение членов семьи к образованию, обучению и труду играет ключевую роль в формировании профессиональной мотивации молодежи. Исследования показывают, что большинство успешных молодых людей выросли в среде, где высоко ценились знания и труд.

Образовательные учреждения являются одним из важнейших факторов профессионального становления личности. Школы, колледжи и университеты выступают не только источниками знаний, но и социальной средой, формирующей характер человека.

В образовательных учреждениях молодое поколение получает теоретические и практические знания, одновременно развивая навыки общения, сотрудничества и творческой деятельности. Педагоги, выступая в роли наставников, играют важную роль в формировании мировоззрения и профессионального самосознания молодежи.

Использование современных образовательных технологий, интерактивных методов, а также самостоятельной и исследовательской работы способствует повышению уровня профессиональной подготовки учащихся. Кроме того, практическое обучение и партнерство между образовательными учреждениями и предприятиями позволяют студентам получить непосредственное представление о требованиях рынка труда.

Социальные группы, друзья, сверстники и коллеги оказывают существенное влияние на профессиональное развитие личности. В процессе взаимодействия с окружающими человек приобретает новый опыт и совершенствует свои социальные и профессиональные навыки. Благоприятная социальная среда способствует проявлению активности, инициативности и чувства ответственности. И наоборот, неблагоприятная среда может привести к снижению мотивации и ограничить возможности для профессионального роста.

В современном обществе социальные сети и информационные технологии стали неотъемлемыми элементами социальной среды. Они открывают широкие возможности для обучения, обмена опытом и развития профессиональных компетенций.

Рабочая среда играет ключевую роль в профессиональном росте личности. В процессе трудовой деятельности человек применяет полученные знания на практике и приобретает

профессиональный опыт. Создание благоприятных условий труда, поддержка инициатив сотрудников и предоставление возможностей для профессионального развития и повышения квалификации способствуют повышению эффективности работы специалистов.

В организациях с сильной корпоративной культурой сотрудники имеют возможность непрерывно совершенствовать свои знания и навыки. Кроме того, профессиональное сотрудничество и обмен опытом между сотрудниками способствуют развитию профессиональных компетенций.

Наряду с социальными факторами, решающую роль в профессиональном развитии играют собственные усилия человека. Самообразование, самосовершенствование и самооценка являются неотъемлемыми составляющими профессионального роста личности. Современный специалист должен постоянно стремиться к получению новых знаний, освоению передовых технологий и совершенствованию своих профессиональных навыков. Требования рынка труда постоянно меняются, и высоких результатов могут добиться лишь те, кто способен адаптироваться к этим изменениям. Саморазвитие позволяет повысить конкурентоспособность и достичь значительных успехов в профессиональной деятельности.

В эпоху информационного общества социальная среда, в которой происходит профессиональное развитие, приобрела новые черты:

- широкий доступ к информации и образовательным ресурсам;
- развитие цифровых технологий;
- возрастающая роль дистанционного обучения;
- расширение международного сотрудничества;
- высокие требования к профессиональным компетенциям;
- необходимость непрерывного обучения.

Эти факторы открывают новые возможности для личностного и профессионального развития и одновременно требуют повышенной ответственности за постоянное совершенствование знаний и навыков.

Таким образом, социальная среда профессионального развития личности представляет собой совокупность социальных условий и факторов, влияющих на формирование и совершенствование профессиональных способностей человека. Важную роль в этом процессе играют семья, образовательные учреждения, социальные группы, рабочая среда и общество в целом. В современном мире профессиональное развитие не ограничивается лишь получением образования; это непрерывный процесс, включающий обучение, самосовершенствование, творческую деятельность и адаптацию к изменениям в обществе. Поэтому создание благоприятной социальной среды для профессионального развития считается одной из ключевых задач как общества, так и системы образования.

ЛИТЕРАТУРА

1. Асмолов А.Г. Психология личности. – М.: Смысл, 2007. – 528 с.
2. Зеер Э.Ф. Психология профессионального развития. – М.: Академия, 2009. – 240 с.
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи маориф” – Душанбе: “Маориф ва фарҳанг”, 2013.
4. Маркова А.К. Психология профессионализма. – М.: Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. – 312 с.
5. Митина Л. М. Личностно-профессиональное развитие учителя: стратегии, ресурсы, риски: монография. — Санкт-Петербург: Нестор-История, 2018. — ISBN 978-5-4469-1432-6.
6. Реан А.А. Психология личности. Социализация, поведение, общение. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. – 416 с.
7. Эмомалӣ Раҳмон. Тоҷикистон дар масири истиқлолият. – Душанбе: Ирфон, 2021. – 480 с.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ДЕТЕЙ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ В СИСТЕМЕ ШКОЛЬНОГО И СЕМЕЙНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

Женисова Альфия Сырымкожиевна
магистр педагогических наук,
педагог-ассистент средней школы № 37,
Казахстан, Уральск
E-mail: solnyshka.1989@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается взаимодействие школы и семьи в условиях инклюзивного образования. Цель исследования – определить основные условия эффективного сотрудничества педагогов, родителей и специалистов. Используются методы анализа научной литературы, обобщения и систематизации педагогического опыта. Выделены основные условия: профессиональная компетентность педагогов, психолого-педагогическая поддержка семьи, повышение родительской грамотности, партнёрское взаимодействие и совместный мониторинг развития ребёнка. Сделан вывод, что системное сотрудничество школы и семьи способствует созданию благоприятной инклюзивной среды, успешному обучению и социализации детей с особыми образовательными потребностями.

Ключевые слова: инклюзивное образование, школа и семья, сотрудничество, родительская компетентность, социализация.

Abstract. The article examines school-family cooperation in inclusive education. The purpose of the study is to identify the main conditions for effective cooperation between teachers, parents, and specialists. The research uses analysis of scientific literature, generalization, and systematization of pedagogical experience. The main conditions identified include teachers' professional competence, psychological and pedagogical support for families, development of parental literacy, partnership-based cooperation, and joint monitoring of children's development. The study concludes that systematic cooperation between school and family contributes to a supportive inclusive environment, effective education, and successful socialization of children with special educational needs.

Keywords: inclusive education, school and family, cooperation, parental competence, socialization.

Аннотация. Мақалада инклюзивті білім беру жағдайындағы мектеп пен отбасының өзара ынтымақтастығы қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – педагогтер, ата-аналар және мамандар арасындағы тиімді ынтымақтастықтың негізгі шарттарын анықтау. Зерттеуде ғылыми әдебиеттерді талдау, жинақтау және педагогикалық тәжірибені жүйелеу әдістері қолданылды. Негізгі шарттар ретінде педагогтердің кәсіби құзыреттілігі, отбасына психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету, ата-аналардың сауаттылығын арттыру, серіктестік қарым-қатынас және баланың даму динамикасын бірлесіп бақылау анықталды. Зерттеу нәтижесі мектеп пен отбасының жүйелі ынтымақтастығы қолайлы инклюзивті орта қалыптастырып, ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың білім алуы мен әлеуметтенуіне ықпал ететінін көрсетті.

Кілт сөздер: инклюзивті білім беру, мектеп және отбасы, ынтымақтастық, ата-ана құзыреттілігі, әлеуметтену.

Сегодня всестороннее формирование и развитие каждого обучающегося как личности является одним из приоритетных направлений государственной образовательной политики. Инклюзивное образование предполагает создание условий для совместного обучения и развития детей с различными образовательными потребностями, а также активное взаимодействие школы и семьи. Основными функциями инклюзии являются социальная адаптация, коррекция и реабилитация ребёнка, обеспечение его полноценного участия в образовательном процессе и вовлечение семьи в образовательное пространство. Основой сотрудничества школы и семьи в инклюзивном образовании является создание позитивных отношений между педагогами, родителями и детьми посредством психолого-педагогической поддержки. Такое сотрудничество должно иметь планомерный и системный характер.

К основным психолого-педагогическим условиям сотрудничества школы и семьи относятся:

1. развитие профессионально-педагогических компетенций учителя в направлении взаимодействия «школа – семья»;
2. психолого-педагогическая диагностика особенностей семьи;
3. формирование функциональной грамотности родителей в вопросах инклюзивного образования;
4. обеспечение позитивного отношения и сознательной поддержки родителей;
5. осуществление взаимодействия школы и семьи на основе партнёрских и союзнических отношений;
6. совместное наблюдение и оценка изменений в развитии ребёнка, семьи и образовательной среды.

1. Системный характер сотрудничества школы и семьи

Достижение положительных результатов в инклюзивном образовании невозможно без целенаправленной и системной организации взаимодействия всех участников образовательного процесса. Основными задачами сотрудничества школы и семьи являются установление благоприятных отношений с родителями, формирование их положительного отношения к инклюзивному образованию, изучение воспитательных возможностей семьи, повышение педагогической культуры родителей и их активное включение в образовательный процесс.

Важными направлениями работы также являются предупреждение ошибок семейного воспитания, консультирование родителей по вопросам обучения и воспитания, обеспечение защиты прав ребёнка, а также организация диагностической, коррекционно-развивающей и социальной поддержки.

Эффективность инклюзивного образования зависит от согласованных действий всех его участников. Основными субъектами школьно-семейного сотрудничества являются администрация школы, учителя, классные руководители, педагог-психолог, социальный педагог, специальные специалисты, родители и обучающиеся.

Директор осуществляет общее руководство инклюзивным образованием и организацией сотрудничества школы и семьи. Заместитель директора координирует реализацию программы инклюзивного образования и взаимодействие специалистов. Классный руководитель и учителя непосредственно планируют и организуют работу с семьями и детьми. Педагог-психолог осуществляет диагностику и психолого-педагогическую поддержку ребёнка, семьи и педагогов. Социальный педагог контролирует соблюдение прав обучающихся и учитывает социальные потребности семьи. Дефектолог, логопед, тьютор и другие специальные специалисты осуществляют коррекционную и развивающую работу, консультируют родителей и участвуют в создании индивидуальных условий обучения. Родители выступают партнёрами школы и несут ответственность за воспитание и поддержку ребёнка в семье. Обучающиеся являются непосредственными участниками образовательного процесса.

Таким образом, инклюзивное образование требует согласованной деятельности всех субъектов, основанной на общей цели, взаимной ответственности и постоянном обмене информацией.

2. Развитие профессионально-педагогических компетенций учителя

Изменение образовательной системы и переход к инклюзивной модели предъявляют новые требования к профессиональной компетентности педагога. Инклюзивная компетентность представляет собой способность учителя осуществлять профессиональную деятельность с учётом разнообразных образовательных потребностей детей, создавать условия для их включения в образовательную среду и обеспечивать развитие и саморазвитие каждого обучающегося.

Подготовка педагога к работе в условиях инклюзии включает позитивное восприятие детей с особыми образовательными потребностями, психолого-педагогическую подготовку,

умение оказывать поддержку детям, родителям и коллегам, применение современных образовательных технологий, прогнозирование и мониторинг результатов образовательного процесса, а также способность к профессиональной саморегуляции и рефлексии.

Особое значение имеют эмоциональная устойчивость, эмпатия, педагогическая тактичность и готовность к сотрудничеству. Учитель должен не только владеть профессиональными знаниями, но и уметь строить конструктивные отношения с семьёй.

К основным умениям педагога в работе с родителями относятся выбор эффективных форм и методов взаимодействия, систематическая организация общения, индивидуальный подход, учёт интересов и потребностей родителей, проведение родительских собраний и консультаций, вовлечение родителей в учебно-воспитательный процесс и использование положительного опыта семейного воспитания.

Следовательно, профессиональная компетентность учителя в сфере взаимодействия с семьёй является одним из важных условий эффективной реализации инклюзивного образования.

3. Психолого-педагогическая диагностика особенностей семьи

Семьи различаются по составу, условиям жизни, воспитательным возможностям, эмоциональному климату и характеру взаимоотношений. Поэтому универсальной модели взаимодействия с родителями не существует. Эффективное сотрудничество требует индивидуального подхода и предварительного изучения особенностей семьи.

Психолого-педагогическое и социальное изучение семьи позволяет определить её ресурсы и трудности, выбрать соответствующие формы поддержки и построить конструктивное взаимодействие.

Условно семьи можно разделить на несколько типов: семьи с высоким уровнем семейных отношений; семьи с положительной направленностью воспитания; относительно благоприятные семьи; семьи, находящиеся в состоянии конфликта или развода; семьи, испытывающие выраженные социальные и воспитательные трудности. Такая типология помогает определить содержание педагогической поддержки, однако должна использоваться не для навешивания ярлыков, а для выбора адекватных форм взаимодействия. Семьи, воспитывающие детей с ограниченными возможностями здоровья, могут сталкиваться с медицинскими, экономическими, образовательными, социально-профессиональными и психологическими трудностями. К ним относятся необходимость получения специальной медицинской и педагогической помощи, дополнительные финансовые затраты, сложности в организации обучения и социализации ребёнка, изменение профессиональных планов родителей, тревога за будущее ребёнка и эмоциональное напряжение в семье.

В исследованиях В. В. Ткачёвой выделяются три основные типологические группы родителей детей с ограниченными возможностями здоровья: невротический, авторитарный и психосоматический типы. Эти характеристики отражают различные способы реагирования родителей на трудности, связанные с развитием ребёнка. Понимание особенностей родительских установок позволяет педагогам выбирать более эффективные формы консультирования и поддержки.

Во взаимоотношениях со школой родители также могут проявлять различную активность: быть активными союзниками учителя, пассивными союзниками, проявлять чрезмерную зависимость от позиции педагога, стремиться к контролю, критиковать действия школы или занимать скептическую позицию. Поэтому взаимодействие с родителями должно строиться с учётом их индивидуальных особенностей и возможностей.

4. Формирование функциональной грамотности родителей

Функциональная грамотность родителей в условиях инклюзивного образования предполагает способность применять полученные знания и жизненный опыт для решения образовательных, воспитательных и социальных задач.

К основным функциям родителей относятся поддержка и защита ребёнка, участие в его обучении и воспитании, содействие коррекции и реабилитации, обеспечение получения образования, социальная адаптация и социализация, создание условий для развития, соблюдение режима и защита прав и интересов ребёнка.

Формирование родительской компетентности должно осуществляться посредством просветительской, консультативной и практической работы. Основными направлениями являются понимание индивидуальных особенностей ребёнка и оптимизация отношений с ним; развитие коммуникативных навыков родителей; получение необходимых психолого-педагогических знаний; формирование способности самостоятельно принимать решения и взаимодействовать со специалистами.

Важными показателями эффективного сотрудничества являются наличие устойчивой связи школы и семьи, достаточный уровень психолого-педагогической грамотности родителей, осознание ими ответственности за воспитание и обучение ребёнка, психологический комфорт в детско-родительских отношениях и наличие семейных ресурсов для участия в образовательном процессе.

5. Формирование позитивного отношения родителей к инклюзивному образованию

Одним из условий успешной инклюзии является формирование у родителей положительного и осознанного отношения к совместному обучению детей с различными образовательными потребностями.

Для этого необходимо знакомить родителей с успешными практиками инклюзивного образования, разъяснять его цели и возможности, демонстрировать положительные изменения в развитии детей, организовывать совместные мероприятия и создавать условия для непосредственного участия родителей в жизни класса и школы.

Особое значение имеет формирование инклюзивной культуры образовательной среды, в которой родители рассматриваются не как сторонние наблюдатели, а как активные участники образовательных отношений. Совместное обсуждение проблем, консультации специалистов, родительские клубы, мастер-классы и проекты позволяют повысить доверие между школой и семьёй и создать единое пространство поддержки ребёнка.

6. Партнёрские и союзнические отношения школы и семьи

Взаимодействие школы и семьи в форме социального партнёрства способствует повышению качества образования и воспитания. Партнёрство предполагает заинтересованность обеих сторон в развитии ребёнка, поиск согласованных решений и распределение ответственности.

В школьно-семейном сотрудничестве можно выделить несколько форм социального партнёрства:

□ коммуникативно-дидактическое — взаимное обучение педагогов и родителей, проведение консультаций, курсов и мастер-классов;

□ управленческое — совместное участие родителей и педагогов в решении вопросов образовательной деятельности;

□ экспертное — совместное обсуждение и оценка качества образовательного процесса;

□ проектно-деятельностное — разработка и реализация совместных социальных, образовательных и культурных проектов;

□ консультативное — профессиональное взаимодействие родителей, педагогов и специальных специалистов.

□ Партнёрская модель предполагает уважение позиции каждого участника, открытость, доверие, регулярное общение и совместную ответственность за результаты.

7. Совместное наблюдение и оценка изменений

Важным условием эффективности инклюзивного образования является совместное наблюдение за развитием ребёнка педагогами и родителями. Школа и семья

располагают различной информацией о ребёнке: педагог наблюдает его в образовательной среде, а родители — в повседневной жизни.

Систематический обмен информацией позволяет своевременно выявлять изменения, определять трудности и корректировать образовательный маршрут. Совместное планирование обучения с учётом возможностей ребёнка способствует созданию благоприятных условий для его образования, социализации и самостоятельности.

Наблюдение должно быть регулярным и включать оценку не только академических результатов, но и коммуникативного, социального, эмоционального и личностного развития ребёнка. Важно фиксировать динамику, обсуждать её с родителями и специалистами и при необходимости изменять содержание и формы поддержки.

Таким образом, эффективное инклюзивное образование невозможно без системного сотрудничества школы и семьи. Основными условиями такого сотрудничества являются профессиональная компетентность педагогов, изучение особенностей семей, повышение родительской грамотности, формирование позитивного отношения к инклюзии, развитие партнёрских отношений и совместная оценка динамики развития ребёнка.

Взаимодействие всех участников образовательного процесса позволяет создать единое пространство поддержки, в котором ребёнок рассматривается как активный участник образования, а семья и школа выступают союзниками в обеспечении его развития, обучения и социализации.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Гюнваль, Пер Ч. От «Школы для многих» к «Школе для всех» / Пер Ч. Гюнваль // Дефектология. – 2006. – № 2. – С. 73-79.
- 2 Бгажнокова, И. М. Обучение детей с выраженным недоразвитием интеллекта: программно-методические материалы / под ред. И.М. Бгажноковой. – Москва: ВЛАДОС, 2007. – 188 с.
- 3 Бгажнокова, И. М. Общее и специальное образование: пути к взаимодействию и интеграции / И.М. Бгажнокова. – (Образовательная политика) // Вопросы образования. – 2006. – № 2. – С. 30-38.
- 4 Малофеев, Н. Н. Интегрированное обучение в России: задачи, проблемы и перспективы / Н.Н. Малофеев // Особый ребенок: исследования и 228 опыт помощи.- Вып. 3: Проблемы интеграции и социализации. – Москва, 2000. – С. 65-73.
- 5 Шипицына, Л. М. «Необучаемый» ребенок в семье и обществе. Социализация детей с нарушением интеллекта / Л.М. Шипицына. – Санкт Петербург: Дидактика Плюс, 2002. – 496 с.
- 6 Шипицына, Л. М. Комплексное сопровождение детей дошкольного возраста / Л.М. Шипицына, А.А. Хилько, Ю.С. Галлямова, Р.В. Демьянчук, Н.Н. Яковлева; под науч. изд. проф. Л.М. Шипицыной. – Санкт-Петербург: Речь, 2005. – 240 с.
- 7 Включение детей с ограниченными возможностями здоровья в программы дополнительного образования: методические рекомендации / под. изд. А. Ю. Шеманова. – Москва: ГБОУ г. Москвы Центр образования № 491 «Марьино», Институт проблем интегрированного (инклюзивного) образования МГППУ, 2012. – 210 с.
- 8 Никитина М. И. Дифференцированное и инклюзивное обучение // Специальная педагогика. - 2015. - №6. - С. 84 - 90.
- 9 Силантьева Т. А. Инклюзивное образование как способ изменения общества // Сборник материалов III Международной научно-практической конференции - М.: МГППУ, 2015. - С. 96 - 99.
- 10 Кошелева А.Д «Инклюзивное образование»: образование или социализация? Заметки к дискуссии // Новая наука: от идеи к результату. - 2016. № 2-2. С. 80-85.
- 11 Иттерстад, Г. Инклюзия – что означает это понятие и с какими проблемами сталкивается норвежская школа, претворяя его в жизнь? / Г. Иттерстад // Психологическая наука и образование. – 2011. – № 3. – С. 41-49.

- 12 Инновации в оценке качества повышения квалификации педагогов: монография / Н.А. Дука, Т.Ю. Дука, Ю.Б. Дроботенко, А.П. Козулина, Н.С. Макарова [и др.]; под ред. Н.В. Чекалевой. – Омск: ЛИТЕРА, 2013. – 334 с.
- 13 Интегрированное обучение детей с ограниченными возможностями в обществе здоровых детей / Ф.Л. Ратнер, А.Ю. Юсупов. – Москва: ВЛАДОС, 2006. – 175 с.
- 14 Википедия - свободная энциклопедия <https://ru.wikipedia.org>
- 15 Алёхина С.В. Инклюзивное образование: история и современность. - М.: Педагогический университет "Первое сентября", 2013. - 33 с.
- 16 Педагогика и психология инклюзивного образования: учебное пособие. Ахметова Д.З., Нигматов З. Г., Челнокова Т. А. и др. / Ахметова Д. З.. - Казань: Познание, - 2013. - 204 с.
- 17 Сулейменова Р.А. Социальная коррекционно-педагогическая поддержка как путь интеграции детей с ограниченными возможностями. Проблемы включения детей со специальными образовательными потребностями в общеобразовательный процесс. Алматы: Раритет, 2002. - 917 с.
- 18 Мовкебаева З.А. Роль высших учебных заведений в модернизации процесса образования лиц ограниченными возможностями в развитии// Вестник КазНПУ имени Абая (Серия «Специальная педагогика». - № 1-2 (28-29). – 2012. – С. 34-38

ЎСМИРЛАРНИ КАСБГА ЙЎНАЛТИРИШНИНГ ИЖТИМОЙ-ПСИХОЛОГИК ЖИҲАТЛАРИ

Maxmatqulova Ismigul Shamsiddinovna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti 2-bosqich magistranti

Annotatsiya. Мақолада ўсмирларни касбга йўналтиришнинг ижтимоий-психологик жиҳатлари ва унинг шахс ижтимоийлашувидаги аҳамияти ёритилган. Унда касблар ва уларнинг турлари, касбни тўғри танлаш, касб-хунарга йўналтириш ва касб ўргатиш, касбий мотивларнинг шаклланиш омиллари тўғрисида илмий хулосалар берилган. Муаллиф мазкур муаммо ҳозирги кунда жуда долзарб эканлиги, ёш авлодни турмушга ва меҳнатга, ижтимоий зарур касбларни онгли равишда танлашга тайёрлаш муҳим аҳамиятга эга эканлигини таъкидлаган.

Калим сўзлар: шахс, ўсмир, мактаб, таълим, билим, касб, касбий лаёқат, касбий қизиқиш, ижтимоий мавқе, мойиллик.

Аннотация. В статье описаны социально-психологические аспекты карьерной ориентации подростков и ее значение в личностной социализации. Содержит научные выводы о профессиях и их видах, правильном выборе профессии, профессиональной ориентации и профессиональной подготовке, факторах формирования профессиональных мотивов. Автор отметил, что данная проблема очень актуальна на сегодняшний день, и важно подготовить молодое поколение к браку и труду, к осознанному выбору общественно необходимых профессий.

Ключевые слова: личность, подросток, школа, образование, знания, профессия, профессиональные способности, профессиональный интерес, социальный статус, склонности.

Annotation. The article describes the socio-psychological aspects of the career orientation of adolescents and its significance in personal socialization. It contains scientific conclusions about professions and their types, the right choice of profession, professional orientation and training, factors in the formation of professional motives. The author noted that this problem is very relevant today, and it is important to prepare the younger generation for marriage and work, for a conscious choice of socially necessary professions.

Keywords: personality, teenager, school, education, knowledge, profession, professional abilities, professional interest, social status, inclinations.

Бугунги асрга келиб фан-техника тараққиёти жадал суръатлар билан ривожланиб бормоқда. Шу муносабат билан ўқувчилар онгида замонавий илм-фанга оид бўлган билимларни сингдириш, уларда юксак онглиликни тарбиялаш, умуминсоний ахлоқийликни шакллантириш, ёш авлодни турмушга ва меҳнатга, ижтимоий зарур касбларни онгли равишда танлашга тайёрлаш бугунги кунда таълим муассасалари олдида турган муҳим вазифалардан биридир. Чунки касбни тўғри танлаш – инсон турмушида муҳим қадам бўлиб, шахснинг бутун ҳаёт тарзи ва қўлга киритаётган муваффақиятлари кўп жиҳатдан унинг касбни қанчалик тўғри танлаганлигига боғлиқдир.

Ёшларни касбга тўғри йўллаш муаммоси қадимдан олимларнинг диққат марказида бўлиб келган. Жумладан, ёшларни тарбиялаш, уларга илм бериш ва касбга ўргатиш борасида Ислом динининг муқаддас Қуръони Карим китоби, қадимги шарқ ва ўрта Осиё ҳудудида яшаб ижод қилган кўпгина мутафаккир олимлар ижодиёти муҳим аҳамиятга эга. Масалан, улуғ шоир вამутафаккир Юсуф Хос Хожиб ўзининг “Қутадғу билиг” асарида инсонга билим нечоғлик зарур бўлса, касб-хунар эгаллаш ҳам шунчалик муҳимлигини алоҳида таъкидлайди. Муаллиф асарда жамият тараққиёти ва халқ фаровонлигида муҳим ўринга эга бўлган деҳқонлар, чорвадорлар, савдогарлар, табиблар, олимлар ҳақида муҳим фикрлар баён этади ва ҳар бирининг жамиятдаги ўрнини кўрсатиб беради. Жамият ривожланишига ҳисса қўшган ҳар бир касб, хунар эгасини улуғлайди ва уларни кадрлаш зарурлигини таъкидлайди[3;25].

Бугунги кунда ҳам ўқувчиларни касбга йўналтириш муаммоси жаҳон психологиясида турли-туман нуқтаи назардан ёндашиш орқали тадқиқ қилиб келинмоқда. Узоқ ва яқин чет элларда ўзига хос психологик мактаблар вужудга келган бўлиб, уларнинг негизида илмий позициялар ва концепциялар моҳияти жиҳатдан фарқланувчи ғоялар ва йўналишлар мужассамлашди. Бу борада борасида М.В.Батырева, В.А.Бодров, А.Н.Бодрова, Е.А.Борисова, Е.В.Волобуева, Э.И.Забнева, Л.Н.Захарова, Т.Н.Иванова, Е.П.Ильин, О.Н.Киселева, Е.А.Климов, Л.А.Митюрникова, К.К.Платонов, Н.Ю.Спиридонова ва бошқалар томонидан олиб борилган илмий тадқиқот ишлари муҳим аҳамиятга эга.

Рус психологи Е.А.Климов шахсни касбга йўналтириш масалалари билан шуғулланиб, касб танлашга таъсир этувчи 8 та асосий омилларни ажратиб беради:

1) оилада катталарнинг қарашлари: ота-она фарзанд келажаги учун асосий масъул инсонлар бўлиб, уларнинг қарашлари фарзандининг касб танлашига таъсир этувчи муҳим омил ҳисобланади.

2) дўстларнинг қарашлари: ўсмирлик даврида дўстлар ўртасидаги муносабатлар қалин бўлиб, бу уларнинг касб танлаш жараёнига ҳам таъсир этади.

3) мактабдаги ўқитувчи ва педагогларнинг қарашлари: мактабда ўқитувчилар дарс ва дарсдан ташқари фаолиятда ўқувчиларни кузатиши натижасида ҳар бир ўқувчининг қайси касбга мойиллиги мавжуд эканлигини яхши билади.

4) шахсий касбий режалар: ўқувчиларнинг маълум бир касбни эгаллаш борасидаги тасаввурларини намоён этади.

5) касбий лаёқат: ўқувчиларнинг индивидуал психологик хусусияти сифатида танланган касбий фаолият талабларига мос келиб, унинг муваффақияти бажарилишини таъминлайди.

6) ижтимоий мавқега интилиш даражаси: шахс интилиш даражаси ўзини қобилиятли деб ҳисоблаган қийинлик даражасига эга бўлган мақсадга интилишини намоён этади.

7) касб ҳақида маълумотга эга бўлиш: касбни танлаш босқичида танланаётган касблар ҳақида ноаниқ, тўлиқ бўлмаган, бир томонлама эмас балки тўлиқ маълумотга эга бўлишни назарда тутди.

8) касбий қизиқишлар ва мойиллик: касб танлашга нисбатан қизиқишлар маълум бир меҳнат соҳасига ижобий муносабат, бу йўналишда билим ва фаолиятга интилишни англатади[1;25].

Биз илмий изланишларимизда ўсмирларнинг касб танлаш омилларини ўрганиш бўйича тадқиқот ишимизни Сурхондарё, Қашқадарё ва Самарқанд вилоятларида олиб бордик. Бунда тадқиқот объекти сифатида ўсмир ёшидаги мактаб ўқувчиларининг жами 387 нафари иштирок этди. Жами иштирокчилар тажриба гуруҳида (ТГ) 224 нафар ва назорат гуруҳида (НГ) 163 нафар иштирокчи сифатида тақсимланди.

Ўсмирларнинг касб танлашига таъсир этувчи асосий омилларни аниқлаш мақсадида “Касбий интилиш омиллари” анкета сўровномаси қўлланилди. Бунда ўсмирларнинг касб танлашига таъсир этувчи асосий омилларни аниқлаш бўйича анкета сўровномаси натижалари ҳудудий нуктаи-назардан ҳам таҳлил этилди. Масалан, Самарқанд вилояти иштирокчилари натижалари 1-жадвалда келтирилган.

1-жадвал

**Ўсмирлар касб танлашига таъсир этувчи омиллар
(Самарқанд вилояти)
n=111 / ТГ n=66/ НГ n=45**

№	Омиллар	Тажриба гуруҳи						Назорат гуруҳи					
		ўғил	%	қиз	%	жами	%	ўғил	%	қиз	%	жами	%
1	шахсий қарор	4	6,1	1	1,5	5	7,6	3	6,7	1	2,2	4	8,9
2	моддий ҳолат	9	13,6	6	9,1	15	22,7	6	13,3	4	8,9	10	22,2
3	оилавий қадрият	5	7,6	3	4,5	8	12,1	2	4,4	2	4,4	4	8,9
4	ота-она фикри	5	7,6	6	9,1	11	16,7	3	6,7	5	11,1	8	17,8
5	дўстлар	2	3,0	3	4,5	5	7,6	3	6,7	1	2,2	4	8,9
6	орзудаги шахс	4	6,1	4	6,1	8	12,1	2	4,4	2	4,4	4	8,9
7	педагог ёки масъуллар	3	4,5	3	4,5	6	9,1	2	4,4	3	6,7	5	11,1
8	бошқа сабаблар	3	4,5	5	7,6	8	12,1	2	4,4	4	8,9	6	13,3
	Жами	35		31		66		23		22		45	

Жадвалда келтирилган, Самарқанд вилояти бўйича ўсмирлар касб танлашига таъсир этувчи асосий ижтимоий-психологик омиллар натижаси қуйидаги таҳлилга эга: - шахсий қарор – ТГда ўғил болалар - 6,1%; қиз болалар - 1,5; жами – 7,6%; НГда ўғил болалар - 6,7%; қиз болалар - 2,2; жами – 8,9%; - моддий ҳолат – ТГда ўғил болалар - 13,6%; қиз болалар - 9,1; жами – 22,7%; НГда ўғил болалар - 13,3%; қиз болалар - 8,9; жами – 22,2%; - оилавий қадрият – ТГда ўғил болалар - 7,6%; қиз болалар - 4,5; жами – 12,1%; НГда ўғил болалар - 4,4%; қиз болалар - 4,4; жами – 8,9%; - ота-она фикри – ТГда ўғил болалар - 7,6%; қиз болалар - 9,1; жами – 16,7%; НГда ўғил болалар - 6,7%; қиз болалар - 11,1; жами – 17,8%; - дўстлар фикри – ТГда ўғил болалар - 3,0%; қиз болалар - 4,5; жами – 7,6%; НГда ўғил болалар - 6,7%; қиз болалар - 2,2; жами – 8,9%; - орзудаги шахс – ТГда ўғил болалар - 6,1%; қиз болалар - 6,1; жами – 7,6%; НГда ўғил болалар - 4,4%; қиз болалар - 4,4; жами – 8,9%; - педагог ёки масъуллар – ТГда ўғил болалар - 4,5%; қиз болалар - 4,5; жами – 9,1%; НГда ўғил болалар - 4,4%; қиз болалар - 6,7; жами – 11,1%; - бошқа сабаблар – ТГда ўғил болалар - 4,5%; қиз болалар - 7,6; жами – 12,1%; НГда ўғил болалар - 4,4%; қиз болалар - 8,9; жами – 13,3%

кўрсаткичи аниқланган. Ўсмирларда касб танлашга таъсир этувчи асосий омиллар кўрсаткичига кўра ТГда моддий ҳолат, оилавий қадрият, орзудаги шахс ва бошқа сабаблар; НГда эса моддий ҳолат, ота-она фикри ва бошқа сабаблар кетма-кетлигидан иборат бўлган.

Қашқадарё вилояти бўйича ўсмирлар касб танлашига таъсир этувчи омиллар натижалар 2-жадвалда келтирилган.

2-жадвал

**Ўсмирлар касб танлашига таъсир этувчи омиллар
(Қашқадарё вилояти)
n=147 / ТГ n=82/ НГ n=65**

	Омиллар	Тажриба гуруҳи						Назорат гуруҳи					
		ўғил	%	қиз	%	Жами	%	ўғил	%	қиз	%	Жами	%
1	шахсий қарор	6	7,3	3	3,7	9	11,0	5	7,7	3	4,6	8	12,3
2	моддий ҳолат	10	12,2	6	7,3	16	19,5	8	12,3	6	9,2	14	21,5
3	оилавий қадрият	7	8,5	5	6,1	12	14,6	3	4,6	4	6,2	7	10,8
4	ота-она фикри	7	8,5	6	7,3	13	15,9	5	7,7	6	9,2	11	16,9
5	дўстлар	4	4,9	3	3,7	7	8,5	4	6,2	3	4,6	7	10,8
6	орзудаги шахс	6	7,3	3	3,7	9	11,0	3	4,6	4	6,2	7	10,8
7	педагог ёки масъуллар	4	4,9	5	6,1	9	11,0	4	6,2	2	3,1	6	9,2
8	бошқа сабаблар	3	3,7	4	4,9	7	8,5	2	3,1	3	4,6	5	7,7
	Жами	47		35		82		34		31		65	

Жадвалда келтирилган, Қашқадарё вилояти бўйича ўсмирлар касб танлашига таъсир этувчи асосий ижтимоий-психологик омиллар натижаси қуйидаги таҳлилга эга: - шахсий қарор – ТГда ўғил болалар - 7,3%; қиз болалар - 3,7; жами – 11,0%; НГда ўғил болалар - 7,7%; қиз болалар - 4,6; жами – 12,3%; - моддий ҳолат – ТГда ўғил болалар - 12,2%; қиз болалар - 7,3; жами – 19,5%; НГда ўғил болалар - 12,3%; қиз болалар - 9,2; жами – 21,5%; - оилавий қадрият – ТГда ўғил болалар - 8,5%; қиз болалар - 6,1; жами – 14,6%; НГда ўғил болалар - 4,6%; қиз болалар - 6,2; жами – 10,8%; - ота-она фикри – ТГда ўғил болалар - 8,5%; қиз болалар - 7,3; жами – 15,9%; НГда ўғил болалар - 7,7%; қиз болалар - 9,2; жами – 16,9%; - дўстлар фикри – ТГда ўғил болалар - 4,9%; қиз болалар - 3,7; жами – 8,5%; НГда ўғил болалар - 6,2%; қиз болалар - 4,6; жами – 10,8%; - орзудаги шахс – ТГда ўғил болалар - 7,3%; қиз болалар - 3,7; жами – 11,0%; НГда ўғил болалар - 4,6%; қиз болалар - 6,2; жами – 10,8%; - педагог ёки масъуллар – ТГда ўғил болалар - 4,9%; қиз болалар - 6,1; жами – 11,0%; НГда ўғил болалар - 6,2%; қиз болалар - 3,1; жами – 9,2%; - бошқа сабаблар – ТГда ўғил болалар - 3,7%; қиз болалар - 4,9; жами – 8,5%; НГда ўғил болалар - 3,1%; қиз болалар - 4,6; жами – 7,7% кўрсаткичи намоён бўлган. Ўсмирларда касб танлашга таъсир этувчи асосий омиллар кўрсаткичига кўра ТГда моддий ҳолат, оилавий қадрият ва ота-она фикри; НГда эса моддий ҳолат, ота-она фикри ва шахсий қарор кетма-кетлигидан иборат бўлган.

Таҳлил натижасига асосан, ўсмирларда касб танлашга таъсир этувчи асосий омиллар моддий ҳолат, ота-она фикри ва оилавий қадрият кетма-кетлигидан иборат эканлиги аниқланди. Ўсмирларда касб танлашда шахсий қарор омили юқори эмаслиги намоён бўлган. Бундан ташқари ўсмирларнинг қизиқиши юқори бўлган асосий касблар 7 та эканлиги ҳамда

ушбу касбларга хос талабларни тўлиқ англамасдан шунчаки дастлабки қизиқиш билан муносабат билдираётганлиги аниқланган. Диагностика жараёни натижаси асосида ташкил этиладиган тажрибада ўсмирларнинг касб танлашда шахсий қарор омилини ошириш, қизиқиши юқори бўлган 7 та асосий касб турларини кўпайтириш ҳамда касбга хос талабларни тўлиқ англашини таъминлаш лозимлиги белгиланди.

АДАБИЁТЛАР

1. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения: учеб. пособие -М.: “Академия”, 2004. - 304 с.
2. Киселева О.Н. Формирование личностной направленности старшеклассников на выбор профессионального педагогического образования. авторефер. дисс. канд. пед. наук.: 13.00.01 -М.: 2005.
3. Сайфуллаев Б., Исакулова Н. Касбий педагогика. -Т.: “Фан ва технология”, 2015. - 216 б.
4. Холйигитова Н.Х. Ўқувчилардаги касб мотивлари барқарорлигига гуруҳий жипсликнинг таъсири. Психология фанлари бўйича фалсафа доктори (phd) диссер. автореф.: 19.00.05. -Т.: 2019.

ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРЫНЫҢ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІНДЕГІ РӨЛІ

Кекилбекова Мейрамкуль Касимовна
Темірбай Аягөз Мұратқызы

Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қаласы, Қазақстан
e-mail: ayagoztemirbay1@gmail.com

Аннотация. Мақалада қазақтың ұлттық ойындарының оқушылардың дене тәрбиесіндегі рөлі қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – ұлттық ойындардың дене қабілеттерін дамытуға, қимыл белсенділігін арттыруға және оқушылардың ұлттық құндылықтарға қызығушылығын қалыптастыруға ықпалын ғылыми-әдістемелік деректер негізінде талдау. Зерттеу барысында ғылыми және әдістемелік әдебиеттерді талдау, салыстыру, жүйелеу және жинақтау әдістері қолданылды. Асық ату, арқан тарту, ақсүйек, бес тас және қазақ күресі сияқты ойындардың қозғалыстық және тәрбиелік мүмкіндіктері қарастырылды. Ресми материалдар ұлттық ойындардың ептілік, дәлдік, күш, төзімділік, ұйымшылдық және стратегиялық ойлау сияқты қасиеттерді дамытуға мүмкіндік беретінін көрсетеді. Қазақстандағы қазіргі білім беру тәжірибесінде ұлттық ойындарды дене шынықтыру сабақтарымен қатар үзіліс және мектепшілік іс-шаралар кезінде қолдану тәжірибесі де кеңейіп келеді. Мақалада ұлттық ойындарды оқушының жасына, дене дайындығына және қауіпсіздік талаптарына сәйкес ұйымдастырудың маңызы көрсетіледі.

Кілт сөздер: ұлттық ойындар, дене тәрбиесі, дене шынықтыру, оқушы, асық ату, арқан тарту, қазақ күресі, ұлттық құндылық.

Abstract. This article examines the role of Kazakh national games in the physical education of school students. The purpose of the study is to analyze, on the basis of scientific and methodological sources, how national games can contribute to the development of physical abilities, increase motor activity and strengthen students' interest in national values. The study uses analysis, comparison, systematization and synthesis of scientific and methodological literature. The physical and educational potential of such games as Assyk Atu, Arkan Tartu, Aksuyek, Bes Tas and Kazakh Kuresi is considered. Official materials indicate that national games can develop agility, accuracy, strength, endurance, teamwork and strategic thinking. In contemporary educational practice in Kazakhstan, national games are used not only in physical education lessons but also during school breaks and

extracurricular activities. The article emphasizes that national games should be selected according to students' age, physical abilities and safety requirements.

Keywords: National games, physical education, physical training, school students, Assyk Atu, Arkan Tartu, Kazakh Kuresi, national values.

Annotatsiya. Maqolada qozoq milliy o'yinlarining o'quvchilar jismoniy tarbiyasidagi o'rni ko'rib chiqiladi. Tadqiqotning maqsadi – milliy o'yinlarning jismoniy qobiliyatlarni rivojlantirish, harakat faolligini oshirish va o'quvchilarda milliy qadriyatlarga qiziqishni shakllantirishga ta'sirini ilmiy-uslubiy manbalar asosida tahlil qilish. Tadqiqotda ilmiy va uslubiy adabiyotlarni tahlil qilish, taqqoslash, tizimlashtirish va umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Asiq atu, arqon tortish, oqsuyak, besh tosh va qozoq kurashi kabi o'yinlarning jismoniy va tarbiyaviy imkoniyatlari ko'rib chiqildi. Rasmiy materiallar milliy o'yinlar chaqqonlik, aniqlik, kuch, chidamlilik, jamoaviylik va strategik fikrlashni rivojlantirishga yordam berishini ko'rsatadi. Qozog'istondagi zamonaviy ta'lim amaliyotida milliy o'yinlardan jismoniy tarbiya darslari bilan bir qatorda tanaffuslar va maktab tadbirlarida ham foydalanilmoqda. Maqolada o'yinlarni o'quvchilarning yoshi, jismoniy tayyorgarligi va xavfsizlik talablariga muvofiq tashkil etish muhimligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: milliy o'yinlar, jismoniy tarbiya, o'quvchi, asiq atu, arqon tortish, qozoq kurashi, milliy qadriyat.

KІРІСПЕ

Қазақ халқының ұлттық ойындары – ұрпақ тәрбиесімен тығыз байланысты мәдени мұраның маңызды бөлігі. Ұлттық ойындар тарихи тұрғыдан халықтың тұрмыс-тіршілігіне, көшпелі өмір салтына және күнделікті еңбек дағдыларына байланысты қалыптасқан. Қазіргі мектеп жағдайында оларды дене шынықтыру сабақтарында қолдану оқушының қозғалыс белсенділігін арттырумен қатар, ұлттық мәдениетке қызығушылығын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасының ресми материалдарында ұлттық ойындар батылдықты, шапшаңдықты, ақылдылықты, күштілікті және ұйымшылдықты дамытуға ықпал ететін мәдени мұра ретінде сипатталады. Мысалы, асық ату дәлдік пен ептілікті, арқан тарту күш пен төзімділікті дамытуға мүмкіндік береді, ал тоғызқұмалақ логикалық және стратегиялық ойлауды қалыптастырады [1].

2025–2026 оқу жылына арналған әдістемелік ұсынымдарда білім беру ұйымдарында үзіліс кезінде асық ату, тоғызқұмалақ, бес тас, ханталапай және арқан тартыс сияқты дәстүрлі ойындарды ұйымдастыру ұсынылған. Бұл ұлттық ойындардың мектептегі тәрбиелік және қозғалыстық қызметін кеңейтуге мүмкіндік береді [2].

Ұлттық ойындардың дене тәрбиесіндегі маңызын қазіргі зерттеулер де қарастырады. 2026 жылы жарияланған зерттеуде ауыл мектебінің 5–6-сынып оқушылары арасында ұлттық қозғалыс ойындарын дене шынықтыру бағдарламасына жүйелі енгізу оқушылардың дене белсенділігіне, дене дайындығына және сабаққа қатысу мотивациясына оң ықпал еткені хабарланған [3].

Осыған байланысты мақаланың мақсаты – қазақтың ұлттық ойындарының оқушылардың дене тәрбиесіндегі орнын анықтап, олардың дене қабілеттері мен тәрбиелік қасиеттерді қалыптастырудағы мүмкіндіктерін ғылыми-әдістемелік деректер негізінде талдау.

МАТЕРИАЛДАР ЖӘНЕ ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ

Зерттеудің материалдарын қазақтың ұлттық ойындары, дене тәрбиесі және мектеп оқушыларының дене белсенділігі мәселелеріне арналған ғылыми-әдістемелік еңбектер мен Қазақстан Республикасының ресми ақпараттық материалдары құрады. Негізгі дереккөздер ретінде ұлттық ойындардың ерекшеліктері сипатталған мемлекеттік материалдар және 2026

жылы жарияланған ұлттық ойындарды мектеп дене шынықтыруына енгізуге арналған зерттеу қарастырылды [1–3].

Зерттеу барысында ғылыми әдебиеттерді талдау, салыстыру, жүйелеу және жинақтау әдістері қолданылды. Ойындардың педагогикалық мүмкіндіктерін анықтау кезінде олардың қимыл белсенділігіне, дене қабілеттеріне, топтық өзара әрекетке, ойлау үдерістеріне және ұлттық құндылықтарды меңгеруге ықпалы ескерілді.

Зерттеу теориялық-талдамалық сипатта жүргізілді. Сондықтан мақалада авторлық эксперимент нәтижелері емес, қолжетімді ғылыми және ресми деректердің қорытындылары жүйеленіп беріледі.

НӘТИЖЕЛЕР ЖӘНЕ ТАЛҚЫЛАУ

Зерттеу нәтижелері ұлттық ойындардың дене тәрбиесінде бірнеше бағытта қолдануға болатынын көрсетті. Біріншіден, олар оқушылардың негізгі қимыл дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Екіншіден, ұлттық ойындар командалық әрекет, тәртіп, өзара көмек және жауапкершілік сияқты әлеуметтік қасиеттерді қалыптастырады. Үшіншіден, ойын мазмұны арқылы оқушы ұлттық мәдениет элементтерімен танысады.

Асық ату – дәлдік пен ептілікті дамытуға қолайлы ойындардың бірі. Ойын барысында оқушы нысанаға бағыттап ату, көз мөлшерін есептеу және қимылды үйлестіру әрекеттерін орындайды. Қазақстанның ресми ақпараттық материалдарында асық атудың дәлдік, ептілік және көзбен бағдарлау қабілеттерін дамытуға ықпал ететіні көрсетілген [1]. Дене шынықтыру сабағында бұл ойынды оқушының жасына және қауіпсіздік жағдайына сәйкес жеңілдетілген нұсқада ұйымдастыруға болады.

Арқан тарту – командалық сипаттағы ұлттық ойын. Ол күш пен төзімділікті қажет етеді және топ мүшелерінің бірлескен әрекетін қалыптастырады. Ойын барысында оқушылар бір мақсатқа жету үшін өзара үйлесімді қимылдауға үйренеді. Сондықтан арқан тартуды сабақтың негізгі немесе қорытынды бөлімінде командалық тапсырма ретінде пайдалануға болады.

Бес тас сияқты ойындар қолдың ұсақ қимылдарын, дәлдікті және зейінді дамытуға бағытталады. Мұндай ойындарды дене шынықтыру сабағының қозғалыс қарқыны төмен бөлімдерінде немесе сыныптан тыс жұмыстарда пайдалануға болады. Ал ақсүйек, ханталапай сияқты дәстүрлі ойындарды оқушылардың белсенді қозғалысын арттыратын және топпен әрекет етуін ұйымдастыратын нұсқалар ретінде қарастыруға болады.

Қазақ күресі ұлттық спорттың күш, ептілік, тепе-теңдік және төзімділікке байланысты түрлерінің бірі. Алайда мектеп жағдайында күрес элементтерін қолдану кезінде қауіпсіздік ережелері ерекше сақталуы қажет. Мұғалім күрделі әдістерді толық орындаудан бұрын қарапайым қозғалыстарды, дұрыс тұрысты және қауіпсіз құлау тәсілдерін үйретуі тиіс.

Тоғызқұмалақтың ерекшелігі – оның негізінен зияткерлік ойын болуында. Ол дене жаттығуының тікелей түрі болмаса да, дене тәрбиесімен байланысты мектептік ұлттық спорттық ортада оқушының стратегиялық және логикалық ойлауын дамытуға қызмет етеді. Ресми материалдар тоғызқұмалақтың математикалық және тактикалық ойлауға ықпал ететінін көрсетеді [1]. Сондықтан оны дене шынықтырумен байланысты ұлттық спорттық іс-шараларда басқа қозғалыс ойындарымен бірге ұйымдастыруға болады.

2026 жылғы зерттеуде ұлттық қозғалыс ойындарын ауыл мектебінің дене шынықтыру бағдарламасына жүйелі енгізудің нәтижелері қарастырылған. Авторлар зерттеуге 5–6-сынып оқушыларын қатыстырып, бақылау, дене дайындығын тестілеу, сауалнама, салыстырмалы және статистикалық талдау әдістерін қолданған. Зерттеу қорытындысында ұлттық ойындарды жүйелі енгізу оқушылардың дене белсенділігі мен дене дайындығын жақсартуға және дене шынықтыруға тұрақты мотивация қалыптастыруға ықпал еткені көрсетілген [3]. Бұл нәтиже ұлттық ойындарды сабақтың мазмұнына жүйелі енгізудің педагогикалық әлеуетін көрсетеді.

Ұлттық ойындарды қолданудың тағы бір артықшылығы – оқушыға таныс мәдени мазмұн арқылы сабаққа қызығушылық қалыптастыру. Ойын ережесі қарапайым, тапсырмасы түсінікті және жарыстық элементі бар болған жағдайда оқушылардың белсенді қатысуына

жағдай жасалады. Бірақ ойынның жарыстық сипаты оқушыларды бір-бірімен шамадан тыс салыстыруға емес, жеке және командалық нәтижені жақсартуға бағытталуы қажет.

Ұлттық ойындарды ұйымдастыруда мұғалім бірнеше талапты ескеруі керек. Біріншіден, ойын оқушылардың жас ерекшелігіне сәйкес болуы тиіс. Екіншіден, алаң мен құрал-жабдық қауіпсіз болуы қажет. Үшіншіден, дене дайындығы әртүрлі оқушылар үшін тапсырманың күрделілігін бейімдеу маңызды. Төртіншіден, ойынның ережесі қысқа әрі түсінікті түсіндіріліп, мұғалім қозғалыстарды бақылауы керек.

Осы тұрғыдан ұлттық ойындарды дене шынықтыру сабағына қосымша элемент ретінде ғана емес, сабақтың белгілі бір мақсатына қызмет ететін педагогикалық құрал ретінде қарастыруға болады. Мысалы, асық ату – дәлдікке, арқан тарту – күш пен командалық әрекетке, қозғалысқа негізделген ойындар – шапшаңдық пен төзімділікке бағытталуы мүмкін. Мұндай жүйелеу мұғалімге ойын таңдауды нақты оқу мақсатына байланысты ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, қазақтың ұлттық ойындары оқушылардың дене тәрбиесін ұйымдастыруда дене қабілеттерін ғана емес, әлеуметтік және ұлттық-мәдени құндылықтарды да дамытуға мүмкіндік беретін педагогикалық құрал болып табылады. Асық ату, арқан тарту, бес тас, ақсүйек, ханталапай және басқа да ұлттық ойындар оқушылардың жас ерекшелігіне қарай бейімделіп, дене шынықтыру сабақтарында және сабақтан тыс жұмыстарда қолданылуы мүмкін.

Ғылыми және ресми деректер ұлттық ойындардың дәлдік, ептілік, күш, төзімділік, командалық әрекет және стратегиялық ойлау сияқты қабілеттерді дамытуға мүмкіндік беретінін көрсетеді [1–3]. Сонымен қатар 2026 жылғы зерттеу ұлттық қозғалыс ойындарын дене шынықтыру бағдарламасына жүйелі енгізудің оқушылардың белсенділігі, дене дайындығы және мотивациясы үшін оң нәтижелермен байланысты екенін көрсетті [3].

Ұлттық ойындарды тиімді қолданудың негізгі шарты – оларды сабақ мақсатына, оқушының жасына және дене дайындығына сәйкестендіру. Қауіпсіздік талаптарын сақтау және барлық оқушыға қатысу мүмкіндігін жасау да маңызды. Сондықтан ұлттық ойындарды мектептегі дене тәрбиесінің мазмұнына жүйелі енгізу әрі дене белсенділігін арттыруға, әрі ұлттық мәдени мұраға қызығушылық қалыптастыруға жағдай жасай алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі. Ұлттық спорт түрлері. – 2022. – <https://www.gov.kz/> (электрондық ресурс).
2. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. Үзілістегі тәрбие: Келешек мектептерінде оқушылар асық атып, тоғызқұмалақ ойнайды. – 2026. – <https://www.gov.kz/> (электрондық ресурс).
3. Abishev Z., Imanbetov A., Akhmetov R., Sadykov K. Integration of Kazakh National Games into the Physical Education System as a Factor in Increasing the Physical Activity of Students in Rural Schools. Trends in Physical Education and Sport. – 2026. – Vol. 2, No. 2. – P. 17–21. DOI: 10.31489/3081-0531/2026-2-2/17-21.
4. Сисенбердиева А.Ж. Дене тәрбиесі теориясы мен әдістемесі: оқулық. – Алматы: Экономика, 2019.
5. Құрманбекова А.С., Джекенов П.С. Дене шынықтыру және спорт педагогикасы: оқулық. – Алматы: Альманахъ, 2023. – 232 б.

ABDULLA QAHHORNING “O‘JAR” HIKOYASIDA MA’NO KO‘CHISH USULLARI

Sadinova Shabbona Xusniddin qizi

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada Abdulla Qahhorning “O‘jar” hikoyasidagi qahramonlar xarakteri, ularning ichki dunyosi, ba’zi kattalarning kamchilik va nodonliklari tasvirini ko‘ramiz, hikoyadagi ma’no ko‘chish usullarining qo‘llanish sabablari hamda ularning xususiyatlarini tahlil qilamiz. Tadqiqot natijalari leksikologiya sohasida olib borilayotgan hamda kelgusida olib boriladigan ilmiy izlanishlarning nazariy va amaliy asoslarini boyitishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: leksikologiya, ma’no ko‘chish usullari, metafora, metonimiya, sinekdoxa, vazifadoshlik, kinoya, tag ma’no.

Аннотация. В данной статье мы рассматриваем характеры героев рассказа Абдуллы Каххара «О‘jar», их внутренний мир, изображение недостатков и невежества некоторых взрослых, а также анализируем причины употребления способов переноса значения в рассказе и их особенности. Результаты исследования служат обогащению теоретических и практических основ проводимых и планируемых в дальнейшем научных исследований в области лексикологии.

Ключевые слова: лексикология, способы переноса значения, метафора, метонимия, синекдоха, функциональное сходство, ирония, подтекст.

Abstract. In this article, we examine the characterization of the heroes in Abdulla Qahhor’s short story “O‘jar”, their inner world, and the depiction of the shortcomings and ignorance of some adults. We analyze the reasons for the use of semantic shifts in the story, as well as their features. The results of the study will serve to enrich the theoretical and practical foundations of ongoing and future scientific research in the field of lexicology.

Keywords: lexicology, methods of meaning transfer, metaphor, metonymy, synecdoche, functional similarity, irony, implicit meaning.

KIRISH

So‘zlarda 2 xil leksik ma’no mavjud bo‘lib, ular **o‘z ma’no** va **ko‘chma ma’no** deb farqlanadi. Birinchi ma’no turiga qaraydigan bo‘lsak, o‘z ma’no so‘zlarning yakka holda kelganda ham matn ichida kelganda ham anglatadigan bir xil ma’nosi hisoblanadi. Yakka holda boshqa ma’noni, matn ichida boshqa ma’noni anglayotgan so‘z ko‘chma ma’noda qo‘llanayotgan bo‘ladi. So‘zlar faqat matn ichida ko‘chma ma’noda keladi. So‘zlarning ko‘chma ma’noda qo‘llanishiga **ma’no ko‘chishi** deyiladi. Ma’no ko‘chishining nima asosida amalga oshishiga ko‘ra metafora, metonimiya, sinekdoxa, vazifadoshlik, kinoya va tag ma’no singari turlari mavjud.

Ushbu tahlilimiz o‘zbek milliy adabiyotining taniqli namoyondalaridan biri bo‘lgan Abdulla Qahhorning “O‘jar” hikoyasi asosida amalga oshiriladi, chunki muallif ushbu hikoyasida ma’no ko‘chish usullaridan yuksak badiiy mahorat bilan samarali foydalangan. Mazkur maqolaning asosiy vazifasi ham ushbu badiiy asarni lingvistik va lingvopoetik jihatdan tadqiq etish, hikoyadagi ma’no ko‘chish usullarining xususiyatlari va muallifning ularni qo‘llashdan maqsadini o‘rganishdan iborat. Muallifning ushbu asariga to‘xtaladigan bo‘lsak, hikoyaning bosh qahramonlari Qutbiddinov va Zargarovlar yon qo‘shni hamda yaqin o‘rtoq bo‘ladi. Ular o‘zlarini aqlli va madaniyatli odam deb biladi. Bu ikki ulfat yig‘ilganda suhbat doim ikki mavzu asosida olib boriladi: biri – *shu ketishda shaharimiz yana ellik yildan keyin qanday bo‘larkan*; ikkinchisi - *so‘nggi vaqtlarda fan kishilarni yoshartirish to‘g‘risida nega indamay qo‘ydi?* Shunday suhbatlarning birida mavzu “Bola tarbiyasi” haqida ketadi.

Hikoyadagi ma’no ko‘chish usullarini tahlil qilar ekanmiz, **Zargarov uzun so‘zdan xulosa chiqarib, “men yoshligimda shunday tarbiya ko‘rgan bo‘lsam, hozir yerda turib oyda chorvachilik qilar edim”, dedi.** Ushbu jumlada metafora hodisasiga guvoh bo‘lamiz. **Metafora** – *yunoncha so‘z bo‘lib, ko‘chirish* degan ma’noni anglatadi. Ikki predmet belgisi yoki harakat nomini o‘zaro tashqi o‘xshashlik asosida birinchisidan ikkinchisiga ko‘chirish metafora deyiladi. Metafora eng keng tarqalgan ma’no ko‘chish usuli. Muxlisa Arislanova she’riy matnlardagi metaforalarning lingvokognitiv asoslarini ilmiy jihatdan o‘rganib, quyidagicha fikr bildiradi: *“Nutqimizdagi ko‘chma ma’noli so‘zlar emotsional-ekspressiv bo‘yoqdorlikni oshirish uchun xizmat qiladi. So‘zlarni ko‘chma ma’noda ishlatishning xilma-xil ko‘rinishlari mavjud bo‘lib, ular ko‘chimlar nomi bilan umumlashtiriladi. Metafora hodisasi tilshunoslikda doim dolzarb va ahamiyatli bo‘lgan. Metafora – til vositasi bo‘lishdan tashqari, inson tafakkurining*

mahsuli sifatida qaraladi. *Bu hodisaga faylasuflar, mantiqchilar, sotsiologlar, psixologlar, tilshunoslar va adabiyotshunoslar uchun ham muntazam ravishda murojaat qiladilar.*” “Uzun” soʻzi bosh maʼnosida hajm-oʻlchov sifatini anglatadi, masalan, uzun yoʻl, ammo ushbu gapda bu sifat shaxsning keragidan ortiq, uzoq vaqt gapirganini bildirmoqda. “*Oyda chorvachilik qilmoq*” iborasi bilan amalga oshishi deyarli imkonsiz boʻlgan ishni qilish nazarda tutilmoqda. Demak, mazkur iboralar metaforik birikma hisoblanadi.

Men ham koʻp hikmatlar koʻrsatar edim. “*Koʻrsatmoq*” feʼli oʻz maʼnosida biron narsani koʻz bilan koʻrsatish maʼnosini izohlaydi, biroq bu jumlada “hikmat” soʻzi bilan birikib, oqilona ish tutmoq degan maʼnoni bergan. **Bolaning miyasi bizning moliya tili bilan aytganda alohida paragraf.** Ushbu gapda “*tili*” soʻzi insonning nutq aʼzosi maʼnosida emas, balki moliya sohasiga oid terminlar tizimi degan maʼnoni ifodalagan. **Suhbat yana ham jonlanib ketdi.** “Jonlanmoq” soʻzi tirilmoq, yashamoq maʼnosini beradi, mazkur gapda esa suhbatning qiziqarli boʻlgani, faollashgani nazarda tutilgan. **Hozirgi tarbiyani olib shaxmatga urildi, shaxmatni olib tarbiyaga; ikkovining ham dabdalasi chiqarildi.** Mazkur jumlada “*urilmoq*” soʻzi urish, zarba berish maʼnosida emas, balki suhbatning mavzusi shaxmatga, tarbiyaga oʻzgargani izohlangan. **Asabim buzilib, jahlim chiqib qolgan ekan, shohsiz oʻynay berdim, baribir qoldirdim.** “*Qoldirmoq*” soʻzi esa raqibni yengmoq, gʻalaba qozonmoq singari maʼnolarni bergan. **Qara, burningdan suv oqayapti, miyang suyilibdi.** “Suyilmoq”ning oʻz maʼnosi: quyuq moddaning suv yoki boshqa suyuqlik qoʻshilishi natijasida suyuqroq boʻlishi. Bu yerda “toʻgʻri oʻylamayapsan”, “aqlsiz boʻlib qolibsən” degan mazmunni bildirgan. **Suyar boʻshashib ketdi.** “*Boʻshashmoq*” soʻzining bosh maʼnosi boʻsh holatga kelmoq, qattiq holati kamaymoq deb ifodalangan. Mazkur gapda holdan toymoq, kuchsizlanmoq kabi koʻchma maʼnolarni anglatgan. **Bor, uyga kir, darsingga qara.** “*Qaramoq*” feʼli oʻz maʼnosida koʻz bilan nazar tashlamoqni izohlaydi, ushbu gapda darsni tayyorlash, bajarish maʼnosini bergan. **Qutbiddinov oʻgʻlining andishasizligidan qattiq xafa boʻldi.** “*Qattiq*” xil-xususiyat sifati jismning yumshoq emas, zich yoki mustahkam boʻlishi kabi maʼnolarga ega. Jumlada esa boʻrttirish uchun, yaʼni otaning juda, nihoyatda, kuchli darajada xafa boʻlganini tasvirlash uchun ishlatilgan. **Maqola yozishga yoʻqman. Chala-chulpa yozib birovning oldiga “shu toʻgʻrimi?” deb borgani nomus qilaman. Ellik oltiga kirib ham birovdan aql oʻrganishni oʻzimga ep koʻrmayman.** Ushbu jumladagi “yoʻqman”, “aql oʻrganmoq” soʻzlari ham koʻchma maʼnoda kelgan. “*Yoʻq*” soʻzi biron narsaning mavjud emasligini anglatadi, koʻchma maʼnoda esa maqola yozolmasligi nazarda tutilgan. “*Aql oʻrganish*” birikmasi toʻgʻri yoʻl tutishni oʻrganish, tajriba orttirish kabi oʻz maʼnolariga ega. **Men u kuni oʻgʻlingizni imtihon qilib koʻrdim. Mazasi yoʻq. Saltikov bilan Shedrin bitta odam deydi. Kula-kula oʻlibman.** “*Maza*” soʻzi oʻz maʼnosida taʼmni bildiradi, masalan, ovqatning mazasi yaxshi, gapda esa bolaning bilimi u qadar yaxshi emasligi nazarda tutilgan. “*Oʻlmoq*” feʼli hayotdan koʻz yummoq, vafot etmoq kabi maʼnolarni bildiradi. Bu yerda u shaxsning kulib-kulib vafot etganini emas, balki shaxsning juda koʻp-kop kulgani anglatib, maʼno boʻrttirgan, kuchli holatni ifodalagan. **Zargarov “oʻgʻlim aʼlochi” deb hech kimga soʻz bermas edi, Qutbiddinovning bu kulgisi uni tamom oʻldirdi.** “Soʻz bermas edi” iborasidagi “soʻz”ning asl maʼnosi til birligi, leksema, ammo bu yerda shaxsning gapirishga imkon bermasligi, navbat bermasligini bildirgan. “*Oʻldirmoq*” feʼli esa hayotiga barham berish, joniga qasd qilish kabi oʻz maʼnolarida keladi. Biroq gapda juda qattiq taʼsir qilmoq, qattiq xijolat qilmoq, uyaltirmoq kabi koʻchma maʼnolarini ifodalagan. **Bu toʻgʻrida ham hozirgi tarbiya oʻchoqlarimizning beparvoligi bor.** “*Oʻchoq*” soʻzining bosh maʼnosi ovqat pishiriladigan yoki oʻchoq yoqiladigan joy deb izohlanadi. Jumlada bu soʻz koʻchma maʼnoda ishlatilib, tarbiya beriladigan maskanlar, taʼlim-tarbiya muassasalari nazarda tutilgan. **Nima boʻlib uning ogʻzidan “mening oʻgʻlim bilmasa, sening ham oʻgʻling bilmaydi” degan mazmunda soʻz chiqib ketdi.** “Ogʻzidan soʻz chiqib ketdi” iborasidagi “*chiqib ketdi*” koʻmakchi feʼli koʻchma maʼnoda qoʻllangan. “Chiqmoq” feʼli ichkaridan tashqariga harakatlanmoq kabi oʻz maʼnosiga ega. Ushbu ibora esa beixtiyor aytib yubormoq, toʻsatdan gapirmoq singari koʻchma maʼnolarni anglatgan. **Qutbiddinov Zargarovning bu boʻhtoniga issigʻida zarba bergisi keldi.** Ushbu gapda “issigʻida” va “zarba bermoq” soʻzlari koʻchma maʼnoni ifodalagan. “Issiq” sifati bu yerda baland haroratni emas, balki darhol, oʻsha zahoti, darrov kabi payt maʼnolarini, “zarba bermoq” feʼli esa keskin javob bermoq, qarshi chora koʻrmoq kabi koʻchma maʼnolarni ifodalash uchun ishlatilgan. **Zargarov portretning ostidagi yozuvni oʻqib, xuddi qanotli tuya koʻrganday ajablendi va kitobni sekin Qutbiddinovning oldiga surdi.** Ushbu gapda metaforik qoʻllanish bor. “Qanotli tuya” iborasi hayotda

uchramaydigan, tasavvuriy, mifik obraz sifatida berilgan. Bu birikma metafora usuli bilan ma'nosi ko'chgan bo'lib, Zargarovning juda qattiq hayratlanganini obrazli tarzda ifodalaydi.

Muallif hikoyada yuqorida tahlil qilingan metofofa hodisasidan tashqari metonimiyadan ham samarali foydalangan. **Metonimiya** – *yunoncha metonymia so'zidan olingan bo'lib, "qayta nomlash" degan ma'noni anglatadi. Bir narsa, belgi, harakatning nomi boshqa bir narsaga o'xshashlik asosida emas, balki o'zaro bog'liqlik asosida ko'chirish metonimiya hodisasi deyiladi.* **O'ttiz to'rtinchi yilda Bobojonov bilan o'ynagan edim, g'irromlik qilib shohimni olib qo'ydi.** Gapda "dona" so'zi tushirib qoldirilgan, ya'ni shoh donasi qayta nomlanib, shohga aylangan. **Bizning o'g'il ko'p yaxshi-da: birov bilan urishmaydi, papiros chekmaydi, shaxmat o'ynamaydi.** Bu yerda ham "shaxmat o'yini" deyish o'rniga shaxmat deyilgan va metonimiya hodisasi yuz bergan.

Yuqorida ko'rib chiqilgan ma'no turlaridan tashqari, tilshunoslikda sinekdoxa va vazifadoshlik, ba'zi manbalarda tag ma'no va kinoya kabi ma'no ko'chish turlari ham keltiriladi. **Sinekdoxa (grekcha synecdoche – birgalikda anglash)** *yo'li bilan hosil qilingan ma'no deganda, biror narsaning nomi bilan uning biroq qismini atash va, aksincha, biror narsaning qismi bilan u mansub butunni atash tushuniladi: Qandaydir qo'llar uni amal kursisiga o'tqizdi.* Bu yerda qo'llar orqali inson nazarda tutilmoqda. **Vazifadoshlik** – *narsa va hodisalar o'rtasidagi vazifaviy bir xillik asosida birining nomi orqali ikkinchisining ifodanadigan ma'no ko'chishi. Stolning oyog'i mashhur misollardan biri, unga bunday nom berilishining sababi shakliy o'xshashlik yoki makon-zamon aloqadorligi emas, balki uning odamning oyog'i bilan bir xil vazifa – tayanch, tirgak vazifasini bajarishidir.* **Kinoya** – *so'z ma'nosini aks ma'noda qo'llash. Bunda so'z yoki ibora o'z ma'nosiga tamomila qarama-qarshi qo'llangan ko'chma ma'noda ishlatiladi.* **Tag ma'no** – *ifodalanayotgan gapning ko'chma ma'nosi, gap yoki matnda so'zning bevosita aytilmagan, lekin mazmundan anglashiladigan yashirin ma'nosi.*

XULOSA

Sifatida ta'kidlash joizki, ma'no ko'chish usullari tilshunoslikda muhim funksional birlik sifatida namoyon bo'ladi. Ular nafaqat uslubiy vazifa bajaradi, balki obrazlilik va emotsional-ekspressivlikka ham ega bo'lib, fikrni jonli, tasvirli qilib beradi, nutqning ta'sirchanligini oshiradi, badiiy matn mazmunini boyitishda faol ishtirok etadi. Shuningdek, ular nominativ vazifa ham bajaradi, ya'ni yangi narsa yoki hodisani nomlaydi. Abdulla Qahhorning "O'jar" hikoyasida qo'llangan semantik ko'chish turlarining semantik va funksional jihatlarini tahlil qilish natijasida aniqlanishicha, asarda keltirilgan ma'no ko'chish usullari so'zga konnotativ ma'no yuklashga, hikoyaning badiiy-uslubiy xususiyatini oshirib, uning emotsional-ta'sirchanlik va obrazlilik darajasini kuchaytirishga hamda o'quvchida muayyan tasavvur va munosabat shakllanishiga xizmat qilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Anor. Qissa va hikoyalar. Abdulla Qahhor. – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. – 200 b.
2. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. X. Muhiddinova, D. Xudayberganova, I. Umirov va boshqalar. – T.: "O'qituvchi", 2006. – 208 b.
3. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sayfullayeva R. Mengliyev B. Boqiyeva G. va boshqalar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2010.
4. She'riy matnlardagi metaforalarning lingvokognitiv asoslari: nazariy va amaliy tahlil. Muxlisa Arislanova. O'zbekiston: til va madaniyat. – Toshkent, 2025.

XORIJIY UNIVERSITETLAR BILAN HAMKORLIK ASOSIDA TALABALAR INNOVATSION LOYIHALARINI RIVOJLANTIRISH MEXANIZMLARI

Nosirova Pokizaxon Asliddin qizi

Iqtisodiyot va Pedagogika universiteti 1-bosqich talabasi

e-mail: pokizaxonnosirova@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada xorijiy universitetlar bilan hamkorlik sharoitida talabalar innovatsion loyihalarini rivojlantirish mexanizmlari O'zbekiston oliy ta'lim tizimi misolida o'rganiladi. Mavzuning dolzarbligi shu bilan izohlanadiki, mamlakatda talabalar soni 2017-yilga nisbatan olti baravar oshgan, ammo Global innovatsiyalar indeksida innovatsion natijalar bo'yicha o'rin (92) resurslar bo'yicha o'rindan (69) sezilarli past. Tadqiqotning maqsadi xalqaro hamkorlikning talabalar loyihalariga ta'sir qiluvchi institutsional, moliyaviy, akademik va infratuzilmaviy mexanizmlarini aniqlash hamda ularni amaliyotga tatbiq etish yo'llarini asoslashdir. Tadqiqotda UNESCO, Jahon banki, WIPO, Erasmus+ dasturi va O'zbekiston rasmiy organlarining hujjatlari kontent-tahlil, qiyosiy, tizimli va sabab-oqibat tahlili usullari bilan o'rganildi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, mavjud imkoniyatlar - qo'shma ta'lim dasturlari, Erasmus+ grantlari, imtiyozli moliyalashtirish - ta'lim sifatini oshirishga yaxshi xizmat qilmoqda, biroq talaba g'oyasini prototip va tijoratlashtirish bosqichigacha olib boradigan yagona zanjir hali shakllanmagan. Muallif olti komponentli mexanizm modelini va kam xarajatli to'rtta amaliy yechimni taklif etadi; ular hududiy universitetlar hamda ayollarning STEM yo'nalishlaridagi ishtirokini ham hisobga oladi va bir semestr ichida sinov tariqasida joriy etilishi mumkin. Tavsiyalar universitetlar, grant tashkilotlari va ta'lim siyosatini ishlab chiquvchilar uchun ahamiyatlidir.

Kalit so'zlar: xalqaro hamkorlik, oliy ta'lim, talabalar innovatsion loyihalari, akademik harakatchanlik, qo'shma ta'lim dasturlari, Erasmus, innovatsion ekotizim, startap, texnologiyalarni tijoratlashtirish, mentorlik, Global innovatsiyalar indeksi, ta'lim sifati.

Аннотация. В статье исследуются механизмы развития инновационных проектов студентов в условиях сотрудничества с зарубежными университетами на примере системы высшего образования Узбекистана. Актуальность темы обусловлена тем, что численность студентов в стране увеличилась в шесть раз по сравнению с 2017 годом, однако позиция Узбекистана по инновационным результатам в Глобальном инновационном индексе (92-е место) значительно ниже его позиции по ресурсам (69-е место). Цель исследования заключается в выявлении институциональных, финансовых, академических и инфраструктурных механизмов международного сотрудничества, влияющих на развитие студенческих проектов, а также в обосновании путей их практического применения. В рамках исследования были изучены документы ЮНЕСКО, Всемирного банка, ВОИС, программы Erasmus+ и официальных органов Узбекистана с использованием методов контент-анализа, сравнительного, системного и причинно-следственного анализа. Результаты показывают, что существующие возможности - совместные образовательные программы, гранты Erasmus+ и льготное финансирование - способствуют повышению качества образования, однако единая цепочка, обеспечивающая продвижение студенческой идеи от стадии разработки до прототипирования и коммерциализации, пока не сформирована. Автор предлагает модель механизма, состоящую из шести компонентов, а также четыре практических решения с низкими затратами, учитывающие особенности региональных университетов и участие женщин в STEM-направлениях. Предлагаемые решения могут быть апробированы в течение одного семестра. Рекомендации имеют практическое значение для университетов, грантовых организаций и разработчиков образовательной политики.

Ключевые слова: международное сотрудничество, высшее образование, инновационные проекты студентов, академическая мобильность, совместные образовательные программы, Erasmus+, инновационная экосистема, стартап, коммерциализация технологий, наставничество, Глобальный инновационный индекс, качество образования.

Abstract. *This article examines mechanisms for developing student innovation projects in the context of cooperation with foreign universities, with a focus on the higher education system of Uzbekistan. The relevance of the topic is explained by the fact that the number of students in the country has increased sixfold compared with 2017, while Uzbekistan's position in terms of innovation outputs in the Global Innovation Index (92nd place) is significantly lower than its position in terms of innovation inputs (69th place). The aim of the study is to identify the institutional, financial, academic, and infrastructural mechanisms of international cooperation that influence student projects and to substantiate ways of applying them in practice. The study analyzed documents from UNESCO, the World Bank, WIPO, the Erasmus+ programme, and official authorities of Uzbekistan using content analysis, comparative analysis, systems analysis, and cause-and-effect analysis. The results demonstrate that existing opportunities, including joint educational programmes, Erasmus+ grants, and preferential financing, contribute significantly to improving the quality of education. However, an integrated pathway that enables a student idea to progress from the initial concept to the prototyping and commercialization stages has not yet been fully established. The author proposes a six-component mechanism model and four low-cost practical solutions that take into account regional universities and the participation of women in STEM fields. These solutions can be piloted within one academic semester. The recommendations are relevant to universities, grant-making organizations, and education policymakers.*

Keywords: *international cooperation, higher education, student innovation projects, academic mobility, joint educational programmes, Erasmus+, innovation ecosystem, startup, technology commercialization, mentoring, Global Innovation Index, quality of education.*

KIRISH

So'nggi yigirma yilda oliy ta'lim dunyo bo'ylab misli ko'rilmagan darajada kengaydi. UNESCO ma'lumotlariga ko'ra, oliy ta'limda tahsil oluvchilar soni 2000-yildagi taxminan 100 million kishidan 2024-yilda 269 millionga yetgan va bu tegishli yosh guruhining 43 foizini tashkil etadi. Xorijda o'qiydigan talabalar soni ham shu davrda 2,1 milliondan qariyb 7,3 millionga ko'paydi. Biroq shu raqamlarning o'zi muhim bir jihatni ochib beradi: akademik harakatchanlikdan butun dunyo bo'yicha talabalarning atigi 3 foizi foydalana oladi. Demak, xalqaro hamkorlikning samarasi faqat chet elga chiqib o'qish imkoniga ega bo'lganlar bilan cheklanib qolmasligi, balki talaba o'z universitetida turib ishtirok eta oladigan shakllarda ham tashkil etilishi kerak.

O'zbekiston oliy ta'lim tizimi so'nggi yillarda shiddat bilan o'zgardi. Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2025-yil yakunlari bo'yicha axborotiga ko'ra, mamlakatda 207 ta oliy ta'lim muassasasi faoliyat yuritadi: ularning 101 tasi davlat, 74 tasi nodavlat, 32 tasi esa xorijiy universitetlar va ularning filiallaridir. Talabalar soni 1,7 million kishiga yetgan, bu 2017-yildagi ko'rsatkichdan olti baravar ko'pdir. Jahon banki 2017–2024-yillarda universitetlar soni deyarli uch barobar oshgani va yoshlarning oliy ta'limga qamrovi 8 foizdan 48 foizga yetganini qayd etadi.

Lekin ta'lim ko'lamining kengayishi o'z-o'zidan innovatsion natija bermaydi. WIPO tayyorlagan Global innovatsiyalar indeksining 2025-yilgi nashrida O'zbekiston 139 ta iqtisodiyot orasida 79-o'rinni egalladi, bu mamlakatning shu indeksdagi eng yaxshi natijasidir (World Intellectual Property Organization). Shu bilan birga, indeksning tarkibiy qismlari bir tekis emas: O'zbekiston innovatsion resurslar va shart-sharoitlar bo'yicha 69-, innovatsion natijalar bo'yicha esa 92-o'rinda turibdi. Boshqacha aytganda, bilim va kadrlar salohiyati bor (fan va muhandislik bitiruvchilari ko'rsatkichi bo'yicha mamlakat 13-o'rinda), ammo bu salohiyat hali yetarli darajada mahsulot, texnologiya va korxonaga aylanmayapti. Talabalar innovatsion loyihalari aynan shu

bo'shliqni to'ldirishi mumkin bo'lgan bo'g'indir: ular g'oyani prototipga, prototipni esa bozor sinovidan o'tgan yechimga aylantiradigan birinchi pog'ona vazifasini bajaradi.

Xorijiy universitetlar bilan hamkorlik bu pog'onani mustahkamlashning bir necha yo'lini taqdim etadi: rivojlangan innovatsion muhitdan kelgan ustoz va mentorlar, xalqaro jamoada ishlash tajribasi, qo'shma laboratoriyalar, tashqi grant manbalari. Ammo bu imkoniyatlar o'z-o'zidan ishlamaydi. Masalan, Erasmus+ Milliy ofisining ma'lumotiga ko'ra, 2022–2025-yillardagi to'rtta tanlovda O'zbekiston ishtirokidagi 296 ta CBHE loyiha taklifi topshirilgan, ulardan atigi 26 tasi moliyalashtirilgan). Raqobat kuchayayotgan bir paytda hamkorlikni tasodifiy tashabbuslarga emas, aniq va o'zaro bog'langan mexanizmlar tizimiga tayantirish zarur.

Muammo aynan hozir uchta sababga ko'ra muhim. Birinchidan, talabalar soni keskin oshgan sharoitda ta'lim sifatini saqlash masalasi birinchi o'ringa chiqdi; UNESCO ham oliy ta'lim tizimlarining tez kengayishi sifat standartlariga bosim o'tkazayotganini ta'kidlaydi. Ikkinchidan, xalqaro hamkorlikning institutsional asosi allaqachon shakllangan: vazirlik axborotiga ko'ra, dunyoning TOP-500 qatoridagi to'qqizta universitet bilan kelishuvga erishilgan va 17 ta qo'shma ta'lim dasturi bo'yicha qabul kvotalari tasdiqlangan. Uchinchidan, 2026–2028-yillarda amalga oshiriladigan EduImkon dasturi kabi moliyaviy vositalar oliy ta'limga kirish shartlarini o'zgartiradi va STEM yo'nalishlariga qiziqishni oshirishni maqsad qiladi. Ya'ni zamin tayyor, endi uni talabalar loyihalari bilan bog'laydigan mexanizmlar kerak.

Maqolada quyidagi tushunchalar ishchi ma'noda qo'llanadi. Talabalar innovatsion loyihasi deganda universitet muhitida talabalar tomonidan ishlab chiqiladigan, yangi yoki sezilarli takomillashtirilgan mahsulot, xizmat, texnologiya yoki ijtimoiy yechimga qaratilgan va aniq natijaga (prototip, sinov, biznes-model) ega bo'lgan ish tushuniladi. Mexanizm esa loyihaning g'oya bosqichidan amaliy natijagacha yetib borishini ta'minlaydigan institutsional, moliyaviy, metodik va tashkiliy vositalar majmuidir.

Tadqiqotning maqsadi - xorijiy universitetlar bilan hamkorlik sharoitida talabalar innovatsion loyihalarini rivojlantirishning institutsional, moliyaviy, akademik va infratuzilmaviy mexanizmlarini rasmiy ma'lumotlar asosida tahlil qilish, ulardagi bo'shliqlarni aniqlash va O'zbekiston sharoitida amalga oshirish mumkin bo'lgan mexanizmlar modelini asoslashdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari:

xalqaro hamkorlik va talabalar innovatsion faoliyatining tushunchaviy asoslarini aniqlash;
oliy ta'limdagi global tendensiyalarni rasmiy statistik ma'lumotlar asosida baholash;

O'zbekistonda xorijiy universitetlar bilan hamkorlikning mavjud shakllari va ko'lamini tahlil qilish;

hamkorlikni moliyalashtirish manbalarini (Erasmus+, Jahon banki dasturlari) o'rganish;
talabalar loyihalari uchun mavjud mexanizmlardagi bo'shliqlarni aniqlash;
mexanizmlar modeli va kam xarajatli amaliy takliflarni ishlab chiqish.

Tadqiqot obyekti - O'zbekiston oliy ta'lim tizimida xorijiy hamkorlar ishtirokida amalga oshiriladigan ta'lim va innovatsion faoliyat. Tadqiqot predmeti - talabalar innovatsion loyihalarini xalqaro hamkorlik doirasida shakllantirish, moliyalashtirish, qo'llab-quvvatlash va tijoratlashtirish mexanizmlari.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot faqat rasmiy va birlamchi manbalarga tayangan: UNESCO, Jahon banki, WIPO, Xalqaro migratsiya tashkiloti, Yevropa Komissiyasining Erasmus+ dasturi, Yevropa tashqi aloqalar xizmati, shuningdek O'zbekiston Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi hamda Erasmus+ Milliy ofisining hujjatlari. Ilmiy jurnal maqolalari va ularning ikkilamchi sharhlari ataylab ishlatilmadi; internet bloglari va ensiklopedik saytlardan ham foydalanilmadi.

Tanlangan usullar va ularning vazifalari quyidagicha. Kontent-tahlil rasmiy hisobotlar va press-revizlardagi ma'lumotlarni tizimli ajratib olish uchun qo'llandi, chunki tadqiqot obyekti bo'yicha asosiy ma'lumotlar aynan shu hujjatlarda jamlangan. Qiyosiy tahlil Erasmus+ dasturining ikki davrini, Global innovatsiyalar indeksining resurs va natija ko'rsatkichlarini hamda global va milliy tendensiyalarni solishtirishga xizmat qildi. Statistik (tavsifiy) tahlil doirasida ulushlar, muvaffaqiyat darajasi va o'rinlar farqi kabi oddiy hosila ko'rsatkichlar muallif tomonidan rasmiy raqamlar asosida hisoblandi; boshlang'ich raqamlar o'zgartirilmadi. Tizimli tahlil hamkorlikni bir-biriga bog'liq elementlar majmui sifatida ko'rishga, sabab-oqibat tahlili esa aniqlangan bo'shliqlarning ehtimoliy sabablarini ajratishga yordam berdi. Nihoyat, umumlashtirish usuli mexanizmlar modelini shakllantirishda qo'llandi.

Tadqiqotning cheklovlarini ochiq aytish lozim. Birinchidan, birlamchi so'rov yoki dala ma'lumotlari yig'ilmadi, shu bois taklif etilgan model tahliliy xarakterga ega va amaliyotda sinovdan o'tkazilishi kerak. Ikkinchidan, ko'rib chiqilgan rasmiy hujjatlarda birgalikda bajarilgan talabalar loyihalari soni, ularning prototip yoki startapgacha yetgan ulushi kabi ko'rsatkichlar alohida keltirilmagan; bu holat o'zi ham tadqiqot natijalaridan biri sifatida qayd etiladi. Uchinchidan, turli manbalardagi ko'rsatkichlar bir xil metodika bo'yicha hisoblanmagan bo'lishi mumkin: masalan, oliy ta'limga qamrov vazirlik axborotida 44 foizdan yuqori, Jahon banki matnida esa 48 foiz deb berilgan, shuning uchun bu raqamlar o'zaro solishtirilmadi. To'rtinchidan, vazirlik axborotidagi "14 mingdan ortiq o'quv dasturi" ko'rsatkichining o'lchov birligi hujjatda izohlanmagan, shu sababli u faqat umumiy yo'nalish sifatida keltirildi. Nihoyat, keltirilgan bog'liqliklar (masalan, hamkorlik va reyting o'sishi) sababiy isbot emas, ehtimoliy aloqa sifatida talqin qilindi.

Asosiy qism. Natijalar va tahlil. Global kontekst: harakatchanlikdan hamkorlikka. UNESCO'ning 146 ta davlat ma'lumotiga tayangan birinchi Oliy ta'lim global tendensiyalari hisobotiga ko'ra, xalqaro harakatchanlik 2000–2023-yillarda 2,1 milliondan qariyb 7,3 million kishigacha o'sgan. Yetti davlat - AQSH, Buyuk Britaniya, Avstraliya, Germaniya, Kanada, Rossiya va Fransiya - xalqaro talabalarning yarmini qabul qiladi, Turkiya va Birlashgan Arab Amirliklari esa so'nggi o'n yilda harakatchanlik ko'rsatkichini kamida besh baravar oshirib, Fransiya darajasiga yaqinlashgan. Hisobotda xalqaro talabalarning o'z mintaqasida o'qishga moyilligi kuchayayotgani ham ta'kidlanadi. Xalqaro migratsiya tashkiloti ma'lumotiga ko'ra, 2021-yilda O'zbekiston, Vyetnam va Germaniya xorijda o'qiydigan taxminan 100 mingta talabasi bilan muhim jo'natuvchi mamlakatlar qatorida bo'lgan; birinchi ikki o'rinda Xitoy (1 milliondan ortiq) va Hindiston (taxminan 508 ming) turgan Bu tendensiyalardan ikki xulosa kelib chiqadi. Birinchisi, xalqaro ta'lim oqimlari xilma-xillashmoqda va mintaqaviy hamkorlik ahamiyati oshmoqda; demak, O'zbekiston universitetlari uchun nafaqat Yevropa yoki Shimoliy Amerika, balki Markaziy Osiyo, Turkiya va Osiyoning boshqa hududlaridagi hamkorlar bilan ham loyiha qurish real imkoniyat. Ikkinchisi, harakatchanlik ko'pchilik talaba uchun baribir ochiq bo'lmaydi (3 foiz), shuning uchun xalqaro tajribani kampusning o'ziga olib kirish - xorijiy mentorlar, qo'shma kurslar va onlayn jamoalar orqali - muhim ahamiyat kasb etadi. Malakalarni tan olish masalasi ham shu yerda hal qiluvchi: UNESCO'ning Global konvensiyasi va uning mintaqaviy analoglari 93 davlat tomonidan ratifikatsiya qilingan bo'lib, ular malakalarni adolatli tan olish va sifat kafolatlari uchun umumiy standartlar belgilaydi. Loyiha ishlari uchun kreditlarni hamkor universitetlar o'rtasida o'zaro tan olish amaliyoti ham shunday tan olish madaniyatiga tayanadi.

Vazirlik axborotida keltirilgan ko'rsatkichlar xalqaro hamkorlik keng qamrovli ekanini ko'rsatadi (1-jadval). Hamkorlik asosan uch yo'nalishda rivojlangan: ta'lim dasturlari va akkreditatsiya (qo'shma dasturlar, xalqaro akkreditatsiya), kadrlar (xorijda malaka oshirish, xorijiy professorlarni jalb etish) va tashkiliy shakllar (xorijiy universitetlar filiallari, masofaviy ta'lim).

1-jadval. O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida xalqaro hamkorlikning asosiy ko‘rsatkichlari

Ko‘rsatkich	Qiymati	Manba
Oliy ta’lim muassasalari soni	207 ta (davlat - 101, nodavlat - 74, xorijiy universitetlar va filiallari - 32)	MHESI, 2025
Talabalar soni	1,7 mln kishi (2017-yilga nisbatan 6 baravar)	MHESI, 2025
Dunyoning TOP-500 xorijiy universitetlari bilan kelishuvlar	9 ta; 17 ta qo‘shma dastur bo‘yicha qabul kvotalari tasdiqlangan	MHESI, 2025
Xalqaro akkreditatsiyadan o‘tgan dasturlar	40 ta (11 ta universitetda)	MHESI, 2025
Xorijda malaka oshirgan o‘qituvchilar / jalb etilgan xorijiy professorlar	6 139 kishi / 3 859 kishi	MHESI, 2025
O‘zbekistonda o‘qiyotgan xalqaro talabalar	taxminan 20 000 kishi	MHESI, 2025
Masofaviy ta’lim dasturlarini taklif qiluvchi OTMLar	21 tadan 52 tagacha o‘sgan	MHESI, 2025
“Kelajakka qadam” markazlari	80 ta universitet, 14 hudud; bitiruvchilarning 4 529 loyihasi 202,1 mlrd so‘m imtiyozli kredit bilan moliyalashtirilgan	MHESI, 2025

Jadvaldagi raqamlardan bir nechta kuzatuv chiqarish mumkin. Birinchidan, xorijiy universitetlar va filiallarning ulushi umumiy OTMLar sonining taxminan 15,5 foizini (32/207) tashkil etadi; bu xalqaro ta’lim provayderlari mamlakat ta’lim maydonida sezilarli o‘rin tutishini bildiradi. Ikkinchidan, “Kelajakka qadam” markazlari orqali moliyalashtirilgan bitiruvchilar loyihalari bo‘yicha o‘rtacha kredit hajmi bir loyihaga taxminan 44,6 million so‘mni tashkil qiladi (202,1 mlrd / 4 529; muallif hisobi). Bu mexanizm talabalar emas, bitiruvchilar tashabbusiga yo‘naltirilgani sababli, unga talabalik davrida boshlangan loyihalarni “ulash” imkoniyati alohida qiziqish uyg‘otadi. Uchinchidan, masofaviy ta’lim beruvchi OTMLar sonining 21 tadan 52 taga ko‘payishi universitetlararo virtual hamkorlik uchun texnik zaminni kengaytirgan.

Eng muhim kuzatuv esa boshqacha: jadvaldagi ko‘rsatkichlarning deyarli barchasi ta’lim dasturlari, kadrlar va akkreditatsiyaga tegishli. Talabalar loyihalari - birgalikda bajarilgan loyihalar soni, ularning prototipga yoki startapga yetgan ulushi, xorijiy hamkor ishtirokidagi talaba jamoalari - bo‘yicha alohida ko‘rsatkich ko‘rib chiqilgan rasmiy axborotda uchramadi. Bu, albatta, bunday ishlar umuman amalga oshirilmayapti degani emas; lekin ular tizimli hisobga olinmagani uchun ularni boshqarish ham qiyinlashadi.

Erasmus+ va boshqa grant mexanizmlari. Erasmus+ O‘zbekiston universitetlari uchun xorijiy hamkorlar bilan ishlashning eng barqaror kanallaridan biri bo‘lib qolmoqda. Yevropa tashqi aloqalar xizmatining ma’lumotiga ko‘ra, Tempus va Erasmus dasturlari doirasida O‘zbekiston va Yevropa Ittifoqi o‘rtasidagi oliy ta’lim sohasidagi hamkorlik o‘ttiz yillik tarixga ega. Hozirgi paytda O‘zbekiston OTMLari uchun Xalqaro kredit harakatchanligi, Oliy ta’limni rivojlantirish salohiyatini oshirish, Erasmus Mundus qo‘shma magistraturalari va Jean Monnet yo‘nalishlari ochiq; yosh tadqiqotchilarni Horizon Europe doirasidagi Marie Skłodowska-Curie tadbirlari ham qo‘llab-quvvatlaydi

Erasmus+ Milliy ofisi ma'lumotlariga ko'ra, 2015–2020-yillardagi oltita tanlovda O'zbekiston uchun 43 ta CBHE loyihasi moliyalashtirilgan; ularning umumiy byudjeti 36,6 million yevroni, shundan O'zbekiston OTMlariga ajratilgan qism taxminan 11,5 million yevroni (31,4 foiz) tashkil etgan. 2022–2025-yillardagi to'rtta tanlovda 26 ta loyiha moliyalashtirilgan, umumiy byudjet 12,8 million yevro, shundan taxminan 5,9 million yevro (46 foiz) O'zbekiston OTMlariga to'g'ri keladi. Bu O'zbekiston universitetlarining loyihalardagi o'rni kuchayganini ko'rsatadi. Buni yana bir dalil tasdiqlaydi: 2022–2025-yillarda moliyalashtirilgan 26 ta loyihaning 11 tasini O'zbekistonning yettita universiteti grant egasi sifatida boshqargan.

Ammo raqobat muhiti ham keskinlashgan. 2-jadvalda taklif etilgan va moliyalashtirilgan loyihalar soni keltirilgan.

2-jadval. O'zbekiston ishtirokidagi Erasmus+ CBHE loyiha takliflari va ularning moliyalashtirilishi

Tanlov yili	Topshirilgan takliflar	Moliyalashtirilgan	Muvaffaqiyat darajasi, %
2022	42	7	16,7
2023	55	8	14,5
2024	75	5	6,7
2025	124	6	4,8
Jami 2022–2025	296	26	8,8

Manba: NEO ma'lumotlari asosida muallif hisoblagan (muvaffaqiyat darajasi = moliyalashtirilgan / topshirilgan).

Topshirilgan takliflar soni to'rt yilda uch baravardan ko'proq oshgan (42 dan 124 gacha), moliyalashtiriladigan loyihalar soni esa 5–8 oralig'ida qolgan. Natijada muvaffaqiyat darajasi 16,7 foizdan 4,8 foizgacha pasaygan. Bu holat universitetlar qiziqishi ortayotganini ko'rsatsa-da, faqat tashqi grantga tayanish strategiyasi tobora xavfli bo'lib borayotganidan ham darak beradi.

Harakatchanlik yo'nalishida ham manzara shunga o'xshash. 2022–2023-yillar tanlovlarida O'zbekistonning 93 ta universiteti va Erasmus+ dasturi bilan bog'langan 28 ta davlatning universitetlari o'rtasida 603 ta ICM hamkorligi o'rnatilgan; eng ko'p sherik Turkiya (102), Polsha (96) va Ruminiya (68) bo'lgan. 2014–2024-yillarda O'zbekiston ishtirokidagi umumiy harakatchanlik 3 467 kishini tashkil etgan. O'n yillik yig'ma harakatchanlikning minglar bilan o'lchanishi, talabalar soni 1,7 million ekanini hisobga olsak, xalqaro tajribaning katta qismi talabalarga jismoniy safar orqali yetib bormasligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Jahon banki bilan hamkorlik alohida o'rin tutadi. 2017-yilda imzolangan 42,2 million AQSH dollarlik Oliy ta'limni modernizatsiya qilish loyihasi doirasida OTMlarning o'z innovatsion takliflarini raqobat asosida moliyalashtiradigan Akademik innovatsiyalar fondi tashkil etilgan Bank tahlilchilariga ko'ra, bu fond xalqaro va mahalliy sheriklar bilan strategik hamkorlik va sanoat aloqalarini o'rnatishga yordam bergan, biroq natijalarni kuzatish, loyihalar barqarorligini ta'minlash, o'qituvchilar almashinuvi va tajribani boshqa OTMlarga uzatish hali muhimligicha qolmoqda. O'zbekiston milliy innovatsion tizimini modernizatsiya qilish (MUNIS) loyihasining maqsadi bozorga yo'naltirilgan milliy innovatsion tizimni shakllantirishdir. 2023-yilda Toshkentda bo'lib o'tgan konferensiyada esa Jahon banki Markaziy Osiyo mamlakatlarining oliy ta'lim sohasidagi hamkorligi uchun yo'l xaritasini taqdim etdi; unda kirish imkoniyati, sifat va dolzarblikni oshirish, tadqiqot va innovatsiya salohiyatini kuchaytirish hamda yagona mintaqaviy oliy ta'lim maydoni vositalarini rivojlantirish ustuvor yo'nalishlar sifatida ko'rsatilgan.

Talabalar moliyaviy imkoniyatlari bo'yicha esa 2025-yil dekabrda Jahon banki 250 million dollarlik EduImkon dasturini tasdiqladi. Dastur 2026–2028-yillarda taxminan 600 ming yoshga ta'lim krediti olishni osonlashtirishi ko'zda tutilgan; mablag'ning taxminan 80 foizi kam ta'minlangan oilalardan chiqqan talabalar va ayollarga yo'naltiriladi. Bank ma'lumotiga ko'ra, ayollar universitet talabalarining 55 foizini tashkil etsa-da, ularning atigi 33 foizi STEM yo'nalishlarida o'qiydi. Bu raqam innovatsion loyihalar uchun jiddiy ahamiyatga ega: texnologik loyihalar jamoasida ayollarning ulushi ta'lim tarkibidagi bu nomutanosiblikdan bevosita ta'sirlanadi.

Innovatsion natijalar va “resurs–natija” tafovuti. WIPO ma'lumotlari O'zbekistonning innovatsion rivojlanishida ijobiy dinamika borligini ko'rsatadi: 2020-yildagi 93-o'rindan 2025-yildagi 79-o'ringa ko'tarilish (14 pog'ona). Mamlakat to'rtinchi yil ketma-ket rivojlanish darajasiga nisbatan yuqori natija ko'rsatuvchi iqtisodiyotlar qatorida (overperformer) e'tirof etilgan va mehnat unumdorligi o'sishi bo'yicha 6-, fan va muhandislik bitiruvchilari bo'yicha 13-, biznes muhiti bo'yicha 9-o'rinda turibdi. Ayni paytda innovatsion resurslar va natijalar o'rtasidagi farq saqlanib qolmoqda (3-jadval).

3-jadval. O'zbekistonning Global innovatsiyalar indeksidagi o'rni (2020–2025)

Yil	Umumiy o'rin	Resurslar bo'yicha	Natijalar bo'yicha	Farq (natija – resurs)
2020	93	81	118	37
2021	86	75	100	25
2022	82	68	91	23
2023	82	72	88	16
2024	83	71	91	20
2025	79	69	92	23

Manba: WIPO ma'lumotlari asosida; “farq” ustuni muallif hisobi. Taqqoslanuvchi iqtisodiyotlar soni yillar bo'yicha o'zgargan Jadvaldan ko'rinadiki, natijalar bo'yicha o'rin resurslar bo'yicha o'rindan doim past. Farq 2020-yildagi 37 pog'onadan 2023-yilda 16 pog'onagacha qisqargan, ammo 2025-yilda yana 23 pog'onaga qaytgan; ya'ni 2022-yildan beri sezilarli siljish yuz bermagan. WIPO o'zi ham yillar kesimidagi taqqoslashlar ma'lumotlar mavjudligi va model o'zgarishlariga bog'liqligini eslatadi, 2025-yilgi umumiy o'rin uchun ishonch oralig'i esa 70 dan 85 gacha. Shu sababli bu raqamlardan aniq bir yilning natijasiga emas, barqaror qonuniyatga - resurslar natijaga to'liq aylanmayotganiga - e'tibor qaratish o'rinli.

Talabalar innovatsion loyihalarini rivojlantirish mexanizmlari modeli. Yuqoridagi tahlilga tayanib, talabalar loyihasining g'oyadan bozorgacha bo'lgan yo'lini (g'oya, xalqaro jamoa, prototip, sinov, tijoratlashtirish) qo'llab-quvvatlaydigan olti mexanizm blokini ajratish mumkin. Ularning har birida O'zbekistonda nimalar mavjudligi va qaysi jihatlar yetishmayotgani 4-jadvalda umumlashtirilgan. Bu jadval muallifning tahliliy sintezi bo'lib, manbalardagi ma'lumotlarni o'z tasnifi bo'yicha guruhlaydi.

4-jadval. Mexanizmlar bloklari, mavjud tayanch va aniqlangan bo'shliqlar

Mexanizm bloki	Mavjud tayanch	Aniqlangan bo'shliq
1. Institutsional-huquqiy	TOP-500 universitetlar bilan kelishuvlar, 17 qo'shma dastur (MHESI, 2025); 603 ICM hamkorligi (NEO, 2026)	Kelishuvlarda talabalar loyihalari va intellektual mulk taqsimoti bandlari borligi hujjatlarda ko'rsatilmagan

2. Akademik-metodik (mentorlik)	3 859 xorijiy professor, xorijda malaka oshirgan 6 139 o'qituvchi (MHESI, 2025)	Bu resurslarning talabalar loyihalariga yo'naltirilishi hisobotlarda aks etmagan
3. Moliyaviy	Erasmus+ CBHE, Akademik innovatsiyalar fondi, "Kelajakka qadam" imtiyozli kreditlari	Talabalik bosqichidagi kichik (urug'lik) mablag'lar uchun alohida yo'nalish ko'rib chiqilgan hujjatlarda ko'rsatilmagan; grantlarda raqobat kuchaymoqda
4. Infratuzilma (laboratoriya, prototiplash)	CBHE loyihalari doirasida yaratilgan qo'shma laboratoriyalar va kafedralar (NEO, 2026)	Uskunalar xaridi kechikishlari; loyiha tugagach barqarorlik muammosi (NEO, 2026)
5. Tijoratlashtirish va sanoat aloqasi	Texnoparklar va boshqa nomoliyaviy sheriklar 2025-yilgi CBHE loyihalarida	Universitetlarning korxonalar bilan hamkorlik metodologiyasi yetarli emas (NEO, 2026)
6. Monitoring va sifat	40 dasturning xalqaro akkreditatsiyasi (MHESI, 2025)	Talabalar loyihalari natijalarini kuzatuvchi yagona ko'rsatkichlar tizimi ko'rinmaydi

Manba: MHESI va NEO ma'lumotlari asosida muallif tuzgan.

Modelning asosiy mantig'i shundan iboratki, blokning har biri alohida yaxshi ishlashi yetarli emas: xorijiy mentor bo'lsa-yu, prototip uchun mablag' bo'lmasa, yoki mablag' bo'lsa-yu, sanoat sherigi topilmasa, loyiha yarim yo'lda to'xtaydi. Shu bois olti blok bir zanjir sifatida boshqarilishi, har bir loyiha esa bu zanjirning kamida to'rt bo'g'ini bilan bog'langan bo'lishi kerak.

Muhokama. Tahlil natijalari bir qarashda qarama-qarshi ko'rinadi: hamkorlik ko'lami keng, moliyaviy manbalar mavjud, indeks bo'yicha o'rin yaxshilangan, lekin innovatsion natijalar hamon ortda. Bu qarama-qarshilikni qanday tushuntirish mumkin? Ehtimol, gap hamkorlikning "miqdori"da emas, uning qaysi kanal orqali oqayotganida. Rasmiy ko'rsatkichlar asosan "sifat kanali"ni - dasturlar, akkreditatsiya, kadrlar tayyorlashni - yoritadi va bu kanal ancha rivojlangan. "Loyiha kanali" esa, ya'ni talabaning konkret mahsulot yaratishi va uni bozorga olib chiqishi, ko'rinmas holda qolmoqda. Sifat kanali innovatsiya uchun zarur shart, ammo yetarli shart emas.

Qaysi universitetlar nisbatan zaifroq bo'lishi mumkin, degan savolga javob berish uchun mavjud ma'lumotlar bir tomonlama emas. Bir tomondan, viloyat universitetlari xalqaro hamkorlikda faol: ICM bo'yicha eng ko'p sheriklikka ega OTMlar qatorida Qarshi davlat texnika universiteti, Namangan va Urganch davlat universitetlari turadi; 2025-yilgi CBHE loyihalarida Farg'ona, Andijon, Xorazm va Qoraqalpog'iston OTMlari ishtirok etadi. Boshqa tomondan, xuddi shu manba universitetlarning kamchiliklarini ochiq sanaydi: xodimlar almashinuvining yuqoriligi, loyiha rahbarlarining boshqaruv ko'nikmalari va ingliz tili bilimi yetishmasligi, natijalarni tarqatish va qo'llash tizimining zaifligi. Demak, zaiflik hamkor topish imkonida emas, balki hamkorlikni barqaror natijaga aylantirish qobiliyatida ko'proq namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, 2025-yilda 29 ta OTM negizida 12 ta yangi universitet tashkil etilgan, Erasmus+ ga esa 2025-yilgi tanlovda oltita yangi OTM birinchi marta qo'shilgan. Bunday yangi va qayta tashkil etilgan muassasalarda hamkorlik ko'nikmalari hali shakllanish bosqichida bo'lishi mumkin; bu taxmin alohida o'rganilishi kerak. Gender nuqtai nazaridan esa STEM yo'nalishidagi ayollar ulushining 33 foizligi texnologik talaba loyihalarida gender nomutanosibligi ehtimolini kuchaytiradi; bu taxmin so'rov orqali tekshirilishi kerak.

Xalqaro hamkorlik qanday natija bergan, degan savolga ehtiyotkor javob zarur. Erasmus+ Milliy ofisining ma'lumotiga ko'ra, 2015–2020-yillar bo'yicha Milliy ta'sir tadqiqotida ishtirok etgan mutaxassislarining ko'pchiligi Tempus va Erasmus+ loyihalarisiz 2017–2020-yillardagi tez modernizatsiyaga erishish qiyin bo'lganini aytgan, ayniqsa kredit-modul tizimi va ECTS joriy etilishida. Ammo bu - ishtirokchilar bahosi va institutsional natija, ya'ni talabalar loyihalarining mahsulot yoki biznesga aylanishi haqidagi dalil emas. Xuddi shunday, O'zbekistonning indeksdagi 93-o'rindan 79-o'ringa ko'tarilishi va xalqaro hamkorlikning kengayishi bir vaqtda kuzatilgan, lekin ular o'rtasidagi sababiy bog'liqlikni ushbu ma'lumotlar isbotlamaydi.

Saqlanib qolayotgan xavflarni to'rtta guruhga ajratish mumkin. Birinchisi - moliyaviy barqarorlik: Erasmus+ tanlovlarida muvaffaqiyat darajasi 16,7 foizdan 4,8 foizgacha tushgan, Jahon banki esa Akademik innovatsiyalar fondi loyihalarining barqarorligini nazorat qilish zarurligini eslatadi. Ikkinchisi - o'lchash muammosi: turli manbalarda oliy ta'limga qamrov ko'rsatkichi turlicha berilgan (44 va 48 foiz), talabalar loyiholari esa umuman hisobga olinmagan; o'lchanmagan narsani boshqarish qiyin. Uchinchisi - sifat va ko'lam muvozanati: UNESCO talabalar soni tez o'sishi sifat standartlariga bosim solishini ogohlantiradi. To'rtinchisi - kadrlarning chiqib ketishi xavfi: xorijda o'qiyotgan talabalar oqimi katta, ammo ko'rib chiqilgan manbalarda ularning qaytishi yoki mamlakat innovatsion faoliyatiga jalb etilishi bo'yicha ma'lumot yo'q; shuning uchun bu xavfning haqiqiy darajasi hozircha baholanmagan.

Kelajakda qanday siyosat samaraliroq bo'lishi mumkin? Tahlil uch narsani ko'rsatadi. Birinchi, hamkorlik natijalari faqat dasturlar va kvotalar soni bilan emas, talabalar loyiholari bo'yicha aniq ko'rsatkichlar bilan baholanishi lozim. Ikkinchi, tashqi grantlar bilan bir qatorda universitet ichki va sanoat hamkorligiga asoslangan kichik moliyalashtirish manbalarini yaratish kerak, chunki tashqi grantlarga raqobat kuchayib bormoqda. Uchinchisi, viloyat OTMlari va ayollar ishtirokini oshirishga qaratilgan maxsus choralar zarur, chunki mavjud ma'lumotlar aynan shu yo'nalishlarda tafovut borligini ko'rsatmoqda.

Mavjud muammolarni bartaraf etish yo'llari va yechimlar. Aniqlangan bo'shliqlarni yopish uchun quyidagi yo'nalishlarda ishlash maqsadga muvofiq:

Institutsional-huquqiy jihat. Xorijiy universitetlar bilan tuziladigan kelishuvlarning namunaviy shakliga talabalar loyihalarida birgalikda ishlash, mentorlik, ma'lumot almashinuvi va intellektual mulk huquqlarining taqsimlanishi bandlarini kiritish.

Akademik jihat. Talaba loyiha ishini xalqaro sherik bilan birgalikda bajarganda uni kredit-modul tizimida alohida kredit sifatida hisoblash va sherik universitet tomonidan tan olinishini ta'minlash.

Moliyaviy jihat. Tashqi grantlardan tashqari, universitetning ichki mablag'lari, sanoat sheriklari va xorijiy hamkor hissasidan tashkil topadigan kichik loyiha fondini shakllantirish.

Infratuzilma. CBHE loyiholari doirasida yaratilgan laboratoriya va markazlardan talaba jamoalari ham foydalanishi uchun ochiq foydalanish tartibini joriy etish; loyiha tugagach ularni saqlash rejasini oldindan belgilash.

Tijoratlashtirish. Talabalik davrida boshlangan loyihalarni "Kelajakka qadam" markazlari va texnoparklar bilan bog'lash, sanoat sheriklarini loyiha jarayoniga boshidanoq jalb qilish.

Monitoring. Universitetlar kesimida talabalar loyiholari bo'yicha yagona ko'rsatkichlar to'plamini yuritish (quyida keltiriladi) va uni ochiq e'lon qilish.

Inklyuzivlik. Viloyat OTMlari va STEM yo'nalishidagi ayollar uchun alohida kvota yoki qo'shimcha mentorlik dasturlarini ko'zda tutish.

Monitoring uchun quyidagi oddiy ko'rsatkichlar yetarli bo'lishi mumkin: xorijiy hamkor ishtirokidagi talaba jamoalari soni; prototip bosqichiga yetgan loyihalar ulushi; tashqi

moliyalashtirish yoki sanoat sherigini jalb etgan loyihalar soni; jamoalardagi ayollar ulushi; loyihalarning hududlar bo'yicha taqsimlanishi. Bu ko'rsatkichlarning boshlang'ich qiymatlari hozircha ochiq manbalarda yo'q, shu bois birinchi yilni "nolinchi o'lchov" sifatida ajratish maqsadga muvofiq.

Quyidagi to'rt taklif muallifning tahliliy xulosalariga asoslanadi va katta kapital qo'yilmalarsiz, mavjud resurslar bilan sinovdan o'tkazilishi mumkin.

Semestr davomida hamkor universitet bilan mintaqaviy ehtiyojga asoslangan bitta real muammo (masalan, suvni tejash, qishloq xo'jaligi, raqamli xizmatlar) tanlanadi va ikki tomondan 4–6 talabadan iborat aralash jamoa tuziladi. Har jamoaga ikki universitetdan bittadan mentor birlashtiriladi; uchrashuvlar mavjud onlayn platformalarda o'tadi. Semestr oxirida jamoa prototip yoki texnik-iqtisodiy asos taqdim etadi. Xarajat asosan mentorlar vaqtidan iborat bo'lib, uni o'quv yuklamasiga kiritish mumkin. Erasmus+ ICM doirasida 5–30 kunlik aralash (blended) harakatchanlik virtual qism bilan uyg'unlashtirilgan holda ham amalga oshirilishi mumkinligi studiyani qisqa jismoniy tashrif bilan yakunlash imkonini beradi. Asosiy xavf - vaqt mintaqalari va o'quv jadvallarining mos kelmasligi; buning oldini olish uchun jadvallarni semestr boshida kelishib olish lozim.

Universitet bitiruvchilari, xorijda ishlayotgan yoki o'qiyotgan vatandoshlar hamda hamkor universitet bitiruvchilaridan ixtiyoriy mentorlar ro'yxati tuziladi. Har bir mentor loyiha jamoasi bilan oyiga bir necha soat onlayn uchrashadi. Xarajat deyarli nolga teng, chunki mentorlik ixtiyoriy va onlayn bo'ladi; universitet tomonidan faqat mentor va jamoani moslashtirish, oddiy reglament va minnatdorchilik shakllari (sertifikat, hamkorlik e'tirofi) kerak. Bu yechim mentorlar sonining yetishmasligi muammosini hal etishga va xalqaro tarmoqni ishlaydigan aloqalarga aylantirishga xizmat qiladi. Xavf - mentorning faolligi pasayishi; shuning uchun mentor va jamoa uchun ikki oylik oraliq baholash ko'zda tutilishi lozim.

Har bir talabalar loyihasi uchun bir-ikki sahifalik standart pasport joriy etiladi: muammo, yechim g'oyasi, jamoa tarkibi, mentorlar, bosqichlar va erishilgan natijalar. Pasport ikki universitetda bir xil shaklda yuritiladi va kredit berish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Modul-kredit tizimi va ECTS ko'plab OTMlarda allaqachon qo'llanadi, shuning uchun yangi tizim qurish emas, mavjud tizimga loyiha ishini kiritish yetarli. Bu yechim ham talabaning ishini rasmiy hisobga oladi, ham universitetga yuqorida aytilgan ko'rsatkichlarni yuritish uchun tayyor ma'lumot beradi. Xavf - hamkor universitetlarda kredit tan olish qoidalarining farqi; uni kelishuv matnida oldindan belgilash kerak.

Universitet yoki bir necha universitet birlashib, yiliga bir-ikki marta mintaqaviy muammolar bo'yicha xalqaro hakaton-tanlov o'tkazadi. G'oliblarga prototip uchun kichik mablag' ajratiladi; uning miqdori universitetning imkoniyatidan kelib chiqib belgilanadi va sanoat hamda hamkor universitet ulushi bilan to'ldirilishi mumkin. Keyingi bosqichda eng istiqbolli loyihalar "Kelajakka qadam" markazlariga, texnoparklarga yoki Erasmus+ loyihalaridagi sanoat sheriklariga tavsiya etiladi. Shu tariqa talaba loyihasi katta grant kutmay turib, "g'oya - prototip - sherik" zanjiridan o'tadi. Xavf - mablag'ning mayda loyihalarga tarqalib ketishi; buni oldini olish uchun shaffof mezonlar va bosqichma-bosqich moliyalashtirish qo'llanadi.

Xulosa. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, O'zbekistonda xorijiy universitetlar bilan hamkorlikning institutsional zamini shakllangan: 207 ta OTMning 32 tasi xorijiy universitetlar va filiallardir, dunyoning TOP-500 qatoridagi to'qqiz universitet bilan kelishuvga erishilgan, 40 ta dastur xalqaro akkreditatsiyadan o'tgan, Erasmus+ doirasida esa 2022–2025-yillarda 26 ta CBHE loyihasi moliyalashtirilgan va ularning 11 tasini mahalliy universitetlar boshqargan. Bu natijalar hamkorlikning ta'lim sifatiga ta'siri bo'yicha ijobiy tasavvur beradi.

Shu bilan birga, talabalar innovatsion loyihalari bo'yicha manzara ancha noaniq. Ko'rib chiqilgan rasmiy hujjatlarda birgalikdagi talaba loyihalari soni, ularning prototip yoki startapga yetgan ulushi kuzatilmaydi. Global innovatsiyalar indeksida O'zbekiston umumiy o'rni yaxshilanib 79-o'ringa yetgan bo'lsa-da, innovatsion natijalar (92-o'rin) resurslarga (69-o'rin) nisbatan 23 pog'onaga past bo'lib qolmoqda va bu farq 2022-yildan beri sezilarli qisqarmagan. Tadqiqot bu tafovutni hamkorlikning "sifat kanali" rivojlangani, "loyiha kanali" esa hali tizimga solinmagani bilan bog'laydi; bu bog'liqlik ehtimoliy xarakterga ega.

Xalqaro hamkorlikni moliyalashtirishda raqobat keskinlashmoqda: Erasmus+ CBHE takliflarining muvaffaqiyat darajasi 2022-yildagi 16,7 foizdan 2025-yilda 4,8 foizgacha pasaygan. Bu holat universitetlar tashqi grantlarga bir tomonlama tayanmasdan, o'z ichki va sanoat hamkorligiga asoslangan kichik moliyalashtirish manbalarini shakllantirishi zarurligini ko'rsatadi. Jahon banki dasturlari (Akademik innovatsiyalar fondi, EduImkon) esa institutsional va talabalarning moliyaviy imkoniyatlarini kengaytirsada, ularni talabalar loyihalari bilan bog'lash alohida ish talab qiladi.

Mexanizmlar modeli olti blokni - institutsional-huquqiy, akademik-metodik, moliyaviy, infratuzilmaviy, tijoratlashtirish va monitoring bloklarini - yagona zanjir sifatida boshqarishni taklif etadi. Har bir blokning alohida yaxshi ishlashi yetarli emas: mentor, mablag' va sanoat sherigi loyihaga bir vaqtda kerak bo'ladi. Model tahliliy xulosaga asoslangan va amaliyotda sinovdan o'tkazilishi shart.

Mahalliy darajadagi amaliy yechimlar sifatida to'rtta kam xarajatli tadbir taklif etildi: "Virtual loyiha studiyasi", bitiruvchilar va xorijdagi hamkasblardan iborat mentorlik tarmog'i, "Loyiha pasporti" asosida kreditni o'zaro tan olish hamda mini-grant va hakaton-tanlov zanjiri. Ularning ortiqcha imkoniyati shundaki, katta kapital talab qilmaydi va har bir universitet o'z imkoniyatiga qarab bir semestr ichida sinovdan o'tkazishi mumkin.

Xalqaro choralar samaradorligini baholash uchun universitetlar kesimida oddiy ko'rsatkichlarni yuritish tavsiya etiladi: xorijiy hamkor ishtirokidagi talaba jamoalari soni, prototip bosqichiga yetgan loyihalar ulushi, tashqi moliyalashtirish yoki sanoat sherigini jalb etgan loyihalar soni, jamoalardagi ayollar ulushi va hududiy taqsimot. Birinchi yilni "nolinchi o'lchov" sifatida ajratib, keyingi yillarda natijalar ochiq e'lon qilinsa, hamkorlik samarasini haqiqatan baholash mumkin bo'ladi. Aniq amaliy taklif sifatida har bir universitetga kamida bitta xorijiy hamkor bilan qo'shma talabalar loyiha studiyasini bir o'quv yili davomida sinov tariqasida yo'lga qo'yish va natijalarni yuqoridagi ko'rsatkichlar bo'yicha hisobot qilish tavsiya etiladi.

Kelgusi tadqiqotlar uchun bir nechta yo'nalish ochiq qolmoqda: talabalar, o'qituvchilar va sanoat sheriklari o'rtasida so'rov o'tkazish orqali loyiha kanalining haqiqiy holatini o'lchash; xorijda o'qigan bitiruvchilarning mamlakatga qaytishi va innovatsion faoliyatga jalb etilishini o'rganish; viloyat va poytaxt universitetlarida hamkorlik natijalarini solishtirish; taklif etilgan yechimlarni pilot tarzida sinash va ularning samaradorligini baholash.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. European Commission. (n.d.). Capacity building in higher education. In Erasmus+ Programme Guide. <https://erasmus-plus.ec.europa.eu/programme-guide/part-b/key-action-2/capacity-building-higher-education>
2. European External Action Service. (2025). Erasmus+ National Information Day in Uzbekistan: Launch of Erasmus+ Call 2025. Delegation of the European Union to Uzbekistan. https://www.eeas.europa.eu/delegations/uzbekistan/erasmus-national-information-day-uzbekistan-launch-erasmus-call-2025_en

3. International Organization for Migration. (2024). International students. In World Migration Report 2024 (Chapter 2). <https://worldmigrationreport.iom.int/what-we-do/world-migration-report-2024/chapter-2/international-students>
4. Ministry of Higher Education, Science and Innovation of the Republic of Uzbekistan. (2025, December 20). Briefing on reforms and achievements in the higher education system in 2025 [News release].
<https://gov.uz/en/edu/news/view/112657>
5. National Erasmus+ Office in Uzbekistan. (2026). Erasmus+ activities in Uzbekistan (January 2026) [Information brief].
https://erasmus.uz/storage/files/Reference%20materials%20,%20Guidelines%20for%20local%20coordinators/2026/Erasmus_in_Uzbekistan_UZ_NEO_Brief_05.01.2026.docx.pdf
6. UNESCO. (2026, May 12). Number of students in higher education more than doubled in 20 years, but inequalities remain [Press release]. <https://www.unesco.org/en/articles/number-students-higher-education-more-doubled-20-years-inequalities-remain>
7. World Bank. (n.d.). Uzbekistan: Economic transformation through smart investments in higher education [Blog post]. <https://blogs.worldbank.org/en/education/uzbekistan-economic-transformation-through-smart-investments-higher-education>
8. World Bank. (2017, April). World Bank supports improvement of higher education in Uzbekistan [Press release].
<https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2017/04/12/world-bank-supports-improvement-of-higher-education-in-uzbekistan>
9. World Bank. (2020). Modernizing Uzbekistan National Innovation System (MUNIS) Project [Project document].
<https://documents1.worldbank.org/curated/en/137221604196058229/pdf/Uzbekistan-Modernizing-Uzbekistan-National-Innovation-System-MUNIS-Project.pdf>
10. World Bank. (2023, September 21). Regional cooperation on higher education in Central Asia to improve with World Bank support [Press release]. <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2023/09/21/regional-cooperation-on-higher-education-in-central-asia-to-improve-with-world-bank-support>
11. World Bank. (2025, December 11). Modernized student financing system to expand access to education for 600,000 young people in Uzbekistan [Press release].
<https://www.worldbank.org/en/news/pressrelease/2025/12/11/modernized>.
12. World Intellectual Property Organization. (2024). Uzbekistan ranking in the Global Innovation Index 2024 [Country profile]. <https://www.wipo.int/edocs/gii-ranking/2024/uz.pdf>
13. World Intellectual Property Organization. (2025a). Global Innovation Index 2025: GII 2025 results. <https://www.wipo.int/web-publications/global-innovation-index-2025/en/gii-2025-results.html>

TOHIR MALIK ASARLARIDA ARGOTIZMLAR (“SHAYTANAT” ASARI ASOSIDA)

Farg‘ona davlat universiteti filologiya fakulteti
24.87-guruh talabasi **Abdullayeva Aminaxon Abdumalik qizi**
ominahonabdullayeva6@gmail.com

ORCID: 0009-0004-6377-641X

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada o‘zbek adabiyotida kriminal mavzuni yoritgan yirik nosirlardan biri Tohir Malik ijodida argotizmlarning qo‘llanish xususiyatlari “Shaytanat” asari*

asosida lingvistik va lingvopoetik nuqtayi nazardan tadqiq etiladi. Tilning ijtimoiy tabaqalanishi jarayonida shakllanuvchi argotizmlar muayyan ijtimoiy guruh vakillarining nutqida qo'llanishi, semantik jihatdan o'ziga xosligi, ekspressiv-bo'yoqdorligi va ayrim hollarda kommunikativ ma'lumotni tashqi guruh vakillaridan yashirish xususiyati bilan ajralib turadi. Tadqiqotda argotizm terminining o'zbek va jahon tilshunosligidagi talqinlari qiyosiy tahlil qilinib, uning jargon, sleng, professionalizm va umumxalq leksikasi bilan munosabati aniqlashtiriladi. "Shaytanat" asarida kriminal muhitga oid ijtimoiy chegaralangan leksik birliklarning qo'llanishi, ularning personaj nutqini individuallashtirish, ijtimoiy portret yaratish, jinoyat olamining ichki kommunikativ muhitini modellashtirish, voqealar realizmini kuchaytirish hamda muallifning ijtimoiy-estetik pozitsiyasini ifodalashdagi vazifalari yoritiladi. Tahlil natijasida argotizmlar Tohir Malik badiiy uslubida faqat leksik hodisa sifatida emas, balki obraz yaratish va ijtimoiy muhitni badiiy modellashtirishning faol vositasi sifatida namoyon bo'lishi asoslanadi.

Kalit so'zlar: Tohir Malik, "Shaytanat", argotizm, argo, jargon, sleng, ijtimoiy leksika, kriminal leksika, sotsiolingvistika, lingvopoetika, badiiy nutq, personaj nutqi, ijtimoiy muhit.

Аннотация. В статье исследуются особенности употребления арготизмов в творчестве известного узбекского писателя Тахира Малика на материале произведения «Шайтанат». Арготизмы рассматриваются как социально ограниченные лексические единицы, функционирующие в речи определённых социальных групп и характеризующиеся семантической, стилистической и коммуникативной спецификой. В работе сопоставляются различные трактовки понятия арготизма в узбекском и зарубежном языкознании, уточняется его соотношение с жаргоном, сленгом, профессиональной и общеупотребительной лексикой. Особое внимание уделяется криминальной лексике произведения, её роли в индивидуализации речи персонажей, создании их социального портрета, моделировании внутренней коммуникативной среды преступного мира и усилении реалистичности художественного изображения. Анализ показывает, что арготизмы в произведении Тахира Малика выполняют не только коммуникативную, но и важную художественно-эстетическую функцию, способствуя раскрытию характера персонажей и выражению авторской социальной позиции.

Ключевые слова: Тахир Малик, «Шайтанат», арготизм, арго, жаргон, сленг, социальная лексика, криминальная лексика, социолингвистика, лингвопоэтика, художественная речь.

Abstract. This article examines the use of argotisms in the works of the prominent Uzbek writer Tohir Malik, focusing on his novel "Shaytanat". Argotisms are analyzed as socially restricted lexical units used by particular social groups and characterized by semantic, stylistic and communicative specificity. The study compares different interpretations of the concept of argotism in Uzbek and international linguistics and clarifies its relationship with jargon, slang, professional vocabulary and commonly used lexical units. Particular attention is paid to criminal vocabulary in "Shaytanat" and its role in individualizing characters' speech, creating their social portraits, modeling the internal communicative environment of the criminal world and enhancing the realism of the narrative. The analysis demonstrates that argotisms in Tohir Malik's work function not only as communicative units but also as important artistic and aesthetic devices that contribute to character development, social characterization and the expression of the author's social position.

Keywords: Tohir Malik, "Shaytanat", argotism, argot, jargon, slang, social vocabulary, criminal vocabulary, sociolinguistics, linguopoetics, literary speech, character speech.

KIRISH

Til jamiyatning tarixiy, madaniy va ijtimoiy tajribasini o'zida mujassamlashtiruvchi murakkab tizim bo'lib, uning mavjudligi va rivojlanishi insonlarning ijtimoiy faoliyati bilan bevosita bog'liqdir. Jamiyatdagi har bir ijtimoiy qatlam, guruh yoki muhit o'zining muayyan kommunikativ ehtiyojlariga ega bo'lganligi sababli, umumxalq tilining tarkibida turli darajadagi ijtimoiy chegaralangan birliklar ham shakllanadi. Bunday birliklar tilning ijtimoiy tabaqalanishini namoyon etib, jamiyatdagi kasbiy, madaniy, yosh, hududiy va boshqa guruhlarining o'zaro munosabatlari haqida muhim ma'lumot beradi.

Tilning ijtimoiy qatlamlarini o'rganish sotsiolingvistikaning asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Sotsiolingvistik tadqiqotlarda tilning jamiyatdagi mavqeyi, turli guruhlar tomonidan ishlatilishi, ijtimoiy omillarning til birliklariga ta'siri, nutqning guruhga xos xususiyatlari kabi masalalar o'rganiladi. Shu jihatdan argotizmlar alohida ilmiy qiziqish uyg'otadi. Chunki argotizmning mohiyatini faqat uning lug'aviy ma'nosi orqali tushuntirish yetarli emas. Uning qaysi guruh vakillari tomonidan, qanday sharoitda, qanday kommunikativ maqsadda va qanday ijtimoiy vaziyatda qo'llanishini ham hisobga olish talab etiladi.

Argotizm tushunchasi tilshunoslikda bir xil chegaraga ega bo'lmagan terminlardan biridir. Ayrim tadqiqotchilar argo va jargon tushunchalarini bir-biriga yaqin yoki qisman sinonim hodisalar sifatida izohlasalar, boshqa tadqiqotlarda ularning funksional va ijtimoiy farqlari ajratib ko'rsatiladi. Xususan, argo ko'pincha nisbatan yopiq ijtimoiy guruhlar nutqi bilan bog'lanadi va guruh ichidagi kommunikatsiyani ta'minlash, guruh a'zolarining o'zaro birdamligini ifodalash hamda ayrim hollarda ma'lumotni begona kishilardan yashirish vazifasini bajarishi bilan tavsiflanadi. Jargon esa ma'lum kasbiy yoki ijtimoiy guruhga xos bo'lgan maxsus leksik qatlam sifatida kengroq tushunilishi mumkin.

O'zbek tilshunosligida ham mazkur masala e'tibordan chetda qolmagan. A. Hojiyevning "Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati"da argotizm muayyan ijtimoiy guruhlar, jumladan, o'g'rilar, qimorbozlar va boshqa guruhlar tomonidan qo'llanadigan maxsus so'z va iboralar bilan bog'liq holda izohlanadi. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da esa jargon tushunchasi muayyan ijtimoiy guruhga xos bo'lgan so'z va iboralar sifatida tavsiflanadi. Mazkur qarashlar o'zbek tilida ham ijtimoiy jihatdan chegaralangan leksik qatlam mavjudligini va uni tizimli ravishda o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Argotizmlarning badiiy adabiyotdagi o'rni esa masalani yanada murakkablashtiradi. Chunki yozuvchi badiiy asarda adabiy tilning barcha imkoniyatlaridan, shu jumladan, uning ijtimoiy chegaralangan qatlamlaridan ham maqsadli ravishda foydalanishi mumkin. Badiiy matndagi argotizm real hayotdagi kommunikativ vazifasidan tashqari estetik vazifani ham bajaradi. U personaj nutqini individuallashtiradi, obrazning ijtimoiy kelib chiqishini ko'rsatadi, muhitni jonlantiradi, konfliktning tabiiyligini ta'minlaydi va ayrim hollarda muallifning ijtimoiy munosabatini anglashga yordam beradi.

O'zbek adabiyotida ijtimoiy hayotning murakkab va ziddiyatli qatlamlarini tasvirlashga alohida e'tibor bergan ijodkorlardan biri Tohir Malikdir. Uning asarlarida inson va jamiyat munosabatlari, axloqiy tanlov, jinoyatchilik, ma'naviy tanazzul, inson ruhiyati va ijtimoiy muhit masalalari keng yoritilgan. Yozuvchining "Shaytanat" asari esa kriminal mavzuni keng qamrovda badiiy tadqiq etgani bilan ajralib turadi.

"Shaytanat"da jinoyat olami vakillarining faoliyati, ular o'rtasidagi munosabatlar, ijtimoiy mavqelar, qarashlar va ichki qoidalar tasvirlanadi. Bunday muhitning badiiy ifodasi faqat syujet va obrazlar orqali emas, balki personajlarning nutqiy xususiyatlari orqali ham amalga oshiriladi. Shu sababli asardagi ijtimoiy chegaralangan leksik birliklar yozuvchining badiiy tilidan foydalanish mahoratini o'rganishda muhim material bo'la oladi.

Mazkur maqolaning dolzarbligi shundaki, Tohir Malik ijodidagi argotizmlar masalasi tilshunoslik va adabiyotshunoslikning tutash nuqtasida turadi. Bir tomondan, ular sotsiolingvistik hodisa sifatida muayyan ijtimoiy guruhlarining nutqini ifodalaydi. Ikkinchi tomondan, ular badiiy matnda personaj yaratish, muhitni tasvirlash va estetik ta'sirni kuchaytirish vositasiga aylanadi. Shu bois "Shaytanat" asaridagi argotizmlarni faqat lug'aviy hodisa sifatida emas, balki badiiy matnning tarkibiy qismi sifatida tadqiq etish zarur.

Tadqiqotning asosiy maqsadi Tohir Malikning "Shaytanat" asarida qo'llangan argotizmlarning ijtimoiy-semantik va badiiy-uslubiy xususiyatlarini aniqlash hamda ularning asar poetikasidagi funksional o'rnini ochib berishdan iborat.

Mazkur maqsadni amalga oshirish uchun argotizm tushunchasining nazariy mohiyatini aniqlash, argotizm va jargon o'rtasidagi munosabatni yoritish, "Shaytanat"dagi ijtimoiy chegaralangan leksikani tahlil qilish, kriminal muhitga xos birliklarning semantik xususiyatlarini aniqlash, ularning personaj nutqini individuallashtirishdagi rolini ko'rsatish hamda argotizmlarning muallif pozitsiyasini ifodalashdagi ahamiyatini ochib berish vazifalari belgilandi.

TADQIQOT

METODOLOGIYASI

Tadqiqotning asosiy manbasi sifatida Tohir Malikning "Shaytanat" turkumiga mansub asarlari olindi. Tadqiqot materiallarini tahlil qilishda tilshunoslik va adabiyotshunoslikning o'zaro aloqador tamoyillariga asoslanildi. Xususan, sotsiolingvistik, tavsifiy, semantik, kontekstual va lingvopoetik metodlardan foydalanildi.

Sotsiolingvistik yondashuv argotizmlarning muayyan ijtimoiy guruh bilan bog'liqligini aniqlash imkonini beradi. Chunki bunday birlikning mohiyati uning lug'aviy ma'nosidangina iborat emas. U ma'lum ijtimoiy muhitda yuzaga keladi va shu muhit vakillarining kommunikativ ehtiyojlarini ifodalaydi. Shu sababli tadqiqot davomida birlikning nutq egasi, qo'llanish vaziyati va ijtimoiy muhiti asosiy mezonlardan biri sifatida olindi.

Tavsifiy metod orqali asardagi ijtimoiy jihatdan chegaralangan birliklarning umumiy xususiyatlari aniqlanadi. Semantik tahlil yordamida birliklarning lug'aviy va kontekstual ma'nolari o'rtasidagi munosabat o'rganiladi. Kontekstual tahlil esa argotizmning konkret badiiy vaziyatda qanday ma'no va funksiyani yuzaga chiqarishini belgilash imkonini beradi.

Lingvopoetik metod tadqiqotning alohida ahamiyatga ega yo'nalishini tashkil etadi. Bunda argotizmning badiiy asardagi estetik vazifasi, personaj xarakterini yaratishdagi roli, nutq individualligini shakllantirishi, ijtimoiy muhitni ifodalashi va muallif pozitsiyasiga munosabati o'rganiladi.

Tadqiqotda argotizmni aniqlashning muhim mezoni sifatida uning ijtimoiy chegaralanganligi belgilandi. Shu sababli umumxalq tilida keng qo'llanadigan xalqona, maishiy yoki milliy-madaniy birliklarning barchasini argotizm sifatida baholashdan saqlanildi. Chunki "to'y", "sovchi", "quda", "mahalla", "osh", "choyxona" kabi birliklar muayyan milliy-madaniy mazmunni ifodalashi mumkin bo'lsa-da, ular umumxalq leksikasiga mansub bo'lib, avtomatik ravishda argotizm sifatida qaralmaydi.

Shuningdek, tadqiqotda argotizm, jargon, sleng va professionalizm o'rtasidagi farqlarni hisobga olishga harakat qilindi. Mazkur birliklar bir-biriga yaqin bo'lishiga qaramay, ularning ijtimoiy doirasi, kommunikativ vazifasi va qo'llanish darajasida farqlar mavjud. Shu sababli badiiy matndagi har bir norasmiy birlikni argotizm sifatida belgilash ilmiy jihatdan ehtiyotkorlikni talab qiladi.

NATIJALAR

Tadqiqot natijalari "Shaytanat" asarida ijtimoiy chegaralangan leksikaning, xususan, kriminal, qimor va g'iyohvandlik muhiti bilan bog'liq birliklarning badiiy-estetik vazifaga ega ekanini ko'rsatdi. Yozuvchi muayyan ijtimoiy muhitni tasvirlashda nafaqat voqealar va xarakterlar tizimiga, balki personajlarning nutqiy xususiyatlariga ham murojaat qiladi. Shu jihatdan ijtimoiy

chegaralangan leksika asardagi obrazlarning nutqiy qiyofasini yaratish, ularning qaysi muhitga mansubligini ko'rsatish va voqealarning realistik tasvirini kuchaytirishga xizmat qiladi.

Tahlil jarayonida argotizmlarni ajratishda ularning faqat shakliy xususiyatlariga emas, balki ijtimoiy chegaralanganligi, muayyan muhitda qo'llanishi va kontekstual ma'nosiga asoslanildi. Chunki ayrim birliklar kundalik nutqda ham uchrashi mumkin. Bunday holatda birlikning argotik xususiyati uning lug'aviy shaklidan ko'ra, muayyan ijtimoiy guruh nutqida qanday ma'noda va qanday vazifada qo'llanganligi bilan belgilanadi.

Tahlil uchun ajratilgan 10 ta argotik birlik semantik mazmuni va qo'llanish muhitiga ko'ra uchta asosiy semantik-funksional guruhga tasniflandi:

№	Semantik-funksional guruh	Argotik birliklar	Soni	Ulushi
1	Kriminal muhitga oid birliklar	krysha, obshchak, ment, obez	4 ta	40%
2	Qimor muhitiga oid birliklar	stavka, dilyor, vabank	3 ta	30%
3	Giyohvandlik muhitiga oid birliklar	doza, ukol, lomka	3 ta	30%
Jami			10 ta	100%

Jadval ma'lumotlari tahlil qilingan birliklar orasida kriminal muhitga oid argotizmlar miqdor jihatidan ustun ekanini ko'rsatadi. Ushbu guruhga krysha, obshchak, ment, obez birliklari kiritildi. Ularning 4 tasi jami tanlanmaning 40 foizini tashkil etadi. Mazkur birliklar kriminal muhit vakillarining o'zaro munosabatlari, faoliyati va ular bilan bog'liq vaziyatlarni ifodalashda qo'llanadi. Masalan, krysha ayrim kontekstlarda himoya yoki homiylik qiluvchi kuch ma'nosini, obshchak esa guruh manfaatlari uchun jamlanadigan umumiy mablag' ma'nosini anglatishi mumkin. Ment va obez birliklari esa kriminal muhit vakillarining huquqni muhofaza qiluvchi organlar bilan bog'liq munosabatlarini ifodalovchi nutqiy vositalar sifatida namoyon bo'ladi.

Kriminal muhitga oid birliklarning badiiy ahamiyati faqat ma'lum tushunchani nomlash bilan cheklanmaydi. Ular personajlarning ijtimoiy mavqeyi, o'zaro munosabati va muayyan muhitga mansubligi haqida qo'shimcha axborot beradi. Shu ma'noda argotizm badiiy matnda ijtimoiy axborotni ixcham shaklda yetkazuvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi. Personajning umumadabiy birlik o'rniga kriminal muhitga xos birlikni tanlashi uning nutqiy portretini individuallashtirishga xizmat qiladi.

Kriminal leksikaning ayrim birliklari rus tili orqali o'zbek nutqiga kirib kelganligi bilan ham e'tiborga loyiq. Ment, obshchak, krysha, obez singari birliklarning qo'llanishi kriminal muhit nutqida o'zlashma elementlarning mavjudligini ko'rsatadi. Bu holat, bir tomondan, kriminal submadaniyatning turli ijtimoiy va til muhitlari bilan aloqadorligini ko'rsatsa, ikkinchi tomondan, o'zbek tilining zamonaviy ijtimoiy leksikasida rus tilining tarixiy ta'siri izlari mavjudligini namoyon etadi.

Qimor muhitiga oid birliklar tahlil qilingan argotizmlarning ikkinchi guruhini tashkil etadi. Ushbu guruhga stavka, dilyor, vabank birliklari kiritilib, ularning soni 3 ta yoki umumiy tanlanmaning 30 foizini tashkil etdi. Mazkur birliklar qimor, tavakkalchilik, pul tikish va shu kabi jarayonlar bilan bog'liq ijtimoiy muhitni ifodalashga xizmat qiladi.

Qimor leksikasining badiiy funksiyasi personajlarning ruhiy holati va hayot tarzini ochishda ham namoyon bo'ladi. Tavakkal, yutuq, mag'lubiyat va moddiy manfaat bilan bog'liq tushunchalarni ifodalovchi birliklar qahramonlarning dunyoqarashi hamda muayyan muhitga munosabatini ochishga yordam beradi. Shu bilan birga, stavka, dilyor, vabank kabi birliklarni argotizm sifatida baholashda

kontekstual mezon muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki birlikning ma'lum bir vaziyatda qo'llanishi uning ijtimoiy chegaralangan ma'nosini aniqlash imkonini beradi. Giyohvandlik muhitiga oid birliklar uchinchi guruhni tashkil etib, unga doza, ukol, lomka birliklari kiritildi. Ushbu guruh ham 3 ta birlikdan iborat bo'lib, tahlil qilingan birliklarning 30 foizini tashkil qiladi. Mazkur birliklar tegishli kontekstda giyohvandlik bilan bog'liq muhit, holat va jarayonlarni ifodalashga xizmat qiladi.

Ushbu leksik birliklarning badiiy matndagi vazifasi mazkur salbiy ijtimoiy hodisani targ'ib qilish emas, balki asarda tasvirlangan muhit va personajlarning hayot tarzini realistik ifodalashdan iborat. Yozuvchi ayrim hollarda qahramonning ichki dunyosi va ruhiy holatini uzun psixologik izohlar orqali emas, balki uning nutqida qo'llangan ijtimoiy chegaralangan birliklar orqali ham ochib beradi. Natijada argotizm personajning nutqiy portreti bilan bir qatorda uning ijtimoiy va ruhiy holatini ifodalovchi vositaga aylanadi.

Guruhlar miqdoriy jihatdan solishtirilganda, kriminal muhitga oid birliklar 40 foiz bilan birinchi o'rinda, qimor va giyohvandlik muhitiga oid birliklar esa 30 foizdan teng ulush bilan keyingi o'rinlarda turadi. Bu taqsimot tahlil uchun tanlangan birliklar doirasida "Shaytanat"dagi kriminal muhit leksik qatlamining nisbatan faol ekanini ko'rsatadi. Shu bilan birga, mazkur natija butun asardagi barcha ijtimoiy chegaralangan birliklarning mutlaq statistik ko'rsatkichi emas, balki tadqiqot doirasida tahlil uchun ajratilgan birliklarning miqdoriy taqsimotidir.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Tohir Malik asarlaridagi ijtimoiy chegaralangan leksikani faqat kriminal argotizmlar bilan chegaralash to'g'ri emas. Yozuvchi turli ijtimoiy muhit vakillarining nutqini tasvirlashda xalqona, so'zlashuvga xos, kasbiy va boshqa uslubiy qatlamlardan ham foydalanadi. Biroq ushbu birliklarning barchasini argotizm sifatida baholash mumkin emas. Ularni farqlashda ijtimoiy chegaralanganlik, qo'llanish muhiti, kontekstual ma'no va kommunikativ vazifa kabi mezonlarga tayanish zarur.

Umuman, tahlil natijalari argotizmlarning "Shaytanat" badiiy matnidagi funksiyasi nominativ vazifa bilangina cheklanmasligini ko'rsatdi. Ular personaj nutqini individuallashtirish, ijtimoiy muhitni konkretlashtirish, guruhviy mansublikni ifodalash, nutqiy portret yaratish va asarning realistik tasvir imkoniyatlarini kengaytirishda muhim lingvopoetik vosita sifatida namoyon bo'ladi.

MUHOKAMA

Argotizmlarning badiiy matndagi funksiyasini tushunishda, avvalo, ularning personaj yaratishdagi roliga e'tibor qaratish lozim. Badiiy obraz ko'p qirrali tizim bo'lib, uning xarakteri tashqi ko'rinish, harakat, psixologik holat, muallif tavsifi va nutq orqali yuzaga keladi. Shulardan nutq personajning ichki va ijtimoiy qiyofasini ochishda alohida imkoniyatga ega. Tohir Malik ham personajlarni o'ziga xos nutqiy xususiyatlar bilan ta'minlash orqali ularning ijtimoiy mansubligini ko'rsatadi.

Argotizmning personaj nutqidagi qo'llanishi uning ijtimoiy portretini yaratishga xizmat qiladi. Qahramonning qaysi so'zlarni tanlashi uning qaysi muhitda shakllanganini ko'rsatadi. Ayniqsa, "Shaytanat" singari kriminal muhit keng tasvirlangan asarda bunday nutqiy individuallik katta ahamiyatga ega. Jinoyat olamiga mansub shaxs bilan oddiy ijtimoiy muhit vakilining nutqi bir-biridan farqlanadi. Ushbu farq personajlarni bir-biridan ajratish va ularning xarakterini yanada ishonarli tasvirlash imkonini beradi.

Argotizmlar voqealarning realistikligini ham oshiradi. Jinoyatchilik olami haqida hikoya qilinayotgan asarda personajlarning mutlaqo neytral va bir xil adabiy tilda so'zlashi tabiiylikni kamaytirishi mumkin. Yozuvchi real hayotdagi nutqiy xilma-xillikni badiiy matnga olib kirish orqali tasvirning hayotiyligini kuchaytiradi. Bunda argotizmning vazifasi voqeani "bezash" emas, balki tasvirlanayotgan ijtimoiy muhitning tabiiy nutqiy ko'rinishini yaratishdan iborat.

Argotizmning badiiy qiymati uning noodatiy yoki adabiy me'yorlardan tashqarida ekanligi bilan belgilanmaydi. Uning haqiqiy estetik qiymati muayyan kontekstda qanday vazifani bajarishida

namoyon bo'ladi. Agar maxsus birlik personaj xarakterini ochsa, ijtimoiy muhitni belgilasa, konfliktni tabiiylashtirsa yoki muallifning munosabatini anglashga xizmat qilsa, u badiiy jihatdan funksional birlikka aylanadi.

Shu nuqtayi nazardan Tohir Malikning argotizmlardan foydalanish mahoratini faqat "ko'p yoki kam ishlatish" mezon bilan baholash to'g'ri emas. Muhimi, yozuvchi ularni qaysi personajga, qanday vaziyatga va qanday maqsadga muvofiq joylashtirganidir. Argotizmning badiiy matndagi qiymati uning kontekst bilan munosabatida yuzaga chiqadi.

Argotizmlar muallifning ijtimoiy pozitsiyasini ham bilvosita ifodalashi mumkin. "Shaytanat"da jinoyatchilik, giyohvandlik, ma'naviy tanazzul va boshqa salbiy hodisalar tasvirlanadi. Yozuvchi bunday muhitni yaratishda uning ichki tilini ham ko'rsatadi. Natijada o'quvchi jinoyat olamining nafaqat tashqi harakatlari, balki ichki kommunikativ tizimi bilan ham tanishadi. Bu esa ijtimoiy muammoning badiiy tasvirini chuqurlashtiradi.

Argotizmlarning ijtimoiy kod funksiyasi ham alohida ahamiyatga ega. Muayyan guruh vakillari uchun tushunarli bo'lgan birlik tashqi guruh vakiliga noma'lum bo'lishi mumkin. Shu sababli bunday leksika guruh ichidagi birdamlikni kuchaytirish bilan birga, "biz" va "ular" qarama-qarshiligini ham yuzaga keltirishi mumkin. Badiiy asarda bu xususiyat kriminal muhitning jamiyatdan ajralganligini ko'rsatish uchun samarali vositaga aylanadi.

Biroq argotizmlarning badiiy matndagi qo'llanishi yozuvchidan katta uslubiy mahorat talab qiladi. Ularning haddan tashqari ko'p ishlatilishi matnning umumiy tushunarligiga salbiy ta'sir qilishi mumkin. Tohir Malikning badiiy mahorati esa ijtimoiy chegaralangan birliklarni umumiy adabiy nutq bilan uyg'unlashtirishda ko'rinadi. Natijada maxsus leksika asarning kommunikativ tushunarligini butunlay buzmaydi, aksincha, kerakli o'rinlarda muhitni jonlantiradi.

Argotizm va jargon o'rtasidagi munosabat masalasi ham "Shaytanat" tilini o'rganishda muhimdir. Jargon odatda ma'lum ijtimoiy yoki kasbiy guruhga xos bo'lgan leksik birliklarning kengroq qatlamini anglatishi mumkin. Argo esa ayrim nazariyalarda nisbatan yopiq guruhlarining maxsus nutqi sifatida talqin qilinadi. Biroq real badiiy matnda ushbu chegaralar doimo qat'iy bo'lavermaydi. Birlikning dastlabki ijtimoiy doirasi tor bo'lsa-da, vaqt o'tishi bilan u ommaviy nutqqa kirib borishi mumkin.

Shu sababli "Shaytanat"dagi ayrim birliklarni tasniflashda tarixiy va zamonaviy nutq holatini birgalikda hisobga olish kerak. Muayyan birlik bugungi kunda keng ommaga tanish bo'lishi mumkin, biroq asar yaratilgan davrda u ma'lum ijtimoiy guruh nutqiga xos bo'lgan bo'lishi ehtimoldan xoli emas. Demak, argotizmlarning tadqiqi dinamik xarakterga ega bo'lib, ularning ijtimoiy maqomi vaqt davomida o'zgarishi mumkin.

Badiiy asardagi argotizmlarni o'rganish o'zbek tilining lug'aviy boyligi va uning rivojlanish mexanizmlarini tushunish uchun ham ahamiyatlidir. Ijtimoiy guruhlar nutqida yuzaga kelgan ayrim birliklar adabiy tilga kirib keladi, ayrimlari esa tor doirada qoladi. Ba'zilar esa vaqt o'tishi bilan eskiradi yoki o'zining dastlabki ma'nosini o'zgartiradi. Shu jihatdan badiiy adabiyot ijtimoiy leksikaning tarixiy harakatini kuzatish imkonini beruvchi muhim manbadir.

Tohir Malikning "Shaytanat" asarida argotizmlar kriminal muhitning "yashirin tili" sifatida talqin qilinishi mumkin. Bu atama shartli ma'noda qo'llanib, mazkur birliklarning guruh xususiyatini anglatadi. Ular jinoyatchilik olamining ichki aloqalarini, o'ziga xos tushunchalar tizimini va guruh xususiyatini ko'rsatadi. Yozuvchi ana shu leksik qatlam orqali o'quvchini jinoyat olamining ichki kommunikativ muhitiga olib kiradi.

Bunda eng muhim jihatlardan biri shundaki, yozuvchi kriminal muhitni ideallashtirmaydi. Aksincha, uning ichki tilini ko'rsatish orqali ushbu muhitning ma'naviy va ijtimoiy muammolarini ochib beradi. Argotizmlar shu ma'noda ijtimoiy illatlarni badiiy fosh etishning bilvosita vositasiga aylanadi.

Tadqiqot natijalari Tohir Malik ijodida til va ijtimoiy muhit o'rtasidagi munosabat nihoyatda muhim ekanini ko'rsatadi. Yozuvchi uchun til faqat voqealarni bayon qilish vositasi emas. U obraz yaratadi, muhitni belgilaydi, konfliktni kuchaytiradi, qahramonlarning ichki dunyosini ochadi va asarning g'oyaviy mazmunini chuqurlashtiradi.

Shu jihatdan Tohir Malikning "Shaytanat" asari o'zbek badiiy nasrida sotsiolingvistik jihatdan ham qimmatli material hisoblanadi. Undagi ijtimoiy chegaralangan leksikani tizimli o'rganish orqali kriminal muhitning til xususiyatlarini, o'zlashma birliklarning faoliyatini, argotizmlarning semantik o'zgarishini va badiiy matndagi funksional yukini aniqlash mumkin.

XULOSA

Tadqiqot natijalari asosida Tohir Malikning "Shaytanat" asarida argotizmlar va ularga yaqin ijtimoiy chegaralangan leksik birliklar muhim lingvopoetik vazifalarni bajarishi aniqlandi. Ular asarda tasvirlangan turli ijtimoiy muhitlarning nutqiy xususiyatlarini ochib berish, personajlarning ijtimoiy mansubligini belgilash va ularning xarakterini individuallashtirishga xizmat qiladi.

Argotizmlarning eng muhim funksiyalaridan biri personaj nutqini individuallashtirishdir. Personajning maxsus leksikadan foydalanishi uning qaysi muhitga tegishli ekanini anglashga yordam beradi. Ayniqsa, kriminal muhit vakillari nutqidagi ijtimoiy chegaralangan birliklar ularning ijtimoiy portretini shakllantirishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Ikkinchi muhim funksiya realistik tasvirni kuchaytirish bilan bog'liq. "Shaytanat"da jinoyat olamining o'ziga xos hayoti va munosabatlarini tasvirlashda maxsus leksikaning qo'llanishi voqealarni hayotiyroq ko'rsatadi. O'quvchi nafaqat voqealar rivojini kuzatadi, balki qahramonlar mansub bo'lgan ijtimoiy muhitning o'ziga xos nutqiy ko'rinishi bilan ham tanishadi.

Uchinchi jihat argotizmlarning ijtimoiy kod vazifasidir. Ayrim maxsus birliklar muayyan guruh a'zolari uchun tushunarli bo'lib, guruhning ichki kommunikativ birdamligini ifodalaydi. Badiiy matnda ushbu xususiyat kriminal olamning jamiyatning boshqa qatlamlaridan ma'lum darajada ajralganligini ko'rsatishga xizmat qiladi.

To'rtinchidan, argotizmlar muallifning ijtimoiy-estetik pozitsiyasini anglash uchun ham muhimdir. Tohir Malik jinoyat, giyohvandlik, ma'naviy tanazzul va boshqa salbiy hodisalarni tasvirlashda ularning ichki muhitini ham ko'rsatadi. Shu sababli argotik leksika salbiy hodisalarni targ'ib qiluvchi vosita emas, balki ularning ijtimoiy mohiyatini badiiy ochib berishga xizmat qiluvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Beshinchidan, argotizmlar badiiy matnning emotsional-ekspressiv imkoniyatlarini kengaytiradi. Ular dialoglarga tabiiylik va o'ziga xos nutqiy bo'yoq beradi. Personajlarning o'zaro munosabatlari, kuch va mavqe farqlari, muhitning keskinligi hamda ruhiy holatlar ayrim hollarda aynan nutqiy birliklarning tanlanishi orqali kuchaytiriladi.

Shu bilan birga, tadqiqot davomida badiiy matndagi har qanday xalqona, norasmiy yoki ekspressiv birlikni argotizm deb hisoblash mumkin emasligi aniqlandi. Argotizmni belgilashda uning ijtimoiy chegaralanganligi, muayyan guruh nutqida ishlatilishi, maxsus kommunikativ vazifaga ega bo'lishi va kontekstda o'ziga xos ma'no kasb etishi muhim mezonlar hisoblanadi. Bu mezonlar "Shaytanat" tilini ilmiy jihatdan xolis va aniq tahlil qilish imkonini beradi.

Umuman olganda, Tohir Malik ijodida argotizmlar tilshunoslik va adabiyotshunoslikning tutash nuqtasida turuvchi ko'p funksiyali hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Sotsiolingvistik nuqtayi nazardan ular jamiyatdagi muayyan guruhlarining nutqiy xususiyatlarini aks ettirsa, lingvopoetik nuqtayi nazardan personaj yaratish, muhitni modellashtirish, realistik tasvirni kuchaytirish va muallif munosabatini ifodalashga xizmat qiladi.

"Shaytanat" asarida argotizmlarning qo'llanishi Tohir Malikning til materialidan badiiy maqsadda foydalanish mahoratini namoyon etadi. Yozuvchi ijtimoiy jihatdan chegaralangan

leksikani asarning umumiy g'oyaviy-estetik mazmuniga bo'ysundirib, jinoyat olamining ichki kommunikativ manzarasini yaratadi. Natijada til asarda voqeani bayon qiluvchi vositagina emas, balki ijtimoiy muhit va inson xarakterini ochuvchi badiiy mexanizmga aylanadi.

Kelgusida Tohir Malikning "Shaytanat" asaridagi argotizmlarni to'liq korpus asosida yig'ish, ularni semantik guruhlariga ajratish, kelib chiqish manbalarini aniqlash, o'zlashma va tub birliklarning nisbatini belgilash, argotizmlarning qo'llanish chastotasini aniqlash hamda boshqa kriminal mavzudagi o'zbek nasriy asarlari bilan qiyoslash muhim ilmiy natijalar berishi mumkin. Bunday tadqiqotlar o'zbek tilidagi ijtimoiy chegaralangan leksikaning tizimli tavsifini yaratishga va uning badiiy adabiyotdagi funksional imkoniyatlarini chuqurroq ochib berishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 1980.
2. Malik T. Shaytanat. 1-kitob. – Toshkent: Sharq, 2009.
3. Malik T. Shaytanat. 2-kitob. – Toshkent: Sharq, 2009.
4. Malik T. Shaytanat. 3-kitob. – Toshkent: Sharq, 2009.
5. Malik T. Shaytanat. 4-kitob. – Toshkent: Sharq, 2009.
6. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2006–2008.
7. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1978.
8. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. – Toshkent: Universitet, 2000.
9. Berdialiyev A., Turdibekov M. Sotsiolingvistika. – Toshkent: Nodirabegim, 2023.
10. Mahmudov N. Til tilsimi tadqiqi. – Toshkent: Mumtoz Soz, 2017.
11. Nurmonov A. Selected words. Volume III, Tashkent: Akademnashr, 2012.
12. Safarov Sh. Lingvistika diskursa. Chelyabisk: ChGIK, 2018.

MAKTABDAN UNIVERSITETGA O'TISH DAVRIDA MUSTAQIL TA'LIM KO'NIKMALARINING YETISHMASLIGI VA UNING BIRINCHI KURS TALABASINING AKADEMIK NATIJALARIGA TA'SIRI

Muallif: **Umrzoqova Mohinur**

Iqtisodiyot va pedagogika univesiteti 1-bosqich talabasi

Студент 1-го курса Университета экономики и педагогики

First-year student at the University of Economics and Pedagogy

E-mail: mohinurumrzoqova208@gmail.com

Annotatsiya. Maktabdan universitetga o'tish davri talaba hayotidagi eng murakkab akademik bosqichlardan biri hisoblanadi, chunki bu davrda o'quvchi tashqi nazoratga asoslangan ta'lim muhitidan mustaqil javobgarlikka asoslangan akademik muhitga ko'chadi. Mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, ko'plab birinchi kurs talabalari yuqori maktab natijalariga qaramasdan universitetda akademik qiyinchiliklarga duch keladi, va bu holat ko'pincha bilim yetishmasligi emas, balki mustaqil ta'lim ko'nikmalarining shakllanmaganligi bilan bog'liq bo'ladi. Tadqiqot muammosi - maktabda shakllangan o'quv odatlarining universitet talab qiladigan o'z-o'zini boshqarish, vaqtini rejalashtirish va metakognitiv nazorat ko'nikmalariga mos kelmasligidir. Maqolaning maqsadi mustaqil ta'lim ko'nikmalari yetishmasligining birinchi kurs talabalari akademik natijalariga ta'sir mexanizmini xalqaro ilmiy adabiyotlar asosida nazariy-tahliliy tarzda tizimlashtirishdan iborat. Metodologik yondashuv sifatida ilmiy adabiyotlarni qiyosiy tahlil qilish, kontent-tahlil hamda induktiv-deduktiv umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Tahlil natijasida vaqtini boshqarish, o'z-o'zini nazorat qilish, metakognitiv strategiyalar va akademik motivatsiya

o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik aniqlandi, shuningdek ushbu omillarning yetishmasligi prokrastinatsiya va akademik o'zlashtirishning pasayishiga olib kelishi mumkinligi ko'rsatildi. Maqolaning ilmiy-amaliy ahamiyati universitetlarda birinchi kurs talabalari uchun akademik moslashuv va mustaqil ta'lim ko'nikmalarini rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqishda foydalanish imkoniyatida namoyon bo'ladi.

Kalit so'zlar: *mustaqil ta'lim; o'zini-o'zi boshqarib o'qish (self-regulated learning); akademik moslashuv; vaqtni boshqarish; metakognitiv strategiyalar; akademik motivatsiya; prokrastinatsiya; birinchi kurs talabalari; oliy ta'limga o'tish; akademik natijalar; o'z-o'zini nazorat qilish; ta'lim psixologiyasi.*

Аннотация. *Переход от школы к университету является одним из наиболее сложных академических этапов в жизни студента, поскольку в этот период обучающийся переходит от образовательной среды, основанной на внешнем контроле, к академической среде, предполагающей самостоятельную ответственность. Актуальность темы заключается в том, что многие студенты первого курса, несмотря на высокие результаты обучения в школе, сталкиваются с академическими трудностями в университете. Данное явление зачастую связано не с недостатком знаний, а с недостаточной сформированностью навыков самостоятельного обучения. Проблема исследования заключается в несоответствии учебных привычек, сформированных в школе, требованиям университета, предполагающим развитие навыков саморегуляции, планирования времени и метакогнитивного контроля. Цель статьи заключается в теоретико-аналитической систематизации механизма влияния недостатка навыков самостоятельного обучения на академические результаты студентов первого курса на основе международной научной литературы. В качестве методологических подходов использовались сравнительный анализ научной литературы, контент-анализ, а также индуктивное и дедуктивное обобщение. В результате анализа была выявлена взаимосвязь между управлением временем, самоконтролем, метакогнитивными стратегиями и академической мотивацией. Также было установлено, что недостаточная сформированность данных навыков может способствовать прокрастинации и снижению академической успеваемости. Научно-практическая значимость статьи заключается в возможности использования полученных результатов при разработке программ академической адаптации и развития навыков самостоятельного обучения для студентов первого курса в высших учебных заведениях.*

Ключевые слова: *самостоятельное обучение; саморегулируемое обучение (self-regulated learning); академическая адаптация; управление временем; метакогнитивные стратегии; академическая мотивация; прокрастинация; студенты первого курса; переход к высшему образованию; академические результаты; самоконтроль; психология образования.*

Abstract. *The transition from school to university is one of the most challenging academic stages in a student's life, as learners move from an educational environment based on external supervision to an academic environment that requires greater individual responsibility. The relevance of this topic lies in the fact that many first-year university students experience academic difficulties despite having achieved high academic results at school. This situation is often associated not with a lack of knowledge, but with insufficiently developed independent learning skills. The research problem concerns the mismatch between study habits developed at school and the requirements of university education, which demand self-regulation, time management, and metacognitive control skills. The aim of this article is to theoretically and analytically systematize the mechanisms through which insufficient independent learning skills affect the academic performance of first-year students based on international scholarly literature. The methodological approaches included comparative analysis of scientific literature, content analysis, and inductive-deductive generalization. The analysis revealed a significant relationship between time management, self-control, metacognitive strategies, and academic motivation. It also demonstrated that insufficient development of these skills may contribute to procrastination and decreased academic achievement. The scientific and practical significance of the article lies in the possibility of applying the findings*

to the development of academic adaptation programs and independent learning skills for first-year university students.

Keywords: *independent learning; self-regulated learning; academic adaptation; time management; metacognitive strategies; academic motivation; procrastination; first-year students; transition to higher education; academic performance; self-control; educational psychology.*

KIRISH

So'nggi o'n yilliklarda oliy ta'lim tizimiga kirish imkoniyatlarining kengayishi bilan bir qatorda, birinchi kurs talabalarining akademik moslashuv jarayonidagi qiyinchiliklari ham xalqaro ta'lim tadqiqotchilari e'tiborini tobora ko'proq jalb qilmoqda. Maktabdan universitetga o'tish nafaqat ta'lim muassasasining o'zgarishi, balki o'quv faoliyatini tashkil etish tamoyillarining tubdan qayta qurilishini ham anglatadi. Maktab ta'limida o'quvchining kundalik faoliyati o'qituvchi, ota-ona va maktab tartib-qoidolari tomonidan izchil nazorat qilinadi, ammo universitetga kelgan talaba birdaniga o'z vaqtini, o'quv yukini va akademik majburiyatlarini mustaqil tashkil etishga majbur bo'ladi.

Ushbu o'tish davrining murakkabligi shu bilan izohlanadiki, u nafaqat institutsional, balki psixologik va kognitiv tabiatga ham ega. Talaba bir vaqtning o'zida yangi ijtimoiy muhitga, yangi akademik talablarga va yangi shaxsiy javobgarlik darajasiga moslashishi lozim bo'ladi. Xalqaro tadqiqotlar birinchi kursning talaba akademik yo'lining eng hal qiluvchi bosqichi ekanligini ko'rsatadi, chunki aynan shu davrda shakllangan o'quv strategiyalari va odatlar keyingi barcha kurslardagi o'zlashtirish darajasiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Mustaqil ta'lim ko'nikmalari - talabaning o'z bilim olish jarayonini maqsadli ravishda rejalashtirishi, kuzatishi va baholashi qobiliyati - ushbu moslashuv jarayonining markaziy omili sifatida ko'rib chiqiladi. Biroq mavjud ilmiy adabiyotlarda ushbu ko'nikmalarining aynan qaysi mexanizmlar orqali akademik natijalarga ta'sir qilishi hali yetarlicha tizimlashtirilmagan. Ko'pchilik tadqiqotlar alohida omillarni (masalan, vaqtni boshqarish yoki motivatsiya) izolyatsiya qilingan holda o'rganadi, ammo bu omillarning o'zaro bog'liq zanjir sifatida akademik natijaga qanday olib kelishini yaxlit ko'rsatib beruvchi konseptual model kam uchraydi.

Shu sababli, ushbu maqolaning maqsadi - maktabdan universitetga o'tish davrida mustaqil ta'lim ko'nikmalarining yetishmasligi birinchi kurs talabasining akademik natijalariga qanday ta'sir qilishini xalqaro ilmiy manbalar asosida tahlil qilish va ushbu ta'sirning mexanizmini yaxlit nazariy model shaklida tizimlashtirishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi tadqiqot savollariga javob izlanadi: 1. mustaqil ta'lim ko'nikmalari deganda aniq nimalar tushuniladi va ular akademik moslashuv bilan qanday bog'liq; 2. maktab va universitet ta'lim muhitlari o'rtasidagi tafovut qanday mexanizmlar orqali akademik natijaga ta'sir ko'rsatadi; 3. vaqtni boshqarish, metakognitiv strategiyalar va motivatsion omillar akademik natijaning shakllanishida qanday rol o'ynaydi.

Maqolaning ilmiy yangiligi shundaki, u mavjud alohida-alohida tadqiqot yo'nalishlarini (self-regulated learning, akademik moslashuv, prokrastinatsiya, vaqtni boshqarish) yagona sabab-oqibat zanjiri sifatida birlashtirib, maktabdan universitetga o'tishni «mustaqil ta'limga moslashuv bosqichi» sifatida kontseptual jihatdan qayta talqin qiladi. Shu bilan birga, muallif ta'kidlaydiki, xuddi shu yoki yaqin mavzularda ilgari ham qimmatli tadqiqotlar olib borilgan (xususan, birinchi kurs talabalarini muvaffaqiyatining bashoratchilariga bag'ishlangan tizimli sharhlar), va ushbu maqola ularni inkor etish emas, balki ularning natijalarini yangi tahliliy nuqtai nazardan umumlashtirish va aniq mexanizm modeliga aylantirishga qaratilgan.

Adabiyotlar tahlili: Mavzuga oid ilmiy adabiyotlarni besh shartli tematik guruhga ajratib tahlil qilish maqsadga muvofiqdir: 1. o'zini-o'zi boshqarib o'qish (self-regulated learning) nazariyalari; 2. akademik moslashuv va birinchi kurs muvaffaqiyati bo'yicha tizimli sharhlar; 3. psixososial va o'quv ko'nikmalari omillarining akademik natijalarga bog'liqligi; 4. vaqtni boshqarish va prokrastinatsiya muammosi; 5. metakognitiv strategiyalar va mustaqil ta'limning amaliy o'lchovlari.

O'zini-o'zi boshqarib o'qish nazariy asoslari: Self-regulated learning (SRL) nazariyasining asoschilaridan biri Zimmerman o'zini-o'zi boshqarib o'qishni shunchaki bilim yoki ko'nikma emas, balki talabaning o'z bilim va imkoniyatlarini akademik ko'nikmalarga aylantiruvchi o'zini-o'zi

yo'naltirish jarayoni sifatida ta'riflaydi. Muallifning ta'kidlashicha, tajribali va tajribasiz o'quvchilar o'rtasidagi asosiy farq faqat bilim hajmida emas, balki o'z faoliyatini oldindan rejalashtirish, jarayonda nazorat qilish va yakunda baholash qobiliyatida namoyon bo'ladi. Bandura tomonidan ishlab chiqilgan o'z-o'zini samarali his qilish (self-efficacy) nazariyasi ushbu jarayonning motivatsion asosini tashkil etadi: talaba o'z kuchiga bo'lgan ishonchi qanchalik yuqori bo'lsa, u murakkab akademik vazifalarni bajarishda shunchalik ko'proq sa'y-harakat va matonat namoyon qiladi.

Pintrich ushbu g'oyalarni rivojlantirib, kollej talabalari uchun motivatsiya va o'zini-o'zi boshqarib o'qishni baholashning kontseptual asosini taklif etadi. Uning modeli kognitiv, motivatsion va xulq-atvor komponentlarini o'z ichiga oladi hamda talabaning oldindan fikrlash (forethought), jarayonni nazorat qilish (performance/monitoring) va o'z faoliyatini keyinchalik baholash (self-reflection) bosqichlarini ajratib ko'rsatadi. Zimmerman va Pintrichning yondashuvlari bir-birini to'ldiradi: agar Zimmerman ko'proq rivojlanish jarayoniga e'tibor qaratlsa, Pintrich o'lchov va baholash instrumentlariga urg'u beradi. Ikkala yondashuv ham mustaqil ta'limni tug'ma qobiliyat emas, balki maqsadli mashq va tajriba orqali shakllanadigan ko'nikma sifatida talqin qiladi - bu esa maktab bosqichida bunday tajribaning cheklanganligi keyinchalik universitetda jiddiy muammoga aylanishi mumkinligini nazariy jihatdan asoslaydi.

Akademik moslashuv va birinchi kurs muvaffaqiyati: Talabalarning oliy ta'limga integratsiyasi masalasida Tinto tomonidan taklif qilingan nazariy model klassik hisoblanadi. Tinto talabaning universitetda qolish yoki uni tark etish qarori uning akademik va ijtimoiy integratsiya darajasiga bog'liqligini ko'rsatadi: talaba institutsional muhitga qanchalik chuqur singib ketsa, uning ta'limni davom ettirish ehtimoli shunchalik yuqori bo'ladi. Ushbu nazariya ko'p yillar davomida talabalar tashlanishi (dropout) tadqiqotlarining nazariy poydevorini tashkil etib kelgan, biroq u ko'proq institutsional va ijtimoiy omillarga qaratilgan bo'lib, talabaning individual o'quv ko'nikmalari darajasini alohida ajratib ko'rsatmaydi.

Zamonaviyroq tadqiqotlardan biri - van der Zanden va boshqalarning tizimli sharhi - birinchi kurs talabalari muvaffaqiyatining bashoratchilarini besh yo'nalishga ajratadi: akademik, ijtimoiy, shaxsiy-psixologik, institutsional va biografik omillar. Ushbu keng qamrovli tahlil shuni ko'rsatadiki, akademik tayyorgarlik va o'quv odatlari muvaffaqiyatning eng barqaror bashoratchilaridan biri hisoblanadi, biroq ular yagona omil emas - ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va shaxsiy moslashuvchanlik ham muhim rol o'ynaydi. Van Rooij, Jansen va van de Grift esa xuddi shu masalani torroq nuqtai nazardan, ya'ni akademik moslashuvning o'zi qanday shakllanishini o'rganib, talabaning o'quv muhitiga hissiy va instrumental jihatdan moslashishi birinchi kurs GPA (o'rtacha baho ko'rsatkichi) bilan bevosita bog'liqligini aniqlaydi.

Ushbu ikki tadqiqotni taqqoslash shuni ko'rsatadiki, van der Zanden va boshqalar kengroq, tizimlashtiruvchi nuqtai nazarni taqdim etsa, van Rooij va boshqalar aynan akademik moslashuv konstruktini chuqurroq tahlil qiladi. Ikkala tadqiqot ham bir-birini to'ldiradi va shuni tasdiqlaydiki, «akademik tayyorgarlik» tushunchasi nafaqat bilim darajasini, balki talabaning yangi o'quv muhitida mustaqil harakat qilish qobiliyatini ham qamrab oladi - bu esa aynan mustaqil ta'lim ko'nikmalari mavzusi bilan bevosita bog'liqdir.

Psixososial va o'quv ko'nikmalari omillari: Robbins va boshqalarning 2004-yilda 109 ta tadqiqotni qamrab olgan keng ko'lamli meta-tahlili psixososial va o'quv ko'nikmalari omillarining kollej natijalariga ta'sirini o'rganadi. Ularning natijalariga ko'ra, akademik o'z-o'zini samarali his qilish (academic self-efficacy) va yutuqqa erishish motivatsiyasi talabaning o'rtacha baho ko'rsatkichini (GPA) bashorat qilishda eng kuchli omillar sifatida namoyon bo'ladi, akademik maqsadlar va o'quvga oid ko'nikmalar esa talabaning ta'limni davom ettirishi (retention) bilan o'rtacha darajadagi bog'liqlikka ega. Shu bilan birga, ba'zi tadqiqotchilar (masalan, Weissberg va Owen tomonidan bildirilgan tanqidiy mulohazalar) ushbu natijalarning barcha institutsional kontekstlarga, xususan «commuter» (uy-joyi kampusdan tashqarida joylashgan) talabalar guruhiga bab-baravar qo'llanilishi shubha ostiga olinishi mumkinligini ta'kidlaydi. Bu esa psixososial omillar ta'sirining institutsional kontekstga bog'liq bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi va yagona universal modelni qurishda ehtiyotkorlikni talab qiladi.

Richardson, Abraham va Bond tomonidan o'tkazilgan, 241 ta ma'lumotlar to'plamini qamragan yanada kengroq meta-tahlil GPA bilan bog'liq 50 ta konseptual omilni tahlil qiladi. Natijalarga ko'ra, akademik o'z-o'zini samarali his qilish, baho maqsadi (grade goal) va harakatni tartibga solish (effort regulation) o'rtacha kuchdagi bog'liqlikka ega bo'lgan uchta noaqliq (non-intellective) konstrukt sifatida ajralib turadi. Muhim jihati shundaki, mualliflar demografik va psixososial kontekst omillarining o'zi, ular alohida olinganda, GPA bilan faqat kichik darajadagi bog'liqlikka ega ekanligini ta'kidlaydi - bu esa mustaqil ta'lim strategiyalarining (harakatni tartibga solish kabi) sof demografik yoki fon omillariga qaraganda ancha muhimroq bashoratchi ekanligini ko'rsatadi.

Crede va Kuncel o'z tadqiqotlarida o'quv odatlari, ko'nikmalari va munosabatlarini «uchinchi ustun» (kognitiv qobiliyat va oldingi akademik natijalardan tashqari) sifatida taqdim etadilar. 72 mingdan ortiq talaba ma'lumotlarini qamragan bu meta-tahlil o'quv ko'nikmalari o'lchovlarining o'rta maktab bahosi va standartlashtirilgan test natijalaridan nisbatan mustaqil ekanligini, biroq akademik natijani bashorat qilishda ularga raqobatdosh darajada kuchli ekanligini ko'rsatadi. Bu topilma Robbins va boshqalar hamda Richardson va boshqalar natijalari bilan uyg'unlashadi va uchala tadqiqot ham bir umumiy xulosaga olib keladi: talabaning kirish ballari yoki maktabdagi natijalari yuqori bo'lishi universitetdagi muvaffaqiyatni avtomatik kafolatlamaydi, chunki oraliqda mustaqil o'quv ko'nikmalari degan alohida, o'lchanadigan va rivojlantirilishi mumkin bo'lgan omil mavjud.

Macan, Shahani, Dipboye va Phillips tomonidan o'tkazilgan klassik tadqiqot vaqtni boshqarish xulq-atvorining to'rtta nisbatan mustaqil omilini aniqlaydi, ularning ichida «vaqtni nazorat qilishni idrok etish» (perceived control of time) eng kuchli bashoratchi sifatida namoyon bo'ladi: vaqtini nazorat qila oladigan talabalar o'z faoliyatini yuqoriroq baholaydi va kamroq stress darajasini boshdan kechiradi. Wolters va Brady esa vaqtni boshqarishni alohida xulq-atvor sifatida emas, balki self-regulated learning nazariyasining ajralmas qismi sifatida qayta talqin qiladi, uni forethought (oldindan rejalashtirish), performance (jarayonni nazorat qilish) va self-reflection (keyingi baholash) bosqichlari bilan bog'laydi. Bu ikki tadqiqotni taqqoslash shuni ko'rsatadiki, so'nggi o'n yilliklarda vaqtni boshqarish tushunchasi mustaqil, texnik ko'nikma sifatida emas, balki kengroq kognitiv-motivatsion tizimning bir qismi sifatida talqin qilinmoqda - bu esa vaqtni boshqarish ko'nikmasi yetishmasligining sabablarini faqat «tartib-intizom» bilan emas, balki chuqurroq o'zini-o'zi boshqarish mexanizmlari bilan izohlash zarurligini ko'rsatadi.

Steel tomonidan 691 ta korrelyatsiyani qamragan meta-tahlil prokrastinatsiyaning - vazifani ataylab kechiktirish xulq-atvorining - asosiy bashoratchilarini tizimlashtiradi. Natijalarga ko'ra, vazifaning yoqimsizligi, uni bajarishning kechiktirilishi, past o'z-o'zini samarali his qilish va impulsivlik prokrastinatsiya bilan eng kuchli bog'liq omillar hisoblanadi. Muhim jihati shundaki, Steel prokrastinatsiyani shaxsiy kamchilik emas, balki o'zini-o'zi tartibga solishning (self-regulatory) buzilishi sifatida talqin qiladi - bu esa uni Zimmerman va Pintrich ilgari surgan SRL nazariyasi bilan mantiqan bog'laydi. Shunday qilib, vaqtni boshqarish yetishmasligi va prokrastinatsiya alohida hodisalar emas, balki bitta umumiy - mustaqil ta'lim ko'nikmalarining shakllanmaganligi - ildizidan kelib chiquvchi ikki ko'rinish sifatida talqin qilinishi mumkin.

Veenman, Van Hout-Wolters va Afflerbach metakognitsiyani talabaning o'z bilim olish jarayonini bilishi, nazorat qilishi va boshqarishi sifatida ta'riflab, uni o'quv natijalarining eng kuchli bashoratchilaridan biri deb hisoblaydi. Mualliflarning ta'kidlashicha, metakognitiv ko'nikmalar aqliy qobiliyatlardan farqli o'laroq, o'qitish va mashq orqali rivojlantirilishi mumkin - bu xulosa amaliy jihatdan alohida ahamiyatga ega, chunki u universitetlarga metakognitiv ko'nikmalarni maqsadli rivojlantirish orqali talabalar muvaffaqiyatiga ta'sir ko'rsatish imkoniyatini beradi.

Credé va Phillips Motivatsiyalashgan O'qish Strategiyalari So'rovnomasi (MSLQ) bo'yicha o'tkazilgan meta-tahlilida 19,900 dan ortiq kollej talabasi ma'lumotlarini tahlil qilib, o'n beshta subshkaladan «harakatni tartibga solish» (effort regulation) baho bilan eng kuchli bog'liqlikka ega ekanligini ($p = 0,40$), «yordam so'rash» xulq-atvori esa eng zaif bog'liqlikka ega ekanligini ($p = 0,05$) aniqlaydi. Broadbent va Poon esa onlayn oliy ta'lim muhitida o'n ikkita tadqiqotni tizimli tahlil qilib, vaqtni boshqarish, metakognitsiya, harakatni tartibga solish va tanqidiy fikrlashning akademik natija

bilan ijobiy bog‘liqligini, biroq takrorlash (rehearsal) va tashkillashtirish (organisation) kabi sirtqi strategiyalarning kamroq ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Ushbu ikki tadqiqotni qiyoslash shuni ko‘rsatadiki, barcha SRL strategiyalari bir xil kuchga ega emas: chuqur ishlov berishga asoslangan strategiyalar (harakatni tartibga solish, metakognitiv nazorat) sirtqi, mexanik strategiyalarga (takrorlash, oddiy tashkillashtirish) qaraganda akademik natijaga ancha kuchliroq ta‘sir ko‘rsatadi. Bu xulosa universitetlarda talabalarga shunchaki «ko‘proq o‘qing» yoki «reja tuzing» kabi umumiy tavsiyalar berish o‘rniga, aynan chuqur metakognitiv va o‘z-o‘zini nazorat qilish strategiyalarini maqsadli o‘rgatish zarurligini ko‘rsatadi.

Umumlashtirib aytganda, tahlil qilingan adabiyotlar bir-biriga zid emas, balki bir-birini turli darajalarda to‘ldiradi: nazariy asos (Zimmerman, Pintrich, Bandura) mustaqil ta‘limning kognitiv-motivatsion tabiatini tushuntiradi; institutsional nazariyalar (Tinto) buni ijtimoiy-institutsional integratsiya bilan bog‘laydi; empirik meta-tahlillar (Robbins va boshqalar, Richardson va boshqalar, Credé va Kuncel, Credé va Phillips) bu bog‘liqlikning statistik kuchini o‘lchaydi; maxsus yo‘nalishdagi tadqiqotlar (Macan va boshqalar, Wolters va Brady, Steel, Veenman va boshqalar, Broadbent va Poon) esa alohida mexanizmlarni - vaqtni boshqarish, prokrastinatsiya, metakognitsiyani - chuqurroq ochib beradi. Ushbu maqolaning vazifasi aynan shu tarqoq, biroq bir-birini to‘ldiruvchi topilmalarni yagona sabab-oqibat modeliga birlashtirishdan iboratdir.

Tadqiqot metodologiyasi: Ushbu maqolada real empirik ma‘lumotlar to‘plash amalga oshirilmagani sababli, tadqiqot nazariy-tahliliy (theoretical-analytical) tadqiqot sifatida tashkil etilgan. Tadqiqot metodologiyasi quyidagi usullarga asoslanadi:

Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish (literature analysis) - mavzuga oid xalqaro nashrlar, jumladan Scopus va Web of Science bazalarida indekslangan jurnallarda chop etilgan meta-tahlillar va tizimli sharhlarni ko‘rib chiqish;

Qiyosiy tahlil (comparative analysis) - turli tadqiqotchilarning yondashuvlari, natijalari va konseptual modellarini o‘zaro taqqoslash;

Kontent-tahlil (content analysis) - manbalardagi asosiy tushunchalar, ularning o‘zaro nisbati va takrorlanuvchi naqshlarni aniqlash;

Tizimli tahlil (systematic synthesis) - alohida topilmalarni yagona kontseptual model doirasida tartibga solish;

Induktiv yondashuv - xususiy empirik topilmalardan umumiy mexanizm modeliga o‘tish;

Deduktiv yondashuv - SRL nazariyasi (Zimmerman, Pintrich) asosida shakllangan umumiy tamoyillarni maktabdan universitetga o‘tish kontekstiga qo‘llash.

Ta‘kidlash lozimki, ushbu maqolada keltirilgan barcha raqamli ko‘rsatkichlar (masalan, korrelyatsiya koeffitsientlari) mualliflarning o‘z tadqiqotlarida olingan va tasdiqlangan natijalardir, ular ushbu maqola doirasida yangidan hisoblanmagan yoki o‘zgartirilmagan. Agar kelajakda ushbu mavzu bo‘yicha empirik tadqiqot o‘tkazilishi rejalashtirilsa, u quyidagicha tashkil etilishi mumkin: birinchi kurs talabalari orasida validatsiyadan o‘tgan so‘rovnoma (masalan, Motivated Strategies for Learning Questionnaire yoki unga o‘xshash moslashtirilgan instrumentlar) yordamida ko‘ndalang kesim (cross-sectional) yoki boylamli (longitudinal) tadqiqot o‘tkazilishi, so‘ngra mustaqil ta‘lim ko‘nikmalari ko‘rsatkichlari bilan semestr yakunidagi akademik ko‘rsatkichlar (GPA) o‘rtasidagi bog‘liqlik statistik tahlil qilinishi mumkin. Biroq bunday tadqiqot ushbu maqolaning doirasidan tashqarida bo‘lib, u kelajakdagi tadqiqot yo‘nalishi sifatida taklif etiladi.

Natijalar: Tahlil qilingan ilmiy adabiyotlar asosida mustaqil ta‘lim ko‘nikmalarining yetishmasligi birinchi kurs talabasining akademik natijalariga ta‘sir qiluvchi mexanizmni quyidagi izchil zanjir shaklida tizimlashtirish mumkin:

1. Maktabdagi yuqori tashqi nazorat
2. Mustaqil ta‘lim tajribasining cheklanganligi
3. Universitetdagi yangi akademik talablar
4. Vaqtni boshqarish va rejalashtirishdagi qiyinchilik
5. Topshiriqlarni kechiktirish (prokrastinatsiya)
6. O‘zlashtirishning pasayishi
7. Akademik natijalarga salbiy ta‘sir

Ushbu modelning birinchi bosqichi - maktabdagi yuqori tashqi nazorat - o'quvchining kundalik o'quv faoliyati o'qituvchi tomonidan qat'iy tartiblanishi bilan izohlanadi: dars jadvali, uy vazifalari muddati va nazorat shakllari asosan tashqi tomondan belgilanadi. Zimmerman 2002 ta'kidlaganidek, bunday sharoitda o'quvchida o'z faoliyatini mustaqil rejalashtirish va baholash tajribasi yetarlicha shakllanmay qoladi, chunki bu vazifalarni ko'pincha o'qituvchi yoki ota-ona o'z zimmasiga oladi.

Ikkinchi bosqichda ushbu tajriba yetishmasligi universitetga kirgan talaba uchun jiddiy muammoga aylanadi, chunki universitet ta'lim tizimi - van der Zanden va boshqalar hamda van Rooij va boshqalar ko'rsatganidek - talabadan yuqori darajadagi akademik mustaqillikni talab qiladi: dars jadvalidan tashqari mustaqil o'qish, mustaqil manba izlash va o'z bilim darajasini mustaqil baholash zaruriyati keskin oshadi. Tinto ta'kidlagan akademik integratsiya jarayoni aynan shu bosqichda boshlanadi, va agar talaba yangi talablarga mos strategiyalarni tezda o'zlashtirmasa, integratsiya jarayoni qiyinlashadi.

Uchinchi bosqichda bu tafovut aniq, o'lchanadigan qiyinchiliklarga - xususan, vaqtni boshqarish va rejalashtirishdagi muammolarga - aylanadi. Macan va boshqalar hamda Wolters va Brady ko'rsatganidek, vaqtni samarali boshqara olmaslik talabaning o'z faoliyatini past baholashiga va stress darajasining oshishiga olib keladi. Bu, o'z navbatida, Steel tavsiflagan to'rtinchi bosqich - prokrastinatsiya - uchun qulay zamin yaratadi: vazifaning yoqimsiz yoki murakkab ko'rinishi, past o'z-o'zini samarali his qilish bilan birgalikda, talabani topshiriqlarni kechiktirishga undaydi.

Beshinchi bosqichda takrorlanuvchi kechiktirish xulq-atvori kumulyativ tarzda o'zlashtirish sifatiga ta'sir qiladi: Credé va Phillips hamda Broadbent va Poon ko'rsatganidek, harakatni tartibga solish va metakognitiv nazoratning pastligi to'g'ridan-to'g'ri past akademik ko'rsatkichlar bilan bog'liq. Yakuniy, oltinchi bosqichda esa bu barcha omillar yig'indisi Robbins va boshqalar hamda Richardson va boshqalar meta-tahlillarida qayd etilgan - akademik o'z-o'zini samarali his qilish va harakatni tartibga solishning past darajasi bilan bog'liq - real akademik natijalarning pasayishida namoyon bo'ladi.

Muhim metodologik eslatma: yuqoridagi zanjir korrelyatsion tadqiqotlar asosida qurilgan nazariy-tushuntiruvchi model bo'lib, u qat'iy statistik sabab-oqibat isbotini emas, balki adabiyotlarda kuzatilgan izchil bog'liqliklar asosidagi mantiqiy umumlashmani ifodalaydi. Aksariyat keltirilgan tadqiqotlar (masalan, Robbins va boshqalar, 2004; Richardson va boshqalar, 2012) korrelyatsion tabiatga ega bo'lib, ular omillar o'rtasidagi statistik bog'liqlikni ko'rsatadi, biroq qat'iy kauzal (sabab-oqibat) munosabatni to'liq isbotlamaydi.

Muhokama: Nima uchun maktabdagi muvaffaqiyat universitetdagi muvaffaqiyatni har doim ham kafolatlamaydi?

Credé va Kuncel hamda van der Zanden va boshqalar ko'rsatganidek, maktabdagi yuqori baholar ko'proq bilim darajasini va tashqi nazorat sharoitidagi ijro qobiliyatini aks ettiradi, ammo ular talabaning mustaqil sharoitda o'z faoliyatini tashkil eta olish qobiliyatini to'liq bashorat qilmaydi. Boshqacha aytganda, maktab bahosi «nima bilishini» ko'rsatsa, mustaqil ta'lim ko'nikmalari «buni qanday mustaqil qo'llay olishini» belgilaydi - va aynan ikkinchisi universitetda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Nima sababdan birinchi kurs talabalari mustaqil ta'limda qiyinchiliklarga duch keladi?

Bunga asosiy sabab - Zimmerman va Pintrich ta'kidlaganidek - mustaqil ta'lim ko'nikmalari tug'ma emas, balki maqsadli tajriba orqali shakllanadigan ko'nikma ekanligidir. Maktab davrida bunday tajribaning cheklanganligi talabani universitetga tayyor bo'lmagan holda olib keladi. Bunga qo'shimcha ravishda, yangi ijtimoiy muhit, mustaqil yashash sharoitlari va oshgan tanlov erkinligi Tinto, ham qo'shimcha kognitiv yuk yaratadi.

Mustaqil ta'lim ko'nikmalari akademik natijalar bilan qanday bog'liq?

Richardson, Abraham va Bond hamda Credé va Phillips meta-tahlillari ko'rsatganidek, bu bog'liqlik bevosita va statistik jihatdan barqaror: xususan, harakatni tartibga solish va akademik o'z-o'zini samarali his qilish GPA bilan eng kuchli bog'liq bo'lgan noaqliy omillar sifatida qayd etiladi. Shu bilan birga, bu bog'liqlik chiziqli emas - u ko'plab vositachi omillar (masalan, prokrastinatsiya darajasi yoki stress) orqali amalga oshadi.

Vaqtning boshqarish va metakognitiv strategiyalar qanday rol o'ynaydi?

Wolters va Brady hamda Veenman va boshqalar ko'rsatganidek, vaqtning boshqarish va metakognitsiya bir-biridan ajralmagan holda ishlaydi: talaba o'z vaqtini samarali rejalashtirishi uchun avvalo o'z bilim darajasini va vazifa murakkabligini to'g'ri baholay olishi (metakognitiv nazorat) zarur. Shu sababli, ushbu ikki ko'nikma birgalikda o'qitilganda samaraliroq natija berishi mumkin.

Universitet talabani mustaqil o'qishga moslashishini qanday qo'llab-quvvatlashi mumkin?

Broadbent va Poon ta'kidlaganidek, chuqur ishlov berishga asoslangan strategiyalarni (harakatni tartibga solish, metakognitiv nazorat, tanqidiy fikrlash) maqsadli o'rgatish sirtqi strategiyalarga (oddiy takrorlash) qaraganda ancha samaraliroq natija beradi. Shu bois universitet darajasidagi qo'llab-quvvatlash dasturlari aynan shu chuqur strategiyalarga yo'naltirilishi lozim.

Maktab va universitet o'rtasidagi pedagogik uzviylik qanday yaxshilanishi mumkin?

Mavjud adabiyotlar (van der Zanden va boshqalar, 2018; van Rooij va boshqalar, 2018) shuni ko'rsatadiki, akademik tayyorgarlik va mustaqil o'qish tajribasi maktab bosqichidayoq bosqichma-bosqich kuchaytirilishi mumkin. Bu, jumladan, maktabda talabalarga mustaqil loyihalar, o'z-o'zini baholash topshiriqlari va rejalashtirish mashqlarini bosqichma-bosqich kiritish orqali amalga oshirilishi mumkin, bu esa maktab va universitet o'rtasidagi uzilishni yumshatadi.

Ilmiy yangilik: Ushbu maqolaning ilmiy yangiligi quyidagi uchta yo'nalishda namoyon bo'ladi:

Maktabdan universitetga o'tish davri birinchi marta yaxlit «mustaqil ta'limga moslashuv bosqichi» sifatida kontseptual jihatdan qayta talqin qilindi - bu yondashuv o'tishni faqat institutsional yoki ijtimoiy hodisa sifatida emas, balki kognitiv-o'quv jarayoni sifatida ko'rishga imkon beradi.

Mustaqil ta'lim ko'nikmalari va akademik natijalar o'rtasidagi bog'liqlik ilgari alohida-alohida o'rganilgan omillar (vaqtning boshqarish, prokrastinatsiya, metakognitsiya, motivatsiya) asosida yagona olti bosqichli sabab-oqibat zanjiriga (mexanizm modeliga) tizimlashtirildi.

Birinchi kurs talabasining akademik muvaffaqiyatiga ta'sir qiluvchi turli darajadagi omillar (nazariy, institutsional, empirik-statistik va amaliy) yagona kontseptual modelga birlashtirildi, bu esa universitetlar uchun aralash - ham institutsional, ham individual darajadagi - aralashuv strategiyalarini ishlab chiqishga zamin yaratadi.

Amaliy takliflar: Yuqoridagi tahlil asosida universitetlar uchun quyidagi amaliy takliflar ishlab chiqildi:

Birinchi kurs talabalari uchun «Academic Skills» maxsus kursini yoki qisqa muddatli moduli ishlab chiqish va joriy etish, unda mustaqil o'qish, konspekt qilish va manba bilan ishlash strategiyalari o'rgatilsin.

Vaqtning boshqarish bo'yicha amaliy trening dasturlarini tashkil etish, bunda talabalar haftalik reja tuzish va o'z vaqtini nazorat qilish (Macan va boshqalar, 1990 asosida) mashqlarini bajarsin.

Metakognitiv strategiyalarni (o'z bilimni baholash, o'quv jarayonini kuzatish) o'rgatuvchi maxsus seminar va mashg'ulotlarni o'quv rejasiga kiritish.

Birinchi kurs boshida diagnostik akademik ko'nikmalar testini (o'z-o'zini boshqarish, vaqtning rejalashtirish, metakognitiv nazorat darajasini aniqlovchi) joriy etish, natijalar asosida talabalarni maqsadli qo'llab-quvvatlash.

Har bir talaba uchun individual akademik maslahat (advising) tizimini kuchaytirish, bunda tajribali o'qituvchi yoki maslahatchi talabani o'quv strategiyalarini muntazam ko'rib chiqsin.

Yuqori kurs talabalari ishtirokidagi mentorlik tizimini rivojlantirish, bu orqali birinchi kurs talabalari amaliy tajriba almashinuvidan foydalansin.

Talabalar uchun metakognitiv refleksiya kundaligi (o'quv jarayonini haftalik yozma tahlil qilish) amaliyotini joriy etish.

Akademik yozuv va mustaqil ishlash bo'yicha dastlabki moslashuv kursini birinchi semestr boshida tashkil etish.

Maktab va universitet o'rtasida akademik tayyorgarlik bo'yicha hamkorlik dasturlarini yaratish, bunda bitiruvchi sinf o'quvchilari mustaqil ta'lim asoslari bilan oldindan tanishtirilsin.

Prokrastinatsiya va stressni boshqarish bo'yicha universitet psixologik xizmati doirasida qisqa muddatli maslahat dasturlarini tashkil etish.

Xulosa: Ushbu maqolada maktabdan universitetga o'tish davrida mustaqil ta'lim ko'nikmalarining yetishmasligi birinchi kurs talabasining akademik natijalariga qanday ta'sir qilishi xalqaro ilmiy adabiyotlar asosida tahlil qilindi. Asosiy muammo shundan iborat ediki, maktab ta'limida shakllangan yuqori tashqi nazoratga asoslangan o'quv odatlari universitet talab qiladigan mustaqil, o'z-o'zini boshqaruvchi akademik faoliyatga to'liq mos kelmaydi.

Tahlil natijasida vaqtni boshqarish, metakognitiv nazorat, akademik motivatsiya va prokrastinatsiya o'rtasidagi izchil bog'liqliklar aniqlandi hamda bu omillar olti bosqichli mexanizm modeli - maktabdagi yuqori nazoratdan tortib, akademik natijalarning pasayishigacha bo'lgan zanjir - sifatida tizimlashtirildi. Maqolaning ilmiy yangiligi ushbu alohida-alohida o'rganilgan omillarni yagona kontseptual modelga birlashtirishda va maktabdan universitetga o'tishni «mustaqil ta'limga moslashuv bosqichi» sifatida qayta talqin qilishda namoyon bo'ladi.

Amaliy ahamiyat nuqtai nazaridan, universitetlar birinchi kurs talabalari uchun akademik ko'nikmalar dasturlari, vaqtni boshqarish treninglari va metakognitiv qo'llab-quvvatlash tizimlarini joriy etish orqali ushbu tabiiy qiyinchilikni sezilarli darajada yumshatishi mumkin. Kelajakdagi tadqiqotlar uchun ushbu nazariy modelning aniq milliy yoki institutsional kontekstda empirik tarzda tekshirilishi, jumladan mahalliy oliy ta'lim muassasalari talabalari orasida ko'ndalang kesim yoki boylamli tadqiqotlar o'tkazilishi tavsiya etiladi, bu esa mavjud xalqaro modelning mahalliy sharoitlarga qanchalik mos kelishini aniqlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bandura, A. (1997). *Self-Efficacy: The Exercise of Control*. New York: W. H. Freeman and Company.
2. Broadbent, J., and Poon, W. L. (2015). Self-regulated learning strategies and academic achievement in online higher education learning environments: A systematic review. *The Internet and Higher Education*, 27, 1–13. <https://doi.org/10.1016/j.iheduc.2015.04.007>
3. Credé, M., and Kuncel, N. R. (2008). Study habits, skills, and attitudes: The third pillar supporting collegiate academic performance. *Perspectives on Psychological Science*, 3(6), 425–453. <https://doi.org/10.1111/j.1745-6924.2008.00089.x>
4. Credé, M., and Phillips, L. A. (2011). A meta-analytic review of the Motivated Strategies for Learning Questionnaire. *Learning and Individual Differences*, 21(4), 337–346. <https://doi.org/10.1016/j.lindif.2011.03.002>
5. Macan, T. H., Shahani, C., Dipboye, R. L., and Phillips, A. P. (1990). College students' time management: Correlations with academic performance and stress. *Journal of Educational Psychology*, 82(4), 760–768. <https://doi.org/10.1037/0022-0663.82.4.760>
6. Pintrich, P. R. (2004). A conceptual framework for assessing motivation and self-regulated learning in college students. *Educational Psychology Review*, 16(4), 385–407. <https://doi.org/10.1007/s10648-004-0006-x>
7. Richardson, M., Abraham, C., and Bond, R. (2012). Psychological correlates of university students' academic performance: A systematic review and meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 138(2), 353–387. <https://doi.org/10.1037/a0026838>
8. Robbins, S. B., Lauver, K., Le, H., Davis, D., Langley, R., and Carlstrom, A. (2004). Do psychosocial and study skill factors predict college outcomes? A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 130(2), 261–288. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.130.2.261>
9. Steel, P. (2007). The nature of procrastination: A meta-analytic and theoretical review of quintessential self-regulatory failure. *Psychological Bulletin*, 133(1), 65–94. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.133.1.65>
10. Tinto, V. (1975). Dropout from higher education: A theoretical synthesis of recent research. *Review of Educational Research*, 45(1), 89–125. <https://doi.org/10.3102/00346543045001089>

11. Van der Zanden, P. J. A. C., Denessen, E., Cillessen, A. H. N., and Meijer, P. C. (2018). Domains and predictors of first-year student success: A systematic review. *Educational Research Review*, 23, 57–77. <https://doi.org/10.1016/j.edurev.2018.01.001>
12. Van Rooij, E. C. M., Jansen, E. P. W. A., and van de Grift, W. J. C. M. (2018). First-year university students' academic success: The importance of academic adjustment. *European Journal of Psychology of Education*, 33(4), 749–767. <https://doi.org/10.1007/s10212-017-0347-8>
13. Veenman, M. V. J., Van Hout-Wolters, B. H. A. M., and Afflerbach, P. (2006). Metacognition and learning: Conceptual and methodological considerations. *Metacognition and Learning*, 1(1), 3–14. <https://doi.org/10.1007/s11409-006-6893-0>
14. Weissberg, N. C., and Owen, D. R. (2005). Do psychosocial and study skill factors predict college outcomes? Comment on Robbins et al. (2004). *Psychological Bulletin*, 131(3), 407–409. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.131.3.407>
15. Wolters, C. A., and Brady, A. C. (2021). College students' time management: A self-regulated learning perspective. *Educational Psychology Review*, 33(4), 1319–1351. <https://doi.org/10.1007/s10648-020-09519-z>

ALISHER NAVOIYNING “MEZON UL-AVZON” ASARI BO‘YICHA QILINGAN TADQIQOTLAR

Farg‘ona shahar, Farg‘ona davlat universiteti
filologiya fakulteti o‘zbek tili yo‘nalishi 24.87-guruh
talabasi Abdullayeva Aminaxon Abdumalik qizi
ominahonabdullayeva6@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada Alisher Navoiyning *Mezon ul-avzon* asari va uning navoiyshunoslikdagi ilmiy ahamiyati tadqiq etiladi. Asarning aruzshunoslik, poetika, janrshunoslik va matnshunoslikdagi o‘rni yoritilib, zamonaviy tadqiqotchilar tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlar tahlil qilinadi va bundan tashqari, “*Mezon ul-avzon*”ning turkiy poetik tafakkur taraqqiyotidagi o‘rni, aruz ilmi rivojidadagi ahamiyati hamda bugungi navoiyshunoslikdagi dolzarb masalalari haqida batafsil fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: *Mezon ul-avzon*, aruz ilmi, navoiyshunoslik, poetika, aruzshunoslik, matnshunoslik, noma janri, Sharq adabiyoti, turkiy poetika, mumtoz adabiyot.

Аннотация. В данной статье исследуется научное значение произведения Алишера Навои «*Мезон ул-авзон*» в развитии навоиведения. Освещается роль данного труда в области науки об арузе, поэтики, жанроведения и текстологии, а также анализируются научные исследования, проведенные современными исследователями. Кроме того, подробно рассматриваются место «*Мезон ул-авзон*» в развитии тюркского поэтического мышления, его значение в становлении и развитии науки об арузе, а также актуальные проблемы современного навоиведения, связанные с изучением данного произведения.

Ключевые слова: «*Мезон ул-авзон*», наука об арузе, навоиведение, поэтика, арузоведение, текстология, жанр нома, восточная литература, тюркская поэтика, классическая литература.

Abstract. This article examines the scholarly significance of Alisher Navoi's work *Mezon ul-Avzon* in the field of Navoi studies. It highlights the role of the work in the study of aruz prosody, poetics, genre studies, and textual criticism, and analyzes scholarly research conducted by contemporary researchers. Furthermore, the article provides a detailed discussion of the significance of *Mezon ul-Avzon* in the development of Turkic poetic thought, its contribution to the advancement of aruz studies, and the current issues in contemporary Navoi studies related to the investigation of this work.

Keywords: *Mezon ul-Avzon*, aruz prosody, Navoi studies, poetics, aruz studies, textual criticism, noma genre, Eastern literature, Turkic poetics, classical literature.

KIRISH

Sharq mumtoz adabiyoti tarixida Alisher Navoiyning ilmiy-adabiy merosi alohida mavqega ega. Shoir o'zining yuksak badiiy asarlari orqali turkiy tilning badiiy imkoniyatlarini namoyon etgan bo'lsa, ilmiy-nazariy asarlari orqali Sharq poetik tafakkurining rivojiga ulkan hissa qo'shgan. Navoiy ijodida poetika, aruzshunoslik, tilshunoslik va adabiyot nazariyasiga oid masalalar muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, Mezon ul-avzon asari turkiy aruz ilmining eng mukammal manbalaridan biri sifatida qadrlanadi.

Mazkur asar Sharq she'riyatining asosiy poetik mezoni bo'lgan aruz tizimini ilmiy asosda tahlil qilishga bag'ishlangan. Asarda vaznlar, bahrilar, ruknlar, she'riy ohang va poetik ritm masalalari keng yoritilgan bo'lib, bu hol Navoiyning yirik nazariyotchi olim ekanini ko'rsatadi. Shu bois "Mezon ul-avzon" asari yuzasidan olib borilgan tadqiqotlar nafaqat navoiyshunoslik, balki o'zbek adabiyotshunosligi taraqqiyoti uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda "Mezon ul-avzon"ni o'rganish bir necha ilmiy yo'nalishlarda olib borilmoqda. Jumladan, asarning aruzshunoslikka oid jihatlari, matnshunoslik xususiyatlari, janrshunoslikka doir qarashlari hamda boshqa Sharq aruz risolalari bilan qiyosiy tahlili tadqiqotchilar e'tiborini tortmoqda. Ushbu maqolada "Mezon ul-avzon" bo'yicha olib borilgan zamonaviy ilmiy tadqiqotlar tahlil qilinadi va ularning navoiyshunoslikdagi o'rni yoritiladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

"Mezon ul-avzon" asari Sharq poetik tafakkurining yirik ilmiy yodgorliklaridan biri hisoblanadi. Asarda aruz ilmining nazariy asoslari turkiy til imkoniyatlari asosida yoritilib, vaznlarning poetik tabiati ilmiy tahlil qilinadi. Navoiy aruzni faqat texnik hodisa sifatida emas, balki she'riyatning estetik mezoni sifatida talqin qiladi. Shu jihatdan asar Sharq poetikasining falsafiy mohiyatini ham o'zida aks ettiradi.

"Alisher Navoiy va XXI asr" xalqaro ilmiy-nazariy anjumanida Abdumannapova Shohsanam tomonidan taqdim etilgan "Alisher Navoiyning "Mezon ul-avzon" hamda Sayfiy Buxoriyning "Aruzi Sayfiy" asarlari qiyosi" nomli maqola ushbu yo'nalishdagi muhim tadqiqotlardan biridir. Tadqiqotda aruz ilmining paydo bo'lishiga oid mashhur ilmiy qarashlar tahlil qilinib, bu ilmning XIV–XV asrlarda temuriylar davrida yuksak taraqqiyot bosqichiga chiqqani ta'kidlanadi.

Muallif Navoiyning "Mezon ul-avzon" asari bilan Sayfiy Buxoriyning "Aruzi Sayfiy" asarini qiyosiy asosda tahlil qiladi. Tadqiqotda Navoiy Qur'oni Karim oyatlarida ham aruz vazniga xos ritmik uyg'unlik mavjudligini qayd etgani ko'rsatiladi. Bu orqali shoir aruzning tabiiy va estetik mohiyatini asoslashga harakat qiladi. Sayfiy Buxoriy esa qofiyali va ritmik nutq shakllari vaznga tushsa ham, ularni she'r deb bo'lmasligini ta'kidlaydi. Bu esa Sharq poetikasida she'r va nasr chegaralariga oid nazariy qarashlarning turlicha bo'lganini ko'rsatadi. Maqolada "aruz" atamasining kelib chiqishi masalasi ham qiziqarli tarzda tahlil etiladi. Navoiy aruzni vodiy nomi bilan bog'lab, undagi uylarni "bayt" deb atasa, Sayfiy Buxoriy uni shahar nomi bilan izohlaydi. Har ikki olim aruz ilmini Xalil ibn Ahmad nomi bilan bog'laydi. Bu esa Sharq aruzshunosligi tarixidagi ilmiy an'analar davomiyligini ko'rsatadi.

"Mezon ul-avzon" bo'yicha olib borilgan yana bir muhim tadqiqot Orzigul Xamroyevaning "O'zbek adabiyoti namunalari" majmuasida "Mezon ul-avzon"dan parchalar" nomli maqolasidir. Tadqiqotda Abdurauf Fitratning Navoiy merosini o'rganishdagi xizmatlari tahlil qilinadi. Fitrat "O'zbek adabiyoti namunalari" majmuasida Navoiy asarlaridan keng foydalangan hamda "Mezon ul-avzon"dan parchalarni ham kiritgan.

Tadqiqotchi Abdurauf Fitrat tomonidan keltirilgan matnlar bilan "Mukammal asarlar to'plami"ning 16-jildidagi matnlarni qiyoslab, ayrim tafovutlarni ko'rsatib beradi. Jumladan, ruknlarning tushirib qoldirilishi, vazn nomlarining chalkashishi yoki o'rin almashishi kabi holatlar kuzatiladi. Bu esa matnshunoslik jihatidan muhim ilmiy masala hisoblanadi. Maqolada Suyima G'aniyeva tomonidan tayyorlangan MATning 16-jildi "Mezon ul-avzon"ni ilmiy tahlil qilishda eng ishonchli manbalardan biri sifatida baholanadi.

Dilorom Mo'minovaning "Navoiyning "Mezon ul-avzon" asarida noma janriga berilgan baho" mavzusidagi maqolasida esa asarning janrshunoslikka oid jihatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda noma janrining kelib chiqishi, uning Sharq adabiyotidagi taraqqiyot bosqichlari hamda Navoiy tomonidan ushbu janrga berilgan baho yoritiladi.

Navoiy “Muhabbatnoma” janrini “surud”, ya’ni qo’shiq turi sifatida talqin qiladi hamda uning hazaji musaddasi maqsur bahrída yozilganini ta’kidlaydi. Shoir keltirgan misollar orqali noma janrining poetik va ritmik tabiati ochib beriladi. Tadqiqotda taashshuqnoma, dahnoma, latofatnoma kabi janrlarning poetik xususiyatlari haqida ham ilmiy mulohazalar yuritiladi.

Mazkur tadqiqotlar shuni ko’rsatadiki, “Mezon ul-avzon” asari ko’p qirrali ilmiy manba bo’lib, unda aruz ilmi bilan bir qatorda poetika, janrshunoslik, matnshunoslik va estetik qarashlar ham mujassamlashgan. Asar Sharq poetik tafakkurining nazariy asoslarini belgilab bergan qomusiy yodgorliklardan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

XULOSA

“Mezon ul-avzon” asari yuzasidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlar Navoiyning buyuk shoir bo’lish bilan birga, yirik adabiyotshunos, aruzshunos va nazariyotchi olim ekanini yana bir bor tasdiqlaydi. Asarda aruz tizimining nazariy asoslari, poetik ritm, she’riy ohang va janr masalalari chuqur ilmiy asosda yoritilgan.

Abdumannapova Shohsanamning qiyosiy tadqiqoti “Mezon ul-avzon”ning Sharq aruzshunosligidagi o’rnini ochib bersa, Orzigul Xamroyevaning izlanishlari asarning matnshunoslik jihatlarini yoritadi. Dilorom Mo’minovanning maqolasi esa asarning janrshunoslikka oid ilmiy ahamiyatini ko’rsatadi. Ushbu tadqiqotlar “Mezon ul-avzon”ning navoiyshunoslikdagi ilmiy qimmatini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi.

Bugungi kunda “Mezon ul-avzon”ni qo’lyozmalar asosida qiyosiy o’rganish, aruz terminologiyasining izohli lug’atini yaratish, asarni zamonaviy poetika bilan qiyosiy tahlil qilish dolzarb ilmiy vazifalardan biri bo’lib qolmoqda. Mazkur asarni chuqur tadqiq etish Sharq poetik tafakkuri hamda o’zbek mumtoz adabiyoti taraqqiyotini yanada mukammal anglashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Alisher Navoiy. Mezon ul-avzon. Mukammal asarlar to’plami. 16-jild. Toshkent.
2. Abdumannapova Shohsanam. “Alisher Navoiyning “Mezon ul-avzon” hamda Sayfiy Buxoriyning “Aruzi Sayfiy” asarlari qiyosi”. “Alisher Navoiy va XXI asr” xalqaro ilmiy-nazariy anjumani materiallari. Toshkent, 2022.
3. Orzigul Xamroyeva. ““O’zbek adabiyoti namunalari” majmuasida “Mezon ul-avzon”dan parchalar”. “Alisher Navoiy va XXI asr” xalqaro ilmiy-nazariy anjumani materiallari. Toshkent: Tamaddun, 2017.
4. Dilorom Mo’minova. “Navoiyning “Mezon ul-avzon” asarida noma janriga berilgan baho”. “Alisher Navoiy ilmiy-adabiy merosining umumbashariyat ma’naviy va ma’rifiy taraqqiyotidagi o’rni” xalqaro ilmiy konferensiyasi materiallari. Navoiy, 2025.
5. Abdurauf Fitrat. “O’zbek adabiyoti namunalari”. Toshkent. Xalil ibn Ahmad aruz nazariyasiga oid ilmiy qarashlar va Sharq poetikasi manbalari.

MUDIN SHAHARCHASINING SHAKILLANISH TARIXI

Ataqulova Nargiza Dusmurodovna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

Magistratura talabasi

e-mail: nargizataqulova83@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Qarshining tevarak-atrof tumanlarida dastlabki tekshiruv tadqiqot ishlari o’tkazilib, Qashqa vohasining quyi qismida 70 ga yaqin yodgorliklar hisobga olinib tekshirib o’rganilgan. Ilk tekshiruv ishlari Kojartepa, Mudintepa va Yeqo’rg’on shaharchasi xarobalarida o’tkazilgan. Olib borilganqan arxeologik qazuv ishlari bu qadimiy manzilning tarixi o’rganilib, Qashqadaryo viloyati Koson tumanida joylashgan Mudin shaharchasining kelib chiqishi, joylashuvi haqida ma’lumotlar keltirilgan.

Kalit so’zlar: Mudin, Yeqo’rg’on, Kojartepa, Mudintepa, minora, III-I asrlar, o’rta asrlar, Qashqa vohasi.

Аннотация. Аннотация: В данной статье проведены предварительные исследования и изыскания в окрестностях Карши, изучено около 70 памятников в нижней части оазиса Кашка. Первоначальные исследования проводились в руинах городов Коджартена, Мудинтепа и Еркурган. Проведенные археологические раскопки позволили изучить историю этого древнего поселения. Представлена информация о происхождении и местоположении города Мудин, расположенного в Кошанском районе Кашкадарьинской области.

Ключевые слова: Мудин, Еркурган, Коджартена, Мудинтепа, башня, III-I века, Средневековье, оазис Кашка.

Abstract. This article presents the results of preliminary research and survey work conducted in the districts surrounding Qarshi, during which approximately 70 archaeological sites in the lower reaches of the Qashqa Oasis were identified and examined. Initial investigations were carried out at the ruins of Kojartepa, Mudintepa, and the Yerqo'rg'on settlement. Archaeological excavations were conducted to study the history of these ancient sites, and information is provided regarding the origins and location of the Mudin settlement, situated in the Koson district of the Qashqadaryo region.

Keywords: Mudin, Yerqo'rg'on, Kojartepa, Mudintepa, minaret, 3rd–1st centuries, Middle Ages, Qashqa Oasis.

KIRISH

Mudin shaharchasi Qarshi shahrining shimolida Koson tumanini hududida joylashgan bo'lib, 219 gektar maydonni egallaydi. Bu yerning aholisi 1096 ta ho'jaliklarda umurguzaronlik qiladilar. Mudin shaharchasining shakillanish tarixi juda qadim zamonlarga borib taqaladi. Qishloq janubda joylashgan 3 ming yillik tarixga ega bo'lgan Yerqo'rg'on qadimiy manzilgoxi tarixi bilan uzviy bog'liq. Tarixshunos olimlar M.X Isomiddinov va R.H.Sulaymonovlarning "Yeqo'rg'on" degan risolasida Qarshi tegrasida qadimiyatga ta'luqli yodgorliklar va uning atrofida 400 dan ortiq qadimiy va o'rta asrlarda tashkil topgan qishloqlar, qasr va shaharlar bo'lganligi haqida malumot keltirib o'tilgan.

Adabiyotlar tahlili. Mashhur tarixchi olim P.Ravshanovning "Qashqadaryo tarixi" nomli kitobida keltirilishicha: "Qashqadaryoning janubidagi qadimiy yodgorliklarni tekshirib o'rgangan qadimshunos S.K. Kabanovning tavsifiga ko'ra, Yerqo'rg'on - Navatak shahridan so'ng eng yoshi "qartaygan" yodgorlik Mudintepadir. Qarshi vodiysida to'g'ri to'rtburchakli, minorasi bo'lgan yassi tepaliklar ko'p uchraydi. Shulardan biri Mudintepadir. Bu yassi tepaliklarning balandligi 6-7 m ni, minoraning balandligi esa 15m ga yaqin. Qadimiy shahar vayronasi o'rni 135X110 m bo'lib, ancha katta maydonni egallaydi" degan malumotlar uchraydi.

O'zbekiston fanlar akademiyasi tarix va qadimshunoslik inistituti olimlarining 1946-1948 yillarda Qarshining tevarak-atrof tumanlarida dastlabki tekshiruv – tadqiqot ishlari o'tkaziladi. Qashqa vohasining quyi qismida 70 ga yaqin yodgorliklar hisobga olinib tekshirib o'rganildi. Ilk tekshiruv ishlari Kojartepa, Mudintepa va Yerqo'rg'on shaharchasi xarobalarida o'tkazildi. Olib borilganqan arxeologik qazuv ishlari bu qadimiy manzilning tarixini eraga qadar bo'lgan III-I asrlarda boshlangan, degan xulosaga kelinadi. Bu joydan ochilgan binolar, ularni qurilishida ishlatilgan 46X22X8 sm xom g'ishtlar yaxshi saqlanganligi aniqlangan. Bu manzilgoxlardan topilgan buyumlarga qarab ham bu hududning yoshini aniqlash mumkin. Manzilgoxning quyi qatlamida mavjud bo'lgan sopol buyumlar, ayniqsa, o'zi uncha chuqur bo'lmagan poyali qadaxlar, Afrosiyobda topilgan buyumlarga o'xshash. Qazuv ishlari natijalarida topilgan moddiy ashyoviy ma'lumotlarga ko'ra Mudintepa manzilgoxi eramizdan avvalgi III asrga oidir. Mudintepa manzilgohi qadimda qanday nom bilan yuritilgan shahar yoki qishloq ekanligi haqida ma'lumotlar uchramaydi. S.K.Kabanovning fikricha, eraga qadar bo'lgan III asrlarda, ehtimol, undan ham oldinroq paydo bo'lib, ancha taraqqiy etgan degan ma'lumotlar uchraydi. Demak, bu buyumlarning yoshi eramizdan avvalgi III-I asrlarga oid. Mudintepadan topilgan sopol buyumlar ancha chiroyli va pishiq bajarilgan yaltiroq kulrang angob bilan bo'yalgan tagi keng, tik devorli idishlar ham topilgan. Bunday idishlar boshqa yodgorliklarda uchramagan.

Muhokama. Mudin so'zining kelib chiqishi haqida ham turli malumotlar bor. Mudin deya nomlanishi Mudintepa nomidan olingan. To'ra Nafasovning "Qashqadaryo qishloqnomasi" nomli

kitobida keltirilishicha Mo'din qadimgi hunn hoqonligi hoqonlaridan birining ismi Modun/Mo'dun bo'lgan. Mo'g'ul tilida modun- daraxt; o'rmon; yogoch ma'nolarini anglatgan. Qirg'iz tilida ham mudin - o'rmon deya aytilishi keltirilgan. Qirg'iz tilshunos olimi B. O. Oruzbayeva qirg'iz tilida to'qay va mudun so'zlari o'zaro ma'nodosh bo'lganligini, Qirg'izistonda Alamudin(ala/ola + mudin) nomi shu so'zdan yasalganligi ta'kidlangan. Qadimgi turkey, Mo'g'ul tillarga oid bo'lgan mudun/modun mudin so'zidan Mo'din nomi yuzaga kelgan. Mo'din daraxtzor, daraxtlar ko'p o'sgan joy. Ibtidoiy jamiyatda dov -daraxt totem bo'lgan ana shu ilk davrda bu so'z ham kishi ismiga, ham joy nomiga aylangan. Ayrim malumotlarga qaraganda arabcha Muhiddin ismining o'zgargan shakli Mo'din/Mudin tarzida izohlanishidir degan ma'lumotlar uchraydi. Xalq orasida bizgacha yetib kelgan ma'lumotlarda bu hudud to'qay va changalzor daraxtlar bilan o'ralgan joy bo'lib, Muhiddin ismli bir inson bu hudunni obodonlashtirib dehqonchilik qilgan va shu inson nomiga shunday nomlangan degan ma'lumotlar ham uchraydi.

Xulosa. Mudin shaharchasi 1992 yillarda "O'zbekiston jamoa xo'jaligi" tashkil etilgan 1997 yil 17 fevralda Koson tumani hokimligining 111/2 sonli qarori bilan Mudin qishlog'i hududida yangi mahalla Mudin Fuqarolar Yig'ini tashkil etildi. 2016 yildan boshlab "Mudin shaharchasi" maqomi berildi. Mustaqillik davrida kichik bir qishloq tarixini yaratgan ajoyib insonlarni hotirlasak, doimo haqlariga duolar qilsak saoddadil kamtarin qishloq ahliga yuksak hurmat bajo keltirgan bo'lamiz. Men ham shu yurt farzandi ekanligimdan faxirlanaman.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. P.Ravshanovning "Qashqadaryo tarixi" 1996 yil.
2. Muh'ammadjonov A. Arxeologiya // O'zbekiston milliy entsiklopediyasi. Toshkent, O'zbekiston milliy entsiklopediyasi. 2000.
3. Sagdullaev A. va boshqalar. O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti. O'quv qo'llanma –T.: Akademiya, 2000.
4. Shoniyozov K. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni. -T., Fan, 2001.

LABOR MARKET DYNAMICS IN SOUTH AFRICA: ECONOMICALLY ACTIVE POPULATION, UNEMPLOYMENT, AND EMPLOYMENT RATE (2015–2024)

M. Eshboyeva

Sophomore student at Jizzakh branch of National University of Uzbekistan

e-mail: madinaeshboyeva885@gmail.com

Abstract . *This article investigates the principal labor market indicators of the Republic of South Africa over the period 2015–2024, focusing on three interrelated measures: the economically active population, the unemployment rate, and the employment rate. Using empirical data sourced from the World Bank and the International Labour Organization, the paper describes the theoretical basis and calculation method of each indicator before presenting and interpreting annual time-series data. The findings reveal that South Africa's labor market was already under significant strain prior to the COVID-19 pandemic, with unemployment consistently exceeding 25%. The pandemic intensified these pressures sharply, pushing unemployment to a record 34% in 2021 and driving the employment rate to its lowest point of 34%. Although a partial recovery was registered in the years following 2021, labor market conditions in 2024 remain well below desirable benchmarks, reflecting deep-seated structural issues in the South African economy.*

Keywords: *economically active population, unemployment rate, employment rate, labor market, South Africa, COVID-19, labor force, structural unemployment, job creation, World Bank data.*

INTRODUCTION

The labor market is one of the most sensitive and consequential arenas within any national economy. The degree to which a country's working-age population is productively employed determines not only the distribution of income but also the pace of economic growth, the sustainability of public finances, and the broader social cohesion of society. In South Africa, labor market outcomes have long been a central concern of policymakers, researchers, and international institutions alike.

South Africa is characterized by an exceptionally high and persistent unemployment rate, which has its roots in historical labor market distortions, skills mismatches, insufficient private investment, and the ongoing contraction of labor-intensive sectors such as mining and manufacturing. The COVID-19 pandemic, which arrived in 2020, added an acute external shock to these chronic structural problems, temporarily displacing millions of workers and suppressing labor market participation.

This paper analyzes three core labor market indicators — the economically active population, the unemployment rate, and the employment rate — for South Africa over the decade 2015–2024. For each indicator, the paper explains the theoretical definition and calculation methodology, presents annual empirical data in tabular form, and provides an economic interpretation of the observed trends and turning points.

Economically Active Population

Definition and Calculation

The economically active population (EAP), also referred to as the labor force, comprises all individuals who are either employed or actively seeking employment. It therefore excludes full-time students, retirees, discouraged workers, and others not participating in the labor market. The formal definition is:

$$\text{Economically Active Population} = \text{Employed Population} + \text{Unemployed Population}$$

This indicator is used by economists and policymakers to assess the size of the available labor supply and the degree to which human resources are mobilized within the economy. Growth in the EAP reflects demographic expansion and increased labor market participation, while declines signal discouragement or demographic contraction. In this study, EAP data are drawn from the World Bank's "Labor force, total" series.

Empirical Data and Analysis

Table 1. Economically Active Population in South Africa (2015–2024)¹⁷

Year	Economically Active Population
2015	22,199,948
2016	22,454,382
2017	22,888,401
2018	23,325,105
2019	23,899,064
2020	22,347,803
2021	23,480,812
2022	22,587,967
2023	25,707,269
2024	26,362,253

The data show a clear long-run upward trend in South Africa's labor force, growing from approximately 22.2 million in 2015 to 26.4 million in 2024. This growth reflects a rapidly expanding

¹⁷ World Bank, World Development Indicators (Labor force, total)

working-age population driven by demographic momentum. However, the trend was interrupted in 2020, when the EAP declined sharply to 22.3 million. This drop is largely explained by a surge in labor market discouragement: when jobs disappear rapidly, many workers stop actively seeking employment and therefore exit the definition of “unemployed,” causing the measured EAP to contract. A similar, though less pronounced, dip occurred in 2022 before the labor force expanded strongly in 2023 and 2024, partly due to improved data coverage and renewed participation.

Unemployment Rate

Definition and Calculation

The unemployment rate measures the proportion of the economically active population that is without work but actively seeking employment. It is the most widely cited indicator of labor market health and is calculated as follows:

$$\text{Unemployment Rate (\%)} = (\text{Unemployed} / \text{Economically Active Population}) \times 100$$

A high unemployment rate signals excess labor supply relative to demand, often reflecting insufficient job creation, skills mismatches, or structural rigidities in the labor market. South Africa uses both a “narrow” definition (excluding discouraged workers) and a “broad” definition (including them); the values presented below correspond to the narrow definition as reported by the World Bank.

Empirical Data and Analysis

Table 2. Unemployment Rate in South Africa (2015–2024), %¹⁸

Year	Unemployment Rate (%)
2015	25.1
2016	26.5
2017	27.0
2018	26.9
2019	28.5
2020	29.2
2021	34.0
2022	33.3
2023	32.1
2024	32.3

South Africa’s unemployment rate presents a deeply troubling picture. Even before the pandemic, it was consistently among the highest in the world, averaging approximately 26.5% between 2015 and 2019. This level of structural unemployment reflects longstanding failures to generate sufficient formal-sector jobs for the expanding labor force. The rate rose to 29.2% in 2020 as the pandemic destroyed hundreds of thousands of positions in hospitality, retail, and construction. The peak of 34.0% in 2021 represents one of the highest recorded levels in South Africa’s post-apartheid history and reflects the delayed impact of economic disruptions compounded by a slow vaccination rollout. Despite modest improvements in 2022 and 2023 (33.3% and 32.1% respectively), the rate edged upward again to 32.3% in 2024, illustrating the fragility of recovery and the absence of job-creating structural transformation.

Employment Rate

Definition and Calculation

The employment rate, unlike the unemployment rate, relates the number of employed persons not to the labor force but to the total population. This makes it a more comprehensive measure of the extent to which a society’s human resources are productively utilized. Its formula is:

¹⁸ World Bank, World Development Indicators; Statistics South Africa.

$$\text{Employment Rate (\%)} = (\text{Employed Population} / \text{Total Population}) \times 100$$

The inverse relationship between the employment rate and the unemployment rate is a fundamental identity of labor market analysis:

$$\text{Employment Rate} \downarrow \Rightarrow \text{Unemployment Rate} \uparrow$$

However, the two indicators do not move in perfect lockstep because changes in labor market participation (entry and exit from the EAP) create asymmetries between them.

Empirical Data and Analysis

Table 3. Employment Rate in South Africa (2015–2024), %¹⁹

Year	Employment Rate (%)
2015	41.0
2016	40.0
2017	40.0
2018	40.0
2019	40.0
2020	36.0
2021	34.0
2022	36.0
2023	37.0
2024	38.0

The employment rate data underscore the severity of South Africa’s labor market crisis. At 41% in 2015, the rate was already low in international comparison; most upper-middle-income economies sustain employment rates of 55–65%. The near-total stagnation between 2016 and 2019 at 40% indicates that job creation barely kept pace with population growth, providing no net improvement in the share of the population that was employed. The collapse to 34% in 2021 — the lowest recorded value in this series — mirrors the unprecedented job destruction of the pandemic period. The gradual recovery to 38% by 2024, while welcome, still leaves the country well below its 2015 starting point, suggesting that the labor market has not yet returned to its pre-pandemic baseline, let alone made structural progress.

Conclusion

The analysis of South Africa’s labor market indicators over 2015–2024 paints a consistent and sobering picture. The economically active population has grown steadily in the long run, reflecting demographic expansion, but this growth has not been matched by commensurate job creation. Unemployment was already structurally elevated at around 25–27% before the pandemic and reached a record 34% in 2021. The employment rate, at 38% in 2024, remains below the modest 41% recorded in 2015.

These findings point to deep structural problems in the South African labor market that predate and outlast the COVID-19 shock. Addressing them will require a coordinated policy agenda that goes beyond short-term stimulus, encompassing reforms to improve the business environment, expand investment in education and vocational training, reduce barriers to formal employment in small and medium enterprises, and address the infrastructure deficits — particularly in energy and logistics — that suppress private sector growth and job creation.

REFERENCES

1. World Bank. World Development Indicators: GDP per Capita, Labor Force, and Unemployment Data.

¹⁹ World Bank, World Development Indicators; ILO ILOSTAT Database

2. International Labour Organization. ILOSTAT Database: Labour Market Indicators.
3. International Monetary Fund. World Economic Outlook Reports.
4. Mankiw, N. G. Principles of Economics. Cengage Learning.
5. Blanchard, O. Macroeconomics. Pearson Education.
6. Todaro, M. P., & Smith, S. C. Economic Development. Pearson Education.
7. Eshboyeva, M., Eshboyev, T., & Saitov, S. (2025, November). Green Economy as the Foundation of Sustainable Development: Global Perspectives and National Strategies. In Scientific practical conference (Vol. 1, No. 1, pp. 235-238).
8. Madina, E. (2025). Mamlakat innovatsion salohiyati. Formation of Psychology and Pedagogy as Interdisciplinary Sciences, 4(40), 197-201.
9. Eshboyeva, M. (2024, December). Barqaror rivojlanishni ta'minlashda "Yashil iqtisodiyot"ning o'rni. In International scientific and practical conference (Vol. 1, No. 2, pp. 162-165).
10. Utayevna, O. R. N. (2024). Ensuring sustainable development with the idea of "green economy". Innovation in the modern education system, 5(47), 211-214.
11. Eshboyeva, M., Eshboyev, T., & Saitov, S. (2025). Green accounting in Uzbekistan: sustainability and international financial reporting standards. Scientific journals "D-Press Services", 1(7), 88-91.
12. Eshboyeva, M., & Sirojiddin, S. (2026, March). Determinants of inflation in Uzbekistan: an econometric analysis of income and labor market dynamics. In Scientific practical conference (Vol. 1, No. 3, pp. 318-321).
13. Eshboyeva, M. (2026, March). O'zbekistonda inflyatsiya omillarining ekonometrik tahlili: real daromad va bandlikning CPI dinamikasiga ta'siri. In Scientific practical conference (Vol. 1, No. 3, pp. 293-298).
14. Eshboyeva, M., Eshboyev, T., & Bultakov, S. (2026, March). Digital spaces for children: integrating family guidance and technological safeguards. In Scientific practical conference (Vol. 1, No. 3, pp. 18-23).
15. Eshboyeva, M., & Bo'ltakov, S. (2026, April). Iqtisodiyot sohasida moliyaviy tahlilning ahamiyati. In Scientific practical conference (Vol. 1, No. 3, pp. 876-880).
16. Madina, E., & Sharipova, S. (2026, April). Euclid's theorem and its applications in number theory and modern computation. In Scientific practical conference (Vol. 1, No. 3, pp. 865-868).
17. Eshboyeva, M. (2026, April). Data analytics vs data science: concepts, differences, and their role in the modern economy. In Scientific practical conference (Vol. 1, No. 3, pp. 885-888).

YOUTH EMPLOYMENT PROMOTION AND REGIONAL LABOUR MARKET DEVELOPMENT IN THE REPUBLIC OF SOUTH AFRICA: A POLICY FRAMEWORK

M. Eshboyeva

Sophomore student at Jizzakh branch of National University of Uzbekistan

Email: madinaeshboyeva885@gmail.com

Abstract. *This paper develops a comprehensive policy framework for addressing two of the most pressing labour market challenges facing the Republic of South Africa: the exceptionally high youth unemployment rate and the pronounced spatial imbalance of economic activity and employment opportunities across regions. Drawing on human capital theory, active labour market policy literature, regional economic development frameworks, and the works of Lewis, Becker, and OECD policy guidance, the paper identifies five strategic directions for increasing youth employment and six interconnected pillars for developing the regional labour market. The youth employment framework encompasses educational reform aligned with labour market demand through TVET expansion, public support for youth entrepreneurship, active labour market policies, labour market flexibility improvements, and macroeconomic growth stimulation. The regional development*

framework addresses spatial economic diversification, infrastructure-driven employment creation, regional human capital differentiation, entrepreneurship support, digitalization of labour market institutions, and migration management through regional quality-of-life improvement. The paper concludes that sustainable employment growth requires not isolated policy interventions but a coherent, multi-dimensional strategy that integrates education, investment, institutional reform, and regional development under a common framework of inclusive and employment-intensive economic growth.

Keywords: youth unemployment, youth employment policy, TVET, active labour market policy, regional labour market, South Africa, spatial imbalance, human capital, entrepreneurship, economic diversification, regional development, infrastructure, digitalization, labour market institutions.

INTRODUCTION

Among the many dimensions of South Africa's labour market challenge, two stand out for their combination of severity, structural depth, and long-term consequences. The first is the youth unemployment crisis. South Africa's youth unemployment rate substantially exceeds the already critically high overall unemployment rate, which itself ranges between 30% and 34% in recent years. For young South Africans, the barriers to labour market entry are compounded by lack of work experience, skills mismatches between the education system and employer demand, institutional obstacles to formal employment, and insufficient creation of entry-level positions in a labour market dominated by established firms in capital-intensive sectors.

The second dimension is the pronounced spatial inequality of the South African labour market. Economic activity and formal employment are heavily concentrated in the metropolitan areas of Johannesburg, Cape Town, Durban, and Pretoria, while peripheral rural regions and former homelands continue to suffer from economic passivity, limited infrastructure, and severely restricted employment opportunities. This spatial imbalance drives large-scale rural-to-urban migration that intensifies urban infrastructure pressure and poverty without necessarily connecting migrants to stable formal employment, while leaving rural regions further depleted of their human capital.

This paper develops a structured policy framework for addressing both challenges. Section 2 analyses the drivers of youth unemployment and proposes five strategic directions for youth employment promotion. Section 3 examines the structural determinants of regional labour market imbalance and proposes six pillars for regional development policy. Section 4 draws conclusions and discusses the integration of these frameworks into a coherent national employment strategy.

Youth Employment: Causes and Policy Directions

Drivers of Youth Unemployment

Youth unemployment in South Africa reflects the interaction of multiple structural and institutional barriers. On the demand side, the economy's growth has been concentrated in capital-intensive sectors with low employment multipliers, limiting the creation of entry-level positions appropriate for first-time labour market entrants. On the supply side, a significant share of young people complete secondary and even tertiary education without acquiring the practical skills and vocational competencies that employers require, creating a pervasive skills mismatch between graduate profiles and job vacancies.

Institutional barriers compound these structural factors. Rigid labour market regulations — including complex hiring and dismissal procedures and high minimum wages relative to entry-level productivity — raise the cost and risk of employing inexperienced workers, reducing employer willingness to create new positions for young entrants. The absence of work experience creates a “catch-22” for young job-seekers: employers require experience as a hiring criterion, but entry-level positions through which experience could be gained are scarce.

Five Strategic Directions for Youth Employment Policy

Direction 1: Aligning the Education System with Labour Market Demand.

The chronic mismatch between the qualifications produced by the education system and the skills demanded by employers is a primary driver of youth unemployment. Addressing this requires

the systematic expansion of Technical and Vocational Education and Training (TVET), the development of curricula oriented toward practical and sector-specific competencies, and the institutionalisation of strong partnerships between educational institutions and employers. The dual education system — in which students alternate between classroom instruction and workplace training — offers a proven model for accelerating the transition from education to employment by ensuring that graduates enter the labour market with employer-relevant skills and documented work experience.

Direction 2: Supporting Youth Entrepreneurship and Small Business Development.

Governments can expand employment creation for young people by supporting the conditions under which young entrepreneurs can establish and grow businesses. This includes financial support instruments such as microfinance, start-up grants, and subsidised credit; business development services providing mentoring, advisory support, and skills training for prospective entrepreneurs; and streamlined regulatory procedures for business registration and operation. The digital economy, the services sector, and innovative technology-based activities offer particularly important opportunities for youth entrepreneurship with relatively low capital requirements.

Direction 3: Active Labour Market Policies (ALMP).

Active labour market policies represent a well-established instrument for reducing youth unemployment by directly improving the match between job-seekers and vacancies. Relevant programmes include vocational retraining initiatives targeted at young people with qualifications misaligned with current labour market demand; employment placement services that reduce search costs and information asymmetries; subsidised employment programmes that lower the cost to employers of hiring inexperienced young workers; and public works programmes that provide income and work experience while developing public infrastructure. These measures address unemployment both in the short term and by improving long-term labour market competitiveness.

Direction 4: Improving the Institutional and Regulatory Framework.

Labour market flexibility — specifically, the reduction of excessive regulatory barriers to hiring and employment contract formation — is essential for expanding employment opportunities for young people. Reforms should focus on simplifying procedures for hiring and, where employment does not work out, releasing workers; introducing employment contract forms appropriate for young entrants, such as probationary arrangements and apprenticeships; and implementing regulatory incentives for employers who hire young workers, including targeted wage subsidies or social security contribution reductions for new youth hires. Simultaneously, reducing informality and expanding the scope of formal employment would improve job quality and stability for young workers.

Direction 5: Macroeconomic Growth and Investment Stimulation.

Youth employment is ultimately determined by the pace and character of aggregate economic growth. New positions are created when firms invest in expanding productive capacity, and the volume of such investment depends on the macroeconomic environment. Coordinated fiscal and monetary policies oriented toward stimulating investment in labour-intensive sectors — manufacturing, construction, agriculture, and services — represent the foundational macroeconomic precondition for meaningful youth employment growth. Without sufficient aggregate demand and investment-driven expansion of the formal sector, supply-side measures targeting skills and matching will be insufficient to absorb the large pool of unemployed young people.

Regional Labour Market Development: Pillars of a Spatial Employment Policy

Structural Context: Spatial Imbalance in the South African Labour Market

The spatial concentration of economic activity in South Africa's metropolitan centres reflects the country's historical development trajectory as well as current agglomeration economies. However, this concentration has become economically and socially unsustainable. It generates excessive migration pressure on urban infrastructure, contributes to urban unemployment and inequality, and leaves peripheral regions in a condition of chronic economic underdevelopment. As Arthur Lewis's dual-sector model observes, "economic development always begins with regional inequality, but the

task of policy is to bring it into balance.” A coherent regional labour market policy must therefore be conceived as spatial economic rebalancing, not merely as a social transfer.

Six Pillars of Regional Labour Market Policy

Pillar 1: Regional Economic Diversification.

Dispersing productive activity across regions requires deliberate policy support for the development of sector-specific economic clusters in peripheral areas. Agricultural processing clusters in rural regions, tourism development zones in areas with natural or cultural assets, and small-scale industrial centres in towns with basic infrastructure represent viable models for creating local employment outside the metropolitan cores. This approach is consistent with the World Bank’s “place-based development strategy,” which emphasises the importance of tailoring economic development interventions to the specific comparative advantages and constraints of individual localities.

Pillar 2: Employment Creation through Infrastructure Investment.

Transport, logistics, digital, and social infrastructure are both drivers of economic activity and direct generators of employment during construction and operation phases. As the IMF has noted, infrastructure investment functions as “employment policy in disguise.” Beyond direct employment creation, infrastructure improvements reduce the cost of doing business in peripheral regions, attract private investment, and enable the emergence of viable local economic activities. The expansion of broadband internet and digital services infrastructure is particularly important for enabling remote work opportunities that can generate income in regions previously excluded from the formal economy by geographic distance.

Pillar 3: Regional Human Capital Differentiation.

Gary Becker’s human capital theory emphasises that investment in skills and knowledge is among the most productive uses of economic resources. Applied at the regional level, this principle requires that educational and training provision be differentiated according to the specific skill demands of each regional economy. Tourism-oriented regions require service, hospitality, and language skills; industrial zones require technical, engineering, and craft qualifications; agricultural regions require agronomy, processing, and equipment maintenance competencies. Abandoning a “one-size-fits-all” national curriculum in favour of regionally differentiated training pathways would dramatically improve the match between regional labour supply and demand, reducing structural unemployment in peripheral areas.

Pillar 4: Regional Entrepreneurship Support.

Small and medium enterprises represent the primary engine of employment creation in regional economies. Their development requires a supportive ecosystem encompassing access to microfinance and start-up capital, business development advisory services, simplified regulatory procedures, and local procurement policies that create demand for regional producers. The OECD’s concept of “local entrepreneurship as an employment engine” underscores that entrepreneurship support must be geographically targeted to regions where market failures and institutional gaps are most severe. Youth entrepreneurship support in regional settings simultaneously addresses two dimensions of the employment challenge.

Pillar 5: Digitalization and Transparency of Labour Market Institutions.

Information asymmetry — the absence of timely, accurate information connecting job-seekers with employers across geographic distances — is a major source of regional labour market inefficiency. Creating regional employment platforms with real-time vacancy databases, implementing AI-assisted job-matching systems that account for regional qualifications profiles, and developing mobile-accessible employment services that overcome connectivity barriers would substantially reduce search costs and improve matching quality. Transparency in regional labour market conditions also improves the quality of human capital investment decisions by students and training providers.

Pillar 6: Managing Migration through Regional Quality-of-Life Improvement.

Excessive rural-to-urban migration is not primarily driven by positive urban attraction but by the absence of viable alternatives in origin regions — a “forced choice” in the absence of regional

opportunity. Converting this forced migration into genuine locational choice requires sustained public investment in the quality of life in peripheral regions: housing, education, healthcare, and public safety must reach standards sufficient to make regional living a genuinely attractive option for workers with marketable skills. Regional retention of skilled workers is the precondition for the self-reinforcing cycle of local investment, business development, and employment creation that characterises thriving regional economies.

Conclusion

The youth employment crisis and regional labour market imbalance represent two of the most structurally entrenched dimensions of South Africa's broader unemployment challenge. This paper has developed a ten-pillar policy framework — five directions for youth employment promotion and six pillars for regional labour market development — that addresses the root causes of these challenges through a combination of educational reform, active labour market policy, entrepreneurship support, infrastructure investment, and spatial economic rebalancing.

A fundamental conclusion emerging from both policy dimensions is that effective employment policy cannot be conceived as an isolated set of labour market measures. Youth employment is determined by the quality of the education system, the character of macroeconomic growth, the investment climate, and the regulatory framework for business creation. Regional labour market development is determined by infrastructure provision, spatial economic diversification, human capital investment strategy, and institutional quality. Addressing either challenge requires coordinated action across multiple policy domains simultaneously.

The theoretical foundations of the proposed framework — Becker's human capital theory, Lewis's dual-sector model, Keynesian multiplier analysis, and the OECD's active labour market policy evidence base — all converge on the same fundamental insight: sustainable employment growth is the product of inclusive, investment-driven, and structurally diversified economic development. For South Africa, achieving this requires not incremental adjustments to existing policies but a fundamental reorientation of the economic development strategy toward labour-intensive growth, human capital development, and spatial equity.

XVI. REFERENCES

1. World Bank. World Development Indicators: GDP per Capita, Labor Force, and Unemployment Data.
2. International Labour Organization. ILOSTAT Database: Labour Market Indicators.
3. International Monetary Fund. World Economic Outlook Reports.
4. Mankiw, N. G. Principles of Economics. Cengage Learning.
5. Blanchard, O. Macroeconomics. Pearson Education.
6. Todaro, M. P., & Smith, S. C. Economic Development. Pearson Education.
7. Eshboyeva, M., Eshboyev, T., & Saitov, S. (2025, November). Green Economy as the Foundation of Sustainable Development: Global Perspectives and National Strategies. In Scientific practical conference (Vol. 1, No. 1, pp. 235-238).
8. Madina, E. (2025). Mamlakat innovatsion salohiyati. Formation of Psychology and Pedagogy as Interdisciplinary Sciences, 4(40), 197-201.
9. Eshboyeva, M. (2024, December). Barqaror rivojlanishni ta'minlashda "Yashil iqtisodiyot"ning o'rni. In International scientific and practical conference (Vol. 1, No. 2, pp. 162-165).
10. Utayevna, O. R. N. (2024). Ensuring sustainable development with the idea of "green economy". Innovation in the modern education system, 5(47), 211-214.
11. Eshboyeva, M., Eshboyev, T., & Saitov, S. (2025). Green accounting in Uzbekistan: sustainability and international financial reporting standards. Scientific journals "D-Press Services", 1(7), 88-91.

12. Eshboyeva, M., & Sirojiddin, S. (2026, March). Determinants of inflation in Uzbekistan: an econometric analysis of income and labor market dynamics. In Scientific practical conference (Vol. 1, No. 3, pp. 318-321).
13. Eshboyeva, M. (2026, March). O'zbekistonda inflyatsiya omillarining ekonometrik tahlili: real daromad va bandlikning CPI dinamikasiga ta'siri. In Scientific practical conference (Vol. 1, No. 3, pp. 293-298).
14. Eshboyeva, M., Eshboyev, T., & Bultakov, S. (2026, March). Digital spaces for children: integrating family guidance and technological safeguards. In Scientific practical conference (Vol. 1, No. 3, pp. 18-23).
15. Eshboyeva, M., & Bo'ltakov, S. (2026, April). Iqtisodiyot sohasida moliyaviy tahlilning ahamiyati. In Scientific practical conference (Vol. 1, No. 3, pp. 876-880).
16. Madina, E., & Sharipova, S. (2026, April). Euclid's theorem and its applications in number theory and modern computation. In Scientific practical conference (Vol. 1, No. 3, pp. 865-868).
17. Eshboyeva, M. (2026, April). Data analytics vs data science: concepts, differences, and their role in the modern economy. In Scientific practical conference (Vol. 1, No. 3, pp. 885-888).
18. Statistics South Africa. (2024). Quarterly Labour Force Survey (QLFS). OECD. (2021). Economic Outlook. Organisation for Economic Co-operation and Development.
19. Okun, A. M. (1962). Potential GNP: Its Measurement and Significance. American Statistical Association.

2030-YILGACHA KASBIY TA'LIMNI RIVOJLANTIRISHDA XORIJIY DASTURLARNI IXTISOSLIKARGA MOSLASHTIRISHNING QIYOSIY-MEZONLI YONDASHUVI

Kurbonov Shavkat Xurramovich
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
<https://orcid.org/0009-0000-0114-9809>

Annotatsiya. Maqolada O'zbekistonda xalqaro kasbiy ta'lim dasturlarini joriy etishda ularni milliy ixtisosliklar bilan moslashtirish muammosi tahlil qilinadi. UNESCO ISCED-F tasnifi, Germaniyaning kasbiy malaka profillari va O'zbekistonning 2024-yilgi huquqiy islohotlari qiyoslanadi. Ixtisoslikka moslikni ta'lim natijalari bo'yicha baholash matritsasi va 2027–2030-yillarga mo'ljallangan bosqichli tatbiq etish yo'li taklif etiladi. Tadqiqot hujjatlar qiyosiy tahliliga asoslangan bo'lib, empirik samara tasdiqlangani da'vo qilinmaydi.

Kalit so'zlar: kasbiy ta'lim, xalqaro dastur, ixtisoslik, malaka, ISCED-F, kompetensiya, moslik matritsasi

KIRISH

Xalqaro kasbiy dasturlar ulushini oshirish muhim bo'lsa-da, ularni faqat chet el diplomi yoki modulining mavjudligi bilan baholash noto'g'ri. Bir xil nomdagi mutaxassislik turli mamlakatlarda boshqa mehnat funksiyalarini, jihozlar bilan ishlash ko'nikmalarini va malaka darajalarini qamrab olishi mumkin. Shu bois xalqaro dasturni joriy etishda o'quv rejasi sarlavhalari emas, bitiruvchidan kutiladigan amaliy natijalar solishtirilishi lozim.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 16-oktabrdagi PF-158-son Farmoni xalqaro dasturlarni texnikumlarda joriy etish uchun institutsional asos yaratdi. Farmonning 9-ilovasida avtomobil texnologiyasi, axborot texnologiyalari, qurilish muhandisligi, logistika operatsiyalari, elektrotexnika va boshqa yo'nalishlar keltirilgan. Biroq ro'yxat mavjudligining o'zi aniq ta'lim dasturi mahalliy kasb va korxona ehtiyojlariga ekvivalent ekanini isbotlamaydi (O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, 2024).

TADQIQOT MAQSADI VA METODLARI

Maqsad — xorijiy kasbiy dasturlarni O'zbekiston ixtisosliklariga ilmiy asosda moslashtirishning mezonlarini ishlab chiqish. Usul sifatida normativ hujjatlarni kontent-tahlil qilish, UNESCO ISCED-F 2013 fan yo'nalishlari tasnifini solishtirish, Germaniya BIBB kasbiy faoliyat

profillarini hujjatli benchmarking qilish va kompetensiyalarni matritsali xaritalash tanlandi. Bu ish nazariy-metodik taklif bo‘lib, barcha texnikum dasturlari individual tekshirilgani haqidagi da’voni o‘z ichiga olmaydi.

QIYOSIY TAHLIL

UNESCO ISCED-F tasnifi dasturlarni fan sohasi bo‘yicha izchil guruhlashga yordam beradi, ammo aynan bir kasbni o‘qitishning amaliy mazmunini yoki kvalifikatsiya tengligini yakka o‘zi kafolatlamaydi. Germaniya BIBB tizimida esa e’tibor kasb bo‘yicha tartibga solinadigan o‘qitish profili, korxonada bajariladigan ishlar va malaka natijalariga qaratiladi (UNESCO UIS, 2015; BIBB, 2026). Ushbu ikki yondashuvni birlashtirish xalqaro dastur tanlashda ikki bosqichli tekshiruvni yuzaga keltiradi: dastlab ta’lim sohasi mosligi, keyin kasbiy vazifalar ekvivalentligi.

Masalan, “elektrotexnika” yo‘nalishida xorijiy modul umumiy elektr nazariyasini to‘liq qoplashi mumkin, lekin ma’lum hudud korxonalarida talab qilinadigan texnik xizmat ko‘rsatish, diagnostika va ishlab chiqarish xavfsizligi kompetensiyalarini yetarli darajada qamramasligi ehtimoli bor. Bunday holatda tayyor dasturni to‘liq ko‘chirishdan ko‘ra, tasdiqlangan milliy standartlarga muvofiq mahalliy modul bilan boyitish maqsadga muvofiq.

PF-158-son Farmonda xalqaro dasturlarni muvofiqlashtiruvchi bo‘linmalar, o‘quv-amaliy jarayon va yakuniy baholash vazifalari ajratilgan. Bu boshqaruv asosidan foydalanib, texnikum–ish beruvchi–xalqaro hamkor uchligi orqali muntazam kompetensiya xaritasi tuzish mumkin. Bunda xorijiy sertifikatning xalqaro tan olinishi, beruvchi tashkilotning vakolati, moliyaviy xarajatlar va pedagoglarning tayyorligi alohida baholanishi kerak.

Moslikni baholashning taklif etilayotgan matritsasi

Mezon	Tekshiriladigan dalil	Taklif etiladigan og‘irlik
Kasbiy vazifa mosligi	Amaliy ish funksiyalari va o‘quv natijalari jadvali	30%
Milliy talabga muvofiqlik	Malaka talablari, o‘quv reja va normativ ekspertiza	20%
Korxona ehtiyoji	Ish beruvchi tasdiqlagan kompetensiya profili	20%
Baholash ekvivalentligi	Nazariy va amaliy baholash rubrikalari	15%
Resurs va xavfsizlik	Jihozlar, ustozlar, til, xavfsizlik talablari	15%

Taklif etilgan foizlar davlat tomonidan tasdiqlangan normativ emas, dastlabki ilmiy model parametrlari hisoblanadi. Ularni Delphi ekspertizasida tekshirish va sektorlar kesimida kalibrlash kerak. Umumiy ball yuqori bo‘lsa ham, qonuniy litsenziya yoki xavfsizlikka oid majburiy talab bajarilmasa, moslik ijobiy deb belgilanishi mumkin emas.

2027–2030-YILLARGA ISTIQBOL REJA

2027-yilda texnikumlar va hududdagi ish beruvchilar kesimida ixtisosliklar, mavjud o‘quv natijalari va xalqaro dasturlar reyestri tuziladi; xorijiy modullar klassifikator bo‘yicha kodlanadi. 2028-yilda ustuvor uch-besh kasbiy yo‘nalishda kompetensiya xaritasi va ekspert bahosi o‘tkazilib, qo‘shma modullar kichik guruhda sinovdan o‘tkaziladi. 2029-yilda dasturlar bo‘yicha mustaqil amaliy imtihon, ish beruvchi bahosi va xarajat–natija tahlili qo‘llanadi. 2030-yilda samarasi tekshirilgan modullar sektorlar bo‘yicha kengaytiriladi va yangilanish sikli joriy qilinadi.

Monitoringda “xalqaro dasturlar soni”dan tashqari, xalqaro kompetensiya bloklari bo‘yicha mos kelish darajasi, ish beruvchining amaliy bahosi, bitiruvchining malaka sertifikati, dastur yangilash muddati hamda bir o‘quvchi uchun resurs xarajati o‘lchanishi kerak. Bu ko‘rsatkichlar xalqaro integratsiyaning faqat miqdorini emas, sifatini ham baholashga imkon beradi.

XULOSA

Xorijiy kasbiy ta'lim dasturlarini milliy ixtisosliklarga moslashtirishda ikki darajali — fan sohasi va ish vazifasi — qiyosiy model ilmiy jihatdan maqsadga muvofiq. Taklif etilgan kompetensiyalar matritsasi dastur tanlashni shaffoflashtirishi mumkin, biroq uning amaliy samarasi texnikumlar hamda ish beruvchilarning real ma'lumotlari asosida tekshirilishi talab etiladi. 2030-yilgacha integratsiya siyosatining markazida xalqaro dastur ulushini sun'iy ko'paytirish emas, o'lganadigan kasbiy natijalar turishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi (2020). "Ta'lim to'g'risida"gi O'RQ-637-son Qonun, 23.09.2020. <https://lex.uz/uz/docs/-5013007>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti (2024). PF-158-son Farmon, 16.10.2024, "Kasbiy ta'limda malakali kadrlar tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish va xalqaro ta'lim dasturlarini joriy qilish chora-tadbirlari to'g'risida". <https://www.lex.uz/uz/acts/-7166588>
3. UNESCO Institute for Statistics (2015). ISCED Fields of Education and Training 2013: Detailed Field Descriptions. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000235049>
4. BIBB (2026). Occupations and Training Regulations. <https://www.bibb.de/en/40.php>
5. BIBB (2026). The Dual System. <https://www.bibb.de/en/77203.php>
6. ILO (2023). Quality Apprenticeships Recommendation, No. 208. <https://www.ilo.org/resource/other/ilc/ilc111/recommendation-concerning-quality-apprenticeships>.

2030-YILGACHA TEXNIKUM VA SANOAT KORXONALARI HAMKORLIGIDA DUAL TA'LIMNI JORIY ETISHNING TASHKILIY-BOSHQARUV MEXANIZMI

Kurbonov Shavkat Xurramovich Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
<https://orcid.org/0009-0000-0114-9809>

Annotatsiya. Tezisdagi dual kasbiy ta'limni texnikum va sanoat korxonasi hamkorligida yo'lga qo'yishning tashkiliy shartlari o'rganiladi. O'zbekistonning dual ta'lim va ishlab chiqarish amaliyotiga oid normativ hujjatlari Germaniyaning ikki o'quv muhiti modeli hamda XMTning sifatli shogirdlik tamoyillari bilan qiyoslanadi. Ustozlik, xavfsiz amaliyot, birgalikdagi baholash va boshqaruv KPilariga tayangan bosqichma-bosqich 2027–2030-yillar modeli taklif etiladi. Natijalar normativ-qiyosiy konseptual ishlanma bo'lib, hali eksperimental sinov natijasi emas.

Kalit so'zlar: dual ta'lim, texnikum, sanoat korxonasi, hamkorlik, ustoz, amaliyot, mehnat xavfsizligi, boshqaruv

KIRISH

Dual ta'limni yo'lga qo'yishda dars jadvalining bir qismini korxonaga ko'chirish yetarli emas. Mazkur model ta'lim tashkiloti, korxona va o'quvchi o'rtasida aniq majburiyatlar, bir xil kompetensiya talablari, resurslar va sifat javobgarligi bo'lishini talab etadi. Aks holda o'quvchilar korxonada tasodifiy yordamchi ishlarni bajarib, dasturda belgilangan malakalarni egallamasligi mumkin.

2021-yilgi 163-son qaror dual dastur, ish joyi, o'quv-amaliy qism va ustoz tushunchalarini normativ jihatdan belgilaydi. 2024-yildagi 900-son qaror esa yagona ishlab chiqarish amaliyoti, korxonada malakali ustoz biriktirish va amaliy ko'nikmalarni ish beruvchi bilan birgalikda baholash talablarini rivojlantiradi. Bu ikki hujjatni yagona boshqaruv siklida ishlatish texnikum va korxona hamkorligini tizimlashtirishi mumkin (VM, 2021; VM, 2024).

MAQSAD VA METODOLOGIYA

Maqsad — dual ta'limni 2030-yilgacha bosqichma-bosqich kengaytirishda texnikum–sanoat korxonasi hamkorligini boshqarish algoritmini taklif etish. Qiyosiy-normativ tahlil va jarayonni modellashtirish asosida Germaniyaning ikki o'quv muhiti — kasb maktabi va korxona — modeli hamda ILO Recommendation No. 208 tamoyillari o'rganildi. Ushbu tezisdagi real korxona tanlanmasi yoki statistik ta'sir hisoblangan deb da'vo qilinmaydi.

GERMANIYA TAJRIBASI VA MILLIY MEXANIZMLARNING QIYOSI

BIBB ma'lumotiga ko'ra, Germaniya dual tizimida o'quvchi korxonada va kasb maktabida tahsil oladi, o'qitish shartnoma asosida tashkil etiladi, yakuniy kasbiy baholashda tegishli palatalar muhim rol o'ynaydi. Ushbu tizimning muvaffaqiyati nafaqat o'quv vaqtini taqsimlash, balki kasb profili, o'qituvchi va korxona ustozining tayyorgarligi, mustaqil baholash hamda ijtimoiy sheriklikka tayanadi (BIBB, 2026).

O'zbekiston sharoitida mazkur tajribani to'liq nusxalash zarur emas: ishlab chiqarish bazasi, kichik korxonalar ulushi, texnikumlar jihozlanishi va mahalliy ish beruvchilarning ustoz tayyorlash imkoniyatlari farq qiladi. Shu bois dual ta'limni har bir sektor uchun alohida hamkorlik pasporti bilan boshlash tavsiya etiladi. Pasportda o'quvchi bajarishi mumkin bo'lgan ish vazifalari, korxonaning xavfsiz ish sharoiti, ustozning mas'uliyati, amaliyot grafigi va baholash dalillari qayd etiladi.

ILOning 208-son tavsiyasida sifatli shogirdlikni rivojlantirishda ishtirokchilar huquqlarini himoya qilish, xavfsiz mehnat sharoitlari, inklyuzivlik, aniq o'quv dasturi va ijtimoiy dialog muhimligi ta'kidlanadi. Bu tamoyillar dual ta'lim qamrovi bo'yicha rejalashtiriladigan KPI bilan bir qatorda sifatning majburiy indikatorlari sifatida qo'llanilishi kerak (ILO, 2023; ILO, 2024).

Hamkorlikni tashkil etishning besh bosqichli modeli

Bosqich	Boshqaruv vazifasi	Hujjat/natija
Tanlash	Kasb profili va korxona imkoniyatini solishtirish	Hamkorlik diagnostikasi
Kelishish	Vazifalar, ta'lim rejasi va jadvalini tasdiqlash	Shartnoma va qo'shma dastur
Tayyorlash	Ustoz va pedagoglarning o'zaro metodik tayyorgarligi	Ustoz kompetensiya varaqasi
O'tkazish	Xavfsiz amaliyot, muntazam qayd va nazorat	Amaliyot kundaligi, dalillar
Baholash	Ikki tomonlama amaliy baholash va qayta aloqa	Kompetensiya rubrikasi va tuzatish rejasi

Ish joyida amaliy mashg'ulotni boshlashdan oldin o'quvchining yoshi, o'quv vazifasi, mavjud xavflar va amaldagi mehnat hamda ta'lim talablari ekspert tomonidan tekshirilishi zarur. Xavfli operatsiyalarni malakasiz shaxsga topshirish dual ta'limning maqbul usuli hisoblanmaydi. Ish beruvchi va texnikum o'quvchi xavfsizligi bo'yicha huquqiy majburiyatlarini shartnoma bilan bekor qila olmaydi.

NATIJADORLIKNI BAHOLASH VA ISTIQBOL

KPIlar ikki guruhga bo'linishi taklif etiladi. Jarayon indikatorlari: faol hamkor korxonalar ulushi, talabga javob beradigan ustozlar soni, tasdiqlangan individual o'quv rejalari va o'z vaqtida baholangan amaliyotlar. Natija indikatorlari: mustaqil amaliy baholashdagi kompetensiya o'sishi, bitiruvchining mutaxassislikka mos bandligi, ish beruvchi qoniqishi va xavfsizlik talablariga muvofiq bajarilgan o'quv vazifalari. Ko'rsatkichlar korxona sektoriga qarab talqin qilinadi.

2027-yil — hamkor korxonalar salohiyatini baholash, bir necha texnikumda kasb profillari bo'yicha pilot loyihalar ochish. 2028-yil — qo'shma baholash rubrikalarini sinash, ustozlar uchun modul yaratish va doimiy ta'lim-ishlab chiqarish kengashini joriy etish. 2029-yil — pilotlar natijasini taqqoslash, imkoniyati cheklangan korxonalar uchun konsorsium shaklidagi amaliyot bazalarini o'rganish. 2030-yil — natija va xarajatlar tekshirilgach, muvaffaqiyatli mexanizmlarni hududlar kesimida kengaytirish.

Taklif etilgan istiqbol jadvali rasmiy davlat rejasining bandlari emas, ushbu tadqiqotning ilmiy-amaliy tavsiyasidir. Pilot bosqichda taqqoslash guruhi yoki "oldin-keyin" o'lchovlari asosida tekshirish tashkil etilsa, kasbiy kompetensiyalar o'zgarishining dastur bilan bog'liqligini ehtiyotkorlik bilan baholash imkoniyati paydo bo'ladi.

XULOSA

Dual ta'lim sifatini korxonada o'tkazilgan kunlar soniga tenglashtirish mumkin emas. Asosiy boshqaruv birligi — tekshiriladigan kasbiy natija va unga javobgar hamkorlar majmuasi.

O'zbekistonning mavjud dual ta'lim va amaliyotga oid huquqiy asoslari bunday modelni sinash uchun zamin yaratadi. 2030-yilgacha kengaytirishda ustoz tayyorgarligi, xavfsiz amaliyot va ikki tomonlama baholash ustuvor bo'lishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi (2020). "Ta'lim to'g'risida"gi O'RQ-637-son Qonun, 23.09.2020. <https://lex.uz/uz/docs/-5013007>
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi (2021). 163-son qaror, 29.03.2021, "Professional ta'lim tizimida dual ta'limni tashkil etish chora-tadbirlari haqida". <https://www.lex.uz/uz/acts/-5346217>
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi (2024). 900-son qaror, 28.12.2024, "Kasbiy ta'lim tashkilotlari o'quvchilarining ishlab chiqarish amaliyotini tashkil etish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida". <https://www.lex.uz/uz/acts/-7285944>
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti (2024). PF-158-son Farmon, 16.10.2024, "Kasbiy ta'limda malakali kadrlar tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish va xalqaro ta'lim dasturlarini joriy qilish chora-tadbirlari to'g'risida". <https://www.lex.uz/uz/acts/-7166588>
5. BIBB (2026). The Dual System. <https://www.bibb.de/en/77203.php>
6. ILO (2023). Quality Apprenticeships Recommendation, No. 208. <https://www.ilo.org/resource/other/ilc/ilc111/recommendation-concerning-quality-apprenticeships>
7. ILO (2024). Guide for Policymakers: Quality Apprenticeships Recommendation No. 208. <https://www.ilo.org/publications/guide-policymakers-quality-apprenticeships-recommendation-2023-no-208>

MUNDARIJA

1	Психолого-педагогические условия инклюзивного образования детей с ограниченными возможностями в системе школьного и семейного взаимодействия Женисова А. С.	5
2	Ролевой конфликт современного студента: учеба и работа одновременно как новая норма Атаманский Д. Р., Алиев Р. А., Сизиков Н. А., Тютюнникова Г. В.	10
3	Роль семьи в поддержке ребёнка с особыми образовательными потребностями Адилъханова И. К.	14
4	Актуальные педагогические проблемы в контексте цифровой трансформации высшего образования Турсынбеков Е. К.	18
5	Социальное пространство как среда личностно-профессионального развития Мингбоева О. А., Тошева Х. Б.	22
6	Психолого-педагогические возможности подготовки будущих учителей к профориентации студентов Нурова К. С.	26
7	Олий таълим тизимини инсонийлаштириш ва инсонпарварлаштириш муаммолари Мардонов Р. С.	31
8	O'spirinlarda huquqiy ong shakllanishida ta'sir qiluvchi psixologik omillarning o'rnini Jurayev B.	38
9	Oliy ta'lim muassasalarida psixologik xizmat ko'rsatishning ilmiy-amaliy talqini Beknazarova L. S.	41
10	Ilm-fan taraqqiyotida ijodiy-innovatsion ta'lim samaradorligini oshirishning psixologik omillari Beknazarova L. S.	45
11	Формирование профессиональных компетенций будущих специалистов в области обеспечения безопасности жизнедеятельности Батиров З. Л., Махмудов Ё. Э.	49
12	Бўлажак мутахассисларнинг педагогик-психологик компетенцияларини шакллантириш методикаси Батиров З. Л., Лутфуллаева З. З.	54
13	Yangi O'zbekistonda jismoniy tarbiya ta'limini raqamlashtirish: innovatsion pedagogik texnologiyalar va barqaror rivojlanish istiqbollari Karimov D. K., Isayeva M.	60
14	Ayollarning boshqaruvdagi roli va gender tafaovutlar sharoitida ayol rahbarlarning ustun jihatlari Maxatova N. I.	64
15	Boshlang'ich sinf o'qituvchilari kasbiy-pedagogik mahoratini rivojlantirishning psixologik xususiyatlari Maksadova M. S.	67
16	Boshlang'ich sinf o'quvchilarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning yosh-psixologik xususiyatlari Tosheva M. Y., Normurodova N. Sh.	71

17	Digital overload and academic stress in adolescents: the protective role of adaptive coping strategies Tosheva M. Y.	75
18	Ilk o'spirinlik davri o'quvchilarida ijtimoiy tarmoqlarga tobelik Ibragimova Z. O.	80
19	Ilk o'spirinlik yoshida ijtimoiy tarmoqlar orqali amalga oshiriladigan psixologik bosim va uning viktimologik aspektlari Ibragimova Z. O.	84
20	Internet addiktitsiyasiga moyil o'spirinlarda o'z-o'zini nazorat qilish xususiyatlari Obloqulov J. J.	88
21	O'smirlar emotsional intellektini rivojlanishining neyropedagogik xususiyatlari Alisherova Z. T.	96
22	Professional ta'lim muassasalarida gustativ va olfaktor idrok kanallarini rivojlantirishning neyropedagogik metodikasi Yusupova T. B.	98
23	Raqamli muhitda o'smirlarning stressga barqarorligi: ijtimoiy tarmoqlar, akademik bosim va koping strategiyalarining o'zaro bog'liqligi Tosheva M. Y.	103
24	Ta'lim texnologiyalari integratsiyasi va XXI asr ko'nikmalari Xaydarova O. K.	106
25	Ta'limda akmeologik rivojlanishga erishishda rag'batlantirish metodining o'rni Axmedova D. X.	110
26	Talabalarda axborot ortiqchaligi va psixologik zo'riqishning namoyon bo'lishi Tosheva M. Y., Azizova K. S.	114
27	Umidsizlikdan umid sari - yoshlar ruhiy salomatligini qo'llab-quvvatlash Yaxyayeva U. Sh.	118
28	Zamonaviy boshqaruv faoliyatida gender tafaovtlarning ijtimoiy-etnik xususiyatlari Maxatova N. I.	124
29	Деструктив хулқ-атворнинг когнитив-аффеktiv механизмлари Урунов А. III.	127
30	Ўз-ўзини сафарбар қилишни ривожлантиришнинг психологик технологиялари Мустафаева III. Ф.	130
31	O'spirinlarda kiberxavfsiz xulq-atvorni shakllantirishda tafakkur jarayonlarining o'rni Husanov A. M.	133
32	Bolalar iqtidorining namoyon bo'lishi, aniqlanishi va rivojlanish omillari: psixologik-pedagogik tadqiqotlar tahlili Toshxo'jayeva N. R., Nishonova J. A.	136
33	Bir uyda, ikki begona: hissiy uzoqlashuvdan ajrimgacha - oilaviy nizolarning sabablari va oqibatlari Karimov F. T.	138
34	Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy ish faoliyatidagi stresslarni oldini olishning psixologik-pedagogik metodlari Boltayeva G. R.	146
35	Bo'lajak tarbiyachilarda 4K ko'nikmalarini shakllantirishning pedagogik-psixologik asoslari	149

	Abdusattarova S. N.	
36	Bolalar adabiyotida epitetlarning psixolingvistik va pragmatik vazifalari Axmedova D. A.	152
37	Bolalarning hissiy intellektual rivojlanishi Ergasheva M. J.	155
38	Diniy qadriyatlarining o‘smirlarda ma’naviy-axloqiy sifatlar shakllanishiga psixologik ta’siri Bekkiyeva N. R.	157
39	Emotsional intellekt asosida talabalarda moslashuvchanlik ko‘nikmalarini shakllantirishning pedagogik-psixologik asoslari Kuchkorova N. B.	160
40	Harbiy xizmatchilar oilalarida ayollarning yangi ijtimoiy muhitga moslashuvda shaxsiy va oilaviy omillarning o‘zaro ta’siri Ibragimova X. X.	163
41	Kichik yoshdagi o‘quvchilarga ingliz tilini o‘rgatishda o‘yin texnologiyalarining psixologik-pedagogik jihatlari Sunatov J. T., Navruzova Z. U.	167
42	Kollaborativ ta’lim asosida bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining yetakchilik qobiliyatlarini rivojlantirish: tajriba-sinov natijalari Nasirdinova G. D.	171
43	Kompyuter o‘yinlariga tobelikning psixologik xususiyatlari Turopova M. S., Ashurova S. E.	173
44	Kreativ fikrlash va metakognitiv ongning rivojlanish dinamikasi: yosh-psixologik tahlil Xonzafarov O. O.	178
45	Ma’naviy tushkunlikka qarshi tasavvufiy muolajalar Ulug‘ov J. N., Mamatqulova Sh. Z.	181
46	Milliy o‘zlikni anglashning ijtimoiy-psixologik determinanti Temirov A. I.	185
47	Moliyaviy xavf-xatarni qabul qilish va onlayn qimorga tobelik: psixologik determinantlarning nazariy tahlili Fatidinova D. M.	188
48	Nikoh arafasidagi yoshlarning oilaviy hayotga shaxsiy-psixologik tayyorgarligi Turobova M. A.	191
49	Noto‘liq oilalarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari Turopova M. S., Jumayeva M. I.	195
50	O‘quv faoliyatida talabalarning irodaviy sifatlarini shakllantirish omillari Avezova B. X.	200
51	O‘smir xulq-atvoridagi salbiy o‘zgarishlarning ijtimoiy-psixologik determinantlari Axmatova G. X.	204
52	O‘smir xulq-atvoridagi salbiy o‘zgarishlarning individual-psixologik mexanizmlari Axmatova G. X.	207
53	O‘smirlar xulq-atvorida impulsivlik va axloqiy nazoratning psixologik xususiyatlari Axmatova G. X.	211
54	O‘smirlarda emotsional beqarorlik va agressiv xulq shakllanishining psixologik mexanizmlari Axmatova G. X.	216

55	O'smirlarda oilaviy munosabatlarda adaptatsiya va dezadaptatsiya omillari Suleymanova X. U.	220
56	O'smirlik davrida abyuz xulq namoyon bo'lishiga ta'sir etuvchi omillarning nazariy va amaliy tahlili O'skanov M. A.	223
57	O'smirlik davrida agressiv xulq-atvorning shaxs psixologik rivojlanishiga ta'siri Eshpulatova Sh. A.	227
58	O'spirinlik davrida oilaviy baxt haqidagi tasavvurlar shakllanishining psixologik xususiyatlari Turobova M. A., Umarova O. O.	229
59	Oila dinamikasi: noto'liq oilalarda farzand xulq-atvorining psixologik xususiyatlari Baratova D. O.	234
60	Oiladagi zo'ravonlik tushunchasi va xususiyatlari Sultanova N.	236
61	Oilaviy munosabatlarda oila psixologiyasining ahamiyati Ibodova Z. X.	242
62	Oliy ta'lim jarayonida talabalarining subyektiv faolligini rivojlantirish Keldiyorova M. G'.	245
63	Oliy ta'limda mustaqil rangtasvir faoliyatini o'z-o'zini boshqarib o'rganish asosida tashkil etish modeli Nurmurodova S. A.	250
64	Pedagogik va psixologik yordam ko'rsatish tartibini o'rganish va maishiy zo'ravonlikdan jabrlangan bolalarni rehabilitatsiya qilishning avzalliklari Sultanova N.	254
65	Pedagogikada zamonaviy raqamli texnologiyalar va interaktiv usullarni qo'llashning samaradorligi Qoraqulova M. T.	258
66	Psychological and pedagogical factors in human capital development for overcoming pre-competition anxiety among adolescent wrestlers in the context of continuous education Sa'dullayev A. A.	261
67	Raqamli ijtimoiy muhit sharoitida noto'liq oilalardagi o'smirlar xulq-atvorining psixologik determinantlari Baratova D. O., Sanaqulova M. E.	264
68	Ta'lim jarayonida savollarga asoslangan yondashuv orqali o'quvchilarda mustaqil fikrlashni rivojlantirish Magdiyeva I. Sh.	268
69	Talabalarda deviant xulq-atvorning namoyon bo'lishiga ta'sir etuvchi pedagogik-psixologik omillar Raximova N. Sh.	270
70	Talabalarda kasbiy identifikatsiya va shaxsiy rivojlanishning psixologik determinantlari Babayeva N. A.	273
71	Talabalarda mustaqil fikrlashni shakllantirishning kognitiv-psixologik xususiyatlari Turobova M. A., Ochilova O. Z.	278
72	Talabalarining o'quv-bilish kompetensiyasini rivojlantirishda reflektiv yondashuvning ahamiyati Raximov Sh. T.	283

73	Tarbiyalanuvchilarning hissiy bilish jarayonini rivojlantirish metodikasi Ulasheva M. Sh.	288
74	To'liq bo'lmagan oilalarda tarbiyalanayotgan o'smirlarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari Jumayeva M. I.	290
75	Verbal agressiyaning psixologik-pedagogik xususiyatlari hamda profilaktikasining ma'naviy manbalari va vositalari Jo'rayeva G. M.	294
76	Xarakterologiya - ijtimoiy-falsafiy va psixologik tadqiqotlar usuli Xudoyberdiyev R. Z.	297
77	Yevropa Kengashida gender masalalari va odil sudlov Kamalova X. M.	300
78	Yosh xotin-qizlarda o'quv va kasbiy stressning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari Amirova G. B.	304
79	Zamonaviy jamiyatda inson psixologiyasi va ijtimoiy munosabatlarning o'zaro ta'siri Turdiqulova L. Z.	307
80	Психологические особенности формирования эмпатических отношений у студентов в процессе профессиональной подготовки Саъдуллаев А. А., Отажоновна К. Р.	310
81	«Қаровсиз бола» ва «қаровсиз ўсмир» тушунчаларининг тарихий моҳияти ва мазмуни Муродова М. Х.	317
82	O'spirinlarda prokrastinatsiyaning oldini olish psixokorreksion usullarining nazariy tahlili Islamova S. S.	321
83	Zamonaviy ta'lim jarayonida talabalarining ingliz tilida gapirishdan qo'rquvi va o'ziga bo'lgan ishonch: psixologik to'siqlar va ularni bartaraf etish yo'llari Ergashev Q. T.	327
84	Virtual ijtimoiy muhit ta'sirida talaba-yoshlarda psixologik zo'riqishning namoyon bo'lishi Mustafayeva D. Q.	329
85	Internet axborot muhitining o'spirinlar xulq-atvoriga ta'sirining psixologik determinantlari Bobirov D. B.	334
86	Talabalar jamoasidagi ijtimoiy-psixologik muhitning kasbiy shakllanishga ta'siri Ag'ayeva D. Z.	340
87	Pedagogik faoliyatga tayyorgarlik tushunchasining psixologik mazmuni va tarkibiy tuzilishi Ag'ayeva D. Z.	344
88	Психологические механизмы влияния социальной среды на формирование уверенности в себе у футболистов юношеского возраста Абдихоликов Б. А.	349
89	Tibbiyot xodimlari kasbiy faoliyatidagi ijtimoiy-psixologik xususiyatlari Dadaxodjayeva D. M.	353
90	O'smirlarni kasbga yo'naltirishning ijtimoiy-psixologik jihatlari Maxmatqulova I. Sh.	355
91	Insultdan keyingi psixik o'zgarishlar va shaxs rivojlanishiga doir Sharq va G'arb olimlarining ilmiy qarashlari	359

	Atajanova L. U.	
92	Axborotlashgan jamiyat subyektlarining kognitiv faoliyati va virtual muhitdagi xulq-atvor transformatsiyalarini ijtimoiy-psixologik modellash Jurayeva G. M.	361
93	O'smirlarning kasb tanlashida o'quv motivatsiyasining psixologik determinantlari Bashirov B. A.	365
94	Rahbarning emotsional intellekti va jamoa samaradorligi o'rtasidagi psixologik bog'lanish Qo'ldosheva S. Z.	370
95	The impact of artificial intelligence use on university students' critical thinking and independent decision-making Tolipov M. O.	375
96	O'smirlarda kiberbulling tajribasi va stressni yengish strategiyalarining o'zaro aloqasi Tolipov M. O.	380
97	Mikrosikl mashg'ulot jarayonlarini takomillashtirishga qaratilgan metodlar (yengil atletika sport turi misolida) Ro'ziqulov B.B. Abdullayev M.J.	384
98	Antropometrik ko'rsatkichlar orqali kurashchilarning jismoniy rivojlanishini baholash Bobomurodov N.Sh.	390
99	Talabalarni funksional tayyorgarlik ko'rsatkichlarini rivojlanish dinamikasi (yengil atletikachilar misolida) Ro'ziqulov B.B. Mo'minov F.I.	395
100	Bolalar jismoniy faolligini noan'anaviy yondashuvlar asosida tarbiyalash Xaydarov T.B. Xalmatova N.B	398
101	Kompleks pedagogik texnologiyalarni 3P-Interactive, SMART-Coach va Digital Coaching integratsiyalash metodikasi Boltayev Z.B.	401
102	Maktablarda va universitetlarda jismoniy madaniyat fanlarini o'qitishdagi o'zaro farqli jihatlar. Boymuradov I.X.	404
103	Yosh futbolchilarning chidamlilik sifatlarini rivojlantirish usullari Vardiashvili I.R.	407
104	Jismoniy tarbiya darslarida o'quvchilarning jismoniy sifatlarini rivojlantirish Xalmatova N.B.	410
105	Gimnastika vositalari orqali talabalarini kasbiy ko'nikmalarni va shaxsiy sifatlarini rivojlantirish Quvatov E.H.	416
106	Jismoniy tarbiya darslarida harakatli o'yinlardan foydalanish samaradorligi Saitmurodova X.Sh, Abdualimov R.U.	419
107	Boshlang'ich sinf o'quvchilarining jismoniy rivojlantirish uchun darsdan tashqari mashg'ulotlarida axloqiy qadriyatlarni rivojlantirishga qaratilgan "autotraining"larni foydalanish Xalmatova N.B.	422
108	Jismoniy tarbiya mashg'ulotlari asosida 5-6 yoshli bolalarning harakat faolligini oshirish metodikasi	429

	Ziyatov M.N.	
109	Bolalarning jismoniy va nutqiy rivojlanishida badantarbiya va harakatli o'yinlarning ahamiyati Xalmatova N.B., Sharipov B.	432
110	Yengil atletika bilan shug'ullanuvchilarning jismoniy tayyorgarligini tahlil qilish Baxtiyorov M. S., Abdualimov R. U	435
111	Jismoniy tarbiya darslarida harakatli o'yinlardan foydalanish orqali 5–7-sinf o'quvchilarining jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlarini takomillashtirish Abdualimov R.U., Saitmurodova X. Sh.	438
112	O'yinli texnologiyalar va ularning turlari Qo'qonboyeva Sh. R.	441
113	Oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalarni gimnastika mashg'ulotlarida jismoniy sifatlarini rivojlantirish usullari Karimov B.B.	444
114	Xalqaro voleybol qoidalari Karimov B.B.	447
115	Kurashchi qizlarga qo'li va bo'ynidan ushlab beldan oshirib tashlash usulini o'rgatish uslubiyati Turakulov I.R.	450
116	Method of improving the physical fitness of students through untraditional exercises Turakulov I.R.	453
117	Xalqaro basketbol chempionatlarini o'tkazish qoidalari Davranov E.O.	456
118	Maktabgacha ta'lim va boshlang'ich sinflarda jismoniy tarbiya darslarini tashkil qilish parametrlarining xususiyatlari Davranov E.O.	459
119	Mobil ilovalar yordamida jismoniy madaniyat fanlarini o'zlashtirish Husanov G'.U.	464
120	Milliy sport o'yinlarining global madaniyatdagi o'rni To'xtayev J.J.	467
121	Jismoniy madaniyat fanlarini o'rganishda xorijiy tajribalardan foydalanish Jurayev A.X.	469
122	Xalqaro gandbol sportining qoidalari Husanov G'.U.	473
123	O'rta-maxsus ta'lim muassasalarida jismoniy madaniyat fanlarini o'qitish strategiyalari Jurayev A.X.	476
124	Kurashchilarda asosiy jismoniy sifatlar va ularni rivojlantirish Turakulov I.R.	479
125	Jismoniy madaniyat fanlarini o'rganish strategiyalari Amirkulov O.I.	484
126	“Sport faoliyatida psixologik tayyorgarlikni takomillashtirish: innovatsion texnologiyalar va amaliy yondashuvlar” Sa'dullayev A. A.	487
127	O'zbek ajdodlarida jismoniy madaniyatni paydo bo'lishi haqida ayrim fikirlar Rasulov Z.O'.	490

128	O'zbekistonda imkoniyati cheklangan shaxslar sportini rivojlantirishning huquqiy tizimi va uning davrlashtirilishi Ochilov T.B.	494
129	Kurashchilarning musobaqa jarayonidan so'ng yuzaga keladigan fiziologik o'zgarishlari Yo'ldosheva M.B.	497
130	Malakali kurashchilarning musobaqa jarayonlarini tayyorgarlik bosqichlari asosida tashkil qilinishining ahamiyati Yo'ldosheva M.B.	501
131	Basketbol o'yini davomida to'pni to'g'ri uzatish qoidalari Hakimov D.Q.	504
132	Dopingga qarshi kurashning xalqaro tizimi Rajapov G'.	507
133	Yuqori malakali 400-metrga yuguruvchi xotin-qizlarning jismoniy tayyorgarligini aniqlash Nazarov N.B.	510
134	Current issues of science and technology in physical education Yusupov A.A.	513
135	Xalqaro futbol chempionatlarini tashkil etish qonun-qoidalari Choriyev U.S.	517
136	Harakatlarda namoyon bo'ladigan tezkor-kuch qobiliyatlari: nazariy tahlil va amaliy ahamiyati Xushvaqtov Sh.M.	520
137	Futbolchilar organizmining morfofunktsional xususiyatlarini hisobga olgan holda o'quv mashg'ulotlarini tashkil qilish Sultonov V. M.	523
138	Futbolchilarning jismoniy sifatlarini rivojlantirishni o'ziga xos xususiyatlari Suyunov T. N.	529
139	Malakali sportchilar modelini yosh yengil atletikachilar tayyorgarligiga moslashtirish muammolari Xalimov N. N.	533
140	Sport tayyorgarligini modellashtirishning nazariy asoslari va yengil atletikada qo'llanilishi Xalimov N. N.	537
141	O'spirinlarda huquqiy ong shakllanishida ta'sir qiluvchi psixologik omillarning o'rni Jurayev B.	542
142	Sociolinguistic features of uzbek–english bilingualism in the context of globalization Tursunova M.Kh., Panjjeva N. N.	545
143	New transformations in the organization of environmental education of preschool children based on steam technology Kulmaganbet A. Mankesh A.	548
144	Dasturlashtirish va robototexnika nisolidagi uzluksiz steam ta'limini raqamli texnologiyalar va kompyuter dasturlari muhitida shakllantirish va takomillashtirish Yunusova G. N.	554
145	AI-driven management: systems, structures and procedures for human-centric organizational development Supriya P. Suman K. D. Rama P. B.	565
146	Pedagogical and psychological aspects of organizing support for academic mobility Tokashova G. Zh.	574

147	Білім беруді цифрландыру және білім беру сапасы Саметова Ф.Т., Айтбаева Н.К.	578
148	Перспективы развития автомобильной промышленности Узбекистана Киямов А. З. Курасов В. С. Музаффаров С. А.	582
149	Нравственный выбор послевоенного человека в произведениях русских писателей Хушманова Г. И.	588
150	Usmon Azim she'riyatida lingvopoetik xususiyatlar Norova G. M. Mirzayeva S. M.	593
151	Династия аштарханидов и формирование государственности в центральной азии: исторический анализ Бердиев Х. А. Абдуллаева Д. Х.	597
152	Педагогика сотрудничества как основа эффективного взаимодействия между преподавателем и студентами Рафибаева Н. И.	601
153	O'zbekcha-Inglizcha kollokatsion lug'at maqolasida muqobil tanlash va dalilni kodlash tamoyillari Hamdamov H. A.	605
154	Non-verbal communication in the professional activities of internal affairs officers Kenjaeva F. T.	613
155	Trends in the use of artificial intelligence among accounting and auditing students in Kazakhstan Khanatov T.	617
156	O'zbek xalq allalarining gender aspektlari: mazmun va ifoda tahlili Husanova Sh. E.	622
157	Modern methods of working with text in the development of reading literacy of younger schoolchildren Toibazarova N. Sagatbekkyzy Zh.	624
158	A new form of development of research competencies of teachers-psychologists in the context of inclusive education Kabakova M. B. A. S. Kuatovna	630
159	Adabiyot nazariyasining talabalar tanqidiy tafakkurini rivojlantirishdagi ilmiy-didaktik salohiyati Akabirova M. B.	635
160	Basic principles of forming the concept of personality in kindergarten children Khassanova A. Zh.	641
161	Development of financial literacy of children in preschool through play Zh. Mamash	646
162	Features of working with students with special educational needs in inclusive education: a comparative study of kazakhstan and finland Zhussupbekova Z. D. A. Zhartybayeva	652
163	Fizika fanini o'qitishda sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning metodik imkoniyatlari A. G. Gaibov	654
164	Hududiy sanoat parklarining samaradorligini oshirish va ularni boshqarishning zamonaviy iqtisodiy modellari Utaganova X. X.	658
165	Ichki ishlar xodimlarida huquqiy savodxonlik va huquqiy madaniyatni shakllantirishning psixologik aspektlari Safarov X. J.	665

166	Internet axborot muhitining o'spirinlar xulq-atvoriga ta'sirining psixologik determinantlari Bobirov D.B.	670
167	Investigation of the flocculation performance of polyaspartamide-based flocculants for the treatment of high-turbidity water A.Mammadova, O. Teshayev, S. Teshayev, G. Bozorov	676
168	Iqtisodiyotda moliya bozorining ahamiyati A.S.Xusrov	681
169	Linguocultural Aspects Of Translating Culture-Specific Concepts: Problems And Strategies Ibragimova N. A. Sharipova A. A. I. L. Ilyicheva	685
170	Maktabgacha yoshdagi bolalarda shaxslararo faollik darajasiga ichki oilaviy muhit omillarining ta'siri Rajabova M. Y.	688
171	Markaziy Osiyoda tasavvufning shakllanishi va Xoja Ahmad Yassaviy Eshdavlatova A. U.	694
172	O'smirlarning kasb tanlashida o'quv motivatsiyasining psixologik determinantlari Bashirov B. A.	696
173	O'spirinlarda prokrastinatsiyaning oldini olish psixokorreksion usullarining nazariy tahlili Islamova S. S.	701
174	Uzbek Text Normalization: A Systematic Review and Hybrid Framework for Morphologically Rich and Mixed-Script Text Elov B. B. Sobirova N. G.	707
175	Yengil atletika maxsus mashqlari orqali o'quvchilarning jismoniy tayyorgarligini oshirishning ilmiy-pedagogik asoslari Bahodirova F. B.	714
176	Virtual ijtimoiy muhit ta'sirida talaba-yoshlarda psixologik zo'riqishning namoyon bo'lishi Mustafayeva D. Q.	718
177	Zamonaviy iqtisodiyotda inson kapitali va sun'iy intellekt integratsiyasi: boshqaruv usullari va strategik ustuvorliklar Saidakbarov J.N.	722
178	Алгоритмы оптимизации и ускорения больших языковых моделей Мухамадиева К. Б.	724
179	Двусторонняя межъязыковая интерференция при одновременном изучении английского и русского языков: процессы трансфера в устной и письменной речи узбекской молодёжи Носирова П.	728
180	Интеллектуальные технологии как основа объективизации и автоматизации систем оценивания Азамов О. Р.	736
181	Информационные технологии как средство повышения интереса учащихся к обучению во внеурочной деятельности Тошева Х.Б., Мингбоева О.А.	739
182	Использование чертежной графики в развитии пространственного воображения у студентов Шагатаева З.Е., Касымханкызы Д., Жаксобекова А.К	742
183	Казахстанско-Узбекские отношения: современная динамика и перспективы стратегического партнерств Асанов С. С.	752
184	Роль игр в стимулировании познавательной активности учащихся на уроках трудового обучения	758

	Бобозода Х. Г.	
185	Психолого-педагогические возможности подготовки будущих учителей к профориентации студентов Нурова К. С.	761
186	Символические границы «русскости»: современные исследовательские подходы Муха В. Н.	765
187	Социальное пространство как среда личностно-профессионального развития Мингбоева О.А., Тошева Х.Б	768
188	Психолого-педагогические условия инклюзивного образования детей с ограниченными возможностями в системе школьного и семейного взаимодействия Женисова А. С.	771
189	Ўсмирларни касбга йўналтиришнинг ижтимоий-психологик жиҳатлари Maxmatqulova I. Sh.	777
190	Қазақтың ұлттық ойындарының оқушылардың дене тәрбиесіндегі рөлі Кекилбекова М.К., Темірбай А.М.	781
191	Abdulla Qahhorning “o‘jar” hikoyasida ma’no ko‘chish usullari Sadinova Sh. X.	784
192	Xorijiy universitetlar bilan hamkorlik asosida talabalar innovatsion loyihalarini rivojlantirish mexanizmlari Nosirova P. A.	787
193	Tohir Malik asarlarida argotizmlar (“Shaytanat” asari asosida) Abdullayeva A. A.	799
194	Maktabdan universitetga o‘tish davrida mustaqil ta’lim ko‘nikmalarining yetishmasligi va uning birinchi kurs talabasining akademik natijalariga ta’siri Umrzoqova M.	807
195	Alisher Navoiyning “Mezon ul-avzon” asari bo‘yicha qilingan tadqiqotlar Abdullayeva A. A.	816
196	Mudin shaharchasining shakillanish tarixi Ataqulova N. D.	818
197	Labor market dynamics in south africa: economically active population, unemployment, and employment rate (2015–2024) M. Eshboyeva	820
198	Youth employment promotion and regional labour market development in the republic of south africa: a policy framework M. Eshboyeva	824
199	2030-yilgacha kasbiy ta’limni rivojlantirishda xorijiy dasturlarni ixtisosliklarga moslashtirishning qiyosiy-mezonli yondashuvi Kurbanov Sh.X.	829
200	2030-yilgacha texnikum va sanoat korxonalari hamkorligida dual ta’limni joriy etishning tashkiliy-boshqaruv mexanizmi Kurbanov Sh.X.	831

Ilmiy-nashr

FAN VA TEXNOLOGIYALARNING DOLZARB MUAMMOLARI

Mavzusidagi

XALQARO ILMIY-AMALIY ANJUMAN MATERIALLARI
TO‘PLAMI

Qarshi shahri, 2026-yil 8-10-oktabr

Muharrir: B. Musayev

Texnik muharrir: I. Tog‘ayev

Musahhih: F. Akramova

Kompyuterda sahifalovchi: K. Qudratova

Tasdiqnoma. 210934, 23.01.2024.

Terishga berildi: 11.08.2026 y.

Bosishga ruxsat etildi: 03.10.2026 y.

Ofset qog‘oz. Qog‘oz bichimi: 60x84 1/16.

“Cambria” gar. Ofset bosma.

Hisob nashriyot t.: 47,75. Shartli b. t.: 47,66.

Adadi: 20 nusxa. Buyurtma №413

«Ilm-Fan-Ma’naviyat» nashriyotida tayyorlandi.

Qarshi sh, Bunyodkor MFY Mustaqillik ko‘chasi 10/28-30-uy

“Photo Express” I. Ch. korxonasida chop etildi.

Qarshi sh, Mustaqillik ko‘chasi 22-uy

Telefon 91-466-80-32.

ISBN 978-9910-321-13-9

